

НОРМАН ДЕЙВІС

БОЖЕ
ІГРИЩЕ

Історія
ПОЛЬЩІ

НОРМАН ДЕЙВІС

БОЖЕ
ІГРИЩЕ

**ІСТОРІЯ
ПОЛЬЩІ**

NORMAN DAVIES

GOD'S
PLAYGROUND
**A HISTORY
OF POLAND**

НОРМАН ДЕЙВІС

БОЖЕ
ІГРИЩЕ

**ІСТОРІЯ
ПОЛЬЩІ**

*Переклав з англійської
Петро Тарашук*

Київ
Видавництво Соломії Павличко
“ОСНОВИ”
2008

ББК 63.3(4ПОЛ)

Д 27

Книжка видатного англійського історика, який завдяки енциклопедичності своїх знань і вмінню писати підніс історичні праці до рангу витонченої белетристики. Вичерпне висвітлення історії народу, з яким нас пов'язують століття спільної історії, а інколи й досить схожа історична доля. Натомість відмінності цієї долі дають змогу краще зрозуміти перспективи і зробити прогноз дальшого історичного шляху нашої країни. Книжка, яка спонукає до роздумів і цікава всім, хто любить історію.

Це видання здійснено за фінансової та експертної підтримки Міжнародного фонду "Відродження" в рамках спільної програми з Центром розвитку видавничої справи Інституту відкритого суспільства — Будапешт.

Sponsored by the International Renaissance Foundation
in the frames of joint program
with the Center for Publishing Development
of the Open Society Institute — Budapest.

*Книгу видано за сприяння Благодійної організації
"ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ОЦІНОК"*

© Norman Davies 2005

God's Playground Second Edition was originally published in English
in 2 separate volumes in 2005... This translation is published
by arrangement with Oxford University Press.

ISBN 978-966-500-301-4

© Петро Таращук. Український переклад, 2008.
© Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2008.

*Присвячую Деніелові,
щоб він міг пізнати й полюбити край,
де народився (якщо захоче).*

ЗМІСТ

Передмова до першого видання першого тому	8
Передмова до першого видання другого тому	17
Карти і малюнки	19
Список ілюстрацій	21
Примітки до ілюстрацій	23
Абревіатури	27
Хронологічна таблиця	33

ТОМ I

ВІД ПОЧАТКІВ ДО 1795 р.

Частина перша

Вступ. Від початків до 1572 р.

1. MILLENIUM.	Тисяча років історії	45
2. POLSKA.	Польська земля	64
3. PIAST.	Полянська династія (до 1370 р.)	93
4. ANJOU.	Зв'язок з Угорщиною (1370—1386 рр.)	125
5. JOGALIA.	Унія з Литвою (1386—1572 рр.)	132

Частина друга

Життя і смерть Польсько-Литовської Речі Посполитої (1569—1795 рр.)

6. ANTEMURALE.	Бастіон християнського світу	165
7. SZLACHTA.	Шляхетський рай	195
8. HANDEL.	Польська зернова торгівля	237
9. MIASTO.	Пертурбації міського життя	265
10. ANARCHIA.	Шляхетська демократія	285
11. SERENISSIMA.	Дипломатія в Польсько-Литовській державі	322
12. VALOIS.	Французький експеримент (1572—1575 рр.)	351
13. BATHORY.	Трансильванський переможець (1576—1586 рр.) ...	357
14. VASA.	Зв'язок зі Швецією (1587—1668 рр.)	366
15. MICHAŁ.	Австрійський кандидат (1669—1673 рр.)	394
16. SOBIESKI.	Турецький пострах (1674—1696 рр.)	396
17. WETTIN.	Саксонська доба (1697—1763 рр.)	410
18. AGONIA.	Кінець російського протекторату (1764—1795 рр.) ...	425

ТОМ II

ВІД 1795 р. ДОНІНИ

Частина перша

Польща знищена й відбудована (1795—1945 рр.)

1. NARÓD.	Розвиток сучасної нації (1772—1945 рр.)	455
2. ROSSIJA.	Російська частина Польщі (1772—1918 рр.)	511
3. PREUSSEN.	Пруська частина Польщі (1772—1918 рр.)	533
4. GALICIA.	Австрійська частина Польщі (1773—1918 рр.)	552
5. FABRYKA.	Процес індустріалізації	569
6. LUD.	Піднесення простолюду	581
7. KOŚCIÓŁ.	Римо-католицька церква в Польщі	602
8. KULTURA.	Освіта і культурна спадщина	616
9. ŻYDZI.	Єврейська громада	626
10. WOJSKO.	Військова традиція	646
11. EMIGRACJA.	Польська еміграція	652
12. VARSOVIE.	Герцогство Варшавське (1807—1815 рр.)	666
13. KONGRESÓWKA.	Королівство Польське (1815—1864 рр.)	675
14. CRACOVIA.	Краківська республіка (1815—1846 рр.)	694
15. WIOSNA.	Весна інших народів (1848 р.)	699
16. RÊVERIES.	Відлига і Січневе повстання (1855—1864 рр.)	704
17. REWOLUCJA.	Революція і реакція (1904—1914 рр.)	720
18. FENIKS.	Відродження польської держави (1914—1918 рр.)	727
19. NIEPODLEGŁOŚĆ.	Двадцять років незалежності (1918—1939 рр.)	739
20. GOLGOTA.	Польща в Другій світовій війні (1939—1945 рр.)	770
21. GRANICE.	Сучасні польські кордони (1919—1945 рр.)	813

Частина друга

Сучасна Польща після 1944 р.

22. PARTIA.	Комуністичний рух	847
23. POLSKA LUDOWA.	Польська “Народна Республіка” (після 1944 р.)	859
24. SOLIDARNOŚĆ.	Декада Солідарності	927
25. WOLNOŚĆ.	Відновлена свобода, 1990—2000 рр.	954
	Постскрипtum	964
	Примітки	970
	Показчик географічних та етнографічних назв	1024
	Показчик імен та прізвищ	1045

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ ПЕРШОГО ТОМУ

Написати історію чужої країни — це, безперечно, велике зухвальство. Коли зважити на стриманість, із якою вчені-фахівці висловлюються про дрібні епізоди минувшини своєї рідної країни, могло б видатися, ніби тільки молодий і відчайдушний дослідник може наважитись опублікувати свої думки про тисячоліття історії іншого народу. Належна оцінка труднощів цього завдання стримує більшість тих, хто найкраще підготований виконати його. Отже, англієць, який наважився написати “Історію Польщі”, повинен усвідомлювати, що багато польських учених знають незмірно більше про цей предмет, ніж він. Водночас, вільний від тягаря їхніх знань і від політичних обставин, які перешкоджають формуванню незалежних поглядів, він однаково може сподіватися, що запропонує певні вартісні перспективи та думки. Твердість духу не меншою мірою, ніж скромність мають постійно супроводити його.

Дане дослідження не зазнало впливу ніякої конкретної ідеології. Звісно, воно не може претендувати на об’єктивність, бо об’єктивність завжди неможлива. Як і всі історичні книжки, його довелося писати, вдавшись до такого засобу викривлення, як розум історика, чії індивідуальні примхи неминуче добирають обмежену кількість інформації з безмежних подробиць минулої реальності. Воно може точно відтворити ту реальність не більшою мірою, ніж двовимірна фотографія, зроблена з допомогою заломлювальних лінз фотооб’єктива, може передати точну картину тривимірного світу. Історик, як і фотоапарат, завжди бреше. Він нездатний розповісти всієї правди. Все, що він може зробити, — це визнати конкретні викривлення, яких неминуче зазнав його твір, та уникнути найгрубіших форм ретуші та вирізання. Як і фотограф, що демонструє вплив на свою фотографію всіх наявних світлофільтрів, він може подавати різні інтерпретації суперечливих питань з однаковою рельєфністю і утримуватися від довільних суджень. Чинячи так, він може сподіватись, якщо не на об’єктивність, то принаймні на безсторонність.

Коли зважити на ці міркування, певною мірою можуть стати в пригоді й зауваги про властиву даному історикові філософію історії. Два впливи, які сприяли моєму формуванню, мали тенденцію вести мене в протилежних напрямках. Період навчання в Ягелонському університеті в Кракові, де до вимог іспитів, які передували захистові докторського ступеня, належало й читання матеріалів, що мали виразний ідеологічний характер, безперечно пробудив

мою цікавість до проблем каузальності. Хоч унаслідок цього я й не навернувся до ідеології марксизму, ленінізму або марксизму-ленінізму, зміцнилися мої давніші підозри, що повинно існувати щось дуже близьке до “історичних сил”, які почасти можуть бути відповідальні за те, як усе відбувається. І водночас увесь попередній період мого навчання в Школі сучасної історії в Оксфорді під керівництвом професора А. Дж. П. Тейлора аж ніяк не пішов у забуття. На відміну від нашого блискучого попередника в коледжі Магдаліни Едварда Гібона, я не можу вдавати, ніби мої роки в Оксфорді “були найпустішими й наймарнішими роками за все моє життя”. Я не згоден, що неповторні судження пана Тейлора були неминуче помилкові, й поважаю його думки, що і випадковість, і воля окремих людей відіграють свою роль у спрямуванні плину подій. У результаті, намагаючись примирити конкурентні впливи, я став вважати, що каузальність складається не тільки з суто детерміністських, або індивідуалістичних, або випадкових елементів, а з поєднання всіх трьох. У будь-якій даній історичній ситуації я наполягаю передусім на визначенні певної сукупності соціальних, економічних, культурних, інституційних, військових, особистих і динамічних політичних чинників, які мають значення для всього подальшого розвитку. Але тут я окреслюю межу. Я вважаю, що сукупність історичних сил визначає рамки можливого, але не визначає й не може визначити, якого напрямку набудуть подальші події в межах тих даних рамок. На мою думку, індивіди завжди мають перед собою певну сукупність варіантів вибору, надто індивіди, наділені владою, і саме їхня реакція на наявні варіанти може вирішально вплинути на долю людства. В царині людської мотивації я, до речі, вірю в пріоритет ірраціонального, вважаючи, що розум — слуга, а не господар наших страхів, почувань та інстинктів. І, нарешті, я вважаю, що всім людям властиво помилятися, що всі проводирі людства неадекватні своєму покликанню і що результати їхніх дій дуже рідко точно відповідають їхнім намірам. Як колись сказав Бісмарк, проводирі не так цілковито контролюють події, як принагідно змінюють напрям їхнього розвитку. Коли вони ані контролюють події, ані змінюють їхній напрям, вони стають вразливі до того, що за античної доби називали фатумом або провидінням, за новітньої доби — випадковістю, а британці — “виборсуванням”. Одне слово, життя не є цілком абсурдним, а водночас не є й цілком раціональним. Серед британських та американських учених такі погляди досить поширені, а про те, чи мають вони послідовне відображення в тексті, можуть судити тільки читачі.

Але під час праці над історією сучасної країни філософські міркування часто повинні відступати на друге місце відносно проблем, які мають більше практичне значення. Серед них є й проблема ретроспективного погляду. З одного боку, обережний історик неминуче повинен запитувати себе, чи телеологічне простеження походження сучасної держави чи нації від сьогодення в минувшину справді є антиісторичним за своєю суттю. Такому методу властива тенденція плутати попередню подію і наступну з причиною та наслідком і затемнювати різноманітні альтернативи, перед якими актори даної драми поставали на кожному етапі свого розвитку. Такий метод виправдовує хід подій їх-

нім результатом. У випадку польської держави він дає змогу припустити, що нинішня Польська Народна Республіка — єдиний, який можна було б уявити собі, результат історичного процесу. З другого боку, історик не здатний заперечити, що він живе в останній чверті ХХ ст., а не за темних віків, і тому він хоч-не-хоч благословенний перевагами ретроспективного погляду. Не може він нехтувати й інтереси своїх читачів, чия цікавість до сучасної країни з набагато більшою ймовірністю пробудили події, що сталися за їхньої власної доби, а не прагнення пізнати далеку минувшину. Історик повинен надавати особливої уваги тим аспектам своєї теми, що найтісніше пов'язані зі світом, у якому ми живемо.

Існує передусім головна проблема визначення. Для історика, що прагне написати докладний огляд якоїсь європейської країни, справді складне завдання полягає не так в інтерпретації історичних фактів, як у визначенні, які факти слід інтерпретувати. В цьому аспекті набагато легше дискредитувати синтези своїх конкурентів та попередників, ніж збудувати самому якусь послідовну схему. Досить дивно, що сучасні марксистсько-ленінські історики в Польщі проковтнули гачок, волосін і поплавець давньої націоналістичної ідеології. Хоча їхній соціально-економічний аналіз розвитку польської національної спільноти репрезентує нове завдання сучасної історіографії, їхнє безперечне визнання постійного існування цієї спільноти протягом усієї зареєстрованої історії цілком узгоджується з визначенням польської історії, якого дотримувалися довоєнні націоналістичні вчені. Дуже мало польських істориків сумнівались у твердженні, що польська спільнота їхнього сьогодення — єдиний легітимний претендент на землю, на якій вона живе, природний і винятковий спадкоємець усіх попередніх суспільств, які займали ті самі землі. Проте можна довести, що таке твердження, хоч і зручне з погляду політики, вочевидь хибне. Те, що є спільного для громадян ПНР, не дорівнює тому спільному, що було характерним для громадян довоєнної Польщі, і ще меншою мірою — тому спільному, що було властиве представникам бездержавної польської нації в ХІХ ст. або підданам королівства та Речі Посполитої попередніх часів.

Обережніший підхід давав би змогу припустити, що ніщо в нашому теперішньому розумінні європейської історії не дозволяє нам розглядати розвиток європейських націй як “автономний... органічний... процес”. Із цього погляду можна було б дещо сказати про аналіз розвитку держав та інституцій, але тут немає нічого, що було б застосовним до розвитку націй. У випадку Польщі, коли існування держави було уривчастим і тільки почасти збіглося з життям нації, така думка видавалася б цілком недоречною.

На мою думку, історик не має ніякого безпечного вибору, крім окремого дослідження фрагментів мозаїки, не маючи жодних надій скласти суспільство, державу та націю в якусь охайну й послідовну структуру. А втім, я, звичайно, не вважаю, що польська історія цілковито випадкова і фрагментована. Я тільки стверджую, по-перше, що роль довільних зовнішніх впливів і закордонних держав була не менш важлива, ніж роль послідовних *внутрішніх* сил, а по-друге, що приклади перервності не менш очевидні, ніж пасма неперервності.

В історії польської держави усталений устрій був повалений принаймні п'ять разів: 1138, 1795, 1813, 1864 і 1939 р. Щоразу всі конкретні вияви об'єднаної польської спільноти були втрачені. Наприкінці кожного розчленування — 1320, 1807, 1815, 1918 і 1944 р. — новий устрій, що поставав, мав дуже мало спільного зі своїми попередниками й був зобов'язаний починати знову за нових умов і з новим керівництвом. Так само і в історії польської нації доля належних до неї людей упродовж тривалих періодів поєднувалася, і то якнайтісніше, з долею інших народів: у ранні сторіччя — з долею чехів та інших слов'ян; від 1385 до 1793 р. — з народами Великого герцогства Литовського; від 1772 до 1918 р. — з долею народів Російської, Німецької та Австрійської імперій, а протягом усєї задокументованої історії аж до “остаточного розв'язку” 1941—1944 рр. — з долею євреїв-ашкеназі. Становлячи яскравий контраст з умовами, які переважали протягом століть до Другої світової війни, нинішня ситуація, коли кордони ПНР практично збігаються з батьківщиною однорідної й національно свідомої польської нації, — безпрецедентна і становить радикальний розрив з минулим.

Книжка, автор якої прагне зайняти нейтральну позицію в національному питанні, навряд чи матиме схвалення польських читачів. Зрозуміло без слів і те, що політична влада у Варшаві аж ніяк не похвалить працю, автор якої намагається висвітлювати відносини Польщі з кожним з її сусідів неупереджено. Ідеологи режиму будуть нездатні схвалити працю, яка відкидає органічну природу історичного процесу. А найважливіше те, що переважна більшість поляків, незважаючи на свої політичні переконання, буде розчарована, прочитавши працю, яка не підтверджує найдорожчих їм поглядів. На їхню думку, польська історія — це справа, ідеал, політичний інструмент. А для незалежного історика це просто предмет дослідження. Історик, хоч які його приватні почуття, не може припускати, ніби Польща має якусь особливу моральну вартість, або високу місію, або навіть якість абсолютне право існувати. Він повинен просто описати, як вона виникла, як змінювалась, який її внесок до європейської цивілізації і що вона означала для різних людей за різних часів. Особисто я вважаю Польщу за вкрай складний феномен, і то і землю, і державу, і націю, і культуру; за спільноту, що перебувала в постійному русі, назавжди змінювала свій склад, свій погляд на себе, і свій *raison d'etre*, — одне слово, за мозаїку, яка не має ніякого ясного розв'язку. Ось як гірко нарікала одна з моїх аудиторій, коли я одного разу намагався пояснити цей погляд на семінарі в Гарвардському університеті: “Ви намагаєтеся створити враження, ніби польська історія *нормальна*”.

Звичайно, для британських і американських читачів безстороння “Історія Польщі” не потребує апології. Країна, що займала таке центральне місце в європейських справах, створила найпомітніші етнічні меншини Британії та Америки й пережила більшу, ніж належну їй, частку європейських збурень, раз по раз уникала адекватної уваги вчених-істориків. Польські справи, як і справи багатьох країн за межами влади й авторитету, здебільшого зводили до уривчастого потоку новин — неадекватно досліджених, коротко згаданих у критичні

миті і швидко забутих. Англomовному світові їх звичайно подавали німці або росіяни, що намагалися виправдати свої неподобства, або поляки чи євреї, що обстоювали свої окремі питання. Ті новини здебільшого були закутані вуаллю політичних інтересів, національних гордоців і лінгвістичної темності, їх дуже рідко подавали у власній подобі. Польські історичні книжки, що їх писали польські вчені для польської аудиторії, — вкрай дивні тексти, коли перекласти їх англійською мовою. Такі великі складні праці, як “Кембриджська історія Польщі” (“*Cambridge History of Poland*”, 1941—1950 pp.), яку заходився писати В. Ф. Редевей¹, або “Історія Польщі” (“*History of Poland*”, 1968 p.), яку видали Стефан Кіневич та інші², опанувати не дуже легко, натомість праці, натхнені двома світовими війнами, як-от праці Елісона Філіпса, лорда Евезлі та В. Дж. Роуза, не пережили політичних потреб, які спричинили їхнє створення³. Проте з боку британських або американських істориків було дуже мало спроб написати докладний огляд польської історії, мавши на увазі британських і американських читачів. Коли даний том буде опублікований, він стане однією з нечисленних праць такого типу після першої спроби професора В. Ф. Морфіла 1893 р.⁴

Крім того, в польській історії є чимало рис, які породжують гостру цікавість. Занепад і крах давньої Речі Посполитої, її шлях від величі до ліквідації — і страшні, й жалюгідні. Як зазначив Фердинанд Лот, говорячи про відомішу нам уражену цивілізацію, “трагедія світу, який не хоче помирати, становить не менш цікаве видовище, ніж усе те, що хотіли б бачити історик і соціолог”. За більш недавніх часів польський досвід становив різкий контраст із подіями, які сформували британську і американську традиції. Поляки були політично переможені й економічно знедолені набагато довший період, ніж можна пригадати. Для британців і американців, які донедавна були схильні припускати, що перемога і процвітання судилися їм від народження, польський приклад дає багату поживу для роздумів. У європейському масштабі Польща нижча від решти держав. За словами Мішле, “це найлюдянша нація”⁵.

Скептичне ставлення до методології з необхідністю зумовило зміст і структуру даного дослідження. Це означає, наприклад, що тут немає ніякої претензії на “синтез”, дана праця — лише “огляд” або “нарис”. Вона містить коментарі неортодоксального характеру, що відгонять безнадійними звичками англійського емпіризму, поєданого з домішком *Angst*, страху, а можливо, і з дрібною милосердя. Такі сумніви цілком виправдані. Дана ситуація вкрай незадовільна. Було б добре мати теорію, але я не маю її. Було б добре дати прості відповіді на прості запитання на кшталт: “Де була Польща?”; або: “Хто поляк, а хто ні?”. Але я не можу. Я можу запропонувати лише нечисленні факти й кілька спостережень.

Проте, щоб бодай трохи втішити, я надаю пильної уваги практичним аспектам структури й побудови праці. І тематичним, і хронологічним розділам надано однакове місце. Після низки вступних розділів, присвячених історіографії, історичній географії й раннім польським династіям до 1572 р., книжка поділяється на дві великі частини, й за межу між ними править точка вирі-

шального розриву — 1795 р. У першій частині, що має назву “Життя і смерть Польсько-Литовської Речі Посполитої”, простежено історію Польсько-литовської унії від створення 1569 р. до краху під час третього поділу Польщі. В другій частині, названій “Розвиток сучасної нації”, йдеться про спроби збудувати державу з фрагментів давньої Речі Посполитої і відновити певний ступінь національного суверенітету. Ця частина охоплює події від третього поділу Польщі до кінця Другої світової війни 1945 р., коли було нарешті підтверджене існування польської національної держави. Кожна частина складається з низки розділів, у яких обговорено головні релігійні, соціальні, економічні, конституційні й дипломатичні питання, які довгий час зберігали свою актуальність, далі йде кілька розповідних розділів. Разом вони становлять основу і підґрунтя міцно сплетеної тканини, що має передати розуміння складних відносин і плутаних впливів державного й суспільного життя. В останньому розділі подано огляд подій у Польській Народній Республіці після Другої світової війни. Прикінцевий фрагмент цього розділу має особистий та імпресіоністичний характер і спирається на статтю, вперше опубліковану в газеті “*The Times*” 27 жовтня 1972 р. під назвою “Магічна загадкова прогулянка по Польщі”.

Спектр висвітлених тем такий широкий, наскільки дозволяло місце. З огляду на необізнаність більшості британських і американських читачів із польською історією опис важливих подій був пом’якшений невеличким домішком оповідок, епітафій, *bons mots*, дотепних висловів, віршиків, гімнів, пісень, віршів, розповідей про подорожі, ліричних виливів і антикварних цікавинок — одне слово, добіркою всіх тих історичних примх, що їх науковці вважають за негідні свого генія.

У кожному розділі знайдено місце для докладного цитування історичних документів та уривків з художніх творів. Причина таких дій — дати змогу конкретним деталям урвати потік нудних узагальнень, що інакше переважали б у цьому нарисі, присвяченому дуже широкій темі. Добірка цих текстів, звичайно, не може бути цілком репрезентативною. Проте опис, який пробуджує певне розуміння безмежної конкретики людських справ, менш схильний до викривлень, ніж опис, що складається лише з широких узагальнень. Коли є належна засторога від небезпек вибірковості, читачеві не зашкодить, якщо він погляне на багатство джерел, на які можуть спиратися дослідники польської історії.

Знайдено місце і для обмеженої кількості енциклопедичної інформації. Тут турботу про форму й доступність для читачів треба було примирити з потребою дати належні орієнтири для дальших досліджень і заповнити ганебні прогалини у висвітленні польських справ, властиві багатьом звичайним британським і американським історичним працям.

Примітки зведено до мінімуму. Бібліографічні посилання подано наприкінці книжки, і то тільки до уступів, що дуже великою мірою спираються на вторинні матеріали або на недавні дослідження. Немає потреби говорити, що згадка про якесь джерело не конче зумовлює згоду з кожною думкою, висловленою в ньому.

Видавці належним чином застерegli мене, що сучасний читач дуже легко лякається, побачивши іноземні мови. Дуже жаль, бо значна частина повабу східноєвропейської історії породжена великим мовним розмаїттям джерел. І все-таки всі іншомовні тексти й цитати перекладено англійською мовою, і лише нечисленні з них мають як паралель оригінальний текст. Там, де була змога, іншомовні вірші передано англійською мовою у віршованій формі. Винятки зазначені, а загалом усі переклади з латини, польської, російської, французької, німецької та італійської мов зробив я сам.

Топоніми завдають безкінечної мороки й безкінечно чарують. У праці, присвяченій польській історії, було б відносно просто подати всі назви у їхній польській формі. Але така політика призвела б до численних анахронізмів, тож у кожному випадку зроблено спробу знайти форму, найдоречнішу для даного часу та історичного контексту. Головні риси таких намагань обговорено в 21-му розділі другого тому.

Жодну працю такого розміру та обсягу не писали без допомоги приятелів і колег. Чимало суперечливих місць ще в чернетці прочитали фахівці, що люб'язно запропонували мені свої вартісні критичні поради. Отже, автор хоче тут висловити подяку всім, хто допомагав йому, й до них належать: Джеймс Болтон, Морин Берк, Пйотр Вандич, Ангес Вокер, Ян Гамільтон, Гершон Гундерт, Олександр Гейштор, Юзеф Геровський, Марія Гімбутас, Кароль Гурський, Деніел Дейвіс, Ричард Дженкінс, Вацлав Єнджеєвич, Стефан Кіневич, Ольга Крисп, Ізабель де Мадар'яга, Болеслав Мазур, Ентоні Мончак, Девід Морган, Роберт Оті, Ласло Петер, Гю Сетон-Ватсон, Януш Томяк, Єва Траверс, Тоні Френч, Ян Цехановський, Богдан Чайковський, Долек Юзвенко. Автор просить вибачення в тих, чиї поради з усією повагою до них були знехтувані.

Назва цього дослідження — “Боже ігрище” (“*God's Playground*”) — може декого здивувати. Але це тільки один з кількох можливих англійських перекладів давнього польського виразу, що вперше з'явився в 1580-х роках як назва вірша Кохановського “*Człowiek boże igrzysko*”, і загалом вважають, що це калька з вислову Плавта *pila deorum*, м'яч богів⁶. Слово “*boże*”, тобто “боже”, в поганському контексті пов'язане з богами, а в християнському — з Богом. Слово “*igrzysko*” є димінутивом, похідним від давньої форми дієслова “*igrać*”, і його можна перекладати по-різному: то як “забавка” або “іграшка” (з якою граються), то як “комедія” чи “драма” (яку грають), то як “актор”, “комедіант” чи “штукар” (який грає), а то як “сцена” чи “майданчик” (де ставлять п'єси). В цьому останньому значенні його інколи згадують у польській літературі, і його можна цілком слушно використати для характеристики країни, де доля не раз викидала підступні коники і де живе чуття гумору завжди становило суттєвий елемент, який забезпечував виживання нації. Читачам загалом і навіть історикам цілком можна було б нагадати думку Монтеск'є (дарма що вона не надто наукова), що припущенні всі форми безумства, поки їх не проголошують урочисто. В польських колах національну історію інколи обговорюють украй шанобливим тоном, а “первосвященники” офіційної ідеології не вирізняються своєю дотепністю. Незважаючи на це, слід сподіватися, що приправлений зичли-

вим гумором і неупереджений підхід не конче свідчить про брак поваги й може знайти певне розуміння серед тих, хто завжди вважав “штукарів”, починаючи від Станчика, Потоцького й Заблоцького, за вправних виразників польської традиції⁷.

Протягом року, відколи був написаний текст цього тому, не сталося майже нічого, що могло б захитати його головні твердження. Політичний пат у Польщі лишається нерозв’язаним. Черги за продуктами й досі довгі, а опозиційні групи — численні, проте влада не робить нічого, щоб зменшити їх. Найгірші пророцтва про відкрите повстання або радянську інтервенцію не справдилися. В листопаді 1978 р. низкою офіційних і неофіційних заходів була відзначена шістдесятя річниця національної незалежності. Контрольовані державою засоби масової інформації надали великої уваги 7 і 8 листопада — річниці російської революції та імпровізованого Національного уряду Дашинського в Любліні, натомість церква й широкий загал населення зберегли свої радощі для традиційної дати 11 листопада. На численних наукових конференціях учені обговорювали значення подій 1918 р. Партійні апологети не проминали жодної нагоди применшити роль Юзефа Пілсудського й приховати факт, що польський комуністичний рух тієї історичної миті виступав проти національної незалежності. Хоча майже всі коментатори дотримувалися характерної оптимістичної лінії аргументації, припускаючи, мовляв, самої волі польського народу було досить, щоб реалізувати начебто одностайні сподівання нації. Мало хто справді намагався врівноважити тверезу оцінку міжнародної ситуації 1918 р. належною оцінкою складного стану польської громадської думки.

Якщо йдеться про особисті досягнення, 1978 р. став свідком двох вартих уваги подій. У червні державні й партійні функціонери широко розрекламували політ у космос на радянському космічному кораблі полковника Мирослава Гермашевського. 16 жовтня весь польський народ сповнився радощів і гордощів, коли кардинала Кароля Войтилу, архієпископа Краківського, обрали папою Іоанном-Павлом II. Контраст між інсценованими врочистостями з приводу польоту в космос першого поляка і спонтанними бурхливими радощами з приводу того, що папою вперше став поляк, напрочуд промовисто свідчить про справжній стан нинішньої Польщі. Очевидний символізм — польського пасажера на штучному радянському супутнику і сповненого енергії польського лідера на чолі Ватикану — виразно постав перед очима кожного. Польський космонавт, ступивши в слід Лайки, сприяв розвитку сучасної науки й військової технології, натомість польський папа, йдучи шляхом святого Петра, зміцнював традиційну релігію й духовність.

Повний вплив понтифікату Іоанна-Павла II, мабуть, ще не можна виміряти цієї ранньої пори, але навряд чи можуть бути сумніви, щоб він уже зробив більше для зміцнення католицької й західної ідентичності Польщі, ніж будь-яка інша подія, збережена в живій пам’яті сучасників. Сам факт, що цей вірний син польської землі виявився здатним стати папою, сприяв зростанню самооцінки серед його співвітчизників, зміцнював їхній дух і підтримував їхню рішучість в усіх міжнародних справах. Новий папа добре усвідомлював усю

складність ситуації. У своїй інавгураційній промові 23 жовтня 1978 р. він сам звернувся до своїх співвітчизників не залежно від їхньої віри і привернув їхню увагу до справжнього значення патріотизму, наголосивши, що він відрізняється від усіх форм “вузького націоналізму та шовінізму”. “Любов до нашої країни об’єднує нас усіх, — заявив він, — і має правити за зв’язок, що стоїть вище від усіх наших відмінностей”. Того самого року, але раніше, під час своєї останньої проповіді в Кракові з нагоди святкування Третього травня, він висловився про це ще з більшою силою:

“Бо все, що ми пережили протягом нашої історії, надто за найтяжчих періодів поділу, окупації, повстання, боротьби і страждань, спричинилося до того, що історичне й сучасне життя всієї нації відбувалось і в серці кожного поляка. Все, що є польським, не може бути чужим або байдужим йому. Видатний поет Станіслав Виспянський попросив своїх слухачів зібратися навколо малої дівчинки, а потім сказав їй: “Що ти чуєш, як б’ється отут? Твоє серце. І це серце і є справжньою Польщею...”

Зрештою, кожен з нас має в собі певну спадщину, створенню якої посприяли покоління і століття досягнень і тривоги, тріумфу й невдач; спадщину, що якимсь чином пускає глибше коріння й формує нові тканини в кожному з нас. Ми не можемо жити без неї. Це наша душа. Саме завдяки цій спадщині, яку по-різному називають то батьківщиною, то нацією, ми й живемо. Як християни ми живемо цією польською спадщиною, цим польським тисячоліттям, цим нашим польським християнством. Таким є закон дійсності...”

І для вірних, і для невірних то були справді могутні слова, і дехто вбирив їх у себе, дехто боявся, але всі поважали.

* * * * *

Останній етап готування великого рукопису знову збільшує борг автора перед його співробітниками й покровителями. Отож я хочу висловити подяку містерові Кенові Васу з Університетського коледжу в Лондоні, що виконав технічні креслення більшості моїх карт і таблиць; Анджеєві Сухцицю й Марєкові Семашку, які склали покажчик; Видавничому комітетові Школи слов’янських і східноєвропейських студій, а надто фондові де Бжезе Лянцкоронського, що надав щедру субсидію.

Норман Дейвіс

Вулверкоут, 3 травня 1979 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ ДРУГОГО ТОМУ

У другому томі, що охоплює історію Польщі від кінця XVIII ст. до нинішнього дня, автор і далі дотримується моделі, визначеної в першому томі. Головним оповідним розділам (12—21) передує блок тематичних, а наприкінці подано завершальний розділ, що підсумовує події після 1945 р. Проте своїм головним характером обидва томи різняться між собою. Польська історія в ранньому періоді засвідчила поступове піднесення й раптове падіння унікальної цивілізації, культура та інституції якої відображували химерну суміш західних вартостей, прищеплених слов'янському Сходові. Польська історія в дальшому періоді була свідком зтяжного прагнення народів ліквідованої Речі Посполитої пережити імперії-вискочні Східної Європи й, надавши собі нових ідентичностей, знайти собі нове місце у світі.

Але за новітніх часів пам'ять про давню спадщину забарвила властиве полякам сприйняття своєї скрутною ситуації. На відміну від багатьох національних рухів, чия окрема свідомість була витворена з нуля протягом XIX ст., поляки завжди мали перед очима образ давньої Речі Посполитої й завдяки такому плідному засобові, як рідна література, використали його для увічнення свого чуття незнищенності й моральної переваги. Хоча поляки не могли претендувати на причетність до десятиріч воєнної слави, політичної могутності й економічного процвітання, які судилися їхнім сусідам німцям і росіянам, вони неодмінно вважали себе за одну з "історичних націй" Європи й не належали до тих невидатних народів, що (не згадуємо назв) часто були змушені вигадувати більшу частину своїх начебто історій. Польща цілком могла бути "країною на колесах" в аспекті і свого географічного становища, і виходів з політичної сцени та повернень на неї, проте як культурна спільнота з глибокими і тривкими традиціями вона утвердила себе як постійного актора на європейській сцені.

Звичайно, з погляду політики недавня історія Польщі — трагічна. Завдання відтворити давню Річ Посполиту виявилось нездійсненням, і польські держави, створені у XX ст., були лише блідими наслідуваннями, якщо не хирними пародіями, первісної моделі. Хоча віддавна бажаної мети національного суверенітету досягали двічі, 1918 і 1945 р., це досягнення в обох випадках скінчилося провалом. Друга Річ Посполита (1918—1939 рр.) зникла менше ніж за одне покоління, Польській Народній Республіці, створеній під радянською егідою в 1944—1945 рр., бракувало багатьох суттєвих атрибутів незалежності.

Давня Річ Посполита принаймні одержала перемогу в поразці, бо її дух надовго пережив її фізичну ліквідацію. Натомість про сучасну Польщу можна було б сказати, що вона зазнала поразки в перемозі, бо відновлення держави не проводилося ліквідацією багатьох принижень та утисків минувшини.

Але безкінечні поразки Польщі завжди слід розглядати в порівнянні. 1797 р. держави, які поділили Польщу й тільки-но ліквідували давню Річ Посполиту, врочисто присягли взагалі ніде не згадувати самої назви Польща. Було кілька моментів — після повстань 1830 і 1863 р., а надто під час дії нацистсько-радянського пакту 1939—1941 рр., — коли видавалося, ніби їхня присяга може реалізуватися. Але нині кожен може пересвідчитися, що Польща справді існує і тілом, і духом. Ця країна видається невіддільною від катастроф і криз, на яких, хоч як парадоксально, вона процвітає. Польща постійно перебуває на грані краху, але якимсь чином завжди спромагалася відродитись, а у сферах, можливо, важливіших за політичну та економічну, процвітати.

Норман Дейвіс

Вулверкоут, 3 травня 1979 р.

КАРТИ І МАЛЮНКИ

Том I

Карти

1. Польські землі	44
2. Зміни території Польщі	66
3. Польська праісторія:	
А. Автохтонний погляд	77
Б. Неавтохтонний погляд	77
4. Королівство перших Пястів (X—XI ст.)	99
5. Доба роздрібнення (бл. 1250 р.)	102
6. Тевтонська держава (1230—1561 рр.)	113
7. Польща за Казимира Великого (1333—1370 рр.)	119
8. Анжуйське королівство (бл. 1380 р.)	128
9. Королівство Ягелонів (бл. 1500 р.)	151
10. Церковні єпархії (XVII ст.)	173
11. Осередки Реформації в Польсько-Литовській державі	179
12. Розподіл земельної власності в Королівській Пруссії (бл. 1570 р.)	
А. Мальборкське воєводство	210
Б. Хелмнське воєводство	211
13. Торгівля зерном на Віслі	239
14. Овечки, шляхетський маєток (1797 р.)	257
15. Самоврядні мазовецькі міста	267
16. Варшава: розвиток міста до 1800 р.	276
17. Королівство Ваз (бл. 1600 р.)	369
18. Польсько-Литовська держава у своїх найширших межах (1634—1635 рр.)	378
19. Потоп: напади на Польсько-Литовську державу, 1648—1667 рр.	389
20. Саксонія і Польща (бл. 1750 р.)	412
21. Міждержавні війни XVIII ст.	415
22. Поділи Польщі (1773—1795 рр.)	426

Малюнки

А. Схеми періодизації польської історії	49
Б. Топографія Польщі	73
В. Прабатьківщина слов'ян	79
Г. Слов'янські мови	83
Ґ. Династія Пястів (генеалогічна таблиця)	94—95
Д. Ягелони і Вазі (генеалогічна таблиця)	146—147
Е. Релігійні громади Польсько-Литовської держави: а) 1660 р. б) 1772 р.	167
Є. Суспільні стани Польсько-Литовської держави: а) XVI ст. б) 1791 р.	196
Ж. Соціальні верстви в XVI ст.:	
а) Згідно з подушним податком 1520 р.	198
б) Податкові категорії (за А. Вичанським)	198

3. Економічні прошарки серед шляхти	209
И. Центральні інституції Речі Посполитої	288—289
І. Органи єврейської автономії (бл. 1550—1764 рр.)	372—373
Ї. Поділи Польщі	434

Том II

Картини

1. Російська частина Польщі (1773—1915 рр.)	513
2. Пруська частина Польщі (1773—1918 рр.)	534
3. Австрійська Галичина (1773—1918 рр.)	553
4. Індустріалізація (бл. 1900 р.)	572
5. Польські школи в Російській імперії (1822 р.)	620
6. Межа осілості євреїв у Російській імперії	628
7. Герцогство Варшавське (1807—1815 рр.)	669
8. Королівство Польське і Листопадове повстання 1830—1831 рр.	677
9. Січневе повстання (1863—1864 рр.)	710
10. Східний фронт (1914—1918 рр.)	728
11. Створення Польської республіки (1918—1921 рр.)	741
12. Битва за Варшаву (серпень 1920 р.)	745
13. Друга Річ Посполита (1921—1939 рр.)	747
14. Вереснева кампанія (1939 р.)	771
15. Німецька окупація (1939—1945 рр.)	776
16. Радянський наступ у Польщі (1944—1945 рр.)	794
17. Зміни території Польщі	812
18. Східний кордон (1916—1945 рр.)	821
19. Національний розподіл (1921 р.):	
а) район Вільна	824
б) район Львова	824
20. Здобуті території СРСР після 1945 р.	833
21. Повернені території Польщі після 1945 р.	838
22. Польська Народна Республіка (1975 р.)	904

Малюнки

А. Держави—наступниці Польсько-Литовської Речі Посполитої (1772—1945 рр.)	458
Б. Конфліктні територіальні вимоги різних національностей (бл. 1900 р.)	501
В. Формування соціальних класів у ХІХ ст.	585
Г. Соціальні групи в міжвоєнній Польщі:	
а) професійні (1921 р.)	749
б) національні (1931 р.)	749
Ґ. Польські військові й політичні організації (1939—1945 рр.)	796—797
Д. Обмін населенням (1936—1956 рр.)	866—867
Е. Партійні і державні органи ПНР (1979 р.)	898—899
Є. Місце Польщі у військово-промисловому комплексі радянського блоку	910—911

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Аркуш I Аванпост латинського християнського світу
“*Regina Poloniae*” (“Королева Польщі”) — чорна Мати Божа Ченстоховська
(Анон.). Нагробок Яна з Уязду (бл. 1450 р.)
- Аркуш II Кінець Ягелонів
Ю. Зимлер. “Смерть Барбари Радзивіл” (1551 р.)
(Анон.). “Анна Ягелонка” (1523—1596)
- Аркуш III Дякувати Господу
(Анон.). “Господь і збіжжя дадуть винагороду” — торгівля зерном на Віслі
“Вінець закону” — покривало ковчега з Пшедбужа
- Аркуш IV Унія вільних народів
Я. Матейко. “Люблінська унія” (1569 р.)
Б. Беллотто (Каналетто). “Вибори короля на полі Воля” (1764 р.)
- Аркуш V Могутня держава на Сході
Я. Матейко. “Стефан Баторій під Псковом” (1581 р.)
(Мініатюра). “Посольство Гнинського до Порти” (1677 р.)
- Аркуш VI Шляхетський рай
(Анон.). “Себастьян Любомирський” (1536—1613)
(Анон.). “Катерина Острозька, в дівоцтві Любомирська”
- Аркуш VII Монархи Речі Посполитої
Л. де Сильвестр. “Август Дужий” (1670—1733)
М. Бак’ярелі. “Станіслав-Август у коронаційних шатах” (1764 р.)
- Аркуш VIII Опір і відчай
Ю. Хелмонський. “Казимир Пуласький під Ченстоховою” (1771 р.)
Я. Матейко. “Рейтан” (1773 р.)
- Аркуш IX Дипломатія й непокора
П. Деларош. “Князь Адам Єжи Чарториський” (1770—1861)
Ф. Падеревський. “Князь Юзеф Понятовський” (1763—1813)
- Аркуш X Позачасні традиції
В. Водзиновський. “Спочинок жниварів”
(Анон.). “Поклоніння селян на Великдень”
- Аркуш XI Війна і мир
С. Віткевич. “Поранений повстанець” (1863 р.)
О. Геримський. “Свято сурм” — єврейський Новий рік (1884 р.)

- Аркуш XII Романтичні видива
В. Ванькович. “Адам Міцкевич”
О. Лесер. “Смерть Ванди”
- Аркуш XIII Блазень і пророк
К. Сіхульський. “Юзеф Пілсудський”.
- Аркуш XIV Доктрина про двох ворогів
Л. Вінторовський. “Тачанки, вперед!” Польсько-радянська війна 1920 р.
Е. Месяч. “Битва на річці Мокрій” (вересень 1939 р.).
- Аркуш XV Насильство і ошуканство
В. Сібек. “Вхід до II блоку” (Аушвіц, 1943 р.)
“Нехай живе Уряд Національної Єдності” (червень 1945 р., фото).
- Аркуш XVI Робітники і селяни
О. Кобздей. “Подай цеглину!” (1952 р.)
В. Гофман. “Сповідь”.

ПРИМІТКИ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ

- Аркуш I Чорна Мати Божа Ченстоховська — найшанованіший символ польського католицизму, ікона, мабуть, візантійського походження, що потрапила до монастиря Ясна Гура (заснованого 1382 р.) наприкінці XIV ст. Після дивовижного звільнення від шведської облоги 1655 р. ця святиня стала осередком національного культу Діви Марії.
Sikorski Museum (Лондон).
(Анон.). Нагробок Яна з Уязду, лицаря належного до гербу “Дружина”, зображеного на цьому портреті, датований 1450 р., давніше містився в парафіяльній церкві у Чхуві і в зібранні Любомирських у Львові. Краків (Вавельське зібрання).
- Аркуш II Юзеф Зимлер (1823—1868). “Смерть Барбари Радзивіл” (1860 р.). Це сентиментальне зображення смерті королеви Барбари 1551 р., належне пензлеві представника німецької “Назаретської” школи, було незвичайно популярним у Польщі XIX ст.
Museum Narodowe (Варшава).
(Анон.). Портрет Анни Ягелонки (1523—1596), останньої з Ягелонів, доньки Сигізмунда I і Бони Сфорци, сестри Сигізмунда-Августа, королеви-дружини Стефана Баторія, тітки Сигізмунда III Вази.
Museum Narodowe (Віланув)
- Аркуш III (Анон.). “*Zboże zapłaci*” (XVII ст.); Торунь, сцена, пов’язана з торгівлею зерном на Віслі. Назва картини — гра польських слів, які означають “Бога” і “збіжжя”.
Museum Torunskie, MT/M/92/SN
Parokhet (покривало ковчега) з синагоги в Пшедбужі поблизу Пйотркува, дату неможливо прочитати. Зображено *Keter Torah* (вінець закону) над трьома польськими орлами. Присвята такому собі Цві Гіршу, небіжчикові, та його дружині.
Orbis Books (Лондон)
- Аркуш IV Я. Матейко (1838—1893). “Люблінська унія” (1869 р.) Відтворення сцени присяги литовських князів, намальоване на честь 300-ї річниці Люблінської унії. Король Сигізмунд-Август тримає вгорі розп’яття, примас Уханський пропонує текст присяги гетьманові Мелецькому, канцлерові Миколі Радзивілу і Янові Ходкевичу (поклавши руку на його голову). Крім того, присутні Фрич Моджевський, князь Роман Сянгушко, князь Михайло Вишневецький, Анна Ягелонка, кардинал Гозіус, князь Острозький, герцог Альбрехт фон Гогенцолерн з Пруссії.
Museum Narodowe (Варшава).

Бернардо Беллотто (1721—1780), прозваний Каналетто Молодший. “Вибори короля Станіслава-Августа” (1776 р.), один з двох варіантів виборів короля 1764 р., намальованих через дванадцять років після цієї події.

Museum Narodowe (Варшава).

Аркуш V Я. Матейко. “Батерій під Псковом” (1872 р.). Король Стефан Баторій отримує традиційні хліб і сіль від делегації московських бояр. Присутні канцлер Замойський, князь Острозький, папський легат Поссевіні, гетьман Жолкевський у гусарському обладунку, козацький отаман Оришовський.

Museum Narodowe (Варшава).

(Мініатюра). “Посольство Гнинського до Порту” (1677 р.). Посланець короля Собеського допустили після довгого чекання на аудієнцію до султана Магомета IV.

Краків (Зібрання Чарториських).

Аркуш VI (Анон.). “Себастьян Любомирський” (1536—1613), засновник багатства Любомирських, войницький каштелян, жупник (орендар) королівських соляних копалень у Величці, староста спишський.

Museum Narodowe (Варшава).

(Анон.). “Катерина Острозька, в дівочтві Любомирська” (бл. 1600 р.), донька Себастьяна Любомирського і Анни Браницької, друга дружина князя Януша Острозького (1554—1620), волинського воєводи, краківського каштеляна, православного, що навернувся до католицизму.

Museum Narodowe (Варшава).

Аркуш VII Луї де Сильвестр (1675—1760), придворний художник у Дрездені й Варшаві (1716—1748), оздоблювач Саксонського палацу. Портрет “Августа II в обладунку”.

Museum Narodowe (Віланув).

Марчелло Бак’ярееллі (1731—1818), головний художній керівник королівського двору від 1766 р. “Станіслав-Август у коронаційних шахах” (бл. 1800 р.).

Museum Narodowe (Варшава).

Аркуш VIII Юзеф. Хелмонський (1849—1914). Польський художник-реаліст, найвідоміший своїми сценами сільського життя, наприклад “Журавлі” (1870 р.), і зображенням коней, наприклад “Четвірка коней” (1881 р.). Картина “Пуласький під Ченстоховою” відображує одну з битв Барської конфедерації. На задньому плані видніє монастир Ясна Гура.

Museum Narodowe (Варшава).

Я. Матейко. “Рейтан” (1866 р.). Тадеуш Рейтан (1746—1780), посол з Новогрудка, закриває вхід до Сенату на знак протесту проти підтвердження першого поділу, 1773 р. Князь Адам Понінський, маршалок сейму, поряд із яким стоять Фелікс Потоцький у білому і гетьман Бра-

- ницький, наказує йому припинити. На балконі — князь Репнін, на стіні — портрет Катерини II.
Museum Narodowe (Варшава).
- Аркуш IX Поль Деларош (1797—1856). Портрет князя Адама Єжи Чарториського у вигнанні в Парижі, бл. 1848 р.
Museum Narodowe (Віланув).
Францишек Падеревський (1767—1819). Посмертний портрет князя Юзефа Понятовського в мундирі маршала Франції, намальований 1814 р. з попереднього портрета пензля Бак'яrellі.
Museum Narodowe (Віланув).
- Аркуш X В. Водзиновський. “Спочинок жниварів”.
Museum Narodowe (Варшава).
(Анон.). “Поклоніння селян на Великдень”.
Biblioteka Narodowa (Варшава).
- Аркуш XI Станіслав Віткевич (1851—1915), засновник так званого закопанського стилю, батько художника й драматурга з тим самим прізвиськом. “Поранений повстанець” — сцена з Січневого повстання (1863 р.).
Museum Narodowe (Варшава).
Олександр Геримський (1850—1902) разом зі своїм братом Максиміліаном працював у рамках Мюнхенської школи. У своєму варшавському періоді (1879—1884) він створив багато пам'ятних сцен єврейського життя. На картині “Свято сурм” (1884 р.) зображено церемонію *tashlikh*, пов'язану з відзначенням єврейського Нового року на Повіслі. Дотримуючись тексту книги пророка Михея, 7, 19: “Ти кинеш у морську глибочинь усі наші гріхи”, ортодоксальні євреї співають і моляться коло найближчої водойми, в даному разі Вісли. Зверніть увагу на міст Кербедж і акордеоніста.
Museum Narodowe (Варшава).
- Аркуш XII Валенти Ванькович (1800—1842), портретист, активний спершу в Мінську, згодом у Парижі. Один з кількох варіантів його алегорії: “Міцкевич на скелі Юди” (1840 р.), що уподібнює роль поета після придушення російським військом Листопадового повстання до ролі біблійних пророків після зруйнування Єрусалима вавилонським військом.
Museum Narodowe (Варшава).
Олександр Лесер (1814—1884). “Смерть Ванди”. Ванда, донька легендарного короля Крака, відмовилася вийти заміж за німецького князя, а потім, щоб уникнути міжплемінної війни, втопилася у Віслі. Популярна патріотична оповідка кінця XIX ст.
Museum Narodowe (Варшава).
- Аркуш XIII Казимир Сіхульський (1879—1942), художник і карикатурист зі Львова. На цьому ескізі маршала Юзефа Пілсудського зображено в това-

ристві Станчика, придворного блазня Сигізмунда I, і Петра Скарги, сповідника Сигізмунда III; обидва вони були нещадними критиками своїх співвітчизників.

Biblioteka Narodowa (Варшава).

Аркуш XIV Л. Вінторовський. “Тачанки, вперед!” Сцена з Польсько-радянської війни 1920 р., коли підрозділ 13-го полку уланів Креховецького відрізав більшовицьке артилерійське з’єднання.

Sikorski Museum (Лондон).

Е. Месяч. “Битва на річці Мокрій”. Належне очевидцеві відтворення запеклої прикордонної битви поблизу Ченстохови 1 вересня 1939 р., коли спішена Волинська кавалерійська бригада відбила 4-у панцерну дивізію, знищивши двадцять танків.

Sikorski Museum (Лондон).

Аркуш XV В. Сівек. “Вхід до II блоку” (Аушвіц, 1943 р.). Наївне зображення ганебного карного та експериментального бараку нацистського табору смерті Аушвіц (Освенцим).

Sikorski Museum (Лондон).

“Нехай живе Уряд Національної Єдності” — фотографія, хоча враження інше. Бидгощ, червень 1945 р., політичний захід на користь підтримки коаліційного уряду (*TRJN*). Промовці на платформі в польських мундирах стоять серед прапорів Великобританії і США, портретів Миколайчика й Берута.

Аркуш XVI Олександр Кобзей (1920—1972). “Подай цеглину!” (1952 р.). Зображення повоєнної відбудови в обов’язковому стилі соціалістичного реалізму початку 1950-х років.

Museum Narodowe (Варшава).

Властиміл Гофман (1881—1970), художник-символіст, близький до Академії образотворчих мистецтв у Кракові. На картині “Сповідь” щиру й просту побожність польського селянина на тлі споконвічних сільських краєвидів протиставлено амбівалентній позиції церкви.

Museum Narodowe (Варшава).

АБРЕВІАТУРИ

AK	Armia Krajowa	Армія Крайова (1942—1945), наступниця SZP, ZWZ i SZK
AL	Armia Ludowa	Армія Людова (1944—1945)
BBWR	Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem	Безпартійний Блок Співпраці з Урядом (1928—1935)
BCh	Bataliony Chłopskie	Селянські Батальйони (1940—1944)
BMN	Blok Mniejszości Narodowych	Блок Національних Меншин (1922—1929)
CAP	Centralna Agencja Polska	Центральна Пресова Агенція (1915—1918)
CBKP	Centralne Biuro Komunistów Polskich	Центральне Бюро Польських Комуністів (Москва, 1943—1945)
ChD	Chrześcijańska Demokracja (Chadecja)	Християнська Демократія (партія, 1902—1937)
CKL	Centralny Komitet Ludowy	Центральний Народний Комітет (1943—1944)
CKO	Centralny Komitet Obywatelski	Центральний Громадянський Комітет (1914—1916)
CKR	Centralna Komisja Rewizyjna	Центральна Ревізійна Комісія
COP	Centralny Okręg Przemysłowy	Центральний Промисловий Округ (1936—1939)
CRX	Combined Repatriation Executive	Об'єднане Управління Репатріації
CRZZ	Centralna Rada Związków Zawodowych	Центральна Рада Професійних Спілок (1949—1981), наступниця ZZZ
CTOiKR	Centralne Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych	Центральне Товариство Організації і Сільськогосподарських Колективів
CUP	Centralny Urząd Planowania	Центральний Орган Планування (1945—1949)
FJN	Front Jedności Narodu	Фронт Національної Єдності (1956—1983)
GG	Generalne Gubernatorstwo	Генеральна Губернія, нацистський уряд в окупованій Польщі (1939—1945)
GISZ	Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych	Генеральна Інспекція Збройних Сил (1926—1939)
GL	Gwardia Ludowa	Народна Ґвардія (1943—1944)
GUKPPiW	Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk	Головне Управління Контролю Преси, Видань і Видовищ (1946—1990)
JiWO	Jiddischer Wisnszaftjcher Institut	Єврейський Науковий Інститут (Вільно, 1925 — Нью-Йорк)
KBW	Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego	Корпус Внутрішньої Безпеки (1945—1965)
KK	Komisja Kolonizacyjna	Колонізаційна Комісія

KNAPP	Komitet Narodowy Amerykanów Pochodzenia Polskiego	Національний Комітет Американців Польського Походження (1944—)
KNP	1. Komitet Narodowy Polski 2. Komitet Narodowy Polski 3. Komitet Narodowy Polski	Польський Національний Комітет (1831—1832; 1914—1915; 1917—1919)
KOR	Komitet Obrony Robotników	Комітет Робітничої Оборони (1976—1981)
KP	1. Królestwo Polskie 2. Komisja Planowania	1. Королівство Польське (1815—1864/1874) 2. Комісія Планування (1949—1989)
KPP	Komunistyczna Partia Polski	Комуністична Партія Польщі (1926—1938)
KPRP	Komunistyczna Partia Robotnicza Polska	Комуністична Робітничка Партія Польщі (1918—1925)
KRN	Krajowa Rada Narodowa	Крайова Національна Рада (1944—1947)
KRP	Krajowa Reprezentacja Polityczna	Крайовий Політичний Представницький Орган (1943—1945), наступниця РКР
KSR	Konferencja Samorządu Robotniczego	Конференція Робітничого Самоврядування
KU	Komitet Urządzający do spraw Królestwa Polskiego	Урядовий Комітет у справах Королівства Польського (1864—1871)
KUL	Katolicki Uniwersytet Lubelski	Католицький Люблінський Університет (1918—)
KWC	Kierownictwo Walki Cywilnej	Провід Громадянської Боротьби (1941—1943)
KWP	Kierownictwo Walki Podziemnej	Провід Підпільної Боротьби (1943—1945), наступник KWC
LN	Liga Narodowa	Національна Ліга (1893—бл. 1928), створена внаслідок перевороту в LP
LOT	Polskie Linie Lotnicze	Польська Авіаційна Компанія
LP	Liga Polska	Польська Ліга (1887—1894)
MO	Milicja Obywatelska	Громадянська Міліція (1945—1990)
ND	Narodowa Demokracja (Endecja)	Національна Демократія
NIK	Najwyższa Izba Kontroli	Вища Контрольна Палата (1957—)
NKL	Naczelny Komitet Ludowy	Верховний Народний Комітет (1944—1945), наступник SKL
NKN	Naczelny Komitet Narodowy	Верховний Національний Комітет (Краків, 1914—1917)
NOW	Narodowa Organizacja Wojskowa	Національна Військова Організація (1940—1942)
NPR	Narodowa Partia Robotnicza	Національна Робітничка Партія (1920—1937)
NRL	Naczelną Radą Ludową	Верховна Народна Рада (Познань, 1918—1919)
NSR	Narodowe Stronnictwo Robotników	Національна Робітничка Партія (1920)
NSZ	Narodowe Siły Zbrojne	Національні Збройні Сили (1942—1944)
NTP	Narodowe Towarzystwo Patriotyczne	Національне Патріотичне Товариство (1830—1831)

NZR	Narodowy Związek Robotniczy	Національний Робітничий Союз (1905—1920)
OB PPS	Organizacja Bojowa PPS	Бойова Організація PPS (1904—1911)
ORN	Obóz Narodowy-Radykalny	Національно-Радикальний Табір (1934)
ORMO	Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej	Добровільний Резерв Громадянської Міліції (1946—1989)
OWP	Obóz Wielkiej Polski	Табір Великої Польщі (1926—1933)
OZoN	Obóz Zjednoczenia Narodowego	Табір Національного Єднання (1937—1939)
PAL	Polska Armia Ludowa	Польська Народна Армія (1943—1944)
PAN	Polska Akademia Nauk	Польська Академія Наук (1951—)
(P)AU	(Polska) Akademia Umiejętności	(Польська) Академія Наук (1872—1951)
PGR	Panstwowe Gospodarstwo Rolne	Державне Сільськогосподарське Об'єднання — колгосп
PKI	Polski Komitet Informacyjny	Польський Інформаційний Комітет (Лондон, 1915—1917)
PKL	Polska Komisja Likwidacyjna	Польська Ліквідаційна Комісія (Краків, 1918—1919)
PKO	Powszechna Kasa Oszczędności	Загальний Ощадний Банк
PKP	1. Polskie Koleje Panstwowe 2. Polityczny Komitet Porozumiewawczy	1. Польські Державні Залізниці (1918—) 2. Комітет Політичного Порозуміння (1940—1943)
PKS	Panstwowa Komunikacja Samochodowa	Державне Автомобільне Сполучення
PKWN	Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego	Польський Комітет Національного Визволення (1944)
PON	Polska Organizacja Narodowa	Польська Національна Організація (1914)
POP	Pełniący Obowiązki Polaków	[Радянські громадяни, що] Виконують Обов'язки Поляків (1945)
POSK	Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny	Польський Громадсько-Культурний Осередок (Лондон)
POW	Polska Organizacja Wojskowa	Польська Військова Організація (1914—1918)
POWN	Polska Organizacja Walki i Niepodległości	Польська Організація Боротьби й Незалежності (1944—1945)
PPR	Polska Partia Robotnicza	Польська Робітничка Партія (1942—1948)
PPS	Polska Partia Socjalistyczna	Польська Соціалістична Партія (1892—1948)
PPSD	Polska Partia Socjaldemokratyczna Galicji i Śląska	Польська Соціал-Демократична Партія Галичини й Силезії (1892—1918)
PRON	Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego	Патріотичний Рух Національного Відродження (1982—1989)
PS	Polscy Socjaliści	Польські Соціалісти (1941—1943)
PSL	Polskie Stronnictwo Ludowe	Польська Народна Партія (1895—1947)

PTH	Polskie Towarzystwo Historyczne	Польське Історичне Товариство (1886—)
PUNO	Polsli Uniwersytet na Obczyźnie	Польський Університет на Чужині [у Великобританії]
PUR	Panstwowy Urząd Repatriacyjny	Державне Управління Репатріації (1944—1950)
PZPR	Polska Zjednoczona Partia Robotnicza	ПОРП, Польська Об'єднана Робітничка Партія (1948—1990)
RDR	Rady Delegatów Robotniczych	Ради Робітничих Депутатів (1918—1919)
RGO	Rada Główna Opiekuncza	Головна Опікунська Рада (1916—1918; 1940—1944)
RJN	Rada Jedności Narodowej	Рада Національної Єдності (1943—1944)
ROPCiO	Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela	Рух Захисту Прав Людини і Громадянина (1977—1980)
ROS	Rada Obrony Stolicy	Рада Оборони Столиці
RPPS	Robotnicza Partia Polskich Socjalistów	Робітничка Партія Польських Соціалістів (1943—1945), наступниця PS
RPŻ	Rada Pomocy Żydom	Рада Допомоги Євреям (1942—1944)
RSK	Rada Szkolna Krajowa	Національна Шкільна Рада
RTRP	Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej	Тимчасовий Уряд Польської Речі Посполитої (1944—1945)
RWPG	Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej	РЕВ, Рада Економічної Взаємодопомоги (1949—1991)
SCS	Stronictwo Chrześcijańsko-Socjalne	Християнсько-Соціальна партія
SCh	Stronictwo Chłopskie	Селянська партія (1926—1931)
SChD	Stronictwo Chrześcijańsko-Demokratyczne (Chadecja)	Християнсько-Демократична Партія (1902—1937)
SD	1. Stronictwo Demokratyczne 2. Sicherheitsdienst	1. Демократична партія (1938—1990) 2. СД, [нацистська партійна] Служба Безпеки
SDKPiL	Socialdemokracja Królestwa Polskiego i Litwy	Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви (1898—1918)
SL	Stronictwo Ludowe	Народна Партія (1935—1945), фракція PSL
SN	Stronictwo Narodowe	Національна Партія (1928—1944), наступниця ZL-N
SN-D	Stronictwo Narodowo-Demokratyczne	Національно-Демократична партія (1897—1919), попередниця ZL-N
SP	Stronictwo Pracy	Партія Праці (1937—1950)
SPK	Stowarzyszenie Polskich Kombatantów	Товариство Польських Комбатантів
SPR	Stronictwo Polityki Realnej	Партія Реальної Політики (1904)
SRC	Stronictwo Robotników Chrześcijańskich	Партія Християнських Робітників
SRKN	Sojuznicza Rada Kontroli Niemiec	Союзицька Рада Контролю Німеччини (1945—1948)

SSC	Stronnictwo Społeczno-Chrześcijańskie	Соціально-Християнська Партія
SZK	Siły Zbrojne w Kraju	Збройні Сили в Краю (1940—1942)
SZP	Służba Zwycięstwu Polski	Польська Служба Перемоги (1939)
ŚZPZ	Światowy Związek Polaków z Zagranicy	Світовий Союз Поляків Закордоння (1934—)
TCL	Towarzystwo Czytelni Ludowych	Товариство Народних Читалень (1880—1939)
TDP	Towarzystwo Demokratyczne Polskie	Польське Демократичне Товариство (1832—1962)
TNP	Towarzystwo Nauki Polskiej	Товариство Польської Науки
TOL	Towarzystwo Oświaty Ludowej	Товариство Народної Освіти
TON	Tajna Organizacja Nauczycielska	Тасмна Вчительська Організація (1939—1945)
TOR	Towarzystwo Osiedli Robotniczych	Товариство робітничих осель (1934—1944)
TPN	Towarzystwo Pomocy Nauk	Товариство Сприяння Науці
TR	Towarzystwo Rolnicze	Рільниче Товариство
TRJN	Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej	Тимчасовий Уряд Національної Єдності (1945—1947)
TRP	Towarzystwo Republikantów Polskich	Товариство Польських Республіканців
TRS	Tymczasowa Rada Stanu	Тимчасова Державна Рада (1916—1918)
TRzL	Tymczasowy Rząd Ludowy	Тимчасовий Народний Уряд
UB	Urząd Bezpieczeństwa	Управління Безпеки
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration	Управління ООН у справах Допомоги та Відбудови
USW	Urząd do Spraw Wyznan	Управління у Справах Релігій
WAP	Wojskowa Akademia Polityczna	Військова Політична Академія
WiN	Wolność i Niezawisłość	Вільність і Незалежність (1945—1947)
WOP	Wojska Ochrony Pogranicza	Війська Охорони Кордону (1945—)
WP	Wojsko Polskie	Військо Польське
WRN	Wolność, Równość, Niepodległość	“Вільність, Рівність, Незалежність” (1940—1945), фракція PPS
WRON	Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego	Військова Рада Національного Порятунку (1981—1983)
WSW	Wojska Służby Wewnętrznej	Війська Внутрішньої Служби
WTD	Warszawskie Towarzystwo Dobroczynne	Варшавське Добродійне Товариство
WVHA SS	Wirtschafts und Verwaltungs Hauptamt SS	[Нацистське] Головне Управління у справах Економіки та Адміністрації
WZO	World Zionist Organization	Всесвітня Сіоністська Організація
ZEP	Zjednoczenie Emigracji Polskiej	Об'єднання Польської Еміграції (1837—1946)

Zet	Związek Młodzieży Polskiej "Zet"	Союз Польської Молоді "Zet" (1887—1911, 1908—1919)
ZHP	Związek Harcerstwa Polskiego	Союз Польських Харцерів [бойскаутів; піонерів] (1910—)
ZL-N	Związek Ludowo-Narodowy	Народно-Національний Союз (1919—1928), наступник SN-D, попередник SN
ZLP	Związek Ludu Polskiego	Союз Польського Народу (1872—1880)
ZMW	Związek Młodzieży Wiejskiej, Wici	Союз Сільської Молоді (1928—1948)
ZNP	Związek Narodowy Polski	Польський Національний Союз, у США (1880—)
ZPD	Związek Postępowo-Demokratyczny	Прогресивно-Демократичний Союз (1904—1919)
ZPP	Związek Patriotów Polskich w ZSRR	Союз Польських Патріотів у СРСР (1943—1946)
ZPRZK	Zjednoczenie Polskie Rzymsko-Katolickie w Ameryce	Польське Римо-Католицьке Об'єднання в Америці
ZPZZ	Zjednoczenie Polskich Związków Zawodowych	Об'єднання Польських Професійних Спілок (1937—1939)
ZR	Związek Rolników	Союз Рільників
ZSL	Zjednoczone Stronnictwo Ludowe	Об'єднана Народна Партія (1949—1989)
(S)ZSP	(Socjalistyczne) Zrzeszenie Studentów Polskich	(Соціалістичний) Союз Польських Студентів (1950—)
ZSZ	1. Związek Spółek Zarobkowych 2. Związek Stowarzyszeń Zawodowych	1. Союз Заробітчанських Спілок 2. Союз Професійних Товариств
ZWC	Związek Walki Czynnej	Союз Активної Боротьби (1908—1914)
ZWZ	Związek Walki Zbrojnej	Союз Збройної Боротьби (1939—1942)
ZZSP	Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich	Закордонний Союз Польських Соціалістів
ZZZ	Zrzeszenie Związków Zawodowych	Союз Професійних Спілок (1944—1949)

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Праісторія

- бл. 180 000 Найдавніші сліди людини в печерах в Ойцуві поблизу Кракова до н. е.
- 4000—1800 Неолітичні культури
- бл. 2500 Початки примітивного хліборобства
- 1800—400 Культури бронзової доби
- бл. 600 Початки культур залізної доби
- бл. 550 Найдавніша острівна фортеця в Біскупині
- бл. 500 Напад кочових скіфів
- бл. 400 Сліди кельтських племен
- I ст. н. е. Сліди германських племен: готів, гепідів, маркоманів, бургундів та ін.
- II ст. Згадка про Каліксію (Каліш) у “Географії” Птолемея
- III ст. Мандрівка готів і гепідів на Чорноморське узбережжя
- V ст. Панування гунів
- VI ст. Панування аварів: початок експансії слов’ян
- бл. 844 Список слов’янських племен на схід від Ельби в анонімного баварського географа

Історія

- IX ст. — 1370 *КОРОЛІВСТВО ПЯСТІВ*
(1385)
- бл. 850 Заснування династії Пястів у королівстві полян. Племя вісян у сфері впливу Великої Моравської держави
- до 963—992 Королювання Мешка I
- 966 Хрещення Мешка I: запровадження християнства латинського обряду
- 991 “*Dagome iudex*”: найдавніший польський документ
- 992—1025 Королювання Болеслава I Хороброго
- 997 Мучеництво св. Войцеха (Адальберта)
- 1000 З’їзд у Гнезно: заснування польської митрополії
- 1025 Коронація Болеслава I
- 1079 Страта св. Станіслава, єпископа Краківського
- 1113 Проща Болеслава Кривоустого до Гнезна
Останній запис у хроніці Галя Аноніма
- 1138 Заповіт Болеслава II Кривоустого: початок принципату

- 1138—1295 Період роздібнення королівства Пястів
- 1180 Синод у Ленчиці: надання церковних привілеїв
- бл. 1220 Хроніка Вінценти Кадлубека
- 1226 Утвердження Тевтонського ордену в Пруссії
- 241 Перший напад монголів: битва під Легницею
- 1242 Самоврядність першого польського міста — Вроцлава (Бреслау)
- 1264 Калішський статут: надання привілеїв євреям
- 1295 Коронація Пшемисла II: відродження польського королівства
- 1300—1305 Унія Польщі та Богемії за Вацлава II
- 1306—1333 Королювання Владислава II Локетка
- 1308 Загарбання Гданська тевтонськими лицарями
- 1320 Коронація Локетка
- 1333—1370 Королювання Казимира III (Казимира Великого)
- 1335 Перехід Силезії до Богемії
- 1340 Початок польського завоювання Червоної Русі
- 1364 Конгрес у Кракові: заснування *Studium generale*
- 1370 Смерть Казимира Великого
- 1370—1385 Унія Польщі та Угорщини за Людовіка Анжуйського
- 1374 Кошицький привілей: перший імунітет, наданий шляхетському станові
- 1385—1572 *ЯГЕЛОНСЬКИЙ ПЕРІОД*: особиста унія Польщі і Литви
- 1385 Кревська унія: заручини Ядвіги з Ягайлом
- 1386—1434 Королювання Владислава Ягайла
- 1400 Нове заснування Ягелонського університету
- 1410 Грюнвальдська битва
- 1413 Городельська унія
- 1425 *Neminem captivabimus*: шляхетський привілей
- 1434—1444 Королювання Владислава Варненчика, короля Польщі та Угорщини
- 1444 Битва під Варною
- 1444—1492 Королювання Казимира Ягелончика
- 1454 Приєднання Королівської Пруссії
- 1466 Торунський мир: поділ Пруссії
- 1474 Перший друкарський верстат у Кракові
- 1493 Створення двопалатного сейму
- 1505 Постанова "*Nihil novi*"
- 1506—1548 Королювання Сигізмунда I Старого

- 1525 Секуляризація Тевтонського ордену: впокорення Альрехта фон Гогенцолерна
- 1529 Приєднання Мазовії
- 1543 Смерть Коперника
- 1548—1572 Королювання Сигізмунда II Августа
- 1561 Приєднання Лівонії: початок участі Польщі в Лівонських війнах
- 1562—1563 Сейм у Пйотркуві: боротьба за конфіскацію
- 1562—1565 Розкол серед польських кальвіністів; відокремлення аріан; Брестська Біблія
- 1564 Прибуття єзуїтів до Польщі
- 1569 Перехід України до Королівства Польського: підписання Люблінської унії
- 1569—1795 *РІЧ ПОСПОЛИТА ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ*
- 1573 Варшавська конфедерація: гарантія релігійної толерантності
- 1573 Перші вибори короля — Генріха Валуа: *pacta conventa*
- 1576—1586 Королювання Стефана Баторія
- 1578 Створення Коронного суду
- 1584 Смерть Яна Кохановського
- 1587—1632 Королювання Сигізмунда III Вази
- 1596 Брестська унія: створення уніатської церкви
- 1605 Інтервенція Польщі за “каламутних часів” у Москві
- 1606—1608 Бунт М. Зебжидовського
- 1600—1629 Перша війна зі Швецією
- 1620—1621 Перша війна з Туреччиною: Цецора (1620), Хотин (1621)
- 1632—1648 Королювання Владислава IV Вази
- 1634 Поляновський мир з Московією
- 1635 Штумсдорфський мир зі Швецією
Відновлення православної ієрархії
- 1648—1668 Королювання Яна-Казимира Вази
- 1648—1657 Повстання Хмельницького в Україні
- 1652 Перше *liberum veto*
- 1654—1667 Війна з Московією: Андрусівське перемир'я (1667)
- 1655—1660 Перша північна війна, зі Швецією. Оливський мир (1660)
- 1657 Велауський договір: незалежність герцогства Пруссії
- 1661 “*Merkuriusz Polski*”, перша польська газета
- 1665—1666 Бунт Єжи Любомирського
- 1672 Друга війна з Туреччиною

- 1674—1696 Королювання Яна Собеського
 1675 Яворівський договір із Францією
 1683 Облога Відня
 1686 Мир Гжимультовського (не ратифікований) з Москвою
 1697—1763 Королювання монархів Саксонської династії: Августа II (до 1733) і Августа III (до 1763)
 1700—1721 Велика північна війна
 1704—1710 Королювання Станіслава Лещинського, короля, обраного під протекторатом Швеції
 1717 Німий сейм: початок російського протекторату
 1724 Заворушення в Торні
 1733—1735 Війна за польську спадщину
 1747 Відкриття бібліотеки Залуських
 1764—1795 Королювання Станіслава-Августа Понятовського
 1768—1772 Барська конфедерація
 1772 Перший поділ Польщі
 1780 "*Historia narodu polskiego*" Адама Нарушевича
 1788—1792 Чотирирічний сейм
 1791 Конституція 3 травня
 1792 Тарговицька конфедерація: російсько-польська війна
 1793 Другий поділ Польщі: останній сейм у Гродні
 1794 Національне повстання Косцюшка
 1795 Третій поділ Польщі: депортація і зречення короля
- 1795—1918 *ДОБА ПОДІЛІВ*
- 1797—1802 Польські легіони на французькій службі
 1807—1813 Герцогство Варшавське (1815)
 1815 Створення Королівства Польського (скасоване в 1832—1861, ліквідоване 1874)
 1815 Створення Великого князівства Позен (ліквідоване 1848)
 1815 Створення Краківської республіки (ліквідована 1846)
 1830—1831 Листопадове повстання; російсько-польська війна; велика еміграція
 1846 Галицька жакерія: Краківське повстання
 1848 Познанське повстання; скасування кріпацтва в Австрії
 1855 Смерть Адама Міцкевича
 1861—1863 Урядування Олександра Велопольського в Королівстві Польському

- 1863—1864 Січневе повстання; остаточне скасування кріпацтва (1864) в російській частині Польщі
- 1867 Запровадження автономії Галичини (до 1918)
- 1872 Заснування Академії Наук у Кракові
- 1905—1907 Революція в російській частині Польщі
- 1914 Створення польських легіонів Пілсудського (розпушені 1917)
- 1915 Кінець російської окупації внаслідок перемоги німців на Східному фронті
- 1916 Відновлення заходом німців Королівства Польського
- 1917 Чотирнадцять пунктів президента Вілсона
- 1918 Союзні уряди визнали право Польщі на незалежність (3 червня)
- 1918—1945 ДОБА НЕЗАЛЕЖНОСТІ (Друга Річ Посполита)
- 1918 Юзеф Пілсудський бере владу у Варшаві (11 листопада)
- 1918—1921 Шість прикордонних війн із сусідніми державами
- 1919 Версальський договір із Німеччиною
- 1920 Битва за Варшаву (13—19 серпня)
- 1921 Ризький договір (18 березня) з Радянською Росією
Ухвалення березневої Конституції (17 березня)
- 1926 Державний переворот Пілсудського (12 травня); початок режиму санації
- 1932 Договір про ненапад із СРСР (25 липня)
- 1934 Договір про ненапад із Німеччиною (26 січня)
- 1935 Ухвалення нової Конституції (23 квітня)
Смерть Ю. Пілсудського (12 травня)
- 1936 Створення Центрального промислового району
- 1939 Британська гарантія (також від ім'я Франції) для Польщі (31 березня)
Нацистсько-радянський пакт (23 серпня)
- 1939—1945 Друга світова війна
- 1939 Вереснева кампанія: поділ Польщі між Німеччиною і СРСР (28 вересня)
- 1941 Напад Німеччини на СРСР; польсько-радянський договір
Початок здійснення нацистського “остаточного розв’язку”
- 1943 СРСР розриває дипломатичні відносини з польським урядом у вигнанні
Повстання у Варшавському гетто (квітень)
- 1944 Варшавське повстання (1 серпня — 2 жовтня)
- 1944—1945 Визволення: цілковита окупація польських земель Радянською армією
- 1945 Перехід міжнародного визнання від польського уряду у вигнанні в Лондоні до Тимчасового уряду національної єдності у Варшаві (28 червня)
Потсдамська конференція (липень)
- 1945 Показовий процес у Москві над учасниками руху опору в Польщі
- 1944—1990 “ПОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА” під радянським контролем
- 1944 Створення Люблінського комітету (*PKWN*; 21 липня)

- 1944—1947 “Громадянська війна”: ліквідація всякого опору радянському пануванню
- 1945 Створення тимчасового уряду національної єдності (28 червня)
- 1946 Референдум (30 червня)
- 1947 Перші вибори до сейму (19 січня); протест союзників
Придушення демократичних партій; утеча Миколайчика
- 1948 Створення Польської Об’єднаної Робітничої Партії (15—21 грудня); формування однопартійної держави
- 1948—1956 Доба сталінізму
- 1949 Початок колективізації й центрального планування
Судове придушення всякої опозиції
- 1952 Конституція ПНР (22 липня)
- 1953 Арешт примаса — кардинала Вишинського
- 1955 Створення СРСР Варшавського пакту
- 1956 “Відлига”: III пленум ПОРП незалежно обирає В. Гомулку першим секретарем (жовтень)
- 1956—1990 Існування націонал-комуністичної Польщі
- 1965—1966 Реформування РЕВ (23 травня)
- 1968 Березневі події
- 1970 Балтійські заворушення; падіння Гомулки
- 1976 Поправки до Конституції
Червневі події; посилення політичної опозиції
- 1978 Вибори кардинала Кароля Войтили папою Іоанном-Павлом II
- 1979 Перший візит папи (червень)
- 1980 Загальний страйк; створення “Солідарності” у Гданську
- 1980—1981 Легалізація руху “Солідарність”
- 1980 Підписання Гданських угод (31 серпня)
Загроза радянської інтервенції (грудень)
- 1981 Державний переворот генерала Ярузельського (13 грудня)
- 1981—1990 Остання фаза польського комунізму
- 1981 Проголошення воєнного стану (13 грудня — 22 липня 1983)
Врядування “Ворони” (військової Ради Національного Порятунку)
Розвиток самвидаву
- 1984 Убивство отця Попелюшка, ксьондза, що обстоював “Солідарність”
- 1985 Горбачов започаткував гласність і перебудову в країнах радянського блоку

- 1989 Переговори за круглим столом з метою пошуку компромісу між владою і “Солідарністю” (6 лютого — 5 квітня)
Тріумфи “Солідарності” на почасті вільних виборах (4 червня)
Тадеуш Мазовецький, активіст “Солідарності”, стає першим безпартійним прем’єром (серпень)
Падіння Берлінського муру й комуністичних режимів у Чехословаччині та Угорщині
- 1990 У результаті вільних президентських виборів Лех Валенса стає президентом; ліквідація всіх залишків комуністичного контролю (грудень)
Розпуск ПОРП
Валенса приймає державні символи довоєнної Другої Речі Посполитої від останнього президента уряду у вигнанні
Президент Горбачов визнає вину СРСР у Катинських убивствах 1940 р. (квітень)
- Після 1990 “Третя Річ Посполита”
- 1991 План Бальцеровича здійснення економічної шокової терапії (січень)
Розпад СРСР (грудень)
Повне міжнародне визнання західного кордону Польщі з Німеччиною як елемента возз’єднання Німеччини
- 1992 Перші підступи Польщі до НАТО і Європейського Союзу щодо майбутнього членства
- 1993 Останні радянські (тепер уже російські) війська покинули країну
- 1994 Перше офіційне вшанування Варшавського повстання 1944 р.
- 1995 Олександра Квасневського, члена посткомуністичної Соціал-демократичної лівої партії, обирають президентом
- 1997 Виборчий успіх активної групи “Солідарності”
- 1999 Польща офіційно стає членом НАТО й далі веде переговори про вступ до Європейського Союзу

ТОМ I

ВІД ПОЧАТКІВ
ДО 1795 р.

Частина перша

*Вступ.
Від найдавніших часів
до 1572 р.*

1

MILLENIUM

Тисяча років історії

Найдавніший письмовий документ із тієї частини Європи, яку тепер називають Польщею, датовано десь 965 або 966 р. Тієї пори Ібрагім ібн Якуб, мавританський єврей із Тортоси в Іспанії, брав участь у посольстві, яке кордовський каліф вислав до Центральної Європи. Він навідав Прагу й, можливо, Краків, що належав тоді до королівства чехів. Фрагменти його розповіді були відомі пізнішим арабським географам:

“Земля слов’ян простягається від Сирійського моря до океану на півночі... Там живуть численні племена, всі вони різняться між собою... Тепер у них чотири королі: король болгар; Боеслав, король Фараги [Праги], Боеми [Богемії] і Карако [Кракова]; Мешко, король Півночі, і Након на кордоні з Заходом...

Що стосується королівства Мешка, це найбільша з їхніх земель. У ній є багато харчів, м’яса, меду та риби. Податки, що їх збирає король з торговельних товарів, використовують для забезпечення його челяді. Він має три тисячі озброєних людей, поділених на дружини... й забезпечує їх усім, чого вони потребують: одягом, кіньми і зброєю... Посаг має дуже велике значення для слов’ян, і тут вони дуже близькі до звичаїв берберів. Коли чоловік має кілька доньок або двійко синів, доньки стають джерелом багатства, а сини — причиною великої шани.

Загалом слов’яни брутальні і схильні до войовничості. Якби не чвари поміж ними, спричинені розмаїттям племен і поділом на роди, жоден народ не дорівнявся б до їхньої сили. Вони живуть на найбагатших землях, придатних для оселення, які щедро забезпечують засоби для існування. Надто надзвичайно завзяті в сільському господарстві... Їхні суходільні й морські торговельні зв’язки доходять до Русі й Константинополя...

Слов’янські жінки, вийшовши заміж, не чинять перелюбу. Та коли дівчина закохався в якогось чоловіка, то йде до нього й задовольняє свою жагу. Якщо чоловік одружується з дівчиною й виявляє, що вона незаймана... то каже їй: “Якби в тобі було щось добре, чоловіки б жадали тебе і ти вже, певне, знайшла б когось, хто б відібрав твою незайманість”. Потім він відсилає її назад і звільняється від неї.

Слов’янські землі найхолодніші. Коли ночі місячні, а дні ясні, настають найлютіші морози... Крилиці й ставки вкриті твердим шаром криги і стають наче камінь. Коли люди дихають, на їхніх бородах утворюються крижинки, — здається, ніби вони скляні...

Власне купалень там немає, але слов’яни використовують дерев’яні хижки (для купань). Будують кам’яну грубку і, нагрівши її, поливають її водою... У руках вони держать жмуток трави і розганяють навколо пари. Тоді їхні пори розкриваються, і всі зайві речовини видаляються з тіла. Ту хижку називають *аль-істба*.

Слов'янські королі їздять у великих возах на чотирьох колесах. З чотирьох кутків воза тягнуться ланцюги, й на них висить колиска, тож пасажирів не трусить... Такі самі вози вони роблять і для хворих та калік...

Слов'яни воюють із візантійцями, франками і лангобардами, а також з іншими народами, маючи в битвах різний ступінь успіху”¹.

Зрозуміло, що Мешко I, король Півночі, або “Меско”, як називали його чеські господарі Ібрагіма, дуже цікавив гостя з Іспанії. Того самого року, коли кордовське посольство прибуло до Праги, Мешко заручився з Дубравкою, донькою чеського короля, й повіз її до свого польського дому в Познані. Наступного року, виконуючи частину шлюбної угоди, він зрікся поганської релігії своїх предків і навернувся до християнської віри. Мешко аж ніяк не був тим національним монархом, якого уявляли собі романтики XIX ст. Він був проводирем полян, одного з численних слов'янських племен тодішньої доби. Він був військовим ватажком, територія якого, змінюючись, відображувала не що інше, як мінливість воєнного успіху. Він був не менш готовий сплюндрувати своїх різноманітних слов'янських сусідів, ніж, коли траплялася нагода, об'єднуватися з німцями або чехами. З усіх його звитяг, як і звитяг його онука Кнудда в Данії та Англії, постійним набутком було тільки хрещення. Одним цим актом він увів свій народ у світ західної культури й латинської письменності. Він підготував шлях для створення за доби панування наступного короля польської церковної митрополії з центром у Гнезно. Він започаткував задокументовану історію поляків, що тривала, не уриваючись, відтоді аж донині.

* * * * *

Події, які відбулися протягом тисячі років, не менше лякають історика, що має висвітлити їх, ніж читача, що прагне дізнатися про них. Вони надто складні, щоб їх можна було зрозуміти одним масивом, і коли їх подати одним блоком, будуть просто нестравні. Отже, їх звичайно поділяють на хронологічні групи, або періоди. На думку деяких істориків, така “періодизація” — не більше ніж емпірична вправа, як-от праця шеф-кухаря, що поділяє харчі на окремі страви, поєднуючи інгредієнти відповідно до свого індивідуального мистецтва й диктату травлення. На думку інших істориків, це набагато серйозніше питання, яким керують закони філософії та науки. Це одне з неминучих завдань історичного ремесла. Спосіб, яким його здійснюють, з'ясовує дуже багато, і то не тільки про історію, а й про історика.

Найдавніші автори, які писали про історію, не намагалися періодизувати свій предмет. Як до хроністів до них часто ставилися зневажливо, бо, мовляв, їхні уривки, легенди й церковні оповідки “надуживали привілей вигадки”. В Польщі, як і в решті Європи, то були переважно вчені клірики, що писали латиною про героїв віри або славу панівного дому. Гал Анонім (п. 1118) був ченцем-бенедиктинцем з Франції, що розповів про королювання Болеслава Кривоустого. Вінченці Кадлубек, відомий ще як метр Венсан (п. 1223), свого часу студент Сорбони та єпископ краківський, склав хроніку на кшталт Тита Лівія,

заповнивши значні прогалини своїх знань моральними проповідями або вишуканими й цілком недоречними відступами до античних часів. Він узяв собі за мету, як звелів його покровитель Казимир Справедливий, “обдарувати прийдешні покоління чеснотами їхніх предків”. Янко з Чарнкова (п. 1387) був політичнішим, докладно описуючи події своєї доби і, як йому видавалося, злочини й неподобства Людовіка Анжуйського².

Яна Длугоша (*Longinus*, 1415—1480), краківського каноніка й наставника королівських синів, часто вважають за першого польського історика. Крім того, його характеризували як “найвидатнішого середньовічного публіциста”, що присвятив великий масив своєї літературної творчості захистові становища і привілеїв церкви та духівництва. Він одним з перших став збирати та реєструвати історичні джерела, і задокументовані, й усні. Багато років свого життя він вивчав монастирські бібліотеки й кафедральні капітули країни, копіював рукописи, збирав свідчення очевидців видатних подій. Длугош, безперечно, — один з найзворушливіших хроністів і поєднував свої вчені панегірики польським королем з інтимними, особистими оповідками. Пишучи, скажімо, про Владислава II, монарха XII ст., він розповідає, як цей володар, готуючись розташуватись у лісі для перепочинку, звернувся до свого товариша-мисливця зі словами: “Тут так м’яко, наче постелено для твоєї дружини з абатом” — і отримав відповідь: “Хтозна, може, не тільки моя дружина з абатом, а й ваша з єпископом не марнує часу”. В дванадцяти томах “*Historia Polonica*” (“Польської історії”) Длугоша майже непомітно слідів аналізу. Його мета, казав автор, полягала просто в тому, щоб “із праху видатних людей відновити пам’ять про них”. Він жив у світі, де причинністю й далі керувало провидіння, де ще не винайшли уявлення про прогрес і де історію як науку про розвиток людських справ вважали б за цілком безвартісну. Згідно з середньовічними поглядами людство не йшло вперед. Радше кожного року, що минав, воно дедалі більше відступало від того початкового стану Божого милосердя, повернення до якого становить єдину розумну мету нашого існування. І все-таки Длугош добре усвідомлював, що дослідження історії має моральну та дидактичну вартість. “На відміну від філософії, — писав він, — яка просто збуджує і хвилює людей, історія... дає нам змогу побачити, мов у дзеркалі, все пов’язане з героїзмом, мудрістю, скромністю, побожністю та безумством людини”³.

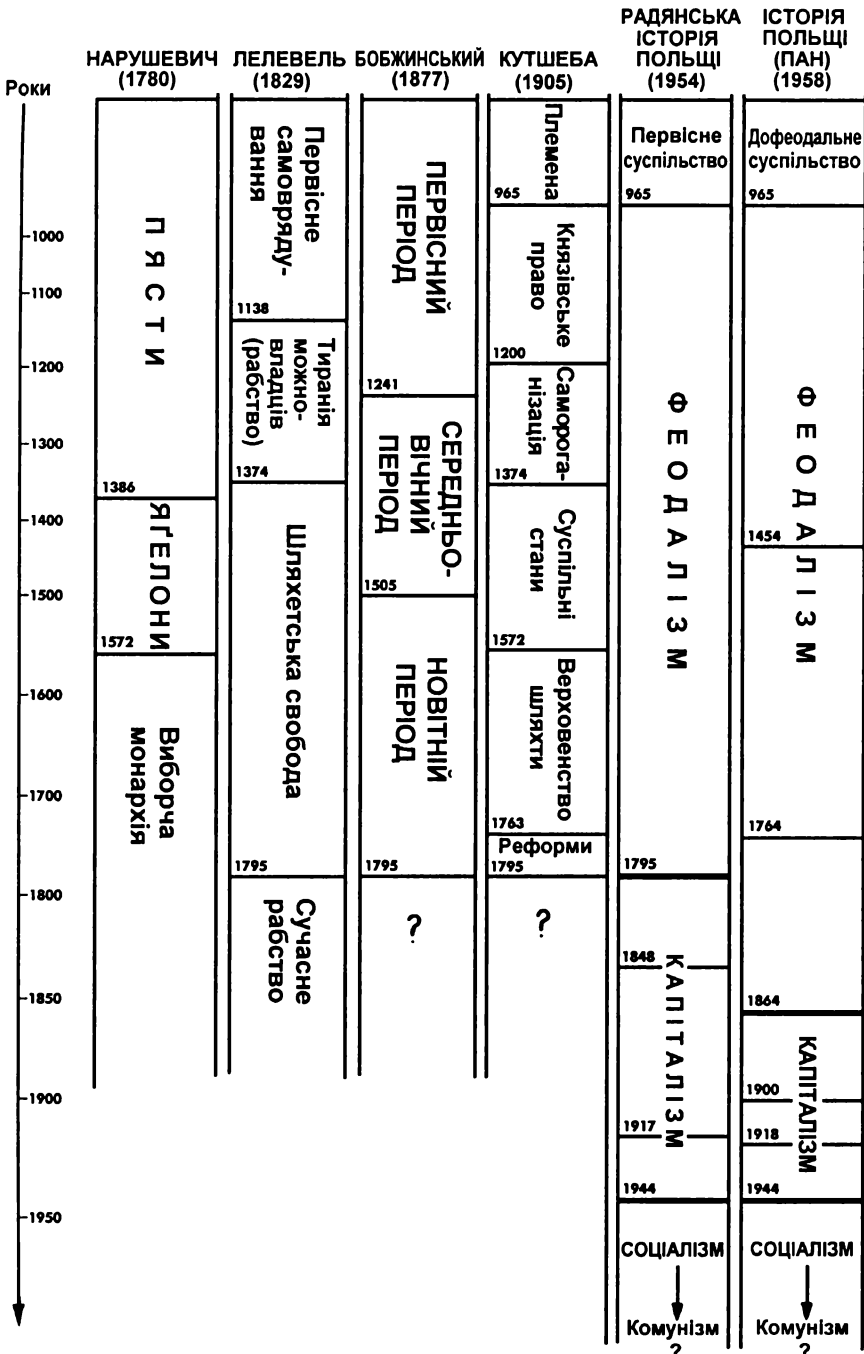
Хроністи XVI ст. не сумнівалися в припущеннях попередньої доби. Мацей Меховіта у своїй “*Chronica Polonorum*” (“Хроніці поляків”, 1519 р.) далі повів розповідь Длугоша, дійшовши аж до своєї доби. “*Kronika wszystkiego świata*” (“Хроніка всього світу”, 1551 р.) Мартина Бельського (1495—1575) — найдавніша історична праця, написана польською розмовною мовою. “*Chronica Polonica*” (“Польська хроніка”, 1555 р.) Мартина Кромера (1512—1589), єпископа вармійського, була сповнена вигадок та чудових ілюстрацій і стала тогочасним бестселером.

У XVII—XVIII ст. мистецтво хроніста почали прикрашати екстравагантними поетичними оздобами, й суспільство виявляло до нього дедалі більшу цікавість. Цілком слушно ушлякнений польський переклад “*Gerusalemme Liberata*”

Тассо, який опублікував 1618 р. Пйотр Кохановський, небіж відомого поета, визначив стиль численних праць, присвячених тогочасній історії. Самуїл Твардовський (1600—1660) розповів про видатні події за панування королів з династії Ваза тридцятьма п'ятьма тисячами тринадцятискладових силабічних поетичних рядків. Аріанін Вацлав Потоцький (1621—1696) склав меншу кількість епічних віршованих рядків, які мали, проте, більшу поетичну та історичну вартість, надто його "*Wojna chocimska*" ("Хотинська війна", 1670 р.). Веспасіан Коховський (1633—1700) поєднав складання польських псалмів з важливою латиномовною працею про поточні справи. Його "*Annalium Poloniae... Clitacter Primus* (1683 р.), *Secundus* (1688 р.) і *Tertius*" (1698 р.) — ціле родовище докладної інформації про політичні та міжнародні кризи, що сталися за його життя. Характерну для доби раннього Ренесансу традицію соціального коментарю та сатири розвинув Шимон Старовольський (1588—1656), а також брати Опалінські, Кшиштоф (1609—1655) і Лукаш (1612—1662). Особисті мемуари, багаті на соціальні та політичні спостереження, написали Ян Пасек (1636—1701), Мартин Матушевич (п. 1773) і Єнджей Кітович (1728—1804).

Перші історики в сучасному розумінні цього слова з'явилися за доби Просвітництва, й до них належав Адам Нарушевич (1733—1796), єпископ смоленський. Попри свій єпископський сан, він піддав дії провидіння критичному дослідженню й започаткував кампанію збирання та публікації історичних документів. Хоча він підготував ґрунт для праці над усією історією Польщі, його власні шість томів "*Historii narodu polskiego*" ("Історії польського народу"), що почала виходити 1780 р., не переступили меж XIV ст. Як і решта монархістів донаціоналістичної доби, він поділяв минуле на підставі династичних критеріїв. Нарушевич визначив добу П'ястів (від найдавніших часів до 1386 р.), добу Ягелонів (1387—1572 рр.) і добу виборчої монархії (від 1572 р. до свого часу)⁴. (Див. мал. А).

Нарушевич помер саме тієї пори, коли польська монархія була знищена, тож простий монархічний світогляд цього автора вже не міг задовольнити його послідовників. Згодом його мантію вдягнув на себе чоловік, що дотримувався цілком інших поглядів. Йоахим Лелевель (1786—1861) був активним республіканцем, 1824 р. царська влада звільнила його з кафедри історії Віленського університету. В 1830—1831 рр. він був у Варшаві міністром повстанського уряду. Потім жив у вигнанні в Брюсселі. 1847 р. його обрали віце-президентом Міжнародного демократичного товариства, наступного року він передав свою посаду Карлові Марксу. Як і в Маркса, погляд Лелевеля на історію містив потужні месіанські нотки, проте згодом набув набагато химернішого та умогляднішого характеру. Лелевель розвинув теорію слов'янського *gminowładztwa*, самоврядування громад, і згідно з цією теорією полякам була властива природна схильність до демократії, тож усю їхню історію він інтерпретував як боротьбу за свободу. Тому Лелевель поділяв польську історію на періоди свободи і рабства, що чергувалися між собою. Перший період — від найдавніших часів до заповіту Болеслава Кривоустого 1138 р. — був добою примітивного самоврядування, за якої прадавні звичаї народу зберігалися завдяки врядуванню зич-

Мал. А. Схеми періодизації польської історії

ливих володарів. Під час другого періоду, що тягнувся від 1139 р. до Кошицького статуту 1374 р., польський народ жив за умов тиранії можновладців, утративши через те контроль над своєю долею. Від 1374 р. до третього поділу Польщі 1795 р. знов утвердилася свобода у формі шляхетської демократії давнього королівства і Речі Посполитої. Останній період рабства настав після поділів Польщі й тривав аж до часу, коли писав Лелевель. Річ очевидна, історична періодизація Лелевеля була тісно пов'язана з його політичною програмою. Його *“Dzieje Polski potoczny sposobem opowiedziane”* (“Польська минувшина, переказана звичайним способом”, 1829 р.) стала Біблією для тисяч повстанців та емігрантів його покоління. В цій праці він охарактеризував роль польського народу як “посланця людства”, чий страждання мали надихнути світ і чия особлива місія вимагала відкинути світські умовності та успіх. Одне слово, Лелевель винайшов історіографічний варіант властивого Міцкевичеві алегоричного уявлення про Польщу як про “Христа народів”⁵.

Теорії Лелевеля виявилися надто спокусливими для його сучасників, і знадобилися нещастя двох невдалих постань, 1830 і 1863 р., перше ніж польські історики відступили від них. У проміжку між повстаннями чимало піонерських досліджень польської історії започаткували в Німеччині. А в самій Польщі повернути предмет історії назад на землю судилося Краківській школі, сформованій навколо групи Станчика, що складалася з Юзефа Шуйського (1835—1883), Валеріана Калинки (1826—1886) і Міхала Бобжинського (1849—1935)⁶.

З-поміж усіх станчиківців Бобжинський, напевне, зробив найбільше для популяризації поглядів групи. Як професор Ягелонського університету він був провідним фахівцем з середньовічного права, а як намісник Галичини — одним з найвищих польських можновладців, активних у громадському житті тодішньої доби. Як автор *“Dzieje Polski w zarysie”* (“Нарису історії Польщі”), що витримав принаймні ще п'ять видань між першим виданням 1877 р. в Кракові і останнім 1944 р. в Єрусалимі, він справив великий вплив на польський читацький загал. До його численних внесків належить і усвідомлення, що періодизація — важливий і знехтуваний предмет, і він обговорив її в низці методологічних статей. У власній праці він дотримувався заснованої на здоровому глузді схеми, що спиралася здебільшого на політичні міркування, й запропонував три прості періоди: первісний, середньовічний і новітній. За лінії поділу він визначив 1241 р., дату монгольської навали; 1505 р., дату постанови *“Nihil novi”*, і, нарешті, 1795 р., третій поділ. Первісний період характеризувало патріархальне врядування племінних вождів і перших представників династії Пястів; середньовічний період — незалежний розвиток суспільства, а новітній період — невтомна боротьба прихильників і противників шляхетських привілеїв⁷.

Схема Бобжинського породила хвилю полеміки. Ті, хто не міг змиритися з довільністю таких простих поділів, запропонували “підперіоди” й “перехідні періоди”. Були докладно вивчені природа й доречність “поворотних пунктів” і “лінії поділу”. Шуйський обмежив свою критику заувагами про неадекватність схеми Бобжинського у сфері закордонних справ, а Тадеуш Войцеховський (1838—1919), професор університету в Лембергу (Львові) і президент-

засновник польського історичного товариства (*PTH*), стверджував, що новітній період польської історії повинен починатися від повстання Хмельницького в Україні 1648 р. Справді найдалекосяжніші ревізії запропонували історики держави і права. Обмежуючи свої аргументи історією польського права, вони були здатні обстоювати свої погляди набагато впевненіше, ніж будь-хто з їхніх конкурентів. Схема періодизації, яку запропонував Станіслав Кутшеба (1876—1946), молодший колега Бобжинського в Кракові, розвинувши її у своєму “*Historii ustroju Polski w zarysie*” (“Нарисі історії державного устрою Польщі”, 1905 р.), була найпереконливіша:

до 965 р.	Період племінної організації
965—1200	Період князівського права
1200—1374	Період організації суспільства
1374—1569	Період станів
1569—1763	Період верховенства шляхти
1764—1795	Період реформ ⁸

Такі методологічні дискусії відбувалися тієї пори в усій Європі, й це доводить, що польські вчені відігравали свою роль в утвердженні історії як цілісної наукової дисципліни.

Проте доробок групи Станчика, назва якої походить від ім'я уїдливого блазня короля Сигізмунда I, спровокував і дискусії, набагато безпосередніше пов'язані з польськими справами. Ця група утворилася в перші роки після поразки Січневого повстання 1863 р., і першим результатом її діяльності було зречення того, що видавалося їм сміховинними романтичними претензіями повстанців. Зокрема вони критикували уявлення, ніби всі польські нещастя — результат лише іноземного гноблення, і спонукали своїх колег вивчати причини внутрішньої слабкості самої Польщі. Як заявив сам Бобжинський, “ми не мали належного врядування, і це єдина причина нашої поразки”. Шуйський критикував мотиви своїх сучасників набагато безпосередніше. “Історія — це хірург для поваленого воїна, — писав він, — а не нянька розбещеної дитини”. Отож станчиківці досить скептично ставилися до всіх, хто намагався романтизувати польську минувшину задля сучасної повстанської політики. Вони порівнювали безвідповідальну золоту свободу шляхти XVIII ст. із легковажними інтригами і облудною риторикою сучасних патріотів. На їхню думку, *liberum veto* (право індивіда перешкоджати волі всієї громади), *liberum conspiro* (право змовлятися проти влади) і *liberum defaecatio* (право паплюжити супротивників) — це все риси однієї прикροї польської традиції. Вони вважали, що знищення давньої Речі Посполитої було результатом природного плину подій і тому всі спроби відродити її марні. Саме в такому розумінні, з огляду на їхнє критичне ставлення до життєздатності Польщі як незалежної держави, їх і називали песимістами. Реакція проти них зародилась у 1880-х роках і міцніла аж до Першої світової війни. Під проводом Тадеуша Корзона (1839—1918) і Володислава Смоленського (1851—1926) варшавські позитивісти докладно вивчили результати діяльності Краківської школи й дійшли кількох украй від-

мінних висновків⁹. Корзон у своїй праці “*Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława Augusta*” (“Внутрішній історії Польщі за Станіслава-Августа”, 1880—1886 рр.) і Смоленський у своїх розвідках про польське Просвітництво наголошували на економічних і культурних досягненнях Польщі за доби політичних поразок. У Кракові Валеріан Калінка відступив від своїх колег із групи Станчика, вважаючи, як і Токвіль у Франції, що знищення *ancien regime*, монархічної влади, було результатом самого успіху реформ. По-різному всі вони наголошували, що польські трагедії спричинені не тільки вадами самої Польщі. Саме так вони заохочували людей, що працювали задля національного й політичного відродження, і тому заслужили назву оптимістів. Корзон у своїй праці “*Historia nowożytna*” (“Сучасна історія”, 1889 р.) трактував польські справи як складову частину європейських подій і гостро суперечив Бобжинському і тоном, і змістом викладу¹⁰. Ця суперечка між песимістами і оптимістами домінує в польській історіографії відтоді аж донині¹¹.

Та сама позитивістська доба заклала й підвалини польської історії як сучасної науки. Послідовне збирання й публікація джерел — завдання, до якого спершу взявся єпископ Нарушевич — набули великого розмаху. В усіх частинах поділеної Польщі були відкриті архіви, музеї та історичні бібліотеки, зокрема й *Archiwum Akt Dawnych* (Архів давніх актів, 1867 р.) у Варшаві, зібрання Чарториських у Кракові та бібліотека в Курнику і бібліотека Рачинських у Познані. Почалася праця над історичною бібліографією, надто під егідою Людвика Фінкеля (1858—1930) у Львові, а також у сферах усіх допоміжних історичних наук, починаючи від палеографії та археології й закінчуючи генеалогією, геральдиком та нумізматику. Були засновані перші історичні журнали: “*Kwartalnik Historyczny*” (1877 р.), що його спершу видавав у Львові Ксаверій Ліске (1838—1891), і “*Przegląd Historyczny*”, що потім неперервно виходили впродовж багатьох років, а також головні серії документальних збірників, як от “*Monumenta Poloniae Historica*”, “*Kodeks Dyplomatyczny Polski*” і “*Scriptores Rerum Polonicarum*”. Історія середніх віків процвітала в працях Станіслава Смольки (1854—1924), Тадеуша Войцеховського (1838—1919), Кароля Потканського (1861—1907), Францишека Пекосинського (1844—1906) і, звичайно, Бобжинського. Історія держави і права привертала увагу не тільки Кутшеби, а й Освальда Бальцера (1858—1933), Адольфа Павінського (1840—1896) і Олександра Рембовського (1847—1906). Корзон досліджував сферу історичної демографії, статистики та економіки. Смоленський вів перед в історії інтелектуального життя й політичних ідей.

Жоден з істориків, що писали до Першої світової війни, не знав, як слід трактувати події XIX ст. На їхню думку, то була сучасна історія, а на думку цензорів тодішніх імперій, — поточні справи. Отже, писати про XIX ст. було й політично небезпечним, і проблематичним з погляду науки. Не знаючи результату національної боротьби, яка ще точилася, годі було зрозуміти, чи поділи Польщі означають кінець польської історії як окремого предмета чи ні. За браком польської держави було важко надати польській історії якоїсь органічної структури. Тільки після відродження Польської Речі Посполитої 1918 р.

історики могли вважати період поділів за тимчасове, хоч і трохи затяжне, уривання тисячолітньої неперервності польської держави. За доби націоналізму, яка в Східній Європі триває й досі, в постійному існуванні націй, незважаючи на політичні інституції, серйозно ніхто й не сумнівався.

У міжвоєнному періоді від 1918 до 1939 р. до ще живих бонз Краківської і Варшавської шкіл приєдналася ціла низка вчених, класифікувати яких непросто. Симон Ашкеназі (1866—1935) зі Львова та його молодший учень з Варшави Марцелі Гандельсман (1882—1945), фахівець у сфері історії дипломатії, разом з Яном Рутковським (1886—1949) з Познані, що досліджував історію економіки, мали досить солідну групу послідовників. Але загальна картина була за своєю суттю плюралістична, і, коли почалася Друга світова війна, ще не існувало ніякого загального консенсусу про інтерпретацію польської історії, ніхто навіть не намагався утвердити його. Після війни такі провідні вчені, як Оскар Галецький (1890—1976), Маріан Кукель (1885—1976) і Владислав Побуг-Малиновський (1899—1962), провадили далі свої дослідження вже на еміграції. *“History of Poland”* (“Історія Польщі”) Галецького, написана 1942 р. з католицьких і націоналістичних позицій, була однією з нечисленних праць про польську історію, адресованою закордонному читачеві¹². Кукелева *“Dzieje Polski porozbiorowe”* (“Історія Польщі після поділів”) охоплює період від 1795 до 1921 р.¹³ *“Najnowsza historia polityczna Polski”* (“Новітня політична історія Польщі”, в 3-х т., 1959—1960 pp.) Побуг-Малиновського написана з політичної позиції, близької до позиції Юзефа Пілсудського, охоплює період від 1864 до 1945 р.¹⁴

Коли постала Польська Народна Республіка, історіографія Польщі змінилася. За словами Леніна, якими він охарактеризував попередню ситуацію, “хаос і сваволя, які досі панували в поглядах людей на історію та політику, поступилися напрочуд однорідній і гармонійній науковій теорії”. Цією теорією в обох випадках був власний Ленінів варіант Марксового історичного матеріалізму. 1948 р. на Першому загальному з’їзді польських істориків марксизм-ленінізм утвердили як єдиний провідний ідеологічний принцип усіх досліджень польської минувшини. Відтоді польське суспільство треба було вважати за об’єкт діалектичного процесу, який унаслідок напруг, притаманних його протилежним елементам, сам собою невблаганно переходив з однієї стадії розвитку на іншу. Будь-якої даної миті довільна боротьба “прогресивних” і “реакційних” сил переходить від кризи до кризи, давній устрій підточується, і його заступає новий, отож завжди вгору в запаморочливій спіралі прогресу до останньої благословенної троянди комунізму.

Марксизм-ленінізм запропонував кілька суттєвих спокус для польських істориків. Цілком незалежно від своєї політичної зручності він обіцяв дати те чуття органічної неперервності, якого доти так промовисто бракувало. Він обіцяв інтерпретувати історію поляків на тій самій основі, що й сусідніх народів, а отже, заспокоїти їхні уражені гордощі. Він пообіцяв виправдати створення Польської Народної Республіки як природний етап вибоїстого шляху Польщі до комунізму, а отже, стишити хронічну невпевненість нових можновладців. Він пообіцяв ліквідувати уявлення про провини та індивідуальну відповідаль-

ність і пояснити жахиття недавньої минувшини як необхідні випробування на шляху нації до кращого майбутнього. А передусім марксизм-ленінізм визнав націю як постійну та об'єктивну реальність. Своїм специфічним способом він поєднав месіанство романтиків, реалізм станчиківців, позитивізм варшавської школи і властивий їм усім націоналізм. З усіх цих причин марксизм-ленінізм обіцяв зцілення та анестезію, і його охоче засвоїло ціле покоління вчених, які, зрештою, не дуже й вірили в слушність його приписів.

Проте марксифікація історії Польщі виявилася нелегким завданням. З одного боку, крім нечисленного Товариства істориків-марксистів, яке заснували 1948 р. Арнольд, Яблонський і Бобинська, в країні практично не було польських марксистів. Довелося виростити з нуля ціле покоління з допомогою закордонних радянських наставників. З другого боку, навчання мало відбуватись у контексті сталінізму, в якому справді ідеологічні питання були без сорому підпорядковані безпосереднім політичним міркуванням. Історію годилося використовувати як грубий політичний інструмент, удавшись до якого, можна було б завдати удару по ворогах режиму. Як пояснив професор Арнольд на Першій методологічній конференції польських істориків в Отвоцьку в грудні 1951 р., “тільки науковий марксистський підхід до історичних проблем становить найстрашнішу ідеологічну зброю, скеровану проти панування можновладців із Вол-стріту”¹⁵. А найгірше те, що конкретні риси польської історії не дуже відповідали наявним моделям марксистської та радянської історіографії. Скажімо, нерозвиненість рабства в ранньому польському суспільстві надзвичайно перешкоджала засвоєнню Енгельсової схеми дофеодального розвитку. Нечисленність революцій до XVII ст. не давала змоги з'ясувати, коли саме виник феодалізм, натомість надміру велика кількість бурхливих повстань у подальшому періоді становила цілком приголомшливе розмаїття соціально-економічних змін у процесі формування капіталізму. Брак суверенної польської держави від 1795 до 1918 р. перешкоджав простому засвоєнню російських моделей, де роль держави завжди була провідною. З марксистських позицій було б цілком пристойно приписувати поділи Польщі дії “неісторичних сил”. Проте з позиції панівних політичних поглядів про таке було навіть годі думати, бо розширена територіальна основа Російської імперії, утворена внаслідок поділів Польщі та успадкована СРСР, була головним “соціалістичним досягненням”, яке тепер мали захищати ПНР і нова польська історія. Тому аж ніяк не дивно, що Академія Наук СРСР змогла закінчити “Історію Польщі” задовго до того, як польські історики змогли дійти згоди з приводу власного синтезу.

Радянська “История Польши”, опублікована в 1954—1965 рр., у багатьох аспектах була видатним досягненням, і не останньою мірою тому, що підтвердила неперервність історичного існування Польщі. (Якби її доручили написати на кілька років раніше, було б мало сумнівів, що вона доводила б протилежну думку). А загалом ця історія застосувала стандартну схему з п'яти стадій, згідно з якою є первісна, феодальна, капіталістична, соціалістична й комуністична стадії розвитку. Проте деякі з поворотних пунктів, визначені згідно з цією схемою, — 965, 1795, 1848, 1917 і 1944 р. — украй дивні. Наприклад, 1848 р.

прикметний фактом, що польські землі не брали великої участі в заворушеннях, які охопили майже всі навколишні країни. Це вирішальна дата в німецькій історії і в марксистському русі, але, на жаль, не для Польщі. Отож проголошувати, мовляв, цей рік започаткував капіталістичну стадію історії Польщі, досить дивно. Не менш недоречним є 1917 р. Загальновідомо, що Велика Жовтнева революція в Росії майже не викликала безпосередньої реакції в Польщі і що польський народ зятято опирався спробам у 1919—1920 рр. накинути йому більшовицьку систему. Важливою датою для Польщі був 1918 р., так само як 1939 і 1945 р., та аж ніяк не 1917 р.¹⁶

У самій Польщі суперечки з приводу періодизації тривають від 1950-х років аж донині. Вихідним пунктом був проект професора Арнольда, оголошений в Отвоцьку:

1. Доба первісного комунізму (до V ст. н. е.)
2. Доба феодалізму (V ст. — 1864 р.)
 - А. Період виникнення феодальних відносин (V—X ст.)
 - Б. Період раннього феодалізму (бл. 1000—1138 рр.)
 - В. Період феодальної роздрібненості (1138—1288/90 рр.)
 - Г. Період об'єднання польських земель і створення національної польської держави (1288/90—1370 рр.)
 - Ґ. Період перетворення в багатонаціональну державу (1370—1492/1505 рр.)
 - Д. Період остаточного формування феодально-кріпацької багатонаціональної шляхетської Речі Посполитої (1492/1505—1573 рр.)
 - Е. Період посилення ролі магнатської олігархії і властивої їй тенденції до децентралізації (1573—1648 рр.)
 - Є. Період розпаду феодально-кріпацької Речі Посполитої (1648—1740 рр.)
 - Ж. Період зародження капіталістичної системи і падіння шляхетської Речі Посполитої (1740—1795 рр.)
3. Період національно-визвольної боротьби і класової боротьби польського селянства за умов розвитку капіталізму (1796—1864 рр.)
3. Доба капіталізму (1864—1944 рр.)
 - А. Період домонополістичного капіталізму (1864—1900 рр.)
 - Б. Період посилення імперіалістичних рис (1900—1918 рр.)
 - В. Період Великої Жовтневої соціалістичної революції як причини польської незалежності (1917/18 р.)
 - Г. Період буржуазно-поміщицької Польської Республіки (1918—1939 рр.)
 - Ґ. Період Другої світової війни (1939—1945 рр.)
4. Доба соціалізму (1944 р. —)¹⁷

Арнольдова пропозиція не сподобалася нікому. Вона не сподобалася радянським гостям на конференції, що, наполягаючи на тіснішій кореляції між соціально-економічним “базисом” і суспільною “надбудовою”, прагнули більше наголосити на головних датах історії держави. Але не сподобалася вона і його польським колегам. Вони критикували термінологію Арнольда, бо він уживав терміни доба і період замість узвичаєних назв період і підперіод. Вони

критикували його поділ феодального періоду на дев'ять частин, тоді як узвичаєна практика дотримувалася поділу на три частини: формування, стабілізацію і занепад. А передусім вони критикували нехтування регіоналізації, тобто проблему пристосування будь-якої загальної схеми польської історії до досвіду таких регіонів, як Силезія й Померанія, які доти ніколи не становили частини новітньої польської держави. Хоча Арнольд був медієвістом, його твердження про феодальний період виявилися менш прийнятними, ніж твердження про “добу капіталізму”. Крім того безглузкого залучення російської революції як окремого періоду польської історії, Арнольдів нарис “доби капіталізму” не дуже відрізняється від того, яким користуються нині.

Справжні марксисти, на відміну від сталінських найманців-писарів, більш-менш набули сили тільки наприкінці 1950-х років. На Історичному з'їзді 1958 р. нове покоління істориків почало рішуче критикувати сумнівні практики недавньої минувшини. Своєю постановою з'їзд зобов'язав Інститут історії Польської Академії Наук прискорити публікацію його власної остаточної багатомної “Історії Польщі”. Головні риси академічної “*Historii Polski*” були визначені на нараді редакційного комітету під проводом Тадеуша Мантефеля (1902—1970). Згідно з визначеним варіантом, “доба феодалізму” починалася 965 р., після “доби первісного суспільства”, і тривала до 1864 р., займаючи дев'ять десятих зареєстрованої історії. Вона поділялася на чотири періоди: “раннього феодалізму” — до 1200 р.; “повного розквіту феодалізму” до 1500 р.; “зміцнення фільварково-кріпацької системи” — від середини XVI ст. до 1764 р.; “ліквідації феодальної системи” — до 1864 р. “Доба капіталізму” тривала вісімдесят років — від 1865 до 1944 р. Цю добу, здається, знову треба ділити на чотири періоди. В томах, які поки що вийшли, названо тільки “період *laissez-faire* капіталізму, 1850/64—1900 pp.” і “стадію імперіалізму, 1900—1918 pp.” Проте очевидно, що за лаштунками й далі відбувається запекла дискусія. Згідно з марксистськими поглядами, такі терміни, як *ugruntowanie* (“зміцнення”) і *rozkwit*, цілком адекватно можуть передавати задоволення з приводу минушості того чи того стану. Водночас вони свідчать про остаточне небажання пропонувати виразні інтерпретаційні визначення. Адже пропущене промовляє найголосніше. Хоча минуло понад двадцять років, відколи була оголошена ця серія, публікацію томів, які присвячені сучасному періоду і яких давно вже зачекалися, постійно відкладають. Праць про події останніх сорока років вийшло дуже мало. Польські вчені й досі не мають авторитетного орієнтиру для десятиріч, які цікавлять їх найдужче. Підготовка лише одного розділу одного тому тривала втричі довше, ніж обговорений у ньому історичний період. Перша редакційна нарада з приводу підготовки першого розділу IV тому, що охоплює 1918—1921 pp., відбулася 7 лютого 1957 р. Її результатом стала публікація 1966 р. “макету” без палітурки, який згодом відкликали. Цей розділ зрештою опублікували 1970 р. після цілої низки поправок. З такими темпами розділів, у яких ідеться про Другу світову війну, можна буде сподіватися тільки десь 2024 р. Безперечно, ці творчі муки спричинені почасти невпинними ідеологічними сумнівами, але є ще й наслідком зовнішнього політичного втручання¹⁸.

“Відлига” після 1956 р. визволила видатний таланти Леона Леха Бейнара (1909—1970), краще відомого під своїм псевдонімом Павел Ясениця. Колишній вояк АК зі східних провінцій, Ясениця знайшов собі притулок у дослідженнях доісторичної та середньовічної доби. Але протягом 1960-х років він том за томом опублікував свій огляд історії Польщі до поділів, і ця праця стала справжнім бестселером: *“Polska Piastów”* (“Польща Пястів”, 1960 р.), *“Polska Jagiellonów”* (“Польща Ягелонів”, 1963 р.), *“Srebrzny wiek”* (“Срібний вік”, 1967 р.) і *“Dzieje agonii”* (“Історія агонії”, 1972 р.). Більше історичний письменник, ніж науковий історик, він набув великої популярності, подаючи барвистий і поетичний погляд на минувшину з літературним флером. Він неминуче став об’єктом нелюбові з боку партійних професіоналів і заздросців менш талановитих педантів. Проте його книжки врятували праці про історію від ганьби ідеологічного сервілізму і врятували покоління після 1956 р. від браку історичних книжок, якими поляки могли б пишатися й насолоджуватись¹⁹. Минуло б років тридцять, перш ніж читацький загал отримав би книжки, які можна було б порівняти з працями Ясениці.

У ті самі роки вийшов на перший план і Маріан Брандис (1912—1998), ще один учений, що виграв від “відлиги”. Брат більш заідеологізованого Казимира (1916—2000), що зробив собі ім’я в марксистському гуртку в Кужниці, старший Брандис був і військовополоненим у Німеччині, й закордонним кореспондентом. Він спеціалізувався з доби Наполеона, його доробок складався з невеличких статей, нарисів, портретів і досліджень. Окрім низки біографій, що почалася з книжки *“Nieznany książę Poniatowski”* (“Невідомий князь Понятовський”, 1960 р.) про небожа останнього короля Польщі, він уклав два впливові збірники: *“Kozietulski i inni”* (“Козетульський та інші”, у 2 т., 1967 р.) і *“Koniec świata szwoleżerów”* (“Кінець світу кавалеристів”, у 5 т., 1972—1979 рр.). Разом з Ясеницею він намагався відродити підупалу традицію історичного письменства як галузі красного письменства.

* * * * *

Отже, в 1960-х роках історія знову набула в Польщі великої популярності. Країна й далі тішилась у м’якому сяєві жовтня Гомулки. Сталіністський кошмар минув. Дух мороку й ганьби, яким сталінізм огорнув усе, пов’язане з незалежною минувшиною Польщі, розвіявся. Песимізм поступився сторожкому оптимізму, і в країні з найменшого приводу відзначали річниці далеких подій, що були якось пов’язані з теперішністю. Історичні ювілеї ввійшли в моду. Кожен знав, що найвидатніший ювілей припадає на 1966 р. Його чекали з палким нетерпінням.

Українська ретельно готувалася римо-католицька церква, надто тому, що польські святкування мали збігтися зі Святим Роком у Римі. Готування почалися 1957 р. з Великої Новени — дев’ятирічного періоду молитви й посту. Самого 1966 р. кардинал-примас Стефан Вишинський об’їздив усю країну, воеводство за воеводством. Вирушивши 14 квітня з Гнезна, коліски польського хрис-

тиянства, він 3 травня добувся до Ченстохови, 8 травня — до Кракова, 26 червня — до Варшави, а потім до Катовіце, Гданська, Вроцлава, Любліна, Білостока й Торуня. Всюди його вітали десятки й сотні тисяч людей, делегації шахтарів у спецодязі, процесії чоловіків, жінок і дітей, дівчата в місцевому народному вбранні, юрби за юрбами, що мокнули під дощем або вклякали на узбіччях. Ніколи, ні давніше, ні потім, ніхто в ПНР не тішився такими масовими виявами побожності. Кожна церква в Польщі вивісила гасло “*Sacrum Poloniae Millennium, 966—1066*” (“Священне тисячоріччя Польщі”), а також такі традиційні гасла, як “*Deo et Patriae*” (“За Бога і Вітчизну”), “*Polonia semper fidelis*” (“Польща завжди вірна”), “*Naród z Kościołem*” (“Народ із церквою”). 15 травня 1966 р. в соборі Св. Петра в Римі папа Павло VI, якому допомагав делегат від кардинала-примаса єпископ Владислав Рубін, відправив папську месу на честь Польської провінції. В церквах Санта-Марія-Маджоре, Сан-Андреа-аль-Квірінале, в Монте-Кассіно, в соборах у Глазго, в Лансі в департаменті Па-де-Кале, в Детройті — всюди, де були якісь зв’язки з Польщею, — польські католики збиралися й засвідчували свою віру. Читаючи проповідь у Гнезно, кардинал Вишинський звернувся з таким закликком: “Я щиро прагну, щоб ви твердо подивилися на минуле й теперішнє і, навчившись любити історію цього християнського народу, дивилися відкритими очима на його католицьку сутність”²⁰. Відповіддю став вибух ентузіазму.

Щоб не пасти задніх, державні й партійні функціонери готувалися по-своєму. Сейм ПНР проголосив період 1960—1966 рр. “ювілеєм польської державності та культури”. Були прискорені археологічні розкопки в Гнезно, Каліші, Вішлиці та інших місцях, щоб мати трохи певніші уявлення про життя в королівстві Мешка. Були інсценовані процесії, щоб наголосити на “патріотичних і прогресивних традиціях польського народу протягом сторіч”. Наукові товариства влаштовували збори, обговорюючи значення різних дат і подій. Організації молоді започаткували грандіозну добровільну кампанію побудови “тисячі шкіл на честь тисячоліття” й перевиконали свій план. Кількість усіляких річниць швидко збільшувалася. 1960 р. відсвяткували 550-ту річницю Грюнвальдської битви (але не 40-ту річницю битви за Варшаву). 1961 р. святкували 300-ту річницю першої польської газети “*Merkuriusz Polski*” як день народження преси. Проте 1962 р. проминули 350-ту річницю польської окупації Кремля. 1963 р. святкували соту річницю Січневого повстання, 1964 р. — 600-ту річницю Ягеллонського університету, найдавнішого осередку польської науки, і двадцятую річницю ПНР, а 1965 р. — двадцятую річницю визволення. І, нарешті, 1 травня 1966 р. всі державні та партійні органи брали участь у мітингах, що відбулися по всій країні, отримали привітання братніх партій і закордонних прихильників і водночас організували колосальні процесії, марші, концерти й танці на вулицях.

Серед тих загальних радощів було б непристойністю пильно придивлятися до самого об’єкта святкувань. А втім, усякчас було ясно, що не існує ніякої загальної угоди з приводу того, що, власне, означає той *Millenium*. Церква святкувала тисячу років християнства. У вступі до випущеного церквою ювілейного альбому зазначено: “Все почалося з хрещення”. На думку церкви, хрещення

Мешка мало неабияке значення. То була релігійна, церковна подія. Натомість органи державної і партійної влади провадили суто світські й політичні демонстрації. Для них слово “*Millenium*” з його римськими обертонами було неприйнятне. В офіційному вжитку вони віддавали перевагу польській кальці “*Tysiaclecie*”. Якщо гасло церкви звучало як “*Sacrum Poloniae Millenium*”, урядові будівлі та вулиці прикрасили плакатами: “*Tysiaclecie Panstwa Polskiego*”. Гаслу “*Deo et Patriae*” протиставили “*Socjalizm i Ojczyzna*”, гаслу “*Naród z Kościołem*” — “*Partia z narodem*”, “*Polonia semper fidelis*” — гасло “*Socjalizm gwarancja pokoju i granic*” (“Соціалізм — гарантія миру й кордонів”. На західних територіях, здобутих 1945 р. в Німеччині, плакати проголошували такі твердження, як “Тисяча років Польщі на Одері” і “Тисяча років Польщі на Балтиці”, і обидва гасла вочевидь суперечили фактам.

З погляду історика, те, як його предмет використовували політики, і клерикальні, й комуністичні, не позбавлене цікавості. На думку неупередженого спостерігача, римо-католицьке ототожнення церкви з народом у минулому було не менш сумнівним, ніж звичай теперішніх комуністів ототожнювати партію з народом. І церква, і партія жили догмами авторитету й непогрішності, обидві приховували справжній характер своїх складних відносин із населенням узагалі. Тільки-но на обрії замаячів *Millenium*, і церква, і партія неминуче вдалися до конкурентних і взаємозаперечних інтерпретацій його значення.

У 1970-х роках, за доби Герека, польські історики відреагували на новий політичний клімат новими ініціативами. З одного боку, бачачи хронічну неспроможність Академії закінчити її начебто авторитетний огляд польської історії, вони випустили кілька колективних синтезів, щоб заповнити порожнечу. З другого боку, дехто з них удався до того, що виявилось останнім спалахом марксистського історичного теоретизування.

На колективному фронті конкурували три групи істориків: одна в Кракові, друга в Познані, а третя у Варшаві²¹. Загалом ці групи мали великі амбіції, які були реалізовані тільки дуже малою мірою, надто коли йшлося про сучасний період. Першу, краківську, групу розрекламували в західному комерційному стилі як “взірець польської історіографії”. Коли тверезо придивлятися до цих груп, вони не тільки страждали від звичайних стилістичних ганджів колективних праць, а й зберегли всі риси і пропуски, до яких зобов’язували і офіційна ідеологія, й тогочасний польський націоналізм. Їхній доробок навряд чи можна поцінувати вище, як компетентні, але стереотипні продукти свого часу.

На теоретичному фронті професор Єжи Топольський доклав рішучих зусиль, щоб умістити польську історію в респектабельні марксистські рамки. В Познані він був спадкоємцем недавно померлого Яна Рутковського (1886—1949), довоєнного вченого зі щирими лівими переконаннями, що воював в інтернаціональних бригадах в Іспанії і, як піонер історії економіки, мав широке визнання за кордоном²². Топольський почав з кількох досліджень регіональної історії Великопольщі, зокрема феодальної економіки земель архієпископа Гнезненського. Потім він став досліджувати теоретичну дисципліну, що справила значний вплив на професійних істориків ПНР. Його “*Metodologia historii*” (1973 р.)

стала стандартним підручником²³. Іронія полягає в тому, що його вступ до праці “*Marksizm a historia*” (1977 р.) був опублікований невдовзі по тому, як найвідоміший філософ-екс-марксист Польщі, що був змушений працювати за кордоном, опублікував свою нищівну критику походження, розвитку та розпаду марксизму.

Проте респектабельне обличчя історіографії в ПНР зазнало непоправної шкоди внаслідок докладних викриттів з боку одного офіційного цензора, що 1977 р. втік на Захід і прихопив із собою увесь збірник інструкцій Цензурного комітету. На відміну від Радянського Союзу, де цензурували саму наявність цензури, загальна діяльність *Glównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW)* була добре відома в Польщі. Від видавців вимагали подавати для попереднього схвалення план видань на наступний рік. Потім від них вимагали подавати кожен схвалений твір для докладного вивчення і врахувати перед публікацією всі текстуальні зміни, зробити які звелів цензор. Жоден небажаний автор чи тема не могли знайти собі шлях до друкарні й жоден схвалений текст не міг містити ніяких несхвалених матеріалів. Треба було мати офіційний дозвіл і на розподіл паперу, а отже, й на наклад видань. Про це загалом знали всі вчені й майбутні автори. Проте “*Black Book of Polish Censorship*” (“Чорна книга польської цензури”) безперечно довела, що контроль був набагато ширший, ніж міг підозрювати хто-небудь за межами партійної еліти. Адже вказівки стосувалися не тільки негативних методів замовчування або обмеження інформації. Передусім вони становили величезний корпус попередніх інструкцій, що визначали, які факти мають бути відомі, яким інтерпретаціям слід віддавати перевагу, яких людей треба вихвалити. Скажімо, у великому історичному розділі багато місця присвячували двохсотій річниці незалежності США 1976 р. Отож польським цензорам давали інструкції, що “Американську революцію” слід подавати в позитивному світлі; що американців слід вітати з їхнім досягненням; поразку британського імперіалізму, якої завдали колоністи, слід вихвалити. Треба було наголошувати на прогресивній ролі поляків, зокрема Косцюшка та Пуласького, й на реакційній ролі німецьких (ганноверських) солдатів на англійській службі. Водночас годилося виявляти велику обережність, щоб не плутати історію з поточними справами. Польським робітникам не треба було казати, що робітники в США мають вільні профспілки, водять автомобілі, їдять біфштекси й загалом тішаться рівнем життя, який навіть годі уявити в радянському блоці²⁴.

В останній чверті ХХ ст. три події пробудили цікавість до польської історії більше, ніж будь-що інше, що трапилося після Другої світової війни. Обрання польського папи 1978 р., виникнення руху “Солідарність” у 1980—1981 рр. і крах ПНР у 1989—1990 рр. — усі ці послідовні події сприяли визволенню польської історії від ланцюгів, які сковували її давніше.

Обрання Іоанна-Павла II породило відлуння в усіх сферах польського життя, і не останньою мірою на уроках історії, в підручниках історії та історичних інтерпретаціях. Польська католицька спадщина миттю знову вийшла на перший план. Поляки за кордоном раптом захотіли більше дізнатися про країну, що так несподівано дала голову світової церкві²⁵. Народ у Польщі прагнув

дізнатися, чому зневажлива оцінка з боку режиму ролі церкви в польському житті, і давньому, й сучасному, була така безперечно хибна.

Виникнення “Солідарності”, що супроводилося ослабленням політичного контролю, виявило велике прагнення докладно й вільно обговорити всі історичні теми, що так довго лишалися табу. До інтелектуального проводу “Солідарності” належало багато істориків-дисидентів, як-от Адам Міхнік, Броніслав Геремек і Кароль Модзелевський. Потребу в популярній літературі для масової аудиторії годі було задовольнити. Проте період 1980—1981 рр. був надто коротким, щоб здійснити набагато серйозніші публікації. Досягнення “Солідарності” тієї пори складалися з двох елементів. По-перше, вона цілковито дискредитувала офіційну інтерпретацію польської історії, що панувала в попередні десятиріччя. По-друге, стала джерелом натхнення для потоку підпільних публікацій, які забезпечував *Drugi obiegi*, тобто самвидав, що діяв протягом усіх 1980-х років, відкривши багато невідомих раніше авторів і тем. Комуністичний режим живився міфами і вигадками. Послідовне знищення всіх священних історичних корів неминуче готувало шлях до падіння режиму.

Завдяки допливу свіжого повітря, забезпеченого “Солідарністю”, звичайні поляки почали усвідомлювати те, що фахівці давно вважали за всім відому істину: найкращі дослідження недавньої польської історії здійснені або опубліковані за кордоном. Найповажнішим часописом у сфері історії були, безперечно, “*Zeszyty Historyczne*” (1947 р.), що їх сумлінно протягом понад сорока років видавав у Парижі Інститут культури та літератури. Найавторитетніші автори, чи то професійні історики, як-от Маріан Кукель (1885—1973), Юзеф Гарлінський (н. 1913), Я. М. Цехановський, чи то інші люди із впливовими й незалежними поглядами на історію, як-от Юзеф Чапський, Густав Герлінг Грудзинський і Чеслав Мілош, — всі вони були змушені працювати у вигнанні. Найкращі праці істориків, що жили в Польщі, як-от “Історія честі” Міхніка (1985 р.) та його “Листи з в’язниці” (1985 р.), теж з’явилися за межами Польщі. Так само й цінні праці Адама Замоїського і В. Г. Завадзького²⁶.

Але публікація праць про Польщу за кордоном не конче була гарантією якості. Як дізналися на свій жах поляки, чимало західних учених, що мали свободу працювати без ніяких обмежень, цілком були здатні або бездумно повторювати брехню режиму, або зводити польську історію до грубезного безладного переліку політико-соціально-економічних процесів²⁷. Тільки-но впали режими радянського блоку, разом з ними впала і вся наукова індустрія сумнівних советологічних досліджень, що жила тими режимами.

У 1990-х роках, коли Польща знову стала суверенною республікою, можна було б сподіватися, ніби польська історіографія забує махровим цвітом, немов пустеля після давно сподіваного дощу. Але, хоч як дивно, те цвітіння було відносно скромним. Звичайно, був потік книжок, фільмів і мемуарів про все, що душила комуністична цензура. З’явилося кілька глибоких, сповнених рефлексій праць про уроки та цілі історії за нових умов²⁸. Було кілька спроб одягнути команду істориків старого стилю в нові шати²⁹. Проте змінені умови не породили ніякої значної історіографічної події. Виявилося, що ніяка польська

зірка не ховала свого світла під ковпаком, щоб засяяти, тільки-но зникнуть політичні утиски. Якщо бути не дуже чемним, можна було б сказати, що було надто багато старих собак, які намагались навчитися нових трюків. *Faute de mieux*, за браком чогось кращого, потребу у свіжому підході до польської історії мали задовольняти здебільшого люди ззовні.

Ретроспективно можна додати три головні чинники, які правили за перешкоди. Передусім треба було перебудувати всю інфраструктуру історичного фаху. Треба було переписати підручники. Треба було перевчити або принаймні переорієнтувати шкільних учителів та університетських викладачів. Треба було переробити навчальні програми, плани лекцій, методи викладання, наукові журнали. Треба було цілком реорганізувати систему архівів. Державні архіви мали тепер прийняти важливі збірки документів з партійних органів і органів безпеки, — документи, що доти мали статус таємних і їх зберігали окремо. З'явилися нові установи, і приватні, й державні, що мали виконувати доти занедбані функції. Скажімо, центр “Карта”, заснований нелегально в 1980-х роках, щоб збирати документи про підпільну діяльність “Солідарності”, поширив свою діяльність, заснувавши Східний архів (AW), що мав опікуватися історією колишніх східних територій Польщі й публікувати свій окремий журнал. 1999 р. почав діяти Інститут національної пам'яті (IPN), що мав відділ розслідувань, а також архівну мережу і мав досліджувати та реєструвати всі ті “неподії”, що їх комуністичний режим намагався стерти з повідомлень про минувшину. По-друге, польські лави професійних істориків стримували звичайні погляди, накинута тиском, який уже не застосовували. Як зауважив один прозорливий спостерігач у статті, опублікованій ще до краху комунізму, вкарбовані риси засвоєної самоцензури, що їх ПНР прищепила всім своїм громадянам, окрім хіба найзатятіших, були набагато підступніші за саму цензуру³⁰. По-третє, змінився міжнародний контекст. Коли бар'єри впали, Польща опинилася в товаристві кількох інших нещодавно визволених країн, які боролися за своє місце у швидко змінюваній Європі. “Залізна завіса” випарувалася. Штучний поділ на Західну і Східну Європу зник. Глобалізація зменшувала значення національних держав і збільшувала значення різних міжнародних об'єднань, зокрема Європейського Союзу. Сенса писати старомодні національні історії такого типу, який домінував у польській історіографії протягом ХХ ст., здається, мало-помалу зникав. З цієї причини автор даного тому, що спеціалізувався з польської історії багато років, вирішив зробити прорив і взятися до ризикованої справи написати “загальну історію всіх частин Європи за всіх історичних періодів”³¹.

Двадцять років тому, коли йшла підготовка до першого видання “Божого ігрища”, було цілком розумним прогнозувати, що зусилля офіційних істориків ПНР будуть зведені нанівець, тож наступне покоління вчених “буде змушене переписати всю польську історію від самого початку”. Цей прогноз виявився напрочуд точним.

Отже, з багатьох причин перші плоди нового врожаю достигали дуже повільно. І справді, тільки на переламі тисячоліть з'явилися суттєві результати. Було цілком прогнозованим, що колишній офіційний істеблїшмент виявиться

менш продуктивним, ніж деякі з центрів, до яких раніше виявляли менше прихильності. Скажімо, Інститут східно- і центральноєвропейських досліджень Католицького університету в Любліні почав освоювати віддавна занедбану територію. Він присвятив свої зусилля безпосереднім східним сусідам Польщі — Литві, Білорусі та Україні, що до поділів становили частину Речі Посполитої, а отже, зосередився на багатонаціональному (й антинаціоналістичному) баченні минувшини. Крім того, його надихало уявлення, що Східна і Центральна Європа, хоч і має низку окремих регіональних особливостей, усе-таки є регіоном великої Європи. Професор Єжи Ключовський (н. 1924 р.), директор цього інституту, навряд чи міг би легко пропагувати такі погляди за часів існування Радянського блоку.

Ключовський мав чудові риси, щоб виконувати роль лоцмана нового напрямку. За доби ПНР його біографія навряд чи могла б бути більш некоректною політично. Він був ветеран Армії Крайової і Варшавського повстання; після 1956 р. був засновником руху католицьких інтелектуальних клубів (*ЖКК*); був тісно пов'язаний із папою Іоанном-Павлом II, що колись працював як позаштатний професор у Любліні; був активістом “Солідарності”, а як історик перебував під великим впливом праць французької школи, зосередженої навколо часопису “*Annales*”. Іншими словами, він мав дуже мало спільного з керованою комуністами, напівмарксистською, прорадянською, антикатолицькою і антиєвропейською історіографією попередньої доби. Прикметно, що однією з його новаторських ініціатив був історичний симпозіум, на якому учасників заохочували говорити будь-якою з мов старої Речі Посполитої. Відбувшись у Римі під патронатом римського папи 1990 р., коли ще існував СРСР, цей симпозіум виявився одним з дуже рідкісних випадків, коли польські, литовські, білоруські, українські, німецькі та єврейські вчені могли зустрітися і обговорити свої спільні проблеми в підходящому для себе нейтральному середовищі. Особисті публікації Ключовського, як-от “*Europa Słowiańska w XIV—XV w.*”³², здебільшого обмежувалися середньовічним періодом, проте його праця “*Młodsza Europa*” (1998 р.) була фронтальною атакою на всі негативні стереотипи, які й далі були поширені за кордоном і стосувалися всього на схід від Ельби, а його Інститут у Любліні посприяв публікації кількох загальних праць, що мали велике значення. Однією з цих праць була двотомна регіональна історія Східної і Центральної Європи³³. Ще однією була двотомна історія України³⁴, а третьою — нова тритомна історія Польщі, написана в новому, багатонаціональному європейському дусі³⁵. “Найвидатніший досвід Речі Посполитої багатьох народів, — пояснював професор Ключовський, — був досвідом громадянства. Він мав величезне значення для історії нашого опору накинутим режимам, починаючи від XVIII ст., а у XX ст. нашого опору тоталітаризмові. Рішучий польський опір [у минулому] був опором в ім'я основних європейських цінностей. Такий світогляд сьогодні знову видається мені важливим. Адже він є нашим паспортом на місце в Європі...”³⁶ Можна тільки радіти фактові, що такий підхід, здається, дуже схожий на інтерпретацію, започатковану двадцять років тому книжкою “Боже ігрище: історія Польщі”.

2

POLSKA

Польська земля

Дуже мало людей сумнівалися, що географія Польщі відіграла вкрай лиху роль у її історії. Загнана в пастку посеред Північноєвропейської рівнини, не маючи ніяких природних кордонів, щоб відбивати напади могутніших ворогів, Польща провадила нерівну боротьбу за виживання між Німеччиною і Росією. Польщу по-різному характеризували то як “наречену, за яку сперечаються”, назавжди приречену лежати між конкурентними обіймами двох хижих залицяльників, або, набагато жорстокіше, як “дірку між двома стільцями”. На нещасливе геополітичне становище покликалися, щоб пояснити поділи Польщі у XVIII ст., невдалі повстання в XIX ст. і катастрофу Другої Речі Посполитої у XX ст. Кажуть, що 1940 р. в Лондоні один польський офіцер, коли йому сказали, що союзні країни не мають наміру воювати з Гітлером і Сталінім одночасно, вигукнув: “Тоді *ми* повинні воювати з географією!”

Безперечно, можна стверджувати, що Північноєвропейська рівнина, простягаючись неперервно від французької Атлантики до російського Уралу, впливала на держави, які формувалися на її начебто позбавлених своєрідності просторах. Вона не забезпечує ніякого захисту, не створює ніяких перешкод для руху народів або наступу армій. Вона створює постійну непевність. Вона заохочує до нападів, інтервенцій та анексій. Вона означала, що можна здійснювати великі територіальні зміни з допомогою незначних варіацій рівноваги сил і що держави можуть розширюватись або скорочуватись швидше і далі, ніж у будь-якій іншій частині Європи. Польська держава не становила винятку. Від ядра між річками Одрою (Одером) і Віслою вона розширювалася в миті своєї могутності з великою швидкістю, сягаючи Балтики, Дніпра, Чорного моря й Карпат. І так само, в миті своєї слабкості, вона тривожно зменшувалася. 1492 р. територія Польсько-Литовської держави, не рахуючи феодів Мазовії, Молдавії та Східної Пруссії, становила 1 115 000 км², або 435 547 кв. миль. 1634 р., коли був укладений Поляновський договір, площа Речі Посполитої становила 990 000 км², або 386 719 кв. миль, вона й далі була найбільшою територією в Європі, трохи більшою за європейську частину Московії і майже

вдвічі більшою за Францію. Її населення, становлячи майже 11 млн. чол., було меншим тільки за населення Франції і Московії. Проте 1686 р., мавши 733 500 км² (286 524 кв. миль), вона вже опустилася на третє місце; 1773 р. мала 522 300 км² (204 024 кв. миль), а 1793 р. — 215 000 км² (84 000 кв. миль), дійшовши до розміру Великобританії. 1795 р. Польща зникла цілковито. Під час різних реінкарнацій протягом ХІХ ст. герцогство Варшавське в 1807—1813 рр. займало приблизно 154 000 км² (60 157 кв. миль), Королівство Польське в 1815—1874 рр. — близько 127 000 км² (49 609 кв. миль). Під час своєї першої реінкарнації в ХХ ст. в 1921—1938 рр. Польська Річ Посполита займала 389 720 км² (152 234 кв. миль), посідаючи п'яте місце в Європі. Після 1945 р., зсунувшись трохи на захід, вона займає 312 677 км² (122 139 кв. миль) і шосте місце в Європі. На відміну від англійців, що завжди могли відступити за Ла-Манш і прикритися своїм військово-морським флотом, на відміну від іспанців чи італійців, що жили на своїх самодостатніх півостровах, на відміну від швейцарців серед Альп і голандців за дамбами, поляки ніде не могли сховатися. Їхня держава була відкрита всім припливам і відпливам політичної влади в Європі за новітньої доби, й ці рухи хвиль по черзі або викидали її на берег, або затоплювали. (Див. карту 2).

З огляду на такі великі зміни неможливо говорити про “польські землі”, не взявши до уваги четвертого виміру. Незважаючи на палку віру самих поляків у *macierz*, тобто “батьківщину”, неможливо визначити ніякої твердої територіальної основи, що була постійно, винятково й невідчужувано польською. Польська *macierz* не завжди відповідала реальності й часто перебувала в гострому конфлікті з такими самим німецькими і російськими фікціями, пов'язаними з кордонами і протяжністю “німецької землі” або “нашої російської землі”. За різних часів у Східній Європі польська держава була всюди й ніде. Її територія, як і характер заселення, характер культури та етнічний склад її населення, зазнавали постійних змін. Польща була метеликом, що зникав сьогодні, але з'являвся завтра, пурхав від одного способу існування до іншого. Згідно з термінологією пруських істориків, які вперше відкрили Східну і Центральну Європу широкому світові, Польща була *Saisonstaat*, “сезонною державою”.

Ці міркування такі очевидні, що дивно, чому дехто може вважати, ніби вони застосовні тільки до Польщі. Не меншою мірою вони застосовні й до сусідів Польщі. Становище Польщі на Європейській рівнині дуже близьке до становища Німеччини й не менш відкрите, ніж становище Росії. Якщо поміняти Віслу на Ельбу, Одру на Рейн, Карпати на Баварські Альпи, а Балтійське море на Північне, геополітична ситуація не дуже змінилася б. Так само й сучасний СРСР, тягнучись від Бугу до Уссурі, обмежений на півночі холодним негостинним морем і має придатний гірський бар'єр тільки на півдні. Тож якщо існує зв'язок між геополітикою великих рівнин і непостійністю державних структур, Польщу слід вважати радше за класичний приклад, ніж за унікальний випадок. У тривалій перспективі піднесення і падіння Польщі можуть виявитися не менш драматичними, ніж історія Пруссії або Московії. Зрештою, зникнення Пруссії після 1945 р. було набагато повнішим, ніж зникнення Польщі

1795 або 1939 р. А якщо СРСР і досі перебуває на вершині своєї імперської влади, немає ніяких причин припускати, що так триватиме вічно. Його нещастя полягає в тому, що він займає не тільки маленьку Європейську рівнину, а й незмірну Євразійську рівнину. Перед фатальною конфронтацією на двох фронтах, яка так часто судилася Польській Речі Посполитій і зруйнувала в 1914—1945 рр. об'єднаний німецький райх, постає тепер СРСР, але в набагато більшому масштабі.

Геополітика і справді проливає дуже мало світла на специфічні проблеми польської історії. Щоправда, вона пов'язана з історією силової гри у Східній Європі протягом новітньої доби, але не пояснює набагато важливіших проблем: передусім чому Польща була слабка, тоді як Пруссія і Росія — сильні, або чому Росія поглинула Польщу, а не Польща — Росію. Геополітика не може пояснити головних рис польського життя та інституцій.

* * * * *

Коли Відаль де Лабланш у своїй славетній праці “*Tableau de la France*” (“Картина Франції”) виснував, що для Франції характерне розмаїття, він завинив у галицизмі. Адже розмаїття можна добачити у фізіономії багатьох країн, а надто тих, що склалися з численних окремих провінцій, кожна зі своїм життям і своєю власною минувиною. Надто слушним є це твердження про історичну Польщу, чия єдність виявилася слабшою, ніж відцентрові тенденції її багатьох регіонів (див. карту 1).

Центральні зони переважно польського заселення містилися між річками Одрою і Віслою. Саме тут у VII—VIII ст. утвердилася одна гілка західних слов'ян і, мавши назву *polanie*, поляни, стала предками народу, що тепер відомий як поляки. Їхня країна, *Polska*, мала за свій центр озерний край навколо Ґнезно, що згодом був названий Великопольщею, щоб відрізнити її від Малопольщі, південної частини їхньої вже збільшеної території.

По Великопольщі (*Polonia Maior*) тече на Захід і впадає в Одру річка Варта, збираючи воду з понад тисячі озер. Це відкритий край із великими просторами лук у долинах, розділених смугами лісу, що вкриває невисокі пагорби. Його ґрунти родючі, надто чорнозем східних частин. За давніх часів і сільське господарство, й пересування не потребували великих зусиль. Окрім Ґнезна, головними містами були Познань, заснована в X ст. як фортеця на березі річки, і давній Каліш, про який згадував ще Птолемей. Населення мало цілком незаслужену славу тупих, похмурих і роботящих людей.

Малопольща (*Polonia Minor*), центром якої є Краків, упирається в субальпійський хребет Карпат. На додачу до Високих Татр Підгаля на півдні вона має кілька гірських систем: Бескиди на заході, вапнякові вершини Краківської Юри і Свентокшиські гори на півночі, Розточу на сході. Між горами простяглися довгі смужки родючої землі, зокрема район Підгір'я, а також долини Вісли і Сану. *Gorale* (верховинці) були близькі до словаків, що жили на іншому боці гір (Татр), і колишніх українських гуцулів і бойків у Бещадах, а також до

румунських верховинців на сході. Гори була багаті на корисні копалини, зокрема на залізо, сіль, нафту, а тепер уран. Долини були напрочуд придатні для хліборобства. В південних долинах вирощували фрукти, виготовляли вино. Тамтешні міста — Краків, Сандомир, Люблін, Кельце — належать до найдавніших у Польщі. В селах до недавньої появи сучасної промисловості природні переваги призводили до великого перенаселення. Під час довгого австрійського панування Малопольща становила західну частину Галичини.

Мазовія (*Mazowsze*) в середній течії Вісли завжди була відносно відсталою. Піщані ґрунти, моренні відклади, брак води перешкоджали сільському господарству, великі простори займали вересовища й пустки. Цей край не мав значних природних ресурсів, і його прибиті нуждою шляхта і селяни дали велику кількість емігрантів і колоністів. Його головне місто — Варшаву — піднесли з міркувань зручності, а не з огляду на якісь досягнення. До 1529 р. Мазовія не становила складової частини Королівства Польського.

Куяви (*Kujawy, Cuiavia*), що пов'язують Мазовію і Великопольщу, — пласка територія з латками льодовикових відкладів. У моренових заглибинах утворилася павутина озер. Деякі ґрунти, так звані “чорноземні болота”, родючі. Найдавніше місто Польщі Крушвиця тулиться на березі Гопла, одного з найбільших озер країни. Бидгощ (Бромберг) виріс на каналах і шляхах, що поєднували схід і захід.

Навколо цього осереддя польських земель міститься низка територій, зв'язок яких із центром був трохи вільним.

Силезія (Шльонськ, *Śląsk, Silesien*) в долині Одри має напрочуд незалежний характер. До початку ХХ ст. його давній зв'язок із Польщею, розірваний 1939 р., був майже стертий унаслідок приєднання до Богемії та Австрії, а від 1740 р. — до Пруссії. Нижня Силезія, обмежена з заходу Судетськими горами, — сільський і сільськогосподарський край. Верхня Силезія лежить на високому невиразному плато, багатшому на корисні копалини, ніж на гарні краєвиди. До 1945 р. Вроцлав (*Breslau*) і промислові міста навколо Катовице (*Kattowitz*) мали виразний німецький характер. У південних районах селянство, а згодом і пролетаріат склалися зі слов'ян, що вважали себе за силезців не менш часто, ніж за поляків.

Помор'я (*Pomorze, Pomerania, Pommern*) теж може хвалитися слов'янським походженням, хоча більшість свого історичного часу перебувало у сфері німецького впливу. Німецька назва *Pommern*, хоч і походить від слов'янської назви *Pomorze*, не означає точно тієї самої території*. В польському вжитку вся Західна Померанія лежить на схід від Одри. Землі далі на схід з центром у Данцигу називали по-різному: *Pomerellen* (Мала Померанія), Східна Померанія, а також Королівська Пруссія, або Західна Пруссія. На вогкому, негостинному узбережжі тулилися нечисленні громади рибалок. Землі далі від берега, порослі сосновими та буковими лісами, приємні для ока, але тяжкі для праці.

* Німці віддавали перевагу назвам *Vorpommern* (Передня Померанія) для земель на захід від Одри і *Hinterpommern* (Задня Померанія), або *Slavinia*, для земель на схід від Одри.

Головні міста, Щецин (*Stettin*) і Гданськ (*Danzig*) мали виразний німецький характер, аж поки 1945 р. знову ввійшли до складу Польщі.

Пруссія (*Prusy, Borussia, Prussia, Preussen*) була найбільшій територією. Цей край похмурих лісів і темних озер на невиразному Балтійському узбережжі страждав від усіх можливих невігід. (Англійська назва дерева *spruce* (“ялина”) начебто походить від польських слів *z Prus*, “з Пруссії”). Західна частина по обидва боки від дельти Вісли, зокрема район Вармія (*Ermeland*), почасти перекривалася з Померанією і — як Королівська Пруссія — була приєднана до Королівства Польського від 1466 до 1772 р. Східна частина, якою керували з Кенігсберга, лишалася під контролем Тевтонського ордену до 1525 р., а згодом як герцогство Пруссія була польським *феодалом* до 1657 р. Протягом більшої частини свого існування вона була далекою, непродуктивною й небажаною. Під владою Гогенцолернів вона становила один з двох елементів держави Бранденбург-Пруссія, що від 1700 р. мала назву Королівство Пруссія. Населення складалося здебільшого з німецьких колоністів і онімечених балтів. За новітніх часів південний регіон Мазурія (*Mazury*) становив перехідну територію, поєднану з давньою польською Мазовією.

Підляшшя (*Podlasia*) — теж перехідна провінція. Зазнавши великого впливу льодовика і вкрите лісами, воно складається з величезної Біловезької пущі й відокремлює центральну Польщу від Білорусі та Литви. Південна частина, між Віслою і Бугом, — скотарський край. На північних межах у Курпівській пущі жили нечисленні мисливці та рибалки. До міських центрів належали Білосток, Гродно, Бельськ і Лукув.

Полісся (*Polesie, Polesia*), загалом відоме як Прип'ятські болота, було територією, де зупинився час. Болота чергувалися з дубовими гаями і пишними луками. Соціально-економічний розвиток був не менш повільний, ніж течія Прип'яті, перепад висот якої становить менше сімдесяти метрів протягом понад п'ятсот кілометрів. Це чудовий край для полювання качок, де примітивні народи жили сторіччями, нічого не знаючи про навколишній світ. Єдине значне місто — Пінськ — майже на дев'яносто відсотків було єврейським.

Волинь (*Wołyń, Volhynia*) і Поділля (*Podole, Podolia*) були переважно сільськогосподарськими регіонами. На Волині було багато річкових долин із лесовими ґрунтами, де дуже добре ростуть пшениця і кукурудза, Поділля — високе плато, що нагадує позбавлені лісу східні степи. Міста і хутори шукали захисту від холодного східного вітру у глибоких і порізаних ярами річкових долинах. Район Покуття на Дністрі славився садками й виноградниками. Традиційно то були території, де над руськими селянами панували великі польські землевласники. В 1430—1569 рр. ті території були поступово приєднані до Королівства Польського.

На південному сході лежала Червона Русь (*Ruś Czerwona*) з головним містом Львовом (*Lwów, Leopold, Lemberg*). Приєднаний до королівства 1340 р., Львів ніколи не втрачав свого прикордонного характеру. Палка вірність тамтешнього польського елемента відображувала його постійну невпевненість перед лицем татарських наїздів, турецьких нападів і неспокійного руського селянства. Лагідні краєвиди яскраво контрастують із бурхливою історією цього краю.

Україна (*Ukraina*) містилася в середній течії Дніпра. Як і припускає її назва, вона лежала “на краю” християнського світу й постійних поселень. У ранні століття її феноменальне природне багатство й незрівнянні ґрунти не можна було розробляти з огляду на страх перед невпинними війнами і нападами. 1569 р., коли вона ввійшла до складу Королівства Польського, її поділили на Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства і вона межувала з практично позбавленими влади просторами Дикого поля і Запорожжя. В Україні жили козаки, втікачі, колоністи, а в безпечніших районах — вільні руські селяни. Головне місто — Київ, столицю давньої Русі, а також лівобережні землі 1667 р. завоювала Московія. Решту територій анексувала протягом XVIII ст. Російська імперія, відтоді назва Україна була поширена на всі руські землі на південь від Прип’яті.

Україна разом із сусідніми землями була приєднана до Польщі внаслідок свого давнішого зв’язку з Великим князівством Литовським. У XV ст., за доби особистої унії з Польщею, Велике князівство Литовське простягалось від Балтійського моря до Чорного. То було дивовижне утворення, яким керувала з Вільна (Вільнюса) на півночі литовська аристократія, що поступово була полонізована. Проте вся маса населення, так само як і державна мова, були руськими. Після державної унії з Польщею 1569 р. князівство зберігало свою ідентичність на зменшеній територіальній основі.

У нижній течії Німану містилися дві етнічні литовські території: Жемайтія (*Žmudz, Samogitia*), “нижній край”, і Аукштайтія (*Auksztota*), “верхній край”. Земля там часто була болотяна, сувора, кам’яниста, населення — нечисленне. Навіть у XX ст. одна третина країни була непрохідним лісом. У XVII ст. Вільно в культурному аспекті стало вже польським містом, в усіх менших містах значний масив населення становили євреї.

Білорусь (*Białoruś*, Білорусія, або, коли говорити ближче до історичного контексту, Біла Русь) простягалася від Двіни на півночі до Прип’яті на півдні та верхньої течії Дніпра на сході. Вона складалася з Мінського, Полоцького, Вітебського і Мстиславського воєводств. І в культурному, і в географічному розумінні вона була широким перехідним простором між Європою і Московією, територією глибокого зовнішнього проникнення і слабких місцевих ресурсів та ідентичності. Власне, вона не була ані польською, ані російською, проте ніколи протягом свого довгого існування не могла визначити своєї долі. Її широкі відкриті простори не мали ніякої привабливості для сільського господарства, їх годі було захистити. Слов’янське населення Білорусі мало дуже слабке чуття національної належності, хіба що відчувало свою належність до “християнських душ цього краю”.

Чорна Русь (*Czarnoruś*), що межувала з Білоруссю на півдні й південному заході, втратила свою окрему назву у XVIII ст. До неї належали Брестське, Троцьке і Новогрудське воєводства.

На сході, крім Литви, Білорусі та України, лежала дальша низка територій, які мали ще непевніший зв’язок із Польщею. До них належали Інфляндія (Лівонія) на березі Ризької затоки; східне місто Дунабург (Двінськ) лишалось польським навіть після шведських війн у XVII ст.; Курляндія, що стала спільним феодем об’єднаної Речі Посполитої; Смоленськ, за який невпинно точилися су-

перечки з Московією; Новгород-Сіверський на Десні, що його Іван III завоював 1492 р., а також Молдавія на Дністрі, польський феодал у 1387—1497 рр.

Характеристика цього довгого списку територій як “польських” безперечно суперечлива. Здебільшого серед населення тих територій ніколи не переважали етнічні поляки і вони вже не становлять частини ПНР. Але обмежити наше уявлення про Польщу начебто етнічним осередком — це і не мати історичного підходу, й суперечити здоровому глуздові. В минулому, а надто за доби об’єднаної Польсько-Литовської Речі Посполитої в 1569—1795 рр., етнічна належність не відігравала великої ролі. Об’єднана Річ Посполита була багатонаціональною державою, громадяни якої жили чуття спільної ідентичності на основі не крові у своїх жилах і не рідної мови, а спільної прихильності до володаря і права. В минулому слово “польський” було не так етнічним терміном, як політичним і культурним. Як і слова “британський” і “радянський” нині, воно позначало всіх людей і території, чиє походження обмежувалося сферою панівної англійської, російської або польської еліти. В етнічному аспекті Литва не більш “російська” тепер, ніж була “польською” в минулому, хоча, коли йдеться про конкретні історичні періоди, обидві характеристики мають точне політичне значення. Так само й Силезія, яку сто років тому можна було б цілком слушно охарактеризувати як німецьку, нині, безперечно, є польською. Незважаючи на хмари пропаганди, і давньої, й сучасної, які затемнюють предмет, “національність” і “національну ідентичність” не можна виявити в самій землі. Народи Східної Європи та їхні світогляди постійно перебували в русі, й так само змінювались і прикметники, що ними характеризували землі, на яких вони жили. Причини, чому землі, які колись були “німецькими”, тепер називають “польськими”, належать не до сфери права, науки або основних прав людини, а тільки до сфери влади і політики. У ХХ ст. Польща є другорядною державою, і тому навряд чи хто припускає, що вона може мати територіальні претензії, які виходять за її етнічні межі. Водночас чимало великих держав сьогодення цілком утвердились у своєму володінні багатонаціональними територіями. Як і завжди, те, що є “правом” для наддержав, є “протиправним” для звичайних смертних.

Сучасна концепція кордонів теж породжує плутанину. За часів, коли був надлишок землі, а політичну вартість мали тільки люди, не було ніякого сенсу визначати територію держави й делімітувати її кордони з допомогою рулетки. Володарі загалом менше переймалися претензіями на землі, а прагнули панувати тільки над людьми, які могли б працювати й розвивати розпоршені оази поселень і промисловості. Політична влада розходилася від кількох центрів, сфери впливу яких поступово дедалі слабшали й дуже часто перекривалися. Ті центри можна найкраще порівняти з магнітами, а людей, що жили в них, — з металевими ошурками, які крутяться на всі боки внаслідок флуктуації магнітних полів та боротьби між ними. За доби середньовіччя й на початку новітньої доби типова модель складалася з невеличких метрополій, де королівську владу можна було утверджувати безпосередньо, навколо яких тяглися величезні проміжні простори з невизначеними кордонами, де прикордонні володарі мали великий ступінь автономії. У Східній Європі, де відстані були набагато більші,

ніж у Західній, такі умови переважали до кінця XVIII ст. У Польсько-Литовській державі до спроби точного опису територій удалися тільки після першого поділу Польщі, 1773 р. На більшій частині польських земель притягання володарів із Кракова чи Варшави було не набагато сильнішим, ніж притягання, здійснюване з конкурентних політичних центрів у Празі, Відні, Берліні, Стокгольмі чи Москві. На таких прикордонних територіях, як Силезія чи Україна, місцеві громади були не менш захищені від зазіхань з боку центральної влади, ніж відкриті для погроз і нападів з боку чужих держав. Будь-якої конкретної миті їхня лояльність була визначена тонкою рівновагою між їхньою потребою в захисті і їхніми шансами діяти безкарно. Їхні справжні труднощі годі було б охарактеризувати лінією на карті. Що далі ми відступаємо в минуле від сучасної держави, то менш застосовним є уявлення про твердо визначені кордони. А коли йдеться про держави середньовічних володарів, воно цілком недоречне.

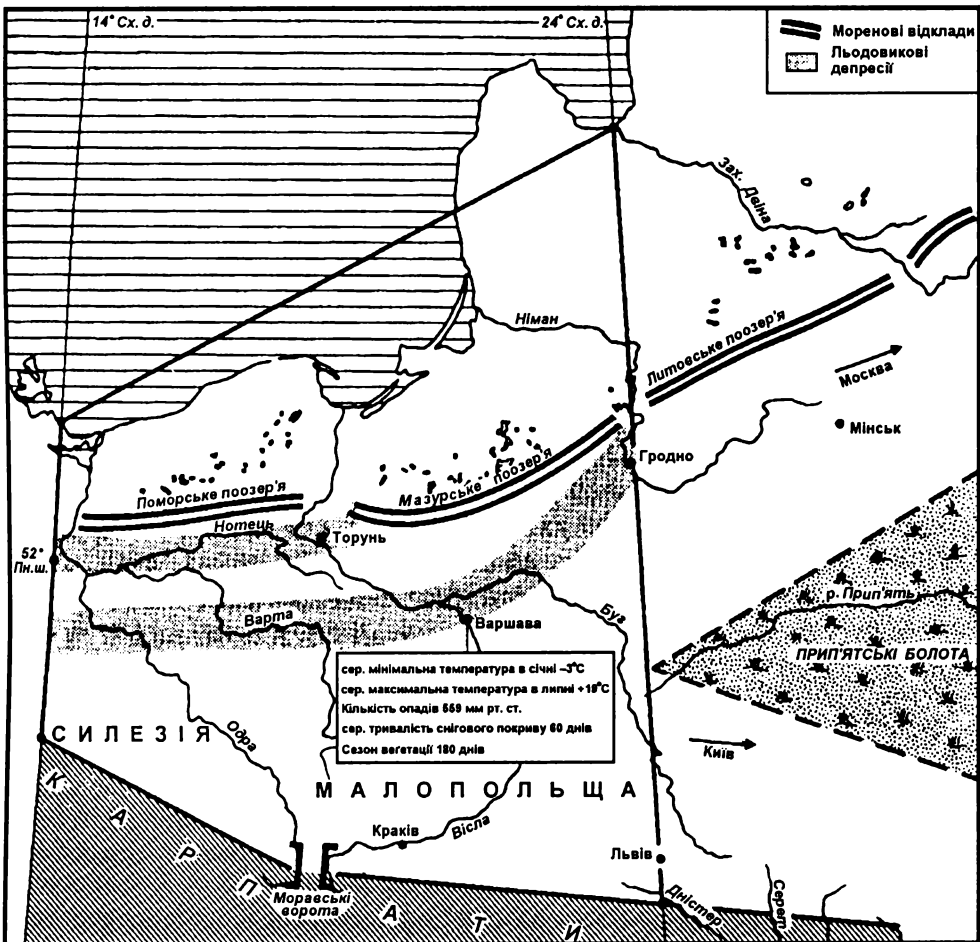
Отже, картина Польщі неминуче буде проблематична. Якби вона складалася тільки з тих територій, що були постійно пов'язані, формуючи якусь спільну політичну єдність, ми б не мали про що писати. Але якщо охопити всі території, яким тієї або тієї пори судилося мати якісь зв'язки з Польщею, ми, безперечно, закінчимо половиною континенту.

* * * * *

Незважаючи на перші враження, створені звичайною фізичною картою, польські частини Європейської рівнини не такі вже пласкі й монотонні, щоб позбавляти країну всякої конкретної форми чи характеру. Не має слушності й твердження, буцімто Польща не має ніяких природних особливостей, придатних для демаркації кордонів. На півдні Карпатські гори, переходячи в Beskidi та Судети, формують бар'єр не менш високий і ефективний, ніж Баварські Альпи або французькі Піренеї. На півночі, на Балтійському узбережжі, море править за не менш ефективний бар'єр. На заході річки Одра та Лужицька Ниса (становили виразну лінію демаркації, переваги якої побачили такі географи, як Павловський, Ромер і Налковський, задовго до того, як політики мріяли використати їх на практиці. Лінія Одра—Ниса закриває найвужчий проміжок між горами і морем, а оскільки всі допливи містяться на польському боці, лінія кордону напрочуд неускладнена. Лише на сході, де болота Полісся забезпечують тільки часткове прикриття, Польща справді відкрита всім вітрам. Річка Буг майже не закриває Польщу від двох широких, розміщених на вершинах шляхів із Росії: північного, який тягнеться вздовж Мінської височини і по якому тепер іде залізниця Варшава — Москва, і південного, одного з давніх гірських шляхів, що поєднують Краків зі Львовом і Києвом. Навіть якщо так, у Європі є багато інших країн — від Ірландії до Угорщини і обох Німеччин, — які змушені задовольнятися набагато штучнішими кордонами.

У межах названих вище кордонів широтний характер структури Польщі увиразнюють три видатні фізичні особливості. По-перше, клинчаста форма континенту там, де євразійська маса звужується до Європейського півострова,

неминуче спрямує рух вздовж осі схід—захід. На 24° східної довготи, на річці Буг, Європейська рівнина має майже 1300 км завширшки. На 14° східної довготи, на Одрі, вона становить лише 300 км. По-друге, льодовикові депресії (*pradoliny*), зокрема западина в районі Гродна—Варшави—Берліна і западина в районі Торуня—Еберсвальде, забезпечують природні проходи, паралельні гірському і прибережному бар'єрам. По-третє, широчезна смуга моренових озер, що тягнеться від Валдайської височини аж до Одри й далі, не пускала Польщу до моря, закриваючи країну в її суходільному осерді. Поморське поозер'я, Мазурське поозер'я і Литовське поозер'я формують смуги рідко заселених земель, які перешкоджають вільному рухові й заснуванню поселень. Цікаво зазначити, що північний кордон Польщі здебільшого зберігався на межі цих озер від найдавніших часів до ХХ ст. (Див. мал. Б).

Мал. Б. Топографія Польщі

Натомість річкова система Польщі увиразнює її довготну вісь. Басейни і Одри, і Вісли тягнуться від Карпат до Балтійського моря. В Білорусі Березина, Дніпро у верхній течії і Сож — усі ці річки перетинають суходільні шляхи, так само як у Червоній Русі та на Поділлі численні допливи Дністра раз по раз поділяють обшир Подільської височини. Одра та Вісла, що течуть від своїх джерел через Моравські ворота, єдине місце між Чорним морем і Баварією, де до Південної Європи можна потрапити, не долаючи альпійських перевалів, ще більше увиразнює довготну вісь. І Бурштиновий шлях античних часів, і середньовічний Пруський шлях перетинали польську територію саме тут, і саме через цей прохід проникали незліченні орди варварів, і давніх, і сучасних, на своєму шляху до багатства й ганьби.

Структура Польщі внаслідок впливу таких чинників складалася з нерегулярної решітки, викривлених рам, де переважала горизонтальна основа, трохи врівноважена вертикальним пітканням річок. Якщо говорити про людську діяльність, ця структура забезпечувала всі можливості для руху і транзиту, доповнені в давні часи сприятливими можливостями для постійного оселення.

“Здатність забезпечувати засоби до існування” — неоковирний, але корисний термін, створений для вираження впливу всіх чинників, які сприяють або перешкоджають оселенню людини в будь-якій конкретній місцевості. В абсолютному вимірі ця здатність найвища в субтропічних долинах Янцзи, Євфрату та Нілу, де розквітли найдавніші цивілізації, а найнижча — в Антарктиці або Сахарі. В європейському масштабі вона звичайно була високою на прибережних смугах середземноморських островів, як-от Криту й Сицилії, або в північних долинах таких річок, як Рейн, Сена і Темза, і була низька у смугах тайги й тундри в Скандинавії та Московії. В Польщі її рівень був проміжним між рівнем Західної Європи і рівнем Росії. Коли взяти Варшаву за головний орієнтир, 52° північної широти забезпечують багато сонця впродовж теплого літа тривалістю три місяці. Клімат континентальний, із яскраво вираженими порами року, проте позбавлений таких найгірших крайнощів, як літня посуха, зимовий холод і весняні повені, що є звичайним явищем далі на схід. Постійна мерзлота невідома, руйнівні урагани трапляються дуже рідко. Найнижча денна температура в січні становить пересічно -3°C , максимальна в липні — $+19^{\circ}\text{C}$. Кількість опадів — 559 мм — радше невелика, проте дощі випадають переважно у важливі для сільського господарства місяці: 280 мм від травня до серпня. Кількість днів із температурою нижче нуля варіюється від 30 до 50. Сніговий покрив зберігається до 60 днів, крига на річках до 40 днів, а сезон вегетації — до 180 днів. Вітрів багато, надто холодних східних, проте існує достатній місцевий захист від них, надто в річкових долинах і за високими лісами. Захмареність, що сягає 150 днів на рік, здебільшого трапляється взимку, згладжуючи крайні кліматичні умови. Варшава, звичайно, міститься в одному з найменш сприятливих районів центральної Польщі, й цілком можна було б знайти інші не дуже далекі території, в Нижній Силезії чи Малопольщі, де зима коротша, сонце яскравіше, кількість опадів більша, ґрунти багатші, а сезон вегетації сягає цілком солідної цифри 225 днів. Що стосується вегетації, центральна Поль-

ща ще перебуває в нормальних рамках Європейського континенту. Смуга буюкових лісів тягнеться на південний схід від гирла Вісли до передгір'я Карпат. Смуга дубових лісів тягнеться в тому самому напрямі, але далі на схід. Сама Варшава міститься в зоні вирощування жита й картоплі, проте межа вирощування пшениці пролягає набагато далі на північ і схід. Природна фауна була колись дуже багата, водилися тарпани, ведмеді, зубри, вовки, а також набагато знайоміша нам мисливська дичина. Кількість її значно зменшилася тільки у ХХ ст., коли їй завдали великої шкоди видатні мисливці, починаючи від ерцгерцога Франца-Фердинанда й закінчуючи маршалом військово-повітряних сил Германом Герингом.

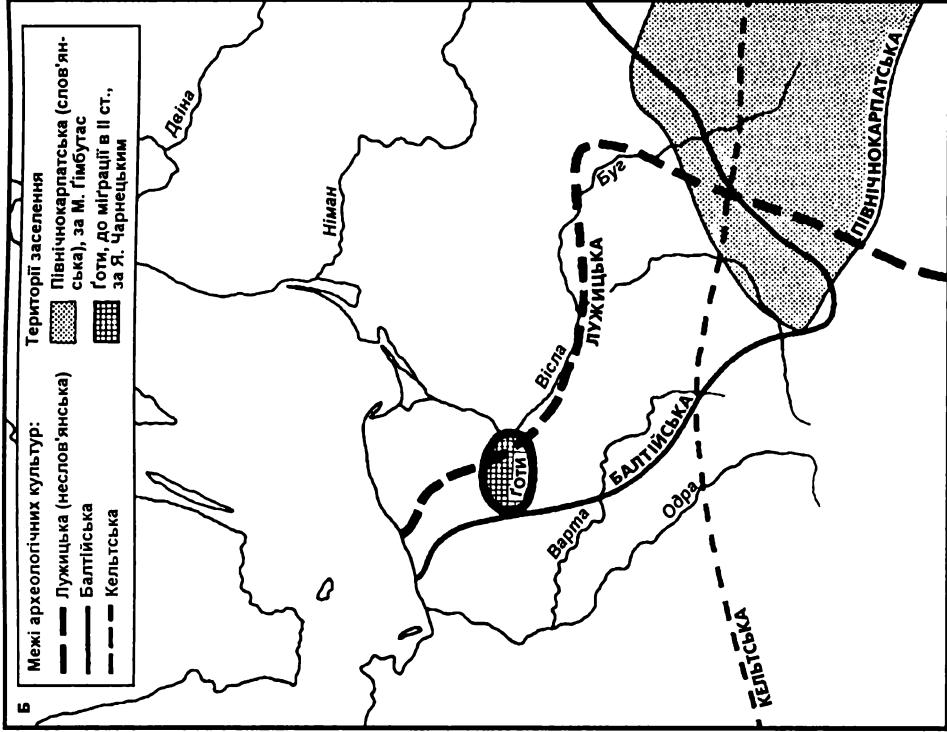
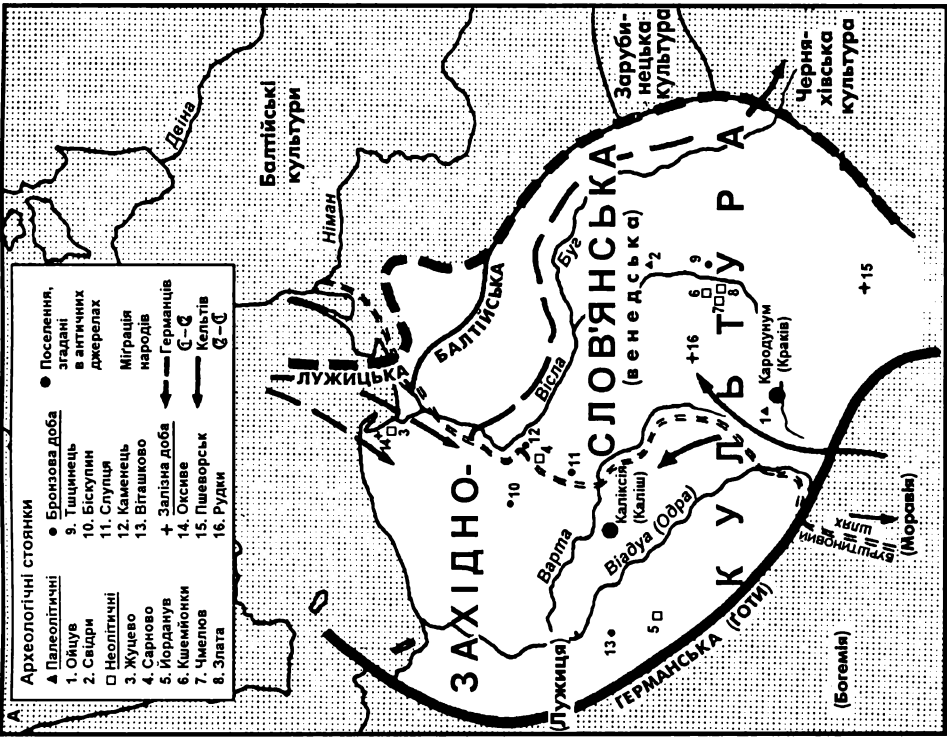
Таке поєднання географічних обставин важко порівняти з якоюсь іншою територією світу, хоча вони не дуже відрізняються від південного Онтарію, де власне континентальне розміщення пом'якшене близькістю Великих озер, так само як східне розміщення Польщі на Європейському півострові пом'якшене постійним впливом Атлантичного океану й Балтійського моря. Хай там як, Польща лежить у межах зон і скотарства, й рільництва. Якщо йдеться про первісні поселення, Польща, на відміну від Московії, завжди лежала в межах сфери, де нуклеарна селянська родина цілком могла підтримувати своє існування власними зусиллями. Коли Ібрагім ібн Якуб писав, що (західні) слов'яни “живуть на найбагатших землях, придатних для оселення”, він, здається, дуже ретельно добирав слова.

Археологічні знахідки з'ясовують, що перші людські поселення в долинах Одри і Вісли з'явилися за двісті тисяч років до нової ери. Палеоліт лишив небагато слідів, хоча палеолітичні стоянки існували в Ойцувських печерах коло Кракова та в місцевості Свідер поблизу Варшави. Натомість неоліт лишив кілька характерних культур, належних до періоду 4000—1800 рр. до н. е., кожену з них класифікували за головними рисами її керамічних виробів. До неолітичних культур належать культура лійкуватої кераміки, шнурової кераміки і дзвонуватої, а на північному сході — культура гребінцево-борознистої кераміки. Головні неолітичні стоянки містяться в Жуцеві коло Гданська, в Сарнові поблизу Бидгоща, в Йордануві поблизу Вроцлава, та в Кшемйонках, Чмелюві та Злотій поблизу Кельце. Культур бронзової доби, класифікованих за місцем перших знахідок, було ще більше. Представники унетичької культури (бл. 1800—1400 рр. до н. е.), вперше виявленої в сусідній Моравії, були пастухами, що обробляли і бронзу, і золото. Представники тшинецької культури (бл. 1500—100 рр. до н. е.), вперше виявленої поблизу Любліна, були, як і представники культури Івно з нижньої Вісли, патріархальними сонцепоклонниками, що спалювали своїх небіжчиків. Представники лужицької культури (бл. 1300—400 рр. до н. е.), вперше виявленої в Лужицькому окрузі Східної Німеччини, вирощували різні сільськогосподарські культури й підтримували далекі торговельні контакти з Дунайським басейном і Скандинавією. Вони будували дерев'яні укріплення, до яких належить славетна острівна фортеця в Біскупині на сході Познанського краю, що мала складні дерев'яні системи захисту від хвиль і високі земляні вали. В недалеких Слупцях і Каменці скелети

покалічених чоловіків, жінок і дітей та кістяні вістря стріл, що стирчать в обпалених одвірках, яскраво нагадують про насильний кінець лужицької культури на світанку залізної доби від рук скіфів, що були першою хвилею хижих кочовиків. У Віташкуві на Західній Нисі був похований скіфський ватажок з усім своїм скарбом. Культури залізної доби існували відтоді аж до середньовічного періоду. Біланська культура (від бл. 600 р. до н. е.) і пухівська культура (від бл. 100 р. до н. е.) зародилися відповідно в Богемії і Словаччині. Вважають, що зарубинецька культура (бл. 200 р. до н. е. — бл. 100 р. н. е.), тісно споріднена із культурами, залишки яких знайшли в далекій Померанії, і черняхівська культура (бл. 200—400 рр. н. е.), до якої належать майже тисяча близьких між собою поселень від Вісли до Дніпра, за своїм походженням готські. Пшеворська культура з Силезії (400—600 рр.) доводить польську археологію до світанку історичних часів.

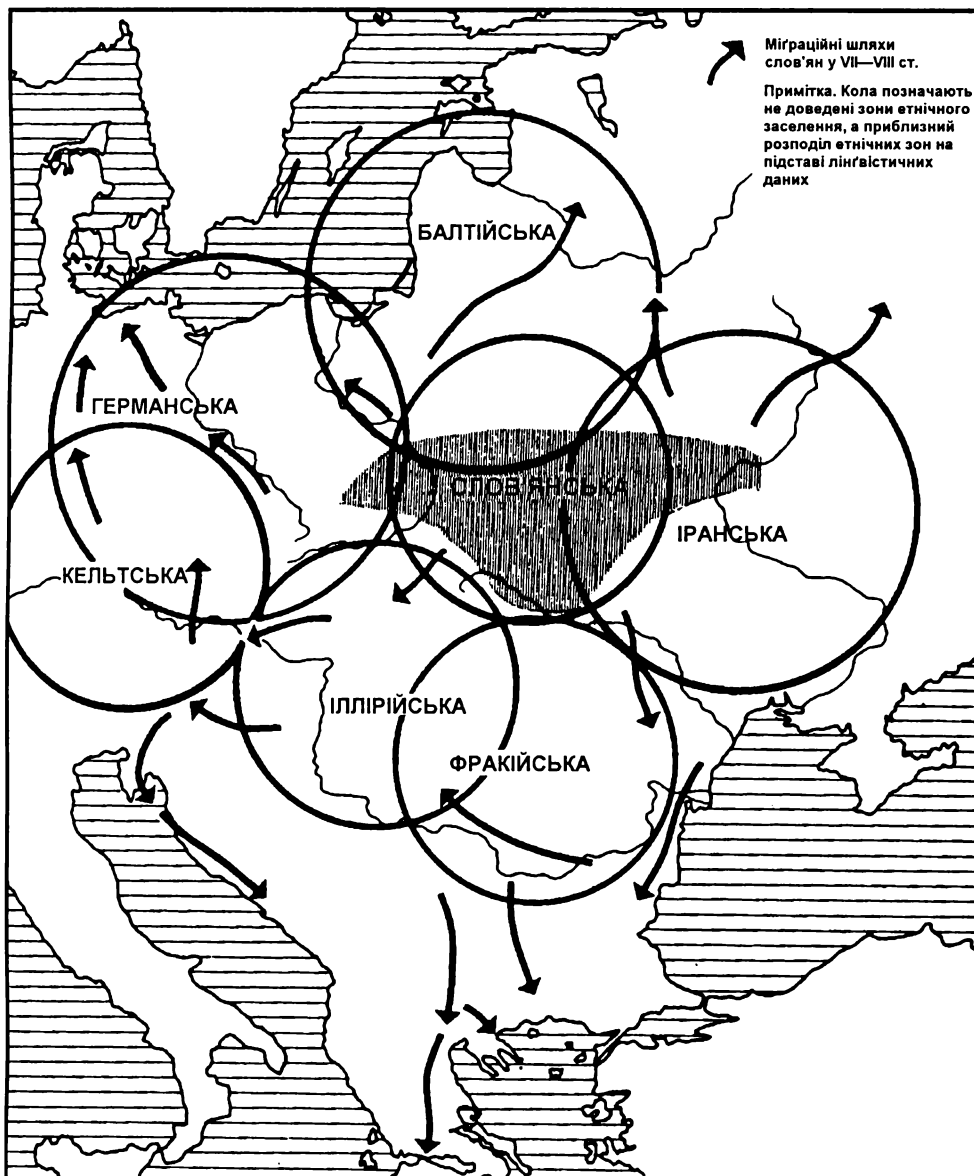
Немає потреби говорити, що завдання поєднання археологічних культур з етнічними групами, про які є згадки в історичних документах, справді дуже складне. Польські дослідники ХХ ст. прагнули довести, що всі найдавніші поселенці на теперішніх польських землях були поляками, так само як їхні німецькі попередники доводили, що вони були германцями. А з позиції нейтрального спостерігача етногенетичні пошуки *prastowian* відгонять не меншим шовінізмом, ніж попередні пошуки *Frühostgermanen*. З огляду на масу суперечливих свідчень скептичний дослідник має бути не менш спантеличений у питанні про походження слов'ян узагалі, ніж зокрема в питанні про походження поляків.

Польські дослідники доісторичної доби, належні до так званої автохтонної школи, послідовно вважали, що прабатьківщина слов'ян лежала в долинах Одри і Вісли. Починаючи з Ю. Костшевського, що писав 1913 р., до них належали антрополог Я. Чекановський, філолог Т. Лер-Сплавінський і довга низка антропологів, скажімо, Л. Козловський, Т. Сулімирський і Конрад Яжджевський. Вони припускали пряму лінію слов'янського походження від лужичів бронзової доби через примарних венедів римських часів до відомих польських племен Х ст. Згідно з цією гіпотезою, сучасний польський народ походить від напрочуд згуртованої групи праслов'ян, що, тоді як їхні родичі мігрували на захід, схід або південь, уперто лишалися на своїй рідній землі. Отож поляків вважали за "автохтонів", "постійних жителів", "корінне населення", а всі інші народи даної території зводили до статусу "чужинців", "перехідних" або "напасників". Дана ситуація, коли сказати найменше, незвична. Тоді як в усіх інших частинах Європи і в усіх інших частинах слов'янського світу населення перебувало в русі, предки поляків були вбиті, як паля, і то з надзвичайною точністю в одній точці Божої землі, де вони могли існувати до безкінечності. Могла існувати довга праісторія Англії до англійців, або Франції до французів, або Богемії до чехів, або Угорщини до угорців, або навіть Росії до росіян, але, здається, аж ніяк не Польщі до поляків. З-поміж помітних закордонних учених, що визнали польську точку зору, отець Дворник писав категорично: "Тільки племена, належні до польської гілки (слов'ян), трималися своєї первісної домівки". (Див. карту 3а).

Карта 3. Польська праісторія: А. Автохтонний погляд. Б. Неавтохтонний погляд

Опоненти польської школи розміщали слов'янську батьківщину далі на схід, у лісостеп, що тягнеться вздовж північних схилів Карпат між середньою течією Вісли і нижньою течією Дніпра. На таке розміщення вперше вказав 1902 р. один з піонерів слов'янської археології Любор Нідерле, і недавно воно дістало переконливе, якщо й не остаточне підтвердження. На думку Марії Гімбутас, американської дослідниці литовського походження, ревні спроби ототожнити лужицьку культуру з батьківщиною праслов'ян цілком “непотрібні”. Так звану венедську культуру праслов'ян теж слід відкинути як ще один хибний слід. Натомість припущення про неперервну північнокарпатську культуру слов'янського характеру, що тривала від бронзової доби у своїх послідовних комаровському, білогрудівському і чорноліському варіантах, видається набагато менш суперечливим. Воно дає змогу припустити існування не менш стабільної балтійської культури на півночі й поширеної центральноєвропейської культури на заході з її варіантами: унетицькою культурою, культурою погребових урн і лужицькою культурою. Воно узгоджується з лінгвістичними свідченнями, які постулюють, по-перше, що слов'яни розселилися відносно пізно, а по-друге, що роки їхнього формування проминули в контакті не тільки з германцями і балтами, а й іллірійцями, фракійцями та іранцями. (Див. мал. В). Крім того, воно заохочує ототожнювати цих ранніх слов'ян зі “скіфами-хліборобами” V ст. до н. е., яких Геродот розмістив за три денні переходи від Дніпра. Тут слов'яни могли б розвинути свій характерний суспільний інститут — *задругу*, колективну родину, коли всі родичі племінного ватажка живуть разом за суворої патріархальної дисципліни. Тут, скорені спершу скіфами, а від II ст. н. е. сарматами слов'яни засвоїли свій спільний релігійний словник, більшість слів якого, починаючи від *Bóg* і *raj*, мають сармато-іранське походження. Тут вони, напевне, обожнювали своїх численних богів, як-от Триглава, Сварога, творця сонця, і Перуна, бога блискавки. Тут, у I ст. н. е., слов'яни могли бути свідками повільної міграції германських племен готів та гепідів, чий шлях від Балтійського узбережжя до Чорного моря вочевидь позначений низкою характерних поселень і місць поховання. Тут слов'яни могли зазнати послідовних навал гунів і аварів. Широкомасштабне розселення слов'ян, що відбувалося, напевне, слідами кочовиків, перетворилось у повінь, коли в VII ст. настав край пануванню аварів. “Греблі впали, і слов'яни ринули”. Одна гілка посувалася на північ і схід, на балтійські та фінські території, і заснувала східнослов'янські суспільства — предків росіян і русинів. Друга гілка рухалася на південь до Балкан, то були майбутні серби, хорвати, словенці та болгари. Третя група рушила на захід, на германську, кельтську й балтійську території, на землі, що їх античні автори знали як Богемію, північну Панонію і східну Германію. То були предки чехів, словаків, лужицьких сербів, полабів, помор'ян і поляків. Згідно з цією схемою, “праполяки” мали бути одними з останніх слов'ян, що покинули північнокарпатську батьківщину і оселилися в долинах Одри та Вісли в VII—VIII ст. Наприкінці доісторичного періоду нова хвиля слов'янської колонізації затерла глибші верстви попереднього заселення².

Мал. В. Прабатьківщина слов'ян

Головним наслідком цієї гіпотези для польської історії є те, що поляки були, мабуть, останньою з численних індоєвропейських груп, які оселилися на території теперішньої Польщі. Такий висновок може бути прикритим для багатьох польських читачів, проте його важко спростувати. Загалом вважають, що перші індоєвропейці проникли на Північноєвропейську рівнину в другій половині

четвертого тисячоліття до н. е., принісши з собою таку незаперечну рису, як поховання мертвих у курганах, проте їхні конкретні етнічні зв'язки тепер неможливо визначити. Але від початку бронзової доби центральні і східні території сучасної Польщі населяли балти; північно-західні території лежали в межах сфери германських поселень, що остаточно утвердились у південній Скандинавії³. Південно-західні території належали до сфери центральноєвропейської культури, що мала іллірійсько-кельтський характер. Тільки крайній південно-східний закуток сучасної Польщі поблизу Жешува і Перемишля міг перебувати на краю сфери слов'янських поселень. Масивний вплив кельтів за римської доби був спровокований боротьбою за гірські вершини в Богемії. Кельти просувалися на схід аж до річки Сян і далі, збудувавши низку разючих фортець на пагорбах. Поблизу місцевості Рудки у Свентокшиських горах кельти створили найбільший залізрудний комплекс доісторичної Європи. Кельти, мабуть, становили домінуючий культурний елемент південної Польщі аж до приходу слов'ян. Їхня присутність, як можна зрозуміти, допомагає пояснити особливі риси і окремі зв'язки віслян у VIII, IX і X ст. В околицях Кракова й досі збереглися кельтські топоніми, як-от Тинець і Сола. (Див. карту 36).

Але імперативом тут є велика обережність, і не останньою чергою у використанні сучасних назв. Якщо нерозумно чіпляти слов'янський ярлик на будь-яку археологічну знахідку, що походить до 500 р. н. е., то, звичайно, недоречно й називати все, належне до тієї доби, польським. Культури великих гілок слов'янської родини тоді були ще здебільшого недиференційовані. Варіації в межах групи західних слов'ян, напевне, ще не набули своїх пізніших форм. З одного боку, назва Польща походить від назви лише одного плем'я — *полян*, що могли, а то й не могли бути тісно пов'язані зі своїми безпосередніми сусідами. З другого боку, вісляни на півдні, маючи свою фортецю в Кракові, здається, активніше розвивали свої зв'язки з Дунайським басейном, ніж із жителями північної рівнини. Адже, наприклад, загальновізнано, що у VIII ст. вони були підданими Великої Моравської імперії і першими охрестилися завдяки місії Мефодія. Водночас про їхні зв'язки з полянами, якщо такі існували, нічого інінко не відомо. Крім того, з праць візантійського імператора Константина Багрянородного ми знаємо, що територія навколо Кракова була колись відома як Біла Хорватія і правила, що трамплін для хорватів у їхній довгій подорожі на Адріатичне узбережжя. Етимологічні ключі підказують, що хорвати могли бути слов'янізованими сарматами (так само як болгари були слов'янізованим тюркським народом). Їхнє тривале життя в південній Польщі в товаристві кельтів (або після кельтів) цілком могло стати джерелом невмирущих легенд про сарматське походження самих поляків. Велике багатство польських топонімів із коренем *Sorb-*, *Sarb-* і *Serb-* теж свідчить про спільнослов'янський контекст, на відміну від якогось окремого західнослов'янського контексту, первісних поселень за доби розселення.

Літературні джерела проливають дуже мало світла на загальну сцену. У цій частині світу прірву між останніми творами античних авторів і найдавнішими хроніками середньовічного світу майже неможливо замостити. Знахідки римських монет і римських бронзових виробів аж у Пруссії і Мазовії свідчать про

проникнення римської торгівлі далеко за межі імперських кордонів⁴. І все-таки римляни знали дуже мало про Балтійське море й басейн Вісли. Найближче вони підійшли у 178—179 рр., коли загін десь у 850 чоловік, виконавши каральну виправу проти місцевих тевтонів, отаборився на зиму поблизу Тренчина в Моравії. Цього самого сторіччя, але значно давніше, Тацит, описавши берег того, що він назвав Свевським морем, припустив, що “в цій точці наше знання світу закінчується”⁵. У своєму огляді племен Германії він згадує лемовів і ругіїв на узбережжі Померанії, а також готонів (готів) на Віслі. Його загадкову згадку про венедів трактували по-різному: як доказ існування або германських вандалів, або слов’янських вендів. Пліній у своїй “Природничій історії” розповідає про подвиги якогось римського воїна за імператора Нерона, що подорожував суходолом від Карнута на Дунаї до Балтійського узбережжя й повернувся додому з великою кількістю неоціненого бурштину. Але Пліній не згадав, в якій частині земель, крізь які подорожував той воїн, жили слов’яни. Після цього протягом шестиста років історичні документи практично мовчали. Впродовж цієї довгої пільми було лише кілька коротких згадок про осіле сільськогосподарське населення, хоча від часу до часу долинали відлуння ходи мандрівних народів, що пересувалися протягом тих невідомих століть. І готи, і вандали жили в басейні Вісли, перше ніж почали мігрувати на схід і південь на першому етапі своїх складних мандрів. Остготська імперія, що процвітала на території від Балтійського до Чорного моря в II—III ст., поступилася ще ефемернішій імперії гунів. Навряд чи сам Атила перетинав Карпати під час свого великого походу в Галію 451 р., проте є слушні причини вважати, що в наступному десятиріччі гунська орда, відступивши, зачепилася десь на Віслі, і її розбили мстиві остроти. В цьому аспекті дослідників праісторії надзвичайно мучила одна окрема фраза в пізнішій англосаксонській поемі “Мандрівник”, де сказано, що “греди гострими мечами були змушені боронити свої давні оселі від народу Етли в лісі над Віслою”⁶. Після гунів прийшли авари, чие панування в Центральній Європі збіглося зі зміцненням Східної Римської імперії за імператора Юстиніана. Потім, після своєї поразки під мурами Константинополя 626 р., авари теж втратили контроль над землями, на яких вони збирали данину, на північ від Карпат, і їхня крихка імперія розвалилася. Відтоді розселення слов’янських племен могло відбуватися без великих перешкод. Кочове життя втрачало свою привабливість. Напади варварів відбувалися дедалі рідше. За винятком двох важливих перерв — навали мадярів у IX ст. і монголів у XIII ст., — слов’яни Північноєвропейської рівнини могли бачити перед собою довгий період зміцнення й розвитку.

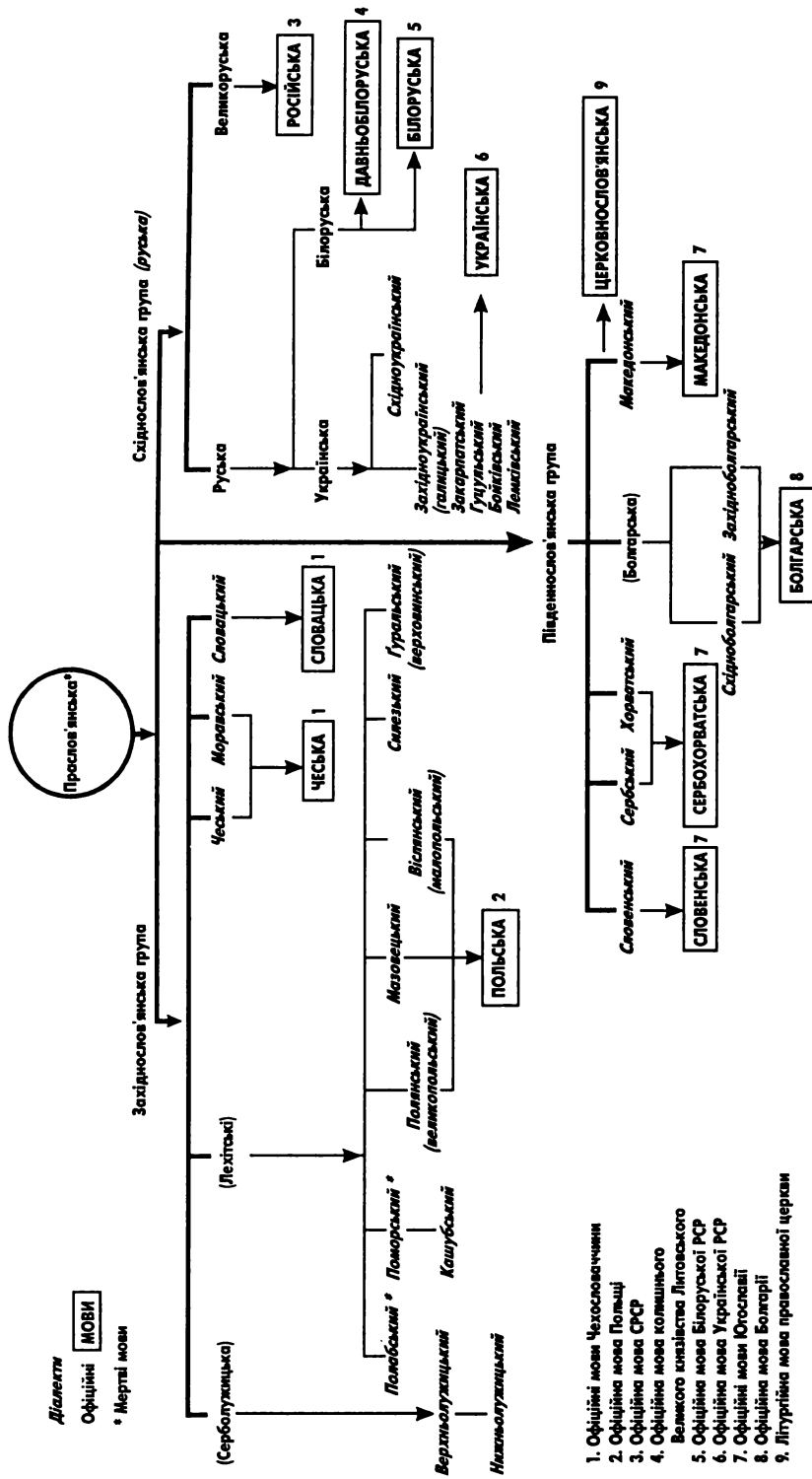
Річ неминуча, після таких численних мандрівок народів етнічна мішанина населення була вкрай розмаїта, і тому цілком неможливо виділити щось схоже на етнічне ядро або, на відстані понад тисячу років, відрізнити слов’янські расові елементи від неслов’янських. У суспільстві, що було цілковито неписьменним, неможливо вирізнити якусь конкретно “польську” чи “лехську” культуру з недиференційованої маси західних слов’ян. Люди, які уявляють собі, ніби поляки або польська культура певною мірою “питомі” для польських земель,

помиляються не менше, ніж ті, хто вважає, що Європа є прабатьківщиною європейців. Вони шукають пишного сучасного квіту в безіменних пакетиках до-історичного мішаного насіння. Шукати поляків у VIII чи IX ст. не менш марно й не менш анахронічно, ніж шукати англійців за доби Хенгіста та Хорси. Зрештою, всі наші предки були чужими й перемішаними зайдами-іммігрантами.

Лінгвістична картина не менш плутана. Цілком розумно припустити, що, мабуть, існував якийсь народ, що розмовляв мовою або групою споріднених мов, з яких розвинулася сучасна польська мова. Філологи спромоглися реконструювати головні контури праслов'янського синтаксису і словника. Але за цілковитим браком будь-яких мовних записів до XIII ст. ніякий точний опис діалектів мови західних слов'ян за давніших часів просто неможливий. Можна тільки припустити, що полянський, мазовський, віслянський і силезький діалекти розвинулись на основі спільнослов'янської мови у відповідь на різне лінгвістичне середовище на землях, які заселили слов'яни. Але вчені можуть тільки висувати гіпотези про збереження спільних форм і взаємопов'язаність окремих слов'янських діалектів. (Див. мал. Г).

А втім, у VIII ст., на самому початку задокументованої історії в Північній Європі, можна бачити, що головна хвиля мандрівки народів на захід зупинилася, а потім почала котитись у протилежному напрямі. Франкське королівство, що займало всю територію Німеччини, стримувало слов'ян на своїх східних кордонах, а виникнення Баварського герцогства вбило перший з кількох клинів, що згодом відмежували слов'ян на півдні від їхніх родичів на північній рівнині. А невдовзі слов'яни мали відчути тиск з боку скандинавських нападників на Балтійському морі та постійного просування саксів на Ельбі та Одрі. Повернення германців на правий берег Ельби на початку X ст. загалом вважають за початок того *Drang nach Osten*, що його чимало істориків трактували як головну тему центральноєвропейської історії протягом наступної тисячі років⁷. Але рух на схід аж ніяк не був прерогативою самих германців. Тільки-но західні й центральні райони континенту були заселені, організовані й захищені, можливості експансії на більш-менш відкриті та незайняті прикордонні території на сході виявилися привабливішими для всіх. Коли германці намагалися повернутися за Ельбу, французи стали посуватися до Рейну, а поляки почали рухатись до Дніпра. Території, доступні для колонізації, постійно відступали в східному напрямі. Отже, коли дивитися з європейської перспективи, експансія поляків і литовців на середньовічні Русь та Україну, або ще разючіша експансія росіян від своєї бази в Московії у степи Сибіру й Центральної Азії становлять не менш істотну частину *Drang nach Osten*, ніж рух германців у Бранденбург, Померанію, Пруссію та Лівонію.

Історія первісного сільського господарства в Польщі — ще одна сфера польської історії, де є більше теорій, ніж утверджених фактів. Зрозуміло, що умови не завжди були однакові. Дослідження зміни рівнів води дають змогу припустити, що теплі періоди чергувалися з холоднішими протягом усього післяльодовикового періоду. Рівень води в Біскупині наприкінці бронзової доби піднявся досить високо, щоб цілковито затопити це острівне поселення.

Мал. Г. Слов'янські мови

Згодом, у VII ст., острів знову виринув на поверхню, і там протягом чотирьохсот років процвітала захищена фортецею громада. Низка досліджень спонукають до висновку, що в пізньому середньовіччі клімат був сприятливіший, ніж будь-коли давніше чи згодом. Дослідження в горах Карконоші довели, що в XIV ст. лінія поширення лісів була не менш, як на двісті метрів вищою, ніж у XX ст., а в долинах росли виноград, абрикоси та дині, хоча тепер їх уже немає змоги вирощувати. В дельті Вісли нагромадження алювію було дуже нерівномірним. Наймасштабніше збільшення дельти і формування коси Вестерплате сталося в XVII ст., напевне, свідчачи про збільшення річкового дебету і тривале погіршення кліматичних умов⁸. Але, незважаючи на ці варіації, існують численні археологічні свідчення, які підтверджують, що після бронзової доби розвиток сільського господарства практично ніколи не уривався. В Новій Гуті поблизу Кракова знайдено серпи й напівкоси, датовані I ст. до н. е. Поблизу Вроцлава та міста Іновроцлав у Куявах знайдено обертові жорна тієї самої доби. Лемеші з Нової Гути та з Бжегу в Силезії датовані приблизно 300 р. н. е. Ще напередодні мандрівки народів існували інтенсивні контакти з Панонією через Карпати і в Польщі вирощували всі чотири основні зернові культури. Інколи вважають, що сама назва *Polska*, походячи від слов'янського слова "pole", вказує на вправність місцевого населення в сільському господарстві. Безперечно, що вже в XIII ст. центральна Польща стала об'єктом масового напливу німецьких селян-колоністів, які переселялися на землі, що могли прогодувати значно більшу кількість жителів. У XIV ст. земля була здатна не тільки годувати щораз більшу кількість населення, а й регулярно забезпечувати надлишок для обміну й торгівлі⁹. На думку Гакстгаузена та інших авторів, такого стану в центральних московських провінціях Росії досягли тільки в середині XIX ст.

Отже, процес заселення польських земель не піддається ніякому точному описові, проте характер заселення, що став результатом того процесу, вже можна виразно роздивитися на початку історичних часів. Якщо вважати, що тиск дедалі численнішого населення, а також руху народів з Азії на захід дорівнював тискові, що існував в інших регіонах Європи, загальна густина населення в Польщі була трохи меншою, ніж у Німеччині чи Франції, де умови були ще сприятливіші. Оскільки загальна територія була набагато більшою за площу культивованих земель, видається розважливим припустити, що обробляли тільки найпридатніші ділянки і тому між ними існували великі відстані. Але, тільки-но засновувалось поселення, адекватний рівень "здатності забезпечувати засоби проживання" гарантував його виживання. Суворі зими, погані комунікації й великі відстані — все це поєднувалось, ізолюючи сусідні громади одна від одної. Отже, типова польська модель, яку можна виразно спостерегти за історичних часів, — це глибоко вкорінені, самодостатні, але дуже розпоршені поселення.

Ловмянський намагався точно визначити густоту населення в X ст. Почавши з такої основи, як родина з шести осіб, що працює за умов двопілля, він підрахував, що кожна родина потребувала для свого забезпечення 22 га землі.

Ця цифра еквівалентна густоті 13,5 чол. на квадратний кілометр культивованої землі, або 4,5 чол. на квадратний кілометр загальної площі. Отже, він припустив, що загальна кількість населення молодого польського королівства становила 1 млн. 125 тис. чол. Цю густоту цілком можна порівнювати з тогочасною густотою населення в Богемії та Моравії (6 чол./км²), Німеччині (10 чол./км²) і Київській Русі (3 чол./км²) і з загальною кількістю населення цих країн відповідно 450 тис., 3 млн. 500 тис. і 4 млн. 500 тис.¹⁰

Сила поселень виявлялася в Польщі з найдавніших часів. Польські поселення, хоч і були трохи менш заможні, ніж французькі або німецькі, поєднували економічну самодостатність, характерну для європейських поселень, із певним ступенем ізоляції, який можна було порівняти зі станом, що переважав у тодішній Московії. Тому історики стверджували, що в Польщі виникла діаметрально протилежна модель, ніж та, яка була характерна для Московії, де поселення були ізольовані, але не мали економічної життєздатності, і де поєднання ресурсів у міцну суспільну організацію було необхідним для виживання. А в Польщі жителі окремих поселень і місцевостей цілком могли дозволити собі опиратися заходам зовнішньої влади як необґрунтованому втручання у свої внутрішні справи. Їхніми типовими поглядами були, напевне, особиста свобода, спадкове землеволодіння, місцеві гордощі й регіональний патріотизм. Володарі тут мали менше можливостей збудувати міцну основу для своєї влади, на відміну від Західної Європи, де заселеність була густіша, а зв'язки між поселеннями та місцевостями — тісніші, на відміну знову-таки від Московії, де місцевості охоче підпорядковувалися центру в інтересах захисту і взаємопідтримки. Отже, якщо нас цікавить вирішальне питання про відносини частин і цілого, можна вважати, що характер заселення в Польщі зберігав свої характерні риси навіть за новітньої доби. Польський традиційний термін для назви родової садиби — *gniazdo*. Він слушно передає міцні емоційні зв'язки, що поєднували людей з невеличкою територією, де більшість їх могла прожити все своє життя і де селяни на панській землі відчували більшу спорідненість зі своїми безпосередніми сусідами, належними до всіх суспільних верств, ніж із будь-ким зовні. Соціолог Анджей Зайончковський досить переконливо стверджував, що соціально-політичне життя до поділів залежало від взаємодії "*grands voisinages*" і "*petits voisinages*" ("великих громад" і "малих громад"), розуміючи під першими сфери політичного впливу великих магнатів, а під другими — окремі села й маєтки в межах кожної великої сфери¹¹. На його думку, роль цих громад ставила певні межі владі короля й центрального уряду і зберігалася навіть тоді, коли держава була формально ліквідована. "Пана Тадеуша", епічну поему Міцкевича, написану 1834 р., можна вважати за найвидатніший з багатьох творів польської літератури, які оспівують сентиментальні вартості та індивідуалізм життя у віддаленій сільській місцевості.

Ізольований характер заселення в Польщі добре відображено в описах коронних земель, здійснюваних, починаючи від XVI ст. Ці *Lustracje* (Інвентарі) є першорядним історичним джерелом, не менш докладним і всеохопним, ніж "*Domesday Book*", звід матеріалів загального поземельного перепису, в Англії

норманів. Дуже часто в них названо вкрай розпорошені сукупності сіл, зосереджених навколо свого замку, міста чи маєтку та відокремлених від інших сукупностей незаселеними просторами. Хоча ці документи обмежуються коронними землями, немає ніяких підстав припускати, ніби характер заселення був бодай трохи інший на землях, якими володіла шляхта й церква. Тут можна подати скільки завгодно прикладів. Наприклад, в “*Lustracji*” Краківського воєводства 1564 р. сказано, що місцевість Підгаля орендувала в корони родина Пеньонжек. Один брат, Ян Пеньонжек, головний краківський суддя, тримав групу з шести сіл у верхній течії Раби. Другий брат, Прокоп Пеньонжек, утвердив своє право на трохи більші володіння безпосередньо на південь від згаданих територій. Він тримав десять сіл на додачу до міста Новий Тапг. З-поміж цих сіл безпосередньо вздовж течії Дунайця найнеоціненнішим був маєток Шафляри, що панував у районі, де тепер міститься гірський курорт Закопане. Докладний опис цих окремих сільських громад, складений макаронічною сумішшю польської і латинської мов, обезсмертив ті історичні миті, коли жителі забутих сіл уперше поступилися своєю анонімністю перед агентами сучасної держави (див. таблицю). Маєток Шафляри був надто ізольованим унаслідок розміщення в гірському районі, але не дуже відрізнявся від тисяч таких маєтків в інших частинах країни.

*Маєток Шафляри
з його землею і давнім замком*

мк. / гр. / д.

Чотири свідки вийшли наперед і підтвердили під присягою, що в цьому селі живе вісімнадцять селян. Усі вони мають малі невиміряні ділянки ріллі, поділені річкою Дунаєць, за які вони платять різний чинш, що становить за рік:

Якщо платять <i>obiedni</i> 1/6 гр. і <i>poczty</i> 4 гр.	3	11	15
Кожен платить податки <i>robotni</i> 25 гр., бо вони працюють, коли їх просять	2	0	0
Кожен платить <i>rybny</i> : або 10 рибин, або 3 гр.	9	18	0
Овечий податок: за винятком голови, здали вони того року сиру вартістю	1	6	0
Голова від своєї худоби і овечого сиру платить окремо	16	0	0
Загалом	2	6	0
	33	41	15

Фільварок

	<i>Seminatio</i> Насінне- ве зерно	<i>Cres- centia</i> Уро- жай	<i>Tritu- ratio</i> Обмо- лот	<i>Victus</i> Харчі	<i>Resta</i> Рештки (для про- дажу)	<i>Taxa</i> Співвід- ношення	мк./гр./д.
Пшениця	2	8	1	3	3	0/10/0	0 30 0
Жито	30	82	1,5	50	43	0/ 6/0	5 18 0
Ячмінь	30	230	1	6	194	0/ 5/0	20 10 0
Овес	219	380	2	0	541	0/2,5/0	28 8 9
Горох	0,5	4	1	6	—	0/ 9/0	—
Льон	2	6					
Коноплі	2	4					
Копиці сіна	—	5	—	1	4	3/ 0/0	12 0 9
Загалом для збіжжя маєтку							66 18 9

(Два села, Людзимир і Краушув, що належать Щижницькому монастиреві, теж працюють задля цього фільварку і платять *oser*, зернову ренту).

мк./гр./д.

Худоба. Дійних корів (30) по 2 зл., що становить ялівок (2); спільне стадо (40); телят (8); відгодованих кабанів (8); спільних свиней (60); каплунів (11); курей (30).

37 24 0

(Пан Пеньонжек вважав, що худоба — його приватна власність, бо коли він почав орендувати, там не було ніякої худоби.

Тож ревізійна комісія переписала те, що застала)

Челядь. Магеж (селянин-розпорядник) і його дружина — 4 марки плюс повне утримання; пастух і свинопас — 1 марка/24 гр. кожному з повним утриманням; дві куховарки — 36 гр.; одна служниця — 15 гр.

Загалом платня челяді

8 39 0

Загальний прибуток від збіжжя і худоби мінус платня

95 3 9

Заробітчани, або вільні люди.

Є 21 вільна людина, що оселилися або оселяються на незайнятих землях у пущі в наступних трьох нових селах і, згідно зі звичаєм, вільно обробляють там землю:

Дунацьк Бяли. Там живе шестеро селян на річці, що тече на польському боці Татр у землі Нового Тарга.

Банська. Там живе десятеро селян на польському боці дороги до нових копалень у Татрах, що їх будував спершу пан Любомирський, а потім пан Пеньонжек і Каспер Бар.

Марушина. Є ще село під горою Марушиною, де живе троє селян разом із двома митниками, які живуть у митниці¹².

* * * * *

Зв'язок між державою і характером території, на якій вона міститься, становить одну з найцікавіших проблем політичної географії. Такі фрази, як “деспотизми річкових долин” або “демократії Гольфстриму”, були створені під час спроб пояснити, чому конкретні місцевості породили конкретні форми врядування. В Західній Європі ніхто не заперечить, що Швейцарські Альпи, Ла-Манш, голандські дамби і Венеціанська лагуна забезпечили ефективний притулок демократіям, які зростали під їхнім захистом. У Східній Європі Росія становить класичний приклад, як крайні умови простору, клімату і злиднів можуть витворити відповідні їм крайні традиції автократії.

У світлі цих загальних аргументів Польсько-Литовська Річ Посполита займає цікаве місце. Якщо Московія була батьківщиною “патримоніальної держави”, де все і кожен підлягали абсолютній волі володаря, цікаво, що безпосередня сусідка Московії сформувала цілком протилежну тенденцію. Якщо Польсько-Литовська держава займала проміжне становище між Європою і Росією, можна було б сподіватися, ніби вона засвідчить якусь перехідну суміш європейської і російської практик. Але так не сталося. Польсько-Литовська держава була не менш абсолютно децентралізована, ніж Російська держава — централізована. Влада її володаря була не менш обмежена, ніж влада царя — абсолютною. Її регіони були не менш свавільні, ніж російські провінції — контрольовані. Її шляхетні громадяни мали не меншу свободу, ніж та тяжка неволя, яку терпіли піддані царя. Її політика була не менш пасивна, ніж політика Росії — активна, і її крах був не менш великим, ніж успіх Росії. Ці дві великі держави, що по черзі домінували у Східній Європі за новітньої доби, були не менш різні, ніж вогонь і вода.

Як і Московія, Польща була, по суті, суходільною країною. Попри сучасну пропаганду, яка надає великої уваги начебто морським традиціям, зв'язки Польщі з Балтійським морем були вкрай незначні. Зв'язок із Західною Померанією існував лише кілька років у X і XII ст., а влада над Східною Пруссією в 1525—1657 рр. утратила всяке практичне значення задовго до того, як скінчилася юридично. Контроль над узбережжям Східної Померанії (Західної Пруссії) з містом Данциг до 1308 р. і в 1454—1793 рр. давав Польщі тільки один невеликий, але важливий вихід до північного моря. Експансія в напрямі далекого Чорного моря завжди була здійсненніша, ніж до близького Балтійського. Литва, багаторічний партнер Польщі, мала такий самий досвід. Славетне вихваляння Литви, мовляв, вона простерлася “від моря до сяйливого моря”, хоч і відповідало правді в XV ст., видається не таким переконливим, коли зважити, що її влада на Балтійському морі обмежувалася одним невеличким містом — Палангою (Полонгою), а на Чорному морі — незаселеною смужкою дикого берега між гирлами Дністра і Дніпра. За періоду максимального територіального розростання Королівства Польського наприкінці доби Ягелонів загальна довжина його кордонів становила 6 115 км, проте держава мала лише десь 190 км узбережжя, тобто близько 3%, а Велике князівство Литовське з

загальною довжиною кордонів 4 500 км мало 265 км узбережжя, тобто близько 6%. Решту тих величезних територій оточував тільки суходіл. У наступному історичному періоді зусилля Польщі та Литви здобути спільний контроль над узбережжям Лівонії здебільшого закінчувалися невдачею. Згідно з договором 1600 р., Польсько-Литовській державі дісталася тільки невелика частина внутрішніх земель Лівонії, а на Балтійському узбережжі вона мала лише порт Лієпаю (Лібау, Ліпаву). Пізніші польські держави теж обмежувалися суходолом. І герцогство Варшавське, і конгресове Королівство Польське взагалі не мали узбережжя, а Друга Річ Посполита, навіть коли взяти до уваги химерну конфігурацію Хельського півострова, мала всього 72 км Балтійського узбережжя. У світлі цих даних факт, що теперішня ПНР має понад 500 км узбережжя, слід вважати за радикальний відступ від історичних реалій. У цій перспективі зв'язки Польщі з морем мали тільки маргінальне значення. Як писав 1596 р. Себастьян Кльонович:

Lecz miła Polska na żyznym zagonie
Zasiadła jako u Boga na łonie.
Może nie wiedzieć Polak, co to morze,
Gdy pilnie orze.

Мила Польща на родючій ріллі,
Наче в Бога щасливий сім'ї.
Поляк може не знати про море,
Коли старанно оре.

Przetoż już nie wiem, czemuś wždy tak chciwy,
Polaku bracie, mając takie niwy;
Czego wždy szukasz w dalekim powiecie,
Na nowym świecie.

Й невідомо чому, отакі мавши ниви,
Ти, поляче, хапкий і жадливий,
Чого, брате, шукаєш у далеких краях
І незнаних світах¹³.

За новітньої доби польські державні діячі вважали відокремлення своєї країни від моря за важливу причину її політичної та економічної слабкості, але власними зусиллями ніколи не могли задовільно виправити цю ситуацію.

Територіальна безпека була важливим міркуванням, хоч і не таким простим. Її можна було б вважати за результат кількох додаткових чинників, зокрема привабливості й доступності території, здатності оборонити її і здатності утримувати. (Іншими словами, дана територія безпечна тільки тоді, коли жоден потенційний агресор не прагне її, не може дістатися до неї, захопити її та утримувати). Центральна Польща була, звичайно, привабливою територією, і сама по собі, і як засіб досягти до дальших територій. Своїм німецьким сусідам вона пропонувала простір і перспективу землі для колонізації, отой *Lebensraum*, життєвий простір, що став таким сумнозвісним у ХХ ст. Російським сусідам вона пропонувала неоціненні зернові провінції, надто на півдні й південному сході; давно бажану сполучну ланку з Європою і стратегічну буферну зону. Крім того, центральна Польща була вкрай доступна. Армії та народи, що рухалися на захід із Середньої Азії або на схід з Європи, неминуче, внаслідок характеру та рельєфу територій, обирали шлях через Польщу. Геть усі, починаючи від готів, вандалів, аварів і мадярів і закінчуючи ханом Батием у 1241—1242 рр., Наполеоном у 1807—1812 рр. і Гітлером у 1939—1941 рр., уже не кажучи про кримських татар, чії щорічні наїзди тривали протягом сторіч, заходили в Польщу майже без ніяких перешкод. Як і в Росії, завжди було

практично неможливо не дати ворогові легко проникнути в країну. Розтягнені лінії оборони завжди лишали незахищені проходи, якими можна було швидко скористатися. З другого боку, країну було вкрай важко тримати в поневоленні. Армії напасників танули на величезних територіях. Повстанці легко знаходили собі криївки в далеких пушах. Майже без винятку єдиним ефективним способом утримувати Польщу в залежності протягом тривалого періоду від миті завоювання було непряме врядування й місцева автономія. Саме такого курсу дотримувався царський уряд у XVIII ст. і в 1815—1830 рр.; французи в 1807—1813 рр.; німці в 1915—1918 рр. і СРСР після 1944 р. Численні спроби запровадити пряме врядування — з боку царя після 1831 р. і 1864 р., більшовиків у 1919—1920 рр. і нацистів у 1939—1945 рр. — завжди породжували величезний місцевий опір.

З усього викладеного має бути очевидним, що геополітика справді впливала на розвиток Польщі, але тільки негативно. Брак будь-яких видатних географічних особливостей тільки збільшував значення форм державної організації, експлуатації природних ресурсів і динамічних психологічних чинників. Історичний географ постає перед такими питаннями, як-от чому Польща не могла організувати свої значні людські та економічні ресурси не менш ефективно, ніж її сусіди; чому під час криз XVII—XVIII ст. Росія мала в десять разів, а Пруссія в тридцять разів більшу кількість солдатів на одиницю населення, ніж Польща; чому і Росія, і Пруссія мали демонічний потяг до експансії, а Польща — ні.

Один з підходів до відповіді забезпечує відносна хронологія: факт, що Польща розвивалася швидше від своїх сусідів. Польське королівство, об'єднане в XIV ст., розвивалося з передчасною швидкістю, поширювалося на території, колись підвладні вмирущим руським князівствам, і поєдналися з територіально роздутим Великим князівством Литовським. На цьому етапі Московія й далі була незначущою відсталою державкою, що намагалася позбутися татарського ярма, Пруссія ще перебувала в пазурах Тевтонського ордену. В XV—XVI ст. Польсько-Литовська держава була найбільшою і, безперечно, наймогутнішою державою Східної Європи. 1569 р., коли створення об'єднаної Польсько-Литовської Речі Посполитої було нарешті скріплене Люблінською унією, політичний зв'язок герцогів Гогенцолернів у Пруссії з їхніми родичами в Бранденбурзі обмежувався обіцянкою можливого обіймання влади в разі відсутності спадкоємців по чоловічій лінії. В Московії Іван IV, чие варварське знищення Новгорода та інших російських князівств можна порівняти тільки з його нечувано нелюдським ставленням до своїх підданих, ще не перетнув Уралу і намагався здобути собі плацдарми на Волзі в Казані й на Балтиці в Нарві. Отже, устрій Польщі сформувався тоді, коли внутрішнє процвітання сягнуло апогею, а зовнішні загрози були ще невеликі. Децентралізовані традиції оборони, фінансування й виконавчої влади були увічнені відповідно до умов, які існували давніше, а не в сподіваннях на дедалі більший тиск. Тож, можна було б стверджувати, що Польща розвинулась або надто скоро, або надто легко.

Другий підхід до відповіді забезпечує союз із Литвою, що ускладнює всі аргументи, які спиралися на географію центральної Польщі. Протягом 407 років, від 1385 до 1793 р., Польща й Литва були поєднані, спершу особистою унією корон, а потім державною унією. Їхній союз був довшим, ніж більшменш близький досвід Англії і Шотландії після 1603 р. Литовську державу, засновану в XIII ст., можна було б вважати за останнє і найуспішніше з-поміж примітивних і здебільшого ефемерних державних утворень, які виникали у Східній Європі, починаючи від IX ст. Як і Київська Русь (яку слушно порівнювали зі “славетною “Компанією Гудзонової затоки””), як і Велика Моравська “імперія” або як перше польське королівство Мешка I, воно було створене жменькою безстрашних воїнів, здатність яких завойовувати широкі простори рідко заселених степів була набагато більшою, ніж їхня спроможність забезпечувати постійне врядування. Існування Великого князівства Литовського було продовжене унією 1385 р. з польською монархією, з допомогою якої пощастило відвернути дедалі більшу загрозу з боку Тевтонського ордену, а слабкість його влади над південними провінціями — Волинню, Поділлям і Україною — була остаточно підтверджена їхнім переходом до Королівства Польського за часів державної унії. Проте Литва завжди була вразливішою і слабшою половиною Речі Посполитої. Вона мала менше людських ресурсів, слабшу економічну базу, відкритіші лінії оборони, свавільнішу шляхту, дуже неадекватну здатність самостійно боронитися. Її розміщення поряд з Московією вимагало сильнішої позиції. Від кінця XV ст. польське військо постійно мало підтримувати непевне існування Литви, що відчувала великий тиск. З плином часу Велике князівство виявилось тягарем, який дедалі більше тиснув на плечі королівства. Отже, якщо вважати, що інституції і традиції об’єднаної Речі Посполитої природно сформувалися на основі польських обставин, з не меншою слушністю можна стверджувати, що їхнє поширення на Литву було однією з головних причин їхнього краху. Але й тут постають поважні заперечення. Слід тільки нагадати про роль Литви в повторюваних польських повстаннях протягом XIX ст., давно по тому, як були розірвані юридичні зв’язки, щоб зрозуміти, що союз Польщі і Литви був не таким штучним і обтяжливим, як можна було б припустити на основі самої географії.

На цьому етапі тупий, позбавлений фантазії amator, що уявляв собі, ніби географія може дати прості ключі до головних проблем польської історії, був би змушений відчутти сумніви. Колись спокуслива ідея, мовляв, географічні умови польських земель живили демократію не менш певно, ніж Московія — автократію, при пильнішому розгляді не знаходить підтримки.

Хай там як, необхідна велика обережність. Надто легко, виділивши складові чинники політичної географії, претендувати, ніби вони становлять елементи якоїсь математичної суми. Аж ніяк. Вони є змінними чинниками соціально-економічного життя, яке своєю чергою виявляється не більше ніж матеріалом для реалізації людської волі й вихідним пунктом для ухвалення довільних постанов. Політичними справами керують люди, чие сприйняття об’єктивних реалій своєї складної ситуації дуже рідко буває впевненим і ніколи не бу-

ває точним, тож їм вільно нехтувати їх або кидати їм який завгодно виклик. У випадку Польщі на кожному поворотному пункті — 1385, 1569, 1683, 1717 р., в 1794—1795 рр., 1918 і 1944 р. — постанови, що їх ухвалили або уникнули, могли б бути інші, а це могло б привести до інших результатів. Польську державу, як і будь-який інший політичний організм, створили не наперед визначені сили, а люди. Її крах у XVIII ст. був не більш неминучим, ніж відродження в XX ст. Її майбутнє не більш утверджене, ніж майбутнє будь-якої іншої країни. Власне, географія як “наука про нашу землю, що крутиться”, описує не що інше, як колесо гончара. Людина — і гончар, і глина, й завинила саме людина, а не географія.

3

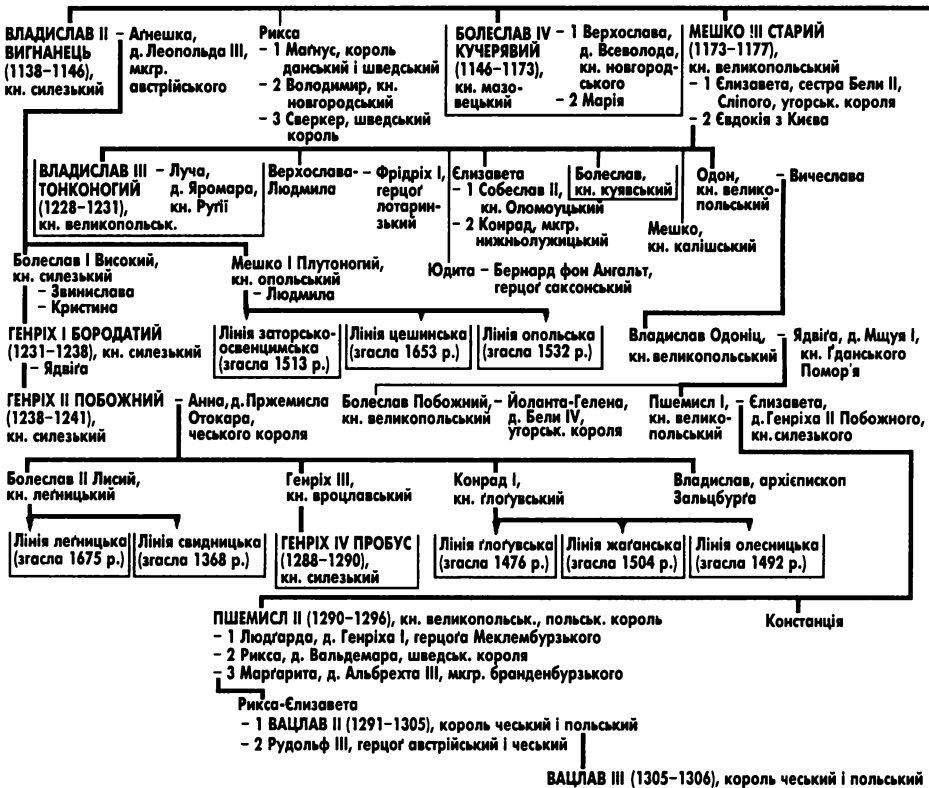
PIAST

Полянська династія (до 1370 р.)

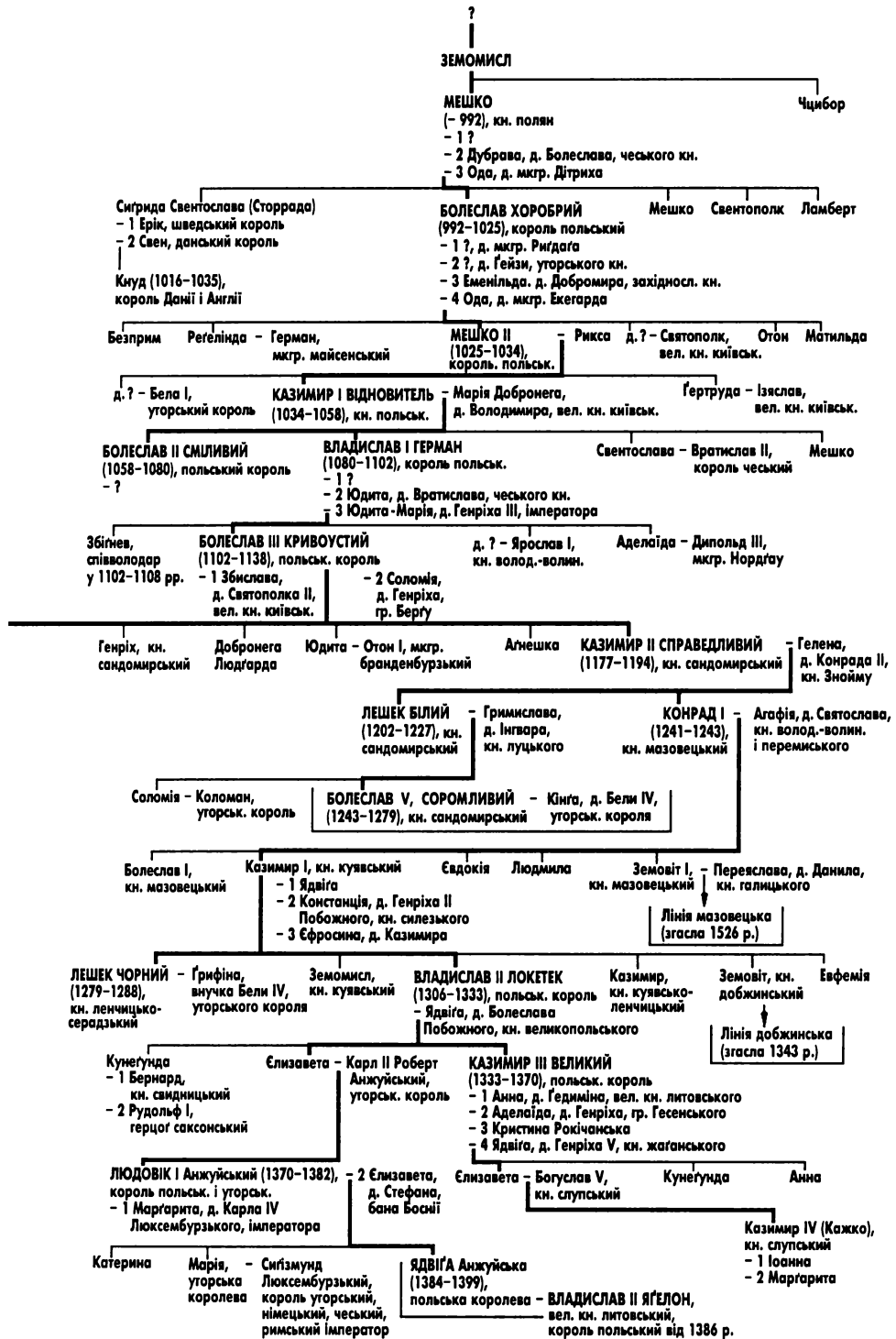
Пяст начебто був селянин. Згідно з Галом Анонімом, що писав на 250 років пізніше, він сів на трон після лихого князя Попеля, якого начебто з'їли миші в підземеллях замку в Крушвиці. Отже, Пяст — постать, що пов'язує легендарну минувшину Польщі з її зареєстрованою історією. До нього історик має справу з племінними переказами про Леха, Чеха і Руса — трьох братів, що стали предками слов'янських народів: відповідно польського, чеського і руського, і про короля Крака, що вбив дракона на Віслі. Лех збудував своє "Орлине гніздо" у Гнезно; Крак збудував свій замок над печерою дракона на горі Вавель у Кракові, а Ванда, Кракова донька, після його смерті стрибнула в річку, щоб не виходити заміж за якогось німецького князя. А про Пяста кажуть, що, коли він святкував у садку повноліття свого сина Земовіта, два незнайомці дали пророцтво, що народ обере хлопця, щоб він урядував над ним. З пізніших свідчень зрозуміло, що Земовіт жив десь у середині IX ст. і врядував над плем'ям полян (*rolanie*), наймогутнішим з-поміж західнослов'янських племен, які жили між Одрою і Віслою. Отже, легендарний Пяст жив приблизно тоді, коли на заході імперія Карла Великого поділилася на три франкські королівства, а на півдні Великоморавська держава наближалася до свого короткочасного розквіту. Тієї пори у Франції громадянська війна і напади вікінгів звели країну до безпорадності; в Англії молодий король Альфред з Весексу готувався відбивати наступ данців; на Русі Рюрикові варяги розвідували шлях від Новгороду до Києва; в Середземномор'ї Візантія переживала наступ ісламу і спазми іконоборства і от-от мала набрати нової сили за Македонської династії. Християнство, поширившись від своїх джерел-близнюків у Римі й Константинополі, повільно добиралося до слов'ян. Болгарія була на порозі навернення. Святі Кирило й Мефодій уже почали свою місію серед моравів і, можливо, й серед племен на Віслі.

Почавши так скромно, Пяст заснував династію, яка проіснувала п'ять сторіч і після багатьох злигоднів об'єднала сусідні племена в Польське королів-

Великими літерами позначено володарів литовської, польської і польсько-литовської ліній наступності. Дати означають роки панування.

Мал. Г. Династія Пястів (генеалогічна таблиця)

ство. Лінгвістична теорія, зіперта на польське слово *piastować*, яке означає “колисати на руках”, а в ширшому значенні “обіймати посаду”, припускає, що, як і Каролінги у Франції та Стюарти в Шотландії, Пяст перетворив посаду мажордома при дворі володаря на посаду спадкового володаря. Хай там як, його нащадки забезпечили найважливішу нитку неперервності в історії Польщі, що тягнулася понад половину тисячоліття. До найнезабутніших з-поміж них належать Мешко I (бл. 922—992), перший християнський володар; Болеслав I Хоробрий (967—1025), перший коронований король; Болеслав II Щедрий (Сміливий; 1039—1081); Болеслав III Кривоустий (1085—1138); Конрад Мазовецький (бл. 1191—1247) і, нарешті, Владислав Локетек (бл. 1260—1333) та його син Казимир III Великий (1310—1370), що були справжніми засновниками польської монархії (див. мал. Г). З практичних міркувань їхнє врядування можна поділити на три окремі періоди. Перший, що закінчився смертю Кривоустого 1138 р., охоплює період первісної династії, коли князі з династії Пястів ішли один за одним по прямій лінії. Другий, від 1138 до 1320 р., був періодом роздрібнення, або, як його називають тепер, “регіоналізації”, коли кілька гілок династії змагалися за владу над окремими частинами поділеної країни. Третій, що почався з коронації Локетка в Кракові 1320 р., супроводився процесом об’єднання земель і розвитком постійних інституцій¹.

Династія Пястів, виринувши з півдня давніших століть у останній чверті X ст., була реакцією на піднесення сусідньої Саксонської імперії. 955 р. Отон I, син Генріха I Птахолова, набув у Центральній Європі величезного авторитету завдяки своїй важливій перемозі над поганами мадярами над річкою Лех поблизу Аугсбурга. Через сім років папа в Римі коронував його як імператора. В подальші роки він був здатний чинити великий тиск на слов’ян на східних кордонах своєї держави. Князь Богемії з династії Пржемислідів визнав його сюзеренітет ще 950 р., а потім Отон енергійно провадив далі політику свого батька — створення німецьких колоній у марках Бранденбург і Лужиця. В 961—962 рр. він заручився підтримкою папи й надав Магдебурзькій єпископській кафедрі статусу місіонерської єпархії для всіх слов’янських земель, і послав її майбутнього єпископа з місією в Київську Русь. Саме таким був контекст союзу Мешка I з Болеславом з Богемії — братом і вбивцею святого Вацлава — і його навернення до християнства. Спостерігаючи невблаганний наступ християнства взагалі й німецької імперії зокрема, цей полянський князь цілком міг вважати, що його навернення до християнства — кращий вибір, ніж мужність у бою. Переїнявши християнство від Богемії, він запобіг перспективі примусового навернення, що саме тоді загрожувала його сусідам — вендам (лужицьким сербам) і ободритам (бодричам), тож він хотів виграти від їхнього лиха. Водночас Мешко хотів зберегти певну відстань між собою і честолюбними задумами імператора, зокрема стримати місіонерські потяги німецького духовництва. Одне слово, династія Пястів могла сподіватися зберегти певний ступінь незалежності. Так воно й сталося. Хоча Мешко, можливо, 984 р. й визнав символічно своє підпорядкування Отонові III, коли малий імператор був неповнолітнім, немає жодного сумніву, що Мешків спадкоємець, Болеслав Хоробрий, став одним з найголовніших со-

юзників імператора. Отон III, мати якого Теофанія була візантійською принцесою, не обмежувався вузькими поглядами німецьких церковних наставників і у своїй короткій мрії про єдину західну імперію він, безперечно, надав почесне місце і слов'янським володарям. У Німеччині дуже обурювалися його візитом до Гнезно 1000 р. і затвердженням незалежної польської єпархії. Проте значне зростання сили та авторитету Пястів унаслідок тієї події згодом дало їм змогу давати відкоша спробам знов утвердити імперську гегемонію.

Територію Польщі Пястів описати непросто. Подекуди існує практика публікувати карти “Польщі 1000 р.”, де показано й напрочуд виразну лінію кордону, й дивовижну схожість із територією ПНР після 1945 р.² Ця карта трохи хибна. Хоча дуже короткий час на початку своєї кар’єри Болеслав Хоробрий справді панував над жителями територій, які найкраще збігалися з постановами Потсдамської конференції, тут можна легко недобачити, що згодом він завоював землі, які сягали Дунаю і Дніпра. Територія Пястів ніколи не збігалася з кордонами бл. 990—1002 рр. і 1945 р. — ні до тієї дати, ні після. Якби картографи взяли за свій орієнтир не випадковий 1000 р., а 900, 1100, 1200 чи 1300 р., або, коли підступити ближче, 991 р., коли в “*Dagome iudex*” були вперше описані межі “гнезненської держави”, вони б помітили суттєві відмінності. Польська територія постійно мінялася. До 1320 р. вона, за винятком коротких інтерлюдій, не становила єдиного органічного цілого. Коли йдеться про ці ранні століття, історикам слід радше говорити не про “польські землі”, а про “землі, підпорядковані полякам”. Хоча Болеслав Хоробрий, як сказано, ставив залізні стовпи і на Зале, й на Дніпрі, щоб позначити свої завоювання, не було ніяких фіксованих кордонів і не було ніякої держави в сучасному розумінні централізованої влади, що однаково поширюється на всі частини певної визначеної території. І справді, “Польщі” в сучасному розумінні не було. Земля мала набагато менше значення, ніж люди. Володарі описували свої володіння, говорячи не про гектари, а про народи, які коряться їхнім наказам або шукають їхнього захисту. Їхня політична влада нерегулярно пульсувала з усталених центрів, чий прямий вплив зменшувався пропорційно до часу та відстані, потрібних, щоб загін воїнів виїхав та утвердив її. В далеких районах, розміщених далі, ніж за три або чотири дні їзди від центру, політичний вплив зменшувався внаслідок окремої й конкурентної влади підпорядкованих місцевих державців, суперників і ворогів. Хай там як, людина в будь-якій конкретній місцевості могла бути зв’язана різними формами й різними ступенями страху та вірності — відносно своїх ближніх, свого плем’я, свого місцевого пана, володаря, єпископа, начальника місцевої залози, бандитів у лісі або “чужинців” за сусіднім пагорбом. Її складна ситуація була вкрай делікатна й мінлива, і її не можна зобразити точкою на карті на чудовій рожевій території, окресленій охайною чорною лінією. Пясти на початку були лише князями одного з багатьох племен. Вони утвердили свій контроль над вісянами та їхнім містом Краковом лише 990 р. Їхні влада над Померанією і Силезією була непостійна, а над Мазовією — неповна. Їхні завоювання в Червоній Русі й на дальших теренах були підтверджені лише в XIV ст. Хоча є всі підстави припускати, що панівна елі-

та розмовляла тим варіантом західнослов'янської мови, від якого походить сучасна польська мова, вона панувала над народом, що мав розмаїті культурні та етнічні зв'язки. Сприяння з її боку розвитку якоїсь спільної культурно-політичної традиції на всій широкій території її володінь могло відбуватися тільки дуже повільно. До XII ст. немає ніяких надійних свідчень про існування окремої та виразної польської мовної спільноти. Найдавніший польський текст можна побачити в Гнезненській булі 1136 р. (Див. карту 4).

У багатьох аспектах історія польської церковної провінції — Гнезненської єпархії — була набагато прямолінійніша, ніж історія держави. Після свого заснування 1000 р. єпархія існувала без перешкод протягом усього середньовіччя. Хрещення Мешка I в X ст. не спричинилося безпосередньо до створення формальної церковної ієрархії. Існувало тільки одне місіонерське єпископство в Познані на чолі зі своїм місіонером-єпископом Йорданом. 991 р. в акті "*Dagome iudex*", збереженому в папських архівах, сказано, що Мешко I попросив, щоб його володіння перебували під безпосередньою протекцією папи, можливо, з метою уникнути тісної опіки того чи того зі своїх християнських сусідів. Минуло п'ять років, і його наступникові прислали місію з Рима на чолі з Войцехом (Адальбертом), вигнаним єпископом Празьким. Войцех був ревним місіонером і після короткого перебування серед полян вирушив із Гданська в землю поган — пруссів. 997 р. його там по-звірячому вбили. Поляни викупили його знівечене тіло "за мішок золота" й поховали перед вітарем у Гнезно. Його швидко канонізували і як покровитель "святий Войцех" став предметом поширеного в Польщі культу. То була слухна мить для дій. Того 1000 року, коли світові пророкували загибель, папа спонукав імператора Оттона III поїхати на прощу до Гнезно і створити митрополічу кафедру. Болеслав Хоробрий влаштував йому пишне прийняття, й імператор призначив Войцехового брата Радима (*Gaudentius*) першим архієпископом і підтвердив прохання, викладене в "*Dagome iudex*". Єпископські кафедри були створені у Кракові для вісян; у Вратиславі (Вроцлаві) для силезців; у Колобжегу (Кольбергу) для помор'ян. Після смерті Болеслава Хороброго вся структура молоді митрополії зазнала краху в 1035—1037 рр. унаслідок масового повстання поган, що затопило й державу, і церкву. Але протягом наступних десятиріч митрополію терпляче відновили, тож, за винятком цієї однієї перерви, почалася її неперервна кар'єра. Коли в польську орбіту потрапили нові провінції, структура архієпископства розширилася. Плоцьк дістав свого єпископа 1075 р., Вроцлавек і Любуш (Лебус) — в 1123—1124 рр., Західна Померанія у Воліні — 1140 р., Червона Русь, спершу в Галичі, а згодом у Львові, 1367 р. Мережа парафій виникла у XII ст. і постійно зміцнювалася. Монастирське життя, зародившись із бенедиктинцями в Мендзижечі (Мезериці) поблизу Познаня і в Тинеці поблизу Кракова на початку XI ст., розвивалося далі з прибуттям цистерціанців у XII ст. і орденів жезрущих ченців у XIII ст.

Але характер і зв'язки ранньої християнської церкви в Польщі були аж ніяк не прості. Католицькі апологети, починаючи від середніх віків, завжди надавали виняткової уваги покорі римській церкві й латинському обрядові. Але,

оскільки поляни перейняли християнство з Богемії, слід пам'ятати, що до кінця XI ст. слов'янська літургія Кирило-Мефодієвої традиції співіснувала в чеських землях поряд із підтримуваною зусиллями німців латинською церквою. Хоча немає прямих свідчень, що хрещення, яке здійснив Мефодій, племінного ватажка віслян лишило якийсь тривалий слід у релігійному житті на північ від Карпат, майже немає сумніву, що чималу частину свого релігійного словника польська мова перейняла від чеських і слов'янських форм, а не від німецьких чи латинських. Такі слова, як *chrzest* (хрещення), *kazanie* (проповідь), *kościół* (церква), *pacierz* ("Отче наш"), *ksiądz* (священик), становлять очевидні приклади. І Войцех, і його брат по батькові Гаудентіус походили зі шляхетної родини Славниковичів, прихильної до слов'янського обряду, і, як можна сподіватися, перенесли свої симпатії й до Польщі³.

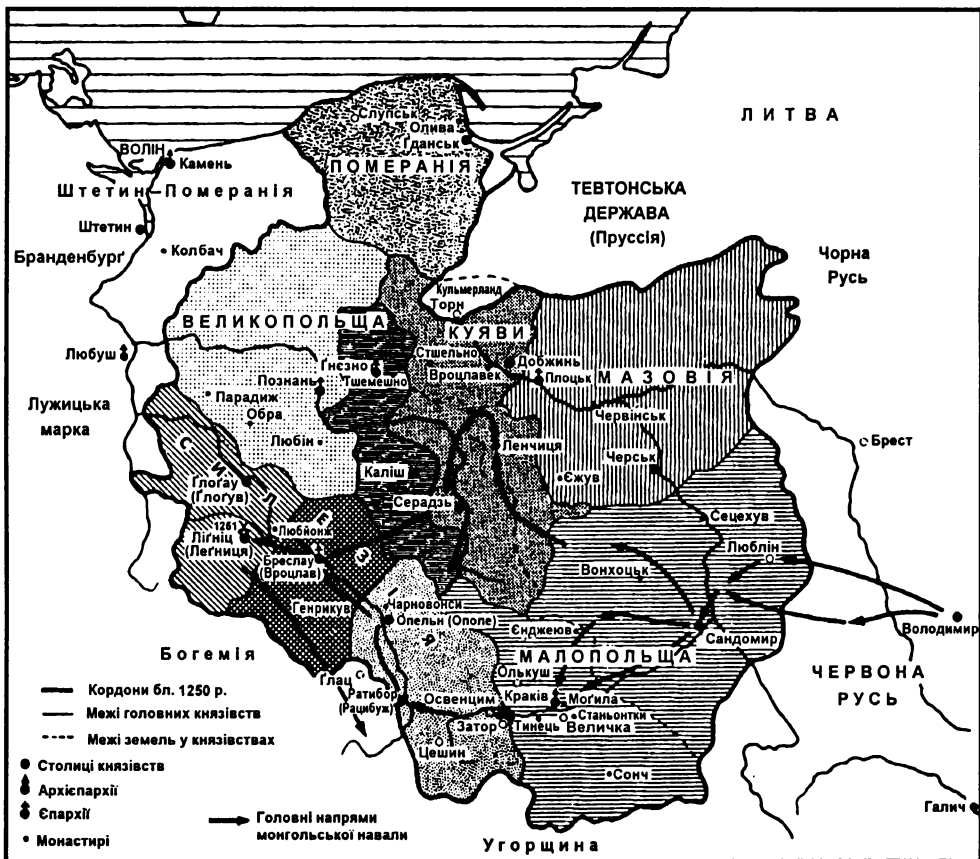
Відносини між уже утвердженою церквою і народжуваною державою були непрості. На перших етапах володарі з династії Пястів дуже потребували підтримки єпископів, проте інколи гостро виступали проти них. 1079 р. краківського єпископа Станіслава, що постійно викривав утиски короля Болеслава II і став натхненником повстання можновладців проти нього, швидко засудили до страти й розчленування. Мучеництво цього польського Бекета забезпечило успіх повстання й вигнання короля. Згодом, за доби роздрібнення, духівництво збільшило свою земельну власність і було здатне певною мірою позбутися контролю з боку князів. 1180 р. на синоді в Ленчиці Казимир Справедливий, князь краківський і сандомирський, погодився обмежити юрисдикцію своїх урядовців над жителями церковних маєтків і відмовитися від своїх прав на власність померлих єпископів. У XIII ст. з ініціативи архієпископа Генрика Кітлича (1150—1219), провідника григоріанських реформ, кафедральні капітули перебрали собі право князя призначати єпископів. Канонічне право поширилося на всі церковні володіння, а духівництво стало привілейованим незалежним станом. Поділені проміж себе, князі не могли чинити опір. Їхню політичну владу суттєво підточувала об'єднана церква, що дуже швидко вдавалася до погроз відлучення і обіцянок коронації. Архієпископ Якуб Свинка (п. 1314) був одним з кількох прелатів, що коронували князів. Натомість князівські родини мало що могли вдіяти, а тільки зверталися до Ватикану через голови єпископів і цілком випадково дали безпрецедентну кількість святих. До них належали св. Ядвіга (1179—1243), вдова Генріха Бородатого, силезького князя, канонізована 1267 р.; блаженна Кінга (1234—1292), донька Бели IV, угорського короля, жила цнотливим життям зі своїм чоловіком Болеславом Соромливим, краківським князем; св. Соломія (п. 1268), донька Лешека Білого. Були святі й у монастирях: Броніслава, черниця-премонстранка, і Яцек, чернець-домініканець. Навіть одного історика в особі ретельного єпископа Кадлубека, піднесли до статусу блаженних. Безперечно, найважливішою була канонізація 1257 р. св. Станіслава. Його розчленоване тіло трактували як символ поділеної країни, а дивовижне відновлення цього тіла трактували як пророцтво про майбутнє відродження Польщі.

Статус монархії ніколи не був ясно визначений. Хоч у практичних питаннях Пясти безперечно були господарями свого власного дому, їхні відносини

з імператором Священної Римської імперії та іншими сусідніми володарями були предметом постійних пристосувань і компромісів. У латинських документах XI—XII ст. Пястів найчастіше позначали титулом *Dux*. Якщо буквально перекладати його англійським словом *Duke* або німецьким *Herzog* (“герцог”), такий титул зумовлює певний ступінь підпорядкування якомусь феодальному зверхникові. Німецькі історики звичайно інтерпретували його як свідчення підлеглості Пястів імператорові Священної Римської імперії. Насправді його, мабуть, було б краще передавати як “вождь” або “проводир”. Та коли Кривоустий 1138 р. у своєму заповіті поділив землі між своїми синами, титулом, який дістався “старшому князеві”, що мав утримувати землі навколо Кракова і стояти вище від своїх братів, був не *Dux*, а *Princeps*. Польською мовою титул *Dux* загалом перекладають як *książe*, “князь”, щоб відрізнити ранг некоронованого володаря від рангу *król*, “коронованого короля”, а саме слово *król* є перекрученням ім’я *Karol*, тобто Карл Великий (*Charlemagne*). Але коронація не була непомильною ознакою суверенного статусу. Коли під час урочистостей у Гнезно 1000 р. Отон III вдягнув на голову Болеслава Хороброго власну корону, він підняв його до гідності *patricius*, або “члена римської старшини”, й проголосив його “братом і помічником в імперії”. Деякі історики вважають ці факти за акт прихильності імператора до свого васала; інші — за жест приязні між рівними. Згода Отона III на формальну коронацію Болеслава Хороброго була нереалізована протягом чверті століття внаслідок непоступливості його наступника Генріха II. Коронацію за сприяння папи провели 1025 р. під час безкоролів’я по смерті Генріха II. Але відтоді коронація та визнання польських володарів аж ніяк не стали автоматичними. Кілька наступників Болеслава Хороброго визнавали зверхність імператора. 1033 р., на з’їзді в Мерсебургу Мешко II (990—1034) скорився новому імператорові з салічної династії Конрадові II й перетворив Польщу в імперський феодал. Натомість Казимир I Відновитель (1016—1058), що відбудував державу після бунту 1037 р., ніколи не був коронований. Болеслав II Щедрий (1039—1081) наслідував свого тезка і 1076 р., скориставшись тим, що імператор Генріх IV мав якийсь інший клопіт, коронував себе королем. Владислав Герман (1043—1102) не був коронований і скорився імператорові. Його старший син Збігнев шукав підтримки імператора проти свого молодшого брата Болеслава III Кривоустого. А сам Болеслав III був хижим войовником, що не потребував нічиєї протекції. Він не дбав про свою коронацію, але 1135 р. імператор передав йому Померанію. За наступного періоду роздрібнення невпинна боротьба за краківський трон унеможливила коронації. Інколи, як-от у випадку Болеслава Кучерявого (1120—1173), мазовецького князя, що 1157 р. визнав зверхність Фрідріха Барбароси, відчувалося відлуння імперського союзерентету. Після смерті Генріха II Побожного (1191—1241) після битви під Легницею (Лігніцом) відмовилися навіть від уявлення про незалежне володіння. Тільки 1320 р., коли Локетек отримав згоду папи, щоб його піднесли до статусу монарха знов об’єднаної держави, польське королівство — *corona regni Poloniae* — і королівський титул — *rex Poloniae* — стали вже постійними. Протягом тих ранніх сторіч акти покори і коронації

були зброєю, яку використовували всі князі, щоб зміцнити свою непевну владу. Самі по собі вони не були точним критерієм політичної влади. Слабкі володарі могли вдаватися до них, шукаючи захисту та опори, а сильні володарі — щоб засвідчити свій успіх і незалежність або мати інструмент дипломатії. Але не менш легко коронації можна було й безкарно нехтувати. Надто в ранньому періоді німецькі імператори звичайно дотримувалися думки, що Пясти мають коритися їм — як друзі, або як союзники, або як васали, — і мали кілька обґрунтованих прецедентів, на які можна було спиратися. Натомість Пясти вочевидь були схильні вважати, що вони володарі незалежного королівства, союзи якого з імперією мали суто ефемерне значення. Вони теж мали свої прецеденти. (Див. карту 5).

Королівські шлюби свідчили про високий статус крові Пястів. Хоча траплялися й приклади володарів, які брали нерівню, династичні шлюби становили очевидне джерело політичної влади. В XI—XII ст. Пясти могли сподіватися наречених імператорського роду. Мешко II був одружений з Риксою

Карта 5. Доба розділення (бл. 1250 р.)

Рейнською (Рихезою), онукою Отона Великого; Владислав II — з сестрою Конрада III Гогенштауфена. Проте дедалі частіше володарі знаходили собі наречених на сході. Починаючи від Казимира I, що одружився з Марією Доброногою, донькою Володимира, великого князя київського, і Анни, сестри константинопольського імператора Василя II, не менше дев'яти з шістнадцяти претендентів на титул старшого князя Пястів були одружені з руськими князівнами. Саме на основі цих союзів Пясти претендували на Червону Русь, і 1340 р. Казимир Великий успішно реалізував ті претензії. За різних часів шлюбні угоди укладали з усіма провідними династіями Центральної Європи. Свентослава Сторрада, на прізвисько Горда, донька Мешка I, спершу вийшла заміж за Еріка, шведського короля, а потім Свена, данського короля, від якого народила Кнуда Великого. З чотирьох дружин Болеслава Хороброго дві були доньками маркграфа Майсенського, а одна — донькою Стефана I, угорського короля, але жодну з них, якщо вірити Галу Аноніму, він не любив так, як свою кохану слов'янську наречену — Емнільду.

Що стосується державного устрою, князівство вважали за спадкове володіння володаря, і там діяло звичаєве право. Численних місцевих урядовців, що їх латинською мовою називали *comites* (граф), а польською спершу *pan*, а потім *kasztelan*, призначали та усували з наказу володаря. Вони відповідали за військову та судову адміністрацію різних округів, кожен з яких мав свій *gród*, фортецю. Крім того, вони керували королівськими (або князівськими) маєтками й відповідали за розмаїті форми звичайних послуг і данини, скажімо, такі, як *podwoda* (забезпечення кіньми і возами), *przewód* (забезпечення охорони подорозжям і вантажам), *stan* (забезпечення житлом і харчуванням), *narzaz* (данина худобою), *sep* (зерновий податок, сплачуваний монастирями) і *poradlne* ("податок від плуга", який сплачували хлібороби). Князівський двір не розрізняв своїх державних і приватних функцій. Головний урядовець — *wojewoda*, або *palatinus* — був заступником володаря в усіх питаннях війни і миру. Польська назва наголошує на його ролі військового проводиря, а латинська — на його ролі "голови палацу". Йому допомагали *skarbnik* (*thesaurarius*), тобто скарбник, *kanclerz* (*cancelarius*), канцлер, а також цілий гурт придворних, зокрема *komornik* (*camerarius*), коморник, що завідував королівськими палатами, *cześnik* (*pincerna*), чашник, *stolnik* (*dapifer*), стольник, *miecznik* (*encifer*), мечник, *chorąży* (*vexilifer*), хорунжий. Князівська *Rada* складалася десь із десятка достойників, світських і церковних, що не мали ніяких окремих прерогатив. За доби роздрібнення ці всі посади з'явилися на кожному з дворів провінційних князів, а згодом, коли монархія знов об'єдналася, зменшити їхню кількість було не так просто. Отож посади воеводи, що спершу була єдина, з'явилися в кожній провінції і були центром регіональної влади протягом усіх наступних сторіч. Воеводи мали тенденцію зберігати повний апарат князівського двору навіть тоді, коли регіональні князівства зникли, і в багатьох випадках могли чинити опір наказам короля, якому теоретично були підпорядковані. Щоб протидіяти таким відцентровим тенденціям, Локетек дотримувався прикладу чеських королів, запровадивши нову й набагато густішу мережу місцевих урядовців.

Функції нового *starosty (capitaneus)* неминуче перекривалися з функціями давніх посад каштеляна й воеводи, і їх годі було виразно відокремити від них. Здебільшого у сфері політики староста забезпечував канал, завдяки якому до короля могли дійти прагнення провінційної шляхти обмежити надмірний вплив воеводи і в місцевих справах, і в Раді. Цілком можливо, що за умов знов об'єднаного королівства з попередньої доби збереглися певні форми регіональних зборів. *Colloquium* регіональних достойників брав на себе широкі судові функції і аж до кінця XIV ст. не мав конкуренції у вигляді *conventiones terrestrae*, шляхти. Ці місцеві з'їзди можна вважати за прообраз пізніших *sejmików*, сеймиків, а отже, польської парламентської системи загалом. Проте дуже мало відомо, як вони функціонували. За доби Пястів жодна з названих інституцій не кристалізувалась у своїй остаточній формі.

Суспільство було організоване на військовій основі. На вершині суспільної ієрархії стояла *družyna* княжих охоронців. Ці охоронці, здається, були подібні до *huscarls* англосаксонських королів, і їх набирали з широкого класу *heredes (dziedziców)*, що діставали землю від князя в обмін за військову службу. Серед цього військового класу можна розрізнити кілька прошарків. *Możnowładztwo*, або “каста баронів”, складалося з могутніх родин, часто пов'язаних із князем кров'ю або видатними заслугами. Можновладці домінували в Раді, на державних посадах і взагалі в політичному житті. В ранні сторіччя вони вважали себе за співвласників королівства і їм належала частина прибутків. Крім того, вони становили серйозне обмеження патримоніального характеру влади князя. Хоча можновладці присягали йому на вірність і формально підлягали його владі, вони були проводирями більшості повстань і безкінечних інтриг регіональних володарів проти старших володарів з династії Пястів. Згодом їхній вплив був урівноважений впливом могутніх абатів та єпископів, здатних нагромаджувати землі та прибутки в не менш широкому масштабі. Від початку XIII ст. на чолі касти воїнів стали *milites (rycerze)*, тобто лицарі. Мавши досить землі і людей, щоб забезпечувати собі коней, лицарі жили, щоб воювати, й заробляли вдячність свого володаря. В Малопольщі можна знайти сліди напівлицарського класу *włodyków*, що були змушені обробляти землю, щоб жити, й могли брати участь у битвах тільки за найнагальніших обставин. Численна верства *heredes* могла забезпечувати тільки одного чи двох піших вояків від кількох родин землевласників. Усі ці люди могли вважати себе за членів *szlachty*, “класу воївників”. Але тільки наприкінці доби Пястів вони почали розвивати уявлення про винятковий, автономний шляхетський стан.

Унизу соціальної драбини перебували раби, організовані в десятки та сотні, в документах їх позначали як *decimi*. Вони походили від військовополонених, яких оселили на власних ділянках і які працювали в усіх великих мастках. Вони нагадували *servi casati* франкських королівств сторіччя або два тому, і як таких їх можна було купувати й продавати. В деяких із найдавніших збережених митних рахунках, датованих від 1226 до 1246 р., згадано обладунки, пов'язані з “дівчатами і худобою”. Але на той час рабство потрохи зникало. Церква протестувала проти продажу хрещених рабів, а раби охоче хрестилися. Тієї

пори давно вже існував численний сектор вільних і напіввільних селян, становлячи дедалі більшу частку робочої сили на селі. Міста, хоч і маленькі, були важливими осередками урядовців, купців і ремісників.

У XIII ст. унаслідок колонізації відбулися кардинальні соціальні зміни. З'явилися колоністи, що склалися почасти з закордонних емігрантів, а почасти з місцевих жителів, які реорганізовували наявні поселення. Головний стимул цього руху походив з деяких територій північної та західної Німеччини, які віддавна були здатні постачати поселенців для східних прикордонь і відчували загрозу у вигляді перенаселення й дедалі тяжчих феодалських утисків. Колонізація набувала двох різних форм: заснування сіл і заснування самоврядних міст. Попервах їй сприяли ініціативи польських князів, на чийх землях дуже бракувало населення, крім того ці землі досить часто зазнавали спустошень від війн і татарських наїздів. Пропонуючи вигідніші умови землеволодіння, ніж ті, що існували у Німеччині, і призначаючи професійного *zasadźcę* (*lokatora*), що шукав, привозив і організовував нових прибульців, енергійний князь за кілька років міг зміцнити своє спадкове володіння і змінити його економіку. Що стосується заселення сіл, темп тут визначив Генріх Бородатий, силезький князь, що 1205 р. започаткував кампанію з метою привабити не менше ніж десять тисяч селянських родин і заснував десь 400 нових сіл. Кожна родина мала отримати 1 *lan* орної землі; пасовиська та ліси мали перебувати у спільному володінні. Протягом певного узгодженого періоду, потрібного для початку господарства на новому місті, всякі послуги й податки мали бути скасовані. Далі вони мали обмежуватися військовою службою, орендною платою і десятиною, що їх сплачували почасти натурою, а почасти грішми, а такою службою на панському дворі і ремонтом фортець, що займали від двох до чотирьох днів на рік. Докладний документ, який підписали 1227 р. Генріх Бородатий і вроцлавський єпископ, визнали як взірць для заснування подальших сільських колоній в інших частинах Польщі. В нових селах колоністи мали великий ступінь автономії. За так званого “німецького права” вони були підпорядковані тільки владі спадкового *sołtysa* (*Schultheiss*), “голови”, якого призначав пан, і юрисдикції сільських *ławników*, лавників, над якими він головував. Вони були в набагато кращому становищі, ніж решта селян, що мусили платити данину й підлягали *ius ducale*, “польському праву” князів. Чимало з них зберегли свою окрему ідентичність аж до сучасної доби. У селі Віламовіце поблизу Освенцима в Краківському воєводстві жителі фризького поселення, заснованого 1242 р., зберегли свій неповторний одяг і рідну мову аж донині. А при заснуванні нових міст за взірць загалом вважали стародавнє Магдебурзьке право. Такі давні слов'янські міста, як Вроцлав, Познань і Краків, відповідно 1242, 1253 і 1257 р. отримали самоврядність як “німецькі” міста. Вони приваблювали поселенців німецького походження, які поступово сформували окрему верству міщан. Унаслідок цього ті міста були відомі зовнішньому світові під своїми німецькими назвами *Breslau*, *Posen* і *Krakau*. В інших місцях були засновані цілком нові міста, що їх від самого початку заселили німецькі іммігранти. Торн (Торунь) на Віслі заснували 1231 р. лицарі Тевтонського ордену, а Ной-Сандес (Нови-

Сонч) у Карпатах заснував 1292 р. чеський король Вацлав під час своїх суперечок із Локетком. Цей процес, досить повільний у XIII ст., набув темпу в XIV—XVI ст.

Культурне життя Польщі за доби Пястів здебільшого маловідоме, бо бракує джерел. Світське суспільство у своїй переважній масі було неписьменне. Народне мистецтво існувало або у вигляді усних переказів, або в ефемерних формах. Ті вироби матеріальної культури і твори, що збереглися, є здебільшого результатом зовнішніх католицьких релігійних впливів. Історія польської архітектури почалася з кількох церков романського стилю, як-от церква Святого Андрія в Кракові (XI ст.) і собор у Плоцьку (XII) ст. Найдавнішими готичними пам'ятками є цистерціанські абатства в Сулеюві та Вонхоцьку. Розкішні бронзові двері собору в Гнезно, датовані десь 1175 р. і прикрашені барельєфами, які зображують сцени мучеництва св. Войцеха, мають, напевне, фламандське походження. В літературі латинські тексти аж до кінця XIII ст. претендували на справжню монополію. Давні *Roczniki* (календарі), хроніки Галя Аноніма і Кадлубека й численні житія святих — це все належить до загальної латинської традиції. Найдавніший прозовий твір польською мовою — “*Kazania świętokrzyskie*” — написав бл. 1350 р. невідомий чернець із Ченстохови. Його зміст цілком побожний, а мова містить велику домішку церковної латини. Польща не мала свого власного університету, тож молодь у пошуках вищої освіти була змушена подорожувати за кордон, надто до Франції та Італії. Імена кількох таких учених-емігрантів, як-от історика Мартина Поляка в Парижі або лікаря Миколая Поляка в Монпельє, увиразнюють постійний культурний взаємообмін між Польщею і Заходом. Але найвідомішим з них був Вітелло (*Witello* або *Vitellon*, 1230—1280), філософ із Силезії, що творив у другій половині XIII ст. і був приятелем і Вільгельма Мербеке і Томи Аквінського. Син німецького колоніста з Тюрингії і матері-полячки, першу частину свого життя він провів у польському монастирі, а потім вирушив до Італії. Його основоположна праця про науку оптики — “*Perspectiva*” — натхнена вірою, що дослідження фізичних властивостей світла розв'яже метафізичну проблему природи існування. Дослідження людського зору спонукали його розрізнити механічні рухи ока і скоординовані з ними неусвідомлені функції мозку. Завдяки цьому його інколи вважають за одного з предтеч сучасної психології⁴.

Надання містам самоврядності стало, напевне, безпосередньою причиною того, що 1264 р. великопольський князь Болеслав Побожний надав євреям у Каліші певні привілеї. Немає жодного сумніву, що євреї жили в Польщі з найдавніших часів, а юдаїзм, який зберегли нащадки давнього Хозарського каганату на південному сході, фактично передував християнству. Проте потреби в окремих правових документах не було аж до середини XIII ст., коли міська влада могла використати свої нові привілеї, щоб гнобити євреїв або взагалі вилучити їх з міської громади. Тож у результаті в тому калішському привілеї згадано зокрема право євреїв безперешкодно пересуватись по країні; право братися до торгівлі; дотримуватися власних релігійних обрядів, зокрема молитися в синагогах, ховати за єврейськими звичаями і здійснювати ритуальні

вбивства тварин; бути вільними від рабства і кріпацтва. Але цей привілей не міг, звичайно, наполягати, що євреям слід дозволити жити в межах міста або що вони повинні мати ті самі права, що й незалежні християнські міщани. Проте він став основою пізнішого процвітання євреїв у Польщі і правив за взірць для всіх подальших привілеїв, які підтверджували права євреїв, що їх надавали польські королі аж до кінця XVIII ст.⁵

Тієї самої доби почало швидко розвиватися економічне життя. Революція в сільському господарстві, яку спершу здійснили цистерціанці, швидко поширилась у світські маєтки й посприяла концентрації земельних володінь у компактні маєтки. Єпископи, можновладці й королівські урядовці — всі конкурували у збільшенні продуктивності своїх земель. Усі підвищували вимоги до селянства. Наданню самоврядності містам у XIII ст. посприяло функціонування перед тим близько трьохсот окремих ринків і дедалі ширша мережа шляхів, розвиток кінного транспорту і будівництво складів. Водночас розвиток колонізації посприяв розвиткові грошової економіки. Збільшувався обсяг внутрішньої торгівлі. Розширювалося гірниче виробництво: у Величці під патронатом короля видобували сіль, в Олькуші — свинець і олово, в Кельце — залізо. Давня система карбування монет була реформована. Перші польські срібні *denarii* карбував у 980-х роках Мешко I. Добре відомі монети з часів Болеслава Хороброго з написами “PRINCES POLONIE” і “GNEZDUN CIVITAS”. Проте “товсті монети” ранніх Пястів раз у раз використовували для карбування “тонких монет” пізніших князівств. У 1337—1347 рр. запровадили нову монетарну систему: 48 *grosze* (*grossi*) = 24 *skójca* (*sesterce*) = 4 *wiardunki* (*farthings*) = 1 *grzywna* (*marka*) = 197 грамів срібла. Зросла й зовнішня торгівля. Суходільний торговельний шлях зі сходу на захід, що тягнувся від Німеччини до Чорного моря, процвітав завдяки обміну хутрами, медом, худобою, рабами, тканинами та інструментами. В XIII ст. налагодилися контакти з татаро-монгольською імперією. Краків, крім того, лежав на шляху з півночі на південь, від Балтійського моря до Балкан. По цьому стародавньому “бурштиновому шляху” середньовіччя угорська мідь ішла на північ, а одяг і солоні оселедці на південь. Діяльність Ганзейського союзу, до якого належали і Краків, і Вроцлав, вплинула на внутрішні землі Польщі не меншою мірою, ніж на порти Померанії та Пруссії.

Війна була природним станом середньовічного суспільства. Окрім невпинних громадянських війн за контроль над монархією або окремими князівствами, збройні конфлікти з чужоземцями були повсякденною справою. В ранньому періоді організовані наїзди становили важливий сектор примітивної економіки, бо здобуті трофеї, раби й запаси харчів були важливим додатком до продуктів сільського господарства. На пруських і литовських кордонах наїзди як звичайний спосіб життя проіснували аж до кінця XIV ст., а для татар на південному сході — досить довго навіть за новітніх часів. Проте війни дедалі більше точилися за визначення кордонів і за постійний контроль над територією. Спершу найбільшого клопоту завдавали західні території, бо в імперських марках Бранденбург, Лужиця і Майсен невблаганно збільшувалася кількість німецьких поселень, крім того, точилися суперечки через Померанію,

Силезію і Богемію. Потім фокус уваги перемістився на схід і на північ — на територію Русі, а передусім Пруссії. Польща Пястів мала природний кордон тільки на півдні, де Карпати правили за гірську незайману ширму.

Для постійних воєн була потрібна складна військова організація. За доби Мешка й Болеслава Хороброго великого значення надавали королівському *grodu*, фортеці, яка мала залогу з дружинників і була зміцнена земляними валами, остроколом і ровами з водою. Деякі з таких фортець відомі — у Гнезно, Познані, Гечі та у Влоцлавку, кожна мала залогу з кількох тисяч чоловік. З огляду на великі простори держави, було дуже важко не пустити ворога на її територію. Для нападу треба було скористатися лише елементом несподіванки. Оборонна тактика полягала здебільшого у спрямуванні ворожого наступу з допомогою захисних екранів — річкових патрулів і затоплюваних долин — та у тримуванні фортець, де були запаси харчів і зосереджувалося військо. До племінного війська брали майже кожного дієздатного чоловіка. Але, починаючи від XII ст., селян поступово звільняли від військової служби, за винятком ситуацій, коли вони захищали власну місцевість, зате їх змушували працювати, щоб забезпечувати дедалі більші кошти, потрібні для озброєння та навчання їхнього лицаря-пана. Частка кавалерії у війську зростала, а списників і лучників зменшувалася. Міста самі дбали про свій захист. Об'єднання країни після 1320 р. дало змогу мобілізувати набагато більші сили. За Казимира Великого від усіх землевласників юридично вимагали, щоб у разі потреби вони йшли на війну, маючи зброю, обладунок, коней і прислугу. Так постало *pospolite ruszenie*, посполите рушення, *levée-en-masse*, масовий збір феодального війська, і ця форма проіснувала майже п'ять сторіч. Полки були організовані на основі “родових корогв” для членів провідних родин і “окружних корогв” для дрібніших лицарів, королівських урядовців і сільських старост. Чисельність війська 1340 р. оцінювали в 11—12 тисяч лицарів, не рахуючи селян і міської піхоти, а наприкінці доби Пястів вона сягала 20 тисяч чоловік.

Конфлікт зі Священною Римською імперією почався за доби, коли польські племена становили частину широкої смуги поганських слов'янських поселень, що тягнулися від Дніпра до Майну та Везеру, і коли німці-неофіти вважали, що їхній християнський обов'язок — виганяти, уярмлювати й наvertати поган. 754 р., коли англійця св. Боніфация, “апостола німців”, поховали в абатстві Фульда, землі між Одрою та Ельбою давно були територією, де германські племена змішувалися зі слов'янськими. В X ст., коли за Отона Великого були зміцнені прикордонні марки й розгорнули свою діяльність Віхман, граф саксонський, і Годон, маркграф Східної марки, конфлікт пересунувся ближче до осереддя польських земель. У 963—973 рр. Мешко I платив данину імператорові, мабуть, за відмову Отона I від прав імперії на Померанію. 972 р. в битві під Цединою (Цеде) він переміг Годона, а ще через шість або сім років перестав платити данину під час суперечок про наступника на імперському троні й розбив каральну виправу імператора. То була доба, коли Мешко заходився завойовувати Померанію, а данські вікінги утвердились у своїй фортеці Йомсборг на острові Волін. Загалом Пясти мали стабільні відносини з Отонами й

поділяли їхнє приязне ставлення до слов'ян-поган на прикордоннях. Відносини погіршилися після передчасної смерті Отона III 1002 р., й видається можливим, що Болеслав Хоробрий як партнер короткої імперської мрії про *renovatio Imperii*, оновлення імперії, міг мати більші симпатії в деяких частинах Німеччини, ніж Отонів наступник Генріх II. В 1002—1003, 1007—1013 і в 1015—1018 рр. Болеслав Хоробрий воював із саксами за владу над Лужицею і Мільцями (Мільськом). Під час цих кампаній він спустошив німецькі марки аж до річки Зале; імператор став облогою навколо Немча (Німча) на південь від Вроцлава. Згідно з Будишинським (Бауценським) договором, ті території перейшли до Болеслава як феодал. Але невдовзі по його смерті вони були втрачені. Через дев'яносто років, 1109 р., імператор Генріх V знову спробував перейти Одру, але натрапив на запеклий опір у Глогуві (Глогуау). Королівська фортеця, що стояла на річковому острові, боронилася навіть тоді, коли польських заручників повісили на облогових вежах. Під час дальшого періоду роздрібнення імператори могли більш-менш легко втручатись у польські справи. 1146 р. Конрад III очолив похід, щоб утвердити претензії свого швагра Владислава II Вигнанця (1105—1159), силезького князя, на державу Пястів. 1157 р. Фрідріх Барбароса повторив спробу, але його теж спіткала невдача. Відтоді Німеччина вважала Силезію за імперський феодал. Інші польські князівства були зобов'язані платити данину. Проте внутрішня слабкість імперії призвела до того, що східна політика дедалі більшою мірою переходила в руки її васалів, надто господарів прикордонної марки Бранденбург. 1249 р. бранденбуржці захопили територію Любуша (Лебуса) на обох берегах середньої Одри й перетворили її на базу для розширення марки Ноймарк у долини Нотеця й Варти. В 1308—1312 рр. під час походу на Гданськ, вони привласнили Слупськ (Штольп), Славно (Шлаве) і Вальце (Вальцен), загнавши постійний клин між Великопольщею і Померанією.

Померанію першу заселили західнослов'янські племена, що, як і лужицькі серби Остмарки, були тісно споріднені з поляками. Польські історики загалом вважають її за польську територію, а німецькі історики — за німецьку. Протягом середніх віків Померанія зазнала інтенсивної німецької колонізації в західних районах і в долині нижньої Вісли, натомість у проміжку між тими територіями переважала польська колонізація. В 960-х роках Померанію на короткий час об'єднав Мешко I, але за його наступників вона розкололася на дві частини. Східна Померанія, відома під німецькою назвою *Pommerellen*, із центром у Гданську (Данцигу) лишалася польською територією аж до 1308 р., коли її завоював Тевтонський орден. У справах духовних вона спершу була підпорядкована кольберзькому єпископові, а від 1148 р. куявському єпископові, а отже, польській митрополії. В Західній Померанії з центром у Щецині (Штетині) правила місцева слов'янська династія, і її виборювали поляки, данці і бранденбуржці, прагнучи геть усі повернути її до християнства. Надто велику активність виявив Болеслав III Кривоустий. Захопивши за кілька років поморські фортеці Бялогард (Бельгард), Колобжег (Кольберг), Волін, Камень (Камін) і Щецин (Штетин), 1124 р. він привіз Отона, єпископа Бамберга (1062—1139),

щоб той від його імені навернув поган. Але тут його плани пішли шкереберть. 1128 р. єпископ Отон повернувся в Померанію під патронатом німецького короля Лотара III з Суплінбурга. Нову єпархію на Воліні він підпорядкував Бамберзькій архієпархії, таким чином посприявши переходу провінції у сферу німецьких впливів. Після смерті Кривоустого поляки втратили всякий безпосередній вплив на ту територію. Одним з їхніх спогадів про цей епізод, що став безсмертним завдяки пісні, яка міститься в хроніках Галя Аноніма, був смак свіжої морської риби:

Pisces salsos et foetentes apportabant alii.
 Palpitantes et recentes nunc apportant filii.
 Civitates invadebant patres nostri primitus
 Nii procellas non verentur neque maris sonitus.
 Agitabant patres nostri cervos, apros, capreas,
 Nii venantur monstra maris et opes aequoreas⁶.

Солону з гострим духом рибу батьки носили нам
 І тільки свіжа, тріпотлива смакує вже синам.
 Давніше батьки наші брали штурмом міста,
 А нас, нащадків, не лякає глибінь морська.
 Наші батьки розводили оленів, бджіл, цапів,
 Нащадки їхні потвор морських шукають і скарбів.

Доля Силезії була близькою до долі Померанії. За багаті землі силезян, що лежали на межах польських і чеських земель, довго точилися суперечки між цими двома народами. Протягом трьохсот років, від 990 р. до 1290 р., перебуваючи здебільшого в польській орбіті, Силезія відіграла важливу роль у побудові королівства та в політиці, яка призвела до його роздрібнення. Її питомі князі вели свій родовід від старшої лінії Пястів. Але в XIV ст. вони здебільшого схилилися до залежності від Богемії. Окрім невеличких князівств у Цешині (Тешені) і Свидниці, за які сперечалися аж до XVI ст., Казимир Великий 1340 р. відмовився від усієї тієї провінції. Згодом, 1526 р., вона з рештою Богемського королівства перейшла в руки Австрії, а 1740 р. — в пазури Пруссії.

Відносини Польщі з Чехією мали основоположне значення. Як старший партнер двох провідних королівств західних слов'ян Чехія відіграла важливу роль у культурному та політичному розвитку Польщі. Політично об'єднані в ранньому періоді в межах Великоморавської держави, чехи мали контакти з латинським християнством і німецькою імперією принаймні на сторіччя раніше від полян і правили за головний фільтр, крізь який знання про західний світ досягало Польщі. Саме з Праги, в особах Дубрави і Войцеха, поляки перейняли спершу християнську релігію. Саме від Праги вони дізналися про тонкощі об'єднання німецьких держав: адже Богемія мала право інвестири і брати участь у виборах імператора. Саме через чеську мову поляки отримали практично увесь свій політичний, релігійний і суспільний словник. Деякі історики наголошували, що на тій стадії поляків і чехів не слід вважати за окремі народи. В першій половині XI ст. існував реальний шанс, що під чеським або польським проводом може утвердитись на тривалий час об'єднана західнослов'янська держава. Проте близькість не перешкоджала звичайній повені сусідських

війн. Радше вона надавала особливого характеру їхнім взаємовідносинам, коли кожен з цих слов'янських братів утручався в найінтимніші аспекти внутрішніх справ другого за найменших ознак слабкості. Саме в одну з таких митей слабкості під час тристоронньої династичної боротьби Пястів, Пржемислідів і Славниковичів Мешко I 990 р. вперше відбив силезців і віслян від покори чехам. 1003 р. Болеслав Хоробрий захопив Прагу і на короткий час сів на чеський трон. Він утримував Моравію аж до Дунаю і Тиси до 1017 р. Через двадцять років чеський король відплатив тією самою монетою. Skorиставшись нагодою, якою стало велике постання поган у 1035—1037 рр., Бржетислав захопив Краків і Гнезно й забрав тіло св. Войцеха. Він утримував Силезію до 1050 р. У війнах між поляками та імперією чеські королі часто ставали на бік імперії, здійснюючи далекі наїзди на територію Польщі і провокуючи й польські наїзди. За доби роздрібнення вони тієї або тієї пори утверджували свій сюзеренітет над Силезією, Великопольщею, Малопольщею й навіть над Мазовією. 1300 р. Вацлав II, вже король Богемії і князь Малопольщі, був коронований у Гнезно польським королем. Він правив особисто аж до своєї смерті через п'ять років. Його сина, Вацлава III, вбили в дорозі, коли він їхав до Польщі посісти батьків трон. Цей короткий епізод чеського панування приваблював небагато уваги польських істориків. Але з погляду зовнішнього спостерігача його можна вважати за одну з небагатьох нагод, коли народи Центральної Європи могли б об'єднатися для боротьби зі своїми сильнішими сусідами. Хай там як, він став останнім стимулом до нового об'єднання польського королівства за Локетка.

Відносини з Руссю були менш складні. Як територія православного християнства і розселення східних слов'ян Русь була обернена обличчям переважно до Чорного моря й Константинополя. Її політичні обрії дуже рідко перекривалися з обріями Польщі, хіба що на проміжній території Червоної Русі. 981 р., за доби об'єднаної Київської Русі, Володимир Великий “відібрав у ляхів червонські городи”. Ця заява Початкового руського літопису дає змогу припустити, що в Червоній Русі попервах жили західні, а не східні слов'яни. В наступному поколінні, 1018 р., Болеслав Хоробрий повернув попередні втрати й захопив Київ, надщербивши свого меча об Золоті ворота столиці й посадивши на київський трон свого зятя Святополка. (Згодом копію “надщербленого меча” — *szczerbic* — використовували під час урочистих коронацій). У 1030-х роках Ярослав Мудрий помстився, знову зайнявши Червону Русь і посадивши на польський трон Безприма. Цей успіх не лишився без відповіді, й 1069 р. Болеслав Сміливий на короткий час захопив Київ. Ці всі події не мали великого значення. Але в подальші сторіччя, коли Червона Русь постала як одне з незалежних князівств Русі, польський інтерес набув тривкого характеру. Тісні династичні зв'язки між Пястами і Рюриковичами забезпечували постійний привід для сварок і втручань. 1205 р. втручання краківського князя Лешека Білого і Конрада Мазовецького призвело до смерті князя Романа й поділу його спадщини на два князівства — Галицьке і Володимирське. 1340 р. смерть князя Болеслава-Юрія Тройденевича, останнього зі своєї лінії, відкрила Казимиру

Великому шлях для утвердженнь своїх давніх претензій і в конкуренції з литовцями взятися за остаточне завоювання цієї провінції.

Монголи, цей “бич Божий”, завдали Київській Русі остаточного *coup de grâce*, удару милосердя, але не дали спокою й Польщі. Вийшовши 1241 р. зі степів Середньої Азії, Золота орда хана Батия проорала в Центральній Європі три широкі борозни грабунків і спустошень. Остаточною метою була Угорщина, проте одна з трьох армій пішла північним шляхом уздовж схилів Карпат. Сандомир, Краків і Вроцлав зруйнували дощенту, а їхніх жителів вирізали. У Хмельнику була знищена вся шляхта Малопольщі, що зібралася там. Під Легницею (Лігніцом) 9 квітня 1241 р. війська Силезії й Великопольщі зазнали тяжкої поразки, а їхній проводир Генріх Побожний загинув. На щастя, орда повернула, пішовши на Оломоуц у Моравії та в Дунайський басейн. Проте її баскаки (збирачі податків) і далі панували над усіма руськими князівствами на сході. Їхні нащадки, відомі як татари, постійно оселилися в Криму. Нові монгольські напади сталися 1259 і 1287 р. У Кракові вони започаткували два місцеві звичаї, що збереглися донині. Перший з них — свято *Lajkonik* — відзначають на восьмий день після свята Тіла Христового: вершник у монгольському вбранні їздить по вулицях міста на дерев'яному коні; другий — *Hejnal*, сигнал сурми, подають щородини з вежі церкви Св. Марії, вшановуючи смерть міського вартового, якому монгольська стріла, коли він бив на сполох, поцілила в горлянку.

Лицарі Тевтонського ордену становили тривалу проблему. Майже випадково запрошені до країни 1226 р. з приватної ініціативи Конрада Мазовецького, вони стали невдовзі головною загрозою стабільності та цілості польських земель. Вони називали себе *Deutschritter*, німецьким лицарями, але в Польщі були відомі за своїм чорним хрестом на білій мантиї як *krzyżacy*, “чорні хрестоносці”. Повна назва їхнього ордену така: “Орден шпиталю благословенної Діви Марії німецького дому в Єрусалимі”, а їхньому прибуттю в Європу посприяло завоювання Єрусалима військами Салах-ад-діна 1187 р. і невдача Третього хрестового походу. Реорганізовані 1198 р. як лицарський орден зі штаб-квартирою в Акконі, а згодом у Венеції, вони відплачували своїми послугами будь-якому володареві, що платив їм за військову допомогу проти невірних. У 1224—1225 рр. вони на коротку мить з'явилися у Трансильванії, і тут на них звернули увагу князі з династії Пястів. Саме тоді Конраду Мазовецькому дуже бракувало людей. Уже здійснюючи широку програму навернення і поневолення поганських пруських племен на північ від своїх кордонів, він намагався керувати Моравією, Куявами, Серадзем та Ленчицею і претендував на краківський трон. Коли прусси відповіли на його побожні заходи залпом кривавих наїздів і повстань, нечисленний лицарський орден Добжинських братів, який Конрад заснував 1209 р. на кордоні пруських земель, не міг дати ради. Місіонерська єпархія Пруссії, яку він заснував 1215 р. з допомогою цистерціанців з Лекна, опинилася на грані неминучого краху. Похід 1222—1223 рр., коли Конрад повів об'єднані війська Мазовії, Силезії, Малопольщі й Померанії, не дав результатів. Ситуація аж ніяк не була відчайдушною. Але, перебільшивши небезпеку пруських нападів, Конрад міг виправдати своє звертання до лицарів

Тевтонського ордену. 1226 р. він вирішив дати їм землі навколо Хелмна (Кульма), і 1228 р. була підписана угода. Лицарі прибули через два роки під проводом командора Германа фон Балка й ревно взялися за своє завдання. П'ятдесят років вони вогнем і мечем винищували пруссів, аж поки 1288 р. завоювали найдальші фортеці пруських земель. На той час орден значно виріс, давно вийшовши з-під контролю свого першого покровителя, став силою континентального масштабу і мав власну державу. Конрад Мазовецький — аж ніяк не святий, йому були властиві всі нечестя середньовічних військових проводирів. Він із задрощів убив свого воєводу й розумів християнську віру як ліцензію на вбивства. Проте він навіть мріяти не міг про того монстра, що виріс із зубів, які він посіяв у власному саду. (Див. карту 6).

Процес створення Тевтонської держави свідчить про дивовижний запас енергії і брак усяких внутрішніх вагань. Від самого початку брутальній силі допомагала дипломатія, юридична вправність і дар розумного адміністрування. Ще 1226 р. в Золотій булі з Риміні великий магістр Герман фон Зальца переконав папу Григорія IX взяти Пруссію під папський захист. Водночас він переконав імператора Фрідріха II передати всі пруські землі ордену як майбутньому герцогству, що, не становлячи частини Європи, матиме вся права німецьких герцогів. В обох випадках він вправно викривив масштаб і характер своєї угоди з Конрадом Мазовецьким і отримав санкцію найвищої влади християнського світу на нескінченні й безумовні претензії. Відтоді він міг заявляти, що орден "*reichszugehörig*", тобто "пов'язаний з імперією". А водночас міг дослухатися тільки до тієї імперської політики, яка була йому вигідна. 1235 р. був поглинутий орден Добжинських братів, а 1237 р. — орден Лицарів меча в далекій Лівонії. На завойованих землях заснували нові міста, що набули самоврядності згідно з Кульмським правом: Торн (1231 р.), Кульм (1232 р.), Марієнвердер (1233 р.), Ельбінг (1237 р.), Браунсберг (1240 р.), Гайлсберг (1240 р.), Кенігсберг (1286 р.). Були засновані й нові села з німецькими колоністами, запроваджена система окружної адміністрації під наглядом *komtur*'ів. Була налагоджена система комунікацій, побудовані шляхи й замки, з Любека до Ельбінга та Риги регулярно плавав корабель. Велика частина діяльності ордену мала високу оцінку з боку сучасників. Але виникало й дедалі сильніше чуття морального обурення. Орден, якому дозволили поширювати євангеліє милосердя, провадив свою діяльність, проливаючи кров і насаджуючи примус. Повстання, які виникали раз у раз, придушували з обрахованою жорстокістю. Не те що лицарі не більше шанували християнські вартості, ніж пересічне грубе дворянство Європи, з якого вони походили. Справжнє заперечення полягало в тому, що в ім'я Христа лицарі послідовно вдавались до насильства, завдяки якому і процвітали, а крім того, тиснули на своїх католицьких сусідів ще довго по тому, як досягли колись поставлених цілей. Ще гіршим було те, що їх заохочували всі владні елементи християнського світу: папство, імперія, Ганза, королі-покровителі на кшталт чеського короля Отокара II (на честь якого названо Кенігсберг) і численний гурт керованих власними амбіціями кліриків, торгівців і баронів. Сучасним полякам, що для них слово "німецький" еквівалентне

значенню, яке для решти світу має слово “пруський”, можна вибачити, коли вони уявляють собі, ніби Тевтонський орден був штурмовою бригадою національного ворога польського народу. Насправді було не так. Діяльність ордену відображала загальні настрої та ситуацію. Членів ордену, дарма що серед них переважали німці, професійні вербувальники набирали по всій Європі, крім того, його лави зростали коштом принагідного приєднання груп христосців. Тевтонці були втіленням найбільш нехристиянських елементів християнського світу й мали величезний світський успіх.

Відкриті конфлікти Пястів з ордену почалися 1308 р., коли лицарі захопили Гданськ. Саме цього року повстання в Померанії похитнуло позиції польських володарів. Коли повстанці звернулися по допомогу до бранденбурзького князя Вальдемара, поляки попросили допомоги в ордену. Надали їй дуже швидко. Спершу купивши офіційне право на сумнівну претензію бранденбуржців на Гданськ (цю оборудку згодом підтвердив імператор), лицарі вигнали Вальдемара з міста і спокійно вирізали його жителів. Поки поляки змогли втрутитись, уся провінція була вже загарбана. Великий магістр квапливо повернувся з Венеції і 1309 р. почав жити в новому замку Марієнбург. Наступні 146 років Померанія розвивалася в тевтонській орбіті. Гданськ став Данцигом, і його заселили німці. Він став одним з важливих центрів Тевтонської держави. Його відвоювання становило одну зі стратегічних цілей польської політики⁷.

З огляду на ці бурхливі події, мабуть, видається дивним, що знання про Польщу в зовнішньому світі навряд чи збільшилося за півтисячоліття. Наприклад, в Англії Альфред Великий, перекладаючи Орозія, зміг удосконалити уступ про землі на північ від Дунаю власним реченням: “А на схід від Моравії лежить земля вісян”. А втім, славетна *Mapa Mundi* з собору в Геррефорді, датована 1250 р., не подає ніякої докладнішої інформації. Її укладач знав тільки одну польську назву — *Vistula* (Вісла). Окрім назв “*Praga*” й “*Boemia*”, вся його інша інформація про Східну Європу походить із стародавніх і геть застарілих джерел. Річ очевидна, він не знав праці Гервасія з Тилбері (бл. 1150—1235), що у своїх “*Otii imperialia*” (“Імперських насолодах”) розкриває правильне розуміння назви Польща — *quasi Campania*, “майже село”, — і докладно розповідає про, за його словами, “землю вандалів між Сарматським морем і Угорськими Альпами”. Інший автор, францисканець Бартоломео де Жанвіль (*Bartholomeus Anglicus*), що 1230 р. їздив до Саксонії, правильно описує становище Польщі відносно сусідніх країн. Хоч повідомлення було дуже коротким, воно аж ніяк не поступається інформації, наявній тієї пори у Франції та Німеччині. Навіть такі німецькі хроністи, як Титмар (975—1018) і Адам Бременський (п. 1081), що згадують події, пов’язані з Мешком II і Болеславом Хоробрим, практично нічого не кажуть про східного сусіда імперії. Гельмут фон Бозов (до 1125—після 1177), історик, який написав “Хроніку слов’ян”, вважав, що поляки живуть на південь від Каринтії. Фактично тільки в XIV ст. почала надходити інформація в більш-менш достатній кількості й досить точна. І анонімний французький опис Східної Європи 1308 р., і каталонська “*Libro del Conoscimiento*” (“Книга пізнання”) 1348 р. засвідчують значний поступ проти

попередніх джерел. Французький поет Гійом де Машо (1300—1377), що служив як секретар Іоанна Люксембурзького в Богемії, кілька разів навідував Польщу і в багатьох своїх працях із великою обізнаністю згадував польські справи. В Англії знання про Польщу здебільшого постачали англійські лицарі, що брали участь у хрестових походах Тевтонського ордену. І Джон Гавер (1330—1408), і Джефрі Чосер (бл. 1345—1440) припускали, що чари війни у Пруссії становлять неодмінну частину кар'єри лицаря:

“There was a knight, a most distinguished Man
Who from the day on which he first began
To ride abroad, had followed chivalry,
Truth, honour, generous thought and courtesy.
He had done nobly in his sovereign's war
And ridden into battle, no man more,
As well in Christian as in heathen places,
And ever honoured for his noble graces.
He saw the town of Alexandria fall:
Often, at feasts, the highest place of all
Among the nations fell to him in Prussia.
In Lithuania he had fought, and Russia...”⁸

Той лицар був заслужений вояк.
Незламний муж, герой серед атак,
Спроможний на шляхетність і на гнів,
Він над усе свободу й честь цинив.
Своїм служив він ревно королям,
В краях найдальших люто бився, й там
Із нього приклад брали Християни,
За доблесть шанували і погани,
Бо він Олександрію штурмував,
На лицарських бенкетах посідав
Почесне місце. Був відомий прусам,
В Литву ходив. Знайомий був і русам.

Загалом вважають, що джерелом натхнення для Чосера був похід Генріха Болінброка, майбутнього Генріха IV, що в 1390—1391 рр. брав участь у нападі ордену на Вільно. Неминуча річ, англійські судження були забарвлені природою джерел. Жителів Польщі часто характеризували як “сарацинів”, тобто ворогів пруських хрестоносців. У “Подорожах” Джона Мандевіля, які вперше вийшли 1366 р., країну характеризують по-різному: то як “землю полян”, то як “королівство короля Крако”. Найбільшу цікавість у ті роки породила, безперечно, відбудова Польського королівства, що саме тоді й відбувалася⁹.

Період роздрібнення тривав приблизно два сторіччя. Він був спричинений передусім дедалі більшою самодостатністю провінцій, а також реакцією проти центральної влади, яку можна спостерегти на другому етапі історії багатьох первісних держав. Як і поділ імперії Карла Великого 843 р., поділ держави Пястів за Кривоустого 1138 р. мав великі шанси стати постійним. Поділена Польща не могла боротися з нападами чехів, саксів, пруссів, литовців і монголів. Проте народжуване польське суспільство виявилось напрочуд стійким. Хоча належні до династії Пястів князі Великопольщі, Малопольщі, Мазовії, Куяв, Померанії, Силезії та кількох інших менших володінь невпинно воювали між собою, їм пощастило жити за доби, коли їхні сусіди теж були поділені. Німецька імперія була виснажена боротьбою з папством і безкінечними авантюрами в Італії; Русь була роздрібнена ще більше, ніж Польща. На той час, коли Люксембурзька династія відбудувала Богемію, Анжуйська династія — Угорщину, два останні Пясти — Локетек і Казимир Великий — вже упорядкували власний дім і об'єднали польське королівство.

⁸ Переклад Євгена Крижевича. Див. Джефр. Чосер. З “Кентерберійських оповідей” // Весвіт. — 1978. — № 5. — С. 112—144 (113). — Перекл.

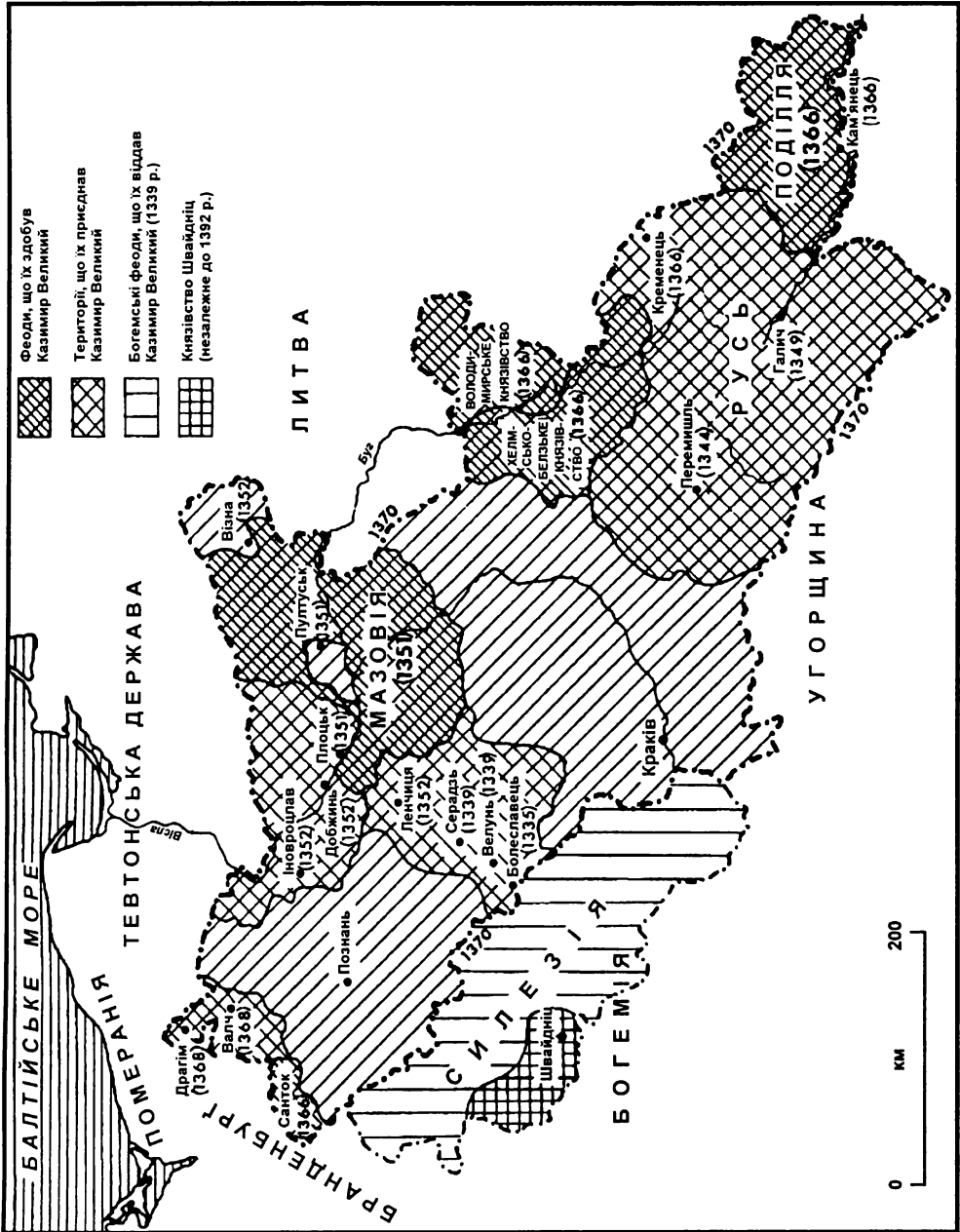
Владислав I Локетек (бл. 1260—1333) був войовником, невисоким на зріст, зате з великим серцем. За його доби, як і протягом двох попередніх століть, спроби знову об'єднати князівства Пястів нагадували гру в примітивний більярд, коли кожен гравець намагається закотити півдюжини куль у пронумеровані ямки, тоді як його суперники, торсаючи стіл, пробують зробити те саме. Локетек завдячував свій успіх почасти на диво тривалому життю, бо він пережив усіх своїх родичів і суперників, а почасти своїй видатній цілеспрямованості. Онук Конрада Мазовецького, він у семирічному віці успадкував Куяви та Ленчицю, а 1288 р. став спадкоємцем Серадзького князівства. Але в тривалій громадянській війні після смерті його старшого брата Лешека Чорного, що помер того самого року, він не спромігся утвердити свої претензії на успадкування. Йому всякчас не щастило з краківським тронем: спершу його розбив Генрік IV Пробус (Праведний), князь Силезії, потім чеський король Вацлав II, за ним Пшемисл II, князь Великопольщі (вбитий під час спроби його викрадення в Рогозні в лютому 1296 р.), і нарешті, вдруге Вацлав II.

Брак успіхів на початку Локетек надолужив наполегливістю. Під час королювання чеського короля він був у вигнанні й подорожував до Рима, обстоюючи свою справу перед папою. Організувати коаліцію було неважко. Чехи, васали імператора, мали багато ворогів, не в останню чергу в Угорщині в особі нещодавно обраного короля з Анжуйської династії Карла-Роберта. 1306 р. Вацлав II і його син Вацлав III, останній з Пржемислідів, були вже мертві. Краків відкрив свої брами Локеткові. Тепер війну за об'єднання можна було організувати з центру. За винятком Куяв і Помор'я, Локетек досяг усіх своїх дальших цілей. Великопольща була приєднана 1314 р. Бунт німців у Кракові на чолі з якимсь Альбертом і єпископом Яном Мускатою, що думав про повернення до колишнього підпорядкування Богемії, був придушений після однорічної облоги. Під час цієї боротьби з'явилися перші ознаки польського шовінізму. Чехів оголосили іноземцями, слугами "німецького" імператора, союзниками "німецьких" лицарів у Пруссії та "німецьких" Пястів Силезії. Архієпископ гнезненський Якуб Свинка притяг єпископа Мускату, "ворога польського народу", на церковний суд. Він відлучив від церкви князів Глогау, що "перетворили Силезію в нову Саксонію", та відкинув їхні претензії на Померанію на користь Тевтонського ордену. Розслідування Краківського бунту провадили з допомогою простої мовної перевірки. Кожного підозрюваного, що міг повторити і правильно вимовити слова "*soczewica, kolo, miele, mlyn*", вважали за лояльного; хто помилявся, той був винен. Лицарі, що стали на бік Локетка й були належним чином винагороджені землею, формували перші непевні уявлення про об'єднаний "польський" суспільний стан. Коронацію Локетка провели в Краківському соборі в неділю 20 січня 1320 р. Папа погодився з тією умовою, що частка св. Петра зросла від 3 динарів на родину до 1 динара на людину. Локетка, вбраного в пурпурову мантію, помазали святим миром. Він узяв у руку київського "щербатого меча" й перехрестився в повітрі. Коли йому на чоло вдягнули діадему, доба роздрібнення скінчилася. Королівство було відновлене¹⁰.

Син Локетка Казимир III (1310—1370), єдиний польський володар, якому

судилося стати “Великим”, додав до воєнних звитяг свого попередника дипломатичний хист і таланти державного діяча. Його наступність на троні ніхто не заперечував військовою силою. Він був молодий і енергійний, а попереду — ціле життя. Перше десятиліття було відзначене довгою низкою дипломатичних угод, у яких польський король ретельно забезпечував своє становище коштом обрахованих поступок. 1333 р. він уклав перемир’я з Тевтонським орденом, поклавши край нерішучій війні за Померанію і Куяви, яку провадив батько протягом останніх років свого життя. На його коронації на Вавелі 25 квітня 1333 р. був присутній великий магістр Лютер фон Брауншвайг. 1334 р. Казимир уклав мир з чехами. Навесні 1335 р. в угорському замку Вишеград над Дунаєм він зустрівся з традиційним союзником своєї родини Карлом-Робертом Анжуйським, королем Угорщини, та їхнім спільним суперником Іоанном Люксембурзьким, королем Богемії. В обмін на 400 000 срібних грошей він переконав Іоанна зректися претензій на Польщу і Мазовію й погодитися на арбітраж із приводу Силезії. 1339 р. за Краківським договором король формально визнав сюзеренітет Богемії над силезькими провінціями. 1343 р. згідно з Калішським договором після тривалого процесу в Римі і спеціального судового розслідування у Варшаві з приводу неподобств тевтонських лицарів він підписав мир з орденом. В обмін на Куяви і Добжинську землю він відступив усю Померанію з Данцигом. Підтвердивши владу ордену над Хелмно, він утратив точку опори, на яку спиралися всі правові ініціативи поляків. То була тяжка угода. Але, подбавши про безпеку, він міг тепер узятися до війни. Ще 1340 р. він вступив у тристоронній конфлікт з литовцями та угорцями за спадщину Червоної Русі й пожаданий титул *Dux Russiae*. В 1343—1348 рр. він завоював Свидницьке князівство. 1351 р. князь Мазовії став його васалом. (Див. карту 7).

Тим часом під пильним оком короля зазнав реформ і змін майже кожен аспект польського життя. Була створена окрема каста королівських адміністраторів, щоб уникнути давньої залежності від урядовців місцевого значення. 1347 р. кодифіковано увесь корпус наявного права і опубліковано у двох окремих збірках — для Великопольщі і для Малопольщі. Ці первісні “*Statuty*” Казимира Великого, охопивши кожну сферу державної діяльності, становили ядро, навколо якого протягом наступних чотирьох століть сформувалося польське право. За життя короля до тих статутів були додані його подальші укази, а також корпус так званих *preiudicata*, або теоретичних юридичних досліджень. Прагнення порядку та постійності відображувала нова готична архітектура, пам’ятки якої з’явилися всюди. Збудовано п’ятдесят військових фортець. Торгівля сягнула небаченого розквіту. На відміну від більшості країн Європи, Польща уникла батога “чорної смерті” 1348 р., тож економічне життя не уривалося. Прибуття численних єврейських утікачів з Німеччини становило дальший етап у розвитку громади, якій судилося становити найбільший осередок єврейства в Європі. За Казимира III далі зростали міста, не менше ніж 27 міст обгородили кам’яними мурами. Значно поліпшилося харчування населення й рівень матеріального життя всіх верств суспільства. Сцена, на якій мали відбутися події “Великих днів Кракова” в 1363—1364 рр., була вже готова.

Карта 7. Польща за Казимира Великого (1333—1370 рр.)

Краків 1363 р., через тридцять років після коронації Казимира, перетворився з дерев'яного міста на місто з цегли і каменю. На великій Ринковій площі, квадраті зі стороною понад сто п'ятдесят метрів, спроектованому після монгольської навали, почали будівництво готичного Суконного ряду. Костел Св. Марії перебував на восьмому році своєї 53-річної перебудови. Було приготоване місце для нової ратуші. На Вавельському пагорбі, де лишалося кілька місяців до кінця перебудови третього собору, який перепроєктував Локетек, за риштованням поблискував білий камінь нового королівського замку. За півтора кілометри на схід, уже за міськими мурами, стояло нове місто — Казимир, назване на честь короля. На його центральній площі одразу будували синагогу, ратушу й костел Св. Катерини. В затінку тієї сучасної величі дерев'яні будинки старого міста за брамою Св. Флоріана з трьома капличками і трьома костелами — домініканським, францисканським і фортифікованим костелом Св. Андрія — видавалися, напевне, жалюгідно маленькими. Тут, лише через кілька місяців, мали святкувати три вікопомні події. Казимир Великий на вершині своєї слави мав головувати на шлюбі майбутньої імператриці, на заснуванні першого польського університету й на міжнародному з'їзді королів.

Заміж виходила Казимирова онука Єлизавета зі Слупська. Та наречена була дивовижна дівчина, кажуть, ламала руками підкови і трошила лицарські обладунки. Нареченим був Карл IV Люксембурзький, обраний король римлян, король Богемії після смерті батька. Після шлюбу, укладеного у відновленому соборі в травні 1363 р., щасливе подружжя поїхало до Праги, а звідти до Рима для королівської та імперської коронацій.

Заснування Краківського університету відбулося майже точно через рік. Це сталося після тривалих переговорів в Авіньйоні, де папа Урбан зволював із задоволенням прохання Казимира. Королівський указ про заснування видано 12 травня 1364 р. Саме король передбачив створення кафедри вільних мистецтв, двох кафедр медицини, трьох — канонічного права і п'яти — римського права. Він дав їм гарантований прибуток, який мали платити шокварталу з королівської соляної монополії у Величці. Як виняток з тогочасної практики, він доручив контроль над університетом не краківському єпископові, а королівському канцлерові Янушеві Сухивілку. Того самого дня місто Краків видало грамоту, де були перелічені права й привілеї, що поширювалися на університетських “магістрів, докторів, студентів, писарів, сторожів, слуг та їхні родини”. Далі грамота пояснювала, чому засновано університет:

“... ut ex congregatione ditorum, magistorum, doctorum, et scolarium, pro conversione infidelium paganorum et scismaticorum, dicto regno confinancium, maior devocio predicationis et instructio fidei catholicae ad laudem et gloriam omnipotentis dei et genetricis eius gloriosae Virginis Mariae crescat et augeatur”^{*}.

^{*} ... щоб завдяки громаді магістрів, докторів та студентів і задля навернення невірних поган і схизматиків, що живуть поряд із тим королівством, зростала і збільшувалась любов до молитви та вивчення католицької віри задля більшої слави всемогутнього Бога і його славної матері Діви Марії”.¹¹

Хоча *studium generale* П'ястів не пережило свого засновника й почало неперервне існування тільки після 1400 р., коли його знову заснував монарх з династії Ягелонів, Краківський університет може слушно пишатися, що серед найдавніших освітніх осередків у Центральній Європі він займає друге місце після Праги.

Краківський зїзд вартий згадки з огляду не на те, що відбулося насправді, а на те, що він означав для майбутнього. Приводом для нього став візит П'єра де Лузіньяна (1329—1369), короля Кіпру, що обїздив європейські двори, намагаючись організувати новий хрестовий похід. У травні він був присутній на коронації французького короля Карла Мудрого в Реймсі, а потім його закликали до Праги, щоб він узяв обраного імператора Карла Люксембурзького і привіз його разом з сином Вацлавом, королем Богемії, до Кракова. Там їх зустріли господар, Казимир, король Польщі, Людовік, король Угорщини, Вальдемар, король Данії, герцог Отон з Баварії, мазовецький князь Земовіт, свидницький князь Болько, опольський князь Владислав і слупський князь Богуслав. Свій час вони витрачали на турніри, на славетний бенкет у домі Миколи Вержинека на міському ринку і принагідно говорили про запропонований хрестовий похід. Мабуть, найдивнішим є те, що всі ті події описав один з провідних поетів тогочасної доби — француз Гійом де Машо. Служивши Іоанну Люксембурзькому понад тридцять років, Машо добре знав Східну Європу й був у Кракові разом зі своїм господарем 1335 р., коли повертався з Вишеграда. Хоча він не супроводив П'єра де Лузіньяна під час цієї подорожі (хоч інколи так вважають), він міг описати події на підставі інформації з перших рук:

Ce fait, de Prague se partirent;
Or diray quel chemin il firent.
Parmi Behainge chevauchirent
Trois journées & plus alerent
A Bresselau, à Liguénisse,
A Nuistat, à Suedénisse.
Costen, Calix, Buton, Glagouve
Passèrent, & par Bassenouve
De la en Cracoe arrivèrent,
Ou les royes dessus dis trouvèrent,
Qui a l'encontre venirent,
Et moult grant joie leur feirent.
Comment il furent receü,
Honnouré, servi & peü
De pain, de vin & de vitaille
De toute volille et d'aumaillee
De poisson et d'autre viande,
Il est moult fols qui le demande,
Qu'on ne le doit pas demander
Pour ce qu'on ni puet amender
Tant furent servi grandement.

Зробивши, виїхали з Праги,
І розповім, який долали шлях.
По Богемії верхи мчали
Три дні, а потім скакали
На Бреслау, до Легниці,
На Нойштадт і до Свидниці,
Костена, Каліша, Бойтена,
Глогау, потім Пасау.
Звідти до Кракова прибували,
Де королі вже їх чекали,
Вийшли та їх зустрічали,
І велику радість їм давали.
Як уже їх приймали,
Шанували, поїли й частували
Хлібом, вином і харчем,
Всякою дичиною і птицею,
Рибою та іншим м'ясом,
Той дурень, хто питає про таке:
Адже не можна вимагати
Того, чого не можна додати,
Так-бо їх добре пригощали.

Коли говорили про хрестовий похід, король Кіпру вислухав цілу низку побожних запевнень, спершу від імператора, потім від короля Угорщини і, нарешті, від самого Казимира:

Après fu le roy de Poulainne
 Qui tint Cracouve en sa domaine,
 Qu'il promist qu'il y aideroit,
 Toutes les fois que poins seroit
 Au saint voyage mettre à fin.
 Et tuit li prince qui la furent
 Li un vouent, li autre jurent
 Que volontiers y aideront
 Et que leur pouvoir en feront.

Потім король Польщі виступав,
 Що Краків під рукою в себе мав.
 Пообіцяв, що допоможе,
 Щоразу, коли тільки зможе,
 Довести до кінця похід хрестовий.
 І всі володарі, що там перебували,
 І присягали, і слово всі давали,
 Що тут кожен допоможе,
 Скільки сили вжити зможе.

Та коли дійшло до турнірних ігрищ, П'єр де Лузіньян був непереможний:

Mais einsois grans joustes crierent
 Car il le veulent sestier
 De joster & de tournier.
 Briefment, il jouterent ensamble;
 Et l'emperere, ce me semble,
 Jousta avec les autres roys
 Qui estoient en grans arros.
 Mais l'estrange roy ot le pris,
 Comme des armes li mieus apris.

А потім герольди засурмили,
 Бо турніром його мали вшанувати
 Герці і двобої показати.
 Одне слово, за списи вони бралися,
 Та імператор, як мені здавалося,
 Зіткнувся і з іншими королями,
 Яких там аж ніяк не бракувало,
 Але чужий король його подолав,
 Бо зі зброєю краще ладнав.

Після цього, отримавши подарунки й вислухавши “почесні” й “гречні” побажання, переможець поїхав до Відня:

Or chevaucha li roys de Chipre
 Qui n'est pas vestus de drap d'Ipre
 Mais d'un drap d'or fait a Damas.
 Il n'esr remes piteus ne mas
 De sa besogne pourchacier.
 Eins ne fait que'aler & tracier
 Les signeurs partout, et querir
 Pour leur aide requerir.
 Tant a erre par ses journées
 Par froit, par chaut et par jalées
 Qu'à Vienne vint sus la Denoe,
 A X journées de Cracoe¹².

Тож знову сів верхи король Кіпру,
 Він не вдягався в сукна з Іпру,
 А в золотом шиті дамаські шовки.
 Не втомився від дороги навпрошки,
 Не жалів себе, що змушений блукати,
 А тільки знав коня він підганяти
 І всюди володарів питає,
 Чи є там хто, що допомогу б дав.
 День у день уперед він летів,
 Холод, спеку й морози терпів
 І до Відня прибув над Дунаєм
 Від Кракова десять днів проминає.

Про загальний хрестовий похід не йшлося. П'єр де Лузіньян повернувся до Венеції, а звідти на Кіпр, а невдовзі несподівано захопив Олександрію, на яку християнський світ був лютий не менше, ніж турки, а потім його спіткала смерть. Для решти Європи Краківський з'їзд був темним, забутим епізодом. А для Польщі то був скромний дебют на сцені міжнародної дипломатії.

Наприкінці свого життя Казимир зазнав поразки тільки в одній сфері. Як король і володар він мав величезний успіх, як “батько народу” — тішився загальною любов'ю, проте як династичний володар — не мав придатного спадкоємця. Це видавалося дивним, бо він мав три законні дружини, одну бігамну дружину, принаймні дві постійні коханки, кількох доньок і трьох синів. Його перша дружина, Альдона з Литви, померла молодою 1339 р. Свою другу дружину, Аделаїду з Гесену, він узяв тільки після двох розірваних заручин і невдовзі покинув її задля Кристини Рокічанської, чеської дівчини з Праги, з якою він одружився всупереч усім правилам таємним шлюбом в абатстві в Тинці

1357 р. Свою третю дружину, Ядвігу з Жаганя, він узяв 1365 р. на підставі сфальшованого папського дозволу. У своєму заповіті він згадав дітей від якоїсь Цудни, і всякчас точилися романтичні чутки про єврейку на ймення Естер. Клопіт із його синами полягав у тому, що він народив їх від жінки, формально одруженої з іншим чоловіком, а отже не міг претендувати на юридичне батьківство. Тому двома безпосередніми кандидатами на наступність були Людовік, король Угорщини й небіж Казимира, і князь Кажко зі Слупська, його онук. З суто династичної позиції їхні претензії на успадкування по жіночій лінії важили менше, ніж претензії князя Владислава Білого з Гневкува, що був ченцем у Дижоні в Бургундії, і Земовіта III, князя Мазовії. Казимир усе своє життя боявся, що будуть суперечки за наступність на троні. Ще у Вишеграді, у 29-річному віці, він передбачив, що в разі його смерті без нащадків чоловічої статі наступником на троні стане Людовік, король Угорщини, або його брат Ян. Цю домовленість зміцнив пізніший, докладніший договір, підписаний у Буді 1355 р. Але згодом Казимир передумав. В обох своїх заповітах він дав Кажкові князівства Серадзьке, Ленчицьке, Куявське і Добжинське з очевидною метою зміцнити позицію Кажка в разі суперечки з Людовіком. Коли вранці 5 листопада 1370 р., на сході сонця, Казимир помер, питання було й далі нерозв'язаним.

Казимира ховали з пишнотою, яка відповідала величі його досягнень. Одразу після його смерті з Угорщини прибув Людовік Анжуйський, щоб приготуватися до своєї коронації й бути присутнім на похороні:

“На чолі процесії їхали чотири вози, кожен тягнуло четверо гарних коней. Вози, візничі й коні — все було вбране в чорне сукно і прикрите ним. Далі їхали сорок лицарів у повному бойовому обладунку на бойових конях, накритих яскраво-червоними попонами. Дванадцять із них везли корогви й геральдичні щити одинадцяти князівств і королівства. За ними їхав лицар у подобі покійного короля, одягнений у його золоті королівські шати й сидячи верхи на вбраному в пурпур румакові, що високо піднімав ноги. Йшло шість пар свічконосів із запаленими свічками... Потім йшло все духівництво міста та околиць, і біле, і чорне, співаючи молитву за упокій душі, дали несли ноші з парчею та іншими дорогими тканинами, що їх мали розподіляти між церквами і монастирями. Позаду йшов король Людовік з архієпископом, єпископами, князями й високими достойниками, а також численний гурт шляхтичів і шляхтянок. Поміж ними йшло понад чотири сотні зодягнених у жалобу придворних, що ридали і плакали... Крім того, двом довіреним людям доручили нести срібні чаші з грошима, куди дехто докладав і свої пожертви, натомість кожен мав право взяти звідти стільки грошей, скільки захоче. Коли чаші порожніли, служники, що йшли поряд і несли мішки з грошима, наповнювали їх знову... З такою великою пишнотою процесія дійшла до кафедрального собору, де превелебний отець, краківський єпископ Флоріан, відправив панахиду... Як і в решті церков, високий вівтар був задратований розкішною пурпурною тканиною і двома широкими смугами парчі різних кольорів. Один за одним урядовці покійного короля приносили символи своїх посад і складали їх перед вівтарем. Отож насамперед коморник і підскарбій поклали свої срібні таці, шати й перев'язі. Королівський стольник і підстолий поклали чотири великі срібні тарелі, чашники поставили срібні глечики й келихи. Потім маршалок вивів наперед улюбленого королівського коня, тоді як стайничий привів лицаря в подобі покійного короля, лицар і далі сидів верхи... Згідно зі звичаєм, після трьох презентацій королівську корогву розірвали на клаті. Тієї миті в соборі залунав несамовитий крик, старі й малі, прості люди й високі достойники зняли такий плач, що їх годі було заспокоїти. І не дивно! Смерть миролюбного короля налякала їх, що мирові, до якого вони звикли за його життя, тепер настане кінець”¹³.

Найвидатніший з Пястів ліг у могилу. Але Пясти ще не вимерли, і постало добре питання: хто і як міг би позбавити їх спадщини. Казимирів підканцлер, Янко з Чарнкува, автор опису того похорону, активно інтригував проти переходу корони в руки Анжуйської династії. Він викрав королівські регалії з могили свого господаря, щоб використати їх у майбутньому для Владислава Білого, але змову викрили і його прогнали з країни. Згодом, ставши членом капітулу в Гнезно, він написав хроніку, обстоюючи власні дії й династію, якій він служив.

* * * * *

Утративши свою королівську гідність, Пясти відігравали щораз меншу роль у справах королівства. Кажко зі Слупська помер 1377 р., раніше від Людовіка Анжуйського, наступником якого він начебто мав стати. Владислав Білий помер 1388 р., усамітнившись у Бургундії. Земовіт III і далі тримав Мазовію як феодал. Його нащадки правили в Белзі до 1462 р., у Плоцьку — до 1495 р. і аж до смерті 1526 р. останнього з їхньої лінії князя Януша III — у Варшаві. Онімечені Пясти Силезії мало-помалу втратили свої колишні зв'язки з Польщею. Як васали Богемії, а потім Габсбургів вони втягнулись у політику Праги та Відня й були свідками, як їхнє володіння ділять на дедалі менші й позбавлені значення фрагменти. Вони прожили в Ельсі (Олесниці) до 1492 р., в Загані (Жагані) до 1504 р., в Опельні (Ополе) до 1532 р., а в Тешені (Цешині) до 1625 р. Пясти остаточно відійшли від влади 1675 р., коли помер герцог Георг-Вільгельм фон Лігніц, Бриг і Волау (герцог Легниці, Бжержу й Волува). На той час ім'я Пястів навряд чи означало щось більше від стародавньої польської легенди. Під час виборів короля його використовували як політичний ярлик будь-який кандидат, що міг претендувати на справді польське походження, проте воно не мало ніяких інших важливих конотацій. Зрештою в 1780-х роках його воскресив історик єпископ Нарушевич, позначивши ним давню полянську династію, що начебто походила від селянина Пяста, проте ніколи не вживала цієї назви. Відтоді ця назва й закріпилася за нею.

* * * * *

Певною мірою Польщі Пястів бракувало оригінальності. Як і чимало середньовічних держав, вона, власне, була мініатюрною копією тих великих королівств на Заході, що їх намагалася наслідувати. Її обрії здебільшого були обмежені заходами прелатів і володарів, які прагнули накинути вартості християнського суспільства далекому й відсталому народові. Проте у далекій перспективі вони добре виконали своє завдання. Після короткої Анжуйської інтерлюдії Королівство Польське стало засновником однієї з найоригінальніших цивілізацій Європи на початку новітньої доби, яка в союзі з Литвою, поширившись від моря до моря, проіснувала понад чотириста років.

4

ANJOU:

Зв'язок з Угорщиною (1370—1386 рр.)

Поведінку великих панівних династій середньовічної Європи можна належним чином порівняти тільки з поведінкою сучасних багатонаціональних корпорацій. Сформувавшись у п'їтьмі в далеких провінційних закутках Франції та Німеччини, Отвілі, Гогенштауфени, Люксембурги, Анжу, Габсбурги і Бурбони поступово розтягнули свої мацаки на всі закутки континенту. Вміло використовуючи війну, дипломатію, шлюбні і гроші, розважливо диверсифікуючи свої інтереси, ці династії набували землі, трони і титули й позбувалися їх із тим самим непомильним чуттям самозвеличення, яке спонукає великі промислові імперії сьогодення купувати частки акцій, активи і компанії. Їхні дії трансцендували кордони політичної влади, і вони часто безкарно могли взяти гору над запереченнями місцевих володарів і конкурентів.

Серед усіх династичних підприємств тієї доби наймасштабнішим був дім Анжу. Одна галузка цієї родини сягнула вершин 1154 р., коли Генріх Плантагенет, граф Анжуйський посів трон Англії. Як Генріх II він був батьком Ричарда Левового Серця та Іоанна Безземельного і предком усіх англійських королів протягом наступних двох із половиною сторіч. Але найвидовищніші пригоди анжуйців почалися 1265 р., коли Карл Анжуйський, брат Людовіка Святого, вирушив з Франції завойовувати Сицилію. Завдяки папській підтримці ця друга галузка анжуйців спромоглася не тільки зайняти трон Неаполя, а й, після краху свого сицилійського королівства, бути обраною на угорський трон. А там завдяки лабіринтам дипломатії та успадкування вони перебували на відстані всього одного кроку від сусіднього Королівства Польського. Але сталося так, що зв'язок анжуйців із Польщею тривав менше ніж двадцять років. В історії династії він репрезентував тільки дрібний епізод минушого значення. Проте в історії їхніх польських та угорських підданих він позначив формування зв'язку, що набагато пережив пам'ять про будь-які династичні махінації.

Навала мадярів у X ст. змінила обличчя Центральної Європи. Вони були останніми кочовими колоністами зі сходу й не мали зв'язків із жодним з народів, серед яких оселилися. Донедавна вони жили десь у центрі понтійських степів, а їхнє глибше коріння сягало глибин Середньої Азії. Їхня аглютинативна мова, належна до фіно-угорської родини, була цілком незрозумілою для всіх сусідів. 907 р. семеро племен під проводом Арпада заволоділи рівнинами між річками Тиса і Дунай. Наступні півсторіччя, аж поки їм завдав поразки в Лехській битві Отон Великий, вони жили зі щорічних далеких наїздів у західні країни. 915, 924 і 933 р. вони були в Саксонії: 921 і 947 р. — в Тоскані: 924 і 951 р. в Провансі та Аквітанії; 926 р. в Бургундії. 937 р. під час свого найавантюристичнішого походу вони пройшли дугою через Майнц, Орлеан і Рим. Проте після поразки мадяри перейшли до осілого життя. Їхні поселення тягнулись від німецької *Oesterreich*, Східної марки, до Трансильванських Альп. Їхні завоювання довели їх до Карпатського хребта на півночі й до Адріатичного узбережжя на півдні. Їхня територія розрубала посередині колишню сферу слов'янських поселень, поглинула кілька слов'янських народів, скажімо, словаків та хорватів, і завершила поділ західних і південних слов'ян.

Попри своє інше походження, подальша історія мадярів була напрочуд подібна до історії поляків. Вони прийняли римське християнство тієї самої миті і з тих самих рук. Коронація Стефана I в Естергомі (Ґрані) 1001 р. і створення єпископської кафедри в Угорщині майже точно збіглися з подіями в Ґнезно кілька тижнів тому. Відтоді і Угорщина, і Польща були східними аванпостами римської церкви, вважаючи себе з однаковим завзяттям за два bastioni *antemurale christianitatis*. Обидві країни мали однаково амбівалентні відносини з римським імператором, що був для них інколи верховним володарем, інколи ворогом, а інколи союзником. Обидві перетворились у багатонаціональні королівства, де питомі культури складових елементів були підпорядковані латинській культурі церкви і держави. Хоч угорська корона не розпалася на окремі князівства такою самою мірою, як первісне польське королівство, вона пережила такий самий період династичних війн, поганських повстань і чужоземних навал. Влада центру завжди була слабка, відцентрові сили регіонів — завжди могутні. В XIII ст. німецька колонізація Словаччини і Трансильванії була паралельна таким самим колонізаційним рухам у Силезії, Померанії та Пруссії. 1224 р. саксонцям Трансильванії, “дітям чарівного флейтиста з Гамеліна”, [що, за легендою, вивів дітей із цього міста Вестфалії, не отримавши платні за виведення шурів] з їхнім містом Германштадт (Надшебен) надали місцевої автономії. А два роки тому Золота була Андрія II надала широких привілеїв високому дворянству: право висловлювати нарікання на своїх зборах і чинити опір королю, що порушує закон; свободу від арешту та конфіскації без суду людей, що рівня їм; свободу від оподаткування без згоди. То були привілеї, яких прагнула домогтися для себе й польська шляхта за доби анжуйського врядування. А найважливіше те, що, мавши спільний кордон у Карпатах, який ніхто не ставив під сумнів, поляки і мадяри мали спільних ворогів: Німецьку імперію і Богемію на заході, православну церкву, молдаван і валахів,

а зрештою турків і татар на сході. Вони мали небагато причин для конфліктів і чимало слухних причин для тісного порозуміння.

Після криз, спричинених катастрофічним нападом монголів 1241 р. і згасанням династії Арпадів 1301 р., представники Анжуйської династії швидко відновили успішну кар'єру Угорського королівства. Шлях, яким молодша лінія французьких Капетингів дісталася до Буди через Неаполітанське королівство, можна простежити, тільки досліджуючи круті стежки папської політики. Проте він однаково був успішний. Карл-Роберт (Кароберт) Анжуйський, син Карла I Марте-ла, неаполітанського короля, був обраний на трон Угорщини 1308 р. і правив тридцять чотири роки. Його син, Людовік Анжуйський (1326—1382), відомий в угорській історії як Лайош Великий, а в польській — як Людовік Угорський, правив ще довше й набув ще більшої слави. Маючи найбагатші в Європі золоті копальні й допомогу з боку реформованого та ефективного адміністрування, він міг собі дозволити будувати імперію. Його амбіції не знали меж. 1348 р. він серед усього іншого проголосив себе єрусалимським і сицилійським королем. Його військовому походу, щоб відвоювати Неаполь у своєї розпусної троюрідної сестри Іоанни, перешкодив тільки спалах “чорної смерті”. В низці війн проти Венеціанської республіки він відвоював Далматське узбережжя і Рагузу (Дубровник). На сході він утвердив свою владу над Боснією, північною Сербією, східною Болгарією, Молдавією і Валахією. Ставши 1370 р. наступником Казимира Великого і здобувши контроль над Польщею, він правив найбільшим політичним комплексом Європи XIV ст.¹ (Див. карту 8).

Сказати, що Людовіка Анжуйського обрали королем Польщі, — це радше викривити істину. Набагато ближчим до правди буде твердження, що Королівство Польське прив'язали до володінь Людовіка Анжуйського. Цього короля затвердили на польському троні з тієї простої причини, що його приватна династична політика добре узгоджувалася з інтересами польських можновладців. Національні інтереси відігравали невелику роль. Після коронації в Кракові Людовік рідко навідував Польщу. Він правив через регентів. Табір прихильників Анжуйської династії складався з провідних родин Малопольщі — Тенчинських, Мельштинських, Тарновських, Курозвенцьких. Вони були досить задоволені, що мають таку свободу дій, яка була неможлива за Казимира. Проте навколо колишніх високих урядовців покійного короля — архієпископа Ярослава, канцлера Януша Сухивілка, коронного підканцлера Янка з Чарнкува, а також можновладців Великопольщі та Куяв гуртувалася опозиція. Вони були ладні інтригувати на користь П'ястів і швидко вдавалися до збройного опору. Протягом королювання Людовіка сутички відбувалися неперервно. Останній з військових провідників Великопольщі Бартош з Одоланува ще очолював військо, коли 1382 р. Людовік помер. Регенти, урядуючи, почувалися не дуже затишно. Першим регентом була мати короля полячка Єлизавета Локетківна, що пішла у відставку 1376 р. після кривавої сутички своєї угорської охорони з польською залогою в Кракові. Другий регент, опольський князь Владислав, потримався п'ять років. Третій, Завіша з Курозвенек, мав керувати з допомогою квадрумвірату князів, проте не спромігся утвердити свою владу. Наступні

Карта 8. Анжуйське королівство (бл. 1380 р.)

регенти, донька короля Марія і її чоловік Сигізмунд Люксембурзький, князь Бранденбургу, до кінця королювання Людовіка не змогли утвердити свою владу.

Людовік застосував той самий метод боротьби з опозицією можновладців, який він успішно використав в Угорщині. Не мавши ніякої глибокої цікавості до королівства, він купував їх широкими соціальними та юридичними привілеями. 1351 р. в Угорщині він заспокоїв магнатів, запровадивши право майорату, який запобігав розпорошенню власності дворян. А тепер у Польщі він пішов на ще радикальніші поступки. Взимку 1373—1374 рр. він скликав польських представників до своєї резиденції в Словаччину, а 17 вересня 1374 р.

після тривалих торгів видав відомий Кошицький статут. Підтвердивши всі попередні права і привілеї, що їх призначили шляхті його попередники — польські Пясти, зокрема автономію окремих провінцій, Людовік обмежив усі форми шляхетської служби та зобов'язань лише трьома формами. По-перше, шляхта мала платити *poradlne*, або земельний податок, із фіксованою ставкою 2 гроші за кожен лан приватної землі, яку обробляють селяни. По-друге, шляхта мали виконувати неоплачувану військову службу під час оборонних операцій у межах кордонів корони. По-третє — підтримувати свої замки й фортеці в доброму стані. Духівництво мало платити 6 грошей і два корці жита або ячменю з одного лану, але згодом розмір цього податку зменшили. Мала зрости незалежність міст. Краків отримав право нагороджувати товари, що давало змогу місцевим купцям контролювати всі товари, куповані в місті. Крім того, Людовік започаткував широку програму “реституції”, систематично перерозподіляючи великий масив коронних земель, що їх нелегально набула шляхта по тому, як їх завоював Казимир Великий. Перед лицем такої щедрості жоден можновладець не міг собі дозволити чинити спротив.

Єдиний тривалий період перебування Людовіка в Польщі в 1376—1377 рр. був спричинений заворушеннями в Червоній Русі — провінції, яку він вважав за окреме князівство, де угорські інтереси були не менші, ніж інтереси Польщі. На початку свого королювання він доручив урядувати тими землями опольському князеві Владиславу, і той добре виконував своє завдання. Там з'явилися німецькі колоністи. Були забезпечені привілеї міст — Львова, Жешува, Ярослава, Кросно, Сянока; існувало сприяння торгівлі з узбережжям Чорного моря. 1375 р. в Галичі з'явився католицький архієпископ, кинувши виклик домінуванню православних. І зненацька 1376 р. зі східних лісів вийшло військо Кейстута і Любарта, синів Гедиміна, і спустошило край. Тисячі полонених були перетворені в рабів. Кейстут дійшов аж до брам Кракова і тільки тоді повернув додому. Людовік приїхав, щоб особисто керувати помстою. 1377 р. польсько-угорське військо вступило в Литву. Белзька і Хелмська землі були окуповані і приєднані до Червоної Русі. Владислава, князя опольського, перевели до Кракова, щоб він керував усіма польськими землями. В Червоній Русі мали тепер урядувати угорські урядовці.

В усій своїй політиці Людовік переймався передусім збереженням корони в руках Анжуйської династії. Він мав двох доньок, які вижили, й не мав сина. 1374 р. в Кошице він отримав від польських можновладців запевнення, що одна з тих доньок стане його наступницею на польському троні, проте 1382 р., односторонньо призначивши Марію на посаду регента, він, здається, досить грубим способом наперед вирішив те питання. Ця дія породила невдоволення більшості польських можновладців і розгнівала мадярів. Громадянська війна почала назрівати ще до того, як нагла смерть Людовіка спричинилася до відкритого конфлікту. У Великопольщі одна партія спонукала чоловіка Марії, представника Люксембурзької династії, сісти на трон без ніяких церемоній. Друга партія на з'їзді шляхти в Серадзі обрала Пяста — Земовіта з Мазовії. Третя партія, що складалася з можновладців Малопольщі, шукала компромісу.

Після багатьох сварок усі погодилися з кандидатурою Гедвіги, Маріїної молодшої сестри, що була заручена з Вільгельмом Габсбургом, герцогом Австрійським. На другому з'їзді в Серадзі наприкінці 1383 р. речник компромісу Ясько з Тенчина, войницький каштелян, переконав своїх опонентів бути поступливішими. Гедвігу мали обрати королевою Польщі за умови, що буде розірваний союз з Угорщиною. Угоду уклали, Гедвізі послали запрошення, і вона прийняла його. Протягом 1384 р. розчаровані інші кандидати намагалися зброєю пустити в забуття кандидатури суперників. Після численних сутичок молодшу принцесу з Анжуйського дому, якій було 10 років і сім місяців, коронували в Кракові як королеву Ядвігу 15 жовтня. Під час коронації проти неї не пролунав жоден голос.

Історики не можуть не запитувати себе, чи оплатилися зусилля Людовіка. Він, безперечно, зробив щастя своїх доньок заручником непевного майбутнього. Адже непевне панування його родини над своєю спадщиною вочевидь не менше залежало від чоловіків його доньок, ніж від них самих, а одна з них ще не вийшла заміж. Але такими були неписані правила доби. Людовік був сильний династичний володар зі слабкою династичною рукою. Жоден успіх не міг надолужити елементарної неспроможності породити сина. Хай там як, Польща була лиш одним з його численних володінь, і заворушення в цій країні аж ніяк не свідчили б про остаточну катастрофу. З погляду державного устрою можна було б стверджувати, що Кошицький статут мав тільки забезпечити вигреш часу. Розвиток міцної виконавчої влади й могутньої фінансової та військової системи на кшталт угорської безперечно надолужив би ті ранні поступки, давши королю змогу відновити свої прерогативи. Саме таким міг бути намір Людовіка. Хай там як, смерть утрутила раніше, ніж той намір почав реалізовуватись. Корона св. Стефана в Угорщині перейшла до Люксембурзького дому. Польська корона і доля Анжуйського дому спиралися на тендітні плечі Ядвіги.

З погляду Польщі коротке королівство Людовіка мало вирішальне значення. Привілеї, які він дав, аж ніяк не скасувала його смерть. Вони віддали політичну ініціативу в руки шляхти саме тієї миті, коли почалося формування суспільних і державних структур. Вони перешкоджали діям усіх подальших монархів і стали основою тривалої традиції. В XVI, XVII, XVIII ст., коли Угорське королівство давно вже втратило свою незалежність, в Польщі зберігалися привілеї угорського зразка.

* * * * *

Протягом наступних століть польсько-угорські зв'язки й далі були міцні. За королів з династії Ягелонів союз з Угорщиною становив наріжний камінь зовнішньої політики. В 1440—1444 і в 1490—1516 рр. польських князів обирали на угорський трон. У 1576—1586 рр. один угорський князь виявився найуспішнішим королем за всю польську історію. Спільні страхи навівали спільні погляди. Велика симпатія і особисті контакти зберігалися навіть тоді, коли політична співпраця була неможлива. Поділи Польщі віддзеркалювали попередню

долю Угорщини. Часткове відродження Угорщини у формі дуалістичної монархії 1867 р. супроводилося частковим відродженням Польщі в Галичині. В ХІХ ст. дружба двох близьких між собою націоналістичних рухів, які спиралася на більш-меншу схожу історію, була унікальним явищем серед антагоністичних націоналізмів регіону. І в ХХ ст. обидві незалежні республіки, затиснуті між Німеччиною і Росією, дотримувалися паралельних курсів розвитку. Навіть у комуністичній Східній Європі дві братні партії виявляли ознаки справжнього братерства. І донині майже кожен у Кракові чи Будапешті може повторити давню приказку в її польській або угорській формі:

Węgier, Polak, dwa bratanki,
Tak do szabli jak do szklanki.

Magyar és lengyel j barát
Karddal s pohár közt egyárant.

Мадяр і поляк — один одному брат,
І до чарки, й до шаблі стають вони в ряд².

5

JOGALIA:

*Унія з Литвою
(1386—1572 рр.)*

Литовці пишалися тим, що були останнім поганським народом у Європі. В XIII—XIV ст., коли всі їхні балтійські сусіди — прусси і судовляни на півдні, латиші, фіни та естонці на півночі — навернулися до християнства, вони й далі чинили опір. Ба більше, за великого князя Гедиміна (бл. 1275—1341) коштом своїх християнських сусідів вони створили могутню й величезну державу. Тевтонські лицарі загородили їм шлях до Балтійського узбережжя, і тому енергія литовців була спрямована від їхнього етнічного осереддя між річками Німаном і Двіною на південь і схід. Там вони натрапили на невеликий опір. Руські князівства, що перебували на лінії їхньої експансії, були деморалізовані монгольським ярмом, а сама Монгольська імперія зменшувалася. Сторіччя наїздів, будівництва замків і збирання данини дало дивовижні результати. Червона Русь була поділена з Польщею 1349 р. А 1362 р. у битві під Синіми Водами на вигині Дніпра Гедимінів син Ольгерд назавжди поклав край монгольському пануванню. 1363 р. литовці захопили Київ, 1375 р. — Полоцьк, 1403 р. — Смоленськ. У 1370-х роках, коли Людовік Анжуйський королював у Польщі та Угорщині, Литва вже була конкурентом Анжуйської імперії. Литвою керували з давньої столиці на півночі — Вільнюса, провід належав поганській військовій еліті, що вважала своє життя і маєтки за абсолютні володіння князя. Жителями Литви були переважно східні слов'яни, які дотримувалися православної віри. Офіційною мовою була руська мова — форма, відома тепер як давньобілоруська мова. Успіх такого масштабу створив очевидні труднощі. Як і для всіх примітивних держав, об'єднаних завоюванням, — як-от імперій Кнуда Великого, Рюрика, Чингісхана чи навіть Болеслава Хороброго, — існувала реальна небезпека, що Литва розвалиться не менш швидко, ніж була збудована. То була піраміда каміння, складена на голій рівнині — без ніякого цементу. Її міг підточити бунт її підданих, незгода між військовими ватажками, напад сусідів. Литва, горда і впевнена

в захисті Перкуна, бога грому і блискавки, була все-таки самотня й дуже вразлива¹.

Ягайло (бл. 1351—1434)* зійшов на трон Литви у двадцятишестирічному віці, в розквіті сил, і прожив вісімдесят три роки. З-поміж усіх сусідніх народів він не мав ніякої особливої любові до поляків, що, на його поганський розум, були слугами “німецького Бога”. Аж до миті, коли він посів польський трон, його загопи й гурти розбишак раз по раз перетинали кордони й забирали бранців і майно. Але католицькі хмари на його західному обрії не зникали. Зміцнення Польщі за Казимира Великого доповнив нещадний наступ Тевтонської держави, великий магістр якої Вінріх фон Кніпроде (1352—1382) ревно виконував свою місію. Перемігши литовців під Рудау 1370 р., він тепер планував заснувати колонії в пушах Жемайтії. Він мав необмежений папський дозвіл наvertати литовців до християнства, виданий 1339 р., й не робив таємниці зі свого наміру вчинити з ними те саме, що й з пруссами. Ягайло не міг воювати одразу з двома католицькими країнами. Зрештою він усвідомив, що може вибрати тільки спосіб навернення, і найгіршим варіантом було навернення з тевтонським мечем біля горла. Тим або тим способом, але християнство наступало. Отже, Ягайло прихилився до Польщі внаслідок украй холодних і обрахованих державних міркувань. Він, безперечно, знав про союз свого діда з Локетком, що забезпечив кілька десятиріч перепочинку на півночі. Він знав про шлюб своєї тітки Альдони, який влаштували з тих самих міркувань за 26 000 польських рабів. Він розумів свій обов’язок, а наявність угорської принцеси шлюбного віку була додатковим козирем. 1385 р., тільки-но Ядвіга прибула до Кракова, литовські свати висунули свої перші пропозиції. Вони запропонували шлюбну і політичну унію. То була вирішальна мить у житті обох народів. Протягом чотирьох довгих поколінь, що розтягнулися на 186 років, Ягайло і його спадкоємці керували Королівством Польським і Великим князівством Литовським, як парою коней в одній супрязі. Вони стояли на чолі доби, коли литовська еліта полонізувалась, а поляки перейнялися проблемами сходу².

У Кракові польські можновладці теж мали свої причини. Після тринадцяти років анжуйського врядування, коли їм щастило уникати прямого нагляду рідного короля, вони не мали тепер наміру підпорядкуватися першому-ліпшому, хто, побравшись із Ядвігою, зможе накинути їм свою волю. Відкинувши Марію, старшу доньку Людовіка, на тій підставі, що вона одружена з Сигізмундом Люксембурзьким, вони навряд чи могли погодитись визнати теперішнього нареченого Ядвіги — Вільгельма фон Габсбурга, герцога Австрійського. Для них зв’язок із Литвою був набагато цікавішим. Ядвізі можна було б сказати, щоб вона виконувала свій обов’язок. Небажання дівчини й церкви можна було б подолати. 14 серпня 1385 р. у Крєві в Білій Русі була підписана угода, якою польські князі переконали Ягайла погодитись на кілька дуже важливих поступок. В обмін на руку Ядвіги литовський князь був готовий охреститися, повернути

* *Jogaila* литовською мовою перетворився в *Jagiello* польською мовою і *ā Jagiellonus* латинською.

всіх своїх поганських підданих до католицизму, звільнити всіх польських полонених і рабів, координувати операції проти тевтонських лицарів і поєднати Велике князівство Литовське з Королівством Польським постійною унією. На основі цієї угоди в лютому 1386 р. великі збори польських можновладців і шляхти обрали Ягайла своїм королем.

Для Ядвіги ті події були вкрай болісні. Їй виповнилось одинадцять років, і вона опинилася практично сама в чужій країні. Їй наказали відмовитись від юнака, з яким вона була заручена з дитинства і вийти заміж за поганина, старого парубка, більш ніж утричі старшого за неї, з яким вона навіть не могла розмовляти. Вона була розумна, гарненька, мала музичну і звичайну освіту й цілком безпорадна. Після її самотньої коронації на Вавельському пагорбі 15 жовтня 1384 р. приїхав її габсбурзький принц, щоб узяти її за дружину. Все німецьке населення Кракова зраділо. З міської в'язниці випустили всіх в'язнів. Але радість тривала недовго. Ядвіга бачила, як до королівського замку приїхав краківський каштелян і прогнав її нещасливого Габсбурга з королівства. Вона звернулася до матері, яка нічого не хотіла знати, а потім до архієпископа, який повідомив, що її заручини розірвані. Після кількох тижнів розпачливих молитов дівчинка схилилася перед неминучим. 15 лютого 1386 р. завдяки бризкам хрещальної води Ягайло став християнським князем, діставши ім'я Владислав (*Ladislaus*) і ставши відтоді відомим як Владислав Ягелон. Через три дні відбувся шлюб, а в березні — їхня спільна коронація. Не дивно, що після таких злигоднів Ядвіга прихилилася до добродійства. Вона ненавиділа можновладців і любила злидарів. Подерті залишки її пелерини, якою вона прикрила тіло мідника, що втопився в річці, стали прапором цеху мідників. Відбиток її черевичка, полишений на камені, коли вона витягала золоту застібку, щоб дати одній бідній родині, зберегли для нащадків у стіні однієї з міських церков. Коли 1399 р. вона тяжко захворіла, замок обступили селяни і міський люд, принісши подарунки — курчат, ягнят і гриби — і ставши навколішки на бруківку, щоб помолитися за неї. У свої останні дні вона дякувала Богові за перемогу татар на Ворсклі над польськими і литовськими можновладцями, за те, що він “принизив їхню гордість”. Вона померла 17 липня 1399 р. у двадцятичотирирічному віці, заповівши все своє особисте багатство на нове заснування Краківської академії — Ягелонського університету. Отже, доля обох країн була забезпечена сльозами і приниженням бідлошної дівчини. Смерть Ядвіги скасувала Кревську унію, проте політичні аргументи, які спонукали до неї, зберігали свою чинність протягом усієї доби Ягелонів. Щоразу, коли виникали поважні труднощі, вони забезпечували, що польсько-литовську унію відновлювали на основі дедалі тіснішої близькості обох країн. Починаючи від особистої унії 1385—1386 рр., відносини поступово зміцнювались, аж поки 1569 р. перспектива згасання династії спонукала створити постійну державну унію. (За своєю суттю цей процес подібний до процесу, який згодом можна було спостерігати в історії Англії і Шотландії, де особиста унія корон за Стюартів 1603 р. привела вибоїстим шляхом до Акта про Унію 1707 р. і до створення Сполученого Королівства 1801 р.). Перший етап зміцнення відбувся 1401 р. Оскільки Ягайло і Ядвіга не мали дітей, треба було виробити меха-

нізм майбутньої наступності на троні. Зустрівшись окремими таборами в Радомі та Вільні, польські можновладці й литовські бояри погодилися, що в майбутньому нічого не слід вирішувати без взаємних консультацій. Згідно з так званим Віленсько-радомським актом, двоюрідний брат Ягайла Вітольд (Вітовт) мав керувати Литвою до кінця своїх днів, а потім вона мала повернутися до Ягайла і його наступників. Якби Ягайло помер без спадкоємців, майбутнє обох держав мали вирішувати за спільною згодою. Другий етап відбувся в Городлі на Волині 2 жовтня 1413 р. Тут польські пани й литовські бояри справді сформували щось на кшталт спільної держави. Серед багатьох узгоджених пунктів була й постановка, що питання, які стосуються обох країн, слід вирішувати на спільних з'їздах польської і литовської шляхти і що польські пани мають брати участь у виборах великого князя литовського. Таким чином остаточно відмовились від твердого монархічного принципу, який і так зазнав тяжкої шкоди внаслідок подій 1370, 1384—1386 і 1401 р. Але найдивовижнішим був дух, що пронизував ті угоди. Звісно, серця учасників з'їзду в Городлі були зігріті нещодавньою перемогою над тевтонськими лицарями і всі вони розуміли великі взаємні переваги. Польська шляхта дістала змогу чинити постійний вплив на внутрішні справи своїх литовських партнерів, а литовці отримали гарантію окремої ідентичності своєї держави і свого володаря. Циніки могли б сказати, що за таких обставин дуже легко бути великодушним. Навіть якщо так, такі миті великодушності — дуже рідкісний феномен, і тут варто нагадати слова преамбули до акта Городельської унії: “Той, кого не підтримує таємниця любові, — сказано на початку, — не досягне милості спасіння... Адже тільки любов'ю ухвалюють закони, правлять королівствами, керують містами, а держава добробуту для всіх досягає своєї справжньої мети. Той, хто відкине любов, утратить усе”³. Згодом, коли об'єднана Польсько-Литовська держава стала посміховиськом і здобиччю сильніших сусідів, ці слова правили за розраду й нагадування про високі принципи, на яких був заснований союз. Отже, польсько-литовська шляхта впевнено дивилась у майбутнє. Вона стала одним народом, об'єднаним спільними цілями й задумами. Відтоді бути “поляком” означало бути громадянином Польсько-Литовської держави. Це еквівалентне тому, що можна бути британцем — на відміну від англійця і шотландця. Але це не означає, що поляки й литовці бодай трохи більшою мірою, ніж англійці й шотландці, втратили своє чуття окремої ідентичності. Навіть та велика частина населення, яка не поділяла ані політичних прав панівної еліти, ані її польської культури чи мови, могла пишатися досягненнями нової держави. Адже порівняння з сусідніми країнами були на її користь.

Стратегічній безпеці держави ніщо серйозно не загрожувало. На півночі три королівства Скандинавії по черзі то єдналися, то сварилися. На сході монгольська імперія розпадалася на окремі орди. Новгород був мирною торговельною республікою. Російські князівства — Псковське, Тверське, Московське, Рязанське і Вятське — були дрібні й роз'єднані. На півдні люксембуржці в Богемії дали доброго відкоша амбіціям своїх родичів в Угорщині. Турки переймалися Балканами. Навіть після падіння Константинополя 1453 р. вони не виявляли ніякого наміру перетинати Дністер. На заході Священна Римська

імперія занепадала, ставши здобиччю держав, з яких вона складалася. Франція та Англія втяглись у Столітню війну. Іспанія ще провадила Реконкісту. Італія процвітала, але була роздрібнена. То була доба без великих держав. До піднесення Москви, Габсбургів і Османської імперії наприкінці XV ст. Центральна Європа жила в постійному збуренні, проте не зазнавала великих небезпек.

Єдину постійну загрозу становив Тевтонський орден. Суперечки були безкінечні: з приводу права робити склади в містах на Віслі, з приводу законності земельних ділянок, з приводу німецьких колоністів у Литві. 1398 р. великий магістр захопив острів Готланд, забравши його у власників-піратів, 1402 р. — Ноймарк (Нову марку) Бранденбургу, 1404 р. — Жемайтю. Настав час звести рахунки. Після 1386 р. на повернення Литви ліквідувало первісний *raison d'être* тевтонських лицарів. Проте вони не мали наміру припиняти свою діяльність. Хоча вони не мали ресурсів нової об'єднаної Польсько-Литовської держави, вони могли спиратися на великі військові резерви, технічні вміння й дипломатичну підтримку. Тевтонці обстоювали свою спадщину з затятою рішучістю. Дві тяжкі війни — Велика війна 1409—1422 рр. і Тринадцятилітня війна 1454—1466 рр. — тільки приборкали пиху ордену і зменшили його територію. В проміжку між ними коаліція польських можновладців і чеських таборитів організувала низку військових походів, які доходили до Балтійського узбережжя. Зрештою в 1519—1521 рр. склалася така ситуація, що, здавалося, ще одна велика війна дійде до зіткнення на смерть і життя, аж поки 1525 р. орден був раптом секуляризований і розпущений. Реформація завдала удару, якого об'єднані сили Польщі та Литви не могли завдати протягом одного з половиною сторіч.

Військові проблеми вимагали постійної уваги. До середини XV ст. старе феодалне військо виконувало свої завдання більш-менш ефективно. Сама тільки Польща, без Литви, виставляла 18 000 лицарів. Фортеці й міста були захищені мурами й земляними валами, які забезпечували захист від облогових гармат. Проте в останні десятиріччя виникли серйозні труднощі. Армія старого типу була вже не здатна до війни на відкритій місцевості на сході й на півдні. Лицарі навряд чи могли прибути на далеку сцену бойових дій до того, як військова кампанія вже скінчиться. Принагідних грошових надходжень, що їх видавали до збору земельного податку, вже не вистачало. Посполите рушення треба було доповнити постійним військом. У 1490-х роках ступили перший крок у цьому напрямі, створивши загони *obrony potocznej* кількістю десь 2000 чоловік для захисту Червоної Русі від татарських наїздів. 1526 р. поточній обороні забезпечили постійне фінансування. Нарешті, 1563 р. запровадження *kwarty*, або податку у 25% на прибуток коронних маєтків, забезпечило утримання постійного професійного війська. Але навіть тоді чисельність війська постійно зменшувалися. Кожна військова кампанія вимагала надзвичайної фінансової підтримки з боку сейму. 1532 р. земельного податку у 12 грошей з лану насилу вистачало на утримання 3 474 лицарів-вершників, яким платили 2 злоті щомісяця. Військові командири були змушені поклатися на свою винахідливість і на якість своїх військ. У цьому аспекті видатною постаттю був

гетьман Ян Тарновський (1488—1561). Як і його сучасник на заході шевальє де Баяр, “лицар без страху і догани”, він був невисоким чоловіком, що тішився величезною славою. Саме Тарновський модифікував гуситську концепцію табору для використання на сході й перетворив його на інструмент перемоги над значно численнішим супротивником. Запас амуніції всього його війська везли на величезних хурах із шестериком коней, що могли долати величезні відстані, а в разі потреби хури можна було зв’язати і сформувати квадрат, миттю перетворивши їх у фортецю будь-де серед пустки. Польський табір, який обступали облогою двадцять—тридцять тисяч татар, напевне дуже нагадував переїзди через континент американських піонерів, на яких нападали індіанці на Дикому Заході. Тарновський сформував і служби головного штабу сучасної армії, кінську артилерію, польові шпитали, утримувані королівським коштом, корпус *Szancznechte* (саперів); підпорядкований *Probantmaster*ові (обозному) підрозділ з розташування та руху таборів; “Гетьманські статуті”, або дисциплінарний кодекс; систему військових судів; корпус військових капеланів. Свій практичний досвід він підсумував у теоретичній книжці “*Consilium rationis bellicae*” (“Нарис військового методу”), опублікованій 1558 р. Гаслом Тарновського були слова “Знай свого суперника”; він проповідував доктрину гнучкості.

Головна подія війни з Тевтонським орденом відбулася коло села Грюнвальд у Пруссії 15 липня 1410 р. Через п’ять днів після кінця попереднього перемиря Владислав Ягелон і його начальник штабу Зиндрам з Машковиць перейшли коло Червінська Віслу по потай підготованому понтонному мосту. До них приєднався Вітовт із військом Великого князівства, чеський загін під проводом Жижки і загін польських лицарів під проводом Завіши Чорного з Гарбова, званого Чорним лицарем. Великий магістр Ульріх фон Юнгінген, сподіваючись нападу в районі Добжиня, був заскочений зненацька і змушений швидко мчати на північ, щоб закрити шлях на Марієнбург. Приблизно 27 тисяч лицарів, зокрема багато іноземних гостей, маючи підтримку мортир, постали перед строкатим збориськом десь у 39 000 чол. поляків, чехів, литовців, жемайтів, русинів, татар і валахів. Наприкінці дня майже половина тевтонських лицарів була вбита. Великий магістр загинув. Чотирнадцять тисяч лицарів узяли в полон задля викупу. Захопили тевтонський табір, і там було багато возів із кайданами, призначеними для польських полонених, що тепер самі брали в полон. Владислав Ягелон, розкішний у своєму срібному обладунку на гребені пагорба, отримав штандарт пруського єпископа Померанії й послав його як трофей до Кракова. Разом зі штандартом відправив листа своїй другій дружині Анні Чиллі, латиною описавши події того дня:

“Найясніша володарко, найдорожча моя дружино! Третього дня тижня, на свято апостолів, великий магістр з усім своїм військом наблизився до нас і вимагав початку битви... Поки ми стояли якийсь час і приглядалися, великий магістр і канцлер нам і найяснішому пану Вітовту, нашому найдорожчому братові, прислав два мечі з таким посланням: “Знайте, королю і Вітовте, що цієї самої хвилини ми воюватимемо з вами, а ці два мечі присилаємо вам для порятунку”. Ми відповіли: “Прислані мечі ми приймаємо і в ім’я Христа, що перед ним має схилитися й найвища гордість, воюватимемо з вами”. Після цього, не зволікаючи, з військом, що стояло в повній

готовності, ми приступили до битви. Серед незліченних убитих ми самі зазнали тільки невеликих утрат... Ми повалили великого магістра і маршалка Шварцбурга з Ельбінга, а також чимало інших комтурів, змусивши багатьох утекти, і гнали їх дві милі, причому багато втікачів утопилися в озерах і річках, які трапилися їм по дорозі, багатьох убили, тож утекло небагато...¹⁴.

Що, власне, трапилося, важко сказати. Польські історичні джерела приписують перемогу польській королівській гвардії, що, побачивши, як литовці відступають, рушила зі своїх позицій коло короля і змела центр тевтонських військ. Російські джерела наголошують на ролі смоленських полків, що пішли в атаку, коли поляки стали подаватися. Більшість сучасних історичних праць трактують цю битву як національну, якщо не расову, битву між німцями і слов'янами, хоча вона, звісно, не мала такого характеру. В німецькій міфології то була катастрофа, за яку помстилися тільки перемогою коло недалекого села Таненберг у серпні 1914 р. В радянській міфології то була попередниця Сталінградської битви. Хай там як, великий магістр не домогся сприятливого результату. Штаб-квартиру ордену терміново перевели до Кенігсберга, бо Марієнбург опинився в облозі. За договором, підписаним 1 лютого 1411 р. в Торні, наявні кордони були підтверджені, а свобода торгівлі на Віслі забезпечена. Орден мав відступити з Жемаїтії. Для такої славетної битви умови були дуже скромні.

У середині століття точилася Тринадцятилітня війна з приводу Східної Померанії, або, як її тоді назвали, Західної Пруссії. 1454 р. головні міста цієї провінції — Данциг, Торн, Ельбінг — повстали проти ордену, сформували Прусську лігу й шукали захисту польського короля. 6 травня 1454 р. у Кракові підписано “Акт про прилучення Королівської Пруссії” до Польщі. Після першої поразки під Хойніце польське військо зібрало сили, 1457 р. окупувало Марієнбург, а під Жарновцем 1462 р. змусило лицарів оборонятися. Другий Торнський договір, підписаний 19 жовтня 1466 р., поділив Тевтонську державу на дві половини. Західна половина мала лишитися у складі Королівства Польського як автономна провінція Королівська Пруссія зі своїм власним сеймом. Східна половина, названа тепер Східною Пруссією, мала лишитися під контролем ордену, але як польський феодал. Лівонська *Land*, земля, Тевтонської держави стала незалежною. В німецькій історії цей жорстокий “поділ Пруссії”, який так обурював Карлайла, використовували для пояснення поділів Польщі, що їх започаткував у XVIII ст. Фрідріх Великий.

Попри ці проблеми, держави Ягелонів і далі розширювались в обох напрямках. Литовці все посувалися на південь і схід. Незважаючи на поразку на Ворсклі, Вітовт дійшов до гирла Дніпра. 1403 р. він став контролювати Східне Поділля. Поляки зі свого боку, вступили в Західне Поділля, заснувавши в Кам'янці 1430 р. Подільське воєводство. Отже, в XV ст. Польща і Литва не тільки потихеньку розширювались, а й конкурували, здійснюючи експансію в тих самих регіонах.

Тієї самої доби ягелонська держава перейняла на себе місіонерську роль тевтонських лицарів. 1387 р., одразу після свого весілля у Кракові, Владислав Ягелон поїхав до Вільнюса й постановив скасувати культ поганських богів. Гаї зі священних дубів були зрубані; статую Перкуна повалили, вічний вогонь по-

гасили. Вільнюс перейменували на Вільно. Була заснована Віленська єпархія, якій надали численних привілеїв і маєтків. Ті бояри, які визнали нову віру, отримали особисту свободу. Простолюд хрестили цілими юрбами, кожен під час тих масових церемоній отримував ту саму білу сорочку й те саме християнське ім'я. Поганські обряди були християнізовані. Польський культ Матері Божої став литовським святом Святої Марії Перкунателе — Матері Божої Перкуна. На Вселенському соборі в Констанці 1415 р., на якому докладно розглянули суперечку між Польщею і Тевтонським орденом із приводу місіонерських методів, завдання навертати литовців до католицизму офіційно передали польській метрополії.

У Констанці спалили і Яна Гуса. Його рух, мов лісова пожежа, поширився на чеських землях і в Силезії. В польському суспільстві він здобув собі кілька високопоставлених прихильників, починаючи від Анджея Галки з Добжиня, ректора Ягелонського університету, й закінчуючи впливовим Спитеком з Мельштина, белзьким каштеляном. Гуситські погляди засудив суворий королівський Велунський (Велунгенський) указ 1424 р., який запровадив інквізицію. Гуситські війни, що кілька десятиліть спустошували Богемію і східну Німеччину, поширилися на схід. У Польщі їм поклали край на бойовищі коло Гротників у травні 1439 р., Спитек загинув, зазнавши поразки від загонів краківського єпископа Олесницького.

Збігнев Олесницький (1389—1455) утілював усі ідеали войовничого, але консервативного прелата. Він відзначився під Грюнвальдом, коли завдяки його молодечій сміливості і швидкості розуму король був урятований від списа якогось тевтонського героя. Він отримав митру в тридцять чотири роки, а кардинальську шапочку — в п'ятдесят. Він до кінця свого життя виконував обов'язки королівського секретаря, був дипломатом і мав привілей коронування королів. У зовнішніх справах він зберігав традиційні зв'язки з Угорщиною, а у внутрішній політиці — верховенства можновладців. Він був ладен поширювати владу Ягелонів у дворах Центральної Європи, сприяючи їхньому обранню на угорський трон, проте не зміцнював її в Польщі. Наприкінці свого життя він очолював опозицію. Олесницький, напевне, був найвидатнішим з довгої низки єпископів, які мали великий політичний вплив і до яких належали архієпископ і коронний підканцлер Миколай Тромба (1358—1422); архієпископ і канцлер Ян Ласький (1455—1531) і Пйотр Томиський (1464—1535), єпископ перемиський, познанський та краківський і коронний підканцлер.

Діяльність церкви за Ягелонів була обтяжена постійними суперечками з папством. Суперечки виникали на ґрунті боротьби з Тевтонським орденом, до якого прихилилося папство, крім того, їх живили дедалі більша сила і впевненість монархії. Польські аргументи вперше виклав у своїй праці Павел Влодкович. Але найвиразніше формулювання послідовної політичної програми ми бачимо в праці "*Monumentum pro Reipublicae ordinatione congestum*" ("Пам'ятці про загальний устрій Речі Посполитої", бл. 1475 р.) Яна Остроруга (1436—1501), безстрашного познанського воеводи. Остроруг усе життя боровся проти папської влади, вимагаючи скасування анатів, судових апеляцій до Римського

суду і звільнення духівництва від королівських податків. На цьому тлі відбувалися всі головні релігійні події. 1417 р. архієпископ Тромба запровадив титул примаса Польщі, що водночас мав бути і папським легатом, і головою Синоду. 1463 р. після тривалої боротьби запроваджено практику призначення всіх абатів і єпископів (яких тепер було дев'ятнадцять) без звертань до римської курії. 1513 р. папа Лев X підтвердив право короля на такі призначення. 1515 р. архієпископ Ласький домігся для себе і своїх наступників титулу *Legatus natus* ("спадкового легата") і швидко скористався ним, щоб відкинути прогабсбурзькі плани Ватикану війни з Туреччиною. 1530 р. уже похилий літами примас отримав папську *monitorium*, засторогу, яка закликала його з'явитися до Римського суду як "зрадника" й союзника невірних і погрожувала йому відлученням, конфіскацією і руїною у вигляді штрафу 25 000 дукатів. Він не надав їй ніякої уваги й помер. Ті самі енергійні єпископи були водночас і покровителями нового гуманізму, і причиною дедалі сильніших антиклерикальних почувань. Хоча активне гуситство придушили, вимоги "розриву з Римом" і контролю над багатством і впливом церкви ставали дедалі наполегливіші. Коли в 1520-х роках почалася Реформація, ґрунт був уже добре підготований.

Суспільні структури швидко набували сталості й міцності. За доби Ягелонів сформувалися п'ять окремих і цілком закритих станів: духівництво, шляхта, міщани, євреї і селяни. Кожен стан мав свої особливі права і закони, свою сферу компетенції, ретельно охарактеризовану корпусом докладно виписаних законів. Належність до стану була визначена народженням індивіда, перейти зі стану в стан заважали численні перешкоди. Процес, завдяки якому духівництво і шляхта зміцнили свої привілеї в усій країні, мав свого відповідника в діях цехів у містах. Для міщанина було не менш важко стати шляхтичем, ніж для єврея сподіватися прав міщанина чи можливості купити землю або для селянина вдатися до діяльності, якою опікувалися євреї. Постійних зусиль докладали для ліквідації незалежних соціальних груп. Починаючи від 1421 р., єпископи допускали в кафедральні капітули тільки представників шляхти, ліквідувавши таким чином численну групу кліриків-плебеїв, що завдяки своїм заслугам та освіті займали впливове становище десь посередині між єпископатом і парафіяльним духівництвом. У кожному капітулі для представників нешляхетських станів лишили тільки два місця — для докторів права або медицини. Шляхта нападала на дедалі менші земельні володіння вільного селянства й ліквідувала особливий статус вільних селян, або спонукавши їх визнати всі обов'язки шляхтича, або загнавши у міста чи в кріпацтво. Цехи нападали на незаконні братства ремісників *a parte*, члени яких, відомі як *partacze*, партачі, намагались уникнути усталених практик навчання та ліцензування. Чинячи так, вони заганяли велику частину міської бідноти на службу шляхетному стану і сприяли створенню в містах зон, вилучених з-під дії міського права. Ці зони, або *jurydiki*, які підлягали тільки юрисдикції своїх власників зі шляхетського або духовного стану, були звичайною річчю в середині XVI ст. Вони часто містилися на околицях міст або навіть за мурами, найчастіше їх заселяли бідні євреї, й вони перетворювались у гетто. Зі свого боку, єврейський кагал

нападав на окремі єврейські цехи, які намагались уникнути його суворого контролю.

В усіх цих конфліктах шляхетський стан вочевидь брав гору. Він мав монополію на керування і церквою, й центральними законодавчими органами й домінував у житті королівського суду, армії та адміністрації. За доби Ягелонів склад шляхетської верстви вже усталився. Відтоді ті численні шляхетські родини, чий прізвища вперше з'явилися в документах і земельних наданнях кінця XIV — початку XV ст., ведуть свою неперервну історію аж до сучасної доби. Серед них невеличка група шляхтичів почала нагромаджувати багатство і збільшувати свій вплив величезними темпами. Хоча родини Тенчинських, Тарновських, Одровонжів, Гурків, Фірлеїв, Шамотульських і Мельштинських були дрібними в порівнянні з магнатами пізнішої доби, їхня влада над рештою суспільства була дуже велика. Якщо за доби Пястів міста стояли окремо від інтересів землевласників і були здатні виконувати роль арбітрів в усобицях князів, а то й призначати їх, тепер вони були підпорядковані загальним претензіям шляхти. Цю нову ситуацію яскраво проілюстрував один випадок у Кракові 1462 р. Того року Анджей Тенчинський, брат королівського каштеляна, дав полагодити свій обладунок ремісникові на ймення Климент. Коли Климент запротестував, що йому заплатили 18 грошей, а не 2 дукати, як стояло в рахунку, Тенчинський вирішив дати йому науку, побивши палицею. Під час сварки втрутилася група міщан, і шляхетного брата каштеляна лінчували. Відплата була швидкою. Оскільки вбивці були невідомі й міська управа не могла віддати їх до суду, каштелян схопив шістьох членів міської старшини й без суду відтяв їм голови. Мораль очевидна. Але навіть за такого стану серед патрициїв Кракова, Львова й Данцига були деякі з найвпливовіших людей країни. Такі постаті, як правник Балтазар Бегем (1460—1508), чий блискучий кодекс краківського права становить, мабуть, найбагатше джерело про історію міст за тієї доби, або Йоган Бонер (бл. 1450—1523), банкір-іммігрант з Німеччини, що заснував шляхетську династію, могли розмовляти з будь-яким шляхтичем, нітрохи не відчуваючи своєї нижчості. Їхня піднесена відірваність від проблем народжуваного міського плебсу була навіть ще більша, ніж відгородженість шляхтича від життя своїх кріпаків.

Економічний прогрес відбувався однаково швидко і в сільському господарстві, і в містах. Відвоювання Данцига і об'єднання басейну Вісли відкрило внутрішні регіони Польщі для зернової торгівлі. Постійне вдосконалення сільського господарства протягом попереднього періоду давало тепер дивіденди. Великомасштабне фільваркове сільське господарство й виробництво зерна на продаж стали тепер прибутковим бізнесом. Те, що 1400 р. було лише струмочком, 1500 р. перетворилось у потік, а 1565 р. — в повінь. Але розвиток сільського господарства не був ізолюваним феноменом. Технічний прогрес і розвиток спеціалізації були характерні для більшості ремесел. Енергію води, відому з XIII ст., тепер використовували для різноманітних підприємств — від млинів і тартаків до виробництва паперу і дроту. Став ефективнішим і транспорт — завдяки і ремонтів шляхів, що дало змогу перевозити товари на возах,

а не на в'ючних тваринах, і поширеному використанню річок і гребель. Різні торговельні перешкоди, як-от, скажімо, в Торні, де до 1537 р. усі товари, що йшли Віслою, можна було затримати відповідно до місцевого права складування, були зменшені. Значно інтенсифікувалася гірничо-видобувна діяльність. 1563 р. у Величці видобуток солі зріс утричі, порівнюючи з початком сторіччя. Понад сто кузень, шістдесят тільки в Старопольському басейні, виробляли багато заліза. Зросла кількість банківських і кредитних операцій, що привело до створення перших акціонерних компаній. У 1490-х роках Ян Турзон з Кракова створив компанію з експлуатації в Татрах срібних копалень; 1525 р. ще один краків'янин — Павел Кауфман очолив інший металургійний консорціум, до якого він переконав вступити всіх великих магнатів тієї доби — від Кшиштофа Шидловецького до Яна Тарновського. В багатьох з тих фінансових справ головну роль відігравала родина Бонерів. Позичаючи гроші королям і містам, Бонери змогли нагромадити землі й посади. 1514 р. Ян Бонер отримав титул лицаря і став бургграфом королівського замку, а від 1515 р. — власником соляної копальні Величка. Його небіж і спадкоємець Северин Бонер (1486—1549) успадкував позичку королеві в 150 000 дукатів і швидко піднявся до високої сенаторської посади краківського воєводи. Як і його дядько, він практично, якщо не номінально, контролював фінанси короля.

Процвітали і експорт, і імпорт. Експорт здебільшого здійснювали іноземні купці або євреї-підприємці з Кракова, Львова і Любліна, а серед них і Ісак Бродавка з Бреста, Елеазар Абрамович з Тикочина і Арон Ізраїлович з Гродна; імпорт здебільшого здійснювали польські купці, які постійно намагалися обмежити діяльність німецьких і шотландських торговців, що спеціалізувалися з металевих виробів і напівфабрикатів.

Така бурхлива й тривала економічна діяльність мала чотири головні наслідки. По-перше, посприяла зародженню економічної "системи" всієї країни — польського ринку, з яким були пов'язані всі землі королівства Ягелонів. Про це свідчить не тільки загальнодержавна роль Данцига, а й виникнення важливих ярмарків на суходолі: в Любліні, Гнезно й Торуні. По-друге, втягнула Польсько-Литовську державу в орбіту впливу інших континентальних економічних чинників XVI ст., зокрема цінової революції. В Польсько-Литовській державі цінова інфляція спалахнула в 1520-х роках і призвела протягом століття до зростання цін на товари на 300%, тоді як зарплатня зросла всього на 100%. По-третє, міське життя досягло піку свого значення. По-четверте, відбулася повна реформа монетарної системи. Поширеність наприкінці XV ст. п'яти або шести регіональних валют — Пруссії, Литви, Данцига, Силезії й Мазовії, — а також велике розмаїття знецінених польських срібних монет та іноземних дукатів свідчили не тільки про існування єдиної грошової сфери, в якій вільно циркулювали гроші, а й про неадекватність наявних структур. Від часів Казимира Великого монети грошової системи, яких карбували щораз більше, містили дедалі менший відсоток чистого срібла. Протягом XV ст. квартник 1396 р. упав до однієї третини своєї початкової вартості, а вартість денарія зросла вдвічі. Отож 1526 р. у Польщі була запроваджена система, зіперта на

злотий. Так званий червоний злотий, або польський дукат, містив 3,5 г золота; срібний злотий був зафіксований на рівні 23,1 г срібла на монетарній шкалі, де 1 злотий = 5 шостаків = 10 трояків = 30 грошей — 90 шелягів = 180 тернарів (третяків) = 540 денаріїв. Хоч у багатьох місцях і далі використовували стару гривню як одиницю обрахунку, нові гроші 1528 р. поширилися на Пруссію, а 1569 р. — на Литву. Того самого 1569 р., щоб закрити прірву між окремими золотими і срібними монетами, запровадили срібний таляр. Він був еквівалентний одному червоному злотому або вісьмом “срібним злотим” і поділявся на чотири орти. Згідно з цією шкалою, один таляр, або дукат, дорівнював 240 грошам, або 4320 денаріям. Очевидна простота цієї системи виразно свідчить про складність попереднього хаосу.

Зростання міст і торгівлі посприяло дальшому розвиткові єврейської громади. Королі з династії Ягелонів регулярно підтверджували основоположний список єврейських привілеїв 1264 р. Почавши від 1515 р., Сигізмунд I заохочував єврейську імміграцію, надто з Австрії. Велика кількість актів про заборону в’їзду — “*de non tolerandis Judeis*”, — що їх видавав король для окремих міст, тільки наголошували на факті, що євреям дозволяли селитися в усіх інших частинах королівства. Основи єврейської автономії були закладені під патронатом короля. Від попередніх спроб підпорядкувати євреїв головним рабинам, що їх король мав призначати окремо в Польщі та Литві, відмовилися. Натомість визнали принцип, що обрана старшина кагалу, тобто єврейської громади, сама має керувати своїми справами. В кожній місцевості за єврейськими громадами мав наглядати — й захищати їх — королівський воевода або староста. 1530 р. євреям дали дозвіл створити єврейський суд у Любліні. 1549 р. їм дали повноваження оцінювати і збирати свою частку *podługownego*, подушного податку. Таким чином євреї поступово набули правового статусу окремого стану. У фінансових справах вони запровадили гідну заздрощів практику, завдяки якій могли вільно торгуватися з королівськими урядовцями. Як свідчить доповідь уповноважених уряду, які розмовляли зі старшиною краківського кагалу 1564 р., кожна сторона займала безкомпромісну переговорну позицію:

“Єврейські старші, а саме: Соломон Красник, Юзеф Либліх, лікар Олександр і Соломон Ланда — стали перед ревізорами. Коли їх розпитали під загрозою присяги, вони заявили, що від часів, коли їхні прабатьки оселились у Кракові, вони мали звичай платити щороку 200 золотих дукатів безпосередньо до королівської скарбниці в день св. Мартина, але тепер вони платять гроші по-іншому, платячи 100 дукатів панові Грабовецькому і ще 100 панові Лукашу.

Коли ревізори запитали їх, що ще вони можуть запропонувати королівській скарбниці — або відрахування зі свого прибутку на бойнях та з іншої діяльності, або з торгівлі на краківському ринку, вони відповіли, що мають привілеї від польських королів на ці види торгівлі й купецтва та підтвердження їх з боку Його Величності нашого теперішнього короля. Але не показали ніяких документів, щоб підтвердити.

Ті самі євреї заявили, що подекуди з них беруть надмірні податки, навіть за окремих людей та порожні вози, а це суперечить звичаям і їхнім правам та привілеям. Вони просили, щоб їх звільнили від цих утисків”⁵.

Наприкінці таких переговорів звичайно визначали щорічний розмір подушного податку, а збирати його мала старшина. З погляду корони результат

був не зовсім задовільний. Така сама ситуація була і з земельним податком для шляхти, що сама мала визначати і платити його, тож королівські урядовці ніколи не могли бути впевнені, що отримують усе належне їм. Ось що Сигізмунд-Август сказав одного разу краківському єпископові: “Скажіть мені, пане єпископе, якщо ви не вірите в чорну магію, як це так, що подушний податок платять тільки 16 598 євреїв, тоді як їх у підпіллі живе десь двісті тисяч?”.

Соціально-економічні зміни були відображені у сфері державного устрою. Чотири автономні суспільні стани мали свої окремі юрисдикції. В XV ст. відбулося остаточне формування привілеїв шляхти та її законодавчої монополії. Провінційні сеймики стали відбуватись на регулярній основі, 1497 р. з’явився двопалатний сейм. Статут “*Nihil novi*” 1505 р. забезпечив увічнення інституцій шляхетської демократії на пізніші часи. Міста зберігали свої власні складні привілеї. Кілька помітних збірок міського права, зокрема М. Яскера і Б. Гроїцького, мали широке застосування. Перші “Дигести” (популярні скорочені варіанти) польського права, опубліковані 1488 р., нова кодифікація судового права королівства, проведена 1523 р., й публікація 1529 р. першого Литовського статуту для Великого князівства свідчили про зміцнення чуття культурної й політичної єдності країни.

Монархія, номінально спадкова, була обмежена умовами унії з Литвою й підлягала дедалі більшому виборчому підтвердженню з боку шляхти. Водночас вона зберігала чимало атрибутів попередньої королівської влади. В Польщі, на відміну від Литви, король був виконавцем священної місії, яку, проте, не успадкував безпосередньо від Бога, бо йому її дбайливо доручило духовництво і схвалив народ. Як свідчить ритуал коронаційної церемонії, польський король вочевидь був пов’язаний принципами католицької віри, законами церкви, традиціями своїх попередників і згодою народу:

“Тоді архієпископ мав запитати короля так:

Чи дотримуватимешся ти святої віри, яку передали тобі католики, і чи підтримаєш її своїми справедливими справами?

Він відповідає “Volo” (“Буду”).

3. Чи будеш ти проводирем і захисником св. церкви та її служників?

В. Буду.

3. Чи захищатимеш ти королівство, дане тобі Богом, і правитимеш відповідно до справедливості своїх батьків?

В. Буду. З Божою помічю та підтримуваний любов’ю мого рідного народу, я буду сильний і щиро обіцяю поводитися так геть в усьому.

Тоді митрополит має звернутися до народу з такими словами:

Чи будеш ти підпорядковуватись такому володареві і проводиреві, чи зміцнюватимеш його панування й покладатимеш на нього свою довіру; чи коритимешся його законам, згідно з ученням апостолів, а оскільки увесь його розум має бути підпорядкований вищим силам, чи скорисься ти волі того найяснішого короля?

І тоді навколишнє духовництво й народ повинні сказати одностайно:

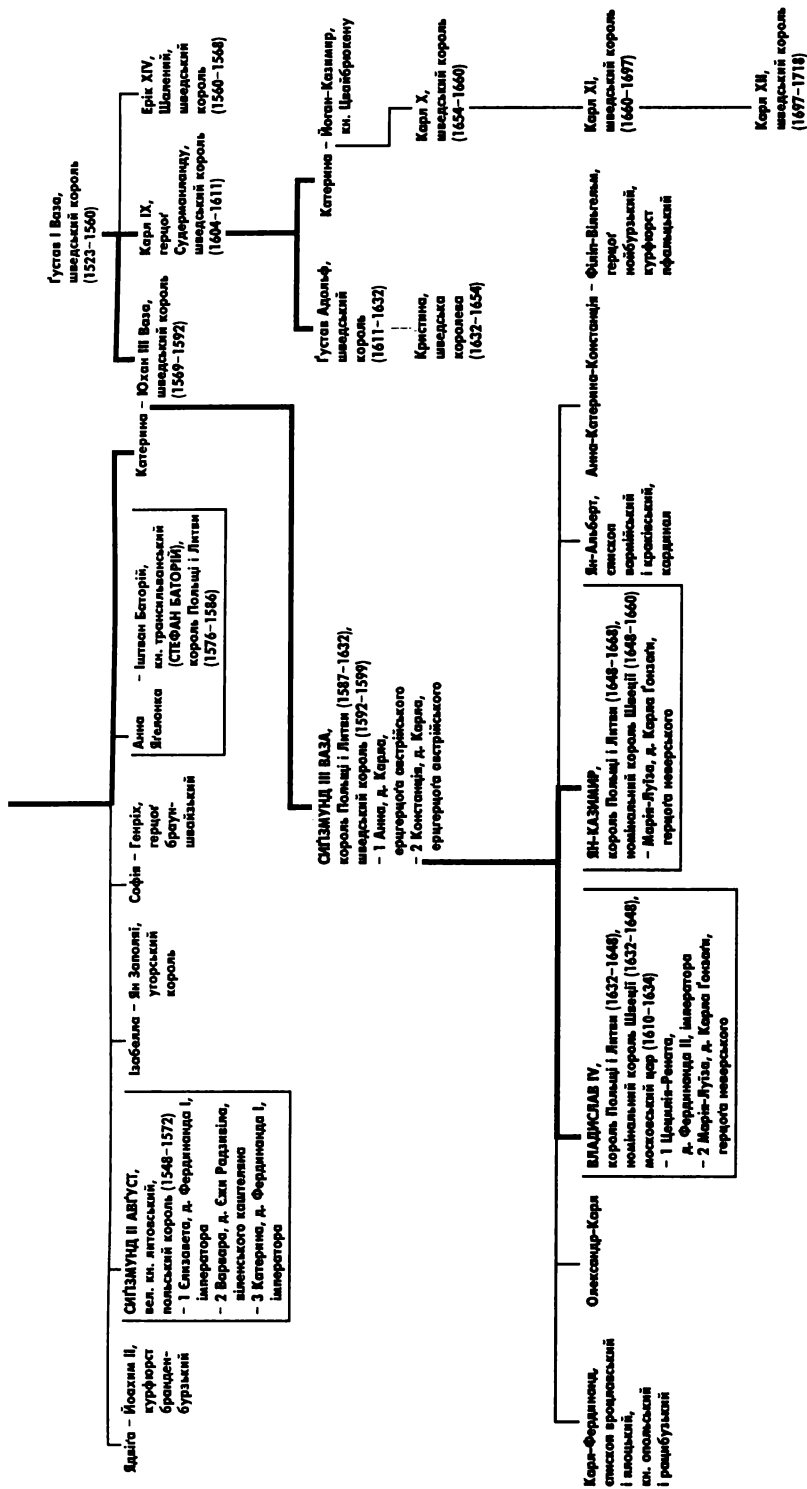
Fiat, fiat [нехай буде так]. Амінь”⁶.

Потім хор, співаючи в унісон, переходив до іншого тексту: “І священник Садок, і пророк Натан помазали царя Соломона в Сіоні, та й кричав увесь на-

род: “Нехай живе цар Соломон, алілуя!” Знавці Біблії можуть нагадати, що Соломона помазали царем над Ізраїлем з наказу його батька, царя Давида, *vivente rege*, за життя царя. Але в польській історії, незважаючи на слова коронаційного обряду, шляхта заблокувала численні спроби дотримуватися цього прецеденту. Сигізмунд I був єдиним польським королем, що спромігся 1530 р. забезпечити коронацію свого сина. В Литві, де окрема коронація великого князя відбувалась у Вільні, збереглося чимало давніх патримоніальних звичаїв. Аж до 1529 р., коли Перший Литовський статут визначив ширші дорадчі функції Великої ради, великі князі з династії Ягелонів не дбали про реформування тих процедур у світлі свого одночасного досвіду як королів Польщі.

Різноманітні політичні маневри монархів з династії Ягелонів можна звести до двох головних проблем. У зовнішній сфері вони прагнули зосередитись на своєму, на їхню думку, найгрізнішому ворозі. В XV ст. їхня увага була спрямована переважно на Тевтонський орден, а в XVI ст. — на Москву. У внутрішній сфері намагалися примирити конкурентні інтереси станів, регіонів, релігій і особистостей. Загалом вони мали напрочуд великий успіх. На відміну від плутаної історії за доби Пястів і страшної анархії пізнішої Речі Посполитої, Ягелони правили над динамічною, але стабільною спільнотою. Їхнє панування постало перед поважною загрозою тільки в 1429—1430 рр. Різні опозиції ніколи не набували масштабів альтернативного уряду. Доба Ягелонів скінчилася з природних причин, і її замінила нова система, яку підготував і запровадив її останній бездітний представник.

Владислав Ягелон після шлюбу з Ядвігою жив і правив сорок вісім років. Протягом цього часу він зосереджувався передусім на збереженні унії, на зміцненні влади над периферійними територіями, скажімо, Червоною Руссю, і придуженні опору невдоволених — чи то Вітовта, свого кузена в Литві, чи то опольського князя Владислава, колишнього регента, в Польщі. В середньому періоді свого королювання він мав клопіт із Тевтонським орденом і пов’язаними з ним дипломатичними проблемами в Центральній Європі і на церковних соборах. Його позиція накликала на нього нелюбов імператора, Люксембургів та Ватикану і здобула повагу гуситів, що кілька разів спонукали його зайняти трон Богемії. Наприкінці свого життя король цілковито поринув у проблеми наступності. Попри свої чотири шлюби, у нього народився син і спадкоємець тільки 1424 р., коли йому пішов уже сьомий десяток. Лишивши повсякденні справи в здібних руках єпископа Олесницького, він пішов на суттєві поступки магнатам, щоб забезпечити синове майбутнє. В статутах, виданих у Єдльно (1430 р.) і в Кракові (1433 р.), страхи старого чоловіка породили ті самі підозри, що їх начебто мали стишити ті статuti. На з’їзді в Луцьку в січні 1429 р. закордонні вороги і внутрішні суперники Ягайла об’єднали сили. Сигізмунд Люксембурзький, що тримав трони Богемії, Угорщини та Німеччини, запропонував скасувати Городельську унію і коронувати Вітовта королем Литви. Була створена розколина між двома частинами держави Ягелонів. На обрії вже маячила війна. Але 1430 р. Вітовт помер. Довголіття Ягайла було не останньою з його заслуг. (Див. мал. Д).

Мал. Д. Ягелони і Вази (генеалогічна таблиця).

Великими літерами позначено володарів литовської, польської

і польсько-литовської ліній наступності. Дати означають роки панування

Unxerunt salomonem Sadoch sacer
 dos et nathan propheta regez in Sion etambu-
 lantes le ti dixerunt uiuat rex in
 eternum alleluia **Qua fimo**
 facta et silencio **facto metro**
 pollicanus expresse dicit has oros

Un — xe — runt Sa — lo — mo — nem Sa — doch sa — cer — dos

et Na — than pro — phe — ta re — gem in Si — on et am — bu —

lan — tes le — ti di — xe — runt vi — vat rex

in e — ter — num, al — le — lu — ia, al — le — lu — ia.

Владислава III Варненчика (1424—1444) пам'ятають майже винятково за те, як він загинув. Сівши на трон у десятирічному віці, він не мав ніяких шансів вибороти контроль над польськими справами в улюбленого архієпископа свого батька. Перші роки його королювання поглинули хвилі громадянської війни в Литві, де Ягайлів брат Свидригайло змовився з тевтонськими лицарями, щоб розірвати унію з Польщею. Польські можновладці стали підтримувати Вітовтового брата Жигимонта Кейстутовича, що 1434 р. остаточно утвердив свою владу. 1435 р. після битви під Вілкомежем (Укмерге) вони зобов'язали орден узгоджувати свою зовнішню політику з Польщею. Ще не минули ці північні бурі, як смерть Сигізмунда Люксембурзького схвилювала південний обрій. Кардинал Олесницький утягся в дипломатичні суперечки з приводу виборів нового короля Угорщини і 1440 р. виграв змагання від ім'я свого молодого господаря. З погляду кардинала то був ідеальний розв'язок. Владислав поїхав до Угорщини. Кардинал лишився єдиним володарем у Польщі. Решта добре відома. З причин, майже цілком зумовлених угорськими інтересами і папською політикою, Владислава переконали очолити хрестовий похід проти турків на Балканах. 1444 р. на узбережжі Чорного моря поблизу Варни султанське військо вбило і його, і папського легата. Константинополя не врятували.

Казимир Ягелончик (1427—1492) мав належну засторогу у вигляді смерті брата і вдовольнився тим, що правив у рідній країні. Посівши 1440 р. і трон Литви, він мав достатню силу, щоб нейтралізувати і свавільного краківського єпископа, і польських можновладців. Він мав багато союзників серед дрібнішої шляхти і амбіційної молоді з нижчого духовництва. Як і чимало своїх сучасників в інших країнах Європи, — Людовік XI у Франції, Генріх VII в Англії, Фердинанд та Ізабелла в Іспанії, — він прагнув створити при дворі національну партію, яка кидатиме виклик інтересам церкви і звичайній непокорі можновладців. Його зусиллям значно посприяла війна проти Тевтонського ордену в 1454—1466 рр., і вони були винагороджені приєднанням Королівської Пруссії, Освенцима (1454 р.) Рави і Белза (1462 р.), Сохачева (1476 р.). В останній чверті сторіччя Казимир постав як “батько Центральної Європи”. У тристоронній династичній боротьбі Ягелонів, Люксембургів і Анжуйців саме Ягелон вийшов переможцем — неминуче у зв'язку з дедалі грізнішою присутністю Габсбургів в Австрії і як противага їй. 1471 р. його старшого сина Владислава (1456—1516) обрали королем Богемії, а 1490 р. — королем Угорщини; другий син, Казимир, якому група мадярських повстанців колись пропонувала угорський трон, помер 1484 р.; його канонізовано. Три інші сини — Ян Ольбрахт, Олександр і Сигізмунд — кожен ставав наступником свого попередника на польському троні; шостий син, Фридерик (1468—1503), став кардиналом; донька Софія вийшла заміж за брата бранденбурзького курфюрста і стала матір'ю Альбрехта Гогенцолерна, останнього великого магістра Тевтонського ордену. Виховання цього виводку дітей доручили історикові Яну Длугошеві, колишньому секретареві єпископа Олесницького, а тепер краківському канонікові. Разом з Остроругом, Вайт Штосом (Віт Штвошем), художником і скульптором з Нюрнберга, Філіппо Буонакорсі, поетом і дипломатом з Сан-Джиміньяно, і

архієпископом Григорієм із Сянока (бл. 1406—1477), чий палац у Дунаєві поблизу Львова приваблював одне з провідних гуманістичних кіл Європи, Длугош належав до галактики інтелектуальних велетнів, що перетворили світ Ягелонів у центр міжнародного значення. Старий король казав своїм синам: “Ви маєте двох батьків — мене і отця Яна”. То був влучний коментар на щасливий збіг політичної влади і високого культурного рівня. Коли 6 червня 1492 р. король помер, чимало людей мали слушну причину оплакувати його. (Див. карту 9).

Ян Ольбрахт (1459—1501) опинився в ситуації, якій годі було позаздрити. Чоловікові середніх літ важко було наслідувати такого батька або підтримати хитке становище свого брата Олександра в Литві. І московити за кордоном, і магнати вдома терпляче чекали смерті старого короля, щоб почати давно підготований наступ на його синів. Ян Ольбрахт шукав порятунку в незворотних поступках шляхті, надто на відомому Пйотркувському сеймі 1496 р., а також у марнославному поході на Молдову 1497 р. Якби не чудова сторожова башта, збудована в Кракові як частина військових готувань, цей похід міг би заслужено піти в небуття.

Олександрові (1461—1506) повелося не краще. Як великий князь литовський після 1492 р., він став улюбленою мішенню московських інтриг. Одружений з Оленою, донькою Івана III (цей шлюб був частиною схеми, яку виграла царська Рада, щоб задовольнити бажання першого московського князя, який назвав себе “державцем усієї Русі”), він став жертвою спершу бунту в країні, а потім зовнішнього нападу. Православна віра його дружини стала приводом для сфальшованих звинувачень у релігійних переслідуваннях. Його боярам погрожували, давали їм хабарі, улещали їх, щоб вони тільки відкинулись від нього. Протести короля трактували як ознаки слабкості. У травні 1500 р. московські війська пішли в наступ. 14 липня на берегах Ведроші вони розбили литовців і полонили командира князя Острозького. Кримські союзники московитів здійснили рейд углиб Польщі, перетнули Віслу й полонили 50 000 бранців. Брянськ, Новгород-Сіверський, Вязьма, Торопець і Дорогобуж були анексовані. 1501 р. ще одне литовське військо було розбите коло Мстиславля, а допоміжне тевтонське військо фон Плетенберга зазнало поразки під Гельмедом. 1502 р. колись могутня Золота Орда зникла назавжди. 1503 р. у відкритому листі Олена Іванівна публічно захистила дії свого чоловіка і викрила брехню й насильство свого батька. Лист не справив ніякого враження. Було підписане перемир'я на шість років, усі Іванові завоювання лишилися Москві. Війна з перервами тривала до 1537 р. А Олександр у Польщі хилився під кожним вітром. 25 жовтня 1501 р., чекаючи коронації, він підписав документ, який узгодили в Мельнику польські сенатори і бояри литовської Ради, вимагаючи для себе широких повноважень у системі державного устрою. Цей акт ніколи не набув чинності. 1504 р. на претензії Сенату сердито напався архієпископ Ласький, що очолював шляхетське угруповання, яке вимагало заборонити поєднання посад, характерне для високих можновладців. Лунали вимоги повернути всі коронні маєтки, передані сенаторам, і “виконати” всі ухвалені закони,

пов'язані з привілеями шляхти. То був початок так званого “руху за виконання”, що відігравав провідну роль у польській політиці протягом наступних шістдесяти років. 1505 р. на сеймі в Радомі король відмовився від своїх попередніх поступок Сенатові й визнав вимоги нижньої палати. Статут “*Nihil novi*” утвердив принцип, що “нічого нового” не слід запроваджувати без згоди всієї шляхти.

Сигізмунд I Старий (1467—1548) отримав таке прізвисько наприкінці свого життя. На початку королювання йому не було ще й сорока років, і він додав трохи стилю та енергії до врядування, що було таким непевним у руках його брата. Урядувачи в Силезії від ім'я старшого брата Владислава, він звик правити, а проживши кілька років при дворі в Буді, ще в ранньому віці полюбив бути покровителем митців. Задовго до свого другого шлюбу 1518 р. з Боною Сфорцою він запросив до Кракова багатьох італійців і виявляв компетентну цікавість до архітектури та музики. Його політичний світогляд був вочевидь консервативний, він волів покладатися на великих магнатів Сенату і суворо карав повстанців та еретиків. В закордонних справах він удавався до перших кроків зближення з Габсбургами. Цей новий підхід підтвердили на Віденському з'їзді 1515 р., де була підписана подвійна шлюбна угода. Молодий Людовік Ягелон, король Угорщини й Богемії, заручився з донькою імператора Марією, а син імператора Фердинанд узяв Анну Ягелонку. Угода вочевидь була вигідна для Ягелонів. Вона витягла жало потенційних конфліктів із приводу Угорщини і Богемії й усунула загрозу *rapprochement*, зближення, між Австрією, Московією і Тевтонським орденом. Сигізмунд дістав свободу воювати на сході та півночі, не боячись інтервенції з заходу. Водночас то була безперечна азартна гра. Якщо молодий Людовік житиме досить довго, ягелонська спадщина буде збережена, а якщо помре — перейде до габсбурзьких родичів. Спершу все йшло гаразд. Сигізмунд тримав московитів на відстані і надовго розв'язав проблему Тевтонського ордену. Проте реальна ініціатива в Центральній Європі належала не йому. Османські турки за Сулеймана Пишого вже рухались уперед. 1521 р. вони захопили Белград, 1522 р. — Родос, 1526 р. — Буду. 1529 р. турки обступили облогою Відень. А найгіршим з погляду Сигізmunда було те, що бездітного Людовіка вбили в битві під Могачем. Його Богемське королівство без суперечок перейшло до Фердинанда Габсбурга, а Угорське королівство стало об'єктом тристоронньої боротьби між Габсбургами, турками і мадьярськими дворянами під проводом Яна Заполяї. Збурилася вся Центральна Європа, і та її частина, що була спадщиною Ягелонів, значно зменшилася.

Війни Сигізmunда здебільшого були спричинені тодішніми обставинами. Московський наступ, спрямований на першій стадії тільки проти Литви, тепер затопив і Польщу. В 1507—1508 рр. той самий Михайло Глинський, що колись відзначився на службі в Олександра, очолив бунт у Вільні. Сигізмунд одразу після своєї коронації в Кракові поїхав спровадити Глинського у вигнання й відбити московитів, що прийшли йому на допомогу. Великий князь московський відповів 1512 р. і з несамовитою впертістю невпинно нападав десять років. Трирічна облога Смоленська коштувала йому щороку десяти тисяч

загиблих, а тільки після однієї битви на Орші 8 вересня 1514 р. князь Острозький нарахував 30 000 московських трупів, зокрема півтори тисячі бояр. Але московити сунули й далі. Як і завжди, їхнім гаслом були слова “У нас багато людей”. Глинський узяв Смоленськ зрадою і лишився там. Третя кампанія, в 1534—1537 рр., яку Сигізмунд почав, коли Іван IV був малий, скінчилася без певних результатів третім перемир’ям.

Ті самі московські інтриги стояли й за останньою Тевтонською війною. Цар переконав Альбрехта фон Гогенцолерна вимагати змін у Торнському договорі 1466 р., і 1519 р. прикордонні сутички раптом перетворились у війну. Кенігсберг був атакований, і від принизливої капітуляції великого магістра врятувало тільки вчасне прибуття данських і німецьких найманців. Проте перемиря 1521 р. збіглося з початком Реформації. Протягом кількох місяців великий магістр побачив, як унаслідок масового навернення до лютеранства лави католицького ордену хрестоносців зменшилися вдесьтеро. Його військо розтануло. 1525 р., щоб зберегти для себе засоби існування, він попросив Сигізмунда перетворити Пруссію у світський феодал Польського королівства й визнати його як спадкового герцога. Перший акт пруського упокорення відбувся 10 квітня 1525 р. на Ринковій площі в Кракові. Відтоді Альбрехт фон Гогенцолерн був лояльним підданим Польщі й активним учасником польських справ*.

Тим часом південно-східні кордони перебували в постійному збуренні. Ягелони були поглинуті війнами з Московією і Пруссією, тож залежні від турків сили зрозуміли це як дозвіл плюндрувати польські землі. Ще 1412 р. великий князь Вітовт почав будувати на правому березі Дніпра низку фортець, лишаючи в них залоги з татарських найманців, відомих як *kazaky*, або “вільні авантюристи”. Ці прикордонні осередки приваблювали дедалі більшу кількість слов’ян — селян, що тікали від своїх панів, і злочинців, які ховалися від закону, і стали основою пізніших козацьких поселень. Але козаки дуже скоро перейняли грабінницький спосіб життя татар і наприкінці XV ст. самі були здатні робити далекі походи в Польщу. 1498 р. вони дійшли до Ярослава на захід від Львова, а 1502 р. — до вигину Вісли коло Сандомира. То була саме та небезпека, якій мала давати раду *obrona potoczna*. Проте ані козаків, ані татар

* Хоча загалом вважають, що Тевтонський орден був розпущений після секуляризації Пруссії 1525 р. і Лівонії 1561 р., він існує й донині. 1527 р. кілька католицьких лицарів, що не вибралися з Пруссії до Лівонії, осіли в Марієнталі (Мергентгаймі) у Вюртембургу і обрали першого з нової й неперервної низки великих магістрів — Вальтера фон Кропберга. Потім, починаючи від австрійського ерцгерцога Максиміліана, поміпального короля Польщі, що був великим магістром у 1595—1618 рр., орден поступово потрапив в орбіту Габсбургів, і зрештою, його штаб-квартиру перевели до Відня. Командерії ордену були засновані в багатьох місцях Німеччини та Австрії, а разючі архітектурні свідчення діяльності ордену можна й досі бачити зокрема в Мергентгаймі, Марбурзі та в Рикговені в Бельгії. Теперішній великий магістр Дом Ільдефонс Паулер живе у Відні на Зипгерштрассе, 7, в будинку, де колись жив Моцарт, і керує трьома провінціями з центрами в Пасау, Фрайзагу і Лані в Італії. Попри романтичну легенду, що 1813 р. надихнула заснування Ордену Залізного Хреста в Пруссії, а потім, у працях Альфреда Розенберга, деякі з найдикіших фантазій нацистської ідеології, сучасний Тевтонський орден обмежувався практичною релігійною і добродійною працею й був лояльним, навіть якщо й темним, інструментом політики Ватикану в Центральній Європі.

годі було переконати змінити свої звичаї бодай на якийсь тривалий час. Ще гіршим було те, що господарі Молдавії, будучи понад століття васалами польського короля, перейшли в залежність до Османської Порти. 1497 р. Стефан, господар Молдавії, розбив польський каральний загін під Козином на Буковині й запровадив новий елемент непевності у плутану політику регіону. Молдавські амбіції процвітали на узбіччі власного руху турків углиб Дунайського басейну, тож імовірність прямих сутичок із поляками ставала дедалі більша. 1529 р. ім'ям султана, але без його дозволу господар Петрило напав на прикордонний район Покуття. Тут, на берегах Дністра, неподалік від Обертину, 22 серпня 1531 р. він наскочив на гетьмана Тарновського з невеликим загоном десь у 6000 чоловік. Несамовиті атаки 17 000 вершників раз по раз не спробувалися розбити польський табір, аж поки наприкінці дня вийшла залога і прогнала напасників з бойовища. То була класична перемога — одночасний триумф і ретельної тактики, і поточної оборони. Через десять років, коли султан зняв з посади того нещасливого господаря, то було цілком доречне покарання для того, хто “потривожив спокій найкращого приятеля Порти — короля Польщі”.

Сигізмунда II Августа (1520—1572) готували до посади короля ще з золоченої коліски. 1529 р. на прохання батька його офіційно обрали на польський трон, і він почав правити під проводом батька як великий князь литовський. Відтоді майже двадцять років було два королі Сигізмунди: Старий у Кракові і молодий Август у Вільні. Контраст був разючий. Попри королівські манери й космополітичну освіту, Сигізмундові II цілковито бракувало самовпевненості типового ренесансного володаря. Його вдача була м'яка, а в останні роки життя — вочевидь меланхолійна. Він був чийсь “розумним блазнем”, проте керував королівством з витонченістю та легкістю, які межували з безтурботністю. Його цікавили всі прогресивні рухи тодішньої доби — від протестантської теології до “руху за виконання” — і, річ природна, він ставав на бік незначних людей, що боролися з привілеями єпископів і магнатів. Проте не був схильний ані до насильства, ані до упередженості й категорично відмовлявся бути втягненим у релігійні суперечки своєї доби. Його відоме твердження, мовляв, він “король людей, а не їхнього сумління”, доповнювало заувагу його батька в розмові з ученим доктором Еком: “Пане, дозвольте мені бути королем водночас і овець, і цапів”. Особисте життя короля було виставлене на очі публіки й завдало йому чимало прикрощів. Сигізмундова мати Бона Сфорца, набувши значного політичного впливу під час старечої недоумкуватості свого чоловіка, вдавалася до найвідчайдушнішої тактики ренесансної гарпії. 1545 р. вона отруїла атмосферу першого шлюбу сина, а згодом отруїла й покинуту дружину. 1547 р. вона зачала образу, коли він потай одружився з удовою Варварою Радзивіл, донькою литовського гетьмана, і є великі підозри, що її вона теж отруїла. 1556 р. Бона потай утекла до своїх рідних герцогств Барі та Россано в Південній Італії, прихопивши десь 430 000 дукатів і коштовності з королівської скарбниці. Про ті “неаполітанські суми”, полишені в спадок королю Іспанії, точилися суперечки навіть у XVIII ст. Але Сигізмунд мав дуже мало розуміння з боку сейму. Він був природжений парламентарист і міг терпіти великі образи,

сподіваючись на примирення. Він стенов плечима, коли його прихильники гірко нарікали, що коронні мастки й далі роздавали задля прихильності та безпеки. “Я мусив віддати їх у заставу, — казав він сором’язливо, — бо не мав що їсти”. Але він ніколи не прощав своїм підданам за втручання в його кохання до красуні Варвари. На сеймі 1548 р., першому за його врядування, його піддали докладному шлюбному допитові, й Сенат наказав йому подбати про розлучення:

“Король.... Кожному вільно обирати собі дружину, а не хто іншу кому обирає... Я не можу розірвати своїх шлюбних обітниць, не вразивши власного сумління... Тут немає ніяких реальних підстав для розлучення...”

Архієпископ. Ваша королівська Величносте, підстави для розлучення можна знайти...

Король. Безперечно, можна, якби я мав нескуте сумління, але я не такий...

Посол Петро Боратинський. Ваша Величносте, нас принижує, що ви взяли собі дружину з такої родини і такого народу, що отримали свою шляхту і свою християнську віру від нас, поляків, усього півсторіччя тому...”⁷

Сигізмунд витримав усі образи. Потім, коли король відмовився від податків за рік, сейм полагіднішав. Варвару коронували. Та коли невдовзі по тому вона вмерла, король був невтішний. Його третій, суто політичний, шлюб з австрійською герцогинею Катериною був нещастям. Останні роки свого життя він жив сам, незмінно вбираючись у чорне.

Головний закордонний клопіт Сигізмунда — Лівонська війна — був накинтий йому подіями, що не залежали від нього. Лівонія, північна *Land* німецьких хрестоносців, і далі зберігала своє незалежне існування. Але, як і в Пруссії, Реформація поступово підточувала усталений політичний лад. У 1550-х роках Лівонська держава почала розпадатися. Міщани-лютерани Риги не мирили з католицькою церквою, а німецьке дворянство не могло знайти згоди між собою; великий магістр ордену Лицарів меча* фон Фюрстенберг розсварився з ризьким архієпископом Вільгельмом фон Гогенцолерном. Шведи були зацікавлені в північній території, що прилягала до шведської частини Фінляндії, а московити шукали собі “вікна на захід”. Данці прагнули перешкоджати шведам. Сигізмунд переймався долею свого кузена — архієпископа. 1557 р. польське військо рушило на Ригу, проте зупинилося, коли великий магістр і архієпископ примирилися. В 1558—1559 рр. московське військо захопило Дорпат і Нарву й узяло як трофей великого магістра. То був сигнал для багатостороннього конфлікту шведів, данців, поляків і московитів, що боролися за панування над усім Балтійським басейном, і він був розв’язаний остаточно лише 1721 р. Католицька партія, яку відкинув імператор, звернулася по захист до Польщі. 1561 р. наступник Фюрстенберга Готард фон Кетлер, архієпископ Вільгельм і представники всіх станів Лівонії зібралися у Вільні, щоб схилитися

* Орден Лицарів меча, що його заснував 1209 р. Альбрехт фон Буксгевден, ризький архієпископ, вів перед у завоюванні Лівонії до того, як 1237 р. його поглинув Тевтонський орден. Через три століття внаслідок секуляризації Пруссії він був відновлений під назвою Лицарів Христа й діяв як незалежна організація до 1561 р.

перед Сигізмундом II Августом. Кетлер мав отримати як феодал Курляндію і Земгалію; Рига мала ввійти до складу королівства з тими самими умовами й привілеями, що й Данциг. То було усвідомлене наслідування прусського упокоєння в 1466 і 1525 рр. Почалася війна на морі за контроль над торгівлею вздовж Нарви. П'ятнадцяти кораблям польського морського флоту дозволили необмежене піратство. До Данії вислали посольство, щоб домовитися про союз. Сестру короля Катерину вислали до Стокгольма як наречену шведського кронпринца. Але про якийсь *rapprochement* з Москвою годі було й думати. На повідомлення Сигізмунда про віленські події Іван IV швидко відповів нотою, вимагаючи повернути Київ, Волинь і Поділля, “батьківщину свого предка св. Володимира”. Литовська армія воювала від 1560 р. польська почала 1563 р. Того року був утрачений Полоцьк і не знайшли жодного способу відвоювати Смоленськ або Чернігів чи скористатися тим, що Іван IV мав клопіт з турками і боярами-заколотниками. 1567 р. польсько-литовське військо стояло табором у Радошковіце коло Вільна, обговорювало ситуацію в державі й марно чекало зміни московської політики. Під час довгих холодних вечорів вимушеної бездіяльності в тому таборі польська й литовська шляхта мала змогу обміркувати своє спільне скрутне становище. Вони зіткнулися з численним затятим фанатичним ворогом, який не розумів, що таке великодушність і компроміс. Шляхта усвідомила, що небезпека набагато більша, ніж та, яку становив у минулому Тевтонський орден. Вона передбачала тривалу запеклу боротьбу, для якої розхитаний політичний устрій Польсько-Литовської держави не годився. Шляхта зрозуміла, що особиста унія двох корон, укладена 1386 р. перед лицем тевтонської загрози, вже не відповідає її потребам, тож ту унію треба замінити новою, органічною, державною унією. Наприкінці 1568 р., коли табір у Рашковіце був розпущений, шляхта вже досягла широкої угоди про остаточну мету, але її умови ще не були визначені.

* * * * *

Для будь-кого, хто незнайомий із предметом, слова “польський Ренесанс” звучать лиховісно, немов оксиморон. Адже може видаватися у край невірогідним, що північна слов'янська країна, далека від впливів античного світу й тогочасної Італії, могла зазнати якогось Ренесансу, хіба що в у край поверховій формі.

І справді, в багатьох сферах мистецтва Польща й далі лежала на периферії Європи. У сфері архітектури пам'ятки, які збереглися досі, свідчать про працю здебільшого імпортованих талантів. Палаці в Барануві і Красичині або прикрашені сховища для зерна в місті Казимеж-Дольний — це, безперечно, невеликі своєрідні оздобы, але вони не дивують відвідувача, що бачив Флоренцію, Венецію або замки на Луарі. В малярстві досягнення Польщі теж були скромні.

Проте у менш відчутному світі ідей — науки, літератури і знань — польські досягнення були напрочуд багаті і глибокі. Тут, нітрохи не вдаючись до

гіперболізації, можна говорити про *Złoty Wiek* Польщі за королювання двох останніх Ягелонів.

Розквітові Ренесансу в XVI ст. передувало в XV ст. постійне зміцнення могутньої гуманістичної традиції. В залах Ягелонського університету під проводом низки видатних ректорів — від Павла Влодковича до єпископа Томіцького — і в тісних гуртках, сформованих навколо князів церкви — від кардинала Олесницького до єпископа Ласького — теократичні вартості середніх віків давно вже перебували під вогнем критики з боку широких філософських і наукових міркувань.

Друкарство, технічний засіб поширення нових ідей, процвітало мало не від миті своєї появи. Першою книжкою, опублікованою у Кракові, був латинський альманах Каспера Штраубе (1473 р.). 1491 р. Швайпольт Фіоль (*Swejbald Vehl*) опублікував першу книжку кирилицею — “Октоїх”, і суд інквізиції оштрафував його за ці зусилля. Янові Галеру, ще одному прибульцеві з Франконії, й Касперу Хохфедерові належить честь публікації першої польської ілюстрованої книжки — юридичних “Статутів” Яна Ласького (1506 р.). Флоріан Унглер (п. 1536) опублікував 1513 р. першу книжку польською мовою — “*Raj duszny*” (“Душевний рай”) Берната з Любліна, а також першу польську “*Ortografię*” (“Орфографію”) Станіслава Заборовського, а 1518 р. першу польську граматику цього самого автора; 1526 р. — славетну карту Польщі Бернарда Ваповського. Ієронім Ветор (п. 1546) заснував фірму, яка існувала протягом сторіччя, і видавав книжки грецькою мовою, видав першу відому книжку антиквою, а 1519 р. — “*Cronica Polonorum*” Мацея з Мехова. Цей останній твір добре пам’ятають за те, що він виявився в Польщі першим друкованим твором, вилученим церковною цензурою, бо там була названа пані, що 1493 р., повернувшись із прощі до Рима, першою занесла в Польщу сифіліс. Отже, від самого початку сфера друкованого слова була досить широка.

Розвиткові культури значно сприяло й матеріальне процвітання. В таких багатих містах, як Краків і Данциг, мистецтво й торгівля процвітали в парі. Такі магнати, як канцлер Кшиштоф Шидловецький (1467—1532) та познанський єпископ Ян Любранський (1456—1520), пишалися славою меценатів. Шляхта могла дозволити собі посилати своїх синів за кордон для освіти. Ніколи ані давніше, ані пізніше в університетах Німеччини та Італії не вчилося стільки польських студентів.

Остаточну іскру забезпечив двір Ягелонів. Сигізмунд I, чий старший брат Владислав королював у Чехії, а від 1490 р. в Угорщині, а дружина Бона Сфорца спричинила великий вплив італійських учених і митців, стояв у Кракові на чолі блискучого космополітичного кола. Його син Сигізмунд-Август, великий князь литовський, створив середовище, де від королівських урядовців, щоб вони мали повагу та успіх, вимагали бути поетами, філософами і вченими. А вони становили приклад для всього освіченого суспільства. Польща на початку 1500-х років була добре готова до Ренесансу, і два—три наступні покоління жили його натхненням.

Самі прізвища означають мало, але навіть сама по собі кількість людей, які сприяли інтелектуальному й художньому життю тієї доби, справді вражає, надто у сферах, де в пізніші періоди таких постатей було мало. Серед іноземців слід згадати Буонакорсі (Калімаха), Падовано, Береччі, Ретикуса, Сантагуччі, а серед місцевих постатей — Яницького, Моджевського, Іловського, Гослицького, Рея, Оріховського, Заборовського, Ваповського, Гурницького, Коперника, Кохановського, Замоїського.

Найвидатнішою постаттю був, звичайно, Миколай Коперник (1473—1543). Народившись у Торні в Королівській Пруссії, більшу частину свого життя він був каноніком Вармійського капітулу у Фрауенбергу. Він мав універсальний розум у найповнішому й найбуквальнішому значенні цього слова. Його відкриття руху Землі навколо Сонця спричинило найбільшу можливу докорінну революцію у сфері панівних філософських уявлень⁸.

Почесне місце після Коперника займає Як Кохановський (1530—1584). Як засновник польськомовної поезії він показав полякам красу їхньої мови. Аж до кінця свого життя, коли він був прибитий особистою трагедією, його вірші випромінювали радість і свіжість, характерні й для інших провідних поетів тодішньої доби: Ронсара й дю Беле у Франції, Петрарки в Італії, Спенсера в Англії — і те дитяче сприйняття краси природи і людини, яке до них не було властиве нікому. З двадцяти тисяч віршів Кохановського один інколи називають його “Ренесансним маніфестом”:

Czego chcesz od nas, Panie, za twe hojne dary?
Czego za dobrodziejstwa, którym nie miasz miary?

Kościół Cię nie ogarnie, wszędy pełno Ciebie,
I w otchłaniach, i w morzu, na ziemi, na niebie...

Tyś Pan wszystkiego świata, Tyś niebo zbudował
I złotymi gwiazdami ślicznieś uhaftował;

Tyś fundament założył nieobeszłej ziemi
I przykryłeś jej nagość zioly rozlicznemi.
Za Twoim rozkazaniem w brzegach morze stoi
A zamierzonych granic przeskoczyć się boi...

Tobie k'woli rozliczne kwiatki Wiosna rodzi
Tobie k'woli w kłosianym wieńcu lato chodzi.
Wino Jesień i jabłka rozmaite dawa;
Potym do gotowego gnuśna Zima wstawa...

Chowaj nas, póki raczysz na tej niskiej ziemi,
Jedno zawždy niech będziem pod skrydłami twemi⁹.

Чого хочеш, Боже, від нас за дари свої священні?
Чого за милість і за ласки незліченні?

Церква тебе не охопить, всюди повно тебе
На землі та у морі і на сині небес...

Ти ж бо пан всього світу, ти небо збудував
І золотими зорями краси йому надав,

Ти підмурок збудував неосяжної землі
І наготу її прикрив деревом і квітом у траві.

За твоїм наказом море стоїть у берегах
І боїться виступати на якийсь подальший шлях...

Тобі на втіху весна квітки різні родить,
Тобі на втіху у вінку з колосся літо ходить,
Осінь вино і різні плоди-яблука дас,
Потім до столу накритого вже зима встас...

Нас бережи, поки живі на грішній землі,
Нехай завжди над нами мають крила твої.

Останнім з ренесансних велетнів був Ян Замоїський (1542—1605). Провідний політик своєї доби, він однаково ще знаходив час, для відбудови свого рідного Замосця як взірцевого міста тодішньої доби. План міста спирався на принципи Цицеронової гармонії — з палацом, ратушею і церквою-колегіатую, що доповнювали одна одну. Інтелектуальне життя зосереджувалося у славетній Академії, або *Hippicum*, що невдовзі становила один з провідних навчальних закладів у Східній Європі. У своєму приватному мікрокосмі Замоїський успішно організував життя ренесансного стилю й заохочував чесноти, які в зовнішньому світі були непідвладні йому¹⁰.

Попри свої різні життєві шляхи, Коперник, Кохановський і Замоїський мали багато спільного. По-перше, всі вони отримали дуже якісну формальну освіту. Всі вони вчилися в Кракові, а потім у Падуї, в провідному університеті Європи, де Замоїський 1563 р. був ректором. По-друге, всі вони глибоко цікавилися античністю й дуже добре знали класиків. Коперник із власної волі переклав листи Теофілакта Симокати (1509 р.). Кохановський, учень еллініста Робортелло, спеціалізувався з творчості Цицерона й перші тридцять років свого життя був самодостатнім латинським поетом. Замоїський розповідав на сеймах і в Сенаті про історію Римської республіки. По-третє, всі вони свідомо опановували знання в повному діапазоні досягнень, до яких підносилися їхні здібності. Астроном Коперник був ще й кваліфікованим доктором медицини й канонічного права; поет Кохановський вивчав політику; політик Замоїський студював поезію. По-четверте, всі вони були громадськими постатями з сильним чуттям громадянського обов'язку. Коперник брав активну участь у захисті Королівської Пруссії від Тевтонського ордену, а 1526 р. — у монетарній реформі. Як світський канонік він регулярно виконував функції офіційного представника королівської влади, збирача податків, судді й лікаря. І Кохановський, і Замоїський почали свої кар'єри як королівські секретарі. Та якщо перший пішов у відставку, подавшись до свого маєтку в Чарнолясі, другий до кінця своїх днів обіймав найвищі посади Речі Посполитої — великого канцлера і великого коронного гетьмана. Зрештою, всім їм був властивий високий моральний тон. Усі вони свідомо прагнули ідеалів краси і гармонії. Коперник найбільше переймався теоретичним устроєм всесвіту, Кохановський — практичним упорядкуванням людських почувань і поглядів, Замоїський — політичним устроєм.

Гуманістичну освіту, повагу до античності, індивідуалізм і пошук повних знань, цікавість до справ суспільства й гармонійної мети людського життя — ці риси вони поділяли повною мірою. Вони якраз і були тим, що, як загалом розуміли, мало становити “ренесансну людину”, — *l'uomo universale*.

* * * * *

Сейм, що зібрався в Любліні і тривав від 10 січня до 12 серпня 1569 р., скликав король з метою укласти державну унію між короною і Великим князівством Литовським. То був четвертий сейм протягом п'яти років, де обговорювали дане питання, і в ньому брали участь і литовські, й польські представники. На той час Сигізмунд-Август уже спішив. Усі давні аргументи й досі зберігали свою чинність. Розвиток спільної польської культури в лоні панівного класу обох держав, спільна небезпека з боку Московії, відкритість південно-східних провінцій, неадекватність наявних військових, фінансових і адміністративних практик — усі це свідчило про потребу у великих змінах і швидкому розвитку. Але була й додаткова нагальна потреба. Третій шлюб короля зазнав краху. Розлучення було неможливе. Спадкоємець уже не міг народитися. Не було сумнівів, що Ягелони вимирають. Король, утомлений і хворий, здобувся на останнє велике зусилля свого життя. Тільки він міг урвати вагання литовських магнатів. В останні десятиріччя він удався до багатьох способів поєднання різних традицій, що поділяли дві частини його королівства. 1569 р. він скликав спільний сейм для корони і Великого князівства, а 1564 р. — провінційні сеймики за польським взірцем. Водночас він пішов на великі поступки, відмовившись від усіх прерогатив великого князя, які обмежували права власності шляхти, й поширив усі законні привілеї на православну шляхту. Він знав, звичайно, що звичаї не змінюються миттю і що вибори представників до литовського сейму та сеймиків магнати проводили під загрозою батога. Він бачив у Любліні, як три наймогутніші литовські магнати — Миколай Радзивіл Рудий, Ян Ходкевич і Остафій Волович — просто наказували решті делегатів притримувати язик. Після місяця залагодження формальностей і ще одного місяця суперечок король запросив Радзивіла й Ходкевича, щоб вони особисто з'явилися в Сенат і дали пояснення. Коли вночі вони втекли, король розсердився. Протягом кількох наступних днів Київське і Брацлавське воєводства Великого князівства були інкорпоровані до складу корони. Двох підляських урядовців, що відмовилися присягати польській короні, одразу позбавили маєтків і посад. Висновок був ясний. Якщо литовські пани відмовляться поводитись як польська шляхта й відкрито обговорювати питання, король поставиться до них з усією люттю литовського автократа. У квітні можновладці з України — Острозький, Чарториський, Сянгушко, Вишневецький — з'явилися знову й зайняли свої місця в польському Сенаті. 17 червня з'явився й сам Ходкевич і від ім'я решти магнатів слізно благав короля не передавати їх польській короні спадковою волею “на рабство й сором для їхніх дітей”. Сигізмунд-Август теж відповів зі сльозами: “Бог там, де є любов, бо така його Божа воля. Я не веду ваші

милості ні до якої силуваної покори. Ми всі маємо коритися Богові, а не земним володарям”. То була вирішальна мить. Ходкевич погодився з умовами запропонованої унії. Сенатори підвелися, вигукуючи подяки. Польща і Литва мали об’єднатись “як вільні з вільними, як рівні з рівними” Тож мала бути єдина *Rzeczpospolita*, Річ Посполита, єдине, неподільне політичне утворення, один король, обраний, а не народжений, один сейм, одна валюта. Литовці мали зберігати своє право, свою адміністрацію, власне військо й титули своїх князівських родин. Деталі були узгоджені по-дружньому. Король працював невпинно, день у день, цілими годинами. “Є, казав він, великі справи, які мають зберігатися впродовж століть, і вони вимагають довгих роздумів і доброї поради”. Нарешті, 1 липня 1569 р. Акт про унію був підписаний. Стоячи попереду, з капелюхом у руці серед гурту духівництва, Сигізмунд-Август вислухав присягу вірності від кожного, хто підписався. Потім повів усю громаду до церкви Св. Станіслава, став навколішки перед вівтарем і гучним голосом заспівав “*Te Deum*”¹¹.

Останні роки життя Сигізмунда-Августа були затрунені тяжким смутком. Його постійні заклики до любові й гармонії були породжені страхом, що любові й гармонії вкрай бракує у світі. 1569 р. сейм швидко повернувся до дискусії про шлюбні справи короля, а 12 серпня припинив роботу, не звертаючи уваги на наполегливі прохання короля. Праця над визначенням процедури виборів, створенням центральної скарбниці, готуванням судових реформ була безцеремонно відкладена. “Ви бачите, що я вже слуга смерті не меншою мірою, ніж ваших милостей, — сказав він їм. — Якщо ви не дослухаєтесь до моїх слів, тоді і моя праця, й ваша обернеться нанівець”. А вони майже не слухали його. Іван IV у Московії розлютився, почувши звістку про Люблінську унію, і заквапився скоїти злочин, який більше ніж будь-що інше дав йому прізвисько Грізного. Були виготовлені сфальшовані листи, які доводили, що новгородські митрополит і намісник винні у зрадницьких контактах із польським королем. Цар приїхав до Новгороду, щоб особисто подбати про покарання. Жителів Новгороду ловили, катували і масово вбивали по п’ятсот, а то й по тисячі чоловік щодня. За п’ять місяців найцивілізованіше місто Росії було вирізано й перетворене у згарище. Іван повернувся до Москви, щоб підготувати казани з киплячою олією і гаки для покарання кількесот москвитів, запідозрених у зрадливих контактах із Новгородом. Яким могло бути майбутнє “речі посполитої доброї волі” з таким сусідою? 1570 р. сейм обговорював проблему податкової реформи, проте не ухвалив жодного податку, 1571 р. він знову знехтував вимоги короля, а 1572 р. був розпущений у зв’язку з пошестю. Сигізмунд-Август впав у відчай і страждав від безсоння. Він замкнувся у своєму улюбленому замку Книшині коло Білостока й відмовився приймати сенаторів. Він помер 7 липня 1572 р. серед строкатої юрби знахурів, астрологів і відьом у кімнаті, завішаній чорним у пам’ять про Варвару Радзивіл. У своєму заповіті він повторив усі ті добрі побажання, які висловлював протягом життя і які навряд чи могли реалізуватися:

“Цією своєю останньою волею ми даємо й заповідаємо обом державам, Короні Польській і Великому князівству Литовському, ту любов, згоду і єдність... що їх наші предки називали латиною унія та укріпили навіки міцними угодами, що їх спільно підтримували громадяни обох країн. Тому з двох народів, що, вдячно прийнявши від нас цю унію, твердо дотримуватиметься її, ми даємо своє благословення, щоб Господь Бог у своїй ласці дарував їм у їхньому широкому і спільному врядуванні честь і владу над іншими народами, маючи славу і вдова, й за кордоном, в усьому, що є добрим і потрібним. А той народ, що не виявить удячності за ту унію і стане на шлях відокремлення, нехай тремтить перед гнівом Господнім, що, за словами пророка, ненавидить і проклинає тих, хто сіє незгоду між братами...”¹²

Останнього з Ягелонів, як і останнього з Пястів 202 роки тому, поховали на Вавельському пагорбі. Як приватна особа король помер. А як публічна постань — їхав за власною труною в образі свого двійника. Королівський штандарт розламали і вкинули до могили разом з королівськими клейнодами. Цей акт став водночас і символом перетворення Королівства Польського. Небіжчик король правив як спадковий монарх двох окремих держав. Він лишив їх об’єднаними в одну виборчу Річ Посполиту.

Частина II

*Життя і смерть
Речі Посполитої
Польщі і Литви,
1569 – 1795 рр.*

6

ANTEMURALE

Бастіон християнського світу

У проміжку від 1000 р. до 1939 р. для кожного періоду можна подати свідчення, які доводять, що Польща була, є і завжди буде останнім аванпостом західної цивілізації. В давні сторіччя ми бачили, що вона утримує лінію оборони від пруських і литовських поган, за нової доби — від ісламу й московських схизматиків, у ХХ ст. — від войовничого комунізму. За всіх часів належне Польщі, як і сусідній Угорщині, “місце в Європі” було цілком зрозумілим: вони становили *antemurale*, зовнішній фортечний вал¹.

Термінологія, звичайно, змінювалася. Термін *antemurale christianitatis* був загалом визнаний після падіння Константинополя, а саме: в пам’ятній записці до папи Павла II 1467 р. В інших джерелах бачимо слова *murus* (мур), *scutum* (щит), *clipeus* (щит), *praevallidum* (твердиня), *propugnaculum* (фортеця), а польською мовою *przedmurze* (бастіон), *forpoczta* (форпост) і навіть *plot* (огорожа) та *straz* (сторож). 1573 р. у Парижі, коли була споруджена тріумфальна арка на честь обрання Генріха Валуа на польський трон, напис на ній був такий: “*Poloniae totius Europae adversus barbarorum nationum... firmissimo propugnaculo*” (“Польщі, найміцнішій фортеці всієї Європи від варварських народів”). Через тридцять років Сюлі підготував свій великий проект відновлення європейської єдності й охарактеризував Польщу як “*boulevard et rempart*”, “вал і бастіон”. 1623 р. Войцех Демболенцький чарівливо писав, що “Господь захистив християнський світ польською короною, як огорожею, від поган”. Польські королі незмінно нагадували своїм закордонним кореспондентам про традиційні претензії Речі Посполитої на таку роль. 28 березня 1621 р. у Вайтголі польський канцлер Єжи Оссолінський почав свою промову перед королем Яковом I такими словами: “*Tandem erupit ottomanorum iam diu celatum pectore virus... et publico barbarorum furore, validissimum christiani orbis antemurale, petitur Polonia*”. Наприкінці сторіччя, 25 липня 1676 р., Ян III Собеський писав Карлові II майже тими самими словами, повідомляючи, що “великі маси турків і татар напали на цей бастіон християнського світу, щоб зруйнувати його”².

До концепції *antemurale* надто були прихильні католицькі автори, а в недавні часи Ватиканський інститут польської історії обрав її як назву для свого видатного журналу. Її часто пов'язують із двома іншими гаслами: "*Polonia semper fidelis*" ("Польща завжди вірна") і Польщі як "осередку толерантності". Таким чином римські апологети створили враження, що Польща була здатна відбивати варварів передусім тому, що міцно дотримувалася католицизму, по-друге, тому, що її дивовижна толерантність не давала причини ані для релігійної війни, ані для іноземного втручання. Безперечно, форма і зміст ухвали Варшавської конфедерації 28 січня 1573 р. були незвичайні, як поглянути на умови, що переважали в інших країнах Європи, і саме вони понад двісті років визначали принципи релігійного життя в Речі Посполитій:

"Оскільки в нашій країні існують великі розбіжності у справах християнської віри і з огляду на потребу запобігти серед народу будь-яким бунтам з цієї причини, що їх ми ясно бачимо в інших королівствах, ми обіцяємо собі спільно, від нашого ім'я та від ім'я наших нащадків на віки-вічні, під присягою й заручившись нашою вірою, честю та сумлінням, що, ми, дотримуючись різних релігійних поглядів, житимемо в мирі між собою і ані проливатимемо крові з приводу відмінностей віри або церков, ані каратимемо одне одного конфіскацією маєтків, позбавленням честі, ув'язненням і вигнанням..."³

Але сама ця ухвала містила в собі доказ великої суперечності. Якщо католицька Річ Посполита справді була осередком толерантності, вона могла бути ним тільки внаслідок присутності великої кількості релігійних дисидентів, але якщо громада дисидентів справді була така численна, що до неї треба було толерантно ставитись, тоді Річ Посполита була не така вже й католицька. Точний ступінь польського католицизму й польської толерантності визначити важко⁴.

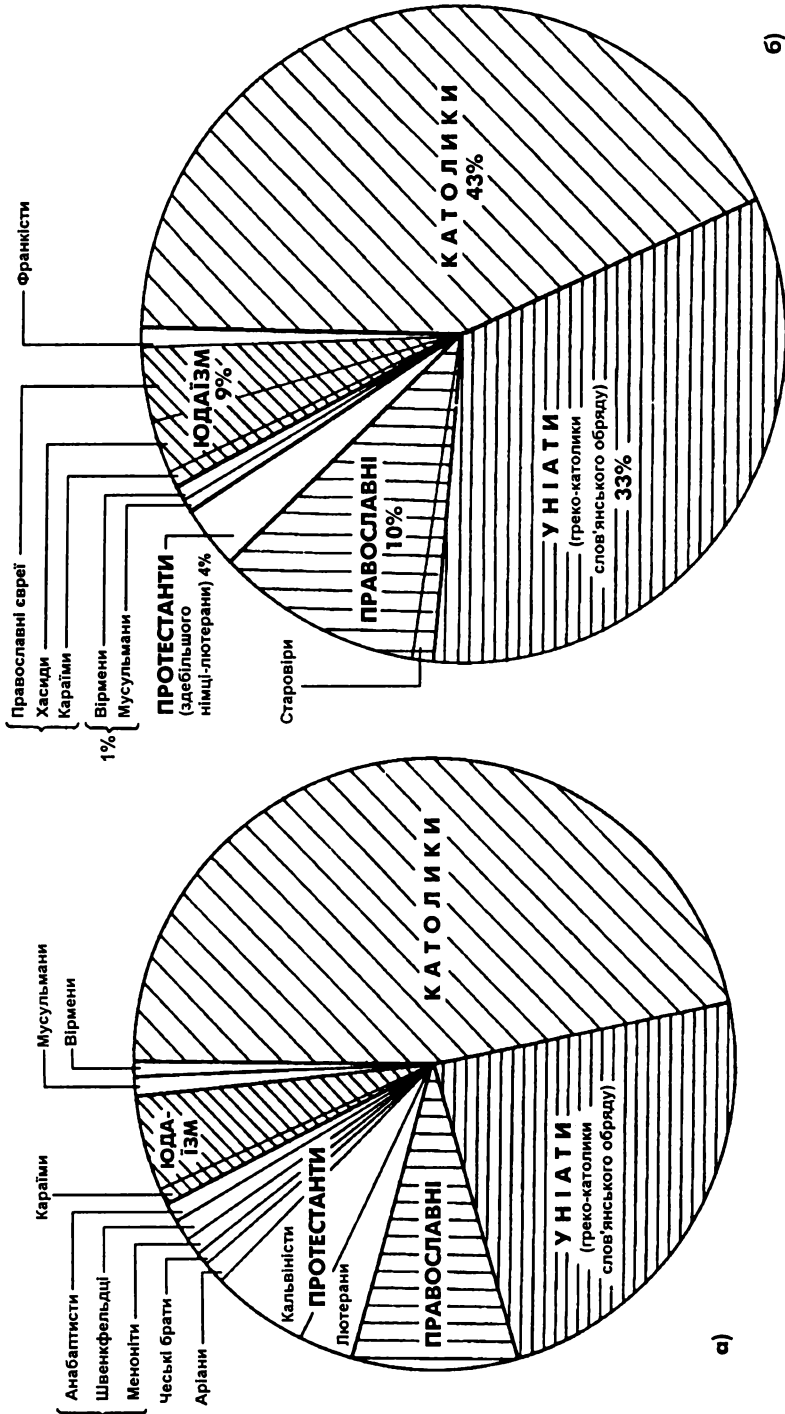
* * * * *

Отже, коротке дослідження релігійної минувшини Польщі розкриває чимало несподіванок. З одного боку, є неперервна присутність римо-католицької церкви, яка утвердилась на самому початку задокументованої історії й панівне становище якої було під загрозою тільки коротку мить. З другого боку, є постійні свідчення про численні різновиди релігійного нонконформізму, сектантства, розколів і ересі. (Див. мал. Е).

Безперечно, найдавніша відома композиція польською мовою випромінює палкий католицизм. Гімн "*Bogurodzica*" був, напевне, складений у XIII ст. і зберігся в рукопису XV ст. За доби Ягелонів він був бойовою піснею феодального війська, й перед Грюнвальдською битвою його хором співали лицарі польсько-литовського війська:

Bogurodzica dzewica
Bogiem sławiena Maryja!
U twego syna Gospodina,
Matko zwolena, Maryja!
Zyszczy nam, spuści nam
Kyriceleison!

Богородице діво,
Богом славлена Маріє!
В твого сина, господине,
Мати обрано, Маріє,
Дай нам поміч,
Киріє елейсон!⁵

Мал. Е. Релігійні громади Польсько-Литовської держави
а) 1660 р.; б) 1772 р.

І справді, сцена Грюнвальдської битви, коли обидва війська зверталися по захист до Богородиці, може навіть думку, що поляки не меншою мірою, ніж тевтонські лицарі, шанували традицію хрестових походів. Деякі історики, скажімо, Лелевель, полюбляли уподібнювати войовничу роль Польщі у Східній Європі з роллю Іспанії на заході, що сімсот років провадила священну війну проти маврів.

Але насправді поляки ніколи не були дуже ревними хрестоносцями. Їхня участь у загальних хрестових походах у Святу Землю була вкрай обмежена, а ті нечисленні польські королі, які провадили священну війну проти невірних, мали цілком розумні політичні мотиви. В цьому аспекті існує велика суперечка навколо політики молодого Владислава III Ягелона, короля Польщі та Угорщини. 1443 р. він дослухався до спонук папського нунція Джуліано Чезарині й повів свої армії на схід, прагнучи покласти край дедалі більшій могутності турків. У попередні роки угорці насилу стримували турецьку загрозу і провадили затяті війни з пашею Сербії і з Дракулою, господарем Валахії. А тепер вони перейшли в наступ. Проминувши Белград і Софію, вони рушили на Адріанополь. 1444 р. ситуація була невизначена. Османський султан Мюрад II прорвав венеціанську блокаду проток і, висадившись на європейському узбережжі, привіз такі потрібні резерви кавалерії. Вирішальна битва відбулася 10 листопада на Чорноморському узбережжі недалеко від Варни. Початковий успіх християн був знищений відчайдушним наміром прямою атакою розбити центр султанського війська. Катастрофа була повною. Про загибель молодого короля повідомив османський хроніст Ходжа Ефенді (Саад-ед-дін):

“На світанку, як світила ранкова зоря, залунали грізні поклики до зброї. Почали бій лучники, а коли сагайдаки були вже порожні, обидва війська зіткнулися з мечами в руках... Ворог, що мав чисельну перевагу, вже здобував перемогу, коли ворожою крицею був убитий Караджа, могутній бейлер-бей Анатолії. Спонтелічені й налякані, спігні розімкнули лави й почали тікати.

Тоді султан, побачивши втечу, підніс свої думки до Аллаха. “Господи, — скрикнув він, — в ім’я заслуг володарів, натхнених твоєю силою... в ім’я ревності воїнів, що воюють за віру... в ім’я останнього й найбільшого з твоїх пророків... в ім’я світла небесної душі... не дай, щоб воїнів ісламу потоптали люди, виховані в сороміцькому блуді, люди, які не визнають твоєї могутності. Врятуй захисників віри від ганьби поразки від невірних”. Небеса почули його молитву.

Король невірних, палаючи збудженням перемоги, дослухався до хибної поради якогось Янка прямо напасти на табір падишаха. Зі зменшою вояків, вимахуючи відібраним скимитаром, король помчав прямо до султана й навіть не думав зупинятися. Але Мюрад, терпляче придивляючись до зухвалості недовірка... сказав навколишній варті: “Відріжте цього клятого шаленця від його супроводу... Дайте йому дорогу, поки він мчить, мов поранений вепр, поміж вас, а потім знаєцька зімкніть лави...”

Король, безтурботний у своїй сміливості, підстрожив коня і далеко випередив своїх супутників... несучись просто вперед до розкішного бунчука падишаха. Спершу, у згоді з наказами, вояки дали пробігти цьому бездушному собаці, а потім оточили його. Яничар на ймення Ходжа Казер повалив його на землю, поранивши коня, а потім відрубав голову того пекельного виродка, кинувши її падишахові... Ті, хто мчав за цим божевільним юнаком і опинився серед наших вояків, були посічені на капусту.

Побачивши в цій події акт божественного провидіння, усміхнувшись, сповнений гордошів султан вигукнув: “*Elhamdu lillahi alazzefer!*” (“Хвала Богові за цю перемогу!”). Потім він звелів настромити на палю відрубану голову короля, щоб налякати невірних... Згодом, зберігши її в горщику з медом, її послали до столиці країни, в Бурсу, щоб виставити її там для простолоду...

Мюрад тим часом розіслав новини про цю щасливу подію всім сусіднім володарям, а для доказу переможної могутності ісламу додав до кожного листа по кілька невірних, укритих тяжкими панцерами й залізною зброєю, наказавши закувати їм у кайдани руки й ноги. До султана Єгипту... послав двадцять п'ять християнських полонених. Коли слабкодухі араби побачили страшні постаті невірних, що видавалися їм величезною й високою фортецею, то кричали, дивуючись звитяжності турків: "*Allah jensor ibn Osman!*" ("Алах допомагає синам Османа!").

Цю славетну перемогу, що виповнила увесь народ радістю і зміцнила могутність османів і добробут їхніх підданих, здобуто у вівторок, дев'ятого дня місяця редзев 848 р. після втечі пророка⁶.

Польські історики, які вважали, що Владислав III загинув смертю християнського мученика, самовіддано наклавши головою, намагаючись захистити віру, спровокували хвилю нищівної критики. Опоненти тих істориків вважають, що Владислав став жертвою своїх наївних і нерозумних амбіцій⁷. Безперечно, Варненський похід був мотивований набагато більшою мірою угорськими інтересами, ніж польськими. З погляду фактів, його не можна вважати за елемент відносин Польщі з турками або порівнювати з іспанською Реконкістою.

Для Польщі набагато більшою загрозою, ніж турки, були кримські татари. Татари здійснювали свої щорічні походи вздовж трьох великих прикордонних степових шляхів. Вони палили, грабували й забирали ясир, який потім продавали в рабство на ринках усього мусульманського світу. Саме татари, а не турки, стали джерелом потоку протестів у зв'язку з тим, що Польща сама захищає християнський світ від мусульманської навали. Але ці протести не можна сприймати за чисту монету. Татари завдавали пекельного клопоту, але не становили загрози для європейської стабільності, бо, на відміну від маврів чи турків, не мали постійних територіальних амбіцій, а їхні *czambuly*, наїзди, завжди обмежувалися одним літнім періодом. Польські спроби стримувати татар мали супровід у формі велемовної християнської риторики, але скидалися радше на поліційні операції, ніж на релігійні хрестові походи. Зрештою, власні християнські козаки Речі Посполитої поводитися десь так само, а військові проводирі Речі Посполитої не вагалися, коли вимагали обставини, рекрутувати татарські допоміжні сили для боротьби з іншими християнськими володарями.

Жоден з орденів хрестоносців не мав у Польщі великого успіху. Лицарі-госпітальєри заснували кілька командерій досить давно: 1150 р. в Стшегомі в Силезії, 1153 р. в Загощі в Малопольщі і 1191 р. в Познані. Проте жодна з них не мала справжнього процвітання. Командерії в Силезії після відокремлення цієї провінції перейшли під чеський контроль, а ті, що були в Польщі, занепали після монгольської навали 1241—1242 рр. У XV ст. госпітальєри були пов'язані з Тевтонським орденем, а отже, і їм дісталася відплата з боку польських королів. До початку XVII ст. в Польщі лишилося вже дуже мало госпітальєрів. Тому дивовижного Бартоломеуша Новодорського (1544—1624), лицаря, педагога й філософа, слід вважати за виняток у кожному аспекті. Замолоду він служив Стефанові Баторію у Трансильванській гвардії і брав участь у посольстві до Константинополя, але потрапив у неласку й був вигнаний за дуелі. Десять років він служив наварському королю Генріхові IV у Франції, 1599 р. вступив

до ордену св. Іоанна. 1602 р. він воював на венеціанській галері в морській битві під Патрасом і повернувся на Мальту інвалідом. Там його знайшов Пйотр Кохановський, що подорожував Середземним морем, і привіз додому до Польщі. 1617 р. у Кракові в Ягелонському університеті він очолив першу кафедру світської філософії й заснував провідну гімназію міста, що досі має його ім'я. 1617 р., у 74-річному віці, він супроводив Ходкевича в поході на Москву й був поранений у битві під Тушином. Потім йому доручили єдину польську командерію госпітальєрів, що лишилася в Познані, але він помер раніше, ніж став керувати нею⁸.

Хрестові походи і справді ніколи не були дуже популярні в Польщі. Невірні були надто близько й надто добре відомі, щоб мати привабливість, а війн вистачало й так. Але ще більше важить те, що протягом середніх віків Королівство Польське саме було жертвою нападів західних хрестоносців, що, отримуючи платню від Тевтонського ордену, не так наvertали поган, як воювали проти своїх католицьких господарів. Триста років — від 1226 до 1525 р. — боротьба проти “лицарів Хреста” становила один з фактичних чинників формування польського католицизму. На соборі в Констанці в 1414—1418 рр. голова польської делегації Павел Влодкович (*Paulus Vladimiri*, 1370—1435), ректор Ягелонського університету, послідовно засуджував хрестові походи як такі, що суперечать Божій волі. Свої докладні звинувачення проти неподобств Тевтонського ордену він підтримував теологічними і філософськими аргументами, і його промови є одним з найдавніших свідчень суто польської концепції міжнародного права⁹.

Крім того, потребу в примиренні, на відміну від релігійної войовничості, дуже добре розуміли в суспільстві, де католицька церква ніколи не мала монополії. На відміну від країн Західної Європи, де аж до кінця середніх віків церковний авторитет Рима не підлягав ніяким сумнівам, церкві в Польщі завдавали постійного клопоту погани, релігійні дисиденти і розкольники. Поганство процвітало ще довго після формального навернення Польщі до християнства 966 р. і становило офіційну релігію Литви до 1386 р. Сліди обоження предків можна було знайти в глухих закутках навіть у ХІХ ст., а такі безневинні поганські звичаї, як дожинки (обжинки), збереглися по селах і донині. Юдаїзм, що прийшов із хозарами в ІХ ст., має в Польщі довшу історію, ніж християнство. В східних землях Польщі жили переважно православні, а за доби Реформації лютерани, кальвіністи та інші протестантські секти сформували великі конгрегації. У Львові та Вільні вірменська і татарська меншини мали власні церкви та мечеті. В об'єднаній Речі Посполитій від 1569 р. до першого поділу Польщі 1772 р. римо-католики становили найбільшу єдину релігійну групу, але не сягали навіть половини населення. (Див. мал. Е (а).

Католицька Реформація неминуче була змушена зважати на ці всі обставини. Хоча Ватикан живив великі сподівання, що зможе скористатися Річчю Посполитою як стратегічною базою для свого контрнаступу проти і протестантства, і православ'я, церковна ієрархія в Польщі була зобов'язана діяти з великою обережністю. У вирішальному періоді, в 60—80-х роках ХVІ ст., войов-

нічі єпископи не мали підтримки ані короля, ані сейму і тому не могли скористатися державними інституціями для реалізації своїх прагнень. Дух Тридентського собору вперше став відчутним у Польщі 1551 р. на синоді в Пйотркуві, де Станіслав Гозюш (Hosius, 1504—1579), єпископ Вармії, проголосив славетне “*Confessio Fidei Catholicae Christiana*” (“Християнське визнання католицької віри”), яке просунуло його до кардинальської шапочки, а потім він став і на чолі самого Тридентського собору. Але цього самого року, коли краківський єпископ намагався провести позов у церковних судах проти одного шляхтичка-кальвініста, виявилось, що провінційний сеймик закликав до зброї, щоб боронити відповідача. 1552 р., коли перемиський єпископ намагався переслідувати в суді одного зі своїх каноніків, Станіслава Оріховського (1513—1566), що взяв собі дружину, всупереч нормі про celibat, виявилось, що сейм королівства став на його захист. Отож від самого початку інквізиторських методів уникали. 1573 р., коли виникла Варшавська конфедерація, принцип толерантності став непорушним, і навіть за доби династії Ваза, коли і двір, і сейм були активно католицькі, йому можна було кинути виклик тільки в окремих випадках. Після 1603 р. Показчик заборонених книжок регулярно обминали, а судове переслідування шляхтичів, що захищали засуджених єретиків, мало невеликий успіх на тлі панування звичаїв шляхетської демократії. Тож наголос неминуче припадав не на примус, а на переконування, й надто на освіту. Задля цього кардинал Гозюш запросив 1564 р. до Польщі Товариство Ісуса, що заснувало свій перший колегіум у Брауенсбергу (Браневе)¹⁰. В наступні роки єзуїтські колегіуми були відкриті в Пултуську (1566 р.), Вільні (1569 р.), Познані (1573 р.), а на сході в Полоцьку, Дорпаті, Орші, Києві, Переяславі та Вітебську. Побудова багатьох церков, шкіл і монастирів за доби бароко свідчить про тривалий успіх єзуїтів. Конфлікти з протестантами мали щонайбільше спорадичний характер і дуже рідко були пов’язані з насильством. Такі випадки, як напад гурту католицьких студентів на лютеранський похорон, або на кальвіністського пастора, або знищення 1639 р. під час католицького бунту протестантської церкви у Вільні, належать до поодиноких. *Concors discordia* (згода на незгоду) тривала принаймні до середини XVII ст. і була підточена більше тертями воєнної доби, ніж навмисною зміною політики. Хоча, згідно з єзуїтським мисленням, толерантність загалом вважали за нечестя, були вірні католики, які дотримувалися протилежної думки. Миколай Ленчицький (*Nicolaus Lancicius*, 1574—1653), єзуїтський архієпископ у Литві за Владислава IV, був сином друкаря-кальвініста, що повернувся до католицизму й вирізнявся поміркованістю. Миколай Лавринович, автор-бернандинець, писав 1639 р., що “прекрасна гармонія народжується з протилежностей, так само як і люття складається з різних струн... і вони загострили й загартували розум католиків, як камінь — залізо”. До репресивних заходів, як-от вигнання аріан 1658 р., вдавалися радше з політичних, ніж релігійних міркувань. У Польщі, звичайно, теж були католицькі святенники, проте ситуація аж ніяк не була такою, якою її уявляв собі Карлайл, говорячи про “дикі й криваві спалахи єзуїтського фанатизму, яким ніде немає рівні”. Карлайл, британський протестант, мабуть, не чув, про

оксфордських мучеників, до яких у Польщі та Литві ніщо не могло дорівнятися¹¹. (Див. карту 10).

Вплив єзуїтів, хоч і важливий, слід розглядати у зв'язку з паралельним розширенням діяльності інших орденів, присвячених медитації й навчанню, а також жебрущих орденів. Протягом двох сторіч від запрошення єзуїтів 1564 р. до припинення їхньої діяльності 1773 р. вони ніколи не контролювали більше ніж сімдесят монастирів, тоді як у державі було 1200 монастирських і релігійних споруд. Навіть у сфері освіти єзуїти ніколи не мали бодай чогось близького до монополії. Загальна кількість єзуїтських колегіумів становила 47, а від 1642 р. їх доповнювала дедалі ширша мережа шкіл пієтистів, які спеціалізувалися з освіти дітей бідної шляхти. Тож у такому світлі твердження Валеріана Красінського, мовляв, єзуїти та їхнє жалюгідне знаряддя — Сигізмунд III — були причиною і зародком руїни країни, видається трохи необґрунтованим¹². Бенедиктинці, що з'явилися в Польщі на початку XI ст., цистерціанці, чий перший монастир у Єнджеюві засновано 1140 р., і картезіанці — всі вони й далі працювали й молилися. Домініканці (чорні ченці), яким Ватикан довірив свої інквізиторські повноваження, підтримували своє неперервне існування від 1222 р. Боніфратери, імпортовані з Іспанії 1609 р., активно діяли у сфері медицини й лікування психічних хвороб; отці-місіонери св. Вінсента де Поля (лазаристи) прибули незадовго після них із Франції з первісним наміром повернути львівських вірмен; сестри-маріанітки організували мережу монастирів у східних воєводствах з метою повернення єврейських дівчат і пошуків для них чоловіків-шляхтичів. На всій території Польщі і Литви можна було побачити різні галузки францисканського ордену. Ченці-бернардинці (обсервантисти) були дуже популярні серед шляхти, що подарувала їм понад вісімдесят маєностей; реформісти дійшли до Польщі 1622 р.; францисканки-міноритки (klarисинки) конкурували з кармелітками, то були два провідні жіночі ордени. До капуцинів був надто прихильний Ян Собеський. Коли взяти разом, усі ці ордени чисельно значно переважали єзуїтів і урівноважували будь-які претензії на винятковість, що їх вони могли б мати. У XVIII ст., коли рівень навчання й місіонерського завзяття зменшився, зменшились і відносний статус і слава єзуїтів.

Для польського католицизму була характерна не так його зовнішня войовничість, як крайня внутрішня побожність. Традиційно неохоча повертати силоміць і не маючи підтримки з боку світської влади, польська церква не могла використовувати ті самі люті методи, що були поширені в Іспанії, Італії або в сусідній Чехії. Вона утверджувала свої позиції, вдаючись радше до різноманітних містичних, аскетичних і побожних практик. У XVII ст. відбулося відродження інтересів до реліквій. Знову увійшло до моди ходіння на прощу. Побожні шляхтичі будували пишні кальварії, де каплички, вулички і сходи відображували шлях Христа на Голгофу. Вигадлива барочна святиня Кальварії Зебжидовської коло підніжжя Карпат у західній Малопольщі, яку заснував 1613 р. Михайло Зебжидовський, — тільки одна з багатьох, і вона стала осередком культу, що зберігся й донині. Нові аскетичні ордени, як-от камедули, що жили за муром в усамітненні у Белянах поблизу Кракова або коло Варшави, провістили

новий напрям відгороджування від світу. Виникли світські релігійні братства, які об'єднували побожних людей. Вони відзначалися своєю відданістю культурі чоток, своїми марафонськими колективними молитвами і процесіями, а також публічними виявами каяття чи навіть груповим бичуванням. Були зроблені величезні зусилля для популяризації житій святих, надто польських святих, а також для їхньої канонізації. 1594 р. канонізовано св. Яцека, “Краківського гіацинта” (1185—1257), засновника домініканського ордену в Польщі. 1636 р. Ватикан проголосив канонізованого 1602 р. св. Казимира (1458—1484), сина Казимира Ягелончика, сина короля Казимира Ягелончика, першим покровителем Литви. 1622 р. канонізація іспанця св. Ісидора Орача, слуги, чимало потішила шляхту, що пропагувала його культ як засіб створення гармонії, якщо не підвищення продуктивності, серед своїх кріпаків. У XVII ст. у Римі почався тривалий процес канонічних суперечок від ім'я кількох майбутніх польських кандидатів у святі. Беатифікація 1604 р. молодого єзуїта св. Станіслава Костки (1550—1568) підготувала шлях до його канонізації 1726 р.; беатифікація 1680 р. св. Яна Канти (1390—1473), що народився в Кентах поблизу Кракова і свого часу був професором Ягелонського університету, передувала його канонізації 1767 р. До мучеників польської церкви належали уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич (1550—1623) з Полоцька, остаточно канонізований 1867 р., і ксьондз-єзуїт Анджей Бобола (1591—1657), якого по-варварському вбили козаки коло Пінська; 1853 р. його піднесли до рангу блаженних. Серед кандидатів-невдах був ще один єзуїт, Василь Нарбут, чия справа, дарма що її підтримав польський сейм, не справила в Римі потрібного враження.

У результаті католицької реформації культ Богородиці досяг нових вершин поклоніння. Певною мірою надзвичайне пошанування Діви Марії в Польщі можна вважати за нове утвердження місцевої “старопольської” традиції всупереч централізації й латинізації, що були наслідком реформ на римський кшталт, запроваджених Тридентським собором, а водночас це ще й найочевидніший вияв католицької солідарності, спрямований проти протестантських, православних і юдаїстських викликів доби. В XVII ст. у Польско-Литовській державі процвітало понад тисячу святинь, присвячених Богородиці, кожна зі своєю чудотворною іконою *Matki Boskiej*. Окрім Павлинського монастиря в Ясній Гурі коло Ченстохови, головні осережки культу Богородиці були в Бердичеві в Україні, в Боруні в Литві і в Хелмі. Для вшанування Діви були засновані винятково польські ордени: отців-маріанів (1673 р.) і сестер-сакраменток (1627 р.), і водночас багато наявних монастирів, надто монастирі польських бенедиктинок, норбертанок (премонстріанок) і бригідок (бриджитинок) — цілком присвятили себе культу Марії. Церемоніальна коронація ікони *Matki Boskiej* Ченстоховської як “королеви Польщі” 1717 р. у рік Німого сейму, була очевидним знаком, що римо-католицька церква вирішила зберегти свою владу над масами, всупереч підпорядкуванню країни російським політичним інтересам.

Тієї самої доби побожна література відновила свою роль у польській культурі, заперечивши вочевидь світські тенденції Ренесансу. Польські переклади

середньовічних латинських апокрифів і агіографій, надто пов'язаних із життям св. Адальберта (Войцеха), великою мірою посприяли поширенню польської мови, а *“Żywoty świętych”* (“Життя святих”, 1579 р.) Петра Скарги конкурували з польським “Псалтирем” Кохановського, опублікованим того самого року, за славу найвідоміших і найулюбленіших польських творів наступних століть.

Надто проблематичним було становище православної спільноти. У Польщі православні жили на північних схилах Карпат, сягаючи досить далеко на захід, навіть до Сянока і Кросна. У Червоній Русі, анексованій 1340 р., та у Великому князівстві Литовському вони становили панівний елемент. В об'єднаній Речі Посполитій православні становили приблизно 40% населення. Православні належали до давніх православних єпархій Києва і Новогрудка.

Але православні не жили в мирі, і найбільше не мирили між собою. Від 1453 р., коли Константинопольський патріархат опинився в турецьких руках, вони ставали постійною жертвою інтересів різних політичних угруповань. З одного боку, московські царі претендували на всесвітній патронат, а з другого — римська ієрархія плекала надії на кінець церковного розколу. Результатом був постійний конфлікт. У XVI ст., після коротких загравань із Римом за кардинала-митрополита Ісидора та його наступників, київські митрополити повернулися до свого давнішого підпорядкування константинопольським патріархам. Спроби папського легата Антоніо Поссевіні в 1581—1583 рр. відновити римський контроль над східною церквою скінчилися провалом. 1589 р. цар Федір, діючи у згоді з константинопольським патріархом Єремією, створив окремих Московський патріархат, чії пасторські претензії поширювалися далеко за межі Московської держави. Православні магнати Речі Посполитої, що звикли контролювати і розподіл церковних бенефіцій, і церковну власність, відчували, що їхнім позиціям загрожують з усіх боків. Зокрема князь Костянтин-Василь Острозький (п. 1608), воєвода Київський, чия теологічна академія в Острозі відіграла важливу роль у відродженні православного життя й опублікувала першу Біблію церковнослов'янською мовою, не хотів підпорядковуватись ані Римові, ані Константинополю, ані Москві. Як і більшість православних, він просто хотів мати спокій. Його підтримував князь Андрій Курбський, що 1567 р. оселився на Волині й присвятив себе серед іншого й побожній праці. Але питання взяли до своїх рук православні єпископи. Нарікаючи на податки, що їх вимагав Константинополь, автономію, надану братствам, і боячись діяльності патріарха Московського, що послідовно підточував їхній авторитет, вони примирилися зі своїми римськими колегами. На чолі з митрополитом Михайлом Рогозою, луцьким єпископом Кирилом Терлецьким та Іпатієм Потієм, колишнім берестейським каштеляном, а тепер володимирським єпископом, вони написали листа папі. Від ім'я всіх вірних вони просили прийняти їх до лона Римської церкви. 23 грудня 1595 р. у соборі Св. Петра в Римі папа Климент VIII врочистою месою відсвяткував задовільну відповідь на це прохання. Тим часом у країні наростав спротив. Коли в Бересті 8 жовтня 1596 р. зібрався спільний собор двох православних провінцій, єпископи вже не мали одностайності. Рогоза прочитав папську булу про кінець розколу і очолив процесію до

римської церкви Благословенної Діви. Потім він прийняв делегацію римського духівництва в православній церкві Св. Миколая й вислухав радісну проповідь Петра Скарги, єзуїта — сповідника короля. Незгідні єпископи зібралися в одному з приватних будинків. Князь Острозький з армією священників, ченців і вояків прибув учасно, щоб почути, як архімандрити Києво-Печерської лаври, Пінського і Супрасльського монастирів разом з посланцями Константинополя проklinають усіх, хто “зрадив нашу матір, грецьку церкву”. День закінчився взаємними відлученнями від церкви. З погляду Рима Берестейський собор підтвердив Акт про унію. З погляду православної церкви в Константинополі та Москві то був акт розколу¹³.

Релігійні нарікання поєднувалися з соціальними і політичними. Наддніпрянські козаки не визнали Берестейської унії. Повстання Наливайка 1596 р. було першим із багатьох, яке виправдовувало себе захистом православної віри від католицького поневолення. Наливайка, страченого у Варшаві як політичного зрадника, в Україні памятають як мученика за віру.

Отже, православні поділилися. Та частина духівництва, яка прихилилася до унії, зберегла слов'янський обряд, окрему ієрархію і право одружуватись, проте визнали римську доктрину євхаристії, верховенство папи й дисципліну ватиканської курії. Члени цієї “греко-католицької церкви слов'янського обряду” були відомі в Речі Посполитій як *unici*, уніати. В очах Константинополя вони були схизматики, а Москви — зрадники. Ті, хто не визнав унії, були відомі в Польщі як *disunici*. Вони належали до “греко-православної церкви слов'янського обряду”, і їх разом з протестантами зараховували до *dissidentes in religione*. Майже сорок років їм відмовляли в будь-якій формі офіційного визнання.

Заворушення серед православних, спричинені Берестейським собором, не вщухали. Гіркі почуття, сформовані під час цього періоду релігійних суперечок, безперечно загострили політичний конфлікт наступних років. Уніати боролися з православними, причому обидві групи боролися за збереження незалежності від римо-католицької ієрархії. Їхнє становище яскраво зобразив Мелетій Смотрицький у своєму “Треносі, тобто Плачі Східної церкви” 1610 р. Попервах у південно-східних провінціях відбулася низка справжніх битв, так званих “війн дяків”, коли уніати і православні сперечалися за контроль над посадами і майном православної церкви. В північно-східних провінціях такі самі конфлікти сягнули вершини своєї інтенсивності, коли був убитий уніатський архієпископ полоцький Йосафат Кунцевич. Архієпископ Кунцевич був аж ніяк не мирним чоловіком і брав участь в усіляких утисках, зокрема забороняв православним селянам ховати своїх мертвих в освяченій землі, і ця кривда була найдошкульніша з-поміж низки дрібних упосліджень. Смерть єпископа обурила Рим, зате заспокоїла його власну єпархію. Невдоволення наростало і внаслідок категоричної відмови Сигізмунда III схвалити єпископські призначення єрусалимського патріарха Феофана. Саме з цієї причини 1620 р. і спалахнуло козацьке повстання.

Але з часом розгорнулася набагато важливіша боротьба. І уніатська, і православна церкви, втративши надію на подолання розколу, почали зміцнювати

свої окремі ідентичності й формулювати власні доктрини. В цій діяльності з православного боку видатну роль відіграв Петро Могила (1596—1647), православний митрополит київський. Могила належав до князівської молдавської родини, доля якої була тісно пов'язана з балканськими авантюрами Замоїського. Його дядько Ярема, двоюрідний брат Костянтин, батько Симеон і старший брат Михайло — всі вони в різні часи претендували на титул господаря і трони чи то Молдавії, чи то Валахії. Сам він замолоду служив у польському війську, а 1621 р. під проводом Ходкевича брав участь у Хотинській битві. 1627 р. він пішов у монастир Печерської Лаври в Києві й через п'ять років став митрополитом, все життя будучи противником унії. Заснувавши 1632 р. Могилянську академію, він швидко перетворив її у видатний центр православного богослов'я, конкурента місцевого єзуїтського колегіуму й перший осередок вищої освіти у східнослов'янському світі¹⁴. Його зусиллям дуже посприяло те, що уніати зазнали поразки в боротьбі за повні політичні права. Всупереч пунктам первісної угоди, уніатських єпископів ніколи не допускали до Сенату Речі Посполитої. Уніатське духовництво і шляхта були зведені до статусу другорядних католиків, і це ставило їх перед постійною кризою свідомості. Їхнє число поступово зменшувалося, бо вони почасти переходили до католицизму, а почасти поверталися до православ'я. В середині XVII ст. успіхи католицької Реформації були вже врівноважені паралельним відродженням православ'я. 1633 р. після тридцяти семи років переслідувань православна ієрархія нарешті офіційно відновила свої попередні позиції.

Але попереду був новий політичний клопіт. Тільки-но православна церква захистила свої позиції від уніатського нападу і обстоювала право на толерантне ставлення до себе в Речі Посполитій, вона почала відчувати імпульси з Москви, яка намагалася змінити традиційні православні обряди й перетворити православ'я в московську державну релігію. В середині XVII ст. давня греко-православна церква слов'янського обряду була на порозі перетворення в Російську православну церкву. 1648 р. початок козацьких війн відокремив найсхідніші провінції Речі Посполитої від решти країни. 1654 р., коли козаки Хмельницького визнали верховенство царя, а отже, й прямий контроль московського патріарха над православним населенням своїх великих завойованих територій, патріарх Никон реформував літургію. 1662 р. й сам Київ був окупований царським військом. Зрештою, 1667 р., коли згідно з Андрусівським перемир'ям, уся правобережна Україна потрапила під постійний московський контроль, цар Олексій відкинув Никона, проте не його реформи, й підпорядкував православну церкву державній владі. Отож православні вірні були змушені вибирати між підпорядкуванням новій Никоновій літургії й новій російській дисципліні і збереженням давніх поглядів; у такому разі Москва трактувала їх як розкольників. Результатом став великий розкол, що мав тривалі наслідки. Старовіри, звичайно, були випхані в прикордоння, де царська політика не так легко могла досягти їх. Коли 1667 р. провели нову демаркаційну лінію, два осередки старої віри — Стародуб і Ветка на північ від Києва — поступилися новим далі на захід¹⁵. З другого боку, ті православні громади Речі Посполитої,

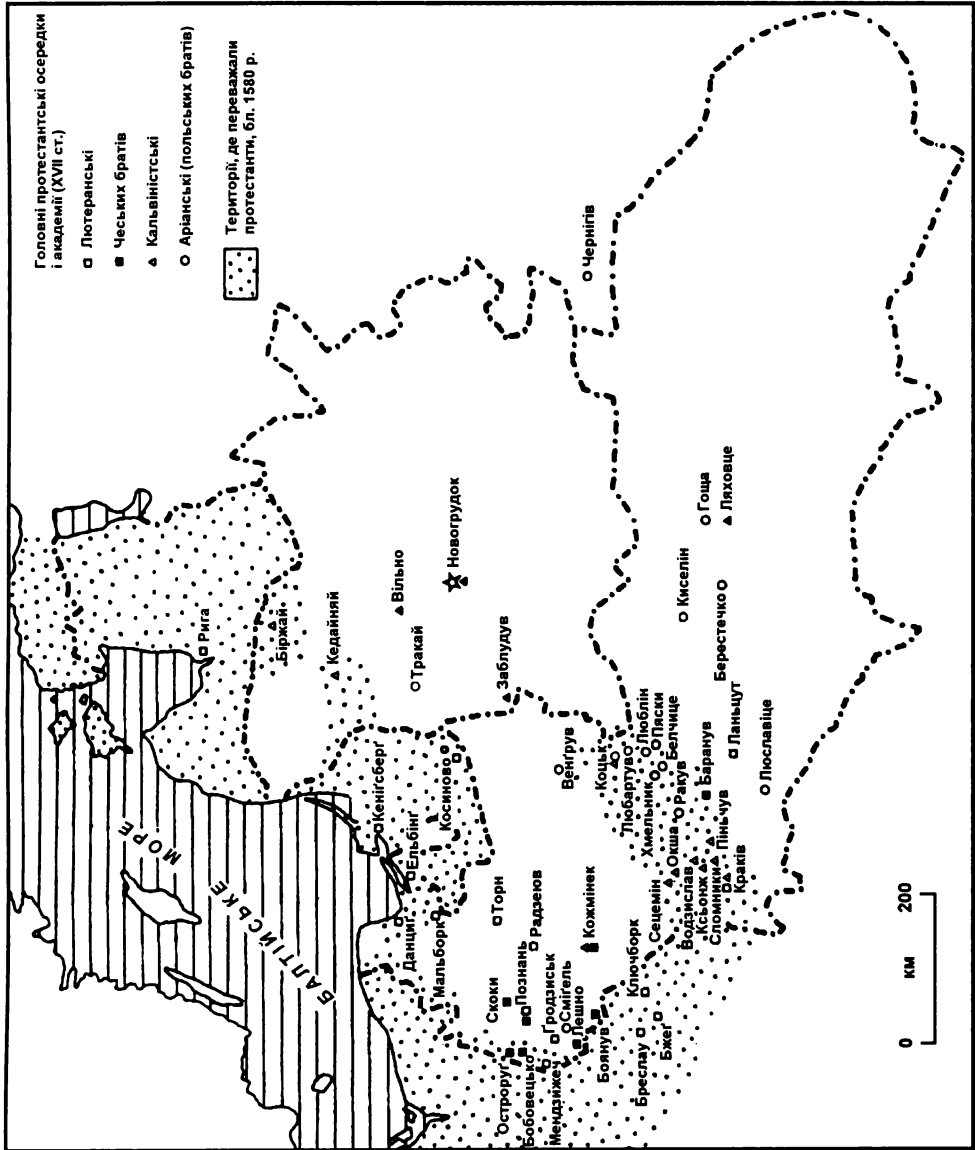
які визнали реформи й супровідну їм московську дисципліну, поступово пересувалися туди, де дотримання православ'я було автоматично пов'язане зі сподіваннями на вхід коли-небудь до складу Російської імперії.

Але, незважаючи на дедалі більший розкол між православними і католиками Польсько-Литовської держави, складність їхніх взаємовідносин не слід перебільшувати. Навіть через багато років після Берестейської унії траплялися видатні представники православної віри, які намагалися бути вірними підданими Речі Посполитої і палко обстоювати релігійну гармонію. Такою людиною був, скажімо, Адам Кисіль (1600—1653), спершу брацлавський, а потім київський воєвода. Діставши освіту в академії в Замосці в душі гуманізму й толерантності, він був утіленням поміркованості. Саме Кисіль переконав молодого короля Владислава IV відновити православну ієрархію і саме Кисіль усю свою довгу політичну кар'єру був природним посередником між королівським двором і козаками. Те, що сучасні українські історики інколи ганьблять його як відступника, тільки увиразнює факт, що за його життя в руському православ'ї було багато різних течій.

Фрагментація православної церкви мала своє відображення в житті провідних православних родин, чимало яких припинили дотримуватись якоїсь визначеної конфесії. Сам князь Костянтин Острозький був одружений із католичкою Тарновською. Його спадкоємець князь Януш був католиком, що заповів родинні маєтки лицарям-госпітальєрам. Двоє з його трьох синів були католики, а третій — православним; Одна з його доньок вийшла за Кшиштофа Радзивіла, прозваного Блискавкою, кальвініста й литовського гетьмана; друга вийшла за Яна Кішку, найбагатшого аріаніна Великого князівства. Всі головні лінії родин Радзивілів, Ходкевичів, Сапіг, Паців і Вишневецьких стали протестантами. Сянгушки, Чарториські, Четвертинські та Огінські перейшли з православ'я в католицизм. В історії багатьох православних родин навернення до кальвінізму в XVI ст. правило за перехідний місток до їхнього навернення до католицизму в XVII ст.¹⁶

Протестантська громада теж воювала на кількох фронтах. Лютеранство здебільшого обмежувалося містами, де жило багато німців. Натомість кальвінізм приваблював шляхту. Але й кальвіністи не мали єдності між собою. 1562 р. тривала суперечка між консервативним крилом і радикальним призвела до розколу. Радикали відокремились і — як "аріани" — здійснили в Європі найдавніший і найповніший експеримент із повернення до первісного християнства. (Див. карту 11).

Після того, як 1526 р. Сигізмунд I придушив повстання в Данцигу, а 1577 р. Стефан Баторій зазнав невдачі в боротьбі з цим містом, лютерани понад століття мали реальний захист від зовнішнього втручання. Захищені хартіями міських прав та привілеїв і королівськими обіцянками виявляли толерантність, що їх дали спершу Сигізмунд-Август, а потім Баторій, бюргери-лютерани мали тепер свободу віровизнання. Їхня інтелектуальна діяльність знайшла собі вже готовий осередок у Кенігсберзькому університеті, що його заснував 1544 р. Аврам Кульвеч (*Culvensis*, 1510—1545), литовський утікач з Вільна, і в славет-

Карта 11. Осередки Реформації в Польсько-Литовській державі

ній гімназії в Данцигу. Мали вони й покровителів — спершу Бону Сфорцу, а потім Анну Вазу, протестантку й сестру Сигізмунда III. Якщо й виникав якийсь спротив, він був спрямований проти католиків не меншою мірою, ніж проти кальвіністів. Але, всупереч створеним згодом враженням, процвітав дух екуменізму. У цьому аспекті історія міста Торн править за найкращий приклад, який ілюструє, що тривалу гармонію швидко поглинає забуття, тоді як сенсаційне лихо дбайливо пам'ятають протягом століть. 1595 р. в цьому здебільшого німецькому місті відбувався протестантський собор, скликаний для підтримки Варшавської конфедерації. 1645 р. в ньому відбувся міжконфесійний *colloquium charitativum*, колоквиум любові, скликати який запропонував король Владислав IV. Кілька місяців протестантські й католицькі теологи в атмосфері стриманості і взаємоповаги обговорювали свої теологічні й практичні відмінності. Хоча і не дійшовши ніяких остаточних висновків, вони довели, що християнське милосердя все-таки може брати гору над сектантським святенництвом. 1674 р. один іспанський дипломат, що навідав Торн по дорозі на вибори Собеського, з радісним подивом описав побачене:

“У цьому місті, як і в решті провінції... дозволено вільно дотримуватися двох релігій — католицької і лютеранської. Лютеранам належить більшість місцевих церков, натомість католики мають дві церкви, одну домініканську, а другу єзуїтську, де вони виконують божественні обряди з великою пишнотою та врочистістю... Проте всі живуть у великій гармонії одне з одним, без суперечок і дискусій із питань віри, і це найкращий спосіб зберегти мир”¹⁷.

Ніхто не міг передбачити, що один-єдиний інцидент, який стався через п'ятдесят років, навіки затаврує місто Торн католицьким фанатизмом.

Торн був одним з тих німецьких міст, де окремі привілеї були визначені Актом про інкорпорацію Королівської Пруссії 1454 р., і окремо підтверджені Оливським договором 1660 р. Кількість німців-лютеран у місті значно перевищувала кількість католиків. 16 липня 1724 р. католицька процесія на честь Богородиці була порушена бійкою між студентами-єзуїтами і кількома лютеранами, що були на вулиці. За словами єзуїтів, бійка почалася тоді, коли один бюргер-лютеранин почав вигукувати образи й не зняв капелюха, коли проходила процесія, тож один студент зняв його силоміць. А за словами лютеран, студенти наказали бюргерам стати на вулиці навколішки. 17 липня почалися повномасштабні заворушення. Католики, не домігшись визволення товариша, якого заарештував бургомістр, почали хапати лютеранських заручників. У відповідь міська юрба напала на єзуїтський колегіум, обдерла його і спалила всі меблі на площі. Провина за це, на думку єзуїтів, лежала передусім на міській управі, що потурала діям юрби. На думку лютеран, завинили самі студенти, що вчинили бешкет із шаблями в руках і стріляли з колегіуму по варті, яку послав бургомістр, щоб захистити його. Як розповідали серед польських католиків, найбільшої образи завдало спалення статуї Богородиці, начебто з криками: “А тепер, бабо, порятуй себе!”. Згодом, за позовом єзуїтів, жителі Торна були звинувачені в бунті в канцлерському суді Варшави, і 16 листопада проти них ухвалили вирок. Бургомістрові Реснеру і його заступникові Черніху

присудили відтяти голову, бо вони “знехтували свої посадові обов’язки, таким чином потураючи бунтові й заворушенням серед населення”. Бюргери Гардер, Моаб і тринадцятеро інших теж мали бути страчені “як перші напасники на єзуїтський колегіум”. Двох інших — Карвізе й Шульца — за наругу над Святою Дівою мали покалічити, четвертувати і спалити. Далі йшов довгий список штрафів, вигнання і конфіскацій. Ніяких апеляцій не дозволили. Наприкінці місяця в Торн із полком вояків прийшов хелмнський воєвода Якуб Рибінський і почав виконувати вироки. Засудженим пообіцяли помилування, якщо вони повернуться до католицизму. На світанку 7 грудня 1724 р. відтяти голову бургомістрові Реснеру. Його останні слова були такі: “Задовольніться моїм тілом, моя душа належить моєму Спасителеві”. Згодом колесом, батоном і вогнем почали катувати жертв. Врятувалося двоє: Гейдер, що вже під шибеницею повернувся до католицизму, і Якуб-Генріх Черніх, заступник бургомістра, отримавши особисте помилування короля Польщі. Лютеранську школу, каплицю і друкарню передали католицькій церкві. Отак скінчилося “Торнське заворушення”, *der Thorner Blutbad*. У польських підручниках історії про нього згадують дуже рідко. В протестантській Європі, надто в Англії, — це єдина подія, за яку пам’ятають назву міста, де народився Коперник.

У Лондоні Торнське заворушення стало величезною сенсацією. Ще 2 грудня, до страт, король Пруссії написав Георгу I листа, щоб розпалити почуття англійців. “Лють римського духівництва, — писав він, — сягнула такої сили, що тепер воно намагається не тільки цілковито зруйнувати місто Торн, а й знищити всіх іновірців у королівстві”. В січні вся країна кипіла обуренням. Газета “*The Historical Register*”, головне джерело закордонних новин у Лондоні, подала найдокладнішу інформацію, старанно забезпечену з ласки Берліна. Читачі того видання ознайомилися з текстом Оливського договору; з “Розповіддю Торнської влади про заворушення, яке сталося в липні цього року”; з “Підсумком Торнської справи, опублікованим у Берліні німецькою мовою”; з “Статутами польсько-литовського сейму за 1724 р.” і з усією кореспонденцією прусського короля з їхніми королівськими величностями Польщі, Британії, Росії, Данії, Швеції, Франції, Сардинії та імперії. Найцікавіше те, що читачам подали й кілька “правдивих і точних католицьких повідомлень” про ту справу, добре відпрепарованих так, щоб справити протилежний ефект, ніж той, який мали на увазі їхні начебто автори-єзуїти. Для остаточної зрозумілості англійський видавець додав і свої слова:

“Хто може читати без обурення це страшне повідомлення... не пригадавши безбожних доктрин того Пекельного товариства?... Листа Його Величності короля Пруссії... досить самого по собі, щоб зруйнувати всяку довіру... до єзуїтів, яких справедливо звинувачують, що вони спровокували це заворушення, щоб... очорнити дії протестантів і звинуватити їх у страшних насильствах”.

Хоч хто там мав слушність чи був винен у самому заворушенні, немає сумніву, що Пруссія послідовно використовувала його для своїх лихих цілей. Протягом десятиліть Гогенцолерни намагалися підмовити німецькі міста Королів-

ської Пруссії, щоб вони зреклися своєї вірності Речі Посполитій. Вони ревно перебільшували нарікання лютеранської протестантської громади й поширювали їх по всій Європі. Вони постійно спонукали росіян — якщо ті потребували спонукань — вдаватися до таких самих дій відносно православних. Вони вербували собі агентів у Торні та в інших містах. Для них заворушення 1724 р. було дарованою небом нагодою. А для шляхти Речі Посполитої то була остання з низки провокацій, яка спонукала її до фатальної відплати. Протягом усієї Великої Північної війни (1700—1721 рр.) шляхтичі бачили, як країну розривають різні внутрішні фракції й закордонні напасники, кожен з яких конкурував за покровительство над “дисидентами”. Вони були свідками явної нетолерантності передусім з боку всіх тих оборонців релігійної толерантності. У своїй безпорадності вони почали вдаватися до спалахів непоміркованості, які шкодили їм самим. 1717 р. сейм вирішив обмежити права іновірців, а 1718 р. вигнав зі своїх лав останнього посла-некатолика — кальвініста Анджея Пйотрковського. Відповідь на ці дії з’ясувалася згодом, коли шляхта дізналася, що лютеранський собор Речі Посполитої, спокійно дискутуючи за привілейованими мурами Данцига, відкрито закликав до втручання іноземних держав, щоб покласти край “утискам іновірців”. Взірцеве покарання торунців вочевидь мало дати науку лютеранам. Наголошуючи на адміністративному характері злочину бургомістра, вони прагнули наголосити на потребі в громадянському послуху. Звісно, те покарання мало протилежний наслідок. Воно розпалило релігійні пристрасті, які намагалося стримати, й дало сусідам Речі Посполитої привід утручатися, який існував аж доти, доки не знищили саму Річ Посполиту¹⁸.

Кальвіністська громада стала політичним питанням значно раніше. На землях корони вона набула широкої підтримки з боку середньої шляхти, яка намагалася зберегти свою незалежність від патронату великих родин і нарікала на багатство і вплив єпископів. У великому князівстві кальвінізм привабив навіть наймогутніших магнатів, які вбачали в ньому засіб обминути вплив католицького і православного духовництва. Невдовзі після своєї появи в середині XVI ст. кальвінізм мав уже кілька безпечних осередків у маєтках Лещинських у Лешні, Олесницьких у Пінчуві, Радзивілів у Вільні, Кедайняї і Слуцьку. У результаті королівський указ проти ересі від 12 грудня 1550 р. лишився мертвою буквою. Відтоді кальвінізм швидко завойовував позиції. 1554 р. перший кальвіністський собор королівства у Сломниках дозволив шляхтичам не платити десятину римській церкві, а лишати її у своїх кишнях. 1555 р. на сеймі в Пйотркуві Рафал Лещинський і Ієронім Оссолінський висловили думку про можливість створення національної церкви під проводом Сигізмунда-Августа. 1556 р. в Пінчуві зібрався перший об’єднаний собор Польщі і Литви. 1558 р. кальвіністи в сеймі мали досить сили, щоб кинути виклик праву єпископів засідати в Сенаті. Протягом наступних двох десятиліть вони становили одне з найвпливовіших угруповань у політичному житті, підпорядкувавши собі десь 20 % шляхти і становлячи абсолютну більшість серед світських членів Сенату. Надто активними кальвіністи були в русі за виконання. З ініціативи Яна

Ласького (1499—1560), небожа недавно померлого примаса з тим самим прізвищем, кальвіністи справді намагалися зайняти панівні позиції в державі. Мить їхнього успіху настала 1565 р., коли король офіційно заборонив своїм старостам виконувати постанови церковних судів у справах віри, спрямовані проти шляхти, і 1573 р. під час Варшавської конфедерації, що здебільшого була їхнім витвором. Але вже тоді кальвіністи почали стишувати свої претензії. Глибоко поділені між собою в питаннях доктрини і дисципліни, вони, як і католицькі реформатори, обмежувалися захистом уже здобутих позицій і поширенням своїх поглядів завдяки освіті та видавничій діяльності.

Поділ у таборі кальвіністів існував від самого початку, і його живило строкате походження його членів. Кілька спроб виробити доктрину, прийнятну для всіх, зазнали невдачі. 1555 р. декларація про союз із чеськими братами породила не менше невдоволення, ніж підтримку. Наступного року в Пінчуві тимчасова пропозиція Ласького запровадити якийсь варіант Меланхтонового “Аугсбурзького визнання” вочевидь мала примирити непримиренне. 1562 р. на другому об’єднаному соборі в Пінчуві пропозиції радикалів виявились неприйнятними для більшості учасників. Меншість тоді відокремилась і заснувала свої окремі секти. Формально засуджені Женевою, вони ніколи не повернулися до лона кальвінізму. Солідарність польських кальвіністів була знищена назавжди.

У сфері культури кальвіністам належать кілька видатних досягнень. Хоча Новий Заповіт уже був перекладений польською і литовською мовами в Кенігсбергу, Берестейська Біблія, яку 1565 р. опублікував Миколай Радзивіл, була великою віхою на шляху розвитку польської мови. Праці Миколи Рея (1505—1569) і Ципріяна Базилика (1535—1592), перекладача та автора гімнів, були важливим внеском кальвіністів до літератури Золотої доби. Первісна кальвіністська академія в Пінчуві, відома як Сарматські Афіни, вела перед у вивченні таких світських предметів, як математика, природничі науки, історія, етика й сучасні мови, якими славилися всі протестантські школи. Кальвіністські публіцисти, серед яких заслуговують згадки Франческо Станкарі (1501—1574), професор гебрайської мови в Ягелонському університеті, і Анджей Волян (п. 1610), секретар Миколи Радзивіла, підтримували високий рівень науковості в публічних дискусіях своєї доби. Покровителі кальвіністів, зокрема Лещинський у Польщі й Ходкевич, Сапіга, Дорогостайський, Зенович та Соколинський у Литві, конкурували з Радзивілами й давали важливий стимул освіті й усім мистецтвам.

Натомість польські сектанти справили своєрідний вплив на релігійне життя, але завдяки не своїй численності, а оригінальності своїх соціальних експериментів і теологічних доктрин¹⁹. Відомі під різними назвами як аріани, антиринітарії, унітарії, польські брати, раков’яни, пінчов’яни, социніани, самосатеніани, фарнов’яни, сабеліани, будниківці, теїсти, дитеїсти і тритеїсти, вони дотримувалися різноманітних релігійних поглядів і об’єднань, що й пояснює таке приголомшливе розмаїття назв. Їх об’єднувало тільки відкидання догмату про Трійцю і утвердження абсолютного права на свободу думки. Певне число

антитринітаріїв зібралось в Кракові близько 1550 р. в протестантські дискусійні групи, що їх організував корсиканський сповідник королеви Бони Франческо Лісманіно. Серед них були голандець Адам Пастор, Жорж Бландрата, п'ємонтський лікар королеви Бони, і Леліо Соццині, втікач з Венеції та Цюриха. Вони підтримували зв'язки з групою моравських анабаптистів, що оселились у Карпатах, і з такими самими групами з Трансильванії. В 1550-х роках їхні ідеї розвинули у своїх працях Пйотр з Гоньондза (*Gonesius*, 1530—1572) на Підляшші, чий "дитеїзм", сформульований у праці "*De Filio Dei*" ("Про сина Господнього", 1556), заперечував існування Святого Духа; Гжегош Павел з Бжезин (1525—1591), що у своєму трактаті "*O prawdziwej śmierci...*" ("Про реальність смерті", 1564 р.) сумнівався в існуванні потойбічного життя; Симон Будний (1530—1593), чий "нонадорантизм", викладений у праці "*O przedniejszych chrystiańskiej wiary artykułach*" ("Про перші принципи християнської віри", 1576 р.), вважали за найсмівлівішу тезу сторіччя; Марцин Чехович (1532—1613) з Любліна, що у своїй праці "*Rozmowy chrystiańskie*" (1575 р.) проповідував соціальну рівність і засуджував порочність приватної власності, а над усе Фаусто Соццині (*Socinius*, 1539—1604), небіж Леліо; після публікації трактату "*De Jesu Christo Servatore*" ("Про Ісуса Христа, Господнього слугу", 1598 р.) його автора вигнали з Кракова. Вирішальна мить настала в 1569—1570 рр., коли, вже відколовшись від головної течії кальвінізму, сектанти відмовилися брати участь у Сандомирській згоді (компромісному єднанні) та в об'єднаному протестантському фронті проти Контрреформації. Потім деякі з них і далі йшли своїми самотніми стежками, але чимало з них зібралось в місті Ракуві в Малопольщі, де під захистом Миколая Сеницького (1521—1582) польські брати заснували славетну комуну. Скасувавши відмінності рангу і стану, вони цілком відокремились від суспільства, відмовилися від послуху державі й дотримувалися норм фізичної праці, спільної власності, абсолютної рівності й пацифізму. Вони набули слави завдяки своїй академії, що на початку XVII ст. могла похвалитися понад тисячею учнів і з Польщі, і з-за кордону; невтомній друкарській діяльності, а надто катехізисові, що мав багато перевидань і був перекладений майже кожною європейською мовою. Сучасні вчені вивчають життя польських братів із цікавості до праісторії сучасного комунізму, але людей тієї доби здебільшого цікавив теологічний аспект. В очах християнської Європи — і католицької, і православної, і протестантської — той Ракувський катехізис дуже відгонив блюзнірством. Його можна було вважати за основоположний текст не просто унітаризму зокрема, а й радикального мислення взагалі. Скажімо, в Англії перші латинські видання циркулювали потай серед теологів (видання Москоровіуса 1609 р. було присвячене королю Якову I). Проте популярне англійське видання 1652 р., опубліковане в Амстердамі, накликало гнів навіть Кромвелевого "охвістя" від парламенту, що наказало шерифам Лондона та Мідлсексу вилучати всі примірники і спалювати їх. Вісім розділів праці були складені у формі Платонових діалогів, і найбільший гнів породжували, здається, місця, де йшлося про божественність Христа:

*“Interrogatio: Quid est Iesus Christus, filius Dei?
Responsio: Est Homo, mediator noster apud Deum”**.

А також про єдність Бога, на відміну від Трійці:

“3. Що належить до сутності Бога і є просто необхідним для спасіння?

В. Ось що: те, що Бог існує; те, що він єдиний, те, що він вічний; те, що він досконало справедливий, досконало мудрий і досконало могутній.

...

3. Хто ця єдина божественна постать?

В. Бог, отець нашого Господа Ісуса Христа.

3. Як ти доведеш?

В. Найочевиднішим свідченням Святого письма. Адже сам Христос у Євангелії від Іоанна, 17, 3, сказав: “Життя ж вічне — це те, щоб пізнали тебе, єдиного Бога правдивого...”

3. Але християни загалом вважають, що не тільки Отець, а й Син і Святий Дух є постатями Одного Божества.

В. Я знаю це, але вони тяжко помиляються, формулюючи аргументи на користь цього твердження на основі Святого Письма, яке вони хибно розуміють”²⁰.

У Польсько-Литовській державі існування польських братів (аріан) виявилось суворим випробуванням для нахвалень Речі Посполитої, що вона є “придулом толерантності” в Європі. Аріани, природна річ, як єдина секта, яку вивели за рамки Сандомирської згоди, мали бути оборонцями релігійної свободи. Не випадково, що найпалкіший захист принципу толерантності — *“Vindicia pro religionis libertate”* (“Виправдання свободи релігії”, 1637 р.) — написав Ян Крель (1590—1633), ректор Ракувської академії. Але переслідування аріан було вкрай нерегулярним. Спрямовані проти них дії церковної влади обмежувалися тільки тим, що вони переходили до маєтку котрогось іншого з-поміж прихильних шляхтичів. 1582 р., коли голова кальвіністів Малопольщі прокляв Будного, той заховався в Яна Кішки в Луцьку. 1618 р., коли найважливіший аріанський центр у Литві в Новогрудку був закритий королівським указом, його членів прийняв Рафаель Кос (1590—1633), і навіть 1638 р., коли Ракувську академію закрили з наказу сейму після того, як деякі з її студентів нерозумно знищили хрест, що стояв неподалік край дороги, польські брати виконували свою місію в інших районах Речі Посполитої.

За таких обставин справді було дуже рідкісним явищем, щоб хтось заплатив за віру власним життям. Молодий італієць Франкус де Франко (1585—1611), страчений у Вільні за звинуваченням у блюзнірстві, становив виняток, а Іван Тишкович, якого спіткала така сама доля й того самого року у Варшаві, був другим винятком. Тишкович жив у Бельську на Підляшші, місті, що належало тоді королеві Констанції родом з Австрії. Він був аріанин, русин за національністю і став, мабуть, жертвою місцевої вендети. Він походив із заможної купецької родини й був недавно призначений збирачем міських податків. Місцева влада стала розслідувати його діяльність тільки тоді, як почувла, що він планував збудувати в місті аріанський храм, і приводом для неї був факт, що

* “Запитання: Хто такий Ісус, син Божий? Відповідь: Він людина, наш посередник перед Богом”.

його призначили на посаду, а він не склав потрібної присяги. За словами свідків, присутніх на допиті, Тишкович сказав, що не визнає Трійці й не знає, що це, бо про неї у святому Письмі нічого не сказано, а визнає єдиного Бога. Згідно з протоколом суддів, писар повідомив, що Тишкович начебто говорив, що “Трійця — не Бог” і що “він не знає, що це: чоловік або жінка”. Під час розгляду апеляції до коронного суду в Любліні дії суддів були визнані неналежними. Але справу оживив напад на будівлю суду в Бельску, здійснений гуртом озброєних прихильників Тишковича — і католиків, і аріан. Цього разу позов подали до приватного суду королеви, і міський голова Бельська, скориставшись вочевидь фальшивими свідченнями, повернув вирок проти нього. У вересні маршалок сейму у Варшаві особисто запевнив, що Тишковича виправдають. Проте 7 жовтня 1611 р. канцлерський суд у Варшаві засудив його до штрафу 500 грошей, конфіскації майна та вигнання. Тишкович вирішив боротися далі. На лихо і попри інший несприятливий для нього судовий позов, де йому загрожувала смертна кара, він уперто лишався в столиці. Випущеного під заставу, його заарештували у брамі королівського замку, коли він прийшов, щоб особисто прочитати остаточний вирок. З наказу королеви смертний вирок підтвердили. В п’ятницю 16 грудня 1611 р. на Ринку Старого міста Тишковича стратили публічно. Спершу йому відрізали язик як кару за блюзнірство. Потім його тіло розпиляли навпіл на знак бунту. Потім відтяли руки і ноги на знак паплюження. Нарешті, задля спасіння вічної душі, його рештки спалили²¹.

Чеські брати дотримувалися курсу, що в багатьох аспектах був паралельний курсові їхніх польських колег. Переслідувані на землях Габсбургів від середини XVI ст., вони зверталися до гуситської традиції і до збереження чеської культури. Спершу (1550 р.) вони оселилися в Лешні у Великопольщі, коли з сусідньої Моравії після початку Тридцятилітньої війни прибуло кілька сотень родин. 1628 р. колонія дала притулок видатному педагогові Янові Амосові Коменському (*Comenius*, 1592—1670), що, ставши ректором академії в Лешні, підвищував її рівень до наукового центру європейського значення. Відомі під різними назвами як *Unitas Fratrum*, або *Polska Jednota* (союз чеських братів у Польщі), а згодом як Моравська церква, чеські брати уникали унітаристських доктрин і завдяки цьому мали змогу ділитися плодами спілкування не тільки з місцевими кальвіністами, а й з протестантськими церквами за кордоном, зокрема й англіканською церквою. Водночас вони поділяли чимало плебейських і радикальних соціальних поглядів польських аріан, а в 1650-х роках вони поділили разом з ними й вигнання. 1656 р. жителів Лешна запідозрили у добровільній співпраці зі шведами, і, коли місто відмовилося видати шведську залогу, польське військо спалило його. Коменський разом з багатьма своїми спільниками емігрував до Голандії. Але навіть у цьому випадку релігійна громада вижила за тяжких обставин. Академія була відбудована 1662 р. завдяки англійській передплаті, але 1707 р. росіяни вдруге спалили її. Особливі протестантські зв’язки академії були втрачені, коли її покровитель Станіслав Лещинський на вернувся до католицизму і продав свої маєтки родині Сулковських, проте вона була центром польської освіти до 1824 р.²²

Британські зв'язки польської Реформації стали причиною багатьох коментарів і чималого подиву. Скажімо, кар'єра Яна Ласького навіть стала предметом кількох наукових розвідок. Як *"John O'Lasco"*, він був священником церкви протестантів-чужинців у монастирі ченців августинців у Лондоні за Едварда VI і здійснив вирішальний вплив на текст молитовника *"Book of Common Prayer"*. Інші контакти менш відомі. Невдовзі перед від'їздом Ласького 1553 р. якийсь невідомий поляк у Лондоні написав найдавніший трактат польською мовою, який видали в Англії: *"Rzecz Pana Jana Księcia Nortumberskiego"*, що була перекладом публічного зречення віри під шибеницею Джона Дадлі, герцога Нортумберлендського, тестя леді Джейн Грей. На додачу до звичайного потоку випадкових подорожніх, в Лондоні були й поляки, зокрема Богуслав Лещинський 1633 р. і Данило-Ернест Яблонський (*Figulus*, 1660—1741), онук Коменського, в 1680—1683 рр., що з релігійних міркувань обрали навчатися в Оксфорді. Так само й у Польсько-Литовській державі знайшли собі притулок кілька вигнанців з Великої Британії. За врядування королеви Єлизавети Катерина Брендон, герцогиня Сафолкська, та її чоловік Ричард Берті знайшли собі дах над головою в Радзивілів у Несвіжі. На початку XVII ст. в Речі Посполитій оселилася велика кількість шотландців. Шотландці-католики тяжіли до таких єпархіальних міст, як Хелмно, де й досі можна бачити їхні могили та пам'ятки; протестанти оселялися або в Данцигу, або в Торні, або в таких кальвіністських центрах, як Слуцьк або Кедайняй у Литві. Один шотландський іммігрант, Джон Джонстоун (1603—1675), що народився в Замтері (Шамотулах) у Великопольщі, вчився в Лешні, а потім Лейдені, Сент-Андрусі й Кембриджі. Тієї самої доби були й англійські студенти, скажімо, Томас Сейджет, у Ракуві. За словами професора Кота, "англо-польські культурні взаємозв'язки не були ані численні, ані тривалі, проте мали свої цікаві й важливі моменти"²³.

У німецьких містах Речі Посполитої існувало кілька суто німецьких сект. У Данцигу, Ельбінгу, Браунсбергу і Марієнвердері оселилися анабаптисти з Мюнстера, а нечисленні послідовники Каспара фон Швенкфельда (1490—1561) з Осига в Силезії знайшли собі притулок у Великопольщі.

Вірмени жили переважно на території Червоної Русі й були нащадками давньої торговельної громади. Вірменську церкву у Львові збудовано в XV ст.²⁴

Мусульмани Речі Посполитої походили здебільшого з татарських поселень на західних межах Великого князівства. Перші хвилі імміграції сталися за доби Ягелонів, наступні — 1658 р. після військових кампаній проти Пруссії. Хоча мусульмани не брали участі в засіданнях сейму, вони мали такі самі права у сфері військової служби, що й шляхта, і служили в лавах усіх польських армій аж до Другої світової війни. 1616 р., коли в країні було понад сто мечетей, католицькі єпископи зробили спробу охрестити дітей від змішаних шлюбів, а загалом мусульман не чіпали. 1939 р. у Польщі було шістнадцять мечетей. Рештки мусульман живуть і досі в районі Білостока²⁵.

У порівнянні з православними і протестантами єврейська громада жила у відносному спокої та мирі. Євреїв захищали найдавніші хартії релігійної сво-

боди, і поки вони дотримувалися суворої релігійної сегрегації, їх не тривожили намаганнями навернути їх. Римська церковна влада, звичайно, тішилася, коли євреї наверталися до католицизму, але дотримання юдаїзму саме по собі ніколи не становило злочину, хіба що у випадку християнських відступників. Один з дуже нечисленних випадків, коли жінку, Катажину Вейглову, спалили 1539 р. у Кракові на вогнищі за ересь, був, здається, спричинений не тим, що, як вважали давніше, буцімто вона була прихильна до відьомства чи лютеранства, а тим, що вона повернулася до юдаїзму, відкинувши своє попереднє навернення до християнства. Інколи були бунти проти євреїв, спровоковані прадавнім звинуваченням у здійсненні кривавих релігійних обрядів. Під час найтяжчого з таких інцидентів у Кракові 1637 р. загинуло вісім євреїв. 1667 р. у Кракові спалили за блюзнірство єврейського фармацевта Мататію Калагору. А загалом євреї стояли осторонь від сварок християн, маючи задосить власних релігійних аргументів, сект і суперечок²⁶.

З-поміж усіх єврейських сект Речі Посполитої караїми були найдавніші. Ця секта сформувалась у VIII ст. серед євреїв Сходу, в XV ст. караїми потрапили до Литви, куди їх привів з Криму великий князь Вітовт і оселив у Тракаї, що був відтоді їхнім головним осередком. У справах доктрини вони дотримувалися фундаменталістської позиції, вважаючи буквально тлумачення Старого Заповіту за своє єдине джерело одкровення. Чимало своїх обрядів вони перейняли в ісламу та з його інтерпретації Корану. За доби Реформації караїми мали спільні інтереси з радикальними протестантськими текстами, критично аналізуючи біблійні тексти. Цікаво, що найбільшим авторитетом і джерелом натхнення для польських антитринітаріїв у сфері дослідження біблійних текстів був Ісаак бен Авраам з Тракаї (1525—1586). Тракаї, власне, був природною лабораторією релігійного перехресного запліднення. Караїмська кенаса стояла на березі озера поряд із татарською мечеттю, католицькою церквою і уніатським монастирем. Антитринітарії почали з'являтися в 1570-х роках. Була серед них і група, яку зневажливо називали “необрізаними євреями” і яка дотримувалась ритуальних практик Мойсеєвого закону. 1582 р. до них приєднався Симон Будний, якого називали “найвидатнішим гебраїстом сторіччя”; належні йому грецькі та гебраїські анотації до його перекладу Нового Заповіту, опублікованого в Несвіжі 1572 р., стали сенсацією і для єврейських, і для християнських учених. Тієї доби Ісаак бен Авраам з гострою професійною цікавістю дослухався до суперечок між Будним і Чеховичем по слушність Святого Письма і ретельно реєстрував їхні аргументи задля власних цілей. Якщо антитринітарії нападали на традиційні християнські погляди, щоб довести, що Ісус Христос був природним виконанням пророцтв Старого Заповіту, караїмський мудрець, спираючись на ті самі вихідні позиції, доходив тепер протилежних висновків. Книжка його життя — *“Hizzuq Emunah”* (“Фортеці віри”) — мала спростувати основні постулати християнства й захистити караїмів від занецищення доктрини. Її історичні аргументи майже цілковито спиралися на “Хроніки” Бельського, а теологічні аргументи — на докладне порівняння текстів Берестейської Біблії, тлумачень Будного і Краківської Біблії 1575 р., що була

польським католицьким перекладом латинської Вульгати. Книжку опублікував посмертно в Італії 1585 р. учень автора Йосиф бен Мордехай га-Кводеш Малиновський. Тієї пори цей польсько-єврейський теологічний коктейль майже не привернув уваги зовнішнього світу, але з часом він перетворився у вибухову суміш. Перекладена латиною 1681 р., а згодом французькою і англійською мовами, ця книжка стала саме тією зброєю, якої так довго потребували пізніші покоління вчених-гуманістів, щоб висадити в повітря бастіони обскурантизму панівних християнських церков. Її докладно використав Вольтер, французькі енциклопедисти, деїсти в Англії, і тому її можна вважати за основоположний текст європейського Просвітництва і для праці *“The Age of Reason”* (“Доба розуму”) Томаса Пейна. На той час караїми в Литві мали вже багату літературну традицію. Коли після другого поділу Польщі вони опинились у складі Російської імперії, царський уряд підтримував їх і використовував як засіб боротьби з єдністю юдаїзму, тож вони процвітали аж до недавніх часів²⁷.

Але протягом XVIII ст. єврейські секти множились і самі собою. Спершу з'явився сабатеїзм, потім хасидизм і, нарешті, франкізм.

Сабатеїсти були послідовниками “псевдомесії” Саббатая Цеві (Забатая-Зебі), що помер в Албанії 1676 р. У Речі Посполитій вони мали певну кількість прихильників у південно-східних містах і на турецьких прикордоннях.

Натомість хасидизм зародивсь як масовий рух, що мав охопити майже половину європейських євреїв. Його засновник Ізраель бен Елізер, Баал Шем Тов (1700—1760), загальновідомий як БеШТ, почав свою кар'єру як зцілювач вірою в Меджибожі на Поділлі в 1740-х роках. Набувши широкої слави, він став викривати не просто доктрини рабинізму, а сам його дух і формалізм. Як і Лютер у християнському світі, він наголошував на “всюдисутності Бога” й доводив, що звичайні люди можуть безпосередньо спілкуватися зі своїм творцем, обминаючи й посередництво рабинів, і потребу глибокого вивчення Талмуду. Його спрямоване на відродження завзяття стало промінчиком надії серед дедалі більшого розпачу, що огортав прибиті нуждою неписьменні маси єврейського пролетаріату і глузувало з педантизму та елітаризму рабинів. У цьому аспекті БеШТа можна порівняти з його сучасником в Англії Джоном Веслі, засновником методизму. Згодом послідовники БеШТа цілковито розірвали зв'язки з ортодоксальним юдаїзмом і сформували свої окремі конгрегації, кожна зі своїм цадиком на чолі. Сам БеШТ не написав майже нічого важливого, проте його вчення зберегли й пропагували два його головні апостоли: Дов Бер (1710—1772), *Maggid*, або “Великий проповідник” з Мендзижечі (Мезерица) і Якув Йосиф га-Коген (п. 1769) з Полонного. Наприкінці сторіччя, коли екстатичні та духовні аспекти хасидизму, здавалось, виходять з-під контролю, сформувався раціональне крило руху. Воно відоме як “ХаБаД” (аббревіатура від гебрейських слів “мудрість”—“розуміння”—“знання”), й заснував його Шнеор Зальман бен Барух (1747—1812), що намагався дати хасидизмові міцнішу інтелектуальну основу. Внаслідок цього заходу лють і обурення ортодоксальних рабинів сягнули нових висот. Від миті скасування єврейської автономії 1764 р. вони були нездатні скоординувати ніяку політику захисту від шораз вищої

хвилі хасидизму. Арешт та відлучення хасидських проводирів у Вільні 1772 р. лише дискредитували самих рабинів. 1797 р., виказавши Зальмана царській поліції, вони тільки поглибили вже наявний поділ. Зальмана, як і багатьох революціонерів до нього й після нього, запроторили до Петропавловської фортеці в Санкт-Петербурзі, й він став мучеником. Була підготована сцена для тривалої боротьби між хасидизмом і його ортодоксальними “опонентами” — *Mitnaggedim*, що лютувала серед польського єврейства протягом усього XIX ст.²⁸

Нашим сучасникам найхимернішою з тих сект видаються франкісти. Янкель Лейбович (1727—1791), згодом відомий як Якуб Франк, здійснив одне з найуспішніших ошуканств у сучасній історії. Він народився в Королівці на Поділлі й більшу частину молодих літ прожив у Туреччині — в Салоніках і Смирні — як мандрівний купець-проповідник. Здається, він дотримувався практик сабатеїстів, доповнивши теологію Талмуду зороастрійськими термінами й фінансовим жаргоном. 1754 р. він начебто навернувся до ісламу, таким чином ступивши в слід свого “Вчителя” Саббатея Севі, що за дев’яносто років до нього утихомирив турецьку владу саме таким учинком. Згодом він повернувся на рідне Поділля й невдовзі мав гурт послідовників із переповнених гето прикордонь. Ортодоксальна єврейська влада розлютилася. Однієї зимової ночі 1756 р. вони заквапились до кам’янецького єпископа, щоб заскочити франкістів *in flagranti*, на гарячому. Вони натрапили на молитовні збори неофітів у селі Лянцкорона і, як сказано в повідомленні єпископа, побачили сцену грубої розпусти: “*Cantilenas impias, altas ac tripudia devotionibus intermiscentes, carnales commistiones distinctis cum uxuribus, consanguineis, imo et affinibus suis, Mosaicae renuntiendo legi publice perpetraverint*”^{29*}. То був початок скандалу, що досяг найвищих кіл Речі Посполитої. Давши своїм учням настанови заявляти про слушність католицького вчення про Трійцю та виривати помилки Талмуду, Франк утік за кордон. Тим часом єпископ звільнив з-під арешту його послідовників, передбачаючи перспективу сенсаційного навернення. Публічна дискусія між франкістами і талмудистами, а потім показовий процес у суді консисторії призвели до відкритого конфлікту. Катові наказали спалити всі талмудичні книжки в єпархії. Ортодоксальні єврейські елементи відповіли насильством. На франкістів нападали на вулицях і на знак ересі голили їм до половини бороди. Апеляції єврея Баруха Явана, заступника Брюля, головного міністра при Варшавському дворі, дали результат у вигляді королівського наказу, що поклав край заворушенням. У січні 1759 р., коли Франк знову перетнув Дністер, повернувшись у Річ Посполиту зі своїми дванадцятьма апостолами, він став месією-завойовником. Він влаштував ще одну дискусію з талмудистами в соборі у Львові, яку, на думку присутніх, він виграв з рахунком шість: нуль, проте одного питання так і не вирішили). Далі він вимагав християнського хрещення для себе і для всієї своєї секти. На одному з подальших

* “Спільно співали гучних безбожних пісень, чергуючи їх із жертвними танцями, здійснювали різні плотські зв’язки з дружинами, ба навіть з єдинокровними родичами, і зрікалися Мойсеевого закону”.

масових хрещень його хрещеними батьками були уніатський архієпископ Львова, графиня Брюль і кілька східних магнатів. На другому хрещенні у Варшаві сам король погодився бути йому за хрещеного батька. Згодом потік звинувачень призвів до арешту Франка. Під тортурами в бернардинському монастирі у Варшаві він зізнався у звинуваченнях, пов'язаних із полігамією, ошуканством і тим, що видавав себе за месію. З поваги до короля Франка ув'язнили в монастирі в Ченстохові. Та це ще аж ніяк не був кінець. 1767 р., коли російські війська вдерлися в Річ Посполиту, Франк запропонував повернутись до православ'я, і Суворов звільнив його з в'язниці. Втікши 1772 р. до Австрії, Франк збував громадську думку, наказавши своїй доньці Єві, своїй обраній наступниці, спокусити імператора Йосифа II. Зрештою він оселився в Обераді поблизу Франкфурта-на-Майні, де купив собі замок і як барон фон Франк, князь польський, жив у казковому світі закритих брам, шпигунів і хімічних експериментів. У супроводі гвардії з тисячі гусарів, одягнених у прикрашені діамантами мундири, він їздив на меду в парафіяльну церкву в Бургелі в золоченій кареті. Його похорон, що відбувся 12 грудня 1791 р. й вирізнявся східною пишнотою й польським убранням, був останнім виступом цього досконалого імпресарію, неперевершеного ошуканця.

Протягом цих тридцяти років послідовники Франка в Речі Посполитій зберігали несхитну вірність йому. Вони розвинули дивовижний культ, назвавши його "Das" ("Воно"), й витворили незвичайну "Баламутну Біблію" — містичну фантазію, сповнену тваринного символізму, оповідок про скарби, заховані в міфічних печерах, і мрій про обрану землю, яку завоюють їхні легіони задля більшої слави *Sennor Santo, Der Heiliger Heer*, їхнього абсолютного господаря. В 1760-х роках франкісти масово наверталися до католицизму. На коронаційному сеймі 1764 р. вони, як навернені до католицизму, висунули вимогу мати право на сертифікати шляхетського походження, й купували їх по п'ятсот дукатів за штуку. А найдивовижніше те, що вони й далі фінансували свого господаря в Обераді. Підраховано, безперечно, з певним перебільшенням, що 24 000 вірних, з яких чверть жила у Варшаві, збирали йому пересічно 4,5 млн. злотих на рік. Та сума була більша за державний прибуток і свідчить про надмірності сектантства в начебто католицькій країні.

У порівнянні з заворушеннями, що їх спричиняли релігійні відмінності, відьомство й полювання відьом призвели до більших людських нещасть, ніж усе інше вкупі. Як і всюди в Європі, відмінності між блюзнірством, ерессю, чаклунством і некромантією не завжди були виразні, і люди, що начебто вдавалися до них, не могли сподіватися ні на яке милосердя. В Речі Посполитій божевілля полювання відьом сягнуло своїх вершин у Мазовії в першій чверті XVIII ст. Проте окремі випадки траплялися впродовж трьохсот років. У невеликих сільських громадах причинами підозр у відьомстві здебільшого були різні природні лиха, пошесті, посухи, неврожай або просто сусідська злоба. Звинувачення у відьомстві незмінно наростали, мов лавина, бо звинувачена жінка, розпачливо намагаючись виправдатися, виказувала своїх знайомих. У XVII ст. були випадки, коли несумлінні шляхтичі використовували гурти

відьом як інструменти приватної війни. Пристрій для топлення відьом був елементом необхідного устаткування в кожному селі, а тортури стали звичайним складником більшості розслідувань. Бідолашну підозрювану роздягали, голили від голови до низу, намащували свяченою олією, підвішували до стелі, щоб вона, торкнувшись землі, не могла покликати собі на поміч диявола, а потім судді, покріплюючись алкоголем, спонукали її зізнаватися. Двома такими бідолахами серед тисяч були Дорота Седликова та її “спільниця”, допитувані в Калиші 1612 р. Дороту звинувачували в тому, що вона спричинила скисання пива у свого сусіди, а її вітчим чув, як вона казала: “Силою Святої Діви і з допомогою святих нехай усі лихі люди впадуть, а на їхнє місце стануть добрі в ім’я Отця, Сина і Святого Духа”. Її спільницю, яка заявляла, що того дня навіть не бачила Дороту, підняли, як і годиться, на дибу:

“*Ligata nihil voluit fateri jednom chorzi ludzi omywala zilkami...* (Коли її зв’язали, вона нічого не хотіла казати, окрім того, що інколи омивала хворих людей травами);
Fracta... (Коли її взяли на дибу, сказала, що не була з нею і що вона невинна, Господь знає...);
Usta kandellis... (Коли її палили свічками, не сказала нічого, окрім того, що невинна);
Spuszczona... (коли її опустили, сказала, що невинна перед Всемогутнім Богом у Трійці);
Remissa et iterum in terra sedens usta candellis... (Поставили, а потім знову палили свічками, коли вона сиділа на землі... “Ой! Ой! Вона ходила з Доротою і жінкою мірошника до пані Висоцької”). Відтоді її зізнання узгоджувалися із зізнаннями Дороти”³⁰

У XVI ст. тільки чотири відсотки жінок, звинувачених у відьомстві, справді спалювали. В XVII ст. ця цифра зросла до 46%, а в 1700—1725 рр. до 50%. Обрахована загальна кількість жертв становить у Силезії 20 000, а в Королівстві Польському 10 000. Їхні страждання скінчилися тільки після закону, ухваленого сеймом 1776 р.

* * * * *

Наприкінці XVIII ст. релігійна сцена Польсько-Литовської держави значно змінилася. 1569 р., в рік Люблінської унії, римо-католицька церква контролювала панівну меншість населення, яка дотримувалася різноманітних конфесій. 1791 р., напередодні останнього поділу, їй належала безперечна більшість. Лютерани, православні й аріани були практично ліквідовані, кількість уніатів зменшилася, кальвіністів — упала вдесьтеро. Тільки євреї дорівнювали католикам, маючи і абсолютний, і відносний приріст. (Див. мал. Е (б)).

Цей “тріумф Контрреформації” в Польщі інколи трактують як єдиний приклад країни, де римо-католицька церква успішно напала на здобутки Реформації й відвоювала втрачене. Але цей польський тріумф — оманливий, якщо не сказати ілюзорний феномен, і його можна приписати здебільшого випадковим або зовнішнім чинникам. Скажімо, в північних провінціях лютерани ніколи не повернулися до католицизму. Їх перестали враховувати внаслідок зміни кордонів після поділів Польщі, вони відійшли до Пруського королівства, що збільшило свою територію. А на сході кількість православних зростала коштом уніатів. Проте вони зникли з польських обріїв, бо тепер належали Росії.

На обох цих територіях кількість католиків насправді зменшилась. В абсолютних цифрах вона зростала тільки відносно кальвіністів і аріан. Проте в цьому аспекті закордонні вороги Речі Посполитої досягли таких разючих результатів, до яких ніколи не могли дорівнятися єзуїти. Під час шведських війн шведи, відкрито обстоюючи протестантську справу, неминуче накривали хмарою політичної підозри польських протестантів, змушуючи велику кількість шляхтичів — кальвіністів і аріан — навертатися до католицизму, щоб довести свій патріотизм. У ті самі доленосні роки московське військо раз по раз нападало на протестантів Литви, а козаки Хмельницького виявляли не менше насильство проти протестантів, ніж проти шляхти і євреїв. У 1648—1649 рр. кількість активних протестантських громад у Великому князівстві зменшилася зі 140 до 45. Отже, Контрреформацію здійснили фактично вороги протестантів.

І все-таки годі заперечити, що поважна могутність католицької церкви набагато переважувала всіх ефемерних протестантських суперників. Польський кальвінізм від самого початку був пов'язаний із феодальними привілеями й наколи не поширювався на селян. Він не міг конкурувати з лютеранством за відданість нечисленного християнського міщанства. Польське аріанство теж було радше інтелектуальним і політичним, аж ніяк не народним, і за самою своєю природою не могло звертатися до неписьменних мас. Хай там як, кальвіністи і аріани не становили суттєвої загрози панівному становищу католиків. Вони ніколи не добиралися до державного апарату, ніколи не ослаблювали влади католицької ієрархії над населенням загалом, ніколи не формували єдиний фронт із православними, уніатами, лютеранами і євреями. Досить дивно, що їхній початковий успіх був підточений тим самим принципом толерантності, який вони утвердили. Тільки-но умови Варшавської конфедерації стали елементом державного устрою, протестанти вже не мали причин для протестів. Вони могли дотримуватися своєї релігії як їм заманеться, але не могли мати з цього ніяких значних політичних або соціальних вигід. Вони самі зрікалися можливості просунутися при дворі, відмовлялись і від товариства своїх сусідів-католиків, не плекаючи ніяких надій на світську винагороду. Іншими словами, їм бракувало стимулу переслідувань. У результаті їхня кількість протягом шести-семи десятиліть повільно, але впевнено зменшувалася. Ті два покоління шляхтичів, що в другій половині XVI ст. з такою пожадливістю допалися до реформованих доктрин, у середині XVII ст. уже вимирали. Їхні сини та онуки досить часто без галасу поверталися в лоно католицької церкви. Укази про обмеження, спрямовані проти аріан (1658 р.) і проти всіх протестантів (1717 р.), тільки формально поклали край процесові, що вже й так був майже завершеним.

Отже, навіть побіжний огляд релігійного життя Речі Посполитої міг би, здається, спонукати до суперечливих висновків. Передусім ані Польща, ані Литва тієї доби не могли слушно стверджувати, що вони є такими монолітними католицькими країнами, як Іспанія чи Італія. Міфи про нерозбавлений католицизм Польщі могли створити тільки апологети церкви, чие панівне стано-

вище постійно зазнавало струсів — унаслідок чи то внутрішніх конфліктів, чи то зовнішніх сил.

По-друге, дух толерантності, був, як і всюди, раритетною чеснотою. За доби віри католики і протестанти, православні та уніати, талмудисти і антиталмудисти, а мабуть, і вірмени й мусульмани, отже, практично, кожен вважав, що його конкретна доктрина вказує на єдиний шлях до вічного спасіння. Кожна конфесія була нетолерантна до своїх сусідів не меншою мірою, ніж боялася відступництва серед своїх прихильників. Люті покарання за релігійні злочини загалом вважали за слушні й потрібні. Такі королі, як Сигізмунд-Август і Владислав IV, давали очевидний приклад толерантності. Але прихильників свободи сумління було мало, натомість лави вірних — численні. На кожного читача Креля чи Лавриновича припадали читачі тих, хто був згоден з єзуїтом Скаргою, що в нещастях Речі Посполитої звинувачував “мерзенне нечестя толерантності”.

І, нарешті, може видаватися, ніби насправді *переважала* не толерантність, а терпимість. У державі, яка не мала міцної центральної виконавчої влади і в якій церковні суди не мали змоги домогтися виконання своїх постанов, годі було накинути релігійну однорідність. Шляхта вірила в те, у що хотіла, й захищала тих, хто їй подобався. Міщанство і євреї були захищені в рамках своїх автономних станів. Ніхто не міг підточити підвалин католицької церкви й ніхто не міг реалізувати своїх абсолютних претензій. Річ Посполита справді була “країною без вогнищ”, де не було кампаній навернення силоміць, релігійних війн, аутодафе, Варфоломіївської ночі, Томаса чи Олівера Кромвеля. Обмеження, застосовані згодом до Варшавської конфедерації, були незначні в порівнянні з жахіттями, які відбувалися в більшості інших європейських країн. Польська “анархія” і “золота свобода” шляхти виявились перешкодою і для ефективного врядування, і для релігійного фанатизму.

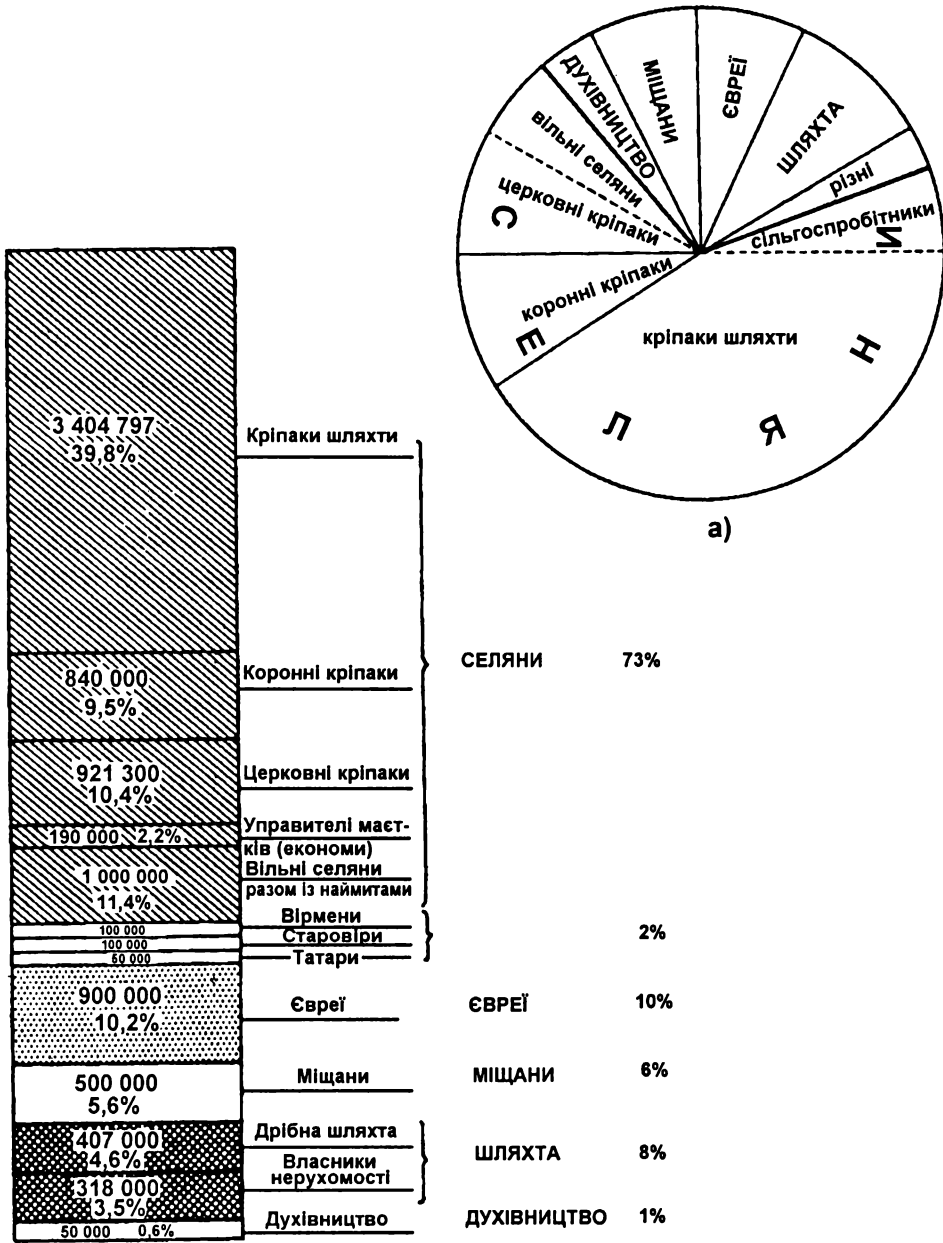
7

SZLACHTA

Шляхетський рай

До часу укладення Люблінської унії соціальний устрій набув сталої форми у вигляді системи окремих суспільних станів: духівництва, дворянства, міщан і євреїв, і кожен з них мав широкий ступінь станової автономії. Кожен мав певну юрисдикцію над усіма своїми членами в усіх питаннях, які не порушували привілеїв інших станів і прерогатив корони. П'ятий стан — селянство — втратив значну частину своєї колишньої незалежності, за винятком невеличкого сектора вільних селян, і перебував здебільшого під контролем корони, церкви і шляхти. З погляду і державного устрою, і суспільних відносин є підстави вважати корону та залежних від неї людей за окремий стан. (Див. мал. Є (а).

Від самого початку слід наголосити, що суспільні стани на початку новітньої доби (латиною *status*, польською мовою *stan*) поділялися на основі інших критеріїв, ніж ті, які давали змогу охарактеризувати головні соціальні групи пізніших століть. Зокрема їх *не* можна ототожнювати з соціально-економічними класами, з якими їх так часто плутають. Суспільні стани визначали на основі не їхніх відносин із засобами виробництва і не якогось іншого критерію їхнього багатства, прибутку чи економічного становища, а функцій, що їх вони мали виконувати в суспільстві, і ті функції були виражені винятковими юридичними правами і привілеями. Напевне, було б пародією вважати, що згідно з середньовічною соціальною теорією, корона мала врядувати, духовенство — молитися, шляхта — воювати, міщани — торгувати, євреї — бути євреями, а селяни — обробляти землю, проте, безперечно, десь таке припущення правило за основу законодавства, що створило стани в XIV, XV і XVI ст. Економічні відмінності, звичайно, існували і здійснювали могутній вплив на суспільне життя, проте вони існували і між окремими станами, і в межах кожного стану й відігравали набагато меншу роль у сприйнятті сучасників, ніж у сприйнятті нинішніх ідеологів і соціологів. Скажімо, безземельні шляхетські родини цілком могли жити життям, яке, коли спиратися на економічний критерій, нічим не відрізнялося від життя їхніх сусідів-селян, а то й гіршим, проте їхні злидні аж ніяк не перешкождали фіскальним, правовим і політичним привілеям, на

ЗАГАЛОМ 8,531 млн.

Мал. Є. Суспільні стани Польсько-Литовської держави
а) XVI ст.; б) 1791 р. (за Корзоном)

які їм давав право їхній успадкований шляхетський статус. Так само й заможні єврейські родини за рівнем свого достатку й багатства стояли вище від багатьох своїх сусідів-християн, проте тільки навернення до християнства могло дати їм доступ до лав міщан або шляхти. Належність до станів здебільшого була успадкованою. Переходові з одного суспільного стану до другого заважали різноманітні перешкоди. Економіка мала менше значення, ніж право, спадковість і звичаї. І справді, соціально-економічні стани навряд чи сформувалися б, якби не була знищена правова структура колишніх суспільних станів.

Тогочасні спостерігачі ніколи не чули про класовий аналіз. За доби Польсько-Литовської Речі Посполитої ще не існували такі терміни, як “феодалізм” і “клас”. Тогочасні описи здебільшого спиралися на традиційні функціональні і правові критерії. Історик Мартин Кромер задовольнявся твердженням, що люди поділяються на духівництво і мирян, а миряни — на шляхту і простолюди. Одну з небагатьох рідкісних спроб, яка вимагала докладнішого поділу, здійснили урядовці королівської скарбниці, щоб визначити розмір подушного податку. Скажімо, 1520 р. в реєстрі подушного податку названо сорок дев’ять соціальних категорій, згрупованих за станами під такими головними рубриками, як корона, духівництво, шляхта, сільське населення, міське населення і євреї. (Див. мал. Ж (а). Цікаво зазначити, що до духовного стану були зараховані всі викладачі і студенти, а також усі церковні кріпаки і слуги; до шляхетського стану належали всі, хто жив на земельних володіннях шляхти; до міщанського стану належали всі селяни, що жили на землі, яка належала містам, або якимсь іншим чином набули міських прав. Отже, в цьому випадку так зване сільське населення охоплювало тільки такі нечисленні елементи селянства, як старости сіл, ремісники, що працювали у фільварках, наймані робітники і селяни, вільні від кріпацтва¹.

А загалом кількість людей, належність яких до одного з головних суспільних станів годі було б визначити, була дуже малою. Дуже важко було віднести до певних категорій представників деяких професій, як-от лікарів і правників, протестантське духівництво, представників окремих спеціалізованих громад, скажімо, шахтарів; різних релігійних меншин, як-от вірмен і мусульман-татар. У випадках сумнівів тогочасні юристи, напевне, докладно вивчали їхні правові привілеї й могли приписати їм окремі, незалежні стани.

З причин, найвідоміших їм самим, сучасні вчені часто відкидають тогочасну практику й винаходять нові соціальні групи, щоб задовольнити вимоги своїх наперед визначених концепцій. Скажімо, аналітик, який прагне реконструювати “суспільно-майнові структури”, бере засновані на станах категорії зі згаданого вище подушного реєстру й перерозподіляє їх на вісім нових податкових категорій. Згідно з цією схемою, найвище місце в XVI ст. посідав архієпископ Гнезненський, чий подушний податок становив 600 злотих, а на найнижчому щаблі перебували селяни, студенти та учні ремісників, що платили половину гроша, тобто від них вимагали платити в тридцять шість тисяч разів менше. (Див. мал. Ж (б). Такі дослідження надзвичайно цікаві. Для аналітиків, які вважають, що економічні відносини є рушійною силою суспільного життя, вони абсолютно необхідні. Їхнім ганджем є те, що вони антиісторичні за своєю суттю².

а) Згідно з загальним переписом 1520 р. (спрощено)

300 фл. 150–50 фл.	Примас Єпископи та залежні від них особи	ДУХІВНИЦТВО і залежні від нього особи
25 фл. 10–1 фл.	Абати Біле духівництво Чорне духівництво Церковні урядовці Університетські викладачі Студенти	
1/2 гр.		
60–50 фл.	Сенатори Урядовці, що не засідають у Сенаті	КОРОЛІВСЬКІ УРЯДОВЦІ
10 фл. 30 фл.	Місцеві урядовці Власники королівських монополій	
1/2 фл. + 1 фл. від кожного села	Землевласники	ШЛЯХТА і залежні від неї особи
1/2 фл.	Солтиси Дрібна шляхта	
10 гр.	Спадкові шинкарі та мірошники	СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
3 гр. 2 гр. 1 гр.	Урядники панських маєтків Кваліфіковані робітники Господарства вільних селян	
5 фл. 4 фл. 30–10 гр.	Патриції Міські урядовці Купці	МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
6 гр. 2 гр. 1 гр.	Цехмістри Учні ремісників Слуги	
	Євреї Загальний обсяг оподаткування 3000 фл.	ЄВРЕЇ

б) Згідно з податковими категоріями, створеними на основі загального перепису 1590 р. (за А. Вичанським)

1	Примас Єпископи	600–200 зл.
2	Сенатори (магнати) Абати Міністри Власники королівських монополій:	100–50 зл. жупники митники
3	Місцеві урядовці Декани і каноніки Заможні купці	30–10 зл.
4	Середнє духівництво Середня шляхта Нижчі титулярні урядовці Цехмістри Купці середньої заможності	8–3 зл.
5	Дрібна шляхта (дрібномаєткова) Університетський персонал Православне духівництво Купці й ремісники	2 зл. – 16 гр.
6	Чорне духівництво Найбідніше духівництво Наймани робітники Вільні селяни	15–5 гр.
7	Слуги Селяни	4–2 гр.
8	Поденники Учні ремісників Студенти	1/2 гр.
	Євреї (оподатковані згідно з самооцінкою)	

Мал. Ж. Соціальні верстви в XVI ст.

а) Згідно з подушним податком 1520 р.

б) Податкові категорії (за А. Вичанським)

Серед цих незалежних станів найдовшу історію мало духівництво. Юрисдикція римо-католицької, уніатської і православної церков поширювалася на всіх духовних осіб, а також на їхні землі та власність. Численне і часто злиденне нижче духівництво було підпорядковане церковній ієрархії, а в деяких випадках — шляхтичам, що були покровителями їхніх земельних володінь.

Міщани почали формуватися завдяки появі та розвитку середньовічних міст. Королівські грамоти про надання міських прав гарантували містам контроль над міським урядуванням у межах міських юрисдикцій. Торговельною

діяльністю міст керували цехи й гільдії. Після XVI ст., коли відбувся поступовий занепад колись квітучих міст, швидко почав зростати міський пролетаріат, позбавлений повних громадянських прав (див. розділ 9 I тому).

Основи єврейського стану були закладені в XIII—XIV ст., хоч інституції єврейської автономії розвинулися повною мірою тільки в середині XVI ст. Євреї постійно суперничали з міщанами і укладали союзи з шляхтою.

Селянство, звичайно, було найчисленнішим, становлячи 1569 р. приблизно 60% населення. З огляду на те, що значна частка людей, які мали права міщан, насправді жили як селяни, цей відсоток міг бути значно більшим. Хоча процес закріпачення набув великих масштабів, завжди зберігались і клас найманих робітників, і досить численний клас вільних селян.

Отже, шляхта, або “дворянство”*, дарма що вигадувала найхімерніші легенди про давність свого походження, насправді була наймолодшим станом. У XVI ст. вона ще вдосконалювала закони та інституції, які мали визначати її верховенство в подальшому періоді. Проте ніхто не міг би поважно заперечувати факт, що протягом існування Польсько-Литовської Речі Посполитої представники шляхти відігравали домінуючу роль в політичному, соціальному та культурному житті. Шляхта організувала державу задля власних інтересів і використовувала інші елементи суспільства задля своїх цілей. Якщо завдяки релігійній толерантності Польсько-Литовську Річ Посполиту інколи називали “єврейським раєм”, вона з набагато більшими підставами заслуговує назви “шляхетського раю”. Її критики додавали, що цей рай означав чистилище для міщан і пекло для селян.

* * * * *

Твердження, мовляв, походження польської шляхти закутане покривом таємниці, було б недооцінкою. Її походження вкрай темне. Вчені вважають, що десь на початку раннього середньовіччя шляхта сформувалася на основі попередніх форм суспільної еліти. Цей висновок аж ніяк не є великим відкриттям, бо так само бракує й докладної інформації про давнє *rycerstwo*, лицарство, тож

* Як і завжди в соціальній історії, термінологія становить серйозну проблему. Найчастіше місцеві терміни пов'язані з конкретними місцевими умовами, і їх годі перекласти. В польській історіографії термін *szlachta*, вживаний так часто, часто й палуживали. Навіть серед тих істориків, які ретельно зважують свої слова, значення термінів і їхній переклад значно різняться залежно від різних критеріїв. Чимало сучасних істориків наполягають на антитезі *szlachta*—*magnateria*, яка означає протиставлення “дворянських мас” і “магнатської олігархії”, що мала непропорційно велику владу й багатство. Англосаксонські історики, збиті, можливо, з пантелику англійською відмінністю між *gentleman* і *peer*, мали тенденцію дотримуватися такого поділу й перекладали слово *szlachta* здебільшого як *gentry*, “дворянство”. Проте важливо наголосити, що польське дворянство *не* поділялося на окремі правові підкатегорії, як в Англії та Німеччині, тож термін *szlachta* позначав увесь аристократичний стан, а не просто якусь його частину. Належність до цього стану визначали не соціально-економічні критерії, а спільні для всіх привілеї та обов'язки, а також корпус прав і традицій, від яких залежали ті привілеї та обов'язки. До цього стану безперечно належали й магнати. Отже, задля точності, слово *szlachta* слід перекладати англійською мовою як *nobility* (“дворянство”), слово *szlachcic* — як *nobleman* (“дворянин”), а слова *stan szlachecki* — як *the noble estate* (“дворянський стан”)³.

ані хронологію, ані спосіб його виникнення не можна належним чином підтвердити документами. Навіть у XIII—XIV ст., коли вже зародилось усвідомлення виняткової природи шляхетського стану, найкраще, що могли зробити хроністи, — це простежити його походження від Ноя, від Юлія Цезаря або від Олександра Македонського. Більшість дворян Польщі та Литви лише стверджували, що належать до *szlachty odwiecznej*, правічної шляхти. Це означало, що всяке точне знання про їхнє походження давно було втрачене⁴.

Термін шляхта був предметом великих суперечок. Він походить від давньонімецького слова *slahta*, що етимологічно пов'язане з сучасними німецькими словами *schlagen* (бити, боротися, колоти, породжувати) і *Geschlecht* (стать вид, родина, раса). До польської мови воно потрапило через чеське слово *sliehta* (дворянство) разом з усім основним словником середньовічної держави: *pan* (пан, особа, наділена судовою владою), *król* (король = *Karol* = *Charlemagne*), *sejm* (парламент, асамблея), *obywatel* (громадянин, житель), *herb* (спадщина, геральдична емблема, герб). Проте майже неможливо визначити ані точний контекст, у якому була запроваджена ця німецько-чеська термінологія, ані точний період, коли було стабілізоване її подальше використання. Нині чимало фахівців схильні вважати, що верховенство спадкового принципу, або *rodowitość*, як казав Брюкнер, що виводило шляхту поза межі досяжності володарів та князів і надало їй непорушного, виняткового статусу на віки-вічні, було остаточно забезпечене тільки за королювання Казимира Великого (1310—1370). Хай там як, слово *szlachta* добре поєднує два значення: “високий рід” і “воєнна звитяжність”, які разом становлять початкові атрибути середньовічного дворянства⁵.

За браком точної інформації дослідженням походження шляхти віддавна була притаманна низка сумнівних гіпотез. Одна з таких теорій досліджувала можливість якоїсь доісторичної чужоземної навали. Натхнена прагненням створити аналогію з норманським завоюванням Англії або з варягами в Русі, вона знаходила обмаль фактичних підтверджень⁶. Ще одна пов'язана з попередньою теорія, яка наголошувала на ролі “родів”, мала велику респектабельність у XIX ст. Уперше її розвинули вчені, що цікавилися передусім німецьким фольклором, а згодом застосували її до слов'янської та польської історії. Її головна ідея полягала в тому, що і держава, і суспільство були сформовані поєднанням численних споріднених родів, що доти жили за умов природної свободи. Ця теорія припускала, що ранні слов'янські володарі, зокрема князі з династії Пястів, були не ким іншим, як племінними ватажками (*starosta rodowy*) або зверхниками родів (*nadpatriarch*), тож дворянство походило від чистого етнічного стрижня, тоді як нижчі стани були перемішані з рабами, полоненими й чужинцями. Були зроблені спроби пов'язати шляхту не тільки з німецьким *Geschlechtverband*, родовим союзом, і балканською *задругою*, а й з Брегонськими законами кельтів і верховинськими кланами Шотландії⁷.

Теорія родів набула значної підтримки з боку специфічних рис польської геральдики. В Польщі герби були передбачені не для окремих осіб, як в Англії, і не для окремих родин, як у Німеччині, а тільки для значно ширших груп

людей, які мали спільні герб, девіз і емблему. Польський шляхтич не мав власного герба. Належний йому герб був тотожний з гербами, що їх мали десятки інших осіб, з якими він міг бути споріднений, а то й ні. Така *wspolność herbow*, спільність гербів, була унікальною в Європі. Ба більше, вживання слова *rod* (“рід”) для позначення геральдичної групи неминуче посилювало хибне враження, ніби спершу вона спиралася на спорідненість. Польські шляхтичі додавали до свого ім’я назву свого роду. На додачу до прикметникових прізвищ, що закінчувалися на *—ski* або *—cki*, польський шляхтич звичайно підписувався: “з роду такого і такого”. Стандартна форма, яку загалом перейняли всі шляхетські родини в 1350—1450 рр., мала, наприклад, такий вигляд: “*Piotr Lubomirski, herbu Śreniawa*”, тобто герба Шренява, або “*Jan Zamoyski, herbu Jelita*”, тобто герба Єліта. Прикметникове прізвище заступило попередню прийменникову форму, еквівалентну німецькому прийменникові *von* або французькому *de*: Пйотр з Любомира, Ян з Замосця. Дід Петра Любомирського, що помер 1398 р., ще називав себе “*Michał z Grabi*”, прагнучи пов’язати своє ім’я з місцем народження, а не зі своїми територіальними володіннями.

Назви гербів напрочуд темні. *Bończa*, Бонча (Боніфацій) — одна з багатьох назв, утворених від власних імен, *Śreniawa*, *Rawa*, *Doliwa* — назви місцевостей. *Amadej* з Угорщини або *Rogala* з Саксонії були іноземними запозиченнями, так само як, напевне, й *Sas* (з Саксонської Трансильванії) і *Prus* (з Пруссії); *Dąb* (дуб) і *Poraj* (шипшина) — рослини, *Aksak* (“лис” татарською мовою), *Lewart* (леопард), *Rak*, *Gryf*, *Łabędź* (лебідь), *Świnka* і *Weżyk* (змія) — тварини; *Krzywda*, *Prawda*, *Niezgoda*, *Mądrostki* (мудрість) — моральні якості; *Oksza* (сокира) і *Łodzia* (човен) — повсякденні речі. Кількість таких категорій можна було б збільшувати безкінечно. Неможливо сказати, чому обирали саме такі назви, і чимало їх стало предметом невірогідних легенд. Герб *Jelita* (кишки) начебто народився після битви під Пловце 1331 р., коли польський король нібито знайшов одного свого лицаря, Флоріана Шарого, й побачив, що живіт йому роздерли три тевтонські списи. Щоб відзначити його героїзм, був створений рід Єліта з емблемою у вигляді трьох списів. Пишучи в XV ст., Ян Длугош перелічив загалом 139 родів; Бартош Папроцький 1584 р. назвав 108 родів; сучасні генеалогії подають кількасот.

Такий геральдичний рід і досі становить загадку. Докладні дослідження не спромоглися визначити ніякого послідовного принципу належності до родів. Давня теорія спорідненості була дискредитована, проте її нічим не замінили. Представники одного роду здебільшого билися пліч-о-пліч у битвах, становлячи головні підрозділи феодального війська. Напрямо досліджень, представники якого наголошували саме на цьому аспекті, підтверджують такі родові назви, як *Dolega* або *Doliwa*, що вочевидь походять від бойових покликів. Представники ще одного напряму досліджень досліджували структуру патронату й вивчали термін *rod klientarny*, рід клієнтів. Інколи король діяв як ініціатор, на свій розсуд приписуючи нових лицарів до того чи того роду. Інколи видатні представники шляхти “приймали” своїх приятелів і родичів до свого роду з власної ініціативи. Патронат, хай там як, теж відігравав свою роль. Можливо,

найпереконливіша гіпотеза полягає в пов'язуванні геральдичних родів з іншою унікальною рисою польського шляхетського життя — *nagana szlachecka*, переважною шляхетності. В Польщі, де не було геральдичного колегіуму, не існувало ніякої авторитетної інституції, де б зберігалися для публіки реєстри надання шляхетських титулів і гербів. Якщо хто піддавав сумнівові право шляхтича на шляхетність, єдиним місцем, де він міг довести слушність своїх претензій, був суд. У таких випадках, надто частих у XV ст., від відповідача вимагали представити шістьох свідків, що давали присягу й могли підтвердити його шляхетне походження протягом трьох поколінь і по батьківській, і по материнській лінії. В разі успіху він отримував свідоцтво про постанову суду. Якщо йому не щастило, його чекали найтяжчі кари. Хоч яким був результат, цей досвід був украй тривожний і принизливий. Цілком вірогідно припустити, що геральдичний рід був сформований для захисту своїх членів від потреби поставати перед таким випробуванням. Пов'язуючись із публічним об'єднанням відомих осіб, шляхтич міг урятуватися від злостивих інсинуацій, спрямованих проти його титулу і статусу. В украй неймовірному випадку судового переслідування він завжди міг розраховувати, що серед його роду знайдеться шість членів, які стануть йому за свідків. В такому розумінні геральдичний рід становив щось на кшталт товариства взаємовигоди. Він служив інтересам і шляхетського стану загалом, і його окремих членів, ліквідувавши потребу в існуванні геральдичного колегіуму, що його король або королівські урядовці могли б використовувати як інструмент контролю⁸.

Одним з наслідків “гербової спільноти” була крайня простота технічних аспектів польської геральдики. Не було ніякої потреби простежувати лабіринти успадкування та шлюбів або змінювати та ускладнювати герби у відповідь на зміну обставин. Не існувало науки про описи та порівняння гербів, поділу щита на чотири поля, різниці між старшими і молодшими лініями. Кожен рід мав просту емблему, один девіз і один герб, що не мінявся протягом століть. Усі герби, які коли-небудь існували, можна було б зібрати в одному більшому менш тонькому томі⁹.

* * * * *

Якщо формування шляхти як окремого стану за доби Казимира Великого набуло вже великого розвитку, процес зміцнення й кодифікації її правових привілеїв тривав принаймні два наступні сторіччя. Протягом попереднього періоду польські володарі надавали імунітети окремим лицарям і клірикам, звільняючи їх від певних податків або від обов'язку віддавати своїх підданих королівському судові. Проте від кінця XIV ст. таких самих поступок вимагали вже не окремі шляхтичі, а вся шляхта як стан, утверджуючи свої корпоративні права. Під час криз, коли точилися війни або перед обранням нового короля, переговорна сила шляхти була дуже велика. Від отриманих поступок відмовлялися дуже рідко. 1374 р., згідно з Кошицьким статутом, Людовік Анжуйський, прагнучи забезпечити наступність своєї доньки Ядвіги, звільнив шляхту від

усіх попередніх зобов'язань, за винятком *poradlnego*, земельного податку, з селянських земель, що становив 2 гроші від лана, і зменшив розмір орендної плати, яку брали з орендарів-шляхтичів, до однієї шостої від попереднього рівня. 2 жовтня 1413 р. в Городлі нові умови унії Польщі та Литви передбачали поширення привілеїв польської шляхти на литовських бояр. Сорок сім геральдичних родів відкрили свої брами для доступу литовських шляхтичів. 1422 р. в Червінську, 1430 р. в Єдльні і 1433 р. в Кракові Владислав Ягелон, дбаючи про майбутнє своїх синів, мало-помалу позбувся свого спротиву до *neminem captivabimus*, принципу, еквівалентного англійському принципові *habeas corpus*, який захищав землю та особу дворянина від конфіскації та арешту, якщо проти нього не ухвалив вироку суд. 1454 р. в Нешаві під час другої війни з Тевтонським орденом Казимир Ягелончик пішов на поступки шляхті, погодившись не стягувати ніяких нових податків і не скликати посполите рушення без згоди нещодавно створених місцевих шляхетських сеймиків. 1496 р. в Пйотркуві, готуючись до свого невдалого походу на Молдавію, Ян Ольбрахт надав шляхті монополію на володіння землею. Через п'ять років його брат Олександр намагався використати Сенат як перешкоду на шляху претензій шляхти. Згідно з Мельницьким привілеєм він постановив, що сенатори підлягають тільки тим, хто їм рівня. Але сейм невдовзі помстився йому. Постанова "*Nihil novi*", ухвалена в Радомі 14 червня 1505 р., анулювала Мельницький привілей, урівняла в правах Палату послів і Сенат у сфері законодавства й визначила, що без згоди обох палат не можна запровадити ніякого нового закону. Відтоді законодавство перебувало під твердим контролем шляхти. Гасло "*Nic o nas bez nas*" становило головний принцип "шляхетської демократії".

Шляхта використовувала своє верховенство в законодавчій сфері для здобуття дальших переваг над рештою суспільства. Не вдоволена своїми різноманітними привілеями і фактичною монополією на земельну власність, урядкування, адміністрацію і своєю визначальною роллю в політичному житті, шляхта й далі зміцнювала свої позиції, і то в найменших дрібницях. 1496 р. сейм, що утвердив монополію шляхти на землю, вжив заходів, щоб обмежити права духівництва, міщан і селян. Відтоді всі верхні щаблі церковної ієрархії були доступні тільки для представників шляхти. За винятком Королівської Пруссії, від міщан усюди вимагали продати землю, якою вони володіли. Селянам не дозволяли покидати села й переселятися до міст. Починаючи від 1501 р., низка постанов міцно прив'язала селян до землі та до волі їхнього пана. 1518 р. королівські суди втратили компетенцію розглядати апеляції у справах між паном і селянином. 1520 р. статут, ухвалений у Торуні й Бидгощі, зобов'язав селян відробляти панщину один день на тиждень за кожен лан землі, і то був початок процесу легалізації дедалі суворіших умов кріпацтва. 1550 р. шляхті дозволили купувати будинки в містах і користуватися ними, не платячи міських податків, а це суперечило всьому місцевому законодавству. 1552 р., під час кальвіністських заворушень, церковні суди втратили компетенцію розглядати справи шляхти з релігійних питань. 1563 р., коли було врегульоване питання набуття *sołectw*, або "сільських юрисдикцій", був відкритий шлях до абсолютного

контролю шляхти над населенням своїх маєтків. У сфері торгівлі шляхта була звільнена від обов'язку платити мито за товари, призначені для власного вжитку. На сеймиках шляхта контролювала різноманітні системи ваги та мір і регулювала ціни. Починаючи від 1573 р., шляхта мала виняткове право використовувати деревину, поташ і мінеральну сировину, видобуту на своїх землях. Вона завжди мала право купувати сіль за зниженими цінами. Хоча від самої шляхти не сподівалися, що вона здійснюватиме торгівлю, — постанови 1633 і 1677 рр. офіційно забороняли їй торгувати, — все економічне життя суспільства було організоване в інтересах шляхти.

Задля цього шляхта підтримувала особливі зв'язки з численною єврейською громадою. Надто в східних провінціях євреї виявились напрочуд корисними для шляхтичів, які прагнули обминути надокучливі норми, що регулювали економічне життя міст. Євреїв використовували як ремісників і купців, за що вони їм дістали прізвисько *fuszerow*, партачів, з боку цехів, права яких вони порушували. Виконували вони і свої традиційні функції: були лихварями, корчмарями, посередниками, перекупниками, про що свідчить постійний потік міських указів, які забороняли їм братися до такої діяльності. Сеймики схвалювали вигідну для євреїв процентну ставку, і вони процвітали, служачи господарям великих маєтків. Хоча єврейські маси, якими аж кишіли гето, мали небагато користі від діяльності своїх найуспішніших представників, невдоволення поширювалося на всіх євреїв. В Україні їх усюди звинувачували як зняряддя “польських панів”. Найзаможніші євреї відкрито наслідували стиль життя шляхти. Сигізмунд-Август своїм указом заборонив їм носити мечі й золоті ланцюжки. Незважаючи на закон, вони часто володіли землею, здавали в оренду нерухомість і брали земельні ділянки у вигляді застави від шляхти. Чимало євреїв дістали формальний шляхетський титул. Вони навіть засвоїли шляхетський звичай не сплачувати податків.

Претекст, на який спиралися привілеї шляхти, можна додати в їхньому обов'язку виконувати неоплачувану військову службу. Протягом усієї доби середньовіччя володіння землею виправдовували потребою підтримувати військову касту, витрати якої були дуже великі, а на її послуги існував постійний попит. У Польсько-Литовській державі XV ст. ця давня традиція ще мала сенс, а шляхта звичайно підтверджувала або розширювала свої привілеї у воєнних таборах перед початком битви з ворогом. Проте з часом шляхетське посполите рушення втратило свою ефективність. І командири, й самі шляхтичі віддавали перевагу постійному війську, підтримуваному оподаткуванням. Посполите рушення лишалось оборонним резервом, який використовували найскрутнішої хвилини. Його скликали тільки у відчайдушних ситуаціях, а *okazowanie*, або щорічний огляд, на який мала з'являтися шляхта з усіх провінцій, ні для кого не був обтяжливим. Сама ідея, що збільшення шляхетських привілеїв урівноважене відповідним збільшенням відповідальності у військовій сфері, в XVI ст. була вже цілком анахронічною.

Існує ще й проблема феодалізму. В теперішній Польщі вважають за очевидність, що шляхта була “феодалним класом”, в інтересах якого були орга-

нізовані давнє королівство й Річ Посполита. Дуже мало уваги надавали факту, що концепцію “феодалізму” ніколи не використовували за так званих феодальних часів. Лелевель вважав, що феодалізм суперечив польській традиції, і взагалі ніколи не існував у Польщі. Більшість пізніших істориків вважали, що він існував тільки короткий період часу в XIV—XV ст., і то “як вплив, а не система” *sui generis*. Безперечно, там не було простого переносу західноєвропейських моделей. Хоч якого визначення феодалізму дотримуватись і хоч до якого аспекту суспільного життя застосовувати його, завжди можна з’ясувати, що історична практика не відповідає сучасній теорії. Скажімо, у сфері земельного права *ius feudale* існувало поряд з *ius terrestre*. Воно діяло відносно земель, що їх піддані утримували з королівської згоди, а також тоді, коли йшлося про звичайні феодальні практики повернення державі маєтків, які лишилися без спадкоємців, опіки і присяги з боку власника. Проте після 1450 р., саме тоді, коли шляхта утверджувала своє верховенство, воно швидко занепало. В XVI ст. низка сеймових постанов протягом 1562—1588 рр. перетворила феодальні володіння у спадкові родові маєтки. У військовій сфері обов’язок служити був покладений не тільки на шляхту, а на кожного вільного чоловіка. Його виконували не через посередництво мережі панів і васалів, а безпосередньо по лінії король — підданий. Натомість структура системи юрисдикції була виразно поділена на дві частини. Високі державні посади не були пов’язані з землею і навіть після ухвалення 1538 р. статуту про заборону королю усувати урядовців з посад, цілком залежали від ласки короля. Проте на місцевому рівні юрисдикція була пов’язана з землею, а правосуддя чинила шляхта. У фінансовій сфері король ніколи не відмовлявся від свого права безпосередньо оподатковувати все населення, незважаючи на практичні обмеження, що їх накладав йому сейм. Отже, взявши до уваги постійну зміну обставин і широкі географічні відмінності, з’ясувати, що таке польський феодалізм — міф або реальність, не дуже легко¹⁰.

Хай там як, 1569 р., коли була створена Польсько-Литовська Річ Посполита, шляхта вже забезпечила своє верховенство. Коли зважити на загальні європейські норми, вона була вкрай численна. Приблизно 25 000 шляхетських родин, що склалися принаймні з 500 000 осіб, репрезентували 6,6% всього населення, яке налічувало тоді 7,5 млн. чол. Наприкінці XVII ст. відсоток шляхти зріс до 9%, а у XVIII ст. — ще більше. Навіть Іспанія та Угорщина, де шляхта становила до 5% населення, не могли дорівнятися до Польщі, натомість Франція зі своїм 1% дворянства та Англія з 2% дворянства становили з нею яскравий контраст¹¹. Формальні привілеї шляхти захищали її від політичних зазіхань короля й від наслідків розвитку новітньої держави. Відносне процвітання шляхти було гарантоване масою докладних законів. То був закритий стан, що сам контролював свою долю й долю всіх інших жителів шляхетської Речі Посполитої. Обов’язки шляхти як військової касти були мінімальні. Її громадянський обов’язок як панівного класу перебував під впливом приватних уподобань окремих шляхтичів. До 1569 р. шляхта вже здобула свою “*złota wolność*”, “золоту свободу”. Поки існувала шляхетська Річ Посполита, ця свобода тримала всю шляхту в рабстві.

* * * * *

У Литві шляхта домоглася тих самих результатів, але трохи іншим шляхом. За доби особистої унії з Польщею (1386—1569 рр.) литовці поступово перейняли польські закони і звичаї. Проте їхні власні вкрай специфічні суспільні структури лишили глибокий слід. На відміну від польської шляхти, литовські шляхтичі були дуже залежні від свого володаря, великого князя, й водночас поділялися на кілька верств, які почасти накладались одна на одну. Вони не мали традиції імунітетів і як індивіди, і як стан, а в обмін за свою землю особисто вшановували або великого князя, або свого безпосереднього сюзерена й присягали на вірність їм. Литовські шляхтичі служили у війську без ніяких обмежень, платили *dziakło*, податок натурою, й забезпечували широкий спектр послуг — від заготівлі сіна до ремонту фортець. На верхівці суспільної ієрархії кілька могутніх родин, як-от Острозькі, Радзивіли, Сапіги, пишалися титулом князь. Найвпливовіші родини керували цілими провінціями практично суверенно, у стилі володарів прикордонь. Менші родини отримували свої маєтки як феоуди від великого князя. На нижніх щаблях цієї ієрархії перебувала численна маса залежних шляхтичів, що мали титул бояр (воїнів) і варіювалися від досить можних родин до хатніх слуг і дрібних найманців. Посередині перебувала група, що мали титул пан і, коли йшлося про військову службу, — особливі привілеї. Дехто з них, скажімо, Кезгайли, піднялися до становища, що практично не відрізнялося від князівського. За великого князя Вітовта (1401—1430), що прагнув централізувати Литовську державу й навіть домогтися коронації як король, сваволя великої шляхти була значно обмежена. Князівські титули надавали або довічно, або ж їх можна було успадкувати тільки по чоловічій лінії. Нові надання здебільшого призначали тим, хто відкинувся від Москви. Водночас корпоративне чуття шляхетського стану розширювалось і зміцнювалось. 1387 р. боярам надали право власності на їхні родинні маєтки, а також особисту свободу одружуватись без згоди свого пана. 1413 р. в Городлі на підставі унії право власності було поширене й на їхні феодальні володіння. Бояр-католиків запрошували приєднатися до польських геральдичних родів. Починаючи від 1434 р., під час переговорів про політичні привілеї князів і бояр трактували як один спільний стан, а 1447 р. вони отримали рівні права з польської шляхтою.

І все-таки князі спромоглися зберегти певне верховенство. Вони взяли під свій контроль процес родового (гербового) “усиновлення”, що, становлячи гострий контраст зі своєю егалітарною функцією в Польщі, став інструментом, який давав змогу увічнити в новій подобі давню практику феодального вшанування. Князі мали особливий контроль над руською шляхтою, православною релігія якої правила за вирішальну перешкоду. У сфері судочинства князі зберегли свою незалежність аж до Другого Литовського статуту 1566 р., з яким вони погодились у марній спробі стримати прагнення бояр укласти державну унію з Польщею. Коли Люблінська унія нарешті утвердила принцип правової рівності не тільки між польською і литовською шляхтою, а й серед самої литовської шляхти, князівські роди не зазнали великої шкоди. Вони одразу вийшли

на передній край *magnaterii* Речі Посполитої, будучи рівними перед законом, але дуже нерівними своїм політичним, соціальним та економічним впливом.

Кар'єра князя Миколая Радзивіла, на прізвисько Рудий (1512—1584) править за яскравий приклад могутності й багатства, яких досягали князі. Як брат народженої під нещасливою зіркою Варвари Радзивіл, дружини короля Сигізмунда-Августа й кузен князя Миколая-Кшиштофа Радзивіла, на прізвисько Чорний (1515—1565), великого канцлера Литви й віленського воєводи, він був осипаний королівськими ласками. Як великий гетьман литовського війська він відзначився у війнах з Московією, а 1566 р. перебрав посади свого кузена. Проте як кальвініст він стояв обіч від католицького істеблішменту і активно до останньої хвилини боровся проти Люблінської унії. Пишнота його двору могла конкурувати з блискучими дворами багатьох суверенних монархів. Він справив велике враження на англійського посла сера Джерома Горсі, що проминав Литву, їдучи до Москви:

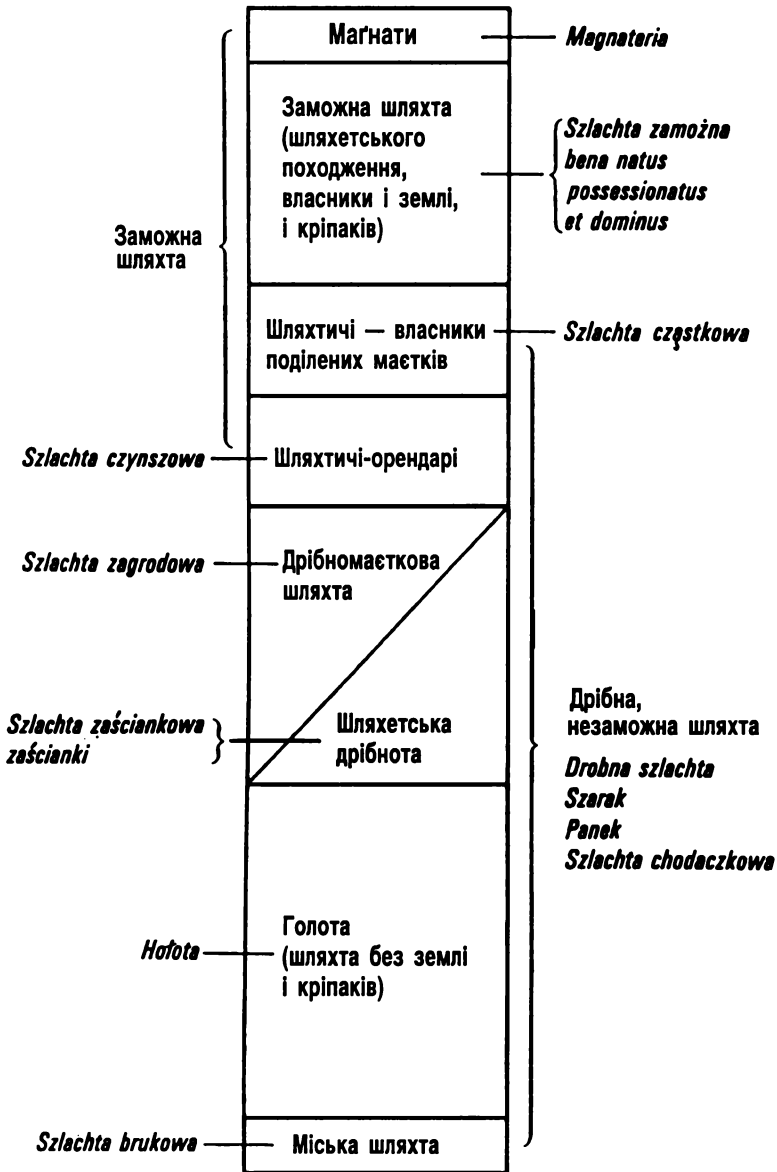
“Доїхавши до Вільна, головного міста Литви, я представився й подав довірчі листи від королеви, де були названі мої титули і сказано, хто я такий, великому князеві й воєводі Радзивілові, князеві дуже пишному, з великими впливом і владою, протестантом за вірою; князь прийняв мене з великою повагою і всіляко розважав мене; сказав мені, хоч я нічого не мав сповістити йому від ім'я королеви Англії, що дуже шанує її й дуже захоплюється її чеснотами й ласками; крім того, вшанував мене в якості посла її Величності, а його піддані вважали, ніби я маю провадити з ним якісь переговори. Князь повів мене з собою до своєї церкви, я слухав божественні псалми під час відправи, проповідь і дивився, як роздають святі дари, згідно з обрядом реформованої церкви, тим часом, як його брат кардинал Радзивіл невдоволено бурчав. Його Високість запросили мене на обід і вшанували п'ятдесятма алебардниками, що супроводили мене; наказав своїм мушкетерам, а також своїй сторожі, що складалася з 500 шляхтичів, провести мене до палацу; він сам, у супроводі багатьох молодих шляхтичів, прийняв мене на терасі й завів до просторої зали, де грали органи й лунали співи, стояв довгий стіл, навколо якого сиділи воєводи, пани і дами, сам він сидів під балдахіном. Мене посадили перед ним посередині столу, заспівали сурми й забили барабани. Подали перші страви, блазні й поети почали веселу розмову, інструменти стишено й лагідно грали дуже мелодійно, кілька карликів, чоловіки й жінки, в прегарних шатах під звуки солодких мелодійних співів і жалібних заводів флейт і пісень увійшли до кімнати; ту музику називали барабанами Давида й солодкими дзвіночками Арона. Завдяки тим розвагам час минав приємно і швидко. Його Високість випили за здоров'я її Величності янгольської королеви Англії. Принесли різні дивні фігури, левів, єдинорогів, орлів з простертими крилами, лебедів та інших звірів, виготовлених з цукрової пасти, з їхніх черев можна було вточити різного вина, а ще з їхніх черев вирізали для смакування всілякі солодощі, кожен мав свою окрему срібну виделку. Розповідати про всі подані страви та їхній характер було б нецікаво; добре нагодованого, вшанованого й задоволеного, мене так само провели до моєї квартири, як і привели. Я отримав назад свої листи, й мені дали шляхтича, що мав провести мене по своїй країні, і після цього я поїхав. Я тут не розповів про деякі розваги з левами, биками і ведмедами, що були досить дивні”¹².

* * * * *

Хоча, коли говорити точно, шляхту не можна прирівнювати до класу землевласників, годі заперечити, що володіння землею було головним джерелом її багатства. На практиці всі землевласники належали до шляхти, проте не конче всі шляхтичі були землевласниками. Та оскільки багатство і належність до шляхетського стану були пов'язані, ця кореляція великою мірою залежала від розподілу земельної власності.

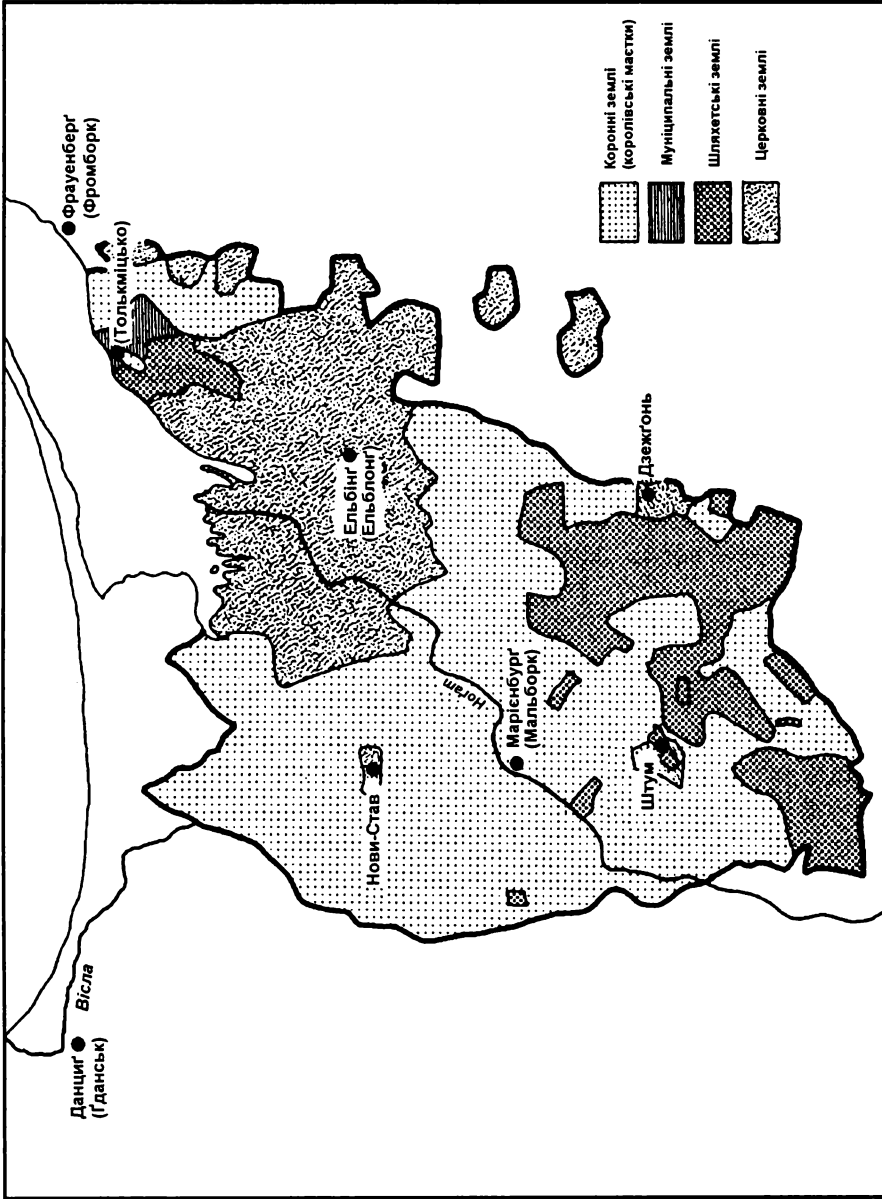
1569 р. землі шляхти займали приблизно 60% загальної території Речі Посполитої, 25% землі належало церкві і 15% — короні. Та оскільки дедалі більшу частку коронних земель віддавали в оренду шляхтичам, а єпископи, що контролювали більшу частину церковних земель, були насправді духовними магнатами, шляхетський сектор на практиці був ще більшим. Населення, що жило на шляхетських землях, не могло вдаватися до королівських судів і майже цілковито жило з ласки своїх шляхетних панів.

Географічний розподіл земельних володінь шляхти був украй складним. На деяких територіях, як-от у Волині та в Київському воєводстві, значна частина шляхетських земель була зосереджена в руках лише кількох магнатів. У Литві напередодні унії близько однієї чверті шляхетських земель належало менше ніж 2% шляхти, інші три чверті були поділені між понад тринадцятьма тисячами родин. Згідно з даними *Popisu wojska polskiego* за 1528 р., де були подані оцінки шляхетських маєтків, 23 родини були оцінені приблизно у 261 лицар кожна, загалом 5 993 лицарі; решта 13 060 родин могли виставити лише 19 842 лицарі, тобто пересічно 1, 52 лицаря на родину¹³. На інших територіях, скажімо, в Мазовії та Підляшші, магнати не відігравали ніякої ролі і в шляхетському секторі переважали невеликі земельні ділянки дрібної шляхти. Навіть у межах однієї провінції існували значні відмінності між сусідніми місцевостями. Скажімо, в Королівській Пруссії в 1570-х роках сусідні воєводства Хелмнське і Мальборське відрізнялись одне від одного в кількох важливих аспектах. У Хелмнському воєводстві володіння шляхти приблизно дорівнювали володінням церкви і корони. У Мальборкському воєводстві вони становили лише одну шосту всіх земельних маєтків, а оскільки там не було значних церковних володінь, головну роль відігравали коронні маєтки й королівські міста. В Хелмнському воєводстві пересічний шляхтич, маючи 3—10 ланів землі, володів смужками землі, розпороченими між кількома селами. У Мальборкському воєводстві набагато менша кількість шляхтичів володіла більшими ділянками в 10—15 ланів. В обох воєводствах ніхто не міг дорівнятися до єпископа Хелмнського, чиї 112 сіл, зібрані в чотири “ключі” навколо замку в Любаві, становили в тому районі єдину велику латифундію¹⁴. Цікаво, що в Малопольщі в XVI ст. володіння церкви були значно більші за володіння будь-якого світського магната. Незважаючи на те, що надання коронних земель шляхті неподалік від колишньої столиці були досить щедрі, жоден шляхтич не міг дорівнятися багатством до краківських єпископів. Згідно з оцінками розмірів земельного податку за 1564 р., шість із десяти найбагатших маєтків у тому краї й далі належали церкві. Якщо податок, накладений на єпископа, становив 457 злотих, на Тинецьке абатство — 311 злотих, на краківський капітул — 202 злоті, краківський воєвода Спитек Йордан мав платити 382 злоті, староста з Беча — 154 злоті, староста з Кшепіце — 145 злотих, а *wielkorządca* (королівський управитель) Кракова — 143 злоті¹⁵. Прикметна річ, розмір володінь усіх найбагатших магнатів тієї доби був прямо пов’язаний з тим, що вони обіймали високі державні посади. Приватні земельні маєтки в Польщі тієї доби були ще відносно скромні і значно поступалися приватним маєткам у Литві. (Див. карту 12).

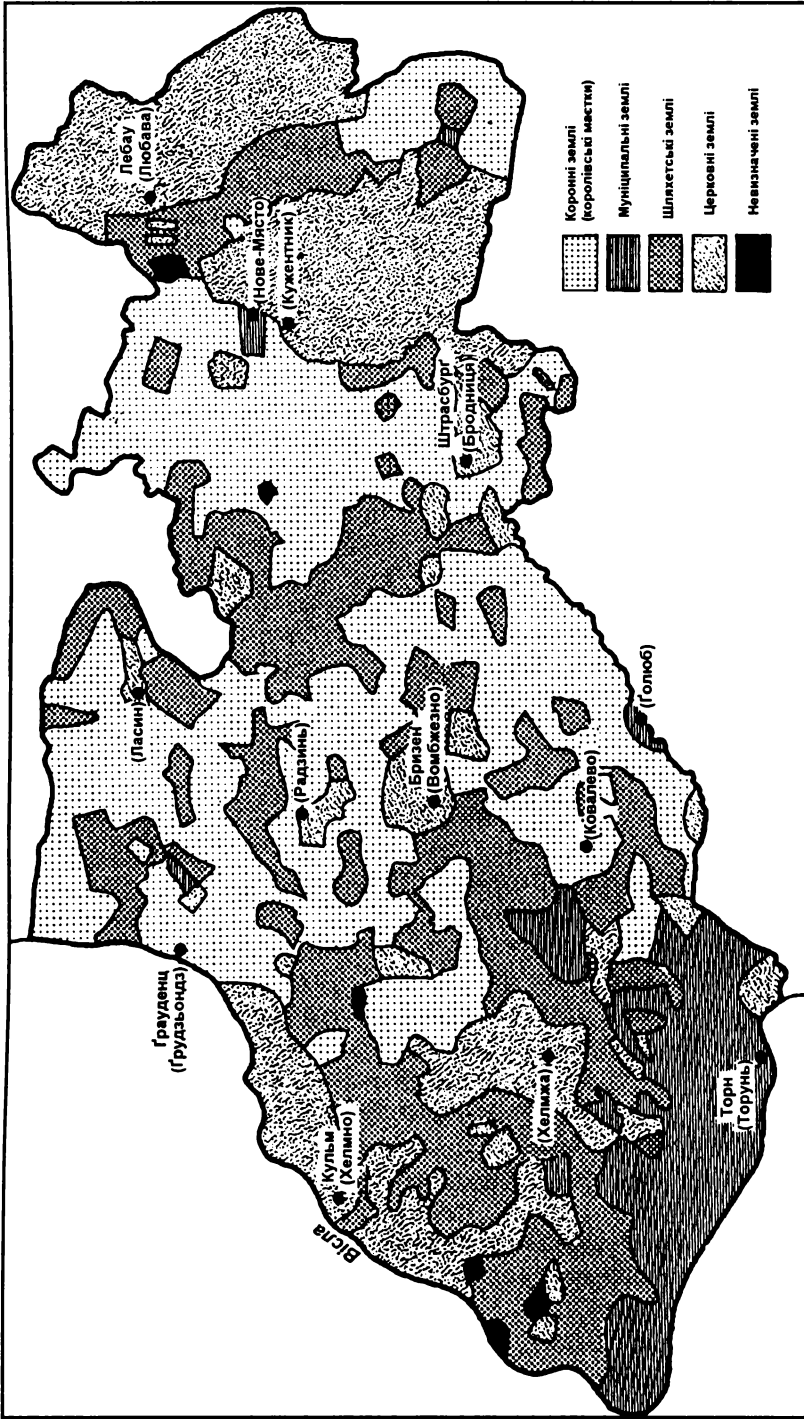

Мал. 3. Економічні прошарки серед шляхти

Проте економічні поділи шляхти великою мірою відображували розмір земельних володінь. Не існувало ніякої формальної економічної ієрархії, але, оцінивши маєтки шляхтича, легко було додати, чи слід його вважати за заможного, а чи за бідного, або, як казали тоді, чи він *tlusty* (гладкий), а чи *chudy* (худий)¹⁶. (Див. мал. 3).

Карта 12. Розподіл земельної власності в Королівській Пруссії (бл. 1570 р.)
 А. Мальборкське воєводство

Б. Хелмнське воєводство

На вершині суспільної ієрархії перебувало кількадесят родин, що мали сотні, а то й тисячі маєтків. Ті самі родини здебільшого контролювали і провідні державні посади, а отже, мали впливовоє представництво в сенаті. Вони були “наймогутніші” й за багатством, і за впливом. Окремий магнат не мав ніяких особливих прав і привілеїв. Проте магнати як група, *magnateria*, мали владу і вплив, непропорційно більші за їхню кількість.

Натомість пересічний шляхтич був щасливий, якщо мав два або три маєтки. Але тільки тоді, коли та земля була його власна й він мав кріпаків, щоб працювати на ній, він сам забезпечував своє прожиття. Він був *possessionatus* (майновитий) і *dominus*, “*sobiepan*”, сам собі пан. Сучасники зараховували його до *szlachty zamożnej*. Деякі історики віддають перевагу термінові середня шляхта, що нині відіграє провідну роль у теоріях про суспільство й політику новітньої доби. Найнижчий розмір її володінь визначено у 20 ланів. За доби Речі Посполитої вона становила від однієї третини до двох п’ятих усього шляхетського стану.

У нижній частині драбини містився найчисленніший елемент, маса дрібної шляхти без засобів до існування. Одна така група, *szlachta cząstkowa*, жила в частинах великих маєтків, що були поділені для продажу або передачі в оренду. Здебільшого така шляхта ділилися кріпаками й матеріальними ресурсами первісного маєтку зі своїми сусідами. Чимало шляхтичів, так звана *szlachta czynszowa*, були орендарями у своїх заможніших побратимів. Ще одна група, *szlachta zagrodowa*, мала землю, проте не мала кріпаків і кожен шляхтич мусив сам обробляти свій клопоть (*zagroda*) землі. В економічному аспекті їх годі було відрізнити від селян. Деякі представники цієї групи, *szlachta zaściankowa*, жила у винятково шляхетських селах, захищених по периметру мурами від цього світу. Але тодішньою найчисленнішою групою була голога, що не мала ані землі, ані кріпаків. Її представники працювали як селяни-орендарі, наймані робітники, хатні слуги та вояки, або ж — як *szlachta brukowa* — мусила тягнутися з останнього, злиденно животіючи в містах.

Магнати нагромаджували свої земельні володіння за різних обставин. Духовні магнати — 15 єпископів, 2 архієпископи і кільканадцять абатів — володіли, обійнявши посаду, багатством, яке збільшувалося від миті заснування церкви 1000 р. 1512 р. гнєзненський архієпископ мав 292 села і 13 міст; краківський єпископ — 230 сіл і 13 міст, тим часом як тієї пори жоден світський магнат не мав більше 30 таких володінь. У Литві Віленська єпархія, заснована після повернення Великого князівства до християнства 1387 р., у XVIII ст. вже мало 600 сіл. Деякі духовні особи мали й світські посади. 1443 р. краківський єпископ Збігнев Олесницький купив Севезьке князівство в Силезії за 6 000 срібних грошей. Він сам і його наступники зберігали титул, юрисдикцію і прибутки князівства аж до падіння Речі Посполитої 1795 р. Починаючи від 1462 р., гнєзненський архієпископ набув титулу князя ловицького (м. Лович) і переніс свою резиденцію до князівського палацу в Скерневіце. У XVIII ст. плоцький єпископ мав титул князя Пултуська. А на другому краї шкали були безземельні єпископи. Після 1667 р., коли Смоленське воеводство остаточно

віддали Москві, католицький єпископ Смоленська втратив усі свої землі й жив у Варшаві, мавши урядову пенсію розміром 20 000 злотих на рік.

Більшість світських магнатів завдячувала своє піднесення королівській службі. Інші піднеслися завдяки колонізації руських земель на сході. Типовим явищем було те, що найбільші маєтки магнатів були створені завдяки поєднанню різних чинників: вигідних шлюбів, купівель, обмінів, завоювання, доброго господарювання, королівської ласки, надмірних амбіцій, довговічності й домінантним чоловічим хромосомам. Дуже небагато магнатських родин, скажімо, Радзивіли в Литві або Потоцькі й Тарновські в Польщі, проіснували протягом кількох століть. Більшість магнатів не менш швидко занепали, ніж піднеслися. Курозвенцькі, Шидловецькі й Мельштинські занепали, бо не мали спадкоємців чоловічої статі. Любомирські, чие маєтки пережили поділ між трьома синами 1642 р. і конфіскацію маєтків Єжи 1664 р., були змушені починати спочатку. Чимало тих, хто процвітав наприкінці XVIII ст., — Чарторизькі, Понятовські, Яблоновські і обидві лінії Браницьких — були відносними парвеню.

Великі магнатські маєтки були організовані як латифундії. Розпорошені володіння в кожному районі були підпорядковані *kluczowi*, головному маєткові, з якого керували рештою. Кожен *ключ* був пов'язаний зі штаб-квартирою в палаці власника-магната. Таким чином латифундією можна було керувати як єдиною економічною одиницею, де конкретні внески окремих фільварків забезпечували функціонування всієї системи. Скажімо, за даними перепису 1739 р., латифундія Любомирських складалася з 1071 володіння, розпорошених у дев'яти південних воеводствах Речі Посполитої, від Волі-Юстовської поблизу Кракова до Тетієва поблизу Києва. До володінь належали міста, містечка, села і плантації. Ключ у Вишнічі поблизу Кракова, головній садибі Любомирських, складався з 29 сіл; у Ярославі в Червоній Русі — 18 сіл, в Канчузі — 13 сіл. На додачу до цих родинних маєтностей Любомирські завдяки призначенням на державні посади й королівській ласці орендували велику кількість коронних маєтків. За життя Олександра-Міхала Любомирського, що помер 1677 р., до них належали 8 міст і 89 сіл. Крім того, Любомирські мали низку володінь за південним кордоном Польщі, в Угорщині¹⁷.

Закони про успадкування спричиняли великі ускладнення. В Польщі існував звичай поділяти родину власність поміж синів і неодружених доньок. Цей поділ відбувався частинами, тією мірою, якою діти доходили повноліття або одружувалися, тож після смерті батька-матері родинний маєток лишався в руках наймолодшого сина. Через те великі латифундії часто розпадалися протягом двох-трьох поколінь після смерті свого засновника. Але такий розпад не відповідав інтересам ані родини, ані Речі Посполитої, що обидві мали вигравати від військового потенціалу й економічної могутності об'єднаних володінь. З метою запобігти розпадові в Польщі запровадили закон про успадкування, відомий як *ordynacja*, або *maioratus*. 1589 р. сейм уперше наполог "забезпечити" маєтки Радзивілів і Замойських правовими статутами, які визначили їхній військовий внесок до Речі Посполитої й водночас застрахували їх від розпорошення. Згідно з постановою сейму, маєтки, перелічені у списку, можна було

успадковувати тільки відповідно до суворих норм чоловічого первородства, власники не мали права здійснювати їхній продаж, дарувати, поділяти й заповідати. Від *ordinatus* 'а, “найстаршого чоловіка” родини, вимагали виконання певних військових обов'язків: лагодити фортеці, утримувати залоги, квартирувати взимку війська, постачати певну кількість полків під час війни. Натомість йому назавжди гарантували його спадщину. 1601 р. так само були “упорядковані” маєтки Мишковських у Пінчуві, 1609 р. — маєтки Острозьких у Дубні. Згодом були упорядковані маєтки Тарновських, Хрептовичів і Сулковських. Деякі з них збереглися в цілості аж до 1918 і 1939 р. Інші спіткала буремна доля одразу по тому, як вони були сформовані.

Персонал, потрібний для підтримки й захисту латифундії, звичайно поділявся на дві виразні категорії: *slugów rękodajnych (manu stipulatis)*, тобто шляхетську прислугу, і *czeladź dworska*, двірську челядь. Шляхетна прислуга складалася тільки зі шляхтичів-клієнтів, що займали всі прибуткові і владні посади, не пов'язані з ганьбою торгівлі або ремесла. Вони діставали регулярну платню і, як знаки прихильності свого патрона, *suchednie*, принагідні подарунки і премії. До двірської челяді, серед якої не було шляхтичів, належали слуги, фахівці, ремісники й найманці.

Згодом розростання магнатської прислуги почало становити для Речі Посполитої нерозв'язну проблему. Провідні родини могли мати набагато більшу повагу й забезпечити більшу покору, ніж сама держава. Поява численних гуртів сварливих, чванькуватих клієнтів, які запряглися боронити честь та інтереси свого патрона й залежали у своєму просуванні й добробуті від успішного потурання примхам патрона та участі в його приватних війнах, поступово підточила позиції уряду і на центральному рівні, й на провінційному. За доби поділів Польщі так звана албанська зграя князя Кароля-Станіслава Радзивіла з Несвіжа, що мав прізвисько *Panie Kochanku*, могла виставити шість тисяч шляхтичів, убраних від голови до ніг у білі шати, й безкарно кинути виклик будь-якій тогочасній державній або приватній формації.

Численність магнатської прислуги правила за очевидний критерій багатства і статусу. Вона варіювалася від жменьки пошарпаних старих служників на кшталт Санчо Панси до полків вишколених офіцерів та адміністраторів, що конкурували зі збройними силами невеличких держав. Наприклад, у середині XVII ст. краківський воєвода Станіслав Любомирський з Вишничав мав двох маршалків, двох капеланів, чотирьох секретарів, чотирьох кравців, двадцять камергерів і шістдесят значних клієнтів. Крім того, була зграя *aplikantów* (кандидатів у клієнти), *komorników* (сенешалів), *resydentów* (радників-резидентів), скарбників, стайничих, гардеробників, берейторів, пажів, посланців, ротмістрів і, звичайно, такий самий добір придворних дам і покоївок, що обслуговували паній. До нешляхетського персоналу належали двірський лікар, хірург, художник, балетмейстер, цукерник, садівник, інженер, архітектор, капельмейстер і економ, головний розпорядник; крім того, кухарі, тюремники, візники, теслі, лакеї, стайничі, погребні і слуги. До того ж існували химерна традиція тримати блазнів, іноземців, карликів та істориків. Досить часто польські магнати мали на своїй службі й німець-

ких баронів. Татарський звичай забирати *ясир* у рабство мав свого відповідника в польському звичаї тримати в'язнів татар і негрів у якості своїх особистих рабів.

Бич у вигляді отих тлумів шляхти при дворах з уїдливою іронією описав Ігнаці Красицький:

Jaśnie wielmożny tyran, bożek okoliczny,
Dla większej wspaniałości raczy mieć dwór liczny.
Stąd wyższe urzędniki, niższe posługacze;
Pan koniushy, co bije; masztalerz, co płacze;
Pan podskarbi, co kradnie; piwniczny, co zmyka;
Sługa pieszy, dworzanin, co ma pacholika;
Pokoiowiec przez zaszczyt wspaniałemu sercu,
A dlatego, że szlachcic, bierze na kobiercu.
Pan architekt, co plany bez skutku wymyśla;
Pan doctor, co zabija; sekretarz, co zmyśla;
Pan rachmistrz, co łąże w liczbie, gumieny, co w mierze;
Plenipotencja, co w sadzie; komisarz, co bierze
Więcej jeszcze, jak daje; a złodziejów mniejszych
Kradnąc sam jest użyty do usług ważniejszych;
Łowczy, co je zwierzynę, a w polu nie bywa;
Stary szafarz, co zawsze panu potakiwa;
Pan kapitan, co Żydów drze, kiedy się proszą;
Żołnierze, co potrawy na stol w galę noszą;
Kapral, co więcej jeszcze kradnie, niż dragoni;
I dobosz, co pod okna capstrzyk tarabani,
A kiedy do kościoła jedzie z gronem gości,
Bije w dziurawy bęben *jegomości*¹⁸.

Тиран ясновельможний, божок місцевої голоти,
Численний прагне мати двір для більшої пишноти,
Тож має й вищих урядовців, і менших слуг ледачих,
Стайничого, що б'є, і хлопчика, що плаче.
Підскарбія, що злодій, і чашника, якого зник і дух,
І піших служок, і дворян, що мають нижчих слуг,
Ще й камергера з цілим власним почтом,
Бо ж він шляхтич і цідить в морду точно,
І пана архітектора всіх замків захмарних,
Й убивцю лікаря та писаря указів марних,
Рахівника, що бреше у лічбі, комірника, що в мірі,
І адвоката, що в судах, і комісара, що гребе без міри
Ще більше, ніж дає; злодіїв менших обкрадає,
А більші вже його без свити залишають;
І ловчого, що жере дичину, хоч до лісу не ходить,
І радника, що кива головою й ніколи думки не зродить,
І капітана, що знай лупить жидів, як торгують,
Солдатів, що, як страви несуть на стіл, воюють,
Капрала, що краде більше від драгунів,
І довбуша, що ходить з бубном попід клуні,
А як наш пан з гістьми йде до костелу після ловів,
Не Богові в дірявий лупить бубон, а ксьондзові.

Отже, корупція поширювалася зверху донизу. Продажність, заборгованість і залежність підточували здатність шляхти змінюватися з часом. Великі експлуатували дрібноту, дрібнота наслідувала тих, хто був вищий від неї.

Низка постанов за доби Ваз становить очевидний доказ, що магнатська олігархія пускала глибоке коріння. З цієї причини їй люто опиралася вся шляхта. Проте є багато свідчень, які дають змогу припустити, що принаймні до середини XVII ст. маєтки “середньої шляхти” процвітали не менше, ніж маєтки магнатів. На думку Анджея Вичанського, що реконструював теоретичну модель цих проміжних станів, спираючись на судові документи 1560-х років, пересічний розмір маєтку становив 130 гектарів (321 акр). До 50 га, або приблизно 40% орної землі, входило до складу маєтку самого власника й забезпечувало 94% його прибутків. Решта 80 га, що належали селянам, практично не давали ніякого прибутку, а забезпечували засоби до існування кріпакам, які обробляли панську землю. Але кріпаків дуже рідко вистачало більше ніж на дві третини виробничих потреб, тож треба було використовувати оплачуваний персонал і найманих сезонних робітників. Пересічний річний прибуток становив 214 злотих бруто, 185,7 злотих нетто. Відповідно до тогочасних цін на Краківському ринку, за 186 злотих можна було купити 96 метрів вовняної тканини, або 385 пар взуття, або 35 волів, або 900 літрів вина мальвазії. Загалом власник або орендар жив у своєму маєтку й керував без допомоги численного персоналу та клієнтів¹⁹.

На відміну від цього “пересічного шляхтича”, що є тільки безликою абстракцією, “дрібний шляхтич” був дуже реальною постаттю, якою слушно пишалися кілька провінцій Речі Посполитої. В Мазовії понад половиною земель володіла *szlachta zagrodowa*. Згідно з оцінкою 1571 р., вона складалася з 32 000 родин, обробляла 12 031 лан землі з загальної кількості 23 361 лан, або ж 51,5% орної землі князівства. Кожна родина задовольнялася 0,38 лана землі (6,65 га або 16,43 акрів). На Підляшші переважала та сама ситуація. 1528 р. в десяти парафіях Белзької землі існувало 99 шляхетських *zaścianków*. 1775 р. в тому самому регіоні 5811 з 6300 господарств, або 92%, не мали кріпаків. А загалом у Речі Посполитій понад половина шляхти не володіла землею. 1670 р. 400 000 шляхтичів, або 57%, були безземельними, а 300 000, або 43%, володіли одним селом або більше. Ці цифри годі порівняти з якоюсь іншою країною. Ніде в Іспанії, де обдерті *hidalgo* були національним посміховиськом, навіть у Наварі, Леоні чи Бургосі, де дворянство становило до 10% населення, не було нічого близького до ситуації в Мазовії та Підляшші. Ба більше, в Іспанії в XVIII ст. кількість дрібного дворянства значно зменшилась, а в Речі Посполитій швидко зростала. Сама кількість шляхти суперечить будь-якій спробі вважати її за винятковий елемент, що входив до складу землевласницького класу. Натомість слід визнати протилежне: винятком у Речі Посполитій були шляхтичі, які мали землю. Коли говорити мовою цифр, дрібна шляхта домінували в шляхетському стані, надаючи йому виразного колориту й забезпечуючи матеріал, на основі якого формувалися її звичаї у політичній і соціальній сферах. Дрібна шляхта, здається, з’явилася вперше наприкінці XIV ст. у прикордоннях, яким загрожував Тевтонський орден. Згодом її кількість зросла внаслідок дальшої колонізації Підляшшя й Червоної Русі та поділу первісних поселень на грона пов’язаних сіл. 1699 р. дрібна шляхта приєдналася до пам’ятного переселення на Поділля, на землі, що їх Туреччина повернула Польщі згідно з Карловіцьким мир-

ним договором. Роль, що її дрібна шляхта колись відігравала у війську, швидко зменшувалася. Хоча посполите рушення в Мазовії могло зібрати 20 000 вояків, якість їхньої підготовки була жалюгідна. Поділ і пауперизація первісних володінь призвели до ситуації, коли одне село (*zaścianek*), складаючись десь із двадцяти п'яти родин, могло спорядити лише одного або двох вершників. Високі темпи народжуваності в Мазовії й неродючі землі призводили до постійного поділу й зубожіння родинних ділянок. Починаючи від XVI с., дрібні шляхтичі, нездатні спорядити себе на війну, все-таки підтримували військову традицію своєї касты, служачи чи то в професійних полках королівського війська, чи то в приватних загонах магнатів²⁰.

У багатьох аспектах становище дрібної шляхти, злиденної й незабезпеченої, було гіршим за становище кріпаків. У XVIII ст. не бракувало прикладів, коли вона добровільно оберталась у кріпаків. Проте навіть як кріпаки чи міська біднота вона не втрачала свого шляхетського статусу і своїх правових привілеїв. Над дверима їхніх хижок висів герб. Такі шляхтиччя носили дерев'яні мечі, коли не мали сталевих, й далі брали участь у провінційних сеймиках і вимагали права голосу на виборах короля. Їй присвятили цілу низку принизливих епітетів: *panek*, *szarak* ("сірий заєць", що не міг дозволити собі традиційний шляхетський кармазиновий кунтуш), *zagończyk* (бо сам мусив обробляти своє поле); *chudopacholek* (що так часто фігурує в тодішній літературі), *szlachta chodackowa*, *milites in caligulo*, воїни в черевиках з дерев'яною підшовою. Про них знав ще Кадлубек у XIII ст., мали вони паралелі в інших країнах, як-от *Bocskoros Nemes* в Угорщині. Але це *par excellence* польський феномен, що дивує історика і правив за опору шляхетського стану.

Життя дрібної шляхти за пізнішої доби охарактеризував Адам Міцкевич:

Добжинський з давніх літ уславився застянок
 Одвагою мужчин і вродою шляхтянок.
 Колись і сильний був, бо як Собеський Ян
 До посполитого рушення всіх краян
 Листами закликав, — Добжин йому постачив
 Шість сотень молодців, яких ніхто не бачив.
 Тепер зубожіло, не те вже, що було,
 Добжинських племено. Колись воно цвіло
 На сеймах, в наїздах і збройно добувало
 Легкий для себе хліб. Узятися за рало
 Жорстоко змусив їх новий у краї стан.
 Проте одежею різниться від селян,
 І найбільшому Добжинському носити
 Дідівські звичаї не дозволяють свити:
 Чумарка в будній день, а кунтуш — у святний.
 Панянки і в жнива у перкалевий стрій
 Вдягаються. Та що! І, взявшись до мички,
 Не скинуть руки їх нізашо рукавички!
 Скрізь вирізнялися Добжинські молодці
 Красою й мовою. Рум'янець на лиці,
 Та вуси, як смола, та очі, як жарини,
 Високий, гордий лоб і рівний ніс орлиний, —
 Такий був кожен з них. Прибувши в наш повіт

З Добжинської землі тому багато літ,
Вони всі звичаї мазурські зберігали.
Наприклад, імена тут дітям надавали
На честь ушавлених Короною святих,
Тому ж то хлопчиків називано у них
Матвієм щоразу або Бартоломієм.
А щоб не сплутались, додавано чудні їм,
Дотепні прізвиська, що з ними і росли...

Найстарший у роду Добжинський був Матвій,
Якого *Півником* прозвали на *Костьолі*;
Коли нещасної зазнав Костюшко долі,
Забоком сам себе Матвієм перехрестив;
Наймення *Кролика* йому хтось приточив, —
А литвини, що їм не раз добро приточив, —
Його звеличили *Матвієм над Матвієм*.
Він над Добжинськими, — його ж маленький дім
Віддавна панував над селищем усім,
Край корчми стоячи і близько від костьолу.
Лише поглянувши на схилену стодолу,
Старий, замшілий тин і ніби п'яний хлів,
Ви б догадалися, що небагатий жив
Тут чоловік. Проте між іншими хатами
Будинок Півників — як місяць між зірками.
Солома на даху травою проросла;
На клуні, що стоїть близьенько від житла,
Бує кропива та крокіс шафрановий,
І по току ширець розрісся пурпуровий.
Пташині кубла скрізь, старі голубники,
Дзвенять під стріхами стрілчасті ластівки,
І білі трусики з червоними очима
Кумедно бігають між травами густими...
Від давніх нападів лишилися сліди
І досі: полином та лопухом зап'ята,
Від часу шведського валялася граната,
А кілька схилених на пагірку хрестів
Про неоплаканих казали вояків,
Що в чесному бою святою вмерли смертю!
І стіни, й пристінки побиті і подерті,
Немов назавжди сів на них мушиний рій:
Ворожих куль сліди лишилися там,
Здаля чорніючи чудними письменами...

Над ганком красувавсь Добжинських давній герб,
Що гнізда ластівок без жалю засклепили;
Литовський сир під ним висушується білий.
У хаті, в повітках — шоломи, шишаки,
Що нині голуб'ят виводять голубки
У них, — а панцири у стайні за драбину
Слугують: смиче кінь із неї конюшину;
Рожни до смаження пороблено з рапір!^{21*}

* Переклад Максима Рильського. — *Перекл.*

Конкретним прикладом важкого становища дрібної шляхти може бути сумна історія Селуня в Мазовії, містечка на північ від Вісли, на територіях, де переважали маєтки плоцького вікарія. Ці маєтки, зібрані в п'ять ключів навколо замку в Селуні, становили одну з найбагатших церковних маєтностей у Польщі, і їх неминуче давали як синекуру багатим, могутнім і відсутнім клірикам. Замок і підпорядковані йому ключі цілковито відсували в затінок 29 *zaszciankow*, розпорочених серед них. Але після 1526 р., коли Мазовію остаточно приєднали до Речі Посполитої, шляхта Селуня намагалася змінити юридичні умови володіння своєю землею і не платити орендної платні (чиншу) та інших податків. Вікарій, проти якого постало понад 700 родин, міг утратити значну частину своїх прибутків. Призначений у 1550-х роках, превелебний Міхал Вольський, майбутній куявський єпископ, не мав наміру поступатися. Його збройні банди їздили по селах, грабували будинки, спалювали документи, арештовували кожного, кого можна було запідозрити, що він звернеться до суду. Він використовував свою церковну юрисдикцію, щоб, спираючись на сфальшовані свідчення, переслідувати затятих і виганяти їх за межі своїх земель. Попри численні протилежні свідчення його правники стверджували, ніби жителі Селуня не належать до шляхетського стану, й не давали їм змоги апелювати до королівських судів. Протягом кількох років цей клірик, що їздив верхи і влаштовував лови з собаками, поки народ молився в церкві, утвердив у своїй єпархії деспотичний режим, що проіснував два століття. 1598 р. його наступник, превелебний Єнджей Опалінський, син великого коронного маршалка, присвоїв собі титул “селунського князя” й вимагав від місцевої шляхти платити “десятину”, розмір якої був такий самий, як у селян: 1 злотий від *włóki*, влуки (16,8 га). Протягом наступних двохсот років термін селунський шляхтич був глузливим прізвиськом, відомим в усій Речі Посполитій. Проте, починаючи від 1750-х років, почала збільшуватися кількість судових справ. 1760 р. окружний суд у Ружані підтвердив шляхетський статус 215 осіб, проте їхні справи одразу потрапили до коронного суду (головою якого, як виявилось, був єпископ Станіслав Мясковський, плоцький вікарій!). 1767 р. ця справа потрапила до сейму, 1776 р. — знову до коронного суду, 1791 р. — знову до сейму, а потім до короля. Нарешті, 29 листопада 1791 р., слідча комісія анулювала всі податки, що їх вимагали від шляхти Селуня. Проте переможці тішились успіхом лише чотири роки. 1795 р., після третього поділу Польщі, Селунь приписали до пруської скарбниці; в 1807—1813 рр. віддали маршалові Нею, 1815 р. — Росії, й на той час майже всі позивачі, що 1760 р. почали доводити свої шляхетські права, напевне, вже повмирали. Вмерла й Річ Посполита, що могла б дати їм привілеї, за які вони так довго боролися²².

* * * * *

З огляду на велике розмаїття економічних інтересів у межах шляхетського стану, можна було б сподіватися, що шляхта має дуже мало спільних поглядів. Насправді це не так. Протягом існування Речі Посполитої світогляд шляхти

засвідчував дивовижну солідарність, надто у трьох головних питаннях: шляхетського статусу, рівності і “життя на лоні природи”.

Віра шляхтича у винятковість свого стану породжувала практики, що їх тепер можна було б охарактеризувати тільки як вияви расизму. Хоча міф про блакитну кров був поширеним у Європі, він здебільшого стосувався нечисленної еліти. А в Речі Посполитій він стосувався принаймні 10% населення, тож його доводилося захищати на набагато ширшому фронті. Всі ті начебто релігійні та історичні аргументи, що їх згодом використовували націоналістичні рухи для диференціації розвитку свого власного народу, культури і краю від “чужинців”, за попередньої доби використовували для зміцнення ідентифікації шляхетського стану, протиставленого решті суспільства. Незважаючи на неперервний процес надання дворянського статусу, внаслідок якого шляхетський стан поповнювали міщани, селяни, євреї та іноземці, шляхта й далі претендувала на свою біологічну унікальність. Не існувало ніякої гострої відрази до нешлюбних дітей, мішаних шлюбів і міжрасових шлюбів, просто діти, народжені від таких зв'язків, уже не могли претендувати на шляхетське походження. В 1620-х роках Валеріан Неканда Трепка висловився про це так:

“Бальзам, коли додати його до дьогтю, припиняє бути бальзамом і перетворюється в дьоготь, а кукіль, посіяний навіть на найкращому ґрунті, не стане пшеницею... Тож якщо шляхтянка вийшла заміж за селянина, вона безперечно народить нешляхтича. Адже якої чистоти можна сподіватися від нечистоти, яких пахошів — від смороду! Існує мудра приказка: сова ще ніколи не народила сокола”²³.

Миколай Рей (бл. 1505—1569), поет і філософ, що не мав фанатизму Трепки, уподібнював шляхту до ліванських кедрів, вищих і гарніших за решту дерев.

Трепка (1584—1640), автор “*Liber chororum*” (“Книжки хамів”), все своє життя присвятив захистові чистоти шляхетського стану. Він був дивак і зануда, проте його книжка — дивовижний довідник суспільних настроїв тієї доби. Замолоду він позивав багатьох своїх знайомих, звинувативши їх у нешляхетському походженні, а сам брав участь у різних темних справах: викрадав людей, здійснював напади, крав коней, карбував фальшиві гроші. 1630 р., продавши родинні землі, він оселився в Кракові, де не мав ніякої іншої роботи, як нарікати на світ. А втім, вивчаючи судові справи, навідуючи ярмарки та провінційні сеймики, записуючи всі повідомлення про скандали й наклепи, які йому доводилося чути, він склав досье на всіх людей, яких він підозрював у тому, що вони безпідставно приписали себе до шляхти. (Хам, непоштивий син Ноя, був начебто предком усіх тих негідників). У вступі до своєї праці Трепка уїдливо пояснює, як плебеї “втиралися” до шляхетського стану. Великі магнати безкарно допомагали своїм клієнтам здобувати шляхетські титули. Всі краківські міщани дістали собі фальшиві документи, Батьки, чії доньки наполягали на шлюбі з селянами, воліли радше прийняти зятя до свого роду, ніж іти на ризик публічної ганьби для свого герба. Інші просто додавали суфікс —*ski* до свого прізвища і сподівалися, що їх не викриють. Не бракувало й заповзятливих шантажистів. “Хам” завжди міг розраховувати, що знайде свідків своєї

шляхетства, погрожуючи порушити *naganę* проти кожного, хто відмовиться прислужитися йому. І навпаки, він міг улаштувати якусь сумнівну *naganę* проти себе, коли не з'являлося ніяких свідків, і переконати суд видати потрібне свідоцтво. То була, як добре знав Трепка, брудна гра, і він тішився нею — від Абрамовича від Жизанського, від першої до останньої літери польської абетки²⁴.

Відносна вартість, приписана різним станам, була дуже добре обрахована в рамках правової інституції "*Główszczyzna*" (*Wergeld*), яку звичайно застосовували для вирішення справ про напади і вбивство аж до реформ 1764 р. У таких випадках від родини покривдженої сторони вимагали доставити потерпілого або труп до суду протягом дванадцяти тижнів або ж довести характер ушкодження (*vulneratus, saucius, laesus, concussus*; покалічений, поранений, ушкоджений, прибитий). Спираючись на свідчення, суд потім міг призначити штраф, який стягували зі звинуваченого відповідно до тарифу, визначеного законом. Ті тарифи, як і тарифи сучасної страхової компанії, були обраховані з холоднокровною точністю. 1347 р. статут у Великопольщі визначив ціну життя шляхтича в 30 грошів, ціну його носа, руки або ноги — в 15 грошів, пальця — 3 гроші. Мертвий селянин коштував 6 грошей, поранений — 1,5 гроша. Згідно з цими підрахунками, мертвий шляхтич був вартий п'ятьох неживих селян. Безносий, безрукий чи безногий селянин був вартий однієї десятої частини вартості шляхтича, що зазнав такого самого каліцтва. 1547 р. Сигізмунд-Август своїм указом збільшив різницю цін. Життя шляхтича було оцінене в 60 злотих, людини нешляхетного походження — 30 злотих, солдата — 15 злотих, а селянина — 10 злотих. На перший погляд, шляхтич був тепер вартий шістьох селян. Але норма, яка поділяла відшкодування за селянина в пропорції 6 злотих — удові, а 4 злоті панові жертви, спонукає до дальших міркувань. Якщо шляхтич убивав одного зі своїх селян, — і припустити, що його власний суд візьме на себе клопіт призначити відшкодування, — він мав тільки заплатити різницю між тим, що він мав дати вдові, і тим, чого міг вимагати для себе. Виходить 2 злоті, і це в тридцять разів менше, ніж 60 злотих, які треба було б платити, якби ролі вбивці і жертви помінялися. 1588 р. штрафи виросли ще більше, були запроваджені й тюремні вироки. За вбивство шляхтича злочинець мав 58 тижнів перебувати в замкненому підземеллі, а також заплатити штраф 240 грошів. За злочин, скоєний вогнепальною зброєю, він мав пробути в арешті 116 тижнів і заплатити 480 грошей. Руки, ноги, очі й носи коштували 120 грошей штука, криваві рани — 80 грошів, пальці — 30 грошів, зуби — 20 грошів. На той час уже й не згадували про жертв-селян. Напевне, вже ніхто не думав про те, щоб звертатися з такими дрібницями до суду²⁵.

Убивство, власне, вважали за щось менш серйозне, ніж інші типи правопорушень. Від шляхтича, що завжди був із шаблею, сподівалися, що він боронитиме себе. Вбивство вважали за досить великий ризик, натомість згвалтування та ошуканство — ні. 1448 р. один статут у Мазовії передбачав смертний вирок за згвалтування шляхтянки простим чоловіком, і штраф 60 грошей за згвалтування жінки простого походження. (Згідно з такими тарифами, одна згвалтова-

на шляхтянка була варта двох убитих шляхтичів, коли брати за старою ціною, а *huten* селянської дівчини коштував у десять разів більше за життя її батька). Особі, що з лихим наміром порушувала справу про *naganq* на основі неправдивих свідчень, у Польщі відтинали голову, в Литві її карали батогами. Труп, розмальований так, щоб удати, ніби небіжчик став жертвою вбивства, міг стягнути на голову людини, яка принесла його, таку саму кару, що й за вбивство²⁶.

Польська віра у значення шляхетства породила за кордоном широкі коментарі. Дефо, пишучи в Лондоні 1728 р., казав, що Венеція та Польща — “дві особливі країни, де уявлення про шляхетність крові доведене тієї пори до найбільших і найкумедніших крайнощів”:

“У Польщі марнославство народження доведене до таких страхітливих дивацтв, що сан шляхтича і титул старости, воєводи чи каштеляна дають людині вищість над усіма васалами і простолюдом набагато більшу, ніж вищість короля або імператора; він владарює над ними з набагато абсолютнішою владою і робить їх набагато нещаснішими, ніж піддані чи то Великого сеньйора, чи то татарського хана, бо ж топчуть злиднений люд, мов собак, і часто вбивають їх, ні перед ким не відповідаючи за цей злочин...”

Розгляньмо шляхту ПОЛЬЩІ... як вона постає в історії; передусім це найзарозуміліші люди у світі, найвладніші, найсхильніші ображати інших людей. Один видатний історик нашої доби, сказав, що вони *горді, зухвалі, затяті, палкі, несамовиті*. Вони і справді природжені дворяни...

А якщо запитати поляка, хто він, той скаже, що він *польський шляхтич*, і шляхтичі так пишаються цією своєю назвою, що вважають, ніби вони вище від усіх і пов'язані тільки правилами честі, цим єдиним правом шляхтича. Ба більше, вони навіть можуть коїти найогидніші й найчорніші речі... і сподіватися ласки самих небес завдяки своєму народженню та якостям, і тут за яскравий приклад править один мерзенний розбійник, капітан Врац, поляк, що холоднокрівно вбив англійського джентльмена Томаса Тина, есквайра, вистреливши в нього, коли той їхав своїм екіпажем, з мушкета, зарядженого сімома кулями, і що, за день до того, як його повісили за цей учинок, відповів, коли священник сказав йому готуватися до смерті, що не сумнівається, що Господь матиме до нього повагу як до шляхтича²⁷.

Але, щоб бути справедливим, Дефо додав, що всі ті “якості” супроводять і чесноти, надто у сфері освіти. Особливо його вразила поширеність у Польщі латинської культури. “Людина, яка розмовляє латиною, — писав він, — може проїхати Польщу з краю з не меншою легкістю, ніж якби вона народилася в цій країні. Господи! А що робив би шляхтич, подорожуючи через Англію й розмовляючи тільки латиною... Я співчуваю його тяжкому становищу”.

Тільки-но шляхта стала закритим, спадковим станом, усі засоби доступу до нього ревно охороняли. Хоча протягом існування Речі Посполитої король зберігав за собою прерогативу надання шляхетського статусу, сейм наполягав на дедалі пильнішому контролі. 1578 р. він постановив, що король може надати шляхетський статус тільки під час засідань сейму або коли кандидат довів свою звитяжність на бойовищі. 1601 р. сейм постановив, що жодне надання шляхетського статусу не матиме чинності без підтвердження сейму або, у випадку селянина, без згоди його пана. 1641 р. сейм поширив свою компетенцію на надання шляхетності чужинцям на підставі так званого *indygenatu* й відновив категорію *scartabelli*, напівдворян, родини яких могли отримати повні політичні права лише в третьому поколінні. 1775 р. володіння землею стало головною умовою для всіх нових членів шляхетського стану.

Через те кількість надань шляхетського статусу була не дуже велика. Згідно з документами, в 1569—1696 рр. король надав шляхетського статусу не більш ніж двом тисячам чоловік — набагато менше, ніж кількість родин, які набули шляхетства нелегальними способами. Тільки у XVIII ст., коли саксонським клієнтам, магнатським слугам і єврейським вихрестам надали шляхетського статусу *en masse*, шляхетські лави істотно збільшились законним способом.

Indygenat, або ж натуралізація, теж був нечастим явищем. Від кандидатів вимагали подати докази їхньої служби Речі Посполитій, а також свідоцтво про дворянський статус, видане якимсь іноземним двором, а також дати присягу на вірність і купити землю. Більшість їх певним чином була пов'язана з двором, то були королівські офіцери, лікарі, аптекарі, вчителі, архітектори, секретарі, перекладачі, кухарі, байстрюки й навіть, як-от у випадку Йоахима Пасторіуса фон Гіртенберга, придворний історик. За Ягелонів то були переважно італійці, за Стефана Баторія було чимало мадярів і трансильванців; за Ваз — шведів і лівонців; за Августа II і Августа III — хвиля саксонців; за Станіслава-Августа — повінь росіян. Було багато німців, існував постійний доплив ірландців і шотландців. Шотландці, як-от Якуб Батлер (1627 р.), “Генріх Гордон” (1658 р.), “Г’юго О’Келі” (1673 р.), Арчибалд Патрик Мідлтон (1768 р.) і Джозеф Форсайт (1793 р.), були переважно солдатами. Вряди-годи з’являлися випадкові англійці, скажімо, містер Корі Фреворт, консул у Данцигу (1773 р.), і єдиний американець — Літлпейдж, секретар Станіслава-Августа. Церемонії *indigenatu* часто відбувалися під час коронаційного сейму на початку правління, коли одного з кандидатів обирали як *eques aureatus*, “золотого лицаря”, що очолював групу тих, кому пощастило. У XVIII ст. цю церемонію ожвавила подоба аукціону. 1764 р. П’єр Рокур, єврейський банкір з Парижа, що давно жив у Варшаві, заплатив 126 666 злотих 20 грошів за шляхетський статус для себе і своїх трьох синів²⁸.

Турботі шляхти про збереження свого статусу супроти решти суспільства дорівнювала її манія утвердження рівності проміж себе. Може видатися дивним, що в країні, де існували такі величезні майнові відмінності, хтось узагалі міг говорити про рівність. А фактично, коли дивитися з погляду психології, утвердження рівності було, власне, противагою реальному станові справ. То був захисний механізм, своєрідне мастило, яке усувало соціальне тертя й давало шляхті змогу зберігати згуртованість лав і протистояти зовнішньому світові. То була прекрасна вигадка, культ, що протягом принаймні трьох століть забезпечував головні норми політичного й суспільного життя. Починаючи з перших днів Речі Посполитої, й навіть за ще давнішої пори, існував несамоовитий опір будь-яким спробам диференціювати шляхту на вищих і нижчих. 1537 р., під час так званої *wojny kokoszej*, “війни курчат” (названої так, бо вояки з’їли тоді все свійське птаство Червоної Русі), збунтоване феодалське військо відкинуло пропозицію створити якусь вищу касту, як у сусідній Чехії або в Німеччині. 1569 р. самим Актом унії були підтверджені титули литовських князів, що без цього підтвердження не погодилися б на унію, але постановили, що

надалі на терені Речі Посполитої ніхто не повинен присвоювати собі нового титулу або брати якийсь іноземний титул. З огляду на численні порушення тієї постанови 1638 р., а потім 1641, 1673 і 1678 р. сейм забороняв переймати титули, погрожуючи ганьбою. 1699 р., коли шляхетські депутати усвідомили, що до протоколів засідань сейму пролізли слова *szlachta mniejsza* і *szlachta większa* (менша і більша шляхта), вони постановили викреслити їх як слова *contrae qualitatem* (які суперечать принципів рівності)²⁹.

Щоб надати сили егалітарним ідеям, були створені складні публічні ритуали. Польські шляхтичі публічно звертались одне до одного як *panie bracie*. У війську кожен кожному був *towarzyszem*. У гурті знайомих люди говорили одне про одного в третій особі, вживаючи слів *wasza miłość* або *waść*, або *waćpan* (*wasza miłość panie*), так само як іспанці кажуть *usted*, а італійці — *lei*. Навіть у родині діти звичайно зверталися до батька-матері, а вони до своїх дітей, кажучи *waszmość*. Тільки під час публічної страти до шляхтича зверталися *ty* на знак рівності між ним і катом. Шляхтичі звичайно віталися один з одним поцілунками в щоки, в руки, плечі й навіть у живіт. То були знаки взаємної поваги й покори. Діти вітали батька-матір, стаючи навколішки: сини на одне коліно, а дочки на обидва.

Рівність існувала й між статями. Жінки шляхетного роду мали ті самі майнові і спадкові права, що й чоловіки, і не почувалися залежними. *Herod-baba*, або “несамовита жінка”, має довгу традицію і в історії, і в літературі.

Принцип рівності міг вимагати заборони всіх формальних титулів. Але в практичному житті цю заборону часто обминали. Від самого початку всім шляхтичам, що підписали Люблінську унію, вже мавши шляхетський титул, дозволили зберегти його. Це стосувалося всіх “князів крові” з Литви, а також численних родин, що прийняли титули з-за кордону. Хоча королі не мали права надавати титули польським підданам, вони могли надавати їх іноземцям. Отож Сигізмунд-Август надавав таким чином землі й титули в Лівонії. Стефан Баторій надавав землі в Трансильванії, а польські Вазі надавали титули, начебто пов’язані зі скандинавськими землями. Август II надав десяткам своїх позашлюбних синів графські титули в Польщі, а Станіслав-Август роздавав польські землі й титули польських баронів своїм російським наставникам.

На додачу до цих справжніх титулів і низки багатьох сумнівних титулів існували й витонченіші засоби наголосити на своєму статусі. Магнати пов’язували особливий престиж із державними посадами. Мати назву “воеводи”, “каштеляна”, “старости” або тішитися славою “коронного маршалка” чи “великого гетьмана литовського” було не менш істотним, ніж мати титул князя або графа. Крім того, з’явилася неформальна ієрархія атрибутів, уживаних здебільшого в листуванні. Кожен знав, що слова “*nobilis*” і “*szlachetny*” означають “шляхетний, але позбавлений значення”. Їх часто вживали зневажливо, говорячи про безземельних і безпосадних шляхтичів. Слово “*generosus*” засвідчувало більшу прихильність і стосувалося тих, хто обіймав якусь посаду. Слова “*magnificus*” чи навіть “*illustrissimus*”, з якими колись зверталися до членів королівської родини, вживали, звертаючись до магнатів, чиєї ласки запобігали.

Страх шляхти перед лицарськими орденами був більше вдаваний, ніж справжній. 1634 р. проект Владислава IV заснувати “Орден Непорочного Зачаття” з сімдесятьма кавалерами мав правити за основу створення постійної католицької монархічної партії. Сейм заперечував, тож довелося відмовитись. Та коли 1705 р. Август II заснував “Орден Білого Орла”, не було ніяких протестів. У середині століття саксонські міністри продавали членство в цьому ордені за 10 000 злотих. 1765 р. Станіслав-Август створив “Орден Святого Станіслава” й використовував його для винагороди кількох сотень своїх прихильників. У 1790-х роках його гофмейстер вже продавав квитки на отримання цього ордена по 95 дукатів за штуку. Власне, єдиним шанованим орденом в історії Речі Посполитої був орден “*Virtuti Military*”, заснований 1792 р. Ним ушановували людей, що відзначилися під час Російської війни 1791—1792 рр., і, як і можна було передбачити, Катерина II заборонила його.

Останнім великим клопотом шляхти була земля. Гонитва за “життям на лоні природи” була спільною для всіх землевласницьких класів Європи, але в Польщі вона становила надто інтенсивну й сентиментальну рису. У Речі Посполитій відстані були більші, ніж у Західній Європі, й люди жили в більшій ізоляції. Чуття місцевої спільноти було велике, а національної — слабе. За умов поглиблення економічного регресу, шляхтич був схильний лишатись у маєтку, керувати своїм господарством і тішитися тим, що дарує доля. Відрізаний від зовнішнього світу, він був глибоко переконаний, що решта людства живе у злиднях. Незважаючи на свої численні та очевидні хиби, шляхта безперечно спромоглася створити могутнє чуття місцевої солідарності, що, як свідчить література, вочевидь брало гору над міркуваннями ницого характеру. Життя на лоні природи було однією з улюблених тем першого видатного поета, що писав польською мовою і сам був паном у Чарнолясі. Що могло бути простішого або щирішого за його оду до “Липи”?

Gościu, siądź pod mym liściem, a odpoczni sobie!
 Nie dójdzie cię tu słońce, przyrzekam ja tobie,
 Choć się nawysshzej wzbije, a proste promienie
 Ściągną pod swoje drzewa rozstrzelane cienie.
 Tu zawsze chłodne wiatry z pola zawiewają,
 Tu słowicy, tu szpacy wdzięcznie narzekają.
 Z mego wonnego kwiatu pracowite pszczoły
 Biorą miód, który potym szlachci pańskie stoły.
 A ja swym cichym szeptem sprawić umiem snadnie,
 Że człowiekowi łacno słodki sen przypadnie.
 Jablek wprowadzie nie rodzę, lecz mię pan tak kładzie
 Jako szcep napłodniejszy w hesperyjskim sadzie.

Під моїм листям, гостю, сядь і спочинь собі,
 Сюди не дійде сонце, присягаю тобі,
 Хоч підіб'ється вгору і пряме проміння
 Проб'є решти дерев мережані тіні.
 Вітри тут свіжі завжди з поля повівають,
 Шпаки і соловейки Бога вихваляють,
 А з мого квіту пахкого працюваті бджоли
 Шляхетний мед несуть до панського столу.

Мій тихий шепіт подіяти так уміє,
 Що сон навіває, солодший від мрії.
 Плодів, правда, не маю, та мені не стид,
 Бо гідно я пишаюсь у саду Гесперид.

Або його елегія “Веселе село”?

Wsi spokojna, wsi wesola,
 Który głos twej chwale zdoła?
 Kto twe wszasy, kto pożytki
 Może wspomnieć za raz wszystkie?

Слава тихому, веселому селу,
 Хто як слід складе йому хвалу?
 Хто всі риси його і чесноти
 Враз назве, згадавши і щедроти?

Człowiek w twej piechu uczciwie
 Bez wszelakiej lichwy żywie;
 Pobożne jego staranie
 I bezpieczne nabywanie³⁰.

В лоні його гідному людина
 Від жадоби й пихи відпочине,
 І побожні її там старання,
 І безпечне скарбу набування.

Через дві сотні років єпископ Нарушевич висловив точнісінько ті самі почуття:

Kto chce zupełnie być uszczęśliwionym,
 Więcej pocziwym ma być niż uczonym;
 Więcej przyjaciół niżli miłośników;
 Więcej niech ma cnot, niż umie języków;
 Więcej niech będzie zdrów niżli bogaty;
 Więcej o pokój dba niż o intraty.
 Mały folwarczek niedużny nikomu,
 Mały ogródek, mały stolik w domu,
 Mały a rzeński chłopiec do posługi,
 Mały koniczek i jeden, i drugi,
 Mały sąsiadow poczet, a pocziwy:
 Gdy to mam wszystko, prawdziwie szczęśliwy!³¹

Хто хоче бути геть щасливим,
 Не так ученим, як поштивим,
 Хай має більше цнот, ніж знає мов,
 І більше друзів, ніж тих, хто лестить знов.
 Хай буде здоровіший, ніж багатий,
 За спокій більше дбає, ніж про втрати.
 Як фільварок малий і без боргів нікому,
 Садок малий, малий і столик в домі,
 Малий і жвавий хлопець за прислугу,
 І коничок малий один і другий,
 Малий сусідів почет, та поштивий, —
 Коли це маю все, то справді я щасливий!

Соціальна гармонія була суттєвим складником ідилії шляхтича. Частим виявам “*braterskiej miłości*”, “братньої любові”, між представниками шляхти порівнювали постійні заклики до милосердя та розуміння відносно інших соціальних груп. Шляхетний тост “*Kochajmy się!*” лунав на незліченних зборах протягом століть. Він не тільки засвідчував глибоку пошану до християнських принципів, а й був закликком згладити соціальні конфлікти. Якщо становище й долю людини визначив Бог, обов’язок людини, а надто шляхтича, полягає в тому, щоб згладжувати соціальні антагонізми і підтримувати пригноблених. Ще в XVI ст. Микола Рей, “речник середньої шляхти”, наголошував на цьому у своїй славетній “*Krótkiej rozprawie między... panem, wójtem a plebanem*” (“Короткий диспут між паном, війтом і ксьондзом”). Шляхетство, стверджував він, — це моральна якість, і його привілеї можна виправдати тільки вірцевими виявами чесноті, доброти, поміркованості та обов’язку. Сила шляхтича полягає в любові до кріпаків. Ця думка, може, й не оригінальна: *Nobilitas sola est atque unica virtus*, але була необхідним нагадуванням. Навіть у XIX ст. ультраконсервативний автор Каєтан Козміан (1771—1856) й далі озирався на ті самі традиції як на остаточний дороговказ до спасіння нації. Любов до ближнього була не менш шляхетною чеснотою, ніж любов до землі та природи:

Á ták swoj ubogi stan
 Tak rad noszę, jáko i pan,
 I w tym doszesnym żywocie
 Snadź o mniejszym wiem kłopotcie.
 Siedzę jáko człowiek práwy,
 Nie bodą mnie cudze spráwy;
 Ácz mię trochę nędzá gniecie,
 To też odcierpię ná świcie.
 Á gdy się każą prowadzić,
 Á co mi więc ma zawádzić?
 Mało mi žal z tej pociechy,
 Wylecę jáko wróbl z strzechy³⁵.

А я свій убогий стан
 Ношу радо, як і пан,
 Бо в минушому житті
 Маю завдання прості.
 Чоловік я чесний, правий
 І не лізу в чужі справи,
 А що трохи злидні тиснуть, —
 Потерплю і ненависних.
 А як скажуть в путь рушати,
 За чим маю шкодувати?
 Не шкода тієї втіхи, —
 Пурхну я горобчиком з-під стріхи.

А через століття Кшиштоф Опалінський гостро засуджував ставлення до кріпаків, добачивши в ньому причину Божого гніву, що так очевидно вразив грішну Річ Посполиту:

Rozumiem, że Bóg Polski za nico nie karz,
 Więcej, jak za poddanych sroga opresyją
 I gorzej niż niewola. Jakoby chłop nie był
 Bliźnim nie tylko twoim, ale i człowiekiem.
 Serce się oraz lęka, skora drży, wspomniawszy
 Na tę niewolę, która cięższa niż pogańska.
 A dla Boga, Polacy, czyście oszaleli!
 Wszystko dobro, dostatek, żywność,
 wszystkie zbiory
 Z waszych macie poddanych.
 Ich ręce was karmią,
 Przecież się tak okrutnie z nimi obchodzicie?³⁶

Розумію, Бог Польщу ні за що так не карас,
 Як за утиски підданих суворі,
 Куди гірші за рабство, немов селянин
 Вам не тільки не ближній — не людина.
 Серце враз здригнулось, аж тремчу, згадавши
 Ту неволю, тяжчу за поганську.
 Бійтесь Бога, поляки, чи ви подуріли?
 Таж добро й достаток,
 всю поживу і збори
 З ваших маєте підданих,
 їхні руки вас годують, —
 Тож чого так жорстоко знущаєтеся з них?

Навіть Козміан, що абсолютно заперечував усі форми національного й соціального визволення, не вагався засуджувати тяжке становище людей, залежних від шляхти. “Худоба живе як люди, — писав він, — а люди живуть, як худоба”.

Отже, звинувачення проти шляхти полягають у тому, що її соціальні відносини були водночас і сентиментальні, й порочні; що її ставлення до решти станів характеризувалося суперечливою сумішшю справжньої турботи і жорстокої зневаги; що вони любили своїх кріпаків і шмагали їх батогами. Це витончений парадокс. Класовий аналіз дає змогу припустити, що шмагання батогами було реальністю, натомість любов — удавана. Погляд на людську природу схиляє до іншої думки. Любов і ненависть часто йдуть поряд. Вони репрезентують протилежні крайнощі тієї самої емоційної реакції на зв’язки взаємної залежності. Вони постають разом у досвіді шлюбних партнерів, батьків-матерів і дітей, а також у житті більшості відомих інституцій. Вони найсильніші тоді, коли панівні обставини не дають змоги здійснити легку втечу. Тож не дивно, що любов і ненависть повинні поставати разом і в повсякденному житті зашкарублого, незмінюваного суспільства.

Протягом тих століть справжнім ворогом була апатія. За системи, коли золота свобода нікого не примушувала до громадянської відповідальності, шляхти було дуже легко клопотатися своїм господарством і тишитися дрібними, при-

ватними інтересами. Здійснити соціальні реформи було не легше, ніж утвердити абсолютистське врядування. Найбільше, на що спромагалася чутлива людина, — лише міркувати про неузгодженість між навколишнім світом і християнською вірою, якої дотримувалися майже всі, й лити холодну воду на ідилічні фантазії, що їх плекало так багато людей. Коли докори не давали результату, сатирики запрошували шляхту сміятися, щоб вона через сміх усвідомила своє справжнє становище. Аріанин Вацлав Потоцький додав нотку справді апокаліптичної іронії:

Spi świat pijany winem zamrużywszy oczy,
Nalewa babilońska swacha, czart go toczy.
Spi świat rówien martwemu opiwszy się drzewu
Winem z prasy bożego na swe grzechy gniewu.
Diabeł na warcie, żeby nikt nie budził, stoi,
Grozi palcem z daleka, psów nawet popoi
Najpierwej im toż wino postawiwszy w wierdze,
Żeby spali, nie szchekał żaden na katedrze
Abo niezrozumianym głosem. Chce-li pyska
Uchulić ktory, chleba po kawalku ciska.
Niechżeby ktory krzyknął jako ogar w borze —
Heretyk? zamurować na śmierć go w klasztorze
Abo ściąć, abo spalić! Tak smaczny sen światu
Przerywać? Niech paszczeki swej się sprawi katu!
Gdzie drudzy syrenami przyśpiewują z lekka,
Przygrywają, żeby spał tym smaczniej — on szczeka³⁷.

Спи, п'яний світе, вином заливши очі,
Блудниця вавилонська наливає, а диявол точить.
Спи, світе, наче дерево мертво, п'яне
Вином Божого гніву на гріхів твоїх плями.
Диявол, щоб ніхто не прокинувся, пильнує,
Погрожує здаля пальцем, псів навіть частує
Вином тим самим у місці коло лавки,
Щоб спали і ніхто в храмі не гавкав
Чи верз казна-що, а коли хто писка роззявляє,
Умить кавалок хліба в пашу йому пхає.
А коли хто заволає як в пустелі, —
То еретик! Монастир йому за оселю!
Зітніть йому голову! Паліть! Як можна уривати
Такий солодкий сон? Нехай кричить на ката!
Таж там, де інші підспівують тихо сиренам,
Щоб світ солодко спав, він реве, навіжений.

* * * * *

Стиль життя двадцяти поколінь годі описати на кількох сторінках. Одна річ — цитувати мемуари таких постатей, як Ян-Хризостом Пасек, або змальовувати розкоші Радзивілів, і зовсім інша — вважати, ніби окремі погляди можуть дати нам уявлення про загальну картину³⁸.

Резиденція шляхтича правила за публічну рекламу його статусу й багатства. Байдуже, халупа чи палац, її можна було дуже легко відрізнити від жител

його нешляхетних сусідів, бо неодмінно були ганок, двір і брама, а до оздоблення належав і герб власника; інтер'єр свідчив про характерну розкіш. Типовий сільський маєток, або *dwór*, складався з довгої одноповерхової дерев'яної будівлі з високим, крутим дахом і низькою стріхою, навколо були господарські будівлі такого самого типу. Традиції дерев'яного будівництва дотримувалися навіть багаті шляхтичі, і їхні чудові різьблені соснові чи модринові будинки були вкрай вразливі в разі пожежі. Як зауважив колись папський нунцій Маласпіна, він ще ніколи не бачив "так гарно складених стосів палива". Камінь звичайно використовували для фортечних споруд, які часто набирали форми окремих бастионів та обмурованих просторів, що стояли поодаль від власне житла. Середньовічні кам'яні замки можна було побачити в усій Польщі та Литві, а надто на західних та північних територіях, що перебували під німецьким впливом. Ті замки ще й досі збереглися в Болкуві (Болькенгайні) в Силезії, в Чорстині на Дунайці і в Черську та Цехануві в Мазовії. Найпізніший і, можливо, найгарніший з-поміж тих замків збудовано у формі п'ятикутника в Кшижтопурі для Оссолінських, але в ньому ніхто не жив. Збудували його 1644 р., а через одинадцять років його спалили шведи, що увійшли до країни, й відтоді той замок існує як велична руїна. Як на сучасний погляд, найкраще поєднання стилів відбулося в Польщі за доби Ренесансу, коли міць башточок, мурів і амбразур доповнила елегантність куполів, аркад і покрівель, а також вишукані деталі архітравів над вікнами й дверима, різьблених медальйонів та інших архітектурних прикрас. Палаці Лещинських у Барануві й Красицьких у Красичині, хоч і невеликі розмірами, — справжні оздоби у своєму жанрі. У XVIII ст. найграндіозніші безумства будівничих-аристократів, кожен з яких прагнув спорудити свій власний Версаль, відображували радше іноземні, ніж суто польські вподобання. Розпорошені по всій великій польській території й вирізняючись з-поміж солом'яних стріх обгороджених тином садиб менш заможної шляхти, палаці Браницьких у Білостоку, Огінських у Слонімі, Понятовських у Яблонному, а надто Чарторизьких у Пулавах перетворились у незнищенні пам'ятки соціального верховенства магнатської олігархії.

Інтер'єри не мали суто функціонального характеру. Масивний вербовий стіл, кілька пофарбованих зелених лав, буфет, комод, ліжко і велика скриня часто були єдиними меблями. Вікна з зеленого скла, а найчастіше з провощеного полотна захищали від негоди, з різьблених стель звисали мідні або рогові канделябри, велика піч з сирої глини чи навіть з порцеляни або алебастру забезпечувала взимку тепло. Зате декорування інтер'єрів набуло досить великого розвитку. Стіни були вкриті гобеленами, килимами і барвистими італійськими *coltrine*. Досить високо цінували перські й турецькі килими. На почесних місцях вішали стародавню зброю й мисливські трофеї, щоб увиразнити шляхетські чесноти. В будинках заможної шляхти, яка прагнула наголосити на своїх амбіціях, були "*sztukwarkowe*" меблі, імпортовані з Данцига, олійні портрети предків, мозаїки, алебастрові стелі, *objets d'art*, художні твори, музичні інструменти й різноманітні ремісничі вироби високої якості: зі срібла, золота, червонуваної тропічної деревини, оксамиту й парчі. Культурний смак господа-

рів магнатських палаців засвідчували бібліотеки, приватні каплиці, театри й навіть, як-от у випадку Браницьких у Білостоку, справжній оперний театр.

У стилях одягу можна було помітити ті самі пріоритети. Можливість засвідчити одягом свій статус мала дуже велике значення для шляхти. Чоловіки носили зброю навіть у XVIII ст.: шаблю на вулиці, кинджал на поясі в приміщенні. Шкіряні чоботи з високими халявами, якими так захоплювався Генріх Валуа, увиразнювали мужність і лицарськість. Жупан аж по кісточки, камзол без рукавів (*delia*) і широкий плащ, який накидали зверху (*kontusz*), приховували штани. На голову в Польщі звичайно вдягали шапку, що прилягала до голови, а в Литві — високий хутряний ковпак. У жінок протягом століть були в моді сукні до самої землі. Всі історики погоджуються, що соболіне хутро було традиційною польською модою і для чоловіків, і для жінок. Його використовували для облямівки і для підкладки, а також у формі *soroki* — зимової шуби, зшитої з сорока шкурок. Існують численні свідчення, що золоті прикраси й самоцвіти носили у незвичайно великих кількостях: як застібки, шпильки, брошки, підв'язки, пряжки та різноманітні оздоби. Зубожілі шляхтичі воліли радше вмерти з голоду, ніж розстатися зі своїми родинними коштовностями. Як і серед дворян інших країн Європи, зовнішня пишнота становила гострий контраст зі зневагою до спідньої білизни. 1620 р. королева Англії, близько придивившись до малого сина польського посла, здивувалася, що під парчевими шатами він не мав білизни.

Чоловічі зачіски мали тенденцію набувати екзотичних форм. На відміну від московських звичаїв, великі бороди в Польщі заводили дуже рідко. В XVI ст. в моді були поголені обличчя і коротко стрижене волосся “*à la Joanna d'Arc*”. В XVII ст. — “татарські” обличчя: поголені голови з довгим пасом волосся посередині. Сигізмунд III був прихильний до іспанського стилю: короткої стриженої бороди й вус. Собеський мав довгі вуса, й чимало підданих наслідували його. У XVIII ст. химерні напудрені перуки на німецький кшталт ніколи не поширилися далі двірських кіл. Кіски й локони мало-помалу поступилися римським стилям: “*à la Tytus*”, “*à la Karakalla*”. Моди здебільшого були продиктовані тим, що військова служба — приватна або державна — й далі становила головну сферу діяльності для шляхти.

Релігійних обрядів дотримувалися дуже суворо. За доби віри релігію вважали за охоронця суспільного ладу, а отже, — ідеалів та привілеїв шляхти. Якщо шляхтич публічно дякував Богові за свою щасливу долю, це була найприродніша річ у світі, так само як і стояти з оголеною шаблею на захист віри під час читання “*Credo*”, “*Вірю*”.

Шляхта брала участь у різноманітних релігійних урочистостях. У Польщі надавали особливого значення святу Божої Матері (2 лютого), а також пов'язаним з ним культам св. Блажея і св. Агати, Трійці і святу Божого Тіла. На свято Вшестя до церковної дзвіниці прикріпляли постать Христа, натомість зображення Сатани скидали на землю. Попільної середі дівчат шлюбного віку, які ще не знайшли собі чоловіка, запрягали до колоди, вони прилюдно тягнули її, а потім їх продавали на жартівливому аукціоні. На святі Божого Тіла стріля-

ли з пістолетів, а хто мав гармату — давав гарматні сальви. Свято Трійці, відоме в Польщі як Зелені Свята, вважали за свято рільників і пастухів. Великої Середи в кожному сільському ставку вчисто топили в мішку Юду. Великий Четвер був днем милосердя й добродійності. Великоднього понеділка влаштували щорічну битву статей, дівчата і хлопці обливали одні одних відрами зимної води. Збереглися й дохристиянські свята. Наприкінці червня всюди горіли вогнища, запалені на честь Сонця й Кохання. То була одна з нечисленних нагод, коли шляхта змішувалася з селянами, не влаштовуючи собі ніяких окремих свят.

Хоча керування фільварком неминуче поглинало більшу частину часу шляхтича, найпопулярнішим методом відпочинку було полювання. За лисицями й зайцями ганялися з допомогою хортів; ведмедів ловили мережами, вовків, що їх вважали за шкідників, ловили в ями, використовуючи як приманку гуску або качку; зубра звичайно оточувала група вершників, озброєних луками й вогнепальною зброєю. Мартин Кромер, описуючи організоване полювання зубра на Поділлі, розкрив кілька рис, що разюче нагадують іспанську кориду:

“Тим часом один мисливець, з допомогою величезних хортів, підступає й починає ганяти зубра навколо дерева, граючись із ним і дражнячи його, аж поки той падає від ран або просто виснаження. Та якщо мисливцеві... загрожує небезпека, його товариші відвертають увагу зубра, вимахуючи великими червоними полотнищами, бо червоний колір розлючує його. Отак роздратований, зубр покидає першого мисливця і нападає на іншого, що вже має змогу добити його”³⁹.

Любов до товариства була однією з провідних рис шляхти. Розваги мали досить приземлений характер, пияцтво й гультяйство були поширеним явищем, а вечір у товаристві не раз обертася в несамовиту бійку;

“Одного разу до нас у гості приїхали родичі моєї дружини по лінії матері: пан Станіслав Шембек, краківський бургграф, і пан Францишек Желецький. Вони приїхали зі своїм родичем на прізвище Кордовський, що був страшним пияком. Я був радий бачити їх, але мене дуже дратував той Кордовський, бо він раз по раз ображав мазурів, кажучи, що вони народжуються сліпими, під нещасливою зіркою й т. ін. Інші, дуже тим тішачись, заохочували його. Фактично, вони навмисне притягли його, щоб подратувати мене. Коли на стіл подали телячу голову, він сказав, що то “мазурський папа”, а побачивши тісто під телятиною, сказав, що то “мазурські облатки для причастя”. Одне слово, провокував мене дуже... Після вечері Шембек почав танцювати, й невдовзі всі вони вже танцювали полонез. Потім, ставши на лінії танцю, Кордовський став насміювати:

З'ївши кашу пшоняну, мазури
Мають вуса солоні і їх мочать у пиві...

Він повторював ці рядки кілька разів, аж поки мені урвався терпець. Желецький був не дуже великий, тож я міг узяти його на руки, мов дитину, і кожен вважав, ніби я вчинив так із приязні. Але саме тоді, коли Кордовський знову взявся співати, я раптом помчав на нього і з силою вдарив його в груди Желецьким; хоча Кордовський видався здоровим, наче дуб, він упав, мов підкошений, і, падаючи назад, ударився об лаву головою й зомлів. Желецький теж уже не міг стояти, бо я вдарив ним об Кордовського з усієї сили.

Отож до шаблі! Повернувшись до Шембека, я поклав лезо плазом на його гладке черево. “Стій, — кричав він, — чим я завинив?” Ті двоє й далі не ворушились. “Бодай ви згинули! Чого ви приїхали? Надокучати мені? — відповів я. — Ви приїхали до мене випити чарку й цілий день надокучасте отим пияком, а мені вже терпець урвався”. Тут уже з криком забігли жінки: “Зупи-

ніться! Зупиніться!” — і ми лишили один одного. Потім підняли Желецького з підлоги й намагалися протверезити Кордовського, ллючи йому в ніс горілку й розціплюючи зуби. Потім побігли й по цирулика, бо Кордовський розбив собі лоба. Шембек і Желецький пішли спати. Я собі пив задля втіхи і звелів почастувати і свою челядь. Потім мої слуги почали збиткуватися з п’яної прислуги моїх гостей, що лежали, мов колоди, по сінях: запалювали їм у носі папір, мастили вуса всякими смердючими речовинами. Наступного ранку ми всі вибачалися один перед одним, і відтоді, хоч як часто навідували мене, вони завжди поводитися поважно і скромно... і ставилися до мене з великою пошаною”⁴⁰.

Попри такі дрібні пригоди, одним з улюблених прислів’їв шляхти було таке: “*Gość w dom, Bóg w dom*”.

Приземленість товариського життя була цілком сумісна з великою любов’ю до непристойності, і тут польська література може похвалитися широким репертуаром. Зокрема й Микола Рей, мораліст і справді шляхетний публіцист, теж не забув скомпонувати добірку грубих рим для розваги своїх шляхетських читачів і для набуття вправності у володінні польською мовою. Його “*Figliki*” (1562 р.) мають чосерівський присмак:

Pleban, kiedy dziecię krzcił, chciał mu oczy mazać,
Plunął na dłoń, a babie kazał prochu podać.
A baba się schylając okrutnie pierdziała.
Ksiądz rzekł: “Partz, jaką świętość chwalebna moc miała.
Jakoć diabeł wyskoczył, co tu dawno siedział,
A iż musiał uciekać, dawnom ja to wiedział”.
Baba rzekła, iż “Nie ja, dziecięć to, prełacie!”
Ksiądz rzekł: “Tak i świętości po chwili posracie”⁴¹.

Ксьондз, як хрестив, хотів дитині очі намащати,
Він на долоню плюнув, а бабі каже пороху подати.
А баба, нахилившись, страхітливо перділа.
Ксьондз каже: “Бач, яку силу святість таїла,
Що аж диявол утік, що те місце собі обрав,
Але ж мусив тікати, я давно про це знав”.
Баба йому: “Не я, це дитина, прелате!”
Ксьондз: “Пусте, можна по-божому й посрати!”

Була в тих віршах ще й дівчина, яка вірила в драконів:

Jedna pani, nowiny co z Węgier słuchala,
Iż tam smoczy latali, drugim powiedała,
Co mieli kocze głowy, szyje gąsiorowe.
Drugi rzekł: “Toć, gospodze, nowiny nienowe.
Silać tu takich smoków, chociaż nie latają,
Co łby kocze, a szyje gąsiorowe mają.
Czoboty by dwie grzywnie uwiesił u szyje,
A gdy nań mróz, tedy wnet barzo rad łeb kryje”⁴².

Одна жінка чутку з Угорщини чувала,
Що дракони там літають, й іншим розказала,
Що в них голови котячі й шиї, як у гуски.
Тут їй хлопечь: новина стара, і світ не луснув!
Й тут не брак цих драконів, хоч і не літають,
Що лоби котячі й шиї, як у гуски, мають,
Чоботи, мов дві торби, чіпляють на шию,
І лоби свої ховають, як сніг їх укрне.

Танці загалом вважали за одну з прикмет польської культури. На відміну від веселого гупання селян, коли танцюристи високо підстрибували в повітря, улюбленим танком шляхти був, безперечно, полонез, або, як його спершу називали, поки не експортували за кордон “великий танок”. Його танцювали в колі, неквапно, легким, ритмічним кроком, що вимагав пильної уваги до ритму й темпу. Дехто з іноземців, вважаючи, ніби цьому танкові бракувало пристрас-

ті, уподібнював його до “ходячої розмови, але, ближче ознайомившись із ним, був дуже вражений його витонченістю та елегантністю. “*Je n'ai vu jamais rien de plus grave, de plus doux, ni de plus respectueux*” (“Я ще ніколи не бачив нічого поважнішого, лагіднішого й шанобливішого”), — писав 1645 р. француз Жан де Лабурер.

Шляхта була надміру залюблена в церемонії задля самих церемоній. Надто полюбляла вона процесії, коли можна було вдягнути найдорожчі шати й пишатися, немов павичі, своїм багатством і статусом. Скажімо, 1583 р. на ринковій площі в Кракові відбулася “*maskarada*” з приводу шлюбу Яна Замойського і Гризельди Баторій. Маскарад зображував перемогу короля, що був наречений дядьком, над Іваном Грозним:

“Процесія почалася, коли Микола Вольський, коронний мечник, виїхав з двору кам’яниці “Під баранами”. Він і його почет були вбрані в мавританські костюми. Серед почту був і величезний слон, з вежі на його спині пускали ракети та феєрверки.

Позаду їхав Миколай Зебжидовський, сидючи в кареті, яку тягнули діти, що репрезентували години: дванадцятро в чорному, зображуючи ніч, і дванадцятро в білому, зображуючи день. На головах вони мали годинники, а на спинах — зірки. В кареті їхав і сивобородий Сатурн з косою в руці. Ще одна постать з годинником на голові уособлювала час і йшла позаду, а далі — дві особи, що представляли сонце і місяць.

Потім йшла третя група на чолі зі Станіславом Мінським, що керував блакитним повозом, який рухався на чотирьох сферах. Цей запряг був накритий “хмарою”, майстерно зробленою з бавовни, а тягнули його троє орлів. На повозі сидів Юпітер, тримаючи блискавки й пускаючи на всі боки страхітливі громи. “Хмара” загорілася, але, на щастя, “володар грому” зісکочив з повоза й пожежу пощастило загасити.

Після Юпітера йшов загін піших лицарів, одягнених у стародавні строї, з розгорненими корогвами і своїми ротмістрами під тріумфальною аркою, що їхала на колесах. Кожного з них супроводив розкішно вбраний джур, попереду їхали прегарні сурмачі.

Далі їхав тріумфальний віз, де були зображення ворожих країн, на ньому їхали бранці і здобуті трофеї. Поряд йшла жінка, репрезентуючи лівонську землю, з приводу якої точилася війна. Біля її ніг лежав переможений ворог. Позаду неї чотири білі коні тягнули довгий віз, до якого був прикутий ланцюгом ворог разом зі своїми гетьманами, лицарством і простолюдом. Блазень, що йшов за ним, глузував із хвальковитих епітетів, якими ті пишалися перед війською. Навколо цієї групи йшли сивоголові чоловіки, що репрезентували занепад ворога; в руках вони несли кадильніці, які наповнювали повітря витонченими запахами.

Четверту групу очолював Станіслав Жолкевський, представляючи Діану з усім її мисливством як символ лицарського відпочинку після воєнних звитяг.

П’яту й останню групу очолював ольштинський староста Йоахим Оцеський, зображуючи Купідона, що сидів на возі, обабіч йшли хлопці і співали.

За возом їхала Венера, яку везли двоє китів, з їхніх паш, ніздрів і очей вилітали хмарки пахучої олійки. Зграйка богинь, одягнених у брунатну парчу, тягнула за собою скутого ланцюгом Париса, попереду них йшли музики. За Венерою несли яблука, і вона, всміхаючись, роздавала їх молодяттам, що були в юрбі, а тим часом у юрбу раз по раз кидали срібні талари...⁴³

Узимку *kulig*, або санні виїзди, становили чудовий спосіб товариських забав. Низка запряжених кіньми саней, де сиділо повно людей у хутрах і чудових убраннях, вирушала по снігу в подорож по околицях. Очолювали поїзд молоді парубки, з передніх саней долинала музика, в морозному повітрі дзвеніли дзвіночки, поїзд рухався від двору до двору. В кожному домі пили за здоров’я господаря й запрошували дівчат приєднатися. В якомусь домі зупинялися на-

довго і влаштували імпровізований бал або бенкет. Уночі, тримаючи вгорі над головою смолоскипи, щоб освітити собі шлях, товариство розходилося по домівках.

Як свідчить чимало цих прикладів, екстравагантність уподобань шляхти була водночас і матеріальною, і психологічною. Шляхта, звичайно, полубляла все коштовне й водночас її вабило все дороге, крикливе, дивне або нове. Вона неминуче не цінувала простоти й корисності і зрештою міняла свої питомі чесноти на чужоземні моди. Якщо чимало польських шляхтичів, що подорожували за кордон за доби Ренесансу, були здатні використати свою падуанську освіту й досвід, набутий під час великої подорожі, для збагачення своєї рідної культури, їхні нащадки у XVIII ст. тільки сліпо й бездумно наслідували художні та інтелектуальні тенденції Парижа й Берліна. Така зміна на гірше знайшла відображення і в мовних звичаях. Якщо Кохановський і його сучасники однаково добре знали польську мову й латину, яку вони за доречних нагод уживали бездоганно точно, подальші покоління опустилися до незрівнянної макаронічної суміші двох мов або, якщо вони справді хотіли справити враження, до поганенької французької мови.

Отже, безперечно, стиль життя шляхти мав свої негативні аспекти. На думку істориків і багатьох сучасників, він був затрушений духом надмірності. Він був позначений “багатством без добробуту”, і його дуже влучно охарактеризував Вацлав Потоцький: *bogata nędza*, багата нужда. Зовнішні атрибути заступали сутність, добра форма — добрі вчинки. Той стиль життя підтримував стан, де існували родини, що, складаючи інвентар майна, лічили діаманти й перли відрами, а срібні тарелі сотнями на вагу, хоча більшість його представників насилу спробувалися на шматок хліба. І до такого становища призводила не так жменька магнатів, як маса дрібної шляхти, що, захищаючи свій статус, була ладна піти на будь-яку експлуатацію і приниження. Шляхетський стан мав і багато позитивних рис, проте його аж ніяк не можна відокремити від розвитку зашкарублого політичного консерватизму, від економічної стагнації, від злиднів інших станів і від згубної слабкості всієї шляхетської Речі Посполитої.

* * * * *

Протягом життя майже дев’яťох поколінь, поки існувала Польсько-Литовська Річ Посполита, соціальна структура аж ніяк не була статична. Хоча не відбувалося ніяких великих змін, які можна було б порівняти зі змінами XIX ст., баланс між різними станами і між їхніми складовими частинами істотно змінився. Ми не маємо точної статистики, але головні тенденції досить зрозумілі. (Див. мал. Ж (б). Занепад міщанського стану, і в абсолютних цифрах, і у відносних пропорціях, був доповнений паралельним наступом євреїв. До 1791 р. у містах значно зросла кількість єврейського елемента. Як і можна було сподіватися, кількість духівництва була низька і стабільна, проте зросла численність і селян, і шляхти. Суспільство Польсько-Литовської держави мало більш се-

лянський характер, ніж два століття тому. В межах селянського стану частка кріпаків, а надто панських кріпаків, постійно зростала, так само як у межах шляхетського стану кількість безземельної шляхти давно перевершила щораз рідші лави *possessionati*. Ці всі риси свідчили про великий ступінь пауперизації суспільства. На цьому тлі заслуги соціальної системи, якою керувала начебто егалітарна й демократична шляхта, неминуче опинилися під сумнівом.

Зате абсолютно не можна сумніватися в тривкості традиційного польського суспільства. Хоча чимало характерних рис давньої Речі Посполитої зникли або змінилися так, що їх годі впізнати, її соціальні структури й традиції лишалися, по суті, незмінними протягом кількох століть, виявившись напрочуд стійкими до політичних та економічних змін. Завдяки цьому вони досить часто зберігалися навіть після поділів Польщі і були однією з небагатьох рис відносної постійності й неперервності новітньої історії Польщі.

HANDEL

Польська зернова торгівля

Розквіт торгівлі на Віслі можна безперечно датувати серединою XV ст. Тієї миті, коли увесь басейн Вісли — від джерел до морського узбережжя — опинився під єдиною політичною владою, зовнішній попит на польське зерно напрочуд добре збігся з перспективами дедалі більшої внутрішньої пропозиції. Підвищення цін у Західній Європі спонукало купців їздити в далекі краї, й не останньою чергою в ганзійський порт Данциг. Водночас виробництво зерна в Польщі наблизилося до вирішальної точки, коли можна було регулярно отримувати надлишки. Наплив купців, переважно голандців, що купували у великих кількостях, збігся з новонабутою спроможністю польських землевласників продавати. Відтоді данцизька торгівля неперервно розвивалася, набагато перевершивши той скромний рух товарів, що існував протягом півтора сторіч, відколи 1308 р. місто захопив Тевтонський орден. 1454 р. Данциг перестав визнавати владу Тевтонської держави і, ставши на чолі Пруської ліги, попросив захисту в польського короля Казимира Ягелончика. Пруська делегація прибула до Кракова під час святкування шлюбу короля з австрійською принцесою Єлизаветою, донькою імператора. Як зазначено в акті про надання міських прав, одним з нарікань на тевтонських лицарів було те, що одного померанського купця скарали на смерть за те, що він послав Віслою свої товари до Кракова. Після закінчення Тринадцятилітньої війни Данциг 1466 р. став головним містом нової польської провінції Королівська Пруссія. Відтоді протягом понад трьох століть місто вже ніколи не згадувало про свою пруську історію. Воно було природним вікном у світ для величезної суходільної держави, природною сполучною ланкою між морською і річковою торгівлею. Хоча місто ніколи не втрачало свого німецького характеру, його ворожість до Пруссії Гогенцолернів і вірність своїм польським захисникам майже ніколи не слабували. Данциг був німецьким самоцвітом у польській короні, головним складом і вітриною багатонаціональної Речі Посполитої.

Зміну торговельного життя Польщі, що сталася в 1450-х роках, дуже добре ілюструє кар'єра родини Коперників. До половини сторіччя Миколай Копер-

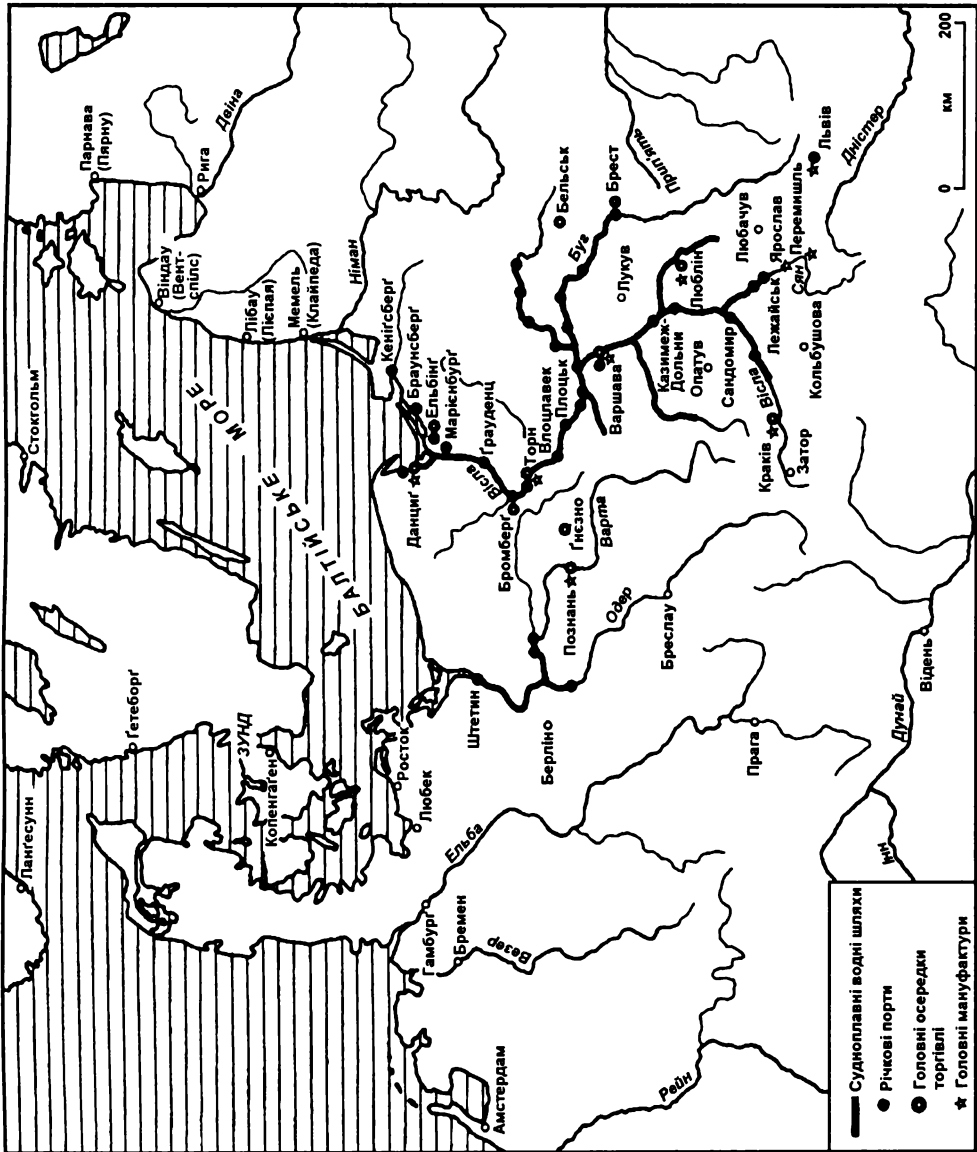
ник був міщанином Кракова, столиці, що містилася на півдні. Як свідчить його прізвище, він брав участь у торгівлі металом, бо й народився в містечку Коперники в Силезії, а потім працював як посередник у торгівлі словацькою міддю, що йшла через Краків далі на північ. У серпні 1454 р. він навідав Данциг із діловою поїздкою, а через чотири роки, коли ще точилася Тевтонська війна, вирішив постійно оселитися в недалекому Торні (Торуні), що був важливим складським пунктом на Віслі. В Торні він оженився з Барбарою Ваценроде, дівчиною з патриціанської родини, і саме там, 19 лютого 1473 р. народилася його четверта дитина — Миколай (*Nikolaus*). Отже, дитячі роки астронома були тісно пов'язані з торгівлею на Віслі. Торговельне багатство батька й материні родичі в духовних колах забезпечили йому космополітичну освіту в Кенігсбергу, в Кракові, а зрештою в Болоньї та Падуї. 1510 р. він знов оселився в рідних місцях. Його науковим дослідженням сприяло спокійне життя каноніка вармійського капітулу у Фрауенбергу (Фромборку), і саме там був задуманий, перевірений і написаний його революційний трактат про рух Землі навколо Сонця.

За життя Коперника торгівля на Віслі розвивалася нерівномірно. Якщо йдеться про кількість експортованого зерна, вимірюваного в *ластах*^{*}, вона зросла від 5573 в 1491—1492 рр. до 10<186 000 1537 р., до 66<186 007 1563 р. і до піку в 118<186 000 1618 р. Цю рекордну цифру вже ніколи не повторили, але кількість зерна, яке продавали, й далі була велика. Зменшення продажу відбувалося поступово протягом XVII—XVIII ст. Як і сама Вісла, торгівля текла далі — мінлива й непрогнозована, але з часом повені відбувалися дедалі рідше, а вода спадала щораз частіше. Протягом усього цього тривалого періоду торгівля зерном правила за важливий стимул і була головним показником розвитку економіки всієї Речі Посполитої¹. (Див. карту 13).

* * * * *

Торгівля зерном на Віслі почалася з приїзду до Данцига іноземних купців². Спершу вони приїздили на один сезон, прибували з весняними припливами в березні або квітні й піднімали якір у жовтні, до того, як почнуться зимові шторми. Згодом купці оселилися в Данцигу постійно. Здебільшого вони були представниками голандських фірм, що мали вже міцні позиції в балтійській *moederhandel*, матері торгівлі. 1650 р. приблизно п'ятдесят голандських фірм мали своїх агентів-резидентів у Данцигу, досить часто молодших синів власни-

^{*} Данцизький *ласт* (вантаж) був мірою об'єму, еквівалентною 3101 літрам жита, або приблизно 2,3 тонни. (Його точна вага варіювалася, звичайно, залежно від товару. Один ласт пива без піни становив 2644 літри, пива з піною — 2760 літрів, вина — 2264 літри). Ласт поділявся на 60 *Scheffeln, korczykow* (корчаг) по 52 літри. Він був приблизно на 10% менший від старопольського *laszta*, що дорівнював 3440 літрам жита, бо ж мав автоматично містити комісійні для продавця. Польський ласт часто поділявся на 30 варшавських *korcy* (корців), кожен з яких, мавши 114 літрів, був удвічі більшим за данцизький *Scheffel*. 1850 р. прусська митна служба стандартизувала зернові міри в Малополющі, визначивши *Scheffel (korczyk)* в 50 літрів жита.

Карта 13. Торговля зерном на Віслі

ків, і до них належали, скажімо, Арндт Пілгром, Гельмут фон Твенгюйзен, Дирк ван дер Вольф, Маркус і Пітер Пельс, Даніель де Мер, Жиль Тібо, Ян Фойркнехт, Ганс Гібрехтсен де Веер і Якоб Якобсен, родинний бізнес яких зосереджувався в Амстердамі. Ціла низка купців, як-от Корнеліус Фламінк і Флорис Гакелер де Йонге, набули в Данцигу повного громадянства, так само як данцижці Весель Шенк, Ганс Шульце, Ернест Кляйнфельдт та ін. мали постійні родинні та ділові зв'язки з Амстердамом. Тієї самої пори близько двадцяти британських агентів, переважно шотландців, сформували в Данцигу ядро успішної колонії. Ці іноземні підприємці, діючи за дорученням партнерів з усієї Європи, домінували і в головних торговельних обладках, і в банківських та кредитних операціях. Маючи великі ресурси капіталу, багато кораблів і широкі зв'язки на континенті, вони поступово задушили своїх місцевих конкурентів, утвердивши щось на кшталт іноземної монополії. Принаймні теоретично їм став у великій пригоді польський закон 1565 р., який забороняв польським купцям подорожувати за кордон.

Той “амстердамський флот” постійно зростав. 1642 р. до Данцизького порту заїхало аж 2052 корабля³. Щодня, а надто під час серпневого ярмарку, що відкривався в день св. Домініка, вздовж набережних на берегах Мотлау стояло від чотирьохсот до п'ятиста кораблів. Збільшувався й розмір суден. 1641 р., дарма що 964 судна з 1741 мали вантажємність меншу за 50 ластів (близько 115 тонн), 103 з них брали на борт понад 150 ластів. Пливли вони в різні порти. Близько половини кораблів не покидали Балтійського моря, йдучи до Любека, Копенгагена, Стокгольма, Лібау, Риги та Виборга. Друга половина кораблів пливла через протоку Зунд. Найзвичайніший шлях пролягав від Данцига через Амстердам до Сетубала чи Фару в Португалії, де зерно міняли на сіль і вино. Найдовші, середземноморські шляхи пролягали від Генуї, Ліворно, Венеції, Кіпру через Лісабон до Амстердама, а також від іспанських портів Уельви, Санлукара-де-Барамеди, Кадиса, Малаги, Барселони до Амстердама і процвітали наприкінці XVI ст., але згодом поступилися коротшим шляхам, надто до Франції та Англії або просто до самого Амстердама. Протягом трьох років (1615—1618 рр.) один лісабонський купець, Андрес Лопес Пінто, спорядив до Данцига аж двісті кораблів, обмінюючи сіль на жито, яке потім транспортували до Танжера й Сеути в Північній Африці. Згодом типові контракти стосувалися перевезення солі з Ла-Рошелі або Бруажа до Амстердама, де її обмінювали на жито. Є певні свідчення, які дають змогу припустити, що одного разу, щоб уникнути високого мита, яке треба було сплачувати в Данцигу, товари транспортували сухоходом до Штетина. Та коли їхати прямою дорогою, 850 миль від Данцига до Амстердама, якщо був ходовий вітер, можна було подолати за тиждень. Подорож до Португалії навколо Європи тривала два місяці, а то й довше. Середземноморські маршрути забирали, мабуть, увесь сезон.

Інтереси закордонних форм обслуговували близько п'яти сотень місцевих купців. Ними майже завжди були німці з Данцига, що зареєструвалися в місті і склали врочисту присягу дотримуватися своїх корпоративних прав і привілеїв. На їхні прізвища — Фіке, Крумгаузен, Шульце, Чиренберг, Гаврок, Штро-

бандт, Гевель, Зіверт, Кінке, Віхман — у Речі Посполитій можна було натрапити всюди, де відбувалася торгівля. Звичайно вони керували невеличкими родинними підприємствами, де патрон наймав бухгалтера, одного чи двох учнів (*Knechte*) і кількох агентів, або ж факторів, що їздили по селах. Вони використовували численний гурт посередників, або ж маклерів, які змашували коліщатка торгівлі в містах так успішно, що в другій половині XVII ст. їх раз по раз звинувачували в паразитизмі. Робочу силу — носіїв і портових робітників — наймали на березі на підрядній основі. Інколи купці об'єднувалися, створюючи торговельні компанії, проте їхнє партнерство здебільшого полягало в ефемерних підприємствах, створених для конкретних операцій, що були не під силу одному купцеві.

Стосунки данцизьких купців з польськими виробниками залежали від складної системи договорів. Існували принаймні чотири типи контрактів, і найзвичайнішим з-поміж них був, якщо йшлося про зерно, *Lieferantzkauф*, укладений наперед за постави, що їх мав забезпечити виробник своїм коштом і на свій ризик. У цьому випадку документами обмінювалися, звичайно, в Данцигу, підтверджуючи узгоджену кількість, ціну, дату постав, розмір авансу та інші умови. Регулярні клієнти, доставляючи товари раз на рік, могли таким чином домовитися про продаж товарів наступного року. І навпаки, фактор, що працював на купця, їздив по селах і міг укласти договори з такими самими умовами за нескошений врожай, який треба було доставити після жнив. Менш поширені були контракти, коли сам купець брав на себе ризик і витрати постав зерна (*Kauf auf Abenteuer*) або коли готове зерно купували на місці чи то “не-легально” за межами міста (“*unter dem Marckte*”), чи то в самому Данцигу.

Польських виробників зерна, що здійснювали торгівлю на Віслі, можна поділити на три категорії. По-перше, були великі магнати, величезні маєтки яких могли регулярно забезпечувати великі надлишки зерна, і то навіть за умов негоди або поганого керування господарством. Далі йшли менші землевласники, що, аби мати надлишок з невеликих володінь у два-три села, потребували ефективного виробництва і особисто наглядали за господарством. І, нарешті, були випадкові виробники: дрібна шляхта, селяни, орендарі, що вирощували зерно здебільшого для власного споживання, але інколи могли виростити досить, щоб продавати. В XVI ст. на ринку переважали продавці середнього типу, згодом значно зросла частка магнатів.

Виробництво зерна в маєтках магнатів можна проілюструвати на прикладі латифундії родини Любомирських у 1654—1750 рр. Ця латифундія, що 1739 р. налічувала 1050 маєтків, розтяглася вздовж південних воєводств Речі Посполитої. Деякі маєтки, скажімо, Вишнич, Затор, Баранув, Опатув і Ярослав, спеціалізувалися з вирощування вівса. Інші, як-от Неполоміце і Осек, вирощували багато і вівса, й жита. Окремі маєтки, скажімо, Ніско, Рики, Тушув і Любартов, вирощували тільки жито. Всі маєтки вирощували трохи ячменю (10—14% виробництва) й певну кількість пшениці (до 20%). Деякі маєтки, як-от три поблизу Сандомира — Кольбушова, Жемень, Тушув — або ще три маєтки в Руському воєводстві — Канчуга, Косина, Лонка — були великі й вирощували

пересічно понад 1000 кіп* щороку. Більшість маєтків були менші за площею й давали від 500 до 1000 кіп, кілька маєтків давало менше ніж 500 кіп. Загальний обсяг виробництва чотирьох зернових культур, обрахований протягом 1658—1662 рр., сягав 40 000 кіп щороку⁴.

Коливання рівня виробництва були досить великі. Навряд чи міг минати рік без якогось лиха, людського або стихійного, що вражало якусь частину латифундії. Шведська навала в 1654—1660 рр., що відбулася після постанови Хмельницького, за масштабом своїх руйнувань поступалася тільки десятиріччю 1700—1710 рр., коли Велика Північна війна кількома хвилями плюндрувала Польщу. А тим часом посухи, повені, шторми, бурі, хвороби і шкідники робили свою роботу. Скажімо, в реєстрах маєтку Любомирських у Канчузі згадано наступні лиха:

1654 р.	Квартирування королівської кавалерії й німецьких полків; пограбування міста Канчуги й села Гач.
1655 р.	Квартирування шведського війська.
1656 р.	Реквізиції з боку королівських, шведських, трансильванських і козацьких військ.
1657 р.	Трансильванські реквізиції.
1689 р.	Посуха. Неврожай на овес, невдала посівна.
1708—1710 рр.	Військові контрибуції: спалення stodol з усім урожаєм, занепад міста і ринків.
1721 р.	Пошесть.
1734—1735 рр.	Неврожай, прохід військ, реквізиції.

В Опатуві поблизу Сандомира реєстр був дуже близький, проте додалися ще наїзди ворожого сусіда, Станіслава Ягнинського, чії люди, прогнавши місцевих жителів, не раз самі збирали врожай Любомирських.

За таких умов торгівля неминуче зазнавала збитків. У Канчузі в 1654—1658 рр. справді продано лише 34% зібраного жита, 24% — пшениці, 12% — ячменю, 15% коноплі, 3% вівса і 2% гречки. В наступний п'ятирічний період, у 1659—1663 рр., відсотки зросли до 37% (жито), 48% (пшениця), 29% (ячмінь), 6% (конопля), 10% (овес) і 1% (гречка). А коли порівняти протягом року обсяг зерна, проданого на місцевому ринку, з обсягом експортованого зерна, коливання будуть ще більші. 1654 р. Канчуга експортувала 55,2% свого жита, але більше нічого. В 1655—1656 рр. навряд чи досить урятували зерна, щоб посіяти, а продали тільки невеликі кількості жита й вівса на місцевому ринку. 1657 р. експортували 56,6% жита, але знову-таки більше нічого. В 1658—1659 рр. не експортували нічого, дарма що врожай був добрий. 1660 р., коли скінчилася війна, був роком торговельного буму, експортовано 58,5% жита і 46,4% пшениці. 1661 р. жита експортовано на більш-менш сталому рівні — 44,8%, а всі надлишки пшениці продано на місцевому ринку. В 1662—1663 рр. жита експортували відповідно 9,2% і 3,7%, і таке зменшення було результатом збільшення експорту пшениці — 50,6% і 57%, — який досяг найвищого рівня за десятиріччя. Отже, коли взяти ці десять років загалом, пересічні цифри

* Одна копа дорівнювала 60 снопам.

створюватимуть у край оманливе враження. З двох головних зернових культур жито, здається, найнадійніше забезпечувало надлишок. Пшеницю експортували тільки тоді, коли і добрий урожай, і зовнішні умови поєднувалися, щоб забезпечити великі поставки. З загальної кількості зібраного зерна великі кількості лишали для посіву, видавання платні натурою, годування худоби, домашнього споживання, годування кріпаків, перевезення до інших, менш щасливих маєтків латифундії, для виробництва борошна, для військових постав, для створення запасів і для продажу на місцевому ринку; тільки в дуже сприятливі роки якийсь єдиний маєток латифундії міг дати досить збіжжя, щоб експорт дав вигоду. Будь-якого даного року той чи той маєток або експортував більше половини свого жита і пшениці, або не експортував нічого.

Якщо йдеться про загальний експорт зерна, латифундія Любомирських давала протягом 1663—1750 рр. від мінімуму 13 ластів, 11 корців 1713 р. до максимуму 522 ласті 18 корців 1729 р. Середньостатистичний розмір становить 127 ластів на рік — для років, коли взагалі відбувався експорт. Загальний пересічний рівень становив би 50 ластів. Самі по собі ці середні цифри навряд чи мають якесь значення. Натомість вони становлять гострий контраст із пересічним обсягом 533 ласті, щороку експортованими з маєтків Любомирських, розміщених на трохи іншій територіальній базі, протягом 1614—1649 рр., тобто перед відокремленням. Ці цифри дають дуже приблизне уявлення про масштаб зернових операцій, що їх здійснювали магнати тієї доби.

“Соціальне походження” зерна — проблема, що потребувала великих зусиль сучасних польських істориків, які ніяк не могли знайти задовільної відповіді. Якщо так складно обрахувати обсяг виробництва в маєтках магнатів, де існують такі докладні реєстри, то якими неточним є обрахунки, що стосуються шляхти і селян, коли доводиться працювати без адекватних документальних даних і без ніяких ясних економічних критеріїв, які давали б змогу відрізнити один клас від іншого. Навіть у суто кількісних операціях дуже важко зробити дедуктивні висновки від відомого до невідомого. З того, що якийсь “середній шляхтич” володів трьома селами поблизу магнатського комплексу з 15 сіл, аж ніяк не впливає, ніби він вирощував зерно — для себе чи на продаж — у пропорційно меншій кількості. Економічний успіх залежить у геометричній прогресії від загального обсягу доступних ресурсів. З огляду на більш-менш близькі засоби виробництва несприятливі умови, які наполовину зменшували надлишок магната, цілком могли усунути з ринку середнього виробника й поставити селянина на межу виживання. Так само і сприятливі умови, що давали селянинові мішок зерна на продаж, цілком могли дати шляхтичеві корабель зерна й наповнити комори магната років на десять. Але й методи виробництва годі було порівнювати.

Попри ці неминучі застороги, дослідження виробництва зерна в Польщі дали деякі цікаві результати, спровокувавши цікаву дискусію, паралельну дискусіям про піднесення й занепад дворянства в Англії⁵. З неї стає очевидним, що виробники-магнати не мали ніяких особливих переваг у зерновій торгівлі, надто до 1650 р. Стає очевидним, що існували й дуже великі регіональні відмінності. Докладне дослідження реєстрів оплати подушного податку у Вроц-

лавку протягом 1537—1576 рр. довело, що головними осередками експорту зерна були Великопольща, Куяви й Мазовія, і це все території, де великих земельних маєтків було вкрай мало. Королівська Пруссія теж давала регулярні великі внески, пік виробництва зерна припав на 1570—1620 рр., тоді як Мало-польща, Волинь і Поділля продавали зерно тільки у сприятливі роки.

Але, виростивши зерно, виробник мав ще доставити його до Данцига, бо згідно з умовами контракту відповідальність за поставу зерна до Зеленого мосту лягала на плечі виробника. За новітніх часів єдиним ефективним способом транспортування зерна були водні шляхи.

Данциг був пов'язаний із внутрішніми землями складною мережею річок. Усі головні допливи Вісли — Нарев, Пилиця, Буг, Вепр, Віслок, Дунаєць і Сян — були судноплавні. Всі вони мали річкові порти, які називали *palami*: Тарнув, Ярослав, Любартов, Устилуг, де містилися верфі і склади. Найдальші пункти — В Бескидах, Карпатах чи на Волині — містилися майже за тисячу кілометрів від моря. У XVIII ст. річкова системи Вісли була пов'язана з Вартою і Одрою Бидгощським каналом (1771 р.), з Прип'яттю і Дніпром Королівським каналом (1775—1884 рр.) і Щарою та Німаном каналом Огінського (1765—1784 рр.).

Річкові кораблі тієї доби були шістьох або сімох різновидів. Їх купували або наймали разом з командою в портах у верхній течії річок, а наприкінці подорожі позбувалися в Данцигу. 1796 р. Беневентус фон Лесенау, *Kreisingleitend*, окружний інженер, із Замосця, склав докладний реєстр, на підставі якого досить точно визначили витрати і ціни:

А	Б	В	Г	Г	Д	Є
ZSKUTA	Marktschiff	Пліт	20	1140	2500	8
DUBAS	Boot	Баржа	14	800	1500	8
BYK	plattes Schiff	Плоскодонка	12	600	500	8
ŁYŻWA	—	Понтон	10	600	1250	8
KOZA	kleines Marktschiff	Пліт	10	500	750	8
GALAR	Galera	Ліхтер	8	400	180	8
BERLINKA	Oder Kahn	Скіф	6	300	1250	8

А — польська назва

Б — німецька назва, за словами Лесенау

В — український еквівалент

Г — кількість членів екіпажу

Г — максимальний вантаж зерна в корцях

Д — ціна купівлі в рейнських гульденах

Є — пересічна вартість фрахту в злотих за один ласт⁶.

З-поміж цих суден *szkuta* мав найбільше значення для зернової торгівлі. Цей масивний широкий пліт складався з плавучої платформи з цілих колод, на якій стояв квадратний контейнер для зерна і притулок для команди з похилим дахом, його рух залежав здебільшого від течії, але допомагав і екіпаж, веслюючи з боків, а часом і величезне квадратне вітрило. Керували цим судном з корми, де стояло довге стерно. Інколи кілька плотів зв'язували ланцюгами. В Данцигу пліт розбирали й продавали як деревину.

Магнати самі могли організувати доставку зерна. Групи кріпаків, що працювали як хлібороби, візничі, кораблебудівники і плотогони, доставляли зерно з поля до самого моря.

Натомість широкий загал виробників мусив покладатися на професійних організаторів. Данцизькі фірми працювали в тісному контакті з капітанами суден, що наглядали за збором, складанням, навантаженням і доставою зерна, відповідали за сплату акцизу і мита. На відміну від самих купців, капітан (*szuper*) звичайно був поляком. Він поділяв свій час між наглядом за коморами в таких місцях, як Казимеж-Дольни або Вроцлавек, і керуванням судном під час річкової подорожі. Йому допомагали секретар (*pisar*) і квартирмейстер (*szafarz*). За сам рух корабля відповідав цех перевізників, членів якого можна було найняти в кожному річковому порту. *Retman*, що керував екіпажем, і *sternik*, стерновий, були кваліфікованими ремісниками, що опанували своє ремесло, довгі роки плаваючи як *fryse*, учні. Платня залежала від тривалості подорожі й пори року, а також від різних вимог. Платню, яку назвав Лесенау 1796 р. для *szkuty*, що пливла з Замосця до Данцига, платили в дукатах на додачу до повного утримання: капітанові — 100; писареві — 50; квартирмейстерові — 20; ретманові — 24; стерновому — 14; кухареві — 2; морякам — 2—4; загалом 255 дукатів.

Вибір часу подорожі мав дуже велике значення. Ціни на зерно в Данцигу коливалися від сезону до сезону, тож усі докладали великих зусиль, щоб доставити зерно на початку року, коли ціни були високі. Виробники з далекого півдня звичайно доставляли своє зерно у вересні-жовтні, зберігаючи його взимку десь на півдорозі до моря. Але головні судноплавні операції починалися навесні, тільки-но танула крига. Звідси походить і їхня назва: *fryjor* (*Frühjahr*), коли десятки плотів спливали повними водами Вісли, добуваючись до іноземного флоту. В червні та липні меншало води в річках, завмирала торгівля, менше плавало кораблів.

Отже, шляхтич-виробник, який не мав власного транспорту, поставав перед трьома можливостями. По-перше, міг продати зерно на місцевому ринку, де і його витрати, і прибутки були б невеликі. По-друге, міг продати його якось сусідові або капітанові, що брали б з нього комісійні за збільшення свого вантажу. По-третє, сам міг доправити його до Данцига. Ця остання альтернатива була ризикована й авантюрна, але тоді в нього були найкращі шанси заробити, крім того, вона була найпривабливіша з особистих причин. 1670 р. Ян-Хризостом Пасек постав саме перед цією проблемою. Взявши в оренду невеличкий маєток у Смогожуві в Малопольщі, він спромігся виробити невеличкий надлишок. Дехто з його приятелів порадив йому лишатись удома, але, буди старим солдатом, він вирішив спробувати щастя. У своїх мемуарах він розповідає, як йому те все оплатилося:

“Я, живши в Смогожуві, вперше спускався плотом. Не мавши досвіду, спитав поради в старих капітанів, які лякали мене, що там [у Данцигу] мене, як новачка, ошукають. Але, дякувати Богові, я продав своє зерно дорожче від них, і то таким способом: уйський староста Пегловський і варшавський чашник Опацький посварилися з купцями, які, на зло їм, вирішили нічого не купу-

Де мир і сором, квітне поштивість
І справедливість...

Торн, чиї високі мури, шпилі й вежі “орють небо”; річку Брду, славну своїми лососями, водоспад Пекельні ворота поблизу міста Фордон, Хелмно — річковий порт Королівської Пруссії, Найбург, де фламандські поселенці збудували складну систему дамб; місто Гнев, назва якого походить від “гніву” річки Ногат, що, ревнучи до “Вісли-Ванди, доньки дракона Крака”, відскочила вбік і знайшла собі власний шлях до моря. Були місця, яких годилось уникати: острів Незнаховський вище від Плоцька, де отаборилася сумнозвісна згряя розбійників, або ще один острів поблизу мосту в Торні, де жили міські покидьки, заражені венеричними хворобами. Але були й місця, що їх мав навідати кожен плотогон: костел Св. Варвари в Сартовіце, де “мудрий плотогон склав пісню про св. Варвару”, якої потім, “пливучи повз Сартовіце, навчав учнів”, або ж “*Ganskrug*” (“Гусяча корчма”), де можна востаннє пообідати перед данцизьким боном.

Але, мабуть, найбільше запам’ятовується поданий у поемі образ польського подорожнього, що, “мов справжній лицар”, нарешті прибуває до Данцига. Він із подивом дивиться на комори, величезні склади для дерева й поташу, “вигадливі” елеватори і крани, шлюзи, мостові терези, механізми, поворотні круги і не останньою чергою на морські кораблі з високими надпалубними надбудовами і спостережними гніздами, що їх він, як селянин, називає *bo-cianimi gniazdami*, лелечими гніздами. Збентежений, піднесений і сповнений підозр, він ходить по набережних, шукаючи купця на своє зерно і правника, що склав би договір:

У пишному вбранні сміливі там боцмани,
Купці з країн далеких і земляни;
Тож продавай, купуй, гендлюй і руку дай,
І зиск собі шукай.

Хвали, як продасш, купуючи, гань, купця
Не мудрого шукай, — тупого з лица...
Чи має він готівку, запитай,
І через тлумача його вітай
Або, як вміш, шпрехай із ним сам,
І шахрая все стережися там.

Тлумач потрібний і агенти спритні,
Де клопіт який є — ще й правники промітні
Або ж ти мусиш для того народу
Латину кручену вживати на угоду.

*“Heus mane, quiso, faciesque grautum,
Indica nuobis, puer, advocautum,
Omnium subquo dirimintur omnes
Indice causae”.*

Хай йому біс! Латиною гидкою
Відповідає німець із постаттю худою: —
“Kfyd folunt? aut me tomini Poloni
Indice quaerunt?”

His vere causas adzit adfocatus,
 Hiudicat fero dirimitque nostro
 More scultetus, focitatque Taito
 Nomine Scholszum.

Ficus est fungus, tomus alta doto
 Eminet fico; padet illa cuifis;
 Ista sculteti tomus est, in dzilla
 Dziura ministrat”.

Товаришу під боком: “Чи ти чув, Мартине?
 Це що, німецька чи латина?
 Чого від нас він хоче?..

Ходімо далі, трапиться хтось знову,
 Бо слухай мою щирю мову:
 Якщо до солтиса піде твоя справа,
 Не знайдеш ніякого права...

Твій позов, скажуть, вже нечинний,
 Пиши новий, хоч ти невинний,
 Пісень-бо слухай, поки б’ють дзигарі,
 І знай чекай у дворі.

Там прочекаш місяць руський,
 Поки приб’ють на двері ресстр пруський,
 І скажеш собі: “Живцем мене вбито
 За моє-таки жито”.⁹

Данциг віддавна набув слави міста веселощів і нечесть. Пишучи в першій половині XVI ст., Ян Дантишек, поет-лауреат Священної Римської імперії, що отримав лавровий вінок від імператора Максиміліана, а згодом вармійський єпископ, уподібнив гріхи свого рідного міста до гріхів Ніневії у вірші, названому “*Ionas Propheta*” (“Пророк Йона”):

Urbs nova, dives opum, Dantiscum sive Gedanum.
 Accipe, divina quae tibi mente loquor!
 Est breve tempus adhuc: si non peccata relinques
 Hoc quibus exundas tempore, fracta rues.
 Crevisti cito, sic etiam superis male grata
 Decresces; instant iam tua fata tibi.
 Impietas, fastus, luxus, tria monstra, ruinam
 Iam tibi, ni fuerint prorsus abacta, parant...¹⁰

Місто нове, заможне, Данциг, або ж Геданум,
 Слухай уважно, що пророчить тобі мій дух!
 Часу ще трохи є: як гріхів своїх не зречешся,
 Що їх маєш без ліку, у руїнах загинеш.
 Ти швидко зростало і краху миттю зазнаєш,
 Доля така вже чекає тебе наготові.
 Розкіш, безбожність і пиha, це трійко потвор
 Згубу тобі готують, як не виженеш їх.

Час не змінив майже нічого. 1663 р. один французький подорожній на ймення Пеен з Мо-сюр-Марн описав сцену в данцизькій винарні, де він заприятелював з одним польським шляхтичем, який щойно успішно продав своє зерно:

“Ми вже зібралися йти, як зайшов чоловік, на зріст футів шість. Його обличчя було гладенько виголене, а очі глибоко ховались у складках і зморшках. То був польський шляхтич десь із п’ятнадцятьма слугами... Тільки-но побачивши нас, він підступив до нас, запевнив у своїй приязні, потис нам руки й попросив нас прийняти вияви поваги та люб’язності з його боку... Нам довелося перейти на латину... Він сказав, що хворий і вже протягом двох тижнів шукає кого-небудь, хто міг би підтвердити його думку, що гультайство — кращі ліки, ніж дієта... Коли ми випили п’ятнадцять або шістнадцять келишків, мій товариш запропонував йому свою люльку... Але він, не мавши звички до тютюну, вклав до рота розширену частину люльки і щосили втягнув пекучий дим просто в живіт... Сказав, що тютюн треба пити, а не просто випускати в повітря й марнувати... Раптом він вискочив з-за столу, схопив свічник зі свічками і став битися головою об мур і качатися по підлозі. Він запінився, мов бугай, і, здавалося, ніби лють уб’є його... Але потім, поблювавши, він трохи заспокоївся... Потім, заточуючись, пішов наосліп у моєму напрямі, вкрив мене палками поцілунками й заявив, що віддасть мені одну зі своїх доньок разом з десятьма тисячами ліврів і двома сотнями кріпаків... На честь мого майбутнього шлюбу ми пили тост за тостом.... Потім я побачив, що він знов упав навznak, але вимагав вина і закликав нас пити за погибель турків і крах Османської імперії... Далі став запевняти мене, що я справжній поляк, тож повинен і одягатись як поляк. Почавши з кармазинового плаща, застебнутого різьбленими срібними шпильками, він став роздягатися і вдягнув мене від голови до ніг у свій одяг. Відстебнувши шаблю, звелів поцілувати її й начепив її мені, сказавши, що Польща завдячує їй усю свою свободу... Тим часом я відчайдушно намагався придумати, як відкараскатись від нього...”¹¹

Яким чудовим місцем мав видаватися Данциг чоловікові з далеких сіл! 1600 р., маючи 50 000 жителів, він був уп’ятеро більший за королівську столицю Варшаву і втричі більший за Краків чи Познань. То була держава в державі. Відповідно до привілеїв, що їх дав Казимир Ягелончик і розширив Стефан Баторій, місто мало самоврядування. Воно мало власні фінанси й карбувало свої гроші. Данциг мав власну міліцію, навчену воювати в облозі, а до 1641 р. ще й власні військові кораблі, які становили ядро королівського флоту. В місті існувала розвинена система каст і цехів, кожен зі своїми винятковими нормами і членством. В очах кожного, хто тільки-но прибув з далекого села, де щорічної тяжкої праці десятків селян навряд чи вистачало, щоб виробити кілька мішків зерна, Данциг видавався неймовірно багатим і квітучим містом. У трьох тисячах майстерень можна було побачити всю пишноту, яку можна було уявити собі тієї доби: оксамит, шовк, меблі, ювелірні вироби, книжки, картини. А передусім то була вітрина європейського життя. Жителі Данцига знали останні новини, моди та ересі. Вони полюбляли іспанське вбрання й жили в будинках, збудованих у фламандському стилі. Вони подорожували за кордон і вітали всіх утікачів — від голандських ткачів до французьких гугенотів. Патриції, якщо не говорили про справи, брали участь у житті пишного світу політики, музики, бібліотек, колекціонування та елегантних вілл з упорядкованими садками. Ремісники та робітники працювали в поті чола в атмосфері великої непевності й великих можливостей, платня була добра, а конкуренція жорстока, кожен ревно боронив своїх привілеїв, не цураючись заворушень і бунтів, а добродійні товариства лихим оком поглядали на нероб. Данциг був мурашником праці, процвітання та культури, явищем, добре відомим і в Італії, і в Нідерландах, проте в Польщі він був єдиним. Тому він безперечно спокушав і приваблював, був матеріалістичною Меккою, куди вабило польську шляхту: купувати і продавати, зруйнуватися або здобути багатство, заpastися дармовисами та оздоба-

ми для будинку й родини, послухати новин і помилуватись міськими краєвидами і, нарешті, відчувши полегкість і втому, вирушити Віслою проти течії в довгу, повільну подорож додому.

Щоб підтримувати високий рівень життя, експортну торгівлю зерном очевидно треба було доповнити широким спектром інших товарів. Експорт був урівноважений імпортом. Кораблі, що везли зерно, возили й вовну, льон, шкіру, деревину й метали. Повертаючись у Данциг, вони везли мануфактурні вироби, колоніальні товари, рибу, алкоголь, сіль і вугілля. Структура данцизької торгівлі насправді була дуже складна. На суходолі місто було пов'язане з усіма частинами Речі Посполитої. На заході воно мало зв'язки з Німеччиною, надто з Силезією, де виробляли тонке сукно, якісні металеві вироби, інструменти, зброю і всіляке знаряддя; на півдні — з Краковом і Дунайським басейном, на сході з Лукувом, центр торгівлі худобою і шкірами, з Україною, звідки привозили багато поташу й селітри, а далі вже й Московією, звідки тільки 1600 р. на ринок у Гнезно привезено десь 800 000 шкур. А морські шляхи забезпечували зв'язки з усіма активними ринками світу. Загальна картина зазнавала значних коливань. Статистичні дані, зібрані за один узятий для прикладу рік (1641 р.), дають змогу оцінити кількість і розмаїття головних товарів:

Закордонна торгівля Данцига 1641 р.¹²

	<i>Експортовані товари</i>	<i>Вартість (у пруських грошах)</i>	<i>%</i>
А.	Зерно	19 693 862	71,3
Б.	Інша сільськогосподарська продукція	2 302 172	8,4
В.	Перероблені харчові продукти	251 290	0,9
Г.	Деревина й т. ін.	1 022 550	3,8
Ґ.	Метали, мінерали	3 184 996	11,4
Д.	Мануфактурні вироби	1 104 118	3,7
Е.	Риба (реекспорт)	<u>115 319</u>	<u>0,5</u>
		<u>27 674 307</u>	<u>100,0</u>

	<i>Імпортовані товари</i>	<i>Вартість (у пруських грошах)</i>	<i>%</i>
1.	Мануфактурні вироби	7 041 870	40,7
2.	Колоніальні товари	3 776 509	21,2
3.	Риба і риб'ячий жир	1 801 813	10,4
4.	Алкоголь, вина і спирт	1 775 513	10,3
5.	Сіль	357 121	2,1
6.	Сільськогосподарська продукція	171 206	0,9
7.	Паливо, вугілля й т. ін.	1 894 012	10,9
8.	Шкіра, хутра	<u>530 165</u>	<u>3,5</u>
		<u>17 348 209</u>	<u>100,0</u>

За доби свого процвітання Данциг забезпечував три чверті всієї зовнішньої торгівлі Речі Посполитої.

Капітан	Порт прописки	Порт відплиття	Вантаж	Порт призначення	Товар
1. Якуб Доринг	Амстердам	Петербург	Волові шкури	Копенгаген	Сливи, хміль
2. Андреас Мороу	Керколді	Керколді	—	Шотландія	300 клепок, мило, полотно, шпунти
3. Метью Спейк	Ньюкасл	Готенбург	Точильне каміння	Амстердам	42 л. жита, 5 л. поташу
4. Алекс Стюард	Керколді	Керколді	Оселедці	Шотландія	Мило, хміль, дерево, линви
5. Йоган Нордстром	Любек	Любек	Баласт	Любек	70 л. жита
6. Ганс Гансон	Любек	Любек	Приправи	Любек	30 л. жита, чорнослив, хміль
7. Мартен Швердфегер	Кольберг	Кольберг	Котикове хутро	Кольберг	45 л. жита
8. Міхель Бланк	Кольберг	Копенгаген	Оселедці	Кольберг	13,5 л. жита, 2 л. ячменю, мило
9. Магнус Кельман	Данциг	Ньюкасл	Шотландська сіль	Амстердам	45 л. пшениці, 105 л. жита
10. Герит Лолінг	Амстердам	Бордо	Індиго, меляса, скипидар, 728 бочок вина	Амстердам	95 л. пшениці, 55 л. жита, парусина, хміль
11. Герман Токес	Амстердам	Шотландія	Крейда	Фленсбург	30 л. жита
12. Герті Янсен	Данциг	Франція	Сіль, меляса	Амстердам	60 л. пшениці, 65 л. жита, пір'я, парусина
13. Роберт Грей	Літ	Шотландія	Солоні оселедці	Любек	25 л. жита
14. Волтер Грей	Пітерхед	Шотландія	Оселедці	Шотландія	Клепки, мило, полотно, коноплі, угорське вино
15. Дирк Йопес	Гарлем	Бордо	Вино, оцет, меляса	Амстердам	70 л. жита
16. Андреас Тенен	Любек	Любек	Приправи	Любек	106 л. жита
17. Ян Глаземейстер	Любек	Любек	Приправи	Любек	28 л. жита, мило, одяг, віск, дьоготь
18. Альбрехт Шаф	Амстердам	Амстердам	Приправи	Амстердам	72 л. жита, пір'я, вовна, парусина
19. Дирк Гансен	Амстердам	Амстердам	Приправи	Амстердам	35 л. пшениці, 81 л. жита, поташ, хміль
20. Вільгельм Кембл	Ярмут	Петербург	—	Лондон	Поташ, пір'я
21. Френк Роджерс	Лондон	Петербург	—	Лондон	Поташ ¹³

За XVIII ст. найдокладніша інформація про товари, ціни та рух кораблів збереглася в рапортах французьких “résidents” у Данцигу. Під час Великої Північної війни уряд у Парижі був серйозно схвилюваний зростанням російської могутності на Балтиці та відповідним йому зменшенням обсягу фран-

цузької торгівлі. На Данциг негативно вплинула російська блокада шведського узбережжя й затята конкуренція Кенігсберга. В результаті французьким урядовцям у Данцигу наказали збирати докладну інформацію про торговельну діяльність порту й пересилати її до Парижа. Наприкінці кожного року складали списки, підсумовуючи кількість, вартість, місце призначення або походження всіх найрізноманітніших товарів, — від бурштину (необробленого) до маринованого осетра, — експортованих або імпортованих протягом останніх дванадцяти місяців. Додавали ще й примітки про коливання цін у Данцигу, щоб можна було порівняти ці дані з такою самою інформацією у Франції. Найцікавіше, мабуть, що в рапортах зазначене кожне судно, яке заходило в гавань. Скажімо, в рапорті від 23 жовтня 1717 р. повідомлено про рух кораблів протягом п'яти тижнів наприкінці сезону, починаючи від кінця вересня (див. табл.). Важко зрозуміти, чи ставали ті рапорти в пригоді французькому урядові, бо французьких кораблів плавало насправді дуже мало. Можна припустити, що торговельні інтереси допомагали резидентові заповнити довгі зимові вечори в проміжках між його набагато важливішою діяльністю як офіцера військової розвідки. Французам набагато більше хотілося знати про стан російського флоту в Кенігсбергу, ніж про ціни на поташ у Данцигу, хоча капітани Дорінг, Камбі й Роджерс могли, напевне, розповісти і про те, і про те.

На той час скруту відчували не тільки французи, а й інші іноземні купці. Кампанії Великої Північної війни та громадянські війни в Речі Посполитій порушили торгівлю всередині країни, а зовнішній попит набагато зменшився. Тодішню ситуацію охарактеризовано в меморандумі, який підготувала група німецьких купців у Данцигу й переслала Комісії з питань торгівлі в Лондоні через Ричарда Вернона, посла Георга I в Польщі й Саксонії:

Стан британської торгівлі в Данцигу року 1715.

Британська торгівля з цим містом протягом останніх двадцяти років зазнавала дуже відчутного занепаду в усіх своїх галузях. Найочевидніші причини цього занепаду — тривала війна й недавня пошесть у Польщі, внаслідок якої країна вкрай зубожіла, а в багатьох місцях знелюдніла, через те споживання всіх іноземних товарів значно зменшилося. Та хоча торгівля загалом дуже страждає від таких лих, є й інші причини занепаду нашої торгівлі, надто в деяких її галузях:

1. Торгівля північним сукном. Раніше тут продавали великі кількості сукна з Півночі. Теперішнє зменшення й майже втрата цієї торгівлі великою мірою спричинені виробництвом грубого сукна в Силезії, яке... привозять сюди суходолом без мита і продають у великих кількостях на шкоду нашому сукну, яке імпортують морем і за яке треба платити дуже високе мито (надто в останні роки набагато вище, ніж у сусідньому порту Кенігсберг)...

2. Тонкі гатунки мішаного й кольорового сукна, яке носять тепер у Пруссії та Польщі, тепер імпортують з Голандії, і звідти, коли брати пропорційно до всього імпорту, сукна тепер привозять удесятеро більше, ніж давніше. Голандське сукно тонке й легеньке, його барви дешеві й крикливі, ані сукно, ані колір не такі тривкі, як наші, але цілком відповідають смакові місцевих покупців, які тішаються тим, що видається гарним і коштує небагато.

3. Значні кількості блавату давніше сюди імпортували безпосередньо з Британії через британських посередників. А тепер тут продають його іноземці, що імпортують його з Голандії й Гамбурга, куди те сукно привозять нефарбованим з Британії (оскільки барвники тут коштують дешевше, ніж у Британії) тут фарбують і готують до продажу. Таким чином піддані Його Величності втрачають не тільки вигоду від фарбування на батьківщині, а й прибуток від продажу тканини за кордоном.

4. Кількість тютюну, який імпортують тепер з Британії, така незначна, що можна вважати, що це вже втрачена галузь нашої торгівлі. Англійський листовий тютюн давніше був тут найпоширенішим товаром, і тут споживали дуже великі кількості його. Проте в останні роки голандці, скориставшись розвитком своєї країни, а також німці завозять цю рослину з Вірджинії за половину ціни, за яку ми звикли продавати її тут, і тепер постачають усю країну... Споживання вірджинського й мерилендського листового тютюну тут теж украй зменшилося, й більшість листового тютюну, який споживають тут, росте в Померанії, і його привозять звідти сухою дорогою.

Щодо оселедців, свинцю, цинку, шкіри й бакалійних товарів, занепад торгівлі ними є результатом великої бідності країни. Бакалійну торгівлю здійснюють переважно голандці, що мають дуже великий запас, а живуть украй ощадливо, вони вдовольняються таким малим прибутком, що їм пощастило відібрати в Британії майже всю цю галузь торгівлі.

Ми вивозимо звідси до Британії передусім полотно, дерево й поташ. Відколи мило в Британії обклали податком, ми спостерегли, що кількість поташу, який експортують звідси до Британії, зменшилася, а до Голандії — збільшилася, і ми вважаємо, що це результат таємного імпорту мила з Голандії до Британії, високого мита, яке спонукає людей до таких обхідних дій, внаслідок чого Його Величність ошукують, позбавляючи не тільки додаткового мита на імпортоване мило, а й мита на всі інгредієнти, що їх використовували б при виготовленні мила в Британії, не кажучи вже про збитки, яких завдає така таємна торгівля, зменшуючи зайнятість нашого народу та інтенсивність судноплавства. Вільям Морган, Вільям Гобмен, Джонатан Бомон, Джошуа Кенворті, Ендрю Мейджорібенкс, Віл Мілер, Джеймс Едис, Джон Робертс, Генрі Калтер, Олександр Кутс, Джон Вайтмен, Ричард Вілсон¹⁴.

На перший погляд, найразючішою рисою данцизької зовнішньої торгівлі видається вкрай велика перевага експорту над імпортом. 1565 р. сукупні дані для Данцига й Ельбінга дають неймовірну пропорцію 6: 1. 1620 р. великий коронний маршалок Миколай Вольський нарікав, що це співвідношення опустилося до лише 5: 2. 1641 р., коли судити про прибуток від мита в Данцигу, воно зменшилося до 2: 1. Якщо не аналізувати цих цифр, вони, здається, свідчать про казкове багатство. Проте, коли взяти Річ Посполиту загалом, торговельний баланс годі обрахувати так легко. Позитивний баланс данцизької морської торгівлі був компенсований, з одного боку, впливом золота і грошей у результаті сухохідної торгівлі, надто на південному сході, а з другого — торговельними операціями сусідніх портів. Ельбінг — ринок англійської Східної компанії — зосереджувався здебільшого на імпорті тканин і мав пасивний баланс. Така ситуація, мабуть, спонукала до тристороннього потоку грошей між Данцигом, Ельбінгом і спільним для обох портів сухохідним масивом країни. Натомість Кенігсберг, домінуючи над басейном Німана, був прямим конкурентом Данцига, експортуючи товари Литви і Східної Пруссії та імпортуючи великі кількості тканин¹⁵.

Дальші проблеми виникають у зв'язку з балтійською торгівлею загалом. Коли судити про оплати *ad valorem*, від вартості, в протоці Зунд, ясно, що в XVII ст. англійські купці мали великий надлишок. Проте аж ніяк не ясно, хто фінансував дефіцит. Потрібно ще багато досліджень лабіринту кредитних операцій. Фахівцям усякчас не дає спокою точність їхніх критеріїв визначення і репрезентативність того чи того вибіркового року. Напевне можна сказати тільки те, що показники данцизького балансу морської торгівлі протягом 1550—1650 рр. не відображують точно ані загального балансу Речі Посполитої, ані зміни ситуації в пізніші роки.

Безперечно, можливості прибутків існували. До 1650 р. ціни на зерно в Амстердамі звичайно були вдвічі вищі за ціни в Данцигу, і десь така сама різниця цін існувала між Данцигом і польськими провінціями. Пересічні прибутки протягом 1600—1650 рр. визначено в такому розмірі: для данцизьких посередників у торгівлі житом — +29,7%; для данцизьких посередників у торгівлі пшеницею — 28,6%; для данцизьких посередників у торгівлі поташем — 43,5%; для пшениці, експортованої до Іспанії, — 83,4%; для жита, експортованого до Амстердама, — 62,1%. Ці обрахунки, надто пов'язані з експортом, можуть породжувати поважні сумніви, передусім унаслідок зміни вартості валют і зумовлених нею втрат у разі імпорту різних товарів. Та якби торгівля не давала прибутку, годі собі уявити, чому така багато кораблів рік у рік з надією припливало до Данцига¹⁶.

З куди меншою впевненістю можна говорити про окремі торговельні поїздки, де перспективи були не менш примхливі, ніж вітер, що підганяв кораблі. Проте подекуди збереглися документи, які докладно ілюструють плавання якогось одного корабля. Скажімо, ми знаємо про голандця Тевеса Геркена, що 1621 р. послав корабель у 40 ластів з Данцига до Абердина. Щоб зменшити ризик, він поділив кошти спорядження ще між п'ятьма судновласниками, і ми знаємо їхні імена: Ганс Фос, Франц Флюкер, Вільгельм Брюн, Ганс Грефе і Ганс Шульце. Кожен оплатив одну восьму частку загальної вартості, за винятком Шульце й самого Геркена, що оплатили по дві частки. З Данцига він узяв товар, мабуть, зерно, що було продане за 533 злоті, 10 грошей. З Абердина він узяв 27 ластів і 4 бочки вугілля, купленого за 230 злотих, і продав його за 364 злоті 10 грошей у Данцигу. До його витрат належать платня чотирьом морякам і кухареві, оплата харчів і проживання, портова й паспортна плата, компенсація судну, ненароком зачепленому в протоці Зунд, ремонтні роботи (див. таблицю нижче). Наприкінці рейсу кожен акціонер отримав 61 злотий 20 грошей на одну частку. З огляду на початкові витрати, що становили, напевне, 432 злоті (54 злоті на одну частку), прибуток сягав десь 14% приблизно за один місяць. Іншими словами, незважаючи на зіткнення в протоці Зунд, поїздка були прибуткова¹⁷.

ПРИБУТОК	злоті	гроші	%
Вантаж, проданий у Шотландії	533	10	
Вантаж, проданий у Данцигу	364	10	
Сальдо з попереднього рейсу	46	—	
Всього:	943	20	
ВИТРАТИ			
Харч (плюс оплата однієї ночі в шотландському заїзді для капітана)	63	10	16
Корабельний припас і ремонт	7	13	1
Портова плата і плата за прохід через Зунд	55	—	12
Платня екіпажу	43	20	10
Купівля вугілля в Абердині	230	—	53
Компенсація пошкодженому кораблеві	35	—	8
Всього:	433	43	(100)

Повернення Геркена, а з ним і сотень інших капітанів, до Данцига становило останню ланку торгівлі зерном на Віслі. Закордонний попит на зерно, що передусім і приваблював кораблі, був задоволений. Виробник транспортував польське зерно Віслою, данцизький купець купував його, продавав голандському експортеру, і той доставляв зерно в закордонний порт. Потім кораблі поверталися з вантажем імпортованих товарів і чекали, порожні, наступного вантажу зерна. Цикл завершувався.

* * * * *

Соціальні наслідки торгівлі на Віслі породжують нескінченні суперечки, й суперечливі результати досліджень не дають змоги виразно уявити собі загальну картину. Спираючись на теперішній рівень досліджень, було б неприпустенно недвозначно стверджувати, ніби Польсько-Литовська Річ Посполита стала об'єктом так званої експортної залежності, коли інтенсифікація феодального господарства стала результатом лише економічного тиску зернової торгівлі. Водночас було б безглуздо заперечувати, що дивовижне збільшення експортної торгівлі зерном супроводилося не менш значним посиленням кріпацтва і що тим або тим способом ці обидва соціально-економічні процеси XVI й початку XVII ст. були тісно пов'язані між собою. Згідно з одним вірогідним напрямом аргументації зростання цін у Данцигу створило постійний попит на зерно, який своєю чергою став чинити дедалі більший тиск на один з елементів сільської економіки, а саме: на робочу силу, яку можна було експлуатувати набагато інтенсивніше. Щоб задовольнити той попит, шляхтичі-землевласники вимагали від своїх селян більше праці й накладали їм суворіші умови. Як єдиний суспільний стан, наділений виборчим правом, вони могли переконати короля й сейм змінити наявне право на свою користь і втілювати наявне право в життя як їм заманеться. Селяни, загалом нездатні конкурувати на відкритому ринку з великими виробниками, зрештою з'ясували, що краще змиритися з новими умовами кріпацтва, ніж по-давньому плисти проти течії, маючи свободу, але дедалі більшу непевність і щораз більше недоїдаючи. Не те, що торгівля на Віслі витворила кріпацтво. *Pańszczyzna*, панщина, була відома й набагато давніше. Зернова торгівля лише стимулювала вже наявні тенденції. Як і торгівля бавовною в Америці, вона довела до краю вже наявну нерівність землевласників і сільськогосподарських робітників, а оскільки право увічнювало абсолютний контроль землевласників над робітниками, тимчасовий феномен перетворився в основу соціально-економічного життя. Кріпацтво в Польсько-Литовській державі утвердилося приблизно тієї самої доби, що й рабство в Америці, і тривало майже так само довго. В загальному контексті воно належить до другої хвилі кріпацтва, що піднеслася в різних частинах Східної й Центральної Європи й дістала таку загальну назву, як "неокріпацтво"¹⁸.

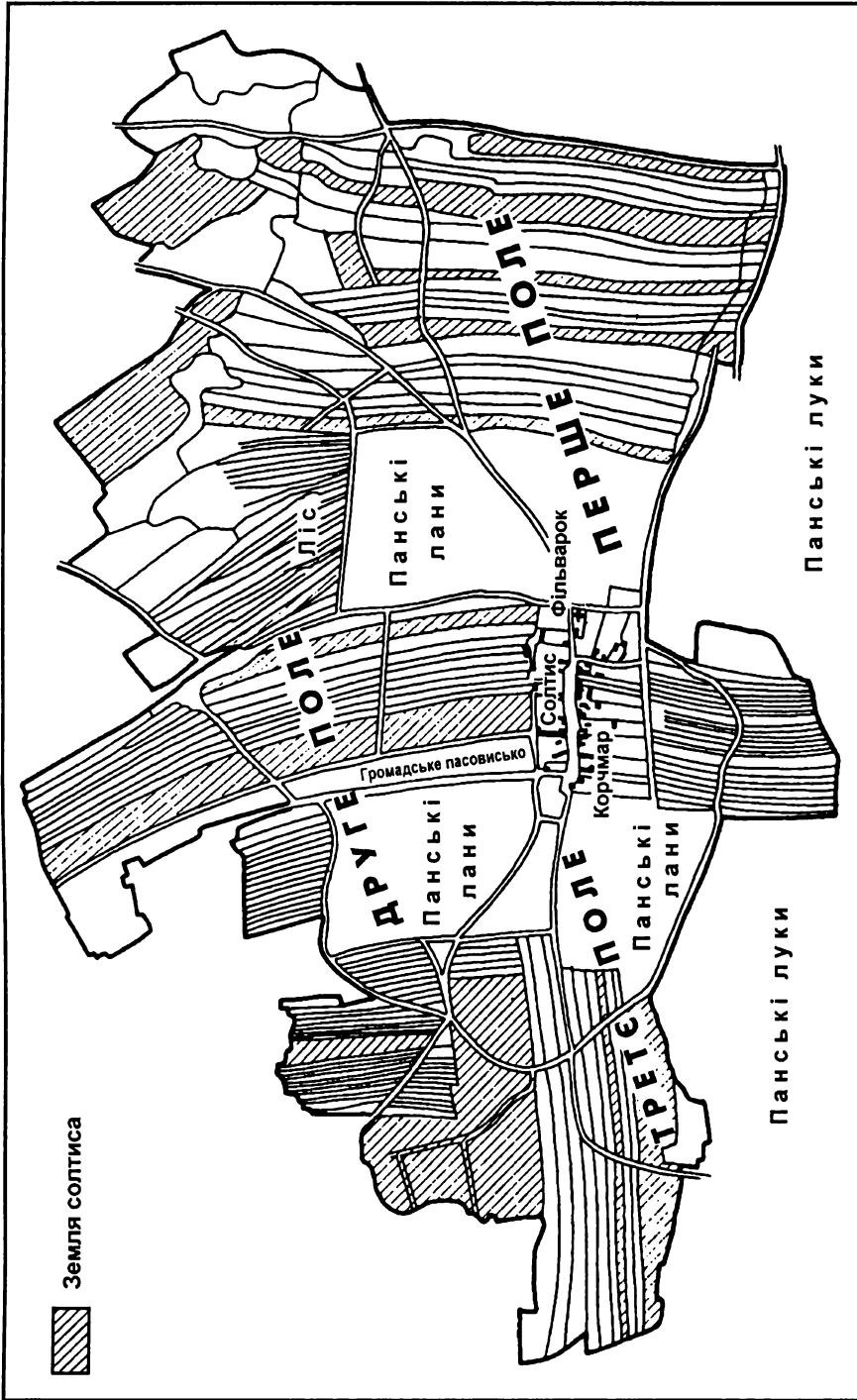
З позиції селян ключ до кріпацтва полягав у безпечності володіння, яке воно обіцяло родинам, нездатним утримувати себе за умов грошової економіки. Віддавши свою робочу силу в розпорядження пана, селянин мав гарантію володін-

ня родинною ділянкою, яку за інших обставин він міг бути змушений продати. Поки умови залежності були стерпні, кріпацтво вважали за поліпшення, вже не кажучи про прогресивний розвиток, долі селян. Хоча пан міг дисциплінувати селян, погрожуючи позбавити ділянки, селяни могли дуже легко завдати збитків своєму панові неробством, пияцтвом, саботажем, підпалами, а зрештою й погрозою втечі. Шляхтич, що кривдив своїх кріпаків або проганяв їх, накликав лихо на себе. Отож інтересам і пана, і кріпака відповідала спільна праця в атмосфері взаємного розуміння. Але протягом XVI ст. умови кріпацтва погіршилися. 1496 р. ухвалили закон, що тільки один селянин може покинути кожне село щороку, і то тільки для таких схвалених цілей, як освіта або навчання ремеслу. 1518 р. королівські суди припинили приймати позови, що їх селяни прагнули подати на свого пана. Відтоді селяни в маєтку шляхтича опинилися на цілковитій ласці свого господаря. Вони залежали не тільки юридично, а й економічно майже в кожному аспекті свого повсякденного життя: мали просити дозволу на шлюб, дозволу поїхати на базар, дозволу піти до школи. На додачу до дедалі вищих вимог здійснювати неоплачувану працю, вони мали ще платити панові чинш грошима або натурою, священникові десятину, а королю податки.

Розшарування селянства зменшилося, але не зникло. Невеличкий клас заможних селян мав змогу опиратися наступові кріпацтва. Відкупившись від обов'язку панщини, вони могли зберігати свою особисту свободу, а використовуючи найманих робітників, — мати прибуток від своєї земельної власності. Всі вони перебували на шляху соціального підвищення — переходу до лав торговельної буржуазії, а то й шляхти. А втім, колишня економічна життєздатність незалежних селян, відомих як *kmieć*, *gbur*, *włóknik*, загалом зменшувалася, бо їх неминуче штовхали до різних форм залежності від їхніх сусідів-шляхтичів. Водночас найчисленніший клас малоземельних селян, відомих під такими різними назвами, як *zagrodnik*, *chatupnik*, *ogrodnik*, був головним джерелом кріпаків. Досить дивно, найбільшій клас безземельних селян, відомих як *kołtornik* (орендар), *kałtnik* (дрібний власник) і *parobek* (наймит), що не мали земельних активів, які могли б привабити майбутнього господаря-шляхтича, мали кращі шанси уникнути найтяжчих умов феодалізму.

Зберігалися й важливі регіональні відмінності. В Королівській Пруссії оренда ґрунтів і чинши готівкою й далі становили суттєвий сектор сільського господарства. Натомість у Литві, де система фільварків розвивалася повільно, орендну плату звичайно платили натурою. На Поділлі та в Україні, на землях, відкритих для шляхетської колонізації, селянам-піонерам давали право десять, двадцять, а то й тридцять років володіти землею, не відробляючи панщини.

У польських селах головною інституцією, пов'язаною з розвитком кріпацтва, був фільварок — форма маєтку, спеціально пристосованого для ефективного використання кріпацької праці і — в рамках тогочасних технічних обмежень — максимального виробництва зерна. Це слово (*folwerk*) походить від німецького слова *Vorwerk*, яке попервах означало “прибудову до замку”, а згодом “маєткове господарство”. Протягом понад 300 років фільварок був характерною рисою польського села, лишивши свій слід і в польському суспільстві, і в польській топографії. (Див. карту 14).

Карта 14. Овечки, шляхетський маєток (1797 р.)

Фільварок розвинувся з попередніх сільських громад, що вже зосереджувалися навколо двору шляхтича, і мав попередника у вигляді *praedia militaria*, “військового маєтку”, що мав підтримувати лицарство. Фільварок формувався поступово, володіння пана збільшувалися коштом селянських ділянок, а також унаслідок придбання земельних ділянок, укладання угод, освоєння прилеглих пусток, лісів та занедбаних ділянок. Фільварок залежав від селянської праці, тож нічого й не вигравав від вигнання селян, але перетворював колишні розбиті на смужки ниви в широкі лани, лишаючи окрему невелику територію для індивідуальних селянських ділянок. У 1560—1570-х рр. середній розмір фільварку в Королівстві Польському, за винятком Королівської Пруссії, становив, за підрахунками, 3,6 лана, тобто 60 га, або 148 акрів. Хоча деякі церковні маєтки сягали 20 ланів (330 га), охоплюючи з десяток, а то й більше поселень, були й маєтки в один лан (16,5 га). Типовий план фільварку — селянські хатки, що тулилися навколо панського будинку й замкнених господарських будівель, — зберігся без змін аж до XIX ст. Тільки тоді, коли скінчилися кріпацтво і панщина, приєднання нових земель і вигнання селян знову змінили його форму. А втім, система фільварків ніколи не мала монополії на орних землях. За даними “*Lustracji*”, складеної в 1564—1566 рр., що охопила 1940 сіл, належних короні, тільки 591 село, тобто менше однієї третини, було організоване як фільварки. Згідно з переписом латифундії Любомирських 1739 р., в ній було 213 фільварків серед 940 сіл. Серед меншої шляхти типова модель полягала в тому, що двірський маєток був організований як фільварок, натомість в одному чи двох селах і далі зберігалася давня система стіжкових нивок селян-орендарів.

Робоча сила фільварку складалася з двох різних категорій: кріпаків-орендарів і персоналу фахівців. Кріпаки, звичайно 15—20 родин, мали приватні ділянки для власного утримання і в обмін на них працювали без оплати на землях маєтку. За доби середньовіччя вимоги неоплачуваної праці були ще не дуже високі й набували форми або *jutrzyn*, тобто обробітку конкретної додаткової ділянки у вільний для селянина час, або радше випадкової *robocizny*, коли селянин мав працювати 4, 6, 12 чи 20 днів на рік, чи “коли попросять”, у жнива та під час молотьби. Але вже в XVI ст. принцип *pańszczyzny tygodniowej*, тижневої панщини, став уже загальним. У першій половині цього сторіччя щотижня вимагали 1 або 2 дні праці від сходу до заходу сонця в обмін за кожен лан селянської землі. В другій половині сторіччя кількість днів зросла до 3—4 щотижня. У XVIII ст. вимагали 6, 7, а то й 8 днів. На практиці чоловік, голова селянської родини, а можливо, один чи більше з його синів, більшу частину свого часу працювали на пана, тим часом як дружина й менші діти обробляли родинну ділянку й відганяли примару голоду¹⁹.

Фахівці з фільварку, кількістю 7—8 чоловік, працювали за менш тяжких умов. У великих селах був *soltys*, солтис (німецькою мовою *Schultheiss*), що був радше агентом панської юрисдикції, ніж, як колись припускали, головою місцевої сільської громади. Хай там як, він мав великі земельні володіння, був вільний від панщини, отримував одну шосту частину всієї орендної плати, що

йшла панові, і одну третину прибутків від сільського суду. *Włodarz* виконував функції наглядача над кріпаками. Він теж мав землю, вільну від панщини. В ролі управителя, якщо його функції не виконував сам пан, виступав оплачуваний *dwornik*, а жіночою прислугою керувала *dwórka*. *Woźnica* (візник), *parobek* (орач), *pasterz* (пастух корів) *owczarz* (вівчар) і доярки — всі вони жили поблизу панського двору й отримували від нього одяг, взуття, харч і невелику щорічну платню 36—60 грошей, яку виплачували на Різдво.

З цих подробиць має бути зрозумілим, що ступінь сільськогосподарської спеціалізації був, за сучасними стандартами, дуже низький. Управитель фільварку міг думати про надлишок зерна, тільки досягши самодостатності в молоці, м'ясі, вовні, хлібові, овочах, шкірі, пиві та в решті необхідних продуктів. Що стосується шляхетських маєтків, 1565 р. пересічний грошовий прибуток для фільварку був обрахований у 239 злотих за рік у Малопольщі, 142 злоті — у Великопольщі, загалом 186 злотих за рік. У менш ефективних великих маєтках корони, церкви й магнатів фільварки давали менший прибуток. Проте навіть годі порівнювати прибуток, отримуваний від фільварків загалом — 48 злотих з лану орних земель, — і злиденні 2,5 злогого з лану селянської землі. Звісно, правда, що прибуток з фільварків приховує таку цінну статтю, як неоплачувана праця, що за інших обставин сприяла б ефективності селянських володінь. І все-таки різниця була величезна. Фільваркова система функціонувала на основі принципу, що вона дає кріпакові мінімум землі та безпеки і водночас максимізує грошові прибутки власника-шляхтича²⁰.

З причин, не зовсім зрозумілих, продуктивність фільварку досягла максимуму наприкінці XVI ст. і вже ніколи не сягнула вище того рівня. До тієї пори інтенсифікацію кріпацтва можна було вважати за елемент реакції на перспективи більшого процвітання. А далі її треба розуміти тільки як елемент намагань запобігти падінню рівня життя. Отже, посиленню кріпацтва сприяв і розвиток торгівлі на Віслі і, хоч як парадоксально, її занепад.

Як виявилось, зерно було не найкращим товаром, на який можна було б спирати багатство держави й суспільства. Зернова торгівля не сприяла розвиткові багатьох умінь, технік та форм організації, яких у країні не існувало. Вона не вимагала ніяких промислових процесів, хіба що перемелювання, ніяких сирових матеріалів, імпорт яких був би збалансований експортом плодів праці країни. Вона сприяла тільки масованому імпортові іноземної валюти, яку швидко витрачали на іноземні розкоші. Зернова торгівля анітрохи не посприяла збільшенню рухливості застиглому аграрному суспільству. Навпаки, вона ще міцніше прив'язала селян до землі, перешкодила розвиткові міст і лежала в основі щораз вищого верховенства землевласницьких інтересів. Одне слово, коштом кількох десятиріч поверхового процвітання зернова торгівля зберегла і зміцнила найгірші аспекти середньовічної економіки, водночас перешкодивши розвиткові того розмаїття і гнучкості, які дала змогу міцнішим економікам подолати несприятливі обставини і процвітати. Наскільки щасливішою була Англія, де вівці досить рано прогризли країні шлях крізь феодалізм, або Швеція, де залізо підперезало невеличкий народ континентальними претензіями!

Надто держава мала дуже мало переваг від зернової торгівлі. Виробники спромоглися так спроекувати майнові й податкові закони, щоб задовольнити власні інтереси. Шляхтичі не платили акцизу за свою власну продукцію й за товари, придбані для власного вжитку. Як платників податку їх оцінювали відповідно до площі землі, якою вони володіли, а не того що вони виробляли або що заробляли. Це означало, що активний, успішний виробник платив ту саму суму, що і його ледачий сусіда. У сприятливі роки держава нічого не виграла від більшого процвітання й не нагромаджувала ніяких коштів, щоб пережити тяжкі часи, коли рівень оподаткування неминуче знижувався. Згодом система центральних податків майже припинила існувати. Від 1585 р. король, на додачу до митних зборів на Віслі, забирав собі й половину портової плати, яку збирали в Данцигу, а ці суми були немалі. (В 1626—1629 рр., коли Густав-Адольф контролював Віслу, його прибуток від мита начебто покривав одну четверту всіх його витрат на війну з німцями). Але то були дрібні гроші в порівнянні з обсягом торгівлі на Віслі за доби її розквіту. Справді великі гроші йшли за кордон у вигляді прибутків голандських підприємців або осідали в Данцигу у скринях фінансистів, промисловців і купців. Данцизькі патриції були не менш заможні, ніж великі магнати, чимало яких тяжко заборгували перед ними. Народ у Польщі, нарікаючи на лихварський відсоток, який стягувати данцизькі купці (він, становлячи 18—20%, був утричі або вчетверо вищий за відсоток, який переважав у самому Данцигу), і на їхній безсоромний підкуп провідних політиків, пересвідчився, що на практиці мало що можна змінити. Як скрушно нарікав король Стефан Баторій, “данцижці стріляли золотими кулями”. 1637 р. сам Владислав IV позичив 1 мільйон злотих у Георга Гавелка з Данцига. То був симптом за давнених, хронічних хвороб. Данциг жив коштом Речі Посполитої. Більше ніж в одному розумінні торгівля на Віслі давала користь, власне, тільки одній стороні.

* * * * *

Занепад торгівлі на Віслі після 1648 р. збігся з занепадом могутності і процвітання самої Речі Посполитої. Чимало сучасних істориків стверджували б, що одне з цих явищ стало причиною другого. Інші, хоч і заперечуючи тісний причинний зв'язок між економічним і політичним життям, мабуть, припускали б, що такий збіг таки справді разуючий.

Безперечно, майже всі наявні свідчення спонукають до висновку, що в середині XVII ст. Польсько-Литовська Річ Посполита була уражена незворотним процесом економічної регресії²¹. 1750 р. економіка Речі Посполитої була значно слабша, а її жителі значно бідніші, ніж два століття тому. Дослідження, які спираються на дані про землі архієпископа Гнезненського, розпорошені по всій території *Korony*, свідчать, що відбувся не тільки значний спад сільськогосподарського виробництва, а й велике погіршення методів господарювання. Якщо вважати 1500 р. за 100 одиниць, цифри свідчать про сталий поступ у XVI ст., катастрофічний спад у другій половині XVII ст. і тільки часткове відродження у XVIII ст.:

Рік	1500	1600	1660	1800
Орні землі	100	110	65 (1685 р.)	94
Виробництво зерна:				
Селяни	100	100	30	63
Фільварки	100	125	45	118
Всього	100	104	27	63
Поголів'я худоби	100	86	60	67
Перелogi	13% (1517 р.)	5%	40% (1685 р.)	26% (1787 р.)

Як видно з цього прикладу, єдиним сектором, який узагалі відродився, було виробництво зерна у фільварках²². Найсерйознішою обставиною було те, що врожайність повернулася до середньовічного рівня. Жито родило 1: 3, пшениця — 1: 3,5, і ці цифри були звичайні близько 1750 р., становлячи контраст з 1600 р., коли вони становили відповідно 1: 3,5 і 1: 5²³. Народні маси гарували дедалі тяжче, а заробляли собі на харч дедалі менше.

Так само постраждала й зернова торгівля. Хоча різні дослідники використовують різні системи вимірювання, характер змін той самий. Після піку 1618—1619 рр. цифри вже ніколи не повернулися до попереднього рівня. Під час воєнних десятиріч у 1650-х, 1700-х і 1730-х роках відбулися спади до однієї четвертої від рівня 1618 р. А в проміжках дедалі рідші піки ніколи не сягали двох третин рівня продажу на початку XVII ст. Мончак подає дані про кількість данцизького зерна, що проходило крізь данську протоку Зунд, і ці цифри типові²⁴:

Рік	Кількість зерна (в ластан)
1618	85 000
1644	59 000
1669	47 000
(1680—1690) середня річна	48 000
(1700—1720) середня річна	20 000
1724	54 000
(1731—1750) середня річна	20 000
1751	50 000

Інші джерела стверджують, що 1751 р. Річ Посполита перетнула магічний бар'єр 100 000 ластів експортованого зерна першого і єдиного разу після 1619 р. То був останній успіх умирущої торгівлі.

Війни, безперечно, завдали незмірної шкоди торгівлі на Віслі. Зокрема в 1648—1660 рр., коли Річ Посполиту раз по раз затоплювали хвилі напасників, вона зазнала не менш згубних утрат, ніж ті, від яких постраждала Німеччина під час Тридцятилітньої війни. Річ Посполита загалом утратила одну чверть свого населення, нараз ліквідувавши природний приріст населення протягом попереднього сторіччя. У Королівській Пруссії смертність становила 60%, в містах Мазовії 70%. 1655 р. тільки сам Данциг утратив 9000 чоловік унаслідок епідемії та облоги. В Освенцимі (Аушвіці) після шведів лишилося 15 будинків з 500. У селах маєтки були пограбовані і знищені, або зруйновані внаслідок

конфіскації всього інвентарю. Такі самі страхіття повторилися під час Великої Північної війни, війн за польську та австрійську спадщину, Семилітньої війни і війн, що супроводили три поділи. В такі періоди подорож по Віслі на плотах, навантажених харчем, аж ніяк не була розумним проектом.

Але просте руйнування аж ніяк не пояснює всього. В деяких частинах Європи, скажімо, в сусідній Богемії, невдачі XVII ст. правили за стимул до дальшого розвитку. У випадку Польщі необхідно пояснити не тільки шкоду воєнних літ, а й — і цей чинник важливіший — нездатність відродитися протягом мирних років. Нинішні польські історики шукають першопричину в аграрній системі, вважаючи кріпацтво й фільварок за вирішальні елементи в порочному колі дедалі тяжчої експлуатації й щораз менших прибутків. Інші історики присвячують не меншу увагу дедалі більшій недостатності й попиту, і пропозиції. Ще в 1640-х роках, перед війнами, збільшення кількості баластних рейсів з Данцига від 5,7% 1641 р. до 20,5% 1648 р., свідчать, що іноземні підприємці вже не знаходили зерно в потрібній кількості або за розумну ціну²⁵. В 1650-х роках, коли голандські купці знову пропонували в Данцигу рекордні ціни, вони не могли наповнити своїх кораблів. Потім умови в Західній Європі змінилися, й попит на зерно впав. У Нідерландах, Франції і Східній Англії осушили великі простори, що стали придатні для виробництва зерна. Голандська *moederhandel* мало-помалу поступилася французькій та англійській торгівлі, які мали інші вподобання й інші маршрути. Коли ринки й цінова різниця змінилися, підприємці вже не мали таких великих стимулів посилати кораблі до Данцига. Перерва, що тривала протягом десятиріччя після 1648 р., була достатньою, щоб порушити людські звички й розірвати контакти, створені протягом минулого сторіччя. Мов двигун, якому не вистачило палива, торгівля на Віслі заглухла і, дарма що пожвавилася знову, вже ніколи не могла працювати більше, ніж на половину потужності. Торгівля опинилася в порочному колі кризи довіри, коли зменшений попит дедалі більше перешкоджав здатності виробника забезпечити пропозицію. Тільки-но амстердамський флот перестав з'являтися в Данцигу зі звичним числом кораблів, польські шляхтичі відчували дедалі меншу охоту йти на ризик тривалої річкової подорожі з зерном і, не уклавши контракту наперед, були менш схильні дбати про велику пропозицію наступного літа. Отож шляхтич опинявся в ситуації, коли він не зміг би задовольнити попередній попит на зерно, навіть якби попит відновився. Тільки-но порушився торговельний цикл, відновити його було не так легко. Західним підприємцям була потрібна впевненість у польському ринку, перше ніж посилати свій флот у Балтійське море, так само як польський виробник потребував упевненості в закордонному попиті, перше ніж засівати поля. Тільки-но похитнулася їхня взаємна впевненість, торгівля на Віслі, мабуть, уже не могла процвітати, навіть коли дули ходові вітри й колосилось високе жито.

Економічному відродженню перешкоджала, крім того, децентралізована структура Польсько-Литовської держави. В сусідній Пруссії, чие незалежне існування почалося під час війни Речі Посполитої зі Швецією, економічні проблеми не меншого масштабу були подолані завдяки державному підприєм-

ництву. Меркантилізм Гогенцолернів, чії податківці рішучістю й нещадністю перевершували їхніх гренадерів, перетворили піщані пустки Бранденбургу у квітучі сади й дали змогу Кенігсбергу зайняти замість Данцига провідне становище на Балтійському узбережжі. В Речі Посполитій такі методи були просто неприпустенні. Король не мав ані засобів, ані змоги відібрати в сеймиків контроль над економічним життям, а сеймикам бракувало засобів координувати свою діяльність або започаткувати що-небудь, що скидалося б на національну економічну політику.

Зникнення іноземного попиту, що був таким великим стимулом для економіки Речі Посполитої в XVI ст., стало початком соціально-економічного відступу на широкому фронті. Зупинився розвиток міст. Міщани та євреї, що процвітали завдяки розвитку торгівлі, опинилися в скруті й дедалі більшою мірою стали залежати від шляхти. “Середня шляхта”, що посідала таке провідне місце в економіко-політичному житті попереднього періоду, була нездатна зберегти свої позиції. Не маючи переконливих причин докладати зусиль, вона поступово зреклася духу підприємництва, властивого предкам, а оскільки її прибуток зменшувався, стала продавати нагромаджені активи. В результаті шляхта ставала дедалі вразливіша перед орендодавцем і лихварем, а в політичній сфері — до запобігання перед багатими патронами. Виграли від тієї ситуації здебільшого тільки магнати. Вони обминали міста й купували містечка, мобілізували євреїв у власних інтересах і чинили тиск на незалежних дворян. На ринку землі вони не мали поважних конкурентів і поступово нагромадили незмірні латифундії. Тільки кріпацтво не зазнавало ніякого регресу. Тяжкою працею вибудувавши впродовж XVI ст. золотий вік Речі Посполитої, кріпаки тепер стали об’єктом щораз тяжчої експлуатації, щоб пом’якшити наслідки невдач країни. Економічне життя погіршувалось і якісно, і кількісно. У світі, де ініціативу не винагороджували, звичаї й вміння, які забезпечували процвітання, були забуті. Торговельна досвідченість у XVIII ст. аж ніяк не могла дорівнятися до досвідченості XVI ст., погіршувалися методи господарювання, люди стали бідніші не тільки тому, що мало заробляли, а й тому, що кепсько харчувалися і погано вдягалися. Позбавлені купівельної спроможності, вони не могли підтримувати зростання споживчого ринку і промислових мануфактур. Вони були незаможні, і тому їх годі було ефективно оподаткувати, а отже, вони не могли забезпечити собі достатню оборону. Була приготована сцена для сарматської ідилії за саксонської доби, коли тривалі злидні породжували невігластво й апатію. Коли над головами почали кружляти міжнародні шуліки, зубожіла Річ Посполита з’ясувала, що вона надто слабка, щоб боротися. В такому розумінні занепад торгівлі на Віслі і ослаблення економічного життя слід вважати за необхідну прелюдію до поділів Польщі.

* * * * *

Нині, коли минуло два століття, лишилося дуже мало свідчень про колишню славу Вісли. Торгівля на річці ніколи не відновилася, а під прусською владою занепадала ще більше. Сама Вісла дуже спокійна, довгі її ділянки непридатні для

судноплавства. Оскільки вздовж середньої течії річки, де повені є характерним явищем, ніколи не споруджували дамб, вона цілком непридатна для сучасного руху суден на кшталт того, який відбувається на інших європейських річках, скажімо, на Рейні, Роні або Дунаї. З'явилося дуже небагато сучасних прикмет, зокрема нафтоперегонний завод у Плоцьку і хімічний комбінат у Пулавах. Варшаву, майже цілковито зруйновану 1944 р., відбудовано як місто зі скла і бетону. Натомість Казимеж-Дольни з його чудовими ренесансними коморами, або Вроцлавек з сонними старими кам'яницями на набережній майже не змінилися, відколи 1595 р. повз них пропливав Себастьян Кльонович, але Данциг зник назавжди. Як Гданськ він став цілковито новим і польським містом. За 152 роки пруського врядування (1793—1945 рр.) він утратив усю активну пам'ять про свої колишні польські зв'язки. В XIX ст. його жителі-німці стали на службу німецькому націоналізмові. В 1930-х роках їхнє повне навернення до нацизму відіграло важливу роль у довоєнній кризі. В 1945—1946 рр. тих із них, хто ще не втік, депортували до Західної Німеччини, щоб звільнити місце польським іммігрантам з СРСР. У результаті населення міста вперше в історії стало суто польським. Гість із Варшави вже не повинен удаватися до латини, щоб зрозуміти його мову. Руїни воєнної доби були прибрані. Історичні пам'ятки відбудовані й дістали інші назви. Давній *Ordensmuehle*, що його збудували тевтонські лицарі 1350 р., нині просто Великий Млин, протестантська *Marienkirche* з триптихом Мемлінга нині просто католицька Маріїнська церква; Колишній муніципальний *Artushof* з його славетним ребристим склепінням, датованим 1546 р., нині просто *Dwór Artusa*, незрівнянний *Krantor*, що колись поглядав на річку Мотлау, тепер уже *Żuraw*, що дивиться на Мотлаву. Пруського меморіалу на честь Першого полку *Leibhusaren* годі знайти взагалі. З огляду на страхіття Другої світової війни й нацистської окупації зрозуміло, що теперішні жителі Гданська дуже мало цікавляться німецькою минувиною свого міста. Ба навіть влада докладає великих зусиль, щоб приховати її. Жителям було б дуже важко зрозуміти час, коли данцижці-німці були вірними підданими Польщі а поки що вони просто нічого не хочуть знати. Зникло й мистецтво плавання на плотях. Щоб побачити його, сучасний подорожній повинен поїхати до Чорстина на Дунайці, куди від моря понад 700 кілометрів, і там верховинці в традиційному вбранні провозять групи пожадливих до вражень туристів крізь горловину Дунайця. *Flisak*, плотогон, що проводить пліт спіненим потоком, вбраний у капелюх, прикрашений шістнадцятьма парами морських мушель. Він полюбляє розповідати пасажирам, що кожна пара мушель репрезентує одну з шістнадцяти подорожей до моря, що їх у давні часи вимагали від кожного хлопця, перше ніж йому дозволять лишитися вдома й шукати собі дружину. Розповідь цікава, але, як і дуже багато іншого в історії Вісли, її не слід вважати за щось більше від писаної вилами на воді легенди.

MIASTO

Пертурбації міського життя

Міста ніколи не відігравали надто великої ролі в польській культурі. Виникаючи в середні віки, вони мали міцні німецькі зв'язки, тож історики протягом довгого часу просто вважали їх за колоніальні вирости на переважно сільській польській сцені. Миті процвітання в XVI й на початку XVII ст. проминули так швидко, що полишили дуже мало тривких традицій. Подальший занепад міст був таким цілковитим, що не лишилося майже нічого, що могло б зацікавити сучасників. Але міста — це тема, не дослідивши якої, годі як слід зрозуміти розвиток польської економіки та суспільства¹.

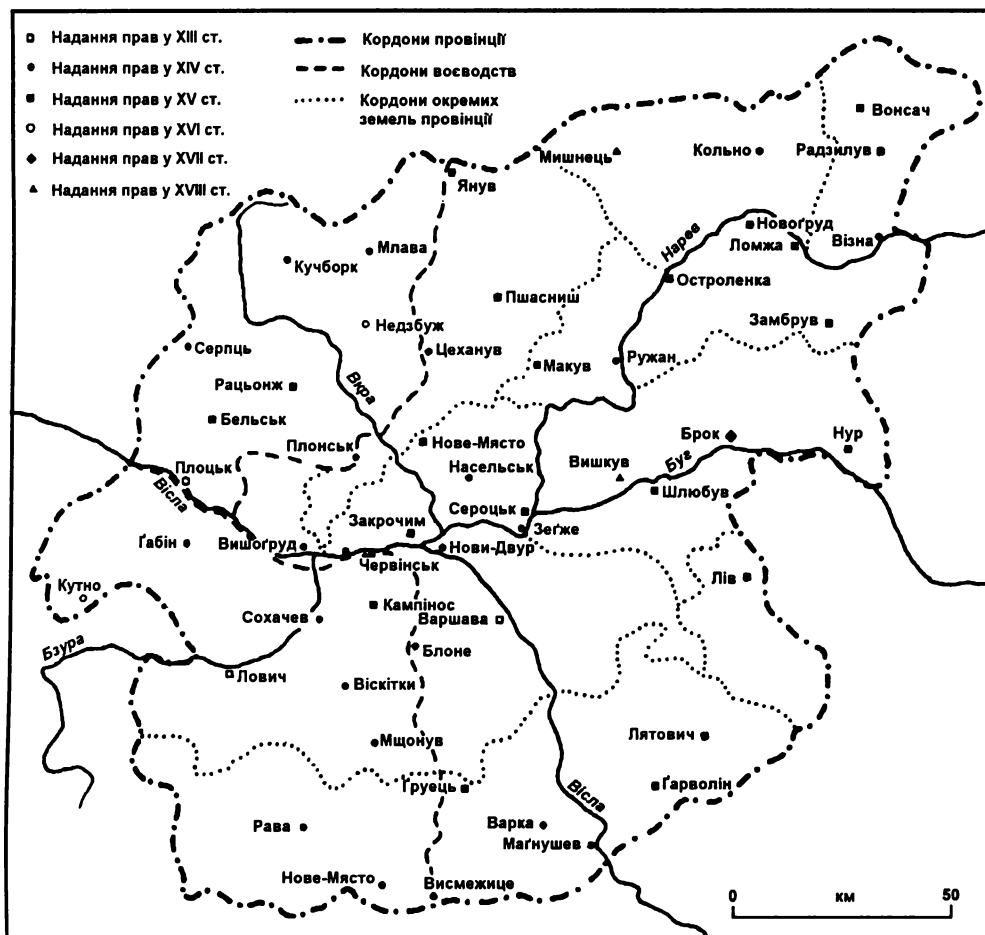
Важливо пам'ятати, що, згідно з середньовічною традицією, місто — *civitas* латиною, *miasto* польською мовою — було радше правовим уявленням, ніж географічним явищем. Місто ні в якому розумінні не було еквівалентне тому, що нині можна було б назвати “міською територією”. І справді, більшість земель у межах міст були присвячені сільському господарству, і зовні їх годі було відрізнити від навколишніх сіл. Тільки група будинків, церков, вулиць і муніципальних споруд у центрі міста мали виразно міський характер, і навіть там неодмінні садки, поля й дрібні володіння вражали б сучасне око своїм радше сільським характером, аж ніяк не пасуючи до міста. Місто, фактично, було визначене на основі правових привілеїв, сформульованих у грамоті про надання міських прав, і аж ніяк не залежало від використання міських земель. Межі міста були визначені правом і становили виразно окреслену сферу юрисдикції, в межах якої король або патрон назавжди відступав свої колишні права міським судам. Ба більше, поступове збільшення імунітетів і поширення приватних юрисдикцій спричинилося до ситуації, коли кілька окремих міст співіснували в межах однієї міської конгломерації разом з численними туманно визначеними поселеннями й передмістями. Скажімо, до середньовічного міста Кракова *не* входили окремі міста Казимеж і Клепаж, зате входило багато квадратних кілометрів землі за межами міських мурів, і ті землі аж до нині зберегли свій переважно сільськогосподарський характер. Варшава складалася з двох міст: Старого Міста, заснованого 1300 р., і Нового Міста, заснованого 1412 р.

Навколо цих обох міських осередків сформувалася сукупність різних королівських, церковних і приватних юрисдикцій, кожна з яких мала свої окремі закони та уряд. Випадковий спостерігач або географ бачив з церковного шпилю тільки безладно розкидані розпорошені групи будівель. А в очах правника ота безладність була б цілком зрозумілою завдяки невидимим демаркаційним лініям між численними юрисдикціями.

Крім того, слід зазначити, що значна кількість ринкових міст і заможних сіл, що зовні могли дуже скидатися на містечка, не мали статусу міста. Не мавши патрона і грамоти про надання міських прав, вони не могли запропонувати своїм жителям соціальних, політичних і економічних переваг самоврядування й були підпорядковані власникові земель, на яких вони містилися. До цих міст, що не мали грамот про надання міських прав, згодом додавалася дедалі більша кількість колишніх міст, чиї грати з тих або тих причин утратили чинність.

Надання міських прав, вперше ставшись у Польщі в XIII ст., тривало з нерегулярними перервами аж до кінця XVIII ст. За ті шістьсот років зареєстровано майже дві тисячі грамот про надання міських прав. В давніх сторіччях ініціативу брав на себе здебільшого король або князь, а в деяких випадках церква. Скажімо, Ниса (Нейсе) в Силезії дістала свою грамоту про надання міських прав від єпископа з Бреслау 1220 р., за двадцять два роки до того, як сам Бреслау отримав статус міста. З часом надання міських прав указом могутнього шляхетського патрона стало дедалі поширенішим явищем, аж поки зрештою приватні міста стали найзвичайнішою річчю. Більшість міст, згідно з сучасними стандартами, були просто мініатюрні. Значна частина міст не мала й двох тисяч жителів. З-поміж 700 міст, що наприкінці XVI ст. мали в Королівстві Польському грамоти про надання міських прав, менше ніж двадцять — Краків, Данциг, Ельбінг, Торн, Бидгощ, Варшава, Познань, Люблін, Сандомир, Львів, Кам'янець, Корсунь, Київ і Переяслав — мали кількість населення понад 10 000 чол. В Литві тільки Вільно, Полоцьк, Ковно, Брест, Пінськ, Вітебськ і Могилів, а в Лівонії Рига могли дорівнятися до великих польських міст.

Модель надання міських прав у Мазовії була типовою і для інших центральних провінцій. Перше місто Мазовії — Плоцьк — виникло як велике передмістя замку й собору на берегах Вісли і отримало свою грамоту про надання міських прав від мазовецького князя 1237 р. Пултуськ (1257 р.) і Лович (1298 р.) були церковними містами; Варшава, отримавши грамоту про надання міських прав близько 1300 р., існувала й давніше як ринкове містечко і теж була княжим містом. Могельниця (1317 р.) завдячує свій статус чернечому ордену. Згодом з'явилися перші шляхетські міста: Будзишовіце (1358 р.) і Болімув (1370 р.), хоча тієї пори ще переважали княжі й церковні міста. В XV ст. з'явилося найбільше нових міст у цій провінції, загалом сорок три. В XVI ст. шляхетські міста (82%) переважали всі інші типи міст. У XVII—XVIII ст. з'явилися численні *jurydyki* (міські юрисдикції), що їх заснувала шляхта в безпосередній близькості від Варшави, проте в інших місцях міських прав майже не надавали. Грамоти про надання міських прав, що їх 1670 р. церква надала Гурі Кальварії, а 1791 р. король — Мишинцю, за тих часів були вже рідкістю.

Карта 15. Самоврядні мазовецькі міста

Як брати загалом, у Мазовії від 1237 до 1791 р. надано 156 грамот про міські права: 36% — указом короля, 15% — постановою церкви, 49% — завдяки шляхті². (Див. карту 15).

Міста Королівської Пруссії займали особливе місце. Отримавши міські права здебільшого до 1454 р. й належавши Тевтонській державі, вони зберегли низку характерних рис. По-перше, Ельбінг (Ельблонг), Диршау (Тчев), Фрауенберг (Фромборк), Коніц (Хойніце), Браунсберг (Бранево) і Гель були єдиними містами в Польщі, що прийняли, на відміну від магдебурзького, любекське право. По-друге, вони були переважно німецькі своїм характером. А найважливіше те, що їх прийняли до складу королівства *en bloc* як членів Пруської ліги, і тому вони були здатні вести переговори про далекосяжні звільнення від податків і автономні привілеї. В 1454—1569 рр. вони й далі посилали своїх

представників до провінційних штатів Королівської Пруссії й мали голос у політичних справах, що виходили за межі їхніх мурів. Після 1569 р. разом з Краковом і Вільном вони посилали “спостерігачів” до сейму об’єднаної Речі Посполитої. Згодом завдяки близькості королівства Пруссії і перевагам балтійської торгівлі вони були менше вражені економічним занепадом, ніж внутрішні міста. Королівська Пруссія була єдиною провінцією Польсько-Литовської держави, де міщани могли боронити своїх прав від зазіхань шляхти.

Міське суспільство складалося з кількох окремих груп і верств. За традицією, належність до міщан, тобто стану бюргерів, обмежувалася християнами-платниками податків, що мали повні громадянські права, міщани становили від однієї до двох третин населення міста. Міщани виразно поділялися на *patrycjat*, або “олігархію”, і простолюду, що формував *pospólstwo*, або *communitas*. У XVI ст. тогочасні коментатори часто говорили про три стани: сенат, що складався з міських радників, другий стан, що складався з міських урядовців, і третій стан, що складався з простолюду. Великі патриціанські родини, належні до першого й другого станів у давній королівській столиці Кракові, часто простежували свій родовід від предків, що мігрували з Німеччини, Угорщини або Італії. Їхній контроль над публічними посадами й торговельними підприємствами в містах дорівнював контролю магнатів над усією Річчю Посполитою, а їхні позики й послуги королівському дворові надавали їм політичного впливу, незалежного від шляхти. Турзони, Бонери і Монтелупі у Кракові за Ягелонів мали своїх пізніших відповідників у постатях Бланків і Теперів у Варшаві в XVII—XVIII ст.³ Натомість *pospólstwo* складалося з членів ремісничих цехів і купецьких братств. Вони вважали себе за охоронців міської демократії, якій, на їхню думку, нерегульована діяльність неліцензованих ремісників і майстрів загрожувала не менше, ніж зарозумілість патриціїв. Окрім міщанського стану був так званий плебс і євреї. В деяких містах плебс становив абсолютну більшість населення. До плебсу належала біднота, що не мала виборчих прав унаслідок своєї нездатності платити податки, а також усі ті мігранти, втікачі й випадкові робітники, що, не мавши постійного житла, не могли стати міщанами. Євреї становили окремий стан, поділ якого на патриціїв, платників податків і плебеїв майже віддзеркалював поділ, характерний для їхніх сусідів-християн.

Серед польських приватних міст Замосць, що його 1580 р. заснував Ян Замойський, був, звичайно, безперечним взірцем. Але воно було тільки одним з багатьох. По-своєму вабили пишнотою й Тарнув, що його заснував гетьман Ян Тарновський, і Левартув, який 1543 р. заснувала родина Фірлеїв. До містечок належали Понятув (1520 р.) і Сенниця (1526 р.) в Мазовії, що їх заснували відповідно Понятовські й Сенницькі; Красичин і Баранув у Малопольщі, Жолкев (Жовква) і Станіслав у Русі, Чарториськ і Клевань на Волині.

Ремісничі цехи впливали на кожен аспект міського життя. Спершу сформовані для захисту економічних інтересів конкретних спеціалізованих професій, скажімо, золотарів і зброярів, вони поступово утвердили монопольний контроль над кожним фахом і ремеслом, а їхня діяльність поширювалася і на

релігійну, відпочинкову, освітню, військову, а зрештою й на політичну сфери. У Кракові кількість цехів зросла від 24 у XV ст. до 60; в Торні 1650 р. було 70 цехів; у Львові, за даними *Lustracji* 1661 р. було 38*. Кожен цех мав свій власний статут, свої власні закони і практики і здійснював контроль над усіма своїми членами. Суперечок про демаркаційні лінії було безліч. Війна між кравцями і кушнірами з приводу того, хто має шити хутрянний одяг, тривала сторіччями. Поява художнього різьблення за доби Ренесансу призвела до тривалої суперечки між мулярами і художниками. Зворушення й бійки між зграями учнів раз по раз порушували спокій міських вулиць. Але, поставши перед зовнішнім тиском, цехи звичайно згуртовували лави. Надто обурювало їх зазіхання на принцип “закритого товариства” в межах міст, вони всякчас нарікали на євреїв, партачів і незаконних торгівців, що, на їхню думку, підточували їхні засоби до існування. Створення конкурентних єврейських цехів у кожному з головних ремесел становило основну причину вимог позбавити євреїв права жити в містах.

Належність до цеху зумовлювала довічні зобов'язання. Цеховик молився в каплиці свого цеху, грав у оркестрі свого цеху й відвідував з усією родиною *Dom Bracki*, цеховий дім. Як учень майбутній цеховик жив і працював сім років у будинку свого майстра-ремесника, що безпосередньо відповідав за його навчання та поведінку. Замолоду його посилали на рік і шість тижнів у широкий світ, щоб він набув вправності у своєму ремеслі в якомусь далекому місті чи навіть у чужій країні. Зрештою, виготовивши свій *majstersztyk*, майстерний виріб, як доказ своєї компетентності, він мав скласти іспит перед цеховим комітетом, і його приймали до цеху з усією належною помпою та церемоніями. Коли він отримував титул *towarzysza* (*Socius, Geselle*), від нього вимагали купити собі будинок у місті, оженитися, скласти присягу на вірність цехові й зареєструватися як повноправний городянин. Дуже часто новому членові давали якесь характерне прізвисько, і тут цехові списки подають чимало прикладів грубого гумору: *Moczygęba* (Мочиморда), *Kłopotczybaba* (Клопочибаба), *Mokrowstał* (Мокровстав) і навіть *Pierdzikrzyczywoł* (Пердикричівіл). Відтоді він мав право промовляти на загальних зборах цеху, так званих *Morgensprache*, або *rozmowa poranna* (ранкова розмова), й подавати свій голос на виборах цехової старшини⁵. В певному розумінні життя цехів було вкрай демократичним. Усі постанови ухвалювали спільно, спільно виконували всю роботу. Але в широкому розумінні можна вважати, що цехи діяли в дусі сектантства, сприяючи інтересам своїх членів, а не інтересам суспільства загалом. Саме тому на початку XVI ст. Ян Остроруг, каштелян, потім познанський воєвода і правник, намагався стримати розвиток цехів і радив скасувати їх.

* Різники, пекарі, шевці, золотарі, кушнірі, кравці, цирульники, позументники, шабельники, ливарники, шинкарі, слюсарі, ковалі, котлярі, мідники, теслі, столярі, колісники, стельмахи, каретники, чинбарі, шкірники, ткачі, міхороби, римарі, медовари, броварі, кольчужники, гончарі, мотузкарі, токарі, шапкарі, шпалерники, мулярі, голкарі, точильники ножів, зброярі, гаптувальники, сідлярі та інші⁴.

Купецькі братства, або гільдії, були дуже схожі на ремісничі цехи. У Кракові їх вважали за окрему верству міщанського стану: *ordo mercatorum*, на відміну від *ordo mechanicorum*, і вони мали трохи інші привілеї. В інших містах їх просто вважали за торговельну галузку цехової системи. Зародилися вони внаслідок неоціненного права на складування, що збагатило багато середньовічних міст, а монополія, яку вони так захищали, втратила свою вартість тільки тоді, коли вийшли з ужитку давні норми торгівлі.

Політичне життя в містах зосереджувалося навколо намагань стримати свавільні постанови міської ради. За давніх часів сама міська рада діяла як демократичний засіб обмеження повноважень *wójta*, тобто представника суверена, вїйта, і польські міста пережили ту саму класичну стадію, що виявилась уперше в середньовічній Італії, де *popolo* боровся з *podesta*. Але в Польщі верховенство вїйта було короткочасним, тож рада змогла утвердити свій контроль не тільки над законодавчими, а й над судовими та виконавчими органами самоврядування. Скажімо, у Кракові королівський вїйт утратив свій вплив після 1320 р., коли Локеткові пощастило позбавити свого представника засобів і далі чинити непокору. Відтоді вїйта призначала рада, а прерогативи судової лави були поєднані з повноваженнями радників. Тому провідне становище тепер посідав не вїйт, а *Burgermeister*, або *burmistrz* (бурмістер), голова міської ради. Ба більше, патриціанські родини, що доробилися багатства за доби Ягелонів, були схильні перетворювати свої місця в міській раді у спадкові посади й керувати всіма виборами та призначеннями в місті завдяки різноманітним каналам патронату і непотизму. В XVI ст. ради втратили всі претензії на своє демократичне походження і сформували ядро елітарного, олігархічного істеблішменту. В такій ситуації цехи в кожному місті почали виступати проти ради в ім'я народу, так само як двісті років тому рада виступала проти вїйта. Наслідки тієї боротьби за характер влади були інші в кожному конкретному випадку, а в більшості приватних міст повноваження патрона — чи то магната, чи то єпископа — зберігали свій верховний статус, незважаючи на ухвалені форми врядування. Проте у великих королівських містах у XVI ст. сформувалася розвинена система міської автономії, що існувала майже до кінця Речі Посполитої.

У Кракові головним органом громадського контролю був *Quadragesimavirtus*, група сорока, вперше сформована 1548 р. Цю групу обирали цехи та гільдії з-поміж своїх старшин, вона була результатом майже трьох десятиліть судової тяганини в королівських судах, де міщани нарікали на свавільні дії ради, надто у фінансових питаннях. Відтоді ті сорок чоловік зустрічалися з радою на спільному *colloquium*'і, під час якого обговорювали нове законодавство. Члени цієї групи здійснювали аудит рахунків *Lonherii*, міської скарбниці, а їхній голова — *Tribunus Plebis*, народний трибун — підписував разом з бурмістером усі важливі документи. Рада зберегла за собою значні дискреційні повноваження у виконавчій сфері й наглядала за діяльністю всіх міських установ. Двадцять чотири обрані до кінця життя члени ради контролювали механізми своїх постійних перевиборів. Щороку дванадцять членів керівної ради, що йшли у

відствку, поступалися місцем дванадцятьом членам альтернативної ради, які поверталися на свої посади, й потім могли розраховувати, що через дванадцять місяців вони знову повернуться до влади, і так далі, *ad infinitum*, до безкінечності. Незважаючи на постанову королівських судів, які перешкоджали скасування формальних виборів, радники незмінно заповнювали посади поміж своїх лав або на суддівській лаві кандидатами, яких самі й вибирали. Тут уже група сорока була цілком безвладна. Простолюд навіть не міг сподіватися, що йому пощастить усунути олігархію. Натомість, наглядаючи за законодавством і контролюючи гаманець ради, він міг лише сподіватися, що йому вдасться запобігти найгіршому⁷.

У Данцигу, де існувало два окремі міста і дві міські управи, механізм міського самоврядування був ще складнішим. Як і в Кракові міщани з простолюду сформували свій орган у формі “ста чоловік”, що наглядав за діями виконавчих урядовців. Оскільки німецька мова була єдиною урядовою мовою, всі данцизькі установи — від *Stadtrat* (міської ради) до *Ratsherrn* (радників), *Schoppenherrn* (урядовців) і *Richter* (судді) — мали лише німецькі назви. Розповідь про врядування та фінанси в Данцигу можна знайти в паперах Джона Сандерсона, що наприкінці XVII ст. служив там британським консулом:

“Коротке повідомлення про теперішній стан Данцига, 1675 р.

Данциг поділяється на дві частини, а саме: *AltStadt* і *Rechtstadt*, або старе місто і правове місто, кожне з них має свої окремі уряди і будинки сенату. До урядовців старого міста належать: 5 senatorів, або *Rahts-Herrn*, і 12 *Schoppen-Herrn*, *alias Scabini*. Один з senatorів цілий рік виконує функції голови, і до нього звертаються *wortfuhrender Herr*, або спікер; ще один — *Richter*, або суддя, і ці функції всі п’ятеро виконують по черзі. *Schoppen*, або *Scabinat*, судять усі кримінальні справи і деякі цивільні...

Урядовці правового міста поділяються на три стани: сенат, *Schoppen* і загальна рада, яку називають “сто” чоловік. Сенат складається з чотирьох бурмистерів і 14 *Rahtsherrn*, або senatorів, які разом з одним senatorом зі старого міста (що завжди приходить на їхні засідання) і є найвищим органом влади, який має владу над усім, що стосується всього міста взагалі, а також виконавчу владу у сфері всього міського права, не тільки цивільного, а й церковного, бо завдяки привілеям королів Казимира і Стефана має *ius episcopale* над усіма церквами на своїх територіях: 10 в межах міських мурів, 3 у передмістях і 10 або 11 в селах, що підлягають міській юрисдикції, за винятком тільки римо-католицьких церков, з-поміж яких дві належать ченцям домініканцям і кармелітам, а одна — черницям ордену Св. Бригіти, всі вони містяться в межах міських мурів.

Один з чотирьох бурмистерів протягом року є головою, а другий — його заступником, і ці посади вони займають по черзі, скажімо, бурмистер Крумгаузен тепер голова, а ван Брумелън — його заступник. Наступного року нинішній заступник має бути головою, а ван Бодекер стане його заступником, далі прийде черга бурмистра фон Лінд...

Сенат щороку обирає *Richter*, або суддю, що повинен бути senatorом... який має вирішувати всі суперечки, що стосуються боргових питань, після його постанови кожна сторона може подавати апеляцію до сенату, а далі вони можуть апелювати до короля Польщі, й тоді всі папери перекладають латиною й посилають Його Величності. Та якщо предмет суперечки на перевищує 1000 фунтів або 75 фунтів стерлінгів, тоді апеляції не дозволяють...

Платня, яку виплачують їм з міської скарбниці, така: кожен *Burgermeister* щороку отримує 2000 талерів, кожен *Rahtsherr* — 1000 злотих, кожен *Schoppenherr* — 400 злотих. Є 4 *Burgermeistern*, 19 *Rahtsherrn*, 24 *Schoppenherrn*, 1 *syndicus*, 1 *sub-syndicus*, 6 секретарів, кілька писарів і судових обвинувачів, які теж отримують платню з міської скарбниці.

Прибутки міста походять з земель і будинків, що належать йому, акцизу на пиво, мита на імпортовані та експортовані товари та прибутків з їхнього Великого млина.

Перший з цих прибутків відомий тільки сенатові, й він тримає його у великій таємниці, нічого не кажуть навіть радникам з простолюду, хоча вони часто наполегливо прагнуть дізнатися його розмір.

Акциз на пиво, що становить 3 злоті 16 грошів, або 5 шилінгів і 3 пенси стерлінгів від бочки, дає близько 50 000 талерів щороку.

Мито буває двох видів. Перше називають *pfahlgeld*, і походить воно від грошей, які збирали для купівлі палів, або довгих стовпів, які вбивали в річкове дно, щоб уберегти гавань від заносів піску й замулу, і це мито становить близько 2,5%, одна половина його належить польському королю, друга половина — місту. Друге мито називають *zulag*, і ним обкладають усі товари, а тепер сенат зробив це мито довільним, проте звичайно воно на половину більше від *pfahlgeld*, і король тут не має ніякої частки... Що ці мита можуть давати за рік, я не зміг дізнатися, але припускаю, що вони становлять близько 70 000 талерів. Їхній Великий млин, що міститься в місті, має 18 жорен і служить усьому місту, щоб і пиво варити, і хліб пекти. Він дає щороку близько 40 000 талерів, що теж ідуть до громадської скарбниці. А проте, незважаючи на такі великі прибутки, вони є великими боржниками, і набралися тих боргів під час останньої війни зі Швецією, яка закінчилася 1660 р. З дуже надійного джерела мене запевняли, що вони платять тепер щороку близько 15 000 фунтів стерлінгів за позичені гроші, хоча самі погодилися б тільки на 4,5% — 5% від такої суми.

Загальна рада, або сто чоловік, не мають ніякої юрисдикції, але без них не можна ані ухвалити, ані скасувати жодного закону, не можна накласти на міщан і жодних податків.

Міщани, дарма що загалом походять з нижчих станів, живуть у розкошах та багатстві. Найбільша частина їхнього багатства — їхні будинки й комори для зерна. Я дуже сумніваюся, чи в нас ми змогли б знайти в усьому місті 60 міщан, кожен з яких вартий 10 000 фунтів стерлінгів.

Кораблів, що належать тепер Данцигу, не більше 9 чи 10 торговельних суден, а один з цих кораблів збудований краще від інших і може брати понад 200 ластів вантажу і розмістити 20 гармат⁸.

У багатьох польських містах головні інституції міського самоврядування були відображені в інституціях єврейського кагалу (громади), які звичайно функціонували паралельно з ними. Як і радники-християни в міській раді, єврейська старшина керувала замкненою виборчою системою, яка була ретельно витворена так, щоб увічнити владу її творців. Складна система виборчих колегій забезпечувала, що *roshion* (старшина), *tuwim* (найкращі) і *kahal* (уряд) нової громади завжди обирали з кола давніх членів. У єврейських громадах кількість наділених виборчим правом платників податків і виборців відносно позбавленого виборчого права плебсу була ще менша, ніж у міщан-християн⁹. (Див. мал. Ж).

У питаннях права і устрою давні міста часто становили приклад для недавніх міських утворень. Бреслау запозичив “німецьке право” з Магдебурга, Краків — з Бреслау, а Львів — з Кракова. Грамоти про надання міських прав Хелмна (Кульма) в Королівській Пруссії і Ноймаркта (Шроди-Шльонської) в Силезії правила за місцеві приклади, на основі яких склали дальші грамоти. Постанови давніших судів, що діяли у великих містах, відомі як *urtheils* або *ortele*, правила за прецеденти для судів у малих містах. У XVI ст. краківську систему *quadragentavirat*’у запозичили ще кілька міст, надто Львів (1577 р.). Вона з’явилася в численних варіаціях, як-от “двадцять”, “шістнадцять” чи “одинадцять”, вже не кажучи про “сто чоловік” данцизького *Rechtstadt*.

АРКУШ І
АВАНПОСТ ЛАТИНСЬКОГО
ХРИСТИЯНСЬКОГО СВІТУ

(Ліворуч) *Regina Poloniae*
(Королева Польщі) — чорна Мати Божа
Ченстоховська

(Унизу) (Анон.). *Нагробок*
Яна з Уязду (бл. 1450 р.)

АРКУШ ІІ
КІНЕЦЬ ЯГЕЛОНІВ

(Угорі) Ю. Зимлер.
Смерть Барбари Радзивіл
(1551 р.)

(Праворуч) (Анон.).
Анна Ягелонка
(1523—1596)

АРКУШ ІІІ
ДЯКУВАТИ ГОСПОДУ

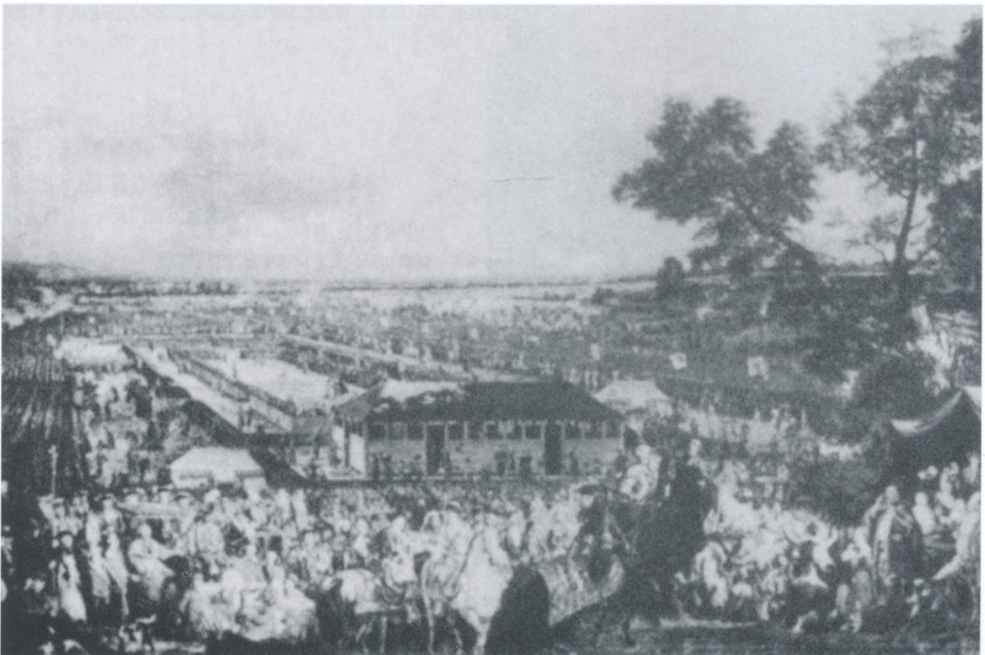
(Угорі) (Анон.). *Господь і збіжжя дадуть винагороду* — торгівля зерном на Віслі

(Ліворуч) *Вінець закону* — покривало ковчега з Пшедбужа

АРКУШ IV. УНІЯ ВІЛЬНИХ НАРОДІВ

Я. Матейко. *Люблінська унія* (1569 р.)

Б. Беллотто (Каналетто). *Вибори короля на полі Воля* (1764 р.)

АРКУШ V. МОГУТНЯ ДЕРЖАВА НА СХОДІ

Я. Матейко. *Стефан Баторій під Псковом* (1581 р.)

Посольство Гнинського до Порти (1677 р.). (Мініатюра)

АРКУШ VI
ШЛЯХЕТСЬКИЙ
РАЙ

*(Праворуч) (Анон.).
Себастьян
Любомирський
(1536—1613)*

*(Крайня праворуч)
(Анон.). Катерина
Острозька,
в дівоцтві
Любомирська*

**АРКУШ VII
МОНАРХИ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

(Праворуч)

Л. де Сильвестр.

Август Дужий

(1670—1733)

(Крайня праворуч)

М. Бак'яреल्ली.

Станіслав-Август

у коронаційних шатах
(1764 р.)

АРКУШ VIII. ОПІР І ВІДЧАЙ

Ю. Хелмонський. *Казимир Пуласький під Ченстоховою* (1771 р.)

Я. Матейко. *Рейтан* (1773 р.)

Багатонаціональний характер польських міст у минулому — факт, який часто нехтують офіційні польські історики сьогодення, а інколи навіть категорично заперечують його. Проте твердження, мовляв, головні міста Польсько-Литовської держави завжди були переважно польськими, — не менш абсурдне, ніж давніше упередження, згідно з яким їх вважали за суто німецькі. Насправді етнічний склад міського суспільства в Польсько-Литовській державі був украй складний і зазнавав постійних змін. Цей предмет дослідження приховує багато несподіванок. Годі, звичайно, заперечити, що міста Силезії й Балтійського узбережжя, надто Бреслау, Штетин і Данциг, мали, починаючи від XIII ст., переважно німецький характер. Проте цікаво з'ясувати, що міста середньовічної Малопольщі теж були здебільшого німецькі своїм характером, натомість міста Великопольщі, що були ближче до Німеччини, були переважно польські. В XIV ст. не тільки “*Krakau*”, а й Бохню, Тарнув, Величку, Сандез (Сонч), Сандомир, Люблін, Перемишль і навіть Львів заселили німці, натомість Познань і Бидгощ були здебільшого в руках поляків. Зате в XVI ст., коли Краків швидко повернувся до польської культури, Познань перебувала під великим впливом лютеранської реформації і ступила перші кроки на шляху онімення. В 1530-х роках недільні служби в церкві Св. Марії в Кракові правили вранці польською мовою, а пополудні німецькою. Німецька мова була офіційною мовою краківських судів до 1600 р. А тим часом у Вільні представники чотирьох народів — литовці, поляки, русини і німці — по черзі очолювали цехи. У Львові надання міщанських прав лише римо-католикам заохочувало асиміляцію до польської культури. В цьому місті вірменська громада мала десь таку саму автономію, що й євреї. В XVII—XVIII ст. відбулися важливі зміни, бо польська шляхта навмисне прагнула привабити міських поселенців-німців у нові міста, де народжувалася текстильна промисловість. Задля цієї мети були створені такі міста, як Равич (1638 р.), Шліхтингова і Шамоцин (Пфафендорф). Коли вдатись до найбільшого узагальнення, можна, напевне, сказати, що німецький елемент переважав у містах західних регіонів Речі Посполитої (де сільське населення було здебільшого польським), натомість польський елемент переважав у містах тих східних і південних регіонів, де сільське населення було переважно литовським або руським. Єврейські громади міцно утвердились у містах на всій території Польщі.

Коли судити за суто зовнішніми ознаками, розвиткові міського життя в Польсько-Литовській державі за часів Люблінської унії були властиві ті самі тенденції, що й у містах Західної Європи. Майбутнє, здається, обіцяло перспективи необмеженого зростання і процвітання. Потік появи нових міст не припинявся. І великі міста, скажімо, Познань і Краків, і такі малі міста, як Тарнув і Казимеж-Дольни, були прикрашені архітектурними дивовижами, сумірними їхнім новим громадянським гордошам. Міське населення досягло безпрецедентного рівня 25% від загального населення Речі Посполитої, а в межах міських центрів міщан-християн і далі було більше від щораз численнішої громади євреїв. Але вже були помітні й зародки занепаду. 1565 р., всього за чотири роки до Люблінської унії, польський сейм ухвалив закон, який забороняв

польським міщанам здійснювати зовнішню торгівлю. В результаті тисячі міщан зреклися громадянства рідних міст, відчайдушно намагаючись зберегти свій бізнес. Відтоді найприбутковіші галузі торгівлі дедалі більшою мірою переходили до рук або агентів шляхти, або іноземців. Ще серйознішим було те, що велике число людей знайшли спосіб обминати норми міського життя, а отже, дискредитували їх. Шляхта нехтувала заборону на проживання в королівських містах і безкарно порушувала міські закони. Її приватні міста уникали мит, ринкових податків і права складування, з яких жили давні міста, а шляхетські *iurydyki* пропонували захист усім порушникам законів і випадковим іммігрантам, яких намагалися переслідувати міські суди та цехи. Їхній патронат над євреями правив за величезний стимул, тож міщани-християни у своїх рідних містах утратили чисельну перевагу над євреями. А тим часом матеріальне процвітання маскувало глибокі й задавлені ганджі. Але на міських мурах уже горіли вогненні письмена.

* * * * *

Як і всі європейські столиці, Варшава унікальна по-своєму. Протягом більшої частини своєї історії вона майже не мала атрибутів столичного міста. Більшу частину новітньої доби Варшава вирізнялася радше як притулок інтелектуалів, грабіжників і повстанців, ніж як осередок панівної еліти. В цьому аспекті вона ближча до Дубліна, ніж до Лондона чи Вашингтона. Вона менш елегантна, ніж Будапешт чи Бухарест, менш мальовнича, ніж Белград чи Софія, менш поважна, ніж Прага, і менше вражає, ніж Берлін. А найдивовижніше те, що 17 січня 1945 р., коли її звільнили радянські війська, серед її руїн не було жодної живої душі. Отож Варшава, не менш давня, ніж десяток інших європейських столиць, таки наймолодша серед них¹⁰.

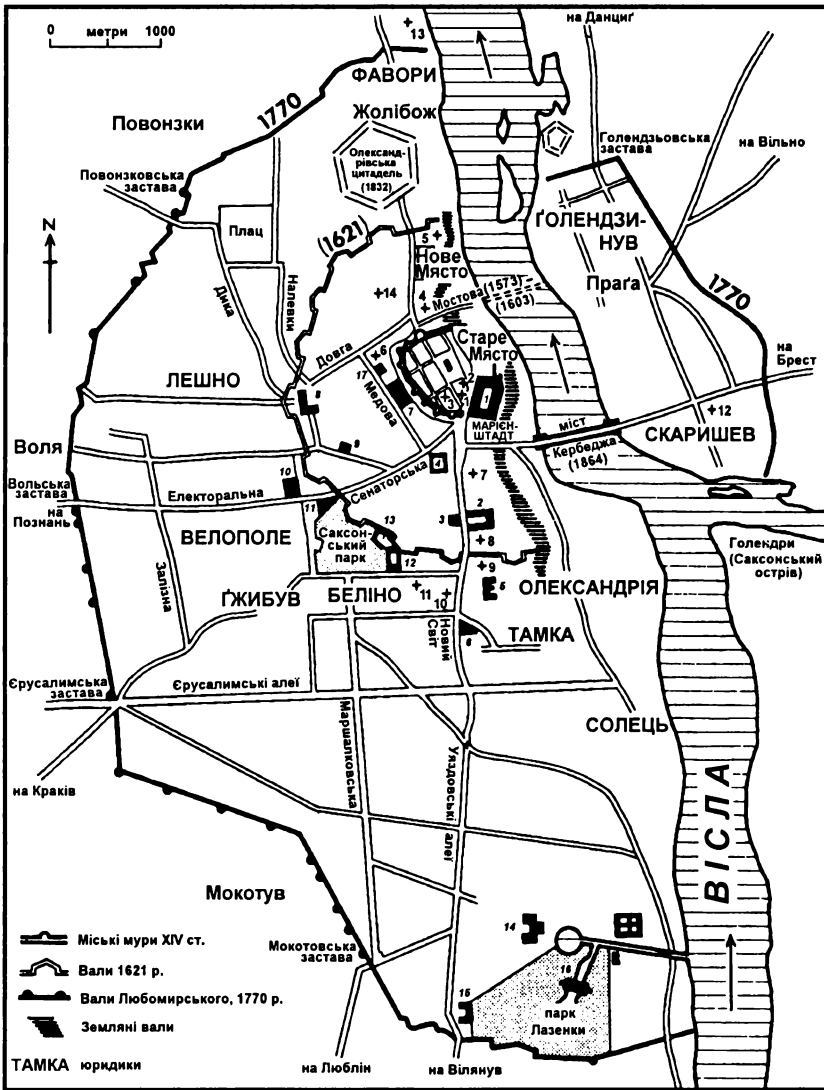
Своє піднесення поміж польських міст Варшава завдячує не так своїм рисам і принадам, як важливій стратегічній позиції. Вмостившись на високій терасі на лівому, високому березі в середній течії Вісли, вона була вкрай не захищена від стихій, надто від східних вітрів узимку. Містяться посередині одного з найменш родючих регіонів Польщі, вона мала лише невеличкі успіхи в торгівлі зерном і лісом. Як невеличка провінційна фортеця Мазовії, що ввійшла до складу Королівства Польського лише 1526 р., Варшава за доби середньовіччя перебувала в затінку Плоцька і Черська, і її годі було порівнювати з королівською столицею в Кракові. Проте згодом вважали, що її центральне становище в Польсько-Литовській Речі Посполитій пропонує незрівнянні переваги. Завдяки Віслі жителі Варшави могли підтримувати постійні контакти з Данцигом на півночі і Краковом на півдні, а отже, з головним торговельним шляхом. А під час зміцнення державної унії Польщі з Литвою Варшава опинилася на головних шляхах, які вели з заходу на схід. Від 1611 р. Варшава була столицею всіх подальших держав, що існували на польських землях.

Мазовецька Варшава розвивалася повільно. Її заснували в останній чверті XIII ст., на місці недалекої фортеці Яздув, знищеної в липні 1262 р. під час

литовського наїзду. Назвали її на честь якогось давно забутого героя чи патрона на ймення Варс, а близько 1300 р. вона отримала свою першу й давно втрачену грамоту про надання міських прав згідно з правом міста Хелмна. В ті давні роки були збудовані церква, згодом собор Св. Яна, князівський замок, ринкову площу й міські мури. 1321 р. до Варшави вже перебрався каштелян, а 1339 р. там відбувся суд, що розслідував дії Тевтонського ордену, наступ якого недавно змусив мазовецького князя з династії Пястів визнати сюзеренітет Казимира Великого. 1350 р. були засновані костел і монастир августинців. У XV ст., тішачись славою перемоги під Грюнвальдом, Варшава випередила всіх своїх місцевих конкурентів. Князь Януш Старший, що правив у 1374—1429 рр., 1413 р. назавжди переніс резиденцію князів свого роду і Мазовецький архидіаконат із Черська до Варшави. Він відбудував замок, міські мури й ратушу; запровадив спадкову посаду війта й дав йому розкішну кам'яницю на площі Ринок (тепер там Інститут історії Польської Академії Наук), а 1408 р. заснував *Nowe Miasto*, що отримало власну грамоту про надання міських прав. Цей останній захід мав стримати розростання *fret*, “не урегульованих правом поселень за межами міських мурів, чимало яких тоді аж роздималися від швидкого напливу євреїв. Остаточна поразка Тевтонського ордену під час Тринадцятилітньої війни зробила непотрібним збереження Мазовецького князівства, яке провадило окрему зовнішню політику. Останні представники Мазовецького дому марно опиралися постійним територіальним і адміністративним зазіханням своїх Ягелонських сюзеренів. Низка наглих смертей унаслідок отруєння — 1522 р. князівни Анни, а 1524 і 1526 р. двох її психічно неврівноважених синів Станіслава і Януша — вчасно поклала край розпусному й анахронічному врядуванню Пястів, що лишилися без спадкоємця. (Див. карту 16).

Варшава Ягелонів від самого початку була під патронатом короля. Перший візит Сигізмунда I 1526 р. спричинився до так званого “третього ординансу” для міст королівства. Бона Сфорца, що успадкувала маєтки свого чоловіка в Мазовії, вибрала собі за резиденцію палац у Яздуві, де згодом мешкала її донька Анна Ягелонка. Сигізмунд-Август регулярно заїздив до Варшави під час подорожей із Кракова до Вільна, надто в 1560-х роках, коли наростання Лівонської кризи спонукало його їздити на північ дедалі частіше. 1568 р. він наглядав, як у дно річки вбивають дерев'яні палі для першого мосту, що з'єднав береги Вісли в цьому місці. (Міст мав 450 метрів завдовжки і спирався на 18 арок; 1603 р. його знесла весняна повінь, і його вже ніколи не відбудували). Ще до смерті Сигізмунда-Августа Джованні-Баттіста Квадро перетворив середньовічний замок у пишний ренесансний палац. Ще важливіше те, що Варшава стала містом, де відбувалися засідання сейму. В церкві Св. Мартина у Варшаві традиційно збирався мазовецький сеймик, а коронний сейм уперше зібрався в королівському замку в 1556—1567 рр. 1569 р. згідно з текстом Люблінської унії Варшава була обрана як постійне місце виборів короля. Надто за Стефана Баторія Варшава швидко стала місцем, де що два роки засідав сейм Речі Посполитої.

Супроводом до зростання політичного значення міста була постійна внут-

ПАЛАЦИ

1. Королівський замок
2. Палац Конєцпольських, згодом Радзівілів; резиденція намісника, нині – Рада Міністрів
3. Палац Чарториських
4. Палац примаса
5. Палац Яна-Казимира (університет)
6. Палац Сташиця (1820 р.)
7. Палац Браніцьких
8. Арсенал (1638 р.)
9. Монетний двір
10. Польський банк (1823 р.)
11. Блакитний палац Радзівілів
12. Королівський палац Мистецтва
13. Палац Брюля
14. Уяздовський замок
15. Бельведер (1818 р.)
16. Лазенки (1775 р.)
17. Collegium Nobilium (1743 р.)

КОСТЕЛИ

1. Собор Св. Яна
2. Костел єзуїтів
3. Костел августинців
4. Костел домініканців
5. Костел маріанітів
6. Кошичний колегіум піаристів
7. Костел бернардинців (Св. Анни)
8. Костел кармелітів
9. Костел візиток
10. Костел Св. Хреста
11. Протестантська церква
12. Парафіяльний костел у Празі
13. Костел камедулів на Велянах
14. Костел францисканців

Карта 16. Варшава: розвиток міста до 1800 р.

рішня боротьба. Суперництво патриціату і цехів ускладнювала присутність євреїв, що, на думку християн, здійснювали свою підприємницьку діяльність усупереч усім усталеним інституціям. Уперше про євреїв згадано 1414 р., тоді вони мешкали в гетто, 1483 р. їх вигнали зі міські мури, але невдовзі вони повернулися. “Третій ординанс” 1526 р. супроводив указ “*De non tolerandis Judaeis*”, “Про нетерпимість до євреїв”. Але ефект він мав невеликий. Відтоді гетто розросталась і процвітало на периферіях міста, на території між мурами Старого Міста і Новим Містом. Тим часом цехи, що репрезентували десь сімдесят ремесел, завзято боронили своїх прав і монополій. Крім конфліктів між майстрами і учнями, цехи всім масивом плели інтриги проти купецьких кланів, а інколи організовували з ними спільний фронт проти євреїв, що провадили незаконну торгівлю. Проте за умов швидкого зростання економіки простору вистачало для всіх. Підприємців вабило до Варшави з усіх усюд: золотарів з Кракова, торговців шкірою з Богемії, банкірів з Німеччини. Винарня Георга Фугера (Єжи Фукера), що обслуговувала клієнтів на площі Ринок Старого Міста від 1540-х років, — тільки одне з нагадувань про широкі міжнародні зв’язки Варшави. Від 4 500 чоловік 1500 р. населення протягом XVI ст. швидко зросло до 20 000 чол.

Постанову про переведення постійного осередку суду та уряду з Кракова до Варшави остаточно ухвалено 1596 р. Минулого року велика пожежа пошкодила королівські покої у Вавельському замку, а Сигізмунд III Ваза не мав великої охоти сидіти на півдні. Переймаючись своїми шведськими територіями, що вимагали постійного зв’язку через Данциг, а згодом московськими кампаніями, він звелів своєму архітекторові Санта Гучі далі реконструювати Королівський замок у Варшаві. Хоча будівельні роботи тривали десь двадцять років, новий замок був готовий привітати короля після його переможного повернення зі Смоленська 1611 р. і став свідком акту упокорення полоненого московського царя Василя Шуйського.

Королівська Варшава процвітала протягом двох сторіч. Її споруди відображували життя монархів, прелатів, придворних, куртизанок і маркітантів, що заповнюють сторінки її історії. З міста дерев’яних будинків і цегляних церков вона виросла у столицю з каменю та мармуру. Постійне вдосконалення Королівського замку, надто добудова Круглої вежі з палатою Сенату, театру й Мармурової зали за врядування Ваз, було доповнене побудовою численних додаткових резиденцій. Анна Ваза, сестра короля, збудувала Казимирівський палац, що нині є головною будівлею Варшавського університету. Її небіж Владислав IV добудував Уяздівський замок на південних околицях міста. Собеський збудував літню резиденцію королеви в Маримонті на півночі, а також вишукану *Villa Nova (Wilanów)* на півдні, архітектором якої був Августин Лоччі. Август II збудував Саксонський палац і сад на заході, а Станіслав-Август — розкішний Лазенківський палац коло Уязду. Перший публічний пам’ятник Варшави — колону Сигізмунда — поставив 1646 р. Владислав IV на честь свого батька, й вона домінувала над Краківським передмістям, аж поки її зруйнували 1944 р.; після війни її відбудовано.

Контрреформація лишила по собі неминущі сліди. 1602 р. собор Св. Яна дістав барочний фасад і крыту галерею, що поєднувала його з Королівським замком. 1608 р. поблизу собору єзуїти відзначили щасливий поворот своєї долі чудовою ораторією з двадцятьма мармуровими вівтарями. 1623 р. реформовані францисканці замінили свою дерев'яну каплицю кам'яною церквою, натомість домініканці 1638 р. присвятили свою нову церкву Св. Яцьку (Гіацинтови). Чимало барочних церков, будівництво яких почалося на початку XVII ст., чекали своєї добудови ще довго після шведської окупації. До них належали костел Кармелітів (1630 р.) у Краківському передмісті, костел Піаристів на вулиці Длугій (1681 р.), монастир Сестер-Сакраменток Св. Казимира (1688 р.), який збудувала королева Марисенька в Новому місті, костел Капуцинів і костел Святого Хреста (1696 р.) за проектом Джованні Беллотто напроти Казимирівського палацу. Побожні мотиви спонукали Августа II збудувати в 1724—1731 р. Уяздовські Алеї — довгу пряму вулицю, на якій липи ховали в затінку двадцять вісім каплиць, що позначали шлях на Голгофу. За королювання Станіслава-Августа католицькі будівлі перевершила своєю красою ротонда Євангелічної церкви, яку спроектував у 1777—1779 рр. Симон Цуг.

Активними будівничими були й магнати. В XVI ст. міщани Варшави часто нарікали королю на шкоду, заподіяну їхнім садкам, меблям, дружинам і слугам з боку магнатського почту, силоміць розквартированого в них указом коронного маршалка під час засідань сейму. Придворні вочевидь потребували власних будинків у місті. Пишноту перших таких будівель — будинків Казановських, Конєцпольських, Красінських, Оссолінських, Даниловичів і Радзивілів — перевершило розкішне покоління палаців, споруджених за королювання Собеського за проектами голандського архітектора Тильмана ван Гамерена. До них належать новий палац Красінських, який звелів побудувати коронний референдарій Ян-Доброгост Красінський (1640—1717), і Блакитний палац Потоцьких, які не поступалися Королівському замкові. У XVIII ст. новими взірцями елегантності стали збудований у формі підкови палац Мнішеків (1714 р.), пе ребудований палац Під Бляхою (1720 р.), що прилягав до Королівського замку; згодом його подарував князеві Понятовському його дядько-король; а також *Holel* Францишека Белінського з його французьким інтер'єром у стилі рококо.

Саме магнати здебільшого здійснювали планову забудову міста, зокрема на території своїх *jurydyk*, або ж діляниць, що мали власні грамоти про надання міських прав і не підлягали міській владі. Ці ділянки повторювали в мініатюрі приватні міста магнатів на решті території країни, і кожна з них мала свою власну окрему адміністрацію. Найдавніший приклад подав староста Ян Гжибовський, що 1610 р. отримав від короля дозвіл заснувати Гжибув. Далі виникли Дзеканка (1617 р.) і Задзиковська (1638 р.). Нове Лешно (1648 р.) було власністю кальвіністів Лещинських і кублом політиків-дисидентів. Муранув дістав назву за прізвищем архітектора-венеціанця Собеського Белотті да Мурано. Належний площкому єпископові Скаришев (1648 р.) на правому березі був ядром передмістя Праги. Чернякув на півдні належав Станіславу-Геракліушу Любо-

мирському (1642—1702), що заснував там монастир Бернардинців, збудував штучне озеро й родинний мавзолей. Велополе (1693 р.) на заході було витвором великого коронного канцлера Яна Велопольського (п. 1688); Тамка, Олександрія (1670 р.), Капітульна, Калечин, Божидар (1702 р.) і Ординацька розтягнулися вздовж нинішньої вулиці *Nowy Świat*. Остання з цих варшавських юридик, яку 1739 р. заснував подільський воєвода Ян Якуб Замойський (п. 1790), зосереджувалася навколо перебудованого палацу Гнінських (у якому тепер міститься Товариство ім. Ф. Шопена). Беліно (1757 р.) заснував великий коронний маршалок Францишек Белінський (1683—1766) в районі теперішньої вулиці Маршалковської; Марієнштадт (1762 р.) і Станіславув (1768 р.) на березі Вісли нижче від теперішньої вулиці Новий Свят були власністю Станіслава-Августа, що продав їх міській раді в обмін на землю поблизу Лазенок. Ті юридики повною мірою відображували індивідуальності магнатів. Хоча сейм 1764 р. засудив їх, вони були остаточно скасовані лише 1791 р.

Ділянки *Joli Bord* (“Гарненький Берег”; згодом назву полонізували як *Zoliborz*) і Прага розвивалися більш спонтанно. Перший район, зосереджений навколо монастиря Піаристів і казарм королівської гвардії, став буржуазним передмістям, де містилися вілли та садки високих урядовців. Прага розросталася на південь і на схід. *Saska Kępa* (Саксонський острів) — давнє голандське селянське поселення на правому березі, колись відоме як *Holendry*, була прикрашена літнім павільйоном Августа III і приваблювала дедалі більшу кількість заможних жителів. Східні передмістя Праги обабіч дороги на Радзимін Станіслав-Август віддав в оренду єврейському торговцю Шмулеві Збитковеру. Ті вулиці, що аж кишили людом, фактично правобережне гетто, були загальновідомі як Шмульовизна. Кожен з цих нових районів поглинав великі ділянки сільськогосподарських земель міста, що годували населення від доби середньовіччя й надавали місту напівсільського вигляду аж до кінця XVIII ст. За винятком тимчасового понтонного мосту, який щоліта, починаючи від 1776 р., споруджували під проводом Адама Понінського, що мав лиху славу, обидві половини міста не з’єднував ніякий постійний міст.

Спроби визначити якісь точні межі міста мали тільки частковий успіх. Земляні вали, споруджені в 1621—1624 рр., були реакцією на звістку про перемогу турків під Цецорою. З’єднавши дві точки на річковому березі — на північ від Нового Міста і на південь від костелу Кармелітів — вали тягнулися широкою дугою і сягали вглиб аж до Арсеналу на кінці вулиці Длугої. Невдовзі вали занедбали і вони почали руйнуватися. Причиною земляних робіт 1770 р. стала загроза епідемії, вали мали правити за основу поліцейного й санітарного контролю. Вали тягнулися десь на шістнадцять кілометрів і оточили місто на обох берегах річки, охопивши Жолібож на півночі, Лазенки на півдні і Прагу за річкою. Під час повстання 1794 р. ті вали правили за останню лінію оборони міста. В XIX ст. вони правили за природну межу, далі якої не дозволяли проникати залізничним коліям, електростанціям, газовим заводам і цвintарям. Тринадцять брам, або *rogatek*, відокремлювали історичний центр міста від невідрозних сучасних передмість.

Спроби урегулювати міську адміністрацію всякчас поставали перед опором. Починаючи від 1665 р., господарчі відділи урядів Старого і Нового міст дістали право стягувати податки, готувати бюджети й керувати міськими підприємствами. Від 1742 р. *Komisja Brukowa* під керівництвом маршалка Белінського енергійно заходила забруковувати вулиці, копати дренажні канали й будувати кладки над численними струмками, що прорізали місто. Проте величезні райони й сектори населення перебували за межами контролю з боку міста. Давні порядки пощастило скасувати тільки в останні роки існування Речі Посполитої. Завдяки зусиллям голови Старого Міста Яна Декерта (1738—1790) варшавські міські урядовці, поєднавшись із представниками всіх міст Польщі, стали наполягати на радикальній реформі. 1767 р. Варшава нарешті мала єдиний уряд, місто було поділене на сім діляниць. 21 квітня 1791 р. Чотирирічний сейм ухвалив закон, який розширив права міщанського стану.

Плани координації господарчого життя міста засвідчили свій успіх досить рано. В 1691—1695 рр. збудовано грандіозний критий ринок, змодельований на кшталт Пале-Роялю в Парижі, в ньому мала зосереджуватися під одним дахом уся роздрібна торгівля предметами розкоші та імпортованими товарами. Назвали її *Marieville (Marywil)*, як і *Marymont*, на честь Марисеньки Собеської. 1720 р. два французькі *émigrés* Малерб і Пелісон почали будувати нові торговельні ряди. Їхній бізнес, що забезпечив собі кілька прибуткових монополій, зрештою перейшов до рук банкіра Пітера Тепера (п. 1794).

Але щастя не завжди всміхалося королівській Варшаві. Природні лиха конкурували з багатьма трагедіями, що їх спричинили людські руки. Пожежі 1544 і 1607 р., що знищили Ринок Старого Міста, чума в 1624—1625, 1652—1653, 1707—1708 рр., ураган 1602 р., що знищив вежу кафедрального собору, — все це завдало великих збитків, і людських, і матеріальних. Неперервні скандали й заворушення при дворі, як-от 1652 р., коли королівська гвардія королевої коханки Елжбети Радзейовської, дружини коронного підканцлера, успішно захистила її від полків її розлюченого чоловіка, породжувала атмосферу насильства й непевності. Вибори короля, коли до Варшави приїздило п'ятдесят, а то й сто тисяч озброєної шляхти зі своїми почтами і слугами, незмінно супроводилися місяцями інтриг, злочинів і насильства. Іноземні війська раз по раз захоплювали Варшаву: шведи — 1655, 1656, 1704, 1705 і 1708 р.; трансильванці — 1657 р.; саксонці — 1704 і 1713 р.; росіяни — 1706, 1717, 1733—1735, 1763—1764, 1767—1773, 1792—1793, 1794 р.; пруссаки — 1794—1806 рр.; французи — 1807—1813 рр.

Після кожного наступного лиха населення міста катастрофічно зменшувалося. Від 18 000 чол. 1655 р. воно зменшилося до 6000 чол. 1659 р., а після третього поділу від 150 000 чол. 1795 р. до 70 000 чол. 1806 р.

Але, незважаючи на це, розвиток Варшави становив яскравий контраст з розвитком інших міст Речі Посполитої. Варшава загалом розвивалася й розширювалася за доби, коли більшість її конкурентів зазнавали катастрофічного занепаду.

* * * * *

Руїну міст Польсько-Литовської держави, як і економіки Речі Посполитої взагалі, набагато легше охарактеризувати, ніж пояснити. Почавши від 1648 р., армії напасників ненастанно плюндрували країну, надто під час Шведської війни в 1655—1660 рр. і Великої Північної війни 1700—1721 рр. Ті кілька міст, які уникли руйнування під час першого нападу, неодмінно ставали жертвами другого нападу. Надто вразливі були містечка, яким бракувало засобів для належної оборони. *Lustracje* (огляди королівських маєтків), здійснювані після кожної війни, дають нам уявлення про погіршення умов 1661 р., коли взяти тільки один невеличкий приклад: містечко Яворів у Русі, що тоді було віддане в оренду коронному хорунжому Янові Собеському, не могло навіть представити своїх реєстрів, а урядовці виявили значне зменшення прибутків міста після попередньої інспекції 1627 р.:

“Місто Яворів

Міщани Яворова, коли їх попросили представити свої права, свободи та привілеї, відповіли, що втратили всі документи під час недавніх нападів ворога, й тому не могли показати оригіналів. Натомість показали список таких прав, складений 1606 р.... і підтверджений волею нашого ласкавого суверена Яна-Казимира у Варшаві 8 жовтня 1649 р. разом з підписом королівського секретаря генерала Пйотра Славенського і великою печаттю коронного канцлера. В тому підтвердженні сказано наступне:

По-перше, привілей, що його 2 липня 1569 р. дав Сигізмунд-Август, король Польщі, про підтвердження листів, виданих шостої неділі після свята св. Матвія 1510 р. шляхетному Лукашеві Гурці, познанському каштелянові, відтоді спадкового володаря Яворова... Цим підтвердженням Його Величність надали ще й грамоту про надання міських прав місту і двом його передмістям згідно з німецьким Магдебурзьким правом...

Далі, акт, що його видав король Стефан у Львові 22 травня 1578 р. й підтвердив король Сигізмунд III у Любліні 7 листопада 1588 р. і що задовольнив прохання кількох сенаторів міста Яворова експлуатувати поклади солі, які звичайно називають мадрепорою...

Перший привілей Владислава IV, виданий у Кракові 15 березня 1633 р., який стосувався будівництва мосту...

Другий привілей Владислава IV, виданий у Кракові 13 березня 1633 р., який підтвердив усі попередні документи, що їх видали його королівські попередники... а також огляд міста, який здійснили інспектори Руського воєводства 1629 р.

Міщани показали ще й договір, укладений між ними і невірними євреями 1640 року... і ще один договір, укладений і підтверджений волею його ясновельможності яворівського старости Яна Собеського 1655 року... і ми всі ті права й привілеї... підтримали й визнали, бо там ніщо не суперечить праву.

Прибуток з міста Яворова та обох його передмість

Міщани платять ренту 12 грошів за будинки на ринковій площі і 8 грошів за будинки на вулицях.

Згідно з оглядом 1627 р., ренту платили за 32 будинки на площі, окрім тих будинків, що належали раді, вйтові й церковному органістові, тобто сума становила 12 флоринів 24 гроші.

Тепер ренту платять з 14 будинків на площі: 5 флоринів 18 грошів.

	1627 р.		Тепер	
	фл.	гр.	фл.	гр.
За будинки на вул., що йде до костелу, по 8 грошів, давніше 29 будинків,	7	22		
тепер 22			5	26
За будинки на вул., що йде до млина, давніше 15,	4	00		
тепер тієї вул. немає.			—	
За будинки на вул. Перемиській, давніше 66,	17	18		
тепер 29			7	22
За будинки на вул. Ярославській, давніше 10,	2	20		
тепер 5			1	10
За будинки на вул. Львівській, давніше 40,	10	20		
тепер 18			4	24
За міські садки за греблею	30	26	22	27
За міські лани...	30	12	19	13
За міські цукроварні...	3	06	1	06
Ковалі, давніше 10,	4	12		
тепер 4			1	18
Шевці, давніше 16,	6	12		
тепер 24			9	18
Євреї-шинкарі, давніше 23,	58	08		
тепер 5			30	10
Орендарі, давніше 33,	43	10		
тепер 12			36	00
За фураж; тепер не платять нічого	100	00		

	1627 р.			Тепер		
	фл.	гр.	д.	фл.	гр.	д.
Велике передмістя Яворова, що має 25 ¹ / ₄ лана, разом з православним священиком і корчмою 1627 р. платили:	368	07	0			
9 корців вівса по 10 гр.	3	0	0			
40 курей по 1 ¹ / ₂ гр.	2	0	0			
Грошовий збір	2	0	0			
Тепер, оскільки багато ланів занедбано, люди платять різні суми, грошима:				125	01	0
13 корців вівса по 1 фл.				13	0	0
20 курей по 6 гр.				4	0	0
Грошовий збір				2	0	0
Мед				16	06	0
Православний священик (протопоп)			—	2	0	0
Другий священик з Накомічної церкви			—	1	0	0
Селяни, давніше 15, платили,	67	21	0			
тепер платять				55	12	0
Мале передмістя Яворова, що має 3 ¹ / ₄ (?) лана, давніше платило	58	15	0			
Тепер платить				17	16	9
Селяни того передмістя, давніше платили	8	11	0			
Тепер платять				5	03	0
За перевіз до річки Сян обидва передмістя платять				114	15	0
За віз Накомічна церква платить				7	0	0
ЗАГАЛЬНИЙ ПРИБУТОК						
Давніше	842	04	9			
Тепер				508	28	9 ¹¹

Падіння прибутку Яворова від 842 до 508 флоринів протягом лише тридцяти чотирьох років становить зменшення надходження грошей на 40%, але в реальному вимірі, якщо врахувати повзучу цінову інфляцію, принаймні на 80%. Далі в огляді сказано, що три міські церкви — католицький костел домініканців, уніатська церква василіан і православна церква — були звільнені від усяких плат унаслідок свого злиденного становища. Зображена картина аж ніяк не була винятком. Спустошення середини XVII ст. лишили неминущий слід. Із плином часу міста занепадали ще більше. Скоротилася торгівля. Зникло художнє меценатство. Абсолютна кількість міських жителів постійно зменшувалася, а кількість зареєстрованих громадян і вмілих ремісників зменшувалася відносно частки плебсу, бідноти і євреїв. Частка міського населення скоротилася до 15%. Великі міста стали скидатися на містечка, а містечка поверталися до стану великих сіл, а то й міст-примар. У середині XVII ст., за словами одного сучасника, “кожна вулиця була чистим полем, кожна площа — пустою”. Феномен занепаду міст тієї пори був відомий і в інших частинах Центральної і Східної Європи, проте його вияви в Польсько-Литовській державі були незвичайно тяжкі.

Причини занепаду, що їх пропонували історики, численні й різноманітні. Воєнні спустошення вочевидь були важливим чинником, який прискорив занепад, але самі по собі не можуть пояснити нездатності міст відродитися за мирних часів. Зменшення торгівлі теж мало справляти негативний вплив на процвітання міст, але не пояснює, чому так багато міст не спромоглися зберегти свою частку в тій торгівлі, яка ще існувала. Зміцнення меркантилістських держав на кордонах Речі Посполитої, мабуть, створювало додаткову конкуренцію. Факт, що не тільки Бреслау, а й Рига після 1621 р. і Кенігсберг після 1657 р. лежали за межами іноземних митних бар’єрів, міг негативно вплинути на торговельні перспективи Речі Посполитої. Історики фінансів наголошували на знеціненні грошей Речі Посполитої й на пов’язаному з ним стрибку інфляції. Останній королівський монетний двір у Речі Посполитій був закритий 1685 р. Історики суспільства вказували як на причини занепаду міщанського стану то на замкненість стану євреїв, то на самовдоволеність шляхти. Безперечно, союз шляхти і євреїв становив важливий виклик колишньому верховенству міщан у торговельних справах. Але жодна з запропонованих причин не доходить до суті проблеми. Звісно, аналізуючи занепад міст, історик повинен шукати не так зовнішніх причин, на які можна все списати, як ознак внутрішньої слабкості. Тут нас одразу вражають відцентрові сили, характерні для політичного життя міст. Там існували конфлікти між патриціатом і простолюдом, між городянами і плебсом; конфлікти релігійного й національного характеру між католиками, протестантами, уніатами і православними, між поляками, німцями, русинами і литовцями; існував глибокий поділ між міщанами-християнами і єврейським станом. Гільдії та цехи були дуже фрагментовані на офіційні, неофіційні й національні сектори. У сфері політики міста були безборонні. За доби свого процвітання вони не спромоглися здобути належного представництва в сеймі: спостерігачі з Кракова, Вільна й Королівської Пруссії

аж ніяк не могли компенсувати брак комерційного *tiers état*, третього стану, в уряді держави. Отже, за неприхильних часів міста не могли ані захистити себе від шляхти, ані шукати захисту в короля, ані здійснити реформи. Вони поступово стали жертвою різних форм експлуатації та утисків. Вимагування стародавньою грамотою аж ніяк не перешкоджало владному магнатові повернути процеси міської демократії собі на користь. Наявність посвідчення городянина анітрохи не рятувала вбогого ремісника від примусової праці. У XVIII ст. існували приклади, коли навіть бурмістрів невеличких приватних міст обертали в кріпацтво. Чинити опір могли тільки нечисленні великі королівські міста, і то тільки наслідуючи в атрофованій формі свою колишню велич. То була прикра ситуація, і за часткову відряду правила тільки відносна енергійність міського життя в Королівській Пруссії і в нових містах Великопольщі, де розвивалася текстильна промисловість.

Спроби реформ мусили чекати аж до другої половини XVIII ст. Тієї пори величезна більшість з 1400 міст Речі Посполитої були невеличкими приватними адміністративними центрами з пересічною кількістю населення 750 чоловік, що жили переважно з сільського господарства. З погляду сучасного міського планування більшість міст не мали ніякої надії. 1764 р. з ініціативи сейму була створена низка комісій *boni ordinis*, доброго порядку, які вивчали тяжке становище окремих міст і рекомендували вдосконалення. Водночас були скасовані центральні органи єврейської автономії, зокрема й *Vierlandertag*, Рада чотирьох земель (Малопольщі, Великопольщі, Поділля та Волині), щоб зменшити рівень єврейського сепаратизму й створити єдиний міщанський стан. У наступні десятиріччя сформовано не менше двадцяти двох комісій, що інколи мали важливі наслідки. Скажімо, у Варшаві 1767 р. скасовано окремі юрисдикції Старого і Нового міст, а також шляхетські *jurydyki*, їх заступили об'єднані суди й міська рада під проводом нового президента міста. У Кракові давній муніципалітет скасовано 1775 р. і його заступила нова проста і вправна міська рада з 12 обраних членів, що керували чотирма публічними департаментами: судовим, економіки, соціального забезпечення й поліції. Якусь коротку мить здавалося, ніби міста Польсько-Литовської держави можна було б відродити до економічного процвітання й політичної незалежності. Відроджувалось інтелектуальне й мистецьке життя. Знову почали споруджувати громадські будівлі. Сини міщан цілими юрбами пішли до шкіл Комісії народної освіти й почали по-розумному цікавитися своїми правами і своїм майбутнім. 1791 р. утверджено право доступу міщан до сейму, публічних посад і земельної власності. Але то був ілюзорний тріумф. Заходи Чотирирічного сейму були скасовані, перше ніж дали якийсь ефект. Після третього поділу 1795 р. міста Польсько-Литовської держави були віддані на ласку держав, що ділили країну й мали власні традиції, які стосувалися належного місця міст у рамках політичного устрою, і ті традиції дуже відрізнялися від традицій Речі Посполитої¹².

10

ANARCHIA:

Шляхетська демократія

Протягом новітньої доби в історії більшості європейських держав домінував розвиток держави. Поява національних держав у XV—XVI ст., тенденції до абсолютизму в XVII ст. і до освіченого деспотизму у XVIII ст., намагання використати могутність держави в реалізації економічних, соціальних та освітніх програм у XIX—XX ст. — усі ці процеси відбувалися без звертання великої уваги на вияви опору чи незгоди. Безперечно, до Першої світової війни дискусії здебільшого зосереджувалися навколо напрямів, методів і пріоритетів розвитку державної влади і тільки в дуже рідкісних випадках навколо таких важливих проблем, як бажаність і необхідність самої державної влади. Тільки після двох світових війн безпрецедентної руйнівної сили, досвіду фашистського й комуністичного режимів, які поглинули мільйони людських жертв, надуживання державної влади породили загальну стривоженість із приводу політичних досягнень держави за півтисячоліття.

У цьому контексті аналіз функціонування однієї з небагатьох держав, де міцні традиції послідовно чинили опір претензіям центрального уряду, може виявитись повчальним. У Польсько-Литовській Речі Посполитій, що існувала від унії 1569 р. до того поділу 1795 р., політичний анархізм був одним з провідних ідеалів шляхетської демократії. Її девіз — *“Nierządem Polska stoi”*, “Польща стоїть завдяки анархії” — містить парадокс, яким захоплювався б сам Прудон, і дуже нагадує славетне гасло Бельґаріґа, висловлене 1848 р.: *“L’Anarchie, c’est l’ordre”*, “Анархія — це порядок”. Закони і практики Речі Посполитої були натхнені глибоко вкоріненою вірою в свободу індивіда і в громадянську свободу, і для тієї доби то був виняток. В XVI—XVII ст. вони, здається, справляли якийсь далекий вплив на радикальні рухи Західної Європи, не останньою чергою завдяки працям польських братів. Але у XVIII ст. вони стали абсолютно немодні, і їх ніде не розуміли. За доби Просвітництва слово “анархія” вживали як термін, що позначав надуживання, як синонім слів “хаос” і “терор”, а в XIX ст. колишня Річ Посполита й далі була об’єктом ретроспективного висміювання. В очах пруських та російських істориків, що інтер-

претували крах Польщі як елемент піднесення до слави своїх країн, вона правила за приклад виродженої форми врядування, яку цілком слушно замінило прогресивне й зичливе владарювання їхніх монархів. Їхні думки й досі здебільшого переважають у наявних підручниках історії. Польсько-Литовська Річ Посполита не мала гучного успіху, і тому її ідеали та інституції дуже рідко привертали увагу, якої вони заслуговують¹.

* * * * *

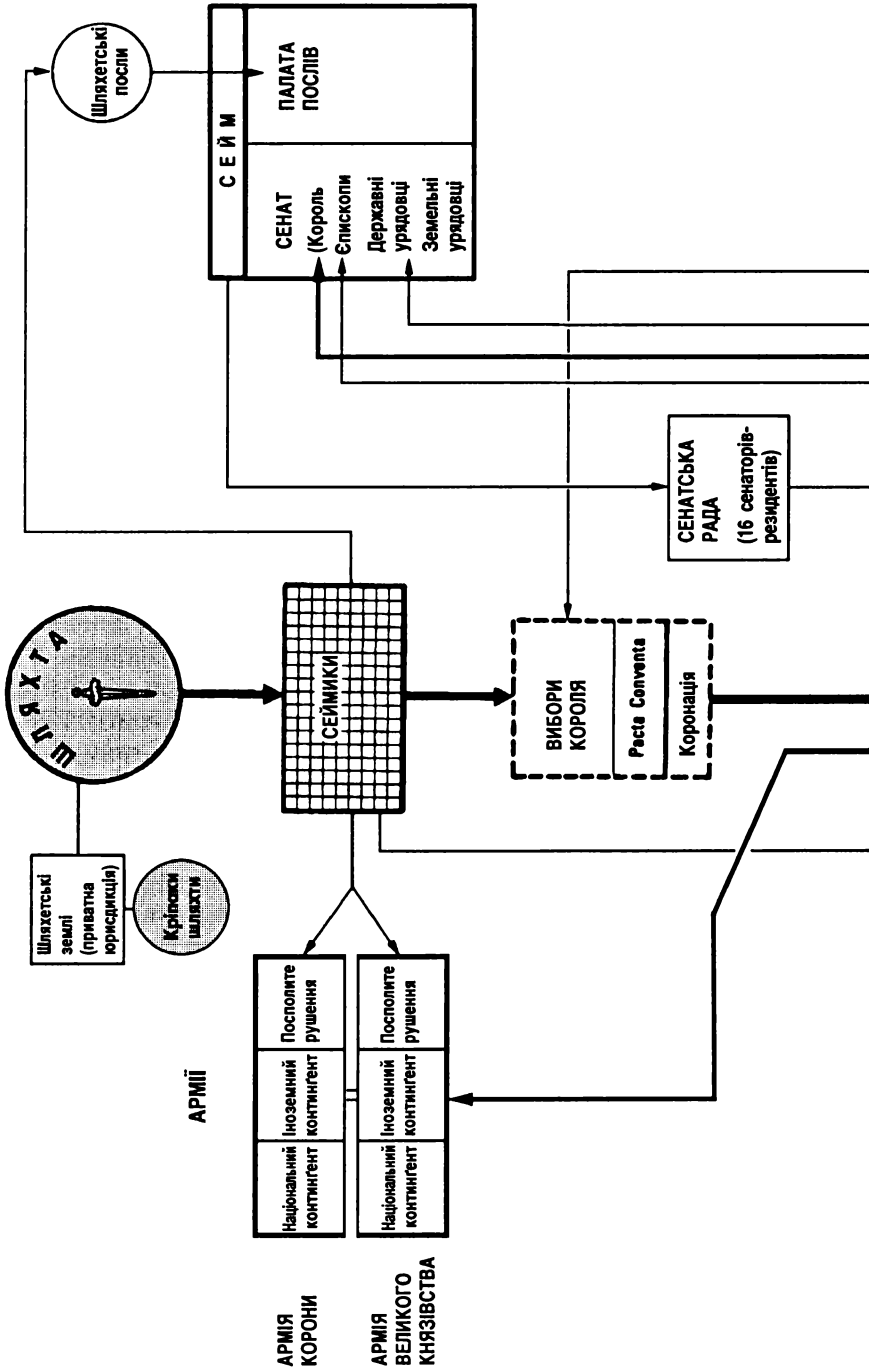
Досить доречно, що основні конституційні права, які начебто керували політичним життям Польсько-Литовської держави, були цілком суперечливі. І справді, про точний характер унії сперечалися протягом усього її існування. Згідно з Люблінською унією, пункти якої польські правники вважали за священні, окремі суверенітети Королівства Польського і Великого князівства Литовського були добровільно ліквідовані 1569 р. і назавжди поєдналися в нову суверенну сутність — об'єднану *Rzeczpospolita*. Всі закони, які суперечили унії, були скасовані. Але згідно з Третім Литовським статутом 1588 р. окреме існування Великого князівства Литовського зберігалось непорушним, а всі закони, які суперечили цьому статуту, зокрема кілька пунктів Люблінської унії, були проголошені нечинними². Хоч як подивитись на це питання, а ситуація була абсурдна. В Польщі Третій Литовський статут вважали за неконституційний. У Литві автори статуту вважали “принизливу” Люблінську унію за акт примусу. Проте ніхто не зробив ніякої спроби прояснити ситуацію. І Люблінська унія, і Третій статут зберігали юридичну чинність аж до кінця XVIII ст. Важко сказати, що знав або думав про цю проблему пересічний громадянин, проте ясно що тим часом, як більшість польських шляхтичів з королівства вважали унію за обов’язкову, меншість їхніх литовських колег і далі наполягали на окремому статусі Великого князівства. В такому світлі можна було б стверджувати, що конституційна унія Польщі і Литви була, власне, реалізована тільки 1791 р., коли згідно з Конституцією 3 травня була врочисто проголошена *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Однак ця унія так і лишилась на папері. Велике князівство Литовське офіційно скасоване російським указом після другого поділу Польщі 1793 р., за два роки до того, як польські рештки Речі Посполитої були скасовані третім поділом 1795 р. Отже, вивчаючи політичні традиції, історик зобов’язаний покладатися не так на теорію права, як на звичаї і практики усталених інституцій. (Див. мал. И).

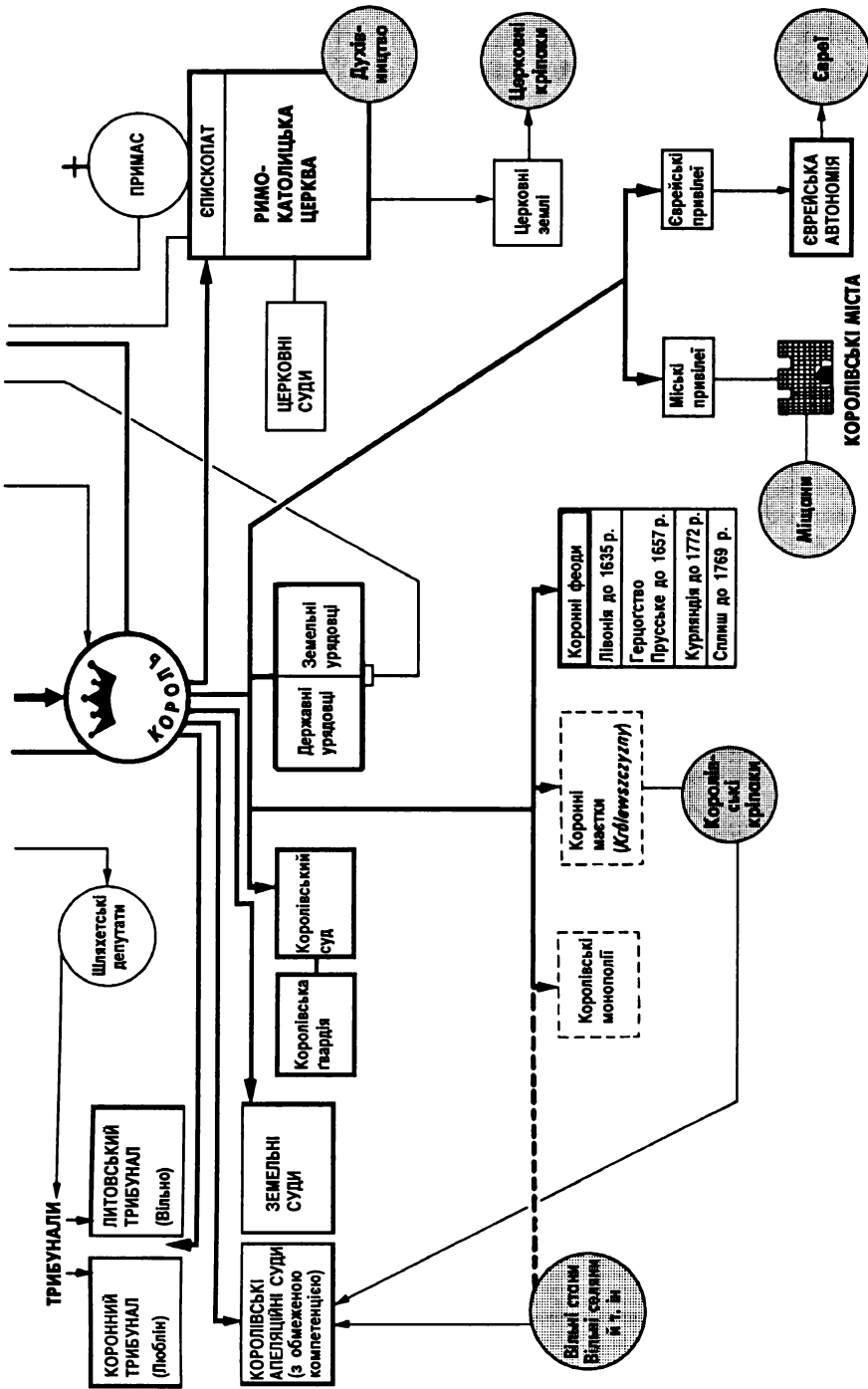
Основною одиницею політичного життя в Польсько-Литовській державі був сеймик. (Слова *i seim*, і *sejmik* означають “збори” й походять від давнього чеського слова, *seimovat*, “збиратися”). Сеймик викристалізувався в XV ст. з попередніх форм зборів, що їх організувала шляхта, здебільшого для військових цілей, і став постійною консультативною інституцією в усіх провінціях королівства, а згодом і Речі Посполитої. Вирішальною миттю в історії сейму був 1454 р., коли на початку другої Тевтонської війни король у Нешаві визнав принцип, що він ані скликатиме військо, ані підвищуватиме податки без попе-

редньої консультації зі шляхтою. Відтоді шляхта кожної провінції збиралася досить часто для вирішування своїх політичних і законодавчих справ та оцінки політики короля. Коли згодом були створені загальний сейм і коронний суд, кожен сеймик призначав своїх представників для обстоювання власних інтересів у процесі діяльності центральних законодавчого й судового органів. У XVI ст. відбувалися чотири різні форми засідань, інколи одночасно, інколи окремо. *Sejmic poselski* скликали для вибору двох послів, які мали передати “інструкції” шляхти даної провінції сеймові; *sejmic deputacki* обирав двох депутатів, які мали служити в коронному суді; *sejmic relacyjny* збирався для розгляду рапортів та рекомендацій сейму і вжиття доречних заходів; *sejmic gospodarski* збирався для вирішення торгівельних і фінансових справ провінції та виконання постанов сейму, які стосувалися податків, військової служби й володіння землею. В цій останній функції сеймику на його засіданнях була присутня група професійних урядовців на чолі з *subdelegatom*, що мав керувати повсякденними справами в проміжках між сесіями. Наприкінці нарад сейм ухвалював свої *lauda*, постанови, що мали повний правовий авторитет на території, на яку поширювалася компетенція сеймику. Ці постанови не вимагали згоди короля.

На основі викладеного матеріалу важливо усвідомити, що шляхта вважала себе за найвищу владу в державі і вважала, що сеймики становлять головну гілку законодавчого процесу. Інтереси центрального уряду становили тільки один з аспектів нарад шляхти, і не конче найважливіший. Пропозиції короля, сейму й державних урядовців шляхта приймала з великими застереженнями про сферу власної компетенції й не почувалася зобов’язаною коритися їм або дотримуватися їх. Від послів сподівалися, що вони твердо дотримуватимуться даної їм інструкції, й вимагали присягнути “Всемогутньому Богові, в Трійці єдиному”, що вони “боронитимуть нашу свободу” й не допустять “законів, які суперечать інструкціям”.

Наприклад, у листопаді 1585 р. шляхту Краківського воєводства скликали на її традиційне місце зборів у парафіяльному костелі в Прошовицях, кілометрів десять на схід від старої столиці. А за шість тижнів до того король написав краківському воєводі Анджеві Тенчинському *uniwersal*, просячи шляхту зібратися 7 листопада й дати свою пораду з приводу заворушень, що не давали спокою краєві. Торік війська великого коронного канцлера Яна Замойського схопили засудженого до вигнання шляхтича Самійла Зборовського і стратили його на ринковій площі в Кракові. Оскільки до того, як Зборовського схопили, він протягом чотирьох років відкрито їздив по Речі Посполитій і був капітаном кавалерії в недавніх війнах проти Московії, його смерть широко трактували як акт особистої помсти. Брати страченого, Кшиштоф і Ян, члени могутнього протестантського роду, відомого своєю несамовитістю, готувалися до помсти. Кшиштоф Зборовський прибув до Прошовиць на день раніше й розмістив у костелі загін озброєних слуг. Отож 7 листопада, коли місцеві достойники прибули зайняти свої місця “в лицарському колі” перед вівтарем, вони побачили, що з хорів і від органа на них дивляться ряди пік і мушкетів. Перше ніж вони ступили бодай крок, Зборовський скочив на ноги і присягнув помститися “на

Мал. И. Центральні інституції Речі Посполитої

горлі Замоїського” за ганебне вбивство свого брата, закликавши зібрану шляхту приєднатися до нього. Коли краківський єпископ Пйотр Мишковський і бецький каштелян Миколай Фірлей запропонували звернутися до судів, їх брутально урвали. Вибори маршалка сейму довелося провадити на цвинтарі. На другий і на третій день пристрасті розгорілися ще дужче. Прихильники Зборовського намагалися домогтися свого, перешкоджаючи засіданням і глушачи аргументи своїх опонентів калатанням у церковні дзвони. Потім, коли приїхав Станіслав Стадницький, так званий Диявол Ланьцутський, і став на бік Зборовського, у Спитека Йордана, проводиря опозиції, націлилися мушкетом. Співчуття і сила поділилися. Єдиний пункт, з яким погодилися всі, полягав у тому, що люди Замоїського перевищили свої права, порушивши володіння небоги Зборовських Катажини Влодек. Факт, що ця дама приховувала тоді людину, проголошену поза законом, не мав ніякого значення для недоторканності її володінь. Згідно з правом *neminem captivavimus* уся шляхта мала привілей захисту від таких зазіхань, якщо немає постанови суду про його скасування. Як жінка й місцева землевласниця, Катажина здобула велику підтримку. 10 листопада сеймик розколовся. В церкві Зборовській обрали як послів двох своїх людей на чолі з Миколаєм Казимирським. А на цвинтарі опозиція обрала другий склад делегації на чолі зі Спитеком Йорданом. На превелику силу вдалося переконати обидві групи ухвалити спільні постанови і обрати писаря, що написав би інструкції. В остаточному варіанті з 37 пунктів інструкції тільки пункт № 20 стосувався Зборовських і наказував послам протестувати в сеймі проти порушення володінь вдови Влодек і наполягати на справедливому слуханні справи Зборовських³.

Докладний, провінційний характер інструкцій місцевих сеймиків свідчить про найглибші зацікавлення шляхти. 1667 р. Ян Хризостом Пасек був маршалком сеймику в Раві в Мазовії й повністю записав інструкції шляхти. Хоча то була доба цивільних заворушень, спричинених повстанням Любомирського і слабкістю королівської влади Яна Казимира, провінційна шляхта засвідчила свою надзвичайну цікавість до всілякого дріб'язку:

“ІНСТРУКЦІЯ

Їхнім мосцям панам послам землі Равської: єгомосці панові Адамові Новомейському, равському міському судді, і єгомосці панові Ансельмові Пекарському, равському чашникові, одно-стайно обраним на шляхетському сеймику.

Відомо всьому світові, як страждає наша вітчизна і в якій тяжкій заходить лабіринти, бачачи заворушення, спричинені діями лихих людей і невдячністю тих, що уриває сейми... ми як вірні піддані посилаємо наших послів, передусім щоб висловити наше співчуття Його Королівській Милості, нашому ласкавому королю й бажаємо йому довгого і щасливого королювання...

1. Оскільки часті, необґрунтовані й незаконні вето призводили до розпусків сейму на шкоду Речі Посполитій, ми наказуємо нашим послам знайти засоби обмежити такі вето правом...

2. Крім того, наші послы мають просити Його Величність схвалити Ленгоніцький мирний договір...

3. Оскільки ми собі не можемо дозволити підняти платню воякам, які служать Речі Посполитій, з суми податків, наші послы пропонуватимуть такі заходи:

4. Передусім, щоб пани полковники, ротмістри, іноземні офіцери й т. ін. трохи почекали з платнею, маючи гарантійні зобов'язання з боку скарбниці.

5. По-друге, скласти реєстр коронних коштовностей і віддати їх у заставу.
 6.... щоб священики, єпископи, абати і священники показали, що вони справжні сини вітчизни й дали добровільні пожертви.
 7. Збільшити вдвоє мита і акцизи, податки на сіль і єврейський подушний податок.
 8. Щоб пани офіцери не брали платні за вояків, які загинули, відмовившись на користь простолюду.

 14. Треба вжити заходів, щоб заплатити борг Його високоності герцогу Бранденбурзькому.
 15. Щоб герцог Курляндії лишив собі місто Пілтинь...
 16. Щоб побажання наших братів з Лівонії, маєтки яких спустошені, були задоволені...
 17. Щоб родині Орсетті заплатили невідданий борг з 1662 року... або дали їм якусь прийнятну гарантію.
 18. Наші посли наполягатимуть, щоб закрили монетний двір, а Його штампи знищили...
 19. Наполягатимуть і на суді над Боратіні і Тинфом...
 20. Щоб адміністратори мит і акцизів підготували свої звіти для інспекції...
 21. Щоб Його Королівська Милість визначили ціни на тканину і одяг, надмірна дорожнеча яких обтяжує Річ Посполиту...

 25. Щоб іноземних послів, які баряться тут так довго, відіслали...
 26. Щоб не посилали за кордон без дозволу ніяких приватних емісарів...
 27. Оскільки наше воєводство було спустошене більше, ніж будь-яке інше, внаслідок пересування королівського війська і військ конфедератів, наші посли проситимуть, щоб наші податки були відкладені *ad feliciora tempora* (до щасливіших часів)...
 28. Щоб принаймні один гетьман завжди був присутній у війську задля підтримки дисципліни...
 29. Щоб відсутнім офіцерам... не видавали платні...
 30. Щоб наша шляхта могла служити в іноземних військах.
 31. Щоб Єгомосці хелмському єпископові... дозволили друге абатство, незважаючи на закон про несумісність...
 32. Щоб Олександрові Залуському, підкоморію равському, належним чином компенсували за його села в Смоленському воєводстві: Павлово, Заполе, Бородіно... що їх тепер загарбала Московія...
 33. Щоб спустошене місто Рава... було звільнене від податків... Щоб землям, які пан Петро Сладковський дав під шпиталь, був наданий привілей церковного права, як цього й просив вікарій з Будзишовиць...
 Цим документом ми доручаємо єгомосцям нашим послам сумлінно, чесно та ревно прагнути *bonum patriae*, добра для вітчизни, щоб збільшилася наша свобода... і радилися з усіх питань з послами з інших воєводств.
 Дано в Раві, в колі лицарському дня 7 лютого Р. Б. 1667.
 Ян Хризостом з Гославиць Пасек, равський коморник, маршалок лицарського кола¹⁴.

Сейм як інституція сформувався пізніше, ніж сеймики, і в багатьох аспектах був підпорядкований їм. Він безперечно залежав від них у виконанні своїх постанов. Здається, що за приклад для сейму правив досвід станових зборів Королівської Пруссії, що й далі збиралися після приєднання 1466 р. цієї провінції до Польщі⁵. Вперше сейм зібрався 1493 р. в Кракові на вимогу короля як "парламент" королівства, приїхало тільки сорок обраних послів. Після 1569 р. сейм був трансформований у спільні збори об'єднаної Речі Посполитої. Вони склалися з двох палат: сенату, що мав 140 членів, і палати послів, що складалася зі 170 послів: 112 від Королівства і 48 від Великого князівства.

Сенат складався з найвищих керівників церкви і держави: 2 архієпископів, 13 католицьких єпископів, 4 маршалків, 4 канцлерів, 2 підскарбіїв, 31 воєводи,

83 каштелянів і жмудського старости*. Головував у сенаті великий коронний маршалок, на сесіях був присутній король. Сенат сформувався з середньовічної Королівської ради й на додачу до своєї функції законодавчої палати зберіг і свою початкову функцію головного виконавчого органу. Між сесіями він призначав 16 сенаторів-“резидентів”, що перебували коло короля та опікувалися повсякденними справами урядування. 140 сенаторів були організовані відповідно до стародавнього порядку старшості. Вони засідали в чотирикутній залі, на одному краї сидів король на троні, з другого краю єпископи у фотелях, обабіч державні урядовці та воеводи у фотелях, а каштеляни громадилися ззаду.

Як правило, в нижній палаті засідало по два послы від кожного провінційного сеймику і два послы від міста Кракова. В XVII—XVIII ст., коли в сеймі й далі засідали послы від земель, утрачених Річчю Посполитою, а деякі провінції, скажімо, Королівська Пруссія, посилали по вісім послів кожна, початкова кількість послів 170 чол. зросла до близько 190 чол. у половині XVII ст. і навіть до 236 чол. 1764 р. Головував маршалок сейму, якого обирали послы на початку кожної сесії. Згідно з Генріховими статтями палата послів мала збиратися разом із сенатом на шеститижневу сесію принаймні раз у два роки й засідати від 9 години ранку до сутінок, крім неділь і днів святих. Від 1717 до 1768 р. початок сесій призначали заздалегідь, звичайно на перший понеділок після дня св. Михайла, що два роки. Якщо сесії повного, або *walnego*, сейму тривали звичайні шість тижнів і з регулярними інтервалами, такі сесії називали звичайними. Якщо їх з термінової нагоди скликали на якийсь коротший час, такий сейм називали надзвичайним. У разі смерті короля сейм автоматично скликав примас, діючи як *interrex*, “регент”, чие завдання полягало в підготовці виборів наступника. Таке засідання називали конвокаційним сеймом. Коли обирали нового короля, сейм збирався знову, спершу, щоб підтвердити терміни договору з королем, сформульовані в *pacta conventa*, на елекційному сеймі, а потім слухали, як він складає присягу на коронаційному сеймі. (Якщо король не визнавав *pacta conventa* або не погоджувався з текстом присяги, коронацію мали одразу скасувати і провести нові вибори). Від 1505 р., коли ухвалили постанову “*Nihil novi*”, нижня палата мала той самий статус, що й сенат. Завдяки *pacta conventa* вона мала остаточний контроль над діями короля. Сейм, служачи сеймикам, виражав волю шляхти Речі Посполитої й контролював важливі сфери військового фінансування й державного оподаткування. Отже, сейм мав більшу владу, ніж сенат, тож і мав у державі найвищий авторитет. Цей механізм, вироблений ще до перших виборів короля 1573 р., проіснував до 1791 р.

За три століття свого існування сейм провів 230 сесій. 147 з них відбулося в Королівському замку у Варшаві, 38 — в Пйотркуві, 29 — у Кракові, 11 — в Гродні (у відповідь на вимогу литовців від 1678 р. проводити кожну третю сесію у Великому князівстві), 4 — в Любліні, 3 — в Торні, 2 — в Сандомирі, 2 — в Радомі і по одній сесії в кількох інших випадкових місцях. Остання сесія,

* Чотири гетьмани були тільки високими державними урядовцями, не маючи сенаторської гідності.

що зібралась у Гродні для підтвердження другого поділу, скінчила свої засідання 23 листопада 1793 р.⁶

Вибори короля в Польщі були подією незвичайною. Теоретично в них мав право брати участь кожен шляхтич Речі Посполитої, а на практиці короля звичайно обирало десять—п'ятнадцять тисяч чоловік. Вони збиралися верхи на поле Воля поблизу Варшави, стаючи згуртованими лавами навколо павільйонів своїх провінцій. Будь-який шляхтич-католик — поляк чи іноземець — мав право подати свою кандидатуру. Кожна провінція спершу обговорювала питання виборів на своїх сеймиках і здебільшого приїздила до Варшави з певними уявленнями про свої симпатії. Але процес, завдяки якому та орда озброєних вершників досягала одностайної постанови, вибравши з-поміж десятків кандидатів і позицій, можна було б охарактеризувати тільки як акт колективної інтуїції. На початку дня прихильники кожного провідного кандидата організовували його рекламну кампанію. Делегації рухались від павільйону до павільйону, аналізуючи зміну загальних настроїв, вербуючи прихильників, посилаючи повідомлення до своїх провінційних павільйонів, щоб вирішити, до яких заходів удаватися далі. Великий коронний маршалок без упину їздив по полю, спонукаючи тих, хто сумнівався, подати голос за кандидатів, які мають найбільше шансів, просячи тих, хто програвав, не чинити непотрібного опсру, лестощами спонукаючи їх усіх дійти згоди і обрати спільного кандидата. Якщо йому щастило, ввечері голосно вигукували ім'я сподіваного переможця; провінції одна за одною підхоплювали той крик, аж поки він переходив у несамовитий рев, а потім, оголивши шаблі, шляхта Речі Посполитої вітала свого короля. Але досить часто навіть інтуїції не вистачало, щоб прихилити всіх до одностайності. Великі заворушення, запеклі бійки і приватні сутички були звичайною річчю. 1764 р., коли вбили лише тринадцять виборців, казали, що вибори були на диво спокійні. Кілька разів — 1575, 1587, 1697 і 1733 р. — розв'язати всі суперечки на полі не щастило. В таких випадках обирали дві кандидатури, а потім обидва “з успіхом” обрані королі підтримували свої претензії подальшою громадянською війною. Сцену, яка відбулася 1669 р. при виборах Михайла Корибута Вишневецького, описав Пасек:

“Примас-архієпископ послав повідомлення до воєводств, спонукаючи їх до швидких виборів... Але воєводства відмовилися дати свою згоду, а звеліли всім сісти верхи, немов на війну. Вони знали, що має на думці архієпископ... Я, оженившись у Кракові, служив тепер під короґвою Краківського повіту, ротмістром якої був Ахаці Писарський. Пішли ми тоді під Висімежице, простоявши там понад тиждень, а на початку липня пішли на Варшаву. Потім почали прибувати інші воєводства, великі війська, панські почти, піхота. Тільки в самого Богуслава Радзивіла було 8 000 чудово зодягнених людей. Уперше в Польщі ми почули так звану пруську музику, яку грали попереду рейтарів на фаготах...

Відбули вже кілька засідань і слухали іноземних послів... Кандидатом, який сподобався нам найдужче, був герцог Лотаринзький. Він був воїн, ще молодий, а його посол сказав такі слова наприкінці своєї промови: “*Quotquot sunt inimici vestri, cum omnibus in hac arena certabit*” [Хоч скільки буде ваших ворогів, він з усіма боротиметься тут]...

Наступного дня сенатори поїхали на виборче поле, що було вкрите військами. Лунали різні думки... аж тут один шляхтич з Ленчиці закричав: “Якщо ви, прихильники Конде, не заспокоїтєсь, то побачите, як залітають кулі коло голови”. Один сенатор гостро відповів йому, і насту-

пної хвилини почалася стрілянина... Кілька ескадронів кавалерії вдарили збоку по піхоті, топтали її кінями... Зрештою старшина позбирала своїх людей, а єпископи і сенатори напівмертві повилізли з-під фотелів і карет...

Наступного дня не було засідання, бо пани відходили від переляку й пили олійки та гіацинтовий чай. Восводства теж не виходили в поле, а були у своїх таборах.

16 червня воеводства послали до архієпископа... просячи відкрити дальші засідання. Він відповів, що навряд чи, бо не певен за свою безпеку... Хтось з юрби вигукнув йому: "Оскільки наш превелебний отець не виконує своїх функцій, ми попросимо головувати сгомосьь краківського каштеляна. Зрештою, ми не папу вибираємо, тож можна обійтися без ксьондза..."

Поки те діялося, з Великопольщі почувся крик: "*Vivat rex!*" Кілька чоловік з нашої делегації помчали туди, щоб побачити, кого вітають. Повернулися зі звісткою, що вітають Карла з Лотарингії. А в Ленчицькому і в Куявському павільйонах казали, що "нам не треба багатого пана, не треба когось пов'язаного з іншими монархіями, бо це небезпека для свободи. Нам потрібний сильний, бойовничий чоловік... Якщо Господь забрав від нас Чарнецького, що, мабуть, сидів би на троні, оберімо ж його учня Поляновського".

Тим часом я з цікавості поїхав до послів із Сандомира. Я побачив, що вони віддають перевагу комусь рідної крові. Перерахувавши численні заслуги покійного князя Яреми Вишневецького, сказали, що було б добре обрати його спадкоємця, князя Михайла... І тоді в Сандомирському воеводстві заревіли: "*Vivat Piast! Vivat Rex Michael!*" Люди з Куяв і Ленчиці, подумавши, що йдеться про їхнього Поляновського, теж закричали... Наша краківська старшина, взявши багато грошей від інших кандидатів, сказала: "Стривайте! Чи ми збожеволіли?..." Писарський запитав мене, що я думаю про ту ситуацію. Відповів: "Думаю те, що Бог вклав мені в серце: *Vivat rex Michael!*" Потім виїхав з лінії й помчав за сандомирцями, а за мною всі наші хорунжі з корогвами...

Тоді ми привели Вишневецького до кола. Там ми вітали короля... на радість добрим і на смуток злим"⁷.

Цей крайній приклад застосування принципу виборності до Польсько-Литовської монархії нагадує відому думку Джеймса Брюса про державний устрій Священної Римської імперії в середньовічній Німеччині. Говорячи про формалізацію системи виборів імператора, яку 1356 р. здійснив імператор Карл IV, Брайс дав такий коментар: "Він легалізував анархію й назвав її конституцією"⁸. Ця паралель цілком доречна. Чимало вчених, зокрема й сам Брайс, вважали, що державний устрій Польщі є похідним від німецької системи, а то й просто наслідує їй. Безперечно, вирішальне верховенство виборців над монархом було однією з головних причин занепаду монархії — і в Польсько-Литовській державі, і в Німеччині.

Ставши обраним, новий король їхав до сейму, де слухав пропозиції шляхти про умови, на яких вона погодиться з його коронацією. 1573 р., після перших виборів короля, Генріха Валуа запропонували дев'ять таких умов. Протягом правління подальших королів ці Генріхові статті становили фіксований, ніколи не змінюваний договір про державний устрій. Шляхта наполягала серед іншого на своєму праві безперешкодно обирати короля в майбутньому незалежно від планів короля щодо своєї родини; на своєму праві схвалювати всі оголошення війни, всяке стягування податків, всі заклики до посполитого рушення; про регулярні засідання сейму і про принцип толерантності, сформульований актом Варшавської конфедерації; про призначення шістнадцяти сенаторів-резидентів, які мають перебувати коло короля. Остання стаття проголошувала право шляхти на опір, ба навіть обов'язок непокорити в разі, якщо ко-

роль порушить свою присягу. 1576 р., під час других виборів, зі Стефаном Баторієм обговорили низку додаткових статей, що дістали назву *pacta conventa*, узгоджених пунктів. Вони були пов'язані з конкретними обіцянками, які він дав під час своїх виборів і які стосувалися зовнішньої політики й виплати королівського боргу. Але цих пунктів ніколи не поновлювали. Протягом подальшої історії Речі Посполитої терміни *pacta conventa* і Генріхові статті вживали, не розрізняючи. Внаслідок таких заходів короля Речі Посполитої призначали як довічного управителя, що працював на основі договору відповідно до правил фірми. Від коронації до могили він не міг мати жодних ілюзій, бо був слугою, а шляхта — його господарем⁹.

Проте контроль сейму над виконавчою владою короля був аж ніяк не повний. У подробицях урядування король зберігав важливі повноваження й досить простору для політичних маневрів. Адже 98 тижнів зі 104 він був безперечним володарем Речі Посполитої. Як володар коронних маєтків він безпосередньо керував однієї шостою частиною території й населення, порядкуючи більшими економічними й військовими ресурсами, ніж наймогутніші магнати. Як політичний патрон міг запропонувати своїм вірним прихильникам не просто винагороди у вигляді виконавчих посад, а й довічне володіння багатими коронними маєтками й монополіями. Йому належав вирішальний голос в усіх політичних призначеннях. Король призначав шістнадцять державних урядовців (хоча не мав права в односторонньому порядку відправити їх у відставку: маршалка, гетьмана, канцлера, підскарбіїв корони та Великого князівства Литовського та їхніх заступників; призначав регіональних урядовців: воєвод, каштелянів і старост, а також вибирав судовиків зі списку, поданого сеймом або сеймиками; затверджував усі апостольські призначення в абатствах і єпархіях католицької, уніатської і православної церков. Завдяки цьому король мав у сенаті набагато більший вплив, ніж той, який відкрито виявлявся під час його формальних засідань. У царині законодавства король і далі видавав укази в усіх сферах, не підпорядкованих сеймові на підставі якогось окремого привілею. У військових справах він діяв як офіційний головнокомандувач, якому всі вояки присягали на вірність. У судових справах він зберігав право виконувати разом з сеймом роль найвищого апеляційного суду, а в політичних справах був природним захисником дрібної шляхти від магнатів, а слабких станів — міщан, євреїв, селян і духівництва — від шляхти загалом. У зовнішніх справах він претендував на провідну роль у формуванні політики. Майже всі постанови він мав ухвалювати разом з сенаторами-резидентами, проте не був зобов'язаний погоджуватися з усіма поданими пропозиціями. Навіть у відносинах із сеймом не можна сказати, що король не мав ніякої влади. Саме король скликав сейм, саме він подовжував термін його повноважень і розпускав. Саме король керував програмою дебатів. Лише королівський підпис перетворював постанови сейму в статутне право. Король цілком міг бути слугою шляхетської Речі Посполитої, та аж ніяк не був маріонеткою.

Перебіг звичайних і надзвичайних сесій сейму часто був не менш плутаним і складним, ніж процес виборів короля. Скажімо, в 1585—1586 рр. сейм,

що його Стефан Баторій скликав у Варшаві, щоб вирішити справу Зборовських, уже обговорену на сеймиках, скінчився політичним патом. Сейм мав зібратися 15 січня. За три дні до тієї дати король приїхав до Варшави з півдня в супроводі київського воєводи Костянтина Острозького з 1500 козаків і кавалерії й канцлера Замоїського з 1500 чол. піхоти. З заходу приїхав Кшиштоф Зборовський зі своїм власним військом. Мета канцлера, як мовив хроніст, полягала в намаганні бути "*potentior potentia potentissimi*", "силою, сильнішою за найсильнішого". 15 січня львівський архієпископ відправив молебень у костелі Св. Яна, а новообраний маршалок сейму Пенкославський урочисто запевнив у своїй вірності. 16 січня почалася перша фаза нарад, кожна палата засідала окремо. Нижня палата підготувала список запропонованих кандидатур на вакантні державні посади і обговорювала питання, визначені в інструкціях, з якими приїхали послі. Коли дійшло до *rugów*, або перевірки чинності мандатів, послів волинської шляхти допустили замість "двох послів панів тієї провінції", що збиралися перед тим на власний сеймик. Сенат обговорював поточні внутрішні й зовнішні проблеми. Промовляючи згідно з суворим порядком старшості, кожен сенатор подав свій *vozum*, свою думку. Коли дійшла черга до канцлера, він докладно розповідав про труднощі в Московії і труднощі в Польщі. Пояснив, чому переслідували і стратили Самійла Зборовського, й наголошував на своєму чистому сумлінні. "Я дотримуюсь права, — заявив він, — і не відступаю від нього". В подальші дні виявилось, що він добре підготував ґрунт. Він перехопив листи Кшиштофа Зборовського. Були зачитані листи, де короля називали "Ваалом", "ідолом", "тираном" і "угорським собакою". В листах були натяки на змову з метою вбивства короля під час полювання. Була оприлюднена вимога звинуватити злочинця в *lcse-majesté*, образі монарха, і вислухати його перед сеймом. 26 січня Ян Зборовський, каштелян з Гнезно, пояснив *cum lacrimis*, зі сльозами, що його брат красномовний і легко виправдав би себе, якби йому дали гарантію безпеки. Після перерви 2 і 3 лютого Замоїський став розповідати сенаторам про чесноти Римської республіки, що так яскраво відрізняються від заздрощів і демагогії теперішніх часів. 7 і 8 лютого король судив кримінальні справи, а сейм перейшов до московських справ і розпитував полонених, яких недавно відпустив цар. 18 лютого, коли Кшиштоф Зборовський і далі не з'являвся, прибув Казимирський і розповів сенатові, що його пан нічого не знав про вимогу сейму і, хай там як, хворий, перебуває за кордоном і не має змоги прибути. Почувши таке, король розгнівався, закричав: "*Tace nebulo!*" ("Мовчи, блазню!") Казимирський не поступався. "Я не блазень, — заявив він, а громадянин, що обирає королів і скидає тиранів". Проте визнали, що Зборовський образив суд, і державному обвинувачеві звеліли підготувати звинувачення проти нього в коронному суді. Наступного дня приймали московських послів, що "з незвичайними поклонами на честь Милостивого Пана" принесли новину про смерть Івана Грозного. Після цього сейм перейшов до другої фази своєї праці, коли обидві палати засідали разом. Кожна палата подала список пропозицій, або законопроектів, для спільного обговорення, відбулося голосування, чи слід ухвалити ті законопроекти й записати їх

до реєстру як “конституції”, або права. 22—23 лютого ухвалили цілу низку таких конституцій, зокрема і звинувачення проти Зборовського, а також кілька інших, пов’язаних з подушним податком, затримками платні для війська й релігійною нетерпимістю. Водночас звернули увагу короля на кілька різних виявів *exorbitancji*, тобто несправедливості. Вона полягала в низці протестів, поданих під стандартними заголовками: *incompatibili* (нагромадження посад), *impossessionati* (безземельні урядовці), *absurda* (безглузді постанови), *exclusia* (незаконні призначення) і *alia* (різне). Вони були вочевидь гострі своїм тоном, вказуючи, наприклад, що Замоїський незаконно обіймає дві посади водночас — канцлера і гетьмана — і що призначення брата короля Андрія Баторія кардиналом загрожує Речі Посполитій іноземним утручанням. 28 лютого сесію закрили (наступного дня був перший додатковий день в історії Речі Посполитої, бо саме тоді запровадили григоріанський календар). Наприкінці дебатів Казимирський виголосив уїдливу промову проти Замоїського, що поклав їй край, вирвавши її текст з рук промовця. Коли виходили з зали нарад, усі, крім Казимирського, поцілували руку короля. Сесія закінчилася співом “*Te Deum* у соборі, відшкодуванням з державної скарбниці витрат, пов’язаних з участю послів у сесії, та від’їздом цілими тлумами в провінції. З поверненням послів до своїх сеймиків та їхніми звітами про ухвали сейму закінчувався законодавчий процес, що його започаткував король своїм указом півроку тому¹⁰.

Лобювання було усталеним елементом політичного й державного життя. Сесії сейму становили єдину нагоду, коли шляхтичі з усіх далеких провінцій Речі Посполитої могли зустрітися неформально й розповісти про свої справи впливовим придворним і сенаторам. Але ті сесії мали особливе значення й для тих станів королівства, які не були безпосередньо представлені в законодавчому органі. Самоврядні міста часто подавали докладні петиції до сейму, а в міських реєстрах є регулярні згадки про видатки на делегатів, належно озброєних інструкціями, подарунками і хабарами¹¹. Єврейська рада використовувала професійного *sztadlana*, лобіста, що жив при королівському дворі й мав повноваження звертатися до сейму з усіх питань, пов’язаних із добробутом євреїв. Його функції віддзеркалювали функції таких самих провінційних лобістів, що їх кожна єврейська громада посилала до місцевих сеймиків і міських рад. Щедрі виплати за лаштунками й розкішні частування були суттєвими елементами їхнього ремесла¹².

У сеймі, в сеймиках і при виборах короля — всюди правив принцип одностайності. Сучасному спостерігачеві видається неймовірним, що такий ідеал можна було вшановувати поважно. Але його таки вшановували, і він був основою всіх заходів. Ніяка пропозиція не могла стати законом і ніяка постанова не мала обов’язкової сили, не діставши повного схвалення всіх осіб, компетентних розглядати їх. Однісінький голос незгоди був еквівалентний повному відкиданню. Мала бути одностайність або нічого, не було ніякої проміжної зупинки між станом досконалої гармонії і цілковитого хаосу. Можна розрізнити три лінії міркувань. У державі, де виконавча гілка влади залежить від добровільної підтримки всіх громадян, перший аргумент мав суто практичний харак-

тер. Закони й постанови, ухвалені всупереч опозиції, годі було б утілити в життя належним чином. Другий спирався на міркування, мовляв, перспектива хаосу могла спрямувати людські думки до гармонії. Третій аргумент походив від трохи наївної віри, що не варто підтримувати інституції, які не сягають досконалості. В безладді сеймиків і виборів короля принцип одностайності годі було застосувати з якоюсь витонченістю. Зате в сеймі він був предметом поважних дискусій, і його застосовували з ретельної наполегливістю. Саме він спричинився до двох законодавчих практик: конфедерації і *liberum veto*, що прославили Річ Посполиту на всю Європу.

Конфедерація — *confederatio, confederacja* — як інституція має в Польщі давнє походження і є виявом основного права громадян чинити опір. Конфедерація — це збройний союз, об'єднання людей, які присягли боротися проти заподіяних їм кривд, аж поки утвердиться справедливість. Конфедерацію міг сформувати будь-який індивід чи група індивідів. Її міг організувати й король або хтось проти нього. 1302 р. міста Великопольщі сформували конфедерацію, щоб позбутися злочинців, які заповнили ту провінцію. В 1382—1384 рр. і міщани, і шляхта сформували конфедерацію, щоб запобігти змові, метою якою начебто була смерть короля Людовіка Анжуйського. 1439 р. конфедерацію сформував магнат Спитек із Мельштина. В 1560-х роках військо створило конфедерацію, щоб домогтися виплати затриманої платні. 1573 р. увесь конвокаційний сейм об'єднався у Варшавську конфедерацію, щоб утвердити принцип релігійної толерантності. В XVII ст. великі конфедерації були сформовані 1655 і 1672 р., у XVIII ст. — 1704, 1715, 1733, 1767, 1768 і 1792 р. Тієї доби конфедерації формувалися не менш часто, ніж відбувалися засідання сейму. Конфедерати щоразу дотримувалися освяченої часом процедури. Вони зустрічалися в певному місці й певного часу, немов на засідання свого сеймику, і складали “акт конфедерації”, де були перелічені їхні вимоги й нарікання. Потім склали присягу боротися до смерті проти всіх. Відтоді, протягом існування конфедерації, вони, регулярно збираючись, проводили спільні наради, але, на відміну від сейму, ухвалювали свої постанови про політику й тактику більшістю голосів. Коли конфедерати досягали своїх цілей або зазнавали поразки в боротьбі, їхньому об'єднанню формально наставав край і вони були звільнені від наслідків своєї присяги. Фактично, конфедерація була легалізованою формою громадянської війни, і ніхто не вважав її за щось незвичайне¹³.

Конфедерацію, звичайно, не слід плутати з бунтом. В очах ідеологів Речі Посполитої то були цілком різні речі. Конфедерація була законною процедурою. Її організували громадяни в ім'я загального добра, які захищали право і усвідомлювали, що захищають його. Натомість бунт припускав, що мета дій незаконна і законних процедур не дотримано. Звісно, правда, що бунтівники і злочинці звичайно намагалися затуманити питання й вихвалялися своїми гідними мотивами і стверджували, ніби вони теж діють задля загального добра. Проте під час найбільшого бунту в історії Речі Посполитої питань ніхто не затуманював. Хмельницький не стверджував, що його дії законні, й не намагався сформувати конфедерацію, щоб приховати свої цілі. Якщо йдеться про

спустошення й заворушення, бунт 1648 р. цілком слушно порівнювали з руйнуванням, яких завдав цілком законний *rokosz* 1606—1609 або 1665—1666 рр.

Рокош був особливою формою конфедерації. Спочатку це слово означало збори всієї шляхти верхи, як-от при виборах короля, й походить воно від поля *Rácos* поблизу Буди, де звичайно збиралась угорська шляхта, щоб десь таким самим способом підтвердити свої привілеї. Та оскільки послідовна низка монархів опиралася цій практиці, дозволяючи її тільки для виборів короля, її почали пов'язувати з рухами опору проти короля. За королювання Сигізмунда III в очах роялістської партії рокош означав мало не зраду, а в очах її опонентів був квінтесенцією “золотої свободи”.

Конфлікт між королем і шляхтою назрів 1606 р. Король вочевидь не мав ані амбіцій, ані сміливості будувати *absolutum dominium*, якого так боялися його вороги. Його вузька католицька побожність і кричуща байдужість до публічних справ Речі Посполитої породили велику кількість невдоволених. Швед за народженням і вихованням, король мавпував німецькі манери і стиль віденського двору, зібрав навколо себе єзуїтів та іноземних грандів. Королівським двором у Варшаві порядкував здебільшого німецький персонал, надто імпортований з Баварії. Роялістська партія, яку очолювали сповідник короля Петро Скарга, великий коронний маршалок Сигізмунд Мишковський, перемиський єпископ і підканцлер Мацей Пстроконський, та познанський воевода Ієронім Гостомський, безперечно плекали плани запровадження спадкової монархії, зміцнення виконавчої влади податками, стягуваними без згоди сейму, і сталим військом, а також плани широкої співпраці з Габсбурзьким домом. Через те й виник конфлікт, певною мірою подібний до конфлікту в якобітській Англії, коли галасливі компаньйони слабкодухого короля, залюблені в модні теорії божественного права монархів, знічев'я порушили освячену часом рівновагу між короною і парламентом. Ще на сеймі 1605 р. канцлер Ян Замойський погрожував депортувати короля до Швеції, якщо він не звертатиме більшої уваги на почуття й думки населення країни, але смерть Замойського цього-таки року усунула останні гальма, які ще стримували розчаровану опозицію. Його мантия дісталася людям, схильнішим до рішучих дій, зокрема краківському воеводі Миколаєві Зебжидовському (1553—1620), Янушеві Радзивілу (1579—1620) і краківському єпископу кардиналові Мацейовському. Найтяжча образа сталася в грудні 1605 р., коли король одружився в Граці за довіреністю з ерцгерцогинею Констанцією, цей шлюб був укладений незаконно й без згоди сейму. Ба більше, під час шлюбної церемонії в Кракові король реквізував у прискореному порядку один з будинків, належних Зебжидовському, і вкрав з собору папський балдахін Мацейовського. Зебжидовський крикнув, мовляв, або я покину свій дім, або король — королівство. Марно подавши протест до краківського сеймику, Зебжидовський організував кілька зборів озброєної шляхти: в Стенжиці, Любліні й нарешті в Сандомирі. На цих останніх зборах шляхта, сидячи верхи, офіційно проголосила рокош і обрала за свого маршалка Януша Радзивіла. Окрім невдоволених магнатів серед учасників було багато дрібної шляхти, що боялася за свої привілеї, протестантів, стривожених збільшенням католицьких

утисків, і православних, що нарікали на недавню церковну унію. Рокошани поставили 50 400 підписів під Актом конфедерації, що містив 67 протестів. Але ті конкретні нарікання були несуттєві в порівнянні з загальним почуттям, яке поділяли вони всі, побачивши, що давні традиції держави опинилися під загрозою:

“Наші предки... знали, що вони народилися спершу шляхтичами, а не католиками, що вони не походять з роду левітів і що Польща — політичне королівство, а не церковне; вони знали, що Свята Церква є гостею держав цього світу, а не їхнім спадковим володарем, знали, що належить Господу Богу, а що цій країні. Вони не плутали святу релігію з політикою і не схилялися ні перед ксьондзами, ні перед їхнім лакомством”¹⁴.

Почався збройний конфлікт. Після битви під Яновцем конфедерати заявили про повалення короля й від ім’я всього народу зреклися покори йому. Роялісти, скликавши сейм у Вішлиці, пішли на всі можливі поступки, пов’язані з переліченими наріканнями, але не змогли заспокоїти обурення. Хоча роялістів було значно менше, їх очолювали два професіонали, два загартовані в боях гетьмани: Станіслав Жолкевський, швагер Зебжидовського, і Ян Кароль Ходкевич. Під Гузувом поблизу Радома 6 липня 1607 р. конфедерати зазнали нищівної поразки. Король тріумфував. Проте політичні результати аж ніяк не були ясні. Проводирів рокошу не покарали. Зебжидовському, що схилився перед королем і сенатом, дозволили зберегти свої землі й посади. Радзивіл без утрат зберіг своє військо у Литві. Сейм 1609 р. оголосив загальну амністію. Сейм вирішив, що право шляхти *non praestanda obedientia*, не дотримуватися послууху, можна реалізувати тільки тоді, коли сейм тричі офіційно попередить короля. Король підтвердив, що дотримуватиметься Генріхових статей. Усю ту пригоду трактували як прикре непорозуміння. Але справжні питання знехтували. Невдоволеним дозволили підняти всю шляхту на криваву авантюру, яка поділила країну й відвернула увагу уряду від важливих зовнішніх кампаній, що почалися тоді в Московії та Лівонії. Нікому навіть нічим не дорікнули. Як зауважив Корзон, “це означало початок польської анархії. Шляхтич, що прищеплював суворість, чесноту і страх Господній у своєму родинному колі, зачерствив своє серце в публічному житті постійними суперечками з королем і неприязню до будь-яких наказів”¹⁵.

Через шістдесят років рокош Єжи Любомирського розкрив ще небезпечніші ускладнення. Любомирський був однією з найпопулярніших постатей своєї доби. Він відзначився у війнах зі Швецією та Московією і його кампанія з метою зруйнувати плани короля здійснити вибори *vivente rego*, за життя короля, цілком узгоджувалися з почуттями переважної маси шляхти. Проте на сеймі 1664 р. на підставі свідчень про його переговори з Габсбургами у Відні колеги звинуватили його в державній зраді й оголосили вирок у формі конфіскації майна та вигнання. Після цього прихильники Любомирського опинилися в прикрому становищі: підтримували законність дій сейму й водночас сприяли справі засудженого злочинця. Незважаючи на це, під його корогви перейшла дуже велика кількість шляхти. На сеймах 1665 і 1666 р. його прихильники

постійно уривали засідання, аж поки покинули залу і сформували конфедерацію. 1667 р. вони мали кілька сутичок з королівським військом, аж поки 13 червня, на берегах озера Гопло, одержали вирішальну перемогу. Повідомлення з перших рук про тодішню розгубленість належить Янові Пасеку:

“Війська зійшлися в Монтвах, відстань між ними була через переправу трохи більша за милю. Наступного дня король звелів нам переходити на другий бік. Перейшли драгуни й частина кавалерії. Литовці теж уже мали переходити, як тут від війська Любомирського примчала учвал кіннота, але не згуртованими лавами, а врозтіч, за татарською модою. Спершу вони наскочили на нас, гадаючи, ніби ми литовці, аж раптом ми впізнали одні одних... Отож вони відійшли і всією своєю силою вдарили в наше праве крило, де стояли драгуни та козаки під командою полковника Чопа... Не минуло й півтори години, як вони поклали всіх наших людей. Загинули високі офіцери, зокрема й полк Чарнецького, ті звитяжні ветерани, що в Данії і Московії... творили такі дива. Господь, побачивши наші чвари, дозволив такому трапитись. Він забрав цвіт нашої хоробрості кавалерії, що завжди відбивала ворожі напади.

У цій битві все було переплутане. Ми насилу могли розрізнити, хто приятель, а хто ворог. Перше ніж нападати, ми питали один одного: “З якого ти війська?”... А якщо знайомий нападав на знайомого, то, привітавшись, роз’їжджалися. Бо траплялося так, що один брат був з королем, а другий з Любомирським, батько там, а син тут, тож невідомо, як було битися. Щоправда, вони мали знаки — хусточку, пов’язану на лівій руці, — але ми не скоро помітили їх. Я теж, тільки-но вони стали дуже тиснути на нас, перев’язав собі руку над ліктем... Пізнали мене здалеку: “Ти наш чи не наш?” Я підняв руку з хусткою і сказав: “Ваш”. Аж тут мені крикнув хтось: “Брешеш, собако, ти не наш! Ідь собі або здавайся нам!”

Коли битва скінчилася, приїхав вершник з війська Любомирського, а Чоп, полковник козацький, сидів на коні й не стерігся, гадаючи, що то свій, а той, потихесеньку під’їхавши до нього, вистрелив йому у вухо і вбив. Отака зрадлива була та війна. Бодай ніколи до такого в нашій Польщі більше не доходить!

Коли я повернувся через переправу до наших лав, то побачив короля; його обступили, а він заламував собі руки... Послав до Любомирського, щоб зіткнувся з ним у полі як лицар у відкритій битві, а не отак стиха, як вовк. Відповів: “Не повинен я ставати проти пана свого у відкритій битві, а тільки як покривджений мушу якомога боронитися. Не я пролив ту невинну кров, яку мушу оплакувати, а сам король Єгомосць і ті добрі радники, які призвели до того, щоб ми згубили матір-вітчизну...”¹⁶

Того дня загинуло близько двох тисяч шляхти, і то без ніякої виразної мети. Любомирський повалив владу короля й не поставив нічого замість неї. Після Ленгоніцької мирної угоди він сам пішов у вигнання в Австрійську Силезію. Король вирішив зректися трону. Головні проблеми державного устрою лишилися нерозв’язані. Ба гірше, внутрішній поділ Речі Посполитої прискорив зростання зовнішніх небезпек. Тим часом, як королівське військо готувалось битися з Любомирським на заході, воно знехтувало свій обов’язок захищати східний кордон в Україні проти московитів. Любомирський, зосередившись на гіпотетичній загрозі з боку виборчих планів короля, перешкоджав будь-якій ефективній обороні від справжньої військової загрози у формі московської навали. В січні 1667 р., поставши перед перспективою дальшого московського наступу на безборонні території, король був змушений підписати Андрусівське перемир’я. Тієї пори здачу Смоленська, Чернігова, Києва й Лівобережної України в Польщі вважали за тактичний маневр, тимчасовий відступ, продиктований участю війська в громадянській війні. Всі були впевнені, що ті території повернуться. А насправді виявилось, що їх віддали назавжди. Втрачених

територій уже ніколи не відвоювали, натомість вони дали Москві перевагу ресурсів, що давалася взнаки в усіх майбутніх зіткненнях. Московія дістала найбільшу нагороду, яка дала їй змогу перетворитись у велику Російську імперію. За це Єжи Любомирський, трибун польської шляхти, відповідає не меншою мірою, ніж Богдан Хмельницький, бунтівний отаман дніпровських козаків¹⁷.

Liberum veto набуло розквіту пізніше, ніж конфедерації, хоча теж сформувалося з дуже давнього коріння. То був механізм, завдяки якому кожен поодинокий шляхтич міг урвати засідання сейму, просто висловивши свою незгоду. Сила переконань, мовляв, потрібна одностайність, була така велика, що вважали за недоречне далі обговорювати питання, якщо якийсь єдиний голос вигукував "*Veto*" або "*Nie pozwalam*". Здебільшого, звичайно, такі вигуки призводили тільки до тимчасової затримки. Маршалок сейму і шляхтич, що заперечував, обмінювалися такими словами:

Крики з лав: "Nie ma zgody".

Маршалок: "Z jakiej racyej?"

Поодинокий голос: "Nie pozwalam..."

Тієї миті маршалок робив перерву в обговоренні й докладно з'ясував, у чому полягають заперечення. Якщо йшлося про просте непорозуміння або потребу з'ясування, обговорення невдовзі поновлювали. Якщо йшлося про щось поважне, перерва могла тривати кілька годин, а то й днів, протягом яких маршалок наполегливо працював у кулуарах, щоб залагодити конфлікт. Якщо заперечення лунало під час другої фази праці сейму, коли ухвалювали закони, той чи той конкретний законопроект відхиляли, незважаючи на більшість голосів на його користь.

Після кількох таких складних ситуацій у перші десятиріччя Речі Посполитої, зокрема 1582 і 1585 р., коли було заблоковане оподаткування за ці роки, питання зрештою назріло тільки на сеймі 1652 р. То був четвертий рік повстання Хмельницького на Україні з усіма жахіттями, які супроводили його. Після шести тижнів сесії лишилося ще багато невирішених справ, і маршалок сейму підвівся, щоб оголосити про продовження сесії. Члени сейму були втомлені, стривожені підвищенням податків, за яке вони щойно проголосували, й були ладні їхати додому. Була субота пополудні. Виразно пролунав поодинокий голос: "*Nie pozwalam*". Маршалок оголосив перерву, і зала спорожніла. Спершу, здається, ніхто не знав, хто, власне, подав той протест і в чому полягало заперечення. В неділю чимало членів сейму почали роз'їжджатися по домівках, гадаючи, ніби робота сейму скінчилася, окрім церемонії закриття. До понеділка маршалок дізнався, що формальне оголошення вето зареєстрував у замковому секретаріаті такий собі Владислав Січинський, посол з Упті в Литві. То був глухий кут, якого ніхто не передбачав. Січинський, мабуть, прямо з палати пішов у секретаріат, а потім сів на коня й поїхав на схід, не мовивши нікому ані слова. Тривалі консультації з правниками і колегами не дали маршалкові ніякої відповіді. Він був змушений визнати, що вето Січинського законне і юридично чинне. Він не зміг знову скликати сейм, а у Варшаві лишилося не

досить членів сейму, щоб сформувати кворум. Закони не можна було вписати до коронного реестру. Вся робота сесії звелася нанівець. То був згубний прецедент. Відтоді будь-який член сейму, що мав досить рішучості, щоб занапастити роботу сейму, міг би скористатися тим чудовим засобом. Нині вже відомо, що Січинський діяв за дорученням Януша Радзивіла, а в майбутньому знайшлося б немало магнатів, ладних паралізувати діяльність центрального уряду задля власних місцевих переваг.

Досить дивно: чоловіком, який виконував обов'язки маршалка того фатального сейму 1652 р., був Анджей Максиміліан Фредро (1620—1679), що виявився палким захисником усіх лібертаріанських практик шляхти. Його опубліковані твори, зокрема *“Przysłowia mów potocznych* (“Прислів'я повсякденної мови”, 1658 р.) і *“Monita politico-moralia*” (“Політичні й моральні застереги”, 1664 р.), склалися здебільшого з зібраних максим і афоризмів, сповнених народного гумору та мудрості, і невдовзі їх можна було знайти на книжковій полиці кожного шляхтича. Його *“Scriptorum... fragmenta*” (“Літературні фрагменти”, 1660 р.) мали конкретно популяризувати те, що він називав “парадоксальною філософією анархії”. Порожня скарбниця, вважав він, не дає монархам сповнитися зневаги і знахабніти. Бог тримає Польщу в бідності, щоб стримати зарозумілість шляхти. *Liberum veto* — благословення, бо захищає меншість мудрих людей від диктату нерозумної більшості. Фредро твердо вірив в унікальні переваги польської системи. Його думки поділяли цілі покоління шляхтичів, чії упередження і марнославство він так точно відобразив.

Не дивно, що в такій атмосфері не зробили нічого, щоб змінити державний устрій. 1666 р. *liberum veto* було використане серед сесії, а 1688 р. його вперше використали в день відкриття сесії ще до початку дебатів. За саксонської доби хаос тільки збільшився. За королювання Августа II (1697—1733) зірвано 11 з 20 сесій сейму. За Августа III (1733—1763) тільки один сейм був здатний ухвалити якісь закони¹⁸.

За тієї доби головні функції сейму у сфері адміністрації та фінансів перебрали на себе — на дуже поверховому рівні — провінційні сеймики. Вороги Речі Посполитої раділи. Кожна сусідня держава утримувала магнатів, що за дукат могли зірвати сесію сейму. Кожен прагнув, щоб його суперники ані на крок не випередили його. Зокрема були дуже вдоволені росіяни. Від 1717 р. вони мали фактичний протекторат над Річчю Посполитою і охороняли свої західні кордони коштом кількох магнатських пенсій. Виставляючи себе як оборонців “золотої свободи” й *liberum veto*, вони могли бути впевнені, що Річ Посполита буде нездатна організуватися й чинити опір російській політиці. Заполнюючи Варшаву російськими військами з кожної важливої нагоди, вони “захищали сейм від зовнішніх утручань”. Погрожуючи своїм опонентам арештами й конфіскаціями, якщо вони наважаться протестувати, і перешкоджаючи всім намірам здійснити реформу державного устрою, росіяни аж до кінця сторіччя провадили свою гру. 1768 р. була відкинута пропозиція короля скасувати *liberum veto*, а також інші обмежувальні практики зі страху перед тим єдиним голосом протесту, якого було б досить. У травні 1791 р. нарешті запроваджено

давно сподівані реформи, але тільки завдяки тому, що росіяни переймалися війною з Туреччиною. На сеймі в Гродні 1793 р. короля переконали скасувати прикрі для росіян реформи, а потім підписати другий поділ. Таким чином “золоту свободу” занапали ті самі цілі, яким попервах вона мала служити. *Libertum veto*, що мало стримувати абсолютистські наміри польської монархії, стало служити цілям Російської імперії. Теоретично воно мало забезпечити єдність і однотайність, а на практиці, в російських руках, забезпечило увічнення хаосу. За фасадом “польської анархії” безкарно діяли механізми російської автократії.

* * * * *

Принципи, що лежали в основі державного устрою Речі Посполитої, були відображені у сфері публічного права. На думку поляків, право, як і державний устрій, було надто неоціненним добром, щоб віддавати його в руки виконавчої влади. Вважали, що у світі досконалої свободи бездумне функціонування організованих інституцій становитиме в тривалій перспективі більшу загрозу у формі несправедливості, ніж непоміркваність окремих індивідів. Отже, держава не повинна була накидати право. Справедливість мали утверджувати ті, чий кривди були визнані в судах, інколи вся шляхта, діючи в унісон, але ніколи судовики чи королівські урядовці. Якщо це призводило до того, що в конкретних випадках доводилося чинити всупереч праву, таке зло вважали за невелике й незначуще. З позиції такого способу мислення, ті країни, які призначили урядовців, що утверджують право й відповідальні перед державою, отримали невелику користь безперешкодного врядування в рамках права коштом постійної загрози для свободи своїх громадян. З цих причин у Польсько-Литовській державі ніколи не існувало чогось на кшталт Суду Зоряної Палати й ніколи не було опричинни на московський кшталт, і ніхто не міг би запровадити їх²⁰.

Як і в усіх середньовічних судах, компетентність різних судів була ретельно розмежована. Юрисдикція церковних судів поширювалась у цивільних і кримінальних справах на землі, кріпаків і духівництво церкви, а в духовних справах — на все населення. Тут діяло канонічне право. Юрисдикція маноріальних судів обмежувалася внутрішніми справами шляхетських маєтків, ці суди дотримувалися місцевого звичаєвого права. Юрисдикція міських судів обмежувалася територіями міст і вільними городянами. Тут діяли міські юридичні кодекси, що спиралися на німецьке Магдебурзьке право. Юрисдикції єврейських судів підлягали тільки суперечки між членами єврейського стану, її запроваджував кагал згідно з нормами єврейського права. Юрисдикція королівських судів поширювалась на землі, кріпаків і слуг корони, на суперечки між шляхтичами, на судові справи між представниками різних станів. На місцевому рівні *sąd ziemski* і *sąd grodzki* були окружними судами, якими керували відповідно королівський староста і королівський каштелян. Крім того, відповідно до принципу правової автономії, кожен з великих державних урядовців мав свій суд для розгляду справ, які стосувалися його конкретної сфери. Отже,

існували канцлерські суди, маршалківські суди, гетьманські суди, скарбові суди, а для королівського двору — *sąd dworski*. На найвищому рівні в XVI ст. створено *Referendarieę koronną*, апеляційний суд у справах, пов'язаних з державними урядовцями та орендарями коронних земель. Принаймні теоретично він давав королівським кріпакам певний доступ до правосуддя, в якому відмовляли церковним і панським кріпакам. *Sąd wojewódzki* розглядав нерозв'язані міжюрисдикційні суперечки. Від 1578 р. коронні суди в Любліні для Мало-польщі, в Пйотркуві для Великопольщі, Куяв і Мазовії та Литовський суд у Вільні для Великого князівства виконували роль судів найвищої інстанції, що стояли над судами окремих земель. За їхньою діяльністю наглядали шляхетські “депутати”, призначені кожним сеймиком. На найвищому рівні сейм зберіг право виконувати роль найвищого апеляційного суду. Як головний законодавчий орган Речі Посполитої, він формулював *constituta (konstytucje)*, тобто закони, що керували діяльністю всіх королівських судів і трибуналів. Інколи ім'ям Речі Посполитої сейм розглядав важливі справи про зраду або нехтування обов'язків з боку високих державних урядовців, які вимагали, щоб їх судили ті, хто їм рівня. За такої фрагментованої системи юридичний фах, як і слід було сподіватися, досяг великого процвітання. У Варшаві, а надто в Любліні *palestra*, або “адвокатська колегія”, підтримувала цілі гурти адвокатів і судових повірених. Попри всю складність такої структури, обминути закони можна було дуже легко, надто шляхті. Шляхта була абсолютним господарем своїх земель і кріпаків. Шляхта була корпоративним працедавцем короля, а отже, і всіх державних урядовців. Шляхта могла легко знехтувати заклики церкви й мала особливий захист від переслідування з боку церковних судів у релігійних справах. Однією з причин своєрідного союзу шляхти з єврейством була беззахисність єврейського стану перед примусом з боку шляхти. В містах шляхта не підлягала міським судам, а в своїх *юрисдикціях* мала цілі ділянки, де вона та її люди перебували в безпеці від усякого втручання. В результаті в тих нечисленних містах, що зберегли незалежне існування, шляхта могла жити, будувати будинки, розважатися й загалом жити коштом міської громади, не платячи міських податків і не маючи великого страху перед втручанням. Події в місті Познані, яке 1613 р. силою вигнало всіх своїх шляхетських хуліганів і паразитів, належать до рідкісних ініціатив, що були винятком із загального правила. Натомість у країні загалом прикладів беззаконня було безліч. У класичному дослідженні Владислава Лозинського “*Prawem i lewem*” (“Правом і левом”), яке спирається на судові реєстри Львова й Перемишля в перші десятиріччя XVII ст., розкрито картину суспільства, де право набагато частіше порушують, ніж дотримуються його. Грабунки, розбої, згвалтування і приватні війни були звичайною річчю. Провінційний шляхтич захищав свою спадщину з шаблею в руці, а при нагоді — гарматами й картечню. Не змігши домогтися свого в судах, він удавався до всіх доступних засобів. Непоправне сутяжництво мало супровід у вигляді невинного насильства, кривосвідчення й підкуп були не менш звичайною річчю, ніж вбивство і збройний напад. Умови нагадували ті, що існували в Англії під час війни Білої і Червоної троянд, як описано в

“*Paston Letters*” (“Листах Пестонів”), коли звичайні люди жили в страхові і тільки барони мали безпеку. Серед багатьох випадків, що їх вивчав Лозинський, є випадок Маріана Зелінського з Ротува, що 1628 р. нарікав, що на нього напав королівський староста з сімдесятьма найманими татарськими лучниками; Валеріана Монтелупі, банкірового небожа, що 1610 р. повернувся на місце, де його намагалися викрасти, й повісив свого викрадача-невдачу на стовпі коло брами його власного маєтку; Миколая Оссолінського, старости з Нового Тарга, сумнозвісного тирана й розпусника, що спершу провадив війну з родиною Корняктів, щоб відбити свою першу дружину, а потім з родиною Староленських за честь своєї другої дружини; Гарасима Вітошинського, православного ченця, якого вбили 1639 р. під час його марної спроби запобігти покріпаченню всієї його неписьменної родини з боку місцевого пана²¹.

Процедури правозастосування були вкрай випадкові та безладні. Королівські суди використовували тільки одного постійного урядовця для цієї мети — судового *возного*, чій обов’язки полягали в доставі наказів і повідомленні про вироки. Проте він не мав ніяких засобів примусити неохочих відповідачів піти до суду або виконати судові вироки у випадку втечі засудженого. Хоч убивство *возного* було одним з нечисленних злочинів у Речі Посполитій, за які карали смертю, він не робив ніяких спроб застосувати примус до непокірного шляхтича. В багатьох місцевостях засуджені шляхтичі-злочинці не ховаючись жили у своїх маєтках, цілковито нехтуючи суди. Лозинський розповідає про справу Самійла Лаща, “побожного чоловіка”, що не менше двохсот разів був засуджений заочно без ніяких практичних результатів. Злочинцям призначали чотири види покарань — стинали їм голову, ув’язнювали, посилали у вигнання й позбавляли честі, — але до смертного вироку, за винятком міст, доходило дуже рідко. Шляхтичі воліли радше битися, ніж іти на суд, що міг призначити смертний вирок, прагнули шаблею пробити собі шлях до свободи або загинути при цьому. 1588 р. до звичасвого штрафу за вбивство шляхтича додали ув’язнення *in fundo*, тобто в закритому підземеллі, де немає вікон і зручностей. Вигнання було звичайною річчю, надто якщо засуджений відмовлявся з’явитися до суду. В разі його повернення до країни до кінця терміну вироку, його міг піймати і стратити на місці кожен, кому заманеться. Позбавлення честі, або “громадянська смерть”, було найпоширенішим покаранням. Шляхтич утрачав своє добре ім’я й політичні права. Проте для провінційної шляхти, що без упину воювала між собою й не мала ім’я, яке можна було б утратити, ця кара нічого не означала. Коли оголошували вирок, кривдника щастило покарати навряд чи в половині випадків, і тому покривджена сторона сама намагалася забезпечити виконання вироку. Скажімо, 1660 р. Янові Собеському, майбутньому королю, дали в оренду коронні землі в околицях Белза. Намагаючись вступити у володіння, він виявив, що вдова покійного белзького старости й далі живе в маєтку і не хоче звільняти його. Після того, як і Собеський, і вдова дістали судові накази про підтримку своїх протилежних вимог, Собеському набридло сутяжництво, він узяв триста гусарів, напав на дім удови й викинув її на шлях, а сам оселився в ньому. У крайніх випадках, коли йшлося про пуб-

лічну безпеку, староста або воєвода міг скликати *motus nobilitate*, загін шляхти даної землі чи воєводства. 1655 р. усі шляхетські підрозділи з Червоної Русі не брали участі у війні проти шведів, бо воювали з бунтівними бандами найманців у своїй провінції. Але в приватних випадках шляхта мала менше бажання діяти. Скажімо, коли староста з Сянока закликав своїх сусідів затримати Ольбрахта Грошовського з Динува за ухиляння від сплати податків, зголосився тільки один чоловік: Єжи Оссолінський, великий коронний канцлер.

Приватні війни точилися аж до кінця існування Речі Посполитої. В більшості випадків то були просто приватні вендети, спричинені, за словами Лозинського, *amor et demon*, коханням і дияволом. Татарські наїзди, неоплачені вояки, розбишацтво й лихі сусіди були не менш звичайною річчю, ніж пори року, і кожен намагався вберегтися від них по-своєму. На некерованому півдні існував постійний контингент професійних бандитів, що їх у разі потреби наймали шляхтичі. Проте в кількох випадках зіткнення набували характеру справжніх війн. Конфлікт на початку 1700-х років у Литві між так званими республіканцями і Сапігами був важливим другорядним аспектом Великої Північної війни.

У середні віки шляхта сформувала ритуалізовану процедуру для проведення своїх вендет. Шляхтич, що почувався покривдженим, писав виклик, у якому докладно перелічував заподіяні йому кривди і умови задоволення своїх нарікань. Той виклик — польською мовою *odpowiedź*, німецькою — *Absage*, латиною — *litterae diffidationis* — був еквівалентний оголошенню приватної війни. Звичайно в ньому було сформульоване прагнення автора негайно домогтися справедливості, покаравши кривдника: спалити його дім та врожай і не заспокоїтися, аж поки загине кривдник чи він сам. Виклик подавали до земського суду, і возний мав доставити його кривдникові. Відтоді, якщо сформульовані у виклику причини видавалися обґрунтованими, всі дії вважали за цілком законні. Сусіди зачиняли віконниці, поки суперники та їхні слуги вогнем і мечем виборювали якийсь вирішальний результат. На жаль, шляхтич, що дотримувався усталених процедур, зменшував свої шанси на успіх, бо попереджав про свої наміри. Тому формальний виклик часто нехтували, вдаючись до несподіваного нападу або нічного наїзду. З практичних міркувань було вкрай мало переваг у тому, щоб мати право на своєму боці.

Та коли існувала загроза для громадського порядку, королівські суди мали право вимагати гарантій мирної поведінки громадян. Рівень гарантії, або *validum regalium*, визначали відповідно до статусу ймовірного порушника спокою та масштабу дій, у яких його підозрювали. Будь-який подальший переступ автоматично призводив до втрати всіх зроблених оплат. Але це мало впливало на усталені звичаї і традиції. Ніхто з тих, хто мав вплив у Речі Посполитій, не мав змоги здійснити належні правові реформи. Магнати зі своїми численними військами почувалися в безпеці, а дрібніша шляхта або залежала від ласки магнатів, або не бажала збільшувати судові повноваження короля. Тож кожен мав боронитись якомога краще.

Станіслав Стадницький (1551—1610), цей “Диявол Ланьцутський”, був архетипною постаттю анархії, водночас і сумнозвісним бандитом, і одним з

героїв Речі Посполитої. Його кар'єра яскраво свідчила про соціальні умови, серед яких вона розквітла. Він був чоловік незвичайної сміливості, винахідливості та енергії, проте його роз'їдали якась внутрішня злоба і невдоволення. Його походження напрочуд невидатне. Його батька Станіслава Матеуша Стадницького, що був аріанин, церква відлучила за ересь. Його мати, Барбара Зборовська, належала до галасливої родини Зборовських з Недзиці. Сам Станіслав народився в Дубецьку на Підкарпатті, а після смерті батька-матері поділяв із шістьома братами п'ятнадцять родинних маєтків. Він належав до герба Сренява і взяв собі за девіз такі слова: "*Aspettate e odiate*" ("Чекай і ненавидь"). Молоду він був вояком, спершу в Угорщині, а потім на польській службі в Московії, де 1581 р. його похвалили за видатну відвагу. Повернувшись додому після війн, мабуть, через невдоволення невивплаченою платнею, він став володіти маєтком у Ланьцуті поблизу Жешува й раз по раз удавався до бандитизму. Перетворивши Ланьцут у казковий розбишацький замок, він придумував вигадливі провокації, юридичні хитрощі й навіть образливі вірші, спонукаючи своїх запланованих жертв удатися до дій, а потім завдавав їм нищівного удару. Невдовзі всі околиці вже кипіли обуренням. Він позичав гроші й не повертав їх, спалював будинки без ніякої очевидної причини, закрив монастир і розігнав ченців, тероризував ярмарки і ринки, шантажував подорожніх, а інколи навмисне калічив їх, торгівля щораз більше зосереджувалася на власному неліцензійному ринку Стадницького в Жешуві. Кожен протест призводив до швидкої і жорстокої відплати. Шпигуни, шантажисти і озброєні слуги тримали місцевий люд у покорі. В підземеллях у Ланьцуті була камера тортур, а за чуткою, ворогів Стадницького палили живцем. 1600 р., після численних сутичок зі своїми сусідами-шляхтичами, Стадницького позивали до коронного суду в Любліні у зв'язку з незаконним створенням Жешувського ярмарку, і він програв справу. Стадницький відповів формальним викликом позивачеві Михайлу Корнякту і очолив каральну експедицію проти маєтку Корнякта в Сосниці. В 1605—1606 рр. він відігравав провідну роль у шляхетському рокоші. Його тодішнє листування й публічні промови, в яких він називав короля "відступником від присяги", "содомітом", "шулером" і "алхіміком", мали виразний характер зради й навряд чи допомогли Зебжидовському обстоювати законність своєї справи. Проте лишився на свободі. Зрештою він натрапив на свого рівню в постаті Лукаша Опалінського, жертви наклепницького вірша з назвою "*Stup do gościa*" ("Шибениця для гостя"), що циркулював у списках по всій околиці. На смерть уражений Опалінський ніколи не пробачив тієї зневаги. 1608 р. друзі й родичі Опалінського напали на Ланьцут і вбивали кожного, хто потрапляв їм до рук. Із підземель вони забрали скарб вартістю 500 000 злотих, а також 10 000 злотих монетами, 24 000 золотих дукатів і 27 000 талерів. Сам Стадницький утік, але його повернення згодом у Ланьцут і спроба відновити своє панування посиленою кампанією терору не мали успіху. Зраджений власним слугою, Стадницький ховався в горах від козаків Опалінського, що влаштували засідку, поранили його і зрештою стратили, відтявши йому голову його власною шаблею. Проте порочність Стадницького не справляла великого враження на

його сучасників. Навпаки, чимало людей вважали його за оборонця свободи. В епітафії Стадницькому, яку склав його сусіда Ян Щасний Гербурт (1567—1616), вчувається біль обуреної чесноти:

VIATOR
 SI AMICUS ES DOLE, SI INIMICUS SPECTA, SI NEUTRUS MIRABE
 RERUM HUMANARUM CASUM ET OCCASUM.
 STANISLAS STADNICKI DE ZMIGROD
 HAERES IN ŁAŃCUT, CAPITANEUS ZYGWULTENSIS,
 HIC QUIESCIT.
 ANIMO INVICTO, GENTE NOBILISSIMA, COGNATIONE PLURRIMA
 AFFINITATE INFINITA, FORA OPTIMA, IGENIO
 PRAESTANTISSIMO,
 OPIBUS MAXIMUS
 HIC TALIS AC TANTUS LIBERTANS STUDIOSSIMUS AMATOR...
 O PATRIA, SI TU BELLATOREM HUNC, VIRUM AD RES
 GERENDAS
 PRO TE ADMISSES, ILLE TIBI ORNAMENTO ET EMOLUMENTO
 SI QUIS UNQUAM, DUBIO PROCUL FUISSET...
 O NUMEN DIVINUM, VIOLENTIAE, IMPIETATIS VINDES,
 O SACROSANCTAE PATRIAE LEGES,
 O LIBERTAS VIOLATA ET PROSTRATA,
 VOS VOCO ET INVOCO
 ANNA DE ZIEMACICE CONIUNX ET AMICI POSUERUNT^{22*}.

Читачеві лишається тільки дивуватися, чи він бачить виливи щирого смутку, а чи просто соціальну сатиру.

* * * * *

Для політичних теоретиків Польсько-Литовська Річ Посполита становить невичерпне джерело цікавинок. Її дедалі неефективніше функціонування давало абсолютистам доволі матеріалу для доведення переконливості своїх аргумен-

* Перехожий!

Сумуй, якщо приятель, зваж, коли ворог,
 А як нейтральний, дивуйся людської долі плину й руїні.
 Станіслав Стадницький зі Жмигорода,
 Пан Ланьцуту, староста жигульський спочиває тут,
 Непереможний духом, найшляхетніший родом,
 Обдарований численною ріднею й безліччю зв'язків,
 Досконалий красою, видатний талантами,
 Великий у справах,
 Незрівнянний і найрвнніший оборонець свободи.
 О Батьківщино! Якби ти допустила цього воїна, завязтого чоловіка,
 До керування своїх справ, він був би окрасою тобі й перевагою,
 Що ї, сумніваюсь, ти навряд чи мала коли-небудь.
 О Господня воле, меснице за насильство і зраду!
 О священні закони батьківщини!
 О свобода, розбита і простерта,
 Я звертаюсь до тебе і благаю.
 Анна з Земячиць, дружина, і приятелі поклали цей камінь.

тів, натомість її лібертаріанські ідеали породжували захват республіканців і конституціоналістів. Коли брати всю ту добу загалом, Річ Посполита мала не менше прихильників, ніж критиків. Не слід думати, ніби в самій Польсько-Литовській державі анархію мовчки терпіли. Політичні дискусії були суттєвим елементом “золотої свободи”. Памфлетистів було не менше, ніж розбишак. Ще до Люблінської унії почалася тривала дискусія про те, як можна змінити та удосконалити польську систему²³.

Першим і найвидатнішим польським критиком був Анджей Фрич Моджевський (1503—1572), відомий в усій Європі як *Modrevius*. Він народився в зубожілій шляхетській родині, виріс на службі в архієпископа Ласького і завдяки своїм заслугам пробив собі шлях до королівської канцелярії короля Сигізмунда-Августа. Домінантна для нього тема соціальної справедливості суперечила тенденціям тієї доби й забезпечила йому аудиторію й на батьківщині, й за кордоном. Він безстрашно засуджував утиски селян, обмеження прав міщан, невігластво духівництва, розкоші шляхти. Він аж ніяк не був демократом, а тільки вимагав, щоб кожен стан сприяв загальному добру відповідно до своїх засобів. “Усі ми — пасажери в одному човні, — казав він, — і коли хтось із нас хворий, інші не можуть лишатися здорові”. У своїй першій поважній публікації — “*De poena homicidii*” (“Про покарання за вбивство”, 1543 р.) — він критикував кричущу несправедливість подушного податку. Головна праця Моджевського — “*De republica emendanda*” (“Про вдосконалення республіки”) — була написана в 1550-х роках і опублікована як перше повне п’ятитомне видання в Базелі 1554 р. В ній він висунув цілу низку далекосяжних пропозицій: про рівність перед законом; про кодекс записаного права; про звільнення селян від прямого оподаткування, про національну церкву і освічене духівництво; про підтримувану державою систему освіти. В питаннях державного устрою він вихваляв польську практику, згідно з якою обраний король урядовав за згодою урядованих. “Це набагато краща система, — писав він, — ніж там, де королі накладають податки й починають війни з власної волі, що може найлегшим способом призвести до огидної тиранії”. У релігійних справах Моджевський обстоював свободу сумління, але наголошував на ролі навчання, науки та досліджень у зміцненні християнської віри. В міжнародних справах він засуджував велику кількість війн і визнання принципу територіальної експансії. В кожному з цих питань він привернув пильну увагу Бодена, Беза і Гроція. Критика Моджевського мала дуже докладний, емпіричний характер, їй аж ніяк не була властива революційність. Навіть ідеї про освіту, що видавалися такими дивними його сучасникам, він обстоював задля підтримки наявного ладу. Отож звинувачення з боку сейму, мовляв, він прагне “не вдосконалити, а зруйнувати”, було вкрай несправедливим. Але він знав, як відповісти. 1557 р. Моджевський нагадав польській шляхті, що її зарозумілість і зашкарублість призведуть до катастрофи. “Жодну державу не завоювали до того, як її ослабили внутрішні тертя, — застерігав він, — стережіться, щоб ваша впертість не прискорила вашої згуби й загибелі Речі Посполитої”²⁴.

Моджевський мав навколо ціле покоління, яке поділяло його критичні настрої. Миколаю Рею (1505—1569) була притаманна гостро соціальна свідомість. Польські брати справили вплив континентального масштабу і в релігійних, і в політичних питаннях. Гжегож Павел з Бжезин (1525—1591), левелер найвойовничішого штибу, що засуджував існування суспільних станів, приватної власності і всієї державної влади як джерела війн і конфліктів, посідає почесне місце в праісторії крайніх лівих.

Ще одна застороба, яку чули й пам'ятали протягом усього існування Речі Посполитої, належала Петрі Скарзі (1536—1612). Скарга, колись ректор єзуїтського колегіуму та академії у Вільні, став капеланом і проповідником при дворі Сигізмунда III. 1597 р. він прочитав вісім проповідей перед тодішнім сеймом у Варшаві, і ці проповіді як “*Kazania sejmowe*” витримали сім видань, їх постійно читали й цитували. Скаргу вважали за опору роялістської партії, він обстоював тогочасні контрреформаційні теорії про божественне право монархів і прерогативи церкви. Його начебто відкидання абсолютизму означало лише відкидання “варварської тиранії” Москви на користь “християнської монархії” іспанського типу. Не дивно, що повстанці Зебжидовського вважали його за *praecipuus turbator Reipublicae*, головного ворохобника Речі Посполитої. Проте сила його красномовності, твердість переконань, докладність критики й гучні пророцтва про майбутню відплату вражають сучасного читача не менше, ніж сенаторів і послів, що сиділи на лавах у соборі Св. Яна. “Ми зібралися сьогодні в ім'я Господнє задля упорядкування державних справ, — почав він, — але всюди існують незгода, зрада, бунт”. “Дисципліна і стриманість загинули в цьому королівстві, — заявив він. — Ніхто не боїться законів та установ, ніхто не думає про покарання. Але там, де зникає страх Господній і зменшується сором... загине й Річ Посполита. Кожен обстоює нашу шляхетну свободу, натомість золота свобода перетворилась у непокору й розпусту. Всі поводяться як сини Беліала, не знаючи ні ярма, ні поводу...” В другій проповіді Скарга звернувся до теми патріотизму, любові до своєї країни. Всупереч пізній концепції вітчизни, він удався переважно до біблійних і метафоричних фраз на кшталт “наш власний Єрусалим”, “*ta miła Matka*”. Проте його напучення суворе. Він цитував слова Соломона: “Царства постають і царства зникають, один народ заступає інший”. Річ Посполита теж не вічна; живучи в гріхах, вона згине. В третій, четвертій і сьомій проповідях він зосередився на поширенні ересей, вважаючи їх за джерело внутрішнього неспокою й несправедливих законів. Скарга вочевидь схвалював тих єпископів, що в сенаті засудили толерантність як злочин проти Господньої величі, й закликав покласти край “страхитливому” праву Варшавської конфедерації. В сеймі було багато кальвіністів і опозиціонерів, і можна собі уявити, як роздималися їхні ніздрі. В шостій проповіді Скарга звернувся до теорії державного устрою, подавши цитату з Першої книги Самуїла, 8, 5: “Тепер настанови нам царя, щоб судив нас, як в усіх народів”. “Є, — казав він, — два головні члени в людському тілі — голова й серце. Радісне серце і здорова голова роблять усю людину сильною і здоровою”. То було класичне пояснення теорії “двох мечів”, поділу влади між

церквою і державою, між Богом і кесарем. Є три справжні свободи, провадив він далі: утримуватися від гріха; не приймати чужих панів; чинити опір тиранові. Але четверта свобода “диявольська”, “пекельна”, “сатанинська”: “жити без права”. Магнати нехтують свої спільні наради, а позбавлений проводиря сейм став жертвою нестерпних затримок і нерішучості. Дивлячись, безперечно, на ряди послів перед собою, Скарга заявив: “Найзгубніше те, що люди приписують собі такі великі повноваження... немов це і є демократія”. Тим, хто давніше про те не знав, він повідомив, що шляхетська демократія — гріх. Він прагнув обмежити привілеї та імунітети шляхти, почавши з *petitum capitivabimus*, зміцнити монархію і сенат супроти сеймиків і палати послів, полегшити тяжке становище селян. У восьмій, останній, проповіді він знову повернувся до селянської теми. Зачитавши своїй аудиторії великий каталог непокараних гріхів Речі Пополитої — від блюзнірства, паплюження святинь, убивства, лихварства, перелюбу, кривосвідчень і зради до вина, шовків і коней, він раптом запросив їх поміркувати над становищем їхніх власних підлеглих. “Ви тільки запитайте себе, — вимагав він, — чи є якась інша держава в християнському світі, де кріпаки й селяни так пригноблені абсолютною владою, як тут, де шляхта панує над ними без ніяких правових обмежень?” Для шляхти, такої залюбленої у свою золоту свободу й такої чутливої до абсолютистських претензій короля, то був і справді суворий докір. Скарга закінчив низкою страхітливих цитат з книг пророків:

“Упорядкуй дім свій, бо скоро помреш, уже не житимеш”.

І серце фараона зачерствіло, не хотів він пускати дітей Ізраїля, і Господь заговорив до Мойсея.

Отак мовив Господь... Говоритиму я про народ і про царство, щоб їх викоренив, розкидав і розпорошив... Оскільки мій народ забув мене... я розпорошу їх, мов східний вітер, перед ворогом, Повернуся до них плечима, а не обличчям у день тривоги їхньої”²⁵.

Висновок був немилосердний. Якщо шляхта не покається, її Річ Посполита зазнає долі Содому, Єгипту та Візантії.

У XVII ст. політичні критики часто зверталися до сатири. Криштоф Опалінський (1610—1656), познанський воєвода, що очолив опозицію магнатів проти начебто абсолютистських намірів Владислава IV й мав сумнівну заслугу піддатися шведам 1655 р. під Уйсьцем, аж ніяк не лестив “золотій свободі”:

“Nierządem Polska stoi” — nieźle ktoś powiedział.
Lecz drugi odpowiedział, że nierządem zginie.
Pan Bóg nas ma jak błaznów. I to prawdy blisko,
Że między ludźmi Polak jest Boże igrzysko.

“Польща в анархії міцна”, — слушно хтось сказав,
Та від анархії й загине, — зразу другий додав.
Господь за блазнів має нас, і це близьке до правди,
Бо поляк між людьми — Господня іграшка насправді.

Клопіт з такими ієреміадами полягав у тому, що вони, як видавалося, суперечили практичному досвідові. Сучасному спостерігачеві переваги централізованої держави, можливо, видаються очевидними, а шляхтичеві XVII—XVIII ст. — ні. З позиції Варшави, Вільна чи Києва життя в Речі Посполитій, незважаючи на певні невігоди, видавалося набагато кращим за життя в сусідніх країнах. В очах тих поколінь поляків і литовців, що були очевидцями “гречних” манер Івана Грозного, бачили, як турки поневолили Угорщину, а Габсбурги винищили богемську шляхту, “абсолютизм” нічим не відрізнявся від тиранії. Польська шляхта майже не мала практичних знань про умови життя в Західній Європі. Коли вона говорила про *absolutum dominum*, якого вона так боялася, то не думала про Францію чи Іспанію. Для них єдиними реальними прикладами, які можна було оцінити, був “клерикальний” деспотизм Австрії, “східний” деспотизм Туреччини і “варварський” деспотизм Московії. Ба більше, абсолютизм аж ніяк не видавався надійним захистом від внутрішніх заворушень. Невпинні тривожні ситуації на сусідніх із Польщею османських територіях Трансильванії і Молдавії, каламутні часи в Московії, а передусім Тридцятирічна війна у Священній Римській імперії — все це підтримувало думку, що політичне життя за абсолютизму було не стабільнішим, ніж за “польської анархії”. Скарга і Опалінський могли викривати негативні аспекти “золотої свободи” як їм заманеться, — їхні слухачі та їхні послідовники добре усвідомлювали ті вади. Сумнівалися вони тільки в тому, що анархію справді можна замінити чимсь кращим.

У формуванні таких поглядів не останню роль відігравали втікачі з закордону. Річ Посполита була відомим притулком для політичних і релігійних вигнанців — від євреїв і гуситів до останніх жертв абсолютизму. Прибуття таких блискучих перекинчиків, як єпископа з Печа й колишнього посла імператора Андраша Дудита, прихильників Могили з Молдавії та Валахії і князя Курбського, радника Івана IV, могло тільки зміцнити міцно засвоєні переконання польської шляхти.

Зокрема Андрій Михайлович Курбський (1528—1583) був активним публіцистом і політиком. Належачи до однієї з давніх династій Московії, він провів свої ранні роки на службі і в товаристві царя Івана Грозного. Він був видатним полководцем під Казанню та в Лівонській кампанії і провідним членом боярської ради. Його неприязнь зародилася після скасування цієї ради 1560 р. й міцніла серед дедалі більших страхів опричнини. 1564 р., будучи комендантом фортеці Тарту на лівонському фронті, він вирішив утекти і вночі з 29 на 30 квітня перетнув оборонні лінії фортеці Вольмар, яка належала литовцям. Його дружину, сина і матір, що їх Іван IV тримав як заручників, які мали гарантувати добру поведінку Курбського, стратили. Присягнувши на вірність Сигізмундові-Августові, великому князеві Литовському, Курбський отримав замок у Смедино й коронні землі в Ковельському старостві на Волині; згідно з оцінками, він мав виставляти 180 лицарів і 50 солдатів. Тільки-но озвичаївшись, він з утіхою занурився в дух анархії. В 1567—1573 рр. Курбського регулярно обирали послом до сейму, де він об’єднався політично з православною

групою, зосередженою навколо київського воєводи князя Костянтина Острозького. Курбський набув слави переслідувача селян і євреїв. Він був тричі одружений і один раз розлучився за скандальних обставин, а його син від третьої дружини Михайло Дмитро Курбський (1582—1645), інколи посол від Упіти, уславився тим, що навернувся до католицизму. Сам Андрій Курбський постійно ворогував зі своїми сусідами — Вишневецькими й Чарториськими, — а наприкінці свого життя так був обтяжений боргами, яких наробив унаслідок судової тяганини, що мусив позбутися всіх своїх маєтків. Проте увесь час служив у литовському війську, а під час війн Стефана Баторія проти Московії в 1579—1581 рр. командував у кількох переможних битвах. У російській історії Курбського здебільшого пам'ятають як ідеолога боярської опозиції Івановій автократії. Славне листування Курбського з царем, що тривало понад п'ятнадцять років, та його “Історія Великого князівства Московського” (1573 р.) — найдокладніші й найточніші історичні джерела тієї доби. Листи — в автентичності яких недавно засумнівалися, — це поєднання рясних нарікань і високого обговорення принципів легітимності і громадянської покорности. Курбський несамовито викривав “заражене проказою сумління” свого колишнього господаря, що “виригує з себе пишні і вчені цитати в нестямному гніві”. Натомість Іван IV називав свого колишнього підданого “псом”, “смердючим зрадником”, “спокусником”, “фарисеєм” і “кривоприсяжником”. “Історія”, написана десь у такому самому дусі, була натхнена страхітливою перспективою, що після смерті Сигізмунда-Августа Івана IV могли обрати на польський трон. Зате в польській історії Курбського пам'ятають як видатного іноземця на службі Речі Посполитої, як живу засторогу проти варварства Московії. Проте з листування Курбського цілком зрозуміло, що він не мав великої поваги до принципів шляхетської демократії. “Щодо безбожних народів, — писав він Іванові у другому посланні, — навіщо згадувати про них? Адже жоден з них не владарює як господар у своєму домі. Вони владарюють так, як їм наказують їхні господарі”. Польський хроніст Бельський стверджував, що Курбський утік до Литви, боячись наслідків військової поразки, а більшість сучасних коментаторів визнають, що його діяв великою мірою був властивий опортунізм. І все-таки Річ Посполита стала йому за безпечний притулок, звідки він міг поширювати свої погляди, і це вже само по собі правило за добру рекламу²⁷.

Появу закордонних коментарів на Польсько-Литовську державу суттєво затримував брак інформації. Проте від середини XVI ст. західні вчені вже мали чимало докладних описів. В Італії славетний опис, що його 1575 р. написав венеціанський посол Ієронімо Ліппомано, доповнював десь такі самі доповіді, що їх років десять тому складала кілька папських нунцій, які міняли один одного. Уступи про Річ Посполиту в праці “*Relazioni universali*” (1592 р.) Джованні Ботеро, урядовця ватиканської Конгрегації поширення віри, спиралися на особисті і вкрай прозірливі спостереження. У Франції про Польщу знали мало аж до публікації 1556 р. в Парижі хроніки Кромера, але після обрання 1573 р. на польський трон Генріха Валуа там виникла до неї велика цікавість. У Німеччині про польські справи розповідали здебільшого німецькі піддані

Речі Посполитої, що давали відкоша зіпертим на брак інформації нападам на свою батьківщину. І *“Encomium Regni Poloniae”* (“Похвала Польському королівству”, 1621 р.) Якуба Гадебуша з Данцига, і *“De scopo reipublicae Polonicae”* (“Про Польську Річ Посполиту”, 1665 р.) Йогана Сакса з Торна (*Marinius Polonius*) були опубліковані з мотивів ображеного патріотизму. В Англії певна обмежена інформація містилася в праці *Itinerary* (“Дорожні нотатки”, 1617 р.) Файнза Морисона. Докладно про Польщу написав тільки доктор Бернард О’Конор, колишній придворний лікар Яна Собеського; 1698 р. він видав двотомну “Історію Польщі”. У Швеції правник та історіограф Самуїл Пуфендорф, спираючись на участь Швеції в польських справах, спромігся скептично, якщо не песимістично, зобразити Річ Посполиту. Проте в усій Європі знали й читали польських авторів. Польсько-Литовська держава належала до міжнародної “республіки (латинської) літератури”. Праці Моджевицького, Гослицького, Бельського, Кромера, Варшевицького, Опалінського були доступні для всіх, хто бажав зазирнути в них.

Західні аналітики постали перед великими труднощами, намагаючись охарактеризувати державний устрій, який не так легко було вкласти в традиційні Цицеронові категорії монархії, аристократії і демократії. Кожен погоджувався, що Річ Посполиту, на відміну від більшості європейських королівств, не можна вважати за “справжню монархію”. Ботеро сказав, що вона “більш республіканська, ніж монархічна”; Боден назвав її *“monarchia libera”*, тобто “нескута монархія”; Гійом Барклай, професор права в Парижі, заявив: “Поляки не мають ані короля, ані королівства, в них існує своєрідна олігархія, прикрита монаршим титулом”. Характеризуючи статус польського короля, вдавалися до великого розмаїття термінів. Боден назвав його *“capitaine en chef”*. Інші автори називали його “першим урядовцем”, “куратором”, “головою”. Хай там як, він не був сувереном. Ботеро майже уїдливо додав, маючи, безперечно, на увазі Стефана Баторія, що “король має стільки влади, скільки йому дають його вміння і розум”. Оскільки монархію загалом вважали за божественний інститут, даний Богом, міф, мовляв, вибори короля в Польщі є пережитком якогось доісторичного, поганського звичаю, який приписували то готам, то кельтам, то вандалам або стародавнім сарматам, мав велику поширеність.

Цілком природно, що критиків Речі Посполитої можна було знайти серед тих, хто найбільше підносив чесноти монархії, проте їхня критика звичайно була м’яка й конструктивна. Скажімо, Жан Боден дуже ретельно й точно досліджував державний устрій Польщі. Як уповноважений вести переговори з польським посольством, що прибуло до Парижа 1573 р., він сам обговорював це питання з польськими сенаторами. У своїх *“Six livres de la République”* (“Шістьох книгах про республіку”, 1576 р.) він виявив велику обізнаність із працями Калімаха, Меховіта, Кромера а надто Моджевського, чії пропозиції він розглянув докладно. Боден охарактеризував поляків разом з британцями і скандинавами як “північан”, що інстинктивно ненавидять тиранію. Хоч і критикуючи виборний характер польського королівства, він заявив, що непевність такого устрою становить небезпеку не так для короля, як для його виборців, і

рекомендував обирати наступника короля *vivente rege*. Але найсуворіше він критикував не вади державного устрою, а неспроможність польського правосуддя, і надто систему подушного податку. Наприкінці наступного сторіччя Пуфендорф у вступі до своєї “*Historie der vornehmsten Staaten und Reiche so jetziger Zeit in Europa sich finden*” (“Історії головних європейських країн”, 1686 р.) нарікав на невпинні суперечки між сеймом і королем і параліч законодавчого механізму, але, в сяві перемоги Собеського під Віднем, не згадував, що внутрішні вади Речі Посполитої можуть загрожувати її міжнародному становищу. Бернард О’Конор із сумом зауважив, що “ніхто в Польщі не хоче бути підданим”, і наголошував на шкоді від *liberum veto* й довічного перебування на державних посадах. Мавши прозорливість лікаря-практика, він висловив подив, що політичне утворення з такими очевидними хворобами проіснувало так довго. Довговічність Речі Посполитої він пояснив почасти згуртованістю вільного народу, що в миті найтяжчих криз забуває про свої суперечки, почасти браком єдності серед сусідніх держав, а почасти військово-стратегічними чинниками. На думку О’Конора, країну, де немає сучасних фортець, не можуть ані оборонити її громадяни, ані захопити її вороги. Кожен з цих авторів висловлював свою критику без злоби і становив яскравий контраст з такими безсоромними полемістами, як, скажімо, Гійом Барклай, що написав свій “*Satyricon*” (1614 р.) для розваги французькому дворові, або Герман Конринг, автор трактату “*De iusticia armorum Suecorum in Polonos*” (“Про справедливість шведської зброї проти поляків”, 1655 р.), написаного з наказу Карла X. Жан Барклай, син Гійома, заявив, що поляки — варвари: “народ, народжений у насильстві та сваволі, яку він називає свободою, народ, що, приставивши меч до горла, зобов’язує короля дотримуватися законів своїх предків, і геть усі, маючи самопризначені привілеї, здатні безкарно кривдити одні одних”. Конринг, мавши на увазі певну політичну мету, пішов ще далі. Річ Посполиту, писав він, не люблять її жителі, зруйнували шляхетські надмірності, тож її не варто рятувати.

А от прихильників Речі Посполитої можна було знайти передусім серед теоретиків права на опір. У Франції і католики, й гугеноти квапилися засудити релігійну толерантність, якою уславилася Річ Посполита, але і ті, і ті, хоч і з протилежних позицій, не могли не оцінити характерної для Польщі розвиненої системи засторог від тиранії. Жан Буше з Парижа, що у своєму трактаті “*De iusta abdicatione*” (“Про правомірне зречення”, 1589 р.) висловив погляди католицької опозиції Генріхові III й полум’яно розповів про вигнання цього тирана з Польщі. Теодор Беза, наступник Кальвіна в Женеві, вихваляв інститут *pacta conventa*. Найсенсаційнішими, звичайно, були погляди анонімого гугенота, чий славетні “*Vindiciae contra tyrannos*” (“Звинувачення проти тиранів”, 1579 р.), написані під псевдонімом *Junius Brutus*, часто вважають за перше виразне формулювання за новітніх часів уявлення про політичний договір між володарем і підданими. На його думку, Річ Посполита і Священна Римська імперія — єдині держави в Європі, де давня чеснота вистояла під ударами монархів-тиранів. У своєму описі ідеалу конституційної монархії, що засвідчува-

тиме “легітимну владу володаря над народом”, він уподібнив Польську Річ Посполиту до Венеції. Відлуння його думок протягом XVII ст. можна було почути всюди. Сер Джеймс Гарингтон у своїх “*Oceana*” (1659 р.) покликався на польський приклад, щоб прикрасити свою мрію про утопію, організовану в інтересах наділених власністю дворян. Голандець Ульрик Губер у праці “*De iure civitatis*” (“Про право держави”, 1573 р.) скористався прикладом Польщі, щоб довести хибність деяких поглядів Гобса. В Німеччині трактат про польських політиків написав математик і філософ Готфрид Ляйбніц, коли працював секретарем графа Нойбургу під час виборів короля 1669 р. Прикрившись ім’ям *Georgius Ulicovius Lithuanus*, він зосередився передусім на сприянні кандидатурі свого працедавця і був у своїй праці “*Specimen demonstrationum politicarum pro elegendo rege Polonorum*” (“Приклад політичного доказу про вибори короля Польщі”, 1669 р.) досить обережний, щоб не образити польських виборців. Але, незважаючи на це, аргументи про необхідність обмежити свободу в інтересах зовнішньої безпеки, і цікаве порівняння принципу однаковості, як його розуміють у Польщі і в Сполучених Провінціях, є достатнім доказом серйозності намірів Ляйбніца. В Італії похвала Польщі вийшла з глибин неаполітанських підземель. Томмазо Кампанелла, чернець-домініканець, ув’язнений на двадцять сім років за ересь, автор “Міста Сонця”, написав розлогий уступ про Річ Посполиту у своєму творі “*De Monarchia Hispanica*”. Мабуть, найбільше дивує те, що він склав сонет на честь польських виборців, спонукаючи їх віддавати перевагу рідній цноті, а не іноземній княжій крові:

A Polonia

Sopra i regni, ch'erede fan la sorte
di lor dominio, tu, Polonia, t'ergi,
che, mentre'l morto re di pianto aspergi,
dal figlio ad altri lo scetto trasporte,

dubbiosa che non sia quel saggio e forte;
ma in più cieca fortuna ti sommergi,
scegliendo, incerta s'aduni o dispergi,
prencipe di ventura e ricca corte.

Deh! cerca fuor di zelo in umil tende
Caton, Minoi, Pompili e Trismegisti;
ché Dio a tal fin non cessa mai di farne.

Questi fan poche spese e molti acquisti,
immortali intendendo che gli rende
virtú e gran gesti, non gran sange a carne²⁸.

Ти, Польщо, вища від держав,
Де спадкоємця випадок призначить,
За королем-небїжчиком ти плачеш,
Та в руки сина скіпетр не попав.

Гадаючи, що мудрості та сили він не мав,
Ти стала іграшкою долі і не бачиш,
Холодне, зимне серце чи гаряче
В чужого князя, що його народ обрав.

Облиш цю пиху! Пошукай в хатині
Помпілія, Міноя і Катона,
Що їх Господь висаджує на трон.

Ті не марнують — здобувають грона
Багатств і слави, бо безсмертя нині —
Чеснота й дії, а не кров корон.

За саксонської доби якість політичних коментарів погіршилася не менш значно, ніж сама політична ситуація. В Польщі розумні люди тримали язика за зубами. Царину політичної теорії полишили апостолам “золотої свободи” з їхньою страусовою політикою. У світі, де потенційні реформатори відступали перед незмірним зовнішнім тиском і запеклою внутрішньою боротьбою, ніхто не кинув виклик тим “сарматам”, які вдавали, ніби становище Польщі краще

від становища будь-якої іншої країни. Найкращі взірці поглядів сарматів можна знайти в дивовижній енциклопедії велебного Бенедикта Хмельовського (1700—1763), чия праця *“Nove Ateny albo Akademia wszelkiej scyjcenczej pełna*” (“Нові Афіни, або Академія, повна всіляких наук”, 1746 р.) мала велику популярність. Релігійне святенництво Хмельовського і його політична наївність були типові для світогляду темного й напівосвіченого тогочасного шляхтича. “Першим неоціненним діамантом польської корони, — писав він, — є золота свобода. Другою діамантовою основою нашої свободи є *libera regum electio*, вільні вибори короля. Третьою — *liberum veto*. Свобода слова в сеймі й сеймиках — мати й душа свободи, й не може бути ніякої ознаки, що наша вітчизна гине, поки там ще говорять”²⁹. Утративши всі надії на порятунок, польське суспільство замкнулося в собі й, зачароване уявними ідиліями “давньої Сарматії”, вже не помічало елементарних життєвих реалій.

За кордоном ціла процесія політичних авторів і далі переповідала очевидні вади польської системи, не дбаючи про дослідження їхніх причин. Ще 1721 р. у своїх *“Lettres persanes*” (“Перських листах”) Монтеск’є констатував: “Польща так кепсько користується зі своєї свободи й виборів короля, що дає втіху тільки своїм сусідам, які втратили і свободу, і вибори монарха”. 1740 р. у своєму творі *“Anti-Machiavel*” Фрідріх II зазначив, що в Польщі “трон є предметом торгівлі, як і будь-який інший товар на відкритому ринку”. Маркіз д’Аржансон у своїх *“Considérations sur le gouvernement*” (“Міркуваннях про врядування”) застеріг, що “Польща стоїть відкрита з усіх боків для кожного, хто захоче її взяти. Дуже скоро її єдина сила полягатиме лише в її слабкості”. У статті, присвяченій Польщі у французькій *“Encyclopédie*”, шевальє де Жокур задовольнився плагіатом нещодавньої праці абата Габрієля Куаєра про Яна Собеського. Він згадав тему, над якою вже міркував Монтеск’є: занепад держави є наслідком “рабства” простолюду. Десь таких самих думок дотримувалися більшість тогочасних мислителів: Девід Г’юм, Адам Сміт, Вільям Пейлі, а передусім Вольтер. Численні, блискучі й неодмінно неприхильні коментарі Вольтера заслуговують особливої уваги, навіть якщо тільки тому, що набули великої популярності. Спершу в “Історії Карла XII”, потім у драмі *“Les Lois de Minos*” (“Закони Міноса”), а згодом у численних працях про толерантність Фернейський мудрець не оминав жодної нагоди поглузувати з Польщі як батьківщини “хаосу”, “варварства” й “фанатизму”. Не претендуючи ні на яке близьке знайомство з польськими справами, він використовував Річ Посполиту як повчальний приклад для ілюстрації долі всіх, хто опинився в пазурах римського невігластва. *“Braves Polonais!.. vous n’avez eu depuis longtemps que deux veritables ennemis — les Turks et la cour de Rome*” (О чесні поляки!.. Віддавна у вас є тільки два справжні вороги: турки і римська курія”). Навіть немає потреби говорити, що Вольтер використовував польський лейтмотив не як поважний внесок до дослідження Польщі, а як полемічну зброю, вдавшись до якої можна розсмішити читача. Але, сповнений завзяття полестити своїм освіченим кореспондентам у Берліні й Санкт-Петербурзі, він часто сповзав до своєрідної гіперболи, яка давала змогу роздивитися справжні кольори його прапо-

ра. Скажімо, 1768 р. він склав характерний двосічний комплімент авторам польських “свобод”, привітавши і Станіслава-Августа, і архієпископа Подоського з їхнім щасливим союзом з “Північною Зорею”:

“... *L'impératrice de Russie non-seulement établit la tolérance universelle dans ses vastes États, mais elle envoie une armée en Pologne, la première de cette espèce depuis que la terre existe, une armée de paix, qui ne sert qu'à protéger des citoyens et à faire trembler les persécuteurs. O Roi Sage et juste, qui avez présidé à cette conciliation fortunée! O primat éclairé, prince sans orgueil et prêtre sans superstition, soyez benis et imités dans tous les siècles!*”^{30*}

У такій атмосфері справді треба було бути сміливим, щоб наважитись говорити щось позитивне про польський державний устрій. Навіть апологети з табору Лещинського і прихильники реформ — від Бодо до Маблі — заходилися паплюжити Польщу, сподіваючись спровокувати зміни. Тільки Жан-Жак Русо поводився по-іншому. Коли Вельгорський, представник Барської конфедерації в Парижі, попросив Русо написати роздуми про польську ситуацію, цей француз висловив думку, що тієї доби була унікальна. Його “*Considérations sur le gouvernement de la Pologne*” (“Міркування про врядування Польщі”), опубліковані 1772 р., в рік першого поділу, засвідчили триумф водночас і незалежності розуму, й ретельності досліджень. Русо пильно придивився до польських інституцій і аж ніяк не був проти докладних удосконалень. Проте вважав, що умови, які переважають у країні, є викривленням вартісних ідеалів, і загальний тон його праці був обережний. “Подумайте ретельно, — застерігав він, — перше ніж руйнувати те, що зробило вас такими, як ви є”. І, нарешті, цілком обізнаний з інтригами сусідів Речі Посполитої, висловив, можливо, найдоречнішу пораду з приводу становища Польщі серед усіх, що лунали за новітніх часів. “Якщо ви не здатні перешкодити вашим ворогам проковтнути вас цілком, — писав він, — принаймні ви повинні зробити все можливе, щоб не дати їм перетравити вас”. До цього одного речення дослухалися в Польщі ще довго по тому, як сукупну мудрість решти *philosophes* остаточно забули³¹.

* * * * *

З погляду політолога Польсько-Литовська Річ Посполита мала низку рис, які відрізняли її від більшості західноєвропейських держав тодішнього періоду. Мовою теорії цю державу можна краще охарактеризувати як монархічну республіку, ніж як республіканську монархію. Вона була більш республіканська за структурою й духом, ніж конституційні монархії Англії і Швеції, і діаметрально протилежна абсолютистським системам Франції, Іспанії та Росії. В деяких аспектах вона нагадувала подрібнені та виборчі структури Священної Римської імперії, позбавлені династичних наростів, що їх запровадили згодом

* “Імператриця Росії не тільки утвердила загальну толерантність у своїх безкраїх володіннях, а й послала військо до Польщі, перше таке військо, відколи існує світ, військо миру, що тільки захищає права громадян і змушує тремтіти переслідувачів. О мудрий і справедливий володарю, що привів до цього щасливого примирення! О світлий примасе, князю, вільний від пихи і священику без забобнів, будьте благословенні й псхай вас наслідують до кінця віків!”

імператори з династії Габсбургів, і водночас мала багато спільного зі складним державним устроєм Сполучених Провінцій. Але за джерело натхнення для творців Речі Посполитої правила передусім антична Римська республіка, від якої запозичено й назву, а також Венеціанська республіка, бо більшість тих творців була випускниками її Падуанського університету. В цьому світлі видається цілком слушним, що англосаксонські історики, перекладаючи назву *Rzeczpospolita* англійською мовою, віддають перевагу слову “*the Republic*”, а не часто вживаному “*Commonwealth*”.

Політична гра, в яку грали в Польсько-Литовській державі, була дуже особливого типу. Брак командних зв'язків, які виходили б із центру, і соціальної ієрархії, організованої в інтересах держави, давали змогу здійснювати індивідуальну, місцеву або провінційну політику, не боячись накиннутих зверху обмежень. Усе залежало від мінливих структур патронату, рангу, багатства, заслуг і щасливого випадку, і практично нічого не залежало від *raison d'état*, державних міркувань. Держава ніколи не претендувала на свій власний інтерес, що був би більшим за суму інтересів її окремих громадян. У результаті зовнішня політика Речі Посполитої була напрочуд пасивна, а внутрішня політика — споконвіку нерішуча. Згідно з однією цікавою гіпотезою, політичне життя складалося з калейдоскопічної взаємодії і дрібних, локальних інтересів, і великих, менш сталих регіональних інтересів, або, як сказано, і “дрібних сусідських громад”, і “великих сусідських громад”³². Знадобився б хтось подібний до Луїса Нам'єра, чия праця про відносини, які лежали в основі політики георганської Англії, виразно свідчить про його польське походження, щоб перевірити точність того аналізу. Але цю гіпотезу цілком варто було б перевірити і вона становила б чудовий предмет досліджень.

Фактично, найближчі паралелі до польської “шляхетської демократії” можна, напевне, знайти, взагалі за межами Європи — в Америці. Принаймні на перший погляд, світогляд польської шляхти, здається, узгоджується зі світоглядом дворян англійських колоній на далекому Півдні, чії неозорі плантації й блискуче товариське життя існували, як і в Польсько-Литовській державі, коштом ізоляції від центрального уряду й рабства селянських мас. Такі демократи-рабовласники, як Томас Джефферсон і Джордж Вашингтон, та інші творці США мали багато спільного з реформаторським крилом магнатів-політиків серед своїх сучасників у Польсько-Литовській державі. Далі на північ, у Новій Англії, релігійні погляди й відкидання з боку колоністів духовного примусу, здійснюваного церковною владою в більшості європейських країн, заохочували до зовсім іншого індивідуалізму. Думки Генрі Торо, які він снував на березі озера Волден і виклав в есе “Про обов'язок громадянської непокорі”, знайшли б більше розуміння в польському сеймі, ніж у будь-якому іншому дворі чи парламенті Європи. Його славетне гасло, мовляв, “найкращий той уряд, який урядує найменше”, породило б шквал привітань у кожному провінційному сеймику, бо воно характеризує опозицію польської шляхти зміцненню королівської влади протягом усього існування Речі Посполитої. Примітивний американський анархізм, що народився на прикордонні нового континенту, добачив

би споріднений дух, якщо не прямого предка, в ідеалах згаслої Речі Посполитої, що колись існувала на рівнинах Східної Європи.

Досить дивно, що ідеалам польської шляхти властивий різючий присмак сучасності. За доби, коли більшість європейців вихваляли переваги монархізму, абсолютизму й державної влади, шляхетні громадяни Польсько-Литовської держави вихваляли свою “золоту свободу”, право на опір, суспільний договір, свободу індивіда, принцип урядування за згодою, цінність покладання на власні сили. Ці концепції посідають провідне місце в ідеологіях сучасних ліберальних демократій. Годі, звичайно, уявляти собі, ніби шляхта плекала їх завдяки ранньому зацікавленню прогресивною політичною теорією, а не внаслідок стихійного прагнення зберегти свої давні привілеї. Але тут існує очевидний зв’язок. За європейськими стандартами, Річ Посполита є прикладом украй запізнитого розвитку. Спостерігачам за доби Просвітництва погляди, які існували в Польщі, нагадували погляди диких середньовічних баронів. Проте не слід забувати, що сучасна англосаксонська демократія сформувалася на суто консервативній позиції, згідно з якою середньовічні традиції *Magna Carta*, Великої хартії, й досі відповідають потребам сьогодення. Але збіг поглядів польського шляхтича XVII—XVIII ст. і ліберального демократа XIX—XX ст. не просто випадковий. Він спричинений їхнім спільним прагненням боротися проти державної влади. З цієї причини, якщо не з якої іншої, можна сподіватися, що сучасний учений, досліджуючи історію Польсько-Литовської Речі Посполитої, може уникнути суто негативних суджень, походження яких можна безперечно простежити від ідеологів Просвітництва та “освічених” апологетів держав, які поділили Польщу.

SERENISSIMA

Дипломатія
в Польсько-Литовській державі

Можна сперечатися, чи був Ян Дантискус (1485—1548), або Дантишек, першим польським дипломатом, але він, безперечно, був одним із найцікавіших. Ті вісім років і чотири місяці (1524—1532), коли він перебував на посаді посла до двору імператора Карла V, часто характеризують як діяльність першого постійного посольства польської дипломатичної служби. Певною мірою Дантишек належав до середньовічної традиції кліриків-космополітів, які опікувалися міжнародними справами як побічним аспектом церковних справ. Водночас він належав до нового покоління гуманістів, перед непересічними талантами яких відкривалися цілком нові перспективи завдяки меценатству в мистецтві, філософським дослідженням і величезній світській цікавості. Народившись у Данцигу як Йоган фон Гефен, син заможного броваря, він узяв собі латинський *nom de plume*, псевдонім, коли опублікував новолатинські вірші, а своє польське прізвище — коли в п'ятнадцять років став служити на королівському дворі в Кракові. Він отримав свої церковні бенефіції як додаток до дипломатичної кар'єри: спершу Хелмську єпархію, а від 1537 р. — Вармійську єпархію. В Кракові він навчався під проводом еллініста Павла з Кросна й водночас був пажем при дворі й брав участь у катастрофічному поході в Молдавію 1502 р. 1503 р. він став секретарем архієпископа Яна Ласького, а наступного року, як фахівець із пруських справ, опинився в королівському суді. В 1505—1506 рр. Дантишек подорожував до Венеції, а звідти на Кіпр, у Палестину, в Аравію. 1512 р. його дії в королівських судах із приводу родинної спадщини в Данцигу, за яку точилися суперечки, стали безпосередньою причиною кризи між Польщею і Тевтонським орденом. Уперше він привернув до себе увагу імператора Максиміліана на Віденському конгресі 1515 р., а коли наступного року повернувся до імперського двору як посол Сигізмунда I, його піднесли до рангу *comes palatinus* і вшанували як поета-лауреата. В подальші роки Дантишек невпинно подорожував, обстоюючи інтереси свого польського володаря,

а при нагоді діяв від ім'я імператора або прусських міст. У 1522—1523 рр. він був в Англії, шукаючи підтримки проти дій Тевтонського ордену. Як він повідомляв Сигізмундові, його прийняв кардинал Вулзі в затемненій кімнаті палацу Гемптон-Корт:

“Коли мене привели до нього, я побачив, що він лежить і страждає, за його словами, від кольок. Але я помітив, що в нього французька хвороба... Я привітав його від ім'я Вашої Найяснішої Величності й виголосив коротку промову про турецькі й татарські проблеми... На це все він дав довгу відповідь, бо він досить учений і красномовний чоловік. Сказав чимало образливих слів проти французів і злісно нарікав на них... Потім я просив і благав його допомогти в суперечці з великим магістром... Він відповів мені, що я вчасно прибув... а наприкінці сказав: “Король Польщі для мене і для мого суверена важливіший, ніж ті ченці, які для нас не варті й пені”¹.

Згодом він зустрівся з Генріхом VIII, за перекладача їм правив Томас Мор, і навідав могилу Томаса Бекета в Кентербері. Переїнявши настроями прочанина, він вирушив до Сантьяго-де-Компостели, відпливши з Плімута до Ла-Коруньї в португальському кораблі, що його шторм загнав до Пензанса. Саме тоді в Барі померла дружина Сигізмунда Бона Сфорца, лишивши свою польську родину зі складними правовими претензіями на її спадщину. Дантишек виїхав з Кракова до Карла V 15 березня 1524 р. То було його третє призначення на двір імператора. Його інструкції не передбачали нічого, крім безпосереднього питання про неаполітанську спадщину. Зустрівшись із венеціанським дожем, герцогом д'Есте у Феррарі, канцлером герцогства Барі і Франциском I у Ліоні, він схилив коліна перед імператором у Мадриді 3 грудня. Відтоді імператор тримав його постійно коло себе, п'ять років в Іспанії, один рік (1529) в Італії і ще три роки в Німеччині. 1526 р. коханка Дантишека Ізабелла Дельгада народила вродливу Хуаніту, якій судилося стати дружиною імператорового секретаря Граціана де Альдерете. Зрештою в липні 1532 р., обсіпаний почестями, Дантишек повернувся до Кракова, а згодом пішов у відставку, обійнявши єпископську кафедру в Гайлсбергу. Він був особистим приятелем багатьох відомих людей своєї доби — від Кортеса до Еразма й Лютера, вже не кажучи про Коперника, що був його безпосереднім клієнтом і підлеглим. Подавшись у відставку, Дантишек провадив широке листування і, будучи справжнім сином доби відкриттів, став збирачем. Як поет він звертався латиною до широкого світу, який ще не поділився на дрібні національні культури. А як дипломат був схильний підсумувати місію не меморандумом чи протоколом, а епіграмою:

Hanc nigram niveamque mihi Iovis alitis alam
Pro meritis caesar nobile stemma dedit.
Quod datur ex atavis clarum est, sed clarius omne
Quod per se virtus propria ferre solet*

Або хтивою елегією:

- * Крила мені чорно-білі від птаха Юпітера
Цезар як герб за заслуги великі надав.
Герб, що у спадок дістався, чудовий,
Кращий усе-таки той, що є плодом чеснот.

Quam durae miseri sunt conditionis amantes
 Qui nullas sedes nec loca certa tenent!
 Ni datur aeternum, sed quo rapid impetus, illuc
 Ambigui in dubiis pectora rebus agunt.
 Errant et raro placida statione fruuntur
 Atque alia ex aliis sub iuga amoris eunt...^{2*}

За часів Дантишека Польща наближалася до zenіту свого політичного впливу. Його володар, Сигізмунд I (1506—1548), що послав не менше 148 дипломатичних місій за кордон, був найактивнішим у міжнародній сфері польським королем. 1569 р., після Люблінської унії, Польсько-Литовська Річ Посполита миттю постала як найбільша за територією монархія в Європі і провідна держава Сходу. Протягом наступних двох століть Польщу, як і Венецію, називали дипломатичною мовою *Serenissima Republica*, *La Sérénissime*, Найясніша. Протягом новітнього періоду — в ролі чи підмета, чи додатка — вона перебувала в серці європейської дипломатії.

* * * * *

Після унії 1569 р. внаслідок демократичного державного устрою Речі Посполитої дипломатія вийшла з-під прямого контролю короля. Згідно з *pacta conventa*, що їх уклали між королем і шляхтою на початку кожного королювання, ніяких послів не можна було призначити без згоди сенату. Жодний договір не мав юридичної чинності, поки його не схвалить сейм. У разі важливих переговорів збиралися обидві палати сейму і призначали уповноважених, що мали найвищий дипломатичний статус.

На практиці, звичайно, король зберігав важливі виконавчі повноваження. Хоча зовнішню політику здійснювали не від його ім'я, а від ім'я “сенату і Речі Посполитої”, його вплив був набагато більшим, ніж вплив будь-якого іншого індивіда. Його голос мав найбільшу вагу під час періодичних формальних засідань сенату в повному складі, що визначав головні принципи політики, а також серед шістнадцяти сенаторів-резидентів — у *senatus consilium*, що керував повсякденною діяльністю в довгих проміжках між сесіями. За нормальних часів король здійснював пильний контроль за чотирма канцеляріями — двома для Королівства Польського і двома для Великого князівства, — а надто над малою канцелярією королівства, яка звичайно супроводила його під час подорожей і могла виконувати провідну роль у дипломатичних справах. Були миті, як-от 1609 р. за Сигізмунда Вази, коли сейм був готовий дозволити королю на свій розсуд вирішувати питання війни та миру, а були й інші, як-от 1656 р. за Яна-Казимира, коли через неможливість скликати сейм король правив сам.

* Доля тяжка припадає нещасним коханцям,
 Що ані місця й притулку не мають ніде для втіх!
 Сталості в них нема, пристрасть коли опаує,
 Палять собі серця хтивим вогнем насолод,
 Бродять і рідко де закуток тихий знаходять,
 Тільки кохання нове олягають собі ярмо.

Звісно, правда, що деякі польські королі цілком могли з задрістю поглядати на повноваження деяких своїх колег в інших країнах Європи, що здебільшого спробувалися, навіть у конституційних монархіях, тримати закордонні справи в межах королівських прерогатив. Та якщо король мав досить вправності й певну повагу з боку найвищих державних урядовців, він аж ніяк не був безпорадним.

Відповідно до широкого розподілу влади в Речі Посполитій, держава не претендувала на монополію в дипломатичних справах. Хоча сейм чи сенат могли перешкодити королю укласти зобов'язання, яких вони не схвалювали, водночас вони не заперечували, якщо король здійснював свою приватну політику, поки внаслідок цього не зазнавали шкоди інтереси та ресурси держави. За доби Ваз королівська дипломатія, яку здійснювали придворні, на відміну від державних урядовців, обстоювала династичні претензії короля на шведський трон через канали, цілком незалежні від державних. За саксонської доби існувало виразне розмежування між заходами короля і заходами Речі Посполитої. Скажімо, Ветин як саксонський курфюрст цілком міг перебувати у стані війни зі Швецією й водночас як король Польсько-Литовської держави бути в мирі з нею. Гетьмани на додачу до своїх військових обов'язків від початку XVI ст. мали повноваження вступати в дипломатичні відносини. Надто на півдні й на сході, де зв'язок з Варшавою був дуже повільний, гетьман міг воювати або підписувати мир з московитами чи татарами зі своєї власної законної ініціативи. Здійснюючи свою дипломатію, він регулярно посилав послів до Москви і до Криму та отримував звіди посольства. Великі магнати вимагали таких повноважень і собі, хоч у їхньому випадку важче було визначити межу між дотриманням законів держави і зрадою. Радзивіл, що підписав свій приватний мирний договір зі шведами, які напали 1655 р., безперечно був зрадник, і його загалом і засудили як зрадника. Але трохи раніше, теж у XVII ст., канцлер Замойський цілком безкарно використовував своє особисте військо і приватну дипломатію, щоб ставити і скидати господарів Молдавії. Під час “каламутних часів” у Московії саме приватні авантюри Єжи Мнішека та його приятелів-змовників, усупереч бажанням сейму, втягнули Польщу в усобиці з Росією. Польські магнати дедалі більшою мірою діяли, як німецькі князі, — як справді незалежні володарі, чий верховний володар був надто далекий і надто заклопотаний, щоб дбати про те. За часів конфедерації, коли шляхта організувала збройні союзи задля досягнення законних політичних цілей, проводирі конфедератів мали всі повноваження використовувати дипломатичні засоби для підтримки своїх кампаній. Під час Великої Північної війни конфедерації існували протягом десятиліть, а дипломатія була подрібнена так, що її аж ніяк не могла контролювати центральна влада. За різних часів і місто Данциг, і дніпровські козаки мали власні дипломатичні служби з повної згоди державної влади. Під час частого безкоролів'я дипломатичними справами традиційно опікувався примас, гнєзненський архієпископ, що як *interrex* мав повноваження здійснювати ще один вид дипломатії — “примасову дипломатію”.

Поділ адміністративної відповідальності був не менш складним, ніж сис-

тема виконавчої влади. В кожній з окремих адміністрацій Королівства Польського і Великого князівства опіку й нагляд за іноземними дипломатами та координацію різних елементів дипломатичної служби Речі Посполитої мав здійснювати маршалок. Дипломатичні секретаріати перебували під наглядом канцлерів, але ними звичайно керував один з його заступників, *podcanclerz*. З часом адміністрація королівства набула набагато більшого значення, хоча литовці довго наголошували на своєму праві контролювати відносини з Москвою. В королівстві діяльність канцелярії координував головний секретар, або *secretarius supremus*, а роботою відділів керували чотири головні нотарі, *pronotarii*. Відділи спеціалізувалися у відносинах з конкретними країнами і регіонами й мали право спостерігати діяльність сенату й senatorів-резидентів. Крім того, були ще референдарії, копїсти, перекладачі і архівісти — загалом близько двадцяти осіб. У перші роки існування унії персонал польської канцелярії складався з видатних постатей, у списку працівників були імена Яна Кохановського, Лукаша Гурницького, Анджея Фрича Моджевського, Яна Замойського, Мартина Кромера, Станіслава Гозіуса — значна частина провідних інтелектуалів і митців тієї доби. На додачу до свого головного завдання — листування з закордоном — канцелярія мала складати рапорти, готувати інструкції послам, видавати подвійні вірчі грамоти від короля й сенату, вести реєстри. Сигізмунд-Август звертав велику вагу на роботу канцелярії і особисто переглядав документи. Починаючи від 1503 р., рапорти послів зберігали в *Libri Legationum*, а загальну дипломатичну кореспонденцію — в *Metryce Koronnej*, королівському реєстрі.

Мови польської дипломатії були численні та різноманітні. В XVI—XVII ст. головною мовою була латина, яку вживали і в офіційних документах у межах самої польської служби і для спілкування з більшістю іноземних країн. Уся Західна Європа і Скандинавія, а також Пруссія і Курляндія належали до латинської сфери. Перша спроба вжити у Варшаві французьку мову сталася 1636 р., коли де Рорт, посол кардинала Ришельє, наважився виголосити вступні фрази свої промови в сенаті рідною мовою. Відтоді французьку мову почали дедалі частіше вживати для неформального спілкування, надто при франкофільському дворі Яна Собеського, але не як офіційну мову. Собеський писав до англійського короля Карла II або французькою мовою, або латиною, називаючи його "*Très Affectionné Frère*", "Найлюбішим Братом", і підписуючись як "*Bonus Frater*", "Добрий Брат". Польська мова була досить поширена в інструкціях послів та в рапортах для внутрішнього обігу; за часів Великого Курфюрста ту мову розуміли ще й пруські дипломати. Італійська мова теж була широко вживана після того, як її прищепили польській дипломатичній службі двір королеви Бони Сфорци, а також довга низка випускників Падуанського університету. Й Сигізмунд-Август у XVI ст., і Ян-Казимир Ваза в XVII ст. звичайно вживали італійську у своєму повсякденному спілкуванні та листуванні. Сигізмунд III вживав німецьку мову.

Спілкуватися зі Сходом було важче. У відносинах з Москвою звичайною практикою для представників Речі Посполитої було вживання польської мови,

коли вони діяли від ім'я королівства і спільного сейму, і вживання руської (давньобілоруської) мови, коли діяли від ім'я Великого князівства. Цар і його представники відповідали російською мовою. У відносинах із татарами існувала така сама традиція, кожна сторона вживала рідну мову. В офіційних документах, як-от у Цецорському договорі 1595 р., один примірник складали польською мовою, а другий татарською, скориставшись сербською абеткою або кирилицею. У відносинах з турками вживали латинську, польську, італійську або турецьку мову залежно від різних здібностей наявних перекладачів і секретарів. 1568 р. Порта призначила своїм послом до Польщі ісламізованого поляка — такого собі Ібрагіма Бея, чиє ім'я до того, як його полонили під час татарського наїзду, було Йоахим Страш. Поляки часто використовували вірмен. 1602 р. Сефер Муратович, польський посол до Персії, здивував шаха, заговоривши перською мовою. За Сигізмунда-Августа, секретаря якого Кшиштофа Держежа послали вчитися до Стамбула королівським коштом, утвердилася постійна традиція вивчення східних мов. За Сигізмунда III Томаш Замойський, що був досить помітним ученим, теж ушановував її⁴. За Станіслава-Августа перекладачем короля зі східних мов був Антоній Крута, албанець, що колись був на венеціанській службі.

Розвиток дипломатичної діяльності став стимулом для появи регулярної поштової служби. Перший крок зроблено, здається, на Віденському конгресі, коли імператор Максиміліан зустрівся зі своїми двома родичами з династії Ягелонів — польським королем Сигізмундом і Владиславом, королем Богемії та Угорщини. Була заснована *postae celerrimae* для зв'язку королівської столиці в Кракові з імперською поштовою станцією в Бреслау в Силезії. 1557 р. смерть Бони Сфорци неминуче інтенсифікувала листування зі Священною Римською імперією та з Італією, була створена постійна щотижнева кур'єрська служба в обох напрямках між Краковом, Віднем і Венецією, опікувався нею Проспер Прована. 1568 р. цю службу передали за угодою флорентійській родині Монтелупі, що відтоді оселилася в Кракові і, змінивши своє прізвище на Вілчогурські, керувала польською поштою понад сторіччя. Згодом поштовий зв'язок поширився до Варшави, а від Варшави до Данцига й Вільна, а від 1667 р. — до Москви. На інших шляхах зберігалася давня система, коли дипломатичну пошту доручали банкірам, купцям, а то й випадковим подорожнім. Цікаво зазначити: ефективність пошти з часом не поліпшилася. За днів Провани, 1558 р., вершник виїздив з Кракова на світанку в неділю, добрався до Відня в середу надвечір і доставляв пошту у Венецію наступного вівторка, після 10 днів подорожі. 625 миль (1125 км) він долав з середньою швидкістю 110 кілометрів за день. Ця швидкість близька до "дивовижної швидкості" посланця, що 1526 р. привіз новини про події під Могачем на восьмий день після фатальної битви. Але час подорожі до Венеції невдовзі розтягнувся до 15 днів. 1583 р., коли Монтелупі спрямували свою пошту через Словенію, час зменшився до 11 днів. А дорога з Вільна до Рима забирала до восьми тижнів. Амстердам і Лондон були трохи ближчі, бо до них можна було дістатися з Данцига за два-три тижні. До Іспанії, куди можна було їхати або через Данциг, або через Неаполь,

було принаймні три місяці дороги. Згодом, під час Великої Північної війни, поштова служба майже цілком розладналася. Дипломатичну службу доставляли пішки, а не верхи, і швидкої відповіді не сподівалися.

Для захисту дипломатичної пошти вдавалися до низки хитрощів. Звичайно до місця призначення посилали кілька копій листа різними шляхами, щоб гарантувати безпечну доставку принаймні одного примірника. Шифри, що їх у XV ст. запровадив у Польщі Калімах, використовували не завжди. Папа Григорій XIII, що 1585 р. використав Річ Посполиту як проміжний етап на шляху до Москви, дуже переживав, щоб його таємниці не розкрили в незашифрованій польській кореспонденції. Його аж ніяк не втішила заувага польського посла, мовляв, шифри непотрібні, “бо нам немає чого приховувати”. Через сторіччя, 1683 р., затримка кореспонденції французького посла і успішне розшифрування коду дали змогу розкрити його змову з політичними ворогами короля. Це призвело до відкликання посла, маркіза де Вітрі, а політичні симпатії Собеського миттю перейшли від Франції до Австрії. 1758 р. ще одному французові, графу де Брольї, пощастило ще менше. Під час його відсутності, коли він поїхав до Парижа для консультацій із приводу “дипломатичної революції”, до його резиденції у Варшаві особисто вдерся прусський посол і безпосередньо перечитав усе його листування.

Сучасна система постійних посольств виникла тільки наприкінці XVI ст., але навіть у подальші часи аж ніяк не відмовилися від давньої практики посилення послів за кордон зі спеціальними короткочасними місіями. На час створення унії 1569 р. постійні польські місії існували в Мадриді, Відні, Неаполі та Римі. В XVII ст. польські агенти жили в більшості європейських столиць, підтримуючи певну неперервність відносин між візитами старших представників дипломатичної служби. В 1630-х роках у Копенгагені, Відні та Неаполі з’явилися перші зародки польської консульської служби.

Статус посольств теж був невизначений, бо залежав і від рангу даного посла, і від країни призначення, й від характеру місії. Найвищий ранг — *orator* — був еквівалентний рангові “великого посла”, якого призначали для місій до Москви. Далі йшов *nuntius* (посол), *internuntius* (посол нижчої категорії), *agens* (агент), а на останньому щаблі ієрархії перебував *missilis* (посланець). Але всі вони поступалися перед авторитетом уповноважених сейму, що очолювали польські делегації на найважливіші дипломатичні конференції. Близько половини посольств довіряли сенаторам, і духовним, і світським. У XVI ст. важливу роль відігравали й королівські секретарі, але не без певного тертя. 1554 р. у Відні головний польський делегат Миколай Мишковський, радомський каштелян, так заперечував проти залучення до складу його посольства Мартина Кромера, просто історика, що намагався зайняти одночасно обидва місця, призначені для послів під час аудієнції. Але в разі потреби в ролі послів використовували й найскромніших представників простолюду. Вірменські купці відігравали провідну роль у відносинах з Кримом, а в 1520-х роках Кола Марію де Каріс, кухаря-неаполітанця королеви Бони, обрали представляти короля в Італії. В посольствах до Порту й до Москви питання про статус набувало додат-

кового значення, бо ті держави були схильні судити про щирість Речі Посполитої на підставі рангу посла й пишноти його супроводу. Відправку посла нижчого рангу й без достатніх засобів трактували б як обраховану образу, тож місія від самого початку могла бути приречена на поразку.

У самій Речі Посполитій від іноземних місій сподівалися, що вони твердо дотримуватимуться усталених процедур. Доїхавши до кордону, вони повідомляли старосту найближчого міста, що був зобов'язаний супроводити їх до столиці й відохочувати від розмов із місцевим людом. У Великому князівстві ту саму функцію виконував окремих урядовець — *przystaw*, як і в Москві. Коли послы прибували до Варшави, їх вітав маршалок, щоб наголосити на верховенстві держави над королівським двором. Від папських нунціїв і монарших послів сподівалися, що вони врочисто заїжджатимуть до міста в кареті самого короля. В Королівському замку їм влаштовував аудієнцію король, що разом зі своїми сенаторами приймав їх стоячи і з покритими головами. Офіційне читання вірчих грамот відбувалося перед повним складом сенату, на промову посла відповідав латиною канцлер. Далі йшли візити чемності до кожного з державних урядовців, починаючи з маршалка, гетьмана, канцлера і підскарбія. Під час виборів короля увесь дипломатичний корпус виводили зі столиці, кожній місії давали на той час якийсь замський палац. Цим вигадливим правилом, формалізованим 1683 р., сейм прагнув обмежити іноземне втручання. На практиці послы, перебуваючи за межами Варшави, могли контактувати зі своїми прихильниками не менш легко, ніж якби сиділи в місті, а якщо в них водилися гроші, їхню підступну діяльність годі було контролювати. В день виборів посла дозволяли приїхати на поле Воля і промовляти від ім'я своїх кандидатів. Згодом вони йшли до собору Св. Яна, де брали участь в офіційному "*Te Deum*", а звідти їхали до Кракова на коронацію. Коли послы прощалися наприкінці своєї місії, від них вимагали покинути територію Речі Посполитої протягом трьох тижнів після передачі паперів про відкликання посла.

Дипломатичний імунітет у Європі на початку новітньої доби був крихким привілеєм. У Московії чи в Туреччині, де фізичне насильство й навмисне приниження були визнаними інструментами переговорів, він був невідомий. У Речі Посполитій його визнавали, але він мав кілька серйозних промовистих ганджів. Французькі послы посідали чільне місце серед жертв, можливо, тому, що за Людовіка XIV їхня активність була надто зухвала й породила загальне обурення. 1683 р. маркіза де Вітрі вигнано з Речі Посполитої не просто за приватні інтриги, а й задля порятунку від сейму, що погрожував прилюдно відшмагати його й каструвати. 1702 р. пана дю Ерона заарештовано без суду в Торні за підозрою у змові зі шведами. У відповідь Людовік XIV звелів затримати у Франції як заручників усіх польських громадян, що мали гарантувати безпеку його посла. В 1733—1736 рр. маркіз де Монті, чия ревність у сприянні справі Станіслава Лещинського спричинилася до того, що у Варшаві на ринковій площі спалили всі саксонські книжки і скупили всі міські друкарні, щоб ними не скористалися суперники, просидів понад три роки у в'язниці після того, як Данциг захопили його переможні політичні опоненти. Але найгірша доля спіт-

кала Яна-Рейнгольда Паткуля, російського посла при дворі Августа II під час Великої Північної війни. Паткуль був родом зі шведської Лівонії, тому шведи вважали його за дезертира і зрадника, і до Альтранштедтського договору навмисне додали статтю про його екстрадицію Карлові XII. 1706 р. бідолашного посла скалічили на колесі й четвертували.

Під час виконання всіх офіційних функцій протокол вимагав пильної уваги до порядку вшанування. Як католицька країна Польща автоматично віддавала пріоритет папському нунцієві й дотримувалася традиційного порядку старшості, визначеного в папській буллі від 1516 р. Посол Священної Римської імперії вимагав переваги над представниками інших коронованих голів, які своєю чергою мали пріоритет перед представниками курфюрстів, князів, герцогів і республік. Річ Посполита як наступник Королівства Польського зберегла свій монархічний статус, але була змушена вдовольнитися тринадцятим, передостаннім, місцем у порядку старшості, між Богемією і Данією. 1574 р. на коронаційному бенкеті Генріха Валуа в Кракові папський нунцій сидів по праву руку від короля в товаристві монархічних послів, тоді як за нижчим столом сиділи послы Венеціанської республіки, бранденбурзького курфюрста, герцогів Феррарського і Брауншвайзького, князя Трансильванії, герцога Пруссського і герцога Померанського.

Суперечок із приводу порядку старшості було безліч. У XVII ст. французькі послы у Варшаві воліли радше вийти, ніж поступитися своїм імперським колегам. 21 листопада 1648 р. коли новина про Вестфальський договір спонукала віконта д'Арпагона публічно підняти капелюха перед маркізом де Грана, то був перший жест франко-імперської ввічливості на живій пам'яті сучасників.

Але в суперечках із приводу протокольних питань ніхто не міг дорівнятися до пруссаків і московитів. Ці держави були безпосередніми сусідами Речі Посполитої. Вони обидві по-різному зміцнювали свої позиції у світі коштом Польщі, Пруссія — зрікаючись зв'язків залежності, Росія — анексуючи величезні простори Речі Посполитої. Обидві держави спочатку не мали повних дипломатичних прав — пруссаки як васали, а московити як “схизматики й варвари”. Обидві почувалися тяжко ображеними і обидві згодом знайшли на польському дворі сприятливий ґрунт для культивування своїх щораз більших претензій. Наполегливість, з якою вони видиралися вгору шаблями дипломатичної респектабельності, чудово ілюструє зростання їхньої могутності і впливу в Європі загалом. Обидві почали в XVI ст. з запопадливих виявів своєї підпорядкованості, а через два століття обидві скінчили зухвальством і нахабністю.

Більше дивує, мабуть, піднесення Гогенцолернів. Як курфюрсти Бранденбургу й герцоги Пруссії вони одночасно були підданими Священної Римської імперії і васалами Речі Посполитої. Скориставшись цією своєю унікальною ситуацією, вони досягли досконалості як перекинчики, завжди спромагаючись прикрити акт кричущої зради в одному напрямі жестом удаваної вірності в другому. В Польщі вони були взірцевими громадянами, якщо це відповідало їхнім інтересам, обстоювали свої права як “питомі князі” і шляхтичі, щоб ві-

дігравати активну роль у польських справах. А в інші часи грали роль іноземних державців, вимагаючи, щоб до них ставились як до суверенних і рівних володарів. То був зворотний бік гри, в яку вони грали з імператором. 1525 р. Альбрехт фон Гогенцолерн, останній великий магістр Тевтонського ордену, виїхав на ринкову площу Кракова, схилив коліна перед польським королем і отримав як феодал герцогство Пруссію. 5 жовтня 1641 р. таку саму церемонію інвеститури здійснив у Варшаві Великий Курфюрст — Фрідріх-Вільгельм. Обидва рази, коли король давав прусську корогву в руки нового герцога, до неї підходив і торкався її якийсь інший герцог із дому Гогенцолернів, позначаючи претензію родини на право переходу герцогського трону в разі смерті герцога-володаря. Водночас уперед виходили два польські сенатори й вигукували ритуальний протест, що свідчив: інвеститура втратить юридичну чинність, якщо умови її прийняття будуть порушені. 1641 р. Великий Курфюрст домагався титулу “першого князя Польщі”, який звичайно належав примасові, й ті претензії аж ніяк не підтримала його поява на балу на честь інвеститури в заляпаних болотом чоботях для їзди верхи. 1648 р. він досяг успіху там, де зазнали невдачі його попередники, і отримав право голосу на виборах короля. Хоч і подав свій голос за Яна-Казимира й присягнув на вірність новому монархові, потім, під час нападу шведів на Річ Посполиту, він став змовлятися і брав участь в окупації Варшави. 1657 р. він наполягав на визнанні його претензій на суверенність герцогства Пруссії коштом розриву його зв’язків зі шведами. Всього через три роки він знову тиснув на Яна-Казимира, щоб той звертався до нього “брате”, вже випросивши цю саму сумнівну ласку в Людовіка XIV. Ян-Казимир, чиїм васалом він був принаймні в Бітау й Лауенбергу (Битуві та Лемборку), якщо не в усій Пруссії, категорично відмовився, й жоден урядовець Речі Посполитої не пішов ні на які поступки аж до початку наступного сторіччя. 1698 р. син Великого Курфюрста Фрідріх I вперше висунув претензії на королівський титул. Август II, знехтувавши відмінність між своїми повноваженнями саксонського курфюрста і короля Польщі, охоче дав свою згоду на формулу “*Koenig in Preussen*”. Не заперечував він і тоді, коли на тій самій зустрічі в Йоганісбургу Гогенцолерн подбав про те, щоб сісти поруч із ним у такому самому кріслі. То був знак, що обидва володарі визнають рівний статус своїх володінь. За словами британського посла Степні, “звісно, правда, що курфюрст виграв у даному питанні і отримав своє крісло, тож цей “*triomphe de fauteuil*” [“фотельний триумф”], як можна сподіватися, стане одним зі здобутків дому”⁵. Надання Пруссії титулу королівства сейм ратифікував тільки 1764 р., і то лише під тиском обставин. Формулу “*Koenig von Preussen*” схвалено тільки 1773 р. після першого поділу Польщі. Від 1657 до 1764 р. польські урядовці обмежувалися тим, що зверталися до Гогенцолернів як до “*le Rènant de Berlin*” або “*Sérémissime Souverain*”.

Що стосується обстоювання форм, московити були не менш непоступливі. Аж до часів Петра I, коли їхні послі раптом з’явилися в перуках і гетрах у європейському стилі, їх завжди вважали за екзотичних дикунів, що живуть за межами християнського світу. У Варшаві посольства з Москви приймали з су-

мішню поваги, страху і подиву. З одного боку, пишнота їхнього почту — супровід із сотень вершників і купців, засіяні перлами хутра, забезпечені царським коштом, вигадливі подарунки, як-от самоцвіти й дикі тварини, довгі бороди, гостроверхі шапки й каптани, речитатив, яким вони виголошували свої промови, — це все мало справляти сильне враження. З другого боку, чимало їхніх звичаїв і вимог набували таких крайніх форм, що західних послів запрошували подивитися на їхню поведінку при дворі з-за завіси. З одного боку, всі добре знали, що вони полюбляють удаватися до насильства. Розповідають, що 1570 р. Іван IV звелів порубати на шматки стадо чудових огирів, яких подарував йому Сигізмунд-Август, бо цар запідозрив, ніби його власний подарунок польському королеві не оцінено належним чином. А про те, що побачив при дворі Івана IV англійський посол Джеремі Боуз, розповідали навіть через сотню років: спершу його розважали вбивством боярина, що наважився йти попереду нього на сходах до царського передпокою, а потім самогубством другого боярина, якого цар попросив на доказ його вірності викинутися з вікна⁶. Прохання Сигізмунда III, спрямоване до англійської королеви Єлизавети I, щоб вона не посилала зброї “тим варварам”, “бо ми знаємо, які вони”, спиралося на прикрий досвід⁷. По-перше, московити повнилися надмірних підозр, надто до своїх власних людей. 1635 р. суздальський намісник Олексій Ярославський спричинив обурення у Варшаві, вимагаючи видати тих членів його посольства, які втекли до поляків. 1646 р. виник новий скандал, коли королевиного сповідника — монсеньйора де Флері — безцеремонно обшукали під час закупівлі хутр у московському посольстві. По-друге, московити хворобливо реагували на критику. 1650 р. Григорій Гаврилович Пушкін, намісник Нижнього Новгороду, прибувши привітати Яна-Казимира з обранням на польський трон, вимагав страти всіх польських авторів, у чиїх книжках траплялися неласкаві згадки про царя. Після численних протестів він зрештою задовольнився приватним вогнищем з добірки образливих томів, яке влаштував на подвір’ї його резиденції великий коронний маршалок. І, нарешті, московити славилися своїм пияцтвом. На всіх офіційних бенкетах вони наполегливо прагнули цілковито впитися на знак поваги до господарів, тож до дипломатичного корпусу зверталися з особливими проханнями не користатися зі стану їхніх російських колег, коли ті падали під стіл.

Але справжніх успіхів московити досягли в питаннях титулування. Як великі князі московські, Іван IV і його наступники не мали визнаних прав на батарею титулів, яких вони звичайно вживали. Згідно з визнанням у Європі протоколом їх ставили серед італійських герцогів, нижче від імперських курфюрстів, але вище від залежних князів і республік. Титули “цар”, “самодержець” і навіть “Росія” вони самі собі повигадували, й довгий час у Європі їх ніхто не сприймав серйозно. Надто нахабними видавалися їхні претензії полякам, бо велика частина територіальних надбань царя насправді належала Речі Посполитій і ніколи не належала Московії. Претензія, мовляв, цар — “усеросійський” володар, справді була дуже дивна, бо Біла Русь і Чорна Русь були в Литві, Червона Русь — у Польщі і тільки одна Велика Русь — у Московії. Саме

з таких зародків будуються імперії. Московські послы, живучи під загрозою гніву своїх суверенів, здебільшого зачитували вголос усі царські титули як вступ до кожної офіційної промови й раз по раз протестували, почувши давні польські титули, як-от "*Dux Russiae*", що їх вони не схвалювали. 1635 р. Ярославський влаштував славетну демонстрацію, прийшовши на аудієнцію до Владислава IV у двох шапках: одній, щоб знімати її для привітання, як вимагав протокол, і другій, щоб не скидати її з голови, як звелів цар. У XVII ст. Петро I наставляв своїх послів, що його новий стиль "імператора-самодержця всеросійського" надавав їм, як слугам "Нового Рима", право першості над Священною Римською імперією. Протягом багатьох років Річ Посполита опиралася тим претензіям, не допускаючи їх у документи й договори. Перше свідчення зміни сталося 1671 р., коли московський посол заїхав до Варшави в королівській кареті. 1677 р. папський нунцій, намагаючись здобути московську підтримку в боротьбі проти турків, попросив Яна Собеського визнати титул цар. То, пояснював він, "варварське ім'я, як-от шериф серед арабів або суфі в Персії. Проте урядовці Речі Посполитої в середині XVIII ст. й далі дотримувалися формули "*Très Puissante Souveraine Tsarine, Grande Duchesse de Moscou*". Остаточо вони капітулювали 1764 р. внаслідок поєданого тиску Катерини II і прусського короля Фрідріха, що накинули свої титули безпорадному сеймові як символ політичної поразки.

Дипломатія, звичайно, коштує грошей. У Речі Посполитій її оплачували з державних податків. Витрати поділяли у співвідношенні приблизно дві третини коштом королівства і одна третина — Великого князівства. Жалюгідний стан центральної скарбниці був очевидною причиною ослаблення дипломатичної енергії. Але всупереч деяким повідомленням, польських дипломатів аж ніяк не позбавляли потрібних їм фінансових засобів, тому дипломатія опинилася в руках магнатів не тільки з фінансових причин. Щоправда, незграбні сеймові механізми часто призводили до затримок, але нещодавні дослідження довели, що навіть під час шведських війн дипломатичні витрати оплачували, і то повністю. Витрати посла інколи могли бути величезні, а методи оплати — надто складні. Витрати Дантишека під час його перебування в Мадриді в 1524—1530 рр. оплачували почасті через скарбника належного королеві герцогства Барі, а почасті через позику, яку надали Фугери у Венеції. Вони склалися зі 100 дукатів, виплачуваних щомісяця з Барі для його утримання, і 500 флоринів з Венеції на подорож. Хоча по дорозі з Кракова до Мадрида Дантишек витратив 318 дукатів, невдовзі він був у великих боргах, бо заплатив 1000 дукатів, намагаючись схилити імперського канцлера Гаттінару віддати неаполітанську спадщину Польщі. Натомість у XVII ст. такі суми могли б видаватися дрібничкою. Скажімо, 1672 р. сейм відшкодував Гнінському 53 000 злотих за його недавню місію до Москви і 134 000 злотих Радзейовському за його посольство до Османської Порти. (Під час тієї самої сесії Собеському виділили 13 800 злотих, компенсувавши його витрати як великого коронного гетьмана у війні проти турків). Проте особисті витрати становили лише невелику частину дипломатичного бюджету. Коли йшлося про Схід, подарунки й субсидії були важливим

елементом переговорів. Якщо Річ Посполита вирішила не воювати зі своїми ворогами, їй треба було відкупитися від них, — фактично, відшкодувати їм за втрату прибутків від трофеїв і грабунків. Підраховали, що у відносинах з татарами протягом вісімнадцяти років від 1654 до 1672 р. майже 2,5 млн. злотих були витрачені на “дипломатію”, з яких понад два мільйони пішли на подарунки.

Подарунки й задобрювання	2 122 930 зл. 18 гр. 2 д.
Посольства до Криму	87 402 зл.
Утримання татарських послів	199 074 зл. 44 гр.
Різне, зокрема й викупи	83 506 зл.
Усього:	<u>2 492 912 зл. 62 гр. 2 д.</u> ⁸

Коли взяти до уваги, що союз із татарами був одним з елементів оборони Речі Посполитої від Москви і що тільки 1654 р. витрачено не менше 13 млн. злотих на військові заходи з метою стримати московський наступ, ті 2,5 мільйона, щедро витрачені на Крим, аж ніяк не були марнотратством. А загалом витрати, зумовлені посиланням посольств за кордон, приблизно дорівнювали витратам, які йшли на підтримку іноземних посольств у Варшаві. Разом ці витрати становили приблизно одну п'яту частину державних витрат.

* * * * *

Хоча польська школа дипломатії дала своїх найвидатніших представників у ранні роки існування Речі Посполитої, її світогляд і традиції були проаналізовані й пояснені тільки наприкінці XVI ст. Кшиштофу Варшевицькому (1543—1603), або ж *Varsevicius*'у, належить заслуга поширення їх в усій Європі.

Кшиштоф Варшевицький належав до того найблисकुчішого польського покоління, що сформувалося в космополітичних колах Золотого віку, коли ренесансні ідеали поєдналися з найвищими державними справами. Він був майже однолітком канцлера Яна Замойського. Його старший брат Станіслав, навернувшись до католицизму, був видатним єзуїтом, засновником і ректором єзуїтських колегіумів у Вільні та Любліні. Обидва брати навчалися у Вітенбергу, та якщо Станіслав повернувся до Польщі і став королівським секретарем, Кшиштоф служив пажем при віденському дворі Фердинанда, римського короля. 1554 р. він був свідком шлюбу у Вінчестері Марії Тюдор та іспанського короля Філіпа II. У 1560-х роках він був секретарем познанського єпископа, а за королювання Стефана Баторія (1576—1586) — частим послом короля до Московії і Скандинавії. В перервах він служив то папському нунцієві в Польщі, то Генріхові III у Франції, то імператорові у Празі. Внаслідок своєї політичної активності на користь Габсбургів під час виборів короля він раз у раз опинявся в неласці й помер у Кракові 1603 р. після останнього з довгої низки вигнань. Як автор він опублікував багато різноманітних поважних книжок: від путівника по Венеції (1572 р.) до *Turcicae Quattuordecim* (“Чотирнадцять промов про Туреччину”, 1595 р.), *De optima statu libertatis* (“Про найкращу форму свободи”, 1598 р.) і *De cognitione* (“Про пізнання”, 1600 р.). Його мір-

кування про дипломатію вийшли у світ як “*De legato et legatione*” (“Про послів і посольства”), опубліковані в Кракові 1595 р., а відтоді багато разів перевида-ні: в Ростоку — 1597 р., в Любеку — 1604 р. й, зокрема, в кишеньковому виданні Георга Ферстера в Данцигу 1646 р.

У практиці дипломатії Варшевицький обстоював прямолінійну політику честі, побожності, розважливості й великодушності. На його думку, посол — не тільки слуга володаря, а й християнський місіонер. У далекій перспективі чеснота й чесність дають свою винагороду. “Господь не забезпечить тривкого успіху тим, хто не має побожності й ошукує”, — писав він. Або ж: “Поводитись як монарх — це приваблювати багатьох людей своїми щедротами, навіть коли знаєш, що дуже мало з них справді віддані тобі... спрямовувати свій гнів більше проти речей, ніж проти осіб, і не реагувати на людську невдячність”. Хоч і розмежовуючи розважливу стриманість (*dissimulatio*) і навмисний обман, а також виправдовуючи певні методи ухиляння (*mendacia quae dicuntur officiosa*), він усе-таки наполягає, що слово дипломата обов’язкове для нього, а договори укладають, щоб дотримуватися їх. Він ставить вірність, красу, чесність та освіту вище від шляхетного походження, сподівається, цитуючи Вергілія, Тацита, Аристотеля, а також подаючи багато тогочасних прикладів, що послам будуть властиві ці риси. Часто хвалить Дантишека, а також історика Мартина Кромера. Андрашу Дудиту, що колись був імперським агентом у Польщі, він дорікає за легковажність, а Жанові Монлюку, послові французького короля Карла IX, за марносластво. Московитів з огляду на їхню “сміховинну зарозумілість” і “підступність” він не вважає за цивілізованих учасників переговорів. Підсумовуючи риси, якими мають володіти послы, призначені в конкретні країни, він висловлює такі зауваги:

“До Туреччини треба посилати міцних і щедрих (*fortes et liberates*) послів, людей, що були б чесні. Немає сенсу посилати боягузів чи скнар, бо вони можуть податися під впливом залякування, до яких звичайно вдаються турки. Й вони повинні тямити, як розподіляти свої щедроти. Для служби в Москві придатні обережні люди (*cantos in Moscoviam*), бо там дотримуються “грецької віри” й нічого не можна здобути без тривалих дискусій. До Рима треба призначати побожних людей, відомих своєю відданістю вірі (*pii et religionis observantia noti*), але краще мирян, ніж кліриків, бо клірикам властиво схилитися перед авторитетом Св. Отця. До Іспанії слід посилати індивідів спокійної вдачі, людей, позбавлених пригодницької жилки, бо в тій країні хоч-не-хоч треба жити аскетичним життям. Натомість в Італії буде цілком слухним, коли державу представлятимуть цивілізовані й гречні люди (*humanes et officiosi*), бо питання манер і етикету завжди становлять там проблему. Франція — місце для різнобічних людей зі швидким розумом (*ingenuo aut potius versatili*), здатних миттю пристосовуватися й розуміти суть розмови. Для Англії найпридатніші гарні послы високого роду (*formosi et proceres*), бо англіїці мають велику повагу до таких людей, які начебто висловлюють жаль, що й самі не є англіїцями. В Німеччині дипломати повинні дотримуватися своїх обіцянок (*promessorum tenaces*), німці споконвіку відомі своєю постійністю й наполегливістю. Всюди дипломати повинні бути помірковані та стримані (*continentes et abstinentes*)...”⁹

Ці зауваги, зроблені майже чотириста років тому, певною мірою й досі не втратили своєї актуальності.

А загалом політичні погляди Варшевицького розумні і шляхетні, але трохи

наївні. Вони разуче відрізняються й від єзуїтських поправок до Мак'явеллі, що з'являлися в інших країнах католицької Європи, й від східного містицизму, що переважав у східних краях. З огляду на численні перевидання вони мали великий авторитет за межами Речі Посполитої, будучи свіжим подихом на тлі цинізму й фанатизму, характерних для тодішньої доби.

Якою мірою окремі польські дипломати дотримувалися стандартів Варшавицького, сказати неможливо, але принаймні один з них подав наочний приклад, як ніколи не повинен поводитися посол. Павел Дзялинський, добжинський каштелян і секретар Сигізмунда III, що виїхав з Польщі з посольством до Англії в травні 1597 р., напевне заглядав у нещодавно опублікований підручник Варшавицького. Але спершу в Гаазі, а потім у Гринвічі він спровокував низку інцидентів, які відлунням прокотилися по всіх європейських дворах, дискредитувавши його. Тієї пори і Англія, і Голандія воювали з Іспанією й захоплювали всі іспанські кораблі, які намагалися торгувати з Данцигом. Завдання Дзялинського полягало в тому, щоб переконати ці обидві протестантські держави припинити арешт кораблів. Але його методи були надміру прямі. В Гаазі він загрожував цілковито закрити Данциг і “голодом” змусити голандців до покори. Голандські господарі слухали його з кам'яною мовчанкою. У Гринвічі 25 липня 1597 р. він повторив свої загрози і змусив королеву Єлизавету вислухати помпезну промову, зміст якої був “розлогий, пустий і безладний”. Мабуть, перед виїздом з Польщі міська рада Данцига спонукала його дотримуватися твердої лінії, й він скористався її порадою як приводом для виходу за межі своїх повноважень. Коли королева збагнула, що сталося, вона напалася на нього з усією силою своєї славетної вдачі. Як зауважив один англійський свідок, “підвівшись, мов левиця, вона приборкала безсоромного оратора... своїми гострими монаршими закидами:

“*Expectavi legationem. In vero querelam mihi adduxisti. Per litteras accepi te esse Legatum, inveni vero Heraldum. Nunquam in vita meta audivi talem Orationem. Miror sane, miror tantam et tam insolitam in publico audaciam. Neque possum credere, si Rex tuus adesset, quod ipse talia verba protulisset, sin vero tale aliquid tibi fortasse in mandatis commisit, quod quidem valde dubito, eo tribuendum est, quod cum Rex sit Iuvenis, et non tam iure sanguinis quam iure electionis ac noviter electus, non tam perfecte intelligat rationem tractandi istiusmodi negotia cum aliis Principibus, quam vel majores illius nobiscum observarunt vel fortasse observarunt alii, qui Locum eius posthac tenebunt.*

Quod ad te attinet tu mihi videris libros multos perlegisse, libros tamen Principum ne attigisse, sed prorsus ignorare quid inter Reges conveniat. Nam quod Juris Naturae et Gentium tantopere mentionem facis, hoc scito esse Juris Naturae Gentiumque, ut cum bellum inter reges intercedit, liceat alteri alterius bellica subsidia, undicunque allata, intercipere, et ne in damnum suum convertantur precavere...

Intera vero valeas, et quiescas”^{10}*

* “Я сподівалася посольства. А ти насправді звинуватив мене. З твоїх вірчих грамот я дізналася, що ти посол. А насправді я бачу перед собою пажу на побігеньках. Ще ніколи у своєму житті я не чула такої промови. Я вкрай здивована і вражена такою тяжкою і незвичною публічною образою. Я не можу повірити, що твій король, якби він сам постав переді мною, вимовив такі слова. Та якщо він радив щось таке тобі у твоїх інструкціях, у чому я дуже сумніваюся, це можна було б пояснити тільки тим, що твій король як молода людина, тільки нещодавно обрана на трон, і то не за правом крові, а тільки за правом виборів, не розуміє як слід правил переговорів про такі речі з іншими володарями, — правил, яких дотримуються з нами й набагато величніші від нього і яких безперечно дотримуватимуться ті, що

На полях офіційного запису цього спалаху гніву вочевидь жіноча рука дала такі слова: “*O quam decepta fui*” (“Ох, як я була ошукана!”). Місія Дзялинського скінчилася повним фіаско. Але його злигодні на тому не скінчилися. Коли він повернувся до Польщі, Сигізмунд III готувався переплисти Балтійське море, щоб добутися до Швеції на кораблях, відібраних в англійських купців в Ельблонгу. Дзялинський вирішив приєднатися до походу, а коли він ступив на борт, його привітали салютом з усіх гармат. На жаль, “гармаш так поспішав, що одна з гармат підпалила дві бочки пороху, й вони висадили в повітря ту частину корабля, де був срібний посуд і припаси Дзялинського, розсіявши їх у морі...” Як зауважив Джордж Керю, англійський посол, Дзялинський “і далі був невдоволений нашим народом”¹¹.

Помилку Дзялинського вже не повторили, але якась частка властивої йому гречності була характерна й для кількох інших пам’ятних польських посольств тієї доби. Його співвітчизники, безперечно, вважали, ніби великопанський стиль належним чином відображає честь і чесноти їхньої країни. Але за кордоном його часто розуміли як безпідставні пози або як звичайну орієнтальну пишноту. Звісно, що він був не дуже ефективним. 1633 р., коли Єжи Оссолінський приїхав до Рима з почтом у складі трьохсот шляхтичів і численним гуртом прислуги, важко було сказати, якій меті мають служити ті величезні витрати. Цілком незалежно від приватного добровільного внеску Оссолінського для підтримки цієї дипломатичної місії Річ Посполита була змушена позичити величезні суми в євреїв-лихварів у Львові й віддати під заставу коронні маєтки в Литві. Проте невідомо, щоб з’явилася бодай одна політична вигода. Оссолінський, що тішився довірою Владислава IV і в 1643—1650 рр. піднявся до посади канцлера, не мав у Речі Посполитій загальної підтримки своєї мрії про ультрататолицьку монархію, а хизуючись своїми пір’їнами й княжим титулом у Римі й Регенсбурзі, він аж ніяк не збільшив своїх шансів. Десь такі самі сцени повторилися в Парижі в жовтні 1645 р., коли польські послани — познанський воєвода Кшиштоф Опалінський і вармійський єпископ Вацлав Лещинський — прибули з розкішним почтом, щоб забрати до Польщі Марію-Луїзу Гонзагу для шлюбу з Владиславом IV¹².

А втім, марнославство не було провідною нотою. У другій половині XVII ст. польська дипломатія була пригнічена нерішучістю і пасивністю. Можливо, відреагувавши на попередню впевненість, дипломати Речі Посполитої схилилися тепер до другої крайності. Незважаючи на опору у вигляді сильного і звитяжного війська, послани Собеського були без потреби поступливі. Саме так і сталося під час двох вирішальних місій: Яна Гнінського до Порту 1677 р. і Кшиштофа Гжимультовського до Москви 1686 р.

будуть його настуниками. Щодо тебе, ти, здається, переглянув чимало книжок, не пов’язаних із дипломатією, й геть не знаєш про усталені традиції стосунків між монархами. Бо, хоча ти всякчас говориш про *ius naturale et gentium*, я досить обізнана з правом природи і правом народів, щоб знати: коли стається війна між монархами, кожна сторона має право перешкоджати воєнним поставам другої сторони, байдуже, звідки вони надходять, і перешкоджати їхньому використанню для ворожих цілей... А тим часом бувай здоровий і замовкни”.

Гнінський, хелмський воєвода, все життя перебував на державній службі. Замолоду він супроводив Опалінського до Парижа. Відтоді він був послом практично кожного сейму протягом наступних трьох десятиріч. Його не раз призначали маршалком сейму, маршалком коронного суду і повноважним представником сейму. Він підписав Оливський та Андрусівський договори і їздив як посол майже до кожної країни Північної Європи. Він був вірний своїм початковим французьким зв'язкам і, з дуже ранньої пори, таборі Собеського. 1677 р. сейм обрав його для укладення остаточного миру з Туреччиною після п'яти нещодавніх кампаній на Поділлі за Кам'янець-Подільський. Та місія виявилась украй дорогим провалом. Численний почет з 450 людей і 650 коней був просто необхідним для в'їзду до Стамбула. Проте більшу частину свого півторарічного побуту в Туреччині Гнінський не робив нічого, чекаючи аудієнції у великого візира Кари Мустафи, а потім у султана. Він пересвідчився, що турки не відмовляються від своєї вимоги передати їм усе Поділля і всю Україну. За винятком підтвердження перемир'я, укладеного в Журавні в листопаді 1676 р., він повернувся на батьківщину наприкінці 1678 р. практично з пустими руками. Він витратив величезні суми на викуп військовополонених і на потурання пожадливості великого візира. Гнінський не спромігся ані утвердити інтересів Речі Посполитої, ані продемонструвати поважність своїх намірів. Але ніхто не притягав його до відповідальності, й 1683 р. він уже їхав з Собеським до Відня, маючи власний полк гусарів, і приєднався до війська, яке зняло турецьку облогу. Отож певною мірою помстився. Гнінський помер 1685 р.¹³

Познанський воєвода Гжимультовський (1620—1687), хоч і мав іншу вдачу, домігся не кращих результатів. По материнській лінії, а також по дружині він був пов'язаний з родиною Лещинських, навчався у Франції в єзуїтів у місті Доль. Він уславився як ревний прихильник шляхетських привілеїв, а як дипломат був не дуже політичним слугою короля. 1656 р. він став сенатором за те, що скликав посполите рушення у Великопольщі після капітуляції Опалінського. Проте часто брав участь у французьких і пруських інтригах. У 1665—1666 рр. відмовився виступити проти рокошу Любомирського, а 1670 р. сейм звинуватив його в зраді за шифроване листування з Версалем. 1676 р. він став маршалком королевиного двору. 1681 р. унаслідок його дій був зірваний сейм усупереч бажанням Собеського, згодом він виступав проти союзу з Австрією. Призначення Гжимультовського в 1683—1686 рр. головним уповноваженим для мирних переговорів з Москвою було, безперечно, наслідком його слави як чоловіка, що не знає страху й не запобігає ласки. Але в Москві, на думку його колег із сейму, він виявив завелику незалежність розуму. Укладений 1 травня 1686 р. договір, згідно з яким до Москви відходили Київ і всі території Речі Посполитої над Дніпром, був неприйнятний для Варшави. Визнали, що Гжимультовський вийшов за межі своїх інструкцій, і підозрювали, що він піддався московським хабарам. Його смерть у травні 1687 р. врятувала його від великої халепи. Важко сказати, яка частка правди криється у звинуваченнях проти нього. Проте сейм вочевидь знехтував пораду Варшевицького про "*cautos in Moscoviam*"¹⁴.

* * * * *

З-поміж численних закордонних дипломатів, що служили в Польщі, найнезвичайнішою постаттю був Андраш Дудит, єпископ з Печа (1533—1589), що його інколи, і то найнедоречноше, називали “угорським Еразмом”. Він народився в Буді від матері-італійки, мав численні зв’язки в церковних колах, навчався у Бреслау та Італії. В Падуї, де Дудит був видатним серед видатного покоління студентів, він перекладав Діонісія Галікарнаського. Він привернув до себе увагу кардинала Реджиналда Поула, що взяв його з собою у свою місію з метою повернути Англію для католицизму. Досвід перебування в Англії, а ще більшою мірою контакти через Ла-Манш із французькими протестантами спонукали його дотримуватися радикальних поглядів на тодішні релігійні питання. Повернувшись 1560 р. до Угорщини, він займав посаду секретаря примаса і дуже скоро видерся шаблями вгору, будши єпископом у Тині (Далмація), Чанаді (Банаті) й Печі. 1563 р. він був зіркою угорської делегації на третій сесії Тридентського собору. Його промови про Святу Трійцю і про піднесення небесного воїнства, опубліковані у Венеції у формі книжки, вивели його на передній край теологічних дискусій. Дружба Дудита з такими провідними кардиналами, як Гозіус і Мороні, невдовзі допомогла йому стати радником імператора.

1565 р. приїзд Дудита до Кракова в якості імперського посла став справжньою сенсацією. Його завдання полягало в тому, щоб уберегти королеву, Катерину Австрійську, від ганьби розлучення з Сигізмундом-Августом, а в разі неможливості примирити подружжя — залагодити питання наступності вигідним для Габсбургів способом. Ягелонська династія не мала спадкоємців, аріани і кальвіністи заправляли в сеймі, невдовзі мала відбутися унія з переважно православною Литвою. Існувала тривога, щоб Польща взагалі не покинула католицьку орбіту. Але король був непримиренний. На пропозицію Дудита відновити подружнє життя з королевою відповів: “*Più tosto la morte*”, “Краще смерть”, і анітрохи не хотів, щоб монархічна інтрига підточила принцип виборності короля. Цієї миті, 1567 р., Дудит раптом зрікся своїх духовних обітниць і одружився з Регіною Страшувною, до якої залицявся, коли вона була в почті королеви. Досить лиховісним було вже те, що поважний посол його найкатоличнішої імперської величності регулярно спілкувався з еретиками і астронамами. А тепер, як відступника і спокусника, його відлучили від церкви, позбавили всіх бенефіцій і вигнали за межі імперії. Але Дудит не втратив особистої ласки імператора. Максиміліан, написавши задля захисту Дудита ціле “*Excusatio*”, не міг урятувати його від гніву Ватикану, проте зберіг його як таємного агента. Дудит невдовзі одружився вдруге, взявши наречену з протестантської родини Зборовських, і разом з ними брав участь в антигабсбурзькому повстанні в Угорщині. Він лишився в Польщі, отримав *indigenat* і виконував роль керівника імперської партії під час подальшого безкоролів’я. 1574 р. саме Дудит перший дізнався про смерть французького короля Карла IX і шепнув цю новину на вухо Генріхові Валуа. Саме Дудит після виборів 1576 р. порадив імператорові оголосити війну успішному кандидатові — Стефанові

Баторію, і за його старання його вигнали знову — цього разу земляк-угорець і товариш студентських літ. Він помер у Бреслау 1589 р., написавши трактат про комети. Його син Анджей Дудич, плід його відступництва, помер 1606 р. в Москві як канцлер Лжедмитра I¹⁵.

Пригоди Дудита в Польщі були симптомом труднощів, з якими стикалися в цій країні Габсбурги протягом уже тривалого періоду. Попри чимало очевидних переваг, Габсбурги раз по раз не спромагалися реалізувати своїх великих амбіцій. Як проводирі католицького світу вони стояли на тих самих релігійних та ідеологічних позиціях, що й Польща, надто коли польський католицизм протягом XVII ст. почав набувати дедалі більшої побожності й більш політичного характеру. Як сусіди, що мали з Польщею безпечний і безперечний спільний кордон у Силезії і в Карпатах, вони не мали ніяких територіальних тривог. Зіткнувшись із турками на сході і шведами та пруссаками на півночі й заході, вони мали спільні стратегічні інтереси з Річчю Посполитою, а як головний розсадник королівських наречених мали постійний тісний зв'язок із польською монархією. Від 1548 до 1795 р. наречені з Габсбурзького дому не менше ніж сім разів вибиралися до Польщі, забезпечивши подружнє тепло п'ятьом з дванадцяти королів Речі Посполитої. Проте жоден габсбурзький кандидат ніколи не досяг успіху під час виборів на польський трон. Тільки одного разу з допомогою договору Габсбургам пощастило забезпечити імперії підтримку з боку польського війська. В цьому та й у багатьох інших аспектах похід Собеського до Відня 1683 р. був винятком, а з польської позиції — ще і шкодою. Здається, Габсбурги були надто очевидно пов'язані з польським двором і вищим духівництвом, щоб здобути підтримку виборців узагалі або організувати численну партію серед шляхти¹⁶.

Позицію Габсбургів у Речі Посполитій підтримували їхні іспанські родичі. Іспанська торгівля з Данцигом мала першорядне значення, а постійний потік послів з іспанських Нідерландів забезпечував тісні відносини. 1596 р. до Варшави прибув дон Франсиско де Мендоса для боротьби з англо-голандською блокадою іспанських кораблів у Данцигу (саме він став причиною місії Дзялинського до Лондона наступного року). 1633 р. барон д'Оші зробив одну з кількох спроб утягнути Річ Посполиту в Тридцятилітню війну на боці імперії. 1670 р. контакти з Іспанією на короткий час інтенсифікувалися у відповідь на шлюб Михайла Корибута Вишневецького з Елеонорою Австрійською, сестрою королеви Іспанії, так само як і через вісімдесят років, коли іспанський король Карл III узяв шлюб з однією з доньок Августа III. В 1760-х роках посол Карла III, дон Педро Пабло Абарка де Болеа, граф Аранда, був серцем і душою варшавського покоління, яке витанцьовувало протягом саксонської доби, проводячи безкінечні ночі в опері, на маскарадах і карнавалах¹⁷.

На відміну від постійної пересічності відносин з Габсбургами, відносини Польщі з Францією були напрочуд примхливі. Франція мала в Польщі дуже мало прямих військових чи територіальних інтересів, проте тісні зв'язки різної пори зі шведами, Бранденбургом і Туреччиною неминуче втягували її в політичні комбінації в Східній Європі. Її спорадичні тріумфи в Польщі чергувалися з тривалими періодами розчарування. 1573 р. успіх Генріха Валуа на пер-

ших виборах об'єднаної Речі Посполитої започаткував добу франко-польської співпраці, проте його втеча 1574 р. і позбавлення трону, невдовзі проголошене сеймом, стали такою ганьбою, що мало не тридцять років відносини були цілковито розірвані. В XVII ст. Франція все плекала надії, що їй пощастить обійти з флангів своїх габсбурзьких конкурентів з допомогою комбінації зі Швеції, Речі Посполитої й Туреччини. Але тут завжди не вистачало однієї ланки, і Франція щоразу зупинялася на півдорозі. 1648 і 1674 р. французькі королі змінювали прогабсбурзькі тенденції попередніх королювань. У випадку королеви Марисеньки, дружини Собеського, зв'язок виявився негативним, бо, дбаючи, щоб її син став наступником, вона виявляла дедалі більшу ворожість до своїх французьких співвітчизників. Але найбільшою перешкодою виявилось польсько-шведське суперництво. В 1625—1629 рр. місія в Річ Посполиту месьє де Шарнасе, посла Ришельє, не дала ніяких результатів унаслідок нападу Густава-Адольфа на польську Померанію. 1635 р. граф д'Аво цілковито переймався підготовкою Штумдорфського миру, а через двадцять років Антуан де Люмбре докладав усієї своєї енергії, щоб залагодити наслідки нападу Карла X. Але 1675 р. все свідчило, що незабаром станеться великий прорив у польсько-французьких відносинах. Собеський відбив першу навалу турецьких походів і 11 червня підписав у Яворові договір із французьким послом маркізом де Бетюном, своїм власним швагром. Але 1683 р. викриття де Вітрі призвело до цілковитого розриву, а Собеський вирушив на допомогу Відню. В 1690-х роках Мельхіор де Поліньяк, цей веселий абат, один з улюблених гостей Собеського в останні роки його королювання, доклав значних зусиль, щоб повернути колишні позиції Франції. На виборах 1697 р. Конті, французький кандидат, домогся успіху, але його майже одразу вигнали з країни російські й саксонські війська. У XVII ст. така сама недоля спіткала Станіслава Лещинського. Французьке золото мало велику силу переконувальності, а Лещинський мав чимало прихильників, але вони не могли змагатися на рівних із російським військом¹⁸.

Коли йдеться про конкретні досягнення, посольство Антуана де Люмбре д'Ербенжена було одним з украй рідкісних моментів, коли про французький вплив можна було б сказати, що він мав справді вирішальний характер. У липні 1656 р. Людовік XIV дав йому інструкції виїхати з Кенігсберга до Варшави й бути посередником у війні між шведами і Річчю Посполитою, бо ця війна руйнувала французькі проекти в Північній Європі. Спершу польські сенатори з підозрою ставилися до француза, що прибув з Пруссії й зустрівся з королевою Марією-Луїзою. Його вірчі грамоти прийняли тільки після його промовистої відмови супроводити Карла X, коли той окупував польську столицю. Зрештою Ян-Казимир прийняв його в Данцигу, але посол не зміг переконати короля визнати його посередницькі функції. Як пояснив король, *“ils ne doutaient point de la grandeur de la France, mais, comme elle était fort éloignée...”* (“вони не сумніваються у величчї Франції, та оскільки до неї дуже далеко...”). Але після 1656 р. шанси де Люмбре зросли пропорційно до щораз тяжчих поразок шведів. Дивовижне відродження військової сили Речі Посполитої, договір Польщі з Данією і ненадійність прусаків — це все вкупі охолодило швед-

ський ентузіазм. 1659 р. де Люмбре зустрівся з Еріком Оксеншерною в присутності Кольбера Молодшого, й вони досягли згоди про скликання мирної конференції. 4 січня 1660 р. делегати зібралися в абатстві Олива в Померанії, й почалися п'ятимісячні нервові переговори. Поляки жили в Данцигу, кілометрів десять на схід, шведи жили в Сопоті, кілометрів п'ять на захід, а де Люмбре роз'їжджав між ними, немов тогочасний Генрі Кісінджер. Останньої миті, 30 квітня, коли Ян-Казимир злякався втрати своїх законних претензій на шведський трон і зненацька виїхав, де Люмбре довелось учвал наздоганяти його і привести назад для підпису. Опівночі 2 травня великий орган абатства повідомив про мир, а абат Кенсовський проказав речитативом "*Te Deum*". Після укладення миру де Люмбре жив у Польщі ще п'ять років, виробляючи разом з бездітною королівською парою план наступності, який підтримає Франція. В липні 1663 р. він підписав з Яном-Казимиром невдалий, а в очах Речі Посполитої ще й неконституційний проект, унаслідок якого на трон мав зійти герцог Енгієнський з роду Конде. 1665 р., занепокоєний рокошем Любомирського і критикою в сеймі, але вшанований почестями, де Люмбре подався додому на добре заслужений відпочинок. Усі дев'ять років своєї місії він щотижня листувався з Людовіком XIV і де Ліоном. Його "*Relations*" — взірець ретельної спостережливості й людської прозорливості¹⁹.

За ситуації, коли в польській політиці домінувало франко-австрійське суперництво, Ватикан був одним з небагатьох осередків влади, здатних бути суддею. Слушно чи ні, але Річ Посполиту вважали за один з головних здобутків Контрреформації, й наприкінці XVI ст. вона посідала провідне становище в планах Ватикану зміцнити свої позиції в Східній Європі. Але протягом XVII ст. місцева політика постійно суперечила тим планам, і довга низка папських нунціїв боролася з проблемами, які дедали більшою мірою виходили з-під їхнього контролю. Під час воєн у 1650-х роках монсеньйор Відоні доклав чимало зусиль, щоб надихнути польський опір католицьким завзяттям, а 1655 р., коли монастир у Ченстохові, перебуваючи під захистом своєї чорної Богородиці, дивом зберігся від шведських ядер, культ Діви Марії піднісся до рівня національної релігії. Ведоні, вперше прочитавши речитативом у соборі у Львові молитву "*Regina Poloniae ora pro nobis*" ("Королево Польщі, молися за нас"), започаткував католицьку традицію, згідно з якою Небесну Царицю й далі вважають за королеву Польщі. Але в 1660-х роках монсеньйор Піньятеллі, майбутній папа Інокентій XII, безпорадно споглядав, як рокош Любомирського призвів до громадянської війни й до фрагментації римської партії. Наступник Піньятеллі Галеадзо Марескотті прибув до Варшави в середині 1668 р., коли Ян-Казимир схилився до зречення. Нунція привітав київський єпископ, потім він офіційно вступив до столиці й регулярно відвідував аудієнції короля в неділю пополудні. Але не міг нічого удіяти, щоб похитнути постанову короля зректися тягара посади. Під час подальших виборів у червні 1669 р. він, усупереч законові, лишився у Варшаві, де сприяв кандидатурі герцога Лотаринзького, імперського кандидата. Але в день виборів на полі Воля Марескотті обмежився у своєму звертанні до виборців заувагою, що Польщі потрібен бого-

боязний король, який буде щирим католиком. Нунцій був присутній на церемонії ухвалення *pacta conventa* в соборі Св. Яна й подорожував до Кракова на коронацію короля Михайла у вересні. 27 лютого 1670 р. в Ченстохові він полюбив короля з австрійською ерцгерцогинею Елеонорою. Після цього його просунули вище й послали нунцієм до Мадрида.

У перші роки королювання Собеського на перешкоді папським проектам стояли французькі зв'язки, але в 1679—1688 рр. монсеньйор Паллавічині спромігся на якийсь час подолати колишні труднощі й долучити Річ Посполиту до операцій Священної ліги. На виборах 1697 р. папські плани знову зазнали невдачі, Річ Посполита назавжди вийшла за межі малої орбіти католицько-імперського табору. Загалом сподівання нунціїв у Варшаві були великі, їхній вплив — незначний, а завдання — невдячні²⁰.

Обмеженість дипломатії ще більше увиразнює досвід англійця Лоуренса Гайда, що подорожував до Польщі 1676 р. Прагнучи *rapprochement*, зближення, з Францією і плануючи повернути Пруссію, Собеський намагався використати нещодавній патронат Людовіка XIV над Карлом II і відвернути Англію від її традиційної протестантської й пруссофільської позиції. 29 жовтня 1675 р. він написав Карлові II, запрошуючи його бути хрещеним батьком на хрестинах своєї доньки. Лоуренса Гайда призначили послом і заступником короля під час хрестин. Як син небіжчика графа Кларендона, архітектора та історика Реставрації Стюартів, він був підходящою постаттю, щоб брати участь в інтригах, що їх виплітали французи. Він мав лише тридцять п'ять років, був членом парламенту від Оксфордського університету й гардеробником короля. Він вплив з Портсмута на кораблі “*The Tyger*” 11 липня 1676 р. і прибув до Данцига 8 серпня. Подавши свої вірчі грамоти міським синдикам (“*Our trusty and wellbeloved Lawrence Hyde, Esqr, Our Master of Our Roabes, being to passe into Poland as our Ambr...*”; “Нашого вірного й любого Лоуренса Гайда, нашого гардеробника, послано до Польщі нашим послом...”) і вирішивши суперечку про права успадкування англійських і шотландських громадян, що жили в Данцигу, він зустрівся з французьким послом маркізом Бетюном. Бетюн, швагер королеви Марисеньки, став першорухієм місії Гайда. Вони вирішили поїхати разом у подорож і пошукати Собеського, що воював із турками й татарами на далекому південному сході. Як повідомив Гайд міністрові закордонних справ серові Джозефові Вільямсу, “то був чудовий захід”, а “я сам не маю наміру довго блукати по Росії”. Крім того, татари здійснювали далекі наїзди в центральну Польщу, і, щоб здійснити ту небезпечну подорож, обидва послы були змушені їхати з охороною за дуже недипломатичних умов: “Месьє де Бетюн і я приїхали туди в одній кареті, й нас розмістили разом в одній клуні. Сподіваюся, ви не боїтеся, що я можу втратити трохи своєї гідності... Я певен, що це ніколи не зашкодить статусу англійського посла”²¹. У Львові Гайд дізнався, що Собеський перебуває в облозі у своєму таборі в Журавні на Дністрі й налагодити зв'язок із ним немає змоги. Мотивований, безперечно, тим, що пора була вже пізня, і своїм прагненням бачити Собеського після таких тяжких зусиль, він скоїв помилку, що в буквальному розумінні була фатальною. Він спробував

виступити в ролі посередника. Він склав три листи: одного — до короля Польщі, другого — до командувача турецьких військ, а третього — до “князя татар”:

“Ваша Величність не може не знати, яка тісна й давня дружба була між Найяснішою і Найповажнішою Османською Портою і Його Священною Величністю Королем Великобританії, Франції та Ірландії, моїм найласкавішим паном, що послав мене великим послом до Найяснішого Короля Польщі і Литви, де, як я розумію, почалося готування мирного договору... і вважаю, що моя ревність і мій обов’язок почасти полягають у тому... щоб запобігти, тією мірою, якою це залежить від мене... дальшому проливу крові; я вважав за найкраще сповістити Вашу Високість про моє прибуття сюди й водночас повідомити, що в разі, якщо допомога й посередництво згаданого вище Найяснішого Короля Великобританії, Франції та Ірландії... може посприяти такому бажаному, такому шляхетному, такому великому актові любові та поваги, я докладу всіх зусиль, щоб це посередництво здійснила його священна Королівська Величність. А оскільки завдяки напрочуд великому щастю я, приїхавши сюди, зустрівся з послом наймогутнішого короля Франції і Навари... ми обидва подумали запропонувати наші спільні зусилля і благання через спільного посланця, слугу Найяснішого короля, мого пана... Тим часом я сподіваюся, що Ваша Високість ласкаво приймуть цей лист, і, вірячи в це, я віддаю себе на ласку Вашій Високості. Леополь, 15 жовтня нового стилю 1676 р.”²²

Про сумний кінець запропонованого посередництва повідомлено в наступному рапорті, написаному через п’ять днів:

“Перед своїм від’їздом звідси я маю нагоду послати вам сумне повідомлення про сурмача, якого я послав з листами до володарів, згаданих у моєму останньому листі, і якого того самого дня, коли він покинув це місце, на відстані десь трьох миль перестріло сорок чи п’ятдесят татар і нещадно порубали його на шматки, його, його перекладача та їхнього провідника, і тільки хлопець провідника, якого лишили там, гадаючи, ніби він мертвий, утік уночі і приніс мені ці сумні новини, що безмежно тяжко вразили мене, як і мало бути, коли мені спали на гадку всі ті очевидні думки, що я послав слугу й підданого на таку передчасну смерть, перевищивши свої повноваження... Ймення того посланця було Крайстмес, то був дуже чесний чоловік, що добровільно зголосився виконати дане доручення, так само як із власної волі поїхав зі мною в цю подорож; я знаю, що в нього лишилися дружина й діти, і це ще тяжче засмучує мене, і тому сумління зобов’язує мене чинити все, що Господь дасть мені змогу, а тим часом, якби ви змогли схилити герцога Монмутського... щоб... до мого повернення... й далі виплачували платню, сподіваюся, ця пропозиція не є нерозважлива...”²³

Оце й усе, що стосується думки, ніби перемир’я в Журавні між Польщею і Туреччиною підготували послы Франції і Англії. Невдовзі по тому Гайд навідав королівський табір і бойовища, чудуючись, яке “велике диво” зберегло польське військо, дарма що ворог був набагато численніший. В неділю 2 листопада він був на прийнятті в королівського подружжя в Жовкві, скромному будиночку поблизу Львова, де народився Собеський. Він мало що міг сказати, бо єдина донька, яка ще була поблизу короля, давно була хрещена. Він висловив звичайні англійські протести від ім’я протестантських підданих католицького монарха й був утішений обіцянкою Собеського натиснути на татарського хана й вимагати відповіді за вбивство Крайстмеса та його супутників. На прохання Собеського Гайд написав супровідного листа англійському послюві в Константинополі, якого мав передати Гнінський, що збирався до Стамбула. Потім Гайд вирушив додому. Він їхав через Краків і Відень і встиг потрапити на конгрес, що відбувався тоді в Неймерені. Подальша його кар’єра як графа

Рочестерського і одного з мандаринів ультраконсервативного крила партії торі, тривала протягом правління чотирьох монархів. Коли 1711 р. він помер, Польсько-Литовська Річ Посполита була вже у скрутній ситуації, слава Собеського давно потьмяніла, а ідею, що Англія повинна підтримувати *rapprochement* у цьому напрямі, цілковито забули. Англія, власне, була надто далекою від Речі Посполитої — і географічно, і в аспекті емоційних зв'язків. Англо-польська дипломатія ніколи не піднімалася вище від рівня спорадичних люб'язностей²⁴.

Пізніший британський посол, сер Едвард Фінч, член парламенту від Кембриджського університету, посланий у 1725—1726 рр., щоб зробити заяви від ім'я протестантів Торна, постав перед іншими труднощами. Його присутність у Варшаві навіть ніхто не привітав, і він усвідомлював, що до його контактів із дисидентами і пруським колегою ставляться з великою підозрою. Знаючи, крім того, що його листування, раптом його перехоплять, могло б мати фатальні наслідки для його протезе, він у своїх листах закодував найделікатніші місця. 21 серпня 1725 р. (за старим стилем) він повідомив у Лондон, як один з польських послів погрожував представникові міста Торн:

“... The same Minister added that he
167 416 339 790 997 488 884 & 25 652 289
232 439 548 955 612 17 1047, for if 548 569
23 562 195 351 241 & 548 807 294 870 172 32 18
184 52 724 59 should follow 548 704 985 814 548 219
After this compliment, Your Lordship may be sure
241 497 9 25 40 26 407 508 814 862
552 813 hearing that 548 865 911 98 997 488
295 699 782 323 724 and at the Prussian Minister's...
But I managed 54 707 138 7 330 118 195 &
782 179 419 8 349 488 8 488 844
I sent Your Lordship an abstract last Post, but
984 25 548 6 298 15 525 375 for fear they should
914 47 782 326...”²⁵

Коли шифрувальник у Лондоні розшифрував цього листа, текст набув такого вигляду:

“... The same minister added that he should be on his guard / and not tamper with the Protestant Ministers here, / for if / they caught him at that / he and the present President of Thorn / should follow / the example of the last. / After this compliment, Your Lordship may be sure / he has not been very fond of coming right now, / hearing that / they have a constant Guard at my door / and at the Prussian Minister's... But I managed / an interview between him and my secretary in a third place... / I sent Your Lordship an abstract last Post. but / dared not send the piece itself / for fear they should / open my letter...”^{26*}

* “Той самий посол додав, що тут він повинен стеретись і уникати таємних контактів із протестантськими послами, бо, якщо вони зловлять його на цьому, його і теперішнього президента Торна спіткає доля його попередника. Після такого компліменту Ваша Світлість можуть бути впевнені, що він не дуже був схильний їхати сюди, почувши, що вони постійно тримають охоронця під моїми дверима і дверима пруського посла... Але я спромігся влаштувати розмову між ним і моїм секретарем у третьому місці... Я послав Вашій Світлості уривок з минулою поштою, але не наважився послати сам документ, боячись, що вони відкриють мого листа...”

Навіть за часів Гайда єдиними іноземними державами, що мали постійний вплив на Річ Посполиту, були її безпосередні сусіди — Московія і Пруссія. Швидкий занепад Швеції та Австрії, так само як і Речі Посполитої, забезпечив розкішні мисливські угіддя для московських і пруських амбіцій. Небажання дипломатів пристосовуватися до змінених умов не могло приховати глибокої зміни рівноваги сил, яка відбувалася тієї пори.

Наприклад, із формального погляду посольство Бориса Петровича Шереметьєва 1686 р. безперечно було провалом. До Речі Посполитої його послав Петро I, щоб домогтися ратифікації “вічного миру”, про який нещодавно домовився Гжимультовський у Москві. Молодий і впевнений, тридцятип’ятирічний Шереметьєв, якому судилася блискуча кар’єра керівника Петрових реформ, прибув до Львова з почтом шістдесят бояр і тисячею чоловік прислуги та охоронців. Але на поляків він не справив ніякого враження. Шереметьєва чемно, але підкреслено присадили. Хоча Собеський уже поступився московській претензії на титул царя, принаймні в розмовах, Шереметьєву не дозволили обідати за королівським столом. То був ясний знак, що Московію, хоч яка її військова звитяжність, однаково не вважають за належну до цивілізованих держав. Ба більше, сейм відмовився ратифікувати договір. Полякам було важко повірити, що втрата Подніпров’я аж ніяк не тимчасова і що московські імперські претензії серйозні. А з погляду Росії то був радше вияв нечистого сумління, ранній приклад тієї *folie de grandeur*, манії величі, що стала таким несхитним елементом стереотипного російського уявлення про польську вдачу. 1710 р., коли сейм нарешті ратифікував договір Гжимультовського, росіяни навчилися досягати визнання своїх вимог не чемними проханнями, а брутальними наказами²⁷.

Пруська дипломатія поставала перед такими самими труднощами. Коли 1632 р. Ян фон Говербек уперше прибув до Варшави у складі пруської делегації на інтронізацію Владислава IV, він бачив, як їм відмовили у проханні бути представленими в сенаті на тій підставі, що вони представники васала. Та коли 1682 р., через п’ятдесят років, він помер у Варшаві, то був не тільки послом суверенної держави, а й одним з найвпливовіших людей Польщі. Цей фламандський утікач, батько-мати якого з релігійних причин прибули в Річ Посполиту з іспанських Нідерландів, півсторіччя служив Гогенцолернам, розмовляв польською мовою й не мав собі рівні у створенні політичних контактів. Він пережив чимало історичних митей. 1641 р. він був присутній під час останньої пруської інвеститури. 1648 р. він подав голос Великого Курфюрста на користь Яна-Казимира: 1669 р. — на користь герцога Нойбурзького. 1649 р. склав замість Великого Курфюрста присягу вірності Яну-Казимиру, а 1670 р. присягнув на покору та вірність від ім’я Бітау й Лауенберга. Під час війни зі Швецією він був проти, коли Великий Курфюрст скорився Карлові X, і його засудили в Берліні як *polnischer Hund*, польського собаку. 1657 р. він брав діяльну участь у примиренні Пруссії з Річчю Посполитою, що уклали між собою Велявський договір. 1660 р. за внесок в укладення Оливського договору його вшанували титулом барона імперії. Особисто він не брав участі в афері

Калькштайна 1670 р., хоча завдання поправи стосунків із Собеським неминуче дісталось йому. Тієї самої пори він боровся, щоб урятувати Пруссію від польських репресій, обіцяючи відступити Ригу Речі Посполитій в обмін на польський нейтралітет. Після перемоги під Фербеліном небезпека значно зменшилася. 1681 р. посередницька роль Говербека у шлюбі Людвіга-Кароліни Радзивілів і Людвіга фон Гогенцолерна — влаштованому попри заручини нареченої з Якубом Собеським, сином і спадкоємцем короля, — виражала недбале ставлення, яке тепер могли собі дозволити пруссаки до польських почувань. Як і Шереметьєв, Говербек і далі займав скромне становище у формальному світі дипломатії і протоколу. Але в реальному світі влади і впливу щораз вищий статус Пруссії годі було нехтувати. Говербеків син Йоган Дітріх, прусський посол у Варшаві в 1690—1697 рр., ще міг нарікати, що йому призначають надто непочесне місце серед іноземних послів. Але тієї пори пруссаки вже будували нову державу, незважаючи на Річ Посполиту, на нещасті якої вони почасти заснували свій добробут²⁸.

В останній чверті XVII ст. рівновага сил у Східній Європі змінювалася помітно, але неминуче. Ян Собеський зійшов на трон 1674 р, широко сподіваючись ліквідувати нещодавні пруські та московські здобутки. Велявський договір (1657 р.), що звільнив Гогенцолернів від феодальної залежності від Польщі, вважали за поступку сумнівної юридичної чинності, зроблену в скрутній ситуації. Андрусівське перемир'я, що лишило Смоленськ, Київ і Лівобережжя України в московських руках, начебто було тимчасовим заходом. Заспокоєність Собеського з приводу тих двох питань справді була така велика, що він почувався цілком вільним доводити до кінця свої турецькі кампанії. Тієї доби турки становили набагато безпосереднішу та очевиднішу загрозу, ніж Московія, так само як непереможні шведи здавалися куди небезпечнішими за прусаків. Собеському навряд чи можна дорікати за неспроможність прозирнути майбутнє. А якщо й можна, прямим результатом зосередження уваги Польщі на Дунайському басейні стало те, що Гогенцолерни дістали змогу закріпити свої набутки й потай здійснити вирішальний наступ на своїх суперників. Ще до смерті Собеського Фрідріх I уже був ладен заснувати королівство, а Петро I — імперію. Ідею, мовляв, Польсько-Литовська держава могла б як-небудь перешкодити тим процесам, уже вважали за нереалістичну. Турки були приборкані, а шведи за Карла XI стояли на грані катастрофи. Вже був відкритий шлях для формування двох держав — Пруссії і Росії, — розвиток і конкуренція яких домінували в Східній Європі наступні 250 років. Річ Посполита майже неминуче звільнила свої місце на міжнародній арені.

У XVIII ст. міжнародне становище Польсько-Литовської Речі Посполитої небезпечно погіршилось. У війнах Священної Ліги (1684—1699) Ян Собеський відігравав провідну, якщо й не вирішальну роль. Але ціна була надто висока. Щоб мати змогу воювати, Річ Посполита була змушена повернутися плечима до зв'язку з Францією, зректися своїх планів повернення Пруссії й віддати Україну Москві. 1686 р. “мир Гжимультовського” закріпив панування Москви над Києвом, землями на лівому березі Дніпра, Черніговом, Новгородом-Сіверським,

Смоленськом і Красним Городком, забезпечивши нову територіальну базу, яка перетворила давню Московію в нову Росію Петра I. Военні кампанії Собеського стали надто у великій пригоді трьом сусіднім державам, яким через вісімдесят років судилося поділити Річ Посполиту між собою. 1697 р. наступник Собеського Август II Саксонський (1697—1733) був обраний за підтримки Москви на суперечливих виборах, які поділили країну на два ворожі табори аж до кінця його довгого королювання, паралізувавши всякий опір, що можна було б організувати проти навал іноземних військ під час Великої Північної війни. Після Полтавської битви 1709 р., що утвердила верховенство Москви, росіяни дістали змогу поводитися безкарно, тероризуючи конституційні інституції Речі Посполитої й підохочуючи деструктивні елементи. Як зауважив 1717 р. французький консул у Данцигу, “московити заявляють, буцім порядкують усім, де їм трапиться бути, претендують, ніби все, що вони знайдуть, належить їм і ніби вони можуть поводитись як завгодно”²⁹. Під час королювання Августа III (1733—1763), майже не менш тривалого, ніж урядування його батька, трясовина польського занепаду тільки поглибилася. Війни, спустошення, магнатські фракції, конкурентні вибори, фальшивий претендент, крах центральної законодавчої влади і скарбниці — все поєдналося, щоб перешкодити реформам.

За таких умов польська дипломатична служба неминуче занепадала. Август II як король Польщі за 36 років послав за кордон лише 38 місій. За Августа III тільки одна з тринадцяти місій була спрямована на Захід. Король дедалі більшою мірою доручав закордонні справи своїм саксонським міністрам, нехтуючи щораз слабші протести урядовців Речі Посполитої. Єдиною дипломатичною діяльністю, що зберегла якусь неперервність, була діяльність гетьманів, яким під час Великої Північної війни часто давали свободу дій і які відтоді зберігали контроль за відносинами з турками й татарами. За браком центральної політики кожен інтерес, присутній у країні, формував власну дипломатію. Скажімо, протестантські церкви мали свої окремі контакти з протестантськими державами. Євреї Речі Посполитої посилали за кордон власних представників. А передусім свою приватну політику утверджували великі магнати. 1758 р., коли Станіслав-Август Понятовський з’явився в Санкт-Петербурзі як посол Польсько-Литовської держави, ні для кого не було таємницею, що його призначили для реалізації проектів його родичів Чарториських, які снували їх разом зі своїми російськими господарями. Коли 1763 р. помер Август III, простору для іноземних інтриг майже не лишалося. Пантоміми попередніх виборів уже не повторювали. Французький посол маркіз де Польмі, збентежений прикрими подіями Семилітньої війни, аж ніяк не міг дорівнятися до маркіза де Монті, що, граючи в *secret du Roi*, таємницю короля, перетворив виборчі змагання 1733 р. в аукціон³⁰. 1764 р. уже російські багнети визначали контури виборчого поля, опозиційні кандидати зняли свої кандидатури, всілякого неспокою та клопоту уникнули.

Станіслав-Август повернувся до Польщі зі свого посольства до Росії як король, призначений волею імператриці. Його королювання (1764—1795) було періодом тривалих і зрештою марних намагань уникнути російської опіки.

1766 р. сейм схвалив бюджет на дипломатичні витрати, який 1768 р. зріс до 1 млн. злотих. Польські послы знову з'явилися у столицях Європи. Під час воєн за доби Барської конфедерації вони шукали допомоги для обох сторін конфлікту. В Лондоні Тадеуш Бужинський, маршалок литовського суду, діючи від імені короля, намагався переконати уряд Британії виступити в ролі посередника. В Парижі Міхал Вельгорський просив французької підтримки для конфедератів, установивши контакти у французьких інтелектуальних колах із такими постатями, як Маблі та Русо, що за доби Просвітництва забезпечували головний потік інформації і громадської думки про Польщу. А насправді така роздвоєність тільки перешкоджала будь-якому згуртованому опорі російській інтервенції під час першого поділу Польщі 1772 р. Проте 1775 р. вже з'явився зародок Міністерства зовнішніх справ у вигляді *Departamentu Interesów Cudzoziemskich*, пов'язаного з Постійною Радою. Як і всі інституції, створені тієї доби, він був змушений миритися з певним російським утручанням, але становив рішучий крок у напрямі утвердження незалежної позиції в міжнародних справах. 1789 р., після смерті Фрідріха Великого, цей департамент досяг порозуміння з Пруссією, що, доповнивши внутрішні конституційні реформи, запроваджені 3 травня 1791 р., мало правити за інструмент визволення. Хай там як, вірність Пруссії цьому союзові виявилася слабшою за її страх перед російською відплатою. 1793 і 1795 р. другий і третій поділи відбувалися без великих дипломатичних протестів.

Протягом XVIII ст. російські послы у Варшаві не робили ніякої таємниці зі свого погляду, що дипломатія — помічниця сили. Майже постійно вони тримали в Речі Посполитій російське військо, і то її власним коштом, і регулярно використовували його для придушення опозиції. Як сказав князь Григорій Довгорукий, багаторічний посол Петра I у Варшаві, литовському гетьманові, що протестував проти викрадення польських громадян, “якщо мій державець накаже мені викрасти вас, я вчиню й це”. Князь Репнін, перший посол Катерини II в 1763—1769 рр., поведився з не меншою свободою. Вимагаючи собі як резиденції палацу, який охороняв полк гвардії, — тоді як польський посол у Петербурзі одержував суму, якої насилу вистачало, щоб найняти кімнату, — з цинічною брутальністю ціле десятиріччя диктував Польщі її політику. Депортація краківського єпископа, а також інших достойників, які розгнівали Росію, була тільки найвідомішим з його численних актів сваволі³¹. Барон Штакельберг, що правив у Варшаві в 1772—1790 рр., був тільки трохи м'якший за Репніна і замінив на тій посаді Каспара фон Зальдерна, що наважився критикувати політику імператриці. Отримавши прохання Зальдерна про відкликання на знак протесту проти першого поділу, Катерина зауважила, що посол “збожеволів”. У січні 1794 р. барона Сіверса, якому дісталася важке завдання контролювати Варшаву після війни, що закінчилася другим поділом, одразу спровадили у відставку, бо він дозволив польським офіцерам публічно носити їхні військові знаки й нагороди. Таких інцидентів, прикметних своєю дріб'язковістю й насильством, є подостатком в анналах поведінки росіян у Речі Посполитій протягом XVIII ст., і саме вони переконливо підтримують погляд, що

умови, за яких Росія намірялася терпіти незалежність Речі Посполитої, були загадкою від самого початку.

Протягом двох сторіч існування Речі Посполитої пасивний характер її зовнішньої політики ставав дедалі очевидніший. На відміну від своїх сусідів, вона не мала ніяких територіальних претензій, не служила жодній династії й не мала ніякої релігійної чи політичної ідеології. Якщо Росія нещадно здійснювала політику “збирання земель”, Пруссія гарувала задля більшої слави Гогенцолернів, Річ Посполита нічим не вихвалялася, крім добробуту своїх громадян. У світі войовничих і мілітаристських держав новітньої доби вона була анахронізмом. Річ Посполита була сформована випадково 1569 р. з величезною територією, що вже перевершувала її потреби, і захисним державним устроєм, що мав зберегти тодішній порядок. Жоден польський король не міг сподіватися на реалізацію якихось закордонних амбіцій, бо 100 000 шляхти запитало б його навіщо. Отже, від самого початку головним міркуванням було самозбереження. А наприкінці XVIII ст. навіть це завдання видавалось утраченою надією.

* * * * *

“Найясніша Річ Посполита” Польщі та Литви згасла остаточно 1795 р., усього за кілька років по тому, як Наполеон поклав край її венеціанському тезкові. Ба більше, оскільки і Польща, і Венеція мали й чимало інших спільних рис, зокрема традицію демократичного врядування і страх перед тогочасними мілітаристськими імперіями, видається цілком доречним, що некролог, написаний для однієї держави, можна прочитати в пам’ять про другу:

And what if she had seen those glories fade,
 Those titles vanish, and that strength decay:
 Yet shall some tribute of regret be paid
 When her long life hath reached its final day.
 Men are we, and must grieve when even the shade
 Of that which once was great is pass'd away^{32*}.

* Ну й що, як бачила, як слава проминає,
 Тьмяніють титули і вже бракує сил?
 Однак журба ушанувати має,
 І довгий вік, й безкровних відчай жил.
 Ми люди, і псхай нас смуток повиває,
 Як величі немає сліду й крил.

12

VALOIS:

Французький експеримент (1572—1575 рр.)

За сім тижнів від смерті Сигізмунда-Августа у Франції сталася одна з найкращих подій XVI ст. 24 серпня 1572 р., напередодні дня св. Варфоломія, католики-роялісти холоднокрівно вирізали двадцять тисяч гугенотів. Тієї пори ці дві події в Польщі та Франції не мали між собою очевидного зв'язку. Але не минуло й року, і одного з виконавців тієї різанини обрали на польський трон, він став наступником останнього з Ягелонів. Генріх Валуа, герцог Анжуйський, третій син Генріха II і Катерини Медичі, брат і спадкоємець Карла IX, свого часу швагер Марії, королеви Шотландії, генерал-лейтенант французької армії, мав тоді двадцять два роки¹.

Генріх виїхав з Франції до Польщі 3 грудня 1573 р. Мавши з собою 1200 дворян, він перетнув кордон Священної Римської імперії в Меці і їхав через Саарбург, Майнц і Франкфурт-на-Майні. Він провів Різдво в абатстві у Фульді, а Новий рік — у Торгау в Саксонії. Він перетнув Одер у Франкфурті 24 січня, а польський кордон у Мендзижечі (Мезериці) поблизу Познані на десять днів пізніше. Під час довгої зимової подорожі його розважав віршами придворний поет Філіп Депорт, а також секретар Гі Дюфор де Пібрак, що читав йому фрагменти з “Політики” Аристотеля. Генріх Валуа стояв перед брамою Кракова 18 лютого 1574 р., провівши в дорозі три з половиною місяці.

У Парижі Генріхів від'їзд був причиною великої радості. Гугеноти, безперечно, втішилися, побачивши спину переможця під Жарнаком. Роялісти й католики тішились, бачачи, як їхній вплив поширюється на далекі країни. 21 серпня 1573 р. король і королева в присутності Катерини де Медичі й королівського подружжя з Навари прийняли в Палаці правосуддя тринадцять послів Польсько-Литовської Речі Посполитої на чолі з познанським єпископом Адамом Конарським. Посли зачитали вголос виборчий декрет, що мав підписи 107 сенаторів і 121 печать, потім поклали його на вівтар у церкві Сен-Шапель, а Генріх тим часом урочисто присягнув дотримуватися державного устрою Речі

Посполитої. Для гостей улаштували бенкет у Луврі. Особистий триумф Генріха поділяла вся Франція. Здавалося, ніби Габсбурзький дім, ворог країни, буде нарешті приборканий. Франція разом з Польщею могла б загнзудати амбіції імперії. Як сказав Карл IX своєму братові перед від'їздом, "*Nous tenons les deux bouts de la courroie*" ("Тепер ми тримаємо обидва кінці вуздечки").

У Кракові прибуття Генріха чекали з нетерпінням і великими сподіваннями. За півтора року міжкоролів'я досягли дуже багато. Під проводом Яна Замойського конвокаційний сейм успішно закінчив дискусії про державний устрій, що тяглися від миті підписання Люблінської унії. Деталі процедури виборів і *pacta conventa* були узгоджені без заперечень. 28 січня 1573 р., під час Варшавської конфедерації, увесь сейм постановив утверджувати свободу сумління й релігійну толерантність як головний принцип публічного життя. Самі вибори відбулися в травні зі взірцевою швидкістю та гармонією. Вони вперше відбулися на полі Воля поблизу Варшави з активною участю 40 000 виборців-шляхтичів, не спричинившись до великих заворушень. Красномовні обіцянки французького посла Жана де Монлюка, єпископа Валенсії, забезпечили Валуа перевагу від самого початку. Прихильників кандидатів-конкурентів — ерцгерцога Ернеста з Австрії і Юхана III, короля Швеції з династії Ваза, — переконали поступитися. На знак примирення 11 травня 1573 р. Генріха Валуа проголосив королем провідний опонент його кандидатури — протестант Ян Фірлей, великий коронний маршалок і краківський воєвода.

Але та атмосфера гармонії була оманлива. Клопіт почався під час коронації 21 лютого. Король уже причастився і склав присягу, коли Фірлей підійшов до вівтаря, міцно насадивши капелюха на голову. Його не задовольнили традиційні слова присяги, й він наполягав, щоб Генріх окремо присягнув дотримуватися постанов Варшавської конфедерації. Він сказав: "*Jurabis aut non regnabis*" ("Присягнеш або не правитимеш"). Генріх обережно відповів: "*Conservare curabo*" ("Докладу зусиль, щоб дотримуватись"). Єпископ куявський вигукнув: "*Salvis iuribus nostris*" ("Зі збереженням наших законів"), і Генріх відповів: "*Salvis iuribus vestris*" ("Зі збереженням ваших законів"). То була напружена мить.

Минуло два дні, і сталося вбивство. Клан Зборовських належав до найревніших прихильників французької партії. З п'яти братів Анджей був католик, а Ян, гнзненський каштелян, Пйотр, Кшиштоф і Самійло — кальвіністи. Всі вони мали великий вплив. Брати сп'яніли від успіху і не дозволили б нікому стати їм на дорозі. Під час турніру з нагоди коронації Генріха наймолодший брат — Самійло Зборовський — виїхав на арену й кинув рукавичку, якої не підняв ніхто зі шляхтичів. Виклик йому кинув звичайний солдат, що служив родині Тенчинських, тож Зборовський вважав це за смертельну образу і зчинив сварку. Під брамою Вавельського замку, на очах у короля, він спробував сам напасти на Тенчинського і вдарив булавою придворного, який намагався розборонити їх. Той чоловік, Анджей Ваповський, перемиський каштелян, помер. Карою за вбивство під час сесії сейму була смерть. Удова Ваповського принесла чоловікове тіло й поклала його під королівськими вікнами. Її родичі прагнули помсти. Зборовські благали про поблажливість. Генріх вирішив справу компромісом.

Своїм першим вироком у польському судочинстві він засудив Самійла на довічне вигнання. Вирок не припав до вподоби нікому. На думку Зборовських, він був надто суворий, а на думку всієї шляхти — надто поблажливий. Цей вирок започаткував низку ворожнеч і вендет, які тривали впродовж життя цілого покоління.

Про керування сеймом годі було й думати. Під час першої зустрічі з монархом сенатори дали йому багаті подарунки — верблюдів і татарських бранців. А невдовзі розсварилися між собою. Під час однієї з сесій котрийсь учасник, перекичавши гамір, крикнув примасові, що горить палац. Досягши бажаного ефекту, він згодом пояснив, ніби мав на увазі не палату сенаторів, а всю Річ Посполиту, що “надто довго була без короля й без права”. Генріх погрожував голодним страйком, якщо шляхта не дійде згоди. Опозиція наполягала на більших гарантіях дотримання постанов Варшавської конфедерації.

Зовнішня політика не обіцяла ніяких легких успіхів. Французи сподівалися організувати велику антигабсбурзьку коаліцію, і поляки й турки мали бути її східними колонами. Перед виїздом з Франції Генріх був учасником конференції в Брамоні в Лотарингії, де серйозно обговорювали проблеми створення такої коаліції. Але невпинні заворушення на східних кордонах Речі Посполитої, сутички з московитами в Лівонії, з татарами, а разом уже і з турками з приводу питання про союзеренітет над Молдавією, унеможливили координацію зусиль на ранніх етапах.

Крім того, існувала проблема Анни Ягелонки. Серед багатьох обіцянок, даних у Парижі та під час виборів, був і пункт, що Генріх одружиться з сестрою небіжчика-короля, останньою з Ягелонів. Під час першої особистої зустрічі в день в'їзду до Кракова Генріх поведився ласкаво. У старій панні середніх літ у сірому саржевому вбранні навіть жвавіше закалатало серце на думку про міценького французика, на двадцять шість років молодшого від неї. Вона посадила своїх дівчат гаптувати французькі лілеї на всіх своїх сукнях. А насправді Генріх не мав почесного наміру укласти шлюб. Оскільки серйозних надій на продовження роду не було, той шлюб був цілковито непридатний для нащадка роду Валуа, і Генріхові палкі думки повернулися в інший бік.

Стривоженість Генріха зростала з приводу багатьох причин. За повідомленням Замойського, Генріх був розчарований злиденністю польського села: дерев'яними хатами і сірими полями, що мокрої весни мали найнепривабливіший вигляд. Йому не подобалися італійські меблі королівського замку, й він звелів цілком замінити їх. Його знуджували нескінченні дебати польською і латинською мовами, яких він не розумів, і вражала схильність послів і сенаторів до суперечок. Його приголомшили дивні пияцькі звичаї польського двору і, якщо вірити Депортові, пригнічувала вимушена розлука з прекрасною Марією Клевською:

De pleurs en pleurs, de complaints en complaints,
je passe, hélas, mes languissantes nuits
Sans m'alleger d'un seul de ces ennuis
Don't loing de vous ma vie est si contrainte.
Belle princesse, ardeur de mon courage,
Mon cher desir, ma peine et mon tourment

Que mon destin, las! trop soudainement
Par votre absence a change de visage...^{*}

Почав уживати пігулки та зілля, щораз частіше вдавався до дипломатичної відсутності при дворі й до тривалих перепочинків у королівській мисливській хатині в Неполоміце. А над усе його непокоїли тривожні вістки про братову хворобу.

Під час переговорів, пов'язаних із виборами Генріха, ніхто не розглядав серйозно можливості, що він стане наступником на французькому троні. Тоді його брат Карл ІХ мав усього двадцять чотири роки, був сильний, дужий і нещодавно одружився, маючи всі надії народити сина і спадкоємця. Проте за місяць після коронації Генріха у Кракові стало відомо, що він тяжко хворий. Наприкінці березня дві провідні постаті з французького почту у Кракові — маршал де Рец і герцог Неверський — під різними приводами повернулися до Франції. Шверні, голова католицького табору в Парижі, писав, що в разі смерті Карла обов'язок Генріха полягає в негайному поверненні до Франції, щоб забезпечити католицьку наступність і випередити прихильників його молодшого брата Франсуа д'Алансона, що схилився до Реформації.

Карл ІХ помер 30 травня 1574 р. Ця новина дійшла до його наступника у Вавельському замку за два тижні точнісінько об одинадцятій годині — з вуст імперського посла. Опівдні її підтвердив посланець від Катерини де Медичі. Судячи з зовнішніх ознак, Генріх не знав, до яких заходів удатися. 15 червня він зустрівся з сенатом і попросив поради в довгому зверненні латинською мовою. До матері в Париж послав листи про регентство. 18 червня Генріх жартував і танцював з польськими шляхтичами. Відхиливши запрошення провідати Ягеллонку, рано подався спати. В його діях не було нічого незвичайного. Коло дверей його покоїв стояв охоронець. Тенчинський був під рукою, за дорученням сенату він спостерігав розвиток подій. Проте потай від усіх, окрім жменьки французьких радників, король готувався до від'їзду. Боячись, безперечно, що відкритий від'їзд може призвести до затримок, що їх спричинять або поляки, або урядовці імперії, по чій території треба було їхати, король готувався втекти непомітно.

Стояв суботній вечір. Брами Вавельського замку замкнули і взяли на засув. Король переодягнувся в непоказний костюм для їзди верхи й вибрався зі своєї кімнати через приховані на задній стіні гобеленом двері, які вели на затильні сходи. Два пажі, що стояли на сторожі перед ширмами його ліжка, навіть не почували, як він пішов. Один зі спільників дістав ключі від брами, мовляв, для романтичної ескапади, і представив свого закутаного в плащ товариша як капітана Лямота. Вони вийшли через єврейський квартал Казимеж, перейшли Віслу по

* В сльозах, плачах і паріканнях
Минають дні і ночі серед смутку,
Й журби не можу зняти з серця грудку,
Бо душу мені рвуть тяжкі зітхання.
Вродливице, вогонь моїх звитяг,
Палке моє бажання, біль і мука,
Яка нестерпна, серденько, розлука,
Надій сяйливих опустився стяг.

мосту й дійшли до занедбаної каплиці, де на них чекали коні. До світанку вони вже промчали тридцять кілометрів до Затора і шодуху квапилися до кордону.

Але знали, що їх наздоганяють. Виходячи з Вавельського замку, “капітан Лямот” зіткнувся, на лихо, з головним замковим куховаром, що повертався з міста. Вони й слова не мовили, але виникли підозри. Повідомили Тенчинського. Знявся галас, потім збентежено обшукали покої короля і виявили його відсутність. Коли Тенчинський помчав навздогін, узявши 200 вершників і загін татарських лучників, він відставав на три години. Проте їхав власними маєтками й надолужував затримку з кожним ударом копита. Поїхавши коротшим, північним шляхом через Лишки й Бабице, він вчасно домчав до Освенцима (Аушвіца), щоб попередити старосту. На той час король, здалека видний кожнотому, чвалував луками до прикордонного мосту в Гарменже. Скачучи по старому, блаженському мосту, він, востаннє глянувши на Польське королівство, побачив вірного освенцимського старосту, що мужньо плив до нього серединою Вісли і щосили кричав йому: “*Serenissima Maiestas, cur fugis?*” (“Найясніша Величносте, навіщо тікаєш?”).

Генріх де Валуа виїхав з Польщі до Франції 19 червня, королювавши 118 днів. Він вочевидь мав намір зберегти обидва трони. В місті Пщина (Плес), де його наздогнали й оточили переслідувачі, він запевнив Тенчинського у своїх добрих намірах: “*Comte, mon ami, en prenant ce que Dieu me donne par succession je ne quitte pas ce qu'il m'a acquis par élection. Quand j'aurai fait ce que j'espère, je vous reverrai, car, Dieu Merci, j'ai les épaules assez fortes pour soutenir l'une et l'autre couronne*”.* А насправді тієї миті їхні шляхи розійшлися. Тенчинський повернувся до Кракова, Генріх квапився до Моравії. Першого дня він проїхав без перепочинку 115 кілометрів, але на тому його поквапність скінчилася. У Відні він три дні спілкувався з імператором Максиміліаном II. У Венеції чекав, поки Тінторетто намалює його портрет, а потім дививсь, як в Арсеналі на його честь почали будувати галеру й цілком закінчили її ще до заходу сонця. Провідав герцога д'Есте у Феррарі, побожного кардинала-архієпископа Карло Борромео в Мілані і свою тітку Маргариту Савойську в Турині. Тільки наприкінці серпня в застланому паланкіні він перетнув перевал Мон-Сені. 5 серпня в Бургуані поблизу Ліона він зустрівся з матір'ю. Саме під час його повернення додому Депорт написав гіркі рядки, що так точно виражали розчарування француза всією польською пригодою:

“*Adieux Pologne, adieux plaines desertes,
Toujours de neige et de glaces couvertes...
Barbare peuple, arrogant et volage,
Vanteur, causeur, n'ayant rien que language,
Qui jour et nuit dans un poisle enfermé
Pour tout plaisir se joue avec un verre,
Ronfle a la table et s'endort sur la terre,*”

* “Графє, друже мій, беручи те, що Господь дав мені завдяки успадкуванню, я не відмовляюся від того, що він дав мені завдяки виборам. Коли я зроблю те, що сподіваюсь, я знову побачу вас, бо, дякувати Богові, маю досить міцні плечі, щоб тримати обидві корони”.

Puis comme un Mars veut estre renommé.
 Ce ne sont pas vos grand lances creusées,
 Vos peaux de loups, vos armes deguisées
 Ou maint plumage et maint aile s'estend,
 Vos bras charnus, ny vos traints redoutables,
 Lourds Polonais, qui vous font indomptables:
 La pauvreté seulement vous défend...”*

Від самого початку до кінця французький експеримент у Польщі тривав менше ніж два роки.

У ретроспективі неважко добачити причини, внаслідок яких кандидатура Валуа була неприйнятною. Важко уявити собі, як невипробуваним республіканським устроєм Польсько-Литовської держави міг гладенько керувати молодий принц, убогий досвід якого обмежувався абсолютистським королівським двором і сектантськими війнами. Важко повірити, що безмежно нещира Катерина де Медичі справді могла сподіватися, ніби її син прищепить французькі інтереси й наміри далекій, гордій і схильній до колотнеч країні. Проте обидві сторони палко бажали взаємовигідного союзу. Химери й гарні слова взяли гору, промостивши шлях до швидкої втрати ілюзій. Проте слід пам'ятати, що переговори 1573 р. провадили з перспективою сорока- або п'ятдесятирічного королювання й метою заснувати нову парость династії Валуа. Передчасної смерті Карла IX — удару, що враз поклав край тому експериментові, — не передбачав ніхто.

Генріх ніколи не відмовився від своєї претензії на польський трон. Титул польського короля він зберігав серед своїх титулів аж до самої смерті. Проте ніколи не намагався відновити союз із Польщею й ніколи туди не повертався. Не дав він великої користі і Франції. Релігійні війни тривали й далі серед дедалі ширших річок крові і щораз більшої кількості інтриг. Завжди в гурті своїх *mignons*, любчиків, Генріх дістав від простолюду прізвисько Новий Ірод, а від матері — “*le Roi de Rien*”, “короля нічого”. Повбивавши своїх головних католицьких суперників, герцога Генріха і кардинала Луї де Гіза, він і сам став жертвою замаху, 2 серпня 1589 р. в Сен-Клу його вбив стилетом чернець-домініканець Жак Клеман. На той час Річ Посполита Польщі і Литви закінчила одне з найблискучіших десятиліть своєї історії і знову боролася з наслідками виборів короля — не менш прикрих, ніж вибори 1573 р.

* “Прощай, Полоніє, рівнини невеселі,
 Укриті снігом крижані пустелі...
 Народе варварський, пихатий і злодійський,
 Хвалько і балакун, і вдачею крутійський.
 Вночі і вдень у хутрах походжаєш,
 За пасолоду маєш тільки чарку,
 І за столом хронеш, і падаєш вниз карком,
 І слави Марса, і звитяг жадаєш.
 Не ваші списи, борознисті, метиві,
 Не вовчі шкури і герби фальшиві,
 Розпростують і плюмажі, і крила,
 Не дужі руки й подвиги страшні,
 Тупі поляки, для вас мури захисні, —
 Завжди вас злиднів сила боронила...”

BATHORY

*Трансильванський переможець
(1576—1586 рр.)*

У випадку Генріха де Валуа катастрофічному королюванню передували взірцеві вибори, а піднесенню найуспішнішого короля Польщі передувало міжкоролів'я, яке супроводилося страхітливим хаосом.

Розгубленість, спричинена втечею Генріха, створила ідеальні умови для різних авантур — і внутрішніх, і міжнародних. Вона тривала майже два роки. Позбавлена голови Річ Посполита спершу не могла ухвалити жодної постанови з приводу свого відсутнього монарха. На з'їзді сенаторів у серпні 1574 р. Генріхові дали дев'ять місяців для повернення до Польщі. В кінці цього терміну, в травні 1575 р., шляхта, зібравшись у просторій дерев'яній ротонді на березі Вісли в місцевості Стенжиця, офіційно проголосила, що польський трон вільний. У Стенжиці литовці в повному бойовому обладунку і в кольчугах заперечували законність процедур, натомість королівська артилерія націлилася на приватне військо, яке привів серадзький воєвода Войцех Ласький. Тим часом претенденти вже висували свої кандидатури на трон, не дуже переймаючись, вільний він офіційно чи ні. Виборчий сейм, що нарешті зібрався у Варшаві в листопаді 1575 р., нагадував бойовище. Там було більше козаків, ніж виборців, і кожен виборець мав аркебузу, булаву або спис. Було принаймні шестеро серйозних кандидатів і вдвічі більше спонсорів, ладних промовляти й роздавати дукати. Там був Альфонсо II д'Есте, герцог Феррарський, якого підтримував — усупереч його волі — не хто інший, як доктор Соломон Ашкеназі, єврейський лікар з Константинополя¹. Оголосив про нього поет Іварині, що описав “неймовірну любов до польського народу” свого господаря. Там був Іван Грозний, чие військо тієї пори спустошувало східні провінції країни. На попередніх виборах він висловив думку, що охоче правив би Литвою, та й Польщею, якби запросили, й помножив би свободи обох країн, але хотів би, щоб Лівонію та Україну віддали Москві. “Добре збільшувати свою державу, — заявляв він, — а не зменшувати її”. На вибори знову приїхали ерцгерцог Ернест,

шведський король Юхан і ще один Габсбург — ерцгерцог Фердинанд I, нарешті, був Стефан Баторій, князь Трансильванії. Після дивовижних викрутасів, коли папський нунцій запропонував дати Іванові титул “імператора Константинополя”, якщо той поступиться на користь Ернеста, а старий пришелепкуватий примас Якуб Уханський запропонував, щоб Іван, Юхан Ваза та імператор правили одночасно, серед головних претендентів лишилися Габсбурги і трансильванець.

На відміну від більшості інших конкурентів, Стефан Баторій був напрочуд придатний для ролі короля². Спершу він не прагнув домогтися успіху, але на нього чинили тиск усі ті, чиї інтереси спонукали їх відкинути Габсбургів. На виборчому сеймі його посол — антитринітарій Георгій Бландрата — обмежився обіцянкою особистого врядування й запевненнями “боронити християнський світ”. Сорокадворічний Баторій був загартованим у боях ветераном. Він народився в Сомлю й був наймолодшим сином трансильванського воєводи, прихильника Яна Заполяї. Він дістав блискучу освіту, вчився в Падуї, служив при імперському дворі у Відні. П’ятнадцять років він очолював тривалу боротьбу свого краю за незалежність. 1562 р. він був поранений під час облоги Хадада, три роки, в 1565—1568 рр., був в’язнем у Празі. 1571 р., після договору, укладеного з Австрією у Шпаєрі, його обрали князем Трансильванії. Баторій був ревний католик, що збудував кар’єру, воюючи з найкатоличнішим імператором. Він правив у держав, де всі чотири релігії мали автономію. Він був знайомий і з силовим тиском, і з урядуванням за згодою*.

Дальшим розвитком кар’єри Баторія в Польщі зацікавився Замойський, що разом з колишніми прихильниками Валуа, як-от Тенчинським, і аріанином Миколаєм Сеницьким, трибуном дрібної шляхти, вирішив прискорити події. Становище Речі Посполитої було критичним. Виборчий сейм марнував час під акомпанемент внутрішньої боротьби й зовнішніх нападів. Данциг збунтувався. Московити були в Лівонії. Татари вирушили в найбільший похід у польській історії. Восени 1575 р. кримський хан Девлет-Гірей повів на Русь стотисячну орду. Коли вона повернулася, її численність зросла вдвічі завдяки величезним гуртам бранців. В рабство потрапило 35 340 самих шляхтичів. Не було часу зосереджуватися на правових тонкощах. Хоча примас однобічно проголосив, що обрано імператора Максиміліана II, група шляхти, зібравшись 15 грудня на ринку Старого Міста у Варшаві, вирішила запропонувати корону Баторію. Їхньою умовою було, що він повинен узяти за дружину Анну Ягелонку. Баторій не вагався. Сказав, що одягне польську корону “навіть якщо тільки на три дні”. Скористався допомогою османського султана, що наказав своєму війську вирушити проти імперії, щоб відбити охоту в габсбурзьких кандидатів. Баторій квапливо перетнув Карпати і вступив до Кракова 23 березня 1576 р., того самого дня, коли імператор нарешті вирішив учинити так само. Він їхав на

* Трансильванський синдром, який звичайно пов’язують із графом Дракулою, що жив давніше, виявився і в небоги Стефана Баторія Єлизавети Надажди, що 1610 р. звеліла вбити 650 дівчат, щоб скупатися в їхній теплій крові й повернути таким чином собі молодість. Див.: *S. Baring-Could. Book of Werewolves.* — London, 1865.

турецькому румакові, а у високу хутряну шапку застромив пір'їну чорногуза. Його супроводили 500 трансильванських лицарів у леопардових шкурах, що вкривали золочені лати, і 1000 ветеранів-гайдуків. Його привітали 8000 польської шляхти, яку зібрав Тенчинський. 1 травня він узяв шлюб з Ягелонкою, і, всупереч усім канонам, єпископ Карнковський помазав його на короля. Відтоді всілякий опір припинився. Замойського винагородили печаттю великого коронного підканцлера, й почалося їхнє славетне партнерство. Річ Посполиту мали вимести новим віником рішучості, енергії й високих амбіцій.

Особистість Баторія ретельно зобразив Рейнгольд Гайденштайн (1556—1620), німець з Рейнської області, що працював у королівській канцелярії й мав змогу зблизька спостерігати короля. Гайденштайнові твори — *“Rerum Polonicarum libri duodecim”* (“Дванадцять книг про Польську державу”) і *“De bello moscovitico”* (“Про Московську війну”, 1584 р.) становлять першоджерело політичних подій і воєн за королювання Баторія. Гайденштайн без ніякого сорому захоплювався королем:

“Природа обдарувала короля Стефана найкращими рисами тіла й розуму. Можна було б сказати, що вона прагнула створити в його постаті взірць рідкісної досконалості. У своїй поставі, на обличчі і в голосі він був утіленням величності. Водночас йому були властиві дивна чутливість і простота, а також велика людяність. Незважаючи на королівську гідність і велику поважність, з якими король ставився до кожного, він міг вести палкі розмови про найпотаємніші речі й раз по раз заохочував стриманих членів свого почту відверто висловлювати свою думку. Важко сказати, чого було більше: любові до нього чи страху перед ним. Він був найпобожніший католик. У своєму заповіті, зверненому до зятя князя Сигізмунда Трансильванського, він наказав йому вогненними словами боронити католицьку віру та єзуїтський коледж, який він заснував для навернення аріан. Проте вважав, що до всіх сектантів треба ставитися толерантно, треба полишити їх Богові та часові, а не переслідувати. Його обізнаність була величезна. Почасти вона була результатом його ознайомленості з практичними справами угорців, турків, німців та італійців, а передусім — начитаності в історії. Його улюбленим автором був Цезар, якого він постійно читав і перечитував. Він був дуже красномовний, розмовляючи звичайно латиною з кожним. Кожне його слово було так зважене, що він часто міг видатись оракулом. Коли він знав, що право на його стороні, він абсолютно відмовлявся йти на компроміс. Залюблений у правду, він ніколи її не цурався і одразу помічав, коли люди ширі. На думку багатьох людей, він занадто віддавався гніву та жорстокості... але я можу підтвердити, що не було людини, яка могла б так швидко простити й забути. Крім того, він мав добру пам'ять за зроблені йому послуги. Кілька разів люди, давно вже забувши, що колись зробили йому послугу, й не сподівавшись ніякої винагороди, були приголомшені щедрими дарунками. А загалом, коли йшлося про збільшення мастків його могутніх підданих, про нього казали, що він надміру ошадливий. Та хоч який був ошадливий, він у разі потреби вмів бути і щедрим, і великодушним...

На сеймі в Торні 1576 р., коли дехто з послів приставав до короля, щоб той пояснив свої наміри... він розгнівався... “Я не в хліву народився, — мовив він, — а вільною людиною. Я люблю свою свободу й маю намір берегти її. Але, волею Господа, ви обрали мене королем. Саме на ваше прохання я приїхав сюди. Ви вдягнули мені на голову корону. Отож я ваш король. Але я не хочу бути ані ліпленим, ані мальованим (*non fictus neque pictus*). Я хочу правити й нікому не дозволю тикати мене носом. Зрозуміло, що ви — охоронці своєї свободи. Але я не дозволю вам бути немов шкільними вчителями наді мною і моїми сенаторами. Пильнуйте своєї свободи, але забудьте про викрутні”³.

Данциг треба було дисциплінувати першим. Кинувши виклик рекомендаціям комісії 1570 р., які мали врегулювати відносини між Річчю Посполитою і

її головним містом, Данциг усім своїм авторитетом обстоював габсбурзького кандидата. У вересні 1576 р. Баторій оголосив про торговельну блокаду міста й переведення всієї польської торгівлі до Ельбінга. Але опір тривав і далі, бунтівники спалили абатство в Оливі, і король вирушив проти міста з військом. 17 квітня 1577 р. поблизу Любішевського озера (Лібішау) королівське військо Яна Зборовського, коли проти нього вийшли данцижці під проводом Ганса Вінкельбруха з Кельна, вбило майже вдвічі більше вояків, ніж мало у своїх лавах. Але воно не змогло взяти місто штурмом або захопити “Ліхтарню” — фортецю, що стерегла вхід до порту. Згідно з Мальборкським договором, Баторій призупинив дію пунктів комісії в обмін на великі виплати й погодився на дальші переговори. Нову угоду остаточно укладено 1585 р.⁴

Далі Баторій узявся до судової реформи. Побачивши, що робота всіх вищих королівських судів зупинилася на п'ять років, він відмовився від прерогативи монарха розглядати апеляційні скарги в цивільних і кримінальних справах. Натомість наказав Замойському, що став уже великим коронним канцлером, виробити систему, завдяки якій судочинство опинилося б під прямим контролем шляхти. Заснування 1578 р. коронного суду, а 1581 р. аналогічного литовського суду усунуло всі можливі страхи перед неминучою тиранією короля й забезпечило співпрацю сейму і шляхти задля реалізації найнагальніших інтересів короля⁵.

Зазнало змін і королівське військо. 1578 р. сейм переконали схвалити формування *piechoty wybraneckiej*, добірної піхоти. Її набирали з селян коронних маєтків у пропорції один чоловік на двадцять господарств. Кожного солдата мали одягати та утримувати дев'ятнадцять сусідніх родин, які не служили. Піхотинці були озброєні мушкетами. Водночас давню *jazdę kopijniczą*, списників-верхівців, поступово заступили крилаті гусари — одне з легендарних військових формувань Європи наступного сторіччя⁶.

Після війська надійшла черга дніпровських козаків. Вони жили на краю найдальших земель, куди сягала рука центрального уряду, і опиралися всім попереднім спробам контролювати їх. Вони жили, як і татари, з грабунків і трофеїв. У ті роки, коли козаки не спустошували Польщу чи Литву, вони спустошували сусідів Речі Посполитої. Проте 1578 р. вони запропонували Баторію свою службу та послух, і король пожадливо вхопився за ту пропозицію. Був складений поіменний реєстр охочих козаків, що в обмін на присягу вірності мали отримувати щорічну платню, яка дорівнювала гусарській. Козаки мали служити під проводом свого отамана, що мав отримувати накази від королівського старости в Черкасах. Ні для кого не було таємницею: в Польщі сподівалися, що козаки спрямують свої таланти проти Московії. А тим козакам, що воліли й далі жити як їм заманеться, не було ніякої пощади. 1584 р. Баторій не чекав сенаторського схвалення, щоб стратити в присутності турецького султана тридцять запорожців, які без дозволу зайшли в турецькі землі⁷.

Магнати теж були впокорені. Хоч у провінціях і далі не вшухала ворожнеча, король не терпів широкомасштабних заворушень. Задля цього він дозволив канцлерові дати науку на прикладі Самійла Зборовського. Зборовський, вигна-

ний 1574 р. волею Генріха Валуа, знайшов собі притулок у Трансильванії й підтримував Баторія. Але це не врятувало його, коли, надуживши поблажливість короля, що заплющив очі на його нелегальне повернення до країни, він зчинив сварку з сусідами. 1584 р. Замойський схопив його і одразу стратив. Так само Баторій стратив у Львові й Івана Підкову, що намагався очолити приватний похід на Валахію; литовця Осцика, що наважився підтримувати зрадливі зв'язки з Московією, і одного каштеляна за кримінальні злочини. Натомість він щедро винагороджував своїх вірних прихильників. Замойський мав дві головні коронні посади, а також п'ять чи шість староств; родині Радзивілів у Литві дісталися всі головні державні посади — і світські, і церковні. Приятелі короля жили добре, а вороги тремтіли.

Баторій виявив великі здібності в мистецтві фінансування. Коли він зійшов на трон, і королівська, й державна скарбниці були в жалюгідному стані. Монетний двір припинив карбувати монети. Протягом десяти років майже всі королівські прибутки зросли, а загальний прибуток майже подвоївся:

Королівський прибуток (у злотих)	1576/77 рр.	1585/86 рр.
1. Коронні маєтки: рента	70 000	74 000
2. Возовий податок	2 500	2 500
3. Стаційний податок	} 3 коронних земель	3 000
4. Коронаційний податок		9 000
5. Мита і акцизи: суходільні		50 500
	морські	—
6. Соляні копальні (Величка)	28 000	66 000
7. Руські соляні ями	14 000	20 000
8. Свинцеві копальні (Олькуш)	1 400	4 000
9. Королівський монетний двір	—	4 000
10. Прибуток Великого князівства (Литви)	<u>53 000</u>	<u>130 000</u>
Всього:	231 400	412 500

А коли зважити на факт, що в Речі Посполитій були магнати, які збирали зі своїх маєтків понад мільйон злотих на рік і давали своїм донькам 100 000 злотих посагу, королівський прибуток був украй скромний. Проте його зберігали завдяки суворим звичаям двору і розважливому порядкуванню. На додачу до податку, званого кварта, який завжди йшов на утримання постійного війська, за королювання Баторія з королівської скарбниці на оборону країни пішло загалом 577 679 злотих⁸.

Не менш ревно дбали й про державні фінанси. Земельний податок, що його запровадив сейм, було вкрай важко збирати. Перед ухваленням виплат шляхта всякчас вимагала відібрати в магнатів коронні маєтки, а сеймики були не від того, щоб знехтувати ухвали сейму. Але, незважаючи на це, Баторій спромігся видобути зі шляхетного каменя якомога більше крові, 1577 р. він зібрав земельний податок за два роки наперед в обмін на зниження розміру податку від

20 до 15 грошей за лан. Того року державні прибутки були приблизно втричі більші за королівські:

Державні прибутки за 1577 р. (у злотих)

<i>Pobór</i> (земельний податок)	}	Прямі податки	318 000
<i>Szos</i> (міський майновий податок)			
<i>Pogłowne</i> (подушний податок)			
Прибуток з алкоголю			180 000
Прусський акциз			40 000
Акциз			38 000
Велике князівство Литовське			<u>103 000</u>
		Всього	679 000

Справжня проблема полягала в збалансуванні витрат і прибутків. З огляду на те, що військо з 20 000 найманців коштувало 1,3 млн. злотих на рік, тобто вдвічі більше за державний прибуток, могло б видаватися, ніби про військові кампанії не може бути й мови. Але Баторій спромігся надолужити нестачу — почасти завдяки спеціальним фондам, а почасти внаслідок обміну політичних поступок на дзвінку монету. Тільки першого року він отримав 200 000 дукатів від міста Данцига і ще 20 000 від бранденбурзьких Гогенцолернів за згоду на їхню опіку над психічно хворим пруським герцогом Альбрехтом-Фрідріхом. Від духівництва Баторій лестощами виманив 33 000 злотих “добровільних виплат”, а в консорціуму німецьких володарів позичив аж 150 000 під 5%⁹. Як і завжди, все спиралося на довіру. Володар, якому довіряли піддані, мав змогу мобілізувати небачені ресурси. Коли до війська, яке утримували король і держава, додалися приватні загони шляхти і магнатів, Баторій невдовзі досяг неможливого. Позбавлену бюджету Річ Посполиту, що насилу спромагалася на оборону, він перетворив у могутню державу.

Головним об’єктом занепокоєності Баторія був східний сусід Речі Посполитої — Велике князівство Московське і його великий князь — Іван IV, прозваний Грозним. Московія не була звичайною державою, а Іван не був нормальним сусідом. Причина полягала не тільки в тому, що Московія вже понад століття конфліктувала з Литвою через Смоленськ, і не тільки в тому, що під час останнього безкоролів’я Іван поновив війну в Лівонії. Такі речі були звичайним явищем. Не дуже велике мало значення й те, що московським жорстокості та амбіціям годі було знайти порівняння тієї жорстокої та амбіційної доби. Тривога Баторія зосередилася на демонічних рисах Москви, що вочевидь пожирала не тільки землі своїх сусідів, а й найкращих громадян і традиції самої Росії. Ці риси дали змогу Іванові IV утверджувати претензії на землі та почесні в Росії, набагато вищі від тих, що їх коли-небудь мали він сам, його предки і його далеке князівство. “Збирання земель руських” отим “третім Римом” мало таке саме логічне обґрунтування в Східній Європі, як у Західній Європі його міг би мати якийсь ірландський князьок, що надумав би збирати

кельтські землі Франції, Іспанії та Британії під егідою Дубліна, або якийсь герцог Франконії, який прагнув би відновити Франкську імперію Карла Великого. Цілком позбавлена бодай найменшого впливу Ренесансу та Реформації, Іванова Москва жила власними патологічними вартостями у своєму закритому світі. Проте сорок років розгнужданого варварства не спромоглися породити реакцію, що десь в іншій країні була б цілком природною річчю. Ба більше, Іван мав певний авторитет в очах людей, які не скуштували безпосередньо його репресій. Королеві Англії Єлизаветі видавалось цілком доречним розвивати торговельні контакти навколо мису Норд-Кап, а імператорові в далекому Відні — вигадувати дипломатичні союзи. Але для Польсько-Литовської держави ситуація була зовсім інша. Боротьба з Московією тієї пори була справою і принципу, і виживання. Коли під час виборів Стефан Баторій обіцяв “захищати християнський світ”, він не закликав до хрестового походу проти турків, культурою яких захоплювався і сюзеренітет яких над Трансильванією він давно вже визнав. Баторій закликав до війни проти Московії¹⁰.

Війна тривала сім сезонів від 1576 до 1582 р. Спершу Річ Посполита була нездатна відповідати на початкову Іванову агресію. Але 1577 р. литовський гетьман Микола Радзивіл Рудий захопив Дуневбург (Двінськ), а 1578 р. польська кіннота під час нічного нападу штурмом узяла Венден. 1579 р. Баторій вирішив перенести бойові дії на ворожу територію. Армія з 22 000 лицарів, мавши припасу принаймні на 100 000 чоловік — поляки, литовці, пруссаки і мадяри — облогою взяла Полоцьк. На півдні князь Острозький здійснив далекий похід углиб Полісся. Наступного року Баторій пішов на північ, ударивши на Великі Луки, і вбив клин між Московією і Лівонією. Замойський три тижні пробирався правічним лісом, перше ніж знищив ту фортецю мінами і гарматами. Угорські інженери збудували твердий шлях звідти аж до Полоцька. 1581 р. король знову вирушив на північ, у напрямі руїн Новгороду. Сейм проголосував виділити на війну понад 2 млн. злотих протягом двох років за умови, що війна буде закінчена. Отож треба було закріпити успіхи, поки не скінчилися гроші. Баторій організував добре навчене військо іноземних найманців. Він мав кілька німецьких і шотландських полків, чимало офіцерів італійців, французів та іспанців. Іван нарікав, що Баторій підняв проти нього “всю Італію”. Головну перешкоду становило укріплене місто Псков. Його захищали фортечні мури майже 13 км завдовжки, 7 000 кінноти і 50 000 піхоти, командував військом князь Іван Петрович Шуйський. Облогу почали в серпні. Тим часом Радзивіл наважився підійти до царської резиденції в Стариці на верхній Волзі, а польські загони досягли Ладозького озера. На той час Московія вже втратила близько 300 000 вояків. У польських руках було 40 000 полонених. Лівонія була відрізана зі сходу, а шведи, захопивши Нарву, наступали з півночі. 1 грудня Іван попросив миру.

Серед тієї війни раптом, коли Іван послав посла до папи, на поверхню виплило релігійне питання, Іван нарікав, що єдності християнського світу загрожує діяльність “турецького слуги”. Ватикан відповів. Пам’ятаючи про свій давній проект досягнення єдності католицької і православної віри, ухвалений

1439 р., проте ніколи не реалізований, він послав дипломата-езуїта Антоніо Поссевіні, щоб той роздивився, що можна вчинити. 1581 р. Поссевіні зустрівся з Баторієм у Вільні, а звідти подався до Москви. Іван виявив цікавість до поголеного обличчя посла й зауважив, що папі щастить, бо його носять у паланкіні. Відмовився говорити на релігійні теми, тож єдність християнського світу не збільшилась анітрохи¹¹.

Облога Пскова набула легендарних вимірів. Під мурами стояло військо напасників, що налічувало 170 000 лицарів і слуг. Коли стала надходити російська зима, вони збудували для себе ціле дерев'яне місто зі справжніми вулицями і ринковою площею. Проломом, зробленим на початку облоги, було неможливо скористатися. А в місті місцевого зброяра на ймення Дорофій навідала Діва Марія і сказала йому, де треба поставити гармати, й запевнила, що місто не впаде. Десь в іншому місці анонімний літописець описав для прийдешніх поколінь ті події наступним чином:

“Облога Пскова почалася року 7089, в місяці серпні, 18 дня, на свято святих мучеників Фрола і Лавра. Тоді литвини почали перебиратися через річку і з'явилися коло міста зі своїми полками... До Пскова приїхав сам король. Того самого місяця серпня, 26 дня, на свято святих мучеників Адріана й Наталі, той чоловік, литовський король, підійшов ближче зі своїм величезним військом, наче вепр із пуші...”¹²

Згодом “украї гордий литовський король Степан” полишив командування “дуже гордому полякові з лихим серцем” — Замоїському.

Ям-Запольський мирний договір підписано в присутності Поссевіні 15 січня 1582 р., облога тим часом тривала далі. Московія лишила всю Лівонію з Полоцьком, Велижем та Усвятами. Під Псковом протягом лютої зими вершинки замерзали в сідлах, але Замоїський не відступав, аж поки приїхали цареві посланці й віддали йому ключі від лівонських фортець. 4 лютого він вирушив на Дорпат, звідки після двадцяти чотирьох років окупації вибралася московська залога. Для поляків то була славетна перемога, а літописець у Пскові добачив у тій події акт Божої ласки:

“Отож завдяки великій і несказанній ласці Святої Трійці, всієї родини Христової, що допомагає нам і молиться за нас, а також найсвятішим, небесним силам; завдяки молитвам і заступництву великих чудотворців, зокрема чудотворця Миколая, славного своїми чудами, що йому святе видиво тричі показало на сході сонця Святу Трійцю; завдяки засновникам і оборонцям збереженого Господом міста Пскова, завдяки тим, що в Христі Святої Віри правлять усією російською землею, завдяки православному царю й великому князеві шляхетного роду; завдяки молитвам щиро побожної й боголюбної великої княгині Ольги, що її охрестила Олена, її святому внукові, щиро побожному великому князеві Гавриїлу Всеволоду, нашому велебному отцеві Єфросину, чудотворцям Пскова і всім святим; завдяки нашому панові царю, щиро побожному великому князеві Івану Васильовичу, Христовому улюбленцю, що тримає всю Русь у своїй владі; воістину завдяки всім дивам, що їх Бог учинив, місто Бога з усім своїм народом було врятоване від литовського короля і всього його війська.

Отже, 4 дня лютого польський гетьман і пан канцлер відступили від Пскова з усім своїм військом у литовські землі. В місті Пскові відчинили брами. А я, докладно переповівши цю історію, довів її до кінця”¹³.

Отак московити уславили тяжку поразку.

Тріумф Баторія невдовзі втратив свій полиск. Поквитавшись із Московією, він став мріяти про грандіозні союзи континентального масштабу. 1583 р. він намагався схилити царя до спільного хрестового походу проти Криму. 1584 р. він уже думав про похід на Константинополь, а потім, після Іванової смерті, — про федерацію Польщі, Литви, Угорщини та Московії. На сейм ця пропозиція не справила ніякого враження. Остання сесія сейму 1585 р. була зірвана серед нескінченних сварок із приводу справи Зборовського, послі не проголосували ніяких податків. Король впав у глибоку депресію. 15 травня 1585 р. в Неполоміце, де він уникав товариства дружини та двору, написав заповіт, дорікаючи полякам за невдячність і зберігши великодушність тільки для рідної Трансильванії. Баторій нудився в такому настрої понад рік і нагло помер у Гродні 12 грудня 1586 р., не встигши сповідатися. Були підозри, що його отруїли.

Але слава Баторія не лишилась незаплямована. Хоча його здебільшого пам'ятають як переможця Івана Грозного, наприкінці лунали голоси, які і його називали тираном. Успіх Баторія був переважно особистий. Завдяки самій силі характеру він накинув свою волю Речі Посполитій і привів у рух рипливу урядову машину. Але мало з його досягнень мали тривкий характер. Поки довго чекали розтину й поховали тіло короля в елегантній гробниці в Кракові, Річ Посполита знову занурилась у ту саму трясовину хаосу, з якої почалося його королювання.

14

VASA

Зв'язок зі Швецією (1587—1668 рр.)

Швеція, що дивилася на Річ Посполиту з другого берега Балтійського моря, була схожа на свою південну сусідку в кількох важливих аспектах. То теж була дуалістична держава, де два головні елементи — шведський і фінський — поєдналися спершу особистою, а потім державною унією. У Швеції домінував могутній клас шляхетних родин, які мали міцну економічну й політичну опору у вигляді своїх величезних маєтків. Кальмарська унія з Данією й Норвегією скінчилася 1523 р., коли Густав Еріксон I з дому Ваза заснував суто шведську монархію. Відтоді ситуація була нестабільною, а дворянський парламент міг удаватись до могутніх санкцій у питаннях вибору та ухвалення постанов, обмежуючи зростання королівської влади. Протестантство швидко поширювалося, надто серед шляхти, національна церква, як і в Англії, була заснована з ініціативи монарха. В 1570-х роках римська церква почала докладати зусиль для відродження. Єзуїти, як і в Польщі, повнилися високих надій на зупинку протестантської хвилі на півночі. 1580 р., коли Посевіні призначили легатом до Польщі та Московії, він тільки-но повернувся зі Стокгольма, де три роки очолював *Missio Suetica*.

Водночас існували поважні причини для потенційного конфлікту. Зв'язки між Польщею і Швецією були досить близькі, щоб спровокувати конкуренцію та суперництво. Розподіл влади на Балтиці швидко змінювався. Швеція вступила в добу динамічної експансії. Їй судилося створити одну з великих армій історії і вона вже мала військовий флот зі ста кораблів. Невдовзі вона прагнула утвердити *Dominium Maris Baltici*, панування на Балтійському морі, дотримуючись політики перетворення цього моря у шведське озеро. Натомість Польсько-Литовська держава, дотримуючись, власне, пасивної позиції, цілком переймалася вже наявними володіннями. Річ Посполита мала найбагатший порт Балтики — Данциг і довгу смужку південного узбережжя, що мала правити за базу для будь-яких спроб шведського втручання у справи континенту. Стратегічні наслідки були очевидні. В Пруському герцогстві протестанти Гогенцолерни

могли використовувати свої провідні позиції для боротьби проти польського сюзеренітету. В Лівонії багатостороння війна, що призводила до боротьби численних місцевих фракцій проти своїх патронів — Данії, Польщі, Московії та Швеції, — неминуче породжувала збройні конфлікти, в яких брали участь і шведи, і поляки. Підняла свою голову й релігія. 1585 р. міщани Риги, обурені польським пануванням узагалі і запровадженням католицького григоріанського календаря зокрема, збунтувалися і звернулися по захист до шведського короля. Оскільки вплив католицизму у Швеції зменшувався, а в Польсько-Литовській державі посилювався, напруга наростала. Але найгостріший характер мали проблеми шведського королівського дому Ваза, тісно пов'язаного від 1562 р. з польськими Ягелонами.

Дім Ваза був внутрішньо поділений. Кожен з чотирьох синів Густава I мав своєрідну вдачу, яка гостро вирізняла його з-поміж братів, і гурти прихильників, що воювали між собою. Ерік XIV був маніяком-убивцею, якого 1568 р. скинули з трону і зрештою отруїли. Юхан, герцог Фінляндський, був ученим і теологом. Карл, герцог Седерманланду і володар Стокгольма, був оборонцем протестантського дворянства. Магнус, герцог Східного Готланду, став жертвою Еріка. Герцог Фінляндський, обраний 1569 р. на місце Еріка як Юхан III, швидко перейшов до католицької партії. Його королева — Катерина Ягелонка, сестра польського короля Сигізмунда-Августа, була ревна католичка. Її посаг складався з багатства її матері Бони Сфорци, щоправда, замороженого в Неаполі, хоча сподівалися, що його пощастить узяти завдяки католицькому впливу через папу й короля Іспанії. З наказу Еріка перші чотири роки свого шлюбу Катерина провела з чоловіком в підземеллях Гріпсгольму, де 1566 р. в них народився син Сигізмунд. Її вплив на релігійні події був дуже великим. 1567 р. з її ініціативи Юхан запровадив нову екуменічну літургію, яка поєднувала елементи і тридентського католицизму, і шведського лютеранства; 1578 р. Поссевіні потай прийняв його до лона католицької церкви. З огляду на складну ситуацію на батьківщині було тільки природним, що Юхан III намагався зміцнити свою владу, використовуючи польські зв'язки. Під час двох виборів у Польщі — 1573 і 1575 р. — йому не пощастило, але 1587 р., з третьої спроби, він здобув перемогу для свого сина і спадкоємця Сигізмунда. Хоча нащадки Юхана III Вази згодом втратили владу над Швецією, на троні Польсько-Литовської держави вони перебували вісімдесят один рік. Наступниками Сигізмунда були два його сини: Владислав IV (1632—1648) і Ян-Казимир (1648—1668)¹.

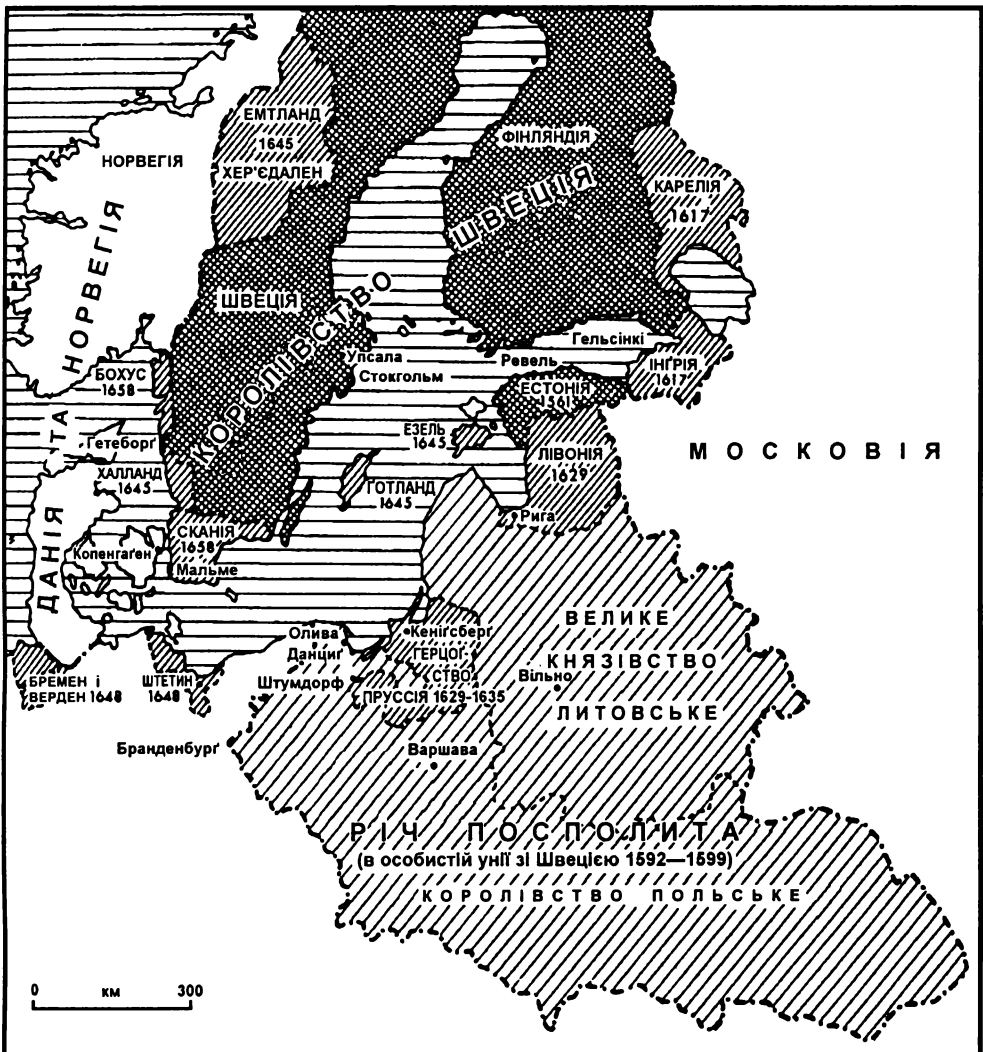
Польські вибори 1587 р. поєднували в собі найгірші результати двох попередніх виборів: подвійний вибір і кандидат-переможець, що більше переймався своєю батьківщиною, ніж справами Речі Посполитої. Вибори призвели до невпинних конфліктів: громадянських воєн спершу в Польщі, а потім у Швеції, а також до частих і тривалих війн між обома країнами². В Польщі кандидатуру Сигізмунда підтримувало так зване “чорне коло”, назване так за жалобними строями, вбраними в пам'ять про Баторія. На чолі з Замойським і єпископом Карнковським, тепер уже примасом, ця група знову вирішила за всяку ціну відкинути габсбурзького кандидата. Проте габсбурзький двір почувався впевнено. Мавши благословення папи й золото іспанського посла Гільєна де Сан-Клементе,

він підтримував ерцгерцога Максиміліана, брата імператора Рудольфа II. Коли виборчий сейм був зірваний унаслідок безладдя, Габсбурги взялися до зброї. Але Замойський був наготові. Відкинувши австрійців від брам Кракова, він рушив на Данциг, щоб привезти спантеліченого Сигізмунда на коронацію як Жигмунта III, вона відбулася 27 грудня. Наступного року під час битви під Бичиною (Піченом) у Силезії він полонив Максиміліана й не відпустив його, аж поки Відень зрікся всіх претензій на польський трон. З практичного погляду кампанія Замойського скінчилася повним успіхом. Невдовзі він пошкодував про нього.

Жигмунт III став жертвою цілком не підконтрольних йому обставин. Як швед родом і онук великого Густава Еріксона, він, річ природна, переймався передусім своєю шведською спадщиною. Як ревний католик і вихованець польських єзуїтів, розумів, що Польща може відігравати важливу роль у відвоюванні Північної Європи для Рима. Як вірний син своєї небіжчиці-матері з роду Ягелонів, він дослухався до благань своєї тітки Анни, вдови Баторія, що просила його взяти собі задля неї польський трон. Ці інтереси виявились абсолютно непримиренними. У Швеції, перед відплиттям до Данцига, він був змушений підписати Кальмарські статuti, які захищали протестантську церкву й парламент від будь-яких змін, що могли бути наслідком унії корон. Прибувши до Польщі й незважаючи на свої гучні протести під час церемонії в Оливському абатстві, він був змушений підписати *pacta conventa* та умови Варшавської конфедерації. На коронаційному сеймі він з гнівом прислухався, як шляхта ухвалювала нове визначення *lèse-majesté*, що відверто допускало всі форми словесних образ. Відтоді його можна було безкарно паплюжити — і таки паплюжили. Надто обурило його тон Замойського, що назвав його “нашим німим чортеням, імпортованим зі Швеції”. Антигабсбурзька позиція Замойського і його плани дедалі суворіше обмежувати монархію були, здавалось, мотивовані щораз сильнішим особистим інтересом. 1588 р. в Литві Жигмунт був змушений підписати Третій Литовський статут, що прямо суперечив Люблінській унії, проте був необхідною платою за його визнання з боку магнатів Великого князівства. Мабуть, не дивно, що король одразу став думати про зречення. 1589 р. він торгувався з Віднем, намагаючись продати свою польську корону ерцгерцогові Ернесту за 400 000 злотих. У Ревелі він зустрівся з батьком і заявив про неминуче повернення до Швеції. Проте не міг утекти. Шведське дворянство дало йому зрозуміти, що може обійтися й без нього, надто коли він узяв собі за дружину ерцгерцогиню Анну з Габсбурзького дому. Коли 1592 р. Юхан III помер, Жигмунта мали спіткати у Швеції ті самі приниження, які він уже пережив у Польщі.

Суперечки про наступність на шведському троні породили десятирічну кризу. Коли Жигмунт прибув до Стокгольма в супроводі єзуїтів, сповідників і папського нунція Германіко Маласпіни, він з’ясував, що опозиція випередила його. Синод шведської церкви вже постановив визнати Аугсбурзьке віровизнання та лютеранський катехізис і заборонити кальвінізм і цвінглізм як ересі. Для неофіта-католика не лишилося місця. На самій коронації, яку проводив протестантський єпископ зі Стренгнеса в Упсальському соборі, відбулися сцени, що дуже скидалися на випробування Генріха Валуа в Кракові двадцять ро-

ків тому. Жигмунтів дядько герцог Карл утрутився під час церемонії, наполягаючи, щоб король під час складання присяги тримав усі три пальці прями. Він відмовився стати навколішки перед новим монархом і кинув свою герцогську корону під ноги королю на знак непокори. Після п'яти місяців марних суперечок і кількох сутічок між польською і трансильванською гвардією і стокгольмською юрбою Жигмунт утік, лишивши герцога Карла і аристократичну Раду співрегентами³. Прибувши до Кракова, він запобіг рухові за організацію нових виборів. Хоч за що брався король, здавалося, ніби в усьому він приречений на поразку. 1598 р. він повернувся до Швеції з військом, але без результатів. Під

Карта 17. Королівство Ваз (бл. 1600 р.)

час першої сутички під Стангебро він звелів своїм переможним військам утриматися від братовбивчої боротьби. Під час другої під Лінчепінгом його кіннота відмовилась атакувати. Король покинув Швецію назавжди. 1599 р. його офіційно усунули з трону. Герцог Карл поступово винищив тих, хто зберігав вірність своєму законному королю, а 1604 р. з допомогою парламенту спромігся влаштувати власні вибори. Отже, як Карл IX він став засновником протестантської лінії династії Ваз, яка справила таке велике враження на Європу XVII ст. (Див. мал. Д). Ця тривала боротьба неминуче відчужила багатьох польських підданих Жигмунта. Хоч яку політику він здійснював у майбутньому, в ньому завжди вбачали володаря, що дужче переймався Швецією, ніж Польщею. З цієї причини, якщо не з якої іншої, в Польщі він завжди мав лиху славу. (Див. карту 17).

Насправді і Жигмунт, і його сини виявились добрими правителями. Їм не дозволяли запроваджувати новації. Але вони не були ані фанатиками, ані прихованими деспотами. Звісно, вони помилялися. Але більшість тривог, які за їхньої доби не давали спокою Речі Посполитій, можна приписати не так кепському урядуванню, як негнучкості системи, артерії якої вочевидь уражав склероз. Ба більше, протягом трьох-чотирьох десятиріч, які передували повстанню Хмельницького 1648 р., що похитнуло Річ Посполиту, за доби, коли інші країни Центральної Європи страждали від найрізноманітніших лих, Річ Посполита досягла найбільших територіальних розмірів і мала процвітання та безпеку, рівні яким не було вже ніколи.

У релігійних питаннях Річ Посполита уникала модних тоді надмірностей. Як і Баторій, Жигмунт III був ревний католик і твердий прихильник Контрреформації. Ян-Казимир і справді якийсь час належав до Товариства Ісуса і став кардиналом. Католикам віддавали перевагу при дворі і при державних призначеннях. Дуже багато шляхтичів повернулися до католицької віри. Панівним тоном, який задавав Скарга, був ентузіазм, але не примус. Процвітали найрізноманітніші секти, хоч у деяких актах сейму в 1630-х роках можна додати певну нетолерантність. Кальвіністи, лютерани і євреї зберігали свої привілеї. Внаслідок Берестейської унії 1596 р. в лоні православної громади почався період внутрішньої боротьби, але ті суперечки були приборкані, якщо не розв'язані, компромісом 1632 р.

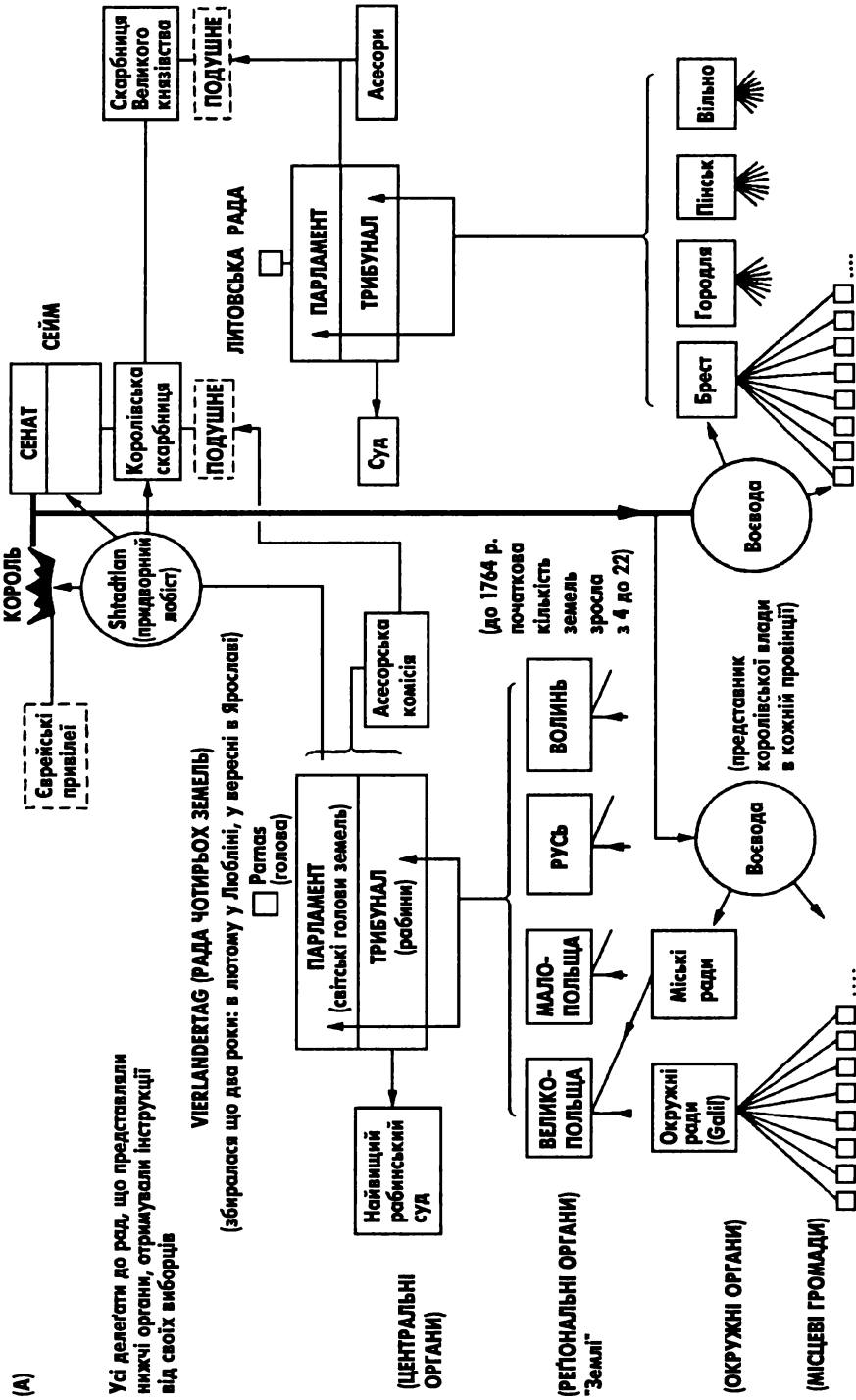
У суспільній сфері зростання багатства магнатів досягло свого максимального рівня. Замоїський, що почав кар'єру як трибун шляхетської демократії, перетворився в надміру могутнього підданого, який завдавав найтяжчого клопоту. Радзивіл у Литві мав не меншу могутність. Могутність магнатів зміцнювала лавина "ординацій", що почалася 1589 р. Та сама модель повторювалася майже в усіх провінціях Речі Посполитої. Після смерті Замоїського 1605 р. і рокошу Зебжидовського в 1606—1609 рр., формуванню якого посприяли інтриги великого коронного канцлера, внутрішня політична сцена заспокоїлася. Але сейм, сеймики і суди опинилися під дедалі більшим впливом магнатів. Голоси незалежних шляхтичів і міщан душили, нарікання селян притлумлювали. Соціальне законодавство, що було таким активним у XVI ст., практично зникло.

Економічне процвітання супроводилося кількома незціленими лихами. Хоч у першій половині XVII ст. розцвіли балтійська торгівля, міське життя й

торгівля загалом, прибутки від такого достатку розподіляли вкрай нерівномірно. Пишнота шляхти становила яскравий контраст зі щораз більшими злиднями селян. Багатство окремих міст, надто Данцига, увиразнювало дедалі більший хаос королівських і державних фінансів. Гроші знецінювалися щороку. Інфляційне зростання цін не припинялося. 1576 р. пересічна ціна вола становила 4 злоти, 1660 р. — 30 злотих. Податкові надходження зменшувалися — з огляду й на падіння реальної вартості зібраних грошей, і на щораз меншу ефективність стягування податків. В останні роки правління Жигмунта III майже половина державних податків надходила надто пізно, щоб їх можна було використати на цілі, задля яких їх стягували. 1629 р. скасування давнього методу оцінювання земельного податку “від лану” призвело до серйозного клопоту. Новий податок — *podymny*, — визначений у 15 грошів у селах і 1—3 злоти в містах — був однаковим для кожного господарства незалежно від розміру земельної ділянки і спроможності платити. Внески багатих землевласників зменшились, а бідних — круто зросли. На короткий час надходження зросли на 60%, але невдовзі знову не покривали щораз більших витрат. Протягом наступних трьох десятиріч сейм був змушений підвищити податки майже в п'ятдесят разів. До 1661 р. подимне збільшилося від 15 грошей до 25 злотих.

Єврейська громада зміцнила свої позиції в Речі Посполитій, досягнувши високого рівня достатку й безпеки, що вже ніколи не повторився. Принципи та інституції єврейської автономії набули закінченої форми. (Див. мал. I). 1580 р. Єврейський суд у Любліні замінила Рада чотирьох земель — вищий законодавчий і судовий орган, що проіснував майже двісті років. Трохи згодом з'явилася Рада провінцій, що служила об'єднаним єврейським громадам Великого князівства. 1592 р. Жигмунт III повною мірою підтвердив увесь список єврейських привілеїв. Завдяки імміграції і природному приростові кількість євреїв, за оцінками, становила 1648 р. 450 000 чоловік, тобто 4,5% від усього населення. Євреї розширили свій традиційний діапазон діяльності від банківництва й позичання грошей до всіх форм торгівлі, ремесла й мануфактури. Вони утвердили своє право формувати власні цехи, кинувши виклик монополії доти суто християнських організацій. А найважливіше те, що вони покинули свої традиційні міські притулки і проникли в кожен закуток сільських територій. Служачи шляхті, євреї відігравали важливу піонерську роль у розвитку південно-східних земель, надто України. Проте їхній успіх мав величезні ганджі. Саме зростання кількості євреїв призвело в деяких місцевостях до гострої перенаселеності. Постійний потік іммігрантів породжував обурення серед давно установлених громад, які відчували загрозу своїй ідентичності. Те обурення було властиве євреям не меншою мірою, ніж неєвреям. Як свідчить наказ єврейської громади в Кракові 1595 р., старшина докладала всіх зусиль, щоб обмежити імміграцію й не допускати прибульців до громади:

“Той, хто, не маючи права на проживання (*hazaqah*), намагатиметься оселитися тут без дозволу старшини й кагалу і оселиться чи то в єврейському кварталі, чи то де-небудь у Казимежі, Кракові, Клепажі чи Страдомі, або в районах, належних до тих місцевостей, байдуже, чоловік чи жінка, вдова чи вдівець (незважаючи на права покійного чоловіка чи жінки), має бути відлуче-

ний від усієї святості Ізраїлю, викинутий з життя на цьому світі, а також із потойбічного життя, не повинен мати обрізаних дітей, і його самого не слід ховати на єврейському цвинтарі. Та якщо така людина навмисне спробує оселитися тут, у єврейському кварталі, жоден домовласник нехай не сміє приймати її під страхом зазнати тієї самої кари, а також штрафу 30 флоринів для управителя і 15 флоринів на добročинність і конфіскації будинку громадою”⁴.

А найсерйозніше те, що в південно-східних провінціях єврейські підприємці, на тривалу шкоду собі, взяли до своїх рук орендну систему, почали як агенти та управителі розпоряджатися земельними маєтками. Така система цілком відповідала інтересам великих магнатів, землевласників, які не жили в своїх маєтках, а також зубожілої шляхти, що не дбала про особисте керування власними маєтками. Віддавши справи до рук орендарів, землевласники могли взяти позику, забезпечити собі сталий прибуток, щоб повертати гроші, а водночас відвели від себе гнів селян. Зі свого боку, орендарі не тільки керували всім економічним життям маєтку, а й отримували всі пов’язані з ним феодалні права, обов’язки та юрисдикції. В одній типовій угоді від 1594 р. докладно перелічено всі пункти:

“[Князь Пйотр Збарзький віддає цим документом [в оренду всі свої володіння]... в околиці міста Кременця, зокрема старого й нового міста Кременця, Нового Збаража і Кользеця з усіма поселеннями, належними до цих маєтків, а також із представниками шляхти, міщанами та кріпаками тих міст і сіл... усіма їхніми обов’язками, повинностями і привілеями, з орендами, корчмами, рогатками, ставами, млинами й доходами від них, з фільварками, всілякими десятинами, що їх платять шляхта, міщани і кріпаки тих околиць, а також з усіма іншими прибутками панові Миколаю Врансевичеві та Єфраїмові, євреєві з Меджибожа, за суму 9 000 польських злотих на три роки”⁵.

Таким чином єврей-орендар став паном над життям і смертю населення цілих округів, а оскільки він не мав з тими людьми ніякого зв’язку, крім короточасних фінансових інтересів, у нього й виникла нездоланна спокуса обдирати своїх тимчасових підданих до нитки. У шляхетських маєтках він призначав своїх родичів та одновірців опікуватися млинами, броварнями, а надто панськими корчмами, де селяни за звичаєм були зобов’язані пити. В церковних маєтках він ставав збирачем усіх церковних повинностей, ставав у дверях церкви, збираючи десятину, гроші за хрещення немовлят, за шлюб і за похорон. У маєтках старост він ставав справжнім агентом корони, збираючи подушне, решту податків, судові оплати і прикрашаючи свої утиски всією гідністю королівського урядовця. 1616 р. більше половини коронних маєтків в Україні були в руках орендарів-євреїв. Тієї самої доби в князя Костянтина Острозького начебто працювало понад 4 000 агентів-євреїв. Результат був аксіоматичним: уся єврейська громада стала об’єктом паплюження, спрямованого попервах на її найзаповзятливіших представників, перетворилась у символ соціально-економічної експлуатації. Участь євреїв у “гнобленні та утисках з боку шляхетсько-єврейського союзу” стала найголовнішою причиною страшної помсти, що кілька разів падала на євреїв у майбутньому, надто в 1648—1655 рр. і 1768 р. Але тим часом зберігався спокій. Єврейська наука та освіта сягнули найбільшої глибини. Праці таких “велетнів галахи”, як Соломон Лурія (1510—1573), Мозес Ісерлес (1510—1572) і Мордехай Яфе, стали джерелом натхнення

для багатой традиції талмудичної, кабалістичної і популярної літератури мовою ідиш. Єврейські освіта і письменність сягнули рівня, набагато вищого за загальний рівень освіти шляхетського й міщанського станів.

Розвиток державного устрою припинився. Крайні лібертаріанські позиції шляхти годі було виправити. Великий рокош 1606—1609 р. скінчився патовою ситуацією. Король не міг нічого вдіяти задля збільшення своїх повноважень. Проблему наступності не розв'язали. Хоча Замойському не пощастило обмежити наступність кількома названими кандидатами, не мали успіху і всі подальші спроби подбати про наступність *vivente rege*. Вибори 1632 і 1648 р. були нічим не прикметні. Високі державні урядовці лишалися на своїй посаді до самої смерті. Фінансами керувала здебільшого шляхта.

Були здійснені деякі зміни в організації війська. Хоча традиційне масове використання кінноти давало певний успіх, надто під Кірхгольмом 1605 р. і під Клушино 1610 р., авторитет шведського прикладу спричинився до важливих змін, які мали збільшити вогневу силу війська. 1618 р. податок *kwarta* збільшили вдвічі, щоб підтримувати вдосконалену артилерію, яка 1637 р. була організована в окремих артилерійський корпус на чолі зі своїм генералом. Військо поділили на два окремі формування. Перше, так званий національний контингент, складалося з гусарів, козаків і татар, його набирали з приватних слуг і шляхетських “військових товаришів”. Друге, іноземний контингент, складалося з полків піхоти, драгунів і рейтарів, його набирали з охочих “під звук барабана”, тобто полковники, що самі платили солдатам і давали їм амуніцію. Загальна кількість піхоти значно збільшилася, а традиційні полки “угорського стилю”, озброєні мушкетами і алебардами, поступилися новим і численнішим “німецьким” полкам, що склалися з мушкетерів і пікінерів. За мирних часів постійне військо, що складалося з королівської гвардії, реєстрових козаків і кварцяного (за назвою податку) війська, становило близько 12 000 чоловік. Під час війни його чисельність можна було легко збільшити вчетверо. Чимало зусиль присвятили будівництву фортець: італійського стилю — в Замосці; голландського стилю — в Данцигу, Бродах і Вишнічі, а фортецю Кодак над Дніпром будував французький інженер Боплан. Процвітала школа теоретичних військових праць, до її видатних представників належали дель'Аква, Фрайтаг і Семенович. Станіслав Жолкевський (1547—1620), великий коронний гетьман від 1613 р., Ян-Кароль Ходкевич (1560—1621), литовський гетьман від 1605 р., Станіслав Конецпольський (1593—1646), польовий гетьман від 1618 р., а від 1632 р. — великий коронний гетьман, і Стефан Чарнецький (1599—1665) належали до найблисучішого покоління полководців Речі Посполитої⁶. Королівський флот, що ніколи не мав великого значення, був ліквідований 1641 р.⁷

Запорозьких козаків ніяк не щастило приборкати. Навпаки, їхня кількість і сила збільшувалися. Попри запровадження реєстру за Баторія, вони й далі здійснювали походи, і не тільки в Україну, а й далеко на Балкани і в долину Дунаю. 1589 р. козаки перепливали на човнах Чорне море й пограбували чимало турецьких міст. 1590 р. з ініціативи сейму їх зобов'язали прийняти шляхетських командирів з регулярного польського війська й заборонили їм приймати

до своїх лав забіглих кріпаків, або *swawolników*. У результаті козаки швидко переробили польських офіцерів на свій кшталт, і їхнім частим бунтам тепер був властивий відтінок талановитого проводу і професійного вишколу. В 1591—1593 рр. отаман Косинський, польський шляхтич з Підляшшя, повів десь 5 000 чоловік у маєтки Острозького та Вишневецького на Поділлі, призвавши до масових селянських заворушень в усій Україні. В 1595—1596 р. до такого самого заходу вдався Северин Наливайко, аж поки його зловили і жорстоко стратили у Варшаві. Ці події свідчать, що колонізаційна діяльність великих магнатських родин породжувала опір у степах, а українські селяни, спокушені спершу обіцянками *słobody* і землі, важко піддавалися закріпаченню. Але виходу не було. Розмір козацького реєстру ніколи не вдавалося узгодити. Влада хотіла звести кількість реєстрових козаків до мінімуму, щоб не мати з ними клопоту й водночас тримати їх напохваті в разі потреби, натомість козаки прагнули якомога розширити реєстр. Козацькі походи не припинялися. 1614 р. під проводом отамана Сагайдачного казаки спустошили Трапезунд і Синоп у Малій Азії і змусили тремтіти сам Стамбул. 1629 р. широко оспіваний Стефан Хмелецький — регіментарій (заступник гетьмана) польського війська — влаштував під Монастириською засідку на 80 000 татар і взяв у полон брата татарського хана. 1635 р. зруйновано королівську фортецю Кодак. У 1637—1638 рр., коли сейм погрожував “запрягти лежачих козаків до плуга”, селянин Павлюк і отаман Гуня вирішили піти слідом Косинського й Наливайка. Обоє спіткала та сама кривава доля. Суворі репресії дали змогу перепочити, але не запропонували ніякого остаточного розв’язку. Пропозиції залучити козаків до політичного життя Речі Посполитої, надавши їм статус шляхти, наражалися на постійний опір сейму. За словами одного зі шляхетських послів, “козаки — це нігті нашого політичного тіла. Тож коли вони стають надто довгі, їх треба часто обрізати”⁸.

Козацькі заворушення були симптомом набагато глибшої хвороби, що охопила всі південно-східні землі. За доби своєї пов’язаності з Великим князівством воєводства України були недосяжні для центральної влади, а після 1569 р., вже у складі корони, вони й далі великою мірою були підпорядковані приватній адміністрації кількох впливових родин: Конецьпольських, Вишневецьких, Потоцьких, Калиновських, Острозьких. Населення й далі всякчас почувалось у небезпеці. Ізольованість крихітних оаз людських поселень уздовж нечисленних степових шляхів, у самотніх містечках і монастирях, постійні наїзди козаків і татар, ворожнеча між панами, величезні соціально-економічні контрасти між землевласниками і забіглими кріпаками та вільними селянами-колоністами, багата етнічна мішанина русинів, поляків та молдован і, не останньою чергою, дедалі більші релігійні поділи між православними, уніатами, католиками і євреями — це все поєдналося, сприяючи життю, сповненому насильства і збурень. То було *last frontier*, останнє прикордоння, в Європі — не менш суворе й не менш боездатне, ніж його пізніший відповідник у Північній Америці. Але, на відміну від американського Заходу, польський Схід був відкритий для зовнішньої інтервенції. Народ України зятято обстоював свою не-

залежність і чинив опір урядовому втручанню. Але якщо він так наполягав на своїй незалежності, що всі засоби звичайної оборони звелися нанівець, наповнати були держави, що згодом утрутилися набагато жорстокіше. В цьому аспекті трагічна доля України в XVII ст. була провісником долі всієї Речі Посполитої у XVIII ст.⁹

* * * * *

Зв'язок зі Швецією вочевидь справив найглибший вплив на зовнішню політику, повівши Річ Посполиту в напрямках, що їх за інших обставин можна було б уникнути. Попри процедуру позбавлення трону, проведену 1599 р., Жигмунт III і далі мав право на шведський трон. Цю претензію Вази зберігали аж до 1660 р. За монархічної доби вона становила законний привід для воєн зі Швецією. Ті війни автоматично відновили давнє суперництво з Московією. А московські війни були тісно пов'язані з військовими кампаніями проти турків і татар.

До Стефана Баторія головна боротьба у Лівонії точилася між поляками і московитами. Після вигнання московитів 1582 р., вона перетворилася в боротьбу між поляками і шведами. Міцно утвердившись на півночі провінції — в Естонії — й маючи прихильність міщан-протестантів і німецьких дворян, шведи швидко запровадили свою владу. Після остаточного розв'язку внутрішньої кризи у Швеції Карл IX вирішив скористатися польською Лівонією, щоб винагородити своїх прихильників землями і посадами. Відкрита війна почалася 1600 р. і тривала з перервами майже тридцять років. 1605 р. під Кірхгольмом поблизу Риги литовські гусари Ходкевича розбили вщент шведське військо й загнали його в море. Але шведи невдовзі набули ще більшої сили. Річ Посполита не мала людей, щоб поставити свої залоги на тій далекій території, і щоразу, коли її увага була спрямована на щось інше, шведи досягали успіху. Вирішальні бої точилися під проводом Густава-Адольфа в 1617—1622 рр., коли головною подією стало падіння Риги 26 вересня 1621 р., а також у 1625—1626 рр., коли шведи остаточно завоювали Лівонію¹⁰. (Див. карту 18).

За короля Густава-Адольфа (1611—1632), цього Лева Півночі, шведські амбіції значно вирости¹¹. Зібравши завдяки своїм військовим артикулам військо, вдвічі численніше за військо Речі Посполитої, дарма що населення Швеції було вп'ятеро меншим за населення Речі Посполитої, він був змушений воювати, щоб забезпечити солдатам харчі та розваги. Він вирішив утрутитись у Тридцятилітню війну в Німеччині, а для цього треба було зміцнити материкову базу. 1626 р. він переправив своє військо на кораблях з Лівонії до Пруссії і взявся захоплювати балтійські порти і збирати мито з торгівлі на Віслі. Густав-Адольф швидко захопив Пілау (Пілаву), Браунсберг (Бранено), Фрауенберг (Фромборк), Ельбінг (Ельблонг) та Оливу, багатства тих міст поїхали до Швеції, але Данциг спромігся якийсь час чинити опір. Протягом трьох років низка польських контратак майже не справляла враження на чудово укріплені шведські бази. Морські сутички не мали вирішального характеру, хоча під Оливою

28 листопада 1627 р. польська флотилія змогла відігнати шведську ескадру й потопити два кораблі. На щастя для поляків, 10 серпня 1628 р. “*Vasa*”, флагманський корабель шведського флоту, перекинувся у Стокгольмській гавані від шквального вітру під час свого першого плавання. Він уже ніколи не досяг запланованого пункту призначення на півдні Балтики. Збудував його голандський корабельник Генріх Губертсон, і він мав бути одним з найбільших кораблів тодішньої доби, безперечно перевершуючи все, чим пишався тоді британський флот, не кажучи вже про польський. Його водотоннажність становила 1 300 тонн, на двох палубах стояло шістдесят чотири 24-фунтові гармати. (Цей затонулий корабель піднято в цілості 1961 р., і тепер його виставляють у Стокгольмі)¹². Ще одна химерна пригода мало не поклала край життю самого Густава-Адольфа. 27 червня 1629 р. неподалік від Марієнвердера (Квідзина) шведського короля заскочила на відкритій місцевості й оточила польська кіннота. Його пояс і піхви, що їх він відчайдушно відстебнув під час сутички, вивільняючись від польського вершника, згодом подарували Конєцпольському, і вони були для гетьмана однією з нечисленних розрад під час тієї війни. Від шведів зрештою відкупилися, підписавши 26 вересня 1629 р. Альтмаркський мир. Шведам дісталися всі пруські порти — і в Королівській Пруссії, і в герцогстві Пруссія, за винятком Данцига, Пуцька та Кенігсберга, і 3,5% мита від торгівлі на Віслі. Завдяки цьому шведи могли фінансувати більшу частину своїх витрат протягом Тридцятилітньої війни, в яку вони тепер ревно втрутилися. Мир був підписаний у Штумдорфі (Штумській Весі) 12 вересня 1635 р. Потім Швеція повернула пруські порти в обмін на підтвердження її панування в Лівонії. Владислав IV відмовився від своїх претензій на шведський трон протягом усього часу, на який був укладений мир, — двадцяти шести років.

Остання велика шведська війна була однаково руйнівна для обох сторін¹³. 1655 р. небіж Густава-Адольфа Карл X без попередження вдерся в Річ Посполиту одразу з двох напрямів. Стривожений наступом московитів, які торік узяли під свій захист запорозьких козаків, він вирішив перекрити їм усі шляхи для дальших завоювань. Отак він і спровокував *potop* — п'ять років найстрашнішого безладдя та нищення в польській історії. Не здобувши собі ніякої очевидної переваги, він зламав останній опір, який ще могла чинити Польща ворогам у східних провінціях, і зробив її здобиччю потоку іноземних напасників, що швидко надбігли підбирати кістки. Спершу шведи змітали геть усе на своєму шляху. 25 липня під Уйсьцем познанський воевода Кшиштоф Опалінський капітулював разом з усім посполитим рушенням Великопольщі. За місяць у Кедайні Януш Радзивіл, великий гетьман литовський, визнав протекторат Швеції над Великим князівством. Польський Ваза — Ян-Казимир — знайшов собі притулок в імперській Силезії. Велика частина його війська перейшла на шведську службу, Варшава була окупована, Краків обступили облогою; чимало менших міст і маєтків спалили і сплюндрували. Опір полягав тільки в неkoordinованій діяльності селянських загонів і в дивовижній обороні укріпленого павликіанського монастиря на Ясній Гурі поблизу Ченстохови. Тут уже польські хроністи були напрочуд красномовні:

“Мюлер, що направив свої війська проти монастиря в Ченстохові, постав тепер перед найтяжчим завданням, бо ж він кинув виклик Всемогутньому... Монастир Ясна Гура присвячено Непорочній Діві Марії, де й зберігається її славетна й чудотворна ікона, яку намалював на дощі з кипарисового дерева сам святий євангеліст Лука. Саме ця ікона, предмет великого поклоніння, й величезні багатства, нагромаджені завдяки пожертвам протягом трьох сторіч, спонукали ворога стати облогою і сподіватися, ніби він надолужить свої воєнні витрати грабунком. Ініціатором того заходу був начебто чех, Ян Вейгард, граф Вржесович, якого Мюлер послав наперед з чотирма тисячами солдатів, щоб налякати ченців демонстрацією сили. Вржесович підступив до монастиря під звуки сурем і гостро звелів відчинити брами. Але, почувши відмову, обгрунтовану релігійними аргументами, шведи вирішили застосувати силу.

Після Вржесовича... з Велюня прибув Мюлер на чолі десяти тисяч піхоти і з гарматами. То була значна сила, що спершу мала воювати у Пруссії... Проте отці Ясногурського монастиря, коли їх знову закликали пустити шведську залого, сміливо відповіли, що вони зв'язані обітницею служити Богові, а віддати стародавнє місце поклоніння і прощі було б блюзнірством.

Коли переговори не дали результату, шведи почали інтенсивно бомбардувати мури. Потім, щоб поширити страх серед оборонців, почали метати вогненні ядра, підпалили монастирські комори разом з великою кількістю збіжжя. Навколо всього монастиря вони розташували табір, обгородившись дерев'яним гостроколом і спорудивши насипи для гармат. Мюлер став з північного боку, намагаючись там прорвати оборону. З півдня стояли ландграф Гесенський і полковник Садовський. Проте їхні атаки майже не давали результатів. Мури зсередини були підсипані землею, гармати розкришили лише кілька цеглин. Але невдовзі і оборонці почали стріляти у відповідь. Їхні гармаші стріляли так влучно, що після трьох годин шведи були змушені відступити з великими втратами. Тим часом жителі будинків поблизу монастиря, в яких ворог знайшов собі притулок, підпалили їх, незважаючи на свої втрати, і обернули в попіл...

Шведи відновили атаку 19 листопада, в день преусутнення Святої Діви. Вони отримали з Кракова шість вибухових мортир і велику кількість амуніції. Шведські солдати, тільки-но зібрані з недалеких квартир, завзято кидалися в бій... “Гігантомахія”, опублікований офіційний опис тієї облоги, повідомляє, що кулі та ядра падали на церкву й вежу так густо, що здавалося, ніби вони горять. Але в зіткненні з неприродними силами шведам не пощастило. Гарматні ядра відскакували від стін і черепиці або перелітали над церковною покрівлею, не завдаючи ніякої шкоди. Гармаші й піротехніки нічого не могли вдіяти... Оскільки чимало їх загинуло страшною смертю, ворог приписав свою невдачу лихим чарам... А найдужче розлютили Мюлера ченці, що вийшли на верхівку вежі і там, увесь хор, співали побожних гімнів для його вояків. Вони зробили з нього посміховисько...

Серед оборонців були серадзький мечник Стефан Замойський герба Ружа і Пйотр Чарнецький, кузен [Стефана Чарнецького]... Загальне командування здійснював пріор монастиря Августин Кордецький, що речно дбав ще й про артилерію. Замойський командував піхотою...

Одного разу, коли шведи припинили атаки, бо вже споночило, Чарнецький вирішив влаштувати їм нічну несподіванку. Спустившись із мурів на світланку на чолі шістдесяті вояків, він пробрався в табір генерала Мюлера, де напав на сонних і втомлених шведів, зненацька закричавши і привітавши всіх кулями... Він влаштував велику різанину і власноруч убив відомого військового інженера полковника Горна...

Але Ясну Гуру врятували не люди. Те святе місце зберіг Господь, і то більше дивами, ніж мечем. Густий туман заховав монастир від нападів... Сам Мюлер побачив Богородицю в сайливіх шатах на мурах, вона заряджала гармати й кидала ядра назад у тому напрямі, звідки вони прилетіли... Були шведи, що поприкипали до землі, приклавши око до прицілів своїх мушкетів, а інші поприростали щоками до гарматних жерл, аж поки цирульник відтинав їх... У монастирі граната, що впала й вибухнула в колісці немовляти, не заподіяла йому шкоди, тоді як у шведському таборі шість гармашів були засліплені єдиним вибухом...

Перед початком облоги ченці сховали монастирське срібло в недалекому озері, гадаючи, ніби воно буде в більшій безпеці під кригою. Але один хлопець з тих польських полків, що служили шведам, ловлячи рибу через ополонку, витягнув мережею срібне начиння. Коли Мюлер наказав віддати все йому, поляки відмовилися... Таким чином була посяяна незгода між командиром і його вояками...

Тим часом настала зима, стояти облогою стало набагато важче. Мюлер шаленів, побачивши, що ця невдала облога забирає його славу... Його слава, набута під час тривалих війн у Німеччині, вкрилася ганьбою... Він почав останній штурм на Різдво, вистреливши одним залпом з усіх гармат і пославши все своє військо на мури... Але тієї самої миті з ним стався фатальний випадок. Він снідав у досить далекому будинку і проклинав Ясну Гуру, як раптом залізна куля пробила стіну, розбила всі тарілки, пляшки та келихи на столі, сполошила гостей і влучила йому в руку... Мюлер послав захисникам наступного листа:

“Велебні, ясновельможні і шляхетні панове!.. Що можна ще більшого зробити, коли ви й далі постаєте перед моїм ласкавим королем з обличчям, твердішим за камінь? Ми великодушно пропонуємо вам два альтернативні засоби порятунку: або ви і ваша фортеця віддастеся під протекцію Його Величності короля Швеції... або, склавши йому присягу вірності, заплатите йому, і ченці, і шляхта, по 40 000 талерів штрафу, щоб відшкодувати втрати і збитки, що їх ця довга облога завдала всьому королівству. Якщо ви не погодитеся на жодну з цих пропозицій, тоді ми визначимо вам покарання мірою вашої впертості, що заслуговує вогнища Бузирода або Перілового бика.

Дано в нашому таборі 25 грудня, року нашого Господа 1655...”

Нарешті, в ніч напередодні дня св. Стефана, шведи почали стягувати гармати з насипів, збирати свою амуніцію й відправляти вози в напрямі Клобуцька. Кінець кінцем о дев'ятій годині ранку, вирушили кавалерія й піхота. Мюлер пішов на Пйотркув... Садовський — на Каліш, Вржесович до Велуня, а герцог Гесенський — до Кракова. Не здобувши сподіваної нагороди, вони з люті скреготіли зубами й душилися від ганьби.

Звичайно, жоден еретик не повірить, що гарматні ядра відбивало від мурів Ясної Гури надприродними силами... Але все, що я описав, правда, хоча шведські хроністи мовчать про ці події, притлумлюючи водночас і свою ганьбу, і... потребу хвалити Бога за успішну оборону...”¹⁴

Відтоді Річ Посполита почала відроджуватися. Армія повернулася до свого обов'язку. Невтомна енергія Стефана Чарнецького почала змінювати плин подій. Шведів вигнали з Варшави, їхніх прусських союзників переконали відступитися від них, а трансильванських наслідувачів шведів розбили. В 1658—1659 рр. Чарнецький уже мав змогу нападати на шведів з данських баз у Ютландії. 13 лютого 1660 р. помер Карл X. 3 травня 1660 р. Оливський договір забезпечив мир. В обмін на повернення Ельбінга в Пруссії і Дунабурга в Жемайтії Швеція лишила собі всю Лівонію. Шведи зреклися дальших претензій на Річ Посполиту. Ян-Казимир відмовився від традиційної претензії своєї родини на трон Ваз. Тієї миті зв'язок Речі Посполитої зі Швецією був формально розірваний.

Отже, після сторіччя боротьби Жемайтія і герцогство Курляндія стали єдиними частинами колишньої Тевтонської держави в Лівонії, що лишилися під контролем Польщі. Жемайтія, відтоді відома як польська Лівонія, була приєднана до трьох приморських анклавів, що становили Пілтинську землю (Вентспілс), і нею керували як складовою частиною Речі Посполитої. Курляндію лишили в здібних руках її герцогів Кетлерів, вона була спільним феодем Польщі й Литви. Її столиця Мітау (Єлгава) і порт Віндау (Віндава) невдовзі стали важливими центрами торгівлі й культури. Найвидатніший з-поміж курляндських герцогів — Якуб Кетлер (1638—1682) був помітною постаттю в балтійській політиці, мав важливі зв'язки з Голандією і, як хрещеник Якова I, з Англією. Він навіть брався до колоніальних заходів. 1645 р. він купив у голандців острів Тобаго, а 1651 р. заснував торговельний пост на острові Форт-Джеймс у Гамбії в Західній Африці. Його діяльність була перервана в 1655—1660 рр. під час

шведської окупації Курляндії, коли він сам став військовополоненим. Його нащадки керували герцогством до 1737 р., коли — під орудою династії Біронів — воно опинилось у сфері російського впливу¹⁵.

Протягом тривалої доби шведських воєн заходи Московії завжди відігравали важливу роль. Як свідчить і боротьба в Лівонії, і політика Карла X, Москва брала участь в усіх розрахунках, пов'язаних із польсько-шведською війною. Адже боротьба за владу на Балтиці була не просто двосторонньою, а тристоронньою. Московія, Швеція і Польсько-Литовська держава — всі вони товклися на тій самій тристоронній арені. Кожному з конкурентів доводилося постійно змінювати свою позицію, щоб пристосовуватися до змін позиції інших двох конкурентів. Коли якась одна держава була сильна, інші дві намагалися поєднати зусилля, щоб чинити їй опір. Коли якась держава була слабка, інші дві конкурували між собою, щоб скористатися цим. Така ситуація тривала від самого початку Лівонської війни 1558 р. аж до Оливського договору 1660 р. Потім, коли зникла польська сторона трикутника, Швеція сама постала перед Московією і боролася з нею аж до поразки Карла XII під Полтавою 1709 р. Участь Речі Посполитої в тих складних подіях була одним з головних наслідків зв'язку з Вазами, а виграла від того зрештою тільки Москва.

Отож, цілком у згоді з законами трикутника, війни Речі Посполитої зі Швецією були переплетені з воєнними компаніями, що їх кожна зі сторін провадила проти Московії. Що стосується Речі Посполитої, то після перемог Баторія в 1579—1581 рр. війни з Московією відбувалися в 1609—1612 і 1617—1619 рр. за доби “каламутних часів” у Москві; в 1632—1634 рр. — через Смоленськ; у 1654—1667 рр. — в Україні. Останній раунд відбувся в 1700—1721 рр. під час Великої Північної війни.

На жаль, “каламутні часи” в Москві найвідоміші зовнішньому світові з карикатур, які походять з популярної російської історії або з оперної сцени XIX ст.:

“Друга дія. Тронний зал короля Сигізмунда. Король святкує свою перемогу. Польські пани мріють про окупацію багатих російських земель... Гульня і розгубленість. Сигізмунд посилає загін лицарів, щоб перекрити Мініну шлях на Москву, полонити його, сплюндрувати села і спалити міста — одне слово, уярмити Росію”¹⁶.

Насправді ситуація була трохи інша. Ідея, мовляв Річ Посполита Польщі і Литви з її скромними військовими ресурсами і жалюгідними фінансами могла коли-небудь думати про “окупацію” чи “уярмлення” незмірних просторів Росії, — просто вигадка. Польські полководці, а надто Жолкевський, всякчас були проти інтервенції, сейм теж ставився до неї неприхильно, а король погодився на інтервенцію тільки двічі, й то ненадовго¹⁷. Поляки мали змогу здійснити інтервенцію тільки тому, що могутні фракції московських бояр наполегливо тиснули на них. Поляки не мали ніяких виразних планів на майбутнє. Хоч би що могли думати сучасні поляки, щоб підтримати свою самоповагу, ніколи не було ніякої завойовницької війни, яку можна було б порівняти з кампанією Наполеона 1812 р. Польські операції були не чим іншим, як низкою незначних сучасок на тлі масштабної громадянської війни.

На перших етапах “каламутних часів” Річ Посполита взагалі не відіграла ніякої ролі. Лжедмитра I приватно підтримував сандомирський воєвода Єжи Мнішек із Самбора. Цього претендента навчали польські єзуїти, які переконали короля прийняти його при дворі і прихильно усміхатися, слухаючи про їхні крутістькі плани зміцнення віри. Коли 1605 р., немов Лемберт Сімнел* XVII ст., він справді був коронований у Москві як давно втрачений син Івана IV, його шлюб із донькою Мнішека Мариною (1588—1614) відбувся через повіреного в Кракові. На думку Замоїського, то була “комедія, гідна Плавта або Теренція”. Вона скінчилася, коли рештки вбитого претендента, розтовченого на м'якуш московською юрбою, вистрелили на чотири сторони світу з гармати на Червоній площі.

Лжедмитра II, “Тушинського злодія”, Перкіна Ворбека** тієї пригоди, підтримував інший приватний консорціум польських і литовських авантюристів, зокрема Олександр Лісовський, князь Роман Ружинський і староста з Усвят Ян Сапіга. Саме вони вдруге повели до віваря овдовілу Марину, а їхні некеровані слуги почали облогу Москви зі свого табору в Тушино. Саме вони стали джерелом натхнення для пам'ятної дошки на мурах Троїцько-Сергієвської лаври в Загорську: “Три пошесті — тиф, татари, поляки”. Тим часом царем став князь Василь Шуйський. Тільки на цьому етапі польський двір почав виявляти офіційний інтерес. Під час перевороту 1606 р. з ініціативи Шуйського в Москві були вбиті близько півтисячі поляків з почту Мнішека. Ще гіршим було те, що Шуйський намагався укласти союз зі шведським королем Карлом IX. Жигмунт III зневажив конституційні тонкощі та пораду сейму й постановив вирушати — “задля слави Речі Посполитої”. Похід почався восени 1609 р. під командою неохочого Жолкевського. Єдиною виразною метою походу було повернення Смоленська. Почалася облога. Але в липні наступного року, після приголомшливої перемоги Жолкевського під Клушино, коли були розбиті об'єднані царські і шведські війська, відбулися несподівані події. На царському дворі стався бунт і Шуйського усунули від влади. Поляки посувалися до Москви без ніякого опору, а зібрані бояри запросили Жолкевського захистити їх від розгнужданої анархії войовничих фракцій. Згідно з договором, підписаним 27 серпня, бояри мали отримати права й привілеї польської шляхти, а королівського сина принца Владислава мали проголосити царем. У Кремлі розмістилася польська залога під командою Олександра Госевського, старости з Велижа. Все було імпровізацією. Не мавши на руках ніяких точних інструкцій, Жолкевський не знав, що король не схвалював його розпоряджень. Шуйського вислали до Варшави, щоб виставити разом з братами перед сеймом, а потім ув'язнити в замку Гостинь, де він і помер. І король, і Жолкевський повернулися

* Лемберт Сімнел (бл. 1475—1535) — самозванець і претендент на англійський трон, син столяра з Оксфорду, дуже схожий на Едварда IV. — *Перекл.*

** Перкін Ворбек (бл. 1474—1499) — претендент на англійський трон, син моряка, що в Ірландії видавав себе за вбитого сина Едварда IV, вступив до Англії як Ричард IV, де його розгромили, ув'язнили й повісили. — *Перекл.*

до Варшави. Становище польської залоги в Кремлі значно погіршилося. Внаслідок зради колишніх російських союзників поляки опинилися в цілковитій ізоляції, а спроби відборонитися від інтриг такого собі Ляпунова призвели до Великої пожежі 1611 р. Ті події зображено в книжці “Початок і розвиток Московської війни”, яку написав Жолкевський, виправдовуючи свої дії:

“Прагнучи реалізувати свій задум і вигнати наших людей з міста... поєднавшись із московськими людьми, прихильними до його плану, Ляпунов уночі скликав потай стрільців і заховав їх у будинках змовників. Але було багато й дружніх до нас московитів, які попередили нас... бо й сам Ляпунов уже підступав до міста... й зібралось сильне боярське військо. Вони були за мило або дві від столиці, коли наші люди побачили їх. Тоді наші люди вирішили запалити дерев'яне місто й місто за білими мурами, а самим заховатись у Кремлі та Китай-городі й нападати на стрільців і на кожного, хто трапиться їм. Діялося це в середу перед Великоднем. Зібравши й виставивши полки, вони підпалили дерев'яні будинки. Староста з Велижа виїхав з брами у правий бік, на річкову кригу: пан Олександр Зборовський зі своїм полком стояв у центрі, а полковник Мартин Казановський з лівого боку в напрямі білих мурів; пан Самуїл Дуніковський стояв поряд із ним. Першим убитим став князь Андрій Голіцин, що доти перебував під вартою...”

Хоча московити були приголомшені рішучістю наших людей і пожежею, чимало їх схопилися за зброю, зайнявши браму і значну частину білих мурів, але пан Мартин Казановський атакував і розігнав їх... Серед людської тисняви загинуло дуже багато людей, чувся великий плач, кричали жінки та діти, немов у день Страшного суду. Крім того, чимало людей разом зі своїми родинами кинулись у вогонь і згоріли. Чимало інших вирішили втекти до військ, що, як вони знали, вже недалеко...

У святій четвер дійшла звістка, що князь Дмитро Трубецькой і князь Василь Масальський підступають до міста разом з іншими боярами... Хмільницький староста і Зборовський, узявши частину людей зі своїх полків, вирушили їм назустріч. Наші люди почали з московитами битву всього за мило від міста й розгромили все їхнє військо.

Отож Москва згоріла, й багато пролилося крові і були незлічені втрати, бо то було велике й багате місто з широкими околицями. Ті, хто бував у чужоземних країнах, казали, що ані Рим, ані Париж, ані Лісабон не були такі великі. Кремль не постраждав анітрохи, натомість Китай-город вулична юрба пограбувала і сплюндрувала... Навіть церков не пощадили. Церкву Св. Трійці, дивовижно збудовану у формі квадрата, яка стоїть майже навпроти кремлівської брами і, на думку московитів, є *in summa veneratione*, об'єктом найвищої пошани, розграбували і спустошили...¹⁸

Отже, жереб був кинутий. Бояри відмовилися від думок про польську протекцію, й почався широкий народний опір. Смоленськ здався полякам в червні 1611 р. після дворічної облоги. Натомість польську залогу в Москві годі було врятувати, дарма що до міста вже підступав Ходкевич. Поляки були змушені продавати царські коронні самоцвіти за шматок хліба і зрештою капітулювали 22 жовтня 1612 р. Половину їх одразу ж убили. А ще через чотири місяці царем проголосили п'ятнадцятирічного Михайла Федоровича Романова, засновника наймогутнішої російської династії. У Польщі об'єднане військо вимагало своєї заборгованої платні й розійшлося тільки 1614 р., отримавши платню, шестеро більшу за розмір земельного податку. Менший похід, організований у 1617—1618 рр. з особистої ініціативи князя Владислава, не дав ніяких результатів. Згідно з Деулінським перемир'ям, підписаним 3 січня 1619 р. на сорок із половиною років, Смоленськ, Новгород-Сіверський і Чернігів лишилися Речі Посполитій; Владислав зобов'язався не наполягати на своїх претензіях на царський трон, хоч офіційно не зрікся їх. Якщо йдеться про полеглих і змарновані

гроші, “каламутні часи” були не менш тривожні для Речі Посполитої, ніж для Московії.

Війна з Московією поновилася 1632 р., коли численне московське військо атакувало Смоленськ. Надихав його заклик Земського собору до помсти, а очолив Михайло Борисович Шеїн, той самий воєвода, що двадцять років тому так мужньо боронив місто. Цього разу, коли він не домігся результатів, його повісили як зрадника. Вічний мир, підписаний 14 червня 1634 р. на березі річки Поляновка під Смоленськом, повторив територіальні пункти, узгоджені в Деуліно. Владислав IV, тепер уже підтверджений виборами господар своєї польської спадщини, з радістю взяв 20 000 рублів за відмову від своїх претензій на царський трон.

Але “вічність” тривала всього двадцять років. 1654 р. Москва, повнячись прагнення помсти, вдалася до вирішальних заходів. Відчуваючи спокусу внаслідок постійних заворушень в Україні, цар Олексій Михайлович промостив собі шлях, узявши під свою опіку запорозьке козацтво. Потім напав і не припиняв своїх нападів наступні дванадцять сезонів. У цій війні московити виявили дивовижну витривалість, що є однією з прикмет, характерною для них протягом усієї історії. Попри коротку перерву в 1657—1658 рр., спричинену діяльністю шведів, вони обіруч — і в Литві, і в Україні — невпинно душили Річ Посполиту. Згідно з Андрусівським мирним договором, підписаним 3 січня 1667 р., вони скасували пункти договору 1634 р. і взяли під свій контроль Київ і всю Лівобережну Україну. Ті нові умови не були підтвержені аж до наступного “вічного миру” 1686 р., а ратифікувала їх Річ Посполита лише 1710 р. Але практично Лівобережна Україна стала залежною від Московії. Давні московські претензії піднести своє велике князівство до “Російської імперії” почали швидко матеріалізовуватись.

Водночас із подіями в “північному трикутнику” внаслідок присутності турків на Чорноморському узбережжі утворився “південний трикутник”. Тут трьома сторонами були суміжні території Речі Посполитої, Московії і Османської імперії. Щоправда, небезпека на тих теренах дуже рідко набувала реальних обрисів. Зосередившись на кампаніях у долині Дунаю і в Азії, турки звичайно полишали боротьбу на північ від Карпат своїм кримським васалам. Рік у рік, протягом усього періоду Ваз та й після нього, кримські татари перепробували по черзі всі можливі варіанти. Служачи Московії, вони вирушали в походи проти Речі Посполитої; Служачи Речі Посполитій, вирушали в походи проти Московії; вирушали в походи разом з козаками або проти козаків, а також у власні походи¹⁹.

Коротка війна з Туреччиною 1620—1621 рр. була від 1498 до 1672 р. єдиним випадком, коли поляки безпосередньо зіткнулися з головним османським військом, і то внаслідок не московської інтриги, а трансильванської. 1619 р. Жигмунт III послав кілька кавалерійських підрозділів до Відня, щоб допомогти своєму шуринові-імператорові в боротьбі проти нападів трансильванського князя Бетлена Ґабора. Саме Бетлен став інтригувати з Портою, щоб підготувати належну відповідь. У вересні 1620 р. Іскандер-паша вирушив проти Речі

Посполитої й під Цецорою на річці Прут завдав полякам нищівної поразки, полонивши гетьмана Конецпольського і отримавши на піці відрубану голову Жолкевського. Але за рік доля війни драматично змінилася. П'ятдесят п'ять тисяч поляків і козаків під проводом гетьмана Ходкевича і отамана Сагайдачного були оточені в таборі під Хотинном на Дністрі втричі численнішим османським військом під особистим проводом султана Османа II. Їхню долю, здавалось, визначено наперед. Цю сцену, а потім і битву описав у латинських мемуарах Якуб Собеський (1588—1646), воевода руський, що згодом стало джерелом натхнення для "*Wojny chocimskiej*" Вацлава Потоцького, можливо, найвідомішої епічної поеми польської літератури:

... Zabelowały się góry i Dniestrowe brzegi
 Rzekłby kto, że na ziemię świeże spadły śniegi,
 Skoro Turcy stanęli, skoro swoje w loty
 Okiem nieprzemierzone rozbili namioty...
 Skoro Osman obaczył nasze szańce z góry,
 Jako lew krwie pragnący wyciąga pazury,
 Jeży grzywę, po bokach maca się ogonem,
 Jeżeli żubra w polu obaczy przestronem...
 Janczara w środku, ustrzywszy w puch pawi,
 Ogniste swoje pulki na czele postawi,
 Sam dosiadłszy białego Arabina grzbieta
 Jako między gwiazdami iskry się kometa,
 W barwistym złotogłowie pod żórawią wiechą,
 Bunczuk nad nim z miesiącem, otomańską cechą...
 W prawo i w lewo Janczar, na widoku stały,
 Nieznane oczom naszym dotąd specyały,
 Straszne słonie, co trąby okrom mają kielców,
 Każdy swą wieżę dźwiga, każda wieża sztelców
 Po trzydziestu zawiera; tak gdzie tylko chodzą
 Rozdrażnione bestye, nieprzyjaciół szkodzą...
 W tymże obłoku stali Murzyni cudowni,
 Jako się błyszczą iskra w opalanej głowni,
 Tak i tym z warg napuchłych, z czerniejszej nad szmelce
 Paszczeki, bielsze niż śnieg wyglądały kielce.
 Tu się w szerokobiałej na wierzchu koszuli
 Po polach Mamalucy przestronnych rozsuli,
 Jakoby przy łabęciach postawił kto kruki...
 Cóż pisać o armacie? gdy samemi działa
 Obóz swój osnowali, za szańce, za wały,
 Z takim grzmotem, że ledwie podobny do wiary,
 Sam to przyznał Chodkiewicz wódz i żołnierz stary,
 Który jak się marsowym pochął bawić cechem
 Nigdy tak wielkich, nigdy z tak ogromnym echem
 Sztuk ognistych nie widział, które ziemię z gruntów
 Trzęsły, rzygając kule o sześćdziesiąt funtów²⁰.

Біліють гори і Дністрові береги,
 Немов на землю впали перші, молоді сніги,
 Надбігли турки, й наче снігові замети,
 Умить напнули незліченні намети.
 Як глянув Осман на наші окопи,
 Як лев кровожерний, набрався охоти,

Наїжив гриву, вимахує хвостом,
Побачив нас, як зубра над Дністром...
У центрі яничар-ага, мов павич, виступає.
Вперед полки вогненні посилає.
Під ним арабський виграє румак
І білих іскор полишає знак,
Сам у пір'їнах і парчі барвистій,
Бунчук над ним із місяцем сріблестий.
Та яничари — картина не нова,
Ідуть обабіч небачені дива,
Із хоботом та бивнями біжать, ревуть слони,
І в кожного стрільці стріляють зі спини,
Засівши в башті; де ступлять ті тварюки,
Чекають ворогів там страхітливі муки.
В тій хмарі військ і негрюки чудовні,
Мов іскор гра у згорілій головні,
У них між пухлих вуст, із чорної пашеки
Ясніють ікла білим пір'ям лелеки.
А ось у бахматих сорочках мамелюки
Гасають по полю, мов білі круки,
Що в почті коло лебедів сумирні...
А про гармати що? Стирчать усюди жерла
І бухають, ні разу відлуння не завмерло,
Таке гучне, що годі йняти віру,
Такого гуркоту, страшного аж надміру,
Не чув і сам Ходкевич, хоча воює здавна,
Й признався в цьому, учень Марса славний,
Не бачив він гармат таких чудових,
Земля здригалася від ядер двопудових.

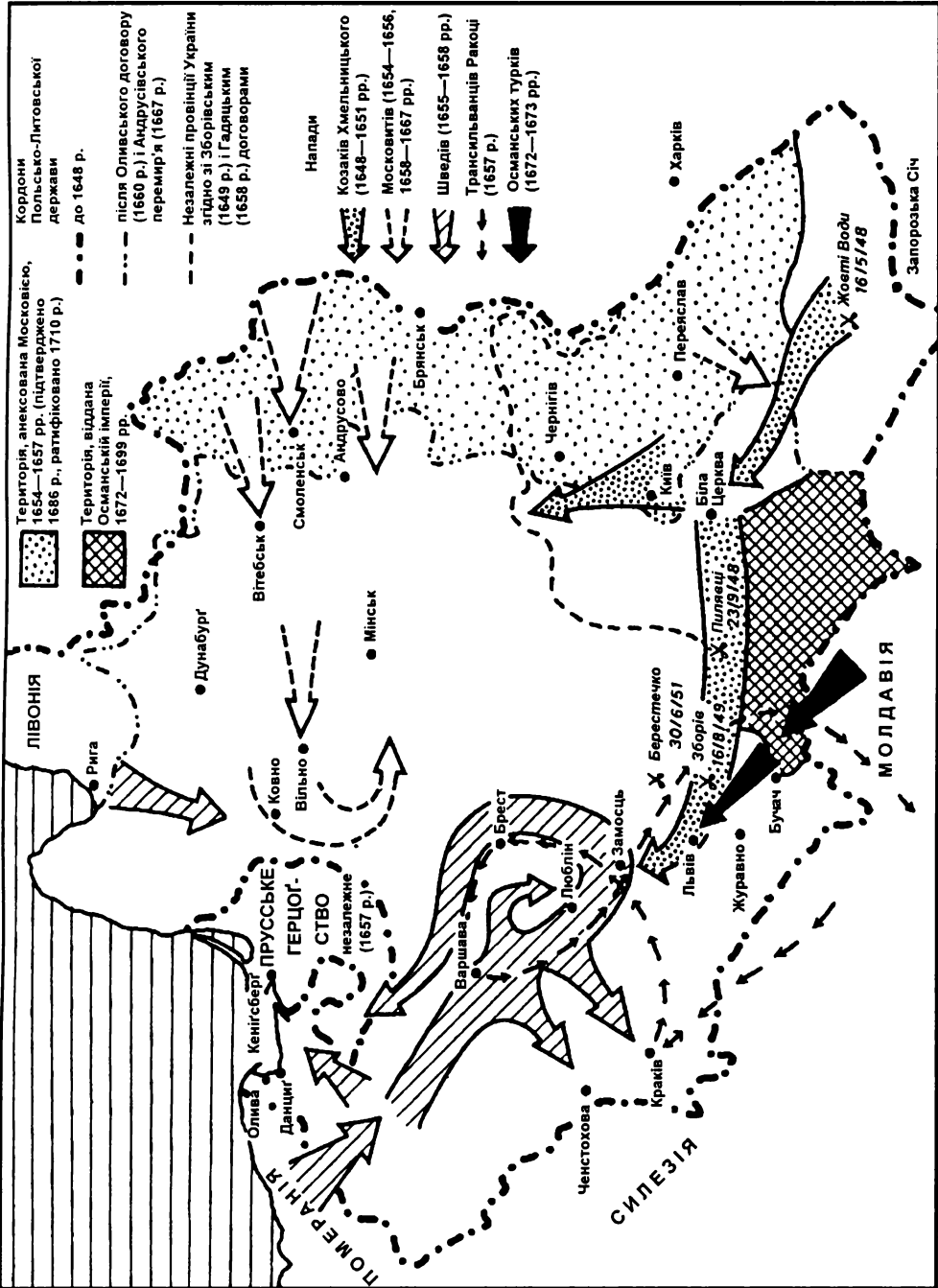
Але ця пишнота турків передувала страшному розгрому. Невпинні атаки й бомбардування протягом вересня не змусили втекти оборонців, що, як кажуть, захищалися до останньої бочки пороху. В жовтні, як і вояки Тарновського під Обертином, польська кавалерія пішла в контратаку і зламала турецький опір. Султан попросив миру. Обидві сторони усвідомили, що реальної основи для ворожнечі немає. Сейм, що з тієї незвичайної нагоди виплатив рекордну суму, увосьмеро більшу за розмір земельного податку, переконали поставитися до турків з великою обережністю. Короля і його сина-авантюриста застерегли, щоб вони уникали непотрібних військових зобов'язань. Відтоді, уклавши мир з турками, поляки відцуралися й Тридцятилітньої війни, лишивши своїх габсбурзьких родичів самим давати собі раду.

Досить дивно, що найтяжчих утрат за доби Ваз Річ Посполита зазнала внаслідок не ворожих дій, а дипломатичних маневрів підступного васала. Від 1525 р. спадкоємці Альбрехта Гогенцолерна присягали на вірність польській короні, а їхній феодал — герцогство (Східна) Пруссія — щороку платив внески до державної скарбниці й давав гроші на утримання армії. Водночас вони неухильно й невідступно здійснювали політику звеличення власної династії. 1563 р., за п'ять років до своєї смерті, князь Альбрехт домігся, що акт надання феодалу поширювався й на маркграфа Йоахима II Гогенцолерна з Бранденбургу-Аншпаху, забезпечивши таким чином родині повернення прав на володіння. 1577 р.

бранденбуржці купили в короля Стефана Баторія право опіки над сином князя Альбрехта, таким чином утвердивши режим, що тривав протягом довгої хвороби та божевілля їхнього підопічного. Саме таку ситуацію й застали Вази. Нарешті, 1614 р., герцог Бранденбурзький Йоган-Сигізмунд, одружившись зі спадкоємицею пруської лінії, спромігся поєднати у власній особі обидві частини родинної спадщини. Проте лише через два покоління Фрідріх-Вільгельм (1620—1688), Великий Курфюрст, спромігся піднятися вище від провінційного рівня. Діставши владу у двадцятирічному віці й вигнаний з Берліна хвилями Тридцятилітньої війни, він дбав про свої польські зв'язки і присягав на вірність і Владиславу IV, і Янові-Казимиру. Але 1648 р., після Вестфальського мирного договору, підбадьорений наданням численних дрібних територій, зокрема й крайкою Східної Померанії, він набрався духу брати активну участь у наступній Північній війні. 1656 р., згідно з Лабіауським договором, він переконав шведів визнати його претензію на незалежний статус коштом його зради польського сюзерена. А за кілька місяців переконав поляків підтвердити його незалежність коштом зради шведів. Отримавши, згідно з Велауським договором, підписаним 19 жовтня 1657 р., формальне звільнення від своїх феодалних зобов'язань, він потім притримав свій голос під час виборів імператора, аж поки майбутній кандидат, Леопольд з Австрії, звільнив Бранденбург від юрисдикційного підпорядкування імперії. Кожен крок був бездоганно розрахованим у часі, тож після Оливського мирного договору найбільшу вигоду від нього дістала нова держава Бранденбург-Пруссія. Через два століття після поділу Тевтонської держави Великий Курфюрст відновив суверенітет Пруссії, і то здебільшого коштом польського королівства Ваз.

* * * * *

Протягом останніх двох десятиріч доби Ваз, під час жалюгідного королювання Яна-Казимира, всі наявні нитки внутрішніх і зовнішніх конфліктів раптом сплелися у складний вузол, що став душими країну. Козаки, татари, московити, шведи, пруссаки і трансильванці — всіх їх одних за одними затилювало в давку мережу, яку виткали зрадливі магнати, бунтівливі вояки, релігійні розкольників та міжнародні інтригани. Самому Янові-Казимиру навряд чи можна дорікати. Він був поважний і сумлінний монарх, що став наступником свого старшого брата в тридцятидев'ятирічному віці. Служивши волонтером у габсбурзькому війську, він був досвідчений у військових справах, а як вихованець єзуїтів і кандидат у кардинали знав і релігійну політику своєї доби. Як в'язень і заручник французів він з перших рук знав про небезпеки міжнародних стосунків. Проте був особисто пов'язаний з *rapprochement* його брата з французьким двором і йому довелося взяти за дружину французьку і вдову свого брата Марію-Луїзу Гонзагу²¹. На перший погляд, усе заповідало успішне врядування. Але під поверхнею назрівало виверження вулканічних масштабів. Усе почалося з останнього й найбільшого козацького повстання 1647—1648 рр. під проводом Богдана Хмельницького (1595—1657)²². (Див. карту 19).

Карта 19. Потоп: напади на Польсько-Литовську державу, 1648—1667 рр.

Жахіття і змарновані зусилля наступних двадцяти років увиразнені тим, що їм передувало одне з найспокійніших десятиліть в історії Речі Посполитої. Струс від удару був посилений попереднім спокоєм. Владислав IV, королюючи від 1632 р., спромігся стояти поодаль від більшості європейських заворушень. Поляновський мир (1634 р.) з Московією і Штумдорфський мир зі Швецією (1635 р.) поклали край головним конфліктам. Торгівля по Віслі процвітала. Релігійний розбрат був погамований, 1645 р. король запросив представників різних конфесій примиритися між собою під час публічної “розмови про любов”. В Україні після паціфікації 1638 р. настало золоте десятиріччя спокою. Ілюзія добробуту була така велика, що 1646 р., звертаючись до сейму, канцлер Єжи Оссолінський міг вихвалитися, що “поляки заснували на наших відкритих рівнинах вільне королівство, захищене тільки муром любові і спільної довіри між станами”.

Але на той час через шпигунів Конецпольського було вже відомо, що козаки ведуть переговори з кримським ханом. Але їх не вважали за дуже небезпечні. Король навіть вважав, що це чудова нагода остаточно поквитатися з татарами й зосередженими на своїх справах турками. Він закликав до Варшави делегацію козацької старшини, серед них і Хмельницького, розповів їй про свої плани, підтвердив давні козацькі привілеї й підготував їх до спільного походу проти невірних. Що після того розладналося, не зовсім зрозуміло. Проти турецького походу короля існувала опозиція в сеймі. Конецпольський, єдиний полководець, що міг би з успіхом здійснити його, помер. Руський воєвода Ярема Вишневецький вирішив сам очолити похід. 1647 р., знехтувавши і короля, і сейм і зібравши зі своїх плантацій 26 000 чоловік, він вирушив на Крим. Хмельницький розлютився, відчувши, що його підступно зрадили, скасувавши його угоду з королем. Тож замість приєднатися до походу на Крим, він напав на нього. Замість боротися з татарами, він покликав їх на допомогу і сам почав домагатися справедливості.

Повстання Богдана Хмельницького дало наслідки, які набагато перевершили його початкові цілі. Вирушивши на захід із Запорозької Січі (головного табору чи поселення) на Дніпрі, він виграв дві вирішальні битви проти військ Речі Посполитої, під Жовтими Водами та під Корсунем, і підступив до Вісли. Здається, він не мав ніяких виразних намірів, окрім прагнення особисто висловити королю свої й козацькі нарікання. В усій своїй ранній кореспонденції він підписувався “Запорозький гетьман Його Королівської Мосці”. Але нагла смерть короля в травні 1648 р. лишила його без орієнтирів, а невдала спроба домовитися з Яном-Казимиром, вибір якого він підтримував, змусила воювати далі. Тим часом позбавлені влади українські провінції спустошували дедалі численніші селянські ватаги й нелюдські репресії магнатів на чолі з Вишневецьким. Ті вбивства закрили шлях до компромісу. 29—30 червня 1651 р. Хмельницький зазнав поразки під Берестечком. Відступивши назад до Дніпра, він став шукати допомоги. Його тяжке становище неминуче збільшило пильність московитів, і в січні 1654 р. в Переяславі він присягнув на вірність царю Олексію Михайловичу. Навесні того самого року царські війська вдерлися в

Річ Посполиту на двох фронтах. Та московська навала стривожила шведів, то 1655 р. шведський король Карл X напав на Річ Посполиту з Померанії та Лівонії. Його операції спровокували 1656 р. інтервенцію Великого Курфюрста Бранденбургу—Пруссії, а 1657 р. — Дердя Ракоці, князя Трансильванії. То були роки “потопу”. Але наприкінці десятиліття Польщі знову усміхнулася воєнна фортуна. У травні 1660 р. Оливський мир поклав край усім воєнним діям на Заході, але на сході цар наступав і далі.

Напруги неперервної війни спричинили внутрішні тертя і породили вогнища неспокою. Спроби короля виправити хиби державного устрою й дати лад фінансам призвели спершу до конфлікту з сеймом, а потім до громадянської війни. Шляхта відкинула пропозиції про голосування більшістю голосів, про вибори короля *vivente rege* і створення центральної скарбниці. Проводир шляхти Єжи Любомирський, великий коронний маршалок, удався до зрадливих контактів з Австрією, а зрештою до відкритого бунту. В 1661—1667 рр. король марно боровся спершу зі збройними конфедераціями, а потім з рокошем. 13 липня 1666 р. під Монтвами коло Іновроцлава, на кордонах Силезії, короля спіткала поразка. Коронні війська припинили бойові дії. Ян-Казимир зрікся своїх політичних планів і простив Любомирському. 1667 р. Любомирський пішов у добровільне заслання в Бреслау. На сході під час укладання Андрусівського перемир'я московити мали змогу диктувати свої умови. 1668 р. Ян-Казимир зрікся трону й подався до Франції. Те, що почав Хмельницький, закінчили Любомирський і цар.

У світлі цих подій може видаватися дивним, що історики намагалися пов'язати повстання Хмельницького з тогочасними подіями в Англії, Франції та Іспанії²³. Дехто вважав, ніби воно становило частину широкої міжнародної змови. Але для таких тверджень, окрім факту, що Хмельницький начебто навідав Париж і листувався з Кромвелем, немає ніяких свідчень. Інші історики пов'язують повстання Хмельницького з якоюсь загальною “європейською кризою”. Проте жодну з запропонованих гіпотез не можна припасувати до подій, які справді відбулися. Уявлення про “народне повстання” цілком доречне, коли йдеться про Португалію й Каталонію. Воно абсолютно непридатне для характеристики громадянської війни в Англії і Фронди у Франції. В Речі Посполитій воно менш переконливе як пояснення заходів Хмельницького, ніж як характеристика широкого опору шведам у центральних і західних регіонах держави. Уявлення про “соціальну революцію” теж проблематичне. У випадку Речі Посполитої його не можна цілковито знехтувати. Селянство в Україні безперечно брало участь у повстанні, натомість в інших провінціях діяло з власної волі, чинячи опір іноземним напасникам. А втім, здається, Хмельницький надихав селян *malgré lui*, всупереч власній волі. Ні козаки, ні татари, ні король, і найменше, звичайно, цар Московії, не мали ніякого наміру визволяти селян. Можна було б стверджувати, звичайно, що селяни піднялися на відчайдушну боротьбу проти неминучого наступу кріпацтва. Якщо так, слід припустити, що їхня “революція” була цілковитим провалом. Попри відокремлення України, розвиток кріпацтва у Східній Європі відбувався без ніяких перешкод. Можли-

во, в уявленні про якусь загальну “кризу державного устрою, характерну для новітньої держави”, можна знайти певні елементи, які слушно характеризували ситуацію. Як і в інших країнах, відносини між центральним урядом і периферійними регіонами в Речі Посполитій зазнавали тяжких випробувань. Давні представницькі інституції були нездатні розв’язувати потік нових соціальних і політичних проблем. У Речі Посполитій очевидним джерелом напруги було те, що козакам відмовляли у шляхетському статусі, а православних та уніатських єпископів не пускали до сенату. Але тут, якщо визнати цю теорію, роль Хмельницького неминуче зводиться до ролі розгніваного перехожого, що випадково зачепив розхитану державну будівлю, яка вже хилилася.

Деструктивні наслідки повстання Хмельницького незаперечні. Для Речі Посполитої загалом воно прискорило процес занепаду, який уже ніколи не пощастило зупинити. Для всіх громадян Речі Посполитої — спровокувало оргію нищення життя і майна, яку цілком можна порівняти зі спустошеннями Тридцятилітньої війни в Німеччині. Євреям і протестантам воно принесло безпрецедентні кровопролиття та переслідування. Розпорошені й безборонні єврейські поселення стягували на себе гнів не тільки козаків Хмельницького та селянських ватаг, а й царського війська. Вступ московської солдатні до Вільна 28 липня 1655 р. супроводився загальною різаниною всіх жителів, що лишилися в місті. Загальна кількість убитих становила десь 20 000 чоловік, зокрема багато євреїв. Загальну кількість євреїв, убитих у 1648—1656 рр., оцінюють у 56 000 чоловік; загальне зменшення єврейської громади внаслідок смерті, втечі і знедолення сягає 100 000 чоловік.

Слава Хмельницького здебільшого походить від масштабу тих катастроф, ніж від якихось практичних досягнень. На постать Хмельницького претендують кілька конкурентних інтересів. В українській історії він постає як піонер народного визволення. В Радянській Росії його пам’ятають як Мойсея, що очолив вихід свого народу з польського поневолення до великої російської батьківщини. У Валгалі марксистських і соціологічних героїв його подають як оборонця соціальної свідомості і протесту. Насправді такого не було й близько. Він був дезертир з армії Речі Посполитої, де мав ранг писаря, і народився в родині офіцера, що 1620 р. бився під Цецорою. Він чаїв глибокий, особистий і зрозумілий гнів проти місцевих магнатів, зокрема Яреми Вишневецького, а люди Олександра Конецпольського нападали на його маєтки, й тому прихилився до Січі як до природної гавані всіх утікачів і невдоволених. Потім, не змігши виправити ситуації початковими воєнними зусиллями, він не мав іншого вибору, як воювати до кінця. Адже інакше його повісили б як зрадника. Іскри його опору розпалили пожежу, розміри якої він навряд чи міг передбачити. А невдовзі на Україні його ж козаки битимуться за своє життя проти його-таки московських покровителів. 1658 р., за Гадяцьким договором, козацькі проводирі намагалися знову прилучити Україну до Речі Посполитої як автономне князівство. Але надто пізно. Козацьке повстання накинуло Речі Посполитій так багато інших, нагальніших проблем, що вона була нездатна допомогти. Козацького коня, що скинув свого польського вершника, тепер мав загнути.

здати інший, набагато вимогливіший господар. На той час сам Хмельницький уже помер. Як і в польських повстанців XIX ст., головним досягненням Хмельницького було те, що він репрезентував проблеми своєї батьківщини увазі світу за часів, коли їх здебільшого не помічали й нехтували.

Через десять років, 1667 р., на смертному одрі лежав другий великий бунтівник — Єжи Любомирський. Він скаржився, що болить голова. “Ті, хто жив головою, — зітхав він, — і померти мають від голови”. То був цілком доречний коментар на стан Речі Посполитої, до поразки якої він спричинився такою великою мірою. Річ Посполита з її чудовими ідеалами одностайності і особистої свободи спиралася на вкрай делікатне порозуміння між королем і підданими. Якщо їй узагалі судилося жити, очолювати її мали розумні люди. Вона не мала резервів сили, не мала засобів примусити нерозумного бунтівника. Коли розум поступився брутальній силі, Речі Посполитій загрожував крах. Як і у випадку Любомирського, той “головний біль” міг виявитися фатальним.

1672 р. Ян-Казимир помер самотньою смертю на вигнанні в монастирі в Невері-сюр-Луарі в Центральній Франції. Його серце збережене в урні в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. Його тіло привезли назад до Кракова для поховання. Одним з небагатьох тривких залишків його сумного королювання стали монети, що їх карбували в 1660-х роках Боратіні й Тинф. Кожен з цих карбувальників виробив дивовижні схеми зцілення хвороб Речі Посполитої одним ударом. Обидва виявились некомпетентними людьми, якщо не сказати звичайними шахраями, чий знецінені вироби занапащали щоденне життя протягом наступних ста років. Боратіні отримав королівську ліцензію на карбування мідних шелягів, вартістю одна третина гроша. В 1660—1666 рр. він накарбував їх понад 9 млн., заповонивши ринок і призвівши до нескazanного хаосу. В наступні роки вартість тих “боратинок” упала від 1/90 до 1/800 злотого. За схемою Тинфа, мали карбувати срібні злоті, вартість яких довільно прирівнювали до вартості золотого дуката. Його монети містили чистого срібла всього на 13 грошей замість усталених 30 грошів. На реверсі цих монет карбували монограму короля: ICR — *Iohannes Casimirus Rex*. Коли люди дізналися, яка реальна вартість їхніх монет, ім'я останнього з Ваз стало символом корупції і припинення. Відтоді його ініціали всюди були відомі в новій інтерпретації: ICR — *INITIUM CALAMITATIS REGNI*, початок біди королівства²⁴.

15

МІСНАЉ

Австрійський кандидат (1669—1673 рр.)

Вишневецькі (Wiśniowieccy), господарі Вишнівця, мали одне з найлиховісніших прізвищ на Україні. Засновник роду Дмитро Вишневецький (п. 1563), наполовину русин, наполовину румун, заснував першу козацьку січ на Хортиці на Дніпрі. Він помер на гаку в Стамбулі, турки полонили його за піратство. Його брат Андрій, волинський воєвода, підписав Люблінську унію. Дід короля, овруцький староста Михайло, очолив 1616 р. славетний похід на Молдавію. Його син, князь Ярема Вишневецький (1612—1651), руський воєвода, головний ворог Богдана Хмельницького, був однією з найколаритніших і найсуперечливіших постатей у польській історії. В найпопулярнішому польському історичному романі *“Ogniem i mieczem”* Генрика Сенкевича він постає як галасливий шляхтич, що воює за Річ Посполиту і з обрахованою жорстокістю карає козаків і татар. В очах інших коментаторів він був звичайним бандитом, грабіжником удовиних маєтків, перекинчиком, зрадником. Хоч би в чому полягала повна правда, годі заперечити, що він брав участь в актах найдикішої жорстокості й був досить популярним серед польських магнатів¹. Протягом попереднього сторіччя родина Вишневецьких нагромадила одне з найбільших багатств у Речі Посполитої, їхні маєтки розтяглися на незайманих землях за Дніпром, там працювало десь 230 000 кріпаків, а захищала їх одна з найлютіших приватних армій. За тодішніх обставин цілком можна було сподіватися, що Вишневецькі запропонують претендента на трон. Проте ніхто не сподівався, що вони дадуть такого нікчому, як Михайла-Корибута Вишневецького (1640—1673), сина князя Яреми, резервного кандидата австрійської виборчої інтриги, безздогадного пішака честолюбних покровителів. Гора тієї магнатської родини породила королівську мишу.

Королювання Михайла-Корибута тривало лише чотири роки. За той час у Речі Посполитій сталося кілька визначних подій. Передусім, 19 червня 1669 р. короля обрали фактично внаслідок помилки. По-друге, 27 лютого 1670 р.,

святкуючи поразку французької партії, він узяв шлюб з ерцгерцогинею Елеонорою Габсбург. Привітавши наречену на силезькому кордоні, він повів шлюбний поїзд до стародавнього монастиря на Ясній Гурі, де шлюб відбувся в товаристві папського нунція, імператриці та сенату. Про шлюбний сніданок з очевидною втіхою розповів для прийдешності нунцій:

“Проспівавши “*Te Deum*” перед дивовижний образом Нашої Диви та під звуки оркестру, молоде подружжя разом зі своїм почтом пішли до пишно оздоблених покоїв у монастирі... На бенкеті наступного дня подали так багато страв, що важко сказати, кому вони завдали більшого клопоту: слугам, які розносили їх, чи гостям, що дивилися, не знаючи, які їсти. На ті страви пішло триста фазанів, п'ять тисяч пар куріпок, шість тисяч пар індичок, шість тисяч телят, чотири сотні биків, чотири тисячі баранів і принаймні не менше ягнят, сотня оленів, п'ять лосів, дві тисячі зайців і кількадесят вепрів. Згодом подали велику кількість фруктів і варення, а наприкінці столи заставили солодошами, складеними в піраміди та стовпчики. Потім, коли скінчився бенкет, король попереду шести сенаторів, а королева попереду своїх дам танцювали польський танок, двічі обійшовши всю залу...”²

По-третє, пізніше того самого року, пруський посол організував облогу у Варшаві, щоб зловити забіглого громадянина з Кенігсберга на ймення Калькштайн. По-четверте, 1672 р. почалася друга війна з Туреччиною, султан Магомет IV удерся на Поділля. Він узяв фортецю Кам'янець-Подільський і перетворив її собор у мечеть. По-п'яте, 16 жовтня в Бучачі поблизу Тернополя королівські послі підписали договір про капітуляцію. Всі південні райони України, які ще лишалися Польщі за Андрусівським перемир'ям, були віддані туркам. Треба було платити щорічну данину 22 000 золотих дукатів. По-шосте, обидві сесії сейму того ганебного року були зірвані через *liberum veto*, причому другого разу долучився ще й голос однієї рішучої жіночки. Така собі Кунецька, яка заявляла, що її покривдив один сенатор, зайшла до зали засідань сенату в Королівському замку у Варшаві, щоб особисто шукати правди, й вимагала виконання судового наказу про видачу їй забіглих кріпаків. Коли їй урвався терпець під час довгої дискусії про те, чи слід дозволити королю публічно носити французьку перуку, вона вибухнула гнівом з галереї:

“Маршалок сейму. Не перебивайте, люба пані, ми радимося про оборону наших кордонів... Пані Кунецька. Що мені до оборони кордонів, коли ваш воєвода тут гірший від татарської орди!...”³

Винного воєводу викрили й покарали, він заплатив 2000 злотих *ex tunc*, одразу, і віддав одного кріпака⁴. По-сьоме, австрійська і французька фракції серед шляхти сформували збройні конфедерації, щоб тиснути, утверджуючи кожна свою політику, на короля, що знай вагався⁵.

Говорячи про ці всі події, підручники наголошують на тому, чого не робив король. Він не мав контролю над магнатами, над військом, над турками, над своєю дружиною й над папським нунцієм. Вкрай важко дізнатися, чим він, власне, займав свій мозок. Він помер 10 листопада 1673 р., переївши солоних огірочків, мабуть, у розквіті сили та енергії.

16

SOBIESKI

Турецький пострах (1674—1696 рр.)

Собеський — одне з небагатьох польських прізвищ, широко відомих за межами Польщі. Його вихваляли і сучасники, й історики. За словами Мілтона, він був “першим поляком, який довів, що страшні турецькі сили можна розбити одним ударом”. Воєнне мистецтво Собеського надто вихваляв Клаузевіц. У Польщі його ім'я знали всі, а в усій Європі його пам'ятали як короля, що врятував Священну Римську імперію і християнський світ від невірних. Саме з цієї причини не дуже легко обговорити постать, захovanу маскою слави, або, а це ще важливіше, охарактеризувати проблеми королівства, на які падала тінь подвигів його короля¹.

* * * * *

Ян III Собеський (1629—1696) народився в Олеську поблизу Львова, був другим сином руського воєводи Якуба Собеського і Софії Данилович. Він дістав латинську освіту в гімназії Новодворського у Кракові і в Ягелонському університеті, а в 1646—1648 рр. рушив у велику подорож, побувавши в Парижі, Лондоні та Амстердамі. 1652 р., після смерті старшого брата, він став спадкоємцем майна трьох великих родин: Собеських, Жолкевських і Даниловичів. Але ще замолоду він обрав собі військову кар'єру, а багатство і зв'язки забезпечували йому легкий доступ до двору, дипломатії, патронажу й політики. Вперше він пішов до війська 1648 р. і воював дванадцять років протягом повстання Хмельницького і шведського “потопу” під командою Єжи Любомирського і Стефана Чарнецького. Сім місяців від серпня 1655 р. до березня 1656 р. разом з багатьма королівськими офіцерами-дезертирами він служив як полковник шведському королю Карлові X. Вперше як посол він поїхав 1654 р. до Константинополя; вперше його представили при дворі 1655 р, а вперше послом до сейму його обрали 1659 р. Відтоді Собеський дедалі вище піднімався шаблями кар'єри. 1665 р. він отримав жезл великого коронного маршалка, 1666 р. — посаду

польового гетьмана, а 1668 р. — найвищу військову посаду, йому доручили булаву великого коронного гетьмана. За королювання Михайла-Корибута він воював проти турків. Дивовижне знищення всього османського війська під проводом Гусейна-паші на місці давнішої перемоги Ходкевича під Хотиним на Дністрі сталося на другий день після смерті короля. Через три місяці Собеський тріумфально вступив до Варшави під час виборчого сейму, і його проголосили королем, опозиція була нечисленна. За винятком битви під Батогом 1652 р., де загинув його брат Марек, і під Монтвами, де він зіткнувся зі своїм давнім патроном і командиром Любомирським, Собеський майже не зазнавав поразок. Дуже мало монархів ступали на трон — і безперечно не ступав жоден спадковий монарх, — з такими численними перевагами і таким широким досвідом.

Як і у випадку Баторія майже сто років тому, особистість короля великою мірою домінувала в політичному житті. Короля спостерігав, захоплювався ним і охарактеризував його англійський богослов велебний Роберт Саут, що особисто відвідав Польщу:

“Король надзвичайно красномовний, до нього дуже легко доступитися, він украй гречний, маючи більшість рис, потрібних для формування досконалого джентльмена. Він не тільки дуже добре тямить у військовій справі, а й завдяки французькій освіті дуже добре знає й чемні манери, і університетську науку. Окрім власної слов'янської мови, він розуміє латинську, французьку, італійську, німецьку й турецьку мови; кохасться на природничій історії й на всіх сферах фізики. Він має звичку дорікати духівництву за те, що воно не допускає до шкіл сучасної філософії, як-от Лєграна або Декарта.

Що стосується постаті його величності, це високий і кремезний чоловік із широким обличчям і круглими очима, він завжди ходить у такому самому вбранні, що і його піддані, волосся підстригає навколо вух, мов чернець, і вдягає хутряну шапку, проте надзвичайно пишно оздоблену діамантами й самоцвітами, має великі вуса й не пов'язує хустки на шию. На плечах він має довгий одяг, що, мов плащ, звисає йому до п'ят, а під ним каптан, такий самий завдовжки, тісно підперезаний на поясі. Він ніколи не вдягає рукавиць, а той довгий плащ пошито з цупкої яскраво-червоної тканини, облямованої взимку пишними хутрами, а влітку — тільки шовком. Замість черевиків він завжди взуває — і вдома, й за кордоном — турецькі шкіряні туфлі з дуже тонкою підшовою й порожнистими видовженими підборами зі срібної бляхи, вигнутими у формі півмісяця. Він завжди носить на поясі довгу шаблю, її піхви однаково широкі та пласкі від руків'я аж до кінчика й вигадливо оздоблені діамантами”².

Упевненість Собеського безперечно зроста завдяки радощам сповненого шалених почуттів, напрочуд вдалого, хоч інколи бурхливого шлюбу. Від 1665 р. він був одружений з найцікавішою жінкою при дворі — Марією-Казимирою де ля Гранж д'Арк'єн, загальновідомою в Польщі як Марисенька. Їхнє дивовижне партнерство можна порівняти тільки з подружжям їхніх молодших сучасників, що теж були рівнею в коханні, війні та політиці: Джона Черчіла, герцога Марльборо, і Сари Дженінгс.

Постать Марисеньки (1641—1716) по-своєму була не менш дивовижна й не менш активна, перебуваючи в центрі плетива політичних подій. Вона приїхала до Польщі в чотирирічному віці в почті французької королеви Марії-Луїзи. Вона була донькою капітана французької гвардії й колишньої гувернантки королеви (хоча чутки натякали, ніби насправді вона була нешлюбною донькою королеви і одного з її колишніх коханців — Гастона Орлеанського або

бідолашного маркіза Сенк-Мара). Протягом свого подружнього життя вона була близьким товаришем Собеського, довірницею його найпотаємніших думок, натхненницею його звитяг. Проте до самого кінця зберігала за собою право на жіночу примху й керувалася власним, схильним до інтриг мозком. Вона знала Собеського з дівочих літ, проте не виявляла ніякої особливої цікавості до нього, аж поки у двадцятирічному віці вийшла заміж за пристаркуватого Яна Замойського, онука колишнього канцлера. Відтоді їхні відносини розвинулись у “*grande affaire*” у рамках “*Grande Affaire*” французького двору Яна-Казимира. Вони потай узяли шлюб у травні 1665 р., ще до того, як поховали тіло її небіжчика-чоловіка, з однією тяжкою умовою: Собеський мав обійняти посаду маршалка, з якої усунули Любомирського. Марисенька і Собеський мали кількох дітей — і синів, і доньок, інтереси яких королева тлумачила цілком по-іншому, ніж король. Але найцікавішим з погляду історика є те, що, коли державні справи розлучали їх, вони провадили докладне листування. Дивовижні “*Listy do Marysieńki*” Собеського становлять головне джерело інформації про розвиток його політичної кар’єри. Коли продертися крізь плутанину галицизмів і конспіративних псевдонімів, поміж яких під “Селадоном” слід розуміти Собеського, а під “Астресею” — Марисеньку, можна добути до найінтимніших почувань короля:

[Близько 14. VII.1665]

“*Mon coeur, mon âme et mon tout!*”

[Моє серденько, душенько й геть усе!]

Іхавши верхи цілу ніч, ми зупинилися на світанку, тепер уже за третину милі від Його Величності короля та війська. Пан *Palatin de Cracovie* [краківський воєвода], напевне, приєднається до нас завтра, бо він усього за чотири милі від Його Величності [короля]. Коло короля дуже мало кавалерійських полків і немає ніяких ознак нещодавно запрошених найманців. Усі мої війська, з ласки Божої, були тут і вже присягли на вірність королю. Були новини, що Любомирський уже проминув Щебежшин, тож я думаю, що це все триватиме вже недовго. Невдовзі ми побачимо, що кому Господь пообіцяв.

Ми зазнали неймовірної *incommodité* [незручності] по дорозі, не маючи ніякого провіанту. Такої пустки годі уявити. Я анітрохи не знаю й навіть не можу уявити, що ми тут їстимемо в таборі. Я сподіваюся побачити Його Величність десь за три години й дізнаюся свіжу інформацію.

Мої слуги забули мою чорну подорожню скриню, без якої я — мов людина без руки. Пошукай її при нагоді й пошли її мені якомога швидше через князя Липського, якщо він ще не поїхав. Ключі я маю.

Я й далі перебуваю, як і протягом усієї подорожі, у великому смутку, підтримуваний тими словами Астрей під час нашої розлуки, коли вона пообіцяла винагородити ту безсонну ніч перед виїздом коханням, і я благаю тебе пам’ятати про ті слова. Селадон добре заслужив, щоб його кохали й інколи винагороджували *complaisance* [поблажливістю]. Він, якщо Господь поправить йому здоров’я, всіма способами намагатиметься доводити, що немає ще більшої і ще коханішої краси, ніж краса його Аврори, якій, цілуючи її мільйон разів, він каже “прощавай” і присягає, що, поки є духу в його тілі, він буде її найвірнішим слугою і тим, чим Господь захоче, щоб я став.

Подякуй королівському ловчому за коней і за всі його ласки, без яких я був би вкрай *mal accomodé* [кепсько спорядженим]. Я зобов’язуюсь віддячити йому за кожну послугу”³.

У характерному для Собеського стилі, що справляв такий великий вплив на провадження державних справ, чільне місце посідала “орієнтальна традиція”.

Собеський належав до братства магнатів південно-східних провінцій, інтереси, вишкіл і погляди яких були цілком відмінні. Надто в XVII ст. ті східняки переймалися проблемами сусіднього османського світу такою великою мірою, яка у Варшаві, Кракові чи Данцигу видавалася б надмірною. Ба більше, внаслідок свого виняткового земельного багатства, яке не мало собі рівні в жодній іншій частині Речі Посполитої, та численних приватних військових формувань, вони були здатні накидати свої інтереси політичному життю всієї держави. Можливо, за найкращий приклад представника цієї категорії магнатів править Томаш Замойський (1594—1638), київський воевода і, недовго, великий коронний канцлер, як і його набагато видатніший батько. Успадкувавши величезні маєтки в районі Брацлава, він змалку зацікавився справами Сходу. Приятель кримського хана Іслама-Гірея, що якийсь час був полонеником у Замосці, він жваво розмовляв турецькою, татарською, арабською і перською мовами. Академію свого батька він перетворив на центр орієнтальних студій під проводом ученого і ректора Яна Івашкевича, а сам Замосць, де були вірменська та єврейська колонії і мануфактура з виробництва перських килимів, — в осередок східної торгівлі. Він був батьком першого чоловіка Марисеньки⁴. Собеський виріс за дуже близьких умов. Він народився, коли лютувала буря, і то під час татарського наїзду. Його дід по матері, гетьман Жолкевський, і його брат Марек позбулися голови в битвах із татарами, а його дядько, Станіслав Данилович, помер у татарському полоні. Його не міг не вражати до глибин душі родинний склеп у Жовкві з могилами героїв і написом: “*O quam dulce et decorum est pro patria mori*” (“Ох, як солодко й почесно померти за батьківщину”). 1653 р. він добровільно погодився бути заручником у Бахчисараї; 1654 р. відвідав Стамбул, а 1656 р. командував допоміжними татарськими силами Речі Посполитої в битві за Варшаву. Ніхто не мав більшого досвіду у справах Сходу, і нікого Схід не чарував так, як його. Орієнтальна традиція виявлялася в багатьох формах. Вона спонукала до гіпертрофованого усвідомлення католицькості Речі Посполитої, виправдовуючи геть усе потребою боронити християнство. Вона стала джерелом натхнення для тодішнього модного одягу й манер, і тому турецькі сідла, татарські стрижки і перські килими стали невіддільними атрибутами кожного шляхтича, що поважав себе. Орієнтальна традиція спонукала до консервативного погляду на соціальні проблеми, наголошуючи на неминучій покорі індивіда божественній волі й на незмінності соціального устрою. Вона викривлювала розвиток зовнішньої політики, нехтуючи події в Москві, Скандинавії і Пруссії й тлумачачи інтереси Речі Посполитої тільки у світлі мусульманської загрози. А найголовніше те, що схилила до думки, ніби війна, що стала узвичаєною й неперервною, становить головний і властивий засіб утвердження цілості та честі держави.

Отже, військові справи посідали чільне місце — почасти завдяки природним схильностям короля, а почасти внаслідок тиску зовнішніх подій. Починаючи від 1676 р., були реформовані і організація, і спорядження армії. В піхоті значно скоротилася кількість пікінерів, а мушкетерів доозброїли короткими сокирами, що правили водночас і за підставку для мушкета. В кавалерії

збільшилася кількість драгунів, а козацькі полки, вбрані в кольчуги, дістали назву “панцерної кавалерії”, легку татарську кінноту озброїли ще короткими списами. Великої уваги надали мобільності артилерії. Ці всі зміни мали забезпечити повнішу підтримку ударної сили важких гусарів — улюбленого підрозділу Собеського і зняття його найвидатніших перемог. Оборонні формування — інженерів, саперів і облогову артилерію — здебільшого нехтували. Чисельність армії, визначена ще за Яна-Казимира, становила 12 000 чоловік для корони і 6000 для Великого князівства. Тепер вона зросла відповідно до 36 000 і 18 000 чоловік постійного війська. Значної уваги надавали допомозі з боку магнатських приватних армій. Тут приклад показував сам Собеський, без вагання віддавши своє особисте багатство на службу державі. Він належав до класу, що не довіряв зростанню могутності держави й більше покладався на вірність і щедрість заможних шляхтичів. У результаті мало що було зроблене для вдосконалення системи фінансування армії. Розмір податків був визначений для кожної провінції відповідно до її спроможності платити. Податки часто збирали з великою затримкою. Відповідальність за докладний контроль належала сеймикам. Завдяки своїй особистості Собеський спромігся надихнути Річ Посполиту на неперевершені короточасні зусилля-спалахи. Але застаріла державна машина практично виснажилася. Згодом, після двох десятиріч роботи над силу, вона вже не реагувала на команди. Наприкінці королювання Собеського неоплачені вояки становили загальну біду в багатьох провінціях⁵.

Турецьку війну почав не Собеський, хоча він був тісно пов'язаний з нею від самого початку. Її почали турки як елемент свого стратегічного оточення імперії Габсбургів та у відповідь на шлюб Вишневецького з Габсбургівною. Після Хотина, коли перемога Собеського була затьмарена ганьбою Бучацької поразки, шанси сторін були більш-менш однакові. В 1674—1675 рр. короля навряд чи можна було побачити у Варшаві, а королівську коронацію всякчас відкладали. Турецьку облогу міста Львова пощастило зламати. Фортеця Тербовля була врятована сміливістю дружини коменданта, що погрожувала накласти на себе руки, якщо він здійснить свій намір здати фортецю. Поки тривали ті небезпечні операції, політика Собеського була паралізована. Але 1676 р. обидві сторони засвідчили ознаки виснаження. Польська армія була оточена у своєму укріпленому таборі під Журавно на Дністрі набагато численнішим військом Ібрагіма Шейтана, яке однаково не спромоглося розбити вмілої оборони. 24 вересня було підписане перемир'я, більшість турецьких здобутків лишилася за турками. До Порти спорядили посольство Яна Гнінського, були сподівання, що пощастить укласти тривалий мир.

Тільки-но був стриманий початковий турецький наступ, Собеський звернувся до Франції. Від миті свого шлюбу він був тісно пов'язаний з французькою партією при польському дворі. 1666 р. Людовік XIV запропонував йому жезл маршала Франції, а 1672 р. на чолі Щебжешинської конфедерації, яку підтримувала Франція, він був ладен воювати з прогабсбурзькою Голломбською конфедерацією. Отож у багатьох аспектах союз із Францією був для нього цілком природним кроком. Він означав, що Річ Посполита буде пов'язана з

антигабсбурзьким табором у складі Франції, Швеції, Туреччини та Угорщини, а втім, пропонував і чимало переваг. Завдяки йому під час пошуку миру з Туреччиною і в процесі млявих переговорів із Московією французька дипломатична служба опинялася в розпорядженні Польщі; цей союз обіцяв стати перешкодою для маневрів габсбурзької фракції у внутрішніх справах Речі Посполитої й відкривав шлях до походу задля нового утвердження польського сюзеренітету над Пруссією. Зі свого боку, французи були б утішені, створивши східну базу, з якої вони могли б скеровувати операції в Угорщині й проти Відня. Договір підписали в Яворові 11 червня 1675 р. Собеський мав отримати французьку субсидію 200 000 талерів, щоб піти в похід проти Бранденбургу—Пруссії, тільки-но скінчиться турецька кампанія. Треба було підготувати *rapprochement* зі Швецією. Французи мали отримати дозвіл на контакти з угорцями з території Речі Посполитої. Собеський мав вивести Річ Посполиту на головну арену європейської політики. Він, здається, твердо вирішив дотримуватися позиції, яку він зайняв у боротьбі Франції з імперією. Його одразу почали вважати за головного представника Короля-Сонця на сході, він налагодив контакти з франкофільськими партіями всієї Європи. Собеський написав Карлу II в Англію й запросив його бути хрещеним батьком своєї нещодавно народженої доньки. 1677 р. він підписав у Данцигу угоду зі шведами⁶.

Але невдовзі виявилось, що розрахунки 1675 р. кепсько обґрунтовані. З'ясувалося, що чимало фігур, потрібних для запропонованого французького гамбіту, стоять не на своєму полі. Передусім непереможна шведська армія, що вирушила з Лівонії на південь, зазнала відчутного удару від пруссаків під Фербеліном і була змушена тікати до Риги. Внаслідок цього шанси на успіх майбутнього польського походу проти Пруссії почали видаватися примарними. По-друге, Порта відмовилася укладати мир. Місія Гнінського скінчилася провалом. По-третє, Москва домоглася успіху там, де Гнінському не пощастило. 1677 р. був підписаний турецько-московський договір. Будь-які польські дії в Пруссії чи проти Австрії могли бути пов'язані з ризиком дістати удар в спину від Московії. По-четверте, зухвальство французької партії в Польщі загрожувало відродити збройні конфедерації 1672 р. Новий великий коронний гетьман Дмитро Вишневецький уже готував змову з Віднем, щоб усунути Собеського. По-п'яте, сейм відмовився ратифікувати Яворівський договір. Відтоді політика короля була вже серйозно підточена, а невдовзі зазнала цілковитого краху. 1679 р. Людовік XIV уклав мир з імператором у Неймегені й підписав договір із Пруссією, навіть не згадавши про Польщу. Під Кукернозе пруссаки вдруге завдали поразки шведам. Собеський був принижений, ізольований і розлючений. Відтоді він прихильніше поглядав на імперський табір у Польщі, а французький вплив занепадав. Турки під проводом свого нового великого візира Кара Мустафи жадали, як донесли чутки, нового раунду священної війни. 1683 р., після чотирьох років вагань, жереб був кинутий. Коли турецька орда підготувалася вирушити з Белграда найкоротшим шляхом на Відень, у Варшаві викрили французького посла, що провадив зрадливе листування, і його вигнали з країни. Тож коли імператор Леопольд II попросив термінової допомоги,

Собеський був настроєний прихильно. 1 квітня з імперським послом графом Вальдштайном була підписана угода про взаємну допомогу. Собеський мав отримати субсидію 1 200 000 дукатів, щоб послати допоміжний корпус до Відня, а йому пообіцяли посаду головнокомандувача об'єднаних сил, якщо він особисто поїде до Відня. Цей офіційний документ датували попереднім днем — 31 березня, щоб уникнути ганьби Першоквітневого дня дурнів⁷.

Скрутне становище Відня влітку 1683 р. швидко ставало відчайдушним. Турки посувалися набагато швидше від союзників і стали облогою в середині липня, мавши десь 140 000 чоловік. Оборонці під командою Рюдигера фон Штаремберга були змушені замкнутися в мурах обточеного міста. Імператор з двором переїхав до Лінца. Перед Собеським замаячила спокуслива перспектива. То була ситуація, в якій він не раз опинявся й давніше, і то супроти ворога, кожен рух якого він знав напам'ять. Осеневий чвал через Карпати, коли оплачують усі видатки, й визволення столиці християнського світу, — ні, спокуса нездоланна.

Польський експедиційний корпус почав збиратися під Краковом у середині літа. В королівському таборі поступово зібралось 26 000 чоловік і 29 000 коней — 25 гусарських полків, 77 козацьких відділів, 31 відділ легкої кінноти, 2 відділи аркебузників, 37 полків піхоти, 10 драгунських полків і полк артилерії. Значно менші сили кількістю 10 000 чоловік відправили на Поділля, щоб відвертати увагу турків з флангу. Литовцям кількістю ще 10 000 чоловік наказали вирушити на зустріч у Моравії. Головне військо вирушило 29 липня двома колонами. Перша — під командою гетьмана Яблоновського — рушила північним шляхом у Силезію через Тарновіц (Тарновські-Ґури), Ратибор (Рацібуж) і Тропау (Опаву), друга — під командою польового гетьмана Михайла Сенявського — пішла через Біліц (Бельсько) і Тешен (Цешин). З'єднавшись під Оломоуцем, вони рушили на Нікольсбург і Тульн на Дунаї, де мали зустрітися з німецькими князями під проводом Карла Лотаринзького. Вісім тисяч возів із харчами на півроку посувалися з середньою швидкістю 24 км за день. З Брно Собеський написав Марисеньці:

“Одна миля за Брно, в селі Модриць,
29. VIII.1683, перед північчю.

Відколи я написав останнього листа в Оломоуці, не було ніяких приметних подій. Ми вже більше не чули про Текелі, а татари зникли без сліду. Тільки-но ми переїдемо міст, тим, хто їхатиме за нами, треба буде виявляти обережність і поїхати кружним шляхом, обвинувачивши прямиї шляхи на Відень. Надто я спонукаю до цього поморського воєводу, що везе мої гроші, взявши їх у вармійського князя. А вже звіди до Відня лише тринадцять миль. Маршалок двору перестрів мене з поштою ще на тому боці Брно. Там я зустрівся ще з колишньою герцогинею Гольштайнською, що була в почті королеви Елеонори, а також кількох інших придворних дам. Вона вийшла заміж за князя Ліхтенштейнського, брутальність якого — одна з найменших його вад. Признаюсь, герцогиня так змінилася, що ми всі, хто знав її раніше, насилу могли повірити, що це справді вона, така вона стала гладка й висока, точнісінько як мадам ль'Етре.

Я слухав святу месу у францисканській церкві в Брно. То була пора відпусту й готування до свята св. Іоанна Хрестителя, час мучеництво відзначають сьогодні. Місто гарне й має добрі мури; надто привертає увагу замок на високому пагорбі — добра фортеця. Щодо країни, то з нею ніщо не порівняється у світі: ґрунти родючіші за землі України, на схилах пагорбів росте

виноград, і його разом з персиками саджають коло будинків; на ланах так багато кіп, що такого ніколи ще й не бачив ніхто. Завтра з Божої ласки я з'єднаюся з волинським воєводою, а наступного дня — з герцогом Лотаринзьким, якого маршалок двору описав як невисокого, *gros, sans mine* [товстого й невизначеного] сумовитого й поцяткованого віспою. Він одягається, мов злидар, у подерте й пошарпане вбрання, на капелюсі в нього немає ані пір'їни, ані стрічки, сам капелюх пошарпаний і заяложений; іншими словами, це чоловік добрий і розумний, але мовчазний, сором'язливий і вочевидь боїться порушити двірський протокол. Я снідав у Брно в такого собі Коловрата, управителя тієї провінції, що колись представляв імператора під час підписання Оливського договору. Він частував нас вишукано — й цілком по-французькому. Я сказав руському воєводі, щоб він їхав за мною з гусарами й рештою війська, лишивши піхоту позаду.

Коли я писав, прибіг посланець герцога Лотаринзького з листами. Він передав мені послання від Штаремберга, коменданта Відня, написане 27 числа. Вони просили негайної допомоги, бо ворог уже сидить в одному равеліні з ними й копає тунелі під бастіоном, що має назву *Burgbastei*. Наші сапери чують їх, коли копають свої контрміни. Він додає, що візир загнав майже все своє військо в обложні траншеї, готуючись, певне, до великого наступу, а ми ще навіть мосту не збудували. Армії майже всіх князів і курфюрстів зберуться завтра, але бранденбурзькі не встигнуть дійти. Ми не знаємо, навіщо турки намагаються так наполегливо налагодити мости, що їх герцог Лотаринзький спалив коло Відня, разом з укріпленнями, які він там знищив. Він сказав, що знову послав туди тисячу чоловік піхоти.

Завтра, з Божої ласки, ми сподіваємося почути віденські гармати, а післязавтра попити дунайської води. Якщо прибув Дюмон, будь ласка, пошли мені те, що він привіз, із першою нагодою. Дізнайся, які там новини про козаків, і чимшвидше передай їх мені, нехай передасть Менжинський, матиме хоч якусь роботу. Розкажи мені, що сталося і з литовцями, які завдають мені найбільшого клопоту, бо тут вони зовсім не потрібні, і мені всякчас нагадують про це. Всі хочуть, щоб вони подалися до Угорщини і вчинили ворогові бодай якісь диверсії, принаймні за гроші, які вони вже взяли.

Відколи ми розсталися, я, кохання моє, не маю анінайменшої звісточки про твоє здоров'я. Хоча сюди приїздить чимало людей з усіх кінців, мені так не щастить, що жоден з них не їхав дорогою, де міг би побачити тебе. Я цілую тебе, обіймаю всім серцем і душою всі принади твого найкоханішого тіла. *Mes baisemains à M. Le Marquise et à ma soeur.* [Цілую руки пані маркізі й моєї сестрі]. Цілую і обіймаю дітей і посилаю їм своє вітання⁸.

Наступного дня Собеський став командувати об'єднаними збройними силами — 74 000 чоловік. Поляки відзначилися при будівництві понтонного мосту через бистрі води Дунаю і в перетягуванні своєї артилерії на позиції над схилами і густою рослинністю Віденського лісу. День зведення рахунків був визначений 12 вересня⁹. Як і завжди, джерела не доходять згоди, кому насправді належить заслуга перемоги. Німецькі історики звичайно привертають увагу до ролі Карла, герцога Лотаринзького, та його успішних дій на лівому крилі під горою Каленберг; польські історики наголошують на ролі польської артилерії, що пополудні відбила турецьку контратаку. Хай там як, перемога припала Собеському і його крилатим гусарам, що здійснили видовищний напад у вузькій долині на правому фланзі й назавжди вигнали невірних з Центральної Європи. Король привернув увагу командира гусарів Збержховського до широких білих полотен намету великого візира і звелів йому їхати просто до нього. О пів на шосту вечора, зі Збержховським збоку, він промчав учвал через султанський табір серед сцен паніки, розгубленості і вбивств. Наступної ночі з намету великого візира, що правив йому тепер за штаб-квартиру, він знову написав до Марисеньки:

“У таборі великого візира
13. IX (1683), вночі

Єдина втіхо мого серця й душі, моя найгарніша, найкоханіша Марисенько!

Наш Бог і Пан, благословенний у віках, дав нечувану перемогу і славу нашому народові. Всі гармати, увесь табір, несказанні багатства дісталася нам у руки. Вкривши окопи, поля і табір трупом, ворог тепер безладно тікає. Верблюди, мули, худобу та вівці, що їх він тримав поблизу, наші війська зібрали тільки сьогодні, женучи перед собою ще й цілі отари турків. А інші, надто *des renégats*, самі тікали до нашого табору верхи на чудових конях і в гарному вбранні. Ці події такі несподівані, що сьогодні й серед міського люду і в нашому таборі була тривога, бо ніхто з нас не міг навіть подумати й повірити, що ворог уже не повернеться. Самого лише пороху та припасу тут досить для мільйона людей. Минулої ночі я бачив ще й те, що завжди прагнув бачити. Банди наших мародерів підпалили порох у кількох місцях; здавалося, немов для нас настав день Останнього суду, але ніхто не зазнав ніякої шкоди. Ми дивились, як дим збирався на небі в хмари. Проте жаль великий, бо багато чого марно знищено.

Візир утівав так квапливо, що мав часу тільки сісти на коня, в одязі, що був на ньому. Я став його спадкоємцем, бо мені дісталася більша частина його багатств. Нам пощастило, бо, будучи спершу в таборі й неподалік від візира, один з його слуг зрадив його й показав, де стоять намети. Табір такий завбільшки, як міста Варшава або Львів у межах своїх мурів. Я маю всі його особисті клейноди, що їх носили перед ним, і магометанську корогу, яку його імператор дав йому на війну і яку я ще сьогодні послав Святому Отцеві до Рима через Таленті. Мені дісталися усі намети, всі вози *et mille d'autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches* [і тисячі інших дуже гарненьких, а надто дуже коштовних дрібничок], а також безліч інших, ще не бачених речей. *Il n'y a point de comparaison avec ceux de Chocim* [тут навіть порівнювати годі з хотинськими багатствами]. Лише кілька сагайдаків, повних рубінів і сапфірів, варті кількох тисяч золотих злотих. Тепер ти вже не зможеш сказати мені, як кажуть татарки своїм чоловікам, коли ті вертаються з порожніми руками: “Ти не воїн, якщо вертаєшся без здобичі”, бо той, хто бере здобич, має бути попереду. Я маю візирого коня з усім його спорядженням. З ним самим шпарко гналися, але він усе-таки зміг утекти. Його кігай, тобто заступник, убитий, а також чимало паш. Золотих шабель та іншого військового спорядження всюди подостатком. Ніч перешкодила нам добити їх. Крім того, відступаючи, вони чинили затятий опір *et font la plus belle retraite du monde* [і влаштували найкращу втечу у світі]. Вони покинули яничарів у окопах, і ми за ніч вибили їх, бо такі були їхні розумілість і пиха, що, коли дехто з них бився з нами в полі, інші штурмували місто, бо мали вони все потрібне.

Їхню чисельність я оцінюю, за винятком татар, десь у триста тисяч чоловік, інші тільки їхніх наметів нараховують триста тисяч, а коли взяти пересічно три чоловіки на один намет, це становило б нечувану кількість. Проте я вважаю, що тут не більше ста тисяч наметів, зосереджених у кількох таборах. День і дві ночі їх уже розбирає кожен, хто хоче, але я певен, що вони не розберуть їх і за тиждень. Вони лишили масу невинного австрійського люду, надто жінок, проте і повбивали скількома. Лежало дуже багато вбитих жінок, але було й чимало поранених, і таких, які ще могли жити. Вчора я бачив трирічного хлопчика, дуже милого, якому невірний жадливо розітнув обличчя й голову.

Візир мав напрочуд гарного страуса, взявши його в якомусь імператорському палаці, але його теж забили, щоб він не дістався нам у руки. Які розкоші стояли навколо його наметів, просто несила уявити. Візир мав лазню, садки і фонтани, кроликів та котів і навіть папугу, що всякчас літав, тож ми не змогли спіймати його.

Сьогодні я був у місті, яке могло протриматися ще днів п'ять, не більше. Людські очі ще ніколи не бачили того, що там поробили міни: міцні башти, величезні й високі, стоять, мов обдерті скелети, й такі пошкоджені, що скоро розваляться. Імператорів палац ущент знищений кулями.

Усі війська, що так добре виконали свій обов'язок, уславили Господа й себе за ту перемогу. Коли ворог став відступати і його опір був зламаний, — бо візир, що з ним мені довелося битися, кинув усі свої сили проти мого правого крила, тож наша середина, або корпус, і ліве крило, не мали ніякої роботи, і в результаті мені прислали всі німецькі підкріплення, — князі, як-от баварський курфюрст Вальдек, підбігли до мене, обіймаючи за шию та цілуючи у вуста. А генерали —

в руки та ноги, а вже потім солдати! Офіцери і всі полки кавалерії та піхоти закричали: “*Ach, unzer brave Kenik!*” [“Най бравий король!”] Слухали мене так, як ніколи не слухали наші солдати. А як були втішені сьогодні вранці герцог Лотаринзький і герцог Саксонський (я не мав нагоди бачити їх учора, бо вони були на крайньому лівому крилі, куди я послав двірському маршалкові кілька гусарських ескадронів) і Штаремберг, що тут комендант. Усі вони обіймали мене, цілували, називали своїм рятівником. Згодом я ходив до двох церков. Увесь простолод цілував мені руки, ноги, одяг, інші тільки торкалися мене, кажучи: “Ох, поцілуймо цю, таку звияжну руку!” Всі вони хотіли кричати “Віват!”, але було зрозуміло, що боялися своїх офіцерів і старших. Але одна група не втрималась і таки закричала, і я бачив, що на них дивляться неохвально. Тому, пообідавши з комендантом, я покинув місто й подався до табору, а народ махав мені руками аж до брами... Кажуть, ніби візир, збагнувши, що не зможе втриматися проти нас, підкликав до себе двох своїх синів, обняв їх і плакав, мов дитина. А потім мовив татарському ханові: “Урятуй мене, якщо можеш!” Але хан відповів: “Ми дуже добре знаємо польського короля, ми з ним не впорасємось, і мусимо самі про себе дбати, щоб урятуватися”...

Я готуюся поїхати до Угорщини і сподіваюсь, як я казав тобі перед від'їздом, що зустрінемось у Стрию...

Герцоги Баварії й Саксонії ладні їхати зі мною на край світу. Мусимо перші кілька миль їхати поспіхом через нестерпний сморід від трупів людей, коней і верблюдів. Я написав королю Франції, щоб він як *Roi très Chrétien* дізнався *de la bataille gagnée et du salut de la chrétienté* [найхристиянніший король... про виграну битву й порятунок християнства]. Наш син, *notre Fanfan est brave au dernier point* [наш Фанфан сміливий напрочуд], не відступив ні на п'ядь¹⁰.

Собеський, пославши папі зелену корогву пророка, додав цілком доречне стисле послання: “*Venimus, vidimus, Deus vicit*” (“Прийшли, побачили, Господь переміг”). Потім вирушив у погоню. Спершу, 7 жовтня, турки відбилися, але 9 жовтня під Парканами поблизу Естергома турецький ар'єргард був розбитий. Спогади про Варну й Могач пішли в непам'ять, Європа була врятована.

Було б хибно стверджувати, ніби солодкий смак перемоги невдовзі згрікнув. Перемога має таку природу, що після неї настає певне розчарування. Безперечним є те, що Собеський використав свою перемогу набагато гірше, ніж здобував її на бойовищі. Згідно з одним поглядом, його тяжкою помилкою аж ніяк не була, на відміну від думки деяких істориків, допомога, надана Відню. Навряд чи в інтересах Речі Посполитої було придивлятися, як далі збільшується турецька імперія, якщо, за словами одного посла в сеймі, “паша Буди міг би легко побачити Краків зі свого гірського гнізда”. В найближчій точці кордон Османської імперії всього шістдесят кілометрів не доходив до давньої польської столиці. Те, що луснула османська булька, і наступне психологічне піднесення вочевидь були на користь Речі Посполитій. Тяжка помилка Собеського полягала в тому, що після цієї перемоги він 1684 р. вступив у подальші війни Священної Ліги. Витрати були величезні, а дивіденди майже винятково дісталися сусідам і ворогам Речі Посполитої. Сімнадцять років воєнних кампаній до краю виснажили Річ Посполиту й перешкодили будь-яким поважним зусиллям у сфері внутрішніх реформ. Був забутий не тільки пруський похід, а й усе питання про позиції Речі Посполитої на Балтійському морі. Була злегковажена вирішальна проблема східного кордону й відносин Речі Посполитої з Московією. 1686 р., внаслідок примхи свавільного посла, без потреби була покинута вся Україна, тимчасово віддана Москві після перемир'я 1667 р. Цей єдиний крок, що більшою мірою, ніж будь-що інше, знаменував перетворення дрібної

Московії у “велику Росію” й порушив рівновагу сил у Східній Європі на користь Москви, був здійснений випадково і прийнятий з апатією. Як, певне, здивувався Кремль тому дармовому подарунку! Наскільки розумніша була його власна політика приєднання до Священної Ліги тільки тоді, коли остаточно була підтверджена належність України до Москви. Від 1686 р. московити воювали з турками з певною реальною метою, а поляки воювали марно. Повернення зрештою Поділля за Карловіцьким договором 1699 р. було незначною компенсацією. На основі цього самого договору збільшена Росія й відновлена Австрія постали як великі держави, а Пруссія намірялася проголосити себе королівством. Структура політики XVIII ст. у цій частині світу була вже сформована. В Речі Посполитій Польщі та Литви і в Османській імперії вже легко було впізнати двох європейських інвалідів. На обрії знеацька замаячила перспектива поділів. Але не все ще було втрачене. Але, щоб знову взяти участь у грі, потрібні були б якийсь новий Собеський і новий Мюрад Завойовник.

Відображенням безпорадності Собеського був жалюгідний стан Литви. В 1670-х роках Великим князівством керували магнати прогабсбурзької партії, а в 1680-х у ньому запанував режим терору, утверджений всемогутнім кланом Сапіг. Ніякі подальші події не могли примирити їх з королем і знову залучити до політичного життя Речі Посполитої. 1683 р. Казимир-Ян Сапіга навмисне затримав похід литовського війська і прибув до Австрії вже після визволення Відня. Він послав свої війська нещадно спустошувати Словаччину, що перешкодило намаганням Собеського досягти порозуміння з угорцями. Клопіт з Литвою поширився на всю Річ Посполиту. Засідання сейму постійно зривали внаслідок *liberum veto*. Провінційні сеймики узурпували права збору податків і рекрутування війська й під владою магнатів набирали власні полки й запроваджували власні податки. Гетьмани використовували королівські війська для своїх приватних цілей. У 1690-х роках орди неоплаченої солдатні взяли право до власних рук. Поширення анархії було безперечним, провіщаючи набагато гірші речі.

Не маючи ніякого твердого контролю над державою, король теж занурився у свої приватні справи. “Король шляхти” став пожадливым династом. Його участь у пізніших кампаніях проти Туреччини, й зокрема в молдавських походах 1686 і 1691 р., була мотивована здебільшого прагненням забезпечити королівське майбутнє для свого сина Якуба. Мабуть, неминуче він розворушив давні фракції при дворі і прискорив люті сварки з Марисенькою. Питання про Якубів шлюб породило безкінечні труднощі. 1681 р. вибухнуло обурення, коли Якубова наречена Людвіга-Кароліна Радзивіл раптом надумала вийти заміж за пруського князя Людовіка Гогенцолерна. В 1683—1684 рр. точилися переговори про заручили з трансильванською князівною, а потім Габсбурги раптом образились і почали загрожувати відкритим розривом. Отже, шляхом відкидання неприйнятних варіантів видавалося, ніби якась Габсбургівна наречена була б найкращим розв’язком. Але цей варіант так не сподобався Марисеньці, що вона почала чинити спротив усім планам наступності свого сина на польському троні. Погіршення фізичного стану короля віддзеркалювало стан дер-

жавних справ. Його м'язисте тіло стало гладшати, набувши величезних розмірів. Низка постійних серцевих нападів, починаючи від 1691 р., спонукали до думки, що він усякчас одужує від них, а нещастя могло статися будь-якої миті. Життя у Вілянуві дуже добре відповідало обставинам Собеського. Палац, що його в 1681—1686 рр. збудував Лоччі як літню резиденцію на південних околицях Варшави, був елегантний і практичний. Прикметна річ, за часів Собеського, він був набагато меншим, ніж у XVIII ст., коли його перебудували на магнатський смак родини Сенявських і Потоцьких. Той палац був для короля базою для мисливських виправ, а також притулком, де він ховався від двору й політики. Навколо палацу розкинувся італійський бароковий садок, прикрашений скульптурами і картинами Шлютера, Семігіновського, Кало й Паллоні. Бібліотека була наповнена книжками, надто на улюблені теми короля — про право, військову справу, астрономію й математику, й король використовував її як кабінет, де він писав листи таким ученим, як Гевеліус і Ляйбніц. Одного погляду на Вілянв досить, щоб чимало дізнатися про Собеського і його королівство¹¹. Наприкінці свого життя він жив радше як заможний шляхтич або приватний громадянин, ніж як монарх. Він анітрохи не мав амбіцій Людовіка XIV, не мав візій, що надихали інших його сучасників і сусідів, скажімо, Петра I або Великого Курфюрста Фрідріха-Вільгельма. Він був воїн, і йому були властиві всі інстинкти та обмеження воєнного ремесла. Виконував свої обов'язки з певною бравадою, а більше нічим не переймався. Помер як старий, позбавлений ілюзій чоловік. Коли єпископ Залуський спонукав його написати заповіт, байдуже відповів: “Вони не хотіли слухати мене, коли я був живий, тож чого вони мають дослухатися до моїх побажань, коли я мертвий?” Останній серцевий напад поклав край життю старого войовника 17 квітня 1696 р.

* * * * *

Хоча династичні плани Собеського зазнали невдачі, його нащадки не уникнули цілковито дотику до королівської корони. Його сина — Якуба Собеського — не обрали на трон, зате його онука, Клементина Собеська (1702—1735), Якубова донька, допомогла заснувати незвичайну лінію британських претендентів — Собеських-Стюартів. Знайомство двох колишніх королівських родин — польської і шотландської — почалося в Римі, куди виїхали Марисенька та її діти, а згодом у замку в Блуа, де вони жили на утриманні Людовіка XIV. 1718 р. Клементина заручилася з Джеймсом Едвардом Стюартом, кавалером ордену св. Георга, “Старим претендентом”, Яковом III. Коли згодом, цього самого року, вона їхала через Інсбрук на весілля в Італію, її викрали імперські агенти, які діяли від ім'я ганOVERських союзників імператора, проте її визволив ірландський рятівний загін під проводом такого собі Шарля Вогана, що спромігся замінити ув'язнену принцесу своєю спільницею. В травні 1719 р. у Болоньї Клементина вийшла заміж за Стюарта, а 31 грудня 1720 р. народила в Римі Чарлза Едварда Луї Філіпа Казимира, “Молодого претендента”, “милого принца Чарлі”, а від 1766 р. — Карла III. Її другий син — Генріх Бенедикт Марія

Климент, номінальний герцог Йоркський, а від 1788 р. Генріх ІХ — подався в лоно церкви й помер 1807 р. з титулом кардинала-єпископа Фраскати. Відтоді лінія претендентів Стюартів стала родоводом байстриуків і ошуканців. Одну лінію очолював генерал Чарлз Едвард Стюарт, барон Рогенстарт, *soi-disant*, так званий, онук шотландської коханки милого принца Чарлі Клементини Вокінгшоу. Його смерть унаслідок аварії карети в Данкелді 1854 р. розчистила шлях його конкурентам — Собеським-Штольбергам-Стюартам. Представники цієї парості простежували свій родовід від покинутої другої дружини милого принца Чарлі Луїзи фон Штольберг, графині Олбені, що начебто мала передати свого сина капітанові Аленові (*alias* О'Гелеренові) з королівського військово-морського флоту, щоб сховати його від ескадрону ганOVERських убивць. Згідно з “*Dictionary of National Biography*”, їхня історія “безперечно фальшива”, проте їй легко вірили на багатьох дворах Європи. Вона забезпечувала засоби до прожиття двом підприємливим братам — Джонові Собеському-Штольбергу-Стюарту (1795—1872) і Чарлзу Едварду (1799—1880), що успішно прибрав собі титул графа д'Альбані на підставі недоведеного твердження, буцімто їхній батько, лейтенант Томас Ален з королівського військово-морського флоту, був сином урятованого спадкоємця роду Стюартів. І їхній дядько, і їхній дід, Джон Картер Ален, обидва були адміралами королівського військово-морського флоту, натомість вони спершу обрали жити в наполеонівській Франції, а потім у Празі та Відні, а інколи на острові в Ескадале. Під час своєї шотландської доби Джон Собеський-Штольберг-Стюарт став плідним поетом, що гостро усвідомлював своє начебто польське походження. Скромно згадуючи про власну роль у Битві народів під Ляйпцигом, він написав безсмертний рядок: “Стюарт подолав хвилі там, де втопився Понятовський”. Під час свого австрійського періоду Чарлз Едвард вдало одружився. Його син, теж Чарлз Едвард Стюарт (1824—1882), і його онук, Альфред Едвард Чарлз фон Плат, стали офіцерами високого рангу в імперсько-королівській кавалерії. Його онука, Клементина Собеська фон Плат, померла як черниця в монастирі пасіоністок у Болтоні в Ланкаширі 1894 р.¹² То було далеке відлуння крику хлопчика, що народився під час татарського наїзду в Олеську на Червоній Русі 1629 р.

* * * * *

Згодом пам'ять про перемоги Собеського поступово стерла всі спогади про його політичні невдачі. В похмурі десятиріччя поразки й національного приниження ХІХ—ХХ ст. усі поляки з гордістю озиралися на польського короля, чий звитяги ширились відлунням у Європі, уславлюючи поляків. Кожен, хто бачив блискучі турецькі трофеї з Відня, й досі виставлені в Кракові, не міг не згадати з подивом чоловіка, що наважився приборкати ворога, який володів таким багатством і силою. В результаті історичні оцінки були поблажливі. Звісно, правда, що Собеський не мав великого простору для маневру. Він був присилуваний егоїзмом магнатів, чий зашморг на політичному житті держави не так легко було ослабити, й зятятістю Порти, що саме тоді вперто вважала

Річ Посполиту за свого ворога. Але ці міркування тільки увиразнюють головну політичну дилему врядування Собеського. Вони аж ніяк не виправдовують сімнадцяти років згубної війни, що знищила всі шанси виправити структурну слабкість Речі Посполитої. Собеський приєднався до Святої ліги з власної невимушеної волі. Саме його слід вважати відповідальним за наслідки. Майже через двісті років після народження Собеського, 1818 р., російський цар Микола I приїхав до Варшави на свою коронацію як короля Польщі, і його повели в парк Лазенки поглянути на статую Собеського. Думаючи про свої власні дороги війни з Туреччиною, цар подивився на Собеського і сказав: “Ось іще один дурень, що змарнував свій час на боротьбу з турками”¹³. Російський цар знав, що каже. Адже він був одним з небагатьох, хто виграв від тієї боротьби.

WETTIN

*Саксонська доба
(1697—1763 рр.)*

Шістдесят років, що відокремлюють королювання Яна Собеського від правління Станіслава-Августа Понятовського, часто вважають за найжалюгідніший і найпринизливіший період усієї польської історії. Злигодні Польщі протягом тієї доби звичайно пояснюють тим, що вона була підпорядкована чужим інтересам іноземних королів. Коли Томас Карлайл охарактеризував Польщу як “прегарну фосфоресцентну купу порохна”, він мав на увазі саме цю добу¹.

Саксонський дім Ветинів зайняв польський трон усупереч усім розважливим сподіванням. Під час виборів короля в червні 1697 р. австрійський кандидат Якуб Собеський, син небіжчика-короля, був змушений зняти свою кандидатуру через брак грошей. Француз, герцог де Конті, хоча його вітав примас і підтримувала більшість, був нездатний скористатися зі своєї технічної перемоги, тож наприкінці винагороду здобув Фрідріх-Август, саксонський курфюрст, що прийшов останньої хвилини. Цього результату він досяг підкупом, погрозами і напрочуд вдалим вибором часу. Коли прихильники фаворитів зіткнулися між собою, саксонський агент, граф Флемінг, вчасно пообіцяв про повернення свого пана до католицизму і, віддавши у Відні в заставу родинні коштовності Ветинів, роздав гроші виборцям. Заручившись підтримкою Нікітіна, російського резидента, що виголосив полум'яну промову польською мовою, він спромігся розколоти виборче поле на дві половини й переконав куявського єпископа проголосити, що обрано саксонця. То були подвійні вибори, які нагадували ситуацію 1575 і 1587 р. Під час короткої громадянської війни, що стала результатом тих виборів, саксонці й росіяни, вдершись до країни, без труднощів подолали французьку партію. У вересні, коли Фрідріха-Августа вже коронували у Кракові як Августа II, герцог де Конті ще був у дорозі, пливучи до Данцига².

Та коли результат виборів був уже утверджений, особиста унія Польсько-Литовської держави і Саксонії пропонувала сприятливі перспективи для обох партнерів. Обидва відчували загрозу з боку свого спільного сусіди — Пруссії,

чиїм очевидним територіальним амбіціям тепер можна було б покласти край. Обидва відчували потребу у взаємній допомозі в небезпечному світі Північної Європи, де пруські, шведські та російські армії були набагато могутніші за їхні. Обидві держави цілком могли б передбачати, як воно і сталося насправді, що жодна з них не утримається, якщо вони не будуть триматися разом. Оскільки Польсько-Литовська держава була більшою, шляхта Речі Посполитої мала всі підстави припускати, що вона зможе зберегти свої окремі інтереси. Як прихильники свого державного устрою шляхтичі могли сподіватися, що закордонного монарха їм буде легше контролювати, ніж свого, бо він, сподівалися, буде безстороннім або принаймні байдужим арбітром усобиць внутрішньої політики. З цієї самої причини тієї самої доби англійський парламент запросив голандця, а згодом гановерців, щоб саме вони керували ними, а не свої Стюарти. Благенські династичні держави були звичайною річчю в Європі XVIII ст., і не існує ніякого чинника априорі, який пояснив би, чому деякі з них, як-от “Анлія-та-Велс/Ірландія/Шотландія/Гановер”, процвітали, натомість інші, скажімо, “Польща-та-Литва/Курляндія/Саксонія”, занепадали. (Див. карту 20).

Крім того, Август Дужий сам по собі становив цікаву перспективу. Як князь Саксонії, Майсену та Лужиці він мав власні засоби для прожиття. Як курфюрст Священної Римської імперії мав вплив у світі, проте не мав необмеженої влади. Як головнокомандувач імперських армій у війнах Священної ліги він мав славу видатного полководця. Як батько десь трьохста дітей, зокрема славетного Моріса де Сакса, маршала Франції (1696—1750), він не давав жодних підстав сумніватись у своїй чоловічій силі, і тому видавався підходящим наступником великого Собеського³.

Романи Августа Дужого були однією з дивовиж тієї доби, засвідчуючи не тільки його всеохопні, космополітичні вподобання, а й феноменальну життєву силу. Після низки молодечих пригод у Мадриді та Венеції, де він прибирав собі різні ролі, — від матадора до ченця, — 1693 р. він повернувся до Дрездена до принад своєї нареченої Ебердини, маркграфині байрейтської, до обов'язків у виборчій раді й до піклування про цілий виводок коханок — офіційних, конфіденційних і суворо засекречених. Моріс де Сакс був сином курфюрста від його колишньої шведської фаворитки — Аврори, графині Кенігсмарк. Кажуть, він дістав своє ім'я [Maugise] в пам'ять про славетну перемогу, здобуту над його матір'ю в королівському мисливському будиночку в Маурицбургу. Його брат по батькові, граф Рутовські, був сином Фатіми, турецької дівчини, полоненої в Буді 1684 р. Його сестра по батькові, графиня Ожельська, гольштайнська князівна, була дочкою Генрієтти Дюваль, доньки одного варшавського виноторгівця. В Польщі новий король не минав жодної спідниці. Коли графиню д'Естерль, яка їхала за ним до Кракова, щоб бути присутньою на коронації, заскочили *in flagranti*, на гарячому, з князем Вишневецьким, вона поступилася своїм місцем княгині Любомирській, дружині королівського гофмейстера й кардиналові небозі. Любомирська, змінивши своє прізвище на мадам Тешен, невдовзі поступилася практичній мадам Гойм, що виторгувала правовий договір і пенсію 100 000 марок щороку. Такий професіоналізм наслідували більшість

її наступниць, не останньою мірою мадам Козель, яка вимагала, щоб їй збудували в Дрездені підходящий для неї палац, а також Марія, графиня Денгоф, донька польського коронного маршалка, чіими інтересами спритно керувала свекруха, прагнучи повернути втрачене родинне багатство. Найдивовижніша історія пов'язана з покинутою коханкою британського посла до Саксонії, що, шукаючи розради в курфюрста-короля, дістала єдиного відомого відкоша за п'ятдесят років його галантних пригод⁴.

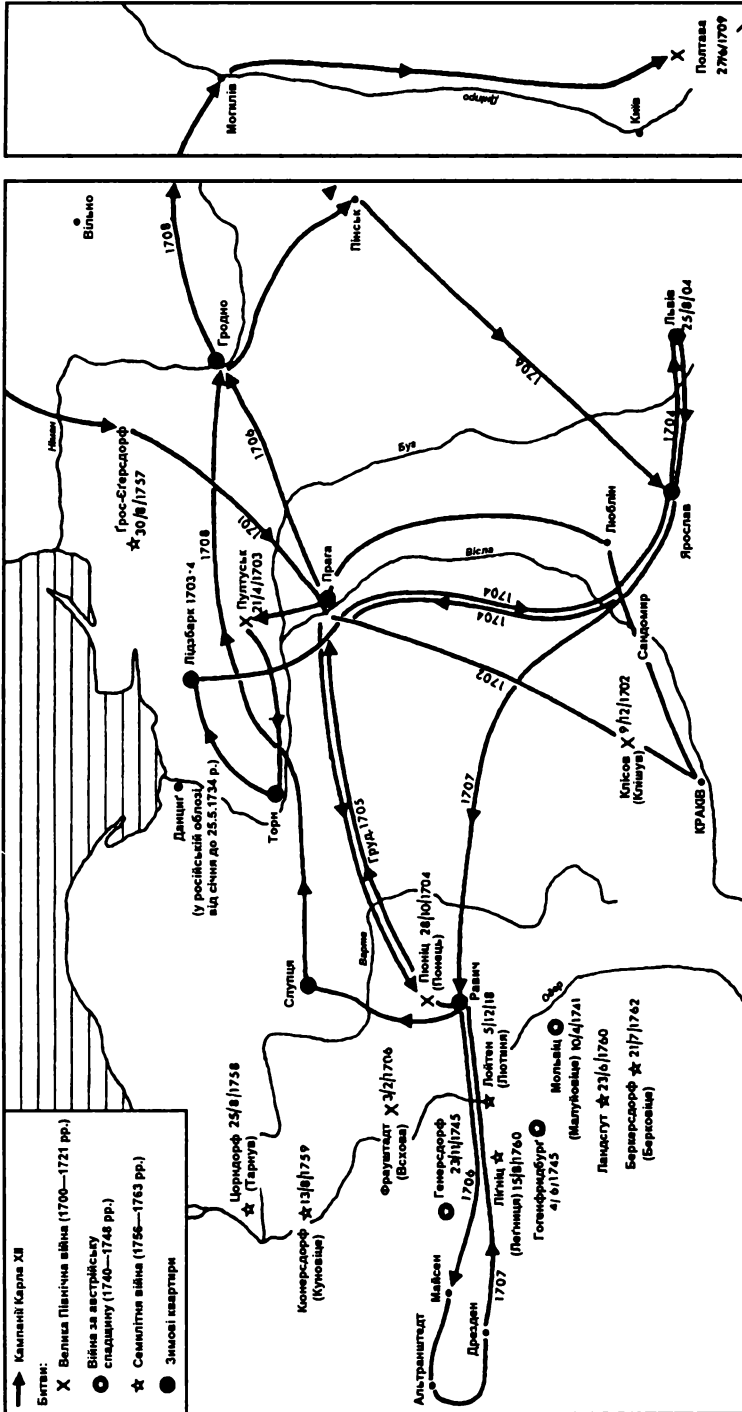
А втім, на відміну від сперматозоїдів, більшість політичних заходів Августа Дужого не досягли своєї мети. У сфері зовнішньої політики його приватний союз із Росією, спершу обговорений під час візиту Петра I до Речі Посполитої 1698 р. і затверджений Преображенським договором 1699 р., виявився катастрофічним. 1704 р. перед ним у Речі Посполитій постав король-суперник, якого піднесли й коронували його опоненти, а 1706 р. його вигнали з Дрездена. Він знову прихилив до себе долю лише завдяки ласці свого російського покровителя, в чиїх інтересах він змарнував свою спадщину, тож потім став цілковито залежний від нього. А водночас дав Гогенцолернам золоту нагоду заснувати “королівство Пруссія” і виразно зсунути рівновагу сил у Німеччині в бік Берліна. У сфері внутрішньої політики він мав постійний неспокій. Його боротьба з саксонським парламентом, що тягнулася мало не шістнадцять років, скінчилася незадовільним компромісом. Хоча 1710 р. король урочисто заявив про кінець свого традиційного *condominium* зі становими зборами, насправді він ніколи не спромігся стати незалежним від них. Запровадження 1705 р. за прикладом Пруссії акцизної системи не забезпечило йому фінансової незалежності. Армія ніколи не була досить могутня, її чисельність не піднімалася вище від 30 000 чоловік; його борги дорівнювали тридцяти п'яти річним прибуткам, а його витрати — на замок Цвінгер у Дрездені, на художню колекцію, на розваги — були величезні. Найголовніше, мабуть, те, що його байдужість до релігії тяжко ображала за релігійної доби. Навернення короля до католицизму породило велике обурення в лютеранській Саксонії. Схвалення дискримінаційного законодавства проти католиків у курфюрстві призвело до таких самих заходів у польському сеймі, спрямованих проти протестантів Речі Посполитої. І в Саксонії, і в Польсько-Литовській державі інтереси володаря постійно розходилися з інтересами його підданих.

Велика Північна війна (1700—1721), що засвідчила вирішальну російську ставку в боротьбі за владу проти Швеції, почалася з причин, що мали тільки випадковий зв'язок із польсько-литовськими справами. Договір Августа з Росією, укладений тільки від ім'я саксонського курфюрста, не стосувався Речі Посполитої. Його напад на шведську Лівонію 1700 р. був мотивований здебільшого тільки міркуваннями особистої вигоди. Проте Річ Посполита була втягнена у війну всупереч власній волі і стала однією з головних жертв⁵. Звісно, правда, що присутність переможної саксонської армії в Ризі значно посприяла б відновленню королівської влади в Литві, що внаслідок десятиріч боротьби між магнатами практично відокремилася від Польщі. Саме тому фракція Сапіг, що домінувала в Литві, поспішила підтримати шведів проти саксонсько-російського союзу. Але Август ніколи не досяг становища, яке дало б йому

змогу здійснювати послідовну політику, а потенційну загрозу з боку саксонської гвардії короля його вороги в Польщі постійно перебільшували, щоб виправдати свій опір. Як показали події, перша поразка Августа по дорозі на Ригу стала початком нескінченної гри в ката й мишку, під час якої короля-курфюрста ганяли з кутка в куток уздовж і впоперек його саксонських і польських володінь майже двадцять років. (Див. карту 21). 1700 р., урятувавши Ригу, король Швеції Карл XII, окупував належне Речі Посполитій князівство Курляндію. 1702 р. він пройшов по Речі Посполитій з півночі на південь, захопивши Вільно, Варшаву і Краків. Розбивши польську кавалерію в ретельно спланованій битві під Клішувом 19 червня 1702 р., він з'ясував, що Август рушив у протилежному напрямі кружним шляхом на Померанію. 1703 р. сейм ухвалив постанову про збільшення чисельності війська Речі Посполитої, але всі сподівання були стерті другою перемогою шведів під Пултуськом і початком повстання Палія на Україні. 1704 р. проти Августа в Речі Посполитій виступила за підтримки шведів Варшавська конфедерація, що висунула власного претендента на трон — шляхтича з Великопольщі Станіслава Лещинського (1677—1766). Просаксонська Сандомирська конфедерація великою мірою покладалася на російські допоміжні війська. Август здійснив ухильний маневр і відступив до Львова, а потім знову рушив до Варшави. 1706 р. Карл XII вирішив покласти край комедії, пішовши маршем до серця Саксонії. Альтранштетдтським договором він серед іншого зобов'язав Августа зректися польського трону на користь Лещинського, але потім дізнався, що росіяни й Сандомирська конфедерація спромоглися відновити рівновагу, завдавши поразки допоміжній шведській армії під Калішем.

Після семи кампаній стало зрозуміло, що без нападу на Росію не може бути ніякого задовільного розв'язку. Після річних готувань Карл XII вирушив з Гродна на схід у січні 1708 р., лишивши Лещинського з генералом Красау охороняти свої бази в Речі Посполитій. У кампаніях 1708—1709 рр., які привели до епохального російського тріумфу під Полтавою, значну роль відігравали польські селяни, що нападали на шведські колони, і учасники Сандомирської конфедерації, що не пропустили підкріплення до обложених шведів. Полтава поклала край шведській партії в Речі Посполитій. Лещинського і Красау гнали аж до Штетина. Варшавська конфедерація була розпущена. 1709 р. Август тріумфально повернувся в Польщу. Саксонська монархія була відновлена.

Але Річ Посполита й далі не мала спокою. Новий прихід саксонської гвардії та її брутальні дії знову розпалили ворожість народу, привченого думати про всі іноземні війська як про знаряддя королівської тиранії. 1715 р. польська шляхта, захищаючи свої інтереси, знов об'єдналася в загальну Тарногрудську конфедерацію, присягнувши вигнати саксонців з усіма їхніми лахами. Якийсь час здавалося, ніби шляхта матиме успіх. Август, утративши Познань, був змушений відступати в Саксонію, як раптом сувора реальність у вигляді появи російської армії протверезила геть усіх. Цар, роздратований сварками своїх саксонських і польських клієнтів, став недвозначно погрожувати, що стукне їх головами. Запропонувавши свій арбітраж у їхній суперечці, він твердо взяв

Карта 21. Міждержавні війни XVIII ст.

польські справи у свої руки. Після сімнадцяти років згубної війни розбита Річ Посполита була виснажена і внутрішньо поділена. Саме такими були умови, за яких відбувся сумнозвісний Німий сейм 1717 р.

Політика Петра I щодо Польсько-Литовської держави остаточно визріла протягом двох десятиліть Північної війни. Перша стадія — переведення саксонського клієнта на залежне становище — скінчилася протягом п'яти-шести років після його вибору на трон. Друга стадія — перетворення російської військової переваги в тривалу політичну систему — забрала більше часу. В 1706—1707 рр., коли Август покинув свій трон, Петро провів багато місяців у Польщі, шукаючи якоїсь “голови”, щоб покласти її зверху на тіло Речі Посполитої, що стояла з відтятою головою. Живучи в улюблених замках Собеського — Жовкві, Яворові й Вілянупі — і збираючи величезні кількості пограбованих скарбів, щоб завести їх до Росії, він провадив тривалі переговори з учасниками Сандомирської конфедерації. Він був приголомшений тим, що дізнався. Польські “республіканці” збиралися розмовляти з царем як із рівнею. То були люди, які не слухали наказів і не брали хабарів. Один магнат відмовився брати корону на тій підставі, що не хотів бути “блазнем ніякого царя”. Інші відповідали на дорогі царські подарунки тим, що посилали йому взамін ще дорожчі. Після такого досвіду Петро вже знав, із чим він має справу. (Тієї доби в російських документах уперше з'явився термін польська анархія). Цар мав або утримувати Польсько-Литовську державу силою, що навіть Росії було не до снаги, або прикувати Ветинів до своїх завдань так, щоб ані вони, ані польська шляхта не могли поставити під сумнів сформований порядок. Слушна для нього мить настала під час війни з Тарногрудською конфедерацією. На переговорах у Варшаві 1716 р. його дипломати змогли переконати короля назавжди забрати саксонську армію з території Речі Посполитої. Водночас представники сейму зобов'язалися постійно обмежити розмір фінансів Речі Посполитої і чисельність її військ. Цар узявся гарантувати угоду у формі писаної конституції. Таким чином і король, і шляхта були позбавлені засобів погрожувати одне одному. Аж ніяк не випадково вони були позбавлені й засобів чинити опір зазіханням російського царя, що відтоді міг законно втручатися в польські справи, коли йому заманеться. Ці умови, узгоджені наперед, мали бути представлені сеймові, що присягнув визнати їх без дискусій і протестів. Операція, що не тривала й дня, скінчилася 1 лютого 1717 р. Німий сейм, оточений російськими солдатами, надовго зрікся свободи Польщі, й не пролунало жодного голосу протесту⁶.

Отже, злигодні Великої Північної війни правила за початок сучасної політичної історії Польщі. Російська зверхність, утверджена спершу 1717 р., у тій або тій формі зберігалась аж до теперішнього дня. Російський протекторат інколи здійснювали, маніпулюючи діями автономної, але залежної польської держави, як, скажімо, протягом більшої частини XVIII ст., а інколи — приєднуючи великі частини польських земель до Російської імперії. Інколи його здійснювала сама Росія, а інколи разом зі своїми німецькими і австрійськими спільниками. Але протягом двохсот шістдесяти років він уривався тільки на

короткі періоди, передусім на двадцять чотири роки в 1915—1939 рр. Ба більше, якщо інші “протектори” Польщі з’являлися і зникали, росіяни були присутні повсякчас. За такої ситуації політичне життя швидко прибрало іншого тону. Політичні погляди формувалися не так у зв’язку з польськими потребами, а дедалі більшою мірою у відповідь на російські вимоги. Політичні фракції виникали і зникали не просто у зв’язку з народною підтримкою в Польщі, а здебільшого у відповідь на ласку чи неласку Санкт-Петербурга. Польські політичні класи, приголомшені усвідомленням свого поневолення, легко переходили від огидної байдужості до відчайдушних повстань, боронячи решту своїх привілеїв із затятістю, яка завжди, здавалося, звітувала неминуче лихо. В короткій перспективі, тобто фактично до кінця саксонської доби, польська політика внаслідок утвердження російського протекторату опустилася до незмірних глибин корупції й паралічу. А в тривалій перспективі той протекторат виконував роль постійного стимулу формування сучасної національної свідомості.

Наслідки для Речі Посполитої були безпосередні й глибокі. Кампанії Великої Північної війни, які точилися здебільшого на території Польщі та Литви, спустошили країну й поділили шляхту на озброєні табори. Економіка розхиталася. Реставрація Августа II 1710 р. відбулася коштом ратифікації договору Гжимултовського з Росією, якому чинили спротив від 1686 р. Східні землі були втрачені назавжди. Маневри короля у сфері державного устрою в Саксонії породили надмірну тривогу у Варшаві. Шляхта щиро підозрювала його в абсолютизмі, хоч якими сміховинними видаються тепер ті підозри. Знову розгорілися релігійні пристрасті. Побачивши обмеження, накладені на католиків у Саксонії, сейм відповів обмеженням громадянських свобод “дисидентів” у Речі Посполитій. Торнські заворушення з їхніми сумними наслідками були характерні для ситуації, коли іноземні втручання і внутрішні підозри зростали на щедрий дієти недовіри, яка пронизувала геть усе. Сесії сейму раз по раз зривали, урядування поставало перед нездоланими перешкодами, Річ Посполита була безборонна. В обмін на скасування вигаданих планів короля здійснити переворот та гарантії своїх сумнівних привілеїв шляхта була змушена змиритися з широкими обмеженнями організації своїх фінансів і армії. Відтоді громадяни Речі Посполитої не мали права без дозволу царя здійснювати реформи у своїй країні. Виливаючи злобу на свого безневинного саксонського короля, поляки посадили собі на карк протектора, чиї абсолютистські претензії були очевидні кожному. Август II так розчарувався у своєму польському королівстві, що двічі — 1721 і 1732 р. — відкрито говорив про продаж його з аукціону⁷.

Отже, зв’язок із Саксонією сам по собі не був шкідливим для Польщі. Провина Ветинів полягала в тому, що вони самі на початковому етапі потрапили до рук Росії. В результаті, аж ніяк не зміцнивши позиції Польщі на європейській арені, Ветини тільки вели Польщу за повід до російського табору, а отже, започаткували ту політичну залежність, від якої Польща ніколи остаточно не звільнилася.

Унаслідок безвладності короля й занепаду сейму урядування країною опинилося в руках магнатів. Керування сеймиками, судами, армією і церковною

ієрархією автоматично дісталася нечисленній олігархії великих магнатів, що монополізували всі державні посади й розмовляли з саксонським резидентом як із рівнею. Кожен член тієї олігархії правив у своїх володіннях, мов державець у своїй власній “*państwo*”, державі в державі. Він мав власну клієнтуру зі шляхти, що захищала його інтереси в сеймиках та судах і комплектувала його приватне військо. Він сам укладав свої договори і всередині країни, і з іншими країнами, дотримуючись однієї з кількох альтернативних “орієнтацій” — російської, французької, пруської та австрійської — відповідно до диктату власних фінансів і симпатій. Від початку XVIII ст. влада магнатів почала швидко зростати. Політичне життя звелось до сварок, мінливостей долі та безумств кількох родин: деякі з них, скажімо, Радзивіли, Любомирські, Сапіги, Потоцькі, Вишневецькі й Четвертинські, мали давнє походження, інші, наприклад, Сулковські, Яблоновські, Понятовські, Тарло, Чарториські, Сенявські, Огінські, Денгофи і Браницькі, були в порівнянні з ними парвеню⁸.

Безсилля Речі Посполитої найкраще відображував катастрофічний занепад її збройних сил. Починаючи від 1717 р., чисельний склад протягом невизначеного часу мав становити 24 000 — 18 000 чоловік для корони і 6000 для Великого князівства. Оскільки ці цифри охоплювали й украй роздутий адміністративний персонал, номінальна кількість насправді була меншою за 20 000 вояків. Ба більше, армія була позбавлена центральної фінансової підтримки, сподівалися, що вона утримуватиме себе коштом податків, збираних з коронних, церковних і шляхетських маєтків, навмисне визначених для тієї мети. Відтоді кожен полк сам відповідав за своє забезпечення й неохоче покидав межі конкретного староства, від якого залежало його виживання. Інститут гетьманів зберігся, але внаслідок ганебних дій під час Великої Північної війни гетьмана Адама Миколая Сенявського (1666—1726) в Польщі, а надто гетьмана Людвіка Потія (1664—1730) в Литві, авторитет цієї посади дуже впав. Ані король, ані сейм, ані навіть армія не були готові довірити свою долю гетьманам, посади яких швидко набули характеру прибуткових синекур, добре змащених каналів російського впливу та корупції в самому осередді справ Речі Посполитої. За таких обставин ефективність армії як бойової одиниці фактично зникла. В національному контингенті шляхтичі-кавалеристи звичайно були відсутні, виставляючи замість себе кілька *sowitych*, тобто заступників, здебільшого, кріпаків. В іноземному контингенті офіцерські патенти купували і продавали, переважно німці з Саксонії. Тільки артилерія, для підтримки якої тепер ішов увесь податок *kwarta*, спробувала більш-менш підтримувати себе в порядку. На всіх рівнях над солдатами брали гору цілі гурти егоїстичних офіцерів, бюрократів і маркітантів. Згідно з прислів'ям, всюди було *dwa dragany, cztery kapitany*”, “два драгуни, чотири капітани”. В разі воєнної ситуації інстинкт армії полягав у відступі до своїх постійних квартир у селах та окопуванні. Армія була нездатна контролювати дедалі численніші зграї бандитів, уже не кажучи про приватні війська магнатів. Вона не мала ніякого наміру кидати виклик професійним арміям іноземних держав⁹.

Тяжкість ситуації посилював факт, що військовий крах Польсько-Литовської держави збігся з широкою мілітаризацією сусідніх країн. Коли на трон зійшли Ветини, армія Речі Посполитої більш-менш дорівнювала арміям її потенційних суперників. Мавши 36 000 регулярних вояків, вона була численніша за постійні армії і Пруссії, і Швеції і тільки незначно поступалася арміям Росії та Австрії. Під Клішувом 1702 р. і знову під Варшавою 1705 р. її двічі розбив ворог, що поступався в чисельності війська. Відтоді силу армії розпоростили непримиренні конфедерації, а постанови Німого сейму назавжди скалічили її. За двадцять років усі армійські формування вже безнадійно пленталися позаду армій своїх сусідів. Протягом саксонської доби нерівність співвідношення збройних сил Речі Посполитої і армій її сусідів зменшилася відносно Пруссії до 1:11, відносно Австрії до 1:17, а відносно Росії до 1:28¹⁰. Величезна кількість зубожілої дрібної шляхти, яка становила резерв людської сили для військових потреб, що не мав собі рівні в Європі, воліла служити в почтах магнатів, а не в полках держави. До перших спроб створити збройну промисловість і забезпечити військове навчання на рівні технічного розвитку доби вдалася не Річ Посполита як така, а приватні особи, скажімо, Радзивіли чи Браницькі, з власної ініціативи. В Польсько-Литовській державі солдатів не бракувало. То був кумедний парадокс: наймілітаризованіше суспільство Європи було нездатне захистити себе. Світ уперше звернув увагу на цей жалюгідний стан справ під час війни за наступність на польському троні.

1733 р. смерть Августа II призвела до повторення конфліктів, які поділяли королівство Ветинів на початку його польської кар'єри. В самій Саксонії наступником курфюрста став один з кількох його законних синів, теж Фрідріх-Август, не породивши жодних протестів. Зате в Речі Посполитій виникли труднощі. Під час виборів у Варшаві 12 вересня 1733 р. французький кандидат Станіслав Лещинський знову мав успіх. Але той успіх став іскрою нової міжнародної війни¹¹. Росія і Австрія висловилися на користь наступності Ветинів, і російська армія вирушила, щоб утвердити ту постанову. Після майже трьох років боротьби весь опір був придушений. Французька інтервенція обмежувалася непрямими воєнними діями проти Австрії в Лотарингії і Савої. Вибори провели вдруге в листопаді під захистом російських багнетів, і ретельно дібраний електорат проголосив королем саксонця як Августа III. Об'єднану королівську армію змусили вийти з Варшави. Коронацію інсценували в Кракові в січні 1734 р. Місто Данциг, що відмовилося піддаватись, обступили облогою, і в травні воно дісталось росіянам. 5 листопада 1734 р. виникла Дзиковська конфедерація, що під проводом Адама Тарло підняла корогву в боротьбі за національну незалежність, проте після сміливої спроби перейти Одер і перенести війну в Саксонію вона зазнала поразки від пруських і російських військ. Остаточо її розбили в травні 1735 р.¹² В українських воєводствах, надто в Брацлавському, а також серед курпів у Королівській Пруссії антиросійський рух прибрав форми селянських повстань і тривав до 1736 р. На той час згідно з укладеною у Відні угодою між державами війна за наступність на польському троні офіційно давно вже скінчилася.

Утвердження Августа III на троні принесло загальну полегкість. Попри огидні та жорстокі дії, якими воно супроводилось, за тодішніх політичних обставин будь-який інший розв'язок був неможливий. Річ Посполита змирилася з розширенням зв'язків із Саксонією. Саксонія тішилася тим, що її володареві знову пощастило в Речі Посполитій. У січні 1734 р. для коронації короля у Кракові саксонський концертмейстер у Ляйпцигу квапливо пристосував уже написану композицію до нових слів: "*Blast Lärmen ihr Feinde*", "Сурміть тривогу, вороги". В жовтні його заскочила новина, що сподіване прибуття двору має відбутися в річницю вступу Ветинів на трон Польщі. За три дні він написав усю "*Cantata Gratulatoria in adventum Regis*" ("Вітальну кантату на честь приїзду короля") в дев'яти частинах:

1. *Chorsatz* *Preise dein Glücke, gesegnetes Sachsen,*
(Оспівуй своє щастя, благословенна Саксоніє).
2. *Rezitativ.* *Wie können wir, grossmächtigster August...*
(Як можемо ми, наймогутніший Августе, скласти до твоїх ніг найширші ознаки нашої поваги, вірності й любові?)
3. *Arie.* *Freilich trotz Augustus' Name...*
(Август, ота шляхетна Божа насінина, безперечно кидає виклик усій смертній могуті).
4. *Rezitativ.* *Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen...*
(Що спонукало тебе, Сарматіє, віддати перевагу саксонському Пястові, гідному синові великого Августа?)
5. *Arie.* *Rase nur verwegner Schwarm...*
(Шаленій, зграє зухвала, у власних нутрошах! Вмочи свою безсоромну руку, повну люті, в невинній братерській крові нам на пострах, а собі на згубу. Бо отрута і лють твоєї задрості вразять більше тебе, ніж Августа).
6. *Rezitativ.* *Ja, ja! Gott ist uns nach mit seine...*
(Так-так! Бог близько зі своєю допомогою, щоб захистити трон Августа. Він забезпечить, що вся Північ буде задоволена вибором короля... невже він не дозволить, щоб місто, яке так довго опиралося йому, відчуло ласку його більше, аніж гнів?)
7. *Arie.* *Durch die von Eifer entlammten Waffen...*
(Покарання ворогів зброєю, натхненою завзяттям, дає честь і славу багатом чоловікам, зате відплачувати за зло добрими вчинками можуть тільки герої, це привілей Августа).
8. *Rezitativ.* *Lass doch, o teurer Landesvater, zu...*
(Тож дозволь, Батьку нашого краю, щоб музи співали і вшанували день, коли Сарматія обрала тебе за короля...)
9. *Chorsatz.* *Stifter der Reiche, Beherrscher der Kronen...*
(Засновнику імперій, господарю корон, підтримай трон, який займає Август. Прикрась його дім неминущим процвітаням... Нехай ці землі тішаться миром...)¹³

У повних гніву словах з п'ятої частини йдеться про поразку французької партії в Польщі, в шостій частині йдеться про недавнє падіння Данцига. За ці слова лібретист Йоган Христіан Клаудер отримав дванадцять талерів, натомисть композитор — 50, а загальні кошти виробництва сягнули 229 талерів 2 гроші. Ляйпцизький хроніст Саломон Раймер повідомив про перше виконання 5 жовтня 1734 р. під відчиненими вікнами короля на міській площі:

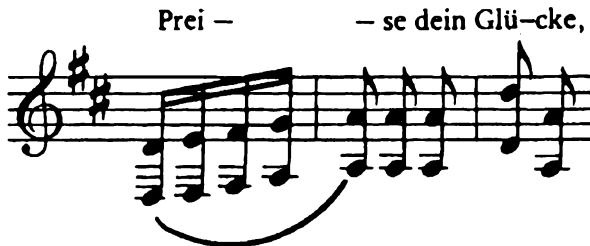
"Близько дев'ятої години вечора піддані Його Величності заграли на його честь *Abend-Musik* із сурмами й барабанами. Її написав концертмейстер, пан Йоган Себастьян Бах, кантор церкви

Св. Томаса. При цьому шістсот студентів несли воскові смолоскипи, а чотири графи виконували роль маршалків. Процесія сформувалася і... пройшла вулицями Ритер, Брюль і Катаринен до квартири короля. Коли оркестр підійшов до *Wage*, заграли сурми й барабани, а хор став співати в міській ратуші. Вручивши лібрето, четверо графів лишилися, щоб поцілувати руку суверенові.

Потім Його Величність разом зі своєю дружиною-королевою й королівськими принцями стояли коло вікна, поки грала музика, вдячно слухаючи і широко тішачись”¹⁴.

Через два дні, на день народження короля-курфюрста, була виконана ще одна кантата на слова “*Schleicht spielende Wellen und murmelt gelinde! Nein rauschet geschwinde!*” (“Плиньте, грайливі хвилі, й лагідно жебоніть. Ні, біжіть швидко!”) То був символічний твір про річки Польщі й Саксонії, де партію Ельби співав тенор, а партію Вісли, *der beglückter Weichselstrom*, — бас. Протягом наступних двох сторіч події, що стали приводом для створення цих кантат, пішли в забуття. Але музика безсмертна. Басову арію № 7 з Бахової вітальної кантати BMV 215 найчастіше можна побачити як арію № 47 у “*Weihnachts-Oratorium*”, “Різдвяній ораторії”; вступна хорова партія “*Preise dein Glücke*” становить тепер “*Hosannah*”, “Осанну”, меси *сi-бемоль* мінор:

Ех. 2332

Ех. 2331

Дальші тридцять років королювання Августа III минало майже без пригод. Погляди другого короля-курфюрста уподібнювали до пудинга: м'які, солодкі та інертні. Він не мав реальної влади й не мав ніякого бажання з'ясувати, має він її чи ні. Він завдячував своє становище в Речі Посполитій російській армії й навіть пальцем не ворухнув, щоб потім відправити її. Росіяни приходили й відходили, коли їм заманеться. Король відмовився від усякої активної участі в польських справах, доручивши їх своїм міністрам, надто графові Генріхові Брюлю (1700—1763), що мав у Варшаві статус мало не диктатора. В 1740—1742 рр. король навіть не ворухнувся, щоб перешкодити Пруссії завоювати

австрійську Силезію, що становила довгий клин між його саксонськими і польськими володіннями. Під час подальшої війни за австрійську спадщину (1742—1748) і Семилітньої війни (1756—1763) він дотримувався політики, цілком присвяченої інтересам Саксонії й тільки від її ім'я, намагаючись використовувати Річ Посполиту як дійну корову для своїх домашніх розкошів і військових витрат. Він був безвладний запобігти насильству російських військ, які пройшли крізь Річ Посполиту до Пруссії та Померанії, й насильству військ Фрідріха Великого, що в 1762—1763 рр. силоміць накинув контрибуції північним провінціям Польщі, прагнучи поповнити збанкрутілу прусську скарбницю. Щоб полегшити собі грабунок, пруссаки заповнили Річ Посполиту фальшивими й безвартісними імітаціями польських монет. Протягом десятиріч королювання Августа III діяльність більшості органів центрального урядування в Польщі припинилася. Магнати, надто Чарториські, що спиралися на російську підтримку, і Потоцькі, що заручилися підтримкою французів, безперешкодно правили у своїх приватних імперіях і паралізували всі спроби об'єднання задля якоїсь спільної мети. Суди були тероризовані. Крихітна королівська армія сиділа в казармах, боячись яких-небудь заворушень. В економіці панувала стагнація. Міста зменшувалися. Міщани як верства майже зникли. Селянство гарувало, не мавши ніякої надії на поліпшення своєї долі. Множилися невігластво і злидні, а Варшава витанцьовувала на нескінченних аристократичних балах, де значення мав тільки розмір латифундії в партнера. Опера і театри процвітали. Парки, архітектура й музика були напрочуд гарні. Кожне мистецтво мало щедрих меценатів. Дехто з коментаторів вважав, що та “польська хвороба” менш шкідлива, ніж війни та насильство, які спустошували сусідні країни, натомість інші уподібнювали її до Содома й Гомори. Згідно з популярною приказкою,

Za króla Sasa

Jedz, pij i popuszczaj pasa!

(За саксонця-короля їж, пий і ремінь попускай!)

Здійснювані в середині XVIII ст. війни, які остаточно забезпечили і Росії, і Пруссії статус великих європейських держав, засвідчили водночас жалюгідну неміч Речі Посполитої Польщі і Литви. Під час війни за польську спадщину збройні сили Польщі не відіграли ніякої незалежної ролі, бо всі головні компанії австрійська і французька коаліції провадили над Рейном, у Ломбардії й на півдні Італії. Третій Віденський договір від 1738 р. містив тільки одну невеличку згадку про підтвердження наступності саксонської династії в Польщі і про визнання герцогства Лотаринзького за Станіславом Лещинським. У війні за австрійську спадщину, яка спалахнула, коли Фрідріх Великий загарбав Силезію, і в Семилітній війні, під час якої численні сутички відбувалися на межах Польщі — в Силезії та Померанії, — а також в Аахенському (1748 р.) та Губертусбурзькому (1763 р.) мирних договорах Польща відзначилася лише своєю неprisутністю. Чимало актуальних політичних питань, зокрема й майбутнє Силезії й Саксонії, мали першорядне значення для поляків, але поляки не мог-

ли брати ніякої участі в їхньому розв'язку. Становище саксонців було не набагато кращим. Після підписання 1745 р. австрійської пропозиції про поділ Пруссії Август III був змушений пасивно спостерігати, як прусські та австрійські війська раз по раз пустошать Саксонію, тоді як він сам неохоче шукав притулку у своїй польській столиці. 1745 р. він відкупився від пруссаків за 1 млн. талерів, а 1763 р., напередодні його смерті, йому повернули Саксонію тільки завдяки ласці великих держав. А тим часом нещасний король-курфюрст, вигнаний зі свого спустошеного курфюрства, мусив задовольнятися безборонною Річчю Посполитою.

За таких обставин Станіслав Лещинський (1677—1766), провідний суперник саксонців у боротьбі за трон Речі Посполитої, навряд чи міг шкодувати про свої постійні невдачі. Той рафінований і веселий магнат з Великопольщі, нащадок старовинної протестантської родини, все життя був кандидатом франко-шведської партії. Його двічі коронували як короля Польщі: 1704 р. і 1733 р. Першого разу його коронування тривало п'ять років до поразки шведів під Полтавою; другого разу — п'ять місяців. Заскочений у Данцигу російською облогою, він утік до Пруссії в селянському вбранні. Живучи на вигнанні у Версалі, він видав свою доньку за французького короля, а 1735 р. сам отримав як феоди герцогства Лотарингію і Бар. Його двір у Люневелі був взірцем Просвітництва, місцем, куди вчашали і *philosophes*, і *bons viveurs*, гультяї. Він підтримував тісні контакти з Польщею й запрошував до шкіл і підприємств свого герцогства великі кількості земляків. Лещинський написав "*Głos wolny wolność ubezpieczający*" ("Вільний голос, що забезпечує свободу", 1749 р.), найвпливовіший реформістський трактат своєї доби¹⁵.

А втім, дух удосконалень у Польщі аж ніяк не був цілковито відсутнім. Чимало магнатів, як і Лещинський, гостро усвідомлювали тяжке становище Речі Посполитої і в межах своїх значних приватних засобів намагалися розвинути ресурси країни й піднести її мораль. У Литві Радзивілі від 1740-х років будували мануфактури. Міхал Огінський, автор статті "Арфа" в "*Encyclopédie*" Дідро, будував канали. Почавши від 1760 р., Анджей Замойський (1716—1792), майбутній канцлер, скасував кріпацтво в усіх своїх маєтках, давши приклад, який він потім пропагував у публічній політиці. Станіслав Конарський (1700—1773), педагог і публіцист, засновник *Collegium Nobilium*, Шляхетського колегіуму, що відчинив свої двері учням 1740 р., теж переймався політичною реформою. У своєму трактаті "*O skutecznym rad sposobie*" ("Про ефективний метод урядування"), опублікованому в рік смерті Августа III, він висловив сумніви свого покоління. То були зернини майбутніх змін. Найдивовижнішими, мабуть, були зусилля братів Залуських, Анджея-Станіслава-Костки (1695—1758) і Юзефа-Анджея (1702—1774), католицьких єпископів відповідно у Кракові та в Києві. Єпископ Станіслав, що піднявся до посади великого коронного канцлера, був піонером у розвитку видобутку залізної руди, металургії і науки мінералогії. Єпископ Юзеф Анджей, що разом з Конарським жив якийсь час на вигнанні в Люневелі, заснував книгозбірню, відкриту 1747 р. у Варшаві як перша публічна бібліотека в Європі. Вона містилася в Блакитному

палаці поблизу Саксонського садка, збудованому для однієї з позашлюбних доньок останнього короля — Анни Ожельської. Згодом бібліотека нараховувала 400 000 томів, всі чудово каталогізовані у формі римованого латинського вірша. Скарби тієї бібліотеки були предметом прощі для вчених, і їх описав французький учений Жан Бернуллі:

“Той палац — справжній лабіринт кімнат, що всі заставлені книжками. В найдивовижнішій кімнаті, ба навіть єдиній, оздобленій зі смаком, містяться прегарні томи, чимало з них французькою мовою, що вирізняються своїми гравюрами і палітурками. Та кімната довга й висока і оздоблена численними статуями на честь найславетніших людей країни. Поряд з нею міститься спальня самого єпископа Залуського.

Латинські книжки займають ще одну велику залу на четвертому поверсі... Мені показали кілька прегарних манускриптів Лонгіна й Макробіуса і дуже давній список “Листів” і “Метаморфоз” Овідія, а також кілька напрочуд гарних церковних книжок. Одна з них — кодекс *in folio* з назвою “*Pontificalis ordinis liber*”, написаний та ілюстрований на пергаменті й датований приблизно 1500 р.... Крім того, я бачив бургундський молитовник IX ст. і “*Decretalia*” папи Григорія IX, написані золотими літерами на пергаменті та ілюстровані понад тисячею мініатюр...

Щодо польських документів, то тут надають великого значення величезному збірнику законів Речі Посполитої у двадцяти семи томах, дванадцять з яких не є оригіналами, а скопійовані з Ягелонської бібліотеки в Кракові... “¹⁶

У своєму заповіті єпископ Залуський заповів бібліотеку Речі Посполитій. Але він не міг контролювати її долі. 1795 р. її сплюндрувала російська армія, а книжки у скринях перевезли до Санкт-Петербурга, де згодом до них приєдналися ще півмільйона томів, пограбованих з інших польських бібліотек. Сучасним дипломатам не пощастило знайти бодай більш-менш значної частини тієї здобичі. А сучасним відвідувачам радянської публічної бібліотеки в Ленінграді нічого не кажуть про справжнє походження тих книжок¹⁷.

Смерть Августа III 5 жовтня 1763 р. стала природним кінцем саксонської доби в історії Речі Посполитої. Не було навіть мови про вибори його сина — Фрідріха-Християна. Цього разу росіяни мали власні плани. Катерина II намірялася реформувати свій польський протекторат по-своєму. Виконуючи це завдання, вона була змушена конкурувати з польськими реформаторами і зрештою, якби не поступилася, спровокувати конфлікт. Отже, після тридцяти років сонного склерозу політичне тіло Речі Посполитої мало зазнати несамотивитих конвульсій. Багатьом з тих, хто жив за доби поділів, “давні добрі саксонські дні” пригадувалися, напевне, з дрібкою жалю.

AGONIA

*Кінець російського протекторату
(1764—1795 рр.)*

Поділи Польщі, здійснені в три етапи 1772, 1793 і 1795 р., були безпрецедентні в європейській історії за новітньої доби. Хоча переможні держави звичайно позбавляли своїх переможених суперників територіальних володінь і прихильно ставилися до поділу награвованого в Індії, Америці та Африці, не було жодного прикладу, щоб вони навмисне й холоднокривно знищили одну з історичних держав Європи. Польща стала жертвою політичної вівісекції — внаслідок каліцтва, ампутації, а зрештою цілковитого розчленування; єдиним поданим виправданням було те, що пацієнт почувався не дуже добре. Агонія Речі Посполитої точно збіглася в часі з королюванням її останнього короля — Станіслава-Августа Понятовського (1732—1798) від 1764 до 1795 р.¹ (Див. карту 22).

Балакуни доби Просвітництва загострювали свою дотепність на нещастях Польщі. Король Пруссії Фрідріх II, протестантський володар і один з головних любителів утручатись у польські справи, нахвалявся, що він “причастився і скуштував тіла Польщі”. Вольтер і собі докинув свій знаменитий дотеп: “Один поляк — чарівливість, два поляки — сварка, три поляки — ох, то вже польське питання”. Їхня аудиторія тихенько посміювалася, гадаючи, ніби Польща якимсь чином заслужила свою долю. Як заявив 1763 р. російський канцлер Воронцов, “Польща всякчас занурена в безладдя; поки вона зберігає свій теперішній державний устрій, вона не заслуговує, щоб її вважали за одну європейських держав”.

Звичайно, годі заперечити, що приліплена до Польщі етикетка “Річ Посполита Анархії” таки мала деякі підстави. Майже п’ятдесят років після Німого сейму 1717 р. політики були безсильні виправити кілька тяжких державних вад. Держава й далі мала дуалістичний характер, і тому суперечливі інтереси обох складових частин — Польського королівства і Великого князівства Литовського — перешкоджали всім спробам реформ. Монархія й далі була виборчою і стала іграшкою міжнародної дипломатії. Роботу сейму й далі паралізувало *liberum veto*. Нереформований державний устрій і далі давав змогу формувати конфедерації.

недоумки визнавали їхній захист. Тільки-но захищені намагалися позбутися непроханих захисників, неминуче ставалися заворушення.

Плутані події доби поділів не можна зрозуміти як слід, якщо не усвідомити, що внутрішні труднощі Польщі систематично поглиблювали могутніші від неї сусіди. Росія понад сторіччя втручалась у внутрішні справи держави. Саме Петро I наполог, щоб його призначили “покровителем” православної меншини; саме він успішно реалізував плани посадити на трон Польщі дім Ветинів, саме він змусив Німий сейм ухвалити заходи, які не давали розвиватися фінансам, армії та реформам і паралізували відтоді публічне життя. Не тільки Росія, а й Швеція, Пруссія, Франція і Австрія використовували Польщу як бойовище, на якому вони недорогою коштом вирішували свої суперечки. Проста істина полягає в тому, що слабкість Польщі була якнайвигідніша для цілей, які плекали її сусіди. Згідно з загальнопоширеним висловом, Польща була *karczmą Europy*”, європейською корчмою. Ба більше, тільки-но поляки вживали заходів, щоб упорядкувати свій дім, і Росія, і Пруссія вживали контрзаходів, дбаючи, щоб нічого не змінилось. 1764 р., коли конвокаційний сейм призначив фінансову комісію для створення загальної митної системи, як у решти тогочасних держав, король Пруссії Фрідріх збудував фортецю в Марієнвердері (Квідзині) на своєму боці Вісли і бомбардував і тероризував польські кораблі, аж поки ті пропозиції скасували. Того самого року росіяни відправили свій останній експедиційний корпус, щоб пересвідчитися, що майбутні вибори короля відбудуться як заплановано. Якщо згодом і вважали, ніби поляки самі посприяли своїй катастрофі, то тільки внаслідок своїх відчайдушних зусиль уникнути анархії, ніж начебто прагнення віддаватися їй. Адже всім мало бути ясно, що деспоти Санкт-Петербурга і Берліна, які відмовляли своїм підданам у більшості громадянських свобод, ніколи не могли бути щирими оборонцями справжньої “золотої свободи” в Польщі.

Те саме лицемірство пронизувало й релігійні справи. Звичайно, правда, що католицька церква Речі Посполитої, попри давню традицію толерантності і свободи віровизнання, від 1717 р. відмовляла релігійним меншинам, православним і протестантам, у повних політичних правах. У цьому аспекті польська практика нагадувала практику Великобританії чи Голандії, і аж до 1770-х років, коли єпископів спровокували на відплату, була набагато толерантніша за російську, бо російські армії під час походів неодмінно здійснювали примусове навернення уніатів Речі Посполитої до православ'я. Але це не перешкодило російському дворові виставляти себе в ролі оборонця пригноблених меншин. З приводу цього Фрідріх Великий не мав ніяких ілюзій: “Що сказав би [російський міністр], якби Франція напала на Голандію, щоб примусити Генеральні Штати допустити папістів на державні посади? — запитував він. — Чи не сказав би він, що Франція — агресор? Але застосуйте це міркування до теперішньої ситуації в Польщі... Хіба росіяни — не агресори?”² Фрідріх добре знав своїх співучасників, але, не змигнувши оком, приєднався до них у їхніх побожних вимогах релігійних прав у Польщі. Якби Річ Посполита була сильна, не було б жодного сумніву, що дипломати вихваляли б її традицію релігійного просвітництва, замість плекати нарікання “дисидентів”.

Російська експансіоністська політика щодо Східної Європи, й зокрема Польщі, виявлялася у двох варіантах. З одного боку, воєнна партія відверто обстоювала прямі анексії. Її речники вважали, що російські інтереси можна найкраще забезпечити, захоплюючи території її сусідів з будь-якої можливої нагоди. Президент Військової колегії Чернишов ясно висловив цей погляд, коли на раді, скликаній волею імператриці Катерини з приводу смерті короля Польщі, запропонував завоювати польську Лівонію, а також Полоцьке, Вітебське і Мстиславське воєводства. Він, безперечно, мав підтримку тих, хто в попередні роки, коли російська армія була в Берліні, спонукав небіжчицю імператрицю Єлизавету ліквідувати того вискочня — королівство Пруссію. З другого боку, політики були обережніші. Панін, головний Катеринин радник із зовнішніх справ, дотримувався давніших і потаємніших правил російської гри, згідно з якими суперників знезброювали обіцянками захисту, а жертву не ковали пожадливо, а потихеньку пережовували. Панін плекав сподівання на Північну систему, коли союзи з Пруссією, Швецією і Англією можна було б використати для руйнування Південної системи Шуазеля, міністра Людовіка XV. Згідно з планом Паніна, Річ Посполита мала існувати й далі як російський аванпост у Європі, васальний протекторат, залежність якого можна було б увічнювати безкінечними маніпуляціями й мінімальним коштом. Катерина спочатку безперечно поділяла його наміри, і однією з важливих політичних тенденцій за доби поділів було те, що вона поступово відмовлялася від політики поступового пережовування, схилаючись до миттєвого поглинання³.

Погляди Пруссії були трохи інші. В порівнянні з Росією то була невеличка держава, дивовижну ефективність якої не завжди можна було вберегти від наслідків її невситимих амбіцій. Загарбання Силезії 1740 р. спровокувало два десятиліття воєн, що мало не скінчилися тотальною поразкою їхнього ініціатора. 1762 р., коли скарбниця спорожніла, а Берлін був окупований, Пруссію врятувала тільки нагла смерть імператриці Єлизавети і вчасний прихід на трон Петра III, найпалкішого прихильника Фрідріха. Пруссія фактично була безтурботним міжнародним паразитом. Тричі — 1656, 1720 і 1733 р. — вона брала участь у невдалих планах поділу Речі Посполитої. 1752 р. у своєму “Політичному заповіті” Фрідріх уподібнив свого польського сусіда до “артишоку, готового до споживання, листок за листком”⁴. Адже “королівство Пруссія” навіть не мало консолідованої територіальної бази. Володіння Гогенцолернів були розпорошені по всій Північній Європі у вигляді непоєднаних клаптиків. Два найбільші фрагменти — Бранденбург і герцогство (Східна) Пруссія — й далі були відокремлені широкою польською провінцією Королівська (Західна) Пруссія, в якій Фрідріх добачав перший листок артишоку. Після кризи 1762 р. його політика не мала навіть сліду каяття, зате стала набагато обережніша. Самотній бандитизм виявився надто ризикованим. Тепер він мав намір сформувати банду.

Ще одному сусіди Речі Посполитої — Австрії — бракувало й динамізму Пруссії, і ресурсів Росії. Виснажені Семилітньою війною, австрійці мали більше ніж досить території, щоб забезпечити роботу своїй адміністрації, яка трі-

шала по всіх швах. Вони не мали ніяких планів експансії. Гірський кордон у Карпатах, що відокремлював їх від Польщі й від Північної Європи загалом, тягнувся неперервно, за винятком невеличкої прогалини у Спиші (Ципсі). Хай там як, австрійці, як і поляки, були католики і ще пам'ятали про легендарну подію 1683 р., коли Собеський зняв облогу Відня. Вони ненавиділи пруссаків і боялися Росії. Видавалося неймовірним, що вони можуть знайти спільну мову з напасниками Польщі. Але вони знайшли⁵.

Свою роль відігравали й особистості володарів. Фрідріх, король Пруссії, блискучий, цинічний і безсоромний, добре знав, що він робить. Він мав справу з двійком імператриць, чия слабкість експлуатував з довершеним умінням, лестячи одній і дратуючи другу. Катерина II, нещодавно піднесена на всеросійський трон після вбивства свого чоловіка Петра III, була донькою прусського фельдмаршала. Була не менш сувора зі своїми союзниками, ніж зі своїми незліченними коханцями. Марія-Терезія, “королева-вдова Угорщини та імператриця Австрії”, була побожна й занепокоєна. Коли перший поділ зрештою відбувся, Фрідріх зауважив: “Катерина і я — звичайні бандити, але я дивуюсь, як та королева-імператриця залагодить справи зі своїм сповідником!.. *Elle pleurait quand elle prenait; et plus elle pleurait, plus elle prenait*” (“Вона плакала, коли брала, і що ревніше плакала, то більше брала”. І, нарешті, був Станіслав-Август Понятовський, лощений, несамостійний космополітичний небіж родини Чарториських, що спиралася на російську підтримку. Як польський уповноважений у Санкт-Петербурзі в 1755—1758 рр. він був найпалкішим коханцем Катерини — “бідолашний, дурнуватий Понятовський, згідно з неприхильною думкою Карлайла, пустий вітрогон, від якого тхне макасаром”. Понятовський був очевидним зряддям усування сонькуватих саксонців з трону Польщі. Всім на подив, він виявився палким патріотом і переконаним реформатором⁶.

Перспектива виборів короля в Польщі прискорила наявні інтриги. І Фрідріх, і Катерина готувалися до тієї події, Фрідріх — 1762 р., скоординувавши свої плани з нещасливим Петром III, Катерина — в січні 1763 р., збройною силою утвердивши нового володаря в герцогстві Курляндія. Тепер вони почали змовлятися в тісному порозумінні. 11 квітня 1764 р. був підписаний договір, у якому Фрідріх спромігся прихилити Катерину до свого плану, узгодженого раніше з Петром, а саме: вони обоє підтримуватимуть кандидата “П'яста” на польський трон і обоє діятимуть разом, захищаючи “золоту свободу” і права релігійних дисидентів. Головним мотивом Фрідріха було прагнення усунути з трону саксонців, своїх суперників у Німеччині. Мотивом Катерини було намагання вирівняти шлях для Понятовського. На початку того заходу вона була досить вигадлива, щоб розіслати на всі європейські двори декларацію, яка спростовувала чутки, ніби готується поділ:

“Si jamais la malice, de concert avec le mensonge, a pu controuver un bruit absolument faux, — обурено писала вона, — c'est assurément celui, qu'on a osé répandre dans le public, comme si nous n'étions résus d'appuyer l'élection d'un Piast qu'afin que, par son secours et connivence, Nous puissions ensuite Nous faciliter les moyens d'envahir quelques provinces du Royaume de Pologne

et du Grand-Duché de Lithuanie, de les démembrer, et de les approprier ensuite à Nous et à Notre Empire"^{7*}

Побачивши, що те спростування приспало пильність європейських держав, прусський і австрійський посла у Варшаві й собі зробили такі заяви.

Шлях Понятовського і справді був гладеньким. Виборче поле оточили російські солдати й челядники Понятовського. 6 вересня 1764 р. ті шляхтичі Речі Посполитої, які ще не покинули з огидою місця виборів, одностайно проголосили нового короля. Як зауважив сам переможець, то були найспокійніші вибори за всю історію Речі Посполитої.

Але становище Станіслава-Августа аж ніяк не було затишним. За перші чотири роки свого королювання він устиг тільки образити всіх, хто вважав його за слугу своїх інтересів. Він висунув Анджея Замойського, що мав погляди, близькі до поглядів вігів, на посаду великого коронного канцлера, а невдовзі розсварився зі своїми родичами Чарториськими, які були проти його планів реформувати державний устрій. 1765 р. він успішно заснував Кадетський корпус під керівництвом Адама-Казимира Чарториського, що став зародком системи військової освіти з перспективами її дальшого розвитку. Проте в нього були напружені стосунки з агентом Катерини Репніним, чиї погрози й насильство були справжнім глумом з монарших прерогатив. Станіслав-Август розлютив Фрідріха митними пропозиціями й розчарував "дисидентів", яких спонукали вважати його за свого союзника. Надто він розгнівив католицьку церкву, ніколи не висловившись ясно з приводу своїх релігійних поглядів. Перший сейм за його королювання, скликаний 1766 р., виявився фіаско. Пропозиції короля про скасування *liberum veto* відкинули, натомість намагання краківського єпископа Каєтана Солтика ухвалити якусь декларацію про "Безпеку віри" раз по раз породжували бурхливу реакцію. Наприкінці року країна поділилася на кілька збройних таборів.

1767 р. став надиром "польської анархії", й цього самого року вочевидь розкрилася згубність російських провокацій. Спершу виникли дві збройні конфедерації дисидентів — Торнська для протестантів і Слуцька для православних. Про елемент ширих релігійних мотивів у цих ініціативах можна судити на основі подій у Торні, де конфедерацію організував російський офіцер, що почав арештовувати кожного, зокрема й міський уряд, хто опирався волі імператриці. Потім у Радомі виник набагато серйозніший рух, який поступово зріс до "загальної конфедерації", що поширилася на всю країну. Дехто з тих конфедератів, скажімо, Радзвіли в Литві, плекали намір скинути короля з трону. Дехто просто намагався заблокувати його програму реформ. Іншим здавалося, ніби вони рятують церкву. Всіма ними маніпулювали. В даному випадку Репніну пощастило не тільки керувати діями і опозиції, й короля, а навіть переконати

* Якщо коли-небудь злоба у згоді з брехнею могли витворити абсолютно брехливу чутку, це, безперечно, чутка, яку наважилися поширити публічно, мовляв, ми вирішили підтримати вибори П'єста з єдиною метою, щоб, зіпершись на його допомогу і співпрацю, мати змогу без труднощів напасті на кілька провінцій Королівства Польщі і Великого князівства Литовського, розчленувати їх, а потім привласнити їх собі й нашій імперії".

короля приєднатися до конфедератів. У жовтні він розкрив свої карти. Влаштувавши надзвичайне засідання сейму, він швидко арештував чотирьох провідних опозиціонерів і заслав їх у кайданах до Калуги. Про свої дії він повідомив імператрицю короткою запискою:

“Des troupes de S. M. Impériale, Ma Souveraine, amie et alié de la République, ont arrêté l'évêque de Cracovie, l'évêque de Kiiovie, le palatin de Cracovie et le staroste de Dolin, pour avoir manqué, par leur conduite, à la dignité de S. M. Impériale, en attaquant la pureté de ses intentions, salutaires, désintéressées et amicales pour la République”^{8}*

Відтоді люди, що їх призначив Репнін, припинили діяльність сейму, створивши спеціальну комісію, що ухвалювала потім так звані “кардинальні закони”, які увічнювали панування анархії. Шляхта дістала підтвердження своєї монополії на політичні права. *Liberum veto* збереглося. Вибори короля мали бути “вільними”. Одне слово, “золота свобода” перетворилась у звичайне окозамилування. Єдиною особою, що мала повноваження запровадити зміни, стала імператриця Росії. Система 1717 р. була поновлена.

Тієї миті Катерина, напевне, дуже тішилася. Річ Посполита лежала простерта перед нею в агонії самоспровокованого паралічу. Російська партія контролювала все. Нічого більшого Катерина вже й не прагнула. А фактично, навіть не здогадавшись, вона загнала себе в безвихідь. Невдовзі її радість минула. Вона не зважала на поляків, на турків, на короля Пруссії Фрідріха. Дуже скоро вона була змушена переглянути свою політику.

1768 р. відлуння російської жорстокості в Речі Посполитій швидко розкошилося по світу. 29 лютого в Бару на Поділлі була створена нова конфедерація, що складалася з розчарованої шляхти, її очолили маршалки Міхал Красінський і Юзеф Пуласький, а також представники родин Потоцьких, Сапіг і Красінських. Вони почали війну з росіянами, яку ті нездатні були придушити майже чотири роки. Вони породили ідеалізм та сумніви в усталених принципах, чого не траплялося вже кілька десятиліть, і саме їхні погляди стали зародком сучасного польського націоналізму. А водночас конфедерати спровокували могутні побічні ефекти, що були їм цілком непідвладні. В Україні сили конфедератів атакувала з тилу так звана Коліївщина, селянсько-козацьке повстання, що лишило страхітливий слід кривавих розправ зі шляхтою, євреями і духовництвом. Те повстання на короткий час відвернуло увагу російської та королівської армій, що виступили разом проти конфедератів. В Умані сталася різанина легендарних масштабів, близько двадцяти тисяч католиків і євреїв, зігнаних відповідно у церкви та синагоги, були холоднокрівно вбиті. Повстанці створили гасло: “Лях, жид і собака — все віра однака”, і за три тижні розгнужданого насильства вбили майже двісті тисяч людей. Згодом повстанський рух придушили з не меншою жорстокістю. Проводиря поставнців — Максима За-

* “Війська Її імператорської величності, моєї Володарки і друга та союзниці Речі Посполитої, заарештували краківського єпископа, київського єпископа, краківського воєводу і долінського старосту, дії яких, поставивши під сумнів чистоту її спасених, незацікавлених і прихильних намірів щодо Речі Посполитої, ображали гідність Її імператорської величності”.

лізняка — росіяни заарештували й заслали до Сибіру. Його головного помічника — Івана Гонту — передали полякам, і вони живцем здерли з нього шкіру й четвертували¹⁰. В подальші місяці росіяни під проводом Кречетнікова допомагали гетьманові Браницькому переслідувати конфедератів. Але в жовтні вони спровокували нову гнівну реакцію Туреччини. Роздратована зламаною обіцянкою Катерини вивести свої війська з Польщі, Порта наказала арештувати російського посла в Константинополі. То було оголошення війни. Катерина потрапила у “виделку”, одночасно воюючи в Польщі і з Туреччиною.

Катеринині проблеми наростали. Воюючи з турками, вона не могла виділити військ, щоб придушити повстання, які спалахнули в Кракові, у Великопольщі і в Литві. 1769 р. вона з’ясувала, що в Бялій, на кордоні з Австрією, барські конфедерати створили *Genaralność*, Провід конфедерації, а допомагають їм французькі офіцери. 1771 р. знову спалахнула відкрита війна. Молодий Суворов докладав великих зусиль, щоб стримувати блискучі імпровізації Казимира Пуласького в Польщі й гетьмана Огінського в Литві. Останній осередок опору в Ясногурському монастирі в Ченстохові був придушений тільки 18 серпня 1772 р.¹¹

Короля Пруссії Фрідріха такий розвиток подій дуже втішив. Він чекав, аж поки польський горщик добре закипить, а тоді вже й сам заворушився. У вересні 1768 р. він створив план поділу, над яким, напевне, працював граф Лінар. Бачачи, що Катерина ще не готова, він чекав слушної миті і всякчас натякав, що поблажливе ставлення імператриці до невдячних поляків — це більше, ніж вони заслуговують. Хіба вона не гарантувала їм їхньої “золотої свободи”? Хіба вона не обстоювала релігійну толерантність? Хіба вона не досить натерпілася від образ з боку небезпечних республіканців і вископнів-єпископів? Катерина, облящена бездоганністю Фрідріхового розв’язку, але й далі принижена внаслідок невдач свого початкового плану, поступово піддавалася його наполяганням. Якби вона не погодилася з пропозиціями Фрідріха, їй довелося б постати перед перспективою, що Пруссія приєднається до Австрії та Туреччини, створивши проти неї могутню коаліцію.

Досить дивно, що ударів, які зрештою зламали небажання Катерини, завдали австрійці, надто спритний дорадник Марії-Терезії Кауніц, що виявив дивовижну здатність служити на користь своєї господині. 1769 р., скориставшись тим, що Річ Посполита мала досить власного клопоту, австрійські війська вирушили в Спиш і анексували його — *ad damnum evitandum*, щоб уникнути лиха. 1770 р. вони вирушили на Нови-Тарг і Нови-Сонч, що теж були анексовані. Почулися голоси протесту проти дій Росії в Польщі, і 1771 р. Австрія приєдналася до свого традиційного турецького ворога, створивши таємний союз проти Росії. То було саме те, чого потребував Фрідріх. Тепер він мав змогу доводити, буцімто слабкість Речі Посполитої досягла точки, коли вона почала становити загрозу міжнародній стабільності, й тому потрібний юридичний поділ, щоб покласти край свавільним анексіям. Його брат, прусський герцог Генріх, восени 1770 р. відвідав Санкт-Петербург і наполягав на тих аргументах. Вони виявились вирішальними. В червні 1771 р. Пруссія і Росія в принципі узгодили питання про поділ Польщі. Марія-Терезія задля пристойності вагалася до лютого 1772 р., а потім прийняла запрошення взяти участь. Усе було вирішене, за винятком деталей.

Поділ здобичі займав розуми дипломатів мало не п'ять місяців. Фрідріх, як ініціатор того заходу, скромно взяв собі Королівську Пруссію і Куяви. Утримання від Данцига правило за доказ його поміркованості. Катерина обмежилася польською Лівонією, а також Полоцьким, Вітебським, Мстиславським і Мінським воєводствами. Вона підтвердила свій контроль над Курляндією. Зате Марія-Терезія, дозволившись найдовше, могла дозволити собі підняти найвищу ціну. Кауниц наполягав на значній частині південної Малопольщі, від Бялої на силезькому кордоні на заході до турецького кордону на Дністрі на сході. В остаточному підсумку Пруссія загарбала лише 5% території Речі Посполитої і всього 580 000 її жителів; Росія взяла 12,7% території і 1 300 000 чоловік; Австрія отримала тільки 11,8 % території, але не менше ніж 2 130 000 душ. (Див. мал. Ї). Нечисте сумління учасників поділу було точно виміряне. Договір про поділ підписали в Санкт-Петербурзі 25 липня за юліанським календарем (5 серпня за григоріанським календарем) 1772 р.¹² У його преамбулі сформульовано причини:

“Au nom de la Très-Sainte Trinité.

L'esprit de faction, les troubles de la guerre intestine dont est agité depuis tant d'années le Royaume de Pologne, et l'anarchie qui chaque jour y acquiert de nouvelles forces... donnent de justes apprehensions de voir arriver la decomposition totale de l'État...

*Et en même temps, les Puissances voisines de la République ayant à se charge des prétentions et des droits aussi anciens que légitimes...”**

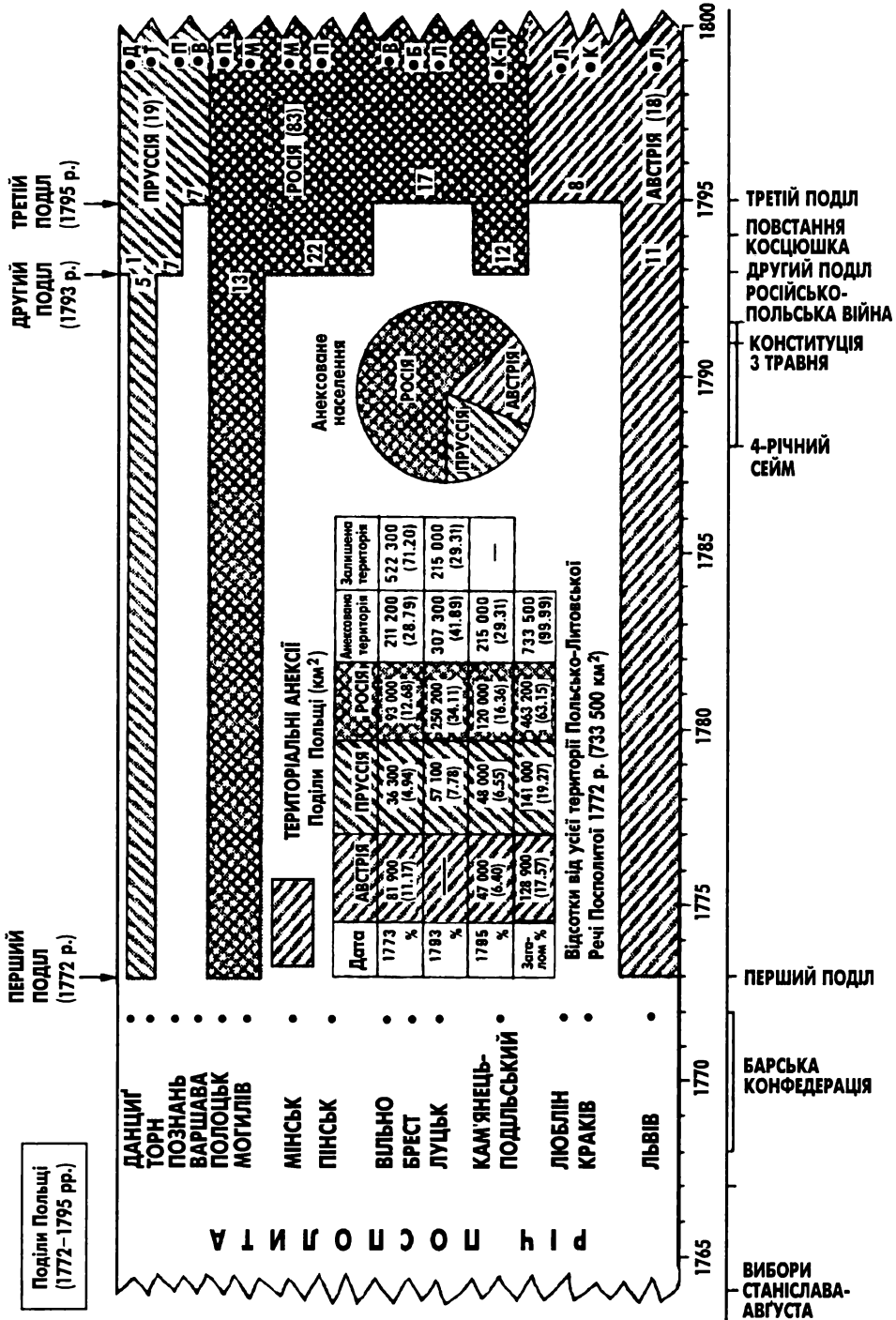
Від поляків вимагали, щоб вони якомога прихильніше погодилися з таким ставленням до себе. З ініціативи нового російського посла, Штакельберга, був скликаний сейм. За платню 3000 дукатів на місяць маршалка сейму Адама Понінського піднесли до гідності підскарбія в обмін на те, що він забезпечить підтвердження укладених договорів. Як частина цього процесу була створена ще одна конфедерація, а після неї ще одна комісія. Короля переконали приєдналися до неї, і влітку 1773 р. він підписав необхідні документи. Три договори про віддання територій між Річчю Посполитою і трьома державами — учасницями поділу — були підписані 7 (18) вересня 1773 р., ратифіковані — 30 вересня. Юридичних тонкощів дотримувалися до самого кінця. Атмосфера була сповнена компліментів на честь ласкавих королів та імператриць і похвал “золотій свободі”. І справді, жертва не тільки дала свою згоду на ту операцію, — її переконали, щоб вона сама взяла ніж. Єдиним монархом, що висловив протест, був король Іспанії.

У світі, байдужому до долі Речі Посполитої, механіка поділу лишилася майже непоміченою. Банальним поясненням здебільшого вірили. Провини поляків визнавали скрізь. Двірські апологети з Берліна, Санкт-Петербурга й Відня наголошували на труднощах, перед якими поставали їхні суверени. Згодом двірські та державні історики — від Карамзина до Трайчке — стали розводитися про те,

* “Ім'ям Найсвятішої Трійці!

Дух фракційності, заворушення та усобиці, що стільки років розхитували Королівство Польщу, і анархія, яка щодня пабуває нової сили... дають слушні підстави боятися, що ми побачимо цілковитий розпад держави...

Водночас держави, сусідні з Річчю Посполитою, маючи претензії і права, не менш давні, ніж легітимні...”

Мал. І. Поділи Польщі

як пощастило полякам, коли вони отримали благословення іноземного врядування¹³. Ніхто, здається, не помітив вправного помаху руки, який приховав рафіновану форму міжнародного насильства. Карлайл дійшов майже до істини, назвавши поділи актом “радикальної хірургії”. Він тільки забув згадати, що мета справжньої хірургії — вилікувати і зцілити, а не калічити та вбивати. Адже Фрідріх спланував операцію, очевидною метою якої було ослаблення Речі Посполитої та ліквідація її здатності чинити опір. Невдоволений побічними ефектами своїх попередніх прямих актів агресії, він тепер удосконалював техніку, яка коштувала менше й мала привабливіший вигляд. Той демон-хірург вибрав свою жертву заздалегідь і визначив її слабке місце. Вдаючи доброзичливця, стривоженого симптомами, він штрикає в уражену зону, аж поки виникають конвульсії, а жертва корчиться в агонії. Потім він радить запобіжну хірургію, погодитись на яку пацієнта, що перебуває в розпачі, дуже легко. Під час операції дбає, щоб лишити, не видаливши, досить ураженої тканини й забезпечити таким чином запалення в майбутньому, й запрошує своїх асистентів ампутувати задля хірургічної практики руку чи ногу. Згодом, коли значно ослаблений пацієнт страждає від дальших конвульсій, можна приписати ще одну операцію, потім ще одну, і т. д. Якщо пацієнт кінець кінцем помирає, а його майно лишається в кишені хірурга, світові можна з жалем сповістити, що його хвороба з самого початку мала злякисний характер і для його порятунку довелося вжити складних і дорогих процедур. Зрештою, саме хірург виписує свідоцтво про смерть. Хто дізнається, що хвороба пацієнта насправді не була смертельною? Хто запідозрить, що його підступно вбили? Як добре знав Фрідріх, його нова техніка “радикальної хірургії” мала повну подобу законності та респектабельності. Це набагато безпечніший і ефективніший метод, ніж нападати на жертву на вулиці. І справді, оскільки цей метод пов’язаний з мінімумом відкритого насильства, він забезпечив вправному практикові захват з боку цивілізованого світу. То був дивовижний метод, який згодом опанувала по-своєму Катерина II і який кандидати в тирани пізніших епох матимуть завелику охоту наслідувати.

Сучасного спостерігача прозорливість європейських державних діячів, які міркували про наслідки першого поділу, може вразити не менше, ніж їхній цинізм. У світі, де дипломатія була неускладнена моральними міркуваннями і де Фрідріх, посміхаючись, міг порівняти свої польські жертви з безборонними ірокезами, глибокі наслідки поділу передбачили та відзначили з холодною точністю. Говорячи про свій лиховісний союз з Росією. Фрідріх невимушено зауважив: “Яка сліпа й нерозумна Європа, що сприяє піднесенню народу, що може коли-небудь стати для неї згубою”. “Імператриця Росії поснідала, — писав Едмунд Берк, — а от де вона пообідає?”. В іншому місці, пишучи про нездатність західних держав втрутитись у Східній Європі, Берк писав, мовляв, “слід вважати, що Польща міститься на місяці”¹⁴.

Набагато серйозніші наслідки першого поділу проступили через кілька років після його реалізації. 1788 р. у своїй “Історії пруської монархії” граф Мірабо написав, що було б “і неможливо, й гідним осуду” виправдовувати договори про поділ, “що забезпечили Європі рабський мир. У майбутньому, — стверджу-

вав він далі, — доля свободи, власності й людського життя буде визначена примхами деспотів...” Наступного доленосного року, міркуючи про “Загрозу політичній рівновазі в Європі”, швейцарський журналіст Жак Малє-дю-Пан спрогнозував, що поділи стануть “жахіттям нашої доби”. В середині XIX ст. такі коментарі були загальнопоширені. За доби, коли повторювані польські повстання привертали увагу до несправедливості політичної системи в Європі, не треба було бути генієм, щоб побачити, що такий вихвалюваний принцип “легітимності” і “священних” союзів імперій спирався на міжнародний розбій. Маколей був тільки одним з багатьох, хто засуджував поділ як “ганебний злочин”¹⁵.

Звичайно, кінець кінцем усі такі моральні протести були вочевидь двосічні. Як мав звичай говорити Бісмарк, поділи Польщі були не більш і не менш гідні осуду, ніж польські поділи Русі в XIV ст. і поділи Пруссії в XV ст. Вони були не гірші і не кращі, ніж колоніальні поділи Азії, Африки і Америки, що їх невдовзі мали здійснювати всі європейські держави. Всі держави були створені насильством і всі зародилися, пожерши своїх попередниць. Особливе обурення, яке супроводило долю Польської Речі Посполитої, почасти було зумовлене тим, що європейські володарі з’їли свого-таки європейця. Польща була поділена напередодні народження націоналізму й лібералізму, а отже, стала символом для всіх тих людей, для кого самовизначення і згода урядованих становили провідні принципи політичного життя.

Для Речі Посполитої найбільш деморалізаційний аспект усієї тієї обробки полягав у діях величезної кількості поляків, які добровільно служили інтересам держав — учасниць поділу. Після п’ятдесяти років фракційної політики й російської “протекції” не бракувало громадян, хто зробив свою кар’єру, працюючи в сеймі, сеймиках і конфедераціях від ім’я закордонних платодавців. Ба більше, чимало людей були досить спантеличені корупцією й нещирими балачками тієї доби, щоб щиро визнати росіян за справжніх захисників традиційних польських вартостей. За доби поділів ті “колабораціоністи” належали до найвищих кіл країни. Одного з найскандальніших, розпусних ксьондзів, Гавріїла Подольського (п. 1777) Катерина піднесла до рангу архієпископа і примаса. Два інші — Юзеф Косаковський (1738—1794) та Ігнаці Масальський (1729—1794), були католицькими єпископами. Косаковський, як і Понінський, жив на щедру російську платню; Масальський був звільнений з Комісії народної освіти за марнотратство. Чимало їх, як-от Северин Ржевуський (1743—1811), Францишек-Ксаверій Браницький (1730—1819), Станіслав-Фелікс-Потоцький (1752—1805), Пйотр Ожаровський (1741—1794) і брат єпископа Косаковського Симон Косаковський (1741—1794), монополізували провідні військові посади в Речі Посполитій і належали до найбагатших магнатських родин. Під час революційних заворушень багатьом з-поміж них судилося отримати відплату. Але таких було легіон. Людей, що наважувалися ризикувати своїм життям і кар’єрою, протестуючи проти загальнопоширеного насильства, було вкрай небагато. На сеймі 1773 р., під час Першого поділу, можна було побачити тільки трьох чесних людей. Протестував посол Самуїл Корсак. Сенатор Солтик зрікся своєї посади. “Я радше сяду у в’язницю й відітну собі руку, ніж підпишу вирок своїй батьківщині, —

писав він Штакельбергові. — Поляк, що дозволяє ділити свою країну, згрішить проти Господа. А ми, сенатори... станемо клятвopушниками". Тадеуш Рейтан (1746—1800), посол з Новоградка, пішов ще далі. Марно благаючи сенаторів відкинути поділ, він розірвав на собі одяг і простерся на підлозі палати: "Кров'ю Христа заклинаю вас: не будьте юдами; вбийте мене, розтопчіть мене, але не вбивайте вітчизни". Через сім років, доведений до божевілля, він наклав на себе руки.

Остаточним наслідком першого поділу був, звичайно, другий поділ, а другого поділу — третій. Насильство породжує насильство. Напруги, спровоковані першим поділом, не зменшились і були ладні знову виринути на поверхню, тільки-но зменшиться російська пильність. А їхня поява була б виправданням для нової інтервенції. Від 1773 до 1793 р. і знову в 1794—1795 рр. увесь сценарій був повторений з незначними варіаціями. Щоразу можна було добачити ту саму модель. Польські реформатори, яким перешкождали в їхніх планах виправити лиха своєї країни легальними засобами, вдавалися до нелегальних заходів, що їх силою душили російські війська. Щоразу, щоб уникнути ризику широкого вибуху і ще до покарання бунтівливих поляків, російська імператриця була змушена шукати згоди й допомоги своїх прусських і австрійських конкурентів. Щоразу як плату за свою згоду й допомогу Берлін і Відень вимагали шматка польської території. Отже, кожен поділ був логічним наслідком спроби започаткувати програму реформ. Якщо розуміти цей механізм, стає очевидно, що поділи були не просто нещасними випадками у сфері зовнішньої політики, випадкова поява яких перешкождала розвитку внутрішніх реформ. Поділи були невіддільним елементом процесу придушення реформ, щоб можна було зберегти російське панування. Річ Посполиту Польщі й Литви ліквідували не внаслідок її внутрішньої анархії. Її ліквідували тому, що вона раз по раз намагалася реформувати себе.

Лінії конфлікту проступали напрочуд виразно. Головними дійовими особами були, з одного боку, імператриця Росії, що намагалася захистити статус-кво, а з другого — польські реформатори, які вимагали змін. Імператриця могла розраховувати на постійну підтримку провідних польських магнатів, чії привілеї вона присягнула зберігати; на релігійних дисидентів, обурення яких вона знай підживлювала; на польську армію, що була під командою магнатів; на польську церкву, єпископи якої одержували російську платню; на більшість польського сейму, що був напакований магнатськими утриманцями і російськими агентами. Натомість реформатори могли розраховувати тільки на принагідну підтримку короля, що сумнівавсь і вагався, на жменьку шляхтичів, які чинили опір головній шляхетській опозиції, на спорадичну цікавість з боку зовнішніх суперників Росії, як-от Франції, Швеції й Туреччини; на меншість сейму; на народжуваний патріотизм усієї країни. Боротьба була нерівна від самого початку. Російська партія, дарма що їй бракувало народної підтримки, мала за собою такі переваги, як право, чисельну більшість, професійні армії і об'єднану політику, керовану з Санкт-Петербурга. Реформатори мали тільки свій розум, здатність імпровізувати й чуття моральної вищості своєї мети.

Понад десятиліття після першого поділу партії-суперниці дотримувалися неспокійного перемир'я. Російська партія відчувала силу у своїх руках і могла

дозволити собі піти на низку поступок. Реформатори, усвідомлюючи межі, в яких їм доводиться працювати, були вдоволені незначним, фрагментарним поступком. Король, вдячний за припинення попередніх заворушень, досить приязно керував країною разом з низкою нових російських послів, ретельно дібраних за їхній такт і стриманість. Обмежені реформи, які не суперечили принципам протекторату, навіть мали реальне заохочення. 1773 р. той самий сейм, який щойно схвалив перший поділ, заснував Комісію народної освіти. 1775 р. заснування Постійної ради значно зміцнило центральний уряд, п'ять департаментів якого становили зародок сучасної адміністративної системи. В 1780-х роках Станіслав-Август почав пробивати собі шлях до незалежної зовнішньої політики. Катерина, переймаючись своїми суперечками зі Швецією і Туреччиною, втрачала симпатії Пруссії та Австрії. Після смерті Фрідріха Великого 1786 р. існували очевидні ознаки, що його наступник, Фрідріх-Вільгельм III, може захотіти підтримати польських реформаторів, щоб завдати клопоту Катерині.

Проте крайню безпорадність Польсько-Литовської держави тієї доби годі було приховати. Король і коло наближених до нього осіб не могли уникнути мережі зовнішнього примусу і внутрішньої зради, в якій вони були змушені борساتися. Ба більше, нові намагання виплутатись стали безпосередньою причиною їхнього падіння. 1787 р., дізнавшись про труднощі Росії на міжнародній арені, Станіслав-Август спробував скористатися тією ситуацією з вигодою для Польщі. Запросивши імператрицю Катерину і князя Потьомкіна до королівського палацу в Каневі на Дніпрі, він запропонував їм пряму політичну оборудку. В обмін на російсько-польський союз проти турків, він наполягав, щоб імператриця дозволила йому збільшити чисельність польської армії й мати частку сподіваних прибутків від чорноморської торгівлі. У сподіванні на позитивну відповідь польському сеймові наказали зібратися в жовтні 1788 р. Проте відповідь імператриці була негативна. Впевнена, що невдоволені гетьмани Речі Посполитої — Браницький, Ржевуський і Потоцький — і так безумовно підтримуватимуть її турецькі кампанії, імператриця не бачила ніякої причини морочити собі голову пропозиціями короля. Як і завжди, Росія нічого б не виграла, потураючи польським реформам, а Польща не могла нічого запропонувати для заохочень. “Треба відкинути всі особисті наміри короля і його міністрів, — писала Катерина в приватному листі, — і зберігати той державний устрій, що існує тепер. Бо, як сказати правду, Росії немає ані потреби, ані користі, якщо Польща стане активна”¹⁶. Якесь ясніше розуміння політичних реалій годі собі уявити. Британський посол у Варшаві, пишучи 7 липня 1788 р., дійшов тих самих висновків:

“Від поділу аж донині Польща вже не має ані своєї історії, ані незалежного політичного існування. Позбавлена торгівлі, не маючи жодного зовнішнього союзника, не володіючи ніякою достатньою внутрішньою силою, ані прибутків, які б дали змогу визволитись від іноземного панування, затиснута з усіх боків трьома могутніми монархіями, вона, здається, мовчки чекає вироку, що остаточно ліквідує її... Такою є доля країни, що за розумного врядування могла б упевнено стати серед перших держав Європи...”¹⁷

Остаточних наслідків цього королівського *démarche*, дарма що вони були цілком логічні, тієї миті годі було передбачити. Польський сейм, спершу скли-

каний, щоб схвалили спланований російсько-польський союз, почав розглядати натомість пов'язані з тим планом пропозиції реформ. Збори, що десятиріччями правили за приводний ремінь російської політики, вхопилися за свій шанс виконати роль стартового майданчика політичного визволення. Поки російській кіт був на турецькій війні, польська мишка почала гратися з вогнем. Протягом чотирьох років, у 1788—1792 рр., реформатори сейму скасували всі ті обмеження, які увічнювали залежність Речі Посполитої. Але, чинячи так, вони підточили основи російського протекторату в Польщі й ліквідували систему, яка панувала від згубних ухвал 1717 р. Було неминуче, що російський уряд і польські клієнти росіян утрутяться при першій-ліпшій нагоді, і саме так воно й сталося. Отже, ширий намір короля укласти справжній союз із Росією привів до Чотирилітнього сейму, сейм — до Конституції 3 травня, Конституція — до Тарговицької конфедерації, конфедерація — до російсько-польської війни 1792 р., війна — до другого поділу 1793 р., другий поділ — до народного повстання під проводом Косцюшка 1794 р., повстання — до третього поділу й ліквідації держави. За обставин, коли найменший рух міг спровокувати непередбачені наслідки, єдиний шанс Речі Посполитої на виживання полягав у збереженні абсолютної нерухомості. Натомість, ступивши один невинний крок, король спровокував лавину, прискорений рух якої турнув усю країну в безодню лиха.

У ті самі роки події Французької революції збільшили напруги, які існували в Східній Європі. Імперії відчули загрозу з боку світової революції. Європа поділилася на озброєні табори. Поміркованих реформаторів у Варшаві можна було проголосити учнями паризьких якобінців¹⁸. Це не востаннє трапилася нагода розтрощити Польщу, щоб жителі решти європейських країн спали спокійніше.

Внутрішні події в Польщі цього разу порушили дві особливі історичні проблеми. Одна стосувалася відносин політичних ідей і політичних дій. Покоління лідерів, які вийшли на передові позиції за доби Станіслава-Августа, надзвичайно добре орієнтувалося в тогочасному прогресивному мисленні, проте не спромоглося належним чином реалізувати своїх ідей. Протягом двадцяти років журнал *"Monitor"* (1765—1785) сумлінно розповідав про всі дискусії та події в Західній Європі, регулярно перекладав і перевидавав головні тексти французької *"Encyclopédie"*. Від 1782 р. *"Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny"* систематично обговорював програми відродження долі краю. Існувала ціла плеяда блискучих політично свідомих авторів. Францишек Богомолець (1720—1784), редактор *"Monitor"*, не дожив, щоб побачити революцію. Колишній єзуїт, він присвятив своє життя театрові, польській мові й соціальній критиці. Ігнаці Красицький (1735—1801), поет, сатирик, перекладач і князь-єпископ Вармії, незрівнянно сприяв розвитку й патріотизму, і антиклерикалізму. Водночас і капелан короля у Варшаві, й частий товариш Фрідріха II в Берліні, він почав свою творчість 1774 р. *"Hymnem do miłości ojczyzny"* ("Гімном любові до вітчизни"), а слави набув віршами *"Myszeis"* ("Війна мишей"), *"Monachomachia"* ("Війна ченців"), *"Satyrami"* і *"Bajkami i przypowieściami"*. Велебний Гуго Колонтай (1750—1812), ректор і реформатор Ягеллонського університету, був одним з ідеологічних проводирів Чотирилітнього

сейму і одним з авторів Конституції 3 травня. Його “*Kuźnica*”, група прогресивних, реформістських політиків, активно пропагувала дедалі радикальніші ідеї. Натомість велебний Станіслав Сташиць (1755—1826), філософ, геолог і перекладач “Іліади”, належав до буржуазної традиції, був піонером у сфері економічного й наукового розвитку. Фізіократ за поглядами, цей священик, що відцурався сану, став одним з найпромовистіших патріотів і республіканців своєї доби:

“Wielki narodzie! Dokądże w tej nieczułości trwać będziesz? Czyliż tak ginąć myślisz, aby się nic więcej po tobie nie zostało, tylko niestawa? Nie masz przykładu, żeby osiadłych na najobfitszej ziemi, udarowanych przez naturę szczególnymi przymioty kilkanaście milionów bez sposobu ratunku, owszem, bez myślenia o sobie z oziębłością niewoli czekało...”^{19*}

У своїх творах “*Przestrogi dla Polski*” (“Перестороги для Польщі”, 1790 р.) і “*Ród ludzki*” (“Рід людський”, 1819—1820 рр.) він палко описував і викривав соціальні, економічні та політичні лиха своєї доби. Юліан-Урсин Немцевич (1758—1841), драматург і романіст, почав свою літературну кар’єру як перекладач із французької мови. Його комедія “*Powrót posła*” (“Повернення посла”), вперше поставлена 1791 р., в якій він нещадно глузує з егоїстичності магнатів, значно загострила політичну атмосферу. В цій п’єсі є рядки, які напрочуд слушно характеризують одну з головних вад усього тодішнього періоду:

*I my sami byliśmy nieszczęść naszych winą!
Gnijąc w zbykach, lenistwie i biesiad zwyczaju,
Myśleliśmy o sobie, a nigdy o kraju...*^{20**}

В інших творах, наприклад у “*Fragmencie Biblii targowickiej*” (1792 р.), написаному у псевдостарозаповітному стилі, та в “*Obronie wojska moskiewskiego*” (1793 р.), він удосконалив мистецтво політичної травестії. Усі ці автори були в тісному контакті з королем, що теж цікавився їхніми ідеями. Вони вчашали на філософські обіди короля, які відбувалися щочетверга в Королівському замку. Всі вони були обізнані з життям за кордоном, часто подорожуючи, а то й діставши освіту у Франції чи Італії. Вони мали ревних учнів у Варшаві у вигляді випускників *Collegium Nobilium* і Кадетського корпусу. Коли почали справляти свій вплив ідеали Просвітництва, а згодом гасло “*Liberté, Egalité, Fraternité*”, вони чудово знали, про що йдеться. Проблема полягала в тому, що вони не мали свободи спробувати практично реалізувати свої ідеї. Вони повинні були зважати на безперечний факт, що будь-яка спроба перевести політичну реформу зі сцени, газетної колонки чи дискусійної зали у сферу практичних дій негайно спровокує протест російського посла, а зрештою й інтервенцію російських

* “Великий народ! Допоки ти животітимеш у такій нечутливості? Невже думаш, що і згинеш отак, щоб нічого по тобі не лишилося, крім неслави? Таж немає прикладу, щоб народ, маючи кільканадцять мільйонів людей, живучи на найродючішій землі й щедро обдарований природою, заціпеніло чекав рабства, не думаючи про себе й не шукаючи рятунку...”

** “Бо ми самі нещастя своїх причина,
Гниємо в лінощах, дурницях, балачках,
Про себе думка, а не край наш рідний...”

військ. Вони добре розумілися на політичній гастрономії, маючи великий досвід у теорії *haute cuisine*, “високої кухні”. Вони знали свої французькі рецепти напам’ять, але не мали ніяких надій, що їм пощастить посадити народ бодай на якусь дієту, якщо вони не матимуть контролю на власній кухні.

Друга, пов’язана з попередньою проблема стосується значення програних справ. В усіх томах, що їх понаписували польські історики про період 1788—1794 рр., дуже мало слів присвячено поясненню, чому жоден з чудових конституційних і соціальних проєктів реформаторів ніколи не був реалізований. Ані Конституція 3 травня, ані Поланецький універсал Косцюшка ніколи не були запроваджені. Майбутнє жителів Польсько-Литовської держави вирішували не реформатори й революціонери, а деспоти Санкт-Петербурга, Відня й Берліна. Саме в цьому періоді історик уперше натрапляє на польську традицію, згідно з якою “слово” бере гору над “фактом”, більшої уваги надають тому, що людям хотілося б, щоб сталося, ніж тому, що сталося насправді. В очах поляків відмова визнавати політичну ситуацію за реальність становила важливий стимул розвитку національної свідомості, проте часто затіняла картину минулого. Водночас не можна заперечити, що ідеалізм сам по собі був досить реальним. За революційної доби, як і в XIX ст., було чимало поляків, які не вдовольнялися самими мріями. Вони працювали, боролися і проливали кров за свої ідеали найреальнішим і найпрактичнішим способом. Проблема полягає в тому, чи треба їх виводити на центр історичної сцени, а чи треба лишити за лаштунками. Хіба не має значення, що їхні жертви не дали ніяких відчутних результатів? Звісно, шкода, але вкрай важко дійти висновку, мовляв, Тадеуш Косцюшко справив не менш результативний вплив на польську історію, ніж Катерина II та учасники Тарговицької конфедерації.

Тадеуш Анджей Бонавентура Косцюшко (1746—1817) поєднував ідеалізм інтелектуальних кіл із практичними вміннями солдата. Він був однією з тих посланих провидінням постатей, що за звичайних часів цілком могла б бути невідомими, проте всупереч власній волі опинилися в осередку подій та у фокусі громадської уваги. Косцюшко народився в родині військового, був син берестейського мечника, навчався в піаристській школи поблизу Пінська, а потім у Кадетській школі. П’ять років, в 1769—1775 рр., він як королівський стипендіат навчався у Франції — у Версалі, Парижі, Бресті в *Corps du Génie*, Інженерному корпусі. Повернувшись до Польщі, він не міг зібрати 18 000 злотих, потрібних для плати за офіцерський патент, і майже одразу виїхав до Північної Америки з групою французьких добровольців. Як офіцер інженерних військ на службі США він відзначився у війні за незалежність у битвах під Саратоґою і Вест-Пойнтом, у будівництві фортифікацій, спорудженні річкових переправ і виріс до рангу бригадного генерала. Зрештою його нагородили орденом Цинцинаті, і він швидко пішов за прикладом членів цього ордену, повернувшись до плуга й до свого рідного села Сехновичі. 1789 р., в 43-річному віці, його нарешті взяли на польську службу з наказу Чотирилітнього сейму, який усвідомив, що сильна армія — єдина надійна гарантія політичного визволення. Цьому “героеві двох континентів”, “польському Лафаетові” разом з небожем

короля, генералом Юзефом Понятовським, що служив в австрійській армії, доручили тяжке завдання реформувати армію²¹.

Кожному, хто мав чуття реальності, було зрозуміло, що діяльність Чотирилітнього сейму, який зібрався в жовтні 1788 р., була пов'язана з серйозним ризиком російської інтервенції. На відміну від своїх попередників, цей сейм відмовився припиняти роботу після звичайних шести тижнів і перетворився в легальну конфедерацію, що вирішила працювати, аж поки будуть ухвалені важливі закони. Під проводом свого енергійного маршалка Станіслава Малаховського (1736—1809) він запропонував чимало проектів і створив низку комісій, мета яких полягала у відновленні національного суверенітету та розвитку економіки. Skorиставшись тим, що росіяни переймалися французькою кризою і війною з Туреччиною, сейм мав змогу висувати набагато далекосяжніші вимоги, ніж можна було б за звичайних часів. У грудні 1789 р. перед ним відбулася демонстрація представників 141 міста, що, вбравшись у чорне, протестували проти їхнього вилучення з політичного життя країни. 1790 р. відбулися нові вибори і прийшов ще один склад послів, щоб прискорити роботу. Нарешті, 3 травня 1791 р., сейм став сценою ретельно спланованого *coup d'état*, перевороту. Патріотична партія Колонтая, діючи у згоді з Малаховським і з відома короля, вибрала день, коли дві третини послів були відсутні через свято. Потай підготований законопроект зачитали перед напівпорожньою залою:

"Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia Konstytucji Narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawczy zadawnione Rządu naszego wady... wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, ceniąc drożej nad życie... niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną Narodu, którego los w ręce nasze jest powirzonym... niniejszą Konstytucją uchwalmy..."^{22}*

Протести з приводу відсутності кворуму притлумили. Короля переконали підписати. Солдати і юрби на площі перед замком привітали новину криками: *"Vivat Rex! Vivat Konstytucja!"* Все видавалось оманливо простим. Шкідливі звичаї старої Речі Посполитої — *liberum veto*, право на опір, конфедерації, "вільні" вибори — це все скасували. Хоча король був непоступливим старим парубком, монархія мала бути спадковою. Комісія двох народів мала замінити окремі державні установи Корони і Великого князівства Литовського. *Straż Praw Narodowych*, що складався з короля, примаса і п'яти міністрів, мав правити за найвищий орган виконавчої влади. Жителі міст повинні були мати ті самі права й привілеї, що і шляхта Речі Посполитої. Селяни мали отримати "захист права і уряду країни". Армія мала сягнути давно сподіваної кількості 100 000 чоловік. Різні місцеві комісії з питань права й порядку, а також цивільних і військових справ мали становити основу місцевих органів центральної адміністрації. Дискусії про подробиці відбувалися в сеймі протягом наступних дванадцяти місяців.

* "Визнаючи, що доля нас усіх залежить тільки від створення і вдосконалення національної конституції, пізнавши завдяки тривалому досвіду за давнини вади нашого врядування... вільні від ганебних наказів чужої влади, цінуючи дорожче від життя... зовнішню незалежність і внутрішню свободу народу, долю якого доручено в наші руки... ухвалюємо теперішню конституцію..."

Для пізніших поколінь Конституція 3 травня набула символічної ваги, цілком несумірної з її практичним значенням. То був Біль про права польської традиції, втілення всього, що було освіченим і прогресивним у польській мінувшині, пам'ятник прагненню народу мати свободу, постійний докір тиранії держав, які поділили країну. Як і чимало лібералів XIX ст., Карл Маркс висловив свій надмірний захват. “Попри всі вади, — писав Маркс, — ця конституція на тлі російсько-прусько-австрійського варварства видається єдиним витвором свободи, який коли-небудь створила самостійно Центральна Європа. Крім того, його створив привілейований клас, дворянство. Історія світу не знає жодного іншого прикладу такої дворянської щедрості”²³. 1918 р., коли була відновлена Річ Посполита Польщі, день 3 травня став національним святом.

Немає потреби казати, що в очах царських урядовців той сейм непоправно скомпрометував себе. Його контакти з французькими Національними Зборами вважали за доказ міжнародної революційної змови. Його треба було придушити з усіма його набутками. Керувати цим завданням мали головні польські пансіонери імператриці: Станіслав Щенсний-Потоцький, два безробітні гетьмани, Ф. К. Браницький і Северин Ржевуський, і два брати Косаковські. Ці люди зібралися взимку в Санкт-Петербурзі і, синхронізувавши свої плани з російськими патронами, 27 квітня 1792 р. підписали акт конфедерації, що мала покласти край польському сеймові й польській Конституції. Задля пристойності вони приховали існування акта, аж поки повернулись на польську територію й зібралися в Тарговиці в Україні. Тут, 14 травня, вони офіційно підняли свою корогву, а всього через чотири дні до них приєдналася російська армія. Настало випробування силою, до якого готувалися Косцюшко й Понятовський.

Російсько-польська війна 1792 рр., або Війна другого поділу, як назвали її згодом, тривала понад рік. Проте її результат був визначений кількома несподіваними політичними подіями протягом перших трьох місяців. Перемога росіян була наслідком не так блискучого таланту Суворова, як полохливості Станіслава-Августа і зради Фрідріха-Вільгельма. 18 червня в битві під Зеленьцями польські сили відкинули росіян, завдавши їм тяжких утрат. Провідних офіцерів король нагородив медалями, заснувавши новий орден “*Virtuti Militari*”. А потім у короля забракло духу. Він перелякано дивився, як дві російські армії наступають широкими кліщами, прорвавши 18 липня оборону Косцюшка на Бузі під Дубенкою й загрожуючи оточити Варшаву. 24 липня, майже без попередження, він заявив про свою прихильність до Тарговицької конфедерації і звелів своїм військам не стріляти. То була приголомшлива зрада, скоєна задля найгуманніших мотивів. Побачивши, що чисельність росіян мало не втричі більша — 100 000 солдатів проти 40 000 з польського боку, — він захотів урятувати свою країну від непотрібних страждань. Армія розפורшилася. Її командири й політики-реформатори квапливо подались у вигнання. Варшаву зайняли майже без опору. Пізніший рух опору був розпоршений, зтяжний і марний²⁴.

На дипломатичному фронті успіх Росії був забезпечений двостороннім пактом з Пруссією. В попередні роки, коли росіяни і австрійці й дали воювали проти турків, Фрідріх-Вільгельм II захоплював їхніх ворогів, зокрема й рефор-

маторів польського сейму. В січні 1790 р. він збирався починати переговори з Портою, а в березні його посол у Варшаві Лючезіні вів переговори про укладання офіційного договору про дружбу з Річчю Посполитою. В разі нападу на Польсько-Литовську державу Пруссія мала виставити армію 18 000 чоловік для захисту Польщі. Пруссію мали винагородити містами Данциг і Торн, а Польща могла б отримати компенсацію, повернувши австрійську Галичину. Але на цьому прусські інтриги скінчилися. На конгресі в Райхенбаху (Дзержонюві) в Силезії, скликаному в червні 1790 р. за наполяганням Австрії, представників Фрідріха-Вільгельма переконали відмовитися від їхніх антиавстрійських планів. Представник Польщі Яблоновський категорично заперечив, що Річ Посполита мала коли-небудь віддавати комусь Данциг і Торн. Новини з Парижа згуртували монархії. В серпні 1791 р., на конгресі в Пільзніці (Пільчицях), де були присутні брати французького короля, майбутній Людовік XVIII і майбутній Карл X, Фрідріх-Вільгельм особисто зустрівся з імператором Леопольдом і погодився підтримувати монархічний принцип усюди, де він опиниться під загрозою. В лютому 1792 р., передчуваючи першу революційну війну, Пруссія і Австрія уклали антиреволюційний альянс. У тій ситуації Катерина могла робити з Польщею що заманеться. Поляків можна було розгромити як небезпечних якобінців, не боячись зовнішнього втручання. Прусаків, що вже воювали у Франції, можна було б запросити, щоб вони схвалили російські дії в Польщі або відповіли за наслідки в разі відмови. Фрідріх-Вільгельм не міг вагатися. Згідно з конвенцією, підписаною 7 серпня 1792 р., він погодився з російським планом за умови, що йому заплатять підходящою часткою набутків. Простим актом зради він збільшив своє королівство й кинув поляків напризволяще. Отже, коли російська армія закінчувала завойовувати країну, Річ Посполита з'ясувала, що її неоціненний прусський союзник перекинувся до ворога. Восени 1792 р. прусська армія з'явилася в Польщі, щоб доповнити російське завоювання. Договір про поділ, підписаний 23 січня 1793 р., забезпечив Пруссії не тільки Данциг і Торн, а й усю Великопольщу — колиску Польського королівства. Росія захопила 250 000 км² східних провінцій, анексувавши таким чином решту Великого князівства Литовського. Австрії, що вимагала своєї частки, уникнувши перед тим брудної роботи, не дісталось нічого²⁵.

Як і 1773 р., переможених поляків зобов'язали скоритися, дотримуючись закону й порядку. Від червня до жовтня 1793 р. у Гродно був скликаний останній сейм в історії Речі Посполитої, щоб скасувати законодавство попередніх п'яти років. Його учасників ретельно просіювали. Його дебати, що відбувалися під жерлами російських гармат, були ляльковою виставою. Конституцію 3 травня офіційно скасували. "Золоту свободу" відновили. Другий поділ схвалили. Короля переконали підписати. Шляхта, поставши перед загрозою повної конфіскації маєтків, була змушена дати згоду. Отже, відбулася ще одна блискавка й радикальна хірургічна операція. Договір про передачу територій був підписаний з Росією 11 (22) липня 1793 р., з Пруссією — 25 вересня 1793 р.²⁶

Але розвиток подій годі було зупинити цими заходами. Спершу захопивши людей чинити опір, король тепер не міг наказати їм відмовитися від опору.

Реформатори не зазнали остаточної поразки. Взимку 1793—1794 рр. росіяни не змогли поставити Річ Посполиту навколішки. Міністри покинули свої посади. Офіцери не виконували наказів. Сеймики ухвалювали резолюції протесту. Урядові механізми зупинилися. Новини з Франції, де гільйотинували Людовіка XVI, стривожили деспотів. То був Zenit диктатури Робесп'єра. Держави — учасниці поділу були перелякані й брали участь у війні з революцією. Помірковані люди, позбавлені свого сейму, але не своїх сподівань, стали ще радикальніші. Вигнанці, знайшовши собі притулок у Ляйпцигу й Дрездені, планували контрудар. Виникли конспіративні осередки, складали присяги. У Варшаві стривожена влада відчула себе ображеною текстом лібрето комічної опери Богуславського *“Krakowiacy i górale”* (“Краків'яни і верховинці”). Партію тенора, що співав у народному вбранні, мовляв, *“im srozsze ciernie, głogi, tym milcze jest zwycięstwo”* (“що гостріші терни й колючки, то миліша перемога”), вважали за надто відверту й промовисту²⁷. За три дні театр був закритий. Коли 12 березня генерал Мадалінський категорично відмовився розпустити кавалерійську залогоу в Остроленці й вирушив на Краків, умови для повстання вже визріли. Невдовзі мав повернутися Косцюшко.

Отже, народне повстання 1794 р. було, по суті, природною кульмінацією реформістського руху. Його яacobinські обертони мали радше академічний відтінок, щонайбільше були ознакою часу. Відчайдушні методи боротьби були відображенням не так провідної філософії, як брутальних репресій, з якими зіткнулося повстання. Метою, як і в залі для дебатів 1791 р., була незалежність. Безпрецедентні заклики до соціальної революції були мотивовані усвідомленням, що ніщо, крім усього озброєного народу, не може зупинити переважних сил ворога. Збори були призначені в Кракові. 24 березня 1794 р., на західному боці Ринкової площі Косцюшко зачитав “Акт повстання міщан і жителів Краківського воєводства”. В національному вбранні, з пір'іною на конфедератці, стоячи серед блакиті і срібла піхоти й зелені, чорноти та золота артилеристів, під корогвами цехів і плакатами з написами “Рівність і перемога” та “За Краків і Вітчизну”, він склав урочисту присягу:

“Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Syna Jego”^{28*}

Потім зібрані громадяни присягли “визволити країну від ганебного гноблення та іноземного ярма або загинути й бути похованим у руїнах”. Урядування мала здійснювати Найвища народна рада. На її печатах мав бути напис: “Свобода, цілість, незалежність”. Усі чоловіки віком від 18 до 28 років, незважаючи на станову належність, мали піти до війська. До цих заходів удалися і

* “Я, Тадеуш Косцюшко, перед обличчям Бога присягаю всьому польському народові, що не вживу дорученої мені влади ні на який приватний зиск, а вживатиму її тільки для оборони непорушності кордонів, відновлення самовладності народу і зміцнення загальної свободи. Тож допоможи мені, Господи Боже, й невинна мука твого сина”.

в решті міст та провінцій, на які поширилось повстання. Через десять днів на полі під Раклавіце відбулася битва з росіянами під проводом генерала Тормасова. Долю битви вирішив загін сміливих селян-косарів Косцюшка, що захопили ворожу артилерію. Тормасов відступив. Серед загальної радості Косцюшко провів останню в історії Речі Посполитої церемонію надання шляхетського статусу. Войцехові Бартошу, селянину, що перший підбіг до гармат і начепив капелюха на гарматне жерло, здивувавши московського гармаша, дали шляхетське прізвище Гловацький, його прийняли до роду герба Корчак, до якого належав і сам Косцюшко, дали земельний маєток і запропонували офіцерську платню. В тому самому дусі Косцюшко видав 7 травня Поланецький універсал, звільнивши всіх селян від кріпацтва, наполовину зменшивши їхні повинності й пообіцявши допомогу повстанської влади в разі гніву землевласників²⁹.

Тим часом були визвалені і Варшава, й Вільно. В польській столиці напередодні Великодня поширилася чутка, ніби росіяни намагатимуться знезброїти польську залозу, коли люди підуть на відправи до церков. Тому 17 квітня, у Великий четвер, польські війська і міська юрба заскочили росіян зненацька. Велика п'ятниця перетворилася в оргію убивств. Окремі російські патрулі ловили на вулицях міста й сікли на капусту. Тон задавали проводир повстанців кравець Ян Килінський (1760—1819) і цех різників під проводом свого голови Сераковського, їхні гаки й сокири надали тій роботі відтінку професіоналізму. З'явився яacobінський клуб. Із в'язниць повипускали в'язнів³⁰. Російський посол утік. Рештки його охорони пробивалися з міста мостами через Віслу. Єпископа Косаковського, гетьманів Ожаровського і Юзефа Забело, а також маршалка Постійної ради й Тарговицької конфедерації Юзефа Анквіча (1750—1794), проводиря російської партії на сеймі в Гродні, притягли до Повстанського суду, оголосили їм вирок за скороченою процедурою і 9 травня публічно повісили. У червні юрба взяла правосуддя до своїх рук. Єпископа Масальського, князя Антонія Четвертинського, посла Кароля Бокана-Ласопольського й цілу низку інших службовців поліції, духовних осіб, адвокатів, придворних і запідозрених шпигунів повитягували з тюремних камер і лінчували на вулицях. Архієпископ Міхал Понятовський (1736—1794), примас і брат короля, наклав на себе руки. В литовській столиці відбулися десь такі самі події. Польська залоза під командою полковника Якоба Ясинського (1761—1794) вдарила о першій годині ночі, й на світанку місто було під її контролем. Гетьмана Косаковського, що намагався втекти в човні, зловили й повісили під написом: "Кому судилося висіти, не втопиться". Був складений і належно підписаний акт повстання литовського народу. Протягом кількох коротких літніх місяців обидві частини старої Речі Посполитої воз'єдналися. Повстанський уряд отримав благословення короля, перебрав контроль над Варшавою від місцевих яacobінців і керував від ім'я всієї країни від 28 травня до 4 листопада. Тадеуш Косцюшко, *naczelnik*, у товаристві свого ад'ютанта Юліана Немцевича готувався до вирішальної битви з росіянами. У своїх наказах він закликав до "*wojny na śmierć i życie przeciwko tyranii Moskali*". З Франції надійшла новина про долю архієпископа Подольського, якого навіть смерть не врятувала від заслуженої карі. Він

утік до Франції й помер на вигнанні в Марселі, але однаково не уникнув відплати. Його тіло ексгумували, розшматували і вкинули в море.

Придушувати повстання імператриця Катерина заходилася разом з пруссаками під особистим проводом Фрідріха-Вільгельма III. Влітку ситуація була вкрай мінлива. Поразка Зайончека під Хелмом 8 червня й нове загарбання російськими військами Кракова 15 червня і Вільна 12 серпня були врівноважені проривом польських військ під проводом генерала Домбровського у Великопольщі. 9 вересня пруські та російські війська, що від кінця липня 1794 р. облягали Варшаву, були змушені відступити. Але наприкінці цього місяця облога поновилася. Пруссаки на заході й півночі постали перед загонами Понятовського і Ясинського. Росіяни на півдні під проводом Ферсена чекали, поки до них приєднається Суворов, що йшов з України з новою армією. Останній шанс поляків полягав у тому, щоб ударити в місце зустрічі військ, перше ніж остаточно замкнеться вороже кільце. Отож 10 жовтня Косцюшко напав на Ферсена під Мацейовіце за шістдесят кілометрів на південний схід від Варшави на правому березі Вісли. Кілька годин здавалося, ніби він переможе. Але росіяни, розраховуючи на свою чотирикратну чисельну перевагу, перебудували лави і, незважаючи на страшні втрати, здобули повну перемогу. Косцюшка, що був тричі поранений і втратив коня, взяли в полон разом з Немцевичем і більшістю членів штабу, яких ще не спіткала смерть. Шлях перед Суворовим був відкритий. Він з'єднався з Ферсеном у Мінську Мазовецькому і 26 жовтня напав на польський ар'єргард під Кобилкою. 4 листопада його козаки, захочені обіцянками необмеженого грабунку, штурмували укріплення східного передмістя столиці — Праги. Захисники не стримали набагато численнішого ворога. Ясинського вбили. Населення вирізали. Варшава капітулювала. Всякий опір був зламаний³¹.

Кінець повстання породив чимало лапідарних і апокрифічних зауваг. Скінчивши своє завдання, Суворов послав імператриці рапорт з трьох слів: “Ура — Прага — Суворов”. Він отримав відповідь: “Браво — фельдмаршал — Катерина”. Впавши з коня під Мацейовіце, тієї миті, коли, як сказано, свобода “зойкнула”, Косцюшко начебто вимовив такі слова: “*FINIS POLONIAE*”, “Польщі кінець”.

І то справді був кінець Польщі. Цього разу юридичні тонкощі трохи скоротили. Коли російська армія ліквідувала повстанський уряд і депортувала короля, не було ніякої польської влади, з якою можна було б вести переговори про третій поділ. Хай там як, не було сенсу домагатися польського схвалення акта, який мав цілковито скасувати польську державу. Все відбувалося на основі розуміння, що поляки і їхня Річ Посполита вже не існують і ні в якому вияві згоди немає потреби. 1795 р. австрійці, боячись, що їм знову, як два роки тому, нічого не дістанеться від здобичі, окупували величезну територію навколо Кракова й назвали її Новою Галичиною. Пруссаки замінили росіян у Варшаві й назвали свій набуток Новою Південною Пруссією. Росіяни задовольнилися пасмом земель, що лежали вздовж східних кордонів, — більшим за пруські та австрійські набутки в сумі. (Див. мал. І). 25 листопада 1795 р. у своєму вигнанні в Гродні король Станіслав-Август зрікся трону. Остаточний договір про

поділ, підписаний у Санкт-Петербурзі Росією, Пруссією і Австрією 15 (26) січня 1797 р., видавався простим актом делімітації кордонів. Потаємна окрема стаття передбачала ліквідацію назавжди назви Польща:

“La nécessité d’abolir tout ce qui peut rappeler le souvenir de l’existence du Royaume de Pologne, lorsque l’anéantissement de ce corps politique est effectué... les hautes Parties contractants sont convenue et s’engagent de ne jamais faire insérer dans leur intitulé... la dénomination ou désignation cumulative du Royaume de Pologne, qui demeurera dès à présent et pour toujours supprimée...”^{32}*

* * * * *

Агонія Польсько-Литовської держави породила на міжнародній сцені лише нечисленні коментарі. Очі європейських державних діячів були прикуті до Франції. Тоді, коли революційні армії, зайнявши Бельгію, Голандію і Рейнську область, просувалися в П’ємонт, Каталонію та іспанську Галісію, ніхто не мав часу думати про країну, ліквідація якої була вже вирішеною справою. Тільки жменька іноземних представників лишалась у Варшаві, спостерігаючи останні ритуали, бо від 1794 р. Найясніша Річ Посполита вже покинула сферу дипломатії.

Відчувши свою скруту, дипломати один по одному покидали Варшаву, як музиканти, що грають “Прощальну симфонію” Гайдна: забираючи партитури, гасячи свічки й навшпиньки виходячи зі сцени. Вже виїхав останній посол, француз д’Екорш. 25 серпня 1792 р. цей яacobінець, *ci-devant*, колишній, маркіз, востаннє справляв день св. Людовіка, доручивши свого короля і країну Верховній Істоті. Його вигнали в жовтні цього самого року тарговицької конфедерації, перешкодивши йому ще й опублікувати свою розповідь про революцію у Франції. Боно, його секретаря, росіяни заарештували, й він три роки просидів у Шлісельбурзькій фортеці. Наступник посла, громадянин Парандье, відправлений Комітетом Громадської Безпеки, ніколи не доїхав до Варшави. Барон Йосиф Андрійович Ігельстром, що замінив на посаді російського посла Сіверса в січні 1794 р., навряд чи мав час почати роботу, як вибух повстання Косцюшка вночі 17 квітня змусив його спалювати шифри й утікати. Але одного з його колег, барона фон Аша, зловили та ув’язнили як заручника. Увесь дипломатичний корпус підписав петицію до короля, протестуючи проти порушення їхнього імунітету. Але ані вони, ані король не могли вплинути на боротьбу, що точилася між Косцюшко і росіянами. В червні Людвіг фон Бухгольц, пруссак, боячись гніву варшав’ян, спакував валізи й хутенько виїхав. В липні Бенедикт де Каш, австрієць, сказав, мовляв, їде до Карлсбада у відпустку, і ніколи не повернувся. В серпні заарештували шведського посла генерала Толя внаслідок змови серед його власного штату, і місце посла зайняв один зі співробітників, Самуель Кастрем. У листопаді на східному березі Вісли з’явилася російська

* “Розуміючи необхідність ліквідувати все, що може пробудити спогад про існування Польського королівства, відколи ліквідація цього політичного утворення вже здійснена... високі договірні сторони узгодили й беруть на себе зобов’язання ніколи не додавати до своїх титулів... назву або позначення Польського королівства, що буде відтепер і назавжди ліквідоване...”

армія Суворова. Штурм Праги й жахітлива різанина її населення поклали край повстанню. Британський посол полковник Вільям Гардинер і папський нунцій монсенйор Лоренцо Літта, перетнули річку, благаючи пощадити життя жителів столиці. Суворов злагіднів. 7 січня 1795 р. короля в супроводі 120 російських драгунів ескортували по дорозі у вигнання з усією належною помпою та церемонією. Наступного дня радник російського посольства Дівов поінформував решту послів, що від'їзд короля поклав край їхнім місіям, “бо двір, до якого вони були акредитовані, припинив існувати!” Він наказав їм повідомити свої уряди про зміну ситуації і зняти державні герби з брам своїх резиденцій. 8 лютого Станіслав-Август, пишучи з Гродна, попросився з ними в окремих листах, просячи їх припинити всяке спілкування зі своїми колишніми міністрами, бо це могло б тільки посилити російські підозри. Ті листи спонукали до від'їзду дона Домініка д'Іріарте, секретаря і посла короля Іспанії, що приїхав до Варшави з простої цікавості, коли страта Людовіка XVI урвала його місію в Парижі. Полковник Грисгейм, голандець, виїхав, дізнавшись, що в Голандію ввійшли французькі революційні армії. Відтоді дипломатів полишили їхній долі. 22 листопада 1795 р. Йоган Якуб Пац, саксонський посол, помер на своїй посаді. Його поховали на євангелічному цвинтарі, того самого дня, коли папський нунцій запропонував *vin de congé*, келишок на прощання, Суворову, якому дали нове призначення — їхати до Німеччини. 2 грудня, відповідно до умов третього поділу, прусська армія замінила росіян у Варшаві. Швед Кастрем та інші *chargés d'affaires*, уповноважені, закрили свої посольства назавжди. Лишилися тільки нунцій і англієць Гардинер: перший — для захисту католицької церкви, другий — залагодження своїх боргів. Нунцій відмовлявся виїхати протягом усього 1796 р. Герби столиці св. Петра, що виключно висіли на брамах нунціатури, були останнім публічним свідченням співчуття небіжчиці Речі Посполитій. Нарешті він виїхав 15 лютого 1797 р., отримавши з Ватикану інструкції перебратися до Санкт-Петербурга. Тільки-но його кортеж завернув за ріг, поліція зняла образливі герби й віддала їх як трофеї до музею. То був останній дипломатичний інцидент у Варшаві на подальші 121 рік. Лишився тільки Гардинер — як приватний, збанкрутілий громадянин.

Гардинерові рапорти, написані під час агонії Речі Посполитої, справді зворушують. 12 листопада 1794 р. він писав британському міністру зовнішніх справ про штурм Праги:

“It is with regret I inform your Lordship that the day of the forcing the lines of Prag was attended by the most horrid and unnecessary barbarities — Houses burnt, women massacred, infants at the breast pierced with the pikes of cosaques and universal plunder, and we now know the same fate was prepared for Warsaw...”^{33*}

Після тієї різанини навіть найоптимістичнішому спостерігачеві було зро-

* “Я з жалем інформую Вашу Високість, що в день штурму оборонних ліній Праги відбулися найстрашніші й непотрібні дикуства: спалювали будинки, вбивали жінок, кололи немовлят на грудях матерів козацькими піками, геть усе грабували, і ми знаємо, що таку саму долю готували й Варшаві...”

зуміло, що росіяни вирішили покласти край державі, яка відповіла такою лютою невдячністю за зичливість їхньої імператриці. Але у Варшаві спершу не було жодного натяку на безпосередні наміри росіян. Суворов знав не більше, ніж закордонні послы. Інструкції прибували з Санкт-Петербурга, і їх годилося виконувати без запитань чи пояснень. Гардинер нічого не міг сповістити своєму урядові і обмежував свої коментарі туманними міркуваннями й заувагами про вкрай конспіративну поведінку росіян. У грудні 1794 р. він запідозрив, що Станіслава-Августа невдовзі депортують, і міркував, чи означає наявність у нього двох комплектів вірчих грамот — одного для Речі Посполитої, а другого — для короля, що його місія в Речі Посполитій може тривати далі після того, як його місія в короля скінчилася. Він спостерігав від'їзд короля. “Неможливо, — писав він, — для будь-якої особи, справді пов’язаної з монархією, стриматися такої миті від глибоких почувань. Але я сподіваюся, що король Польщі, навіть позбавлений свого суверенітету, має попереду багато щасливих днів”³⁴. Коли Дівов закликав його, Гардинер навіть уявлення не мав, слухна чи ні російська інтерпретація ситуації. Але це не мало ніякого значення, бо не було б нікого, хто міг би вислухати ті або ті його можливі заперечення. 13 лютого 1795 р. він отримав останнього офіційного листа від короля, з мукою написаного французькою мовою, й відіслав копію до Лондона:

“Dear Gardiner, Comme mon rôle, et le vôtre auprès de moi paroissent finir très prochainement, et comme je n’espère plus de vous voir, il m’importe au moins de vous dire Adieu, et cela du fond de mon coeur. Vous y garderez votre place jusqu’à ma mort, et j’espère bien qu’on nous rejoindra au moins là o_u des âmes honnêtes et des coeurs bons devraient je crois se trouver ensemble à jamais... Toujours il restera vrai que j’aime et j’honore votre roi et votre Nation, et vous le leur direz. Toujours, il restera vrai que je désire que vous conserviez souvenir et affection pour votre Ami,

Stanislas Auguste Roi”^{35*}

Тим часом Гардинер постійно просив Лондон про аванс, щоб розплатитися зі своїми кредиторами. Він годував триста втікачів у посольстві й ніколи не отримав платні за свою попередню посаду управителя замку Герст в Англії 1789 р. Знадобилося аж три роки, поки лорд Канінг у Міністерстві фінансів зласкавився й дозволив виплатити 2000 фунтів стерлінгів. Останнє повідомлення Гардинера з Варшави датоване 11 грудня 1797 р. 1798 р. він переїхав до Берліна й передав архіви варшавської дипломатичної місії британському послові в Пруссії. Саме тієї миті остаточно закінчилася остання місія дипломата, акредитованого до “Найяснішої Речі Посполитої”. Річ Посполита була вже мертва, і її негідно поховали три роки тому.

* “Дорогий Гардинере, оскільки моя роль і ваша коло мене, здається, дуже швидко доходять кінця і оскільки я вже не маю надії побачити вас коли-небудь, я зобов’язаний принаймні попрощатися з вами, і то всім своїм щирим серцем. Я збережу в ньому спогад про вас аж до своєї смерті і сподіваюся, що ми зустрінемося принаймні там, де, гадаю, мають поєднуватися назавжди чесні душі й добрі серця... Завжди буде правдою, що я люблю й поважаю вашого короля й ваш народ, і ви скажіть їм про це. І завжди буде правдою, що я хочу, щоб ви зберегли спогад про свого друга і приятель до нього.

Станіслав-Август, король”.

ТОМ II

ВІД 1795 р.
ДОНИНІ

Частина перша

*Польща знищена
й відбудована
(1795–1945 рр.)*

1

NARÓD

Розвиток сучасної нації (1772—1945 рр.)

У західних демократіях націоналізм дуже рідко викликав багато поваги чи симпатії. Протягом двох століть, відколи уявлення про національність, національний суверенітет і національне визволення вперше були сформовані в послідовній формі під час Французької революції, вони поширилися в усі частини Європи, а отже, в усі закутки світу, проте мали меншу переконливість в англомовному світі, ніж на більшості інших територій. Зокрема в усталених політичних суспільствах Британії та Америки, де демократичні інститути твердо спиралися на згоду більшості від часів, про які ніхто й не пам'ятав, не існувало ніяких вагомих причин сумніватися в легітимності держави або занадто перейматися правами меншин. Донедавна окремі інтереси шотландців, валійців, англійців чи навіть ірландців породжували навряд чи щось більше від принагідних спалахів дратливості серед британської публіки, так само як і окремі інтереси негрів, північноамериканських індіанців, американців латиноамериканського походження і квебекців у Північній Америці. Непохитно впевнені в загальних вигодах свободи і демократії, втілених у вестмінстерській традиції та американській Конституції, провідні представники ліберального мислення звичайно трактували націоналізм як непотрібне відвертання уваги від головних цілей і були схильні тлумачити його як неліберальний і недемократичний за самою своєю суттю. В очах багатьох лібералів “нації” майже за визначенням егоїстичні, ірраціональні та руйнівні, натомість “держави”, хоч які їхні теперішні вади, принаймні потенційно піддаються реформам. Традиційні англо-американські пріоритети в цій царині давно вже сформулював проводир вікторіанських істориків лорд Актон. “Держава може інколи створити націю, — писав Актон, — та коли нація намагається створити державу, це суперечить природі”¹.

Цьому поглядіві, що пронизує значну частину історичних праць в Англії, вочевидь протистоять події у Східній Європі, де протягом двох останніх сторіч

розвиток націоналізму, націй і національних держав спричинився до найбільших змін. З одного боку, його прихильники відмовляються обміркувати можливість, що за певних обставин диктатура може мати народну підтримку або що демократії можуть плекати лихі та агресивні наміри. В цьому аспекті він суперечить значній частині емпіричних свідчень. З другого боку, внаслідок характерної для нього зосередженості на правових нормах і процедурах, його прихильники дотримуються необґрунтованої віри в ефективність конституційних реформ, що можуть мати вкрай малу доречність за панівних соціально-культурних умов. Отже, на таких територіях, як Східна Європа, де верховенство права звичайно було підпорядковане диктатові політичної доречності, західні державні діячі звичайно більше наполягали на реформуванні наявних держав, ніж на створенні нових. Непоправно оптимістичні з приводу готовності автократів і тоталітарних вождів визнавати свої провини й виправлятися, вони всупереч усяким надіям неодмінно сподіваються, що можна якимсь чином урятувати статус-кво, не вдаючись до насильства й революції. Сьогодні вони не менш щиро прагнуть “лібералізації” Радянського Союзу, ніж їхні попередники колись прагнули реформувати царську Росію і зберегти Австро-Угорщину. Повнячись страху, мовляв, нові національні держави можуть виявитись не менш репресивними, ніж династичні імперії, вони визнавали їхню появу з неохотою і чималим скептицизмом. Отже, цілком парадоксально й вочевидь усупереч своїм начебто ліберальним принципам, вони ніколи не квапилися активно підтримувати затяжну боротьбу національних рухів проти автократії й тиранії.

У Східній Європі, де звичайне політичне середовище дуже відрізнялося від західного, ставлення до націоналізму дуже відмінне. Поки існували династичні імперії, головна боротьба за владу відбувалася між ультраконсервативними оборонцями панівного істеблішменту і строкатою юрбою революціонерів, які не бачили ніякої можливої надії на прогрес, якщо не замінити імперські режими якоюсь новою, справедливішою формою держави. Реформізму західного типу дотримувалися нечисленні інтелектуальні меншини, належні до середнього класу. В цьому контексті прихильники численних національних рухів, остаточною метою яких було створення незалежних національних держав, були в принципі несумісні зі збереженням цілості імперій, більшість тих людей треба було вважати за революційні елементи, дарма що вони часто відсахувалися від використання революційних методів. Вони не бачили ніякої суперечності між націоналізмом і демократією, воліючи вважати, що націоналізм — природна гарантія демократії. Неминуча річ, осередок цих національних рухів завжди складався з несхитних активістів, прихильних до класичного парадоксу боротьби за демократію недемократичними методами. На думку активістів, насильство не мало необхідного зв'язку з їхньою власною філософією і сподіваннями, а було продиктоване насильною природою режимів, з якими вони боролися. За ситуацій, коли всяке політичне життя було міцно заморожене поколіннями автократичного контролю, ідея поступової реформи або “політичної еволюції”, як і плавлення масла в холодильнику, завжди була нереалістична. Ба більше, образ західних лібералів, що затишно засуджують дії людей,

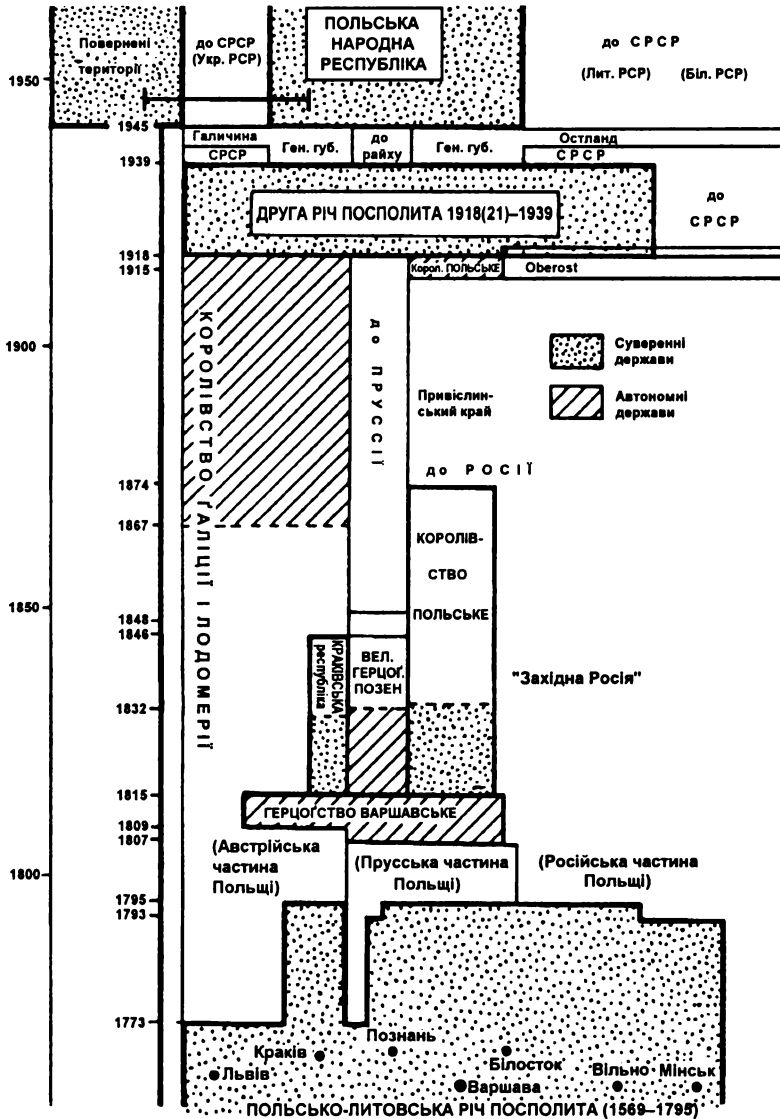
ідеали яких не раз були випробувані полум'ям, був не менш образливим, ніж сміховинним. Тяжко усвідомлювати, що західним лібералам була властива прикра тенденція ставати на бік влади, тобто бути проти того народу Східної Європи, що найщиріше поділяв їхні власні принципи.

Кінець кінцем, звичайно, різні погляди на мораль націоналізму годі примирити. Як і демократія чи автократія, націоналізм сам по собі не є ані чеснотливим, ані порочним. Про нього можна судити тільки у зв'язку з конкретними мотивами його конкретних прихильників. Залежно від обставин його дотримувались і шляхетні ідеалісти, й негідники, для яких засоби були самодостатньою метою. Націоналісти можуть бути демократичні і недемократичні, великодушні й ниці, помірковані і фанатики. Єдине, що вони мали спільного між собою, — це переконаність, ніби їхні народи мають невідчужуване право на контроль над своєю долею. З погляду історика, націоналізм і нації, що їх породив націоналізм, — об'єктивні феномени, розвиток яких треба зареєструвати й описати. Про їхню остаточну моральність має судити хтось інший. У цьому аспекті історія польського націоналізму й польської нації не становить винятку.

* * * * *

Протягом більшої частини 150 років, від зречення Станіслава-Августа 25 листопада 1795 р. до виходу радянської армії з Варшави 17 січня 1945 р., Польща була не більше, ніж назвою. Як і Вірменія чи Македонія нині, назви яких одразу нагадують про давніх царів та імперії, назва Польща не мала ніякого практичного значення, крім культурних, мовних та адміністративних територій, належних до трьох окремих держав. Жодна з цих держав, розбудованих на землях колишньої Польсько-Литовської Речі Посполитої, не могла претендувати на роль її наступника. Лише в небагатьох державах якась більш-менш значна частка населення могла б назвати себе поляками. Герцогство Варшавське (1807—1815 рр.) навряд чи приховувало реальність наполеонівської окупації. Велике князівство Позен (Познанське) у Пруссії (1815—1849 рр.) і королівство Галіції і Лодомерії (1772—1918 рр.) в Австрії були тільки гарними назвами імперських провінцій. Познанське князівство було ліквідоване за вимогу повного автономного статусу, що його королівство отримало тільки в 1868—1875 рр. Королівство Польське, *Kongresówka* або *Królestwo Kongresowe* (1815—1874 рр.) і Краківська республіка (1815—1846 рр.) були скасовані всупереч міжнародним статутам, які створили їх. Відродження Королівства Польського під егідою німців у листопаді 1916 р. було цілком зародковим і теж невдалим. Як і більшість інших експериментів з польської державності протягом минулого сторіччя, воно було глумом з розуму тих, кого намагалося задовольнити. В цьому світлі Другу Річ Посполиту (1918—1939 рр.) міжвоєнного періоду слід вважати за коротку інтерлюдію в загальному потоці бездержавності. Її уряд, що у вересні 1939 р. був змушений піти у вигнання, існував у Лондоні ще майже сорок років, і на основі польського права його й далі можна було б вважати за осередок конституційної законності. Проте він ніколи не здобув контролю над своєю

територією, а в червні 1945 р. втратив формальне визнання більшості іноземних держав. Навіть Польська “Народна Республіка” (заснована 1945 р., формально конституційована 1952 р.), що здійснювала реальну владу після Другої світової війни, мала досить обмежений суверенітет. Отже, протягом більшої частини новітньої історії бездержавність була звичайним становищем поляків. До 1990 р. справжня незалежність рідко була чимсь більшим за ілюзію. (Див. мал. А).

Мал. А. Держави-наступниці Польсько-Литовської Речі Посполитої (1772—1945 рр.)

Протягом життя п'яти-шести поколінь, коли Польща не мала конкретного фізичного існування, її як абстракцію можна було пам'ятати з минушини або сподіватися на неї в майбутньому, а в теперішньому можна було тільки уявляти. Польща не тільки була поділена на три частини, а й випарувалася, перенеслася в повітря, розпалася на тисячі невидимих часток. Існувало стільки різних Польщ, скільки було людей, які прагнули бачити її, і стільки “королів Польщі”, скільки претендентів дбали про королювання у своїх уявних королівствах. Її суто духовну природу помічали більшість найпрозорливіших закордонних спостерігачів ХІХ ст. — від Гельмута фон Мольтке, що на мить проникся симпатією до Польщі під час свого візиту в 1828—1831 рр., до Дж. Г. Сазерленда Едвардса, кореспондента газети “*Times*”, що був там у 1861—1862 рр., і Георга Брандеса, данця, що повідомив про свої враження в 1880—1890-х роках². Атрибути Польщі найкраще можна охарактеризувати мовою поезії, метафори, притчі. Вона становила виклик, що надихав усіх романтичних і патріотичних поетів, але нікого так палко, як Адама Міцкевича:

“На початку була віра в єдиного БОГА і була свобода на світі. Не було законів, тільки воля Бога, не було ні панів, ні рабів, а тільки патріархи та їхні діти. Але потім люди зреклися єдиного Бога і зробили собі кумирів, і поклонялися їм... Тому Бог наслав на ідолопоклонників найтяжчу кару, тобто неволю...”

Тоді королі, зрікшись ХРИСТА, нарабили собі нових богів та кумирів і поставили їх перед обличчям народу й наказали їм поклонятися... Тож королі зробили кумира для французів і назвали його *честь*, а то був той самий кумир, що за поганських часів мав назву золотого тільця. А для іспанців король зробив ідола, назвавши його *політичною владою*, або *політичним впливом*, тобто могутністю і владою, і це був той самий кумир, що його асирійці вшановували під ім'ям Ваала... А для англійців їхній король зробив кумира, назвавши його *пануванням на морі й торгівлею*, і це був той самий кумир, якого називали колись Мамоною... А для німців зробили кумира, що звався *Brod sinn*, або добробут, і це був той самий кумир, якого давніше називали Молохом... І забули народи, що вони походять від одного Отця...

Нарешті в ідолопоклонській Європі постало три володарі... сатанинська трійця: Фрідріх, чиє ім'я означає “приятель миру”... Катерина, що грецькою мовою означає “чиста”... і Марія-Терезія, що має ім'я найлагіднішої й непорочної Матері Спасителя... Отже, імена тих трьох королів... були трьома блюзнірствами, їхнє життя — трьома злочинами, а пам'ять про них — трьома прокляттями... І ця трійця витворила нового кумира, найогиднішого з усіх, і назвала того кумира *Інтересом*, і такого кумира давні погани не знали...

Тільки польський народ не поклонявся новому кумирові... І сказала нарешті Польща: хоч би хто прийшов до мене, буде вільний і рівний, бо ж я є СВОБОДА... Але королі, почувши про те, злякались у своєму серці і сказали: “...Ходімо, вбиймо той народ”. І вони змовилися. Вони замучили польський народ і поклали його в домовину, й королі вигукнули: “Ми вбили й поховали свободу”. А кричали вони даремно...

Адже польський народ не помер, тіло його лежить у домовині, а душа його відступила з землі, тобто з публічного життя, до приватного життя народу, що терпить неволю у своїй країні. А на третій день душа повернеться до тіла, народ воскресне й вивільнить із неволі всі народи Європи³.

Казимир Бродзинський (1791—1835) висловив ті самі думки простими словами:

Chwała Tobie, Chryste Panie!
Lud, który chodził Twym śladem,
Co Twoim cierpień przykładem,
Z Tobą zmartwychwstanie⁴.

Слава тобі, всемогутній Боже!
Народ, що йшов за тобою
І твій приклад мав перед собою,
З тобою воскресне й переможе!

Наслідки “опускання Польщі в домовину” глибоко впливають на завдання історика. Чимало соціальних, економічних, конституційних і дипломатичних тем, які домінують у дослідженні періоду до поділів, раптово уриваються. Оскільки нащадки громадян Польсько-Литовської Речі Посполитої ввійшли до складу Росії, Пруссії та Австрії, матеріальні аспекти їхнього життя стали темами не польської історії, а російської, пруської та австрійської історій. Водночас безпрецедентної ваги набули нові теми. У сфері політики та міжнародних відносин Польща зринала щонайбільше спорадично. Зате у сфері політичних ідей вона всякчас займала важливі позиції. Адже Польща була тепер Ідеєю. Вона існувала в людських думках, навіть якщо її не завжди можна було помітити на землі, в матеріальному світі. Відтоді історик Польщі повинен більше зосереджувати свою увагу на людських поглядах і сподіваннях. Зокрема в політичних питаннях він повинен придивлятися до головного феномену — розвитку польської нації, — теми, якій, оскільки немає польської держави, мають бути підпорядковані всі інші теми.

Адже *національність* — по суті віра, глибоке почуття переконаності, пов’язане з власною ідентичністю. Вона не притаманна людському роду, і в європейському житті до Французької революції її навряд чи можна помітити. В XIX—XX ст. вона набула незмірно великого значення, а в деяких частинах світу, як-от у Східній Європі, почала домінувати над усіма аспектами політичного і соціального життя. На жаль, якщо можна вірити цинікам, ця віра спирається на хибні критерії. За словами Ернеста Ренана, “нація — це спільнота, об’єднана спільною помилкою з приводу власного походження і спільною неприязню до своїх сусідів”. Хай там як, сучасну *націю* можна реально визначити як соціальну групу, окремі члени якої, слушно чи хибно переконані у своєму спільному походженні та спільній долі, мають спільне чуття ідентичності. *Національна свідомість* характеризує властивий людям ступінь усвідомлення належності до своєї нації. Отже, *націоналізм* — це доктрина, яку поділяють усі політичні рухи, які намагаються створити націю, збільшуючи властиве людям усвідомлення своєї національної належності й мобілізуючи їхні почуття з метою перетворити їх в інструмент політичної дії. В такому розумінні *націоналіст* — це будь-хто, хто схвалює чи обстоює цілі націоналізму⁵.

Англосаксонських читачів слід застерегти про труднощі, пов’язані з термінологією, яка відображує цю тему. Незважаючи на те, що чимало авторів вживають такі терміни, як нація, національність, народ, раса і держава, цілком безладно, навіть не зосереджуючись на їхньому точному значенні, важливо усвідомити, що ті значення широко варіюються. І британці, й американці належать до політичних спільнот, у яких формування сучасних націй відбувалося під патронатом органів державної влади, тож у результаті національність там усякчас плутають із громадянством. Надто американці схильні говорити про націю як про синонім слів “громадяни”, “жителі країни”, “населення” чи навіть “територія” держави. В англійській мові слово *nationality* означає не так приватні переконання індивіда, як оцінку з боку офіційних органів його придатності набути правовий статус громадянина. Це те, чого набувають, не міркуючи

про свою особисті переконання, а звертаючись до Міністерства внутрішніх справ або Міністерства імміграції. В такому розумінні слова “британська національність” — те саме, що й офіційні терміни “підданий Його Величності” або “громадянин Сполученого Королівства й колоній”, а “американська національність” охоплює всіх, хто має правовий статус громадянина США.

Натомість поляки належать до спільноти, що набула свого сучасного чуття національності в активній опозиції до політики держав, у яких вони жили. Польська національність — це віра, яку в різні періоди офіційна влада держав, що поділили Польщу, намагалася придушити. Польську націю рекрутували з людей, які, погоджуючись, що вони є російськими, пруськими та австрійськими підданими, вперто відмовлялися визнавати, що вони росіяни, пруссаки чи австрійці. За таких обставин польську національність здебільшого пропагували активісти, що намагалися використати національну свідомість для політичних цілей, які цілком суперечили політичним цілям органів державної влади. В цьому аспекті поляки поділяли досвід багатьох бездержавних націй Європи — від болгар і басків до валонів, вендів і валійців. (У зв'язку з цим цікаво зазначити, наскільки точною є офіційна термінологія нинішньої Східної Європи, де завжди розмежовували національність і громадянство. Скажімо, в радянських документах усіх жителів СРСР характеризували як “радянських громадян”, лишаячи їм свободу заявляти про свою національність як про російську, білоруську, грузинську, єврейську, узбецьку, якутську й т. ін. На жаль, в Англії всіх радянських громадян звичайно називали росіянами, незважаючи на національність, затираючи таким чином одну з найважливіших рис східноєвропейського життя).

Польський випадок ускладнений тим, що польська державність, хоч і уривчасто, не була цілковито відсутня. До 1795 р., в давній Речі Посполитій, польську національність і справді можна було б визначати на основі вірності державі. Термін польський народ здебільшого зберігали як назву для тих жителів, які мали повні громадянсько-політичні права, тобто тільки для шляхти. Він аж ніяк не стосувався рідної мови індивіда, його віровизнання та етнічного походження. Отже, в такому контексті було дуже багато “поляків”, що їх згідно з сучасними уявленнями годі було б охарактеризувати так; крім того, існувала маса польськомовних жителів, селяни та міщани, які не вважали себе за поляків. У крайніх випадках, як-от у випадку одного клірика XVII ст., чоловік міг охарактеризувати себе як *“canonicus cracoviens, natione Polonus, gente Ruthenus, originy Judaeus”* — “краківський канонік польської національності, родом русин, походженням єврей”. Але, тільки-но Річ Посполита була ліквідована, давні терміни поступово втратили своє значення. Старі слова набули нових значень, і різні люди по-різному вживали їх і з різною метою. Слово “народ” позбувалося своєї давнішої політичної конотації й дедалі більшою мірою набувало своїх сучасних культурних та етнічних обертонів. Словом “поляк” уже не називали ті народи колишньої Речі Посполитої, що тепер розвивали свої окремі національні ідентичності як німці, євреї, українці, білоруси та

литовці, натомість його звичайно поширювали на всіх, хто вмів розмовляти польською мовою.

Але однак зберігалось чимало двозначностей. Бюрократія кожної з держав, що поділили Польщу, дотримувалася власних термінологічних приписів. У російській офіційній мові людину, що жила на лівому березі річки Буг, можна було назвати поляком, бо ж вона була громадянином Королівства Польського; його сусіда на правому березі цієї річки, навіть якщо він доводився йому братом, був уже росіянин. Після 1874 р., коли Королівство Польське скасували, геть усіх уже називали росіянами, подобалося це їм чи ні. Навіть серед самих поляків існували широкі варіації. Ті, хто думав про відновлення давньої Речі Посполитої, й далі уявляли собі польськість у ненаціональних категоріях. Скажімо, Міцкевич не бачив ніякої причини, чому він не може бути поляком і литовцем водночас. Цей апостол польської культури почав свою найвідомішу поему, звертаючись не до Польщі, а до Литви: *“Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie”* (“О краю мій, Литво! Ти на здоров’я схожа!”)⁶. Згодом Юзеф Пілсудський висловив ті самі почуття. Інші люди, чії сподівання цілковито відступали від усіх історичних прецедентів, починали думати про польськість як про якість, належну тільки польськомовним індивідам або навіть тільки польським католикам.

Але тут знову потрібна велика обережність. Націоналісти, не меншою мірою, ніж державні урядовці, мали велику схильність використовувати термінологію задля власного вжитку. З одного боку, оскільки термін націоналіст в офіційному вжитку швидко набув пейоративного значення, еквівалентного словам “сепаратист” або “баламут”, націоналісти воліли називати себе патріотами або активістами. З другого боку, вони виробили власні приватні критерії, щоб піднести уявлення про націю до статусу виняткової спільноти, проєктуючи в минуле сучасні критерії національної єдності, нехтуючи різні ступені ідентифікації, що могли бути характерні для різних індивідів, і незважаючи на переплутану мережу суперечливих прихильностей, що їх відчував кожен індивід. Отже, згідно з націоналістичною аргументацією, польськомовного селянина або людину з прізвиськом, яке видавалося польським, часто характеризували як поляків, байдуже, мали вони чи ні якесь чуття належності до польської спільноти, “справжній поляк” не міг водночас бути вірним слугою “чужої” держави, а польський народ вважали за компактну спільноту, що мужньо борониться від “ворогів”, “чужинців”, іноземних “гнобителів” і “окупантів”. Думка, що пруський сержант, російський бюрократ і австрійський граф цілком могли бути поляками не меншою мірою, ніж люди, яких вони начебто мучили, була абсолютно неприйнятною. Реальність насправді була інша. Чимало індивідів отожднювали себе більше ніж з однією нацією, і жодна нація не могла обґрунтовано претендувати на неподільну вірність усіх своїх представників. Говорячи про поляків, уживаючи слово “поляк”, важливо пам’ятати, що ми використовуємо скорочену форму для позначення спільного знаменника серед строкатої сукупності людей, яких окремо можна було б найкраще охарактеризувати як “потенційних поляків”, “можливих поляків”, “протополяків”, “почасти

поляків”, “напівполяків”, “гіперполяків”, “суперполяків”, “неполяків”, “прополяків”, “антиполяків”, “криптополяків”, “псевдополяків”, “екс-поляків”, “добрих поляків”, “поганих поляків”, “австро-поляків”, “російських поляків”, “пруських поляків”, або, коли дотримуватися найісторичнішого підходу, “польських австрійців”, “польських росіян” і “польських прусаків”.

Отже, факт такий: сучасна польська нація є кінцевим продуктом сучасного польського націоналізму. Її розвиток відбувався звивистим шляхом протягом майже двох сторіч, і його остаточний успіх аж ніяк не був певним протягом більшої частини недавньої історії. Точна дата, коли він набув панівної ролі у справах польських земель, становить предмет суперечок. Деякі історики вважають за вирішальну мить 1864 р., коли під час Січневого повстання спалах національних почуттів мав супровід у вигляді певного соціального визволення. Інші історики відсувають її аж до відновлення польської держави 1918 р. Найсуворіші спостерігачі стверджують, що національний процес не можна вважати за завершений, поки однорідне польське населення, що має однаковий ступінь усвідомлення своєї національної ідентичності, не набуде неподільного контролю над своєю національною територією. Такого стану досягнуто лише 1945 р.⁷

* * * * *

Тією мірою, якою загальні історії сучасної Європи взагалі згадували Польщу, вони звичайно привертали увагу до єдиної теми, що завжди займала розум державних діячів тодішньої доби, а саме: до польського питання. Як і його партнер — східне питання, — ця тема з’являлася в порядку денному незліченних конференцій і в усіх екзаменаційних питаннях для студентів протягом двох останніх століть. Згідно з одним з найдавніших жартів із репертуару послів, польський кандидат на міжнародному літературному конкурсі на тему “Слони” написав п’єсу “Слон і польське питання”. Не перебільшивши, можна стверджувати, що з усіх тварин, яких можливо знайти в дипломатичному садку новітньої Європи, польське питання справді було слоном, якщо не дронтом.

Для дипломатів, звичайно, і для тих, хто постачав їм інформацію, доля колишніх польських земель не була позбавлена значення. Під час кожної з великих континентальних війн територія поділеної Польщі становила сферу реальної або потенційної нестабільності, остаточну долю якої раз по раз ставили під сумнів. На кожній з великих мирних конференцій — у Відні в 1814—1815 рр., в Парижі в 1919—1920 рр., в Ялті та Потсдамі 1945 р. — докладно обговорювали майбутнє Польщі і сперечалися про нього. А між війнами та конференціями, починаючи від меморандуму князя Чарториського 1803 р. і закінчуючи проектом Польсько-Чехословацької федерації 1943 р., вигадували одну незграбну формулу за іншою, намагаючись примирити вимоги польського народу з інтересами панівних держав. Протягом 150 років польське питання було головоломкою, яку годі розв’язати, колом, квадратуру якого не виміряти. Тієї пори воно породило гори архівних матеріалів і океани аналізів і розвідок⁸.

Але, на думку історика Польщі, польське питання було напрочуд безплідною темою. Лиш у край нечисленні, якщо взагалі які-небудь, дипломатичні меморандуми, що стосувалися майбутнього Польщі, мали коли-небудь вирішальний вплив на плин подій. Чимало їх, як-от меморандум князя Чарторизького, лишилися мертвою буквою⁹. Деякі, як-от проект Польсько-Чехословацької федерації, вбили політики¹⁰. Інші були просто знехтувані. Найважливіші з них лише виражали побожні сподівання своїх авторів на підтвердження подробиць уже досягнутих політичних угод. Наприклад, у Відні державні діячі ніяк не могли переконати царя відмовитися від контролю над країною, віддавна окупованою його переможним військом. У Парижі проводирі союзників ніяк не могли спонукати Юзефа Пілсудського дотримуватися їхньої політики. В Ялті та Потсдамі Черчіл та Рузвелт ніяк не могли дипломатичними засобами спонукати Сталіна зрестися наперед визначеного наміру. Кожної з цих вирішальних митей питання вирішували не за столом нарад, — їх визначали реальна ситуація й люди, які тримали віжки практичної влади. В менш важливі миті дипломатичні заходи відігравали ще меншу роль. Фактично протягом новітнього періоду ноти, протести й заперечення з приводу Польщі лягали грубим шаром, мов осенева листя, натомість життя у Східній Європі тривало без ніяких збурень. Польська нація пройшла шлях від дитинства до зрілості, незважаючи на дипломатів, і тому аж ніяк не повинна дякувати їм.

* * * * *

Звичайно, певні форми польської національної свідомості були давніші за поділи Польщі. Проте є дуже мало сенсу простежувати їхні вияви аж до Ренесансу або середньовіччя, коли національність відігравала несуттєву роль у соціально-політичних питаннях. Проте, безперечно, під час “потопу” XVII ст., а ще більшою мірою під час громадянських воєн XVIII ст. громадяни Польсько-Литовської Речі Посполитої неминуче були змушені звертатися до питання про прадавні традиції вірності та ідентичності. Політична лояльність, яка завжди припускала, що “бути поляком” означає бути вірним підданим польського короля та Речі Посполитої, була підточена. За ситуації, яка переважала після 1717 р., коли і король, і Річ Посполита були маріонетками російського царя, “лояльність” мало-помалу почали ототожнювати з колабораціонізмом і кар’єризмом. Натомість зміцнювалися релігійні та культурні зв’язки. Відтоді, на думку чесних людей, уявлення про доброго громадянина охоплювало і здатність протестувати та чинити опір, готовність, маючи з боку церкви тверду обіцянку вічного спасіння, накласти головою в боротьбі проти усталеного ладу. Ці ідеї були популярні ще серед членів Барської конфедерації. Вони становили ранній приклад революційного націоналізму, що в подальші роки затопив Америку та Європу. Від самого початку польський патріотизм був поєднаний з дисидентством і повстанським рухом.

Але для поляків революційна доба виявилася прикрим розчаруванням. Теоретично Французька революція мала замінити розбещене і гнобительське

панування давніх монархій добою національного визволення. А на практиці місце давніх тиранів посіли нові, ефективніші. Коли міряти грошима і кров'ю, Наполеон експлуатував Польщу не менш нещадно, ніж цар усіма своїми заходами. Поляки, що цілими юрбами ввійшли до складу Наполеонового війська, не мали ніякої винагороди. Гасло “*Liberté, Egalité, Fraternité*” спокусило їх із не меншою силою, ніж прегарну Марію Валевську — сам імператор. Половину польського легіону Домбровського (близько чотирьох тисяч чоловік), організованого 1797 р. для Італійської армії, в 1802—1803 рр. послали в Санто-Домінго (Гаїті), щоб придушити повстання негрів-рабів. Майже всі загинули, потрапили в полон або приєдналися до повстанців, винищені болотяною лихоманкою, що таким чином забезпечила Гаїті те, чого Польща не мала ще понад століття. Гімн легіону, який натхненно співали на мелодію якоїсь жвавої мазурки, напрочуд добре відображує розпачливе становище тих вояків:

Jeszcze Polska ne zginęła
Póki my żyjemy.
Co nam obca przemoc wzięła,
Szablą odbierzemy.

Marsz, marsz, Dąbrowski!
Z ziemi włoskiej do Polski!
Za twoim przewodem
Złączym się z narodem^{11*}.

Польща ще не впала,
Поки ми живемо,
Що ворожа сила взяла,
Шаблю вернемо.

Рушай, рушай, Домбровський,
З Італії в край польський!
Під проводом твоїм
З народом злучимось своїм.

Армії герцогства Варшавського пощастило не більше. Мавши чудові успіхи в різних частинах Європи, зокрема під час атаки в ущелині Сомосьєра на Іберійському півострові 1808 р., вона зазнала тяжких утрат у Росії 1812 р. і була знищена в Битві народів під Ляйпцигом 1813 р. Попри ці жертви, чи, радше, внаслідок їх, Польщі не повернули незалежності. На Віденському конгресі головним був принцип легітимності. Спроби наголосити на польських вимогах відкинули. Територіальні надбання “сатанинської трійці” були підтвержені та освячені. Королівство Польське, створене завдяки компромісам, мало лише паперову гарантію захисту від російських маніпуляцій. Три держави, що поділили Польщу, — Росія, Пруссія та Австрія, — тепер уже переможці, відтоді надовго стали домінуючими на європейському континенті. (Див. розд. 12 II тому).

У ті революційні роки польському націоналізму не пощастило в тому, що він суперечив загальній тенденції політичного розвитку в Східній Європі. Натхненний прикладом Франції, де *ancien régime*, монархічна влада, відступав на всіх фронтах, він був оточений експансивними династичними імперіями, де *ancien régime* тріумфував. Політологи могли б охарактеризувати це явище як “асинхронічний розвиток”. А коли скористатися людською мовою, він часто призводив до трагедії.

* Ці слова після перевороту Пілсудського 1926 р. стали національним гімном. У початковому варіанті, що його 1797 р. склав Юзеф Вибицький на популярну народну мелодію, перший рядок звучав: “*Jeszcze Polska ne umarła*”, але підтекст, що польська держава могла б умерти від природних причин, на відміну від загибелі в боротьбі, згодом виявився неприйнятним. Відколи слово “*umarala*” заступили словом “*zginęła*”, знадобилися інші невеличкі зміни, щоб зберегти ритм і риму.

За таких обставин було неминучим, що польські прагнення дуже часто не мали належного розуміння. Відколи держави, що поділили Польщу, міцно утвердили свій контроль, поляки ніколи не могли домогтися елементарної справедливості, як вони бачили її, мирними методами. Вони могли сподіватися на зміну свого тяжкого становища, тільки залучивши зовнішню допомогу або спричинивши великі заворушення. Зрада й насильство часто видавалися невіддільними від справедливості. Поліпшити долю двадцяти мільйонів поляків можна було тільки коштом дискомфорту двохсот мільйонів інших європейців. Як висловився колись лорд Брум, “польська справа суперечила бажанням всіх інших держав. Усі вони прагнули миру, натомість оборона справи Польщі означала війну”. В цьому й полягали всі труднощі. Якщо підтримка польських вимог означала готування до війни, дуже мало відповідальних людей у Європі були ладні заплатити таку ціну. І справді, самого повторення польських вимог було досить, щоб викликати привид війни і спонукати переляканих володарів найістеричніше викривати польських “паліїв війни”. Поляки не могли збагнути цього механізму. Коли британський парламентар або російський ліберал викривали несправедливість панівного устрою, коли німецький або італійський націоналіст зятято нападався на дрібну тиранію своїх гнобителів, їх широко вітали як реформаторів, прогресистів і людей, обдарованих баченням майбутнього. Вважали, що вони згладжують непослідовність усталеного ладу, проте не загрожують йому. А коли поляк виголошував ті самі думки або вимагав для поляків тих самих прав, що їх мали інші народи, його раз по раз критикували як “бунтівника”, “мрійника”, “екстреміста” або “фанатика”. Кинувши виклик авторитетові головних континентальних імперій, він провокував набагато більшу ворожість і дуже своєрідну реакцію. Отже, якщо для Англії XIX ст. було добою реформ і вдосконалень, для Америки — добою експансії, для Пруссії та Росії — добою імперської могутності, для німців та італійців — добою національного визволення, для поляків воно стало добою поразки, ізоляції та приниження. То був “вавилонський полон”, “перебування в пущі”, “спускання в могилу”, “подорож крізь пекло”, “мука розіпнутого на хресті”.

На Британських островах більш-менш близької історичної долі зазнали тільки ірландці, що не мали власної державності від 1800 до 1921 р. і намагалися зберегти чуття своєї ідентичності в рамках ще однієї багатої, впевненої і експансіоністської імперії. Та якщо ірландці зіткнулися з одним імперським “ворогом”, поляки постали перед трьома. Коли 1833 р. Юліан-Урсин Немцевич навідав Ірландію, він побачив, що є багато схожих рис, додавши: “Я б залюбки поміняв наше теперішнє становище на становище Ірландії”¹².

За браком національної держави польська національна свідомість мала чотири головні джерела натхнення: церкву, мову, історію та расу.

Католицька церква ніколи не мала монополії в релігійних справах давньої Речі Посполитої. Проте її вплив поступово зростав як реакція на напади шведських та пруських протестантів і православних московитів. У східних провінціях її давно знали як “польську релігію”, щоб відрізнити її прихильників від уніатів та православних. На тих територіях селянина-католика часто називали

поляком, навіть якщо він молився латиною, а вдома розмовляв білоруською чи українською мовою. Барські конфедерати, що 1768 р. вийшли боронити не тільки свою золоту свободу, а й католицизм, поєднали віру та вітчизну, служіння Діві Марії і служіння Польщі:

Stawam na placu z Boga ordynansu,
Rangę porzucam dla nieba wakansu.
Dla wolności ginę, wiary swej nie minę,
Ten jest mój azard.

Я в бій іду із Божого наказу,
Задля небес я кинув все одразу,
Я за свободу гину, і віри я не кину, —
Така моя доля.

Krzyż mi est tarczą, a zbawienie łupem.
W marszu zostaję; choć upadnę trupem,
Nie zważam, bo w boju — dla duszy pokoju
Szukam w ojczyźnie.

Щитом для мене хрест, спасіння — мій трофей,
На бойовищі я й на тисячі смертей
Я не зважаю, а спокою шукаю
Я для душі в Вітчизні.

Boć ne nowina, Maryi puklerzem
Zastawiać Polskę, wojować z rycerzem,
Przybywać w osobie, sukurs dawać Tobie,
Miła Ojczyzno!¹³

Не вперше Польщі бути панцером Марії,
І боронити і життя, й надії,
Іти й собі допомогти тобі,
Миła Вітчизно!

Після поділів для поляків у Росії та Пруссії, і меншою мірою в католицькій Австрії, ці асоціації набули першорядного значення. Відтоді церковну відправу традиційно закінчували співом завжди того самого патріотичного гімну:

Boże, coś Polskę przez tak lichne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
Coś ją osłaniał tarczą swej opieki
Od nieszczęść, które pognebić ją miały,
Przed Twoe ołtarze zanosim błaganie:
Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie!^{14*}

Великий Боже, Польщі споконвіку
Ти славу і могутність знай давав
І боронив її щитом опіки
Від мороку, що смерть їй готував.
Й перед тобою молимося гоже:
Вітчизну вільну поверни нам, Боже!

Писання гімнів тієї доби становило важливу галузь літератури, а співання гімнів посідало помітне місце в народній культурі. Гімни Францишека Карпінського (1741—1825) вивчали покоління вірних. На Різдво його колядки співали майже всі.

Деякі вчені намагалися мінімізувати внесок католицизму до польської державності. Вони зазначали, що ревні католики часто обирають цілком пасивне ставлення до політичних і соціальних реформ і що церковна ієрархія була послідовно ворожою націоналістичним цілям. Безперечно, ситуація була не позбавлена двозначності. Тенденція ідентифікувати католиків як поляків, а не католиків як неполяків була поширеніша на прикордонних територіях мішаної релігійної належності, ніж у несхитно католицьких громадах. Але заперечувати, що католицизм був одним з головних стимулів зростання національної свідомості, не менш безглуздо, ніж вважати, ніби польськість і католицизм речі тотожні. Полум'яні націоналісти досить часто відкидали свій католицизм на

* Цей гімн написав 1816 р. ксьондз Алоїзій Фелінський (1771—1820) як "Гімн на річницю проголошення Королівства Польського", а згодом був трохи змінений. У 1918—1939 рр. і після 1945 р. останній рядок був змінений на офіційну вимогу, тож треба було співати: "Ojczyznę wolną pobłogosław, Panie!", але чимало людей і далі дотримувалося традиційних слів.

знак протесту проти політичної летаргії начебто “насиченого священиками” суспільства, з якого вони походили. Але їхні дії тільки увиразнювали значення католицизму у визначенні польської національної громади, яку вони так відчайдушно сподівалися пробудити¹⁵. (Див. розд. 7 II тому).

Польська мова незмірно поширила свої обрії, надто в поєднанні з масовою освітою. За давньої Речі Посполитої вона була змушена займати другорядне місце. Королівський двір по черзі був то італіанізованим, то франкофільським, то німецькомовним; і церква, і держава сприяли латинській мові як найкращому засобові спілкування з єретичним населенням, що розмовляло якими завгодно мовами: від нижньонімецької й руської до вірменської та ідишу. Прихильники народної культури, починаючи від Кохановського, домоглися значних результатів, але прагнули лише поставити польську мову нарівні з латиною, а не замінити її. Їх загалом вважали за ворогів традиційних методів освіти, і вони ніколи не займали домінуючого становища аж до заснування 1773 р. Комісії народної освіти. Досить дивно, польська мова як культурний засіб була сильніша в Литві, ніж у Польщі. На відміну від латинізованої шляхти королівства, шляхта Великого князівства плекала польську мову як засіб відгородитися від литовського й руського селянства. Після 1697 р., коли руську мову остаточно скасували як офіційну мову судів Великого князівства, верховенство польської мови в соціально-політичному житті стало повним. У королівстві така вирішальна зміна сталася тільки після 1795 р., коли держави, що поділили Польщу, усунули латину як офіційну мову й намагалися накинути російську або німецьку. В цій ситуації польській мові була накинута роль, на яку вона ніколи не претендувала. Тепер польська мова стала великою силою, що сприяла єдності, тоді як давніше вона поділяла. Польська мова об'єднала шляхту з селянством, повівши їх до спільної культурної спадщини. Вона об'єднала католиків і некатоликів. Вона поєднала полонізовану шляхту Литви, що в ранні роки породила майже всіх геніальних польських письменників, із познанськими селянами, асимільованими міськими євреями, краківськими професорами, селянами з Силезії та Померанії й варшавськими міщанами. Польська мова безкарно перетинала всі кордони і швидко стала засобом вислову для всіх тих ідей та почуттів, що їх прагнула придушити влада. Для тих, хто й далі протестував проти наслідків поділів, вона стала “мовою свободи”. І справді, згодом вона стала необхідним критерієм польської національності. Становлячи яскравий контраст з англійським світом, де ірландський, шотландський, австралійський і американський націоналізми мали менший зв'язок із мовою, родини, які припиняли розмовляти польською мовою, ніхто вже не вважав за поляків. Вітчизна була невіддільна від мови. Згідно з відомим висловленням Юліана Тувіма, то була “*Ojczyzna-polszczyzna*”¹⁶.

Польська мова правила за браму до неофіційної літератури і до незалежної інтерпретації історії. В романтичному періоді ці обидва сфери діяльності знайшли широку підтримку з боку панівної інтелектуальної моди тодішньої доби. В руках Адама Міцкевича (1798—1855), Юліуша Словацького (1809—1849) і Зигмунта Красінського (1812—1859) польська поезія і драма процвітали, як

ніколи раніше. Ці автори застосували звичайну романтичну зосередженість на агонії, страхові, відокремленні та смерті до суто національних тем. В очах закордонного читача представлений їхньою творчістю різновид месіанізму інколи видається сміховинним чи навіть “аморально зарозумілим”. Проте, як на вигнанців, їхні почуття були досить щирі, властиве їм знання аудиторії було точним, а їхня словесна майстерність — досконала. Крім того, їхній доробок аж ніяк не обмежувався месіанськими спалахами. Вірші Міцкевича містять не менше класичних елементів, ніж романтичних, натомість його епічний шедевр “Пан Тадеуш” (1834 р.) сповнений ліричної погідності, що промовляє справді до кожного серця. Ті люди, піонери сучасного польського письменства, забезпечили, що польська література XIX ст. швидко сформувала традиції як не менш багата й розмаїта скарбниця, ніж краще відомі культури Німеччини або Росії, не кажучи вже про Західну Європу. Відтоді польська література завжди могла задовольняти потреби нації, якщо цього завдання не виконувала польська політика¹⁷.

Польська історія досягла свого найбільшого успіху в художніх та образних формах. У світі літератури Юліан-Урсин Немцевич, автор, відомий ще до третього поділу, після свого повернення з Америки 1807 р. почав звертати велику увагу на історичні теми. Його “*Śpiewy historyczne*”, вперше опубліковані 1816 р. зі словами, музикою та ілюстраціями, стали однією з найпопулярніших книжок сторіччя. Крім того, він започаткував моду на історичні романи в стилі Вальтера Скота. Його роман “*Dwaj panowie Sieciechowie*” (1815 р.) відомий своїм прихильним трактуванням проблеми поколінь у житті шляхти; “*Lejbe i Siora*” (1821 р.) — сатиричним описом євреїв-хасидів і заклик до польсько-єврейської асиміляції; “*Jan z Tęczyna*” (1825 р.) — яскравим зображенням двору Сигізмунда-Августа. Під пером Юзефа-Ігнаци Крашевського (1812—1887) історичний роман набув пропорцій масового виробництва. За своє напрочуд плідне життя Крашевський написав понад п’ятсот творів, які висвітлювали кожен можливий аспект польської минувшини. Його героями були не тільки шляхта і солдати, а й селяни; у зрілі літа його зачарували тогочасні проблеми збройної боротьби та конспірації, підказані Січевим повстанням. В останнє десятиріччя свого життя він написав двадцятишеститомний цикл романів, де подав хронологічний огляд подій від доісторичних часів (“*Stara baśń*”, “Давня оповідка”, 1876 р.) до XVIII ст. (“*Saskie ostatki*”, “Саксонські залишки”, 1890 р.). Цим незвичайним здобутком не перешкодив навіть його арешт у Берліні 1883 р. за звинуваченням у державній зраді та ув’язнення в Магдебурзькому замку. Смерть Крашевського у Швейцарії збіглася з миттю, коли його літературний спадкоємець Генрик Сенкевич (1846—1910) закінчив свій літературний шедевр, його “*Trylogia*” (1883—1888 рр.) репрезентувала zenit розвитку масової літератури в Польщі. В очах польських читачів лицарські оповідки Сенкевича про козацькі війни 1650-х років і про боротьбу в середні віки з Тевтонським орденом, зображену в романі “*Krzyżacy*” (“Хрестоносці”, 1900 р.), нічим не поступалися романові “*Quo Vadis?*” (1896 р.), що мав всесвітній успіх. Тієї самої доби краківський драматург і художник Станіслав Виспянський

(1869—1907) використав театральну сцену для дослідження теми національного визволення в низці вкрай колоритних, химерних і символічних драм на історичні теми. В п'єсах *“Warszawianka”* (1898 р.), *“Lelewel”* (1899 р.), *“Legion”* (1900 р.), *“Kazimierz Wielki”* (1900 р.), *“Wyzwolenie”* (1903 р.), *“Bolesław Śmiały”* (1903 р.), *“Zygmunt August”* (1907 р.), а надто у *“Wesele”* (1901 р.), де йдеться про історичні спогади галичан, і *“Noc listopadowa”* (1903 р.), фантазії на тему вибуху повстання 1830 р., він створив сукупність образів, безмежно сильніших і виразніших, ніж будь-які документальні або фактичні історичні свідчення. У світі малярства Ян Матейко (1838—1893) присвятив свої останні роки напрочуд тенденційній низці героїчних історичних сцен. Його великі полотна, що зображували “Битву під Грюнвальдом”, “Пруську покору”, “Рейтанів протест”, а також *“Poczet królów polskich”* (портрети польських королів, 1890—1892) стали відомі відтоді кожній польській дитині. У світі музики Станіслав Монюшко (1819—1872), великою мірою спираючись на історію та фольклор, створив багатий і надзвичайно популярний репертуар опер і пісень. Усі ці митці мали численних прихильників і наслідувачів, об'єднаних одними цілями та інтересами. Для них, як і для всіх патріотів, любов до спадщини рідної країни переважувала будь-які сумніви в об'єктивності й точності фактів. На їхню думку, досить, що польську історію не забуто, а її мертві оборонці та герої правлять за живе джерело натхнення. Їхній успіх був такий великий, що поетичний, образний, сповнений ентузіазму підхід до історії й досі поширеніший серед поляків, ніж критичний, рефлексійний, аналітичний підхід. У польській традиції історичний образ виявився набагато переконливішим за історичний факт¹⁸.

Поляки, крім того, спиралися на модні расові теорії і сприяли їхньому розвитку. У сфері науки доробок етнографа і священника Францишека Духінського (1817—1893) мав відгомін далеко за межами слов'янського світу. Свою працю *“Peoples aryas et tourans”* (“Арійські та урало-алтайські народи”, 1864 р.) він написав у відповідь на панслов'янські концепції, поширювані з Росії, де офіційна політика полягала в накиданні всім слов'янським народам уявлень про їхню “братерську єдинокровність”. Вихідним пунктом цієї праці стала дискусія навколо відкриття руками Олександра II 1861 р. в Новгороді пам'ятника на честь начебто тисячоліття Російської держави, а її конкретною мішенню була ідеологія, що стала відтоді відома як “російська схема історії”. На думку Духінського, походження народів годі звести до таких простих чинників, як мова та релігія, його можна визначити, тільки спираючись на двадцять вісім пунктів диференціації, що варіюються від гідрографії та ґрунтознавства до епідеміології, харчування, фольклору і статусу жінки. На цій основі він стверджував, що витoki росіян слід шукати не серед індоевропейських слов'ян, а серед фінських і гунських народів, які походять з Азії. Зв'язок між слов'янсько-християнською державою Київська Русь і пізнішим Великим князівством Московським та його наступницею — Всеросійською імперією був, на його думку, сфабрикований політично. Прабатьківщина слов'ян містилася між Віслою і Дніпром; на сході вона охоплювала землі поляків і русинів, та аж

ніяк не московитів. Одне слово, поляки ніяким природним чином не пов'язані з росіянами. Ідеї Духінського стали джерелом натхнення для численних наступників, і не останньою чергою для українського історика Грушевського. Проте, за словами російських критиків Духінського, погляди яких набули практичної монополії в широкому світі, ті ідеї були не чим іншим, як “давньою польською піснею”¹⁹. В народній свідомості польські расові концепції набули значно брутальніших форм. Під тиском, з одного боку, німецьких расистів, а з другого — панславистських расистів поляки були змушені вигадувати фантазії про власну етнічну винятковість і відкидати всі думки про спорідненість з іншими народами, що жили навколо. З огляду на заборону мішаних шлюбів, на якій наполягали і католицькі священники, й єврейські рабини, поляки відчували спокусу піднімати щораз вищу хвилю антисемітизму, натомість євреї набиралися антипольських настроїв. Таким чином у лавах польського націоналізму почав виявлятися глибокий розкол. Відтоді одна течія громадської думки почала уявляти собі націю як окрему, біологічно єдину етнічну групу. Друга течія дотримувалася давнішого погляду, згідно з яким нація складалася з тих індивідів, які мали спільні політичні, соціальні та культурні традиції. Перша течія, прихильники якої вважали, що поляком треба народитися, а не стати, завжди була здатна знайти спільну мову з елементами, які дотримувалися таким самих думок у Росії. Зате друга течія, згідно з якою поляком є кожен, хто почуватися поляком, незмінно мала підтримку серед інтелігенції, в лоні якої часто змішувалися люди різноманітного походження. Лелевель, чия родина була німецького походження, і Шопен, що був наполовину француз, — очевидні приклади людей, чие чуття польської ідентичності було зміцнене потребою надолужити свою генеалогію. Зокрема асимільовані євреї відзначалися своєю тенденцією ставати більшими поляками, ніж самі поляки.

Національні гордощі теж не меншою мірою формувалися на основі досягнень, які не мали безпосереднього зв'язку з національністю. Докладали великих зусиль, щоб довести та перебільшити “польскість” людей, чії досягнення, як вважали, підносять самооцінку нації, що формується. Двома першими кандидатами на таке ставлення у сфері науки були Марія Склодовська-Кюрі і Миколай Коперник; у сфері літератури — англійський письменник польського походження Джозеф Конрад, а в музиці Фредерик Шопен. Скажімо, 1873 р. величезне обурення породили готування Німеччини до святкування чотирьохсоті річниці видатного німецького вченого *Nikolaus Koppernik*, бо самі поляки готувалися вшанувати видатного польського вченого *Mikolaja Kopernika*. Біографія Коперника, яку видав у Варшаві Польковський, спростовувала висновки опублікованої в Берліні біографії, належної фон Гіплерові, й започаткувала дискусію, що точиться відтоді з безглуздим запалом. Факт, що сам Коперник і його сучасники здебільшого були байдужі до національності, зник під потопом звинувачень і контрзвинувачень. Бувши родом з Королівської Пруссії, Коперник ніколи не визнавав чогось іншого, крім місцевого патріотизму, тож і характеризував себе як “пруссак”. Він був вірним підданим королів з Ягелонської династії і все життя відчував неприязнь до Тевтонського ордену й Альбрехта

Гогенцолерна. З погляду культури він походив з родини, чії зв'язки в Силезії й серед міщан Кракова, Торна і Фрауенберга свідчили про спорідненість радше з німецькомовним, ніж польськомовним елементом, проте є багато свідчень, що він знав і польську мову. У своїх наукових працях, як і всі вчені тодішньої доби, він думав і писав тільки латиною. Коли зважити на ці всі обставини, є слушні підстави вважати його і за німця, й за поляка, але, коли стати на позиції сучасних націоналістів, він не був ані німцем, ані поляком. Об'єктивні спостерігачі могли б із захватом оцінювати факт, що за доби Ягелонів провідний німецький церковний діяч і вчений спромігся виявити таку велику вірність польському королівству. Але згодом, коли німці й поляки докладали всіх зусиль, щоб знищити зв'язки взаємної поваги та гармонії, польські вчені відчували обов'язок дотримуватися німецького прикладу й висунути виняткові претензії на великодушну людину, що перевернулася б у могилі, почувши їхні суперечки²⁰.

Палкі емоції породжувала й інтерпретація праць Фредерика Шопена (1810—1849). Хоча французи були менш схильні привласнювати Шопена, ніж німці — Коперника, раз по раз точилися дискусії та суперечки про ступінь і значення його “польськості”. Народившись у Желязовій-Волі у герцогстві Варшавському, буди сином французького музиканта, більшу частину свого творчого життя він з власної волі прожив у Парижі в космополітичних мистецьких колах. Він підтримував тісні емоційні зв'язки зі своєю родиною в Польщі, пишучи батькові французькою мовою, а матері й сестрам — польською. Але яке це має значення для його музики, важко сказати. Англосаксонські критики, що не мали ніякої зацікавленості в цьому питанні, були схильні відкидати національний чинник. Польський елемент у музиці Шопена, — писав один критик, — не менш вишуканий, ніж угорський у Ліста, “і... не має видатного художнього значення”. “Ніщо в зовнішньому світі, — писав другий, — не справляло анінайменшого впливу на його творчість, ні доброго, ні поганого”. Більшості польських слухачів і людям, знайомим з польським способом мислення, такі коментарі видаються незбагненними. На їхню думку, твори Шопена спираються на досвід його формотворчих років у Варшаві, походять від польських мелодій, гармоній і ритмів, які він чув у юності, й натхнені гіркою ностальгією за краєм, де він народився: ці твори — квінтесенція “польськості”. Хтозна? Коли послухати мазурки в тональності до-мінор (*op.* 30, № 4; *op.* 41, № 1; *op.* 50, № 3), слухач відчує “спільний настрій... шляхетної гіркоти з приводу минулої слави Польщі”; інший слухач, не менш гостро сприймаючи силу музики, відчує тільки “гарячкові палкі хворобливі фантазії” миршавого і хворого на сухоти старого парубка. Послухавши так званий “Революційний етюд” у тональності до-мінор (*op.* 10, № 12), людина, яка знає, що він написаний у вересні 1831 р. в розпалі Російсько-польської війни, відчує, напевне, гнів композитора з приводу польської поразки, “перейнятість духом змови й бунту”; інша людина, яка знає, що назва “революційний” належить не Шопенові, може цілковито знехтувати історичний контекст. Почувши славетний полонез у тональності ля-мажор (*op.* 40, № 1), що має назву “*Le Militaire*” (“Військовослужбовець”) з його “заквітчаними гарматами”, як колись зауважив Роберт Шуман,

поляк цілком може відчути, що він чує найрафінованіший вияв польської культури, проте японець чи житель Ямайки, що взагалі нічого не знає про Польщу, однаково оцінить цей твір. Музичний геній Шопена має універсальний характер. Національність Шопена набуває головного значення тільки для тих, хто потребує використання його унікального таланту для власних цілей. Безперечно, для поляків, що опинилися в такій безпорадній політичній ситуації, найвищою втіхою було не тільки поділяти витончені емоції музики Шопена, а й претендувати на неї як на свою власність. Для більшої частини світу Шопен — лише напрочуд геніальний композитор, а для Польщі — ще й “національний поет” і “національний пророк”²¹.

Безперечно, розвиткові польської національної свідомості сприяли й контакти з іншими народжуваними націями. За Наполеонової доби поляки цілком вито заразилися ідеалами Французької революції, яких уже ніколи не могли позбутися остаточно, навіть якщо не мали змоги реалізувати їх. У цьому аспекті їхній досвід схожий на досвід німців та італійців, чий прагнення довгий час ішли шляхом, подібним до їхнього власного. В першій половині XIX ст. Польщу загалом класифікували як історичну націю, чий шанси на об'єднання її розпорощених частин та утвердження своєї незалежності були досить близькі до шансів Німеччини та Італії. Під час наполеонівських війн в Італії поляки дізналися про італійських карбонаріїв, а згодом на них справив великий вплив Мадзіні²². Проте набагато тісніші зв'язки поляки мали з Німеччиною. Німецькі університети приваблювали великі кількості польських студентів, тож важко було б уявити, що націоналістичні ідеї, які квітнули там, не засвоють і не перенесуть на польський ґрунт. Оскільки такі мислителі, як Гердер, Фіхте, Шелінг, а згодом Ніцше, відіграли провідну роль у розвитку націоналізму в Німеччині, трохи незвично вважати їх і за пророків польської справи. Проте зв'язок незаперечний. Лелевелеве уявлення про первинну демократію в слов'ян походить безпосередньо від Гердера, а очевидна схожість між властивими Фіхте ідеями морального й культурного відродження нації та ідеями його польських учнів у Берліні надто близька, щоб бути суто випадковою. Уявлення Фіхте про *Urvolk*, пранарод, та про містичний союз нації зі своєю рідною землею й досі живі в сучасній Польщі, хоча про автора вже ніхто не згадує. Отже, був би чудовий парадокс, якби ми наголошували на німецькому характері польського націоналізму, проте об'єктивне дослідження поширення націоналістичних ідей за доби, коли про Польщу та про Німеччину ще думали як про ідеали, які доповнюють один одного, напевне, забезпечило б деякі несподівані висновки²³.

А втім, було неминучим, що найсильнішим стимулом розвитку польської національної свідомості були політичні розчарування. Адже однією з головних рис людської натури є те, що люди інтенсивно та послідовно прагнуть того, в чому їм відмовляють. Вони прагнуть його, незважаючи на свої матеріальні потреби й початкові наміри. Становлячи гострий контраст із підтримуваними державою націоналізмами Британії та Америки, що перебували на дієті впевненості і процвітання, польська національна свідомість живилася злиднями і нуждою. Як і більшість інших націоналізмів Східної Європи, польський

націоналізм можна вважати за негативний результат панівних тираній, і як такий він часто набував войовничих, ба навіть агресивних рис.

* * * * *

Політика польського націоналізму від самого початку була зумовлена безкомпромісним характером усталеного ладу. Володарі держав, що поділили Польщу, ніколи не ставились прихильно до відтворення суверенної й цілком незалежної Польщі. Їхня початкова готовність дати певну автономію своїм польським провінціям поступово зменшувалась, а в Росії та Пруссії зникла цілковито. В результаті політично свідомі поляки постали перед дуже вузьким діапазоном вибору. Якщо вони лояльно погоджувалися з політикою свого уряду, то поставали перед спокусою відмовитися від своєї польської національності на користь офіційного націоналізму того чи того імперського режиму. Коли поляки робили собі кар'єру на царській, прусській або королівсько-імперській службі, з'являлися шанси, що вони засвоять культуру і світогляд панівної еліти і вважатимуть себе вже не за поляків, а за росіян, австрійців і німців. У другій половині XIX ст. поляки тільки в Австрії могли відкрито говорити про свою вірність і державі, й польській справі, але навіть там такі можливості були суворо обмежені. А віддавши пріоритет польським цілям, поляки негайно поставали перед вирішальною дилемою. Їм треба було працювати або зі владою, або проти неї. В контексті автократичних, авторитарних і абсолютистських режимів, де плюралістичні політичні цілі були недозволені, не існувало середнього шляху, не було ніякого уявлення про "лояльну опозицію". В очах влади індивід був або вірним підданим, або невірним підданим. Отже, тих поляків, які відмовлялися працювати зі владою, неминуче одразу відкидали у світ підпілля, змов і тероризму. Вони були змушені вдаватися до насильних методів і напружувати слабкі ресурси своїх індивідуальних розумів і м'язів проти згуртованих легіонів режиму, майже не мавши надій на перемогу. Ці "бунтівники" були максималістами за вдачею, ризикували всім і дуже часто втрачали все. Натомість ті, хто обрав працювати зі владою, були зобов'язані ставитися з повагою до могутніх і несимпатичних за своєю суттю урядовців. Коштом багатьох принижень і ризикуючи втратити довіру патріотичної громади, вони могли сподіватися тільки на несуттєві поступки, передусім у соціально-економічній та культурній сферах. Ці "угодовці" за своєю натурою були мінімалісти. Отже, починаючи від середини XVIII ст. до нинішнього дня, в польській політиці домінували три різні традиції: лояльності, повстання та угодовства*.

* Лояльність (*Lojalizm*), повстання (*Powstanie*) і угодовство (*Ugoda*) — переклади суто польських термінів, тож їх годі відокремити від їхнього конкретного польського контексту. Польська лояльність мала щось спільного з американською лояльністю революційної доби, а також з ірландською лояльністю, але не з лояльністю, як її загалом розуміють в Англії. Польську концепцію повстання прирівнювали до політичної "революції", але поява наприкінці XIX ст. соціальних революціонерів, які зятато протестували проти національних повстань, позбавила сенсу таке порівняння. Угодовство часто поставало у формі реалізму або компромісу. Польське дієслово, від якого воно походить, — *ugodzić się* — буквально означає "укласти угоду".

З націоналістичної позиції вони репрезентують шляхи відповідно до зради, ідеалізму та реалізму. В очах панівних імперій вони дотримувалися шляхів обов'язку, бунту й поміркованості. Як і завжди, кожен гравець на політичній сцені мав свій словник для характеристики позицій опонентів відносно власної.

Лояльність існувала на всіх рівнях. Найясніше визначення їй дав невдовзі після третього поділу Польщі учасник Тарговицької конфедерації Станіслав-Фелікс Потоцький. “Я вже не говорю про колишню Польщу та поляків, — сказав він. — Вже зникли і ця держава, і ця назва, як зникло й багато інших в історії світу. Кожен з колишніх поляків повинен обрати собі вітчизну. Я вже назавжди став росіянином”²⁴. Протягом наступного століття, а також згодом чимало поляків ступили у слід Потоцького, і не всі з них з тих самих опортуністичних мотивів. Скажімо, генерал Вінцент Красінський (1782—1858), батько поета, дотримувався несхитних консервативних принципів і послідовно протестував проти всіх форм націоналістичної політики, прозасідавши двадцять років у російській Державній раді. Належних до того самого покоління Тадея Булгарина (1789—1859), видавця “Северной Пчелы”, і Осипа-Юліана Сенковського (1800—1858), професора східних мов у Петербурзі, що обидва мали польське походження, можна вважати за провідних ідеологів офіційного російського націоналізму. Як неофіти російських вартостей вони виявляли ще більшу ревність, ніж вимагав обов'язок. У Пруссії таку саму роль відігравав Богдан Гутен-Чапський (1851—1937), тісно пов'язаний з Бісмарком, а в Австрії — Казимир Бадені (1846—1909), що два роки був головою імперської Ради міністрів. Ці люди, дарма що ніяк не заперечували свого польського походження, ставилися з повною політичною довірою до урядів Санкт-Петербурга, Берліна та Відня. В цьому розумінні вони були центральноєвропейськими відповідниками шотландських, валійських та ірландських політиків, що будували собі кар'єру, працюючи на британський уряд у Лондоні. В їхніх діях не було нічого незвичайного.

Лояльність мала підтримку з боку кількох провідних авторів і філософів. Генрик Ржевуський (1791—1866) мав нещастя народитися 3 травня 1791 р. і решту свого життя провів у боротьбі з усіма ліберальними ідеалами, що їх символізувала ліквідована Конституція. Як автор твору “*Pamiętki Sopolicy*” (1839—1841 рр.) він тішився захватом з боку широкого читацького загалу за сентиментальні, ностальгічні спогади про давнє польське суспільство, а як учня де Местра, оборонця універсальної папської теократії, його вважали за опору консервативного католицизму. Проте як відданий син родини, тісно пов'язаної з Тарговицькою конфедерацією, він щирсердо підтримував і панування Російської імперії, під чією зичливою егідою начебто мав об'єднатися весь слов'янський світ. Ржевуський, по-своєму, був, звичайно, польським патріотом, але такою великою мірою відданий традиційним соціальним і культурним принципам, що автоматично опирався всім формам політичних змін. Природжена ненависть до змов спонукала його написати у творі “*Mieszaniny obyczajowe*” (“Суміш звичаїв”, 1841—1843 рр.), що “Польща — це труп, якого точать

хробаки”. Він був ідеальним помічником князя Паскевича, російського намісника у Варшаві в найчорніші дні царювання Миколи I. Сучасник Ржевуського Адам Гуровський (1805—1866) дійшов таких самих висновків зовсім іншим шляхом. Філософія Гуровського була не менш радикальна, ніж філософія Ржевуського — реакційна, але й він почав вірити в духовне банкрутство Польщі і в спасенну місію Росії. Навчавшись у професора Гегеля в Берлінському університеті, він повернувся до Варшави як один з полум'яних ініціаторів подій революційних 1820-х років, готував невдалий замах на Миколу I, а під час Листопадового повстання висунув вимогу усунути царя з трону. В Парижі він був співзасновником Польського демократичного товариства. Але через три роки цілковито змінив свої думки, відмовився від усіх своїх попередніх поглядів на національне питання і огидно благав прощення в царських урядовців. У наступному періоді він як самозваний прихильник Сен-Симона й Фур'є якимсь чином добачав у російському самодержавстві ідеальне знаряддя соціально-культурної модернізації. Він несамовито критикував марнославний, безвідповідальний індивідуалізм польської шляхти й дав практичний доказ своєї щирості, виказавши неприхильних до себе сусідів царській поліції. Гуровський навіть склав меморандум про освітню реформу, пропонуючи, мовляв, польську мову — цей “вироджений діалект російської мови” — слід замінити в польських школах церковнослов'янською мовою. У своїх головних працях — “*La Civilisation et la Russie*” (“Цивілізація і Росія”, 1840 р.) і “*Le Panславisme*” (1848 р.) він послідовно обстоював політику лоялізму. Але ці праці не спромоглися забезпечити йому те видатне становище, на яке він сподівався, тож 1847 р. він утік до Німеччини, а звідти до США. Згодом він став сміливим прихильником скасування рабства і пророком “очевидної долі” Америки. У своїй праці “Америка і Європа” (1857 р.) він розвивав висловлену давніше тезу Токвіля, мовляв, Америці та Росії судилося взяти гору над гнилими європейськими державами й поділити світ між собою. В Америці Гуровського добре пам'ятають, а в рідній Польщі пустили в забуття як “національного відступника”.

Лоялізм, крім того, аж ніяк не був сферою кількох периферійних диваків. Нині часто забувають, що великі маси людей у польських землях були або байдужі до польської політики, або ж категорично протестували проти неї. В першій половині ХІХ ст. до цих “неполяків” належали не тільки цілі етнічні групи, що переймалися власними націоналістичними рухами, а й значний сектор освічених класів, які дедалі більшою мірою ототожнювали себе з німецькою та російською культурою. До них належали й широкі маси польського селянства, на той час здебільшого неписьменні й аполітичні. В пізніші десятиліття до них приєдналися представники цілої сукупності інтересів, що вважали націоналізм за прямого ворога своїх проектів і намірів. Окрім таких польських слов'янофілів, як Казимир Кшивицький (1820—1883), що прагнув замінити окремі російський та польський націоналізми братерством усіх слов'янських народів, до “неполяків” належали й марксистичні на лівому краї спектру, і консервативні ультраракатолики з правого табору. Попри відмінність

своїх цілей усі вони намагалися зберегти усталену структуру суверенності Європи й задушити всі думки про польську незалежність. Їм сприяли такі могутні спільники, як інерція та апатія. За доби Бісмарка значної поваги набула концепція потрійного лоялізму. То був новий варіант давньої ідеї, мовляв, інтересам польського народу можна найкраще прислужитися, сприяючи гармонійним відносинам між усіма трьома державами, які поділили Польщу. Він занепав у роки напередодні Першої світової війни, коли збільшення міжнародної напруги відродило традиційну польську гру настроювання однієї з держав — учасниць поділу проти решти. Коли польські лоялісти в Німеччині та Австрії викривали імперіалізм Росії, а польські лоялісти в Росії викривали імперіалізм центральних держав, загальний баланс не порушувався. Отже, і згідно з задумом, і внаслідок випадковості лоялізм правив за могутню опору статус-кво.

На іншому краї політичної шкали польська повстанська традиція твердо спиралася на принципи і практики давньої Речі Посполитої. Кожен поляк, що прагнув підняти зброю проти держав, які поділили країну, більшою чи меншою мірою усвідомлював давнє право на опір і приклад конфедерацій. Якщо шляхтичі Польсько-Литовської Речі Посполитої колись відчували, ніби мають виправдання, часто вдаючись до зброї в боротьбі проти власного вкрай демократичного уряду, то якою незмірно більшою мірою їхні сини та онуки відчували справедливість своєї боротьби проти іноземної тиранії. Новий повстанець був давнім рокошанином з великої літери. Вирішивши повалити усталений устрій силою, він неминуче висував вимоги негайно утворити незалежну польську державу. Цілком природно, що повстанський рух був сильним у першій половині ХІХ ст., коли були ще живі спогади про незалежність, а відтоді він занепадав.

Отже, родовід польського повстанця був не менш давнім і шляхетним, ніж родовід будь-якого іншого повстанця в Європі. В 1820-х роках численні польські патріотичні товариства могли становити частину широкої міжнародної мережі, до якої належали німецькі *Burschenschaften* (студентські товариства), італійські карбонарії й російські декабристи. Проте їхнім головним джерелом натхнення були легенди про Косцюшка і його народне повстання 1794 р. і про польські легіони Бонапарта. В ультраконсервативному світі Метерніха й династичних імперій їхню діяльність ніколи б не пощастило легалізувати, або ж потурати їй, тож їх легко можна було затаврувати як порушників миру й ворогів соціального прогресу і стабільності. В результаті вони ніколи не могли здобути активної підтримки мас, що за інших, ідеальних, обставин могли б симпатизувати їхнім цілям. Вони були блискучою, непрактичною і нечисленною меншиною. Як і Косцюшко до них, повстанці плекали гіперболізовані сподівання щодо і перспектив закордонної підтримки, і вразливості імперських режимів. Вони мали поодинокі невеликі успіхи, і кожна з їхніх невдалих авантур провокувала хвилю репресій, що значно збільшували несправедливість, яку вони прагнули усунути.

До провідних прихильників повстанського націоналізму належала група “Бельведер”, сформована в листопаді 1830 р., Польське демократичне товариство (ПДТ), що в 1832—1846 рр. координувало з закордону конспіративну діяльність, “червоні” з Міського комітету у Варшаві, що започаткували повстання 1863 р., “революційне крило” Польської соціалістичної партії”, чії бойові ескадрони відіграли провідну роль у подіях 1905—1907 рр., польські легіони під час Першої світової війни і Армія Крайова під час Другої світової війни. Оскільки це були військові, віддані своїй справі, вони, спираючись на свої принципи, жили здебільшого інтенсивно й недовго. Ці люди, погляди яких на соціальні питання часто були не менш радикальні, ніж на національне питання, стали прототипами “*Les Justes*” (“праведників”) — терористів, революціонерів і “анархістів”, що наприкінці сторіччя з’явилися в багатьох частинах Східної Європи.

Річ зрозуміла, повстанський націоналізм був надто впливовий за кордоном. Польська справа становила природний предмет інтересів політичних емігрантів, які не мали що втрачати і до яких приєдналися різноманітні європейські ліберали, завжди готові здійснити недорогі хрестові походи в які-небудь далекі закутки світу. Польща стала символом розчарувань інших людей. Польща була на вустах Гейне, а надто Віктора Гюго, що 1847 р. звернувся до Національних зборів у Парижі, де наступного року балкони задвигтіли від крику “*Vive la Pologne!*” Польща приваблювала юрби людей, які зичили їй добра, проте надто невелике число їх ставало її активними оборонцями. Польща стала причиною потоку дипломатичних нот, але жодного разу не спричинилася до демонстрації доброї волі з боку держав, які поділили її. Один з найголовніших елементів її привабливості полягав у тому, що її справу вважали за “програну”. Коли Олександр II говорив про польські “*rêveries*” (марення), а Бісмарк про “*Polonismus*”, вони мали на увазі точнісінько те саме: отруйну мішанину хибно скерованих надій і фальшивої сентиментальності. А тим часом польських емігрантів залюбки використовували для чужих цілей. Доля польських легіонів Бонапарта на Гаїті аж ніяк не унікальна. Поляки, як і ірландці, були учасниками майже всіх революційних зіткнень у Європі. Значна кількість поляків воювала на барикадах у Парижі 1848 р.; в Італії та Угорщині в 1848—1849 рр. і в 1859—1860 рр.; під час Паризької комуни 1871 р. Як і Адам Міцкевич, що вмер у Туреччині 1855 р., намагаючись організувати легіон для війни проти Росії в Криму, вони часто прагнули смерті героя в далеких закутках світу, а дехто з них, як-от Ярослав Домбровський (1836—1871), головнокомандувач збройних сил Паризької комуни, справді знайшли її. Інші доживали свої дні в самотності та ізоляції. Юзеф Берн (1794—1850), колись командир угорської повстанської армії, помер у Сирії на турецькій службі; Генрик Каменський (1813—1965), теоретик народної війни, помер в Алжирі; Ришард Бервінський (1819—1879), помічник Міцкевича й теж поет, помер самотнім у Константинополі.

Найтиповішим серед тих повстанців був Людвік Мерославський (1814—1878). Замолоду він брав участь у Листопадовому повстанні. Як емігрант при-

єднався до карбонаріїв і належав до “Молодої Польщі”, організованої на кшталт “Молодої Італії” Мадзіні. Як провідний керівник *Centralizacji*, або ж координаційного комітету ПДТ, він мав очолити невдале повстання 1846 р., але замість цього став головним звинуваченим на Берлінському судовому процесі. Йому оголосили смертний вирок, але останньої миті, після спалаху революції у Пруссії, виконання вироку відклали. В 1848—1849 рр. він очолив повстанські сили спершу в Познані, потім у Сицилії, згодом у Бадені. В 1850-х рр. спричинився до розколу в лавах ПДТ, підбурюючи й ліве крило революційних демократів, і консервативний палац “Ламберт”. 1863 р. Мерославський повернувся до Польщі, воював у Куявах і якийсь час виконував роль “диктатора” повстання. Відтоді жив у злиднях на вигнанні, писав історичні та публіцистичні праці. Його життя, сповнене змов і жертвності, не дало Польщі ніякої суттєвої користі. За словами одного поважного історика, що досліджував ту добу, “еміграційна легенда вшанувала Мерославського як одного з провідних борців за свободу, пустивши в напам’ять його багаторічне шкідництво”²⁵.

Але в одному розумінні, — а дехто сказав би, що в найважливішому, — повстанці мали величезний успіх. Їхні жертви породили чуття моральної вищості, з яким сили держав, що поділили Польщу, не мали змоги боротися. Хоча повстанці й зазнавали фізичних страждань, вони піднесли Слово на вершину найвищої поваги в польській традиції. Вони стали джерелом натхнення для міфів і поезії, якими могли житися майбутні покоління. Вони породили несамовиті почуття і захвату, й неприязні, які увічнили пам’ять про їхні вчинки навіть серед тих, хто волів би забути про них. Вони довели, що “Польща”, хоч яка вона є, ще жива. Досить парадоксально, люди, що навіть перед лицем неминучої поразки обрали для вияву своєї непокори фізичне насильство, забезпечили можливість провадити духовно-ідеологічну боротьбу за значно рівніших умов. Спровокувавши владу на десятиріччя активних репресій, вони витворили інший, духовний контекст боротьби, і тут уже годі було воювати палицями та кулями, а застосування солдатів і поліції було не менш сміховинним, ніж згубним:

Ogromne wojska, bitne generały,
Policje — tajne, widne i dwupłciowe.
Przeciwko komuż tak się pojednały?
Przeciwko kilku myślom... co nie nowe^{26*}.

Протягом століття бездержавності і згодом кожне польське покоління породило людей, що не дбали про власне виживання і з відчайдушною сміливістю піднімалися проти гнобителів. Варшавське повстання 1944 р. було тільки останньою дією драми, що відбувалася й 1733, 1768, 1794, 1830, 1846, 1848, 1863, 1905 і 1920 р. Щоразу, якби запитати, за що вони борються, їхня відповідь могла б бути однаковою: за “*kilka myśli... co nie nowe*”.

* Численні армії, сміливі генерали,
Поліція — таємна, явна й двостатєва.
І проти кого сили ці зібрали?
Кількох думок... нового тут нема.

Проте активна конспіративна діяльність була долею небагатьох. Набагато типовішим явищем для поляків, що поділяли якщо не однакову сміливість, то однакові переконання, був духовний звичай цілком усуватися з публічного життя. В середині ХІХ ст., надто в російській частині Польщі, публічне життя було так пригнічене нескінченними приниженнями й брутальністю цензури, поліційним наглядом, арештами, ув'язненнями та засланнями, що чимало поляків просто відмовлялися брати участь у ньому. Натомість вони переходили в “поетично-політичний мрійний світ” літератури. Саме в книжках вони могли читати про перемоги й насолоди, яких не мали в реальному житті. Плекання внутрішнього духовного життя, коли естетичні й моральні вартості беруть гору над усіма виявами реальності, становить одну з постійних рис польської культури. В цьому розумінні всі видатні письменники були глибоко політичні, а політика досягала свого найвищого вияву в літературі. Міцкевич у поемах “*Konrad Wallenrod*” (1828 р.) і “*Dziady*” (1832 р.) досліджував тему помсти; Красінський у творах “*Nie-boska komedia*” (“Небожественна комедія”, 1835 р.) та “*Trydion*” (1836 р.) проповідував евангеліє покори і внутрішньої духовної досконалості; Словацький у п'єсі “*Kordian*” (1834 р.), в прозаїчній поемі “*An-helli*” (1838 р.), в епічній поемі “*Beniowski*” (1841 р.) і в символічному творі “*Król-Duch*” (“Король-дух”, 1847 р.) досліджував політичні, історичні та історіографічні теми й не раз удавався до ядучої сатири. Можливо, більше, ніж будь-хто з його сучасників, він описував свої тодішні муки, щоб надихнути щасливіші майбутні покоління:

Polsko! Polsko! Święta! Bogobojna!
 Jeżeli kiedy jasna i spokojna
 Obrócisz twoje rozwidnione oczy
 Na groby nasze, gdzie nas robak toczy;
 Gdzie urny prochów pod wierzby wiosenne
 Skryty się dumać jak łabędzie senne;
 Polsko ty moja! gdy już nieprzytomni
 Będziemy — wspomnij ty o nas! o! wspomnij!
 Wszak myśmy z twego zrobili nazwiska
 Pacierz, co płacze, i piorun, co błyska.
 A docyć, że się zastanowisz chwilę,
 Jaka tam cisza na naszej mogile,
 Jak się wydaje przez Boga przekłęta;
 A nie zapomnisz ty o nas, o! Święta!²⁷

О Польщо, Польщо, свята, богобійна,
 Коли часом тиха і спокійна,
 Ти звернеш прояснілі очі
 На ті могили, де хробак нас точить,
 Де урни з прахом під верби навесні
 Подались думати, мов лебеді вві сні.
 О Польщо ти моя! Тож як покинуть нас чуття,
 Згадай про тих, кому немає вороття!
 З твого ім'я успішно ми зробили
 Й молитву слізну, і блискавки, що били.
 Нам досить, як станеш там на хвилю,
 Де тиша огортає нас в могилі.
 Здається, Бог тебе прокляв, та є і ліки:
 Та пам'ять збережеш про нас навіки.

Усвідомлений зв'язок романтичної літератури і повстанської політики витворив, і то на досить ранній стадії, Маврикій Мохнацький (1804—1834), чия діяльність войовничого критика в одній сфері вочевидь мала надолужити його невдачі в іншій сфері. В сімнадцять років його вигнали з Варшавського університету за те, що він ударив поліціанта, який звелів йому погасити люльку, а через два роки (1823 р.) заарештували за належність до таємного товариства. В ув'язненні в кармелітів його опір зламали. Мохнацького спонукали написати відкритого листа, в якому він засудив безвідповідальність польської молоді, й випустили. Згодом, під тиском батька-матері, він кілька місяців працював на

царську цензуру. Решту свого короткого життя він присвятив покуті. Ще 1825 р. у довгій статті під назвою “*O duchu i źródłach poezji w Polsce*” (“Про дух і джерела поезії в Польщі”) Мохнацький стверджував, що справжня поезія народжується з “безмежності почувань”; національна література може постати тільки на основі романтизму. В 1827—1829 рр. як редактор “*Kuriera Polskiego*” він критикував відомих на той час письменників, які й далі закликали до “класичної” стриманості. 1828 р. його анонімна стаття “*Głos obywatela z zabranego kraju z okazji sądu sejmowego*” мала, як вважають, вплинути на результат процесу над Лукашинським і його товаришами-змовниками з Патріотичного товариства. На той час властивий йому світогляд уже усталився. Він глибоко поринув у вивчення німецької філософії, зокрема Шилера та Шлегеля, і знав про готування до Листопадового повстання. Він бився над проблемами гармонізації літератури з потребою в політичній діяльності й забезпечення її послідовною філософською основою. Аж ніяк не випадково, що передмову до своєї головної праці — “*O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*” — він написав тоді, коли доля Листопадового повстання була непевна, а його провід переходив до рук людей розважливих і слабких. “Пора припинити писати про мистецтво, — писав він. — Тепер у наших головах і серцях радше щось зовсім інше. Наше життя — вже не поезія. Відтепер нашим ритмом буде брязкіт зброї, а нашою мелодією — рев гармат”. Минуло три роки, й Мохнацький помер. Проте його твори лишилися в пам’яті як головний дороговказ і для тих, хто вже взявся до повстанської політики, і для тих, хто взявся б до неї, якби мав змогу²⁸.

А втім, широкий світ краще знав лекції Міцкевича, які той читав у *Collège de France* і які були опубліковані як “*Cours de la littérature slave*” (“Курс слов’янської літератури”).

Роль Йоахима Лелевеля в польській історіографії дуже близька до ролі Мохнацького та Міцкевича в польській літературі. У своїх працях, ідеалізуючи теми свободи й демократії в минувшині Польщі, він подавав потужний стимул для критики рабства нинішньої доби. (Див. т. I, розд. I).

Польський романтизм і месіанізм спиралися на міцні філософські основи. Першою постаттю, яку слід згадати у зв’язку з цим питанням, є Юзеф-Марія Гене-Вронський (1776—1853), що брав участь у повстанні Косцюшка, потім воював у російській армії, а згодом жив у Парижі й писав та видавав свої праці французькою мовою. Бувши колись студентом Кенігсберзького університету, він почав із повного захвату перед Кантом, а згодом еволюціонував до крайнього раціоналізму. Він спробував сконструювати повну метафізичну систему на основі основного “закону творення”, дихотомний механізм якого трохи нагадував Гегелеву трихотомію. Власну добу він вважав за перехідний період, що невдовзі поступиться “інтелектуальній добі”, за якої давніші конфлікти будуть розв’язані, а людина досягне повної реалізації та безсмертя. До його головних праць належать “*Prodrome du Messianisme*” (“Вступ до месіанізму”, 1831 р.), “*Métapolitique messianique*” (“Месіанська метаполітика”, 1839 р.) і “*Messianisme ou réforme absolut du savoir humain*” (“Месіанізм, або Абсолютна

реформа людських знань”, 1847 р.). Юзеф Голуховський (1797—1858), друга провідна постать у царині філософії, стояв ближче до польських справ і справляв більший вплив на своїх літературних сучасників. Він був учнем Шелінга, навчавшись у нього в Ерлангені, й почав працювати на кафедрі філософії Віленського університету, та за рік його вигнали. Його лекції, що збіглися в часі з лекціями Лелевеля про польську історію, справляли великий вплив на політичну діяльність студентів і стривожили російську владу. Його єдину поважну працю — *“Die Philosophie in ihrem Verhältnisse zum Leben ganzer Völker und einzelner Menschen”* (“Філософія та її зв’язок із життям усього народу і окремої людини”, 1822 р.) читали ще довго по тому, як він узявся господарювати у своїх маєтках. У цій праці він підняв інтуїцію на ту саму висоту, на яку Вронський підняв інтелект, і використовував її, щоб довести існування Бога й незнищенність душі. Романтична метафізика Голуховського мало що додала до праць його німецьких попередників, але завдяки властивому йому запалові та способові викладу він ефективно пристосував їхній світогляд до польських обставин. Третій провідний філософ — Анджей Товянський (1799—1878) — народився у Вільно, в 1840-х роках з’явився в Парижі й, прибравши подобу містичного пророка, привабив значну кількість послідовників. Організувавши одну з адвентистських сект, модних в інтелектуальних емігрантських колах, він зберіг про себе згадку в польській історії як наставник Міцкевича протягом останніх років його життя. Найоригінальнішим з усіх був Август Цешковський (1814—1894). Гегельянець за освітою й сучасник Карла Маркса в Берлінському університеті, він усвідомлено присвятив свої філософські дослідження соціально-політичним цілям. Твердо вірячи в божественну місію католицької церкви й польського народу, він наголошував на ірраціональних чинниках у джерелах пізнання й визнавав волю за сутність людського існування. У своїх працях *“Prolegomena zur Historiosophie”* (1838 р.) і *“Gott und Palingenesie”* (“Бог і палінгенез”, 1842 р.) Цешковський стверджував, що утопії слід проектувати так, щоб їх можна було втілити в життя, і провіщав “добу Святого Духу” — католицький варіант інтелектуальної утопії Вронського. Під час свого перебування в Парижі в 1840-х роках він, здається, справив великий вплив на Прудона, що визнав зроблені запозичення, й на Маркса, що не визнав. Безперечно, як філософа-лівогегельянця, що повернув метафізику на службу суспільній діяльності, його слід вважати за одного з попередників марксизму²⁹. Середні десятиріччя свого життя він присвятив практичній діяльності, будучи співробітником першого сільськогосподарського Кредитного банку у Франції, потім обраним від Познані депутатом прусського парламенту, а згодом узявся писати свою головну працю *“Ojczyzna”*, опубліковану посмертно 1900 р. Цей величезний опус, натхнений словами “Нехай буде Царство Твоє”, править за пам’ятник європейському месіанізмові. Цешковський стверджує, що радикальна політика не є несумісною з католицькою вірою і її не конче слід пов’язувати з насильними методами. Отже, у філософії повстанського націоналізму сформувалося чимало складних тенденцій і варіацій, що в руках численних учнів та послідовників, як-от Броніслава Трентовського у Фрайбургу та Юзефа

Кремера в Кракові, становили стійку сукупність ідей, яка могла витримувати бурі політичної неприхильності³⁰.

Отже, сила повстанської традиції аж ніяк не пов'язана з числом її прихильників та результатом її політичної програми. Вона відображала не підтримку мас, а полум'яну відданість своїх прихильників, чия непримиренність і зятість, схильність до конспіративної діяльності й несхитне збереження романтичного підходу до історії та літератури ефективно передавалися від покоління до покоління. Механізм цієї передачі великою мірою завдячував особливій породі сміливих і незламних духом жінок. У спогадах революціонерів дуже рідко немає згадок про матерів чи бабусь, що першими прищепили їм політичні погляди, яких вони дотримувались усе життя:

“Моя бабуся була жінкою видатного інтелекту й сили характеру і широтою свого розуму, начитаністю та низкою інших рис безперечно стояла вище від більшості своїх перевесниць. По смерті діда вона сама керувала невеличким маєтком, навіть без допомоги управителя, залізною рукою тримаючи слуг і робітників...

Головним рушієм її життя був патріотизм. Усю пристрасть своєї палкої й могутньої вдачі вона присвятила справі свободи краю... в конспіративній діяльності під час Січневого повстання вона відігравала провідну роль у своїй громаді, головуючи на таємних зборах у своєму будинку й переправляючи зброю. Небезпеку вона зневажала. Поразка повстання була найтяжчим ударом у її житті. Відтоді вона завжди одягала ту саму чорну сукню з тоненькою білою смужкою мережива коло шиї й на руках, а на палець одягала на знак жалоби перстень із зображенням хрестика з білих перлів на чорній емалі...

Я мала, напевне, років сім, коли одного вечора запитала її про той перстень. Тоді ми були самі в салоні... Промінчики світла з олійної лампи мигтіли на перлах персня.

— Це перстень жалоби по тих, хто загинув, — мовила вона...

— Бабцю, дозволь мені одягти той перстень, — попросила я.

Бабуся заперечно хитнула головою:

— Олю, його можна носити тільки тоді, коли будеш патріоткою...

— Бабцю, а що означає бути патріоткою?..

— Патріот — це той, — відповідала бабуся, — хто любить Польщу над усе на світі і хто задля її свободи віддасть усе, що має, навіть своє життя в разі потреби.

— Бабцю, я хочу боротися за Польщу, — мовила я, наполовину розуміючи, що я кажу...

Якусь хвилину бабуся мовчала, а її очі блищали.

— Вірю, що хочеш, — відповіла нарешті. — Олю, дитино моя, присягни мені, що боротишся!

— Присягаю, бабцю, — врочисто повторила я, перейнявшись передчуттям лиха й силою почувань, що лунали в її голосі.

Потім бабуся пригорнула мене до себе [пестливим рухом, таким рідкісним для неї] і вдягла перстень мені на палець, міцно тримаючи його...

— А тепер біжи собі, Олю, і грайся з сестрами... Не кажи про це нікому, але не забувай! “³¹

Отак молода Олександра Щербинська стала у своєму домі в Суwalkах на шлях революційної боротьби, тож їй судилися ті самі конспіративна діяльність і перевезення зброї, що були долею її бабусі. Минуло тридцять років, і вже як мадам Пилсудська вона ступила на сцену великої політики, будши дружиною голови Польської республіки.

У багатьох будинках, де панувала пересичена патріотизмом атмосфера, не було потреби ні в яких формальних заохоченнях. Молодь, що чула, як бабусі грають мазурки Шопена, не могла не відчутти дальших мотивів:

A babka mi to grała
na starym fortepianie
w pokoju, gdzie fotografia
dwóch braci rozstrzelanych³².

А бабуся мені грала
На старому фортепіано
В залі, де є фото двох братів,
Розстріляних так рано.

Такі діти довічно прихилилися до польської справи, незважаючи на її об'єктивну вартість. Їх навчали служити й чинити опір без ніяких сподівань на особисту вигоду й без ніякої втіхи, крім тієї, яку давала поезія:

“За тобою, польський вояче, коли повиснеш, самотній, на шибениці, коли гинутимеш у повільній агонії в сибірських степах, не майорить короґва могутності... Коли ти загинеш, ніхто не нагодує твоїх дітей. Земляки відмовляться від тебе, співгромадяни забудуть тебе... твої діти виростуть у придорожніх рівчаках, і піклуватиметься про них горлоріз... Проти тебе за шергами солдатів стоїть геть усе: неприязнь, страх, ненависть, галас панів, бамкання у дзвони фабрикантів, таємні інтриги боягузів й темне невігластво злиднів. Перелякані очі національного самоуярмлення дивляться на тебе зі шпар, зі щілин, з-за рогу і з коминів... Твоя доля — смерть за святі ідеї, і то смерть без останньої втіхи мужньої людини — без слави... Ти вийшов у найтемнішу осінню ніч, коли завивав вітер і лупив дощ, а ми всі, двадцятимільйонний народ, спали у своїх покоях мертвим сном невільників... Але, вояче, скорботним відлунням відбиваються твої кроки в серцях народу, так само як луна відбивається в лісі... На калюжах застиглої крові виростають дивні легенди, яких ще не знала Польща... Адже тільки польська поезія не полишить тебе, не зрадить і не зневажить... Навіть якби ти програв свою справу — вона збереже тобі вірність... Накрис твій голий труп... плащем гідності... В твої нерухомі й безсилі від смерті руки вклада свою мрію золоту, мрію багатьох поколінь молоді, мрію про лицарський меч”³³.

Прихильники поміркованості в польській політиці відкидали такі заяви як романтичні дурниці, проте кожне покоління мало своїх синів і дочок, які по-важно ставились до них і дотримувалися їхніх закликів.

Невдачі повстанського націоналізму раз по раз заохочували протиборні сили до компромісу та угодовства. Ці сили завжди були присутні, і їх теж можна постежити від традицій, сформованих ще перед поділами. Вони були відображені в переконаннях людей, які вважали, що можна досягти набагато більшого, уклавши угоду з можновладцями, ніж чинячи їм відкритий опір. Вони сподівалися, що доказ політичної лояльності винагородять дозволом на обмежену автономію або принаймні на контроль над соціально-культурними справами. Їхнє ставлення до панівних імперій можна підсумувати фразою, яку приписують Сташицю: “Ми готові бути вашими братами, але не рабами”. Своїм палким співвітчизникам вони радили відмовитися від негативних та руйнівних повстань, опору та конспірації і присвятити себе всім позитивним і конструктивним заходам. На їхню думку, польський народ ніколи не забезпечить собі становища у світі, якщо не буде не менш добре освіченим і не менш заможним та об'єднаним, ніж його сусіди. Звідси й наголос на освіті, на самовдосконаленні, на науці, економіці, соціальних реформах, а передусім на праці. В цьому контексті позицію Станіслава-Авґуста слід протиставити позиції Косцюшка, а кар'єру Сташиця або економіста Вавжинця Суrowецького (1769—1827) кар'єрі Гуго Колонтая. В російській частині Польщі угодовства дотримувався Ксаверій Друцький-Любецький (1778—1846), Олександр Велопольський (1803—1877), а наприкінці сторіччя Роман Дмовський (1864—1939). Їхня політика

становить паралель до політики князя Антонія Радзивіла (1775—1833), намісника Великого князівства Позенського в Пруссії, а також довгої низки вірних імператорові Францу-Йосифу галичан в Австрії. Після Січневого повстання 1863 р. угодовство стало панівною тенденцією польської політики майже на половину сторіччя. Своїх перших поважних ідеологів воно мало серед представників групи Станчика в Кракові, а згодом ідеологію угодовства розвинув досить численний гурт письменників, зокрема Пйотр Хмельовський (1848—1904), Олександр Свентоховський (1849—1938), Юліан Клячко (1825—1906), Адам Віслицький (1836—1912), Володимир Спасович (1829—1906), а передусім романіст Болеслав Прус (1847—1912). Угодовство було пов'язане з цілою низкою споріднених культурних та інтелектуальних рухів, що мали такі назви, як “органічна праця”, “тверезість”, “варшавський позитивізм” і “літературний реалізм”. В останні десятиріччя XIX ст. їхнім провідним органом був “*Przegląd Tygodniowy*”, що його протягом усього періоду існування цього тижневика від 1866 до 1905 р. редагував Віслицький.

Як легко було передбачити, найпалкіші оборонці угодовства походили з лав розчарованих повстанців — людей, що замолоду дотримувалися революційного шляху, а потім на власні очі пересвідчилися у його обмеженості. Кароль Свідзинський (1841—1877) абсолютно точно відповідав такій характеристиці. Бувши юнаком, він приєднався до радикальних “червоних” під час Січневого повстання, був ад’ютантом Домбровського на барикадах Паризької комуні, а потім жив як політичний засланець в Англії. Але, повернувшись на батьківщину, написав вірш, який часто пам’ятають як маніфест угодовського табору:

Ni eolskich tobie tonów,
Nie błyskawic, nie szwadronów
I nie orlich tobie lotów
I nie szabel, i nie grotów,
Ale pracy tobie trzeba!
Duszy chleba, myśli chleba!

...
Cóżże szablą wyrąbała?
Kilka szczyrbów w dziejów pleśni!
Cóżże lutnią wyplakała?
Million tonów — co świat prześni!

Oj! nie szablą i nie tonem
Tobie walczyć, hufcu młody!
Ale z czołem pochylonem
Nad mądrości ślęczę kartą,
Sercem przeczuc prąd właściwy
I z prastarej ojców niwy
To ukochać, czym żyć warto!

...
A więc, moja braci młoda!
Nie do szabli, nie do pieśni:
Czasu szkoda, trudu szkoda!

Бо не арфи ніжних звуків,
Не кінноти марш по бруку,
Не орлиних дужих крил,
І не шабель, і не стріл, —
Тобі треба тільки праці,
Хліба для душі, а не для грацій!

...
Чого шабля домоглася?
Цвіль історії щербила!
Й лютні золоте залася?
Світ акордів маревом укрило!

Ой, не шаблею й не співом
Тобі, хлопче, вовати,
А без сміху і без гніву
Мудрості вивчати карту,
Чути серцем рух властивий
І з батьків старої ниви
Взяти те, чим жити варто!

...
Отже, молоді, розумні браття,
Киньте шаблі та пісні:
Шкода часу і завзяття,

Szabla pryśnie, pieśń się prześni!
 Ty na inne licz zdobycze,
 Na zdobycze, które trwają,
 Które chleb rodzinie dają,
 Choć niegłośne, niezwodnicze.

...

Hej! do cyrkla, hej! do kielni,
 I do wagi, i do pluga!
 A choć praca ciężka, długa,
 Ale wyjdziem my z niej dzielni³⁴.

Шабля трісне, співи чути й уві сні!
 Інших ти шукай здобутків,
 Тих здобутків, що не гинуть
 І що хліб дають родині,
 Хоч не перла це, а грудки.

...

Гей до циркуля й до кельми,
 До верстату і до плуга!
 Що нам праця і напруга, —
 Гідні будемо ми вельми.

Неприязнь Свідзинського до поезії може стати очевидною, коли придивитись до якості його вірша, але його пріоритети були цілком ясні: праця попереду битви, наука попереду мистецтва, ретельна думка попереду швидкої дії. Цією практичною, тверезою програмою надто захоплювалися в другій половині XIX ст., коли Європу заповнили позитивізм і сцієнтизм. А в Польщі вона мала своїх відповідників не раз — і до, і після того періоду.

Оскільки угодовці скептично ставились до вимог польської незалежності й чинили опір насильним проектам повстанців, їх інколи характеризували як пасивних, якщо не вочевидь реакційних. Насправді їм було властиве високо розвинене чуття національного обов'язку й не так уже рідко щира відданість радикальним соціальним змінам. Вони намагалися стримати не тільки конспіраторів, а й безсоромних лоялістів, кар'єристів і “палацових католиків”. Вони зосереджували свої зусилля на культурних, економічних і соціальних заходах, воліючи забезпечити поступовий розвиток у цих сферах коштом обмеженого політичного прогресу. На їхню думку, вони практикували “мистецтво можливого” і як такі були єдиними справжніми політиками. Їхні досягнення, хоч і фрагментарні, були досить значні. Скажімо, Сташиць, що дав волю кріпакам у своєму приватному маєтку в Грубешові й віддав їм землю у спільне володіння, був першим, хто описав поклади мінеральних копалин у Польщі й відкрив вугільну шахту в Домброві-Гурничій. Від 1808 р. він був головою Варшавського товариства прихильників науки, поширюючи здобутки наукової та сільсько-господарської революцій, а від 1815 р. — членом Комісії з віровизнань і публічної освіти, яка заснувала Варшавський університет. Не менш енергійним був і його колега Друцький-Любецький. Як міністр фінансів Королівства Польського він заснував Польський банк і планував перші кроки країни на шляху індустріалізації. Він покладав надії на ліберальні схильності Олександра I. А Велопольський, що через сорок років теж очолював уряд Королівства Польського, покладав такі самі сподівання на царя Олександра II. Він був ініціатор проекту обкладання кріпаків чиншем, скасував обмеження громадянських прав євреїв і бар'єри на шляху висування поляків на посади в царській бюрократії. Зокрема він відновив систему польськомовних шкіл і заснував у Варшаві *Szkola Główną*. Ніхто з цих людей не мав успіху в якомусь абсолютному розумінні. Їхні миті реального контролю навряд чи були довші за миті тріумфу повстанців. Надто в Росії великою перешкодою для них був повний

брак бодай найменших ознак великодушності в можновладців. Кінець кінцем вони ніколи не мали змоги здійснювати тривалу політику угодовства з імперськими урядовцями, які не розуміли, що означає компроміс, і вдавалися до поступок тільки як до тактичних жестів, продиктованих тимчасовою слабкістю. Їхню працю неминуче уривали політичні поразки. Проте саме вони і люди, подібні до них, дали польській нації все потрібне для виживання, тільки-но нарешті була здобута незалежність. Якщо повстанці були високими священиками душі народу, угодовці були охоронцями його тіла.

Велопольський, наприклад, ніколи не мав популярності. Той похмурий чоловік із квадратною щелепою виконував свій обов'язок так, як бачив його, й нехтував критику. Замолоду він був послом Народного уряду в Лондоні й тяжко пережив його поразку, переконавшись не тільки в нездатності Польщі уникнути рабства власною силою, а й у марності сподівань на іноземну допомогу. 1846 р., вражений діями віденських можновладців під час галицької *jacquerie*, селянського повстання, він публічно звернувся до царя з проханням визнати добровільну покору польського народу:

“Ми дійшли думки віддатися тобі як найшляхетнішому з противників. Ми були твоїми як невольники — за правом завоювання, через страх — і не надавали ніякого значення присилуванню присягам. Сьогодні ти набувасш нового права володіння. Ми віддаємося тобі як вільні люди з власної волі, без демонстративних жестів і корисливих обрахунків. Ти стаєш нашим володарем з ласки Бога, чий присуд ми визнаємо. Ми відкидаємо всі егоїстичні та спокусливі почуття, дешеві фрази і все, що люди помпезно називають *правом нації*, бо це ганчір'я, в яке нас одягнуло милосердя Європи і яке не може прикрити наших ран і рубців. Ми не висуваємо ніяких умов...”³⁵

Микола І навіть не прочитав цього звернення. Але Велопольський наполягав і після ще одного десятиліття волянь у політичній пустелі зрештою здобув довіру Олександра II. Його коротке перебування на посаді передувало Січнево-му повстанню, а в очах його критиків спровокувало його. (*Див. розд. 16 II тому*).

Проте Велопольський мав своїх прихильників, і Володимир Спасович був одним з тих, хто протягом наступних сорока років послідовно обстоював його репутацію. Погляди Спасовича дуже цікаві, бо він був нащадком мішаного російсько-польського шлюбу, як професор кримінального права викладав у Санкт-Петербурзькому університеті, а згодом як адвокат і публіцист прожив більшу частину свого життя в Росії й висловлював свої ідеї російською мовою. На політичному фронті він категорично протестував проти всіх націоналістичних заходів і проти всіх форм польського сепаратизму. Натомість на культурному фронті невтомно боровся за права Польщі й пропагував польських авторів. Як провідний співробітник “Вестника Европы” Спасович боровся з тодішніми культурними шовіністами, а як засновник журналу “*Ateneum*” і редактор тижневика “*Край*” мав популярність серед читачів. Серед його праць була біографія Велопольського й повномасштабний “Обзор истории польской литературы” (1880 р.) Властива йому концепція національності, вперше сформульована 1872 р., була ясною і недвозначною аж до кінця його життя. “Історична національність, відокремлена від держави, що правила їй за колыску, однаково може мати повне право на існування, — писав він, — бо національність — це

моральний скарб, ретельно нагромаджений народом і призначений для добра всього людства”³⁶.

Література угодовства не мала якоїсь простої і конкретної програми. Її спільний знаменник полягав у поширеній неприязні до конспіративної політики. Отже, намагаючись розвіяти містику національності, якій сприяли романтики та месіаністи, ця література намагалася “нормалізувати” і “модернізувати” польське мистецтво, тобто замінити односторонню зосередженість на польській справі повним діапазоном жанрів та інтересів, що виявлялись у культурному житті інших європейських народів. Вона не менше переймалася красними мистецтвами, ніж національною політикою. Її головним представником був Олександр Гловацький (1847—1912), “польський Дікенс”, краще відомий під псевдонімом Болеслав Прус. Як письменник він сформувався в проміжку між повстаннями 1863—1864 рр. і 1905—1906 рр. й відчув їхній глибокий вплив. Під час першого повстання його поранили й заарештували, а друге він гостро критикував. У своїх ранніх творах він уникав відверто політичних тем, зосереджуючись натомість на психологічних спостереженнях і соціальній критиці. Оповідання “*Wieś i miasto*” (“Село і місто”, 1875 р.) і роман “*Anielka*” (1880 р.) — могутня критика класу землевласників — були написані в оптимістичному ключі, бо автор ще шукав якоїсь визначеної “позитивістської” програми. Але що старшим він ставав, то похмурішого й політично забарвленішого характеру набували його твори. В романі “*Lalka*” (1890 р.), цьому шедеві Пруса, подано виразну ідею, що горді люди, як-от його головний герой Вокульський, плекаючи надміру піднесені ілюзії, зазнають поразки. Роман “*Faraon*” (1897 р.) — це дослідження влади, де зображення стародавнього Єгипту ледве приховує натяки на тогочасну Росію. Роман “*Dzieci*” (“Діти”, 1908 р.) — це вже суто політичне дослідження групи революційних конспіраторів.

Наприкінці життя в творчості Пруса відчуваються глибока розгубленість і тривога, якщо не сказати цинізм. Він переконливо й докладно описував лиха капіталізму, але не менш уїдливо критикував і соціалістів та поступовців. Міжнародне становище Польщі, на його думку, було не таким уже безнадійним. Вільгельмова Німеччина була “фортецею бандитів і горлорізів”, де використовували “нову хімію”, щоб отруювати незручних громадян, і “де готують дуже неприємні відвари”; вона “народилася в крові, живе в крові й коли-небудь утопить в крові”. З другого боку, Росія пропонувала тільки мінімальні перспективи на компроміс. Прус вважав, що незалежність Польщі — шкідлива мрія, яка може мати тільки трагічний кінець. Автономія мала бути абсолютною межею всіх далеких національних сподівань. “День Свободи!.. День Свободи!.. Якщо ми змушені гратися в метафори, я сам узагалі не бачу ніякого світла дня, — писав він. — Допіру тільки розвиднюється, і той світанок кривавий... і тільки диявол знає, який буде день”. Століття повстанського націоналізму не витворило нічого вартісного.

“Ми — немов поле, на якому нічого не може досягнути, бо все передчасно потрапляє під серп. Ще й колос не розвинувся, — а його вже стинають!..

Якби зібрати в одне місце всю кров, яку поляки пролили за свободу, можна було б заповнити найбільше озеро країни, а якби зібрати кістки тих, хто поліг у боях, на шибеницях, на каторгах, на поселеннях і по всіх закутках, можна було б насипати другий Вавель. Але... яка з того користь? Немає... і навіть не може бути, бо польський патріотизм складається зі спалахів почуттів, яких, на жаль, не прояснює розум і не перетворює їх в акти творчої волі”³⁷.

Ідея, сформульована в романі “*Dzieci*”, непомильна. Там зображено переживання Казимира Свірського, чесного і сміливого юнака, голови революційного товариства під назвою “Лицарі свободи”. Йдеться про невпинне марнотратство хибно застосованих сил, яке закінчується даремним самогубством Свірського. Контроль над товариством невблаганно переходить до рук звичайних садистів. Постаті Зайонца, безстрашного злочинця, що аж буяє на хаосі революційної кризи, Старки, його приятеля-алкоголіка, що спеціалізується з вішання людей на вулицях, Регена, єврея-сухотника, що не може збагнути, чому начальник поліції менше боїться його, ніж він начальника, нещадно викривають людей, які почали повстання 1905 р. і далі змовляються в підпіллі. Кінець кінцем смерть Свірського була цілком непотрібною і абсолютно негероїчною. Тікаючи до кордону з Галичиною, голова товариства засинає в stodolі й прокидається, почувши, як наближаються кроки:

“Раптом він уявив собі, як елегантний козак хапає його за карк і тягне по снігу до офіцерів, немов шматок падла. Він затрусився всім тілом. Приклав браунінг до правого вуха й легенько натис на цингель. У голові забамкали дзвони всього світу, земля куля розлетілася на вогненні шматки й почався вічний спокій...”

Тим часом козаки навіть не мали наміру арештувати Свірського, бо не знали, що він сидить у stodolі. Офіцери послали їх за харчами, тож, побачивши замкнені двері, вони стали грюкати, а коли ніхто не відчинив, пішли собі до інших халуп.

Бідолаха Казимир поспішив і цього разу”³⁸.

Історики відігравали провідну роль у таборі угодовців, надто коли починали застосовувати позитивістські концепції до своїх методів дослідження. В цьому аспекті цікаво зазначити, що плідну працю Генрі Бакла “*History of Civilization in England*” (“Історія цивілізації в Англії”, 1861 р.) перекладено польською мовою через рік після її публікації в Лондоні. Як і Бакл, польські позитивісти були зачаровані дарвінізмом та еволюційною біологією; кваплячись відкинути всі безпосередні політичні міркування, вони заходилися збирати дані й документи, пов’язані з усіма занедбаними, неполітичними аспектами своєї теми. Їхні ідеали найясніше сформульовано в полемічних працях Владислава Смоленського. В загальному питанні, чи повинен історик спрямовувати своє пізнання на практичні цілі, Смоленський зайняв недвозначну позицію. “Це питання визначене, — писав він, — загальним уявленням про науку, а наука не має ніякого іншого завдання, крім верифікації та пояснення феноменів. Для ботаніка цілком байдуже, чи властивості конкретної рослини можна застосувати в медицині чи гастрономії. Так само й історик не зобов’язаний висновувати з минувшини практичних рекомендацій. А втім, якщо є бажання, куховари можуть скористатися ботанічними дослідженнями, а державні діячі — дослідженнями минувшини. І все-таки практичні вигоди — не необхідні, а випадкові

результати науки”. Після цих слів Смоленський перейшов до відомого викриття політичної історії, яка в Польщі й далі переймалася причиною і наслідками поділів:

“Брати катастрофу краху Польщі за вихідний пункт погляду на минувшину було б цілковитою помилкою... Факт занепаду держави, важливий для історії ХІХ ст., беззастережно взяти за принциповий мотив досліджень усієї історії... Невже вся історія Польщі була тільки прелюдією до цього занепаду? Невже поряд з недосконалим устроєм держави не було ніяких інших мотивів?.. Було б зрозуміло, якби мотиви занепаду займали головне місце в історії *держави*, але ж не *народу*, що становить головний предмет історичного дослідження і що не припинив існувати внаслідок втрати політичної незалежності... Організм, який ми називаємо державою, не є осередком усіх промінчиків життя і його історія не є квінтесенцією минувшини. Окрім створення певної форми державного життя, польський народ має й цивілізаційні здобутки, і саме вони, переживши занепад, становлять головний мотив історії”³⁹.

Історики-позитивісти категорично заперечували б, мовляв, їхні дослідження перебувають під впливом політичних міркувань. Але, зменшуючи напругу надміру вибухових тем незалежності й державності, вони неминуче стишували інтелектуальну атмосферу, в якій намагалися діяти політики-угодовці. (*Див. розд. І І тому*).

Філософське обґрунтування угодовства набирало багатьох різних форм. Проте у своїх намаганнях уникнути суто польського характеру месіанства воно часто сповзало до простого наслідування закордонних тенденцій. У Польщі, починаючи ще від ХVІІІ ст., завжди були присутні “мінімалісти” й до них належать такі мислителі, як Ян Снядецький (1756—1830), виразник ідей французького Просвітництва, і Міхал Вишневський (1794—1865), представник шотландської школи “здорового глузду”; навіть на вершині романтичного шаленства траплялися католицькі філософи, як-от Елеонора Земенцька (1819—1869), а в Кракові ксьондз Стефан Павлицький (1839—1916). Після 1863 р. позитивісти взяли гору, хоч аж ніяк не мали монополії. Їхнього проводиря Юліана Охоровича (1850—1917), випускника Ляйпцизького університету, якого у Варшаві привітали як лідера “нового напрямку”, цілком можна вважати за послідовника Конта. “Позитивістом, — писав він, — ми називаємо кожного, чий твердження можна підтримати свідченнями, які можна перевірити, — індивіда, що не обговорює сумнівних питань без належних обмежень і ніколи не говорить про недосяжні речі”. В союзі з неокантіанцями він боровся проти залишків попередньої моди. Всі ці філософи, кожен по-своєму, сприяли відвертанню польських інтелектуальних кіл від революційних фантазій і мрій про помсту⁴⁰.

Роман Дмовський, засновник Національно-демократичної партії (1897 р.), запровадив угодовські ідеї в царину сучасної партійної політики. Проте його позиція була угодовською тільки в практичному питанні політичних методів. У багатьох інших питаннях його стиль був агресивний, а програма — радикальною. Він дуже рано дійшов висновку, що головна загроза збереженню польської нації полягає в німецькому націоналізмі, й тому шукав захисту в Росії. В обмін на вірність цареві він сподівався на широкі поступки. Він мав підтримку російських лібералів, а в Думі в 1907—1912 рр. готувався висунути

вимоги про автономію Польщі. В самій Польщі він породив економічні сподівання серед міської буржуазії й не сахався перед роздмухуванням їхньої латентної неприязні до польського єврейства. 1911 р. Дмовський спробував організувати бойкот єврейських підприємств і в результаті програв наступні вибори. Давній землевласницький консерватизм він заперечував не менш гостро, ніж новий класовий рух селянських і соціалістичних партій. Його ідеї, викладені у працях “*Myśli nowoczesnego Polaka*” (1902 р.) і “*Niemcy, Rosja i kwestia polska*” (“Німці, Росія і польське питання”, 1908 р.), наголошують на чеснотах індивідуалізму й конституціоналізму і привернули увагу до його ім’я в Західній Європі. Під час Першої світової війни він був природним кандидатом для переговорів із силами союзників. Від 1917 р. Дмовський очолював Польський національний комітет у Парижі, а 1919 р. — польську делегацію на мирну конференцію. Якщо йдеться про політичні погляди, він був, напевне, єдиною найзначнішою постаттю тогочасної польської політики. Проте Дмовський ніколи не добувся до керма влади. Все своє життя він був суперником і критиком Юзефа Пілсудського⁴¹.

Організації, з якими був пов’язаний Дмовський, мали радше ефемерний характер. Сформувавшись передусім під впливом загальних гасел про національне відродження, вони приваблювали представників широкого спектру несумісних інтересів і часто розвивалися в напрямі, цілком несподіваному для їхніх засновників. Польська ліга, що взяла собі назву попередньої організації, яка існувала короткий час у російській частині Польщі в 1848—1850 рр., була заснована 1887 р. у Швейцарії у співпраці з Сигізмундом Мілковським (1824—1915), ветераном еміграції й письменником з відверто ліберальними переконаннями. Побачивши, що ця організація перебуває під великим впливом неприемних для нього революційних елементів, Дмовський у квітні 1893 р. покинув її й заснував власну розкольніцьку Народну лігу, що разом зі своїм воїновничим молодечим крилом “*Zet*” (Союзом польської молоді) мала радше праву спрямованість. Протягом наступних трьох десятиріч Народна ліга породила цілий потік політичних партій: Національно-демократичну партію (*Stronictwo Narodowo-Demokratyczne, CN-D*, 1897 р.), Польський народний союз (*Związek Ludowo-Narodowy, ZL-N*, 1919 р.) і Народний рух (*Stronictwo Narodowe, SN*, 1928 р.). У своїй сукупності організації Дмовського здобули собі назву “*Endecja*”, тобто націонал-демократія. Їхнім конкретним внеском до націоналістичної політики була пропаганда своїх цілей в усіх трьох частинах поділеної Польщі, тоді як більшість їхніх попередників обмежували свою діяльність територією однієї з імперій; таким чином вони знову підняли дискусії про національне питання на “всепольський” рівень. Хоча з політичних причин націонал-демократія прямо заперечувала національну незалежність, вона наголошувала на потребі об’єднати всі польські землі, чого не можна було здійснити в рамках наявної структури імперій. Тому розв’язок, якому вона віддавала перевагу, — “окрема і автономна Польща”, на відміну від “суверенної та незалежної”, — зумовлював навряд чи менше збурення усталеного устрою, ніж розв’язок, який пропонували націонал-революціонери. Крім Дмовського, до

духовних батьків націонал-демократії належали журналіст Людвік Поплавський (1854—1908) і Сигізмунд Балицький (1858—1916), автор впливової праці *“Egoizm narodowy wobec etyki”* (“Національний егоїзм і мораль”, 1902 р.).

Пілсудський (1867—1935) був повстанцем у поколінні угодовців, романтиком за доби позитивізму. Він народився в Литві й більшу частину свого життя прожив у Вільні. Він був другим сином давньої польської родини, що жила в нестатках. Могутній вплив на нього справила несамовито патріотична мати, і він з юних літ опирався настроям зневіри, які після Січневого повстання охопили більшість його сучасників. У двадцятирічному віці його заарештувала царська поліція, розслідуючи спробу замаху на Олександра III, і за змову, в якій Пілсудський і його старший брат Броніслав були лише учасниками, які ні про що не здогадувалися, його на п'ять років заслали до Східного Сибіру. В першому періоді своєї політичної кар'єри він був тісно пов'язаний із соціалістичним рухом. Він заснував журнал *“Robotnik”*, орган Польської соціалістичної партії, був його редактором і працював у підпіллі як агітатор і партійний організатор. Якийсь час жив у Лондоні в середовищі революціонерів у вигнанні. Другий арешт 1900 р. закінчився ув'язненням у психіатричній лікарні в Санкт-Петербурзі, звідки він утік з допомогою одного польського лікаря. В 1904—1905 рр. Пілсудський був у Японії, де воював із Дмовським за політичні крихти Російсько-японської війни. В 1905—1907 рр. він знову був у Польщі, в Лодзі, в атмосфері, насиченій революційним терором і страйками. Хоча він тільки поверхово ознайомився з марксизмом і ніколи не належав ні до якої більшовицької організації, свою політичну діяльність він починав майже так само, як більшовицькі вожді. Як і в Леніна, чийого старшого брата стратили 1887 р. за той самий замах на царя, емоційним рушієм діяльності Пілсудського були юнацькі приниження, коли його карали за нескоеений злочин. Як і Фелікс Дзержинський, що ходив до тієї самої школи у Вільні, аж поки його вигнали за розмови польською мовою в класі, Пілсудський спершу не розрізняв націоналізм і соціалізм. Для боротьби з ненависним режимом він використовував будь-яку ідею, будь-який інструмент, що був напихваті. Другий період його кар'єри почався 1908 р. і тривав до 1921 р. То був період насильства та військових дій. За джерело натхнення тоді правила нищівна поразка, якої зазнали всі революційні фракції в Росії. В листі до одного зі своїх приятелів-соціалістів Пілсудський писав:

“Нехай інші бавляться в подавання квітів чи то соціалізові, чи то польськості, чи то чомусь іншому, чого їм заманеться, в цій клоачній (навіть не туалетній) атмосфері, — я не можу. Хочу перемогти... Моя остання ідея... необхідність... створити... організацію, що застосує таку нестерпну для вух “гуманітаріїв”... брутальну силу. Я хотів би втілити в життя цю ідею... і присягаю, що або доможуся свого, або загину”⁴².

Як і більшовики, він викривав ухильну політику головної течії соціал-демократії й дійшов висновку, що еліта, дисциплінована організація становить єдиний шанс побороти сили, які згуртались проти неї. Він збирав кошти, вдавшись до розбою, у вересні 1908 р. організував у Безданах поблизу Вільна

дуже вдалий напад на поштовий потяг з ескортом. Але, на відміну від більшовиків, схилився й до збройної боротьби та безсоромної націоналістичної кампанії, переконаний, що вірність польських співвітчизників — солідніша основа для дій, ніж заклики до класової боротьби. Відтоді його єдиною метою була незалежна Польща. Пілсудський сформував у Австрії свої легіони — спершу під прикриттям “стрілецьких союзів”, а потім відкрито. Він переконав центральні держави, що може стати в пригоді у випадку війни. Отримав ранг бригадного генерала й дозвіл провадити військовий вишкіл у Карпатах. У 1914—1917 рр. він під австрійським керівництвом воював на східному фронті. Якийсь час обіймав посаду військового міністра в регентському уряді, а потім його ув’язнили німці за відмову скласти присягу на вірність кайзерові. Від липня 1917 р. до листопада 1918 р. Пілсудський сидів у Магдебурзькому замку. Після десяти років невтомних зусиль майже ніщо не провіщало триумфу, що невдовзі мав дістатися йому. (Див. розд. 18 II тому).

Для розуміння незвичайних поворотів долі, які супроводили кар’єру Пілсудського, слід замислитись над трьома видатними рисами його складної особистості. По-перше, він був конспіратор, а не державний діяч. Його мислення сформувалося в суворих реаліях російського підпілля. Він знав дуже мало про компроміс і терпляче пристосування й мав дуже мало спільного з такими політиками, як соціаліст Дашинський, селянський лідер Вітос і Дмовський, з яким він згодом сподівався співпрацювати. По-друге, Пілсудський був борець. Коли він опинявся у безвиході, природний інстинкт спонукав його пробиватися зі зброєю в руках. Ця риса стала символом його дипломатії, а 1926 р. — його підходу до конституційних проблем. По-третє, він був слон-відлюдник. Йому були властиві всі риси, що є вадами для політика: він був свавільний, нещадний, брутальний, мстивий, дитинний, мовчазний і непередбачуваний. Він бен-тежив своїх колег і ображав опонентів. Він був нездатний дотримуватися партійної дисципліни або заснувати послідовний політичний рух. Але в 1918—1921 рр. він відіграв у польській історії роль, значення якої ніхто не міг би заперечити. Його “найвища мить”, як і в Черчіла через двадцять років, настала серед періоду, сповненого помилок і невдач. Але він мав таку особистість, таку силу духу й таку затятість обстоювання своєї думки, що накинув свою волю дрібнішим і обережнішим людям навколо себе. В недавній історії Польщі немає жодної іншої постаті, з якою можна було б порівняти Юзефа Пілсудського⁴³.

В останнє десятиріччя перед Першою світовою війною політичне життя швидко поляризувалося. Дві головні течії національного руху — народовці Дмовського і незалежники Пілсудського — діяли в усіх трьох частинах поділеної Польщі, відсуваючи в затінок решту організацій. Спільним для них було наполягання на абсолютному пріоритеті національного питання над усіма іншими питаннями, проте за філософією, тактикою і темпераментом вони діаметрально різнилися. Народовці розуміли націю як окрему етнічну спільноту, що має невідчужуване право на виняткове володіння своєю предківською територією; натомість незалежники були прихильні до концепції духовної спільноти, об’єднаної зв’язками культури та історії, і шукали якоїсь форми зв’язку

з іншими пригнобленими сусідніми народами. Народовці бачили головну міжнародну загрозу в піднесенні німецької імперії й були змушені розглядати питання про тактичний союз із Росією. Незалежники вважали Росію за історичного ворога і сподівалися миті, коли вони в товаристві німців та австрійців зможуть підняти зброю проти Росії. Народовці припускали, що їхній необхідний союз із Росією відкидає будь-які реальні сподівання на незалежність і були готові погодитись натомість на національну автономію під російським протекторатом. Спираючись на ті самі засновки, табір незалежників стверджував, що вимоги національної незалежності неминуче будуть пов'язані зі збройною боротьбою проти Росії відповідно до великої повстанської традиції. Народовців часто називали реалістами на основі їхньої готовності йти на компроміс із великими державами, натомість незалежників, ладних боротися з усіма, незважаючи на шанси перемогти, класифікували як романтиків. На внутрішній арені позиція народовців була сувора, нетолерантна й зухвала, надто у ставленні до інших національних груп, натомість ставлення незалежників було відносно м'яким і толерантним. Народовці берегли свою отруту для ворогів у самій Польщі, незалежники точили свої мечі для зовнішніх ворогів.

Говорячи про виразно окреслені традиції лоялізму, повстання та угодовства, слід наголосити, що ми маємо справу з ідеями, які були властиві багатьом формам політичної організації. Будь-якої даної миті вони рідко точно збігалися з поглядами індивідів і з проголошеними партійними програмами. Проте як відображення тиску, відчутного в усіх секторах польського політичного життя, їх — у різних комбінаціях і з різним ступенем вияву — можна було спостерегти в мисленні майже кожної людини. Коли наприкінці XIX ст. династичні імперії дозволили створити політичні рухи, більшість тих рухів складалася з лоялістської, повстанської та угодовської течій. Скажімо, проводирі Селянської партії (*Stronnictwa Ludowego*) безкінечно обговорювали питання, що дасть найбільшу вигоду польському селянству: намагання сподобатися владі, боротьба з нею, а чи переговори. Соціалістична партія теж від самого початку ділилася на інтернаціоналістичне (або антинаціоналістичне) крило і революційне націоналістичне, а крім того, поміркований центр, що сподівався надавати рівного значення соціальним і національним цілям. У Німеччині вони зіткнулися з соціалізмом, що мав державну підтримку, а в Росії — з так званим поліційним соціалізмом, і обидва вони були різними варіантами лоялістської теми. Становище окремих політиків було не менш складним. Хоч у кількох крайніх випадках можна назвати людей, що протягом усього свого життя дотримувались якоїсь послідовної лінії, набагато частіше можна спостерігати, як вони міняли позиції у відповідь на зміну обставин. Часто кажуть, що найкращі лісники походять з лав колишніх покаяних браконьєрів. Коли скористатися цією аналогією, аж ніяк не дивно, що найпалкіші лоялісти походили з лав поляків, які замолоду дотримувалися революційних фантазій. Кар'єра генерала Юзефа Зайончека (1752—1826), що спершу був якобінцем у штабі Косцюшка, а після 1815 р. став царським намісником у Варшаві, — цілком доречний приклад. Критики Пілсудського теж зазначали, що він був “якобінцем, який пере-

кинувся в шовініста”, а добувшись влади, зрікся всіх ідеалів, яких дотримувався, будучи в опозиції. І навпаки, найактивніші революціонери часто походили з лав навернених лоялістів. Немає жодного сумніву, що офіцерський корпус російської армії був найпліднішим ґрунтом для виховання й навчання польських революціонерів. У центрі польської політики, далеко від цих крайнощів, перебували політичні діячі, які намагалися примирити ті суперечливі сили і яких дуже часто не розуміли. Скажімо, вивчаючи кар’єру князя Адама-Єжи Чарториського, було б дуже просто сказати, що як міністр закордонних справ Росії в 1804—1806 рр. він був лояліст; як куратор Віленського шкільного округу від 1803 р. і оборонець навчання польською мовою — угодовець, а як президент Національного уряду 1831 р. — повстанець. Насправді мінливість долі Чарториського аж ніяк не була результатом разючих змін його особистих поглядів, а відображувала важливі зміни політичної ситуації й гострі відмінності між політикою Олександра I і Миколи I⁴⁴. Як і завжди, історія політичних ідей, що існує абстрактно, логічна й послідовна, а історія реальних людей, змушених діяти за мінливих обставин, неймовірно складна.

До того ж для політичного життя на польських землях було характерне ще й існування могутніх і незалежних інституцій, що, хоч і заперечуючи всяку відверту політичну мету, завжди здійснювали виразний політичний вплив. Ці інституції завжди виходили на перший план у періоди репресій, коли касували вільне право на існування політичних організацій. Передусім то були християнські церкви, зокрема католицька церква, якою керував Ватикан, не підвладний світським урядам. (Див. розд. 7 II тому).

Крім того, — і ця риса, мабуть, ще дивовижніша, — було ще польське франкмасонство, існування якого доводять часті звернення та укази про його заборону. Офіційно заборонене в давній Речі Посполитій 1734 р., воно відродилося за доби Станіслава-Авґуста й проголосило короля своїм вірним членом. Відтоді масонські ложі, що відкидали і релігійний абсолютизм церкви, й політичні утиски уряду, процвітали завдяки засвоєним конспіративним звичкам своїх членів і відігравали суттєву, хоч і маловідому роль в історії націоналізму. У прусській частині Польщі їхня діяльність із плином часу майже повністю онімечилась, і масони були пов’язані з німецькими ліберальними рухами. Проте в Королівстві Польському і в російській частині Польщі після революції 1905 р. масони приваблювали значні маси послідовників з лав польської ліберальної інтелігенції. Деякі аспекти їхньої історії, як-от заснування 1819 р. Національного франкмасонства з ініціативи невдахи Валеріана Лукашинського (1786—1868), добре відомі. Але ретельні дослідження ще тільки-но починаються, й повний список польських франкмасонів XIX — початку XX ст. цілком може містити дивовижну кількість оборонців національної справи⁴⁵.

І, нарешті, слід пам’ятати, що польський націоналізм становив тільки частину політичного життя. З огляду на свій остаточний успіх він інколи приваблює завелику увагу, якої не завжди заслуговує. Хоча створення польської нації вочевидь має перебувати в центрі уваги, паралельне зростання російського, німецького, українського, литовського і єврейського націоналізмів, а також

розвиток народництва, соціалізму, лібералізму й консерватизму в тих самих польських землях мали не менше значення. Польська історія тієї доби — аж ніяк не проста розповідь про невпинну ходу польського народу на шляху до незалежності. Адже йдеться про складну низку конфліктів, і тоді важко було добачити перспективу їхнього розв'язку.

Деякі з найбезстрашніших і найосвіченіших постатей тієї доби уникнули загального визнання, і то тільки тому, що протестували проти всіх без винятку панівних політичних мод. Такою постаттю безперечно був Ян-Ігнаці Бодуен де Куртене (Іван Олександрович Бодуен де Куртене, 1845—1929). Філологів за фахом, йому постійно відмовляли в роботі в його рідній Варшаві, але як професор Казанського, Дорпатського, Краківського й Санкт-Петербурзького університетів він став одним з піонерів сучасної лінгвістики. Пацифіст, прихильник захисту довкілля, фемініст, прогресивний освітній діяч і вільнодумець, він кинув виклик більшості інтелектуальних традицій своєї доби. Надто його дратували тодішні заклики представників різноманітних націоналізмів. Емпірично досліджуючи діалекти “малих” слов'янських народів, як-от сербів, силезців і словенців, він добре усвідомлював, що праву індивідів на власну культурну ідентичність тогочасні націоналістичні рухи загрожували не менше, ніж імперіалістичні режими. На його думку, варшавський політик, що прагнув перетворити в поляків кашубів, силезців і білорусів, навряд чи міг нарікати, що царат намагається перетворити поляків у росіян. В Угорщині, де Бодуен де Куртене цікавився проблемами словаків, на нього доніс царський шпигун. В Галичині він з'ясував, що його погляди на українців теж небажані, й тому його контракт про викладання в Ягелонському університеті не поновили. В Росії його звинувачували як дегенерата і зрадника, а 1913 р. ув'язнили за висловлення неприйнятних поглядів. Після цього всього, повернувшись 1918 р. до Варшави, щоб обійняти там кафедру професора *honoris causa*, він обурих своїх співвітчизників, заявивши у вступній лекції, що “Польща воскресла з мертвих не на те, щоб збільшити кількість імперіалістичних держав-гієн”. Як кандидат на посаду президента під час виборів 1922 р. він здобув підтримку меншин і майже 20% голосів виборців, але під час дискусії про освітню реформу приголомшив багатьох своїх прихильників, висловивши думку, що польську мову слід викладати в усіх єврейських школах Польщі, так само як ідиш слід викладати в усіх польських школах. Немає сумніву, що ідеали Бодуена де Куртене спиралися на найкращі традиції польського індивідуалізму та лібертаріанства, але їм було б тісно у вузьких рамках тогочасного польського націоналізму. З цієї причини про них майже не згадують у сучасних історіях. Але без них будь-який огляд польської політичної сцени був би аж ніяк не повним⁴⁶.

* * * * *

На початку ХХ ст. польська незалежність видавалася тим самим міражем, що й давніше. В Німеччині та Росії польськими провінціями керували з центру й вони відігравали край незначну роль у політичному процесі. Жоден політик-

націоналіст не обіймав відповідальної посади в імперських урядах. В Австрії, де після 1868—1875 рр. Галичина мала політичну й культурну автономію, поляки становили один з найміцніших стовпів габсбурзького режиму. Вони мало переймалися загальнопольськими інтересами, на відміну від галицьких, і ще меншою мірою — думкою, що вони повинні об'єднатися зі своїми співвітчизниками в Німеччині та Росії. До високого ступеня координації між поліціями трьох імперій, які старанно взялися до боротьби з націоналістичними рухами, ніколи не могли дорівнятися спроби координації між різноманітними польськими партіями трьох частин поділеної Польщі⁴⁷. На дипломатичному фронті польське питання давно вже зникло з активного порядку денного великих держав. Безкарність, із якою в першій половині XIX ст. знехтували пункти Віденського договору, притупила пильність закордонної цікавості. На той час більшість державних діячів почали вважати поляків за ще одну меншину, чий вимоги справедливого ставлення не могли поширюватись і на право на суверенітет. У світі махрового буяння імперіалізму вони не сумнівалися в перевагах німецького чи російського врядування в Польщі, так само як у перевагах власного врядування в Ірландії, Єгипті, Алжирі чи Панамі. Дипломатичні комбінації протягом останніх п'ятдесяти років раз по раз були несприятливі. За доби Бісмарка союз Пруссії і Росії був пов'язаний із тісним порозумінням, що треба не давати розголосу польським справам і відкидати всяке зовнішнє втручання. 1872 р. він був зміцнений унаслідок вступу Австро-Угорщини до *Dreikaiserbund*, Союзу трьох імператорів. Падіння Бісмарка й подальше перегрупування держав лишили певний простір для маневру, надто під час Російсько-японської війни й революційних подій 1905—1906 рр. Проте франко-російський союз 1893 р. нейтралізував одну з двох західних держав, яка могла б експлуатувати польське питання, а англо-російська угода 1907 р. усунула другу. Хоч як подивись, польська справа була мертва.

Та й у польській національній свідомості панувало безладдя. В Німеччині поляки мали відносно слабшу позицію, ніж у Прусському королівстві. Певна кількість поляків твердо трималася в Померанії та Позені. Вони успішно опиралися *Kulturkampf* 1870-х років і діяльності Прусської колонізаційної комісії в 1886—1913 рр. Проте нещадний тиск індустріалізації, дедалі більша соціальна мобільність і справжня німецька монополія на вищу освіту давали вагомі результати. Польський елемент опинився перед загрозою перетворення в залишкову, сільську спільноту. Тільки Позен, де були чудові школи й багато кваліфікованих польських робітників, спромагався і йти в ногу з часом, і лишатися польським. У Силезії, що за обсягом промислового виробництва поступалася тільки Рурському басейнові, онімечення посувалося швидкими темпами. На відміну від познанців, місцеве населення не мало спогадів про колишні зв'язки з польською державою. Німці називали їх *Wasserpöhlen*, “розбавленими поляками”, і це була велика несправедливість щодо їхнього вкрай індивідуального характеру, але така назва відображувала обмежену зацікавленість силезців націоналістичною політикою до початку XX ст. У російській частині Польщі національна свідомість була набагато розвиненіша. Русифікаційні кампанії

виявились невдалими. На відміну від Німеччини, російська держава не мала засобів і розуму, щоб навчати поляків по-новому. Могутній примус, який чинила держава, був очевидний усім. Царат пережив революційні 1905—1907 рр. і зламав усякий політичний опір. У роки перед війною Росія, здавалося, входить у період конституційних реформ і широкої економічної експансії. Це начебто обіцяло великі перспективи польському підприємству, надто в економічній та інтелектуальній сферах. Чимало освічених поляків, зневірившись в усякому політичному поступі, вважали, ніби вони відіграють роль греків у цьому новому Римі. В Галичині ситуація знову-таки була інша. Гордість міцною польською ідентичністю, характерна для галицьких поляків, поєднувалася з удячністю Габсбургам. В усіх частинах поділеної Польщі зміна соціальних структур значно впливала на політичні настрої. Визволення кріпаків і розвиток освіти пробудили нові сектори суспільства для боротьби за національний ідеал. Ян Сломка (1842—1932) з Дзикува на Віслі пройшов, за його словами, шлях “від кріпацтва до самоврядування”. Замолоду він навіть не уявляв собі, що він поляк. Місцеві селяни з тієї частини Вісли називали себе мазурами. Відповідно до традицій давньої Речі Посполитої, тільки шляхту вважали за поляків. Але, навчившись читати й беручи участь у галицькій політиці, Сломка зрештою з захватом став усвідомлювати свою польську ідентичність⁴⁸. Отже, загальна картина була вкрай складною. В кількісному вимірі польська національна свідомість не зменшилася. 1914 р. було набагато більше людей, які вважали себе за поляків, ніж 1814 р. Проте властиве їм розуміння польськості було таким розмаїтим, таким фрагментованим унаслідок конкурентних лояльностей та різних соціально-економічних інтересів, що вона не становила ніякої певної основи для узгоджених політичних дій. Польський націоналізм постійно жеврів, подекуди вигораючи геть, а де-не-де поширюючись. Проте годі було сподіватися, що він охопить полум'ям увесь народ, поки зберігаються в цілості задушливі обмеження трьох імперій. Не існувало жодного консенсусу з приводу майбутніх перспектив Польщі. Жменька затятих оптимістів і далі вірила, що країна коли-небудь відродиться знову, наче фенікс із полум'я. Проте найрозважливіші спостерігачі, зокрема чимало тих, хто був щиро прихильний до польської справи, вважали, що польська культура навряд чи зможе існувати безкінечно довго. 1886 р. Георг Брандес відчув, що наближається криза. “Сотню років, — писав він, — Польща правила за ковадло для трьох великих держав і витримувала удари величезних молотів, не руйнуючись. Або невдовзі зупиняться ці молоти, або ця культура буде знищена”. Через вісім років, 1894 р., він уподібнив становище поляків до становища Арлекіна з оповідання Проспера Меріме, коли цей герой випав з вікна п'ятого поверху. Коли Арлекін летів повз вікно третього поверху, хтось запитав його, як він почувається. “Дуже добре, — відповів Арлекін, — якщо так буде й далі”. “Всі ми знаємо, чим закінчується падіння, — виснував Брандес, — але поки людина ще в повітрі, ситуація не така вже погана”⁴⁹.

Обмежені здобутки польського націоналізму в ХІХ ст. почасти були зумовлені його промовистою неспроможністю поєднатися з широким розмаїттям

потенційних союзників. Теоретично польські націоналісти й далі вважали себе за природних партнерів усіх пригноблених народів Східної Європи, якщо не всього світу. Їхню ілюзію поділяли чимало ідеалістів тієї доби — від Маркса до Маколея. А на практиці вони з'ясовували, що їхні вимоги польської незалежності неодмінно перетворюють у ворогів їхніх потенційних союзників, призводячи до запеклих конфліктів і ненастанного суперництва.

Один такий конфлікт постійно існував у зв'язку з соціальною політикою. Аграрну реформу в першій половині XIX ст., індустріалізацію та урбанізацію в другій завжди вважали за проблеми, якими має перейматися національний рух. Звільнення кріпаків від панського ярма, а згодом визволення робітників від капіталістичного гноблення дедалі більшою мірою вважали за необхідний додаток до визволення нації від держав, що поділили країну. В ідеальному світі нація мала бути визволена зусиллями всього суспільства. А на практиці події розвивалися по-іншому. Як засвідчує один з найвідоміших віршів століття, що його 1836 р. написав Густав Еренберг (1818—1895), соціальні поділи й далі руйнували єдність суспільства:

Gdy naród na pole wystąpił z orężem,
Panowie na sejmie radzili;
Gdy lud polski krzyczał "Umrzem lub zwyciężem!",
Panowie o czynszach prawili.

Коли народ за зброю взявся і рушив у дорогу,
Пани на сеймі засідали,
Коли народ кричав "Чи смерть, чи перемога!",
Пани про чинші розважали.

...
Armaty pod Stoczkiem zdobywała wiara
Rękami czarnymi od pluga,
Panowie w stolicy palili cygara,
Radzili o braciach zza Buga.
Radzili, pravili i w mądrej swej głowie
Ukuli rozzejmy, traktaty;
O cześć wam, panowie! o cześć wam, posłowie!
O cześć wam, hrabiowie, magnaty!150

...
Гармати в битві віра здобувала
Руками, чорними від плуга,
В столиці у панів сигари запалали,
Була в них рада про братів за Бугом.
Розводились, плескали, потім в мудрій голові
Кували перемир'я і трактати.
О честь вам, панове, вам честь, апостоли нові,
О честь вам, графи і магнати!

Уявлення, мовляв, селяни провадили боротьбу під час повстань, тоді як шляхта сиділа вдома й курила сигари, анітрохи не відповідає дійсності. Більшість істориків дійде згоди, що саме шляхта починала й підтримувала повстання, а причиною поразок було зокрема й те, що селянські маси ставилися до них цілковито байдуже. Навіть якщо так, Еренберг цілком слушно наголосив на прірві в масиві суспільних настроїв, яка відокремлювала шляхту від селянства й перешкоджала консолідованим політичним діям. Ядучі пародії Еренберга на землевласників надали йому згодом популярності, а внаслідок власної конспіративної діяльності він половину свого життя провів у сибірському засланні. Процитований вище вірш був покладений на музику і став однією з улюблених пісень комуністичного руху. Шкода, що дуже мало людей, які співають її сьогодні, знають, що її автор, Густав Еренберг, був сином Олександра I, російського царя.

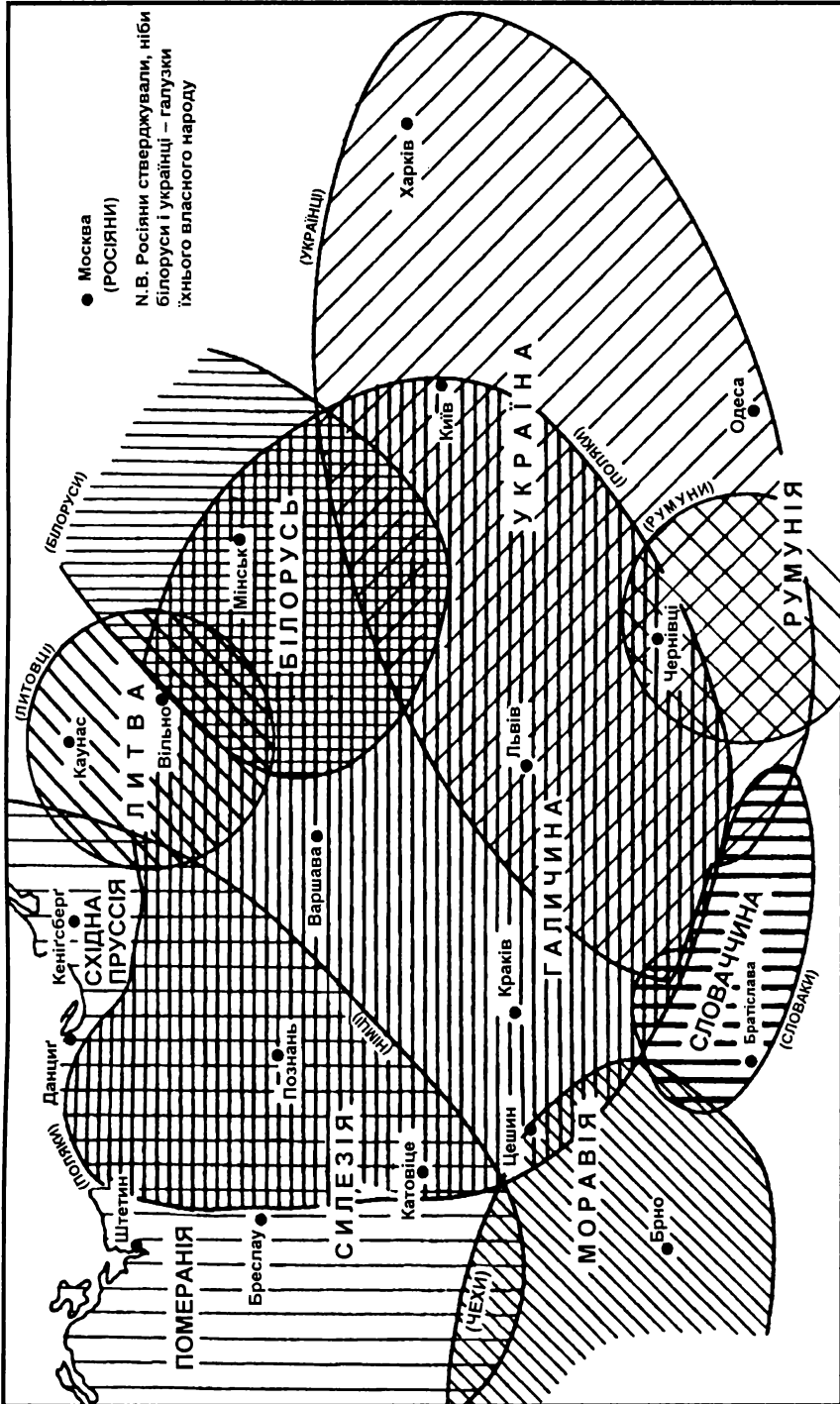
Оскільки повстання раз по раз зазнавали поразки, шляхта, що очолювала їх, нарікала на невігластво селян, а ліберали критикували консерватизм шляхти. Соціальні реформатори були схильні вважати, що націоналістичні змови загрожують їхнім власним успіхам, і не мали бажання відкладати свої реформи,

аж поки сформулюються умови, необхідні для скоординованих політичних дій. Радикальне соціальне законодавство повстань, починаючи від Поланецького універсалу Косцюшка й закінчуючи указами про звільнення кріпаків 1863 р., неодмінно касували, і це часто призводило до спалахів реакції. Ба більше, в моменти криз влада обережно використовувала соціальні реформи як засіб знову прихилити до себе невдоволених польських підданих. Правова рівність у герцогстві Варшавському, декрети про обкладання чиншем у Великому князівстві Позен, реформи, здійснені в Пруссії та Австрії в 1848—1850 рр. і в російській частині Польщі 1861 і 1864 р., були не меншою мірою мотивовані політичними міркуваннями, ніж справжньою турботою про суспільство. Березневий указ 1864 р. Олександра II про звільнення польських селян навмисне перевершував поступки, на які вже пішла держава в Росії загалом, і ті заходи, що їх пропонували проводирі Січневого повстання. То була вочевидь антинаціоналістична ініціатива, що успішно відвернула селян від національної політики протягом життя наступного покоління. (Див. розд. 16 II тому).

Таке саме розчарування чекало на національний рух і тоді, коли з'явилися соціалізм і марксизм. “*Proletariat*”, перша польська соціалістична група, яку 1882 р. заснував у Варшаві Людвік Варинський, була до одержимості антинаціоналістична. Головна польська марксистська партія, *SDKPiL*, активно чинила опір об'єднанню польських земель. Її проводирі — Роза Люксембург, Фелікс Дзержинський, Юліан Мархлевський і Кароль Радек — більшість своєї енергії присвятили служінню німецькій та російській революціям. Польська соціалістична партія (*PPS*), чия початкова “паризька програма” однаково наголошувала на питаннях і національної, і соціальної справедливості, постійно розривалася між несумісними цілями своїх споріднених інтересів. Як із жалем був змушений визнати сам Пілсудський, годі було надати однаковий пріоритет соціальній і національній політиці. Коли 1918 р. Пілсудський постав як проводир Польської Речі Посполитої, він уже припинив вважати себе за соціаліста.

Інша низка конфліктів виникала у зв'язку з конкурентними національними рухами. Російські та німецькі ліберали здійснювали конспіративну діяльність проти тих самих держав, що поділили Польщу. Наприкінці XIX ст. литовців, білорусів, українців, чехів і євреїв — усіх їх гнобили й переслідували ті самі імперські режими. Вони ненастанно прагнули здійснювати спільні дії проти спільного ворога, але їхні заходи в цьому аспекті були марні. (Див. мал. Б).

Примхливий роман поляків із російськими дисидентами постійно псували взаємні звинувачення, аж поки він скінчився розривом. Польські патріотичні товариства 1820-х років перебували в тісному контакті з декабристами. Міцкевич, засланий разом з іншими до Росії, завів собі друзів у багатьох дисидентських літературних колах, зокрема познайомився і з Пушкіним. 1831 р. саме народна демонстрація на честь декабристів спонукала сейм висунути вимогу усунути царя з трону. Було створене чудове гасло “За вашу і нашу свободу”, щоб висловити твердження, що для повалення царату необхідні революція в Росії і незалежність Польщі. 1863 р. Герцена переконали, що треба вихвалити поляків й агітувати за союз не тільки з російською організацією “Земля і Воля”,

Мал. Б. Конфліктні територіальні вимоги різних національностей (бл. 1900 р.)

а й з італійською та угорською еміграцією. Всі ці контакти зазнали невдачі. Пушкін неприяно критикував поляків, чий “егоїстичні” авантюри становлять чудовий привід для зміцнення самодержавства в Росії. Міцкевич уподібнив слова Пушкіна до “гавкоту скаженого пса”. Герценів журнал “Колокол” миттю втратив половину своїх прихильників. Ті, хто ще не знав від самого початку, збагнули, що більшість російських революціонерів прагнули зберегти Росію в цілості для революції і вважали польських революціонерів-націоналістів за реакціонерів і *provocateurs*. Від 1863 р. в Росії переважали антипольські тенденції, і то серед і слов’янофілів, і революціонерів. А в Польщі після повстань шаленіли антиросійські пристрасті. Взаємні антипатії зміцнили в обох країнах дедалі більшу переконаність, що польська і російська культура непоправно антагоністичні. (Див. розд. 2 II тому).

Польсько-німецький союз зазнав невдачі ще раніше. 1848 р. познанські повстанці звернулися по допомогу до німецького парламенту у Франкфурті. Їм швидко наказали, щоб вони припинили окупацію “давньої німецької провінції Позен”. Звідти вже годі було дочекатися жодних симпатій. Німецький націоналізм за доби Бісмарка був нав’язливо егоїстичним, а під прусською егідою надто вже ворожий польським цілям. (Див. розд. 3 II тому).

Відносини з українцями, білорусами й литовцями були не кращі. Польські територіальні претензії на Львів, Мінськ і Вільно, зіперті на кордони й традиції давньої Речі Посполитої, були вже неприйнятні. Ситуація ще більше ускладнилася після появи войовничого сionізму. Отож сталося так, що зусилля, які мали подвоїти тиск на царат, насправді зменшили його. Влада поділила між собою своїх ворогів і незворушно панувала далі.

Історія польського єврейства тут становить очевидний доречний приклад. Протягом XIX ст. євреї не тільки не мали громадянських прав, а й опинялись у дедалі більшій економічній скрутці. П’ятикратний природний приріст євреїв справляв нестерпний тиск на межу осілості й на Галичину, аж поки масова еміграція почала становити єдиний засіб порятунку. Протягом більшої частини сторіччя колонізацію єврейської культури та асиміляцію євреїв до польського суспільства обстоювали і єврейські реформатори, й польські ліберали. Під час повстань і 1830—1831 рр., і 1861—1864 рр. поляки і євреї стояли пліч-о-пліч у боротьбі з російським деспотизмом. Але відтоді погляди обох громад стали непоступливіші. На думку єврейських націоналістів нового покоління, асиміляція була загрозою для їхніх сподівань, і тому вони миттю засуджували всяку співпрацю з поляками. В польському таборі, де набрали сили прихильні до поглядів Дмовського войовничі націоналісти, висунувши гасло “Польша для поляків”, теж сформувався такі антипатії. В польській літературі знову з’явилися антиєврейські теми, наприклад у романі Міхала Балуцького “*W żydowskich rękach*” (“У єврейських руках”, 1885 р.). Тут можна тільки висувати, що неможливо провести два племені обраного народу крізь ту саму пустелю. (Див. розд. 9 II тому).

Коли дивитися крізь єврейські лінзи, спектр польського політичного життя набирає зовсім іншого аспекту⁵¹. Внаслідок твердої опозиції проти окремих

еврейських сподівань такі люди, як Сташиць, що їх із польських позицій вважали за поміркованих та угодовців, ставали антисемітами, а отже, екстремістами. Завдяки своїй брошурі “*O przyczynach szkodliwości Żydów...*” (“Про причини шкідливості євреїв...”, 1816 р.) він набув слави “жидожера”. Натомість генерал Красінський, що як вірний слуга царя й безсоромний русифікатор набув серед поляків лихої слави зрадника, виявляв однаково байдужість до всіх націоналістичних почувань, тож із погляду євреїв він був поміркований. Польська і єврейська політики мали тенденцію збігатися тільки на крайньому лівому фланзі. На початку ХІХ ст. Лелевеля і Валеріана Лукашинського характеризували і як польських патріотів, і як просемітів. А наприкінці сторіччя чимало прогресивних євреїв, як-от Бернард Гаузнер, вступили до легіонів Пілсудського, так само як їхні предки пішли до Косцюшка й Понятовського. Але найтипівішим було те, що ті польські та єврейські революціонери, які відкидали буржуазні прагнення своїх національних громад, об’єднувалися в інтернаціоналістичному марксистському русі.

На північному сході, тобто на північно-західних землях Російської імперії, поляки вступили в конфлікт із процесами національного відродження прибалтійських литовців і слов’ян-білорусів. До середини ХІХ ст. окремі ідентичності цих двох народів не мали загального визнання, навіть серед них самих. Петро Кропоткін, пишучи в першому виданні “*Encyclopaedia Britannica*”, геть неточно повідомив світові, що населення колишнього Великого князівства Литовського складалося з балтійських жемайтів і слов’ян-литовців. Ніхто серйозно не уявляв, що вони можуть стати важливим політичним чинником. А вони таки стали.

Протягом п’ятиста років литовці жили в політичному союзі з поляками у відносинах, дуже близьких до відносин шотландців і англійців. До 1793 р. Велике князівство Литовське становило частину об’єднаної Речі Посполитої. Протягом цього тривалого союзу польську мову, як і англійську в Шотландії, панівні та освічені класи перейняли майже всюди. А литовська мова, як і гельська мова шотландців у Шотландії, збереглася тільки в далеких сільських регіонах у певних сегментах селянства. Нею звичайно не розмовляла жодна численна група у столиці країни Вільнюсі (Вільні), де, згідно з останнім царським переписом 1897 р., литовці становили всього 2%. Ця мова не мала усталеної писаної форми й ніякої вартої уваги літератури. Єдині центри досліджень литовської мови та видавничі осередки, що публікували литовські книжки, містилися за кордоном, у Східній Пруссії, в так званій Малій Литві, де в округах Клайпеда (Мемель) і Тилжа (Тільзит) жила протестантська литовська меншина. Литовський націоналізм розвивався як реакція, з одного боку, на твердження поляків, мовляв, Литва належить Польщі, а з другого — на спроби царського уряду накинути російську культуру і православну релігію. Культурному відродженню сприяло передусім католицьке духівництво, надто кілька єпископів Жемайтії, що міняли один одного на посаді: Юзеф Гедройц (1745—1838) і Матіас Валанціус (1801—1875). Розвиткові місцевих літературних талантів посприяло видання 1841 р. польською мовою багатотомної

“*Historii Litwy*” Теодора Нарбута (1784—1864), а згодом переклади литовською мовою творів славетного литовського поета “*Adomasa Mickievičiusa*”. Значний культурний поступ став результатом визволення 1861 р. селян і усталення литовського правопису, що, в піку полякам, спирався на чеську абетку. Наприкінці XIX ст. литовський національний рух набув відверто політичного характеру й теж мав свої лоялістську, угодовську та революційну течії, власні партії, власних емігрантів, що збирали кошти. В результаті масштаб політики, зорієнтованої на польські справи, обмежувався польськомовним сектором населення, зокрема важливими сегментами землевласницького класу й міської буржуазії у Вільні, Гродні, Новогрудку та в інших містах. Соціально-культурна ситуація була набагато складніша, ніж були ладні припустити польські чи литовські націоналісти. Етнографи, які намагалися, спираючись на науку, дослідити ті території, натрапляли на чимало приголомшливих суперечностей. Один збирач усних переказів, розмовляючи 1885 р. з місцевим шевцем у селі поблизу Каунаса (Ковна), записав такий промовистий діалог:

— До якого племені ви належите?

— Я католик.

— Йдеться не про це. Я питаю: ви поляк чи литовець?

— Я і поляк, і литовець.

— Це неможливо. Ви маєте бути або тим, або тим.

— Я розмовляю польською мовою, — відповідав швець, — і литовською теж розмовляю”.

І то був кінець розмови⁵². Швець був краще поінформований, ніж етнограф. Чимало тих, хто став на чолі литовського руху за незалежність і під час Першої світової війни сформували під німецьким протекторатом *Taryba*, Національну раду, мали тісні зв'язки з поляками. З цієї причини вони особливо дбали про те, щоб приховати їх. Аж ніяк не було винятком, що перший обраний президент Польської Республіки Габріель Нарутович (1865—1922) був рідним братом члена *Taryba* і першого уряду Литовської республіки Станіслава Нарутавічуса (1862—1932). 1918 р., в мить утвердження незалежності, населення Литви налічувало десь 3 млн. чол., з яких 10% були поляки⁵³.

Білоруси конфліктували не тільки з поляками, а й з росіянами, литовцями та українцями. Нащадки православних та уніатських селянських родин з центральної Литви, або Білої Русі, вони належали до найменш розвинутої галузки східних слов'ян. Їхній національний рух, представники якого, згідно зі зневажливими словами Луїса Нам'єра, “могли б уміститися на невеличкій каналі”, витрачали всі свої невеличкі ресурси, доводячи світові, що їх не цікавлять польські й литовські політичні прагнення і що вони не мають культурної та емоційної пов'язаності з росіянами. Задля цього деякі з їхніх проводирів відродили давню племінну назву кривичі, і таку назву забороняли і царські, й радянські цензори. Білоруська мова, яку вчені від Санкт-Петербурга до Варшави спершу класифікували як діалект польської мови, здобула офіційне визнання з боку царського уряду лише 1906 р. і мала й кириличну, і латинську абетки. Білоруська література, як і література литовців, виростала на польських взірцях, і її розвивали такі письменники, як В. Дунін-Марцинкевич (1807—1884) і

Ф. Богушевич (1840—1900), що писали і польською, і білоруською мовами. Національна територія білорусів, яку спершу визначив Ритих 1875 р., мала простягатися від Білостока на заході до Смоленська на сході й від Двіни на півночі до Прип'яті на півдні; кількість білорусів, згідно з тим самим джерелом, становила 3 745 000 чол. А на Поліссі примітивні поліщуки, що мало усвідомлювали належність до якоїсь нації, заявляли, що вони є і білорусами, і українцями. В польських очах білоруський рух був не більше ніж культурним курйозом, що не мав політичного значення⁵⁴.

На південному сході, тобто на південно-західних землях Російської імперії і в австрійській Галичині, поляки вступили у конфлікт з українським національним відродженням. Процес, завдяки якому ця численна галузка східних слов'ян перетворилася зі строкатої сукупності русинів у згуртовану українську націю, був не менш тривалим і складним, ніж розвиток самої польської нації. Він почався на козацьких землях, відокремлених від Польщі 1667 р., там до 1787 р. існувала напівавтономна гетьманська держава під зверхністю Росії, потім гетьманат ліквідували. Згодом цей процес поширився на території, які після поділів відійшли до Росії та Австрії. Наприкінці XIX ст. цей процес ще аж ніяк не закінчився, і в широкому світі суттєва відмінність між русинами і росіянами — аналогічна наявній у Західній Європі відмінності між *Dutch* (голландцями) і *Deutsch* (німцями) — загалом була невідома. В царській Росії, де руське населення було здебільшого православним, політичний сепаратизм був слабким, зате вимоги про визнання та розвиток місцевої мови й літератури — досить сильні. Саме тут ранні проводирі русинів запровадили вперше назву українці, щоб уникнути принизливої назви малоросіян, яку дали їм царські урядовці. (Західні читачі найкраще можуть зрозуміти цю нову назву у світлі паралельного запровадження назви нідерландці (*Nether-landers*) для голландського (*Dutch*) населення Сполучених Провінцій. В обох випадках вирішальним міркуванням було прагнення уникнути ідентифікації з набагато численнішими і культурно експансіоністськими російськими та німецькими сусідами). В царській частині України основоположні тексти культурного відродження опублікувало Кирило-Мефодієвське братство до свого примусового розпуску 1847 р. «Книги походження українського народу» Миколи Костомарова (1817—1885) й могутня романтична поезія Тараса Шевченка (1814—1861) виконали для українців те саме завдання, що й твори Міцкевича, Словацького і Красінського для поляків, і певною мірою наслідували їх. Твори спровадженого у вигнання професора історії з Києва Михайла Драгоманова (1841—1895) сприяли розвитку позитивістської, угодовської течії націоналізму. Натомість русини Галичини здебільшого були уніатами за своєю релігією, а політичну активність серед них живила серед іншого перспектива примусового навернення до православ'я в разі завоювання тих земель царською армією. Толерантне ставлення австрійської влади дозволяло здійснювати широкий культурний розвиток. Проте перевага численної польської громади, навіть у Східній Галичині, призводила до запеклого суперництва і, як і у випадку литовців, до приголомшливих суперечностей. Немає нічого виняткового в тому, що граф

Андрій Шептицький (1865—1944), найвидатніший патрон українського національного руху в Галичині й від 1900 р. уніатський архієпископ Львова, був люблячим старшим братом активного польського націоналіста генерала Станіслава Шептицького (1867—1946). Хоча більшість українців у Галичині мали тісні зв'язки з польською культурою, на початку ХХ ст. стало зрозуміло, що інтереси українського національного руху значно розбігаються з інтересами польського руху. Два братні слов'янські народи, чисельністю на той час тридцять і двадцять мільйонів, могли б, діючи у згоді, справляти могутній вплив на європейські справи. Натомість, утягнувшись у братовбивчу війну, вони ефективно навзаєм скасували свої зусилля⁵⁵.

В іншій частині Австрійської імперії поляки зіткнулися з чехами. Тут знову-таки можна було б припустити, що ці два найрозвиненіші слов'янські народи, обидва переважно католицькі і обидва з тривалими історіями й багатими культурами, могли б із захватом працювати спільно. Але сталось якраз протилежне. У сфері віденської політики погляди дисидентських буржуазних проводирів чеського національного руху значно відрізнялися від поглядів лоялістських польських аристократів Галичини. Чехи ставали на позиції поряд з українцями та південними слов'янами, й це породжувало ворожість поляків, традиційно пов'язаних із мадярами. Чехи шукали підтримки в Росії, й це дивувало і вражало поляків. Сумно, що поляки й чехи дуже рідко дотримувалися чеснот добросусідства⁵⁶.

За доби імперіалізму, коли світ заповнили імперії, було природним, що вимоги національних територій обговорювали в імперіалістичних категоріях. У революційних колах дії держав, що поділили Польщу, в Східній Європі давно дали імперіалізму ту лиху назву, яку Ленін згодом прибрав у шати марксистської теорії. Те, що Росія, Німеччина та Австрія винні в імперіалізмі в найгіршому значенні цього слова, давно вже стало визнаною доктриною польських радикалів. Але то була гра, в яку могло грати кілька партнерів. Росіяни, німці та австрійці, ображені й роздратовані польськими нападами на свої священні імперії, з'ясували, що можуть відплатити тією самою монетою. Вимоги відновити незалежність Польщі, що мали колись підтримку більшості європейських радикалів, тепер були з радістю охарактеризовані як “польський імперіалізм”. Соціалісти всіх країн, що в принципі чинили опір утвердженню націоналізму, з великою втіхою хапалися за модні епітети. Отже, виникла курйозна ситуація, коли, скажімо, британські соціалісти послідовно обстоювали цілість величезної багатонаціональної Російської імперії, союзника Британської імперії у двох світових війнах, і натомість чинили опір формуванню “імперіалістичної” польської держави в будь-якій іншій формі, крім найурізанішої. Але чіпляння етикеток на цьому не припинилося. Литовці, білоруси, українці й чехи — всім їм судилося приєднатися до спільного хору проти польського імперіалізму. Зі свого боку, польські імперіалісти нарікали на “литовський імперіалізм” у Великій Литві, “український імперіалізм” у Галичині та “чеський імперіалізм” у Силезії. Зрештою поляки поєдналися з литовцями та українцями, викриваючи утвердження “білоруського націоналізму” на Підляшші й Поліссі. (Невідомо, чи поліські імперіалісти усвідомлювали коли-

небудь смертельну загрозу, яку становили єврейські імперіалісти в Пінську). До останньої точки дійшли на зустрічі в Кремлі 13 жовтня 1944 р., коли не хто інший, як Йосип Сталін, звинуватив представника польського уряду у вигнанні Станіслава Миколайчика в тому, що він “імперіаліст”. Слово “імперіалізм” давно вже вироделось в емоційну популярну етикетку, й кожен використовував його, як вважав за потрібне.

Те, що націоналізм сприяє поділам, не лишилося, звичайно, без уваги, й чимало польських проводирів намагалися протидіяти таким впливам. Федералістські ідеї були надто міцні в таборі Пілсудського, а найясніше сформулював їх у своїх творах Леон Василевський (1870—1936), видавець теоретичного соціалістичного журналу “*Przedświt*” і автор книжок “*Litwa i Białoruś*” (1912 р.) і “*Ukraińska sprawa narodowa*” (1925 р.). Хоч і поважаючи право кожної нації на контроль над своєю долею, поляки, які дотримувалися федералістських поглядів, стверджували: для успішного опору переважній військовій силі й вищим технічним ресурсам великих імперій для Східної Європи просто необхідна якась форма багатонаціональної федерації. Вживання всіх пригноблених народів даного регіону вимагало певного ступеня добровільного самообмеження з боку кожного народу. Ці ідеї не мертві навіть сьогодні. Клопіт полягав у тому, що на федералістів нападали не тільки їхні шовіністичні співвітчизники в рідній країні, звинувативши їх у продажі чужинцям невідчужуваних прав Польщі, а й їхні потенційні литовські, білоруські та українські партнери, які, цілком зрозуміло, вважали тогочасний федералістський ідеал за іншу подобу давньої Польської Речі Посполитої. Крім того, політична географія свідчила, що найбезкомпромісніші представники польського націоналізму, а саме: Роман Дмовський і його націонал-демократи, мали найревнішу підтримку саме в тих містах, скажімо, в Познані, Вільні та Львові, де компроміс із приводу національного питання був би найбажанішим. Людям, роздратованим постійними антипольськими нападами місцевих націоналістичних конкурентів, належна Дмовському ідея інкорпорації, що передбачала майбутню інтеграцію всіх прикордонних територій у цілком унітарну польську державу, видавалася набагато привабливішою, ніж протилежна ідея федерації, яку обстоював Пілсудський. Поміркованості бракувало саме там, де в ній існувала найбільша потреба. Цікаво зазначити, наприклад, що Пілсудський, мабуть, мав менше прихильників серед поляків свого рідного Вільна, ніж серед міських євреїв. Для чоловіка, що надавав великого значення польським традиціям щедрості й великодушності, то була справді гірка пігулка. За словами Василевського, завоювання Вільна червоною армією в липні 1920 р. та подальша передача міста Литовській Народній Республіці було єдиною на його пам’яті подією, яка коли-небудь зворушила мовчазного маршала до сліз. Отже, в усіх прикордонних провінціях страх був батьком екстремізму та незгоди й провісником трагедії⁵⁷.

Дедали більша кількість можливих політичних комбінацій серед численних народів і партій польських провінцій тодішньої доби відчутно перешкождала створенню постійних угод між потенційними партнерами. Легко добачити, що обстоювання з боку Дмовського союзу з Росією проти Німеччини мало ще й

захистити поляків від українців, литовців, євреїв *e tutti quanti*, але його сподівання неминуче були перекреслені конкурентним планом Пілсудського створити федерацію з *tutti quanti* проти і Росії, й Німеччини. Але то був тільки початок. Слід усвідомити, що кожен з цих національних рухів і сам був фрагментований не тільки в аспекті політичних поглядів і політичних партій, а й фізичними бар'єрами державних кордонів, і кожен з тих фрагментів мав власні інтереси, традиції і прагнення. Адже кожен польський школяр знав, що *Polonia*, як і цезарева *Gallia, est omnis divisa in partes tres*, завжди поділена на три частини. Проте не кожен усвідомлював, що українська, литовська, німецька та єврейська громади теж поділялися на три частини. Крім українців у “Малій Росії”, якими керували з Санкт-Петербурга, і українців у Галичині, якими керували з Відня, були ще українці в Підкарпатській Русі, якими керували з Будапешта. Життя литовців у північно-західних землях Росії та в Королівстві Польському було збагачене існуванням литовців у Східній Пруссії. Впевнені німецькі більшості в прусській частині Польщі мали інші погляди, ніж ізольовані німецькі меншини в російській частині Польщі та в Галичині. Так само й асимільовані євреї з Варшави чи Кракова були реально відчужені не тільки від неасимільованих ідишомовних євреїв, що жили в межах лінії осілості, а й від російськомовних євреїв, або *литваків*, що від 1880-х років почали емігрувати на Захід. Отже, з огляду на наявність трьох держав, які поділили Польщу, і п'яти головних національних рухів, кожен з яких поділявся на три географічні сектори, на три головні тактичні угруповання і на принаймні три головні партії, ми доходимо дивовижного висновку, що польська політика на переламі сторіч постала перед загальною кількістю можливих комбінацій 38, тобто понад 19 000 варіантів, якщо зважати на потребу домовлятися з кожним імовірним партнером. У різні миті вдавалися до спроб об'єднати поляків і росіян проти українців; поляків і українців проти німців; росіян і українців проти поляків і німців і т. д. й т. ін. Але щоразу інтереси якоїсь локальної меншини були знехтувані або порушені; *rapprochement*, зближення, в одному напрямі неминуче призводило до розриву в іншому, й ніколи не щастило досягти чогось суттєвого. (Див. мал. Б).

Було, напевне, неминучим, що польський націоналізм, припертий з таких численних сторін, набув ствердного, виняткового характеру. В цьому він був подібний до всіх своїх конкурентів. Поляки-пуристи, сахаючись перспективи тривалого союзу з потенційними союзниками, не мали іншого вибору, як мріяти про якусь особливу, поетичну, але невизначену свободу в майбутньому:

Wolność w Polsce będzie inna:
Nie szlachezko-złota,
Ni słomiana wolność gminna
Od płota do płota:

Ni słowiensko-przepaścista
O tatarskim — czynie —
Ni ta z której kabalista
Śni o gilotynie⁵⁸.

Польща іншу матиме свободу:
Не шляхетсько-золоту,
Не сільську серед городу,
В межах плоту і просту.

Не слов'янську — рай для анархіста —
Із татарського почину,
І не ту, де кабалістам
Сниться гільотина.

Ципріян Норвід (1821—1883), що в багатьох аспектах випереджав свій час, сформулював ці ідеї ще 1848 р. В подальші роки, коли множилось число політичних і соціальних конфліктів, його ідеї виявлялись дедалі переконливіші. Але висновки були невтішні. Якщо Польща не може знайти форми врядування, гідної її традицій, краще, щоб вона лишилася такою, як є:

— Jeśli ma Polska pójść nie drogą mleczną
W cało-ludzkości gromnym huraganie,
Jeżeli ma być nie demokratyczną
To niech pod carem na wieki zostanie.

Якщо Польща не ступить на зоряний шлях
В усього людства величезнім урагані,
Якщо не стане вона демократична, —
Нехай навіки буде в рабському стані!

Jeśli mi Polska ma być anarchiczna
Lub socjalizmu rozwinać pytanie
To ja już wolę tę panslawistyczną
Co pod Moskałem na wieki zostanie!⁵⁹

Якщо Польща має бути анархістська
Або соціалізму розвине питання, —
Нехай уже буде панславістська
Й належить москалям, як раб останній!

Так само й найбільшими небезпеками були не очевидні небезпеки утисків та експлуатації, а підступний наступ корупції та байдужості:

Z wszelkich kajdan, czy te są
Powrozone, złote czy stalne
Przeziąkłymi najbardziej krwią i łzą —
Niewidzialne!⁶⁰

З-поміж усіх кайданів, що вдягали, —
Ремінних, золотих, сталевих —
Які найбільше сліз і крові увібрали?
Невидими!

А тим часом національного порятунку треба шукати в праці. Як писав Норвід у вірші “*Promethidion*” (1852 р.), “добре відчувати захват від праці, мета якої — відродження”. В іншому творі він визначив націю як “внутрішній зв’язок споріднених рас”, іншими словами, як духовну, а не етнічну чи політичну спільноту. Націю формує дух, воля, свобода, тоді як державу формує тіло, чи, радше, зовнішні елементи світу, тобто рабство”. Згідно з цим визначенням, Польща — нація, натомість Росія — *формальний стан*, звичайний “стан справ”, для якого характерний повний розрив між людьми і урядовцями. Таким чином Норвід поєднав месіанську і органічну тенденції національного життя. Світогляд Норвіда був широким християнським і, зрештою, оптимістичним. Проте його безпосередні прогнози були туманні й двозначні. Парадокс, але він натякав, що відтворення польської держави може бути не зовсім бажаним. Ставши такими, як інші нації, тобто беручи на себе зобов’язання перед світом і змушені розглядати мерзенні компроміси, поляки втратять своє особливе покликання. Якби Новий Єрусалим справді утвердився на землі, Месія став би зайвим. Можливо, як і багато грішників, поляки моляться про спасіння, але не про нехайне⁶¹.

Безперечно, в усій Європі загалом не було сподівань, що Польщу можна відродити. Коли 1896 р. молодий Альфред Жарі поставив у Парижі п’єсу, яку часто вважають за вихідний пункт сюрреалізму в мистецтві драми й за початок театру абсурду, він навмисне обрав за місце дії свого твору “*Ubu Roi*” Польщу. Як він пояснив здивованим глядачам, “*L’action se passe en Pologne, c’est-à-dire, nulle part*” (“Дія відбувається в Польщі, тобто ніде”)⁶². Для пересічних освічених європейців “Польща” мала не більше сутності, ніж усі міфічні королівства минувшини — від Дипсодії з роману Рабле до Камелоту. Згідно з іншою

невмирущою легендою, таку саму сюрреалістичну виставу регулярно ставили в Константинополі з усією врочистістю традиційного церемоніалу. При дворі Високої Порти під час зборів дипломатичного корпусу *chef de protocol* начебто просив представитися Його Високість “посла Лехістану”. Тоді наперед виступав помічник і пояснював, що польський посол висловлює свою повагу і шкодує про свою відсутність “через тимчасову недугу”⁶³. Отак підходив “день третій”, і мало хто був готовий до нього.

* * * * *

Після 1918 р. попередні традиції польського націоналізму збереглися здебільшого без змін. Хоча незалежна польська держава була створена, вона проіснувала не досить довго, щоб породити багато нових ідей, які б мали неминуще значення. Хоча держави, які ділили Польщу, й самі зазнали руїни, і Німеччина, і Росія невдовзі відродилися в нових формах. На міжнародній сцені ХХ ст. третій райх спробував перевершити найбільш експансіоністські проекти центральних держав, а Радянський Союз досяг такої імперської зверхності у Східній Європі, про яку царська імперія могла тільки мріяти. Хоча поляки отримали великий ступінь контролю над своїми внутрішніми справами, вони й далі були змушені боротися з націями-конкурентами і в кордонах Другої Речі Посполитої, і в межах радянського блоку. Визначальні проблеми, як чинити опір набагато могутнішим нещадним сусідам і як об’єднатися проти них із підходящими союзниками, були, *mutatis mutandis*, не менш доречні в середині ХХ ст., ніж сто років тому. В цьому аспекті скрутна ситуація Польської Народної Республіки після Другої світової війни нагадує долю багатьох її попередніх утілень у ХVІІІ—ХІХ ст. Коли брати новітню добу загалом, двадцять років справжньої національної незалежності від 1918 до 1939 р. були тільки коротким та винятковим епізодом. За словами С. Цата-Мацкевича, “нещасливий той народ, для якого незалежність є тільки пригодою”⁶⁴.

Події Другої світової війни були незрівнянно тяжчим лихом, ніж будь-що інше, що його польський народ пережив у минулому. Поряд із діями нацистів і советів усі колишні негідні дії їхніх прусських, австрійських і царських попередників видаються незначущими. У ХХ ст. поляки постали перед можливістю знищення. Якщо колись Польщу вигадливо порівнювали з Кальварією, згодом відбулася справжня Голгофа.

2

ROSSIJA

Російська частина Польщі (1772—1918 рр.)

“Російська Польща” — назва, якої немає ані в російських, ані в польських підручниках історії. Як практична характеристика територій колишньої Польсько-Литовської Речі Посполитої, анексованих Російською імперією, вона досить доречна і як така аналогічна “британській Ірландії”, “австрійським Нідерландам”, “іспанській Італії” або, в попередньому періоді, “польській Україні”. Проте вона була неприйнятною і для російських урядовців, і для нових підданих царя. Якщо йдеться про офіційні фікції, поділи Польщі повернули Росії складову частину її прадавніх володінь. 1793 р. Катерина II наказала викарбувати медаль із написом: “Я відвоювала відібране”*. Хоча такі вислови, як “польські провінції” або “провінції, відокремлені від Польщі і приєднані до Росії”, ще можна знайти на початку XIX ст., російських урядовців привчали думати в категоріях “Західного краю” або “відвойованих земель”. У їхніх очах “Польща” припинила існувати. Вона була своєрідною історичною аберациєю, що, проіснувавши 800 років, спокусила народ зійти зі шляху своєї справжньої лояльності, тож її найкраще забути. Як не зважати на інтерлюдію Королівства Польського в 1815—1864 рр., російським урядовцям була огидна думка, ніби якась частина їхньої імперії має щось спільного з окремою сутністю, званою Польщею. Проте в головах поляків Польща лишалася реальністю, а Росія поставала як щось чуже й накинута зовні. На думку патріотів, Польща була польською. Назва “російська Польща” була для них внутрішньо суперечливою, так само як “ірландська Англія”, “французька Німеччина” або “китайська Росія”.

* Майже всі територіальні загарбання повітніх часів були виправдані сумнівними історичними претензіями такого типу. Росіяни стверджували, буцімто вони відвоюють землі Київської Русі. Пруссакі заявляли, що вони возз'єднують спадщину тевтонських лицарів. Австрійці заявляли, що вони відновлюють королівство Галичина, яке захопили поляки (в угорців) 1390 р. У XX ст. поляки вигадували власні теорії про “повернені території”.

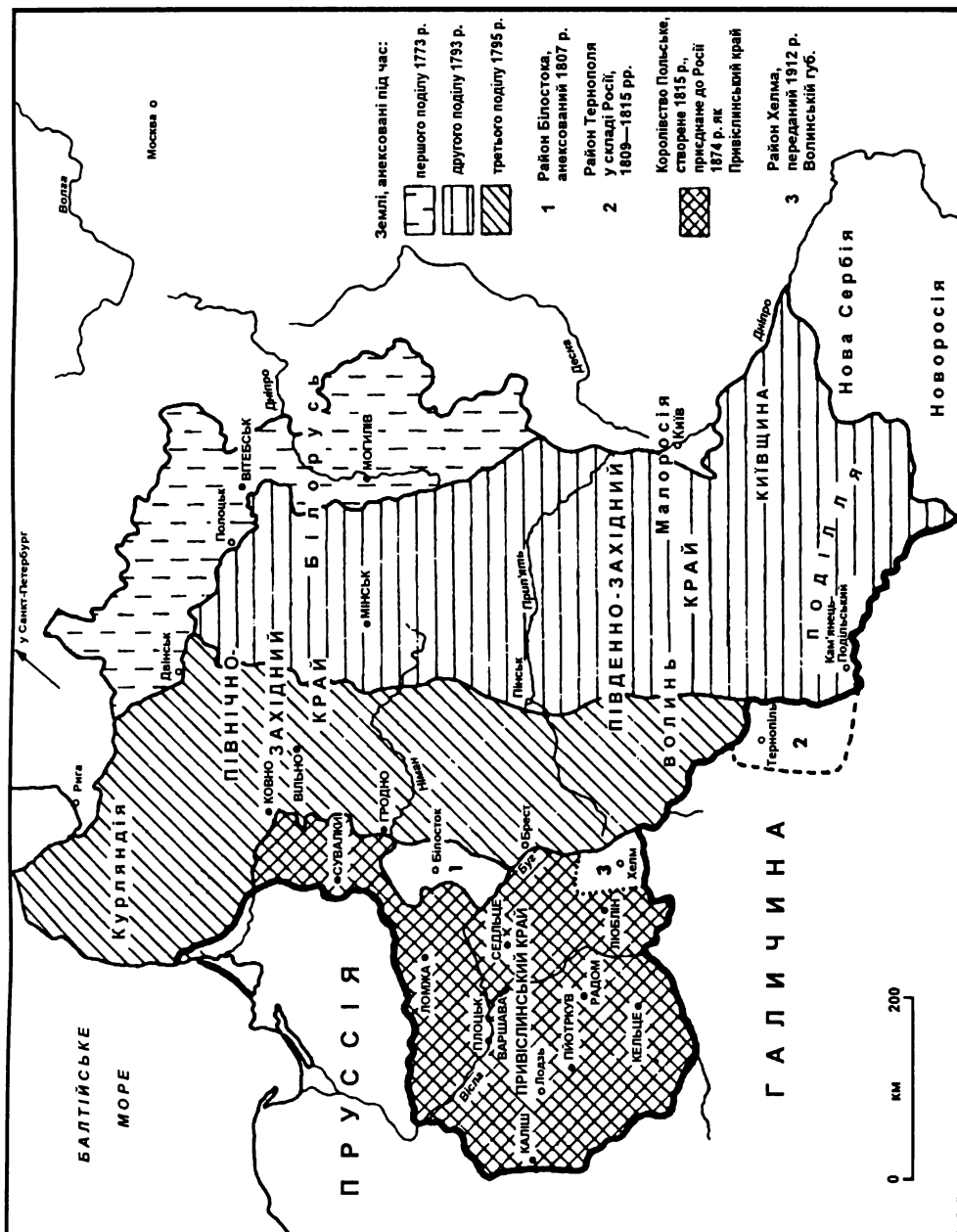
Якщо їм була потрібна якась назва, вони говорили про *zabór rosyjski*, російську частину Польщі.

Російська частина Польщі поступово збільшувалася, починаючи від основи, яку становили землі, віддані Московії згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р.: середня течія Дніпра, місто Київ, Лівобережна Україна. Практично до неї від 1737 р. належало і герцогство Курляндське, де панівну династію принагідно заміняли російські намісники. Під час першого поділу 1773 р. вона збільшилась унаслідок анексії Жемайтії, Полоцька, Вітебська, Мстиславля й південно-східної частини Мінського воєводства; під час другого поділу — анексії Правобережної України, зокрема Київського воєводства, Брацлава, Поділля, Волині, а також частин Брестського, Мінського й Віленського воєводств; під час третього поділу 1795 р. була приєднана решта земель Великого князівства до лінії річок Буг і Німан. Від 1864 р. до складу Росії ввійшло Королівство Польське, назване Привіслинським краєм, і ним керували як частиною імперії.

Найсхідніші території російської частини Польщі були польськими тільки в значенні, яке існувало до поділів, тобто їхні традиції розвинулись у рамках багатонаціональної спільноти давньої Речі Посполитої. Натомість території далі на захід були польськими і в етнічному та мовному аспектах. Більшість міст, навіть на сході, скажімо, Вільно, Двінськ, Мінськ, Пінськ і Кам'янець, зберігали виразний польський колорит. Проте для зовнішнього світу увесь той регіон мало-помалу прибрав назви Західної Росії. Наприкінці XIX ст. жоден росіянин не був готовий говорити про Польщу, хіба що як про неформальний географічний простір, що лежить на захід від Бугу.

Згідно з пізнішими адміністративними термінами, російська частина Польщі у своїх максимальних розмірах складалася з Віленської, Гродненської, Ковенської, Мінської, Вітебської, Могилівської, Волинської, Подільської, Київської губерній плюс, від 1866 р., десять губерній Привіслинського краю: Варшавської, Калішської, Плоцької, Пйотркувської, Радомської, Келецької, Люблінської, Седлецької, Ломжської і Сувалкської¹. (Див. карту 1).

Російські політичні погляди зосереджувалися на трьох принципах: православ'я, самодержавство і народність. Вони мали глибоке коріння в московській минувшині імперії і правили за джерело натхнення для інституцій, створених під час реформ Петра I і Катерини II. За царювання Миколи I (1825—1855) вони кристалізувалися в усталену ідеологію, названу "офіційною народністю". Різні царі наголошували на різних елементах, тож із плином часу інтерпретація цих принципів значно змінювалася. Павло I (1796—1801) дотримувався зовсім іншого тону, ніж його мати Катерина II (1763—1796). Олександра I (1801—1825), Олександра II (1855—1881) і Миколу II (1894—1917) зображували як ліберальних володарів, що внаслідок схильності чи необхідності запроваджували певний ступінь гнучкості, натомість про Олександра III (1881—1894) говорили, що він повернувся до неупустимого курсу Миколи I. Але такі судження суто відносні й пов'язані тільки з російською шкалою вартостей. Згідно з європейськими стандартами, всі царі були деспотами, проте їхні погляди варіювалися від суворих до гуманних. Вони анітрохи не були зацікавлені в

Карта 1. Російська частина Польщі (1773—1915 рр.)

лібералізму в його західному розумінні, коли воля володаря підпорядкована згоді урядованих. Вони стояли на чолі важкої й незграбної урядової машини, де посади займало вузько обмежене коло еліти, натхнене ідеалами, які на цілі десятиріччя, якщо не сторіччя, відставали від ідеалів інтелектуальних кіл, і була обтяжена власною інертністю. Відносно своїх польських підданих усі царські урядовці визнавали бажаність тих самих простих цілей остаточної асиміляції, інтеграції, конформізму і стандартизації. Їхня політика мала перетворити поляків у “справжніх християн, вірних підданих і добрих росіян”, варіювалися тільки швидкість, тактика й методи. Всі вони обстоювали програму “віри, трону й вітчизни”, найревнішим речником якої був, напевне, Сергій Уваров, багаторічний міністр народної освіти за Миколи I. 1843 р., після десяти років служби, мета якої, як бачив її Уваров, полягала в перетворенні царських підданих “у вартісні інструменти уряду”, він перелічив досягнення цього десятиріччя в рапорті цареві:

“Серед швидкого краху в Європі релігійних і громадянських інституцій і за часів загального поширення руйнівних ідей... існувала потреба утвердити нашу батьківщину на твердих основах, на які може спиратися добробут, сила і життя народу. Треба було знайти принципи, які формують окремих характер Росії і які належать тільки Росії: зібрати в одне ціле священні залишки російської народності й прикріпити їх до якоря нашого спасіння. На щастя, Росія зберегла палку віру у священні принципи, без яких вона не може процвітати, міцніти й жити. Щиро й глибоко прив'язаний до церкви своїх предків, росіянин традиційно вважав її за історичного гаранта суспільного й родинного щастя. Без любові до віри своїх предків народ, так само як індивід, неминуче загине. Росіянин, відданий своїй Батьківщині, не меншою мірою не погодиться з утратою бодай однієї догми нашого *православ'я*, ніж із крадіжкою бодай однієї перлини з царської корони. *Самодержавство* становить головну умову політичного становища Росії. Російський велепень стоїть на ньому, як на наріжному камені своєї величчя... Разом з цими двома принципами є й третій, не менш важливий, не менш могутній: принцип *народності*...”²

За службу Уварову надали титул графа, а як гербовий девіз він отримав слова “Православ'я, самодержавство, народність”. Проте його ідеї аж ніяк не були оригінальні. То було нове формулювання, але в промовистіших термінах, принципів, які існували в Росії задовго до нього і яким судилося зберегтися ще довго по тому.

Принцип православ'я походив від особливого статусу, якого надавали православному християнству в російській політичній системі. За часів Московії, коли населення складалося здебільшого з росіян і православних, церкву ще не ототожнювали цілком з державою. Але згодом, у XVII—XVIII ст., коли були поглинуті великі неросійські й неправославні громади, церкву свідомо перетворили в державний департамент й використовували як установу політичного примусу. Релігію, яка традиційно наголошувала на чеснотах спокою, споглядання й толерантності, систематично перекручували і примусили працювати в інтересах однорідності й нетолерантності. І справді, властивий релігії кодекс духовної покори зробив її легкою жертвою проектів політичних маніпуляторів, а глибока й містична побожність, яка пронизувала найвищі кола двору й бюрократії, спонукала її найревніших прихильників відчувати щире образи внаслідок появи релігійного плюралізму. Від 1721 р., коли скасували давній

патріархат, найвищий орган церкви — Найсвятіший синод — був прямо підпорядкований цареві й царському обер-прокуророві. Відтоді цілі Бога та Вічності були нерозривно пов'язані з завданнями Російської імперії. Релігійне дисидентство прирівнювали до зради. Впертих розкольників і затятих атеїстів треба було побороти та викоренити в ім'я милосердя, і то не тільки як еретиків, а і як ворогів усталеного соціально-політичного ладу. Як досить часто в історії російської цивілізації, найвищі ідеали використовували для виправдання найбрутальніших актів насильства.

На практиці принцип православ'я найтяжче бив по тих людях, чиї погляди були найближчі до догм офіційної релігії, насправді не збігаючись із ними. Він здебільшого не чіпав мусульман і досить легко досяг *modus vivendi* з протестантами. З набагато більшими підозрами ставились до євреїв і католиків, що й самі мали власні ортодоксії. А от до греко-католиків, або ж уніатів, ставилися з безмежною ненавистю. Тож якщо протестанти колишньої Речі Посполитої досить легко могли влаштуватись на царську службу, а євреї та католики зазнавали спорадичних дискримінацій, уніатів систематично переслідували. Після третього поділу євреї були обмежені межею осілості, що на сході збігалася з кордоном давньої Речі Посполитої, але протягом коротких періодів, за Миколи I й Олександра III, на них чинили тиск з метою охрестити. Католики поставали перед постійними перешкодами, при спробах просунутися в армії чи адміністрації. Католицьке духовництво перебувало під контролем, у нього відібрали маетки, єпархії були реорганізовані, контакти з Римом обмежені. Папські були годі було опублікувати в Росії без згоди Санкт-Петербурга, і їх часто нехтували або касували. Проте орден єзуїтів не розпустили, як в інших країнах, й імперія використовувала їх для служби в освітній сфері. Натомість до уніатів ставилися без ніяких двозначностей. Як нащадків громад, колись прихильних до православної віри, їх вважали не просто за еретиків, а за відступників. Катерина II усунула всіх уніатських єпископів, крім одного, й підпорядкувала церковну ієрархію Консисторії, цілковито залежній від держави. В 1770-х, 1790-х, а потім у 1830-х і 1860-х роках для здійснення масових навернень використовували військову силу. Книжки палили, церкви руйнували, священників убивали, в церквах правили відповідно до православного обряду в затінку багнетів. 1839 р. всі контакти між уніатською церквою в Росії і Римом були розірвані. 1875 р. офіційно скасовано Берестейську унію. 1905 р., коли нарешті домоглися указу про релігійну толерантність, лишилося не більше ніж 200 000 уніатів, які відкрито могли дотримуватися своєї релігії. Немає сумніву, що в усій цій релігійній політиці головний мотив був політичним. З цієї причини начебто "принцип православ'я" як державну ідеологію слід ретельно відрізнити від справжніх принципів і практик православної церкви. Немає потреби казати, що він гостро суперечив польській традиції плюралізму, індивідуального сумління й толерантності. (Див. розд. 7 II тому).

Принцип самодержавства не слід плутати з загальною теорією абсолютизму, відомою в Західній Європі. Абсолютизм у Франції, Іспанії чи Австрії розвивався як протиотрута від надмірних тенденцій до роздрібнення, властивих

маєткам і феодам середньовічної доби. Хоча для нових практик неодмінно вимагали божественного благословення, ніколи не могло бути ніякої повної тождності інтересів церкви і держави, інтересів Ватикану в Римі й католицьких монархій у різних країнах. Сам факт, що, скажімо, Фенелон і Гобс писали докладні й досить різні трактати про абсолютистську теорію, є свідченням постійної дискусії з оборонцями давніших, відмінних доктрин. Незважаючи на необмежені претензії Бурбонів чи Габсбургів, їхня реальна влада завжди більшою чи меншою мірою була обмежена залишками опору регіональних і суспільних угруповань. Натомість російське самодержавство було прямим нащадком примітивного, патріархального деспотизму Московії. Воно панувало в країні, де феодальні маєтки ніколи не мали автономної ролі й де церква не мала змоги відігравати самостійну роль. Самодержавство не тільки було абсолютнішим за абсолютизм, а й мало інше походження і зазнавало інших впливів. Воно не мало ніяких паралелей у Західній Європі, хіба що з ним можна було б порівняти непогрішність римського папи, чий політично-містичний режим у Папській державі був не меншою мірою крихітним, ніж Російська імперія — величезною.

Коли йдеться про польські провінції імперії, самодержавство спричинилося принаймні до шістьох великих змін у політичному житті. По-перше, скасувало всі традиційні демократичні інституції давньої Речі Посполитої. По-друге, запровадило централізовану адміністративну машину. Воеводства були замінені новою мережею губерній, де губернатор і військовий командир діяли як безпосередні інструменти урядової машини. По-третє, реформувало адміністративний апарат, його членів тепер не обирали, а призначали. На всіх щаблях — від губернатора до найменшого урядовця — єдиний обов'язок полягав у передачі наказів зверху під загрозою звільнення. По-четверте, запровадило численне стале військо, тоді як раніше існувало нечисленне наймане військо, яке доповнювали добровольці. По-п'яте, запровадило вигадливі методи політичного примусу. По-шосте, і це найважливіше, намагалося змінити відносини держави та індивіда. Внаслідок глибоко закорінених підозр Санкт-Петербурга польські провінції не могли скористатися повною мірою тими обмеженими елементами самоврядування, що їх 1775 р. Катерина II надала містам і що їх земства після 1864 р. надали більшості російських провінцій. Тож парадокс полягає в тому, що царат вимагав більшого ступеня конформізму та покори від своїх свавільних польських підданих, ніж від покірних росіян. Але царат вимагав не просто сліпої покори, а того, що згодом дістало назву "*prawomyślność*", "правомыслия" (внутрішньої цензури). Добрий громадянин не може покладатися у своїх повсякденних справах лише на виконання інструкцій і дотримання законів, він повинен навчитись активно дисциплінувати свої думки, усунути зі своєї голови всякі залишки особистої волі. Політику довели до точки, коли підданий мав наперед угадувати волю свого начальника, здійснюючи своєрідний духовний екзерсис. "Батьюшке-царю" треба було вірити беззастережно, всю критику належало лишити тим, чиїх порад проситимуть; усі надуживання годилося терпляче терпіти в урядність за споживаний "русский хлеб". Людей

заохочували мислити колективно, викривати та виганяти зі свого середовища всі свавільні елементи, так само як індивід намагається очистити від гріха свою душу. Цей ідеал був проілюстрований банальним інцидентом у Вільні в 1830-х роках, про який повідомив сам Уваров:

“Коли в день мого від’їзду я звелів, щоб усі учні освітніх закладів у Вільні, які перебувають під моїм урядуванням, числом десь тисяча чоловік, зібралися на площі перед палацом, учень однієї зі шкіл-інтернатів для шляхти, Бронський, вийшов з лав наперед і від ім’я своїх товаришів привітав мене коротенькою промовою. Сказавши мені добірною російською мовою, що вони дякують мені за мій візит і дякують за моє батьківське ставлення до них, він додав наостанку: “І ще станьте назавжди нашим заступником перед Найласкавішим Монархом. Скажіть Йому, що ми пам’ятаємо Його, що любимо Його, будемо гідні Його, що всі ми — Його добрі діти...” Тут тринадцятирічний хлопчик розплакався й кинувся обняти мене. Звісно, жодного глядача не міг не зворушити цей вияв почуттів, що безперечно був щирим і йшов від самого серця”³.

На думку міністра, що не сподівався такої відданості під час свого візиту до цього затятого польського міста, цей випадок був ознакою успіху. От тільки він не чув і не записав коментарів польських однокласників Бронського, коли скінчився його візит.

Протягом новітнього періоду принцип народності змінився в кількох істотних аспектах. У XVII ст. він вимагав не більшого, ніж вірності цареві й установленому суспільному ладові. Як зняряддю в руках двору, де французька мова була загальнопоширена, а провідні посади обіймали балтійські німці, йому були не властиві етнічні та культурні обертони пізніших десятиліть. Ще 1840 р. Канкрін міг запропонувати, що назву імперії слід змінити з Росії на *Петровію*, щоб ушанувати пам’ять її засновника Петра I, або на Романовію, щоб ушанувати династію. “Незвичайна думка, — зауважив Булгарин, — але по суті слухна”. Інші наголошували, що російськість якимсь чином пов’язана з виявом суспільних чеснот: покори з боку народу і сумлінного служіння з боку проводирів. Кріпацтво почали вважати за *par excellence* російську практику, а отже, за один з основних стовпів самодержавства. Отже, лише в другій чверті XIX ст. народність почали пов’язувати з загальновідомими рисами сучасного націоналізму. На той час розвиток власної російської інтелігенції спричинився до критики франкомовного і пруссофільського двору, а уряд визнав значення російської мови в об’єднанні різнорідних народів імперії. Російська мова швидко піднеслася до статусу критерію народності. Російські автори — від Тургенева до Гоголя — не тільки вихваляли об’єктивні риси своєї мови, а й давали зрозуміти, що всі інші мови значно нижчі. “Можна впевнено стверджувати, — писав граматист Греч, — що наша мова вища від усіх сучасних європейських мов”. “Російська мова, — писав Булгарин, — що без сумніву займає перше місце за мелодійністю, багатством і легкістю побудови слів, є мовою поезії та літератури в усіх країнах світу”. Тільки-но ці крайні погляди почали офіційно пропагувати, урядові лишився тільки один крок до думки, що розмовляти іноземною мовою або сприяти якійсь іншій культурі, ніж російській, непатріотично, це суперечить політичній лояльності. В середині сторіччя, коли зародилися слов’янофільські й панслов’янські рухи, були запроваджені расові обертони.

“У нас інший клімат, ніж на Заході, — писав Погодін, — інші краєвиди, інший темперамент і характер, інша кров, інша фізіономіка, інший спосіб мислення, інші погляди, сподівання, насолоди, інші відносини, інші умови, інша історія — інше геть усе...” Згідно з цим уявленням, росіяни були природними лідерами слов'янського світу, носіями священної місії відродження занепалих європейських цивілізацій й мали цивілізувати Азію. Хоча слов'янофільство спричинилося до розширення прірви в російських інтелектуальних колах, а зрештою й до демократичних уявлень, які становили виклик самим основам самодержавства, воно лишалося постійною темою серед сукупності схвалених поглядів:

Над Варшавою светает,
Киев очи раскрывает,
Вышгород приветствует
Златоглавую Москву⁴.

Коли у відповідь на польські повстання, що спалахували раз по раз, русифікацію визначили за головну мету офіційної політики в усіх польських провінціях, уряд знайшов поважне інтелектуальне виправдання своїх дій. Починаючи від 1864 р., коли “*истинный русский человек*” був визнаний як єдиний критерій для кандидатів, які прагнуть служити державі, більшість поляків були автоматично відкинуті. На той час принцип російської народності був не менш емоційно забарвленим, інтенсивним і винятковим, ніж його польський відповідник.

На думку багатьох західних спостерігачів, нещастя, до яких призвело входу Польщі до складу Російської імперії, мали, власне, інституційний характер. Оскільки російське самодержавство суперечило польським традиціям, існувала думка, мовляв, кілька модифікацій форми врядування — кілька поступок місцевій автономії, кілька жестів у напрямі демократизації — якимсь чином стишать польські нарікання. Тому, коли польські повстання траплялися й далі, незважаючи на реформи так званих ліберальних царів, громадська думка на Заході виявляла ознаки втрати терпцю і схилення до віри в російське стереотипне уявлення про невдячних, невинуватих і анархічних поляків. Насправді проблема залягала набагато глибше. Московські суспільні традиції, які вимагали цілковитого підпорядкування громадян володареві й цілковитого стирання індивіда в ім'я колективу, були надто сильні, щоб їх можна було похитнути простими інституційними реформами. І справді, в російській історії не бракує прикладів, коли найосвіченіші й начебто прогресивні декларації про реформи збігалися з найчорнішими періодами деспотизму. Згідно з московським способом мислення, будь-яке ослаблення формальних структур самодержавства неминуче вимагало збільшення ступеня пильності й контролю з боку відповідальних органів влади. Так само й здійснення найдеспотичнішої політики звичайно можна було замаскувати заявами про вкрай ліберальні, а водночас абсолютно неефективні реформи. Закордонні коментатори, що поважно ставились до очевидної даності петровських реформ або Сталінської

конституції, інтерпретуючи їх у світлі західних уявлень про верховенство права чи навіть британських ідей чесної гри, неминуче не розуміли, про що йдеться. Поляки під російським урядуванням таки пройшли тяжкий шлях до тієї правди. Коли цар був змушений іти на певні поступки, пов'язані з системою державного устрою, як-от 1815, 1861 і 1906 р., поляків спонукали вірити у справжнє поліпшення свого становища. Натомість вони з'ясували, що царська бюрократія, стривожена обмеженням своєї свободи дій, що буде результатом тих реформ, трактували ті поступки як тимчасовий відступ, а потім докладали ревних зусиль, щоб знову зміцнити своє становище, в разі потреби навіть нехтуючи запроваджені реформи, й відновити традиційні методи контролю. У XIX, як і у XVIII ст., реформа була провісником не спокою, а конфлікту, а для поляків — поразки. То була ситуація, за якої конституціоналісти й демократи ніколи б не могли виграти. Вони або корилися добровільно й одразу зрікалися своїх ідеалів, або ж повставали й після короткої миті свободи були змушені користися несамохіть.

Цю ситуацію, звичайно, добре знали в Росії, й ті кілька російських дисидентів, що симпатизували полякам, трактували її на користь поляків. Одним таким “західником”, якого влада зрештою оголосила божевільним, був Петро Чаадаєв, що прийшов у Польщу молодим офіцером під час наполеонівських війн і справді став членом польської масонської ложі в Кракові. “Говорячи про Росію, — писав Чаадаєв, — люди завжди уявляли собі, ніби говорять лише про якусь конкретну форму врядування... Це не так. Росія — цілком інший світ, підпорядкований волі, сваволі, деспотизмові однієї людини. Всупереч законам співіснування, Росія рухається лише в напрямі і власного поневолення, й поневолення всіх сусідніх народів”⁵.

Найяскравіший приклад духовної прірви, що відділяла людей, які формували освічену думку в Польщі, від їхніх російських колег, можна додати в польських зв'язках Федора Михайловича Достоевського. Незважаючи на своє польське прізвище, виховання письменника в Москві та його світогляд були цілковито російські. Деякі критики припускали, ніби потаємні сумніви з приводу власної російськості цілком могли спонукати його дотримуватися крайніх, шовіністичних поглядів. Хай там як, він почувався зобов'язаним поєднати безмежний захист усього російського з патологічною ненавистю до всього польського. В усіх його романах *полячишки* формують фантастичну галерею мерзенних ошуканців, повій, брехунів, самозванців і чудовиськ. Епізод у “Братах Карамазових”, де два дурнуваті польські шляхтичі неохоче випивають тост за “Росію в кордонах 1772 р.”, а потім виявляється, що то шулери, типовий для цього письменника. А з позиції історика цікаво дізнатися, що безперечна упередженість Достоевського, на відміну від упередженості його читачів, не спиралася на просте невігластво. Достоевський вільно розмовляв польською мовою й докладно знав польську літературу, надто Міцкевича. Ба більше, кілька років він просидів у Сибіру під арештом у товаристві польських в'язнів, з якими вдавався до тривалих і палких дискусій і з яких згодом змалював чимало своїх найяскравіших літературних портретів. Один з в'язнів, що сидів разом з

ним, Симон Токаржевський (1821—1900), більш-менш докладно розповів про ті зустрічі й зобразив незабутню картину. Можна було б припустити, ніби Достоевський, російський офіцер, якого засудили до смерті за підбурення до бунту, і тільки останньої хвилини він уник куль розстрільної команди, і Токаржевський, польський землевласник та ідеаліст, засуджений до 2000 ударів батога і десяти років каторги за сприяння хрестовому походу ксьондза Щегенного за звільнення селян, мають між собою багато спільного. Але між тими двома людьми з високими принципами, з доброю освітою, однаковим становищем, які обидва страждали від великої несправедливості за свою чесність, існувало цілковите взаємне нерозуміння:

“Коли Достоевський звертався до нас, поляків, то казав: “Ми, дворяни...” — тож я завжди уривав його: — Перепрошую пана, я думаю, в цьому острозі немає шляхти, є тільки люди, позбавлені прав, каторжани.

Тоді він аж пінився від злоби:

— А вам, певне, радісно, що ви каторжник, — кричав він з іронією та злістю.

Достоевський ненавидів поляків, хоча, судячи з рис обличчя та прізвища, мав, на жаль, польське походження; казав, мовляв, якби він знав, що в його жилах тече бодай краплина польської крові, він одразу б її випустив. Як тяжко було слухати, коли цей конспіратор, чоловік, засуджений за свободу й поступ, запевняв, що тільки тоді почуветься щасливим, коли всі народи опиняться під пануванням Росії... На думку Достоевського, на світі існує тільки один великий народ, призначений для величної місії, — російський. Французи, стверджував він, ще трохи подібні до людей, натомість англійці, німці, іспанці — просто карикатури. Література інших народів у порівнянні з російською літературою — просто пародія на літературу... Тож як, дивувався я, вихованець кадетського корпусу Федір Михайлович Достоевський опинився на каторзі як політичний в'язень?”⁶

Немає потреби говорити, що Токаржевський, якого після Січневого повстання знову на двадцять років заслали до Сибіру, мав не більше любові до Росії, ніж Достоевський до Польщі. Головна відмінність між ними полягла в тому, що поляк був невідомим політичним в'язнем, а росіянин — одним з найвидатніших геніїв світової літератури, що міг поширювати свої упередження на весь світ. Саме в такому розумінні Достоевського характеризували як “найлютішого ворога Польщі, якого вона мала коли-небудь”⁷.

На думку більшості польських читачів, несумісність російської і польської політичних традицій така очевидна, що чимало їх могли б засумніватись у доречності розгляду принципів російського врядування у праці, присвяченій історії Польщі. Але потреба в такому розгляді та його доречність безперечні. Аж ніяк не слід думати, ніби російська частина Польщі просто була “під російською окупацією”. Ті землі були не просто окуповані, а й анексовані та інкорпоровані в головний політичний організм Росії. Хоча вони зберегли притаманні їм особливості, як і всі провінції імперії, вони були такою самою частиною Росії, як і Україна, Крим і Закавказзя. За винятком обмежених періодів існування Королівства Польського в 1815—1832 рр. і 1861—1864 рр., їх годі було порівнювати зі становищем Великого князівства Фінляндського, що, хоч і анексоване 1815 р. від Швеції, ніколи не було цілком інкорпорованим у політичному аспекті чи аспекті державного устрою. Полякам важко було збагнути істину, що найбільша з трьох частин поділеної Польщі не мала навіть того

мінімального ступеня окремоті, який мають сьогодні неросійські республіки Радянського Союзу. Хоч яким суперечливим може видаватися це твердження, Польща була складовою частиною Росії; Варшава і Вільно були російськими містами, а російські поляки, подобалося їм це чи ні, — підданими царя. Ними керували, спираючись не на польські, а на російські традиції, пануванню яких у польських провінціях імперії ніхто реально не кидав виклик від першого поділу Польщі до Першої світової війни. Ба більше, російські традиції не існували десь абстрактно. Три принципи російського врядування були втілені в законах та інституціях, і їх запроваджувала в життя ціла орда урядовців, діяльність яких протягом понад півтора століття, мабуть, не могла лишити народ чи то байдужим, чи то незаляканим.

Серед цих інституцій чільне місце посідала російська армія. Вона була головною опорою самодержавної влади й ненастанно впливала на життя всіх жителів імперії. Її вплив — завдяки створенню постійних гарнізонів і військових округів — був надто помітним на тих польських територіях, які становили кордон імперії з Європою. Армія пропонувала почесну кар'єру для синів шляхетських родин і вимагала 25-річної служби від рекрутів-селян. Роль армії у внутрішніх справах була не меншою від її ролі в обороні країни. Протягом усього XIX ст. російська армія була найчисленніша у світі, сягнувши максимуму 1916 р., коли її чисельність становила 7 млн. чол. То був головний інструмент суспільної інтеграції, який покоління за поколінням змушував і російських, і неросійських солдатів ділити злигодні і приязнь армійського життя. Крім того, армія була осередком важливого сектора економіки. В російській частині Польщі вона мала величезні гарнізони у Варшаві, Любліні, Вільні, Гродні та Білостоці і спорудила міцні фортеці у Варшаві, Новогеоргієвську (Модліні), Івангороді (Дембліні) й Брест-Литовську, формуючи так званий польський трикутник. Хоч урядовці ретельно стежили, щоб не сформувати суто польських полків, чимало поляків воювали з відзнаками на всіх війнах імперії. За доби наполеонівських війн у “Білоруських корогах” воювало чимало польської шляхти. Поляки були в армії Суворова в Італії, поляки воювали з Кутузовим і проти нього, поляки брали участь у турецьких війнах, воювали на Кавказі, в Криму, 1878 р. дійшли до мурів Константинополя, в 1904—1905 рр. воювали в Маньчжурії проти японців; під час Першої світової війни поляки у складі російської армії воювали на Східному фронті проти поляків в арміях центральних держав. Поляки були у складі кожної з російських армій, які придушували кожне з польських повстань.

Цивільна бюрократія в імперії була організована по-військовому. Вона поділялася на чотирнадцять ієрархічних шаблів, кожен з них був еквівалентний певному військовому рангові й мав свої окремі мундири та позначки. Разом з армією її вважали за належну сферу діяльності шляхти, що начебто тримала свої маєтки не як приватні володіння, а в обмін на державну службу. В централізованій автократичній державі особисту ініціативу душили, натомість повноваження дрібних урядовців поширювалися на всі сфери повсякденного життя. Якщо вірити картинам, які подавав Гоголь, *чиновник* — бюрократ,

ревізор — був посміховиськом у російському суспільстві, надто серед інтелігенції. Але для більшості населення державний урядовець був ще й постагттю, яка наганяла страх, яку поважали. Згідно з російською традицією, подолання шаблів царської служби вважали за ознаку суспільного успіху. А згідно з польською традицією, то була ознака сервілізму. Польська шляхта звикла керувати власними маєтками і піклуватися про свої справи, а урядовців обирати. Цілком незалежно від обмежень у правах, яких зазнавали католики, й від пізнішої політики русифікації, дуже мало поляків, сповнених самоповаги, мали природну схильність служити в лавах бюрократії або дослухатися до її наказів. Чимало істориків погодяться, що головною вадою російської бюрократії було створення неперехідної прірви між урядовим класом і урядованими. І це твердження ніде не мало такої слушності, як у західному регіоні.

Російський поліцейний апарат був напрочуд складним, і сфера його повноважень почасти перекривалася зі сферами повноважень органів і цивільної, і військової влади. Цивільну жандармерію доповнювали особливі формування військової поліції, а наприкінці XIX ст. — козацькі поліцейні полки. Коли на трон сів Микола I, за всією діяльністю поліції наглядав Третій відділ Особистої канцелярії царя, що керував так званою *охраною*, або таємною поліцією. Обсяг повноважень Третього відділу визначено царським указом від 3 липня 1826 р.:

1. Усі розпорядження і всі рапорти в усіх випадках, належних до компетенції вищих органів поліції.
2. Інформація про різні секти та розколи, які існують у державі.
3. Рапорти про виявлення фальшивих банкнот, монет, документів і т. ін.
4. Інформація про всіх осіб, які перебувають під наглядом поліції...
5. Заслання, розміщення і проживання всіх запідозрених і шкідливих індивідів.
6. Нагляд за всіма місцями ув'язнення та керування ними.
7. Усі розпорядження й накази, які стосуються іноземців, що живуть у Росії або приїжджають до країни чи виїжджають з неї.
8. Рапорти про всі без винятку незвичайні події.
9. Уся статистична інформація, що має значення для поліції⁸.

В усіх випадках поважних заворушень або підривної політичної діяльності цивільні суди можна було підтримати, організувавши військові трибунали. Отже, не дивно, що служба в поліції приваблювала найчестолюбніших індивідів, а саму її вважали за елітну сферу державної служби. Шефи поліції — Олексій Аракчеєв (1769—1834) за Олександра I, Бенкендорф і Орлов за Миколи I, а також К. П. Победоносцев за Олександра III — були одними з найвпливовіших людей імперії й найближчими дорадниками царя. Повноваження поліції поширювалися на всі сфери життя, їх обмежувала тільки енергія та вигадливість її незліченних агентів. Згодом поліція навчилася вигадувати проблеми, які потім мала розв'язувати. Працюючи на основі несхибного принципу провокації, поліція готувала змови, щоб придушувати їх, і організовувала профспілки, щоб проникнути в них. Хоча вона діяла на всій території імперії, існували цілком вагомі причини, чому в західних провінціях була потрібна особлива пильність: адже там зосередилося надто багато “розколів”, “сект”, “шкідливих індивідів”,

“іноземців” і “кордонів”, уже не кажучи про “фальшиві банкноти” та “незвичайні події”. В імперії, де існувала параноїдна зосередженість на безпеці, місце повторюваних польських повстань неминуче приваблювало особливу увагу.

Поліційний апарат підтримувала мережа державних фортець і в’язниць. У Варшаві могутня цитадель Олександра, збудована в 1832—1835 рр. коштом міста, невдовзі стала символом царського гноблення. Її сумнозвісний десятий павільйон, осідок Постійної слідчої комісії, був першим етапом шляху, а інколи й місцем останнього спочинку всіх політичних в’язнів.

Кордони імперії, європейські терени якої містилися посередині колишніх польських земель, невсипуще охороняли. Надто за доби залізниць, коли швидко зросло число подорожніх, були вжиті застороги, що не мали собі паралелей ніде в Європі. Тут армії та поліції допомагали вбрані в зелені мундири частини прикордонної варти. Їх розгортали в трьох різних зонах. У першій зоні стояли військові підрозділи, розміщені з однаковими інтервалами вздовж усїєї лінії кордону. В місцях, де сподівалися інцидентів, солдатів ставили через кожні десять метрів, кілометр за кілометром, скільки сягало око. Друга зона містилася за дві-три версти від кордону, її патрулювали рухливі кавалерійські загони. Третя зона простягалася на 150 верст від кордону, охоплюючи майже всі великі міста Польщі та Литви. Всі порти, шляхи, залізничні станції та готелі підлягали в разі потреби перевірки, всіх подорожніх допитували й перевіряли, до всіх, хто мав контакти з закордоном, ставились як до потенційних правопорушників. Поляки, чиє культурне життя охоплювало всі три частини поділеної країни й часто мали маєтки та родичів по обидва боки кордону, були під особливою підозрою і по-своєму реагували на неї. В селах і містечках поблизу кордону зі Східною Пруссією, Силезією й Галичиною процвітала діяльність агентств, що спеціалізувалися з контрабанди й нелегальних переходів кордону. Вони повною мірою використовували потаємні стежки й темні ночі. Урядовцям і солдатам можна було дати хабара. До країни потрапляли змовники й революційна література, покидали її євреї та інші нелегальні емігранти. Кожен рабин у Росії знав, що євреї з Плоцька й Бродів дбатимуть про своїх одновірців на їхньому шляху до Америки по “місячній стежці”. Кожен революціонер знав, що перонний квиток, куплений уранці в годину пік на станції Сосновець, дасть йому змогу безпечно доїхати до Катовіца в Німеччині. Кожен відчайдушний утікач сподівався, що на південному березі Вісли між Сандомиром і Краковом на нього чекає помічна рука якогось польського селянина. Тим часом для звичайного транспортного руху існували непотрібні перешкоди. Путівники застерігали західних туристів, щоб вони не вистеляли своїх валіз газетами, якщо хочуть уникнути непотрібних затримок.

Не менш розвиненим був апарат цензури. Спершу її запровадив Петро I для богословських творів, а 1803 р. вона перетворилася в загальну систему. За Миколи I, а згодом наприкінці XIX ст. вона набула пропорцій важливої промислової галузі. Вона мала дванадцять окремих відділів: загальний, церковний, освітній, військовий, театральний, літературний, пресовий, поштовий, правовий, міжнародний, закордонний і відділ безпеки, крім того, надзвичайно

таємну комісію, що мала цензурувати працю самих цензорів. Мета цензури полягала в контролі за всіма знаннями й за всіма джерелами інформації. В західних провінціях цензура душила всяку працю неросійськими мовами й на несхвалені теми, скажімо, політику, секс і католицьку теологію. Надто суворою вона була до всіх виявів цікавості до польської історії: будь-яку згадку про золоту свободу, вибори, конституцію, Річ Посполиту або, найстрашніша річ, про повстання тлумачили як підбурення до бунту. В усіх популярних історичних працях короля Польщі треба було називати великим князем польським, щоб не образити статусу царя. В результаті майже всіх класиків польської літератури, починаючи від романтичної доби, доводилося публікувати за кордоном: в Австрії чи Німеччині, якщо не у Франції або Англії. Жодну з драм Міцкевича, Словацького чи Красінського ніколи не ставили у Варшаві. Дріб'язковість цензорів стала притчею во язицех. На початку 1784 р. була заборонена публікація першого тому "Історії Польщі" Нарушевича, бо посол Катерини II у Варшаві зауважив, що в праісторії слов'ян полякам відведено набагато більшу роль, ніж росіянам. Минуло сторіччя, і 1888 р. був конфіскований перший том двотомного дансько-англійського словника, який уклав Георг Брандес, на тій підставі, що одного тому не досить для відтворення таємних шифрів.

Для кожного, необізнаного з російською системою, найдивовижнішим є те, що чимало з її найсуворіших дій можна було реалізувати як суто адміністративними заходами, так і внаслідок примхи урядовця. В тюрмах було повно людей, але не засуджених, а підозрюваних, що "чекають, щоб допомогти поліції у провадженні слідства". Підозрювані мали менше визнаних прав, ніж засуджені. Заслання до Сибіру можна було домогтися, просто не давши жертві дозволу на дальше проживання в даній місцевості. Досить часто засилали індивідів, яких не можна було звинуватити в кримінальному правопорушенні, але відсутність яких була бажана з офіційних причин. Проти нагляду й шантажу годі було протестувати, бо обов'язок кожного лояльного громадянина полягав у співпраці зі владою. За таких обставин для жертв часто було привілеєм і полегкістю, коли їх ставили перед судом або оголошували їм вирок про якийсь термін ув'язнення. Але знову-таки, чимало людей не мали такого привілею. Якщо кріпак скаржився владі на свого пана або солдат подавав рапорт на офіцера за неналежні дії, це становило злочин, за який призначали покарання.

Освіта відіграла провідну роль у царській стратегії, а Міністерство освіти — у функціонуванні держави. Саме в школах та університетах польські учні вперше поставали перед послідовними зусиллями змінити погляди і лояльність, засвоєні вдома. Саме там вони дізнавалися про критичне ставлення російської інтелігенції та її конспіративну діяльність. Зовнішніми ознаками офіційної політики у школах були вивчання напам'ять титулів і днів народження незліченних великих князів і великих княгинь та невсипущий контроль урядових інспекторів. Але ніщо так не дратувало, як примус уживати російську мову. Після 1864 р. у Варшаві виникла абсурдна ситуація, коли польські вчителі мали використовувати російську мову як засіб викладання польської мови польським дітям (згідно з офіційним міфом, польська мова була "іноземною").

За Олександра Апухтіна (1822—1904), куратора Варшавського шкільного округу в 1879—1897 рр., політичні інформатори відігравали закріплену роль у підтримці студентської дисципліни. Серед вищих навчальних закладів важливими центрами польської освіти були Віленський університет (до 1822 р.), Кременецький ліцей (до 1832 р.), Головна школа у Варшаві (в 1862—1869 рр.), Варшавський політехнічний інститут (після 1898 р.). В Дорпаті в Естонії, в Харкові від 1805 р., в Санкт-Петербурзі від 1819 р., в Києві від 1834 р., в Одесі від 1865 р., у Варшаві від 1869 р. російські університети мали численні контингенти поляків серед викладачів і студентів. У Києві в середині сторіччя дві третини університетських студентів були поляками.

Русифікація завдала тяжких утрат кожному, кого зачепила. Дріб'язковість її заходів розлючувала поляків і посилювала їхнє відчуття кривди, а її невдачі зневірювали царських урядовців. Головним проводирем русифікації був фельдмаршал Йосип Гурко (1828—1901), генерал-губернатор Варшави в 1883—1894 рр. Поляків дратувало, коли, прибуваючи на станцію у Варшаві чи Вільні, вони бачили на платформах кириличні написи, а назви всіх вулиць і крамничні вивіски були подані і російською, й польською мовами. Ще більше приголомшувало усвідомлення, що індивід, який не вивчав російської мови, не може захистити себе в судах, а тисячі письменних польських дітей не могли читати творів рідної літератури. Книжки, написані польською мовою, привозили з-за кордону, але їх не розуміли діти, яких навчали читати тільки за кириличною абеткою. Зменшення неписьменності з російського благословення становило загрозу польській національності. Поляки дедалі більшою мірою могли домогтися успіхів на царській службі тільки коштом відмови від свого походження. Політика, яка мала сприяти асиміляції, породжувала дедалі сильніше чуття взаємного відчуження. Марія Склодовська, чие дитинство минуло у Варшаві, описала напруги, відчутні в її класі 1878 р.:

“На порозі, затиснутий своїм гарним мундиром — жовтими панталонами й синім кітелем із блискучими гудзиками — з'явився пан Хорнберг, інспектор приватних шкіл-інтернатів міста Варшави. То був кремезний чоловік, пострижений по-німецькому, з пухлявим обличчям і пронизливими очима за окулярами з золотою оправою... Як страшенно швидко зайшов він сьогодні до класу — майже одразу після дзвінка, яким стривожив нас швейцар.

Інспектор підійшов до вчительки:

— Ви читали їм уголос? Що то за книжка?

— “Байки” Крилова. Ми тільки сьогодні почали...

Немов мимовільним рухом він піднімає кришку однієї, другої парти... Ні. Там немає нічого підозрілого. Ніяких “неправомислених” (тобто польських) книжок, ніяких зошитів...

Хорнберг важко сів у крісло, яке люб'язно підсунула йому вчителька.

— Прошу, запитайте котрись ученицю.

На своїй лавці коло вікна Маня Склодовська інстинктивно відвернула обличчя й раптом поблідла... Але водночас добре знала, що питають її. Знала, бо майже завжди, коли приїздив інспектор, викликали її... Встає мов сонна, почувши своє прізвище...

Хорнберг дивиться з глибокою нудгою і байдужістю.

— Прокажи молитву.

Маня байдужим голосом проказує, не збившись, “Отче наш”. Одним з найвигадливіших принижень, до яких удавався цар, був примус, щоб польські діти щодня повторювали російською мовою молитви католицької церкви...

— Які володарі царювали в нашій вітчизні від часу цариці-матушки Катерини II?

— Павло I, Олександр I, Микола I, Олександр II, що й тепер найласкавіше царює над нами. Інспектор був задоволений. Дитина впевнено розмовляє, вживає правильні, приписані зврати.

А далі Хорнберг наказує дівчині переказати незліченний список імен і титулів членів родини, що “тепер найласкавіше володарює над нами”. Великих князів, великих княгинь, усіх, як належить, “на ім’я та по батькові”. Перелік довгий, але Маня проказує його, не заїкаючись, і Хорнберг усміхається щоразу приємніше, не бачачи чи, може, не хотівши бачити, що обличчя дівчинки стає дедалі суворіше та блідіше...

— Ну, добре, добре. А як звучить титул батюшки-царя?

— Єво імператорское велічество.

— А мій титул як звучить?

— Ваше високоблагородіє.

Хорнберг вочевидь задоволений. Орієнтація в титулах спонукала його запитувати далі. Дивний то був чоловік у цьому аспекті. Знання титулів видавалося йому набагато важливішим від уміння рахувати, читати, писати. Тому просто задля насолоди він запитує знову:

— Хто володарює над нами?

Щоб приховати вогонь у своїх очах, директриса і вчителька пильно дивились у журнали, які тримали перед собою. Оскільки відповідь не пролунала одразу, Хорнберг, роздратований, запитав уже голосніше:

— Хто володарює над нами?

— Єво велічество Олександр II, цар усієї Росії, — насилу промовила Маня. Її обличчя побіліло.

Інспекція в цьому класі скінчилася. Хорнберг підвівся, кивнув головою на прощання й поважним кроком пішов до сусіднього класу.

— Ходи до мене, дитино, — мовила вчителька з ніжністю, якої ніколи не помічали в ній ті, хто не знав її добре.

Маня встала й підійшла до вчительки, що, не сказавши й слова, поцілувала її в чоло. І раптом, коли клас знову пошвавішав, польська дитина, доведена до краю, вибухає на її грудях плачем⁹.

Кожен росіянин, що наважувався виявити симпатію до польської мови чи польських звичаїв, стягував на свою голову клопіт. Наприклад, такого собі полковника Крупського, що був комендантом невеличкого польського містечка після придушення Січневого повстання, звільнили з армії саме з цієї причини. У висунутих проти нього звинуваченнях згадано, що він публічно розмовляв польською мовою й танцював полонез. Тривала боротьба за відновлення його доброго ім’я отруїла життя всієї родини й посприяла тому, що його донька, Надія Крупська, Ленінова дружина, стала переконаною революціонеркою. Отож можна вважати, що політика русифікації в Польщі збільшила рішучість найзатятіших ворогів царя. Послаблення, запроваджені після 1905 р., вже не мали часу, щоб надолужити шкоду, заподіяну протягом попередніх десятиріч.

І все-таки годі заперечити, що русифікація вплинула на багато важливих аспектів життя. Зовні Варшава наприкінці XIX ст. стала космополітичним містом, і її місцевий польський колорит міг тільки трохи змінити, але не стерти риси, спільні для всіх міст царської імперії.

ВАРШАВА І ОКОЛИЦІ

ПРИБУТТЯ. Великі готелі висилають карети на залізничні вокзали...

ВІД’ЇЗД. Квитки на державні залізниці можна придбати наперед, доплативши 10—20 коп., а багаж можна зареєструвати за додаткову плату, не меншу за 50 коп., на вулицях Длуга, 30, і Монюшка, 2, відчинено з 9 до 4 год., в неділю і свята з 9 до 12 год. Бюро Міжнародної компанії спальних вагонів міститься в готелі “Бристоль”...

ЗАЛІЗНИЧНІ СТАНЦІЇ. Варшава має п'ять залізничних станцій. На лівому березі Вісли: 1. ВІДЕНСЬКИЙ ВОКЗАЛ (вокзал Варшавсько-Віденський) для потягів, що їдуть до Кракова, Відня, Торна, Берліна і Сосновця. Поліціант, що стоїть коло виходу, вручає подорожнім металевий жетон з номером карети. 2. КОВЕЛЬСЬКИЙ ВОКЗАЛ (вокзал Варшавсько-Ковельський), на південний захід від цитаделі, для потягів, що їдуть до Млави (Марієнбурга), Любліна, Ковеля (Кисва) і Москви (три потяги-експреси щодня; інші поїзди на Москву вирушають із Брестського вокзалу). 3. КАЛІШСЬКИЙ ВОКЗАЛ (вокзал Варшавсько-Калішський), поблизу Віденського вокзалу, для поїздів на Лодзь і Каліш (потяги-експреси з Брестського і Ковельського вокзалів). На правому березі Вісли, у Празі: 4. САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ВОКЗАЛ (вокзал Варшавсько-Санкт-Петербурзький), для потягів на Вільно, Дунабург і Санкт-Петербург. 5. БРЕСТСЬКИЙ ВОКЗАЛ (вокзал Варшавсько-Брестський), для потягів на Брест-Литовськ, Москву, Київ, Одесу й за кордон (Відень). Різні вокзали пов'язані між собою під'їзними коліями.

ГОТЕЛІ. *HOTEL BRISTOL, Краківське передмістя, 44, першого класу, покої від 3 руб., сніданок $\frac{3}{4}$, обід (12—3) $1\frac{1}{2}$, вечеря (5—8) 2, ложа 1 руб.; HOTEL DE L'EUROPE ("Європейський"), Краківське передмістя, 13; GRAND-HOTEL BRÜHL ("Брюловський"), вул. графа Коцебу, 12; POLONIA PALACE HOTEL, Єрусалимські алеї, 53, новий, навпроти Віденського вокзалу; HOTEL DE ROME ("Римський"), вул. Новосенаторська, 1, там часто зупиняються сільські шляхтичі...

Пансіонат "*Wielhorska*", вул. Ясна, 4. Покої 1—4, харчування $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ руб. Садиба протестантського товариства молодих жінок (*Jungfrauenverein*), вул. Відок, 20, і "*Home Français*", вул. Варецька, 15, призначені для вчительок і молодих жінок, які подорожують самі.

РЕСТОРАНИ. "*Hotel Bristol*", "*Hotel Brühl*" (мюнхенське і пільзенське пиво в бочках), "*Hotel de l'Europe*", "*Polonia Palace Hotel*", "*Hotel de Rome*", "*Versailles*", Уяздовські алеї, "*Hotel d'Angleterre*"; кафе-ресторан Островського, на розі вул. Злотої: обід (1—5) 75 коп.; "*Wróbel*", вул. Мазовецька, 14, обід 50 коп., кухня, яку хвалять клієнти.

ВИНА. "*Lijewski*", Краківське передмістя, 8, "*Ermitage*", на розі вулиць Відок і Маршалківської, неподалік від Віденського вокзалу, *plat du jour* 40 коп., "*Fukier*", на зах. боці Ринку Старого Міста (№ 27), стара винарня, яка займає своє теперішнє місце від 1590 року...

КАВ'ЯРНІ і ЦУКЕРНІ. Кава 15 коп., чай 10—15 коп., шоколад 20 коп., також холодні м'яса і пиво. "*Lardelli*", вул. Новий Свят, 27, поблизу перехрестя з Єрусалимськими алеями... "*Semadeni*", у Великому театрі... разом з молочарнею... Варшавські тістечка смачні. Добре молоко можна купити в усіх великих молочарнях.

ТЕАТРИ. *Grand Theatre* (Великий театр), Театральна площа, опера і балет, ложа 6 $\frac{3}{4}$ — 14 руб., партер від 1 руб. 40 коп. до 4 руб. 75 коп., влітку не працює. *Teatr Rozmaitości*, в зах. крилі Великого театру, польські п'єси; *Teatr Polski*, комедії і драми; *Mały Teatr*, вул. Монюшка, 5, в будинку Товариства любителів музики, сучасні п'єси. Театри другого класу: *Teatr Nowoczesny*, вул. Бодуена, 4, короткі драми, комедії і оперетки (вистави о 8 і о 10 години вечора), *Teatr Nowy* (тільки влітку), *Teatr Nowości*, оперетки і комедії, тільки взимку. *Polski Teatr Letni* в Саксонському саду, партер від 1 руб. 50 коп. до 3 руб. 35 коп. Театри-вар'єте: "*Aquarium*", "*Renaissance*". Кабаре: "*Oaza*". Цирк, тільки взимку.

ВІДПОЧИНОК і РОЗВАГИ. "*Vallee Suisse*" ("Швейцарська долина"), вул. Шопена, 5, роликва ковзанка, добра музика в літні вечори (плата 30 коп.), симфонічні концерти щосереді й щосуботи (50 коп.); "*Bagatela*" — влітку оперетка, взимку мало не щодня симфонічні концерти в залі Товариства любителів музики.

ЕКІПАЖІ (дрожки). Поїздка в межах міських рогаток 20, в нічні години (12—7 ранку) 35, двокінні запряги 35 і 50 коп., багаж 10 і 15 коп. за пуд. Однокінні дрожки звичайно їздять повільно, але двокінні, якщо добрі коні, дуже швидко. Кучери двокінних дрожок із гумовими колесами чекають від клієнтів чайових у розмірі 20—50 коп.

ЕЛЕКТРИЧНІ ТРАМВАЇ (тарифи залежать від зони; перший клас — 7, другий клас — 5 коп.). Головні перетини маршрутів: Краківське передмістя (пам'ятник Міцкевича) для маршрутів 0, 1, 3, 5, 7, 9, 17, 18, 22; Уяздовські алеї, Віденський вокзал, Петербурзький вокзал, Брестський вокзал, станція Вілянув. Маршрут 0 (окружний) ходить від пл. *Zbawiciela* по вул. Маршалківській, Злотій, Кармелітській, Налевка, Медовій, через Краківське передмістя і Уяздовські алеї до пл. *Zbawiciela*. Траса 7 $\frac{1}{4}$ милі, час проїзду 62 хв.

ПАРОПЛАВИ. Невелички пасажирські пароплавчики (50 коп.), ресторан на палубі, відпливають з пристані коло мосту Олександра, регулярні рейси вниз і вгору по Віслі в літньому періоді (від травня до жовтня), пополудні і ввечері...

БАНКИ. Імперський банк, вул. Белянська, 10, працює від 10 до 3 год.; Комерційний банк, вул. Володимирська, 27; Кредитний банк, вул. гр. Коцебу, 8.

КОНСУЛЬСТВА. Британський консул, *H. M. Grove*, вул. Служевська, 3 (10—2). Американський консул, *T. E. Heenan*, Уяздовські алеї, 18 (10—3). Філія Російсько-британської торговельної палати.

ЛІКАРІ (зі знанням англійської мови). Доктор Городинський, вул. Новгородська, 34; доктор Раум (хірург), вул. Братська, 5; доктор Зольман, Єрусалимські алеї, 63; доктор Заборовський (жіночі хвороби), Єрусалимські алеї, 58. ПРОТЕСТАНТСЬКА ЛІКАРНЯ (*Szpital Ewangelicki*), вул. Кармелітська, 10...

ЦЕРКВИ. Відправа англ. мовою (11 год.), вул. Гортензії, 3, пастор Г. С. Цимерман. Лютеранська церква, німецька реформована церква, римо-католицькі церкви відкриті цілий день.

МИСТЕЦЬКІ КОЛЕКЦІЇ Й Т. ІН. Товариство сприяння красним мистецтвам, відкрито щодня 10—7, плата 30 коп. Колекція Хойновських, відкрито щодня, 10—3, плата 30 коп.

Палац *Бельведер* відкрито тільки взимку, щодня, крім субот, 10—3, вхід за квитками, що їх видає безкоштовно канцелярія палацу.

Палац *Łazienki* відкрито щодня, крім субот, 10—6, у свята 1—6, взимку 10—3 або 1—3.

Музей *промисловості й торгівлі*, відкрито щодня, крім понеділка, 10—3, плата 20 коп., у неділю 5 коп.

Королівський замок відкрито щодня, крім суботи, 1—6.

Картинна галерея, вхід вільний, у вівторок, четвер, неділю, 11—3.

Університетська бібліотека працює в будні дні 10—4, в період вакацій у понеділок, середу і п'ятницю, 11—2.

Палац *Вілянув* відкрито в будні дні, 2—6.

ГОЛОВНІ ТУРИСТИЧНІ МАРШРУТИ (одноденні). Королівський замок; вулиці Краківського передмістя; вул. Маршалківська і Саксонський сад; вид з вікна на вежі лютеранської церкви; Уяздовські алеї, надто ввечері; палац Лазенки; собор Св. Яна; Старе Місто; міст Олександра. Ті, хто має більше часу, повинні неодмінно відвідати Віланув.

Варшава (пол. *Warszawa*, англ. *Warsaw*, нім. *Warschau*, фр. *Varsovie*). Столиця Варшавської генеральної губернії, або Польщі, важливий залізничний вузол, стоїть на лівому березі Вісли на високому краї (120—130 футів), що круто опускається до річки, яка має тут 1/4 — 1/4 милі завширшки, далі на захід річкова долина переходить у широку горбкувату рівнину. В місті 872 500 жителів, зокрема 15 000 протестантів, 300 000 євреїв і численний гарнізон. Варшава — центр інтелектуального життя Польщі і більше схожа на західноєвропейські міста, ніж на російські. В місті є резиденції генерал-губернатора Варшави, цивільного губернатора, римо- і греко-католицького архієпископів, коменданта військового округу міста Варшави, розмішені 15-й, 19-й і 23-й армійські корпуси, крім того, є російський університет і російська вища школа технічних наук. Місто (зокрема й Прага) поділене на дванадцять поліцейних дільниць і складається зі Старого Міста, Нового Міста, що тягнеться на північ, Волі, Мокотува й кількох інших передмість. На правому березі Вісли стоїть Прага. Через річку перекинута три мости. Вулиці вирують життям, головні торговельні осередки містяться на вул. Маршалківській і в Краківському передмісті. Цілі квартали міста займають євреї, чий брак турботи про охайність уже ввійшов у прислів'я. Варшава — квітучий промисловий центр (машинобудування, вироби з деревини, шкіри, тютюнові фабрики) і осередок жвавої торгівлі.

* * * * *

Якби пекельна машина російського врядування коли-небудь функціонувала так, як сподівалися її керівники, немає сумніву, що майбутнє поляків, як і будь-яких інших меншин, було б цілковито безнадійне. На щастя для них, та машина мала кілька конструктивних вад. Прірва, яка відокремлювала волю

самодержця від її реального втілення, була не менш широка, ніж сама імперія. Життя ставало стерпним завдяки взаємодії неефективності, примхи і решток християнського ставлення. Надто на нижчих рівнях бюрократія була вкрай корумпована. Від інспекторів можна було сподіватися, що вони не надто наполягатимуть на дотриманні правил, хіба що поблизу десь з'явиться старший інспектор. До служби в польських губерніях, серед ворожого населення, ставилися з неприязню. Честолюбні люди швидко поверталися до столиці. Менш кмітливі навчилися затишно влаштуватися. Хоча Варшава була не дуже далекою від Санкт-Петербурга в географічному розумінні, з адміністративного погляду її безперечно можна було б вважати за одну з *“глухих провінцій”*, незбагненним чином *“глухих”* до голосу царя. В абсолютно централізованій імперії однієї несправної ланки в командному ланцюгу було досить, щоб паралізувати дію. Урядовці, чия єдина функція полягала в інтерпретації наказів, часто інтерпретували їх досить химерно — як вияв власної індивідуальності — або зовсім нехтували їх. Всюди можна було помітити примхливі постанови. Крайня поблажливість була не менш поширеним явищем, ніж крайня брутальність. Серед верств, наділених відповідальністю, ще досить живими були християнські вартості. Від царя і аж до найдрібнішого урядовця політичний обов'язок діяти суворо гостро суперечив християнському обов'язкові виявляти милосердя і прощення. Судді, що призначали показові покарання керівникам конспіративних організацій і змов, часто пом'якшували або касували вироки їхнім спільникам. Солдатів, яким наказували ставитись до бунтівників і зрадників із нещадною суворістю, водночас винагороджували за акти великодушності й жертвності. З причин, невідомих звичайним громадянам, один урядовець казав *“так”*, а інший казав *“ні”*. То був споконвічний російський парадокс. Самодержавство було виправдане та увічнене для боротьби з тими самими пороками, яким саме й сприяло і які робили його неефективним. Порочне коло було надто міцне, щоб можна було легко розбити його. Але царат не був ані таким страхітливим, ані таким послідовним, як дає змогу припустити його пізніша слава. Хоч інколи і здатний до марного насильства, на практиці він був лагіднішим і гуманнішим, ніж більшість режимів, якими може вихвалитися ХХ ст.

Водночас не треба недооцінювати негативної могутності Російської імперії. Хоча цар не міг керувати польськими провінціями з бажаним для себе ступенем гармонії, він легко міг перешкодити втрутитись комусь іншому. Армію, поліцію, кордони, цензорів, фортеці і в'язниці тримали не для параду. На внутрішньому фронті всі змови та повстання протягом півтора сторіч придушили без великих труднощів. На міжнародному фронті великі переваги можна було мати завдяки традиційній ролі царя як оборонця легітимності. Жодна європейська монархія не вступила б нерозважливо в конфлікт із величезною імперією, чия брутальна сила була гарантією міжнародного права і ладу. Поки держави, що поділили Польщу, жили у злагоді, польське питання годі було порушити. Дипломатичні протести можна було чемно відсувати вбік. Самі поляки не мали ніяких засобів, щоб здійснити фундаментальні зміни. В Росії нічого не змінювалося без стимулу у вигляді зовнішньої поразки. Саме британці та англійці своїми

воєнними діями в Криму спровокували реформи Олександра II. Саме перемога японців у Маньчжурії уможливила “революцію” 1905 р. й подальше створення Думи. Саме німці, що в 1915—1916 рр. назавжди вигнали царську владу з польських провінцій, наступного року спонукали підданих царя до революції.

Ніякі успіхи соціально-економічного прогресу не могли змінити політичної ситуації. Протягом XIX ст. належна російській частині Польщі частка багатства й розвитку імперії швидко зростала. Індустріалізація та урбанізація почалися там набагато раніше, ніж у Центральній Росії. 1914 р. у Варшаві жило 900 000 чол., в Лодзі — 230 000, у Вільні — 193 000, у Сосновці — 100 000 чол. Після скасування 1850 р. внутрішніх митних бар’єрів польські виробники мали змогу обслуговувати широкий російський ринок. Після 1864 р., коли нарешті скасували кріпацтво, маси селян змогли вільно перебиратись у міста. Зародилися міський робітничий клас і молода буржуазія, що мала потужні німецькі та єврейські зв’язки. Разом вони становили майже третину населення. Нові соціальні групи почали організовувати нові політичні партії, деякі легальні, деякі нелегальні. Але ці події аж ніяк не можна розглядати як “кроки на шляху до незалежності”. Микола II був не більш схильний дозволити полякам відокремитися, ніж Микола I. Поляки в Росії 1914 р. мали не кращі засоби підтримати свої вимоги, ніж 1814 р. Не прогрес, а тільки Перша світова війна зрештою поклала край російській владі над Польщею. Але, попри свої очевидні вади, царський уряд не здійснював неналежної дискримінації своїх польських підданих. У польських очах він був, звичайно, вкрай “антипольським”, так само як у єврейських — “антисемітським”, а в українських очах — “антиукраїнським”. Але це означає тільки стверджувати, що він однаковою мірою цілковито придушував усі вияви незалежної волі. Фактично, елементом московської традиції було те, що до росіян треба ставитися найгірше. За словами Міцкевича, “Проклін тому народові, що вбиває власних пророків”¹¹. Уряд докладав найревніших зусиль, щоб гнобити передусім власний народ. Жоден поляк, єврей чи українець не міг стверджувати, що до нього ставляться нещадніше, ніж до революціонерів, сектантів та конспіраторів з поміж самого російського населення. Звісно, правда, що поляки не мали відповіді на вимоги незалежності. Але ж їм діставалися ті самі процвітання та муки, що існували на той час у країні. Відрізнялися їхні сподівання, а не їхнє об’єктивне становище. На жаль, царат не потурав сподіванням.

Кінець кінцем, звичайно, спроба поглинути колишні польські провінції та інкорпорувати їх до Росії зазнала відомого краху. Політична інтеграція не призвела до соціальної асиміляції. Навпаки, вона призвела до дедалі більшої соціальної поляризації. На відміну від ситуації в Австрії чи в Пруссії до 1871 р., де добрий громадянин міг примирити свій польський патріотизм зі своєю вірністю Габсбургам чи Гогенцолернам, у Росії люди були змушені обирати між вірністю двом суперечливим сутностям. Якщо індивід і далі розмовляв польською мовою, дотримувався католицької релігії й мав польських друзів, влада автоматично підозрювала його. Щоб довести якийсь прийнятний ступінь своєї надійності й бути придатним для відповідальної посади, поляк мав зрестися рідної мови, навіть у себе вдома, відкинути католицизм чи юдаїзм на користь

православ'я й цуратися родичів та друзів. За таких обставин росіяни і поляки неминуче були змушені жити окремим життям. Соціальна взаємодія між представниками обох національностей зменшилася. У Варшаві, у Вільні, навіть у дрібних містечках поляки трималися осібно. Вони створювали власні закриті товариства, мали свій бізнес, свої таємні товариства. Їхні діти одружувалися між собою і з неприязню дивилися на тих зі свого середовища, хто наважився порушити неписані норми національної солідарності. Обставини змушували їх любити свою країну й ненавидіти своїх володарів. Усім серцем і душею вони вдавали, ніби Росія не існує.

Людам, які ніколи на власній шкурі не відчували таких обставин, важко пояснити, що означала Росія для тих неприязних до неї польських поколінь. Тогочасні автори часто виражали свою скрутну ситуацію у формі метафор і яскравих образів інтенсивного гноблення, які не завжди слід розуміти буквально. Засвоївши уроки кількох повстань, центральний уряд у Санкт-Петербурзі поволи схилився до думки, що треба не змушувати поляків до покори, вдаючись до пруських методів, а виснажувати й знесилювати їх, позбавляючи всіх духовних і культурних ресурсів, які роблять життя стерпним. В самодержавній імперії, що мала 150 млн. чол. населення й дедалі більшою мірою була змушена перейматися неспокоєм у серці російських земель, 15 млн. поляків не могли сподіватися на утвердження своїх відцентрових інтересів. Їхній опір треба було долати не кулями й нагайкою, а обмеженнями в духовній сфері, офіційним остракізмом і “внутрішнім вигнанням”. Здебільшого ця війна була психологічна, а не фізична. Найтриваліші конфронтації відбувалися не серед гамору боротьби на барикадах, а серед тиші індивідуального сумління. То була вкрай оманлива ситуація, яка спонукала Юзефа Пілсудського охарактеризувати Росію як “азіатську звірину, приховану європейською маскою”. Згодом один з наступників Пілсудського, маршал Шмігли-Ридзь, боячись вибору між покорою Росії або Німеччині, висловився дуже ясно. То була думка, зіперта на російський світ, у якому виросла більшість поляків і з яким чимало їх погодилося. “Німці знищать наше тіло, — сказав він, — а росіяни — душу”¹².

Отже, панівними настроями у російській частині Польщі були самотність, спустошеність і зневіреність. Для Санкт-Петербурзького уряду проблеми Привіслинського краю з його одвічними наріканнями і непоправною *неблагонадежністю* мали маргінальне значення. А на думку поляків, Росія була дикою пустою, де зневажливо ставились до всього, що було дороге їм. Адам Міцкевич, подорожуючи півднем Росії 1825 р., точно висловив ті почуття:

Wpłynąłem na suchego przestwór oceanu,
Wóz nurza się w zieloność i jak łódka brodzi;
Śród fali łąk szumiących, śród kwiatów powodzi,
Omijam koralowe ostrowy burzanu.

Już mrok zapada, nigdzie drogi ni kurhanu;
Patrzę w niebo, gwiazd szukam, przewodniczek łodzi;
Tam z dala błyszczą cębok? tam jutrzienka wschodzi?
To błyszczą Dniester, to weszła lampa Akermanu.

Пливу і тягнеться сухий навколо океан,
Віз плине в зелені, мов човен поміж хвиль,
Серед шумливих лук і квітів довгих миль,
Де мов коралів острів, височить бур'ян.

Вже сутінь, і чи є тут шлях або курган?
Дивлюсь у небо і ясні шукаю зорі.
Що там біліє далеко на просторі?
Дністер, що, мов маяк, осяяв Акерман.

Stójmy! — jak cicho! — słyszę ciągnące żurawie,
 Których by nie doścignęły źrenice sokoła;
 Słyszę, kędy się motyl kotłusa na trawie,
 Kędy wąż śliską pierś dotyka się ziola.
 W takiej ciszy! — tak ucho natężam ciekawie,
 Że słyszałbym głos z Litwy. — Jedźmy, nikt nie woła¹³.

Стривай, — як тихо! — чуєш, як летять журавлі,
 Що їх не бачить сокіл з височині,
 І як метелик пестить квіти у траві,
 І як змія повзе по прибережній ріні?
 Серед такої тиші — слухаю, аж коле в голові —
 З Литви почув би голос, — та глухо в тій країні.

Росія рідко давала полякам навіть відлуння того, що вони прагнули почути. На їхню думку, Росія була пустою більше ніж в одному розумінні.

У Росії загалом тяжке становище Польщі й далі привертало небагато симпатій. Під час великої доби російської літератури, що передувала революції, не раз траплялися покликання на польські теми, але вкрай мало коментарів мали прихильний характер. Патологічна ненависть Достоевського до Польщі була, безперечно, винятком за своєю злобністю. Проте вона не раз мала відлуння в думках його літературних колег. У романі “Анна Кареніна” Толстой вклав у уста Кареніна вислів панівних поглядів освічених росіян тієї доби. “Поляки, — казав Каренін, немов повідомляючи аудиторії мало відомий факт, — не росіяни, але тепер вони стали членами нашого народу і їх треба зрусифікувати для їхнього власного добра”. Потрібний був справді гострий розум, щоб прозирнути таке всемогутнє невігластво й самовдоволення і побачити під спокійною поверхнею польських провінцій Росії глибші верстви розчарування, зневаги й ненависті. Олександр Блок, цей найросійськіший з російських поетів, автор вірша “Скіфи” і поеми “Дванадцять”, був одним з небагатьох, хто познайомився з Польщею й набув певного розуміння. Батько поета, Олександр Львович Блок, був професором публічного права у Варшавському російському університеті, а коли в листопаді 1909 р. він помер, син, як і годиться, приїхав з Москви на похорон. Ця зимова подорож на “затильне подвір’я Росії”, до тієї “забутої Богом і зраненої країни”, “придавленої тягарем образ і загнаної в ярмо безсоромного насильства”, справила тривке враження і стала прямим джерелом натхнення для його вірша “Возмездие”

Жандармы, рельсы, фонари,
 Жаргон и пейсы вековые, —
 И вот — в лучах большой зари
 Задворки польские России...
 Здесь всё, что было, всё, что есть,
 Надуто мстительной химерой;
 Коперник сам лелеет мечь,
 Склоняясь над пустою сферой...
 “Мечь! Мечь!” — в холодном чугуне
 Звенит, как эхо, над Варшавой¹⁴.

Менше ніж через шість років після подорожі Блока Варшава капітулювала перед німецьким військом. Російська Польща була ліквідована не помстою поляків, а міжнародною війною.

3

PREUSSEN

Прусська частина Польщі (1772—1918 рр.)

Прусська частина Польщі (1772—1918 рр.) Назва пруська Польща, як і російська Польща, не мала усталеного значення. В офіційному вжитку вона загалом позначала тільки одну територію — Велике князівство Позен, яке в 1815—1848 рр. мало певний ступінь автономії. В цьому розумінні і в тому самому періоді вона була точною паралеллю до обмеженого значення терміна російська Польща, що позначав Королівство Польське. А в повсякденному вжитку та назва позначала всі ті землі, що їх королівство Пруссія успадкувала від колишньої Польсько-Литовської Речі Посполитої, тож охоплювала не тільки Познань (Великопольщу та Куяви), а й Західну Пруссію (Королівську Пруссію), а протягом дванадцяти років у 1795—1807 рр. ще й Південну Пруссію (Мазовію), Нову Силезію (Ченстохову) і Нову Східну Пруссію (Сувалки і Білосток). Усі ці території пруссаки мали звичай називати “нашими польськими провінціями”^{*}. Але в польських очах пруська частина Польщі складалася в пізнішому періоді з усіх тих територій королівства Пруссії, які мали переважно польське населення або тим чи тим способом були пов’язані з Польщею в минулому. Таким чином ця назва стала позначати і Силезію, й Померанію, і навіть Східну Пруссію. (*Див. карту 2*). Протягом більшої частини ХІХ ст. слов’янський елемент цих провінцій не вважав себе за поляків, і його повсюди характеризували як “польськомовних пруссаків”. На початку сторіччя силезці, кашуби і мазури-протестанти мали слабше чуття своєї польськості, ніж німецькомовні данцижці.

Королівство Пруссія протягом усього новітнього періоду перебувало у процесі змін. Великих змін зазнала не тільки його територіальна основа, а й державний устрій. Освічений деспотизм Фрідріхової Пруссії не пережив смерті

^{*} Попри подальші зміни поглядів, і Силезію, і Померанію вважали тоді за частину Німеччини, і ці обидві території входили в 1815—1866 рр. до Німецької ліги. Від 1834 р. *Zollverein*, Німецький митний союз, а від 1867 р. Північнонімецький Союз мали у своєму складі всі провінції королівства Пруссії.

Карта 2. Пруська частина Польщі (1773—1918 рр.)

свого творця 1786 р. За Фрідріха-Вільгельма II (1786—1797) і в першій половині королювання Фрідріха-Вільгельма III (1797—1840) революційна доба стала свідком занепаду монархії й низки політичних поразок і територіальних утрат. Пруссія втратила свої Рейнські провінції й повернула їх, втратила частину польських провінцій і почасти повернула їх; здійснила цілу низку конституційних і адміністративних експериментів. На Віденському конгресі 1815 р. Пруссія була відновлена й постала як серйозний виклик традиційній зверхності Австрії в німецькому світі. Вона відіграла провідну роль у Німецькій лізі і в Митному союзі. За Фрідріха-Вільгельма IV (1840—1861) вона перейшла від періоду консервативної реакції до реформ та революції й до накинutoї конституції 1850 р. За Вільгельма I (1861—1888) і в руках Бісмарка Пруссія стала організатором і центральним бастионом Німецької імперії. Після 1871 р., хоча Пруссія й зберегла свою окрему структуру, чимало істориків стверджували, що її окремі інтереси та ідентичність насправді розчинилися в інтересах та

ідентичності Німеччини загалом. Безперечно, імперіалізм і шовінізм Вільгельма II (1888—1918) цілком суперечили давнішій, тверезішій прусській традиції.

У межах змінюваних кордонів Пруссії польський елемент не мав ніякого усталеного існування. 1800 р., коли Варшава була у складі Пруссії, поляки становили понад 40% загального населення. Перспектива німецько-слов'янської держави якийсь короткий час була дуже реальною. Але після 1815 р. відсоток поляків значно зменшився. Незважаючи на постійне зростання абсолютної кількості поляків, їхня кількість відносно німецького населення постійно зменшувалася. 1905 р. три мільйони поляків становили лише нечисленну меншину в Німецькій імперії, де жило 56 млн. чол.¹

Відповідно змінювався й форум польської політичної діяльності. До 1848 р. парламент і провінційні інституції Великого князівства Позен становили природне місце для зустрічей. Якийсь час видавалося, ніби Велике князівство могло б відігравати координаційну роль для поляків усіх трьох частин поділеної Польщі. Після скасування Великого князівства увага перейшла до “польського кола” в пруському ландтагу в Берліні, а після 1872 р. — до імперського райхстагу.

Згідно з німецькою термінологією, новітня Пруссія була *Obrigkeitsstaat*, авторитарною державою. Хоча Пруссія не спромоглася розвинути містичну ідеологію автократії або довершену машинерію абсолютизму, вона функціонувала на основі принципу, що воля володаря та його уряду — найвищий закон. Типовим для цієї системи є не так несхитні ідеї чи інституції, як неточна, але лиховісна фраза — пруський дух. За словами одного з його найменш критичних прихильників, “пруськість — це стиль життя, інстинкт, стимул... коли люди прагнуть і діють як надособиста цілість... це не стадний інстинкт, а щось незмірно сильне й вільне, що його ніхто, хто не належить до нього, не годен зрозуміти”². То була традиція, створена невпинною боротьбою протягом трьох сторіч з метою створити королівство з розпорощених володінь Гогенцолернів і за умов постійної небезпеки та непевності, зумовлених тією боротьбою. У практичному житті громадянські свободи були зведені до мінімуму, а демократичним інституціям, коли вони з'явилися, перешкоджали бути цілком підзвітними перед народом. У Пруссії, як і в Росії, монарх звик наказувати, а народ — коритися.

Отже, в кількох важливих аспектах пруський авторитаризм був дуже близьким до російського самодержавства. Армія, наприклад, займала почесне місце, а від часів Фрідріха-Вільгельма I і його *lange Kerls*, високих гренадерів, правила за головний інструмент успіхів Пруссії. Її чисельність була величезна, а бойова міць — від Фербеліна до Седана — легендарна. Ніхто не міг заперечити, що пруський мілітаризм має особливий характер. Якщо російська армія вдавалася до методів грубого примусу супроти і цивільного населення, і власних солдатів, пруссаки проймалися щирим захватом перед людьми зі зброєю. Під впливом наполеонівської Франції Шарнгорст і Гнайзенау скасували методи рекрутування і брутальної дисципліни давніших часів. У XIX ст. пруський солдат був не тільки найкраще вимуштруваним у Європі, а й найкраще керованим, годованим і озброєним, а марширував він під найкращу військову музику у світі.

Бюрократія теж скидалася на свій автократичний взірець. Пруський інспектор з його пенсне й гумовою печаткою був не меншою мірою об'єктом висміювань і страху, ніж в інших країнах. На жаль, він мав славу не тільки дріб'язкового, а й непідкупного.

Пруська поліція віддзеркалювала сумлінність і ретельність усієї бюрократії. Міністр внутрішніх справ поєднував свої поліційні обов'язки з політичними функціями і до 1822 р. мав титул державного канцлера, або прем'єра. Широко повноваження цензури та арешти за спрощеною процедурою використовували проти всіх політичних опонентів — від скромних журналістів, скажімо, Карла Маркса, до таких високих постатей, як архієпископи з Кельна чи Бреслау. Власні революційні тенденції Маркса безперечно були посилені знанням, що його тесть, Фердинанд Генінг фон Вестфален, був міністром внутрішніх справ у Берліні середини сторіччя.

Пруська армія і адміністрація спиралася на підтримку традиційної касты аристократів державної служби. Юнкери дали змогу Гогенцолернам накинути своє врядування різноманітним містам і регіонам королівства, а потім становили ядро “військово-авторитарної цитаделі”. Починаючи від старої армії фон Мольтке й закінчуючи новим райхсвером фон Зекта в 1920-х роках, вони виступали в ролі охоронців консервативних вартостей і успішно опиралися викликам лібералізму й соціалізму. В постаті Ото-Едуарда-Леопольда фон Бісмарка-Шенгаузена, прусського прем'єра від 1862 р. і райхсканцлера в 1871—1890 рр., вони знайшли найгеніальнішого виразника своїх традицій. Наприкінці XIX ст. вплив юнкерів у Німеччині в цілому почав зменшуватися, і цьому процесові посприяла й поява групи індустріальних аристократів, “баронів фабричних труб”, таких родин, як Донерсмарки, Гогенлоє, Ліхновські та Шафгоч, чие величезне багатство виросло з промислових підприємств. Оскільки джерела сили зосереджувались у східних провінціях — Померанії, Східній Пруссії, Силезії, — вплив лоялістської аристократії правив за могутню перешкоду польським сподіванням.

Проте чимало рис життя у Пруссії докорінно відрізнялися від рис, характерних для сусідніх імперій. З одного боку, Пруссія була *Rechtstaat*, політичною спільнотою, що діяла в межах структури права. Хоча політичні інституції ніколи не означали чогось більшого, крім “фасадної демократії”, авторитарна система діяла, спираючись на визначені законом процедури і правовими засобами. Пруссія мала солідну, добре змащену та ефективну бюрократичну машину, конструкція та функціонування якої були загальновідомі й тішилися захватом загалу. Але то була машина, яку можна було ефективно використати і для цілей розумного адміністрування, і для гноблення меншин або опозиційних елементів. Отже, тоді як у Росії поляки бачили утиски у формі нерозумних і свавільних примх царських урядовців, у Пруссії ці утиски поставали в занадто прогнозованому педантизмі дрібних урядовців, підтримуваному буквою і величчю права.

У Пруссії загалом дотримувалися релігійної толерантності, хоч аж ніяк не було б помилкою говорити, що протестантська віра набула статусу державної,

надто після створення 1817 р. Національної церкви, проте релігійний конформізм не становив визначального критерію соціального чи політичного просування. Відколи в XVII ст. до країни прибули французькі гугеноти, кальвінізм процвітав не менше, ніж лютеранство. Євреї втратили автономію громад, яку вони мали за Речі Посполитої, але чимало їх досягли провідного становища, дуже високим був і ступінь добровільної асиміляції. До 1870-х років перешкоди, поставлені на шляху католиків, були щонайбільше неформальні. Бісмарк почав 1873 р. свою сумнозвісну *Kulturkampf* у відповідь на приєднання до імперії рейнських і баварських католиків, і цей захід не мав прецедентів у мивушині Пруссії.

У Пруссії існувала давня традиція соціального патерналізму. Обов'язок поліпшувати становище бідних і вразливих елементів суспільства та дбати про них був невіддільним елементом прусської етики. Його походження можна простежити від протестантського пієтизму XVII—XVIII ст., коли була створена мережа шкіл, сиротинців, притулків і лікарень, а професор Август-Герман Франке й близькі до нього викладачі проповідували в університеті в Гале чесноти практичного християнства. Ця традиція забезпечила, що звільнення кріпаків, здійснене в 1807—1823 рр., закінчилось у Пруссії задовго до того, як Росія почала цей процес. Її вплив можна помітити на обох краях політичного спектра — в діяльності і Фердинанда Ласалю (1825—1864), єврея з Бреслау й засновника державного соціалізму, й самого Бісмарка, чия схема соціального страхування, створена 1878 р. для захисту робітників від хвороб і нещасних випадків, набагато випереджала свій час. Такий патерналізм зменшив тягар соціальних лих і обмежив вимоги національного визволення політичною сферою.

Культурне життя було вкрай розвиненим. За революційної доби Берлін, ця “Спарта Півночі”, був пожвавлений безпрецедентним вибухом літературної й філософської творчості. Скромні досягнення Фрідріхового Просвітництва навіть дорівнялись не могли до філософських злетів Канта, Гамана, Шлегеля, Фіхте, Гегеля й Шопенгауера (що народився польським підданним у Данцигу 1788 р.). Гердер, Нібур і Ранке заснували історичну школу, якою захоплювались і яку наслідували в усій Європі. Гумбольдт, Шамісо і Бунзен були піонерами у сфері природничих наук, Савіньї та Айхгорн — у сфері юриспруденції. Кляйст, Лесинг і Новаліс пробудили німецьку літературу. Спершу Кенігсберг, а потім Берлін стали інтелектуальними центрами континентального значення. Талановиті й честолюбні люди прибували не тільки з глибин країни, а й з-за кордону, й немало їх ішло на прусську державну службу. В інтелектуальних салонах Генрієти Герц і Рахелі Левін філософи і поети змішувалися з політиками і аристократами. Дослідницький дух до самих глибин пронизував освічене суспільство і, зародившись на початку доби реформ, справив глибокий вплив на всі сфери життя. Незважаючи на існування авторитарної держави, всі політичні зміни в Пруссії ставали предметом прискіпливих дискусій, їх докладно обговорювали на вищих рівнях урядування. Ба більше, розквіт інтелектуального життя в Пруссії мав тривалий характер. Завдяки таким постатям, як

Трайчке, Момзен і Макс Планк, Берлін 1900 р. міг пишатися не нижчим статусом, ніж 1800 р. За браком бодай трохи близького інтелектуального розвитку в польських землях чимало поляків неминуче втягувалися у світ німецької культури.

Промислова революція почалась у Пруссії дуже рано. Першу ливарню споруджено в Рурі в 1780-х роках, а в Силезії — 1794 р. Першу залізницю збудовано 1847 р. Промислові підприємства та розвиток міст від самого початку були в німецьких руках навіть у польських провінціях. Політичні рухи, що були наслідком соціально-економічних змін, теж перебували в німецьких руках. І соціалізм загалом, і профспілки зокрема мали загальнонімецький характер, а отже, були категорично проти втручання у справи пруської держави. Тобто цілком окремо від офіційної політики чимало поляків у Пруссії погодилися з фактом, що модернізація йде рука в руку з оніменням. Ця тенденція була подолана тільки наприкінці сторіччя, коли в силезькі та познанські міста прилинула нова хвиля неасимільованого польського пролетаріату і коли під час так званого *Ostflucht*, втечі зі Сходу, чимало німців почали переїжджати в центральні та західні провінції. За тієї доби науки і промисловості Пруссія пишалася одним з найсучасніших суспільств у Європі, а її польським громадянам було вільно пожинати плоди. Авторитаризм мав підтримку з боку комфортного життя, яке він створював своїм громадянам.

Швидкі соціально-економічні зміни загалом відбувались у рамках усталеної традиції реформ. Плідні праці Штайна, Гарденберга та Гумбольдта дали початок програмам, що їх потім розвивали й доповнювали протягом сторіччя. В 1808—1818 рр. можна додати початки соціального визволення, муніципальних реформ і реорганізації адміністративного апарату, в країні почали створювати сучасну армію й сучасну систему освіти, що спиралася на координацію початкового, середнього та університетського секторів навчання. З конституційними реформами зволікали до 1847 р. Це зволікання призвело в 1848—1850 рр. до єдиної поважної кризи в новітній пруській історії. На відміну від абсолютистських систем, які за браком вчасних реформ пленталися від однієї катастрофи до іншої, рівна течія пруського урядування дуже рідко зазнавала збурень. У цьому аспекті пруський консерватизм тісно нагадував освічену політику британських торі, що регулярно захищали усталений лад, відбираючи зброю у своїх радикальних опонентів. За єдиним винятком 1848 р., в Пруссії не було ніякої загальної кризи, якою міг би скористатися польський національний рух, наголошуючи на своїх сепаратистських вимогах. У такому контексті масштаб активної польської політики був дуже обмежений. Тому аж ніяк не дивно, що окрема структура польського життя в межах Пруссії протягом XIX ст. швидко занепадала. Дивовижне відродження польської національної свідомості на початку XX ст. годі дуже легко пояснити, покликаючись на попередні події.

Про право поляків на автономію в рамках королівства Пруссії була згадка у Віденському договорі. Проте його ніколи не утвердили для поляків у Померанії, Західній Пруссії чи Силезії, а у Великому князівстві Позен його

дотримувалися менше ніж тридцять років. Конституційоване 1815 р., Велике князівство мало територію десь 29 000 км² з населенням 776 000 чол. Вісім з десяти людей розмовляли польською мовою як своєю рідною. Присяга вірності вимагала від шляхти звертатися до володаря як до “короля тієї частини Польщі, що перебуває під пруським урядуванням”. Намісник князівства, або *Staathalter*, князь Антоній Радзивіл був поляком, і польська мова стала офіційною мовою у школах, судах та врядуванні. Місцевий парламент, або *Landsrat*, обирала шляхта, а його члени мали право подавати петиції до короля. Проте після 1831 р. почали запроваджувати дедалі тяжчі обмеження. Посаду намісника скасували. Новий *Oberpräsident* Едвард Флотвель запровадив нову сувору політику. У шляхтичів, що допомагали втікачам і повстанцям, які брали участь у Листопадовому повстанні в російській частині Польщі, конфіскували маєтки. Виборний парламент був закритий. Розвиткові німецьких шкіл і товариств виявляли сприяння. 1848 р., після невдалого Познанського повстання Велике князівство ліквідували. Згодом до вимог про його відновлення ніколи не ставилися серйозно.

Революційний польський націоналізм приваблював небагато прихильників і не мав жодного успіху. В 1840-х роках у Познані з'явилося кілька конспіративних товариств, серед них *Związek Plebejuszy*, Плебейський союз. У лютому 1846 р. на пруських землях заарештовано близько 254 чоловік, що брали участь у готуванні до запланованого загальнопольського повстання, яке організовувало емігрантське Демократичне товариство. Наступного року на судовому процесі в Берліні вісьмох головних відповідачів, зокрема Людвіка Мерославського, засудили до смерті за зраду, проте не стратили. Їх звільнили на початку революції в Берліні 20 травня 1848 р. під час народних демонстрацій. Мерославський негайно поїхав до Позена й очолив Національний комітет, сформований тоді, коли пруська влада відвернула на мить свою увагу. Була організована й місцева польська міліція, озброєна косами. І все-таки революційний характер тих подій можна легко переоцінити. Політичні вимоги комітету полягали не в незалежності, а в реальній автономії, а міліцію мали використовувати не проти Пруссії, а проти загрози російського втручання. Згідно з Ярославським договором, підписаним 11 квітня, комітет був розпущений, повіривши обіцянкам генерала фон Вілізена запровадити польську адміністрацію. Мерославського й ті рештки його міліції, які не бажали розпускатися, розбило пруське військо. Як писав Фрідріх-Вільгельм IV своїй сестрі-цариці, “Сподіваюся, чимало повстанців перейдуть кордон Королівства Польського, де Паскевич зможе їх повісити”. Цариця відповіла: “Повісь їх сам”. Обіцянки Вілізена знехтували. Велике князівство змінило свою назву, ставши *Provinz Posen*, а білого орла з його герба прибрали. То був перший і останній революційний вибух у пруській частині Польщі до грудня 1918 р.³

Інтеграція польських провінцій в об'єднану урядову систему Пруссії була елементом процесу, що вплинув на всі частини королівства від Рейну до Німану. Від 1850 р. нова конституція надала широких законодавчих повноважень відтвореному пруському *Landtag*'у, що складався з двох палат: верхньої —

Herrenhaus, “палати лордів”, де засідало 240 спадкових і дожиттєвих членів, що їх призначив монарх, і нижньої — *Abgeordnetenhaus*, “палати громад”, що складалася з 352—453 обраних депутатів. Король зберігав повний контроль над скликанням і розпуском парламенту, так само як і над *Staatsrat*, радою міністрів”, армією, судовим корпусом, державною службою і органами місцевого врядування. Система непрямого виборчого права поширювалася на всіх чоловіків, що вже мали 25 років, поділених майновими цензами на три різні класи виборців. Кожен клас обирав власну колегію виборців, завдання якої полягало у виборі депутатів. Згідно з цією системою кожного депутата першого класу обирали пересічно 480 голосів, другого класу — 1920 голосів, а третього класу — 9600 голосів. Безперечно, виборче право було спрямоване проти селян і робітників, а це означало, що в східних провінціях польський елемент від самого початку опинивсь у не вигідному становищі. Тільки польська шляхта могла домогтися, що її голос почують в обох палатах. Починаючи від 1871 р., над пруським урядом уже стояли конфедеративні механізми Німецької імперії. Хоча король і пруські міністри погоджувалися з напрямом діяльності центральних інституцій імперії, треба було запровадити додаткові виборчі процедури для виборів депутатів до *Reichstag*'у. В 1872—1888 рр. було реорганізоване й місцеве врядування. Пруссію мали поділити на чотирнадцять провінцій, з яких п'ять — Померанія, Позен, Силезія, Західна Пруссія і Східна Пруссія — містили питомий польський елемент. Кожна провінція ділилася на *Regierungsbezirke*, округи, а кожен округ — на *Stadtkreise* і *Landkreise*, міські та сільські райони. Хоча демократичні виборчі інституції функціонували на всіх рівнях — у ландтагу, *Bezirksrat* (окружній раді) і *Kreiserat* (районній раді), — всіх виконавчих урядовців завжди призначали, й вони були підзвітні центральному урядові. На територіях, які не відійшли до Польщі в 1918—1921 рр., ці пруські інституції функціонували аж до приходу до влади нацистів 1933 р.

І настрої, й можливості поляків у Пруссії набагато більшою мірою сприяли угодовству, ніж революції. В Позені угодовський підхід інтенсивно обстоював доктор Кароль Марцинковський (1800—1846), місцевий лікар і філантроп, що 1838 р. заснував польський “*Bazar*”, який складався з клубу, крамниць для продажу виробів народних майстрів і книгарні. 1841 р. він заснував Товариство сприяння наукам, яке надавало стипендії бідним студентам. До духовних спадкоємців Марцинковського належали Кароль Лібельт (1807—1875), колишній революціонер і один зі звинувачених на берлінському процесі, що змінив свої погляди під впливом невдалого повстання 1848 р.; Август Цешковський, філософ, що заснував Польську лігу, яка проіснувала дуже недовго, а передусім Іполит Цегельський (1815—1868), що, почавши зі скромної кар'єри продавця в “Базарі”, став провідним промисловцем і власником найбільшої фабрики в місті. І Лібельт, і Цегельський були пов'язані з місцевою пресою, їх обох обирали до пруського ландтагу. Під їхнім проводом польський рух у Познані набув кількох характерних рис: був дуже врівноважений та буржуазний і в багатьох аспектах пожадливо наслідував німецькі чесноти. Поляки в Познані усвідомлено намагалися переграти своїх німецьких сусідів у їхню власну

гру. “Якщо ви польська хатня господиня, — закликала одна стаття, написана 1872 р., — робіть своє масло чистішим і кращим, ніж німці; вирощуйте кращі овочі, фрукти і птицю, виготовляйте краще полотно. Так ви врятуєте і себе, і Польщу... Навчання, праця, порядок і ошадливість — осьде наша нова зброя”⁴.

Освіта була вирішальним питанням. За доби поділів Пруссія не мала нічого, що можна було б порівняти зі школами Комісії народної освіти в Польщі (що їх пруські джерела однаково зневажливо характеризували як “потьомкінські села”). Але після 1809 р. під проводом Гумбольдта була створена повна триетапна система державної освіти. Університети в Галє, Берліні, Кенігсберзі й Бреслау мали надзвичайно високий рівень і приваблювали деякі з найвидатніших розумів своєї доби. На середньому рівні їх підтримували державні гімназії в кожному місті та містечку. А на нижньому рівні початкові школи, або *Volkschule*, з’явилися в кожній парафії. 1848 р. 82% дітей відвідували школу. Освітні реформи, як і більшість процесів, що відбувались у Пруссії, були натхненні характерною сумішшю ліберальних і авторитарних мотивів. Загальній освіті сприяли, з одного боку, прихильники гуманітарного прогресу, що вбачали в ній суттєвий елемент боротьби проти дитячої праці, а з другого — потреба армії в письменних рекрутах. Методи педагогіки здебільшого перебували під впливом Йогана-Генріха Песталоцці, чий трактат, названий “Як Гертруда виховує своїх дітей” (1801 р.) був нормативним підручником у педагогічних навчальних закладах ще довго потому, як він глибоко вплинув на Гумбольдта. Теоретично пруських дітей навчали покладатися на власні сили й досягати самореалізації в атмосфері, призначеній пробудити й жити природні таланти індивіда, а не накидали їм якийсь кодекс зовнішніх вартостей. А на практиці їх полишали на ласку вузьколобих навчених державою вчителів, що надто часто опускалися до сіл з божественних вершин як сержанти, рекрутовані на культурну службу. Отже, хоч і трохи двозначно, від учнів сподівалися, що вони розвинуть і чесноти “автономної, внутрішньо скерованої людини”, і автоматичні рефлекси вірних, удячних підданих. Великої уваги надавали технічному навчанню. Проте існувала велика відмінність між практичними вміннями і професійним навчанням у *Volkschule*, що їх вважали придатними для мас, і духом наукових досліджень, який зберігали для еліти, що навчалася в гімназіях. Тривоги поляків, якщо вони існували, зосереджувалися на мовних питаннях. Хоча до 1870-х років докладали небагато зусиль, щоб скасувати польські школи, не більше зусиль докладали і для їхньої підтримки або для фінансування їх з державних фондів. Не було ніяких польських закладів вищої освіти, й за межами Познані державна гімназія в Кульмі (Хелмно) в Західній Пруссії була єдиною, де польська мова функціонувала як мова викладання. Якщо йдеться про початкову освіту, польські школи існували в усіх районах, де населення було переважно польськомовним, проте навчання польською мовою здебільшого вважали за підготовчий етап до навчання німецькою мовою й засіб підготовки дітей до старших, оніменених класів. Ця ситуація нагадувала ситуацію, що існувала у Велсі чи Західній Шотландії, де британська влада надавала виняткових переваг вивченню англійської мови. Після 1872 р. оніменення

поспідовно запроваджували на всіх рівнях. 1911 р. тільки в самій Великопольщі (провінції Позен) мережа з 2992 шкіл обслуговувала населення в два мільйони, натомість у російському Королівстві Польському існувало лише чотири тисячі шкіл, що обслуговували майже вп'ятеро численніше населення. На той час неписьменність була майже ліквідована. Але поляки не онімечилися остаточно. Освіту польською мовою забезпечували добровільні товариства, скажімо, Товариство народної освіти в Позені, а передусім Товариство народних читалень, що, починаючи від 1880 р., створило систему з двох тисяч польських бібліотек від Бохума до Бромберга.

Найнедвозначніше про пруське ставлення до поляків висловився, що аж ніяк не дивно, сам Бісмарк. Під час січневого повстання в російській частині Польщі люди, які сподівалися, що Бісмарк може виступити проти Росії й відновити польську державу під пруським протекторатом, запустили кілька дипломатичних чуток. А їм годилося б знати більше, бо канцлер ще раніше абсолютно ясно сформулював своє ставлення до поляків. “Особисто я співчуваю їхній ситуації, — писав він 1862 р., — та якщо ми хочемо існувати, ми не можемо діяти інакше, ніж знищити їх. Нема чого нарікати на вовка, що Господь зробив його таким, як він є, але це не означає, що ми не повинні вбивати його, де тільки можемо”. Насправді, як слушно повідомляв до Лондона британський посол у Берліні, Бісмарк був переконаний, що Пруссія буде “серйозно скомпрометована” відновленням незалежної Польщі, і став би проти поляків, якби росіяни не змогли придушити повстання без зовнішньої допомоги. Трохи згодом, 1867 р., він докладно розвинув свої погляди. Зіткнувшись у ландтагу з критикою з боку одного польського депутата, що цитував слова Маколея про злочин поділів і вимагав визнання “польських прав”, Бісмарк виголосив неповторну тираду на захист дій пруського уряду і в минулому, і в теперішньому:

“Річ Посполита була знищена внаслідок не так дій іноземців, як незбагненої безвартісності тих індивідів, що репрезентували польську націю, коли вона була зламана... Участь німців у каліченні Польщі була необхідною поступкою закону самозбереження... Панове, якщо ви опротестовуєте право завоювання, ви не читали історії власної країни. Саме так і формуються держави... Самі поляки сотні разів здійснювали злочин завоювання... Після битви під Таненбергом польські спустошення в Західній Пруссії лишили неушкодженими тільки три тисячі з дев'ятнадцяти тисяч німецьких сіл... Полонізацію здійснювали вогнем і мечем, онімечення — культурою... [Нині] онімечення досягло задовільних успіхів... під якими ми маємо на увазі поширення не німецької мови, а німецької моралі та культури, належне застосування правосуддя, поліпшення становища селян, провітання міст. Селянин, буди колиш зневаженим, експлуатованим васалом якогось шляхетського тирана, став тепер вільною людиною, власником землі, яку він обробляє. Тепер його ніхто не грабує, крім євреїв-лихварів. Німецькі фермери, машини й підприємства посприяли розвиткові сільського господарства та економіки. Залізниці й добрі шляхи піднесли загальний добробут... Школи, організовані за німецьким взірцем, дають початкову освіту польським дітям. Гімназії навчають вищих наук не пустими, механічними методами отців-сзутів, а надійним німецьким способом, що дає людям змогу думати самостійно. Служба в армії завершує те, чого не досягли з допомогою шкіл. В армії молодий польський селянин навчається говорити й читати німецькою мовою. Завдяки тому, чого він дізнається у своїй чоті чи ескадроні, а також завдяки розмовам з німецькими жителями гарнізонних міст він опановує ідеї, які збагачують і визволяють його вбогий і скутий розум... Замість постійно бурчати, поляки повинні дбати

про себе і вдячно сприймати все, що зроблене для їхньої країни та її населення за прусського урядування... В провінції Позен є школи... гімназії... семінарії, притулок для глухих і німих, божевільня, школа садівників... Я можу пишаючись сказати, що та частина давньої Речі Посполитої, що перебуває тепер під прусським урядуванням, має такий високий добробут, надійну безпеку й народну прив'язаність, що їх ніколи не існувало, ба навіть про них годі було мріяти, в межах Польського королівства від початку польської історії... Польськомовні піддани Пруссії ніколи не відчували спокуси брати участь у демонстраціях, організованих меншиною, що складається зі шляхти, управителів і робітників... На данських і богемських бойовищах наші польські солдати засвідчили свою відданість королю власною кров'ю і звитяжністю, характерною для їхньої раси... З усією можливою безсторонністю і прагненням бути справедливим я можу запевнити вас, що польське врядування було ганебно незадовільним, і саме це становить причину, чому його ніколи не слід відновлювати..."⁵

Бісмарк знову повернувся до цієї теми 1 квітня 1871 р. Після недавніх виборів Позен обрав групу з двадцяти "несхитних опозиціонерів", що наважились протестувати проти неминучої інкорпорації Великого князівства разом з рештою Пруссії до складу Німецької імперії. Поглузувавши з демагогії польських ксьондзів під час недавньої виборчої кампанії, канцлер нагадав депутатам, що їх обрали для репрезентації інтересів католицької церкви і що вони не мають "мандату репрезентувати польський народ чи національність у цій палаті". Потім з гіркою іронією він напав на їхні плани співпраці з поляками в Росії та відродження польської держави в межах її історичних кордонів:

"Населення західних російських провінцій складається з 10% поляків, розпорошених по їхній поверхні, — чи то нащадків колишніх завойовників, чи то відступників з інших рас, — і з 90% людей, які розмовляють тільки російською мовою, моляться російською, плачуть російською (надто коли вони під польським пануванням) і стоять коло російського уряду, коли він воює з польською шляхтою... Саме в ім'я цих шести з половиною мільйонів поляків ви вимагаєте влади над двадцятьма чотирма мільйонами, і то тоном, який проголошує, що це найглибша й найогидніша тиранія й приниження, коли вам уже не дозволяють гнобити ті народи і знущатися з них... Отже, панове, я вимагаю від вас об'єднатися з більшістю ваших польських братів у Пруссії... беручи участь у вигодах цивілізації, запропонованих вам прусською державою... Чесно виконуйте свою частку в нашій спільній роботі"⁶.

Сила Бісмаркових аргументів незаперечна. Але їхній тон навряд чи мав споконювати. В наступні два десятиріччя, за доби *Kulturkampf* і Колонізаційної комісії, німецько-польські відносини значно погіршилися.

Хоча *Kulturkampf* не була спрямована передусім на польські провінції, її вплив там відчули невдовзі з максимальною силою. 1872 р. міністерський указ зробив німецьку мову обов'язковою в усіх державних школах, винятком було тільки релігійне навчання. Польську мову заборонили навіть як іноземну мову, і її не можна було вживати, як давніше, для викладання німецької мови польським дітям. Учителям заборонили приєднуватись до польських і католицьких товариств, їм пропонували фінансові стимули, так звані *Ostmarkenzulagen*, за роботу в ненімецьких округах. Усі випускники, зокрема і священники, мали складати іспит з німецької культури. 1876 р. німецька мова стала примусовою в усіх судах, в усіх урядових установах — від пошти до квиткових кас на залізничних вокзалах⁷. Посуворішали закони про імміграцію й дозвіл на проживання. 1885 р. прусська поліція вигнала 30 000 поляків і польських євреїв,

які не мали належних документів⁸. Хоча після 1890 р. Каприві пішов на деякі поступки, від кампанії не відмовились. Ніщо не могло справити більшого впливу на розвиток польської національної свідомості.

Kulturkampf стала дошкульною для поляків ще й тому, що більшість їх були католиками⁹. Примас пруської частини Польщі Мечислав Ледуховський (1822—1902), що був архієпископом у містах Гнезен (Гнезно) і Позен, йшов на компроміси з владою, поки її вимоги обмежувалися дрібницями. 1872 р. він погодився з заборонаю співати гімн “*Boże coś Polskę*” під час відправ. Та коли урядові інспектори почали втручатися в релігійне навчання у школах і в керування духовними семінаріями, він став чинити опір. 1874 р. разом з його колегою архієпископом кельнським його заарештували та ув’язнили. Після двох років в’язниці його заслали до Рима. Долю архієпископа поділили дев’яносто польських ксьондзів, ще більшу кількість шантажували. Цими заходами Бісмарк уміть забезпечив, що польськість і католицизм у Пруссії почали ототожнювати. В Силезії він віддав таким чином польський національний рух до рук ксьондзів-радикалів, скажімо, велебного Яна Капіці з Тих і велебного Юзефа Шафранека (1807—1874), і таких католицьких публіцистів, як Кароль Мярка (1825—1882), редактор часопису “*Katolik*”. У сфері релігії, як і освіти, репресії виявились контрпродуктивними.

Така двозначна політика якраз і посприяла відродженню польської національності. Хоча польські депутати нарікали в ландтагу на антипольські заходи в східних провінціях, німецькі депутати не менше наполягали на дедалі більшій загрозі німецькій зверхності. В 1880-х роках закордонний відвідувач не міг би зауважити ніякого польського впливу в Штетині й дуже малий у Бреслау чи Данцигу. Але в Позені, як і в багатьох містечках сходу й південного сходу, польський елемент, хоч і мав другорядне значення, був ще безперечно присутній:

ПОЗЕН

ГОТЕЛІ (жоден з них не є першокласним). HOTEL DE DRESDEN, Вільгельмс-штрассе, 21, кімната з повним харчуванням 3, вхід 1/2, об. 2 1/2, снід. 3/4 DM. DE ROME, Вільгельмс-плац, 1, з рестораном... DE L'EUROPE, Вільгельмс-штрассе, 1, DE FRANCE, Вільгельмс-штрассе, 15, час-то селяться поляки...

ТЕАТРИ. STADT-THEATER, Вільгельмс-плац, драми і опера, VICTORIA, Нойштадтер-маркт, тільки влітку, ПОЛЬСЬКИЙ ТЕАТР, Берлінер-штрассе, тільки влітку.

ВІДПОЧИНОК І РОЗВАГИ. “*Shilling*” над Вартою, за брамою Шилінгс, Зоологічний сад і сад “*Feldschloss Garten*”, за Берлінською брамою, “*Schweizerhof*”, “*Victoria-Park*”, “*Eichwald*”, 3 DM...

ПОЗЕН (пол. POZNAŃ), столиця провінції з цією самою назвою, штаб-квартира 5-го армійського корпусу й першорядна фортеця, 68 300 жителів (понад половина німців і 1/4 євреїв), гарнізон 7000 чол., стоїть у місці злиття річок Цибіни і Варти. Одне з найдавніших польських міст, єпископська кафедра від кінця X ст., до 1296 р. резиденція польських королів. Іміграція німців надала місту значення як важливого торговельному центрові... в середні віки місто було членом Ганзійської ліги. Нову частину міста, що значно відрізняється від старих і бідніших кварталів, споруджено після переходу 1815 р. міста до Пруссії, який дав змогу зберегти його від занепаду, спричиненого війною та іншими нещастями. В неділю і свята вулиці оживляює веселе й незвичне вбрання селян, надто так званих бамбержців, далеких нащадків імігрантів із Франконії, хоча тепер вони ширі поляки геть в усьому.

Коли в'їжджати до міста з боку Центрального вокзалу, перед очима постають фортифікаційні споруди, що височать над містом... Ідучи вздовж Мюлен-штрассе або Сен-Мартин-штрассе, виходимо на широкий і гарний Вільгельмс-плац, обмежений на сході будівлею *Stadt-Theater*. Перед театром стоїть пам'ятник солдатам 5-го армійського корпусу, що загинули під Находом 1866 р. На розі Вільгельмс-штрассе стоїть бібліотека Рачинських, будинок, оздоблений 24 коринфськими колонами, там зберігається 30 000 томів, що їх подарував місту граф Рачинський (відкрито щодня 5—8)... Під прямим кутом до Вільгельмс-плац тягнеться Вільгельмс-штрассе, одна з головних вулиць міста... На півночі вона виходить на Канонен-плац, де стоїть величезний новий будинок штаб-квартири корпусу, перед яким споруджено пам'ятник на честь війни 1870—1871 рр. зі статуєю Вільгельма I роботи Бєрвальда. Далі на південь височить Шлосберг із королівським палацом, де тепер містяться міські архіви (відкриті 9—1), а також колекції Історичного товариства провінції Позен. На південному краї Вільгельмс-штрассе, на подвір'ї церкви Св. Мартина стоїть пам'ятник польському поетові Міцкевичу (помер 1855 р.).

На схід від Вільгельмс-плац міститься ALTE MARKT (Старий ринок)... Ратушу, що стоїть на *Alte Markt*, збудовано 1508 р., 1535 р. її реставрував італійський архітектор Джованні Баттіста ді Квадро, що додав лоджію. З барокової вежі заввишки 214 футів відкриваються широкі краєвиди... У кварталах на північний схід живуть переважно євреї, одна з їхніх синагог стоїть на Домінікан-штрассе...

Передмістя Позена на правому березі Варти мають назву Валішай (польською Хвалішево) і Шродка, там живуть переважно поляки, належні до найбідніших верств. За передмістями... стоїть собор, споруджений у своїй теперішній формі 1775 р. і нецікавий з погляду архітектури, проте в ньому є кілька видатних мистецьких творів... пишна Золота каплиця у візантійському стилі, споруджена 1842 р. заходами групи польських шляхтичів. Гарна позолочена бронзова група перших польських королів роботи скульптора Рауха, прах королів спочиває в саркофагу навпроти...

Музей графа Мельжинського і колекції польського товариства *Gesellschaft der Freunde der Wissenschaftler* (сприяння наукам) містяться в одному будинку на Мюлен-штрассе, 35. До колекції належать картини (малої вартості й сумнівної автентичності), бібліотека, колекції монет і доісторичної старовини (відкрито щодня 12—5, вхід 1 DM, в неділю 10 фенігів, каталоги й написи тільки польською мовою)...

Неподалік стоїть протестантська *Pauli-Kirche*, збудована в 1867—1869 рр. Форт *Winiary* дає змогу найкраще оглянути околиці (квитки можна придбати в канцелярії коменданта, Вільгельмс-плац, 16, ціна 50 фенігів)¹⁰.

На селі нещадні методи, застосовані у сфері власності на землю, не дали сподіваного успіху. 1886 р. Бісмарк створив пруську Колонізаційну комісію (*Ansiedlungskommission*) з метою заохотити німецьких поселенців. В очах уряду то був захисний захід, що мав протидіяти невпинній *Ostflucht*, утечі сі сходу, під час якої протягом двадцяти років перед Першою світовою війною зі східних провінцій вибралося десь три мільйони німецьких жителів. В очах поляків то був агресивний захід, спрямований на те, щоб прогнати поляків з їхніх земель. Мавши початковий фонд 500 млн. марок, комісія дістала повноваження купувати покинуті маєтки, а потім продавати їх схваленим кандидатам. Незважаючи на це, за двадцять сім років свого існування до 1913 р. вона не спромоглася запобігти ані зменшенню абсолютної кількості німецьких родин, які працювали на землі, ані скороченню загальної площі їхніх земельних ділянок. Часто виявлялося, що комісія передає майно від одного німецького власника до другого. Проте, роздувши вартість землі від 587 до 1821 марки за гектар, вона заохотила землевласників продавати кожному, хто захоче купити, байдуже, німцеві чи поляку. Крім долини річки Нотець (*Netzedistrict*), де приблизно

22 000 родин оселилися згуртованим блоком, здобутки комісії були більше ніж надолужені її втратами. Її діяльності перешкождала діяльність заснованого 1897 р. польського Земського банку, а також польських сільськогосподарських кооперативів. 1913 р. польський Союз кредитних спілок, що діяв під проводом ксьондза Пйотра Вавжиняка, мав у своїх лавах майже 150 тисяч селян. Указ 1908 р., який надавав комісії повноважень експропріювати майно “непідходящих” землевласників, ніколи по-справжньому не діяв¹¹.

Кампанія проти власності поляків на землю витворила одного з народних героїв пруської частини Польщі — Міхала Држимала (1857—1937). 1904 р. Міхал Држимала спромігся дістати ділянку землі в районі Вольштайн (Вольштин), але з’ясував, що правила Колонізаційної комісії забороняють йому як полякові будувати постійний будинок на цій землі. Щоб подолати це правило, він оселився в циганській хурі й понад десять років затято відкидав усі спроби вигнати його постановою суду. Цей випадок привернув увагу всієї німецької громадськості, про нього навіть згадували в міжнародній пресі. Він був украй типовим для національного конфлікту в Пруссії, де в польському русі домінували селяни й де державна влада обмежувалася правовими методами надокучань¹².

Отже, парадоксально, що *Kulturkampf* і Колонізаційна комісія спромоглися пробудити ті самі почуття, які вони мали притлумити. З польського погляду ці заходи були найкращим, що могло трапитися. Без них, можливо, не було б ніякого польського руху в Пруссії взагалі. До того, як німецькі урядовці заходилися надокучати полякам, онімечення загалом вважали за природну долю всіх ненімецьких підданих Гогенцолернів. Зрештою, освічені англійці та американці тієї самої доби здебільшого припускали, що всі неангломовні жителі їхніх країн будуть кінець кінцем англізовані. Культурну однорідність визнавали за легітимну необхідність сучасної цивілізації. Скажімо, англійський поет і педагог Метью Арнолд, чії офіційні меморандуми як інспектора шкіл великою мірою спиралися на його обізнаність з німецькою системою освіти, цілком виправдовував “поглинання окремих провінційних національностей”. Хоч Арнолд виявляв пильну цікавість до ситуації у Велсі й написав працю про кельтську літературу, він був переконаний: “що швидше зникне валійська мова... то краще”. На його думку, треба хвалити міністрів освіти, що дедалі енергійніше запроваджують англійську культуру в початкових школах Велсу. Отже, не можна характеризувати політику онімечення в пруській частині Польщі як щось напрочуд варварське. Вона загалом узгоджувалася з такими самим програмами соціальної модернізації в усій Європі (або, *mutatis mutandis*, з культурними програмами полонізації, які діяли в незалежній Польщі після 1918 р.). Привертали увагу тільки докладність та негнучкість застосування тієї політики, а отже, й несамовитість польської реакції.

Тож було зрозумілим, що новий німецький райх буде набагато ворожішим польській національності, ніж був коли-небудь давній пруський режим. У ретроспективі за вирішальний поворотний пункт можна вважати 1871 р. Проголошення Німецької імперії у Версальському палаці, що виявилось таким

лиховісним для Західної Європи, кинуло свою тінь і на Схід. Відтоді добрий пруссак мав не тільки доводити, що він вірний слуга свого короля, а й виправдовувати свою славу “найкращого з німців”. Імперський союз німецьких земель утвердив німецькість як критерій респектабельності, і то способом, що не мав прецедентів в історії. В попередні десятиріччя ніхто й у думці не припускав, що польські піддані Пруссії були бодай трохи менш пруськими, ніж німецькі, данські, французькі чи литовські піддані. У своєму славетному зверненні “*Am mein Volk*” (“До мого народу”), виголошеному в Бреслау 17 березня 1813 р. з нагоди нового вступу Пруссії у війну проти Наполеона, Фрідріх-Вільгельм III конкретно звертався до окремих народів королівства: бранденбуржців, пруссаків, силезців, литовців, — закликаючи їх до спільних зусиль проти спільного гнобителя. На той час автор того звернення державний канцлер Теодор фон Гіпель не вважав, що польськомовний елемент або німці варті окремої згадки. Існує чимало тогочасних свідчень, які доводять, що польськомовні піддані короля думали про себе не як про пруських поляків, а як про польських пруссаків, дарма що згодом цей термін вважали б за внутрішньосуперечливий. Уявлення, що населення королівства можна поділити на категорії відповідно до мови, якою воно розмовляє, було цілком невідомим за донціоналістичної доби. 1835 р. у відповідь на одну з найдавніших спроб з’ясувати мовний поділ населення, один пан з Лангенау (*Łęgowo*) в Мазурії, Самуель фон Поленц, записав наступне спостереження:

“У тутешніх маєтках є 52 особи чоловічої статі і 59 осіб жіночої статі, що можуть розмовляти й німецькою, і польською мовами; 8 осіб чоловічої статі і 11 осіб жіночої статі, які можуть розмовляти тільки польською мовою, але можуть сказати кілька слів і ламаною німецькою мовою; 15 осіб чоловічої статі і 12 осіб жіночої статі, що розмовляють лише німецькою; один чоловік, що розмовляє німецькою, польською, французькою, латиною і трохи грецькою, один чоловік, що розмовляє німецькою, латиною, французькою і гебрійською, і ще один, що розмовляє російською; крім того, 16 осіб чоловічої статі і 19 осіб жіночої статі, що не розмовляють і не читають жодною мовою, а тільки кричать і белькочуть...”¹³

На основі цього повідомлення було б, звичайно, недоречно припускати, ніби урядовець, зобов’язаний визначити кількість німецькомовних жителів, записав би, мовляв, населення “складається зі 175 “німців” і 20 “поляків” (зокрема й одного росіянина). Але не менш хибно було б уявляти собі, ніби більшість була поляками. Люди були і поляками, й німцями водночас і всі, незважаючи на свою мову, були передусім пруссаками. Такі відмінності, зрозумілі всім за доби Фрідріха-Вільгельма, годі було навіть уявити за доби Вільгельма.

Отже, протягом XIX ст. відносини між польським і німецьким націоналізмом цілковито змінилися. До 1848 р. і поляки, й німці вважали одні одних за союзників у боротьбі проти династичних імперій. У пруській політиці об’єднання Німеччини було справою лівих. Його обстоювала ліберальна опозиція, проте боялися консервативний двір та уряд, і вважали за цілком сумісне з незалежністю Польщі. Карл Маркс був лише одним з багатьох прогресивних німців, зворушених трагедією повстання 1831 р. і берлінським процесом 1847 р., що виклав польські та німецькі сподівання в одній програмі:

“Незалежність польського народу ні для кого не є такою необхідною, як для нас, німців. Що підтримувало силу реакції після 1815 р., не кажучи вже про добу після Французької революції? Священний союз Росії, Пруссії та Австрії. А що забезпечує єдність цього Священного союзу? Поділи Польщі, від яких виграли всі три члени союзу.

Звісно, йдеться про створення не якоїсь подоби Польщі, а міцної й життєздатної держави. Принаймні Польща повинна займати територію 1772 р. разом із басейнами та гірлами своїх великих річок і повинна мати широку смугу Балтійського узбережжя”.

Сам Маркс дотримувався таких поглядів протягом усього свого життя. 1848 р. німецькі ліберали не могли не помітити, що поляки з провінції Позен перешкоджають повному об'єднанню Німеччини. Одним з тих, хто гостро зреагував, був Фрідріх Енгельс. Пишучи Марксові 23 травня 1851 р. про питання Познанщини, він висловив думки, які три роки тому були б абсолютно неприйнятні:

“Що більше я міркую про історію, то ясніше бачу, що поляки становлять *une nation foutue* [народ, приречений на загибель] і що їх можна використовувати як засіб тільки доти, доки сама Росія не втягнеться в аграрну революцію. Відтоді Польща не матиме ніякого *raison d'être* [сенсу існування]. Поляки ніколи нічого не зробили в історії, крім дурних та огидних бійок. Було б неможливо назвати бодай єдиний приклад, коли Польща, навіть у порівнянні з Росією, успішно представляла прогрес або здійснила що-небудь, що має історичне значення...”¹⁴

Контраст між Марксом 1848 р. і Енгельсом 1851 р. переконливо ілюструє зміну, яка ще тоді відбувалась у німецькій громадській думці. Сам Енгельс зрікся свого антипольського виступу задля солідарності з Марксом. Але для більшості німців та зміна думки виявилась постійною. За Бісмарка об'єднання Німеччини почали підтримувати і пруські праві, а після 1871 р. і ліві, й праві вже вітали об'єднаний і переможний райх. Всяку спробу поставити під сумнів цілість імперії вважали за зраду й загрозу загальній безпеці та процвітання. В усіх націоналістичних дискусіях пруські урядовці виявляли схильність займати піднесені, нейтральні позиції, вважаючи, що всякий націоналізм, чи то польський, чи то німецький, вульгарний, непотрібний і принижує людську гідність. Та оскільки над пруськими поглядами поступово брав гору новий ентузіазм із приводу створення райху, ворожість німців до польського націоналізму почала збільшуватись. Поляки відповіли тією самою монетою.

В останні десятиріччя перед Першою світовою війною погляди обох сторін ставали дедалі категоричніші. Німецький істеричний шовінізм за доби Вільгельма II мав великі здобутки. 1894 р. у Позені засновано *Deutscher Ostmarkenverein* (Німецький союз східних прикордонь), що мав утверджувати німецьку культуру та німецькі інтереси. Відомий полякам як “*Hakata*” (за початковими літерами прізвищ трьох провідних постатей — *F. Hansemann, H. Kennemann, H. Tiedemann*), він невдовзі набув слави могутнього екстремістського лобі. Деякі з його гасел нагадують пізніші нацистські балачки про німецький *Lebensraum*, життєвий простір¹⁵. Збільшилася кількість дрібних антипольських заходів. Назви вулиць, офіційні вивіски, навіть на цвинтарях і в громадських убіральных, були онімечені. Назву *Inowroclaw* змінили на *Hohenzalza*, так само як і назви багатьох інших населених пунктів та місцевостей. Винагороди

платили не тільки вчителям, а всім німецьким урядовцям, що працювали на сході. Позен мав найбільший відсоток державних службовців серед усіх міст імперії. Завдяки спеціальним субсидіям будували школи, залізниці, бібліотеки та музеї. Докладали всіх зусиль, щоб перебільшити та роздмухати чуття небезпеки, властиве німецькому населенню. Навіть соціалісти вступили до лав шовіністів. Макс Вебер, що, доводячи власну лояльність, став членом Пангерманської ліги, зауважив колись публічно: “Тільки ми, німці, змогли зробити людей з тих поляків”¹⁶.

А з польського боку національні почуття поширювалися на ті класи та території, що доти вкрай рідко вважали себе за польські. Польський національний рух, відомий в офіційних колах як *Agitationspartei*, пустив коріння в усіх польських провінціях. На Познанщині він набув розмірів справжнього масового руху. В травні 1901 р. у Врешені (Вжешні) поблизу Позена почався шкільний страйк проти накидання німецької мови як мови викладання на уроках релігії. Дітей, що не прийшли на уроки, відшмагали. Батьків, що підтримували дітей, ув’язнили. В 1906—1907 рр. шкільні страйки охопили майже половину шкіл провінції. В Силезії в 1890-х роках з’явилася польська преса, а В. Корфанти (1873—1939) і Адам Наперальський (1861—1928) були першими польськими депутатами райхстагу. Серед кашубів поет Ієронім Дердовський викував доти нечуте гасло: “Немає Кашубії без Польщі і немає Польщі без Кашубії”. В Східній Пруссії 1890 р. в Аленштайні (Ольштині) обрано першого в історії польського депутата до ландтагу. Всього покоління тому навіть годі було уявити таке масштабне національне відродження.

На думку зовнішнього спостерігача тих подій, речники німецького і польського націоналізму виявляли разючу подібність між собою. Обидва культивували міфи про свою власну виняткову кров і культуру; обидва вірили у свою унікальну цивілізаційну місію в Східній Європі, й кожен з них вважав супротивника за “реакційну” перешкоду на шляху утвердження своїх “прав” та узурпатора “давніх земель своїх предків”. І польського шляхтича, що продав свої мастки Колонізаційній комісії, і німця, що брав собі польську наречену, викривали як зрадників свого народу.

У Пруссії *fin de siècle* дедалі більшому польсько-німецькому антагонізмові сприяли ще й історичні символи. Гарячкова уява, характерна для пізнього готичного романтизму, спонукала німців східних провінцій вважати себе за нащадків тевтонських лицарів — вишикувану в бойовому порядку меншину вправних і відданих воїнів, що звитяжно утримують лінію оборони проти нападів поган-мародерів. Тож не випадково, що під час офіційного візиту імператора Вільгельма II до Пруссії, щоб відзначити закінчення реставраційних робіт у замку Марієнбург, його привітали урядовці, вбрані в кольчуги, шоломи й пелерини хрестоносців. Його промови, в яких він наголошував на славетній минувшині “Німецького Сходу”, були навмисне складені так, щоб вразити почуття поляків. Поляки ревно схопилися за той виклик. Згадка про середньовічну боротьбу, переможцем у якій зрештою виявилось Польське королівство, підносила їм дух. Війни XIV ст. тепер знову точилися на шпальтах усіх часописів і

популярних журналів тієї доби, тільки тепер воювали вчені та журналісти. 1900 р. Генрик Сенкевич опублікував свій найпопулярніший роман “*Krzyżacy*” (“Хрестоносці”), польський “Айвенго”, в якому молодий польський герой Збишко здійснює героїчні подвиги, щоб урятувати свою Данусю від пазурів мерзенних лицарів великого магістра. 1910 р. на честь п’ятисотої річниці Грюнвальдської битви була організована публічна передплата, щоб спорудити пам’ятник на згадку про ту польську перемогу. Змушені покинути Пруссію внаслідок ворожого ставлення влади, організатори цього проекту спорудили свій пам’ятник в австрійській Галичині, в Кракові, де його відкрив 15 липня Ігнаци Падеревський під акомпанемент зворушливого гімну, який написала для тієї нагоди Марія Конопницька:

Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród,
Nie damy pogrześć mowy!
Polski my naród, polski lud,
Królewski szczep piastowy,
Nie damy, by nas zniemczył wróg...
— Tak nam dopomóż Bóg!

Do krwi ostannej kropli z zyl
Bronić będziemy Ducha,
Aż się rozpadnie w proch i w pył
Krzyżacka zawierucha.
Twierdzą nam będzie każdy próg...
— Tak nam dopomóż Bóg!

Nie będzie Niemiec pluć nam w twarz
Nie dzieci nam germanił.
Orężny wstanie hufiec nasz,
Duch będzie nam hetmanił,
Pójdziem, gdy zabrzmi złoty róg...
— Tak nam dopomóż Bóg!¹⁷

Не кинемо землі, звідки наш рід,
І не дамо убити нашу мову!
Поляки ми, в нас польський родовід,
Мицну нам П’ясти ставили основу,
Не онімечить нас ворожа ненасиль, —
Вперед, нехай Бог захистить!

Аж до останньої кровинки
Ми боронитимемо дух,
Поки не лишиться й сніжинки
Від хрестоносних завірюх.
Фортецею кожен поріг височить, —
Вперед, нехай Бог захистить!

Не плюне німець нам в обличчя,
Не онімечить нам дітей,
Як гетьман-дух нас вмить покличе,
Врятує зброя від смертей.
Рушаймо, як ріг золотий зазвучить, —
Вперед, нехай Бог захистить!

Попри такі вияви ворожості, політичні сподівання поляків у Німеччині були скромні до самого кінця. Вірність Пруссії й далі була велика, визнання вагомих матеріальних переваг німецького врядування було загальнопоширеним, а ненависть до Росії відчували всі¹⁸. Оскільки конфлікт між цими двома імперіями ставав дедалі вірогідніший, спорадичні сподівання на об’єднання Польщі були здебільшого підпорядковані страхам перед російською навалою, бо ця небезпека вочевидь нависала над усіма східними провінціями. В райхстагу польське коло було соціально консервативним і тактично обережним. Коли канцлером був Каприві, члени польського кола в обмін за суто номінальні поступки голосували разом з урядом з такою прогнозованою монотонністю, що голову того кола Юзефа-Теодора Косцельського (1845—1911) прозвали “німецьким адміралом”. 1914 р. поляки без ніякого спротиву голосували за воєнні кредити. Їхню підтримку воєнних зусиль центральних держав благословив архієпископ Ліковський. Під час війни інколи траплялося, що польські солдати в німецькій армії писали додому з палким сподіванням, що з того проливу крові постане незалежна Польща. Коли в серпні 1915 р. німецька армія окупувала

Варшаву, ця подія значно піднесла дух поляків, а 18 грудня того самого року самовдоволений райхстаг погодився з вимогами відновити Королівство Польське під егідою Німеччини. Проте не вдався до жодних дій, щоб приєднати інші польські провінції Пруссії до цього королівства, й не було ніякої змоги відокремити їх від Пруссії. Протягом усієї Великої війни сотні тисяч поляків марширували під звуки маршу "*Preussens Gloria*", переживаючи тільки про те, щоб не збитися з ноги. Померанські, силезькі, пруські та познанські полки воювали на всіх фронтах і мали бойові відзнаки. Ніколи не було навіть натяку на бунт, на змову чи на "східне повстання", аж поки та дивовижна німецька музика раптом сама замовкла.

* * * * *

1918 р. вакуум, полишений революцією в Берліні і зреченням кайзера, був ще прикрішим з огляду на жертви, які передували їм. 26 грудня Ігнаці Падеревський їхав через Позен на Варшаву, припливши перед тим до Штетина на англійському військово-морському кораблі-винищувачі "*Concord*". Його вітали з захватом. На вулицях зібралися юрби людей. Німецький гарнізон вигнали з міста, й після коротких сутичок провінція була звільнена. Двох місяців непідготованого бунту було досить, щоб спокутувати 125 років "іноземної окупації". Позен знову став Познанню і приєднався до Польської Речі Посполитої¹⁹.

На інших територіях залагодження польсько-німецьких відносин тривало трохи довше. За Версальським договором, Польщі дісталася частина Померанії, так званий Коридор, але Данциг і далі мав статус вільного міста, а долю Верхньої Силезії, Аленштайна і Марієнвердера (Квідзина) мали вирішити народні плебісцити. Три силезькі повстання не розв'язали проблеми. Остаточна ліквідація пруської частини Польщі відбулася тільки 1945 р. Її супроводило масове вигнання мільйонів німців. Давне пруське гасло звучало "*Suum cuique*", "кожному своє", і так воно й сталося. Постанова № 46 від 25 лютого 1947 р. Союзницької контрольної ради проголосила: "Пруську державу разом з її центральним урядом та установами скасовано". То була сувора справедливість, що дивним чином нагадувала поділ, який стався кілька сторіч тому. Остаточний поділ Пруссії був ще остаточнішим, ніж поділи Польщі.

4

GALICIA

Австрійська частина Польщі (1773—1918 рр.)

Коли порівняти з існуванням королівств, життя королівства Галичини й Лодомерії було коротким і сумним. Воно було створене 1773 р., займаючи території, віддані Австрії під час першого поділу Польщі, і збільшилося 1795 р. додаванням північного округу Нова Галичина, набутого під час третього поділу. 1809 р., після невдалої кампанії проти герцогства Варшавського, воно було змушене відмовитися від частини недавніх надбань. Але 1815 р., на Віденському конгресі, воно знову повернуло собі більшість колишньої Нової Галичини, за винятком Кракова, і йому компенсували східними Чортківським і Тернопільським округами. 1846 р. воно успадкувало залишки колишньої Краківської республіки, зміцнивши таким чином територіальну базу, що лишалася незмінною аж до кінця його існування. (*Див. карту 3*). Добре відома відмінність між Західною Галичиною на захід від річки Сян і Східною Галичиною на схід від неї збігалася з формальним адміністративним поділом тільки короткі миті, в 1848—1860 рр. і 1861—1867 рр., але в повсякденному вжитку вона проіснувала протягом усього ХІХ ст. Згідно з офіційною історичною фікцією, нове королівство мало бути відновленням давно забутого середньовічного королівства, колись підпорядкованого угорській короні; назва його походила від назви давніх руських князівств — Галицького і Володимирського. Насправді воно не мало з ними ніякого природного зв'язку. Займаючи довгу звивисту смугу території на північ від Карпатських гір, від Одера на заході до Збруча на сході, воно мало площу понад 45 000 км² й було найбільшою єдиною провінцією Австрійської імперії. Її відсутні володарі, імператори з династії Габсбургів, жили в далекому Відні. Його губернатори й намісники, починаючи від графа Йогана Пергена, призначеного 1773 р., й закінчуючи графом Карлом Гюйном, призначеним 1917 р., були вірними слугами Габсбургів. Лемберг (Львів, Львув), головне місто королівства, ніколи не прагнуло чогось більшого, крім солідної провінційної репутабельності. Краків, провідний інтелектуальний

Карта 3. Австрійська Галичина (1773—1918 рр.)

центр, жив у затінку своєї славетної, розхитаної минувшини. Галичина, народившись унаслідок грішної угоди Марії-Терезії з Росією і Пруссією, від самого початку була небажаною дитиною й ніколи не дійшла справжньої зрілості. Вона відійшла в минуле в жовтні 1918 р., і дуже мало людей оплакували її смерть.

Габсбурзька імперія, в межах якої розвивалася Галичина, була нездатна створити безпечне і стабільне середовище. Протягом сторіччя, яке минуло після першого поділу, Австрія зазнала різноманітних політичних злигоднів і конституційних експериментів. Побожний абсолютизм Марії-Терезії (1740—1780) поступився амбіційним, але нетривалим реформам її сина Йосифа II (1780—1790). Правління Леопольда II (1790—1792) і Франца II (1792—1835) було потривожене заворушеннями революційної доби, коли 1809 р. ліквідували давню Священну Римську імперію і на зміну їй прийшла Австрійська імперія. Реакційне й несхитне врядування Метерніха, чия влада тривала понад тридцять років аж до кінця влада-

рування Фердинанда I (1835—1848), було порушене революцією 1848 р. Довге владарювання Франца-Йосифа II (1848—1916) стало свідком кількох глибоких змін. Від абсолютистської позиції своїх перших років 1860 р. він перейшов до періоду несміливого експериментування, який почався з жовтневого диплома 1860 р., який запроваджував конституційну систему, і досяг вершини свого розвитку 1867 р. у формі *Ausgleich*, вирівнювання, коли була створена дуалістична монархія Австро-Угорщина. У свої останні роки він зробив далекоюсяжні поступки вимогам демократії і прав меншин, а 1907 р. погодився з принципом загального виборчого права. Франц-Йосиф помер у листопаді 1916 р., коли Австрія вже стояла на порозі краху, й лишив своєму внучатому племіннику Карлові I (1916—1918) небагато сподівань на ефективне врядування. Протягом цього періоду імперський уряд у Відні був такий обтяжений власними нерозв'язними проблемами, що міг надати тільки невеликої уваги окремим інтересам Галичини¹.

Отже, протягом майже сторіччя після першого поділу Австрійська імперія демонструвала більшість негативних рис сусідніх режимів у Росії та Пруссії. Держава втручалася в кожен сферу соціального й політичного життя. Трудові послуги кріпаків були зафіксовані офіційними *Robotpatente*, “свідоцтвами праці”, а обов'язки духівництва визначав губернатор своєю *placetum*, “заявою про схвалення”. Юрисдикцію шляхти заступила юрисдикція *mandatariusz*, державних уповноважених, яких, щоправда, оплачував землевласник, але відповідали вони перед органами державної влади. Оподаткування значно зросло супроти колишніх польських рівнів, знедоливши тих, хто найменше був здатний витримувати його тягар, надто селян. Армія відігравала помітну роль у суспільних справах, забезпечуючи привілейовану кар'єру синам шляхти й вимагаючи примусової військової служби від селян. Імперська бюрократія була численна, могутня, ієрархічна й сумнозвісно формальна. В Галичині вона складалася переважно з іммігрантів — німців або чехів. Поліційна система була добре розвинена. Нагляд за ненадійними елементами й залякування їх мали супровід у вигляді тісних зв'язків із поліційними силами Росії та Пруссії. На кордонах, найвразливіші ділянки яких пролягали на галицьких рівнинах на північ від Карпат, імперія розмістила численні гарнізони. Цензура не лишала багато місця для уяви. Хоч у цій католицькій імперії підтримували традиційний культ Діви Марії, галицьким підданам імператора радили спрямовувати свої молитви не до “Діви Марії, королеви Польщі”, а до “Діви Марії, королеви Галичини й Лодомерії”.

Але в другій половині XIX сторіччя Австрія втратила майже всі свої залишкові претензії на стиль великої держави. Вона не мала ані чесності й динамізму Пруссії, ані амбіцій Росії. На відміну від Берліна чи Санкт-Петербурга, Відень був вочевидь благодушний. Як визнав сам Франц-Йосиф, доробок Йогана Штрауса виявився набагато тривкішим за його власний. Спонтанічаний суперечливими вимогами сімнадцяти визнаних національностей, імперський уряд не мав ніякого поважного клопоту, крім прагнення вижити. Після приголомшливих військових поразок в Італії 1859 р. та під Кенігрецом (Садовою) 1866 р. від пруссаків Австрія швидко потрапляла в німецьку сферу впливу. На переламі сторіч вона втратила майже всі засоби незалежних дій на міжнародній арені.

За цих обставин Галичина, ця далека провінція підупалої імперії, завжди становила зручну мішень для глузів. За природою речей, вона не мала ніяких засобів чи волі для розв'язку своїх різноманітних проблем. В економічному аспекті Галичина була одним з найвідсталіших регіонів імперії. Вона мала небагато ресурсів для задоволення потреб населення, кількість якого зросла від 4,8 млн. 1822 р. до 7,3 млн. 1900 р., і такою самою мірою зросло зубожіння. Імперські соляні копальні у Величці давали невеликий вигравш місцевій громаді, крім будівництва однієї з перших залізниць імперії — *Kaiserferdinandsnordbahn* від Відня до Кракова, відкритої 1848 р. Галицькі нафтові родовища в Бориславі, відкриті в 1860-х роках, давали 1908 р. понад 2 млн. тонн нафти, але це короточасне багатство аж ніяк не припливало до кишень мешканців халуп, що селилися навколо нафтових ям. Школярі постійно жартували, що живуть у королівстві “Голичини і Глодомерії” — голі й голодні.

Галицьке суспільство було вкрай поляризованим. Жменька аристократичних родин, як-от Тарновські, Замоїські, Потоцькі, Голуховські, Любомирські й т. ін., що отримали патенти імперського дворянства в 1780-х роках, жили в розкошах і достатках. Проте величезну більшість населення становили вбогі селяни. 1887 р. селянство й далі сягало 81% населення, більшість його була неписьменна. Для селян питання, існує кріпацтво (як існувало до 1848 р.) чи ні, було майже академічним. В економічному аспекті вони не побачили ніякого значного поліпшення свого становища. Але й самих землевласників навряд чи можна було б охарактеризувати як заможний клас. Загальна кількість зареєстрованих землевласників була не більша за дві тисячі родин, що становило значне зменшення, порівнюючи з ситуацією за давньої Речі Посполитої. Серед них три сотні були іноземці: або євреї-іммігранти, скажімо, батько Луїса Нам'єра, що не міг купити землю в Росії, або урядовці, пов'язані з адміністрацією. Більшість незареєстрованих власників, які не мали прав, належних їхньому станові, були такі обтяжені боргами та заставами, що не могли й далі жити життям, до якого вже звикли. Підраховано, що тільки чотири сотні родин могли слушно вважати себе за незалежних сільських шляхтичів. Ця цифра становить яскравий контраст із 200 000 державних урядовців, 188 000 купців-євреїв і 220 000 євреїв-шинкарів і власників різних ліцензій. Формуванню життєздатного класу дрібних землевласників та орендарів постійно перешкоджав традиційний поділ родинних ділянок серед дітей і згубні наслідки постійного перенаселення. Становленню міцного середнього класу перешкоджав недостатній розвиток торгівлі й промисловості, крім того, його викривлювала непропорційно велика кількість дрібних єврейських підприємств у гуртовій торгівлі та непропорційно високе представництво євреїв у сфері вільних професій. Розвиткові самої єврейської громади страшенно перешкоджала величезна маса міської єврейської бідноти й непоправне чуття невпевненості. Крім меж королівства — в Бориславі та в герцогстві Тешен (Цешин) в австрійській Силезії — промисловий пролетаріат ніколи не існував.

Національний склад був безнадійно плутаним. Не зовсім було б точним стверджувати, що німці (3% 1880 р.) гнобили поляків, що поляки (45%) гнобили русинів, що русини (41%) гнобили євреїв або що євреї (11%) внаслідок своєї

начебто економічної переваги гнобили всіх інших. Але такі хибні уявлення, що були досить поширені в Галичині, передають реальну атмосферу нескінченних суперечок і конфліктів, які поділяли конкурентні національні групи, що заперечували одна одну. Кожна меншина в цій частині Європи в тому чи тому аспекті почувалася гнобленою, і всі вони гірко нарікали на дискримінацію. В перші десятиріччя історії Галичини поляки поділяли озлобленість усіх своїх сусідів, але після 1867 р., коли з причин суто віденської політики поляки були приєднані до мадярів Угорщини і німців Австрії як одна з трьох “панівних рас” дуалістичної монархії, вони дедалі більшою мірою ставали об’єктом заздрості з боку інших меншин.

Утвердження якоїсь культурної єдності було річчю майже неможливою. За Марії-Терезії офіційною мовою королівства була латина. За Йосифа II офіційною мовою стала німецька. В 1867—1869 рр. польська мова мала однаковий статус із німецькою, а потім заступила її. Але русини й далі розмовляли руською мовою, євреї — мовою ідиш, і ці обидва народи вимагали права на освіту рідною мовою. Доступ до світу високої культури був закритий усім, крім польських *literati* та численних інтелектуальних емігрантів, що виїхали до Відня, Праги чи до Німеччини.

Протягом більшої частини даного періоду про сучасну демократію не могло бути й мови. Перші дев’яносто п’ять років Галичиною керували як провінцією, що була складовою частиною централізованої імперії. Аристократичний провінційний *Landesrat* (парламент) відігравав тільки дорадчу роль, а інколи не збирався протягом кількох десятиліть. Автономний уряд (відповідальний перед Віднем), створений 1867 р., набув слави марнотратного й корумпованого. Доба сучасної партійної політики тривала всього сім неспокійних років до початку Першої світової війни.

Економічні, соціальні, національні, культурні й політичні чинники, поєднавшись, посилювали злидні, в яких жила більшість народу. *Nędza galicyjska*, галицькі злидні, увійшла в прислів’я. Один добре поінформований аналітик, пишучи 1887 р., спромігся довести, що сільське перенаселення в Галичині значно перевершило таке перенаселення в інших частинах Європи й наближалось до рівнів, характерних для Китаю та Індії. Згідно з його дослідженням, кумулятивний ефект неефективних методів сільськогосподарської праці був посилений суворими, консервативними поглядами, руйнівною системою оподаткування й незмірним числом непродуктивних дрібних урядовців; приблизно 50 000 людей помирало щороку внаслідок недоїдання, що наближалось до голоду; одна чверть усього населення могла б спокійно емігрувати, щоб решта мала змогу бодай трохи поліпшити свою долю. Серед трьох частин поділеної Польщі Галичина мала найвищий рівень народжуваності й найвищий рівень смертності, а також найнижчі темпи приросту населення й найнижчу середню тривалість життя. Галичина була ще в гіршому становищі, ніж Ірландія на початку картопляного голоду. В порівнянні з рівнем життя в тогочасній Англії пересічний галичанин виробляв тільки одну четверту основних харчових продуктів, їв менше ніж половину звичайної англійської дієти, мав тільки одну дев’яту майнового багатства англійця і отримував від своєї землі насили одну одинадцятку прибутку англійського селя-

нина, натомість платив відносно свого прибутку вдвічі вищі податки. Не конче слід вважати цифри, які подав Щепановський, за євангеліє, щоб зробити очевидні висновки. Всі наявні статистичні дані дають ту саму картину. Галичина могла справедливо претендувати, що є найбіднішою провінцією Європи. (Див. табл.).

ГАЛИЧИНА, 1887 р.: статистичні дані (за Щепановським)

	Галичина	Королівство Польське	Велике князівство Позен	Велико-британія	Франція	Угорщина
1. Територія (в км ² 1000)	77,3	128,5	28,9	—	—	—
2. Населення						
Загальна кількість (у млн. чол.)	6,4	7,8	1,7	—	—	—
Густина (кількість жителів на км ²)	88	60	9	135	71	50
Густина в сільській місцевості	60	—	—	27	32	33
Рівень смертності (на 1000 чол.)	32,8	25,9	27,5	—	—	—
Рівень народжуваності (на 1000 чол.)	44,1	40,3	43,8	—	—	—
Приріст населення (на 1000 чол.)	11,3	14,4	16,3	—	—	—
3. Сільськогосподарське виробництво (на душу населення; виробництво картоплі, зерна і м'яса, виражене в перерахунку на квінталі зерна)	6,75	9,3	—	22	16	9,3
У перерахунку на відносний показник	1	1,4	2	9	—	1,4
4. Фінансові ресурси (банківські депозити, страхові суми й заощадження на душу населення, в злотих)	13	—	—	200	115	34
5. Щорічне споживання харчових продуктів						
М'ясо (кг)	10	—	—	50	34	24
Зернові (кг)	114	—	—	200	284	182
Картопля (кг)	114	—	—	180	284	182
Молоко (л)	120	—	—	200	144	185
Пиво (л)	10	—	—	125	22	4
Вино (л)	2	—	—	2	102	40
Всього (в кг) зерна на душу населення	261	—	—	607	586	375
6. Прибуток від сільського господарства (в злотих на морг землі за рік)	3,25	—	—	37	—	—
7. Приватне майно (нерухомість, земля в злотих за рік на душу населення)	327	—	—	3000	—	—
8. Рівень оподаткування (% від пересічного заробітку)	20	—	—	10	12,5	20
9. Бюрократичний тягар						
Кількість державних урядовців	43 000					
Відсоток населення	3	—	—	—	—	—
Відсоток приватних прибутків	14,8	—	—	—	—	—
10. Залізничні послуги (км на 100 000 чол.)	40	—	—	84	84	60

Бюджет Галичини нітрохи не враховував її інтересів. Заокруглені цифри за 1887 р. показують, що надходження від державних і місцевих податків становили 60 млн. злотих. З цієї суми 34 млн. треба було виплатити як зарплату державним службовцям, 10 млн. ішли на оборону й не менше ніж 12 млн. готівкою посилали до імперської скарбниці у Відні. Після того, як 6 млн. ішло на обслуговування іноземних позик, а 5 млн. — на підтримку залізниць, королівство лишалося в боргах. Щорічний дефіцит оцінювали в 21 млн. Неважко уявити собі, як мало грошей можна було пустити на інвестиції, витрати на суспільні служби, соціальні та освітні цілі.

Для багатьох селянських родин еміграція становила єдиний шанс вижити. Протягом двадцяти п'яти років перед Першою світовою війною понад два мільйони людей назавжди покинули Галичину. Тільки 1913 р. виїхало не менше, ніж 400 000 чол., тобто майже 5% населення. Дехто подався до сусідніх індустриальних зон у Силезії, зокрема до князівства Тешен, де польський елемент у гірничій громаді в Карвіні швидко став переважною більшістю. Інші виїхали до Франції або Німеччини. Проте більшість сіла в Гамбурзі на кораблі й поплила до Америки, приєднавшись до невпинного потоку втомлених і гноблених європейців, що пройшли крізь Еліс-айленд по дорозі на копальні в Пенсильванії або на прикордоння середнього Заходу.

Найсенсаційніша подія в історії Галичини сталася 1846 р. Того року влада отримала попередження про змову, яку готував Мерославський, щоб 21 лютого підняти одночасно повстання в Пруссії, Кракові й Галичині. В Позені пруська поліція арештувала проводирів без усяких церемоній. Але в Австрії місцевих урядовців, здається, охопила паніка. Поставши перед нечисленними групами збройних польських шляхтичів, що готувалися пройти до місця зустрічі в Кракові, староста тарнувського округу Йоган Брайнль фон Валерштайн звернувся по допомогу до місцевих селян. Зокрема прагнув мати підтримку Якуба Шелі (1787—1866), дратливого селянина з села Смажови, відомого своїми успішними судовими позовами проти багатих землевласників. Шеля організував банди кріпаків, яким пообіцяли звільнення від панщини, якщо вони виступлять проти своїх панів. Під час подальших заворушень маєтки шляхтичів-змовників зазнали нападу. Шляхтичів, землевласників, управителів та урядовців, які чинили опір, вирізали без ніякого жалю. Разом з винним постраждали й невинні. Небагато минуло й часу, як селянські зграї принесли владі як доказ свого завзяття відтяти голови жертв. У деяких випадках їм, здається, заплатили за той товар сіллю. Ситуація цілковито вийшла з-під контролю. Невеличке шляхетське повстання перетворилось у велику селянську жакерію. В деяких округах селяни знищили 90% маєтків. В околицях Бохні повстанці нападали геть на всіх австрійських урядовців. У Татрах у селі Хохолуві селяни на чолі з ксьондзом і органістом підняли прапор польської незалежності. Тільки через три тижні австрійська армія, затримана повстанням у Кракові, змогла прибути й відновити лад. На той час уже вбили понад дві тисячі польських шляхтичів. Решту селянських зграй розігнали, Шелю для годиться заарештували, а потім винагородили великим маєтком у далекій Буковині. Для австрійської влади то

було тверезе нагадування про надмірності, до яких може призвести не тільки бунт, а й лояльність. Натомість поляки гостро усвідомили, що польські шляхтичі у своїй патріотичній боротьбі аж ніяк не можуть покладатися на підтримку польськомовних селян. А для самих селян то був першорядний досвід визвольної боротьби. Струсивши одного разу з себе феодальні кайдани, вони вже не мали охоти надягати їх знову. Для всієї Галичини жакерія 1846 р. виявила вади тодішнього авторитарного режиму й підготувала ґрунт майбутньої автономії³.

Через два роки Галичина відчула ударні хвилі революційних збурень в інших частинах імперії. В березні, коли з Відня дійшли новини, що Метерніх утік, а імператор Фердинанд пообіцяв конституційні реформи, у Кракові був сформований Національний комітет, а в Лембергу — Національна рада. В “Лемберзькому зверненні” від 19 березня 1848 р. група провідних галичан подавала імператорові петицію про звільнення селян і автономію провінції. В запалі моменту їхні лоялістські почування підправили посланці, які мали доставити петицію, і, всупереч усякому здоровому глуздові, подали у Відні документ з вимогами незалежності Польщі. У складі галицької делегації, що від липня до жовтня брала участь у засіданнях парламенту у Відні, було кілька колоритних і красномовних селян. Вони брали активну участь у скасуванні кріпацтва. Керував ними під час голосування губернатор Галичини Франц фон Стадіон (1806—1853). За відсутності Стробаха функції голови парламенту виконував львівський демократ Францишек Смолка (1810—1899). Але імперська армія зберегла свій дух. У квітні австрійський гарнізон, розмістившись на Вавельських пагорбах, бомбардував Краків, упокоривши перше з повсталих міст імперії. В листопаді, теж після бомбардування, впокорився Лемберг. На той час генерал Віндишгрец знову вступив до Відня. В грудні дискредитований імператор зрікся на користь свого небожа Франца-Йосифа, і Австрія повернулася до своїх давніх абсолютистських методів урядування. Скориставшись надзвичайним станом, необхідним унаслідок незакінченої війни проти Угорщини, Олександр Бах, міністр внутрішніх справ, придушив усяку політичну опозицію. Плани автономії Галичини знову довелось відкласти. (*Див. розд. 15 II тому*).

Але автономія була не забута й поступово визрівала як побічний результат воєнних поразок імперії і неперервної конституційної боротьби Австрії та Угорщини. Рух за автономію спершу відродила група аристократів-консерваторів під проводом графа Агенора Голуховського (1812—1875), що міг вимагати від Відня поступок, бо дотримувався несхитної вірності короні, й це давало змогу використовувати галицьких поляків як протизвагу мадярським сепаратистам і німецьким радикалам. Голуховський, що 1849 р. був губернатором Галичини, в 1850—1859, 1866—1868 і 1871—1875 рр. — її намісником, а в 1859—1860 рр. — головою імперської ради міністрів, правив за сполучну ланку між Габсбурзьким двором і групою польської шляхти, що мала назву “подоляків”. Як і навернений колишній радикал Флоріан Земялковський (1817—1900), він трактував автономію з позицій, характерних для англійських вігів, вважаючи, що вчасні конституційні поступки — найкращий спосіб зберегти

панівне становище інтересів землевласників. Водночас він сподівався відбити удар войовничих федералістів на чолі зі Смолкою, які прагнули створити якусь “потрійну монархію”, де Галичина матиме той самий рівний федеративний статус, що й Австрія та Угорщина. Політична боротьба тривала понад десятиріччя і скінчилася компромісом, прийнятним для обох сторін. Початкові поступки імператора автономістам, що висували більш обмежені вимоги в інституційній сфері, були врівноважені дальшими поступками федералістам, що висували більш радикальні вимоги у сфері польської культури та освіти. Перший крок здійснено 1860 р. після катастрофічної за наслідками війни в Італії з П’ємонтом та іншими італійськими державами. Належну Голуховському схему децентралізації, викладену в жовтневому дипломі Франца-Йосифа, розширив і поправив його наступник на посаді голови ради міністрів Антоні Шмерлінг, тож лютневий патент імператора від 1861 р., що нарешті визначив систему конституційного устрою для Австрії, передбачав і окремі правові та адміністративні інституції для Галичини. Другий крок здійснено під час кризи, спровокованої поразкою під Кеніггрецом. У грудні 1866 р. до клопотання галицького сейму, який домагався реалізації пропозицій про автономію, було додане ще й вірнопідданське звернення до імператора: “Ми стоїмо коло Тебе, Найясніший Володарю, і прагнемо стояти й далі”. Така лояльність мала належну винагороду. В “основному законі” імператора від 21 грудня 1867 р., що санкціонував зміни державного устрою, які стали результатом *Ausgleich*’у, Галичину не забули. Зберігся й виборчий законодавчий орган — *Sejm Krajowy*, й виконавчий орган провінції — *Wydział Krajowy*. Але федералісти однаково були незадоволені. Прибиті розчаруванням, що Галичина дістала менше повноважень, ніж Угорщина, вони 1868 р. ухвалили постанову, вимагаючи дальших реформ. У Лембергу відбулися демонстрації, і уряд був змушений поступитися. 1869 р. польська мова, яку нещодавно дозволили в школах і судах, замінила німецьку в усіх офіційних справах; 1870 р. Ягелонський університет дістав змогу знов утвердити польську мову як головну мову навчання; 1871 р. у Відні створено Міністерство у справах Галичини, що мало дбати про інтереси королівства в імперському уряді, а 1872 р. у Кракові під патронатом імператорської родини засновано *Academia Umiejętności*, Академію наук. Завдяки цим заходам Галичина отримала засоби, які дали змогу укомплектувати кадри нової автономної адміністрації добре освіченими місцевими людьми.

Уряд Галичини в тій формі, в якій він існував у 1867—1918 рр., становив химерну суміш централізованих і автономних органів. Намісника, що мав тепер функції, належні колись губернаторам, призначав безпосередньо імператор, і зі своєї резиденції в Лембергу намісник керував роботою виконавчої гілки влади. Разом зі своїм заступником у Кракові він контролював старост 79-ти адміністративних округів (*Bezirke*), або повітів, а також підпорядкованих їм голів сільських громад. Його повноваження не поширювалися на армію, пошти й телеграф, державні залізниці, коронні маетки й державні ліси, це все контролював безпосередньо Відень. Законодавчий орган — *Sejm Krajowy* — обирали на основі складної системи курій, або колегій виборців. Окрім тринад-

цяти депутатів, що були членами сейму *ex officio* (єпископи, ректори університету, голова Академії наук), було ще 44 депутати, що їх обирали курії землевласників, репрезентуючи десь дві тисячі зареєстрованих виборців-шляхтичів; три депутати, що репрезентували галицьку торговельно-промислову палату; 20 депутатів, що їх обирала муніципальна курія, репрезентуючи міста, які мали самоврядування, і 74 депутати, що їх обирала курія решти громад, яку обирали представники селян. У курії землевласників кожен депутат був прямим представником пересічно 52 виборців, а в курії громад — непрямим представником 8792 чоловік! Загалом виборче право мало менше, ніж 10% населення. Міський плебс узагалі був позбавлений виборчого права. Вірний намірам своїх початкових прихильників, сейм міг функціонувати тільки як форум, що забезпечував патронат і вплив землевласницького класу. Його законодавчі постанови підлягали вето імператора, який доручав свої повноваження намісникові, а контроль сейму над виконавчою гілкою влади був суто формальним. Навіть за такої ситуації у сферах громадських робіт, судочинства та освіти сейм мав реальні повноваження. Тієї доби то була єдина інституція в польських землях, яка забезпечувала змогу брати реальну участь в урядуванні бодай частині польського населення.

Проголошення автономії було сигналом для відродження всіх форм польської національної свідомості. Патріотичні демонстрації стали майже модою. 1869 р. випадкове відкриття могили Казимира Великого завдяки робітникові, що працював у крипті Краківського собору, породило незвичайні вияви народної радості. Врочисте перепоховання останків видатного Пяста зібрало десятки тисяч люду. Того самого року трьохста річниця Люблінської унії (1569 р.) стала приводом для дальших святкувань і спорудження в Лембергу величезного кургану Унії. Врочисті відкриття патріотичних пам'ятників, як-от належної скульпторові Теодору Ригерові статуї Адама Міцкевича на Ринковій площі в Кракові 1898 р. або пам'ятника на честь Грюнвальдської битви 1910 р., приваблювали маси глядачів з усіх трьох частин поділеної Польщі.

Подорожніх, що відвідували тодішню Галичину, вражало наявне всюди поєднання місцевих слов'янських та імперських австрійських впливів. Карл Бедкер, описуючи 1905 р. Лемберг для читачів англійського видання свого путівника по Австро-Угорщині, однаковою мірою наголошував на польських і німецьких зв'язках міста:

ЛЕМБЕРГ

ГОТЕЛІ. *Hot. George*. Кімнати від 3 крейцерів, сніданок 90 грошів; *Hotel Imperial*, *Grand Hotel*, *Hotel Metropole*, *Hotel de l'Europe*, *Hotel de France*.

РЕСТОРАНИ. В *Hot. George*, *Grand Hotel*, *Hotel de l'Europe*. "Stadt Müller", Краківска-штраسه, Залізничний ресторан на головному вокзалі.

КАВ'ЯРНІ. "Театральна", Фердинандс-плац, "Віденська", Гайліге-Гайст-плац.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ТРАМВАЙ ходить від головного вокзалу на Гетьманські вали, звідти до Кілінського парку й на Личаківський цвинтар. По місту їздять і кінні екіпажі.

БРИТАНСЬКИЙ ВІЦЕ-КОНСУЛ, проф. Р. Заложецький.

ЛЕМБЕРГ (пол. Lwów, фр. Leopol), столиця Галичини, 160 000 жителів (1/4 євреїв), осідок архієпископів римо-католицької, вірменської і греко-католицької церков, чотирнадцять римо-

католицьких костелів, греко-католицька, вірменська і протестантська церкви, дві синагоги, кілька римо-католицьких і греко-католицьких монастирів. Саме місто невелике, найкращі будинки стоять у чотирьох передмістях (Галицькому, Личаківському, Краківському й Жовківському).

Місто зі східного боку обмежене Губернаторськими валами, а з західного боку — Гетьманськими валами зі статуями гетьмана Яблоновського, що боронив місто від турків 1695 р., і короля Яна III Собеського, скульптор Баронч. На Рингу, головній площі міста, оздобленій чотирма гарними монументальними фонтанами, стоїть ратуша, збудована в 1828—1837 рр., з її вежі заввишки 260 футів відкривається гарний вид на місто. Римо-католицький собор, збудований у XV ст. у пізньоготичному стилі, відреставровано у XVIII ст. в стилі рококо. Вірменський собор збудовано у вірмено-візантійському стилі. Перед ним стоїть статуя св. Христофора. В костелі домініканців є пам'ятник графині Дунін-Борковської роботи Торвальдсена. Греко-католицький собор, збудований у стилі базиліки, стоїть на пагорбі на Георгс-плац.

Гарний будинок Політехнічного інституту на Георгс-плац, збудований 1877 р., має велику хімічно-технічну лабораторію й добре устаткований і в інших аспектах. На Словацкі-штрассе, навпроти парку, стоїть будинок сейму, збудований у 1877—1881 рр. за проектом архітектора Хохберера з картиною Матейка (“Люблінська унія 1569 р.”) в залі нарад. На Клепаровска-штрассе стоїть Дім інвалідів з чотирма вежами. В театрах (закритих улітку) на Скарковска-штрассе ставлять польські п'єси й польсько-італійські опери (сольні партії загалом виконують італійською мовою, хорові партії — польською). Неподалік від театру, на південь від нього стоїть Промисловий музей, відкритий у будні дні 9—2, плата 40 грошів, у неділю 10—12, вхід вільний. Бібліотека працює в будні дні 11—2, в неділю 10—2, вхід вільний.

Університет (близько 2000 студентів) заснував 1783 р. імператор Йосиф II. З південного боку до нього прилягає ботанічний сад. Медичний факультет і клініки містяться на Пекарска-штрассе.

Національний інститут Оссолінських у Галицькому передмісті має бібліотеку, присвячену здебільшого польській літературі та історії, а також зібрання картин, предметів старовини, монет і т. ін. (відкрито щодня, крім понеділків, 10—1, у вівторок і п'ятницю 3—5, вхід вільний). У музеї Дзедушицьких є цінні природничі колекції, він завжди відкритий для відвідувачів за попередньою домовленістю з наглядачем.

На південь від міста тягнеться великий парк Кілінського (з рестораном), улюблене місце прогулянок жителів із пам'ятником польському патріоту Янові Кілінському (1760—1819), скульптор Марковський. Гарні міські краєвиди можна споглядати з пагорба *Unionshügel* і з гори *Franz-Josef-Berg* (1310 футів заввишки)⁴.

Після 1867 р. політична сцена Галичини тішилася періодом відносної стабільності. Агенор Ґолуховський був намісником аж до своєї смерті 1875 р. І Земляковський, що був міністром у справах Галичини в 1873—1888 рр., і Смолка, що в 1881—1893 рр. був головою палати депутатів імперського райхсрату, утвердились як першорядні політики. З огляду на те, що їх обох замолоду засудили на смерть за зрадницьку діяльність, їхнє піднесення можна було б вважати за ознаку утвердження нових, спокійніших часів. Їхня поява у Відні збіглася з розквітом кар'єр молодого покоління галичан, що досягли провідного становища в імперії. Професор Юліан Дунаєвський (1824—1907) був міністром фінансів, Казимир Бадені (1846—1909) — головою ради міністрів, а граф Агенор Ґолуховський Молодший (1849—1921) — міністром зовнішніх справ, і це лише троє з тих численних людей, кар'єра яких розвивалася від Лемберга до Відня. Наприкінці сторіччя провід над консерваторами в Галичині дістався Войцехові Дзедушицькому (1848—1909), професорові філософії з Лемберга й міністру у справах Галичини в 1906—1907 рр. За доби, коли демократичні партії тільки-но почали зароджуватися, він розширив склад початкової групи “подоляків”, свідомо відступивши від її первинної суто аристокра-

тичної основи з метою захистити польські організації від щораз вищих хвиль українського та єврейського націоналізму. В цьому аспекті його світогляд був дуже близьким до світогляду Романа Дмовського в російській частині Польщі. З певною переконливістю стверджували, що ці “неоконсерватори” Галичини здійснювали політику, яка немов провіщала програму Національно-демократичного руху на всій території польських земель. За доби загального виборчого права в останні роки перед Першою світовою війною було цілком природним, що націонал-демократи здобули великий успіх серед польських виборців, таким чином пожавши те, що посіяли “подоляки”.

Масові політичні партії розвивалися повільно, але, тільки-но проклюнулися перші, їхнє число швидко зростало. Їхні лідери були депутатами і галицького сейму, й імперського райхсрату. Під впливом тодішніх умов майже всі нові партії були антиклерикальні й антиаристократичні. Окрім націонал-демократів, до найважливіших партій належало й *Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL, Польська народна партія)*, засноване 1895 р. Його впливовий журнал “*Przyjaciel Ludu*” (“Друг народу”) справляв важливий вплив на селян і на їхнє усвідомлення політичних і національних питань. За те його перший редактор Болеслав Вислоух (1855—1837), засновник партії, не раз опинявся за ґратами⁵. 1911 р. партія розкололася на три частини. Провід перейшов від радикального крила — *PSL-Lewicy* Яна Стапінського (1867—1946) — до набагато обережнішої фракції *PSL-Piast* під керівництвом Вінцента Вітоса (1874—1945) і Яна Домбського (1880—1931)⁶. На відміну від них, польська Соціал-демократична партія могла повернути до своєї соціалістичної програми неминуче обмежену аудиторію. Її керівники — Болеслав Дробнер (1883—1968), Ігнаци Дашинський (1866—1936) і Єнджей Морачевський (1870—1944), — як і всі тодішні польські соціалісти, не могли дійти згоди, чому має належати пріоритет: соціальної революції чи національній незалежності⁷. Вплив нових партій був значно обмеженим конфліктом із приводу національного питання і розвитком паралельних політичних партій, що їх формували німецькі, українські і єврейські громади. У світі подрібненої політики більшість польських партій були змушені надавати своїм теоретичним програмам поміркованості з метою забезпечити взаємну підтримку. В райхсраті вони сформували спільний фронт у вигляді всепартійного польського кола депутатів. Фактично тієї пори тільки такі рухи, як націоналізм і народовство, мали якісь шанси на успіх. Соціалізм був цікавий лише незначній меншині, й про це свідчить анекдот про польського соціаліста з Варшави, затриманого поліцією на кордоні Галичини. Коли офіцер запитав його, що він розуміє під соціалізмом, той відповів, що це “боротьба робітників проти капіталу”. На ці слова затриманий почув незрівнянну відповідь: “У такому разі вам можна заїхати в Галичину, бо тут немає ані робітників, ані капіталу”⁸.

Культурні та освітні досягнення поляків у Галичині не потребують реклами. Знову відродився давній Ягелонський університет. Разом з університетом у Лембергу і лемберзьким Політехнічним інститутом, заснованим знову 1877 р., він набув світової слави. Історичний факультет під проводом Шуйського і Бобжинського, медичний факультет під проводом Юзефа Детла і фізичний факультет

під проводом З.-Ф. Врублевського і К. Ольшевського зробили видатні внески у свої сфери знань. Академія наук зі своїми п'ятьма відділами наукових досліджень налагодила важливі міжнародні зв'язки й була попередницею сучасної Польської академії наук⁹. Наукові товариства, бібліотеки, музеї, видавництва, книгарні, театри, кав'ярні й журнали та газети Кракова і Лемберга витворили інтелектуальний ринок, що вийшов за межі трьох імперій. У Лембергу містився *Ossolineum*, інститут, що його 1817 р. заснував Юзеф-Максиміліан Оссолінський (1748—1826) для поширення польських мистецтв і наук. У цьому ж місті 1886 р. засновано Польське історичне товариство й найдавніший польський історичний журнал "*Kwartalnik Historyczny*". У Кракові 1876 р. завдяки щедрості князя Владислава Чарториського (1828—1894), сина князя Адама-Єжи, відкрито музей Чарториських. Там містилася художня галерея, бібліотека й архів. З-поміж театрів славетний Старий театр у Кракові ставив багато прем'єр класичного польського драматичного репертуару й головував над "золотою добою" польської драми. І Краків, і Лемберг мали великі міські театри, збудовані за взірцем паризької Опери. А коли згадати кав'ярні, що виконували функцію інтелектуальних клубів, було б неможливо недооцінити дискусії та суперечки, які лунали в закурених залах кав'ярні "*Jama Michalikowa*" у Кракові або "*Szkocka*" в Лембергу. Завдяки сприятливим політичним обставинам кількість книжок і газет, публікованих у Галичині, була більшою за кількість видань, що з'являлися в російській і прусській частинах Польщі разом. З багатого суцвіття діячів, які забезпечили злет польського культурного життя, не легко виділити трьох-чотирьох, що були б типовими представниками. Галичина породила і своїх прекрасних диваків, і заслужених педантів. У деяких аспектах театральний світ, що його в ранньому періоді жили комедії Олександра Фредро (1793—1876), а згодом Станіслава Виспянського, досяг видатних успіхів. Але найдивовижнішими постатями були, мабуть, ті напрочуд талановиті всебічно розвинені люди, що з однаковим блиском могли працювати в різних жанрах. Одним з-поміж них був Тадеуш Бой-Желенський (1874—1941). Лікар за фахом, він написав найпопулярнішу історичну працю "*Marysieńka Sobińska*" і був постійним автором краківського кабаре. Майже у вигляді побічної діяльності він сам здійснив одне з найбільших завдань в анналах польської культури, переклавши польською мовою всю класику французької літератури — понад сто томів¹⁰. Другим був професор Кароль Естрайхер (1827—1908), директор Ягелонської бібліотеки, що поділяв свій час між драматургічною критикою і працею над своєю епохальною "*Bibliografią polską*" в 22 томах. Третім був Вільгельм Фельдман (1868—1919), що в політичному житті був соціалістом, єврейським асиміляціоністом, а під час Першої світової війни — послом у Берліні від ім'я легіонів Пілсудського. Його популярний нарис "*Współczesna literatura polska*" ("Сучасна польська література", 1902 р.) і наукова праця "*Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym*" ("Історія польської політичної думки після поділів", 1914—1920 рр.) швидко стали нормативними творами. Він знаходив час і для політичної пропаганди, писання романів та літературної критики, і як критик був противником опозиції проти "Молодої

Польщі”. Не менш важливою була й постать Міхала Бобжинського — історика, освітнього діяча й намісника Галичини.

Український національний рух у багатьох аспектах був набагато розвиненіший у Галичині, ніж за кордоном у Росії, хоча довго відмовлявся прибрати собі назву “український”. Раніше, ніж у Росії, звільнення селян і поблажливе ставлення австрійської влади створили в другій половині XIX ст. умови для постійної активізації національної діяльності. Уніатська церква була вільна від переслідувань, яких зазнавала в Росії, й мала змогу організувати початкову освіту руською мовою. Руська література мала власну “трійцю” романтичних письменників, що 1837 р. опублікували свою першу збірку українських поезій. У Лембергу від 1848 р. діяв руський Народний дім, від 1864 р. — руський театр, від 1874 р. — перша руська середня школа. В організаційних справах ініціатива якийсь час належала москвофілам — групі, зацікавленій передусім у релігійній реформі; серед іншого вона відроджувала й вивчення давньої церковнослов’янської мови. Після 1882 р., коли на одному судовому австрійському процесі про зраду з’ясувалося, що москвофіли отримували таємні субсидії від царського посла, головна увага перейшла на молодше покоління — народовців. Відтоді політична діяльність інтенсифікувалася. Були висунуті вимоги соціальної реформи, загального виборчого права, державної підтримки для освіти руською мовою, тісніших контактів з українцями в Росії, а кінець кінцем і створення “Великої України від Сяну до Дону”. Народовці були першою групою в Галичині, що почали називати себе українцями, але невдовзі цю назву застосовували до всіх груп і громад — від інтелектуальних активістів у містах до селян гуцулів і лемків у Карпатах, що доти мали нерозвинене чуття своєї спільної ідентичності.

На переламі сторіч у Галичині сформувався повний спектр українських політичних партій. Серед багатьох видатних постатей особливої поваги заслуговують соціаліст і письменник Іван Франко (1856—1916), професор історії Львівського університету Михайло Грушевський (1866—1934) і архієпископ Андрій Шептицький (1865—1934). Але тертя між українцями і поляками були неминучі. Ситуація до Першої світової війни, коли українці закликали до інкорпорації Галичини як “Західної України” до складу проектованої національної держави, а поляки — інкорпорації як “Східної Малопольщі” до складу незалежної Польщі, чудово ілюструє, що в тодішній Галичині панували грубі упередження й непримиренні прагнення¹¹. Багатьом галичанам старшого віку така націоналістична політика, напевне, видавалася чимсь вочевидь “негалицьким”.

Діяльності Міхала Бобжинського в 1908—1913 рр. на посаді намісника в сучасних історичних працях присвячено небагато місця. Цей історик доби середньовіччя, що присвятив себе дослідженням і керуванню Шкільною радою, а як політик був несхитно *Kaisertreu*, вірним імператорові, мав тієї доби небагато прихильників. На посаді намісника він замінив графа Анджея Потоцького, якого у квітні 1908 р. убив український терорист. Але Бобжинський, замість вимагати відплати, вважав, що його завдання полягає в примиренні національностей, які воюють між собою. На місцевих виборах 1911 р. він сформував “намісницький блок” з кандидатів, схильних підтримати його програму рефор-

мування виборчої системи та допомоги українській освіті. Коли блок виграв, Бобжинського критикували католицькі єпископи, галицькі консерватори, а найуїдливіше — націонал-демократи. В їхніх очах він зрадив польську справу. Проте саме тоді, коли він був на посаді намісника, легіони Пілсудського почали відкрито здійснювати свою діяльність, виконувати маневри і школити рекрутів. Бобжинський крізь пальці дивився на ту діяльність, вважаючи, що вона становить необхідну частину австрійської зовнішньої політики, яка не має значення для внутрішніх галицьких справ. Отже, він мав толерантну вдачу і обмежені цілі, а його намір заспокоїти націоналістичні пристрасті не забезпечив йому нічиєї вдячності. Він подав у відставку в травні 1913 р., вимучений нападами своїх співвітчизників. Він був першим і останнім намісником, що намагався керувати Галичиною справді демократично, ба навіть безсторонньо. Одразу після його відставки наступного літа спалахнула війна. То був останній шанс Галичини. Якщо не рахувати короткого періоду перебування на посаді міністра у справах Галичини 1917 р., Бобжинський цілковито усунувся від активної політики. Він до кінця обстоював вірність Австрії, і не внаслідок сліпої відданості Габсбургам, а зі страху перед деструктивними силами, що займуть їхнє місце. Проте, коли скористатися яким завгодно критерієм політичної чесності, його послужний список гідний поваги. Він дивився далі від ситуації, коли один клас чи один народ панують над рештою суспільства, й намагався — без великого успіху — започаткувати щось краще. Він не переслідував активістів і революціонерів, що зібралися в його королівстві, а намагався зробити життя досить стерпним, щоб бунти і змови стали зайві. Як і багато галичан, якими він керував, він не відчував симпатії до націоналізму. Проте його внесок у життя свого народу та його сусідів був значним¹².

Долю Галичини вирішували люди й сили, аж ніяк не підконтрольні тим, хто жив у цій провінції. В серпні 1914 р. зі сходу накотилося російське військо й дійшло до околиць Кракова. 1915 р. німці, йдучи в контрнаступ із заходу, пройшли Галичиною у зворотному напрямі. Росіяни, відступаючи, дотримувалися політики випаленої землі. Росіяни спалювали села, розбирали мости, залізниці й заводи, підпалили нафтові ями в Бориславі, депортували понад мільйон селян разом із худобою та харчами. 1916 р. на східному обрії знову з'явився генерал Брусілов і пробив собі шлях до Карпат. У 1917—1918 рр. Галичина, будучи частиною австрійської військової зони, страждала від голодних утікачів, реквізицій і падіння військової дисципліни. Її лихо було набагато тяжчим за нещастя, яких зазнали сплюндровані війною території Бельгії та Північної Франції. Наприкінці війни внаслідок краху австро-угорської влади Галичину кинули напризволяще. Разом з династією, чийм інтересам мала служити Галичина, вона згинула без сліду.

Згодом польські коментатори намагалися ретроспективно дивитися на Галичину з поблажливістю й навіть приязню. На їхню думку, Галичина була територією, де польська культура та ідеали були ще живі, натомість інші частини поділеної Польщі стогнали під тягарем онімечення та русифікації. То був “П’ємонт” відроджуваної нації. Попри те, що відносно мало галичан цікавилися справою незалежності Польщі, годі заперечити, що галицький досвід

відіграв важливу роль у підготовці поляків до незалежного статусу, який дістався їм наприкінці війни.

Але Галичину слід вважати й за “П’ємонт” українського націоналізму. Згідно з останнім австрійським переписом 1910 р., проведеним відповідно до мовних критеріїв, русини становили 40% усього населення, а в Східній Галичині — 59%. З огляду на те, що вони мали 2460 початкових шкіл і 61 гімназію (проти 2967 шкіл і 70 гімназій у польських руках), можна було б стверджувати, що пропорційно вони випереджали поляків у розвитку своєї національної культури. З огляду на незначні перспективи сепаратистської політики в Росії, вони безперечно вважали Галичину за основу будь-якого політичного розвитку в майбутньому. Проте в політичній сфері українці й далі займали підпорядковану позицію. 1914 р. в курії землевласників вони мали лише одне місце з 45, в палаті громад — 48 місць зі 105, серед депутатів австрійського парламенту було тільки 25 русинів з-поміж 78 представників Галичини. Поляки могли б стверджувати, що менше представництво русинів було результатом нижчого ступеня розвитку української громади, а українці вважали, що це результат дискримінації. Всі спроби поставити українську мову нарівні з польською та німецькою натрапляли — крім сфери судочинства — на рішучий опір. Спроби запровадити українську мову в Лемберзькому університеті призвели до студентських заворушень. У такій ситуації австрійські урядовці відчували велику спокусу плекати українські нарікання як зручний спосіб стримувати сильніший польський рух. Чинячи так, вони роздмухали польсько-український антагонізм, що переріс у відкриту війну, тільки-но зазнав краху режим Габсбургів.

Безперечно, за доби національних держав галицький устрій можна було б вважати за анахронічний. Проте в сторіччі, коли націоналізм був дискредитований не менше, ніж імперіалізм, що поступився йому, ще й сьогодні живі люди, які зі щирою ностальгією згадують про “давні добрі дні” дуалістичної монархії. У Кракові є принаймні одна вітальня, де портрет Франца-Йосифа й досі висить на почесному місці. Є українці з Лемберга (нині Львова, головного міста Західної України у складі СРСР), які сумніваються, чи всі зміни протягом останніх шістдесяти років були на краще. Вряди-годи й досі можна зустріти вісімдесятирічного діда, що може з насолодою насвистувати мелодію “*O du meine liebe Österreich*” (“Моя мила Австріє”) або повторити віршик, звикши повторювати його щоранку в школі:

Boże wspieraj, Boże ochroń
 Nam Cezarza i nasz kraj!
 Tarczą wiary Rządu osłoń
 Państwu Jego siłę daj!” *

Боже, підтримай, прихисти
 Нам імператора й наш край,
 Уряд віри щитом захисти
 А державі його силу дай!

Розумним людям у Галичині не треба було розповідати, що вони жили в бідній та відсталій провінції або що вони — громадяни найслабшої з держав,

* Цей гімн співали польською мовою на мелодію Гайдна “Austria”, краще відому як мелодія Гофмана “*Deutschland, Deutschland über alles*”.

які поділили Польщу. Водночас вони були вільні від соціально-політичного тиску, що тяжів над польським життям в інших частинах поділеної Польщі. Вони були вільні від культурного імперіалізму Росії та Німеччини, вільні від атмосфери заборон і цькувань, створеної царатом, і вільні від швидких соціальних змін і манії самовдосконалення, що гнітили поляків у Пруссії. За це вони були щиро вдячні Габсбургам. В результаті були менш схильні проклинати свою долю й більш схильні стенати плечима й сміятися. Гостре усвідомлення своєї обмеженості й належна оцінка своїх благословень давали їм чуття пропорцій та гумору, яких бракувало в інших місцях. Галичина породила свою частку романтиків, конспіраторів, прихильників “органічної праці”, націоналістів-фанатиків і польських патріотів, але дала й багато лоялістів, консерваторів, сентименталістів, скептиків і жартівників. Хоча визначити відмінності може бути нелегко, світ, бачений з Варшави чи Позена, аж ніяк не був тим, який бачили з Кракова. В Галичині поляки звикли дивитися на себе і сміятися. На сцені в “Ямі Міхаликовій” не було нічого священного, навіть польської історії:

I nasz naród, przy pomocy nieba,
W potędze kilka wieków trwał;
Gdzie go tylko nie było potrzeba,
Wszędzie się polskji husarz pchał;
Z czasem osłabł już zapal szlachcica,
Coraz rzadszy bywał szabli błysk:
Narodowa wciąż biła prawica,
Ale tylko biła chłopca w pysk!

...

W końcu nawet już niebu to zbrzydło,
Już nas Opatrzność miała dość;
I rzekł Pan Bóg: “Wytracę to bydło,
Bo już patrzeć na nich bierze złość”;

...

Za tę wielką, bardzo wielką winę
Okrutnie nas pokarał Bóg,
Bo wnet wiarę, WŁASNOŚĆ i rodzinę
Wewnętrzny zaczął szarpać wróg;
Lecz wstał rycerz w papierowej zbroicy
I odwalać jął z grobowca głaz.
Wstań, narodzie, użyj swej prawicy,
Trzecie dzwonicie... ostatni czas!!

I наш народ за допомоги неба
В могутності кілька століть тривав,
І всюди, де не було в тім потреби,
Гусар наш польський свого носа пхав.
Завзяття шляхти з часом підупало,
Дедалі рідше тяла шабля гордо,
А втім, рука і далі знай махала,
Лиш тільки била селянина в морду!

...

Урешті навіть небу це набридло,
Господне провидіння ми втомили,
Й прорік Господь: “Я винищу те бидло,
Дивитися на них мені несила”.

...

За ту несвітську і страшну провину
Жорстоко Бог нас покарав,
Бо зразу віру, ВЛАСНІСТЬ і родину
Нам ворог внутрішній стоптав,
Та лицар встав у паперовім обладунку
І камінь відкотив тяжкий з могили:
“Народе, встань, не пий неволі трунку!
Утретє бамкнуло... Напружую усі сили!

Пустотливі віршики Бой-Желенського були досить скандальні навіть у Кракові, надто коли він критикував ризикованіші теми, ніж духівництво і традиційні сексуальні звичаї своєї доби. В політичних справах він лишався переконаним скептиком, лагідно висміюючи уявлення, мовляв, національна незалежність якимсь чином поправить усі лиха народу. Сатирична спрямованість його творчості й скептичне ставлення до політики дуже нагадували Станчика й були типові для давнішої галицької моди, що навіть тоді вже поступалася новим, націоналістичним тенденціям. Мабуть, було неминучим, що Австро-Угорщина відійшла в небуття. Але все, що відбувалося далі, не конче було зміною на краще.

FABRYKA

Процес індустріалізації

До середини ХХ ст. жодна частина Східної Європи не могла претендувати, що промисловість відіграє панівну роль у її соціально-економічному житті. На відміну від країн Західної Європи, де первинна промислова революція часто скінчилася понад сто років тому, індустріалізацію на сході не раз відкладали й раз по раз уривали. В польських землях, де перші фабрики з'явилися в 1740-х роках, вона відбувалася з перервами протягом наступних двох сторіч.

Усяка спроба втиснути історію польської індустріалізації в рамки якоїсь охайної теоретичної моделі невдовзі натрапляє на поважні труднощі. Але вони не стримують теоретиків. У сучасній польській науці звичайно розрізняють три стадії. Для найдавнішої стадії — від 1740-х років до 1815 р. — були характерні дрібні, місцеві підприємства, створені здебільшого волею феодальних магнатів для вдосконалення своїх приватних маєтків. Не відбувалося ніяких принципових економічних змін, проте розвиток технології, науки, торгівлі, фінансів та організації праці заклав підвалини для майбутнього. Перші підприємства становили зв'язок між традиційним ремеслом та надомною працею і пізнішими формами масового виробництва. Наступну стадію, що почалася 1815 р. і тривала до Другої світової війни, характеризували як “першу індустріалізацію” Польщі. Оскільки її результати були неповні, вважали, що вона не варта назви промислової “революції”. (Сучасні польські історики воліють уживати термін *przewrót*, переворот, а не *rewolucja*). Остання стадія, — після 1945 р., — що збігається з “другою індустріалізацією”, здійснюваною Польською Народною Республікою, триває й досі¹.

Осередок першої індустріалізації безперечно слід шукати в Королівстві Польському. Тут знову можна розрізнити три фази. Під час першої фази, в 1815—1864 рр., спроби держави сприяти розвиткові промислових підприємств, а подекуди володіти та керувати ними, мали тільки частковий успіх. Польським експериментам з “пруським шляхом до капіталізму”, якщо справді такі існували, бракувало ресурсів капіталу й підтримки з боку промислової бази — важкої промисловості. 1850 р. ініціатива вже перейшла до приватних

рук, здебільшого консорціумів, збудованих на основі поєднання інтересів польських власників землі й мануфактур та іноземних інтересів. Наступні десятиріччя засвідчили значне прискорення розвитку гірничої, текстильної та металургійної промисловості, проте відкладання аграрної реформи і збереження напівфеодалного суспільства перешкодили радикальній зміні характеру зайнятості і спрямуванню маси населення в промисловий сектор.

У другій фазі, в 1864—1918 рр., чимало колишніх перешкод уже усунули, а польська промисловість стала учасником широкого форуму європейської торгівлі, фінансів і праці. В 1864—1883 рр. відбувся масовий приплив європейського капіталу та машин. На той час польські землі розкинулись обабіч головної лінії поділу на європейській індустріальній карті, ця лінія відокремила розвинені регіони Німеччини від відсталих просторів Росії та Австрії. Після 1880 р. цю лінію поділу штучно увиразнив російський захисний митний бар'єр, за яким процвітало колишнє Королівство Польське. Протягом трьох десятиріч до початку Першої світової війни польські мануфактури відігравали провідну роль у загальній економіці Російської імперії. Швидко зростала мережа залізниць. Поширювалася механізація. В деяких географічних районах концентрація промислових підприємств змінила красвиди. Внаслідок зменшення прибутковості сільського господарства став доступним інвестиційний капітал. Приватні компанії зливалися, утворюючи публічні акціонерні компанії. Дрібномасштабні підприємства поєднувались у великі комплекси. Хоча в економіці загалом і далі домінували селянське сільське господарство і дрібні підприємства, промисловий сектор 1913 р. досяг піку виробництва.

У третій фазі, в 1918—1939 рр., державна влада нової незалежної республіки вела нерівну боротьбу, намагаючись поєднати три окремі промислові системи в інтегровану цілість і, маючи вочевидь неадекватні ресурси, збудувати ефективну інфраструктуру. Цим намаганням брутально поклала край Друга світова війна, кінець якої зумовив, як і в більшості інших сфер польського життя, потребу починати геть усе від самого початку.

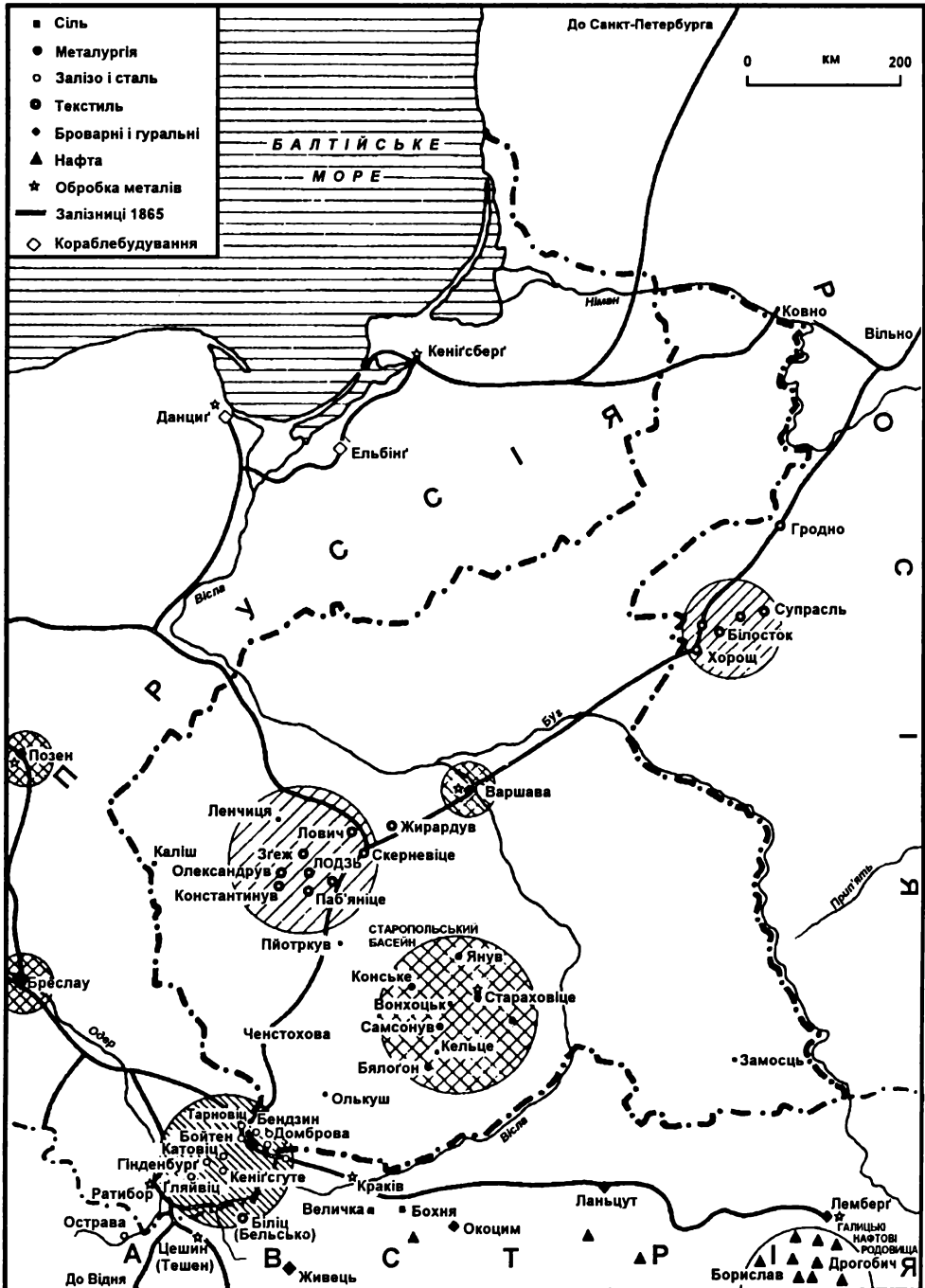
Перша індустріалізація Польщі породила значний масив економічного теоретизування, надто марксистського різновиду. Роза Люксембург у своїй книжці “Промышленное развитие Польши”, опублікованій у Санкт-Петербурзі 1899 р., подала теоретичні аргументи, на які спирав свою стратегію польський комуністичний рух перші сорок років свого існування. На думку Люксембург, польська промисловість була складовою частиною російської економіки, і такий характер промисловості давав їй підставу сподіватися, що Росія візьме участь у недалекій пролетарській революції в Німеччині та Західній Європі. З тих самих міркувань вона вважала, що незалежність Польщі була б кроком назад, який міг би тільки зашкодити перспективам російського та європейського прогресу загалом. (Безперечно, саме з цієї причини царський цензор дав згоду на публікацію її праці)². Оскар Ланге (1904—1965), перший представник Польщі в Організації Об'єднаних Націй, у своїй праці “*Ekonomia polityczna*”, виданій 1959 р., більше переймався типологією індустріалізації. Згідно з його теоріями, польська промисловість мала риси, характерні і для “капіталістичного”,

і для “соціалістичного” типу, але не мала рис “національно-революційного” типу³.

Але немарксистські моделі ставали не в більшій пригоді. Скажімо, належну Ростоу теорію економічного розвитку можна було б застосувати до історії Королівства Польського, і вона давала б змогу припустити, що процес трансформації “традиційного суспільства” був уривчастий і відбувався протягом усього XIX ст., а вирішальний період бурхливого економічного розвитку тривав три десятиріччя перед Першою світовою війною. (Див. карту 4)⁴. Але ця теорія ніяк не пояснює штучних перерв і раптових змін, характерних для польської економіки протягом тривалих періодів — під час наполеонівських війн, у середині XIX ст. і в 1915—1945 рр. З’являється підозра, що міжнародна політика мала більше значення, ніж будь-які суто внутрішні чинники.

Але головне заперечення придатності всіх таких теоретичних моделей полягає в сумнівному припущенні, мовляв, польська економіка мала неперервну історію і її можна дослідити й проаналізувати як внутрішньо поєднану тему. Але факт полягає в тому, що польська економіка сьогодення — аж ніяк не кінцевий продукт тривалого процесу органічного розвитку. Вона діє на новій територіальній основі, на новій інфраструктурі і з новим населенням, а її елементи були стулені внаслідок політичної інженерії великих держав наприкінці Другої світової війни. В давніші періоди її складові частини були цілком інтегровані в економіки Німеччини, Австрії та Росії, від яких їх відірвали 1915 р., в 1918—1921 рр. і 1945 р. Вважати, ніби вони становили якусь економічну єдність за часів, коли не мали зв’язків між собою, — це, якщо сказати найменше, анахронізм. Від цієї проблеми, яку польські вчені обдарували сумнівною назвою “регіоналізація”, годі відмахнутися. З будь-яких суб’єктивних міркувань можна, наприклад, шкодувати, що найважливіший промисловий район сучасної Польщі — Силезія — заснований, розвинений і доведений до стану промислової зрілості з німецької ініціативи в межах структури прусської економічної системи, а під час промислової революції головні зв’язки поєднували його з іншими частинами Німеччини, а не з польськими землями. Тут, звісно, можна шкодувати, але ж не можна заперечити. Основний масив силезької промисловості не становив частину історії польської економіки аж до 1945 р. В результаті історію польської індустріалізації, якщо такий предмет існує взагалі, можна розглядати тільки на емпіричній та частковій основі.

Серед усіх галузей польської промисловості найдовший родовід має гірничу промисловість. Коло місцевості Руди у Свентокшиських горах є сліди доісторичної копальні й підземної галереї, датованої II ст. н. е. У Величці поблизу Кракова соляні копальні працювали принаймні тисячу років, а за правління Казимира III стали першою з численних королівських монополій. У князівських грамотах XIII ст. згадано про свинцеві та срібні копальні в Олькуші та Славкуві. Від 1500 р. в Олькуші містився королівський монетний двір. У ранні сторіччя гірничу промисловість була організована на основі системи *gwarectw* (кооперативів); гірники були вільними людьми, фінанси забезпечували краківські єпископи і патріції, зокрема Йост-Людвіг Діец, або ж Деціус (1485—1545),

Карта 4. Індустріалізація (бл. 1900 р.)

історик, письменник, дипломат, економіст, керівник монетного двору й *żupnik krakowski*, завідувач копалень; усі великі магнати і придворні тієї доби відчували спокусу інвестувати капітал у гірничу промисловість. То був повільний і небезпечний бізнес. В Олькуші будівництво великої Поніковської галереї, почате 1548 р., посувалося зі швидкістю один метр за шість тижнів. У Величці фатальні нещасні випадки знищували щороку до 10% робочої сили. Але платня й харчі були добрі. 1561 р. у їдальні у Величці приготували 1289 гусок, 2049 півнів, 1969 курей, 498 каплунів, 9453 коропи, 380 щук, 43 олені, 53 зайці й 500 волів, і це все для харчування 800 чоловіків, що заробляли до 90 грошів за тиждень (і це тоді, коли цілий віл коштував менше, ніж 60 грошів). Ховали загиблих коштом короля⁵.

Тієї самої доби зародилося й виробництво заліза. У грамоті про заснування 1179 р. монастиря цистерціанців поблизу Вонхоцька на Каменній річці згадано про право пріора на всі поклади корисних копалин у тій місцевості, й саме там під монастирським керівництвом з'явилися перші середньовічні кузні. 1500 р. у Вонхоцьку було 22 кузні з 289, відомих в усьому королівстві. Кузні будували там, де існували місцеві поклади залізної руди. Метал плавили в печах, опалюваних деревним вугіллям, і гартували молотами, які піднімали з допомогою води. Щорічне виробництво навряд чи могло бути більшим за двадцять тонн. У Данцигу обробляли шведську руду й чавун та реекспортували їх як сталь ("*Dantsick iron*") до Англії. 1612 р. у Кракові опубліковано епічну поему "*Officina Ferraria...*" ("Підприємство зі шляхетного виробництва заліза"), автор якої Валенти Рождзеньський, що походив з родини промисловців, описав методи й небезпеки виробництва заліза. "*Odniesione rany często goją się i pół roku*, — писав він. — *Nie brak pośród nas kalek, głuchych i kulawych*" ("Буває, рани гояться півроку, / Не брак калік, кульгавих і глухих")⁶. Рождзеньський писав за доби, коли на магнатських підприємствах почали конструювати печі нового типу. 1598 р. краківський єпископ кардинал Єжи Радзивіл (1556—1600) доручив італійському інженерові Джованні Ієронімо Качча ді Бергамо будувати сталеливарні печі у своєму маєтку в Самсонуві поблизу Кельце. Так був заснований Старопольський промисловий округ і зародилася збройна промисловість Речі Посполитої. Такі самі підприємства були створені в Кшепіце та Панкуві поблизу Ченстохови з ініціативи коронного маршала Миколая Вольського (1550—1630), а у XVIII ст. каштелян Ян Малаховський (1698—1762) звелів збудувати їх у Януві та Конскому. 1781 р. Річ Посполита мала тридцять три "великі кузні", кожна виробляла десь 200 тонн заліза за рік. За два сторіччя виробництво зросло в десять разів. Метал, який двічі розігрівали під час двох окремих процесів, був високої якості. Але перспективи були невеликі, якщо порівняти з прогресом подальших десятиліть, коли відбувся шлюб заліза з вугіллям.

Польська залізорудна та вугільна промисловість розвивалася в затінку пруських підприємств у сусідній Силезії й була тісно пов'язана з ім'ям Станіслава Сташиця. Сташиць був майже перевесником Фрідріха-Вільгельма Редена й поділяв його палку зацікавленість геологією та гірничою справою.

1778 р., коли Реден став членом Пруської гірничої ради в Бреслау, Сташиць починав свою кар'єру як управитель маєтків Замойського. Протягом сорока років він спостерігав, як Реден запроваджував останні новинки, з якими він знайомився під час своїх подорожей до Англії: 1788 р. — першу парову помпу у вугільній копальні поблизу Тарновіца (Тарновські-Ґури); 1796 р. — перші доменні печі у Гляйвіці (Глівіце) й Кенігсгуте (Хожуві); 1811 р. — величезну коксову піч у копальні “*Königin Luise*” в Гінденбургу (Забже). На той час Силезія виробляла понад 100 000 тонн вугілля й 20 000 тонн сталі. “Подумайте лишень, — писав Сташиць по інший бік кордону, — що вони забирають усю нашу руду, але до нас не належать!” Сташиць ухопився за свій шанс у 1816—1824 рр., коли став директором генерального Відділу промисловості та ремесел Королівства Польського. Як автор докладного геологічного опису Польщі (“*O ziemiordztwie gór dawnej Sarmacji*”, 1815 р.) він мав змогу одразу розробляти план координованого розвитку польської важкої промисловості. За вісім коротких років його керування всі наявні печі в Старопольському промисловому окрузі були модернізовані, а в Канюві — побудована нова доменна піч, названа “Юзеф” на честь намісника Зайончека; береги річки Каменної вирівняли, тож тепер вона мала потужну і спрямовану течію; вугілля й кокс возили з копалень у Бендзині та Домброві-Ґурничій — з територій, нещодавно набутих від Пруссії; в Бялогоні почали виробляти мідь і срібло, щоб підтримати грошову реформу; у Варшаві відкрили Політехнічний інститут; запрошували численних іноземних інженерів і давали їм грошовиті посади; скажімо, французький винахідник Філіп Жирар став технічним консультантом у Гірничому відділі з платнею 5300 рублів за рік, тоді як німець Людвіг Гауке, директор цього відділу, мав платню 1000 рублів. Усі ці новації становили елемент здійсненої з ініціативи Любецького перебудови Королівства Польського. Здається, саме Любецькому належать слова, що “вугілля й залізо для промисловості — однаково, що хліб для людини”. Попри мінливий перебіг розвитку, майбутнє польської важкої промисловості було забезпечене. Величезна Банкова Гута в Домброві, збудована 1840 р., була однією з найбільших у Європі, і то така велика, що змогла працювати на повну потужність лише через двадцять років, коли змінилася на краще ситуація на ринку⁷.

Протягом ХІХ ст. важка промисловість розвивалася в усіх трьох частинах Силезії, де поєднувалися пруські, російські та австрійські кордони. Верхня Силезія стала другим промисловим регіоном Німеччини після Руру. Домбровський басейн став головним індустріальним осередком Королівства Польського і, до розвитку російської промисловості після 1880 р., всієї Російської імперії. Остравський округ у князівстві Тешен був найбагатшою промисловою територією Австро-Угорщини. В усіх трьох секторах переважно німецьке керівництво поєднувалося з польською робочою силою. Проте, незважаючи на цю географічну близькість, зв'язок між сусідніми частинами поділеної Польщі був дуже незначний. З польського погляду економічний тиск був відцентровим і мав схильність підтримувати промисловий розвиток у межах окремих імперій. Не було ніякого сенсу везти вугілля з Катовіца до Домброви або навпаки.

Отож шляхи сполучення бігли назовні від трьох частин Силезії до Берліна, Варшави та Відня, а не через кордони. Залізо в Домброву везли не з сусідньої Силезії, а з берегів Донця в далеких степах південної Росії, а нафту не з Галичини, а з Баку.

Розвиток текстильної промисловості теж відбувався такими самими стадіями. Наприкінці XVIII ст. давні цехи прядильників і ткачів, яким стали на перешкоді поява великої кількості дрібних торгівців і посередників, а також їхні власні обмежувальні практики, мало-помалу поступилися магнатським мануфактурам. Давні центри надомної промисловості — в Бжезинах, Косцані, Бечу, а також у десятках містечок по обидва боки силезького кордону — давно вже втратили процвітання, яким тішилися після Тридцятилітньої війни. Тепер над ними брали гору нові осередки, розміщені далі на схід. Давня експортна торгівля з Німеччиною занепала. Королівству вовни та шерсті загрожував прихід королеви бавовни. Перші текстильні фабрики в Речі Посполитій збудували Радзивіли поблизу свого палацу в Несвіжі в Литві. Їхній приклад наслідували чимало магнатів, передусім у 1770-х роках у Гродно Антоній Тизенгаус (1733—1785), підскарбій Великого князівства Литовського, а в 1780-х роках у Ловичі та Скерневіце брат короля архієпископ Міхал-Єжи Понятовський (1736—1794). Налякавши своїх колег-єпископів, архієпископ перетворив свої обидві єпископські резиденції на ткальні й переконав брата-короля купити 34 з 225 акцій підприємства. 1807 р. в Озоркуві коло Ленчиці проведено новий експеримент: давній маєток родини Щавинських, що складався з палацу, млина і двохсот гектарів землі, з якої жило чотири родини, купили з метою заснувати ткацьке поселення. Маєток обрали з огляду на достаток м'якої води, придатної для вибілювання, й наявність безробітних ткачів. Через десять років ця земля, віддана в оренду консорціуму з десяти сукноробів і двох кравців, давала харч понад двом тисячам чоловік. 1818 р. у недалекому Згежу засновано таке саме поселення виробників вовняних тканин, і воно теж процвітало. Ці два містечка були попередниками з півдесятка інших, які з'явилися згодом в одному з провідних текстильних регіонів Європи.

Називати Лодзь “польським Манчестером” навряд чи виправдано, принаймні в очах кожного, хто знайомий з тією столицею Ланкастеру. Лодзь ніколи не прагнула мати таке політичне й культурне становище, яке мав Манчестер за часів Ричарда Кобдена і Джона Брайта, й була радше послідовницею, ніж піонером, в історії текстильної технології. Проте дивовижне зростання Лодзі в другій половині XIX ст. — після кількох невдалих спроб — править за ілюстрацію складного характеру польської індустріалізації й необхідного збігу численних допоміжних чинників, які уможливили її. 1793 р., коли Манчестер уже одягав половину Європи, на хуторі Лодзя жила 191 душа. 1840 р., після двадцяти років державної підтримки, там жило всього 20 000 чоловік. Але потім місто почало розвиватися бурхливими темпами. 1900 р. воно налічувало 315 000 жителів, 1939 — 673 000, а 1791 р. — 765 000.

Низку експериментів, які були характерні для раннього, передчасного розвитку текстильної промисловості в Лодзі, здійснював Раймунд Рембелінський

(1775—1841), голова комісії Мазовецького воєводства, що під час інспекційної поїздки в липні 1820 р. зупинився поблизу того хутора, провів лінію по піску поперек старої дороги від Ленчиці до Пйотркува й заявив, що на цьому самому місці уряд Королівства Польського заснує нове місто. Рембелінський, ветеран повстання Косцюшка, що 1804 р. опублікував драму *“Lord Salisbury”* і був генерал-інтендантом військ Понятовського, прагнув забезпечити державі ті самі прибутки, які діставалися приватним підприємцям у недалекому Озоркуві та Згежі. Першим його проектом було виробництво шерстяних тканин. Було відомо, що після наполеонівських війн великі маси силезьких і саксонських ткачів лишилися без роботи, тож удалися до цілеспрямованих зусиль, щоб привабити їх до Польщі. За стандартною угодою, спершу виробленою у Згежі, кожному ткачеві пропонували 1,5 морги землі, безкоштовні матеріали для будівництва будинку й шестирічне звільнення від орендної плати, податків і військової служби. Уряд мав збудувати приміщення та відбілювання і фарбування, якими мав керувати цех ткачів. 1823 р. оселилося десять ткачів, а 1824 р. їм запропонували постачати сукно для мундирів польської армії. 1829 р. вартість щорічного обсягу виробництва становила 35 млн. злотих. Цілком усупереч сподіванням, ті піонери суконного виробництва страждали від постійної нестачі прядива. Місцевий постачальник, такий собі Людвіг Мамрот з Каліша, завдавав клопоту, стверджуючи, мовляв, загрожують його колишній монополії на тій території. Куди поважніша причина полягала в тому, що Листопадове повстання ліквідувало головного клієнта народжуваної промисловості, а сподівання на експорт до Росії зникли внаслідок нового запровадження митних бар'єрів. Другий план Рембелінського, започаткований 1824 р., був пов'язаний із виробництвом лляного полотна. Цього разу поселенцям пропонували 3 морги землі, половину якої треба було засіяти льоном. Перевагу віддавали іммігрантам, які могли засвідчити свою кваліфікацію. Один підприємець із пруської Силезії, що запропонував план побудови сорока двох будинків поблизу місцевості Шльонзаки, отримав офіційну урядову концесію й позику 20 000 злотих. Уже 1829 р. вироблено 120 000 метрів полотна. Але й це підприємство стало жертвою Листопадового повстання. План Рембелінського з виробництва бавовни був третім за чергою й безперечно виграв від невдач із виробництва сукна й полотна. Його реалізацію доручили спершу Хрестіану-Фрідріхові Вендішу, відомому саксонському промисловцю з Хемніца, що отримав концесію в жовтні 1824 р., а потім Людвігу Геєрові, ще одному саксонцеві, що 1828 р. прибув до Лодзі з усім своїм родинним багатством — 1000 талерів. Вендіш дістав 87 моргів землі й позику 180 000 злотих, на які він збудував дві прядивні фабрики й водяне колесо. 1829 р. механізована прядивна фабрика зі 192 мюль-машинами постачала прядиво для ручних ткацьких верстатів сотні ткачів. У цьому випадку механізація, підтримана кредитом солідної німецької компанії, дозволила пережити кризу 1831 р. Геєр збагнув науку. Проживши дев'ять років на своїй початковій інвестиції й мавши лише допомогу у вигляді 14 моргів землі та невеличкої позики 3000 злотих, він тепер звернувся до російських директорів Польського банку у Варшаві за позикою в один мільйон

злотих. Діставши гарантію отримання позики, він замовив у Бельгії цілий бавовняний комбінат, мюль-машини приводив у рух паровий двигун потужністю 50 кінських сил. Відтоді Лодзь майже цілковито перейшла до виробництва бавовни і стала своєрідним сервісним центром низки міст-супутників: Пабяніце, Олександрова, Константинава і Здунської-Волі. Процесам реорганізації й механізації повною мірою посприяв і такий щасливий збіг, як відкриття 1845 р. першої польської залізниці, що йшла від Варшави до Скерневіце й Рогува. Ще однієї віхи досягнуто 1854 р., коли в Лодзі фабрики і Геера, і Шайблера перейшли до механічного тkania. Відтоді польську бавовну можна було постачати на безмежний російський ринок доти, доки існувала Російська імперія. Невловна констеляція державного і приватного підприємництва, технологічного прогресу, кваліфікованої й доступної робочої сили, іноземного й вітчизняного капіталу, сприятливих митних ставок на сприятливому рівні й розвиток сучасних комунікацій сталися слушною миті у слушному місці, започаткувавши найуспішніший захід першої індустріалізації Польщі⁸.

Згодом відродилося й виробництво шерстяних тканин. Лихий вітер 1831 р., що розвіяв суконні компанії Лодзі, виявився сприятливим для Гродненської губернії, що, містячись у межах нового російського митного бар'єру, точно відповідала розміщенню Лодзі відносно польсько-прусського кордону. Ткачі шерсті, що в 1820-х роках мігрували з Силезії до Лодзі, в 1830-х роках переїхали до Білостока. Давнє місто Браницьких стало важливим центром виробництва сукна. До 1900 р. разом зі своїми супутниками Хорощем, Фастами і Супраслово воно перетворилося в єдину агломерацію, де жило понад 100 000 чоловік.

Виробництво полотна процвітало в Жирардуві коло Варшави. Це поселення, яке 1813 р. створив французький інженер Філіп Жирар з Гірничого відділу, отримало від російської влади монополію на виробництво полотна в Королівстві Польському. 1885 р. там працювало 8500 робітників у містечку, де домінувала одна велика фабрика.

У другій половині XIX ст. головні виробники текстилю в російській частині Польщі перегнали за обсягом виробництва пруську і австрійську частини разом. Ані Ляйгніц (Легниця) та Нойштадт (Прудник) в пруській Силезії, ані Біліц (Бельсько) в австрійській Силезії і недалеко Бяла в Галичині не могли конкурувати з Лодзю, Білостоком і Жирардувом. У Королівстві Польському нові акціонерні компанії поглинули дрібні приватні підприємства, тож 1914 р. на дев'ятьох фірмах працювала майже половина всієї робочої сили. Дешева жіноча робоча сила поступово замінила чоловіків на місцях, які не вимагали кваліфікації. Зарплатня зростала поступово та неухильно. Загальний обсяг виробництва зростав нерегулярними стрибками, й польські виробники йшли мало не попереду європейських виробників текстилю.

Але в країні, де й далі домінувала сільськогосподарська економіка, не слід перебільшувати роль гірничої, металургійної й текстильної промисловості. Не менш важливе значення мав сільськогосподарський сектор, де й далі панували інтереси землевласників. Тартаки, млини, цукроварні, броварні, гуральні, шкіряні й паперові підприємства можна було знайти в кожному польському місті,

й вони були набагато звичайнішим явищем, ніж копальні та домни. Машинобудування здебільшого було спрямоване на виробництво сільськогосподарського устаткування. В багатьох випадках підприємства з переробки харчових продуктів, як-от цукроварні в Нижній Силезії та Куявах і броварні в Живці та Окоцимі в Галичині, були головними осередками працевлаштування. Навіть у Варшаві аж до переламу сторіч на таких підприємствах працювало більше людей, ніж на металургійних.

Нафтова промисловість розвивалася пізніше й була єдиним сектором промисловості, де перед вела Галичина, але якийсь короткий час розвиток нафтовидобування був сенсаційним. Уперше в околицях Борислава нафту відкрили 1850 р., і вже 1853 р. міську лікарню в Лембергу освітлювали парафіновими лампами. Згодом поклади нафти й газу відкрили вздовж північного схилу Карпат. Методи глибокого буріння, які привіз з Канади британський інженер В. Г. Макгарвей, дали дивовижні результати. Видобуток зріс від 2300 тонн 1884 р. до 2 053 000 тонн 1909 р. Галичина була тоді четвертим у світі осередком з видобування нафти, і, за оцінками, в Європі її перспективи поступалися тільки перспективам Баку та Румунії. 1914 р. великі міжнародні консорціуми змагалися за концесії. Французьке "*Société Anonyme de Limanowa*", німецька компанія "*Deutsche Erdoel AG*", віденська "*Algemeine Österreichische Boden Credit Anstalt*" і британська "*Premier Oil and Pipeline Co. Ltd.*" — всі зробили великі інвестиції. Але внаслідок несприятливого збігу обставин ті гроші виявилися змарновані. 1915 р. російська армія, відступаючи, підпалила нафтові родовища. Після війни французькі компанії, що чесними і нечесними засобами спромоглися випхати майже всіх своїх конкурентів, не змогли зібрати капітал, щоб надолужити заподіяну шкоду. Виробництво досягло рівня 1909 р. тільки 1960 р. під радянським керівництвом⁹.

Іноземне підприємництво відіграло життєво важливу роль у розвитку польської промисловості. За оцінками, на переламі сторіч іноземний капітал забезпечував 60% промислового виробництва Королівства Польського. Кроненбергів "*Bank Hadlowy*" користувався капіталом французького банку "*Credit Lyonnais*", а варшавський "*Bank Dyskontowy*" мав зв'язки з "*Deutsche Bank*". Найактивнішим був німецький капітал. Цілком окремо від його ролі в промисловості тих частин Пруссії, що ввійшли до Польщі, німецькі підприємці, технологи та фінансисти активно діяли і в російській, і в австрійській частинах Польщі. В Королівстві Польському провідну роль відігравали й британські люди, гроші та машини. Назва "*Evans Brothers*", що 1882 р. заснували машинобудівне підприємство, яке перетворилось у гігантську компанію "*Lilpop, Rau, and Lowenstein*", займає почесне місце в польських промислових хроніках, так само як і прізвище Джона Макдональда, директора першого (1805 р.) польського машинобудівного підприємства у Звезжинці коло Замосця, або Вільяма Причера, першого директора Банкової Гути, і Джона Паундса Пейса, механіка, що загинув 1830 р. у Бялогоні, коли поли його сюртука потрапили в махове колесо токарного верстата. З надійних джерел відомо, що токарні

верстати, які встановив Пейс від ім'я манчестерської компанії "*Richard Sharpe and Co.*", працювали ще 1956 р.³⁰

На розвиток промисловості великою мірою впливали зміни характеру торгівлі і, надто в Королівстві Польському, зміни російських митних бар'єрів. У 1819—1832 рр., а потім після 1850 р. Королівство Польське належало до російської митної зони й польські товари можна було вільно провозити в імперію. Вилучення Королівства Польського з митної зони в 1832—1850 рр. мало суто політичні причини і стало однією з головних причин падіння темпів промислового розвитку в ті роки. Такі самі зміни відбувались і на пруському кордоні. В 1823—1825 рр. Королівство Польське провадило митну війну з Пруссією, що закінчилась угодою, яка обмежила й імпорт пруських мануфактурних виробів, і експорт польського зерна. Обмеження імпорту німецьких товарів, запроваджені царським урядом 1877 р., ще більше посприяли польській експлуатації російського ринку. В 1880-х роках російські виробники текстилю були такі стривожені польською конкуренцією, що не раз закликали відновити митні бар'єри. 1890 р. торгівля Королівства Польського на 90% полягала в торгівлі з Росією.

Розвиткові промисловості значно посприяв залізничний бум, що досяг польських земель у 1860—1870-х роках. Ранні проекти, як-от побудова залізниці між Варшавою і Домбровою, запропонована 1834 р. Польським банком, не були реалізовані. Але 1859 р. відгалуження на Домброву було приєднане до Віденської лінії, а протягом наступних років Варшава була поєднана з Санкт-Петербургом, Москвою, Києвом і Данцигом. 1887 р. Королівство Польське мало понад дві тисячі кілометрів залізниць. Відтоді кількість залізниць, збудованих у пруській частині Польщі, набагато перевершила їхню кількість в інших частинах поділеної Польщі. 1914 р. до російського кордону з Пруссії та Австрії підходило п'ятдесят залізничних ліній і тільки десять з них продовжувались на російському боці. Ба більше, оскільки існувало дві різні ширини колій і три різні системи гальмування, рухомий склад з однієї частини польських земель не міг перетнути кордону й потрапити до інших частин. У результаті Друга Річ Посполита не успадкувала об'єднаної транспортної системи¹¹.

Перша світова війна була для польської промисловості водночас і стимулом, і катастрофою. З одного боку, підвищені вимоги воєнної економіки сприяли виробництву й забезпечували додаткові робочі місця, надто у Верхній Силезії. З другого боку, політика випаленої землі, яку здійснювала російська армія, що, відступаючи 1915 р., забрала з собою увесь рухомий склад, а також спустошення, яких завдало німецьке військо, перевізши до Німеччини цілі польські підприємства, надто з Лодзі, завдали несказаних утрат. Післявоєнний спад був катастрофічно тяжким. 1920 р. видобуток вугілля становив лише 72% довоєнного рівня; бавовни — 44%; чавуну — 36%; нафти — 69%¹².

За доби незалежності в 1918—1938 рр. польська промисловість почала розв'язувати свої проблеми тільки напередодні війни, а в 1939—1945 рр. економічні катастрофи 1914—1918 рр. знову навідали Польщу, призвівши до ще тяжчих руйнувань. Майже кожна сфера економічного життя опинилася в стані

безпорадного паралічу внаслідок фізичного знищення промислових підприємств, зменшення кількості й розпорощення робочої сили, демонтажу та вивозу цілих підприємств. Але, коли скінчилася війна, слід припустити, що повоєнний уряд мав кілька переваг над своїми довоєнними попередниками. Активи та ресурси новонабутих західних територій Польщі були набагато вищі за активи й ресурси, полишені на сході. Знищення застарілого обладнання звільнило простір для сучасного переустаткування. Наявність мільйонів переміщених осіб, яких можна було оселити там, де забажають планувальники, ураз створила унікальну можливість збільшити чисельність міського пролетаріату й зменшити сільську перенаселеність. Отже, другу індустріалізацію Польщі можна було починати під новим керівництвом і за цілком нових обставин.

6

LUD

Піднесення простолюду

Скептики цілком можуть сперечатися, чи становить сучасне польське суспільство належний об'єкт наукового дослідження. За доби, коли Польща частіше не існувала, ніж існувала, коли більшість польських інституцій були зруйновані, коли нащадки суспільства, що існувало до поділів, улилися в суспільства держав, які поділили Польщу, і коли великим секторам населення відмовляли в будь-якому чутті польської ідентичності, дуже важко ізолювати соціологічні феномени, пов'язані тільки з польським населенням. Можна описати становище польськомовного елемента в рамках суспільних структур Пруссії, Росії та Австрії, та аж ніяк, здається не можна назвати якогось органічного соціального процесу, що був би суто польським. Це твердження аж ніяк не означає, ніби існує брак істориків, що вивчають історію польського суспільства. Тут доречно пригадати славетну спілку рудих Конан Дойла, в якій з ініціативи якогось невидимого рудоволосого патрона в Британському музеї з'являються гурти рудих дослідників і виписують усі факти про рудих з *"Encyclopaedia Britannica"*. Такі дослідження можна здійснити, але їхні результати матимуть обмежену вартість — за винятком хіба що для рудих.

Безперечно, повторювані й раптові зміни суспільної основи польських земель у 1772—1945 рр. неминуче несказанно поділяють даний предмет досліджень. Неперервні поділи, анексії та зміни кордонів, масова смертність, депортації й масові переселення, ефемерний характер держав, які з'являлися і зникали, — це все зумовлювало, що "польське суспільство" ніколи не складалося з тієї самої сукупності людей у будь-які два послідовні моменти часу. Навіть якщо історик погодиться, що польське суспільство справді існувало як єдиний організм, він змушений визнати, що воно складалося з численних окремих клітин, які поділяються й поєднуються, зливаються, розходяться і знову сходяться, не дотримуючись якоїсь простої моделі. Розколи перервності не менш очевидні, ніж нитки неперервності. Зовнішні втручання чинили більший тиск на користь змін, ніж автономні, внутрішні сили питомих суспільних процесів. У цій частині світу історія протягом двох останніх сторіч діяла як величезна

м'ясорубка, перемелюючи масу нещасних людей на нові види й комбінації, незважаючи на їхні природжені бажання та схильності. Польське суспільство, що нарешті постало 1945 р., дуже мало нагадувало п'ять станів “шляхетської демократії”, які потрапили до м'ясорубки наприкінці XVIII ст. Суттєві зміни, що сталися протягом того періоду, — знищення давніх станів, поява нових соціальних класів, а нещодавно ще й створення безкласового суспільства, — відбувалися поетапно, частинами й без ніякого зв'язку між собою. Але чистий результат очевидний. Багатонаціональне, багатомовне, поділене на прошарки суспільство давньої Речі Посполитої, яким керував шляхетський польський *naród*, перетворилося протягом п'яти-шести поколінь у набагато однорідніше суспільство, де *lud*, простолюд, що складався з робітників і селян, набув очевидного верховенства¹.

* * * * *

Польська демографія має той самий гандж, що характерний і для історії польського суспільства загалом. Статистичні дані треба збирати з п'яти або шести різних регіональних джерел і розподіляти на категорії, що вочевидь неісторичні. Надто багато територіальних анахронізмів. Сучасні польські демографи часто припускають, що східні землі за Бугом належать до сфери їхніх слухних історичних зацікавлень, і водночас ставляться до населення західних територій ПНР так, ніби воно завжди було частиною польського суспільства. Дуже рідко можна мати впевненість, що подібне порівнюють із подібним або що знахідки мають якесь історичне значення. Будуючи послідовні, об'єднані категорії для своїх досліджень, бо без тих категорій уся здобута статистична інформація начебто стала б безвартісна, демографи заперечують найважливіший факт сучасного польського суспільства, а саме: значну частину часу воно не становило єдиного цілого. Наукова точність прямо суперечить історичній реальності.

Збільшення населення польських земель після поділів підрахувати нелегко². 1772 р., під час першого поділу, Польсько-Литовська Річ Посполита мала десь 14 млн. чоловік. 1795 р., під час третього поділу, на значно зменшеній території жило вже менше 6 млн. чол. Протягом XIX ст. населення трьох центральних частин — Королівства Польського, Великого князівства Позенського й Галичини — зросло від 8,3 млн. чол. 1820 р. до 23,7 млн. 1914 р. Розрахунки на основі Другої Речі Посполитої засвідчують у 1914—1919 р. зменшення кількості населення на 4,6 млн. чол.: від 30,9 млн. до 26,3 млн.; збільшення на 9 млн. аж до 35 млн. протягом міжвоєнного періоду і наступну втрату понад 6 млн. до 1945 р. У ПНР кількість населення зросла від 23,9 млн. чол. 1946 р. до 32,8 млн. 1976 р. Тією мірою, якою дані з різних джерел сумісні, можна дійти деяких несподіваних висновків. По-перше, незважаючи на єврейський голокост 1941—1944 рр., втрати місцевого населення під час Першої світової війни внаслідок смерті та депортацій (14,9%) були не набагато менші від утрат, заподіяних під час Другої світової війни (17,4%). По-друге,

воєнні втрати майже в 11 млн. чол. протягом ХХ ст. не набагато більші за природний приріст населення двадцяти одного міжвоєнного року. По-третє, незважаючи на втрати, природний приріст польськомовного населення, що за два сторіччя після першого поділу зросло, можливо, від 8 млн. 1772 р. до майже 39 млн. у 1990-х роках, більш-менш відповідає середньоєвропейському показнику.

Густота населення становить не менш складні проблеми. В давній Речі Посполитій 1772 р. вона становила 19,1 чол./км². В ХІХ ст. збільшилась у князівстві Позенському до 30 чол./км² 1820 р. і до 72 чол./км² 1910 р.; в Королівстві Польському від 27 чол./км² до 93 чол./км². Протягом того самого періоду, коли взяти три центральні частини поділеної Польщі, густота населення збільшилась від 35,4 чол./км² до 94,8 чол./км². Перед Першою світовою війною польські землі за густотою населення наближались до Німецької імперії з густотою населення 104,2 чол./км², займаючи проміжну позицію між двома крайнощами: 132 чол./км² на Британських островах і 21 чол./км² в європейській частині Росії. 1939 р. у Другій Речі Посполитій густота населення зменшилась до 90 чол./км² через рідко населені східні провінції. 1971 р. у ПНР, територіальна база якої зсунулась на захід, густота зросла до 105 чол./км², будучи трохи вищою, ніж у Франції (94 чол./км²), але набагато нижчою, ніж в Італії (180 чол./км²), Великобританії (228 чол./км²) і Західній Німеччині (239 чол./км²).

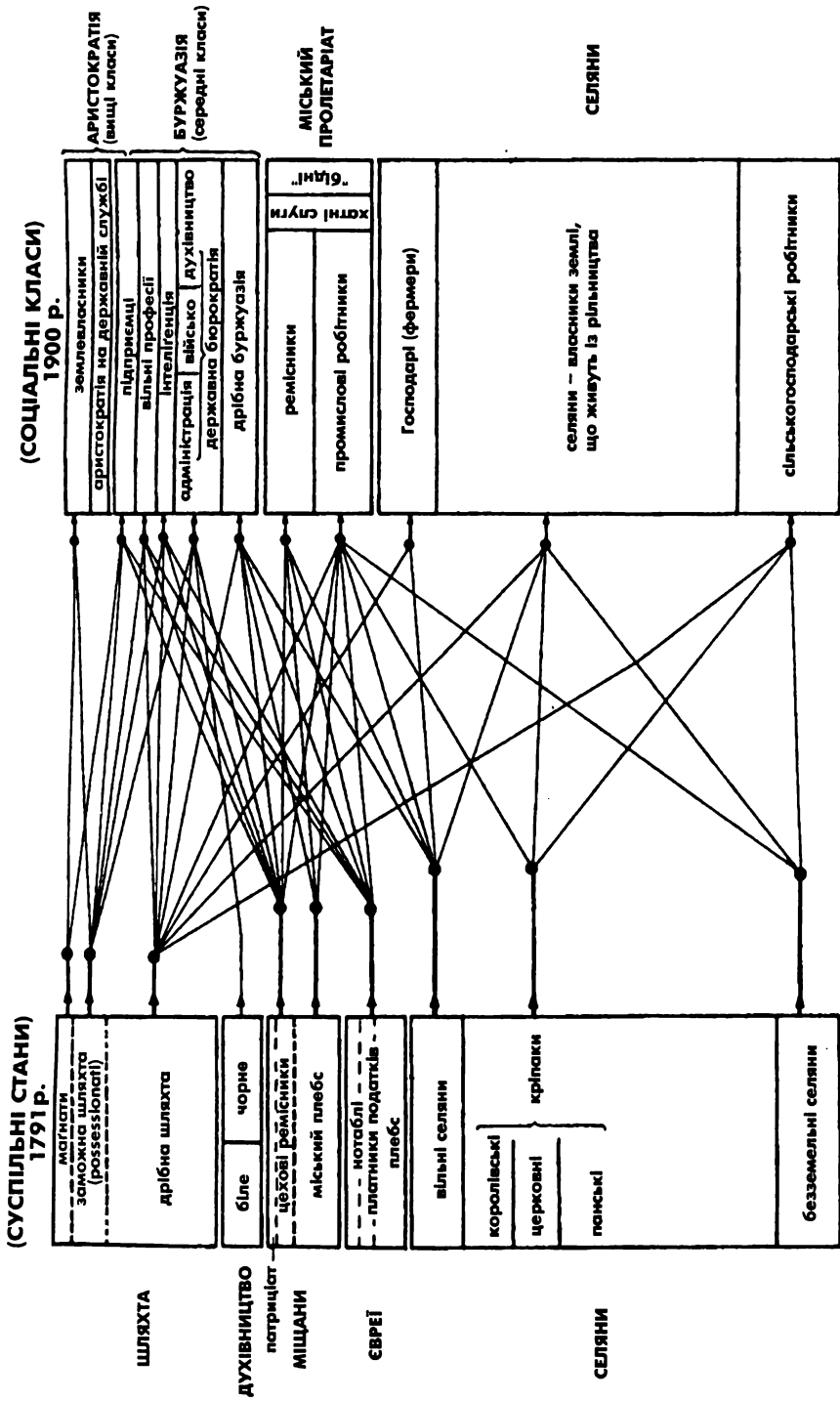
Як переважно католицька країна Польща інколи мала славу країни з надзвичайно високим природним приростом населення. Насправді наявні статистичні дані не підтверджують цієї слави, й цілком можна уявити собі мотиви протестантських прусських джерел, які попервах поширювали цей міф. Темпи природного приросту населення зазнавали різких змін. Наприкінці ХІХ ст. високий коефіцієнт народжуваності 43,5% був урівноважений незвичайно високим показником смертності 26 %. Середня тривалість життя була не вища за сорок років. Коли взяти це сторіччя загалом, оцінюваний показник приросту на польських землях становив 0,75, будучи меншим за такий показник для Німеччини (0,85), Великобританії (0,93) та Росії (1,06). Зростання кількості католиків поляків було повільнішим за зростання кількості євреїв та українців. У ХХ ст. виняткові демографічні вибухи, що надолужували воєнні втрати, тривали недовго. Природний приріст — 14,3% в 1921—1938 рр. і 19,00% в 1946—1956 рр. — удвічі перевищував середньоєвропейські показники. Після Другої світової війни показник народжуваності сягнув за 30% і якийсь короткий час наближався до рівнів, що існували п'ятдесят років тому, але в 1960-х роках значно впав. Як і більшості європейських країн, ПНР судилося зазнати “бум” і “спад” відомої демографічної моделі.

Протягом новітнього періоду і аж до Другої світової війни польське населення було переважно сільським за своїм характером. Міське населення, яке, за оцінками, становило максимум 10% під час третього поділу, досягло 1900 р. лише 18%, за даними перепису 1931 р., 27,4%, а за даними першого повоєнного перепису 1946 р. — 31,8%. У цьому аспекті Польща тяглася позаду не тільки країн Західної Європи, а й таких сусідніх країн, як Чехословаччина (65% 1931 р.) і навіть СРСР (33% 1939 р.).

Надто підозрілою видається етнічна статистика. Там, де спорідненість, релігія і мова нерозривно переплутані, не існує ніякого надійного визначення етнічної належності. На територіях зі змішаним населенням, надто на західних і східних периферіях, міжнаціональні шлюби були досить поширені, двомовні і дворелігійні родини були звичайним явищем. Люди, яких спонукали відповідати на офіційні анкети, давали, як загальновідомо, різні відповіді різним дослідникам. Навіть якщо так, можна впевнено стверджувати, що польський елемент, починаючи від XVII ст., постійно збільшував своє місце серед населення загалом. Від, як оцінюють, 40% 1650 р. поляки перейшли до понад 50% 1791 р., до 65% (за мовою) 1900 р., 68,9% 1931 р., 88,6% 1946 р. і 98,7% 1951 р. ПНР є — як виняток — переважно польською³.

* * * * *

Ліквідація шляхетського стану відбулася внаслідок поступового скасування його правових привілеїв. У Галичині обмежену кількість родин польських сенаторів допустили до лав аристократії Австрійської імперії. Родини Лянцкоронських, Голуховських, Тарновських, Потоцьких, Чарториських, Любомирських та подібних до них зберігали свій привілейований статус протягом усього XIX ст. У Пруссії шляхтичі, що мали землю, теж були здатні зареєструвати свій титул і пристосуватися до змінених умов без особливих труднощів. Тільки в Росії влада докладала активних зусиль, щоб ліквідувати стан, який вважали за непримиренно ворожий царатові. Реєстрації 1800 р. і 1818 р. в Литві й 1856 р. в Королівстві Польському становили нагоду вилучити зі списків шляхти тисячі польських родин. Конфіскації, реквізиції та репресії після кожного з повстань мали той самий ефект. 1864 р. принаймні 80% шляхти були вже справді *déclassés*. Тільки найбагатшим шляхтичам і тим, хто мав найкращі зв'язки, дозволили влитися до лав російського дворянства. В цьому процесі вони часто переймали новий російський стиль життя, який вимагав суворого політичного конформізму та служби й дозволяв принаймні до 1864 р. такі дії, як продаж кріпаків. У кожній з трьох частин поділеної Польщі існувала численна дрібна шляхта, яка страждала найтяжче. За оцінками, в останні роки існування Королівства Польського одна чверть *zaścianków* мала нижчий рівень життя, ніж пересічний кріпак. Позбавлені всякого правового статусу, деякі з решток стану, що колись домінував над життям усієї Речі Посполитої, з затаєю впертістю чіплялися за свій спосіб життя на селі, інші перебралися до міст, ставши представниками вільних професій, пішовши на державну службу, в торгівлю, в лави інтелігенції; чимало без сліду розчинились у селянстві та робітничому класі. 1921 р. Березнева конституція Другої Речі Посполитої формально взагалі скасувала шляхетський стан. Шляхетські родини зі “споконвічною” генеалогією, як-от ті, що отримали титул “граф” чи “барон” від держав, які поділили Польщу, втратили всякі претензії на окремий правовий статус. (Див. мал. В).

Мал. В. Формування соціальних класів у XIX ст.

Скасування шляхетського стану й ліквідація його правових привілеїв не конче розפורшили земельну власність, політичний вплив і соціальний статус колишніх шляхетських родин. Саме власники найбільших багатств виявили найсильніший інстинкт до виживання. В егалітарній атмосфері Другої Речі Посполитої дивно було звертатися до котрогось Радзивіла чи Замойського, кажучи “*proszę pana*”, або “*panie poruczniku*”, або щось інше, але не мало сенсу і вдавати, ніби магнатів справді звели до рівня звичайних громадян. 1919 р. Юзеф Потоцький у розмові з сером Гаролдом Ніколсоном на мирній конференції в Парижі, ще міг охарактеризувати свого прем'єр-міністра Ігнаці Паде-ревського вкрай зверхнім тоном: “Атож, видатний чоловік, дуже видатний. А чи повірите ви, що він народився в одному з моїх сіл? Власне, в Куриловці. Та, розмовляючи з ним, я завжди маю враження, що розмовляю з рівнею...”⁴ Адже Радзивіли, Потоцькі та подібні до них однаково, хоч як подивись, були винятком. Натомість більша частина шляхти швидко злилася з основним загалом населення. Поділ маєтків розкришував їхнє майно. Земельна власність як джерело прибутку швидко втрачала значення. Молоде покоління подавалося в бізнес, опановувало вільні професії, йшло в політику, на державну службу, в армію. Друга світова війна завершила процес, що й так зайшов уже далеко. Східні провінції, де зосереджувались великі маєтки, анексував СРСР. У ПНР аграрна реформа 1946 р. перерозподілила земельну власність серед усього населення. А тепер уже кожен — шляхтич і водночас ніхто не є шляхтичем.

Давнє *mieszczanstwo*, або бюргерський стан, було не так ліквідоване, як придулене. Реформи Чотирирічного сейму були спрямовані на дрібну земельну власність, що занепадала вже протягом двох сторіч. Після поділів Данциг до 1815 р. і Краків до 1846 р. були єдиними містами, які певною мірою зберегли свої колишні привілеї, а отже, зберегли особливий правовий статус, від якого залежав достаток міщанського стану. В Королівстві Польському міські статuti зберігали свою чинність до 1869—1870 рр., коли запровадили російські звичаї й велика кількість містечок цілковито втратила свої окремі міські права. Протягом ХІХ ст. міське життя змінилося неспізнано внаслідок розвитку нових індустріальних міст і передмість, жителі яких жили й працювали, навіть не згадуючи про давні порядки. І все-таки кілька колишніх інституцій однаково збереглися. Й далі існувала *gildia*, “купецьке братство”, що була зручним засобом для організації оподаткування торгівлі. Й далі функціонували цехи в інтересах тих традиційних ремесел, на які не вплинули нові звичаї масового наймання робочої сили, їх скасували лише 1948 р. Перехід від міщанського стану, що був визначений особливими правовими привілеями, до лав буржуазії, яку характеризували її соціально-економічні функції, відбувся для більшості родин непомітно. А те, чи характеризуючи себе або своїх друзів, люди вживали слово *mieszczanin* чи *burżuj*, залежало тільки від намагання бути ввічливим.

Єврейська громада, що за давньої Речі Посполитої в усіх аспектах мала статус автономного стану, зазнала впливу окремих законодавств держав, які поділили Польщу, і змінилася так, що й упізнати годі. До 1918 р. вона втратила свою

винятково релігійну ідентичність і правові привілеї й роздрібнилася внаслідок впливу різноманітних соціальних, економічних, культурних і політичних подій.

Звільнення кріпаків відбувалося протягом шістдесяти років у першій половині XIX ст.⁵ Його здійснювали поетапно, різні органи влади в різних регіонах і з різних мотивів, різними методами, кожен з яких мав свої конкретні переваги й вади. Один метод, спершу запроваджений 1807 р. під французькою егідою у герцогстві Варшавському та в Пруссії, полягав просто в заяві, що всі люди рівні перед законом. Теоретично така заява ставила кріпака нарівні з його паном. А на практиці, підтримуючи право пана на володіння землею та наголошуючи на договірній основі нових відносин між паном і орендарем, вона робили селян вразливими до нових форм експлуатації. Відтоді, якщо селянин відмовлявся погоджуватися з умовами наймання на роботу або орендування, які пропонував землевласник, він і його родина поставали перед перспективою вигнання, безпритульності та злиднів. Під час подальших етапів звільнення можна було знайти претексти, щоб узагалі звільнити землі маєтку від селян. Цих *rugi*, або “чисток”, дуже боялися, і вони відохочували більшість селян від обстоювання своїх новонабутих свобод. Отже, більшість егалітарних ідеалів лишалися мертвою буквою. Забезпечена правом особиста свобода не породжувала економічної свободи. Ще один метод — *oczyszczowanie* — полягав у переході від давніх трудових послуг до чиншу, тобто грошової ренти, й завдяки цьому феодальні маєтки прирівнювалися до земель, на яких працювали вільні селяни. Вперше до нього вдалися наприкінці XVIII ст. в міських маєтках міста Познань та у великих магнатських латифундіях Замойських, Мишковських і Потоцьких, а згодом у Пруссії, в Королівстві Польському та в Краківській республіці. На жаль (з селянського погляду), його звичайно супроводили так звані *regulacje*, внаслідок яких частина селянських володінь переходила до пана без ніякої компенсації, крім того, селяни втрачали право вільно користуватися лісами, луками й сільськими млинами. Таким чином селянина закидали сторчголов у сферу грошової економіки з усіма її можливостями та небезпеками. Водночас селянин не набував повного права власності на землю. Він не раз міг доходити висновку, що завдання заробляти на чинш і годувати родину зі зменшеної латки землі набагато тяжче, ніж злигодні кріпацтва. Адже ще на початку XIX ст. існувала загальноновизнана думка, що скасування феодальної системи може мати успіх лише в тому разі, якщо селяни будуть здатні повною мірою володіти землею, яку обробляють. Напівзаходи тільки ускладнювали наявні проблеми. Економічну ефективність і моральну слушність кріпацтва дедалі більшою мірою ставили під сумнів. Мало-помалу, п'ядь за п'яддю уряди визнавали принцип “*uwłaszczenia*”, наділення власністю, завдяки якому селяни набували права на земельну власність.

Багато, звичайно, залежало від неперервних політичних дискусій та умов, що їх землевласники мали змогу запровадити в різноманітні закони про звільнення селян в усіх трьох частинах поділеної Польщі. У Пруссії перший крок здійснено 1811 р., коли королівський указ дозволив надавати землю державним селянам в обмін на відмову від однієї третини до половини своїх оброблюваних ґрунтів. Реформа 1816 р. поширила цей процес на великі приватні маєтки. Проте

тільки невеликий сектор заможних селян міг сподіватися на негайний викуп своєї землі, а більшості доводилося думати про перехід на чинш. Купувати землю могли тільки ті селяни, що вже мали свій сільськогосподарський реманент, і від них вимагали грошової суми, еквівалентної розмірові чиншу за 25 років. Цей процес повільно тягнувся протягом сорока років. У Великому князівстві Позенському місцева реформа 1823 р. становила єдиний приклад, коли територіальні регуляції на користь пана мали супровід у вигляді компенсаційних виплат селянам. Але й у цьому випадку масові чистки були такі поширені, що їх доводилось обмежувати законодавчо. Швидко зростав клас безземельних сільськогосподарських робітників. Остання група кріпаків — селяни дрібних приватних маєтків, що мали до 25 моргів (6,4 га) землі, — була звільнена 1850 р. Отже, коли підсумувати, процес скасування кріпацтва в Пруссії був суворим, але відносно швидким. У деяких аспектах він нагадував тогочасну кампанію огородження громадських земель в Англії, але скоротив муки і страждання селян до чотирьох десятиліть. В Австрії згідно з імператорським указом від 7 вересня 1848 р. селяни одразу отримали і особисту свободу, і власність на землю. Протягом дев'яти коротких років понад півмільйона галицьких маєтків зазнали радикальних перетворень. У цьому випадку компенсацію землевласникам надав уряд, що повернув собі ті втрати, наклавши і на панів, і на селян новий земельний податок. На жаль, кваплячись здійснити реформи, зберегли право панів на ліси та пасовиська й не вжили заходів для розв'язку плутанини навколо сервітутів (дрібних феодальних повинностей, не пов'язаних із працею на панській землі) і *propinacji* (обов'язку селян купувати алкогольні напої в шинку, що належить панові). В результаті суперечки тяглися аж до кінця сторіччя. В Росії кріпацтво проіснувало найдовше. Указ 1846 р. і указ 1858 р. були поодинокими спробами запровадити перехід до чиншу, які дуже малою мірою задовольняли щораз наполегливіші вимоги. Лише Олександр II усвідомив: якщо уряд не вживе заходів “згори”, тоді селяни власноруч діятимуть “знизу”. На територіях, що ввійшли до складу Російської імперії, повне звільнення селян проголошене указом від 3 березня 1861 р. В Королівстві Польському селянське питання виявилось пов'язаним з політикою Січневого повстання. Тут, перед лицем селян, які півсторіччя мали особисту свободу і яким аграрні укази таємного повстанського уряду запропонували привабливі умови, цар не міг собі дозволити пасти задніх. Указ від 18 березня 1864 р. був напрочуд великодушний. Російська політика дотримувалась австрійського прикладу, прагнучи мати політичну вигоду від соціальних поступок і даючи панам відшкодування з фондів, створених новим оподаткуванням.

У короткій перспективі безпосередні наслідки звільнення селян були невеликі. В результаті “регуляцій” у руки селян перейшло менше половини орних земель: 48,9% у Королівстві Польському (1864 р.), 46% і далі лишалося в руках спадкового класу землевласників. З економічного погляду селянин і далі перебував у вочевидь не вигідному становищі супроти свого колишнього господаря. Безпосередньо виграли тільки найзаможніші селяни. Якщо протягом наступних тридцяти років деякі селяни й мали змогу збільшити свої ділянки, купуючи

землю в бідних сусідів, шляхтичів і селян, решта не мали шансів на процвітання. Кількість безземельних селян зроста вчетверо. Чимало їх не мали іншого виходу, як назавжди покинути село. Не знайшли ніякого задовільного розв'язку проблеми сервітутів. Багато сіл утратили всяке право випасати худобу на належних до маєтку пасовиськах і рубати дерева в маєтковому лісі. Шанси селян виграти в суді справу проти свого пана були незначні. Тертя, суперечки й судова тяганина були повсюдним явищем. Заміна панської юрисдикції селянською громадою (*gmina*) не дала ніякої очевидної користі. В російській частині Польщі селянська громада обирала солтиса та вїта, діяльність яких була суворо підпорядкована наказам царської поліції. Таким чином патерналістську владу місцевого пана замінила влада іноземних урядовців. У Пруссії та Галичині місцевого пана допускали до роботи сільської адміністрації, тож його традиційна домінуюча роль зменшувалася дуже поступово.

Матеріальне становище селянства не зазнало разючих поліпшень. Свобода не конче породжує процвітання. Рівень життя насилу встигав дорівнюватись до тиску, створюваного демографічним вибухом. Навіть у Пруссії голод 1863—1866 рр. призвів у селах до епідемії сонної хвороби, натомість у Галичині еміграцію вважали за єдину альтернативу напівголодного животіння. Давня трипільна система в багатьох регіонах існувала аж до переламу сторіч, увічнюючи й забезпечуючи періодичні нестачі хліба, надто навесні. Розпорошені родинні смужки землі не зводили до купи. Картопля, чорний хліб і капуста становили основу дієти, яку доповнювали страви з ріпи, квасолі, кропиви, проса, гречки, пирію, материнки й навіть березової кори, а в неділю інколи м'яса. Молочні продукти здебільшого вивозили на ринок, а просту воду пили набагато частіше, ніж молоко, пиво, каву чи горілку. Безбарвний одяг із домотканих тканин був нормою. Чоловіки вдягали сорочки з полотна поверх широких штанів, жінки — полотняні хустки. Чудове барвисте регіональне вбрання, що стало модним після 1870 р., одягали в неділю й на свята. Черевики взували, тільки йдучи до церкви та на базар або ж за лютої негоди. Дерев'яні, криті соломною хати з піччю, яку топили дровами, і єдиною кімнатою забезпечували притулок, але мінімум комфорту. Мануфактурні вироби були дорогі й недоступні для тих секторів сільського населення, що жили здебільшого за межами грошової економіки. Закупи полягали здебільшого в сільськогосподарських інструментах. Освіту мали лише нечисленні. Давні звичаї змінювались у край повільно. Всі переконливі описи польського села XIX ст. наголошували на його традиційних, одвічних, людських рисах:

“Життя кипіло звичайним глибоким булькотом, хлопало, мов текуча вода, розливалось однаково, буйним, жвавим потоком. Село Липце жило своїм звичайним, щоденним життям: у Вахників справили хрестини, у Клембів святкували заручини, хоч і без музики, але раділи, немов другому пришествю Христа, десь хтось помер... Ягустинська знову подала позов на дітей за чоловікову спадщину — всюди відбувалися ті або ті події, і майже в кожній було щось нове, щоб народ мав про що говорити, з чого сміятися й чим журитися. Довгими зимовими вечорами жінки збиралися по різних хатах із куделями прясти, — Ісусе, там було стільки сміху, пустощів, чуток, криків, що веселий гомін вихлюпувався аж на вулицю! А скільки всюди було чвар і приязні, інтриг, залищань, вистав перед хатами, крутіства, бійок, утішних розмов, — наче в мурашнику або у бджолиному рої, — й хати аж ходором ходили.

І кожен жив по-своєму, як йому видавалося слушним, як йому зручніше, а в товаристві з іншими людьми — як звелів Господь.

Хто бідував, метушився, непокоївся, а хто веселився й радісно передзвонював келишками з приятелем, хто пишався і зверхньо ставився до решти, а хто вганяв за дівчатами, хто хворів і поглядав на сьондзове обійстя, а хто лежав на теплому припічку, кому радість була, кому смуток, а кому ні того, ні того, — всі вони жили галасливо, на повну силу, всією душею”⁶.

Як і завжди, селяни вирізнялися глибокою прив’язаністю до землі, що була джерелом їхньої безпеки і єдиним осередком їхніх амбіцій. На думку аналітиків-леніністів, цей зв’язок був слабшим серед незаможних селян, нездатних конкурувати з куркулями; на думку цих теоретиків, таких селян, неодмінно ставатиме дедалі більше і вони становитимуть здоровий революційних матеріал. На думку інших спостерігачів, поділ селян на заможних, середніх і незаможних хибний. Багаті селяни не прагнули, наслідуючи шляхту, стати фермерами-власниками, господарями широкомасштабного виробництва, а чіплялися за давні звичаї, наймали кількох робітників, щоб полегшити собі працю під старість, а у випадку хвороби або завеликої кількості доньок ставали жертвами неминучого падіння заможності родини. Бідні селяни не прагли чогось більшого в житті, як народити здорових синів, добре оженити їх, не залізити в борги й купити дужого коня. “Середняки” аж ніяк не були видом, приреченим на згасання, бо ж їх можна було охарактеризувати по-різному: і як заможних селян, що підупадають, і як бідних селян, що спинаються вгору. Протягом життя трьох-чотирьох поколінь кожна селянська родина сподівалася зазнати почергових періодів процвітання і злиднів. Ніхто не протестував проти давньої рутини хліборобства задля прожитку як способу життя. Всі дивилися на світ, як і на погоду, з фаталізмом, народженим століттями кріпацтва. Всі вважали себе за окрему расу, що не менше відрізняється від пана та урядового інспектора, ніж від безземельного наймита. Навіть тепер, коли минуло понад сто років після звільнення, на просторах Польщі й досі можна побачити таких селян.

Отже, все свідчить, що польські селяни були не просто членами певного соціально-економічного класу. Як і російські селяни, з якими до середини XIX ст. вони мали чимало спільних рис, вони були носіями окремої цивілізації, не менш окремої й давньої, ніж цивілізації їхніх шляхетних панів. Сама назва *chłopi* походить від слова *khology* — рабів давньослов’янського суспільства. Розпорошені в ізольованих селах, селяни мали небагато можливостей для об’єднаних соціальних дій, проте їхня здатність чинити пасивний опір увійшла в прислів’я. Їхня непроникність для всіх сучасних концепцій права і власності, їхня непоправна схильність до дрібних крадіжок, підпалів та епізодичного насильства, їхній своєрідний ритм праці, коли періоди важкого гарування чергуються з тривалими інтервалами неробства та пияцтва, амбівалентне ставлення до свого пана, якого вони по черзі то ненавидять, то люблять; незнищенна віра в казки, народні чари, закляття, обряди, дання, зцілення вірою та в різноманітні так звані забобони, а передусім незнищенна переконаність, що земля їхня, незважаючи на технічні деталі права власності, — це все формувало ультраконсервативну культуру, вартості якої затято зберігали, попри всі наміри

зичливих реформаторів. Протягом тих шістдесяти-сімдесяти років, коли звільнення селян уже витало в повітрі, пани-філантропи, які цікавилися думкою своїх селян, незмінно отримували ту саму відповідь — і в Польщі, і в Росії: “*My wasi*, — казали селяни, — *a ziemia nasza*“. Іншими словами, селяни не дуже переймалися своєю особистою свободою. Кожної історичної миті вони не дуже й нарікали на кріпацтво, якщо воно збільшувало їхню впевненість у володінні своєю землею. В XIX ст. селяни прихилилися до звільнення тільки тоді, коли усвідомили, що воно становить найкращий спосіб ліквідації зазіхань на володіння нерухомістю, а отже, і зменшення панської влади над “їхніми” землями. Для селян, що були досить щасливі, маючи зв’язок із землею, й не мали ніякого бажання покидати рідне село, звільнення саме по собі не мало значення. Тогочасні реформатори й соціальні теоретики, які нехтували ці чинники, діяли собі на згубу. Згодом політичні новатори, що обстоювали колективізацію землі, надали комуністичній державі роль феодального землевласника, неминуче стягнувши на себе невгасну ненависть селян⁷.

А втім, у далекій перспективі наслідки звільнення були дуже важливі. Відтоді селяни мали свободу пересуватися, куди забажають, шукати нової роботи, укладати договори, купувати і продавати, посилати своїх дітей до школи, організовуватись політично. Майже всі видатні соціальні події протягом останніх ста років, — від індустріалізації й запровадження науки в сільське господарство до масової освіти й масової політики, — мабуть, не відбулися б, якби клас, що 1900 р. ще становив 82% всього населення польських земель, не був спершу звільнений від кайданів кріпацтва. Звільнення селян провіщало кінець суспільства, поділеного на стани, і значно посприяло соціальній рухливості. Коли дивитись у широкій перспективі, то була фундаментальна передумова повного використання нових економічних умов і формування нових соціальних класів.

Політизація селянства почалася невдовзі після звільнення. Її характерні вияви сформувалися в 1860-х роках у вигляді кооперативного руху, головню в Пруссії, а в 1890-х роках — у створенні селянських партій, надто в Австрії.

Кооперативний рух попервах зосереджувався навколо кредитних банків, що надавали короточасні позики селянам для вдосконалення господарств і купівлі машин, а невдовзі поширився й на сферу сільськогосподарського виробництва та ринку. Хліборобські спілки допомагали своїм членам здійснювати гуртові закупівлі пального, насінневого зерна й добрив і продавати м’ясо, зерно та молочні продукти за вигідних умов. Кооперативи відіграли вкрай важливу роль в освіті сільського населення та в удосконаленні методів господарювання. У боротьбі з прусською Колонізаційною комісією вони взялися до торгівлі нерухомістю, купуючи землю в конкурентній боротьбі з урядом і продаючи її польським селянам. Тієї самої доби, надто в Силезії, їхня діяльність поширилася на ринок харчових продуктів. Під впливом піонерської діяльності таких ксьондзів, як Августин Шамаржевський і Пйотр Вавжиняк, польських робітників заохочувати створювати кооперативні товариства для купівлі харчів у польських селян, усуваючи таким чином німецьких і єврейських посередників. Стимул, даний пробудженню національної свідомості, був очевидний. Пруський

приклад наслідували в Австрії, де в 1890-х роках поширилися так звані *Kasy Srefczyka* — ощадно-позичкові кредитні спілки, організовані на принципах, які запропонував Францишек Стефчик (1861—1924), і в Росії, щоправда, з меншим успіхом; після 1905 р. там були спроби заснувати кооперативні харчові крамниці. В міжвоєнному періоді кооперативний рух, якому посприяв закон 1920 р., зазнав буйного розквіту. Кооперативна спілка "*Spolem*" та її пізніші наступниці відкрили філії в кожному закутку Речі Посполитої й мали підтримку з боку всіх національних меншин. Згідно з даними 1937 р., загальна кількість 12 860 кооперативів репрезентувала 7812 польських, 3516 українських і білоруських, 773 єврейські і 759 німецьких організацій; коли проаналізувати за характером, серед них було 5517 кредитних спілок, 2973 сільськогосподарсько-споживчі, 1804 споживчі спілки і 1498 молочарень. Загальна кількість членів кооперативів була більша за 3 млн. чол. Як доводять численні спроби підпорядкувати кооперативи центральному політичному контролю — 1938 р. з допомогою так званої санації, 1939 р. з боку нацистської і радянської окупаційних влад, а 1948 р. урядом народної демократії, — кооперативний рух був могутньою й незалежною рисою польського соціально-економічного життя. Досить прикметно, що Едвард Абрамовський (1868—1918), провідний теоретик польського кооперативного руху і один з піонерів соціальної психології, обстоював концепцію етичної анархії, коли свобода волі автономних соціальних груп має пріоритет над вимогами суверенної держави⁸.

У липні 1895 р. у Жешуві група політиків, що давно виявляли активність у селянських колах, заснувала, з огляду на майбутні вибори в Галичині, *Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)*, Селянську партію. Якуб Бойко (1857—1943), Ян Стапінський (1867—1946), багаторічний редактор видання "*Przyjacieł Ludu*", Болеслав Вислоух (1855—1937) та їхні співробітники швидко зайняли провідне становище в політичному житті і в Галичині, і у Відні. Протягом наступних двох десятиріч вони сформували партію, що п'ятдесят років була головним чинником польської політики. Їхній вплив у Пруссії та Росії, де від 1915 р. діяло окреме *PSL "Wyzwolenie"*, був обмежений. Незнищенні розбіжності думок із приводу соціальних пріоритетів і політичної тактики, ставлення до землевласників та духівництва, національних меншин та уряду, що існував даної миті, призводили до постійних розколів. Праве *PSL-Piast* під проводом Вінценти Вітоса (1874—1945) розійшлося з радикальним *PSL-Lewica* Стапінського ще 1914 р. Дальша фрагментація відбулася 1926 р., коли відокремилася *Stronnictwo Chłopskie* Домбського. Короткі перебування *PSL* у коаліційному уряді Вітоса в 1920—1921 рр., 1923 і 1926 р. не посилили впливу *PSL*, так само як і його участь у лівоцентристській опозиції 1929 р. і формуванні об'єднаного *Stronnictwa Ludowego* 1931 р. Широке відродження цього руху в 1944—1947 р. призвело тільки до ворожості з боку СРСР і комуністів, що подбали про його остаточну ліквідацію⁹.

Серед нових класів, що сформувались у XIX ст., новий середній прошарок (тобто та частина суспільства, що перебувала, з одного боку, між давніми класами власників, а з другого — селянами і робітниками) був не схожий ні на яке попереднє соціальне угруповання. Він сформувався навколо ядра міщанського

стану, чие відродження передбачала Конституція 1791 р. й відбулося під час існування герцогства Варшавського, й великою мірою складався з декласованої шляхти та євреїв. До нього належав і численний бюрократичний клас, невідомий у давній Речі Посполитій: торгівці, промисловці та фінансисти, власне буржуазія, менш заможні групи ремісників та державних службовців і — в усіх частинах Східної Європи — впливова інтелігенція. Найхарактернішим для цього прошарку було те, що він складався з великої частки німців, євреїв, росіян і навіть чехів та угорців, почасти асимільованих, почасти ні, почасти місцевого походження, а почасти прибульців з далеких регіонів усіх трьох імперій, що поділили Польщу. Активність цього прошарку була найпомітніша в містах російської частини Польщі, меншою мірою — в Пруссії та Галичині.

Перші представники буржуазії з'явилися наприкінці XVIII ст. Обидві провідні постаті — Антоній Потоцький, так званий “Прот” (1761—1801), колишній київський воевода, що поєднав земельні маєтки з комерційною діяльністю і збудував на Чорному морі торговельний флот, і Фергюсон-Пітер Тепер (п. 1794), колись крамар на Ринку Старого Міста у Варшаві, що одного разу позичив королю Станіславу-Августу 11 млн. злотих, — збанкрутували під час кризи 1793 р. Тієї пори багатство кожного з тих трьох чоловіків оцінювали в 70 млн. злотих, і ця сума була приблизно втричі вища за річний бюджет усього королівства. До їхніх наступників належали кілька династій банкірів і промисловців. Якуб Епштейн (1771—1843), колишній офіцер зі штабу Косцюшка, добився свого багатства в герцогстві Варшавському завдяки французьким військовим контрактам. Його третій син, Герман Е. Епштейн (1806—1867), відповідав за мита та акцизи в Королівстві Польському, був обраний директором Варшавсько-Віденської залізниці й дістав від царя шляхетський титул. Його онук, Мечислав Епштейн (1833—1914), заснував Варшавський дисконтний банк, був власником гуди “*Zawiercie*” й тридцять років був головою Варшавської фондової біржі. Леопольд Кроненберг (1812—1878), учасник Січневого повстання, був власником банків у Варшаві й Санкт-Петербурзі й активно сприяв будівництву залізниць та металургійної промисловості. Іполіт Вавельберг (1843—1901), фінансист у широкому, міжнародному масштабі, заснував 1891 р. у Варшаві Технічну школу, що відіграла згодом важливу роль. Ян Блох (1836—1902), некоронований король польських залізничників, лишився в пам'яті нащадків завдяки своїй книжці “*Przyszła wojna*” (“Майбутня війна”, 1898 р.), в якій слушно спрогнозував економічні наслідки для Польщі війни між Німеччиною і Росією. У світі промисловості чотири брати-англійці, Томас, Ендрю, Алфред і Дуглас Еванси, вели перед у машинобудуванні. Інженер Станіслав Лілпоп (1817—1866) поширив їхній бізнес, почавши виготовляти рухомий склад та інструменти. В Лодзі родина Френкелів і родини Познанських і Геєрів, власники фабрик, започаткували створення текстильних імперій¹⁰.

Великі буржуазні родини були такі ж нечисленні й такі ж багаті, як і давні магнатські клани. Шлюби між ними траплялися досить часто. Їхній успіх спирався на енергійну, мурашину діяльність дрібніших бізнесменів — купців, брокерів, реставраторів, підприємців, страховиків, ремісників, — що обслуговували

життя міст, які бурхливо розвивалися. В Польщі це *drobnomieszczaństwo*, тобто дрібна буржуазія, мала великий домішок єврейського елементу, власний унікальний жаргон і афектації, несамовиті соціальні амбіції. За винятком тих нечисленних сфер, де пролетаріат постав як сила, дрібна буржуазія становила єдиний відчутний бар'єр між верхніми класами і селянськими масами.

Категорія працівників державного апарату складалася з розмаїтого люду. Там було кілька тисяч російських “аристократів державної служби”, що після повстань отримали землю в Польщі, викладачі, шкільні вчителі, інспектори, державні службовці, армійські офіцери, поліціанти, клерки та лісничі державних лісів. Тут, з огляду на край політичний характер державної служби в XIX ст., сформувалися гострі відмінності поглядів. Зокрема шкільні вчителі очолювали рухи за національне відродження і тому поставали перед докорами з боку своїх колег-лоялістів.

На відміну від бюрократів, число представників вільних професій було порівняно невеликим. Лікарі, правники, журналісти й технічні консультанти часто діставали освіту за кордоном — у Франції чи Німеччині. Тут суперництво між євреями і християнами було найгострішим.

Провідне становище бюрократії надавало особливого значення інтелігенції. На відміну від ситуації в Західній Європі, інтелігенцію ніколи не можна було прирівнювати, навіть у загальних рисах, до “освічених класів”; крім того, їй завжди був властивий певний ступінь політичного невдоволення. В Польщі інтелігенція розвинулась після поділів і прибрала собі роль охоронця національної спадщини. Письменники, критики, митці і студенти загалом мали різне соціальне походження, але здебільшого походили з колишньої шляхти. До панівного польського елементу додалися імітатори та конкуренти з кожної непольської громади¹¹.

Роль і статус духівництва теж зазнали важливих змін. В Росії та Австрії католицький священник перебував під контролем і світської, і церковної влади. Ліквідація багатьох монастирських і вчительських орденів поставила парафіяльне духівництво на передній план освітніх, а отже, й політичних конфліктів. Але й за такої ситуації духівництво було однією з украй нечисленних груп, які могли слушно стверджувати, що вони зберегли характер окремого стану.

Отже, в межах того проміжного прошарку існували значні відмінності, а всі групи, з яких він складався, були визначені на основі різних критеріїв багатства, виконуваних функцій і статусу й неминуче перекривались між собою. Їх об'єднувало тільки спільне бажання відрізнятись від трудящих мас. Оскільки вони процвітали здебільшого в містах, їх можна вважати за міських партнерів класу землевласників на селі.

Тільки-но селяни дістали свободу переїздити з сіл до промислових міст, почав швидко зростати пролетаріат. Хоча своєю чисельністю польський пролетаріат не міг дорівнятися до загонів пролетаріату в країнах Західної Європи, він змінив соціальну сцену в кількох чітко окреслених місцевостях. У Верхній Силезії, в Добровському басейні, а передусім навколо Лодзі постали цілком нові осередки пролетаріату, і то там, де 1800 р. лише простирались зелені луки. Протягом XIX ст. кількість населення всіх головних міст зросла принаймні вдесятеро. 1931 р. 12,7% населення Другої Речі Посполитої було зайняте в промисловості.

Проте становище польського пролетаріату на переламі сторіч аж ніяк не породжує захвату. Злидні, утиски та суспільні погляди нагадують про сцени життя в Англії сторіччя тому. В Лодзі, а також у багатьох менших промислових містах для людей, чиє коріння й далі вросло у правічну сільську рутину, життя на текстильній фабриці було водночас похмурим, сатанинським і немичним. Воно було організоване новою кастою підприємців та управителів, так званих *Lodzermenschen*, які поганяли себе та своїх робітників з не менш нелюдською затятістю, ніж свої машини.

“Але нам не однаково, — нам, фабриці, де ви — тільки одне з мільйона колішаток! Ми взяли вас не на те, щоб ви розводили тут свою філантропію, а щоб працювали. Таж ви робите хаос, а тут усе залежить від найдосконалішого функціонування, від точності та узгодженості.

— Я не машина, а людина.

— Удома. На фабриці від вас не вимагають ані іспитів на людяність, ані іспитів на гуманність, фабриці потрібні ваші м’язи і мозок, і тільки за це ми вам платимо, — ще дужче драгувався він. — Ви тут така сама машина, як і ми всі, тож і робіть тільки те, що вам належить, тут не слід розчулюватись...

Його обвіяло сухе, гаряче повітря.

Величезні бляшані квадрати, наповнені страшенно палючим і сухих повітрям, гурчали, ніби далекі громи, викидаючи безкінечний потік барвистих, сухих і негнучких тканин.

На низьких столах, на підлозі, на візках, що тихо пересувалися, лежали цілі стоси тканин і в сухому, ясному повітрі зали, стіни якої були майже зі скла, горіли тьмяними барвами закіптюженого золота, пурпуру з фіалковим відтінком, морської блакиті, давнього смарагду — ніби стоси металевих пластинок із матовим, мертвим блиском.

Робітники в самих сорочках і босі, з сірими обличчями, зі згаслими очима, немов випаленими тією оргією барв, яка відбувалася тут, рухалися тихо й автоматично, були тільки додатком до машин.

Інколи хтось поглядав через шибки у світ, на Лодзь, що з висоти четвертого поверху маячила в імлі та диму, прорізаних тисячами коминів, покрівель, будинків, безлистих дерев, а інколи в другий бік, на поля, що тяглися до обрію: на сіро-білі, брудні, затоплені весняними повенями простори й розкидані де-не-де червоні будівлі фабрик, що звіддалік червоніли крізь імлу хворобливим тоном м’яса, з якого здерли шкуру...

Машини гурчали ненастанно й ненастанно свистіли почеплені під стелею трансмісії... все рухалося в ритм із тими величезними металевими коробками сушарень, що брали мокрий товар з друкарні й випускали його сухим і стояли в тій величезній чотирикутній залі, повній смутних барв, каламутного світла березневого дня й засмучених людей, немов каплички всевладного Бога-Сили.

Боровецький був не в гуморі й неухажно оглядав товар...

“Який дурень!” — думав він про Горна...

Дивлячись на тлуми людей, що мовчки працювали, він пригадував деякі слова Горна.

“І я такий був”, — полетів він думкою до тих давніх часів”¹².

Заробітна платня за доби до повного поширення ринкової економіки становить украй складне питання. В польській історії, коли треба зважати на три поділи, вона не підлягає ніяким узагальненням (зокрема й щойно названому). З огляду на великі резерви робочої сили на селі, некваліфікована праця була дешева, а до звільнення селян часто конкурувала з неоплачуваною працею кріпаків. Натомість кваліфікація та професійні послуги мали високе поцінування. Відмінності в оплаті праці неминуче були великі. Висококваліфіковані техніки могли заробляти дуже багато, робітники — ні. Й усе-таки, якщо зважити на дуже низьку вартість харчових продуктів, часто буває дивним дізнатись, як

багато можна було купити за низьку платню. Статистичні дані, що їх зібрав Тадеуш Корзон, досліджуючи останні дні старої Речі Посполитої, доводять, що великий коронний канцлер заробляв 14 000 злотих за рік, професор університету — до 10 000 злотих, архітектор — 2000 злотих, столяр — до 1095 злотих, а звичайний солдат — 262 злоті. На кузні Малаховського в Конському 1788 р. майстер заробляв до 8000 злотих за рік, найменш оплачуваний робітник — 4 злоті за тиждень. Водночас фунт м'яса коштував лише 10 грошів, пара чоловічих черевиків — 15 злотих, корова — до 50 злотих, а метр найтоншого шовку з мануфактури Тизенгауса — 18 злотих; утримання жебрака коштувало варшавській поліції 280 злотих на рік. З цих даних можна висувати, що у Варшаві краще було бути жебраком, ніж королівським солдатом. Через сорок років, у Бялогонській ливарні технічний директор англієць Вільям Причер отримував 1040 рублів (6890 злотих) за рік, механік Жан Юро — 600 рублів, а фабричний столяр — 110 рублів. Тієї пори костюм коштував 200 злотих.

Політизація пролетаріату відбулася трохи пізніше, ніж політизація селянства. Організації пролетарських політичних партій передувало спонтанне формування *związków zawodowych*, профспілок.

Польський профспілковий рух зародився у Пруссії та Австрії в 1890-х роках, а в Росії — після революції 1905—1907 рр. В перші десятиріччя окремі профспілки мали суто локальний характер. Будучи “горизонтальними” за своєю структурою, коли кожна профспілка охоплювала широке розмаїття професій та інтересів, вони могли здійснювати великий вплив на конкретне підприємство чи район, але заперечували будь-який рух до об'єднання та централізації. Профспілки ставали об'єктом різноманітного політичного патронажу. Їхньої ласки запобігали націоналістичні організації, добродійні церковні організації, єврейська, німецька та українська громада, а в Росії — царська поліція. Соціалістична, а ще меншою мірою марксистська ідеологія була відносною рідкістю. Профспілки зосереджувалися передусім на оплаті та умовах праці своїх членів, а не на політичній ідеології чи на питанні про національну незалежність. Спроби створити спільний політичний фронт неминуче зазнавали невдачі. В міжвоєнному періоді постало принаймні п'ять окремих профспілкових федерацій, і кожна з них претендувала бути організаційною силою всього робітничого класу. Союз професійних спілок (*ZSZ*), де домінувало ліве крило *PPS*, налічував 1921 р. 501 000 членів і був постійним конкурентом Асоціації польських профспілок (*ZZP*), де домінували націонал-демократи і де 1919 р. налічувалося 570 000 членів. Кожне з цих об'єднань створювало власні похідні організації, і обидва спромоглися уникнути прямого урядового контролю. Соціалістичні профспілкові активісти на чолі з Яном Квাপінським (1885—1964) започаткували успішний рух створення в селах профспілок сільськогосподарських робітників. Комуністи, попри два десятиліття невтомних зусиль, мали невеликий успіх, аж поки після 1945 р. силою реорганізували профспілки на основі “вертикального” авторитарного принципу¹³.

Партії, що намагалися обстоювати пролетарську справу з допомогою більш усвідомлених політичних засобів, стали жертвою тих самих поділів, які

пригнічували профспілковий рух. Польська соціалістична партія (*PPS*) була створена 1892 р., саме тієї миті, коли цікавість до питань національного відродження була набагато вищою, ніж до сподівань на безкласове суспільство. В результаті соціалістична партія була змушена конкурувати за увагу народжуваного робітничого класу з організаціями, що не мали очевидного пролетарського характеру. Зокрема конфліктувала з націонал-демократами Дмовського і з його неслухняною дитиною — Національним робітничим союзом (*NZR*), що, починаючи від 1908 р., діяв цілком незалежно. В цьому процесі соціалістична партія зазнавала незлічених розколів та поділів. Найбільший розкол 1906 р., що повів *PPS-Lewicę* по дорозі до антинаціоналістичного комуністичного табору, тоді як *PPS-Frakcja Rewolucyjna* почала дедалі більше хворобливо зосереджуватись на національній незалежності, ніколи не був загоєний. Спрямовуючи свою увагу на російську частину Польщі, ПСП під час своїх формотворчих років не справляла великого впливу на Польську соціал-демократичну партію в Галичині і на крихітну Польську соціалістичну партію в прусській частині Польщі, хоч у квітні 1919 р. зрештою злилася з цими партіями. Її суперництво з комуністами, теоретична програма яких загрожувала спокусити її інтелектуалів, а підступна праця на низовому рівні загрожувала зруйнувати її масові осередки, тривало протягом усього міжвоєнного періоду. (Див. розд. 22 *II тому*). Двозначні відносини соціалістичної партії з Пилсудським, що був одним з її найвойовничіших активістів, і з легіонами Пилсудського призводили до нескінченних ускладнень. Нетривалий доступ до влади в уряді Морачевського в 1918—1919 рр. більше не повторився, а її експерименти в опозиції — об'єднання з селянами в Лівоцентристському блоці в 1929—1930 рр. та в Народному фронті з комуністами в 1935—1936 рр. — мали незначний успіх. Проте, чи то в сеймі, чи то в сенаті, в профспілках і в організаціях молоді, як-от у “Червоному харцерстві” або “Робітничому університеті”, вона й далі була провідною лівою силою в Польщі, а разом з *PSL* стала одним з двох масових політичних рухів, що пережили Другу світову війну. До її лідерів належали Томаш Арцишевський (1877—1955), Адам Цьолкош (1901—1978), Ігнаци Дашинський (1866—1936), голова партії в 1921—1928 і 1931—1934 рр., Герман Діаманд (1860—1931) і Мечислав Недзялковський (1893—1940)¹⁴.

У рамках загального зростання чисельності польського пролетаріату розвиток Варшави, найбільшого міста країни, де була найбільша концентрація міських робітників, займає особливе місце. В XIX ст. повторювані політичні збурення навряд чи впливали на соціально-економічний розвиток Варшави. Повстання 1794, 1830—1831, 1863—1864 і 1905—1906 рр., хоча вони й мали величезне психологічне значення, слід вважати за коротенькі інтерлюдії в розростанні міста. В останні десятиріччя давньої Речі Посполитої Варшава вже стала важливим торговельним центром і закладала основи для майбутнього промислового підприємництва. 1784 р. на додачу до Королівської ливарні коло Барбакану почалося виробництво зброї в Арсеналі, запрацювала фабрика порцеляни в Бельведері й добре відома фабрика карет Дангеля на вулиці Електроальній. Варшава мала не менше, ніж 66 броварень, 27 млинів і 31 цегельню.

Після наполеонівських війн кількість людей, що шукали роботу в місті, значно зросла. 1840 р. населення міста становило 130 000 чол., 1861 р. — 230 000, 1900 р. — 594 000, 1910 — 764 000 чол. У другій половині XIX ст. у Варшаві з'єднувалися п'ять магістральних залізничних ліній, місто стало однією з найбільших вузлових станції Східної Європи. Заводи будували вздовж нових комунікаційних ліній, надто в західному та східному передмістях. Невдовзі металургійна промисловість перегнала давніші підприємства з переробки харчів і текстильні фабрики і стала головним джерелом працевлаштування. З часом з'явився й повний діапазон комунальних служб, здебільшого з ініціативи іноземних концесіонерів. Після німецького газового заводу (1865 р.) були створені бельгійська, а згодом і шведська телефонні станції (1881 р.), англійський водогін і каналізація (1882 р.), французька електростанція (1903 р.). Кінний трамвай, що діяв від 1865 р. до Першої світової війни, доповнила мережа вузькоколейних приміських поїздів.

У центрі Варшави з'явилося багато нових архітектурних споруд. За Королівства Польського Антоніо Корацці перебудував колишню Саксонську площу. Банкову площу прикрасили неокласичні фасади палацу Любецьких, Міністерства фінансів і Польського банку (1828 р.). Палац Сташиця, де попервах містилося Товариство сприяння наукам, а тепер — польська Академія наук, набув нового — російського неовізантійського — обличчя. Великий театр за проектом Корацці збудовано 1834 р. Після Січневого повстання будівельні роботи зосереджувалися на шляхах, мостах, установах, церквах і житлових будинках, необхідних для нових передмість. Щоб пришвидшити сполучення, спроектували широкі сучасні бульвари, як-от Єрусалимські алеї і Новий Свят. Краківське передмістя розрослося й було пов'язане з недавно забрукованою дорогою над Віслою. Після 250 років свободи Віслу знову закували три постійні мости: Олександрівський висячий міст (1865 р.), збудований за проектом інженера Станіслава Кербеджа (1810—1899), стратегічний північний залізничний міст (1876 р.) і довгий віадук Понятовського (1912 р.). Більшість із дванадцяти міських округів Варшави мали свої ратуші, деякі з них, скажімо, Скаришев або Прага, мали свої сквери та парки. Тринадцять міських брам були оздоблені павільйонами з аркадами. Стілі нових церков були не менш розмаїті, ніж релігії, яким вони мали служити. Реформовану євангельську церкву в Лешно і церкву Св. Флоріана в Празі збудовано в неоготичному стилі, церкву Св. Петра і Павла в Кошиках — у неороманському стилі, церкву Св. Карла Боромео на Повонзках — у небароковому стилі, а численні російські православні церкви — в неовізантійському стилі. З побудови робітничих житлових кварталів у Чернякуві почалися проекти будівництва муніципального житла, а початком створення муніципальної медичної служби стало відкриття 1888 р. лікарні в Празі — філії давнього шпиталю Немовлятка Ісуса; зі створення 1889 р. Садівничої комісії, присвяченої плануванню парків і облаштуванню незайнятих просторів, почалася турбота про осередки відпочинку. Жодне з цих досягнень не мало видатного значення в європейському контексті, зате вони справді перетворили Варшаву в одне з найсучасніших міст Російської імперії. Автором

багатьох ініціатив був багаторічний міський голова російський генерал Сократ Старинкевич (1820—1892), що, дбаючи про добробут Варшави, не раз звертався до царських урядовців у Санкт-Петербурзі. Проте ніщо не могло приховати символів духовного поневолення Варшави, які височіли над містом. На північному краї міста, на лівому березі Вісли, зруйнували будинки, де жило 15 000 чоловік, щоб звільнити місце для колосальної цитаделі Олександра (1831—1865 рр.); в центрі міста архітектор Анрі Марконі спорудив чудову в'язницю (1835 р.) в ренесансному стилі — сумнозвісний “*Pawiak*”; на Саксонській площі знявся вгору агресивний силует собору Св. Олександра Невського (1912 р.). Цитадель і в'язниця були незаперечним нагадуванням про російську могутність, а собор із п'ятьма золотими куполами та окремою дзвіницею у візантійському стилі заввишки 80 метрів, це втілення “*Святой Руси*”, був помітний майже з кожного вуличного рогу.

У багатьох аспектах Варшава була не готова до масового напливу людей, що перебирались до міста. Більшість комунальних служб з'явилися дуже пізно й виявилися цілком неадекватними потребам. 1890 р. лише кожен третій будинок мав водогін, лише кожен п'ятнадцятий мав якусь форму каналізації. Величезна більшість варшав'ян жила у великих багатоповерхових будинках, збудованих чотирикутником навколо замкненого двору, де було своє джерело води і помпа. Чимало вулиць були незабруковані, обабіч вулиць тяглися відкриті стічні канали. Електроенергія стала доступна для широкого загалу лише в останні роки перед війною. Тиф і сухоти забирали багато жертв. Показник смертності становив 32 чол. на тисячу. Освітні послуги перебували в зародковому стані. До єдиного російського університету готували шість хлопчачих і чотири дівчачі середні школи. Вступ до університету здебільшого обмежували “протегованими” синами і доньками російських урядовців. На початковому рівні навчання в рамках російської державної системи було менш популярним, ніж приватне навчання в таємних польських і єврейських класах. 1882 р. 46% населення міста взагалі не отримало ніякої освіти. Інститутам місцевого самоврядування ніколи не давали змоги розвиватися. За коротким винятком експерименту Велопольського в 1862—1863 рр., Варшава після придушення Листопадового повстання була прямо підпорядкована російській військовій владі. Міського голову, якого призначав цар, контролював його заступник, який традиційно діяв як головний представник Третього відділу. Всю політичну діяльність пильно контролювала поліція. В цьому аспекті Варшава була позбавлена міських свобод, звичайних для всіх міст більш-менш близького до неї розміру в інших частинах Росії.

Варшавське суспільство змінилося так, що й упізнати годі. На початку сторіччя міський плебс здебільшого складався з незалежних купців і ремісників, яких 1854 р. було понад 15 000. В подальші роки дедалі більше робітників швидко потрапляли в залежність від великих фірм, якими керували багаті підприємці. Кількість промислових робітників збільшилася втриє, потім учетверо, на переламі сторіч їх налічувалося понад 40 000 чол. Водночас почав формуватися окремий клас білокомірцевих працівників, укомплектовуючи надміру

роздуту бюрократію. На верхньому щаблі суспільної драбини залишки міських магнатів пленталися позаду нової німецької та єврейської буржуазії — Френкелів, Епштейнів, Розенів, Бергсонів, Штайнкелерів і Кроненбергів. Можливо, оскільки злидні та відчай були вкрай поширені, у Варшаві не бракувало енергійних, пожадливих, амбіційних людей, сповнених рішучості за всяку ціну використати можливості, які надавало місто, що кишило людьми і швидко розросталося. Міський колорит витворювали не тільки красуні, представники богемі та підприємці, а й жебраки, повії, солдати, російські продавці морозива, серед яких та еліта була змушена пропихатися. Несамовиті напруги та амбіції були темою тодішньої популярної літератури, і їх дотепно висміяв Ципріан Норвід у своєму вірші “Рецепт варшавського роману”:

Weż głupiej szlachty figur trzy — przepiłuj,
Będzie sześc — dodaj Żydów z ekonomem,
Zamięszaj piórem albo batem wyłój,
I dolej wody, aż stanie się tomem —
Zagrzej to albo, gdy masz czas — umiluj!

...

Nareszcie pannę, zrumienioną sromem,
Jak rzodkiew, zanurz — dla intrygi krótszój
Dodaj wór rubli — zamięszaj — i utrzymuj¹⁵.

Дурної шляхти чоловіка три — і навпіл поділай,
Хай буде шість, додай євреїв з економом,
Перемішай пером чи батоном шмагай,
Й долий води, аж поки стане томом,
І грій; як маєш час — цілуй і пригортай!

...

І панну, що пашисть від сорому й утоми,
Як редька, додавай задля інтриги й гри,
Докинь мішок рублів, мішай і розітри!

На тлі швидкого зростання всього населення Варшави збільшення чисельності єврейської громади було просто разючим. Від десь 5000 чол. 1781 р. кількість євреїв зросла до 15 000 чол. 1810 р., 98 968 чол. 1876 р. і до 219 141 чол., згідно з імператорським переписом населення 1897 р. Ці цифри репрезентують відповідно 4,5%, 18,1%, 23,8% і 33,9% населення міста. Їх можна пояснити почасти незвичайним збільшенням природного приросту, а почасти впливом євреїв-іммігрантів зі східних районів межі осілості. Перенаселеність була величезна. Безробіття й часткове безробіття дедалі збільшувалося. Варшава поступово юдеїзувалася й переповнювалася людьми, нездатними прогудувати себе. Вихід з гетто, хоч і дозволений правом, був вкрай важким. Умови життя породжували широкі коментарі, надто серед спостерігачів із лівого табору, яким не давало спокою їхнє соціальне сумління. Скажімо, Стефан Жеромський у романі “*Ludzie bezdomni*” зображує реалії життя з переконливими подробицями:

“... Вузькими проходами поміж рундуків, лотків і крамничок вийшов на Крохмальну. Цей риштак, що тільки скидався на вулицю, заливало сонячне світло. З вузької діри між вулицею Теплою і площею тхнуло, як із цвинтаря. Там по-давньому кишив єврейський мурашник. Як і давніше, на хіднику сиділа стара, немічна єврейка й продавала варені боби, квасолу, горох і гарбузове насіння. Тут, як і всюди, сновигали продавці содової води з причандалами збоку й зі склянками в руках. Сам вигляд тієї обліпленої засохлим сиропом склянки, яку тримав у руці брудний злидар, міг викликати корчі. Одна з продавниць води стала під муром. Була обдерта й мало не гола. З пожовклим і мертвим обличчям вона чекала на сонці, бо люди, що йшли сонячним боком, найшвидше могли відчутти спрагу. В руці тримала дві пляшки з червоною рідиною, мабуть, з якимсь соком. Її сірі вуста шось шептали. Може, слова заохочень, щоб люди пили, може, ім'я його, Адонаї, яке не можна вимовляти перед смертними, а може, дозрілі в нужді та бруді, мов хробак, прокльони сонцю і життю...”

З правого й лівого боку зяяли дірами крамнички, заклади, що закінчувалися недалеко від порога, — наче шухляди, обклеєні папером. На дерев'яних полицках у таких крамниціх лежало десь на три рублі цигарок, а ближче до дверей перехожих вабили варені яйця, вуджені оселедці, шоколад у плитках і в спокусливій формі цукерок, шматки сиру, бліда морква, часник, цибуля, тістечка, турнепс, горох у стручках, відра з кошерними оселедцями і слоїки з малиновим соком для води.

У кожній такій крамниці на долівці чорніла купа болота, що навіть під час спеки зберігала властиву їй приємну вологість. По тому гною повзали діти в брудному лахмітті й самі такі брудні, що годі описати. В кожній такій ямі жило кілька осіб, марнуючи своє життя на шварготіння й неробство. В глибині звичайно сидів якийсь батько родини, зеленавий меланхолік, що від світанку до ночі не рушався з місця й дививсь на вулицю, марячи про шахрайства.

Трохи далі відчинені вікна давали змогу зазирнути в майстерню, де під низькими стелями вкорочували собі віку схилені чоловіки або зігнуті жінки. Ось видніє шевська майстерня, темна печера, звідки поширювався сморід, який можна майже намацати, а поряд із нею фабрика перук, які одягають побожні єврейки. Підряд стояло десь кільканадцять таких перукарень. Бліді, жовті, напівмертві дівчата, самі не чесані й не миті, працюючі розділяли пачоси... З подвір'їв, дверей, навіть зі старих, критих бляхою або цеглою покрівель, де рядочком тяглися вікна мансард, вихилилися хворі, худі, довгоносі, зелені, плямисті обличчя і з цікавістю або байдуже споглядали той світ недолі налитими кров'ю очима, які у вічному смутку снять про смерть¹⁶.

Час не давав ніякої полегші. В перші два десятиріччя ХХ ст., коли темпи зростання неєврейського пролетаріату уповільнилися, варшавські євреї мали перед собою реальну перспективу стати абсолютною більшістю. 1918 р., налічуючи десь 319000 чол., вони становили 42,2% всього населення. То був чудовий парадокс: у мить досягнення національної незалежності в столиці Польщі жило практично не менше неполяків, ніж поляків. Варшава не тільки дала притулок більшій кількості євреїв, ніж будь-яке інше місто Європи, а й програвала лише Нью-Йоркові в претензії на буття головним єврейським осередком у світі. Відтоді відносна кількість варшавських євреїв почала зменшуватися. В 1920-х роках новий вплив селян до міста зміцнив польський елемент, натовість єврейська громада зменшилася внаслідок еміграції молоді на Захід. До 1939 р. загальна кількість євреїв зросла дуже помірно — до 375 000 чол. Їхня частка серед усього населення — 29% — впала до рівня, що існував п'ятдесят років тому.

За другої Речі Посполитої в 1918—1939 рр. соціальні реформи в Польщі досягли тільки обмеженого успіху. Проте соціальні наслідки Другої світової війни затьмарили все, що трапилося протягом сторіччя після звільнення селян. Усі класи без винятку стали жертвою нацистського й радянського терору. Незмірно тяжко страждали освічені та заможні класи. Національні меншини були ліквідовані. Інтелігенція, землевласники, буржуазія й державні службовці — майже знищені. Майже всі, хто вижив, утратили свою власність і попередні джерела прибутку. Під час раптового і страшного процесу нищення тільки селяни й пролетаріат лишилися відносно неушкоджені.

Отже, в ПНР не існувало ніякої потреби в соціальній революції. Нівеляцію суспільства великою мірою забезпечила війна. За панування “народної демократії” простолюд начебто мав успадкувати все.

KOŚCIÓŁ

Римо-католицька церква в Польщі

Перша турбота римо-католицької церкви в Польщі, як і в будь-якій іншій країні, завжди полягала в піклуванні про душі. Перший обов'язок духівництва полягав у поширенні віри, долученні до святих таїн і служінні живим і мертвим. Головна його увага протягом багатьох століть була спрямована радше на індивідуальне життя окремих вірних, ніж на публічне життя держави й народу. Як дивитися з католицьких позицій, тисячоліття польської церкви засвідчило невпинну боротьбу проти невігластва й гріха, — боротьбу, в якій вічні вартості віри завжди брали гору над світськими міркуваннями панівного суспільного устрою. Згідно з таким способом мислення, коли вважали, мовляв, спасіння однієї душі спричинить більшу радість на небесах, ніж виживання на землі всього польського народу, церква традиційно стверджувала, що стоїть подаль від звичайної політики. Це позиція, на яку повинні зважати навіть ті історики, які стверджують, ніби розуміють цілі католиків краще за самих католиків.

Проте було б нерозумно припускати, ніби справи церкви можна коли-небудь задовільно абстрагувати від земного світу, в якому вона існує. Навіть найідеалістичніший католик погодиться, що розвитку душі досягають через страждання тіла, натомість коментатори-матеріалісти без великих труднощів пояснюють духовні інтереси церкви на основі її влади, багатства і статусу. Подобається це комусь чи ні, а римо-католицька церква завжди була частиною світу польської політики, Церква справляла могутній вплив на всі політичні події не тільки у своєму корпоративному існуванні як багата, давня й шановна інституція, а й через дії та погляди своїх священників і вірних. Ба більше, історія римо-католицької церкви становить одну з нечисленних ниток неперервності в минувшині Польщі. Королівства, династії, республіки, партії й режими народжувались і помиралі, а церква, здавалося, триватиме вічно¹.

Унаслідок поділів давня церковна провінція Польщі виявилась розірвана. Шість галицьких епархій були підпорядковані львівському архієпископові. Шість епархій, що ввійшли до складу Росії, були підпорядковані моголівському архієпископові, що відтоді виконував функції митрополита всіх католиків

імперії. П'ять єпархій увійшли до складу Пруссії. Роль Гнезненської митрополії, що 1795 р. опинилася в Пруссії, 1807 р. у герцогстві Варшавському, а 1815 р. знов у Пруссії, перейшла 1818 р. до новоствореної Варшавської митрополії, архієпископ якої на вимогу царя став головою церкви Королівства Польського, де існувало сім визнаних єпархій. Цей устрій проіснував протягом наступного сторіччя, зазнавши лише незначних змін. Архієпископ з Бреслау, що керував церквою у Бранденбургу й Силезії, і єпископ з Ермеланду (Вармії), чий повноваження поширювалися на всю Померанію й Західну Пруссію, були прямо підпорядковані римській курії. Краківська єпархія, що на якийсь час опустилася до статусу вакантного вікаріату, стала 1875 р. архієпископством, і на його чолі стояли по черзі три найвидатніші польські церковні діячі тієї доби: кардинал Альбін Дунаєвський (1817—1894), кардинал князь Ян Пузина (1842—1911) і кардинал князь Адам-Стефан Сапіга (1867—1951). 1925 р. конкордат, підписаний Ватиканом з Річчю Посполитою, відновив об'єднану польську провінцію з п'ятьма митрополіями: Гнезненсько-Познанською, Варшавською, Віленською, Львівською і Краківською.

Посада примаesa теж зазнавала десь таких самих змін статусу. Після смерті в квітні 1794 р. Міхала-Єжи Понятовського (була підозра, що він наклав на себе руки), брата короля і останнього примаesa Речі Посполитої, вакансія лишилася незайнята. Функції примаesa доручили в 1806—1818 рр. графові Ігнаци Рачинському (1741—1823), гнезненському архієпископі, що очолював церкву в герцогстві Варшавському, а потім у Королівстві Польському. В 1818—1829 рр. ці функції доручали його наступникам у Варшаві, а потім уже ніколи не підтверджували їх. У Галичині їх доручили у вигляді винятку львівському архієпископові Анджею-Алойзи Анквічу (1774—1838). Після 1919 р. посада примаesa Польщі повернулася до Гнезненської митрополії, і її обіймало по черзі лише троє людей: кардинал Едмунд Дальбор (1869—1926), кардинал Август Глонд (1881—1948), а після 1948 р. — грізний і суворий кардинал Стефан Вишинський (1901—1981).

За доби поділів уряди трьох імперій не вагалися втручатись у релігійні справи загалом і в церковні справи зокрема. В Австрії імператор Йосиф II (1780—1790) ініціював політику підпорядкування церкви державі. Апеляції до Риму були заборонені. Без згоди імператора не можна було опублікувати жодного папського чи єпископського указу. Церковні школи й духовні семінарії були перетворені у світські державні колегіуми. Були ліквідовані сотні монастирів, а їхнє майно конфіскували.

У Пруссії католицьке духовництво перебувало під наглядом протестантської консисторії. Поступова ліквідація монастирської власності, що почалася 1816 р., забезпечувала засоби для підтримки світського духовництва та державного освітнього фонду. Запекла суперечка з приводу змішаних шлюбів у 1839—1840 рр. немов провіщала події *Kulturkampf* 1870-х років.

У Росії милостиві гарантії релігійної свободи, що їх проголосила Катерина II під час першого поділу, гостро суперечили тривалій і прикрій історії переслідувань, яких зазнавали католики, а надто уніати. Коли йшлося про католиків,

царська політика була спрямована на підпорядкування всіх церковних справ прямому контролю світської влади. Цієї мети досягли суворим контролем над усіма призначеннями й цілковитою забороною всяких звернень до Рима, контролем за матеріальними ресурсами церкви, а від 1801 р. ще й створенням підконтрольного державі органу нагляду — Священної Колегії в Санкт-Петербурзі. Тільки-но були реалізовані ці заходи, протести та вимоги Ватикану можна було безтурботно нехтувати. Можна було не зважати ні на який римський указ, зокрема про розпуск ордену єзуїтів, якщо це відповідало російським цілям. Умови двох конкордатів, 1847 і 1883 р., можна було відверто відкидати. Від самого початку керування римо-католицькою церквою в Росії навмисне доручали низці некомпетентних людей, що й далі перебували на державній службі й анітрохи не були зацікавлені в захисті своєї посади від нападів самодержавства. Після Листопадового повстання майже половина католицьких жіночих монастирів у російській частині Польщі були закриті, а виплату грошей духовництву доручили державі. Недозволене листування з Римом карали депортацією у спрощеному порядку. Всі проповіді, оголошення й релігійні публікації мали бути схвалені царською цензурою. Всі семінарії мала інспектувати царська поліція. Після Січневого повстання велика кількість католицьких монастирських орденів була розпущена. Всю земельну власність церкви, а також маєтки світських патронів католицьких бенефіцій конфіскували. Нагляд за Священною колегією доручили Міністерству внутрішніх справ, а функцію посередництва між колегією і куріями окремих епархій — світським делегатом, схваленим поліцією. 1870 р. у Віленській епархії стався відкритий конфлікт, коли уряд ужив заходів з метою запровадити російськомовну літургію. Найбільше, що можна сказати про релігійну толерантність у Росії, — це те, що ніколи не було спроб узагалі закрити всі римо-католицькі церкви².

Зате коли йшлося про уніатів, царська політика була спрямована на повне знищення. До уніатів, предки яких покинули православ'я, ставились як до відступників і зрадників. Улюбленим методом боротьби було примусове навернення до православ'я. Ця кампанія почалася 1773 р., саме цього року Катерина II проголосила релігійну свободу³. В наступні десятиріччя православна "місія" вогнем і мечем навідувала колишні польські провінції Волинь, Поділля та Україну. В селах, які виявляли спротив, розквартировували козаків і давали їм необмежений дозвіл на грабунки, гульню і вбивства, аж поки селяни корилися. Уніатські священники поставали перед вибором: або скоритися, або стати жертвою насильства. Батькам-матерям погрожували, що заберуть або покалічать їхніх дітей. Тих, хто чинив опір, піддавали тортурам і вбивали. Відступникам від уніатства давала щедрі винагороди. Йдучи шляхом, залитим кров'ю, принижуючи, спонукаючи до масових самогубств, вбиваючи нікому не відомих мучеників, місіонери імператриці конфіскували більшість уніатських церков і на вернули до православ'я десь чотири п'ятих уніатського населення. Дальші операції — з благословення Миколи I в Російській імперії в 1827—1839 рр. і Олександра II в колишньому Королівстві Польському в 1873—1875 рр. — довели ту кампанію до її неминучого кінця. Першого разу цар створив окрему Уніатську

колегію, щоб вивести уніатів з-під захисту католицької ієрархії, а потім наказав приєднати ті уніатські єпархії, які ще існували, до відповідних їм православних єпархій. Святкуючи ті події, цар наказав викарбувати медаль із написом: “Порізнені ненавистю 1595 р., об’єднані любов’ю 1839 р.” Другого разу знищення уніатської спільноти в польських провінціях правило за необхідну прелюдію до політики русифікації. Як і завжди, все діялося під вістрям козацьких пік:

“У селі Пратулін у Янувському окрузі війська почали стріляти і вбили тринадцять чоловік. Цю експедицію очолював намісник округу Кутанін і якийсь полковник Штейн. Тих, хто вижив, закували в кайдани й відправили до в’язниці в Бялій, куди вони йшли пішки, співаючи гімнів... Один старий селянин на ймення Пікута відмовився скоритись, і його слова повторили всі чоловіки з Пратуліна в присутності намісника: “Присягаюся своїм сивим волоссям і спасінням своєї душі, бо ж я прагну побачити Бога у хвилину своєї смерті, що не відмовлюся від жодного слова нашої віри, так само як і мої сусіди. Святі мученики зазнали таких численних переслідувань, а наші брати пролили так багато крові, що ми повинні наслідувати їх”. Коли одній жінці наказали підписати документ про навернення до православ’я, бо інакше її зашлють до Сибіру, вона відмовилася. “Тоді ми заберемо твою дитину”. — “Беріть її, — відповіла жінка, — Господь подбає про неї”. Благословивши дитину, вона віддала її в руки горлорізів. Звали її Країчка...”⁴

Такі сцени відбувалися в кожному селі. Кінець кінцем уніатська церква була така знесилена, що навряд чи могла скористатися коротким періодом толерантності в 1906—1914 рр. Де тільки була змога, вірні уніатської церкви знаходили собі притулок серед своїх одновірців по той бік кордону в Галичині. Спричинений несамовитим фанатизмом терор, якого вони зазнавали, був справжнім духовним попередником ідеологічних чисток радянської доби⁵.

Про справжній характер російської політики можна судити, серед багатьох інших речей, і з законодавчих актів про відносини між католиками і православними. Католицьким священикам заборонили давати причастя будь-кому, крім своїх зареєстрованих парафіян, а згідно з однією статтею конкордату 1847 р., всіх, хто навернувся з православ’я до католицизму, чекало заслання до Сибіру, в Томську або Тобольську губернії. Мішані шлюби були фактично неможливі, і то не через католицькі правила з приводу релігійного виховання дітей, а тому, що царат претендував на право брати таких дітей під державну опіку. Водночас відступників від католицизму всіляко заохочували. За умови навернення до православ’я злочинців-католиків офіційно звільняли від відповідальності за скоєні злочини, а їхнім дружинам дозволяли розлучитися і вдруге вийти заміж. Усупереч звичайній практиці російської церкви, колишнім католицьким священикам, що отримали православний сан, дозволяли одружитися.

Позиція Ватикану була, коли сказати найменше, двозначна. Хоча про мотиви окремих понтифіків точаться певні суперечки, безперечним є те, що римській курії не вдалося переконати польських католиків у своїх добрих намірах. Протягом усього періоду поділів Ватикан нехтував польські прагнення, а то й був відверто ворожий до них. Курія, вражена тісним зв’язком між національним визволенням і соціальним радикалізмом, не бачила ніякої причини, чому вона має надто енергійно втручатися від ім’я Польщі у справи держав, які поділили її. За доби, коли царат вважали за головного гаранта суспільного порядку, девіз “Кесареві кесарево” правив за провідну настанову в усіх політичних

справах. Польських католиків постійно закликали звернути свої думки до речей вічних і лишити справи цього світу легітимній владі помазаників Божих. У 1790-х роках агонію давньої Речі Посполитої вважали за належну відплату тим яacobінцям та вільнодумцям, що начебто довели свою країну до катастрофи. Протягом постнаполеонівських десятиріч підтримку Священного союзу, а отже, й увічнення поділів Польщі, визнавали за перший дипломатичний пріоритет Риму. Наприкінці сторіччя одна з енциклік папи Лева XIII відкрито рекомендувала принцип трилоялізму всім польським єпископам. Звичайно, хибно було б уявляти собі, ніби Ватикан мав чудові відносини з усіма трьома країнами, що поділили Польщу. Постійні труднощі виникали у відносинах не тільки з православною Росією і протестантською Пруссією, а й католицькою Австрією, де й далі витав у повітрі дух імператора Йосифа. Жодна з панівних імперій не була готова надати католицькій церкві необмежений контроль над її призначеннями, її власністю і освітою молоді. З цієї причини Ватикан був не готовий іти на ризик дальшого погіршення відносин церкви і держави. Папи не мали засобів здійснювати вплив на володарів, дії яких суперечили заявам про релігійну толерантність, але, не висловлюючись публічно на захист справедливості та співчуття, вони великою мірою підточили свій моральний авторитет⁶.

Ватикан не підтримував польських повстань, які спалахували одне за одним, і це тяжко образило поляків. Дарма що Барська конфедерація проголосила себе оборонцями католицької віри, ані Климент XIII, ані Климент XIV не мовили й слова на її захист. Климент XIV навіть відкрито вітав перший поділ на тій підставі, що “апостольська імператриця” Марія-Терезія зможе відтепер набагато ефективніше захищати церкву. 1792 р. папа Пій VI благословив прагнення Тарговицької конфедерації “дати спокій і щастя Речі Посполитій”. Але 1793 р. відкинув прохання польського посла допомогти проти Росії, а 1795 р., наляканий конфіскаціями церковного срібла та лінчуванням прелатів з ініціативи варшавської юрби, звелів ієрархії повною мірою співпрацювати з урядами держав, які поділили Польщу. 1832 р. папа Григорій XVI засудив Листопадове повстання, і то словами, які згодом йому важко було відкликати. “Ці страхотливі заворушення, — писав він в енцикліці до польських єпископів, — не мають ніякої іншої причини, як махінації певних носіїв облуди і брехні, що використовують віру як привід підняти голову проти легітимної влади володарів”. Під час Січневого повстання Пій IX барився зі своєї критикою російських дій, аж поки повстанці були фактично переможені. Свою енцикліку від 24 квітня 1864 р., папа, дорікаючи “державам, які гноблять своїх підданих-католиків”, почав зі скрушних слів: “*Vae mihi quia tacui...*” (“Лихо мені, що я мовчав...”). Наприкінці сторіччя зв’язок польського націоналізму з соціалізмом, надто в програмі PPS, був постійним джерелом тривоги для церкви. Тільки в серпні 1920 р., коли майбутній папа Пій XII, а тоді папський нунцій у Варшаві, стояв на мурах фортеці в Радзиміні і особисто прокляв орди Антихриста, що сунули зі Сходу, Ватикан виявив очевидну прихильність до польської справи.

Начебто байдужість Ватикану нелегко було пояснити польським католикам, чимало яких уперто чіплялися за віру як за останню розраду від іноземного

панування. В інтелектуальних і патріотичних колах вона стала темою непристойної сатири. Ніхто не заперечить сили відомого діалогу в п'єсі Словацького "Kordian", де польський герой, потрапивши на аудієнцію до святого отця, просить його про поблажливість:

"Оббита шовком зала у Ватикані. Папа сидить на кріслі в золотавих пантофлях, коло нього на золотій тринозі тіара, а на тіарі папуга з червоною шиєю. Швейцар відчиняє двері для Кордіана й голосно кричить:

ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ГВАРДІЄЦЬ. Граф Кордіан, поляк!

ПАПА. Вітаю нашадка Собеських (випростує ногу, Кордіан цілує її).

Тож, Польща, певне, ласок зазнає небесних?

Молився вдячно я за цей щасливий край,
Де імператор, наче ангел з гілкою оливи,
Готовий віру католицьку боронити широко,
Осанну слід співати...

ПАПУГА (пронизливо і хрипко). Miserere!!!

КОРДІАН. Тобі приніс я отче, в подарунок, реліквію святу —

Землі святої жменю, де загинуло десять тисяч

Дівчат, старих, дітей невинних, і ці жертви

Не їли перед смертю хліб причастя.

Клади отам, якщо ховаєш дорогі царів дарунки,

І дай мені взамін сльозину, лиш одну сльозину...

ПАПУГА. Lacrimae Christi...

ПАПА (з усміхом до папуги, махаючи хусточкою).

Геть, Лютере, кажу тобі, йди геть... Ну що, Полонії ти, сину,

Чи був у Петра храмі? В Цирку? В Пантеоні?

Попереджаю: будь у неділю в хорі Базиліки,

Бо там новий співак із Африки приїхав,

Прислав мені його тамтешній бей... А завтра у пишноті

Благословлю я Рим і цілий світ,

Побачиш, як народи всі простерлися переді мною.

Нехай поляки моляться, шанують царя й віру...

КОРДІАН. Землі кривавої не поблагословить ніхто.

Що я скажу?

ПАПУГА. De profundis clamavi! Clamavi!

ПАПА (приховавши збентеження сміхом, проганяє папугу).

Геть, сатано!..

...

Мій сину, з Богом собі йди, а ваш народ нехай

Загасить в грудях яacobинський жар!

Нехай візьме Псалтир, і рало, і сошник...

КОРДІАН (жбурнувши в повітря жменьку землі).

На всі чотири боки я кину мучеників прах,

З тяжким я серцем вернуся додому...

ПАПА. Ну, переможених поляків я перший прокляну.

Нехай віра, мов дерево оливкове, буяє,

А люд у його затінку живе.

ПАПУГА. Алілуя! "7

Цю сцену, справді Дантову за своєю гіркою іронією, створено 1833 р. як художню вигадку, проте її автор слушно передбачив ставлення папи Григорія до Листопадового повстання. Ніякі апології та спростування, до яких удавався Ватикан у подальші роки, не могли стишити образи. Кривда була вже заподіяна. Згодом Григорій XVI стверджував, буцімто його ошукав російський посол, а зрештою засудив “природжену дволикість ворогів церкви” в таємній промові в консисторії. Але дуже мало людей у Польщі чули коли-небудь про те.

Попри відмову царського уряду йти на компроміс із приводу ставлення до католиків та уніатів, політичний тиск спонукав Ватикан регулювати свої стосунки з Росією, де тільки була змога. Не дивно, що конкордат 1847 р., підписаний з ініціативи папи-реформатора Пія IX, невдовзі виявився безвартісним папером. Докори західних держав на конференції в Парижі, коли Росія була змушена знову заявити про свою прихильність до релігійної свободи, насправді лише спровокували царський уряд посилити цькування католиків. Після придушення Січневого повстання накопилася хвиля терору. Цього разу початкову стриманість папи в Санкт-Петербурзі тлумачили як ознаку слабкості, натомість його запізнілі протести породили мстиву відповідь. На аудієнції в грудні 1865 р. царський *chargé d'affaires*, уповноважений, у Римі зухвало закинув папі, мовляв, “католицизм еквівалентний революції”. Формальний розрив відносин був неминучий. Згодом католицька церква в Росії зазнала цілеспрямованого нападу, що тривав аж до 1883 р., коли підписали другий конкордат, не менш непереконливий і незадовільний, ніж перший. Просто не існувало ніяких засобів, якими можна було б примусити автократичний уряд дотримуватися своїх зобов’язань. У результаті прості люди в Польщі відчували прикру спокусу думати, ніби святої отця покинув їх, а отже, вважати, що їхній різновид католицизму католицькіший, ніж у папи.

Традиційні звичаї церкви енергійно захищали від усіх новаторських ідей доби. Потік умоглядної філософії, що линув з Німеччини, в католицьких колах вважали за нову Реформацію, а коли польський месіанізм почав набувати не тільки політичних, а й релігійних обертонів, його носії невдовзі стягнули на себе осуд церкви. Тому й праці Броніслава Трентовського (1808—1869), що викладав у Фрайбургу, і діяльність секти адвентистів, яку заснував серед польських емігрантів у Парижі Анджей Товянський (1799—1878), були категорично засуджені. Серед багатьох авторів, що влилися в лави оборонців консервативних католицьких вартостей, був і Фелікс Козловський (1803—1872), що опублікував критику Товянського, назвавши її “*Początki filozofii chrześcijańskiej*” (1845 р.). Міхал Грабовський (1804—1863), прозваний примасом католицьких публіцистів, спробував перебрати зброю в націоналістичних романтиків, пишучи історичні романи вочевидь сентиментального й побожного характеру. В товаристві єпископа Ігнаці Головінського (1807—1855) та свого приятеля-романіста Генрика Ржевуського (1791—1866) він організував так звану Санкт-Петербурзьку *côterie* — групу ультраоялістських, ультракатолицьких поляків, зосереджених у російській столиці навколо тижневика “*Tygodnik petersburgski*”. Мавши прихильність з боку і царської влади, й римської ієрархії,

вони становили окремих осередок польської громадської думки, що існував протягом усього XIX ст.

А втім, польське духівництво часто поділяло радикальні ідеали національних і соціальних реформаторів. Зокрема нижче духівництво, що з перших рук знало про злигодні простоліуду та утиски урядовців, аж ніяк не дотримувалося такого фундаментального різновиду католицизму, як його зверхники, й забезпечувало постійне поповнення активістів, які вливалися в політичні рухи тієї доби. Ніяка розповідь про Барську конфедерацію не була б повною без ієреміад і політичних пророцтв майже легендарного ксьондза Марека⁸. Трохи згодом ксьондз Францишек-Ксаверій Дмоховський (1762—1808), почавши життя як скромний шкільний учитель піаристського ордену, взявся до активної політики й брав участь у “Кузні” Колонтая та повстанні Косцюшка; крім того, як перекладач він мав видатні літературні досягнення, переклавши серед інших творів “Утрачений рай” та “Іліаду”. Кінець кінцем він навернувся до протестантства, оженився і став секретарем Товариства сприяння наукам. Належний до пізнішого покоління ксьондз Пйотр Сцегенний (1801—1890), свого часу вікарій у селі Вільколаз поблизу Белза, створив відому революційну конспіративну групу серед селян в околицях Любліна. Ксьондз Станіслав Стояловський (1845—1911), ініціатор освіти на селі і створення сільськогосподарських кооперативів, заснував Християнсько-народну партію (*SCh-L*) в Галичині. В міжвоєнному періоді ксьондз Євгеніуш Оконь (1882—1949), полум’яний промовець із Люблінщини висловив найнагальніші вимоги провести аграрну реформу в сеймі Другої Речі Посполитої. Ці прізвища становлять тільки видиму вершину величезної сукупності безвісних католицьких священиків, що все своє життя присвятили служінню в парафіях, з болем дивлячись на злидні своєї пастви і на стриманість ієрархії. Як і можна було сподіватися, величезна більшість не повставала відкрито, а дотримувалася традиційної дисципліни свого покликання. Але ті, хто наважувався на бунт, критикували суспільні лиха з несамовитістю, яка часто перевершувала гнів їхніх світських колег. У 1864—1914 рр. понад тисячу польських священиків заслано до Сибіру. Їхні настрої досить точно відображено в творі Пйотра Сцегенного, названому “*List Ojca Świętego Grzegorza papieża do rolników i rzemieślników z Rzymu przysłany*”. Цей політичний трактат, що мав форму енцикліки, яку начебто видав нещасний папа Григорій XVI, був призначеним для простої людини тлумаченням принципів християнського соціалізму й містив докладні настанови, як треба здійснювати соціальну революцію:

“Ідїть і повчайте народи — ось де слова Христа.

Я, папа Григорій, в ім’я Ісуса Христа, живого Сина Божого, надаю п’ятнадцять років відпусту тому, хто уважно прочитає цей лист або уважно прослухає його п’ять разів.

В ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа амінь...

Я вже звертався до тих, хто вас гнобить, щоб вони визнали вас за людей і не гнобили панщиною, чиншами й різними данинами; просив навіть ваших королів, щоб не переобтяжували вас податками, не гнали на війни, мов худобу на заріз, і не точили вашої крові для своїх інтересів, але їхні серця зачерствіли...

Ви, діти мої, не знаєте, що таке щастя. Ви народилися в неволі й гадаєте, ніби Бог створив

вас на те, щоб ви жили в нестатках і злиднях, терпіли голод і холод, працювали не для себе, а для панів, жили в найчорнішій темноті...

Отож сповіщаю вам, що Бог створив усіх людей, тобто й вас, щоб ви вільно вживали всіх дарів небесних, не жили в нестатках і злиднях, не терпіли голоду й холоду, працювали тільки для себе, для своїх дружин і дітей, для старих і калік...

Бог, брати мої, дав вам землю, дав вам волю, розум і пам'ять, дав вам усе, що потрібне для затишного і щасливого життя... Якщо ви бідні, то не з волі Господа, а з власної волі або з волі злих людей...

Бог заповідає, щоб ви любили свого ближнього, як самого себе...

Нашим ближнім є кожна людина, чи католик, чи єврей, чи поляк, чи русин, чи москаль, чи німець, чи солдат, чи ремісник, чи хлоп, чи пан, бо всі люди — брати між собою, а отже, повинні любити одне одного як приятелі.

А ворогом вашим є той, хто прагне вашого нещастя...

Ваших ворогів не так уже й багато, їх навіть мало, ви можете побороти їх. Треба тільки хотіти.

Ви захистите себе, якщо боронитимете одне одного від лиха. А якщо не боронитимете одне одного, а байдуже споглядатимете на кривди, заподіяні ближньому, — загинете всі...

Коли чуєте або бачите, що вашого сусіда чи ближнього б'ють на панщині, не допомагайте жорстоким катам знущатися з бідлошної людини, а бороніть її, бо того, що вона терпить сьогодні, ви зазнаєте завтра, а може, ще й сьогодні...

Ви годуйте і вдягаєте панів, а пани в нагороду за вашу працю на них гордують вами, називають вас хамською душею, псом, гиллем, злодієм...

Так не повинно бути...

А повинно бути так:

1. Кожен господар, що має дружину та дітей, повинен мати свій шматок землі...

3. Кожен господар повинен мати власну хату, стодолу і обору, свою худобу, власний сільськогосподарський реманент.

4. Кожна людина повинна вміти читати й писати...

Ви мені скажете: якщо ми не будемо платити або відробляти повинності, прийдуть солдати і примусять нас.

Солдати, брати мої, не повинні примушувати вас. Хто ті солдати, яких ви так боїтеся? То ваші діти, ваші брати, ваші кривні, ваші приятелі...

Солдати повинні відступити від панів і королів як від ворогів роду людського і обстоювати селян...

Невдовзі, любі брати, скінчаться війни, людина вже не вбиватиме людини.

Але ви повинні піти на ще одну війну, війну справедливу, бо воюватимете задля захисту свого життя, захисту життя своїх дружин і дітей, захисту життя своїх ближніх, ви почнете цю війну задля захисту своєї свободи і своїх прав...

Майбутня війна буде не війною селян із селянами, не вбогих з убогими, а селян із панами, вбогих із багатими, гноблених і нещасних із гнобителями й заможними... з одного боку стануть селяни, хлібороби й ремісники, поляки й росіяни, а з другого — пани й королі, поляки й росіяни, і селяни стрілятимуть не в селян, а в панів...

Адже знаєте, що пан обстоює пана, єврей — єврея, тож нехай бідні й нещасні обстоюють бідних і нещасних...

Не слухайте панів і ксьондзів, які намовляють вас обстоювати монархів...

Слухайте добрих панів і любіть їх, як самих себе, бо вони багато доброго для вас роблять...

Любі діти, ви повинні пересвідчитися, що я, папа Григорій... прагну, палко прагну вашого щастя. Тому наказую вам в ім'я Ісуса Христа, живого Сина Божого, щоб ви зберегли й доповнили те, що я вам тут з наказу самого Бога пораджу:

По-перше... щоб ви зовсім не пили горілки, поки не поборете ворогів своїх...

По-друге... щоб у кожному селі віддати бодай одного селянина в науку до ксьондза чи органіста...

По-четверте: оскільки королі, урядовці, пани та офіцери й навіть чимало ксьондзів не хочуть бачити вас вільними...

... найсуворіше вам наказую, щоб ви не читала цього листа незнайомим людям і прияткам, щоб ви не розповідали про цього листа й не показували його шинкарям, лакеям, писарям, економам, незнайомим солдатам, панам органістам, навіть ксьондзам, а надто війтам і бурмістрам...

Треба, кажу я вам, щоб ви всі зрозуміли й пізнали власне добро, власний інтерес, власне щастя, і ви матимете його тільки тоді, коли всі разом подбаєте про нього...

Сподіваюся, мої любі діти, що запам'ятаєте мої поради, які я дав вам, і спокійно й наполегливо готуватиметеся до великої зміни, яка станеться невдовзі на вашу користь"⁹.

Сцегенного за його творчість засудили на невизначений термін до тяжкої праці в Сибіру (зрештою 1871 р. він повернувся). Проте слава про нього жила й далі. Навіть у ХХ ст. селяни Люблінського краю ще співали балади про нього.

Польські єпископи, опинившись у пастці між, з одного боку, ультраконсервативною позицією Ватикану, а з другого — радикальними тенденціями нижчого духівництва, мали небагато простору для політичного маневру. За умов, які переважали від середини XVIII ст., було вкрай невірогідним, щоб якогось церковника з незалежним мисленням висунули коли-небудь на посаду єпископа. В останні десятиріччя давньої Речі Посполитої більшість єпископів діставали платню від Катерини II. В XIX ст. церковна ієрархія була тісно пов'язана класовими та родинними зв'язками з панівною елітою імперій. Ієрархія за самою своєю природою неприхильно ставилась до будь-якої радикальної політики. Крім того, усвідомлювала, що відкрите висловлення незгоди швидко позбавить їх усякого впливу. Доля єпископів Залуського і Солтика, що їх Репнін 1767 р. депортував до Росії, правила за постійне нагадування для майбутніх мучеників, а думка про вакантні єпископські посади, передавані цивільним адміністраторам, спонукала кожного, хто цінував своє становище, бути розважливим. Скажімо, Краківська єпархія, звідки 1835 р. австрійці вигнали єпископа Кароля Сариуша Скурковського (1768—1851), не мала голови тридцять вісім років. Варшавська єпархія в 1829—1883 рр. мала єпископа всього вісім років, у Віленській єпархії в 1815—1918 рр. єпископська посада не була вакантною всього сімнадцять років. Тільки один з п'ятнадцяти вікарних єпископів, передбачених російським конкордатом 1847 р., справді обійняв свою посаду протягом чинності тієї угоди. Ще принизливішою була царська практика призначати з політичних міркувань на найвищі церковні посади вочевидь негідні постаті, не схвалені Римом. До вчинку Катерини II, що зробила примасом Польщі Габрієля Подоського (1719—1777), могло дорівнятись тільки те, що посаду могилівського архієпископа вона віддала Станіславу Богушу-Сестшенцевичу (1731—1826), колишньому лютеранському капеланові російської армії, а Микола I висунув такого собі Юзефа Семашка (п. 1868), шаленого кар'єриста, на посаду уніатського віленського єпископа й головного адміністратора Уніатської колегії. Такі призначення вочевидь мали зруйнувати єдність церкви. Отже, більшість польських єпископів жили в атмосфері ледве замаскованого залякування. Чимало з них піддалися. Дехто, надто в Пруссії, спромігся досягти результативного компромісу зі своїми політичними господарями. Ігнаци

Красицький (1735—1801), вармійський єпископ, а зрештою примас Польщі, спромігся поділяти свій час між двором Станіслава-Августа, де він був видатною літературною постаттю польського Просвітництва, і берлінським двором, де він часто гостював у прусських королів. Трохи пізніше архієпископ, а згодом і кардинал Олександр Каковський (1862—1938) під час Першої світової війни з власної охоти став номінальним головою німецької Регентської ради. Отже, кількість польських прелатів, які обрали шлях опору, була не дуже велика.

Але єпископат таки зробив свій внесок до списку патріотів і мучеників. Під час репресій, які супроводили Січневе повстання, найменший вияв незгоди міг спровокувати найтяжчі наслідки. 1863 р. віленського єпископа Адама Красінського (1810—1891) засудили за спрощеною процедурою до двадцяти років заслання вглиб Росії за те, що він наважився запропонувати своє посередництво між царем і повстанцями. Варшавського архієпископа Сигізмунда Фелінського (1822—1891), особисто призначеного волею царя Олександра II, спіткала така сама доля, бо в приватному листі до монарха він порушив питання про польську автономію, а внаслідок витоку інформації той лист потрапив у французьку пресу¹⁰. 1868 р. плоцького єпископа Вінцента Попеля (1825—1912) депортували за протести проти призначення світських делегатів до складу Священної колегії. 1869 р. августовський єпископ Констати Лубенський (1825—1869) помер від лихого ставлення під час депортації в колоні засланців до Росії. В роки російської революції польська ієрархія східних провінцій зазнала ще тяжчих страждань. Архієпископа Яна Цепляка (1857—1926), останнього католицького могилівського митрополита, заарештували більшовики, й він помер невдовзі після свого повернення з радянської в'язниці. Монсеньора Констати-Ромуальда Будкевича (1867—1923) з Вільна, як і багато анонімних жертв серед нижчого духовництва, розстріляли¹¹.

Наприкінці XIX ст. католицька церква, дарма що дотримувалася консервативної соціальної філософії, дедалі більшою мірою втягувалася в різноманітну соціальну та культурну діяльність, а зрештою і в партійну політику. Традиційна добродійна діяльність серед хворих, бідних і молоді поширилася на фабрики, профспілки, журналістські та інтелектуальні кола. 1902 р. був заснований Християнсько-демократичний рух (*Chadecję*), щоб протидіяти популярності соціалізму і ослабити вплив націонал-демократії Дмовського. Зародившись на Познанщині як побічний продукт конфлікту з приводу мовного питання в школах, цей рух посприяв створенню 1905 р. такого самого руху (*Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich, SRC*) в російській частині Польщі, а 1908 р. в Галічині (*Stronnictwo Chrześcijańsko-Socjalne, SCS*). Коли йдеться про чисельність, цей рух невдовзі набув домінантного становища серед польського робітничого класу, надто на Познанщині та в Силезії. До його провідних постатей належать Войцех Корфанти, Кароль Попель і єпископ Станіслав Адамський (1875—1967). Його головними періодичними виданнями були "*Polonia*", "*Rzeczpospolita*" і "*Głos Narodu*". Почалося справжнє відродження польського католицизму. Перебуваючи в осередку соціального конфлікту, молоді

католицькі активісти були змушені по-новому обміркувати інтелектуальні основи своєї віри й заново визначити свої цілі. А серед населення загалом культ св. Франциска Асизького, чий "*Fioretti*" вийшли в польському перекладі Леопольда Стаффа, задовольняв велику потребу в християнських чеснотах простоти і смирення у складному й зухвалому поганському світі. В семінаріях, надто польських домініканців, відродилася велика цікавість до томізму, результатом якої стало заснування в перші місяці незалежності 1918 р. Католицького університету в Любліні (*KUL*)¹².

Утвердження суто католицьких вартостей збагатило польське інтелектуальне життя новим виміром. Такі журнали, як "*Prąd*" ("Течія") та єзуїтський *Przegląd Powszechny*" ("Загальний огляд") у Кракові, і такі письменники й теологи, як Валерій Гостомський (1854—1915) і Яцек Воронецький (1879—1949), дистанціювалися від клерикального консерватизму не меншою мірою, ніж від "безбожного соціалізму" чи "позбавленого любові націоналізму". Нове покоління католицьких інтелектуалів, вперше заявивши про себе напередодні Першої світової війни, зайняло нейтральні позиції в тодішній дискусії між соціалістами і націоналістами, між правими і лівими. Їх ображали блюзнірські, месіанські метафори повстанців, яким увижалася "Польща — Христос народів", і спантеличували ксенофобські, а часто й антисемітські висловлення шовіністів. І християнське милосердя, й вірність Римові, поєднуючись, не тільки підносили їх над дріб'язковими інтересами національної політики, а й забезпечували їм виразну моральну позицію щодо всіх важливих питань. Протягом ХХ ст., коли репутація польського націоналізму й польського соціалізму зазнавали постійної дискредитації, вони та їхні наступники мало-помалу постали як найсильніший і найнезалежніший елемент польської інтелігенції. Без них римо-католицька церква ніколи б не могла сподіватися утвердитись у своїй теперішній ролі багніону некомуністичної культури, осередку лояльної опозиції.

Але в певних аспектах крайні форми польського націоналізму таки впливали на релігійне життя. Завжди існувала велика спокуса перетворити католицизм у винятковий критерій національної ідентичності, й не бракувало ані кліриків, ані демагогів, що піддавалися їй. Небезпеки були очевидні. Коли один католицький апологет заявив, мовляв, "є стільки добрих поляків, скільки є добрих католиків", він, напевне, вважав, ніби він сприяє зміцненню публічної моралі¹³. Насправді він знічев'я ображав усіх поляків-некатоликів, а також усіх непольські меншини Польщі. В країні, де католики становили тільки дві третини населення, такі розмови можна було вести тільки собі на шкоду. Незважаючи на це, завжди існували прихильники погляду, начебто римо-католицька церква не досить патріотична. Використання латинської мови на церковних відправах та підпорядкування польської церкви римській курії — ці обидва чинники породжували вимоги про створення розкольніцької ерастіанської церкви, де церковна влада була б підпорядкована світській. У самій Польщі ці вимоги ніколи не здобували широкої підтримки. Проте цікаво зазначити, що розкольніцьку Польську національну католицьку церкву, засновану 1875 р. у США (у відповідь на вживання в літургії англійської мови; таку політику

здійснювало в США ірландське духівництво), визнав і підтримував уряд ПНР. Якийсь час після Другої світової війни комуністи сподівалися, що офіційна підтримка Польської національної церкви може призвести до великого розколу в лавах польських католиків. Проте ніякого великого розколу не сталося, а запровадження літургії рідною мовою, схвалене II Ватиканським собором, ліквідувало будь-які шанси на серйозний розрив¹⁴.

Натомість інший химерний і тривалий розкол був спричинений надмірностями не націоналізму, а традиційної побожності. 1893 р. в Плоцьку був заснований таємний Орден невпинного поклоніння Найсвятішій Діві Марії, члени якого відомі під назвою маріавітів, заснували його прихильники — і чоловічої, й жіночої статі — Фелікси Козловської (1862—1921), колишньої черниці-кларисинки. Цікавість до видив матері Фелікси зрештою перетворилась у скандал, коли орден самостійно обрав собі власного єпископа. Чутки про обряди у вигляді оргій і квазігіпнотичний контроль Верховної Матері над своїми фанатичними “рабами Марії” призвели до відкритого конфлікту. 1906 р. в Лешно поблизу Варшави під час нападу місцевих селян на церкву маріавітів загинуло дванадцять чоловік. У Римі дива маріавітів відкинули як галюцинації, а секту офіційно відлучили від церкви. Проте вона вижила. Протягом більшої частини життя засновниці секти її охороняла царська влада. Потім вона успадкувала великі земельні багатства й розпалася на дві окремі фракції: Старокатолицький костел маріавітів у Плоцьку і прихильний до суворіших обрядів Католицький костел маріавітів у Феліціануві. Через вісімдесят років після свого заснування вона й далі стверджує, ніби номінально керує 63 парафіями¹⁵.

У XX ст. римо-католицька церква Польщі не здобула тих винагород, що, на думку багатьох її проводирів, по праву належать їй. Вона ніколи не досягла статусу національної державної церкви. За Другої Речі Посполитої в 1918—1939 рр. їй довелося конкурувати з численними релігіями і сектами, а її політичний вплив був обмежений безперечно антиклерикальним духом панівної еліти. Під час Другої світової війни вона зазнала не менших спустошень, ніж решта польських інституцій. Хоча ніхто не намагався закрити церкви цілковито, нацистський і радянський терор косив без ніякого розбору і вірних, і атеїстів, і духівництво, і мирян. Кілька єпископів і понад три тисячі ксьондзів наклали головою. Жести непокори, скажімо, кардинала Адама Сапіги, що навмисне звелів подати губернаторові Гансові Франку тарілку холодної вівсянки, або благословенного Максиміліана Кольбе, (1894—1941), що добровільно пішов до камери смерті в Аушвіці¹⁶, лишилися в пам’яті нащадків. До миті “визволення” більшість давніх підозр із приводу “непатріотичних” чи “колабораціоністських” тенденцій церкви вже розвіялася.

Характерні риси католицизму в сучасній Польщі становлять складну суміш давнього й нового. З одного боку, традиційна побожність і досі дуже сильна, надто серед селянських мас. Відвідування церкви вважають за норму. Все населення сіл і робітничих районів міст ходить на святкові відправи і довго впокороно стоїть навколішки. Церковні співи розмаїті й гучні. Всі неухильно беруть участь у релігійних процесіях. У католицькі свята лани й заводи стають

безлюдні. Щорічні прощі — до Ченстохови або до Кальварії Зебжидовської — приваблюють сотні тисяч, якщо не мільйони людей. Култ Діви Марії ще ніколи не знав такого розквіту. Майже в кожному домі образ Богородиці, королеви Польщі, висить над або поряд із розп'яттям; перебирають чотки і співають “*Gorzkie Żale*”. Не втратив своїх позицій і традиційний авторитаризм. Парафіяльний священник, “заступник Бога”, має високий суспільний авторитет. І він, і паства вважають, що він повинен ясно висловлюватись із приводу всіх суспільно значущих питань. Церковна ієрархія вимагає абсолютної покорности й не позбавлена певної театральності. З другого боку, духовництво має добру освіту й докладно знає умови сучасного життя. Католицькі інтелектуали відіграють провідну роль в усіх дискусіях. Найбільшою новиною є те, що церкві дісталася практично монополія у сфері релігійного життя, монополія, яка не має паралелей у попередніх періодах історії Польщі. За даними Корзона, 1791 р. католики становили 54% населення давньої Речі Посполитої, 1931 р., у Другій Речі Посполитій, вони становили, можливо, 65%, а 1946 р., в ПНР, — 96,6%. Це забезпечило церкві недосягну платформу, на якій вона, за браком усякої політичної опозиції, має змогу утверджуватись як головний моральний арбітр нації, головна популярна протиположна непопулярному комуністичному режимові. Ситуація досить дивна: в “Польській Народній Республіці”, в серці радянського блоку, римо-католицька церква досягла незрівнянного розквіту, впевненості та безпеки.

* * * * *

Отже, шлях церкви був усіяний двозначностями. Інколи, безперечно, церква підводила націю. Інколи, безперечно, вона заплющувала очі на соціальні лиха й політичну несправедливість. Інколи, безперечно, церква виявлялася негідною віри, яку утверджувала. Проте не може бути ніякого сумніву в головному: римо-католицька церква впродовж століть утілює найдавніші й найпіднесеніші ідеали традиційного польського життя.

KULTURA

Освіта і культурна спадщина

Культура буквально означає те, що можна культивувати. У світі біології вона пов'язана з рослинами, які можна вирощувати на полях, або з ензимами й бактеріями, які можна вирощувати в лабораторії. У сфері людських справ культура означає загальну суму поглядів, думок, принципів, вартостей, припущень, рефлексів, уподобань, духовних звичаїв, умінь і досягнень, які відрізняють одне суспільство від іншого і які можна передавати від одного покоління до наступного. В житті польського народу, та й інших народів, подібних до нього, культура становить найнеоціненнішу частину національної спадщини. Культура — єдина річ, що дає обіцянку вічності¹.

Історики рідко доходять згоди в питанні про природу і джерела культури. Християнські й постхристиянські автори часто розуміють її як щось близьке до душі індивіда, — щось природжене, таємниче надане Богом, неповторне, нематеріальне, але безперечно сутнє. Марксистичні вважають, що культура — похідний елемент від соціально-економічних сил, найвищий продукт конкретної стадії розвитку, якої досягло суспільство, і тому феодальна, капіталістична або соціалістична культури мають не тільки художні та інтелектуальні атрибути, а й матеріальні та організаційні. Псевдопсихологічна і соціологічна школи історії схильні припускати, що культуру можна вимірювати, описувати в анкетах і зводити до “моделей”. Проте кожен погодиться, що культура становить головну арену соціально-політичних конфліктів. Кожна суспільна група прагне дати своїм дітям освіту за своєю подобою. Кожен народ прагне зберегти свої вартості від зовнішнього втручання. Кожен уряд сподівається вивести своїх підданих на шлях лояльності і взаємної згоди. В польських землях, де населення усвідомлювало одночасну належність до різних класів, націй і держав, воно безперечно підлягало широкому розмаїттю конкурентних культурних вимог.

У житті тих людей, що усвідомлювали свою окрему польську ідентичність, боротьба за збереження та поширення культури свого народу точилася неперервно. В країні, політична незалежність якої була підточена ще в середині XVIII ст., культура часто становила останню лінію оборони. Боротьба за культуру

була спрямована на дві окремі групи: освічену меншину з добре розвинутою національною свідомістю і неосвічені маси, де ще треба було пробуджувати усвідомлення національної або політичної належності. Ця боротьба зосереджувалася на двох взаємопов'язаних напрямках: плеканні польської мови та освіти дітей.

На відміну від більшості інших східноєвропейських мов, польська мова була цілком розвиненим універсальним інструментом культури ще задовго до поділів. Скажімо, на відміну від чеської, словацької чи української мов, словники та синтаксиси яких формували граматисти ХІХ ст., або мадярської мови, яку можна було використовувати для певних цілей, але не для інших, польська мова мала багату літературу, і її всякчас уживали всі суспільні класи, і то в усіх галузях мистецтва, науки і врядування. Польська мова досягла вищого ступеня розвитку, ніж російська, й не відставала від німецької. До появи сучасної технології наприкінці ХІХ ст. польську мову безперечно можна було класифікувати як одну з провідних європейських мов. За важливу віху її розвитку правила публікація в 1807—1814 рр. першого широкомасштабного тлумачного словника польської мови. Його автор — Самуель-Богуміл Лінде (1771—1847), син полонізованої шведської родини з Торна, працював замолоду в бібліотеці Залуських. Його *“Słownik języka polskiego”* стає відтоді у пригоді кожному, що вивчав коли-небудь польську мову².

В останні десятиріччя давньої Речі Посполитої освіта піднеслася на рівень публічної політики й займала провідне місце в головах політичних реформаторів доби Просвітництва. Давніше, в ХVІІ ст., Річ Посполита мала мережу з 1500 шкіл, живлену здоровою конкуренцією католицької ієрархії і протестантських сект. До давніх навчальних закладів — від Ягелонського університету в Кракові до академії Любранського (1519 р.) в Познані або Німецької академічної гімназії в Данцигу (1558 р.) — долучилися численні видатні академії інших віровизнань: скажімо, академії кальвіністів у Несвіжі та в більшості міст Литви, чеських братів у Лешно, аріан у Пінчуві та Ракуві, лютеран усюди в Королівській Пруссії, а також колегії єзуїтського та піаристського орденів. Проте 1750 р. ця освітня мережа перебувала в стані занепаду. Більшість протестантських академії зачинили свої двері. І єзуїти, і піаристи скотилися до бездумної рутини, механічно навчаючи своїх учнів безглузких граматичних формальностей. Головну роль у відродженні освіти відіграв колишній провінціал піаристського ордену ксьондз Станіслав Конарський (1700—1773), що об'єднав у широкій палітрі своїх інтересів чимало течій Просвітництва. Як видавець серії *“Volumina Legum”* (1732—1739 рр.) він зробив великий внесок у сферу досліджень права й державних устроїв, а як автор праці *“O skutecznym rad sposobie”* (“Про ефективне врядування”, 1763 р.) — до політичних дискусій, а як послідовник французьких фізіократів — у розвиток економічного підприємництва. 1740 р. він заснував у Варшаві *Collegium Nobilium* для виховання молодих шляхтичів, а в 1750-х роках переглянув усю навчальну програму й освітню філософію свого ордену. Все своє життя він терпляче готував зміни, яких ніколи не побачив. 1773 р., у рік його смерті, вигнання єзуїтів і створення Комісії народної освіти відкрили цілком нові освітні перспективи³.

Комісія народної освіти, яку інколи називають першим Міністерством освіти в Європі, була створена наказом сейму 14 жовтня 1773 р. і діяла до квітня 1794 р. За її фонди правило конфісковане майно єзуїтів, і за двадцять років свого існування під проводом Ігнаці Потоцького (1750—1809) вона організувала два університети, 74 середні школи й 1600 парафіяльних шкіл. Її головна мета полягала в заміні застарілої й подрібненої системи католицьких шкіл єдиною державною системою, натхненою світськими і національними ідеалами. Вона замінила латинську мову польською, що стала мовою навчання в школах та університетах, і запровадила широкий діапазон предметів — від сучасних мов до природничих наук, — що враховували і практичні потреби індивіда, й вимоги держави. Навчали не тільки хлопців, а й дівчат. До гігієни й фізичної активності, мистецтва та акушерства залучали не меншою мірою, ніж до вивчення книжок. На додачу до давніх церковних свят почали відзначати й національні свята та річниці. Вчителів мали готувати в державних школах і платити їм відповідно до загальнодержавної шкали ставок оплати. 1775 р. почало працювати Товариство з книжок для початкової школи, видаючи повний діапазон підручників для всіх класів, що їх створювали вітчизняні й закордонні фахівці. Гжегож Пірамович (1735—1801), колишній єзуїт, секретар товариства, сам написав основний підручник для вчителів початкової школи — *“Powinności nauczyciela w szkołach parafialnych”* (1787 р.) — і першу шкільну антологію польської поезії: *“Wytworna i poezja dla szkół narodowych”* (1792 р.). Важливі підручники з математики написав Симон Люїльєр з Женеви, з логіки — француз Етьєн Кондильяк, з фізики — Ян-Міхал Губе (1737—1807), директор *Collegium Nobilium*, з ботаніки — ксьондз Кшиштоф Клюк (1739—1796), вікарій із Цеханува; з польської і латинської граматики — Онуфрій Копчинський, з загальної історії — Каєтан-Юзеф Скететуський (1743—1806), з етики — Антоній Поплавський (1739—1799). В третій частині своєї книжки, що мала навчити учнів основ “шанобливої поведінки”, Поплавський сміливо заявив: “Усі ми без винятку народжуємося вільними... і всі ми об’єднані нашими спільними потребами і спільною участю в користуванні плодами нашої взаємодопомоги”. Ця заява, опублікована 1787 р., є достатнім доказом прогресивного духу польської освіти за доби найтяжчої політичної трагедії країни. Тоді тільки в реєстрах середніх шкіл комісії налічувалося близько 15 000 учнів⁴.

Здобуткам Комісії народної освіти сприяло покровительство короля. Надзвичайна енергія Станіслава-Августа та його кола у сфері культури була результатом їхньої нездатності сприяти реальним реформам в усіх інших сферах. Їхній напад на монополію церкви в галузі освіти вважали за найпевніший засіб підточити довготермінові перспективи консервативної партії, мета якої полягала в запобіганні за всяку ціну змінам у Речі Посполитій. Вони цілком усвідомлювали нерівність шансів, проте сподівалися, що їхні культурні триумфи візьмуть гору над довгою низкою політичних катастроф. У цьому аспекті промова короля перед членами комісії 1783 р. була надивовижу пророча:

“Уже багато моїх зусиль і багато моїх ідей, спрямованих на поліпшення нашої долі, були марними. Але це не згасило в мені великого бажання якомога дбати про добро народу. Поки я живий, я не припиню присвячувати свій час і кошти Вітчизні. Цілком може бути, що провидіння,

яке наслало нам стільки гіркоти, не дозволить нам за нашого життя скористатися щасливими плодами наших зусиль. Цілком може бути, що Вітчизна тільки тоді скористається ними, як нас давно вже привалить могильний камінь. Та якщо Вітчизна буде в майбутньому такою, як і тепер, якщо наші нащадки будуть її синами, якщо вони будуть поляками, тоді цього досить, щоб спонукати нас до зусиль задля їхнього добра...

Не кажімо, мовляв, Господь покинув нас назавжди, а кажімо, що Господь карає та мучить нас, щоб ми зазнали згодом кращих часів...⁴

Особливої уваги надавали університетам. Спершу комісія зайняла ворожу позицію щодо професорських кадрів у Кракові та Вільні, які “просто закутують голову нашій молоді латиною, мов капустияним листям”. Але під впливом реформаторського завзяття Колонтая та ворожість невдовзі зникла. 1776 р. Гуго Колонтай (1750—1812), молодий канонік з Краківського собору, подав меморандум “*O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej*”. Наступного року його призначили ректором. 1780 р. комісія реорганізувала й секуляризувала і Ягелонський університет, і Віленську академію. Кожен університет тепер складався з двох колегіумів: *Collegium Fizicum* і *Collegium Moralicum*, і кожен з них і собі складався з трьох шкіл: перший — математики, фізики й медицини, а другий — теології, права й літератури. В різні періоди за доби поділів тому або тому з цих двох реформованих навчальних закладів судилося нести одинцем смолоски польської культури серед повені російських і німецьких урядових заходів⁶.

Дух Комісії народної освіти ще довго витав по тому, як розігнали її членів. Кілька десятиріч держави, що поділили Польщу, надавали невеликої уваги школам у своїх польських провінціях. Надто байдужим був царський уряд. У Литві, Білорусі та Україні польські школи, засновані перед поділами, функціонували й далі. У Кременці на Волині польський лицей, заснований 1805 р., давав освіту на університетському рівні. У Вільно шкільним округом керував А.-С. Чарториський, до Віленського університету поступали учні сімдесяти польських середніх шкіл і понад тисячі початкових. У герцогстві Варшавському та в Королівстві Польському розвиток польських шкіл відбувався без великих перешкод. Освітня комісія герцогства запровадила загальну початкову освіту. 1820 р. студентів для недавно заснованого (1816 р.) Варшавського університету постачали 1222 початкові школи і 35 середніх шкіл, заснованих окремими департаментами (від 1819 р. — воєводствами), а також ціла низка технічних і професійних колегіумів. Тієї пори польська освіта йшла далеко попереду освіти в центральній Росії⁷. Натомість у Пруссії державна освітня система від самого початку була зорієнтована на німецьку культуру і, за винятком Велико-го князівства Позен у 1815—1831 рр., не було ніяких намагань підтримувати окремі польські школи. У Пруссії ніколи не було польського університету. Від студентів, які прагнули вищої освіти, автоматично вимагали знання німецької мови, й вони були змушені навчатися в котромусь університеті в Німеччині. В Галичині освіта твердо лишалася в руках церкви. Надто активними були піаристський і василіанський ордени. За винятком перших трьох класів початкових шкіл, навчання провадили або німецькою мовою, або латинською. Секуляризований університет у Лембергу (1784 р.) і в 1795—1815 та в 1848—1870 рр. Ягелонський університет у Кракові були німецькими закладами. У Краківській

республіці в 1815—1846 рр. існувала польська освітня система, змодельована за такою системою в Королівстві Польському. (Див. карту 5).

Карта 5. Польські школи в Російській імперії (1822 р.)

У середині XIX ст. сталося кілька важливих змін, надто в Росії та Австрії. В результаті політичних напруг царський уряд прокинувся від своєї попередньої летаргії. Відбулися тривожні раптові зміни політичного курсу. Періоди брутального державного втручання чергувалися з періодами напівщирого примирення. 1850 р., як і давніше, 1821 р., тимчасове звільнення селян від примусових внесків на утримання шкіл загрожувало одним ударом зруйнувати всю структуру початкової освіти. В Литві 1822 р., а в Королівстві Польському 1839 р. автономія польських шкільних округів була скасована й тільки на коротку мить відновлена під егідою Велопольського у Варшаві в 1861—1864 рр. Від 1830 р. існувала безперечна і щораз сильніша тенденція до русифікації. В Галичині сталося протилежне. Після надання автономії 1867 р. вся шкільна система разом із двома університетами була полонізована. Отже, якщо на початку сторіччя польська культура відкрито процвітала в російській частині Польщі та в Королівстві Польському, потім її розвитку сприяла тільки австрійська влада в Галичині.

Критична мить настала в 1880-х роках. Через двадцять років після остаточного звільнення селян тиск індустріалізації, урбанізації й демографічний вибух поставили питання про масову освіту на передній край соціальної політики. І в Росії, і в Пруссії значно зросла кількість польських школярів, і це тоді, коли кампанії з ліквідації польської культури досягли свого максимуму. В Галичині виникли конфлікти з українцями, що вимагали рівних прав із поляками. Водночас нове покоління освічених поляків, серед яких найбільше привертало увагу піонери емансипації жінок, було позбавлене реальної участі в політичному житті. Вони бачили перед собою ситуацію, за якої мова й традиційні цінності польського суспільства невдовзі будуть поглинуті продуктами спрямованої на промивання мізків державної масової освіти. Тероризм і політична активність могли бути долею небагатьох, зате активність у сфері культури могли виявляти численні маси. Тисячі молодих людей обох статей, що сахалися незаконних дій, побачили місію свого життя в боротьбі за польську культуру. В Росії типовим польським “патріотом” на переламі сторіч був не революціонер з револьвером у кишені, а молода панна зі статечної родини з підручником, захованим під шаль. У Пруссії та Австрії, де політичні організації були дозволені, польські шкільні вчителі сформували хребет національних рухів.

Це покоління *révoltés* стало місіонерами у своїй рідній країні. Воно було сповнене рішучості виробити “справжніх поляків”, тоді як влада мала намір навчати “добрих німців” або “добрих росіян”. Тут, працюючи з тим самим людським матеріалом, вони боролися не тільки проти державної влади, а й великою мірою проти церкви, що підозрювала їх, якщо не у вільнодумстві, то в секуляризмі, проти поширеної байдужості “респектабельних” верств і проти конкурентів — місіонерів інших національних рухів, що діяли на тій самій території. Вони мали свій особливий погляд на реальність, згідно з яким наявні імперії з усією їхньою помпезністю, інституціями, кордонами і облудною лояльністю були не більше ніж тоненькою плівкою, накладеною на споконвічну польську землю та народ, що чекають визволення. Вони черпали свою силу з

таємних польських кіл, які збирались у Мінську та Києві не меншими гуртами, ніж у Варшаві, Познані чи Кракові. Вони жадливо всотували всю сучасну літературу: Бакла, Спенсера, Тена, Дж. С. Міла, Дарвіна, Ласалья й навіть Маркса — і, не бажаючи визнавати цього факту, перебували під глибоким впливом пророків німецького націоналізму — Фіхте, Гердера, Ніцше, — чийм успіхом вони і захоплювались, і обурювалися. Їм би сподобався вислів д'Азельйо 1860 р.: “Тепер, створивши Італію, ми повинні створити італійців”, хоча Польща, на відміну від Італії, ще не існувала.

Неважко довести, що уявлення про націю, як її розуміли ті місіонери, було вкрай химерним. Уже те, що їм доводилося воювати проти закорінених поглядів людей, яких вони самі вважали за поляків, править за достатній доказ. У цьому аспекті Вацлав Налковський (1851—1911), один з їхніх апостолів, запровадив ясне розмежування між тими, кого він називав *nerwowiec*, або *mózgowiec*, тобто людьми, що переживають і думають, та інертною масою народу взагалі. Він поділив ту масу на три типи. *Ludzie-drewna* були непроникні для патріотичних почувань і жили механічним, бездумним життям. *Ludzie-byki* були здатні до патріотичних почувань, але, мавши недостатній розум, нездатні відійти від отари. *Ludzie-świnie*, хоч і вкрай інтелігентні, думають тільки про те, щоб “качатися в багнюці” (“качання в багнюці” було для патріотів образом навертання до інших культур, ніж польська). Налковський навіть визначив деякі перехідні типи, як-от криптосвині, бикосвині і деревосвині. Вихідним пунктом усіх цих міркувань було припущення, ніби “нація”, як її розуміли місіонери, становить єдине добро. В такому світлі справа польської культури видавалася й ідеалістичною, і елітаристською⁸.

Незважаючи на це, ті місіонери мали величезні здобутки. За тридцять років невтомної діяльності патріоти польської культури не тільки нейтралізували зусилля германізаторів і русифікаторів, а й почали активно брати гору над ними. На переламі сторіч державна система освіти в прусській і російській частинах Польщі вже хиталася під ударами хвиль приватних, неофіційних та “підпільних” польських культурних заходів.

Найславетнішим з них був Летючий університет, що його заснувала у Варшаві в 1882—1883 рр. Ядвіга Щавінська (1863—1910). Збираючись щотижня в різних місцях, щоб уникнути викриття, групи студентів мали підтримку з боку радикальних професорів, скажімо, Владислава Смоленського (1851—1926), Адама Марбурга (1855—1913), Людвіка Кшивицького (1859—1941) і Яна-Владислава Давида (1859—1914), філософа і чоловіка Щавінської. Згодом були організовані чотири окремі факультети, а в кінці навчання, не менш суворого, ніж у державних університетах, випускникам видавали дипломи. Марія Складовська-Кюрі — лише найвідоміша серед них. Після 1906 р., коли Летючий університет легалізували, він дістав назву Товариства наукових курсів, а 1918 р. — Вільного Польського університету. Згодом, у ХХ ст., він мав своїх наслідувачів⁹.

Прихильні до польської культури доброчинці намагались обминути державну систему й засновували приватні школи. 1897 р. у Варшаві з ініціативи

двох місцевих підприємців — Іполіта Вавельберга і Станіслава Ротванда — відкрито Вищу технічну школу, а через три роки — варшавську Політехніку. За браком польського університету ці два інститути привабили найкращих викладачів і студентів. У 1890 роках кількість приватних шкіл у надвіслянських провінціях подвоїлась, а протягом періоду поступок після революції 1905—1907 рр. ще раз зросла вдвічі.

Самоосвіта стала справжньою манією. Її прихильникам допомагав щомісячний “*Poradnik dla samouków*”, статті до якого писали всі тодішні світила. Річ дивовижна, за оцінками на переламі сторіч одна третина населення російської частини Польщі, й молодь, і старі, вдавалася до тієї або тієї форми домашньої самоосвіти.

Особливої уваги надавали бібліотекам. За доби, коли польську літературу всюди вважали за підривну, збирання книжок годилось тримати в таємниці. В Каліші 1873 р. кожен знав, що єдиний повний комплект безкупюрних творів вибраних польських письменників у виданні Брокгауза, опублікованих у Ляйпцигу 1858 р., можна знайти в кабінеті тодішнього російського губернатора Рибнікова, запеклого слов'янофіла. Однієї ночі його книжки викрали невідомі злодії й віддали їх на збереження до міської в'язниці, де син коменданта ховав їх від спантелечених агентів свого батька. В інших місцях публічні бібліотеки з'явилися під покровом релігійних і соціальних організацій. 1897 р. Варшавське товариство добротності підтримувало двадцять три бібліотеки-філії. Спроба очистити полиці від таких “нищих авторів”, як Гюго, Золя та Дюма, спершу призвела до вигнання консервативного голови товариства князя Міхала Радзивіла, а потім до закриття бібліотек з наказу поліції.

Докладали цілеспрямованих зусиль і для поширення польської культури в маси. І *PPS*, і Польська ліга Дмовського здійснювали широкі освітні програми, яким дуже посприяли шкільні страйки 1904—1907 рр. Освітні кампанії на селі ховалися під назвами “бджільницьких товариств” і “спортивних гуртків”. У містах віддані вчителі давали уроки в приватних будинках, читаючи різні предмети строкатій аудиторії з учнів, що тікали з уроків у звичайних школах, неписьменних дорослих і охочої молоді. 1911 р. один рапорт, поданий поліцейському в Сосновці, з'ясував тривожний розмір тієї проблеми в містах тамтешнього краю:

“Маю честь доповісти Вашому Високоблагородію про існування наступних незаконних шкіл у довіреному мені окрузі.

У містечку Моджеюв:

1. У домі Пергрихта, зятя сотника Насра, навчає такий собі Русек, чоловік небезпечний.
 2. У домі Щекача існують дві таємні єврейські школи, але важко сказати, хто там учитель. (Моджеюв належить до Домбровського поліцейного району).
- У селі Нивка:
3. Марія Гуральська, донька урядника копальні “Єжи” товариства Сосновецького, дає уроки в належному копальні домі неподалік від лікарні на тому боці вулиці.
 4. Яніна Дроздовська та її сестра дають уроки в іншому домі тієї самої копальні на вулиці Веселій.
 5. Тітка або, можливо, мати розпорядниці крамниці “*Jurzenka*”, що міститься в будинку копальні “Єжи”, її прізвище невідоме, навчає у квартирі поряд із крамницею.

6. Мати Станіслава Хшановського, урядника копальні "Jerzy", навчає у своєму будинку на вулиці Веселій.
7. Такий собі Вожнічка, син робітника Механічної фабрики товариства Сосновецького, навчає в приміщенні фабрики.
8. Доньки урядника того самого товариства на прізвище Верушовський дають уроки в тому самому приміщенні фабрики.
9. У домі Шулима Любельського існує єврейська школа, вчитель невідомий.
10. Донька охоронця Варшавсько-Віденської залізниці на прізвище Філяк дає уроки в домі Дуди. (Нивка належить до Зомбковицького поліційного округу.

Є й інші школи, яких я не зміг викрити.

У деяких з цих шкіл, наприклад, у школах Русека, Гуральської і Дроздовських, навчають досить велику кількість дітей, до п'ятдесяти водночас, у дві зміни..."¹⁰

Перша світова війна знеацька поклала край тій боротьбі за культуру. Відтоді держави, що поділили Польщу, були змушені йти на культурні поступки полякам, сподіваючись здобути їхню політичну підтримку. 1916 р. Регентська рада у Варшаві наказала Міністерству освіти перевести школи та університети на польську мову. Завдяки цьому освітня політика в колишньому Королівстві Польському дорівнялася до австрійської політики в Галичині. Цей культурний тріумф після півсторіччя боротьби сам по собі не забезпечив національної незалежності, але великою мірою вплинув на дух нової Речі Посполитої, коли всього через два роки незалежність стала реальністю.

У сфері культури перший досвід незалежності в 1918—1939 рр. приніс багато розчарувань. Страхітливий рівень неписьменності й невдоволення багатьох етнічних меншин, нездатних або неохочих спілкуватися польською мовою, означав, що праця культурних місіонерів аж ніяк не завершена. Адже державні освітні діячі часто вважали себе за спадкоємців і наступників патріотичних піонерів періоду поділів країни. Під час Другої світової війни війна проти культури точилась у найгострішій формі. Були здійснені послідовні спроби знищити польську культуру, не просто заборонивши її публічні вияви, чого колись домагалися своєю політикою Пруссія та Росія, а вбивши та розпорочивши її проводирів і вчителів. Польська реакція була інстинктивна. Друкування польських книжок, навчання польських дітей, організацію польських університетських курсів і читання польської літератури здійснювали потай: у підпіллі, в усіх окупованих містах, у лісових криївках партизанів, в емігрантських групах у Лондоні, Єрусалимі й Ташкенті і навіть у концентраційних таборах. 1945 р., як нагорода за несказанні жертви, — любов тих, хто вижив, до рідної культури палала сильніше, ніж будь-якої іншої пори. Зусилля двох сторіч були виправдані. Станіслав-Август і всі ті віддані люди, що ступили йому в слід, мали причину для радості.

* * * * *

1945 р. корпус польської масової культури, на відміну від феноменів, властивих вузьким соціальним групам, складався принаймні з чотирьох субкультур, що перекривалися між собою. Першою серед них була народна, або селянська,

культура (*kultura ludowa*). Значна частина міського пролетаріату й далі підтримувала контакт зі своїми рідними селами. Після ліквідації шляхти й винищення довоєнної буржуазії тільки дуже невеличка кількість родин не мали глибокого коріння в селах. Фольклор — давні прислів'я, народна мудрість, казки, танці та селянське вбрання — ще не став набутком самих дослідників.

Другою була католицька культура. Церква ще не лишила завдання ширити віру випадкові. Величезна більшість польських дітей була хрещена і проходила підготовчий курс, щоб отримати перше причастя. Навіть ті, хто згодом зрікався віри, були добре обізнані з мовою, вченням і обрядами католицизму.

Третю субкультуру можна охарактеризувати як імітацію західної культури. Реагуючи на культурний харч, що надходив з офіційних джерел, поляки, шукавши джерел натхнення, традиційно дивилися на Захід. Байдуже, у сфері літератури чи політичних ідей, музики чи мистецтва, моди, промислових виробів чи технології, продукти з Лондона, Парижа, Рима або Нью-Йорка автоматично вважали за вищі від тих, які походили з Центральної чи Східної Європи. Сама польська мова, що ніколи не потрапляла під сокиру рідного пуризму, сповнена різноманітних запозичень з латинської й західноєвропейських мов.

Четвертою і, можливо, найважливішою, була польська літературна культура. В XIX ст. польська література зверталася до всіх проблем і жанрів доби. В політиці Польща мала, може, й невелике значення, натомість у сфері літератури вона й далі становила важливу силу й поступалася в Східній Європі тільки величній добі німецької та російської літератур. Ба більше, завдяки масовій освіті освічений поляк міг поділитися своїми ідеями та інтересами з масовою аудиторією. В цьому аспекті досягнення довоєнного санаційного режиму, коли рівень неписьменності впав від 33% 1921 р. до 18% 1937 р., мало непересічне значення.

Оскільки кожна з панівних субкультур нічого не завдячувала колишнім державам, які поділили Польщу, успіх польського освітнього хрестового походу, що відбувався протягом двох століть, можна вважати за безперечний. Домішки німецьких і російських елементів, колись такі важливі в польській культурі, були здебільшого стерті. З суто національної позиції це становило великий триумф. Водночас не можна заперечувати, що в певних аспектах польська культура збідніла. Значна частина космополітичного, багатомовного та міжнародного духу, властивого попереднім поколінням, розвіялася. Виняткове покладання на польську мову, що вже не була засобом міжнародного спілкування навіть у Східній Європі, ізолювало польське суспільство від широкого світу. Якщо до Першої світової війни освічений поляк крутивсь у колах людей, що у своєму повсякденному житті вживали не тільки польську, а й німецьку, російську і французьку мови, його наступник після Другої світової війни був змушений задовольнятися обмеженими джерелами інформації, профільтованими крізь цензуровані переклади, або сидіти до півночі над підручником Екерслі "Англійська мова для іноземців". Отже, кількісний триумф польської культури мав супровід у вигляді її якісних обмежень.

9

ŻYDZI

Єврейська громада

Протягом століть, які передували поділам, Польсько-Литовська Річ Посполита поступово привабила до себе найчисленнішу єврейську громаду у Європі. Єврейська громада збільшувалася швидше, ніж будь-яка інша соціальна група. Великі катастрофи — бунт Хмельницького й різанина під Уманню — були тільки тимчасовими перешкодами. Від 20 000 чол. за часів формування Речі Посполитої 1569 р. загальна кількість євреїв зросла до майже 800 000 чол. у мить ліквідації держави. В XIX ст. землі поділеної Польщі стали головним осередком єврейської робочої сили та інтелектуального динамізму у світі, і, поки великий вихід в Америку не досяг свого максимуму, на них жили чотири п'ятих всіх євреїв у світі. Згідно зі словами “*Responsa*”, № 73, великого краківського рабина Моше Ісерлеса Рему (1510—1572), “краще жити на черствому хлібі, але в мирі в Польщі”. А згідно з одним жартом, що їх так любляють єврейські мудреці, слово *Polin* (Польща) походить від слова *pohlin* (“тут спочивають”)¹.

У результаті зміни політичних умов термін польський єврей мав кілька різних конотацій. У своєму початковому значенні він просто позначав єврейське населення колишньої польської держави і охоплював людей, які стали вважати себе не за польських, а за російських, галицьких і навіть німецьких євреїв. Згодом він позначав або єврейських громадян відродженої Речі Посполитої, або той сектор східноєвропейського єврейства, що асимілювався до польської мови та культури.

Протягом XIX ст. єврейська громада зазнавала дії радикальних змін, які пригнічували всі залишки колишньої Речі Посполитої. В багатьох аспектах її трансформація відбувалася шляхом, паралельним до шляху розвитку широкого польського суспільства. На початку доля єврейської громади залежала від станового устрою королівства, бо її давні правові привілеї тепер мали бути зруйновані. Наприкінці то була сучасна нація, об'єднана тільки зв'язками спільного походження і спільної ідентичності. Як і у випадку багатьох інших соціальних груп, для побудови нового устрою треба було зруйнувати давній.

У тому процесі чимало елементів давнього устрою були втрачені назавжди. Збентеженість і невпевненість не зменшувались, а зростали. Як з'ясували й селяни, скасування кріпацтва не конче означало справжнє визволення.

Надання євреям рівноправності відбувалося різними темпами й різними методами в кожній із трьох частин поділеної Польщі. Одразу після 1773 р. і Фрідріх Великий, і Марія-Терезія почали виганяти численні гурти бідних євреїв назад у Польщу, прагнучи “захистити” своїх нових християнських підданих. У Галичині Йосиф II, вважаючи єврейську автономію за анахронізм, 1782 р. ініціював важливі реформи. Запровадивши державну освіту та військову службу і скасувавши кагал, він намагався втягти євреїв у головну течію публічного життя й німецької культури. В Росії після деяких вагань Катерина II утверджувала простішу мету: прагнула утримувати євреїв на відстані від решти населення. 1786 р. вона обмежила право проживання євреїв у містах, а 1791 р. визначила межу осілости, яка в наступні десятиріччя поступово розширювалася, охопивши двадцять п'ять західних губерній імперії. За винятком Криму і Бессарабії, територія межі осілости, остаточно визначена 1835 р., великою мірою збігалася з землями, анексованими Росією в Польсько-Литовської Речі Посполитої. У Варшавському герцогстві декрет 1807 р. про особисту свободу, що поклав край кріпацтву, не мав чинності щодо євреїв і ніколи не був запроваджений повною мірою. У Пруссії, де Фрідріх II надав обмежений захист багатим євреям, належним до деяких конкретних професій, повна громадянська рівність утвердилася 1812 р. Отже, наприкінці наполеонівської доби ще зберігалася чимало двозначностей і правових перешкод. У Королівстві Польському, як і в Пруссії, надання громадянської рівності 1822 р. мало супровід у формі скасування кагалу. Інші обмеження, як-от статті “*De non tolerandis Judaeis*” (“Про нетерпимість до євреїв”) у міських статутах, зберігали свою чинність до 1862 р. У пруських провінціях, набутих згодом згідно з Віденським договором, принцип рівноправності євреїв був утілений у життя лише 1846 р.; в Австрії довелося чекати до 1848 р., а в деяких дрібних аспектах до 1867 р.; у царських володіннях він ніколи не був утверджений постійно. В Російській імперії драконові заходи Миколи I, тимчасово ослаблені за Олександра II, швидко відновили за царювання Олександра III. Згідно з травневими законами 1882 р., треба було суворо дотримуватися норм про межі осілости, євреїв не допускали на вищі шаблі армії та бюрократії, їм забороняли купувати землю; вони повинні були мати тільки обмежений доступ до середньої та вищої освіти, до вільних професій, до посад в органах місцевої влади. Згодом послаблення, запроваджені в 1905—1906 рр., мали небагато часу, щоб справити якийсь вплив, перше ніж упала сама імперія. Отже, якщо в давній Речі Посполитій діти Ізраїлю інколи почувалися невірниками в землі Єгипетській, у Росії вони напевне знали, що їх погнали у вавилонський полон. (Див. карту б).

В усіх трьох частинах поділеної Польщі накидання інституцій авторитарної держави вплинуло на кожен аспект єврейського життя. Поступове обмеження юрисдикції кагалу і збільшення повноважень органів державної влади означало, що євреї вперше стали повними громадянами країн, де вони жили.

Карта 6. Межа осілости євреїв у Російській імперії

Якщо в Польсько-Литовській Речі Посполитій євреї самі керували своїми справами, тепер вони мали набувати громадянської ідентичності, подібної до ідентичності решти громадян. З одного боку, вони стали об'єктом гніву урядовців, озлоблення інших платників податків і новобранців. З другого боку, щоб оподатковувати євреїв і рекрутувати їх до війська, їх треба було вписати в офіційні реєстри, а для цього їм належало дати прізвища. В Австрії та Росії реєстрація відбувалася, починаючи від 1791 р.; у Пруссії, до якої тоді входила й Варшава, її здійснили відповідно до *Judenreglement* 1797 р. В Галичині та в Пруссії євреям часто давали прізвища згідно з диктатом німецьких урядовців, що скористалися цією нагодою для реалізації свого обмеженого чуття поетичної вигадливості. Таким чином світ отримав Апфельбаумів (“яблунь”), Розенблюмів (“трояндових квітів”), Вайнгартенів (“виноградників”), Гольдфарбів (“золотих фарб”), Зільберштайнів (“срібних каменів”), Шварцкопфів (“чорних голів”) і Вайсманів “мудрих людей”). У російській межі осілости євреї часто обирали собі прізвища за назвою міста свого походження, або, як колишні раби в Америці, за прізвищем шляхтича-власника маєтку, де вони жили. Отже, на додачу до Варшауерів, Вінерів (“віденців”), Познерів (“познанців”), Мінскерів і Пінскерів з'явилися єврейські Потоцькі, Чарториські й Вишневецькі.

Офіційна ворожість виявлялася багатьма способами. В Галичині релігійні обряди обкладали особливими податками. Свічковий податок, а також податок за відвідування синагог відповідно до списків присутніх карали євреїв за вірність своїй релігії. В Королівстві Польському алкогольний податок був надто тяжким для орендарів-євреїв. У Росії від 1805 р. набір на військову службу часто набирав форми гуртової депортації всієї даної вікової групи єврейської молоді в далекі гарнізони імперії. В цьому аспекті єврейські міста в зоні осілости зазнавали не менш бруталного ставлення, ніж поселення дрібної польської шляхти. За Миколи I єврейські рекрути зазнавали великого тиску з метою повернути їх до християнства. Влада не раз удавалася до спроб ліквідувати єврейську освіту. 1835 р. формально заборонили вживати єврейську мову в школах та офіційних документах, хоча ця заборона мала невеликі безпосередні наслідки. В другій половині сторіччя русифікація публічного життя вплинула на євреїв не меншою мірою, ніж на поляків. Періодичні погроми, які почали відбуватися після травневих законів, здебільшого були організовані зусиллями офіційних провокаторів. Поява підтримуваних поліцією чорних сотень — банд, що цькували євреїв, — була тільки останнім виявом глибокої переконаності офіційних кіл, що всі євреї потенційно нелояльні.

Значно збільшилася соціальна мобільність. Єврейські родини, вже не обмежені своїми гетто, могли спробувати мігрувати в передмістя, в село й навіть за кордон. У Галичині часто жартома говорили, що єдиним успішним походом 1848 р. був Довгий марш євреїв двокілометровою трасою від Казимежа до Кракова. В російській частині Польщі, у Варшаві та Лодзі, багаті єврейські родини покидали центри міст. У деяких випадках вони переїхали через кордон у Галичину, де можна було купувати землю. Економічні обмеження і велика перенаселеність спонукали дедалі більше число євреїв емігрувати за кордон. Протягом

1800—1880 рр. природний приріст євреїв у зоні осілості становив десь 500%. Такі самі умови переважали і в Галичині. Наприкінці сторіччя загроза активних переслідувань збільшила еміграцію, постійний потік перетворився в лавину, що тривала аж до Першої світової війни. Хоча статистичні дані варіюються, навряд чи можна сумніватися, що Польщу покинуло більше євреїв, ніж лишилось у ній. Євреї виїздили поетапно: спершу до Відня чи Берліна, потім до Англії чи Франції, а надто до Америки. Деякі добре готувалися й виїздили легально. Маючи запрошення від своїх *Landmannschaft*, регіональних рад за кордоном, вони отримували квитки для подорожі, а вже на місці їх забезпечували роботою. Інші виїздили нелегально, надто з Росії, і не могли приготуватись. Доїхавши до портів відправки, вони продавалися агентам, що забезпечували їм безкоштовний переїзд до Америки в обмін на три, п'ять, а то й сім років невідільницької праці після прибуття².

Політична й культурна дезінтеграція відбувалися швидкими темпами. У світі, де традиційні структури вочевидь руйнувалися, погляди єврейської громади поляризувалися з приводу всіх актуальних питань доби. Консервативні елементи, не здатні керувати, спираючись на свій авторитет, намагалися за всяку ціну зберегти чистоту ортодоксальної єврейської релігії. Виклик із боку хасидизму, вперше кинутий у XVIII ст., у XIX ст. набув ще більшої сили. Радикальні елементи, активно реагуючи на авторитарні звичаї кагалу, були змушені посуватися у напрямі асиміляції, соціалізму або марксизму, а зрештою до сіонізму. Тогочасні єврейські лідери працювали задля примирення численних антагонізмів, які виникали не тільки в рамках самої єврейської спільноти, а й між євреями і кожним з націоналістичних рухів регіону. 1918 р., коли крах держав, що поділили Польщу, провістив нову добу, спектр єврейської політики виявив усіякі можливі поєднання різноманітних соціальних, релігійних та ідеологічних інтересів.

І все-таки традиційні практики юдаїзму зберігали свою владу над єврейськими масами протягом усього XIX ст. Хоча розкол між *mitnaggedim* (ортодоксальними противниками хасидизму) і хасидизмом тривав далі, реформований юдаїзм, витворений на конференціях рабинів у Німеччині в 1840-х роках, мав тільки обмежений вплив на польські землі. Польське єврейство відзначалося своєю побожністю і прихильністю до релігійної науки. Серед ортодоксальних євреїв стародавнє мистецтво *pilpul* (буквально “перець”), або теологічної казуїстики, й далі знаходило своїх прихильників. До давніх релігійних академій у Кракові та Вільні приєдналися нові навчальні заклади, скажімо, славетна *Yeshivot* у Воложині в Литві, що процвітала в 1803—1893 рр., або в Мирі поблизу Гродно, що активно діяла в 1815—1939 рр. Принципи релігійної освіти були цілком переглянуті, а під впливом так званого руху *Musar* збагатилися сильним етичним елементом. Серед нового покоління освітніх діячів виявилась окрема тенденція до аскетизму, надто в Новогрудку. В середовищі хасидів вплив *Habad* був досить великим і в Центральній Польщі, і в Литві, що вирізняло західні та північні громади від популярніших містичних тенденцій, поширених на сході. Наслідуючи приклад Елімелеха з Лежайська (1717—1787), що вперше пояснив роль цадика, в Пшисусі, Коцьку, Белзі, Меджибожі, а

передусім у Гурі (Гурі Кальварія) коло Варшави сформувалися справжні династії освічених проводирів хасидизму. Родину Альтерів з Гура серед загалу вважали за спадкових мудреців секти, а її двір став для євреїв місцем популярної прощі, не менш палкої й піднесеної, ніж проща селян-католиків до поблизького бернардинського монастиря і хресного шляху. Згодом ортодоксальні рабини полишили надії придушити хасидизм. Утративши всі свої юрисдикційні повноваження, вони не мали засобів утверджувати релігійний конформізм. Хоча ніколи й не примирились із хасидськими обрядами, вони дедалі більше зосереджувалися на формуванні спільного релігійного фронту для захисту юдаїзму від численних реформаторських рухів доби³.

Першим серед цих реформаторських був рух *Haskalah*, або єврейське Просвітництво. Цей рух, заснований у Берліні наприкінці XVIII ст. у колі Мозеса Мендельсона, намагався змінити суто релігійний зміст єврейської освіти та інтегрувати євреїв у головний потік європейської культури. Його послідовники, відомі як *maskilim*, або тямущі, знайшли собі чимало прихильників у містах Силезії, а на переламі сторіч і в Галичині, де заснували понад сто єврейських шкіл, що використовували як викладову німецьку мову. 1816 р. рабин з Лемберга вважав за доречне заборонити їх. Згодом цей рух поширився на російську межу осілості, де в Умані 1822 р. засновано першу єврейську школу нового типу, і, меншою мірою, — на Королівство Польське. На якийсь час він здобув схвалення царської влади, що вбачала в ньому інструмент для розриву солідарності єврейської громади і для виведення євреїв на шлях політичного підпорядкування. В цьому вона прикро помилилася, бо в далекій перспективі головне досягнення *Haskalah*, дарма що цей рух підточував і релігійний юдаїзм, полягало в сіянні зерен сучасного єврейського націоналізму⁴.

Згодом отим *maskilim* кинули виклик реформатори, які прагнули поширити ідеали *Haskalah* на політичну й соціальну сфери. Невдоволені обмеженими освітніми цілями, асимілятори прагнули, щоб євреї покинули свої виняткові громади і брали повну участь в усіх сферах публічного життя. Звичайно, протягом усієї своєї історії євреї, які прагнули уникнути обмежень гетто, завжди мали вибір — визнати панівну релігію, мову та культуру країни, де вони жили. В польських землях окремі індивіди, що навернулися до християнства, дотримувалися цього шляху з бознаколишніх часів, а рух франкістів у 1760-х роках становив приклад, коли цей феномен на короткий час набув масовості. Але на тому етапі ніхто не обстоював асиміляцію як політику для єврейської спільноти загалом. На початку XIX ст. з напливом французьких революційних ідей почулися нові голоси. 1816 р., коли берлінського вченого Д. Фридлендера попросили висловити свою думку, він у брошурі з назвою “Про вдосконалення євреїв у Королівстві Польському” переконливо обстоював заміну ідишу польською мовою як перший крок до тіснішої інтеграції євреїв у польське життя. В 1820-х роках група варшавських банкірів та інтелектуалів, які називали себе “Вірними Старого Заповіту”, визнали програму Фридлендера як частину своєї кампанії за скасування місцевого кагалу. Тієї миті Йоахим Лелевель говорив про поляків і євреїв як про “братів, що йдуть рука в руку” до спільного майбут-

нього. Під час Листопадового повстання 1830—1831 рр. чимало євреїв віддали своє життя за польську справу⁵. Була сформована єврейська міліція, яка допомагала обороняти Варшаву. 1848 р. в Галичині рабин Дов Бер Мейзельс (1798—1870) з Кракова відкрито закликав свою паству підтримувати польські політичні вимоги. Наступного десятиріччя цей самий лідер, тепер уже головний рабин Варшави, приєднався до провідних представників асимільованої єврейської буржуазії, як-от Леопольда Кроненберга й Германа Епштейна у спільному русі за примирення польських і єврейських інтересів у релігійних, культурних та економічних питаннях, Кроненбергова "*Gazeta Codzienna*", яку видавав письменник Ігнаці Крашевський, якраз і була заснована задля сприяння польсько-єврейському порозумінню. Під час політичної кризи 1861—1862 рр., яскраво зображеної в романах Крашевського "*Dziecię Starego Miasta*" (1863 р.) і "*Żyd*" (1865 р.), варшавські євреї відіграли велику роль у патріотичних демонстраціях. Синагоги були закриті в знак солідарності з католицькими церквами у вигляді протесту проти поліційних утисків; рабини з'являлися в товаристві ксьондзів і пасторів під час публічних богослужінь і похоронів; головного рабина Мейзельса заарештували та ув'язнили. То був кульмінаційний пункт асиміляційної тенденції. В атмосфері патріотичної ейфорії багатьом видавалося, ніби спільна людяність поляків і євреїв подолає їхнє взаємне суперництво та підозри. Під час Січневого повстання 1863 р. єврейський журнал "*Jutrzenka*" ("Ранкова зоря"), яку видавав Людвік Гумплович (1838—1909), сміливо закликав до повної інтеграції євреїв у польське життя⁶. Але цього не сталося. Поразка повстання породила широке розчарування. Чимало євреїв, як і багато поляків, відчували, що їхні жертви не дали ніяких конкретних здобутків, і кожна сторона намагалася звинуватити другу за злигодні, що стали результатом поразки. Асиміляція повільно виходила з моди, спершу в російській частині Польщі, а потім в інших частинах поділеної країни⁷. В багатьох аспектах то був шляхетний ідеал, живлений прагненням подолати давні бар'єри, що поділяли людей, які жили на тій самій землі, дихали тим самим повітрям, хворіли на ті самі хвороби, тож їх можна було б зцілити тими самими ліками. На жаль, з погляду більшості єврейських лідерів, асиміляція посувалася в напрямі цілковитого зникнення окремої єврейської ідентичності. Й консерваторам, і радикалам видавалося, ніби від євреїв вимагають розв'язати їхні проблеми, йдучи на добровільну ліквідацію. За словами єврейського історика Дубнова, "полонізація євреїв набула загрозливих [*sic*] розмірів"⁸. Відтоді єврейські реформатори дедалі більше відкидали асиміляційні ідеї, які ще були в обігу, і зверталися натомість до проектів, які намагалися не трансцендувати єврейську спадщину, а зміцнити та поширити її.

Відродження гебрайської мови походить безпосередньо від зусиль перших *maskilim*, що під час своїх освітніх експериментів наважилися вжити священну мову Святого Письма як інструмент світської літератури. Воно мало чимало рис, властивих іншим культурним відродженням, що тієї доби в усій Східній Європі повертали з забуття вмирущі національні мови. В Галичині першим піонером сучасної гебрайської мови був Юзеф Перл (1773—1839) з Тернополя,

що у своїх сатиричних творах висміював обскурантистські звичаї та погляди хасидизму. На російському боці кордону вчений та філолог Ісак Бер Левінсон (1788—1860) з Кременця взявся до завдання відтворити словник і синтаксис гебрійської мови для сучасного вжитку. Його наступники вживали гебрійську мову для різноманітних літературних жанрів, часом суто художніх, часом відверто політичних. Історика Нахмана Крохмалю (1785—1840) з Тернополя, чий “Путівник для заблуканих нашої доби” з’явився 1851 р., інколи вважають за першого ідеолога єврейського націоналізму. Його погляди поділяв Абрам Мапу (1807—1867) зі Слободки поблизу Києва, автор історичних романів, а також довга низка єврейських поетів з середовища *maskilim*. Провідним серед них був Єгуда Лейб Гордон (1830—1892) з Вільна, чий вірш “*Hakitzah Ammi*” (“Прокидайся, народе!”) можна вважати за кредо *Haskalah* в межах осілості. Секулярні погляди й культивування гебрійської мови йшли рука в руку, а від 1863 р. цим процесам послідовно сприяло Товариство поширення єврейської культури в Росії. Наприкінці сторіччя гебрійська мова була досить добре розвинена, щоб її найпалкіші ентузіасти почали думати про перетворення її в мову повсякденного вжитку у власних рідинах. Нездатні реалізувати своїх амбіцій у консервативній соціальній атмосфері усталених єврейських громад, де їхні мовні новації часто вважали за відверто блюзнірські, вони почали думати про еміграцію до Палестини. Отже, можна спостерегти прямий інтелектуальний зв’язок між *Haskalah*, відродженням гебрійської мови і культурним сіонізмом⁹.

Відродження мови ідиш відбулося трохи пізніше. Хоч ідиш — відгалуження середньовісньонімецьких діалектів, яке в середні віки поширилося на Польсько-Литовську державу і стало загальновідоме як *žargon*, — здебільшого зберігся в усній традиції, тогочасні публіцисти і граматисти теж перетворили його в засіб літератури та політики. Надто в Польщі, де опозиція світському вживанню гебрійської мови була найсильніша, ідишу почали віддавати перевагу в єврейській пресі та в єврейській світській літературі. З використанням гебрійської абетки ідиш уперше вжили в народній прозі та поезії в XVI ст., а згодом його розвинули прихильники хасидизму для поширення хронік та легенд своєї секти. Згодом ідиш використовували для написання прози, поезії і драми. Досить цікаво, що чимало авторів, які писали ідишем, скажімо, Ісак Лейб Перетц (1852—1915) з Замосця, починали свої кар’єри як польські чи гебрійські письменники, а на переламі сторіч переходили до ідишу. Але внаслідок нацистського голокосту найвідоміший із сучасних авторів, які писали мовою ідиш, — Ісак Башевіс Зінгер (н. 1904 в Радзиміні, п. 1991) — буде, напевне, останнім¹⁰.

Мовне питання мало вирішальне значення. 1897 р. рідною мовою понад 90% євреїв у межах осілості та в Галичині й далі був ідиш; гебрійською мовою, як мовою Святого Письма, розмовляли в повсякденному житті не частіше, ніж поляки-католики розмовляли латиною, а росіяни — церковнослов’янською мовою. Водночас певна частка євреїв завжди досить добре знала німецьку, польську або російську мову для спілкування зі своїми невірними сусідами. А тепер серед освічених класів існувала цілком очевидна тенденція взагалі відмовлятися від ідишу. Згідно з однією оцінкою 1913 р., частка євреїв у межах

осілості, що визнавали за рідну польську або російську мову, становила 7%. Отже, довготермінові наслідки асиміляції в деяких аспектах поділяли, а в інших об'єднували. Асиміляторська тенденція допомогла зменшити відстань між східноєвропейським єврейством і християнським населенням загалом. Саме в цьому аспекті в Пруссії та Західній Галичині, де ідишомовні євреї могли швидко адаптуватися до німецького середовища, ті наслідки були дуже успішні. Водночас асиміляція спорудила нові бар'єри, і то не тільки між євреями німецької культури і євреями польської чи російської культури, а й між асимільованими євреями і неасимільованими. Характерна для середини сторіччя тенденція переходити на гебрайську мову обмежувалася маргіальною інтелектуальною елітою, натомість пізніші освітні та видавничі заходи, здійснювані мовою ідиш, були спрямовані в маси. Наприкінці XIX ст. культурні моделі були набагато складніші, ніж на початку.

Головним каталізатором зміни єврейських настроїв наприкінці XIX сторіччя безперечно були репресивні травневі закони, що стали наслідком убивства Олександра II, та погроми, які супроводили їх. Фізичне насильство, що виникло тоді в центральній Росії, здебільшого оминало надвіслянські провінції. Антиєврейський бунт, що спалахнув 1881 р. у Варшаві на звістку про вбивство царя, здається, був суто спонтанним, і у Варшаві, й у Лодзі, на відміну від Москви й Санкт-Петербурга, не було прикладів, коли незареєстрованих євреїв виганяли *en masse* з їхніх домівок. Але психологічна травма серед усіх секторів єврейства була дуже тяжка. Обмежені акти насильства породили необмежені чутки і страх перед дальшим насильством у майбутньому. В результаті, і то інколи за одну ніч, помірковані люди ставали радикалами, а радикали — екстремістами. Тенденція асимілюватися зазнала удару, від якого вже ніколи не підвелася. Різні культурні рухи почали вважати за неадекватні актуальним потребам. Почав зароджуватися сіонізм — єврейський націоналізм¹¹.

Проте заворушення 1882 р. обтяжили проблеми польського єврейства дуже специфічним способом. У результаті погромів значна кількість євреїв з російських територій межі осілості шукала притулку в польських губерніях або в Галичині. Прибульці, відомі в Польщі під трохи неточною назвою *litwaków*, тобто євреїв з Литви, відрізнялися від місцевих євреїв у двох важливих аспектах. Передусім, озлоблені власним принизливим досвідом, вони мали у своєму середовищі надзвичайно велику частку прихильників активної політичної боротьби. По-друге, освічені люди серед них були здебільшого російськомовні, а отже, власне, байдужі до польських інтересів. Їхнє прибуття породило великі тривоги, і проводирі ортодоксального польського єврейства нарікали на них не менше, ніж польські католики. Їхній вплив завдав великої шкоди польській орієнтації євреїв, перешкодив процесові їхньої асиміляції до польської культури і прискорив формування широкого розмаїття радикальних політичних програм. Чимало тих литваків використовували своє перебування в польських провінціях як перехідний етап на шляху до Західної Європи, Америки й Палестини. Але чимало й залишалось і брало активну участь у соціалістичному, комуністичному та сіоністському рухах. На думку поляків, ці “чужі євреї”

здебільшого були винні в порушенні начебто гармонії попередніх польсько-єврейських відносин. Навіть не здогадуючись, вони, безперечно, великою мірою посприяли створенню популярного стереотипу про “*żydokomuni*”, пов’язавши марксизм і комунізм з російськими інтелектуалами-євреями, — стереотип, якому судилося в Польщі довге існування.

У 1880-х роках швидко набувала популярності еміграція до Палестини. Асоціація, що називала себе “*Hibbat Zion*” (“Любов Сіону”), створила чимало місцевих відгалужень у Галичині та межі осілості і влаштувала першу зі своїх федеративних конференцій у Катовіці в Силезії 1884 р. Протягом сімнадцяти років до свого об’єднання у Світову Сіоністську Організацію (ССО) вона правила за головний стимул розвитку уявлення про практичний сіонізм і забезпечила чимало перших волонтерів для перших єврейських колоній у Палестині. Проте дуже скоро проступила вкрай виразна відмінність наголосу між двома головними центрами цього руху. Російська філія в Одесі на чолі з доктором Левом Пінскером наголошувала на соціальних, економічних і культурних перевагах еміграції. Натомість для польської філії у Варшаві гасло “В Палестину” мало значно більше фундаменталістських, релігійних обертонів¹².

Отже, релігійні обертони польського сіонізму були наявні від самого початку. Якщо в Галичині та на російських територіях межі осілості сіонізм слід вважати за кульмінацію світського руху тієї доби, в польських провінціях до нього часто прихилилися люди, які й далі дотримувалися своїх традиційних поглядів. Так званий релігійний сіонізм намагався примирити вимоги єврейського націоналізму з вимогами ортодоксального юдаїзму, і тому не випадково, що майже всі його засновники були видатними польськими рабинами. Один з перших трактатів, що пропагував створення єврейських сільськогосподарських колоній, — “*Dervishat Zion*” (“Пошук Сіону”, 1862 р.) — написав учений-талмудист і рабин з Торна Цві Герш Калішер (1795—1874), що, як кажуть, запозичив викладені в ньому ідеї у свого колеги та сусіди рабина Елії Гутмахера (1795—1874) з Гродзиська. Через двадцять років рабин Самуїл Могилевер (1824—1898), діяльність якого відома набагато краще, довів ту саму комбінацію інтересів до їхнього логічного завершення. Під час свого візиту до Парижа 1882 р. Могилевер, що був рабином спершу в Радомі, а потім у Білостоку, переконав барона Едмунда де Ротшильда фінансувати початковий план колонізації в Палестині. Він був одним з головних проводирів релігійного крила “*Hibbat Zion*”. 1897 р. у своєму красномовному зверненні до першого сіоністського конгресу в Базелі Могилевер спонукав делегатів — тоном ледь прихованої підозри — пам’ятати про вимоги релігії:

“Високоповажні братове! Проводирі обраного народу, улюблені сини Сіону, нехай буде дароване вам вічне життя!..

5. Основою “*Hibbat Zion*” є Тора, як її передавали нам від покоління до покоління. Я не вважаю це своє твердження за настанову якомусь індивідові з приводу його поведінки, бо казали наші мудреці: “Воістину, немає нікого в цьому поколінні, хто міг би наставляти”. Проте загалом я стверджую, що Тора, це джерело нашого життя, повинна правити за основу нашого відродження в землі наших батьків...

Нехай Одвічний, Благословенний, Піднесений, Охоронець і Спаситель Ізраїлю справдить слова свого пророка (Захарія, 8, 7—8): “Так говорить Господь Саваот: Ото я спасу свій народ із східного краю та з краю заходу сонця. І спроваджу я їх, і вони будуть пробувати в середині Єрусалима, і стануть народом моїм, а я стану їм Богом у правді та в праведності”¹³.

Звернення рабина Могилевера нагадало присутнім, якщо в такому нагадуванні була потреба, що релігійна традиція й далі займає провідне становище серед єврейських мас польських земель. Як свідчить інший улюблений єврейський жарт, назву *Polonia* можна було б прочитати і як *Poh-lan-ya* (“тут спочиває Господь”).

Насправді вплив нових ідей на єврейські громади Східної Європи надто часто перебільшують. На відміну від євреїв Британії, Франції, Америки і навіть Німеччини, євреї Галичини й межі осілості чіплялися за давні звичаї з затишним консерватизмом. Вони не меншою мірою відрізнялися від світової діаспори, ніж від своїх християнських сусідів. Життя в невеличких єврейських містах Сходу мало здатність самоувічнюватись, яка перешкоджала новаціям. Практика визначених наперед підліткових шлюбів, ритуальна важливість дотримання суботи, обов'язкові дієтичні та гігієнічні норми, окреме вбрання та зачіски, халат і пейси — це все мало робити людей залежними від традиційних соціальних норм з самого малку. Юнаки, які думками чи вчинками кидали виклик тим нормам, ішли на ризик, що їх зречуться родичі, і часто, реагуючи на це, вдавалися до крайнього радикалізму. Принципу *Haskalah* “Будь євреєм удома й людиною в зовнішньому світі” можна було дотримуватись у Берліні, Лондоні, Парижі, Нью-Йорку і, можливо, в таких великих міських центрах, як Варшава, Вільно чи Одеса, але в провінційних *shtetln*, у типових сільських громадах, його ніколи не можна було дотримуватись, не відчувши неспокою і тривоги¹⁴.

Опозиція головній течії сіонізму народжувалася з багатьох джерел. У таборі консерваторів ортодоксальні релігійні елементи намагалися зберегти освітні проекти руху від безбожних поступовців. Отже, всього через чотири роки після звернення рабина Могилевера до Базельського конгресу був заснований *Mizrachi*, Духовний центр, для захисту інтересів рабинів у рамках ССО. Цей центр став безпосереднім предком Національної релігійної партії в теперішньому Ізраїлі. 1912 р. виникла ще консервативніша організація “*Agudat Israel*” (“Союз Ізраїлю”) з метою прямо відкидати сіонізм. До її прихильників належала й родина Альтерів з Гура. Під час Першої світової війни їй сприяла німецька влада, а спеціальна група неортодоксальних німецьких рабинів почала здійснювати антисіоністську кампанію серед євреїв окупованої зони осілості.

Критика з боку соціалістів теж мала і обмежений, і абсолютний варіанти. Партія “*Poalei Zion*” (“Робітники Сіону”), заснована, як і *Mizrachi*, 1901 р., наслідувала його тактику й перебувала в лоні сіонізму, проте намагалася вплинути на розвиток відповідно до власних конкретних принципів. Її найвпливовіший ідеолог Дов Бер Борохов (1881—1917) використовував марксистські аргументи, доводячи, що еміграція пропонує єдиний порятунок від дедалі тяжчих економічних і соціальних конфліктів серед європейських євреїв. Найвидатніший

член організації Давид Бен-Гуріон (1886—1973), родом з Плонська поблизу Варшави, брав активну участь у революційних страйках 1905—1906 рр., а вже потім рушив до Палестини і зрештою став першим прем'єр-міністром Ізраїлю. Натомість єврейський Бунд — *Allgemeiner Yiddisher Arbeiterbund in Lite, Poilen un Russland* (Об'єднаний союз єврейських робітників Литви, Польщі та Росії) — критикував сіонізм як властиву середньому класові націоналістичну фантазію. Заснований 1897 р. у Вільні Бунд, водночас марксистський та інтернаціоналістичний, відіграв провідну роль у формуванні революційної Російської соціал-демократичної партії. Ображені організаційними махінаціями Леніна, лідери Бунду ставали здебільшого на бік меншовиків¹⁵. Польські євреї-литваки, скажімо, Максим Литвинов (1876—1951), майбутній радянський комісар закордонних справ, що народився в Білостоку, і Роза Люксембург (1870—1919) родом із Замосця, великою мірою поділяли світогляд Бунду, але були схильні безпосередньо вливатися до лав усеросійських соціал-демократичних організацій.

З погляду історика, розвиток єврейських політичних партій у польських провінціях становить разючі паралелі з тогочасними подіями в польській політиці. *Mutatis mutandi*, цілі та вимоги сіоністського руху, спрямовані на створення виняткової національної батьківщини, вже не кажучи про гострий тон виступів, дуже схожі на цілі та вимоги польських націонал-демократів, а амбівалентні відносини сіоністів з юдаїзмом були паралельні відносинам польських націоналістів з римо-католицькою церквою. Спроби організації "*Poalei Zion*" примирити національні й соціалістичні інтереси відображували тогочасні акценти в лавах *PPS* і призвели до точнісінько таких самих розколів і фракційних поділів. І назва, й ідеологічна позиція Бунду були дуже близькі до назви й позиції *SDKPiL*. А проте ступінь взаємної симпатії та співпраці між єврейськими партіями та відповідними їм місцевими польськими партіями надзвичайно варіювався. Сіоністи й націонал-демократи конкурували за вплив на той самий середній клас і пропонували діаметрально протилежні погляди на майбутнє: один — суто єврейський, а другий — суто польський. Через те вони дивились одні на одних із неприхованою ненавистю: євреї нарікали на антисемітизм, а поляки — на антипольськість. Єврейські соціалісти мали трохи кращі відносини з *PPS*, надто коли обирали працювати задля соціалізму на батьківщині в Польщі, а не за кордоном у Палестині. Польськомовні євреї з соціалістичними поглядами (таких євреїв не бракувало в Лодзі, Варшаві, Гродні та Білостоці) були схильні вступати до лав *PPS*, а не "*Poalei Zion*" чи Бунду. Бундівці, що мали з сіоністами лише одну спільну рису — ворожість до польського націоналізму, до Першої світової війни мало цікавилися польськими справами. Після Жовтневої революції більшість приєдналася до *SDKPiL* і до *PPS-Levitsy* в комуністичному таборі, проте насильна ліквідація цих партій у Радянській Росії спонукала їх раптово змінити погляди. Польська філія Бунду функціонувала у Варшаві до 1939 р. і стала набагато ближчою до *PPS*. Дрібна комуністична фракція Комбунд існувала в політичному підпіллі від 1921 р. співпрацюючи з *KPRP*¹⁶. (Див. розділ 22 II тому).

Припливи та відпливи асиміляції в польських провінціях мали вкрай складний характер. Вони були визначені не тільки безмежними градаціями міри, якою євреї прагнули злитися з населенням загалом, а й приголомшливим розмаїттям “громад-господарів” і вкрай різноманітними ступенями взаємної антипатії. Проблеми, які виникали внаслідок спроб асимілювати євреїв до польської культури, становлять лише один приклад проблем, які виникали в їхніх різноманітних відносинах із німцями, росіянами, українцями, литовцями й білорусами; з католиками, протестантами, уніатами, православними і мусульманами; зі шляхтою, бюрократією, інтелігенцією, буржуазією, селянством і пролетаріатом, а також з усіма можливими комбінаціями всіх цих категорій. У середовищі російської інтелігенції полонізовані євреї становили важливий і видатний елемент. Але в польськомовному суспільстві загалом асимільовані євреї становили лише скромну меншину. З соціальних причин чимало асимільованих євреїв ховали від загалу своє єврейське походження й непомітно вливалися в польсько-католицькі кола. Ті, хто зберіг свої релігійні погляди, здебільшого називали себе поляками Мойсеєвої віри. В товаристві християн звичайно розрізняли *Israelitów*, яких було найбільше і які зберегли свою расу і свою релігію, *Żydów*, що зберегли свою єврейську ідентичність, але не конче релігію, і широкую категорію колишніх євреїв, тобто людей єврейського походження, що назавжди розірвали свої зв’язки з єврейством.

За довгі роки єврейське питання породило значний масив коментарів у польській літературі. Класичне судження з цього питання висловив Міцкевич у поемі “Пан Тадеуш” у сцені, коли польські господарі спонукали єврея Янкеля грати на цимбалах імпровізований концерт на честь їхнього спільного визволення від російського панування. “*Żyd poczciwy ojczyznę jako Polak kocha!*”, — пише Міцкевич. Згодом, за доби позитивізму, були численні спроби пригасити полум’я щораз більшого антагонізму. Письменник Болеслав Прус був одним з багатьох, на чію думку тодішні труднощі не були нездоланні:

“Якби я думав, як дехто з моїх колег, ніби євреї становлять силу, то назвав би єврейське питання справжньою проблемою. На жаль, наскільки я бачу, євреї аж ніяк не становлять сили, хіба що вони досить численні, а їхній пролетаріат розмножується досить швидко.

Дехто думає, ніби тільки євреї серед нас є капіталістами, а отже, фінансовою силою, натоість, як на мене, величезна більшість євреїв — це злидарі, найзлиденніші серед злидарів. Дехто приписує їм незвичайну солідарність, і це твердження знову видається мені дивним, бо, як я знаю, в межах їхньої віри не тільки існує поділ на класи, сповнені взаємної ненависті та зневаги, а й існують ще реакційна і поступова партії й навіть, здається, релігійні секти. І нарешті, дехто боїться розумових здібностей євреїв, але ці здібності, дарма що безперечно існують, не становлять для нашої раси ніякої небезпеки.

Цілком може бути, що цей погляд хибний, але, хай там як, його годилося б спростувати фактами. Поки це станеться, я й далі вважатиму, що євреї тільки тому сповнюють нас тривоги та огиди, що ми їх абсолютно не знаємо і не намагаємося пізнати їх.

Нам смішні французи, що не мають уявлення про географію і етнографію європейських народів, але наскільки ми смішніші від них, бо не вивчаємо звичаїв, релігії й життя майже мільйона наших співгромадян, які рано або пізно зіллються з нами в монолітне суспільство.

У чому ж тоді полягає оце єврейське питання? В релігії чи в національності євреїв? Аж ніяк. Євреї не є національністю, й ніхто не думає позбавляти їх їхньої релігії. Проте є інші чинники — невігластво й кастовість.

Звертаю увагу... що невігластво й кастовість правлять за основу не тільки єврейського сепаратизму. Ми з боєм повинні визнати, що невігластво в нашому чудовому краї панує всевладно від підвалу до покрівлі... Тому євреї-хасиди зі своїми забобонами, відсталістю й вірою в дивовижних рабинів не становлять ніякого разючого винятку.

Щодо єврейської кастовості — Господи! А де тієї кастовості немає? Чи давні то часи, коли шляхтичі соромилися ремесел і торгівлі? А скільки є сьогодні урядовців, що видали б свою доньку за слюсаря або теслю?..

До тих двох головних і загальнопоширених чинників — невігластва й кастовості — додаймо ідиш, лапсердак і ранні шлюби; підсолодімо це все нуждою, що призводить до ошуканства та лихварства, і ми матимемо цілий торт, що називається єврейським питанням. Він, правда, несмачний, але я не вірю, що він не розлізеться коли-небудь під тиском освіти і прогресивних ідей¹⁷.

Аргументам Пруса притаманні помилки, властиві лібералам, і більшість його пророцтв не справдилися, але вони свідчать про головні аргументи й контраргументи тієї доби. Протягом десятиріччя перед Першою світовою війною, коли розвиток сіонізму спростував усі заперечення окремої єврейської національності, рівень дискусій знизився. Антисеміти і філосеміти невпинно боролися одні проти одних зливою звинувачень і непримиренних взаємних претензій.

За тих обставин певна ворожість між громадами була, напевне, неминуча. Їй сприяли прадавні соціальні та економічні деформації польського та єврейського суспільств, злидні й демографічний тиск, а передусім щораз сильніша тенденція, властива кожній національній групі у Східній Європі, шукати свого окремого порятунку своїм окремим шляхом. Ворожість поляків до євреїв була доповнена ворожістю євреїв до поляків. За доби махрового націоналізму існували майже нездоланні перешкоди для формування солідарності між окремими громадами. Поки імперії, що поділили Польщу, існували й далі, численні народжувані нації регіону сиділи, мов пацюки в клітці, де легше вкусити свого сусіду, ніж зламати ґрати спільного рабства.

Під час Першої світової війни та після неї тяжке становище єврейської громади ввійшло у фазу гострої небезпеки. Євреїв, що по-справжньому не були зацікавлені в перемозі тієї або тієї сторони, звинувачували в нелояльності одразу всі сторони. Не мавши засобів згуртувати власну силу, вони були однією з небагатьох національних меншин у Європі, яка не могла подбати про свою оборону. Сім довгих років, від серпня 1914 р. до жовтня 1920 р., Галичина і межа осілости були театром незлічених воєнних дій. Євреїв невпинно топтали воїни Східного фронту, російської громадянської війни, Польсько-української війни і Польсько-радянської війни. Коли бої нарешті припинилися, Ризький договір лишив мільйон євреїв по радянській бік кордону й понад два мільйони в Речі Посполитій.

Відновлення Польщі, здавалось, як думало багато євреїв, звістує перетин Йордану. Крах Російської імперії, підтримка з боку західних демократій і заснування Ліги Націй, яка гарантувала права меншин, — усе це вказувало на кінець хронічної невпевненості, що переважала майже половину сторіччя. Мавши в головах такі думки, євреї добровільно зголошувалися служити і в Легіонах Пілсудського, і в польській армії під час Польсько-радянської війни; значна маса євреїв від самого початку відверто заявила про свої симпатії до нової

Речі Посполитої. Незважаючи на ворожість сіоністів і крайніх польських націоналістів (яким у розпалі битви за Варшаву пощастило переконати владу інтернувати всіх єврейських добровольців як потенційні більшовицькі підривні елементи), більшість визнаних єврейських провідників вирішили співпрацювати з урядом. У травні 1919 р. перший конгрес поляків Мойсеєвої віри, широко висвітлений у польській пресі, повідомив про цілі і прагнення євреїв:

*“Перший конгрес засновників
Союзу поляків Мойсеєвої віри
РЕЗОЛЮЦІЇ*

1. Поляки Мойсеєвої віри, сповнені широкого почуття любові до Польщі, будуть, незважаючи на важкі умови свого існування, служити своїй країні як віддані сини й завжди будуть готові пожертвувати своїм життям і власністю задля її добра і слави.

2. Конгрес з обуренням засуджує поширення ненависті серед співгромадян, а надто погромів, які цілковито суперечать духові польського народу. Ці дикі вибухи не тільки кривдять єврейських громадян... а шкодять доброму імені польського народу й суперечать давнім традиціям Польщі.

3. Конгрес протестує проти всіляких сепаратистських тенденцій, спрямованих на створення в Польщі окремої національної організації.

4. Конгрес визнає, що єврейське питання в Польщі є внутрішньою справою й виражає переконаність, що Річ Посполита розв’яже його відповідно до принципів справедливості.

5. Конгрес звертає до всього польського суспільства... прохання, щоб воно заявило про свій осуд погромів... і щоб у майбутньому не дійшло до того, коли на очах демократії всього цивілізованого світу прапори Польщі плямуватиме кров єврейських громадян...

6. Конгрес просить уряд ужити всіх доступних йому заходів, щоб утвердити приязні й гармонійні стосунки між усіма громадянами Польщі...¹⁸

Ця тенденція згодом згасла, лишивши багатьох її прихильників ізольованими і від польського, й від єврейського суспільства. Єврейські асимілятори, невдоволені прохолодною відповіддю на свої прохання, інколи реагували гнівною мовою. Статтю, яку часто цитували й довго пам’ятали — *“Na drażliwość żydów”* — і яка з’явилася 1925 р. у впливовому журналі *“Wiadomości Literackie”* й містила в собі перелік принизливих єврейських рис, написав не хто інший, як Антоній Слонімський, поет, один з провідних у своєму поколінні єврейських оборонців польської культури¹⁹.

На жаль, становище польського єврейства в міжвоєнному періоді часто характеризують у відриві від контексту. Інтереси сіоністського руху, який намагався переконати євреїв полишити свої домівки в Польщі, завжди полягали в тому, щоб зобразити польське життя найчорнішими барвами. Проте сіоністська позиція, яка навряд чи репрезентувала єврейську масу загалом, набула багато більшого розголосу за кордоном, ніж погляд будь-якої іншої зацікавленої сторони. З огляду на голокост Другої світової війни надто легко бути мудрим після сподіяного і припускати, ніби злигодні 1918—1939 рр. були преамбулою до подальшої трагедії. Історики повинні з надзвичайною обережністю вступати на територію, де безсторонніх джерел дуже мало. Годі заперечити, звичайно, що соціально-економічне становище євреїв погіршувалося. Розвиток промисловості, польського середнього класу, державного підприємництва, селянських кооперативів — усе це зменшувало можливості для традиційного

єврейського бізнесу. Неасимільованих євреїв не вітали на державній службі, їх фактично не допускали до широкого спектра професій — від армії до державної служби, ба навіть у школи, до державної алкогольної монополії, на залізниці. В усіх вільних професіях удавалися до відкритих або прихованих зусиль, щоб тримати доступ євреїв на рівні, сумірному з їхньою часткою серед населення загалом. Єврейські школи не отримували державних субсидій. Отже, економічний тиск посилював психологічну невпевненість. Слід пам'ятати, що більшість єврейських родин опинилися в Речі Посполитій незалежно від своїх особистих уподобань. Як і палестинські араби після Другої світової війни, польські євреї в 1918—1921 рр. з'ясували, що нову державу створено навколо них і вони тепер — заручники політичної долі, яка цілковито перебуває за межами їхнього контролю. Дехто був настроений прихильно, дехто — ні. Польська влада підтримувала єврейські релігійні організації, але кривилася на ті, які мали сепаратистське або націоналістичне забарвлення. Ба більше, безпрецедентний демографічний вибух зводив нанівець усі спроби полегшити соціальні умови. Єврейське населення зросло до 2,7 млн. чол. 1931 р. і до 3,35 млн. чол. 1939 р. В результаті за два десятиліття з Польщі емігрувало назавжди не менше ніж 400 000 євреїв. Емігрувало б ще більше, якби Палестина і США не обмежили доступу. Ці факти незаперечні. Труднощі полягають в оцінці їх з належної перспективи. В новому, багатонаціональному суспільстві антипатії між окремими громадами були звичайним явищем, тож євреї були не позбавлені дратливості й антагонізмів, які відокремлювали кожну етнічну групу від інших. А втім, слід наголосити, що утиски і дискримінація, яких зазнавали євреї, аж ніяк не були чимсь винятковим. Якщо йдеться про багатство, освіту й соціальне становище, євреї займали проміжне становище серед меншин, нижче, безперечно, за становище німців у західних провінціях, але вище від становища українців і білорусів на сході. В суспільстві, де євреї становили 10% всього населення (у Варшаві та Вільні — 40%, а в таких містах, як Пінськ, — 90%), важко було розворушити істеричні страхи перед євреями, — страхи, що буяли махровим цвітом у сусідніх країнах. Майже кожна польська родина мала єврейських друзів чи родичів, купувала в єврейських крамницях, консультувалася в єврейських лікарів і адвокатів, пила пиво в місцевій єврейській корчмі. Гладеньке функціонування всього польського суспільства годі було відокремити від успіху єврейських інтересів, інтегрованих у те суспільство. На цю залежність можна було б нарікати, але вжиття радикальних заходів проти неї не відповідало нічийим інтересам. Тільки одна впливова польська партія — націонал-демократи та їхні наступники — були відверто ворожі до “рідних іноземців серед нас” і у своїх поглядах на євреїв були не менш несамовиті, ніж у поглядах на німців, українців, соціалістів і циган. Та якщо вірити лідерів єврейського Бунду в довоєнній Варшаві, навіть несамовитість націонал-демократів мала свої межі:

“... націоналісти... переймаючи ідеї фашизму і нацизму, поставали перед великими психологічними та іншими труднощами... Вони були не революціонерами, як нацисти в Німеччині або фашисти в Італії, а старомодними реакціонерами. Вони були активні в організації економічних бойкотів, але не закликали до фізичних погромів. Вони обстоювали *numerus clausus* в

університетах, та аж ніяк не цілковиту заборону доступу до них польських громадян некатоліків... Вони були прихильні до утвердження двох типів громадян з різними політичними правами, та аж ніяк не до повного відбирання цих прав у котроїсь групи. Вони була ладні... завдавати тяжких ударів... по будь-якій подобі ліберальної парламентської демократії, але визнавали й... існування політичних партій, що репрезентували всі відтінки думки (за винятком комуністичної партії). Їхній культурний шовінізм був пом'якшений традиційною повагою до латинської культури Європи й захватом перед нею... Націоналістична партія ніколи б не могла стати справді монолітною й тоталітарною у своїй філософії. Вірність римо-католицькій церкві була основною рисою образу партії...”²⁰

Опоненти націонал-демократів у лівому таборі — соціалісти, комуністи й ліберальна інтелігенція загалом були відверто проєврейські. Єдине активне фашистське формування — “*Falanga*” Болеслава Пясецького (1915—1979) — мало невелику народну підтримку, його двічі, 1934 і 1937 р., розганяла поліція, коли воно наважувалося відкрито вийти на вулиці. Войовничі антисеміти, скажімо, ксьондз Станіслав Тшецяк, свого часу професор Католицької духовної академії в Санкт-Петербурзі, що брав участь у нацистській “панарійській *Welt-dienst*”, або Едвард Хованський, видавець з Катовіце, що відсидів дев’ять місяців у в’язниці за заяви, мовляв, євреї зруйнують світ, завжди діставали гідну відповідь. Повідомлення західної преси про “погроми в Польщі”, хоча з ними й погодились єврейські коментатори, раз по раз були спростовані дослідженнями, що їх здійснювали незалежні британські й американські спостерігачі. Так званий погром у Львові в листопаді 1918 р. виявився воєнною різаниною, під час якої загинуло втричі більше християн, ніж євреїв. Так званий погром у Пінську в березні 1919 р. виявився справою рук якогось охопленого панікою лейтенанта, чий наказ стратити тридцять п’ять запідозрених більшовицьких агентів один американський дослідник охарактеризував як “цілком виправданий обставинами”; погроми у Вільні в квітні 1919 р., а потім у жовтні 1920 р. були спричинені квапливими відступами Червоної армії й воєнними репресіями проти запідозрених колабораціоністів. Польські євреї в 1930-х роках справді зазнавали огидних погроз і паплюжень і страждали від щораз вищої хвилі економічних труднощів і емоційної невпевненості. Після смерті Пілсудського провід *OZON* майже не бачив місця для євреїв у своєму розумінні польської національної єдності. Квітневий закон 1936 р., що обмежив *shehitah* (ритуальне вбивство тварин) єврейськими населеними пунктами, призвів до непотрібних ускладнень. Проте брутальна кампанія дискредитації “юдео-масонського кола” президента Речі Посполитої Ігнаци Мосцицького окошилася на її ініціаторах. В аспекті реального насильства польські євреї не зазнали нічого, що можна було б порівняти з характерними для санаційного режиму жорстокими пацифікаціями бунтівничих селян та українських сепаратистів; євреї в Польщі ніколи не зазнавали тих нападів, які діставалися їхнім одноплемінцям у сусідній Угорщині, Румунії, Німеччині або Україні. До 1939 р. не знайдено ніякого задовільного розв’язку проблем, які дедалі погіршувались, а майбутнє було примарним. Але історики, що жваво стверджують, мовляв, “письмена вже горіли на стіні”, польські євреї стояли “на порозі знищення”, або цитують одного варшавського рабина, який бідкався, що “ми чекали на смерть”, висловлюють

дуже упереджений погляд на польські справи. Як зазначив Ісак Коген з Англо-єврейського товариства, євреям, які уявляли собі, ніби до них погано ставляться в Польщі, недовго довелося чекати умов, унаслідок яких Польща почала видаватися немов раєм, а сер Горас Рамболд, британський посол у Польщі, слушно наголосив: “Євреї матимуть небагато користі, вибираючи для критики і помсти єдину країну, де вони, напевне, страждали найменше”²¹.

Отже, знищення польського єврейства під час Другої світової війни аж ніяк не було пов’язане з його попередніми злигоднями. Нацистський “остаточний розв’язок” відрізнявся від інших форм нелюдськості не просто кількісно, а й якісно. То був не просто великомасштабний погром, а обрахований акт геноциду, здійснений із застосуванням усієї влади німецької держави, масове вбивство, виконане в цілковитій згоді з диктатом нечуваної й чужої всьому людству нацистської ідеології. Ба більше, воно не було сплановане наперед. У перші півтора року німецької окупації більше євреїв загинуло в кампаніях, спрямованих проти польської інтелігенції (де була велика частка євреїв), ніж під час акцій, конкретно спрямованих проти єврейської громади. На цьому етапі війни нацистські проводирі мали намір зігнати євреїв у резервації й завдавали їм незліченних насильств і принижень. У деяких випадках, як-от під час навмисного спалення гетто в Бендзині 9 вересня 1939 р., німці здійснювали широкомасштабні вбивства, проте не мали виразно сформульованого наміру просто вбити всіх євреїв. Вони й далі плекали химерні плани оселити їх на якомусь острові Британської імперії, продати їх з аукціону тому, хто заплатить найбільше, або депортувати до Середньої Азії. Оскільки німці ще зберігали мир із США, вони були змушені бодай мінімально зважати на американську чутливість. Проблема, як позбутися мешканців резервацій, постала перед ними тільки тоді, коли їхні попередні плани були перекреслені створенням у середині 1941 р. британсько-радянсько-американського союзу. Саме тоді, не раніше, нацисти й виробили план “остаточного розв’язку”²².

Одна з найнищіших суперечок сучасної історії пов’язана зі ставленням не-єврейського населення до нацистського “остаточного розв’язку”. Деякі єврейські автори, чи то вчені, чи то письменники, як-от Леон Уріс, поширювали погляд, мовляв, поляки насправді раділи, яка доля спіткала євреїв, або, в щонайкращому разі, були байдужими споглядальниками. Польські апологети докладали великих зусиль, широко повідомляючи про випадки, коли сміливі громадяни допомагали євреям або навіть рятували їх від нацистів. Історики мають абсолютну слушність, описуючи героїчну діяльність організації “*Żegota*”, підпільної Ради допомоги євреям (*RPŻ*)²³. Але помиляються, коли стверджують, що “*Żegota*” була нормою. Обидві сторони цієї суперечки недобачають реалій життя за умов нацистського терору, набагато жорстокішого і тривалішого в Польщі, ніж у будь-якій іншій країні Європи. Запитувати, чому поляки зробили так мало, щоб допомогти євреям, — це однаково, що запитувати, чому євреї зробили так мало, щоб допомогти полякам. Обидві сторони були фізично сегреговані на просто нацистськими указами, а цегляними мурами й високими дротяними огорожами, охоронцями-есесівцями, що стояли навколо всіх гетто,

збудованих з наказу нацистів. Сегрегація перешкоджала широкомасштабній допомозі. Звичайно, можна знайти людей, скажімо, професора Єжи Зубжицького з Канбери, життя яких урятували євреї. Але оповідки про індивідуальні випадки відваги, хоч і досить реальні, значно перебільшують можливості для лицарськості, які існували насправді. У світі, де негайна смерть чекала кожного, хто не дотримувався нацистських наказів, нацисти завжди могли вимагати певного ступеня співпраці від заляканого населення. Польського лікаря, що як невільник працював у Аушвіці, польського партизана в лісах, польського селянина, що боявся репресій, можна судити відповідно до норм моралі вільних людей за звичайних часів не більшою мірою, ніж єврейських реформаторів, які намагалися врятувати своє життя, виказуючи своїх близьких, або єврейських повій, що працювали у вартівнях СС. І поляки, і євреї були жертвами терору, і він зумовлював їхню поведінку. Звісно, безперечно правда, що деякі партизанські банди одразу вбивали єврейських утікачів. Але правда й те, що Армія Крайова не чинила опору будівництву гетто в 1939—1940 рр. і масовим депортаціям 1941—1943 рр. Але перетворювати такі факти на свідчення навмисного недбальства означало б поширювати не менш ниці наклепи, ніж ті, які звертали проти самих євреїв. Згідно з самою природою речей підпілля украй підозріло ставилося до всіх утікачів, чужинців, незнайомців, а не тільки до євреїв, і захищало не менше людей, ніж кидало напризволяще. Польське підпілля не спромоглося чинити опору не тільки акціям, спрямованим проти євреїв, а й, до 1943 р., всім стратам і масовим депортаціям польських цивільних. У перші роки війни воно просто було надто слабким і дезорганізованим, щоб удаватись до чогось іншого, крім локальних диверсій. За єдиним винятком гетто в Лодзі, яке проіснувало до серпня 1944 р., “остаточний розв’язок” був майже завершеним до часу, коли підпілля стало досить сильним, щоб удаватись до активних дій. Тим часом Рада допомоги євреям, організована делегатом уряду на вигнанні, подбала про десятки тисяч євреїв, ховаючи їх і піклуючись про них. Тих, хто вижив, було надто мало, але важко добачити, як за тодішніх обставин могло б бути інакше²³. (Див. розділ 20 II тому).

Наслідки “остаточного розв’язку” не потребують докладного опису. З 3,35 млн. євреїв, що жили в Польщі 1939 р., вижило, за оцінками, 369 000 чол., або 11%. Найчисленнішою групою тих, хто вижив, були євреї, які 1939 р. опинилися або втекли в СРСР. Понад 40% польських громадян, що звернулися до відкритого в Куйбишеві польського консульства, були євреї. Дехто з них, зокрема Менахем Бегін, що народився в Бресті 1913 р., дійшов до Палестини у складі польської армії генерала Андерса. Решта вижила в Польщі, ховаючись у клунах, погребях і на горищах, скориставшись чужим ім’ям або захистом селян. У 1945—1946 рр. приблизно 200 000 польських євреїв перейшли з СРСР до ПНР, але більшість їх рушила далі, прямуючи до Ізраїлю або кудись інде. Значне число євреїв завербували до лав або PPR, або комуністичної служби безпеки, ожививши таким чином давній привид *żydokomuny*. Протягом трьох років, у 1945—1948 рр. був організований експеримент зі створення Автономного єврейського округу в Нижній Силезії навколо міста Болеславця (колишній Райхенбах).

Польські військові-комуністи навчали єврейських добровольців у таємних таборах для служби в лавах військової організації *Haganah* у Палестині. Але цей експеримент зазнав невдачі. Його аж ніяк не вітала дедалі впливовіша група сталіністів у Польщі, а більшість його початкових прихильників віддала перевагу не поверненим територіям, а Ізраїлю. Наприкінці 1940-х років у Польщі з населенням 24 млн. чол. лишилося не більше ніж 40 000 євреїв. То була незначна кількість, що не мала політичного значення. Вперше за половину тисячоліття Польща припинила бути найбільшим осідком євреїв у Європі.

З утвердженням після 1948 р. сталіністського режиму єврейська спадщина Польщі стала однією з багатьох заборонених тем. Комуністичні цензори наполювали не тільки на тому, що всі неприродні смерті під час війни слід приписували “злочинам фашизму”, а й на тому, що слід приховувати етнічну ідентичність жертв. У результаті ціле покоління поляків було вирощене та виховане, не маючи навіть найтуманнішого уявлення про долю своїх співвітчизників-євреїв. Навіть у 1960—1970-х роках, коли на Заході інформація про голокост була досить поширена, люди в ПНР і далі отримували вибіркові знання про Другу світову війну, які часто не брали до уваги конкретних умов окупованої нацистами Польщі, причому про єврейський аспект здебільшого навіть не згадували. Неминуче збільшилися непорозуміння. Наприклад, із приводу такої основоположної теми, як Аушвіц, формулу про вбивство “чотирьох мільйонів людей різних національностей”, підтримувану радянською владою, вважали за слушну понад сорок років. Тільки 1989 р. директорів державного музею в Освенцимі (Аушвіці) дозволили оприлюднити дані, що, за найточнішими оцінками, кількість жертв колишнього есесівського табору становила від 1,2 до 1,5 млн. чол., і то здебільшого євреїв. А тим часом чимало людей за кордоном (хибно) вважали, буцімто Аушвіц був табором смерті тільки для євреїв, а багатьох поляків спонукали припускати, ніби жертвами табору були здебільшого поляки. Розплутування перехрещених колючих дротів виявилось майже неможливим.

А найгірше те, що знищення польських євреїв руками нацистів знищило й живу пам’ять, що могла поставити єврейську історію в належний контекст. Великий спільний досвід, що його євреї Польщі поділяли з іншими жителями країни, був невдовзі забутий. Був знехтуваний великий масив людей, що вважали себе і за поляків, і за євреїв. Численні важливі відмінності між асимільованими і неасимільованими євреями, між “поляками Мойсеєвої віри”, “польськими громадянами єврейської ідентичності” і “поляками єврейського походження” були втрачені. Складні історичні реалії були прикриті спрощеними потребами поточної політики. Відколи сіонізм досяг триумфу і в новій державі Ізраїль, і в США, що стали притулком для найбільшої кількості євреїв, сіоністські уявлення почали переважати, а сіоністські інтерпретації стали дедалі більшою мірою проектувати в минуле. Американських євреїв заохочували думати про себе як про добрих американців і добрих євреїв. Але до польської історії не виявляли такого самого ставлення. Тільки-но історична Польща перетворилася у Вавилон сучасної сіоністської міфології, поляків і євреїв треба було характеризувати як два цілком різні види людей.

10

WOJSKO

Військова традиція

Є дуже мало народів, які протягом двох останніх сторіч бачили б більше військових дій, ніж поляки. Як у XVIII, так і в XX ст. польські землі раз по раз ставали ареною європейських війн. У XIX ст. вони забезпечували армії трьох войовничих імперій незліченною кількістю рекрутів і новобранців. Проте жоден європейський народ не мав менших винагород за пролиті піт і кров. Найчастіше польський солдат воював під чужими прапорами. А коли йшов під польським прапором або захищав польську справу, він майже завжди зазнавав поразки. Прикро, але Польща була змушена обставинами правити за один з головних європейських розплідників гарматного м'яса¹.

У середині XVIII ст. давня армія Польсько-Литовської Речі Посполитої перебувала у стані майже цілковитого загнивання. Після воєн Священної ліги в 1690-х роках вона не провадила закордонних кампаній, та й то воювала лише як наймана сила у війську Габсбургів. Її дії під час Великої північної війни не змогли стримати російських і шведських напасників, які вдерлися в країну, і скінчилися 1717 р. тим, що закон обмежив її чисельність 24 000 солдатів. Відтоді вона виявилась і неохочою, і нездатною кидати виклик численним закордонним і внутрішнім військовим формуванням, які вздовж і впоперек розтинали польські землі аж до кінця саксонської доби. Польська армія відіграла тільки маргінальну роль у війні за польську спадщину і взагалі ніякої ролі в силезьких війнах, у війні за австрійську спадщину і в Семилітній війні. Природне небажання шляхти підтримувати розвиток сучасної постійної армії було підсилене очевидними небезпеками створення сили, що становитиме загрозу російським, австрійським чи пруським амбіціям. Але навіть за такої ситуації Польсько-Литовській державі не бракувало солдатів. Величезні тлуми злиденної дрібної шляхти поповнювали лави військової касті, і така масовість не мала собі рівні у Європі. Проте характерні для шляхти зневага до державної служби, перейнятість приватними війнами й вендетами, увічнення міфів про посполите рушення і шляхетське військо, нелюбов до муштри, завелике захоплення кавалерією на шкоду іншим родам військ, неприхильність до ідеї

створення “плебейської армії” з рекрутів-селян ставили Польщу в украй невідне становище відносно її сусідів. Приватних армій було безліч, а великі магнати, скажімо, Кароль Радзивіл, Ксаверій Браницький та Антоній Тизенгаус, утримували військові формування, яким могло б позаздрити чимало європейських держав, формування, які мали власні офіцерські корпуси, професійні академії, мундири, статuti і збройну промисловість. Проте їхні різні цілі та наміри нехтували вимоги спільної оборони. 1781 р. співвідношення навчених солдатів на державній службі до чоловічого дорослого населення становила 1 : 472. Це сміховинний показник у порівнянні з 1 : 153 у Франції, 1 : 90 в Австрії, 1 : 49 в Росії і 1 : 26 в Пруссії. То й справді був чудовий парадокс: наймілітаризованіше суспільство Європи було нездатне захистити себе. Індивідуалістичні військові традиції шляхти цілком могли робити поляків схильними до повстань у XIX ст., проте не могли врятувати шляхетську Річ Посполиту². (Див. том I, розділи 17, 18).

Державну армію в Польщі відродив Станіслав-Август, і вона проіснувала з перервами шістдесят шість років. Від 1765 до 1831 р. тривали постійні спроби розвинути польський військовий потенціал до рівня, сумірного з рівнем сусідніх країн. Протягом більшої частини цього періоду незалежна польська армія існувала. Поразки й розпуски були недостатні, щоб зруйнувати неперервність традицій і кадрів. Відродження почалося 1765 р., коли був заснований *Korpus Kadetów*, військова академія, що мала виховати нове покоління в дусі патріотизму і просвітництва. Після 1775 р. відродженням опікувався далі Військовий департамент Постійної ради, що скасував давні “національні” і “закордонні” контингенти й почав формувати кадри централізованої й консолідованої армії Речі Посполитої. Артилерію переформували, кавалерію реорганізували, запровадили військовий статут; Я. Бакалович і Ю. Якубовський опублікували теоретичні військові праці. 1788 р., коли Чотирирічний сейм вперше проголосував за постійне військо 100 000 чол., здатність реалізувати цю мету безперечно існувала. Проте лишалося всього чотири короткі роки до російських війн 1792 і 1794 р. Блискучі досягнення окремих індивідів не могли компенсувати брак вишколу, зброї й чисельності. План Косцюшка мобілізувати селян на основі принципу один піхотинець на кожні п’ять димів землі збільшив лави його повстанського війська до понад 100 000 чол.³ Проте воно не могло дорівнятися до дисциплінованих професійних формувань Пруссії і Росії. Але навіть у цьому разі набутий досвід не був цілком втрачений. Сам Косцюшко був лише одним з видатних випускників Кадетського корпусу, а його власні підлеглі — Князевич, Домбрович, Зайончек, Немцевич — забезпечили хребет Польських легіонів (1797—1802), армії герцогства Варшавського (1807—1813) і армії Королівства Польського (1815—1831).

Наполеонівський епізод став початком трьох десятиліть французького впливу. Якщо вплив легіонів був здебільшого психологічним, запровадження 1807 р. шестирічної військової служби для всіх чоловіків віком від 21 до 28 років забезпечило військовий досвід і навчання широким масам населення. Наполеонова стратегія й тактика несподіваної атаки мала чудові паралелі у

спогадах про бойові звичаї шляхти і в легендах про Тарновського й Собеського. В трирічній Елементарній школі і однорічній Аплікаційній школі систематично звертали увагу на військову й технічну освіту. (*Див. розд. 12 II тому*).

Армія Королівства Польського поширила французькі ідеї на формування, змодельовані на російський кшталт. Запровадження російських звичаїв у функціонування генерального штабу й нещадна муштра солдатів безперечно становили важливий чинник політичної кризи 1830 р. Водночас ретельний вишкіл офіцерів і подовження терміну військової служби до десяти років дали змогу польській армії стати проти росіян з певною розумною впевненістю у своїх силах. Російсько-польська війна 1831 р. становила один з двох випадків у новітній історії, коли поляки воювали з росіянами як рівня з рівнею⁴. (*Див. розд. 13 II тому*).

У 1831—1914 р. не існувало ніякої формальної польської армії, що мала б якесь тривке значення. Польським військовим формуванням — чи то під час повстань 1846, 1848 й 1863 р. та в легіоні Міцкевича в Італії, чи то в польському кавалерійському дивізіоні під час Кримської війни — бракувало будь-якого потенціалу для зосереджених і консолідованих дій. Вони належали до того романтичного світу аматорів і партизанської війни, коли набагато важливіше грати в гру й лишатися в полі, ніж думати про перемогу⁵.

Протягом цього тривалого періоду, що тягнувся понад вісімдесят років, служба поляків у арміях держав, які поділили Польщу, була досвідом непересячної ваги. Присутність у польських провінціях величезних російських, пруських і австрійських гарнізонів та організація постійних військових округів, залежних від Санкт-Петербурга, Берліна чи Відня, мали важливі наслідки для соціально-економічного й культурного життя всього регіону. Цілі покоління молодих поляків рекрутували на військову службу. Їм прищеплювали політичний лоялізм, що панував у їхніх полках, і привчали їх виконувати команди, подані російською чи німецькою мовами. В Пруссії потреба армії в освічених рекрутах становила головний стимул для державної освіти, а отже, й онімечення. Скажімо, 1901 р. 99% рекрутів з провінції Позен могли писати й розмовляти німецькою мовою. В Росії та Австрії, де освітні стандарти були нижчі, польську ідентичність годі було притлумити так легко. Водночас величезні кількості освічених поляків потрапляли до різних офіцерських корпусів. Хоча польським католикам менше щастило на службі в протестантській Пруссії і в православній Росії, польські прізвища можна знайти в штабних списках і в списках нагороджених усіх трьох імперських армій. Маршал Костянтин Рокоссовський (1896—1968), що народився у Варшаві в родині машиніста і вступив до російської армії під час Першої світової війни, — лише останній з довгої низки поляків на царській службі, бо до них належали й Владислав Андерс (1892—1970), Юзеф Довбур-Мушницький (1867—1937), Сигізмунд Пілсудський, Р. Лонгва (1891—1938) і Люціан Желіговський (1865—1947). В Пруссії поляків серед офіцерів було менше, ніж серед унтер-офіцерів, які становили хребет німецької армії, зате в Австрії, такі люди, як Тадеуш Розвадовський (1866—1928), Станіслав Шептицький (1867—1950) і Станіслав Галер (1872—

1940), що обіймали найвищі військові посади, аж ніяк не були ізольованими прикладами. На всіх тих солдатів сильно вплинули традиції армій, у яких вони служили, і не останньою мірою внаслідок інтенсивності їхнього досвіду в окопах Першої світової війни. Тож коли їх закликали створити нову польську армію, не дивно, що їм було дуже важко працювати разом.

Під час кампанії 1914—1917 рр. польські легіони певною мірою повторили сценарій своїх наполеонівських попередників, від яких і перейняли свою назву. Вони не досягли своїх цілей у повному обсязі чи то у військовій, чи то в політичній сфері. Ідея Пілсудського про боротьбу за польську незалежність під австрійськими корогвами виявилася не більш практичною, ніж план Домбровського воювати за Наполеона в надії відновити давню Річ Посполиту. Політичні умови, що їх 1917 р. визначили німці в рамках влади центральних держав, виявились украй неприйнятними. (Див. розд. 18 II тому). Проте психологічний вплив легіонів і цього разу був дуже великий, а раптове набуття національної незалежності всього через сімнадцять місяців після їхнього примусового розпуску забезпечило колишнім легіонерам незрівнянні можливості для організації армії Другої Речі Посполитої. Крім самого Пілсудського, генерали Юзеф Галер (1873—1960), Маріан Кукель (1885—1973), Казимир Соснковський (1885—1969) і Владислав Сікорський (1881—1943) — всі вони набули військового досвіду в легіонах⁶.

Роль армії в житті Другої Речі Посполитої була визначальною. Саме армія здебільшого відповідала за охорону і збереження манни незалежності, що так несподівано впала з небес 1918 р. Впевненість генерального штабу у військовій здатності Польщі виявилась ілюзорною, але 1939 р. відданість і героїзм простих солдатів за неможливих умов часто були взірцеві⁷. (Див. розд. 19 II тому).

У Другій світовій війні контроль над численними польськими військовими формуваннями не належав полякам. 1940 р. відбудована армія, що воювала під французьким командуванням у Нарвіку та у Франції, налічувала 80 000 солдатів. Після поразки Франції рештки армії перебралися до Великобританії, де їх переформували як Перший польський корпус під британським командуванням. Після 1941 р. в СРСР були сформовані дві окремі польські армії. Перша — польська армія на сході — складалася здебільшого зі звільнених депортованих в'язнів під командою генерала Владислава Андерса, вона покинула СРСР, подавшись на Близький Схід, де кінець кінцем увійшла до Другого польського корпусу британської Восьмої армії. Про надзвичайну одісею армії Андерса від таборів у Сибіру та Середній Азії до Бузулука на Самарі, а потім до Ташкента, Пехлеві у Персії, до Багдада, Єрусалима, Каїра, Тобрука, Анціо, Рима, річки Сангро й Готської лінії західні читачі ніколи не мали задовільної інформації. Друга армія постала 1943 р. як Перша дивізії піхоти ім. Тадеуша Косцюшка. Політично підпорядкована польським комуністам у Москві, вона цілковито перебувала під радянським командуванням. У березні 1944 р. під командою генерала Сигізмунда Берлінга (1896—1980), вже як Перша польська армія, вона з'явилася на Східному фронті й брала участь у битвах. На цьому

етапі війни поляків, що воювали у британській армії, налічувалося десь 195 000, а під радянським командуванням — 78 000. В 1944—1945 рр. ці цифри зросли відповідно до 228 000 і 400 000 чол., польську армію під радянським командуванням поповнювали новобранці з визволених польських територій. Усіх тих людей закликали піти на великі жертви, остаточна мета яких була трохи двозначна. В битві за Британію 1940 р. польські пілоти спричинили десь 15 % утрат ворога, таким чином значно посприявши порятунку Великобританії. Проте британці ніколи не зробили жодного жесту у відповідь — чи то в 1939—1940 рр., чи то в 1944—1945 рр. — для порятунку Польщі. В битвах під Леніно на Українському фронті в жовтні 1943 р., під Монте-Кассіно в Італії у травні 1944 р. й під Арнемом у вересні 1944 р. польські формування виявили величезну сміливість і зазнали тяжких утрат у ході операцій сумнівної вартості. Наприкінці війни в Європі, 9 травня 1945 р., Перша польська панцерна дивізія стояла під Вільгельмсгафеном, Другий корпус — у Болоньї, а Перший панцерний корпус — на сході, на Ельбі в Чехословаччині. Єдине польське формування, що мало великий ступінь автономії, — підпільна Армія Крайова — отримувала від західних союзників не більше практичної допомоги, ніж від совєтів. Величезні польські жертви у війні проти Гітлера не мали ніякої відповідної їм винагороди, пов'язаної з майбутньою долею Польщі⁸. (*Див. розд. 20 II тому*).

За дві останні сотні років польське військо здобуло без нічиєї допомоги тільки одну перемогу. “Диво на Віслі” в серпні 1920 р. є винятком у новітній історії Польщі, так само як і в кар’єрі Радянської армії. Одного, й лише одного разу поляки стали переможцями у двобої з арміями своєї великої сусідки. Як це сталося — дискусійне питання. Ту перемогу, безперечно, не можна приписати ретельному плануванню або систематичному готуванню. Сам Пілсудський називав її “сутичкою”, “бійкою”, “*bagarre*”, “абсурдом”. Він говорив про “нікчемність наявних сил”, “ірраціональну слабкість” і “великий ризик, що суперечив усім принципам воєнної науки”. Його вороги вказували на здібності генерала Вейгана, що був тоді в Польщі, на безумство Тухачевського, на махінації Сталіна й навіть на божественне провидіння — на все, крім витримки та рішучості Пілсудського. Ми не можемо дати повне пояснення, а поки панувала повоєнна політична цензура, польська громадськість ніколи не знала навіть головних фактів⁹.

За таких обставин у Польщі аж ніяк не могла розвинути тривала корпоративна військова традиція. Поразки, що траплялися раз по раз, щоразу применшували компетентність кожного покоління в очах наступного. Після миттєвих сподівань завжди йшли гіркі розчарування. Офіцерський корпус, військові формування, військові навчальні заклади ніколи не мали достатнього успіху й тривалості, щоб більш-менш упевнено передати свій світогляд і досвід наступникам. Натомість сформувалася сильна віра в індивідуальні чесноти окремого польського солдата. Сила і витривалість за несприятливих умов, здатність імпровізувати, відданість справі, брак турботи про власну безпеку — ось риси, які здобували повагу військових товаришів в усіх арміях, де служили

поляки. Ці риси уславлені в широкому репертуарі польського військового фольклору:

Wojenko, wojenko,
Cóżeś ty za pani,
Że za tobą idą, że za tobą idą
Chłopcy malowani?¹⁰

Війнонько, війнонько,
Що ти за пані,
Що йдуть за тобою
Хлопці рум'яні?

Ці риси можна знайти в піснях із часів походів Баторія на Московію, у шпарках мазурках уланів, а передусім у словах маршу Легіонів Пілсудського — “*My, pierwsza brygada*”:

Legiony to żołnierska buta;
Legiony to ofiarny stos;
Legiony to żebracka nuta;
Legiony to straceńców los;
My, pierwsza brygada,
Strzelecka gromada,
Na stos
Rzuciliśmy swój życia los,
Na stos, na stos!¹¹.

Легіони — солдатська робота,
Легіони — жертвний вівтар,
Легіони — жебрацька турбота,
Легіони — для смерті товар.
Ми, перша бригада,
Стрільцька громада,
На вівтар
Життя кинули, як товар,
На вівтар, на вівтар.

Неминуче виникло багато легенд. Позбавлені своєї належної частки воєної слави за новітніх часів, поляки постійно зверталися до переказів про звитяги свого народу в минулому. Трилогія Генрика Сенкевича — романи “Вогнем і мечем”, “Потоп” і “Пан Володичевський” — про дивовижні пригоди під час козацьких і шведських війн 1650-х років і досі зберігає провідне становище у світі популярної літератури, а коли раз по раз виникає мода на історичні фільми, її екранізовані варіанти очолюють списки найпопулярніших стрічок. Як і всі герої реальної історії, — від Собеського до Косцюшка, Понятовського, Сувінського й майора Губаля, — пан Володичевський набув додаткового авторитету завдяки тому, що його подвиги здійснені за умов національної катастрофи. Отже, згідно з польським способом мислення, індивідуальна чеснота може тріумфувати над загальним нещастям; звитяжність польського солдата спокутувала невдачі польської армії; самоповаги можна набути і з поразок. Перспективи змінилися на краще тільки 1997 р. після вступу Польщі до НАТО.

З-поміж усіх аналітиків польських військових справ ніхто не виявився більшим і точнішим пророком, ніж Жан-Жак Русо. Пишучи 1771 р., напередодні поділів, він провістив, що Польща ніколи не матиме армії, яка могла б дорівнятися до армій її сусідів. “Ви ніколи не матимете наступальної сили, — писав він, — і довгий час не матимете й оборонної. Але ви вже маєте... збережену силу, яка захистить вас від знищення навіть у рабстві й захистить ваш уряд і вашу свободу в її єдиному справжньому притулку — в серцях поляків”¹².

EMIGRACJA

Польська еміграція

Разом з Ірландією, Сицилією та окремими регіонами Німеччини польські землі дали непропорційно велику частку європейських емігрантів. Майже одна третина всіх етнічних поляків живе за кордоном. Напрочуд велика частина їх підтримує якісь контакти з давньою батьківщиною. Будь-якої миті протягом останніх двох сторіч вони відігравали важливу, а тепер уже й традиційну роль у житті держави і народу¹.

Емігрантів можна поділити на дві окремі категорії — політичних і економічних. (Ті, що не належать до жодної з категорій, як-от кохані дружини іноземних громадян, мають тільки маргінальне статистичне значення).

Політична еміграція почалася в 1730-х роках і тривала відтоді регулярними хвилями. Станіслав Лещинський у своєму герцогстві Лотаринзькому — лише перший і найвідоміший приклад незлічених поляків, вигнаних із батьківщини несприятливою політичною долею. Трохи згодом барські конфедерати підтримували тісні зв'язки з Францією й чимало з них після поразки 1772 р. подалося в Париж. 1795, 1831 р., в 1846—1848 рр., 1864, 1905 і 1944 р. поразки польських повстань спонукали покоління за поколінням патріотів-повстанців вирушати на Захід. У ХХ ст. відновлення незалежної польської держави інколи спрямовувало потік переселенців у зворотному напрямі. Проте після збурень і примусових депортацій 1939—1945 рр. число польських емігрантів становило вже не тисячі, а мільйони. Небагато з них повернулося до ПНР, але практично ніхто з тих, чії будинки стояли на територіях, анексованих СРСР, у Вільно або Львові, не виявив бажання добровільно вернутися туди. В повоєнну добу суворому контролю над вільним пересуванням населення посприяла відносна політична стабільність. Але 1956, а надто 1968 р. значні групи людей покинули Польщу з політичних причин.

Природна річ, серед політичних емігрантів було дуже багато освічених, принципових людей, але з-поміж усіх хвиль еміграції з території Польщі жодна не могла дорівнятися до покоління 1831 р. висотою свого інтелектуального рівня і масштабом видатних досягнень. Ця *Wielka Emigracja* охопила майже

всю політичну еліту Королівства Польського й містила велику частку художніх талантів тодішньої доби. Емігранти в своїй сукупності стояли значно вище від сучасників, які лишилися на батьківщині. І в паризьких мансардах, і в сибірських пустках поляки спонукали до поваги й захвату силою своїх почувань, невтомною енергією політичних організацій і дискусій, блиском літературних і наукових досягнень. Як і всі люди за таких обставин, позбавлені затишку рідної оселі та родичів, представники великої еміграції були змушені пити чашу гіркоти, щораз більше втрачаючи ілюзії. Дуже багато з них у своїх творах і листах мало не повторювали слів найвидатнішого з усіх політичних вигнанців, що писав про *la crudeltá*, “жорстоку долю, яка не пускає мене до прекрасного лона, де я спав, мов ягнятко”. Проте понад тридцять років, у найчорніші дні між “листопадом” і “січнем” напередодні утвердження національної автономії в Галичині, вони керували народом здалеку. Протягом цього періоду князь Адам Чарториський, “некоронований король Польщі”, очолював у своєму палаці “Ламбер” у Парижі головний осередок незалежної польської політики. Він мав більший особистий авторитет, ніж будь-яка тогочасна постать — чи то в Польщі, чи то за кордоном. Його численні опоненти розпалювали ворожнечі та суперечки, які не давали згаснути дискусіям навколо головних питань. Його літературні колеги — Міцкевич, Словацький, Красінський, Норвід — витворили, зіпершись на романтизм, єдину й найважливішу школу сучасної польської літератури. Ці люди та їхні непересічні твори правили за джерело натхнення для всіх їхніх наступників аж донині.

Економічна еміграція обмежувалася трохи вужчими хронологічними рамками. Вона почалася в 1840-х роках, стала справжнім потоком наприкінці XIX ст. і раптом припинилася 1939 р. Вона розвинулася з практики сезонних міграцій і ніколи не втрачала деяких її рис. Потреба в робочій силі у великих пруських маєтках, а згодом на копальнях і фабриках Силезії, Саксонії й Вестфалії приваблювала постійний потік польських селян зі сходу. Спершу вони приїздили тільки на жнива або для роботи взимку на підприємствах, закінчивши сезонні роботи на власних ділянках. Згодом селяни подорожували набагато далі, до Бельгії й до Франції, а починаючи від 1860-х років — Північної та Південної Америки і лишалися там набагато довше. Здебільшого, як і *Gastarbeitern* у Європі сьогодні, вони зберігали контакт зі своїми родинами на батьківщині, переказували свої заощадження й намагалися якомога швидше, тільки-но дозволять обставини, повернутися додому. Чимало з них, пропрацювавши все життя, на старість поверталися додому. Навіть сьогодні, майже через сорок років, відколи припинилася всяка економічна еміграція, є поляки, які повертаються дов ПНР з Америки, щоб затишно доживати віку на американську пенсію й задовольнити своє прагнення бути похованим на рідній землі³.

Наприкінці XIX ст. дедалі більше перенаселення сіл і щораз тяжчі злидні в містах спонукали великі кількості людей емігрувати до Америки навіть без думки про повернення. Емігранти, які влаштувалися, писали додому гіперболізовані розповіді про свої успіхи. Дивовижних оповідок не бракувало:

“Тут, в Америці, можна брати землі, скільки тобі треба. Робиш, що хочеш, ніхто за тобою не дивиться. Пшениця та інше збіжжя родить двічі на рік. Землю нема потреби ані угноювати, ані обробляти. Гній спалюють або скидають у воду. Золото тут викопують, наче в нас картоплю. Зайці тут великі й не бояться людини. М'яса можна мати, скільки хочеш. Свині, худоба та коні самі ховаються в лісах та в полі. Трава тут набагато вища від людини. А жабі такі, як у нас корови. Якщо бачиш її на дорозі, треба об'їхати, щоб не перекинула віз. На всіх деревах ростуть фрукти, й кожен може рвати, скільки йому заманеться... Усе написане на папері, й поставлено печаті. Органіст читав двічі”⁴.

Німці, євреї та українці з польських земель змішувалися з головним потоком польськомовних селян-католиків, що громадились на залізничних платформах, чекаючи потягів на захід, і на палубах пакетботів, які вирушали з Гамбурга, Данцига й Риги. Постійні агенти переправляли своїх клієнтів до нового життя за обрієм. Досить часто селяни з сусідніх сіл формували групу, довіряли себе опіці якогось священника й вирушали *en masse*. Скажімо, 1854 р. одна з найперших польських груп, покинувши Силезію, заснувала першу польську парафію в Техасі. Натхнені прикладом німецьких колоністів з тієї самої пруської провінції, що вже оселилися на родючих рівнинах південного Техасу, сто п'ятдесят емігрантів під проводом ченця-францисканця Леопольда Мочигемби (1824—1891) зібралися в Опельні (Ополе), сіли на пароплав у Бремергафені й вирушили до Нового Орлеана. Вони взяли трохи особистих речей, кілька сільськогосподарських інструментів і великого дерев'яного хреста, щоб поставити його на своїй новій батьківщині. Наступної весни в поселенні Панна Марія, що міститься тепер на території округу Карнес за 50 миль від Сан-Антоніо, отець Мочигемба зробив перший запис у парафіяльній книзі:

“Pauline Bronder, AD MDCCLV, die nona Februarii, nata et a me infrascripto eadem die baptizata est filia legitima Simon Bronder et Juliae Pilarczyk, conjugorum Catholicorum, cui nomen Paulina impositum est. Matrina erat Julia Kyrish. Ita testor, Fr. L. B. M. Moczygeba”⁵”.

Немовля Павлина, законна донька Симона та Юлії Брондер, хрещениця Юлії Кириш, могла вже сподіватися життя, якого її предки ніколи навіть не уявляли собі.

Економічні емігранти значно відрізнялися від політичних. Вони були бідні і здебільшого неписьменні, переважно селяни, дрібні ремісники або гірники. Вони добровільно покидали свої польські домівки, з власної волі поверталися плечима до батьківщини, що, крім злиднів та утисків, пропонувала їм небагато. Вони дуже мало усвідомлювали польські культурні й політичні традиції. Більшість їх ніколи й ногою не ступали у Варшаву чи Краків і, звичайно, ніколи не мали вигоди від того, що можна було знайти там. Прямо зі свого польського села вони вирушали на завод в Есен або на ферму в Канзас. Помираючи, вони небагато могли лишити дітям зі своєї польської спадщини: тільки спогади про рідне село, свій сільський діалект, релігію, кілька селянських пісень і

⁴ Року Божого 1855, 9 лютого, в Симона Брондера та Юлії Піларчик, католики й чоловік, і жінка, народилася законна донька, і того самого дня я, що підписався нижче, охрестив її й дав їй ім'я Павлини. Хрещеною матір'ю була Юлія Кириш. Свідчить про це отець Л. Б. М. Мочигемба”.

танців, зіжмакане весільне вбрання в національному стилі, а в буфеті якийсь наївний сувенір із написом “*Kalvaria Zebrzydowska*” або “*Jasna Góra*”.

Статистичну інформацію про польських емігрантів зібрати нелегко. Офіційні записи в ХІХ ст. звичайно повідомляли про громадянство емігрантів, але не про їхню національність. Навіть якби історик бажав, часто неможливо відрізнити прусських поляків від прусських німців, галицьких поляків від галицьких українців або російських поляків від російських євреїв. Але гіпотетичні цифри дають змогу припустити, що до 1939 р. десь 195 000 поляків назавжди оселилися в Бразилії; приблизно 450 000 — у Франції; 250 000 — в Канаді; 1,5 млн. — у США і понад 2 млн. — у Німеччині. Коли взяти до уваги природний приріст протягом минулого сторіччя й постійний доплив політичних утікачів, оцінка, що від 9 до 10 млн. людей польського походження живе за кордоном, стає цілком вірогідною. Навіть якщо так, це число неточне. Ще є півтора мільйона поляків, які живуть у СРСР, дехто добровільно, інші під тиском обставин. Слід також пам'ятати, що великі кількості єврейських, українських, литовських і німецьких емігрантів, що, емігрувавши, відкинули всяке чуття польської ідентичності, все-таки походили з польських земель і досить часто діставали освіту в польських школах і подорожували з польськими паспортами. Їхнє точне число годі підрахувати, але будь-які загальні оцінки емігрантів “польського походження” в найширшому розумінні цього слова безперечно повинні наближатися до 15 млн.

Нині американська *Polonia* тішиться першим місцем. Десь шість із половиною мільйонів польських американців становлять не тільки найчисленнішу польську громаду за кордоном, а й одну з найбільших етнічних меншин США. Польських піонерів слід шукати на найперших сторінках американської колоніальної історії й серед є принаймні один сумнівний кандидат на сумнівну честь відкрити Новий Світ ще до Колумба. Згідно з джерелами, які не мають загального визнання, Ян з Кольна, *alias Scolnus*, мореплавець на данській службі, досяг узбережжя Лабрадору 1476 р. Більш певним є те, що в жовтні 1608 р. емігрантський корабель “*Mary and Margaret*” привіз серед своїх пасажирів перших польських поселенців у Джеймстаун у Вірджинії. Крамар Міхал Ловицький, складув Збігнев Стефанський із Вроцлавка, миловар Ян Мала з Кракова, будівельник водяних млинів Станіслав Садовський з Радома і корабельний тесля Богдан з Коломиї були, напевне, завербовані в Данцигу товариством “*Virginia Company*” й належали до бригади техніків, яких навмисне звелів доставити губернатор Джон Сміт, щоб заснувати економіку молоді колонії. Через десять років польські ремісники з Джеймстауна начебто спричинилися до першого промислового страйку на континенті, а завдяки своїй грі в *palant* — до винаходу бейсболу. В Нью-Амстердамі 1659 р. граматичною школою міста керував такий собі доктор Курціус із Польщі, а 1622 р. з палуби корабля “*De Vos*” уперше на землю Нового Світу ступив Аль(брехт), або Ал(ександр), або Аль(бін) Заборовський (п. 1711), шляхтич-аріанин, утікач із Королівської Пруссії. Його найстаршого сина Якуба ще хлопчиком схопили ірокези, й він жив відтоді серед індіанців. А чотири молодші сини заснували

розгалужену родину *Zabrisky*. У XVIII ст. на Середньому заході торгівець хутором Антоній Сондовський із Філадельфії відкрив долину Огайо. Його сини Якуб і Юзеф "*Sandusky*" відіграли велику роль в експедиціях, які заснували поселення Цинцинаті (штат Огайо) і Гародсбург (штат Кентукі). Поляки брали участь в усіх видатних подіях американської історії. У війні за незалежність, окрім Тадеуша Косцюшка й Казимира Пуласького, чиї подвиги відомі кожному школяреві, були ще й такі поляки, як Кароль Блашкович, морський картограф, що воював на боці лоялістів, а також капітан корсарського корабля з Нової Англії Фелікс Міклашевич, що воював за революцію. На західному прикордонні теж були поляки, скажімо, Генріх Ліонс Бролярський із Сент-Луїса, що в 1840—1850-х роках діяв як один з провідних підприємців на суходільних шляхах до Каліфорнії та Орегону. На західному узбережжі поляки були серед росіян із Сибіру, які вперше досліджували Аляску, а 1811 р. збудували Форт-Рос у затоці Сан-Франциско. 1849 р. хірург медичного корпусу американської армії доктор Пол Вержбицький родом з села Чернявки на Волині написав книжку, яка сколихнула континент. Його "*California as it is, or as it may be, or a Guide to the Gold Region*" ("Каліфорнія, як вона є, або якою вона може бути, або Путівник по золотому краю") була першою книжкою, виданою на захід від Скелястих гір, і правила за стандартний путівник для тисяч сповнених надії золотошукачів під час "золотої лихоманки", що почалася 1849 р. У громадянській війні брали участь такі поляки, як, скажімо, генерал Каспер Тохман (1797—1880) з Вірджинії, ветеран Листопадового повстання й відомий расист, що служив у штабі конфедератів, а водночас і такі, як генерал Володимир Кржижановський (1824—1887), познанець, що служив Союзній лізі. Досить дивно, що й Польська бригада Тохмана і Польський легіон Кржижановського, що відзначився в другій Бул-Ранській битві й під Гетисбергом, склалися здебільшого з німців. Польські прізвища, що трапляються на таких ранніх етапах американської історії, звичайно, випадкові, і є серед них і чимало тих, польськість яких сумнівна, якщо не взагалі підозріла. Скажімо, дружина Тохмана, що називала себе Аполлонією Ягелон, виявилася насправді пані Айзенфельд із Відня. Було й кілька осіб, які видавали себе за членів польської королівської родини, зокрема Ян Собеський (1842—1927), що був високим офіцером і в армії Союзної ліги, і в мексиканській армії. Якими точно були польські зв'язки Лоренцо Собеського Молодшого, чиє ім'я згадане в Солт-Лейк-Сіті серед прізвищ 143 засновників мормонської колонії, важко сказати⁶.

Головний вплив поляків до США почався після громадянської війни. Поляки тоді приїздили масово, аж поки розселилися в кожному штаті США. Їхнє прибуття збіглося з розвитком промислових міст Середнього Заходу й північного сходу, і саме там, у Мілуокі, Чикаго, Детройті, Клівленді, Буфало, Пітсбургу, Філадельфії й Балтиморі й досі зосереджені найчисленніші скупчення поляків. Інші польські емігранти прямо подавалися на сільські простори Нової Англії або у відкриті прерії. Заможні польські фермерські громади можна побачити в Конектикуті, Пенсильванії й Масачусетсі, і то не меншою мірою, ніж у Мічигані, Мінесоті, Вісконсині та Ілінойсі. Такі населені пункти, як Варшава

(Алабама), Косцюшко (Міссисіпі) і Пуласкі (Тенесі), а також сотні інших міс-течок десь із такими самими назвами свідчать про походження їхніх засновни-ків. Як і завжди, статистичні дані суперечливі. Але реєстри Американської служби імміграції й натуралізації дають змогу припустити, що загальна кіль-кість іммігрантів, визначених як поляки або за “расою”, або за “народом”, або за “країною народження”, має перебувати десь у межах від мінімального числа 1 486 490 чол. до максимального 1 823 540 чол. (Див. таблицю).

Іммігранти до США

А. Що назвали Польщу як “місце або країну народження”:

1820–1885 рр.	33 489 чол.
1885–1898 рр.	131 694
1933–1946 рр.	46 473
1947–1972 рр.	<u>466 001</u>

Загалом: 677 657

Б. Охарактеризовані як поляки за “расою” або “народом”:

1899–1907 рр.	675 038 чол.
1908–1919 рр.	677 620
1920–1932 рр.	<u>90 815</u>

Загалом: 1 443 473

Загалом польських іммігрантів

2 121 130 чол.

Мінус

Реємігранти

1908–1932 рр.	294 824
1947–1972 рр.	<u>2 766</u>

Загалом: 297 590

Загалом постійних польських іммігрантів

1 823 540 чол.⁷

Попри свою численність, польські американці ще не справляють відповід-ного їй впливу на американське життя. Окремі приклади індивідуального успі-ху, скажімо, сенатора Едмунда Мускі, архієпископа Філадельфії Джона Круля або професора Збігнева Бжезинського, не можуть приховати факту, що польські американці як громада поки що не мають великого авторитету в суспільстві. Як організована група вони не можуть конкурувати зі впливом, наприклад, трьох мільйонів американських євреїв. Ніколи їхні голоси і їхнє лобіювання не надихали зовнішню політику США на захист польських інтересів. Під час двох сві-тових воєн полякам належав непропорційно високий внесок у бойові дії амери-канської армії. Хоча вони становили всього 4% загального населення, в 1917—1918 рр. 12% американських громадян, що загинули, а в 1941—1945 рр. 17% складу американських збройних сил мали польське походження. В соціаль-ній сфері освітній та громадські організації поляків були менш ефективні, ніж

організації українців, з якими їх часто порівнювали. У сфері політики польські проблеми привертали меншу вагу, ніж проблеми негрів, американців латиноамериканського походження і американських індіанців. У порочному світі американських етнічних джунглів “дурний і неосвічений поляк” став широко визнаним загальним стереотипом, що становить основу незліченних і (для поляків) образливих “польських анекдотів”. Цей образ різко відрізняється від поширеного стереотипу “шляхетного польського пана”, й досі живого в окремих частинах Європи. Причини, безперечно, існують. Як і у випадку ірландців та сицилійців, найбільший потік поляків на початку ХХ ст., надто з Галичини, склався з непропорційно високої частки “жалюгідних покидьків” з “найперенаселенішого краю” Європи — людей, таких прибитих нуждою й майже голодуванням, що вони їхали до Америки просто з інстинкту самовиживання. Вони погоджувалися на найпринизливішу працю, витримували найтяжчу роботу, терпіли найжорстокішу експлуатацію, проливали піт і парувалися в найбрудніших халупах. Саме вони були тлумами робітників під час великої доби розвитку американських залізниць та “індустріальними негрюками” північних міст США. Як сказано в одному канадському підручнику, присвяченому даній темі, “здається, в тій країні поляки і суди з розслідування справ за дрібні злочини були нерозривно пов’язані між собою. Важко думати про людей цієї національності по-іншому, ніж про якийсь невизначений клас небажаних громадян”⁸. Навіть Вудро Вілсонові, тоді професорові Принстонського університету, можна було б дорікнути тим, що він вважав поляків за людей “нижчої” категорії⁹. Тепер, можливо, ця ситуація змінюється. Незвичайна соціальна мобільність у США швидко розмиває давні етнічні гетто. Одна з гіпотез, яка пояснює збереження неприхильного образу польських американців, полягає в невдоволенні, яке відчувають щасливіші меншини, бачачи, як просуваються вгору колись упосліджені. Ці упосліджені коли-небудь ще можуть мати успіх¹¹.

Але, незважаючи на це, в польській громаді США й далі існують великі поділи. “Давні поляки” економічної еміграції не дуже змішуються з “новими поляками” нещодавньої політичної еміграції. Серед політичних емігрантів стіна підозри відокремлює професійних антикомуністів довоєнного покоління від пізніших утікачів з ПНР. Покоління 1939 р., позбавлене комуністичною перемогою своїх прав від народження, не мало нічого спільного з поколінням 1968 р., що часто-густо добровільно служило сталіністському режимові. Численні польські організації конкурують між собою. Римо-католицька громада, згрупована в тисячі польських парафій, має найбільше число послідовників, які здебільшого підтримують Польський римо-католицький союз. Польська семінарія Св. Кирила й Мефодія, а також пов’язаний з нею Центр польських досліджень в Очед-Лейк, штат Мічиган, функціонують від 1885 р. Нещодавно навколо польської церкви і громадського центру в Дойлстауні, штат Пенсильванія, сформувалася “американська Ченстохова”. Перевага ірландських та німецьких священників у римо-католицькій ієрархії США і американізаційна політика заміни національних парафій територіальними призводили до постійної колотнечі, а зрештою й невеличкого розколу. Нечисленна розкольніцька

Польська національна католицька церква, заснована 1875 р., намагається зберегти винятково національний характер своїх парафій, а також літургію польською мовою. У світській сфері 1880 р. у Філадельфії засновано Польський національний союз, що згодом заснував у Кембридж-Спрингс у Пенсильванії *Alliance College*. В Чикаго діє Польський римо-католицький союз і польський музей. У Нью-Йорку 1925 р. створено фонд Косцюшка для сприяння польським культурним заходам, і він вів перед у підтримці зв'язків із Польщею. Від часу до часу його нейтральна політична позиція зазнавала несамовитої критики, зокрема з боку таких війовничих організацій, як Національний комітет американців польського походження (*KNAPP*), що після Другої світової війни вживав рішучих зусиль, щоб відвернути Конгрес Полонії від будь-яких контактів з комуністичним режимом. Польський інститут мистецтва і науки в Америці діє як форум академічної і професійної діяльності й видає часопис "*The Polish Review*". Американський інститут Юзефа Пілсудського, що його багато років очолює Вацлав Єнджеєвич, зібрав цінну бібліотеку та історичний архів.

Серед поляків Канади є відносно більше політичних емігрантів, ніж у США. Післявоєнної доби присутність у Монреалі таких видатних постатей, як генерал Соснковський, посол Ромер і консул Бжезинський, природно перетворювала місто на осередок емігрантської політики. У Квебеку поляки зіткнулися з проблемою полікультурності, тобто перед вибором між асиміляцією до англомовного чи до франкомовного суспільства. Сильні польські громади процвітають в Онтаріо, Манітобі, Альберті і Британській Колумбії¹¹.

Поляки Бразилії зосереджені у штатах Парана, Санта-Катарина і Ріу-Гранді-ду-Сул. Під час обох світових воєн вони посилали загони добровольців, щоб воювати разом з польською армією в Європі¹².

У Європі "давні поляки" зосереджені у Франції, Бельгії та Німеччині, надто в гірничих районах департаментів Па-де-Кале, Нор, у Льежі та Рурі¹³. В багатьох аспектах вони нагадують поляків у Америці, бо зберігають свою ідентичність завдяки католицьким парафіям і культурним товариствам. Натомість політичні кола традиційно тяжіли до Парижа, Рима і Швейцарії. *Bibliothèque Polonaise* навпроти собору Богородиці Паризької, *Istituto Storico Polacco* на *Piazza Venezia* та Польський національний музей у Раперсвілі на березі Цюрихського озера свідчать про важливу польську діяльність у минулому. Щоправда, в недавні часи центр польської емігрантської політики назавжди перемістився до Лондона.

Поляки з Британських островів відрізняються від своїх трансатлантичних співвітчизників у кількох важливих аспектах. Хоча походження місцевої польської громади датується початком XIX ст., аж до Другої світової війни її чисельність завжди була невелика. Хоч і британські поляки зазнали економічних труднощів, їх майже всіх слід класифікувати як політичних. Переважна більшість поляків прибула з відділами польських збройних сил і з урядом на вигнанні, була втікачами воєнних часів і переміщеними особами, які щиро сподівалися повернутися додому, тільки-но закінчиться війна. Вони незмінно дотримувалися антикомуністичних поглядів, дуже часто були пов'язані з військовою службою і походили здебільшого зі східних провінцій. Вони лишилися,

бо відмовилися визнавати радянський переворот у Польщі або тому, що їхні домівки були на територіях, інкорпорованих до складу СРСР. Озлоблені крахом своїх сподівань на незалежну Польщу й не мавши бажання вrostати корінням у землю свого мимовільного вигнання, вони жили у власному духовному гетто й мали небагато контактів із широким британським суспільством. Через п'ятдесят років після їхнього прибуття й незважаючи на значну рееміграцію до Канади та Австралії, їхнє число становило приблизно 150 000 чол. Вони є справжніми спадкоємцями великої еміграції попереднього сторіччя. Впливові політики довоєнної доби і воєнних днів — генерал Андерс, президент Август Залеський, Едвард Рачинський, Маріан Кукель, Адам Цюлкош, Енджей Гертих — назавжди оселилися в Лондоні, що був центром видавничої й політичної діяльності старого стилю. Польський уряд у вигнанні, законний продовжувач Другої Речі Посполитої, хоч і невизнаний, діяв і далі. Що два тижні президент скликав Раду міністрів до *Замку на Ітон-плейс, 43*. Проте найактивнішою організацією було об'єднане Товариство польських комбатантів (*SPK*), що 1954 р. урвало зв'язки з “легалістами”. Польський університет за кордоном, хоч і значно зменшений, функціонує й досі. У Сполученому Королівстві великі польські громади існують у Глазго, Манчестері, Бредфорді й Ковентрі. Польські школи-інтернати працюють у Фоулі-Курт (Оксфордшир) для хлопчиків і Пітсфорд (Лестершир) для дівчаток. В усіх великих громадах існують польські парафії, польські клуби й польські недільні школи. Атмосфера стала поступово змінюватися. коли на передній план вийшло нове покоління, народжене вже в Британії. Та якщо і зберігся де-небудь дух довоєнної Варшави, Вільна і Львова, то тільки в залах *Ogniska Polskiego* в лондонському районі Кенсінгтон¹⁴.

Поляки СРСР поділяються на дві окремі категорії. З одного боку, є рештки польського й полонізованого населення, що жило в Литві, Білорусі та Україні від бознаколишніх часів. З другого боку, є політично депортовані. В обох випадках може видаватися дивним, що людей, чиї домівки були викинуті з Польщі зміною державних кордонів або чиїх предків транспортували до Сибіру в кайданах, годиться інколи класифікувати як емігрантів. І все-таки остаточний результат може бути тим самим. На лихо чи на добро, ці поляки були фізично відокремлені від головної польської громади, до якої належали їхні предки. Їхні проблеми великою мірою були близькі до проблем тих, хто вирушив на Захід із власної волі. Політичні депортовані мали дуже довгу історію. Кожне покоління поляків, яких викидали у глибини тундри чи степу 1832, 1864, 1906, 1940 і 1945 р., розповідало про зустрічі з поляками попередніх поколінь, що зазнали тієї самої долі. В кожному з традиційних місць заслання новоприбульців вітали колишні повстанці, що інколи вже не вміли розмовляти польською мовою, але несамовито пишалися своїм польським походженням. Від часу до часу з'являються свідчення про великі кількості поляків, що брали участь у страшних і неясних подіях, як-от у великому Байкальському бунті 1866 р., або згодом, у 1942—1943 рр., коли польська армія в Росії спромоглася евакуювати себе та всіх, хто був пов'язаний із нею. Переміщення населення в 1945—1947 рр. і амністія 1956 р. були для багатьох тисяч поляків двома рідкісними нагодами покинути СРСР. Родинам,

які жили в Росії століттями, шанс “повернутися” до Польщі не завжди видавався привабливим. Інші не мали такого вибору. Доля сотень тисяч польських цивільних, депортованих в 1939—1940-х роках і десятків тисяч полонених Армії Крайової, арештованих у 1944—1946 рр., й досі докладно не відома¹⁵.

Польська присутність в Ізраїлі заслуговує особливої згадки. Переважна частина європейського єврейства, рештки якого втекли до Палестини після Другої світової війни, колись поділяла свою долю з поляками в Польщі. Цілком можна зрозуміти упереджену думку, мовляв, сучасне покоління повинно забути про свої зв'язки з країною, яка хоч-не-хоч стала територією голокосту. Але не всі забувають так легко. На вулиці Праведників у Тель-Авіві згадано більше польських прізвищ, ніж прізвищ будь-якого іншого народу. А Єрусалим — одне з небагатьох міст у світі, де відвідувач, який знає польську мову, не повинен боятися, що не знайде дороги¹⁶.

Міжособні політичні поділи — природна риса життя у вигнанні, і в історії польської еміграції їх можна простежити від самого початку. Емігранти звичайно поділяли себе на консервативних “білих” і радикальних “червоних”. Консервативна *Agencja* Вибицького в революційній Франції мала конкурентів у вигляді радикальної *Deputacji* Дембовського і Товариства польських республіканців. Палац “Ламберт” Чарториського в Парижі доповнювала ціла громада демократичних опозиційних фракцій — від Польського демократичного товариства (1832—1862) з його *Centralizacja* (Центральним координаційним комітетом) до найбільш соціально зорієнтованого “*Ludu Polskiego*” (1835—1846) в Лондоні й організації “*Młoda Polska*” в Берні. В тому періоді мантію Лелевеля як пророка лівих поступово почав надягати на себе Станіслав Ворцель (1799—1857). Масон, *carbonaro*, колишній депутат повстанського сейму і приятель Герцена й Мадзині, Ворцель протягом свого життя допомагав підтримувати польське питання на порядку денному найпрогресивніших міжнародних організацій у Європі і брав участь у заснуванні польського соціалізму. Згодом поділ на “білих” і “червоних” значно поглибився, бо поміркована політика не давала результатів, а вимоги соціалізму й тероризму ставали дедалі наполегливіші. В Англії, де тієї доби зібралися найрадикальніші елементи, *Gromada Rewolucyjna Londyn Ludu Polskiego* (1856—1861) була пов'язана з міжнародними комуністично-утопічними колами. Її спадкоємець — *Ognisko Republikańskie Polskie* (1867—1870) — мав панслов'янські тенденції, натомість *Związek Ludu Polskiego* (1872—1877) був прямо пов'язаний з Першим Інтернаціоналом Маркса. *Związek Zagraniczny Socialistów Polskich* був попередником *PPS*. Ідеї, породжені цими групами, спонукали до більшої поваги, ніж давала змогу виснувати нечисленність груп, і зайняли належне місце в історії польської політичної думки. Під час Першої світової війни Польському національному комітетові Романа Дмовського кидали виклик “активістські” організації Пілсудського. Під час Другої світової війни уряд у вигнанні в Лондоні був предметом критики з боку підтримуваних СРСР організацій у Москві, які зрештою стали замість нього урядувати Польщею.

Спроби гармонізувати стосунки між протилежними фракціями дуже рідко мали тривалий успіх. Від 1837 до 1846 р. Лелевель і палац “Ламберт” брали

спільну участь у створенні *Zjednoczenia Emigracji Polskiej* — аж до фіаско Краківської революції. Від 1866 до 1871 р. існувало відроджене *ZEP* — аж до поразки Паризької комуні, яку підтримували його лідери. Відтоді було дуже мало ознак спільних дій. Послідовників Дмовського в “національному таборі” й послідовників Пілсудського в “таборі незалежників” ніколи не можна було переконати боронити спільну справу, поки кожна з цих груп жила надії на домінування в польській політиці. Під час Першої світової війни Польський національний комітет Дмовського воював на боці союзників, натомість легіони Пілсудського воювали на боці центральних держав. Під час Другої світової війни офіційний уряд у вигнанні в Лондоні систематично й навмисне дискредитували неофіційні польські комуністичні організації в Москві. Єдині політичні компроміси, які коли-небудь існували між двома конкурентними угрупованнями — договір Сікорського з СРСР 1941 р. і належність Миколайчика до Тимчасового уряду національної єдності 1945 р. — невдовзі виявились пустими словами. За повоєнної доби польські емігранти мали дуже мало спільного між собою, крім спільної ненависті до комуністичного режиму, що в їхніх очах був незаконним узурпатором. Емігранти й далі переймалися давньою ворожнечею між націонал-демократами і пілсудчиками, між просанаційними елементами і антисанаційними елементами, тоді як у самій Польщі вони втратили актуальність ще років сорок тому.

Етнічні та релігійні поділи були не менш очевидні, ніж суто політичні. Можна тільки сумувати з приводу відомого факту, що етнічні та релігійні групи на еміграції втратили всяке чуття прихильності до інших громад, з якими вони колись були тісно пов’язані в країнах свого походження. Польські євреї за кордоном шукали контактів зі своїми єврейськими одновірцями й дуже рідко — з польськими організаціями. Польські католики організовувались у католицькі парафії й дуже рідко шукали контакту з єврейськими організаціями. Українці, німці, литовці, чехи — кожен народ ішов своїм окремим шляхом. Народи, що в Центральній Європі були колись сусідами і друзями, в Лондоні та Нью-Йорку стали незнайомцями. Це стало причиною багатьох упереджень і багатьох непотрібних суперечностей. Для тих, хто й далі пишався країною своїх предків, зрозуміло, було образливим зустрічати інших, хто заперечував своє походження або, хоч і визнавав, що він “з Польщі” або що вважає польську мову за рідну, все-таки вперто заперечував, що він поляк.

Зберігався й соціальний поділ. Щоправда, певна товариськість у нещасті інколи допомагала звузити прірву між емігрантами різного соціального походження. Проте невеличке космополітичне коло багатих аристократичних кланів, що одружувалися між собою й використовували своє багатство для інвестицій у нерухомість або відкриття рахунків у швейцарських банках, мало змогу з цілковитою впевненістю брати участь у соціальному, комерційному та інтелектуальному житті всіх європейських столиць. До нього належали всі магнатські родини польського суспільства до доби поділів. Так само й представники вільних професій із кваліфікацією, яку можна було використати за кордоном, або з важливими закордонними зв’язками теж могли швидко утвердитись

і процвітати. Стиль їхнього життя відрізнявся, як небо від землі, від способу життя пересічних пролетарських мігрантів, що працювали гірниками, робітниками, кравчинями і слугами й десятиріччями насилу спробували прогнати свої родини і сплатити комірне.

Але, згідно з поширеним поглядом, найсильніший вплив на міжнародній сцені справляли, мабуть, не емігрантські групи, а окремі індивіди. Музичні, художні та наукові таланти — товар, який можна продати найшвидше, і всі найвідоміші світові польські прізвища, що їх і вимовити годі, належать талановитим індивідам, які домоглися успіху завдяки своїм винятковим умінням, особистостям і темпераменту. Як і можна було сподіватися, поляки-мандрівники зробили непропорційно великий внесок до подорожей і досліджень та в пов'язані з ними сфери, як-от картографію, етнографію та геологію. Сер Павел Едмунд Стшелецький (1797—1873) склав карту внутрішніх територій Австралії й назвав її найвищу вершину горою Косцюшка. Олександр Голинський (1816—1893) дослідив південну Каліфорнію і провів будівництво Панамського каналу, а ціла низка поляків, депортованих до Росії, — від славетного Маврици Бенювського (1746—1786) до Броніслава Пілсудського (1866—1918) — були піонерами наукового дослідження Сибіру, Середньої Азії й північної частини Тихого океану. Їхні співвітчизники з'являлися несподівано в найдальших закутках світу, скажімо, Міхал Чайковський (1804—1886), відомий у Туреччині як Садик-паша; Кароль Ролов-Мяловський (1842—1907), революціонер на Кубі; Ігнаци Домейко (1802—1889), геолог та освітній діяч у Чилі, і Ернест Малиновський (1808 (1815)—1899), піонер залізниць у Перу, де він збудував найвисокогірнішу залізницю у світі. На переламі сторіч актриса Гелена Мод'єска (Моджеєвська, 1840—1909) була, напевне, першою польською емігранткою, що потрапила в газетні заголовки. Вона була попередницею багатьох інших видатних постатей, зокрема оперного тенора Яна де Решке (1850—1925) та його брата Едварда (1853—1917), баса, що співав партії в операх Вагнера; фізика Марії Склодовської-Кюрі (1867—1934); піаніста Ігнаци-Яна Падеревського (1860—1941), танцюриста Вацлава Ніжинського (1890—1950). Джозеф Конрад (Ю. К. Коженювський, 1857—1924) зробив собі ім'я як англійський письменник, а Гійом Аполінер (Аполінарій Костровицький, 1880—1918) — як французький поет. Згодом ті перші вигнанці з Польщі мали своїх наступників у постатях піаніста Артура Рубінштейна (1886—1982), клавієсистки Ванди Ландовської (1877—1959), диригента Леопольда Стоковського (1882—1977), історика сера Луїса Нам'єра (1880—1960), скрипаля, а колись і секретаря генерала Сікорського Генрика Шеринга (1918—1988), архітектора і проєктанта мосту через Ніагару сера Казимира Гзовського (1813—1898) і архітектора й проєктанта мосту Бенджаміна Франкліна Ральфа Мод'єскі (1861—1940), біохіміка Казимира Функа (1884—1967), соціального антрополога Броніслава Малиновського (1884—1942), математика Станіслава Улама (1909—1984), філософа науки Якуба Бронювського (1908—1976), кінозірок Поли Негрі (Аполлонії Халупець, 1897—1987) і Маріон Дейвіс, кінопродюсера Самюеля Голдвіна (1882—1974) і букмекера Джо Корала (н. 1904 р.).

Постійне існування великої еміграції забарвлює кожен аспект польського життя. В економічному аспекті вона завжди забезпечувала рідну країну одним з головних джерел прибутку. Матеріальна допомога родичам у Польщі, туристичні візити, а також підприємницька діяльність бізнесменів-емігрантів становлять великий внесок до платіжного балансу. В політичному аспекті еміграція віддавна становила головний форум для вільних дискусій і критичного аналізу всіх проблем Польщі. Коли на батьківщині існував однопартійний тоталітарний режим, еміграція виконувала вкрай потрібну функцію рішучої, навіть якщо й відсутньої, опозиції. А найважливіше те, що у сфері культури еміграція забезпечує вільний вияв усього розмаїття ідей і почувань, від якого залежить життя культури. Вона тримає населення в контакті з зовнішнім світом і зменшує наслідки бюрократичного контролю. В цьому аспекті еміграція доповнює та врівноважує діяльність керованих державою організацій у Польщі. А передусім еміграція — згідно з найкращою можливою традицією — нагадує всім полякам, що нація — не синонім держави й не конче має збігатися з диктатом політичного режиму.

З другого боку, влада Польщі не може бути байдужою до цього питання. Еміграція надто велика й надто впливова, щоб її можна було нехтувати. Як і проводирі режиму санації перед війною, що заснували Світовий союз поляків за кордоном, лідери ПНР докладали великих зусиль, щоб прихилити до себе емігрантів. Попри скромний початок 1955 р. Товариство “Полонія” у Варшаві” постійно розширювало свою діяльність, запрошувало обраних гостей до Польщі, спокушало молоде покоління субсидованими подорожами й літніми курсами і вдавалося через видавниче агентство “*Interpress*” до безсоромної пропаганди. Політичний курс товариства полягав у паплюженні всієї пам’яті про рух за незалежність Польщі, зокрема про його лівацьку, антиросійську, пілсудівську течію, а також, хоч вона й розводиться *ad nauseam*, до нудоти, про обов’язок емігрантів перед своїми новими країнами, у звертанні до їхніх простих патріотичних інстинктів. Проте й далі існують великі перешкоди. Від політичних емігрантів годі сподіватися, що вони примиряться з режимом, який позбавив їх належного їм місця на землі свого народження. Ніяка вигадлива аргументація не приховає факту, що комуністичний режим потурав здійснюваній СРСР анексії східних провінцій, де народилося чимало емігрантів, і що багато років після війни “ПНР” не могла гарантувати безпеку, вже не кажучи про громадянські права, людям з незалежним мисленням. Упевнена у справедливості, якщо не в практичній здійсненності своєї справи, політична еміграція зробила традиційний вибір: краще жити й померти за кордоном на свободі, ніж піддаватися маніпуляціям на батьківщині. Епітафію для них можна було б запозичити з рядків, адресованих іншому переможеному народові:

Your name and your deeds were forgotten
Before your bones were dry;
And the Lie that slew you is buried
Beneath a deeper lie.

Ім’я та вчинки ваші вже забули
Іще до того, як вам висохли кістки,
А ту брехню, якою вас турнули,
Ще тяжчої брехні замулили річки.

But the one thing that I saw in your face
No power can disinherit.
No bomb that ever burst
Can shatter the crystal spirit!¹⁷.

Та на обличчі вашому побачив
Я те, що влада не розіб'є в пух:
Ніякої бомби вибух гарячий
Не знищить кришталевий дух.

Нова фаза почалася тоді, коли 1990 р. комуністичний режим зазнав краху. Нарешті стало можливим вільне пересування. Деякі поляки, надто молодь і бізнесмени, повернулися з-за кордону. Але більшість приросла корінням до домівок на чужині, надто пов'язана з життям своїх родин, щоб думати про переїзд назавжди. Емігранти провідували родичів у Польщі і з захватом дивилися на невідому вільну країну. Вони подякували Господу, що доба примусового відокремлення минулася. Але в Польщі не лишилися.

Отже, еміграція видається постійним елементом польської ситуації. Для тих, хто емігрував з власної волі, а то й з радістю, біль розлуки швидко минулася, і в деяких випадках вони невдовзі й забули батьківщину. Але для тих, хто вирушав під тиском економічних та політичних нещасть, повернутися завжди буде дуже важко. Для них зворушливий Міцкевичів переклад “Прощання Чайлд Гаролда” мав набагато глибше значення, ніж для більшості читачів оригінальної поезії Байрона:

Adieu, adieu! My native shore
Fades o'er the waters blue;
The night-winds sigh, the breakers roar
And shrieks the wild sea-mew.
Yon sun that sets upon the sea
We follow in his flight.
Farwell awhile to him and thee.
My native land — Good Night!

Bywaj mi zdrowy, kraju kochany!
Już w mglistej nikniesz pomroce
Świsnęły wiatry, szumią bałwany
I morskie ptastwo świergoce!
Dalej za słońcem, gdzie jasną głowę
W zachodzie pogrąża piany!
Tymczasem, słońce, bywaj mi zdrowie,
Bywaj zdrów, kraju kochany!¹⁸

Тож прощай, мій рідний краю,
Вже танеш ти над синьою водою.
Реве каміння і вітри зітхають,
Кигичуть дикі чайки над тобою.
За сонцем, що сідає понад морем,
Мчимо вперед в нестримнім леті.
Мій краю, ми побачимось не скоро,
Щастя тобі і сонцю на планеті.

Для багатьох людей, навіть сьогодні, найвлучніший підсумок їхньої долі можна знайти в сумному віршику, що його за десять днів до своєї смерті написав невтомний Юліан Немцевич:

Wygnancy, co tak długo błazdzicie po świecie,
Kiedyż znużonym stopom spoczynek znajdziecie?
Dziki gołąb ma gniazdo, robak ziemi bryłę,
Každy człowiek ojczyznę, a Polak mogiłę!¹⁹.

Вигнанці, чому так довго блукаєте світами,
Чи не втомились ви без краю човгати ногами?
Є в голуба гніздо, у хробака є в полі брила,
В людини кожної вітчизна, а в поляка — могила.

А на надгробку самого Немцевича на цвинтарі в Монморансі є напис, який склали його друзі. Він закінчується рядком, не менш відомим серед емігрантів:

I tam gdzie leż nie ma, on tę Polski złożył (“І там, де й сліз уже немає, він сльози Польщі проливає”)²⁰.

12

VARSOVIE

Герцогство Варшавське (1807—1815 рр.)

Як і чимало ефемерних держав революційної доби — від Ломбардської республіки до королівства Вестфалії, — герцогство Варшавське було дитиною війни. Воно було зачате завдяки химерному зв'язку між наполеонівською Францією і бездержавною польською нацією й народилося в атмосфері поразок трьох держав, які поділили Польщу. Її характер був позначений неповторною сумішшю революційного ідеалізму, націоналістичного ентузіазму й голого мілітаризму. Воно було причетне до короткої миті слави французької імперської системи і впало внаслідок переможного відродження третьої коаліції¹.

Польські зв'язки з Францією можна простежити від часів ще до повстання Косцюшка — від Барської конфедерації й *le bon roi Stanislas*. Але після революції існував безпосередній зв'язок спільного інтересу між урядами в Парижі, що кидали виклик *ancien régime* на Заході, й головною жертвою династичних імперій на Сході. Від 1793 р., коли Пруссія та Австрія почали війну першої коаліції проти Франції, до 1815 р., коли сили третьої коаліції нарешті перемогли, французи і поляки воювали з тими самим ворогами. Франція стала головним джерелом допомоги полякам і сценою значної частини польської політичної діяльності. В 1794—1797 рр. Париж був осередком водночас і *Agencji* Юзефа Вибицького, й конкурентної з нею республіканської *Deputacji* Францишека Дмоховського. У грудні 1796 р. Агенція спромоглася переконати провідників Директорії сформувати перший допоміжний польський легіон, що мав воювати під командою генерала Яна-Генрика Домбровського (1755—1818) у складі Італійської армії. Депутація спрямовувала свої зусилля на підпільний рух опору в самій Польщі й організувала невдалий похід Йоахима Дениска, що на чолі сповнених надії відчайдушів у червні 1797 р. перетнув Дністер, вступивши в Буковину. Наступного року Депутація об'єдналася з іншою групою, що мала такі самі цілі, — Товариством польських республіканців.

Наполеон особисто зацікавився польським питанням, надто коли воно обіцяло забезпечити йому нових рекрутів. Серед наближених до нього було чимало поляків, зокрема його ад'ютант-якобінець Юзеф Сулковський (1773—1798), що загинув під час єгипетської кампанії. Кілька років Наполеон тішився прихильністю своєї польської коханки Марії Валецької (1789—1817). 1797 р. з ініціативи Наполеона легіон Домбровського був реорганізований і поділений на два: першим командував генерал Ю. Вельгорський (згодом генерал К. Князевич), другим — генерал Ф. Римкевич. 1799 р. створено Наддунайський легіон під командою генерала Кароля Князевича (1762—1842). Польські легіонери йшли під французькими прапорами, але в польських мундирах. На їхніх нарукавних знаках видніло гасло італійською мовою: "*Gli uomini liberi sono fratelli*" ("Вільні люди — брати"). Хоча більшість легіонерів була рекрутами-селянами, що їх Наполеон узяв у полон з австрійської армії, їх заохочували звертатись один до одного "громадянине" і не піддавали фізичним покаранням. За п'ять років існування легіонів крізь їхні лави пройшло десь 25 000 чол.

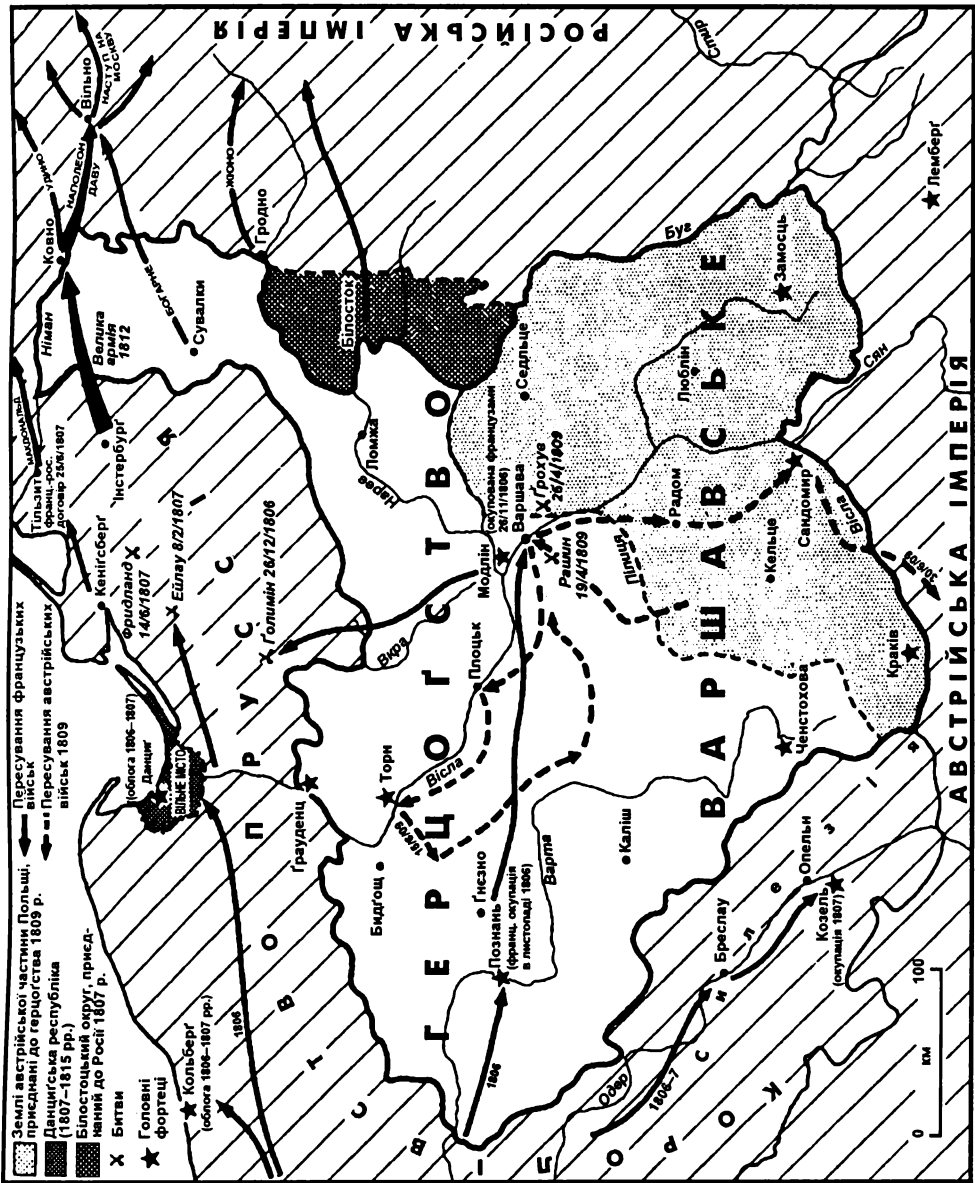
Проте від самого початку нещадне ставлення Наполеона до поляків лишало небагато простору для довіри. Якщо він і говорив про польські плани, то найзагальнішими фразами, й промовисто уникав будь-яких зобов'язань, які могли б обмежити його свободу політичних дій. Прикметно, що Косцюшко, коли 1796 р. його випустили з Росії, жив у США, а потім у Парижі, але категорично відмовлявся пов'язуватися з усіма Наполеоновими планами. "Не думайте, — казав він, — ніби Бонапарт відновить Польщу. Він думає тільки про себе. Він ненавидить кожен великий народ, а ще більше — дух незалежності. Це тиран, і його єдина мета — задоволення власних амбіцій. Я певен, що він не створить нічого тривкого". З допомогою свого секретаря Юзефа Павліковського (1767—1829) Косцюшко написав свій найвідоміший твір, що мав назву "*Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość?*" (1800 р.). У ньому він стверджував, що уярмлений народ не може розраховувати на підтримку Франції чи будь-якої іншої закордонної держави, а повинен покладатися тільки на власну силу та ресурси². Думки Косцюшка виявилися занадто слухними. Легіони ніколи не були використані для цілей, пов'язаних із незалежністю Польщі. Перший легіон розбив Суворов у битві під Треббією 1799 р., другий — під Маренго 1800 р., а Наддунайський легіон невдовзі після того був розбитий під Гогенлінденом. Резерви були використані для пацифікаційних обов'язків в окупованій Італії, а в 1802—1803 рр. — послані з експедицією, що мала придушити бунт негрів-рабів на Гаїті в Санто-Домінго. Люди, які з власної волі пішли служити в легіони з надією визволити Польщу, побачили, що їм як знарядям колоніального гноблення доводиться воювати на Карибських островах. Вони помирили тисячами від болотяної лихоманки, і тільки жменька тих, хто вижив, повернулися до Британії. Розчарування було загальним. 1801 р. у Люневелі Наполеон уклав мир зі своїми ворогами, і всяка агітація з приводу польського питання враз припинилася. Після першої хвилі ентузіазму чимало поляків полишили всяку думку про порятунок з рук Наполеона. В аристократичних колах перспектива союзу з Францією була затьмарена пов'язаною з нею загрозою соціальної революції. У Варшаві не могли не

оцінити ефективної пруської адміністрації. В Санкт-Петербурзі зовнішня політика опинилася під контролем польського шляхтича — князя Адама-Єжи Чарториського (1770—1861), що плекав власні плани відновити об'єднану Польщу під егідою нового царя Олександра I³.

У цій ситуації польські справи були цілковито підпорядковані суперництву між Наполеоном і коаліцією. Будь-яка польська держава, яку можна було б створити, неминуче становила б вияв не так прагнень народу, як рівноваги сил. 1805 р. ця рівновага рішуче схилилася на користь Наполеона. Французи окупували Відень. Російська армія пройшла польські землі від краю до краю тільки на те, щоб разом зі своїми австрійськими союзниками зазнати 5 грудня нищівної поразки під Аустерліцом. 14 жовтня 1806 р. під Єною й Ауерштадтом була розбита пруська армія. Французи окупували Берлін. У листопаді Даву взяв Познань, а Мюрат увійшов до Варшави. Три держави, що поділили Польщу, простерлися перед переможцем. Добровського і Вибицького, цих старих солдатів, переконали написати "*Odezwi do narodu polskiego*". Генерал Юзеф Зайончек узявся формувати Північний легіон, а князя Юзефа Понятовського, хоча він довго вагався, таки переконали взяти на себе командування новими польськими збройними силами. Перший візит Наполеона до Варшави 19 грудня 1806 р. спричинився до формування урядової комісії, яку очолив Станіслав Малаховський, свого часу маршалок Великого сейму. Проте не було навіть жодного натяку на остаточні плани імператора. Кампанію 1807 р. в Померанії та Східній Пруссії проти росіян і пруссаків здійснювали без ніяких указівок на її політичні цілі. Після непевної битви під Ейлау (Ілавою) в лютому і блискучої оборони Кольберга, яку очолював фельдмаршал Гнайзенау, Наполеон був ладен знову віддати Пруссії всі свої польські завоювання. Навіть остаточно перемігши росіян під Фридландом у червні, він почав переговори з царем з ясним наміром запропонувати Польщу в обмін на поступки десь в іншому місці. Але цар відмовився. Створення герцогства Варшавського під французькою егідою, передбачене Тільзитським миром у липні 1807 р., було наслідком відмови царя самому братися до керування пруською частиною Польщі. Цього разу, як і в багатьох інших випадках, долю польських земель визначили іноземні переговорні сторони, діючи суто у власних інтересах. В очах поляків то був четвертий поділ.

Територію герцогства викроїли з земель пруської частини Польщі. До нього належали Південна Пруссія (Мазовія і Великопольща), але без Данцига, перетвореного у вільне місто, й без Нової Східної Пруссії (району Білостока), переданої Росії. 1809 р. внаслідок війни з Австрією герцогство збільшилося, до нього додали Краків і "Західну Галичину" (Люблін, Замосць). У своїх найбільших розмірах воно мало 154 000 км² з населенням 4,3 млн. чол., 79% якого були поляки, а 7% — євреї. В щонайкращому разі його можна було охарактеризувати як обрубок польської держави, що не мав ані доступу до моря, ані перспективи об'єднання всіх польських земель. Назви Польща старанно уникали. (Див. карту 7).

Французьку конституцію герцогства Наполеон підписав у Дрездені 21 або 22 липня 1807 р. Фрідріха-Августа, короля Саксонії, призначили спадковим герцогом. Його повноваження були двозначно охарактеризовані як "абсолютні,

Карта 7. Герцогство Варшавське (1807—1815 рр.)

під протекторатом Рейнського союзу”. То був сумлінний чоловік, що розмовляв польською мовою, але тільки чотири рази навідався до Варшави. Він або його віце-король мали всю повноту виконавчих повноважень, здійснюваних через п’ять міністерств, голови яких склали Державну раду, й через префектів шести, а згодом десяти департаментів. Існував двопалатний законодавчий орган із призначенням Сенатом і виборною нижньою палатою, проте не існувало принципу відповідальності міністра перед тим органом. Як і роль окружних рад окремих провінцій, роль законодавчого органу обмежувалася дорадчими функціями. Незалежна судова влада мала діяти, спираючись на кодекс Наполеона. Офіційною мовою врядування мала бути польська мова.

Відповідно до цієї системи й за постійної відсутності монарха голова Державної ради високоосвічений Станіслав Костка Потоцький (1755—1821) і п’ять його призначених колег мали значну свободу маневру. Політика видатних членів ради — Понятовського на чолі військового міністерства, Станіслава Брези (1752—1847), а передусім графа Фелікса Лубенського (1758—1848), міністра юстиції, — була обмежена не так формальною конституцією, як постійною присутністю у Варшаві маршала Даву з 30 000 саксонців і пильним наглядом французьких резидентів: Етьєна Венсана, Жана Сера, Луї Бінйона, а від 1809 р. — надокучливого архієпископа Домініка де Прата.

У соціальній сфері конституція запровадила радикальні зміни. Стаття 4, де сказано, що “всі громадяни рівні перед законом”, нараз поклати край давній становій системі. Чотири прості слова — “*L’esclavage est aboli*” (“Рабство скасоване”) поклати край кріпацтву як правовій інституції. Проте виникла велика плутанина. Правові привілеї шляхти не були конкретно скасовані, а її соціальне верховенство не було безпосередньо порушене. В близькій перспективі становище селянства насправді погіршилося. Попри аграрний декрет від 21 грудня 1807 р., який регулював відносини між паном і орендарем, чуття безпеки, властиве колишньому кріпакові, набагато зменшилося. Для нього було невеликою втіхою, що він може тепер підписати новий договір зі своїм колишнім паном чи навіть подавати на нього позов до суду, якщо, чинячи так, він ризикував тим, що його виженуть і він утратить хату, землю й роботу. Тож тим часом нещодавно визволені селяни не мали куди податись, як до армії.

Релігійна емансипація виявилась не менш ілюзорною. Конституція зберегла католицизм як державну релігію. Два декрети 1808 р. позбавили євреїв повних громадянських прав, набуття цих прав залежало від ступеня асиміляції євреїв.

Про справжні цілі існування герцогства можна було найкраще дізнатись у військовій та фінансовій сферах. Хоч які жести робили в бік *liberté, égalité* або навіть *fraternité*, немає сумніву, що герцогство мало збирати максимальну кількість людей і грошей на потреби всієї Наполеонової імперії. 1808 р. запроваджено обов’язкову військову службу. Всіх чоловіків віком від 20 до 28 років призивали до війська на шість років. Армія, поступово збільшена від 30 000 чол. 1808 р. і до понад 100 000 чол. 1812 р., поглинала понад дві третини державного прибутку. Генералам щедро роздаровували землю і власність, натомість цілі юрби примусових робітників гарували, вдосконалюючи військові споруди. Для

відбудови фортеці Модлін мобілізували 20 000 селян. 1812 р. кількість військ, розквартированих у Польщі коштом герцогства, досягла майже одного мільйона чоловік. В обмін за польський мундир громадянина оподатковували з прусською ретельністю, ставилися до нього з російською байдужістю і сподівалися, що він накладе головою за французького імператора з наказу німецького короля.

Найяскравішим свідченням експлуатації герцогства з боку Наполеона було рязуче ошуканство, пов'язане з так званими “байонськими сумами”. Згідно з конвенцією, підписаною 1808 р. у французькому курортному містечку Байоні, французький уряд відступав володіння колишньою прусською державною власністю герцогству Варшавському, продавши її за 25 млн. франків, які треба було виплатити всього за чотири короткі роки. Таким чином від польського платника податків вимагали, щоб він майже 10% свого бюджету віддавав на викуп застав, будинків та устаткування, що їх забрали в нього пруссаки лише дванадцять років тому і що дісталися французам як воєнна здобич. Отже, про щедрість тут не йшлося⁴.

Тим часом фанфари слави закликали поляків під корогви. Після нещадних принижень, що тривали протягом життя цілого покоління, було чимало молоді, яка прагнула довести свою звитяжність на бойовищах. Від блискучих польських *Chevaux-Légers* імператорської гвардії до нових полків власної армії Понятовського, від вершин Іберійського півострова до глибин Росії польська звитяжність рушила вперед, чого ще ніколи не траплялося від часів Собеського.

30 листопада 1808 р. Наполеон зупинився біля брам Мадрида. Його наступ заблокувала єдина іспанська дивізія, що захищала вузьку ущелину Сомосьєра, по якій пролягав шлях на високе плоскогір'я, де стояла іспанська столиця. Шістнадцять гармат загороджували шлях 50 000 солдатів. Після кількох спроб пробитися з допомогою піхоти наказ іти в атаку віддали першому полкові *Chevaux-Légers*. Три сотні вершників Варшавського герцогства під командою Яна Козетульського виконали наказ. Через вісім хвилин ті, хто вижив, показалися на вершині ущелини, на триста метрів вище і два кілометри далі від сповненого захвату імператора. Всі гармати були захоплені. Опір іспанців був зламаний, Мадрид здобутий. Відтоді розповідь про атаку в Сомосьєрі викликала у Варшаві ту саму реакцію, що й згадка про атаку англійської легкої кавалерії на позиції російської артилерії під час облоги Севастополя в Лондоні. Вважали, що цвіт молоді польського народу загинув у далекому краю задля одного сміливого жесту. Насправді відчайдушна жертва тих нечисленних забезпечила прохід усієї армії⁵.

Під час кампанії 1809 р. поляки мали набагато безпосередніший інтерес. Герцогство Варшавське витримало увесь тягар нападу австрійців, а його війсьсько відзначилося перемогами. Ерцгерцог Фердинанд д'Есте напав з боку Галичини на чолі 25 000 солдатів і, попри героїчний опір поляків у битві під Рашином 19 квітня, пробився до Варшави. Але Понятовський зброї не склав. Низка кавалерійських рейдів углиб австрійської території — до Сандомира, Замосця й Лемберга — підточила становище ерцгерцога. Коли в липні надійшла звістка про перемогу Наполеона під Ваграмом, Понятовський от-от мав увійти до Кракова. Протягом тих кількох місяців він спромігся перехитрувати не тільки переважні сили австрійців, а й своїх російських “союзників” з їхньою

дивною поведінкою, що, стривожені страхітливим видом відродженої Польщі, вжили активних заходів, щоб перешкодити їйому. Згідно з Шенбрунським договором, герцогству дісталась винагорода у вигляді анексії Кракова й Західної Галичини, натомість Росія потягла собі Тернопільський округ. Уперше після поділів польська армія вийшла на бойовище під командою польських командирів і спромоглася возз'єднати два важливі фрагменти розпорочених польських земель. Воскресли національні почуття, знову піднеслися надії. Поляки з Литви перепливали Німан, щоб утекти з Росії і служити в армії герцогства. Поповнювали лави армії й поляки з пруської та російської частин Польщі, і всім їм надавали громадянство. Якийсь короткий час видавалося, ніби польський народ зможе знову стати господарем власної долі.

1812 рік став кульмінацією Наполеонових пригод. Для французів російська кампанія була ще одним актом революційного імперіалізму. Для росіян вона стала найтяжчим випробуванням цілості й тривкості їхньої імперії. І тільки для поляків то була визвольна війна. Коли 24 червня Велика армія перетнула Німан, більшість її солдатів знали тільки те, що вони перетнули кордон Російської імперії. Проте тисячі поляків серед них усвідомлювали, що вони перетинають історичний кордон Великого князівства Литовського. Наступаючи на Вільну, вони знали, що руйнують бар'єр, який протягом останніх двадцяти років відокремлював дві частини давньої Речі Посполитої. Звісно, правда, що Наполеон не дав ніяких конкретних обіцянок. Хоча він волів називати цю кампанію Другою польською війною, його речник герцог де Бассано був ладен тільки стверджувати, що "повне відновлення Польщі було тільки одним можливим способом покласти край конфліктові". На литовському боці несамовито збували сподівання. Дехто з магнатів, боячись соціальних заворушень, і далі підтримував царя. Проте маса населення палко чекала миті визволення. Адам Міцкевич, будучи чотирнадцятирічним свідком тих подій, відтворив тодішню атмосферу піднесеними словами:

О вікопомний вік! І досі в наших краї
Наш селянин тебе врожайним називає,
Воєнним зве жовнір.

.....

Дочасно черногуз на сосну прилетів,
Де вже не рік, не два гніздо його чорніло, —
І крила розіп'яв, неначе прапор білий;
Дочасно ластівок згромаджені полки...

.....

Чутно, як у гаю надвечір валюш лине,
Гусині гомонять у небі табуни
І журавлів ключі з ясної вишини
Дзвенять, кружляючи повільно над болотом.
Усі дивуються: чому так рано? Що там
Із краю теплого мандрівних птиць жене?

Аж інших чути птиць ячання голосне.
Мов сивок та шпаків летять веселі зграї,
Султанів та знамен барвисте море грас,
По взгір'ях котиться, мигтить удалині.

Кіннота! Дивна бронь, убори все чудні!
 Полк їде за полком, гармати поміж ними
 Шумують талими снігами весняними;
 Шапки чорніють ген, полискують штики, —
 Ідуть, як мурашня, піхотні вояки.

Гармати, коні, люд в озброєнні тяжкім,
 У строях військових — усе пливе рікою,
 Гуде й шумить удень і пізньою порою,
 Земля дрижить — і грім лунає із-за гір.

Війна прийшла, війна! У віковичний бір,
 Де бульботав глухар і вив неситий звір,
 Од неї відгуки зненацька налетіли.
 Мисливець, у гаях та в пушах посивілий,
 Що досі знав лише ведмедачі сліди,
 Орлині поклики, шум дерева й води,
 Уперше слухає далекий грім гармати;
 Серед поляни зубр спинився волохатий...

Він пелехату гриву
 Наїжив з остраху і вперше полохливо
 Утік, не знаючи, від чого утіка...

О весно! Хто тебе зустрів об тій порі,
 У краї нашому, — довіку не забуде!
 Якою радістю тоді раділи люди,
 Якими хвилями пишалися лани
 У вікопомний вік врожаю і війни!
 О дивне марево! Народжений в неволі,
 В неволі виріс я, — і другої ніколи
 Такої пишної не зустрічав весни!..⁶

Ці рядки зображують тло однієї з найвідоміших сцен польського красного письменства — “останнього старопольського бенкету” в Соплицові, де були примирени всі давні сварки й ворожнечі двору й кожен підносить келихи під час шляхетного тосту “*Kochajmy się*”. Головним елементом бенкету була віртуозна гра на цимбалах, яку виконав на честь генерала Домбровського старий єврей Янкель:

“О батьку, наш народ Месії дожида,
 Як ми тебе в Литві невільній дожидали, —
 Він до Домбровського промовив генерала, —
 Ти волю нам вернув, ти нам вернув життя”.
 І Янкель з радості заплакав, як дитя.
 Любив отчизну він, ділив із нею й муку,
 І щастя.

Генерал подав старому руку,
 Той шапку лисячу з низьким уклоном зняв,
 І руку воїна старий поцілував.⁷

Поляків у лавах Великої армії налічувалося майже 100 000 чол. Тридцять п’ять тисяч їх перебувало у складі П’ятого польського корпусу генерала Понятовського, єдиного національного формування в усьому строкатому війську.

Вони йшли в авангарді, вступивши до Вільна 28 червня, де була створена Урядова комісія під проводом голандця генерала Дирка Ван Хогендорпа. В серпні поляки дійшли до Смоленська. Вони брали участь у Бородінській битві. У вересні ввійшли до Москви. Рівно через двісті років по тому, як Гюґоґевський підпалив російську столицю, поляки знову дивились, як вона горить. У Варшаві на зборах Товариства сприяння наукам поет Козміан прочитав оду на знищення Москви:

Gdzie est ten potwór natury,
Ten olbrzym, postrach narodów.

Де та потвора й виродок природи,
Той велетень і пострах для народів?

Після зборів Станіслав Сташиць відвів Козміана вбік і порадив почекати з публікацією оди, поки скінчиться війна. "*Olbrzym jeszcze stoi i walczy*" ("Велетень ще бореться"), — зауважив він⁸.

І так воно й справді сталося. Цар не просив миру. В жовтні почався страхітливий відступ. Завірюхи, селяни-мародери, козаки, мороз і голод неблаганно косили військо. *Chevaux-Légers* під проводом героїчного Павла Єжмановського дістали наказ іти в ар'єргарді. Під Смоленськом і на Березині полягли тисячі. В грудні Наполеон промчав крізь Варшаву *en route* на Париж у повній мовчанці. Він навіть не зазирнув до Валевської, якій нічого не лишилось, як їхати навздогін до Парижа, а потім і на острів Ельбу. Через два тижні прибули перші недобитки П'ятого корпусу: один генерал, 12 офіцерів і 124 вояки. Загалом зі 100 тисяч поляків, що півроку тому перейшли Німан, вижило 20 000. Варшаву годі було б захистити. В лютому 1813 р. з'явилася російська армія. Була створена тимчасова Верховна рада на чолі з генералом Василем Ланським і його заступником Миколою Новосильцевим. Наступні два роки Варшавським герцогством керували як царським протекторатом, що чекає ласки переможців.

Останній акт незалежної волі від ім'я герцогства Варшавського здійснив Юзеф Понятовський. Відкинувши пропозиції помилування з боку росіян, він вирішив воювати на боці Наполеона до останнього. Він зібрав резерви своєї армії й відступив до Німеччини. Кінець його настав у Битві народів під Ляйпцигом 19 жовтня. Оточені у закруті річки Ельстер пруськими і російськими військами, польські підрозділи опинилися в самому осередку розгрому французьких військ. Смертельно поранений трьома кулями, Понятовський зневажливо відкинув усі думки про капітуляцію чи відступ. Підостроживши коня, він під зливою снайперських куль помчав до води і зник у швидкій течії¹⁰.

Смерть Понятовського часто трактують як ще один приклад суїцидної польської сміливості. Насправді то був результат, що цілком узгоджувався з нестерпним тяжким становищем. Понятовський, як і багато його співвітчизників, довго вагався, перше ніж пов'язати свою долю з французами. Для нього служба Наполеонові вимагала болючої зміни орієнтації й лояльності. Ця служба зумовлювала роки відданості та жертвовності. Знову змінювати лояльність, як учинив його пан, саксонський король, було б надто великою мукою для безмежно втомленого й чесного чоловіка. Як і решта представників свого покоління, він сподівався, борючись, служив і знайшов спочинок тільки в почесній поразці.

13

КОГРЕСÓВКА

Королівство Польське (1815—1864 рр.)

Віденський конгрес зібрався у вересні 1814 р. аж ніяк не для обговорення такої головної теми, як польське питання. Жодного польського представника не запросили. Але, як не раз і потім, брак згоди серед держав перетворив узгодження пунктів, які стосувалися Польщі, на головну перешкоду на шляху порозуміння. Каслрей, британський міністр закордонних справ, порушив питання про незалежність Польщі як засіб приборкати претензії його партнерів з переможної третьої коаліції. У своєму “Меморіалі про Польщу” від 23 жовтня він запропонував три альтернативні розв’язки. Перший передбачав суверенну польську державу в кордонах 1772 р.; другий — повернення до стану, який існував 1791 р., зокрема й Конституції 3 травня; третій — новий поділ герцогства Варшавського вздовж Вісли. Олександрові I жодна з цих альтернатив не видавалася такою привабливою, як план, підготований разом з Берліном, згідно з яким Росія взяла б собі все герцогство Варшавське, якщо Пруссії дозволять забрати всю Саксонію. В січні переговори зайшли в глухий кут. Талейран запропонував новий союз Британії, Франції та Австрії, щоб чинити опір російсько-пруським намірам. Якусь мить у повітрі витала загроза війни, аж поки новина про втечу Наполеона з острова Ельби повернула дипломатам здоровий глузд. Знову був створений спільний фронт. Із приводу польського питання держави погодилися на компроміс. Пруссія задовольнилася Познанню і західною смужкою герцогства Варшавського, взявши тільки половину Саксонії разом з Данцигом, шведську Померанію і кілька рейнських князівств, доданих для заокруглення. Австрія зреклася своїх претензій на Нову (західну) Галичину, але здобула Тернопіль і зберегла власне Галичину. Краків мав бути вільним містом під спільним протекторатом держав. Російська імперія мала виграти від невеличкого вирівнювання кордонів поблизу Білостока, а цар узяв собі корону новоствореного незалежного Королівства Польського. Договір, що містив ці пункти, три держави, які поділили Польщу, підписали 3 травня 1815 р. А

9 червня, за тиждень до Ватерлоо, був підписаний Віденський договір. Фактично, якщо не за назвою, відбувся п'ятий поділ Польщі¹.

Королівство Польське, маючи всього 127 000 км², поступалося герцогству Варшавському 1809 р. Чисельність його населення — 3,3 млн. чол. — була менша, ніж у давній прусській або австрійській частині Польщі. Це королівство годі було порівнювати з давньою короною до 1793 р., а ще меншою мірою — з відновленням усієї давньої Речі Посполитої. В міжнародному масштабі воно приблизно дорівнювало розмірами, та аж ніяк не ресурсами, Сполученим Нідерландам, створеним десь тієї самої пори. В польських очах воно було результатом украй незадовільного компромісу:

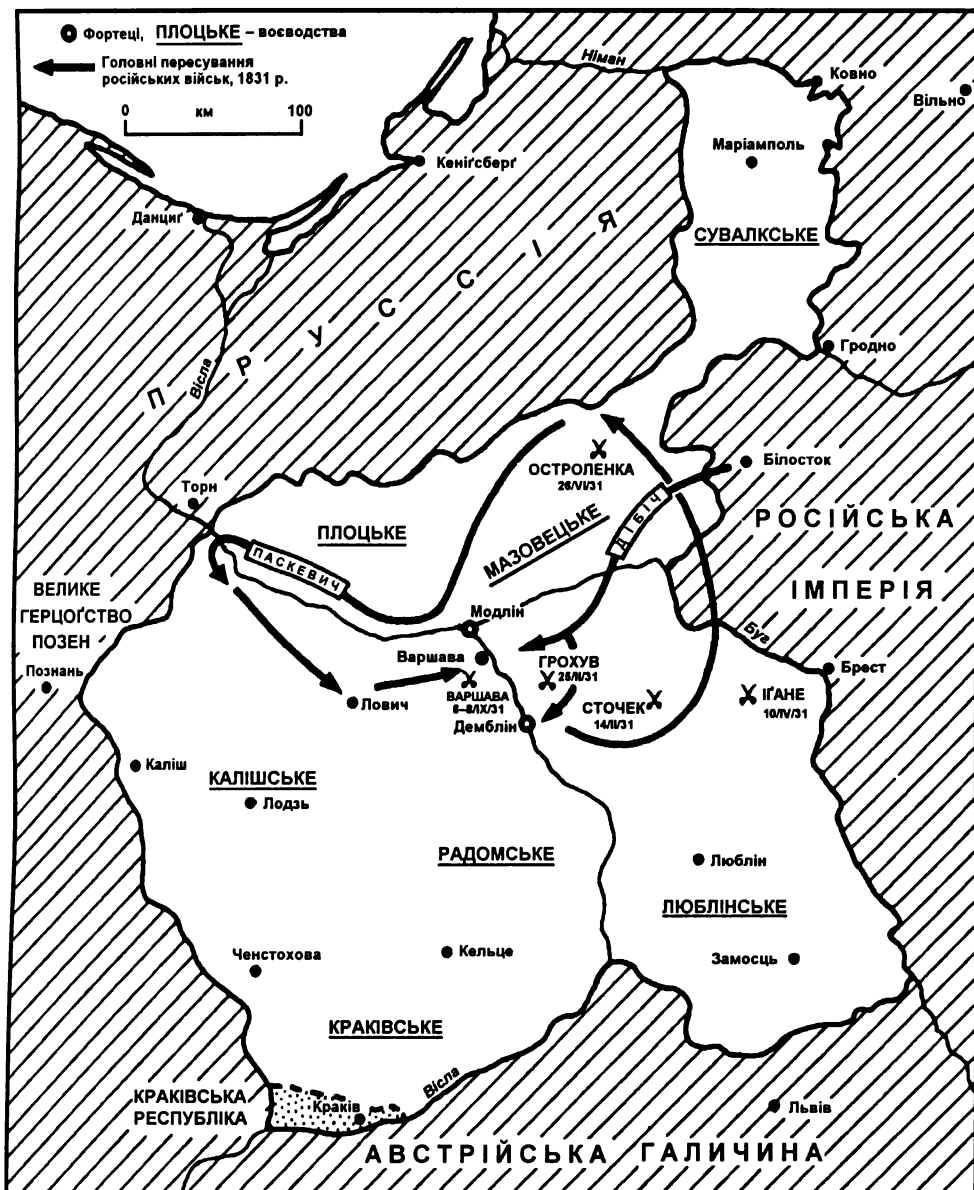
Bez Krakowa, Poznania i Wieliczki,
Polska nie warta ani świeczki.

Польською мовою це королівство звичайно називали здрібнілим ласкавим терміном *Kongresówka*, тобто бідолашний малий витвір Конгресу. (Див. карту 8).

Водночас слід визнати, що перспективи королівства були не такі вже темні. Його населення швидко зростало, сягнувши 1864 р. понад 6 млн. чол., а 1910 р. — понад 10 млн. В ньому жило більше поляків, ніж у будь-якій іншій державі Європи, і воно стало природним фокусом польського культурного життя. У вигляді Варшави воно мало історичну столицю Речі Посполитої, а його назва успішно відродила заборонену назву Польща. Оскільки оголосили, що східний кордон з Російською імперією відкритий для можливих змін, були сподівання, що коли-небудь у майбутньому якийсь зичливий цар міг би збільшити територію королівства на схід і об'єднати його з колишнім Великим князівством Литовським.

Конституція Королівства Польського лишала небагато простору для нарікань. Її похапцем склав князь Чарториський, але вона все-таки передбачала найширші можливі свободи в межах структури, визначеної договором. Звісно, правда, що цар у своїй якості короля Польщі зберігав за собою великі законодавчі повноваження. Він мав призначати всіх урядовців, починаючи від намісника й головнокомандувача і нижче. Він мав призначати Адміністративну раду, йому належало право скликати й розпускати сейм та оголошувати перерву в його роботі. Він мав право накладати вето на закони і вносити поправки до них, наполягати, щоб зовнішня політика була спільною з політикою Російської імперії. У сфері права він мав функції найвищого апеляційного суду, а також контролював міліцію через Міністерство внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі. Незважаючи на це все, Королівство Польське мало багато прикмет справжньої конституційної монархії. Воно мало власний уряд, власну судову владу, свій виборний сейм, державну службу і власну армію. Кодекс Наполеона, свобода друку, принцип релігійної толерантності, особиста свобода індивіда і право селян на придбання землі — це все було формально гарантоване. Польська мова мала бути мовою урядування. З огляду на те, що проект Конституції був схвалений реакційним Священним союзом, її слід вважати за напрочуд ліберальний документ. Принаймні на папері то була одна з найпрогресивніших

конституцій Європи². Провідні постаті королівства відображували вігівський лібералізм тодішньої доби. Намісник, генерал Юзеф Зайончек, значно полагіднішав від днів свого яacobінства, проте цей ветеран національного повстання Косцюшка й Наполеонових кампаній аж ніяк не був тією людиною, яку можна

Карта 8. Королівство Польське і Листопадове повстання 1830—1831 рр.

було сподіватися побачити на посаді головного польського помічника російського самодержця. Головнокомандувач, великий князь Костянтин Павлович (1799—1831), брат царя, був однією з небагатьох постатей, що мали в Росії незалежний вплив. Його морганатичний шлюб із полькою Йоаною Грудзінською позбавив його права успадкувати трон, а його сентиментальна любов до всього польського становила яскравий контраст із його захватом перед усіма формами брутальної військової дисципліни. Він висів поміж двох світів і досить часто вагався між двома думками. Більшість підпорядкованих йому генералів — Домбровський, Князевич, Хлопицький — служили Наполеонові й герцогству Варшавському, а не в російській армії. В цивільному житті й далі домінували видатні постаті Просвітництва, а саме: Станіслав Костка Потоцький і Станіслав Сташиць. Адміністративна рада могла звертатися до кількох польських магнатів, що вже набули досвіду на російській службі, зокрема до князя Адама-Єжи Чарториського і князя Ксаверія Друцького-Любецького. Хоча було багато людей, надто в католицькому таборі, які з тих або тих причин стримано ставились до Конституції та її прихильників, єдиною особою, що активно чинила опір їй від самого початку, був особистий уповноважений царя Микола Новосильцов (1761—1836). Прикметно, що установа Новосильцова, хоч і мала найвищу політичну вагу, згідно з Конституцією не мала ніякого правового статусу. Отже, цю установу від самого початку можна було використовувати як інструмент для всіляких свавільних і позаконституційних нападів і хитрощів.

Освіта виявилася справою, близькою до серця лібералів. П'ять років під проводом свого директора Станіслава Костки Потоцького Комісія релігійних визнань і публічної освіти намагалася спиратись у своїй діяльності на досягнення давньої Комісії народної освіти і Освітньої ради герцогства Варшавського. 1816 р. відкрив свої двері Варшавський університет, працювало п'ять факультетів. Гірнична школа в Кельце, інститут агрономії в Маримонті й Політехнічна школа у Варшаві мали готувати нову наукову і професійну еліту. 1821 р. діяло понад тисячу початкових шкіл. Неминуче виникали тертя з церквою, що нарікала на розвиток світської освіти під патронатом держави. На Потоцького напали з усіх боків. Коли, щоб помститися, він наважився запропонувати розпуск католицьких монастирів, які провадили навчання дітей, його змусили відступити. А 1820 р., після публікації своєї антиклерикальної сатири "*Podróż do Ciemnogrodu*" ("Подорож до Невігласіополя"), він був змушений подати у відставку. Відтоді утвердилась реакція. Наступний директор комісії Станіслав Грабовський (1780—1845) закрити дві третини початкових шкіл королівства. Вживали заходів, спрямованих і проти єврейських шкіл. Пріоритет надавали середнім гімназіям, де вчилися переважно діти, належні до вищого класу. Підручники історії, що їх написав Потоцький і що вихваляли демократію античних Афін, замінили консервативнішими текстами, які підносили чесноти імперського Риму. То була прикмета часу³.

Економічне життя теж зазнавало крутих поворотів долі. Спершу сповнений надмірного ентузіазму, уряд так розтринькував свої вбогі ресурси, що 1821 р. постав перед банкрутством. Цар загрожував приєднати королівство до

складу імперії, якщо бюджет не буде негайно збалансований. І тоді князь Любецький, що в 1821—1830 рр. був міністром фінансів, здійснив дивовижне відродження економіки. Тим, хто уникав сплати податків, погрожували смертним вирокком. Дефіцит був ліквідований. Податкові надходження зросли втричі. Знову були запроваджені квітучі державні монополії на сіль і тютюн. 1828 р. засновано Польський банк, щоб керувати фінансовими справами і координувати підтримувані державою кредитні операції. Для інвестицій у торгівлю й промисловість були призначені великі суми. Того десятиріччя "*Le Petit Prince*", як називав його Олександр, виявився найуспішнішим з польських "угодовців". Категорично вирішивши зберегти зв'язок із Росією, він не терпів опозиції й заклав підвалини сучасної життєздатної економіки⁴.

Армія була головним гарантом незалежності королівства. Маючи постійний кадровий склад 30 000 чол. і здатна швидко збільшувати свою чисельність у разі війни, вона становила силу, якої не могла просто знехтувати жодна сусідня держава. Отримуючи 40% державного бюджету, вона була добре озброєна й добре навчена. Армія мала польські мундири, крокувала під польськими корогвами й уживала лише польську мову. Збільшившись унаслідок набору рекрутів, які мали служити десять років, вона невдовзі виповнилася професійних гордошів і набула компетентності. Особливої уваги надавали вишколові офіцерів. Три кадетські школи у Варшаві, що забезпечували кадри для піхоти, кавалерії й артилерії, випустили нове покоління офіцерів, сповнених вояцьких гордошів і *esprit de corps*, корпоративного духу. Російський вплив був обмежений внутрішньою структурою армії, щоб полегшити можливу співпрацю з російськими формуваннями, а також дразливим питанням військової дисципліни. За доби Понятовського фізичні покарання завжди були дозволені, й запровадження їх 1815 р. на російський кшталт стало великою кривдою. Безкінечні паради, що їх організовував великий князь на Саксонській площі у Варшаві, мали супровід у вигляді публічного шмагання і проходів крізь лави. Фізичні покарання становили прикре джерело невдоволення в загалом задоволених і добре вишколених збройних силах, хоч у принципі без них можна було б обійтись.

У такому контексті політичне життя розвивалося без непотрібних напруг. У перші роки люті суперечки були переважно наслідком битви між клерикалами і антиклерикалами з приводу шкіл, громадянських шлюбів, розлучень і цензури. Під час тієї боротьби царя лобіювали з обох сторін. Перша сесія сейму 1818 р. пройшла гладенько. Її відкрив сам Олександр, чию промову на честь конституції широко, проте хибно тлумачили як провісницю змін, які стануться в самій Росії. Поданий у палаті протест у зв'язку з тим, що уряд не подав бюджету для схвалення, лишився без відповіді.

Опозиція почала зосереджуватись у 1820-х роках на двох різних фронтах. У сеймі вона організувалася навколо діяльності двох братів Немойовських — Вінсенти (1784—1834) і Бонавентури (1787—1835); підпорядкована їм група калішан (людей з Каліша) вважала, що поправки до урядової політики становлять одну з головних функцій законодавчого органу. 1820 р., на другій сесії сейму, коли був заблокований законопроект про збільшення повноважень

генерального прокурора, цар насилу міг стримати свій подив. Депутатські мандати братів Немойовських адміністративно скасували. Сейм розпустили, а його наступну сесію відклали до 1825 р. То був перший очевидний знак, що похвалу конституції навіть з уст начебто ліберального царя не слід розуміти надто буквально. Інші депутати сейму викликали невдоволення тим, що критикували зволікання уряду з аграрною реформою.

А в країні загалом опозиція зосереджувалася навколо таємних політичних клубів, мода на які щораз зростала. В цьому аспекті франкмасонство в польському суспільстві займало давні та утверджені позиції. Воно традиційно приваблювало безневинних зичливих шляхтичів, до яких відчували свою належність і Олександр I, і його батько Павло I. 1815 р. франкмасони мали в Королівстві Польському тридцять дві ложі і могли слушно стверджувати, що вони контролюють великий сектор прогресивної й патріотичної думки. 1819 р. майор Валеріан Лукашинський (1786—1868) заснував "*Wolnomularstwo Narodowe*", войовничу галузку франкмасонського руху, що скоро мала послідовників у сеймі, в провінціях і в армії. 1821 р., коли цар заборонив її діяльність повсюди у своїх володіннях, чимало її найрішучіших членів перейшли в конспіративне Патріотичне товариство Лукашинського. Ця організація, попередниці кількох інших з тією самою назвою, створила мережу місцевих осередків в усіх польських землях. Її діяльність була спрямована на утвердження повної національної незалежності, й вона здійснювала свій вплив ще довго по тому, як її окремі осередки припинили реагувати на вказівки з центру. Арешт та ув'язнення Лукашинського 1822 р. засвідчили початок щораз гострішого конфлікту зі владою⁶. В студентських колах з'явився цілий виводок аматорських революційних клубів, кожен зі своїми власними героями, філософією й газетою. Варшавський клуб "*Panta Koina*" (в перекладі з грецької мови "Всі разом"), заснований 1817 р., мав контакти і в Німеччині, і в Росії. Його діяльність припинилася внаслідок низки міжнародних поліційних розслідувань, спричинених убивством в Єні в Німеччині царського міністра-резидента. *Związek Wolnych Polaków* (1820 р.) мав зв'язки у Вільно та Кракові, але і його діяльності поклала край поліція. В армії існували тісні зв'язки з конспіраторами в російській армії. *Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian* підтримувало контакти з російськими Північним і Південним товариствами, а також із Товариством військових приятелів, що діяло серед офіцерів Литовського корпусу, розміщеного в Білостоку. Хоча не можна сумніватися в чесності людей, які організували конспіративну діяльність, спрямовану проти царя, важко повірити, ніби вони становили якусь серйозну небезпеку для сил права й порядку⁷.

Головний неспокій на цьому етапі спричиняла не Варшава, а Вільно. Відносно зичливий режим у Королівстві Польському аж ніяк не був схожий на репресивну систему, яка існувала за кордоном у Литві. Коли Чарториский 1814 р. пішов у відставку зі своєї посади в Литві, його наступники докладали всіх зусиль, щоб змінити його пропольську політику. Віленський університет, що якийсь короткий час був головним центром польської літератури і освіти, став об'єктом безпосередніх нападів зграї затятих русифікаторів. *Towarzystwo*

Filomatów, яке 1817 р. заснували Адам Міцкевич і Томаш Зан (1796—1855) як осередок своєї літературної діяльності, невдовзі було змушене набрати виразних політичних обертонів. Це товариство мало підтримку з боку університетських професорів, зокрема професора історії Йоахима Лелевеля. 1820 р. були сформовані дві нові організації. Одна з них — *Towarzystwo Filadelfistów Błękitnych* — відверто обстоювало ідею об'єднання двох частин давньої Польсько-Литовської Речі Посполитої. Друга — *Związek Zielony* — була раннім прикладом народництва і звернула свою увагу на село, щоб заручитися підтримкою селян. На лихо, діяльність цих товариств привернула увагу Новосильцова, що приїхав до Вільна, щоб особисто провадити розслідування. В листопаді 1823 р. взялася до роботи поліція. Міцкевича, Зана, а також вісьмох їхніх товаришів у прискореному порядку заслали до центральних російських губерній. Лелевеля звільнили. Вся конспіративна мережа була ліквідована. Наука, яку дістали варшав'яни, була очевидна. Маска лібералізму, яку вдягала на себе царська влада в Королівстві Польському, була оманлива⁸.

Коли 1825 р. на трон сів Микола I, ту маску відкинули геть. Наляканий до глибин душі декабристським постанням у російській армії, новий цар не приховував своєї зневаги до конституційного врядування. Самодержець і за вдачею, й за переконаннями, цей “Навуходоносор Півночі” вважав Королівство Польське за гнояк на тілі Святої Русі, вже дозрілий, щоб його розкрити. Він, звичайно, помітив польські зв'язки декабристів і був надто розлючений повідомленнями про начебто бунтівливі настрої своєї польської армії. Заполонивши королівство агентами нещодавно створеного III відділу і знайшовши ревного слугу в постаті Новосильцова, що піднісся духом, він негайно створив слідчу комісію для розслідування проблеми таємних клубів. Вчинивши так, він спровокував *cause célèbre*, відому судову справу, тридцятих років. 1928 р. проводирів Патріотичного товариства поставили перед судом сейму, звинувативши, у зраді — злочині, за який карали смертю. Сторона звинувачення вимагала суворого вердикту й сподівалася, що сенатори дадуть свою згоду. Хоч як було дивно, але вони відмовились. Сенатори, за винятком одного голосу проти генерала Красінського, постановили, що належність до нелегального товариства не становить зради. Головному відповідачеві підполковнику Северинові Кржижановському (1787—1839), звинуваченому в проведенні переговорів із декабристами, дали всього три роки ув'язнення. Великий князь Костянтин спалахнув гнівом. Він заборонив непокірним сенаторам-суддям покидати Варшаву й заборонив публікацію їхнього вердикту. Після втручання царя з Санкт-Петербурга вирок безцеремонно скасували. Суд ретроактивно позбавили компетенції розглядати такі справи. Але зрештою Микола I підтвердив вердикт, і його публічно оголосили в березні 1829 р. Доля засуджених була різною: декого ще 1828 р. відвезли до Санкт-Петербурга, решту ув'язнили у Варшаві. Декого в червні—липні вже звільнили, інших, зокрема і Кржижановського, з наказу царя заслали до Сибіру. Коли 1830 р. сейм зібрався знову, щоб переглянути свою законодавчу програму, його членів належним чином покарали. Консервативний елемент триумфував. У панівній тоді атмосфері страху та підозр

було небагато шансів, що конституційний процес можна послідовно здійснювати й далі.

А тим часом усі думки про активний бунт обмежувалися нижчими ешелонами офіцерського корпусу. Низка доречних військових реформ, зокрема відмова від публічних шмагань і вдосконалення системи оплати, не спромоглася погамувати чуття несправедливості, породжене репресіями тих, хто був пов'язаний із декабристами, і постійним надокучанням з боку III відділу. Під час сеймового суду від усіх польських офіцерів вимагали знову скласти присягу на вірність цареві. Їхнє гостре чуття честі було зачеплене до живого. Ще 1829 р. група кадетів зі школи підхорунжих піхоти обговорювала можливість убивства царя під час його коронації на трон Польщі. 1830 р. інструктор цієї самої школи поручик Пйотр Висоцький (1797—1874) разом з молодим полковником Юзефом Залівським (1797—1855) почав організовувати конспіративну групу, вони мали намір влаштувати збройне повстання. Влітку того самого року вони зустрілися з групою цивільних змовників, які розробляли план убивства великого князя Костянтина⁹.

* * * * *

1830 р. у Європі стався перший загальний вибух, спрямований проти системи, благословенної Віденським конгресом. Згідно з лондонським протоколом, Греція була проголошена незалежною державою. В Парижі в липні повалили монархію Бурбонів, і її замінило врядування короля-громадянина Луї-Філіпа, герцога Орлеанського. В Брюсселі в серпні прогнали голандську династію Оранж-Насау й проголосили незалежність Бельгії. Париж прибрав собі свою колишню роль запальника революційних настроїв, і з міста пролунало чимало звернень до пригноблених народів Європи з закликом струсити панування реакції. Поет і драматург Казимир Делавінь, палкий прихильник Луї-Філіпа, був одним з багатьох, хто пам'ятав про Польщу. У його вірші "*La Varsovienne*" ("Варшав'янка") відчувається відлуння спільної боротьби поляків і французів за Наполеонову добу і звучить заклик до зброї:

Il s'est levé, voici le jour sanglant;
 Qu'il soit pour nous le jour de délivrance!
 Dans son essor, voyez notre aigle blanc,
 Les yeux fixés sur l'arc-en-ciel de France.
 Au Soleil de Juillet, dont l'éclat fût si beau,
 Il a repris son vol; il fend les airs; il crie:
 "Pour ma noble patrie,
 Liberté, ton soleil ou la nuit du tombeau".
 Polonais, à la baïonnette!
 C'est le cri par nous adopté,
 Qu'en roulant le tambour repète:
 À la baïonnette!
 Vive la liberté!

Тож він устав, цей день кривавий, —
 Якби ж він днем свободи став! —
 Орел наш білий мчить до слави,
 Він Франції веселку вподобав.
 Під сонцем розправляє крила,
 Летить у сяєві липневім
 Й вітчизну в русі тім сталевім,
 Чекає воля або тьми могила!
 Поляче, на багнети!
 Цей поклик — насолода,
 Звучить, мов кастаньети:
 Рушайте на багнети,
 Нехай живе свобода!

Pour toi, Pologne, ils combattront, tes fils,
 Plus fortunés qu'au temps où la victoire
 Mêlait leur cendres aux sables de Memphis,
 Où le Kremlin s'écroula sous leur gloire.
 Des Alpes au Thabor, de l'Èbre au Pont-Euxin,
 Ils sont tombés vingt ans, sur la rive étrangère.
 Cette fois, Ô ma mère,
 Ceux qui mouriront pour toi, dormiront sur ton sein.
 Polonais, à la baïonnette!..

Sonnez clairons! Polonais, à ton rang
 Suis sous le feu ton aigle qui s'élance.
 La liberté bat la charge en courant,
 Et la victoire est au bout de ta lance.
 Victoire à l'étendard que l'exil obraçea
 Des lauriers d'Austerlitz, des palmes d'Idumée!
 Pologne, bien-aimée,
 Qui vivra sera libre, et qui meurt l'est déjà!
 Polonais, à la baïonnette!..

За тебе, Польше, в бій ідуть сини,
 Щасливіші, ніж там, де скрізь чужа земля,
 Коли під Мемфісом лягали до труни
 Й валили мури лютого Кремля!
 Де Альпи, Ебро, Тибр, моря солоні,
 Лишався їхній прах на чужині, —
 Матусю, відтепер ми не одні:
 Хто вмере за тебе, той в твоєму лоні.
 Поляче, на багнети!..

Заграйте, сурми! Поляче, стань до бою,
 Між куль линь за орлом, де Вісла й Ниса,
 Свобода на ходу вистрелює набої,
 А перемога — на вістрі твого списа!
 Твою корогву нахилили долі
 Аустерліца лаври й пальми Ідумея.
 Кохано Польше, дівчино-камее,
 Живі воюють, а мертві вже на волі.
 Поляче, на багнети!..

У Варшаві швидко розвивалася вибухова політична ситуація. Чутки, мовляв, цар може використати польську армію для придушення революцій у Франції та Бельгії, спричинили загальну збентеженість. Неспокій у кадетському корпусі досяг гарячкового піку. До групи конспіраторів Висоцького приєдналися інші змовники, не належні до армії, зокрема Маврикій Мохнацький. Плани збройному виступу були прискорені. В жовтні внаслідок страйку на заводі Френкеля з приводу незадовільних умов праці наявні тертя й напруги поширились і на цивільне населення. В листопаді поліція почала здійснювати хвилю превентивних арештів. 19 листопада в пресі з'явилися перші згадки про загальну мобілізацію — і польської армії, й Литовського корпусу. В ситуації, коли влада знала, що от-от станеться бунт, а конспіратори чекали, що їх будь-якої миті заарештують, питання, хто вдарить першим, було відкритим.

Насильство і збентеженість вибухнули вночі 29 листопада. Група заколотників, двадцять чотири чоловіки на чолі з Людвіком Набеляком, мала атакувати палац Бельведер і вбити або полонити великого князя Костянтина, а відділ підхорунжих під командою Висоцького мав вирушити до центру міста, роззброїти російський гарнізон і захопити Арсенал. Все пішло не так від самого початку. Пожежа в покинутій броварні, що мала правити за сигнал для координації дій, спалахнула на півгодини раніше, до того, як конспіратори зайняли позиції. Полум'я стривожило гарнізон, вулиці заповнили війська і сторожа. В Бельведері заколотники вдерлися в палац, закололи постать у мундирі, що стояла перед покоєм великого князя, і застрелили другу постать, що тікала задніми дверима. Їхньою першою жертвою був губернатор Варшави Любовидзький, другою — російський генерал Жандр. Коли заколотники ринули в місто з вигуками "Великого князя вбито!", Костянтин вийшов із дружининою спальні, де він заховався, і спробував організувати свій персонал. У місті підхорунжі відступили після невдалого нападу на кавалерійські бараки. Невдовзі до них

приєдналася нестямна юрба. Генерала Потоцького, поляка-патріота, що відмовився взяти на себе командування, а потім намагався заспокоїти юрбу, застрелили. Генерал Трембицький, командир самих заколотників, зазнав тієї самої долі з тієї самої причини, бо прокляв своїх підопічних як “тупих убивць”. Ще одного поляка, генерала Новицького, вбили в його кареті, переплутавши в пільмі з російським генералом Левицьким. Юрба вдерлася до Арсеналу. Великий князь відмовився пускати в хід свої війська. “Поляки почали це завуршування, — сказав він, — тож поляки мають його й закінчити”. Полк польської легкої кінноти пройшов аж на Замкову площу, але, не мавши конкретних наказів, зупинився. Опівночі настала патова ситуація. Повстанці контролювали місто, але російський гарнізон був неушкоджений. Князь Любецький був єдиним чоловіком, що зберіг холодну голову. Скликавши Адміністративну раду й порадившись із Чарториським, він погодився керувати закінченням повстання й досягти з царем якогось компромісу. Ця “Листопадова ніч” була драмою, яку більшість її акторів воліли б забути¹¹.

Унаслідок недолугості змовників, які почали повстання, політичний провід негайно перейшов до людей, які ніколи не були прихильні до збройного повстання і щиро прагнули уникнути, якщо вдасться, конфронтації з Росією. Отже, політичні цілі повстання були сформульовані лише після його початку і спершу мали цілком угодовський характер. Тимчасовий уряд, що постав 3 грудня, був не чим іншим, як зміненним варіантом Адміністративної ради. Уряд сформували з ініціативи Любецького, а консервативний характер цього уряду замаскували кооптацією до його складу Юліана Немцевича та Йоахима Лелевеля, а також князя Чарториського і генерала Юзефа Хлопицького (1771—1854). Протягом тижня уряд офіційно віддав усі владні повноваження Хлопицькому, вважаючи, що його особиста диктатура буде ефективнішим засобом досягти поставлених цілей. На цьому етапі пріоритет цілковито належав завданню досягти дружнього порозуміння з царем. Не зробили нічого, щоб уникнути дальших провокацій. Великому князеві Костянтину дозволили покинути Варшаву без ніякої шкоди, вивівши свої війська й забравши політичних в'язнів. Хлопицький відмовився привести армію в стан бойової готовності. Водночас Любецький сподівався, що переговори з царем приведуть до прогресу в конституційному питанні, а також у реалізації його плану тіснішого зв'язку Польщі з Литвою. То була дивна ситуація. Лоялістські проводирі повстання, що мало ознаки бунту, сподівалися домогтися конституційних поступок від самодержця в обмін за припинення повстання.

Але цар був іншої думки. Микола I не мав наміру вести переговори з бунтівниками, хоч якими лояльними вони обіцяли бути. Від самого початку він вирішив придушити поляків силою. У своєму першому листі до Костянтина він заявив, що “тепер має загинути або Росія, або Польща”. “Листопадова ніч” була йому на руку. Є певні сумніви, чи мав він намір скасувати конституцію Королівства Польського ще до початку повстання. А тепер цар відкинув усякі вагання. Микола I мав чудову нагоду провчити поляків і поставити уряд, якому він міг би довіряти. Польські представники, що приїхали до Санкт-Петербурга

для переговорів, не могли домогтися аудієнції. Тільки-но Костянтин успішно вибрався з Варшави, почалися готування для збору каральних військ. Генерал Дібіч дістав під свою команду 120 000 солдатів, які протягом січня концентрувалися в районі Білостока. А коли наприкінці цього місяця надійшла вістка, що польський сейм проголосував за офіційне позбавлення царя польського трону, Микола I мав змогу віддати наказ про негайний напад на королівство. 5 лютого 1831 р. Дібіч перейшов кордон. Унаслідок цього акту локальне повстання перетворилося в національну війну.

У Варшаві помірковані плани уряду поступово радикалізувалися, бо всі спроби досягти компромісу зазнали невдачі. Мало-помалу обережних людей замінили активісти, активістів — радикали, радикалів — відчайдухи, а відчайдухів — військова кліка. Протягом дев'яти місяців існування уряду контроль послідовно переходив від Хлопицького та його “білих” до ліберальних, центристських лідерів сейму; від сейму до здебільшого позапарламентських “червоних”; від “червоних” до варшавської юрби; від юрби до генерала Круковецького. То був політичний процес, класичний своєю простотою, й керувала ним логіка конфлікту, коли вже вдавалися до всіх засобів, проте жоден з них, якщо зважити на характер ворога, не міг забезпечити успіху. Перший етап повстання закінчився в січні. Терплячі переговори не дали ніяких результатів. Занепокоєний сейм призначив комісію з п'ятнадцяти чоловік для нагляду за постановами генерала Хлопицького, а 18 січня зрештою змусив його піти у відставку. Тієї миті польський терпець, уже виснажений невблаганністю царя, зненацька урвався. Після засідання 24 січня в пам'ять про російських декабристів, страчених волею царя шість років тому, стриманість сейму випарувалася. Наступного дня сейм своєю постановою проголосив, що трон Польщі вакантний. Миколу I позбавили польського трону. Після тієї миті вороття вже не було. Нова конституція проголосила, що уряд має бути підзвітний “суверенному сеймові”. Чекаючи на призначення нової ради міністрів, Хлопицького знову відновили на посаді голови уряду. Через три тижні на чолі нової урядової ради постав Чарториський. 18 лютого він перебрав владу з рук Хлопицького, почався другий етап, що тривав до травня. Тим часом Чарториському довелося воювати.

Результат Російсько-польської війни 1831 р. аж ніяк не був визначеним наперед. Абсолютна чисельна перевага російських військ розпорошувалася внаслідок їхньої потреби лишати гарнізони на всіх окупованих територіях, унаслідок довгих ліній комунікації й необхідності здійснювати наступ. Натомість поляки діяли на рідній землі, серед дружнього населення, маючи головну й добре визначену базу у Варшаві. Польська армія була організована навколо професійних кадрів, її амуніція та вишкіл були вищі в усіх родах військ, крім артилерії. Протягом перших трьох місяців польська армія кілька разів завдавала росіянам страшних утрат, не даючи їм змоги просунутись. Слабкість польської армії полягала у вищому командному складі, а отже, зрештою, в моралі. Існував різкий контраст між рішучістю та сміливістю солдатів і крайньою обережністю та нерішучістю генерального штабу, на чолі якого, коли в лютому Хлопицький загинув у битві, став генерал Ян Сксинецький (1787—1860). Сксинецький

мало вірив у перемогу й кілька разів намагався підступитися до Дібіча, щоб підготувати компроміс. Ще менше він вірив політикам, постійно втручаючись у їхню роботу. Як клерикал і консерватор, він не міг терпіти дедалі могутнішого впливу “червоних” і втратив свою посаду в серпні серед звинувачень і контрзвинувачень у зраді і змовах. В усіх аспектах він заробив собі прізвисько *Kunktator*, Зволікач, і справляв негативний вплив на своїх підлеглих — Генрика Дембінського, Юзефа Бема, Яна Круковецького й зокрема на свого талановитого начальника штабу Ігнаці Прондзінського (1792—1850). Спершу армія діяла добре. Початковий російський наступ був зупинений низкою запеклих ар’єргардних сутичок: під Сточеком 14 лютого, під Добре та Вавером і в кривавій битві під Грохувом коло Варшави 25 лютого, де Дібіч утратив майже десять тисяч солдатів. Польський контрнаступ забезпечив Прондзінському дві великі перемоги: 31 березня під Дембем-Вельким він розгромив один російський корпус, узявши в полон десять тисяч росіян, а 10 квітня під Ігане розполював ще один корпус. Ці перемоги супроводили два сміливі рейди: на Волинь та в Україну під команду генерала Дверницького і в Литву під команду генерала Геллуда. Годі вибачити, що після цих польських успіхів настав тривалий період бездіяльності. Дібіч дістав змогу перегрупувати війська на Півночі. 26 травня в битві під Остроленкою Дібіч знищив цвіт польської піхоти. Сміливе розгортання кінної артилерії під проводом Бема не змогло запобігти остаточній поразці. Відтоді ініціатива вже належала росіянам¹².

Політичну кризу, яка в червні настала у Варшаві, звичайно приписують поразці під Остроленкою. Проте не менш обґрунтовано можна стверджувати, що помилки генерального штабу, які прискорили ту поразку, й самі були результатом глибокого політичного поділу. Політична і військова дезінтеграція йшли рука в руку. Чарториський три місяці терпляче здійснював дипломатичну роботу у Відні, Парижі та Лондоні, а водночас стримував усі заклики до соціальної революції в Польщі. Він без надії сподівався на воєнний успіх, що змусить царя піти на переговори, заохотить європейські держави втрутитись і притлумить критику, яка лунала в країні. Оскільки успіх не квапився, його обережність була дискредитована. Він зберіг свою владу тільки завдяки тому, що повстання раптом поширилось на Литву. З Білостока, Вільна та Мінська до варшавського сейму прибули депутати. Селяни в Жемайтії співали: “*Dabar Lenkai naprapula kol Zemaitiai žyvi*” (“Польща не загинула, поки живе Жемайтія”). Проте Геллудові не пощастило вибити росіян з їхніх литовських баз, почалися люті репресії. В сеймі калішани якийсь час утримували рівновагу між “білими” і “червоними”. Два їхні проводирі були у складі уряду. Але погляди невпинно поляризувалися. Коли консервативний табір успішно заблокував законопроект про розподіл серед солдатів і селян землі, яка перебувала в державній власності, на перший план вийшло радикальне Патріотичне товариство. Воно здійснювало набагато більший вплив, ніж можна було б сподіватися з огляду на його нечисленність. Розкритиковане в грудні вустами Хлопицького, воно тепер визначало тон політичних дискусій. Його гасло — “За вашу і нашу свободу” — було спрямоване і проти Чарториського, і проти царя. Його

войовничі проводирі — Тадеуш Кремповецький (1798—1847), Ян-Непомуцен Яновський (1803—1888), Ян Чинський (1801—1867), ксьондз Олександр Пуласький (1800—1838) — та їхній журнал “*Nowa Polska*” поєднували вимоги активних воєнних дій із закликами звільнити кріпаків і надати права євреям. Вони лякали людей не меншою мірою, ніж приваблювали до себе. В Лодзі власники фабрик організували цілі загони для підтримки росіян. Натомість у Любліні, Кельце, Каліші, а передусім у Варшаві робітники підтримували повстання й започаткували зародкову програму озброєння населення. Вище духівництво заклиало до стриманості, ксьондзи-радикали спонукали чинити опір. Землевласники і селяни займали протилежні позиції. В червні Сксинецький уже погрожував опозиції. Коли законопроект про запровадження диктаторських повноважень не ухвалили через нестачу всього семи голосів, він вирішив діяти сам. Офіцерів, яким не щастило в битвах, які критикували політику і начебто були шпигунами та провокаторами, арештовували й судили. Але розпад польського табору тривав і далі. Тільки-но сейм наважився замінити Сксинецького генералом Дембінським, як владу у Варшаві захопила юрба. Вночі 15 серпня простолоуд захопив в’язниці. Тридцятьох чотирьох в’язнів, зокрема чотирьох генералів, незворушно повісили. Наступного дня армія відновила лад. Барикади були розібрані. Ватажків юрби розстріляли. Патріотичне товариство розпустили. Генерала Яна Круковецького (1772—1850), губернатора Варшави, проголосили диктатором. Чарториський утік зі столиці й заховався у війську. Сили повстання шматували самі себе.

Тим часом російська армія забезпечила собі недосяжну військову перевагу. Дібіча, що помер від холери, заступив генерал Іван Паскевич (1782—1856). Головні сили росіян зосередилися в долині Вісли на півночі, де отримали великі підкріплення з Пруссії. 27 липня Паскевич, не наразившись на опір, перетнув Віслу поблизу Торна й почав марш на Варшаву з заходу. Ще до того, як відбувся той серпневий “заколот”, він уже зайняв головний польський центр постачання в Ловичі й готувався обложити Варшаву. Захисники квапливо насипали земляні вали та копали окопи. Сорок тисяч чоловік, розмістившись широкою підковою, мали боронити місто від удвічі численнішого ворога. 95 польських гармат з кінною тягою мали протистояти 390 російським гарматам. Оборону важливих позицій — редуту № 54 і цвинтаря в дільниці Воля доручили генералові Юзефу Совінському (1777—1831), ветеранові і пруської, й наполеонівської армій, що втратив ногу в Росії 1812 р. Атака почалася 6 вересня о 4 годині ранку і тривала цілі два дні. Паскевич покладався на просту перевагу чисельності та гарматних жерл у боротьбі з самогубчою сміливістю. Редут № 54 розлетівся в друзки разом з оборонцями і напасниками, коли якийсь польський герой у відчаї підпалив пороховий склад. На цвинтарі у Волі тіло Совінського, посічене багнетами, стояло, зіперте на лафет, моторошно випростане на своїй дерев’яній нозі, ще довго по тому, як хвиля битви покотилась до центру міста. Варшава капітулювала опівночі в ніч з 7 на 8 вересня серед відблисків пожеж у передмістях, валок утікачів і взаємних звинувачень генералів Генерального штабу. Круковецького і Прондзінського взяли в полон¹³.

У суто військовому аспекті повстання ще аж ніяк не було розгромлене. В країні ще стояли три окремі армійські корпуси, налічуючи загалом 60 000 чол. Генерал Раморіно на сході, генерал Ружицький на півдні й генерал Рибінський, укріпившись у великій наполеонівській фортеці Модлін, ще могли б виснажити російські ресурси до краю. Але воля до боротьби була зламана. Тільки-но проткнули серце повстання у Варшаві, кінцівки перестали функціонувати. Лави армії стали танути. Політичні проводирі, що лишилися живі, скажімо, Чарториський, втекли до Галичини або до Пруссії. Останній осередок повстання в Замосці капітулював 21 жовтня. Від початку до кінця це найтрагічніше з польських повстань тривало 325 днів.

Трагедія Листопадового повстання полягає в тому, що воно було здебільшого непотрібне. На відміну від повстань 1794, 1863 або 1905 р., спровокованих систематичними утисками, подіям 1830—1831 рр. передував період, коли головна частина польського народу мала більше свобод, ніж будь-якої іншої пори після поділів країни. Конспіратори, які почали повстання, діяли, не заручившись схваленням жодної людини за межами свого безпосереднього кола й не мавши ніякого уявлення про розвиток подій у майбутньому. Якби царський уряд виявив би бодай дрібку розуміння, їх би виловили, як і будь-яку іншу групу аматорів-авантюристів, а потім розглянули б їхні скарги. На жаль, цілковита непоступливість царя і абсолютна відмова йти на переговори чи компроміс, брутальне наполягання від самого початку на безумовній капітуляції перетворили дрібну змову у великий конфлікт. 1830 р. польський народ не мав надто великої частки “гарячих голів”, “ворохобників” і “революціонерів”. Він не виявляв ніякої природженої тенденції до колективного самогубства. Крайні погляди, що виплили на поверхню під час повстання, сформувалися за ситуації, коли розумним людям не давали змоги поводитися розумно. Саме Микола І перетворив навіть таких проросійських консерваторів, як Адам Чарториський, в активних повстанців. Саме російський уряд спровокував ті самі реакції, яких він начебто намагався уникнути. Саме царат посприяв формуванню негативних рис польського націоналізму.

У результаті повстання погляди геть усіх учасників стали непримиренніші. В Росії, де нічого не знали про спроби поляків порозумітися, їх проклинали і реакціонери, й дисиденти. Федір Тютчев, перебуваючи на офіційній службі в російському посольстві в Мюнхені, написав славетну оду:

Как дочь родную на закланье
Агамемнон богам принес,
Прося попутных бурь дыханья
У негодующих небес, —
Так мы над горестной Варшавой
Удар свершили роковой,
Да купим сей ценой кровавой
России целость и покой!

Сие-то высшее сознание
Вело наш доблестный народ —
Путей небесных оправданье

Он смело на себя берет.
Он чует над своей главою
Звезду в незримой высоте
И неуклонно за звездою
Спешит к таинственной мете!

Ты ж, братскою стрелой пронзенный,
Судеб свершая приговор,
Ты пал, орел одноплеменный,
На очистительный костер!
Верь слову русского народа:
Твой пепл мы свято сбережем,
И наша общая свобода,
Как феникс, зародится в нем¹⁴.

Обурення було загальним. Почуття російських вірнопідданих були вражені не менше, ніж почуття інтелектуалів, які вважали, ніби поляки дали Миколі І чудовий привід придушити в Росії всякі реформи. Кожен шаленів, чуючи зливу критики, що лунала в Західній Європі. Олександр Пушкін написав “наклепником Росії” гнівну відповідь:

КЛЕВЕТНИКАМ РОССИИ

Vox et praeterea nihil.

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? Волнения Литвы?
Оставьте: это — спор славян между собою,
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою, —
Вопрос, которого не разрешите вы.

Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях иль верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? — Вот вопрос.

Оставьте нас: вы не читали
Сии кровавые скрижали;
Вам непонятна, вам чужда
Сия семейная вражда;
Для вас безмолвны Кремль и Прага;
Бессмысленно прельщает вас
Борьбы отчаянной отвага —
И ненавидите вы нас...

За что ж? Ответствуйте: за то ли,
Что на развалинах пылающей Москвы
Мы не признали нагой воли
Того, под кем дрожали вы?
За то ль, что в бездну повалили
Мы тяготеющий над царствами кумир,
И нашей кровью искупили
Европы вольность, честь и мир?¹⁵

Серед поляків поразка повстання спричинила найбільший в історії країни спалах національних почуттів і розквіт літературної діяльності. То була катастрофа, що цілком дорівнювала талантам романтичного покоління. А звичайні люди просто плакали з відчаю та люті. Фредерик Шопен покинув Варшаву всього за три тижні до початку повстання. На Різдво він обідав в одному віденському ресторані і спаленів, почувши розмову за сусіднім столом. “Бог помилився, створивши поляків”, — сказав хтось один. А другий відповів: “*Ja! In Polen ist nichts zu holen*” (“Атож, з Польщі ніколи ніякого добра”). Шопенів листи до батька-матері виповнені несамовитого гніву. Він був у Штутгарті, коли до нього дійшла звістка про падіння Варшави:

“... Писав попередні листи, навіть не знаючи, що ворог у нас удома! Передмістя сплюндровані і спалені. Ясю! Вілюс, напевне, загинув на валах. Боже, чи ти існуєш? Ти є, але не чиниш помсти! Чи тобі ще не досить московських злочинів, чи, може, ти й сам москаль? Мій любий, бідолашний батьку, може, ти голодний і не маєш за що купити матері хліба! Може, сестри мої впали жертвою лютої московської потлочі!.. Невже москаль панує над світом? Ох, чом я не можу вбити бодай одного москаля!”¹⁶

В інших країнах Європи теж панувала не менша безпорадність. Ті, кого не цікавила доля Польщі, мовчали. Ті нечисленні, що спонукали до дій, відчували докори сумління. Скажімо, у Франції Казимир Делавінь швидко був змушений змінити тон:

La Pologne ainsi partagée,
Quel bras humain l'aurait vengée?
Dieu seul pouvait la secourir¹⁷.

За Польщу, що поділена така,
Хіба помститься людська рука?
Господь їй тільки стане у пригоді.

У Німеччині загальнопоширені симпатії до поляків і страх перед Росією були відображені у хвилі популярних *Polenlieder*, пісень про Польщу:

Schlaf ein, du weisst ja nicht, o Herz,
Warum du weinst.
Schlaf ein, ich will den wahren Schmerz
Dich lehren einst.

Спи, моє серце, ти не знаєш,
Чого ти плачеш, тихо!
Спи, тільки згодом пізнаєш,
Що є і справжнє лихо.

Schlaf ein, o Herz, was kummert dich
Der Feinde Sieg?
Dein Vater fiel für dich und mich
Im Heldenkrieg.

Спи, моє серце, сумувати не час,
Що ворог переміг.
Твій батько воював за нас
І як герой поліг.

Dich wird erziehn dereinst der Zar
Zur Sklaverei
Doch als ich dich, o Kind gebar
War Polen frei¹⁸.

Цар скоро привчатиме тебе
До рабства і ярма,
Та я, дитино, народила тебе,
Як Польща не була тюрма.

У Великобританії, як і в США, ліберальна громадська думка повнилась обурення. Листопадове повстання в Польщі сколихнуло першу з багатьох хвиль русофобії, які протягом XIX ст. раз по раз прокочувались англосаксонським світом. У Шотландії поет Томас Кемпбел і лорд Дадлі Стюарт заснували Літературне товариство друзів Польщі. В липні 1833 р. у палаті громад член парламенту Дж. Катлер Фергюсон, озброєний інформацією, яку забезпечив йому палац “Ламберт”, започаткував найважливішу з кількох дискусій, присвячених ситуації

в Польщі. Лорд Морпет висвітлив історичну роль Польщі. Нонконформіст Сперджен і єврей Голдсміт вшанували польську традицію релігійної толерантності. Деніел О'Конел засудив царя, назвавши його розбійником. Томас Етвуд засудив пасивність британського уряду. Палата громад одностайно ухвалила постанову про осуд дій Росії. Проте нічого іншого не зробили. Томас Кемпбел пригадав свого вірша, з якого загалом пам'ятають тільки один рядок: *“And Freedom shrieked as Kościuszko fell”* (“І зойкнула свобода, як упав Косцюшко”)¹⁹.

Ще один кепський поет на ймення Антробус, вибачившись за недолугість своїх “поетичних виливів”, написав довгеньку оду на *“The Wrongs of Poland”* (“Кривди Польщі”), де щирими словами влучно передав невисловлений гнів багатьох прихильників Польщі:

In sable weeds Britannia mourning stands
O'er fallen Sarmatia's bier; bathing with dew
Of truthful pity, the unfading wreaths
That thickly cluster round her trophied urn...
O land of heroes, could the Muse portray
A tith of what thy children have endured,
Each face would wear the mourning of the heart;
All voices join in execration loud.
No pen can picture true thy mighty wrongs;
No tongue reveal the many springs of woe;
Oppression, murder, rapine, torture, lust,
All cruelty, in each appalling form:
Most deadly fruit of blind despotic rage,
That like the feigned Promethean bird of hell
By gorging human flesh more ravenous grows...
But Russia, thou! in guilt and might supreme
To deal with thee, how shall the Muse essay?
What spell, what power invoke? For words are vain.
Yet wouldst thou list awhile, thou mightst perchance
Some new-found truth like hidden treasures find
And gain the knowledge that was never thine
To know thyself, and all thou call'st thine own;
As in a mirror, thou thyself might'st view,
And learn to loathe what others loathing see...²⁰

В жалобному вбранні Британія схилилась
Над смертним одром розбитої Сарматії,
Росою щедрого жалю окропила
Нев'янучі вінки навколо урни слави...
О земле героїв, якби Муза могла зобразити
Бодай частку малу страждань твоїх дітей,
На кожному обличчі відбилася б серця жалоба
Й усі голоси поєднав би обурений крик.
Ніяке перо не опише твоїх страхітливих кривд,
Жодні уста не розкажуть про лиха твої численні,
Утиски, вбивства, гвалт, тортури й нечестя,
Жорстокість усіляку в усіх формах —
Найзгубніший плід лютої сліпої деспотії,
Що як міфічний Прометеїв птах пекельний
Що більше пожере, то все лютіший...
А ти, Росіє, з провинями й могутністю своєю,
Як Муза зможе до тебе підступити,
Які закляття, яку силу вжити, бо слова тут марні?
А якби послухала хвилинку, то, може, випадково
Знайшла б ти істину нову, наче закопаний скарб,
І знань набула б, яких ніколи ще не мала,
Себе б пізнала і все, що своїм ти називаєш,
І, мов у дзеркалі, могла б побачити себе,
Навчившись ненавидіти все, що ненависне іншим.

Незгодні думки лунали тільки з двох джерел. Кілька членів парламенту протестували проти марного вияву запальних почувань з боку людей, що не мали наміру доповнити свої слова вчинками. Лише один Ричард Кобден самотньо протестував проти панівної русофобії на тій підставі, що доля Польщі репрезентує “тріумф справедливості”. В одному дослідженні Росії, опублікованому 1835 р., Кобден стверджував, що ті катастрофи, які сталися з Польщею, “трапляються тільки з занедбаними, гнилими, неорганізованими, неосвіченими, безбожними суспільствами та їхніми анархічними урядами”. Хоч і вихваляючи процвітання Пруссії та перспективи розширення англо-російської торгівлі, він вважав, що польське повстання було результатом відчайдушних намагань розбещеної шляхти повернути собі колишні привілеї. Як і багато його спадкоємців і наступників у радикальному лівому таборі, цей апостол манчестерського лібералізму

так квапився продемонструвати свою блискучу здатність до соціального аналізу, що відчував спокусу домогтися дешевого успіху, нападаючи на беззахисну ціль за кордоном. Чинячи так, він вимовив деякі з найсуворіших слів, коли-небудь спрямованих проти Польщі. Як і чимало західних лібералів сьогодні, у своєму поспіху дискредитувати панівні погляди владної верхівки рідної країни він скотився до сміховинної позиції виправдання деспотичних звичаїв іноземної автократії, які були прямою протилежністю того, що він справді обстоював²¹.

* * * * *

Російська помста страшним тягарем упала на простерті польські провінції. В Королівстві Польському Паскевич, тепер уже “князь Варшавський”, ще й як заслужив свій поширений у народі титул “могиливіського пса”. В Литві жорстокість генерала Михайла Муравйова (1796—1866) з лихвою виправдовувала його прізвисько Вішатель. Оскільки після повстання декабристів втратили змовника з таким самим прізвищем, цей генерал, ніяковіючи, пояснював, що він “не з тих Муравйових, які дають себе повішати, а з тих, що вішають”.

Покарань завдавали суворим і методичним способом. Усіх польських офіцерів, що служили під час повстання, автоматично позбавили військових звань і, попри офіційну амністію, депортували. Солдатів розподілили в російські полки, що служили на Кавказі. Такі військові заходи застосували десь до 100 000 чол. Для розслідування діяльності цивільного населення в усіх округах запровадили польові суди. У шляхтичів, що брали участь у повстанні, конфіскували маєтки. На території королівства секвестрували десь 2540 маєтків — майже кожен десятий, а в Литві 2890. Державних службовців позбавили їхніх посад. Активних учасників повстання разом з родинами і близькими людьми заслали до Сибіру на примусові роботи. Так звані кантоністи, тобто люди, залежні від повстанців, засуджених *in absentia*, були зобов’язані відбувати покарання замість них. Унаслідок цих заходів ще 80 000 поляків заслали вглиб Росії. 254 політичних і військових проводирів засудили до смерті. Минули роки, перше ніж безкінечні валки возів із засудженими, що брязкотіли кайданами і стогнали, добулися до пунктів свого призначення десь за чотири, за п’ять тисяч миль у далекому Сибіру. А щодо князя крові Романа Сянгушка цар особисто наполягав, щоб він пройшов усю ту страшну дорогу пішки. Землі, майно та посади засуджених розподілили серед лоялістів, або, набагато частіше, серед новоприбулих росіян. Близько 10 000 поляків покинули країну з власної волі, сформувавши ядро “великої еміграції”. Решта населення підлягала каральному оподаткуванню та репараційним виплатам, що загалом становили 2 млн. рублів. У королівстві коштом самого королівства розмістилася величезна окупаційна армія, а населення примусили будувати низку неприступних фортець.

Настрій царя був очевидним у дріб’язкових деталях кожного його веління:

“Наказати здійснити у Варшаві пошуки всіх прапорів і штандартів нашої колишньої польської армії і прислати їх мені. Треба знайти також і ті, що були відібрані в нас, і передати їх комісарові. Всі предмети, пов’язані з революцією, скажімо, шаблю і шарф Косцюшка, слід конфіскувати і

прислати сюди, в Преображенський собор. Так само і з церков слід позабирати всі корогви. Знайдіть мені всі мундири покійного імператора, а також усі речі, які належали йому особисто. Заберіть усі трони і всі пов'язані з ними речі і пришліть їх до Бреста. Трохи згодом накажіть генералові Бергу знайти якогось компетентного чоловіка, що оцінить, спакує й відправить до Бреста університетську бібліотеку, колекцію медалей, так само й бібліотеку *Société des Belles Lettres*. Одне слово, поступово заберіть усе, що має історичну або національну вартість і допра- вте сюди; крім того, прапор з Королівського замку. Накажіть опечатати архіви і банк...”²²

Поразка повстання заповідала кінець конституції. Отже, ухвали Віденсько- го конгресу в цьому аспекті були порушені. Теоретично конституцію 1815 р. замінив Органічний статут, опублікований 14 лютого 1832 р. Але навіть він був знехтуваний. На практиці королівством правили з допомогою військових указів. Усі громадянські права скасували, за винятком тих, які надавав зі своєї ласки цар. Армія, сейм, університети, всі вищі навчальні заклади були ліквідо- вані. Далі вже не було ніяких політичних подій, про які варто згадувати.

Унаслідок повстання Священний Союз дістав змогу зміцнити свою владу на міжнародній сцені. Папська енцикліка “*Cum primum*”, видана 1832 р., від- крито засудила повстання й вихваляла царя за його придушення. 1833 р. невда- лий похід невтомного Залівського в королівство Галичину заохотив держави, що поділили Польщу, синхронізувати свої плани. На конференції в Мюн- хенгренці в Богемії представники Росії і Австрії домовилися про спільне приду- шення будь-яких майбутніх польських заворушень. Згодом до них не забари- лися приєднатися і пруссаки²³.

Потім ще майже тридцять років Королівство Польське животіло тільки як назва. Поки жили Микола I і Паскевич, не було ніякої надії на полегшення. Ті польські інституції, які ще збереглися, одна по одній були ліквідовані. 1837 р. польські воеводства замінили десятьма російськими губерніями. 1839 р. скасу- вали Комісію публічної освіти. Всі школи опинилися під безпосереднім нагля- дом Міністерства освіти в Санкт-Петербурзі. 1841 р. Польський банк утратив право емісії, а польський злотий вилучили з обігу й замінили рублем. 1847 р. усунули кодекс Наполеона, запровадивши російський кримінальний кодекс. 1849 р., на великий подив звичайних людей, російська імперська система ваги і мір замінила “новопольську” систему 1818 р.: *mila*, *łokieć*, *włoka* (16,8 га), *kor- zec* і *cetnar* (100 кг) поступилися версті (дві третини милі), аршинові, десятині (2,7 акра), четверті (209,9 літра) і пудові (16,8 кг). Хоч як подивись, Королів- ство Польське було мертве. Спроба відродити його в 1861—1864 рр. призвела до ще одного раунду потужних і, як виявилось, згубних конвульсій. Тим часом в'язні й засланці терпіли свою долю як могли. Чимало з них не дожили до амністії, проголошеної на початку нового царювання 1855 р. Вінценти Немо- йовський помер 1834 р. по дорозі на Урал. Кржижановський помер у Сибіру 1839 р. Лукашинський вижив, але йому не надали амністії. Сліпий і закутий у кайдани, він був одним із засуджених, яких великий князь Костянтин вивіз із Варшави в грудні 1830 р. Зрештою 1868 р. він помер у Шлісельбурзькій в'яз- ниці після сорока шести років абсолютної п'їтми — то був останній трагічний символ Королівства Польського, яке відійшло в небуття.

CRACOVIA

*Краківська республіка
(1815—1846 рр.)*

Наприкінці наполеонівської доби єдиним містом колишньої Польсько-Литовської Речі Посполитої, яке могло претендувати на незалежний статус, був Данциг. До 1793 р. Данциг мав широкі міські свободи, а в 1807—1815 рр. став під французькою егідою незалежною республікою. Міцні своїм духом німці, що жили в ньому, боялися традиційного накидання пруської влади й ненавиділи її, а 1797 р. повстали проти неї. На Віденському конгресі державні діячі зважили ці міркування і у своїй мудрості надали статус вільного міста не Данцигу, а Кракову. Всупереч палким благанням громадян, Данциг знов анексувала Пруссія.

Наскільки відомо, єдиним прагненням краків'ян тієї доби було возз'єднання з головною польською громадою, безперечними лідерами якої були колись їхні предки. Проте будь-якому простому розв'язкові такого типу перешкоджало суперництво держав, що поділили Польщу. Австрія, пануючи в Кракові від третього поділу 1795 р. до його анексії герцогством Варшавським 1809 р., була не готова змиритися, що місто перейде в російську сферу Королівства Польського. Росіяни були не готові бачити, що Краків повертається Австрії. Пруссаки були досить щасливі зберегти кістку незгоди між двома суперницями. Отже, відповідно до договору від 3 травня 1815 р., Краків проголосили вільним містом. Досить двозначно, він мав бути “вільним, незалежним і нейтральним”, але “під протекцією” трьох держав, які поділили Польщу. Полякам Краків був загальновідомий як *Rzeczpospolita Krakowska*, Краківська республіка. Її конституцію, як і конституцію Королівства Польського, створенню якої посприяв 1815 р. Адам Чарториський, підготувала комісія, яку прислали до Кракова держави-опікуни. Конституція набула чинності 1818 р. й передбачала всі елементи ліберальної парламентської системи. Нижня палата сейму — *Zgromadzenie Representantów* — мала збиратися щороку й відповідати за законодавчу роботу, депутатів обирало все чоловіче населення. Верхня палата — *Senat Rządzący*

(Правлячий Сенат)— складалася з тринадцяти обраних членів, зокрема двох від Ягелонського університету і двох від єпископської курії, вона мала контролювати виконавчу владу. Голова сенату, а разом і голова міста, мав обіймати свою посаду протягом трьох років. Його призначення і його виконавчі постанови повинні були мати схвалення трьох резидентів: австрійського, прусського і російського. Територія міста, становлячи 1164 км², охоплювала ще три місечка — Хшанув, Тшебиню й Нову-Гуру — і 224 села, розтягнувшись на 50 км вздовж північного берега Вісли. Його населення, що 1843 р. налічувало понад 145 000 жителів, на 80% складалося з католиків і на 20% — з євреїв. Краківська міліція, якою командували 11 офіцерів, могла виставити 500 піхотинців і 50 вершників. На заході Краківська республіка межувала з прусською Силезією, на півночі поблизу Мехува — з Королівством Польським, а на південному березі Вісли була вже австрійська Галичина. Її громадяни були захищені ясно сформульованими гарантіями громадянської і особистої свободи, а її економіка — принципом свободи торгівлі та відсутністю зовнішніх мит¹.

Десять років Краків процвітав. Поки Варшава лишалася центром польського політичного життя, давня столиця могла зосереджувати свої зусилля на торгівлі та контрабанді. Невдовзі він перетворився в головний склад Центральної Європи, став рахунковою палатою для всіх заборонених товарів і розшукуваних людей сусідніх держав. Ягелонський університет відновив свою автономію і знову запровадив польську мову як мову викладання. *Towarzystwo Nauk* розширило систему місцевих шкіл. Місцеві землевласники почали видобувати вугілля. До 1827 р. не сталося нічого небажаного. Але цього року три резиденти відмовилися підтвердити вибір нового голови сенату й натомість знов утвердили вже на п'ятий термін графа Станіслава Водзицького (1759—1843). Водзицький, видатний ботанік, був затятим противником радикальних тенденцій, які йшли з університету, а завдяки покровительству Росії був водночас ще й сенатором Королівства Польського. Його утвердження на посаді суперечило духові, якщо не букві, Конституції й вочевидь свідчило, що свобода вільного міста була аж ніяк не повна.

Початок Листопадового повстання в Королівстві Польському розхитав короткочасну ідилію Кракова. Вільне місто стало першим притулком для поляків, що тікали від російської армії, а отже, притягувало до себе увагу і гнів держав, які поділили Польщу. У вересні 1831 р., коли залишки корпусу Ружицького разом з князем Чарториським утекли до Кракова, за ними погналися аж туди російські війська під командою генерала Рюдигера. Конституцію на два роки позбавили чинності. Посаду голови лишили вакантною. Таємному голосуванню та відкритим дискусіям покляли край. Представників університету спровадили з сейму. Містом керувала конференція резидентів.

У 1830-х роках революційна активність невблаганно посилювалася. Контрабанда поступилася політичним змовам. Наступні п'ятнадцять років Краків правив за головну сполучну ланку між польськими землями і штаб-квартирою еміграції в Парижі. Конспіратори-емігранти підтримували тісний контакт з університетськими радикалами й гадали, ніби вони можуть розраховувати на міську юрбу й місцевих гірників. Польські “карбонарії”, “Молода Польща” і

Stowarzyszenie Ludu Polskiego — всі вони працювали в Кракові. Так само й поліція та шпигуни держав, які поділили Польщу. І росіяни, і австрійці тримали зброю напохваті. 1836 р. смерть одного агента поліції стала приводом для спільної окупації вільного міста. Австрійський генерал Кауфман депортував п'ятсот чоловік до Трієста, щоб відправити їх до США. Після ще одного інциденту 1838 р. почалася нова хвиля репресій. Коли 1841 р. австрійці формально вивели свої війська, частину підрозділів вони лишили коло прикордонного мосту в Подгуже. Лояльна опозиція намагалася знову надати чинності конституції, натомість революціонери планували нове повстання. Запобігливий голова сенату ксьондз Ян Шиндлер дбав тільки про ласку і прихильність своїх австрійських покровителів.

Давно сподіване повстання спалахнуло в лютому 1846 р. без належної підготовки. План Мерославського виявився хибним, а саме повстання — дев'ятиденною дивовижею. Координація з іншими частинами поділеної Польщі була порушена завдяки превентивним арештам. Співпраця зі шляхтою Галичини припинилася внаслідок початку жакерії. Спільним діям перешкождали й суперечність інтересів, і вступ австрійської армії під проводом генерала Коліна. Незважаючи на це, 20 лютого 1846 р. заворушення й демонстрації в місті швидко привели до спорудження барикад. Генерал Колін квапливо відступив, забравши з собою єпископа і трьох резидентів. 22 лютого маніфест “До польського народу” проголосив створення національного уряду на чолі з революційним тріумвіратом:

“Поляки!

Час повстання настав. Уся розшарпана Польща заворушилась і об'єднається. Повстали вже брати наші; в Познанському князівстві, у Королівстві Польському, в Литві й на Русі вони вже б'ються з ворогом, борються за найсвятіші права, відібрані в них підступом і насильством. Ви вже знаєте, що сталося і що діється тепер: цвіт нашої молоді гниє у в'язницях, старші люди, що давали нам поради, позбавлені честі... Браття! Ще один крок — і вже не буде Польщі, ані жодного поляка! Наші внуки проклинатимуть пам'ять про нас, бо з найгарнішої країни землі ми лишили їм тільки багно й пустелі, дозволили закувати в кайдани наймужніших людей, змушені визнавати чужу релігію, розмовляти чужою мовою й бути рабами тих, хто зневажив наші закони... Вільні народи всієї землі закликають нас, щоб ми не дали впасти найсвятішому принципу національності; закликає нас і сам Господь, що коли-небудь вимагатиме звіту від нас.

Нас двадцять мільйонів. Повстаньмо разом як один чоловік, і нашої могутності не переможе жодна сила. Це дасть нам свободу, якої доти ще не було на землі; ми виборемо собі соціальний устрій, за якого кожен користуватиметься матеріальними благами відповідно до заслуг та здібностей і ніколи не буде ніяких привілеїв; за якого кожен поляк зможе забезпечити себе, свою дружину й дітей; за якого упосліджений (природою — тілесно або духовно) матиме, не принижуючись, несхибною допомогою всього суспільства; за якого земля, що тепер належить селянам на певних умовах, стане їхньою безумовною власністю, зникнуть чинші, панщини та інші подібні до них безоплатні обов'язки, а людей, які зі зброєю в руках присвятять себе національній справі, винагородять землею з національних маєтків.

Поляки! Не знаймо тепер між собою ніякої різниці, відтепер ми брати, сини єдиної матері-вітчизни, єдиного Бога-отця на небі. Закликаймо Його на поміч. Він поблагословить нашу зброю й дасть нам перемогу!..

Л. Гожковський
 Я. Тисовський
 О. Гжегожевський
 Урядовий секретар Кароль Рогаський”².

Через два дні з огляду на непримиренні відмінності думок Ян Тисовський (1811—1857), ад'юнкт університету, проголосив себе диктатором. 26 лютого національну гвардію, що виступила вглиб Галичини, налічуючи п'ятсот завзятих, але ненавчених добровольців, розбив у битві під Гдувом австрійський полковник Бенедек разом зі своїми союзниками-селянами. 27 лютого професор Міхал Вишневський підготував невдалий правий контрзаколот, а лідер лівих, двадцятичотирирічний Едвард Дембовський (1822—1846) повів релігійну процесію через міст до Подгуже, щоб заручитися підтримкою селян. Дембовський із хрестом у руках упав від першого австрійського залпу. Всякий опір припинився. 4 березня Тисовський склав зброю на пруському кордоні, а решта його сил капітулювали. Того самого дня російські війська, що надходили до міста, з'єдналися з австрійцями на стародавній площі Ринок у Кракові. Якби не подальші страти й покарання, ця краківська “революція” мала б усі риси звичайнісінького студентського заворушення.

Прямим результатом повстання була ліквідація вільного міста. Згідно з австро-російським договором, укладеним у листопаді 1846 р., Краків віддали Галичині. Австрійський імператор додав до свого довгенького переліку титулів ще й титул великого князя Краківського. 1200 людей заарештували, кілька сотень їх ув'язнили у фортеці Куфштайн. Тисовському, якого інтернували пруссаки, кінець кінцем дозволили емігрувати до США. Як і завжди при таких okazіях в інших частинах Європи, Франція і Великобританія подали дипломатичні протести проти порушення постанов Віденського конгресу.

* * * * *

22 лютого 1848 р., на другу річницю Краківського повстання, Карл Маркс звертався до зборів у Брюсселі в товаристві Йоахима Лелевеля. “Знову, — заявив він, — ініціативу взяла до своїх рук Польща, але цього разу не феодальна Польща, а демократична. Отже, визволення Польщі стало справою честі для всіх європейських демократів”³. То була чудова думка, якій судилося лишитися нереалізованою. Хоча доленосного 1848 р. на вулицях Кракова знову з'явилися барикади, вони тільки трохи збентежили австрійську владу. Коли 26 квітня знехтували наказ про вихід з міста всіх, хто не є його жителем, генерал Кастильйоне сам очистив площу Ринок, а потім бомбардував місто, аж поки воно капітулювало. Цього разу Національний комітет проіснував лише три тижні. Ці події — відгомін невдалого повстання 1846 р. — увиразнили жалюгідну слабкість польського національного руху тієї доби. Попри Марксові сподівання, Польща не взяла до своїх рук ініціативи під час Весни народів. Для поляків 1846 р. виявився фальшивим провісником нерозквітлої весни.

Як і завжди, один з небагатьох тривких пам'ятників трагедіям 1846 р. був викарбуваний у словах. Приголомшений поразкою повстання у Кракові та жакерією, яка супроводила її, Корнель Уейський (1823—1897) написав один з найзворушливіших польських гімнів. Принаймні в Галичині його хорал

“*Z dymem pożarów*” став національним гімном для поляків і його співали під час усіх патріотичних заходів із завзяттям, яке дорівнювало словам:

Z dymem pożarów, z kurzem krwi bratniej
Do Ciebie, Panie, bije ten głos,
Skarga to straszna, jęk to ostatni,
Od takich modłów bieleje włos.
My już bez skargi nie znamy śpiewu,
Wieniec cierniowy wrósł w naszą skroń,
Wiecznie jak pomnik Twojego gniewu
Sterczy ku tobie błagalna dłoń!⁴

Із димом пожеж, з паруванням братньої крові
До тебе, Боже, підноситься голос,
Це скарга страшна, зойк останній любові,
І від благань отаких біліє нам волос.
Ми вже без скарги не знаємо співу,
Терновий вінок уріс нам у скроні,
Як пам'ятник вічний твого гніву,
Стирчать до тебе благальні долоні!

15

WIOSNA

Весна інших народів (1848 р.)

Події цього року почалися на Сицилії 12 січня, коли громадяни Палермо повстали проти короля Бомби. Згодом у цьому місяці німці зі Шлезвіг-Гольштайну струсили з себе панування Данії. 24 лютого на вулицях Парижа знову з'явилися барикади, й Луї-Філіп був змушений зректися трону й податись у вигнання. У березні сталися революції в Будапешті, Відні, Мілані, Римі, Мюнхені та Берліні. Сам князь Метерніх приєднався до довгого списку володарів і прем'єр-міністрів, змушених покинути свої трони і столиці. В Дубліні організація “Молода Ірландія” Джона Мітчела й Томаса Меґера відкрито закликала ірландців визволитися з-під британського панування. У квітні угорська криза перетворилась у відкриту війну — першу з багатьох, які сталися тієї пори. В Лондоні Ферґюс О'Конор востаннє подав до парламенту петицію чартистів. У травні у Франкфурті-на-Майні зібрався німецький парламент, щоб обговорити політичне об'єднання Німеччини. В одній країні за іншою владу легітимних монархів змітали хвилі народного гніву. Хвиля котилася за хвилею, й не було ніякої очевидної надії на те, що буря вщухне. Як рік тому провістив один промовець на похороні ірландського “визволителя” Деніела О'Конора, Європа, здається, охоплена “загальною революцією, яка загрожує поширитися на весь світ”. Здавалося, ніби надійшла чудова мить і для польського повстання.

Ідеї, які звітували пробудження під час тієї Весни народів, можна було б класифікувати, поділивши на три головні категорії: конституційні, соціальні й національні. Всі ці ідеї були актуальні й за ситуації, в якій опинилася Польща. Конституційні вимоги намагалися покласти край свавільному врядуванню спадкових монархів. У Франції вони здебільшого зосереджувалися на боротьбі за загальне виборче право, а в більшості центральноєвропейських та італійських держав — на формуванні відповідальної законодавчої влади. В Папській державі та в Пруссії ці ідеї вже провіщали реформи, що їх кожен по-своєму запроваджували в 1846—1847 рр. папа Пій IX і король Фрідріх-Вільгельм IV.

У більшості інших країн на реформи погоджувалися неохоче, під тиском народу. Як нарікав король Вільгельм у Вюртембергу, “я не можу верхи на коні воювати проти ідей”. Натомість соціальні вимоги були спрямовані на ліквідацію феодальної залежності й класових привілеїв. У Франції вони зосереджувалися на наданні пролетаріатові всіх прав і на праві на працю; в Центральній Європі — на скасуванні кріпацтва. Якраз була слухна мить для публікації “Маніфесту комуністичної партії” Маркса: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Вам нема чого втрачати, крім своїх кайданів”. Націоналісти вимагали перекроїти всю карту Європи й замінити давні династичні імперії новими демократичними республіками, заснованими на принципі самовизначення народів. То була знаменна мить в історії марксизму, італійського *Risorgimento*, німецького *Vormärz* та в новому утвердженні Угорщини. Здавалося, ніби польська справа має численних активних союзників, усіх їх надихали близькі цілі. Томас Мерер, пригадавши “меч Польщі, що, мов у піхвах, лежить у савані Косцюшка”, був лише одним з багатьох промовців, які вшанували польську справу¹.

Проте поляки не піднімали голови. Микола I у Росії був одним з українечисленних монархів, чиї володіння не зазнали поважних заворушень. У Варшаві та Вільні спогади про Листопадове повстання були ще надто болючі, щоб наважитись на нову авантюру. Про звільнення селян годі було говорити публічно. В Галичині були ще свіжі спогади про жакерію й перешкоджали значному розмахові націоналістичної діяльності. Створена у Львові Національна рада сформулювала свої вимоги місцевої автономії в тексті лояльного звернення до імператора (18/19 березня 1848 р.). У Кракові Національний комітет проіснував менше місяця. В Пруссії в березні та квітні, коли король на якийсь час утратив контроль у Берліні, князівство Позен виявилось полишеним само на себе, й там теж сформували Національний комітет. Але ступінь революційності намірів познанців тієї історичної миті значно перебільшували. Німецькі ліберали виявились не толерантніші до польського елементу у своєму середовищі, ніж Гогенцолерни протягом усього існування своєї династії. Повстання в Позені, що почалося 20 березня, розігнали наприкінці квітня. Його аж ніяк не можна порівнювати з набагато радикальнішим і набагато рішучішим опором німецького пролетаріату Бреслау, де барикади розібрали лише в травні 1849 р. В окремих районах Силезії й Померанії зародковий польський рух обмежувався мовними і освітніми питаннями, а також задоволеними згодом вимогами скасування останніх залишків панщини².

Польський внесок у події 1848 р. був не таким очевидним на батьківщині, як за кордоном. В Італії Адам Міцкевич сформував легіон під гаслом: “*Ubi patria, ubi male*” (“Вітчизна там, де зло”). То був шляхетний жест, що породив неприязну реакцію всіх урядів, але не забезпечив польській справі ніяких переваг. Легіон ніколи не налічував понад 500 чоловік. Він воював у серпні 1848 р. проти австрійців у Ломбардії, в квітні 1849 р. у Генуї проти роялістів, а в червні брав участь у марній обороні Римської республіки. Коли згодом він не зміг пробитися з Італії до Угорщини, його розпустили в Греції³. В інших районах Італії безробітні польські генерали пропонували свої послуги геть усім.

Мерославський якийсь час очолював сили повстанців на Сицилії. Генерал Войцех Хшановський (1793—1861) покинув свій притулок у Парижі, щоб командувати п'ємонтським військом, яке воювало проти австрійців. Генерал Владислав Замойський (1803—1868), свого часу ад'ютант великого князя Костянтина, приїхав з Лондона, щоб допомогти реорганізувати армії Сардинії.

Безперечно, найбільшу славу 1848 р. здобули поляки, які воювали в Угорщині. Юзеф Бем, що уславивсь як артилерійський офіцер у Російсько-польській війні 1831 р., прибув з Парижа, щоб організувати сили повстанців у Відні. Згодом він керував угорською армією в Трансильванії. 1849 р. кілька місяців, аж поки зазнав поразки від переважних сил російських інтервенційних військ, він завдяки своїм блискучим імпровізаціям тримав габсбурзьке військо на відстані й дав змогу вижити молодій республіці Кошута. Його колега генерал Генрик Дембінський (1791—1864) був головнокомандувач угорських військ і командував мадярськими корпусами в Словаччині. Досить іронічно, що завдання приборкати цих обох польських героїв дісталось їхньому давньому ворогові Іванові Паскевичу, князю Варшавському⁴.

У війні слів, на відміну від війни дій, провідну роль відіграв недовговічний Слов'янський конгрес. Зібравшись у Празі в червні 1848 р. під чеською егідою, він здебільшого зосереджувався на проблемі слов'ян Австрії та Угорщини. Були присутні тільки два російські представники: анархіст Бакунін і старовір Милорадов. Жоден з них навряд чи представляв кого-небудь. Польським делегатам разом з русинами виділили “Мазурсько-руську секцію”, і одного з її членів, Кароля Лібельта, нещодавно звільненого з Берлінської в'язниці, обрали головою конгресу. Але невдовзі виявилось, що польська справа має вкрай невелику підтримку. Хоча Лібельт спромігся вставити в “Маніфест народів Європи” пункт про незалежність Польщі, чехи не були готові розглядати питання про створення унітарної польської держави, а русини були відверто ворожі. Росіяни, якби проконсультувалися з ними, теж, безперечно, поставилися б негативно. Поляки, чиї найсильніші антипатії були спрямовані проти царського режиму, ефективно дискредитували великого російського брата, від якого більшість інших братів-слов'ян чекали порятунку. За ці свої дії поляки стали вкрай непопулярні, надто серед чехів. Аж ніяк не було дрібницею, що в заворушеннях на Трійцю, які сталися у Празі всього через десять днів після відкриття конгресу, місцева преса звинуватила якихось невизначених польських провокаторів. Бомбардування міста, яке здійснив Віндїшгрец, поклато край і Слов'янському конгресові, і всім майбутнім думкам про австро-слов'янську гармонію⁵.

Дискусії 1848 р. з'ясували фундаментальні відмінності думок серед самих поляків. Маніфест Польського демократичного товариства, що був опублікований у Франції 1836 р. і правив за джерело натхнення для більшості революційних дій поляків до 1848 р., зображував Польщу як країну, яка простерлася від Одери до Дніпра й від Балтійського моря до Чорного. Йоахим Лелевель і далі пропагував ідею, мовляв, польський народ складається з “усіх нащадків усіх земель давньої Речі Посполитої. Проте Кароль Лібельт, спостерігши

неприятнь, яку ці традиційні польські уявлення породили на Слов'янському конгресі, був змушений змінити курс. На думку Лібельта, Польщу годі було б відновити як “унітарну державу з національним урядом, що править, як і в минулому, литовцями, русинами і пруссаками”, її треба відродити як “федерацію всіх цих расово відмінних земель”. Саме в цьому й полягав зародок розколу в польському політичному мисленні, що зберігався протягом наступних ста років.

Польські розчарування в Празі мали своє відображення у Франції та Німеччині. В Парижі соціалістична опозиція була єдиною французькою групою, що не тільки суто лицемірно обстоювала польську справу. 15 травня спробу Бланкі захопити контроль над Національними зборами супроводили крики “*Vive la Pologne!*” Але Бланкі заарештували, а його прихильників розפורшила Національна гвардія. Пишномовні декларації французьких лібералів були позбавлені всякої щирої відданості польській справі. Як і Гізо вісімнадцять років тому, Ламартин робив добропорядні жести в бік поляків, поки не займав ніякої авторитетної посади. Та від миті, коли визнали його власний режим, він категорично відмовився порушувати польське повстання. “Поляки — це дріжджі Європи, — заявив він, — і прагнуть хрестового походу задля захисту гробниці”. “Ми любимо Польщу, — заявляв він, — ми любимо Італію... але найдужче любимо Францію”. Не може бути ніякого сумніву, що, на думку Ламартина, французькі та польські інтереси не конче збігалися⁶.

У німецькому парламенті у Франкфурті польське питання висвітили як найдокладніше. Тут знову тільки крайні ліві — Ляйслер, Блюм, Руге у своїх промовах — були ладні бодай трохи уважніше прислухатись до польських аргументів. Тільки-но став очевидним конфлікт інтересів між німцями і поляками в Познані, величезна більшість німецьких делегатів стала на крайні шовіністичні позиції. Вільгельм Йордан зі Східної Пруссії запитував, чи правильно, що у великому князівстві Позен “півмільйона німців повинні жити як натуралізовані іноземці, підвладні народів з нижчою культурою”. Юнган і Шуселька заговорили про лиховісну концепцію німецького *Lebensraum* на сході. Історичний комітет стверджував, що польські райони Познанського краю слід обмежити до обрубаного “Гнезненського князівства”, яке матиме навряд чи одну четверту частину жителів. 2 травня парламент 342 голосами проти 31 проголосував за повну інкорпорацію тодішнього князівства Позен до складу Німеччини. Лінії антагонізму були ясно окреслені. Зрозуміло, що польська реакція була сповнена гіркоти. Ян-Хризостом Янішевський (1818—1891), делегат із Верхньої Силезії, висловив кілька класичних заяв про німецько-польські відносини. “Культура, яка не терпить свободи, — говорив він, — варта більшої зневаги, ніж варварство”. Або знову-таки, немов повторивши слова Русо: “Поляків проковтнули, але, Господи, ви їх не перетравите”⁷.

Минало літо, й революційний запал попередніх місяців пригасав. Сили реакції відродилися. В червні після кривавої конфронтації з радикалами генерал Кавеньяк запровадив у Парижі військову диктатуру. У Британії Мітчела, Мегера і О’Браєна засудили за державну зраду і депортували до Австралії. Петицію

чартистів не підтримали. Король Пруссії знову сидів у Берліні. Перемога Радецького під Кустоцою в липні підготувала шлях для одужання Австрії, і в жовтні імператор Франц-Йосиф повернувся до Відня. Наприкінці року австрійська армія почала ліквідувати джерела опору в італійських державах і збирала сили для остаточного нападу на Ломбардію та Угорщину. Пруська армія виконувала те саме завдання в Німеччині від ім'я тих володарів, які були нездатні боронитися. Російська армія відновлювала лад у дунайських князівствах від ім'я турків, а Луї-Наполеон, нещодавно обраний президент Французької республіки, готував похід, щоб знову посадити папу на трон у Римі. Король Пруссії, відмовившись "плазувати в багнюці" задля корони Німеччини, запропонованої йому покараним німецьким парламентом, і далі намагався остаточно усунути той парламент з політичної сцени. В середині 1849 р. все минулося. Поляки, як і решта народів, були змушені коритися своїм кільком володарям і за той рік збурень могли похвалитися меншими здобутками, ніж більшість інших народів.

Отже, поляки 1848 р. опинилися на оборонних позиціях. Із причин, які тієї пори важко було зрозуміти, найневтомніший з-поміж пригноблених народів Європи якимось виявився нездатним узяти повну участь у розквіті націоналізмів, характерному для Весни народів. Хоча поляки в Австрії та Пруссії мали вигоду від соціальних і конституційних реформ, на які були змушені піти уряди, якихось особливих заслуг поляки тут не мали. Не досягли вони ніякого помітного поступу і в самому національному питанні. І в Кракові, і в Познані вони втратили навіть ті рештки національної автономії, які мали доти. Поляки в Росії мовчали. Ніде не було ніякого поступу у возз'єднанні трьох частин поділеної Польщі. Для Німеччини та Італії 1848 р. справді був роком обіцянок. Угорщині він заповідав спершу успіх, а потім катастрофу. А Польщі він дав лише два або три дрібненькі листочки, які швидко зів'яли на гілці.

16

RÊVERIES

Відлига і Січневе повстання (1855—1864 рр.)

Останні роки царювання Миколи I не дали ніякої полегші ні Королівству Польському, ні полякам у Литві. Політичне життя у Варшаві та Вільні скував лютий мороз. Репресії після Листопадового повстання були більше ніж достатні, щоб тримати польських підданих царя у спокої серед тривоги 1830—1840-х років. Відновлення абсолютизму в Австрії після 1848 р. і домінування консервативної партії в Пруссії цілком відповідали цілям царя. Коли 1854 р. Британія і Франція долучилися до Кримської війни, відродилися сподівання, що західні держави знову могли б порушити польське питання. Але цар цілком усвідомлював цю можливість і подвоїв свої застороги проти будь-якої польської авантюри, яка могла б виникнути. Польська еміграція здобулася на ще одне зусилля в ім'я батьківщини. Князь Чарториський провадив останню велику дипломатичну кампанію у своєму житті. Спершу видавалося, ніби Палмерстон може пом'якшити своє скептичне ставлення до попередніх виступів Чарториського 1832, 1838 і 1848 р., й були ознаки, що він може поділити ентузіазм графа Валевського, міністра іноземних справ Наполеона III, з приводу військової диверсії проти Росії на Балтійському морі. Але ця мить швидко минула. Щоб забезпечити нейтралітет Австрії та Пруссії у війні, британці і французи були зобов'язані лишити всі думки про можливість грати польською картою. На конференції у Відні в квітні 1854 р. вони відмовилися від свого початкового наміру додати до списку своїх воєнних цілей незалежність Польщі. На мирній конференції в Парижі в березні 1856 р. російський міністр з утіхою повідомив, що ніколи не чув слова “Польща” навіть у принагідних згадках. Тим часом були сформовані три польські військові підрозділи, щоб воювати проти Росії на Балканах. Козацький полк Садик-паші (Міхала Чайковського) брав участь у турецькому відвоюванні Бухареста 1854 р. Польська Східна дивізія під проводом генерала Владислава Замойського мала підтримку з боку палацу “Ламбер”. Зрештою, на початку 1855 р., Адам Міцкевич покинув Париж задля своєї

останньої подорожі до Константинополя, він вивчав можливість формування ще одного польського легіону, щоб воювати на боці турків. Утомлений і хворий, він помер 26 листопада 1855 р., перше ніж зміг щось організувати, і його поховали на християнському цвинтарі поблизу Мрамурового моря. Останньою вітхою Міцкевича була звістка про смерть Миколи І.

Вихід на трон Олександра II (1818—1881), царя-визволителя, справив великий вплив на всю імперію. Саме тієї пори почали вживати слово “відлига”, характеризуючи послаблення, які настали після тридцятирічної крижаної доби за царювання його батька. Олександр II не був лібералом і твердо чинив спротив усім сепаратистським національним рухам. Але за принизливих обставин поразки в Кримській війні його переконали піти на обмежені поступки, щоб уникнути загального вибуху. В Санкт-Петербурзі на чолі його уряду стояв князь Олександр Горчаков, а у Варшаві — його двоюрідний брат Михайло Горчаков, наступник Паскевича на посаді намісника. Під час свого першого візиту до Польщі 1856 р. цар застеріг проти перебільшених сподівань. “*Pas de rêveries, messieurs*” (“Ніяких мрій, панове”), — порадив він. Проте його слів не сприйняли в їхньому прямому значенні. Проголосивши амністію полякам, які ще животіли в Сибіру від 1831 р., відкривши польську Медико-хірургічну академію, а передусім запросивши польських землевласників узяти участь у важливих тоді дискусіях про звільнення селян, цар неминуче створив враження, ніби можливі принаймні обмежені зміни. Він поступився на п’ядь, а його польським підданам одразу закортіло вхопити цілу милю. Зі схвалення нового намісника було відновлене право об’єднань. 1857 р. створено Рільниче товариство, щоб удосконалити землекористування, його головою став граф Анджей Замойський (1800—1874), чий власні маєтки в Клеменсуві були взірцем прогресивного господарювання. В лютому 1861 р. у Варшаві сформували Миську делегацію на чолі з промисловцем Леопольдом Кроненбергом (1812—1878), вона начебто мала передавати намісникові думку провідних громадян. Насправді ці обидва товариства були замаскованими активними політичними організаціями. Рільниче товариство, налічуючи 4000 членів і 77 філій, розпорошених у Польщі та Литві, дивним чином було схоже на шляхетський сейм давньої Речі Посполитої. А Миська делегація невдовзі створила миську гвардію, здатну виконувати обов’язки поліції й козацьких загонів. Серед радикальних елементів суспільства знову виникали таємні конспіративні гуртки. З’явилися польські варіанти російських народників, а також *Związek Trójnicki*, що його сформували в Києві польські та руські студенти, мавши намір евангелізувати селянські маси. В армії існували групи офіцерів-дисидентів, які працювали в тісному зв’язку з російськими офіцерами. Були політичні дискусійні групи, скажімо, *Millenerzy* (міленаристи) Едварда Юргенса (1827—1863), які почали міркувати про політичну стратегію національних рухів. Усі ці групи посприяли безперечній зміні настроїв, яку згодом назвали духовною революцією. Заборонені теми відкрито обговорювали. Проповідницькі кафедри повнилися відлунням закликів до братерського примирення. Католики і євреї, поляки й неполяки поєдналися в деклараціях про взаємне примирення. Наслідуючи приклад Кроненберга

й дослухаючись до заохочень головного варшавського рабина Дова Бера Мейзельса (1798—1870), євреї почали асимілюватися, асиміляція стала модою. Можна було спостерігати круте зростання патріотичного завзяття. Демонстрації організовували з найменшого приводу. Гімн “*Boże coś Polskę*” відкрито співали на вулицях. З нагоди візиту принца Наполеона були організовані збори, так само і з нагоди візиту Франца-Йосифа. 11 червня 1860 р. похорон удови генерала Совінського перетворився у величезну релігійну процесію. Так само й демонстрація на честь тридцятої річниці Листопадового повстання. 25 і 27 лютого 1861 р. зібралися величезні юрби, щоб привітати щорічні загальні збори Рільничого товариства. Менше ніж за п’ять років відлига перетворилась у неконтрольовану повінь².

Щоб стримати ситуацію у Варшаві, цар звернувся до людини, чії поради протягом попередніх місяців він послідовно відкидав. Граф Олександр Велопольський, маркграф Гонзага-Мишковський (1803—1877), був аристократом старої школи. Він поєднував вігівську політику князя Чарториського зі вдачею старшого сержанта. Одного разу він сказав: “З поляками годі зробити дуже багато, та якщо пощастить, можна зробити щось для поляків”. Нечутливий до спонукань з боку громадської думки і абсолютно впевнений у марності дипломатичних зусиль, Велопольський твердо вірив, що він — єдина людина у світі, яка вчасними реформами і енергійними діями може надолужити вади своїх співвітчизників. Його цілі були суворо обмежені. В конституційній сфері він запропонував запровадити Органічний статут 1832 р. і знову призначити Державну раду з дорадчими функціями. Запропонував поповнити лави цивільної бюрократії лояльними польськими урядовцями й відкрити для їхнього навчання *Szkoła Główną* з університетським статусом. Запропонував сформувати комісії для дослідження питань аграрної реформи і надання прав євреям. Ці пропозиції Велопольський уперше оголосив у лютому 1861 р. під час кризи, яка передувала його призначенню головою Комісії у справах освіти й віровизнань, проте цар схвалив їх остаточно лише 1862 р. Тим часом Велопольський тиснув далі. У квітні 1861 р. він став головою Комісії справедливості, а зрештою, в червні 1862 р., став офіційним головою цивільного уряду королівства. Ще ніколи одна людина не мала у своїх руках такої влади і такого впливу на справи королівства. Від самого початку єдиною умовою царя була вимога відновити “дисципліну”³.

Але, незважаючи на нещадну рішучість Велопольського, відновлення дисципліни виявилось не простою справою. Використання примусу збільшило неспокій, який воно мало пригасити. 27 лютого 1861 р., коли поліція, давши залп, убила п’ятьох демонстрантів, Велопольський суворо дорікав генералові Гейденрайху за марну жорстокість. 8 квітня 1861 р., коли на Замковій площі вбили сотню цивільних, він особисто зупинив ту різанину, пішовши на великий ризик і ставши перед козаками. Проте в певному розумінні він безпосередньо відповідав за ту подію. Саме з його наказу силоміць розпустили Рільниче товариство й Міську делегацію, тож він не міг нарікати надто голосно, коли народне обурення породило паніку в силах правопорядку. Намісник Горчаков

помер від серцевого нападу. Влітку 1861 р., коли змови і демонстрації тривали й далі, Велопольський був змушений погодитись на суворіші репресії. Похорон архієпископа Фіалковського став приводом для ще однієї масової процесії, створивши ризик дальшого проливу крові. 14 жовтня оголосили надзвичайний стан. Козаки вдиралися до костелів і розганяли вірних. Патріотичні гімни були заборонені, Католицьке духівництво й рабинів депортували. Цитадель заповнили тисячі заарештованих осіб. Річ неминуча, майже всі політичні групи, створені в недавні часи, вжили контрзаходів і почали думати про спільний опір. У жовтні радикальні “червоні” організували таємний Міський комітет. Його мета полягала в підготовці збройної боротьби для підтримки національної незалежності й соціальної революції. Провідними постатями на цій стадії були Аполлон Коженювський (1820—1869), батько Джозефа Конрада, Ігнаци Хмеленський (1837—1870), прихильник сліпого тероризму, і Ярослав Домбровський (1836—1871), капітан, нещодавно переведений із Санкт-Петербурга. В грудні “білі” під проводом Кроненберга й Замойського організували конкурентну Директорію (відому і як Національна делегація). Наприкінці року Велопольський отримав короткий наказ податися під вартою до Санкт-Петербурга й дати пояснення цареві.

Неповторна формула Велопольського була цілком суперечлива, проте її годі було вдосконалити. Від реформ не можна було відмовитися з огляду на страх перед можливим розчаруванням народу. Репресій не можна було послабити зі страху перед новими заворушеннями. Отож реформи й репресії доводилося здійснювати паралельно. Після п’яти місяців вагань цар раптом офіційно схвалив пропозиції Велопольського. У червні Велопольський повернувся до Варшави і обняв посаду голови цивільної адміністрації. Відповідно до указу, попередньо опублікованого ще торік, панщину мали замінити на відкуп. 1862 р. в центральній Польщі вперше зібрали врожай, коли жоден кріпак не працював на свого пана без винагороди. Восени Головна школа вперше набрала студентів на медичний, математичний і філософський факультети. Водночас поліція здійснила хвилю превентивних арештів. У серпні заарештували Ярослава Домбровського й відправили до Росії для суду. У вересні Замойського викликали до Санкт-Петербурга й після нетривалої розмови з царем дали йому паспорт і посадили на корабель, що вирушав до Франції. Велопольський, певне, передчував бунт, проте не міг добути до його вогнищ. Він вирішив викрити конспіраторів, удавшись до примусових заходів. Його обраним інструментом стала *branka*, силоміць здійснюваний набір на військову службу. Заполонивши королівство стотисячним російським військом, він готувався забрати на військову службу 30 000 молодих чоловіків. Він не знав, хто конспіратор, але міг бути певен, що більшість дієздатних прихильників конспіраторів потраплять до війська. *Branka* була призначена на 14 січня 1863 р. і стала безпосередньою причиною відкритого конфлікту.

Унаслідок діяльності Велопольського і тривалих, задавнених напруг Січневе повстання, спалахнувши, розгорталося зовсім по-іншому, ніж події 1830 р. Велопольський добре пам’ятав про той прецедент і прагнув запобігти його

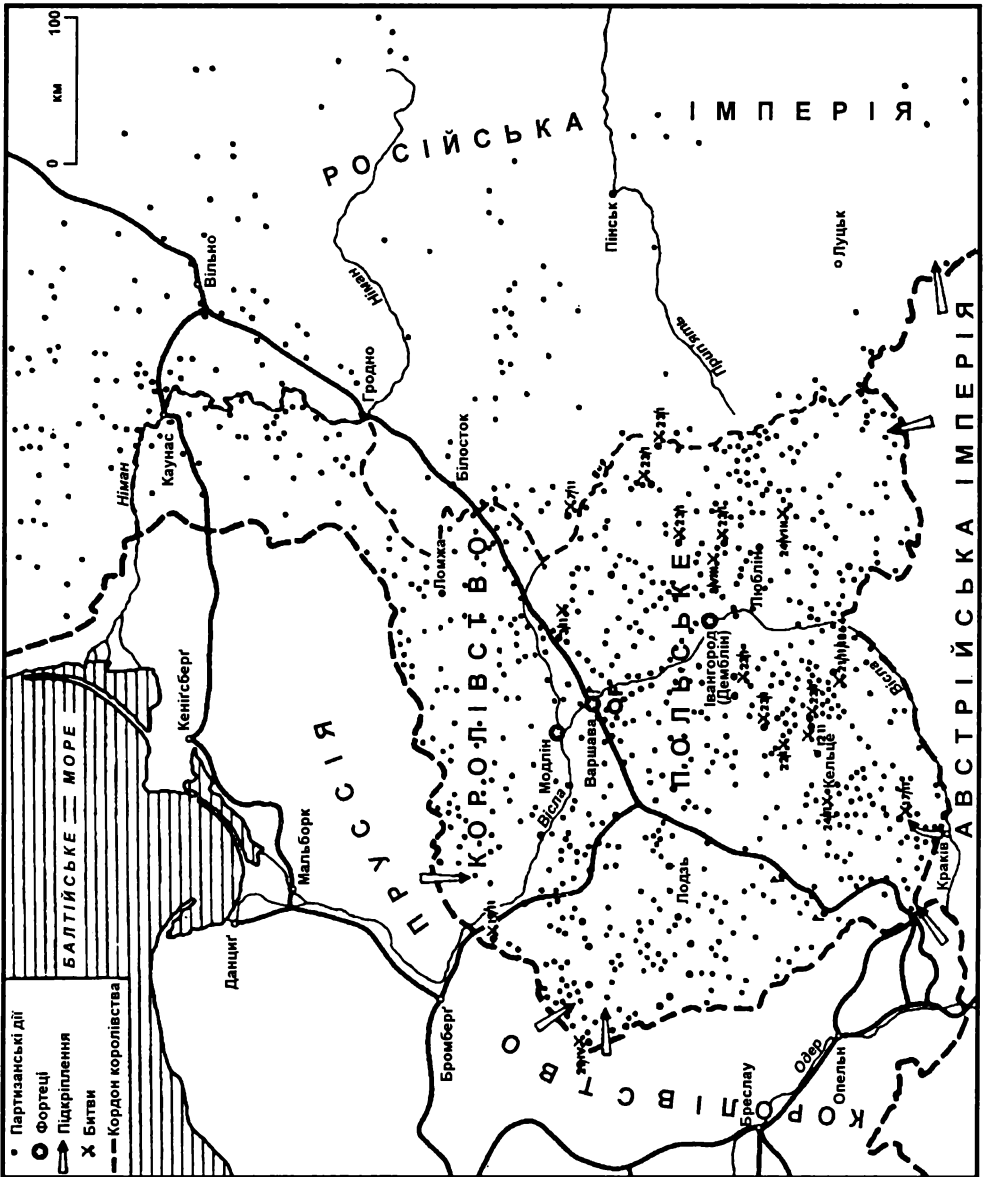
повторенню. Як виявилось, він спровокував конфлікт іншого характеру, проте не менш тяжкий. Він знав, що конспіратори уникатимуть набору до війська, щоб зберегти собі життя, і знав, що вони навряд чи можуть сподіватися, що матимуть під своїм контролем армію чи цивільну адміністрацію. Проте він не усвідомлював, що вони мають докладно розроблену політичну програму, широку фінансову організацію, яка вже збирала кошти, та урядові кадри підпільної держави. В суто військовому аспекті повстанці 1863 р. були неминуче гірше підготовані, ніж їхні попередники 1830—1831 рр. Але в конспіративному й політичному аспектах вони були набагато професійніші. І справді “червоні” з Центрального національного комітету, наступника давнішого Міського комітету у Варшаві, мали цілковиту змогу спровокувати провокатора. На початку січня тисячі молодиків вийшли з Варшави, потай зосередившись у Кампінській пущі. Коли почався набір, до пастки насправді потрапило тільки 1400 новобранців. Через два дні російські гарнізони одночасно зазнали нападу в десятках місць в усьому королівстві. То була вже не аматорська змова, яку в листопадовім тумані готували Висоцький і Залівський. Від самого початку Велопольський постав перед партизанською війною, яку майстерно підготували невидимі руки в його власній столиці і яка шістнадцять місяців паралізувала найчисленнішу армію Європи.

Політичні поділи серед лідерів повстання за тих обставин були неминучі. Невдала спроба захопити місто Плоцьк, обране за штаб-квартиру повстання, означало, що провід повстання змушений або блукати по країні, або діяти під носом у росіян у самій Варшаві. Зв’язок між центром і провінціями був уривчастий. Командири окремих партизанських загонів мали велику автономію. Годі було сподіватися суворого політичного конформізму. Більшість громад і фракцій зберігали свої окремі ідентичності і здійснювали власну конкретну політику. “Червоні” всякчас не доходили згоди з “білими”, а обидва головні табори були поділені на праві, центристські, й ліві, розкольницькі, групи. В країні пропагували цілу мішанину ідеологічних поглядів. Лідери постійно сперечалися між собою. На початковій стадії ініціатива належала лише “червоным”. Повстанням керував здебільшого Центральний національний комітет і його енергійний молодий лідер Стефан Бобровський (1840—1863), студент-народник із Києва. В березні “білі”, злякавшись, що Мерославський набуде загального визнання, обрали власного головнокомандувача. Аж цілих дев’ять днів Маріан Лангевич (1827—1887), викладач емігрантської військової школи в Кунео, тішився сумнівним титулом диктатора, перше ніж його змусили відступити в Галичину. Бобровського, що не знав про цю оборудку наперед, спровокували на дуель і застрелили. Відтоді, після того як 21 березня проголосили таємний Національний уряд, обидва табори жили в стані сповненого підозр примирення. “Білі” загалом контролювали політику, а в постаті Кароля Маєвського (1833—1897) і верховне командування. Але терористське крило “червоных” двічі намагалось взяти провід повстання до своїх рук. Перша спроба в травні зазнала невдачі, проте друга у вересні мала успіх. Другому переворотові передувала невдалий замах на життя генерала Берга, який спровокував хвилю

політичних репресій. Нарешті, в жовтні 1863 р., коли лави повстанців порідшали внаслідок смерті й поразок, була створена нова диктатура, щоб ліквідувати розкол на “білих” і “червоних” і забезпечити координоване військове керівництво. Ромуальд Траугут (1826—1864) був політичним лідером і військовим командиром повстання аж до свого арешту в ніч з 10 на 11 серпня 1864 р.

Попри політичні розбіжності підпільна держава засвідчила велику життєздатність. Вона організувала одну з найперших у світі міських партизанських війн і була прототипом не менш успішних заходів, що їх здійснювали поляки за не менш суворих умов у 1905—1907 рр. й під час Другої світової війни. Вона діяла на тій самій території, що й російські органи влади, і в багатьох випадках дублювала їхні функції. В її апараті служили урядовці, що за всіма зовнішніми ознаками були пересічними громадянами, які офіційно служили банківськими клерками, листоношами або купцями, а насправді виконували функції міністрів, секретарів, агентів і кур’єрів національного уряду. Цей уряд мав п’ять постійних міністерств, кожне зі своїм окремим штатом, офіційними печатками й секретаріатами в підвалах і складах. Власна велика печатка уряду мала напис: “*Rząd Narodowy — Wolność, Równość, Niepodległość*”. Уряд мав справжню скарбницю, що збирала податки з охочих проханнями, а з неохочих силою, і отримував і позички, і гроші під заставу від промисловців, землевласників і крамарів. Він мав сили безпеки у вигляді “стилетників”, що забезпечували лад у Варшаві, та розвідувальну мережу, яка проникла в усі цивільні установи та військові гарнізони ворога. Його кур’єри подорожували шляхами і залізницями в усі закутки імперії. Його дипломатичні представники були в усіх столицях Європи. Проте зовні він начебто не існував. Новий генерал-губернатор Варшави генерал Федір Берг, що замінив на тій посаді Велопольського, промовляючи до нового намісника великого князя Костянтина так охарактеризував той уряд: “Я дійшов висновку, що не належу до нього, так само як і Ваша Імператорська Високість”. (Див. карту 9).

У квітні 1863 р. повстання поширилось на схід у Росію. Емісарів послали в усі закутки давньої Польсько-Литовської Речі Посполитої. Реакції були різні. В Україні стався значний вибух повстання в Мирополі на Случі. Але поширювачів написаної українською мовою “Золотої грамоти”, яка закликала місцевих селян до дії, спіткала та сама доля, що й російських народників: їх повбивали селяни. В Білорусі була значна активність серед євреїв у Пінську та в селах. Константи Калиновський (1838—1864), польський шляхтич, що діяв у районі Гродна та Білостока, видавав повстанську газету “Мужицька правда”, його вважають за одного з засновників білоруського націоналізму. В Литві повстання на якийсь короткий час набуло не менших масштабів, ніж у Польщі. Діяльність проводиря “білих” Якуба Гейштора (1827—1897), правника з Вільни, доповнювали дії “червоного” полковника Сигізмунда Сераковського (1827—1863) серед селян. Ксьондз-радикал Антоній Мацкевич (1827—1863) лишався на бойовищі майже до самого кінця. На великий жаль для росіян, немає жодного сумніву, що тієї пори Литва віддавала перевагу Польщі. Перший маніфест Центрального національного комітету був звернений до “народу Польщі,

Карта 9. Січневе повстання (1863—1864 рр.)

Литви і Русі”. Влітку 1863 р. дії конспіраторів засвідчили, що той “єдиний народ” був не більшою реальністю, ніж “єдина імперія” Російська.

Згідно з природою речей, воєнні дії були фрагментовані. З двохсот тисяч поляків, що, за оцінками, бралися за зброю під час повстання, на бойовищах ніколи не було одночасно понад 30 000 повстанців. Більша частина їх була розпорошена серед сотень партизанських загонів, які діяли в усіх лісах і пушах країни. За шістнадцять місяців повстання відбулося 1229 збройних сутичок: 956 — в Королівстві Польському, 237 — в Литві, а решта — в Білорусі та Україні. Здебільшого всі вони мали характер нападів на окремі російські гарнізони або короточасних сутичок на периферії великих скупчень військ. Найбільша кількість сутичок відбулася у Свентокшиських горах на південь від Кельце, в Люблінській губернії і в регіонах поблизу галицьких і пруських кордонів. Типовий партизанський загін, так звана *partia*, збирався навколо чоловіка, що мав досвід воєнних дій і намагався надати своїм прихильникам з-поміж студентів і селян подоби військового формування. Загалом вони прагнули уникати прямих конфронтацій із переважними силами ворога. Єдина сутичка, що набула масштабів вирішальної битви, сталася під Малогощею поблизу Кельце 24 лютого 1863 р., коли Лангевич вивів три тисячі селян із косами і шляхтичів із шаблями проти російських гармат. Єдиним командиром, становище якого можна було б прирівняти до становища генерала регулярних військ, був полковник Юзеф Гауке, або ж *Bosak* (1834—1871), що виринув на поверхню подій у вересні 1863 р., а згодом служив під проводом Траугута.

“Битва” під Жижином у Свентокшиських горах 6 серпня 1863 р. — характерний приклад багатьох інших битв. Партизанський загін під проводом Міхала Гайденрайха на прізвисько Крук та ірландського добровольця О’Браєна де Лейсі влаштував засідку на колону російських військ, що розтяглася по дорозі до Дембліна. Партизани мали сімсот чоловік і завдання перемогти дві роти російської піхоти та ескадрон козаків. Після п’яти годин стрілянини майже всіх росіян убили, а Крук відступив із військовим скарбом 200 000 рублів, який вони охороняли. У війні, під час якої не змусили до капітуляції жодної фортеці чи міста, повстанці вважали Жижин за велику перемогу⁵.

Дипломатія повстання теж була хаотична. В лютому 1863 р. західні держави налякалися, коли Бісмарк послав генерала Альвенслебена до Санкт-Петербурга підписати конвенцію про спільні воєнні дії. Але Бісмарк був досить мудрий, щоб лишити цареві самому придушувати повстання, тож держави ніколи не стали перед реальністю активного російсько-пруського союзу. Перша спільна нота від ім’я Британії, Франції та Австрії від 17 квітня з висловом протесту проти порушення постанов Віденського конгресу і друга від 17 червня, в якій царя закликали до поступок, — репрезентують загальну суму досягнень дипломатів. Перша нота порушила питання про амністію, умови якої виявилися цілковито неприйнятними. Другу ноту одразу й відкинули на тій підставі, що й так уже зроблено багато поступок, на які не було ніякої реакції. За доби, коли польське питання ніколи не спонукало європейські держави до реального втручання, історики дипломатії відчували спокосу трактувати ці жести як великі інциденти.

Повстання мало набагато більший вплив на громадську думку, ніж на уряди. В західних демократіях русофобія 1830-х років і часів Кримської війни отримала дальші стимули. Газета "The Times", аж запінившись, викривала страхітливість російського самодержавства. Закордонні кореспонденти писали зворушливі розповіді про мучеництво поляків. Герцен, Маркс, Гарібальді вітали польську сміливість. Іноземні добровольці стояли в черзі, щоб піти на польську службу, хоча чимало з них не доїхало до місця призначення. Невдале плавання пароплаву "Ward Jackson", що віз дві сотні добровольців із Грейзвенда до місця їхнього остаточного призначення на піщаній міліні коло узбережжя Пруссії, промовисто ілюструє обмежені засоби і змішані мотиви іноземних прихильників⁶. У Росії по трибунах і кафедрах промчала хвиля націоналістичного обурення. Попри невелику кількість росіян та українців, які перейшли на польський бік, величезна більшість коментаторів викривала польську змову, організовану задля дискредитації царя. Всі звинувачення та докори, порушені проти поляків після 1831 р., відродилися в іще отруйнішій формі. Тютчев повторював те, що казав тридцять років тому. Достоевський правив за відлуння Пушкінових тверджень, додавши до них більше містицизму. Герцен, чий журнал "Колокол" за одну ніч утратив половину читачів, був змушений зректися своїх поглядів. Прірва між Росією і Польщею, а також між Росією і Європою ставала дедалі ширша⁷.

Селянське питання пронизувало політику повстання від початку до кінця. Воно лежало в осередку початкової переконаності Олександра II, що послаблення необхідні, й відіграло провідну роль у його способі покласти край конфлікту. Всі сторони конфлікту були змушені до гострої конкуренції. Дехто вважав, що селян треба звільнити з принципу, а дехто — задля забезпечення їхньої підтримки. Ніхто не міг дозволити собі, щоб це питання вирішилося самопливом. Етап за етапом ставки ставали щораз вищі. Крок за кроком кожна сторона пропонувала селянам більше, ніж інші. 1858 р. цар ступив крок назустріч, запросивши польську шляхту подати свої пропозиції. Рільниче товариство відповіло пропозицією замінити примусову панщину на грошовий чинш. 16 травня 1861 р. Велопольський видав свій указ про землю, запропонувавши менше, ніж царські реформи в Росії. 1863 р. в маніфесті Центрального національного комітету йшлося про "власність" селян на землю. Наприкінці цар був змушений дати навіть ще більше. Указ від 18 березня 1864 р. запроваджував план, згідно з яким селяни ставали повними власниками землі, що її вони обробляли, а землевласникам компенсували державними облигаціями. Реакція селян на ці вочевидь політичні заходи була скептична. Загалом вони не менше підозрювали приемних молодих польських шляхтичів, ніж ліберального царя. Хто був хитріший, усвідомили, що вони, хай там як, доможуться, чого хочуть, не мавши потреби навіть боротися. В Королівстві Польському районів, де селяни не брали участі в повстанні, було менше, ніж районів, де вони воювали, а в Україні селяни відверто вороже ставилися до повстанців⁸.

Коли в березні 1864 р. цар оголосив указ про земельну реформу, ще діяла остання диктатура повстання. Диктатор Ромуальд Траугут був анітрохи не

схожий на будь-яке з поширених стереотипних уявлень про польського революціонера. Худорлявий, мовчазний, холодний, дисциплінований, компетентний, він мав більшість рис, яких так промовисто бракувало його безпосереднім попередникам. Він походив з дрібної шляхетської родини на Підляшші і оженився з Антоніною Косцюшко, родичкою командувача 1794 р. До 1862 р. він був підполковник російської армії і служив в Угорщині та в Криму. Після початку повстання він, нікому не відомий, і далі керував своїм маєтком, але в травні його остаточно переконали очолити партизанський загін чисельністю 160 чоловік у Дзядковицькому лісі поблизу Кобрини. В липні він добувся до Варшави і справив враження на людей у середовищі Маєвського. Відтоді його піднесення відбувалося дуже швидко. В серпні—вересні від ім'я Національного уряду він відвідав Західну Європу, мавши в Парижі особисті аудієнції в Наполеона III та у французького міністра закордонних справ Друйна де Луїса, а в Брюсселі домовившись про закупівлю зброї. Траугут повернувся переконаний, що західні держави здебільшого вважають Росію за “золоту копальню для капіталістів” і що не можна сподіватися ні на яке передчасне втручання. Він повернувся до Варшави з паспортом на ім'я галицького купця Міхала Чарнецького, оселився в готелі “Саксонським” навпроти намісника і спокійно повідомив Національному урядові “червоних” про свій намір сформувати таємну диктатуру. Всяка опозиція припинила опір. “Червоні” або відійшли від влади, або скорилися. 17 жовтня 1863 р. Національний уряд припинив функціонувати. Відтоді лише сам Траугут координував усі дії та ухвалював усі політичні постанови. Зі свого дому на вулиці Смольній, 3, де він жив разом із пані Кіркор, він провадив усе листування і особисто наглядав за діяльністю міністерств. Разом зі своїми близькими співниками — Маріаном Дубецьким, Юзефом Галензовським, державним секретарем Юзефом Яновським і нестримним “міським головою” Олександром Вашковським він очолив команду надзвичайно вмілих та енергійних людей. Він очистив рух від усіх “приватних паліїв”, погрожуючи повідомити поліції прізвища всіх неохочих коритися. Траугут спромігся накинути податок на польських громадян за кордоном і запровадив усе-народну позику. Він цілковито реформував військову організацію, скасував усі окремі загоны й автономні формування, запровадив кадрову структуру регулярної армії з поділом на корпуси, дивізії, полки й батальйони. Він відродив ідею посполитого рушення — *levée-en-masse* — усього населення. Траугут закликав до втілення в життя указу Центрального національного комітету про звільнення селян і постановив, що кожне село має обрати людину, яка здійснюватиме зміни. Він навіть видав указ, що передбачав смертний вирок тим землевласникам, які вимагатимуть оплати замість панщини. Як побожний католик він надавав особливої уваги релігійним справам і провадив тривале листування з Ватиканом, бичуючи двозначне ставлення папи до російського “варварства”. В останньому повідомленні до його агента в Римі Юзефа Орденги йшлося про порозуміння, нещодавно підписане з угорським комітетом, що мав такі самі цілі. 11 квітня 1864 р. о першій годині ночі його захопив у ліжку загін жандармів і посадив до в'язниці Павяк⁹.

Повне викриття конспіративного уряду виявилось нелегкою справою. Тим часом, як у лавах поліції успішно працювали прихильники повстанців, сама поліція не спромоглася проникнути в осередки конспіраторів. Прикриття, яке використовували лідери, було найпереконливішим. Справжню особу диктатора знало менше ніж двадцять чоловік. Тільки шість чоловік мали право провідувати його дім. Система псевдонімів діяла як бар'єр між усіма урядовцями та їхніми агентами, а також і як захист від можливих інформаторів. Цифровий код уряду, зіпертий на конкретні видання “Пана Тадеуша” та “*Imitatio Christi*”, ніколи не був розкритий. Потік листів, наказів, зброї ніколи не припинявся. Наради між проводирями відбувалися в церквах перед світанком або у вуличних кав'ярнях. Робота секретаріату відбувалася в біологічній лабораторії Головної школи або у вестибулях костелів під виглядом наукових гуртків та груп зі спільними захопленнями. Надзвичайний стан не обмежив їхньої діяльності, а масові арешти восени 1863 р. не дали змоги зловити головних підозрюваних. Прорив стався лише 8 квітня 1864 р., коли Артур Гольдман, студент-єврей Головної школи, якого тільки раз допитала поліція, погодився свідчити. Його зізнання містили таку інформацію:

“... Буваючи у Вацлава Пшибильського, я почув одного разу, що колишній керівник повстанського відділу в Литві Траугут, колишній російський військовий, на початку жовтня має прибути до Варшави як представник одного львівського торговельного дому і очолити Національний уряд... Згаданий вище Траугут під ім'ям Міхала Чарнецького і справді прибув до Варшави, а де зупинився — не знаю.

Прикмети його такі: середній зріст, велика голова, смагляве обличчя, чорне волосся, великі чорні бакенбарди, поєднані з коротенькою борідкою, звичайні білі окуляри, вік 33—35 років”¹⁰.

Навіть тоді Чарнецький уперто заперечував свою справжню ідентичність. У його кімнати не знайшли нічого, що могло б свідчити проти нього. Твердження допитаних в'язнів були туманні та суперечливі. Тільки тоді, коли Траугута офіційно ідентифікував його колишній товариш, з яким він колись служив в одному батальйоні, він вирішив у дечому зізнатися, але сказав тільки те, що сам організував повстання, не мавши жодних спільників. Суд над ним відбувся 18 липня:

“Військово-польовий суд, що відбувся в Олександрівській цитаделі у Варшаві, розглянув справу про військові злочини. До підсудних належать:

1. Ромуальд Траугут, арештований під ім'ям Міхала Чарнецького, підполковник у відставці 3-го батальйону саперів, католик, 38 років, одружений, має дві дочки, шляхтич... диктатор Національного уряду...

2. Рафал Красвський, 29 років, католик, неодружений, вільний архітектор... керівник департаменту внутрішніх справ...

3. Юзеф Точиський... 37 років, католик, неодружений, бухгалтер Управління шосейних доріг. 1848 р. засланий у Сибір, повернувся 1857 р. згідно з наймилостивішим маніфестом... керівник департаменту фінансів...

4. Роман Жулинський, 30 років, католик, неодружений, учитель гімназії № 1... керівник революційного постачання...

5. Ян Єзеранський, 30 років, католик, одружений, має двох дітей, був контролером в Управлінні тютюну... комісар революційної організації стосунків із закордоном...

6. Томаш Ільницький, 50 років, католик, одружений, бездітний, службовець польського банку... головний скарбник революційного департаменту фінансів...

7. Цезарій Моравський, 26 років, католик, неодружений, лікар зі шпиталю Немовлятка Ісу-са... комісар у справах литовських...

8. Маріан Дубецький, 26 років, католик, неодружений, учитель місцевої повітової школи. 1861 р. висланий на проживання до Вятки... комісар у справах Русі.

9. Густав Папроцький, 19 років, єврей, студент Головної школи... секретар...

10. Томаш Бужинський, 29 років, католик, одружений, підсекретар Варшавського кримінального суду... представник Плоцького і Августовського воєводства...

11. Сигізмунд Сумінський, 19 років, католик, студент Головної школи... секретар...

12. Роман Франковський, 22 роки, католик, студент Головної школи... секретар...

13. Август Кренцький, 21 рік, католик, неодружений, стажер у департаменті фінансів... секретар...

14. Бенедикт Дибовський, 29 років, католик, неодружений, викладач Головної школи... дозволяв секретарям революційних відділів збиратися в аудиторіях школи...

15. Едвард Тшебецький, 23 роки, незареєстрований шляхтич із Варшави, стажер поліційного виправного суду... секретар...

16. Казимир Гануш, 20 років, міщанин з Варшави, архіваріус... секретар...

17. Владислав Богуславський, 25 років, шляхтич, студент Петербурзького університету... прес-секретар...

18. Ян Мукланович, 30 років, міщанин з Варшави, аптекар... дозволяв носити до своєї аптеки листування конспіраторів...

19. Гелена Кіркор, 32 роки, шляхтянка... дозволяла збиратися у своєму домі головним учасникам бунту для нарад... після арешту переховала їхні папери...

20. Емілія і Барбара Гузовські, 30 і 27 років, неодружені... приховували у своєму помешканні департамент революційного постачання... часто міняли адресу, щоб заплутати поліцію...

21. Олександра Врублевська, 18 років, неодружена, донька фабриканта пряників... отримувала й розподіляла кореспонденцію конспіраторів...

Усіх цих осіб віддали під суд з наказу намісника й головнокомандувача військами Королівства Польського, бо вони відігравали провідну роль в останньому бунті.

Обставини справи підпадають під дію наступних правових документів: статей 83, 96, 175, 196 і 605 I тому військово-дисциплінарного кодексу; статей 285, 360, 364 Кодексу про тюремні та виправні покарання; циркуляру від 23 травня 1863 р. до керівників військових відділів.

Висновок: узявши до уваги ці всі обставини, суд постановив, що наступні підсудні винні: 1. Траугут у тому, що: а) вбив такого собі Квітковського пострілом з револьвера з метою підтримки дисципліни в лавах бунтівників; б) командував загоном бунтівників поблизу Гродна; в) лишив країну без дозволу; г)... був головним і незалежним проводирем таємного союзу, відомого як Національний уряд... 2. Краєвський... 21. Врублевська... Всі вони члени таємного союзу... й належали до головних проводирів польського повстання.

Спираючись на циркуляр від 23 травня 1863 р., польовий суд вважає за слушне:

А. Підсудних: 1. Траугута... 15. Богуславського за скоєння злочинів, належних у згаданому циркулярі до першої категорії, слід засудити до смерті через повішання.

Б... Д... цим підсудним призначити інше покарання.

Дану постанову подано для милостивого затвердження намісникові й головнокомандувачеві Королівства Польського.

Голова суду генерал-лейтенант	Гагман
Член суду генерал-майор	Казнаков
В/о члена суду генерал-майор	Докудовський
Заступник члена суду генерал-майор	Оперман
Член суду генерал-майор	Левшин
Генерал-аудитор	Полторанов
Обер-аудитор	Афанасьєв ¹¹ .

То була дивна ситуація. Жменьку урядовців, студентів і вчителів на чолі з молодим офіцером викрили як проводирів руху, що кинув виклик усій Російській імперії. Їх представили перед світом як зграю злочинних покидьків і непутящої молоді. Ті в'язні, які покаялись і допомагали владі, unikнули суду і отримали незначні покарання, оголошені адміністративним указом. Тим, хто заслуговував, дали й фінансову допомогу. Всім, крім п'яти з п'ятнадцяти засуджених на смерть, вирок замінили на каторжні роботи або заслання. А решта з двохсот тисяч повстанців просто розчинилася.

Останній акт відбувся 5 серпня 1864 р. О дев'ятій годині ранку розчинилися брами Олександрівської цитаделі, й на чолі процесії вийшов державний кат. На недалеких валах уже чекала звичайна широка шибениця з п'ятьма зашморгами. Ескорт жандармів у шоломах верхи на конях супроводив п'ять драбинчастих возів для гною, де сиділи в'язні. Кожен в'язень був прикутий кайданми до вбраного в буру сутану з каптуром отця капуцина. Траугут, і досі вдягнений у синю напівшинель, у якій його заарештували, заглибився в останню сповідь. Голосно зачитали вирок. В'язням зав'язали очі, вбрали їх у смертні балахони й підвели до шибениці. “Відваги, братове!” — пролунав чийсь жіночий голос. Потім, одного за одним, їх повісили, чекаючи, поки перестане смикатись тіло: Траугута, Краєвського, Точиського, Жулинського, Єзеранського.

* * * * *

Як і 1831 р., російська помста не забарилася. Цього разу царська влада вирішила не просто затерти всі сліди останнього повстання, а й ліквідувати всі публічні вияви польського національного чуття. Принаймні одна партизанська *partia* ще воювала. Її проводир ксьондз Станіслав Бжуска (1834—1865) був головним капеланом повстання і приєднався до руху ще 1861 р., якийсь час він сидів у в'язниці за патріотичні проповіді. Тепер він був останнім штабним офіцером. Він відбивався на Підляшші до грудня 1864 р., коли його захопили в полон. Бжуску стратили в Соколуві 23 травня 1865 р. На той час головні плани уряду в цивільній сфері стали вже очевидні. Генерал Берг у Варшаві ліквідував усі окремі інституції Королівства Польського. За свої три роки на посаді останнього намісника королівства (1863—1866) він скасував усі реформи Велопольського і всі поступки, зроблені польській мові та культурі. 1864 р. він сформував Адміністративний комітет, початковим завданням якого був нагляд за політикою звільнення селян, проте невдовзі він почав утілювати в життя всю програму русифікації. Голова цього комітету Микола Мілютін, колишній державний секретар Королівства Польського в Санкт-Петербурзі, був автором плану використання начебто лоялістського селянства проти патріотичної шляхти та інтелігенції. За сім років невсипущої уваги до подробиць цей комітет перетворив Королівство Польське в російську провінцію. Всі гілки врядування були підпорядковані відповідним їм міністерствам у Санкт-Петербурзі, всі штатні посади заповнили росіяни. 1864 р. офіційно скасували й саме королівство, і назву Польща. Цар позбувся своїх обов'язків короля Польщі, а

Варшава стала столицею *Привіслинського краю*. 1866 р. десять польських губерній поділили на 85 повітів і більшість повітових міст утратила свої окремі міські права. 1867 р. вдруге ліквідували Польську комісію у справах освіти. 1869 р. Головну школу замінив нововідкритий російський університет. До 1871 р. Адміністративний комітет закінчив свою роботу, і єдиною рисою, яка відрізняла життя Привіслинського краю від життя інших частин Російської імперії, було дальше використання кодексу Наполеона в цивільних судах.

У Литві, де не було офіційних польських установ, які можна було б ліквідувати, придушення польського елемента набуло брутальніших форм. Улітку 1863 р. генерал Муравйов, Вішатель, повернувся у свої мисливські угіддя тридцятирічної давності і як генерал-губернатор Віленської губернії цькував поляків із нещадною рішучістю. В попередньому періоді своєї діяльності він, як міністр державних земель у Санкт-Петербурзі, чинив опір політиці звільнення селян і постраждав за це політично. Тож тепер він виливав свою злість на учасниках — справжніх або уявних — Січневого повстання. Не задовольнившись переслідуванням правопорушників правовими методами, він запровадив панування терору: вбивав, катував і засилав до Сибіру людей, плюндрував села, конфісковував маєтки й навіть у гадці не мав удаватися до права¹².

І в Польщі, і в Литві придушення Січневого повстання лишило постійні рубці. Ціле покоління поляків було позбавлене можливості будувати кар'єру і звичайних сподівань на просування. Тисячі поляків знову ступили на вбивчий шлях до Сибіру, запаковані у вози на худобу або скуті разом у довгі вервечки, що повільно тяглися через тундру до таборів і в'язниць у найдалших закутках імперії. То був цвіт польської нації — найактивніші, найсміливіші, найідеалістичніші представники суспільства. Більшість їх ніколи не повернулася. Цього разу не було ніякої загальної амністії, навіть через двадцять п'ять років. Наприкінці сторіччя, коли до Сибіру заслали нове покоління революціонерів, соціалістів і в'язнів, — за набагато кращих умов і в менших кількостях, — вони побачили, що в місцях їхнього заслання й далі живуть депортовані польські родини. Навіть Ленін, що провів три роки на півдні Сибіру в 1897—1900 рр., згадував про тепле прийняття в домі одного колишнього польського партизана. Але Леніна згодом звільнили, а поляків, засланих у 1864—1865 рр., — ні¹³.

* * * * *

Ліквідація Королівства Польського порушує цікаве порівняльне питання про російську політику. Королівство Польське, мавши самоврядування, аж ніяк не було унікальним у царських володіннях, бо поділяло цей привілей із Великим князівством Фінляндським. Фінляндією, анексованою 1809 р. у Швеції, до 1917 р. керували як окремою конституційною монархією, де цар був спадковим великим князем. Отже, постає питання: як Велике князівство Фінляндське змогло жити і процвітати, тоді як Королівство Польське зазнавало регулярних цькувань, а зрештою було ліквідоване? Звісно, можна було б стверджувати, мовляв, якби російський уряд у принципі абсолютно заперечував усі форми

незалежності й національної свободи, він би, напевне, знайшов якийсь привід, щоб демонструвати у ставленні до фінів ту саму імперську волю, якою він придушував поляків. Звичайна відповідь, про яку думають, навіть якщо не завжди висловлюють її, полягає в тому, що поляки самі накликали на себе свої нещастя. Згідно з поширеними стереотипами, поляки були бунтівники, а фіни — товариські, законслухняні громадяни; фіни були відповідальними членами великої російської родини, а поляки — ні. На жаль, ця проста відповідь уникає суті питання. Годі заперечити, що Польща породила непропорційно велику частку бунтівників. І Листопадове, й Січневе повстання розпалили люди, які прагнули заподіяти росіянам якомога більшої шкоди. Така сама жадоба крові виявлялась і в багатьох випадках у майбутньому. Але однаково годиться з'ясувати, чи ці польські "хулігани" поводитися так унаслідок поєднання прабатьківського гріха й національної вдачі, а чи просто реагували на нестерпні провокації. Перше ніж висновувати, мовляв, поляки від природи безвідповідальніші за фінів, слід передусім довести, що польські бунтівники певною мірою репрезентували весь народ; крім того, довести, що їхній досвід був аналогічний досвідові фінів. У цьому останньому аспекті неважко назвати кілька важливих відмінностей. З одного боку, територія Королівства Польського мала найважливіше стратегічне значення з-поміж усіх російських земель. Воно лежало поперек російського суходільного мосту з Європою, а надто з Німеччиною, натомість Фінляндія містилася на краю Скандинавії, мавши прямий зв'язок хіба що з норвезькою Арктикою і шведською Лапландією. Суто зі стратегічних міркувань, як не брати до уваги ніяких інших, російський уряд був зобов'язаний реагувати набагато суворіше на політичну непокору в Польщі, ніж на близькі за характером заворушення у Фінляндії. Стратегічні міркування зумовлювали присутність у Польщі численних російських армій, а присутність військ призводила до різноманітних конфліктів із цивільним населенням. По-друге, поляки Королівства Польського становили частину народу, представники якого в Австрії, Пруссії та Литві поділяли їхнє чуття спільної ідентичності. Поляки постійно становили потенційну загрозу іредентизму для російського уряду, і її годі було усунути, доки всіх поляків не зберуть у кордонах однієї держави. Натомість у Великому князівстві Фінляндському жив практично весь набагато менший фінський народ, що вбачав у Росії захисника від своїх колишніх шведських господарів. Ба більше, поляки були слов'яни. Згідно зі стародавнім московським каноном усі слов'яни — брати, всі були природними підданими царя, і їх усіх можна було трактувати як його кріпаків, його маленькі "християнські душечки". Натомість до фінів, що не були слов'янами, ставились як до іноземців, які живуть під російським захистом, тож як такі вони належали до іншої категорії людей. На думку росіян, було цілком слушним, що фінам, як і німцям прибалтійських провінцій, слід надати широкий ступінь автономії. Нарешті, і, мабуть, найважливіше: поляків вважали за домінуючу еліту давньої Польсько-Литовської Речі Посполитої. Вони були живими нащадками суспільства, яке було завойоване силою, проте його вартості й далі зберігалися в західній та південній Росії. Незважаючи на слов'янське

походження, поляки були європейцями, що у своїх пристрастях і модах наслідували Париж і Берлін. А передусім, згідно з традиціями шляхетської демократії, вони були індивідуалістами, які вперто орієнтувались на власне сумління у визначенні своїх уявлень про слушне та хибне. Вони становили живий докір усім міфам та легендам, на яких була збудована Російська імперія. Разом з євреями, в чийому товаристві їх інкорпорували до Росії, поляки були прихильниками живої демократичної культури, і тому стали природними опонентами самодержавства. З усіх цих причин царські урядовці ніколи не могли ставитись до поляків так само, як ставились до фінів. Поляки, що в різні часи обстоювали “фінляндизацію”, вважаючи, ніби їхні відносини з Росією можна змодельювати на кшталт фінсько-російських відносин, нехтували найважливіші політичні реалії. Росіяни від самого початку скоса поглядали на автономію Королівства Польського. Боячись наслідків нерішучості, росіяни раз у раз реагували на дрібні заворушення спалахами ворожої й марної суворості, породжуючи таким чином порочне коло репресій, повстань і нових репресій. Як господарі політичної ситуації росіяни мали свободу діяти, як заманеться. Поляки могли тільки реагувати на те, що бачили перед собою. Отже, якщо заворушення в Королівстві Польському становили яскравий контраст із відносним спокоєм Фінляндії, пояснення слід шукати у настроях і ставленні росіян не меншою мірою, ніж у настроях і ставленні поляків.

А тим часом польський опір був зламаний. Протягом сорока років поляки Королівства Польського вливалися в загальний потік життя Російської імперії. Думки про помсту обмежувалися периферією національної громадської думки. Аж до 1904 р. національна політика практично нічим не засвідчувала себе. Впродовж цього сорокарічного періоду Польща знов опустилася в “прірву”.

REVOLUCJA

*Революція і реакція
(1904—1914 рр.)*

В останньому десятиріччі перед початком Першої світової війни в усій Східній Європі зростали тертя й напруги. В 1904—1905 рр. Росія встряла в перший воєнний конфлікт після Берлінського конгресу. 1907 р. англо-російська конвенція доповнила дипломатичну систему, що відкрито протиставила Францію, Росію і Великобританію центральним державам — Німеччині та Австро-Угорщині. Боснійська криза 1908 р. провістила затяжну конфронтацію, що призвела до Балканських війн у 1912—1913 рр. і вбивства в Сараєві 1914 р. Протягом тих років політична лояльність зазнавала суворих випробувань. Під загрозою війни зростало патріотичне завзяття. Дисидентські елементи вхопилися за шанс натиснути й домогтися поступок. Лоялісти стали ще лояльніші, критики — ще критичніші, войовничі елементи — ще войовничіші, а поляки — більш польські. Серед розмаїття соціально-економічних проблем було врятоване від забуття й польське питання. Це все почалося 6 лютого 1904 р., коли японці напали на російський флот у гавані Порт-Артура в Маньчжурії.

У російській частині Польщі початок Російсько-японської війни спричинив хвилю піднесення. Кілька років тому формування нових соціальних класів породило зародкові політичні об'єднання, що тепер поставали як цілком сформовані партії. Хоча добу конституційної політики офіційно проголосили тільки в жовтні 1905 р., кілька польських партій не барилися з публікацією своїх маніфестів. У закордонних притулках відбувалися конференції й виробляли політичні плани. На зустрічі у Відні праве *Stronnictwo Polityki Realnej* закликала запровадити рівні права в усіх польських провінціях. Багаті, заможні члени цієї партії спорядили Католицький санітарний поїзд, що мав обслуговувати Маньчжурський фронт. Національна ліга Дмовського, що невдовзі трансформувалася в Національно-демократичну партію, вимагала полонізації освіти та адміністрації. Ліберальний польський Прогресивно-демократичний союз на чолі з Олександром Ледницьким (1866—1934) і Олександром Свентоховським

(1849—1938) вимагав такого ступеня автономії Польщі, що був би сумісний зі збереженням цілості Росії. На лівому фланзі нелегальна Польська соціалістична партія передбачала збройну боротьбу з метою скасувати примусовий набір рекрутів і посприяти своїм сподіванням на соціальну революцію й національну незалежність. Її перші *bojówki* були створені в травні 1904 р. В Парижі її представники обговорювали спільні дії з низкою потенційних союзників, зокрема російськими соціалістами-революціонерами і грузинськими та латвійськими націоналістами. Керівники менш впливової Соціал-демократичної партії (*SDKPiL*) підпорядкували свої плани планам більшовицьких і меншовицьких наставників. Есери і єврейський Бунд збільшували свою активність у західних провінціях. Погіршення економічної ситуації заохочувало до політичної воєвничості. Російсько-японська війна закрила для польської промисловості далекосхідні ринки. Сто тисяч польських робітників лишилися без роботи. Більшість тих, хто ще мав роботу, були змушені погодитись на зменшення платні. Поліція розганяла демонстрації й душила вияви протесту, вдаючись до дедалі більшого насильства. 28 вересня, коли в Білостоку дали залп по юрбі, було двадцять поранених. Серйозність кризи стала ще виразніша 13 листопада 1904 р., коли виникла стрілянина поблизу Гжибовського майдану у Варшаві. Загін жандармів вистрелив у юрбу демонстрантів, які ходили в неділю зі співами, жандарми намагалися конфіскувати червоний прапор із написом: *PPS: Precz z wojną i caratem! Niech żyje wolny, polski lud*” (“ПСП: Геть війну і царат! Нехай живе вільний польський народ”). Жандармам відповів град куль, випущених групою бойовиків. Шестеро людей були вбиті, десятки — поранені, сотні — заарештовані. То був перший за сорок років відкритий виклик російській владі в Польщі. Він на три місяці випередив “криваву неділю” в Санкт-Петербурзі¹.

Про міру польських амбіцій свідчать візити до Японії, що їх здійснили політичні лідери конкурентних сил. На початку 1904 р. Пілсудський мав контакти з японським послом у Лондоні. В червні—липні він подорожував через Нью-Йорк і Сан-Франциско до Токіо і з’ясував, що Дмовський уже зупинився там у готелі “Метрополь”. Кожен політик висловив пропозиції, які цілковито суперечили одні одним. Дмовський був категорично проти втручання Японії в польські справи, боячись, що іноземна інтервенція спонукає царський уряд відкинути всякі думки про конституційну реформу. Він дав зрозуміти, що націонал-демократи використають усі наявні в них засоби, щоб запобігти антиросійським заворушенням у Польщі. Натомість Пілсудський закликав до створення польського легіону, який набирали б із польських військовополонених у Японії і з американських добровольців польського походження, а командувати ним мали офіцери, яких забезпечить *PPS*. Він стверджував, що одна третина російських військ у Маньчжурії — польського походження і що вони радо дезертирували б. “Спільний інтерес Японії і Польщі, — заявляв він, — полягає в ослабленні та зламі російської могутності”². Але японський уряд не вдався, зрештою, ні до яких рішучих дій. Японським військовим аташе в Лондоні та Парижі наказали забезпечити *PPS* зброєю та вибухівкою в обмін за розвідувальні дані про розміщення російської армії в Польщі. Восени і Дмовський, і

Пілсудський повернулися до Європи, щоб працювати задля непевного майбутнього. Дмовський і далі розраховував на політичні методи, Пілсудський — на збройну боротьбу. Протягом наступних кількох місяців обидва пережили хвилини й піднесення, і втрати ілюзій, проте ніхто не міг похвалитись якимсь вирішальним успіхом.

Різанина “кривавої неділі” в Санкт-Петербурзі 22 січня 1905 р. вивільнила в Польщі пристрасті, які спершу були на руку прихильникам активної боротьби. Безпосередня реакція набула форми шкільного страйку, що тривав майже три роки. Тисячі вчителів та учнів відповіли на заклики до бойкоту навчання, аж поки відновлять навчання польською мовою. Російський університет у Варшаві наполовину спорожнів. 28 січня 1905 р. *PPS* і *SDKPiL* закликали до загального страйку, в якому протягом наступних чотирьох тижнів узяло участь 400 000 робітників. То була прелюдія до тисяч спонтанних страйків по всій країні. В 1905—1906 рр. загалом стався 6691 страйк, у них взяло участь 1,3 млн. чол. До робітників у містах приєдналися сільськогосподарські робітники в селах. Після кількох фальстартів Бойова організація *PPS* узялася до дій. Перші кинуті бомби не вибухнули; одну з них підняв і заховав до кишені якийсь випадковий козак. Заплановані напади на оберполіцеймейстера Нолькена і на генерала Новосильцева на Варшавському залізничному вокзалі не матеріалізувалися. Але 21 березня вибуховий пристрій назавжди затримав поліцейний патруль із 12 чоловік на вулиці Хлодній у Варшаві. Відтоді між терористами і величезною мережею поліцейних агентів, шпигунів та інформаторів тривала вбивча підпільна війна. На Перше травня майже в усіх містах і містечках усупереч адміністративним заборонам відбулися масові походи. У Варшаві вбили 37 чоловік. Жертви були і в Лодзі та Ченстохові. Громадський порядок поступово руйнувався. Дрібні провокації в єврейських кварталах були затьмарені незвичайною спонтанною кампанією проти злочинних елементів, підозрюваних у колабораціонізмі. 24 травня сотні робітників з фабрик металевих виробів у Празі пройшли мостами через Віслу й напали на квартал “червоних ліхтарів” у Варшаві. У борделях здійснили ретельний обшук, ватажків злодійських банд лінчували, а в Старому Місті зграя помічників, що працювали в різників, озброївшись сокирами для розрубання туш, зруйнувала будинок, де заховалося 150 сутенерів. Вервечка строкатих повій і блудниць потяглася в приміські ліси. Тієї пори варшавська поліція видала понад 40 000 паспортів для виїзду за кордон. У червні загальну увагу знову привернула Лодзь. Новий загальний страйк вилився у відкриту ворожнечу. Коли постали барикади, цар оголосив воєнний стан. Три дні, 22—24 червня, генерал Шатлворт використовував усі наявні сили, щоб очистити вулиці. За тиждень наклали головою 55 поляків, 79 євреїв і 17 німців. Загалом у Лодзі загинуло понад тисячу чоловік. 21 липня Варшаву знову струснула страта 19-річного Стефана Окшеї, провідного члена Бойової організації *PPS* і героя битви на Гжибовському майдані. В серпні бойовики наповнили свої скрині завдяки низці нападів на банки. 15 серпня поліція, щоб відвернути увагу, організувала погром у Білостоці. Темп пришвидшувався. До заворушень у Польщі додалися ще більші заворушення в усій Росії.

На підприємствах були сформовані ради робітничих депутатів, війська бунтували, селяни шаленіли. У вересні в Портсмуті, штат Нью-Гемпшир, був підписаний принизливий для Росії мирний договір з Японією. Револуціонери збадьорилися. В Санкт-Петербурзі Троцький висунув гасло “Вся влада радам” і оголосив загальноросійський страйк. Бунт перетворювався в револуцію.

Під тиском війни, бунтів і поразки цар мало-помалу був змушений піти на поступки. У квітні 1905 р. указ про релігійну толерантність звільнив рештки уніатських громад від активних переслідувань. Були легалізовані профспілки. В Польщі польську мову повернули в приватних школах, та аж ніяк не в державних навчальних закладах. Діяльність польської *Macierzy Szkolnej* (Шкільної ради) дістала офіційне схвалення. Полякам мали дозволити купувати землі в західних провінціях. І нарешті, 30 жовтня імператор у своєму маніфесті пообіцяв запровадити писану конституцію і створити парламентську асамблею. Відповідно до цього маніфесту у квітні 1906 р. провели вибори депутатів першої Думи. Таким чином дії терористів і револуціонерів дали змогу діяти конституціоналістам. У Польщі Пілсудський і *PPS* посприяли створенню ситуації, яку тепер міг використати Дмовський. З ослабленням терору посилилась угодовська політика.

У ретроспективі легко добачити, що Конституція 1906 р. мало чим відрізнялася від звичайнісінького ошуканства. Вона запровадила загальне виборче право, проте її мета полягала у збереженні самодержавства. Росія мала лишитися “єдиною та неподільною”. Цар зберіг за собою право схвалювати всі закони. Міністри мали бути вільні від парламентського контролю. Дума могла обговорювати, але не вимагати. Виборців поділили на чотири курії, й цей поділ забезпечував переважний вплив заможних верств і державних урядовців. Нові інституції, милостиво створені з наказу царя, з не меншим успіхом можна було й скасувати. Спостерігачі, які вважали, мовляв, реформа може посіяти зерна майбутньої лібералізації, дуже скоро втратили ілюзії. Діяльність Думи майже не посприяла ані лібералізації, ані регіональній автономії. Дума правила за ширму, за якою могла одужувати самодержавна влада. Конституційні маневри 1906—1907 рр. відбувалися на тлі терору, поліційних облав, локаутів і репресій. Страйкарів неодмінно перемагали голодом і змушували до покори. Почавши від 29 грудня 1906 р., всі підприємства Лодзі були закриті на невизначений час, аж поки всі робітники погодилися на умови фабрикантів. Тисячі людей були депортовані в рідні села. Сотні — заарештовані. Офіційний кат міста Лодзі Ришард Фремель, брат агента *Охраны*, якого вбили члени *PPS*, особисто подбав про смерть 104 в'язнів. Заходи бойовиків ставали дедалі відчайдушніші. Одночасний напад на сотню цілей у “криваву середу” 15 серпня 1906 р.; невдалий замах на життя генерал-губернатора Георгія Скалона 18 серпня; напади на поштові поїзди під Рогувом 8 листопада 1906 р. і під Безданами поблизу Вільна 26 вересня 1908 р. — це все аж ніяк не могло приховати очевидного факту, що ситуація повернулася проти них³.

У практичному аспекті участь поляків у роботі Думи від самого початку обмежувалася націонал-демократами. Ліві партії бойкотували вибори, а праві

партії реалістів і поступовців зазнали під час виборів тяжких поразок. У першій Думі польське коло складалося з 32 націонал-демократів з надвіслинських провінцій, а також 23 додаткових членів, обраних у Литві, Білорусі та Україні. Воно було близьким до кадетів і відмовлялося приєднатися до активної опозиції. У другій Думі, скликаній у жовтні 1906 р., польське коло зменшилося до 46 чоловік, ним особисто керував Дмовський. Проект польської автономії, поданий 1907 р., був одним з багатьох відступів від правил гри, які розлютили царя і призвели до розпуску Думи. Третя Дума зібралася наприкінці року вже в затінку реакції. Новий прем'єр-міністр Петро Столипін поєднував талант здійснення адміністративних реформ із суворим ставленням до дисидентів. Він свавільно змінював закон про виборче право на шкоду всім меншинам і енергійно нападався на нелояльність сепаратистських рухів. Спільне польсько-литовське-білоруське коло мало всього 11 членів. Дмовський був змушений наново обміркувати свою стратегію. Він підтримував англо-російський союз і започаткував “неослов'янський” курс, який припускав спільні інтереси поляків і росіян у майбутній війні з Німеччиною. Проте його безпосередні плани постійно зазнавали невдачі. Поразку Дмовського на виборах 1912 р. до четвертої Думи підготували євреї та соціалісти з його варшавського виборчого округу. Вона засвідчила банкрутство політичної програми, яка поєднувала крайню націоналістичну риторику з тактикою, яка не забезпечувала видимого поступу на шляху до автономії. Задовго до розпуску четвертої Думи й вибуху війни угодовська політика Дмовського була дискредитована не менше, ніж революційна тактика Пілсудського⁴.

Під час тієї кризи всі течії польського національного руху стали жертвами внутрішньої боротьби та розколів. Майже на всіх територіях, де націонал-демократи здобули масову підтримку, непольські елементи населення чинили протидію. Національний робітничий союз (*NZR*) контролював одну третину робітничого класу. Його лідери сформувавши *bojówki* за моделлю *PPS* і використовували їх для подолання впливів лівих партій на підприємствах і в профспілках. У Лодзі належна націонал-демократам “*Gazeta Polska*” відкрито спонукала застосовувати силу, щоб придушити “соціалістичну анархію”. Вороги Дмовського вважали, ніби він уклав угоду з царським урядом, згідно з якою майбутня автономія Польщі буде нагородою за теперішню співпрацю в придушенні *PPS*. Кількість сектантських політичних убивств сягала 40—50 за тиждень. На націонал-демократів припадав головний тягар відповідальності за нову неприязнь, що зародилася між поляками і євреями. Отруйна нетолерантність Дмовського впливала на поверхню. Соціалістам лишилося тільки відчайдушну закликати до взаємного братерства:

“Товариші!

Єдність і солідарність робітників, незважаючи на межі, які поділяють їх, на різне походження й віровизнання, — найкращі інструменти забезпечення перемоги нашої справи, визволення трудящих мас від усілякого примусу.

Царський уряд добре усвідомлює це й намагається розбити нашу єдність роздмухуванням расової та релігійної ненависті. Там, де він домогся успіху, скажімо, в Кишиневі чи Баку, де

християни нападали на євреїв, а татари вирізали вірмен, його п'янить запах крові, він почувався сильнішим...

Цю саму страхітливую тактику віддавна застосовують і в Польщі. Але наш пролетаріат надто досвідчений, щоб пійматися на таку наживку, й досить сильний, щоб запобігти погромам з боку різних суспільних покидьків.

Але не тільки урядові подобається роздмухувати расову й релігійну ненависть, цього прагнуть і всі ті, для кого наша солідарність і класова боротьба є сіллю в оці. Тож ненависть до євреїв сіють і отці єзуїти, і ксьондзи, і націонал-демократи...

Те, що уряд гнівається на євреїв, річ зрозуміла, бо євреї беруть активну участь в усіх революційних рухах... Але скільки в тому наївної глупоти, коли наші вороги вважають, ніби й ми можемо ненавидіти євреїв!.. Єврейська кров, змішавшись із польською та німецькою кров'ю, стікаючи в ріштаки на вулицях Лодзі... стала тим цементом, який ще міцніше поєднає в єдину могутню цілість різномірні частини нашого пролетаріату. В лавах борців ми не знаємо ані євреїв, ані німців, ані росіян, бо бачимо тільки робітників, які борються з потворою царату за людську свободу і щастя.

Нехай живе міжнародна солідарність трудящих! Ганьба темним силам реакції!.. Єдністю ми подолаємо царат!..

Лодзь, липень 1905 р.

Лодзький робітничий комітет
Польської соціалістичної партії⁵.

Соціалісти мали досить і власного клопоту. “Молоді” у проводі *PPS* усякчас наполягали на інтенсифікації тероризму, нехтуючи набагато обережніші поради “старих”. Ліві обстоювали соціальну революцію коштом національної незалежності. На VIII з'їзді *PPS* у Лембергу 1906 р. пощастило стулити компроміс. Але на IX з'їзді у Відні того самого року стався розкол, що набув постійного характеру. *PPS-Lewica* під проводом Фелікса Кона й Генрика Валецького відкололася ще на першому етапі свого шляху, що вів до *SDKPiL*, а зрештою — до комунізму. *PPS-Frakcja Rewolucyjna* під проводом Пілсудського зберігала контроль за Бойовою організацією й рушила в напрямі, де незалежність була набагато помітніша, ніж соціалізм. Кожній з цих фракцій судилися дальші розколи. До 1908 р. Пілсудський зрікся всіх тісних зв'язків із *PPS* і забрав своїх безпосередніх прихильників до Галичини, щоб підготувати регулярні збройні сили. В 1911—1914 рр. революційна фракція поділилася на дві підфракції: нову *PPS* і *PPS-Opozycje* під проводом Фелікса Перла і Томаша Арцишевського. Така розвинена фрагментація *PPS* відображувала братовбивчий стан усього польського національного руху⁶.

Події в російській частині Польщі впливали на те, що відбувалося в інших частинах поділеної Польщі. Період Думи збігся з запровадженням загального виборчого права в Австрії. В Галичині, як і в Росії, націоналісти, які дотримувалися поглядів Дмовського, швидко прогресували, нападаючи і на євреїв, і на українців. Їхній відвертий брутальний глум, спрямований проти намісника Бобжинського, досить добре пояснює, чому цей високий урядовець заплющував очі на напіввійськову діяльність Пілсудського. В Пруссії багатьох поляків приваблювали антинімецькі виступи Дмовського. Шкільні страйки 1906—1907 рр. були безпосередньо натхнені російським прецедентом. В усіх трьох частинах поділеної Польщі виразно відчувалося, що пульс нації почастішав.

Така ситуація спростовувала твердження, мовляв, гарячковий стан супроводили надмірні внутрішні напруги, які анітрохи не поліпшили загального стану всього політичного організму нації.

Криза 1904—1908 рр. була періодом, коли польське суспільство найближче підступило до органічної революції. Згодом, у 1917—1918 рр., німецька окупація захистила польські землі від впливу революції в Росії. Під час Другої світової війни революційні соціальні зміни стали наслідком дій не внутрішніх сил, а зовнішніх ворогів. А тим часом після 1908 р. майже в усіх сферах знов утвердилась реакційна політика. Вбивство Столипіна 1911 р. поклато край реформам. Польська *Macierz Szkolna* була розпущена. Поширенню земств на західні провінції перешкоджали конфлікти між селянами і землевласниками. Здійсненню муніципальних реформ у містах перешкоджало суперництво поляків і євреїв. 1912 р. націоналізація Варшавсько-Віденської залізниці призвела до звільнення тисяч польських робітників. Перехід Хелмського округу до складу Київської губернії вочевидь мав намір полегшити русифікацію й підготувати шлях для остаточного навернення всіх уніатів. На дедалі похмурішій міжнародній сцені можна було легко пробудити страх перед німецькою навалюю. 3 серпня 1914 р., коли була оголошена війна і через Варшаву по дорозі на фронт пройшов перший козацький полк, поляки юрбами вийшли на вулиці й вітали козаків.

18

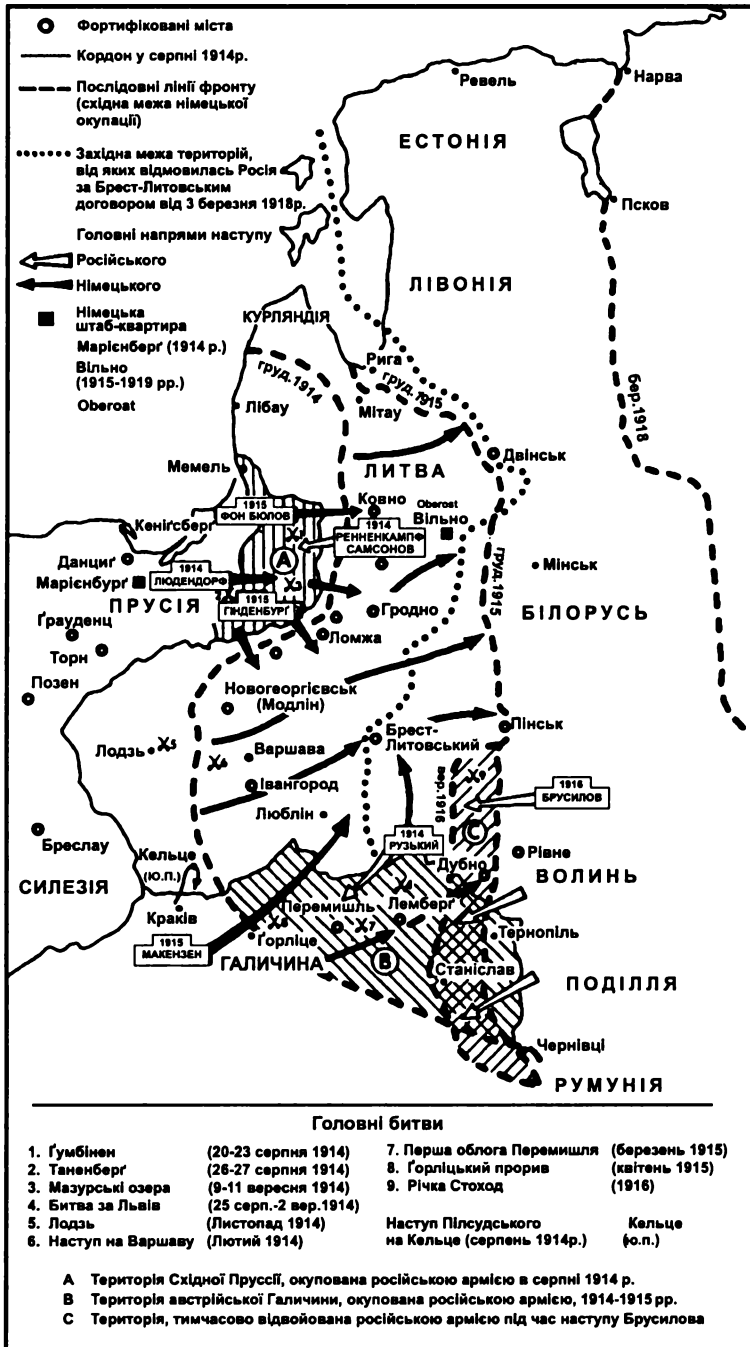
FENIKS

Відродження польської держави (1914—1918 рр.)

Причини Першої світової війни не мали нічого спільного з польськими проблемами. Війна стала наслідком суперництва Німеччини з Францією, Британією та Росією і конфлікту Австрії з Сербією. Але тільки-но в серпні 1914 р. почалися воєнні дії, вони одразу надихнули новим життям польське питання. Вперше від 1762 р. Берлін воював із Санкт-Петербургом. Солідарність держав, які поділили Польщу, мало не порушена протягом XIX ст., нарешті була зламана. Вперше після наполеонівської доби польські землі стали міжнародним бойовищем. У Силезії й Галичині, а згодом у Білорусі й на Поліссі Східний фронт безпосередньо поставив поляків перед конфліктом і всіма ідеями та страхіттями тодішньої доби. Вперше в історії кожна з трьох імперій була змушена здійснювати масову мобілізацію. Перед цивільним населенням поставили безпрецедентні вимоги, його лояльність випробовували до краю. Польські землі не просто стали театром воєнних дій, то була територія, де Росія й центральні держави були змушені конкурувати за дух і тіло своїх польських підданих¹. (Див. карту 10).

Коли сподівання на швидкий воєнний вердикт зникли, кожна зі сторін почувалася зобов'язаною перевершити своїх конкурентів щедрістю обіцянок, якими вона сподівалася здобути підтримку поляків. У 1914—1916 рр. цар, кайзер та імператор-король пропонували їм щораз вищий ступінь автономії. 1917 р. президент США, Тимчасовий уряд у Петрограді й навіть вождь більшовиків заявили про свою прихильність до незалежності Польщі. 1918 р. до них приєдналися Франція, Італія, Японія і, остання з усіх, Великобританія. Більшість тих заяв були тільки побожними закличками, і ніхто з людей, які висловлювали їх, не мав ніяких шансів утілити їх у життя. Тільки німці мали змогу перетворити свої слова в дії, але зазнали при цьому вкрай промовистої невдачі².

Але привид незалежності, викликаний одного разу, годі було загнати в домовину. За чотири роки війни політична атмосфера змінилася. Узвичасні

Карта 10. Східний фронт (1914—1918 рр.)

розчарування попередніх десятиріч мало-помалу поступилися непевним, але палким сподіванням. Серед самих поляків оптимісти відчували піднесеність, споглядаючи спокусливі перспективи, запропоновані мінливістю воєнного успіху. Песимістів пригнічувало усвідомлення, що братовбивчої війни уникнути не вдасться. В кожній армії воювали десятки тисяч молодих поляків. У такій ситуації у вересні 1914 р. Едвард Слонський написав, можливо, найвідоміший вірш воєнних літ:

Rozdzielił nas, mój bracie,
 Iy los i trzyma straż —
 W dwóch wrogich sobie szańcach
 Patrzymy śmierci w twarz.
 W okopach pełnych jęku,
 Wsłuchani w armat huk,
 Stoimy na wprost siebie —
 Ja — wróg twój, ty — mój wróg!

З тобою, брате, розділила
 Нас доля і сторожа,
 І дивимось смерті в лице
 Ми в шанцях двох ворожих.
 В окопах, де лунає стогін
 Й гармат невгавний бій,
 Навпроти поставали ми:
 Я — ворог твій, ти — ворог мій.

A gdy mnie z dala ujrzysh,
 Od razu bierz na cel
 I do polskiego serca
 Moskiewską kulą strzel.
 Bo wciąż na jawie widzę
 I co noc mi się śni,
 Że TA, CO NIE ZGINEŁA,
 Wyrośnie z naszej krwi³.

А як побачиш здалеку мене,
 Одразу цілишся сердито,
 І куля московська летить,
 Щоб польське серце вбити.
 І все-таки я бачу й наяву,
 І сон щоночі небесний,
 Що та, яка не згинула,
 Із крові нашої воскресне.

У кожному центрі, де була можлива політична діяльність, польські організації з'являлися, мов з повітря. У Кракові на конференції 16 серпня 1914 р. був створений Головний національний комітет (*NKN*), що мав об'єднати під австрійською егідою всі польські рухи за незалежність⁴. Його першим головою став професор Юліуш Лео (1862—1918), багаторічний міський голова. Військовий відділ цього комітету очолив Владислав Сікорський (1881—1943). Комітет підтримували майже всі провідні партії Галичини, й він діяв три роки. Він підтримував зв'язки з Польською національною організацією (*PON*) Пілсудського, цим політичним крилом легіонів, але їхні відносини аж ніяк не були спокійні. У Варшаві 10 вересня 1914 р. націонал-демократи створили Центральний громадянський комітет, начебто для забезпечення соціальної допомоги жертвам війни, а насправді для підтримки Польського національного комітету (*KNP*) Дмовського, що на цій стадії ще був прихильний до автономії під владою Росії. *KNP* невдовзі (1915 р.) перебрався до Петрограда, а звідти до Лозани у Швейцарії⁵. В Лондоні був створений Польський інформаційний комітет (*PKI*), щоб допомагати полякам, на яких поширився наказ про обов'язкову реєстрацію іноземців, і висвітлювати польську справу. Його покровителем був Р. В. Сетон-Ватсон, провідний британський прихильник східноєвропейських національних рухів, а до його найенергійніших членів належав граф Август Залеський⁶. У Швейцарії у Ве́ве піаніст І. Я. Падеревський заснував Центральну польську агенцію (*CAP*). І британський, і швейцарський центри

намагалися координувати допомогу тим польським територіям, які були спустошені війною. *SAP* відкрила філії в Лондоні, Парижі, Римі та Вашингтоні, всім їм судилося потрапити під вплив *KNP* Дмовського. Дві головні тенденції тодішньої польської політики репрезентували, з одного боку, так звані активісти, що закликали до активної боротьби проти Росії на боці центральних держав, а з другого — так звані пасивісти, що покладали свої сподівання на Росію, а згодом на західних союзників.

Збільшилася й кількість польських військових формувань. 16 серпня 1914 р. Пілсудський об'єднав своїх стрільців з іншими напіввійськовими групами, які дотримувалися тих самих поглядів, і сформував польські легіони⁷. Він сам став командувати Першою бригадою, і саме це пояснює походження його відомого прізвища *Komendant* і маршової пісні легіонів “*My, Pierwsza Brygada*”. Другою бригадою командував полковник Кютнер, а від 1 липня 1916 р. полковник Юзеф Галер (1873—1960). Третьою бригадою, сформованою 1916 р., командував полковник Станіслав Шептицький (1867—1950), а потім генерал Болеслав Роя (1879—1940). Після першої катастрофічної незалежної акції в серпні 1914 р. легіони були підпорядковані австрійському командуванню. З легіонами було пов'язане елітне формування Пілсудського — Польська військова організація (*POW*), таємна конспіративна організація, призначена для диверсійних та розвідувальних операцій. Ця організація збереглася й тоді, коли легіони кінцем кінцем були розпущені⁸. На російському боці фронту націонал-демократи сформували з добровольців Пулавський легіон, що мав безпосередньо протидіяти впливові Пілсудського. На пізніших етапах війни німці сформували *Polnische Wehrmacht*, допоміжний корпус для створення гарнізонів на польських територіях, відвойованих від Росії, а росіяни в лавах свого війська сформували Польську стрілецьку бригаду; французи — Польську армію з військовополонених. Американці й канадці полегшували набір вояків до польських формувань у складі тієї або тієї союзницької армії⁹.

1916 р. загальна кількість поляків, що брали участь у війні, сягнула 1,9 млн. чол. Це становило 4% населення надвіслинських провінцій, 14,8% польського населення пруської частини Польщі і 16,8% галицьких поляків. Під час воєнних дій поранено понад 1 млн. чол., 450 000 з них загинули¹⁰.

Кампанію на Східному фронті Пілсудський почав ще до того, як рушила будь-яка з професійних армій. Після проголошення 6 серпня фіктивного національного уряду група стрільців перетнула з території Галичини російський кордон й рушила на Кельце. То було дивне видовище. Кавалеристи несли сідла на головах, сподіваючись захопити коні у ворога. В передмістях Кельце їх привітали букетами квітів жінки. А загалом населення міста, боячись російської відплати, сиділо вдома. Після короткої вуличної сутички з російським патрулем “визвольна армія” втекла з міста. Менше ніж за два тижні вона знову повернулася в Галичину. Це фіаско переконало Пілсудського підпорядкуватися австрійському командуванню й полишити тим часом боротьбу регулярним арміям¹¹.

Російський наступ мав розгортатися на схід у двох секторах: Східній Пруссії й Галичині. Задля цієї мети головнокомандувач великий князь Микола видав маніфест до польського народу:

ВІДОЗВА ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА
ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬСЬКИХ
ПІД СКІПЕТРОМ ЦАРЯ РОСІЇ Й НАДАННЯ ЇМ АВТОНОМІЇ

Поляки!

Пробила година, коли можуть справдитися мрії батьків і дідів ваших.

Півтора сторіччя живе тіло Польщі розшматоване, але душа її не вмерла. Вона жила сподіванням, що надійде година воскресіння для польського народу і для його братерського єднання з Великоросією.

Російське військо несе вам благословенну звістку про це єднання. Нехай зникнуть кордони, що розтинають на частини польський народ.

Нехай польський народ возз'єднається під скіпетром російського імператора. Під тим скіпетром відродиться Польща, вільна у своїй вірі, мові та самоврядуванні.

Тільки одного Росія сподівається від вас: щоб ви так само поважали права людей, з якими зв'язала вас історія.

Великоросія йде на зустріч із вами з відкритим серцем і з по-братерському простягнутою рукою. Вона вірить, що не заіржавів іще меч, який уразив спільного ворога під Грюнвальдом.

Від берегів Тихого океану до північних морів тягнуться російські батальйони. Для вас сходить зоря нового життя.

Нехай заясніє корогва Хреста як символ муки та воскресіння народів.

Верховний головнокомандувач,
Генерал-ад'ютант Микола¹².

Благальні, побожні слова маніфесту нещиро звучали на вустах представника династії Романових, чії предки здійснювали в минулому політичні та релігійні переслідування. Хоч і написаний польською, а не російською мовою, він не справив ніякого враження, опублікований на афішах, де польський прапор зобразили догори ногами. То був типовий приклад багатьох подібних за тоном маніфестів, що їх видавали всі сторони в процесі розгортання війни.

У південному секторі росіянам, які воювали проти австрійців, доля таки всміхнулася. На Різдво козаки були у Величці, звідки виднів уже Краків. Але в північному секторі вони зазнали поразки. Загнавши набіглі орди в ліси та пустки Мазурського поозер'я, Гінденбург спромігся оточити і знищити дві російські армії. Цю велику перемогу, коли майже два мільйони росіян потрапили в полон, німці назвали битвою під Таненбергом, скориставшись назвою недалекого містечка. Її проголосили остаточною тевтонською помстою за поразку під недалеким Грюнвальдом 504 роки тому.

Німецький контрнаступ почався в серпні 1915 р. і тривав цілий рік. Від першого прориву під Горліце в Галичині *Wehrmacht* невблаганно посувався на схід. 5 серпня німці ввійшли до Варшави, 25 серпня — до Бреста, а 18 вересня — до Вільни. 1916 р. Макензен перейшов Карпати і вдерся в Румунію. Всі ці перемоги забезпечили територіальні здобутки, не втрачені аж до кінця війни. За винятком Полісся і Східної Галичини, де 1916 р. наступав Брусилов, німецького і австрійського контролю над польськими землями ніхто не опротестував. 1917 р. *Wehrmacht* рушив на прибалтійські держави, Білорусь та Україну, а на початку 1918 р. вже погрожував самій Москві.

Питання про політичний устрій німці розважливо відклали до пори, коли воєнна ситуація стабілізується¹³. Спершу завойованими територіями керували військові. Була створена німецька окупаційна зона, якою керував з Варшави генерал-губернатор Ганс фон Безелер (1850—1921). Центром австрійської окупаційної зони став Люблін. За Бугом створили *Oberkommando-Ost* зі штаб-квартирою у Вільні. Політичні дискусії тривали майже два роки. Німецькі лідери були неготові до нових подій. “Ми не мали наміру знову порушувати польське питання, — заявив канцлер Бетман-Гольвег у райхстазі, — так склалася доля битв”. Один з проєктів закликав створити постійну буферну зону — *Grenzstreifen*, з якої можна було б депортувати до Росії 16 млн. поляків, щоб звільнити простір для надійних німецьких поселенців¹⁴. Інша ідея, яку обстоював Фрідріх Науман, передбачала офіційну унію Австро-Угорщини та Німеччини. В цій *Mitteleuropa* Польща повинна була мати автономію під німецькою егідою. Австрійці обурились. У серпні 1916 р. німці оголосили про свій намір відродити колишнє Королівство Польське, а восени кайзер обговорив головні риси цього плану з Францом-Йосифом у Плесі (Пщині) в Силезії. Згідно з “Декларацією двох імператорів”, опублікованою 5 листопада, Польща мала бути “незалежною” в поки що не визначених територіальних і конституційних межах. Тимчасова державна рада (*TRS*), скликана у Варшаві з ініціативи німецького і австрійського генерал-губернаторів, спиралася лише на підтримку активістів і пішла у відставку після восьми місяців роботи. Її замінила Регентська рада, що складалася з архієпископа Олександра Каковського (1862—1938), князя Здзислава Любомирського (1865—1941) і графа Юзефа Островського (1850—1923). Цей орган діяв від ім’я королівства без короля і регентства без регента. Він був цілком підпорядкований німецькій військовій владі й мав певні успіхи в лютому 1918 р., коли призначив виконавчу Державну раду, що складалася з дванадцяти міністрів і мала намір полонізувати адміністрацію. Проте статус цієї ради невдовзі підточив Брест-Литовський мирний договір, який підписали німці та більшовики 3 березня. Польська громадська думка засудила цей договір, для укладання якого не запросили жодного польського представника, як зухвалий напад на польські територіальні інтереси за Бугом. У польських очах Брест-Литовський мирний договір був шостим поділом країни¹⁵.

Роль, яку відігравали польські легіони у воєнних діях на Східному фронті, аж ніяк не була незначною. Їхнє бойове хрещення під австрійським командуванням відбулося 21 жовтня 1914 р. під селом Ляски поблизу Дембліна. Мить слави настала під час триумфальної атаки уланів під Рокитною 13 червня 1915 р. Наступні два роки польські легіони воювали в Підкарпатській Русі, на Поділлі, на Волині та у великій битві в долині річки Стоход на Поліссі. Але 1917 р. їхнє завзяття пригасло, бо виникли пропозиції приєднати їх до *Polnische Wehrmacht*. Великі успіхи німців і неминучий крах Росії підточили перші мотиви Пілсудського. Він не більше прагнув цілковитої німецької перемоги, ніж російської. Отже, 21 липня 1917 р. він відмовився покинути австрійців і підпорядкувати свої частини німцям. Розмова Пілсудського з фон Безелером, німецьким генерал-губернатором Варшави, була абсолютно безкомпромісна:

“ПІЛСУДСЬКИЙ. Ваша Високосте, невже ви гадаєте, що народ дасть себе ошукати фразами або обіцянками? Невже ви гадаєте, що, коли ви наліпите польського орла на кожен палець руки, яка давить нас, поляки почнуть вважати вбивчі стиски тієї руки за вияв любові та приязні?”

ФОН БЕЗЕЛЕР. Пане Пилсудський! Цієї величної історичної миті Польща потребує величних людей, і ви — єдиний, кого я знаю, кого я зміг знайти. Йдіть із нами, і ми дамо вам усе: силу, славу, гроші. Ви таким чином зробите величезну послугу своїй вітчизні.

ПІЛСУДСЬКИЙ. Ваша Високосте, ви не розумієте мене, ви не хочете мене зрозуміти. Якби я погодився на вашу пропозицію, ви, німці, здобули б одного чоловіка, а я б утратив увесь народ”¹⁶.

Більшість легіонерів відмовилися присягати кайзерові. Пилсудського заарештували та ув’язнили в Німеччині. Його людей інтернували в німецьких таборах. Юзеф Галер утік через російські лінії оборони й добувся через Мурманськ до Франції.

Німецький контроль над польськими землями знищив шанси Дмовського ефективно порушити польське питання в Росії. Наприкінці 1915 р. він відплив з Петрограда на Захід. У Лондоні Дмовський не оминув жодної нагоди очорнити Пилсудського як “німецького приятеля” з “антисоюзницькими” поглядами і збільшив паніку серед тих, хто ототожнював ідишомовних євреїв з німецькими агентами. Він передав Скотланд-Ярдові список польських активістів і євреїв, зокрема Августа Залеського та Луїса Нам’єра, й переконав британське Міністерство внутрішніх справ передати Польський інформаційний комітет до рук людей, яким він може довіряти особисто. Водночас він лестив Міністерству закордонних справ, зображуючи гіперболізовані виживання про “півмільйона, а то й мільйон польських солдатів”, що накладуть головою за справу союзників, якщо тільки союзні уряди визнають той різновид незалежності Польщі, який він тепер обстоює. За докладені зусилля його винагородили ступенем доктора *honoris causa* Кембриджського університету¹⁷. В Парижі Дмовський контактував із політиками, прихильними до польської справи, але йому перешкождали тісні зв’язки Франції з царською владою. В Лозанні він поєднав свої сили з проводирями *САР* і готувався відновити *КНР*. Увесь сенс зусиль Дмовського на цій стадії полягав у здобутті офіційного визнання власного руху як єдиного та виняткового представника майбутнього польського уряду. Він майже домігся успіху. Але тим часом нічого не могло змінитися, поки західні уряди й далі вважали польське питання за внутрішню справу свого великого російського союзника.

Лютнева революція в Росії змінила сцену подій за одну ніч. Поява в Петрограді російських лібералів, що понад десятиліття були пов’язані з польським колом Думи, посприяла тому, що декларація про Польщу зайняла одне з чільних місць у порядку денному Тимчасового уряду. Маніфест, виданий 30 березня 1917 р. проголошував “незалежну Польщу”, проте всі деталі мали визначити майбутні Установчі збори¹⁸. Після нього 9 квітня була опублікована загальна декларація про принцип національного самовизначення. Наприкінці квітня Тимчасовий уряд призначив польську Ліквідаційну комісію під проводом Олександра Ледницького, приятеля кадетів та колишнього ініціатора Клубу автономістів і федералістів у Думі. Завдання Ледницького полягало в передачі

російської державної власності під контроль поляків. Але воно виявилось абсолютним неможливим, бо німецька окупація всіх польських провінцій тривала й далі.

Щоправда, маніфестові Тимчасового уряду про Польщу передувала 27 березня 1917 р. така сама декларація Петроградської ради робітничих і селянських депутатів¹⁹. Але цю більшовицьку ініціативу можна вважати лише за приватну заяву про наміри. На тому етапі більшовики не мали в Росії ніякої влади і їхні судження про Польщу мали не більше значення, ніж резолюції робітничих комітетів у Варшаві, Берліні чи Токіо про майбутнє Росії. Їхня перша авторитетна заява з приводу польського питання з'явилася тільки в третьому пункті декрету від 29 серпня 1918 р., де йшлося про денонсацію колишніх таємних договорів, зокрема й договорів про поділи Польщі. Але навіть тоді більшовики не мали жодних засобів реалізувати свої погляди й ніяких намірів брати на себе конкретні зобов'язання. Ніхто не знав, що більшовики розуміють під словом “Польща”.

Лютнева революція в Росії збіглася зі швидким наростанням цікавості Америки до проблем війни. На зустрічі з Падеревським у листопаді 1916 р. обраний президент Вудро Вілсон, як відомо, вперше висловив свою прихильність до ідеї відбудови незалежної Польщі. 21 січня 1917 р. у своїй першій офіційній промові в Сенаті він згадав про “об'єднану Польщу” і про її право на “доступ до моря”. Через рік, 8 січня 1918 р., в тринадцятому з “чотирнадцяти пунктів” Вілсона про цілі миру йшлося про “об'єднану, незалежну та автономну Польщу з вільним, необмеженим доступом до моря”. Цей великодушний вислів американських поглядів на Польщу був єдиною такою заявою лідерів великих держав, не виголошеною під тиском подій²⁰.

У 1917—1918 р. політика західних держав щодо Польщі змінилася несподівано. Почасти в результаті вступу Америки у війну на їхньому боці, почасти в результаті краху Росії, а здебільшого внаслідок своїх відчайдушних пошуків засобу стримати Німеччину, вони зреклися своїх категоричних попередніх заперечень незалежності Польщі. Але пішли на цей крок неохоче. Ще 11 березня 1917 р. французький уряд підписав із Росією угоду про невтручання в проблеми упорядкування російських кордонів. 22 березня лорд Г'юг Сесіл нагадав парламентові, що визнання з боку Британії незалежності Польщі еквівалентне російським пропозиціям запровадити гомруль для Ірландії. А вже за місяць, 26 квітня, відповідно до маніфесту Тимчасового уряду, міністр фінансів Бонар Ло привітав Польщу від ім'я короля Георга V. В червні у Франції Пуанкаре своїм указом формалізував створення польської армії, й це правило за стимул дальшого розвитку подій. У вересні одностороннє визнання з боку французького уряду *КНР* як офіційного органу для політичних зв'язків із польською армією спричинило загальний подив. Існувала велика плутанина з приводу точних умов угоди про визнання, і британці боялися, що французи випередили їх. Британське визнання *КНР* в жовтні було написане зумисне туманною мовою й суто для збереження англо-французької солідарності. Незважаючи на це, англійці невдовзі й пошкодували. Дмовському тепер годі було завадити поводитися

так, ніби він — принц-спадкоємець майбутньої польської держави. Загальні декларації про незалежність Польщі стали тепер звичайною річчю. Але першу конкретну спільну гарантію з боку всіх союзників “відновлення Польщі в її історичних та географічних кордонах” дано лише 2 березня 1918 р., та й то за напрочуд неясних обставин. Про неї заявили в місті Ясах у Румунії, де представники союзних держав намагалися переконати поляків з бунтівливої 9-ої російської армії в Бессарабії, а також легіонерів-утікачів з Другої бригади Галера й далі воювати проти Німеччини. Цю декларацію повторили публічно тільки в спільній британсько-французько-італійсько-американській ноті від 3 червня 1918 р.

Самі по собі декларації союзників дали невеликі результати. З півмільйона пообіцяних рекрутів Дмовського матеріалізувалася лише незначна кількість. П’ять дивізій польської армії у Франції ніколи не налічували більше 100 000 чол., і тільки одна дивізія була готова воювати на Західному фронті. Командувати нею доручили французьким генералам, а потім Юзефові Галеру, коли той приїхав з Мурманська. В Росії номінально просоюзницький польський корпус генерала Довбур-Мушницького витратив більше часу на боротьбу з червоною гвардією, ніж німцями. Базуючись у Мінську в Білорусі, він черпав свою силу з польських формувань російської армії, які розпадалися, й використовував солдатів для захисту інтересів місцевих землевласників. Зусилля цього корпусу були більше ніж урівноважені тисячами поляків, що приєдналися до лав червоних і браталися з німецькими гарнізонами *Ober-Ost*²¹. За такої ситуації важко було добачити, як уряди союзних держав могли коли-небудь реалізувати свої декларації про Польщу.

У Варшаві мінливість успіхів на Східному фронті породжувала чергування періодів відчаю і високих сподівань. На початку громадяни були несхитними лоялістами й підтримували російську мобілізацію зі зразковим завзяттям. Соціалістична й націоналістична опозиції, розбиті після подій 1905—1906 рр., навряд чи засвідчували своє існування. Новина про німецьке бомбардування Каліша породила загальне обурення, зміцнивши твердження панівних тоді націонал-демократів, мовляв, майбутнє Польщі пов’язане з Росією. Але події невдовзі вийшли з-під контролю лоялістів. Зростання цін на харчі, примусова праця з ремонту фортець і безробіття, що стало наслідком евакуації промислових підприємств до Росії, породжували неспокій серед робітничого класу. Громадянський комітет на чолі з князем Любомирським спершу мав наглядати за реалізацією програм соціальної допомоги, але невдовзі перетворився в осередок, навколо якого могла кристалізуватися локальна, а згодом і національна політика. В березні 1915 р., коли цар надав Варшаві міську автономію, відібрану 1863 р., місто вже поверталось плечима до старого порядку. Влітку, коли росіяни, відступаючи, зруйнували всі міські мости, залізничні вокзали та металургійні підприємства, симпатія до царського уряду зникла за одну ніч. Німецька окупація, що тривала від 6 серпня 1915 р. до 13 листопада 1918 р., існувала в украй нестабільній ситуації. Спонтанне відзначення польського національного свята 3 травня 1916 р., вперше за 50 років, виявило національні

почуття, що буяли тепер на поверхні. Того самого року реполонізація Варшавського університету, формальне проголошення відновленого Королівства Польського з Державною радою в Королівському замку та урочистий вступ польських легіонів — усе увиразнювало готовність німців іти на далекосяжні поступки. Але 1917 р. тим поступкам настав край. Страйки, що виникали раз по раз, свідчили про дальше існування економічних труднощів, натомість арешт Пілсудського дав змогу добачити залізний кулак усередині німецької рукавички. Контроль німецької окупаційної влади над Регентською радою не слабнув аж до осені 1918 р.

Крах центральних держав, коли він нарешті стався, відбувався з дивовижною швидкістю. Перша розколина на поверхні моноліту з'явилася на Західному фронті “чорної п'ятниці” 18 липня 1918 р., коли французи, британці та американці прорвали німецькі лінії й почали наступ, що поступово набирав сили. Але ніякого непоправного прориву не було аж до жовтня, коли на Східному фронті солдати австро-угорської армії просто спакували свої рюкзаки й подалися додому. Протягом трьох тижнів австрійська зона окупації втратила свої гарнізони. Чеські полки рушили до Богемії, мадярські — до Угорщини, тирольці — до Тиролю, а галичани — до рідних міст і сіл. Офіцери втратили всяку подобу порядку і зникли в загальній мішанині. Державні урядовці віддали сторожам ключі від своїх кабінетів і виїхали. Здивоване населення, живши чотири роки за умов воєнного стану, з'ясувало, що його полишили самому собі. Його покинули. Першою польською територією, що набула таким чином свободи, став Цешин. 28 жовтня 1918 р. Національна рада Силезько-Цешинського князівства проголосила його незалежність, заявивши про свій намір приєднатися до Польської Республіки (якої тоді ще не існувало) й підписала договір про перехід західної частини князівства до місцевої чеської ради²². Краків здобув свою свободу того самого дня. Львів, визволений 1 листопада, одночасно захопили польські та українські елементи²³.

Політика, яка супроводила розпад Австрії, була вкрай заплутана. У Кракові лідери польського кола в райхсраті сформували Польську ліквідаційну комісію, яка мала керувати Галичиною за браком наказів із Відня. Очолив її Вінценти Вітос. Дехто з її найконсервативніших членів закликав до вірності Австрійській імперії й 1919 р., навіть тоді, коли вона припинила існування. 7 листопада в Любліні в колишній штаб-квартирі австрійської окупаційної зони лідери соціалістів створили Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, очолив його прем'єр-міністр Дашинський. Як єдина партія, яка послідовно обстоювала незалежність у попередні роки, соціалісти не могли слушно стверджувати, ніби вони репрезентують увесь народ. Проте їхній зв'язок з легіонами, а також радикальний Національний маніфест забезпечили їм певну народну підтримку²⁴.

Тієї миті розколина поширилась і на німецьку окупаційну зону. Кіль збунтувався. В Берліні спалахнула революція. Німецьке командування у Варшаві, як і в інших місцях, не мало наказів. Солдати міського гарнізону почали організовувати ради згідно з моделлю, перейнятою в *Ober-Ost*. До них приєдналися

робітники і створили робітничі комітети. Регентська рада була безвладна. Її спроба створити уряд під проводом Юзефа Свежинського замість розпущеної Державної ради не мала підтримки. Постає загроза анархії. Й тоді сталося несподіване. Пілсудський, звільнений 10 листопада з Магдебурзького замку, прибув на залізничний вокзал у Варшаві. Він був єдиним чоловіком, чий авторитет був досить великим, щоб урятувати ситуацію. Його соціалістичне минуле обіцяло певний ступінь впливу на робітників із лівацькими настроями, а воєнний досвід давав йому шанс порозумітися з німецьким командуванням. 11 листопада, в день перемир'я на Західному фронті, Пілсудський на прохання Регентської ради обійняв посаду верховного головнокомандувача. Німецькому командуванню він просто запропонував скласти зброю й сісти на перший поїзд, що йде з країни, перше ніж спалахнуть заворушення серед цивільних. Німці радо погодились. Загартовані бійці штурмових загонів передали свою зброю школярам. Цитадель зайняла зграйка молоді. Безелер утік, лишивши в цілості свій багатенький винний погрібець. За кілька годин німці покинули місто. Варшава теж стала вільна. Протягом трьох днів усе королівство аж до Бугу звільнилося від німецьких військ. 14 листопада Регентська рада передала всі свої функції Пілсудському, надавши йому титул голови держави. Того самого дня він прийняв з рук Дашинського відставку Тимчасового уряду в Любліні й заопікувався всіма політичними справами. Отак почалася спроба, за словами Луїса Нам'єра, “збудувати Польщу, поки Росія та Німеччина спали”.

З погляду права важко точно з'ясувати, якою державою керував тоді Пілсудський. Важко сказати, чи він просто став наступником Королівства Польського, що його відновили німці 1916 р., а чи вже керував Польською Республікою, чиє легітимне існування було безперечно підтверджене демократичними виборами та міжнародним визнанням тільки в січні наступного року. А в практичному аспекті ключ до ситуації полягав у факті, що тільки Пілсудський контролював державу і ані *KNP*, ані уряди союзних держав не відігравали ніякої ролі в його призначенні. Цього було досить і для Дмовського, щоб стверджувати, ніби призначення Пілсудського “незаконне”, і для урядів союзних держав, що з великою підозрою ставились до колишнього бригадира австрійської армії та німецького в'язня, який “захопив владу” в країні, де вони самі сподівалися владарювати. Насправді призначення Пілсудського не було ані “законним”, ані “незаконним”. Він прибув у Варшаву з в'язниці й заслання, до ладу й не уявляючи собі, що він побачить там. Як і Ленін торік у Петрограді, він побачив, що “влада лежить на вулиці”. Коли він нахилився, щоб підібрати її, польський фенікс піднісся з попелу війни, що лежав біля його ніг.

У подальші роки чимало польських істориків вважали, що відродження польської держави було природним наслідком боротьби народу протягом періоду поділів. На їхню думку, воно було єдиною належною, якщо не сказати неминучою, метою на “шляху до незалежності”. Безперечно, недавні публікації популярних мемуарів часів Першої світової війни, скажімо, одного польського солдата, що воював у лавах німецької армії, з'ясовують міру, якою прості поляки палко прагнули відновити свою давно втрачену батьківщину²⁵.

Проте не можна стверджувати, ніби це прагнення неодмінно було батьком сподіяного. Насправді поляки мали вкрай мало нагод для боротьби за свою незалежність. Всі заходи, які вони здійснювали задля цієї мети, зокрема й легіони, спіткала поразка. Всі плани, складені з метою створити польську державу в союзі або з центральними державами, або з Росією, або з західними союзниками скінчилися нічим. Результату війни на польських землях ніхто не міг точно передбачити, і в даному випадку він не потребував ніякої боротьби. Якщо історик прагне відрізнити досягнення національної незалежності в листопаді 1918 р. від дальших воєнних кампаній задля збереження й захисту тієї незалежності, він може тільки висувати, що бажання і дії польського народу — аж до останньої миті — здебільшого не мали ніякого значення. На думку принаймні одного скептичного коментатора, створення незалежної Польщі 1918 р. було наслідком “щасливої випадковості”. Релігійно настроєним людям воно видавалося справжнім дивом.

19

NIERODLEGŁOŚĆ

Двадцять років незалежності (1918—1939 рр.)

Молотов назвав її “потворним байстрюком Версальського миру”; Сталін — “пробачте за вислів, “державою”. Дж. М. Кейнс, теоретик сучасного капіталізму, назвав її “економічною неможливістю, де єдина промисловість — цькування євреїв”. Луїс Нам’єр назвав її “патологічною”. Е. Г. Кар назвав її “фарсом”. Девід Лойд Джордж назвав її “історичною помилкою”, що “здобула свободу не власними зусиллями, а кров’ю інших людей”, країною, що “накинула іншим народам ту саму тиранію, від якої сама страждала багато років. “Польща, — казав він, — упилася новим вином свободи, яке дали їй союзники”, і “уявила себе нездолано знадливою коханкою Центральної Європи”. Кажуть, ніби 1919 р. Лойд Джордж сказав, що “радше віддасть мавпі годинник, ніж Польщі Верхню Силезію. 1939 р. він заявив, що Польща заслужила свою долю. Адольф Гітлер називав її “державою, що постала з крові незліченних німецьких полків”, “державою, збудованою на силі й керованою палицями поліції та військових”, “сміховинною державою, де... потвори-садисти виявляють свої збочені інстинкти”, “штучно створеною державою”, “улюбленим хатнім песиком західних демократій, якого взагалі не можна вважати за культурний народ”, “так званою державою, що не має ніякої національної, історичної, культурної та моральної основи”. Суголосність цих почуттів і слів, що виражають їх, безперечна. Дуже рідко, якщо взагалі коли-небудь, новостворена незалежна держава ставала об’єктом такої промовистої й безпідставної зневаги. Дуже рідко, якщо взагалі коли-небудь, британські ліберали були такі недбалі у своїх твердженнях і в доборі свого товариства¹.

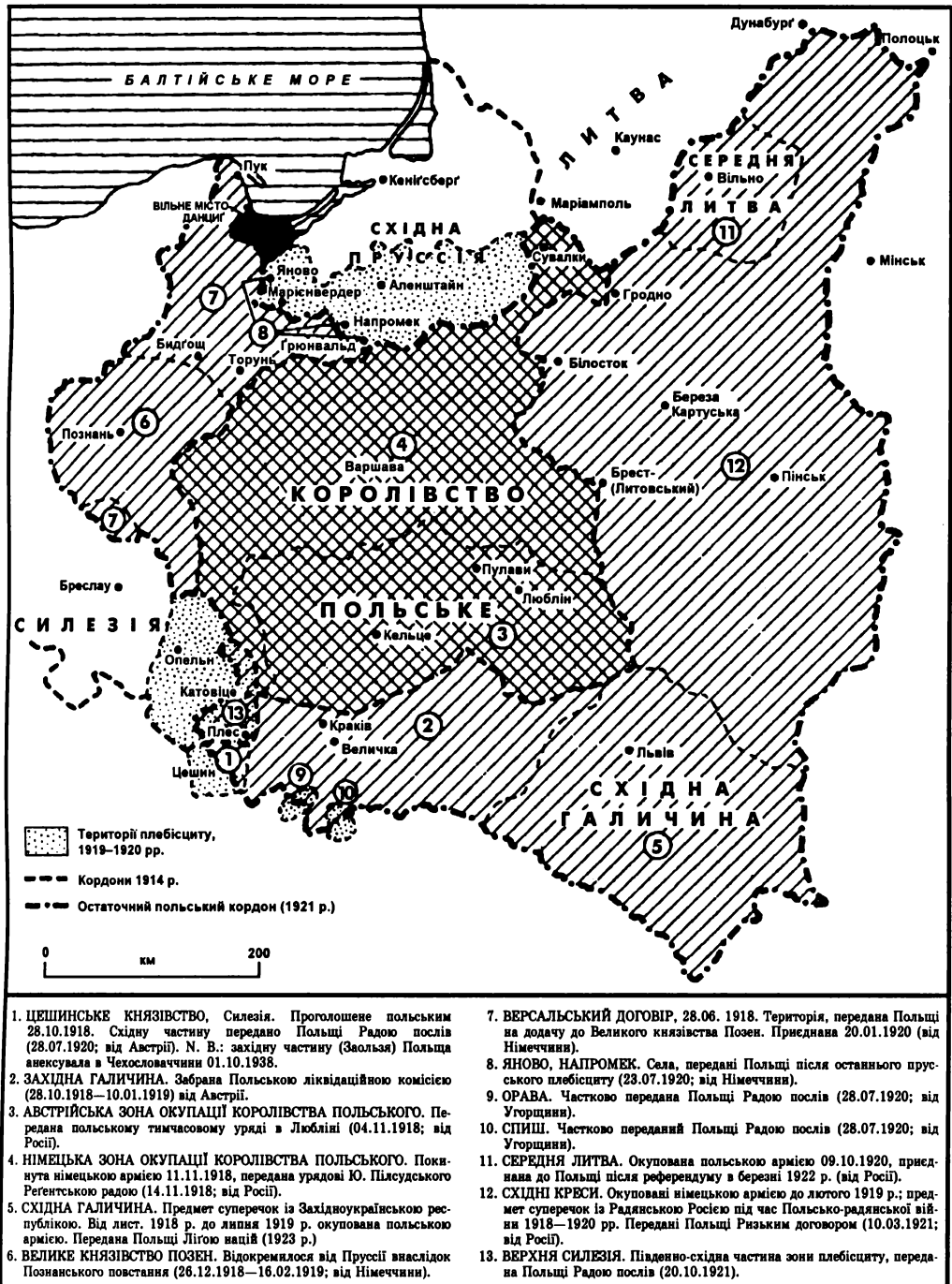
Річ Посполита постала в листопаді 1918 р. внаслідок процесу, який біологи могли б назвати партеногенезом. Вона створила сама себе у вакуумі, що лишився після краху трьох держав, які поділили країну. Попри слова Молотова, її не створив Версальський договір, який тільки підтвердив те, що вже існувало, й територіальні статті якого обмежувалися визначенням кордону тільки з

Німеччиною. То не була підпорядкована держава, яку готувалися створити уряди союзних держав у 1917—1918 рр. у співпраці з Національним комітетом Дмовського в Парижі. То не була держава, яку сподівалися створити більшовики як свій червоний міст з революційною Німеччиною. І то не була маріонеткова Польща, яку в різних подобах пропонували створити під час війни Росія, Німеччина та Австрія. Свого зачаття вона не завдячувала нікому, навіть самим полякам, що, воюючи з відзнаками в усіх арміях, які брали участь у війні, неминуче нейтралізували одні одних як політична сила².

Крах усього усталеного ладу в Центральній та Східній Європі прирік молоді республіку на низку дитячих сварок. У 1918—1921 рр. одночасно точилося шість війн³. Українська війна, що почалася у Львові в листопаді 1918 р. і закінчилася ліквідацією Західноукраїнської Народної Республіки в липні 1919 р., утвердила польський контроль над Східною Галичиною аж до річки Збруч. Познанській війні з Німеччиною, що спалахнула 27 грудня 1918 р., поклав край Версальський договір 28 червня 1919 р., зате Силезька війна, яка точилася уривчасто протягом трьох повстань (16—24 серпня 1919 р., 19—25 серпня 1920 р. і 2 травня — 5 липня 1921 р.), закінчилася тільки тоді, коли в Женеві 1922 р. підписали Силезьку конвенцію. Литовська війна, в якій ішлося про долю міста Вільна (Вільнюса) почалася в липні 1919 р. і тривала на практиці до перемир'я в жовтні 1920 р., а теоретично, за браком офіційного мирного договору, — протягом усього міжвоєнного періоду. Чехословацька війна, яка почалася 26 січня 1919 р. з чехословацького нападу на Цешин (Тешин), що порушив місцеву угоду, закінчилася союзницьким арбітражем 28 липня 1920 р. Невеличкі конфлікти в Спиші та інших районах Карпат тривали до 1925 р. Найтяжчим з усіх конфліктів була Польсько-радянська війна, тільки вона одна загрожувала існуванню республіки. То було випробування вогнем, що лишило тривалий слід. (*Див. карту 11*).

Польсько-радянська війна мала далеко більші наслідки, ніж ті, що їх припускають більшість підручників історії. Вона не мала зв'язку з російською громадянською війною, що точилася тієї пори на інших фронтах, її не здійснювали поляки в рамках союзницької інтервенції в Росію, тож її не можна характеризувати як третю кампанію Антанти. Для уряду Пілсудського, що волів мати в Росії більшовиків, а не білих, то була війна за збереження незалежності неросійських територій колишньої царської імперії. Уряд Леніна провадив цю війну, щоб відтворити ту імперію в соціалістичній подобі й поширити революцію на розвинені капіталістичні країни Західної Європи. Війна була спричинена передусім відступом німців з окупаційної зони, що відокремлювала Росію від Польщі, — *Ober-Ost* — в лютому 1919 р. і тривала без перерви до 12 жовтня 1920 р.⁴.

Польсько-радянська війна почалася з першої незапланованої сутички, що сталася під Березою Картузькою в Білорусі 14 лютого 1919 р. В першій фазі, 1919 р., ініціатива належала полякам. Вільно, рідне місто Пілсудського, було відвойоване в квітні, а Мінськ здобули в серпні. Проте восени, незважаючи на наполегливі наполягання Антанти, поляки промовисто не підтримали наступу

1. ЦЕШИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Силезія. Проголошене польським 28.10.1918. Східну частину передає Польщі Радою послів (28.07.1920; від Австрії). Н. В.: західну частину (Заволья) Польща анексувала в Чехословаччині 01.10.1938.
2. ЗАХІДНА ГАЛИЧИНА. Забрана Польською ліквідаційною комісією (28.10.1918—10.01.1919) від Австрії.
3. АВСТРИЙСЬКА ЗОНА ОКУПАЦІЇ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО. Передає польському тимчасовому уряді в Любліні (04.11.1918; від Росії).
4. НІМЕЦЬКА ЗОНА ОКУПАЦІЇ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО. Покінута німецькою армією 11.11.1918, передає урядові Ю. Пілсудського Регентською радою (14.11.1918; від Росії).
5. СХІДНА ГАЛИЧИНА. Предмет суперечок із Західноукраїнською республікою. Від лист. 1918 р. до липня 1919 р. окупована польською армією. Передає Польщі Лігою націй (1923 р.)
6. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ПОЗЕН. Відокремлюється від Пруссії внаслідок Познанського повстання (26.12.1918—16.02.1919; від Німеччини).

7. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР, 28.06. 1918. Територія, передана Польщі на додачу до Великого князівства Позен. Приєднана 20.01.1920 (від Німеччини).
8. ЯНОВО, НАПРОМЕК. Села, передані Польщі після останнього пруського плебісциту (23.07.1920; від Німеччини).
9. ОРАВА. Частково передана Польщі Радою послів (28.07.1920; від Угорщини).
10. СПИШ. Частково переданий Польщі Радою послів (28.07.1920; від Угорщини).
11. СЕРЕДНЯ ЛИТВА. Окупована польською армією 09.10.1920, приєднана до Польщі після референдуму в березні 1922 р. (від Росії).
12. СХІДНІ КРЕСИ. Окуповані німецькою армією до лютого 1919 р.; предмет суперечок із Радянською Росією під час Польсько-радянської війни 1918—1920 рр. Передані Польщі Ризьким договором (10.03.1921; від Росії).
13. ВЕРХНЯ СИЛЕЗІЯ. Південно-східна частина зони плебісциту, передана Польщі Радою послів (20.10.1921).

Карта 11. Створення Польської республіки (1918—1921 рр.)

білих військ Денікіна на Москву. Переговори про мир зазнали невдачі внаслідок взаємних підозр із приводу майбутнього України. 1920 р. воєнні дії набули драматичного масштабу. Понад один мільйон чоловік розгорнулися на лінії фронту, що швидко накочувався й розтягся від Латвії на півночі до Румунії на півдні. Починаючи від січня, Червона армія зосередила на Березині величезну ударну силу — 700 000 чол. 10 березня радянське командування дало наказ почати великий наступ на захід під проводом 27-річного генерала Михайла Тухачевського. Але Пілсудський придушив ті готування в зародку. Швидка атака на Мозир у березні, сміливий марш на Київ, що почався 24 квітня, й запекла битва на Березині в травні — це все затримувало російський наступ. Але влітку ситуація змінилася. В червні Перша кавалерійська армія Будьонного пробилася через польські оборонні лінії в Галичині, а 4 липня Тухачевський прорвався від Березини. “На Захід! — сказав він у своєму наказі того дня. — По трупові білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі”. На початку серпня радянські армії наближалися до передмість Варшави. Ситуація була критична. Дипломатичне втручання союзників не спромоглося забезпечити перемир’я. Лінію кордону, яку запропонував британський уряд, так звану лінію Керзона, відкинули і поляки, і совети. Британці відмовилися надати Польщі військову допомогу, попри своє пряме зобов’язання надавати її. Французи нічим не підтримали свою нечисленну військову місію. Французькі військові кредити для Польщі припинилися. Галаслива пропагандистська кампанія під гаслом “Руки геть від Росії!” збивала світову громадську думку на манівці саме тієї пори, коли Радянська Росія накладала свої страшні лабети на польського сусіду. Ленінові дипломати розводилися про мир, а генерали воювали. Німецькі докери в Данцигу, а чеські залізничники в Брно затримали й ті нечисленні закордонні поставки, за які Польща заплатила твердою валютою. 10 серпня червоні козаки Гая Хана форсували Віслу на захід від Варшави. В столиці панував дивний спокій. Хоча поліція провела низку превентивних арештів, підозрюючи ті сектори робітничого класу та євреїв, які могли мати симпатії до комуністів, жителі міста не виявляли ніякої схильності вітати росіян. Відродилася давня військова секція *PPS* і очолила діяльність міжпартійної Ради оборони столиці (*ROS*). Перед лицем спільного ворога про класові поділи забули. Робітничі батальйони, вимахуючи палицями та косами, рушили, щоб приєднатися до армії разом із Громадянською вартою міщан, які йшли в бриликах і широких розкритих комірцях. Лорд д’Абернон, британський посол у Берліні, був безпосереднім свідком тих готувань і здивувався безтурботності міста, яке невдовзі мали штурмувати:

“26 липня. Я й далі дивуюся, що немає паніки й немає ніяких очевидних ознак занепокоєності. Якби була організована якась методична система оборони, впевненість публіки можна було б зрозуміти, але всі найкращі війська послали до Львова, лишивши Варшаву без захисту.

27 липня. Прем’єр-міністр, селянин і господар, поїхав сьогодні до себе, щоб звести зібраний урожай. Ніхто не вбачає в цьому нічого дивного.

2 серпня. Недбальство тутешнього люду навіть годі собі уявити. Можна було б подумати, ніби більшовики десь за тисячі миль, а країна не зазнає жодної небезпеки.

3 серпня. Проїхався дорогою на Острів... Річ дивна, більшість людей, що, як я бачив, натягували колючий дріт, виявились євреями...

7 серпня. Цього пополудня відвідав плановану лінію фронту в напрямі Мінська-Мазовецького. Навколо Варшави на відстані 20 кілометрів споруджено потрійну огорожу з колючого дроту, викопано трохи окопів...

13 серпня. На диво, майже не відчутно тривоги. Вищі класи вже покинули місто, в багатьох випадках віддавши картини та інші вартісні речі на збереження в музеї. Варшаву так часто окупували іноземні війська, що сам цей факт не породжує ані тривоги, ані паніки, які виникли б у менш досвідченому місті”⁵.

Але, на щастя, найгірші страхи д’Абернона не реалізувалися. Тієї самої миті, коли ворог зупинився, щоб завдати останнього удару, польська армія перегрупувалася, виконавши маневр не менш складний, ніж сміливий. Виснажені війною дивізії були зняті з лінії фронту й переведені на нові позиції — за сто, двісті, а то й кількисот кілометрів далі. На південь від річки Вепш були покvapно сконцентровані штурмові війська. На щастя для поляків, надміру впевнений у своїх силах Тухачевський не скористався своєю перевагою аж до 13 серпня. А тоді, на його подив, слабенька лінія оборони Варшави трималася міцно. Хоча дротяну огорожу прорвали під час першого спалаху ентузіазму під Радзиміном, перша атака на укріплення перед мостом через Віслу була відбита. Майстерні операції П’ятої армії Сікорського на річці Вкрі затримали головні російські сили на півночі. 16 серпня, на лихо Тухачевському, польські штурмові війська пробилися крізь його тили й перерізали всі шляхи комунікації. 18 серпня, цілком спантеличений, він усвідомив, що вся його армія оточена. Поразка радянських військ була цілковита. Сто тисяч росіян потрапили в полон. Чотирнадцять тисяч утекло до Східної Пруссії. Три радянські армії були знищені. Решта військ безладно пробивалася на схід. То було “диво на Віслі”. В наступні тижні Пілсудський лічив перемогу за перемогою. 31 серпня під Комаровим поблизу Замосця Кінна армія Будионного була оточена й мало не опинилась у пастці. Атаки і контратаки польської і радянської кавалерії того дня визнано за останню велику кавалерійську битву в історії Європи. Ісаак Бабель служив у тилах червоних козаків Будионного й розповів, як їх виганяли з Польщі:

“Мы приехали в Ситанец утром. Я был с Волковым, квартирмейстером штаба. Он нашел для нас свободную хату у края деревни.

— Вина, — сказал я хозяйке, — вина, мяса и хлеба!

Старуха сидела на полу и кормила из рук спрятанную под кровать телку.

— Ниц нема, — ответила она равнодушно. — И того времени не упомню, когда было...

... Вынул спички из кармана и поджег кучу соломы на полу. Освобожденное пламя заблестело и кинулось ко мне. Старуха легла на огонь грудью и затушила его.

— Что ты делаешь, пан? — сказала старуха и отступила в ужасе.

— Я спалю тебя, старая, — пробормотал я, засыпая, — тебя спалю и твою краденую телку.

— Чекай! — закричала хозяйка высоким голосом. Она побежала в сени и вернулась с кувшином молока и хлебом.

Мы не успели съесть и половины, как во дворе застучали выстрелы. Их было множество. Они стучали долго и надоели нам. Мы кончили молоко, и Волков ушел во двор для того, чтобы узнать, в чем дело.

— Я заседлал твоего коня, — сказал он мне в окошко, — моего прострочили, лучше не надо. Поляки ставят пулеметы в ста шагах.

И вот на двоих у нас осталась одна лошадь. Она едва вынесла нас из Ситанца. Я сел в седло, Волков пристроился сзади.

— Мы проиграли кампанию, — бормочет Волков и всхрапывает.

— Да, — говорю я⁶.

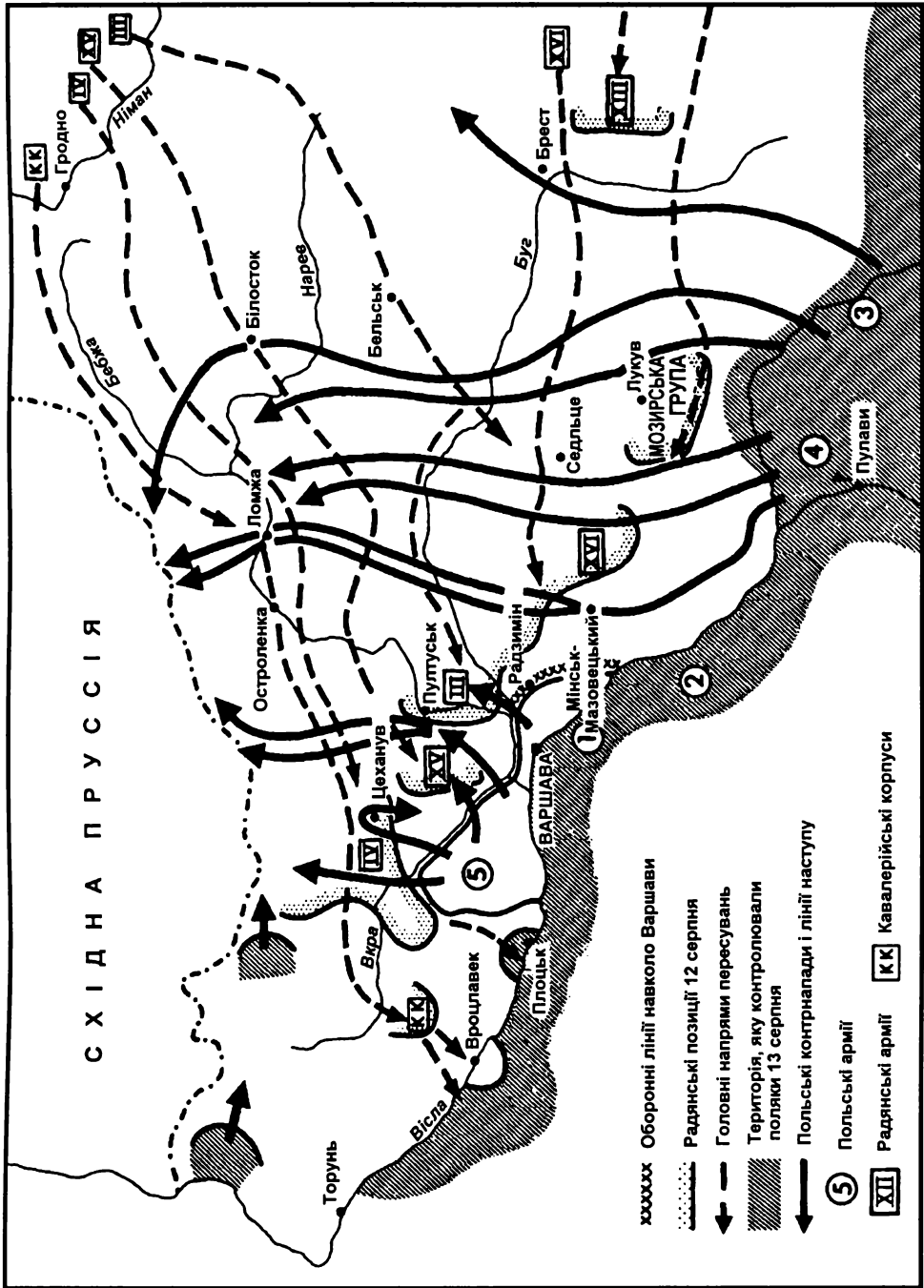
Будьонний був змушений цілковито відступити. На півночі, на Німані, Тухачевському дали ще один урок з тактики використання мобільних загонів. Наприкінці вересня радянська армія почала розпадатися, в гарнізонних містах у Білорусі спалахнули бунти, розпорошені підрозділи й дезертири наганяли страх на євреїв і селян; здавалося, поляки без перешкод можуть рушити на Москву. І тут Ленін раптом запросив миру. Він відмовився від усіх попередніх махінацій. Полякам запропонували стільки територій у прикордонні, скільки вони захочуть узяти, з єдиною умовою, що бойові дії припиняться протягом десяти днів. Погодившись на компроміс, що його Пілсудський розкритикував як “акт боягузтва”, польський представник на мирних переговорах Ян Домбський (1880—1931) уклав історичну угоду з російським представником Адольфом Іоффе. Перемир'я підписали 12 жовтня, воно набуло чинності 18 жовтня. Після багатьох суперечок були остаточно узгоджені умови, і їх затвердив Ризький договір, підписаний 18 березня 1921 р.⁷ (Див. карту 12).

Значення польської перемоги 1920 р. не могли не помітити сучасники. В Західній Європі почуття багатьох людей, які полегли з тієї пори, підсумував, удавшись до Гібонового тону, лорд д'Абернон, британський посол у Берліні:

“Якби Карл Мартел не зупинив сарацинських завойовників під Туром, в оксфордських коледжах тепер, напевне, вивчали б Коран, а їхні студенти могли б довести обрізаному людові святість та істину одкровення Магомета. Якби Пілсудський і Вейган не зупинили триумфальної ходи Радянської армії у Варшавській битві, то не тільки християнство зазнало б небезпечного удару, а й саме існування західної цивілізації опинилося б під загрозою. Битва під Туром урятувала наших предків від ярма Корану, а Варшавська битва, можливо, врятувала Центральну Європу та окремі частини Західної Європи від набагато підступнішої небезпеки — фанатичної тиранії совєтів”⁸.

З радянського боку Ленін невдовзі визнав масштаб поразки і в розмові з німецькою комуністкою Кларою Цеткін відверто признався у своїх помилках:

“Заморозки відступу Червоної армії з Польщі прибили буянню революційного цвіту... Я розповіла Ленінові, як це вплинуло на революційний авангард німецького робітничого класу... коли товариші з радянськими зірками на шапках, у неймовірно подертих мундирах і цивільному вбранні, в лаптях і подертих чоботях гнали острогами своїх жвавих коників аж до німецького кордону... Ленін кілька хвилин просидів мовчки, занурившись у роздуми. “Атож, — мовив він нарешті, — в Польщі сталося те, що, мабуть, і повинно було статися... У Червоній армії поляки бачили не братів і визволителів, а ворогів. Поляки думали й діяли не соціальним, революційним способом, а як націоналісти та імперіалісти. Революції, на яку ми розраховували в Польщі, не сталося. Робітники й селяни захищали свого класового ворога, морили голодом наших хоробрих червоноармійців, влаштовували засідки на них і забивали на смерть... Радєк провіщав, як воно буде. Він застерігав нас. Я дуже розсердився і звинуватив його в поразництві... Але він мав слушність у своєму головному твердженні... Ні, думка про ще одну зимову війну була нестерпна. Ми були змушені укласти мир”⁹.

Карта 12. Битва за Варшаву (серпень 1920 р.)

У жодному з цих раних конфліктів союзні держави не застосовували влади, що, як вони стверджували, начебто належала їм. Їхні намагання провадити арбітраж із допомогою виголошених здалеку проповідей постали перед зневагою з боку всіх зацікавлених сторін. Їхні численні комісії та символічні військові контингенти не мали сили накинати ті розв'язки, до яких вони схилилися. З трьох плебісцитів, які вони спробували організувати, — у Східній Пруссії, Силезії та Цешині — про результат перших двох точилися суперечки, а третій просто відкинули. Під час Польсько-радянської війни їхні послуги посередників, незважаючи на неперервні переговори, відкинули обидві сторони. Генерала Вейгана, коли він прибув до Варшави під час серпневої кризи 1920 р., підкреслено нехтували, й він не відіграв суттєвої ролі в перемозі¹⁰.

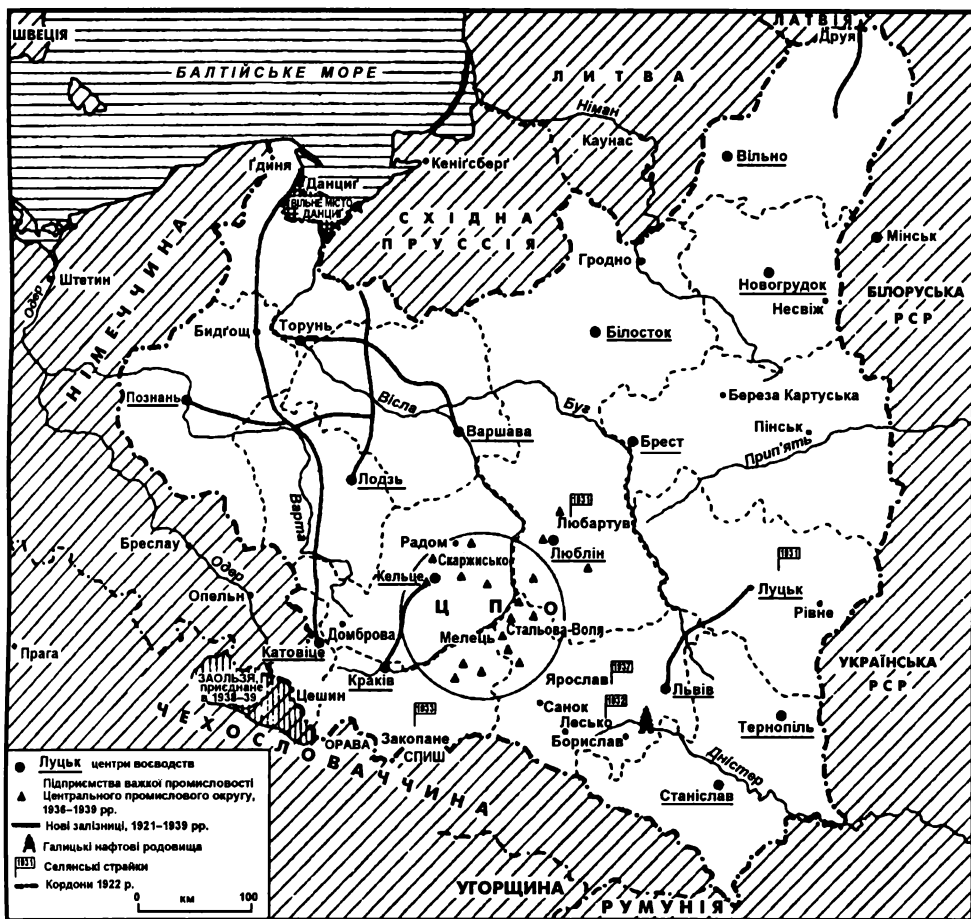
Головна проблема, перед якою постала Польська республіка, була проблема інтеграції. Населення, інституції і традиції трьох частин поділеної Польщі треба було злутувати в одну нову єдність. Попервах в обігу було п'ять різних грошових одиниць, п'ять регіонів — Познанський край, Силезія, Цешин, Східна Галичина і центральна Литва (Вільно) — мали окремі адміністративні системи, в армії накази віддавали чотирма мовами, мали чинність три кримінальні кодекси, залізниці мали дві різні ширини колій, за владу конкурували вісімнадцять зареєстрованих політичних партій. Згідно з самою природою речей політичне життя аж ніяк не могло бути дуже схожим на політичне життя західноєвропейських країн, яке усталилось протягом кількасотрічної історії. (*Див. карту 13*).

У формальному розумінні республіку спроектували як ліберальну демократію. Конституція від 17 березня 1921 р. була створена — з ініціативи консервативних елементів — на основі Конституції Третьої республіки у Франції, але з наполягання селянських і соціалістичних партій надавала особливі уваги соціальному забезпеченню. Вона починалася з історичного звернення:

“В ім'я Всемогутнього Бога!

Ми, польський народ, дякуючи Провидінню за визволення нас з півторастарічної неволі, згадуючи з удячністю мужність і витривалість жертвовної боротьби поколінь, які свої найкращі зусилля ненастанно присвячували справі незалежності, дотримуючись величної традиції вікомної Конституції 3 травня, дбаючи про добро всієї воз'єднаної й незалежної Матері-Вітчизни, прагнучи утвердити на віковичних засадах права і свободи її незалежне буття, могутність і безпеку, а також суспільний лад, і прагнучи водночас забезпечити розвиток усіх її духовних і матеріальних сил для добра всього відроджуваного людства, забезпечити всім жителям Речі Посполитої рівність, повагу до праці, належні права й конкретну державну опіку, ухвалюємо й затверджуємо цей Конституційний Статут на законодавчому сеймі Польської Речі Посполитої”¹¹.

Дальші статті, підпорядкувавши виконавчу владу двопалатному сеймові, який обирали на підставі загального виборчого права, гарантували рівність перед законом і державний захист усім громадянам, “незважаючи на походження, національність, мову, расу та віровизнання”; скасування спадкових і класових привілеїв і титулів, право власності, і приватної, й колективної; реформу права власності на землю з метою створити приватні “рільничі господарства, здатні забезпечити належну продуктивність”; свободу слова, свободу друку, свободу зборів, свободу сумління й виконання релігійних обрядів; право на

Карта 13. Друга Річ Посполита (1921—1939 рр.)

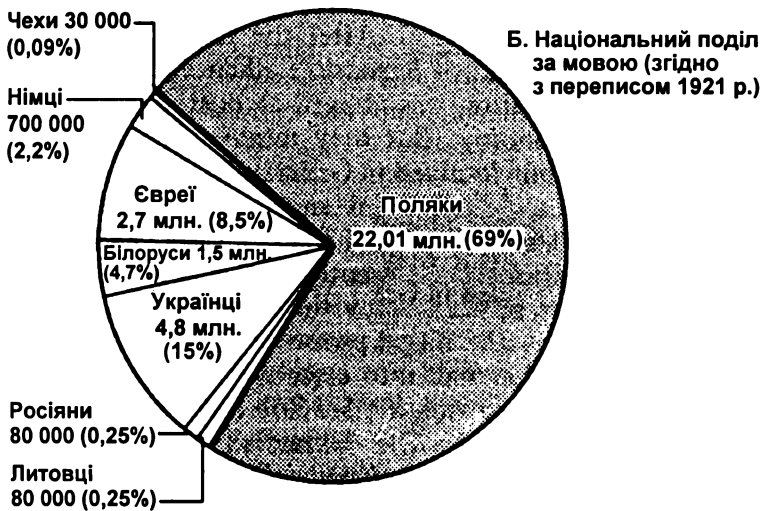
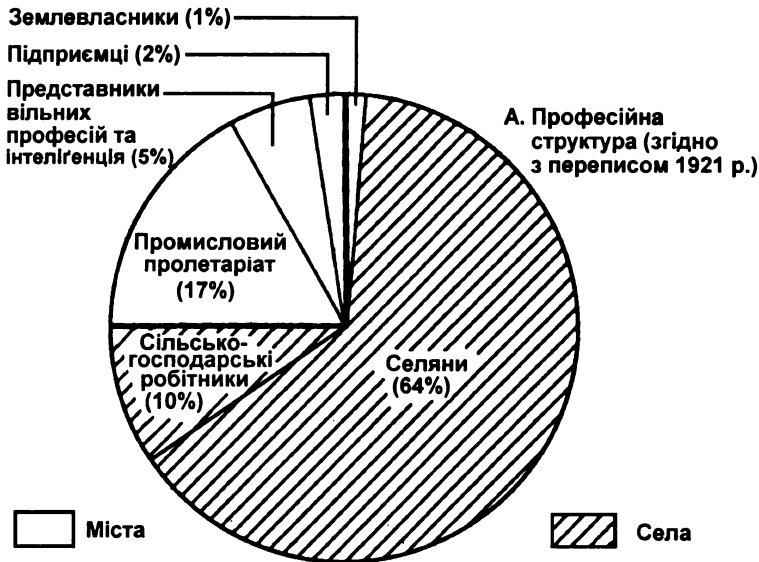
соціальне забезпечення в разі безробіття і хвороби, захист дітей і жінок від надуживань, захист від праці за шкідливих умов, право на освіту державним коштом і право меншин на збереження своєї національності, мови й самобутності.

Політичні погляди керівних кіл були безсоромно націоналістичні. “Польськість” стала критерієм респектабельності. Всі панівні партії конституційної доби — Польська соціалістична партія, Польський селянський рух (*PSL*) і націонал-демократи — поділяли турботу про національну єдність, що згодом за доби санації набула найвищого пріоритету. На практиці така політика лишала дуже мало простору для інтересів меншин і тих політичних груп, чи то консервативних, чи то революційних, на яких не справляла враження мода на націоналізм. Католицьку церкву випхали на периферію політичного життя, а Комуністична партія (*KPRP*), бойкотувавши перші вибори, віддала цим жестом

перевагу підпільному існуванню. Натомість армія, відігравши таку провідну роль у становленні республіки, була першорядним політичним інструментом. За доби “полковників” після смерті Пілсудського 1935 р. вона стала домінантною політичною силою¹².

Полум’я польського націоналізму підживлював факт, що етнічні меншини були дуже численні. Згідно з мовними критеріями перепису 1931 р., поляки становили тільки 68,9% усього населення. Українці, мавши 13,9%, ідишомовні євреї зі своїми 8,7%, білоруси з 3,1% і німці з 2,3% становили майже третину всього населення. На деяких територіях вони становили домінантну більшість. Їхня чутливість до питань культури загострилася внаслідок значної економічної нерівності. З історичних причин, аж ніяк не залежних від нової республіки, українська громада на південному сході складалася переважно з бідних, неписьменних селян. Євреї, згромадившись у містечкових гетто, становили непропорційно високу частку й пауперизованого пролетаріату, й заможних верств представників вільних професій і підприємців. Німці в західних містах становили нечисленну, але відносно заможну буржуазію. Хоча громадянська рівність і культурна автономія меншин були гарантовані статтями 95, 101 і 110 березневої Конституції, їхні сепаратні сподівання були в принципі несумісні з цілями національної єдності, як її розуміли польські урядові кола. Від самого початку поляки були змушені конкурувати з не менш безкомпромисними націоналістами своїх співгромадян. Проте на виборах 1922 р. блок національних меншин здобув лише 81 місце з 444, тобто близько 16% голосів виборців, і до кінця десятиріччя намагався працювати в рамках наявної системи. Від 1930 р. він почав підтримувати офіційний Безпартійний блок співпраці з урядом (*BBWR*), шукаючи захисту від, на думку його лідерів, ще більшої загрози своїм свободам з боку націонал-демократів, які набирали сили. На той час польські урядовці втратили свою початкову готовність задовольняти конкретні вимоги національних меншин. Протягом решти життя Другої Речі Посполитої третя між різними національними громадами поступово збільшувалася¹³ (*Див. мал. Г*).

Мало не п’ять мільйонів українців становили найчисленнішу меншину, компактно оселену вздовж Карпатських гір аж до річки Попрад на Заході й трохи розпорошену в південно-східних районах в околицях Перемишля, Рави-Руської, Ковеля, Луцька, Рівного, Кременця, Дрогобича й Коломиї (*див. карту 19 Б*). Після розгрому Західноукраїнської Народної Республіки та союзу Пілсудського з Петлюрою українське населення було змушене відкласти свої сподівання на автономію. Проте зберегло соціальні та культурні організації, засновані за днів Галичини, а кілька національних партій, і радикального, й ліберального напрямку, могли функціонувати й далі. Давня Українська соціал-демократична партія (УСДП) й далі діяла з перервами в Польській республіці, але її зусилля були зведені до мінімуму розколом, що завів половину її членів у нелегальне прорадянське комуністичне підпілля, а другу половину спонукав до тісної співпраці з *PPS*. Така сама доля спіткала й Сель-Роб (Український соціалістичний селянсько-робітничий союз). Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) та її видання “Громадський голос” здобули значну

Мал. Г. Соціальні групи в міжвоєнній Польщі:
а) професійні (1921 р.); б) національні (1921 р.)

підтримку серед селян на Волині та в Станіславському окрузі. Разом з ліберальним Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), що успадкувало від своїх попередників багато соціальних, культурних і кооперативних організацій разом з газетою "Діло" у Львові, вона брала участь у парламентському житті Польщі. Проте жодна з цих партій не могла стримати дедалі більшої ворожості всього польського суспільства проти українського

сепаратизму. Мало-помалу угодівська політика поступилася тероризмові. Нелегальна Українська військова організація (УВО) та її наступниця від 1929 р. Організація українських націоналістів (ОУН) діяли з криївок на території Німеччини та Австрії й започатковували кампанії саботажу і вбивств, які в 1930-х роках підточили всякі передбачувані сподівання на примирення. Вбивство 1931 р. Тадеуша Головка (1889—1931), видатного теоретика соціалізму і приятеля Пілсудського, а 1934 р. міністра внутрішніх справ полковника Броніслава Перацького (1895—1934) спровокували санаційний режим до лютих репресій. На дрібні партизанські акції в 1932—1933 рр. на Волині, Поліссі та в районі Леська влада відповіла введенням численних підрозділів армії та поліції і знищенням сіл, запідозрених у переховуванні повстанців. 1934 р. у Березі Картузькій спорудили табір для інтернованих — в'язнів, заарештованих під час тієї боротьби. Чимало українських шкіл були закриті, українських селян, нездатних читати й писати польською мовою, надміру ревні урядовці викреслили з виборчих списків. На прикордонних територіях оселили польських військових колоністів. Український національний рух, відчужений у Польщі й переляканий оповідками про примусову колективізацію й голодомор за кордоном у СРСР, дедалі частіше поглядав на Німеччину, шукаючи розради та підтримки¹⁴.

Три мільйони євреїв страждали від інших труднощів: економічної кризи, демографічного вибуху, щораз тяжчої расової дискримінації й не останньою чергою від надмірної пропаганди. Водночас протягом двадцяти років існування Другої Речі Посполитої чимало сфер єврейського життя в Польщі зазнали останнього короткого періоду відносного добробуту. Єврейські школи, і початкові, й середні, виховали нове покоління молоді. Кілька приватних єврейських шкільних мереж — мережа шкіл "*Khorev*", якою керувала організація "*Agudat Israel*", світська єврейська шкільна мережа сіоністів "*Tarbut*", мережа ідишомовних шкіл *CYSHO* (Головної ідишомовної шкільної організації) і двомовна, польсько-гебрайська мережа "*Yavne*" організації "*Mizrachi*" — конкурували одна з одною і з польськими державними школами. Єврейська преса процвітала — і польською мовою, і мовою ідиш. "*Nasz Przegląd*" у Варшаві, "*Chwila*" у Львові й "*Nowy Dziennik*" у Кракові мали велику популярність. Єврейські театри, надто у Варшаві та Вільні, досягли піку свого розквіту. Єврейські режисери зняли десятки фільмів з ідишомовними акторами. Єврейські вчені мали широке визнання. Єврейські письменники, належні до "Нової хвилі" літератури мовою ідиш, видали свій перший бунтівний маніфест. *Yidischer Visnshaflekher Institut* (Єврейський науковий інститут), заснований у Вільні 1925 р., головний осередок наукової діяльності євреїв, слушно міг стверджувати, що є одним з найпередовіших центрів єврейської культури у світі. Єврейські політики найрізноманітніших переконань діяли вільно — й на місцевому, і на парламентському рівні. В першому сеймі, обраному 1922 р., єврейський гурт нараховував 35 депутатів, перевершивши представництво соціалістів. За доби Пілсудського організація "*Agudat Israel*" підтримувала *BBWR*. Навіть у 1935—1939 рр., коли діяльність усіх демократичних партій була обмежена, кілька єврейських депутатів та сенаторів і далі засідали в парламенті. Такі постаті, як

рабин Моше Елігу Гальперн та лідер сіоністів Іцхак Грюнбаум, були відомі всій країні. В 1930-х роках гору над консервативними елементами взяли сіоністи, дарма що їхній вплив був фрагментований унаслідок поділу на сім головних угруповань: ревізіоністів, членів партії Міцрахі, сіоністів узагалі та галицьких сіоністів, *Hitahadut* (Об'єднану сіоністську робітничу партію) і дві фракції *Paole Zion*. За межами сейму, надто в єврейських профспілках, велику підтримку мав Бунд. Євреї становили значну частину членів *PPS* і *KPP*. На місцевому рівні організації єврейських громад, або ж кагали, функціонували під наглядом урядових старост. Згідно з законом 1927 р., членів кагалу обирали на підставі загального виборчого права для чоловіків, кагали мали право збирати фінанси для своєї діяльності. Єврейські громадські організації — шпиталі й сиротинці, спортивні клуби, музичні гуртки, страхові та кооперативні товариства — процвітали на всій території країни. Зокрема життя єврейського середнього класу відбувалося в атмосфері впевненості й достатку. 1919 р. сіоністка Роза Померанц-Мельцер домоглася честі стати першою жінкою-депутаткою в Польщі. 1938 р. єврей Лазар Рундштейн, спортсмен найлегшої ваги, виграв національний чемпіонат з боксу у своїй ваговій категорії. Кожен, хто бачив дивовижну спадщину, яку лишили по собі ті люди і яка була зібрана в повоєнній штаб-квартирі YIVO в Нью-Йорку, не міг не звернути уваги на динамізм, властивий польському єврейству тієї доби. Не все було добре, але й не все топалося в безпросвітному морозі¹⁵.

Два мільйони білорусів поділяли долю своїх братів русинів-українців. Разом із Західною Україною Західна Білорусь становила осередок найвідсталішого регіону Польщі, так званої "*Polski-B*", "Польщі другого класу", й не мала окремого політичного та адміністративного статусу. Після початкового періоду, коли були зроблені далекосяжні поступки в аспекті свободи преси, демократичних виборів, національної освіти й політичних організацій, 1924 р. почалася офіційна реакція уряду на зародковий білоруський сепаратизм. Білоруська мова, переведена тепер на латинську абетку, не мала великої підтримки, а три сотні білоруських шкіл віддали до рук польських учителів. Білоруську "*Hramadu*", цей селянський соціалістичний рух, поліція розігнала 1927 р., а її лідерів ув'язнили. В 1930-х роках білоруським селам дісталася їхня частка покарань у результаті пацифікації, здійснюваних санаційним урядом. Польські урядовці були схильні сприяти білоруським католикам, вважаючи, ніби це *Białopolacy*, й водночас підозрювали православних білоруських русинів в потенційному іредентизмі. Нова хвиля репресій почалася 1935 р., коли знову закрили школи, православні церкви й культурні товариства. 1939 р. білоруси здебільшого ще були аполітичні. Ті нечисленні, що виявляли політичну активність, не мали великого ентузіазму з приводу зв'язку з Польщею. Невдовзі їх чекало брутальне пробудження¹⁶.

Майже мільйон німців мали у своєму розпорядженні широкий спектр політичних, культурних і громадських організацій, більшість яких об'єдналися 1931 р. в *Rat der Deutschen in Polen* (Раду німців у Польщі). 1925 р. була створена Німецька соціалістична робітничка партія (*DSAP*) у Польщі з давніших

німецьких соціалістичних груп, які працювали окремо у Верхній Силезії, Лодзі та Познані. Вона мала власні профспілки та рух молоді й водночас тісно співпрацювала з *PPS*. Обом тим організаціям протиставила себе націоналістична *Jungdeutsche Partei* (Молодонімецька партія) з осередком у Бельську (Білиці). В 1930-х роках уся німецька громада відчула ударні хвилі піднесення Гітлера до влади, а від 1935 р. до неї підлещувалася місцева *Landesgruppe-Polen*, фракція нацистської партії, та її друкований орган "*Idee und Wille*"¹⁷.

Інші національні меншини, зокрема росіяни й литовці на північному сході й чехи на крайньому південному заході, мали недостатню чисельність, щоб впливати на щось більше, крім ситуації на місцевому рівні.

Характер політичного життя був неодмінно радикальний. Усі провідні постаті 1920-х років — від Вінценти Вітоса, селянського лідера і тричі прем'єр-міністра, до соціаліста Ігнаци Дашинського й самого Пілсудського — дотримувалися вочевидь радикальних поглядів. Навіть націонал-демократів, що становили головний осередок опозиції і до перших коаліційних урядів, і до пізнішого режиму санації, слід характеризувати як правих радикалів, чиї погляди на більшість актуальних питань були суто консервативні. Традиційні консервативні рухи, скажімо, ті, що колись діяли в Галичині або зосереджувалися навколо клерикальних і землевласницьких інтересів, були змушені перейти на позиції невдоволеної підпорядкованості. Суспільство, де дві третини населення жили з натурального сільського господарства, а одна третина складалася з національних меншин, навряд чи могло дозволити собі ліберальну атмосферу поступових змін, характерну для заможних і стабільних західних країн.

Реінтеграцією польського суспільства в єдине ціле заопікувалися від самої миті створення Другої Речі Посполитої. Це завдання було незмірним. Матеріальні ресурси і, як виявилось, наявний час були вкрай обмежені. За даними перепису 1921 р., 25% населення жило в містах і 75% — в селах, а професійна структура мала такий характер: 27% робітників фізичної праці (з них майже половина сільськогосподарських робітників), 65% селян, 5% інтелігенції і представників вільних професій, 2% підприємців і менше 1% землевласників. Але статистичний аналіз дуже малою мірою може охарактеризувати повний обсяг соціальних проблем. Давні системи лояльності й прихильності до давніх звичаїв відмирили вкрай неохоче. Вплив нових загальнопольських інституцій — шкіл, державної служби, оподаткування, армії — неминуче був дуже повільним. Фінансові ініціативи з метою фінансувати важливі спільні підприємства здебільшого лишилися проектами. Індустріалізація відбувалася скромними темпами, і то каналами, які існували ще до незалежності. Зростали, мабуть, неминуче, тертя й напруги. Адже в 1930-х роках можна було помітити велику поляризацію й між державною владою і народними масами, й між панівною польською більшістю і національними меншинами. Один з небагатьох чинників, які сприяли згуртованості суспільства, можна було додати за кордоном, де страшна перспектива інкорпорації до нацистської Німеччини або сталінської Росії забезпечувала всім польським громадянам, незважаючи на відмінності між ними, могутнє усвідомлення спільного інтересу. (Див. мал. Г).

В аграрному суспільстві пріоритету неминуче набували аграрні проблеми. Попервах великі надії покладали на аграрну реформу, якої вимагала *PSL*. 10 липня 1919 р. сейм проголосував за поділ маєтків, більших за 400 га, а 15 липня 1920 р., в розпалі наступу Червоної армії, був ухвалений закон, який передбачав купівлю надлишкової землі за половину її ринкової вартості. Жоден з цих заходів не дав результатів. Нарешті, 20 липня 1925 р., з третьої спроби, сейм визначив мінімальне завдання щорічного продажу 200 000 га землі селянам за повну ринкову вартість. Загалом у 1919—1938 рр. у руки селян перейшло 2 655 000 га; понад п'яту частину земельних володінь церкви, держави і приватних землевласників зменшили і створили 734 000 нових господарств. Саме по собі то було видатне досягнення, проте воно ані зменшило потребу в землі, ані злидні щораз численніших мас селянства. Суворий досвід засвідчив, що умови життя в селах насправді погіршилися. Після короткого відродження в 1928—1929 рр. сільськогосподарська економіка почала занепадати і вже ніколи не піднеслася по-справжньому. В 1930-х роках ціни на селянські господарства впали вдвічі, грошові прибутки селянських родин зменшилися майже на третину, урядові субсидії сільському господарству зменшилися вчетверо. Оскільки позичальники не могли повернути позичок, кредитів уже не видавали. Практично припинилася закупівля сільськогосподарської техніки. Темпи парцеляції вкрай уповільнилися. Тією мірою, якою криза в Польщі була спричинена світовою економічною кризою, вона аж ніяк не становила винятку. Проте брак фінансових засобів, і державних, і приватних, які могли б згладити її найгостріші вияви, призвів до набагато тяжчих страждань, ніж у Західній Європі. Соціальні лиха множились. Селянські родини не мали змоги прогодувати своїх дітей, або ж, за браком обов'язкової пари черевиків, не могли послати їх до школи. Процвітали лихварство й пияцтво. Єврейські лихварі та корчмарі, хоч і не мали провини за собою, ставали об'єктом загальної ненависті. Конфіскації майна боржників, здійснюваній насильними методами, чинили опір із не меншим насильством. Зростала політична войовничість. *Związek Rolników*, що його 1929 р. заснували члени *PSL-Wyzwolenie*, боровся з летаргією підтримуваного урядом Центрального товариства рільничих організацій і кіл (*STOiKR*). Возз'єднане *Stronnictwo Ludowe (SL)* мало дедалі численнішу підтримку, і його вважали відповідальним за заворушення, які ставалися щораз частіше. Перший страйк стався в містечку Ліманова поблизу Кракова в лютому 1932 р. і швидко поширився на Мазовію. Селяни відмовлялися платити податок на товари, призначені на продаж, і вимагали зменшити ціни на продукти державних монополій. Були заарештовані сотні протестантів і активістів *SL*. У Люблі поблизу Кросна і в Лапануві поблизу Кракова поліція відкрила вогонь, коли селяни наполягали на традиційному святкуванні Зелених свят, порушивши заборону публічних зборів. Загинули перші чотири жертви заворушень. У червні в селі Береги-Дольне під Сяноком стався набагато серйозніший інцидент. Тут селяни протестували проти добровільного "свята праці", яке влаштував граф Потоцький і на яке їх усіх запросили, щоб вони цілий день безкоштовно лагодили місцевий шлях. Селяни боялися повернення панщини. Щоб

відновити порядок, викликали загін поліції п'ять сотень чоловік, батальйон піхоти і ескадрилью військових літаків. Цього разу вбили 6 осіб, 278 заарештували і трьох засудили на смерть за підбурення. 1933 р. сутички між селянами і поліцією набули масштабів невеликої партизанської війни, надто в районах Ланьцута, Жешува, Лежайська і Пшеворська. Були десятки забитих, сотні покалічених поліцією, тисячі заарештованих. Уряд спромігся на три роки відновити відносний спокій, заборонивши *SL* і призначивши міністром сільського господарства Юліуша Понятовського, колишнього члена *PSL-Wyzwolenie*. На жаль, швидких розв'язків не існувало. Розрахованою на далеку перспективу відповіддю Понятовського на перенаселення сіл була підтримка індустріалізації та інвестиції в розвиток "*Polski-B*"¹⁸.

У 1936—1937 рр. заворушення в селах почалися знову. В результаті попередніх розчарувань політика *SL* зазнала значної радикалізації, а бойові молодечі секції цього руху — Союз сільської молоді "Сигнальні вогні" (*ZMW—Wici*) — закликали селян до активної боротьби. То був найважливіший вияв *agrarism*'у (селянської могутності) в тогочасній Польщі й водночас прелюдія до формування селянських батальйонів опору під час Другої світової війни. *SL*, незважаючи на закриття своїх філій і арешт своїх найвидатніших прихильників, скажімо, професора-історика Станіслава Кота, й далі збільшувала свою чисельність і вплив. У серпні 1937 р. надзвичайна солідарність селян-страйкарів у районі Кракова й Кельце стала причиною набагато жорстокіших репресій, загинуло десь сорок чоловік. Оскільки страйки охопили широкі й далекі простори країни, влада ніяк не могла покласти їм край:

"Коли почався страйк, шляхи, що вели до Бжеська-Нового, перекрили. До страйку приєдналося багато селян, дехто внаслідок переконань, а дехто з цікавості. Незначну кількість страйколомів, які їхали на ринок, доручили опіці місцевих членів *SL* з Гроблі, що з гумором били яйця, заховані в страйколомів у кишнях і за пазухою. Повних возів не було взагалі, за винятком такого собі П'юра, торгівця худобою, якому зламали дишло від воза.

О восьмій годині прибуло п'ять чоловік поліції. Вони пристебнули багнети, зарядили рушниці й наказали страйкарям розійтись. Вони заарештували мене разом з моїм товаришем Сигізмундом Мацкевичем, секретарем місцевого осередку "*Wici*"... Коли один з жандармів намагався проткнути багнетом товариша Сюдака, той витяг шаблю з-під пальта і з професійним умінням відбив той напад. Вражена рішучістю страйкарів, поліція відступила, забравши нас із собою. Але по дорозі до Бжеська ми натрапили на ще один гурт селян-страйкарів, до яких приєдналися селяни, що споруджували захисні дамби коло Вісли, й вони визволили нас. Під час цього останнього інциденту ініціативу взяв до своїх рук не належний до спілки селянин Антоній Закшевський, що напав на поліціанта з лопатою...

Епілог тієї всієї пригоди відбувся в окружному суді в Прошовіце, де на підставі висунутих проти мене звинувачень мене засудили в сукупності до двох місяців ув'язнення"¹⁹.

Безперечно, ступінь напруги в селах був дуже високий. Ніхто навіть уявити не міг, що за два роки ті самі глухі сільські закутки стануть єдиний, хоч і непевний, притулок, де можна заховатися від набагато катастрофічніших подій.

Проблеми промислового пролетаріату, дарма що досить гострі, значно поступалися своїм значенням перед проблемами селян. На етапі обмеженої індустріалізації польський робітник часто вважав шанс знайти роботу в

промисловості за додаткову винагороду, щасливий поворот долі, а за несприятливих часів міг здебільшого повернутися до рідного села. Заробітна платня в промисловості, що на теперішні мірки видається сміховинною, забезпечувала прибуток, удвічі вищий за прибуток пересічної селянської родини. Офіційні дані про безробіття, що 1936 р. сягнуло в промисловості максимуму 446 000 чол., або ж 10% робочої сили, не брали до уваги набагато серйозніше приховане безробіття в перенаселених селах, яке звичайно оцінюють у 5—6 млн. чол., тобто десь 45% всього сільського населення. За такої ситуації робітники мирилися з набагато важчими умовами праці, ніж ті, що були для них стерпні згодом. Проблеми, що виникали в Польщі, мали зовсім інший характер, ніж у Західній Європі, де загальний рівень безробіття 10% у Великобританії в 1930-х роках вважали за своєрідну національну катастрофу. Аж дивно, як мало було заворушень у Польщі. В рамках обмежень, накинутих економічною кризою, зробили дуже багато. Восьмигодинний робочий день сейм запровадив ще 1919 р., кілька законів регулювали питання безпеки праці, про житлові умови дбало Товариство робітничих осель (*TOR*). Але пряме втручання уряду у сферу соціального забезпечення здебільшого обмежувалося державними підприємствами. Менше ніж 20% зареєстрованих безробітних мали право отримувати ту або ту допомогу. Завдання поліпшувати умови життя робітничого класу здебільшого полишали надміру обтяженим добродійним організаціям або організаціям самопомочі, якими опікувалися *PPS* і *NZR*. Надуживання з боку приватних працедавців контролювати було нелегко, а за деструктивні дії, спрямовані проти державних підприємств, призначали суворі кримінальні покарання. Широкомасштабні страйки в промисловості відбувалися в 1922—1923 рр. під час гіперінфляції і в 1933—1937 рр. в розпалі економічної кризи. В першому випадку заворушення почалися з загального страйку залізничників у лютому 1921 р, відповіддю на нього стала мілітаризація залізниць. У листопаді наступного року гірники Домброви почали ще один загальний страйк проти зменшення платні, і для боротьби з ними застосували військові суди. То була прелюдія до “Краківського повстання” 6 листопада 1923 р., що спалахнуло під час загального страйку, організованого *PPS*. Вуличні демонстрації зненацька перетворились у запеклі битви з поліцією. Солдати, закликані для віднови порядку, почали допомагати робітникам, що за кілька годин несподівано стали господарями міста. За цей час загинуло 32 робітники й поліціянти, а організатори закликали припинити акцію. Тоді ж відбулися затяжні, проте пов’язані з меншим насильством заворушення в Лодзі й Домброві. Промислові сидячі страйки, відомі як польські страйки, спровокували правові санкції проти робітників державних підприємств і зумовили точніше визначення в кримінальному кодексі права на страйк. Польські робітники мало чим могли тішитись, хіба тільки тим, що вони не селяни²⁰.

В економічній політиці необхідні пріоритети були цілком зрозумілі. В перші роки існування республіки всю економічну систему треба було будувати з нуля. Не існувало інтегрованої структури, спільної валюти, усталених фінансових інститутів та урядових установ. Не існувало прямого залізничного зв’язку

між Варшавою і кількома головними містами воєводств. До відкриття 1927 р. порту в Гдині Польща не мала морського порту. В 1918—1920 рр. в обігу були німецька остмарка, австрійська крона і польська марка, і кожна з цих валют зазнавала несамовитої інфляції. В листопаді 1918 р. співвідношення польської марки до долара становило 9 : 1, а в січні 1923 р. — 15 000 000 : 1. Оподаткування, яке зазнавало швидких тимчасових змін, навряд чи покривало 10% витрат. Бюджет годі було збалансувати аж до 1926 р. Від самого початку пріоритетами спершу була стабільність, а вже потім інвестиції. Проблеми мали десь такі самі масштаби, що й ті, перед якими постала Росія. Проте обрані методи їхнього розв'язку відкидали примус. У 1920-х роках низка реформ, здебільшого пов'язаних з ім'ям Владислава Грабського, дала змогу опанувати ситуацію. Запровадження злого, створення 1924 р. Польського банку, перехід від оподаткування майна до оподаткування прибутку й обороту, залучення закордонних позик з Америки, Франції та Італії і збільшення інвестиційних фондів для громадських робіт, удосконалення методів сільського господарства — все це сприяло формуванню життєздатної системи. Відтоді зовнішні чинники, зокрема німецька митна війна 1926—1930 рр., світова криза 1931—1934 рр. і нарешті дипломатична криза 1930-х років, унаслідок якої витрати на оборону становили 27,5% державних витрат, — усе до краю напружило скромну польську економіку. Польська промисловість постала перед нездоланими труднощами. На думку декого з тогочасних спостерігачів, вона пройшла кризу “неминучу стадію пізнього, імперіалістичного капіталізму”. На думку інших людей, вона страждала від очевидних наслідків незалежності, яка зруйнувала стару інфраструктуру і знищила колишні ринки, не забезпечивши адекватних ресурсів для пристосування до нових умов. Керівники економіки намагалися розвивати її відповідно до моделі західного капіталізму, не мавши повної підтримки західного капіталу. Населення Другої Речі Посполитої 1929 р. було менш індустріалізованим (13,2%), ніж населення колишнього Королівства Польського 1900 р. (17,6%). Приєднання східних прикордонь із їхнім примітивним сільським господарством аж ніяк не надолужувало втрати величезного російського ринку, що через ворожість радянського керівництва був закритий назавжди. Вартість несподіваного дарунку долі у вигляді Верхньої Силезії була зменшена її відокремленням від традиційних послуг та клієнтів у Німеччині. Низький кредитний рейтинг Польщі перешкоджав іноземним інвестиціям, яких прикро бракувало і які аж ніяк не рятували країну від ласки хижих спекулянтів. Неповнота залізничної мережі й брак виробництва енергії вимагали інвестицій, яких не могла забезпечити держава. Нову магістральну залізницю між Силезією і недавно збудованим портом Гдинею, яка мала полегшити експорт вугілля, добудували лише 1929 р.; магістральну лінію від Варшави до Кракова через Кельце й Тунель збудовано 1933 р.; кампанія електрифікації в 1936—1939 рр. збільшила виробництво електроенергії на 600% в порівнянні з попереднім періодом, але однаково не досягла рівня, що існував тоді в Німеччині чи Росії. Державні інвестиції зосереджувалися в секторі озброєнь, надто на азотній фабриці в Мощице й заводах із виробництва зброї. В результаті Польща в

порівнянні з іншими європейськими країнами була індустріально нерозвинена. Вона була надто вразлива до ударів кризи і в більшості важливих секторів не досягла рівня виробництва 1913 р. В тих нечисленних секторах, де виробництво значно зросло, як-от у харчовій промисловості, ціни були такі низькі, що вплив на загальну ситуацію був невеликий²¹.

	Рік	1913	1923	1929	1932	1935
Загальне промислове виробництво	100%	71,2%	85%	—	70%	98,7%
Видобуток вугілля (млн. т)	41 100%	36 87%	46 112%	— —	— —	38 92%
Залізна руда (млн. т)	0,493 100%	0,449 91%	0,660 133%	— —	— —	0,879 178%
Сталь (млн. т)	1,677 100%	1,129 67%	1,377 82%	0,570 34%	— —	1,441 93%
Нафта (млн. т)	1,114 100%	— —	— —	— —	— —	0,507 45%
Бавовна	100%	—	—	54,2%	—	84,7%
Сіль (млн. т)	0,193 100%	— —	— —	— —	— —	0,647 335%
Цукор (тисячі т)	57 100%	— —	822 1442%	— —	309 542%	491 861%

Загальну похмуру картину міжвоєнної промисловості трохи прояснює рішення урядова ініціатива, започаткована в березні 1936 р. Зберігши стабільність валюти протягом економічної кризи, хоч і великим соціальним коштом, і вперше після 1929 р. передбачаючи збалансований бюджет, санаційна влада досить рано наважилася на державне планування. Головним планувальником був віце-прем'єр і міністр фінансів Євгеніуш Квятковський (1888—1974). Цей план, що мав дорівняти економічні здобутки Польщі до її стратегічних потреб, передбачав фінансування здебільшого з внутрішніх джерел. Допомогала йому тільки одна важлива позика у Франції в 2 млрд. 600 млн. франків. План надавав пріоритету військовій промисловості та розбудові індустріальної бази, надто залізницям, виробництву електроенергії та газу. Головним досягненням цього плану було створення Центрального промислового округу (COP) у так званому трикутнику безпеки, де сходилися межі Краківського, Келецького і Львівського воєводств. Будівництво двох головних підприємств — гідроелектростанції в Рожнув і металургійного комбінату в Стальовій-Волі — до початку війни просунулось уже досить далеко. В ті самі роки всі галузі промисловості засвідчували виразні ознаки швидкого одужання після кризи. Якщо йдеться про показник промислового виробництва за 1928 р. (100%), досягнення Польщі в 1938—1939 рр. (119%) були вищі за досягнення Бельгії (81%) чи Франції (82%). В повоєнних аналітиків, які з політичних причин часто зображували безпланову довоєнну капіталістичну економіку непривабливими барвами,

саме існування державного плану в 1936—1939 рр. та супровідних йому рекордних досягнень у сфері виробництва породжують збентеженість і подив. Натомість неупереджених спостерігачів менше дивує факт, що два загалом схожі між собою диктаторські режими, — довоєнний і повоєнний, — поставши перед загалом однаковими проблемами, вдавалися до загалом однакової політики²².

У сфері освіти нова влада постала перед страхітливими проблемами. Якщо польськокомуністичний елемент навряд чи становив дві третини населення, а серед польськокомуністичних, за офіційними даними, навряд чи дві третини були письменні, ми доходимо очевидного висновку, що письменні поляки становили всього 44% населення. Попри величезний поступ, досягнений протягом короткого часу, невдовзі виникли конфлікти. 1919 р. зібрався “Вчительський сейм”, щоб підготувати програми для об’єднаної державної системи обов’язкової безкоштовної освіти, яку мали запровадити через три роки. В 1928/29 навчальному році 96% дітей шкільного віку від 7 до 14 років відвідували школу. Наприкінці міжвоєнного періоду загальна неписьменність істотно зменшилася. Реформи 1930-х років, що їх ініціював міністр Януш Єнджеєвич (1885—1951) і провадив далі його наступник і брат Вацлав Єнджеєвич (1893—1993), заохочували розвиток середньої освіти. Річ неминуча, в суспільстві на шляхах розвитку, де бракувало ресурсів, освітні послуги значно відставали від народних потреб. Тільки винятково обдаровані селянські діти могли сподіватися дістати вищу освіту. Хоч активних спроб придушити школи національних меншин було небагато, влада не робила ніякої таємниці з факту, що державні фонди будуть використані на користь польського сектора. Наприкінці 1930-х років офіційний *numerus clausus* мав обмежити кількість єврейських дітей у певних школах і на певних факультетах числом, пропорційним їхній частці серед населення загалом. У класах з’явилися ганебні “єврейські лавки”. Водночас круто зменшилася кількість українських шкіл: від 2500 1911 р. в австрійській Галичині до 461 школи 1938 р. В цьому аспекті Польська Республіка виявилася менш толерантною й менш успішною, ніж Галичина, і стала об’єктом звинувачень у культурному шовінізмі²³.

Роль польської армії поширювалася набагато далі від військової сфери. То був головний інструмент творення соціальної й національної єдності. Вона піднеслася над інтересами класів та національних меншин і мала великий соціальний престиж. У 1920-х роках вона чинила опір пильному парламентському контролю, а від 1926 р. Пілсудський використовував її для маніпуляцій конституційною системою. Після смерті Пілсудського 1935 р. її діяльність у поєднанні з Табором національного єднання (*OZoN*) стала відверто політичною. Такі постаті, як маршал Шмігли-Ридзь і полковник Юзеф Бек, домінували в так званому уряді полковників. Протягом міжвоєнного періоду діяв закон про обов’язкову військову службу для чоловіків. У воєнні роки — в 1919—1921 рр., а потім 1939 р. — мобілізували значно більше за 1 млн. чол. За мирних часів чисельність збройних сил зросла від 266 000 чол. 1923 р. до 350 000 чол. 1935 р., що становило 30 піхотних дивізій і 10 кавалерійських

бригад. Під особистим керуванням Пілсудського Генеральний інспекторат збройних сил (*GISZ*) контролював *tor wojenny* (“воєнний шлях”), натомість Міністерство військових справ наглядало за десятьма військовими округами й нормальним виконанням обов’язків армії за мирних часів, тобто за *torem pokojowym*. Коли 1939 р. почалася війна, одна з двох моторизованих панцерних бригад ще перебувала в процесі формування. В порівнянні з тогочасними європейськими стандартами і військово-повітряні сили, й військово-морський флот Польщі були скромні²⁴.

На відміну від армії римо-католицька церква не мала ніяких офіційних зв’язків із державою. В березневій конституції їй призначили не більше, ніж “провідне місце серед інших віровизнань, які мають рівні права”. Керівні верстви — і до, і після 1926 р. — дотримувався безперечно антиклерикального тону. *Chadecja* (Християнсько-демократична партія) тільки на коротку мить здобула сумнівну владу, коли 1923 р. увійшла до складу коаліційного уряду разом з *PSL* Вітоса. Її правий конкурент, Націонал-демократичний рух Дмовського, з яким ця партія могла б укласти тактичний союз у мить спільної скрути, ніколи не здобула влади. 1925 р. конкордат, підписаний урядом з Ватиканом, надав церкві в Польщі широкої автономії. Офіційно визнані були латинська, уніатська та вірменська церкви. Духівництво було звільнене від військової служби, від переслідувань у судах і від особистого прибуткового податку. Йому надали великий ступінь контролю над обов’язковим вивченням релігії в державних школах. Колишня церковна власність, що колись була конфіскована державами, які поділили країну, а тепер належала польській державі, мала забезпечувати виплату зарплатні церковникам. Конфлікт держави і церкви з приводу шлюбного права так і не був розв’язаний. Зберегли чинність регуляторні принципи, які існували до 1918 р. Розлучення існувало тільки на території колишньої пруської частини Польщі. Організація “Католицька акція”, створена в Польщі 1930 р. під проводом графа А. Бнінського, мала філії в кожній парафії країни. Підпорядковані їй організації — Католицька чоловіча ліга, Католицька жіноча ліга і Католицька ліга молоді — налічували більше членів, ніж будь-яка політична партія. Пленарна конференція єпископату, скликана 1936 р. у Ченстохові вперше за триста років, та Міжнародний конгрес короля Христа в Познані 1937 р. стали яскравими свідченнями наступу церкви на атеїзм. Щораз тіснішому *rapprochement* між церквою і створеним після смерті Пілсудського Табором національної єдності, натхненому їхнім спільним страхом перед невдоволеними некатолицькими меншинами, поклав край початок війни²⁵.

У зовнішній політиці лідери Польської Республіки покладали свої сподівання на справжню незалежність і неприєднання. З ініціативи Пілсудського улесливим балачкам урядів союзних держав йняли не більшої віри, ніж у Німеччині чи Росії. Гіркий досвід Польщі в 1918—1919 рр., коли її лишили саму воювати з Червоною армією, постійно шкодив авторитетові Франції та Англії. Французька військова конвенція навмисне була підписана в травні 1921 р., коли вже не існувало ніякої загрози дальшої боротьби. Польща не приєдналася

до Малої Антанти. В 1930-х роках договір про ненапад, підписаний із СРСР 25 січня 1932 р., був урівноважений 26 січня 1934 р. таким самим десятирічним пактом з Німеччиною. Мабуть, правда, що на польський уряд справляли більше враження вже відомі жажіття сталінської Росії, ніж поки що потенційні жажіття нацистського райху. Проте є багато свідчень, які дають змогу припустити, що Пілсудський серйозно розглядав перспективу превентивної війни проти Гітлера, якби тільки західні держави виявили свою прихильність. “Сувора взаємність” була основою взаємин з обома великими сусідами, а від доктрини двох ворогів ніколи не відмовлялися²⁶.

Перелом у політичному житті настав 12—14 травня 1926 р., коли маршал Юзеф Пілсудський організував *coup d'état* проти системи, створенню якої посприяв він сам. Чотири попередні роки він перебував у відставці, відмовившись займати президентську посаду за умов, обмежених безрезневою конституцією, і протестуючи проти втручання цивільних у керування армією. З дедалі більшою огидою він приглядався до безсилля та нестабільності кількох коаліційних урядів, які змінювали один одного. Надто прикро вражало його те, що здійсненню доконечних реформ постійно перешкождали дедалі сильніший вплив його правих опонентів і брудні оборудки партійних політиків. У травні 1926 р. Вінценти Вітос готувався сформувати третій за три роки правоцентристський коаліційний уряд. У суспільстві поширювалися сподівання, що станеся правий переворот з метою вийти з парламентської безвиході. Ліві боялися за своє майбутнє. Пілсудського переконали організувати збройну демонстрацію. Його цілі аж ніяк не були ясні, а настрої — далекі від наставницьких. Він прагнув застерегти правих від будь-яких самостійних авантур і, мабуть, задовольнився б відставкою коаліції Вітоса. Вранці 12 травня він покинув свій дім у місцевості Сулеювек на схід від Варшави й на чолі кількох збунтованих легіонерських полків рушив на Прагу й зайняв підступи до мостів через Віслу. Але тут він натрапив на несподіваний опір. Президент республіки Станіслав Войцеховський (1869—1953), давній соціаліст і спільник Пілсудського, вийшов з Бельведерського палацу й зустрівся з маршалом посередині мосту Понятовського. То була болісна хвилина. Президент ясно заявив, що будь-яке застосування сили матиме відсіч з боку уряду і тих армійських формувань, які зберегли йому вірність. Маршал був би зобов'язаний або визнати політичну поразку і приниження, або повернути зброю проти своїх колишніх друзів і підлеглих. Але, зайшовши так далеко, вороття вже не було. Боротьба почалася пополудні й тривала три дні. Один полк легіонерів перебрався через річку і зайняв північні передмістя. Аеропорт і залізничний вокзал зайняли дуже швидко, але за контроль над центром міста точилася запекла боротьба. Кулемети противників стрекотали на всіх головних перехрестях. Загинуло десь триста солдатів, понад тисячу дістали поранення. Якщо брати країну загалом, уряд безперечно мав більшу підтримку й порядкував більшими силами. Але питання вирішили залізничники-соціалісти, чий страйк паралізував комунікації й не дав урядовим підкріпленням доїхати до столиці. Вранці 14 травня Войцеховський і Вітос капітулювали в Бельведері й подали у відставку.

Решту дев'ять років свого життя Пілсудський був справжнім володарем Польщі. Таборові Пілсудського судилося домінувати в республіці до кінця її існування²⁷.

Наслідки травневого перевороту були глибокі, але не дуже сенсаційні. Пілсудський відмовився взяти на себе формальний контроль над політичними справами, воліючи й далі тягнути псевдопарламентську шараду, а не керувати особисто як диктатор. Казимира Бартеля (1882—1941), колишнього професора математики зі Львівської політехніки, призначили прем'єром першого з багатьох недовговічних урядів, що їх надихнув Пілсудський. Ігнаци Мосцицького (1867—1946), колишнього професора хімії зі львівської Політехніки, призначили президентом. Режим, що виник 1926 р., утримував владу аж до краху Польщі 1939 р. Своєї назви він набув від слова *sanacja*, яке можна перекласти як “повернення до політичного здоров'я” або, з огляду на його військові обертони, як “чистка”. Хай там як, керувала ним могутня, але дуже неточна ідеологія, близька до поглядів англійського руху “Морального переозброєння” й народжена у військових казармах із твердження, що гріх з людських душ можна стерти, добре пошурувавши їх. (На думку противників Пілсудського, вона поєднувала філософії Ніцше і Канта: слово *nicz* варшавською говіркою означає “ніщо”, а *kant* — “ошуканство”). Головним інструментом режиму санації спершу був Безпартійний блок співпраці з урядом (*BBWR*), який організував 1927 р. полковник Валерій Славек (1879—1939) з метою забезпечити перемогу на наступних виборах. 1928 р., здобувши підтримку всього чверті електорату, блок утратив довіру до власних методів і 1930 р. забезпечив собі більшість голосів арештом своїх провідних опонентів або зняттям їхніх кандидатур. Відтоді йому вже годі було кинути виклик правовими засобами, надто коли у квітні 1935 р. була запроваджена нова конституція, надавши президентові широкі повноважень щодо виконавчої влади та сейму. Після смерті Пілсудського, на дев'яту річницю травневого перевороту, блок надихнув полковника Адама Коца (1891—1969) створити так званий Табір національного єднання (*OZoN*) — виняткову організацію, засновану на принципах військової дисципліни. Крикливі, дедалі шовіністичніші акценти *OzoN* і таких його провідних постатей, як генерал С. Скварчинський (1888—1981) і маршал Едвард Шміглі-Ридзь (1886—1941), відображували напруги, що зростали не тільки у сфері зовнішньої політики, а й усередині країни²⁸.

Протягом доби санації ефективність демократичної опозиції поступово зменшувалася. В перші роки головні політичні партії сейму — християнські демократи (*ChD*), Національна робітничка партія (*NPR*), селянська партія (*PSL*) і соціалістична партія (*PPS*) — об'єднали свої зусилля, щоб кинути виклик діяльності підтримуваного урядом *BBWR*, а 1929 р. сформували міжпартійний лівоцентристський союз *Centrolew*. У червні 1930 р., боячись, що Пілсудський знову поставить їх перед якимсь новим *fait accompli*, dokonanim фактом, вони скликали Конгрес оборони прав і свободи народу, цілі якого вже не обмежувалися сучасними парламентськими маневрами:

“Представники польської демократії, зібравшись 29 червня 1930 р. у Кракові, заявляють наступне:

Польща вже понад чотири роки живе під владою справжньої диктатури Юзефа Пілсудського: волю диктатора виконують змінювані уряди, їй підпорядкований і президент Речі Посполитої; довіра суспільства до права своєї держави підточена... народ не має ніякого впливу на внутрішню й зовнішню політику Речі Посполитої...

Ми стверджуємо:

1. Боротьба за право і свободу народу — боротьба не тільки сейму й сенату, а всього суспільства.

2. Без повалення диктатури неможливо подолати економічну кризу й розв’язати великі внутрішні проблеми країни...

3. Повалення диктатури — неодмінна умова збереження незалежності й забезпечення цілості кордонів Речі Посполитої...

Ми заявляємо:

1. Ми всі разом починаємо боротьбу за повалення диктатури Юзефа Пілсудського й разом доведемо її аж до перемоги.

2. Ми підтримаємо тільки той уряд, що матиме довіру сейму та суспільства...

3. Кожна спроба державного перевороту постане перед рішучим опором.

4. Перед урядом, який захопить владу внаслідок перевороту, суспільство не матиме ніяких зобов’язань...

5. На кожну спробу тероризму ми відповімо фізичною силою.

Крім того, ми заявляємо, що президент республіки Ігнаці Мосцицький, що забув про свою присягу й відкрито став на бік диктатора... повинен піти у відставку.

Конгрес стверджує, що волею широких мас польського народу є підтримка мирних стосунків з усіма сусідами... Конгрес заявляє, що кожна дія, яка матиме намір змінити кордони Республіки, натрапить на рішучий опір...

Нехай живе Незалежна Польська Народна Республіка!

Геть диктатуру!

Нехай живе уряд довіри робітників і селян! “29

Відповідь Пілсудського була нещадна. В ніч з 9 на 10 вересня лідерів *Centrolewu* заарештували й посадили до військової в’язниці в Бресті над Бугом. У жовтні, на першому засіданні сесії сейму палату депутатів заповнили офіцери з револьверами й оголеними шаблями. На свою неминущу честь Дашинський, маршалок сейму, відмовився проводити засідання під загрозою примусу. Але в лютому перекроювання меж виборчих округів та інші махінації *BBWR* зрештою забезпечили на виборах бажаний результат. Лідерів *Centrolewu* судили. Згідно з остаточним вироком, оголошеним 15 червня 1933 р., А. Цьолкоша, С. Дюбуа, М. Мастека, Ю. Путека та інших засудили до трьох років ув’язнення. Головних відповідачів — Вінсенти Вітоса, Казимира Багінського, Владислава Керніка, Германа Лібермана і Адама Прагера — засудили *in absentia*, давши їм змогу перед тим утекти за кордон. Їхні фото з’явилися в кожному комісаріаті поліції і в кожній ратуші країни в списку розшукуваних людей. Тим часом права опозиція у формі Табору Великої Польщі (*OWP*) Дмовського переживала власний занепад. Табір, сформований 1926 р. як реакція на новий прихід до влади Пілсудського, дедалі глибше погрузав у націоналістичній ксенофобії. Розпущений поліцією в березні 1933 р. з міркувань громадської безпеки, він породив кілька зграй політичних бандитів на кшталт “*Falangi*” Болеслава Пясецького і так званої групи газети “*ABC*”. Наприкінці десятиріччя чимало з

його менш істеричних членів перебралися до табору *OZoN*, таким чином принаймні на якийсь час поклавши край ворожнечі між вихованцями покійного Пілсудського і прихильниками Дмовського, що пішов у відставку. Суперництво між правою і лівою опозицією забезпечило гладенький шлях для режиму, тож дальші репресивні заходи були непотрібні. За кордоном опозиція зосередилася навколо дому Падеревського у швейцарському містечку Морж (*Morges*). Незважаючи на формальний відхід від політики, колишній прем'єр підтримував тісні зв'язки зі своїми давніми співробітниками, а його тодішнє листування свідчить про дедалі більше занепокоєння з приводу дій санаційного режиму. 1932 р. новини про селянські страйки були досить переконливі для генерала Сікорського, щоб натякнути на можливість неминучого краху санації:

“Є багато ознак, що табір, обтяжений наслідками насильства, скоєного 1926 р., і позбавлений жодної легітимацийної ідеї, розпадається і тріщить. Так звана еліта, що керує сьогодні державою, — це лише кліка полковників, які здійснюють одну з найтупіших і найшкідливіших диктатур, і вона тепер бачить, що народні маси існують не тільки на те, щоб слухати й запобігливо виконувати накази.... Перебіг селянських зборів у Замосці, які тішать своєю чисельністю (15 000) і настроєм, доводить, що “сильний уряд” уже на панує над ситуацією в країні”³⁰.

Проте режим санації не впав навіть після смерті Пілсудського. В 1937—1938 рр., коли за участю Падеревського, Сікорського, Вітоса, Корфанти та Юзефа Галера був офіційно організований *Front Morges*, він більше зосереджувався на зовнішній політиці, ніж на внутрішніх справах, і, власне, не справив ніякого впливу ні там, ні там.

Ніхто не може стверджувати, що політика Другої Речі Посполитої була нескінченним успіхом. Парламентська демократія впала, проіснувавши всього вісім років, і її ніколи не замінила ніяка послідовна система. Свавільні дії санаційного режиму були гідні поваги не більшою мірою, ніж політичні чвари, які передували їм. Травневий переворот, за словами одного сміливця, слід уподібнити до “нападу бандитів на притулок для божевільних”³¹.

А втім, насильство ніколи не перебувало десь дуже далеко. За вбивством у грудні 1922 р. першого конституційного президента Габрієля Нарutowича (1865—1922) йшла ціла низка сумнозвісних політичних убивств, зокрема й радянського посла у Варшаві Войкова 1927 р. В 1930-х роках ситуація в країні дедалі погіршувалася. На меншини чинили щораз більший тиск. Репресії українців у селах збіглися з дедалі більшою загрозою безпеці євреїв у містах. Ворожнечу годі було вгамувати ані діями поліції, ані рекламними кампаніями на користь офіційного “антиантисемітизму”. Аграрна реформа мало-помалу уповільнювалася. Доля селян навряд чи поліпшилася. Реформи в економіці та промисловості давали невеликі й надто запізнілі результати. Фінансової стабільності досягали коштом низького рівня інвестицій і високого безробіття. Державне планування вказало шлях до майбутнього, яке не мало часу для свого розвитку. Настрій робітничого класу був похмурий, а його спроможність заробляти сміховинна. Довіра іноземних держав до Польщі була малою, а іноземного капіталу промовисто бракувало. А загалом усі суспільні ресурси були

напружені до краю з єдиною метою встигати за високим рівнем народжувальності, завдяки якому населення республіки зросло від 26,3 млн. чол. 1919 р. до 34,8млн. чол. 1939 р. Єдиний успіх — у галузі освіти — виявився сумнівним благословенням. Неписьменні люди були слухняні. Люди, які навчилися читати, навчилися й бути невдоволеними. Наприкінці 1930-х років радикалізація польських мас досягла вже досить високого рівня. Якби Другу Річ Посполиту не вбили мерзенно 1939 р. зовнішні агенти, вона, безперечно, невдовзі впала б унаслідок внутрішніх причин.

Водночас цим невдачам слід надавати належних пропорцій. Важливо усвідомити незмірність проблем і судити про Польшу в контексті тогочасної Європи. Якщо в Польщі були труднощі й несправедливість, там не було голодомору й масових убивств, як у Росії, ніхто не вдавався до звирячих методів фашизму чи сталінізму. Скажімо, абсурдно порівнювати суворі умови в польському таборі для інтернованих у Березі Картузькій (де, як вважають, загинуло сімнадцять чоловік) зі сталінськими чистками, що забрали життя десятків мільйонів людей, або натякати, мовляв, невігоди, яких зазнавали євреї під польською владою, певною мірою пов'язані з жахіттями Аушвіцу. Безперечно, правда, що польська зовнішня політика, за яку відповідав полковник Бек, не врятувала республіки. Проте є сумніви, чи будь-які інші заходи, до яких міг би вдатися польський уряд, забезпечили б якийсь інший результат. Умови життя в міжвоєнній Польщі часто були дуже тяжкі, але їх годі було б поліпшити, звертаючись по допомогу до сусідів Польщі.

Зате польське інтелектуальне життя переживало справжній вибух творчої активності. У сфері чистих наук Варшавська школа аналітичної філософії під проводом Яна Лукашевича (1878—1956), винахідника так званої польської нотації, конкурувала на передовому краї світової науки зі Львівською школою математики на чолі зі Стефаном Банахом (1892—1945), піонером функціонального аналізу. Антропологи Едвард Лот (1884—1944) і Ян Чекановський (1882—1965), мовознавці Жан Бодуен де Куртене (1845—1929) і Єжи Курилович (1895—1978), економіст Міхал Калецький (1899—1970), що, як кажуть, пояснив кейнсіанську економіку ще до Кейнса, — всі ці вчені були серед засновників своїх дисциплін. В усіх галузях мистецтва, а надто в малярстві, в драматургії, в поезії та музиці, усталені форми зазнавали ненастанних нападів з боку експериментаторів. Простий перелік імен навряд чи буде переконливим, проте буяння життєвого духу тодішньої доби, мабуть, найкраще засвідчують дивовижні таланти двох митців-філософів: Леона Хвістека (1884—1944) і Станіслава-Ігнаці Віткевича, відомого ще як Віткаци (1885—1939). Хвістек спершу був художником, належним до так званої школи формістів, але потім уславивсь як логік. На думку Бертрана Расела, Хвістек разом з Лукашевичем і Лешневським був одним з шести людей у світі, які справді читали й розуміли технічні розділи власної праці Расела "*Principia Mathematica*". Згодом Хвістек розвинув одну зі своїх гіпотез про естетику в загальну філософську теорію "множинної реальності". Його екстравагантне богемне життя, не меншою мірою, ніж його ідеї, скандалізувало традиціоналістів. Віткевич теж спершу

заявив про себе як художник, і його психологічні портретні дослідження були дуже модні. Натомість його романи, а також наїзди в царину драматургії, що їх тепер загалом вважають за шедеври абсурду, лишалися здебільшого невідомі ще довго після його трагічної загибелі. Кінець кінцем його професійний інтерес до теоретичної естетики спонукав його, як і Хвістека, взятись до умоглядної філософії. 1935 р. у своїй праці *“Pojęcia i twierdzenia implikowane przez pojęcie istnienia”* (“Уявлення і твердження, зумовлені уявленням про існування”) він сформулював теорію біологічного монізму й заходився глибоко критикувати тогочасне “безстатеве” мислення. Вражений безплідністю європейської культури, Віткевич упевнено пророчив лиху долю, що спіткає її. Точно оцінивши долю Польщі, він наклав на себе руки вночі 17 вересня 1939 р. Хоч офіційне заохочення відіграло певну роль у сприянні формуванню середовища, придатного для інтелектуальних новацій, головні джерела натхнення мали, безперечно, інше походження. Ліквідація культурних темних віків, накинутих перед тим чужими, імперськими режимами, є достатнім поясненням культурного ренесансу, що супроводив відновлення польської держави. Так само й дух незалежності, що гордо підніс голову в 1920—1930-х роках, великою мірою пояснює незвичайну живучість неофіційної культури за умов філістерського комуністичного врядування в повоєнному періоді³².

У міжвоєнній Варшаві панувала неповторна атмосфера насолоди й гіркоти. З одного боку, її характеризували гордості та оптимізм, породжені національною незалежністю, а з другого — сумне усвідомлення, що приголомшливі проблеми бідності, політики та упереджень годі полегшити з допомогою наявних ресурсів. Нова урядова еліта тріумфувала. Польська буржуазія тішилася прибутковою роллю метрополії, яка дісталася місту. Але робітничий клас був неспокійний, євреї — насторожені, а інтелігенція — відверто критична. Наявні тертя були збільшені новим демографічним вибухом. Менше ніж за два десятиріччя населення Варшави зросло майже вдвічі: від 758 000 чол. 1918 р. до 1 289 000 чол. 1939 р. Джерелом зайнятості в місті здебільшого були державні підприємства: буйно квітучі бюрократичні установи, державні установи та промислові заклади, відібрані в німецької адміністрації. Безробіття, яке 1918 р. становило 100 000 чол., у 1930-х роках сягнуло майже тієї самої цифри. До міста й далі напливали імігранти. Передмістя надзвичайно розрослися, щоб дати притулок усім новоприбулим. Жолібож збільшився на два збудовані за однією моделлю мікрорайони: один для військових офіцерів, а другий для державних урядовців. Недалекий Маримонт був поглинутий одним зі сморідних бідонвілів столиці. Центр міста прикрасили цілим висипом монументальних споруд сучасної архітектури, а обрані аристократичні палаци відреставрували для офіційного використання. Настирні монументальні нагадування про недавнє російське минуле замінили патріотичними пам’ятниками Юзефу Понятовському (1923 р.), Невідомому солдатові (1925 р.), Фредерикові Шопену (1926 р.). Єврейський квартал і багато робітничих районів виродились у неоконвирні халупи. Варшава була містом яскравих контрастів і дедалі гострішої соціальної поляризації. Розростанню апарату державної служби, де 1938 р.

працювало 113 000 чол., товаришило збільшення імперій сутенерів, які забезпечували роботу майже 30 000 пов'язаних. На місцевих виборах домінували *NZR* і єврейська *Folkspartei*, Народна партія; обидві сили захищали свої фракційні інтереси і жодна з них не представляла ширших вартостей. Політика столиці майже не мала спільного з політикою всієї республіки. Незважаючи на це, в суто культурному аспекті Варшава була здатна здійснювати домінуючий вплив. Варшавський університет, де були такі викладачі, як логік Ян Лукашевич, мав професуру з міжнародним визнанням і невдовзі затьмарив авторитет Ягелонського університету в Кракові. Варшавські письменники — від таких відомих імен старшого покоління, як Стаф, Жеромський, Каден-Бандровський і Лесмян, до таких молодих поетів з групи “Скамандер”, як Ян Лехонь (1899—1956), Юліан Тувім (1894—1953), Ярослав Івашкевич (1894—1980) і Антоній Слонімський (1895—1976), — затьмарили всіх інших конкурентів у сфері художньої творчості. Варшавська преса, починаючи від націонал-демократичної газети “*Kurjer Warszawski*” й закінчуючи газетою Пилсудського “*Kurjer Poranny*”, визначала тон національних дискусій. Варшавські театри приваблювали режисерів і директорів, наприклад Леона Шилера (1887—1954) і Стефана Ярача (1883—1945). Варшавський усіяний зірками музичний світ на чолі з Товариством любителів сучасної музики Кароля Шимановського (1882—1937) спробував поєднати традиційні національні вподобання з сучасними техніками. Ба більше, всі усталені мистецтва й художні засоби, що мали собі за покровителя респектабельне суспільство, були змушені стояти наготові під впливом буйної авангардної культури, яка процвітала в літературних кав'ярнях і сатиричних журналах. В усіх цих аспектах Варшава прагнула трансцендувати свої страшні проблеми. Попри всі свої пороки, вона була містом, сповненим життя. Коли настала мить випробувань, місто боронилося героїчно³³.

Останнього довоєнного прем'єр-міністра Польщі генерала Феліціана Славуй-Склаковського (1885—1962) слід пам'ятати за два відомі слівця, які підсумовують його трохи сумнівну спадщину. Слово *owszem*, що означає “природно” або “звичайно”, було його відповіддю під час розгляду в парламенті питання про політику його уряду щодо євреїв. Несамовито протестуючи проти будь-яких форм фізичних нападів, прем'єр, коли його запитали про те, чи дозволена економічна й торговельна дискримінація, дав сумнозвісну відповідь: “*Owszem*”³⁴. Слово “*slawójka*”, що є похідним димінутивним іменником від його власного прізвища, означало туалет або вбиральню, які він звелів поставити в кожній сільській садибі, позбавленій основних санітарних вигод. Через десятиріччя по тому, як *OZoN* і його досягнення давно вже забуті, будь-яку сільську напіврозвалену халупу чи вбиральню й досі називають *slawójka*.

Розподіляючи провини за остаточну розв'язку довоєнної кризи, гріхи полковника Юзефа Бека (1894—1944), міністра закордонних справ у 1932—1939 рр., навмисне перебільшують. Стверджувати, мовляв, він був винен у “хворобливій упертості” або в “манії величчя”, — це водночас і хибно інтерпретувати цього чоловіка та його мотиви, й гіперболізувати роль польської дипломатії. Спроби зобразити його в ролі негідника в тій довоєнній трагедії не мають

ніякої іншої мети, як приховати винність набагато важливіших акторів. Головний гріх Бека, як і Пілсудського до нього, полягав у тому, що він не ступав у ногу зі своїми можливими патронами — союзними державами. 1934 р. він міркував про переваги превентивної війни проти Гітлера — і це тієї пори, коли будь-які балачки про таку війну обурено відкидали в Парижі та Лондоні. В 1937—1938 рр. він думав про захист національних і стратегічних інтересів Польщі перед лицем нацистської агресії, а Чемберлен і Даладье тієї пори намагались уласкавити Гітлера коштом інших народів. 1939 р. він відмовився піти на поступки СРСР, і це тоді, коли прихильники поступок сподівалися, ніби Червона армія врятує їх від Гітлера. Небажання Бека торгувати свободою дій Польщі за якісь сумнівні переваги, може, й було несхитним, але безперечно було справедливим. Він відкидав аванси з боку Геринга й Рибентропа не менш категорично, ніж аванси Литвинова й Молотова. Доля сусідньої Чехословаччини, чий уряд дотримувався порад союзників, не навівала довіри. Якщо Бек і помилявся як дипломат, ця помилка полягала не в його досить обґрунтованих підозрах проти Гітлера й Сталіна, а в наївній вірі в щирість гарантій і запевнень союзних держав³⁵.

Погляд, до якого дуже прихильні західні коментатори, мовляв, польський уряд навмисне загравав із нацистами, — цілком далекий від істини. Ще в березні 1936 р. Генеральний інспекторат збройних сил доручив дослідити стратегічні наслідки ремілітаризації Німеччини, і критична оцінка ситуації, яку подав генерал Кутшеба, наголосивши на серйозній недостатності польської повітряної оборони, військово-морських сил і панцерних військ, правила за основу дальших дипломатичних постанов³⁶. Збройні сили Польщі були нездатні ефективно оборонятися без підтримки якогось могутнього союзника, а в передбачуваному майбутньому були нездатні й наступати. Тільки з цієї причини, якщо не з інших, польські лідери не могли собі дозволити бути втягненими в агресивні амбіції Німеччини на сході. Попри підозри державних діячів союзних держав, Польща рішуче відкидала всі спроби Берліна втягнути її в тісну співпрацю з Німеччиною. Саме в цьому контексті слід розглядати два найнепочесніші заходи Бека: окупацію Заользя в жовтні 1938 р. і ультиматум Литві в березні того самого року. В обох випадках польський уряд скористався нещастям сусідів, щоб звести давні рахунки й дозволити собі дрібку пишнотливих тріумфів із приводу власних досягнень, але головна мета полягала в ліквідації загрози, що Німеччина оточить Польщу і з північного, і з південного флангу.

Протягом 1939 р. стан Польщі погіршився від хронічного до передсмертного. Тільки-но нацистська пропагандистська машина звернула свою увагу на німецькі претензії на Данциг і на те, що німці називали “польським коридором”, стало ясно, що Польська республіка зазнаватиме тієї самої тактики тиску, яка знищила Чехословаччину. На той час було вже зрозуміло, навіть Невілові Чемберлену, що всі дальші переговори з Гітлером за мюнхенською моделлю — марні. Натомість 31 березня Чемберлен запропонував безумовну гарантію, що Великобританія робитиме “все можливе”, чинячи опір нападові Німеччини на незалежність Польщі. Британський прем'єр-міністр безперечно мав

знати, що в аспекті практичної допомоги Польщі насправді нічого не можна вдіяти. Його мета, коли він зробив цей жест, безпрецедентний в усій британській історії, полягала не в допомозі Польщі, а в стримуванні Гітлера. Чемберлен чудово знав, що британські збройні сили не мають наявних засобів — людей, кораблів, літаків, — щоб утрутитись у Центральній Європі, і що він не може розраховувати, що французька армія підтримає його³⁷. Гітлер збагнув фальшивість тієї гарантії і 28 квітня відповів тим, що відкинув польсько-німецький пакт про ненапад. Дальша війна нервів була сповнена несподіванок. І Гамелен, і Айронсайд, французький і британський головнокомандувачі, дали докладні і, як виявилось, облудні запевнення про свої заплановані дії в разі німецької агресії. Гамелен офіційно пообіцяв перевести “основний масив французької армії” через лінію Мажино; Айронсайд сказав, що британські військово-повітряні сили відповідатимуть на кожен наліт німецької авіації на Польщу таким самим рейдом на Німеччину. Обидві західні держави почали тривалі переговори з метою сформувати спільний “мирний фронт” із СРСР, хибно вважаючи, ніби вони можуть укласти угоду зі Сталінін та ще й диктувати умови. Сталін, як і Гітлер, невдовзі пересвідчився, що політика союзних держав легковажна. В травні він спровадив у відставку давно вже хворого Максима Литвинова, що мав зв’язки з Заходом, і призначив на його посаду комісара закордонних справ грубого й нетерплячого В’ячеслава Молотова. На переговорах союзників із Радянським Союзом, що тяглися все літо в Москві, не сталося ніякого прориву, що міг би забезпечити угоду.

Досить дивно, найрозравнливішу й найточнішу оцінку скрутного становища Польщі дали не в Лондоні чи Варшаві, а в таборі держав Осі, й належить вона міністрові закордонних справ і зятеві Муссоліні графові Галеадзо Чано:

“16 квітня [1939 р.]. Дві довгі розмови з Герингом... Найбільше мене вразив тон, яким він характеризував відносини з Польщею. Цей тон напрочуд нагадував тон, який не так давно вживали в Німеччині щодо Австрії та Чехословаччини. Проте німці помиляються, якщо думають, ніби можуть поводитися з нею так само. Поляки будуть переможені, але вони не складуть зброї без лютої і кривавої боротьби.

17 квітня [1939 р.]. Я проводжав Геринга на вокзал... Загалом у мене склалося враження, що навіть у Німеччині й досі переважають мирні наміри. А Польща — єдина небезпека, яка існує й далі. Мене менше вразила суть коментарів, спрямованих проти Польщі, ніж їхній зневажливий тон. Нехай німці не уявляють собі, ніби вони просто влаштують парад перемоги в Польщі. Якщо на поляків нападуть, вони воюватимуть. Дуже дотримуватися такої самої думки.

15 травня [1939 р.]. Розмова з Венявою [польським послом у Римі, що йде у відставку]... Хоч що станеться, Польща заплатить ціну конфлікту. Ніякої франко-британської допомоги не буде, принаймні в першій фазі війни, і Польща швидко перетвориться в купу руїн. Венява визнає, що в багатьох пунктах я маю слушність, проте вірить у якийсь можливий успіх, що міг би дати Польщі більшу силу. На жаль, думаю, що багато, дуже багато поляків поділяють його ілюзії”³⁸.

Тим часом нацисти чекали свого шансу використати страхи та упередження СРСР. Вони знали, що ненависть і зневага росіян до Польщі не менша за їхню власну. Гітлер раз по раз відкладав свої військові плани, тривожачись за нерозв’язану дипломатичну ситуацію. Потім, у липні, настав прорив. Під

прикриттям німецько-радянських торговельних переговорів Рибентроп натякнув, що немає “ніякої проблеми”, якої не можна було б вирішити по-дружньому. Молотов відповів наступного ранку. У великій таємниці були підготовані умови. Оприлюднений пакт про ненапад між Німеччиною і СРСР начебто мав покласти край періодові невизначеності в Східній Європі. Водночас таємний протокол, що мав полегшити Німеччині готування до війни, передбачав поділ Польщі і Прибалтійських держав між сторонами, які підписали пакт. Цей протокол означав смертний вирок Польщі:

“Москва, 23 серпня 1939 р.

З приводу пакту про ненапад між Німецьким райхом і СРСР повноважні представники, що підписалися нижче... обговорили межі своїх відповідних сфер впливу в Східній Європі. Обговорення привело до таких висновків:

1....

2. У разі територіального та політичного впорядкування на територіях, належних польській державі, кордон сфер впливу Німеччини і СРСР приблизно має пролягати по лінії річок Вісла, Нарев і Сян. Питання, чи для інтересів обох сторін буде бажаним зберегти незалежну Польську державу і які кордони повинна мати така держава, можна остаточно вирішити в процесі дальшого розвитку політичної ситуації. В будь-якому разі обидва уряди вирішуватимуть це питання шляхом дружнього порозуміння.

3....

4. Цей протокол обидві сторони повинні вважати за надзвичайно таємний.

За уряд Німецького райху
Й. фон Рибентроп

Уповноважений уряду СРСР
В. Молотов”³⁹.

У польських очах нацистсько-советський становив сьомий поділ. Тільки-но Рибентроп повернувся до Берліна, Гітлер наказав *Wehrmacht*’ові рушати.

Жоден з поданих вище фактів не пояснює, чому, від початку до кінця, Польська Річ Посполита провокувала такі зливи образ з усіх боків. Якщо Гітлер і Сталін мали досить причин ненавидіти її як перешкоду на шляху своїх намірів, такі люди, як Кейнс, Кар, Нам’єр і Лойд Джордж, — ні. Годі утриматись від спокуси поміркувати про їхні сумнівні мотиви. Але такі міркування належать, власне, до польотів і фантазій ліберального сумління, а не до фактів трагічної історії Польщі.

Друга Річ Посполита справді була приречена на загибель. Та якщо 1945 р. годі було уявити, що лад у Європі можна відновити без польської держави, цей факт здебільшого був наслідком досягнень Другої Речі Посполитої протягом тих двох унікальних десятиріч справжньої незалежності між Першою світовою війною і Другою⁴⁰.

GOLGOTA

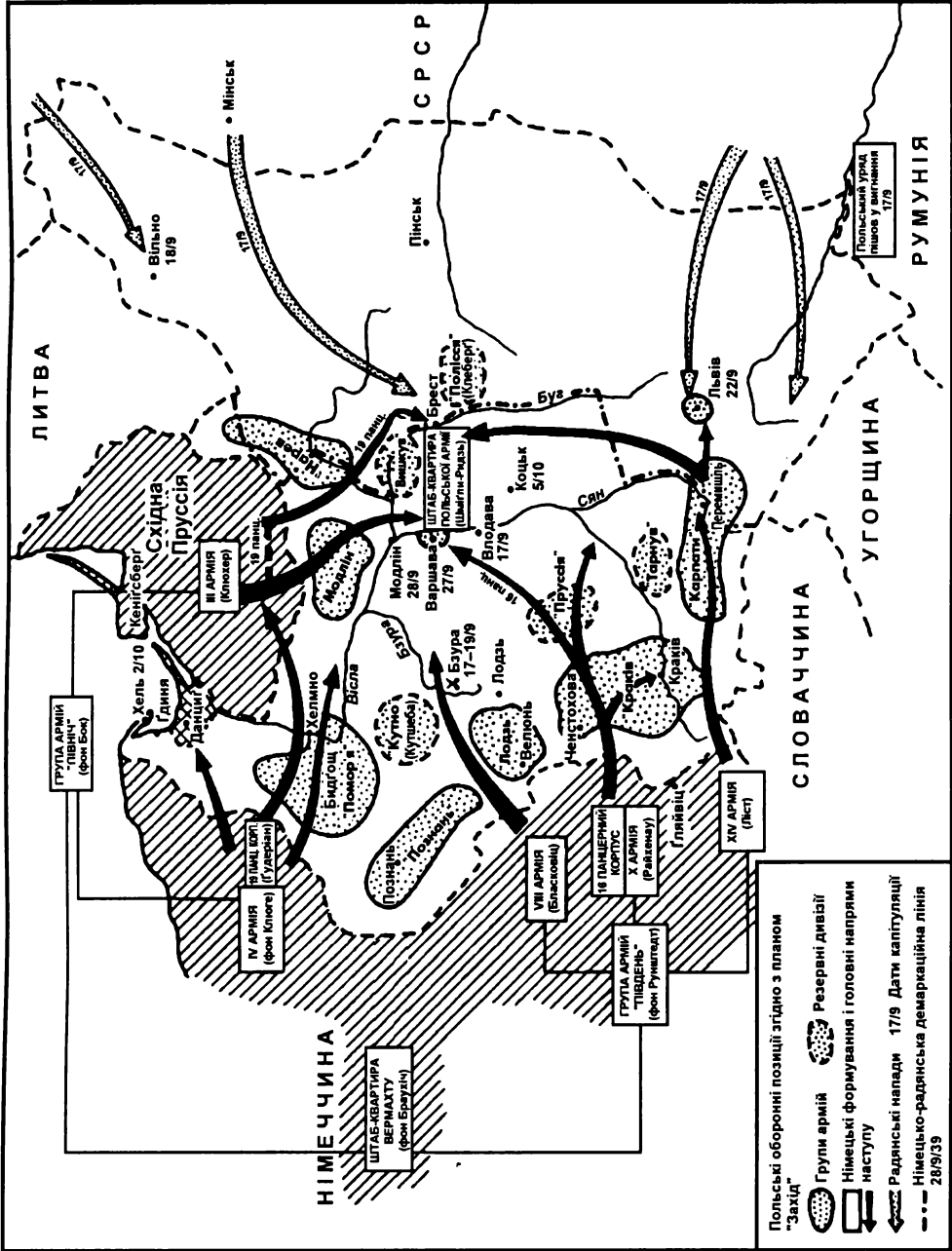
*Польща в Другій світовій війні
(1939—1945 рр.)*

Другу світову війну почав штурмбанфюрер Альфред Герман Науйоке із нацистської служби безпеки (SD). 31 серпня 1939 р. о восьмій годині вечора він очолив атаку на німецьку радіостанцію в Гляйвіці (Глівіце) у Верхній Силезії. Під його командою було кільканадцять засуджених злочинців, переданих йому під кодовою назвою *Konserwen*; в обмін за їхню співпрацю їм пообіцяли скасувати вирок. Після короткої сутички з охороною станції напасники вдерлися в одну зі студій, передали в ефір патріотичне звернення польською мовою, потім транслювали полум'яний виступ польського хору, вистрелили кілька разів із пістолета й вийшли. Тільки-но ті “консерви” опинилися на вулиці, їх скошили кулеметні черги СС. Їхні тіла, ретельно вбрані в просякнуті кров'ю польські мундири, покинули там, де вони впали, щоб їх згодом знайшла місцева поліція. Перше ніж минула ніч, світ прокинувся від дивовижної звістки, що польська армія почала неспровокований напад на третій райх¹. (Див. карту 14).

Бої почалися 1 вересня о 4 годині 45 хвилин і 3 секунди ранку, коли старий німецький корабель “*Schleswig-Holstein*”, що прибув із дружнім візитом і стояв на якорі в порту Данцига, відкрив вогонь зі своїх 15-дюймових гармат по польському порту у Вестерплате. Минула ще година, і вермахт у кількох місцях повалив прикордонні шлагбауми й рушив у наступ. Генерал Гайнц Гудеріан, що командував панцерною технікою, яка перетинала польський коридор у напрямі Хелмна, міста, де він народився, зворушливо згадував ті години:

“Перші бої сталися на північ від Земпельбурга (Семпульна) коло Грос-Клоні, де раптом розвіявся туман і перші танки опинилися перед самісінькими польськими оборонними позиціями. Польські протитанкові гармати зробили кілька прямих влучань. Убито одного офіцера, одного сержанта й вісім рядових.

Грос-Клоня колись належала моєму прадідові, баронові Гілерові фон Гертрингену. Тут поховані й він, і мій дід Гудеріан. Саме тут народився мій батько. Вперше в житті я побачив своїми очима масток, колись такий дорогий моїй родині”².

Карта 14. Вереснева кампанія (1939 р.)

Німці здійснили повітряні рейди на Варшаву, Лодзь, Ченстохову, Краків і Познань. Бомбардувальники-пікери бомбили аеродроми, твердо намагаючись ще на землі знищити польські військово-повітряні сили. Бомбардували мости, пускали з рейок потяги, розстрілювали на шляхах колони втікачів. Нацистські *Einsatzgruppen*, оперативні групи, блукали по тилах, тероризували населення, розстрілювали заручників і полонених. 6 вересня польське командування відмовилося від свого наміру захищати кордони. Війська Гудеріана вже перетнули коридор і готувалися атакувати з території Східної Пруссії в напрямі Брест-Литовська. Протягом трьох днів польський контрнаступ на річці Бзура, що його організував генерал Кутшеба, завдавав тяжких утрат силам німців, що наступали, проте німці обійшли з півночі та півдня, тож контрнаступ довелося припинити внаслідок боїв в інших місцях країни. Наприкінці другого тижня Варшава була оточена. 17 вересня, без запрошень і оголошень, радянська армія перетнула східний кордон. Польського посла в Москві викликали до Молотова й лаконічно сказали, мовляв, “оскільки Польська республіка вже не існує”, вжито заходів для захисту жителів Західної Білорусі й Західної України. Подекуди населення вітало радянські війська, хибно вважаючи, ніби вони йдуть воювати проти німців. В інших місцях по них стріляли. Поляки чинили опір і далі. Варшаву, покинуту урядом і генеральним штабом, знищували пожежами, які годі було загасити, боронили до 27 вересня. Півострів Хельський тримався до 2 жовтня. Під Львовом генерал Соснковський зімпровізував лінію оборони й від німців, і від советів. Але невблаганні наслідки нацистсько-радянської змови стали вже очевидні всім. Польські війська опинилися в пастці, не було жодної стіни, в яку можна було б упертися плечима й воювати. І президент, і головнокомандувач перейшли до Румунії, де їх інтернували. Військовим формуванням наказали розпорозитися, закопати зброю і дбати про себе хто як може. В останні кілька годин перед тим, як радянські війська закрили південний і східний кордони, десятки тисяч солдатів і цивільних утекли до Румунії та Угорщини. Останнє польське військо формування на бойовищі капітулювало під Коцьком 5 жовтня³. Після цього поляки могли воювати тільки за кордоном або в підпіллі.

Легенди про вересневу кампанію відомі набагато краще, ніж факти. Звісно, правда, що польська армія воювала, поступаючись у стратегічному, технічному й політичному аспектах. Шістдесят дивізій вермахту, якими командував фон Браухіч, мали змогу атакувати одразу з чотирьох напрямів: зі Східної Пруссії на півночі, зі Словаччини та Цешина на півдні, з Померанії на північному заході та з Силезії на південному заході. Вони мали змогу вибирати час і місце. Німці мали 2600 танків проти 150 польських і 2000 сучасних військових літаків проти 400. Їхні служби постачання здебільшого були механізовані й моторизовані. Вони мали змогу провадити перший в історії бліцкриг цілком безтурботно, проти ворога, що не міг відплатити їм тією самою монетою. Польська армія, якою командував маршал Шмігли-Ридзь, мала десь 40 дивізій, але в багатьох секторах її розбили, перше ніж вона мобілізувала резерви. Діям польської армії перешкоджали перерізані комунікації, нижчий рівень озброєнь

та організації, заблоковані незліченними охопленими панікою втікачами шляхи. І все-таки слід пам'ятати, що завдання поляків полягало не в тому, щоб перемогти німців. Згідно з військовими переговорами, які відбувалися влітку, від польської армії лише сподівалися, що вона стримає вермахт протягом двох тижнів, потрібних її західним союзникам, щоб почати великий наступ, маючи за Рейном сімдесят готових до бою французьких дивізій. Поляки і справді виконали своє завдання, а французи й британці — ні. Ба більше, польська армія змусила німців дорого заплатити. За чотири тижні боїв поляки вбили понад 50 000 солдатів вермахту. Вони ще змагалися в нерівній боротьбі, коли в другій половині вересня результат визначив вступ Червоної армії у війну на боці німців. У світлі таких фактів дії польської армії слід вважати за набагато ефективніші від дій об'єднаних британських і французьких армій, коли в травні 1940 р. й вони постали перед хрещенням вогнем.

Будь-яка популярна історія цієї військової кампанії зображує “сміливих, але дурних” польських уланів, що нападають на німецькі танки верхи на конях. Тут навіть є зерно правди. В одному чи двох місцях ізольовані ескадрони польської кавалерії справді були заскочені танками і, незважаючи на цілком протилежні накази, намагалися пробитись традиційним способом. Якщо не капітулювати, це було єдине, що могли вчинити кавалеристи. Проте цілком нерозумно вважати такі випадки за свідчення несамовитої сміливості або технічної некомпетентності всієї польської армії. Як згодом, під час кампанії в Росії, дізналися, собі на шкоду, німці, кавалерійські загони за умов Східного фронту аж ніяк не були анахронізмом. Кіннота Червоної армії протягом усєї війни забезпечувала суттєву підтримку панцерним і піхотним дивізіям. Поляки справді були сміливі, але не конче дурні. Вони постали перед ворогом, з яким ніколи не сподівалися зустрітись наодинці, а союзники покинули їх. Серед гіркоти та приниження поразки було цілком природним, що поляки самі поширювали легенду, яка засвідчувала, що програвали вони не скорившись. Цілком природно, що люди на Заході та в Росії, неохочі визнати негідну роль, яку відігравали їхні уряди 1939 р., також були схильні вірити їй⁴.

Польська армія втратила десь 60 000 убитих і 140 000 поранених. Утрат серед цивільних було набагато більше. Західні союзники, оголосивши війну Німеччині 3 вересня, не зробили й пострілу на захист Польщі. Наприкінці місяця тимчасовий керівник британської військової місії генерал Ейдріен Кертон де Віарт прибув до Лондона через Румунію, і його прийняли у Вайтголі. Генерал Айронсайд, начальник генерального штабу Британської імперії, зауважив: “Що ж, ваші поляки, здається, не дуже й відзначились?”. А Невіл Чемберлен, британський прем'єр-міністр, запитав: “Скажіть мені, генерале, який результат дали листівки, які ми розкидали з літаків?”⁵

Вступу Червоної армії в Польщу 17 вересня по-справжньому ніколи не пояснили. Він спонукав Черчіла висловити відому заувагу, мовляв, “Росія — це загадка, загорнута в таємницю всередині незбагненності”. Черчіл, звичайно, не знав, що та навала була передбачена таємним протоколом від 23 серпня. А втім, час її початку був украй особливий. Німецьке командування закликала

Сталіна приєднатися, тільки-но воно почало наступ, але Сталін відмовлявся. Відповідно до “принципу гієни”, яким так обґрунтовано уславилася радянська політика, було краще почекати з наступом, поки вермахт, власне, вже закінчить бойові дії. Але Сталін і цього не зробив. Він наказав своїм військам вирушати, коли кампанія завершилася тільки наполовину. Наскільки можна судити, він керувався німецьким прогнозом від 9 вересня, що Варшава впаде за тиждень, а також повідомленням від 16 вересня, що Варшава вже в руках німців. Така послідовність подій могла б переконливо пояснити химерне обґрунтування радянських дій, з яким виступив Молотов. Уявіть собі пригніченість радянських вождів наступного дня, коли вони зрозуміли, що повідомлення було неправдивим і вони наразили свою неоціненну армію на цілком непотрібні жертви. Сталін не востаннє був покараний за те, що повірив нацистам на слово. В результаті він створив 993 радянських героїв, які інакше зберегли б собі життя, щоб воювати десь на іншій війні.

Поділ здобичі визначила німецько-радянська конвенція, підписана 28 вересня. Демаркаційну лінію провели вздовж річок Буг і Сян, до яких відступив тепер вермахт. У практичному аспекті цю лінію вважали за постійний кордон. Обидві окупаційні зони підлягали необмеженому політичному конструюванню, яке провадили завойовники.

У Варшаві початок Другої світової війни дуже мало скидався на початок Першої світової. Німці 1939 р. не виявляли обережності, властивої їхнім попередникам у 1914—1915 рр., а варшав'яни не виявляли своєї попередньої схильності до колабораціонізму. Захист міста у вересні 1939 р. визначив тон пізнішого руху опору. Покинуті урядом і президентом 5 вересня, а головнокомандувачем і частиною генштабу 6 вересня, захисники міста на чолі спершу з генералом Валеріаном Чумою (1890—1962), а потім міським головою Стефаном Стажинським (1893—1943) відбивалися від переважних сил противника під ненастанними повітряними нападами. Згруповані після 8 вересня у Варшавську армію під командою генерала Юліуша Ромеля, вони не припиняли нерівної боротьби. Акт капітуляції 27 вересня німецький генерал Йоганес Бласковіц накинув сплюндрованому місту, де вже були десятки тисяч жертв, а більшість стародавніх пам'яток — Королівський замок, собор Св. Яна і Ринок Старого Міста — лежали в руїнах. Негайне відокремлення єврейського населення, яким керувала *Judenrat*, Єврейська рада, від арійського населення, яким керував *Urząd Mijeski*, дало змогу нацистській адміністрації від самого початку покласти край усяким думкам про взаємодопомогу. 27 грудня у Вавері німці розстріляли 106 заручників, і відтоді терор набував щораз більших масштабів. Гетто, брами якого остаточно закрили в листопаді 1940 р., використовували як збірний пункт для євреїв усієї Польщі. Два роки євреї з гетто, де за порядком стежила власна єврейська поліція на чолі з бідолашним Адамом Чернякувим (1880—1942), були змушені працювати на вермахт як в'язні справжнього концераційного табору. Головні депортації до Треблінки та Аушвіцу відбулися в липні 1942 р., а також після повстання в гетто у квітні 1943 р. Відтоді гестапо використовувало гетто як головне місце страт. 1943 р. масові вбивства були

вже звичайною річчю серед усього населення. Інфляція, сягнувши понад 300%, зменшила вартість зарплатні, а раціонування й нестача харчів звели пересічну дієту до рівня голодування. Опір здебільшого виявлявся у вигляді економічного саботажу, навмисного недовиробництва, адміністративних заходів, скажімо, друку з ініціативи міського уряду фальшивих харчових карток, розвиненого чорного ринку і дедалі більшою мірою насильства. 27 жовтня 1943 р. губернатор Франк відкрито звинуватив Варшаву в лихах своєї Генеральної губернії. “Варшава, — сказав він, — джерело всіх наших нещасть... осередок усіх тривог, місце, звідки невдоволення поширюється на всю країну”⁶.

На німецькому боці демаркаційної лінії колишні польські території були поділені на дві різні частини. Північні й західні території були прямо пов’язані з райхом. Мовою тієї доби їх називали землями “нового райху”, на відміну від “старого райху” до 1937 р. Більші центральні та південні території були об’єднані в окрему Генеральну губернію. (Див. карту 15). В жодному випадку, і в межах райху, і за його межами, населення не мало захисту з боку цивільного права. Всі окуповані території були позначені як безправні *Arbeitsbereich*, робочі зони, де діяв воєнний стан і де смерть і концентраційний табір були двома єдиними формами визначених покарань за будь-яке правопорушення. Гауляйтер *Warthegau* (округу Варти) в Познані Артур Грайзер категорично заборонив доступ усім берлінським урядовцям до свого королівства. Не менш свавільними були і Альберт Форстер, гауляйтер Західної Пруссії й Данцига, і Вагнер у Бреслау в Силезії. Ганс Франк, колишній юридичний консультант Гітлера, став жити у Вавельському замку і як генеральний губернатор готувався перетворити “давнє німецьке місто Кракау” у взірцеву столицю свого королівства. Практично в усьому Польща стала справжньою “Гестапольщею”⁷.

На радянському боці лінії адміністративні заходи намагались прибрати в шати демократичної процедури. Північну територію, зокрема й Вільно, передали Литовській республіці. Цей показний акт великодушності маскував дальші наміри радянського уряду, чий твердий намір анексувати Литву та інші Прибалтійські держави був ясно зазначений у таємних пунктах нацистсько-радянського пакту. Центральну територію аж до Прип’яті приєднали до Білоруської РСР, а південну територію разом зі Львовом приєднали як “Західну Україну” до Української РСР. На кожній з цих територій НКВС влаштувало плебісцити для вислову народної згоди. Були підготовані закриті списки ретельно дібраних кандидатів. Усіх громадян зобов’язали голосувати. Всі випадки утримання, псування бюлетенів і протестів трактували як голоси “за”. Нікого не здивувало, коли, згідно з повідомленням, офіційний список здобув підтримку 92% виборців. Масові збори делегатів одноставно постановили просити радянський уряд приєднати окуповані землі до Союзу. Навіть за радянськими нормами, цей процес становив разючу *coup de théâtre*, театральну виставу.

Діям радянських урядовців, які очолювали цю операцію, бракувало будь-якої уваги до інтересів та почуттів своїх нових підданих. Микита Хрущов, перший секретар Комуністичної партії України, згадував цей епізод без ніяких докорів сумління:

Карта 15. Німецька окупація (1939—1945 рр.)

“Моє головне завдання полягало у створенні організацій, які мали представляти народ Західної України й дати йому шанс висловитися: чи справді люди хочуть приєднатися до радянської держави чи ні? Для вирішення цього питання були обрані делегації, які зібрались у Львові...

Збори засідали кілька днів в атмосфері великої радості й політичного ентузіазму. Я не чув жодної промови, де лунав би бодай найменший сумнів у тому, що треба встановити радянську владу. Один по одному, зворушено й радісно, всі промовці казали, що їхньою найзаповітнішою мрією є приєднання до Української Радянської Республіки. Я був задоволений, побачивши, що робітничий клас, селянство і трудова інтелігенція починають розуміти марксистсько-ленінське вчення... Попри всі намагання польських панів викривити наше вчення й залякати народ, у Західній Україні жили і процвітали ідеї Леніна.

Водночас ми й далі здійснювали арешти. Ми вважали, що всі ті арешти зміцнюють радянську державу і очищають шлях до будівництва соціалізму на основі марксистсько-ленінських принципів, але наші буржуазні вороги по-своєму інтерпретували ті арешти й намагалися використати їх, щоб дискредитувати нас в усій Польщі”⁸.

Для Хрущова та подібних до нього важило тільки зміцнення Радянської влади. Мета виправдовувала засоби.

Протягом усього періоду чинності нацистсько-радянського пакту, що тривав від серпня 1939 р. до червня 1941 р., Польща була спільним ґрунтом, де німецька й радянська політики могли сплітатися найтісніше. Під час падіння Франції й битви за Британію радянська нафта текла на захід живити двигуни панцерних військ і *Luftwaffe*, авіації. А німецькі машини і зброя текли на схід, підтримуючи хвору радянську економіку. Новий німецький крейсер “*Lützow*” продали радянським військово-морським силам і він став уже “Петропавловськом”. У січні 1941 р. СРСР за 7 500 000 доларів золотом купив у німців район Сувалок⁹. Радянська преса вихваляла перемоги німецької армії “над гнилими силами капіталізму та імперіалізму”. Нацистська пропаганда вихваляла досягнення великого Сталіна. Газета “Правда” пояснювала, що Червона армія увійшла в Західну Білорусію та Західну Україну, щоб “визволити наших єдинокровних братів”. Газета “*Der Völkischer Beobachter*” тішилася, що німецька армія реалізувала мрію Гітлера про збільшення *Lebensraum*’у для німецької раси на сході. НКВС і гестапо тісно співпрацювали між собою. Німецьких комуністів з Росії передавали гестапо в обмін на російських емігрантів та українців з Німеччини. Обидві сторони з неприхованою зневагою дивилися на поляків і євреїв. “Расового ворога” німців практично годі було відрізнити від “класового ворога” советів¹⁰.

У перші два роки війни нацисти з методичною точністю підготували собі ґрунт у Польщі. Тільки-но Гітлер відсвяткував парад перемоги у Варшаві 5 жовтня 1939 р., як райхсфюрер СС Генріх Гімлер добачив нагоду втілити свої расові теорії на практиці й висловив з цього приводу глибокі думки:

“Усунення чужих рас з інкорпорованих східних територій — одна з найголовніших цілей, яку треба реалізувати на німецькому сході... Маючи справу з членами якоїсь слов’янської національності, ми не повинні вважати, ніби цим людям властиві пристойні німецькі думки й логічні висновки, на які вони не здатні, а повинні сприймати їх такими, якими вони є насправді... Я думаю, наш обов’язок — забрати до себе наших дітей... Ми або здобудемо добру кров, яку можемо використати для себе... або знищимо ту кров. Для нас кінець війни означатиме відкритий шлях на схід... означає, що ми повинні відсунути кордони німецької раси на 500 кілометрів на схід”¹¹.

Подорожуючи по країні “спеціальним поїздом *“Heinrich”*”, Гімлер розсилав своїх поплічників, які невтомно класифікували та поділяли всі сектори населення. Район за районом, місто за містом, село за селом усі громадяни були зобов’язані зареєструватися в органах нацистської влади. Їх поділяли на чотири категорії: *Reichsdeutschen*, німці, які народилися в межах давніх кордонів райху; *Volksdeutschen*, люди німецької національності, які могли довести своє німецьке походження в третьому поколінні; *Nichtdeutsch*, ненімці, що могли довести свою абсолютну непов’язаність із євреями; *Juden*, євреї. Далі ці расові категорії поділили на підкатегорії відповідно до спроможності працювати, політичної лояльності, й кожному видавали посвідчення особи й харчові картки. Належний до першої категорії *Reichsdeutsch* отримував картки на 4000 калорій у день, польський робітник мав виживати на 900 калорій, а єврей, не здатний працювати, дуже часто не отримував нічого. Тільки-но завершили класифікацію, можна було починати сегрегацію. В містах облаштували закриті гетто, або ж *Judenreservaten*. Гетто у Варшаві, Кракові та Лодзі (названій тепер Ліцманштадт) розширили, щоб приймати євреїв, депортованих з сіл і з-за кордону. Водночас величезні кількості ненімців підлягали примусовій депортації. В поляків, що жили в привабливих для проживання будинках у передмістях для середнього класу, конфісковували житло без ніякої компенсації, щоб звільнити місце для напливу німецьких урядовців та їхніх родин. Чимало поляків з *Warthegau* вигнали *en masse* до Генеральної губернії. В польському коридорі під час так званої *Action Tannenberg* кілька сотень тисяч польських селян зігнали з землі, щоб полегшити переселення балтійських німців з радянських Латвії та Естонії. Були організовані перші набори чоловіків і жінок для робочої праці в райху. Агенти нацистської організації *SS Lebensborn* (“Джерело життя”), що дбала про чистоту раси і крові, вивезли з польських сиротинців перших світловолосих дітей, які, за словами Гімлера, були ближчі до “тевтонського ідеалу”, ніж його власні. Трамваї, лави в парках і найкращі крамниці та готелі позначили лиховісними позначками *“Nur für Deutsche”* (“Тільки для німців”). Усі ненімецькі народи не мали права виходити за межі власних кварталів. Докладні приписи регулювали кожен крок. Полякам забороняли мати радіоприймачі і збиратися в групи більше трьох чоловік, за винятком церкви. Євреям під страхом смерті забороняли покидати гетто¹².

Неможливість дотримуватися Гімлерових схем бодай яким-небудь розважливим способом породила загальнопоширену плутанину, корупцію і брутальність. Родини, де батько чи мати діставали статус *Reichsdeutsch*, а їхній партнер мав польське або єврейське походження, намагалися підкупити урядовців-реєстраторів, щоб домогтися поблажливої постанови. Родини, придатні для статусу *Volksdeutschen*, могли просити одного родича зголоситися до німецького списку, а другого — відмовитися. Таким чином вони намагалися найкраще скористатись обома непевними світами. З’явилося безліч фальшивих документів, украдених харчових карток, сумнівних генеалогій. Гауляйтер Форстер зареєстрував усіх поляків у Данцигу як німців, і то просто на зло СС. Розподіл призначень призвів до конфлікту СС з політичною організацією *NSDAP*, потім

з особистою канцелярією фюрера і з генеральним губернатором. Гестапо (таємна державна поліція) й залежна від неї *Sipo* (Служба безпеки) боролися за свої жертви з *Kripo* (Кримінальною поліцією). Долю індивідів вирішували жменька ювелірних прикрас і щораз більшою мірою куля. В такій ситуації дуже мало гідних і розумних німецьких урядовців шукали роботи в Польщі, що дуже швидко перетворилась у мисливські угіддя для авантюристів і садистів.

У перші роки німецької окупації кількість жертв була невелика, порівнюючи з буянням смерті пізнішої доби. Концентраційні табори в Аушвіці (Освенцимі) та Майданеку перебували в процесі будівництва і ще не набули характеру осередків знищення. Звісно, правда, що Гімлер і Франк досить рано погодились, що польські євреї повинні “зникнути”, проте технічних можливостей і політичної волі ще не існувало. Лише на початку 1942 р. гауптштурмфюрер СС Карл Фрич з табору Аушвіц довів, що циліндри з газом “циклон Б” мають значно більший убивчий потенціал у порівнянні з грубими експериментами з монооксидом вуглецю в закритих автомобільних фургонах, використаних у Кульмі (Хелмно-на-Нері)¹³. Поки що двома акціями, які натякали на пришестя голокосту, були так звана *Ausserordenliche Befriedungsaktion* (надзвичайна кампанія пацифікації) в травні-серпні 1940 р. і кампанія з евтаназії в 1939—1940 рр. Внаслідок першої кампанії до десяти тисяч польських інтелектуалів — професорів, учителів, державних урядовців і ксьондзів — опинилися в Дахау, Бухенвальді й Заксенхаузені, а в Пальмірському лісі поблизу Варшави стратили дві з половиною тисячі політичних лідерів і місцевих урядовців¹⁴. Унаслідок другої кампанії ліквідували всіх калік і психічно хворих, що були в польських лікарнях. Як не брати до уваги цих кампаній, насильство обмежувалося локальними репресіями і спорадичною війною в сільській місцевості проти партизанів. Найстрашніші випадки сталися в Бидгощі (Бромбергу) та в інших місцях Померанії в жовтні 1939 р., де під час репресій убито близько 20 000 поляків за те, що у вересні в цьому місті польська армія воювала з місцевою “п’ятою колоною”¹⁵.

У багатьох аспектах діяльність радянського НКВС у східній Польщі виявилась на тому етапі набагато згубнішою за діяльність гестапо. Мавши набагато триваліший досвід здійснення політичного терору, ніж німецькі колеги, совєти не відчували ніякої потреби в марнотратних експериментах. Їхня досвідченість була витончена, а кадри — ретельно навчені та поповнені під час недавніх чисток, тож вони негайно взялися до діла. Як і в німецькій зоні, населення було просіяне, класифіковане й сегреговане. Але в даному випадку всі небажані елементи, тільки-но їх виявили, фізично усунули зі сцени подій. Указ НКВС, виданий у Вільні (Вільнюсі) 1940 р., перелічує категорії людей, які підлягали депортації:

1. Члени російських дореволюційних партій — меншовики, троцькісти, анархісти.
2. Члени сучасних (національних) політичних партій, зокрема студенти, належні до студентських організацій.
3. Службовці державної поліції, жандармерії та охорони в’язниць.

4. Офіцери колишньої царської армії та інших антибільшовицьких армій періоду 1918—1921 рр.
5. Офіцери та військові судді сучасної польської та литовської армій.
6. Добровольці всіх інших армій, крім більшовицької.
7. Особи, вигнані з Комуністичної партії.
8. Утікачі, політичні емігранти, контрабандисти.
9. Громадяни іноземних держав, представники закордонних фірм і т. ін.
10. Особи, які їздили за кордон. Особи, що мають контакти з представниками іноземних держав. Есперантисти й філателісти.
11. Урядовці литовських міністерств.
12. Персонал Червоного Хреста.
13. Особи, активні у своїх парафіях, духовництво, секретарі й активні члени релігійних громад.
14. Аристократи, землевласники, багаті торгівці, банкіри, промисловці, власники готелів і ресторанів”¹⁶.

Таких самих заходів уживали в Білорусі та Україні.

Історія радянських депортацій 1939—1940-х років з окупованих територій затемнена пристрастями, які супроводили далші події. Ці депортації можна вважати за кульмінацію сталінського терору, що почав наростати, мов снігова куля, під час колективізації та чисток і не припинявся аж до нападу Німеччини на СРСР 1941 р. Жахиття тих депортацій були відомі та опубліковані задовго до того, як Солженіцин написав “Архіпелаг ГУЛАГ”, але західна публіка, тоді ще не готова сприйняти їх, здебільшого просто нехтувала їх. Поляки були серед найперших жертв. Їх депортували в чотирьох довжелезних залізничних конвоях, що вирушали на схід у лютому, квітні та червні 1940 р. й червні 1941 р. Всіх їх переслідувало НКВС, а потім оголошувало їм вирок або про ув’язнення в концентраційному таборі, або про каторжні роботи, або про кримінальне заслання. Величезну більшість засудили ні за який відомий злочин, а просто тому, що польський народ вважали за лютого ворога його російських панів. Умови подорожі в тих поїздах годі описати членороздільною мовою. Пасажирам наказували брати запас харчів на місяць, але мінімум особистих речей. Їх пакували стоячи в запечатані, позбавлені вікон і неопалювані вагони на худобу і везли взимку за п’ять, шість, сім, а то й десять тисяч кілометрів. Їхнім єдиним зв’язком із зовнішнім світом був невеликий отвір під покрівлею, через який можна було викидати екскременти й передавати небіжчиків. Траплялися випадки божевілля, обморожень, голодної смерті, вбивства дітей і навіть канібалізму. Ті, хто вижив у поїздах, мали їхати далі в трюмах річкових пароплавів або в кузовах відкритих вантажівок до найдалших закутків радянських пусток. Одним чоловіком, який вижив і розповів про це, був шахтар і профспілковий діяч, що виявився досить міцним, щоб вижити в таборі поблизу полюсу холоду в північно-східному Сибіру:

“27 вересня 1939 р. я отримав наказ від органів політичної влади радянської адміністрації... скликати збори усіх робітничих організацій... і розпустити їх. На цих зборах присутні там представники НКВС дали мені текст постанови, яку треба було зачитати делегатам робітничих організацій, щоб вони ухвалили її. Згідно з цією постановою, робітники мали висловити своє задоволення приєднанням східних провінцій до СРСР. Коли я відмовився зачитати постанову, мене негайно заарештували та ув’язнили в Дрогобицькій тюрмі. Під час подальшого розслідування мене звинуватили у зраді інтересів робітників, у діях, спрямованих проти Сталіна, в підтримці Троцького, інших радянських зрадників і т. ін. 15 грудня 1939 р. військовий трибунал засудив

мене на десять років каторжних робіт у таборі. До січня мене тримали у Дрогобицькій в'язниці, а потім перевели до в'язниці у Львові, а звідти — до Одеси.

У Одесі мене тримали у в'язниці від 1 лютого до 7 березня. В одеській в'язниці було повно поляків. Я сидів разом з тринадцятьма іншими особами в камері, розрахованій на двох. Від 7 березня до 17 квітня я був у конвої, що їхав до Владивостока. Під час поїздки в'язням уряди-годи давали трохи хліба, а загалом годували їх тільки мізерними порціями солоних оселедців і кропу. У Владивостоці існує величезний розподільник, звідки в'язнів розподіляють у табори Хабаровського краю... Там розмістилися просто неба десь 25 000 в'язнів... 20 травня разом із великим транспортом інших в'язнів мене повезли через Японське море до Магадана, а звідти вантажівкою до іншого розподільного центру. Звідти ми рушили до Малдяка на річці Колимі, десь за 1700 кілометрів. До Малдяка ми прибули 26 червня 1940 р. Там було чотири табори, в кожному тримали 2500 чоловік, ми жили в бараках, накритих брезентом, в кожному бараку по сто в'язнів. Спали на голих лавах, зроблених не з дощок, а з колод...

Наприкінці вересня снігу було вже по коліна. В Магадані нам видали зимові фуфайки, а в таборі дехто отримав валянки на ноги і ще один різновид теплої одягу, який називали бушлатами.

Увесь район навколо табору абсолютно безлюдний... Після кожного просування совєтів углиб своєї країни тубільці відступають дедалі глибше в тайгу...

Будили нас о п'ятій годині. Перше ніж іти на роботу в'язням давали по шматку хліба й порцію каші. Потім, колоною по чотири, ми йшли на свої місця в копальнях. Там видобували золото. По дорозі на роботу іноді грав оркестр. Робота на поверхні полягала у копанні землі, часто змішаної з гравієм. Ми копали ломами та лопатами, а взимку, коли земля замерзала, — кайлами. То була справді каторжна робота. Денна норма становила 125 точок землі, які треба було відвезти на відстань трьохсот-чотирьохсот метрів. Ті копальні сягали завглибшки 15—40 метрів, тож нещасні випадки ставалися дуже часто... Бідолашних жертв нещасних випадків витягували нагору й відрубували їм руки як доказ смерті, який треба показати владі, а тіла кидали в кущі. О 12.30 наставала півгодинна перерва і нам давали обід, що складався з 150 грамів хліба й порції рідкої юшки, інколи шматка риби. Після цього ми працювали без перерви до 8 години вечора. В'язні, які доти не виконали норми, мали працювати ще дві години...

В'язні походили з усіх суспільних класів... усіх національностей Радянського Союзу і країн, що були його сусідами.

Коли в'язні працювали, часто грав оркестр. Під акомпанемент тієї музики охоронці виводили в'язнів, що працювали надто вже погано, й одразу розстрілювали їх. Постріли лунали раз по раз... Один єврей зі Львова, що працював поряд зі мною, був такий виснажений, що часто змлівав на роботі. Охоронець сказав йому вийти, повів до найближчого сараю й там застрелив. Я чув постріл і побачив його тіло за кілька хвилин. Така сама доля чекала в'язнів і за найменше порушення приписів, надто за відхід навіть на кілька кроків від місця, де вони працювали, або за вихід зі строю під час маршу. Кожного нещадно грабували, тільки-но він прибував, і всі в'язні були вкрай деморалізовані...

Унаслідок дванадцяти-чотирнадцятигодинного робочого дня, коли протягом тижня не було жодного дня відпочинку, в'язні дуже скоро цілковито виснажувалися і легко ставали жертвою хвороб. Проте в'язня звільняють від роботи через хворобу тільки тоді, коли він має принаймні сорокаградусну гарячку, й лише тоді, якщо квота хворих на цей день ще не повна... З табору 10 000 чол. щороку помирає десь 2 000... Щоранку декого з в'язнів не можна добудитися, бо вони вмерли вночі. В перші два з половиною місяці мого перебування на Колимі з двадцяти поляків у моїй групі шістнадцять померло. Чотирьом, зокрема й мені, пощастило вижити.

Узимку доводиться працювати навіть при 65 градусах морозу. Одяг у копальнях зношується дуже швидко... Єдина мрія в'язня — потрапити до лікарні... Самокалічення — загальнопоширена річ. В'язень охоче рубав собі палець, сподіваючись потрапити до лікарні. Я сам і ще один поляк незадовго до нашого звільнення теж думали відрубати собі пальці на ногах і руках. Ми дійшли до краю нашого терпіння.

Через кілька місяців мене перевели з Малдяка до Берляха, де я працював як ремонтник автомобільної техніки. В цьому місці ми три з половиною місяці не бачили хліба. Харчувалися

самими оселедцями. Моя зарплатня становила тридцять два рублі на місяць, але, щоб заробити її, я мав виконувати норму на 100%.

Після початку війни поляків перевели в тайгу й використовували для вирубування лісу... Працюючи в лісі, я суто випадково почув про польсько-радянський пакт і про "амністію", що поширювалася на всіх в'язнів-поляків. Я побачив коменданта і спитав його про це. Замість відповіді мене суворо покарали, примусивши стояти надворі без їжі двадцять чотири години.

20 вересня 1941 р. нас знову перевели до Магадана. Протягом подорожі, що тривала чотири дні, нам не давали ніякої їжі. В Магадані я зустрів десь 1200 поляків. З їхніх слів я дізнався, що 60% поляків, депортованих у колимські табори, загинуло. Умови життя в Магадані після амністії практично не змінилися. Чинність мали ті самі приписи, що й давніше"¹⁷.

Чимало не вижили. На той час, коли 1941 р. надали амністію (за нескоені злочини), майже половина з півтора мільйонів поляків, депортованих у попередні роки, вже загинула. Серед жертв було й 100 000 польських євреїв на чолі з головним варшавським рабином Мозесом Шоре. Точні цифри не будуть відомі ніколи.

У порівнянні зі стражданнями такого масштабу смерть або зникнення близько 15 000 офіцерів польської армії могла б не дуже й здивувати. Цих офіцерів інтернували у вересні 1939 р., відокремили від солдатів і запроторили до трьох окремих таборів у західній Росії. Більшість їх були не професійними солдатами, а офіцерами-резервістами, мобілізованими під час німецької навали. То були кваліфіковані люди з університетською освітою: вчителі, державні службовці, підприємці, лікарі, вчені. З радянської позиції то були вершки класового ворога. Протягом восьми місяців до травня 1940 р. вони мали змогу листуватися зі своїми родинами за кордоном. Потім тільки одного чоловіка з тих 15 000 бачили коли-небудь живим. Його послали для допитів у Москву саме тоді, коли ліквідували табори. У квітні 1943 р. у Катинському лісі на березі Дніпра поблизу Смоленська німці викопали 4321 тіло. Більшість їх мали зв'язані за спиною руки й кожен мав у потилиці німецьку кулю. Чимало вбитих мали в кишенях документи, які ще можна було прочитати. Не було жодного сумніву, хто то. Нацисти заявляли, що їх убили совети в квітні 1940 р. Совети стверджували, мовляв, їх убили нацисти взимку 1941 р. Це пояснення провалилось, коли хтось зазначив, що жертви були в літніх мундирах. Одна міжнародна комісія, яку скликали німці, підтримала німецьку заяву, друга, яку скликали совети, підтримала радянську заяву. Для людей, які потребують остаточного, документального доказу, це питання ще й досі відкрите. Проте більшість неупереджених і нейтральних спостерігачів задоволені тим, що радянську провину доведено поза всяким розумним сумнівом. Масове вбивство в Катинському лісі було єдиним "нацистським воєнним злочиним", про який ніколи не згадували совети. Щоб посіяти плутанину, вона навіть збудували національний меморіал у пам'ять про жертви війни в Білорусі в недалекому селі з назвою Хатинь (*sic!*). У польських очах цей один прихований злочин став символом незліченних інших зареєстрованих звірств, скоєних СРСР проти польського народу. Протягом десятиліть про долю решти 11 000 офіцерів можна було тільки гадати. Її офіційно підтвердили лише 1990 р., коли, в п'ятдесятя

річницю злочину, президент Горбачов зрештою набрався духу признатися у злочинах Сталіна й назвати місце двох інших масових могил¹⁸.

Але було б хибно припускати, ніби НКВС обмежував свою увагу лише класовим ворогом. Не менш нещадно він ставився й до тих нечисленних польських комуністів, які пережили недавні чистки. Владислав Гомулка був одним з тих, хто, опинившись 1940 р. в радянській зоні у Львові, волів спробувати щастя в німців у Генеральній губернії. Висновок неминучий. На тому етапі СРСР прагнув запобігти відродженню незалежної Польщі в будь-якій формі. Сталін перегнав Гітлера у своєму бажанні звести поляків до стану народу-раба, нездатного керувати собою.

Майже немає сумнівів, що, якби нацистсько-радянський пакт тривав довше, мета обох його учасників щодо Польщі була б реалізована. 1941 р. нацистська машина знищення працювала вже на повну потужність. А советів не треба було й заохочувати. Ізольований від зовнішньої допомоги, польський народ навряд чи міг би вижити в якійсь упізнаваній формі. На щастя для поляків, примхливий перебіг війни обернувся на їхню користь. Поляків урятував напад німців на СРСР. Хоча попереду було ще чотири роки жахіть, німці виявились нездатними знищити поляків самостійно. Совети, що два роки діяли як головні спільники та поплічники Гітлера, звернулися до поляків по допомогу. Поляки уникли цілковитого знищення.

* * * * *

На початку літа 1941 р. стало очевидним: щось готується. У травні всі штурмові підрозділи німецької армії перебралися з Югославії на нові позиції над Бугом і Сяном. У червні німецькі підрозділи один за одним шляхами й залізними посунули на схід до радянського кордону. Рух сотень дивізій годі було приховати. Всі, крім Сталіна, були переконані, що німецько-радянський пакт доживає останні дні. 22 червня вермахт почав операцію “Барбароса” і вдерся в СРСР. Наступні чотири роки польські землі спершу були тилом німецько-російської війни, а потім одним з її головних бойовищ. Аж до самого кінця тих чотирьох років зверхності німців годі було кинути серйозний виклик.

У світлі своїх воєнних успіхів німецька адміністрація окупованої Польщі відмовилась від усіх попередніх обмежень. Генеральна губернія збільшилася, до неї ввійшов округ Галичина. На сході, на територіях, виборених у Червоної армії, створили нові окупаційні зони. В Берліні нацистські вожді почали розробляти деталі свого *Generalplan-Ost*, згідно з яким протягом наступних десятиріч усе слов'янське населення від Одери до Дніпра мали замінити німецькі поселенці. В межах цієї загальної схеми німці уявляли собі, що десь двадцять мільйонів поляків можна було б переселити до Західного Сибіру; десь три або чотири мільйони були придатні для регерманізації, а решту слід знищити. На першій стадії всі людські й матеріальні ресурси треба було присвятити війні; всякий опір годилося нещадно душили; всіх нижчих та безвартісних людей — євреїв, циган, радянських військовополонених, польських інтелігентів,

гомосексуалістів, психічно хворих, інвалідів, калік від народження, божевільних і невиліковно хворих — мали ліквідувати.

Тієї миті сталася виняткова низка звірств у жменьці сіл поблизу Білостока, якими в 1939—1941 рр. керували совети, але які після війни лишили Польщі. За радянської влади Єдвабне бачило депортації, свавільні арешти, вбивства бійців опору, конфіскації майна й формування агресивно-завзятої “червоної міліції”. Згодом, під час операції “Барбароса”, спеціальні німецькі *Einsatzkommandos* здійснювали хвилю масових розстрілів євреїв, а інколи спонукали допомагати їм і місцеве населення. Але, як довело розслідування, 10 липня 1941 р. в Єдвабному, а можливо, і в інших місцях, убивство частини міських євреїв, хоча до нього й заохочувало гестапо, скоїли здебільшого без ніякого примусу самі місцеві жителі. Цей епізод аж ніяк не був типовим. Його не повторювали у величезній більшості з 10 000 сіл і містечок Польщі. Та коли про нього десь через шістьдесят років оприлюднили інформацію, він спричинив спалах гніву. То була аж ніяк не бажана звістка — дізнатися, що такі народи, як польський, які мали повне право оплакувати власні воєнні жертви, все-таки могли породити й масових убивць¹⁹.

Під тиском війни економічна діяльність німців від простої експлуатації скотилася до несамовитого нищення. В окупованій Польщі всі приватні компанії та підприємства, всі великі земельні маєтки й усі державні підприємства конфіскували без компенсації. За кількома винятками, колишні приватні власники стали злидарями за одну ніч, незважаючи на свою расову класифікацію. На їхнє місце прилетіла згряя сумнівних німецьких підприємців²⁰.

На територіях, анексованих до райху, більшість конфіскованої промислової власності перейшла до рук “*Reichswerke Göring AG*” і була перебудована для випуску військового устаткування. В Генеральній губернії офіційна політика зазнавала несамовитих коливань. У 1939—1941 рр. почали розробляти плани демонтажу промислових підприємств для перевезення їх до Німеччини. Проте після 1941 р. стало набагато зручнішим тримати підприємства ближче до Східного фронту. Від 1943 р. союзницькі бомбардування західної частини Німеччини спонукали промислові концерни шукати притулку на сході. Якийсь час рівень промислового виробництва перевершував рівень 1938 р. Економічне життя дедалі більшою мірою потрапляло під контроль *WVHA* (Головного департаменту у справах економіки та адміністрації) СС, що намагався, проте без великого успіху, поєднати його зі своєю політикою расової чистоти й контролю за населенням. У 1944—1945 рр., коли надійшла мить повного розпаду, сотні тисяч захарчованих рабів-робітників обох статей і всіх можливих національностей ганяли то туди, то сюди, від одного занедбаного проекту до другого серед нескінченних конвоїв, що відступали, і демонтажних команд переможеного вермахту²¹.

Для фінансування цих операцій у Кракові у квітні 1940 р. був відкритий *Emissionsbank in Polen* як філія центрального *Reichsbank*'у. Його банкноти та асигнації становили обмежену основу для виробництва й торгівлі в Генеральній губернії, але не спромоглися стримати повзучу інфляцію цін і обмежити

широкий “офіційний” та “неофіційний” чорний ринок. Цей банк діяв до січня 1945 р.

Нацистський терор неблаганно посилювався. Від 1941 р. Польща стала осередком голокосту, “архіпелагом” фабрик і таборів смерті, сценою страт, пацифікацій і знищень, які перевершили все, поки що задокументоване в історії людства.

Свавільні страти з наказу поліції чи військових стали повсякденною річчю. Вибіркові страти 1939—1940 рр. поступилися масовим розстрілам і вішанням. У містах в’язнів і підозрюваних розстрілювали одразу. У Варшаві навряд чи можна знайти вуличний риг, де б десятки, а то й сотні громадян не спіткали свою смерть. Після наказу від 16 жовтня 1943 р. з метою “протидії акціям, спрямованим проти німецької відбудови Генеральної губернії”, *lapanka*, тобто “хапання заручників на вулиці”, стала звичайною річчю. Заручників публічно вбивали або катували перед очима населення, силоміць зігнаного задля цієї мети.

Пацифікація сіл відбувалася паралельним курсом. Добре відома доля богемського сільця Лідіце, 143 жителя якого вбили на знак помсти за вбивство генерала СС Рейнгарда Гайдриха, повторилася в сотнях польських сіл. Згідно з однією неповною повоєнною оцінкою їх було 299: Райськ, 16 квітня 1942 р. (142 вбиті); Красово-Ченсткі, 17 липня 1943 р. (259); Склоби, 11 квітня 1940 р. (215); Міхнюв, 13 липня 1943 р. (203); Юзефув, 14 квітня 1940 р. (169); Кітув, 11 грудня 1942 р. (174); Сумін, 29 січня 1943 р. (118); Сохи, 1 червня 1943 р. (181); Борув, 2 лютого 1944 р. (232); Лонжек, 2 лютого 1944 р. (187); Щенцин, 2 лютого 1944 р. (368); Ями, 3 березня 1944 р. (147); Мілеков, 6 вересня 1939 р. (150); Кашице, 7 березня 1943 р. (117); Круше, 31 серпня 1944 р. (158); Липняк-Майорат, 2 вересня 1944 р. (370)... Найбільша пацифікаційна кампанія точилася від листопада 1942 р. до серпня 1943 р. в районі Замосця, призначеному для колонізації, новими поселенцями мали стати німці та українці. Десь із 300 сіл силоміць зігнали понад 100 000 польських селян. Працездатних вивезли до райху. Дітей депортували для германізації. Тих, хто чинив опір, послали на смерть до Аушвіцу й Майданеку. Решту розподілили в Генеральній губернії. Про масштаб німецьких амбіцій у цьому проекті можна судити з того, що ще 400 сіл, охоплених цим експериментальним проектом, ніхто не чіпав, і то просто тому, що СС бракувало людей, щоб давати їм раду²².

Збільшення кількості нацистських таборів перевершувало все, що діялося в інших країнах Європи. Табори ділилися на шість головних категорій. Таборами для військовополонених — *Offlag* для офіцерів, *Stalag* для решти — керували німецькі військові. В Польщі їх здебільшого використовували для полонених зі Східного фронту, і ті табори швидко позбулися всяких претензій на людські норми. Суворо політика виморювання голодом усіх полонених, хто відмовився служити в німецьких військових формуваннях, створювала умови, нечувані в інших частинах німецького райху. Вважають, що близько 500 000 радянських військовополонених і приблизно 50 000 італійців, інтернованих після краху Муссоліні 1943 р., загинули в *Stalag VIII B* у Ламбіновіце, *Stalag*

VIII С у Жагані, *Frontstalag 307* у Дембліні і *Stalag 325* у Замосці. Іншими таборами опікувалися СС або гестапо. Спеціальні табори були призначені для різних категорій в'язнів, як-от сиріт, підлітків-правопорушників і дітей, обраних для германізації. Трудові табори — *Judenlager* для євреїв, *Polenlager* для поляків — розміщали поблизу великих військових підприємств, і їх звичайно називали “трудовими виправними закладами”. Кримінально-слідчі табори, скажімо, табір у Жабіково поблизу Познані, створювало гестапо, щоб полегшити кримінальні та політичні розслідування. Транзитні табори були призначені для депортованих, людей, які чекали вирішення своєї долі, й робітників-рабів по дорозі до райху. Концентраційні табори становили особливу турботу СС, вони були призначені для політичних і расових ворогів нацистського порядку. Головними такими таборами в Польщі були Аушвіц-Біркенау (Освенцим-Бжезинка, 1940—1945 рр.), Майданек (1941—1945 рр.), Дора (1943—1945 рр.), Треблінка (1942—1944 рр.) і Плашау (1944—1945 рр.) поблизу Кракова, їхню діяльність забезпечували дві тисячі збірних пунктів і командних постів. У них працювали постійні німецькі кадри. Їхні розміри й неприхована публічна діяльність перешкоджали будь-якій реалізації Гімлерової політики офіційної секретності. Мавши спершу бути місцями інтернування та покарання, ці табори невдовзі перетворились у центри систематичного геноциду, а передусім в осередки нацистського “остаточного розв'язку” єврейського питання²³.

3-поміж усіх таборів жоден не досяг таких масштабів і такої лихої слави, як Аушвіц-Біркенау, зручно розміщений на нічій землі в петлі давнього кордону Силезії в болотистій місцевості в точці злиття річок Вісли та Соли. Він постав у червні 1940 р. як табір для інтернованих 10 000 політичних в'язнів, зігнаних із сусідніх польських і силезьких в'язниць. У березні 1941 р. його розширили, щоб можна було розмістити 30 000 в'язнів. На цьому етапі Аушвіц не дуже відрізнявся від своїх попередників у Дахау (1933 р.), Бухенвальді (1937 р.) і Заксенхаузені (1936 р.). Новоприбульці йшли маршем під звуки табірної оркестру крізь залізну браму з гаслом “*Arbeit macht frei*” (“Праця визволяє”), проминали подвійну лінію дротяної огорожі під напругою й приховані кулеметні гнізда. В середині кожному на передпліччі татувували табірний номер, давали смугасту табірну форму, визначали місце в одному з понурих однакових бараків, що стояли довгими рядами, і приставляли до роботи. Середня тривалість життя в'язнів становила три місяці. В жовтні 1941 р. табір почали розширювати далі. Внаслідок війни на Східному фронті та “остаточного розв'язку” територію табору збільшили на кілька тисяч гектарів землі в сусідній Бжезинці (Біркенау), щоб розмістити ще 100 000 в'язнів. Кількість охоронців-есесівців збільшили до понад 2000 чол., не рахуючи тисяч *Капо* (довірених осіб) і спеціальних підрозділів, набраних із самих в'язнів. Збудували жіночий відділ, залізничну колію, укріплені сторожові вишки й поставили сучасні прожектори. 4 травня 1942 р. перша з чотирьох газових камер і крематоріїв поглинула свої перші жертви з табірної шпиталю. Відтоді пересічна потужність камер зросла до 8000 тіл за день. У розпалі “остаточного розв'язку” в 1942—1943 рр. потяг прибував приблизно кожен годину й вивергав свій людський

вантаж, живий і мертвий, на довгу бетонну платформу. Працездатних гнали до роботи. Старим, німецьким, молодим і матерям з дітьми казали, що їх позбавлятимуть вошей, наказували роздягтися і гнали просто в газові камери. Через двадцять хвилин спеціальні підрозділи стригли волосся, шукали коштовностей, захованих в отворах тіла, гаками виривали золоті коронки й несли покалічені рештки на ношах у печі. На другому кінці крематорію інші групи робітників дбали про залишки попереднього транспорту, збираючи жир для виробництва мила і згортаючи попіл у мішки для використання як добрив. То був *Anus Mundi*, механізм якого регулювали з пруською точністю. Ті з незлічених жертв, що вмерли швидко, були щасливі. На тих, кого газова камера обминала, чекали набагато тяжчі муки й приниження, подробиці яких можна тільки уявити: голодна смерть, канібалізм, щоденні переклички, *Scheissmeister*, “гойдалка Богера”, стіна смерті, псевдомедичні операції на “експериментальних особах”, стерилізація, ампутації, впорскування збудників хвороб, глум з релігійних обрядів, театральні страсти, сексуальні збочення, абажури з людської шкіри, засушування відтятих людських голів, “парашути”, *Aktion-“Kugel”*... Наука танатології піднеслася на недосяжні вершини теорії і практики. Її озвірілим реалізаторам відкладали на короткий час вирок в обмін на доноси, залякування та знущання з таких самих в'язнів, як і вони, а потім здебільшого знищували і їх. У мить визволення радянською армією 27 січня 1945 р. знайшли живими тільки 7500 в'язнів, зокрема 90 пар ідентичних близнят. На той час, згідно зі свідченнями, поданими на Нюрнберзькому процесі, табір Аушвіц-Біркенау поглинув понад один мільйон людських життів²⁵.

Людські почуття, які народжувалися в Аушвіці, не піддаються описові. Статечні громадяни були змушені здійснювати найнеприродніші вчинки:

“Швидко підходить жінка, вона спішить майже непомітно, але гарячково. Мала, кількарічна дитина з пухким, рум'яним личком херувима біжить за нею, не можучи наздогнати, з плачем протягаючи рученята:

— Мамо! Мамо!

— Жінко, візьми дитину на руки!

— Пане, пане, то не моя дитина, не моя, — істерично кричить жінка й тікає, закриваючи обличчя руками. Хоче заховатися, хоче потрапити між тих, хто не поїде машиною, хто піде пішки, хто житиме. Вона молода, здорова, гарна й хоче жити.

Але дитина біжить за нею, плачучи на весь голос:

— Мамо, мамо, не тікай!

— То не моя, не моя, ні!

Аж тут її зловив Андрій, моряк із Севастополя. Очі мав каламутні від горілки і спеки. Догнав її, збив з ніг одним замашним ударом, а як вона вже падала, схопив за коси і смикнув з поворотом догори. Обличчя йому викривлювала лють.

— *Ах ты, еби твою мать, блядь еврейская!* То ти від своєї дитини тікаєш? Я тобі, курво, покажу! — схопив її посередині, здушив рукою горло, що хотіло кричати, і, розмахнувшись, кинув, наче тяжкий мішок зерна, на машину. — Тепер маєш! Бери й це собі! Суко! — і ткнув їй під ноги дитину.

— *Gut gemacht*, так слід карати матір-виродка, — похвалив есесівець, що стояв коло машини. — *Gut, gut, ruski*.

...Пара людей упала на землю, сплвівшись у розпачливих обіймах. Він судомно вп'явся пальцями в її тіло, зубами схопився за одяг. Вона істерично кричить, проклинає, блюзнить, аж

придушена чоботом душитесь й замовкає. Їх розщеплюють, мов дерево, і кидають, мов тварин, на машину...

Інші несуть дівчинку без ноги, тримають її за руки й за ту єдину ногу, що лишилася. Сльози котяться їй по обличчю, вона жалібно шепоче: “Панове, болить, болить...” Її пхають на машину поміж трупи. Її сплять живцем разом з ними”²⁵.

Умови в інших концентраційних таборах були не кращі. Табір Треблінка на берегах Бугу на відстані вісімдесяти з гаком кілометрів на північний схід від Варшави був меншим за Аушвіц, і збудували його задля реалізації “остаточно-го розв’язку”:

“ПРОКУРОР СМИРНОВ. Я прошу вас описати трибуналові цей табір.

РАЙЗМАН. Транспорти прибували туди щодня, їхня кількість залежала від числа потягів, які приїздили; інколи три, чотири, а то й п’ять потягів із самими євреями — з Чехословаччини, Німеччини, Греції та Польщі. Одразу після прибуття люди за п’ять хвилин мали вийти з потяга і стати вздовж платформи. Всіх, коли виганяли з вагонів, поділяли на групи: чоловіків, жінок, дітей, кожну групу ставили окремо. Їм наказували одразу роздягтися, і ця процедура відбувалася під хльоскання батогів німецьких охоронців. Робітники, які обслуговували цю операцію, негайно збирали весь одяг і забирали його до бараків. Потім людей голими змушували йти по вулиці до газових камер.

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Я хотів би, щоб ви сказали трибуналові, як німці називали вулицю, яка вела до газових камер.

РАЙЗМАН. Її називали *Himmelfahrtstrasse*.

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Тобто “вулиця до небес”?

РАЙЗМАН. Так...

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Будь-ласка, розкажіть нам, як довго жила людина, прибувши до табору Треблінка?

РАЙЗМАН. Увесь процес роздягання та ходи до газових камер тривав для чоловіків 8—10 хвилин, для жінок десь 15 хвилин. У жінок тривало 15 хвилин, бо їх треба було постригти, перше ніж вони підуть до газових камер.

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Навіщо їм обстригали коси?

РАЙЗМАН. Згідно з задумом влади, те волосся мали використовувати для виробництва матраців для німецьких жінок...

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Свідку, будь ласка, розкажіть нам: людей привозили до Треблінки потягами чи машинами?

РАЙЗМАН. Майже завжди привозили потягами, і тільки євреїв з сусідніх сіл та хуторів везли машинами...

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Будь ласка, розкажіть нам, як виглядала згодом станція в Треблінці?

РАЙЗМАН. Спершу на станції не було ніяких написів, але за кілька місяців комендант табору, такий собі Курт Франц, збудував першокласний залізничний вокзал із написами. На баракках, де складали одяг, були написи “Ресторан”, “Білетна каса”, “Телефон”, “Телеграф” і т. ін. Там навіть був розклад відходу потягів до Гродна, Сувалок, Відня та Берліна та прибуття з тих міст.

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Свідку, чи правильно я зрозумів вас, що там збудували подобу вокзалу?

РАЙЗМАН. Коли люди виходили з потягів, вони справді мали враження, ніби опинилися на дуже доброму вокзалі...

ПРОКУРОР СМИРНОВ. А що ставалося згодом з тими людьми?

РАЙЗМАН. Їх вели по *Himmelfahrtstrasse* просто до газових камер.

ПРОКУРОР СМИРНОВ. І розкажіть нам, будь ласка, як поводитися німці, вбиваючи свої жертви в Треблінці?

РАЙЗМАН. Якщо ви маєте на увазі справжні страти, кожен німецький охоронець мав свою ділянку роботи. Я назву тільки один приклад. У нас був шарфюрер Менц, чия робота полягала

в охороні так званого “Лазарету”... То була частина плацу, відгороджена дерев'яним парканом.. Туди заганяли всіх жінок, літніх осіб і хворих дітей. Коло брами “Лазарету” висів великий прапор Червоного Хреста. Менц, що спеціалізувався в убивстві всіх, хто потрапляв до того “Лазарету”, нікому не довірив би своєї роботи... Одну десятирічну дівчинку привели до того будинку з потяга разом з її дворічною сестрою. Коли старша дівчинка побачила, що Менц витяг револьвер, щоб застрелити сестру, вона з криком кинулася до нього, питаючи, навіщо він хоче вбити її. Він не вбив малої сестри, а кинув її живцем у піч, а потім убив старшу сестру... Вони привели до того будинку літню жінку з її донькою. Донька була на останній стадії вагітності. Її... поклали на траву, й кілька німців прийшли дивитися на пологи. Вистава тривала дві години. Коли дитина народилася, Менц запитав бабусю... чию смерть вона хоче спершу побачити. Бабуся благала, щоб її вбили. Але, звичайно, вчинили навпаки. Спершу вбили новонароджену дитину, потім її матір і нарешті бабусю...

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Скажіть нам, свідку, як багато людей привозили щодня до табору Треблінка?

РАЙЗМАН. У липні—грудні 1942 р. пересічно прибували щодня три транспорти по 60 вагонів кожен. 1943 р. транспорти прибували рідше.

ПРОКУРОР СМИРНОВ. Скажіть нам, свідку, як багато осіб пересічно страчували в таборі щодня?

РАЙЗМАН. Думаю, пересічно, вони вбивали в Треблінці від десяти до дванадцяти тисяч чоловік щодня... “26

Охоронці, надто ті, хто намагався надати тим процедурам подобу порядку та пристойності, перетворювались у звірів, що втрачали всяку людську подобу. Рудольф Гес, комендант табору Аушвіц у 1940—1944 рр., зобразив у своїй автобіографії, можливо, найтяжче, коли-небудь висловлене самозвинувачення людської натури:

“Я був змушений видаватися холодним і байдужим у ситуаціях, які краля б серце кожному, наділеному людськими почуттями... мусив незворушно спостерігати, як матері з дітьми, що сміються чи плачуть, ідуть до газових камер. Одного разу двоє малих дітей так захопилися грою, що практично не давали змоги відокремити від них їхню матір. Навіть євреї з *Sonderkommando* не хотіли брати дітей. Благання в очач матері, яка безперечно знала, що станеться, — це те, чого я ніколи не забуду... Всі дивилися на мене. Я кивнув черговому унтер-офіцерові, й той узяв дітей, що пручались і верещали, на руки й поніс до газової камери...

Я повинен був дивитися на все. Я повинен був годину за годиною, вночі і вдень дивитись, як спалюють і прибирають тіла, як видирають зуби, обтинають волосся та коять інші жахіття. Я повинен був годинами стояти серед огидного смороду, поки розкопують масові могили, дістають і спалюють тіла. Я повинен був дивитися у вічка газових камер і спостерігати сам процес смерті... Я повинен був робити це все, бо був тим, на кого дивилися всі, бо мав показати їм, що я не просто видаю накази й розпорядження, а готовий завжди бути присутнім під час виконання кожного завдання, даного підлеглим... Перед лицем таких похмурих міркувань я був змушений заховати всі людські думки якомога глибше... Я мусив спостерігати все з холодною байдужістю... В Аушвіці я справді не мав причин нарікати на нудьгу...

Я дбав тільки про одне: спонукати все і кожного йти вперед, щоб я міг здійснити визначені заходи...

Кожен німець мав віддатися справі серцем і душею, щоб ми могли виграти війну... Волею райхсфюрера СС Аушвіц став найбільшим в історії центром ліквідації людей...

Дивлячись, як щасливо граються мої діти, або спостерігаючи, як тишиться дружина нашим найменшеньким, мені часто спадала гадка, як довго триватиме наше щастя. Моя дружина ніколи не могла зрозуміти тих моїх похмурих настроїв і приписувала їм якимсь прикрошам, пов'язаним з моєю роботою... Я став невдоволеним сам собою. До цього слід додати, що мені не давала спокою турбота про безкінечне завдання, крім того, ненадійність моїх співробітників... Звичайно, моя родина в Аушвіці була добре забезпечена. Виконували кожне висловлене бажання моєї

дружини чи дітей. Діти мали змогу жити вільним, нескутим життям. Садок моєї дружини був квітковим расм... Діти постійно просили мене купити сигарети для в'язнів. Надто вони любили тих, хто працював у саду. Вся моя родина дуже любила сільське господарство, а надто різних тварин. Щонеділі я гуляв з родиною по полях і навідував стаїні, й ми ніколи не забували зайти до псарні. Надто ми любили наших двох коней і лошатко. Діти завжди тримали в садку тварин, що їх завжди приносили їм в'язні: черепах, куниць, котів, ящірок. Там завжди можна було побачити щось нове та цікаве. Влітку діти хлюпались у басейні або в річці Солі. Найбільшою радістю для них були миті, коли татко купався разом з ними. Але він, щоправда, мав дуже мало часу для тих дитячих радощів..."²⁷

Ці рядки написані в польській в'язниці в Кракові 1947 р., за кілька днів до того, як їхнього автора, після належної правової процедури, теж стратили на місці виконання його колишніх обов'язків.

Не менш важко зрозуміти холодні економічні розрахунки. Аушвіц-Біркенау спроектували начебто поважні архітектори й консультанти, табір працював для найбільших фірм Німеччини. Його діяльність підлягала прискіпливому фінансовому контролю та контролю за якістю продукції. Кабінет Геса прикрасила велика настінна таблиця, що докладно показувала, яких кінцевих продуктів можна сподіватися від кожного введеного фактора виробництва. Крім синтетичного бензину, який виробляли на хімічній фабриці табору, там було золото для *Reichsbank*, тонни кісткових добрив, мило, волосяні килими, оптичні лінзи з окулярів, дерево й металобрухт із милиць і штучних кінцівок. *WVHA* ретельно наперед оцінював свої прибутки:

"Наймання в'язня концентраційного табору на промислове підприємство дає щодня пересічний прибуток від 6 до 8 марок, з яких 70 пфенігів слід відрахувати на їжу та одяг. Припустивши, що середня тривалість життя в'язня становить 9 місяців, цю суму слід помножити на 270. Загальна сума становить 1431 марку. Цей прибуток можна збільшити раціональним використанням тіла, скажімо, золотих пломб, одягу, коштовних речей, але, з другого боку, кожне тіло зумовлює втрату 2 марок, які становлять вартість кремації"²⁸.

Незбагненна річ, рівень виробництва не дорівнював сподіванням. Наприкінці 1942 р. навіть СС почав усвідомлювати, що знищення робочої сили не має економічного сенсу. Одне з підприємств, "*Ostindustrie GmbH*", були змушені ліквідувати, коли виявилось, що всі його робітники вже загинули. Гестапо наказали хапати робітників з цивільних підприємств на підставі фальшивих звинувачень, щоб підтримати власні резерви робочої сили. У грудні 1942 р. Освальд Поль, голова *WVHA*, наказав, що треба покласти край усім формам "поганого ставлення" до в'язнів концентраційних таборів, бо це шкодить ефективності праці, а в квітні 1943 р. був змушений визнати, що брак пального кінець кінцем відсуне реалізацію "остаточного розв'язку" на невизначений час. Ці накази нітрохи не поліпшили ситуації. Вони прирекли решту в'язнів до повільної смерті замість швидкої і обтяжили СС "робочою силою" у вигляді живих скелетів, які ще не померли, але вже не могли працювати.

Гола статистика промовляє сама за себе. За шість років війни населення колишньої Польської республіки зменшилося на 6 028 000 чол. 3-поміж них десь 2,9 млн. чол. були польськими євреями. Десь 644 000 польських громадян

(10,7%) утратили життя безпосередньо внаслідок воєнних дій. Загалом десь 5 384 000 громадян (89,3%) вбито під час страт, паціфікацій, а передусім у таборах. З приблизно 18 млн. нацистських жертв усіх національностей понад 11 млн. загинули на окупованих польських землях. З них 5 млн. були євреї. Прикра річ, статистичний аналіз цих страшних цифр і далі становить предмет суперечок²⁹. Дослідники-євреї схильні рахувати єврейські жертви. Дослідники поляки схильні рахувати польські жертви. Жодна сторона не схильна наголошувати, що до найчисленнішої категорії жертв належали й поляки, і євреї. Не кожного, здається, задовольняв підрахунок людських жертв. Надто облудними були радянські дані. В заявах, оприлюднюваних ще довго після війни, совети стверджували, що загинуло від 20 до 27 млн. радянських громадян. В західних повідомленнях ці заяви часто подавали у формі, мовляв, “під час війни загинуло двадцять (або двадцять сім) мільйонів росіян”. Загалом ті цифри цілком вірогідні. Але, нерозтлумачені, вони вправно приховували факт, що жертвами здебільшого були не росіяни, що в тих цифрах ідеться про мільйони, яких убив не тільки Гітлер, а й Сталін, і що до найчисленніших категорій цивільних жертв належать українці, поляки, білоруси та євреї³⁰.

Рух опору був активний від самого початку. Для поляків не існувало питання про колабораціонізм. Ніколи не було польського Квіслінга, і то з тієї простої причини, що в Польщі нацисти ніколи не намагалися по-справжньому створити таку постать. Перед поляками поставили суворий вибір: або цілковито скоритися, або чинити опір. Коли пересвідчилися, що покора не дає ніяких переваг, дедалі більше поляків стали чинити опір. У перші місяці війни десятки окремих партизанських загонів подалися в ліси, а в містах спонтанно сформувалися сотні конспіративних осередків. Вони не мали ніякого керівництва, проте знали своє завдання дуже добре: при кожній нагоді надокучати ворогові та відвертати його увагу, ворогом були і нацисти, й совети. Одним з таких “самотніх воїнів” був майор Генрик Добжанський (1896—1940), відомий як Губаль, що загинув 30 квітня 1940 р. в селі поблизу Кельце, цілу зиму не дававши спокою ворогові своїми сміливими нападами. Він був першим із багатьох³¹.

Основи організованого опору були закладені задовго до кінця вересневої кампанії. 27 вересня 1939 р. група офіцерів під командою генерала Карашевича-Токаржевського сформувала Службу польської перемоги (*Śłużba Zwycięstwu Polski, SZP*), що мала воювати далі в підпіллі. Трохи згодом, у листопаді, новий уряд у вигнанні створив Союз збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej, ZWZ*), що мав підпорядкувати діяльність опору планам західних союзників. Ці дві організації згодом породили Армію Крайову (АК), яка обґрунтовано могла стверджувати, що є найчисленнішим у Європі підпільним військовим формуванням. До неї в 1941—1942 рр. приєдналися численні *Bataliony Chłopskie, BCh*, сформовані для протидії німецьким програмам депортації й паціфікації, а також різноманітні праві угруповання, наприклад, Національна військова організація (*NOW*) і також створена *PPS WRN* Гвардія Людова (*GL*). Розпущений Союз польських харцерів (*Związek Harcerstwa Polskiego, ZHP*)

віддав своїх членів у розпорядження АК і сформував власні таємні війська, відомі як *Szare Szeregi*, Сірі шеренги³².

Довгий час успіхи опору неминуче були радше скромні. Оскільки нелегальні збори та володіння зброєю одразу карали смертю, була потрібна найбільша обережність. Але потяги однаково сходили з рейок. На ворожі конвої влаштовували засідки. В'язнів визволяли з рук нацистських охоронців. Скарби національного мистецтва ховали до безпечних місць. Дошку, яка вшанувала "великого німецького астронома" Миколая Коперника, зняли з його статуї у Варшаві. Патріотична польська музика якимсь чином потрапляла на німецьке радіо. Польських робітників на німецьких підприємствах переконали працювати ще повільніше, ніж звичайно. Підпільна преса процвітала — і польською мовою, і — з пропагандистських міркувань — німецькою. Всі головні польські університети, — у Варшаві, Львові, Кракові та Вільні, — офіційно закриті владою, почали працювати на приватній, конспіративній основі. Таємна вчительська організація (*TON*) витворила дивовижну мережу таємних класів, у яких згодом навчався мільйон дітей. Західним союзникам були передані важливі розвідувальні дані, зокрема подробиці про ракети *V1* і *V2*³³. Навіть у таборах осередки опору забезпечували поширення забороненої інформації і планували втечі та інші акції. Наприкінці 1942 р. сили опору відчули свою здатність відповідати терором на терор. 8 жовтня 1942 р. мінери АК знищили головну сортувальну станцію у Варшаві. 24 жовтня *GL* у відповідь на публічну страту п'ятдесяти своїх членів влаштувала вибух бомби в "*Café Club*" вермахту у Варшаві. 30 грудня у Войді поблизу Замосця загін *BCh* уперше кинув збройний виклик програмі пацифікації. В січні 1943 р. АК сформувала Диверсійний провід (*Kierownictwo Dywersji, Kedyw*), що в наступні місяці визволив чотирьох в'язнів з гестапівських тюрем, а 8 серпня здійснив колосальний напад на банк у Варшаві. Восени того року відкриті конфронтації з німецькими формуваннями стали в селах звичайною річчю. Великі території в горах та лісах, скажімо, "Пінчувська республіка" поблизу Кракова, були звільнені від ворожих військ. Коли дійшла новина про поразку німців під Сталінградом, сили опору почали готуватися до вирішального бою в поєднанні з Червоною армією, що вже наступала.

Єврейський рух опору мав ще менше простору для маневру. Замкнені в гетто від перших днів війни, євреї майже не мали змоги збирати зброю й домовлятися з представниками неєврейського руху опору. Польська Рада допомоги євреям (*Rada Pomocy Żydom, RPŻ*), створена АК у вересні 1942 р., теж мала обмежені можливості. Десь ста тисячам чоловік допомогли уникнути "остаточного розв'язку"³⁴. Незважаючи на це, однаково існували дві важливі єврейські військові групи: Єврейська бойова організація (*ŻOB*) і Єврейський військовий союз (*WW Ż*), що чинили опір із відчайдушним героїзмом. Година їхнього мучеництва настала 19 квітня 1943 р., коли німці натрапили на збройний опір, спробувавши остаточно ліквідувати решту жителів варшавського гетто. Есесівська піхота під командою бригаденфюрера Юргена Stroпа була змушена відступити перед вогнем з вікон і барикад. Нерівна битва точилася три

тижні. За той час сім тисяч євреїв були вбиті, тисяч шість — навмисне спалені в їхніх криївках, 56 тисяч в'язнів-євреїв транспортовано до табору смерті Треблінка. То був найбільший акт опору аж до вибуху Варшавського повстання влітку наступного року³⁵.

Політична координація серед різних груп опору ніколи не досягла бажаних результатів. (Див. мал. Г). АК і *ВСН*, мавши у своїх лавах 400 000 чол., значно переважали своїх конкурентів із комуністами на чолі, бо *GL*, а потім її наступниця Армія Людова (АЛ) ніколи не мали більше 100 000 прихильників. Але цю просту “арифметичну більшість” нелегко перевести в політичні категорії. Співпраця між обома таборами обмежувалася практичними питаннями й ніколи не полягала в угоді про спільну політичну програму після закінчення війни. З одного боку, АК була прямо пов’язана з урядом у вигнанні в Лондоні, чия *Delegatura* очолювала адміністративну структуру всієї підпільної держави, функціонуючи і в Генеральній губернії, і в польських частинах райху. Політичні постанови ухвалював Політичний консультативний комітет (*PKP*), який мав підтримку чотирьох демократичних партій, пов’язаних з урядом у вигнанні, а від 1942 р. їх утілювали в життя сім міністерств. У 1944—1945 рр. вони перетворились у політичну Раду національної єдності (*RJN*) і виконавчу Раду міністрів. Посаду головного делегата у країні обіймали по черзі Адольф Бнінський (1884—1942) в Познані, Цирил Ратайський (1875—1942) у Варшаві, а після арешту Бнінського 1941 р. професор Ян Пекалкевич (1892—1943) і Ян Янковський (1882—1953). З другого боку, *GL* і АЛ були прямо підпорядковані комуністичній Польській робітничій партії (*PPR*), яка мала трохи двозначні зв’язки з Москвою. Комуністичні організації, що тієї пори не мали ніякої значної народної підтримки, уникали всяких думок про злиття чи патронаж. 1 січня 1944 р. вони однобічно сформували власну *Krajową Radę Narodową* (*KRN*), яку можна вважати за перший зародок майбутньої ПНР, а потім чекали переможної Червоної армії, чий прихід у Польщу змінив політичні умови так, що й упізнати годі. (Див. карту 16).

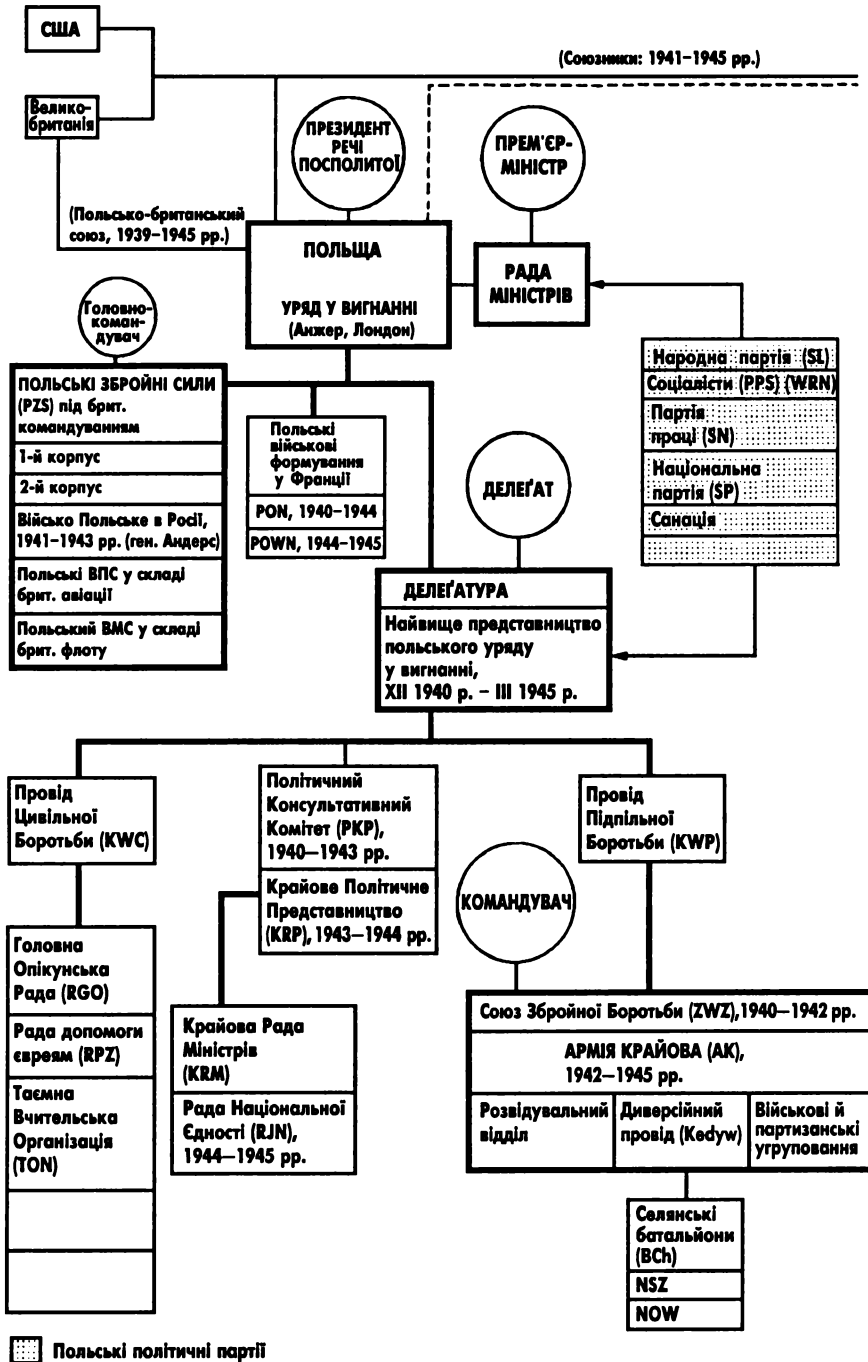
Будь-який опис радянського визволення Польщі певною мірою залежить від того визначення Польщі (й визволення), якого ми дотримуємося. В найширших рамках можна стверджувати, що визволення тривало від 4 січня 1944 р., коли Радянська армія вперше перетнула довоєнний кордон на Волині, до вересня 1945 р., коли радянська влада зрештою передала західні території під владу Польщі. В першій фазі на землях на схід від річки Буг, що, згідно з міжнародним правом, і далі були східними провінціями Польщі, Радянська армія пробилася крізь військове угруповання вермахту “Центр”. В очах німецького командування операція “Багратіон”, якою керував наполовину польський, наполовину радянський маршал Костянтин Рокоссовський (1896—1970), була “ще катастрофічніша, ніж Сталінград”. Мірою просування фронту радянська влада накидала радянську адміністрацію, діючи на основі припущення, ніби кордон, визначений нацистсько-радянським договором 1939 р. (тепер уже названий “лінією Керзона”), й досі має чинність. Усі нерадянські підпільні групи, зокрема польська АК, зазнавали нещадних репресій. Скажімо, у Вільні радянське командування скористалося нападами АК на німців, що відступали,

а потім лише приглядалось, як НКВС арештовує їхніх потенційних союзників і розстрілює офіцерів.

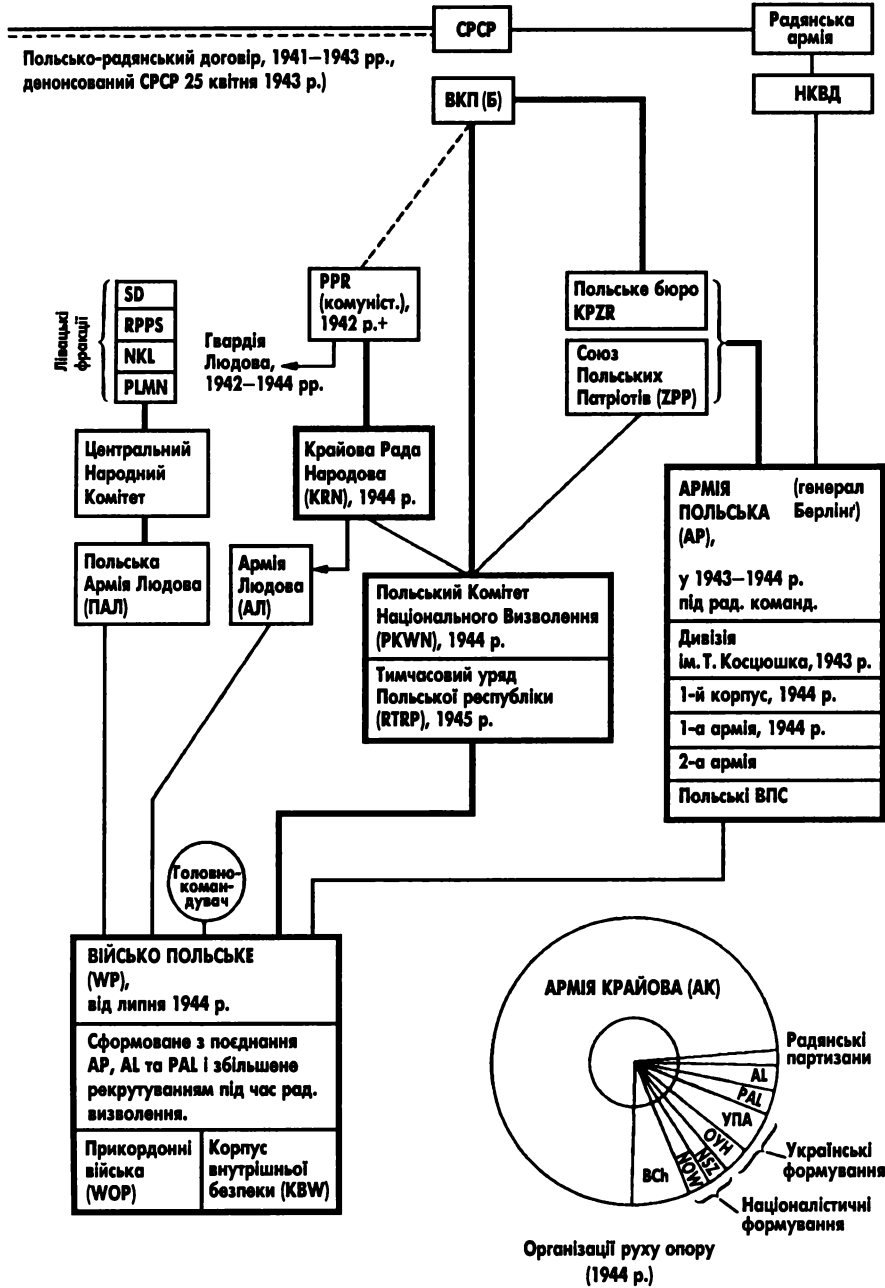
У південних провінціях тієї зони, надто на Волині та в колишній Східній Галичині, період, що передував поверненню Радянської армії, був ще більше ускладнений убивчою кампанією, яку згодом назвали б “етнічною чисткою”. Історично в тому регіоні жили українці, поляки та євреї. Та після того, як нацисти ліквідували євреїв, одна радикальна українська організація — УПА — скористалася в 1943—1944 р. нагодою ліквідувати поляків. Їхня мета полягала у створенні “суто української України”. Озброєні загони налітали на містечка й села, здебільшого вночі, спалювали польські садиби, вбивали поляків, чоловіків, жінок і дітей без ніякого жалю, вбивали ксьондзів і змушували рештки польського населення тікати, тероризували українців, які не підтримували їхніх дій. Жертв, які загинули, слід лічити, мабуть, сотнями тисяч. Утікачів, які внаслідок цих переслідувань бігли на захід позаду Радянської армії і яких досить дивно охарактеризували як репатріантів, налічувалося два-три мільйони. Цей епізод, що не мав собі місця в традиційних розповідях про голокост, протягом п’ятдесяти років був здебільшого відсутній у підручниках історії³⁶.

В аспекті воєнних дій на території майбутньої ПНР “визволення” тривало від форсування річки Буг 19 липня 1944 р. до капітуляції Бреслау 6 травня 1945 р. В першому критичному періоді, оскільки не існувало обов’язкової міжнародної угоди про майбутнє польських земель, совети могли трактувати їх як заманеться. На практиці райони на схід від Бугу вони завжди вважали за частину СРСР, а райони на захід від давнього німецького кордону — за частину переможеного райху. Неминуче виникала велика плутанина, і сталися страшні руйнування. Оскільки фронт невідступно котився на захід, район за районом зазнавав того самого перебігу подій. Коли вермахт готувався утримувати якусь обрану лінію оборони, йому з тилу і флангів не давали спокою різноманітні партизани — ті або ті з розмаїтих польських формувань, місцеві партизанські загони, українці та білоруси або радянські групи, скинуті з літаків за лінією фронту. Потім Радянська армія атакувала й завдяки величезній перевазі в танках і загартованим у боях солдатам зганяла німців з їхніх позицій. Одразу за лінією фронту, що відкочувався, котилася хвиля розмаїтих людських уламків: знесилені німецькі солдати, які відстали від своїх військових формувань, розгублені партизани, що не бажали коритися ані німцям, ані советам, дезертири, всякий люд обох статей, що тягнувся за військом, в’язні-втікачі і злочинці, які жили тим, що трапиться, та цивільні втікачі, що не знали, на яку стати. Нарешті, женучи перед собою ту строкату юрбу, надходили дисципліновані солдати радянських особливих військ: “заградотряди”, що ловили дезертирів, ремонтні команди, конфіскаційні бригади, військова поліція, політичні служби і, найбундючніші з усіх, НКДБ*

* НКДБ, Народний комісаріат державної безпеки, вийшов 1943 р. з лона НКВС, Народного комісаріату внутрішніх справ, і мав особливу відповідальність за всі території, звільнені від німецької окупації. 1946 р. на зміну йому прийшли різні установи МДБ, Міністерства державної безпеки, попередника КДБ, Комісаріату державної безпеки, що існував до самого краху СРСР.

Мал. Г. Польські військові й політичні організації (1939—1945 рр.)

в американських джипах. Ці особливі війська мали розмір і характер, небачені на Західному фронті. Їхнє завдання полягало в контролі за Радянською армією і в накиданні на окупованих територіях радянського ладу без ніякого страху чи прихильності. Згідно зі статтею 9 договору, який 26 липня 1944 р. підписала *PKWN*, радянська влада отримувала повний контроль над безпекою цивільного населення в тилах Радянської армії. Це дало советам відкритий дозвіл піддавати населення всім тим політичним утискам, що лишили по собі такі тяжкі спогади в 1939—1940 рр. Всіх наявних місцевих урядовців, від бурмістрів до міських сторожів, безцеремонно замінили, часто під погрозою звинувачень у колабораціонізмі з німцями. Селян, приставивши зброю до грудей, змушували віддавати худобу та запаси харчів. Десятки тисяч людей депортували без ніяких пояснень. Учасникам польського руху Опору дали вибір між негайним арештом і службою в одному з підтримуваних советами формувань. Кожного, хто виявляв бодай найменшу схильність не коритися, миттю списували як жертву воєнних дій. Після такої обробки визволених територій навряд чи лишався хто-небудь, хто міг би здійснювати якісь незалежні політичні заходи.

Політична ситуація була вкрай прикра. З одного боку, радянські вожді відкрито заявляли, буцімто вони — вірні союзники західних держав, і теоретично підписувалися під принципами спільного, демократичного і антинацистського альянсу. А з другого — не визнавали польського уряду у вигнанні, що в очах усього світу мав визнаний авторитет у польських справах, і називали Армію Крайову та пов'язаних із нею людей бандитами. Вони обмежували свої дії в Польщі тільки особами та інституціями, що їх самі й призначали за власною подобою. Вони почали нападати на всі некомуністичні групи опору, надто ті, які сприяли радянському наступові, й призначати покірних собі місцевих урядовців у містах та селах усюї Польщі. Статистичні дані, звичайно, недоступні, але жертви, безперечно, слід рахувати десятками тисяч. Можливо, найсумніша сцена того визволення сталася в Майданеку поблизу Любліна наприкінці літа 1944 р., коли радянська влада скористалася колишнім нацистським табором знищення для ув'язнення бійців польської Армії Крайової. Кульмінація цього процесу відбулася в березні 1945 р., коли останніх проводирів руху Опору, які ще були на свободі, заарештували й депортували для суду. В червні 1945 р. шістнадцятьом керівникам польського руху Опору оголосили в Москві вирок як “саботажникам, перевертням і бандитам”, і це тоді, коли їхні начебто патрони, західні держави, переконували поляків усіх переконань залагодити свої суперечності³⁷. Та навіть уже визволивши Польщу, Радянська армія аж ніяк не покинула країну. Спираючись на претекст, мовляв, радянські лінії комунікації з Німеччиною слід охороняти, Радянська армія дістала змогу лишатися в Польщі, а отже, гарантувати, що політичний розвиток відбуватиметься відповідно до побажань Кремля. Вона лишалася до 1994 р.

Вирішальна мить настала в червні 1944 р., коли Радянська армія форсувала річку Буг і вступила на територію, яку Москва була ладна визнати за належну

до майбутньої польської держави. 20 липня без ніяких попередніх консультацій з іншими зацікавленими сторонами совети створили в Москві Польський комітет національного визволення (*PKWN*) і надали йому повноважень тимчасового уряду. 27 липня члени цього уряду переїхали спершу до Хелма, а 2 серпня до Любліна. Проводирі АК опинилися в украй скрутній ситуації. Як рука легально конституйованого польського уряду, що командувала найчисленнішим угрупованням руху Опору, вони мали повне право сподіватися на певну участь у політичних постановах, пов'язаних із визволенням. Абсурдна річ, їхні західні патрони спонукали їх співпрацювати з советами навіть тоді, коли совети відмовлялися визнавати їхнє існування. Співпраця на таких умовах була просто неможливою. Ба більше, з розгортанням радянського наступу їхнє становище погіршувалося. Їхній віддавна виплеканий стратегічний план під кодовою назвою "*Burza*", згідно з яким польові формування мали обмежити операції проти німців, аж поки зможуть координувати свої дії з Радянською армією, виявився катастрофічним. У Вільні, Львові та Білостоку АК, виринувши з підпілля, воювала з підрозділами вермахту, що відступали, й билася пліч-о-пліч з Радянською армією, і то тільки на те, щоб опинитися під радянським арештом. На Волині 27 піхотну дивізію АК спіткала така сама доля, після того як вона прорубала залитий кров'ю шлях крізь німецькі лінії, щоб з'єднатися з польськими формуваннями, які воювали в лавах радянських військ. У Любліні підрозділи АК, що патрулювали вулиці міста, визволеного ще до приходу Радянської армії, з'ясували, що їх мають інтернувати, а їхній здобуток передають до рук комуністичного *PKWN*, нещодавно доставленого літаками з Москви. Що стосується долі Варшави, то, коли зважити все, ситуація була розпачлива. Якби АК не кинула в бій своїх резервів, існувала велика ймовірність, що столиця опиниться під комуністичним контролем і АК зазнає радянських репресій без слова чи пострілу у відповідь. А якби, з другого боку, АК спробувала сама вибороти в німців контроль над містом, її б неминуче звинуватили за розрив Великого союзу й за дії з мотивів приватних політичних переваг. У Москві будь-яку операцію, яка не відбувалася б під безпосереднім радянським наглядом, безперечно охарактеризували б як антирадянські дії. У Варшаві на таємних нарадах проводу АК зважували і просіювали альтернативи. Від третього тижня липня головнокомандувач АК генерал Тадеуш Бур-Коморовський був переконаний, що в не дуже далекому майбутньому у Варшаві має статися збройне повстання. Свої цілі та пріоритети він сформулював у повідомленні в Лондон від 22 липня:

1. Не припиняти ні на хвилину нашої боротьби проти німців...
2. Змобілізувати духовно все населення країни для боротьби з Росією...
3. Придушити безвідповідальну діяльність *ONR* [крайньоправого Національно-радикального табору].
4. Відібрати в советів якомога більше польських елементів, що вже перебувають у їхньому розпорядженні як польська карта в міжнародній боротьбі.
5. У разі спроби згвалтування Польщі почати відкриту боротьбу з советами"³⁸.

Створення *PKWN* два дні тому довело, що совети пруться вперед, утверджуючи свої політичні плани, незважаючи ні на що, а бомбовий замах на життя Гітлера в недалекому Растенбургу (Кентшині) в Східній Пруссії свідчив, що крах Німеччини може настати дуже швидко. Здійснена вермахтом часткова евакуація з Варшави складів та адміністративних одиниць давала, здавалося, сигнал до відступу. Але АК і далі вагалася. За оцінками, запасів її військового спорядження вистачило б лише на три-чотири дні, а вона сама ще не мала виразного уявлення про німецько-радянську танкову битву, як відбувалася на схід від Вісли. 29 липня був днем тривоги. Прокомуністична Польська Армія Людова випустила прокламацію, безсоромно оголосивши, що АК покинула Варшаву. Потім, увечері о 8 годині 15 хвилин, Московське радіо передало польською мовою заклик, спонукаючи варшав'ян повстати: “Для Варшави, що ніколи не піддавалася, а завжди боролася, настала година боротьби!” Проте емісар з Лондона відкинув можливість широкомасштабної допомоги з боку Заходу. Коли перші радянські підрозділи почали форсувати Віслу, перебираючись на плацдарм у Магнушеві на відстані 60 км на південь від Варшави, п'ять панцерних дивізій німецької Дев'ятої армії під особистим командуванням фельдмаршала Моделя рушили в контратаку на схід від Праги. Опівдні 31 липня на пленарних зборах польських військових і цивільних лідерів постанову знову відклали. Але о 5.30 вечора комендант Варшавського округу полковник Антоній Хрусцель-Монтер (1895—1960) прибув з повідомленням, що радянські танки в'їжджають до Праги. Бур-Коморовський викликав головного делегата еміграційного уряду Янковського, що сказав: “Гаразд, починайте”. А повернувшись до Монтера, дав йому короткий, але рішучий наказ: “Завтра о 17.00 починайте у Варшаві операцію “Буря”. Жереб був кинутий.

Не може бути жодного сумніву, що постановою почати Варшавське повстання становить найтрагічнішу дилему в недавній польській історії. Його почали з найпочесніших мотивів люди, що від самого початку війни самовіддано боролися проти всіх зайд за незалежність рідної країни. Проте почали всупереч порадам старших і досвідчених військовиків, скажімо генералів Соснковського і Андерса, і воно мало найзгубніші наслідки для тієї самої справи, якій мало служити. В практичному аспекті його прискорили зрадливі дії советів на визволених територіях, а у військовій сфері — нестримне прагнення вдарити по нацистських гнобителях до того, як вони відступлять. Але з причин, тоді ще не очевидних, воно мало тільки обмежені шанси на остаточний успіх. Час його початку і стратегічні припущення, які лежали в основі його плану, виявились украй хибними. Його політична стратегія була докорінно нереалістична. Постанова повірити запевненням Черчіла та Рузвелта, мовляв, Сталін діятиме розважливо, була хибною. План захопити Варшаву під час короткого інтервалу між відступом німців і приходом Радянської армії цілком залежав від даних військової та політичної розвідки, що їх ані радянське командування, ані західні союзники не завдавали собі клопоту збирати. Думку, мовляв, АК могла б утримувати Варшаву від ім'я уряду у вигнанні без подальшого зіткнення з советами, цілком спростовував попередній досвід. Уявлення, мовляв, західні лідери мають волю стати на

бік своїх польських союзників у будь-якій великій суперечці з їхнім радянським союзником, було, коли сказати найменше, необґрунтованим. Отже, прекрасні ідеали й напружені до краю емоції промостили шлях до катастрофи. Коли Бур-Коморовський віддав наказ почати повстання, сподіваючись, що радянська армія ввійде до міста в перші дні серпня, він усвідомлено йшов на ризик. Минуло всього півгодини, й він дізнався, що радянські танки Т-34, бачені в Празі, не належали до головного масиву армії Рокоссовського, а були окремим розвідувальним патрулем, і відтоді вже знав, що доля повстання далі залежить від ласки інших сторін. Але запізно було щось змінювати. Та й “інші” таки можуть прийти для порятунку. Кур’єри, що розносили наказ, уже зникли в підвалах та завулках окупованої столиці і швидко повернути їх годі. Сцена трагедії була вже готова. Ті історики, які наважуються судити чоловіка незаплямованої відваги й саможертвності, сказали, що Бур був винен у “величезній легковажності”³⁹.

Повстання шістдесят три дні йшло своїм трагічним і жорстоким шляхом. У перші чотири дні повстанці захопили центральні райони міста, проте не змогли захопити аеропорту, головного залізничного вокзалу, мостів через Віслу й життєво важливого правобережного району Прага. Відтоді вони були змушені захищатися. Десь 50 000 кепсько озброєних нерегулярних військ постали перед професійною відплатою з боку нацистської воєнної машини. Генерал Ерїх фон дем Бах-Зелевскі дібрав своїх людей зі страхітливою турботою про деталі. Регулярні формування вермахту мали підтримку з боку Познанської військової жандармерії, підрозділів дивізії СС “*Herman Goering*”, панцерної дивізії СС “*Viking*”, трьох батальйонів голодних радянських військовополонених з Азербайджану й Туркменістану, “антипартизанської бригади” Оскара Дирлевангера, що складалася лише зі злочинців, яким відклали виконання вироку, і сумнозвісної есесівської бригади РОНА*. Їхня енергія була не меншою мірою спрямована проти безборонного цивільного населення, ніж проти молодих повстанців. Виконанню їхніх бойових завдань сприяли бомбардувальники-пікери, що діяли на великій висоті, та важка артилерія короткого радіусу дії. День за днем, вулиця за вулицею польську столицю та її жителів обертали в попіл. Характер операцій спершу продемонстрували на головній вулиці передмістя Воля, де після відступу АК під невпинним вогнем німці стратили 8000 жителів міста. Захопивши 11 серпня передмістя Охота, німці вбили 40 000 чол. Лікарні палили разом з медсестрами й пацієнтами. Масові розстріли стали звичайною річчю. Жінок і дітей дуже часто прив’язували до корпусів німецьких танків, щоб застерегтися від засідок. Лави цивільних заручників гнали попереду німецької піхоти, щоб захиститися від снайперів. 2 вересня АК вийшла зі Старого Міста. Півтори тисячі тих, хто лишився живим, несучи на ношах 500 поранених, пролізли крізь єдиний люк у міську каналізаційну систему і, пройшовши шість кілометрів по пояс у нечистотах, вирвалися на свободу. 6 вересня впало Повісля. Потім, усередині місяця,

* РОНА — Русская освободительная народная армия. Ця бригада була сформована з колишніх радянських дезертирів у Росії 1942 р., нею командував колишній радянський офіцер польського походження Мечислав Камінський, якого німці під час повстання застрелили за недисциплінованість.

відродилася надія. Передмістя Прагу на правому березі зайняли польські дивізії під радянським командуванням і намагалися форсувати річку. 18 вересня під час денного авіаційного рейду американські “летючі фортеці” з Італії опустили 1800 контейнерів зі зброєю і харчами. Але на цьому надії й скінчилися. Дев’яносто відсотків контейнерів потрапили до німецьких рук. Західні союзники не могли забезпечити регулярної допомоги. Польську парашутну бригаду під англійським командуванням послали до Арнема, а не до Варшави. Польська армія генерала Берлінга зазнала тяжких утрат на підступах до мосту в Празі й була змушена відступити, коли намагалась оборонятися після єдиної вдалої спроби форсувати Віслу. Доля міста була вже вирішена. 23 вересня впав Чернякув, 26 вересня — Мокотув, 30 вересня — Жолібож. Ізольована та оточена в анклаві міського центру АК була змушена капітулювати. Хоча її власні втрати були не більші за 20 000 і приблизно дорівнювали німецьким, загинуло близько 225 000 цивільних. Дальша боротьба була б запрошенням до “остаточного розв’язку” — не менш цілковитого, ніж той, що спіткав міське гетто. 2 жовтня генерал Бур підписав акт капітуляції. Бійцям АК дали статус комбатантів і вони потрапили до рук вермахту як військовополонені. Потім настала евакуація всього міста. Приблизно 550 000 чол. загнали до транзитного табору в Прушкуві. 150 000 відправили на примусову працю до райху або в концентраційні табори, зокрема Маутгаузен, Аушвіц і Равенсбрюк. Відповідно до наказу Гітлера “стерти Варшаву з лиця землі”, німецькі руйнівні підрозділи почали висаджувати в повітря ті будинки, які ще стояли. Коли 17 січня 1945 р. Радянська армія нарешті увійшла в руїни, місто, яке шість років тому давало притулок 1 289 000 жителів, навряд чи мало бодай одну живу душу (десь 2000 чоловік поховали себе живцем під руїнами). 93% будинків були зруйновані або непоправно пошкоджені. Таке цілковите знищення навряд чи можна порівняти з жахіттями Ленінграда, Хіросими чи Дрездена⁴¹.

Складні подробиці боротьби годі легко підсумувати. Війська АК у Варшаві склалися з понад 600 підрозділів, кожен з яких був відповідальний за утримання однієї міської вулиці чи стратегічного об’єкта. Їхні мемуари сповнені незліченних низок атак, контратак, спроб, утеч і повторних захоплень. Було дуже мало справжніх битв, зате відбулася незліченна кількість локальних сутичок. Німці незграбно намагалися реалізувати свою переважну вогневу міць. Натомість повстанці берегли кожну кулю і спромоглися вбити вдвічі більше німців, ніж поранили. Окремо вирізняються два чинники: вигадливість повстанців і солідарність цивільних.

Вигадливість АК дуже добре ілюструє операція з визволення концентраційного табору Генсювка. В перший тиждень повстання батальйон Зошки захопив кілька німецьких танків. Відремонтувавши танки, вони вирішили використати їх проти сильно укріпленого есесівського табору, який ще функціонував на території колишнього гетто. Бійці АК на чолі з “панцерним взводом” капітана Мицютти-“Вацека” розстріляли сторожові вишки, розбили ворота табору, повалили дротяні огорожі, прогнали есесівців і визволили в’язнів. Коли “Вацек” вийшов зі свого танку, він побачив принаймні сотню в’язнів, що по-військовому вишикувалися посередині табірної плацу:

“Увага! Рівняння наліво! — пролунав голос. Один з в’язнів підійшов до мене й відсалютував: — Сержант Генрик Ледерман, пане, — відрпортував він, — і єврейський батальйон готові до дій!”

Одного прикладу солідарності серед цивільних, мабуть, буде досить. Сестри-бенедиктинки з ордену Довічного поклоніння Святим Дарам належали до закритого, споглядального чернечого ордену й порушили власний статут, відкривши свій монастир для сотень утікачів. На початку вересня вони опинилися на лінії фронту й дістали від німців наказ звільнити монастир за півгодини, бо інакше їх спіткають прикрі наслідки. Абатиса пішла за порадою до коменданта недалекого укріпленого пункту АК. Їй сказали, що солдати зневіряться, побачивши, що черниці пішли. Абатиса переконала своїх підопічних зібратися в каплиці монастиря й молитися. За півгодини над головою почувся непомильний гул *Stuka*, бомбардувальника-пікера. Крізь покрівлю впала єдина бомба великої потужності. Каплиця впала, загинула тисяча чоловік.

Точної ролі радянського уряду неможливо оцінити, не покликаючись на документи, які ніколи не були опубліковані повною мірою. Існує загальнопоширена думка, що Сталін навмисне спонукав Варшаву повстати, напевне знаючи, що німці таким чином знищать його політичних конкурентів у Польщі. Безперечно, СРСР принаймні повні п’ять тижнів не зробив жодного зусилля, щоб допомогти повстанню, а потім допомагав щонайбільше напівщиро й неохоче. І справді, радянські війська не тільки дістали наказ не дозволяти посадку британським і американським літакам, що летіли на допомогу Варшаві з Італії, а й могли навіть збивати їх. Один австралійський пілот, що пролетів крізь вогонь радянських зеніток, підлітаючи до Варшави зі сходу, постановив повертатися на базу через райх. “Ми думали, краще нехай ворог нас уб’є, — згадував він згодом, — ніж так звані друзі”⁴². Черчил охарактеризував дії росіян тієї пори як “дивні й лиховісні”. 16 серпня американському послу в Москві сказали, що “радянський уряд не хоче прямо або опосередковано зв’язуватися з тією авантюрою у Варшаві”. 22 серпня Сталін у листі до Черчіла й Рузвелта охарактеризував лідерів повстання як “групу злочинців”. Усе свідчило про обраховану зраду. А втім, не слід забувати й про інші чинники. Початкову невдачу Рокоссовського під час наступу на Варшаву почасти можна пояснити лютою контратакою панцерних військ, яка почалася 2 серпня, і радянськими воєнними пріоритетами, продиктованими постановою Сталіна рушити в середині місяця на Балкани. (Рокоссовський, наполовину поляк, наприкінці серпня підготував план визволення Варшави, проте йому заборонили здійснювати його)⁴³. Оманливі повідомлення Московського радіо, які спершу закликали варшав’ян повстати, а потім засуджували їх за повстання, можна досить вірогідно пояснити часом, який знадобився рутинній пропаганді, щоб пристосуватися до зміненої воєнної ситуації. Зміна радянської тактики в другому тижні вересня теж не навіває великої довіри. Після затяжної неблаганності Сталін у край неохоче дав дозвіл західним союзникам садити свої літаки за радянською лінією фронту поблизу Варшави, “бо навряд чи міг заборонити це”. Координація й далі мала нещирий, неглибокий характер. Обсяг радянської допомоги був мінімальним. Черчил був переконаний, що росіяни “прагнули, щоб усі поляки-

некомуністи були винищені, а водночас підживлювали уявлення, буцімто вони йдуть рятувати їх”. Цей епізод, безперечно, ганьбить Сталіна. Водночас було дуже мало причин сподіватися, що в розпалі “великої вітчизняної війни” радянський диктатор, — якщо лідери західних держав не мали бажання спонукати його, — зробить якийсь великодушний жест у напрямі союзників своїх союзників або народу, який був принципово проти всього, що обстоював він.

Західні спостерігачі були загіпнотизовані конфліктом, якого самі вони ніколи не пережили й не відчували. Британці й американці, коли тільки-но був відкритий другий фронт у Нормандії, навіть подумати не могли, що задля поляків можна поставити під сумнів союз із СРСР. Британці й американці, здається, були так кепсько підготовані мати справу зі Сталіним, що навіть не наважувалися чемно порушити питання про Польщу, вже не кажучи про рішуче наполягання на своїх аргументах. 1944 р. ніхто не хотів згадувати, що за вибух війни Радянський Союз відповідає навряд чи меншою мірою, ніж нацистський ворог. Навіть сьогодні західна громадська думка постає перед труднощами при спробах зрозуміти парадокс, що їхній порятунок від нацистської Німеччини здебільшого був здійснений колосальними жертвами радянського союзника, дії якого навряд чи менш страхітливі, ніж дії спільного нацистського ворога. Західних спостерігачів і далі відокремлює прірва нерозуміння від тих поляків у Варшаві 1944 р., які постали перед цим парадоксом у найбезпосереднішій формі. Черчил добре усвідомлював трагізм ситуації й докладав ревних зусиль, щоб передати його Рузвелтові. У своїх приватних листах до американського президента він регулярно подавав докладні описи боїв у Варшаві, а одного разу — текст звернення польських жінок до папи:

“Святий Отче, ми, польські жінки, боремось у Варшаві, керовані своїм патріотизмом і прив’язані до землі батьків наших. Нам бракує харчів і медичних засобів. Ми вже три тижні боронимо нашу фортецю. Варшава в руїнах. Німці вбивають поранених у шпиталях. Жінок і дітей женуть попереду танків. Не є перебільшенням звістка, що на вулицях Варшави воюють діти, знищуючи ворожі танки пляшками з бензином. Ми, матері, дивимося на наших синів, що гинуть за свободу й за нашу землю. Наші чоловіки, сини і брати борються аж донині, проте не мають прав комбатантів і визнання як комбатантів з боку ворога. Святий Отче, нам ніхто не допомагає. Російські армії вже три тижні стоять коло брам Варшави, ані на крок не посуваючись із допомогою. Ми почали отримувати допомогу з Англії, проте в незначній кількості. Світ не хоче знати про нашу боротьбу. З нами тільки Бог. Святий Отче, наміснику нашого Господа й Володаря, якщо чуєш нас, благослови польських жінок, що борються за церкву і свободу”.

У відповіді Рузвелт лише зазначив, що, “здається, тепер ми не можемо зробити нічого, щоб допомогти їм”. Але повстання тривало ще майже місяць. На початку жовтня в Лондоні зловили одну з останніх радіопередач із Варшави:

“Ось де гола правда. До нас поставилися гірше, ніж до сателітів Гітлера, гірше, ніж до Італії, Румунії, Фінляндії. Нехай справедливий Бог засудить страхітливу кривду, яку терпить польський народ, і нехай пошле заслужену кару на всіх, хто винен.

Твої герої — це солдати, чийм єдиним захистом від танків, літаків і гармат є пістолети і пляшки з бензином. Твої герої — це жінки, що піклувалися про поранених і передавали повідомлення під градом куль, що готували в розбомблених підвалах зруйнованих будинків їжу для дорослих та дітей і які давали розраду вмирущим. Твої герої — це діти, що спокійно гралися серед задимлених руїн. Це люд Варшави.

Народ, що може виявляти такий загальний героїзм — безсмертний. Бо ті, хто загинув, уже перемогли, а ті, що живуть, боротимуться й перемагатимуть і знову свідчитимуть, що Польща живе, поки живуть поляки”⁴⁴.

Як висловився не схильний до емоцій Черчил, ці слова “неспростовні”.

Придушення Варшавського повстання поклато край давнього устрою в Польщі. Протягом останніх місяців війни намірів радянських вождів ніхто посправжньому не опротестував. Лондонський уряд у вигнанні втратив решту свого впливу на хід подій. Координовані дії проти німців цілковито полишили Радянській армії. В січні 1945 р., того самого місяця, коли СРСР однобічно визнав дивовижне перетворення *PKWN* у Тимчасовий уряд Польської Республіки (*RTRP*), Армію Крайову офіційно розпустили. Її командирів радянські сили безпеки арештували як “бандитів”. Дехто з членів АК використав свій конспіративний досвід для антикомуністичної діяльності; дехто приєднався до комуністів, а більшість, цілком спантеличена й розчарована, повернулася додому й чекала дальшого розвитку подій. Вони зберегли своє життя, і це був привілей.

В останні місяці німецької окупації після повної евакуації варшав’ян, які вижили, німці систематично нападали на порожню шкаралушу столиці. Гітлер звелів зруйнувати Варшаву до цурки. Підрозділи *Verbrennungskommando*, загону паліїв, шматували руїни динамітом, вогнеметами і бульдозерами. Вони майже закінчили своє завдання, як раптом у січні 1945 р. їхні операції урвав наступ Радянської армії. Після трьох днів боїв війська 1-го Білоруського фронту відігнали німецьку Дев’яту армію від Вісли, а 17 січня ступили на задимлений місячний краєвид. 18 січня до них приєдналися підрозділи 1-ї Польської армії, що влаштували імпровізований марш уздовж Єрусалимських алей. Через два тижні до Варшави перебрався з Любліна комуністичний *RTRP*, і міністерства Тимчасового уряду почали працювати. Нікому не відомий комуніст Маріан Спихальський (1906—1980), неоголошений і необраний, з’явився на посаді першого повоєнного міського голови. Жахіття німецької окупації поступилися таємницям радянського визволення.

Коли Радянська армія, перетнувши кордони Великого райху, увійшла в Силезію, Пруссію та Померанію, була відкинута всяка розважливність і стриманість. Загальновідомо, що Данциг сплюндрували і спалили давно по тому, як німці відступили, а чимало міст у Пруссії та Силезії зруйнували під час актів вочевидь безглузлого вандалізму. Сцени нестримних радощів були затьмарені кампанією жорстокого дикунства, спрямованою проти німецьких цивільних. Різницю між другом і ворогом дуже часто нехтували. Усміхнений радянський воїн з пропагандистських фільмів із польською дитиною на колінах був не більш типовим, ніж п’яний грабіжник із низкою вкрадених годинників на зап’ястку і кров’ю на руках. Німецьких солдатів відстрілювали, мов хижаків. Членам *Volkssturm*’у, народного ополчення, молодим і старим, відмовляли у статусі комбатантів, і одразу вбивали їх. Німецькі могили зазнавали не меншої наруги, ніж поголовно згвалтовані німецькі жінки і вбиті свійські тварини. Значення кількох слів зі словника напасників — “*Давай!*” і “*Frau, komm!*” — було відоме всім. Підпали, побиття, вбивство, групові звалтування й родинні самогубства

позначили похід визвольних армій мірою, ще ніде не баченою в Європі. Добре підтверджене документами спустошення Силезії, що було набагато нещаднішим, ніж близькі за характером події в провінціях центральної Німеччини, спонукало деяких істориків підозрювати про існування обрахованої політики вигнання німецького населення з їхніх домівок у передчутті Потсдамської конференції⁴⁵. Радянські репараційні підрозділи всюди почали демонтувати промислове та господарче устаткування. Їх цікавило все — від фабрик до магазинів із харчами. Діючи на автономній основі, вони не переймалися тим, де ворожі, а де дружні території. Одна з їхніх найвидовищніших операцій полягала в демонтажі та перевезенні до Росії всієї системи електрифікації силезьких залізниць.

Найяскравіший і найщиріший опис остаточного наступу через Польщу написав один з російських визволителів, тоді артилерійський офіцер 2-го Білоруського фронту. Коли почався останній зимовий наступ з укріплених позицій на річці Нарев в околицях Варшави, цей спостерігач був належно вражений потоком танків Т-34, козаків-верхівців, самохідних гармат і моторизованої піхоти в “доджах”, “шевроле” і “студебекерах”, що ринув на захід через Мазовію й на північ у Східну Пруссію. 20 січня 1945 р. він дійшов до Найденбурга (тепер Нідзиці в Ольштинському воєводстві):

Через дим і через попіл
Ринуть завойовники Європи,
Вантажівки возять здобич:
Пилососи, і свічки, й вино,
Труби, рами і картини,
Блузки, брошки, медальйони
І машинки з чужим шрифтом,
Сир, ковбаси, солонину —
Все, що винести змогли,
І виделки, і фіранки,
Ложки, склянки, черевики...

Höringstrasse zweiundzweizig.
Тут були вже — не спалили,
За стіною мати плаче,
Кров на ній, і донька на матраці —
Ще дитина, а вже труп.
Скільки ж їх товклося на ній?
Може, рота, батальйон?
Річ ясна, слова прості:
“Не забути, не простити,
Зуб за зуб і кров за кров!”
Із дитини роблять жінку,
А от жінці потім смерть.
Мати просить: “Tote mich, Soldat”....

Тут був жив Parteigenosse,
Був не перший, не останній,
І лежить тепер, упав
Під колеса Комінтерну.
Хай росте могуть Росії!
Треба випити вже шнапсу,

Та ще більше вабить думка
Про грабунки й нову здобич...

Нас не стримає ніщо,
Аленштайн здобули щойно
Наші танки і кіннота,
А тепер палає ніч,
Горить цукор фіалково
Над землею знай кипить,
І жаринами пахтять...

Дзеньк і грюк, піддалися двері,
Шибка падає розбита,
Тупіт ніг, лунає крик,
Там у відчаї дівчина:
“Я полячка, не німкеня!”
Але їм байдуже все,
Є нагода — користайся,
Думка тут в усіх одна.
Тож отак воно тепер,
Й серце болем обкипає...⁴⁶

За два тижні Радянська армія дійшла до Балтійського узбережжя поблизу Ельбінга (Ельблонга), і саме там Солженіцина, що в одному зі своїх приватних листів сумнівався в геніальності Сталіна, заарештували й дали йому десять років ув'язнення в таборах, тож його бачення радянського визволення зненацька урвалося.

Радянський наступ мав супровід у вигляді масової втечі німецьких цивільних. Деякі поселення вермахт евакуював задля військових цілей, а в багатьох випадках уражені панікою жителі спонтанно покидали свої домівки. Чутки про моторошну різанину, скоєну Радянською армією в Немерсдорфі у Східній Пруссії, першому окупованому селі райху, прискорили загальну втечу. Зимові дороги були забиті довжелезними вервечками втікачів на запряжених кіньми возах. Сотні людей загинули, намагаючись перейти замерзлу Фришську (Віслінську) затоку. Десятки тисяч заховалися на Хельському півострові. Балтійськими морськими шляхами тягнулися конвої перевантажених кораблів з утікачами, що насилу переповзали з хвилі на хвилю і часто ставали жертвами радянських підводних човнів. Пароплав “*Wilhelm Gustloff*”, торпедований неподалік від Гдині 9 квітня 1945 р., і “*Goya*”, що затонув 15 квітня, стали могилою десь для п'ятнадцяти тисяч чоловік. Ці дві трагедії, здебільшого непомічені серед загального *saive qui peut*, “рятуйся, хто може”, становлять дві найбільші морські катастрофи в історії.

На той час німецька оборона була вже остаточно розбита. Хоч інколи виникали локальні осередки опору, як-от на Померанському валу в січні та лютому, а передусім у таких німецьких “фортецях”, як Бельсько, Глогау і Бреслау, яким наказали оборонятися до останнього чоловіка, ніщо не могло зупинити повені радянських армій, що змивала всі перешкоди. Коли 9 травня 1945 р., через 2078 днів після початку війни проти Польщі, був оголошений мир, увесь масив польських земель перебував під цілковитим радянським контролем. Справжнього визволення не було.

* * * * *

Для кожного, хто пережив війну в Польщі, дипломатичні переговори про майбутнє країни мали безперечний присмак нереальності. Вони майже нічим не полегшили страждання окупації і змінили обраний советами варіант розв'язку польського питання тільки в найдрібніших деталях. Дивно, що історики надають їм такої необгрунтованої уваги⁴⁷.

За доби нацистсько-радянського пакту політична ізоляція і вразливість польського уряду у вигнанні мали безперечне підтвердження. Створений у Франції в листопаді 1939 р. на чолі з прем'єр-міністром генералом Владиславом Сікорським і перебравшись у червні 1940 р. до Лондона, він мав повне офіційне визнання західних держав. Проте не міг спонукати їх перейнятися своїми інтересами. Зокрема не міг переконати їх, що СРСР не меншою мірою, ніж нацистська Німеччина, відповідає за ліквідацію польської незалежності й початок війни. Той уряд вітали як партнера у війні проти Гітлера, проте нарікали на його постійну ворожість до СРСР, з яким усі західні держави були в мирі. Ця ситуація поліпшилася, щоправда, тимчасово, тільки 22 червня 1941 р., коли вермахт напав на Росію⁴⁸.

Протягом двох років, у 1941—1943 рр., польський уряд у вигнанні мав змогу підтримувати дипломатичні відносини зі своїми колишніми радянськими ворогами. Скрутної хвилини радянські вожді була ладні вести переговори зі своїми колишніми польськими жертвами. 30 липня 1941 р. були установлені дипломатичні відносини. СРСР заявив про свою готовність сформувати польську армію в Росії, амністувати всіх польських інтернованих, скасувати всі пункти нацистсько-радянського пакту, які стосуються Польщі. 4 серпня газета "Правда" заявила, що питання про польсько-радянський кордон лишається відкритим до розв'язку в майбутньому. Військову конвенцію підписано 12 серпня. Припинення кричущої несправедливості було подане світові як великодушна радянська "поступка".

Напруги, що існували в цьому союзі між ворогами, були очевидні з самого початку. Поляки, усвідомлюючи свою слабку позицію, були сповнені рішучості не поступатися ні на п'ядь у територіальних і політичних питаннях. Совети вдавалися до всіх форм тиску, провокацій та ухиялень. Польських в'язнів у СРСР звільнили не одразу. Польських і єврейських лідерів заарештовували знову, ув'язнювали, а в деяких випадках розстрілювали. Польська армія не отримала обіцяної підтримки та постачання. Були відроджені польські комуністичні організації, ворожі до уряду у вигнанні. Совети не запропонували ніяких задовільних пояснень про долю 15 000 зниклих польських офіцерів. Радянська преса і пропагандистські установи невпинно критикували польські претензії. Радянські офіційні особи наполягали на ставленні до всіх польських громадян української, білоруської, литовської та єврейської національності так, неначе то радянські піддані, а радянські дипломати почали компанію за визнання кордону по лінії Керзона. Труднощі отримання простої відповіді на прості запитання були очевидні в усіх заходах, до яких удавалися поляки.

Розмова посла Кота зі Сталіним у Кремлі 14 листопада 1941 р.

“КОТ. Ви автор амністії для польських громадян у СРСР. Ви зробили цей жест, і я був би дуже вдячний, якби ви вплинули на те, щоб цей жест виконали повною мірою.

СТАЛІН. Невже поляків ще не звільнили?

КОТ. З табору в Старобельську, розпущеного навесні 1940 р., ми ще не маємо жодного офіцера.

СТАЛІН. Я з’ясую цю справу...

КОТ. Ми маємо прізвища і списки, наприклад, досі не знайдено генерала Станіслава Галера. Ми не маємо офіцерів зі Старобельська, Козельська й Осташкова, вивезених звідти в квітні і травні 1940 р.

СТАЛІН. Ми звільнили всіх, навіть людей, яких генерал Сікорський прислав до нас висаджувати мости і вбивати радянських людей. Зрештою, то не генерал Сікорський їх прислав, а його начальник штабу Соснковський...

КОТ. Усі прізвища записані в російських табірних комендантів, які кожного дня робили перекличку в’язнів. Крім того, НКВС мав розмову з кожним окремо. Не передано жодного офіцера зі штабу армії генерала Андерса, якою він командував у Польщі.

(Сталін підвівся і хвилину чи дві повільно походжав уздовж столу й курив сигарету, проте уважно слухав і відповідав на запитання. Раптом він швидко підійшов до стола Молотова й почав зв’язуватися з НКВС).

МОЛОТОВ (встає й теж підходить до телефону). З’єднуються отак (посуває перемикач і знову сідає за стіл).

СТАЛІН. НКВС? Це Сталін. Чи всі поляки звільнені? (Слухає відповідь). Бо тут зі мною польський посол, і він каже, що не всі. (Знову слухає, потім кладе трубку й повертається до столу). Я ще хотів би запитати пана посла, коли й де польські війська хочуть воювати проти німців...

КОТ. Дозвольте собі наголосити, що кожна польська дивізія, про формування якої доходить вістка до Польщі, має велике значення для розвитку серед тамтешнього суспільства приятного ставлення до польсько-радянського зближення.

СТАЛІН. Звичайно, я розумію це. (Дзвонить телефон і він підходить і слухає, мабуть, відповіді на запитання, які поставив кілька хвилин тому про звільнення поляків. Кладе трубку й повертається, говорячи півголосом, немов до себе). Вони кажуть, що звільнені всі.

КОТ. Я хочу подякувати вам, пане президенте, за обіцянку дальшого формування нашої армії і за звільнення наших громадян...

СТАЛІН. Щодо мене, то я особисто прагну посприяти відновленню незалежної польської держави без огляду на її внутрішній устрій...”

Розмова генерала Сікорського зі Сталіним у Кремлі 3 грудня 1941 р.

“СІКОРСЬКИЙ. Але я повертаюся до нашої справи. Я стверджую, пане президенте, що ваше оголошення амністії не виконане. Чимало, і то наших найцінніших людей, і досі перебуває в трудових таборах і в’язницях.

СТАЛІН (записуючи). Це неможливо, бо амністія стосувалася всіх, і всі поляки звільнені (останні слова звернені до Молотова, і той киває головою).

АНДЕРС (на вимогу Сікорського розповідає докладно). Це не відповідає реальному станові справ...

СІКОРСЬКИЙ. Не наш обов’язок давати радянському урядові докладні списки наших людей... але я маю з собою список десь 4000 офіцерів, вивезених силоміць... Ці люди перебувають тут. Не повернувся ніхто.

СТАЛІН. Це неможливо. Вони втекли.

СІКОРСЬКИЙ. Куди ж вони могли втекти?

СТАЛІН. Ну, хоча б до Маньчжурії.

АНДЕРС. Неможливо, щоб вони всі могли втекти... Ці люди гинуть там і вмирають за страшних умов.

СТАЛІН. Напевне, їх звільнено, але вони ще не прибули... Бачите, радянський уряд не має й найменших причин, щоб затримувати бодай одного поляка...

АНДЕРС. Однак надходять повідомлення про людей, яких ми добре знаємо, з назвами в'язниць і номерами камер, де вони ув'язнені...

МОЛОТОВ. Ми затримали тільки тих, хто після війни почав коїти злочини, провокувати диверсії, створювати радіостанції й т. ін....

СІКОРСЬКИЙ. Не чіпаймо справ з часів війни. Тепер було б добре, якби пан президент публічно пояснив це питання... Тож не туристи, а люди, силою вивезені зі своїх домівок. Вони тут не з власної волі, а були депортовані й зазнали страхітливих мук.

СТАЛІН. Народ Радянського Союзу добре ставиться до поляків. Але урядовці можуть помилитися"⁴⁹.

Попри наявність Декларації про дружбу і взаємну допомогу, яку підписали Сталін і Сікорський 5 грудня 1941 р., совети не проминали жодної нагоди, щоб перешкодити діяльності уряду у вигнанні. Евакуацію армії генерала Андерса здійснили тільки тоді, коли совети перестали видавати їй харчі. Переговори про післявоєнну польсько-чехословацьку співпрацю були торпедовані радянськими протестами⁵⁰. Підписання англо-радянського договору в травні 1942 р. супроводилось умовами, які мали відвернути британців від їхнього польського союзника. Польсько-радянська ворожість почала наростати ще 12 квітня 1943 р., коли німці оголосили про відкриття поховань у Катині. Коли уряд у вигнанні вимагав розслідування з боку Міжнародного Червоного Хреста, совети скористалися цією вимогою як приводом для розриву дипломатичних відносин. Відтоді уряд у вигнанні не мав зв'язків із державою, яка контролювала всю польську територію. Всі подальші обговорення польських справ відбувалися між представниками союзних держав без участі Польщі. Радянський розв'язок майбутнього Польщі був поступово підтверджений на трьох великих конференціях союзників у Тегерані, Ялті й Потсдамі.

Не забуваючи про нещадність радянської дипломатії з приводу польських проблем, слід, проте, визнати, що з плином літ погляди Сталіна зазнали докорінних змін. У 1939—1941 рр. радянський диктатор був ладен розтоптати кожен вияв польської національності чи незалежності. Починаючи від 1941 р., він постійно говорив про своє бажання відновити “сильну й незалежну Польщу”. Його розуміння сили й незалежності значно відрізнялося від тих, яких дотримувалися в Британії та Америці чи навіть у Польщі, але однаково мало певний зміст. Кожен, хто має якісь сумніви у щирості Сталінових намірів, повинен порівняти повоєнну історію Польщі з повоєнною історією Прибалтійських держав і України. Сталін був творцем не тільки незалежності Польщі, а також і своєрідно забарвленої інтерпретації уявлення про незалежність, яке переважало за повоєнної доби⁵¹.

На першій зустрічі “великої трійки” в Тегерані, що відбувалася від 28 листопада до 1 грудня 1943 р., при обговоренні спільного фронту проти Німеччини торкнулися й польського питання. Поділ Європи на зони потенційного повоєнного впливу зумовлював, що Польща опиниться під радянським контролем. Союзники домовилися, що лінія Керзона, відкинута 1920 р., правитиме за основу східного кордону Польщі⁵². Західний кордон між Польщею і Німеччиною докладно не обговорювали. На тому етапі представники Польщі не отримали ніякої інформації.

У Ялті, 4—11 лютого 1945 р., Черчіл і Рузвельт удалися до символічних зусиль, щоб знов утвердити свій вплив у Східній Європі. Попри одностороннє визнання *RTRP* з боку СРСР, вони наполягали, що до уряду у Варшаві слід допустити

представників партій, які підтримували уряд у вигнанні. Вони визнали право Польщі на землі, анексовані на сході Німеччини, проте не визначали їхніх меж.

У Потсдамі, 17 липня — 2 серпня 1945 р., союзні держави швидко розв'язали проблеми. Недовго порадившись із польською комуністичною делегацією, яку добре вишколили совети, вони визначили польсько-радянський кордон по річках Одер і Нейсе, погодилися з вигнанням німців із Польщі, Чехословаччини та Угорщини й наполягали, що при першій нагоді слід провести вільні демократичні вибори, щоб підтвердити склад уже наявного уряду.

На цьому західні держави полишили Польщу її долі.

* * * * *

Зміни, заподіяні війною, були глибокі й постійні. Шість років різанини змінили державу, націю та суспільство радикальніше, ніж події століття до війни і трьох десятиріч комуністичного панування після війни.

У 1944—1945 рр. суверенітет Польщі був відновлений на новій територіальній основі. За пропозицією самого Черчіла, Польща всім тілом пересунулася на 150 миль на захід, немов рота солдатів, якій наказали: “Два кроки ліворуч, зімкніть лави!” Східні прикордоння, зокрема Вільно і Львів, треба було лишити Радянському Союзові. Західні території, зокрема Бреслау (Вроцлав), Штетин (Щецин) і Данциг (Гданськ), охарактеризовані офіційною мовою як “відвойовані землі”, були отримані від Німеччини. Насилу половина (54%) території довоєнної Польської Речі Посполитої ввійшла до складу ПНР, територія якої становила всього чотири п'ятих від території її попередниці (312 688 км² проти 389 720 км²). Втрачена територія (178 220 км²) була значно більшою за здобуту (101 200 км²). (Див. карти 17, 20, 21, 22).

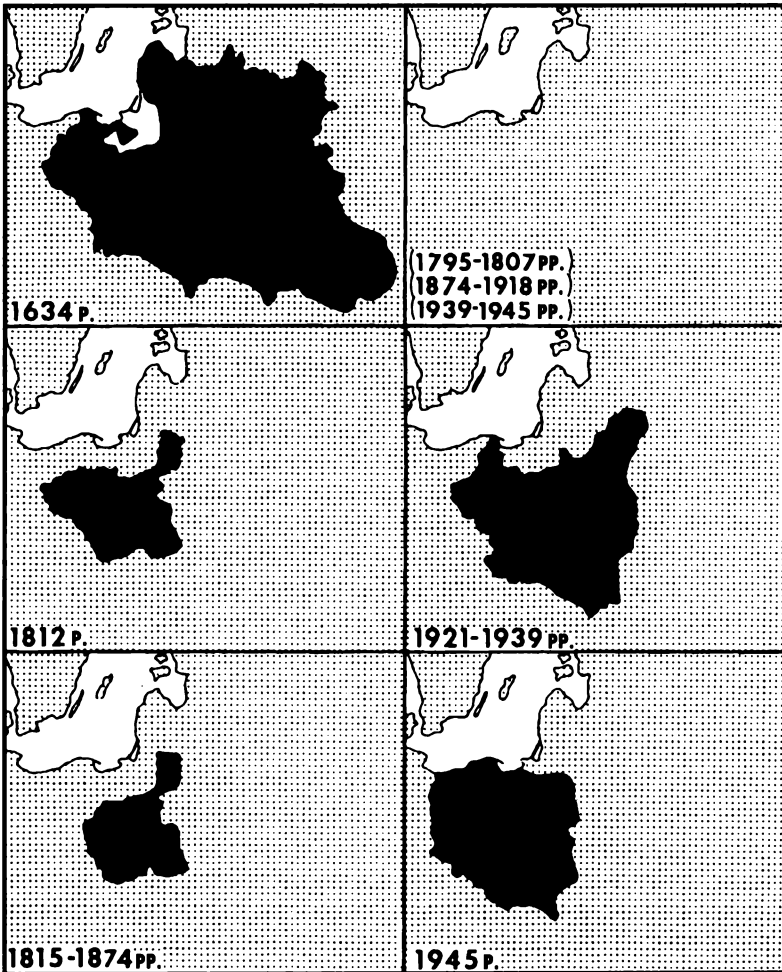
Проте ресурси західних територій більше ніж надолужували зменшення території республіки. Території, які відійшли до СРСР, були примітивними, нерозвиненими сільськими районами “*Polski B*”. А на території, набутій від Німеччини, містилися багаті поклади вугілля та заліза, складне промислове устаткування, сучасна мережа шляхів і залізниць, велика кількість міст і портів. Набуття Силезії й Померанії, попри факт, що ці провінції були позбавлені кваліфікованої німецької робочої сили, безперечно збільшили польські перспективи економічної індустріалізації та модернізації.

Коли повоєнні репатріації та виселення наближалися до кінця, перепис, проведений у лютому 1946 р., показав, що населення в порівнянні з даними 1939 р. зменшилося майже на третину і становить 23,9 млн. чол. Чисельність робочої сили в польській державі зменшилася до рівня 1918 р. Густота населення зменшилася від 89,8 до 76,4 чол. на км². Іншими словами, Польща втратила ще більше людей, ніж землі. Тільки невелика частка населення жила там, де жила й до війни. Більшість міст усіх західних територій треба було заселити втікачами й родинами, виселеними з СРСР. В усіх тих місцевостях, де вирвані з корінням новоприбульці були численніші за місцевих жителів, колишні суспільні традиції зберігалися з великими труднощами.

Суспільні структури змінилися невідомо. Хоча жодна суспільна верства не уникнула спустошень, заподіяних руками окупантів, дві соціальні групи зазнали незмірно тяжких утрат. Лави інтелігенції значно порідшали, а польська єврейська громада практично припинила існування. В результаті політичне, культурне та економічне життя вже ніколи не могло бути таким, як давніше.

Національні меншини майже зникли. Внаслідок втрати євреїв, виселення німців, інкорпорації білорусів та українців до складу СРСР і напливу поляків зі сходу польськомовне римо-католицьке населення стало переважною більшістю. Ця докорінна зміна не могла не вплинути на дух публічного життя. ПНР стала першою справді національною державою в історії Польщі.

Отже, коли в 1944—1945 рр. Польща під егідою комуністів знову почала своє державне існування, то був не просто новий режим. То була нова Польща.

Карта 17. Зміни території Польщі

GRANICE

Сучасні польські кордони (1919—1945 рр.)

Люди, що живуть на островах або на власних субконтинентах, на превелику силу можуть зрозуміти територіальну одержимість народів, замкнених на суходолі. Ніколи не постававши перед перспективою віддати Кент Німеччині або Каліфорнію СРСР, вони схильні з глузливою безтурботністю, якщо не зневагою, дивитися на тих, хто ладен накласти головою за п'ядь землі або за пунктирну лінію на карті. В цьому аспекті пристрасті, пов'язані з історією сучасних польських кордонів, справді дуже далекі від головної сфери зацікавлень англосаксонського світу. Проте вони стають ще палкіші через те, що полякам, за єдиним промовистим винятком, не дозволили самим визначити свої кордони. Сто років тому Польща взагалі не мала ніякої території. "*O Polsko, — писав Ципріан Норвід, — granic twych nie widzę linii, nic nie masz oprócz głosu — tak uboga!*" А тепер усе змінилося, польська душа дістала нове тіло. Але процес реінкарнації був нелегким. Він непокоїв державних діячів Європи протягом першої половини ХХ ст. і становив одну з найтяжчих територіальних проблем після обох світових війн¹.

Міжнародна дискусія про сучасні кордони Польщі була започаткована 29 січня 1919 р. на Паризькій мирній конференції під час пам'ятного *tour de force* головного польського делегата Романа Дмовського. Розмовляючи спершу соковитою французькою мовою, а потім бездоганною англійською, він вразив свою аудиторію не меншою мірою змістом своєї промови, ніж її технічною блискучістю. Але від того першого моменту стало очевидно, що йдеться про дві дуже різні й несумісні концепції. Тоді як Дмовський говорив про територію в межах історичних кордонів Польщі до поділів, де житимуть усі народи, які населяли той величезний простір, більшість його слухачів думали про невеличку мононаціональну Польщу, обмежену територіями, де жили етнічні поляки. Тоді як поляки припускали, що вони — господарі власної долі, вільні визначати свої кордони на основі рівності з великими державами, більшість

іноземних спостерігачів припускали, що Польща — держава-клієнт, чії вимоги слід урізати, щоб задовольнити інтереси її патронів. В обох пунктах кожна сторона цілковито помилялася. В результаті змін, що сталися протягом ХІХ ст., виявилось цілком неможливим відновити якийсь осучаснений варіант давньої Речі Посполитої. А в результаті змішування етнічних груп виявилось не менш неможливим провести прості етнографічні кордони. В політичній сфері було нереалістичним, що польські лідери наслідуватимуть дії давно усталених держав, і так само було нереалістичним уявляти, ніби поляки просто виконуватимуть те, що їм скажуть². Двадцять п'ять років позитивні й негативні аспекти наявних польських кордонів обговорювали *ad nauseam*, до нудоти, і з невеликою користю. Несправедливість розв'язку питання після Першої світової війни використовували для роздмухування полум'я Другої світової війни. Нечитабельні рапорти незліченних комісій і суперечливі аргументи польських, чеських, німецьких і російських апологетів заповнювали полиці бібліотек і сторінки періодичних видань. Назви невідомих провінційних закутків — від Аленштайна до Збруча — стали словами повсякденного вжитку. Полегшення наставало тільки вряди-годи, скажімо, тоді, коли британський прем'єр-міністр признався, що ніколи не чув про Тешен і думав, що Силезія міститься десь у Малій Азії³. Відповідно до самої природи проблеми жодного єдиного принципу не можна було дотримуватися послідовно. Всі постанови про польські кордони ухвалювали *ad hoc*, за умов ледь прихованих міжнародних мудрованих політичних торгів. Ніякі спроби підкорегувати кордони відповідно до побажань населення не мали успіху, аж поки в 1944—1945 рр. з ініціативи советів вирішили упорядкувати населення відповідно до вимог довільно проведених кордонів.

Протягом тих двадцяти п'яти років конфлікту польські територіальні вимоги знаходили мало симпатій на заході, і зокнайменше в Британії та США. Про зміни, зроблені у Версальському мирному договорі коштом Німеччини, невдовзі пошкодували. Формування Польського коридору, виведення Данцига за межі райху й поділ Силезії переважна більшість спостерігачів вважали за причину легітимних нарікань Німеччини. На зміни, що їх вимагала Польща коштом Росії, дивилися з не меншим глумом. Польські вимоги відновити “історичну Польщу” були викриті як “дрібнодержавний імперіалізм” (на відміну від вимог відновити історичні землі св. Вацлава, вимог, що їх вважали чомусь за прийнятні). Як зауважив Готорн-Гарді, тоном, найхарактернішим для свого покоління, “нова Польща... здавалося, більше вирізнялася безоглядним і майже фанатичним патріотизмом, ніж дипломатичною розважливістю, якої вимагало її непевне становище”⁴. Озираючись назад, причину такого савлення з'ясувати неважко. Англосаксонські погляди загалом і британські погляди зокрема були продиктовані не так традиційними міркуваннями про рівновагу сил, як — із набагато більшою силою — логікою традиційних союзів. У двох світових війнах Великобританія була союзницею спершу Росії, а потім СРСР і розраховувала на російські людські ресурси й російські жертви, щоб завдати поразки німецьким арміям. У результаті британці не бачили нічого кумедного у формуванні

Чехословаччини в межах її середньовічних кордонів. Таж Чехословаччина, зрештою, була тільки малюнком на території переможених центральних держав. Британці в 1918—1918 рр. майже не заперечували проти приєднання до Чехословаччини територій із численними угорською та німецькою меншинами. Водночас британці ніколи не могли собі дозволити терпіти такі самі польські претензії, бо це призвело б до конфлікту з великим російським союзником, від якого, як відомо, кінець кінцем залежав їхній власний порятунк.

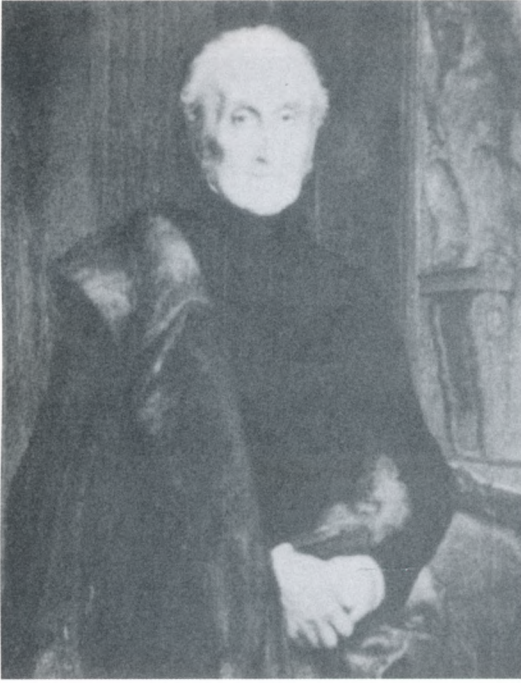
Південний кордон Польщі — єдиний кордон, що трохи нагадує природний бар'єр. Тисячу років гребінь Центральних Карпат відокремлював польські землі від Дунайського басейну та угорських володінь. Він був кордоном і Речі Посполитої, і австрійської Галичини. В 1918—1919 рр. його негайно визнали за природний кордон між Польщею і Чехословаччиною. На відстані понад 600 кілометрів той вододіл мав тільки три розриви: у Спиші, в Ораві й Цешині, й кожна з цих склянок води стала причиною затяжних штурмів⁵.

Район Спиш (польською мовою — *Spisz*, чеською — *Spiš*, словацькою — *Spišsko*, угорською — *Szepesség*, німецькою — *Zips*, латинською — *Scepusium*) міститься в долині у верхній течії Попряду, допливу Вісли, що прорізає глибокий каньйон крізь головний Карпатський хребет на схід від Підгалля. Його середньовічну історію можна простежити від 1108 р., коли він дістався у володіння угорцям як посаг доньки Болеслава Кривоустого Юдити. 1412 р. тринадцять міст північної частини цього району — Нова Вєсь, Влохи, Подегродзе, Попряд, Велька, Собота, Страже, Мацейовіце, Бяла, Вежбув, Любица, Рускіновіце, Тварожна — повернулися до польської корони як застава за позику, яка ніколи не була виплачена, й наступні три сторіччя польський староста урядовав тими землями як анклавом у межах Угорського королівства. В новітній історії Спиш був першим районом, який 1769 р. захопили Габсбурги, передбачаючи перший поділ. Саме на цих підставах — потребі виправити давню кривду — польська делегація й вимагала його на мирній конференції в Парижі. З етнічного погляду місцеве населення було вкрай мішаним. *Górale* (верховинці) з гірських сіл вважали себе за окрему расу й майже не переймалися політиками з низин, байдуже, походили вони з Варшави, Будапешта, Братислави чи Праги. В містах було багато німецькомовних саксонців і зберігався досить численний масив колишніх угорських солдатів та урядовців. З практичного погляду проблема була вирішена наперед непроханою присутністю чехословацької армії. Після кількох марних спроб здійснити арбітраж у цій та інших суперечках, союзні держави вирішили 28 липня 1920 р. змусити Польщу й Чехословаччину погодитися зі своїм варіантом розв'язку. Згідно з їхньою постановою п'ять шостих району Спиш віддали Чехословаччині й тільки одну шосту — Польщі. Поляки скорилися з великою неохотою й відмовлялися звільнити село Явожину аж до постанови Ліги націй у грудні 1923 р., що вирішила не на їхню користь. Поділ Спишу, визначений союзними державами, зберігав чинність від березня 1924 р. до жовтня 1938 р. і був поновлений 1945 р.

Район Орава (польською мовою *Orawa*, чеською — *Orava*, словацькою — *Oravsko*, угорською — *Arva*) міститься кілометрів за 60 на захід від Підгалля

обабіч однойменної річки, що текла на південний бік від вододілу. Згідно з постановою від 28 липня 1920 р., на польському боці лишилося одне село — Яблонка.

Князівство Цешин (польською мовою — *Cieszyn*, чеською — *Těšín*, німецькою — *Teschen*) міститься в центрі Моравських воріт. Воно контролювало єдиний низинний шлях через гори між Чорним морем і Баварією. До 1918 р. воно становило східну половину князівства Тропау і Тешен, загальновідомого як австрійська Силезія. В Богуміні (польською мовою *Bogumin*, чеською — *Bohumín*, німецькою — *Oderberg*) містився головний залізничний вузол транс-континентальної залізниці Берлін — Багдад. У Карвіні (польськ. *Karwina*, чеськ. *Karviná*) були великі поклади вугілля, а у Вітковице (*Witkowitz*, *Vitkovice*) і Тшинеці (*Trzyńc*, *Třinec*) — потужні сталеливарні, нещодавно придбані однією французькою компанією. На півдні в Яблунковській долині австрійський перепис 1910 р. зареєстрував найчистішу концентрацію поляків в імперії. В листопаді 1918 р., коли австрійські урядовці покинули край, місцеві представники польської і чеської громад досягли дружнього порозуміння, й демаркаційна лінія поділила князівство вздовж лінії етнографічного поділу. На жаль, ця угода виявилась неприйнятною і в Празі, і у Варшаві. Чехословацький уряд претендував на князівство з економічних причин, і 25 січня 1919 р. звелів своїй армії окупувати всю промислову зону силоміць. Протягом 18 місяців тривала велика плутанина. Проект незалежності Цешина, підтримуваний місцевою німецькою громадою, на яку ніхто не зважав, відкинули на мирній конференції. Готування до плебісциту довелося припинити під загрозою бунтів, страйків, терору й контртерору. Міжсоюзницька комісія з плебісциту, яку очолював француз граф де Маневіль, стала об'єктом образ і звинувачень з боку і чехів і поляків, а після пережитої облоги у своїй штаб-квартирі в стародавньому готелі “Під бронзовим оленем” швидко виїхала. Внаслідок безвиході на конференції у Спа справу доручили Раді послів, чий вердикт оголосили 28 липня 1920 р. о 2.25 пополудні. Більшу, західну частину князівства, зокрема всю промислову зону, де жило набагато більше поляків, ніж чехів, присудили Чехословаччині. Місто Цешин поділили навпіл по річці Ользі. Площа Ринок і євангельська церква Христа дісталися Польщі, а залізнична станція — Чехословаччині. Польська громадська думка кипіла обуренням. Падеревський підписав договір тільки після триденної затримки і з протестом. Йому й більшості його співвітчизників видавалося, що чехословацький *coup de force*, силовий захід, таки окупив себе: Бенеш вплинув на політику союзників, скориставшись слабкістю Польщі в розпалі наступу Червоної армії на Варшаву, а польськими гірниками в Цешині пожертвували задля планів капіталістів союзних держав. Цю кривду підживлювали протягом усього міжвоєнного періоду, а під час Мюнхенської кризи помстилися за неї. Від 1935 р. Бек постійно висував вимоги про полегшення долі поляків у Заользі. 2 жовтня 1938 р., сповнившись рішучості не дати вермахтові здобути стратегічний контроль над Моравськими воротами й нездатний опиратися спокусі, він на чолі польської армії перейшов річку. Водночас була окупована частина Спишу й Орави. Минуло одинадцять

АРКУШ ІХ
ДИПЛОМАТІЯ
Й НЕПОКОРА

(Ліворуч) П. Деларош.
**Князь Адам Єжи
Чарториський**
(1770—1861)

(Унизу) Ф. Падеревський.
Князь Юзеф Понятовський
(1763—1813)

АРКУШ Х. ПОЗАЧАСНІ ТРАДИЦІЇ

В. Водзиновський. *Спочинок жниварів*

(Анон.). *Поклоніння селян на Великдень*

АРКУШ ХІ. ВІЙНА І МИР

С. Віткевич. *Поранений повстанець* (1863 р.)

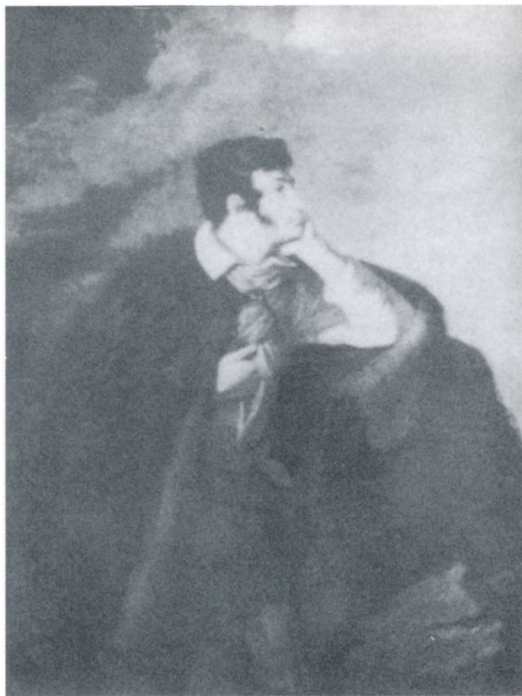

О. Геримський. *Свято сурм* — єврейський Новий рік (1884 р.)

АРКУШ XII
РОМАНТИЧНІ ВИДИВА

(Праворуч) В. Ванькович.
Адам Міцкевич

(Унизу) О. Лесер.
Смерть Ванди

АРКУШ XIII. БЛАЗЕНЬ І ПРОРОК

К. Сіхульський. *Юзеф Пілсудський*

АРКУШ XIV. ДОКТРИНА ПРО ДВОХ ВОРОГІВ

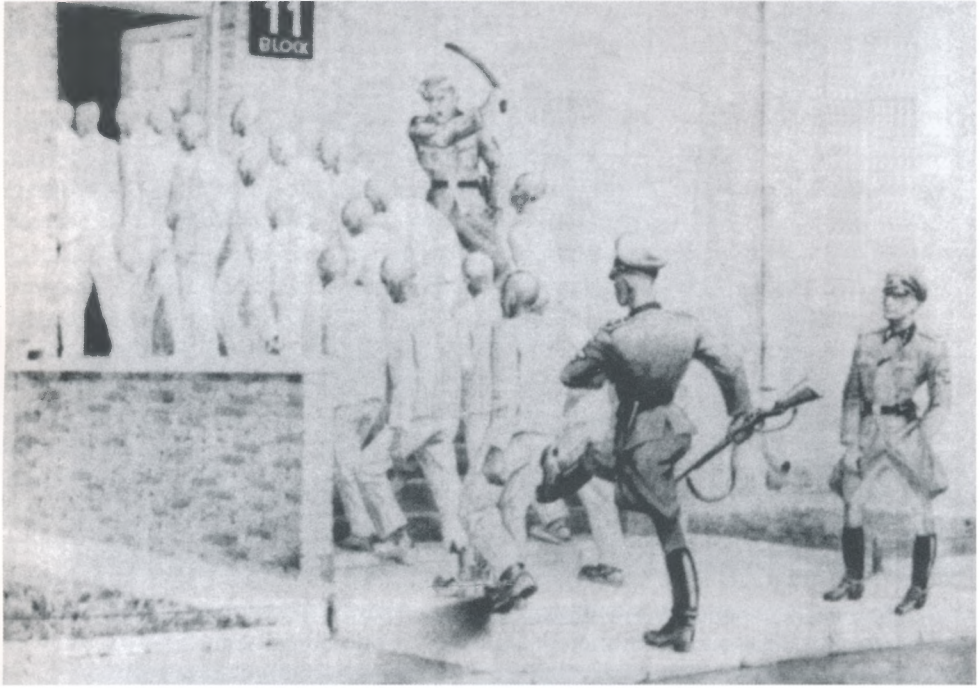

Л. Вінторовський. *Тачанки, вперед!* Польсько-радянська війна 1920 р.

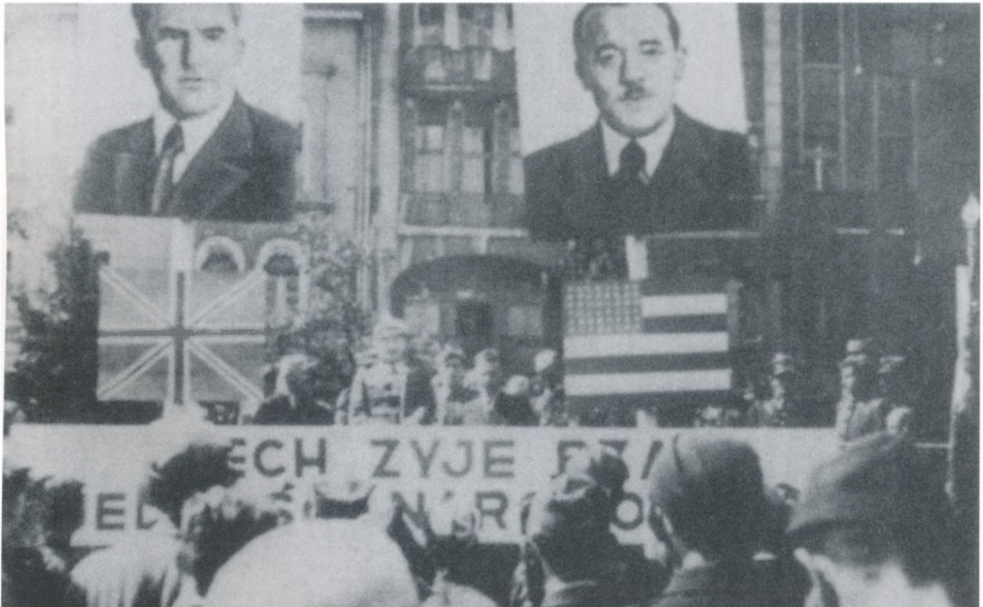

Е. Месяч. *Битва на річці Мокрій* (вересень 1939 р.)

АРКУШ XV. НАСИЛЬСТВО І ОШУКАНСТВО

В. Сібек. *Вхід до II блоку* (Аушвіц, 1943 р.)

Нехай живе Уряд Національної Єдності (червень 1945 р., фото)

АРКУШ XVI. РОБІТНИКИ І СЕЛЯНИ

О. Кобздей. *Подай цеглину!* (1952 р.)

В. Гофман. *Сповідь*

місяців, і магістральний наступ вермахту через Цешин правив за одну половинку клешень, які задушили приречену Польську республіку. Польсько-чехословацькі взаємні звинувачення відродилися під час війни в Лондоні між урядами у вигнанні, й розв'язав ті суперечки тільки Сталін, що ставився до прохань своїх клієнтів, які конкурували між собою, з безсторонньою зневагою. Сумним коментарем на цю найсимптоматичнішу зі східноєвропейських суперечок є те, що радянський диктатор не придумав ніякого кращого розв'язку, як запропонований радою послів двадцять п'ять років тому. 1945 р. Цешин знову брутально поділили посередині. Лінію кордону знову намалювали на центральній арці міського мосту, і вона є там і досі⁶.

Могло б видаватися, ніби північний кордон Польщі цілком природно збігається з лінією Балтійського узбережжя. А насправді за новітньої доби єдина смужка морського узбережжя, що зберігала тісний зв'язок із внутрішніми провінціями Польщі, містилася тільки в гирлі Вісли. Від початку середніх віків Західна Померанія мала тісні зв'язки з німецькими землями, натомість Східна Пруссія, яку тевтонські лицарі відвоювали в тубільних балтів, ніколи не мала польських поселень. Конфігурація Польського коридору, описана у Версальському договорі, здебільшого відповідала кордонам Речі Посполитої 1772 р. і великою мірою задовольнила польські вимоги. Хоча німецька громадська думка дуже обурювалась коридором, польська делегація вважала за доречне кинути виклик постанові конференції лише в трьох обмежених місцевостях: у Данцигу, а також в Аленштайні та Марієнвердері в Східній Пруссії. 130 кілометрів Балтійського узбережжя, віддані Польщі у Версалі, перейшли під польський контроль під час реалізації договору 20 січня 1920 р. Того дня вперше виконали церемонію *Zaślubin z morzem*. Солдати й цивільні зайшли в крижані хвилі Балтики й, піднявши руки, привітали відродження стародавніх “заручин з морем” Польщі⁷.

Претензії Польщі на Данциг спиралися здебільшого на економічні аргументи. За доби прусського врядування німецьке населення міста втратило всякі сліди колишньої вірності Польщі, а в 1930-х роках дало чимало палких прихильників нацистської справи. Не було поважних сумнівів, що будь-який вільний плебісцит забезпечив би значну перевагу голосів на користь приєднання до райху. В цьому світлі проголошення вільного міста, на якому наполягав Лойд Джордж на мирній конференції, можна вважати за поступку польському тискові. На практиці ця постанова образила і поляків, і німців і дала Гітлерові конкретний привід для виправдання свого нападу на Польщу у вересні 1939 р. Ця проблема була розв'язана раз і назавжди втечею або вигнанням німців із Данцига в останні дні Другої світової війни⁸.

Райони Аленштайн (Ольштин) і Марієнвердер (Квідзин) містяться на південних межах Східної Пруссії. В обох районах влітку 1920 р. під егідою союзників провели плебісцити. Польські звинувачення в шахрайстві, спрямовані проти німців, зокрема твердження, мовляв, вони по-шахрайському врахували голоси тих, хто жив за межами даних районів, не могли приховати нестримного прагнення населення, зокрема й частини польськомовних протестантів,

лишитися німецькими громадянами. Результат, опублікований 11 липня 1920 р., засвідчив величезну більшість у 460 000 голосів (96,52%) на користь Німеччини проти 16 000 (3,47%) на користь Польщі. Гарнізон союзників, який складався з італійців та ірландських стрільців з підрозділу *Inniskillen Fusiliers*, миттю вивели з країни, боячись, що його політично заразить Червона армія, яка тієї самої миті наступала зі Сходу. В кількох сусідніх містечках, як-от у Зольдау (Дзялдово), що їх окупувала Червона армія перед своїм квапливим відступом у серпні, радянські командири виражали думку свого уряду, що цю “стародавню німецьку землю” слід повернути її справжнім власникам. Німецький порядок упевнено проіснував там аж до 1945 р.⁹

Польський західний кордон порушив проблеми набагато більшого масштабу. На початку ХХ ст. річка Одер, єдина виразна лінія поділу між Віслою і Ельбою, текла посередині земель, заселених переважно німцями. Німецький елемент суттєво переважав в усіх великих містах від Штетина до Бреслау, домінував майже в усіх містечках і в більшості сільських округів. Але всюди на тих землях близькість незалежної Польської республіки створювали напруги, які не спадали тридцять років. Це спровокувало одне збройне повстання на Познанщині і три у Верхній Силезії. Наприкінці Другої світової війни західний кордон Польщі визначили в останню чергу, і то найдовільнішим і найсуперечливішим способом.

Познанське повстання супроводилося невеличкою громадянською війною. Воно спалахнуло 26 грудня 1918 р., коли до Позена по дорозі до Варшави прибув Ігнаці Падеревський, порушивши нерівний розподіл влади в місті між місцевою німецькою *Soldatenrat*, солдатською радою, і польським комісаріатом Верховної народної ради (*NRL*). Демонстрації й контрдемонстрації невдовзі призвели до запеклих боїв на вулицях і до швидкої поляризації двох громад. За тиждень *NRL* захопила контроль над містом і навколишніми селами, проте не мала успіху у своїх спробах порозумітися з урядом у Берліні. Її діяльність спричинилася до швидкого гуртування німецьких лав і наступу підрозділів *Grenzschutz*, прикордонної сторожі. 8 січня 1919 р. Рада заявила про свою незалежність. Бойові дії, що 8 січня під Ходзежом (Кольмаром), а 11 січня під Шубіном призвели до кількох сотень загиблих, тривали чотири тижні, аж поки Міжсоюзницька контрольна комісія в Німеччині визнала *NRL* за “союзну силу”. Німецький райхсвер, діючи з Кольберга, не відмовлявся від своїх планів наступу, аж поки був підписаний Версальський договір, згідно з яким усе колишнє князівство Позен віддали Польщі. У вересні 1919 р. *NRL* зрештою передала свої обов’язки варшавському Міністерству у справах колишньої німецької частини Польщі¹⁰.

Силезькі повстання спалахнули на знак протесту проти умов договору, які вимагали плебісциту в трьох найпівденніших районах. Перше повстання, що тривало вісім днів, 16—24 серпня 1919 р., зосереджувалось у Рибнику й було жорстоко придушене райхсвером. Потім туди прибув міжсоюзницький гарнізон, що складався з британських, французьких та італійських підрозділів. Друге повстання, 19—25 серпня 1920 р., збіглося з кульмінаційним пунктом

Польсько-радянської війни. Німецькі демонстранти, передчасно радіючи, що Тухачевський захопив Варшаву, були змушені захищатися під тиском хвилі страйків і репресій, які охопили увесь гірничий регіон. Третє, й набагато грізніше повстання почали польські елементи, які відмовилися визнати результат плебісциту. Під час голосування, яке відбулося 20 березня 1921 р., 702 000 чол. (59,4%) виборців обрали Німеччину і 479 000 (40,5%) — Польщу. Як брати загалом, той результат був гучним успіхом ретельно спланованої кампанії на користь Німеччини. Та коли придивитися докладніше, надто в промислових районах, у польському морі лишилося кілька німецьких анклавів. Войцех Корфанти (1873—1939), багаторічний депутат пруського райхстагу, а тепер комісар Польської республіки з питань плебісциту, вирішив чинити опір. Його промови стали джерелом натхнення десь для 40 000 робітників і партизанів, чимало яких належали до *POW* Пілсудського, повстанці взялися до зброї. Від 3 травня до 5 липня вони воювали з німцями, нічим не поступаючись їм, і спромоглися захистити всю промислову зону від усіх нападів. Запеклі бої, що давно вже стали легендарними, точилися 21—25 травня біля Гори Св. Анни (Анабергу) і 4—5 червня на берегах Клодницького каналу. Хоча лідерам повстанців не пощастило заручитися підтримкою всіх польських партій у Верхній Силезії, — комуністи й соціалісти стверджували, що відокремлення силезької промисловості від її традиційного німецького ринку матиме катастрофічні наслідки, — вони змогли переконати союзні держави, що не можна дотримуватися результатів плебісциту. 20 жовтня 1921 р. Рада послів постановила, що Верхню Силезію треба поділити по-новому. 61% всієї території, де проводили плебісцит, мав лишитися Німеччині, натомість більша частина родовищ вугілля, зокрема Катовіц (Катовице) і Кеніґсгуте (Хожув) дісталися Польщі. Цю постанову, яку в Польщі широко розкритикували як зраду, її автори вважали за поступку польським інтересам¹¹.

Суперечка з приводу польсько-німецького кордону протягом міжвоєнного періоду жеврїла й далі. Перегляду кордону лідери німецьких демократів, скажімо, Штреземан, вимагали у 1920-х роках не менш наполегливо, ніж Гітлер у 1930-х. Кричуща відсутність у Локарнському договорі 1925 р. будь-яких гарантій статус-кво на кордоні Німеччини з Польщею, паралельних до таких гарантій на її кордонах із Францією та Бельгією, надовго вбила клин підозри між Польщею і західними державами. Проблема експорту силезького вугілля через новий кордон до Німеччини стала причиною польсько-німецької митної війни 1925—1929 рр. Хоча Силезька конвенція, вироблена Лігою націй із питань, які становили спільний інтерес, добре виконувала своє завдання, майже не було сумніву, що Німеччина прагне радикально переглянути питання про кордони. Саме це вона і зробила впевнено 1939 р., інкорпорувавши до складу райху всю колишню пруську територію.

Запропонований 1945 р. план установити польсько-німецький кордон по річках Одер та Ниса-Лужицька й надолужити польські територіальні втрати на сході наданням територій на півночі й заході, цілком позбавлених їхніх питомих німецьких жителів, слід приписувати здебільшого радянській політиці.

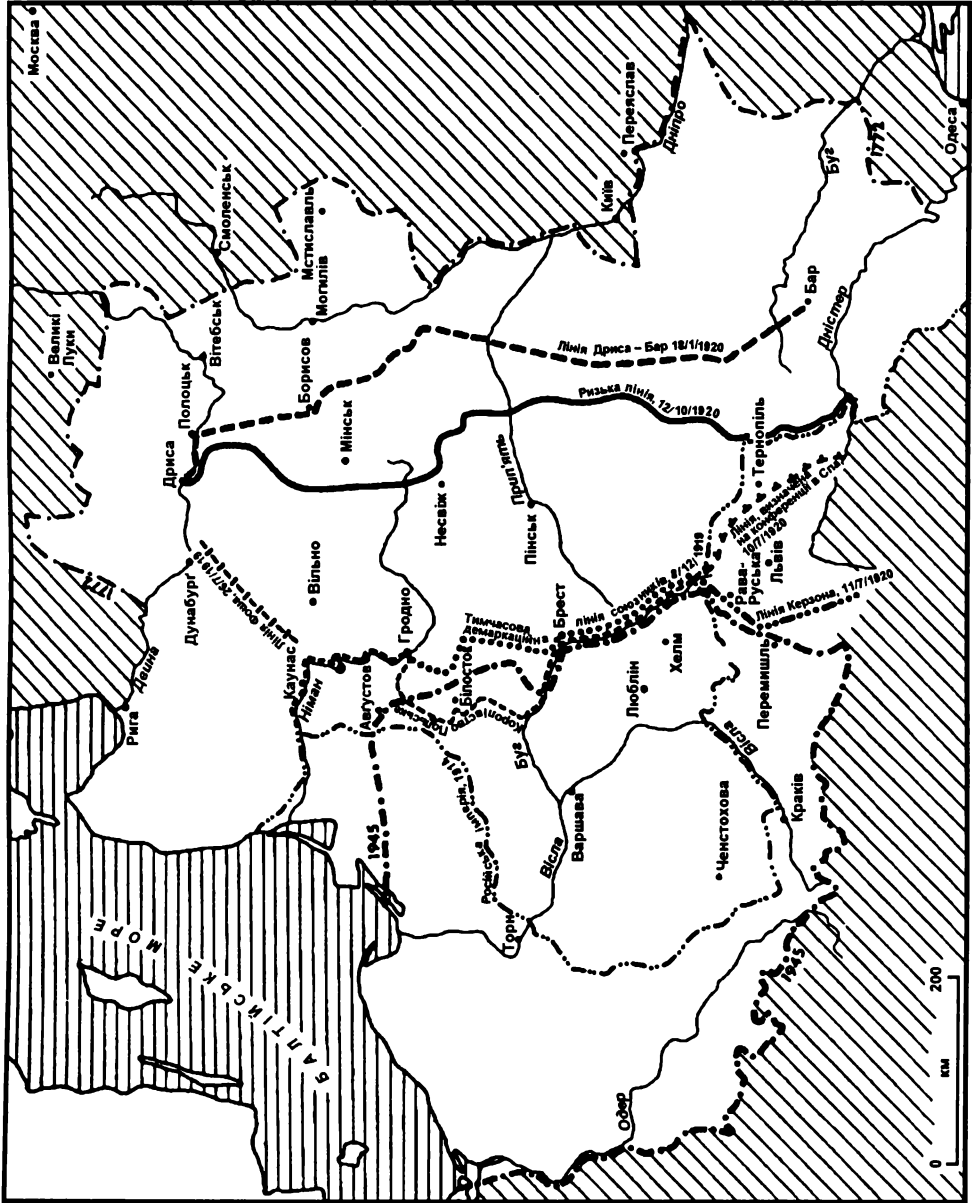
Хоча британські й американські переговірники давно визнали лінію по Одеру в районі Франкфурта, вони аж до останнього етапу не визнавали продовження цієї лінії по західній Ниси-Лужицькій, на відміну від східної Ниси-Клодзької. Хоча всі польські партії були охочі отримати Данциг, дуже мало сподівалися на Бреслау й ніхто не думав про Штетин. Зокрема Миколайчик непокоївся з приводу тягаря анексій, які можуть відродити німецький ревізіонізм і на невизначений час прив'язати Польщу до СРСР. Але він і всі, хто поділяв його стриманість, були змушені поступитися представникам *PKWN* і *TRJN*, які віддано повторювали вимоги своїх радянських покровителів. Останній варіант, що не конче мав бути остаточним, був утілений у комюніке Потсдамської конференції від 2 серпня 1945 р.:

“Три голови уряду погодилися, що, чекаючи остаточного визначення західного кордону Польщі, колишні німецькі території на схід від лінії, що йде від Балтійського моря безпосередньо на захід від Свінемюнде, а потім уздовж річки Одер до впадання Західної Нейсе і вздовж Західної Нейсе до чехословацького кордону, а також та частина Східної Пруссії, що не перейшла під керування СРСР... а також зона колишнього вільного міста Данцига мають перебувати під керуванням Польської держави, і тому їх не слід вважати за частину радянської окупаційної зони в Німеччині”¹².

У практичному аспекті майже не мало ніякого значення, що запланована мирна конференція ніколи не відбулася. Кордон по Одеру—Нейсе 6 липня 1950 р. був визнаний Німецькою Демократичною Республікою, створеною в колишній радянській окупаційній зоні. Отже, “повернені території” стали складовою частиною Польщі задовго до міжнародного визнання цього факту; Данциг став Гданськом, Бреслау — Вроцлавом, а Штетин — Щецином¹³.

Східний кордон Польщі породив найбільше суперечок. Його доля була пов'язана з насиченою усобицями історією польсько-радянських кордонів на землях, де жило відносно мало поляків і не було росіян, проте Росія і Польща сперечалися за них протягом сторіч. У ХХ ст. найбільшу польську вимогу висловив на мирній конференції Дмовський, вимагаючи кордону 1772 р. (Навіть Дмовський виявляв певну стриманість і уникав згадок про східний кордон Речі Посполитої в мить її найбільшого територіального розростання 1634 р.). Традиційна російська вимога, до якої були прихильні й царський, і радянський режими, збігалася з кордоном російських привіслинських провінцій до 1912 р. по річці Буг. Між цими двома крайнощами пролягав широкий простір так званої зони УЛБ (України, Литви, Білорусі) й цілий цвинтар недовговічних компромісів. Коли не зважати на менш важливі пропозиції, в 1919—1945 рр. сформульовано принаймні вісім головних пропозицій (*див. карту 18*):

1. *Переглянута тимчасова демаркаційна лінія*, запропонована 8 грудня польською комісією на мирній конференції в Парижі. Оскільки на цю лінію покликалися тільки у зв'язку з пропозиціями відносно колишньої Російської імперії, вона зупинилася на старому російсько-австрійському кордоні й не переходила в Східну Галичину. Її ніколи не визнавала Верховна союзницька рада і її ніколи не пропонували формально ані полякам, ані советам.

Карта 18. Східний кордон (1916—1945 рр.)

2. *Лінія Дриса—Бар*, описана в радянській ноті про мир від 28 січня 1920 р. В територіальному аспекті вона була щедріша до Польщі, ніж союзницька демаркаційна лінія, і її рекомендував для визнання комітет сейму з міжнародних відносин у своїй доповіді голові держави. Внаслідок розриву відносин між обома сторонами у квітні 1920 р. її ніколи не обговорювали офіційно¹⁴.

3. *Лінія конференції у Спа*, узгоджена під час дискусій між прем'єр-міністрами Британії і Польщі Лойд Джорджем і Владиславом Грабським 10 липня 1920 р. Згідно з цією угодою, польсько-радянський кордон мав дотримуватися тимчасової демаркаційної лінії в північному секторі та лінії фронту між польською і радянською арміями в південному секторі в Східній Галичині. Львів (Лемберг) лишався на польському боці.

4. *Лінія Керзона*, яку схвалив британський міністр закордонних справ лорд Керзон на підставі інструкцій, складених у Спа, була охарактеризована в телеграмі, посланій з Міністерства закордонних справ у Лондоні до Москви 11 липня 1920 р. Минув лише тиждень, і радянський уряд відкинув її. Цікаво, що опис цієї лінії містив поважну розбіжність. Усупереч намірам прихильників цієї лінії, опис запропонованих кордонів у південному, галицькому секторі, “на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат”, не збігався з умовами угоди в Спа і Львів мав би лишитися на радянському боці. Ця розбіжність, причиною якої найімовірніше була писарська помилка, скоєна в Лондоні дипломатичним персоналом, що використовував карти й записи, які підготував раніше Луїс Нам'єр, спричинила велику збентеженість союзницьких рад, коли її з'ясували за змінених обставин 1943 р.¹⁵

5. *Лінія*, яку запропонував радянський представник Адольф Іоффе на початку *польсько-радянських переговорів у Ризі* 24 вересня 1920 р. Тієї миті військової поразки радянський уряд був ладен піти на поступки полякам, лише незначно відступивши від кордону 1772 р., за умови, що протягом десяти днів відбудеться припинення вогню. За порадою Станіслава Грабського, члена Націонал-демократичної партії, польська делегація відкинула надміру щедрі пропозиції Іоффе, віддавши перевагу лінії, “яка більше сприяє добросусідським відносинам”¹⁶.

6. *Остаточна лінія, визначена Ризьким перемир'ям*, яке підписали Іоффе й Домбський 12 жовтня 1920 р. Вона становила основу територіальних статей Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 р., і правила за офіційний кордон між Польською Республікою і СРСР до 1939 р.

7. *Нацистсько-радянська демаркаційна лінія*, визначена 28 вересня 1939 р., дуже близько збігалася з межами давнього Королівства Польського.

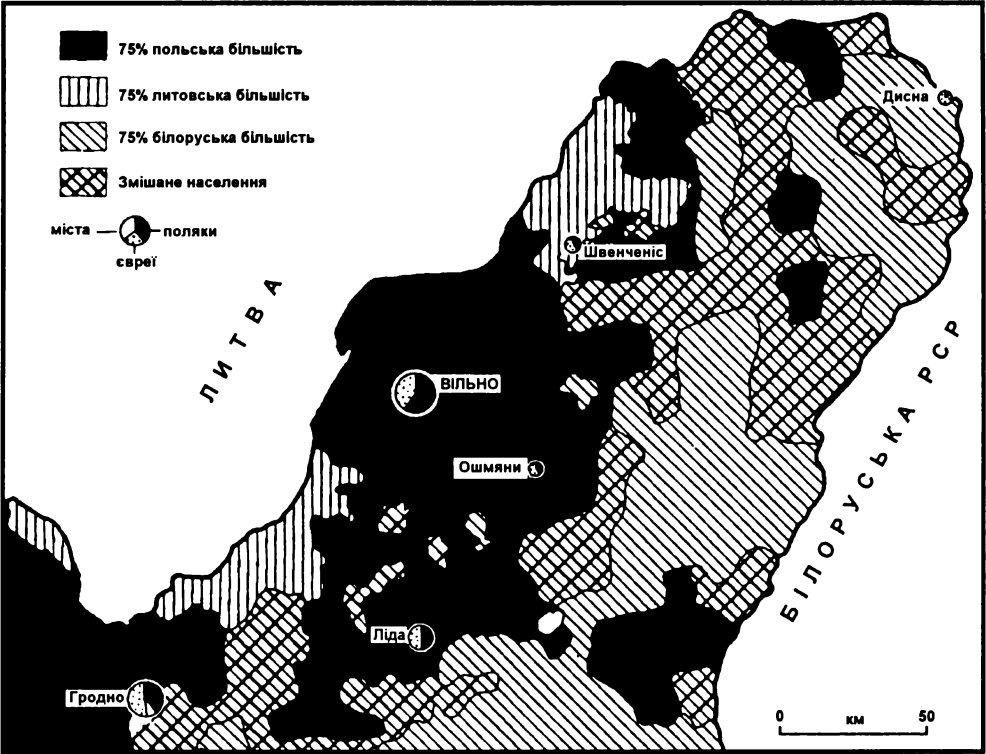
8. *Польсько-радянський кордон 1945 р.*

З усіх цих ліній тільки ризька мала моральну виправданість. Вільно обговорена двома договірними сторонами, вона була вільна від усякого зовнішнього тиску. Її порушення Червоною армією 17 вересня 1939 р. становило безперечний випадок міжнародної агресії. Проте не слід забувати, що Ризький договір справді поділив Литву, Білорусь і Україну, незважаючи на бажання населення.

Ця ситуація зобов'язала польський уряд відмовитися від усяких думок про підтримку якоїсь федерації незалежних народів на своїх східних кордонах¹⁷.

Переговори Польщі і СРСР про кордон часто були затьмарені наявністю на прикордонних територіях сепаратистських рухів, бажання яких не збігалися з бажаннями ані поляків, ані росіян. Тієї присмеркової доби між відступом царської імперії 1915 р. і створенням СРСР 1922 р. кілька народів схопились, як і поляки, за нагоду заснувати власні незалежні держави. З-поміж них Литовська Республіка проіснувала двадцять три роки, від 1917 р. до 1940 р., а Західноукраїнська Народна Республіка всього дев'ять місяців — від листопада 1918 до липня 1919 р. Обидві держави перебували в прямому конфлікті з Польською Річчю Посполитою.

Конфлікт із Литвою зосереджувався на майбутньому Вільна (польською мовою *Wilno*, литовською — *Vilnius*, російською — *Вильна*, німецькою — *Wilna*). Хоча в усіх секторах польської громадської думки існували сильні сентиментальні зв'язки з Литвою, а подекуди навіть сподівання на федеративний союз із нею, проти створення національної литовської держави не було ніяких серйозних заперечень. Клопіт виник тоді, коли литовський уряд у Каунасі (Ковні) не тільки висунув претензії на Вільно, а й заявив, що він має бути столицею республіки. Оскільки литовськомовний елемент у місті не перевищував 5%, польська більшість одразу запротестувала. (Аналогічна ситуація могла б виникнути в кельтському поясі Великобританії, де валійськомовний сепаратистський рух міг би коли-небудь висунути претензії на Кардиф, а якась гельськомовна Шотландська республіка могла б претендувати на свою стародавню столицю Единбург). Крім того, якщо німецька армія підтримувала литовських націоналістів, совети підтримували литовських комуністів, а польська армія боролася проти них усіх. Після першої окупації Вільна поляками Верховна союзницька рада запропонувала так звану лінію Фоша, щоб розділити польські та литовські війська, поки триватимуть переговори. Але це втручання виявилось марним. Під час місцевої громадянської війни й Польсько-радянської війни Вільно послідовно окупували німецькі підрозділи *Oberkommando Ost*, націоналістична організація *Taryba* (1917—1918 рр.); польська *Samobrona* (грудень 1918 р. — січень 1919 р.); комуністична Литовсько-Білоруська РСР (січень—квітень 1919 р.); польська армія (квітень 1919 р. — липень 1920 р.) і російська Червона армія, що 14 липня 1920 р. швидко передала місто литовцям. Його доля була вирішена надовго 9 жовтня 1920 р., коли Пілсудський організував фіктивний бунт у своїй польській армії, щоб відвоювати місто для Польщі, не кидаючи відвертого виклику союзникам, які застерігали проти таких дій. Після двох років номінальної незалежності в новоствореній державі Середня Литва були проведені вибори, щоб визначити її майбутнє. Її прохання увійти до складу Речі Посполитої сейм у Варшаві задовольнив у березні 1922 р., і зрештою з ним погодилася Верховна союзницька рада, проте цього ніколи не визнав литовський уряд у Каунасі¹⁸. Через двадцять років радянська влада зіграла ту саму гру, але набагато брутальніше. Силоміць окупувавши Литву й депортувавши майже четверту частину виборців, вона інсценізувала фіктивні вибори, щоб підтвердити прохання литовців про приєднання до СРСР. (Див. карту 19 а).

Карта 19. Національний розподіл (1921 р.)
а) район Вільна; б) район Львова

Суперечка Польщі з українцями теж призвела до складного місцевого конфлікту, який був розв'язаний остаточно тим самим способом — радянським примусом. Знову-таки, хоча польська громадська думка прихильно ставилася до створення незалежної України, існували великі застороги з приводу її властивих меж. Скажімо, головним політичним мотивом маршу Пілсудського на Київ було відновлення української Директорії під проводом Петлюри як буферу проти Росії. З українських позицій видавалося трагічним, що поляки ладні підтримувати створення української держави в межах колишньої Російської імперії, проте не в кордонах Галичини. В результаті український національний рух був придушений у Росії спершу білою гвардією Денікіна, а потім більшовицькою Червоною армією, натомість їхніх колег у Галичині придушили поляки. В далекій перспективі, хоча поляки і здобули тимчасову перевагу, виграла тільки Москва.

Східна Галичина, відома полякам як Східна Малопольща, а українцям — як Західна Україна, безперечно була територією, де переважали русини. В останні роки австрійського врядування вона становила головну базу й притулок українського національного руху (див. карту 19 б). Проте характер заселення, якщо докладно придивитися до нього, був напрочуд складним. У великих містах, зокрема у Львові, поляки мали чисельну перевагу і сприятливе соціально-економічне становище. В містечках переважали євреї. В сільській місцевості винятково польські, католицькі села часто існували поряд із винятково руськими — уніатськими або православними — селами. За такої ситуації жодна проста лінія на карті, мабуть, не могла б позначити розважливий поділ на польську зону і українську. Ба більше, від самого початку взявши право до своїх рук, українські лідери зруйнували всі шанси на співпрацю чи компроміс. Своїм одностороннім проголошенням Західноукраїнської Народної Республіки у Львові 1 листопада 1918 р. вони спровокували поляків на масовану відплату, що не вщухала, аж поки була завойована вся провінція. Ця кампанія, що тривала до липня 1919 р., потребувала тієї доби зусиль основного масиву польської армії. Відтоді польський кордон по річці Збруч був непохитний. 21 квітня 1920 р. його визнала українська Директорія як плату Пілсудському за його марш на Київ, а 18 березня 1921 р. представники Української РСР на мирній конференції в Ризі. 1923 р. неохоча ратифікація з боку Ради послів дала змогу формально приєднати Східну Галичину до Польської Республіки¹⁹. Звичайно, менше ніж через двадцять років цей розв'язок теж був скасований. У вересні 1939 р. відповідно до угоди з нацистами, а в 1944—1945 рр. унаслідок переговорів з Черчілом і Рузвелтом радянські лідери спромоглися приєднати всю Східну Галичину до СРСР.

1945 р. східний кордон Польщі був накинута радянською політикою. Його польські прихильники обмежувалися функціонерами *PKWN*, *TPRP* і *TJRN*, яких їхні радянські покровителі змусили визнати той кордон як попередню умову їхнього призначення. Миколайчик визнав його тільки під величезним дипломатичним тиском. “Ви на межі знищення, — сказав йому Черчіл. — Якщо ви не визнаєте цього кордону, вас викреслять назавжди. Росіяни промчать крізь вашу країну, й ваш народ буде ліквідований”²⁰. В Ялті західні держави

підтвердили визнання цього кордону на основі лінії Керзона. Радянський союз анексував значну територію на захід від Гродна. Але тієї пори це було суто академічне питання. Адже вже вирішили переселити поляків, що жили на схід від нового кордону, до ПНР, а всіх неполяків депортувати з заходу до СРСР. Річ нечувана, кордони мали пріоритет над людьми.

Загалом про історію сучасних польських кордонів сумно читати кожному, хто уявляв собі, ніби карту сучасної Європи намалювали з наміром бути великодушним і точним. Принцип національного самовизначення був відкинтий із цинічною послідовністю. В результаті двох воєнних союзів між англосаксонськими державами і росіянами полякам ніколи не дозволили розкоші дати в своїй державі притулок національним меншинам, хоча такий стан вважали за цілком придатний для британців, росіян або, зрештою, чехів. 1919 р. полякам не дали Данциг з етнічних причин, а Цешин з економічних. Промислову зону Верхньої Силезії полякам віддали, незважаючи на безперечну перемогу німців на плебісциті. На думку населення Львова та Вільна 1945 р. зважали не більше, ніж 1939 р. або 1919 р. Здається, жодного разу не взяла гору проста справедливість. Єдині вияви послідовності можна знайти тільки в цілях російської й радянської політики. 1914 р. царський міністр Сазонов опублікував своє бачення Східної Європи в майбутньому. Він закликав відновити давній кордон Королівства Польського по Бугу, поділити Східну Пруссію, завоювати Східну Галичину, віддати Данциг новій польській державі, об'єднаний з Росією, й розширити Польщу до Одера. В короткій перспективі його плани зазнали невдачі, але в тривалій, у руках Сталіна, вони були реалізовані з нелюдською увагою до деталей²¹.

На користь нинішніх кордонів Польської Народної Республіки можна сказати дуже багато. Вони компактні, добре пристосовані для воєнної оборони і йдуть здебільшого вздовж ліній гір, моря й великих річок. Уперше в історії в цих кордонах існувала польська держава, де жили майже самі поляки, й водночас за кордоном не лишилися численні польських меншин. Справді, чудова ситуація й навіть гідна хвали, якби не річки крові, страждань і лицемірних аргументів, що знадобилися для досягнення такого результату.

* * * * *

Мінливість кордонів Польщі спричинилася до дивовижних ускладнень у сфері ономастики. І справді, надмірну кількість польських топонімів часто вважають за слушну причину вивчення якоїсь іншої частини континенту. Поставши від самого початку перед радше незнайомими назвами, які начебто й вимовити годі, здивований англосакс, напевне, дійде до повного розпачу, з'ясувавши, що кожен населений пункт має два, три, чотири, а то й п'ять варіантів назви. Вроцлав, здається, — те саме місто, що й Бреслау, а Вільно начебто інколи постає як Вільна, а тепер — як Вільнюс. А Львув, тут і причин шукати годі, інколи можуть називати і як Леополіс, Леополь, Лемберг, Львов і Львів. Різні володарі віддають перевагу різним варіантам, і то з причин, які не завжди зрозумілі.

Студенти в пошуках “правильного варіанта” губляться в тумані суперечливих порад, аж поки нарешті хтось скаже їм, що в належному контексті всі ті варіанти однаково правильні²².

Звичайно, ця проблема не унікальна для Східної Європи. Англосаксонці схильні засвідчувати страх, і то просто тому, що здебільшого не знають про такі самі вияви коло власного порога, а ще й тому, що звичайно наполягають, щоб уся інформація з іноземних країн була перекладена англійською мовою. Скажімо, дуже мало англійців знають, що Лондон (*London*) відомий певним жителям Британських островів як *Llundain*, або що Оксфорд — це *Rhydychen*, а Кембридж — *Caergrawnt*. Дуже мало людей завдає собі клопоту запитати, чому олстерські протестанти говорять про *Londonderry*, а олстерські католики про *Derry*, або чому *Kingston* перейменували на *Dún Laoghaire*. Не всі американці знають, що їхнє найбільше місто почало життя як *Nieuwe Amsterdam* або що столиця Техасу відома половині жителів “штату самотньої зірки” як *Agostino*. Але з огляду на ці приклади не потрібно ніякого глибокого знання іноземних мов, щоб усвідомити, що вживання різних мов почасти залежить від позиції людей, які вживають їх, а почасти від того, що минув час. Отже, столиця Великобританії, що колись була *Londinium*, тепер *London*, а для валійців — *Llundain*, для французів та іспанців — *Londres*, для італійців — *Londra*, для поляків — *Londyn*. Так само і столиця Силезії, що колись мала назву *Vratislav*, під владою чехів стала *Vraclav*, за врядування Габсбургів і Гогенцолернів — *Breslau*, а за польського врядування після війни — *Wroclaw*. Для латиністів це місто й досі має назву *Vratislavia*. В очах німців місто завжди буде Бреслау, а для поляків це завжди Вроцлав.

Багато проблем у зв'язку з польськими назвами є наслідком факту, що чимало змін відбулося зовсім недавно, а також того, що конкурентні національні рухи наполягали на власній номенклатурі як на питанні честі. Коли скриньку цієї теми відкрили на мирній конференції 1919 р., Пандорині скарби назв міст і провінцій випурхнули, і їх уже ніколи не можна було по-справжньому зібрати. Польська делегація, як і решта, подібних до неї, гіпнотизувала аудиторію списками назв, яких ніхто ніколи не чув. Не задовольнившись критикою держав, які поділили Польщу, поляки протестували проти вживання усталених і знайомих топонімів, вважаючи, ніби їхні претензії на колишні німецькі та російські території будуть якось дискредитовані, якщо вони вживатимуть німецьку або російську термінологію. В деяких випадках союзницькі арбітри були змушені створювати якісь нейтральні варіанти, скажімо, *Teschén*, або відроджувати архаїчні англіцизми, наприклад *Dantsick*, щоб заспокоїти стривожених прохачів. Проте наприкінці Другої світової війни цю тему навряд чи обговорювали. Советам дозволили накидати будь-яку термінологію, яка найкраще задовольнятиме їх і їхніх протезе. На повернутих територіях Польщі хапалися за кожну можливість, щоб пустити німецькі назви в небуття, і то не просто як символ своєї перемоги над нацистами, а і в якості сумнівної спроби довести, мовляв, “німці” фальсифікували історію. На колишніх польських територіях, анексованих СРСР, усі наявні польські назви були офіційно скасовані.

У такій ситуації обов'язок історика безперечно полягає у привертанні уваги своїх читачів до способів, якими теперішність відрізняється від минувшини. Найпобіжніше прочитання якогось тексту XIX ст. покаже, якими відмінними були тієї доби багато назв “польських” місцевостей від назв, які утвердилися згодом. Скажімо, прочитавши в путівнику Бедекера опис Бреслау, доречно запитати, чи очевидний наголос автора на пруських і німецьких зв'язках не є наслідком притаманної йому від природи упередженості на користь німців²³. Також слід запитати, чи нечисленність покликань на щось польське не є наслідком відсутності в місті тієї доби якогось істотного польського впливу. Якщо Бедекер не цілковитий ошуканець, що з огляду на його міжнародну репутацію вкрай неймовірно, тоді неупереджений читач дістане виразне враження, що Бреслау цілком міг бути повністю німецьким містом. У такому випадку не є нерозумним називати його, коли йдеться про той період, Бреслау, а не Вроцлав.

А коли звернутися до близького за темою польського тексту, опублікованого 1970 р., читач буде змушений визнати, що картина змінилася майже невпізнанно. Прочитавши путівник по Польщі (“*Poland — Travel Guide*”), буде доречним запитати, чи очевидний наголос на польських зв'язках міста не є наслідком факту, що книжку підготувала до друку та опублікувала офіційна установа Польської Народної Республіки²⁴. Також слід запитати, чи нечисленність згадок про німецькі зв'язки міста не є наслідком упередженості автора або відсутності тієї доби якогось істотного німецького впливу. Якщо автори не цілковиті ошуканці, а це річ неймовірна, читач дістає виразне враження, що Вроцлав 1970 р. цілком міг бути повністю польським містом. У цьому випадку не є нерозумним називати його, коли йдеться про повоєнний період, не Бреслау, а Вроцлав.

Путівники тільки натякають на катастрофічні події, що перетворили Бреслау у Вроцлав. У січні 1945 р., коли наступала Радянська армія, Гітлер наказав обороняти *Festung-Breslau* до останньої людини. Цивільним, які жили в місті і майже поголівно були німцями, звеліли покинути домівки й серед зими відступати до серця Німеччини. Чимало тих безпорадних утікачів згоріло живцем у Дрездені під час рейду британської авіації, що закидала місто запалювальними бомбами. Через три місяці, коли обложені рештки гарнізону капітулювали, значна частина силезької столиці була зруйнована дощенту. Жителі давно вже покинули місто. Його руїни окупували підрозділи радянської й польської армій, а потім передали їх адміністрації повернених територій. 1944 р., обговорюючи долю міста зі Сталіним, Миколайчик зауважив, що Вроцлав був “суто німецьким містом”. Сталін відповів, що за давніх часів воно було слов'янське, тож “місту ніщо не заважає повернутися до своїх давніх історичних традицій”. (Під час тієї розмови Сталін насправді вживав назву “Борислав”)²⁵. У 1945—1947 рр. місто повністю заселили польські втікачі. Чимало їх прибуло зі Львова, зазнавши від советів долі, дуже схожої на ту, яка спіткала німців Бреслау від нацистів. Університет, бібліотека, інститут *Ossolineum*, а також тисячі їхніх працівників і майно перевезли зі Львова *en bloc*. Згодом туди прибули поляки з інших спустошених районів країни. В такому світлі Вроцлав, мабуть, краще

вважати за часткову реінкарнацію Львува, ніж за продовження Бреслау. Нині місто процвітає й має виразний польський характер. Старі жителі часто говорять із ритмічним акцентом сходу, виказуючи таким чином своє далеке походження. Але вся молодь, понад 50% населення міста, народилася тут. Як польські вратиславці вони почуваються прямими нащадками слов'ян, що жили на тій самій землі понад сім сторіч тому. Їхні почуття, навіть якщо їх можна зрозуміти, абсолютно хибні. Як і їхні німецькі попередники, що тепер доживають віку у гіркому вигнанні у Федеративній Республіці Німеччини, вони є жертвами і продуктами Другої світової війни²⁶.

Такі самі вправи можна здійснити відносно майже всіх міст повернених територій і всіх колишніх польських міст, що увійшли до складу СРСР. Щецин, Кошалін, Гданськ, Ольштин, Зелена-Ґура, Єлень-Ґура, Клодзько, Ополе — це, власне, нові громади, чії нові польські назви дають змогу зробити слушний висновок про суттєвий розрив з їхнім попереднім німецьким минулим. У Вільнюсі, столиці Литовської РСР, живе тільки незначна частка родин, які жили там у довоєнні дні. Теперішні керівники республіки намагаються відкинути п'ять сторіч зв'язку міста з Польщею як неналежне втручання в природний розвиток міста. У Львові, одному з великих міст України, живе тільки частка родин, які жили в довоєнному Львові або австрійському Лембергу. Проте сучасні українці часто говорять так, ніби Львів завжди був "їхнім містом".

Насправді радянський Львів витворили таким самим штучним способом і з тих самих причин, що й польський Вроцлав. Бедекер, пишучи в 1890-х роках, за доби автономії Галичини, представив Львів як місто, що має виразний польський характер, на який накладаються офіційні австро-німецькі обертони. Через тридцять років, 1927 р., директор польської Державної туристичної агенції наголошував на польських зв'язках ще дужче²⁷. Описуючи головні архітектурні пам'ятки, доктор Орлович привернув увагу своїх читачів до *placu Marjackiego* (майдану Св. Марії) з належною Попелеві статуєю Міцкевича (1905 р.), до музею Собеського в королівській кам'яниці на площі Ринок, давнішому *Ringu*, до італійської церкви (1580 р.) й до Личаківського цвинтаря з окремою ділянкою, присвяченою "орлятам", юним захисникам Львова в 1918—1919 рр. На додачу до докладного опису польського мистецтва та пам'ятників, він обережно згадує про уніатські українські шедеври в колекції Дзедушицьких і в Українському музеї, заснованому 1912 р., в уніатському соборі Св. Юра (1746 р.) та в П'ятницькій церкві (1643 р.). А через тридцять п'ять років, 1962 р., тогочасний радянський путівник поєднував український і радянський варіанти історії міста:

"На північ від східних Карпат, над річкою Полтвою — притокою Західного Бугу — лежить одне з найкрасивіших українських міст — старовинний 700-літній Львів.

Багата і слава його історія. Він заснований в середині XIII століття галицько-волинським князем Данилом Романовичем і названий іменем його сина Льва. З фортецею на горі це місто служило опорним пунктом проти татаро-монгольської навали, що йшла на Європу.

В XIV ст. галицько-волинські землі зазнають нападів польських, угорських і литовських феодалів. Знесилене боротьбою з татарами, князівство не витримало натиску сусідів-завойовників.

У половині XIV ст. західні руські землі разом з Львовом загарбали польські феодалі, підтримані римським папою, який мав намір насаджувати на сході католицьку віру. До 1772 року на галицько-волинських землях панувала шляхетська Польща, аж поки Галичину не загарбала Австрія. Під австрійським володінням Львів пробув до 1918 р. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції над східними землями України замайорів червоний прапор свободи. Львів, у силу тодішніх економічних обставин, опинився в неволі у польських панів, які забрали в трудящих Західної України навіть ті куці права, що існували за Австрії. Львів став центром у боротьбі західноукраїнських трудящих за визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Ідеї Великого Жовтня, успіхи Радянської влади надихали західноукраїнських трудящих на боротьбу за своє соціальне й національне визволення.

Прийшов незабутній 1939 рік. Радянські народи подали руку допомоги трудящим Західної України. Львів став радянським...”²⁸.

Саме такою є сучасна доля Лемберга—Львува—Львова. Ніде не зазначено, що єдиною країною, якій ніколи не належало місто до 1939 р., була Росія. Ніде не пояснено, чому в офіційній радянській літературі це місто найчастіше згадують з російськомовним варіантом назви як Львов. Ніде немає навіть натяку на поляків та євреїв, що колись жили в місті. Ніде, навіть жартома, немає ніякої згадки, що назву міста насправді треба вимовляти як В-Р-О-Ц-Л-А-В. Насильство над плином історії навряд чи є менш очевидним, ніж насильство того “незабутнього року”, коли була здійснена найбрутальніша трансформація міста²⁹.

Професійні історики цілком можуть вважати, що популярні путівники нижчі від їхньої гідності. В такому разі вони помиляються. Доробок Бедекера та його послідовників різних гатунків забезпечує основну інформацію, на яку спирається обізнаність публіки зі Східною Європою. Упередження, помилки, вибірковість і просто вигадки тут можуть бути очевидніші, проте не більш шкідливі, ніж upheldження, помилки й т. ін., якими рясніють наукові праці.

Проте для вченого та історика, що не має на кого гострити сокиру й не має вподобань до якоїсь однієї східноєвропейської мови на шкоду іншій, практична проблема лишається й далі. Коли існує таке багатство ономастичних варіантів, з яких можна вибирати, люди зобов'язані запитати, яку назву слід уживати за яких обставин. Простої відповіді немає, хоча можна запропонувати кілька простих провідних принципів. По-перше, важливо визнати, що нічого в цій сфері не є абсолютним або вічним. Топоніми слід аналізувати постійно, щоб зареєструвати зміни, які відбуваються ненастанно. В ідеальному випадку назва завжди повинна відображувати панівні культурні й політичні зв'язки даного “місця” даної миті. Якщо це зумовлює, що в третьому розділі треба говорити про Вратислав, у двадцятому — про Бреслау, а в двадцять третьому — про Вроцлав, дослідник, з'ясувавши все, не повинен вагатися. По-друге, необхідно визнати, що мовні традиції змінюються не так легко, як політичні. Коли розмовляти німецькою мовою, набагато простіше говорити про Бреслау, ніж про Вроцлав, і то навіть тільки тому, що в усталеному масиві німецькомовної літератури, присвяченої даній темі, завжди вживають цю конкретну форму. А коли розмовляти польською мовою, завжди простіше з суто лінгвістичних причин говорити про Вроцлав. Німець, що віддає перевагу німецькій формі, має на увазі, що сучасний Вроцлав — німецьке місто, не більшою мірою, ніж

поляк, що говорить про міста *Lipsk* і *Dreżna*, має на увазі, що міста Ляйпциг і Дрезден польські. По-третє, важливо пам'ятати, що нейтральні варіанти, англомовні чи латиномовні, самі по собі викривлюють реальність і можуть призвести до серйозних наслідків. Автори, що пишуть англійською мовою, вочевидь віддають перевагу назві *Warsaw*, а не питомій польській назві *Warszawa*. Але цілком англізовані назви такого типу трапляються вкрай рідко. Більшість англійських форм фактично запозичені з німецької чи російської мови, і вони стали відомі англосаксонському читачеві в минулому за конкретних умов, які вже не існують; скажімо, англійська назва *Cracow* походить від німецької назви *Krakau*, запозиченої в ті далекі дні, коли жителі цього міста були здебільшого німецькомовні. І, нарешті, не слід забувати, що всі топоніми набувають чинності з огляду на цілі, задля яких їх створено. В межах власної системи орієнтирів усі вони однаково слухні. Їхню доречність за кожної даної ситуації можна перевірити тільки тоді, коли історик досліджує, для яких цілей їх використовують і в чиїх інтересах. Треба завжди пам'ятати про всі варіанти. Тільки в одному можна бути впевненим. Культурні дикуни, які промчали по архівах і цвинтарях польських земель, стираючи польські, німецькі, єврейські, російські чи українські прізвища в надії змусити барвисту дійсність відповідати власним монотонним фантазіям, просто гідні жалю. Цензори, що прибирали образливі топоніми з карт та історичних матеріалів, вважаючи, ніби теперішня мода — вічний вердикт історії, ошукують і себе, і своїх підопічних. Як і в речах, які більше збуджують нас, розважлива людина повинна виснувати: "*Vive la dif-férence!*" ("Нехай живе відмінність!").

* * * * *

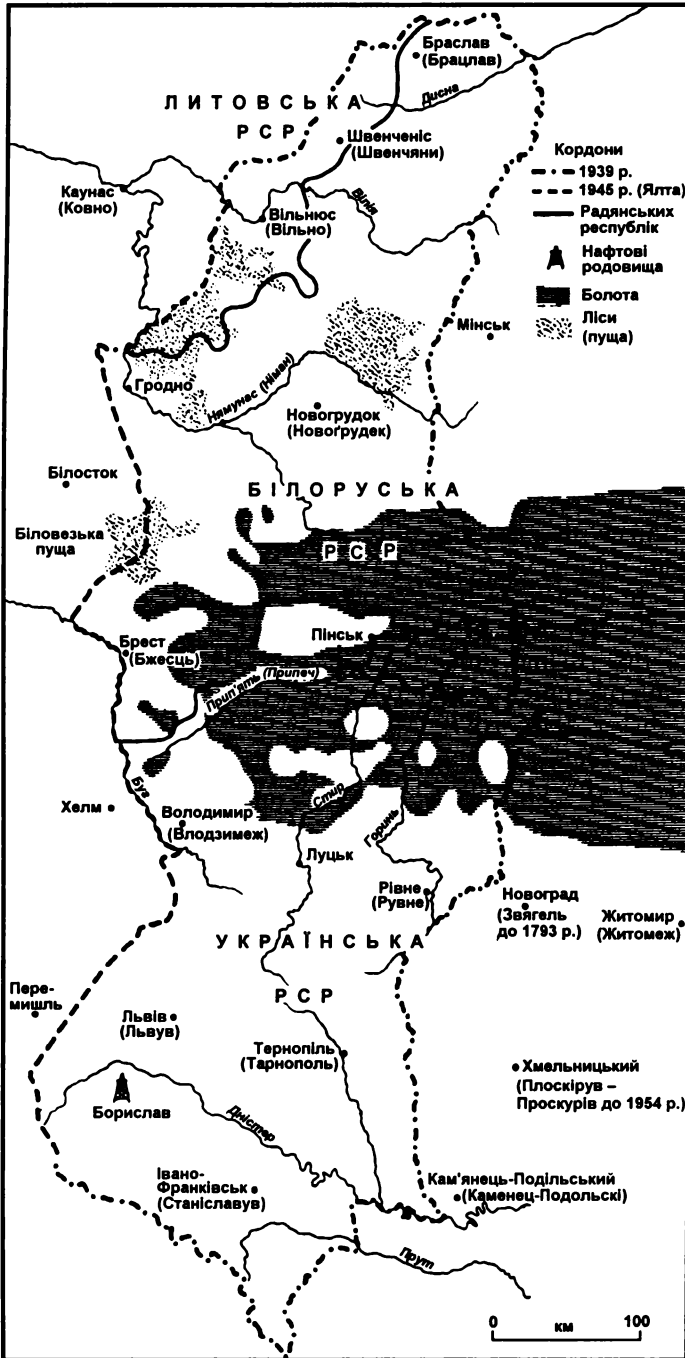
Хоч би що можна було говорити про урегулювання 1945 р., не можна сумніватися, що воно було таким остаточним, як і будь-яке політичне упорядкування такого характеру. Його остаточність походить не від мудрості людей, які здійснили його, а від їхньої нещадності. Проблеми кордонів були не так розв'язані, як ліквідовані. В усій Східній Європі національні меншини, що могли або не могли спричинитися до тертя між окремими громадами, були усунені фізично. З погляду сучасних урядів і наддержави, що домінувала в усьому тому регіоні майже п'ятдесят років, результат був досить пристойний. Але людська ціна була величезна.

Для історика урегулювання 1945 р. становить цікавий парадокс. Насправді воно становило радикальний розрив із минулим, величезний стрибок від умов, які переважали до війни, довільне відхилення плину історії. То було колосальне досягнення політичної інженерії. Проте майже в кожній східноєвропейській країні його інтерпретували як кульмінацію природного історичного процесу і його постійно обґрунтовували, покликаючись на давні історичні події, справжні чи уявні. Кожен знає, що історію можна використати для виправдання геть усього, але в даному випадку ретельно вироблений історичний церемоніал, який використали ідеологи для освячення постанов 1945 р., приголомшував не

менше, ніж саме велике врегулювання. То було однаково, якби будівники Суецького каналу або дамби Гранд-Куле на річці Колумбія у штаті Вашингтон відчували обов'язок пояснити, нібито їхній витвір — це лише те, що було б результатом діяльності сонця, припливів і геологічних процесів у випадку нормального розвитку подій.

У Польщі після війни ціле покоління навчали вважати, що кордони ПНР обмежують територію, на якій споконвіку розвивався польський народ. Їх захочували вважати, ніби польська *macierz*, вітчизна, завжди займала ту саму фіксовану територію, навіть якщо траплялося, що на великих її фрагментах упродовж століть жили великі кількості “чужинців”, а політичні кордони інколи тяглися в цілком інших напрямках. Згідно з офіційним поглядом, поляки завжди мали невідчужуване та виняткове право жити на повернених територіях заходу та півночі, навіть коли якась *force majeure* перешкождала їм реалізувати це право. Внаслідок тих самих причин про їхню власну присутність будь-якої історичної доби на якійсь латці землі за межами східних кордонів, визначених на Потсдамській конференції, слід шкодувати як про мерзенне зазіхання на права інших народів (навіть якщо деякі з тих народів тоді не існували). Одне слово, ПНР треба було вважати за природний продукт історії. Її контури визначили люди, чиї міркування під радянським керівництвом були натхнені правильною оцінкою наукових принципів, які дали їм змогу не просто створити нову Польщу, а радше відновити стару. В багатьох аспектах то була вкрай романтична картина, згідно з якою вважали, що 1945 р. завдяки вправності державних діячів був відновлений класичний шедевр, полотно очистили від нагромаджених кількасотрічних нашарувань, зроблених брудними і незграбними пензлями, щоб виявити давню карту Польщі в усій її первинній пишності. Попри всі претензії на науковість методу, цей аргумент був суто телеологічний. У своєму зверненні до народу, що пережив такий довгий період непевності, він мав емоційний, а не раціональний характер.

1945 р. усі східні сусіди Польщі були інкорпоровані до СРСР. З суто територіального погляду вони здобули багато. Литовці мали свою Литовську РСР, а від 1940 р. свою столицю Вільнюс. Білоруси отримали Білоруську РСР, що простяглася від Двіни аж за Прип'ять і від Бреста на Бугу до Вітебська, Могилева й Гомеля. Українці отримали Українську РСР, що втілила в життя гасло “Великої України від Сяну до Дону”. Проте з іншого погляду ці радянські національності мали небагато причин для радості. Їхнє приєднання до СРСР супроводилося фізичним знищенням незалежних національних лідерів і масовою депортацією цілих сегментів населення. Хоч і діставши номінальний контроль над своєю мовою, культурою й національною територією, вони були підпорядковані монополюному керуванню всесоюзної Комуністичної партії, що правила за інструмент централізованої, автократичної імперії, де домінували росіяни. Їхні конституційні права були обманом. Їхнє поневолення було занадто реальним. За винятком представників керівного *апарату*, вони схильні були оцінювати свій колишній зв'язок із Польщею з сумішшю жалю й заздрощів. (Див. карту 20).

Карта 20. Здобуті території СРСР після 1945 р.

Зокрема литовці, мабуть, дуже часто зажурено хитали головою. В міжвоєнному періоді їхня прикра зосередженість на питанні про Вільно (де тоді навряд чи жив бодай один литовець) прискорила не просто розрив із польським урядом, а й, що мало набагато серйозніші наслідки, відмову від планів створити оборонний блок держав, які межували з СРСР³⁰. Крім того, вона спонукала їх до сумнівного політичного зв'язку з советами. Обіцянка Вільни була наживкою, яка затягла литовців до радянської пастки. Про сумні результати дізналися в 1939—1940 рр. Радянське схвалення передачі Вільна Литві правило лише за прелюдію до вступу Червоної армії в червні 1940 р. й насильної смерті литовської незалежності. Певною мірою всі східноєвропейські народи завинили в утвердженні вузькоєгоїстичних цілей коштом добросусідства і спільної безпеки, але литовці тут становлять класичний приклад. Вони втекли з пекучої польської сковороди тільки на те, щоб ускочити обома ногами в люте радянське полум'я³¹.

Білоруси мали менше шансів, ніж литовці, вплинути на свою долю. Незалежна Білоруська Народна Республіка в Мінську проіснувала лише дев'ять місяців, від березня до грудня 1918 р. Захоплену спершу Червоною армією, а потім польською, совети й поляки поділили її між собою відповідно до Ризького договору. Сталін ліквідував усю національну інтелігенцію. 1939 р. возз'єднання західних і східних частин поділеної країни у Білоруській РСР супроводилося навалом Червоної армії, мов “хмари сарани”, й масовими чистками. На думку одного з нечисленних незалежних істориків Білорусі, будь-яке порівняння між польською і радянською політикою щодо Білорусі вочевидь буде не на користь радянському режимові³².

Українці, що колись могли б здобути найбільше від належного порозуміння з поляками, мали найбільше причин для шкодувань. Як і литовці, вони вимагали всіх своїх національних прав одразу і в повному обсязі, а скінчили тим, що не отримали практично нічого. Український національний рух із його гаслом “Україна для українців” зайняв несхитну й безкомпромісну позицію в територіальному питанні. В цьому його позиція була дуже схожа на еквівалентну позицію націонал-демократів Дмовського в польському таборі, з яким українцям неминуче судилося лобове зіткнення. Протягом короткої доби української незалежності від 1918 до 1921 р. в Україні не існувало ніякої численної групи, яка могла б дорівнювати польським федералістам Пілсудського чи навіть ще м'якшим польським консерваторам. Українці не могли дійти згоди і з польськими націоналістами внаслідок конфліктних і взаємно неприйнятних територіальних претензій, і з польськими федералістами внаслідок давніх кривд, завданих за феодального режиму давньої Речі Посполитої, і з польськими консерваторами внаслідок свого недавнього прикрого досвіду в Галичині. В результаті їм довелося воювати зі своїми головними російськими ворогами — і червоними, й білими — в ізоляції³³. Односторонній контроль над Львовом, здобутий у листопаді 1918 р., за доби, коли в місті жила тільки незначна українська меншість, призвів до дев'ятимісячної війни з польською армією і втрати Західної України на користь Польщі³⁴. Визволення Києва в травні 1920 р. завдяки імпровізованому договору отамана Петлюри з Пілсудським сталося

надто пізно, щоб запобігти контрмобілізації нездоланих більшовицьких військ³⁵. Хай там як, зумовлене необхідністю визнання польських претензій на Західну Україну з боку Петлюри, що було платою Пілсудському за допомогу польської армії, дискредитувало отамана в очах його несхитних співвітчизників. Таким чином поділена всередині й атакована зовні Українська Народна Республіка була розбита дощенту. Сімдесят років вона не мала змоги відновитися. За Ризьким договором, Україна, як і Білорусія, була поділена між поляками і советами. В міжвоєнному періоді розчарування українців з особливою люттю обернулося проти поляків. Толерантне ставлення до певного ступеня націоналістичної політики існувало в Польщі, а не в СРСР, і тому Західна Україна стала осередком діяльності тих українських організацій, які мали змогу діяти. Але здобутків не було ніяких. У роки, які передували і нацистсько-радянському пактові 1939—1941 рр., і німецько-радянській війні 1941—1945 рр., і поляки, і українці втратили всяку надію на спільні дії проти спільних ворогів. 1939 р. український національний рух лишився тільки з одним потенційним союзником — нацистами, а коли Гітлер показав свій норов, криваво придушивши всі незалежні організації окупованої України, цей рух став цілком ізольованим. Ті нечисленні українці, що приєдналися до німців у складі дивізії СС “*Galizien*”, були розбиті на Східному фронті. Одна з останніх таємниць “Останньої таємниці” полягає в тому, що ті вояки дивізії, які вижили, були врятовані від депортації до СРСР, а отже, й від певної смерті, завдяки своїй претензії на польське громадянство³⁶. Ті, хто приєднався до Української Повстанської армії Степана Бандери, були змушені до кінця Другої світової війни боротися в підпіллі за виживання проти трьох ворогів: Червоної армії, німецького вермахту і Армії Крайової. Попри всю їхню мужність, їхнє безнадійне скрутне становище було визначене нереальними політичними позиціями і надмірною недовірою до всіх своїх сусідів. Зрештою 1947 р. їх оточили й розбили в Бещадах спільними діями радянської, чехословацької та польської армій.

З огляду на сумні наслідки таких багатьох нещасть ставлення українців до Польщі неминуче було неоднозначним. У СРСР це питання годі було обговорювати відкрито, а в ПНР його рідко обговорювали публічно. Серед емігрантських кіл на Заході воно часто провокувало пов’язані з насильством реакції, зумовлені довоєнною і воєнною ворожнечею. Більшість українців за кордоном були виховані в давній націоналістичній традиції, згідно з якою виняткове володіння національною територією в її максимальних межах вважали за єдине та остаточне Добро. Тому вони й далі публікували свої карти “Великої України”, кордони якої були ширші навіть за кордони Української РСР. Вони й далі нарікали на “польську окупацію” Перемишля і Холма. Здається, вони мало усвідомлювали, як близько їхня позиція нагадує позиції їхніх ненависних ворогів — сталіністів і польських націоналістів. Їхні історики й далі здебільшого дотримуються старої націоналістичної ідеології, згідно з якою народ та його батьківщина становлять постійну реальність протягом усієї задокументованої історії. Це ідеологія, яка неминуче породжує озлоблення проти тих людей, що, як вважають, зазіхнули на цей неможливий, безплідний, антиісторичний ідеал. Вони майже не усвідомлюють,

що їхні гасла є дуже близьким відлунням офіційної комуністичної пропаганди. В школах Української РСР, як і в школах української еміграції, дітям і досі кажуть, що поляки, які колись правили в Києві й становили найчисленнішу громаду серед населення Львова, Івано-Франківська (Станіславува) і Тернополя, були “іноземними гнобителями”, “напасниками”, “панамі-імперіалістами”. *Mutatis mutandi*, вони зображували точно ту саму картину, яку намалювали б старомодні польські націоналісти (та їхні спадкоємці серед польських комуністичних ідеологів), говорячи про присутність німців на заході. Це все було добре обраховане, щоб підживлювати давній антагонізм³⁷.

Але мало-помалу почали народжуватися нові думки. З’явилися вчені, що пишуть більше про давню спільну спадщину поляків та українців і менше про їхні розбіжності за новітньої доби. Швидко наближається тисячоліття польсько-українських відносин, тож можна сподіватися, що під час недалеких святкувань хто-небудь по-новому перепоповість усі за і проти тисячолітнього періоду, відколи київський князь Володимир пішов 981 р. у похід проти “ляхів”. Треба відмовитися від двох підступних міфів: першого, що роль Польщі на сході була цілковито позитивна, і другого, що вона була цілковито негативна. Тепер уже є історики, які ладні дискутувати, чи не була давня Польсько-Литовська держава названою матір’ю, якщо не матір’ю, і українців, і поляків. Є історики, які шкодують про неуспіх Гадяцької унії не менше, ніж інші радіють із приводу успіху повстання Хмельницького. Є історики, які помітили разючу схожість між успішним поглинанням України з боку Російської імперії протягом 1654—1787 рр. через послідовні етапи оборонного союзу, обмеженої автономії і повної інтеграції і такою самою політикою Росії щодо Польщі після 1717 р. Ці всі дослідження обіцяють зробити поміркованішим погляд на польсько-українські відносини. А передусім вони спонукають і поляків, і українців дослідити основоположні принципи націоналізму, що панували так довго не тільки в їхній історії, а і в їхній історіографії. Вони можуть посприяти доведенню, що ані нація, ані національна держава не мають самодостатньої моральної слушності, вони мають її тільки тоді, коли їх обстоюють у поєднанні з такими основними моральними вартостями, як милосердя, гуманність і повага до індивіда. “Панове, в ім’я чого ви хочете мати національну незалежну суверенну державу?” Саме в цьому, мабуть, полягає, головне питання сучасної історії та політики в Східній Європі. В руках нетолерантних войовничих елементів націоналізм може бути не менш репресивним, жорстоким і огидним, ніж імперіалізм та абсолютизм, несправедливість яких, власне, й породила націоналізм. У процесі переоцінки внесок історика повинен полягати в зображенні реалій минувшини в усьому їхньому розмаїтті. Надто довго переважали односторонні оптимістичні упередження. Серед поляків найвідоміша цитата про історію польсько-українських відносин походить із роману Сенкевича “Вогнем і мечем”, де останнє чудове й сумнозвісне речення звучить так: “*Nienawiść wzrosła w cercach, i zatrula krew pobratymczą*”³⁸. Тепер видається, що можна знайти іншу, примирливішу цитату. Навіть за доби, коли польсько-український антагонізм підживлювали конкурентні амбіції обох народів у Галичині, Пантелеймон

Куліш писав про “страхітливий двобій і тяжке безумство” “впертого русина і його непримиренного ворога від тисячі років” — двобій, яким “не пишати-меться ніхто з їхніх нащадків”. А ще раніше Шевченко застерігав своїх співвітчизників від спокуси радіти з невдач Польщі:

А хвалитесь, що ви Польшу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польша впала,
Та й вас роздавила³⁹.

У подальші роки ці великодушні слова дуже часто нехтували.

Усунувши давню територіальну ворожнечу, урегулювання 1945 р. силою досягло того, що поляки та українці виявились нездатні досягти шляхом взаємної згоди. Дві споріднені родини, що кілька сторіч жили під однією покрівлею, були брутально відокремлені і присилувані переїхати до окремих квартир. Дехто одразу засудив примусове відокремлення, інші порівнювали його з “неминучим розлученням” — прикрим самим по собі, але кращим за вічну незгоду несумісного шлюбу. Всі, напевне, виснували, що він забезпечив обом сторонам період перепочинку, час для тверезих міркувань про невдачі минувшини і майбутні можливості.

Але з-поміж усіх сусідів Польщі тільки німці мали найбільше причин сумніватися в офіційному варіанті польської історії, який пропагували у Варшаві. Хоч якими могли бути їхні почуття з приводу незворотних утрат своїх східних провінцій, — а вони, здається, відчували суміш провини, озлоблення й байдужості, — вони не могли пустити в забуття суттєвої частини своєї спадщини. На думку німецьких істориків старої школи постійний зв’язок Померанії і Силезії з німецькими землями сформувався 1138 р., а з Пруссією 1226 р. унаслідок прибуття Тевтонського ордену. Нині, хоча вже доведено хибність крайніх німецьких претензій, ніякий масив софістики не може спростувати факту, що німецький елемент домінував на цих територіях протягом останніх шести або семи століть. Ніхто не може заперечити, що населення “польських провінцій” Пруссії відіграло невіддільну роль у новітній історії Німеччини в її найближчій добу. Ніхто, хто має бодай елементарну обізнаність із німецькою культурою, не може недобачити внеску до її розвитку, який зробили “східняки” з міст і провінцій, недавно інкорпорованих до складу Польщі. (*Див. карту 21*).

Якби схильність польської влади будувати меморіали на честь славетних битв, які відбулися на її території, була втілена в життя бодай більш-менш неупереджено, то до нинішніх монументів під Легницею та Грюнвальдом годилося б додати довгий список інших: пам’ятник на честь битви Валенштайна під Штайнау-на-Одері (Сцинавою) 1627 р.; перемог Карла XII над саксонцями під Остенбургом (Пултуськом), Пуніцом (Пуніце) і Фрауштадтом (Всховою); перемог Фрідріха Великого під Мольвіцом (Малуйовіце) 1741 р., де він утік з бойовища, піддавшись марній паніці, під Гогенфрідбургом (Доброежем) 1745 р., під Цорндорфом (Сарбінувом) 1758 р. і Лойтеном (Лютинею) 1757 р., а передусім великих поразок Фрідріха під Грос-Єгерсдорфом 1757 р. і Кюнерсдорфом

(Куновице) 1759 р. Усі ці битви в Польщі вважали за частину радше “іноземної”, ніж “місцевої” історії, і тому дуже рідко вважали, що вони варті уваги, навіть якби сучасний польський турист був би задоволений результатом. Скажімо, освічених німців назва Кюнерсдорф спонукає до тих самих шляхетних міркувань, які у британців пов’язані з віршем Кіплінга “*Recessional*” (“Гімн скрухи”), а у французів — із рядками Гюго про Ватерлоо в поемі “*L’Expiation*” (“Покута”). Кюнерсдорф був місцем найтяжчої поразки Пруссії, причиною катастрофи, коли росіяни погрожували назавжди знищити Гогенцолернів, сценою несказанної різанини й темою відомої елегії Христофа-Августа Тьєдге про “Людство, замордоване облудою на кривавому вівтарі”. Досить доречно, що як Куновице Кюнерсдорф став тепер прикордонною польською залізничною станцією на магістральній залізниці, що пов’язує Берлін із Варшавою. Інші пам’ятники колишньої слави можна було б спорудити на честь оборони Кольберга (Колобжега) під проводом Гнайзенау 1806 р.; перемоги Наполеона під Ейлау (Ілавою) 1807 р.; розгрому під командою Гінденбурга двох російських армій під час битви в Мазурському поозер’ї 1914 р. чи навіть перемоги Пілсудського, що в серпні 1920 р. розбив Червону армію, яка збиралася рушати на Німеччину. Колосальну статую Гінденбурга, споруджену в Гогенштайні (Пщукках) на честь його перемоги над росіянами, зруйнували 1944 р. нацисти, щоб запобігти її оскверненню з огляду на наступ радянських військ, натомість невеличкий пам’ятник у Радзиміні з дивним написом “*Kościuszko — rodacy — 1920 r.*” (“Косцюшку від співвітчизників, 1920 р.”) довгий час був єдиним знаком успіху Пілсудського в битві під Варшавою.

Так само якби повоєнна польська влада вшановувала тепер усіх славетних синів і дочок “повернених територій”, меморіальні дошки треба було б установити в Щецині, де народилася Софія-Августа фон Анхальт-Цербстська (1729—1796), згодом імператриця Росії Катерина II; в Гданську, де народилися бровар-астроном Йоган Гевеліус (1611—1687), фізик Габріель Фаренгейт (1686—1736), філософ Артур Шопенгавер (1788—1860) і брати фон Шелендорфи, що один за одним обіймали посаду військового міністра за Бісмарка; а також у Познані, де народилися історик Генріх Грец (1817—1891), проводир націонал-лібералів Едвард Ласкер (1829—1894), фельдмаршал і президент Пауль фон Бенекендорф і фон Гінденбург (1847—1934), фельдмаршал Ганс фон Клюге (1882—1944); у Вроцлаві, де народилися секретар Метерніха і теоретик рівноваги сил Фрідріх фон Генц (1764—1832), теолог Фрідріх Шляермахер (1768—1834), історичні художники Карл Лесинг (1808—1880) і Адольф Менцель (1815—1905), соціаліст Фердинанд Ласаль (1825—1864), фельдмаршал Герман фон Айхгорн (1848—1918), співак, диригент і засновник Бостонського симфонічного оркестру сер Джордж Геншель (1850—1934), британський учений і лауреат Нобелівської премії Макс Борн (1882—1970). Так само й Моронг (Морунген) може претендувати на філософа історії, міфолога і збирача народних пісень Й. Г. Гердера (1744—1803); Цевліно (Цеблін) поблизу Кошаліна (Кесліна) — на Евальда-Християна фон Кляйста (1715—1759), пруського солдата й поета, вбитого під Кюнерсдорфом; Мечкув (Мечкау) в Силе-

зії — на Адальберта Фалька (1827—1900), пруського міністра освіти та ініціатора *Kulturkampf*; Костшин (Кюстрин), де замолоду був ув'язнений Фрідріх II, може претендувати на генерала Альфреда фон Тирпіца (1849—1930) і фельдмаршала Теодора фон Бока (1880—1945); Бялохово (Бельгау) коло Торуня — на генерала Еріха фон Фалькенгайна (1861—1922); Покуй (Карлсруе) поблизу Ополе — і на географа та дослідника Китаю Фердинанда фон Рихтгофена (1833—1905), і на його не менш схильного до пригод онука Манфреда фон Рихтгофена (1892—1918), “червоного барона”, видатного аса часів Першої світової війни; Вомбжезно (Бризен) коло Грудзьондза — на автора третього закону термодинаміки Вальтера-Германа Нернста (1864—1941). Кшижову (Крайзау) поблизу Свидниці дали фельдмаршалу Гельмуту фон Мольтке (1800—1891) на знак удячності за його службу під час Австро-пруської війни 1866 р. Згодом у домі правнука фельдмаршала Гельмута фон Мольтке (1907—1945), якого нацисти повішали за зраду, збирався Крайзауський гурток членів німецького руху опору⁴⁰. Скужин (Скірен) поблизу Кросна (Кросена) на Одері був батьківщиною графа Леона фон Каприви (1831—1899), а Хойнув (Гайнау) — Георга Мікаеліса (1857—1936). Вони обидва були свого часу канцлерами Німеччини. Рацибуж (Ратибор) був центром маєтків родини Гогенлоє — найбільшої земельної латифундії в Центральній Європі, а Тарновські-Ґури (Тарновіц) — маєтків Донерсмарків. Серед дійових осіб Другої світової війни генерал панцерних військ Гайнц Гудеріан (1888—1954) народився в Хелмно (Кульмі) на Віслі; обергрупенфюрер СС Еріх фон дем Зелевські (1899—1972), переможець Варшавського повстання, — в Лемборку (Лауенбергу) в Померанії, а генерал СС Курт Далюєге (1897—1946), голова нацистської *Ordnungspolizei*, зовнішньої поліції, — у Ключборку (Кройцбергу) в Силезії. Цей список безкінечний і забезпечує більше статей у будь-якій загальній енциклопедії, ніж списки цілих народів. Хто скаже, що стільки видатних імен і давніх німецьких громад, які породили їх, слід відокремити тепер від землі, де вони народилися? Проте якщо їх просто викреслено з реєстру, як можна пам'ятати про їхні й лихі, і добрі вчинки?

Але енциклопедичні статті мало що доводять. Справді різюча риса німецького життя на сході полягала в інтенсивності, з якою німецькість тамтешнього населення була пов'язана з його батьківщиною. Саме внаслідок чуття непевності, що нині надихає їхніх польських наступників, патріотизм і культурне завзяття східних німців були палкіші внаслідок впливу, який справляли на них напруги прикордоння, за яке точилися суперечки. В багатьох аспектах німці Бреслау чи Позена зберігали вірність німецькій культурі й німецькій державі набагато несхитніше, ніж чимало їхніх співвітчизників в інших регіонах Німеччини (так само як “лоялісти” Белфаста культивують свою британськість набагато демонстративніше, ніж більшість людей в інших регіонах Сполученого Королівства). І все-таки, навіть якщо цей патріотизм інколи мав згубну грань, про яку дуже добре знали поляки, він надихав і на незвичайні досягнення у різних сферах людської діяльності. У сфері науки викладачі і дослідники Бреслау, чий німецький університет поступався тільки Берлінському, дали цілу низку імен, що мали світове визнання. В царині мистецтва провідне

становище колишніх східних провінцій Німеччини не менш очевидне. Починаючи від тевтонських замків у Марієнбургу (Мальборку) і Найденбургу (Нідзиці) та готичних шпилів *Pieterkirche* у Штетині і *Marienkirche* в Данцигу й закінчуючи ренесансними дивовижами в Гіршбергу (Єленій-Гурі), Бад-Ландеку (Лондеку-Здруї), Нейсе (Нісі), полум'яним бароко Грусау (Кшешува) і Лойбуса (Любйонжа) і позбавленою смаку претензійністю незліченних громадських будівель Вільгельмової доби, повернені території Польщі мали безліч архітектурних об'єктів, належних до німецької, а не польської традиції. Всі старі театри, концертні зали й галереї в Бреслау, Позені, Штетині й Данцигу належать до світу німецької, а не польської культури.

А передусім у царині німецької літератури внесок східняків мав найголовніше значення. Ще на початку XIII ст. двір Генріха IV, князя Силезії (1257/58—1290), начебто процвітав як осередок мінезингерів. За доби Реформації і Контрреформації протестант Йоган Гесе (1490—1547) з Бреслау і навернений католик Йоган Шефлер (1624—1677), відомий як *Angelus Silesius*, писали гімни й побожні співи, що їх вивчали німецькі християни всіх віровизнань. Літературні реформи XVII ст., які ініціював Мартин Опіц фон Боберфельд (1597—1639) з Бунцлау (Болеславця), розвинули Фрідріх фон Логау (1604—1655) і Християн Гофман (1617—1679), урядовці силезького двору, а вдосконалив Андреас Грифіус (1616—1664) з Фрауштадта (Всхови). Відродження XVIII ст. було чудово репрезентоване доробком фон Кляйста, чий вірш "*Der Frühling*" ("Весна") є майже в кожному томі вибраної німецької поезії. Розвиткові романтичного руху значно посприяв Е. Т. А. Гофман (1776—1822), що писав фантастичні казки, нудьгуючи під час виконання своїх службових обов'язків спершу в південній Пруссії у Плоцьку, а потім у Варшаві. Подробиці життя середнього класу в Бреслау найчесніше й найточніше відобразив Густав Фрайтаг (1816—1895), чий роман "*Soll und Haben*" ("Дебет і кредит", 1855 р.) вважали за архетипний німецький роман століття. Таку саму славу згодом здобув Арнольд Цвайг (1887—1968) з Глогау (Глогува) за роман "*Der Streit um der Sergeanten Grischa*" ("Суперечка про унтера Гришу", 1927 р.). Але справжні досягнення силезької школи можна додати в ліричній поезії Йозефа фон Айхендорфа (1788—1857), що народився в Любовіці (Любовіце), а помер у Нейсе, й Гергарта Гауптмана (1862—1946), що жив у Агнетендорфі (Ягньонткуві) в горах Ризенгебірге (Карконошах). Прості мелодійні рядки Айхендорфа, де йшлося про похмурі пагорби, темні ліси й місячні ночі, часто ставали джерелом натхнення для пісень Шуберта, Шумана й Вольфа. Його улюблені теми *Lust* (ностальгії), *Heimat* (батьківщини) і *Waldeinsamkeit* (самотності в лісі) краями серце і його сучасникам, і вигнанцям повоєнного покоління. Саме в його рядках, якщо взагалі де-небудь, криється вигнана душа німецької Силезії:

In einem kühler Grunde
Da geht ein Mühlenrad,
Mein' Liebste ist werschwunden,
Die dort gewohnt hat.

У тихій, тінистій долині
Ще й досі крутиться млин,
Та милої немає вже нині,
Що жила, де зелені клин.

O Täler weit, o Höhen,
O schöner, grüner Wald,
Du meiner Lust und Wehen
Andächt'ger Aufenthalt!

...

Da steht im Wald geschrieben
Ein stilles, ernstest Wort
Von rechtem Tun und Lieben,
Und was des Menschen Hort.

...

Bald werd' ich dich verlassen
Fremd in die Fremde gehn,
Auf bundbewegten Gassen
Des Lebens Schauspiel sehn.

Ins Leben schleicht das Leiden
Sich heimlich wie ein Dieb
Wir alle müssen scheiden
Von allem, was uns lieb⁴¹.

О паділ широкий, о гори
І гарний, зелений ліс,
Свою тугу незмірну і горе,
Самотній, я вам приніс!

...

У лісі тут вічно написані
Спокійні, щирі слова,
Як жити під істини висяма
Й не падала вниз голова.

...

Покину тебе я скоро,
Чужий піду на чужину,
На міста вулицях хворих
Трагедію побачу не одну.

В життя тихо вповзає мука
Підступно, наче злодій,
Усім судилася розлука
З усім, з чим серце в згоді.

І справді, з погляду сьогоднішнього дня вишукана ностальгія Айхендорфа провіщала неминучу долю німецького життя на сході не менш сильно, ніж апокаліптичні сцени “Війни” в поетичних передчуттях ще одного силезця, Георга Гайма (1887—1912):

Aber riesig über gluhnden Trümmern steht,
Der in wilde Himmel dreimal seine Fackel dreht
Über sturmzerfetzter Wolken Widerschein,
In des toten Dunkels kalte Wüsterzein,
Daß er mit dem Brande weit die Nacht verdorr,
Pech und Feuer träufet unten auf Gomorrh⁴².

Схилився велетнем над згарищем руїн
І тричі смолоскип жбурнув у небо він
Крізь хмар роздертих відблиски страшні
В небесних пусток діри крижані, —
І спопелив нічні важкі простори,
Смола і полум'я накрили враз Гоморру.

І німці, і поляки й досі намагаються пристосуватися до змін 1945 р. Як і у випадку польсько-українських відносин, примусове відокремлення національностей забезпечило можливість перепочинку й роздумів. Але в польсько-німецьких відносинах рани, хоч і не такі давні, були глибші, тож гоїтимуться, напевне, довше. Історики обох сторін почали виправляти грубі викривлення, що живили націоналістичні упередження минувшини. В цьому аспекті вчені Західної Німеччини не були змушені працювати в рамках ідеологічних обмежень, які домінували в ПНР і НДР, і вдалися до найдалекосяжніших ревізій. Цікавості до польських тем не бракувало й на німецькій літературній сцені. У творах Гюнтера Граса (н. 1927 р. в Данцигу), чию “данцизьку трилогію” — “*Die Blechtrommel*” (“Бляшаний барабан”, 1959 р.), “*Katz und Maus*” (“Кіт і мишка”, 1961 р.) і “*Hundesjahre*” (“Собаче життя”, 1963 р.) — слід вважати за шедевр сучасної літератури, були ознаки, що давній *Polenlyric*, польський ліризм, ще не вмер остаточно. Як свідок катастрофи, яка спіткала Східну Німеччину, Грас міг писати про Польщу з сентиментальними нотками, властивими його попередникам XIX ст. Але його слова сповнені іронії та двозначності й

дискредитують ворожі стереотипи, які переважали в Німеччині за його молодості:

Я завжди кажу, що поляки мають
Навіть надмірний дар. Але який?
Цілюють вправно руки й щічки
І мають дар до смутку і лицарства.
І Дон Кіхот отой — це щирий поляк,
Що став під Кутном, на горбочку,
Із сонцем, що світило за плечима,
Спис нахилив, червоно-білий,
І рушив на бездарних тих тварин,
Що начебто мотори,
У полі сірому від мундирів, крила...

...

Пробився, і нездари цілували —
Не знаю, вівці, вітряки чи танки —
Й цілують руки панові Кіхотові,
А він соромиться і червоніє;
Даруйте, слів бракує, — таж мають дар поляки⁴³.

Незважаючи на це, давні упередження вмирають нелегко. Національні антипатії можуть засвідчувати свою живучість. Від міфу про тисячолітню боротьбу тевтонів і слов'ян ще не відмовились остаточно⁴⁴. Проте звичайна людяність вимагає, що і німців, і поляків слід привчати, щоб вони думали про себе як про спільних жертв своєї обопільної ворожості і усвідомили, задля чіх інтересів підтримували ту ворожість. Насправді польсько-німецькі відносини не були ані такі послідовно ворожі, ані такі прості, як можуть спонукати нас думати події Другої світової війни і повоєнні пропагандисти⁴⁵.

Маючи це на увазі, цікаво зазначити, як близько “Елегія” Тьедге відповідає настроєві улюблених англійських елегій. Христоф-Август Тьедге, блукаючи по бойовищу Кюнерсдорфської битви, був опанований думками, які напрочуд скидалися на думки Томаса Грея на цвинтарі в Стоук-Поуджс. 1945 р. пишноту пруської влади спіткав неминучий кінець і мало хто з німців міг тепер нехтувати те, куди ведуть шляхи слави. Кожен подорожній, що перетинає новий польський кордон у Куновіце, міг би з користю перечитати рядки Тьедге, написані понад сто років тому на цьому самому місці. Поетів некролог великому “завойовникові світу”, натхнений тимчасовою поразкою дому Гогенцолернів, можна з ще більшою діткливістю застосувати до тотального краху світу Адольфа Гітлера:

O, sie können sich nicht mehr verdammen,
Die hier ruhn; sie ruhen Hand an Hand!
Ihre Seelen gingen ja zusammen,
Gingen über in ein Friedensland;
Haben gern einander dort erwidert,
Was die Liebe gibt und Lieb erhält.
Nur der Sinn der Menschen, noch entbrüdet,
Weist den Himmel weg aus dieser Welt.

Ті, хто отут загинув, не кленуть
Уже нікого, а лежать рука у руку,
І їхні душі поряд тихо йдуть
У мирний край, де зникли чорні круки,
І залюбки міняються отам
Тим, що любов дає святу і творить, —
А збудувати цей братерства храм
Лиш думка не дає, що світ злобою морить.

Einen Lorbeerkrantz verschmähn, ist edel!
Mehr als Heldenruhm ist Meschenglück!
Ein bekränztes Haupt wird auch zum Schädel,
Und der Lorbeerkrantz zum Rasenstück!

Cäsar fiel an einem dunkeln Tage
Ab vom Leben, wie entstürmtes Laub;
Friedrich liegt im engem Sarkophage;
Alexander ist ein wenig Staub.

Klein ist nun der große Weltbestürmer;
Es verhallte, lauten Donnern gleich;
Längst schon teilten sich in ihn die Würmer,
So wie die Satrapen in sein Reich⁴⁶.

Лавровий зневажати слід вінок!
Не варта щастя та героїв слава!
І з голови в вінку лишився черепок,
Та й сам вінок зогнив, хвала кривава!

І Цезаря спіткав підступний крах,
Упав, мов гілка зламана маленька,
І Фрідріху дістався саркофаг,
І Олександр нині порошу жменька.

Затих, як грізний в полі грім,
Й здрібнів великий завойовник світу,
Тепер черва шматочки ділить в нім,
Й сатрапи враз — корону вже розбиту.

Протягом “холодної війни” питання про перегляд кордонів ніколи не порушували. Не виникло воно й після 1989 р., коли радянський блок зазнав краху. І справді, були зроблені великі зусилля, щоб уникнути тих територіальних суперечок, які спотворили Східну і Центральну Європу в міжвоєнному періоді. Незалежна Польща визнала кордони ПНР без заперечень. Навіть лінії по Одеру — Нейсе не дозволили стати кісткою незгоди. Визначений міжсоюзницькою угодою на Потсдамській конференції 1945 р., польсько-німецький кордон по нижньому Одеру й Західній Нейсе був визнаний НДР 1950 р. і визнаний *de facto* Західною Німеччиною 1970 р. Проте він ніколи не був об’єктом обов’язкової міжнародної угоди і становив потенційне джерело загрози. На щастя, з допомогою США питання 1991 р. було розв’язане раз і назавжди. Вашингтон відмовився визнавати злиття колишньої НДР із ФРН, поки Бон не відмовиться офіційно від усіх теоретичних претензій на землі за Одером і Нейсе. Таким чином Польща позбулася свого клопоту. Дивовижно, вона вступила в XXI ст. без ніяких суперечок про кордони.

Частина друга

*Сучасна Польща
після 1944 р.*

PARTIA

Комуністичний рух

Часто кажуть, що польський комуністичний рух мав небагато питомого коріння. Його можна вважати за рослину, яка виросла здебільшого в чужій теплиці, а потім була пересаджена в повоєнний польський садок руками радянських політичних садівників. У такому світлі він не повинен займати надто помітного становища в польській історії. Водночас не слід недооцінювати і колись наявних шансів на успішну пересадку, і міри, якою він адаптувався до своєрідних умов польського політичного ґрунту після 1945 р.¹

Родовід польського комуністичного руху звичайно починають від зародків польського соціалізму загалом, від якого протягом шістдесяти або сімдесяти років він не дуже й відрізнявся. На початку ХІХ ст. польські соціалісти належали до нечисленної утопічної еліти, що мала більший вплив у еміграції, ніж на батьківщині. А коли конкретніше, то вважають, що перша соціалістична організація була створена 1832 р. в колишніх казармах військово-морського флоту в Портсмуті, її членами стала група втікачів, що брали участь у Листопадовому повстанні². В постатях Лелевеля, Ворцеля і ксьондза Олександра Пуласького (1800—1838) соціалісти були в лавах Демократичного товариства та організації “*Zemsta Ludu*” (“Народна помста”) і сформували окрему течію радикального мислення серед “червоних” обох повстань. За браком індустріального суспільства їхні інтереси були сфокусовані на аграрних проблемах. Першу польську профспілку заснували польські друкарі у Львові в Галичині 1870 р. Перші соціалістичні страйки були організовані в Познані в Пруссії 1871 і 1872 р. Тієї самої доби були організовані й перші свідомі соціалістичні групи у Варшаві у формі приватних дискусійних груп.

Ще в 1870-х роках можна було спостерегти дві окремі течії. Течія, якої дотримувалася більшість і яку очолював Болеслав Лімановський (1835—1935), продовжувала ранню традицію, згідно з якою польські національні вимоги вважали за природну частину соціалістичної програми. Ця течія була патріотична, емпірична і практична у своєму підході до соціальних проблем. Її перша організація — відроджений “*Lud Polski*” — була сформована в Женеві, а за її

провідний текст правила брошура Лімановського “Патріотизм і соціалізм” (1881 р.)³. Течія меншості, духовним проводирем якої був Людвік Варинський (1856—1889), цілеспрямовано відкидала польські національні вимоги. Вона була космополітична, ідеологічна, елітистська, не мала негативного ставлення до тероризму й підтримувала тісні зв’язки з російською “Народною волею”. На одному з її перших публічних мітингів, що відбувся у Варшаві 29 листопада 1880 р. на п’ятдесяту річницю Листопадового повстання, організатори наголошили на своїй антипатріотичній позиції. В листі, спрямованому до соціалістичних вождів за кордоном, вони заявили, що “давнє гасло — “*Vive la Pologne!*” — нині цілковито зникло з класової боротьби між працею і капіталом”. За це їм дорікнули і Маркс, і Енгельс.

Прихильники Варинського часто вважали його за першого марксиста Польщі, причому натякали, що він краще розумів марксизм, ніж сам Маркс. Хай там як, він був чудовий організатор і один з найшанованіших мучеників руху. 1880 р. він став головним звинуваченим на Краківському процесі над тридцятьма п’ятьма соціалістами, але його звільнили від усіх звинувачень. За два роки у Варшаві він заснував “Великий пролетаріат”, групу, яка вважала себе за авангард неминучої революції. Створення фонду боротьби серед промислових робітників дало групі змогу проіснувати десь чотири роки, а в квітні 1884 р. підтримати в осередку ткацької промисловості Жирардуві успішний страйк за підвищення зарплатні й поліпшення життєвих умов. Результатом стала хвиля превентивних арештів, здійснених царською поліцією, і 1885 р. у Варшаві Варинського засудили на підставі звинувачень у “змові з метою насильної ліквідації теперішнього політичного, економічного та соціального устрою”. Чотирьох його спільників — Куницького, Бардовського, Осовського і Петрусінського — засудили до смерті й повішали перед Олександрівською цитаделлю. Самого Варинського разом з Людвіком Яновичем (1858—1902) ув’язнили у Шлісельбургу, де він і помер⁴.

У 1890-х роках польський соціалізм дозрів так, що вже можна було створювати масові партії з реальною перспективою на постійне існування. Найчисленніша група — Польська соціалістична партія (*PPS*) — була заснована в Парижі 1892 р., її очолив Лімановський. Партійний маніфест проголошував дві пов’язані мети — диктатуру пролетаріату й національну незалежність, яких треба було досягти, не вдаючись до насильства. Партійну газету “*Robotnik*”, першим редактором якої був Юзеф Пілсудський, друкували на Бомон-сквер на вулиці Майл-енд у Лондоні, а потім потай переправляли до Росії. Паралельно були створені цілком незалежні організації: Польська соціал-демократична партія (*PPSD*) Ігнаци Дашинського в Галичині і нечисленна *PPS* пруської частини Польщі в Катовіці.

Водночас, у прямій опозиції до головних соціалістичних формувань, група войовничих антипатріотів, вигнаних зі складу загальнопольської делегації на Міжнародний соціалістичний конгрес у Цюриху в серпні 1893 р., створила конкурентний рух. Соціал-демократію Королівства Польського (*SDKP*) заснували Юліан Мархлевський (1866—1925) і молода блискача Ружа Люксембург

(1870—1919). В Литві дзеркальним відображенням цієї партії стала Соціал-демократія Литви Фелікса Держинського. 1900 р. обидві організації об'єдналися, створивши Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (*SDKPiL*). Таким чином глибокий і прикрий розкол на патріотичних соціалістів, або “соціал-патріотів”, і антипатріотичних “соціал-демократів” набув тривкої, інституційної форми.

Цікаво зазначити, що єврейський соціалістичний рух у Польщі засвідчував такі самі тенденції. Інтернаціоналістичний Бунд (Єврейський робітничий союз, заснований у Вільні 1897 р.) був тісно пов'язаний із російськими соціал-демократами й перебував в опозиції до націоналістичного *Paole Sion*. Згодом Бунд сформував тісні зв'язки з *PPS*.

Ружа Люксембург заслуговує особливої згадки. Народжена в Замосці, донька іммігрантської литвацької родини зі сходу, вона мала небагато сентиментальних зв'язків зі своєю батьківщиною. Тому вона була типовою представницею космополітичних інтелектуальних єврейських елементів, які становили хребет соціалістичного, а згодом комуністичного рухів. Як співниці більшовиків у Росії і співзасновниці “Союзу Спартака” в Німеччині, їй судилося відіграти провідну роль у розвитку марксистського інтернаціоналізму. Як виняткова жінка в чоловічому світі, вона була єдиним найвпливовішим теоретиком в історії польського комунізму⁵.

У перші два десятиліття ХХ ст. польський соціалізм зазнав кількох невдач і страждав від фракційності. В Австрії *PPSD* набула легального статусу, а від 1897 р. посилала галасливу команду депутатів до віденського парламенту. Але в Росії роки боротьби та надій швидко скінчилися крахом революції 1905—1906 рр. 1908 р. фракція *PPS-Lewica*, що наполягала на підтримці традиційних профспілкових структур і традиційної тактики промислової дії, відійшла від партійного керівництва, що як *PPS-Rewolucyjna* (від 1909 р. знову *PPS*) готувалося відтоді до організованої збройної боротьби. В 1911—1916 рр. відокремилася ще одна фракція, *PPS-Opozycja* Фелікса Перла й Томаша Арцишевського, на знак протесту проти зосередженості керівництва на військових питаннях, хоча воно й так уже втрачало контроль над успішнішими, а тепер уже й незалежними формуваннями Пілсудського. Водночас розкололася й *SDKPiL*. Під час першої світової війни *PPS* знову набула значення разом зі зростанням сподівань на національну незалежність і об'єдналася з огляду на потребу спільних дій, щоб покласти край владі держав, які поділили країну. Натомість *SDKPiL* і *PPS-Lewica* одразу засудили “імперіалістичну війну”, вважаючи, що вона не дасть робітничому класові ніякої переваги⁶.

1918 р. був відкритий шлях для злиття *SDKPiL* і *PPS-Lewicy*. Варшавські ліваки говорили про *marriage de raison*, шлюб із розрахунку, між бідним молодиком з доброї родини і багатою дівчиною сумнівної репутації. Соціал-демократи могли запропонувати послідовну ідеологічну лінію, натомість *Lewica* пишалася масою послідовників. Засновний з'їзд нової партії відбувся в грудні у Кракові. Вона взяла собі назву Польської комуністичної робітничої партії (*KPRP*). Ворожа від самого початку “буржуазній республіці”, вона вирішила

бойкотувати парламентські вибори в січні 1919 р. й відкинула таким чином можливість легальної діяльності. Незважаючи на невтомну пропаганду, вона не могла приховати очевидного факту, що в робітничих радах, сформованих у 1918—1919 рр. за моделлю німецьких *Arbeiterräte* і російських рад, її вплив був набагато меншим за вплив *PPS*, Бунду й навіть правої *NZR*. Число її прихильників серед робітничого класу було мінімальним, а вплив обмежувався одним чи двома районами у Варшаві, Замосцям і “червоною” Домбровою. В двох останніх містах збройні демонстрації самозваної червоної гвардії були придушені польською армією. Пік членства у профспілках *KPRP* — 77 000 чол. — настав 1919 р., а в профспілках *PPS* на той час було 93 000 членів. У подальші роки кілька темних, але конгеніальних комуністичних груп були або приєднані до партії, або асоційовані з нею. До них належала орієнтована на Польщу Комуністична партія Верхньої Силезії; Комбунд, парость варшавського Бунду; Комуністична партія Західної України, прорадянська реінкарнація Комуністичної партії Східної Галичини; Комуністична партія Західної Білорусії⁷.

Історія комуністичної партії в міжвоєнному періоді була сумна і прикра. Низка катастрофічних стратегічних помилок промстила шлях до ліквідації. Польським комуністам не щастило і здобути собі прихильників серед польського народу, і втертися в довіру до своїх радянських покровителів.

1918—1921 рр. були періодом тяжких розчарувань. Зі свого притулку у Мінську партійні вожді щодня чекали новин про революцію у Варшаві. У складі Західної дивізії Червоної армії були сформовані шість полків польських стрільців. Але не сталося ані спонтанної революції, ані перемоги Червоної армії. Ленін зневажливо відкидав поради *KPRP* і в дипломатичних питаннях, і в сфері соціальної політики. Влітку 1920 р. протягом коротких місяців наступу Червоної армії на Польщу він доручив свої політичні плани ЧК (політичній поліції) Дзержинського й утримував контроль над Тимчасовим революційним комітетом у Білостоку в руках своїх польських більшовиків⁸. Його відчайдушні інструкції Дзержинському про розстріл сотні поляків за кожного комуніста, вбитого польською армією, про “нещадну і трохи швидшу та енергійнішу ліквідацію поміщиків і куркулів” і про передачу землі бідним селянам були не менш образливі для *KPRP*, що тоді вимагала повної колективізації, ніж для населення загалом⁹.

Ризький договір, згідно з яким більшовицький уряд формально визнав Польську республіку, спричинився до зміни проголошеної політики не тільки *KPRP*, а й Комінтерну. Удар за ударом кінець кінцем переконали II з’їзд партії (1923 р.), що їхній початковий аналіз внутрішньої та зовнішньої ситуації був, на лихо, вкрай хибним. Визнавши цей факт, партійці погодились брати участь у парламентських виборах 1922 р., а 1925 р. партія змінила свою назву, ставши Комуністичною партією Польщі (*KPP*).

У травні 1926 р. *KPP* відкрито підтримала *coup d'état* Пілсудського. Тією мірою, якою цей заколот мав запобігти створенню правої коаліції, дана постановка була цілком логічна. Проте у Варшаві її швидко винагородили жандарми

Пілсудського, брутально розігнавши комуністичні демонстрації підтримки. В Москві її несамовито критикували як акт зради соціалістичного табору. Ця “травнева помилка” спантеличувала комуністичних істориків протягом десятиліть¹⁰.

У 1930-х роках скрутне становище *KPP* швидко стало критичним. У Польщі її членів загалом вважали за зрадників національної справи. Два депутати до парламенту, обрані 1922 р., давно втратили свої мандати. Неминуща ворожість *PPS* практично не давала комуністам доступу до практичної робітничої політики, вони не мали ніяких реальних успіхів на шляху до створення об'єднаного народного фронту проти режиму санації. В СРСР, де жило чимало партійних лідерів, їхні невдачі привітали глухом. Хоча суто троцькістська течія на чолі з непокаяним розкольником Ісааком Дойчером (1907—1967) була ліквідована внаслідок чистки на останньому VI з'їзді 1932 р., “люксембурзьке” минуле партії, євреї, що переважали серед лідерів, і непохитне обстоювання інтересів Комінтерну, а не советів, неминуче породжували підозри Сталіна. Нехтуючи простий факт, що комунізм радянського типу огидний широким масам польського народу, Сталін почав пояснювати тяжку ситуацію *KPP* тим, що вона інфільтрована агентами польської контррозвідки. В розпалі великої чистки в самому СРСР низка політичних процесів над начебто “польськими шпигунами, провокаторами і диверсантами” неминуче призвела до офіційної ліквідації 1938 р. усієї партії. На XVIII з'їзді КПРС 1939 р. один радянський промовець побіжно згадав про ту згубну постанову, яку вже реалізовували:

“Щоб розколоти комуністичний рух, фашистські і троцькістські шпигуни спробували сформувати штучні “фракції” і “групи” в деяких комуністичних партіях і розпалити фракційну боротьбу... Найзараженішою ворожими елементами була Комуністична партія Польщі, де агенти польського фашизму спромогли очолити партію. Ці негідники намагалися примусити партію підтримувати фашистський переворот Пілсудського в травні 1926 р. Коли цей задум провалився, вони вдали каяття за свою “травневу помилку”, вдали самокритику і обманули Комінтерн, так само як колись учинили Лавстон і політичні “фракціонери” угорської та югославської партій. Це провина співробітників Комінтерну, які дозволили собі бути ошуканими класовим ворогом і не змогли вчасно викрити їхні маневри... Комуністичні партії розслідували діяльність своїх керівних робітників і усунули тих, чия чесність була сумнівною. Вони розпустили незаконні організації, що були надто заражені, й почали формувати замість них нові організації...”¹¹

KPP щезла зі списку партій, що були членами Комінтерну. Спершу лідерів, а потім і рядових членів викликали до радянського ГПУ. Всі вони зникли теж. Адольф Варшавський (псевдонім Варський), Юзеф Уншліхт, Марія Кошутська (псевдонім Костшева), Максиміліан Горвіц (псевдонім Валецький), Юліан Лещинський (псевдонім Ленський), Станіслав Бобінський, Ежи Херинг (псевдонім Ринг), Владислав Краєвський-Штейн — усі ці ветерани *SDKPiL* і *PPS-Lewisu*, все життя щиро віддані комунізмові, були або одразу розстріляні, або по-іншому вбиті в ГУЛАГах. Загалом убили десь п'ять тисяч польських комуністів, практично всіх активних членів партії. Вижили тільки ті щасливці, які сиділи в польських в'язницях, або ті, яких рекрутували до радянської служби безпеки. Ці радянські лови треба порівняти з двома чи трьома десятками

комуністів, що стали жертвою режиму санації, і з сотнями польських комуністів, які загинули під час війни від рук нацистів. Троцький зі свого мексиканського вигнання вважав цей трагічний епізод, як і нацистсько-радянський пакт, що передував йому, за смертельний удар по інтернаціоналістичному комунізму. “Польща відродиться, — писав він, — а Комінтерн ніколи”, і тут він мав цілковиту слушність¹².

Винищення польських комуністів у 1938—1942 рр. безперечно пробудило співчуття навіть їхніх найлютіших ворогів. Їхню долю уподібнювали до долі якоїсь уявної єврейської нацистської партії, яку, коли вона не змогла рекрутувати значної частки євреїв до *Hitlerjugend*, засудили до печей Аушвіцу. Відкинуті від самого початку і своєю польською батьківщиною, члени *KPP*, які вижили, були змушені змиритися з фактом, що вони не менш небажані й на великій радянській батьківщині соціалізму. Цей тяжкий парадокс добре відобразив поет-комуніст Владислав Броневський (1897—1962), пишучи в радянській камері в Замарштинівській в’язниці у Львові:

Mistrzynie życia, Historio,
zachciewa ci się psich figłów:
zza kraty podgląda Orion,
jak siedzimy razem na kiblu.
Opowiadasz mi stare kawały
i uśmiechasz się, na wpół drwiąca,
i tak kiblujemy powalają —
ty od wieków, ja od miesiąca.
O Nieśmiertelna, skądże
ta skłonność do paradoksów,
i powiedz mi —czy to mądrze
Całemu światu krew popsuć?
Bo skoro na całym świecie,
jak nie wojna, to stan wojenny —
Historio, powiedz mi przecież:
po diabła tu kiblujemy?
Rewolucyjny poeta
ma zgnić w tym mamrze sowieckim?!
Historio, przecież to nietakt,
kto z nas po prostu jest dzieckiem!
Więc wstydz się, sędziwa damo,
i wypuść z Zamarstynowa...
(Na kryminal zaraz za bram
Zasłużymy sobie od nowa!)¹³.

Історіє, учителько життя,
Чого тобі все жарти на порі?
Он бачить Оріон з-за ґрат укриття,
Як сидимо тут вкупі на відрі.
Старі байки розповідаєш нам
І усміхаєшся глузливо.
Й товчемося, як непотрібний крам,
Ти споконвік, — я рік страшливий.
О Несмертельна, масш звідки
Таку любов до парадоксів?
Невже це мудро — й нас у клітках,
І світ вбивати задля ортодоксів?
Бо скоро, та й в усьому світі,
Як не війна, то стан воєнний, —
Історіє, скажи у цім столітті,
Якого біса ми отут гніємо?
Чого поет революційний
Гніє в советській буцегарні?
Історіє, питає хлопць мрійний,
Хто з нас дитина й дні низає марні?
Таж, посоромся, світла дамо,
Пусту мене, благаю я, з в’язниці
(Хоч, тільки вийдемо із брами,
Новий нас вирок вб’є ударом криці!)

А тим часом не було ніяких надій на полегшення. Поки діяв нацистсько-радянський пакт, Сталін анітрохи не дбав про польських в’язнів і будь-які польські організації. Тільки наприкінці 1941 р., після нападу Гітлера на Росію і зміни ставлення Сталіна до Польщі, могло постати якесь питання про відновлення комуністичного руху в Польщі в межах загальної радянської схеми.

Завдання реконструювати розтроснені залишки руху припало сміливій групі поляків у Москві, так званій ініціативній групі на чолі з Марцелієм Новотко (1893—1942), Павелом Фіндером (1904—1944) і Болеславом Молоецом

(1909—1942). З огляду на терор недавньої минувшини і страхіття теперішності був потрібний непересічний подвиг нервів і відданості, щоб переконати радянських товаришів, що незалежну польську партію слід відтворити, а потім організувати її під носом у гестапо в окупованій нацистами Варшаві. Й цей подвиг здійснили. 5 січня 1942 р. головний осередок нової партії вперше зібрався на конспіративній квартирі. Була ухвалена назва Польська робітничка партія (PPR), ПРП. Наприкінці 1943 р. після загадкового вбивства Новотка і арешту Фіндера співробітниками гестапо першим секретарем партії став за підозрілих обставин Владислав Гомулка (1905—1982). Крихітна Гвардія Людова стала поряд з Армією Крайовою в боротьбі з нацистською окупацією¹⁴.

Особистість Владислава Гомулки, або товариша Веслава, бо саме під таким ім'ям він був відомий, відображувала багато основних рис відновленого польського комунізму. В його офіційній біографії не згадано про події, які справили найглибший вплив на його кар'єру, проте надійні офіційні джерела з'ясували, що головними спонукальними причинами його політичної діяльності були несхитна відданість комуністичним ідеалам і довічна огида до радянських методів. Ще замолоду, в 1930-х роках, посланий для навчання до партійної школи в СРСР, він на власні очі бачив кампанію колективізації на Україні й дуже рано вирішив, що такі негуманні методи ніколи не застосують у Польщі. В 1938—1939 рр. як функціонерів профспілки працівників хімічної промисловості йому пощастило, бо його заарештувала польська поліція за нелегальну політичну діяльність, а отже, він пережив радянську чистку *KPP*, що загнала в могилу більшість його товаришів. На початку війни, коли були відкриті в'язниці, він опинився в радянській окупаційній зоні у Львові, але прикметно, що відхилив шанс мати розмову з представниками ГПУ і втік до свого рідного міста Кросна в контрольованій нацистами Генеральній губернії. Там, в цілковитій ізоляції від радянської влади, він поновив конспіративне життя. Переїхавши до Варшави в розпал німецького терору, він був напихваті, щоб зайняти вакантну посаду генерального секретаря ПРП в листопаді 1943 р. Його призначення збіглося з публікацією повного тексту партійного маніфесту "*O so walczymy?*" ("За що боремося?"), що надавав однакового значення пов'язаним цілям національної незалежності й соціальної революції. Попри марксистсько-ленінську мову, завдяки цьому зсуву наголосу широка стратегія комуністичного руху стала ближчою до діяльності старої *PPS*, ніж до політики *KPP*, і обіцяла партії розважливі шанси на здобуття прихильників. У більшості інших питань Гомулка лишався ортодоксальним, дисциплінованим і філістерським товаришем. Він мав мало часу для інтелектуальних теоретизувань та мистецьких зацікавлень і анітрохи не цікавився ліберальними ідеями. Впертість його натури, викувана у в'язниці та в підпіллі, виявилась каменем спотикання не тільки для радянських проектів маніпулювання Польщею задля власних інтересів, а й для хибних сподівань на "лібералізацію" згодом. Гомулка очолював групу людей, які вважали, що безкомпромісний польський комунізм становить для Польщі єдину певну гарантію від радянського імперіалізму. Наступні двадцять

сім років його світогляд накладався на основні сподівання руху, що став контролювати свою долю лише 1956 р.¹⁵

Піднесення ППР від її непомітного народження під час війни до панівного становища в польській політиці наприкінці 1948 р. супроводилося неспокоєм і тривогами. Не меншою мірою, ніж *KPP* до неї, партія мала дотримуватися небезпечного курсу між ворожістю громадської думки в Польщі і підозрами радянських покровителів. Незначна кількість членів, що в мить визволення насилу досягла чотиризначної цифри, відкидала будь-яку можливість вільної конкуренції з усталеними демократичними партіями. Залежність від СРСР була неминуча. Водночас лідери мали боротися з фактом, що Сталін просто не довіряв іноземним комуністам, а радянські агенти воліли працювати через людей, які підлягали їхньому безпосередньому контролю. Протягом 1943—1944 рр. здебільшого не існувало ефективного зв'язку між Варшавою і Москвою. Політичний контроль над польською армією в Росії здійснював Союз польських патріотів (*ZPP*) Ванди Василевської. Чистку місцевого самоврядування в Польщі під час визволення здійснювали під прямим наглядом НКВС. Більшість провідних посад у Люблінському комітеті та в його наступниках дісталася неналежним до ППР радянським урядовцям, скажімо, таким, як Едвард Осубка-Моравський і Міхал Роля-Жимерський. На I з'їзді в грудні 1945 р. й сама партія зазнала впливу численних осіб, призначених НКВС, що й далі привласнював собі головні державні міністерства. Гомулку обступили товариші, які тільки-но прибули з Росії, — Берман, Берут, Мінц, Радкевич, Замбровський, Завадзький, функція яких полягала не так у виконанні його вказівок, як в утримуванні його на визначеній лінії. З огляду на такі умови прогрес партії був дивовижним. Хоча ліквідацію демократичної опозиції незграбно полишили органам безпеки, де заправляли совети, організації всіх потенційних конкурентів і союзників були ефективно зруйновані з допомогою лєнінської тактики “розколу згори і знизу”. В цьому процесі кількість членів самої ППР різко зросла до понад 1 млн. чол. 1948 р. Настала мить закріпити перемогу. 15 грудня 1948 р. ППР підписала угоду з обрубком *PPS*, і обидві партії злилися, створивши Польську об'єднану робітничу партію (*PZPR*), ПОРП; іншим союзникам комуністів в урядовому блоці — *SL* і *SD* — дозволили існувати за умов суворої підпорядкованості. На папері процес формування панівної комуністичної партії міг видаватися майже цілковитим успіхом. Теоретично інтернаціоналістичну традицію комуністів поєднали з націоналістичною традицією соціалістів, вважаючи, ніби з того союзу виникла якась штучна “польська демократія”. Насправді перед ПОРП лежав ще довгий шлях, перше ніж вона могла б вважати себе за справді польську і за справді об'єднану. Її позиції в Польщі були несхитні, але формальна єдність була цілком штучною. Формальної перемоги досягли того року, коли радянські посіпаки силоміць придушили польських комуністів і зняли з посади генерального секретаря Владислава Гомулку. ПОРП почала свою кар'єру за умов нестерпного приниження¹⁶.

Структуру партійної системи, сформованої 1948 р., офіційно характеризували як гегемонію (*partia hegemoniczna*). Цей термін слушно характеризує

становище партії в політиці так званого Національного фронту, коли кільком окремим партіям і союзним угрупованням дозволили існувати, якщо вони визнають провідну роль комуністів. Крім того, він натякає на збереження в ПОРП кількох неформальних, але добре визначених фракцій. Протягом першого десятиріччя після війни спостерігачі часто задовольнялися тим, що розрізняли тих товаришів, що, як гадали, безпосередньо реагують на радянські команди, так званих *POP*'ів (*pełniący obowiązki Polaków*, “виконувачів обов’язки поляків”), і тих, хто ні. Але це розмежування, хоч і важливе, невдовзі виявилось неадекватним. “Старі комуністи”, колишні члени *KPP*, становили нечисленну групу ветеранів-ідеалістів, були живим нагадуванням про сумну історію партії. “Варшавська серцевина”, зосереджена навколо Гомулки, складалася з людей, які відтворили ПРП під час нацистської окупації. “Партизани” на чолі з Мечиславом Мочаром, ветерани партійного воєнного підпілля, відзначалися своїми нетолерантними й філістерськими поглядами. “Патріоти”, ветерани *ZPP*, згуртувалися після війни навколо генерала Олександра Завадзького (1899—1964). “Люди з Оки [річки]”, що зібралися разом у політвідділі армії Берлінга, славилися своєю революційною, бонапартистською вдачею. На ідеологічному фронті партію можна було б поділити на сталіністів і їхніх опонентів, прихильних до кількох течій гнучкого націонал-комунізму. Самі сталіністи поділялися на тих, хто намагався перетворити Польщу в якусь русифіковану межу осілости, наслідування СРСР, і тих, хто прагнув скористатися сталінськими методами для створення несамовито незалежного, але безкомпромісно диктаторського польського режиму. Кожна з цих фракцій і груп одностайно вирішила під час криз протягом наступних тридцяти років.

На думку безстороннього спостерігача, чимало характерних рис комуністичного режиму можна було б трактувати так, неначе вони мали певні прецеденти на попередніх стадіях польської історії. Лівачка диктатура вузької політичної еліти, яка маніпулювала псевдodemократичними установами у своїх інтересах, туманно нагадувала довоєнну санацію. Так само нагадували її й символічні жести партії у вигляді соціального радикалізму і антиклерикалізму. Авторитарна позиція партії, не менше ніж її лицемірна риторика, нагадувала погляди, яких традиційно дотримувалася церковна ієрархія. У широкому католицькій країні схожість між діями партії і діями войовничих католицьких орденів, скажімо, ордену єзуїтів, не могли не помітити. В історичному аспекті “диктатуру пролетаріату” можна вважати за останню з довгої низки диктатур, які під час усіх повстань XIX ст. утверджували начебто демократичні цілі з допомогою вочевидь недемократичних методів. Винятковий, нетолерантний підхід до проблем національної ідентичності, що серед іншого відрізняв ПРП і ПОРП від довоєнної *KPP*, засвідчив остаточну перемогу основних ідей націонал-демократії Дмовського. Схильність до будівництва інституцій національної єдності, незважаючи на те, чи існує насправді така єдність, комуністичні автори Національного фронту та його наступника — Фронту національної єдності (*FJN*) — поділяли з довоєнними *BBWR* і *OzoN*. Головна стратегія партії — поєднання оборонного союзу з одним із сильніших сусідів Польщі з економічною

і культурною автономією країни — точно відповідає тривалій угодовській, або реалістичній, тенденції польської політики від самого початку XIX ст. В усіх цих пунктах новий товариш був лише давнім патріотом з великої літери. Єдиною новою річчю була марксистсько-ленінська ідеологія партії — вульгаризований російський варіант наукової філософії XIX ст., цілком імпортований з Москви.

* * * * *

На той час, коли 1948 р. марксизм-ленінізм став офіційною державною ідеологією, він витворив дуже мізерну кількість вітчизняних теоретиків. Увесь польський марксизм міг покликатися тільки на одного визнаного піонера — Станіслава Бжозовського (1872—1911), а протягом тридцяти років повоєнного розвитку він дав тільки двох видатних мислителів. Один з них, Адам Шаф (1913—2006) був членом довоєнної *KPP* і, скінчивши післядипломне навчання в Москві, очолив 1946 р. першу кафедру марксизму-ленінізму у Варшавському університеті. Його праці, мабуть, менш прикметні глибиною думки, ніж широким розмаїттям тем — від семантики до екзистенціалізму, — на які були спрямовані марксистські методи автора¹⁷. Молодший колега Шафа Лешек Колаковський (н. 1927) пройшов крізь послідовні стадії молодого рекрута, ревізюніста й бунтівника. Цікаво, що і Шафа, й Колаковського зрештою викинули з партії, ідеологію якої вони так палко утверджували на початку своєї кар'єри.

Колаковський був єдиним філософом, який коли-небудь зробив серйозну спробу поєднати марксизм з усталеними традиціями польської інтелектуальної спадщини. В цьому на нього справляли великий вплив і суворе наукове середовище філософського факультету Варшавського університету, де він виріс від студента до професора, і традиційний католицизм. Становлячи виняток серед повоєнних ідеологів, він був ладен поважати принципи своїх опонентів, покладатися на раціональні аргументи, а не на гучні фрази й паплюження, цікавився основоположними питаннями моралі та релігії. Невдовзі він опинився на чолі самотнього хрестового походу за надання польському марксизмові людського обличчя. Тези Колаковського про “нерелігійне християнство” обіцяли вибудувати такий потрібний міст між офіційною ідеологією і релігійними поглядами мас¹⁸, натомість у своїй відомій статті “Священик і блазень” він завдав безстрашного удару по риторичній пишноті й авторитарному догматизмові партійної пропаганди. “Священик — це сторожовий пес Абсолюту, — писав він, — охоронець культу, який доводить остаточність і очевидність визнаних і абсолютних істин. Блазень, що може тертись у доброму суспільстві, проте не належить до нього і є неподобством у його очах, ставить під сумнів усе, що є очевидним”¹⁹. Відверте порівняння між комуністичним догматизмом і католицьким надзвичайно потішило інтелектуальні кола, а роль придворного блазня цілком відповідала вдачі Колаковського. Але його тріумф був короткочасним. 1966 р. його вигнали з партії, а 1968 р. — з країни. Варшавська втрата стала оксфордським набутком. У вигнанні Колаковський швидко став одним з найжорстокіших і найпринциповіших критиків ідеології, до якої він був

колись прихильний. У своєму тритомному огляді “*Główne nurty Marksizmu*” (“Головні течії марксизму”, 1976—1978 рр.) він подав блискучу критику піднесення й занепаду системи ідей і поглядів, що, на його думку, вже відмирала. А вмирала тому, що була негідна. “Брежлівість, — не раз повторював він, — становить суть комунізму”²⁰.

Досвід Колаковського протягом двох десятиліть після 1948 р. характеризував той короткий період, коли польський марксизм виявляв ознаки життя. Спершу, у фазі дитинства комуністичного режиму, певної конфронтації можна було тільки сподіватися. Про зрілість польської філософії великою мірою свідчить те, що дискусію провадили набагато цивілізованішим способом, ніж в інших країнах Східної Європи. Хоча політичні умови вочевидь сприяли виливам амбіційних марксистських підбурювачів на кшталт Шафа, немарксистам дозволяли публічно висловлювати свої погляди й виражати протест. Такі авторитетні постаті, як Тадеуш Котарбінський, Казимир Айдукевич і Станіслав Осовський, публікували нищівну критику грубих форм офіційної ідеології²¹. Згодом і справді з’явилися причини припускати, ніби співіснування відносно стабільного комуністичного режиму і несхитно католицького населення створить ідеальні умови для діалогу між марксизмом і християнством. Насправді спроби започаткувати такий діалог у Польщі виявились на диво безплідними. Досвід довів, що польський марксизм був колом, квадратуру якого годі виміряти. Охоронці партійної істини ніколи не почувалися досить упевненими у своїх принципах і в реакціях своїх радянських господарів, щоб могли відбуватися постійні дискусії. Дедали більшою мірою вони покладалися не на філософів, а на поліцаїв²².

* * * * *

У контексті комуністичного світу загалом сумна іронія полягала в тому, що партія, яка вважала себе за кульмінацію антиавторитарних, антиконформістських, а отже, й антиросійських революційних традицій Польщі, й сама була змушена обстоювати радянський різновид комунізму. Неминуче існувала широка розбіжність між теоретичними висловленнями ПОРП, що мала лицемірно вшановувати ленінську і сталінську фразеологію радянської моделі, і її практичною політикою. Гомулка та інші рішучі люди знали від самого початку, що польський шлях до соціалізму, мабуть, не може дотримуватися російських доповідей. Вони б щиріше погодилися зі словами Сталіна, що комунізм у Польщі нагадує “сідло на корові”. На лихо для них, їхня підпорядкована позиція в рамках радянського альянсу завжди перешкоджала їм активно виражати свої ідеологічні вподобання. Полишена сама собі, ПОРП, напевне, зайняла б позиції, ближчі до позицій комуністичних партій Західної Європи, ніж до позиції КПРС. Така еволюція була б визначена кількома об’єктивними обставинами. Перетворення суспільства, яке індустріалізувалося і в якому домінували традиційні католицькі цінності, здається, вимагало б пріоритетів, ближчих до тих, що їх за межами радянського блоку виробили комуністи Італії та Іспанії,

ніж до пріоритетів, продиктованих ленінською революцією в доіндустріальній автократичній Росії. Інстинктивна ворожість польського суспільства до органів державної влади незалежно від панівного режиму, здавалося б, свідчила, що визначальні леніністські концепції демократичного централізму (тобто централізованої партійної автократії) та диктатури пролетаріату (тобто диктатури партії над народом) не дуже добре відповідають польським інстинктам. В закордонних справах добра обізнаність поляків із добою поділів країни, а також із механізмами імперіалістичної *Realpolitik* неминуче породжувала підозри з приводу міжнародної системи, коли світ дедалі більше поділявся на конкурентні, але взаємозалежні сфери наддержав. Поляки бачили це все вже давніше, відчули на власній шкурі, тому ніяка сила радянського тиску не могла переконати мислячого польського комуніста захоплюватися тим, що він бачив.

З усіх цих причин суверенна польська комуністична партія, вільна від своїх радянських кайданів, мала б бути першою з партій радянського блоку, яка ретельно зосередиться на вивченні поглядів Тіто, Тольятті, Дубчека, Берлінгуера, Карильйо і Мао. Вона, напевне, була б прихильна до певних обмежених поступок парламентській демократії. Була б, мабуть, прихильна до певної форми європейської інтеграції й до європейського роззброєння як до засобів покласти край поділові Європи. Вона б, можливо, підтримувала контакти з Китаєм і “третім світом”, роблячи таким чином внесок у боротьбу проти можливого поділу світу. Такі ідеї безперечно обговорювали в найглибших закутках партійного храму, проте їх ніколи не можна було висловлювати публічно. Польські товариші могли спиратися на свої спогади про спрямоване проти царату революційне підпілля, про Ружу Люксембург, про інтернаціональні бригади під час громадянської війни в Іспанії, про свій короткий досвід тактики Народного фронту в русі Опору під час війни. Проте від серпня 1944 р., коли польські комуністи сформували Люблінський комітет, вони твердо чіплялися за радянський гачок. Вони завжди розуміли, що будь-яку відкриту дискусію про дивергентні марксистські погляди в Москві вважатимуть за зраду і ересь, і це спровокує жорстоку відплату з боку наддержави, від якої кінець кінцем вони цілковито залежали. Вони були змушені вибирати між потребою притримувати свої язики і тим, що їх змусять замовкнути силою. Диктати ідеологічної чесності мали поступатись інстинктові політичного виживання. Теоретичний аргумент мав поступитися практичним вимогам. Польський комунізм завжди мав важливі відмінності від російського варіанта. Але поки він не міг мати свого голосу, пересічні польські громадяни і світ загалом неминуче вважали його за витвір іноземних господарів і бюрократів-опортуністів. ПОРП цілком могла мати свою частку патріотів та ідеалістів. Проте їхнє обличчя було невидним, а голос — нечутним. Отже, керівна партія повоєнної Польщі знову зазнала страждань і принижень, що були долею — за єдиним винятком — усіх польських режимів протягом останніх двох із половиною століть.

POLSKA LUDOWA

*Польська “Народна Республіка”
(після 1944 р.)*

У головних рисах політична історія повоєнної Польщі вкрай проста. Вона розповідає, як СРСР передав владу своїм обраним протеже і як він потім утримував їх на посадах. Зате в деталях вона вкрай складна і здебільшого прихована від публічної уваги. Відносини між Москвою і московськими людьми у Варшаві, і комуністами, й некомуністами, зазнавали кількох раптових поворотів фортуни. Ба більше, ступінь відхилень, до яких міг удаватися польський режим, що зрештою завжди підлягав радянським санкціям, зовнішні спостерігачі здебільшого недооцінювали. В цьому історичному періоді можна розрізнити три етапи. Перший етап, 1944—1948 рр., засвідчив поступову побудову комуністичної “народної демократії”; другий етап, 1948—1956 рр., став добою накидання сталінізму; третій етап, після 1956 р., — це доба, коли Польщею керував свій рідний “націонал-комуністичний” режим.

Але політика — це ще не все. Будь-який прихильний опис повинен безпечно порівняти атрофований політичний розвиток Польщі з поступом у соціально-культурному житті й реальними досягненнями відбудови після руїн війни¹.

* * * * *

Згідно з офіційною міфологією створеного комуністичного режиму повоєнний політичний устрій у Польщі започатковано 22 липня 1944 р. Того дня — річниця якого згодом заступила 3 травня як офіційне “національне свято” Польщі — в Любліні під радянською егідою була створена перша повоєнна адміністрація — Польський комітет національного визволення (*PKWN*). (Насправді 22 липня 1944 р. Люблін ще перебував під контролем Армії Крайової, яка нещодавно зайняла місто після відступу німців, а частина членів того комітету тільки-но приземлилась у Хелмі, прилетівши з Москви; маніфест комітету ще не був належно підтверджений із боку всіх тих людей, які мали підписати його).

Хай там як, Люблінський комітет, що саме під такою назвою став відомий за кордоном, сформувався наприкінці липня, щоб допомагати радянським господарям керувати територіями, визволеними від німецької окупації, а згодом він сформував ядро і Тимчасового уряду Польської Республіки (*RTRP*), що діяв у січні—червні 1945 р., і Тимчасового уряду національної єдності (*RTJN*), що діяв від червня 1945 р. Отже, той комітет діяв у перехідному періоді, який тривав від кінця німецької окупації до повного формування режиму на чолі з комуністами 1947 р.

Створення *PKWN* відображувало на центральному рівні те, що сталося на місцевому рівні в усій Польщі. Попри пізніші легенди, Люблінський комітет був створений у Москві і його накинута радянська влада. В політиці комуністичного табору його можна було б вважати за кремлівське “око” за Гомулкуве “око”, коли в січні 1944 р. Гомулка сформував без попереднього схвалення Москви Національну крайову раду (*KRN*). Комітет складався з комуністів і некоммуністів, некоммуністи належали і до базованих у Москві Союзу польських патріотів (*ZPP*) та Центрального бюро польських комуністів (*CBKP*), і до базованої у Варшаві ПРП. Варшавська група, до якої належали Гомулка і Берут, прибула до Любліна лише 31 липня, тобто через дев’ять днів по тому, як їхні підписи були начебто поставлені на комітетському маніфесті. Вони не мали бажання покидати столицю, де день у день чекали початку повстання, а потім їм довелося пройти тяжкий шлях через лінію фронту, щоб потрапити на радянський бік. Повної згоди зі своїми колегами з Москви вони досягли лише 15 серпня. А це означає, що всі документи, пов’язані з угодою, хоч і укладеною в серпні, треба було ретельно виробити до 21 липня, щоб створити належне враження спонтанної однастайності². То була сучасна польська Тарговиця.

Комітетський маніфест, поширений у Хелмі та Любліні й наперед охарактеризований Московським радіо, мабуть, не міг бути підтвердженням як слід із боку лідерів ПРП у Варшаві. Його, певне, підготували та опублікували в Москві, і тому він відображує радше радянські, ніж польські комуністичні бажання³. Головні призначення в комітеті були зроблені за особистим схваленням Сталіна. До провідних постатей належали Едвард Осубка-Моравський (голова), Станіслав Радкевич (шеф служби безпеки) і Міхал Роля-Жимерський (міністр оборони). Ці люди, чия відданість радянській політиці становила головну умову їхнього призначення, були, власне, радянськими службовцями. Їм судилося зберегти свої посади під час урядових змін, що відбувалися протягом наступних трьох років. На цьому етапі вони цілковито залежали від підтримки Москви. Як сказав сам Сталін Ролі-Жимерському, “коли Радянська армія піде, вони вас перестріляють, як куріпок”⁴.

Найсуттєвіший елемент цього упорядкування полягав у пункті, що *PKWN* віддасть повний контроль над “тилами” Червоної армії радянським силам безпеки. На практиці ці “тили” охоплювали всю Польщу, а “сили безпеки” склалися з другої окупаційної армії, цілком незалежної від головного радянського військового командування. Адже НКВС сам писав собі закони. Він мав у своєму розпорядженні кілька дивізій елітних військ, керував службою контррозвідки “Смерш” і мав власні кадри поліцаїв, слідчих, агентів і прокурорів,

саме їм були підпорядковані всі народжувані польські органи безпеки. В результаті колишня *Gestapoland* майже без паузи перетворилася в необмежені мисливські угіддя людей Берії. Символічно, що колишню штаб-квартиру гестапо в Натоліні під Варшавою негайно зайняло командування НКВС. По всій Польщі мірою просування фронту гестапівські в'язниці ставали в'язницями НКВС, колишні есесівські табори стали філіями ГУЛАГу, а саме слово “визволення” стало глумом. Тільки-но звільняли якусь групу ув'язнених, замість неї запроторювали в тюрми іншу групу. Тих в'язнів нацистських таборів, що вижили, нерідко арештовували знову на підставі, мовляв, вижити могли тільки колабораціоністи. Відповідно до тієї самої перекрученої логіки, члени всіх некомуністичних організацій опору *ipso facto* були “фашистами”. Люди з доларами та іншою іноземною валютою в кишенях вочевидь були “спекулянтами”, а ті, кого ловили на листуванні з родичами за кордоном, — “шпигунами”, а до тих, хто співпрацював із новою владою, засвідчуючи щось менше, ніж повний ентузіазм, ставились як до “саботажників”. Кожного, хто повертався в Польщу зі служби на Заході, негайно підозрювали в тому, що він ворожий агент і провокатор. Жителі районів, де НКВС натрапляв на опір, підлягали гуртовому виселенню. Кількість репресованих неможливо підрахувати. Але, за найскромнішими оцінками, десятки тисяч людей просто зникли, десятки тисяч були депортовані до Росії, а десятки тисяч були засуджені немилосердними судами на підставі вигаданих звинувачень.

НКВС домагався найбільших триумфів завдяки класичному маневрові обману. Інформовані в березні 1945 р., що лідери польського підпілля часів війни ховаються в околицях Прушкува поблизу Варшави, агенти НКВС оприлюднили вимогу про переговори з ними й супроводили її формальною гарантією їхньої безпеки, яку підписав якийсь старший радянський командир. Невдовзі енкаведисти були винагороджені появою генерала Леопольда Окулицького, що недавно віддав наказ про розпуск Армії Крайової, і Станіслава Янковського, головного делегата польського уряду, і чотирнадцятьох інших людей, провідних постатей підпільного “парламенту”. Ці люди становили б ядро будь-якої ініціативної групи, що виконуватиме постанови Ялтинської конференції та здійснюватиме інтеграцію демократичних представників із членами підтримуваних союзними владами організацій. Але їх без ніяких церемоній заарештували й потай переправили літаками до Луб'янської в'язниці. Через шість тижнів світ дізнався, що ті “шістнадцять” мали постати перед судовим процесом у Москві. Одним ударом усунули зі сцени наймогутніших конкурентів комуністичного табору і вбили всі надії на побудову в Польщі демократичного повоєнного устрою.

У такій атмосфері власна служба безпеки *PKWN* швидко розвивалась і процвітала. Як учні своїх наставників з НКВС, що призначили їх, вони мали перед собою ті самі цілі й дотримувалися тих самих методів. Вони приваблювали строкатий набір невдах і бандитів. Головою польських сил безпеки став Якуб Берман (1901—1984), довоєнний адвокат, що дійшов до Польщі разом з Радянською армією. Він був брат Адольфа Бермана (1904—1978), що очолював повоєнний центральний комітет польських євреїв, перше ніж почати свою

політичну кар'єру в Ізраїлі. Як він відверто признався, даючи інтерв'ю через сорок років, комуністи не мали ніякої серйозної народної підтримки. Отже, демократичні методи були неможливі. Крім того, оскільки партійні товариші вирішили не допускати євреїв в економічні та культурні структури руху, значна кількість єврейських рекрутів не мала іншого вибору, як іти працювати в службу безпеки. "Всі або майже всі керівники були євреями"⁵. Цей факт раз по раз спростовували офіційні джерела. Згідно з дослідженням, опублікованим 1947 р., в Міністерстві безпеки працював тільки один офіцер-єврей, — мабуть, сам Якуб Берман.

В одній сфері, у ставленні до німецької меншини Польщі, польські комуністичні служби безпеки заслужили, певне, на особливу похвалу з боку своїх радянських наставників. Надто в Силезії німецьких цивільних заарештовували та уполіційували задовго до того, як була організована схвалена в Потсдамі програма примусового вигнання. Колишні нацистські в'язниці й табори заповнили невинними людьми. У в'язниці в Глівіце і в колишньому таборі *Oflag* у Ламбіновіце загинули тисячі й тисячі людей. У Вроцлаві комуністична міліція нещадно виловлювала представників щораз меншої німецької громади⁶. Саме вигнання німців було затьмарене згвалтуваннями, грабунками та вбивствами⁷. Подобиці тих жахів оприлюднено лише в 1990-х роках⁸. Перший судовий процес над охоронцем повоєнного комуністичного табору, звинуваченим у вбивстві, відбувся тільки після початку наступного сторіччя (2001 р.).

Сумнівна законність *PKWN* мала менше значення, ніж її практичне підпорядкування радянській владі. 31 грудня 1944 р. він заявив про свій статус тимчасового уряду і наступного дня справді змінив свою назву (*RTRP*). Цей крок, офіційно визнаний тільки СРСР, позначає мить, коли Сталін нарешті відкинув усі двозначності, які переважали в радянській політиці. Готуючись зустрітися з Черчилем та Рузвелтом у Ялті, він уперше дав занадто ясно зрозуміти, що майбутній режим у Польщі контролюватимуть здебільшого ті, кого він призначить. Відтоді шанси, що польський уряд у вигнанні в Лондоні може відігравати якусь рівну роль у довоєнній Варшаві, були вкрай незначні. Але благословення необмеженої радянської підтримки мало і свої прикрі аспекти. Необмежена радянська підтримка зумовлювала необмежений радянський контроль. Зокрема ПРП гірко нарікала на свою долю. На Пленумі ЦК 21—22 травня 1945 р. генеральний секретар Гомулка скаржився, що "маси взагалі не вважають нас за польських комуністів, бо ми для них — наймерзенніша агентура НКВС" ("*najgorsza enkawudowska agentura*"). Завадзький боявся, що згвалтування й грабунки Радянської армії спровокують громадянську війну. Охаб заявив, що головні проблеми, перед якими постала партія, — це проблеми виходу Радянської армії й "суверенітету Польщі"⁹.

Позиція *RTRP* значно зміцніла 21 квітня 1945 р., коли був підписаний Польсько-радянський договір про дружбу, взаємодопомогу і співпрацю. Цей договір, що підтвердив радянський погляд на кордони Польщі і радянський контроль за політичною безпекою в Польщі, був складений у Москві без ніяких покликань чи то на західні держави, чи то на уряд у вигнанні, чи то на

будь-який демократично обраний орган. Проте він прив’язав Польщу до радянського табору принаймні на двадцять наступних років. Укладення цього договору прискорила конференція, яка мала відбутися незабаром у Сан-Франциско в США, й він фактично випередив ті постанови щодо Польщі, що їх могли б ухвалити там. Насправді то був дуже вчасний *fait accompli*, доконаний факт, односторонні умови якого, поновлені 1965 р. ще на двадцять років, визначали відтоді панування СРСР над Польщею. Тільки-но підписали той договір і висохли печаті, лідери *RTRP* могли незворушно дивитися на перспективу свого злиття з більш представницькими польськими політиками з Лондона.

Тимчасовий уряд національної єдності (*TRJN*) став результатом заяви на Ялтинській конференції про об’єднання в Польщі “всіх демократичних і антинацистських сил”. Подробиці структури цього уряду були обговорені під час переговорів, які відбулися в Москві між, з одного боку, Станіславом Миколайчиком, лідером Селянської партії і єдиним колишнім членом лондонського уряду у вигнанні, який погодився пристати на вироблені в Ялті умови, а з другого — Болеславом Берутом як речником *RTRP*, *KRN* і ПРП. Вони вирішили, Що Осубка-Моравський і далі буде прем’єром, а Миколайчик стане другим заступником прем’єра і міністром сільського господарства, Гомулка стане першим заступником прем’єра, а з листопада 1945 р. — міністром повернених територій. З двадцяти чотирьох міністрів тільки семеро були прямо підпорядковані ПРП, сімнадцять міністерських посад займали прорадянські постаті. Завдання нового уряду, схвалене на Потсдамській конференції, полягало в керуванні країною, поки можна буде провести вільні вибори та утвердити постійну конституційну систему. Уряд почав діяти 28 червня 1945 р. і проіснував до лютого 1947 р. Протягом цих двох років його діяльність приваблювала на Заході небагато уваги. В Британії та Америці сформовані під час війни почуття вдячності СРСР і захвату перед ним були ще досить сильні. Тільки наприкінці цього періоду, 1947 р., коли *TRJN* вже не існував, західні спостерігачі усвідомили, що насправді сталося в Польщі, але й тоді відреагували лише лютим, проте безсилим розчаруванням¹⁰.

TRJN створили того самого тижня в червні 1945 р., коли “група шістнадцяти”, лідери польського підпілля, була змушена постати перед судовим процесом у Москві. Цей збіг не міг бути випадковим. Сталін покладався на виставу політичного театру, щоб показати, як винагороджують його клієнтів і як карають його опонентів. Декорації були безсоромні. В залі суду стояли радянські солдати з пристебнутими багнетами, стерігши групу звинувачених, які були абсолютно не винні ні в якому злочині, проте їх піддавали ритуальному приниженню. Британські й американські дипломати, союзники звинувачених, мовчки дивилися з галереї, не висловивши жодного протесту. Звинувачення зосереджувалися навколо абсурдної вигадки про начебто співпрацю в’язнів із нацистами. (Насправді вони всю війну боролися з нацистами. Тільки генерал Окулицький, один з небагатьох людей, що не зламалися перед лицем готувань до цього радянського показового процесу, сміливо поведився на суді і обстоював чесність своїх дій. Це йому не зарадило. Постанови про винність були

наперед визначеною справою. Вони дивували тільки тим, що не містили смертних вироків. Великодушність радянської справедливості була записана на скрижалях, мабуть, щоб забезпечити поблажливість Заходу. Польська демократія загинула в зародку. Генерал Окулицький помер у камері наступного року.

Економічна та соціальна політика безпосередньо після “визволення” була неминуче обмежена. Комуністів цікавило, по-перше, збереження великої кількості майна, нагромадженого німецьким окупаційним режимом, як бази для майбутньої націоналізації, по-друге, поділ величезних земельних масоків серед бідних селян. Декрет про це *PKWN* зареєстрував 6 вересня 1944 р. В багатьох випадках селяни брали землю без ніяких запрошень. Примусова реквізиція була менш бажана. Влітку 1944 р, а потім 1945 р. Радянська армія організувала загони міських робітників для збору харчів по селах під вістрям багнета. Селяни дуже обурювались. Декрет *PKWN* про надання землі зобов’язав і до щорічних поставок державі 15 квінталів пшениці з кожного гектара для всіх господарств, більших за два гектари. Ці примусові методи навряд чи сприяли збільшенню виробництва, й 1946 р. від них відмовилися¹¹.

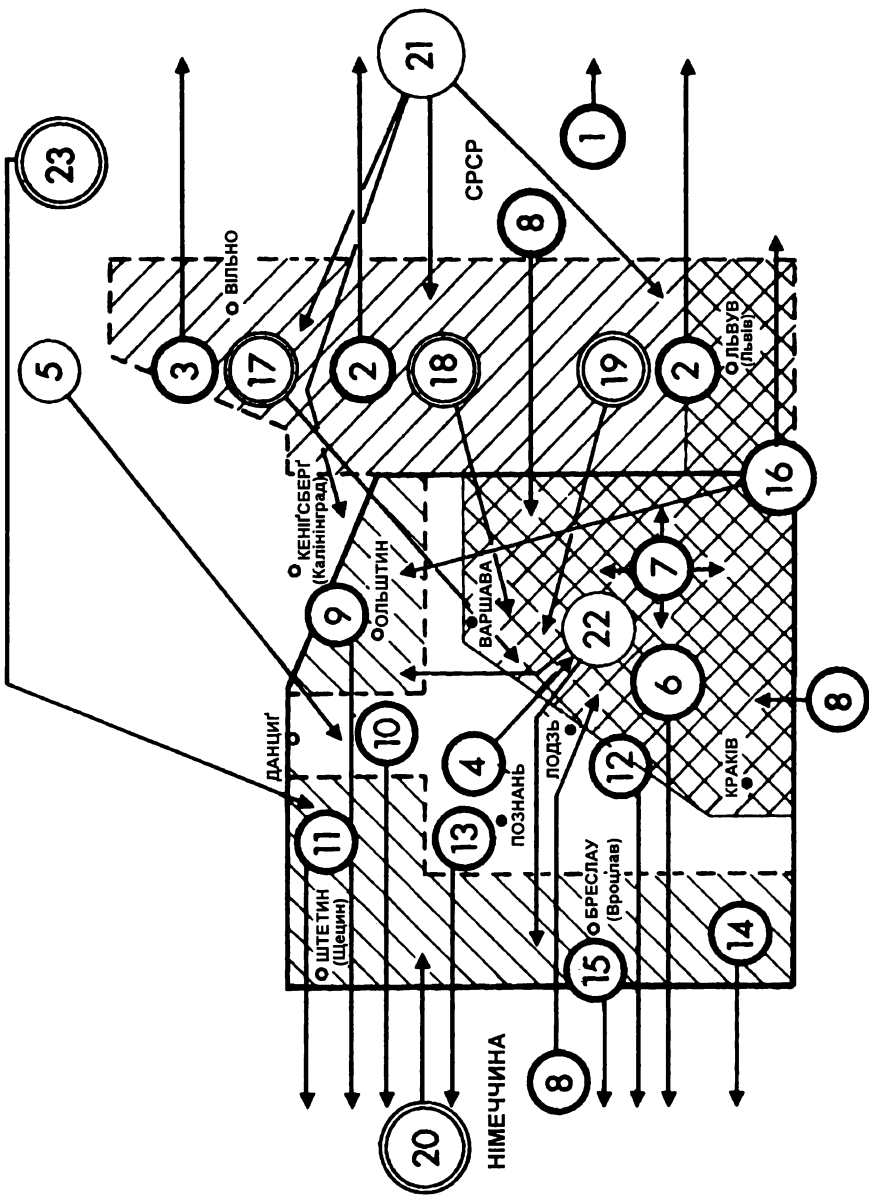
Тим часом на порядку дня була елементарна відбудова. У Варшаві групи чоловіків, жінок і дітей голіруч підступали до океану руїн, загони добровольців ховали тисячі трупів, більш-менш були відновлені комунальні послуги. Поява в столиці першого повоєнного електричного трамвая спровокувала сцени масових радощів.

Могутні хвилі людських пересувань, і військових, і цивільних, що котились по Польщі під час війни, окупації та “визволення”, не вщухали принаймні ще років два. За доби *TRJN* вони стали ще більші внаслідок спалаху громадянської війни, колосальних програм переселення і аграрної реформи.

Так звана громадянська війна була спровокована діяльністю радянських сил безпеки під час визволення. Оскільки тією кампанією керували здебільшого з Москви, чимало поляків вважали, що то не громадянська, а міжнародна війна. Вимагаючи цілковитого підпорядкування, совети спровокували збройний опір з боку тисяч людей, що за інших обставин могли б думати про якісь форми практичної співпраці. Тавруючи всіх своїх опонентів як “терористів”, “бандитів” і “фашистів”, вони створили неможливу ситуацію, коли комуністичні лідери закликали створити консолідований “демократичний фронт”, натомість сили безпеки вбивали, арештовували і депортували тих самих людей, які начебто мали співпрацювати. Як і завжди, насильство породжувало насильство. На терор, започаткований советами, відповіли тією самою монетою. Сільських голів, місцевих виборчих урядовців і службовців поліції, наставлених від НКДБ, убивали, залякували, карали. Цілі райони, надто в Карпатах, опинялися в руках провідних “бандитських ватажків”, до яких належав, наприклад, і страшний *Ogień* у Закопане. З радянського погляду ці події були якнайсприятливіші, забезпечивши найкраще можливе виправдання для їхнього дальшого контролю над силами безпеки. Був сформований особливий *Korpus Bezpieczeństwa* для проведення військових операцій. Міністерством безпеки у Варшаві й далі керували майже самі росіяни або персонал, що пройшов радянський вишкіл.

Збройний опір зосереджувався навколо трьох окремих і некоординованих угруповань. Перше з них — Національні збройні сили (*NSZ*) — виникло під час війни як братство правих, антикомуністичних партизанів, найактивніших у Свентокшиських горах. Вони справді боялися наступу Радянської армії, але наприкінці 1945 р. практично припинили чинити опір¹². Друге — Товариство свободи і незалежності (*WiN*) — було створене у вересні 1945 р. з солдатів розпущеної АК. Яз засвідчує назва його політичного попередника, організації “*NIE*” (“*Hi*”), його головна мета полягала в запобіганні комуністичному перевороті. Угрупування діяло протягом усього 1946 р., надто в районах Любліна й Білостока, і було скомпрометоване зв’язками з британською розвідкою. Його кінець настав після лютого 1947 р., коли 40 000 чоловік скористалися перевагою запропонованої амністії і публічно склали зброю¹³. Третє угруповання — Українська Повстанська Армія (УПА) — було змушене боротися далі. Сформована 1943 р. з метою заснування незалежної української держави, вільної від усіх форм гноблення й патронажу, ця армія воювала з не меншою люттю і проти Гітлера, і проти Сталіна, і певною мірою проти поляків. На Волині, де УПА контролювала великі території, вона почала ворогувати і з польськими, і з радянськими партизанами. Злісні напади тієї пори на польських селян, які не підтримували її, позбавили її згодом симпатій у Польщі. 1945 р. залишки УПА були політично ізольовані й фізично оточені. Затиснуті з трьох боків арміями СРСР, Польщі й Чехословаччини, вони знайшли собі притулок у гірських твердинях Бещад. Після кількох дрібних сутичок із польськими військами вона здобула сенсаційний успіх, зловивши і вбивши 4 квітня 1947 р. заступника міністра оборони генерала Кароля Сверчевського (1897—1947). Після цього її дні були пораховані. Сверчевський, комуніст-ветеран і колишній командир 14-ї інтернаціональної бригади Іспанської республіканської армії, був одним з небагатьох досвідчених солдатів, що їх мав польський комуністичний рух, і його смерть спонукала партію до остаточної розплати. Влітку 1947 р. українські села в районі Бещад почали систематично зрівнювати з землею. Все населення верховин — бойків і лемків — розпорошили: тих, хто мав польських родичів, загнали на “повернені території”, решту депортували до СРСР. Позбавлені всякої підтримки, рештки бійців голодували, їх силою змушували до покори. Їхні бункери бомбили, криївки і склади висаджували динамітом. Нечисленний загін бійців пробився крізь Карпатський хребет у Чехословаччину, а звідти, подолавши вісімсот кілометрів ворожої території, дійшов до Західної Німеччини, де й знайшов собі притулок. Отак скінчилося те, що офіційні джерела полюбляли називати “боротьбою з реакційним підпіллям”¹⁴. В окремих районах невеличкі загони відчайдушів чинили опір протягом 1950-х років.

Повоєнні програми переселення вплинули на життя мільйонів людей. Польські дороги й залізниці були заповнені безкінечними процесіями втікачів, депортованих, репатріантів, транзитних подорожніх, вигнанців і внутрішніх мігрантів. Утікачі склалися з незліченних родин, що під час війни лишили свої домівки в Польщі, а тепер із власної волі почали вертатися до них. До депортованих належали люди, силоміць вивезені з Польщі окупаційною

- Повоєнні польські кордони
- - - Довоєнні кордони Польщі
- ▨ "Повернені території" Польщі
- ▩ Колишні східні креси, приєднані до СРСР
- ▤ Нацистська Генеральна губернія, 1939—1945 рр.
- Міста, надто зачеплені акціями переселення
- Інші міста
- (з пунктиром) Примусові депортації
- (з крапками) Урядові кампанії переселення
- (з горизонтальними лініями) Добровільні репатріації

Мал. Д. Обмін населенням (1936—1956 рр.)

Приблизна кількість (млн. чол.)	
0,5	1. Поляки (та інші народи), депортовані під час радянських чисток в Україні в 1936—1939 рр.
1,5	2. Польські громадяни, депортовані соєтами з Зах. України і Зах. Білорусі в 1939—1940-х рр.
0,6	3. Поляки та інші народи, депортовані соєтами з Литви в 1940—1941 рр.
0,5	4. Поляки, вигнані з Зах. Пруссії й Вартеланду до Генеральної губернії в 1939—1940-х рр.
0,75	5. Балтійські німці, знов оселені в Зах. Пруссії
1,5	6. Поляки (та інші народи), депортовані на примусові роботи до району, передусім з Генеральної губернії
0,1	7. Польські селяни, вигнані з зони переселення в районі Замосця в 1942—1943 рр.
3,0	8. Євреї, жертви «остаточного розв'язку», привезені до Польщі для ліквідації в 1941—1944 рр.
	Німці, депортовані в 1945—1947 рр.
3,5	9. зі Східної Пруссії
	10. з Західної Пруссії
	11. з Померанії
	12. з Центральної Польщі
0,5	13. з Познанського краю
	14. з Силезії
0,75	15. Німці, вигнані нацистами з Бреслау та інших німецьких міст 1945 р.
	16. Українці, депортовані до північної Польщі або СРСР у 1947 р.
1,5	17. Поляки, «репатрійовані» в 1945—1947 рр.
	18. з Литви
	19. з Білорусі
0,5	20. з України
	21. Польські переміщені особи, репатрійовані з Німеччини в 1945—1948 рр.
5,0(?)	22. Радянські кампанії переселення в Литві, Білорусі, Україні та Східній Пруссії після 1945 р.
4,4	23. Польські кампанії переселення на західних і північних територіях після 1945 р.
0,25	24. Поляки, репатрійовані внаслідок радянської амністії 1956 р.
	Загалом:
	24,85 млн. чол.

владою, а тепер їм дозволили повернутися. 520 000 чол. повернулися з примусових робіт у Німеччині, трохи менша кількість — з СРСР. (Більшу частину своїх польських депортованих СРСР утримував аж до 1956 р.). Репатріанти склалися переважно з поляків східних територій колишньої Другої Речі Посполитої, які могли за своїм вибором переїхати на захід у межах нових кордонів, і тих, хто добровільно повернувся з Західної Європи. Транзитні подорожні склалися здебільшого з переміщених осіб, що проминали Польщу, прямуючи чи то з заходу на схід, чи то зі сходу на захід. До них належали, в одному напрямі, жалюгідні колони радянських дезертирів і військовополонених, що поверталися в руки радянського правосуддя, а в зворотному напрямі — кілька десятків тисяч польських євреїв, що, переживши війну в Росії, прямували тепер на Захід та в Ізраїль. Вигнанці (офіційним польським жаргоном їх характеризували як “переселенців”) склалися з представників національних меншин, здебільшого німців та українців, яких усували з Польщі відповідно до потсдамських угод. Внутрішніми мігрантами були поляки, що їх влада переселяла з рідних місць на повернені території півночі та заходу. Серед статистичних даних існують величезні розбіжності, але майже не може бути сумніву, що об’єкти програми переселення взяли участь в одному з найбільших демографічних збурень в історії Європи. Ними керувало Державне репатріаційне бюро (PUR), що функціонувало від миті свого створення PKWN у жовтні 1944 р. до 1951 р.¹⁵ (Див. мал. Д).

Найбільша операція була пов’язана з вигнанням німецького населення Польщі. У статті XIII Протоколу Потсдамської конференції сказано, що “переселення до Німеччини німецького населення або його елементів, що лишаються в Польщі, Чехословаччині та Угорщині буде здійснюватися... упорядкованим та гуманним способом”. Ці переселення, що аж ніяк не були добровільні, хіба що для родин із подвійним громадянством, охопили загалом 16,5 млн. чол. Польська частина операції, вплинувши на долю 5 057 000 німців із колишніх провінцій Східна Померанія, Східний Бранденбург, Силезія, Данциг, Східна Пруссія і з центральної Польщі, відбувалася відповідно до угоди, укладеної в Берліні між польськими і британськими представниками Об’єднаного репатріаційного управління (ОРУ) 14 лютого 1946 р.:

“1. Загальні умови

Обидві сторони домовилися, що переселення та рух німців з їхніх домівок у Польщі та їхнє оселення в британській зоні буде здійснене гуманним та упорядкованим способом.

2. Транспортування

Транспортними засобами будуть залізниця, що використовуватиме польський і радянський рухомий склад, і море. Маршрутами на півночі будуть:

Маршрут А — від Штетина до Любека морем з темпом приблизно 1000 чол. за день...

Маршрут Б — Від Штетина до Бад-Зегеберга через Любек залізницею з темпом 1500 чол. за день.

Маршрутами на півдні будуть:

Маршрут В — від Калавська (Кольфурта) до Марієнталя й Альферсдорфа через Гельмштедт залізницею з темпом 3000 чол. за день (2 потяги).

Маршрут Г — Згодом сподіваються відкрити ще один маршрут, яким перевозитимуть 2500 чол. за день від Калавська (Кольфурта) до Фридланда...

Радянський і польський рухомий склад і локомотиви прямуватимуть до названих вище пунктів.

3. Дати початку

Маршрут А, Штетин — Любек. Дата буде визначена.

Маршрут Б, Штетин — Бад-Зегеберг 20 лютого 1946 р.

Маршрут В, Калавськ — Марієнталь, Альферсдорф 20 лютого 1946 р.

Маршрут Г, Калавськ — Фридланд. Дата буде визначена.

4. Умови прийняття

Переселенців прийматимуть представники британської влади на кордоні Польщі й Радянської зони, й задля цього британські репатріаційні підрозділи будуть розміщені в Штетині і Калавську... щоб забезпечити, що потяги з людьми не повернуться назад у радянську зону...

5. Дезінфекція

Усі переселенці будуть оброблені порошком ДДТ... Представники британської влади негайно передають представникам польської влади в Берліні 3 т ДДТ...

6. Охорона потягів

Польська влада забезпечить охоронців, приблизно по 10 чол. на один потяг.

7. Графік руху

Заходам з розселення значно посприє те... якщо всі потяги зможуть перебувати на приймальних пунктах британської зони щодня до полудня...

8. Багаж

Переселенцям дозволять узяти стільки, стільки вони зможуть нести...

9. Гроші

Переселенцям дозволять узяти максимум 500 марок на одну людину...

10. Харчові пайки

Польська влада забезпечуватиме два денні пайки плюс резервна пайка на ще один день... на залізничному маршруті від Калавська кожен поїзд вирушатиме з 3 денними пайками плюс резервна пайка ще на один день...

11. Медицина

а) перші транспорти обмежуватимуться переселенцями з добрим здоров'ям...

б) вагітних жінок не перевозитимуть протягом 6 тижнів до і після пологів;

в)... у разі хвороби родини не переселятимуть, аж поки зможуть подорожувати всі члени родини.

12. Документація

Переселенці матимуть при собі особисті документи. Кожен потяг супроводитиме офіційний список, а також наказ про переселення з підтвердженням, що всі люди в потязу не мають заразних хвороб.

Т. Конарський, командувач,
польський представник при ОРУ

Ф. К. Керол, підполковник,
британський представник при ОРУ¹⁶

Німецькі джерела змальовують цей “варварський вихід” якомога чорнішими барвами. В Західній Німеччині *Bund der Vertriebenen* (Союз вигнанців) задокументував найменші подробиці тих страждань. Вигнанці вважають ті вигнання за простий акт помсти, натхнений тими самими расистськими й шовіністськими мотивами, які спонукали до таких дій нацистів. Вони стверджують, що стали жертвами актів жорстокості та геноциду, й налічують мільйони своїх мучеників. Але щось у цих аргументах украй хибне. Кількість жертв “польської помсти”, як стверджували в 1950-х роках, перевершувала загальну кількість вигнанців, яку подавали офіційні польські джерела. З німецького боку статистичні дані всякчас перебільшували як засіб стимуляції кампанії за повернення “потсдамських територій”. З польського боку основних фактів регулярно недобачали люди, які наполягали, буцімто німці, народжені в Силезії,

Померанії та Пруссії, були зобов'язані “правом” відступити свої домівки імпортованим польським автохтонам. Факт полягає в тому, що західні території відібрали в Німеччини й віддали Польщі як винагороду за війну. Проте німецьке населення тих земель прогнала не польська “помста”, а спільна постановою переможних союзників. У проведенні тих вигнань було багато вад, навіть якщо тільки тому, що польська влада не мала засобів організувати таку масштабну операцію з комфортом для вигнанців. Чоловіків, жінок і дітей усілякого віку виганяли з домівок і зосереджували в збірних пунктах, де існували найпримітивніші умови. Інколи, як-от у Ламбіновіце (Ламсдорфі) у Верхній Силезії, на місці *Stalag VIII*, вони були змушені тулитися в бараках, що їх нещодавно звільнили нацисти. Під час короткої подорожі до Німеччини їх везли за умов, які нагадували умови набагато довшої подорожі інших людей до Сибіру. Декого били, інших грабували і гвалтували, чимало людей захворіло й померло, але всі вони зазнали насильства, якого ніколи не забудуть. Величезна маса звичайних порядних німців уперше у своєму житті зазнала тієї самої долі, яку більшість звичайних порядних громадян країн Центральної та Східної Європи вважали за нормальну¹⁷.

Аграрна реформа вплинула на кожне село в Польщі. Як природний наслідок попередніх декларацій про наміри, виданих його попередниками, *TRJN* завершив наявний рух до поділу земельних маєтків своїм декретом від 6 вересня 1946 р. На західних територіях селянам пропонували ділянки в 15 га для рільництва і в 20 га для пасовиськ. В інших регіонах приватні маєтки площею понад 50 га підлягали поділові. Загалом від тієї реформи виграв понад один мільйон селян, постало 814 000 нових господарств¹⁸.

Серед таких грандіозних збудень Тимчасовий уряд був змушений діяти дуже обережно. Сталін підозрював своїх польських протеже і тримав їх на короткому поводі. Ще в жовтні 1944 р. він наказав Берутові: “Або змініть свої методи, або забирайтеся”. Що ж, за словами Миколайчика, комуністичні лідери уряду зустрічалися щочетверга з якимсь анонімним радянським полковником (на його думку, то був Іван Серов, голова “Смершу”) й діставали від нього накази, про зміст яких його як заступника міністра тримали в блаженному невіданні. Міністри-некомуністи підозрювали своїх колег-комуністів, ПРП підозрювала своїх конкурентів, а електорат, якщо мав час подумати про політику, підозрював усіх. Реалізацію постанови про “вільні та нескуті” вибори постійно відкладали. Замість них 30 червня 1946 р. відбувся референдум, питання якого були кричуще лицемірні. Запрошуючи електорат проголосувати “тричі так” на питання, цілком перенесені з усталеної платформи опозиції, уряд відмовився від будь-яких претензій на моральну чесність. Проте спонукав своїх опонентів до дилеми, чи вони підтримуватимуть одноставно “урядовий блок”, а чи відмовлять йому у своїй підтримці. В подальшому випробуванні силою Селянська партія Миколайчика обрала другий курс. Попросивши виборців сказати “ні” на першу пропозицію про скасування Сенату, партія просто намагалася викрити брехню урядового ошуканства. В тих нечисленних округах, де представників опозиції допустили до підрахунку, вона дізналася, що

81% виборців дотримувався її інструкцій. В інших округах голоси таємно підраховували державні урядовці. Уряд заявив, що 68% виборців проголосували на його користь¹⁹.

Того самого дня, коли чекали брехливих результатів референдуму — 5 липня 1946 р., — в місті Кельце стався прикрий погром. Поширилися чутки, що пропав хлопчик: мовляв, його зарізали задля ритуальних кривавих жертв. Зібралася юрба й напала на гуртожиток, де зупинилися євреї, що їхали транзитом з СРСР. Близько 45 євреїв витягли з приміщення й лінчували. Про це неподобство широко розголосили в закордонній пресі, відсунувши інші новини на другий план. Жменьку місцевих жителів покарали. Але ретельного слідства ніхто не проводив. Урядовці тодішнього режиму безсоромно розповідали західним репортерам, що те насильство вчинили рештки Армії Крайової та *NSZ* за наказом уряду у вигнанні. Ті звинувачення були абсолютно сфабриковані. Минули десятиріччя, й це підтвердив один старший радянський офіцер, що був там присутній: сутичку ініціювала озброєна комуністична міліція, а хлопця, що пропав, насправді викрала поліція. Отже, то була провокація. Але в цій провокації брав участь і дехто з місцевих жителів. У порівнянні з тогочасними масовими репресіями, коли гинули і зникали десятки тисяч людей, то була відносно незначна подія. Проте вона дала сигнал більшості євреїв, які вижили після війни, покинути Польщу. А з позиції режиму вона спрацювала. Світ не забув погрому в Кельце. Проте він навряд чи помітив, що польський народ був позбавлений своїх демократичних прав.

У лавах уряду комуністи ПРП переймалися глибокими розрахунками ідеологічної стратегії й тактики. Їхня загальна стратегія в періоді, який передував відкритому захопленню влади, спиралася на якесь уявлення про демократичний блок. Дотримуючись його, вони пропонували особливий варіант техніки створення фронту, що відрізнялася в кількох вирішальних аспектах і від Народного фронту довоєнних років, і від так званого Національного фронту в сусідній Чехословаччині. В Польщі комуністичний рух був такий слабкий, що навіть думати не міг про відкриту конкуренцію з “буржуазними” партіями. Єдиний шанс комуністів полягав у прихованні своєї слабкості та в зосередженні зусиль на знищенні своїх конкурентів. Їхній демократичний блок не передбачав ніяких справжніх поступок партнерам в уряді, і його проектували здебільшого як інструмент зволікань і контролю. Ідеологічна тактика великою мірою покладалася на камуфляж. Таких слів, як “комуніст”, старанно уникали, навіть у назві партії. Слово “куркуль” теж було одним з тих нечисленних, яких не вживали. У внутрішньому партійному жаргоні схоже на російське слово “*samokrytyka*” поставили під сумнів товариші, прихильні до утвореного на латинський кшталт слова “*autokrytyka*”. Політична тактика зосереджувалася на розколі конкурентних формувань класичним ленінським способом “згори і знизу”. Конкуренти, що відмовилися брати участь у грі, постали перед партіями з такими самими назвами, як і їхні, а очолювали їх колишні колеги, яких успішно підкупили. Саме такою була доля селянського руху Миколайчика і давньої антикомуністичної *PPS*. Адміністративна тактика намагалася монопо-

лізувати важелі влади. Пов'язані з номінальною владою посади в міністерствах можна було безпечно полишити в руках опонента, якщо існувало з двійко його заступників-комуністів, які тримали свого шефа під контролем. Повільно, але впевнено, чесними і нечесними засобами ПРП прямувала до своєї мети, діючи, за словами Гомулки, як "гегемон народу"²⁰. Після двох років готувань ПРП нарешті погодилася провести не раз відкладені вибори 19 січня 1947 р.

Економічній та соціальній політиці неминуче перешкоджав розвиток політичної боротьби. ПРП не могла започаткувати власної цілком сформованої комуністичної програми, не зміцнивши своєї позиції в уряді і в країні загалом. Дві головні події тих років — закон про націоналізацію, ухвалений у січні 1946 р., і утвердження трирічного плану розвитку на 1947—1949 рр. — були ініціативою не комуністів, а соціалістів. Комуністи націоналізували всі підприємства, де могло працювати понад 50 робітників в одну зміну, тож наприкінці цього року дев'ять з десяти підприємств опинилися під державним контролем. Натомість соціалісти спиралися радше на західні, ніж на радянські економічні методи. На аграрному фронті Миколайчик обмежився спробами забезпечити селян, які отримали землю поділених маєтків, правовими документами про передачу правових титулів. То була очевидна засторога від майбутньої колективізації.

Січневі вибори 1947 р. забезпечили Демократичному блоку на чолі з комуністами 80% голосів. З офіційного погляду це був належний, якщо не блискучий, успіх. У порівнянні з дивами, що їх досягли радянські керівники виборів у Прибалтійських державах і Львові сім років тому або партійні математики 1952 р., то була жалюгідна вистава. Але свою роль вона виконала. Вибори не були ані "вільними", ані "нескутими". Список кандидатів уряд визначив наперед. Два мільйони виборців видалили зі списків зусиллями контрольованих урядом виборчих комісій. Робітників підприємств повели на виборчі дільниці їхні десятичники, наказавши голосувати за уряд, бо інакше вони втратять роботу. Норми таємного голосування нехтували. Підрахунок провадили тільки урядові функціонери. Результат був визначений наперед. Британський і американський уряди протестували проти кричущого нехтування постанов Ялтинської і Потсдамської конференцій. Радянський уряд відкинув протести на тій підставі, що західні джерела інформації в Польщі не заслуговують довіри²¹.

У результаті виборів ПРП уперше зайняла панівне становище в польській політиці. Відтоді всю діяльність можна було провадити легально й конституційно, спираючись на покірну більшість у сеймі, де уряд мав 394 мандати, а *PSL* — 28. 5 лютого Берута обрали президентом Республіки. 6 лютого склав присягу новий уряд на чолі з Ю. Циранкевичем. 19 лютого новій Державній раді надали особливих повноважень. Відтоді всім практичним перспективам діяльності "буржуазних" партій на основі народної згоди настав край. Протягом десь одного року брутальні елементи комуністичного руху святкували свій тріумф, паплюжачи переможених суперників, і зігнали їх геть зі сцени. В сеймі один колишній генерал, рекрутований з лав санації, публічно звинуватив Миколайчика, що він — "іноземний шпигун" і "колабораціоніст". Цензура

спромоглася цензурувати протести прем'єра проти цензури, і то не тільки в пресі, а й у протоколах сейму. В судах групу соціалістичних лідерів звинуватили в зраді та усунули. В селах ліквідували останні залишки антикомуністичного підпілля. В жовтні 1947 р. Миколайчик, що — *malgré lui*, всупереч власній волі — правив за загальний фокус опозиції, втік, рятуючи власне життя. Черчїл у Лондоні, що сам найбільше спонукав його їхати в Польщу, сказав, що він здивований, побачивши його живим²².

Проте сама ліквідація опонентів не забезпечила комуністам засобів керувати країною та розвивати її, як їм заманеться, і тут украй значущим є те, що ініціатива створення нової партійної організації, придатної для нових умов, походила не так з самої ПРП, як із прокомуністичних охвистів колишніх радикальних партій. Тут головною постаттю був Юзеф Циранкевич, лідер знову перемальованої *PPS*, а після лютого — прем'єр-міністр. Можна припустити, що 1947 р. Циранкевич постав перед незатишною перспективою. Його будь-якої миті могли відкинути не менш легко, ніж його попередника Осубку-Моравського. Він, напевне, не міг сподіватися перемогти комуністів і не міг, удавшись до ленінської гри, приєднатися до них і однаково зберігати якусь подобу впливу. Його єдина надія полягала в тому, щоб подолати їх на самому старті створення нової організації. Він знайшов собі готового союзника в Кремлі, що з дедалі більшим неспокоєм приглядався до Гомулки й ПРП. У березні 1948 р. Циранкевич поїхав до Москви на зустріч зі Сталінінм, і, безперечно, саме там народився проект створити Польську об'єднану робітничу партію (*PZPR*, ПОРП). Отже, цілком хибно вважати, ніби ПРП організувала злиття з *PPS* “так, як голодний пес поєднується з буханцем хліба”. В цьому випадку довгоносики з буханця пішли власними ногами до господаря собаки й переконали його прив'язати їх міцно на спині собаки, де той не зміг би їх з'їсти. Таким чином ПРП була пов'язана з *PPS* назавжди, утворення згодом ПОРП було вирішеною справою, а Циранкевич забезпечив собі місце під сонцем аж до 1972 р.²³

Протягом того самого періоду два інші елементи урядового демократичного блоку — фіктивна *SL* і *SD* (демократичний рух) — злилися з рештками своїх антикомуністичних батьківських організацій. *SL* і *SD* стали складовою частиною комуністичної системи Польщі, але не ПОРП. Тріумф однопартійної системи ніколи не був довершено повним.

В економічній, як і в політичній сфері, радикальні зміни відсували за браком належних організаційних структур і персоналу. Трирічний план не передбачав ніякої дальшої націоналізації промисловості. Не було ніяких ознак колективізації сільського господарства. 1947 р. був неврожай і селянам пішли на всі можливі поступки, щоб нагодувати країну. Тієї пори селянський кооперативний рух процвітав. Державний сектор швидко захоплював внутрішню гуртову торгівлю, досягши наприкінці 1948 р. практичної монополії. Роздрібна торгівля теж була “соціалізована” внаслідок так званої *Bitwy o Handel*, битви за торгівлю. В селах роздрібну торгівлю взяли до своїх рук селянські організації “самопомочі”. В зовнішній торгівлі різко зросла роль СРСР. За доби появи плану Маршала, згідно з яким Польща мала б стати головним кандидатом на

допомогу, Радянський Союз був змушений удатися до компенсаторного жесту. 28 січня 1948 р. з'явився договір про торгівлю, який передбачав польсько-радянську співпрацю вартістю 2 млрд. рублів протягом чотирьох років. План Маршала одразу відкинули.

Оскільки країни радянського блоку втягнулись у свої черепашки, була зроблена спроба зміцнити зв'язки між керівними партіями. Від 1943 р., коли Сталін скасував Комінтерн, радянська Комуністична партія здійснювала прямий і неподільний контроль над усіма іншими партіями. Не було ніякого форуму, де компартії могли б обмінюватись ідеями. Отож була створена нова організація — Комуністичне інформаційне бюро, Комінформ. Вона добре відповідала настроям та інтересам польських товаришів, надто таких непокірних постатей, як Гомулка, що нарікав на задушливу увагу Москви. Першу конференцію організували у вересні 1947 р. в силезькому гірському курорті Шклярська Поремба. Але ця ініціатива тривала недовго.

З комуністичної позиції ракова пухлина економічного життя республіки перебувала в самому центрі, в Центральному управлінні планування (*CUP*). Фахівці там мали здебільшого західну освіту й були пов'язані зі старою *PPS*. У лютому 1948 р. були скликані збори для обговорення перегляду його діяльності. На подив персоналу, публічна дискусія перетворилася в повномасштабне радянського типу таврування їхньої діяльності. Міністр промисловості Гіларій Мінц розкритикував їхню діяльність як “буржуазну”, “немарксистську” й засновану на хибному аналізі. Вперше в Польщі публічну дискусію проводили на підставі того, хто міг подати більше цитат з Леніна і Сталіна. Її назвали народженням польського сталінізму. Відтоді все планування мали здійснювати, по-рабському наслідуючи радянські методи. Центральне управління планування скасували. Економічна статистика стала державною таємницею. Вільним дискусіям настав край²⁴.

Як натякала справа з плануванням, головна криза назрівала в ідеологічній сфері. Влітку 1948 р. в лавах партії та уряду стався великий розкол. Його інколи пояснюють як розкол між прихильниками консервативного “польського шляху до соціалізму”, зосередженого навколо Гомулки, і прихильниками радикальної “московської лінії” на чолі з Берутом. Хоча, звичайно, впевненості не може бути, все-таки видається, що цей стандартний аналіз хибний принаймні в трьох важливих аспектах. З одного боку, він нехтує складність точок зору і численність фракцій. У самій ПРП тієї доби існувало принаймні п'ять головних угруповань. Крім того, були ще й клієнти партії, надто *PPS* Циранкевича та енкаведистські “прогресивні католики”. З радянського боку можна було визначити чотири чи п'ять окремих інтересів — від комендатури Радянської армії та органів безпеки до державного інтересу радянських міністерств, партійного інтересу ВКП(б) і, останнє, але істотне, особистих підозр і примх самого Сталіна. Якщо помножити п'ять або шість польських угруповань на таку саму кількість потенційних польських партнерів, ми одразу отримаємо двадцять або тридцять важливих зв'язків, деяких відомих, деяких прихованих. Єдиною людиною, позицію якої, здається, годі було визначити, був Берут. Берут був

маріонеткою найочевиднішого гатунку, цілком нездатний сформувати якесь впливове угруповання в Польщі, хіба що коли його смикатимуть за мотузочки. Отже, хоча 1948 р. Гомулка й домінував у партії, мавши численну групу послідовників, єдиним можливим джерелом зосередженої опозиції був сам Кремль.

А з другого боку, цей стандартний опис нехтує динаміку конфлікту в межах тоталітарного руху, де обидві сторони постійно перебувають у русі й кожна всякчас змінює свою ідеологічну базу, щоб уникнути обіймів другої сторони та оточення з її боку. По-перше, слабка сторона мала за всяку ціну уникати публічної згоди з сильною стороною, бо “гармонізація” швидко призводила до повної втрати своєї ідентичності та окремого існування. 1944 р., коли розбіжність між ПРП і радянською лінією вперше стала очевидною тямущим, саме совети займали консервативну позицію. Адже це Сталін висловився, мовляв, “запроваджувати комунізм у Польщі — це однаково, що чіпляти сідло на корову”. Тієї миті Гомулка і ПРП зі своєю “вітчизняною лінією” були в лівацькому, месіанському, “переможно-логічному” настрої, сподіваючись збудувати комунізм у Польщі “як у тріумфальному марші”. Після 1944 р. зросла впевненість Сталіна у своїй силі. Він почав дедалі більше наполягати на реальних соціалістичних змінах, щораз більше наближаючись до початкової позиції Гомулки й лаючи Берута за брак революційного завзяття. Тим часом Гомулка, поставши перед практичними труднощами “осідлання корови”, був змушений піти в протилежному напрямі, висловивши думку, що він навряд чи побачить справжній соціалізм, уже не кажучи про комунізм, у Польщі за свого життя. Отже, ідеологічний конфлікт набрав форми руху ножиць, коли протягом чотирьох років два конкуренти точно перетнулися, рухаючись із діаметрально протилежних позицій. Гомулка 1948 р. виголошував заяви, які дуже близько збіглися з радянською позицією 1944 р., і навпаки.

Польські товариші були змушені реагувати на зміни в зовнішній політиці СРСР. У 1944—1945 рр. СРСР під час війни був слабкий і запобігав перед будь-якими союзниками, які приєдналися б до боротьби. Ідеологічні розбіжності були цілком припущенні. А 1948 р. СРСР уже був переможцем у війні й виготовив свою атомну бомбу. Розрив із Тіто, арабо-ізраїльський конфлікт, німецька криза і блокада Берліна — це все сягнуло кульмінаційного пункту. Настав час зімкнути лави. Розбіжності вже були неприпущенні.

Отже, доля Гомулки була визначена. Як битий лис, він, здається, відчував небезпеку ще до того, як вона настала, але сторчголов поплив назустріч бурі. На червневому пленумі ЦК партії він став читати хаотичну лекцію про історичні традиції польського комунізму, критикуючи “люксембурзьке” забарвлення *SDKPiL*, троцькізм *KPP*, зате вихваляв позицію *PPS* у питанні про “національну незалежність”. То був відвертий виклик. Відтоді його, здається, помістили під домашній арешт. Спихальського і Охаба, співробітників Гомулки, спонукали критикувати його, а його самого погрозами змусили до публічного каяття. На вересневому пленумі він став об’єктом образ друзів і зізнався у своїх провинах під час прикрої сцени самокритики. Зокрема сказав, що розумів значення СРСР для польської партії тільки в безпосередніх аспектах, а не “на

вищому плані”. Наприкінці тієї сцени його посаду генерального секретаря партії зайняв президент Берут, якого доти завжди представляли світові як “безпартійного”. Відхід Гомулки усунув останню перешкоду на шляху формування в грудні ПОРП.

Падіння Гомулки вочевидь було результатом прямого радянського втручання у справи польської комуністичної партії. Коментатор, що назвав його “пацифікацією польського комунізму”, був не дуже далекий від істини. Але товариші Гомулки якомога пом’якшили його поразку. До січня 1949 р. він зберігав посаду заступника прем’єра, а до 1951 р. — члена ЦК. Його ніколи не судили й віддавали на ласку радянській справедливості. Його акт непокори не забули, коли 1956 р. польська комуністична партія знов утвердила свою незалежність²⁵.

Після трьох з половиною років миру будівництво народної демократії за радянською подобою було фактично закінчене. Монолітна партія ленінського типу утвердила свою монополію. Тотожність інтересів партії і держави була втілена в особі Берута, що посів споріднені трони першого секретаря і президента. Успіх комуністів виявився набагато легшим, ніж можна було припустити 1945 р. Ретроспективно це й не дивує. Всупереч поглядам, поширеним тієї доби в західних країнах, у Польщі ніколи не було періоду, коли була дозволена вільна конкуренція між комуністичним рухом і некомуністичними партіями. Влада безпосередньо й гладенько перейшла від німецьких окупаційних військ до Радянської армії, від Радянської армії безпосередньо до контрольованого советами Тимчасового уряду, а під час виборів 1947 р. від *TRJN* до ПРП. Тому цілком недоречно говорити, мовляв, комуністи “захопили владу”, відбувся “комуністичний переворот”. Комуністам подали Польщу на тарілочці, а потім перешкоджали всім спробам поділити владу. Ніколи й не було ніякої потреби накидати комунізм у Польщі силою. Абсолютно не має значення те, що Сталін був жорстоким, нещадним політиком, позбавленим усякого чуття великодушності і щедрості. Як показали події, всі елементи, які, здається, могли б чинити організований опір у Польщі, були вже ліквідовані. Вони були дискредитовані невдачами ще до війни або під час війни, західні союзники покинули їх, а значна частина їх загинула під час Варшавського повстання. В 1944—1948 рр. не лишилося нікого, — крім Миколайчика і кількох розпорошених і позбавлених керівництва залишків АК, — хто міг би чинити опір комуністам. Сталін отримав те, чого хотів, без боротьби. А те насильство, яке сталося з ініціативи НКДБ, було політично зайвим. Не менш хибно говорити про “узгоджену комуністичну змову”. Незважаючи на вдавання монолітної солідарності, польський комуністичний рух відрізнявся від советів у багатьох суттєвих питаннях і був глибоко поділений внутрішньо. Не існувало ніякої угоди про швидкість і напрям їхньої соціалістичної програми, а ще меншою мірою — про методи й засоби, не було ніякої однастайності щодо генерального плану розвитку. І совети, й поляки намащували свій шлях уперед у дуже непевній і плутаній ситуації. Ба навіть можна сказати більше. Кінцевий результат, коли Сталін лишив керувати Польщею своїй резервній команді безликих маріонеток, був не меншою невдачею для нього, ніж для самих польських комуністів.

Усе це у виразне, що шлях Польщі був не таким, як в решті східноєвропейських країн. Польщу годі було порівнювати з сусідньою Чехословаччиною, де комуністи були досить сильні, щоб якийсь час конкурувати відкрито, хоча потім були змушені придушити опозицію силою. Не можна порівнювати Польщу і з Югославією, де комуністи мали власну силову основу, незалежну від Радянської армії. Тіто не поділяв поглядів Гомулки. Обоє класифікували як представників “правого націоналістичного ухилу” просто тому, що вони одночасно посварилися з советами як спільні жертви курсу, обраного не в Польщі чи Югославії, а в Кремлі.

Суть справи полягає в тому, що польську політичну історію визначали не самі совети, й не самі польські комуністи, а їхня тонка взаємодія. Звісно, правда, що в ті перші роки польські комуністи, напевне, не вижили б без підтримки Радянської армії й цілого тлуму радянських радників. Але не менша правда, що совети не могли б керувати Польщею так, як їм хотілося, без співпраці польських комуністів. У таких стосунках слабший партнер часто може задавати тон. Він може погрожувати падінням або бунтом. Знаючи, що Сталін здобуде небагато, ставлячись до ПРП так, як він ставився до КРР, і що прямий радянський переворот у Польщі міг би зашкодити міжнародному становищу СРСР, Гомулка маневрував на проміжному терені між відкритим бунтом і сліпою покорою й виробив певну систему важелів. Коли його усунули, його партія й далі грала в ту саму гру. Її не обтяжували ілюзії про народну підтримку, й вона була здатна вижити з мінімумом тертя. Польські комуністи були здатні швидко пристосуватися до радянських вимог, проте, з огляду на свої гордощі та національні інтереси, не мали охоти так чинити. 1948 р. вони вже успішно осідлали корову, але ще не могли мчати вчвал²⁶.

* * * * *

Польський уряд у вигнанні, що й далі функціонував у Лондоні, зазнав тяжкого удару внаслідок створення конкурентного тимчасового органу влади у Варшаві. 5 липня 1945 р. Британія і США припинили офіційно визнавати його, а згодом і решта країн світу. Але, безперечно, то був єдиний осередок легітимності й неперервності з довоєнною республікою. Він і далі командував збройними силами, що налічували майже чверть мільйона чоловік. І його не вигнали. Двозначний статус цього уряду створив величезні ускладнення для всіх зацікавлених сторін. Але, незважаючи на всі злигодні, він і далі мав велику повагу з боку поляків і на батьківщині, й за кордоном і таки відігравав певну роль у польських справах протягом наступних 45 років²⁷.

Майже неминуче уряд у вигнанні (яким він став тепер) був обтяжений розколами і чварами, властивими всім емігрантським громадам. Послідовники экс-прем’єра Миколайчика, що вирішив повернутися до Польщі, розсварилися з прихильниками прем’єра Томаша Арцишевського, які несхитно протестували проти всіх форм співпраці з комуністичним режимом. Згодом, у червні 1947 р., коли Август Залеський замінив Рачкевича на посаді президента, для

опротестування цієї зміни була сформована “Демократична концентрація”, й поділена політична еліта втратила довіру організацій колишніх військовиків, що їх очолював генерал Андерс. Зрештою, коли Миколайчик повернувся з Варшави з порожніми руками, він не спромігся здобути схвалення уряду у вигнанні й переїхав до США, де його міцна підтримка забезпечила тривалий розкол між урядом і американською Полонією. Ніде не було єдності. Президент Залеський, ізольований і неситий, перебував на посаді до своєї смерті 1972 р. Після нього президентами були професор Станіслав Островський (1972—1979 рр.), граф Едвард Рачинський (1979—1986 рр.), Казимир Сабат (1986—1989 рр.) і Ришард Качоровський (1989—1990 рр.).

Президенти у вигнанні зберігали очевидний *raison d'être* як носії легальної влади та охоронці конституції. Проте чимало урядовців навколо них набули безперечного донкіхотського забарвлення. Кожен президент призначав “уряди”, де були прем'єр-міністри, кабінети й міністри кабінету. А питання, в чому, власне, полягали обов'язки польського міністра сільського господарства, що жив у Кенсингтоні, стало предметом непристойних спекуляцій. Перший прем'єр-міністр президента Залеського генерал Тадеуш Коморовський, свого часу командувач АК і головнокомандувач, був незаплямованим патріотом і високошановною постаттю. Проте жоден з його наступників не міг дорівнятися до нього. Фінальний скандал стався 1955 р., коли останнього прем'єр-міністра “Туго Ганке” викрили як шпигуна, підсадженого комуністичною службою безпеки у Варшаві.

У перші повоєнні роки найважливіша проблема для всіх польських вигнанців зводилася до дилеми, чи лишатися за кордоном, а чи “репатріюватися”. Це питання стало надто гострим після 1946 р., коли Другий корпус генерала Андерса був *en masse* переправлений кораблями з Італії до Британії. Британський уряд заявив про власні вподобання надміру ясно. Циркуляр, що його підписав міністр закордонних справ Ернест Бевін, спонукав усіх польських громадян “повернутися до своїх домівок у Польщі”. Бевін, здається, не зрозумів, що величезна частина тих домівок була вже не в Польщі, а в СРСР. Отже, реакція була слабенька, і британці були змушені виробити схему офіційного переселення. Польські збройні сили в Британії були розпущені й від усіх колишніх вояків вимагали вибрати між добровільним переселенням і Польським переселенським корпусом, що мав розмістити близько 200 000 чол. у постійних таборах і готувати їх для цивільного життя в Британії. Рішучу групу “упертюхів”, які відмовилися від обох варіантів, інтернували силоміць. Але час, даний для вибору, закінчувався. Задовго до того, як 1949 р. той корпус закінчив свою діяльність, у Польщі утвердився цілком сформований сталіністський режим, і можливість репатріації зникла²⁸.

Політична роз'єднаність польських вигнанців була ще прикріша через те, що чимало їх сподівалися на швидкий крах варшавського режиму, а також на початок третьої світової війни. Вони жили зі спакованими валізами. Їхні лідери мали невеликий вплив у британському житті, а у Варшаві їх вважали за прокляття. Отже, головна мета рядових вояків полягала в тому, щоб знайти роботу, нагодувати родину, дістати освіту або просто вижити.

За такої ситуації найважливіші інституції польської громади забезпечував не уряд у вигнанні, а Польська католицька місія, організації колишніх вояків, різноманітні культурні організації. Поляки в Британії зосереджувалися навколо своїх парафій, що їх тільки в Лондоні було десятків два, навколо шкіл *Macierzy Szkolnej* і численних громадських клубів. *Ognisko Polskie* на Виставковій вулиці в Кенсінгтоні було взірцем для таких самих польських осередків, що з'явилися в більшості британських міст і містечок. У сфері культури чимало вартісної роботи здійснили Польська бібліотека, Польський інститут і Музей Сікорського, Фонд вивчення польського підпілля, католицький фонд “*Veritas*”, газети і журнали, скажімо, “*Dziennik Polski*” і “*Wiadomości*”. Мало-помалу громада втратила свій перехідний характер і пустила постійне коріння.

* * * * *

Сталінізм — домінуючий тип комунізму радянського стилю, починаючи від 1920-х років, — характеризували по-різному: як доктрину, як систему і як характер мислення. Він і був усім цим. 1945 р., коли нормальна параноя Кремля піднялася на новий ненормальний пік, його швидко накинули всім східноєвропейським союзникам СРСР. Не стала винятком і Польща.

Для багатьох поляків головні риси сталінізму, що більше завдячують давнім російським традиціям, ніж Марксу і Енгельсу, були занадто знайомі. Люди середнього віку, які народилися й вирости у Варшаві чи Вільні ще за царату, мали сильне відчуття *déjà vu*. Психологія сталінізму була добре проаналізована в польській літературі, надто в праці Станіслава-Ігнаці Віткевича, чий сатиричний роман “*Nienasycenie*” (“Невситимість”) виявився моторошно пророчим. Віткевич описав напад на Європу орди Мурті-Бінга, китайсько-монгольського військового ватажка, що підпорядковує декадентський захід із допомогою добре організованих кампаній з продажу “філософських пігулок”, які забезпечують людині щастя в майбутньому й чуття колективізму. В останній сцені роману проводир Заходу огидно капітулює, і йому з великою помпезністю відтинають голову. В повоєнній Польщі такі самі почуття висловив поет і критик Чеслав Мілош (н. 1911), що в своїх роздумах “Поневолений розум”, опублікованих 1953 р. невдовзі по тому, як він покинув свою посаду польського культурного аташе в Парижі. В одній з кількох прозорливих статей, розміщених у тому томі, Мілош уподібнює практику сталінізму в Польщі до “мистецтва кетману”, яке існувало за умов східної деспотії шаха у феодальній Персії. Кетман — це мистецтво дволикості, маскування, обману, що стало фахом для цілого війська блюдолизів і лакуз, які потурали “Його” примхам з безмежними лестощами й цинізмом, просто щоб посприяти своїй кар’єрі або врятувати власну шкуру. За словами графа Гобіно, що вперше змалював перський двір широкому світові, “в Персії не було справжніх мусульман”. На думку Мілоша, в Польщі було мало справжніх комуністів²⁹.

Ідеологічні аргументи були знищені культом особи Сталіна. Сталінові грубі пародії на Ленінову деформацію Маркса, підсумовані в “Короткому курсі історії

ВКП(б)” (1939 р.) і “Проблемах ленінізму” (1940 р.), були перекладені польською мовою й визнані за Слово Істини. Всі дискусії доречно або недоречно припиняли цитатами “великого вождя”. Письменники, обдаровані справжнім талантом, скажімо, Владислав Броневський, були змушені писати віршовані дифірамби:

Pięknie [Як добре] jest myśleć, że w Moskwie żyje Stalin.
Pięknie jest myśleć, że w Moskwie myśli Stalin, etc., etc.

У політичній сфері “однопартійна” держава підлягала прямому радянському контролю. Задля цього маршала Радянського Союзу Костянтина Рокоссовського (1896—1968), росіянина польського походження, що все своє життя служив у царській і радянській армії, в листопаді 1949 р. призначили у Варшаві заступником прем’єр-міністра, міністром оборони і членом Політбюро.

Задер голову відвертий мілітаризм. Під сумнівним претекстом, мовляв, на соціалістичний блок готують напад сили американського імперіалізму, всю Східну Європу перетворили у збройний табір. Кордони закрили. Сили безпеки пильнували невсипуще, немов під час війни. Економіку підпорядкували військовим пріоритетам. Знову запровадили обов’язкову військову повинність, якої ретельно уникали після 1945 р. Польська армія, яку невідступно муштрували радянські радники, досягла чисельності постійного складу 400 000 чол. Генеральний штаб був політизований унаслідок створення 1951 р. Військової політичної академії. Протягом кількох років формування сателітних армій, яке перебувало на ранніх етапах, перешкоджало створенню в Східній Європі радянського військового блоку у відповідь на появу НАТО. Цей гандж надолужили 14 травня 1955 р., коли була створена Організація Варшавського договору, в якій польська армія займала друге місце після радянської³⁰.

Хоча Польща уникла найстрахітливішого терору, що лютував у СРСР до війни, польська народна демократія мала такі самі служби безпеки радянського типу й дала їм свободу дій виконувати той самий репертуар превентивних арештів, розслідувань під тортурами, показових судових процесів і дикунських репресій. Протягом десяти років після 1944—1945 рр. судове вбивство було усталеною рисою державної політики. Головними жертвами були довоєнні політики, бійці Опору під час війни, члени повоєнних опозиційних партій, католики-дисиденти, інтелектуали та комуністи з ухилами. Деякі найвидовищніші справи були пов’язані з сотнями, якщо не з тисячами, арештів і десятками вироків. Наприклад, процес Z-L 1948 р. і процеси над Станіславом Татаром та іншими генералами в 1951—1952 рр. були спрямовані проти довоєнних військових офіцерів. У 1948—1949 рр. процес Зошки мав ліквідувати колишніх варшавських повстанців, а процес Жеготи прорідив лави створеної під час війни Ради допомоги євреям. Процес Філда 1949—1951 рр. був пов’язаний з “попутником” — американським утікачем Ноелем Філдом, товаришем Елгара Гіса; Філд став жертвою макартистського полювання на відьом, яке лютувало тієї самої пори. Але найразючіший процес був пов’язаний із колишнім героєм антинацистського підпільного руху майором Емілем Фільдорфом (1897—1953) із псевдонімом Ніл. Фільдорф очолював диверсійний підрозділ *K-Div* АК, а згодом очолив організацію

“*НІЕ*”. Кілька років після війни він прожив в радянському ГУЛАГу, та, коли повернувся до Польщі, його арештували вдруге на підставі цілком вигаданих звинувачень у співпраці з нацистами. Через тридцять років під час публічного інтерв’ю Якуб Берман, людина, відповідальна за ті кримінальні, псевдосудові процеси, не виявила й сліду сорому чи докорів сумління³¹.

У сфері економіки абсолютного пріоритету надавали важкій промисловості. Переглянутий шестирічний план на 1950—1955 рр. розробили так звані *metalozercy*, що наголошували на необмеженому виробництві заліза і сталі. У Кракові давнє університетське місто було затінене й забруднене будівництвом Нової Гути, нового передмістя, де містився металургійний комбінат ім. Леніна, найбільший у країні.

А в сільському господарстві абсолютного пріоритету надавали примусовій колективізації. Кампанія з позбавлення селян права власності на землю і зганяння їх у державні сільськогосподарські підприємства (*PGR*) та добровільні виробничі кооперативи швидко набирала обертів. Ухвалений жаргон, старанно уникаючи російського слова “колхоз”, не міг одурити нікого. Протягом 1950—1955 рр. офіційна кількість колективних господарств зросла від 12 513 до 28 955. Приватний селянин постав перед перспективою ліквідації³².

Римо-католицька церква зазнавала систематичних нападів. В перші роки після війни влада застосувала до церкви свої улюблені методи розколу так само, як і до політичних партій. Вона здійснювала цю політику, почасти підтримуючи розкольницьку Польську національну церкву, а почасти заснувавши низку антикатолицьких, псевдорелігійних організацій, як-от *PAX* (1947 р.), “*Caritas*” і “*Veritas*” (1950 р.), що узурпували функції колишніх громадських, добродійних і культурних організацій церкви. Обраним інструментом влади в цій кампанії був колишній фашистський лідер Болеслав Пясецький (1915—1979), директор *PAX*, якого НКВС пощадив, мабуть, з умовою його подальшої співпраці³³. Мета полягала у знищенні авторитету ієрархії і створенні масиву католицької громадської думки, ладного співпрацювати з державою на умовах партії. Коли цю кампанію спіткала невдача, а ієрархія категорично заборонила і священникам, і пастві мати будь-які стосунки з Пясецьким і його організаціями, вдалися до суворіших методів. 1950 р. була конфіскована більша частина церковного майна, за винятком самих церков і цвинтарів. Міліція арештовувала священників цілими гуртами й залякувала їх. Структури, які забезпечували релігійне навчання дітей, були ліквідовані. 1953 р. у відповідь на вперту непоступливість кардинала Вишинського інтернували та ув’язнили в далекому монастирі Команьча в Бещадах.

Сталіністська система була формалізована ухваленням Конституції 22 липня (*sic*) 1952 р., яка відзначила проголошення “Польської Народної Республіки”, ПНР. На основі моделі таких самих комуністичних конституцій інших держав усім громадянам гарантували право на працю, на дозвілля, на охорону здоров’я, на освіту, а також на свободи слова, зборів та сумління, незважаючи на расу, стать і релігійну належність. Зростання продуктивних сил держави було забезпечене на основі планової економіки. Найвищу владу в державі надали законодавчому сеймові з 460 депутатів, яких обирали прямим

таємним голосуванням що чотири роки на підставі загального виборчого права. Виконавчу владу мала здійснювати Рада міністрів, яку разом з президентом і його Державною радою, а також Найвищою контрольною палатою призначав сейм. Судова влада належала Верховному судові, сформованому з числа незалежних суддів, призначених Державною радою. Церква була відокремлена від держави (з якою насправді вона ніколи не була пов'язана). В усіх цих пунктах ретельно зберігали подобу ідеальної демократичної машини. А на практиці всі шанси на реальну демократію були ліквідовані на той час ще позаконституційною “провідною роллю” партії та її Національного фронту як “охоронців держави”. Відповідно до канонів ленінського демократичного централізму вся реальна влада перебувала в руках партійного Політбюро та його першого секретаря. Всі державні призначення і всі постанови на всіх рівнях підлягали попередньому схваленню тих або тих партійних органів. Усі міністерства були відповідальні перед відповідними їм відділами в апараті партії. Всіх кандидатів на вибори до сейму наперед добирала партія. “Трудящі міста і села”, що їх конституція називала джерелом політичної влади, насправді були її безпорадними жертвами. Вони не мали ніяких засобів впливу на діяльність своїх номінальних представників. Народна “демократія” була юридичною фікцією. Правда полягала в диктатурі партії над народом³⁴.

Звичаї сталінізму проникли в усі сфери життя. У громадських місцях з'явилися статуї Сталіна. Катовіце, провідний промисловий центр республіки, перейменували на Сталіногруд. Геть усе і що завгодно, починаючи від Палацу культури у Варшаві, було присвячене “імені Й. В. Сталіна”. Радянську російську цивілізацію утверджували як універсальний взірць чесноти. Була зроблена спроба змінити польську мову, запровадивши російську практику вживання другої особи множини “*Ву*” (“ви”) замість давнього польського звичаю говорити в третій особі однини — *Pan* і *Pani*. В мистецтві мав абсолютне схвалення лише “соціалістичний реалізм”, колись охарактеризований як “оркестр концентраційного табору”. В науці Лисенко замінив Менделя, Ньютона та Ейнштейна. В гуманітарній сфері без усякого розбору застосовували радянський “діамат”, науковий аналіз усіх людських проблем, пігулки Мурті-Бінга. За будь-який нонконформізм негайно карали. Міліціонер і дрібний бюрократ дерли носа в суспільстві.

Але, незважаючи на це, сталінізм у Польщі ніколи не досяг тієї несамовитої лютості, що панувала в сусідніх країнах. За сценою питомі польські комуністи провадили постійну ар'єргардну боротьбу з радянськими маріонетками у своєму середовищі. Вони захищали товаришів, які потрапили в неласку, й перешкоджали всім прагненням абсолютної помсти. Показові судові процеси ніколи не правили за інструмент політики. Сили безпеки ніколи не мали тієї необмеженої свободи дій, якою вони насолоджувались у 1944—1947 рр. Залишки буржуазії та інтелектуалів, хоча їм і не дозволяли свободи вияву, не були ліквідовані. Церква, дарма що на неї нападали з усіх боків, не була придушена так, як у Болгарії та Україні. Селян, хоч і позбавлених правових вимог на свою землю, не депортували. В порівнянні з Чехословаччиною чи Східною Німеччиною прогрес колективізації був повільним і неповним.

Хоча сталіністська система лишалася в Польщі непорушною до жовтня 1956 р., перші розколини моноліту з’явилися невдовзі після смерті Сталіна. Вже в жовтні 1953 р. кампанія колективізації, цей начебто головний індикатор шляху суспільства до соціалізму, була уповільнена з наказу партії. В жовтні 1956 р. її скасували цілковито. В грудні 1954 р., після того, як Юзеф Святло, один з колишніх службовців Міністерства безпеки, зробив на Заході разючі викриття його діяльності, міністерство ліквідували, а його керівника — Станіслава Радкевича — спровадили у відставку³⁵. Водночас Гомулку і його спільників звільнили з-під домашнього арешту, проте ще не допустили до публічного життя. Цензура ослабла такою мірою, що з’явилися один чи два критичні коментарі. “*Вірш для дорослих*” Адама Важика, опублікований у липні 1955 р., серед загалу вважали за прикмету майбутніх часів:

І біжать до нас із криком:
 “За соціалізму
 Порізаний палець не болить!”
 А як порізулись,
 Відчули.
 ...
 Є люди, знесилені працею,
 Є люди з Нової Гути,
 Що ніколи не були в театрі,
 Є польські яблука, що їх не бачать діти,
 Є діти, що їх нехтують лікарі-злочинці,
 Є хлопці, присилувані брехати,
 Є дівчата, присилувані брехати,
 Є літні жінки, яких вигнали з дому їхні чоловіки,
 Є виснажені люди, що вмирають від серцевих нападів,
 Є обмовлені і обпльовані,
 І їх грабують на вулицях
 Звичайні бандити, яких не бачить закон,
 Є люди, що чекають шматка паперу,
 Є люди, що чекають справедливості,
 Є люди, що задовго чекають.
 На цій землі ми повинні висувати вимоги
 Від ім’я людей, знесилених працею,
 Від ім’я ключів, що підходять до замків,
 Від ім’я будинків без вікон,
 Від ім’я стін без плісняви,
 Від ім’я ненависті до шматків паперу,
 Від ім’я священного й неоціненного людського часу,
 Від ім’я безпечного повернення додому,
 Від ім’я простої відмінності між словом і ділом.
 Ми повинні висувати вимоги на цій землі,
 Яку ми не виграли в азартну гру,
 Яка коштувала життя мільйонам,
 Вимоги простої правди і жнив свободи,
 Вогненного здорового глузду,
 Вогненного здорового глузду,
 Ми щодня повинні висувати вимоги.
 Ми повинні вимагати від партії³⁶.

Ключ до значення вірша полягає в його голій банальності. В будь-якому відкритому суспільстві, де вади й ганджі урядової політики відкрито обговорюють, він не здивував би нікого. Але в сталіністському контексті, коли у Варшаві й далі жив маршал Рокоссовський, він став сенсацією. Вперше за сім років він натякнув, що в народній республіці щось прогнило і що офіційне вихваляння досконалого розвитку країни буде вже неприйнятним. Коли перший секретар Болеслав Берут покинув Варшаву, щоб узяти участь у XX з'їзді КПРС у Москві в лютому 1956 р., “відлига” давно вже почалася.

Криза 1956 р., що прокотилася всім комуністичним світом, була спричинена “таємною доповіддю” Хрущова на XX з'їзді, в якій він подав обмежену добірку злочинів Сталіна проти партії і народу. А Польщі вона була ускладнена не менш різкою звісткою про наглу смерть Берута в Москві начебто, хоч і не офіційно, в результаті самогубства. Ніхто не міг відкидати можливості, що ці дві події пов'язані. Жоден дисциплінований комуніст не міг недобачати факту, що події в СРСР повинні привести до аналогічних подій у сателітах СРСР. Стабілізаційний вплив забезпечував Берутів наступник на посаді першого секретаря партії Едвард Охав, призначений у березні 1956 р. Поставши, з одного боку, перед вимогами націонал-комуністів скинути радянське ярмо, а з другого — готуваннями сталіністів до захисту своєї позиції, в разі потреби з радянською допомогою, він спромігся запобігти відкритому конфліктові. У квітні усунули міністра культури Сокорського. В травні спровадили у відставку ідеологічного проводиря партії Якуба Бермана, дискредитованого розповідями десятків тисяч поляків, що повернулися з радянських таборів. У червні, коли робітники-комуністи Локомотивного заводу ZISPO в Познані влаштували заворушення на вулицях під гаслами “*Chleba i wolności*” і “*Rosjanie do domu*”, ці заворушення цілком могла використати та або та фракція у своїх власних інтересах, що становило б ризик відкритого зіткнення. За два дні боротьби між робітниками і міліцією загинуло 53 чоловіки. Робітники заспокоїлися після втручання прем'єр-міністра Циранкевича, армії дісталася лише роль підтримки його слів. Влітку в партійних колах знову виринув Гомулка, позначивши свою появу низкою аналітичних статей, що приватно циркулювали у вищих партійних ешелонах. У докладних дискусіях не було потреби. Кожен знав минуле Гомулки і що він обстоював, а партійні бонзи знали, що його прихильники поступово беруть гору над своїми опонентами. Знаком неминучої перемоги Гомулки стала відставка в жовтні Гіларія Мінца. Переворотові, який намагався здійснити Рокоссовський, запобігли партійні працівники, що оприлюднили начебто належний цьому радянському маршалові чорний список. 21 жовтня на VIII пленумі ЦК “товариша Веслава” одностайно обрали першим секретарем на платформі утвердження справді ленінських принципів у державному й партійному житті. Його вибори супроводили лиховісні чутки, що підрозділи Радянської армії сунуть на Варшаву, а Микита Хрущов, аж червоний від неприхованої люті, приземлився в аеропорту Окенце.

Конфронтація між Гомулкою і Хрущовим була небезпечна, поки тривала, але їй швидко поклали край на суто дружній основі. Гомулка міг обгрунтовано

стверджувати, що його вірність комуністичному руху — бездоганна, а його різновид комунізму спирається на конкретне розуміння польських проблем і що збереження сталінізму не більше виправдане в Польщі, ніж у СРСР. Хрущов, зі свого боку, був розлючений, що постанов пленуму не обговорили наперед у Москві, і непокоївся, що приклад Польщі може призвести до ще тяжчого браку субординації в якійсь іншій країні радянського блоку. Адже тоді вперше були знехтувані претензії Москви на автоматичний контроль над справами братньої партії. Лінії конфлікту були визначені напроцуд виразно. Радянська армія в Силезії, в колишній Східній Пруссії та в Східній Німеччині мала під своїм командуванням величезну військову силу. Радянський військово-морський флот улаштував демонстрацію сили в Гданській затоці. Проте добірні ударні частини польського Корпусу внутрішньої безпеки (КВВ) в повному бойовому спорядженні абсолютно відкрито зайняли всі підступи до Варшави, й існували великі сумніви, чи польський генеральний штаб коритиметься наказам Рокоссовського. Якби Хрущов наполягав на усуненні Гомулки, значного проливу крові годі було б уникнути. Поляки були готові воювати, а совети поважали польську сміливість, навіть якщо нехтували все інше. Крім того, посилено циркулювали чутки, що польська армія в разі нападу на неї готова перейти кордон Східної Німеччини, порушивши таким чином рівновагу й загрожуючи радянській присутності в усій Центральній Європі. З'явилася б думка, що радянський лідер силою примусив братську партію, і міф про одностайність соціалістичного табору був би розхитаний назавжди. Тож Хрущов спалахнув, а потім злагіднів. Однієї миті, коли він почав красномовно розводитись про невдячність поляків до мільйонів радянських людей, які під час війни “наклали головою за свободу поляків”, Гомулка, кажуть, нагадав йому, що “поляки не гірше, ніж будь-хто інший, знають, як умирати за вітчизну”. Насправді між тими двома людьми не було ніякої причини для незгоди. Обидва все життя були комуністами, дотримуючись прямого, простого життєвого курсу. Кожен з них по-своєму намагався скасувати найкричущіші вияви абсурдності сталінської системи. Після дводенної дискусії вибір Гомулки був підтверджений. Рокоссовський і його команда мали повернутися до СРСР. ПОРП мала сама контролювати Польську республіку без прямого нагляду з Москви. Радянські лідери мали поважати польський шлях до соціалізму за умови, що збережеться єдність радянського блоку. Таким чином польська “весна” розцвіла в жовтні. Польська партія досягла зрілості, утвердила свою автономію, звільнила країну від сталінізму і ще понад тридцять років далі керувала країною³⁷.

* * * * *

Двадцять років націонал-комунізм у Польщі забезпечував добу відносної стабільності, але не спромігся остаточно розв'язати нагальних політичних та економічних проблем. Партія була змушена опанувати важку науку врядування та позбутися деяких своїх найхимерніших ідеологічних примх. Окрім кризи 1956 р., були серйозні політичні кризи 1968, 1970 і 1976 р.

Прихід Гомулки до влади супроводився злісними звинуваченнями серед конкурентних фракцій партії. Хоча радянських маріонеток спровадили додому, рідні польські сталіністи на чолі з Зеноном Новаком і далі становили могутню, дарма що підпорядковану, групу. Відомі надалі як натоліністи (бо збиралися в колишньому палаці Браницьких у Натоліні), вони опинилися в стані безпосереднього конфлікту з прихильниками Гомулки, що дістали назву ревізійоністів. Боротьба різних фракцій у лоні партії тривала кілька місяців. Натоліністи спробували відвернути удар від себе, звинувативши велику кількість євреїв, що процвітали в партії за сталінізму. Наклепницька кампанія, спрямована на “вигнання Абрамовичів”, призвела до деяких незначних утрат³⁸. На іншому краї шкали була здійснена рішуча спроба позбутися Пясецького і його колишніх фашистів, заборонити *PAX*. У листопадовому випуску радикального інтелектуального журналу “*Po prostu*” організація *PAX* була звинувачена в культивуванні “звичаїв мафії” і в сліпому культі вождя. Але на цьому фронті не сталося нічого. Попри обурення широкого загалу, Пясецький тримався твердо, мабуть, завдяки конфіденційній радянській підтримці на користь улюбленого польського сина КДБ. За цю та за інші образи журнал “*Po prostu*” закрили. В січні 1957 р. у Варшаві невідомі особи викрали шістнадцятирічного сина Пясецького по дорозі зі школи. Кінець кінцем його скалічене тіло знайшли в якомусь закинутому підвалі.

Хід десталінізації утримували в суворих рамках. Був ухвалений новий виборчий закон, щоб, за словами Гомулки, “дозволити людям обирати, а не просто голосувати”. На загальних виборах 20 січня 1957 р. виборцям запропонували вибір між 722 кандидатами (дехто з яких був безпартійним), які претендували на 459 місць. Але список кандидатів, як і завжди, склала партія, отже, не існувало ніякої можливості, що ПОРП зазнає поразки. Національний фронт, перехрещений у Фронт єдності народу (*FJN*), і далі лишався контролером і розпорядником політичного життя. Почала працювати дуже важлива Комісія з законодавства, що мала виробити належну правову структуру публічного життя, якої бракувало в країні. Були створені кодекси адміністративного права (1961 р.), сімейного права (1965 р.) і кримінального (1969 р.). Проте майже не було намагань обмежити нічим не скуту свободу комуністичної партії. Режим Гомулки безперечно був гуманніший, гнучкіший, незалежніший і популярніший, ніж його попередник. Але спостерігачі, які сподівалися, що Гомулка якось лібералізує ПНР за прикладом західних демократій, жорстоко розчарувалися.

У справах радянського блоку ПОРП загалом займала лояльну, ортодоксальну позицію. Її нонконформістську політику в країні треба було забезпечити навмисне покірною позицією щодо СРСР. Але одразу після жовтня, коли Угорську Республіку спіткала доля, якої на превелику силу уникнула Польща, польський Червоний Хрест негайно послав в Угорщину медичні препарати і плазму крові в пику протестам з боку Чехословацької Республіки, що втрутилася в угорські справи. Утримання польської делегації на Генеральній Асамблеї ООН від голосування 21 листопада 1956 р. з приводу пропозиції засудити

радянське втручання в Угорщині, становило самотній акт непокори за тридцять років членства Польщі в ООН³⁹.

А втім, у сфері міжнародного озброєння поляки запропонували кілька важливих ініціатив. 2 жовтня 1957 р. на XII Генеральній Асамблеї ООН міністр закордонних справ Адам Рапацький (1909—1970) запропонував схему створення без’ядерної зони на територіях Польщі, Чехословаччини і двох німецьких республік — так званий план Рапацького. Через три роки, на XV Генеральній асамблеї 1960 р., Гомулка передбачав своїм планом загальне замороження ядерних озброєнь на тих самих територіях. Ці плани, а також їхні численні варіанти, обговорювані так і сяк протягом шести або семи років, вочевидь свідчили про прагнення Польщі зупинити гонку озброєнь і розрядити напругу в Центральній Європі. Водночас вони становили певну спробу радянського блоку підточити оборону Західної Німеччини. Після 1964 р., коли Варшавський пакт досяг військового паритету з НАТО, увагу перенесли з роззброєння на рух радянського блоку до скликання якоїсь загальної Європейської конференції з питань безпеки і співпраці — так званої “*détente*”, “розрядки”.

У самій Польщі протягом 1961—1968 рр. Гомулка поступово втратив повагу та політичний порив, набуті 1956 р. В 1960-х роках утвердження економічної самодостатності, надто у сфері сільського господарства, натрапило на труднощі. Обіцяне підвищення рівня життя реалізувалося дуже повільно. Партийна бюрократія хизувалася своїм процвітанням, на яке з огидою дивилися звичайні люди. Перший секретар партії замкнувся у вузькому колі приятелів і дедалі більшою мірою втрачав контакт із думкою партії і країни загалом. У відповідь на неосталіністські нотки, що залунали з СРСР після падіння Хрущова 1964 р., знову посилилася цензура, а у сфері культури знову запанували ортодоксальні комуністичні філістери. Діячам культури дорікали за контакти з закордоном, і “Лист тридцяти чотирьох” був одним з перших свідчень публічного протесту. Студенти, інтелектуали, молодші, не належні до фракцій члени партії, відомі як технократи, — всі вони відчували велику зневіру й розчарування. А за лаштунками давні фракції, зокрема “партизани” генерала Мочара, тепер уже міністра внутрішніх справ, і далі плели інтриги.

Отже, криза 1968 р. стала результатом нагромадження невдач. Її провісником були події минулого літа, коли група польських урядовців і армійських офіцерів відреагувала на перемогу Ізраїлю в Червневій війні уславленням тріумфу “*наших* євреїв над *їхніми* арабами”. Цим актом був створений зв’язок між політичним дисидентством і проізраїльськими (і антирадянськими) почуваннями. Він аж ніяк не уникнув уваги генерала Мочара, що побачив перспективу викрити своїх конкурентів як підривні “сіоністські елементи”. В березні 1968 р. відносно незначущий інцидент у Варшаві, коли радянський посол віддав успішний наказ припинити ставити в одному театрі класичний твір Міцкевича “Дзяди”, призвів до відкритого зіткнення. Коли студенти, протестуючи, вийшли на вулиці, міліція Мочара заходилася діяти, навмисне роздмухуючи полум’я протесту. Студентів побили нізачо й багатьох арештували. Періодичні видання закликали робітників діяти проти “сіоністських зрадників”. У

Кракові, де не було ніяких демонстрацій, площу Ринок і студентські гуртожитки оточили підрозділами промислової міліції *ORMO* (добровільних резервів громадської міліції) до міста переправили особливий загін міліції для ліквідації заворушень, і він напав на Ягелонський університет. Серед десятків студентів, викладачів і прибиральниць, травмованих міліційними кийками і гранатами зі сльозоточивим газом опинився й проректор. То був класичний приклад політичної провокації, такої поширеної в анналах східноєвропейських диктатур. Її єдина можлива мета полягала в дискредитації керівництва Гомулки і в сприянні кар'єрі того пильного міністра, що вжив таких швидких заходів проти (уявних) ворогів республіки. Але Мочара знехтували. Ані армія, ані робітники не були готові потурати його авантюрам. Полювання на сіоністів щиро спантеличило масу населення, яке чудово знало, що значну частку євреїв у Польщі можна знайти тільки у вищих ешелонах партії. У Кракові робітники зірвали мітинг, скликаний, щоб вони висловили свою (спонтанну) підтримку дій проти студентів, а потім і самих робітників уже розганяли міліційні пси. Командир місцевого десантного полку зобов'язав міліцію зняти збройний кордон навколо головного студентського гуртожитку й послав до міста полковий оркестр повідомити про свій успіх. Такі конфронтації, безперечно, відбувались і в інших місцях, але про них ніколи не повідомляли. За таких обставин Гомулка мав змогу знов утвердити свій авторитет. Партія зімкнула лави, міліційну кампанію скасували, а її ініціаторів познімали з посад. У промові, переданій по радіо, Гомулка закликав до національної єдності й назвав кількох інтелектуалів, які начебто були призвідцями заворушень. Саме тоді Лешек Колаковський і популярний історик Павел Ясеница приєдналися до потоку євреїв — цупів розгрішення і втікачів, що або втратили свої посади, або самі подали у відставку в результаті тих плутаних подій.

Унаслідок безрезневих заворушень 1968 р. величезна більшість євреїв, які ще збереглися в Польщі, були змушені емігрувати. За кілька місяців єврейська громада країни, що налічувала десь 40 000 чол., зменшилася всього до чотирьох або п'яти тисяч. То був ганебний епізод, який можна було представити за кордоном як відродження польського "антисемітизму". Бо якщо перша хвиля вигнанців складалася зі справжнього ядра екс-сталіністів і колишніх політичних злочинців, цілком слушно вичищених з партії, ця чистка невдовзі перетворилася в неприховану атаку проти всіх осіб єврейського походження, незважаючи на їхню поведінку. Сумна іронія полягає в тому, що чимало тих жертв були людьми, які з тієї або тієї причини добровільно обрали лишитися в Польщі, коли більшість їхніх родичів та одновірців виїхали наприкінці війни. Ті події мали тільки один позитивний аспект. На відміну від політичних чисток, що були звичайною річчю в СРСР і радянському блоці протягом усєї сталіністської доби (інколи їх організовували й люди, вигнані 1968 р.), ніхто не став жертвою вбивства.

Гомулці допомогли події в Чехословаччині. Якщо йдеться про вплив громадської думки на розвиток польської кризи, єдиний коментар, пов'язаний із можливим наступником Гомулки, містився в популярному віршику:

Cała Polska czeka
Na swego Dubczeka.

Проте Мочарова цікавість до “соціалізму з людським обличчям” була ще менш переконлива, ніж Гомулчина. Ба більше, радянський уряд, стривожений розвитком подій у Чехословаччині, не вважав, що назріла мить для додаткових змін у Польщі. Влітку маневри армій Варшавського пакту в Чехословаччині, коли кілька радянських дивізій пройшли крізь південну Польщу, відвернули увагу від внутрішніх проблем польської комуністичної партії, а сама інтервенція в Чехословаччину, в якій брали участь і підрозділи польської армії з баз у Східній Німеччині, закликала до невсипущої політичної пильності. В результаті опозиція проти Гомулки згасла. На V з’їзді ПОРП у листопаді 1968 р. його лідерство підтвердили.

На цьому самому з’їзді був присутній радянський партійний вождь Леонід Брежнев, який скористався нагодою для поширення своїх поглядів на відносини між соціалістичними державами. Аж ніяк не виправдовуючись за інтервенцію в Чехословаччину, Брежнев лиховісно наголошував на обов’язку братських партій приходити на допомогу будь-якій країні, де “здобутки соціалізму” опинилися під загрозою. Насправді, вдавшись до незграбних евфемізмів кремлівського жаргону, Брежнев повідомляв про рішучість Москви розтоптати будь-якого члена соціалістичного блоку, чия покірність може похитнутися. Будь-яка братська партія, яка наважиться йти за прикладом Дубчека, заплатить таку саму ціну. Те, що ця так звана доктрина Брежнева була сформульована у Варшаві — столиці найбільшого й найпідозрілішого союзника СРСР, — не уникло нічиєї уваги. Відлуння тієї промови озивалось у Східній Європі двадцять років.

Проте тяжка економічна й політична недуга Польщі зцілена не була. То було просто питання часу, коли владі Гомулки знову кинуть виклик.

Груднева криза 1970 р. була спровокована звичайною незграбністю режиму, що втратив усякий контакт із дійсністю. Проінформований, що круте зростання цін на харчі неминуче з огляду на щораз нові невдачі в сільському господарстві, уряд вирішив підняти ціни одразу на 20%, і обрав для цього заходу Різдвяний тиждень. Спонукавши таким чином до страйків і демонстрацій, які стали результатом підвищення, уряд запанікував і звелів міліції та армії відновити порядок усіма засобами, наявними в їхньому розпорядженні. Цікаво відзначити, що найрішучіші страйки відбулися не в найбідніших районах, де люди найгостріше відчували б напад на свій різдвяний стіл, а в одному з найвище оплачуваних секторів, що потребував найкваліфікованішої робочої сили: на балтійських корабельних верф’ях у Щецині, Гдині і Гданську. Коріння тих заворушень вочевидь залягали набагато глибше, ніж у безпосередній проблемі цін на харчі, й почуття ставали дедалі запальніші. У Гдині потяг, що привіз робітників на верфі, де був оголошений локаут, потрапив у засідку і його обстріляли озброєні міліціонери. Реакція робітників була несамовита. Вони розграбували крамниці, обложили партійні штаб-квартири, лінчували на вулицях міліціонерів. Школу міліції у Слупську спалили дощенту. Демонстрантів

розганяли панцерниками. Солдати відмовлялися стріляти, коли їм наказували. Кінець кінцем чутки про сотні вбитих звелися до загальної кількості 45 жертв. Гомулка був уже нездатний захистити себе. Заховавшись у партійній лікарні, де його лікували від нервового виснаження, він, незапрошений, прибув на засідання Політбюро, яке от-от мало скинути його. Протестів Гомулки ніхто й не слухав. 20 грудня VII пленум ЦК прийняв його відставку й підтвердив обрання Едварда Герека⁴¹.

Остання криза врядування Гомулки збіглася з великим успіхом у сфері зовнішньої політики. Гомулка завжди знав, що дуже реальний страх Польщі перед німецьким реваншизмом увічнює принизливу залежність країни від Радянського Союзу і що відновлення добрих відносин із Західною Німеччиною зміцнило б ПНР і в суто політичній, і в економічній сферах. Протягом багатьох років, з одного боку, непоступливість СРСР, а з другого — вплив організації *Bund der Vertriebenen* на уряд Аденауера перешкоджали можливості будь-яких плідних контактів між Варшавою і Боном. Але поява в середині 1960-х років і радянської “розрядки”, і німецької *Ostpolitik* почали створювати більш сприятливе середовище. Перші кроки ступили релігійні проводирі. 1965 р. німецька Євангельська церква з власної ініціативи опублікувала “Меморандум... про відносини німецького народу з його сусідами на сході”, а в травні того року протестантська делегація з Німеччини на чолі з Клаусом фон Бісмарком, керівником Західнонімецького радіо, прибула до Варшави для обміну думками. На подив багатьох людей, ієрархія римо-католицької церкви в Польщі дала позитивну відповідь, у її “Листі польських єпископів” до німецьких колег, датованому 18 листопада 1965 р., містився історичний заклик покласти край спадковій ворожості двох народів. Довгий безладний каталог минулих нещасть, починаючи від мучеництва св. Адальберта й закінчуючи стражданнями поляків і німців у концентраційних таборах Другої світової війни, правив за вступ до їхнього прохання до німців “вибачити й забути”:

“Найшановніші братове! Ми звертаємося до вас. Спробуймо забути. Не треба більше полеміки. Не треба більше “холодної війни”, потрібний діалог... Якщо обидві сторони справді мають добру волю, а в цьому не можна сумніватися, тоді має відбутися поважний діалог, і згодом він дасть свої плоди, незважаючи ні на які труднощі... Від страхітливих моральних і соціальних небезпек, які загрожують не тільки душі нашого народу, а і його біологічному існуванню, нас може врятувати тільки допомога й милість нашого Спасителя. Ми просимо його допомоги, через заступництво його Матері, Найсвятішої Диви... Ми просимо вас, католицькі пастори німецького народу, відсвяткувати тисячоліття нашого християнства разом з нами... Ми простягаємо вам свої руки, прощасмо вас і просимо прощення... Нехай ласкавий Спаситель і Діва Марія, Королева Польщі, *Regina Mundi et Mater Ecclesiae*, задовольнять наше прохання”⁴².

Тієї миті, серед конфлікту між церквою і державою з приводу святкування тисячоріччя, Гомулка не міг відкрито потурати втручання церкви в зовнішню політику, й партійна пропаганда гостро засудила ідею примирення. Але загроза радянсько-німецького *rapprochement*, від якого могли відлучити Польщу, була достатня, щоб подолати небажання партії. 1969 р. Гомулка сам почав кампанію за досягнення угоди з Німеччиною. Хоч і було кілька гикань по дорозі

келиха до вуст, — спричинених не останньою мірою раптовим наверненням Брежнєва до власної політики примирення, — 7 грудня 1970 р. у Варшаві був підписаний договір між ПНР і ФРН. То була зворушлива мить. Канцлер Вілі Брандт став навколішки в жесті каяття перед меморіалом на честь героїв Варшавського гетто. Західний кордон Польщі по річках Одер і Нисі-Лужицькій був визнаний єдиною європейською державою, яка могла, напевне, бути зацікавлена в його зміні. Відтоді ПНР могла йти своїм шляхом у світі, вільна від страшного неспокою, що перешкоджав її свободі дій від кінця Другої світової війни. Отже, Гомулка спромігся ослабити пута радянської опіки і у внутрішній, і в міжнародній сферах. Це досягнення, що мало неминуще значення, щедро надолужило чимало невдач його останніх років.

* * * * *

Для кожного, хто знав Польщу наприкінці війни, обличчя ПНР 1970 р. навряд чи було впізнаваним. Зміни, хоч і не конче прогрес, сталися майже в кожній сфері життя.

Але з погляду зацікавленого спостерігача дальше існування офіційної цензури становило принциповий бар’єр на шляху розуміння. У країні, де контроль радянського типу діяв від миті “визволення”, всі джерела публічної інформації породжували підозру. Звичайно, марно було б удавати, ніби цензура в тій або тій формі, тією або тією мірою не існує в інших частинах світу. Але тут треба зробити важливе розмежування. Якщо в більшості країн загалом припускають, що вся інформація і свобода вислову думки відкрита й доступна, крім таких сфер, як оборона і непристойність, де їх навмисне забороняють, радянська система попередньої цензури (*cenzury przewencyjnej*) спиралася на протилежний принцип, коли все було закритим і недоступним, крім того, що навмисне приписували. Припускали, що ніщо не може бути оприлюдненим чи опублікованим без попереднього схвалення з боку того чи того органу державної влади. Отже, в Польщі, як і в усьому радянському блоці, держава намагалася не просто маніпулювати інформацією, а фактично виробляти, обробляти і класифікувати її з позиції монополістичного контролю. Держава використовувала цензуру не тільки як інструмент негативного тиску, а й зокрема як засіб активної пропаганди. Хоча приречена на поразку практика фальсифікації урядової статистики після 1956 р., здається, була обмежена і хоча польська цензура стверджувала, що виконує тепер свої функції відносно толерантно, неспростовний факт полягає в тому, що величезний механізм інформаційного контролю ніколи не був ліквідований. Навпаки, він постійно збільшувався, а його методи невпинно вдосконалювали. Зі своєї штаб-квартири у Варшаві Головне управління контролю за пресою, публікаціями і публічними виставами (*GUKPPiW*) керувало розвиненою мережею місцевих філій. Його урядовці, належні до постійного штату всіх великих організацій та підприємств, регулювали діяльність усіх засобів масової інформації, всіх агенцій новин і перекладацьких агентств, усіх видавництв, усіх друкарень, усіх концертних зал, театрів,

кінотеатрів та виставок, а також усіх інших засобів комунікації. Їхнє схвалення у формі письмово засвідченої згоди було потрібне для появи не тільки газет і телевізійних програм, а навіть приватних оголошень, скажімо, повідомлень про шлюб чи похорон. Його інструкції, що заповнювали сотні сторінок щотижня, поділяли інформацію на окремі категорії: для закордонного споживання, для масового споживання в країні, для обмеженого поширення, для використання на розсуд урядовців і для заборони. Її експліцитні пріоритети зосереджувалися на незаплямованій репутації СРСР і лідерів польської партії і на таких чутливих темах, як зовнішня політика, релігія, ідеологія та військові справи. Тематами, які підлягали постійній забороні, були критика СРСР і теперішньої партійної лінії, будь-які порівняння між СРСР і царською Росією, всі суспільні лиха, всі вади охорони праці, всі дефекти польських експортних товарів, будь-які покликання на вищий рівень економічного чи соціального життя некоммуністичних країн... а наприкінці, що є досить прикметним, уся інформація про існування цензури. Саме тут, якщо взагалі де-небудь, втілювалось Орвелове бачення “Міністерства правди”. А найважливіше те, що цензори у своїй діяльності, хоч і здійснюваній в ім’я держави, підлягали відповідальності лише перед ЦК партії. Точності будь-якої інформації, яку надавали органи влади ПНР, зокрема і значної частини інформації, поданої нижче, ніколи не можна було довіряти. Тогочасні аналітики комуністичного світу повинні були володіти критичним чуттям, не менш гострим, ніж те, яке властиве історикам, що розплутують таємниці середньовіччя⁴³.

За три десятиріччя населення країни зросло від 23,9 млн. чол., згідно з даними першого повоєнного перепису 14 лютого 1946 р., до приблизно 35,1 млн. чол. 1979 р. Величезне збільшення народжуваності, що 1955 р. становило 29,1 дитини на одну тисячу населення, а згодом зменшилося до 16,6 дитини 1970 р., спричинилося до випинань і западин демографічної кривої. 1971 р. в промисловості працювало 42% населення, в сільському господарстві 29,5%; міське населення становило 52,7%, жінки — 54,2%, діти до 18 років — 32,2%, а неполяки — всього 1,3%. На відміну від попередніх періодів, населення Польщі було переважно міським і зайнятим у промисловості; молодим і, нарешті, переважно польським⁴⁴.

Керування економікою здійснювали відповідно до принципів, визначених за доби сталінізму. Централізоване державне планування на основі п’ятирічних планів — 1956—1960, 1961—1965, 1966—1970, 1971—1975, 1976—1980 рр. — і далі визначало кожен аспект економічної діяльності. Дрібні експерименти в 1970-х роках у сфері відповідальності директорів і фінансової прибутковості не були пов’язані ні з яким значним рухом у напрямі ринкової економіки, що відбувався в недавні роки в Угорщині⁸⁵.

Промисловість розвивалася дуже швидко. Загальний показник промислового виробництва (1950 р. — 100%) зріс до 200% наприкінці шестирічного плану, до 317% 1960 р., до 475% 1965 р., до 708% 1970 р. і до 940% 1974 р. Чимало галузей промисловості, скажімо, хімічна, машинобудівна, електронна і військова, що навряд чи існували до війни, тепер процвітали. Швидко зростає

імпорт західного устаткування й західної технології. Водночас до безкінечного списку негативних деформацій, у яких відверто признавалася партія, належали “брак технологічних новацій”, “погана організація праці”, “надмірне споживання сирових матеріалів”, “марнування енергії”, “погана координація”, “неувага до якості”, “недостатність інвестицій у споживчий сектор” і “погані соціальні умови та умови праці”. Друга промислова революція в Польщі набагато більше втішила статистиків, ніж звичайних споживачів⁴⁶.

Сільське господарство, колись головна галузь Польщі, стало проблемною дитиною економіки. Деколективізація 1956—1957 рр. зменшила кількість колективних господарств, лишивши 83% орних земель у приватній власності дрібних селян, що не мали належного устаткування й використовували кінську тягу. Крім повернутих територій, де *PGR* збереглися в більшій кількості, організація сільського господарства опинилася здебільшого в руках кооперативних селянських об’єднань. Загальне виробництво зросло десь на 70% в порівнянні з рівнем 1950 р. Електрифікація господарств була майже повною і, незважаючи на небажання партії конструювати невеличкі трактори, придатні для селянських господарств, механізація поширювалася з державного на приватний сектор. Але кілька кампаній — за Гомулки — за повну сільськогосподарську самодостатність, а за Герека — за збільшення продуктивності сільського господарства — щоразу зазнавали невдачі. Попит перевищував пропозицію, а дефіцит продуктів, надто м’яса, не зникав⁴⁵.

Зовнішня торгівля Польщі й далі була державною монополією, де домінувала торгівля в межах соціалістичного блоку. Хоча торгівля з розвиненими індустріальними країнами Заходу круто зросла, становлячи 1975 р. 34,2% експорту і 38% імпорту (запланована цифра), країни РЕВ забезпечували дві третини зовнішньоторговельного обороту Польщі. СРСР, що постачав 42% сирових матеріалів, потрібних Польщі: 80% нафти, 80% залізної руди, 60% бавовни — і отримував понад половину промислового експорту Польщі, був найбільшим торговельним партнером. Що ж, якщо йдеться про торгівлю, Польщу тепер можна було зарахувати до пасиву для СРСР. Незбалансованість обміну на користь Польщі існувала ще від 1956 р. З цієї причини, якщо не з іншої, радянський уряд міг наполягати на великих польських інвестиціях у радянську економіку. Ці інвестиції були здійснені запровадженням (таємних) преференційних обмінних курсів, передачею кораблів, збудованих у Польщі з допомогою розвинутої західної технології, й будівництва колосального металургійного комбінату в Катовіце, куди тяглася пряма ширококолійна залізниця безпосередньо від радянського кордону. Отже, на відміну від довоєнного періоду, коли польський експорт здебільшого був обмежений харчовими продуктами і сировими матеріалами, перше місце в польському експорті тепер займали промислові товари, надто верстати й напівфабрикати. На жаль, технічна якість цих товарів була недостатня, щоб привабити численних споживачів у широкому світі. В результаті загальний торговельний баланс був послідовно негативним:

Рік	Імпорт (в млн. конвертованих злотих)	Експорт	Баланс
1950	2 673	2 537	-137
1965	9 361	8 911	-450
1971	16 151	15 489	-662
1976	46 000	36 600	-9 500

Ба більше, будь-якому належному аналізу торгівельної статистики постійно перешкоджали надзвичайні вимоги офіційної секретності. Всі фінансові принципи, які керували фінансовою звітністю у сфері зовнішньої торгівлі, умови зовнішніх запозичень і подробиці отримання іноземних ліцензій та укладання бартерних контрактів ретельно приховували. Заперечували саме існування таких начебто безневинних статей, як купівля зерна за кордоном, продаж м'яса СРСР, реекспорт кави і торгівля зброєю в рамках РЕВ. 1976 р. цензура постановила, щоб у підручниках, де йдеться про польську зовнішню торгівлю, не вживали таких термінів, як *kurs*, *obciqzeniia* (дебіт), *subwencja* і *dotacja*⁴⁸.

Так звані особливі умови, на які часто тьмяно натякали в офіційних апологіях за погане функціонування польської економіки, мали здебільшого соціально-політичний характер. Вони були пов'язані з історичним і начебто незціленим відчуженням більшості людей від держави, а також від державних підприємств, на яких майже всі вони працювали. Протягом війн і поділів за нової доби поляки привчилися поважати владу тільки мірою необхідності, навчилися ухилятися та дурити, якщо йшлося про громадські інтереси, і застосовувати всю свою енергію на зміцнення особистого добробуту. Вони інстинктивно ворогували з системою. В результаті бюрократичний контроль дедалі розширювався, а керівництво марно боролось з глибоко вкарбованими звичаями безкінечно вигадливої робочої сили. Низька продуктивність, невисокі стандарти, величезна неефективність часто з'являлися там, де, здається, не було ніяких обґрунтованих технічних або економічних причин. У цьому аспекті ПНР була спадкоємицею настроїв, породжених за умов царської Росії і зміцнених напругами двох німецьких окупацій.

Транспорт і комунікації розвивалися швидкими темпами в певних добре визначених секторах. Польська державна авіакомпанія (*LOT*), використовуючи радянські літаки Ільюшина й Туполева, здійснювала рейси по маршрутах загальною довжиною 49 000 км, сполучала всі найбільші міста країни й забезпечувала зв'язок із більшістю європейських столиць. Тоннажність торговельного флоту зросла від 506 000 т 1950 р. до 23 млн. т 1973 р., кораблі ходили по всіх головних морських шляхах світу. Польські державні залізниці (*PKP*) мали такі досягнення, як електрифікація і вдосконалення рухомого складу. Державна автобусна компанія (*PKS*) забезпечувала регулярні рейси до всіх міст і сіл. У містах муніципальні трамваї, тролейбуси та автобуси пропонували стандарти регулярності, якщо не комфорту, які швидко зникали в Західній Європі. Виробництво "польського фіата" за італійською ліцензією збільшило кількість власників автомобілів до 690 700 чол. 1973 р. І все-таки багатьом польським родинам запряжений

кіньми віз був не менш знайомий, ніж автомобіль чи літак. Довоєнні німецькі паротяги були не менш поширені, ніж дизельні локомотиви. Загальна протяжність горбкуватих сільських доріг із підводами, камінцями, пияками і заблуканими гусьми була вдвічі, а то й утричі більшою за протяжність вибоїстих автострад.

Туризм у Польщі засвідчував усю типову слабкість державного підприємництва. Вітчизняних відпочивальників ретельно відокремлювали від іноземних туристів. Своїх поміщали в дешевих, позбавлених усякої розкоші суспільних центрах, якими керували профспілки та підприємства, а чужими опікувалися державна туристична агенція *ORBIS* і туристичні агенції для молоді *ALMATUR* і *JUVENTUR* й від них вимагали платити твердою валютою за дорогі номери в мізерній кількості надміру великих, претензійних закладів. Від заснування приватних готелів офіційно відохочували, а турбота про тих, хто відпочивав самостійно, сам чи з родиною, навряд чи існувала.

Після нівелювання під час війни почали швидко формуватися нові соціальні структури. Твердження, мовляв, Польща була безкласовим суспільством, спростовували найочевидніші свідчення. Нова “червона буржуазія”, цей “новий клас” — з його приватними віллами, швидкісними автомобілями, шовковими костюмами, модно вбраними дружинами, розбещеними дітьми і відпустками за кордоном — мав прибутки та суспільні послуги, абсолютно недосяжні для робітників. Він складався з представників верхніх ешелонів державних, партійних і промислових керівників і з дедалі численнішого гурту професіоналів, що працювали приватно, наприклад лікарів і *badylarzów*, що вирощували городину на продаж. Високі грошові прибутки цієї привілейованої еліти і низькі прями податки, яким вона підлягала, поєднувалися з дефіцитом споживчих товарів доброї якості й заохочували до крайнього культу споживацтва, який можна було б охарактеризувати тільки як “буржуазний фетишизм”. Промислові робітники мали власну аристократію, серед якої провідні позиції посідали високооплачувані кораблебудівники, металурги й шахтарі. Натомість на нижньому краї шкали перебували селяни, до яких тридцять років ставились як до ворогів суспільства і які годували народ і платили податки, проте не мали всіх переваг держави загального добробуту. Поміж селянами і пролетаріатом існувала заможна гібридна група *chłoporobotników*, що спрамалися і володіти землею, і отримувати зарплату в промисловості⁴⁹.

За тридцять років постійного зростання населення понад десять мільйонів чоловік перебралися з сіл до міст. 1970 р. кількість міських жителів уперше перевищила кількість жителів сільської місцевості й 1977 р. досягла 57,4%. П’ять найбільших міст — Варшава (1 532 000 чол. 1977 р.), Лодзь (818 400 чол.), Краків (712 000 чол.), Вроцлав (592 500 чол.) і Познань (534 400 чол.), — а також міська агломерація в районі Катовіце (3 862 000 чол.) зростали й далі, незважаючи на сувору систему міського планування й дозволів на проживання⁵⁰.

Житлові умови відображували напруги прискореної урбанізації. Після війни збудували понад три мільйони житлових одиниць (квартир або будинків), і, незважаючи на зростання кількості населення й наплив людей до міст, зменшили перенаселення від 4,73 осіб на одну житлову одиницю 1946 р. до 4,37 осіб

1970 р. Приблизно половиною збудованих будинків володіли міські житлові кооперативи. Решту споруд будували або безпосередньо державні підприємства, або приватні власники. Але будівельні норми були вкрай примітивні. Цемент, штукатурка й цегла були найгіршої якості, а робітники працювали вкрай несумлінно. Менше ніж один будинок з трьох мав ванну, туалет усередині й центральне опалення. В селах такі вигоди мав менше ніж один будинок із дванадцяти.

Особисті прибутки свідчили про широкі варіації й великі відмінності. Оскільки податки, пенсійні та страхові внески й т. ін. стягували на робочому місці, зарплатню годі було прямо порівнювати з зарплатнею в західних країнах. Але, хоч як подивись, вона була вкрай мізерна. Купівельну спроможність середньої місячної зарплатні 3500 злотих (1976 р.), що була еквівалентна, згідно з обмінним курсом, приблизно 35 доларам США або 18 фунтам стерлінгів, треба вимірювати на тлі середньої ціни 1 кг хліба (8 злотих), 1 кг шинки (120 злотих), пари черевиків (300 злотих), чоловічого костюма (2000 злотих) і “польського фіата-125” (225 000 злотих). Майже всі родини розраховували на другу зарплатню дружини, що працювала, а чимало були змушені поповнювати свій бюджет завдяки неофіційній праці на дозвіллі⁵¹.

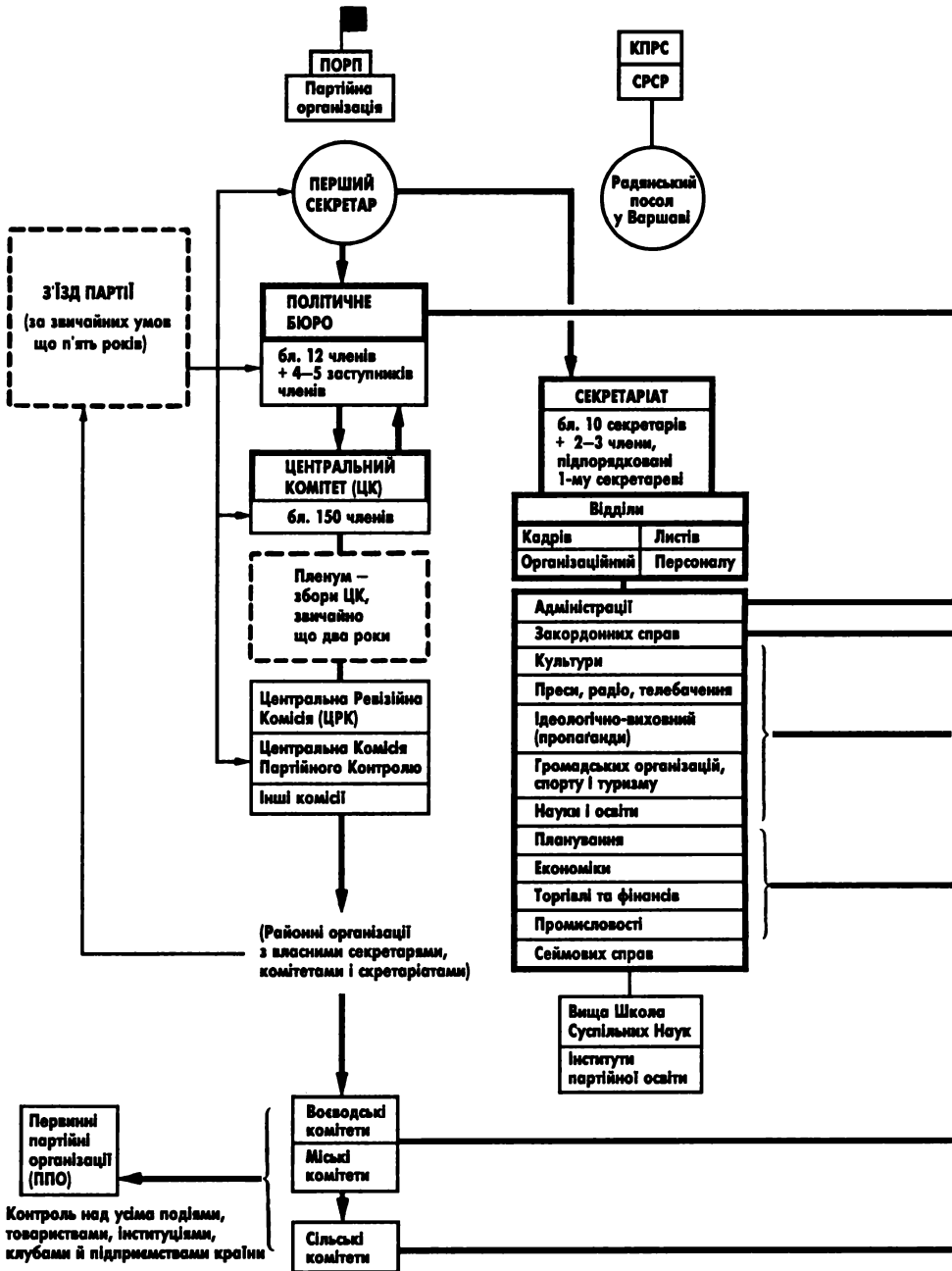
Безробіття було невідоме. Праця офіційно була і правом, і обов'язком. Працездатні люди могли вимагати роботи. Ледачого можна було переслідувати за соціальний паразитизм. Якщо ця система уникала скандальної непевності і принижень світу вільного підприємництва, вона водночас і захочувала до всіх форм недисциплінованості робочої сили. Ба більше, вона приховувала великі сфери неповної зайнятості. Польський робітник, що майже не мав чого робити, а тільки відвідував місце праці, щоб дістати платню наприкінці тижня, мав не більше справжнього задоволення, ніж безробітні американці чи британці, які стояли в чергах за допомогою з безробіття⁵².

Профспілки в західному розумінні цього слова не існували. Центральна рада профспілок (CRZZ), що 1949 р. поглинула всі попередні незалежні організації, перебувала під цілковитим контролем партії, а на виробничому рівні була організована на основі державних підприємств, на яких працювали всі її члени. Місцеві філії правили за приводні ремені для утвердження офіційних норм та умов праці, як установа з дотримання норм продуктивності. Не існувало ніякого механізму переговорів про розмір зарплатні. Польські робітники жили на ласці невидимих державних планувальників, що визначали і зарплати, й ціни. Неконвертованість грошової одиниці, якою видавали платню робітникам, ставила їх у становище оплачуваних рабів давньої капіталістичної системи, за якої робітникам платили талонами, що їх можна було обміняти на товари в крамниці капіталіста. Порівняльні статистичні дані про розмір зарплат та відмінності в оплаті праці, а також усю негативну інформацію про рівень охорони здоров'я й дотримання безпеки на робочому місці ретельно приховували від засобів масової інформації. Проект робітничого самоврядування, започаткований 1957 р., ніколи не міг досягти поставлених цілей. Незалежна роль робітничих рад незабаром була приглушена, бо їх поглинули контрольовані партією комітети самоврядування (KSR)⁵³.

У теорії переваги держави загального добробуту були вільні й загальні. А насправді вони підлягали численним обмеженням і були розподілені ще тоншим шаром, ніж, скажімо, у Великобританії. Медичні рецепти, шкільні підручники і студентські гуртожитки — ось лише три сфери, де звичайно брали додаткову платню. Національна служба охорони здоров'я була недоступна для селян-одноосібників аж до 1972 р.

А загалом рівень життя можна охарактеризувати тільки як суворий. Офіційна пропаганда, що постійно гугнявила про поступ, досягнений у порівнянні з довоєнними умовами, недобачала факту, що такий самий, а в багатьох випадках набагато більший прогрес відбувся в усіх європейських країнах, незалежно від політичного характеру режиму. (В зв'язку з цим цікаво зазначити, що 1976 р., під час двохсотріччя американської незалежності, цензура видала особливі інструкції з метою не допустити ніяких прикрих порівнянь між піднесенням рівня життя поляків у США протягом останніх тридцяти років і рівнем життя, який досягнули їхні родичі в Польщі). На шкалі економічних пріоритетів споживчі товари й послуги завжди займали друге місце після важкої промисловості. Отже, не дивно, що в Польщі однаково було багато неконвертованих грошей, що ганялися за нечисленними товарами. Не маючи змоги інвестувати гроші в приватні будинки, в автомобілі, в товари тривалого користування, польський споживач надміру витрачав їх на товари безпосереднього користування, надто на харчі та напої, тож наявний дефіцит ставав ще гостріший. Це все неминуче негативно впливало на такий неоціненний показник, як якість життя. Алкоголізм, неякісні напої, довгі черги, облуплена штукатурка, переповнені будинки та автобуси, забруднене повітря, великі опади сажі й хімічного пилу, неукладена бруківка, низька якість послуг, безкінечні затримки і сварки з дрібними урядовцями — з цим усім треба було миритись як з елементами повсякденного життя. Тільки праця була дешева й доступна. Різноманітні особисті послуги, починаючи від няньок, хатніх слуг і таксі й закінчуючи послугами перукарів, кравців і повій, були дешевші, ніж у західному світі⁵⁴.

Величезна армія, витрат якої ніколи не розкривали, хоча можна досить обґрунтовано вважати, що вони були вдвічі, а то й утричі вищі, ніж відповідні їм бюджети в Західній Європі, становила головну причину низького рівня життя. Польські збройні сили були побудовані за радянською моделлю, а в 1949—1956 рр. були прямо підпорядковані радянському командуванню. Після 1955 р. вони становили складову частину Варшавського пакту. (Див. мал. Є). Вони були поділені на чотири роди військ: військово-повітряні сили, сили протиповітряної оборони, військово-морський флот і суходільні війська; ці війська поділялися на дві окремі групи: одна була призначена для оборони країни, а друга становила стратегічний оперативний резерв. У їхньому складі були підрозділи Військ охорони кордону (*WOP*) і елітні підрозділи Військ внутрішньої служби (*WSW*). Згідно з законом від 21 листопада 1967 р. війська підлягали передусім Комітету оборони при Раді міністрів, а в разі потреби могли проводити загальну мобілізацію всіх чоловіків віком від 18 до 50 років і жінок віком від 18 до 40 років. За мирних часів збройні сили покладалися почасти на професійні

Мал. Е. Партійні і державні органи Польської Народної Республіки (1979 р.)

Головні напрями керування, призначень, контролю

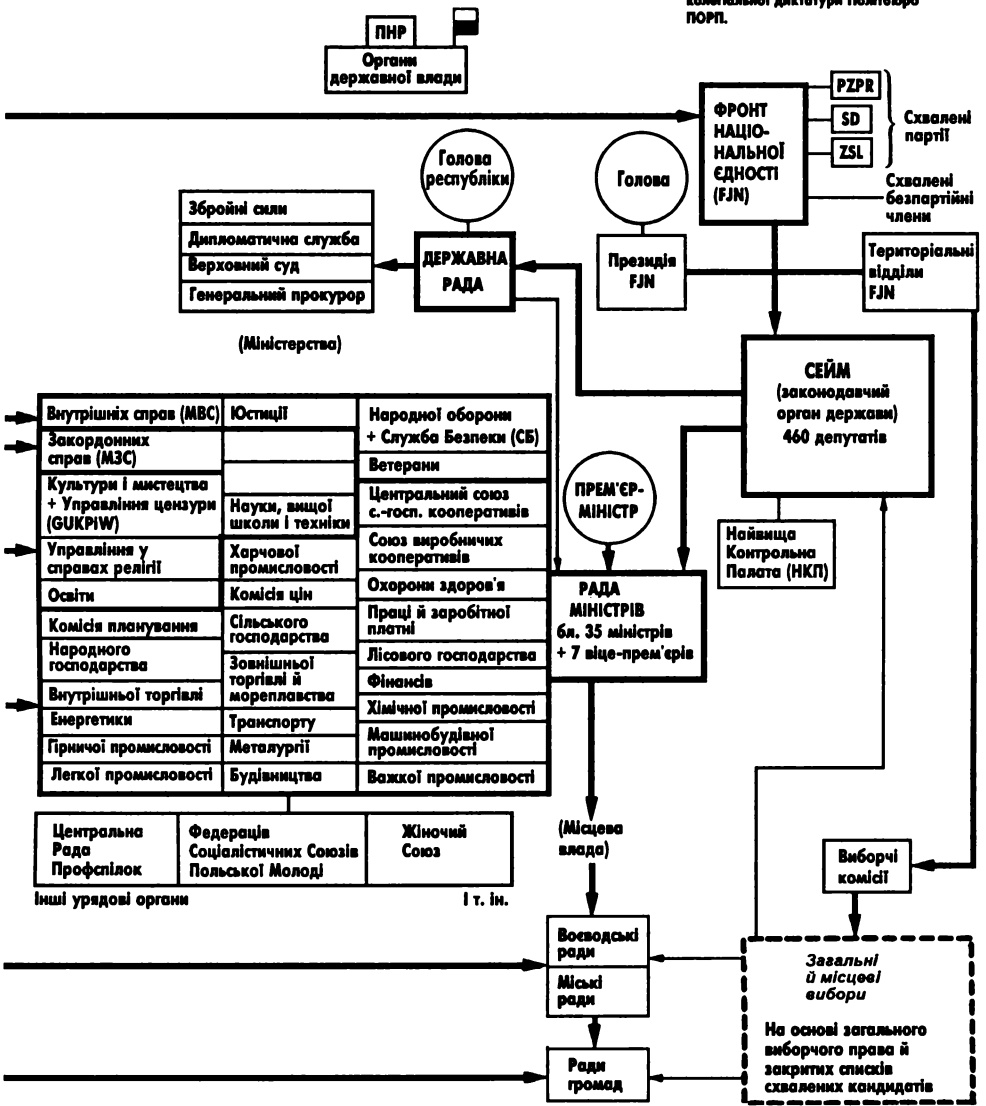
Вибори, затвердження призначень, підтримка

Згідно з конституцією 1952 р. і поправками до неї, затвердженими 1976 р., нагляд партії за державною і союзом з СРСР були головними принципами державного права.

Попри те, що партійні органи відділяються від державних, звичайною практикою є те, що на державні посади призначають висуванців партії, а партійні достойники займають відповідні державні посади.

На інституційному рівні партійні осередки функціонували в усіх відділах усіх урядових установ, а також на кожному підприємстві, в школі й конторі, доводячи загальний контроль партії згори докладним внутрішнім наглядом.

Визначений правом нагляд партії за державою в поєднанні з підпорядкованим усім нижчим партійним органам вищим партійним органам на практиці забезпечував, що все врядування та адміністрація залежали від колективної диктатури Політбюро ПОРП.

кадри, а почасти на примусову дворічну службу. Номінально вони склалися (1977 р.) з 15 армійських дивізій, зокрема однієї авіадесантної і однієї десантної, мали 3800 танків і 4200 панцерників; 4 ракетні бригади з ракетами класу земля—земля. Військово-повітряні сили склалися з 55 ескадрилій, 745 бойових літаків, здебільшого винищувачів; невеличкий флот налічував 25 кораблів, здебільшого ракетноносних патрульних і торпедних катерів. Загалом в армії служило 404 000 чол. плюс 605 000 резервістів. Як показав гігантський парад, проведений у Варшаві на тридцяті річницю ПНР, озброєння складалося зі значного арсеналу радянських гармат, танків і ракет. Дух армії був високо патріотичним, вишкіл — суворим, понад 70% офіцерського корпусу мали вищу освіту, тож добре розумілися на техніці. А втім, реальна бойова здатність цієї армії лишалася невідомою. За тридцять років вона брала участь тільки в невеличкій цивільній війні 1945—1947 рр. і в ганебній інтервенції до Чехословаччини 1968 р. У жовтні 1956 р. існували виразні ознаки, що польська армія опиралася б радянській інтервенції. 1968 р., а потім 1970 р. були натяки, що вона не надаватиме безумовної підтримки політичним авантюрам цивільної міліції і окремих партійних фракцій. Існували численні чутки, що генеральний штаб докладає величезних зусиль, щоб утримувати у своїх руках контроль над армійськими політвідділами. За тодішніх обставин політичний вплив на збройні сили був здебільшого прихований від громадської уваги. Про здатність армії діяти незалежно, супроти волі партійного керівництва або супроти спільної політики Варшавського пакту можна лише снувати здогади⁵⁵.

Система освіти тишилася високим пріоритетом, і кількісні показники вражали. Загальний відсоток дітей, студентів і дорослих, що відвідували навчальні курси, був вищим, ніж у західних країнах. Натомість матеріальна база часто була зародкова, а методи навчання — авторитарні. Прогресивне навчання в західному розумінні було невідоме. Учнів радше тренували, ніж навчали, і їх часто знеохочував менторський тон багатьох викладачів, примусові уроки російської мови й надмірні дози політичної пропаганди. Існувало 88 закладів вищої освіти, тоді як у 1937/38 н. р. було лише 32⁵⁶.

Культурне життя перебувало під пильним контролем. Великого поступу досягли у створенні закладів масової культури: бібліотек, театрів, концертних залів, кінотеатрів, газет, розвитку радіо й телебачення; завдяки державній підтримці кар'єра схвалених державою митців була набагато забезпеченіша, ніж раніше. Але критерієм успіху й далі був політичний конформізм. Хоча від обов'язкового "соціалістичного реалізму" сталінської доби відмовилися, представник офіційного цензора сидів у кожному закладі культури. Дуже мало важливих політичних і соціальних питань тієї доби можна було широко обговорювати; чимало провідних талантів, скажімо, драматург Славомір Мрожек (н. 1930), кінорежисери Роман Полянський (н. 1933) і Анджей Вайда (н. 1926) віддавали перевагу тривалій роботі за кордоном. Як показав Мрожек у своїй п'єсі "Emigranci", що складається з неперервної розмови між неназваним інтелектуалом і неназваним робітником, інтелектуальна свобода сама по собі стала одним з пекучих культурних питань:

“АА. Дивно, що така загалом розумна людина, як я, не хоче бачити найочевиднішої правди, якщо та правда раниць її гордість. Спершу я гасав, як мавпа в клітці. Хитався на хвості, стрибав з великого розмаху зі стовпа на стіну, а зі стіни на стовп, або, коли діставав горіх, намагався залізти в шкаралупу, щоб почуватися там господарем нескінченних просторів. Це тривало довго, аж поки, позбувшись усіх ілюзій, я дійшов дуже простого висновку, що я справді тільки мавпа в клітці. ХХ. Мавпи смішні, я бачив їх у зоопарку.

АА. Маєш слухність. Мавпи в клітці можуть бути смішні. Коли я зрештою вирішив, що я така мавпа, почав сміятися сам із себе і сміявся так довго, аж поки мені аж недобре стало від того сміху і сльози потекли по морді. Й тоді зрозумів, що моє блазенство не смішне, хоч і так смішило глядачів і охоронців, що мені кидали додаткові горіхи та цукерки. Від цукерок мене нудило, а залізти в шкаралупки я не міг. І тоді я зрозумів, що для мавпи немає іншого шляху, як, по-перше, признатися, нарешті, що ти мавпа...

ХХ. Звичайно, звичайно...

АА. По-друге, черпати зі свого мавпячого й невільничого стану якщо не гордоці, то принаймні мудрість і силу... Адже в мені, в упокореній і поневоленій мавпі, в моєму ув'язненому стані, таїться все знання про людину. Знання в чистому стані, не скаламучене випадковостями розвитку й ризиками свободи. Первинне знання. Тож я вирішив використати той шанс, тобто я, ув'язнена мавпа, вирішив написати книжку про людину.

ХХ. Мавпа не вмє писати.

АА. Надто тоді, коли сидить у клітці. Я згоден. Але це з'ясувалося тільки згодом. Попервах я був приголомшений новою перспективою. Вирішив написати книжку про людину в чистому стані, чи про невільника, чи про себе, справу мого життя, єдину у своєму роді, першу у світі... Сказав собі: не маємо нічого, зате маємо неволю. Вона — наш скарб. Що знають інші про цю тему?.. Вся література про неволю або фальшива, або недоречна. Її писали або місіонери, або визволителі, або в найкращому випадку невільники, що прагнули свободи, а отже, були вже не зовсім невільниками. Що вони знають про повну неволю, таку, що повернена до себе, замкнена в собі, не має жодних поривів до трансцендентності? Що живиться сама собою. Що вони знають про радощі та прикросі невільника, про його таємниці, погляди і звичаї? Про його філософію, космогонію й математику?.. Нічого не знають, а я знаю й вирішив написати про те все.

ХХ. І написав?

АА. Ні.

ХХ. Чого?

АА. Я боявся... (Пауза)⁵⁷.

Попри контроль, у країні писали, публікували, рецензували й відкрито обговорювали багато літератури всіх жанрів. Воєнні оповідки, розповіді про (німецьку) окупацію, патріотична історія належали до тих багатьох тем, які мали заохочення з боку партії, проте не має сенсу ділити польську літературну сцену на офіційний і неофіційний сектори. На відміну від своїх колег в інших країнах радянського блоку, польські автори часто спробували розмивати відмінність між схваленою і несхваленою літературою, тож було б цілком хибно припускати, ніби Польський союз письменників (ZLP) складався лише з літературних поденників-притосуванців, а дивакуваті погляди могли знайти собі вияв лише в дисидентському підпіллі. В Польщі навіть партія була змушена визнати, що розум і рабський конформізм не завжди сумісні. Чимало провідних і обласкавлених постатей, скажімо, Ярослав Івашкевич (1894—1980) і Марія Домбровська (1889—1965), уславили свої імена ще до війни, натомість інші — член групи “Скамандр” — Антоній Слоніський (1895—1976), католицький історичний письменник Павел Ясениця (1909—1970), журналіст Стефан Киселевський (1911—1991) — змогли йти незалежним курсом, незважаючи на перешкоди, що їх від часу до часу створювали для них. У прозі твори Єжи Путрамента (1910—1986),

Єжи Анджеєвського (1909—1983), автора роману “*Popiół i diament*” (1947 р.), де описано травму повоєнного покоління, й Тадеуша Бреси (1905—1970), автора роману “*Spizowa brama*” (“Бронзова брама”, 1960 р.), де трохи цинічно описано коридори влади у Ватикані, мали велику популярність. Серед поетів представники довоєнних шкіл, як-от Леопольд Стаф (1878—1957), Юліан Тувім (1894—1953) або комуністичний бард Владислав Броневський (1897—1962), змішалися з какофонією нових голосів, зокрема Константи-Ідельфонса Галчинського (1905—1953), Юліана Пшибоша (1901—1970) і Збігнева Герберта (1924—1998). Польська драматургія перебувала в кайданах до 1956 р., відтоді для неї було характерним могутнє відродження і національної класики, і експериментального театру, де міжнародну увагу приваблювали прізвиська Славомира Мрожека, Тадеуша Рожевича (н. 1921) й режисера Єжи Гротовського (н. 1933). Як і завжди, на польську літературу й далі впливали автори, що жили за кордоном, а саме: драматург Вітольд Гомбрович (1904—1969), що жив в Аргентині, а потім у Франції, і поет та критик Чеслав Мілош, що й досі живе в Каліфорнії. Польща могла похвалитися довгим списком літературних журналів, на чолі якого стояли “*Twórczość*”, “*Kultura*” і “*Życie literackie*”. Засоби масової інформації були монополізовані належними державі й контрольованими партією радіо, телебаченням і видавництвами, але, на додачу до більш прогнозованих категорій, незвичайно великого поширення набули авангардна поезія, красне письменство, а передусім уся закордонна література в перекладах. Варшавський центр міжнародного Пен-клубу, що його заснував Жеромський ще 1924 р., активно діяв і забезпечував незалежний зв’язок із закордонними письменниками. Одне слово, попри численні перешкоди, польська літературна культура процвітала й забезпечувала очевидний доказ суттєвого “позитивізму” влади⁵⁸. Проблема полягала в тому, що культурні цінності, які прагнула пропагувати партія, народ не поділяв, уже не кажучи про культурну еліту. Знову і знову талановиті автори, які спершу мали офіційну підтримку, розсварювалися зі своїми партійними спонсорами і опинялися в лавах розчарованих і позбавлених ілюзій. Напруги були хронічні. Їх не спричиняла, як сказав би дехто, боротьба конкурентних філософій (до якої поляки звикли), бо то було питання стилю й чутливості, доброго смаку й належного тону. Більшість освічених поляків, яких гіркий досвід зробив украй скептичними, відчували як особисту кривду одвічні проповіді партії, її незцілений оптимізм, її непохитну впевненість, її метушливі маніпуляції, її звичайне патрунування, а над усе її невпинне самовихваляння. В очах пересічного *інтелігента* Варшави чи Кракова культурна програма, яка ставилася толерантно з позиції нетолерантності й нехтувала таке важливе мистецтво іронії, критики, двозначності й лагідної самоіронії, взагалі не була культурною програмою. Вона нагадувала кривляння “варварів на римському форумі”. Як писав Збігнев Герберт, і то пером, що набувало дедалі ширшого міжнародного визнання, найнижче коло пекла аж ніяк не заповнюють вогонь, сірка й фізичні тортури:

“Найнижче коло пекла. Всупереч загальнопоширеній думці, там не сидять ані деспоти, ані вбивці рідних матерів, ані ті, хто домагається тіла інших людей. То притулок митців, повний дзеркал,

інструментів та образів. На перший погляд, найкомфортабельніший відділ пекла, без смоли, вогню й фізичних тортур.

Цілий рік відбуваються конкурси, фестивалі й концерти. Тут немає сезонних піків. Пік там постійний і майже абсолютний. Щокварталу з’являються нові напрями, й ніщо, здається, не може загальмувати триумфальний похід авангарду.

Вельзевул любить мистецтво. Нахваляється, що його хори, поети й художники вже мало не кращі від небесних. Хто має краще мистецтво, той має кращий уряд, річ зрозуміла. Невдовзі митці матимуть змогу помірятися силою на фестивалі двох світів. Отоді вже побачимо, що лишиться від Данте, Фра Анжеліко й Баха.

Вельзевул підтримує мистецтво. Забезпечує своїм митцям спокій, добре харчування і абсолютну ізоляцію від пекельного життя”.

Мистецтво й музика традиційно приваблювали найяскравіші таланти нації. Офіційне вподобання до традиційних і неабстрактних форм не було доведене до крайнощів. Монументальна скульптура, драма, графічні мистецтва та інструментальна музика досягли міжнародних стандартів досконалості. Такі постаті, як художник-примітивіст Никифор (бл. 1895—1968), композитори Вітольд Лютославський (1913—1994) і Кшиштоф Пендерецький (н. 1933) мали світову славу⁵⁹.

Науку й технологію, що, як вважали, охоплювали і всі гуманістичні та соціальні науки, контролювала Польська Академія наук (PAN). Були створені експериментальні й теоретичні інститути для майже кожної можливої галузі науки, й польські фахівці брали участь в усіх міжнародних заходах.

Як і в решті комуністичних країн, спорт перетворився на важливу державну галузь, завдяки якій влада сподівалася набути популярності і престижу. Надто великої уваги надавали добрій фізичній формі, а отже, гімнастиці, атлетиці й командним видам спорту. Стадіони, тренери, а нещодавно й виробництво сучасного спортивного обладнання мали щедру підтримку. Перемога над Англією в європейському кубку 1973 р., а також низка високих досягнень на Олімпійських іграх спровокували сцени масових радощів.

Керівна партія контролювала політичне життя такою мірою, якою мало хто з західних спостерігачів міг зрозуміти. І справді, звичайна етикетка — “однопартійна держава” — була неадекватна, щоб охарактеризувати те, як насправді функціонував режим. За дуалістичної системи, коли за всіма органами державного врядування наглядали відповідні їм органи партійного апарату, державу, безперечно, треба було вважати за молодшого партнера, якщо не за адміністративну галузь, партії. (Див. мал. Е). Ба більше, непрямий партійний контроль через нагляд згори, був доповнений прямим контролем зсередини через дисципліновані осередки партійних активістів, що діяли в кожному міністерстві й на кожному підприємстві. А найважливіше те, що всюдисутня система *номенклатури* забезпечувала, що будь-яку вакансію — в партії, державі, збройних силах і в таких громадських організаціях, як профспілки й кооперативи, — можна було заповнити тільки за попередньою рекомендацією партії. Отже, всі урядовці та функціонери були партійними висуванцями; всі обрані посадовці й депутати парламенту завдячували своє становище не виборам, а тому, що партія висунула їх як кандидатів; усі так звані “безпартійні” постаті підлягали партійному схваленню. Не дивно, що деякі аналітики взагалі відкидали уявлення про “соціалістичну державу” як офіційну фікцію.

контроль над органами центрального й місцевого врядування, але сейм своєю чергою перебував під прямим контролем партії й партійного Фронту Національної єдності (FJN). Після невеличкого зростання кількості підтримуваних партією “безпартійних членів” 1957 р. модель представництва в сеймі була визначена на двадцять років.

Термін	Фронт національної єдності			Безпартійні	
	ПОПП	ZSL	SD	представники	Загалом
I. 26 жовтня 1952 р.	273	90	25	37	425
II. 20 січня 1957 р.	239	118	39	63	459
III. 16 квітня 1961 р.	256	117	39	48	460
IV. 31 травня 1965 р.	255	117	39	49	460
V. 1 червня 1969 р.	255	117	39	49	460
VI. 15 лютого 1972 р.	255	117	39	49	460
VII. 21 березня 1976 р.	261	113	37	49	460
VIII. 23 березня 1980 р.	261	113	37	49	460

Поправки до Конституції, ухвалені в лютому 1976 р., породили широкі побоювання, і не тому, що значно змінили наявні практики, а тому, що надали ролі партії й Радянського Союзу обов’язкової і постійної правової сили. Проголошення, що партія є “охоронцем держави”, по суті нічого не змінило в тому, як керували Польщею після 1948 р., а піднесення “союзу із СРСР” зі сфери зовнішньої політики до рангу державного закону не запровадило нічого нового в зовнішні параметри повоєнної скрутної ситуації республіки. Але ті поправки забезпечили, що будь-які майбутні спроби ослабити зашморг партії й СРСР на польському політичному житті можуть негайно назвати неконституційними. То були жести суто політичного характеру, що розкривали брак справжньої незалежності. Вони нагадували згубні постанови Німого сейму 1717 р., які справді поклали край незалежності історичної Польсько-Литовської держави⁶¹.

Римо-католицька церква була єдиним бастионом незалежного мислення та дії. У вересні 1945 р. після односторонньої відмови *TRJN* від довоєнного конкордату польська митрополія надовго потрапила до правового чистилища. У квітні 1950 р. і в грудні 1956 р. представники церкви підписали з представниками уряду угоди, які гарантували свободу здійснення церковних обрядів в обмін на вияви лояльності державі. Проте повна співпраця Ватикану з ПНР була змушена чекати аж до Польсько-німецького договору 1970 р. і подальшої апостольської були від 28 червня 1972 р. “*Episcoporum Poloniae*”, яка остаточно підтвердила поділ на єпархії західних територій. Протягом тих непевних десятиріч церква була змушена позбутися багатьох своїх колишніх привілеїв: 1946 р. — права реєструвати юридично чинні шлюбів; 1950 р. — земельної власності; 1960 р. — решти своїх шкіл. Від 1952 р. вона визнала право держави виражати свої застереги в питанні церковних призначень. Водночас, завдяки тому, що примас мав повноваження папського легата, він був здатний центра-

лізувати під своєю юрисдикцією всі католицькі організації в Польщі, зокрема всі чернечі ордени й залишки уніатських громад. А загалом церква за доби своїх випробувань процвітала. Адже про організацію, що 1972 р. мала 2 кардиналів, 45 семінарій, 73 єпископів, 13 392 церкви, 18 267 ксьондзів, 35 341 ченця і черницю й понад 20 млн. людей, які причащалися щотижня, годі було стверджувати, що вона молиться в катакомбах і її переслідують. Католицький університет у Любліні (*KUL*), мавши понад дві тисячі студентів, був унікальною інституцією в комуністичному світі. Польські ксьондзи подорожували за кордон, і не тільки до емігрантських парафій у Європі та Америці, а й до місіонерських осередків у Африці та Азії⁶².

Проте перемир'я між церквою і державою сковувало й бентежило обидві сторони. Церква нарікала на обраховані перешкоди з боку державних урядовців у справах освіти, видавничої діяльності, релігійних процесій і будівництва церков. Партія боялась авторитету й популярності духовництва й заздрила йому. Їхнє суперництво, про яке свідчили окремі святкування тисячоріччя церкви 1966 р., а також тривала суперечка з приводу примирення з Німеччиною, було результатом непримиренного конфлікту цілей. Скажімо, відкритий лист ієрархії до німецьких єпископів вважали за прямий виклик самозваній монополії партії в політичних справах. Звертання по німецьку підтримку проти "соціальних і моральних небезпек", які загрожували польському народові, було розкритиковане як пов'язане зі зрадою та підбуренням. Партійні гасла "*Nie zapomniemy, nie wybaczymy*" ("Не забудемо й не простимо") знову розпалювали почуття. Уїдливі обмін нотами між Секретаріатом єпископату і Радою міністрів призвів спершу до того, що в кардинала-примаса відібрали паспорт, а потім скасували запланований візит папи Павла VI. Кінець кінцем така ситуація посприяла усвідомленню, що конфронтація не вигідна нікому. За тодішніх обставин політична позиція церкви неминуче була напрочуд амбівалентна. З одного боку, єпископи не мали бажання заохочувати до прямого конфлікту з державою. Знаючи, що логічним наслідком будь-якої спроби повалити комуністичний режим буде негайна інтервенція Радянської армії, вони усвідомлювали небезпеки народної підтримки. Поки в церковників не відбирали наявних привілеїв, вони й далі правили за єдину "лояльну опозицію" ПНР. У моменти криз до церкви зверталися з проханням стримувати політичне невдоволення. З другого боку, ієрархія пересвідчилася, що непоступливість не забезпечує дивідендів. Позиція церкви великою мірою була сформована під впливом абсолютної відмови кардинала Вишинського йти на компроміс у принципових питаннях. Тяжкий досвід довів, що партія не поступиться добровільно нічим суттєвим. Принагідні жести, скажімо, надання церкві 1971 р. правових титулів на її власність на західних територіях, були широко висвітлені в контрольованій державою пресі, натомість обидві сторони ретельно уникали постійної безвиході в багатьох важливіших питаннях. Дальше існування патронату партії над розкольникською Польською національною церквою та організацією *PAX* становило постійну образу. Тим часом безстрашні проповіді кардинала Вишинського, що їх періодично передавали з кожної кафедри країни, правили за

могутній стимулятор для всіх, хто прагнув мати неофіційний погляд на свою скрутну ситуацію. Заяви, мовляв, “польські громадяни — раби у своїй власній країні”, “наша країна не постала переможцем після масових убивств Другої світової війни” або “ми й далі маємо засвідчувати свою присутність як *Antemurale* християнського світу, аж ніяк не були спрямовані на пом’якшення партійної лінії. Інколи вони бентежили слабкодушних на єпископській лаві, а інколи могли непокоїти й римську курію, і ЦК. Але вони досягли своєї мети. Ці заяви стали прикладом могутнього й поважного голосу в політичній пущі, де запобігання перед владою загалом було ознакою добрих манер.

Римо-католицька церква в Польщі була благословенна видатними проводирями. З двох кардиналів Стефан Вишинський (1901—1981) був досвідченим воїном, відважним оборонцем своєї справи, щирим патріотом, чоловіком з просвітленою побожністю і абсолютною чесністю. Кардинал Кароль Войтила (1920—2005), краківський митрополит-архієпископ після 1967 р. доповнював чесноти примаса. Актор, поет, спортсмен, філософ та університетський капелан, він виблискував талантами й вирізнявся щирою духовністю. Якийсь час перед ним запобігала партія, шукаючи поступливішого кандидата, що міг би обійняти посаду примаса, але кардинал згодом засвідчив свій характер, захищаючи інтелектуалів-дисидентів. Він відіграв видатну роль у роботі Другого Ватиканського собору й мав тісні зв’язки з закордоном, не тільки в Римі, а й у Німеччині та США.

Під час жовтневих подій 1956 р. у Польщі незалежна група католиків-мирян з Кракова вдалася до поважної спроби залагодити розкол між церквою і державою. У своїх журналах “*Znak*” і “*Tygodnik Powszechny*” вони висунули пропозицію про розмежування партії і держави, щоб католики мали змогу підтримувати ефективні відносини з державою, не приймаючи атеїстичної ідеології партії. На основі цих поглядів їхні представники дістали підтримку Фронту національної єдності й були обрані до сейму. Двадцять років вони здійснювали своє делікатне завдання і, дарма що їх паплюжили і католики, й комуністи, обстоювали поміркованість і прагматизм. 1976 р., коли їхній єдиний кандидат Станіслав Стомма сам-один утримався від схвалення поправок до конституції, цій спробі був покладений край. Згодом партія здійснила класичний напад на групу “*Znak*”, дискредитуючи її лідерів і створивши нову групу тиску під тією самою назвою.

У Польщі легально існувало й зо два десятки інших віровизнань. Польська Автокефальна православна церква, яку 1948 р. примусили перейти з підпорядкування патріархові Константинопольському в підпорядкування патріархові Московському, стверджувала, що кількість її членів сягає півмільйона. Польська Євангельська церква Аугсбурзького віровизнання мала понад 100 000 членів, переважно в Цешині. Найбільше дивує, мабуть, те, що такі маргінальні секти, як адвентисти сьомого дня, саєнтологи і маріавіти, й далі приваблювали прихильників. Були зроблені різні спроби об’єднати ці некатолицькі християнські організації під егідою якоїсь підконтрольної державі Екуменічної ради. Довоєнні єврейські, караїмські та мусульманські об’єднання існували й далі,

але практично не мали прихильників. У цьому світлі єдиною деномінацією, яка обґрунтовано могла стверджувати, що страждає від дискримінації, якщо не від активних переслідувань, була уніатська церква, громади якої були розпорочені по західних територіях унаслідок переселення українців в 1945—1947 рр. Знехтувана римо-католицькою ієрархією і розкритикована радянським посольством, ця церква мала єдину в Польщі єпископську кафедру в Перемишлі, що була вакантною після 1946 р. Усі релігійні організації були підпорядковані Управлінню у справах релігії (*UdsW*), керівник якого мав ранг міністра.

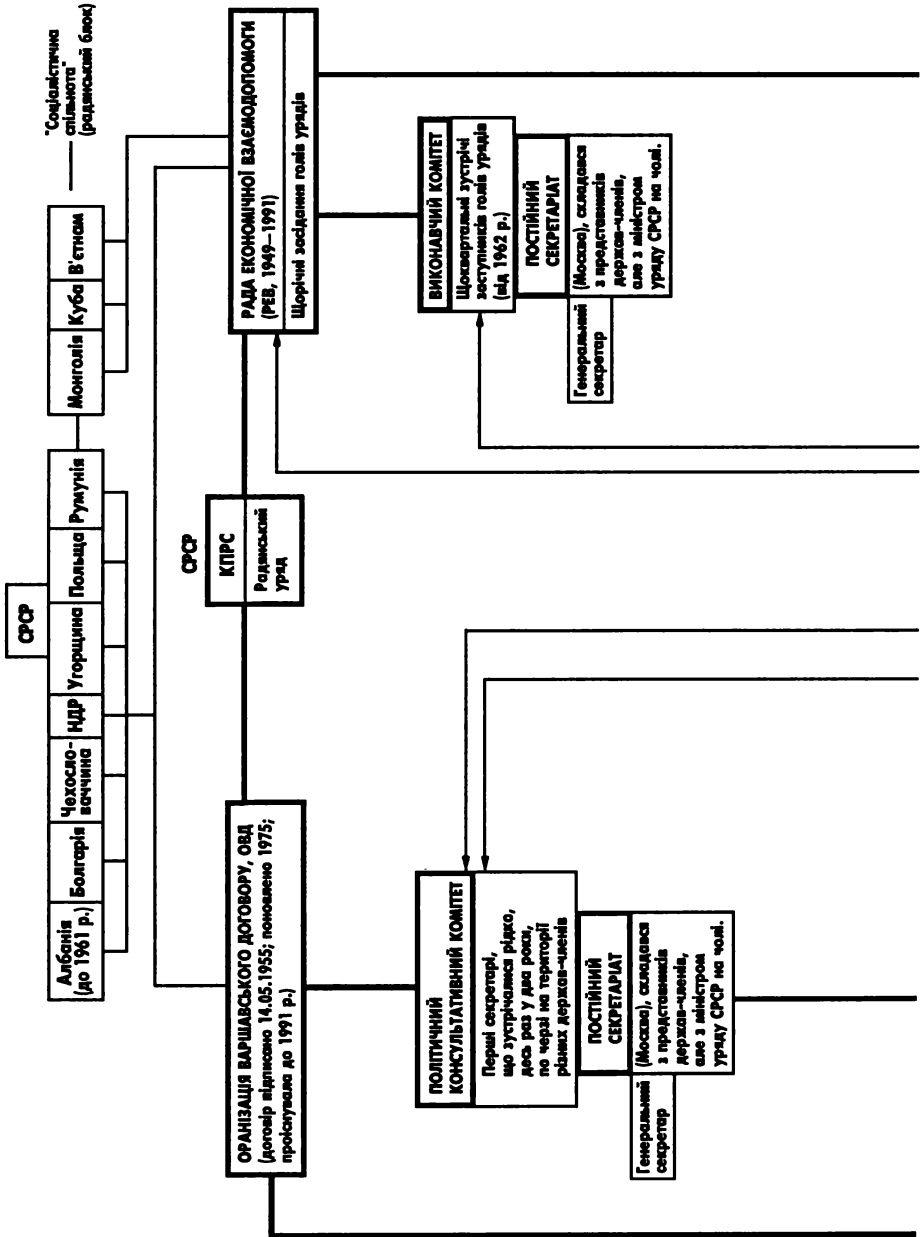
Програшну битву партії з церквою супроводило поступове руйнування її власного авторитету, ідеології та моралі. На поверхні, звичайно, всюди сяяло сонечко й відбувався прогрес. Після кожної політичної кризи відбувалися колосальні партійні збіговиська, коли десятки тисяч партохвалів ревіли своє схвалення, а партійні боси критикували “зловмисників” і “хуліганів”, які наважилися порушити мир. Ці вистави не могли ошукати нікого. Насправді партія поступово втрачала ту довіру суспільства, яку вона ще мала. Економічні катастрофи, що ставалися раз по раз, жили глибоко вкорінену суспільну недовіру. Зростання кількості членів ПОРП, що 1970 р. становила понад 2 млн. (6,5% населення), не могло приховати факту, що партія була згромадженням найгоїстичніших елементів суспільства, які вважали партійний квиток за перепустку до успішної кар’єри, до високої зарплатні, до просування, до соціальних вигід і привілеїв, а в деяких випадках і до розпусти, бо мало хто вважав належність до партії за можливість віддано служити суспільству. Про ці найманські підвалини вірності партії яскраво свідчили щедрі доплати членам партії, закриті клуби й крамниці, привілейований доступ до інформації, житла, охорони здоров’я, відпочинку та освіти. Періодичні чистки відмерлої деревини після кожної зміни керівників не могли зупинити гниття. Набір до партії представників робітничого класу зменшувався від 1948 р. Нових членів партії й верхні ешелони ієрархії вербували переважно з представників вільних професій, технічних і керівних прошарків. З огляду на таку самоувічнювану бюрократію будь-яка претензія, мовляв, ПОРП становить “авангард робітничого класу й селянства”, давно втратила своє значення. Марксизм-ленінізм теж зазнавав. Вигнання 1968 р. провідних марксистів країни лишило прогалину, яку годі було заповнити. Партійні речники й далі виголошували пусті фрази списаної ідеології, не роблячи ніяких поважних спроб дотримуватися її приписів. З усіх цих причин звичайним людям, в ім’я яких здійснювали ті неподобства, постійно уривався терпець. Прірва між партією і народом, між керівною елітою і стражденими громадянами ширшала кожного дня. Коли надійшла мить остаточного розрахунку, вона справді могла стати дуже прикрою.

Злочинність у поліційній державі могла процвітати тільки під патронатом держави. У країні, де державна власність мала невелику повагу, дрібних правопорушень було дуже багато і їх розглядали у спрощеному порядку, проте організована злочинність не могла діяти на такій самій основі, що й на Заході. Єдині вагомні злочинні групи, які могли існувати, — в таких сферах, як чорний ринок, проституція і обіг наркотиків, — були підконтрольні міліції та іншим

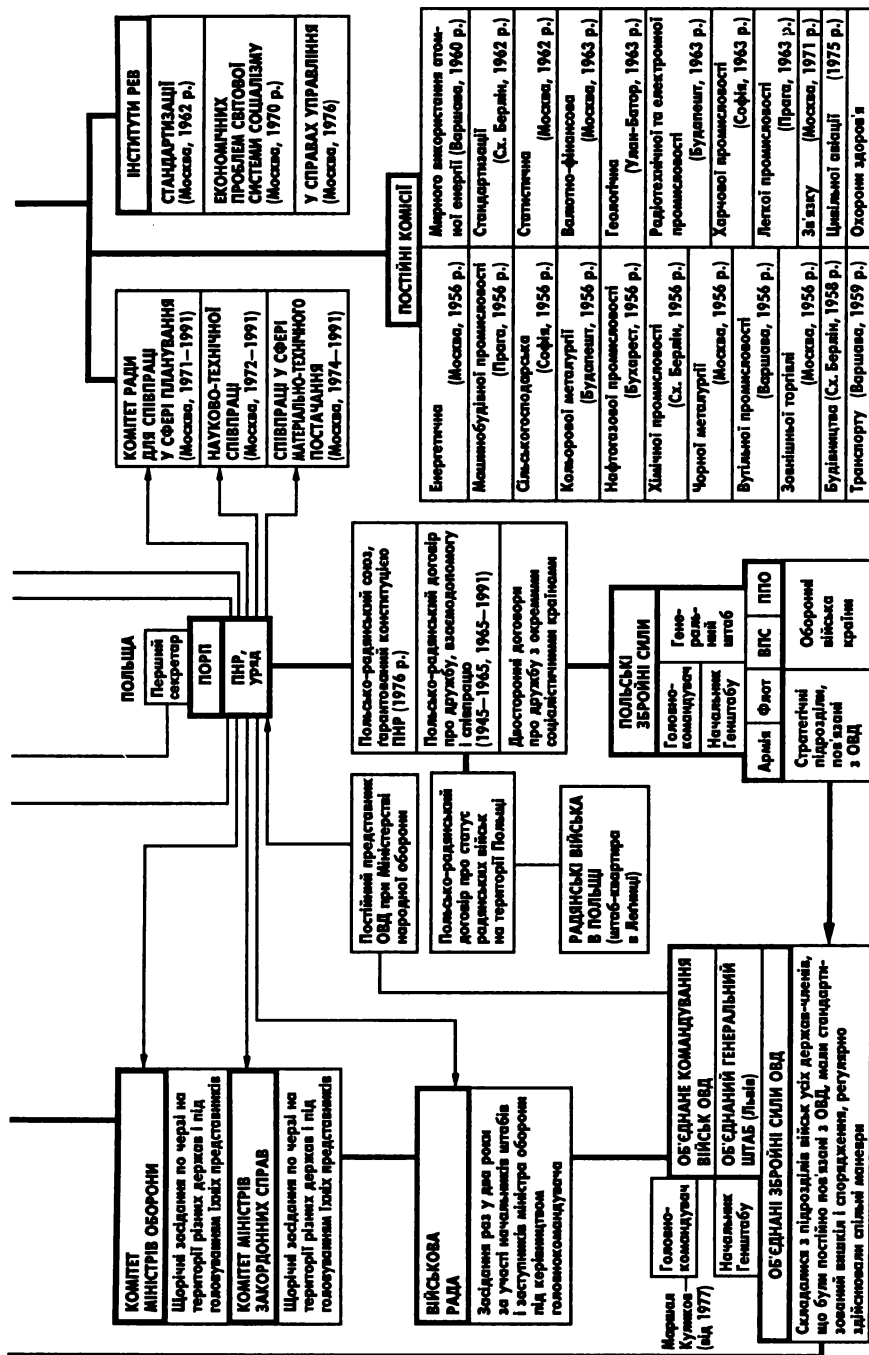
органам безпеки. За комуністичної системи уявлення про безсторонню інституцію з застосування права або про незалежну судову владу не визнавали, тож тих, хто коїв найтяжчі злочини, могла притягти до відповідальності тільки їхня рівня у складі партійно-державної еліти, до якої належали й вони самі. Цілком могло бути слухним, що вулиці польських міст, як і вулиці в інших країнах Східної Європи, були вільні від багатьох видів насильства й перешкод, поширених на вулицях західних міст, але цей громадський порядок був оманливим. Міліцію, оскільки вона і зневажала простих людей, і нехтувала право, яке начебто мала підтримувати, вважали загалом за справжніх ворогів суспільства, тож офіційні заяви про “соціалістичну мораль” були пустою балаканиною.

І справді, багато мислячих поляків відчували тоді страх перед загрозою “советизації”. Під нею вони розуміли утвердження суспільного клімату, коли тупа маса заляканого населення нездатна до незалежного мислення та координованих дій, а влада може поводитися безкарно. Матеріальне процвітання, досягнене в сусідній Східній Німеччині та Чехословаччині, а також бездумне споживацтво конформістської еліти правили за могутні рушії до цієї мети. Отже, на думку деяких спостерігачів, треба було вітати все, що протестувало проти панівної апатії. Єдиний позитивний аспект неминущої економічної кризи в Польщі полягав у тому, що вона гальмувала негативні суспільні тенденції останніх років.

Повоєнна Варшава знову починалася з нуля. Цеглини, що ми їх бачимо в історичних пам’ятках міста, — аж ніяк не ті самі, з яких колись збудували ті пам’ятки. Всі ці пам’ятки — від площі Старого Міста й собору Св. Яна на півночі до Вілянуба на півдні — здебільшого є сучасними реконструкціями. На вулицях нечасто можна було зустріти людей, навіть середнього віку, що жили в місті ще до війни. Все довелося відбудувувати заново, а під час реконструкції чимало важливих деталей були змінені відповідно до політичних міркувань. Випадковий відвідувач може не усвідомлювати, як ретельно зосереджено увагу на деяких пам’ятках минувшини, тоді як інші віддано забуттю, спираючись на політичні критерії. Однаково ще збереглися місця, скажімо, коло колонни Сигізмунда або перед статуєю Собеського в парку Лазенки, де можна було відчувати дух минувшини. Але не все було таким, як видавалося. Дуже мало людей знали, що вкрай символічна постать Фелікса Дзержинського на колишній Банковій площі стояла поблизу місця, де колись височіло кілька не менш символічних попередників. Від 1841 до 1898 р. там стояв пам’ятник, споруджений волею Миколи I, “полякам, що загинули за вірність своєму володареві”. Дуже мало людей знали, що розміщений неподалік пам’ятник Невідомому солдатві був ще й могилою одного з юних захисників Львова 1919 р. Дуже мало людей мали час порівнювати численні, але вибіркові пам’ятники жертвам нацистських репресій із набагато промовистішими нагробками міських цвинтарів. Дуже мало з молоді, яка переповідала безкінечні жарти про втручальні, агресивні пропорції Палацу мистецтва і науки, знали, що їхнім дідам були властиві ті самі почуття з приводу не менш претензійного російського православного

"Соціалістична співпраця" (радянський блок)

Мал. С. Місце Польщі у військово-промисловому комплексі радянського блоку

собору Св. Олександра Невського до того, як його зруйнували 1923 р. *Plus ça change*, нічого не змінюється.

ПНР брала участь у діяльності широкого спектра міжнародних організацій. Як співзасновник ООН, Польща була 51-ю країною, що підписала Статут ООН 16 жовтня 1945 р.* Польська делегація в 1946—1947 рр., 1960 р. і в 1970—1971 рр. претендувала на місце в Раді Безпеки, 1972 р. польський представник головував на Генеральній асамблеї ООН. Польські представники сприяли діяльності ЮНЕСКО, ФАО, ВООЗ, ВПС (Всесвітнього поштового союзу), ГАТТ і Міжнародного суду в Гаазі.

Проте принципи міжнародні зобов'язання Польщі були наслідком її членства в головних інституціях радянського блоку; від 1949 р. — в Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ), а від 1955 р. — у Варшавському пакті. Хоча взаємозалежність цих двох організацій офіційно заперечували, не може бути найменшого сумніву, що вони були двома опорами військово-промислового комплексу, на який спиралися радянські стратегічні плани. Ухвалення розрахованого на тривалу перспективу плану прискореної соціалістичної інтеграції на XXV сесії РЕВ у Бухаресті в липні 1971 р. позначило, здавалось, новий етап розвитку радянської гегемонії. В поєднанні з доктриною Брежнєва, яка утверджувала право СРСР чинити опір відокремленню своїх союзників від радянського блоку, і Гельсінкським договором, що затвердив політичний і територіальний статус-кво в Європі, цей план увиразнював міру, якою доля Польщі була пов'язана з долею червоної зірки. Протягом певного часу після війни, коли відносини Польщі з Німеччиною не були відрегульовані, ще можна було стверджувати, що радянський захист необхідний. Небезпека в 1970-х роках полягала в тому, що радянський зашморг почав затягуватися саме тоді, коли радянський захист утратив своє виправдання⁶³. (Див. мал. Є).

Мабуть, жоден простий опис не може відтворити складного характеру Польщі наприкінці комуністичної доби. Для життя був тоді характерний не вічний оптимізм офіційної пропаганди, а суміш конфліктних вартостей, суперечностей і парадоксів, які колись переконали провідного екзистенціаліста Європи, що він нарешті знайшов світ досконалої абсурдності. На думку Жана Поля Сартра, що 1960 р. відвідав Варшаву, там була “країна, відірвана від своєї минувшини насильними заходами, що їх накинули комуністи, але така пов'язана з тим минулим, що зруйновану столицю відбудовано за картинами Каналетто”; “столиця, де громадяни знову живуть у “Старому Місті”, що є цілковито новим”; “країна, де пересічна місячна зарплатня не більша за ціну двох пар взуття, але де немає бідності”; “соціалістична країна, де церковні свята є державними святами”; “країна повної дезорганізації, де потяги все-таки ходять точно за розкладом”; “країна, де процвітають і цензура, і сатира й де кожна

* Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско й набув чинності 24 жовтня 1945 р. Польща має статус засновниці ООН, але через те, що тієї пори існувало два конкурентні уряди, вона не була присутня на першій конференції в Сан-Франциско. Польський представник підписав Статут 16 жовтня 1945 р.

квітка підлягає плануванню, проте іноземні журналісти можуть ходити без янгола-охоронця”, “єдина країна цього блоку, громадяни якої можуть купувати і продавати долари (проте не володіють ними)”; “країна, де в результаті страшних сил безвладності, що не мають паралелей у світі, подорожній змушений відмовитись від усякої логіки, якщо він не хоче втратити ґрунт під ногами”; “дивна країна, де з офіціантом можна розмовляти англійською чи німецькою мовою, з куховаром — французькою, а з міністром і його заступником — тільки через перекладача...”

А на думку англосаксонського спостерігача, Польщу пронизував безперечний рух ірландськості (й не тільки тому, що, як зауважив один видатний професор, Польща та Ірландія — єдині католицькі країни, які процвітають на дієті з картоплі й міцного спирту). Примхливих аномалій не бракувало. Більшість поляків за своїм темпераментом були налаштовані проти.

Поляки змагаються Ірландією та Іспанією за титул найбільш католицької країни. 95% поляків хрещені як католики, більшість їх і справді дотримується обрядів. Але держава була офіційно безбожною й не підтримувала релігійних організацій. У боротьбі, що виникла в результаті такої ситуації, кожен громадянин опинився в плетиві різних лояльностей, які він якомога намагався примирити. Роздвоєність розуму, подвійне життя й лицемірство стали повсякденною річчю. Скажімо, аж ніяк не було незвичним, що молоді ксьондзи дотримувалися антиклерикальних поглядів або що комуністи ходили до церкви. Від робітників часто вимагали, погрожуючи звільненням з роботи, відвідувати заводські збори й політичні мітинги, ретельно влаштовані для зіткнення з релігійними процесіями. Як-небудь, зі свічкою в одній кишені й червоним прапором у другій, вони спробували відвідувати обидва ці заходи й запізнюватися на обидва. Школярі, послані на обов’язкову екскурсію в гори, дізнавалися, що до їхнього рідного міста завітав кардинал. Проте їхній шофер, будиши ревним католиком, дбав, щоб діти вчасно повернулися додому й мали змогу привітати кардинала (чий візит передусім і був причиною їхньої екскурсії). В такому слов’янському Клошемерлі [з роману Габрієля Шевальє] дон Камільйо почувався б у своїй стихії.

Офіційною ідеологією був марксизм-ленінізм, хоча ніхто відкрито не признавався, що вірить у неї. Адже Маркс висловлював німецьку позицію, а Ленін — російську, а поєднання цих конкретних поглядів завжди заповідало руїну Польщі. З другого боку, тим часом як мало хто наважувався критикувати державну ідеологію відкрито, надто багато людей, на думку духівництва, ходили до церкви внаслідок звички, або суспільної традиції, або з метою мати власне життя.

Ставлення до сусідів Польщі було вкрай двозначним. У необхідності “союзу” з СРСР не можна було сумніватися відкрито, але кількість антирадянських упереджень часто була меншою серед населення загалом, ніж на вищих рівнях партійної бюрократії, яким припадало прикре завдання безпосередньо провадити справи з радянськими урядовцями. Де ще, як не в Польщі, можна було почути, як партійний функціонер характеризує росіян як *Untermenschen*! Як зауважив один дотепник, росіян годилося б характеризувати як *Übermenschen*.

Неприятнь до німців була ще досить поширена, і її офіційно заохочували всі засоби масової інформації. Проте твердження, мовляв, усі погані німці зосереджені у Федеративній Республіці, натомість “добрі”, “демократичні”, “антифашистські” німці якимсь чином зібралися в НДР, мало невелике значення.

Поляки — передусім патріоти. Вони знову і знову доводили, що ладні накласти головою за свою країну, але небагато з них воліли працювати задля неї. Як періодично признавалася влада, “проблеми на трудовому фронті” постійно уривали гладеньку течію економічного прогресу. Робітники бачили мало сенсу в ототожненні себе з державними підприємствами, на яких вони працювали і в керуванні якими не мали ніякого реального голосу. “*Czy się stoi, czy się leży, dwa tysiące się należy*” (“Хоч стій, хоч лежи, а дві тисячі бери”) — ось якою була найвідоміша приказка країни. Абсентеїзм і алкоголізм процвітали. Робітники крали щиро і з великою тямою й використовували свої здобутки для підтримки квітухих приватних інтересів. Кожен, хто намагався збудувати приватний будинок у Польщі, знав, що цеглу, вапно й цемент фактично годі купити на відкритому ринку. Але в більшості приміських зон кожен принагідний гість міг побачити, як багато будинків насправді збудовано.

У країні підтримували зовнішні фікції безкласового суспільства. В усьому офіційному листуванні до людей зверталися по-революційному як до “*Ob.*”, що було узвичаєним скороченням від слова *obywatel* (*obywatelka*) — “громадянин”. Але в приватному спілкуванні всі й далі культивували давню польську гречність. Поклони, клацання підборами й цілування рук були стандартною формою. Кожен, зокрема й селяни, зверталися тепер один до одного в третій особі: *pan* і *pani*; а до своїх прізвищ додавали звання й титули зі справжньою австро-угорською пишнотою. До викладача зверталися “*Panie Profesorze!*”, до партійного функціонера — “*Panie Sekretarzu!*”, а до майстра на виробництві — “*Panie Mistrzu!*” Навіть у лавах партії її члени воліли називати себе не “брат” чи “громадянин”, а *towarzysz*, дарма що таке звертання було характерним для лицарського бойового товариства феодальної доби.

Життя кожної людини залежить від грошей, а в Польщі ці питання були ще більше ускладнені надзвичайними перекрученнями грошового обігу. Злотий не був вільно конвертованою валютою. Він був практично безвартісний, хіба що для цілей внутрішнього обміну, й не мав нічиєї довіри. Долар використовували не тільки як основу зовнішніх трансакцій, а і як стандартну валюту в широкій мережі “внутрішніх експортних” крамниць (*PEWEX*). Польським громадянам — річ унікальна для Східної Європи — від 1972 р. дозволили відкривати депозитні доларові рахунки в державному банку. Рахунки класу А, що мали доказ легального походження покладених грошей, можна було використати для закордонних подорожей; рахунки класу Б, що не мали таких доказів, не можна було чіпати протягом двох років, а потім їх переводили до класу А. Обмінні курси просто приголомшували. Давній офіційний курс для туристів (1\$ = 19 злотих) протягом років становив одну третину від курсу, за яким іноземці пересилали гроші в Польщу через Національний ощадний банк (*PKO*), тут 1\$ = 60 злотих. На чорному ринку, яким керували під прикриттям міліції й Державного банку для

зменшення державних витрат, один долар продавали за 90—130 злотих. У країні, де згідно з офіційною теорією партії американський долар правив за коріння всього зла, панівна валютна ситуація була справжнім Алісиным задзеркаллям.

Дух приголомшливої нереальності пронизував польське життя зверху до низу. Коли закордонні експерти досліджували, як партія могла б уникнути наявної політичної та економічної кризи, звичайна відповідь лежала десь посередині між здвигом плечима і кривою посмішкою. Зрештою, як міг би зазначити історик, затяжна польська криза тривала майже 360 років і могла б тривати ще стільки років. Відповідь на це запитання вправно демонстрував пересічний поляк, що й далі заробляв 4500 злотих за місяць, витрачав 9000 і сподівався купити на свої заощадження в майбутньому мотоцикл. Усе було частиною, як гордо проголошували рекламні плакати, “Магії Польщі”⁶⁴.

* * * * *

Польща наприкінці 1970-х років постала перед гострою дилемою. Хоча це була перша східноєвропейська країна, яка скинула пряму радянську опіку, її націонал-комуністичний режим не спромігся створити послідовної соціально-політичної системи такого типу, який збудував режим Кадара в недалекій Угорщині. Для політики було характерним здійснення суперечливих напівзаходів: підтримка і римо-католицької церкви, і атеїстичної марксистсько-ленінської ідеології; ворожість і до примусово колективізованого сільського господарства, і до процвітання приватного сільського господарства; відданість і радянському альянсові, і соціально-економічним заходам, що були огидні радянським союзникам. Дехто з коментаторів вважав, що унікальний історичний розвиток Польщі прирікає її на такі вічні суперечності. Інші вважали, що логіка ситуації зрештою спонукає уряд рухатись у тому чи тому напрямі — чи до советизації, чи до “кадаризації”. Утримування рівноваги не могло тривати вічно. Безперечно, Герєкова ставка — забезпечити швидке зростання матеріального добробуту замість докорінних реформ — виявилася програшною.

Едвард Герек (1913—2001) завдячував своє призначення репутації практичного керівника, яку він заробив під час довгого перебування на посаді партійного боса Силезії, а також своїй відносній незалежності від міжфракційних інтриг попередніх років. Замолоду більшу частину своєї кар’єри він провів у лавах ультрадоктринерських комуністичних партій Франції і Бельгії, брав участь у русі Опору під час війни. Він був першим партійним лідером у країнах радянського блоку, що ніколи не навчався в СРСР. Шахтар за фахом, він ніколи не втрачав зв’язку з народом. На відміну від Гомулки, він цілком усвідомлював прірву, яка відокремлювала рівень життя робітників у Польщі від рівня життя робітників на Заході, й був готовий дослухатися до сподівань народу. В усіх інших аспектах він майже не виявляв оригінальності, й можна було сподіватися, що візьметься розв’язувати проблеми країни якщо не з блискучими ідеями, то енергійно. Першим його кроком був наказ про замороження цін на харчі на цілий рік. Потім він поїхав у Гданськ і особисто довго розмовляв з

робітниками. Магнітозаписи тих розмов, згодом передані на захід, довели, що він був цілком готовий визнати невдачі партії і звернути увагу на простий народ. На цій основі він виграв паузу для зміцнення моралі держави й партії.

Незважаючи на це, політична ситуація в Польщі за Герека досягла за шість років тієї самої безвиході, перед якою Гомулка постав наприкінці дванадцятого року свого врядування. Повторення характеру подій дало змогу висувати, що глибокі причини хвороби були, власне, ті самі. Протягом трьох років, у 1971—1973 рр., новий режим, як і колишній у 1956—1961 рр., випромінював упевненість і оптимізм. У повітрі витали вільні дискусії й дух експериментаторства. На VI з'їзді партії в грудні 1971 р. команда Герека дістала схвалення. Прихильність робітників забезпечило збільшення зарплатні й належна увага до відмінностей в оплаті праці. Симпатії селян були завойовані скасуванням примусових поставок державі, підвищенням закупівельних цін на сільськогосподарські продукти й поширенням безкоштовного медичного лікування на працівників недержавної сфери. Інтелектуалів приваблювало припинення цензури і зменшення обмежень на поїздки за кордон і зв'язки з закордоном. Патріотичні почуття були заспокоєні відбудовою Королівського замку у Варшаві. Зміцнилися зв'язки з польською еміграцією, надто в США. Тижневик *"Polityka"* вдався до своєрідних журналістських розслідувань, публікуючи матеріали про скандали, корупцію та невігластво адміністрації й підлягаючи тільки "самоцензурі" редактора. Була започаткована програма великих інвестицій у ті сектори економіки, що, згідно з розважливими сподіваннями, оживлять торгівлю, удосконалять сільське господарство, підвищать рівень життя. Були куплені ліцензії для будівництва в Польщі автомобілів "фіат" (126 р), кранів фірми *"Jones"*, двигунів фірми *"Leyland"*, автобусів фірми *"Berliet"*, електроніки фірми *"Grundig"*, а найважливіше — тракторів середнього розміру *"Massey Ferguson"*, придатних для потреб селянських господарств. У виробництві мінеральних добрив, текстилю, паперу, у вугільній, кораблебудівній, нафтохімічній, машинобудівній галузях — усюди заохочували купувати західну технологію. Для фінансування цих ініціатив на Заході швидко назбирали кредитів під майбутні кращі перспективи Польщі на загальну суму понад 6 млрд. доларів*. Було очевидно, що Герек геть усе поставив на економічний успіх. Проте невдовзі з'явилися ознаки, що гра не виправдовує себе. Нафтова криза 1974 р., а також поглиблення кризи у світовій торгівлі вдарили по Польщі в найвразливішу для неї мить. Дивні жести покори перед СРСР, не бачені у Варшаві від 1950-х років, можна було пояснити тільки як плату за радянську допомогу в підтримці польської економіки і як хабар з огляду на страх СРСР, що Польща потрапляє в дедалі більшу залежність від Заходу. 22 липня 1974 р., на військовому параді Леоніду Брежнєву вручили медаль *"Virtuti Militari"*, якою звичайно нагороджували за

* Польські офіційні джерела ніколи не розкривали цієї цифри, проте майже немає сумніву, що борг Польщі перед західними країнами протягом 1970-х років тривожно зростав. 1979 р. він безперечно вийшов за межі 10 млрд. доларів і прискорено дійшов і до позначки 20 млрд. доларів — суми, що, за оцінками, дорівнювала всьому зовнішньому боргові СРСР.

велику сміливість на бойовищі. Але за доби, коли й сама радянська економіка заточувалася, допомога Москви неминуче була суворо обмежена. 1975 р. адміністративний контроль посилювався. Як і в інших країнах радянського блоку за доби “розрядки”, підписання Гельсінкського договору використали для посилення ідеологічної пильності — на тій підставі, що збільшення контактів із Заходом загрожуватиме стабільності соціалістичного табору. Велика реформа системи місцевого самоврядування вочевидь мала зміцнити контроль центральних міністерств над регіонами. Зміни Конституції, ухвалені 1976 р., мали усунути страхи, що економічна заборгованість Польщі перед Заходом могла б мати якісь політичні наслідки. Вибори відбувалися в атмосфері суворих заходів безпеки, до яких спонукав страх перед політичними заворушеннями.

За такої ситуації в червні 1976 р. Герек перейшов до тієї самої конфронтації з народом, що принижувала Гомулку шість років тому. Раз по раз відкладаючи давно пообіцяне зростання цін на харчі, він раптом наказав, щоб ціни зросли не на 20%, а пересічно на 60%. Супровідне зростання зарплатні було вкрай викривлене на користь груп із високим прибутком. Страйки, протести й демонстрації відбувалися майже в кожному великому місті й на кожному великому підприємстві країни. У Варшаві робітники тракторного заводу “*Ursus*” вирвали шматок міжнародної залізничної магістралі й захопили експрес “Париж — Москва”. В Радомі дощенту спалили комітет партії. В Новій Гуті закликали армію, щоб доглядати покинуті домни. Потім, поміркувавши лише один день, уряд скасував підвищення цін. Уперше за шість років комуністичний уряд був змушений відступити перед громадською думкою. Згідно з нормами народної демократії, то була неприйнятна поразка.

Коли Герекова булька луснула, політика ПОРП опинилася в безнадійній безвиході. Щоб оплачувати зовнішній борг, який швидко зростав, і самі тільки відсотки за нього споживали понад половину експортного прибутку, кожен наявний товар, зокрема харчові продукти і споживчі товари, що спершу були призначені для винагороди польським робітникам, доводилося продавати за кордон. Отже, після тридцяти років будівництва соціалізму країна постала перед укрій суворими заходами. Нестачі м’яса і знеструмлення стали повсякденними фактами життя. Аж ніяк не відсунувши потребу реформ, партійна політика перетворила реформи в нагальну необхідність. Аж тут якраз і стирчали роги гострої дилеми. Якби партія визнала свої помилки й погодилася йти на поступки народним вимогам, вона ризикувала б узагалі втратити контроль над політичною ситуацією. Найважливішим досягненням доби Герека стало виникнення об’єднаної політичної опозиції.

Опозиційний рух спершу сформувався 1975 р. з огляду на запропоновані правки до Конституції й заявив про свою присутність у формі кількох відкритих протестів: “Листа одинадцятьох”, “Листа п’ятдесяти дев’яти”, “Звернення тринадцяти”. З’явилися групи, віддані незалежності й захисту прав людини, скажімо *RUCH* і *ROPCiO*. 1976 р. *démarche* дуже шанованої групи “*Znak*” втягнув у сутичку й католицьку інтелігенцію, натомість брутальні дії поліції під час червневих заворушень спонукали створити Комітет робітничої оборони (*KOR*).

Дуже скоро кожна з цих окремих груп і численні спонтанні наслідувачі почали видавати цілу зливу недозволених, нелегальних періодичних видань на чолі з такими виданнями, як “*Zapis*”, “*Opinia*” і “*Komunikaty*”. *KOR*. Після цього приблизно двадцять видань виходили регулярно, маючи номінальний тираж десь 40 000 примірників, кожен з них переходив від рук до рук десятків людей. Незалежне Товариство наукових курсів (*TKN*) відродило традиції Летючого університету XIX ст., організовуючи таємні *komplety*, навчальні групи, в кожному з великих міст. Попри політичний нагляд і цькування, а в травні 1977 р. убивство в Кракові студентського активіста Станіслава Пияса, лідери опозиції розширювали свою діяльність удома й підтримували контакти з прихильниками за кордоном. З одного боку, їх можна було вважати за польський варіант широкого руху за громадянські права, що зародився в кількох країнах радянського блоку в результаті Гельсінкського договору. Як і їхніх колег у СРСР та членів чехословацької групи “Хартія 77”, з якими вони мали таємні зустрічі за кордоном, їх не можна обґрунтовано характеризувати як дисидентів. Вони заявили свою позицію в листі про Конституцію й тільки вимагали, щоб партійні й державні функціонери обстоювали свої погляди відкрито й не відступаючи від права. З другого боку, вони мали кілька суто польських рис. У своїх заявах із приводу внутрішніх справ вони стверджували, що замостили прірву, яка звичайно відокремлювала радикальну інтелігенцію й від католицьких громад, і від робітників. У своїх заявах із приводу зовнішніх справ вони висловлювали прагнення рухати Польщу в напрямі “зичливої нейтральності”, близької до позиції Фінляндії. З погляду західних журналістів, що повідомляли про тодішні події, все те видавалося дуже оптимістичним. Здавалося, ніби Польща повільно, але впевнено йде шляхом лібералізації. Це справді було можливим, але про ліберальний, нейтральний і популярний режим насправді не йшлося⁶⁵.

Західний погляд на польську опозицію був забарвлений нерозумінням кількох важливих пунктів. По-перше, було вкрай нереалістичним сподіватися, ніби лідерів опозиції коли-небудь заохочуватимуть обговорювати свої вимоги з керівною партією на рівній основі. Поки що в інтересах спокою і порядку до них ставились толерантно. Проте не могло бути жодного сумніву, що в разі появи з їхнього боку ознак мобілізації активної масової підтримки, їх нещадно репресують. Їхніх лідерів заарештовують або усунуть якимсь іншим способом. Їхніх прихильників придушуть хвилею поліційних та військових репресій, підтриманих у разі потреби радянськими військами. Навіть якби партійні лідери в Польщі, йдучи за прикладом Дубчека в Чехословаччині, почали міркувати про ослаблення віжок монопольної влади, їхні радянські господарі ніколи б не дозволили їм дотримуватися такої політики.

По-друге, було дуже легко перебільшити ступінь єдності різних опозиційних груп. В ідеологічному аспекті лідери *KOR* — Адам Міхнік, Яцек Куронь і вісімдесятирічний економіст Едвард Липінський — дотримувалися химерних лівацьких або марксистських поглядів, украй мало привабливих для широкого загалу. Навіть католицькі інтелектуали постали перед значними труднощами. Завдяки широкій мережі католицьких громад і молодечих клубів вони мали

набагато міцнішу організацію, ніж будь-хто з їхніх союзників. У постатях таких письменників, як Киселевський, Мазовецький і Цивінський, вони мали людей, що тішилися великою популярністю. Але до католиків приєдналося багато атеїстичної і просто безбожної молоді, політичні інтереси якої цілком не відповідали інтересам церкви й релігії. Небезпека була очевидна. Якби в лоні католицької інтелігенції з’явилося багато дисидентів-некатоликів, вона могла б утратити і толерантність партії, й захист ієрархії.

А насамперед існував сумнів із приводу міцності зв’язку між інтелектуальною опозицією і робітничою. Ніхто не міг бути впевненим, що суворі докери й шахтарі вітатимуть патронаж із боку професорів, журналістів і бунтівливих нащадків партійних функціонерів. Інтелектуали могли вважати робітників за сіль землі, але робітники часто вважали інтелектуалів за *priviligentsiju* — привілейованих “фотельних” протестантів. Під час кризи саме робітникам, а не інтелектуалам мало б належати останнє слово.

Партія, безперечно, зберігала певний простір для маневру. Візит Ґерека до Ватикану в грудні 1977 р. і його аудієнція з папою Павлом VI становили новий жест у бік церкви. Цей візит цілком міг свідчити про намір використати період толерантного ставлення до незгідних католиків з метою замаскувати зростання тиску на політичних опонентів. Справді нагальна проблема була пов’язана з наслідками будь-яких серйозних репресій, необхідність удатись до яких відчувала партія. Якщо придушити дисидентів силою, негативна реакція на такі дії могла б спровокувати невдоволення в інших сферах польського суспільства. Зневага армії до польської міліції була добре відома, а її небажання бути використаною проти цивільного населення зміцніло внаслідок її принизливої ролі під час інтервенції в Чехословаччину та подій у Польщі 1968, 1970 і 1976 р. А сценарій, згідно з яким міліція втрачає контроль над виявами народного гніву, спрямованого проти репресивних заходів, а армія відмовляється допомагати їй, спонукаючи таким чином до радянської інтервенції, аж ніяк не виходив за межі уяви.

Коли розглядати ситуацію в контексті історичних традицій польського суспільства, скрутне становище комуністичного руху не давало підстав для оптимізму. Якщо сталінський період можна було вважати за коротке повернення до традиції сервільного лоялізму, період після 1956 р. став незвичайно довгим епізодом угодовської, або реалістичної, політики. Та оскільки комуністичний варіант угодовства не дав результатів, існувала реальна можливість, що молоде покоління привабить романтична революційна альтернатива. В підручниках історії і в легендах самої партії було чимало такого, що за умов затяжної політичної стагнації робило такий напрям дій украй привабливим. Катастрофи 1939—1947 р. були достатні, щоб стримувати старші покоління поляків аж до кінця їхнього життя. Але тепер у Польщі були мільйони молодих дорослих, і застороги дорослих лише збільшували їхню молоду нетерплячість. У XVIII—XIX ст. сорок один рік від 1864 р. до 1905 р. становив найдовший інтервал між революційними польськими повстаннями. В XX ст. останнє таке повстання сталося 1944 р. Якби режим зміг утримувати свій курс до 1985 р., не постаючи

перед активними викликами своїй владі, він би побив усі рекорди. В такому світлі кризи 1976 р. можна було б вважати за невеличкий гуркіт перед великим виверженням, яке мало статися згодом.

Проте було дуже мало ознак, що партійні боси вдаються до якихось дій, щоб зменшити тертя. Високий рівень військових витрат був навряд чи доречним для країни з хронічними економічними проблемами. Низький рівень продуктивності праці навряд чи міг підвищити рівень життя. Тягар зовнішнього боргу налягав на всю майбутню політику. Повна відсутність будь-яких інституційних засобів, щоб заручитися народною підтримкою в процесі ухвалення постанов, безперечно сприяла нагромадженню народного обурення. Отже, можна було успішно прогнозувати, що кризи в Польщі ставатимуться раз по раз.

Запасний козир у колоді — подія, яку мало хто вважав за можливу, й ніхто, безперечно, не міг передбачити, що вона стане головним каталізатором польської політики, — з'явився як заголовок в усій світовій пресі 16 жовтня 1978 р. Кардинала Кароля Войтилу, краківського архієпископа, обрали папою, й він прибрав собі ім'я Іоанна-Павла II. Ця подія мала найголовніше значення для релігійного, духовного й політичного життя всього світу. Але вона мала конкретні й важливі наслідки для його рідної країни. Адже польський папа без зусиль підточив засновки, на яких був збудований повоєнний устрій у Польщі. Одним засновком було те, що комуністичний режим, маючи в руках увесь спектр інструментів примусу й переконування, збудує нове, так зване соціалістичне суспільство, де не буде давніх патріотизму та релігійності. Другий полягав у тому, мовляв, якщо зіпертий на совети режим постане перед серйозним викликом, він захищатиме “завоювання соціалізму” з нездоланною силою.

Першого візиту папи до Польщі в червні 1979 р. поляки чекали, сповнені п'яркою суміші передчуттів і побоювань. Жоден поляк, католик чи комуніст, не міг не пишатися фактом, що його співвітчизник піднявся на трон св. Петра. Після десятиріч національного приниження це чуття гордоців неймовірно знезброювало. Навіть найзапеклішим ідеологам воно перешкоджало відмовити в допуску до країни найпідривнішому гостеві в історії партії. Водночас лідери партії безперечно тривожилися, щоб ворожі елементи не використали цього візиту для провокації заворушень, спонукавши таким чином режим до насильної відповіді.

Насправді візит папи перетворився в одну з найдивовижніших бачених коли-небудь маніфестацій народного торжества. Мільйони поляків, незалежно від віку та переконань, заповнили вулиці Варшави і Кракова, щоб із нестримним завзяттям привітати свого справжнього духовного лідера. Народи, які ніколи не жили в полоні тоталітаризму, навіть близько не могли зрозуміти причини вияву таких інтенсивних почувань. Але для країни, яка ніколи не бачила нецензурованої телевізійної програми, якій ніколи не дозволяли публічно брати участі у справді спонтанних демонстраціях своїх почуттів, яка завжди бачила, як викривлюють щирі вияви думки і маніпулюють ними, настала сліпуча мить пробудження. Сам папа був утіленням скромності. Він не вимовив

жодного слова прямої критики чи докору. Він говорив тільки про любов, прощення, віру і братерство. Проте сама його присутність електризувала маси. За одну мить він навчив своїх співвітчизників відмінності між справжнім авторитетом, який вони могли відчути у своєму серці, і фальшивими претензіями керівної партії на авторитет, накинутий ззовні. Сталися три речі. По-перше, протягом візиту понад тридцять мільйонів чоловік заворожено дивились, як папські меси й процесії висвітчуються на екранах їхніх телевізорів. По-друге, призначені церквою розпорядники контролювали величезні юрби, таким чином відсунувши вбік поліцію та військових, чия роль у підтримці права й порядку стала зайвою. По-третє, Едвард Герек і його товариші за одну ніч почали видаватися зграєю карликів. Після раптового зіткнення з реальністю всі вони зменшилися до свого справжнього розміру. Вони припинили бути всемогутнім польським Політбюро. Вони стали претензійними марionетками чужої влади, що намагались якомога прикрасити себе. І про це знав уже кожен.

Після від'їзду папи режим доклав усіх зусиль, щоб відновити *status quo ante*. Величезного хреста, що тиждень простояв на площі Перемоги у Варшаві, прибрали. Павільйони, де папа правив відправи, розібрали. Телевізійні екрани знову були вільні від релігії. Телеведучі вдавали, ніби все повернулося до нормального життя, тобто до ненормального. А насправді, під тією поверхнею, клімат країни змінився радикально. Вже ніщо й ніколи не могло бути тим самим.

Незважаючи на те, що ПНР була об'єктом великої маси коментарів і досліджень, надто з боку політологів, вона здебільшого уникла гострого аналізу й принципового осуду, якого заслуговувала. Західні спостерігачі, що спирали свої спостереження на західні моделі, виявились украй неспроможними, коли їх просили охарактеризувати властиву природу цього досліджуваного звіра. Навіть після 1956 р., коли сталінізм був повалений і утвердився менш брутальний різновид комунізму, за кордоном існувала сильна тенденція говорити про лібералізацію і конвергенцію. Припущення, здавалось, полягало в тому, ніби яструби — прихильники твердої лінії в комуністичному керівництві — поступово здають свої позиції голубам-реформаторам, тож унаслідок цього процесу політичний світогляд радянського блоку стає дедалі ближчим до світогляду західних демократій. То була велика ілюзія. Зокрема існувало промовисте небажання визнавати наявність багатьох спільних рис між повоєнним комунізмом і довоєнним фашизмом; дивна неспроможність вивчити практичне функціонування *номенклатури*; дивна нездатність бачити інституціоналізовані суспільні поділи, що були результатом комунізму. Повоєнна політична дискусія на Заході перебувала під великим впливом факту, що чимало розважливих політиків замолоду фліртували з комуністичними ідеалами, а свої формотворчі роки провели в боротьбі з фашизмом. Безперечно, в Британії та Америці воєнний союз західних держав із СРСР лишив глибокий і тривкий слід. Навіть під час “холодної війни” комунізм набагато частіше вважали за добру систему, що збилась на манівці, ніж за лиху систему, яка передусім ніколи й не виходила на шлях. Як продукт “крайніх лівих” її загалом вважали за пряму протилежність

фашизму, що був, на їхню думку, продуктом “крайніх правих”. Ідеї, сформульовані теорією тоталітаризму, які доводили, що комунізм і фашизм — споріднені різновиди одного політичного феномену, не набули загальної підтримки. Кожному, хто намагається зрозуміти реалії комунізму кінця ХХ ст., треба лише назвати список напрочуд великої кількості спільних рис, які він поділяє з фашизмом, що був його конкурентом:

Націонал-соціалістична ідеологія	Гангстеризм	Психологія ненависті
Псевдонаука	Хворобливе розростання бюрократії	Попередня цензура
Утопічні цілі	Пропаганда	Примус
Дуалістична партія-держава	Естетика сили	Колективізм
<i>Führerprinzip</i> , вождизм	Діалектичний ворог	Універсалізм
	Моральний нігілізм	Зневага до ліберальної демократії ⁶⁶ .

Автори більшості закордонних описів ПНР використовували етикетку “однопартійна держава” й водночас наголошували на таких “авторитарних” рисах, як “таємна поліція”, цензура й командна економіка. Ці риси безперечно існували й мали велике значення. Але фактично вони були неадекватні й не могли забезпечити ключ розуміння, як насправді функціонує система. Щоб зрозуміти, треба пильніше придивитись, як функціонує номенклатура і сполучена в один механізм партія-держава:

“Аксіомою радянської практики було те, що кожную владну посаду в будь-якій сфері суспільного життя мали обіймати особи, залежні від ласки і прихильності керівної партії. Всі державні й партійні урядовці підлягали суворій ієрархічній дисципліні, близькій до військової. Вищі ешелони урядовців формували замкнену еліту, що мала монополію влади і єдиний шлях доступу до фіксованого списку найвпливовіших і найприбутковіших призначень; вони становили *номенклатуру*. Державні й партійні органи на регіональному, міському та районному рівні дотримувалися тих самих процедур, що і їхні старші в центральному уряді. Для утвердження такої монополії передусім були потрібні велика нещадність і річки крові. Потім функціонування машини можна було підтримувати з мінімумом прямого насильства. Всі посади обіймали люди, призначені партією, підготовані у власних партійних академіях і стримувані службами безпеки й загрозою періодичних чисток. Це потребувало мережі політичного патронажу в масштабі, який годі навіть уявити собі в плуралістичних суспільствах. Принаймні теоретично ніхто, здатний ухвалити постанову, що могла б бути ворожа комуністичному істеблшментові, не міг досягти становища, яке дало б йому змогу ухвалити її.

Уся урядова система була структурована так, щоб запобігти всім формам незалежної ініціативи. Згідно з принципом “дуалістичної влади”, всі державні посади мали за собою “тіньові” паралельні посади в рамках партійного апарату. Отже, Державна рада й Рада міністрів були підпорядковані партійному Політбюро; президент і прем’єр-міністр діставали свої накази від першого секретаря; міністр закордонних справ був відповідальний перед головою партійного відділу закордонних справ, а голова сільської громади — перед секретарем партійного комітету цієї громади. “Соціалістична держава” була не чим іншим, як адміністративною галузкою керівної комуністичної партії. Крім того, окремих членів *номенклатури* заохочували обіймати посади водночас і в партії, і в державі. Провідні міністри дуже часто були ще й партійними секретарями або членами ЦК партії. Партійні органи звичайно призначали товаришів зі свого власного числа на залежні від них державні посади. І нарешті, від кожного шабля партійної драбини офіційно вимагали, щоб він виконував накази вищих шаблів. Кожен член партії присягав коритись інструкціям своїх зверхників. У результаті досягли ситуації, коли партія диктувала державі, Політбюро диктувало всій партії, а перший секретар, обраний колись на посаду, диктував усьому

Політбюро. Демократичний централізм зумовлював структуру, де централізація була доведена до крайнощів, а демократія зведена до нуля.

Незважаючи на відкрити прихильність партії до теорії “диктатури пролетаріату”, головна інституція тієї диктатури — номенклатура — була суворою таємницею. Фактично, коли дотримуватися тексту польської Конституції, яка гарантувала рівність громадян, вона була абсолютно незаконною, таким чином підтверджуючи факт, що Конституція і правовий устрій були зручними фікціями. Польською номенклатурою, реорганізованою 1972 р., керував кадровий департамент центрального секретаріату партії, а складалася вона з двох окремих списків: списку зарезервованих посад у державній і партійній бюрократії і списку людей, які мали виняткове право обіймати ті посади. Перший список був відомий... другий ніколи не розкривали, проте вважали, що він містив від двох до трьох сотень тисяч прізвищ з усіх можливих сфер життя. То були диктатори, самозвані бюрократи, що колективно контролювали засоби виробництва, інституції примусу й засоби масової інформації всієї країни. Практично, оскільки вони призначали перших секретарів регіональних, міських і сільських комітетів партії, вони контролювали й відповідні номенклатурні списки на нижчих рівнях. Хоча може бути цілком слушна тенденція уявляти собі номенклатуру як магічне коло найвищих посадовців, у країні не було ані бригадира прибиральниць, ані доглядача парку, чия робота, прямо або непрямо, не потрапляла б у сферу номенклатури. Членство в тому магічному колі пов’язане з великими привілеями — високими зарплатами, преференційними пенсіями, особливими посвідченнями особи, доступом до освіти, приватними партійними лікарнями, будинками відпочинку, вибором автомобілів, розкішним житлом, закордонними подорожами й закордонною валютою і — найприбутковіша стаття — здатністю безкарно вимагати привілеїв. Згідно з нормами, опублікованими в “*Dziennik Ustaw*” (збірнику правових актів) за 1972 р., чимало цих привілеїв діставалися не тільки самим посадовцям, а і їхнім дружинам та родичам.

З позиції СРСР така система пропонувала максимум контролю з мінімумом зусиль. Поки перший секретар братської партії був лояльний радянським інтересам, вважали, що вся державно-партійна піраміда під ним перебуває в порядку. (Це дуже нагадує чудові давні дні монархічного врядування, коли, поставивши свого кандидата на трон держави-клієнта, монарх забезпечував собі залежного союзника). Проте навіть тут, здається, дуже мало полишили випадкові. Існували сто і одна причини, чому секретарі братських партій, сформовані довгими роками служби в атмосфері низькопоклонства перед усім радянським, повинні були утримуватися від кусання руки, яка годує їх. Але й тут траплялися тяжкі помилки. Москва не могла забути Тіто, Імре Надя, Мао Цзедун і Дубчека. Отже, з огляду на такі випадки, було б добре, якби секретарі братніх партій належали до таємної особистої поліції Комуністичної партії самого СРСР. Про існування інтегрованої номенклатури для всього радянського блоку можна тільки снувати здогади, але вона відповідала б формі — й дорівнювала б їй — таких самих взаємопов’язаних механізмів, які можна було спостерегти в інших сферах радянської політики⁶⁷.

Соціальні наслідки такої політичної системи неминуче й нещадно поділяли країну. Всупереч поглядам погано інформованих західних спостерігачів, які часто вірили комуністичним гаслам про безкласовий егалітаризм, суспільство ПНР, як і решти суспільств радянського типу, було гостро поділене на два класи: партійних керівників і керованих. Незалежні марксистки могли б назвати їх гнобителями і пригнобленими.

“Загальні погляди [політичного] істеблішменту зосереджувалися не так на політиці у вузькому розумінні, як на владі над суспільством. По-перше, всі вони наполягали на своєму абсолютному праві врядувати. Вони поводитися так, немов держава і всі її жителі були їхньою приватною власністю. Коли... публічні дискусії про характер “провідної ролі” партії кінець кінцем поставили номенклатуру під сумнів, офіційний речник характерно заявив, що “тут немає місця для дискусії з приводу цього питання”. По-друге, вони інстинктивно згуртовували лави перед лицем

будь-якої зовнішньої загрози. Хоча номенклатурники могли злобно воювати між собою і провадити чистки, й нападати на товаришів, які не виявляють конформізму, вони абсолютно відмовлялися дозволяти незалежне розслідування своїх справ. Пояснюючи, вони завжди приписували минулі помилки вадам індивідів, і ніколи — гнилості всієї системи. По-третє, ставилися до громадян з неусвідомленою безмежною зневагою. Ідея, що постановами партії мають керувати бажання і сподівання звичайних людей, вражала їх як химерна. Адже польське суспільство було конем, твариною, на яку треба сісти верхи та їхати, а партія була вершником. (Це було порівняння самого Сталіна). По-четверте, номенклатурники засвоїли стиль життя, що мавпував звичай давнього панівного класу й відокремлював їх від народу. Вони вдягали трохи старомодні ділові костюми, нагадуючи літніх західних бізнесменів, підкреслено звертались одне до одного на “Ви”, а до загалу — жаргоном, що складався зі штампів і кліше; їх возили шофери в приватних лімузинах із тонованим склом і шторками, а їхнім улюбленим способом проводити дозвілля було полювання, — полювання в приватних партійних лісах і заказниках. По-п’яте, вони соромилися самі себе. Вони здійснювали свої оборудки за зачиненими дверима, передавали свої накази по телефону, не лишаючи ніякого сліду на папері, а папери ховали за душними стінами цензури; вони ніколи не набиралися духу зробити свої привілеї законними. Як був змушений визнати один їхній представник, вони були агентами, що працювали “у ворожому середовищі”, і в найдаліших закутках свого серця вони знали це. Напевне, це страшенно перенапружувало їхні нерви”⁶⁸.

Адже на практиці проект комуністичної партії-держави кпив із кожного ідеалу, що їх начебто плекали комуністи.

Походження слова “номенклатура” досить цікаве. Згідно з “Великою польською енциклопедією”, слово *nomenclator* означає “раба у стародавньому Римі... що мав обов’язок нагадувати своєму господареві про осіб, із якими треба обмінятися привітаннями... надто важливий під час гонитви за посадами за республіканської доби... “В більш сучасному польському вжитку то був латинський термін, що позначав список маєтків великого феодального магната, а в ширшому розумінні й орендарів, які володіли тими маєтками. Тут уже можна добачити справжнього культурного предка комуністичного суспільства. Щось даліше від соціалізму, як розуміла його решта світу, важко було б уявити собі. Партійні боси ставились до держави як до своєї приватної власності — так само, як середньовічні барони, а до людей — як до кріпаків свого феода. Прірва між керівною елітою і масами була дуже широка. Існування “двох націй” було реальністю. В цьому світлі слід визнати, що перед лицем комуністичної держави та її партійних босів звичайних людей охоплювало всепереможне чуття безпорадної залежності.

“В усіх головних секторах працевлаштування комуністична держава було монопольним працевластцем. Вона володіла всіма виробничими підприємствами, всіма послугами, всім транспортом, всіма адміністративними посадами. Ба більше, ті самі партійні боси, що керували об’єктами працевлаштування, контролювали й забезпечення житлом та освітою: пенсійні і страхові схеми та інші соціальні послуги; поліцію, що наглядала за обов’язковою реєстрацією; суди, де теоретично можна було розглядати всі сумнівні справи. Супроти такої масованої концентрації соціальної влади окремих робітників мав дуже мало шансів на самооборону. В ті погані давні дні перед війною, коли лихі поміщики й жорстокі фабриканти мали таку саму монополію, доведений до відчаю робітник міг принаймні податись кудись далі й пошукати іншої роботи. Натомість за комуністів він не мав навіть такого вибору. Адже в сусідньому місті, в сусідній провінції він знаходив ту саму партійну організацію, ті самі керовані партією профспілки, ту саму міліцію, що вела ті самі записи про місце проживання, місце роботи і скоєні злочини. Одне слово, він шокроку був

змушений хилити голову перед партійними можновладцями, бо інакше ризикував, що його позбавлять не просто засобів існування, а й усіх інших соціальних переваг. Засперечавшись із майстром або не сподобавшись директорові, робітник і його родина за одну ніч перетворювалися у справжніх злочинців. Тільки-но він отримував, як казали в Польщі, свій *wilczy bilet*, вовчий квиток, він діставав свободу блукати лісами, мов зацькований звір. Він ставав парією. Кількість професій, доступних у Польщі для індивідуальної зайнятості, була вкрай обмежена. Було кілька спеціалізованих ремісничих фахів, скажімо, годинниківів або автомеханіків; кілька можливостей для роздрібною торгівлі, наприклад невеличкі приватні ресторани й сувенірні кіоски; існували митці, що працювали приватно: письменники, художники, скульптори, музиканти; крім того, славетні *badylarze*, продавці городини, які часто дороблялися показного багатства. Як не брати до уваги цього всього, людина, що прагнула незалежності, мала вкрай невеликий вибір: або постригтись у ченці, або господарювати на землі. Але навіть у своєму господарстві селянин жив з ласки державного земельного реєстратора, державної цінової комісії, державного податківця, керівника державної тракторної станції й державної сільської крамниці⁶⁹.

Для величезної маси звичайних людей не було ніякого порятунку від диктатури партії над пролетаріатом.

Ніщо не було таким характерним для цього суворого соціального поділу, ніж ті форми звертання, що їх запровадив комуністичний істеблшмент. Члени партії, розмовляючи між собою, звичайно звертались одні до одних як до *towarzysza* (хоч їм і не снилося ніколи звернутися до звичайного чоловіка чи жінки як до “товариша”). А якби звичайна людина ризикнула назвати “товаришем” якогось члена партії, стверджуючи таким чином, що вони — рівні, вважали б, що вона чинить неподобство, а то й гірший злочин. Від звичайних людей сподівалися, що вони звертатимуться одні до одних як до громадян (*obywatel* чи *obywatelka*). В більшості випадків вони й далі вживали традиційні польські звертання *pan* і *pani*, форми, еквівалентні звертанням месье і мадам.

Отже, в багатьох аспектах контраст між духом партії і духом населення загалом розкривав основоположний моральний конфлікт:

“... поляки аж ніяк не чутливіші до моральних питань, ніж інші народи, і ще меншою мірою можна вважати, ніби їхня поведінка морально вища. Аж ніяк. Адже саме напруги і струси життя в Польщі призвели до більшої кількості моральних вад, дрібних злочинів і соціальних лих, ніж у щасливіших країнах. Але це означає просто сформулювати проблему. Громадяни країни, де відмінність між моральними вартостями, яких дотримується суспільство, і вартостями, які пропагує монополярна держава, така різюча, неодмінно страждатимуть від крайнього морального тиску. В комуністичній державі треба було мати дуже сильний характер, щоб зберігати вірність своїм друзям і вихованню коштом своєї кар’єри, або утримуватися від крадіжок державної власності (тут уже самі партійні функціонери подавали чудовий приклад), або чинити опір визнаним партійним нормам колективного пияцтва та алкоголізму. На кожному кроці існувала спокуса домогтись просування, виказуючи своїх колег, розв’язати житлову проблему, давши хабара майстрові державного будівництва, або втопити свій відчай у плящі горілки. Навіть прихильники Польщі повинні визнати, що там існували всі дрібні форми зради, корупції й соціальної безвідповідальності. В такій гнітючій атмосфері чесній людині було нелегко дізнатися, чого вона має дотримуватись. Якщо чоловік хотів створити кращі умови для своєї родини, він знав, що може досягти цього, вступивши до партії й забувши все, що казала йому його поборжна мати про його душу та сумління. Якщо дружина хотіла допомогти своєму чоловікові, вона знала, до кого підлеститись. Якщо вчителі хотіли посприяти своїй кар’єрі, вони повинні були розповідати інформацію, що, як вони знали, неправдива, і притлумлювати те, що вони знали. Якщо студенти хотіли скласти іспити з важких предметів, вони повинні були обмежити свої зауваги тим, що екзаменатори були уповноважені слухати. Якщо робітник відчував схильність виробляти трохи

більше, ніж мінімум, якого вимагали, він повинен був визнавати, що вигода дістанеться не йому, а майстрові або директорові виробництва. Якщо партійний функціонер щиро приєднався до комуністичного руху, щоб служити своїм ближнім та ідеалам соціалізму, він в інтересах партійної дисципліни повинен був відмовитися від усякого вислову тих ідеалів. Що за жорстокий світ! Кому мала вірити людина? За деяких диктатур, де всі джерела інформації були успішно контрольовані, а суспільний консенсус був утверджений силою, народ не страждав так тяжко від конфлікту авторитетів. Але в Польщі, де церква і папа говорили одне, а держава — інше, де бабуся учня неодмінно суперечила його вчителіві, де батько-мати приховували погляди свого працедавця від своїх дітей, кожній людині нагадували про слушне і хибне набагато частіше і з набагато більшою силою. Внаслідок трагічної історії своєї країни поляки поставали перед моральним вибором, набагато гострішим у порівнянні не тільки з громадянами демократичних держав, — їм загалом давали змогу самим визначати свою долю, — а й громадянами інших комуністичних країн. Моральні муки Польщі породжені не так самою комуністичною диктатурою, як фактом, що радянський різновид комунізму мав відірвати Польщу від усіх її найдорожчих вартостей і традицій”⁷⁰.

Кожній людині нагадували про слушне і хибне маже кожною подробицею її повсякденного життя. Саме в цьому полягала головна причина неминучого соціального бунту, що наприкінці 1970-х років уже маячив на обрії.

* * * * *

Тим часом, як ПНР прямувала до катастрофи, уряд у вигнанні спромігся зцілитися від тяжких розколів попередніх десятиріч. Чимало старших лідерів, як-от Залеський, Андерс, Коморовський і Миколайчик, померли, а нове покоління надало нового життя польській громаді, й постать президента Рачинського не тільки відповідала посаді, а й об’єднала поляків. Рачинський жив у Лондоні від 1934 р. і був першим із президентів у вигнанні, що набув значення за межами суто польських кіл. Людина високої культури й великої душі, він був активним і пильним, навіть коли осліп. Він утілював дух, якому судилося пережити комуністичних узурпаторів. І справді, він і пережив їх, і переміг духовно.

Отже, кінець 1970-х — початок 1980-х років у багатьох аспектах став кульмінацією емігрантських впливів. Під проводом президента Рейгана несхитно антикомуністична *Polonia* в Америці віднайшла новий голос і нову енергію. З Ежи Гедройцем на чолі журнал “*Kultura*” Літературного інституту в Парижі досяг піку своєї популярності і продуктивності. З Мюнхена під керівництвом Яна Новака-Єзеряньського передачі польської служби радіостанції “Вільна Європа” долали глушители та цензуру й доходили до більшості польських домівок, так само як і польської служби Бі-Бі-Сі. А насамперед завдяки натхненню, яке давав папа Іоанн-Павло II, польський народ нарешті черпав силу легіонів своїх співвітчизників і прихильників за кордоном. Цей життєдайний зв’язок набув ще більшого значення, коли опозиція режимові в Польщі стала відкритою. Опозиція розраховувала на еміграцію. І еміграція підтримала опозицію.

SOLIDARNOŚĆ

Декада Солідарності

Десять років, від літа 1980 р. до осені 1990 р., політичний розвиток Польщі відбувався немов на “американських гірках”, і мало яка країна витримувала коли-небудь такі випробування. На початку цього десятиріччя вона ще перебувала в пазурах комуністичної диктатури й радянського блоку, а в кінці стала вільною країною. Цей розвиток поділявся на три окремі фази. В 1980—1981 рр. незалежний рух “Солідарність” — єдина незалежна організація такого типу в історії радянського блоку — кинула безпрецедентний виклик монополії керівної партії. В 1981—1983 рр. військові елементи в рамках комуністичної системи почали потужну контратаку, запровадивши воєнний стан, придушивши всю відкриту діяльність “Солідарності” й відчайдушно намагаючись справити враження на своїх радянських господарів. У 1983—1990 рр. військові лідери зазнали невдачі в усіх своїх спробах відновити життєздатний комуністичний устрій і зрештою вирішили відновити в правах “Солідарність” і прагнути стабільності через партнерство. Результат був протилежний від сподіваного. Комуністична система зазнала краху.

Хоча якусь велику кризу в Польщі прогнозували давно, ніхто не передбачав точного курсу, яким розвиватимуться події. Дуже мало людей припускали, що політична ініціатива належатиме не церкві, не невдоволеним партійним реформаторам, не інтелектуалам-дисидентам, а польському робітничому класові й цілком новому поколінню пролетарських активістів. Дуже мало коментаторів поклалися б на упорядковану конфронтацію між масовою опозицією і державним апаратом безпеки. І справді, поки якась невідома організація, заклинавши створити незалежні профспілки, не виплила на поверхню на початку літа 1980 р., ніхто в широкому світі ніколи не чув про неї. Коли в першорухія цієї “дискусійної групи”, безробітного електрика з Гданська, брали в червні інтерв’ю, він уявлення не мав, коли вона зможе дати конкретні результати. Він лише знав, і це всього за кілька тижнів до вибуху, що справа варта зусиль.

Рух “Солідарність” виник у червні—серпні 1980 р. внаслідок поєднання давніх дисидентських груп з новою й набагато поширенішою рішучістю чинити опір. Польське суспільство, що в 1970-х роках було фрагментованим, тепер набуло приголомшливого чуття спільної мети. Робітники та інтелектуали взялися за руки, а численний сектор рядових комуністів приєднався до їхніх вимог. Вихідним пунктом, як і чотири роки тому, було свавільне підвищення цін на харчі. Хвиля страйків прокотилася підприємствами всієї країни, спершу в Любліні, а потім майже в кожному місті та містечку. Всі страйки були незаконні. Офіційні профспілки, що мали запроваджувати політику керівної партії, втратили всякий контроль. Робітники не просто вимагали підвищення платні відповідно до зростання вартості життя, а прагнули виправити різноманітні знехтувані кривди. Тиск наростав, і партія обрала стратегію боротьби зі страйками на основі окремих випадків. Вона майже спрацювала. Місцеві урядовці відкупилися від страйкарів різноманітними поєднаннями грошей, обіцянок і погроз. Накази, які вони отримали, полягали у зведенні конфронтації до мінімуму й запобіганні за всяку ціну перетворенню локальних страйків у загальнонаціональну акцію непокори. Урядовці майже домоглися успіху. Але вони не врахували здатності одного незвичайного чоловіка надихати й вести переговори.

Лех Валенса (н. 1943) сидів у в’язниці, як казали, сотні разів. Він був простий електрик на верфі ім. Леніна у Гданську, і його раз по раз, проте неефективно, дисциплінували за його відмову дотримуватися лінії комуністичного керівництва. Він був вірний католик, батько сімох дітей і член підпільної робітничої групи, відданої пам’яті своїх колег, що десять років тому організували протести і стали жертвами сил безпеки. А передусім він належав до класу й покоління, найпалкіше відданого непоступливій, але не пов’язаній із насильством філософії нового папи. Коли на верфі ім. Леніна почався страйк, звільнений Валенса навіть не був присутній там. Але невдовзі він здійснив свій знаменитий стрибок через задній мур і став головою страйкового комітету. Сцена була безпрецедентна. Майже 20 000 робітників забарикадувалися на своєму підприємстві. Тисячі прихильників за брамою поприкрашали їх квітами та іконами. Впустили священика, щоб він висповідав людей і відправив молебень на робочому місці, — новина для радянського блоку. Прибули освічені радники. Світові засоби масової інформації чекали, відчуваючи дух революції. Команда Валенси досягла угоди з усіх суто місцевих питань, але у вирішальні дні відмовилася припинити страйк, поки не будуть задоволені вимоги решти страйкарів у країні. Звідси й назва “Солідарність” і супровідна їй вимога створити незалежні, самоврядні профспілки, членом яких може стати кожен польський робітник. Місцевий страйковий комітет у Гданську збільшився і прибрав собі назву Міжзаводського страйкового комітету (*MKS*).

Літня криза розвивалася з запаморочливим прискоренням. Спершу видавалося, ніби розсипи розпорошених страйків прямують у тому самому напрямі, що і їхні попередники 1970 і 1976 р. Але невдовзі стало очевидно, що цього разу робітники не дозволять одурити себе. Коли страйкарі Валенси у Гданську

відкинули сприятливе вирішення своїх вимог на тій підставі, що це було б зрадою їхніх колег-страйкарів на інших підприємствах, настала мить істини. Раптом усі усвідомили, що монополія керівної партії перебуває в стані облоги з боку об'єднаних дій робітників усієї країни. Серця всіх відданих комуністів опустилися, коли вони побачили гасло: “Робітники всіх підприємств, єднайтеся!”

Жодна комуністична партія ніколи не визнавала принципу, що робітники можуть самі керувати своїми справами. Експерименти з так званого робітничого самоврядування, здійснювані в Югославії і якийсь час у Польщі після 1956 р., ніколи не скинули партійного контролю. Заявляючи, ніби він дотримується “диктатури пролетаріату”, радянський блок діяв на основі того, що партійна еліта віддає накази й робітникам, і решті людей. Отже, Валенса кинув виклик найсвятішому міфіві, що лежав в основі не тільки ПНР, а й будь-якої іншої частини московської імперії. Добре вдягненого заступника прем'єр-міністра вислали з Варшави для переговорів. Мечислав Ягельський шаленів і плакався, проте не зміг зворушити своїх пролетарських опонентів. Зрештою він усвідомив, що лишилося тільки дві альтернативи: або угода на умовах страйкарів, або негайне застосування сили, до чого партія була не готова.

Гданська угода від 31 серпня 1980 р. складалася з 21 пункту. Деякі пункти, скажімо, вимоги відновити на роботі звільнених робітників, мали суто локальне значення. Проте інші свідчили про докорінний зсув панівного політичного устрою. Адже Валенса наполягав не тільки на тому, що його нові загальнонаціональні профспілки мають бути незалежні і самоврядні, а й на гарантіях права на страйк, свободи слова й доступу до засобів масової інформації. Крім того, наполягав, щоб йому і його колегам надали імунітет від арешту й покарання. Як він знав зі свого важкого досвіду, звичайна практика комуністичної влади, коли вона поставала перед незгодою, полягала в тактичних поступках на папері, а потім у скасуванні їх унаслідок застосування свавільних заходів. Він підписав угоду, сподіваючись, що цього разу надані поступки вже не відберуть. Ягельський підписав, маючи схвалення Політбюро і спираючись на звичайне комуністичне припущення, що поступки, надані партією, партія згодом може й відібрати. Один молодий британський спостерігач, якому надали неоціненну допомогу польські колеги, що прагнули інформувати зовнішній світ, повідомив про ті події неповторним стилем:

“День сімнадцятий: субота 30 серпня

“Пролетарі всіх підприємств, єднайтеся!” — тягнеться величезний транспарант над головною брамою.

Десь о пів на одинадцять нарешті прибуває Ягельський... і приязно тисне всім руки. У державній кімнаті Гвезда читає складений робочою групою проект угоди, пункти 1 і 2, прискорено прочитавши суперечливий уступ, мовляв, нові профспілки “визнають, що ПОРП відіграє провідну роль у державі, й не зазіхають на усталену систему міжнародних союзів...” Ягельський із певною урочистістю заявляє, що визнає перший пункт. Із зали лунає схвальний гамір: кінець кінцем вони виграли, зробили “неможливе”...

Другий пункт обіцяє не тільки “право на страйк”, а й особисту безпеку шахтарів та “осіб, які допомагають їм”. “Пане голово, — твердо лунає голос Ягельського в гучномовцях, — я хотів

би знати, чи слова “особи, які допомагають їм”, взагалі необхідні?” Проте його голос тоне у хвилі обурення... “Ми згодні, згодні”, — перекикує гамір Ягельський...

Торжество. Валенса, випроставши плечі, йде до головної брами. “*Sto lat, sto lat...*” — співають йому.

Вісімнадцятий день: неділя 31 серпня

9-та година ранку. Могло б створитися враження, ніби в країну знову приїхав папа. Так само яскраво світить сонце, та сама величезна, збуджена, приязна юрба, а кризь гучномовці долинають звуки відправи...

Невдовзі після одинадцятої години востаннє прибуває урядова команда... Їх знову провели кризь лави робітників верфі, що тепер усміхалися і сміялись. Анджей Вайда тут зі своїми операторами, знімає якесь продовження до свого портрету сталінських героїв-робітників, фільму “Людина з мармуру”...

Відбувається ще одна сварка з приводу політичних в’язнів, але потім вони швидко пробігають решту сімнадцять пунктів, читаючи та візуючи тексти... Роблять перерву на обід...

Валенса, річ незвичайна для нього, читає коротку складену наперед заяву:

“*Kochani*, ми повертаємося до роботи 1 вересня... Ми здобули все, що могли за даних обставин. І ми досягнемо решти, бо тепер ми маємо найважливіше — наші *незалежні самоврядні профспілки*. Це наша гарантія майбутнього... Я проголошую страйк припиненим”.

Тривалі оплески. Обидві делегації підводяться і співають національний гімн...

Перейшовши до зали, вони останнє збираються на платформі, між Леніним, хрестом і орлом, для церемонії остаточного підписання. Валенса дякує заступникові прем’єр-міністра... “Ми порозмовляли як поляк із поляком”. Ягельський підхоплює фразу “розмовляти як поляк із поляком” і висновує: “... я щиро вірю, що ми прагнемо служити справі народу, нашого народу, нашої соціалістичної батьківщини...” Крутяться камери державного телебачення. В новинах цього вечора країні покажуть, як переповнена зала завзято аплодує словам про соціалістичну батьківщину. Але вона побачить і Валенсу, що підписує угоду величезною пластмасовою кульковою рукою, прикрашеною фотографією папи.

Потім знову вітання, знов оплески, голоси подяки... відчиняється брама...

Це кінець початку¹.

То була малесенька проточина, кризь яку швидко випорснули всі нагромаджені міфи, вигадки й претензії комуністичного світу.

У першому періоді вільної діяльності, що тривав від 31 серпня 1980 р. до 12 грудня 1981 р., “Солідарність” швидко зміцнювала свою силу. Тільки-но вона була зареєстрована судом, її годі було розпустити, хіба що комуністичний уряд наважиться знехтувати власний закон. “Солідарність” приваблювала мільйони людей з усіх сфер життя і скоро вийшла за рамки своєї початкової характеристики як профспілкової організації. Вона стала соціальним рухом, загальнонаціональним товариством взаємодопомоги для всіх і кожного, хто прагнув мати захист від диктату партії. Крім того, набула могутньої підтримки з боку польського примаса, чії думки про силу через мир мали загальну повагу.

На першій стадії Валенса відкинув уявлення про централізовану організацію. Він не хотів бачити впливового урядовця, що дає директиви підпорядкованим регіональним філіям. Натомість він обстоював суверенітет наявних регіональних страйкових комітетів, делегатам яких було б відтоді вільно схвалювати чи нехтувати рекомендації Національного координаційного комітету.

Така система постала б перед очевидними труднощами при формулюванні спільної політики. Але вона була добре спроектована, щоб чинити опір і витримати будь-який зовнішній напад на свої центральні органи та лідерів. Вона дивно нагадувала історичні відносини між сеймом і сеймиками давньої Польсько-Литовської Речі Посполитої. Валенса, як і давній сарматський шляхтич, на якого він був страшенно схожий, здається, інстинктивно зрозумів, що головна загроза існуванню “Солідарності” походить від абсолютних претензій державної й партійної влади. Якщо це справді було так, то польський робітничий клас відродив давно втрачені принципи шляхетської демократії, — традиції, що, здається, вижили впродовж двох століть забуття. Принаймні то була чудова історична паралель.

Звичайно, піднесення “Солідарності” завдало великої шкоди комуністичному істеблшментові. Головною жертвою став Едвард Герек, дискредитований перший секретар, якого 6 вересня 1980 р. замінила компромісна постать із темними поглядами — Станіслав Каня. А найсерйозніше те, що традиційне функціонування партійної диктатури було дискредитоване появою “горизонтальних структур” серед товаришів, що почали приєднуватися до “Солідарності”, проте не покидали партії. Як політична армія ПОРП просто не змогла б функціонувати, якби, замість безперечно виконувати дані згори накази, її солдати захотіли б обговорювати ті накази між собою. Але набагато важливішим було те, що польські товариші почали втрачати довіру своїх радянських господарів. То була доба, за якої доктрина Брежнева ще зберігала чинність, навіть якщо сам Брежнев був на останніх стадіях хронічної дегенеративної хвороби. Від миті інтервенції в Чехословаччину 1968 р. братнім партіям дали певну свободу дій у ступанні власними “шляхами до соціалізму”, але тільки за умови, що вони не відступлять від своєї відданості марксизмові-ленінізмові. А вільні профспілки, підтримувані мільйонами робітників, — це те, чого ніколи б не дозволив Ленін. Отже, тільки-но “Солідарність” була офіційно визнана й зареєстрована, московський центр готувався втрутитись.

Москва мала у своєму розпорядженні численні механізми, щоб забезпечити підпорядкованість своїх сателітів. За нормальних часів міжнародний відділ КПРС мав наглядати за всіма центральними комітетами всіх братніх партій за кордоном. Він вважав усі призначення до вищих ешелонів тих партій за свій привілей, зараховуючи всіх комуністичних лідерів, які утримували владу за кордоном, до своєї радянської номенклатурної системи. Отже, теоретично, жоден сателітний уряд не мав змоги зійти з визначеного шляху. Та коли, як-от у Празі 1968 р. та у Варшаві 1980 р., закордонні товариші виходили за межі своїх інструкцій, їх можна було застерегти з кількох напрямів. Кінець кінцем і Радянська армія стояла напоготові, щоб утрутитись і відновити контроль Москви. Але, перше ніж дійде до неї, кожна держава-сателіт мала власну армію і внутрішні сили безпеки, старші офіцери яких навчалися в СРСР і присягали підтримувати радянський альянс. І, нарешті, були ще агенти КДБ, чиї агенти займали впливові посади в кожному секторі державної й партійної машини кожного сателіта. Ось звідки й з’явився генерал Войцех Ярузельський.

Народившись 1923 р., Ярузельський мав біографію яничара. Він був поляк, син традиційної католицької родини землевласників з Люблінського регіону, й потрапив у пазурі радянського режиму в дуже ранньому віці, а потім був навчений і вихований як член комуністичної еліти. 1939 р., коли Радянська армія окупувала східну Польщу, він і його родина були схоплені й депортовані до Сибіру, де вбили його батька. Через два роки, як і чимало поляків, звільнених з таборів, він прагнув приєднатися до польської армії в Росії. Не змігши прибути вчасно, він натомість вступив до Радянської армії. Він повернувся до Польщі в 1944—1945 рр. під радянським командуванням в лавах 1-ї армії (Берлінга). Та він аж ніяк не був звичайним молодим офіцером. Як показала його дальша кар'єра, він належав до елітного корпусу політичних проводирів, які зі своїми повсякденними солдатськими обов'язками поєднували й політичні функції. Ще 1956 р., коли основний масив радянських “радників”, які працювали в Польщі, переправили додому, Ярузельський лишився, ставши керівником надзвичайно важливого Політично-військового відділу, що фактично керував польською народною армією від ім'я Москви. Майже безперечно, що саме відтоді він став тісно пов'язаний із колом Андропова. Згодом він постав перед очима громадськості як міністр оборони, а від лютого 1981 р. — прем'єр-міністр.

Юрій Андропов двадцять п'ять років був головним проконсулом Москви у країнах Східної Європи. Як радянський посол у Будапешті під час і після Угорського повстання 1956 р. він виробив стратегію стримування невгамовних сателітів, яка після начебто успіху “кадаризації” в Угорщині була застосована (з варіаціями) і в інших країнах радянського блоку. По суті, ця стратегія поєднувала запровадження в економіці ліберальних вільноринкових механізмів з підтримкою невсипущого контролю у сфері політики. Коли наприкінці 1970-х років Андропов став головою КДБ, він міг почати думати про реформування самого СРСР. Але проти нього було дуже багато чинників. У Москві Політбюро й далі було переобтяжене надміру обережними консерваторами з іншої доби. В радянському блоці загалом кожна країна, здавалося, збивалася на власні манівці. Румунія перебувала в руках химерного Чаушеску. Чехословаччина була суворо “нормалізована” відповідно до ранніх брежневських норм. Польща за доби Герека ступила на двічі хибний курс. Вона поєднувала політичну розслабленість з економічною ерессю, поставивши себе в залежність від західних позичкових акул. А щонайгірше — Андропов був тяжко хворий. Він і його віддані прихильники, до яких належали і Войцех Ярузельський, і молодий Михайло Горбачов, могли тільки сподіватися, що він проживе досить довго, щоб перед ним могли відкритися можливості.

Одне було безперечним. “Солідарність” швидко підточувала шанси московського центру, що він коли-небудь матиме змогу запровадити передбачені реформи. Тож “Солідарність” треба було зупинити — в інтересах і майбутніх радянських реформаторів, і радянських прихильників твердої лінії. Згодом з'явилася інформація про готування, здійснені Міністерством оборони генерала Ярузельського в серпні 1980 р. — ще до визнання “Солідарності”. Армія

надала міліції панцерники для транспортування персоналу. Військові літаки були готові перевезти до Гданська міліцію з віддалених регіонів країни. Військові друкарні надрукували пропагандистські листівки, які карикатурно зображували Валенсу як керівника путчу в південноамериканському стилі; їх поширювали у Гданську з метою дискредитації страйкарів².

Але, тільки-но була зареєстрована “Солідарність”, стало ясно, що дзвони на сполох бамкають у Москві щораз гучніше. В грудні радянське керівництво вирішило продемонструвати силу — якщо не у формі прямого військового втручання, як у Чехословаччині в серпні 1968 р., то принаймні у формі загрозливих військових маневрів. Радянський військовий флот з’явився в Балтійському морі навпроти Гданської затоки. Радянські танкові підрозділи зосередилися на східних кордонах Польщі. Згідно з даними американського супутникового спостереження, ті танки одного дня справді зайшли на польську територію. Радник президента Картера з питань національної безпеки Збігнев Бжезинський, поляк за походженням, провів термінову телефонну розмову з польським папою в Римі — то була середина грудня 1980 р. Але потім напруга зменшилася. Ніякої інтервенції не сталося.

У цьому дивному епізоді ще чимало треба з’ясувати. Але головні контури можна окреслити. Скажімо, відомо, що генерала Ярузельського призначили прем’єр-міністром невдовзі після початку кризи, давши таким чином промовцькій фракції ПОРП владу над державною машиною, незважаючи на партійне керівництво, яке збивалось на манівці. Крім того, відомо, — з подій, які сталися наприкінці 1981 р., — що на початку цього року під проводом генерала Ярузельського почалося таємне планування військового перевороту. На думку деяких коментаторів, головне питання пов’язане з загадкою, чи діяв Ярузельський із власної волі чи за наказами, присланими з Москви. Але така дискусія нехтує реалії. Як радянський ставленик у Польщі протягом усієї своєї кар’єри, Ярузельський не мав такого вибору, як ухвалення власної постанови. Цілком можна уявити собі, що він узяв на себе ініціативу, пропонуючи курс, який згодом схвалили його господарі в Москві. Він обґрунтовано міг стверджувати, що діяв з гуманних мотивів, прагнучи звести до мінімуму пролив крові. Оскільки він віддавав перевагу розв’язку майбутніх радянських реформаторів, на відміну від розв’язку прихильників нещадних репресій, можна було б вважати, що він грав у відносно вправну та освічену політичну гру. Але то була гра, в яку він грав у рамках структури радянського панування над Польщею. Хоч які пояснення міг давати Ярузельський у своїх мемуарах, патріотизм просто не міг входити до тодішнього рівняння³.

Отже, протягом 1981 р. “Солідарність” намагалася реалізувати свої цілі, не помічаючи готувань, до яких удавалися з наміром придушити її. Вона пододала численні труднощі. 19 березня “Солідарність” утрималася від спокуси вийти на вулиці у відповідь на поліцейну провокацію в Бидгощі, де жорстоко побили її активістів. (Ця справа скінчилася наприкінці того місяця угодою у Варшаві, яку багато людей вважали за непотрібні поступки). На початку червня “Солідарність” пережила загрозливі дискусії на з’їзді Комуністичної партії,

що, як думало багато людей, скінчиться закликком до радянської інтервенції. У вересні вона успішно організувала свій власний з'їзд, на якому, незважаючи на гарячкову й хаотичну атмосферу, делегати з усієї Польщі підтвердили незвичайну популярність справи “Солідарності”. Передусім вона мала підтримку десь десяти мільйонів членів, стала природним арбітром у найрізноманітніших суперечках — на підприємствах, у великих житлових масивах, у крамницях і навіть на вулицях. 1981 р. був роком максимального суспільного неспокою. Порожні продуктові крамниці були замкнені більшу частину дня. Родини годинами стояли в чергах, чекаючи своїх убогих пайок. Черги до АЗС розтягнулися на кілометри. Розпорядники від “Солідарності” підтримували усміхнений порядок. Валенса і його товариші подорожували по країні, підносячи дух. Не зареєстровано ніяких великих заворушень.

Черги за хлібом у 1980—1981 рр. перетворилися в найбільший соціальний, політичний та історичний семінар, який коли-небудь відвідували поляки. Настрій погіршився, коли запровадили раціонування м'яса. В кожному місті та містечку люди, що стоїчно чекали день у день, під дощем і сонцем, розмовляли про все і про ніщо, і внаслідок спільних труднощів у них розвинулося сильне чуття згуртованості. Вони розповідали про досвід своїх родин під час війни й за сталінізму, розповідали про кричущий контраст між їхнім власним знанням і облудною інформацією, яку й досі подавали їм цензуровані державою засоби масової інформації, й відверто говорили про жорстокість і корупцію панівного режиму. (Скажімо, вони не могли не помітити, що партійні товариші, які мали доступ до приватних партійних крамниць із преференційним постачанням, не мають потреби стояти в черзі з простим народом). А над усе розповідали жарти. Польський політичний гумор був у своїй стихії. “Яке слово є спільним для англійської і польської мов?” — запитували вони. Відповідь була *meat* (“м'ясо”) — омофон польського слова *mit* (“міф”). Ніщо не могло бути руйнівнішим для репутації партії. Цензура не мала значення. Після тридцяти п'яти років так званого “соціалістичного прогресу” кожен міг бачити, що комуністична система зазнала краху.

У цій дивній атмосфері, коли політичне послаблення поєднувалося з економічними труднощами, чимало обмежень культурного життя зникли. Видавці, театральні режисери, актори й кінорежисери віднайшли сміливість створювати й поширювати книжки, вистави, кінокартини, що їх комуністичний апарат ніколи б не терпів за нормальних умов. Деморалізований партійний істеблішмент не міг знайти сили, щоб зупинити їх. Однією з найсенсаційніших подій стало повернення в Польщу Чеслава Мілоша (1911—2004), що 1980 р. став лауреатом Нобелівської премії з літератури. Поет-емігрант, автор нищівного аналізу комуністичної культурної політики — “Полоненого розуму” (1953 р.), син утрачених східних кресів за одну ніч став національною знаменитістю. Протягом довгих років він належав до цензурної категорії найтяжчих злочинців, яких не можна було згадувати, навіть щоб критикувати їх. І раптом, зненацька, його ім'я була в кожного на вустах, а його вибрані вірші — в списку рекомендованої літератури кожного студента. Не менш сенсаційною була

необмежена демонстрація двох дисидентських фільмів Анджея Вайди: “Людина з мармуру” (1977 р.) і “Людина з заліза” (1981 р.). Хоча перший фільм циркулював і раніше у вузьких колах, обидва фільми тепер з’явилися разом у кожному кінотеатрі країни і становили найпромовистіше звинувачення, якого коли-небудь зазнавав комуністичний міф. Їхньою темою була повоєнна історія робітничого класу Польщі. Приголомшлива ідея цих фільмів увиразнювала факт, що більшість страхітливих випробувань і жертв трьох минулих десятиріч, що їх терпіли, сподіваючись на краще майбутнє, здебільшого були марні.

Польща зазнала двох тяжких ударів у травні 1981 р., коли помер кардинал Вишинський і був учинений замах на життя папи. Двадцять п’ять років цей примас польської церкви здійснював величезний вплив на національне життя, мавши повагу та особистий авторитет, що не мали собі рівні серед його сучасників. Він був гарантом *modus vivendi* між керівниками і керованими, який, незважаючи на порушення, загалом існував від 1956 р. Як відкрито визнаний патрон “Солідарності” він зміцнював погляд, що рух Валенси не становить насильної загрози соціально-політичному устрою. Після його смерті неминуче з’явилася б тривога. Його наступник, вармійський єпископ Юзеф Глемп (н. 1929), мав набагато менший авторитет і дедалі більше вагався між вимогами режиму і благаннями пастви.

Восени політичний клімат погіршився. На переговорах між “Солідарністю” і урядом не було ніякого реального прогресу. Спроби сформувати тристоронню раду національного примирення, яку підтримували б керівна партія, церква й “Солідарність”, звелися нанівець. Вочевидь наближалася безвихідь, і звинувачення лунали дедалі частіше. Партійні речники звинувачували “Солідарність” у висуванні неможливих вимог, натомість речники “Солідарності” звинувачували партію у відмові від її обіцянок. Найтривожнішим було те, що поліція вжила заходів, щоб запобігти діяльності “Солідарності” в окремих секторах промисловості. У зв’язку з тривалим страйком у Радомі поширювалися чутки про брутальність поліції. Вони стали збагненні тільки тоді, коли дізналися, що Радом був неофіційним центром виробництва таємної зброї в Польщі. Попри нелад у власних лавах, комуністичний режим не мав наміру дозволити “Солідарності” проникнути у внутрішні твердині інфраструктури Варшавського пакту. Кінець кінцем його терпінню настав край.

Протягом тих місяців чимало зовнішніх спостерігачів не помітили промовистих ознак важливих змін у ПОРП, які переконливо застерегли б про майбутній удар. Але в ретроспективі легко додати, що військові змовники розчищали ґрунт для дій. У жовтні генерал Ярузельський обійняв найвищу посаду секретаря партії, заступивши неефективного Станіслава Каню, проте запевнивши у своїй прихильності до дальшого втілення в життя програми “*Odnova*” (“оновлення партії”), яку започаткував Каня. В жовтні Ярузельський послав тисячі нечисленних армійських патрулів у села, начебто для допомоги в розподілі харчів, а ще й для збору місцевої інформації та утвердження образу армії як друга народу. В листопаді й на початку грудня Ярузельський посилював тиск, офіційні засоби масової інформації, з ентузіазмом керовані щоденними

телевізійними новинами (*DTV*), підняли свій голос до *crescendo*, грубо намагаючись дискредитувати лідерів “Солідарності” і, якщо можна, спонукати їх до відкритого бунту. 4 грудня вони отримали те, чого хотіли. Таємний мікрофон, поставлений службами безпеки під час зустрічі Валенсі з лідерами страйку в Радомі, зареєстрував спалах почуттів, що його, як слід препарувавши, можна було подати як заклик до загального повстання. Стрічками з Радома маніпулювали. Але ж їх можна було використати як “речовий доказ”. Після цього лишалися лічені дні, поки ударні групи закінчать свої тренування, війська займуть позиції, а генерали отримують накази.

Інтригує тут лише питання, що саме слід розуміти під “ядром комуністичного істеблішменту”, яке спланувало цей демарш і, напевне, могло діяти незалежно від головного партійного апарату, а в разі потреби й повалити його. Відповідь полягає не тільки в тому, що до нього належали генерал Ярузельський і його найближчі поплічники, скажімо, генерал Кіщак і генерал Сівицький, які спокійно приєдналися до нього в Політбюро. Воно складалося з усіх тих осіб, у мундирі чи ні, які займали всі головні позиції в уряді та промисловості, надто в армії, в службах безпеки та розвідки, і які були віддані передусім радянським агентствам, що, власне, й висунули їх на ті посади. Це, мабуть, не було одкровенням. І все-таки ядро комуністичного істеблішменту складалося з запобігливих агентів та підсадних качок Радянського Союзу. Генерал Ярузельський називав їх “патріотами”.

Тієї пори один британський автор, якого видавці попросили підсумувати розвиток “Солідарності” протягом минулого року, був переконаний, що готують якийсь політичний переворот. Крім того, був переконаний, що ніщо вже не поверне Польщі до статус-кво до 1980 р.:

“Багато залежить від дій СРСР, чия дилема не менш очевидна, ніж темні його наміри. Якщо СРСР здійснить військове втручання... від може відновити контроль над Польщею за один сезон, але постане перед невмирущою зневагою всіх поляків і втратить їхню підтримку назавжди. Польща швидко стане нестерпним тягарем для всієї радянської імперії. З другого боку, якщо СРСР не підніме своїх військ і обере шлях стримування, польська партія ніяк не зможе утвердити свої колишні позиції. Хоч би що сталося, повернення до давнього режиму, який насаджували в Польщі після 1956 р. Гомулка і Герек, неможливе”⁴.

Військова диктатура від грудня 1981 р.

Переворот генерала Ярузельського, здійснений 13 грудня 1981 р., майже кожного заскочив зненацька. Він здивував західних учених, які, за дуже небагатома винятками, стверджували, що структура радянської системи перешкоджає військовому переворотові. Він здивував членів Державної ради, яким дали тільки кілька годин, щоб легалізувати “воєнний стан”. Він, звичайно, здивував лідерів “Солідарності”, більшість яких арештували в ліжках протягом першої ночі. Більшість поляків прокинулися вранці 13 грудня й побачили танки на вулицях, армійські контрольні пункти на кожному перехресті й прокламації про воєнний стан (надруковані попередньо в СРСР), наклеєні на кожному розі.

Протягом наступного тижня більшість спонтанних страйків протесту на шахтах, верф'ях і підприємствах усієї країни були припинені моторизованими загонами міліції *ZOMO*, що діяли під прикриттям армії.

Як виявилось, лідери західних держав нітрохи не були здивовані таким розвитком подій. Вони були попереджені завдяки інформації, яку передав ЦРУ полковник Ришард Куклінський, офіцер польської військової розвідки, що працював у Вашингтоні⁵. США і НАТО відреагували незворушно.

Подекуди поліція була змушена кілька разів займати те саме підприємство. На двох шахтах у Силезії — “Вуек” і “П’яст” — відбулися затяжні підземні сидячі страйки; на першій з цих шахт убито семеро робітників, які чинили опір. А загалом опір придушили швидко та ефективно. Елемент несподіванки був дуже ефективний. Наприкінці року збройні сили безперечно контролювали всю країну.

Багато років про репресії 1981—1982 рр. широкий загал знав дуже небагато. Але згодом з’явилися деталі. Виявилось, наприклад, що загін *ZOMO*, який скоїв убивства на шахті “Вуек”, згодом був посланий у Татри для спеціального фізичного тренування. *Zomowscy* навіть не здогадувалися, що їхні гірські інструктори — прихильники “Солідарності” й допомагають людині, яка провадить власне детективне розслідування. Належно підпоївши своїх підопічних алкоголем, вони почули докладний опис подій на шахті і склали таємну доповідь. Через двадцять років ця доповідь стала підставою для запізненого судового процесу над міліціонерами. Автори доповіді засвідчили, що командир загону знехтував даний йому наказ не відкривати вогню й наказав стріляти, і три члени його загону вистрелили в шахтарів *na leb i komore*, тобто з явним наміром убити їх⁶.

Протягом 1982 р. Польщею офіційно керувала Військова рада національного порятунку (*WRON*), відома серед загалу як *wrona*, ворона. Генерал Ярузельський очолював групу, яка складалася, за його власними словами, лише з польських офіцерів дійсної служби. Десятки тисяч невинних людей були заарештовані без ніяких звинувачень. Близько 10 000 людей утримували в 49 таборах. Були повідомлення про побиття і смерть. Незліченну кількість людей примушували підписувати “обіцянки лояльності” (тобто обіцянки невірності “Солідарності”) під страхом утратити засоби до існування або свободу. Всі офіційні установи — від міністерств до залізничних станцій і публічних бібліотек — підлягали наказам військового комісара, там здійснювали чистки ненадійних елементів. Головні промислові підприємства були мілітаризовані. Робітників підпорядковували військовій дисципліні. Норми воєнного стану дозволяли владі запроваджувати нічні комендантські години, обмежувати рух транспорту й подорожі, записувати всі телефонні розмови, розганяти всі громадські збори й карати за найменший вияв незгоди миттєвими штрафами і негайними арештами. Згідно з імпліцитними припущеннями самої *WRON*, вона оголосила війну польському суспільству. Кому ж іще? Всі претензії на законність були відкинуті. Кілька тижнів офіційні речники заперечували, що Валенсу, лідера “Солідарності”, арештували або інтернували. Він “допомагав владі”,

але траплялося так, що був десь недоступний. Коли міжнародні протести змусли з'ясувати, що сталося з Валенсою, оприлюднили датований заднім числом наказ про його арешт. Там, де суди були досить покvapні, щоб виправдати осіб, звинувачених у злочинах, начебто скоєних проти воєнного стану, можна було заявити, мовляв, відповідачі становлять “загрозу суспільному порядку”, та ізолювати їх у психіатричних лікарнях. Міністерство юстиції анітрохи не соромилося таких беззаконних процедур, відкрито повідомляючи про них, мабуть, із наміром залякати вже й так залякане населення.

Попри кілька спроб, залишки “Солідарності” були нездатні кинути виклик залізним стискам військової влади. 1982 р. почався з гасла, яке всюди писали на стінах прихильники “Солідарності”: “*Zima wasza, wiosna nasza*”. Але весна не настала ніколи. Невеличкі демонстрації й символічні страйки, що здебільшого відбувалися 13 числа кожного місяця, придушували. Великі заворушення 31 серпня, на другу річницю Гданської угоди, і 8 листопада, на річницю правового обмеження “Солідарності”, не становили для *ZOMO* нездоланної проблеми. В кількох провінційних містах — у Новій Гуті, в Любіні в Силезії, а надто у Вроцлаві — вогнища рішучого опору зберігалися аж до осені. Але всі механізми репресій, зради та дезінформації були на боці “ворони”. 8 жовтня влада почувалася досить сильною, щоб заявити, що “Солідарність” та всі її вільні спілки скасовано, а не просто “припинено” їхню діяльність; у листопаді випустили безвладного Валенсу. У грудні звільнено більшість інтернованих, але політичних в’язнів — ні. На той час урядові речники почали зневажливо говорити про членів “Солідарності” як про злочинців і нахвалятися, що й весна буде їхня.

Комуністи, повіривши у свій дивовижний порятунок, мало-помалу намагалися відновити контроль над організаціями, які раніше відкидали їх. Їхньою головною метою спершу була інтелігенція, це, на їхню думку, невичерпне джерело заразливої незгоди. В березні була скасована Спілка журналістів (*SDP*); Спілку кінематографістів і Спілку акторів (*ZASP*), що так сміливо бойкотували офіційні засоби масової інформації, розпустили в грудні. Навіть *PAX*, приручене партією Товариство прогресивних католиків, довелося піддати чистці. *WRON*, мабуть, сподівалася, що атакує коріння кризи, але вона тільки дряпала поверхню. Жоден важливий сектор польського суспільства не прихилився до справи комуністів.

Спроби Ярузельського провадити конструктивну політику скінчилися нічим. Попри початкове бажання примаса йти на компроміс, генерал не налагодив ніякого реального діалогу з церквою. Його милозвучний Патріотичний рух за національне відродження (*PRON*) складався з залежних від нього людей, що промовляли суто для себе. Його нових офіційних профспілок цуралися всі, кого не можна було загнати в них силоміць. Заяву про “припинення” воєнного стану наприкінці грудня привітали як пустий жест.

Економічне становище погіршувалося. Усупереч претензіям офіційної пропаганди, яка в усьому звинувачувала “Солідарність”, придушення “Солідарності” не забезпечило ніякого загального поліпшення. Попри невеличке зростання в одному чи двох секторах, як-от у видобуванні вугілля, обсяг

промислового виробництва насправді зменшився. Четвертий рік підряд ВВП Польщі катастрофічно падав далі — ще на 15%. Зовнішній борг, зростаючи, швидко добігав до 30 млрд. доларів, і навіть поточну виплату відсотків довелося відкласти. Попит на харчі зменшили завдяки драконівському і вкрай запізнілому зростанню цін на харчі інколи аж на 300%, запровадженому в лютому, але більшість поляків і далі тяглася з останнього. Черги стали способом життя. Уряд висловив свої сподівання на самодостатність у забезпеченні продуктами 1990 р. Рівень життя каменем падав униз. Широкий розрив між купівельною спроможністю пересічної родини і товарами, наявними для продажу, збільшувався й далі, дарма що реальні прибутки впали на 40%. Фінансова система держави, за умови коли бюджетний дефіцит прискорено зростає, сягаючи сотень мільярдів злотих, виходила з-під контролю. Дисбаланс зовнішньої торгівлі можна було відрегулювати, тільки абсолютно відмовившись від імпорту, від якого залежало б відродження промисловості. Польща, багата країна, благословенна великими запасами природних ресурсів, сповзала до огидних злиднів, яким не було рівні в Європі.

У результаті грудневого заколоту становище Польщі на міжнародній арені втратило всяку подобу респектабельності. Військовий режим здебільшого вважали за сурогат СРСР і ставились до нього як до такого. США навмисне запровадили економічні санкції і проти Польщі, і проти СРСР, вимагаючи скасувати воєнний стан, звільнити інтернованих і почати справжній діалог. Хоча американська політика спричинила тертя серед західних союзників США, які саме тієї пори намагалися укласти низку угод з Москвою про проект Сибірського трубопроводу, вона не лишила жодного місця для сумнівів щодо остаточної відповідальності за польські нещастя. Заміну в Польщі цивільної диктатури, яку контролювали совети, військовою диктатурою, яку контролювали совети, навряд чи можна було вважати за велику зміну рівноваги сил на міжнародній арені, але вона становила чудову нагоду для демонстрації світові східноєвропейських реалій. Ті добромисні мудрагелі, які відродили свої ілюзії з приводу начебто “конвергенції” радянського і західного світів, дістали сувору науку. Два польські посла, у Вашингтоні й Токію, покинули свої посади, і патетична зміна їхніх ролей, коли за одну ніч вони перетворилися з непохитних слуг комуністичного режиму в завзятих демократів, свідчила про викривлену мораль, властиву комуністичній еліті. Свічки, запалені на Святвечір у вікнах і Білого дому, й Ватикану, символізували довгу всенощну, до якої приготувалися закордонні приятелі Польщі. Польський уряд сердито реагував, коли його обмежені послаблення не дали сподіваного скасування західних санкцій. Як і завжди в таких випадках, припускали, ніби схильні до затишку лідери західних демократій, зробивши свій символічний жест, невдовзі забудуть про свою любов до Польщі.

Але слід сказати, що проти військового режиму в Польщі висловили багато суворих слів, не звертаючи належної уваги на його точну мету. І справді, цілком зрозуміло, що польська влада докладала величезних зусиль, щоб приховати, що відбувається насправді, тож могла тільки вітати оглушливий гамір

неточної закордонної критики. Адже, незважаючи ні на що, діям поліції в Польщі бракувало багатьох рис, властивих не тільки військовим переворотам, здійсненим в інших країнах світу, а й звичайним радянським програмам “нормалізації”. Репресії були вкрай вибіркові й на диво половинчасті. Їм бракувало марного насильства Афганістану й Сальвадору, з яким вони конкурували за місце в заголовках світової преси. Їм бракувало загального суспільного терору, що панував в Угорщині Кадара після 1956 р., й систематичних чисток “нормалізації” за Гусака в Чехословаччині після 1968 р. Режим не вдавався до масових депортацій, які безперечно свідчили б про радянську ініціативу, й не засвідчував ніякого поспіху у відновленні партійного врядування. А передусім не було прямої участі радянського персоналу. З певної причини, не з’ясованої остаточно навіть наприкінці воєнного стану, військовий режим не мав схильності використовувати свої новонабуті повноваження повною мірою. Він був напрочуд загальмований і, якщо судити за радянськими стандартами, неймовірно стриманий. Його застиглість лишилася нерозв’язаною загадкою. Чимало можна було б приписати паралічу партійної машини, що страждала від політичного еквіваленту розладу й була нездатна знову взяти владу, навіть якби їй наказали брати її. Але це ще не все. Чутки доносили натяки, що боротьба Ярузельського за лаштунками проти своїх товаришів і можливих союзників була ще запекліша, ніж його публічна конфронтація з “Солідарністю”. Можна тільки снувати здогади, що сталося під час мовчазної боротьби між різними фракціями польського комуністичного табору. Дивно, чому західній пресі, незважаючи на принагідні надокучання, дозволили працювати у Варшаві, звісно, якщо вона, можливо, не повідомлятиме брехні. Важко собі уявити, якщо присутність західних журналістів і телевізійників не служила чийсь інтересам, чому всемогутня поліційна держава не могла безцеремонно вигнати їх. А найцікавіше те, що можна тільки здогадуватися про роль Ярузельського напередодні визначення наступника Брежнєва в Москві. Ярузельський безперечно брав участь у операції, яка відбувалась, і його гра полягала в чеканні. Але найменш для зовнішнього світу аж ніяк не було безпосередньо очевидним, кого й чого він чекав.

Адже Ярузельський був не просто людиною Москви в Польщі. Він був слугою військових інтересів у радянському апараті, ординарцем радянських маршалів. Сам узявши контроль над Польщею, він урятував Радянську армію від дуже прикрого завдання. Водночас, розгорнувши польські збройні сили, він підняв ставки проти можливої радянської інтервенції в Польщу. Він був першим повоєнним польським лідером, що забезпечив Польщі здатність оборонити себе. Його демарш був двосічний. Він зруйнував надії “Солідарності”, а водночас запобіг перспективі вендети проти Польщі, яку могли б провадити його схильніші до доктринерства товариші. Ніхто не знав, котру з двох протилежних небезпек він вважав за грізнішу і якою мірою, якщо взагалі якою-небудь, маршал Куликов був не згоден з ним. Усе, що можна сказати, — це те, що Ярузельського вишколили радянські військові про випадок можливої політичної інтервенції в Польщі після вигнання Рокоссовського 1956 р. Він узяв на

себе обов'язки останніх радянських генералів, що мало-помалу покидали Польщу: 1960 р. став начальником Політвідділу армії, а 1965 р. — начальником Генерального штабу. Як міністр оборони він п'ятнадцять років був *ex officio*, згідно зі своєю посадою, заступником командира об'єднаних військ Варшавського пакту, тож був якомога тісніше пов'язаний із радянською керівною верхівкою. В 1981—1982 рр., коли він додав до своєї колекції посади прем'єр-міністра, першого секретаря й голови *WRON*, він подбав про те, щоб принаймні якийсь час ніхто не міг пробити собі шлях на польську політичну сцену. Тієї миті на чолі радянського блоку постав Ю. В. Андропов, проте немає свідчень, чи було його піднесення пов'язане з амбіціями маршалів. Через рік після грудневого перевороту доля ПНР знову була там, де вона почала свій шлях приблизно сорок років тому, — в руках радянської військової верхівки та її польських військових помічників, але не було вказівок, що чекає її попереду. Та їх і не могло бути. Формулювання радянської політики після смерті Брежнєва, як і розвиток польської революції, перебували ще не стадії невизначеності.

Фатальна хвороба ПНР, 1983—1989 рр.

Як дивитись у ретроспективі, стає очевидним, що комунізм радянського типу страждав від набагато тяжчої хвороби, ніж видавалося на поверхні. Більшість західних спостерігачів не помічали ніяких симптомів аж до дивовижної кар'єри Михайла Горбачова в СРСР наприкінці 1980-х років та його невдалої політики гласності й перебудови. Але для такого політично *sophistiqué*, досвідченого, чоловіка, як Ярузельський, члена таємного внутрішнього кола радянського блоку, письмена на стіні напевне стали видимі набагато раніше. І справді, є всі підстави вважати, що він був тісно пов'язаний з Андроповим задовго до Горбачова, діяв з радянською ліцензією використати Польщу як лабораторію реформістської стратегії, яку була здатна реалізовувати тільки привілейована, добре інформована еліта КДБ. Більшість поляків були вкрай розгнівані тим, що намірявся вчинити в країні Ярузельський, і, хай там як, порятунок комунізму був останнім, чого вони прагнули. А втім, якщо виявилось, що Горбачов став лжемесією комунізму, Ярузельський був його псевдо-Іваном Хрестителем.

На лихо для Ярузельського, силові ігри радянського керівництва, що мали суттєве значення для успіху радянського сателіта, не відбувалися найсприятливішим чином. Юрій Андропов помер у Москві в лютому 1983 р., проживши всього рік на верхній посаді. Його наступник Костянтин Черненко був підстаркуватим нікчемною, чия мертвотна інертність перетворила образ покійного Брежнєва на взірць динамізму. Горбачов, зійшовши на вершину у березні 1985 р., повільно розкривав своє обличчя й попервах надавав пріоритету зменшенню міжнародної напруги. Тож принаймні тільки 1987 р. можна було бачити, що Ярузельський працює в унісон зі справді конгеніальним радянським лідером. На той час безвихідь, у яку зайшов Ярузельський, набагато поглибилась,

а Горбачов наближався до точки, коли європейські сателіти СРСР утратили свою колишню корисність.

Безвихідь Ярузельського була наслідком його власного тріумфу. Здійснивши найразючіший військовий переворот у Європі ХХ ст., він цілковито знешкодив демократичну опозицію. Але знищив і впевненість польських комуністів, а водночас знівечив цивільні структури, через які діяла колись ПОРП. Якщо не використовувати безмежно армію як сурогат уряду, вдавшись таким чином до стратегії, яка суперечить ідеологічним принципам його партії й ослабить боєготовність країни, він міг тільки без надії сподіватися, що з'являться якісь нові союзники й вигадливі помічники. А тим часом практичні проблеми Польщі збільшувалися. Експеримент із *PRON* виявився невдалим. Промислове виробництво й далі перебувало на катастрофічно низькому рівні. Загравання з ринковими механізмами не могло полегшити мертвого тягаря центрального економічного планування. Зовнішній борг був небезпечно високий. Міжнародні санкції блокували перспективу дальшої міжнародної допомоги. Але найтризюжнішим було, мабуть, те, що підпільна опозиція створювала свій власний життєздатний світ, абсолютно відокремлений від схвалених урядом установ. Ярузельський безперечно володів інструментами ефективних репресій. Він міг би закрити таємні друкарні, знову заарештувати активістів і ухвалити кілька показових смертних вироків. Але, як і Горбачов після нього, він знав, що старі комуністичні методи збанкрутували й систему можна оживити тільки маючи певний ступінь народної співпраці. Тому Ярузельський утримувався від крайніх заходів. Він надокучав нелегальному підпіллю, але дозволяв йому існувати. В червні 1983 р. він запросив польського папу для другого візиту, щоб відчутти минулий полицьк відображеної слави. Але раптом він був змушений подавитися своїм відчаєм, коли Лехові Валенсі, його головному в'язневі, присудили Нобелівську премію миру. Для політичного лідера, що відчайдушно шукає публічної респектабельності, то був нищівний удар.

Цього разу зовнішній світ був уже набагато краще інформований про Польщу, ніж будь-коли давніше. В 1980—1981 рр. світові засоби масової інформації зосередили свою увагу на Польщі. Батьківщина Іоанна-Павла II й Валенси вже не була чужою, невідомою країною. Західні інтелектуали, в лоні яких традиційно знаходив притулок численний контингент прорадянських попутників, могли нарешті на власні очі побачити реальність і здебільшого відмовилися від своїх колишніх симпатій. Потік книжок і фільмів про Польщу змив поширені байдужість і невігластво. Тільки невеличка жменька войовничих ліваків могли підтримувати претензію, мовляв, “Солідарність” — справа саботажників і провокаторів. В англійських країнах такі книжки, як “Polish Revolution” (“Польська революція”) Тімоті Гертона Еша з хронікою подій 1980—1981 рр. і “*God's Playground*” Нормана Дейвіса з висвітленням основного історичного тла, мали велику популярність.

І поляки мали змогу отримувати набагато більше інформації, ніж давніше. Крім того, стали набагато чутливіші. Переживши період, який Горбачов згодом назвав гласністю, вони не збиралися здаватися так легко. Тому, незважаючи на

цензуру та утиски, вони гостро, як ніколи раніше, усвідомлювали, що зовнішній світ переймається їхньою долею. Після 1980 р. широкий загал знав набагато більше про такі емігрантські журнали, як “*Kultura*”, що його видавав у Парижі Єжи Гедройц. Величезну роль відігравала фінансована США радіостанція “Вільна Європа” в Мюнхені, а також польськомовні служби Бі-Бі-Сі, “Радіо Ватикану”, “Німецької хвилі”, Міжнародного французького радіо та інших радіостанцій. Сорок років тому нацисти звичайно вбивали кожного поляка, в якого знаходили радіо. В 1944—1945 рр. радянське НКВС видавало дозволи тільки схваленим радіослухачам. У 1980-х роках, коли радіо було в кожному домі, такі заходи втратили сенс.

Підпільна “Солідарність” надавала пріоритету інформаційній війні. Вилучена з багатьох сфер політичної діяльності, вона зосередила свої зусилля на літературі, створивши *Drugi obieg*, буквально “інший обіг”, польський еквівалент радянського самвидаву. Почавши за доби воєнного стану і працюючи до кінця 1980-х років, польський самвидав потай надрукував і поширив величезну масу нелегальних інформаційних бюлетенів, журналів і книжок. Сміливі люди ризикували своєю свободою, щоб узяти участь у тій роботі. Спершу ця діяльність полягала просто в тому, щоб тримати громадян у курсі подій. Проте невдовзі перетворилась у масованій напад на кожен аспект комуністичної ідеології — у філософії, релігії, історії, політичній теорії, економіці й загальній літературі. До улюблених авторів належали вигнані поляки й католики, а також заборонені західні класики — від Орвела й Попера до Арндт, Солженіцина й Теяра де Шардена.

Розповідь про одну назву з-поміж десятків тисяч може допомогти створити враження про цілі цього руху і збудження, породжене ним. У творі “Білий орел — червона зірка”, спершу опублікованому в Лондоні, йшлося про перемогу Польщі над Червоною армією під час Польсько-радянської війни 1919—1920 р. В офіційних засобах масової інформації ця тема давно була табу. Отож її обрала собі безстрашна жінка-перекладачка з Гданська, що десять років тому одинцем обпливла навколо світу на яхті. Авторів зателефонувала з Парижа якась невизначена особа. Йому поставили незвичне запитання: “Чи погодилися б ви, щоб вашу книжку опублікували без вашого дозволу?” (*Drugi obieg* намагався захистити своїх авторів, заявляючи, що вони не відповідають за незаконні видання). Потім перекладачка почала працювати під псевдонімом. Її перша спроба перекладу книжки натрапила на скелі, коли поліція наскочила на її квартиру й запроторила її до в’язниці. Друга спроба зазнала невдачі, коли поліція наскочила вночі на таємну друкарню й конфіскувала всі примірники. Третя спроба завершила її тріумфальну подорож після шести років хитрощів і неймовірної рішучості. Автора, що був тоді в Каліфорнії, проінформував якийсь загадковий кореспондент, який виявився сестрою перекладачки. Простий захват був єдиною можливою реакцією. Ті люди йшли до перемоги.

Двозначну позицію влади розкрила трагічна доля належного до “Солідарності” отця Єжи Попелюшка, вікарія парафії Св. Станіслава Костки у Варшаві. Після скасування воєнного стану отець Попелюшко почав організовувати

щотижневі “відправи за Батьківщину”. Лють поліції зростала тією мірою, якою швидко зростала чисельність його пастви. Однієї темної ночі в жовтні 1984 р. три агенти Міністерства внутрішніх справ влаштували засідку на автомобіль невгамовного священика, задушили його і вкинули тіло до водойми. Але злочин коїли партачі. Лишився свідок. Охоронець отця Попелюшка, колишній парашутист, вискочив з автомобіля на великій швидкості. Він був свідком засідки і втік з рук злочинців. Новина про вбивство поширилася дуже швидко. Звичайній офіційній формулі, мовляв, убивство скоїли “невідомі особи”, ніхто не вірив. Знайдене знівечене тіло отця Попелюшка пробудило привид народних заворушень. Генерал Ярузельський був змушений діяти.

Значення постанови Ярузельського неможливо перебільшити. Вперше в історії ПНР після 1956 р. він наказав, щоб агенти комуністичного режиму відповіли перед суспільством за свої злочини. Трьох винних міліціонерів судили, оголосивши їм тривалі терміни ув'язнення. В суспільстві, де комуністичних диктаторів ніколи не притягали до відповідальності, ця подія була визначальною. Вона мала запобігти ласки населення і правити за дрібний хабар, щоб стримати більші вимоги. До міністрів і старших офіцерів, які санкціонували вбивство, слідчих дій не застосовували. Ярузельський, що раніше створив Державний трибунал для розслідування діяльності колишніх партійних лідерів, виявився нещирим оборонцем справедливості. Але, незважаючи на це, тепер сталася величезна зміна. Система кололася на очах. Від комуністичної пози непомилності відмовилися. Відтоді жоден слуга режиму не міг бути впевненим, що партійний щит безкарності не має дірок. Кримінальний режим признався у злочині, а не просто в помилках або в “соціально недоречних заходах”. Ба більше, західні уряди посміливішали. Британський міністр, що приїхав у Польщу, поклав вінок на могилу отця Попелюшка, просигналізувавши таким чином, кому належать симпатії зовнішнього світу. Коли 1988 р. місіс Тетчер нарешті навідала Гданськ, її зустрічали величезні тлуми.

Справа Попелюшка у Варшаві збіглася з приходом до влади Горбачова в Москві. Протягом наступних місяців і років події в обох країнах мали певних зв'язок між собою. Оскільки за кордоном поступово зменшувалася напруга “холодної війни”, в Польщі розмивалось виправдання комуністичної диктатури. Тим часом, як радянський генеральний секретар щоразу ревніше заохочував гласність, годі було дотримуватися старої практики придушення дискусій. Спершу в лавах керівної партії, а потім у суспільстві загалом ставала дедалі очевидніша необхідність далекосяжних реформ.

У 1980-х роках римо-католицька церква в Польщі набула незрівнянної поваги. Вона справді була пастирем нації, захищала всіх людей, зокрема й некатоликів, і чинила опір усім офіційним спробам обмежити її вплив. Її статус піднявся на недосяжну висоту завдяки двом візитам папи 1979 і 1983 р., а також готовності сьондзів, належних до “Солідарності”, постраждати за справу. Мережа парафій, на чолі яких стояли нездоланні клірики, пропонувала притулок геть усім, була патроном культурних подій, які годі було провести в офіційних місцях, і твердо проповідувала доктрини ненасильства й “духовного

панування”. Героїв був легіон, але, крім отця Попелюшка, не буде зайвим відзначити діяльність парафій Подкови-Лешної поблизу Варшави, Стальової-Волі й Містшейовіце поблизу Кракова. Програма будівництва сучасних церков, започаткована в 1970-х роках, тривала навіть за найтяжчої економічної скрути, фізично засвідчуючи майже в кожному містечку та селі теперішню енергію церкви.

Не буде несправедливим повідомити, що церковна ієрархія була менш рішуча, ніж парафіяльні священники. Новий польський примас архієпископ Глемп боявся втратити партнерські зв'язки, які існували між його попередником і керівною партією, тож часто видавалося, ніби він вагається. Підтримка деяких молодих священників, що опинилися в політичній скруті, була не зовсім щиросерда. І все ж як інституція церква була твердою скелею у своїй рішучості пропагувати якесь альтернативне бачення майбутнього нації. Рада при примасі, що складалася і з духовних, і зі світських осіб, постійно правила за найвпливовіший форум опосередкування.

Польська література в 1980-х роках дала небагато нових важливих творів. Найповажніші постаті, скажімо, поети Збігнев Герберт і Тадеуш Конвіцький, здобули славу ще раніше. Палкий роман Конвіцького *“Mała apokalipsa”* (1979 р.) був останньою великою публікацією, що з'явилася перед запровадженням воєнного стану. Описавши уявний сценарій соціально-політичного краху, він твердо прищепив своїм читачам уявлення про таку можливість. Головна стратегія підпілля полягала в ознайомленні загалу з авторами, що або живуть за кордоном, або заборонені цензурою. Присудження 1980 р. Нобелівської премії Чеславу Мілошу, що жив у Каліфорнії, надало йому статус героя. Його вірші мали вишуканий смак забороненого плоду, натомість його нищівне дослідження *“Полоненого розуму”* (1953 р.) цілком дискредитувало культурні й психологічні механізми комунізму. Таку саму роль відігравали Мілошеві колеги-вигнанці Лешек Колаковський і Густав Герлінг-Грудзінський. Усі вони належали до цензурної категорії нелюдей, про яких не можна згадувати, навіть щоб критикувати їх. Тритомна праця Колаковського *“Główne nurty marksizmu”* (*“Головні течії марксизму”*, 1976—1978 рр.) зруйнувала комуністичну претензію на монополію чесноти в соціалістичному мисленні. Герлінг-Грудзінський, переживши Сибір, був політичним автором, що найефективніше зруйнував усі поширені ілюзії з приводу радянської історії. Однією з небагатьох праць, яка мала захопити до діалогу з режимом Ярузельського, була книжка Адама Міхніка *“Lewica, Kościół, Dialog”* (*“Ліві і церква”*), вперше опублікована 1976 р.

У другій половині 1980-х років режим Ярузельського майже цілковито відмовився від ідеологічних міркувань і став на суто прагматичні позиції. Один член Політбюро, до якого 1986 р. підійшов американський студент із наївним запитанням: *“Ви комуніст чи ні?”*, був нездатний відповісти *“так”* або *“ні”* (він сказав, що він *“прагматист”*). Проте сподівання на політичний консенсус через економічний успіх — давня марксистська ілюзія — постійно зазнавали невдачі. Наявна система була нездатна забезпечити економічний успіх, а нелегальна опозиція не хотіла розглядати питання про політичну участь на пропонуваннях

умовах. Чорнобильська катастрофа лишила хмару радіоактивного бруду не тільки над східними сусідами Польщі, а й над усією радянською системою. Від 1985 р. такі лідери “Солідарності”, як Адам Міхнік у своїй праці “*List z Kurkowej*” (“Лист із курника”), висували ідеї діалогу. Проте не могли робити це ефективно, бо їхні індивідуальні й колективні права були невизнані. Опозиція була надто слабка, щоб подолати режим, але однаково досить сильна, щоб перешкодити режимові досягти якогось загального прогресу. В результаті ініціатива за ініціативою зводилася нанівець. Скажімо, в травні 1987 р. був ухвалений закон про заохочення консультацій із суспільством. Потім на обов’язковому референдумі перед людьми поставили запитання: “Чи прихильні ви до польської моделі глибокої демократизації... зміцнення самоврядування... й розширення громадянських прав?” То було немов звернене до загалу запитання про яблучний пиріг. Але навіть цей референдум не забезпечив владі більшості голосів. Того самого 1987 р. призначили й речника захисту громадянських прав, омбудсмена. Але в Польщі не було громадянських прав, про які було б варто говорити. Ба більше, офіційні, керовані комуністами профспілкові організації *OPZZ*, створені 1984 р., щоб заповнити прогалину після заборони “Солідарності”, ставали дедалі неспокійніші. Виникла загроза страйків. Режим швидко знову наближався до точки, де почалася вся криза в серпні 1980 р. Провідні політики відчайдушно намагалися запровадити реформи, проте не мали для цього народної підтримки.

Безвихідь дійшла краю наприкінці літа 1988 р. Коли почалися страйки, у Гданську та в інших містах, не кого іншого, як Леха Валенсу витягли з пуші, щоб він переконав страйкарів зупинитися. Завдяки цьому він домігся, що повинні відбутися переговори. В листопаді йому дозволили висловити свої аргументи по державному телебаченню, й він цілковито спантеличив голову офіційних профспілок Альфреда Медовича. Потім прем’єр-міністр, уже не мігши дати раду *OPZZ*, подав у відставку. Режим Ярузельського дивився в лице політичному банкрутству. З величезною неохотою комуністи йшли до необхідності поділу влади. Одного разу Ярузельський постав перед партією з пропозицією самому піти у відставку. Кінець кінцем нерішучі пересвідчилися, що диктатура в чистому вигляді вже нежиттєздатна й діалог із “Солідарністю” неминучий. Першу зустріч “круглого столу” між комуністичним урядом і опозицією “Солідарності” призначили на 6 лютого 1989 р.

Смерть польського комунізму, 1989—1990 рр.

Видовище ослабленого тоталітарного режиму, що добровільно починає важливі переговори зі своїми опонентами, не є безпрецедентним. У Польщі як частині римо-католицького світу приклад Іспанії був добре відомий, а процес переговорів, унаслідок яких відмерлий фашистський режим підготував шлях власної відставки, не раз обговорювали в польських опозиційних колах. Зрештою, проблеми посткомунізму не дуже відрізнялися від проблем постфашизму. Польські комуністи, звичайно, мали інші думки. Майже немає сенсу стверджу-

вати, ніби група навколо Ярузельського, наполягаючи на діалозі з “Солідарністю”, вважала, що вона поступається владою. Навпаки, вони планували використати “Солідарність” для власних цілей і піти на певні обмежені поступки, зберігаючи найголовніші важелі контролю. Кінець кінцем вони були добре при звичаєні до тактики кооптації “безпартійних” постатей і знезброєння критиків, абсорбуючи їх у систему. Для них головне питання полягало в тому, чи погодяться лідери “Солідарності” на підпорядковану роль, а чи знову намагатимуться бути незалежними. Звичайно, партійний *beton*, тобто прихильники твердої лінії, повнився підозр. Але й вони бачили, що без змін не обійтись. Дехто з них вважав, що Південна Корея пропонує привабливу модель: капіталістичну економіку, пов’язану з авторитарною політикою.

Слід іще наголосити, що на початку 1989 р. поляки тягли самотню борозну. На той час жодна з інших комуністичних держав не виявляла зовнішніх ознак неспокою і жодна керівна партія не скомпрометувала своєї “провідної ролі”. Горбачовська перебудова в СРСР була спрямована на дуже обмежені цілі, натомість польські товариші вже поступилися. У політичній сфері отой керований партією псевдоплюралізм, до якого начебто схилявся Горбачов, існував у ПНР понад тридцять років. Варшавського пакту теж іще ніхто не ставив під сумнів. РЕВ існувала й далі. Величезні скупчення радянських військ і досі розміщалися в Польщі та в безпосередній близькості від її кордонів. Товариші зі скам’янілими обличчями в сусідніх Чехословаччині та Східній Німеччині були вкрай стривожені. Коли “круглий стіл” нарешті зібрався у колишньому палаці намісника у Варшаві (допоміжні переговори відбувались у Магдаленці), всі учасники, зрозуміла річ, були насторожі.

Не слід забувати про неперервну, підтримувану на невисокому рівні загрозу офіційного терору. За два тижні, що відокремлювали офіційну згоду ПОРП на переговори з “Солідарністю” від відкриття першої сесії у старому палаці намісника 6 лютого, сталися два брудні політичні вбивства. Обидві жертви “невизначених злочинців” були священники. Один з них, отець Стефан Недзеляк, був капеланом Організації катинських родин. Другий, отець Станіслав Суховолець, — капеланом філії “Солідарності” в Білостоку. Таємна поліція повідомляла, що події розвиваються не так, як їй хочеться.

Упродовж місяців, поки тривали переговори за “круглим столом”, як і протягом попередніх місяців, чимало людей заходили в безвихідь. Комуністичну команду очолювали права рука генерала Ярузельського й міністр внутрішніх справ генерал Кіщак, помічник прем’єр-міністра молодий Олександр Квасневський, Раковський і фахівець із профспілкового руху професор Рейковський. Їх затіняли три впливові секретарі ЦК — Цьосек, Гдуля і Циприняк. Групу “Солідарності” очолював її шанований католицький радник Тадеуш Мазовецький, а також керівники кількох підпорядкованих переговорних груп — Геремек, Куронь, Буяк, Фрасинюк і Качинський. У пленарних засіданнях “круглого столу” брало участь понад сто чоловік. Валенса, виявивши велику активність у потаємних контактах, які були рушієм офіційних переговорів, тепер ходив по п’ятах Ярузельського, лишаючись за лаштунками. Обидві сторони витримували

великий тиск із боку власних колег. Партійні прихильники твердої лінії критикували Ярузельського за те, що він продався зневаженій опозиції, і так само й кілька несхитних представників опозиції, скажімо, *KPN* (партія Конфедерація незалежної Польщі), “Бойова солідарність”, критикували Валенсу за підготовку “підлої оборудки”. А втім, головний чинник змін формувався завдяки домовленості, що переговори з “Солідарністю” тепер матимуть доступ до офіційних засобів масової інформації. День у день, вперше після 1980 р., на національному телебаченні з’являлись обличчя Мазовецького, Куроня, Геремека та ін. Вони вже не були “агітаторами”, “екстремістами” і “призвідцями заворушень”. То були розумні, рішучі люди, які спокійно висловлювали свої погляди, яким симпатизувала маса людей. Минав час, і формувалась атмосфера, в якій комуністи були змушені поступитися набагато більшим, ніж вони сподівалися спочатку.

На початку представники партії запропонували дуже обмежену форму поділу влади. Знову легалізовану “Солідарність” запросять приєднатися до керованої партією організації-ширми, подібної до *PRON*, і їй віддаватимуть 30% мандатів у визначеному партією виборчому списку. Ця пропозиція, яка, за комуністичними нормами, була досить щедра, не мала шансів, що її ухвалять. Тож на наступній стадії “Солідарності” запропонували 35% мандатів у зарезервованому секторі виборчого списку, той сектор не підлягатиме партійному наглядові. Але взамін комуністи вимагали значного посилення ролі президента держави, що вочевидь перебував би під їхнім контролем і мав би повноваження розпустити неслухняний парламент. Унаслідок цієї пропозиції “Солідарність” мала б суто “декоративний” статус. Але потім Квасневський висунув ідею, що другу палату парламенту — Сенат — слід обирати за результатами цілком вільних виборів. Перед представниками “Солідарності” постала велика спокуса, натомість колеги Квасневського перелякалися. Переговори на довгий час зупинились на мертвій точці, перше ніж ідея вільного Сенату повернулась як конкретна пропозиція. Представники “Солідарності” могли бачити, що їхні опоненти відчайдушно прагнуть досягти угоди. Отож їхня тактика полягала у схваленні переглянутих пропозицій, які треба було узгоджувати, розглядаючи довгий список додаткових поступок. У результаті вони досягли набагато більшого, ніж могли коли-небудь мріяти. “Солідарність” не тільки мали знову легалізувати, а й 35% місць у сеймі і всі місця в Сенаті були доступні для вільних виборів. І то був тільки початок. Вільно обраний Сенат мав володіти правом накладати вето на всі закони. “Солідарність” діставала легальний доступ до засобів масової інформації і право видавати свою “*Gazetę Wyborczą*”, лише друге незалежне видання (після католицького “*Tygodnika Powszechnego*”) в історії ПНР. Всі незалежні мистецькі й професійні організації, закриті за доби воєнного стану, мали бути зареєстровані знову. Всіх політичних активістів, позбавлених роботи, починаючи від 1981 р., треба було поновити на робочих місцях. А найважливіше, мабуть, хоча про це часто забувають, — була ухвалена декларація, що найпізніше за чотири роки всі вибори в Польщі мали бути цілком вільні. Проте кожен знав, що комуністична мораль дозволяє порушувати

незручні обіцянки. І все-таки обмежені вибори 1989 р. мали бути проведені як перший крок на шляху до більшої демократії в майбутньому. Угоду підписали 5 квітня. За два тижні була легально зареєстрована “Солідарність”. Щоб повідомити світові про свій успіх, Валенса і його помічники поїхали до Рима за публічним благословенням папи.

Польські вибори 4 червня 1989 р. виявилися безпрецедентною сенсацією. Зрештою, маючи всього одну третину сейму, куди можна обирати, представники “Солідарності” не мали шансів усунути ПОРП від влади в результаті виборів. Проте психологічний вплив приголомшував. Після першого туру виборів “Солідарність” вела перед, мавши 252 місця з 261, де вона могла конкурувати. Ще більше тішив факт, що в закритій частині виборчого списку, де “Солідарності” не дозволили конкурувати, тільки два з тридцяти п’яти підтримуваних комуністами кандидатів пройшли випробування. Давній пункт, який проголошував, що кандидат мав отримати мінімум 50% голосів, був сформульований за часів, коли комуністична машина могла забезпечити результат у 90 з плюсом відсотків. А тепер нічим не стримувані виборці скористалися ним, щоб із насолодою викреслити зі своїх бюлетенів майже кожне прізвище, яке підтримували комуністи. На перших вільних виборах після 1939 р. — або, можливо, після 1926 р. — підтримка комуністів становила десь від 3 до 4%. Того самого дня китайський комуністичний уряд учинив масове вбивство на площі Тяньаньмень.

Під час другого туру виборів, що відбувся за два тижні, до сейму пройшли всі, крім одного, кандидати “Солідарності”. (Єдиний кандидат, що не пройшов, — у місті Піла, колишньому Шнайдемюлі, — був унікальний тим, що не мав на своєму виборчому плакаті фотографії, де б він стояв поряд з Валенсою). “Солідарність” цілковито домінувала в Сенаті. 19 липня генерала Ярузельського завдяки одному голосові насилу обрали президентом держави.

Улітку 1989 р. гарячкові політичні маневри тривали далі. Ще до утвердження Ярузельського на посаді президента Адам Міхнік, новий редактор “*Gazety Wyborczej*”, висунув дивовижне гасло “Ваш президент, наш прем’єр-міністр”. “Солідарність” рухалася від символічного впливу в сеймі до реальної влади в уряді, і цьому сприяло кілька чинників. По-перше, те, що Ярузельський став президентом, а на посаді першого секретаря ПОРП його замінив Мечислав Раковський, давало змогу висувати, що головна посада в країні вже не належить комуністичній партії. По-друге. Валенса побачив, що сателітні партії ПОРП — селянська *PZL* і *SD* — вже не мають бажання сліпо дотримуватися комуністичних наказів. Раптом з’явилася перспектива створити керовану “Солідарністю” Коаліцію національної відповідальності, що могла б забезпечити більше голосів у сеймі, ніж мала їх ПОРП. Комуністична монополія була під загрозою. І, нарешті, 16 серпня речник радянського Міністерства закордонних справ зробив нечувану заяву: “Ми не втручаємось у внутрішні справи Польщі. Поляки повинні самі розв’язати свої проблеми”. Горбачов сказав своє слово. Шок навряд чи був би більшим, якби Ватикан заявив, що він не втручається у внутрішні справи польської церкви. Тодішній комуністичний

прем'єр генерал Кішчак негайно подав у відставку. 24 серпня сейм підтвердив призначення Тадеуша Мазовецького на посаду прем'єр-міністра. Вперше за рівно п'ятдесят років католицька країна мала прем'єра-католика.

З огляду на лавину, що готувалася сунути в інших країнах радянського блоку, важливо точно охарактеризувати ситуацію в Польщі під час прем'єрства Мазовецького. Для правильного розуміння потрібно дуже довго пояснювати надзвичайну і, можна було б сказати, нехарактерну стриманість, що відрізняла розвиток у Польщі від розвитку в сусідніх країнах. Коментатори за кордоном були схильні говорити, що “Солідарність” виграла” або що комунізм зазнав краху. Вони помилялися. Вони не зрозуміли — як завжди не могли зрозуміти більшість західних спостерігачів систем радянського типу, — що дуалістична система партія-державна дуже мало схожа на західні форми врядування і що посада прем'єра уряду — однаково підпорядкована посада. Попри свою велику неславу, комуністи й далі утримували контроль. До Конституції не внесли поправки про скасування провідної ролі ПОРП або обов'язкового союзу з СРСР. Президент Ярузельський, що й далі був партійним достойником, командував збройними силами, міг розпустити сейм і спровадити прем'єра у відставку. Більшість провідних міністерств, зокрема міністерства закордонних справ, оборони і внутрішніх справ, що контролювали різноманітні внутрішні сили безпеки, й далі були в руках комуністів. Країна й далі була окупована Радянською армією, невпинно працювала цензура. Таємна поліція й далі нищпорила, вбивши всього місяць тому ще одного ксьондза — отця Сильвестра Зиха.

Отож Мазовецький був політичним заручником, одягненим у невидиму гамівну сорочку. Коли він, єдиний учасник-некомуніст від миті заснування Варшавського пакту, зайняв своє місце в його Раді, всі присутні аж зойкнули з подиву. Але дуже мало зовнішніх спостерігачів усвідомлювали, який він скутий. А загалом він був досвідчений політик і ревний трудівник. Він не збирався надто згинати шию. Його політична кар'єра почалася за доби псевдоплюралізму наприкінці 1950-х років, а ще раніше він працював у *РАХ*, і його надії не раз зазнавали розчарувань. Тож його амбіції були невеликі. Він прагнув зміцнити здобутки “Солідарності” й не наполягати на чомусь більшому. “Солідарність” виграла гру. Але остаточна перемога й далі була розпачливо недосяжною.

Отже, в останні місяці 1989 р., коли угорські товариші викинули рушника, впав Берлінський мур, оксамитова революція затопила Чехословаччину, а Румунія повалила Чаушеску в калюжу крові, Польща була на диво спокійна. На політичному фронті лідери “Солідарності” були задоволені невтручанням у плин подій. Вони знали, що кожна катастрофа, якої комуністичний режим зазнавав за кордоном, підточувала основи польської партії. Ба більше, на економічному фронті вони бачили, що проблеми Польщі швидко стають критичними. У своїй початковій заяві Мазовецький висловив підтримку поступовому наближенню до соціально-ринкової економіки на кшталт тієї, що існувала в Західній Німеччині. То був суттєвий рух уперед у порівнянні з компромісною

“соціалістично-ринковою економікою”, яку обговорювали під час переговорів за “круглим столом”. Але початок галопної гіперінфляції у вересні переконав уряд у нагальній потребі в “шоковій терапії”. Головним терапевтом мав стати молодий неоліберальний економіст “Солідарності” доктор Лешек Бальцерович (н. 1947).

29 грудня 1989 р. здійснено важливі зміни в Конституції. Ідеологічну марксистську преамбулу скасували, так само як і провідну роль ПОРП і так звану гегемонію робітничого класу. Змінилася й назва держави, що знову стала Річчю Посполитою. На національному гербі знову з’явилася корона над орлом, а “суверенний народ” відновили як головний принцип легітимації. Отже, в теорії колишньому “соціалістичному” устрою настав край. А на практиці значна його частина лишилася без змін. Генерал Ярузельський і далі обіймав посаду президента разом з розширеними повноваженнями, ухваленими на початку того року.

План Бальцеровича почали здійснювати 1 січня 1990 р. Згідно з ним, за одну ніч запровадили повну капіталістичну економіку, а водночас і нову конвертовану валюту. Від контролю центрального уряду над усіма секторами економіки відмовилися. Приватизацію заохочували на всіх рівнях, але передусім у фінансовому та індустріальному секторах. Гіперінфляція зупинилася. Довіра повернулася. Почалися іноземні інвестиції. Стала можлива міжнародна допомога, попервах із боку МВФ. Тяжкі часи, звичайно, тривали й далі. Продуктивність падала й далі. Безробіття зростало. Зовнішня торгівля була майже паралізована. Рівень життя падав. Поворот у зворотному напрямі почався тільки в середині наступного 1991 р., почасти внаслідок припинення існування РЕВ. Проте надія, цей найважливіший товар, повернулася.

У подальші роки професора Бальцеровича часто запитували про таємницю його успіху. В наступному десятиріччі, коли всі країни радянського блоку втягнулися в так званий процес переходу, люди хотіли знати, чому деякі країни впоралися набагато краще, ніж інші, й зокрема чому польська економіка функціонувала найкраще. Бальцерович не мав ніяких сумнівів. “Тут має значення початкова спрямованість реформ, — відповів він. І додав: — З комунізмом не можна розпрощатися дрібними кроками... Треба діяти швидко. — Увиразнюючи висловлену думку, він розповідав про свою зустріч з прем’єром колишньої радянської республіки Киргизстан, фізиком, який пояснював йому, що час, який минає між одним кристалічним станом і другим, дуже й дуже короткий. Той экс-кристалограф, відчував Бальцерович, мав слухний інстинкт: — Чистий економіст, напевне, безнадійно помилився б”⁷.

План Бальцеровича завдав ПОРП *coup de grâce*, удару милосердя. Кожен комуністичний підручник, який коли-небудь існував, проповідував доктрину, що політику визначає економіка, що політичні організації відображують відносини своїх членів до засобів виробництва. Отже, комуністичні партії мали сенс тільки тоді, коли здійснювали монопольний контроль над усіма галузями економічного життя. А тепер ця монополія була втрачена. Сьомий і останній секретар ПОРП Мечислав Раковський був розумним, але безпринципним

опортуністом найгіршого гатунку. Довготерміновий редактор украї пропагандистського тижневика *"Polityka"*, він часто виставляв себе на заході як гнучкого, поміркованого чоловіка й мав приятелів у кількох закордонних соціал-демократичних партіях. Але в Польщі йому не могли забути зневажливого ставлення до робітничого класу й зокрема злобного паплюження переможених страйкарів у Гданську 1983 р. Не дивно, що в 1989—1990 р. він чіплявся за владу, спершу як прем'єр, а потім як перший секретар, тоді як чимало з його не менш розумних колег покидали корабель, що йшов на дно. Але навіть він не міг утримувати команду разом. Неминуче наближався день скликання останнього засідання Центрального Комітету. Лунали промови про славетні традиції. Товариші, підвівшись, востаннє співали "Інтернаціонал". Врочисто пронесли партійні прапори, а потім винесли, як сказав би Маркс, на смітник історії. Ніхто з присутніх на тому засіданні не завдав собі клопоту нагадати, які тяжкі страждання спричинила партія.

Коли ПОРП не стало, угода, укладена за "круглим столом" між "Солідарністю" і ПОРП, стала зайвою, але Мазовецький, вірний своїй посадовій присязі, почувався зобов'язаним дотримуватись обраного курсу. 28 лютого 1990 р. був ухвалений закон про політичний плюралізм і право формувати політичні партії. Це привело, після півторарічних готувань, до перших справді демократичних парламентських виборів, що відбулися в жовтні 1992 р. Тим часом лишалася нагальна проблема генерала Ярузельського, чия партія зникла з-під його ніг, дарма що він і далі займав президентський палац. Лех Валенса, що не приховував власних президентських амбіцій, давав зрозуміти, що наявна ситуація нестерпна, й започаткував програму *przyspieszenia*, політичного "прискорення". Громадська думка ставала дедалі нетерпиміша до ситуації, коли економічні труднощі сягнули максимуму, а демократизація просувається черепащачим темпом. Після багатьох зволікань Ярузельський погодився скоротити свій термін, і у вересні політичний вакуум заповнили оголошенням, що загальні й прямі вибори нового президента відбудуться через вісім тижнів.

За уряду Мазовецького державна цензура втратила бажання функціонувати. Одним з результатів стала ліквідація кількох давніх історичних табу. В грудні 1989 р. директор Державного музею в Аушвіці (Освенцимі) признався, що попередня офіційна цифра жертв 4 млн. була вигадкою. Він дав реалістичнішу оцінку — від 1,2 до 1,5 млн. жертв, переважно євреїв. Хоч і наголошуючи на трагедії євреїв, ця новина підтвердила факт, що в тому таборі загинуло й кількасот тисяч представників інших народів. Таким чином була поставлена сцена для негідної і тривалої конфронтації між католиками і євреями з приводу властивого значення оплакування Аушвіцу. В березні 1990 р., в п'ятдесятю річницю Катинських масових убивств, президент Ярузельський офіційно отримав від президента Горбачова документи, які доводили, що масове вбивство близько 25 000 польських офіцерів та інших в'язнів здійснило радянське НКВС 1940 р., а не німецькі есесівці 1941 р. Це мало здивувало польських громадян, окрім хіба факту, що російський лідер нарешті зізнався в одному історичному злочині. Але постали нові тривожні запитання. Скільки з отих, за оцінками, двадцяти

семи мільйонів людей, що загинули в СРСР під час Другої світової війни, були польськими громадянами — поляками, українцями і євреями? І скільки цих утрачених мільйонів були жертвами не нацистської окупації, а сталінського терору? Стара комуністична вигадка, мовляв, усі воєнні злочини і всі злочини проти людства слід приписувати фашистам, луснула, як булька.

Президентські вибори відбувалися в два етапи: 25 листопада і 9 грудня. Їхнє проведення було близьким до фарсу. В першому турі Валенса мав конкурувати з трьома суперниками з колишньої опозиції — Мазовецьким, Мочульським і Бартоше, з членом колишньої комуністичної коаліції Цимошевичем і з загадковим прибульцем на прізвище Тимінський. Він, як казали, був польським підприємцем з Канади, хоча ніхто з польських канадців не знав його. Він майже безперечно був темною картою, яку викинула таємна поліція. Не маючи ніяких вірчих грамот, він назвав себе прихильником “третього шляху” і, на превеликий подив геть усіх, набрав більше голосів, ніж усі кандидати, крім Валенси. Зокрема Мазовецький, герой 1989 р., став посміховиськом. У другому турі Валенса одержав перемогу над Тимінським із пристойним, але не нищівним розривом. У виборах брало участь усього 53% населення. Така участь аж ніяк не свідчила про загальну радість. Народне розчарування вже набирало обертів. Валенса відсвяткував перемогу, швиденько спровадивши уряд у відставку і призначивши новий кабінет на чолі з молодим колегою з Гданська Яном-Кшиштофом Белецьким.

Слід з'ясувати одну останню деталь. Польський уряд у вигнанні підживлював вогонь легітимності довгий п'ятдесят один рік. У своїй резиденції в Лондоні низка президентів у вигнанні високо тримала смолоскип, даний їм спершу 1939 р. Вони здалеку спостерігали катастрофи своєї країни: нацистську і радянську окупації, комуністичний переворот 1944—1948 рр., польський жовтень 1956 р., скандали 1968 р., балтійські заворушення, злет і падіння “Солідарності” в 1980—1981 рр., запровадження і скасування воєнного стану, крах комунізму. Але тепер останній з них, срібноволосий президент Ришард Качоровський, вилетів з Лондона до Варшави, взявши з собою довоєнні символи президентської влади. То був найвеликодушніший символічний акт. Уряд у вигнанні добровільно вирішив із честю покласти край своєму існуванню. Завдяки цьому останньому жесту президент Валенса дістав змогу обійняти свою посаду 22 грудня 1990 р., мавши символи своїх демократичних попередників. Сталося так, ніби ПНР ніколи не існувала. То була справжня мить визволення Польщі.

WOLNOŚĆ

*Відновлена свобода,
1990—2000 рр.*

Раптовий, катастрофічний і мирний крах імперії був подією, якої ще ніколи не знала Європа. Колоніальні імперії західноєвропейських держав розпалися після 1945 р. з більшим чи меншим ступенем насильства. Але великі імперії, що займали великі частини європейської території, розпадалися здебільшого серед напруг війни. Французька імперія Наполеона розпалася 1815 р. після сорока великих битв. Російська імперія 1917 р., Австро-Угорська імперія та Німецька імперія 1918 р. розпалися під час Першої світової війни. Нацистська імперія воювала, аж поки її цілковито зруйнували 1945 р. Але радянська імперія сконала на ногах, мов величезний динозавр, уже нездатний жити.

Польща належала до зовнішнього кільця держав-сателітів, завойованих Радянською армією в 1944—1945 рр. Вона завжди мала більше простору для маневру, ніж внутрішнє кільце країн, скажімо, Прибалтійські держави та Україна, завойовані Червоною армією в 1919—1921 рр. і загнані до Радянського Союзу 1923 р. Вона мала набагато сприятливіше становище, ніж автономні республіки, скажімо, Чечня і Татарстан, що їх росіяни назвали “своїми”. (Страшна доля Чечні породжувала велике співчуття з боку поляків, бо нагадувала їм, що могло б статися з Польщею за інших, менш сприятливих обставин).

Проте Польща мала багато специфічних проблем. Вона була найбільшим з радянських сателітів, і, з погляду Москви, відмовитись від неї було б найнебезпечнішим. Польща відновила свою свободу 1990 р., тієї миті, коли СРСР був ще цілий і тільки Горбачов перешкоджав можливості московської відплати. Крім того, з історичних причин Польщу цілком слушно підозрювали в прозахідних тенденціях, і прихильники твердої лінії — з огляду на наявність “Солідарності” й папи-поляка — вважали її за загальну загрозу. З другого боку, рвонувшись уперед завдяки переговорам за “круглим столом” і плану Бальцеровича, Польща мала найкращі шанси здійснити швидкий перехід до нової ефективної системи. Там існувала готова альтернативна еліта. Там було мало ідеологічно стійких комуністів,

ладних удаватися до ар'єргардних боїв. Там була численна когорта добре освічених молодих людей, ладних ризикувати і пропонувати ініціативи. Там існувала значна підтримка з боку численних польських громад за кордоном, надто у США, й були заохочення з боку західних сусідів Польщі, зокрема Німеччини.

Перше справжнє випробування новонабутої незалежності сталося на початку 1991 р., коли радянський уряд запропонував, здивувавши всіх, відродити РЕВ (*RWPG*). Її називали *TRWPG Bis*, і ця спроба довела, що майже через півтора року після падіння Берлінського муру Москва ще живила сподівання врятувати свою східноєвропейську імперію. Та мить, із погляду Польщі, була вкрай несприятлива. На ранніх стадіях економічної шокової терапії, здійснюваної за планом Бальцеровича, спокій і стабільність були потрібні понад усе. Конфронтація з Москвою могла б мати тяжкі наслідки. Совети шаленіли й погрозували. Боячись за свій план, Бальцерович радив погодитись. Але Ян-Кшиштоф Белецький, молодий польський прем'єр, Валенсів колега з Гданська, виявив сміливість, ризикуючи накликати гнів Москви, і відмовився. Небезпека минула тільки в серпні того самого року, коли переворот у Москві назавжди поклав край радянській могутності.

У Польщі перехід відбувався з набагато меншими муками, ніж можна було б прогнозувати. У перші роки, в 1991—1992 рр., коли Польща була найвразливіша, СРСР розпався і, незважаючи на дальше існування величезного радянського гарнізону в Польщі, був нездатний утрутитися. Економічна шокова терапія виявилась великим благословенням. Гіперінфляцію приборкали майже негайно. Промислове виробництво почало зростати в другій половині 1991 р. і скоро мало рекордні темпи 4, 5, а зрештою 6% за рік. Величезний зовнішній борг країни, це жорно на шиї від 1970-х років, був виплачений до 1995 р. Відтоді новий злотий був стабільний, а приватизовані банківський і фінансовий сектори гідно виконали своє завдання. МВФ був приємно вражений і охоче брався допомагати. Обсяг іноземних інвестицій швидко зростав і був добре розподілений серед країн-інвесторів. Страх перед негайним німецьким домінуванням виявився необґрунтованим. Звичайно, було й багато невдач. Сільське господарство, зіперте на селянську працю, відроджувалося дуже повільно, а дешеві імпортовані продукти замінили внутрішнє виробництво. Сподівання на демонтаж непотрібних велетнів важкої промисловості не виправдалися. Скажімо, суднобудівний завод ім. Леніна в Гданську, символ революції “Солідарності”, не пристосувався до нових обставин і збанкрутував. Проте верфі у Щецині процвітали. На кожну невдачу припадали два або три успіхи. Попри принагідні дальші вияви песимізму, економічний спад, що тривав протягом десятиліть, припинився. Якщо вимірювати відродження економіки обсягом ВВП на душу населення, Польща 1996 р. вочевидь стояла попереду всіх екс-комуністичних країн, а якщо йдеться про стабільність, вимірювану ціновою інфляцією, вона займала одне з чільних місць.

Політична реорганізація відбувалася радше довго. І табір “Солідарності”, і стара комуністична коаліція розпалися на конкурентні групи. “Солідарність” була постійно розколена внаслідок затятої боротьби 1990 р. між більш націо-

налістичним Валенсою і більш ліберальним Мазовецьким, прихильники якого заснували впливову “Uniju” (спершу “Демократичний союз”, а потім “Союз свободи”). Комуністична коаліція страшенно подрібнилася. І Демократична, і Селянська партії, тішачись свободою, назавжди розірвали свої зв’язки з комунізмом і поділилися на фракції. Чимало колишніх членів номенклатури за одну ніч повернулися до капіталізму. Як люди, що мали готовий доступ до фондів і змогу працювати, спираючись на зв’язки, вони зайняли провідні позиції в банківництві та в приватизованій промисловості, таким чином миттю ставши консервативним елементом нового устрою. Розхитані рештки небіжчиці ПОРП реформувались як Соціал-демократична ліва партія (SLD) на чолі з Олександром Квасневським, що уславився після переговорів за “круглим столом”. Як єдиний экс-комуністичній групі, організованій відкрито, їй діставалися глум і докори опонентів, які не церемонились, викриваючи ПОРП: “*Platni zdrajcy, pacholki Rosji*”. Прихильники твердої лінії, що не змінили своїх поглядів, не наважувалися відкрито показувати своє обличчя, хоча якийсь час існували ознаки, що колишня таємна поліція й далі діє за лаштунками в певних сферах зовнішніх відносин і державної служби.

Крах режиму радикально вплинув на добір подій, що їх прагнула відзначати влада. Скажімо, Варшавське повстання, одна з найбільш значущих подій на живій пам’яті країни, послідовно нехтували протягом половини сторіччя. Хоча після 1956 р. ветеранів АК активно не переслідували, їм відмовляли в усякому офіційному визнанні. Історію повстання полишили рукам тих, хто був ладен звалювати всю провину тільки (й несправедливо) на проводирів АК. У дозволі спорудити належний пам’ятник на честь повстання відмовляли аж до 1989 р. Отже, п’ятдесята річниця, що припала на 1 серпня 1994 р., стала нагодою виправити ситуацію¹. Врочистості, що їх підтримував президент Валенса, пройшли з усією належною помпою та церемоніями. Президент Федеративної Республіки Німеччини Роман Герцог був присутній у покутньому настрої, бо попервах, приймаючи запрошення, сплутав загальне повстання 1944 р. з повстанням у гетто 1943 р. Він виголосив чудову промову:

“Перше серпня назавжди стало незаплямованим символом волі польського народу боротися за свободу та людську гідність... Польща, борючись, ніколи не корилася приниженням, незаконно та загрози знищення... Сьогодні я схиляю голову перед борцями Варшавського повстання, так само як і перед жертвами війни. І я прошу прощення за те, що вчинили німці проти кожного з вас”².

Президент Росії, дарма що його запросили, не приїхав. Але головне полягало в тому, що повстанцям віддали ту шану, яку вони заслуговували. Президент Валенса врочисто заявив: “Вони загинули марно”. Єдиним недоглядом був брак належного історіографічного вшанування. Хоч які існують причини, історики Польщі й досі не готові провести повномасштабну ревізію.

Дивно, що в Польщі ніде не відбулося чистки злочинних елементів комуністичного режиму. В цьому аспекті шлях Польщі до демократії відрізнявся від шляху і Німеччини, й Чехословаччини. У вирішальній фазі, коли були можливі рішучі дії, прем’єр-міністр Мазовецький дотримувався політики *grubej*

kresky, жирної rischi між теперішнім і минулим. “*Gazeta Wyborcza*” застерігала від “полювання відьом”. Отже, нічого й не зробили. 1992 р., коли уряд вимагав доступу до файлів, Міністерство внутрішніх справ підготувало список колишніх співробітників на чолі з самим президентом Валенсою! Валенса відповів звинуваченням провідного радника уряду в тому самому злочині й розпуском уряду. Отак була втрачена важлива нагода. Серйозна операція скінчилася фіаско. Винні лишилися на свободі. Політичний організм ніколи не був вичищений, бодай символічно. Примирення ворожих таборів відбулося непродуманно, без необхідного публічного визначення демократичних критеріїв.

Великі зволікання були й під час створення справді демократичної конституції. Третій Речі Посполитій довелося функціонувати вісім років у рамках правової структури, спроектованої для цілком інших обставин. Законом ПНР бракувало легітимності. Але їх годі було замінити на одну ніч. Фактично минуло сім років, перше ніж досягли необхідного результату. Перший крок здійснили 1992 р., створивши так звану Малу конституцію, яка регулювала виборчі процедури. Другий крок — 1995 р., призначивши парламентську Конституційну комісію, яка звітувала через два роки. Остаточний проект конституції став кісткою великої незгоди, об’єднавши *SLD* і “*Uniju*” проти правих груп, які вважали її за антинаціональну та антихристиянську. В очах єпископів конституції бракувало “душі”. Проте її ухвалили й підтвердили референдумом, участь у якому була дуже невисока. Конституція обмежила повноваження президента в тій формі, в якій вони існували після 1989 р., і зміцнила роль сейму і прем’єр-міністра. Вона деполітизувала і армію, і судовий корпус. А головне — запровадила принципову парламентську демократію.

Певний політичний неспокій був неминучим. Але всі тривоги стримувала велика кількість президентських, парламентських, сенатських і місцевих виборів, а також часті зміни урядів. Жодна фракція не отримала вирішальної переваги, і очевидним переможцем став тільки радше цинічний хаотичний різновид демократії. Як слушно передбачив один провідний соціолог, політичний маятник мав хитатися “то в ліберальний, то в соціальний бік”. “Ліберальний напрям... — писав Ральф Дарендорф, — зумовлює стрибковий старт економіки. Опозиція виникне неминуче й зосереджуватиметься на соціальній ціні економічного зростання”. Вирішальна мить настала в листопаді 1995 р. під час других президентських виборів. Лех Валенса, свого часу герой нації, не дорівнявся до народних сподівань. Природжений популіст і досвідчений дисидент, він не опанував мистецтва обіймання високої посади, п’ять років виконуючи президентські функції непрогнозовано, свавільно, а інколи й дріб’язково. Він створив особистий двір сумнівних радників, серед яких, слушно чи ні, його шофер і сповідник мали, здається, більший вплив, ніж міністри; він утратив довіру своїх колишніх колег із “Солідарності”. Отже, коли настало випробування його лідерства, голоси “Солідарності” поділилися між Валенсою і Куроном, але їх обох переміг екс-комуніст Олександр Квасневський, що виграв другий тур 52% голосів проти 48%. На перший погляд, той результат шокував. Країна, що вела боротьбу проти комунізму, потрапила до рук політика, чие

піднесення почалося в комуністичному таборі. Та якщо поміркувати, результат виявився досить розумним. Його опротестували й підтвердили. Новий президент був компетентним і примирливим. Визнавши стратегічний шлях Польщі до членства в НАТО і Європейському Союзі, він не був причетний ні до якого комуністичного відродження, і в Москві його вважали за огидного перекинчика. Одного разу він просив прощення, чого ніколи не робив жоден російський лідер, за нелюдськість попереднього режиму. Його успіх збігся з поширенням сумнівів із приводу соціальних наслідків реформи. Місце Валенси в історії було забезпечене. Проте його падіння на виборах 1995 р. засвідчило, що нова демократія вимагала нових якостей.

Троє парламентських виборів — у жовтні 1991 р., вересні 1993 р. й вересні 1997 р. — відбувалися серед калейдоскопу злиття і перегруповання різних партій, що загипнотизував виборців і призвів до низки короткочасних і відносно неефективних коаліційних урядів. До польської політики швидко почали ставитися з тією народною апатією, що так добре знайома на Заході. Але послідовність змін і махінацій, як і в Італії, приховувала важливіший факт, що адміністрація працювала, а країна процвітала. За сім років, у 1991—1997 рр., змінилося сім урядів. Їх очолювали:

Ян-Кшиштоф Белецький	KLD	січень 1991 р. — грудень 1991 р.
Ян Ольшевський	ZChN	грудень 1991 р. — червень 1992 р.
Вальдемар Павляк	PSL	червень — липень 1992 р.
Ганна Сухоцька	UD	липень 1992 р. — жовтень 1993 р.
Вальдемар Павляк	PSL	жовтень 1993 р. — березень 1995 р.
Юзеф Олекси	SLD	березень 1995 р. — лютий 1996 р.
Влодзимеж Цимошевич	SLD	лютий 1996 р. — жовтень 1997 р.

Під акомпанемент совання стільців нестабільні коаліції першого вільного сейму поступилися відносно стабільній коаліції на чолі з *SLD* за другого сейму. Але парад прем'єрів тривав і далі. Невиразний селянський лідер Павляк замінив привабливого вченого Сухоцьку, але його випхав комуніст старого стилю Олекси. Але потім з'ясувалося, що Олекси підтримує приязнь із колишніми товаришами з КДБ, тож він пішов у відставку, поступившись технократові нового стилю Цимошевичу. Насправді важило тільки те, що ніхто з них не сумнівався в розвитку повної демократії та ринкової економіки і що обидва президенти, мавши різні зв'язки й симпатії, утримували те строкате розмаїття партій укупі. Обидва президенти, і Валенса, і Квасневський, були зобов'язані "співіснувати" з урядами, які не відповідали їхнім уподобанням.

У проблемі упорядкування в 1990-х роках правоцентристських сил політичного спектра можна додати одну рису. Люди, які наївно уявляли, буцімто перемога "Солідарності" та її несхитно католицького лідера Валенси автоматично приведе до республіки, де домінуватимуть "християнські вартості", були приголомшені. Знадобивсь якийсь час, перше ніж церковна ієрархія усвідомила, що вона не може диктувати з кафедри (як у давній Ірландії), яким має бути політичний розвиток, і що пряме клерикальне втручання було б контрпродуктивним. І ліве крило спектра, де домінувала *SLD*, і центр, де домінувала

“Unia”, були швидші в поєднанні своїх дій, дарма що “Unia” поступово підупадала. Праві групи змарнували багато часу на безцільну внутрішню боротьбу. Спільний ґрунт вони знайшли тільки в результаті перемог президента Квасневського в середині 1990-х років. 1997 р. римо-католицька церква ще чинила опір конституційним пропозиціям як надто світським і ніколи не змогла домогтися успіху, наполягаючи на референдумі про аборти. Але під час парламентських виборів того року новий правоцентристський блок — Виборча акція “Солідарності” (AWS) — нарешті спромігся здобути перемогу. Створений у результаті уряд професора Єжи Бузека, “технократа” й протестанта без партійного минулого, мав здоровий глузд і не мав ідеологічного зав'язання. ТанDEM президента Квасневського і прем'єра Бузека ступив на поріг нового тисячоліття.

Нездатність польської церкви використати нові умови породила багато коментарів. Давня авторитарна позиція не зазнала значних модифікацій, і взаємна довіра духівництва і мирян безперечно ослабла. Зокрема молодь була вже неготова бездумно дотримуватися клерикального проводу. Про неперервні фінансові вимоги до парафіян у роки кризи склалася неприхильна думка, а прагнення ієрархії повернути церковну власність давало не дуже добрий приклад. За словами одного коментатора, церкві, здається, бракувало “духу св. Франциска”. Демократія заохочувала запровадження плюралізму і в політиці, і в релігії, тож з'явилося чимало незначущих сект і невідомих релігій, яким люди надавали завеликої уваги. “Відчуженим від світу” не судилася перемога там, де зазнали невдачі сталіністи. Незважаючи на це, польська церква виявляла невелику цікавість до християнського екуменізму. Діалог між євреями і католиками дав незначні результати. Дискусії між консервативним і ліберальним крилами католицької громадської думки перешкоджала наявність суперечливих цілей. Швидке зростання популярності в 1990-х роках “Radio Maryja”, неофіційної, поширеної на всю країну радіомережі, що транслювала непривабливу суміш традиційної побожності і ксенофобської злобної політики, справляло тривожний вплив. Два візити перетвореного в кумир, але вочевидь хворого папи — на Євхаристичний конгрес у Вроцлаві 1997 р. і до кількох польських міст у червні 1999 р., — здається, випромінювали ауру минулої доби.

У 1990-х роках польська література позбулася всіх обмежень попередніх десятиріч. Державну цензуру скасували. Як сказано ще 1918 р., нарешті можна було писати про світанок, не роблячи політичної заяви. Результатом був вибух не так геніальності, як розмаїття. Доти знехтувані теми виринали з усіх боків. Деякі з них були історичні, а саме: радянський ГУЛАГ, єврейський голокост і польське життя за кордоном, жодну з них не можна було обговорити як слід за комуністів. Інші, як-от гендерні питання та регіональна ідентичність, були політично нейтральні. Польський фемінізм дебютував творчістю Ольги Токарчук. У статтях Павела Гуелле і Стефана Хвіна сформувалася окрема Гданська школа, що мала виразний єврейський компонент. З'явилася велика цікавість до життя та історії німецької меншини в Силезії. Групи андеграунду вийшли на поверхню. Результатом цього акту для однієї з них — групи “bruLion” — став перехід від крайніх анархічних лівих поглядів до крайніх націоналістичних правих.

Однією з книжок, чия пора прийшла, була “Боже ігрище: історія Польщі”, яку наприкінці десятиріччя проголосили однією з “книжок тисячоліття”. То був антинаціоналістичний, неідеологічний твір із сильним наголосом на пріоритеті культури. Польський переклад цієї праці з’явився спершу в цензурованому варіанті 1989 р., коли ще й далі вважали неприйнятним давати лиху характеристику Іванові Грозному. Повний варіант, опублікований 1990 р., був офіційно схвалений для використання в школах та університетах. З огляду на зосередженість Польщі на історії іронічно, що ця конкретна нагорода дісталася іноземцеві. Відстань допомагає.

Єврейські справи теж мали змогу просунутись уперед. Протягом усієї комуністичної доби влада стверджувала, мовляв, усі воєнні злочини без винятку скоїли “фашисти” і “гітлерівці”, а всіх жертв тих злочинів представляла як безликих “патріотів”, не належних ні до якої конкретної групи, або як “чоловіків, жінок і дітей різних національностей”. Серед іншого ніколи не пояснювали й унікальний характер голокосту. Про велику жертвовність поляків-католиків і рух Опору під час війни не згадували. Страхітливого каталогу радянських злочинів ретельно уникали. Все повоєнне покоління в Польщі виросло, мало усвідомлюючи складні моменти воєнних страждань. Отож потреба у вільних дискусіях та діалозі назріла вже давно. В дискусіях, що виникли, символічного статусу набули два топоніми — Єдвабне і Ейшишок.

Єдвабне було невеличким провінційним містечком у Білостоцькому воеводстві. В 1939—1941 рр., за радянської окупації, воно стало сценою вбивств і депортацій, здійснюваних НКВС із допомогою надміру ревної комуністичної міліції. В липні 1941 р., напередодні німецької окупації, воно стало сценою звірства, коли сотні євреїв згоріли живцем у сараї, який підпалили місцеві месники. Цей випадок аж ніяк не був типовим для відносин між громадами, відносин які переважали в десяти тисячах містечок і сіл Польщі під час війни. Дослідження, на яке спиралися викриття 1990-х років, було часткове й неохайне. Але все-таки ці викриття спричинили здорове усвідомлення, що польський послужний список, як і списки інших народів, має плями, в яких треба признаватись і які треба спокутувати. Попри деяку затримку, вони кінець кінцем спонукали провести належну церемонію вшанування в Єдвабному, куди прибув і президент Польщі³.

Натомість Ейшишок був невеличким єврейським поселенням у колишній східній Польщі, тепер це Ейшишкес у Литві. 1941 р. німці винищили там усе єврейське населення. В липні 1944 р., коли радянські війська полювали за польським підпіллям у тому регіоні, там відбулася сутичка між підрозділом НКВС і патрулем АК. Під час стрілянини загинуло кілька євреїв, що якимсь чином вижили після попередньої різанини. Польські джерела були схильні вважати їхню смерть за гідну жалю, проте випадкову; американці назвали б її “побічною шкодою”. А єврейські джерела стверджували, ніби ті вбивства були результатом навмисного, злобного антисемітизму⁴. Через п’ятдесят років майже неможливо реконструювати факти, не кажучи вже про мотиви. Але

суперечка може бути плідною. З одного боку, важливо розбити небажання поляків досліджувати темні закутки своєї минувшини, а з другого — розвіяти табу, які ще можна знайти на єврейському боці і які й далі заперечують усяку участь євреїв у вбивчих органах сталінських репресій. Справжню історію втраченого багатонаціонального суспільства задовільно розглянути можуть тільки історики, повною мірою обдаровані мультинаціональною чутливістю.

А втім, головний масив літератури й далі перебував у руках усталених поетей. Найпопулярнішим серед покупців поетом був отець Ян Твардовський, автор вишуканих, моралістичних, але традиційних віршів. Найвідоміше ім'я належало Віславі Шимборській (н. 1923), нагородженій 1996 р. Нобелівською премією за її творчість, починаючи від 1950-х років. Окрім Шимборської, літературний пантеон і далі заповнювали давніші автори довоєнного покоління, як-от Мілош, Герберт і Ружевич. Ружевич писав про банальність так званого перехідного періоду:

robią więc to i owo
i tak dalej
po końcu tamtej epoki
i na początku nowej epoki
nie tylko artyści
coś się skończyło
nic się nie chce zacząć
może się już zaczęło

тож роблять те і те
і так далі
в кінці тієї епохи
й на початку нової епохи
не тільки митці
щось закінчилося
нічого не хоче починатись
чи може вже почалося

Але в далекій перспективі набагато важливіші події того десятиріччя полягали в переорієнтації міжнародних відносин Польщі. В цій сфері великі заслуги належали трьом міністрам закордонних справ, що змінювали один одного на посаді: професорові Скубішевському, фахівцеві з міжнародного права, професорові Владиславу Бартошевському, героєві руху Опору, і професорові Броніславу Геремеку, історикові середньовіччя й давньому радникові “Солідарності”. Менше ніж за десятиліття головний союзник СРСР перетворився в повністю визнаного члена західної спільноти. Такий поворот на 180° був непересічним досягненням. Підвалини доводилося закладати ще тоді, коли звичайний радянський гарнізон і далі сидів у польських казармах, живучи, серед іншого, з організованої крадіжки старих автомобілів з Німеччини. Останні іноземні війська покинули країну лише 1994 р., лишивши за собою слід спустошень у гарнізонних містах, наприклад у Легниці. Не бракувало й різноманітних практичних перешкод. Міністр, що на початку 1990-х років відповідав за зв'язки з НАТО, казав, що старий міжнародний телефон у його варшавському кабінеті був пов'язаний лише стаціонарним зв'язком з Москвою. Щоб розмовляти з польським представником у Брюсселі, йому доводилося виходити на вулицю й шукати телефонну будку.

Звичайно, суспільна атмосфера цілком сприяла тій зовнішньополітичній переорієнтації. Жодна значна політична група не протестувала проти неї. Належність Польщі до східного блоку була недобровільна. Проте вона мала певний ступінь прийнятності внаслідок спогадів про Другу світову війну, чи, радше, вибіркових спогадів про нацистські утиски, і комуністи зі шкіри пнулися,

щоб не дати згаснути тим спогадам. Знаючи, що Польщу зруйновано вщент у сутичці між Гітлером і Сталіним, чимало мислячих поляків визнавали, що належність до східного блоку, хоч і не є ідеальним варіантом, не становить найгіршого сценарію. Та коли ці воєнні ресурси виснажились, аргументи на користь чіпляння за радянський блок ставали щораз слабші. Західна Німеччина, що прийняла близько мільйона польських утікачів у 1980-х і на початку 1990-х років, цілком утратила свою лиху славу. Аж ніяк не будучи пострахом комуністичної пропаганди, вона стала, принаймні для молодого покоління, землею обіцяною. Коли відродилося історичне обурення Польщі Росією, відродилося і властиве Польщі чуття спільних зв'язків із донацистською і допруською Німеччиною.

Отже, членство в НАТО не породжувало великих страхів. Воно було лише пов'язане з тривалими процесами доростання до статусу кандидата, створенням сумісності, тобто перенавчанням і переустановленням, а зрештою з поступовою інтеграцією. Мабуть, найважчим завданням було перенавчання офіцерів. Люди, навчені в радянських академіях, не завжди легко засвоювали воєнну доктрину НАТО, власне, оборонну своєю суттю, й важко пристосовувалися до браку проводу з боку всемогутньої військово-політичної машини.

Отже, увесь відкритий опір походив тільки ззовні, з Росії. Попри крах СРСР, начебто демократичні лідери Москви не були схильні визнавати свободу дій своїх колишніх підлеглих. Про колишні радянські республіки вони говорили як про “близьке зарубіжжя”, де вони часто й далі розміщали свої війська, а все на схід від Одери психологічно й далі вважали за свою “сферу впливу”. Крах комунізму не зупинив російських балачок про легітимні завоювання, куплені кров'ю сталінських легіонів. Протягом 1990-х років Москва параноїдально пахкала й пінилась із приводу розширення НАТО на схід і начебто загрози російським інтересам. Москва знехотя взяла участь у “Партнерстві задля миру” (започаткованому 1994 р.), підтримуваній НАТО організації, до якої належала Польща та інші колишні члени радянського блоку і яка мала продемонструвати неагресивні цілі нового устрою безпеки. На щастя, вступ Польщі до НАТО закінчився до піднесення Володимира Путіна й повернення Росії до традиційних і відверто імперіалістичних позицій. Польща отримала вирішальну підтримку завдяки голосуванню в американському конгресі 1997 р., вступ завершився формальними церемоніями в Брюсселі й Варшаві 12 березня 1999 р.

Тим часом прохання Польщі про приєднання до Європейського Союзу визрівало набагато довше. Хоч у 1990-х роках прагнення приєднатись мало неохитну підтримку всіх польських урядів, воно натрапило на поважні перешкоди. В самій Польщі воно постало перед опозицією з боку націоналістичного сектора правої громадської думки, яка вважала ЄС за голодного хижака, що зазіхає на тяжко виборену незалежність Польщі, і перед підозрами певних церковних кіл, що вбачали в ньому втілення якоїсь нової форми демонічного матеріалізму. В межах самого ЄС перешкодою була стратегічна постанова надавати пріоритет давній Маастрихтській програмі “поглиблення” наявного союзу замість нової програми розширення на схід. Поглиблення і розширення Комісія європейських товариств не вважала за альтернативи. Але баланс,

безперечно, порушився. Зволікання з реформуванням Спільної сільськогосподарської політики і квапливість у запровадженні спільної валюти для одинадцяти з п'ятнадцяти наявних членів неминуче ускладнювали процес готування майбутніх претендентів. Хай там як, допуск сорока мільйонів поляків із численним класом селян і ВНП, що навряд чи становив одну третину від ВНП найбіднішого члена ЄС, було нелегкою справою. Він неминуче мав становити набагато сильніший виклик, ніж недавнє прибуття дев'яти мільйонів можливих шведів, восьми мільйонів австрійців і п'яти мільйонів фінів.

У такому контексті було втішно слухати Гельмута Коля, що навідав Ягеллонський університет під час свого перебування на посаді німецького канцлера й говорив перед студентською аудиторією про свої сподівання і страхи. Він уподібнив “давнє європейське місто Кракау” до своєї батьківщини на Рейні, що за його юності ще страждала від тривалої спадщини війни, ненависті й повторюваних нападів. Його слова не пролетіли повз вуха. І все-таки прохання Польщі посувалася радше ледачим клусом, ніж чвалом. Формально подане 1994 р., воно, разом із проханнями Угорщини, Словенії, Естонії й Чеської Республіки, мало дати багаті плоди лише 2004 р. Коли зі сходу задули холодні вітри, цей темп почав видаватися небезпечно неадекватним. Якщо, коли скористатися риторикою Єврокомісії, розширення на територію колишнього радянського блоку становило “політичний імператив”, ЄС не міг пасивно чекати, поки претенденти намагатимуться видертися на щораз вищі мури *acquis communitare*, спільного набутку. ЄС повинен був сам енергійно пристосуватися до потреб нових претендентів. На цьому фронті перелам тисячоліть не дав ніяких конкретних змін.

Польща вступила у ХХ ст. як просте історичне уявлення. Політично її загалом вважали за програну справу. *Verloren ist verloren*, утраченого не повернеш. Польське суспільство, поділене між трьома державами, які поділили країну, було в корчах швидкої модернізації, й годі було сподіватися, що вона безмежно довго опиратиметься германізації чи русифікації. Польську державу, відновлену 1918 р., знищили всього через двадцять один рік. Минуло п'ятдесят років, перше ніж знову прийшло визволення.

Отже, протягом цього сторіччя найзворушливішим і найпромовистішим текстом був твір, що його якраз 1901 р. написав краківський художник і драматург Станіслав Виспянський. У його п'єсі “*Wesele*” (“Весілля”) була сцена, де поет розмовляв із молодого дівчиною:

ПОЕТ. Дівчино, ти можеш шукати Польщу в усьому широкому світі й ніколи не знайдеш її.

ДІВЧИНА. Може, ті пошуки — лиш часу марнування.

ПОЕТ. А втім, є місце невелике,
Ану, Ягусю, руку поклади
Собі під груди...

A tam puka? (Щось там б'ється?)

ДІВЧИНА. *A cóz za taka nauka?* (Що це за наука?)
Serce!

ПОЕТ. *A to Polska właśnie.*

ПОСТСКРИПТУМ

Часто кажуть, що історики не повинні братися до теперішності і що вони нездатні прогнозувати майбутнє. Історія мало може навчити нас, окрім того, що з історії можна дізнатися небагато. В певному розумінні це мудра порада в країні, де раптові й насильні зміни долі були повсякденною річчю, тож було б безглуздо сподіватися, ніби минуле просто повторюватиметься. Але теперішнє є результатом минувшини, так само як майбутнє буде продовженням теперішності. Жоден мандрівник не може планувати шлях перед собою, якщо він не знає, куди йде. Ніхто не може міркувати про те, що станеться в прийдешньому, не маючи живих спогадів про минувшину. Ніхто не може уявити собі долю країни без належного розуміння її формування й розвитку. Саме цією мірою історія Польщі є життєво важливим елементом поточних справ Польщі.

Коли наприкінці 1970-х років рукопис цієї книжки був переданий видавцям, автор скористався нагодою спрогнозувати кінець радянського панування. Але день визволення був далеко за межами передбачуваного майбутнього. Тож у постскриптумі до першого видання автор обмежився балансом аргументів “за” і “проти” життя в ПНР до виникнення “Солідарності”. Слід визнати, говорив він у постскриптумі, що в багатьох сферах життя поляків було кращим від життя попередніх поколінь. Люди, що пам’ятали страхіття Другої світової війни й соціальну нужду та злидні міжвоєнної доби, неминуче цінували відносну безпеку й помірковане процвітання ПНР. Кожен, хто дивився ще далі в минуле, в часи наприкінці ХІХ ст., коли польська нація, здавалося, зазнавала небезпеки знищення, мабуть, неодмінно ставився з повагою до багатьох недавніх досягнень поляків і пишався ними. Навіть у рамках змінюваних перспектив попередніх тридцяти років годі було не помітити, що польські митці, письменники, музиканти, вчені і спортсмени мають змогу відігравати багато активнішу роль на європейській сцені, ніж будь-коли давніше. Коли зважити всі несприятливі обставини, до збереження Польщі, до її надзвичайної спроможності відроджуватися можна було ставитися тільки з подивом і захватом.

Але в політичній сфері будь-який безсторонній спостерігач міг тільки висувати, що нинішня ситуація в Польщі складається з інгредієнтів усіх колишніх нещасть. І справді, оскільки політика забезпечує структуру, в межах якої відбувається вся інша соціальна та культурна діяльність, годі було нехтувати завжди присутню тінь, що на всіх напрямках лежала на шляху Польщі. На щастя чи на лихо, ПНР була створена однією з нечисленних імперських держав світу і нею й далі керували відповідно до чужих пріоритетів і чужих інтересів.

Звичайно, обмежений суверенітет характерний сьогодні для більшості держав, тож було б марно припускати, ніби країни радянського блоку були в цьому аспекті напроцуд нещасні. Суть не в цьому. Нещастя Польщі полягало не в тому, що її патрунувала одна з наддержав, а радше в характері політичної системи, з якою вона була зобов'язана миритися. Політична доля Польщі була пов'язана з долею імперії, чия комуністична ідеологія збанкрутувала навіть в очах багатьох комуністів світу й чий неререформовані внутрішні структури відображували не марксизм чи соціалізм, а російське самодержавство і сталінську тиранію, зовнішня політика покладалась, як писав Кіплінг, на “дим гарматних жерл і скалки набоїв”. Констеляція політичних сил у Східній і Центральній Європі була така, що в Польщі не можна було здійснити ніяких поліпшень без принципових зрушень у самому СРСР.

Історикові Польщі така ситуація була гнітюче знайома. То була ситуація, що панувала — в багатьох варіантах і тільки з нечисленними перервами, — відколи на початку XVIII ст. росіяни вперше утвердили свій згубний протекторат. Попри соціальний, технічний і культурний прогрес, політичний розвиток Польщі був атрофованим. *Mutatis mutandis*, напружені відносини керівництва провідної партії зі своїми радянськими патронами дуже нагадували лиху долю останнього короля Польщі і його відносини з імператрицею Катериною II. Конституційне становище ПНР після 1945 р. було дуже подібним до становища Королівства Польського після 1815 р. Тактична позиція націонал-комуністичного режиму, утверджена 1956 р., була не чим іншим, як модернізованим варіантом давньої теми “органічної праці”. Поки існувало історичне поневолення Польщі російською владою, можна було тільки сподіватися, що історичні механізми самозбереження, а також природжені звичаї приховувать і непокори невпинно знов і знов утверджуватимуть себе.

Незатишне становище Польщі в межах радянського блоку ставало ще тяжчим унаслідок сили її традиційних зв'язків із Заходом. Після чотирьох десятиліть радянського панування було дуже мало явних ознак, що ті зв'язки ослабли. ПНР заробляла більшу частку свого ВВП завдяки торгівлі з західними країнами, ніж будь-який інший член Варшавського пакту. Польські емігранти в Європі та Америці були набагато численніші за емігрантів усіх сусідніх країн. Потік польських відвідувачів на Захід, і приватних, і офіційних, був набагато активнішим, ніж із будь-якої іншої країни блоку. Відсоток католиків, які дотримувались обрядів, був вищим, ніж у будь-якій іншій країні Європи. У сферах мистецтва і науки Польща перебувала в тіснішому зв'язку з Заходом, ніж із СРСР. Радянські товари — починаючи від соціалістичного реалізму, російських народних пісень і закінчуючи “советським шампанським”, радянськими авто і радянською дружбаю — породжували мінімальний ентузіазм серед польських споживачів у порівнянні з еквівалентними західними продуктами. У таких сферах, як музика, малярство, кіно, математика, танці, мімічне мистецтво та певні галузі театру й літератури, де можна було подолати мовний бар'єр, польські митці не відставали від європейського авангарду. Попри великий

офіційний тиск, поляки усвідомлено були більш “західними” у своїх смаках і вподобаннях, ніж громадяни більшості західних країн.

Традиційна відмова Польщі коритися вимогам своїх політичних господарів, перетворила її в один зі споконвічних осередків неспокою в Європі. Після Першої світової війни Аристид Бріан, французький прем'єр-міністр, назвав Польщу “ревматизмом Європи”. Наприкінці Другої світової війни президент Рузвелт назвав її “головним болем світу”. Відтоді польський осередок неспокою був відносно спокійний. Але під поверхнею крилося багато напруг, і надійність Польщі під час будь-якої майбутньої кризи навряд чи можна було забезпечити. В разі будь-якої серйозної конфронтації, надто в Європі, вірність Польщі радянському блоку лишалася підозрілою. Міркуванням тих західних стратегів, які вважали, мовляв, Польща стане точкою спалаху Третьої світової війни, було властиве, звичайно, приймання бажаного за дійсність. Але ця ідея була не зовсім позбавлена сенсу, і в Москві, безперечно, теж були люди, які вважали Польщу за свою ахіллесову п'яту.

Усі думки про майбутнє Польщі, висновував автор постскриптуму, неминуче залежать від оцінок передусім загального стратегічного становища СРСР.

Але повоєнна скрута Польщі відображувала передусім результат титанічного змагання Росії з Німеччиною, що не давало спокою Східній Європі протягом першої половини ХХ ст. Нацистська перемога, якби не знищила поляків цілковито, безперечно перетворила б їх у німецьких рабів. Тому факт, що перемога Сталіна зробила поляків радянським сателітом, не спричиняв великої тривоги. Адже могло бути гірше. Простий історичний факт полягав у тому, що поляки жили в осередку злочинного світу Європи, де антисоціальна діяльність сусідів відкидала можливість спокійного незалежного життя. Епічна війна між двома провідними бандитами неодмінно мала визначати долю кожного в околиці на багато років уперед. Звісно, що Сталін помер чверть століття тому, але пристаркуваті спадкоємці цього радянського хрещеного батька не мали найменшого бажання ані оплатити свої злочинно набуті здобутки, ані признаватись у тому, як вони здобували їх. Конспіративна мовчанка тривала.

За таких обставин годилося надавати великого значення ознайомленню польської молоді з багатством і складністю своєї спадщини. Польська історія була життєво важливим елементом формування самоусвідомлення поляків, необхідним дороговказом до їхнього національного порятунку. На жаль, більшість польської молоді мала тільки обмежений доступ до скарбів своєї минувшини. Цензори та політичні ідеологи працювали невпинно, намагаючись контролювати, обмежувати і викривлювати історичні знання. Брак політичної незалежності неминуче обмежував право на незалежний погляд на історію. Проте у світі дедалі складнішого контролю мало поляків усвідомлювали напям, у якому повертають їхній розум. Тим часом, як більшість освічених людей відкидали ленінські елементи у творенні історії й чимало людей сумнівались у слушності марксистських інтерпретацій, украй мало людей усвідомлювали постійну наявність націоналізму, що становив головну течію офіційної ідеології. То була курйозна іронія. Націоналізм, що за доби бездержавності ви-

користували як могутню зброю проти сумнівної історіографії держав, які поділили країну, тепер був поставлений на службу радянському імперіалізму. Сталіністи-творці радянського блоку навмисне культивували вражені націоналізми кожного з полонених народів. Панування Москви в повоєнній Східній і Центральній Європі супроводилося не тільки накиданням комунізму, що його й сам Сталін вважав за чужий і непридатний, а й старанним культивуванням наявних націоналістичних сил. Неповторна політика Москви, що полягала у вихвалюванні начебто славетних перемог польського соціалізму та відновленні начебто історичних кордонів Польщі, безпосередньо зверталася до польського марнославства й була точним сучасним еквівалентом колишньої політики Санкт-Петербурга, коли він вихваляв “золоту свободу” шляхти. Всіх ідеологів блоку навчали максимізувати ксенофобію і посилювати властиве громадянам чуття непевності, щоб збільшити їхню залежність від великого радянського союзника. Зміцнення ролі імперської влади через заохочення відрубних тенденцій поневолених народів було маневром не менш давнім, ніж Навуходоносор, і поляки були однією з головних жертв. Експлуатуючи й посилюючи обурення поляків, спрямоване проти німців (якщо це було можливим), влада успішно відвертала увагу від таких самих лих радянського походження. Наголошуючи на винятковості польської спадщини і применшуючи її зв’язки зі спадщиною німців, євреїв, українців, литовців, чехів, словаків і росіян, вони ефективно захищали СРСР від будь-якого об’єднаного виклику його імперській зверхності. Для людей, що знали цілі, задля яких уперше була створена націоналістична ідеологія, то був цікавий поворот. Адже поширення в Польщі та сусідніх країнах того примітивного, некритичного націоналізму, що сформувався за сталінської доби, й далі підтримувало здоров’я європейської імперії СРСР.

Отже, якщо поляки хочуть вилізути з тієї духовної гамівної сорочки, в яку їх одягли політичні господарі, їм треба почати, як і їхнім предкам, з нового вивчення своєї історії. Повоєнне покоління мало вдовольнитися тим, що воно ще живе і досі є поляками; їхні діти та онуки цілком могли б захотіти бути європейцями, космополітами, громадянами світу, і в такому світлі цілком можна було передбачити, що радянська імперія колись упаде. З позиції кінця 1970-х років скрутну ситуацію Польщі вважали за страхотливо постійну. Слабкодушним могло навіть видаватися, ніби жодна сила на землі не може розтиснути радянських пазурів. Як завжди повторював Олександр Солженіцин, радянська система була по-нелюдськи сильною, а за ядерної доби ніхто не наважувався думати про переваги збройного опору або, як Міцкевич, молитися про загальну визвольну війну. Гельсінкський договір 1975 р. був останнім виявом сподівань Кремля на увічнення свого панування. Але єдине, чого вчить історія, — це те, що влада минула, а успіх у світі ефемерний. Коли-небудь, коли генерали і комісари підуть назавжди, радянську помпезність безперечно ототожнять із пишнотою стародавніх Ніневії і Тира. А тим часом простір, який мала Польща для маневрів, був обмежений.

* * * * *

Коли минуло понад двадцять років, ПНР уже маліє на відстані. “День визволення”, якого так прагнули, прийшов і пішов. Радянська система зникла безболісно, наче клуб диму. Польща нарешті повернула собі незалежність, що протягом більшої частини ХХ ст. була не чим іншим, як крихкою мрією. Поляки живуть за нового устрою з новими сподіваннями і новими проблемами.

Тяжкий досвід навчив поляків, що вони не можуть сподіватися на досконалий світ. На відміну від щасливіших і самовдоволеніших націй, які схильні вважати, ніби найтяжчі лиха людства не вразять їх, поляки сучасної доби не схильні до безмежного оптимізму. Проте, покинувши друге тисячоліття і вступивши в ХХІ сторіччя, поляки багато за що мали дякувати. Вони уникнули комуністичного кошмару, не проливши крові, й відновили свою суверенність за обставин, коли можна було як слід скористатися нею. На відміну від 1918 р., вони не були ізольовані, їх не оточували ворожі держави, не обтяжували внутрішні поділи. Вони приєдналися до європейської громади вільних народів, що обернулися плечима і до націоналістичного суперництва світової війни, й до ідеологічних напруг “холодної війни”. Вони використали перше десятиліття своєї нової незалежності не тільки на те, щоб поставити рідну країну на здорову політичну та економічну основу, а й для набуття доступу до кількох провідних організацій міжнародної співпраці та безпеки. Як член ООН Польща вже не мала озиратися через плече за схваленням Москви. Як повноправний член НАТО вона належить до могутнього клубу демократичних держав, об’єднаних принципом “усі за одного і один за всіх”. Як кандидат до наступної хвилі вступу до Європейського Союзу вона сподівається на психологічний і матеріальний добробут, якого вона, як арена колишніх конфліктів, ніколи не знала.

Ба більше, якби хто взяв на себе клопіт порівняти становище Польщі 2000 р. зі становищем 1900, 1800 або 1700 р., контраст був би очевидним. 1700 р. давня Річ Посполита була в стані хаосу й вочевидь падала в лихі пазурі закордонних держав. 1800 р. “Польща” щойно була стерта з карти без перспективи швидкого повернення. 1900 р. вона не існувала понад століття й досягла точки, де пророки її долі говорили і про політичне, і про культурне згасання. А 2000 р. вона була ще тут — змінившись так, що й упізнати годі, але вільна та енергійна.

Отже, поляки можуть із подивом і немалими гордощами думати про надзвичайні події, які дали їм змогу вижити, а інколи й процвітати перед лицем такої великої ворожості. З огляду на їхню трьохсотрічну боротьбу за виживання було б якнайнедоречнішим судити про них, спираючись тільки на норми світського успіху. Адже Польща — не просто ще одна європейська країна, пошарпана війною і обтяжена проблемами повоєнної перебудови економіки. Для кожного, хто знає її історію, це щось значно більше. Польща — це скарбниця ідей і вартостей, що може пережити яку завгодно кількість воєнних і політичних катастроф. Польща не пропонує ніяких гарантій, що окремі її грома-

дяни дотримуватимуться її високих ідеалів, але все-таки є безсмертним символом моральної мети в європейському житті:

Закон моральний в мені і небо зоряне вгорі, —
А що, як право варварством розбите?
Нехай хоч зорі мають досконалі орбіти.
Можливо, небо принаймні збереже чистоту¹.

Польська історія, коли дивитися на неї як на науковий процес або як на національний хрестовий похід, не має великої послідовності чи переконливості. Та коли дивитись на неї як на ігрище лихої долі, вона починає набувати певної збагненності. Її сутність не можна належно охарактеризувати на тисячі сторінок наукового коментарю, але інколи її схоплюють кілька тендітних віршованих рядків:

Я будував на піску,
І впало геть усе.
Я будував на скелі,
І скоро знову впало все.
Тому тепер, як намір будувати є,
А може, навіть ні,
Планую спершу дим,
Що з комину злітає².

Отже, дилеми минувшини Польщі постійно породжують тривогу про її майбутнє. Протягом більшої частини новітньої історії поляки запитували себе, як можна було б відродити свою країну в її колишньому незалежному стані і, що є важливішим, якою саме країною має бути незалежна Польща; за словами Лелевеля, "*Polska tak, ale jaka?*" На перше запитання відповіли результати двох страшних світових війн, а нещодавно — крах комунізму в 1989—1991 рр. Друге запитання, як і завжди, лишається.

ПРИМІТКИ

ПЕРЕДМОВА

1. *W. Reddaway* (ред). *The Cambridge History of Poland*. — Cambridge, 1941—1950: Т. 1: до 1696 р.; Т. 2: 1696—1935 pp.
2. *A. Gieysztor, S. Kieniewicz* (гол. ред.) *et al.* (ред.). *History of Poland*. — Warsaw, 1968; 2 виправлене й доповнене вид. — Warsaw, 1979.
3. Наприклад: *W. Allison Phillips*. *Poland*. — London, 1915; *Lord Eversley*. *The Partitions of Poland*. — London, 1915; перевид. — 1973; *F. E. Whitton*. *The History of Poland: from the earliest times to the present day*. — London, 1917; *W. J. Rose*. *The Rise of Polish Democracy*. — London, 1944; *S. Sharpe*. *White Eagle on a Red Field*. — Cambridge, Mass., 1935, etc.
4. *W. R. Morfill*. *Poland*. — London, 1893; перевид. — 1972.
5. Див.: *J. Michelet*. *La Pologne Martyre*. — Paris, 1863.
6. *Jan Kochanowski*. *Człowiek boze igrzysko // Fraszki*. — Ч. III. — № 76.
7. Станчик (1480—1560) — придворний блазень короля Сигізмунда I; Францишек Заблоцький. — 1752—1821), сатирик і драматург, перекладач Мольєра і Філдінга; Станіслав Костка Потоцький. — 1755—1821. Див.: *J. Krzyżanowski*. *Blazen starego króla: Stańczyk w dziejach kultury polskiej // W wieku Reja i Stańczyka*. — Warszawa, 1958.

РОЗДІЛ 1. MILLENIUM

1. *Monumenta Poloniae Historica* (нова серія) 1. *T. Kowalski*. — ред. *Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekriego*. — Kraków, 1946; вміщено і оригінальний арабський текст, і пізніший латинський переклад: *De Slavis*. — “Про слов’ян”. Див.: *G. Labuda*. *Najstarsza relacja o Polsce w nowym wydaniu // Roczniki Historyczne*. — Т. XVI. — 1947. — С. 100—183.
2. *Pierre David*. *Les Sources de l’histoire de la Pologne à l’époque des Piasts, 963—1386*. — Paris, 1934. Головні тексти подано у вид.: *Monumenta Poloniae Historica, Pomniki Dziejowe Polski*: У 6-ти т. — Lwów, 1864—1893; перевид. — Warszawa, 1960—1961. Див. також: *By czas nie zaćmił i niepamięć: Wybór kronik średniowiecznych*, ред. *Antonina Jelicz*. — Warszawa, 1975.
3. *M. Bobrzyński, S. Smolka*. *Jan Długosz: jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*. — Kraków, 1893. Латинські хроніки, вперше видані під назвою *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*: У 15-ти т. — Kraków, 1863—1887, є й у польському перекладі: *Jan Długosz. Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ред. *J. Dąbrowski*. — Warszawa, 1960.
4. *N. Rutkowska*. *Bishop A. Naruszewicz and his History of the Polish Nation: a Critical Study*. — Washington D. C., 1941.
5. *W. J. Rose*. *Lelewel as historian // Slavonic and East European Review*. — Т. XV. — 1936/37. — С. 649—662; *M. H. Serejski*. *Joachim Lelewel, 1786—1861 // Acta Poloniae Historica*. — Т. VI. — 1962. — С. 35—54. Див. також: *M. H. Serejski*. *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*. — Warszawa, 1958; *S. Kieniewicz*. *Samotnik Brukselski*. — Warszawa, 1964.
6. *M. H. Serejski*. *L’ecole historique de Cracovie et l’historiographie européenne // Acta Poloniae Historica*. — Т. XXVI. — 1972. — С. 127—152.
7. *M. Bobrzyński*. *Dzieje Polski w zarysie: У 3-х т.* — 4 вид. із продовженням. — Warszawa, 1927; *O podziale historii polskiej na okresy // Szkice i studia historyczne*. — Т. I. — Kraków, 1922. — С. 36—62.
8. *Stanisław Kutrzeba*. *Historia ustroju Polski w zarysie: У 4-х т.* — Warszawa—Lwów, 1920.

9. A. F. Grabski. The Warszawa School of History // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XXVI. — 1972. — С. 153—170.
10. T. Korzon. Historia nowożytna: У 2-х т. — Warszawa, 1903—1912. Цінну збірку праць Корзона недавно перевидано у вид.: *Tadeusz Korzon. Odrodzenie w upadku: wybór pism historycznych*. — Warszawa, 1975.
11. W. J. Rose. Polish Historical Writing // *Journal of Modern History*. — Т. II. — 1930. — С. 569—585; Realism in Polish History // *Journal of Central European Affairs*. — Т. II. — 1942/43. — С. 235—249; O. Halecki. Problems of Polish Historiography // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXI. — 1943. — С. 223—239; *Claude Backvis*. Polish Tradition and the Concept of History // *Polish Review*. — Т. VI. — 1961. — С. 125—158.
12. *Oscar Halecki*. History of Poland. — Доповнене й виправлене вид. з додатками А. Polonsky. — London, 1978.
13. *M. Kukiel*. Dzieje Polski porozbiorowej, 1795—1921. — London, 1961.
14. *W. Pobóg-Malinowski*. Najnowsza historia polityczna Polski: У 2-х т. — London, 1965—1967.
15. Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich: Przemówienia, Referaty, Dyskusja. — деякі проблеми періодизації польської історії. Т. I. — Warszawa, 1953. — С. 157. Див. також: *E. Valkenier*. The Soviet impact on Polish post-war historiography // *Journal of Central European Affairs*. — Т. XI. — 1950—1952. — С. 372—396.
16. История Польши: У 3-х т. — М.: Академия наук СССР, 1954—1965.
17. *Stanisław Arnold*. Niektóre problemy periodizacji dziejów Polski // Pierwsza Konferencja Metodologiczna, op. cit. — С. 155—185.
18. Historia Polski: У 4-х т., 10-ти ч., незакінчена. — Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1957—. Див.: *W. Drzewieniecki*. The new „Historia Polski” of the Polish Academy of Sciences // *D. Wandycz* (ред.). Studies in Polish Civilisation. — New York, 1966. — С. 176—196; також *E. Valkenier*. Sovietisation and Liberalism in Polish post-war historiography // *Journal of Central European Affairs*. — Т. XIX. — 1959/60. — С. 149—173.
19. *Paweł Jasienica (Lech Beynar)*. Pamiętnik. — Kraków, 1989.
20. Millennium Poloniae Christianae, 966—1966. — Rome: Centralny Ośrodek Duszpasterstwa Emigracji, 1966. — С. 335.
21. *J. Busko et al.* Historia Polski: У 3-х т. — Warszawa—Kraków, 1976; *J. Topolski et al.* Dzieje Polski. — Warszawa—Poznań, 1976; *T. Manteuffel, J. Tazbir*. Zarys historii Polski. — Warszawa, 1979.
22. *J. Rutkowski*. Histoire économique de la Pologne avant les partages. — Paris, 1927.
23. *J. Topolski*. Methodology of History. — Hingham, Mass., 1976.
24. Czarna księga cenzury PRL, переклад *J. L. Curry*: The Black Book of Polish Censorship. — New York, 1984.
25. *Mary Craig*. Man from a Far Country. — London, 1979.
26. [Генерал] *Marian Kukiel*. Czartoryski and European Unity. — Princeton, 1955, Dzieje Polski porozbiorowej. — London, 1961, General Sikorski. — London, 1970; *Józef Garliński*. Poland, SOE and the Allies. — London, 1969, Fighting Auschwitz. — London, 1974, Hitler's Last Weapons. — London, 1978, Intercept: the Enigma War. — London, 1979, Poland in the Second World War. — Basingstoke, 1985; *Jan M. Ciechanowski*. The Warsaw Rising. — Cambridge, 1974; *Józef Czapski*. Na nieludzkiej ziemi. — Paris, 1949; *Gustaw Herling-Grudziński*. Inny świat. — 1951; *Janusz Zawodny*. Death in the Forest. — Notre Dame, Ind., 1962, Nothing but Honour, the Story of the Warsaw Rising. — London, 1978; *Czesław Miłosz*. The Captive Mind. — London, 1953, Native Realm. — Manchester, 1981; *Adam Michnik*. Z dziejów honoru w Polsce. — Paris 1985, Letters from Prison. — Berkely, 1987; *Adam Zamoyski*. The Polish Way. — London, 1987, The Last King of Poland. — London, 1992, Holy Madness. — London, 1999; *W. H. Zawadzki*. A man of honour: Adam Czartoryski. — Oxford, 1993 (у співпраці з *J. Łukowski*), A Concise History of Poland. — Cambridge, 2001; *Jerzy Łukowski*. Liberty's Folly: the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th Century. — London, 1991.
27. *R. F. Leslie* (ред.). The History of Poland since 1863. — Cambridge, 1980, розділи, належні *R. F. Leslie, A. Polonsky, J. M. Ciechanowski, Z. Pełczyński*.
28. *A. Ajnenkiel*. Sens polskiej historii. — Warszawa, 1990; *J. Jedlicki*. Żłe urodzeni: o doświadczeniu historycznym. — London, 1993.
29. *J. Topolski et al.* Dzieje Polski. — Warszawa, 1993; *J. Tazbir* (ред.). Polska na przestrzeni wieków. — Warszawa, 1995; *A. Mączak et al.* Od plemion do Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1996; *J. Wyrozumski et al.* Wielka Historia Polski: У 6-ти т. — Kraków, 1998.

30. *Adolf Juzwenko* // Index on Censorship. — 1988.
31. *Norman Davies*. Europe: A History. — Oxford, 1996.
32. *J. Kłoczowski*. Europa Słowiańska w XIV—XV w. — Warszawa, 1984.
33. *J. Kłoczowski*. Historia Europy Środkowo—Wschodniej: У 2 т. — Lublin, 2000.
34. *Natalia Jakowenko*. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do XVIII wieku; *Jarosław Hrycak*. Historia Ukrainy 1772—1999. — Lublin, 2000.
35. *J. Kłoczowski*. Historia Polski do końca XV wieku. — Lublin, 2000; *Andrzej Sulima Kamiński*. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. — Lublin, 2000; *Hanna Dylągowa*. Historia Polski 1795—1990. — Lublin, 2000.
36. *J. Kłoczowski* // “Polska wielu narodów”: dyskusja historyków // Rzeczpospolita, Plus-Minus. — № 45 (463). — 2001. — 10/11 листопада.

РОЗДІЛ 2. POLSKA

1. *F. Dvornik*. The Making of Central and Eastern Europe. — London, 1949. — С. 14; у вид.: *Konrad Jazdzewski*. Poland // Ancient Peoples and Places. — London, 1965, підсумовано польські гіпотези й подано цікавий огляд розвитку польської археології.
2. *Marija Gimbutas*. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. — The Hague, 1965. Інша праця цієї авторки: *The Slavs*. — London, 1971 // Ancient Peoples and Places. — Т. 74, хоч і опублікована в тій самій серії, що й том Язджевського, суперечить йому в багатьох важливих пунктах.
3. *Jan Czarnecki*. The Goths in Ancient Poland: a study in the historical geography of the Oder—Vistula region during the first two centuries of our era. — Miami, 1975.
4. *Mortimer Wheeler*. Rome beyond the Imperial Frontiers. — London, 1955. Найбагатші знахідки імпортованих римських виробів у “Вільній Німеччині” виявлено в похованні п’яťох варварських племінних ватажків поблизу Любсова (Любово) в Померанії.
5. *Tacitus*. Germania // Tacitus on Britain and Germany, перекл. *H. Mattingly*. — London: Penguin Books, 1948. — С. 101—140.
6. *J. Otto Maenchen-Helfen*. The World of the Huns. — Berkeley, 1973. Див.: *Gerard Labuda*. Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski. — Warszawa, 1961, де йдеться про Альфреда Великого, готсько-гунські війни, поему “Мандрівник” і “Пісню про Роланда”.
7. *F. Dvornik*. The first wave of the Drang nach Osten // Cambridge Historical Journal. — Т. VII. — 1943. — С. 129—145.
8. Див.: *Karol Buczek*. Polska przed 1000 lat, PAN, Prace Historyczne. — № 5. — Warszawa, 1960.
9. *J. Wielowiejski*. The Development of agriculture in the Polish territories during the period of contacts with Celtic and Roman culture // *Ergon*. — Т. II. — 1960. — С. 284—299.
10. *H. Łowmiański*. Economic problems of the early feudal Polish state // *Acta Poloniae Historica*. — Т. III. — 1960. — С. 7—32; Див. також: *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*. — Warszawa, 1953.
11. *Andrzej Zajaczkowski*. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. — Wrocław, 1961. — С. 113; в німецькому перекладі: *Hauptelemente der Adelskultur in Polen*. — Marburg—Lahn, 1967.
12. *Lustracja Województwa Krakowskiego, 1564*. — Ч. I, ред. *J. Małeki*. — Warszawa, 1962. — С. 148—149. Місцеві одиниці мір і ваги та грошові одиниці становлять незліченні труднощі для розуміння тих текстів. Точний об’єм корця в місті Нови-Тарг тієї пори невідомий. У сусідньому місті Нови-Сонч корець був такий самий, як у Кракові, тобто близько половини данцизького корця. А за п’ятдесят кілометрів, у Чуві, він дорівнював 1,5 краківського корця, а в Бечу — 2 краківським корцям. Поширені були такі грошові одиниці: 1 mark (*marca/grzywna*) = 48 groschen (*grossi/groszy*); 1 florin (*florenus/złoty*) = 32 groschen; 1 *grossus/grosz* = 3 shillings (*solidi/szelagi*) = 18 pence (*denarii*). Загальні суми рахували в марках, грошах і денаріях: мк/гр/д.
13. *Sebastian Fabian Klonowic*. Flis, ред. *S. Hrabec*. — Wrocław, 1950. — Рядки 181—184, 228—232, переклад *J. P. Wachowski*. Цитовано за вид.: *M. Haiman*. The Polish Past in America. — Chicago, 1974. — С. 4.

РОЗДІЛ 3. ПІАСТ

1. Серед багатьох вступів до історії Польщі за доби П'ястів до Другої світової війни за класичну працю вважали вид.: *Bobrzyński. Dzieje Polski w zarysie.* — Warszawa, 1879. Головним підручником для теперішніх студентів є вид.: *Historia Polska.* — Т. I. — Ч. I, до 1454 р., ред. *H. Łowmiański.* — Warszawa, 1957. Є ще два цікаві видання в серії “*Konfrontacje Historyczne*” Інституту історії Польської Академії Наук: *Polska pierwszych Piastów*, ред. *T. Manteuffel.* — Warszawa, 1970; *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, ред. *A. Gieysztor.* — Warszawa, 1972.
2. Наприклад: *Słownik Historii Polski.* — 6 вид. — Warszawa, 1973, фронтиспіс, а також майже в кожному нинішньому підручнику, виданому і в Польщі, й за кордоном. Див.: *Oscar Halecki. A History of Poland*, з додатковим матеріалом *A. Polonsky.* — London, 1978, фронтиспіс.
3. Див.: *A. P. Vlasto. The Entry of the Slavs into Christendom.* — Cambridge, 1970: *The Western Slavs.* — С. 86—154; Див. також: *H. Łowmiański. The Slavic Rite in Poland and St. Adalbert // Acta Poloniae Historica.* — Т. XXIV. — 1972. — С. 5—21; *K. Lanckorońska. Studies in the Roman-Slavonic rite in Poland // Orientalia Christiana Analecta.* — Rome, 1961. — С. 196. Про ранню історію католицької церкви в Польщі Див.: *J. Dowiat. Historia Kościoła katolickiego w Polsce do połowy XV wieku.* — Warszawa, 1968.
4. *Władysław Tatarkiewicz. Historia filozofii.* — 7 вид. — Warszawa, 1970, „*Filozofia Scholastyczna w Polsce*”. — С. 297 seq.
5. *Adam Vetulani. The Jews in Mediaeval Poland // Jewish Journal of Sociology.* — Т. IV. — 1962. — С. 274—294; *Isaac Lewin. The Protection of Jewish Religious Rights by Royal Edicts in Ancient Poland // Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America.* — Т. I. — 1942/43. — С. 556—577; Див. також: *The Historical Background to the Statute of Kalisz, 1264 // Studies in Polish Civilisation*, ред. *P. Wandycz.* — New York, 1966. — С. 38—53; *R. Gródecki. Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w. // Polska Piastowska.* — Warszawa, 1969. — С. 595—702.
6. *De expeditione in urbem Coloberg facta // Galla Kronika Księga II, 28 // Monumenta Poloniae Historica.* — Т. I — Warszawa, 1968. — С. 447.
7. Історія Тевтонського ордену була головним предметом дослідження давньої пруської школи, про що свідчать вид.: *Treitschke. Das Deutsche Ordensland Preussen.* — Leipzig, 1903. Величезну бібліографію зібрано у вид.: *E. Wermke. Bibliografie zur Geschichte von Ost- und Westpreussen.* — Aalen, 1962; and *K. H. Lampe. Bibliografie des Deutschen Ordens bis 1959.* — Т. I. — Bad Godesberg, 1975. Найвидатнішим польським істориком у цій сфері є *Karol Górski* з Торуня, в чийй недавній монографії: *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego.* — Wrocław, 1977, опублікованій ще й італійською мовою, підсумовано понад сорок попередніх праць. Цей самий автор у статті: *The Teutonic Order // Mediaevalia et Humanistica.* — Факс. 17. — Boulder, Colorado, 1966. — С. 20—37, розглядає відмінності між німецькою і польською інтерпретаціями. Див. також: *Marian Biskup. Polish Research Work on the History of the Teutonic State Organisation in Prussia // Acta Poloniae Historica.* — Т. III. — 1960, *Rola Zakonu Krzyżackiego w XIII—XVI w. // Stosunki polsko-niemieckie w historiografii.* — Poznań, 1974.
8. *Geoffrey Chaucer. The Canterbury Tales*, перекл. *Nevill Coghill.* — London, 1951. — С. 26.
9. *Henryk Zins. Polska w oczach Anglików, XIV—XVI w.* — Warszawa, 1974. — С. 374; Див. також: *A. F. Grabski. Polska w opiniach zachodniej Europy XIV—XV w.* — Warszawa, 1968.
10. *Paul W. Knoll. The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East Central Europe, 1320—1370.* — Chicago, 1972. — С. 276, подає напрочуд ясний і обгрунтований огляд подій середини XIV ст. Див. також: *J. Baszkiewicz. Polska czasów Łokietka.* — Warszawa, 1968; *J. Dąbrowski. Kazimierz Wielki: twórca Korony Królestwa Polskiego.* — Wrocław, 1954; *Z. Kaczmarczyk. Polska czasów Kazimierza Wielkiego.* — Kraków, 1964.
11. Див.: *S. Krzyżanowski. Poselstwo Kazimierza Wielkiego do Avinionu: pierwsze uniwersyteckie przywileje // Rocznik Krakowski.* — Kraków, 1900. Цитовано у вид.: *Paul W. Knol. Casimir the Great and the University of Crakow // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Мюнхен), нова серія. — Т. XVI. — № 2. — 1968. — С. 232—249. Літератури з нагоди 600-річчя Ягелонського університету дуже багато. Див.: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1763*, ред. *K. Lepszy.* — Kraków, 1964; також *Janusz J. Tomiak. The*

- University of Crakow in the period of its greatness // Polish Review. — New York. — Т. XVI. — 1971. — № 2. — С. 25—44; № 3. — С. 29—44.
12. *Guillaume de Machaut. La Prise d'Alexandrie — ou Chronique de Roi Pierre I de Lusignan*, ред. *M. L. de Mas Latrie*. — Geneva, 1877. — Рядки 1268—1288, 1327—1334, 1357—1365, 1402—1413.
 13. *Janko z Czarnkowa. Kronika Polska*; цитовано в польському перекладі у вид.: *Antonina Jelicz. By czas nie zaćmił i niepamięć: wybór kronik średniowiecznych*. — Warszawa, 1975. — С. 129—130.

РОЗДІЛ 4. ANJOU

1. До загальних історій Угорщини належать вид.: *C. A. Macartney. Hungary: a short history*. — Виправлене й доповнене вид. — Edinburgh, 1962; також польською мовою: *Wacław Felczak. Historia Węgier*. — Wrocław, 1966. Про коротку Анжуйську унію Угорщини і Польщі див.: *J. Dąbrowski. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego, 1370—1382*. — Kraków, 1918.
2. *B. Toth. Szajrul Szajra*. — Budapest, 1901. — С. 188. Угорський варіант узятю з гімну, складеного 1880 р. на честь польського генерала Бема, що воював в угорській революційній армії в Трансильванії 1849 р.

РОЗДІЛ 5. JOGAILA

1. *Див.: C. R. Jurgela. History of the Lithuanian Nation*. — New York, 1948; *A. Gerutis* (ред.). *Lithuania — 700 years*. — New York, 1969.
2. До класичних праць про добу Ягелонів належать: *O. Halecki. Dzieje unii jagiellońskiej*. — Kraków, 1919/20; *L. Kolankowski. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. — Warszawa, 1930. *Див. також: Henryk Samsonowicz. Złota jesień polskiego średniowiecza*. — Warszawa, 1971.
3. *J. Żerbitto Łabuński. Unia Litwy z Polską (1385—1569)*. — Warszawa, без дати. — С. 179 seq. У цьому томі подано всі тексти Польсько-Литовської унії — латинські оригінали й польські переклади. *Див. також: S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, ред. *W. Baranowski*. — Warszawa, 1914. — С. 447—657.
4. Про Грюнвальд див.: *S. M. Kuczyński. Wielka wojna z zakonem krzyżackim 1409—1411*. — Warszawa, 1966. — С. 311 seq., в праці подано вичерпну бібліографію; лист Ягайла опубліковано у вид.: *Micler. Zbiór Dziejopisów*. — Т. III. — С. 83 seq. *Див. також: J. Długosz. Banderia prutenorum*, ред. *K. Górski*. — Warszawa, 1958; англійською мовою див.: *Geoffrey Evans. Tannenberg 1410—1914*. — London, 1970.
5. *Lustracja województwa krakowskiego, 1564*. — Ч. I, ред. *J. Małecki*. — Warszawa, 1962. — С. 26.
6. *S. Kutrzeba. Ordo Coronandi Regis Poloniae // Archiwum Komisji Historycznej*. — Т. X. — Kraków, 1916. — С. 133—210. Цей конкретний текст, що зберігся як Кодекс 17 у каталозі Польковського рукописів Краківської кафедри, був складений для коронації Владислава III 1434 р., і його використовували як основу для всіх подальших коронаційних присяг за доби Ягелонів. Використовували його і під час коронацій обраних королів Речі Посполитої Польщі і Литви від 1574 до 1764 р., і тільки первісну фразу “*regnum tibia deo concessum*”. — “королівство, надане тобі Господом”) замінили висловом “*regnum tibi a deo commissum vel concessum*”. — “королівство, довірене або надане тобі Господом”. Як і годилось за конституційної доби, двозначне формулювання виправленого тексту лишало в короля певні сумніви щодо справжніх намірів Господа.
7. *Halecki. Op. cit.* — Т. II. — С. 114—118; *Karol Szajnocha. Barbara Radziwiłłówna // Szkice Historyczne*. — Lwów, 1854. — С. 111—174.
8. Про Коперника див.: *Bibliografia kopernikowska 1509—1955*, ред. *H. Baranowski*. — Warszawa, 1958; *Nicholas Copernicus. Complete Works* (факсиміле). — London—Warsaw, 1972; *A. Armitage. The World of Copernicus*. — East Ardsley, 1971; *Maria Bogucka. Nicolaus Copernicus: The Country and the Times*. — Wrocław, 1973, *F. Kaulbach et al. Nicolaus Copernicus zum 500 Geburtstag*. — Köln, 1973.

9. *Wiktor Weintraub*. Kochanowski's Renaissance Manifesto // Slavonic and East European Review. — Т. XXX. — 1952. — С. 412—424. *Див. також:* *David Welsh*. Jan Kochanowski. — New York, 1974.
10. *W. Sobieski*. Żalobny Hetman // Szkice historyczne. — Warszawa, 1904. — С. 4—45; Trybun ludu szlacheckiego. — Warszawa, 1905; *Artur Słowiński*. Jan Zamoyski: kanclerz i hetman wielki koronny. — Warszawa, 1947; *S. Herbst*. Zamość. — Warszawa, 1955.
11. *Łabuński*. Op. cit. — С. 229 seq. *Halecki*. Op. cit. — Т. II. — Ч. V: “Unia Lubelska”. — С. 248—353.

ПОЗДІЛ 6. ANTEMURALE

1. *Див.: J. Tazbir*. Przedmurze jako miejsce Polski w Europie // Rzeczpospolita i świat: studia z dziejów kultury XVII w. — Wrocław, 1971. — С. 63—78; *Див. також докладніше обговорення:* *W. J. Rose*. Poland's Place in Europe. — London, 1945.
2. “Точна копія латинської промови знаменитого пана Єжи Оссолінського... виголошена перед його Величністю у Вайтголі тим послом... з перекладом промови англійською мовою... Лондон, 1621 р.” Оpubліковано у вид.: Anglo-Polish Renaissance Texts, ред. *W. Chwalewik*. — Warszawa, 1968. — С. 247—262. Латинський оригінал і англійський переклад листа Яна III Собеського до Карла II від 25 липня 1676 р. містяться в PRO SP(88)I4. — С. 181—185.
3. *M. Kridl, J. Wittlin, W. Malinowski* (ред.). The Democratic Heritage of Poland: “For Your Freedom and Ours”, передмова Бертрана Расела. — London, 1944; також опубліковано під назвою: For Your Freedom and Ours: The Polish Progressive Spirit through the Ages. — New York, 1943. У цьому томі подано унікальну антологію польських історичних текстів в англійському перекладі.
4. Не існує загального синтезу історії релігії в Польщі за новітньої доби, хоча є багато чудових праць про конкретні аспекти, як-от про католицизм, толерантність, юдаїзм і Реформацію. До нещодавніх вступів до історії церкви належать: *J. Tazbir*. Historia Kościoła Katolickiego w Polsce. — Warszawa, 1966; *F. Manthey*. Polnische Kirchengeschichte. — Hildesheim, 1965. *Див. також:* *W. Ręczlarski*. The Protestant Churches in Poland. — London, 1944.
5. Bogurodzica, ред. *J. Woronczak*. — Wrocław, 1962.
6. Cudzoziemcy o Polsce: relacje i opinie, ред. *J. Gintel*. — Kraków, 1971. — С. 89—97.
7. *Див.: Oscar Halecki*. The Crusade of Varna: a discussion of controversial problems. — New York, 1943; і відповіді: *F. Babinger*. Von Amurath zu Amurath: Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444) // Oriens. — Т. III. — 1950. — С. 229—265.
8. *B. B. Szcześnieiak*. The Knights Hospitallers in Poland. — The Hague, 1969.
9. *Stanisław Belch*. Paulus Vladimiri and his doctrine concerning International Law and Politics: У 2-х т. — The Hague, 1965.
10. *A. F. Pollard*. The Jesuits in Poland. — Oxford, 1892; перевид. — New York, 1971; *див. також:* *S. Załęski*. Jezuici w Polsce: У 4-х т. — Kraków, 1905.
11. *Wiktor Weintraub*. Tolerance and Intolerance in Old Poland // Canadian Slavonic Papers. — Т. III. — 1971. — С. 21—43, також у польському перекладі: Twórczość. — 1971 (Варшава). — № 12. *Див. також:* *J. Tazbir*. Dzieje polskiej tolerancji. — Warszawa, 1973; *W. Czapliński*. Parę uwag o tolerancji w Polsce w okresie kontrreformacji // O Polsce siedemnastowiecznej. — Warszawa, 1966. — С. 101—129.
12. *Walerjan Krasiński*. A Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland: У 2-х т. — London, 1838; довгий час єдина праця про історію релігії в Польщі, доступна в Англії, і джерело багатьох тенденційних поглядів.
13. *Див.: J. Woliński*. Polska a Kościół prawosławny. — Lwów, 1936; *O. Halecki*. From Florence to Brest, 1439—1596. — Rome, 1958; *E. Likowski*. Unia brzeska. — Warszawa, 1907.
14. *H. F. Graham*. Peter Mogiła, Metropolitan of Kiev // Russian Review. — Т. XIV, 4. — 1955. — С. 345—356.
15. *Див.: K. Chodyniecki*. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: Zarys historyczny, 1370—1632. — Warszawa, 1934; *J. Woliński*. Rzeczpospolita i Kościół prawosławny. — Warszawa, 1936.
16. *Див.: Stanisław Kot*. La Rêforme dans le Grand Duché de Lithuanie. — Bruxelles, 1953.

17. *F. A. Navarro*. Relacion ... de Señor Don Pedro Ronguillo; цитовано за вид.: *P. Skwarczyński, C. Scott*. A Spanish Diplomat's View of Poland (1674) // *Slavonic and East European Review*. — Т. XI. — 1961/62. — С. 497—517.
18. “Точний і правдивий звіт католиків про страшний бунт і варварську профанацію каплиць і священних ораторій разом із поваленням вівтарів... і блюзнірським паленням на вулицях образів нашого Спасителя, Найблагословеннішої Диви та інших святих у супроводі безмежних блюзнірств і глуму і, нарешті, пограбунок усього колегіуму єзуїтів у Торні, який здійснили єретики цього самого міста 27 липня 1724 р.” // *Historical Register . . . for the Year 1725*. — Т. X. — London, 1725. — № 37. — С. 31 seq.; в № 38. — С. 106 seq. вміщено “Промову адвоката єзуїтів міста Торн перед судовим трибуналом у Варшаві...”, “Промову посла Його Британської Величності в Ратисбоні”, “Захист суду Саксонії”, “Постанови сейму Польщі і Литви за 1724 р.”, а також листи французького короля Людовика XV до королів Швеції і Пруссії.
19. *Див.*: *S. Kot*. Socinianism in Poland: the Social and Political Ideas of the Polish Anti-trinitarians in the sixteenth and seventeenth centuries. — Boston, 1957; *J. Tazbir*. Arianie i katolicy. — Warszawa, 1971.
20. *Catechisis et Confessio Fidei Coetus per Poloniani congregati in nomine Iesu Christi, Domini Nostri crucifixi et resuscitati*: Kraków: Typis Alexandri Turobini, 1574, Bodleian Library Mason A. A. 8; *The Racovian Catechisme wherein you have the substance of the Confession of those churches which in the Kingdom of Poland and Great Dukedom of Lithuania that . . . do affirme that no other save the Father of our Lord Jesus Christ is that One God of Israel. . .* — Amsterdam, 1652.
21. *J. Tazbir*. Sprawa Iwana Tyszkiewiczza // *Rzeczpospolita i świat*. — С. 147—169.
22. *Див.*: *N. Hans*. The Polish Protestants and their connections in England and Holland in the seventeenth and eighteenth centuries // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXXVII. — 1958/59. — С. 196—220.
23. *S. Kot*. Anglo-Polonica // *Nauka Polska*. — Т. XX. — 1935. *Див. також*: *Jan Dąbrowski*. Polacy w Anglii i o Anglii. — Kraków, 1962.
24. *H. Zavrlian*. The Polish Armenian Colony // *Armenian Review*. — 1951. — С. 13 seq.; *також*: *G. Petrowicz*. L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede, 1626—1686. — Rome, 1952; *M. Zakrzewska-Dubasowa*. Z badań nad osadnictwem ormiańskim . . . // *Polska w Europie*, ред. *H. Zins*. — Lublin, 1968. — С. 161—174; *C. Lechicki*. Kościół ormiański w Polsce — zarys historyczny. — Lwów, 1928.
25. *L. Bohdanowicz*. The Muslims in Poland // *Journal of the Royal Asiatic Society*. — 1942. — С. 163—180.
26. Класична праця *S. M. Dubnow*. The History of the Jews in Russia and Poland: У 3-х т. — Philadelphia, 1916—1920), трохи тенденційна. Найкращим вступом до єврейських проблем є численні статті в англomовній *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971—). *Див. також*: *Gershon Hundert*. Recent Studies relating to the Jews in Poland from the earliest times to the Partition period // *Polish Review*. — Т. XVIII. — 1973. — № 4. — С. 34—51.
27. *Encyclopaedia Judaica*. Op. cit. — Т. X. — С. 761 seq. *Див. також*: *S. Assaf*. The Rise of the Karaite Sect. — New York, 1937; *P. Birnbaum* (ред.). Karaite Studies. — New York, 1971; *G. Scholem*. Sabbatai Sevi: the mystical Messiah, 1626—1676. — London, 1973.
28. *Martin Buber*. The Origin and Meaning of Hasidism. — New York, 1960; *H. M. Rabinowicz*. The World of Hasidism. — London, 1970.
29. Цитовано у вид.: *Z. L. Sulima*. Historia Franka i frankistów. — Kraków, 1893. — Розд. 8. *Див. також*: *A. Kraushar*. Frank i frankiści polscy: У 2-х т. — Warszawa, 1895.
30. *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), постанова І/к 180, цитовано за вид.: *B. Baranowski*. Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wiekach. — Łódź, 1952.

РОЗДІЛ 7. SZLACHTA

1. *A. Wyczański*. Uwarstwienie społeczne w Polsce w XVI-tym wieku. — Wrocław, 1977. — Ч. III: “Grupy społeczno-zawodowe”. — С. 202—224.
2. *Ibid.* — Ч. I: “Struktura społeczno-majątkowa szlachty”.
3. Уживання терміна *szlachta* в обмеженому значенні дворянства (*the gentry*) не обмежується марксистами, хоча дуже добре узгоджується з марксистськими критеріями. Словникові

- визначення не пропонують розв'язку, бо подають різноманітні наявні значення, не висловлюючи суджень про них. Kościuszko Foundation Dictionary. — The Hague, 1965. — Ч. II, дає таке тлумачення: *Szlachta* = noblemen, nobles, nobility, gentlefolk(s), gentry; Wielki Słownik Polsko-angielski. — Warszawa, 1969, дає: *szlachta* = nobility.
4. Про походження *szlachty* Дув.: *Władysław Smoleński*. Szlachta w świetle własnych opinii // Pisma historyczne. — Т. I. — Kraków, 1901. — С. 1—30. Про збільшення правових привілеїв шляхти див.: *J. Bardach* (ред.). Historia państwa i prawa Polski do 1795 r. — Warszawa, 1964, а також конкретні праці: *S. Kutrzeba*. Przywilej jedleński 1430. — Kraków, 1911; *M. Bobrzyński*. O ustawodawstwie nieszwajskim Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1911; *A. Vetulani*. Geneza statutu warckiego o wykupie solectw // Kwartalnik Historyczny. — 1969. — № 3. — С. 557—581.
 5. Дув.: *Karol Szajnocha*. Nastanie szlachty i herbów w Polsce // *Dziela*. — Т. II. — Warszawa, 1876. — С. 215—256.
 6. *Z. J. Gąsiorowski*. The Conquest Theory of the Genesis of the Polish State // *Speculum*. — Т. XXX. — 1955. — С. 550—560.
 7. Дув.: *J. Adamus*. Polska teoria rodowa. — Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1958, в праці подано широкий огляд історіографії.
 8. Дув.: *O. Halecki*. O początkach szlachty i heraldyki na Litwie // Kwartalnik Historyczny. — Т. XXIX. — 1915. — С. 177—207.
 9. *Franciszek Piękoskiński*. Heraldyka polska wieków średnich. — Kraków, 1899. Дув. також: *S. Konarski*. Armorial de la noblesse polonaise titrée. — Paris, 1958; *A. Boniecki*. Herbarz polski: У 17-ти т. — Ч. I. — Warszawa, 1899—1913; *W. Dworzaczek*. Genealogia. — Warszawa, 1959.
 10. *P. Skwarczyński*. The Problem of Feudalism in Poland up to the beginning of the sixteenth century // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXXIV. — 1956. — С. 292—310; Дув. також: *O. Backus*. The Problem of Feudalism in Lithuania, 1506—1548 // *Slavic Review*. — Т. XXI. — 1962. — С. 639—659; *T. Manteuffel*. On Polish Feudalism // *Mediaevalia et Humanistica*. — Boulder, Colorado, 1964. — Факс. 16. — С. 94—104.
 11. Конкретні риси дворянського стану в конкретних суспільствах добре з'ясовано з допомогою порівняльного дослідження різних країн. Дув.: *Jean Meyer*. Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime. — Paris, 1973, надто розділ "Le Croissant Nobiliaire: Pologne — Espagne".
 12. Цитовано у вид.: *W. R. Morfill*. Poland — the story of the nations. — London, 1893. — № 33. — С. 84—86. Про піднесення магнатів див.: розділ XVII, прим. 8.
 13. Дув.: *J. Ochmański*. Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego, 1387—1550. — Poznań, 1963. — *Passim*.
 14. *Marian Biskup*. Rozmieszczenie własności ziemskiej województw chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. // *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. — Т. 60 (за 1955 р.). — № 2. — Toruń, 1957.
 15. *Wyczański*. Op. cit. (див. прим. 1). — С. 57—59.
 16. Попри начебто простоту такого завдання, вчені загалом ще не виробили загальновизнаного аналізу внутрішніх структур шляхти. Дув.: *Karol Górski*. Les structures sociales de la noblesse polonaise au Moyen-Age // *Le Moyen Age*. — Paris. — Т. LXXIII. — 1967. — С. 73—85; *Andrzej Zajczkowski*. En Pologne: cadres structurales de la noblesse // *Annales* (Париж). — Т. XVIII. — 1963. — С. 88—102.
 17. *Adam Hornecki*. Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich, c. 1650—1750, PAN w Krakowie: Prace Komisji Nauk Historycznych. — № 27. — Wrocław, 1970.
 18. *Ignacy Krasicki*. Satyra X: Pan niewart sługi. — Рядки 75—96 // *Pisma Wybrane*. — Warszawa, 1954. — Т. II. — С. 50—51.
 19. *Andrzej Wyczański*. L'économie du domaine nobiliaire moyen en Pologne, 1500—1580 // *Annales* (Париж). — Т. XVIII. — 1963. — С. 81—87.
 20. *Maria Biernacka*. Wsie Drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu, Польська Академія Наук, Інститут історії матеріальної культури. — Wrocław, 1966.
 21. *Adam Mickiewicz*. Pan Tadeusz. — Кн. VI; англійський текст був поданий за перекладом *G. R. Noyes*: Everyman's Library. — № 842. — London, 1930. — С. 167—170.
 22. *W. Smoleński*. Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów plockich // *Pisma historyczne*. — Т. I. — Kraków, 1901. — С. 111—172.

23. *W. N. Trepka. Liber Generationis vel Plebeanorum (Liber chamorum)*, ред. *W. Dworaczek*. — Wrocław, 1963: “Proemium”.
24. Абрамович, колишній візник з Беча, що отримав в оренду масток Квятоновоце, 1622 р. був змушений визнати перед судом своє нешляхетське походження, не спромігшись перед тим бути присутнім на щорічному огляді посполитого рушення. Жизанський, колишній швець із Хенцина, видавав себе за шляхтича, діставши посаду секретаря земського суду. *Liber chamorum*. — № 1 і № 2534.
25. *Див.: W. Łoziński. Prawem i lewem: Obyczaj na Czerwonej Rusi: У 2-х т.* — Lwów, 1913. — Розд. 1: “Niedostatki Prawa”.
26. *Ibid.*
27. *Daniel Defoe. The Compleat English Gentleman*, ред. *K. D. Bulbring*. — London, 1890. — С. 21, 29—31, 114.
28. *Див.: Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej: У 5-ти т.*, ред. *S. Konarski*. — Paris—Buenos Aires, 1963—1967.
29. Цитовано у вид.: *E. Starczewski. Możliwość państwa polskie na tle dziejów: У 2-х т.* — Kijów, 1916. — Розд. II.
30. *Jan Kochanowski. Na lipę (“До липи”) // Fraszki*. — Кн. II, англ. перекл. Нормана Дейвіса; *Wsi wesola, Wsi spokojna*, перекл. *John Bowring // Specimens of the Polish Poets*. — London, 1827. — С. 63—66.
31. *Adam Naruszewicz. Nic Nad To // Liryki Wybrane*. — Warszawa, 1964. — С. 46—48.
32. *Kajetan Koźmian. Ziemiaństwo Polskie (1839 р.)*. — Пісня IV // *Zbiór poetów polskich XIX w.* — Warszawa, 1975. — Ч. III. — С. 332 seq.
33. *Andrzej Zajaczkowski. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*. — Wrocław, 1961. — С. 69.
34. *W. Czapliński. Pamiętniki Paska: stan badań i postulaty badawcze // O Polsce siedemnastowiecznej*. — Warszawa, 1966. — С. 201—217. Усі наступні посилання подано за недавнім англійським перекладом *Catherine Leach: Memoirs of the Polish Baroque: the writings of Jan Chryzostom Pasek, a squire of the commonwealth of Poland and Lithuania*, з передмовою *Wiktora Weintraub*. — Berkeley, 1976.
35. *Mikołaj Rej. Krótka rozprawa między trzema osobami panem, wójtem, a plebanem*, ред. *K. Górski, W. Taszycki*. — Wrocław, 1953. — Рядки 963—974.
36. *Krzysztof Opaliński. Satyra*, ред. *L. Eustachiewicz*. — Wrocław, 1953. — Кн. I. — С. 23.— № III. — Рядки 1—10.
37. *Wacław Potocki. Niechaj śpi pijany — na toż trzeci raz // Moralia*. — 1688. — Ч. III. — Kraków, 1918. — С. 246.
38. *Див.: J. Bystron. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce: У 2-х т.* — Warszawa, 1960; *W. Łoziński. Życie polskie w dawnych wiekach*. — Kraków, 1964; *A. Bruckner. Dzieje kultury polskiej*. — Kraków, 1931. Перші дві праці є перевиданнями класичних досліджень про повсякденне життя на початку новітньої доби.
39. *M. Kromer. Polonia, sive de situ, moribus, magistratibus et republica R. P. (1577) // K. Hartleb. Kultura Polski... wypisy źródłowe*. — Lwów, 1938. — С. 31.
40. *Pasek. Op. cit.*. — anno 1669. — С. 209—210.
41. *Mikołaj Rej. Figliki*. — Warszawa, 1970. — № 181.
42. *Ibid.* — № 52.
43. *Marcin Bielski. Maskarada // Kronika Polska*. — 1551), цитовано за вид.: *K. Hartleb. Kultura Polski*. — Hanover, 1945. — С. 52—53.

РОЗДІЛ 8. HANDEL

1. Економічну історію Польщі до поділів подано у вид.: *J. Rutkowski. Histoire économique de la Pologne avant les partages*. — Paris, 1927. — С. 268; а нещодавно у вид.: *B. Zientara, A. Mączak, I. Ichnatowicz, Z. Landau. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.* — Warszawa, 1965; *Antoni Mączak. Polska Rzeczpospolita szlachecka*. — Warszawa, 1965.
2. Сучасний масив літератури про балтійську торгівлю просто колосальний, і про неї повідомляють у щорічнику “*Hansische Geschichtsblätter*” Ганзійського історичного товариства в Ляйпцигу. Якщо йдеться про її польський аспект, плідний доробок Маловіста можна найлегше знайти у вид.: *Marian Małowist. The economic and social development of the Baltic countries from the fifteenth to the seventeenth centuries // Economic History Review* (друга се-

- рія). — Т. XII. — 1959/60. — С. 177—189; також у вид.: The problem of the inequality of economic development in Europe in the later middle ages // *Ibid.* — Т. XIX. — 1966. — С. 15—26; *Wschód a Zachód Europy w XIII—XVI wieku.* — Warszawa, 1973. *Див. також:* Antoni Mączak. Między Gdańskiem a Sundem. — Warszawa, 1972. — С. 183; також *La Zone Baltique... // Acta Poloniae Historica.* — Т. XI. — 1965. — С. 71—99.
3. *Див.: Marija Bogucka.* Handel Zagraniczny Gdańska. — Warszawa, 1970; також S. Hozzowski. Handel Gdańska w okresie XV—XVIII wieku // *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie.* — Kraków, 1960. — № 11.
 4. Adam Homecki. Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku, Польська АН, праці Комісії історичних наук. — № 27. — Kraków, 1970. — С. 136.
 5. Дослідження виробництва та розподілу зерна становить необхідну основу для нинішньої марксистської теорії “фільварково-панцизній системи”, а отже, й для панівної інтерпретації “феодального періоду” в польській історії загалом. *Див.: Historia Polski Польської АН* — Т. I. — Ч. 2. — 1454—1764: “Епока феудалізму: gospodarka folwarczno-parańszczyźniana — wiadomości wstępne”. — С. 5—77.
 6. *Див.: J. Burszta.* Materiały do techniki сплаву rzecznoego na Sanie i Średniej Wiśle w XVII i XVIII wieku // *Кварталник Historii Kultury Materialnej.* — Warszawa. — Т. III. — 1955. — С. 752—782.
 7. *Pasek.* Memoirs, op. cit.. — anno 1670. — С. 217.
 8. *Sebastian Fabian Klonowic.* Flis: to jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi, ред. S. Hrabec. — Wrocław, 1950.
 9. Flis, op. cit. — Рядки 1660 seq.
 10. *Ioannis Dantisci.* Carmina. — Wrocław, 1952.
 11. *Cudzoziemcy o Polsce.* ред. J. Gintel. — Kraków, 1971. — Т. I. — С. 275—283.
 12. За вид.: *Marija Bogucka.* Op. cit. — С. 36, 47; таблиця V, «Структура експорту», і таблиця XIV, «Структура імпорту», дані яких спираються на реєстри сплати мита в Данцизькому порту.
 13. *Edmund Cieślak.* Les rapports des résidents français à Gdańsk, au XVIII siècle: У 2-х т. — Warszawa, 1965—1969. — Т. I. — С. 77—79.
 14. Public Record Office (Державний архів, Лондон), State Papers Foreign, січень 1716 р., PRO—SP/88/23; опубліковано у вид.: *Józef A. Gierowski.* Z dziejów stosunków Anglii do Gdańska w początkach XVIII wieku // *Sobótka.* — Wrocław, 1975. — № 2. — С. 333—342. Серед досліджень англо-польської торгівлі в попередньому періоді можна згадати такі: *H. Zins.* England and the Baltic in the Elizabethan Era. — Manchester, 1972; *A. Mączak.* The Sound Toll Accounts and the Balance of English Trade with the Baltic Zone, 1565—1646 // *Studia Historiae Oeconomicae.* — Poznań. — Т. III. — 1968. — С. 93—113.
 15. *Див.: A. Mączak.* The Export of Grain and the problem of the distribution of natural income in Poland, 1550—1650 // *Acta Poloniae Historica.* — Т. XVIII. — 1968; The Balance of the Polish Sea Trade with the West, 1565—1646 // *Scandinavian Economic History Review.* — Т. XVIII. — 1970; Експорт zbożowy i problem bilansu polskiego w XVI i XVII w. // *X Zjazd Historyków Polskich w Lublinie: Referaty.* — Warszawa, 1968.
 16. *Bogucka.* Op. cit. — Розд. VI: “Ceny i Zyski”.
 17. *Ibid.* — С. 113—115.
 18. Neo-serfdom: a symposium // *Slavic Review.* — Т. XXXIV. — 1975, надто праця *Andrzej Kamiński.* Neo-serfdom in Poland-Lithuania // *Ibid.* — С. 253—268. *Див. також:* B. Zientara. Z zagadnień spornych tzw. wtórnego poddaństwa w Europie Środkowej // *Przegląd Historyczny.* — Т. XXII. — 1956.
 19. *Andrzej Wyczański.* Wieś polskiego odrodzenia. — Warszawa, 1969. — С. 190; *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1800.* — Warszawa, 1960; *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500—1660.* — Warszawa, 1964; *L'économie du domaine nobiliaire moyen en Pologne, 1500—1580 // Annales (Париж).* — Т. XVII. — 1963. — С. 81—87.
 20. *Див.: Wyczański.* Wieś polskiego odrodzenia. — С. 107—113.
 21. *Див.: J. Topolski.* La régression économique en Pologne // *Acta Poloniae Historica.* — Т. VII. — 1962. — С. 28—49; *W. Kula.* L'histoire économique de la Pologne du XVIII siècle // *Acta Poloniae Historica.* — Т. IV. — 1961. — С. 113—146; а також *Sur les transformations économiques de la Pologne au XVIII siècle // Annales Historiques de la Revolution Française.* — Т. XXXVI. — 1964. — С. 261—277.

22. *J. Topolski*. Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku. — Poznań, 1958.
23. *Leonid Żytkowicz*. Grain yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the XVI-th to XVIII-th Centuries // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XXIV. — 1972. — С. 51—73.
24. *Antoni Mączak*. Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVII do połowy XVIII wieku. — Warszawa, 1972, подає досі найдокладніший аналіз і статистичні таблиці.
25. *Bogucka*. Op. cit. — С. 31.

РОЗДІЛ 9. МІАСТО

1. Класичним вступом до дослідження історії польських міст за новітньої доби є вид: *J. Ptaśnik*. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. — Kraków, 1934. Див. також: *A. Gieysztor*. Les recherches sur l'histoire urbaine en Pologne // *Acta Poloniae Historica*. — Т. VIII. — 1963. — С. 79—90.
2. *St. Pazyra*. Geneza i rozwój miast mazowieckich. — Warszawa, 1959.
3. Див.: *I. Ihnatowicz*. Burżuazja warszawska. — Warszawa, 1972.
4. Lustracja województwa ruskiego, 1661—1665. — Ч. II: “Ziemia lwowska”. — Warszawa, 1974. — С. 8.
5. *Ptaśnik*. Op. cit. — Розд. V: “Cechy”.
6. *Ibid.* — Розд. VI: “Курсы”.
7. *Ibid.* — Розд. IV: “Pospólstwo”.
8. Public Record Office (Державний архів, Лондон), SP/88/14.
9. Див.: *Mayer Bataban*. Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu: У 2-х т. — Kraków, 1931—1936.
10. *S. Dziewulski*. Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków, 1230—1930. — Warszawa, 1930; *Adam Kersten*. Warszawa kazimierzowska 1648—1668: miasto, ludzie, polityka. — Warszawa, 1971.
11. Lustracja województwa ruskiego, 1661—1665. — Ч. II: “Ziemia lwowska”, ред. *E. i K. Artomowscy*. — Wrocław, 1974. — С. 127—130.
12. *Ptaśnik*. Op. cit. — Розд. XIII: “Upadek”.

РОЗДІЛ 10. ANARCHIA

1. Про політичні ідеї в Польсько-Литовській державі див.: *C. Backvis*. Les thèmes majeures de la pensée politique polonaise au XVI siècle // *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* (Брюссель). — Т. XIV. — 1954—1957. — С. 309 seq.; *K. Grzybowski*. Teoria reprezentacji w Polsce epoki odrodzenia. — Warszawa, 1959; *S. Kutrzeba*. Historia ustroju Polski w zarysie. — Warszawa, 1907; *J. Bardach* (ред.). Historia państwa i prawa Polski. — Warszawa, 1964; і нещодавня праця: *T. Wyrwa*. La Pensée politique polonaise à l'époque de l'humanisme et de la renaissance. — Paris, 1978.
2. Див.: *Juliusz Bardach*. Les status lituaniens: codifications de l'époque de la Renaissance // *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*. — Wrocław, 1975; також *L. Okirshевич*. The Law of the Grand Duchy of Lithuania. — New York, 1953; *Jonas Žmuidzinis*. Commonwealth polono-lithuanien ou l'union de Lublin (1569). — The Hague, 1978.
3. *Marek Bogucki*. Sejmy i sejmiki szlacheckie. — Warszawa, 1972. Класичним недавно перевиданим дослідженням є праця: *A. Pawiński*. Sejmiki ziemskie: początek i rozwój. — Warszawa, 1895.
4. *Pasek*. Memoirs, op. cit. (anno 1667). — С. 189—195.
5. *Karol Górski*. The Origins of the Polish Sejm // *Slavonic and East European Review*. — Т. XLIV. — 1966. — С. 122—138; *The Royal Prussian Estates and their relation to the Crown of Poland* // *Acta Poloniae Historica*. — Т. X. — 1964. — С. 49—64; *La ligue des états et les origines du régime représentatif en Prusse* // *Album Helen Maud Cam: Études Présentées...* — Paris—Louvain, 1960. — Т. I. — С. 173—186. Див. також: *A. Prochaska*. Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów. — Kraków, 1899.

6. *Див.: W. Czaplinski. The Polish Sejm // Acta Poloniae Historica. — Т. XXII. — 1970. — С. 180—192.*
7. *Pasek. Op. cit. (anno 1669). — С. 210—215.*
8. *James Bryce. The Holy Roman Empire. — London, 1875. — С. 238.*
9. *Paul Skwarczyński. The origin of the name Pacta Conventa in 1573 // Slavonic and East European Review. — Т. XXXVII. — 1958/59. — С. 469—476; Les tractations, autour de l'élection de Henri de Valois comme Roi de Pologne 1573 // Revue Internationale d'Histoire Politique et Constitutionnelle (Париж). — Т. V. — 1955. — С. 173—317; W. Sobociński. Pakta konwenta. — Kraków, 1939.*
10. *Diariusze sejmowe r. 1585: Scriptores rerum polonicarum, № 18, ред. A. Czuczynski. — Kraków, 1890.*
11. *Daniel Stone. The End of Mediaeval Particularism: Polish cities and the Diet, 1764—1789 // Canadian Slavonic Papers. — Т. XX. — 1978. — № 2. — С. 194—207.*
12. *Borucki. Op. cit., цитує таку приказку: "Kto o żydach dobrze mówi, jest przekupiony, kto na nich wygaduje, chce nim zostać" („Хто добре говорить про євреїв, той підкуплений, а хто вигадує на них, хоче стати євреєм”).*
13. *Про появу конфедерацій див.: R. Gródecki. Konfederacje w Polsce XV w. // Sprawozdania PAN. — Т. III. — 1951. Докладний опис конфедерації і текст одного з актів конфедерації подано у вид.: Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębem i Lublinem w 1672 r., ред. A. i K. Przyboś. — Wrocław, 1971.*
14. *Цитовано у вид.: Tadeusz Korzon. Historiya nowozytna. — Kraków, 1889. — Т. I. — С. 489. З доби рокошу збереглася багата література, зокрема Pisma polityczne z czasów rokoshu Zebrzydowskiego 1606—1608, ред. W. Czubek: У 3—х т. — Kraków, 1916.*
15. *Korzon. Ibid. — С. 483.*
16. *Pasek. Op. cit. (anno 1666). — С. 185—187.*
17. *Wiktor Czermak. Z czasów Jana Kazimierza. Studya historyczne. — Lwów, 1893.*
18. *W. Konopczyński. Liberum Veto: studium porównawczo-historyczne. — Kraków, 1918; W. Czaplinski. Dwa sejmy w roku 1652: Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej Szlacheckiej. — Wrocław, 1955. — Розд. VIII: "Pierwsze Liberum Veto". — С. 115—130, 9 березня 1652 р.*
19. *J. Michalski. Les diétines polonaises au XVIII siècle // Acta Poloniae Historiae. — Т. XII. — 1964/65. — С. 87—107.*
20. *W. J. Wagner. Polish Law Throughout the Ages. — Stanford, 1970.*
21. *Władysław Łoziński. Prawem i lewem. — Lwów, 1913.*
22. *Цитовано у вид.: Łoziński. Ibid. — С. 451—454. Цю епітафію ніколи не написали на жодній відомій могилі, й цілком можливо, що вона становить сатиричний твір. Стадницького часто згадують у віршах і політичних піснях періоду рокошу 1606—1609 рр., наприклад: Stadnicki diabeł wcielony / Puścić głosu na wse strony, / Ze pana z królestwa zrżuci, / Krząca, gyczy bałamuci . . . Див.: Pisma polityczne . . . ред. Czubek. Op. cit. — Т. I. — С. 125 seq.*
23. *Stanisław Kot. Rzeczpospolita polska w literaturze politycznej Zachodu. — Kraków, 1919.*
24. *A. B. Ulam. A. F. Modrevious, Polish political scientist of the sixteenth century // American Political Science Review. — Т. XI. — 1946. — С. 485—494.*
25. *Piotr Skarga. Kazania Sejmowe, ред. J. Tazbir. — Wrocław, 1972. Див. також: A. Berga. Un predicateur de la Cour de la Pologne sous Sigismond III: Pierre Skarga. — Paris, 1916; Janusz Tazbir. Piotr Skarga, szermierz kontreformacji. — Warszawa, 1978.*
26. *Krzysztof Opaliński. Satyra. — Кн. III. — № 6. — Рядки 1—4.*
27. *Oswald P. Backus. A. M. Kurbsky in the Polish-Lithuanian state, 1564—1583 // Acta Balto-Slavica. — Białystok. — Т. VI. — 1969. — С. 29—50; також The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, 1564—1579, ред. J. L. I. Fennell. — Cambridge, 1955; E. L. Keenan. The Kurbski-Groznyi Apocrypha. — Cambridge, Mass., 1972.*
28. *Tommaso Campanella. Poesie. — Bari, 1938. — С. 92. Є й англійське вид.: Sopra i regni // The Sonnets of Michelangelo Buonarroti and Tommaso Campanello now for the first time translated into rhymed English by John Addington Symonds. — London, 1878. — С. 149.*
29. *B. Chmielowski. Nowe Ateny albo Akademya wszelkiej scyjencyej pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryjala, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melanholikom dla rozrywki erygowana, цитовано у вид.: I. Chrzanowski. Historia Literatury niepodległej Polski. — London, 1942. — С. 384—386. Див.: S. Cynarski. The Shape of Sarmatian Ideology // Acta Poloniae Historica. — Т. XIX. — 1968. — С. 5—17.*

30. Œuvres complètes de Voltaire. — Paris, 1879. — Т. XXVI. — С. 582; цитовано за вид.: *Emanuel Rostworowski*. Polska w świecie: szkice z dziejów kultury polskiej. — Warszawa, 1972. — С. 299. *Див. також: E. Rostworowski*. Voltaire et la Pologne // *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* (Женева). — Т. LXII. — 1968. — С. 101—121.
31. *J. M. Fabre*. Jean-Jacques Rousseau et le destin polonais. — Paris, 1961; Stanislaus-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumieres. — Paris, 1952. — С. 746.
32. *Zajęzowski* (див. вище, розд. 2, прим. 11).

Розділ 11. SERENISSIMA

1. *H. Świdorska*. J. Dantyszek: a Polish diplomat in England in 1522 // *Oxford Slavonic Papers*. — Т. X. — 1961. — С. 38—45.
2. *Ioannis Dantisci*. Carmina. — Wrocław, 1951. — № 20, 21.
3. *Див.: Renaud Przeździecki*. Diplomatie à la Cour de Pologne. — Paris, 1934; *Alfred Poniński*. Les traditions de la diplomatie polonaise // *Revue de l'Histoire Diplomatique*. — Т. XXIX. — 1925. — С. 366 seq.; *Polska służba dyplomatyczna, od XVI do XVIII w.*, ред. *Zbigniew Wójcik*. — Warszawa, 1966; *Stanisław E. Nahlik*. Narodziny nowożytnej dyplomacji. — Wrocław, 1971.
4. *Adam A. Witusik*. Tomasz Zamoyski a Świat turecko-tatarski // *Polska w Europie: studia historyczne*, ред. *H. Zins*. — Lublin, 1968.
5. *Przeździecki*. *Op. cit.* — Розд. 3.
6. “Серед інших оповідань було оповідання про сера Єремію Бевза, посла від королеви Єлизавети до царя Росії, що, оскільки кілька тамтешніх бояр піднялися сходами раніше від нього, не міг увійти, аж поки цар наказав стягнути тих двох людей сходами вниз, щоб їхні голови шоразу билися об кожну сходинку, аж поки ті люди вмерли. А коли він підійшов, від нього вимагали зняти шпагу, перше ніж іти до кімнати. Він відповів, мовляв, якщо вони хочуть його шпагу, він зніме й черевики. Огож звелів зняти черевики й принести нічну сорочку, нічного капелюха й капці... І, нарешті, коли цар, прагнучи показати владу над своїми підданими, наказав одному вискочити з вікна і зламати собі карк на очах у нашого посла, той відповів, що його господина... набагато краще використовує голови своїх підданих... *Pepys*. *Diary*, 5 вересня 1662 р.
7. Тодорів, здається, задовольняли їхні відносини з Іваном Грозним, і це може пояснювати їхнє небажання дослухатися до польських засторог про характер і наміри Московської держави (див. нижче, прим. 10).
8. *B. Baranowski*. Polska a tatarszczyzna w latach 1624—1629. — Łódź, 1948; *див. також: Zbigniew Wójcik*. Financial aspects of the Polish-Tatar alliance, 1654—1666 // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XIII. — 1966. — С. 87—101.
9. *Christophori Varsevicii, Equitis Poloni*. De Legato et Legatione Liber, Illustrissimo Domino Achatio Przyłęcki, Castellano Oswiecimensis, січень 1646 р. (Georg Förster, Bibliopola Dantiscanus); *див. також: Angelo Tamborra*. Cristoforo Warszewickie la Diplomazia del Rinascimento in Polonia // *Italia, Venezia e Polonia*, ред. *M. Brahmer*. — Wrocław, 1967. — С. 159—105.
10. *Calendar of State Papers Foreign*. — London, 1916. — С. XIX, також у вид.: *Elementa ad Fontium Editiones*. — Т. IV. — Rome, 1961. — № 137. — С. 191. Укладачі цієї останньої серії, яку випускає Польський історичний інститут у Римі, прагнуть опублікувати всі польські документи, які зберігаються в дипломатичних архівах Західної Європи.
11. *George Carew* до *Robert Cecil*, Данциг, 12 серпня 1598 р. // *Elementa*. — № 143. — С. 220.
12. *Див.: P. D. Massar*. Presenting Stefana Delia Bella: Seventeenth Century Printmaker. — New York, 1971.
13. *Adam Przyboś*. Ian h.Trach Gniński // *Polski Słownik Biograficzny*. — Kraków, 1959/60. — Т. 8. — С. 149—151. *Див.: W. Konopczyński*. Polska a Turcja, 1683—1792. — Warszawa, 1935.
14. *K. Lepszy*. Krzysztof h. Nieczuja Grzymułtowski (1620—1687) // *Polski Słownik Biograficzny*. — Kraków, 1960/61. — Т. 9. — С. 124—126. *A Jabłonowski* (ред.). Listy i mowy Krzysztofa Grzymułtowskiego. — Warszawa, 1876.
15. *H. Barycz*. Dudith (Dudycz), Sbardellat Andrzej (1533—1589) // *Polski Słownik Biograficzny*. — Т. 5. — С. 445—448.
16. *L. Koczy*. The Holy Roman Empire and Poland // *Antemurale*. — Т. II. — 1955. — С. 50—66.

17. Про іспано-польські зв'язки див.: *E. C. Brody*. Spain and Poland in the age of the Renaissance: a comparative study // *Polish Review*. — Т. XV. — 1970. — С. 86—105; *V. Meysztowicz* (ред.). Documenta Polonica Archivo Generali Hispaniae in Simancas, ч. I—VI (1514—1791). — Rome.
18. *W. Gąsiorowski* (ред.). La France et Pologne à travers les siècles. — Paris—Lausanne, 1917; *L. Farges* (ред.). Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traitées de Westphalie jusqu'à la Révolution Française: Pologne: У 2-х т. — Paris, 1888.
19. Les Relations de Antoine de Lumbrès: У 3-х т. — Paris, 1912.
20. *Przeździecki*. Op. cit. — Розд. I: "La Nonciature Apostolique".
21. PRO — SP 88/14. Оригінали цих листів написано латиною. Англійські переклади були додані до копій, що їх Гайд відіслав до Лондона.
22. *Ibid.*
23. *Ibid.*
24. *R. Przeździecki*. Diplomatic Ventures and Adventures: some experiences of British envoys at the Court of Poland. — London, 1953.
25. PRO — SP 88/30. Фрагменти, записані цифрами, зашифровані шифром на основі випадкової заміни.
26. *Ibid.*
27. *R. Przeździecki*. Les ambassades moscovites en Pologne au XVI et XVII siècles // *Revue de l'Histoire Diplomatique*. — Т. XLIII. — 1929. — С. 312—349. Див. також: *R. N. Bain*. Slavonic Europe: a political history of Poland and Russia from 1447 to 1796. — Cambridge, 1908; *O. Halecki*. Polish-Russian Relations Past and Present // *Review of Politics*. — Т. V. — 1943. — С. 321—338; *S. Konovalev*. Russo-Polish Relations, an historical survey. — London, 1945.
28. *Max Hein*. Johann von Hoverbeck. Ein Diplomatenleben aus der Zeit des Crossen Kurfürsten. — Königsberg, 1925.
29. 30 червня 1717 р., до Луї-Олександра де Бурбона, графа Тулузького // *Edmund Cieślak* (ред.). Les Rapports des residents français à Gdansk, au XVIII siècle. — Warszawa, 1965—1969. — Ч. I. — № 27. — С. 67.
30. Див.: *E. Rostworowski*. O polską koronę: Polityka Francji w latach 1725—1733. — Wrocław, 1958; також *L. Oliva*. France, Russia and the abandonment of Poland: the Seven Years' War // *Polish Review*. — Т. VII. — 1962. — № 2. — С. 65—79.
31. Див.: *Stanisław Lubomirsky*. Pod władzą księcia Repnina. Memoirs of the period 1764—1768. — Warszawa, 1971, переклад і вступ *Jerzy Łojek*, *A. Kraushar*. Książę Repnin a Polska: У 2-х т. — Warszawa, 1900.
32. *William Wordsworth*. On the extinction of the Venetian Republic // *Poetical Works of William Wordsworth*. — London, 1865. — С. 219.

РОЗДІЛ 12. VALOIS

1. *P. Champion*. Henri III, Roi de Pologne: У 2-х т. — Paris, 1944. Див. також: *P. Skwarczyński*. The Decretum Electionis of Henry Valois // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXXVII. — 1958—59. — С. 113—130; *Maciej Serwański*. Henryk III Walezy w Polsce: stosunki polsko-francuskie 1566—1576. — Kraków, 1976.
2. *Philippe Desportes*. Complainte pour luy mesme estant en Pologne // *Œuvres*. — Paris, 1855. — С. 411.
3. *Desportes*. Adieu à la Pologne // *Ibid.* Вважають, ніби цей вірш, який дуже рідко цитують у Польщі, принижує національну гідність, і він породив низку патріотичних реакцій: "Domy maty nieświatne, waszym niepodobne, / Ale więtszą wolnością, niż wasze ozdobne... / Lepsza chałupa z drzewa, niż dwór murowany, / W którym wolności niemasz, ni folgi na pany... / I zaż to barbaries, gdyśmy z was jednego / Z wielkim waszym staraniem wzięli za swojego / Króla, Pana a rzańcę tak sławnej Korony?.. / Obietnic było tyle, że i mądry wierzył, / A bych wspomnial zniszczenie, wnet bych to wymierzył. / W nocyście przyjechali, także i zjechali, / Nieprzystojnie, muszę rzec, ni podziękowali. / Jako Polska stanęła, to ją nie potkało, / By król w nosy zjeżdżać miał, bo to nie przystało". Odpowiedź przez Polaka wszetecznemu Francuzowi, вірш невідомого поета, цитовано у вид.: *Champion*. Op. cit. — Т. II. — С. 31. Польський

текст подано за вид.: *S. Kot. Adieu à la Pologne // Silva Rerum. — Т. V. — Kraków, 1930. — Рядки 63—68, 81—83, 97—102.*

РОЗДІЛ 13. BATHORY

1. *R. Nisbet Bain. The Polish Interregnum of 1575 // English Historical Review. — Т. IV. — 1889. — С. 645—666; C. Roth. Dr Solomon Aszkanazi and the Polish Election 1574—1575 // Oxford Slavonic Papers. — Т. IX. — 1960. — С. 8—20.*
2. *J. Dąbrowski (ред.). Étienne Batory, Roi de Pologne, Prince de Transylvanie. — Kraków, 1935; також E. Niederhauser. Batori dans l' historiographie polonaise et hongroise // Publicationes Institutionis Philologicae et Slavicae Universitatis Debrecenienis. — Т. XLVII. — 1964.*
3. *Reinhold Heidenstein. De bello moscovico, цитовано за вид.: Ignacy Chrzanowski. Historia literatury niepodległej Polski 1965—1795. — London, 1943. — С. 196—197. Див.: В. Kocowski. Trzej padawczycy: wpływ Batorego i Zamoyskiego na działalność R. Heidensteina. — Lwów, 1939.*
4. *K. Lepszy. Gdańsk et la Pologne // J. Dąbrowski. Op. cit. — С. 212—241. Див. також: W. Odyniec. Dzieje Prus Królewskich 1454—1772. — Warszawa, 1972. — С. 103—140.*
5. *S. Kutrzeba. La Réforme judiciaire // J. Dąbrowski. Op. cit. — С. 292—302.*
6. *M. Kukiel. Zarys historii wojskowości w Polsce. — Kraków, 1929; London, 1949. — Розд. II. Див. також: Henryk Kotarski. Wojsko polskie-litewskie podczas wojny inflanckiej, 1576—1582 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. — Т. XVI. — 1971; Т. XVII. — 1972; J. Cichowski, A. Szulczyński. Husaria. — Warszawa, 1977.*
7. Про козаків див.: *Zbigniew Wójcik. Dzikie Pola w ogniu: o Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1968; також W. Tomkiewicz. Kozaczyzna ukrainna. — Lwów, 1939; L. Podhorodecki. Sicz zaporoška. — Warszawa, 1960, а також класична праця: М. Грушевський. Історія України-Русі. — Київ, 1909—1931.*
8. *J. Rutkowski. Questions économiques et financières sous le regne de Étienne Batory // Dąbrowski. Op. cit. — С. 305—334. Класичною працею є вид.: A. Pawiński. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. — Warszawa, 1881.*
9. *Ibid. — С. 330 seq.*
10. *Otto Laskowski. Les campagnes de Batory contre la Moscovie // Dąbrowski. Op. cit. — С. 375—403.*
11. *P. Pierling. Un arbitrage pontifical au XV siècle entre la Pologne et la Russie: la mission diplomatique du Père Possevino, 1581—1582. — Bruxelles, 1890; Le Saint-siège, la Pologne et Moscou, 1582—1587. — Paris, 1885.*
12. *Повесть о прихождении Стефана Батория на град Псков, ред. В. И. Малышев. — Москва—Ленинград, 1952. — С. 59 seq.*
13. *Ibid. — С. 98 seq.*

РОЗДІЛ 14. VASA

1. Про перші роки королювання Сигізмунда III див.: *K. Lepszy. Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego 1589—1592. — Kraków, 1939; також його працю The union of Crowns between Poland and Sweden in 1587 // Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm. — Warszawa, 1960. — С. 155—178. Найважливішими дослідженнями періоду Ваз є вид.: *Władysław Czapliński. O Polsce siedemnastowiecznej. — Warszawa, 1966; Czapliński. Władysław IV i jego czasy. — Warszawa, 1972.**
2. *Henry Biaudet. Les origines de la candidature de Sigismond Vasa au trône de Pologne en 1587. — Helsinki, 1911; Sixte Quinte et la candidature de Sigismond Vasa. — Helsinki, 1910.*
3. *J. A. Pärnänen. Le Premier Sejour de Sigismond Vasa en Suede, 1593—1594. — Helsinki, 1935.*
4. *Salo Wittmayer Baron. A Social and Religious History of the Jews. — Т. XVI: Poland-Lithuania 1500—1650. — New York, 1976. — С. 11—12.*
5. *Ibid. — С. 272. Див.: Maurycy Horn. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. — Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, 1975 (з англomовним резюме).*

6. Див.: *Jan Wimmer*. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. — Т. XIV. — Warszawa, 1968.
7. Див.: *K. Lepszy*. Dzieje floty polskiej. — Gdańsk, 1947; також *W. Czaplinski*. Polska a Bałtyk w latach 1632—1648: Dzieje floty i polityki morskiej. — Wrocław, 1952.
8. Див. вище, розд. 13, прим. 7. Див. також інші праці Томкевича, надто *W. Tomkiewicz*. Powstanie kozackie w roku 1638. — Kraków, 1930; *H. Havelock*. The Cossacks in the early seventeenth century // *English Historical Review*. — Т. XIII. — 1898. — С. 242—260.
9. Польські погляди на цю тему й далі дуже забарвлені популярними, але вкрай упередженими романами Генрика Сенкевича. Див.: *Olgierd Górka*. “Ogniem i Mieczem” a rzeczywistość historyczna. — Warszawa, 1934. З приводу цього прикрого питання варто процитувати висновки професора Вуйцика: “Одим з багатьох шкідливих історичних міфів є міф про суто позитивну роль Польщі в Україні за доби державності Речі Посполитої. Шкідливий і той міф, який тільки на українців покладає провину за погані донедавна стосунки між поляками і українцями. Ситуація, звісно, була інша... А втім, автор виконає своє завдання, якщо історія... дасть змогу читачеві зрозуміти багато сучасних проблем”. *Wójcik*. *Dzikię Pola...* — С. 236.
10. Про конфлікт Польщі зі Швецією з приводу Лівонії див.: *Sveriges Krig, 1611—1632*. — Ч. 2: “Polska Kriget”. — Stockholm, 1936; також *A. Szelągowski*. O ujście Wisły: Wielka Wojna Pruska. — Warszawa, 1905.
11. *Michael Roberts*. Gustavus Adolphus: A History of Sweden 1611—1632: У 2-х т. — London, 1953—1958; *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*. — London, 1973; *Essays in Swedish History*. — London, 1967.
12. *Anders Franzen*. The Warship Vasa: Deep Diving and Marine Archaeology in Stockholm. — Stockholm, 1961.
13. Про польську війну Карла X див.: *K. Lepszy* (ред.). Polska w okresie Drugiej Wojny Północnej, 1655—1660: У 4-х т. — Warszawa, 1957; також дослідження військової справи: *Jan Wimmer* (ред.). Wojna polsko-szwedzka, 1655—1660. — Warszawa, 1973; також *E. Haumont*. La Guerre du Nord et la paix d’Oliwa (1655—1660). — Paris, 1894; *K. Marcinkowski*. The Crisis of the Polish-Swedish War 1655—1660. — Wilberforce, Ohio, 1952.
14. *Wespazjan Kochowski*. Annalium Poloniae Climacter Secundus. — Kraków, 1688; опубліковано в польському перекладі як *Lata Potopu 1655—1657*, ред. *L. Kukulski et al.* — Warszawa, 1966. — С. 92—105. Див. також: *O. Górka*. Legenda a rzeczywistość obrony Częstochowy w r. 1655. — Warszawa, 1957.
15. *Walter Eckert*. Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus: ein Beitrag zur Staats- und Wirtschaftspolitik Herzog Jakubs von Kurland, 1642—1682. — Riga, 1927.
16. Програма вистави “Іван Сусанін” Глінки, Великий театр, Москва, 1963 р. Первісна назва цієї опери, одного з найвидатніших творів російської романтичної школи, — “Життя за царя”.
17. *Jarema Maciszewski*. Polska a Moskwa 1603—1618. — Warszawa, 1968; також *La noblesse polonaise et la guerre contre Moscou, 1604—1618* // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XVII. — 1968. — С. 23—48.
18. Expedition to Moscow: a Memoir by Hetman Stanislas Żółkiewski. — London, 1959. — С. 123—125. Передмова *R. Bruce Lockhart*, ред. *Jędrzej Giertych; Stanisław Żółkiewski*. Początek i progres wojny moskiewskiej, вступ і коментар *Wacław Sobieski*. — Kraków, 1920.
19. Див.: *Bohdan Baranowski*. Polska a tatarszczyzna w latach 1624—1629. — Łódź, 1949.
20. *Wacław Potocki*. Transakcja wojny chocimskiej. — Ч. IV // *Poeci polskiego baroku*, ред. *J. Sokołowski, K. Żukowska*. — Warszawa, 1965. — Т. II. — С. 11—14.
21. *W. T. Kane*. Poland’s Jesuit King // *Thought*. — Т. XVIII. — 1943 (червень). — С. 257—263.
22. Величезний масив літератури про повстання Хмельницького значно зріс унаслідок з’їзду науковців, пов’язаних із 300-ю річницею Перяславської угоди, яку відзначали 1954 р., наприклад: *Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654—1954: Materiały*. — Warszawa, 1956. — С. 420. До важливого доробку польської історіографії належать: *K. Szajnocha*. Dwa lata dziejów naszych, 1646—1648. — Lwów, 1869; *K. Tomkiewicz*. Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). — Warszawa, 1933; *F. Gawroński*. Bohdan Chmielnicki. — Т. 2. — Lwów, 1909; *L. Kubala*. Szkice historyczne: У 2-х т. — Warszawa, 1923—1924.
23. Дискусії про місце Польщі, якщо вона взагалі мала якесь місце, в кризі XVII ст. можна простежити у вид.: *A. Wyczański*. W sprawie kryzysu XVII stulecia // *Kwartalnik Historyczny*. —

- Т. LXIX. — 1962. — С. 656—672: *W. Czaplinski*. Wiek siedemnasty w Polsce: próba charakterystyki // *O Polsce siedemnastowiecznej*. — Warszawa, 1966. — С. 7—62.
24. *Див.: Wiktor Czermak*. Ostatnie lata Jana Kazimierza. — Warszawa, 1972 (перевид.).

РОЗДІЛ 15. МИШАЉ

1. *K. Tomkiewicz*. Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). — Warszawa, 1933; також *Historyczne wartości "Ogniem i Mieczem"* // *Przegląd Powszechny*. — Warszawa, 1934; текст у вид.: *O. Górka*. *Op. cit.* (див. вище, розд. 14, прим. 9).
2. Galeazzi Maescotti (1627—1726) Relazioni // *Relacye nuncjusów*, ред. *E. Rykaszewski*. — Berlin, 1864. — Т. II. — С. 387.
3. Цитовано у вид.: *Plustrowana Kronika Polaków*. — Warszawa, 1967. — С. 84. Перебір усіх засідань сейму 1672/73 р. опубліковано у вид.: *F. Kluczycki*. *Diariusz Sejmu Warszawskiego w styczniu roku 1672*. — Kraków: PAU, 1880. — С. 66.
4. *A. i K. Przyboś* (ред.). *Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębim i Lublinem w 1672 roku wraz z Aktem Konfederacji*. — Wrocław, 1972.

РОЗДІЛ 16. SOBIESKI

1. *Див.: J. B. Morton*. Sobieski King of Poland. — London, 1932; *O. Laskowski*. Sobieski, King of Poland, перекл. *F. C. Anstruther*. — Glasgow, 1944; *L. R. Lewitter*. John III Sobieski, Saviour of Vienna // *History Today*. — Т. XIII. — 1962. — С. 168—176, 242—252; *K. Waliszewski*. *Marysieńka: Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne, femme de Sobieski, 1641—1716*. — Paris, 1904. Один історичний роман зі вступом *W. Czaplinski* містить багато цікавого матеріалу: *Tadeusz Boy-Zeleński*. *Marysieńka Sobieska*.
2. *Robt. South*, цитовано у вид.: *W. Morfill*. Poland — The Story of the Nations. — № 33. — London, 1893. — С. 175—176.
3. Бл. 14 липня 1665 р., *Jan Sobieski*. *Listy do Marysieńki*, ред. *L. Kukulski*. — Warszawa, 1973. — С. 41—42.
4. Див. вище, розд. 11, прим. 4.
5. *M. Kukiel*. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. — Kraków, 1929; London, 1949. — Розд. 3. *Див. також: Jan Wimmer*. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. — Warszawa, 1966.
6. Про франко-польські відносини за Собеського див.: *Toussaint de Fourbin* // *Revue d'Histoire Diplomatique*. — Т. XXIII. — 1909, Т. XXV. — 1911 і Т. XXVII. — 1913; також *S. Rubinstein*. *Les Relations entre la France et la Pologne de 1680 à 1683*. — Paris 1913; *K. Piwarski*. *Polska a Francja po roku 1683* // *Przegląd Powszechny*. — Т. I. — 1933. — С. 71—92, 236—251.
7. Про зміну дипломатичних відносин за Собеського див.: *Z. Wójcik*. *Zmiana w układzie sił politycznych... w drugiej połowie XVII w.* // *Kwartalnik Historyczny*. — Т. LXVII. — 1960. — С. 25—57.
8. *Listy do Marysieńki, 29 серпня 1683 р.* — С. 194—196. — англ. переклад *Bolesław Mazur*.
9. *John Stoye*. *The Siege of Vienna*. — London, 1965. *Див. також: Jan Wimmer*. *Wyprawa wiedeńska*. — Warszawa, 1957.
10. *Listy do Marysieńki, 13 вересня 1683 р.* — С. 114—119. Інший переклад цього самого листа подано у вид.: *Morfill*. *Op. cit.* — С. 165—170. Пасек подає власний опис облоги і трофеїв. *Memoirs (anno 1683)*. — С. 262—269.
11. *Juliusz Starzyński*, *Wilanów: Dzieje budowy pałacu za Jana III* // *Studia do dziejów sztuki w Polsce*. — Т. V. — 1933. Завдяки ретельній реставрації після війни палац у Вілануві є однією з найбільших туристичних принад у Польщі й містить національні колекції польського малярства. *Див.: W. Fijałkowski*. *Wilanów (PWN — Zabytki Warszawy)*. — Warszawa 1973.
12. *John Sobieski Stolberg Stuart, 1795?—1872* і *Charles Edward Stuart, 1799?—1880* // *Dictionary of National Biography*. — Т. XIX. — С. 104 seq.
13. Цитата, мабуть, апокрифічна.

РОЗДІЛ I7. WETTIN

1. *Thomas Carlyle*. History of Frederick II of Prussia, called Frederick the Great: У 6-ти т. — London, 1858—1865. Карлайл протестував проти тих, хто, як-от лорд Маколей, засуджував поділи Польщі як злочин: “Польща тепер мертва або вмирує й цілком заслуговує смерті. Анархіям не дозволено існувати в цьому світі. Під гарними назвами вони мають свій поваб для населення і видавців газет, але в очах Творця нашого світу вони завжди огидні. До такого стану гарної фосфоресцентної купи порохна Польща дозріла за безпорядного королювання тих бідолашних Августів”. Т. VI. — С. 404—410.
2. *C. Sass*. The Election Campaign in Poland, 1696—1697 // *Journal of Central European Affairs*. — Т. XII. — 1952. — С. 111—127; *L. R. Lewitter*. Peter the Great and the Polish Election of 1697 // *Cambridge History Journal*. — Т. XII. — 1956. — С. 126—143. Див. також: *Michał Komarzyński*. Księcia Contiego niefortunna wyprawa po koronę Sobieskiego. — Warszawa, 1971.
3. *F. L. Carsten*. Princes and Parliaments in Germany, Ч. III: “Saxony”. — Oxford, 1959.
4. *Karl Ludwig von Pöllnitz*. La Saxe Galante or the Amorous Adventures of Augustus of Saxony ... together with diverting remarks on the ladies of the severall countries thro’ which he travelled, translated from the French by a gentleman of Oxford. — London, 1750. Див.: *H. Pönicke*. August der Starke ein Fürst des Barock. — Göttingen, 1972.
5. *J. Gierowski*. W cieniu Ligi Północnej. — Warszawa, 1971; From Radoszkowice to Opałów: the History of the Decomposition of the Leszczyński Camp, an Aspect of the Great Northern War // Poland at the XIth Congress of Historical Sciences, Stockholm. — Warszawa, 1960. — С. 217—317; *J. Gierowski, J. Kalisch* (ред.). Um Polnische Krone: Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700—1721. — Berlin, 1962.
6. *J. Szujski*. Układy pod przewagą Moskwy w Warszawie... Sejm warszawski jednodniowy niemy zwany (1716—1717) // *Dzieła*. — Т. IV. — Kraków, 1894. — С. 281—286; *L. B. Roberts*. Peter the Great in Poland // *Slavonic and East European Review*. — Т. V. — 1926/27. — С. 537—551.
7. Про абсолютистські плани Августа II див.: *J. Gierowski*. La France et les tendances absolutistes du roi de Pologne, August II // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XIX. — 1968. — С. 549—570.
8. *Eugeniusz Starczewski*. Możliwość polskie na tle dziejów: У 2-х т. — Kijów, 1916; *M. Tobiasz*. Szlachta i możliwość w dawnej Polsce. — Kraków, 1946; *Teresa Zielińska*. Magnateria polska epoki saskiej: funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej. — Wrocław, 1977.
9. *Jan Wimmer*. Wojska RP w dobie wojny północnej, 1700—1717. — Warszawa, 1956; *S. Herbst*. L’Armée polonaise et l’art militaire au XVIII siècle // *Acta Poloniae Historica*. — Т. III. — 1960. — С. 33—68; *T. Korzon*. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: epoka przedrozbiorowa: У 3-х т. — Lwów, 1923.
10. Див.: *Leonard Ratajczyk*. Problems of the defence of Poland in view of the threat of loss of independence in the late eighteenth century // *Military Technique, Policy and Strategy in History*. — Warszawa, 1976. — С. 295—346; також *ibid.* Wojsko i obronność Rzeczypospolitej, 1788—1792. — Warszawa, 1975.
11. Див.: *H. R. H.*, коронний принц Сіаму. The War of the Polish Succession. — Oxford, 1901; *R. Lodge*. English neutrality and the War of the Polish Succession // *Transactions of the Royal Historical Society*. — Т. XIV. — 1931. — С. 141—173.
12. Див.: *J. Szujski*. Podupadła sprawa Leszczyńskiego dźwiga konfederacja w Dzikowie // *Dzieła*. — Т. IV, op. cit. — С. 341—343.
13. *W. G. Whittaker*. The Cantatas of J. S. Bach. — Oxford, 1959. — С. 659—674.
14. Цитовано за вид.: *Alfred Durr*. Die Kantaten von Johann Sebastian Bach. — Kassel, 1971. — С. 668—669.
15. *P. Boye*. La Cour polonaise de Lunéville 1737—1766. — Paris, 1926; *M. Langrod-Vaughan*. Stanisław Leszczyński: Philosophe, politique, souverain nominal et administrateur bienfaisant en Lorraine, 1737—1766. — Nancy, 1962; *Jadwiga Lechicka*. Rola dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz wybór jego pism. — Toruń, 1951.
16. *Jean Bernouilli* (1744—1807). Mitglied des Reisen . . . 1777—1778. — Leipzig, 1780, цитовано у вид.: *J. Gintel*. — ред.. Cudzoziemcy o Polsce. — Kraków, 1971. — Т. II. — С. 51—74.
17. Див.: *Maria Danilewicz*. The Libraries of Poland. — St. Andrews, 1943.

РОЗДІЛ 18. AGONIA

1. Жодному періодові польської історії не присвячено так багато уваги, як королюванню Станіслава-Августа. Дивовижною і вже класичною працею є вид.: Tadeusz Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta: У 6-ти т. — Warszawa, 1897. Сучасну інтерпретацію подано у вид.: Emanuel Rostworowski. Ostatni król Rzeczypospolitej: geneza i upadek Konstytucji 3 maja. — Warszawa, 1966. Серед англомовних праць класичним є дослідження лорда Еверслі: Eversley. The Partitions of Poland. — London, 1915; крім того, L. Lewitter. The Partitions of Poland // History Today. — Т. VIII. — 1958. — 873—882; Т. IX. — 1959. — С. 30—39. Витяги з праць Корзона і полеміка, яку вони спровокували, нещодавно перевидано: T. Korzon. Odrodzenie w upadku, ред. M. H. Serejski, A. F. Grabski. — Warszawa, 1975.
2. Frederick — Solms (Санкт-Петербург), 31 грудня 1766 р. Цитовано у вид.: H. Kaplan. The First Partition of Poland. — New York, 1962. — С. 68.
3. Gladys S. Thomson. Catherine the Great and the Expansion of Russia. — London, 1947; Ian Grey. Catherine the Great. — London, 1961.
4. Фрідріх запозичив порівняння з артишоком у Віктора-Амедея, герцога Савойського, що використав його у зв'язку зі своїми планами щодо Мілана. Див.: W. Konopczyński. Fryderyk Wielki a Polska. — Poznań, 1947.
5. S. K. Padover. Prince Kaunitz and the First Partition of Poland // Slavonic and East European Review. — Т. XIII. — 1935. — С. 384—398.
6. До біографій Станіслава-Августа, здебільшого прихильних до нього, належать: R. Nisbet Bain. — 1909 р.) англійською мовою, Jean Fabre (1952 р.) французькою, J. P. Palewski (1946 р.) французькою і H. Schmitt (1910 р.) польською. У вид.: Fabre. Stanislaus-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières. — Paris, 1952, польське просвітництво подане в загальноєвропейському контексті.
7. Recueil des actes diplomatiques, traités, et documents concernants la Pologne, ред. K. Lutostański: У 4-х т. — Warszawa, 1920. — Т. I: “Les Partages de la Pologne: recueil des documents”. — № 2, 15/27 грудня 1763 р.
8. 3/14 жовтня 1767 р. Ibid. — № 10.
9. Див. вище, розділ 11, прим. 31.
10. Див.: П. Т. Тронько. Коліївщина 1768 р.: Матеріали. — Київ, 1970.
11. Класичною працею про перші роки королювання Станіслава-Августа є вид.: W. Konopczyński. Konfederacja barska: У 2-х т. — Warszawa, 1936—1938. Про роль Барської конфедерації у створенні польської романтичної традиції див.: Przemiany tradycji barskiej: studia. — Kraków, 1972.
12. Lutostański. Op. cit. — № 34, 5 серпня 1772 р. Див.: O. Halecki. Why was Poland partitioned? // Slavic Review. — Т. XXII. — 1963. — С. 432—441.
13. Див.: Marian Serejski. Europa a rozbiory Polski. — Warszawa, 1970 (з резюме французькою мовою), де розглянуто всю історіографію поділів і ставлення Європи до занепаду Польщі.
14. Точні слова Берка тут такі: “Питаю, любий сер: а що дали: Ці держави й далі нарошуватимуть свої армії. Ті армії треба буде десь використовувати. Польща була тільки сніданком, а поляків не так уже й багато. Тож де вони пообідають?” Лист до А. Г. фон Борке від 17 січня 1774 р., Correspondence. — Т. II. — Chicago, 1960. — С. 514.
15. Цитовано у вид.: S. Kot. Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. — Kraków, 1919. — С. 231.
16. W. Kalinka. Ostatnie lata panowania Stanisława-Augusta. — Poznań, 1868. — С. 101.
17. Цитовано у вид.: W. Zawadzki. Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców. — Warszawa, 1963. — С. 528.
18. Bogusław Leśnorski. Les Jacobins polonais. — Paris, 1965; також Les Jacobins polonais (1794) // Annales historiques de la Révolution Française. — Т. XXXVI. — 1964. — С. 329—347; Kuźnica kołnatajowska: wybór źródeł (зі вступом). — Wrocław, 1949.
19. S. Staszic. Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego (1787 р.). — Wrocław, 1951. — С. 5. Див. також: Czestaw Leśniewski. Stanisław Staszic, jego życie i ideologia w dobie niepodległej, 1755—1795. — Warszawa, 1926; Barbara Szacka. Stanisław Staszic: portret mieszczanina. — Warszawa, 1926.
20. J. U. Niemcewicz. Powrót posła: oraz wybór bajek politycznych. — 7 вид. — Wrocław, 1970. — С. 47; Див.: J. Dihm. Niemcewicz jako polityk i publicysta. — Kraków, 1928.

21. До численних біографій Косцюшка належать праці: *Monica M. Gardiner* (1920 р.) англійською мовою, *K. Śreniowska* (1964 р.) і *J. Dihm* (1969 р.).
22. Див.: *Bogusław Leśnodorski*. Dzieło Sejmu Czteroletniego 1788—1792: Studium historyczno-prawne. — Wrocław, 1951. Серед класичних праць про Чотирирічний сейм є й дві праці західноєвропейськими мовами: *W. Kalinka*. Die Viejährige polnische Reichstag 1788—1791: У 2-х т. — Berlin, 1896—1898; *J. Klotz*. L'Œuvre législative de la Diète de Quatre Ans. — Paris, 1913; також *E. Rostworowski*. La Grande Diète, 1788—1792, réformes et perspectives // *Annales historiques de la Révolution Française*. — Т. XXXVI. — 1964. — С. 308—328.
23. Цитовано у вид.: *L. Ratajczyk*. Problems of the defence of Poland... // *Military Technique, Policy and Strategy in History*. — Warszawa, 1976. — С. 295 seq.
24. *A. Wolański*. Wojna polsko-rosyjska 1792 r.: У 2-х т. — Kraków, 1920—1922; *J. Łojek*. Upadek Konstytucji 3-ego Maja. — Wrocław, 1976.
25. Про дипломатію за доби другого поділу див.: *R. Lord*. The Second Partition of Poland: a study in diplomatic history. — Cambridge, 1915; також *H. De Montfort*. La politique de Prusse en Pologne de 1780—1792 // *Revue de l'Histoire Diplomatique*. — Т. LX. — 1946. — С. 47—70; *J. Łojek*. Przed Konstytucją Trzeciego Maja: z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788—1791. — Warszawa, 1977.
26. *Lutoslański*. Op. cit. — № 101, 128 і 131, де подано тексти договорів про поділ, відокремлення і (примусовий) союз.
27. *Wojciech Bogusławski*. Cud mniemany czyli Krakowiacy i Górale, ред. *M. Rulikowski*. — Wrocław, 1956.
28. *Szymon Askenazy*. Przysięga Kościuszki // *Bibliografia warszawska*. — Т. LXXII. — 1912. — С. 477 seq.
29. Про соціальну політику Косцюшка див.: *J. Kowecki*. Uniwersał połaniecki i sprawa jego realizacji. — Warszawa, 1957.
30. Див.: *Jan Kiliński*. Pamiętniki, ред. *S. Herbst*. — Warszawa, 1958; *W. Tokarz*. Insurekcja warszawska, 1794. — Warszawa, 1950; *A. M. Skalkowski*. Legenda i prawda o Kilińskim // *Przegląd Wielkopolski*. — Т. II. — 1946. — С. 65—73.
31. *Philip Longworth*. The Art of Victory: the life and Achievements of Generalissimo Suvorov, 1729—1800. — London, 1965; *K. Osipov*. Alexander Suvorov: a biography. — London, 1944. У теперішній Польщі ліквідація польської держави після повстання Косцюшка та різанина в Празі, здійснена російською армією, — теми, до яких існує гостра політична увага. Праці, присвячені їм, рідко проходять цензуру.
32. *Lutoslański*. Op. cit. — № 157.
33. 12 листопада 1794 р., PRO—FO 62/8.
34. 1 січня 1795 р., PRO—FO 62/9, № 1. У цьому самому листуванні в листі № 3 князь Репнін повідомляє його польську величність, що його Королівство й Річ Посполита вже не існують. Ці слова разуче нагадують заяву Молотова польському послові в Москві 17 вересня 1939 р.
35. 18 січня 1795 р., PRO—FO 62/9. Без номера.

ТОМ II

РОЗДІЛ I. NARÓD

1. Не дивно, що майже всі стандартні західні праці про націоналізм або відображують вороже ставлення до Польщі, або надають цьому питанню другорядного статусу, або взагалі нехтують його. Див.: *Carlton Y. Hayes*. The Historical Evolution of Modern Nationalism. — New York, 1931; *Elie Khedourie*. Nationalism. — London, 1960; *F. Ponteil*. L'éveil des nationalités et le mouvement liberal, 1815—1848. — Paris, 1960; *Anthony D. Smith*. Theories of Nationalism. — London, 1971. Найдоступнішим англomовним вступом до питання про польський націоналізм є вид.: *Peter Brock* // *Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe*, ред. *P. Sugar, I. Lederer*. — Seattle, 1969. — С. 310—372. Див. також: *Konstantin Symmons-Symonolewicz*. Nationalist Movements: a comparative view. — Meadville, Pa., 1970. Праця лорда Актона "Про націоналізм" (1862 р.), де він стверджує, що сучасний націоналізм зародився після поділів Польщі, міститься в його збірці *History of Freedom and other*

- essays. — London, 1907. Див. також: G. E. Fasnacht. Lord Acton on Nationality and Socialism. — London, 1949.
2. *Helmuth von Moltke*. Poland, a historical sketch. — London, 1885; *Sutherland Edwards*. The Polish Captivity: an account of the present position of the Poles: У 2-х т. — London, 1863; *Georg Brandes*. Poland: a study of the country, people, and literature. — London, 1903.
 3. *Adam Mickiewicz*. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego, ред. S. Pigoń. — Kraków, 1922. — С. 53 seq.
 4. *Kazimierz Brodziński* (1791—1835). Na dzień zmartwychwstania Pańskiego r. 1831 // Poezje. — Wrocław, 1959. — С. 239, цитовано у вид.: W. J. Rose. Poland. — London, 1939. — С. 38.
 5. Найновіше дослідження цих проблем див. у вид.: *Hugh Seton-Watson*. Nations and States. — London, 1977; в самій Польщі: *Jerzy Wiatr*. Naród i państwo. — Warszawa, 1973.
 6. *Adam Mickiewicz*. Pan Tadeusz, czyli Ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z roku 1811—1812 we dwunastu księgach wierszem, ред. S. Pigoń. — Wrocław, 1962. — Кн. I. — С. 3. — Рядок 1.
 7. Див.: S. Kieniewicz. Rozwój polskiej świadomości narodowej w XIX wieku // Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie. — Warszawa, 1968. — С. 259—270.
 8. Див.: R. F. Leslie. The Polish Question (Историчне товариство). — London, 1964 (з бібліографією); M. Handelsman. Sprawa polska w XIX wieku // Dzieje polityczne i społeczne XIX wieku, ред. E. Driault, G. Monod. — Warszawa, 1916. — С. 521—568. Певну увагу міжнародним справам присвятили автори двох класичних праць про історію XIX ст.: M. Kukiel. Dzieje Polski porozbiorowe, 1795—1921. — London, 1961; P. Wandycz. The Lands of Partitioned Poland, 1795—1918. — Seattle, 1975. Див. також: H. Fraenkel. Poland: the Struggle for Power 1772—1939. — London, 1946.
 9. Див.: W. H. Zawadzki. Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801—1805: a study in political attitudes // Historical Journal. — Т. XVIII. — 1975. — № 2. — С. 245—277.
 10. P. Wandycz. The Benes — Sikorski Agreement // Central European Federalist. — Т. I. — 1953. Див. нижче, розд. 20, прим. 45.
 11. *Juliusz Willaume*. Jeszcze Polska // S. Russocki, S. K. Kuczyński, et al. Godło, Barwy, i Hymn Rzeczypospolitej: Zarys dziejów. — Warszawa, 1970. — С. 231—314.
 12. *Jan Dąbrowski*. Polacy w Anglii i o Anglii. — Kraków, 1962. — С. 188.
 13. Poezja barska, ред. K. Kolbuszewski. — Kraków, 1928. Див. також: *Janusz Maciejewski*. Literatura barska // Przemiany tradycji barskiej: studia. — Kraków, 1972.
 14. *Alojzy Feliński* (1771—1820). Hymn na rocznicę ogłoszenia Królestwa Polskiego: z woli Naczelnego Wodza Wojsku Polskiemu do śpiewu poddany // Z Głębokości... Antologia polskiej modlitwy poetyckiej, ред. A. Jastrzębski, A. Podsiad. — Warszawa, 1974. — С. 254—255.
 15. *Peter Brock*. Polish Nationalism, op. cit. — С. 337—338.
 16. *Zenon Klemensiewicz*. Historia języka polskiego. — Warszawa, 1974. — С. 797, надто частина III: "Doba nowopolska". Див. також: A. P. Coleman. Language as a factor in Polish Nationalism // Slavonic and East European Review. — Т. XIII. — 1934. — № 37. — С. 155—172.
 17. До загальних оглядів польської літератури XIX ст. належать: *Julian Krzyżanowski*. Dzieje literatury polskiej. — Warszawa, 1969; англійською мовою: M. Kridl. Survey of Polish Literature and Culture. — The Hague, 1956; *Czesław Miłosz*. A History of Polish Literature. — London, 1969.
 18. *Claude Backvis*. Polish Tradition and the Concept of History // Polish Review. — Т. VI. — 1961. — С. 125—158; *Maria Janion, Maria Żmigrodzka*. Romantyzm i Historia. — Warszawa, 1978.
 19. *Maria Czapka*. Franciszek Xavery Duchiniński // Polski Słownik Biograficzny. — Т. V. — Kraków, 1946. — С. 441—443; F. Duchiniński. Peuples aryas et tourans. — Paris, 1864; Див. також: H. Paszkiewicz, Are the Russians Slavs? // Antemurale. — Т. XIV. — 1970. — С. 59—84.
 20. *Adolf Pawiński P.A.* W sprawie narodowości Kopernika. — Warszawa, 1873; *nop.*: *Ignacy Polkowski*. Żywot Kopernika. — Gniezno, 1873; *Leopold Prowe*. Nicolaus Copernicus. — Berlin—Leipzig, 1883.
 21. Див.: *Frederic Chopin*, ред. A. Walker. — London, 1966.
 22. S. Kieniewicz. La pensée de Mazzini et le mouvement national slave // Atti del Convegno: Mazzini et l'Europa. — Rome, 1974. — С. 109—123; *Adam Lewak*. Ideologia polskiego romantyzmu politycznego a Mazzini. — Warszawa, 1934, перевидано у вид.: Przegląd Historyczny. — Т. XXXVII. — 1948. — С. 311—321.

23. Наприклад: *W. Kuhne*. Graf August Cieszkowski: ein Schüler Hegels und des deutschen Geistes. — Leipzig, 1938.
24. Цитовано у вид.: *S. Blejwas*. The Origins and Practice of Organic Work in Poland, 1795—1863 // Review. — Т. XV. — 1970. — № 4. — С. 25.
25. *Stefan Kieniewicz*. Ludwik Mierosławski (1814—1878) // Polski słownik biograficzny. — Т. XX. — Kraków, 1975. — С. 812—815; Powstanie styczniowe. — Warszawa, 1972. Див. також: *M. Żychowski*. Ludwik Mierosławski, 1814—1878. — Warszawa, 1963, резюме французькою мовою.
26. *Cyprian Norwid*. Siła ich — fraszka // Dzieła wybrane, ред. *J. W. Gomulicki*. — Warszawa, 1966. — С. 310.
27. *Juliusz Słowacki*. Poema Piasta Dantyszka herbu Leliwa o piekle (Флоренція, 1838 р.) // Dzieła, ред. *M. Kridl, K. Piwiński*. — Warszawa, 1930. — С. 288.
28. *K. Krzemień-Ojak*. Maurycy Mochnacki: program kulturalny i myśl krytyczno-literacka. — Warszawa, 1975. Див. також: *J. Szacki*. Historia jednego romansu. — Warszawa, 1964.
29. *Andre Liebich*. Selected Writings of August Cieszkowski. — New York, 1979. Див. також: *Lech Trzeciakowski*. The Conception of Peace and Universal Peace of August Cieszkowski, 1814—1894 // Polish Western Affairs. — Т. XV. — 1974. — С. 224—231; *A. Cieszkowski*. The Desire of all Nations, перекл. *W. J. Rose*. — London, 1919.
30. Див.: *A. Walicki*. Filozofia a mesjanizm: Studia z dziejów filozofii i myśli społeczno-religijnej romantyzmu polskiego. — Warszawa, 1970; *F. Warrain*. L'œuvre philosophique de Hoene Wroński. — Paris, 1933.
31. *Aleksandra Piłsudska*. Wspomnienia. — London, 1960. — С. 55—57; опубліковані й англійською мовою: The Memoirs of Mme Piłsudski. — New York, 1940.
32. *W. Broniewski*. Mazurek Szopena (з циклу Bagnet na broń, 1943 р.) // Wiersze i poematy. — Warszawa, 1974. — С. 111—112.
33. *Stefan Żeromski*. Sen o szpadzie // Sen o szpadzie. Pomyłki. — Warszawa, 1966. — С. 7—9.
34. *Karol Świdziński*. Naprzód pracą // Na Dziś. — Kraków, 1872; перевидано у збірці: Zbiór poetów polskich XIX w., ред. *P. Hertz*. — Т. III. — Warszawa, 1962. — С. 665—668.
35. *Aleksander Wielopolski*. List szlachcica polskiego do księcia Metternicha, цитовано у вид.: *W. Karpiński, M. Król*. Sylwetki polityczne XIX wieku. — Kraków, 1974. — С. 78. Див.: *W. J. Rose*. Wielopolski to Metternich, April 1846 // Slavonic and East European Review. — Т. XXVI. — 1947. — С. 90—106.
36. *Włodzimierz Spasowicz*. Życie i polityka margrabiego Wielopolskiego (1880 р.), цитовано у вид.: *W. Karpiński, M. Król*. Op. cit. — С. 100.
37. *Bolesław Prus*. Kwestyjka Żydowska (1875 р.), цитовано у вид.: Polska myśi demokratyczna w ciągu wieków: antologia, ред. *M. Kridl, W. Malinowski, J. Wittlin*. — New York, 1945. — С. 146—149.
38. *Bolesław Prus*. Dzieci (1909 р.). — Jerosolima, 1944. — С. 243—244.
39. *Władysław Smoleński*. Szkoły historyczne w Polsce: Główne kierunki poglądów na przeszłość // Pisma historyczne. — Kraków, 1901. — С. 331 seq.
40. *S. Kieniewicz*. Dramat trzeźwych entuzjastów. — Warszawa, 1964. Див. також: *S. Blejwas*. The origins and practice of Organic Work in Poland 1795—1863, op. cit.
41. *Andrzej Micewski*. Roman Dmowski. — Warszawa, 1971.
42. Цитовано у вид.: *A. Piłsudski*. Piłsudski — a Biography by his Wife. — New York, 1941. — С. 191. Див. також: *T. Ładyka*. PPS (Fracja Rewolucyjna) w latach 1906—1914. — Warszawa, 1960.
43. *W. F. Reddaway*. Marshal Piłsudski. — London, 1939; *W. Pobóg—Malinowski*. Józef Piłsudski, Ч. I: 1867—1901, Ч. II: 1901—1908. — Warszawa, 1938. Авторитетним джерелом про кар'єру Пілсудського є вид.: *Wacław Jędrzejewicz*. Kronika życia Józefa Piłsudskiego, 1867—1935: У 2-х т. — New York, 1977—1978.
44. *Marian Kukiel*. Czartoryski and European Unity, 1770—1861. — Princeton, 1955.
45. Див.: *S. Małachowski—Łempicki*. Wykaz polskich łóż wolnomularskich 1738—1821. — Kraków, 1930.
46. Див.: *R. A. Rothstein*. The Linguist as Dissenter: Jan Baudouin de Courtenay // For Wiktor Weintraub: Essays in Polish Literature, Language and History. — The Hague, 1975. — С. 391—405; також Jan Baudouin de Courtenay 1845—1929 // Portrety uczonych polskich, ред. *A. Biernacki*. — Kraków, 1974; *W. Doroszewski*. Jan Baudouin de Courtenay. Z dziejów

- polonistyki warszawskiej. — Warszawa, 1964; *I. Spustek*. J. Baudouin de Courtenay a carska censura // *Przegląd Historyczny*. — Т. III. — 1961. — С. 112—126.
47. Див.: Krakowski komisarz policji na służbie carskiego wywiadu: korespondencja... 1882—1884, ред. *L. Baumgarten*. — Kraków, 1967.
48. *Jan Słomka*. From Serfdom to Self-Government: memoirs of a Polish village mayor, перекл. *W. J. Rose*. — London, 1941.
49. *Georg Brandes*. Poland: a study of the land, people and literature. — London, 1903. — С. 105, 114.
50. *Gustaw Ehrenberg*. Szlachta w roku 1831 // *Zbiór poetów polskich XIX w.*, ред. *P. Hertz*. — Warszawa, 1962. — С. 851—853. Еренберг був сином царя Олександра I і вдови-полячки Гелени Раутенштраух. Піс у Варшаві, освіту здобув у Кракові. Вперше заарештований 1838 р., він повернувся до Польщі 1859 р., і його одразу заарештували вдруге. На засланні він перекладав польською мовою Данте й Шекспіра.
51. Див.: *S. Dubnow*. History of the Jews in Poland and Russia: У 3-х т. — Philadelphia, 1916—1920.
52. Цитовано у вид.: *R. A. Rothstein*. Op. cit. — С. 399 (див. вище, прим. 46).
53. Див.: *Alfred E. Senn*. The Emergence of Modern Lithuania. — Princeton, 1959; також *Encyclopedia Lituanica*, ред. *S. Sužiedelis, J. Jaksztas*: У 6-ти т. — Boston, 1970.
54. Див.: *Nicholas P. Vakar*. Belorussia: the making of a nation. — Cambridge, Mass., 1956.
55. Див.: *W. E. D. Allen*. The Ukraine: a History. — Cambridge, 1940; *M. Hrushevsky*. A History of the Ukraine. — New Haven, 1941.
56. *W. J. Rose*. Czechs and Poles as neighbours // *Journal of Central European Affairs*. — Т. II. — 1941. — С. 153—171.
57. Див.: *Leon Wasilewski*. Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu. — Warszawa, 1929; *K. Grünberg*. Polskie koncepcje federalistyczne 1864—1918. — Warszawa, 1971.
58. *Cyprian Norwid*. Wolność w Polsce będzie inna / Pieśni społecznej cztery strony // *Dzieła*, ред. *T. Pini*. — Warszawa, 1934. — С. 506—511. Поема закінчується віршем:
 “Wolność będzie z dobrej woli
 Jak w pieśni rymowej,
 Gdzie i z nutą myśl swawoli,
 I nuta gra słowy”.
 [“Свобода постане з доброї волі,
 Як у пісні з доброю римою,
 Де думка грайлива, як мелодія,
 Й мелодія словами виграє”].
59. Ibid.
60. Ibid.
61. Про Норвіда див.: *George Gomori*. Cyprian Norwid. — New York, 1974; *Alicja Lisiecka*. Norwid poeta historii. — London: Veritas, 1973; *Z. Łapiński*. Norwid. — Kraków, 1971; також *T. Domaradzki*. Le symbolisme et l'universalisme de C. K. Norwid. — Quebec, 1974.
62. *Alfred Jarry*. Ubu Roi (1896 p.) // *Tout Ubu*. — Paris, 1962. — С. 12: “Quant à l'action, qui va commencer, elle se passe en Pologne, c'est-à-dire, nulle part” [“Дія відбувається в Польщі, тобто ніде”].
63. *Jan Reychman*. Życie polskie w Stambule w XVIII wieku. — Warszawa, 1959. — Розд. VIII.
64. *Stanisław Cat-Mackiewicz*. Historia Polski od 11 listopada 1918 do września 1939 r. — London, 1941. — С. 347.

РОЗДІЛ 2. ROSSIYA

- Оскільки вся російська частина Польщі зрештою стала складовою частиною Російської імперії, будь-яке зважене розуміння цієї теми вимагає знань і загальної російської історії, й польських справ. Для англомовних істориків головними вступними текстами є вид.: *Hugh Seton-Watson*. The Russian Empire, 1806—1917. — Oxford, 1967; *Piotr Wandycz*. The Lands of Partitioned Poland, 1795—1918. — Seattle, 1975.
- Цитовано у вид.: *N. Riasanovsky*. Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825—1855. — Berkeley, 1959. — С. 70 seq.
- Ibid. — С. 127.

4. *Feodor I. Tyutchev (1803—1873)* // The Penguin Book of Russian Verse. — London, 1967. — С. 187.
5. *Piotr Y. Chaadayev (1793—1856)*. Philosophic Letter (1836 p.). Дув.: *R. Hare*. Pioneers of Russian Social Thought. — London, 1951.
6. *Szymon Tokarzewski*. Pamiętniki: У 2-х т. — Warszawa, 1907—1909. — Т. I: “Siedem lat katorgi”; Т. II: “Ciernistym szlakiem”.
7. *Wacław Lednicki*. Russia, Poland and the West: essays in literary and cultural history. — London, 1954. — Розд. VI: “Dostoevsky and Poland”.
8. Цитовано у вид.: *Riasanovsky*. Op. cit. — С. 219—220.
9. *Eve Curie*. Madame Curie: the biography by her daughter. — London, 1938. — С. 19—21.
10. *Karl Baedeker*. Russia with Teheran, Port Arthur and Peking: a Handbook for Travellers. — Leipzig—London, 1914. — С. 9—12.
11. *Adam Mickiewicz*. Do przyjaciół Moskali. Дув.: *W. Lednicki*. Pushkin, Tyutchev, Mickiewicz and the Decembrists: legends and facts // Slavonic and East European Review. — Т. XXIX, 73. — 1951. — С. 375—402.
12. Цитовано у вид.: *A. Bromke*. Poland's Politics: Idealism versus Realism. — Cambridge, Mass., 1967. — С. 26.
13. *Adam Mickiewicz*. Stepy Akermańskie // Dzieła poetyckie. — Warszawa, 1965. — С. 259.
14. *Александр Блок*. Возмездие. — Розд. 3. — Рядки 4—13 // Стихотворения, ред. *В. Орлов*. — Ленинград, 1955. — С. 560 seq. Дув.: *Lednicki*. Op. cit. — Розд. VII: “Blok's Polish poem”.

ПОЗДІЛ 3. PREUSSEN

1. Оскільки польські провінції стали складовою частиною королівства Пруссії та Німецької імперії, їхню історію можна зрозуміти тільки у зв'язку з історією Пруссії загалом. Див. англійською мовою вид.: *W. A. Carr*. A History of Germany, 1815—1945. — London, 1969; *H. W. Koch*. A History of Prussia. — London, 1978; *A. J. P. Taylor*. Bismarck. — London, 1955; *E. J. Feuchtwanger*. Prussia — myth and reality: the role of Prussia in German History. — London, 1970. Дув. також: *M. Laubert*. Die preussische Polenpolitik von 1772—1914. — Berlin, 1920; *H.-U. Wehler*. Die Polenpolitik in deutschen Kaiserreich, 1871—1918 // Politische Ideologien und national-staatliche Ordnung, ред. *K. Knixen, W. J. Mommsen*. — München, 1968; *M. Broszat*. 200 Jahre deutsche Polenpolitik. — München, 1963; *Werner Grauendienst*. Prussian Civic Consciousness and Polish Nationalism // Eastern Germany, вид. Göttingen Research Committee. — Würzburg, 1963. Сучасні польські погляди на цю тему регулярно висвітлюють у журналі “*Polish Western Affairs*” (Познань, 1959—); дув.: *Lech Trzeciakowski*. Pod pruskim zaborem, 1850—1918. — Warszawa, 1973.
2. *Oswald Spengler*. Prussianism and Socialism. — 1919 p.), цитовано у вид.: *Feuchtwanger*. Op. cit. — С. 7.
3. *C. E. Black*. Poznań and Europe in 1848 // Journal of Central European Affairs. — Т. VIII. — 1948. — С. 191—206; *S. Kieniewicz*. Społeczeństwo polskie w powstaniu polskim 1848 roku. — Warszawa, 1935.
4. Цитовано у вид.: *W. Jakóbczyk*. Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX wieku. — Poznań, 1959. — Т. II. — С. 77; *P. Wandycz*. The Lands of Partitioned Poland, 1795—1918. — Seattle, 1975. — С. 229.
5. *Moritz Busch*. Our Chancellor — sketches for a historical picture, перекл. *W. Beatty-Johnson*. — London, 1884. — Т. II. — С. 146—157. Про маргінальність польського питання в мисленні Бісмарка можна судити з факту, що в дослідженні *А. Дж. П. Тейлора* про нього навіть не згадано. Пор.: *J. Feldman*. Bismarck a Polska. — Kraków, 1937, Warszawa, 1966.
6. *Busch*. Op. cit. — С. 157—162.
7. *J. Krasuski*. Kulturkampf, katolicyzm i liberalizm w Niemczech XIX wieku. — Poznań, 1963; *Erich Schmidt-Volkmar*. Der Kulturkampf in Deutschland, 1871—1890. — Göttingen, 1962.
8. Дув.: *H. Neubach*. Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885—1886: ein Beitrag zu Bismarcks Polenpolitik, und zur Geschichte des deutsche-polnischen Verhältnisses. — Wiesbaden, 1967.
9. *Lech Trzeciakowski*. The Prussian in state and the Catholic Church in Prussian Poland, 1871—1914 // Slavic Review. — Т. XXVI. — 1967. — С. 618—637.
10. *Karl Baedeker*. Northern Germany . . . — Leipzig—London, 1890. — С. 250—253.

11. *A. Wojtkowski*. Działalność pruskiej Komisji Kolonizacyjnej. — Toruń, 1932; *Witold Jakóbczyk*. Pruska Komisja Osadnicza, 1886—1919. — Poznań, 1976.
12. *A. Basiński*. Michał Drzymała (1857—1937) // *Polski Słownik Biograficzny*. — Т. V. — Kraków, 1946. — С. 424—425. 1939 р. село Подградовіце на честь Джимали дістало назву Джималово. Дуже мало польських джерел згадують, що думка жити на возі з метою уникнути кривдних законів належала одному місцевому німцеві, такому собі Нельднерові, що допомагав Джималі боротися з прусською владою.
13. *Edward Martuszewski*. Polscy i niepolscy Prusacy: szkice z historii Mazur i Warmii. — Olsztyn, 1974. — С. 8—9.
14. *Marx* (1848 р.), цитовано у вид.: *M. Serejski*. Europa a rozbiory Polski. — Warszawa, 1970. — С. 239—40; *Engels* (1851 р.), цитовано у вид.: *Edmund Wilson*. To the Finland Station. — London, 1962. — С. 232. Крім того, погляди Маркса і Енгельса можна знайти у вид.: *Marks i Engels o Polsce: У 2-х т.* — Warszawa, 1960; *Celina Bobińska*. Marks i Engels a sprawa polska. — Warszawa, 1955; *idem*. Marksa spotkania z Polską. — Kraków, 1971, з докладним резюме англійською мовою. Маркс усякчас обстоював незалежність Польщі, дарма що його погляди ставали дедалі непопулярніші в радикальних колах.
15. *R. Tims*. Germanising Prussian Poland: the H-K-T Society and the struggle for the Eastern Marches in the German Empire, 1894—1919. — New York, 1941; також *I. D. Morrow*. The Prussianisation of the Poles // *Slavonic and East European Review*. — Т. XV. — 1936. — С. 153—164; *M. Dufourmantelle*. La Politique de germanisation en Pologne prussienne. — Bruxelles, 1922; *A. Galos, F. Gentzen, W. Jakóbczyk*. Dzieje Hakaty, 1894—1934. — Poznań, 1966.
16. *Max Weber*. Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik (1895 р.) // *Gesammelte Politische Schriften*. — München, 1971. — С. 8.
17. *Maria Konopnicka*. Rota // *Wybór poezji*, ред. J. Karłowicz. — Chicago, 1945. — С. 320. *Див.: J. Słomczyńska*. Maria Konopnicka: życie i twórczość. — Łódź, 1946.
18. *Див.: Richard Blanke*. The development of Loyatism in Prussian Poland, 1886—1890 // *Slavonic and East European Review*. — Т. LII. — 1974. — С. 548—565.
19. Powstanie wielkopolskie 1918—1919, ред. *K. Piwarski*. — Poznań, 1958.

РОЗДІЛ 4. GALICIA

1. Австрійську схему історії Галичини можна простежити у вид.: *H. Wickham Steed*. The Habsburg Monarchy. — London, 1914; *E. A. Kann*. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918: У 2-х т. — New York, 1950. Про поляків див.: *P. Wandycz*. The Poles in the Austrian Empire; *H. Wereszycki*. The Poles as an integrating and disintegrating factor, обидві праці опубліковано у вид.: *Austrian History Yearbook*. — Т. III. — 1967. — Ч. III. — С. 261—313. Двома найновішими працями про Галичину є вид.: *Konstanty Grzybowski*. Galicja 1848—1914. — Wrocław, 1959; *S. Grodziski*. W królestwie Galicji i Lodomerii. — Kraków, 1976.
2. *S. Szczepanowski*. Nędza Galicyjska w cyfrach. — Lwów, 1888.
3. *Див.: T. W. Simmons*. The Peasant Revolt of 1846 in Galicia: some recent Polish historiography // *Slavic Review*. — Т. XXX. — 1971. — С. 795—817; *S. Kieniewicz*. Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. — Wrocław, 1951; *M. Żychowski*. Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji. — Warszawa, 1956.
4. *Karl Baedeker*. Austria-Hungary. — Leipzig—London, 1905. — С. 283—284.
5. *Peter Brock*. B. Wyslouch: founder of the Polish Peasant Party // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXX. — 1951. — № 74. — С. 139—163; *The Early years of the Polish Peasant Party, 1895—1907* // *Journal of Central European Affairs*. — Т. XIV. — 1954. — С. 219—235; *K. Dunin-Wąsowicz*. Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji. — Warszawa, 1958.
6. *W. J. Rose*. Wincenty Witos // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXV. — 1946. — С. 39—54.
7. *W. J. Rose*. Ignacy Daszyński, 1886—1936 // *Slavonic and East European Review*. — Т. XV. — 1937. — С. 445—448.
8. Приписують намісникові Сянгушко. *S. Grodziski*. W królestwie Galicji i Lodomerii. — Kraków, 1976. — С. 265.
9. *Jan Hulewicz*. Polska Akademia Umiejętności 1873—1948: Zarys dziejów. — Kraków, 1948.

10. Tadeusz Boy-Żeleński (1874—1941); A. *Stawar*. Boy. — Warszawa, 1958; S. *Sterkowicz*. Boy. Dr. T. Żeleński. — Warszawa, 1960; B. *Winklowa*. T. Żeleński: twórczość i życie. — Warszawa, 1967; W. *Borowy*. Boy jako tłumacz // *Studia i rozprawy*. T. II. — Wrocław, 1952.
11. N. *Andrusiak*. The Ukrainian Movement in Galicia // *Slavonic and East European Review*. — T. XIV. — 1935/36. — С. 163—175, 372—379.
12. M. *Król*. Michał Bobrzyński // *Sylwetki polityczne XIX wieku*. — Kraków, 1974. — С. 105—110.
13. Tadeusz Boy-Żeleński. Historia Prawicy Narodowej — z piosenek Zielonego Balonika // *Boy*. Słówka. — 8 вид. — Kraków, 1973. — С. 177—179.

ПОЗДІЛ 5. FABRYKA

1. Irena *Pietrzak-Pawlikowska*. Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim // *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17—21 września 1968 r.: Referaty*. — Warszawa, 1968. — С. 313—333.
2. R. *Lukseburg*. Die industrielle Entwicklung Polens. — Leipzig, 1898.
3. Oskar *Lange*. Political Economy: У 2-х т., перекл. А. H. *Walker*. — Oxford, 1963—1971.
4. Див.: W. W. *Rostow*. The Process of Economic Growth. — Oxford, 1953.
5. Див.: Antonina *Keckowa*. Żupy krakowskie w XVI—XVIII wieku (do 1772 roku). — Wrocław, 1969. — Підрозділ “Opieka społeczna”. — С. 257—262.
6. W. *Rozdzieński*. Officina Ferraria abo Huta y Warstat z Kuźniami szlachtetnego dzielą żelaznego. — Kraków, 1612.
7. Див.: B. *Zientara*. Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII wieku. — Warszawa, 1954.
8. Див.: K. *Bajer*. Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX wieku do roku 1939. — Łódź, 1939.
9. Див.: S. *Bartoszewicz*. Przemysł naftowy w Polsce // *Bilans gospodarczy 10-lecia Polski odrodzonej*. — Poznań, 1929.
10. Див.: J. *Pazdur*. Zakłady metalowe w Białogonie, 1614—1914. — Wrocław, 1957, де згадано про інженерів початку вікторіанської доби в Польщі.
11. J. *Gieysztor*. Koleje żelazne na ziemiach polskich. — Warszawa, 1918; H. *Hilchen*. Historia drogi Warszawsko-Wiedeńskiej, 1835—1898. — Warszawa, 1912; Feliks *Filipek*. Kolej Warszawsko-Wiedeńska, 1895—1898. — Warszawa, 1912; Feliks *Filipek*. Kolej Warszawsko-Terespolska. — Warszawa, 1972.
12. J. *Bankiewicz*, B. *Domostawski*. Zniszczenia i szkody wojenne // *Polska w czasie wielkiej wojny*. — T. III: “Historia ekonomiczna”. — Warszawa, 1936.

ПОЗДІЛ 6. LUD

1. Практично всі офіційні історії в теперішній Польщі, присвячені XIX — початку XX ст., спираються на припущення про органічний соціальний процес, що визначав розвиток добре окресленої польської нації за умов капіталізму та імперіалізму. Див. вступ до I частини другого тому і I частини третього тому вид.: *Historia Polski*, PAN, ред. T. *Manteuffl*. — Warszawa, 1958, 1967.
2. Irena *Gieysztor*. Research into the Demographic History of Poland: a provisional summing-up // *Acta Poloniae Historica*. — T. XVIII. — 1968. — С. 5—17.
3. Див.: K. *Dunin-Wąsowicz*. Struktura demograficzna narodu polskiego 1864—1914 // *Historia Polski* (PAN). — T. III. — Ч. I. — Warszawa, 1967. — С. 92—110.
4. Harold *Nicolson*. Peacemaking. — London, 1964. — С. 332. Про життя Падеревського див.: Mary *Lawton*, I. *Paderewski*. The Paderewski Memoirs. — New York — London, 1939.
5. Stefan *Kieniewicz*. The Emancipation of the Polish Peasantry. — Chicago, 1969.
6. W. *Reymont*. Chłopi: powieść współczesna: У 4-х т. — Warszawa, 1909; Ladislas *Reymont*. The Peasants: Autumn—Winter—Spring—Summer: a tale of our own time. — New York, 1937.
7. A. *Świętochowski*. Historia chłopów polskich w zarysie. — T. II. — Lwów, 1928.
8. Див.: M. *Kridl*, J. *Wittitiin et al.* The Democratic Heritage of Poland: For Your Freedom and Ours: An Anthology. — London, 1944. — С. 122—127.

9. *Jan Borkowski et al.* Zarys historii polskiego ruchu ludowego: У 2-х т. — Warszawa, 1970; *Див. також:* *Olga Narkiewicz.* The Green Flag: Polish Populist Politics, 1867—1970. — London, 1976.
10. *Див.:* *Ryszard Kołodziejczyk.* Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim, 1815—1850. — Warszawa, 1957; *Ireneusz Ichnatowicz.* Burżuazja warszawska. — Warszawa, 1972; *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku.* — Warszawa, 1971.
11. *A. Gella.* The Life and Death of the old Polish Intelligentsia // *Slavic Review.* — Т. XXX. — 1970. — С. 1—27.
12. *12.. Władysław Reymont.* Ziemia obiecana. — Warszawa, 1899. — С. 29—33.
13. *B. Kłapkowski.* Ruch zawodowy robotników i pracowników na ziemiach polskich w czasie zaborów. — Warszawa, 1939; *I. Orzechowski, A. Kochański.* Zarys dziejów ruchu zawodowego 1905—1918. — Warszawa, 1964.
14. *Див.:* *Lidia and Adam Ciołkosz.* Zarys dziejów socjalizmu polskiego. — Т. I. — London, 1966.
15. *J. Peterkiewicz.* Burns Singer, Five Centuries of Polish poetry. — London, 1960. — С. 83.
16. *Stefan Żeromski.* Ludzie bezdomni. — Warszawa, 1928. — С. 36—40.

РОЗДІЛ 7. КОСЦІОЛ

1. [Єпископ] *Wincenty Urban.* Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem, 1815—1965. — Rome, 1966. — С. 555; авторитетний огляд історії церкви з широкую бібліографією.
2. *A. de Koskowski.* La Pologne Catholique. — Louvain, Belgique, 1910; *Див. також:* *J. J. Zatko.* The organisation of the Catholic Church in Russia, 1772—1784 // *Slavonic and East European Review.* — Т. XLIII. — 1965. — С. 303—313; *Z. Olszawska.* Tentatives d'introduire la langue russe dans les Églises latines de la Pologne orientale // *Antemurale.* — Т. II. — 1967. — С. 25—169.
3. *J. A. White,* The Occupation of West Russia after the First Partition of Poland. — New York, 1940.
4. *Martinoff SJ.* Le Brigandage de Chełm // *Études Religieuses.* — Bruxelles. — 1875 (червень). — С. 952—953; цитовано у вид.: *Koskowski.* Op. cit. — С. 94—95.
5. Ксьондз *Edward Likowski.* Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi: У 2-х т. — Warszawa, 1906.
6. *Див.:* Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864: Wybór źródeł, ред. *O. Beiersdorf.* — Wrocław, 1960; також *A. Tamborra.* Catholicisme et le Monde Orthodoxe à l'époque de Pie IX // *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae.* — № 4. — Louvain, 1972. — С. 179—193.
7. *Juliusz Słowacki.* Kordian. — Дія II. — Рядки 174—217.
8. *Emanuel Rostworowski.* Książd Marek i progostwa polityczne doby radomsko-barskiej // *Збірка Прzemiany tradycji barskiej: studia.* — Kraków, 1972. — С. 29—57.
9. *Włodzimierz Dżaków.* Piotr Ściegienny i jego spuścizna. — Warszawa, 1972; Текст List Ojca Świętego, Papieża Grzegorza, do rolników i rzemieślników z Rzymu przysłany. — С. 238—263; *T. Rek.* Książd Eugeniusz Okoń. — Warszawa, 1962.
10. Про Фелінського див.: *Bohdan Cywiński.* Rodowody niepokornych. — Kraków, 1970. — С. 247—251, де є текст його листа до газети "*Le Moniteur*" за 15 березня 1862 р. Цивільський оптимістично характеризує становище польської церкви в XIX ст. як "юліанське", розуміючи під цим, що церква твердо опирається всім утискам з боку світських володарів-відступників. *Ibid.* — С. 262 seq.
11. *Див.:* *J. Kucharzewski.* Od białego caratu do czerwonego: У 2-х т. — Warszawa, 1925; *C. M. Young.* The Moscow Trial of Archbishop Cieplak. — Chicago, 1957.
12. *N. Cieszyński.* Uniwersytet lubelski: jego powstanie i rozwój. — Poznań, 1924.
13. Граф Вниński, 1923 р. *Див.:* *S. Bross.* Akcja Katolicka w Polsce. — Poznań, 1929; *F. Machay.* Dogmatyczne podstawy Akcji Katolickiej. — Poznań, 1934.
14. *St. Mystkowski.* Polski Kościół Narodowy. — Warszawa, 1923.
15. *O. Honorat.* Prawda o mariawitach. — Warszawa, 1906; *M. Skrudlik.* Zbrodnie mariawitów w świetle dokumentów. — Warszawa, 1927; *G. Skwara.* Mariawici: szkic historyczny. — Płock, 1925.
16. *Z. J. Sochocki.* Rycerz Niepokalanej: Ojciec Maksymilian Kolbe. — London, без дати вид. . *Див. також:* *Jan Sziling.* Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939—1945. — Poznań. 1970.

РОЗДІЛ 8. KULTURA

1. Існує багато праць з історії польської культури, зокрема англійською мовою: *Manfred Kridl*. A Survey of Polish Literature and Culture. — The Hague, 1956; *Wacław Lednicki*. The Life and Culture of Poland as reflected in Polish Literature. — New York, 1944; *Czesław Miłosz*. A History of Polish Literature. — London, 1969. Про історію освіти в Польщі див.: *Historia wychowania: У 2-х т.*, ред. *L. Kurdybacha*. — Warszawa, 1965; *S. Wotoszyn*. Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie. — Warszawa, 1964. Найцікавішою і найоригінальнішою працею про розвиток польської культури наприкінці XIX ст. є вид.: *Bogdan Cywiński*. Rodowody niepokornych. — Warszawa, 1971.
2. Див.: *A. Brückner*. Dzieje języka polskiego. — Warszawa, 1925. Див. також: *A. P. Coleman*. Language as a factor in Polish nationalism // *Slavonic and East European Review*. — Т. XII. — 934. — № 37. — С. 155—172.
3. *W. J. Rose*. Stanislas Konarski, Reformer of Education in Eighteenth Century Poland. — London, 1929.
4. *Tadeusz Mizia*. O Komisji Edukacji Narodowej. — Warszawa, 1972; *Renata Dutkova*. Komisja Edukacji Narodowej: zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych. — Wrocław, 1973; *A. Jobert*. La Commission d'Éducation Nationale en Pologne, 1773—1794. — Dijon, 1941; *L. Kurdybacha*. The Commission of National Education in Poland, 1773—1794 // *History of Education*. — Т. 2. — 1973. — № 2. — С. 133—146.
5. *Stanisław August Poniatowski*. Pamiętnik społeczno-historyczny, rok 1783. — С. 329—332, цитовано у вид.: *Dutkova*. Op. cit. — С. 134—137.
6. Див.: *W. Tokarz*. Komisja Edukacyjna a Uniwersytet Jagielloński // *Przegląd Warszawski*. — Т. III. — 1923. — С. 285—319; також *M. Chamcówna*. Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacyjnej: У 2-х т. — Wrocław, 1957, 1959.
7. *N. Hans*. Polish schools in Russia, 1772—1831 // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXXVIII. — 1959. — С. 394—414.
8. *Cywiński*. Op. cit. — С. 79 seq.
9. *H. Ceysingerówna*. Tajne nauczanie w Warszawie, 1894—1906/7 // *Niepodległość*. Т. II. — 1930. — С. 95—103.
10. Цитовано у вид.: *Cywiński*. Op. cit. — С. 104—105.

РОЗДІЛ 9. ŻYDZI

1. Найдоступнішим джерелом надійної інформації про польських євреїв є статті в *Encyclopaedia Judaica*. — Jerusalem, 1971, зокрема стаття "Poland", т. XIII. — С. 710—790. Класична праця *S. M. Dubnow*. The History of the Jews in Russia and Poland: У 3-х т. — Philadelphia, 1916—1920), й досі стає у пригоді, незважаючи на певну тенденційність. Див. також: *Michel Borwicz*. A Thousand Years of Jewish Life in Poland. — Paris, 1955; *Bernard Weinryb*. The Jews of Poland. — Philadelphia, 1973; *Irving Howe*. World of our Fathers: the Jews of Eastern Europe. — New York, 1976.
2. *Markus Wischnitzer*. To dwell in safety: the story of Jewish migration since 1800. — Philadelphia, 1948.
3. Див.: *H. M. Rabinowicz*. The World of Hasidism. — New York, 1970); idem. Guide to Hassidism. — New York, 1960; *S. H. Dresner*. The Zaddik. — New York, 1960.
4. *J. S. Raisin*. The Haskalah Movement in Russia. — 1913; перевид.: Westport, 1972.
5. *A. Duker*. The Polish Insurrection's missed opportunity, 1830—1831 // *Jewish Social Studies*. — Т. XXVII. — 1966. — С. 212—232.
6. *Artur Eisenbach*. Les droits civiques des Juifs dans le Royaume de Pologne, 1815—1863 // *Revue d'Études Juives*. — Т. CXXIII. — 1964. — С. 19—84; idem. Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim. — Warszawa, 1972.
7. Див.: *E. Mendelsohn*. From Assimilation to Zionism in Lvov // *Slavonic and East European Review*. — Т. XLIX. — 1971. — С. 521—534.
8. *Dubnow*. Op. cit. — Т. II. — С. 213.
9. *Menachem Ribalow*. The Flowering of Modern Hebrew Literature. — New York, 1959.
10. *Charles Madison*. Yiddish Literature: its scope and major writers. — New York, 1971. Див. також: *A Treasury of Yiddish Stories*, ред. *I. Howe, E. Greenberg*. — New York, 1958; *Voices from the Yiddish*. — Ann Arbor, Mi., 1972.; *The Golden Tradition: Jewish Life and*

- Thought in Eastern Europe, ред. *Lucy S. Dawidowicz*. — New York, 1967; *M. Samuel*. Prince of the Ghetto. — New York, 1973 (про І. Л. Пепеца); *I. B. Singer*. Of a World that is no more. — New York, 1970, etc.
11. *J. Frumkin et al.* Russian Jewry 1860—1917. — New York, 1966.
 12. Див.: *Walter Laqueur*. History of Zionism. — New York, 1972.
 13. The Zionist Idea, ред. *A. Hertzberg*. — New York, 1966. — С. 401—404.
 14. *Mark Zborowski, Elizabeth Herzog*. Life is with People: the Jewish Littletown of Eastern Europe. — New York, 1952.; *A. Ain*. Świśtocz: Portrait of a Jewish Community in Eastern Europe // YIVO Annual of Jewish Social Sciences. — Т. IV. — 1949. — С. 84—114.
 15. *H. J. Tobias*. The Jewish Bund in Russia from its origins to 1905. — Stanford, 1972.
 16. *B. K. Johnpoll*. The Politics of Futility: the General Jewish Workers Bund of Poland, 1917—1943. — Ithaca, N.Y., 1967.
 17. Адаптовано з англ. перекладу у вид.: *M. Kridl, W. Malinowski*. For Your Freedom and Ours: The Democratic Heritage of Poland: an Anthology. — London, 1944. — С. 77—79.
 18. Видано як окрему публікацію своєрідною англійською мовою з назвою: First Congress of the Founders of the Association of the Poles' Jewish Confession. — Warszawa, 1919 (травень). Особисті враження про труднощі та ускладнення тієї доби див. у вид.: *I. Cohen*. My mission to Poland, 1918—1919 // Jewish Social Studies. — Т. XIII. — 1951. — С. 149—172; також *C. S. Heller*. Assimilation: a deviant pattern among the Jews of inter-war Poland // Jewish Journal of Sociology. — Т. XV. — 1973. — С. 221—237.
 19. *Antoni Śtonimski*. Na drażliwość żydów // Wiadomości Literackie. — Warszawa, 1925. — № 6, 14, 16, 18.
 20. *Lucjan Blit*. The Eastern Pretender. — London, 1965. — С. 38—39.
 21. У супровідному листі до доповіді Семюела, червень 1920 р. Див.: *Norman Davies*. Great Britain and the Polish Jews, 1918—1921 // Journal of Contemporary History. — Т. VIII. — 1973. — № 2. — С. 119—142.
 22. Див.: *Yehudah Bauer*. The Holocaust in Historical Perspective. — London, 1978.
 23. *Irene Tomaszewski, Tacia Werbowska*. Żegota: the rescue of Jews in wartime Poland. — Montreal, 1994; *T. Prekerowa*. Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie, 1942—1945. — Warszawa, 1982.
 24. *G. Reitlinger*. The Final Solution: an attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939—1945. — London, 1953; *Martyrs and Fighters*, ред. *P. Friedman*. — New York, 1954; *Reuben Ainsztein*. The Jews in Poland — need they have died? // Twentieth Century. — Т. CLXIV. — 1958 (вересень). — № 979, і *Lucjan Blit*. Ibid. — Т. CLXIV. — 1958 (жовтень). — № 980; *Michał Borwicz*. Spekulancki żydowska krew // Unser Wort — Notre Parole. — Paris, 1958. — № 8, 10; *Joseph Lichten*. Some aspects of Polish-Jewish Relations during the Nazi Occupation // Studies in Polish Civilisation, ред. *D. Wandycz*. — New York, 1966. — С. 154—175; *Righteous among nations: how Poles helped the Jews, 1939—1945*, ред. *W. Bartoszewski, Z. Lewin*. — London, 1972; *S. Krakowski*. The Slaughter of Polish Jewry: a Polish reassessment // Wiener Library Bulletin. — Т. CXXI. — 1973 (травень). — С. 293—401; *Polacy i Żydzi, 1939—1945*, ред. *S. Wroński, M. Zwatakowa*. — Warszawa, 1971; *E. Ringelblum*. Polish-Jewish Relations during the Second World War. — Jerusalem, 1974, etc.

ПОЗДІЛ 10. WOJSKO

1. *Marian Kukiel*. Zarys historii wojskowości w Polsce. — Kraków, 1929, — одна з небагатьох праць, яка охоплює увесь період новітньої історії. З очевидних причин більшість історій військової справи в Польщі, скажімо, *T. Korzon*. Dzieje wojen i wojskowości: У 3-х т. — Lwów, 1923, висвітлюють тільки період до поділів. Див. також: *Histoire militaire de la Pologne: problèmes choisis*, ред. *Witold Biegański*. — Varsovie, 1971.
2. Див.: *Leonard Ratajczyk*. Wojsko i obronność Rzeczypospolitej, 1788—1792. — Warszawa, 1975.
3. *Jerzy Kowecki*. Pospolite ruszenie w insurekcji kościuszkowskiej. — Warszawa, 1964.
4. *Marian Kukiel*. Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej. — Warszawa, 1920; *Jan Pachoński*. Legiony polskie 1794—1807: У 3-х т. — Warszawa, 1971.
5. *Mieczysław Chojnacki*. Wojsko Królestwa Polskiego 1815—1831. — Warszawa, 1961.
6. *M. Kukiel*. Problèmes des guerres d'insurrection au XIX siècle // Antemurale. — Т. II. — 1959. — С. 70—79. *K. Wyczańska*. Polacy w Komunie Paryskiej 1871 r. — Warszawa, 1958.

7. Про історію легіонів див.: *H. Bagiński*. U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908—1914. — Warszawa, 1935; *A. Garlicki*. Geneza Legionów. — Warszawa, 1964; *Wacław Lipiński*. Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905—1918. — 2 вид. — Warszawa, 1935; *S. Arski*. My, Pierwsza Brygada. — Warszawa, 1963.
8. До головних джерел про участь збройних сил Польщі у Другій світовій війні належать вид.: *Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej*: У 3-х т. — London, 1950—1983; *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej* — Ludowe Wojsko Polskie 1943—1945. — Warszawa, 1973. Див. також: *W. Anders*. An Army in Exile: the Story of the Second Polish Corps. — London, 1949; *Пор.*: *Podgórski*. Lenino. — Warszawa, 1972; *Charles Cannell*. Monte Cassino: the Historic Battle. — London, 1963; *Melchior Wańkowicz*. Monte Cassino. — Warszawa, 1972.
9. *J. Piłsudski*. Year 1920. — London, 1972, разом із текстом: *M. Tukhachevsky*. Advance to the Vistula; *W. Sikorski*. La campagne polono-russe de 1920. — Paris, 1928; *Norman Davies*. White Eagle, Red Star — the Polish-Soviet War, 1919—1920. — London, 1972; *H. E. Какурин*, *А. Меликов*. Война с белополяками. — Москва, 1925; *La Guerre polono-soviétique de 1919—1920* // Collection Historique de l'Institut d'Études Slaves. — № XXII. — Paris, 1975.
10. *J. Bednarowicz*, *S. Werner* (ред.). *Żołnierska rzecz*: zbiór pieśni wojskowych. — Warszawa, 1965. — С. 57.
11. Існує кілька варіантів тексту, найдавніший датований 17 липня 1917 р.. Див.: *Tadeusz Biernacki*. *My Pierwsza Brygada . . . Powstanie i historia pieśni*. — Warszawa, 1929.
12. *J.-J. Rousseau*. *Remarques sur le gouvernement polonais*. — 1771.

РОЗДІЛ 11. ЕМИГРАЦЯ

1. В останні роки дослідження цієї теми мають у Польщі вагому офіційну підтримку. Див.: *Dzieje Polonii w XIX i XX wieku*: referaty i komunikaty, ред. *M. Drozdowski*. — Toruń, 1974; також *R. Bierzanek*. Stan i potrzeby badań naukowych nad problematyką polonijną // *Problemy Polonii Zagranicznej*. — Т. V. — 1966/67; *J. Zubrzycki*. Emigration from Poland in the nineteenth and twentieth centuries // *Population Studies*. — Т. VI. — 1953. — С. 248—272; *B. P. Murdzek*. Emigration in Polish Social-Political Thought, 1870—1914. — Boulder—New York, 1977.
2. *S. Kalembka*. Wielka Emigracja a polskie uchodźstwo 1831—1862. — Warszawa, 1972; *Jerzy Borejsza*. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. — Warszawa, 1966.
3. *Halina Janowska*. Research on economic emigration // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XXVII. — 1973. — С. 187—208; *C. Bobińska* (ред.). Emigracje zarobkowe na tle wschodnioeuropejskich i polskich struktur społeczno-ekonomicznych: tezy i streszczenia referatów i komunikatów. — Toruń, 1974.
4. *Wincenty Witos*. Jedna wieś. — Chicago, 1955. Класичною працею про селянську еміграцію є вид.: *W. Thomas*, *Florian Znaniecki*. The Polish Peasant in Europe: monograph of an immigrant group: У 5-ти т. — Boston, 1918—1920.
5. The Church Records of Panna Maria (Texas), ред. *Dworaczek*. — Chicago, 1945. — С. 8. Див. також: *A. Brożek*. Ślązacy w Teksasie. — Warszawa, 1972; *J. Przygoda*. Texas pioneers from Poland: a study in ethnic history. — San Antonio—Los Angeles, 1971.
6. Див.: *Andrzej Brożek*. Polonia amerykańska, 1854—1939. — Warszawa: Interpress, 1977, де є широка бібліографія; також *P. Fox*. The Poles in America. — New York, 1912; *M. Haiman*. The Polish past in America, 1608—1865. — Chicago, 1939.
7. *Helena Znaniecki-Lopata*. Polish Immigration to the United States of America: problems of estimation and parameters // *Polish Review*. — Т. XXI. — 1976. — № 4. — С. 85—107. Див. також: *Alina Baran*. Distribution of Polish Origin Population in the USA // *Polish Western Affairs*. — Т. XVII. — 1976. — № 1—2. — С. 139—144.
8. *J. S. Wordsworth*. Strangers within our gates. — Toronto, 1972. — С. 114.
9. “Упродовж усього сторіччя міцні люди з Північної Європи становили головний потік чужої крові... але тепер прибувають маси людей з найнижчих класів з Південної Італії і люди ще нижчого сорту з Угорщини й Польщі, люди з середовища, де ніколи не було ані вмінь та енергії, ані ініціативи і швидкого розуму...” *T. Woodrow Wilson*. *History of the American People*. — Т. V. — New York, 1902. — С. 212.
10. *Irwin T. Sanders*, *Ewa T. Morawska*. Polish-American Community Life: a survey of research. The Community Sociology Monograph Series. — Т. II. — Boston—New York, 1975, де подано докладну бібліографію. Див. також: *S. Włoszczewski*. A History of Polish American

- Culture. — Trenton, 1946; *J. A. Wyrwał*. America's Polish Heritage: a social history of the Poles in America. — Detroit, 1961.
11. *W. B. Makowski*. The History and Integration of the Poles in Canada. — Niagara Falls, 1967; Past and Present: Selected Topics on the Polish Group in Canada, ред. *Benedikt Heydenkorn*. — Toronto, 1974; *A. Kapiszewski*. Problems in multiculturalism and the Polish Canadian Community // Polish Western Affairs. — Т. XVII. — 1976. — № 1—2. — С. 145—151.
 12. *Krzysztof Groniowski*. The Main Stages in the History of Polish Immigrants in South America // Polish Western Affairs. — Т. XVII. — 1976. — № 1—2. — С. 152—160; *R. Stemplowski*. Enlistment in Brazil to the Polish Armed Forces, 1940—1944 // *Ibid.* — С. 161—172. *Див. також*: колективна праця *Emigracja polska w Brazylii: 100 lat osadnictwa*. — Warszawa, 1971.
 13. *Krzysztof Murzynowska*. Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880—1914. — Wrocław, 1972; *R. Clemens*. L'Assimilation culturelle des immigrants en Belgique: Italiens et polonais dans la région liégeoise. — Liège, 1953; *H. Janowska*. Polska emigracja zarobkowa we Francji. — Warszawa, 1964.
 14. *Див.*: *J. Zubrzycki*. Polish Immigrants in Britain. — The Hague, 1956, і зокрема *Sheila Patterson*. The Poles: an exile community in Britain // *Between Two Cultures*, ред. *J. L. Watson*. — Oxford, 1977. — С. 214—241; також *B. Czajkowski*, *B. Sulik*. Polacy w Wielkiej Brytanii. — Paris, 1961.
 15. Про існування великої польської громади в СРСР радянська влада не оголошувала, й радянські поляки вирізняються своєю неучастю майже в усіх офіційних заходах, здійснюваних у Польщі для польських емігрантів. Вважають, що радянські джерела, які називають цифру в 1,5 млн. громадян польської національності, значно недооцінюють їхню справжню кількість.
 16. До речі, величезна більшість польськомовних євреїв ніколи не погодиться, що вони поляки, а просто казатимуть, що вони євреї з Польщі.
 17. *George Orwell*. Homage to Catalonia. — London, 1975. — С. 246. Цей вірш, натхнений поразкою республіканців у громадянській війні в Іспанії, дуже відповідав почуттям польських соціалістів і радикалів, що були головним об'єктом сталінських репресій.
 18. *Lord Byron*. Childe Harold's Pilgrimage. — Пісня I, XIII. Переклад Міцкевича "Pożegnanie Czajld Harolda" подано в його збірці *Poezje*, ред. *J. Kallenbach*. — Wrocław, 1949. — Т. I. — С. 165—168.
 19. *Julian Ursyn Niemcewicz*. Wyгна́нсу, 12 травня 1841 р.
 20. Епітафію склали *Kajetan Koźmian* і *Franciszek Morawski*.

РОЗДІЛ 12. VARSOVIE

1. Класичною працею про цей період є вид.: *S. Askenazy*. Napoleon a Polska, у фр. перекладі *Napoléon et la Pologne: У 3-х т.* — Brussels, 1925; *див. також*: *B. Grochulska*. Księstwo Warszawskie. — Warszawa, 1966; *W. Sobociński*. Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego. — Warszawa, 1964.
2. Не існує єдиної думки з приводу авторства цієї брошури, але тотожність поглядів Косцюшка і Павліковського робить зайвими будь-які спекуляції. Про наполеонівську легенду в Польщі *див.*: *A. Zahorski*. Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce. — Warszawa, 1971.
3. *W. H. Zawadzki*. Prince Adam Czartoryski and Napoleonie France, 1801—1805: a study in political attitudes // *Historical Journal*. — Т. XVIII. — 1975. — С. 245—247; *Див. також*: *E. Halicz*. Geneza Księstwa Warszawskiego. — Warszawa, 1962.
4. *B. Grochulska*. Sur la structure économique du Duché de Varsovie 1807—1813 // *Annales Historiques de la Révolution Française*. — Т. XXXVI. — 1964. — С. 349—363; *Marian Kallas*. Konstytucja Księstwa Warszawskiego. — Toruń, 1970.
5. *Див.*: *Zbigniew Żaluski*. Siedem polskich grzechów głównych i inne polemiki. — Warszawa, 1973; "Z szablami na baterie", с. 52—60.
6. *Adam Mickiewicz*. Pan Tadeusz, англ. перекл. *George Rapall Noyes*. — London, 1917. — Кн. XI. — С. 278 seq.
7. *Ibid.*
8. *Kajetan Koźmian*. Pamiętniki. — Wrocław, 1972. — Т. II. — С. 189.
9. *Szymon Askenazy*. Książę Józef Poniatowski, 1763—1813. — Warszawa, 1922; перевид. — Warszawa, 1973.

РОЗДІЛ 13. KONGRESÓWKA

1. Про дипломатичне походження Королівства Польського див.: *K. Bartoszewicz*. *Utworzenie Królestwa Kongresowego*. — Kraków, 1916; також *W. H. Zawadzki*. *Adam Czartoryski: an advocate of Slavonic solidarity at the Congress of Vienna // Oxford Slavonic Papers (New Series)*. — Т. X. — 1977. — С. 73—97; *C. K. Webster*. *England and the Polish-Saxon problem at the Congress of Vienna // Transactions of the Royal Historical Society*. — Т. VII. — 1913. — С. 49—101.
2. *P. Rain*. *Alexandre I et la Pologne: un essai en gouvernement constitutionnel // Revue d'Histoire Diplomatique*. — Т. XXVI. — 1912. — С. 74—101; *L. Pingual*. *L'Empereur Alexandre I, roi de Pologne // Ibid.*. — Т. XXXI—XXXII. — 1917/18. — С. 513—540.
3. *S. K. Potocki*. *Podróż do Ciemnogrodu, Świstek krytyczny*, ред. *E. Kipa*. — Wrocław, 1955, де є докладний вступ.
4. Див.: *R. F. Leslie*. *Politics and economics in Congress Poland 1815—1865 // Past and Present*. — № 8. — 1955. — С. 43—63; *S. Smolka*. *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym: У 2-х т.* — Kraków, 1907.
5. *M. Chojnacki*. *Wojska Królestwa Polskiego, 1815—1831*. — Warszawa, 1961.
6. *S. Askenazy*. *Lukasiński: У 2-х т.* — Warszawa, 1929; *W. Lukasiński*. *Pamiętnik*, ред. *E. Gerber*. — Warszawa, 1960; *H. Dylagowa*. *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821—1829*. — Warszawa, 1970.
7. *W. L. Bleckwell*. *Russian Decembrist views of Poland // Polish Review*. — Т. II. — 1958. — № 4. — С. 30—54; *L. Baumgarten*. *Dekabryści a Polska*. — Warszawa, 1952.
8. *M. Kukiel*. *Lelewel, Mickiewicz and the underground movement of European Revolution, 1816—1833 // Polish Review*. — Т. V. — 1960. — № 3. — С. 59—76.
9. Див.: *R. F. Leslie*. *Polish Politics and the Revolution of November 1830*. — London, 1956.
10. *Casimir Delavigne*. *La Varsovienne // Œuvres completes*. — Paris, 1855. — С. 522—523. Польський переклад Кароля Сенкевича (“Варшав’янка”), музика Кароля Купінського; цей вірш став найпопулярнішим польським революційним гімном.
11. Поширені погляди на цей епізод більшою мірою спираються на ідеалізовану п’єсу Вишнянського “Листопадова ніч” (1904 р.), ніж на реальні події. Див.: *Artur Sliwiński*. *Powstanie listopadowe*. — Kraków, 1911.
12. *Wacław Tokarz*. *Wojna polsko-rosyjska, 1830—1831*. — Warszawa, 1930.
13. Ця подія стала темою відомого вірша: *Słowacki*. *Sowiński w okopach Woli // Wiersze i poematy, Wybór*. — Warszawa, 1971. — С. 57—59.
14. *Ф. И. Тютчев*. *На взятие Варшавы 26 августа 1831 г. // Полное собрание сочинений*, ред. *П. В. Быков*. — Санкт-Петербург, 1911. — С. 277—278.
15. Александр Пушкин. *Клеветникам России — vox et praeterea nihil // The Oxford Book of Russian Verse*. — 2 вид. — Oxford, 1948. — С. 73—74.
16. *Selected Correspondence of Fryderyk Chopin*, ред. *A. Medley*. — London, 1962. — № 48, 96.
17. *Casimir Delavigne*. *La Dies Irae de Kos'ciusko // Op. cit.* — С. 522.
18. *August von Platen*. *Wiegenlied einer polnischen Mutter (7 листопада 1831 р.) // Polenlieder deutscher Dichter*. — Lemberg, без року вид..
19. *Thomas Campbell*. *The Complete Poetical Works*, ed. *J. Logie Robertson*. — London, 1907: “Lines on Poland” (1831 p.), “The Power of Russia” etc. — С. 218—226.
20. *The Wrongs of Poland: a poem in three cantos comprising The Siege of Vienna, належний авторові “Parental Wisdom”*. — London, 1849. — С. 149. Про британські погляди див.: *H. G. Weisser*. *Polonophilism and the British Working Class // Polish Review*. — Т. XII. — 1967. — С. 78—96; *T. Grzebieniowski*. *The Polish Cause in England a century ago // Slavonic and East European Review*. — Т. II. — 1932. — С. 81—87.
21. *Richard Cobden*. *Russia: by a Manchester manufacturer*. — Edinburgh, 1836, надто розд. II: “Poland, Russia and England”. — С. 15—25. Кобден, спираючи свої думки на праці Рульєра і Герена, писав про “Польщу, якій присвячено більше фальшивих сентиментів, облудного співчуття і дружнього невігластва, ніж будь-якій іншій темі за нашої доби”.
22. Цитовано у вид.: *N. Riasanovsky*. *Nicholas I and official Nationality in Russia 1825—1855*. — Berkeley, 1959. — С. 230; *Николай И. Паскевич*, вересень 1830 р. // *Н. Шильдер*. *Император Николай Первый*. — Санкт-Петербург, 1901. — Т. II. — С. 589—592.
23. Див.: *C. Morley*. *The European significance of the November Uprising // Journal of Central European Affairs*. — Т. II. — 1952. — С. 407—416.

РОЗДІЛ 14. CRACOVIA

1. *S. Kieniewicz*. The Free State of Crakow, 1815—1846 // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXVI. — 1946—1948. — С. 69—89; *Janina Bieniarzówna*. Rzeczpospolita Krakowska, 1815—1846. — Kraków, 1948; *M. Żychowski*. Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i w Galicji. — Warszawa, 1956.
2. Краківський маніфест, 1846 р. Цитовано у вид.: *V. Heltman*. Demokracja Polska na emigracji. — Leipzig, 1866. — С. 82. Див. також: *J. Bieniarzówna*. Rzeczpospolita Krakowska, 1815—1846: Wybór źródeł. — Wrocław, 1951.
3. К. Маркс, 22 лютого 1848 р.. *Celina Bobińska*. Marksa spotkania z Polską, op. cit. — С. 69 seq. Див. вище, розд. 3 другого тому, прим. 14.
4. *Kornel Ujejski* (1823—1897). Z dymem pożarów, вірш, опублікований у вид.: *Skargi Jeremiego*. — 1847, в Парижі, хоча на обкладинці навмисне зазначено Лондон. Z Głębokości. . . Antologia polskiej modlitwy poetyckiej, op. cit. — Т. I. — С. 424—426.

РОЗДІЛ 15. WIOSNA

1. *L. B. Namier*. 1848: The Revolution of the Intellectuals, British Academy: Raleigh Lecture, 1946. — London, 1947; *J. A. Hawgood*. 1848 in Central Europe // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXVI. — 1948. — С. 314—328; W stulecie Wiosny Ludów, 1848: У 5-ти т., ред. *N. Gąsiorowska*. — Warszawa, 1949—1953.
2. *N. Gąsiorowska*. Op. cit. — Т. I: Wiosna ludów na ziemiach polskich; *Irena Koberdowa*. Polska Wiosna Ludów. — Warszawa, 1967, де помітна тенденція максимізувати внесок Польщі до подій 1848 р.
3. *H. Batowski*. Legion Mickiewicza w kampanii włosko-austriackiej. — Warszawa, 1956; *S. Kieniewicz*. Legion Mickiewicza. — Warszawa, 1955.
4. *J. Hermant*. La Révolution hongroise de 1848: l'intervention russe et l'intervention polonaise. — Paris, 1901; *Eligiusz Kozłowski*. General Józef Bem. — Warszawa, 1958.
5. Див.: *H. Batowski*. The Poles and their fellow Slavs in 1848 // *Slavonic and East European Review*. — Т. XXVII. — 1949. — С. 404—413.
6. *Paul Henry*. Le gouvernement provisoire et la question polonaise en 1848 // *Revue Historique*. — Т. LXI. — 1936. — С. 198—240; *P. Quentin-Bauchart*. Lamartine et la politique étrangère de la Révolution de Fevrier. — Paris, 1913.
7. Див.: *J. Kucharzewski*. The Polish Cause at the Frankfurt Parliament of 1848 // *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*. — Т. I. — 1942/43. — С. 11—73. Див. також вище, розд. 3 другого тому, прим. 3.

РОЗДІЛ 16. RÊVERIES

1. Про польське питання під час Кримської війни див.: *M. Kukiel*. Czartoryski and European Unity, 1770—1861. — Princeton, 1955; також *M. Handelsman*. La Guerre de Crimée: la question polonaise . . . , *Révue Historique*. — Т. LVII. — 1932. — С. 270—315.
2. Див.: *R. F. Leslie*. Reform and Insurrection in Russian Poland 1856—1865. — London, 1965.
3. *Irene Roseveare*. From Reform to Rebellion: A. Wielopolski and the Polish Question, 1861—1863 // *Canadian Slavic Studies*. — Т. III. — 1969. — С. 163—165; *S. J. Żyźniewski*. The Futile Compromise Reconsidered: Wielopolski and Russian policy 1861—1863 // *American History Review*. — Т. LXX. — 1965. — С. 395—412; *Zbigniew Stankiewicz*. Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego. — Warszawa, 1967.
4. Див.: *S. Kieniewicz*. Powstanie styczniowe. — Warszawa, 1972; також *W. Rudzka*. Studies on the Polish Insurrectionary Government in 1863—1864 // *Antemurale*. — Т. VIII. — 1967. — С. 397—481.
5. Див.: *J. Piłsudski*. Zarys historii militarnej powstania styczniowego // *Pisma zbiorowe*. — Т. III. — Warszawa, 1937. — С. 82—141; *S. Zieliński*. Bitwy i potyczki 1863—1864. — Rapperswil, 1913.
6. Див.: *E. H. Carr*. Poland: or the cruise of the "Ward Jackson" // *Romantic Exiles: a Nineteenth Century Portrait Gallery*. — London, 1949. — С. 204—217.
7. *J. H. Gleason*. The Genesis of Russophobia in Great Britain: a study of the interaction of policy and opinion. — Cambridge, Mass., 1950; *W. E. Mosse*. England and the Polish Insurrection of

- 1863 // *English Historical Review*. — Т. LXXI. — 1956. — С. 28—55. Див. також: *M. K. Dziewanowski*. Herzen, Bakunin and the Polish Insurrection of 1863 // *Journal of Central European Affairs*. — Т. VIII. — 1948. — С. 58—78.
8. Див.: *S. Kieniewicz*. Polish Society and the Insurrection of 1863 // *Past and Present*. — 1967. — №. 37. — С. 130—138; idem. Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym. — Wrocław, 1953.
 9. *M. Dubiecki*. Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego 1863—1864. — Poznań, 1925.
 10. Traugutt: Dokumenty, listy, wspomnienia, wypisy, ред. *J. Jarzębowski*. — London, 1970. — С. 200. Див.: *E. Halicz*. Proces Romualda Traugutta // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. — Т. II. — 1957. — С. 242—262.
 11. Текст на підставі документів, пов'язаних із військово-польовим судом, апеляцією і рапортом намісника, поданих у вид.: Traugutt: Dokumenty . . . — С. 215—228.
 12. Див.: Пам'ятники hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa (Wieszatela), 1863—1865, польський переклад *J. Cz.* — Kraków, 1897.
 13. Див.: *G. Kennan*. Siberia and the exile system: У 2-х т. — New York, 1891. Див. також вище, розд. 2 другого тому, прим. 6.

РОЗДІЛ 17. REWOLUCJA

1. *M. K. Dziewanowski*. The Polish Revolutionary Movement and Russia, 1904—1907 // *Harvard Slavic Studies*. — Т. IV. — 1957. — С. 375—395; *Stanisław Katalbiński, Feliks Tych*. Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: lata 1905—1907 na ziemiach polskich. — Warszawa, 1969. Див. також: Rok 1905 na ziemiach polskich: szkice i obrazki, ред. *B. Krauze*. — Warszawa, 1955.
2. *Wacław Jędrzejewicz*. Sprawa Wieczoru: J. Piłsudski a wojna rosyjsko-japońska, 1904—1905. — Paris, 1974. — С. 45.
3. Див.: *Revolution // Józeph Piłsudski*. The Memories of a Polish Revolutionary and Soldier, перекл. і ред. *D. R. Gillie*. — London, 1931. — С. 151—178.
4. Див.: *Andrzej Micewski*. Roman Dmowski. — Warszawa, 1971. — Розд. II: “Bezważdny przeciwnik rewolucji, 1905—1906”; розд. III: “O kierunek polityki polskiej, 1907—1911”.
5. *Źródła do dziejów rewolucji 1905—1907 w okręgu łódzkim*, ред. *N. Gąsiorowska*. — Warszawa, 1958. — Т. I. — Ч. 2. — № 119. Див.: *P. Korzec*. Walki rewolucyjne w Łodzi i okręgu łódzkim w latach 1905—1907. — Warszawa, 1956.
6. Див.: *A. Żarnowska*. Geneza rozłamu w PPS 1904—1906. — Warszawa, 1965.

РОЗДІЛ 18. FENIKS

1. Про Східний фронт див.: *Alan Clark*. Suicide of the Empires: the battles on the Eastern Front, 1914—1918. — London, 1971; *Norman Stone*. The Eastern Front, 1914—1917. — London, 1975.
2. Див.: *T. Komarnicki*. The Rebirth of Poland: a Study in the Diplomatic History of Europe, 1914—1920. — London, 1957; *J. Holzer, J. Molenda*. Polska w pierwszej wojnie światowej. — Warszawa, 1967; *La Pologne: sa vie économique et sociale pendant la Guerre*: У 2-х т., ред. *M. Handelsman*. — Paris, 1933—1938.
3. *Edward Słoński*. Ta co nie zginęła (1914 p.) // *Zbiór poetów polskich XIX w.* — Warszawa, 1965. — Т. IV. — С. 855—856; свої перші вірші Слонський писав російською мовою.
4. *K. Srokowski*. NKN — Zarys historii. — Kraków, 1923; Див. також: *J. Dąbrowski*. Dziennik, 1914—1918, ред. *Jerzy Zdrada*. — Kraków, 1977.
5. *M. Leczyk*. Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone, 1917—1919. — Warszawa, 1966; *Janusz Pajewski*. Wokół sprawy polskiej: Paryż—Lozanna—Londyn 1914—1918. — Poznań, 1970.
6. *Norman Davies*. The Poles in Great Britain, 1914—1919 // *Slavonic and East European Review*. — Т. I. — 1972. — С. 63—89.
7. Див. вище, розд. 10 другого тому, прим. 7.
8. *W. Lipiński*. Polska Organizacja Wojskowa // *Bellona*. — Т. XXXVII. — 1931. — С. 171—195.

9. *W. Lipiński*. Walka zbrojna o niepodległość Polski, 1905—1918. — 2 вид. — Warszawa, 1935, де є бібліографія і огляд історії польських збройних формувань на всіх фронтах.
10. *Див.: S. Dąbrowski*. Walka o rekruta polskiego pod okupacją. — Warszawa, 1922.
11. *Див.: S. Arski*. Galicyjska działalność wojskowa J. Piłsudskiego 1906—1914. — Warszawa, 1967.
12. *K. Kumaniecki*. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty. — Warszawa—Kraków, 1924. — С. 12.
13. *W. Conze*. Polonische Nation und Deutsche Politik im Ersten Weltkrieg. — Köln, 1958; *E. R. Burke*. The Polish policy of the Central Powers during the World War. — Chicago, 1936; *Leon Grosfeld*. La Pologne dans les plans imperialistes allemands, 1914—1918 // La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. — Warszawa, 1955. — С. 327—355.
14. *I. Geiss*. Der Polnische Grenzstreifen, 1914—1918: ein Beitrag zur deutschen Kriegspolitik im Ersten Weltkrieg. — Lübeck—Hamburg, 1960; *P. R. Sweet*. Germany, Austria, and Mitteleuropa, 1915—1916 // Festschrift für Heinrich Benedikt, ред. *H. Hantsch, A. Novotny*. — Wien, 1957.
15. *J. W. Wheeler-Bennett*. Brest-Litovsk: the Forgotten Peace, March 1918. — London, 1938.
16. Рукопис автобіографії Ignacy Mościcki. — С. 129—130 // Archive of Józef Piłsudski Institut of America Inc., New York.
17. *R. Dmowski*. Problems of East and Central Europe. — London, 1916. *Див.: Davies*. Op. cit., вище, прим. 6.
18. *A. Dallin*. The Future of Poland // Russian Diplomacy in Eastern Europe 1914—1917. — New York, 1963. Текст декларації тимчасового уряду від 30 березня 1917 р. див. у вид.: Dokumenty i Materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — Т. I. — Warszawa 1962. — С. 18—20.
19. Більшовицьку заяву від 27 березня 1917 р. див.: *ibid.* — Т. I. — С. 8—9.
20. *Louis Gerson*. Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914—1920. — New Haven, 1953; *V. Mamatey*. The United States and East Central Europe, 1914—1920: a study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda. — Princeton, 1959.
21. *Leon Grosfeld*. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji, 1917—1919. — Warszawa, 1956; *H. Bagiński*. Wojsko polskie na Wschodzie, 1914—1920. — Warszawa, 1921; *S. Zbikowski*. Zachodnia Dywizja Strzelców // Z pola walki. — Т. III. — 1960. — С. 329—359; *M. Wrzosek*. Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917—1918. — Warszawa, 1969.
22. Див. нижче, розд. 21, прим. 6.
23. *M. Stachiw, J. Sztendera*. Western Ukraine at the turning point of Europe's History. — Scranton, Penn., 1969, т. I (1918 р. — травень 1919 р.); *Rosa Bailly*. A City fights for its freedom: the rising of Lwów in 1918—1919. — London, 1956; *Józef Bendow*. Der Lemberger Judenpogrom, 1918—1919. — Wien, 1919; *S. Skrzypek*. The Problem of East Galicia. — London, 1948.
24. Офіційні історики сучасної Польщі свідомо переоцінюють роль зародкового народного уряду Дашинського в Любліні, щоб відвернути увагу від трохи пізнішої успішної спроби Пілсудського сформувати перший справді незалежний уряд. *Див.: H. Jabłoński*. Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej, 1918—1919. — Warszawa, 1962.
25. *Józef Iwicki*. Z myślą o Niepodległej: Listy Polaka, żołnierza armii niemieckiej z okopów I wojny światowej, 1914—1918, ред. *Adolf Juzwenko*. — Wrocław, 1978.

РОЗДІЛ 19. НЕПОДЛЕГЛОЇСЬ

1. Прикро, що найновіша англomовна праця про міжвоєнну Польщу не бере до уваги трьох формотворчих років існування Речі Посполитої: *Antony Polonsky*. Politics in Independent Poland, 1921—1939: the Crisis of Constitutional Government. — Oxford, 1972. У вид.: *J. Rothschild*. East Central Europe between the two World Wars. — Seattle, 1975, Польщу поставлено в широкий регіональний контекст. До важливих вступних праць польською мовою про цей період належать такі вид.: *A. Micewski*. Z geografii politycznej II Rzeczypospolitej. — Kraków, 1965; *M. M. Drozdowski*. Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej. — Kraków, 1972; *J. Żarnowski*. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej, 1918—1939. — Warszawa, 1973; *W. Pobóg—Malinowski*. Najnowsza historia polityczna Polski 1865—1945: У 2-х т. — Paris—London, 1953—1956; *S. Mackiewicz*. Historia Polski 11 IX 1918—17 IX 1939. — London, 1941. Див. також колективну працю: Pologne 1918—1939: У 3-х т. — Neuchâtel, 1946—1947.

2. Цей погляд ексцентричний. Інші позначені партійністю погляди вступу до теми можна знайти у вид.: *Pobóg-Malinowski*. Op. cit., або *A. Ajnenkiel*. *Od rządów ludowych do przewrotu majowego*. — Warszawa, 1968.
3. *Adam Przybylski*. *La Pologne en lutte pour ses frontières*. — Paris, 1931; *S. Pomarański*. *Pierwsza wojna polska, 1918—1920*. — Warszawa, 1920 (збірка воєнних повідомлень).
4. *Norman Davies*. *White Eagle, Red Star*. Див. вище, розд. 10, прим. 9.
5. [Лорд] *D'Abernon*. *The Eighteenth Decisive Battle of World History*. — London, 1931. — С. 49 seq. *D'Abernon*, британський посол у Берліні, був одним з головних свідків битви за Варшаву.
6. *Исаак Бабель*. *Замость // Конармия, Одесские рассказы, пьесы, вступ А. В. Murphy*. — Letchworth, 1965. Див.: *Norman Davies*. *Izaak Babel's Konarmiya Stories and the Polish-Soviet War, 1919—1920 // Modern Languages Review*. — Т. XXIII. — 1971. — С. 845—857.
7. *Piotr Wandycz*. *Soviet-Polish Relations, 1917—1921*. — Cambridge, Mass., 1969. Див. також: *S. Dąbrowski*. *The Peace Treaty of Riga // Polish Review*. — Т. V. — 1960. — С. 3—34.
8. *D'Abernon*. Op. cit. — С. 8—9.
9. *Clara Zetkin*, *Reminiscences of Lenin*. — London, 1929. — С. 19—21. Див. також: *S. W. Page*. *Lenin and World Revolution*. — New York, 1959. — С. 154—176.
10. *Piotr Wandycz*. *General Weygand and the Battle of Warsaw // Journal of Central European Affairs*. — Т. XIX. — 1960. — С. 357—365; його ж: *France and her Eastern Allies, 1919—1925*. — Minneapolis, 1965.
11. *The Democratic Heritage of Poland*, op. cit. — С. 143—144. Див. також: *Historia państwa i prawa Polski, 1918—1939*, ред. *F. Ryszka*. — Warszawa, 1961. — Ч. I.
12. Про інтеграцію див.: *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX—XX*, ред. *H. Zieliński*. — Wrocław, 1976, зі статтю *Piotr Ślawecki*. *Kilka uwag o roli wojska w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych II Rzeczypospolitej // Ibid*. — С. 193—215.
13. *S. Horak*. *Poland and her national minorities, 1919—1939*. — New York, 1961. Див.: *A. Groth*. *Dmowski, Piłsudski and ethnic conflicts in pre-1939 Poland // Canadian Slavic Studies*. — Т. III. — 1969. — С. 69—91; *La Pologne et le problème des minorités: recueil d'informations*, ред. *S. J. Paprocki*. — Warszawa, 1935.
14. *W. Napier*. *The Ukrainians in Poland: an historical background // International Affairs*. — Т. XI. — 1932. — С. 391—421; *M. Feliński*. *The Ukrainians in Poland*. — London, 1931. Див. також: *E. Rewiuk*. *Polish Atrocities in the Ukraine*. — New York, 1931; *W. Szota*. *Zarys rozwoju OUN i UPA // Wojskowy Przegląd Historyczny*. — Т. VIII. — 1963. — С. 163—218.
15. Про мартирологічну оцінку становища євреїв у довоєнній Польщі див. *C. Stopnicka-Heller*. *On the Edge of Destruction*. — New York, 1977. Переконливіший вступ до цієї теми подано в ілюстрованому альбомі: *Image before my eyes: a photographic history of Jewish life in Poland, 1864—1939: У 2-х т.*, ред. *L. Dobroszycki, B. Kirschenblatt-Gimblett*. New York: YIVO, 1977—1978. Див. також: *H. M. Rabinowicz*. *The Legacy of Polish Jewry: a History of Polish Jews in the inter-war Years, 1919—1939*. — New York, 1965.
16. *N. Vakar*. *Belorussia: the making of a nation*. — Cambridge, Mass., 1956; *Stanisław Ełski* (псевдонім). *Sprawa białoruska: zarys historyczno-polityczny*. — Warszawa, 1931.
17. *J. C. Hesse*. *The Germans in Poland // Slavonic and East European Review*. — Т. XVI. — 1937. — С. 93—101. Див. також: *The German Fifth Column in Poland*. — London, 1941 (вид. польського Міністерства інформації); *S. Potocki*. *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918—1938*. — Gdańsk, 1938.
18. *Modestino Carbone*. *La questione agraria in Polonia, 1918—1939*. — Napoli, 1976. Див. також: *M. Mieszczankowski*. *Struktura agrarna Polski międzywojennej*. — Warsaw, 1960; *J. Ciepielewski*. *Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929—1935 // Materiały i dokumenty*. — Warszawa, 1965; *Z. Landau*. *The Polish Countryside in the years 1919—1935 // Acta Poloniae Historica*. — Т. IX. — 1964. — С. 28—47.
19. *Зі спогаду J. Guzik // W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego, 1937—1957*. — Warszawa, 1957. — С. 185—188.
20. *J. Żarnowski*. *Robotnicy // Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, op. cit. — С. 48—113.
21. Про довоєнну економіку див.: *F. Zweig*. *Poland between Two Wars*. — London, 1944; *J. J. Taylor*. *The Economic Development of Poland, 1919—1950*. — Ithaca, NY, 1952; також *Zbigniew Landau*. *Poland's Economy against the background of the World Economy, 1913—1938 // Acta Poloniae Historica*. — Т. XX. — 1969. — С. 75 seq.; idem. *The Influence of Foreign Capital on*

- the Polish Economy, 1918—1939 // *La Pologne au XII Congrès des Sciences Historiques à Vienne*. — Warszawa, 1965. — С. 133—145.
22. *M. M. Drozdowski*. Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936—1939. — Warszawa, 1963; idem. Geneza i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego // *Najnowsze dzieje Polski*. — Т. II. — Warszawa, 1959. — С. 35—73.
 23. *Stanisław Mauersberg*. Wpływ oświaty na integrację społeczeństwa II Rzeczypospolitej, 1918—1939 // *Drogi integracji...* Op. cit. — С. 57—107.
 24. *Stanisław Feret*. Polska sztuka wojenna, 1918—1939. — Warszawa, 1971; *E. Kozłowski*. Wojsko Polskie 1936—1939. — Warszawa, 1964.
 25. Неприхильний, але докладний опис становища церкви можна знайти у вид.: *Janina Barycka*. Stosunek kleru do państwa i oświaty; fakty i dokumenty. — Warszawa, 1934.
 26. *R. Dębicki*. Foreign Policy of Poland, 1919—1932. — New York, 1961; *J. Korbel*. Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy towards Poland 1919—1933. — New York, 1963; *J. Rothschild*. Poland between Germany and USSR, 1916—1939: the Theory of Two Enemies, Piłsudski Institute Symposium // *Polish Review*. — Т. XX. — 1975. — С. 3—63.
 27. *Joseph Rothschild*. Piłsudski's Coup d'Etat. — New York, 1966; *див. також: Andrzej Garlicki*. Przewrót majowy. — Warszawa, 1978.
 28. *Edward D. Wynot Jr.* Polish politics in transition: the Camp of National Unity and the struggle for power, 1935—1939. — Athens, Georgia, 1974; *T. Jędruszczak*. Piłsudzczyzy bez Piłsudskiego. — Warszawa, 1963.
 29. Цитовано у вид.: *The Democratic Heritage of Poland*. — С. 161—162. Про опозицію до режиму санації див.: *A. Czubiński*. Centrolew... 1926—1930. — Poznań, 1963; *T. Smoliński*. Dyktatura J. Piłsudskiego w świetle konstytucji marcowej. — Poznań, 1970.
 30. Цитовано у вид.: *The Democratic Heritage of Poland*. — С. 195 seq.
 31. *Roman Knoll*, коментуючи не так сам переворот, як його результат: наплив військових у державну службу, цитовано у вид.: *Polonsky*. Op. cit. — С. 333.
 32. *Див.: R. Dyboski*. Poland in World Civilisation. — New York, 1950. — Розд. 8 і 9; Про Віткевича див. матеріали в першому томі *Polish Review*. — 1973. — № 1—2. — С. 1—157.
 33. *Marian Marek Drozdowski*. Warszawiacy i ich miasto w latach Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1973.
 34. *Isaac Lewin*. The Jewish Community in Poland. — New York, 1985. — С. 136.
 35. Про політику Бека див.: *H. L. Roberts*. The Diplomacy of Colonel Beck // *The Diplomats*, ред. *G. Craig, F. Gilbert*. — Princeton, 1953; idem, з участю *Anna Cienciata*. Poland and the Western Powers, 1938—1939. — London, 1968. До найголовніших мемуарів тієї доби належать: *J. Beck*. Final Report. — New York, 1957; *Diplomat in Berlin: the papers of J. Lipski, 1933—1939*, ред. *W. Jędrzejewicz*. — New York, 1968; *Diplomat in Paris 1936—1939: the papers and memoirs of J. Łukasiewicz*, ред. *W. Jędrzejewicz*. — New York, 1970; *J. Szembek*. Journal 1933—1939. — Paris, 1951; *Leon Noël*. Une Ambassade à Varsovie, 1935—1939. — Paris, 1946. До нещодавніх польських праць належать: *H. Batowski*. Kryzys dyplomatyczny w Europie, 1938—1939. — Warszawa, 1961; idem. Ostatni tydzień pokoju. — Poznań, 1964; *Stefania Stanisławska*. Polska a Monachium. — Warszawa, 1964.
 36. *E. Kozłowski*. Wojna obronna Polski 1939: wybór źródeł. — Warszawa, 1968. — С. 36—38.
 37. *Karol Lapter*. Les garanties anglaises accordées à la Pologne en 1939 // *Annuaire Polonais des affaires Internationales*. — Т. II. — 1961. — С. 192—221; *Simon Newman*. March 1939: The British Guarantee to Poland. — Oxford, 1976.
 38. *Ciano's Diaries, 1939—1943*, ред. *Malcolm Muggeridge*. — London, 1947. — С. 71, 72.
 39. *Nazi-Soviet Relations, 1939—1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*, ред. *R. J. Sonntag, J. S. Beddie*. — Washington, 1948. — С. 78. Про історію нацистсько-радянського пакту див.: *G. L. Weinberg*. Germany and the Soviet Union, 1939—1941. — Leiden, 1954; *J. W. Brugel*. Stalin and Hitler: Pakt gegen Europa. — Wien, 1973; *Aleksander Bregman*. Najlepszy sojusznik Hitlera. — 4 вид. — London, 1974.
 40. Пор. висновки Ротшильда: “Незважаючи на всі... невдачі режиму санації, слід бути справедливим і визнати, що передусім саме Пілсудський заслуговує шани за те, що нині уявлення про Європу без польської держави вже неможливе”. *J. Rothschild*. Op. cit. — С. 371.

РОЗДІЛ 20. GOLGOTA

1. (Американський голова Ради з переслідувань злочинців із держав Осі). Nazi Conspiracy and Aggression. — Т. IV. — Washington 1948. — С. 390—392, процитовано особисті зізнання Нойока.
2. *Heinz Guderian*. Panzer Leader. — London, 1952. — С. 38.
3. У вид.: *Nicholas Bethell*. The War Hitler Won. — London, 1972, описано політичне тло вересневої кампанії. *Clare Hollingworth*. The Three Weeks War in Poland. — London, 1940, подає свідчення очевидця. До військових досліджень належать: *R. M. Kennedy*. The German Campaign in Poland. — Washington, 1956; *M. Norwid-Neugebauer*. The Defence of Poland, September 1939. — London, 1942; *John Kimche*. The Unfought Battle. — London, 1968; The German Invasion of Poland (The Polish Black Book), польське Міністерство інформації. — London, 1940; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, Інститут Сікорського. — Т. I. — London, 1951; *T. Jurga*. Wrzesień 1939. — Warszawa, 1970; *Z. Flisowski*. Westerplatte. — Warszawa, 1971; *T. Kutrzeba*. Bitwa nad Bzurą: 9—22 września 1939. — Warszawa, 1958; *M. Zgórniak*. A German general on the September Campaign // Polish Western Affairs. — Т. III. — 1962. — С. 353—372; *M. M. Drozdowski*. Alarm dla Warszawy. — Warszawa, 1975.
4. Див.: *Zbigniew Zaluski*. Siedem polskich grzechów głównych. — Warszawa, 1973, Grzech czwarty: z lancami na czołgi. — С. 60—64.
5. *Adrian Carton de Wiart*. Happy Odyssey. — London, 1950, з передмовою Вінстона Черчіла.
6. *Stanisław Piotrowski* (ред.). Hans Frank's Diary. — Warszawa, 1961 (англ. переклад). — С. 299—300.
7. Двома докладними дослідженнями нацистської політики в окупованій Польщі є: *M. Broszat*. Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939—1945. — Виправлене й доповнене вид. — Frankfurt—Hamburg, 1965; *Cz. Madajczyk*. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce: У 2-х т. — Warszawa, 1970 (також німецькою мовою: *Die deutschen Besatzungspolitik in Polen, 1939—1945*. — Wiesbaden, 1967).
8. *Krushchev Remembers*, перекл. *Strobe Talbot*, зі вступом, коментарем і примітками *Edward Crankshaw*. — London, 1971. — С. 128—129. У цьому самому уступі Хрущов розповідає про зустріч із Вандою Василевською, “що допомогла нам досягти до тих поляків, які нерозумно чіпляються за думку, нібито ми уклали пакт Молотова—Рибентропа їхнім коштом”.
9. Documents on German Foreign Policy 1918—1945, Series D (1937—1945). — Т. XI. — London, 1961. — №. 638. — С. 1068—1069.
10. Див. вище, розд. 19 другого тому, прим. 38.
11. *Willi Frischauer*. Himmler: the evil genius of the Third Reich. — London, 1953. — С. 135—136. Див.: *Zbrodnie hitlerowskie w Polsce: У 2-х т.* — Warszawa, 1946—1947.
12. Див.: *K. M. Pospieszalski*. Hitlerowskie prawo okupacyjne w Polsce: dokumenty: У 2-х т. — Poznań, 1952—1958; *T. Cyprian*. Wehrmacht: Zbrodnia i kara. — Warszawa, 1972; *A. Konieczny*. Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy, Górny Śląsk 1939—1945. — Warszawa, 1972; *J. T. Gross*. Polish Society under German Occupation, 1939—1944. — Princeton 1979.
13. Див.: *G. R. Reitlinger*. The Final Solution: an attempt to exterminate the Jews of Europe, 1939—1945. — London, 1953. Про деякі технічні подробиці й час операції й досі не існує згоди. Див. вище, розд. 9 другого тому, прим. 23.
14. Див.: *E. Duraczyński*. Wojna a okupacja. — Warszawa, 1973.
15. *T. Esmān, W. Jastrzębski*. Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich. — Bydgoszcz, 1967; *C. Łuczak*. Kraj Warty, 1939—1945. — Poznań, 1972.
16. Наказ 0054 від 28 листопада 1940 р. із підписом Гузевічюса, народного комісара внутрішніх справ Литовської РСР, цитовано у вид.: *The Dark Side of the Moon*, з передмовою *T. S. Eliot*. — New York, 1947. — С. 51. Згідно з радянською практикою наказ про депортацію звичайно поширювався на всіх найближчих родичів депортованого.
17. Анонім // *Ibid*. — С. 143—148. “The Dark Side of the Moon” — одне з небагатьох англо-мовних повідомлень, але є й чимало емігрантської літератури польською мовою. Див.: *Polacy w ZSSR 1939—1942: Antologia*, ред. *M. Czapka*. — Paris, 1963. Одне з нечисленних обговорень у повоєнній Польщі подано у вид.: *Krystyna Kersten*. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. — Warszawa, 1974, згодом вилученому цензурою. За оцінками, кількість поляків варіюється від мінімуму 800 000 до максимуму понад 2 млн. Див. також:

- R. Conquest*. Kolyma. — London, 1978; *Edward Buca*. Vorkuta. — London, 1976. Солженіцин, чий джерела інформації були особисті та уривчасті, про поляків пише мало, але його опис депортації “спеціальних поселенців” з Естонії 1940 р. близький до таких самих акцій у Польщі. Див.: *The Gulag Archipelago*. — Т. III. — London, 1978. — Ч. VI. — Розд. 4: “The Nations in Exile”.
18. *V. Abarinov*. The Murderers of Katyn: a Russian Journalist Investigates. — New York, 1993; *N. Lebedeva*. Katyn: zbrodnia przeciw ludzkości. — Warszawa, 1998; *Marie Harz*. Bibliographia zbrodni katyńskiej, 1943—1993. — Warszawa, 1993; Див. також: *J. K. Zawodny*. Death in the Forest: the story of the Katyn Forest Massacre. — London, 1971; *J. Mackiewicz*. The Katyn Wood Murders. — London, 1950; *Louis Fitzgibbon*. Katyn: Crime without parallel. — London, 1971; [Сеп] *Owen O'Malley*. Katyn: Dispatches of Sir Owen O'Malley to the British Government. — Chicago, 1973; *W. Anders* (ред.). Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów. — London, 1962.
 19. *Jan T. Gross*. Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne. — Princeton, 2001. До несамовитих суперечок найкраще можна придивитися в інтернеті, де надто варті уваги два сайти: ми відмовляємося визнавати пропаганду ненависті й брехні — <http://www.geocities.com/jedwabne.english>, і голоси про трагедію в Єдвабному — <http://www.pogranicze.sejny.pl/english/jedwabne>.
 20. Див.: *Thomas Keneally*. Schindler's Ark. — London, 1982; також *T. Fensch*. Oskar Schindler and his list. — Forest Dale, VT, 1995.
 21. Див.: *J. Billig*. Les camps de concentration dans l'economie du Reich hitlerien. — Paris, 1973.
 22. *C. Madajczyk*. Deportation in the Zamość Region in 1942 and 1943 in the light of German Documents // *Acta Poloniae Historiae*. — Т. I. — 1958. — С. 75—106; idem. Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939—1945. — Warszawa, 1965.
 23. Див.: *E. Kogon*. The Theory and Practice of Hell: the German concentration camps and the system behind them. — New York, 1973.
 24. *Jan Sehn*. The Concentration Camp Oświęcim—Brzezinka. — Warszawa, 1957; *J. Garliński*. Fighting Auschwitz. — London, 1975.
 25. *Tadeusz Borowski*. Proszę państwa do gazu. Цитовано у вид.: *C. Miłosz*. The Captive Mind. — New York, 1953. — С. 120—121.
 26. International Military Tribunal. — Nürnberg, 1946. — Т. VIII. — С. 324—329, 27 лютого 1946 р.
 27. *Rudolf Hoess*. Commandant of Auschwitz; The Autobiography of Rudolf Hoess. — London, 1959. — С. 144—157.
 28. Цитовано у вид.: *George H. Stein*. The Waffen SS. — New York, 1966. — С. 88.
 29. Див.: *R. Nurowski* (ред.). 1939—1945 War losses in Poland. — Warszawa, 1960. Див. також вище, розд. 9 другого тому, прим. 23.
 30. *Norman Davies*. Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Dead // *The Independent*. — 1987. — 29 грудня.
 31. *Tadeusz Wyrwa*. W cieniu legendy majora Hubala. — London, 1974; *Melchior Wańkowicz*. Hubalczyzu. — Warszawa, 1959.
 32. Про польський опір див.: *T. Pelczyński et al.* (ред.). Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945: У 2-х т. — London, 1970—1974; *T. Bór-Komorowski*. The Secret Army. — London, 1950; *S. Korboński*. Fighting Warszawa: the Story of the Polish Underground State 1939—1945. — London, 1956; *J. Karski*. Story of a Secret State. — London, 1945; *J. Garliński*. The Polish Underground State 1939—1945 // *Journal of Contemporary History*. — Т. X. — 1975. — С. 219—259; *Jerzy Mond*. O sztuce przemilczania: kilka uwag o pracy płk. T. Jędruszczaka “Les organisations de la Resistance antihitlerienne en Pologne” // *Zeszyty Historyczne (Kultura)*. — Paris, 1977. — № 39. — С. 229—231.
 33. *J. Garliński*. Poland, SOE and the Allies. — London, 1969; idem. Hitler's Last 'Weapons: The Underground War against the VI and the V2. — London, 1978; *G. Bertrand*. Enigme. — Paris, 1973; *F. Winterbotham*. The Ultra Secret. — London, 1975.
 34. *W. Bartoszewski, Z. Lewin* (ред.). Righteous Among Nations: How Poles helped the Jews, 1939—1945. — London, 1972.
 35. *L. Tushnet*. To Die with Honour: the Uprising of the Jews of the Warsaw Ghetto. — New York, 1965; *A. ben Bernfes*. The Warsaw Ghetto no longer exists: in their own words and photographs... — London, 1970; *Jurgen Scroop*. The Report of Jurgen Stroop... — Warszawa, 1958.

36. *USSR People's Commissariat of Justice. Trial of the Organisers, Leaders and Members of the Polish Diversionist Organisations...* June 18—21, 1945. — Moscow—London, 1945. — С. 240; *Z. Stypulkowski. Invitation to Moscow.* — New York, 1962.
37. Див.: *Norman Davies. Buczacz // Europe: A History.* — Oxford, 1996. — С. 1034—1035, 1176, з бібліографією.
38. Депеша від Бура до головнокомандувача від 22 липня 1944 р., цитовано у вид.: *Jan Ciechanowski. The Warsaw Rising of 1944.* — Cambridge, 1974. — С. 217—218.
39. *Ciechanowski. Ibid.* Ця праця є авторитетним джерелом про зародження Варшавського повстання, дарма що слабенько висвітлює вплив радянського чинника, і її опубліковано й польською мовою: *Powstanie Warszawskie.* — London, 1971, Warsaw, 1978.
40. *Joanna K. Hanson. The Civilian Population and the Warsaw Uprising 1944* (неопублікована докторська дисертація, University of London, 1978). Див. також: *E. Serwański* (ред.). *Życie w powstańczej Warszawie. Sierpień—wrzesień 1944. Relacje — dokumenty.* — Warszawa, 1965.
41. *J. K. Zawodny. Nothing but Honour.* — New York, 1977. Див. також: *G. Bruce. The Warsaw Rising: 1 August to 2 October 1944.* — London, 1972; *G. Deschner. The Warsaw Rising.* — London, 1972; *H. von Krannhals. Der Warschauer Aufstand — 1944.* — Frankfurt-am-Main, 1962; *Norman Davies. Rising 1944.* — London, 2003.
42. Інтерв'ю з *J. Macintosh*, пілотом Військово-повітряних сил, з Канбери. 12.8.2001.
43. Російський документ від *J. Nowak*.
44. *Winston S. Churchill. The Second World War.* — Т. VI. — London, 1954. — Розд. IX: “The Martyrdom of Warsaw”. — С. 126, 127.
45. *K. F. Grau. Silesian Inferno: War Crimes of the Red Army on its march into Silesia, 1945: a collection of documents.* — Cologne, 1970.
46. *Alexander Solzhenitsyn. Prussian Nights: a narrative Poem*, перекл. *Robert Conquest.* — London, 1977. — С. 33, 41—43, 49—53.
47. *A. Polonsky* (ред.). *The Great Powers and the Polish Question, 1941—1945: a documentary study in Cold War origins.* — London, 1976. Див. також: *E. J. Rozek. Allied Wartime Diplomacy: a Pattern in Poland.* — New York, 1958.
48. Див.: *Edward Raczyński. In Allied London.* — London, 1963.
49. *S. Kot. Conversations with the Kremlin and Despatches from Russia.* — London, 1963. — С. 112—114, 141—143.
50. Див.: *Piotr Wandycz. Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers, 1940—1943.* — Bloomington, Ind., 1956; також *L. L. Barrell. Poland and East European Union 1939—1945 // Polish Review.* — Т. III. — 1958. — С. 87—127; *E. Taborski. Polish-Czechoslovak Federation: the story of the first soviet veto // Journal of Central European Affairs.* — Т. IX. — 1949/50. — С. 379—385.
51. *Documents of Polish-Soviet Relations, 1939—1945: У 2-х т., Інститут Сікорського.* — London, 1961. Про значні розбіжності в оцінці політики Сталіна див.: *B. Kuśnierz. Stalin and the Poles: an indictment of the Soviet leaders.* — London, 1949; *Włodzimierz T. Kowalski. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie, 1939—1945.* — Warsaw, 1970.
52. *W. Sworakowski. An error regarding East Galicia in Curzon's Note to the Soviet Government // Journal of Central European Affairs.* — Т. IV. — 1944. — С. 3—26. Див. також: *R. Yakemitchouk. La Ligne Curzon et la deuxième guerre mondiale.* — Paris, 1957.

РОЗДІЛ 21. GRANICE

1. Територіальне питання посідає чільне місце в сучасних оглядах польської історії Див.: *O. Halecki. Poland's Place in Europe, 966_1966 // D. Wandycz* (ред.). *Studies in Polish Civilisations.* — New York, 1966. — С. 15—22; *J. H. Retinger. Poland's Place in Europe.* — London, 1947; *L. H. Woolsey. The Polish Boundary Question // American Journal of International Law.* — Т. XXXVIII. — 1944. — С. 441—448; *H. Bagiński. Poland and the Baltic.* — Edinburgh, 1942; *A. Żoltowski. Border of Europe.* — London, 1950.
2. Про Паризьку мирну конференцію та її наслідки див.: *H. W. V. Temperley. History of the Peace Conference of Paris: У 6-ти т.* — London, 1920—1924; *Sarah Wambaugh. Plebiscites since the World War: У 2-х т.* — Washington, 1933; також *J. Błociszewski. La Restauration de la Pologne et la diplomatie européenne.* — Paris, 1927; *Poland // Some Problems of the Peace*

- Conference, ред. *C. M. Haskins, R. H. Lord*. — Cambridge, Mass., 1920; *S. Kozick*. Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu. — Warszawa, 1921.
3. *Norman Davies*. Lloyd George and Poland, 1919—1920 // *Journal of Contemporary History*. — T. VI. — 1971. — С. 132—154.
 4. *G. M. Gathorne-Hardy*. A Short History of International Affairs 1920—1939. — London, 1950. — С. 95.
 5. *P. Wandycz*. Pierwsza Republika a Druga Rzeczpospolita: szkic // *Zeszyty Historyczne*. — Paris, 1974. — № 28. — С. 3—20; *W. J. Rose*. Czechs and Poles as neighbours // *Journal of Central European Affairs*. — T. XI. — 1951. — С. 153—171; *Vaclav Benes*. The Psychology of Polish-Czechoslovak Relations // *Central European Federalist*. — T. XV. — 1967. — 21—28; *J. Kozieński*. Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932—1939. — Poznań, 1964. Див. також: *C. M. Nowak*. Czechoslovak-Polish Relations 1919—1939: a selected and annotated Bibliography. — Stanford, 1976.
 6. *J. Chlebowczyk*. Nad Olzą: Śląsk Cieszyński w wiekach XVIII, XIX, i XX. — Katowice, 1971. Див. також: *Norman Davies*. Wielka Brytania a plebiscyt cieszyński, 1919—1920 // *Sobótka*. — T. XXI. — 1971. — С. 139—165; *K. Win*. Die Teschener Frage. — Berlin, 1935; *V. Tapie*. Le Pays de Teschen et les rapports entre la Pologne et la Tchécoslovaquie. — Paris, 1936.
 7. *K. Tymieniecki*. The History of Polish Pomerania. — Poznań, 1929.
 8. *S. Askenazy*. Danzig and Poland. — London, 1932; *C. M. Kimmich*. The Free City of Danzig and German Foreign Policy, 1919—1934. — New Haven, 1968; *J. B. Mason*. The Danzig Dilemma. — Stanford, 1946.
 9. Див.: *J. D. F. Morrow*. The Peace Settlement in the Polish-German Borderland. — London, 1936.
 10. Див.: *Z. Wieliczka*. Wielkopolska a Prusy, 1918—1919. — Warszawa, 1933.
 11. *Wambaugh*. Op. cit. — Т. I. — Розд. 6. Див. також: *F. G. Campbell*. The Struggle for Upper Silesia, 1919—1922 // *Journal of Modern History*. — T. XLII. — 1970. — С. 361—385; *H. Zieliński*. The Social and Political Background to the Silesian Risings // *Acta Poloniae Historica*. — T. XXVI. — 1972. — С. 73—108.
 12. Foreign Relations of the United States, Potsdam. — T. II. — С. 1579—1580. Див. також: *W. Wagner*. The Genesis of the Oder—Neisse Line: a study of diplomatic negotiations during World War Two. — Stuttgart, 1957; *G. Bluhm*. Die Oder—Neisse Frage. — Hanover, 1967; *A. Błoński*. Wracamy nad Odrę: historyczne, geograficzne i polityczne podstawy zachodnich granic Polski. — London, 1942; *W. M. Drzewieniecki*. The German-Polish Frontier. — Chicago, 1959; *Z. Jordan*. The Oder—Neisse Line. — London, 1952; *J. Kokot*. The Logic of the Oder—Neisse Line. — Poznań, 1959. *B. Wiewióra*. The Polish-German Frontier from the standpoint of international law. — Poznań, 1964.
 13. *T. Derlatka et al.* (ред.). Western and Northern Poland. — Poznań, 1962; *ноp.*: *Charles Wassermann*. Europe's Forgotten Territories. — Copenhagen, 1960.
 14. Polska Akademia Nauk, Академія Наук СРСР. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — Т. II. — Warszawa, 1961. — № 311. Ця збірка відома зухвальством своїх пропусків.
 15. Див. вище, розд. 20 другого тому, прим. 47.
 16. *S. Grabski*. The Polish-Soviet Frontier. — London, 1943; *J. Dąbski*. Pokój Ryski. — Warszawa, 1931.
 17. Про федералістську політику Пілсудського див.: *M. K. Dziewanowski*. Józef Piłsudski: a European Federalist, 1918—1922. — Stanford, 1969. До неприхильніших обговорень належать: *J. Lewandowski*. Prometeizm — koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny // *Biuletyn WAP*, seria historyczna. — Т. I, II. — 1958. — № 2/12; 1959. — № 1/14; *idem*. Imperializm słabości. — Warszawa, 1967; *Aleksy Deruga*. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918—1919. — Warszawa, 1969; *Sergiusz Mikulicz*. Prometeizm w polityce II Rzeczpospolitej. — Warszawa, 1971. Найдокладніший опис тодішньої польської політики можна знайти у вид.: *Adolf Juzwenko*. Polska a biała Rosja: od listopada 1918 do kwietnia 1920. — Wrocław, 1973.
 18. *P. Łossowski*. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918—1920. — Warszawa, 1966; *A. F. Senn*. The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question, 1920—1928. — Leiden, 1966; *Richard C. Lukas*. The Seizure of Vilna, October 1920 // *Historian*. — T. XXIII. — 1961. — С. 234—246.
 19. Див. вище, розд. 18 другого тому, прим. 23.
 20. Див.: “*Mikołajczyk and Churchill*” // *Jan Ciechanowski*. Op. cit. — С. 27—51, з посиланнями.

21. *Kazimierz Rosen-Zawadzki*. Карта будущей Европы // *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. — Т. VIII. — Wrocław, 1972. — С. 141—145, з картою.
22. *Див.: Н. Batowski*. Słownik nazw miejscowych Europy Środkowej i Wschodniej XIX i XX wieku. — Warszawa, 1964, де є історичні та лінгвістичні вступи до теми.
23. *Karl Baedeker*. Northern Germany... — Leipzig—London, 1890. — С. 255—261.
24. *Poland — Travel Guide*. — Warszawa: Sport i Turystyka, 1970, “Wrocław”. — С. 132—139.
25. Про розмови Миколайчика зі Сталіном див.: *Rozmowa T. Arciszewskiego, 15-ego stycznia 1945 r. // Zeszyty Historyczne*. — Paris, 1947. — № 1.
26. *Festung Breslau: dokumenty oblężenia 1945*. — Wrocław, 1962; *R. Majewski, T. Sozańska*. Bitwa o Wrocław. — Wrocław, 1975.
27. *Mieczysław Orłowicz*. Guide Illustré de la Pologne. — Varsovie, 1927. — С. 197—208.
28. *М. Рудницький*. Львів вчора і сьогодні // Львів — Львов: малий ілюстрований путівник, ред. *А. Пашук, І. Деркач*. — Львів, 1962. — С. 5—6; пор. статтю “Львов” у Великій радянській енциклопедії.
29. Польські погляди на історію Львова див. у вид.: *S. Mękarski (J. Rudnicki)*. Lwów: a page of Polish History. — London, 1943; idem. Lwów and the Lwów Region, Польське Міністерство інформації. — London, 1945; також *J. Mękarska*. Wędrówka po ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. — London, 1966.
30. Див. вище прим. 17 і 18.
31. *A. E. Senn*. The Emergence of Modern Lithuania. — Princeton, 1959.
32. *Nicholas P. Vakar*. Belorussia: the making of a nation. — Cambridge, Mass., 1956.
33. *J. Reshetar*. The Ukrainian Revolution 1917—1920. — Princeton, 1952.
34. Див. вище, розд. 18 другого тому, прим. 23.
35. *Див.: P. Wandycz*. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919—1920 // *Zeszyty Historyczne*. — Paris, 1967. — № 12.
36. *Nicholas Bethell*. The Last Secret: the delivery to Stalin of over two million Russians by Britain and the United States. — New York, 1974; *Nikolai Tolstoy*. Victims of Yalta. — London, 1971. — С. 321.
37. *Mykhailo Hrushevskiy*. A History of Ukraine, ред. *O. J. Frederiksen*. — Hamden, Conn., 1970; *Oleh Martovych*. The Ukrainian Liberation Movement in modern times. — Edinburgh, 1972.
38. Слова “Nienawiść wrosła w serca i zatrula krew pobratymczą...” — останнє речення роману Сенкевича “Огнем і мечем”. — Warszawa, 1894. — Т. IV. — С. 240.
39. *Тарас Шевченко*. І мертвим, і живим... (1845 р.). — Рядки 186—189.
40. *P. Hoffmann*. The History of the German Resistance, 1933—1945. — London, 1977. — С. 33 seq., 192—197; також *A German of the Resistance: the Last Letters of Count von Moltke*. — Oxford, 1946.
41. *Joseph Freiherr von Eichendorff*. Der Zebrochene Ringlein, Abschied, Der Umkehrende // The Penguin Book of German Verse, ред. *L. Forster*. — Harmondsworth, 1959. — С. 311—317. *Див.: Roger Cardinal*. Joseph Freiherr von Eichendorff // The German Romantics in Context. — London, 1975. — С. 134—143.
42. *Georg Heym*. Der Krieg (1911 р.) // The Oxford Book of German Verse, ed. *E. L. Stahl*. — 3 вид. — Oxford, 1967. — С. 457—458.
43. *Guenther Grass*: “Ich sag es immer, Polen sind begabt. . .”, перекл. *Norman Davies*, вірш “Pan Kichot” // *Gedichte*. — Neuwied—Berlin, без року вид. — С. 27.
44. *Див.:* The German Eastern Territories beyond Oder and Neisse in the light of the Polish Press. — Würzburg, 1958; *Z. Kaczmarczyk*. One Thousand Years of the History of the Polish Western Frontier // *Acta Poloniae Historica*. — Т. V. — 1962. — С. 79—106; *P. Lysek*. Poland’s Western and Northern Territories: a Millennium of Struggle. — New York, 1973, etc. Хоча польські вчені останнім часом зробили дуже багато, щоб спростувати найбрутальніші претензії німецького націоналізму, вони зробили вкрай мало, щоб поставити під сумнів не менш перебільшені претензії польських націоналістичних інтерпретацій. Діяльності таких центрів, як Західний інститут у Познані, що досліджує відносини з німцями, ненастанно перешкоджає діяльність цензури, спрощений погляд якої на колишню німецьку агресію і теперішній німецький реваншизм стає на заваді всякому об’єктивному обговоренню теми.
45. *Див.:* *Norman Davies*. A Thousand Years of Polish-German Camaraderie // *R. Bartlett, K. Schönwalder* (ред.). The German Lands and Eastern Europe. — London, 1989.
46. *Christian Tiegde*. Elegie auf dem Schlachtfelde bei Kunersdorf // Penguin Book of German Verse, ред. *L. Forster*. — London, 1959. — С. 235—241.

РОЗДІЛ 22. PARTIA

1. *M. K. Dziewanowski*. The Communist Party of Poland: an outline history. — Cambridge, Mass., 1959; 2 вид. — 1976; *Richard R. Starr*. The Polish Communist Party 1918—1948 // *Polish Review*. — Т. I. — 1956. — С. 41—59.
2. *P. Brock*. Polish Socialists in early Victorian England // *Polish Review*. — Т. VI. — 1961. — С. 33—53.
3. *K. J. Cottam*. Bolesław Limanowski: a Polish theoretician of agrarian socialism // *Slavonic and East European Review*. — Т. II. — 1973. — С. 58—75.
4. *Lucjan Blit*. The Origins of Polish Socialism: The History and Ideas of the first Polish Socialist Party, 1878—1886. — London, 1971; *F. Perl*. Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim do powstania PPS. — Warszawa, 1932.
5. *J. P. Netti*. Rosa Luxemburg: У 2-х т. — London, 1966. Див. також: *Horace B. Davis*. The National Question: Selected Writings by Rosa Luxemburg. — New York, 1976.
6. *L. Wasilewski*. Zarys dziejów PPS. — Warszawa, 1925; *H. Jabłoński*. Polityka PPS w czasie wojny 1914—1918. — Warszawa, 1958; *T. Daniszewski*. Zarys historii ruchu robotniczego. — Ч. 1, 1864—1917. — Warszawa, 1956; *A. Kochański*. SDKPiL w latach 1907—1910. — Warszawa, 1971; *W. Najdus*. Z historii kształtowania się poglądów SDKPiL w kwestii narodowej // *Z pola walki*. — Т. V. — 1962. — № 3.
7. *F. Świetlikowa*. Powstanie KPRP // *Z pola walki*. — Т. I. — 1958. — С. 1051—1075; також *R. Solchanyk*. The Foundation of the Communist Party in Eastern Galicia, 1919—1921 // *Slavic Review*. — Т. XXX. — 1971. — С. 774—794.
8. Про Тимчасовий польський революційний комітет (TKRP), або Полревком, див.: *Norman Davies*. White Eagle, Red Star. — С. 150—159, з посиланнями.
9. Архів Троцького (Гарвард). — Т. 546, цитовано за вид.: *P. Wandycz*. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Cambridge, Mass., 1969. — С. 230; також *В. И. Ленин*. Сочинения. — 5 вид. — Москва, 1958. — Т. LI. — С. 266.
10. Див.: *J. A. Reguła*. Historia KPP w świetle faktów i dokumentów. — 2 вид. — Warszawa, 1934. — С. 169—288.
11. Eighteenth Congress of the CPSU: Report given by Comrade D. Manuilsky // *World News and Views*, 6 квітня 1939. — С. 382, цитовано у вид.: *M. K. Dziewanowski*. Op. cit. — С. 151—152. Див.: *I. Deutscher*. The Tragedy of Polish Communism between Two World Wars // *Marxism in our Time*. — London, 1972; також *J. Kowalski*. KPP 1935—1938: Studium historyczne. — Warszawa, 1975.
12. Див.: *A. Korboński*, The Polish Communist Party, 1938—1942 // *Slavic Review*. — Т. XXVI. — 1966. — С. 430—444.
13. *W. Broniewski*. Rozmowa z historią // *Wybór poezji 1925—1944*. — Jerozolima, 1944. Англ. текст був поданий за перекладом *Burns Singer* у вид.: *Five Centuries of Polish Poetry*, ред. *J. Peterkiewicz*. — London, 1970. — С. 106.
14. Див.: *Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego w latach okupacji hitlerowskiej, 1939—1945*. Zarys historii. — Warszawa, 1964.
15. Повну історію кар'єри Гомулки, а надто його двозначних відносин із російським комунізмом ще не написано, але є два ясні вступи: *N. Bethell*. Gomułka: his Poland and his Communism. — London, 1969; *P. Raina*. Gomułka: eine politische Biographie. — Köln, 1970.
16. Див.: *Norman Davies*. Poland // *Martin McCauley* (ред.). *Communist Rule in Europe, 1944—1949*. — London, 1977. — С. 39—57; Серед кількох авторизованих описів того періоду слід згадати: *W. Góra et al.* Zarys historii polskiego ruchu robotniczego, 1944—1947. — Warszawa, 1971; *N. Kotłojczyk, B. Szydek*. Polska w latach 1944—1949. — Warszawa, 1971.
17. *Adam Schaff*. A Philosophy of Man. — London, 1963.
18. *Leszek Kołakowski*. Katolicyzm a humanizm // *Światopogląd i życie codzienne*. — Warszawa, 1957; *Jezus Chrystus — Prorok Reformator* // *Argumenty*. — 1965. — № 12.
19. Ibid.
20. Див.: *L. Kołakowski*. The Main Currents of Marxism: its Origins, Growth and Dissolution: У 3-х т. — Oxford, 1981.
21. *Stanisław Ossowski*. Teoretyczne zadania marksizmu // *Myśl współczesna*. — 1948. — № 1.
22. *Henryk Skolimowski*. Polski Marksizm. — London, 1969; також оригінальне англ. вид.: *Polish Marxism*. — London, 1967.

РОЗДІЛ 23. POLSKA LUDOWA

1. До загальних досліджень ПНР належать: *R. Hiscocks*. Poland: Bridge for the Abyss? An interpretation of developments in post-war Poland. — London, 1963; *J. F. Morison*. The Polish People's Republic. — Baltimore, 1968; *H. J. Stehle*. The Independent Satellite: Society and Politics in Poland since 1945. — London, 1965. Див. також: Т. Н. Сієпак (ред.). Poland since 1956: Readings and Essays on Polish Government and Politics. — New York, 1972.
2. Див.: *T. Żenczykowski*. Geneza i kulisy PKWN // *Kultura*. — Paris, 1974; *George H. Janczewski*. The Origin of the Lublin Government // *Slavonic and East European Review*. — Т. I. — 1972; *Scaevola* (псевдонім). The Lublin Committee: a study in forgery. — London, 1945. Авторизований варіант будівництва комуністичної влади в Польщі див. у вид.: *W. Góra et al.* Op. cit.; також *N. Kołomejczyk, B. Szydek*. Opera cit. Див. вище, розд. 22, прим. 16.
3. Матеріали симпозиуму Polska Ludowa. — Warszawa, 1964, ред. *Cz. Madajczyk*, видані до 20-ї річниці PKWN, містять багато фактичних подробиць, але мало доречних коментарів на головні політичні питання.
4. Див.: *A. Polonsky, B. Druker* (ред.). The Beginnings of Communist Rule in Poland, December 1943—July 1945. — London, 1980. — Passim.
5. Див. розд. “Jakub Berman” // *Teresa Torańska*. ONI: Stalin's Polish Puppets. — London, 1987. — С. 203—354, 275, 321.
6. *Szwagrzyk*.
7. *Alfred M. de Zayas*. Nemesis at Potsdam. — London, 1979.
8. *John Sacks*. An Eye for an Eye.
9. *A. Polonsky, B. Druker*. Op. cit. Протоколи Центрального Комітету ПРП, 9 жовтня 1944 р.
10. *J. Ciechanowski*. Defeat in Victory. — London, 1968; *A. B. Lane*. I Saw Freedom Betrayed. — London, 1949; *Stanisław Mikołajczyk*. The Rape of Poland: the Pattern of Soviet Domination. — New York, 1948; *Jean Malora*. La Pologne d'une occupation à l'autre, 1944—1952. — Paris, 1952.
11. *Andrzej Korboński*. The Politics of Socialist Agriculture in Poland, 1945—1960. — New York, 1964; Див. також: *H. Ślabek*. Dzieje polskiej reformy rolnej, 1944—1948. — Warszawa, 1972.
12. Див.: *Z. Stypułkowski*. Invitation to Moscow. — New York, 1962. — Passim.
13. *Stanisław Kluz*. W potrzasku dziejowym. — London, 1978.
14. Про громадянську війну див.: *W walce ze zbrojnym podziemiem*, ред. *M. Turlejska*. — Warszawa, 1972; конкретно про УПА див.: *A. B. Szczęśniak, W. Szopa*. Droga do nikąd: działalność OUN i ich likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973, а також белетризована розповідь: *J. Gerhard*. Łuny w Bieszczadach. — Warszawa, 1968. Друге з цих видань було вилучене з обігу. Автора третього вбито за загадкових обставин.
15. *S. Banasiak*. The Settlement of the Polish Western Territories, 1945—1947 // *Polish Western Affairs*. — Т. VI. — 1965. — С. 121—149; *Krystyna Kersten*. The Transfer of German Population from Poland, 1945—1947 // *Acta Poloniae Historica*. — Т. X. — 1964. — С. 27—47; *J. B. Schechtman*. The Polish-Soviet Exchange of Population // *Journal of Central European Affairs*. — Т. IX. — 1949. — С. 289—314; *Krystyna Kersten*. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. — Warszawa, 1974.
16. *B. R. von Oppen*. Documents on Germany under Occupation 1945—1954, Royal Institute of International Affairs. — London, 1955. — С. 107—110. Ці опубліковані документи можна тепер доповнити посиланням на архівні матеріали, які нещодавно стали доступні в Державному архіві Британії за період 1945—1948 рр.
17. Див.: *S. Schimitzek*. Truth or conjecture: German civilian war losses in the East. — Poznań, 1966. Пронімецький виклад матеріалу див. у вид.: *Alfred M. de Zayas*. Nemesis at Potsdam: the Anglo-Americans, and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences. — Виправлене й доповнене вид. — London, 1979.
18. Див. вище, прим. 7.
19. *Maria Turlejska*. Zapis pierwszej dekady, 1945—1954. — Warszawa, 1972. — С. 71—73. Цю працю написала одна з колишніх партійних активісток, і вона є одним з нечисленних досліджень, де визнано реальні проблеми тієї доби, а саме: як збудувати комуністичне врядування, не мавши народної підтримки.
20. Див.: *J. Pawłowicz*. Strategia frontu narodowego PPR. — Warszawa, 1965.
21. *A. Bregman* (ред.). Faked Elections in Poland as Reported by Foreign Observers. — London, 1947.

22. Про знищення демократичної опозиції див.: *Mikołajczyk*. Op. cit.; також *Karol Popiel*. Na mogiłach przyjaciół. — London, 1966; *Franciszek Wilk*. Lista członków PSL zamordowanych, 1944—1964 // *Zeszyty Historyczne*. — Т. VI. — Paris, 1964.
23. Про офіційний варіант злиття PPS і PPR див.: *B. Syzdek*. Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944—1948. — Warszawa, 1974. *David Klin*. Dwudziesta rocznica likwidacji PPS // *Zeszyty Historyczne*. — Т. XV. — Paris, 1969. — С. 209—212.
24. *J. Drewnowski*. The Central Planning Office on Trial: an Account of the Beginnings of Stalinism in Poland // *Soviet Studies*. — Т. XXXI. — 1979. — № 1. — С. 23—42 (виправлений варіант статті з журналу *Zeszyty Historyczne*. — Т. XXVIII. — Paris, 1974).
25. *Adam Ulam*. Crisis in the Polish Communist Party // *Titoism and the Comintern*. — Cambridge, Mass., 1953. — С. 146—188; *R. Wraga*. Pacyfikacja polskiego komunizmu // *Kultura*. — Paris, 1948. — № 9/26. — С. 5—12.
26. Повне висвітлення цього періоду див. у вид.: *Norman Davies*. Poland // *M. McCauley* (ред.). *Communist Rule in Europe 1944—1949*. — London, 1977. — С. 39—57.
27. Див.: *P. Stachura* (ред.). *The Poles in Britain, 1940—2000*. — 2003.
28. *Keith Sword, N. Davies, J. M. Ciechanowski*. The formation of the Polish Community in Great Britain, 1939—1940. — London, 1989.
29. *Czesław Miłosz*. *The Captive Mind*. — New York, 1953.
30. *B. Meissner*. *Der Warschauer Pakt: Dokumentensammlung*. — Köln, 1963; *NATO Information Service*. *The Atlantic Alliance and the Warszawa Pact: case studies in communist conflict resolution*. — Cambridge, Mass., 1971; *F. Wiener*. *Die Armeen der Warschauer-Pakt Staaten*. — Wien, 1971.
31. Див.: *Teresa Torańska*. *ONI: Stalin's Polish Puppets*. — London, 1988.
32. Див.: *I. T. Sanders* (ред.). *The Collectivisation of Agriculture in Eastern Europe*. — Lexington, Kentucky, 1958.
33. *Lucjan Blit*. *The Eastern Pretender: Bolesław Piasecki, his life and times*. — London, 1965; і надто *Andrzej Micewski*. *Współrzędzić czy nie kłamać. Pax i Znak w Polsce 1945—1976*. — Paris, 1978.
34. *Pop. A. Burda*. *Polskie prawo państwowe*. — Warszawa, 1969; *J. Triska*. *Constitutions of the Communist Party States*. — Stanford, 1968. Див. також: *R. C. Gripp*. *The Political System of Communism*. — London, 1973.
35. *J. Światło*. *Za kulisami безпеки i partii*. — New York, 1955.
36. *Adam Ważyk*. *Poemat dla dorosłych // Nowa Kultura*. — Warszawa, 1955. — 21 серпня. Див.: *J. Mieroszewski* // *Kultura*. — Paris, 1963. — № 9/191. — С. 121—127.
37. *Flora Lewis*. *A Case History of Hope: the story of Poland's Peaceful Revolution*. — Garden City, 1958; *Konrad Syrop*. *Spring in October*. — New York, 1957; *P. E. Zinner* (ред.). *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: a selection of documents on events in Poland and Hungary, February—November 1956*. — New York, 1956; *George Sakwa*. *The Polish October: a reappraisal through historiography // Polish Review*. — Т. XXIII. — 1978. — № 3. — С. 62—78.
38. Див.: *W. Jedlicki*. *Chamy i Żydzi // Kultura*. — Paris, 1962. — № 12/182. — С. 3—41.
39. Про польські симпатії до Угорщини див.: *Adam Bromke*. *Poland // The Hungarian Revolution in Retrospect*, ред. *B. Kiraly, P. Jonas*, *Brookly College Studies in Social Change* No. 6. — New York, 1978. — С. 87—94.
40. *Wydarzenia Marcowe 1968 r. // Seria Dokumenty "Kulturu"*. — Т. CLXVII. — Paris, 1969; *W. Bieńkowski*. *Motory i hamulce socjalizmu // Ibid.* — Т. CLXXXIII. — Paris, 1969.
41. Журнал *Canadian Slavonic Papers*. — Т. XV. — 1973, був цілком присвячений подіям 1970 р. та їхньому впливу на всі аспекти життя тогочасної Польщі. *Ewa Wacowska* (ред.). *Rewolta szczebińska i jej znaczenie*. — Paris, 1971. Див. також: *A. Bromke, J. W. Strong*. *Gierek's Poland*. — New York, 1973.
42. З англійського перекладу у вид. *Inter-Catholic Press Agency Inc. News Bulletin*. — New York. — Т. XX. — № 23. — 1965. — 20 грудня. *The German-Polish Dialogue: Letters of the Polish and German Bishops*. — Bonn, 1966. Див. також: *Andre Liebich*. *La lettre des évêques: une étude sur les réactions polonaises à la Ostpolitik de la RFA // Études Internationales*. — Т. VI. — Montreal, 1975. — № 4. — С. 501—528. Про повенні дипломатичні відносини див.: *W. W. Kulski*. *Germany and Poland: from war to peaceful relations*. — Syracuse, 1976.
43. *Czarna księga cenzury PRL*. — Т. I. — London, 1977, Т. II. — London, 1978, ред. *T. Strzyżewski*, містить докладний опис приписів і постанов цензури за період 1974—1978 рр.

44. Див.: *E. Rosset*. The Demography of the New Poland // *Acta Poloniae Historica*. — Т. XVI. — 1967. — С. 109—138; *L. Kosiński*. Demographic Developments in the Soviet Union and Eastern Europe. — New York, 1976.
45. *J. H. Montias*. Central Planning in Poland. — New Haven, 1952; *M. Kaser, J. G. Zieliński*. Planning in Eastern Europe. — London, 1970; *G. R. Feiwel*. Problems in Polish Economic Planning: Continuity, Change and Prospects. — London, 1971; *A. Korboński*. Gospodarka polska na bezdrożach planowania // *Kultura*. — Paris, 1963. — № 6/188. — С. 153—155.
46. *A. Zauberman*. Industrial Progress in Czechoslovakia, Poland, and East Germany, 1937—1962. — London, 1964; *G. R. Feiwel*. Poland's Industrialisation Policy: a current analysis. — London, 1971; *J. G. Zieliński*. Economic Reforms in Polish Industry. — London, 1973; *S. Leszczycki, T. Lijewski*. Geografia przemysłu Polski. — Warszawa, 1974; *M. C. Ernst*. Indexes of Polish industrial production, 1937—1960, ред. *T. P. Alton*. — New York, 1967; idem. Overstatement of industrial growth in Poland // *Quarterly Journal of Economics*. — Т. XXIX. — 1965 (листопад). — С. 623—641.
47. *Korboński*. Op. cit; див. вище, прим. 7. *W. Bienkowski*. Katechizm rolniczy // *Kultura*. — Paris, 1970. — № 11/278. — С. 81—94.
48. Czarna księga . . . Op. cit. — С. 31—38. Про зовнішню торгівлю : *J. Wilczyński*. The Economics and Politics of East-West Trade. — London, 1969; *G. P. Lauter, P. M. Dickie*. Multinational Corporations and East European Socialist Economies. — New York, 1975; *R. Skalski*. Rzeczywistość handlu zagranicznego PRL // *Kultura*. — Paris, 1971. — № 6/285. — С. 101—107.
49. *David Lane, George Kolankiewicz* (ред.). Social Groups in Polish Society. — London, 1972. Див. також: *Jan Szczepański*. Polish Society. — New York, 1970; *Alexander Matejko*. Social Change and Stratification in Eastern Europe. — New York, 1974, де подані протилежні інтерпретації.
50. *W. Kalinkowski*. Poland // *E. A. Gutkind* (ред.). Urban Development in East Central Europe. — London, 1972.
51. Див.: *B. Mieczkowski*. Szacunki zmian w płacach realnych w latach 60-tych // *Kultura*. — Paris, 1971. — № 12/291. — С. 93 seq.
52. Див.: *B. Mieczkowski*. Bezrobocie w systemie komunistycznym // *Kultura*. — Paris, 1968. — № 11/254. — С. 92—100.
53. *Janina Miedzińska*. Likwidacja samorządu robotniczego // *Kultura*. — Paris, 1958. — № 6/128. — С. 105—113; *Paul Barton*. Misère et révolte de l'ouvrier polonais: 25 ans du syndicalisme d'état: les 74 jours du prolétariat. — Paris, 1971; *A. Litwin*. Prawda o Radach Robotniczych // *Zeszyty Historyczne*. — Т. XXIV. — Paris, 1973. — С. 52—67.
54. *B. Brodziński*. Stopa życiowa w Polsce, 1945—1963. — London, 1965. Після 1975 р. загальна ситуація знову значно погіршилася.
55. Див.: 20 Lat Ludowego Wojska Polskiego. — Warszawa (MON), 1967), рецензія *T. Nowacki*. *Zeszyty Historyczne*. — Т. XII. — Paris, 1968. — С. 203—206, з посиланнями; також *E. Żółtowski*. Kto kiedy, dlaczego o wojsku i obronności kraju. — Warszawa, 1973. The Military Balance, International Institute of International Affairs. — London, 1977, Poland. — С. 14—15.
56. *J. R. Fiszman*. Revolution and Tradition in People's Poland: Education and Socialisation. — Princeton, 1972; *G. Singer*. Teacher Education in a Communist State: Poland 1956—1961. — New York, 1965; *Z. Skubała, Z. Tokarski*. Polish Universities. — Warszawa, 1959. Див. також: *Aleksander Gella*. Student Youth in Poland: four generations, 1945—1970 // *Youth and Society*. — Т. VI. — 1975. — С. 309—343.
57. *Sławomir Mrozek*. Utwory sceniczne nowe. — Kraków, 1975. — С. 126—127. Інтелігенція становить тему невпинних дискусій, напр.: *A. Gella*. The Life and Death of the old Polish intelligentsia // *Slavonic Review*. — Т. XXX. — 1970. — С. 1—27; *A. Matejko*. Świadomość inteligencka // *Kultura*. — Paris, 1971. — № 7/286, 8/287. — С. 126—137; *Wojciech Rysak*. Inteligenca polska: rzeczywistość czy mit // *Kultura*. — Paris), Nos. 7/298, 8/299. — 1972. — С. 178—185; *Georges Mond*. The Role of the Intellectuals // *Canadian Slavonic Papers*. — Т. XV. — 1973. — С. 122—133.
58. *Zbigniew Herbert*. What Mr. Cogito thinks about hell // *Selected Poems*. — Oxford, 1977. — С. 60—61. Сучасна польська література не дуже доступна для англійських читачів, хоча деякі праці та антології опубліковані в перекладі. Див.: *Polish Writing Today*, ред. *Celina Wieniawska*. — Penguin, Harmondsworth, 1967; *A. Gillon, L. Krzyżanowski*. An Introduction to Modern Polish Literature. — New York, 1964.

59. Див.: *B. M. Maciejewski*. Twelve Polish Composers. — London 1976.
60. *J. Piekalkiewicz*. Communist Local Government: a study of Poland. — Ohio, 1977.
61. *W. Sokolewicz*. Changes in the structure and functions of the Polish Sejm // East Central Europe. — Т. II. — 1975. — С. 78—91. Про конституційні поправки 1976 р. див.: *Dziennik Ustaw*. — № 7, позиція 36 від 21 лютого 1976 р. Головні зміни відбулися в першій статті, яка проголошує, що Польська Народна Республіка — “соціалістична держава”, а не “народна демократія”; у ст. 3.1, де ПОРП охарактеризовано як провідну політичну силу суспільства, і в ст. 6.2, де сказано, що ПНР “зміцнює дружбу і співпрацю з СРСР та іншими соціалістичними державами”.
62. *V. Gsovski*. Church and State behind the Iron Curtain. — New York, 1955. Докладні коментарі див. у статтях *J. Turowicz*, *L. Dembiński*, *S. Staron* // *Canadian Slavonic Papers*. — Т. XV. — 1973. — С. 151—183. Дві біографії папи — *Mary Craig*. Man from a far country. — London, 1979, і *George Blazyński*. Pope John Paul II. — London, 1979 — дають яскраве уявлення про сучасний польський католицизм.
63. *Zbigniew Brzeziński*. The Soviet Bloc: Unity and Conflict. — Cambridge, Mass., 1960; *Adam Bromke*. Polish Foreign Policy in the 1970s // *Canadian Slavonic Papers*. — Т. XV. — 1973. — С. 192—204.
64. *Norman Davies*. Magical Mystery Tour of Poland // *The Times*. — 1972. — 27 жовтня.
65. Dissent in Poland: reports and documents in translation, December 1975—July 1977, Асоціація польських студентів і випускників у вигнанні. — London, 1977; *Peter K. Raina*. Political Opposition in Poland, 1955—1977. — London, 1978.
66. Див.: *Norman Davies*. Europe: A History. — Oxford, 1996. — С. 944—949.
67. Витяги з вид.: *Norman Davies*. Heart of Europe: A Short History of Poland. — Oxford, 1984.
68. *Ibid.* — С. 52—53.
69. Heart of Europe. — С. 55—56.
70. *Ibid.* — С. 61.

РОЗДІЛ 24. SOLIDARNOŚĆ

1. *Timothy Garton Ash*. The Polish Revolution: Solidarity. — Доповнене й виправлене вид. — London, 1999. — С. 67—72.
2. *P. Wroński*. Sierpień generałów // *Gazeta Wyborcza*. — 2001. — 30 серпня, де подано документи, випущені Міністерством оборони.
3. Див.: *W. Jaruzelski*. Stan wojenny: dlaczego? — Warszawa, 1993.
4. Подано за вид.: *Norman Davies*. Solidarity, 1980—1981; додано останньої хвилини до *God's Playground*. — Т. II. — С. 720—725. Книжка вийшла в продаж 14 грудня 1981 р.
5. Див.: *B. Nowak*. Pułkownik Kukliński: wywiady, opinie, dokumenty. — Lublin, 1998.
6. *Strzelali aby zabić* // *Rzeczpospolita*. — № 192 (5965). — 2001. — 18—19 серпня.
7. *Leszek Balcerowicz*, промова в Templeton College, Оксфорд, 12 жовтня 2001 р.

РОЗДІЛ 25. WOLNOŚĆ

1. *Norman Davies*. Rising 1944. — London, 2003. — С. 608—611.
2. *Ibid.* — С. 609.
3. *Jan Tomasz Gross*. Neighbours: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland. — Princeton, 1998.
4. *Yaffa Eliach*. There Once was a World. — New York, 2000.

ПОСТСКРИПТУМ

1. *Antoni Słonimski*. Obrona księżycy, Prawo moralne we mnie // *Poezje zebrane*. — Warszawa: PIW, 1970. — С. 535.
2. *Leopold Staff*. Podwaliny, Budowałem na piasku // *Wybór poezji*, ред. *M. Jastrun*. — Wrocław, 1970. — С. 224.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Добрих книжок з історії Польщі англійською мовою дуже мало, проте наполегливі пошуки завжди матимуть свою винагороду. Історикам у повоснній Польщі вкрай заважала комуністична цензура, тож з'явилося вкрай мало загальних праць, які могли б бути привабливі для закордонних читачів. У результаті виник простір для праці істориків, які писали за кордоном. Вид. *Adam Zamoyski. The Polish Way: a thousand-years' history of the Poles and their culture.* — London, 1989, пропонує цікавий виклад історії в одному томі. Праця *J. Lukowski, W. H. Zawadzki. Concise History of Poland.* — Cambridge, 2001, також становить цікавий вступ. Дану працю — “God’s Playground” — не можна було опублікувати в Польській Народній Республіці. Але, тільки-но режим знав краху, вона в польському перекладі (*Boże Igrzysko.* — Kraków, 1990) стала бестселером.

Хоча більшість головних праць з історії Польщі написано польською мовою, напрочуд багато праць перекладено, а наукові монографії, опубліковані польською мовою, тепер звичайно мають коротке резюме англійською, французькою або німецькою мовою. Щоквартальник “*Acta Poloniae Historica*” (Warszawa, 1959—) публікує поточні історичні дослідження в перекладі.

Чимало цінного матеріалу про Польщу можна знайти в загальних дослідженнях Центральної і Східної Європи. До таких праць належать:

— *O. Halecki. Borderlands of Western Civilisation.* — New York, 1952.

— *P. Wandycz. The price of freedom: a history of east central Europe from the Middle Ages to the present.* — London, 1992.

— *Robin Okey. Eastern Europe 1740—1980: feudalism to communism.* — London, 1982, 2 вид. — 1986.

— *Richard Crampton. Eastern Europe in the Twentieth Century: and after.* — London, 1997.

Класичні праці з історичної бібліографії Польщі — *H. Madurowicz-Urbanska* (ред.). *Bibliografia Historii: У 2-х т., 8-ми ч.* — Warszawa, 1965—1967, і *J. Baumgart, S. Gluszek* (ред.). *Bibliografia historii polskiej za lata 1944—1966.* — Wrocław—Kraków, 1952—1968, зі щорічними додатками — потребують знання польської мови. Зручним і ще не зовсім застарілим проводирем для англійського читача є вид.: *Norman Davies. Poland, Past and Present: a Select Bibliography of Works in English.* — Cambridge—Newtonville, Mass., 1977. Див. також: *Janina W. Hoskins. Polish Books in English 1945—1971.* — Washington, DC, 1974; *Books in Polish or Related to Poland.* — London, 1950—1999. До провідних польських історичних журналів належать:

“Kwartalnik Historyczny” (Варшава, 1889—)

“Przegląd Historyczny” (Варшава, 1905—)

“Studia Historyczne” (Люблін, 1968—)

“Dzieje Najnowsze” (Варшава, 1947—)

“Zeszyty Historyczne” (“Kultura”) (Париж, 1962—)

Наступні періодичні видання регулярно містять статті про історію Польщі англійською мовою:

“Acta Poloniae Historica” (Варшава, 1959—)

“Antemurale” (Рим, 1954—1985)

“California Slavic Studies” (Берклі, 1960—1967)

“Canadian Slavic Studies” (Монреаль, 1967—1971)

(згодом “Canadian-American Slavic Studies” (Пітсбург, Пенсильванія)

“Canadian Slavonic Papers” (Отава, 1957—1969)

“East Europe Quarterly” (Боулдер, Колорадо, 1967—)

“Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” (Бреслау, 1936—); (Мюнхен, 1953—)

“Jewish Social Studies” (Нью-Йорк, 1939—)

“Journal of Central European Affairs” (Боулдер, Колорадо, 1941—1964)

- “Litanus: the Lithuania Quarterly” (Нью-Йорк, 1954—)
 “Poland and Germany” (Лондон, 1957—67)
 “Polin” (Оксфорд, 1986—)
 “Polish Perspectives” (Варшава, 1958—1978; 1980—)
 “Polish Review” (Нью-Йорк, 1956—)
 “Polish Western Affairs” (Познань, 1960—)
 “Slavic and East European Studies” (Монреаль, 1956—1971)
 “Slavic Review” (Вашингтон, 1961—)
 “Slavonic and East European Review” (Лондон, 1922—)
 “Soviet Jewish Affairs” (Лондон, 1971—1991)
 “Ukrainian Quarterly” (Нью-Йорк, 1944—)

Серед багатьох недавніх видань наступні праці правитимуть за вступ до найважливіших тем:

Праісторія

- P. M. Dolukhanov.* The early Slavs: eastern Europe from the initial settlement to the Kievan Rus. — London, 1996.
Maria Gimbutas. The Slavs, Ancient Peoples and Places. — London, 1971.
Witold Hensel. The Beginnings of the Polish State. — Warszawa, 1960.
K. Jazdzewski. Poland, Ancient Peoples and Places. — London, 1965.
 Середньовічна доба
M. Barker (ред.). The military orders. — Т. I: Fighting for the faith and caring for the sick — Aldershot, 1994.
E. Bartlett. The making of Europe: conquest, colonization and cultural change 950—1350. — Princeton, 1993.
A. Christiansen. The Northern Crusades. — London, 1980.
R. Fletcher. The Conversion of Europe: from paganism to Christianity 371—1386 AD. — London, 1997.
H. Fuhrmann. Germany in the High Middle Ages c. 1040—1200. — Cambridge, 1986.
P. Górecki. Economy, society, and lordship in medieval Poland 1100—1250. — New York, 1992.
Paul W. Knoll. The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in east central Europe, 1320—1370. — Chicago, 1972.
T. Manteuffel. The formation of the Polish State: the period of ducal rule, 963—1194. — Detroit, 1982.
S. C. Rowell. Lithuania ascending: a pagan empire within east-central Europe, 1295—1345. — Cambridge, 1994.
J. W. Sedlar. East Central Europe in the Middle Ages 1000—1500. — Seattle, 1994.
H. B. Segal. Renaissance Culture in Poland: the rise of humanism 1470—1543. — Ithaca, 1989.

Початок новітньої доби, 1569—1795 рр.

- Angus Armitage.* The World of Copernicus. — East Ardsley, 1971.
J. Basarab. Pereiaslav 1654: a historiographical study. — Edmonton, 1982..
R. Butterwick. Poland's last king and English culture: Stanislaw August Poniatowski 1732—1798. — Oxford, 1998.
J. K. Fedorowicz (ред.). A republic of nobles: studies in Polish history to 1864. — Cambridge, 1982.
Paul Fox. The Reformation in Poland. — Baltimore, 1924; перевид. — 1970.
K. Friedrich. The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and liberty, 1569—1772. — Cambridge, 2000.
R. Frost. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1555—1660. — Cambridge, 1993.
 Його ж. The Northern Wars: war, state and society in north-eastern Europe 1558—1721. — London, 2000.
B. A. Gudziak. Crisis and reform: the Kievan metropolitanate, the patriarchate of Constantinople and the genesis of the Union of Brest. — Cambridge, Mass., 1998.
G. D. Hundert. The Jews in a Polish town: the case of Opatów in the eighteenth century. — Baltimore, 1992.

- A. S. Kamiński. Republic vs. autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1656—1697. — Cambridge, Mass., 1993.
- D. Kirby. Northern Europe in the early modern period: the Baltic world 1492—1772. — London, 1990.
- S. Kot. Socinianism in Poland. — Boston, 1957.
- H. Levine. Economic origins of antisemitism: Poland and its Jews in the early modern period. — New Haven, Conn., 1991.
- Lucjan Lewitter. Poland, the Ukraine and Russia in the seventeenth century // Slavonic and East European Review. — T. XXVII. — 1948/49. — C. 157—171, 414—429.
- Його ж. Peter the Great and the Polish Election of 1697 // Cambridge Historical Journal. — T. XII. — 1956. — C. 126—143.
- Його ж. Russia, Poland and the Baltic, 1697—1721 // Historical Journal. — T. XI. — 1968. — C. 3—34.
- A. Maćzak, H. Samsonowicz, P. Burke (ред.). East-Central Europe in transition: from fourteenth to the seventeenth centuries. — Cambridge, 1985.
- J. B. Morton. Sobieski: King of Poland. — London, 1932.
- A. Musteikis. The Reformation in Lithuania: religious fluctuations in the sixteenth century. — Boulder, 1988.
- Jan Chryzostom Pasek. Memoirs of the Polish Baroque: the writings of Jan Chryzostom Pasek, a squire of the Commonwealth of Poland and Lithuania, перекл. Catherine S. Leach. — Berkeley, Ca., 1975.
- M. Rosman. The Lords' Jews: magnate — Jewish relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the eighteenth century. — Cambridge, Mass., 1990.
- O. Subtelny. Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutisms, 1500—1715. — Kingston, McGill (?), 1986.
- F. E. Sysyn. Between Poland and the Ukraine: the dilemma of Adam Kysil. — Cambridge, Mass., 1985.
- J. Tazbir. A State without Stakes: Polish religious toleration in the sixteenth and seventeenth centuries. — New York, 1973.
- Wiktor Weintraub. Tolerance and Intolerance in Old Poland // Canadian Slavonic Papers. — T. XIII. — 1971. — C. 21—43.
- S. Żółkiewski. Expedition to Moscow, a Memoir (1609—1617). — London, 1959.
- A. Zamoyski. The Last King of Poland. — London, 1992.
- Польша поділена, 1773—1918 pp.
- Karl Baedeker. Russia with Teheran, Port Arthur and Peking. — Leipzig, 1914; перевид. — Newton Abbot, 1971; Northern Germany. — 10 вид. — London, 1890; Austria-Hungary. — 10 вид. — London 1905.
- Georg Brandes. Poland, a study of Land, People and Literature. — London, 1903.
- Peter Brock. Nationalism and Populism in partitioned Poland: Selected Essays. — London, 1973.
- Його ж. Polish revolutionary populism: a study in agrarian socialist thought from the 1830s to the 1850s. — Toronto, 1977.
- S. Eile. Literature and nationalism in partitioned Poland, 1795—1918. — Basingstoke, 2000.
- A. Eisenbach. The Emancipation of the Jews in Poland 1780—1870. — Oxford, 1991.
- S. Fiszman (ред.). Constitution and reform in eighteenth-century Poland: the Constitution of 3 May 1791. — Bloomington, 1997.
- A. V. Fountain. Roman Dmowski: party, tactics, ideology 1895—1907. — Boulder, 1980.
- W. W. Hagen. Germans, Poles, and Jews. The nationality conflict in the Prussian east, 1772—1914. — Chicago, 1980.
- Jedlicki. A suburb of Europe: nineteenth-century Polish approaches to western civilization. — Budapest, 1999.
- H. H. Kaplan. The First Partition of Poland. — New York, 1962.
- S. Kieniewicz. The Emancipation of the Polish Peasantry. — Chicago—London, 1969.
- M. Kukiel. Czartoryski and European Unity, 1770—1861. — London, 1956.
- Його ж. Reform and the Insurrection in Russian Poland, 1856—1865. — London, 1963.
- Lucjan Lewitter. The Partitions of Poland // History Today. — T. VIII. — 1958. — C. 873—882; T. IX. — 1959. — C. 30—39.
- R. H. Lord. The Second Partition of Poland, a study in diplomatic history. — Cambridge, Mass., 1915.

- J. T. Lukowski.* Liberty's folly: the Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century. — London, 1991.
- Його ж. The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795. — London, 1999.
- A. S. Markovits, F. E. Sysyn* (ред.). Nation building and the politics of nationalism: essays on Austrian Galicia. — Cambridge, Mass., 1982.
- L. B. Namier.* The Revolution of the Intellectuals, 1848. — London, 1946.
- Józef Piłsudski.* Memoirs of a Polish revolutionary and soldier, перекл. *D. R. Gillie.* — London, 1931.
- B. Porter.* When nationalism began to hate: imagining modern politics in nineteenth-century Poland. — New York, 2000.
- Jan Słomka.* From Serfdom to Self-government; Memoirs of a Polish village mayor, 1842—1927, перекл. *W. J. Rose.* — London, 1941.
- L. Trzeciakowski.* The Kulturkampf in Prussian Poland. — Boulder, 1990.
- A. Walicki.* Philosophy and Romantic nationalism. The case of Poland. — Oxford, 1982..
- P. S. Wandycz.* The Lands of Partitioned Poland, 1795—1918. — Seattle, 1974.
- David Welsh.* Adam Mickiewicz. — New York, 1966.
- A. Zamoyski.* Holy madness: Romantics, patriots and revolutionaries 1776—1871. — London, 1999.
- W. H. Zawadzki.* A Man of Honour: Adam Czartoryski as a statesman of Russia and Poland 1795—1831. — Oxford, 1993.

Міжвоєнний період

- Anna M. Cienciala.* Poland and the Western Powers, 1938—1939: a study in the interdependence of eastern and western Europe. — London, 1968.
- Norman Davies.* White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War 1919—1920. — London, 1972; 1983.
- W. Jędrzejewicz.* Piłsudski: a life for Poland. — New York, 1982.
- J. Karski.* The Great Powers and Poland 1919—1945: from Versailles to Yalta. — Lanham, Md., 1985.
- T. Komarnicki.* The rebirth of the Polish republic: a study in the diplomatic history of Europe 1914—1920. — London, 1957.
- Його ж. From Versailles to Locarno, Keys to Polish foreign policy 1919—1925. — Kansas, 1974.
- P. Latawski* (ред.). The reconstruction of Poland 1914—1923. — London, 1992.
- Antony Polonsky* (ред.). Politics in Independent Poland: the Crisis of Constitutional Government, 1921—1939. — London, 1971; Oxford, 1972.
- Joseph Rothschild.* Piłsudski's Coup d'État. — New York, 1966.
- Його ж. East central Europe between the two world wars. — Washington, D.C., 1974.
- P. D. Stachura* (ред.). Poland between the wars. — London, 1999.
- Edward D. Wynth.* Polish politics in transition: the camp of national unity and the struggle for power, 1935—1939. — Athens, Georgia, 1974.
- Його ж. Warszawa between the world wars: profile of the capital city in a developing land 1915—1939. — Boulder, 1983.

Друга світова війна

- Paul Allen.* The Untold Story of Stalin's Polish Massacre. — New York, 1991.
- Władysław Anders.* An Army in Exile: the Story of the Second Polish Corps. — London, 1949.
- Anon.* The Dark Side of the Moon, передмова *T. S. Eliot.* — London, 1946.
- W. Bartoszewski.* Warszawa Death Ring 1939—1944. — Warszawa, 1968.
- N. Bethell.* The War Hitler Won. — London, 1972.
- Jan M. Ciechanowski.* The Warszawa Rising of 1944. — Cambridge, 1974.
- Adam Czerniaków.* The Warszawa Diary of Adam Czerniaków 1939—1942, ред. *R. Hilberg, S. Staron, J. Kermisz.* — New York, 1979; Chicago, 1999.
- L. Dobroszycki.* Chronicle of the Lodz Ghetto. — New Haven, Conn., 1984.
- M. Edelman, J. Rose.* The Ghetto fights. — London, 1990.
- J. Garliński.* Fighting Auschwitz. — London, 1976.
- Його ж. Poland in the Second World War. — London, 1985.
- M. Gilbert.* The Holocaust: the Jewish tragedy. — London, 1989.

- J. T. Gross.* Polish society under German occupation: the General Government 1939—1944. — Princeton, 1979.
- Його ж. Revolution from abroad: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia. — Princeton, 1988.
- Його ж. Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne. — Princeton 2001.
- Jan i Irena Gross.* War through Children's Eyes. — Stanford, 1981.
- I. Gutman.* Resistance: Warszawa Ghetto Uprising. — Warszawa, 1998.
- Joanne Hanson.* The Civilian Population of the Warszawa Rising. — Cambridge, 1982.
- J. Karski.* Story of a secret state. — London, 1945.
- S. Korboński.* The Polish Underground State 1939—1945. — Boulder, 1978.
- Wacław Lednicki.* Reminiscences: the adventures of a modern Gil Blas during the last war. — The Hague, 1971.
- A. Lewin.* A Cup of Tears: a diary of the Warszawa Ghetto. — Oxford, 1988.
- Stanisław Likiernik.* By Devil's Luck: a tale of Resistance. — Edinburgh, 2001.
- R. C. Lucas.* Forgotten Holocaust: the Poles under German occupation 1939—1944. — New York, 1990.
- Його ж. Did the Children Cry? Hitler's War Against Jewish and Polish Children, 1939—1945. — New York, 1994.
- A. J. Mayer.* Why did the heavens not darken? The "Final Solution" in history. — New Haven, Conn., 1990.
- M. Ney-Krwawicz.* The Polish Home Army, 1939—1945. — London, 2001.
- Neil Orpen.* Airlift to Warszawa. — London, 1984.
- Antony Polonsky* (ред.). The Great Powers and the Polish Question, 1941—1945: a documentary in Cold War origins. — London, 1976.
- J. Pomian* (ред.). Joseph Retinger: memoirs of an eminence grise. — London, 1972.
- The Report of Jürgen Stroop. — Warszawa, 1958.
- K. S. Rudnicki.* Last of the War Horses. — London, 1974.
- A. Zamoyski.* The forgotten Few: the Polish Air Force in the Second World War. — London, 1995.
- J. K. Zawodny.* Death in the forest: the Story of the Katyn Forest Massacre. — Notre Dame, Indiana, 1962; London, 1971.

Польська Народна Республіка

- N. Ascherson.* The Polish August: The self-limiting revolution. — London, 1981.
- Nicholas Bethell.* Gomulka: his Poland and his Communism. — London, 1969.
- J. F. Brown.* Surge to freedom: the end of communist rule in eastern Europe. — Durham, N.C., 1991.
- Zbigniew K. Brzeziński.* The Soviet Bloc — Unity and Conflict. — Cambridge, Mass., 1960; 1971.
- Mary Craig.* A Man from a Far Country. — London, 1979.
- R. J. Crampton.* The Revolutions of 1989 in Eastern Europe. — London, 1990.
- J. L. Curry, L. Fajfer* (ред.). Poland's permanent revolution: people vs. elites 1956—1990. — Washington, D. C., 1996.
- K. Dawisha.* Eastern Europe, Gorbachev and reform, the great challenge. — 2 вид. — Cambridge, 1990.
- M. K. Dziewanowski.* The Communist Party of Poland: an outline of History. — Cambridge, Mass., 1976.
- F. A. Fejto.* A history of the people's democracies. — Harmondsworth, 1974.
- Eva Fournier.* Poland. — London, 1964.
- T. Garton Ash.* The Uses of Adversity: Essays on the fate of Central Europe. — Cambridge, 1991.
- Його ж. We the people: the revolutions of 1989. — New York, 1993.
- Його ж. The Polish Revolution: Solidarity. — Виправлене й доповнене вид. — London, 1999.
- J. Hayden.* Poles apart: Solidarity and the new Poland. — Blackrock, 1994.
- P. Kenney.* Rebuilding Poland: workers and communists 1945—1950. — Ithaca and London, 1997.
- K. Kersten.* The establishment of communist rule in Poland 1943—1948. — Berkeley, 1991.
- J. Korbel.* Poland between East and West. — Princeton, 1963.
- A. Korboński.* The politics of socialist agriculture in Poland 1945—1960. — New York, 1965.
- L. Łabędź* (ред.). Poland under Jaruzelski. — New York, 1984.
- K. J. Lepak.* Prelude to Solidarity: Poland and the politics of the Gierek regime. — New York, 1988.
- J. J. Lipski.* A history of KOR: the Committee for Workers' Self-Defence. — Berkeley, 1985.

- Ciślaw Miłosz*. The Captive Mind. — London, 1953.
S. Mikołajczyk. The Rape of Poland: the Pattern of Soviet domination. — New York, 1948.
K. Moczarski. Conversations with an Executioner. — Englewood Cliffs, 1981.
J. F. Morrison. The Polish People's Republic. — Baltimore, 1968.
P. Raina. Poland 1981: towards social renewal. — London, 1985.
John Sack. An Eye for Eye: Untold Story of Jewish Revenge Against Germans in 1945. — New York, 1993.
J. Schatz. The Generation: the Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland. — Berkeley, 1991.
Samuel Sharpe. White Eagle on a Red Field. — Cambridge, Mass., 1953.
K. Syrop. Spring in October: the story of the Polish revolution 1956. — New York, 1957.
T. Torąńska. ONI: Stalin's Polish Puppets. — London, 1987.

Різне: регіональні дослідження

- F. W. Carter*. Trade and urban development in Poland: an economic geography of Crakow, from its origins to 1795. — Cambridge, 1994.
Norman Davies, Roger Moorhouse. Microcosm: Portrait of a Central European City: Wrocław—Breslau—Vratislavia. — London, 2002.
D. Kirby. The Baltic world 1772—1993. Europe's northern periphery in an age of change. — London, 1995.
P. R. Magocsi. A history of Ukraine. — Toronto, 1996.
W. J. Rose. The Drama of Upper Silesia: a regional study. — London, 1936.
Irwin Sanders. *Ewa T. Morawska*. Polish-American Community Life: a survey of research. — Boston—New York, 1975.
A. E. Senn. Lithuania awakening. — Berkeley, 1990.
O. Subtelny. Ukraine: a History. — Toronto, 1988.
E. C. Thaden. Russia's western borderlands 1710—1870. — Princeton, 1984.
W. I. Thomas, F. Znaniecki. The Polish Peasant in Europe and America: У 5-ти т. — Boston, 1918—1920; У 2-х т. — New York, 1958.
E. Wiskemann. E. Germany's eastern neighbours: problems relating to the Oder—Neisse Line and the Czech frontier region. — London, 1956.
W. Zank. The German melting-pot: multiculturalism in historical perspective. — Basingstoke, 1998.
A. Zoltowski. Border of Europe: a Study of the Polish Eastern Provinces. — London, 1950.
 Різне: національні історії
C. Abramsky, M. Jachimczyk, A. Polonsky (ред.). The Jews in Poland. — Oxford 1986.
R. Jaworski, B. Piętrow-Ennker (ред.). Women in Polish society. — Boulder, 1992.
A. Polonsky, J. Basista, A. Link-Lenczowski (ред.). The Jews in Old Poland. — London, 1993.
P. D. Stachura. Poland in the twentieth century. — London, 1998.
P. F. Sugar, I. J. Lederer (ред.). Nationalism in eastern Europe. — Seattle and London, 1971.
Bernard Weinryb. The Jews of Poland. — Philadelphia, 1973.

Різне: релігія, мистецтво, наука

- M. Bogucka*. The lost world of the "Sarmatians". — Warszawa, 1996.
J. Długosz, The annals of Jan Długosz: Annales eu Cronicae incliti Regni Poloniae: англійське скорочення *H. Michael* з коментарем *P. Smith*. — Chichester, 1997.
S. Fiszman (ред.). The Polish Renaissance in its European context. — Bloomington, 1988.
J. Kłoczowski. A history of Polish Christianity. — Cambridge, 2000.
S. H. Knab. Polish customs, traditions and folklore. — New York, 1999.
Brian Knox. The Architecture of Poland, 216 ілюстр. — London, 1971.
J. Kochanowski. Jan Kochanowski: Laments, перекл. *S. Heaney, S. Barańczak*. — London, 1995.
M. Kridl. A survey of Polish literature and culture. — The Hague, 1956.
Wacław Lednicki. *The Life and Culture of Poland as reflected in Polish Literature*. — New York, 1944.
 Його ж. Russia, Poland and the West: Essays in Literature and History. — New York, 1954.
A. Micewski. Cardinal Wyszyński: a biography. — San Diego, 1984.
Ciślaw Miłosz. A History of Polish Literature. — London, 1969; Berkeley, 1983.
 Його ж. Native Realm. — New York, 1968.

- A. K. *Olszewski*. An outline of Polish art and architecture 1890—1980. — Warszawa, 1989.
A. *Zamoyski*. Chopin: a biography. — London, 1979.

Різне: політика

- Peter Brock*. Polish Nationalism. — New York, 1968.
Adam Bromke. Poland's Politics: Idealism versus Realism. — Cambridge, Mass., 1967.
The Democratic Heritage of Poland: For Your Freedom and Ours: an Anthology, ред. M. Kridl, J. Wittlin, W. Malinowski. — London, 1944.
A. *Gella*. The Life and Death of the old Polish Intelligentsia // *Slavic Review*. — Т. XXX. — 1970. — С. 1—27.
A. E. D. *Howard* (ред.). Constitution making in eastern Europe. — Washington, D. C., 1993.
J. *Jedruch*. Constitutions, elections and legislatures of Poland 1493—1977. — Washington, D. C., 1982.
B. *Kamiński*. The collapse of state socialism: the case of Poland. — Princeton, 1991.
J. *Kurczewski*. The resurrection of rights in Poland. — Oxford, 1993.
W. J. *Rose*. The Rise of Polish Democracy. — London, 1944.
J. *Rothschild*. Return to diversity: a political history of east central Europe since World War II. — 2 вид. — New York and Oxford, 1993.
H. *Stehle*. The independent satellite: society and politics in Poland since 1945. — New York, 1965.

Різне: історія та історіографія

- B. *Geremek*. The common roots of Europe. — Cambridge, 1996.
A. K. *Kanka*. Poland: an annual bibliography of books in English. — New York, 1988.
R. F. *Ledlie* (ред.). The history of Poland since 1863. — Cambridge, 1980.
W. J. *Reddaway* (ред.). The Cambridge History of Poland: У 2-х т. — Cambridge, 1941—1950.
W. J. *Rose*. Polish Historical Writing // *Journal of Modern History*. — Т. II. — 1930. — С. 569—585.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ ТА ЕТНОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Аахен 422
Абердин 254
Авари 78, 90
Августов 821
Авіньйон 120
Австрія 660, 663, 702
Австрійці 416, 428, 447, 461, 474, 511, 696, 732
Австрія 68, 185, 313, 328, 346, 358, 391, 401, 406, 419, 427, 432, 433, 444, 448, 457, 460, 465, 474, 475, 476, 485, 493, 497, 499, 505, 506, 515, 524, 530, 548, 552, 554, 556, 558, 560, 568, 570, 574, 579, 581, 584, 588, 591, 592, 594, 603, 606, 621, 627, 627, 629, 647, 666, 675, 693, 694, 704, 718, 725, 727, 732, 736, 750, 768, 830, 849; *див. також* Австро-Угорщина
Австро-Угорщина 456, 954
Агнетендорф 841
Адріанополь (Едірне) 168
Адріатичне море 80, 126, 151
Азербайджан 801
Азія 385, 436, 470, 518, 906
Аквітанія 126
Акерман 531
Аккон 112
Алабама 657
Аленштайн *див.* Ольштин
Алжир 497
Алжир, місто 478
Аляска 656
Албанія 189
Альферсдорф 868, 869
Альпи 65, 683
Альпи Баварські 65, 72
Альпи Трансильванські 126
Альпи Угорські 115
Альпи Швейцарські 86
Альтмарк (Стари-Тарг) 379
Альтранштетт 330, 412, 414, 415
Америка 255, 320, 425, 436, 441, 455, 461, 464, 466, 469, 473, 476, 523, 558, 613, 626, 630, 634, 636, 641, 653, 654, 655, 656, 658, 659, 667, 690, 697, 734, 756, 810, 814, 863, 877, 878, 906, 907, 916, 921, 926, 965; *див. також* Сполучені Штати Америки
Америка Північна 376, 441, 455
Американці 60, 455, 460, 546, 730, 736, 804, 827, 960
Амстердам 240, 251, 254, 327, 396
Анатолія 168
Англіїці 335, 343, 459, 529, 546, 827
Англія 46, 136, 187, 189, 200, 205, 240, 243, 259, 262, 299, 305, 319, 320, 323, 335, 336, 339, 343, 344, 345, 363, 366, 381, 391, 401, 428, 450, 455, 461, 466, 474, 485, 524, 573, 574, 588, 595, 630, 759, 903
Англосакси 460
Андрусово 177, 301, 338, 385, 389, 391, 395, 512
Анжу 351
Анаберг (Гора Св. Анни) 819
Антарктика 74
Анціо 649
Апанув 753
Аравія 322
Аргентина 902
Арктика 718
Арнем 650, 802
Асирійці 459
Атлантика 64
Аугсбург 96
Ауерштадт 668
Аукштайтія 70
Аустерліц 668
Аушвіц—Біркенау (Освенцим—Бжезинка) 261, 614, 644, 645, 764, 774, 779, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 802, 852, 952; *див. також* Освенцим
Афганістан 940
Афіни 318, 678
Африка 381, 425, 436, 906
Африка Західна 381
Африка Північна 240
Бабімо́ст (Бомст) 838
Бабі́це 355
Баварія 74, 82, 299, 405, 816
Багдад 649, 816
Баден-Баден 479
Бад-Зегеберг 868, 869
Бад-Ландек (Лондек-Здруй) 841
Базель 310, 635
Байона 671
Байрейт 411
Баку 575, 578
Балкани 375, 704, 803
Балти 69, 78, 79, 80, 817

- Балтимор 656
 Балтійське море (Балтика) 64, 65, 74, 81, 240, 263, 337, 366, 379, 381, 405, 701, 704, 817, 820, 933
 Бамберг 110
 Банат 339
 Банська 87
 Бар (Україна) 431, 173, 620, 822
 Бар (Франція) 423
 Баранув-Сандомирський 230, 241, 268
 Барі 172, 323, 333
 Барселона 240
 Бартошіце (Бартенштайн) 838
 Баски 461
 Батіг 397
 Бауцен (Будишин) 109
 Бахчисарай 399
 Бебжа 745
 Бездани 492, 723
 Белжец 776
 Белчице 179
 Белз 149, 306, 609, 630
 Бельська земля 129
 Беліно, юридика у Варшаві 279
 Белфаст 840
 Беяни в Кракові 172
 Беяни у Варшаві 172
 Бялогард (Бельгард) 109, 838
 Бельгія 448, 566, 577, 653, 659, 682, 757, 819, 915
 Бельськ 267
 Бельська земля 216
 Бельсько-Бяла 402, 577, 802
 Бельськ-Підляський 44, 69, 185, 186, 239, 752
 Бендзин 574, 643
 Бербері 45
 Бердичів 174
 Береза Каргуська 740, 741, 750, 764
 Березвеч 620
 Березина 74, 742
 Берестечко 390
 Беркерсдорф (Берковіце) 415
 Берлях 781
 Берлін 235, 274, 318, 346, 388, 413, 427, 428, 433, 437, 439, 441, 450, 471, 473, 475, 527, 535, 536, 537, 538, 540, 542, 551, 554, 564, 575, 630, 631, 636, 648, 668, 699, 703, 719, 727, 734, 736, 744, 767, 769, 816, 818, 839, 869, 875, 955
 Берн 661
 Бесарабія 627, 735
 Бескиди 67, 72, 244
 Беч 575
 Бешади 67, 835, 865, 881
 Белград 151, 152, 168, 274, 401
 Бжег (Бриг) 84, 124, 179, 838, 794
 Береги-Дольне (Бжеги) 753
 Бжезини 575
 Бжезинка (Біркенау) 786
 Бжесць-Куявський 378
 Бзура 772
 Бидгошський канал 244
 Бидгощ (Бромберг) 68, 203, 266, 542, 779, 933
 Бистриця-Клодзька (Габельшвердт) 838
 Битом (Бойтен) 121, 572, 838
 Битув 331, 346, 378, 534, 838
 Біла Хорватія 80
 Біла Церква 389
 Біліц (Бельсько) 402, 577; *див. також* Бельсько-Бяла
 Біловезька пуша 69, 833
 Білоруси 461, 500, 504, 505, 506, 638, 641, 748, 751, 832, 834
 Білорусь (Білоруська РСР) 63, 70, 74, 619, 709, 711, 724, 727, 731, 744, 775, 780, 820, 832, 834, 835
 Білосток 161, 187, 230, 505, 521, 533, 577, 635, 637, 680, 685, 686, 709, 722, 799, 850, 865, 947, 960
 Біржай 179
 Біскупин 77, 82
 Біскупец (Бішофсбург) 838
 Близький Схід 649
 Блізна 794
 Блоне 267
 Блуа 407
 Бобовецько 179
 Бобруйськ 620
 Бобряни 99
 Богемія (Чехія) 45, 68, 76, 78, 80, 85, 110, 118, 262, 277, 327, 330, 736
 Богатиня (Райхенау) 838
 Богумін (Одерберг) 816
 Бодричі (ободрити) 99
 Бойки 67
 Болгари 461
 Болгарія 882
 Болімув 266
 Болкув 230
 Болонья 238, 407, 650
 Болтон 408
 Бон 844, 890
 Бордо 251
 Борислав 555, 576, 578, 828
 Борисов 821
 Бородіно (Смоленське воєводство) 291
 Бородіно 674
 Боров 785
 Боруни 174
 Борусія *див.* Пруссія
 Боснія 127
 Бостон 839
 Бохня 273, 558
 Бохум 542
 Бохус 369
 Боянув 179

- Бразилія 655
 Брамон 353
 Бранденбург 69, 82, 236, 340, 387, 388, 391, 401, 428, 603
 Бранденбург-Ноймарк 44, 96, 102, 109, 113, 136
 Бранденбуржці 109, 388, 547
 Браслау 266
 Братислава 815
 Браунсберг (Бранево) 114, 171, 187, 267, 377
 Брауншвайг 330
 Брацлав 399, 419, 512
 Брда 247
 Бредфорд 660
 Бремен 239, 369, 412
 Бремергафен 654
 Бреслау (Вроцлав) 272, 273, 283, 327, 339, 340, 391, 541, 544, 547, 574, 603, 700, 775, 795, 807, 811, 818, 820, 826, 827, 828, 840, 841
 Брест 266, 441, 644
 Брест (над Бугом), Брест-Литовський 521, 762, 772, 832
 Бризен (Вомбжезно) 211
 Британія 253, 349, 363, 455, 473, 636, 650, 660, 675, 702, 704, 727, 734, 777, 810, 863, 877, 878, 879, 921
 Британська Колумбія 659
 Британські острови 466, 582, 583, 643, 659
 Британці 460, 529, 736, 742, 773, 804, 810, 815, 839, 878
 Брно 402, 403, 742
 Броди 375, 523
 Брок 267
 Бромберг *див.* Бидгощ
 Бруах 240
 Брюсель 48, 682, 697, 713, 961, 962
 Брянськ 150
 Буг 72, 462, 512, 582, 732, 774, 783, 788, 793, 795, 799, 820, 826, 829, 832
 Буда 123, 152, 299, 339
 Будапешт 274, 699, 815, 932
 Будзишовіце 266, 291
 Будишин *див.* Бауцен
 Бужани *див.* Волиняни
 Бузулук 649
 Буковина 558, 666
 Бул-Ран 656
 Бурса (Бруса) 168
 Болеславець (Бунцлау) 119, 841, 838
 Бургель 191
 Бургос 216
 Бургуан 355
 Бургундія 126
 Буфало 656
 Бухарест 274, 704, 912
 Бухенвальд 779, 786
 Бучач 395
 Бяла *див.* Бельсько-Бяла
 Бяла-Підляська 605, 904
 Бяла (у Спиші) 815
 Бяли-Дунаєць 88
 Бялогон 574, 578
 Бялохово (Бельхау) 840
 Вавель 134, 277
 Вавер 686, 774
 Ваграм 671
 Валахи 126
 Валахія 313, 361
 Валбжих (Вальденбург) 838, 904
 Валенсія 352
 Валійці 461
 Валішай (Хвалішево) 545
 Валони 461
 Валч (Дойч-Кроне) 119, 838
 Валдайська височина 73
 Вальденбург *див.* Валбжих
 Вандалі 81, 90, 115, 315
 Варка 267
 Вармія (Ермеланд) 69, 171
 Варна 149, 168, 169, 405
 Варта 67, 109, 244, 544
 Вартеланд (*Warthegau*) 775, 776, 778
 Варшава 48, 59, 185, 186, 247, 249, 264, 265, 266, 268, 274, 275, 277, 278, 280, 284, 292, 293, 296, 302, 305, 312, 325, 326, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 338, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 349, 376, 379, 381, 383, 390, 395, 397, 399, 409, 414, 417, 419, 421, 422, 430, 438, 439, 440, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 457, 471, 472, 476, 478, 486, 490, 494, 496, 500, 504, 521, 523, 524, 525, 528, 529, 530, 531, 534, 535, 551, 563, 574, 575, 576, 577, 579, 593, 596, 597, 598, 599, 601, 606, 621, 622, 624, 629, 632, 634, 635, 640, 641, 648, 656, 660, 667, 668, 670, 679, 680, 681, 683, 684, 685, 687, 690, 695, 704, 705, 707, 708, 709, 716, 721, 722, 726, 729, 734, 735, 736, 742, 743, 750, 756, 763, 765, 766, 768, 772, 774, 775, 779, 785, 788, 792, 799, 800, 802, 803, 804, 805, 811, 815, 816, 831, 837, 839, 841, 848, 850, 853, 859, 860, 861, 862, 864, 878, 879, 880, 882, 884, 885, 886, 890, 891, 895, 900, 902, 909, 916, 920, 921, 933, 940, 949, 944, 945, 947, 953, 962
 Варшава (штат Алабама) 656
 Варшавське герцогство 65, 89, 457, 465, 552, 587, 593, 603, 619, 627, 647, 666, 668, 669, 671, 674, 675, 676, 678, 694
 Варяги 93, 200
 Ватерлоо 676, 839
 Ватикан 100, 174, 342, 363, 449, 495, 516, 604, 605, 606, 607, 608, 611, 713, 902, 939, 943, 949
 Вашингтон 274, 730, 832, 844, 937, 939
 Веве 729

- Ведроша 150
 Вежбув (Врбов) 815
 Вежітов 620
 Везер 108
 Велява (Грос-Єрерсдорф) 346, 347, 837
 Велика орда 151
 Велика Русь 332
 Велике князівство Литовське 70, 134, 160, 175, 286, 295, 305, 362, 368, 425, 429, 442, 444, 468, 503, 575, 672, 676
 Велике князівство Московське 314, 362, 470
 Велике князівство Познанське 457, 485, 499, 533, 535, 538, 539, 582, 588, 619
 Великі Луки 363
 Великобританія 134, 187, 344, 427, 583, 649, 650, 690, 697, 755, 767, 814, 823, 827, 897
 Великоморавська держава 80, 93
 Великопольща 67, 109, 111, 127, 221, 244, 259, 273, 284, 294, 298, 305, 338, 379, 423, 432, 444, 447, 542, 668
 Величка 120, 273, 555, 571, 573, 731
 Велиж 364, 383, 384
 Велополе у Варшаві 279
 Велс 541, 546
 Велунь 380, 381
 Велька (у Спиші) 815
 Венгожево (Ангербург) 838
 Венгров 179
 Венден (Кеш) 113, 173, 363
 Венди (лужицькі серби) 461
 Венеди 76
 Венеціанська республіка 127, 320, 330
 Венеція 240, 317, 322, 324, 327, 333, 339, 350
 Вентспілс *див.* Пілтинська земля
 Вепр 244
 Верден 369
 Версаль 423, 817
 Верховське князівство 151
 Весекс 93
 Вестерплате 87, 770
 Вест-Пойнт 441
 Вестфалія 126, 653, 666
 Ветка 177
 Вжешня (Врешен) 549
 Виборг 240
 Висмежице 267, 293
 Висока Порта *див.* Османська імперія
 Вишеград 118, 121, 123, 128
 Вишкув 267
 Вишоград 267
 Вишнич 241, 375
 Вишнівещь 394
 Відень 300, 327, 340, 341, 344, 355, 363, 368, 385, 401, 402, 408, 410, 419, 428, 436, 440, 463, 464, 475, 527, 552, 554, 555, 556, 558, 559, 560, 575, 592, 630, 648, 668, 686, 699, 703, 720, 725
 Візантіїці 46,
- Візантія 93, 312
 Візна 119, 267
 Вікінги 93, 108
 Віламовіце 105,
 Вілія (Нерис) 833
 Вілкомеж 149, 620
 Вілянвув 276, 277, 407, 416, 527, 528, 909
 Вільгельмсафен 650
 Вільколаз 609
 Вільне місто Данциг 668
 Вільно (Вільнюс) 70, 132, 170, 171, 275, 283, 305, 311, 312, 392, 414, 446, 447, 482, 492, 502, 503, 504, 512, 517, 521, 525, 530, 531, 612, 619, 630, 636, 637, 641, 642, 652, 660, 674, 680, 686, 700, 704, 732, 740, 746, 750, 779, 792, 793, 799, 811, 823, 826, 829, 832, 834, 849, 879
 Вільнюс *див.* Вільно
 Віндава 381
 Вінниця 620
 Вінчестер 334
 Вірджинія 253, 655
 Вірмени 170, 187, 327, 328, 399
 Вірменія 457
 Вісбі 113
 Віскітки 267
 Вісконсин 656
 Вісла 64, 67, 69, 74, 76, 81, 84, 237, 244, 252, 255, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 274, 357, 377, 379, 421, 427, 433, 446, 447, 448, 470, 498, 523, 527, 528, 598, 599, 675, 687, 695, 742, 743, 769, 800, 801, 805, 818
 Віслинська затока 807
 Віслок 244
 Вісяни 100
 Віташково 76
 Вітебськ 171, 266, 433, 512, 832
 Вітенберг 334
 Вітковіце (тепер частина Острави) 816
 Вішлиця 58, 300
 Вкра 743
 Владивосток 781
 Влодава 771
 Влохи 815
 Водзислав 179
 Войда 792
 Волга 90, 649
 Волден 320
 Волиняни (бужани) 99
 Волинь 69, 208, 244, 268, 284, 512, 604, 619, 686, 748, 750, 795, 799, 865
 Волін (Йомсборг), місто 98
 Волін, острів 108
 Володимир-Волинський 44, 99, 102, 128, 173, 553, 620, 833
 Володимирське князівство 111, 119, 552
 Воложинь 630
 Волошин 628

- Волув (Волау) 124, 838
 Воля (район Варшави) 329, 342, 528, 687, 801
 Воля-Юстовська (тепер район Кракова) 213
 Вольмар 313
 Вомбжезно (Бризен) 211, 840
 Вонсач 267
 Вонхоцьк 102, 106, 573
 Воротинськ 151
 Ворскла 134, 138, 151
 Вроцлав (Бреслау) 68, 84, 98, 105, 811, 826,
 827, 838, 830, 839, 862, 895, 938, 959
 Вроцлавек 98, 244, 245, 246, 264, 655
 Всхова (Фрауштадт) 837, 841
 Вюртемберг 700
 Вязьма 150
 Вятка 715
 Вятське князівство 135
- Гаага 336, 912
 Гадяч 392
 Гайлсберг *див.* Лідзбарк-Вармінський
 Гале 537
 Галицьке нафтове родовище 555
 Галич 98, 102, 111, 119, 128, 553
 Галичани 485, 550, 736
 Галичина 50, 457, 496, 497, 498, 502, 505, 506,
 511, 523, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558,
 559, 560, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 575,
 577, 578, 582, 584, 589, 592, 593, 597, 603,
 605, 609, 619, 621, 624, 627, 629, 630, 631,
 632, 633, 634, 635, 636, 639, 653, 658, 671,
 688, 693, 695, 696, 697, 700, 708, 725, 727,
 729, 730, 731, 736, 740, 748, 752, 758, 783,
 815, 825, 830, 834, 836, 847, 848
 Гамбург 558, 654
 ГанOVER 411
 Гарлем 251
 Гарменже 355
 Гародсбург 656
 Гельмед 150
 Гельмштедт 868
 Гельсінки 369, 912, 917, 918
 Генеральна губернія 784, 785, 793, 853
 Генерсдорф 415
 Генрикув 102
 Германія 78
 Германці 78, 82
 Германштадт (Сибін, Надьшебен) 126
 Герст, замок 450
 Гоболін (Гавелберг) 99
 Гогенлінден 667
 Гогенфридбург (Добромеж) 415, 837
 Гогенштайн (Піцулкі) 839
 Голандія 253, 317, 320, 336, 381, 427, 448, 449
 Голандці 65, 237, 336, 381, 505
 Голешичі 99
 Гомель 832
- Горинь 833
 Городло 135, 203, 206
 Гоша 179
 Греди 81
 Греція 700
 Гродно 292, 304, 414, 446, 447, 449, 504, 521,
 575, 630, 637, 709, 826
 Грубешув 486
 Грузини 721
 Губертсбург 422
 Гуни 78
 Гуцули 67, 565
- Галісія 448
 Галіція і Лодомерія, королівство 457, 511, 552
seq.
 Галія 81, 508
 Гамбія 381
 Гарволін 267
 Гач 242
 Данськ (Данциг) 58, 68, 69, 89, 115, 118, 187,
 237, 244, 246, 249, 254, 255, 260, 261, 262,
 263, 264, 266, 271, 273, 322, 325, 327, 335,
 336, 340, 342, 348, 358, 360, 366, 368, 371,
 375, 377, 379, 399, 401, 410, 419, 420, 433,
 444, 537, 544, 554, 573, 579, 586, 654, 694,
 742, 767, 770, 775, 778, 805, 811, 814, 817,
 820, 826, 839, 841, 868, 915, 927, 928, 929,
 933, 943, 944, 952, 953, 955
 Данська затока 885, 933
 Гдиня 756, 807, 889
 Гдув 697
 Генуя 240, 700
 Гепіди 78
 Гетеборг 239, 369
 Гетисберг 656
 Геч 108
 Жибув у Варшаві 278
 Жицько (Льотцен) 838
 Гіршберг *див.* Єленя-Гура
 Глазго 58
 Глац *див.* Клодзько
 Глівіце (Гляйвіц) 574, 770, 862
 Глогув (Глогау) 109, 807, 841
 Глубчице (Леобшютц) 838
 Гнев 247
 Гнєзненське князівство 702
 Гнєзно 46, 58, 67, 101, 250, 544
 Гожув-Велькопольський (Ландсберг-на-Варті)
 534, 838, 904
 Голдап 838
 Голєдзинув у Варшаві 276
 Голєнов (Гольнов) 838
 Голімін 669
 Голюб 211
 Гомора 422
 Гопло, озеро 301

- Горлице 728, 731
Гостинь 383
Готенбург 254
Готи 78, 90
Готланд 136, 367
Гранд-Куле, гребля 832
Грауденц *див.* Грудзьондз
Грац 299
Грейвзенд 712
Гринвіч 336
Грипсгольм 367
Грифіно (Грайфенгаген) 838
Грифіце (Грайфенберг) 838
Гробля 754
Гродзиськ 635
Гродкув (Гроткау) 838
Грос-Єгерсдорф (Велява) 837
Грос-Клоня (Клоня-Велька) 770
Грос-Розен (Рогожниця) 776
Грохув (тепер частина Варшави) 686
Грудзьондз (Грауденц) 173, 211, 239, 669, 728, 840
Груєць 267
Грусау *див.* Кшешув
Гротники 139
Грюнвальд 168, 731, 837
Губін (Губен) 838
Гузув 300
Гура (Гурау) 839
Гура Кальварія (Гур) 266, 631
Гурово (Ландсберг) 838
- Даго 113
Далекий Схід 721
Далмація 127, 339
Данія 46, 301, 330, 341, 366, 367, 699
Данкелд 408
Данциг *див.* Гданськ
Данці 93, 155
Дентува (Датнув) 620
Дахау 786
Двіна 70, 505
Двінськ 363, 512; *див. також* Дунабург
Дембе-Вельке 686
Демблін (Івангород) 521, 711, 732, 786
Десна 71
Детройт 656
Деуліно 384, 385
Джеймстаун 655
Дзержонюв (Райхенбах) 444, 838
Дзикув 498
Дисна 824
Дзядковіце 713
Дзядошани 99
Дзядлово (Зольдау) 818
Дижон 123
Дикий Захід 137
Дике поле 44, 70
- Динув 307
Дніпро 64, 70, 74, 78, 244, 347, 375, 390, 394,
438, 470, 512, 701, 780, 782, 783
Дністер 69, 343, 386, 397, 400, 433, 666
Добжин 102, 113, 119, 137
Добжинська земля 113, 118
Добжинське князівство 123
Добре 686
Добродзень (Гутентаг) 838
Добромеж (Гогенфридбург) 837
Дойлстаун 658
Долін 431
Доль 338
Домброва-Гурнича 486, 574, 575, 755, 850
Домбровський басейн 574, 579, 594
Дон 565, 832
Донець 575
Дора 786
Дорогобуж 150
Дорпат (Тарту) 171, 364, 525
Дравсько (Драмбург) 838
Драгім 119
Дреговичі 99
Дрезден 411, 413, 445, 668, 802, 828, 831
Дриса 822
Дрогичин 173, 378, 620
Дрогобич 572, 748
Друя 747
Дубенка 443
Дубецько 308
Дублін 274, 363, 699
Дубно 214, 728
Дубровиця 620
Дубровник (Рагуза) 127
Дунабург (Даугавпілс, Двінськ) 44, 71, 113,
117, 173, 378, 381, 426, 512, 513, 527, 728
Дунаєць 86, 244, 264,
Дунай 250, 264, 375, 385, 815
Дунаїв 150
- Еберсвальде 73
Ебро 683
Единбург 823
Езель 113
Ейлау (Лава) 668, 839
Ейшишкес 960
Еліс, острів 558
Елк (Лицьк) 838
Ельба 63, 65, 82, 99, 108, 239, 421, 650, 674,
675, 818
Ельблонг (Ельбінг) 114, 187, 253, 266, 337,
360, 377, 381, 807
Ельстер 674
Емтланд 369
Ерланген 482
Ермеланд *див.* Вармія
Есен 654

- Ескадале 408
 Естергом (Гран) 126, 405
 Естонія 377, 525, 778, 963
 Естонці 132
- Євразійська рівнина 67
 Євреї 69, 143, 187, 204, 263, 268, 273, 277, 313, 348, 371, 374, 376, 392, 399, 461, 500, 503, 523, 530, 537, 555, 556, 593, 627, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 636, 638, 639, 643, 644, 645, 646, 654, 705, 709, 739, 748, 750, 778, 967
 Європа 46, 64, 73, 82, 220, 240, 262, 315, 320, 324, 325, 329, 332, 336, 349, 360, 370, 376, 396, 403, 405, 408, 419, 423, 425, 428, 435, 455, 459, 461, 463, 464, 477, 478, 486, 514, 521, 523, 535, 546, 578, 600, 618, 626, 632, 639, 643, 645, 650, 658, 659, 661, 676, 682, 690, 699, 703, 708, 709, 718, 722, 764, 791, 806, 810, 829, 858, 868, 879, 906, 909, 939, 965, 966
 Європейська рівнина 67, 72, 73
 Європейці 82, 466
 Євфрат 74
 Єгипет 312, 497
 Єдвабне 784, 960
 Єдлня 203
 Єжув 102
 Єлгава *див.* Мітау
 Єленя-Ґура 794, 829, 838, 841
 Єна 668, 680
 Єнджеюв 172
 Єрусалим 50, 311, 509, 624, 649
- Жабіково 786
 Жагань (Заган) 123, 786, 838
 Жари (Зорау) 838
 Жарнак 351
 Жарновець 138
 Жарновецьке озеро 113
 Желязова-Воля 472
 Жемайтія (*Samogitia*) 44, 70, 99, 133, 136, 381, 503, 512, 686
 Жемень 241
 Женева 316, 740, 847
 Жепін (Репен) 838
 Жешув 80, 308, 592, 754
 Живець 578
 Жижин 711
 Жирардув 577, 848
 Жировіце 620
 Житомир 173, 620, 833
 Жовква 268, 344, 399, 416
 Жовті Води 389, 390
 Жодзішки 173
 Жолібож у Варшаві 276, 279, 765, 802
 Журавно 338, 343, 344, 400
 Жуцево 75
- Заблудув 179
 Забяли 620
 Загорськ (тепер Сергіїв Посад) 383
 Загощ 169
 Задня Померанія 68
 Закавказзя 520
 Закопане 86, 864
 Закрочим 267
 Заксенгаузен 779, 786
 Зале 109
 Зальцбург 94
 Замось 268, 375, 399, 578, 633, 637, 668, 671, 688, 743, 785, 786, 792, 849, 850
 Зандец *див.* Стари-Сонч
 Заользя 741, 747, 767, 816
 Заполе 291
 Запорожжя 44, 70, 378
 Запорозька Січ 390
 Затор 109, 239, 241, 355
 Західна Білорусь 751, 772, 777, 850
 Західна Галичина 552, 634, 668, 672
 Західна Європа 62, 85, 237, 262, 273, 285, 313, 326, 362, 469, 491, 505, 516, 547, 569, 583, 594, 634, 689, 713, 740, 744, 753, 755, 857, 868, 894, 897
 Західна Німеччина 264, 583, 842, 865, 869, 887, 890, 950, 961
 Західна Померанія 817
 Західна Пруссія 68, 244, 247, 538, 540, 541, 542, 603, 775; *див. також* Королівська Пруссія
 Західна Україна 567, 748, 751, 772, 777, 825, 834, 835, 850; *див. також* Західноукраїнська Народна Республіка
 Західноукраїнська Народна Республіка 740, 748, 823
 Зборів 389
 Збруч 552, 740, 814
 Звезинець 578
 Звягель (Новоград-Волинський) 833
 Згеж 575
 Згожелець (Герліц) 838
 Здунська-Воля 577
 Зеблін *див.* Цевліно
 Зегже 576
 Зеленце 443
 Зелена-Ґура (Ґрюнберг) 534, 829, 838, 904
 Земгалія (Жемайтія) 156
 Злота 75
 Злоторія (Ґольдберг) 246, 838
 Злотув (Флатов) 838
 Золота орда 112, 150
 Зомбковіце-Шльонське (Франкенштайн) 838
 Зунд, протока 240, 253, 261
- Іберійський півострів 465, 671
 Івангород *див.* Демблін
 Івано-Франківськ 835; *див. також* Станіслав

- Івно 75
Ігане 677, 686
Ізраїль 145, 371, 636, 637, 644, 645, 661, 862, 868, 887
Ілінойс 656
Іллірійці 78
Ілуксте 173, 620
Інн 239
Інгрія 369
Індіанці 455, 655
Іновроцлав (Гогенцальца) 84, 119, 391, 548
Інсбрук 407
Інстербург (Черняхівськ) 669
Іранці 78, 79
Ірландія 344, 466, 497, 652, 734, 913, 958
Ірландці 466, 478
Ірокези 435
Іспанія 45, 46, 136, 216, 313, 319, 323, 335, 336, 340, 363, 367, 391, 425, 449, 857, 858, 913, 946
Іспанці 340, 363, 459, 515
Італійці 223, 323, 359, 363, 466, 473
Італія 136, 156, 249, 268, 314, 327, 335, 422, 440, 473, 478, 521, 554, 560, 622, 648, 650, 667, 700, 703, 727, 756, 802, 803, 857, 878
- Йоганісбург 331
Йомсборг *див.* Волін
Йордан 639
Йорданув 75
- Кавказ 521, 692
Кадис 240
Казань 90, 313
Казимеж (тепер частина Кракова) 265, 354
Казимеж-Дольний, Казимеж 156, 245, 264, 273, 371
Каїр 649
Калавськ (Кольфурт, Венглінець) 868, 869
Каленберг 403
Калінінград *див.* Кенігсберг
Каліфорнія 656, 663, 813, 902, 943, 945
Каліш 58, 67, 381, 414, 576, 623, 687
Калуга 430
Кальварія (у Жемайтії) 620
Кальварія Зебжидовська 172, 615
Кам'янець-Подільський 44, 119, 266, 338, 395, 512, 620, 833
Каменець 75, 77
Каменна 573, 574
Каменна-Гура (Ландесгут) 838
Камень (Камень-Поморський, Камін) 102, 109, 113, 173, 838
Кампінос 267
Кампіноська пуца 708
Канада 578, 655, 659, 953
Канадці 730
Канзас 654
- Канів 438
Канчуга 241, 242
Карвіна 558, 816
Карелія 369
Карибські острови 667
Каринтія 115
Карконоші (Ризенгебірге) 84, 841
Карлсбад 448
Карлсруе 840
Карнес 654
Карнут на Дунаї 81
Карпати 64, 74, 78, 175, 358, 385, 402, 428, 493, 552, 565, 566, 578, 731, 740, 748, 815, 822, 829, 864
Каталонія 391, 448
Катеринослав (Дніпропетровськ) 628
Катинь 810
Катовіце (Катовіц, Сталіноград) 58, 68, 523, 574, 635, 642, 819, 848, 882, 893, 895
Каунас *див.* Ковно
Кашице 785
Кашуби 496, 533, 549
Квебек 659
Квідзин (Марісвердер) 113, 187, 379, 427, 838
Кедайняй 179, 187, 379, 620
Кельн 360, 544
Кельти 80, 200, 315
Кельце 68, 573, 678, 687, 711, 730, 754, 756, 871
Кембридж 827
Кембридж-Спрингс 659
Кенігсберг 69, 114, 153, 238, 252, 253, 263, 283, 341, 379, 395, 537, 560
Кенсингтон 878, 879
Кент 813
Кентербері 323
Кенти 174
Кентукі 656
Керколді 251
Кеш *див.* Венден
Києво-Печерська Лавра 176, 177
Київ 73, 111, 171, 175, 177, 213, 266, 301, 313, 318, 347, 512, 525, 527, 579, 622, 633, 708, 742, 825, 834, 836
Київська Русь 85, 111, 470
Киселін 179
Китай 556, 840, 858
Китай-город (Москва) 384
Кіль 736
Кінгстон 827
Кіпр 121, 240, 322
Кірхгольм 375, 377
Кітув 785
Мемель (Клайпеда) 113, 239, 503, 728, 794
Клевань 268
Клеменсув 705
Клепаж у Кракові 265, 371
Клішув 414, 419

- Клівленд 656, 712
 Клобуцьк 381
 Клодзько (Глац) 102, 829, 838
 Клодницький канал 819
 Клушино 375, 383
 Ключборк (Кройцбург) 840
 Книшин 161
 Кобилка 447
 Кобрин 713
 Ковалево 211
 Ковель 527, 748
 Ковентрі 660
 Ковно (Каунас) 266, 504, 823
 Кодак 375, 376
 Кожле (Козель) 669, 838
 Кожмінек 179
 Кожухув (Фрайштадт) 838
 Козаки 70, 302, 357, 360, 375, 376, 390, 391, 392, 394, 447, 707, 726
 Козаки задніпровські 176, 325
 Козаки запорозькі 375, 385
 Козель *див.* Кожле
 Козельськ 809
 Козин 154
 Колбач 102
 Колима 781
 Колобжег (Кольберг) 839
 Коломия 655, 748
 Колумбія 832
 Кольберг (Колобжег) 251, 668
 Кольбушова 241
 Кользець 374
 Кольмар *див.* Ходзеж
 Кольно 267
 Кольфурт *див.* Калавськ
 Команьча 881
 Комаров 743
 Конектикут 656
 Конін 904
 Константинополь 45, 81, 175, 176, 344, 357, 365, 432, 478, 510, 521, 705; *див. також* Стамбул
 Константинов-Лодзький 577
 Констанца 139
 Конське 596
 Копенгаген 240, 251, 328
 Коперники 238
 Кордова 46
 Королівство Польське (*Kongresówka*) 65, 68, 69, 124, 134, 258, 266, 274, 330, 457, 462, 511, 512, 520, 533, 540, 542, 551, 569, 570, 571, 574, 576, 577, 578, 579, 582, 584, 586, 587, 588, 598, 603, 619, 621, 629, 631, 647, 648, 653, 676, 680, 684, 692, 693, 694, 695, 704, 711, 712, 716, 718, 719, 732, 736, 756, 848, 849, 965
 Королівство Пруссія 68, 69, 158, 203, 208, 247, 256, 258, 261, 267, 268, 272, 283, 284, 291, 292, 379, 419, 428, 432, 471, 533, 617, 655
 Королівська Гута *див.* Хожув
 Королівський канал (канал Дніпро—Буг) 244
 Королівка 190
 Корсунь 266, 390
 Косина 241
 Косиново 179
 Костен 121
 Костшин (Кюстрин) 840
 Косцюшко (штат Міссісіпі) 657
 Косцяні 575
 Котбус 412
 Коцьк 179, 628, 630, 771, 772
 Кошалін (Кеслін) 829, 839
 Кошики у Варшаві 598
 Кошице 128, 129
 Крайзау *див.* Кшижова
 Краків 45, 50, 52, 58, 59, 68, 73, 80, 105, 120, 134, 159, 213, 237, 250, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 281, 283, 284, 287, 291, 292, 299, 322, 327, 329, 335, 339, 344, 351, 354, 355, 358, 365, 368, 369, 371, 381, 383, 396, 399, 402, 408, 411, 414, 420, 424, 432, 445, 447, 472, 483, 519, 523, 550, 552, 555, 558, 566, 567, 573, 586, 617, 619, 622, 630, 655, 668, 672, 675, 680, 694, 729, 731, 736, 753, 754, 756, 766, 772, 784, 790, 792, 831, 849, 888, 895, 902, 907, 920, 945, 963
 Краківська республіка 457, 552, 587, 694, 695
 Крапковіце (Крапіц) 838
 Красичин 156, 230, 268
 Краслава 173, 620
 Красний Городок 348
 Краснистав 173
 Красово-Ченсткі 785
 Краушув 87
 Крево 133, 134
 Кременець 119, 173, 374, 525, 619, 620, 628, 633, 748
 Кремль 383, 384, 406; *див. також* Москва
 Кривичі 504
 Крим 325, 328, 334, 365, 390, 478, 520, 521, 530, 627, 713
 Кримське ханство 151
 Кримські татари 169, 385
 Крит 74
 Кроже 173, 620
 Кросно 175, 840, 853
 Кросно-Оджанське (Гросен) 838, 840
 Крушвиця 68, 93
 Круше 785
 Ксьонж-Велькі 179
 Куба 910
 Куяви 99
 Кужентник 211
 Куйбишев (Самара) 644
 Кукернозе 401
 Кульм *див.* Хелмно

- Кунео 708
Кюнерсдорф (Куновеце) 415, 837, 838, 839, 843
Курилувка 586
Курляндія 71, 156, 326, 381, 382, 414, 433, 512
Курник 52
Курпи, етнографічна група 419
Курпівська пуца 69
Курпя, регіон 44
Курськ 151
Кустоца 703
Кутно 263
Кучборк 267
Куяви 127, 244, 433, 479, 533, 578
Куявське князівство 123
Кшемйонки 75, 77
Кшеліце 573
Кшешув (Грусаяу) 841
Кшижова (Крайзау) 840
Кшижтопур, замок 230
- Лаба *див.* Ельба
Лабрадор 655
Лада 620
Ладозьке озеро 363
Ла-Корунья 323
Ла-Манш 339
Ламбіновеце *див.* Ламсдорф
Ламсдорф (Ламбіновеце) 785, 862, 870
Лангесунн 239
Лангобарди 46
Ландсгут 415
Ланкастер 575
Ланкашир 408
Ланс 58
Ланьцут 308, 754
Лапанув 753
Лапландія 718
Ла-Рошель 240
Ласин 211
Латвія 742, 778
Латиші 132
Лауенбург *див.* Лемборк
Левартув *див.* Любартув
Легниця (Лігніц) 101, 577, 837, 961
Лежайськ 754
Лейден 187
Літ 251
Лекно 112
Лемберг 50, 552, 559, 560, 561, 564, 619, 631, 671, 725; *див. також* Львів
Лемборк (Лауенбург) 331, 346, 378, 534, 838, 840
Лемки 565
Лемови 81
Ленгово (Лангенау) 547
Ленгоніце 301
Ледзяни 99
- Ленінград *див.* Петербург
Леніно 650
Ленчиця 112, 293, 575, 576
Ленчицьке князівство 123
Леон 216
Леополіс *див.* Львів
Лесько 747, 750
Лех 96
Лешно 179, 182, 186, 187, 617, 904
Лешно коло Варшави 614
Лешно, юридика у Варшаві 276, 278, 598
Липняк-Майорат 785
Лисково 620
Литва (Велике князівство Литовське, Литовська РСР) 63, 89, 132, 170, 188, 190, 200, 202, 206, 222, 231, 253, 256, 274, 286, 307, 332, 337, 339, 356, 357, 361, 362, 365, 381, 382, 385, 406, 410, 411, 417, 418, 422, 423, 430, 432, 437, 762, 492, 503, 504, 523, 575, 584, 619, 630, 634, 672, 680, 684, 686, 691, 692, 696, 704, 709, 711, 717, 718, 724, 767, 775, 820, 822, 823, 829, 832, 848
Литваки 508
Литовське поозер'я 73
Литовці 132, 206, 273, 292, 301, 313, 357, 363, 402, 462, 500, 502, 508, 547, 638, 823, 832, 834, 967
Лишки 355
Лібау *див.* Ліспая
Лів 267
Ліван 220
Лівланд *див.* Лівонія
Лівонія (Інфляндія) 71, 155, 224, 266, 291, 300, 330, 353, 357, 358, 362, 363, 367, 377, 379, 381, 382, 401, 413, 428, 432
Ліворно 240
Лігніц *див.* Легниця
Ліда 824
Лідзбарк-Вармінський (Гайлсберг) 113, 114, 173, 323, 378, 415, 838
Лідице 785
Ліспая (Лібау) 89, 240
Ліманова 753
Лінц 402
Лінчепінг 369
Ліон 323, 355, 578
Лісабон 240, 384
Літцманштадт *див.* Лодзь
Лобау *див.* Любава
Лобез (Лабес) 838
Лович 266, 575, 687
Лодзь (Літцманштадт) 492, 530, 575, 576, 577, 579, 593, 594, 595, 629, 634, 687, 722, 723, 724, 725, 752, 755, 772, 778, 895
Лодомерія 457, 552
Лозана 729, 733
Лойбус *див.* Любйонж

- Лойтен *див.* Лютиня
 Локарно 819
 Ломбардія 422, 700, 703
 Ломбардська республіка 666
 Ломжа
 Лондек-Здруй (Бад-Ландек) 841
 Лондон 181, 222, 251, 252, 274, 327, 340, 345, 349, 396, 450, 457, 475, 487, 542, 624, 625, 636, 660, 661, 662, 686, 701, 721, 729, 730, 733, 767, 768, 793, 799, 800, 804, 808, 817, 822, 827, 848, 862, 863, 875, 877, 879, 926, 949, 953
 Лондондері 827
 Лонжек 785
 Лонка 241
 Лотарингія 353, 419, 423
 Луара 156
 Лубовіце (Любовіц) 815, 841
 Лувр 352
 Лужиця 44, 75, 77, 96, 107, 109, 411
 Лужицька марка 102
 Лужицькі племена 75, 99
 Лужицькі серби 78; *див. також* Венди
 Лужки 620
 Лукув 250
 Луцьк 145, 173, 185, 378, 426, 434, 620, 710, 747, 748
 Любава (Лобау) 211
 Любань (Лаубан) 838
 Любар 620
 Любаргув (Левартув) 179, 241, 244, 268, 747
 Любачув 239
 Любек 240, 251, 335, 868, 869
 Любешів 620
 Любішевське озеро 360
 Любін (Любен) 102, 838, 938
 Любиця 815
 Любйонж (Лойбус) 102, 841
 Люблін 58, 63, 68, 160, 266, 273, 281, 292, 299, 305, 371, 521, 527, 609, 613, 668, 687, 732, 736, 737, 753, 798, 799, 805, 859, 860, 865, 906, 928
 Любля 753
 Любовіц; *див.* Любовіце
 Любовля *див.* Стара Любовля
 Любово (Любсов)
 Любсько (Зомерфельд) 838
 Любуш 98, 102, 109
 Людзимир (Люджмеж) 87
 Люневіль 423, 667
 Люславіце 179
 Лютиня (Лойтен) 415, 837
 Ляйпциг 408, 420, 445, 465, 623, 674, 831
 Ляцкоруна 190
 Ляски 732
 Лятович 267
 Ляховце 179
 Львів (Львув, Лемберг, Леополіс) 52, 69, 73, 170, 266, 269, 272, 273, 281, 305, 337, 343, 346, 361, 396, 400, 414, 502, 567, 642, 652, 660, 700, 726, 740, 749, 750, 772, 775, 781, 792, 799, 822, 826, 828, 829, 830, 836, 847, 852, 853, 872, 909
 Львувек-Шльонський (Левенберг) 838
 Льєж 659
 Маастрихт 962
 Маври 168, 169
 Магадан 781
 Магдебург 96, 99, 272, 412, 493, 737
 Магнушев 267, 800
 Мадрид 323, 328, 333, 343, 411, 671
 Мадяри 90, 126, 223, 363, 506, 556, 736; *див. також* Угорці
 Мазовецьке князівство 118, 124, 275
 Мазовія 64, 68, 69, 111, 118, 216, 221, 244, 261, 267, 268, 274, 275, 290, 305, 533, 668, 753, 806
 Мазовшани 99
 Мазури 232, 498, 533
 Мазурія 44, 69, 547
 Мазурське поозер'я 73, 731
 Майданек 779, 785, 786, 798
 Майн 108
 Майнц 126, 351
 Майсен 99, 107, 411, 415
 Македонія 457
 Макув 267
 Мала Азія 376, 814
 Мала Литва 503
 Мала Померанія (Померелен, Гданське Помор'я) 68, 94, 109, 113, 118, 534
 Мала Росія 508
 Малага 240
 Малдяк 781
 Малогощ 711
 Малопольща 67, 68, 74, 104, 111, 127, 169, 208, 244, 259, 268, 273, 284, 305, 433, 825
 Малоросія 513; *див. також* Україна
 Малоросіяни 505
 Малуїовіце (Мольвіц) 415, 837
 Мальборк (Марієнбург) 113, 115, 128, 137, 138, 173, 179, 208, 210, 239, 378, 534, 549, 710, 728, 838, 841
 Мальме 369
 Мальта 170
 Манітоба 659
 Манчестер 575, 660
 Маньчжурія 521, 530, 719, 721, 809
 Марбург 153
 Маренго 667
 Маривіль у Варшаві 281
 Маримонт у Варшаві 277, 280, 678, 765
 Маріамполь 677, 741

- Марієнбург *див.* Мальборк
Марієнвердер 114, 187, 551, 741, 817; *див.*
також Квідзин
Марієнталь 868, 869
Марієнштадт, юридика у Варшаві 276, 279
Мармурове море 705
Марсель 447
Марушина, гора 87
Марушина, село 87
Масачусетс 656
Мацейовіце 426, 447
Мацейовіце (у Спиші) 815
Меджибіж 189, 374, 628, 630
Медники (Ворне, Варняй) 173, 378
Межиріч 620
Мекленбург 99
Мексика 852
Мелець 747
Мельник 150
Мемель *див.* Клайпеда
Мендзижеч (Мезериц) 98, 179, 189, 351, 838
Мергентгайм (Марієнталь) 153
Мереч 620
Мерсебург 99, 101
Мериленд 253
Мехув 695
Мец 351
Мечкау *див.* Мечкув
Мечкув (Мечкау) 839
Мир 630
Миропіль 709
Мислібуж (Зольдин) 838
Мисловице (Мисловиц) 838
Мишинець 266
Мідлсекс 184
Мілан 355, 699
Мілеюв 785
Міліч 838
Мілуокі 656
Мільско 109
Мінден 412
Мінесота 656
Мінськ 433, 502, 512, 622, 686, 735, 640, 834,
850
Мінська височина 72
Мінськ-Мазовецький 447, 743, 745
Міссисіпі 657
Містшейовіце (поселення в Новій Гуті) 945
Мітау (Слгава) 113, 381, 412, 426, 728
Міхнюв 785
Мічиган 656, 658
Млава 267, 527
Могач 327, 405
Могилів 173, 266, 415, 434, 513, 602, 620, 628,
821, 832
Могельниця 266
Могила 102
Моджеюв 623
Модлін (Новогеоргієвськ) 521, 671, 677, 688,
710, 728, 771
Модриць (Модриче) 402
Мозир 742
Мокотув у Варшаві 528, 802
Молдовани 376
Молдавія 64, 71, 154, 177, 203, 313, 322, 325,
353, 394
Молодечно 620
Мольвіц *див.* Малуїовіце
Монастирська 376
Монголи 112
Монголія 910
Монгольська імперія 132
Монморансі 665
Монпельє 106
Монреаль 659
Мон-Сені, перевал 355
Монтви 301, 391, 397
Монте-Кассіно 58, 650
Морав'яни 99
Моравія 75, 85, 91, 186, 355, 402
Моравські ворота 816
Морж 763
Маурицбург 411
Моронг (Морюнген) 838, 839
Морюген *див.* Моронг
Москва 170, 176, 177, 206, 302, 311, 325, 326,
328, 331, 334, 335, 337, 340, 346, 348, 357,
362, 363, 382, 383, 384, 399, 401, 405, 519,
527, 532, 579, 634, 661, 662, 663, 674, 731,
744, 768, 772, 793, 799, 822, 851, 852, 854,
856, 859, 860, 861, 863, 864, 873, 873, 874,
885, 889, 917, 923, 931, 932, 933, 934, 939,
940, 954, 955, 961, 962, 967, 968
Московити 301, 330, 332, 335, 353, 358, 364,
377, 384
Московія 64, 71, 74, 82, 85, 89, 91, 161, 207,
250, 287, 291, 300, 302, 308, 313, 325, 329,
332, 334, 346, 347, 348, 360, 361, 362, 364,
365, 366, 367, 377, 382, 385, 390, 391, 405,
406, 512, 514, 516, 517
Московське князівство 82, 135
Мо-сюр-Марн 248
Мотлау (Мотлава) 240, 264
Мошице (тепер частина Гарнува) 756
Мронгово (Зенсбург) 838
Мстиславль 44, 378, 433, 512, 620
Муранув (район Варшави) 278
Мурманськ 733, 735
Мшонув 267
Мюнстер 187
Мюнхен 688, 699, 926, 943
Мюнхенгрец (тепер Мніхово-Градіште) 693
Мястко (Румельсбург) 838

- Навара 216, 344, 351
 Надвіслянський край *див.* Привіслинський край
 Найбург (Нове) 247
 Найденбург *див.* Нідзиця
 Намислув (Намслау) 838
 Напромок 741
 Нарва, місто 90, 113, 155, 363, 728
 Нарва, річка 156
 Нарвік 649
 Нарев 244, 267, 769, 794, 806
 Насельськ 267
 Натолін 861, 886
 Наумбург 99
 Неаполітанське королівство 127
 Неаполь 127, 327, 328
 Невель 620
 Невер 393
 Негри 215, 387, 455, 658
 Недзбуж 267
 Недзиця 308
 Незнаховський острів 247
 Нейсе (Ниса) 72, 76, 266, 811, 820, 841, 844
 Немерсдорф 807
 Немирів 620
 Немодлін (Фалькенберг) 838
 Немча 109
 Неполомище 241, 354, 365
 Нер 779
 Нерис *див.* Вілія
 Несвіж 575, 617
 Нешава 286
 Нивко 623
 Нижній Новгород 332
 Ниса *див.* Нейсе
 Ниса-Клодзька 820
 Ниса-Лужицька 819, 829, 891
 Ніско 241
 Ніагара 663
 Нідерланди 249, 262, 340, 346, 676; *див.*
також Сполучені Провінції
 Нідзиця (Найденбург) 806, 838, 841
 Нікольсбург 402
 Ніл 74
 Німан (Нямунас) 70, 244, 253, 512, 539, 672, 744
 Неймеген 344, 401
 Німецька Демократична Республіка 844
 Німеччина 50, 85, 105, 109, 223, 250, 268, 273,
 277, 294, 314, 323, 335, 413, 429, 449, 469,
 471, 473, 476, 494, 497, 498, 506, 523, 531,
 534, 540, 543, 548, 550, 551, 556, 568, 570,
 574, 575, 579, 583, 594, 608, 619, 630, 642,
 652, 655, 659, 680, 690, 699, 702, 718, 720,
 724, 732, 733, 734, 735, 736, 740, 750, 752,
 756, 767, 768, 769, 773, 777, 784, 798, 800,
 804, 808, 810, 811, 813, 914, 818, 819, 820,
 829, 837, 839, 840, 843, 849, 868, 870, 906,
 907, 908, 912, 914, 954, 955, 956, 961, 962,
 966; *див.* *також* Німецька Демократична
 Республіка; Федеративна Республіка Ні-
 меччини
 Німці 85, 223, 273, 359, 363, 377, 466, 473, 505,
 530, 542, 543, 548, 554, 556, 593, 641, 643,
 649, 654, 735, 737, 748, 752, 768, 772, 773,
 774, 777, 778, 795, 801, 836, 837, 839, 842,
 843, 868, 870, 960, 967
 Ніневія 248, 968
 Нова Англія 320, 656
 Нова Верхня Силезія 534
 Нова Галичина 447, 552, 675
 Нова Південна Пруссія 447
 Нова Силезія 533
 Нова Східна Пруссія 533
 Нова-Весь (у Спиші) *див.*
 Нова-Гура 695
 Нова-Гута (нині частина Кракова) 84, 881,
 917, 938
 Нова-Руда (Нойроде) 838
 Новгород 90, 363
 Новгород-Сіверський 71, 151, 347, 378, 384
 Новгородська республіка 151
 Нове Место (Місто) у Варшаві 265, 276, 277,
 279, 280, 284
 Нове-Бжесько 754
 Нове-Място 267, 275
 Нове-Място Любавське 211
 Нове-Място на Пілиці 267
 Нови-Двур 267
 Новий Збараж 374
 Новий Орлеан 654
 Нови-Сонч 105, 426, 432, 553, 904
 Нови-Став 210
 Нови-Тарг 306, 432
 Новогард (Наугард) 838
 Новогеоргієвськ *див.* Модлін
 Новоград-Волинський *див.* Звягель
 Новогрудок 175, 185, 437, 504, 630
 Новогруд 267
 Ногат 210
 Нойбург 317
 Нойштадт 121
 Нор, департамент 659
 Норвегія 366
 Норд-Кап 363
 Нормандія 804
 Нормани 200
 Нортумберленд, графство 187
 Нотець 109, 545
 Нур 267
 Нюрнберг 149
 Нью-Амстердам 655; *див.* *також* Нью-Йорк
 Нью-Гемпшир 723
 Нью-Йорк 601, 625, 636, 659, 662, 721, 751
 Ньюкасл 251

- Оберад 191
Обертин 387
Обра 102
Овечки 257
Овруч 173, 620
Огайо 656
Огінського канал 244
Одер (Віада, Одра) 64, 67, 82, 244, 351, 552, 701, 783, 811, 818, 819, 820, 826, 840, 843, 891, 962
Одеса 525, 635, 636, 781
Одра *див.* Одер
Озоркув 575, 576
Ойцув 77
Ока 151, 855
Оконек (Рацебур) 838
Окоцим 578
Округ Галичина (в Генеральній Губернії) 458, 776
Оксиви 77
Оксфорд 827, 856
Окша 179
Олава (Олау) 838
Олександрія 116, 122
Олександрія, юридика у Варшаві 276, 279
Олександрув-Лудзький 572, 577
Олесниця (Ельс) 124, 838
Олесно (Розенберг) 838
Олесько 396, 408
Олецько (Тройбург) 838
Олива 342, 360, 368, 377
Олика 620
Оломоуц 402
Олстер 827
Ольза 816
Олькуш 571, 573
Ольштин (Аленштайн) 549, 816, 817, 829
Онтаріо, провінція 659
Опава *див.* Тропау
Опатув 241, 242
Ополе (Опельн) 102, 654, 829, 838, 840, 904
Орава, регіон 815, 816,
Орава, річка 815—816
Орегон 656
Орел 151
Орлеан 126
Орнета (Вормідт) 838
Орша 153, 171
Освенцим 105, 355, 645
Освенцим—Бжезинка *див.* Аушвіц—Біркенау
Осек 241
Османська імперія 249, 385, 405, 406, 510
Осташков 809
Остготи 81
Острада 572, 574
Остроленка 445, 686
Остроруг 179
Острів-Мазовецька 743
Оструда (Остероде) 838
Отвоцьк 55
Охота (район Варшави) 801
Охотське море
Очаків 151
Очед-Лейк 658
Ошмяни 824
Пабяніце 577
Павлово 291
Па-де-Кале 58, 659
Падуя 159, 238, 339
Паланга 44, 89
Палермо 699
Палестина 322, 633, 634, 635, 637, 641, 644, 645, 661
Пальмірський ліс 779
Панама 497
Панамський канал 663
Паневежис 620
Панкув 573
Панна Марія (штат Техас) 654
Панонія 84
Парадиж 102
Парана 659
Париж 235, 251, 252, 314, 315, 319, 328, 337, 338, 349, 354, 384, 391, 393, 396, 441, 444, 449, 463, 464, 472, 478, 481, 482, 586, 608, 625, 635, 636, 652, 659, 666, 667, 682, 686, 695, 699, 700, 701, 702, 704, 713, 719, 721, 730, 733, 767, 820, 848, 879, 926, 943
Паркани 405
Пасау 121, 153
Пасленк (Пройшиш-Голанд) 838
Пейпус, озеро 113
Пекельні ворота, водоспад 247
Пенемюнде 794
Пензанс 323
Пенсильванія 558, 659
Передня Померанія 68
Перемишль (Пшемисль) 80, 273, 305, 748, 822, 835, 908
Переяслав 171, 266, 390
Пернау 113
Персія 327, 333, 649, 879
Перу 663
Петербург (Санкт-Петербург, Петроград, Ленінград) 251, 318, 349, 417, 424, 427, 432, 433, 437, 448, 449, 450, 475, 487, 504, 515, 516, 525, 529, 530, 531, 554, 570, 579, 593, 599, 604, 608, 634, 642, 648, 668, 676, 681, 684, 693, 705, 707, 711, 716, 721, 722, 727, 729, 733, 737, 967
Петроград *див.* Петербург
Пехлеві 649
Печ 339

- П'ємонт 448
 Пижице (Пиріц) 838
 Пилявці 389
 Пиричани 99
 Писковіце 838
 Південна Європа 74
 Південна Корея 947
 Північна Європа 338, 341, 368, 428
 Північне море 65
 Північноєвропейська рівнина 64, 79, 81
 Підгаля 44, 67, 86, 815
 Підкарпатська (Закарпатська) Русь 508, 732
 Підкарпаття 308
 Підляшся 69, 216, 376, 713, 716
 Піла (Шнайдемюль) 794, 838, 904, 949
 Пілава 377
 Пілиця 44
 Пілтинська земля (Вентспілс) 381
 Пільтен (Пілтинь) 113, 291, 378
 Пільчице (Пільзніц) 444
 Пінськ 69, 176, 266, 441, 507, 512, 641, 642, 709
 Пінчув 182, 183, 214, 617
 Пінчувська республіка 792
 Піренеї 72
 Пітсбург 656
 Пітсфорд (Лестершир) 660
 Пічен (Бичина) 368
 Пйотркув-Трибунальський 171, 182, 305, 576
 Плашау (Плашув, тепер частина Кракова) 776, 786
 Плімут 323
 Пловце 201
 Плонськ 637
 Плоцьк 98, 246, 264, 266, 274, 708
 Повісля у Варшаві 802
 Повонзки у Варшаві 276, 598
 Подгуже (район Кракова) 696, 697
 Подєгородзе 815
 Поділля 69, 74, 156, 216, 232, 244, 256, 338, 376, 395, 402, 406, 431, 512, 604, 732
 Подільська височина 74
 Подубиш 620
 Позен *див.* Познань
 Познань 46, 52, 59, 67, 98, 105, 169, 171, 266, 273, 305, 479, 497, 533, 539, 540, 542, 543, 544, 545, 549, 551, 558, 568, 622, 700, 702, 752, 759, 772, 775, 786, 818, 839, 840, 841, 847, 895
 Покуття 69
 Полаби 78
 Поланець 426
 Полісся 69, 72, 505, 731, 732, 750
 Поліщуки 505
 Полонне 189
 Полоцьк 156, 171, 266, 363, 364, 433, 512, 523, 614, 841
 Полтава 382, 414, 423
 Полтва 829
 Полчин-Здруй (Бад-Польцин) 838
 Поляновка 64, 378, 385, 390
 Поляни 67, 80, 100
 Поляни (на Сході) 99
 Польська Лівонія 378, 381, 418
 Померанія (Померн, Помор'я) 56, 68, 76, 81, 82, 89, 97, 109, 126, 253, 422, 497, 533, 536, 540, 551, 603, 668, 700, 774, 779, 805, 811, 837, 870
 Померанський вал 807
 Померелен *див.* Мала Померанія
 Поморське поозер'я 73
 Поморяни 78, 98, 99
 Понтійські степи 126
 Попрад, місто 815
 Попрад, річка 748
 Порт-Артур 720
 Портсмут 343, 723, 847
 Португалія 240, 391
 Постави 620
 Потсдам 463, 464, 810, 811, 832, 844, 862, 863
 Пошавше 173
 Прага 45, 46, 110, 121, 274, 334, 358, 408, 449, 528, 556, 598, 701, 722, 760, 800, 801, 815, 816, 931
 Прага (район Варшави) 278, 279, 447, 449, 802
 Праполяки 78
 Праслов'яни 76, 78
 Пратулін 605
 Привіслинський край 512, 531, 717
 Прип'ять 69, 244, 505, 775, 832
 Прованс 126
 Проскурів *див.* Хмельницький
 Протекторат Богемії і Моравії 776
 Прошовіце 287, 754
 Прудник (Нойштадт) 577, 838
 Пруссаки 280, 330, 340, 341, 347, 363, 401, 422, 423, 428, 444, 447, 461, 533, 547, 693
 Прусси 132
 Пруссія (Борусія) 65, 67, 69, 91, 126, 182, 262, 326, 330, 331, 341, 345, 346, 347, 349, 350, 388, 399, 401, 410, 419, 421, 422, 423, 427, 428, 429, 431, 432, 433, 443, 444, 448, 450, 457, 460, 465, 466, 474, 479, 497, 499, 530, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 543, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 558, 574, 579, 581, 587, 588, 589, 591, 593, 596, 603, 611, 612, 619, 621, 624, 629, 647, 666, 675, 687, 688, 699, 703, 704, 712, 805, 837, 839, 847, 870
 Прусське герцогство 367, 379
 Прут 386
 Прушків 802, 861
 Псков 364
 Псковська республіка 113, 151
 Псковське князівство 135

- Пулави 230, 264
 Пуласкі (штат Тенесі) 657
 Пултуськ (Остенбург) 171, 266, 837
 Пуніце (Пуніц) 837
 Пуцьк 379
 Пшасниш 267
 Пшеворськ 754
 Пшеленч-Дукельська, перевал 794
 Пшисуха 630
 Пщина (Плес) 355, 732, 741
 Пшулки (Гогенштайн) 839
 Пюніц (Понєць) 415
 Пяски 179
- Раба 86
 Рава 201
 Рава-Мазовецька 173, 267, 290, 378
 Рава-Руська 149, 748, 822
 Равич 273
 Рагуза *див.* Дубровник
 Радзєюв 179
 Радзилув 267
 Радзимін 279, 606, 633, 839
 Радзінь 211
 Радзьонкув 838
 Радом 203, 292, 430, 635, 917, 936
 Радошковіце 156
 Райськ 785
 Райхенбах 644; *див. також* Держонюв
 Райхскомісаріат Схід (*Ostland*) 776
 Райхскомісаріат Україна 776
 Ракош 299
 Ракув 184
 Раперсвіль 659
 Расейняй 620
 Растенбург (Кентшин) 776, 794, 800, 838
 Рацибуж 402, 840
 Рацлавіце 446
 Рашин 671
 Ревель *див.* Таллінн
 Регенсбург 337
 Реймс 121
 Рейн 74, 422, 539, 773, 963
 Рейнська область 359
 Ресько (Регенвальде) 838
 Решель (Ресель) 173, 838
 Рибник 818
 Рига 283, 347, 367, 377, 401, 414
 Ризенгебірге 841
 Ризька затока 71
 Рикговен 153
 Рикі 241
 Рим 63, 96, 126, 170, 327, 328, 335, 337, 368, 384, 404, 407, 498, 515, 544, 603, 604, 606, 608, 611, 614, 625, 649, 654, 659, 678, 713, 730, 907, 924, 933, 949
 Риміні 114
- Римляни 81
 Римська імперія 81
 Римська республіка 320, 700
 Рівне 728, 748, 833
 Ріу-Гранді-ду-Сул 659
 Рогачів 620
 Рогозно 117
 Рогожниця *див.* Грос-Розен
 Рогув 577
 Родос 152
 Рожнув 577
 Розточє 67
 Рокитна 732
 Рона 264
 Російська імперія 178, 302, 304, 385, 503, 51, 515, 529, 577, 588, 598, 604, 639, 716, 717, 719, 954
 Росія 55, 65, 67, 74, 84, 86, 319, 325, 330, 346, 347, 349, 350, 382, 392, 405, 406, 413, 414, 416, 419, 422, 427, 428, 429, 431, 437, 438, 439, 440, 443, 444, 456, 460, 465, 466, 469, 470, 474, 476, 477, 486, 488, 494, 497, 498, 499, 500, 502, 505, 506, 510, 511, 514, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 523, 529, 530, 531, 532, 536, 550, 553, 554, 555, 565, 567, 570, 575, 576, 579, 581, 584, 588, 591, 592, 596, 604, 608, 612, 619, 621, 627, 629, 630, 633, 637, 647, 660, 661, 667, 672, 675, 680, 687, 688, 689, 691, 692, 694, 695, 712, 713, 719, 720, 721, 723, 729, 731, 732, 733, 735, 738, 740, 742, 752, 759, 760, 773, 777, 782, 808, 814, 825, 826, 830, 836, 839, 848, 852, 858, 861, 868, 932, 962, 966
 Росіяни 78, 82, 223, 280, 304, 341, 421, 427, 428, 430, 431, 436, 443, 445, 446, 447, 461, 511, 514, 566, 593, 638, 668, 686, 692, 694, 696, 701, 716, 719, 825, 967
 Россано 154
 Росток 239, 335
 Ротув 306
 Ругії 81
 Ругія 94
 Рудай 133
 Руди 571
 Рудки 80
 Ружан 219
 Румуни 501
 Румунія 501, 578, 642, 731, 772, 932, 950
 Рурський басейн 497, 574
 Русини 273, 376, 470, 505, 555, 556, 567, 825
 Русь 45, 82, 111, 200, 268, 358
 Рускіновіце 815
 Рязанське князівство 135
- Саарбург 351
 Савоя 419
 Садова (Кеніграц) 554

- Саксонці 223, 410, 815, 837
 Саксонія 96, 351, 405, 410, 411, 413, 414, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 653
 Саксонський острів у Варшаві (Голендри) 276, 279
 Салоніки 190
 Сальвадор 940
 Самара *див.* Куйбишев
 Самара, річка 649
 Самбія 173
 Самбір 173, 383
 Самсонув 573
 Сан-Антоніо 654
 Сан-Джиміньяно 149
 Сандомир 68, 241, 266, 292, 299, 414, 523
 Санто-Домінго (Гаїті) 465, 667
 Санлукар-де-Барамеда 240
 Санток 119
 Сантьяго-де-Компостела 323
 Сан-Франциско 656, 721, 863, 912
 Сан-Франциско, затока 656
 Сарасво 720
 Саратога 441
 Сарацини 744
 Сарбінув *див.* Цорндорф
 Сардинія 701
 Сармати 78, 80, 315
 Сарматія 318, 691
 Сарматське море 115
 Сарново 75
 Сартовіще 247
 Сахара 74
 Свєбодзин (Швібус) 838
 Свєвське море 81
 Свєнтокшиські гори 67, 80, 571, 711, 865
 Свенченіс 824
 Свидвін (Шивельбайн) 838
 Свидниця 840
 Свидницьке князівство 118
 Свиноуйсьце *див.* Свінемюнде
 Свідер 75
 Свідри-Велькі 77
 Свінемюнде (Свиноуйсьце) 820, 838
 Свіслоч 620
 Свята Земля 168
 Священна Римська імперія 101, 108, 136, 294, 313, 316, 319, 327, 330, 333, 351, 396, 411, 553
 Севастополь 671
 Свеж 378
 Севезьке князівство 212, 378, 426
 Седан 535
 Седльце 512, 513, 534, 553, 628, 669, 669, 745, 904
 Селунь 219
 Семпульно-Краснське 770
 Сена 74
 Сен-Клу 356
 Сент-Луїс 656
 Сенниця 268
 Сент-Андрус 187
 Серадзь 102, 112, 119, 129, 378, 904
 Серадзьке князівство 117, 123
 Сербі 496
 Сербія 727
 Середземне море 170
 Середземномор'я 93
 Середня Азія 643, 649, 663
 Середня Литва 741, 823
 Серет 73
 Сероцьк 267
 Серпць 267
 Сетубал 240
 Сеута 240
 Сехновичі 441
 Сецемін 179
 Сецехув 102
 Сибір 431, 492, 519, 520, 524, 605, 609, 611, 649, 656, 660, 663, 681, 692, 693, 705, 717, 780, 783, 932
 Силезяни 99, 110
 Силезія 56, 68, 71, 76, 110, 116, 120, 126, 212, 250, 266, 272, 273, 301, 327, 340, 368, 379, 391, 422, 428, 472, 497, 523, 533, 536, 538, 540, 555, 558, 571, 573, 575, 576, 591, 631, 635, 653, 654, 700, 727, 732, 746, 775, 805, 806, 811, 814, 816, 827, 837, 841, 862, 868, 869, 885, 904, 915, 937, 938, 959
 Силезія Верхня 68, 551, 574, 579, 594, 702, 739, 756, 770, 818, 819, 826, 850, 870
 Силезія Нижня 68, 578, 644
 Силезці 68, 496, 533, 547
 Сині Води (Синюха), річка 132
 Синоп 376
 Сирійське море 45
 Сирія 478
 Ситанець 743
 Сицилійці 658
 Сицилія 74, 479, 652, 699
 Сицув (Грос-Вартенберг) 838
 Сіверщина 44, 151
 Скаржисько 747
 Скандинави 315
 Скандинавія 75, 80, 334, 397, 718
 Сканія 369
 Скаришев у Варшаві 278, 598
 Сквєжина (Шверин) 838
 Скелясті гори 656
 Скерневіце 575, 577
 Скіфи 78
 Склоби 785
 Скоки 179
 Скужин (Скірен) 840
 Славкув 571
 Славно (Шлаве) 109
 Слободка 633

- Слов'яни 70, 76, 78, 82, 502, 504, 505, 716, 718, 843
 Слов'яни західні 75
 Слов'яни південні 506, 507
 Слов'яни східні 78, 111, 132, 177, 504, 505
 Словаки 496
 Словаччина 76, 126, 406, 701, 772
 Словенія 327, 963
 Словенці 496
 Сломники 179, 182
 Слонім 230, 620
 Слубіце (Франкфурт-Ост) 838
 Слупськ (Штольп) 102, 109, 838, 889, 904
 Слупця 75
 Слущьк 430
 Случ 709
 Смажова 558
 Смедино 313
 Смирна (Ізмір) 190
 Смігель 179
 Смогожув 245
 Смоленськ 152, 213, 277, 301, 347, 362, 382, 384, 385, 505, 674, 782
 Смоленщина 44
 Собібур 776
 Сobotа (у Спиші) 815
 Содом 312, 422
 Сож 74
 Соколув-Підляський 716
 Сола 80, 786, 790
 Солець у Варшаві 276
 Солт-Лейк-Ситі 656
 Сомліо 358
 Сомосьєра 465, 671
 Сонч *див.* Стари-Сонч
 Сопот 342
 Сосниця 308
 Сосновець 523, 527, 530, 623
 Софія 274
 Сохачев 149
 Сохи 785
 Союз Радянських Соціалістичних Республік (Радянський Союз, СРСР) 67, 264, 456, 461, 521, 583, 586, 592, 644, 649, 652, 659, 660, 661, 662, 750, 760, 768, 769, 780, 781, 783, 795, 803, 805, 808, 809, 810, 811, 812, 820, 823, 825, 829, 832, 834, 851, 853, 854, 855, 859, 862, 863, 865, 868, 873, 875, 877, 879, 880, 884, 885, 887, 888, 890, 892, 894, 905, 912, 917, 918, 922, 923, 931, 936, 939, 942, 954, 955, 962, 965, 966, 967
 Спа 822
 Спиш 428, 740, 815
 Спліт 128
 Сполучене Королівство *див.* Великобританія
 Сполучених Провінцій Республіка (Нідерланди) *див.* Голандія
 Сполучені Штати Америки 60, 614, 641, 643, 657, 696, 844, 863, 897, 937, 939, 955
 Сталінград (Волгоград) 792
 Сталіноград *див.* Катовіце
 Стальова-Воля 757, 945
 Стамбул 327, 338, 344, 376, 394, 399; *див. також* Константинополь
 Стангебро 369
 Станіслав (Івано-Франківськ) 268
 Станіславув, юридика у Варшаві 279
 Станьонтки 102
 Стара Любовля 815
 Стара Січ 378
 Стараховіце 572
 Старгард-Щецинський (Штаргард) 838
 Старе М'ясто (Місто) у Варшаві 265, 277, 280, 284, 358, 528, 593, 722, 801, 909
 Стари-Сонч (Зандец) 102, 273
 Стариця 363
 Старобельськ 809
 Стародуб 177
 Старопольський басейн 142, 572
 Стенжиця 299, 357
 Стир 44, 833
 Стодори (гавеляни) 99
 Стокгольм 366, 379
 Стоук-Поуджс 843
 Стоход 732
 Сточек 686
 Страдом 371
 Страже 815
 Стренгнес 368
 Стрий 405, 824
 Стшегом 169
 Стшелін (Штрелен) 838
 Стшельно 102
 Стшельце-Красньє (Фридеберг) 838
 Стшельце-Опольське (Грос-Штреліц) 838
 Сувалки 483, 512, 533, 669, 777
 Судети 72
 Судовляни *див.* Ятвіги
 Суецький канал 832
 Суленцин (Циленциг) 838
 Сулехув (Цюліхау) 838
 Сулеюв 106
 Сулеювек 760
 Сумін 785
 Супрасль 176, 577
 Суш (Розенберг) 838
 Східна Галичина 552, 567, 731, 740, 746, 795, 820, 822, 825, 826, 850
 Східна Європа 53, 62, 67, 91, 115, 255, 283, 321, 340, 342, 347, 362, 391, 406, 427, 435, 439, 455, 456, 457, 460, 461, 464, 473, 499, 510, 549, 569, 593, 598, 625, 636, 639, 720, 740, 769, 810, 826, 827, 830, 831, 836, 844, 857, 870, 880, 909, 914, 932, 965, 966, 967

- Східна Німеччина 75, 882, 885, 889, 909, 947
 Східна Померанія 138, 868
 Східна Пруссія (*Ostpreussen*) 64, 253, 428, 508, 523, 533, 535, 536, 540, 549, 668, 734, 743, 746, 772, 800, 806, 807, 817, 826, 868, 885
 Східний Берлін 911
 Східний Бранденбург 868
 Східний Готланд 367
 Східні креси 741, 756, 811
 Сцинава (Штайнау-на-Одері) 837
 США *див.* Сполучені Штати Америки
 Сян 80, 244, 552, 565, 769, 774, 783, 832
- Таллінн (Ревель) 113, 368, 369, 728
 Тамка у Варшаві 279
 Таненберг (Стембарк) 138, 542, 728, 731
 Танжер 240
 Тарговиця 443, 860
 Тарнобжег 904
 Тарновські-Ґури (Тарновіц) 402, 572, 574, 840
 Тарногруд 414
 Тарнув 244, 268, 273
 Тарту *див.* Дорпат
 Татари 215, 307, 327, 343, 358, 377, 385, 390, 391, 394, 395, 399, 404
 Татарстан 954
 Татри 67, 88, 558, 937
 Ташкент 624, 649
 Тварожна (у Спиші) 815
 Тверське князівство 135
 Тевтонська держава 114, 133, 388
 Тевтони 81, 115, 843
 Тегеран 810
 Тель-Авів 661
 Тельшійя 620
 Темза 74
 Тенесі
 Теофілівка 620
 Теревовля 400
 Тернопіль 395, 552, 632, 633, 675, 835
 Тетіїв 213
 Техас 654, 827
 Тешен *див.* Цешин
 Тикоцин 142
 Тинець 80, 98, 122
 Тир 968
 Тироль 736
 Тирольці 736
 Тиса 11, 126
 Тихи 544
 Тихий океан 663
 Тільзит 503
 Тобаго 381
 Тобрук 649
 Токіо 721, 734, 939
 Толочин 620
 Толькміцько 210
- Торгау 351
 Торн *див.* Торунь
 Торопець 150
 Торгоса 45
 Торунь (Торн) 58, 73, 105, 114, 158, 180, 238, 246, 269, 292, 329, 345, 359, 430, 444, 472, 527, 687
 Тоскана 126
 Трапезунд (Трабзон) 376
 Тракай 44, 179, 188, 378, 628
 Трансильванія 126, 224, 313, 358, 363, 365, 701
 Трансильванці 126, 223, 280, 381
 Треббія 667
 Треблінка 774, 786, 788, 789, 790, 793
 Тренчин 81
 Трієст 696
 Тропау (Опава) 402, 816
 Трошкунай 620
 Трусо 99
 Тула 151
 Тульн 402
 Тур 744
 Туреччина 216, 304, 313, 329, 335, 338, 340, 341, 344, 395, 401, 431, 437, 442, 478; *див. також* Османська імперія
 Турин 355
 Турки 152, 168, 279, 313, 327, 333, 340, 343, 347, 353, 359, 360, 377, 385, 387, 395, 400, 402, 431, 432
 Турів 99
 Тушино 170, 383
 Тушув 241
 Тчев (Диршау) 267
 Тшебиня 695
 Тшебниця (Гребніц) 838
 Тшемешно 102
 Тшинець (Тржинець) 816
 Тщинець 77
 Тщянка (Шенланке) 838
 Тюрингія 106
- Угорське королівство 127, 815
 Угорці (мадяри) 126, 168, 299, 359, 401, 593
 Угорщина 117, 127, 130, 205, 213, 217, 268, 308, 313, 327, 339, 365, 400, 405, 478, 496, 556, 559, 560, 642, 700, 703, 713, 736, 772, 811, 868, 886, 887, 892, 915, 932, 940, 963; *див. також* Австро-Угорщина
 Уельва 240
 Уйськ 312, 379
 Україна (Українська РСР) 51, 63, 70, 82, 177, 204, 250, 256, 302, 338, 347, 357, 371, 374, 375, 376, 377, 382, 385, 390, 391, 392, 394, 395, 405, 406, 414, 431, 447, 505, 520, 565, 604, 619, 642, 660, 686, 709, 711, 712, 724, 731, 742, 775, 777, 780, 795, 810, 820, 822, 825, 830, 832, 834, 835, 836, 853, 868, 882, 954

- Українці 376, 392, 461, 496, 500, 502, 505, 508, 530, 565, 567, 638, 641, 654, 662, 748, 777, 795, 825, 834, 868, 908, 967
- Улан-Батор 911
- Умань 412, 426, 431, 626, 628, 631
- Упіга 302
- Упсала 368
- Урал 64, 90, 693
- Усяти 364, 383
- Устилуг 244
- Уссурі 65
- Ушач 620
- Уязд 277
- Фавори, садиба у Варшаві 276
- Фару 240
- Фасти 577
- Федеративна Республіка Німеччини 844, 956;
див. також Західна Німеччина
- Феліціанув 614
- Фербелін 347, 535
- Ферней 318
- Феррара 323, 355
- Філадельфія 656, 659
- Фіні 132, 718
- Фінляндія 717, 718, 804, 918
- Фленсбург 251
- Флоренція 156
- Фордон 247
- Форт-Джеймс 381
- Форт-Рос 656
- Фоулі-Курт (Оксфордшир) 660
- Фрайбург 608
- Фрайзаг 153
- Франки 46
- Франконія 363, 544
- Франкфурт-на-Майні 351, 502, 699, 702
- Франкфурт-на-Одері 820
- Франція 46, 52, 136, 205, 240, 252, 262, 313, 314, 319, 328, 335, 340, 341, 342, 344, 351, 354, 356, 397, 393, 400, 401, 425, 427, 437, 440, 445, 446, 447, 515, 566, 583, 594, 630, 647, 649, 652, 659, 666, 675, 683, 690, 699, 700, 702, 704, 720, 727, 735, 742, 746, 756, 757, 759, 777, 808, 819, 915
- Французи 252, 280, 329, 341, 343, 363, 401, 730, 742, 773, 839
- Фрауенберг (Фромборк) 238, 267, 377, 472
- Фрауштадт *див. Всовха*
- Фридланд (Німеччина) 868, 869
- Фридланд (тепер Правдинськ) 668, 669
- Фромборк *див. Фрауенберг*
- Фульда 108, 351
- Хабаровськ 781
- Хадад 358
- Халланд 369
- Харків 525
- Хатинь 782
- Хвалішево *див. Валишай*
- Хвалойне 620
- Хелм 174, 799, 859, 860
- Хелмжа 211
- Хелмно (Хелмно-на-Нері, Кульм) 112, 114, 247, 272, 275, 541, 770, 840, 779
- Хелмська земля (Кульмерланд) 102, 114, 118
- Хелмська земля 129
- Хелмсько-Белзьке князівство 117
- Хель, півострів 89, 807
- Хемніц 576
- Хер'сдален 369
- Херсонська губернія 628
- Хіросима 802
- Хмельник 112, 179
- Хмельницький (Проскурів) 833
- Ходзеж (Кольмар) 818
- Хожув (Кенігсгуте) 574, 819
- Хозари 170
- Хозарський каганат 106
- Хойніце (Коніц) 138, 267
- Хойнув (Гайнау) 840
- Холопеничі 620
- Хорвати 80, 99, 126
- Хорватія 128, 151
- Хорощ 577
- Хортиця 378
- Хотин 386, 397, 400
- Хохолув 558
- Хошно (Арсвальде) 838
- Хрестоносці (Тевтонський орден) 112, 114, 115, 128, 136, 137, 138
- Цевліно (Цеблін) 839
- Цединя 108
- Центральна Європа 111, 121, 255, 283, 443, 625, 662, 695, 739, 740, 768, 840, 843, 870, 885, 887, 965, 967
- Цеханув (Цихенау) 618, 776, 904
- Цецора 279, 327, 386, 392
- Цешин (Тешин, Тешен) 402, 555, 558, 574, 736, 740, 746, 772, 814, 815, 816, 817, 826, 907, 827
- Цешинське князівство 736
- Цибіна 544
- Цигани 641
- Цинцинаті 656
- Цихенау *див. Цеханув*
- Цорндорф (Сарбінув) 837
- Цорндорф (Тарнув, Зах. Померанія) 415
- Цюріх 184, 848
- Цюріхське озеро 659
- Чанад 339
- Чарновонси 102

- Чарноляс 225
 Чартгориськ 268
 Чауси 620
 Ченстохова 58, 342, 379, 432, 533, 573, 615, 722, 759, 772
 Червінськ 203
 Червона Русь 69, 74, 97, 111, 118, 129, 216, 223, 307, 332, 408
 Чериков 620
 Черкаси 360
 Чернівці 501, 728
 Чернігів 301, 347, 384
 Чернявка 656
 Чернякув (район Варшави) 278, 598, 802
 Черськ 230, 274, 275
 Чехи 117, 186, 506, 554, 593, 662, 967
 Чехія (Богемія) 110, 223, 963
 Чехословаччина 583, 767, 768, 811, 815, 865, 868, 882, 886, 887, 888, 889, 900, 909, 918, 919, 931, 932, 933, 940, 947, 950, 956
 Чечня 954
 Чикаго 656, 659
 Чилі 663
 Члухув (Шлогау) 838
 Чмелюв 75
 Чорна Русь 70, 175, 332
 Чорне море 64, 74, 375, 593, 701, 816
 Чорнобиль 946
 Чорстин 230, 264
 Чортків 552

 Шамотули (Замтер) 187
 Шамоцин 273
 Шафляри 86
 Швайдніц *див.* Свидниця
 Шведи 186, 223, 280, 312, 329, 340, 342, 347, 363, 377, 379, 380, 381, 385, 401, 414
 Швейцарія 491, 659, 729
 Швейцарці 65
 Швеція 259, 262, 299, 300, 315, 319, 325, 337, 341, 345, 346, 366, 367, 368, 369, 377, 379, 380, 381, 382, 390, 401, 414, 419, 427, 428, 437, 520, 717
 Шенбрун 672
 Шлезвіг-Гольштайн 699
 Шлісельбург (тепер Петрокрепость) 848
 Шліхтингова 273
 Шлюбув 267
 Шльонзаки 576
 Шмультовизна (у варшавській Празі) 279
 Шнайдемюль *див.* Піла
 Шотландія 251, 503, 541
 Шотландці 223, 343, 363, 503
 Шпаср 358
 Шпротава (Шпротау) 838
 Шпренява 201

 Шрода-Шльонська (Ноймаркт) 272
 Шродка 545
 Штайнау-на-Одері *див.* Сцинава
 Штольп *див.* Слупськ
 Штрасбург 211
 Штум 210, 838
 Штумдорф 341, 369, 368, 379, 390
 Штутгарт 690
 Штутгоф (Штутово) 776
 Штутово *див.* Штутгоф
 Шубін 818

 Щара 244
 Щебжешин 398
 Щенцин 785
 Щецин (Штетин) 69, 109, 273, 414, 544, 551, 811, 818, 820, 829, 839, 841, 868, 869, 889, 955
 Щецинек (Нойштетин) 838
 Щижичь 87
 Щитно (Оргельсбург) 838
 Щучин 620

 Югославія 783, 877, 929
 Юзефув 785
 Юра Краківська 67
 Ютландія 381

 Яблонка Оравська 816
 Яблонковська долина 816
 Яблонна 230, 816
 Явожина 815
 Явор (Яуер) 838
 Яворів 281, 283, 341, 401, 416
 Ягньонтково (Агнетендорф) 841
 Ялта 463, 464, 810, 825, 862, 863
 Ямайка 473
 Ям-Запольський 364
 Ями 785
 Яновець 300
 Яново 741
 Янув 267
 Янув (Келецьке воєводство) 572, 573
 Янцизи 74
 Японія 492, 721, 723, 727
 Японське море 781
 Японці 521, 530, 720
 Ярмут 251
 Ярослав 153, 213, 241, 244
 Ярославець 539
 Яси 735
 Ясна Гура 174, 379, 380, 381, 395
 Ясельда 44
 Ятвіги (судовляни) 99, 132

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ПРИЗВИЩ

- Абернон Едгар, Вінсент, сер, лорд (1857—1941) 742, 743, 744
Абрамович Елеазар з Тикоцина 142
Абрамович, візник з Беча 221
Абрамовський Едвард (1868—1918) 592
Август II Дужий (1670—1733), польський король (1697—1706, 1709—1733) 224, 225, 278, 303, 330, 331, 348, 410, 411, 413, 414, 416, 417, 419,
Август III (1696—1763), польський король (1733—1763) 279, 303, 340, 348, 419, 420, 421, 422, 423,
Аво Клод де Месме, граф (1595—1650) 341
Агафія, Агата (п. 1247), мазовецька княгиня 95
Агнешка (бл. 1111—після 1157), польська княгиня, дружина Владислава II Вигнанця 94
Агнешка (бл. 1137—після 1182), донька Болеслава III Кривоустого 95
Адам Бременський (п. після 1081) 115
Адамський Станіслав (1875—1967), катовицький єпископ (від 1930) 612
Аделаїда з Гесена (після 1323—1371), польська королева 122
Аделаїда, донька Владислава I Германа 95
Аденауер Конрад (1876—1967) 890
Азельйо, маркіз, Массімо Таппареллі (1798—1866), прем'єр-міністр Сардинії 622
Айдукевич Казимир (1890—1963) 857
Айронсайд Едмунд (1880—1959) 768, 773
Айхгорн Герман фон (1848—1918) 839
Айхгорн Карл-Фрідріх (1781—1854) 537
Айхендорф Йозеф фон (1788—1857) 841, 842
Аква Андреа дель (1584—1654) 375
Актон, Джон Емерик Едвард Далберг, лорд (1834—1902) 455
Ален Джон Картер (п. 1800) 408
Ален О'Галеран, капітан 408
Ален Томас, полковник 408
Альберт (п. після 1317), краківський вїйт (від 1290) 117
Альберт-Фрідріх Гогенцолерн (1553—1618), герцог прусський (від 1568) 362
Альбрехт I (п. 1261), саксонський герцог 94
Альбрехт II (1397—1439), король німецький, чеський, угорський 146
Альбрехт III (бл. 1250—1300), бранденбурзький маркграф 94
Альбрехт Ахіл (1414—1486), бранденбурзький маркграф 146
Альбрехт Гогенцолерн (1490—1568), великий магістр Тевтонського ордену, герцог прусський (від 1525) 149, 153, 331, 387, 472
Альвенслебен Густав фон (1803—1881) 711
Альдона, донька Гедиміна, дружина Казимира III Великого 95, 132, 133
Альтери, цадики з Гури Кальварії 631, 636
Альфонс I д'Есте (1476—1534), герцог Феррарський 323
Альфонс II д'Есте (1533—1593), герцог Феррарський 355, 357
Альфред Великий (бл. 848—899), король Вессексу (від 871) 93, 115
Ангелус Силезіус (*Angelus Silesius*), власне Йоган Шефлер (1624—1677) 841
Андерс Владислав (1892—1970) 644, 648, 649, 660, 800, 810, 878, 926
Анджесвський Єжи (1909—1983) 902
Анджей Бобола (1591—1657), святий 174
Андрій II (1175—1235), угорський король (від 1205) 126
Андропов Юрій Володимирович (1914—1984) 932, 941
Анжеліко Фра, власне Гвідо ді П'єтро (1387—1455), блаженний 903
Анжуйці 125
Анквіч Анжей Алойзи (1774—1838), львівський єпископ (1815—1833) 603
Анквіч Юзеф (1750—1794) 446
Анна (1204—1265), силезька княгиня 94
Анна (1366—1425), донька Казимира III Великого 95
Анна (п. 1011), візантійська принцеса, велика княгиня київська 103
Анна (п. 1418), дружина Вітовта, великого князя Литовського 146
Анна Австрійська (1572—1598), дружина Сигізмунда III Вази 147, 368
Анна Альдона (п. 1339), дружина Казимира III Великого *див.* Альдона
Анна Ваза (1562—1625), сестра Сигізмунда III, шведська королева 180, 277
Анна де Фуа (бл. 1484—1506), дружина Вла-

- дислава II, короля чеського та угорського 146
- Анна Радзивіл (1476—1522), мазовецька княжна 275
- Анна Ягелонка (1503—1547), дружина Фердинанда I 146, 152
- Анна Ягелонка (1523—1596), польська королева (від 1575) 147, 275, 353, 354, 358
- Анна, гр. Чиллі (після 1380—1416), польська королева 137, 146
- Анна-Катерина-Констанція (1619—1651), нойбурзька герцогиня 147
- Антробус Джон 691
- Аполінер Гійом, власне Аполінарій Костровицький (1880—1918) 663
- Апухтін Олександр Львович (1822—1904) 525
- Аракчєєв Олексій Андрійович (1769—1834) 522
- Аранда Педро Пабло Абарка де Болеа, маркіз (1718—1798) 340
- Арендт Ганна 943
- Аржансон, маркіз де 318
- Аристотель (384—322 до н. е.) 335
- Арнолд Метью (1822—1888) 546
- Арнольд Станіслав (1895—1973) 54
- Арпагон Луїс де (бл. 1600—1679), віконт 330
- Арпад (п. 907), проводир мадярів (від бл. 890) 126
- Арпади 127
- Аришевський Томаш (1877—1955) 597, 725, 849, 877
- Атила (п. 453), вождь гунів 81
- Афанасєєв, генерал, аудитор військового трибуналу 1864 р. 715
- Аш Іван Федорович (п. 1807), барон 448
- Ашкеназі Симон (1865—1935) 53
- Ашкеназі Соломон (бл. 1520—1605) 357
- Баал Шем Тов *див.* Израель бен Елізер
- Бабель Ісаак Емануїлович (1894—1940) 743
- Багінський Казимир (1890—1966) 762
- Баграмян Іван Христофорович (1897—1982) 794
- Бадені Казимир (1846—1909) 475, 562
- Базилік Ципріян, Ципріян з Серадзя (1535—1592) 183
- Байрон лорд, Джордж Гордон Байрон, барон (1788—1824) 665
- Бакалович Ян (1740—1794) 647
- Бакл Генрі Томас (1821—1862) 489, 622
- Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) 701
- Балицький Сигізмунд (1858—1916) 492
- Балуцький Міхало (1837—1901) 502
- Бальцер Освальд Маріан (1858—1933) 52
- Бальцерович Лешек (н. 1947) 951, 954, 955
- Банах Стефан (1892—1945) 764
- Бандера Степан (1908—1959) 835
- Бандровський-Каден Юліуш (1885—1944) 766
- Бар (Бер) Каслер (бл. 1460—1543), краківський радник 87
- Бардовський Пйотр (1846—1886) 848
- Барклай Гійом (1541—1605) 315, 316
- Барклай Жан (1582—1621) 316
- Баронч Тадеуш (1849—1905) 562
- Бартель Казимир (1882—1941) 761
- Бартош Войцех *див.* Гловацький Войцех
- Бартош з Одоланува (з Візенбурга) (п. 1393), познанський воєвода 127
- Бартошевський Владислав 961
- Бартоше 953
- Барух бен Давид Яван (XVIII ст.) 190
- Бассано, герцог *див.* Марє Г'юг
- Батий, хан (п. бл. 1255), внук Чингісхана 89
- Баторій Андрій (1563—1599), кардинал 297, 651
- Баторій Гризельда *див.* Замойська Гризельда
- Бах Йоган Себастьян (1685—1750) 420, 903
- Бах Олександр (1813—1893) 559
- Бах-Зелевські Еріх (1899—1972) 801, 840
- Баяр П'єр дю Терай де (1473—1524) 137
- Беатриче, дружина Владислава II, короля чеського і угорського 146
- Бевін Ернест 878
- Бегем Бальтазар (1460—1509) 141
- Бегін Менахем (1913—1982) 644
- Бедекер Карл (1801—1859) 828, 829, 830
- Беза Теодор де (1519—1605) 310, 316
- Безелер Ганс Гартві (1850—1921) 732, 733
- Безприм (986—1032), син Болеслава Хороброго 95, 111
- Бек Юзеф (1894—1944) 758, 766, 767, 816
- Бела I (п. 1063), угорський король (від 1060) 95
- Бела II Сліпий (бл. 1109—1141), угорський король 94
- Бела IV (1206—1270), угорський король (від 1235) 94, 95, 100
- Беле Йоаким дю (1522—1560), французький поет 158
- Белецький Ян-Кшиштоф 953, 955, 958
- Белінський Францишек (1683—1766) 278, 279
- Белотті, Белотто Джузеппе Симоне (п. 1708) 278
- Бельгаріг Ансельм 285
- Бельський Мартин (1495—1575) 47, 188, 314, 315
- Бем Юзеф (1794—1850), генерал 686, 701
- Бен-Гуріон Давид (1886—1973) 637
- Бенедек Людвіг (1804—1881) 697
- Бенеш Едвард (1884—1948) 816
- Бенкендорф Олександр Христофорович (1783—1844) 522
- Беньовський Маврица (1746—1786) 663

- Бер Дов з Мендзижеча (1710—1772) 189
 Бервальд Роберт (1858—1896) 545
 Бервінський Ришард (1819—1879) 478
 Берг Федір Федорович, Фрідріх-Вільгельм фон
 Берг (1790—1874) 708, 709, 716
 Бергсони 600
 Береччі Бартоломео (бл. 1480—1537) 158
 Берія Лавретній Павлович 861
 Берк Едмунд (1729—1797) 435
 Берлінг Сигізмунд (1896—1980) 649, 802, 855,
 932
 Берлінгер Енріко (1922—1984) 858
 Берман Адольф (1904—1978) 861
 Берман Якуб (1901—1984) 854, 861, 862, 881,
 884
 Бернард (1287—1326), князь свидницький 95
 Бернард з Ангальту (п. 1212), герцог саксон-
 ський 94
 Бернат з Любліна (бл. 1465—після 1529) 157
 Бернуллі Йоган (Жан) (1667—1748) 424
 Берті Ричард (1517—1582) 187
 Берут Болеслав (1892—1956) 854, 860, 863,
 870, 872, 874, 875, 884
 Бетман-Гольвег Теобальд фон (1856—1921)
 732
 Бетюн Франсуа-Гастон де (1638—1693) 343
 Бжезинський Збігнев (н. 1928) 657, 933
 Бжезинський Тадеуш (1896—1989) 659
 Бжозовський Станіслав (1878—1911) 856
 Бжуска Станіслав (1834—1865) 716
 Біньйон Луї-Едуард (1771—1841) 670
 Бірони 381
 Бісмарк Клаус фон (1912—1997) 890
 Бісмарк-Шенгаузен Ото фон, князь (1815—
 1898) 476, 578, 497, 502, 534, 536, 537, 542,
 543, 545, 711, 839
 Бландрата Георгій, Б'яндрата Джорджо (бл.
 1515—бл. 1588) 358
 Бланк Міхель, капітан 251
 Бланкі Луї-Огюст (1805—1881) 702
 Бланків родина 268
 Бласковіч Йоган фон (1883—1948) 774
 Блашкович Кароль (бл. 1750—бл. 1815) 656
 Блок Олександр Львович (1852—1909) 532
 Блок Олександр Олександрович (1880—1921)
 532
 Блох Ян (1836—1902) 593
 Блюм Роберт (1804—1848) 702
 Бнінський Адольф (1884—1942) 759, 793
 Бобжинський Міхал (1849—1935) 50, 51, 52,
 563, 565, 566, 725
 Бобінська Селіна (1913—1997) 54
 Бобінський Станіслав (1882—1937) 851
 Бобровський Стефан (1840—1863) 708
 Богарне Євген де (1781—1824) 669
 Богдан Ян 655
 Богер Вільгельм 787
 Богомолець Францишек (1720—1748) 439
 Богуслав V (1318—1373), слупський князь 95,
 121
 Богуславський Владислав (1838—1909) 715
 Богуславський Войцех (1757—1829) 445
 Богушевич Францишек (1840—1900) 505
 Богуш-Сестшенцевич Станіслав *див.* Сест-
 шенцевич-Богуш
 Бодекер Миколай ван (1611—1676) 271
 Боден, Бодінус Жан (1530—1596) 310, 315
 Бодо Ніколя (1730—1792) 319
 Бодуен де Куртене Ян (1845—1929) 496, 764
 Бой-Желенський Тадеуш (1874—1941) 564,
 568
 Бойко Якуб (1857—1943) 592
 Бок Теодор фон (1880—1945) 840
 Бокан-Ласопольський Кароль (п. 1794) 446
 Болеслав (1159—1195), син Мешка III Старо-
 го, куявський князь 94
 Болеслав I (1208—1248), син Конрада I, князь
 мазовецький 95
 Болеслав I Високий (1127—1201), син Вла-
 дислава II Вигнанця, князь силезький 94
 Болеслав I Жорстокий (п. 972), чеський князь
 (від 929) з династії Пржемислідів 45, 95, 96
 Болеслав II Лисий, Рогатка (бл. 1220—1278),
 син Генріха II Побожного, князь легниць-
 кий 94
 Болеслав II Сміливий, Щедрий (1039—1082),
 князь (від 1058), польський король (1076—
 1081) 95, 96, 100, 101, 470
 Болеслав II, Болько Малий (бл. 1312—1368),
 свидницький князь 121
 Болеслав III Кривоустий (1085—1138), поль-
 ський князь (від 1102) 46, 48, 96, 101, 109
 Болеслав IV Кучерявий (1121—1173), князь
 мазовецький 94, 101
 Болеслав V Соромливий (1226—1279), князь
 краківський і сандомирський 95, 100
 Болеслав Побожний (1221—1279), син Вла-
 дислава Одоница, князь великопольський
 (від 1239) 94, 95, 106
 Болеслав Хоробрый (967—1025), польський
 король 96, 98, 101, 103, 108, 109, 111, 115
 Болеслав-Юрій II Тройденович (після 1314—
 1340), князь галицький і володимирський
 111
 Болінгброк Генріх *див.* Генріх IV, англійський
 король
 Болько, свидницький князь *див.* Болеслав II
 Бомон Джонатан 253
 Бона Сфорца (1494—1557), дружина Сигі-
 мунда I Старого, польська королева 152,
 157, 180, 275, 323, 327, 367
 Бонапарт Наполеон Жозеф-Шарль-Поль
 (Плон-Плон) (1822—1891), принц 706
 Бонар Ло Ендрю (1858—1923) 734

- Бонер Йоган (бл. 1450—1523) 141
 Бонер Северин (1486—1549) 142
 Бонери 142, 268
 Боніфаций, власне Вінфريد (бл. 680—754), святий 108
 Боніфация, донька Владислава II Ягелона 146
 Боно Жан-Олександр (1739—1805) 448
 Болпан Гійом де Вазер (бл. 1600—1675) 375
 Боратинський П'йотр (1509—1558), бельзький каштелян 155
 Боратіні, Бурратіні Тіт Лівій (1617—1681) 393
 Борн Макс (1882—1970) 839
 Борохов Дов Бер (1881—1917) 636
 Борромео Карло, кардинал (Кароль Боромеуш), святий 355
 Ботеро Джованні (1533—1617) 315
 Брайнль фон Валерштайн Йозеф 558
 Брайт Джон (1811—1889) 575
 Брандес Георг (1842—1927) 459, 498, 524
 Брандт Вілі, власне Карл-Герберт Фрам (1913—1992) 891
 Браницький Францішек-Ксаверій (1730—1819) 436, 443, 647
 Браницькі 213, 418, 577
 Брауншвайг Лютер фон *див.* Лютер, герцог брауншвайзький
 Браухіч Вальтер фон (1881—1948) 772
 Брежнев Леонід Ілліч (1906—1982) 889, 931, 940, 941
 Бреза Станіслав (1752—1847) 670
 Бреза Тадеуш (1905—1970) 902
 Брендон Катерина (1520—1580), герцогиня Сафолк 187
 Бржетислав I (1012—1055), чеський князь (від 1035) 111
 Бріан Аристид (1862—1932) 966
 Бродзинський Казимир (1791—1835) 459
 Брокгауз Генріх (1804—1874) 623
 Бролярський Генрі Ліонс 656
 Брольї Шарль Франсуа де, маркіз де Руфек (1719—1781) 328
 Броневський Владислав (1897—1962) 852, 880, 902
 Броніслава, черниця (бл. 1200—1259), блаженна 100
 Бронівський Якуб (1908—1976) 663
 Бронсарт фон Шелендорф Вальтер (1833—1914) 839
 Бронсарт фон Шелендорф Пауль (1832—1891) 839
 Бронський, учень у Вільні 517
 Брум Генрі Пітер, лорд, барон (1778—1868) 466
 Брумельн ван, бурмистр Данцига 271
 Брусилів Олексій Олексійович (1853—1926) 566, 731
 Брут Юній (*Junius Brutus*), псевдонім анонімого гугенота 316
 Брюкнер Олександр (1856—1939) 200
 Брюль Генріх фон (1700—1763) 190, 421
 Брюль Марія-Анна (1717—1762) 191
 Брюн Вільгельм, судновласник 254
 Брюс Джеймс, лорд Джеймс (1838—1922) 294
 Будкевич Константи-Ромуальд (1867—1923) 612
 Будний Симон (1530—1593) 184, 185, 188
 Будьонний Семен Михайлович (1883—1973) 742, 743, 744
 Бужинський Тадеуш (п. 1773), маршалок Литовського суду 349
 Бужинський Томаш (1834—1904) 715
 Бузек Єжи 959
 Буксгевден Альбрехт фон (п. 1229), ризький єпископ (від 1198) 155
 Булгарин Тадей Венедиктович (1789—1859) 475, 517
 Бунзен Роберт-Вільгельм (1811—1899) 537
 Буонакорсі Філіппо *див.* Калімах
 Бур-Коморовський Тадеуш *див.* Коморовський Тадеуш, “Бур”
 Бухгольц Генріх-Людвіг фон (1740—1811) 448
 Буше Жан (бл. 1559—бл. 1645) 316
 Бушт Ернст (1885—1945) 794
 Буян 947
 Бюлов Карл фон (1846—1921) 728
 Вавельберг Іполит (1843—1901) 593, 623
 Вавжиняк Пйотр (1849—1910) 546, 591
 Вагнер Йозеф (1899—1945) 775
 Вазик Адам (1905—1982) 883
 Вази 48, 148, 171, 216, 224, 325, 367, 381, 382, 385, 387, 388, 393
 Вайда Анджей (н. 1926) 900, 930, 935
 Вайтмен Джон 253
 Валанціус Матіас, Волончевський Мацей-Казимир, (1801—1875), єпископ жмудський (від 1849) 503
 Валевська Марія (1789—1817) 465, 667, 614
 Валевський Олександр (1810—1868) 704
 Валенса Лех (н. 1943) 928, 929, 930, 931, 933, 934, 936, 937, 938, 942, 946, 947, 948, 949, 952, 953, 954, 955, 957, 958
 Валенштайн Альбрехт Вензель Евсебіус фон (1583—1634) 837
 Валецький Генрик, власне Максиміліан Горвіц (1877—бл. 1937) 851
 Вальдек Георг-Фрідріх (1620—1692), князь 404
 Вальдемар (1243—1302), шведський король 94
 Вальдемар (1290—1319), герцог бранденбурзький 115

- Вальдемар IV Атердаг (бл. 1320—1375), данський король (від 1340) 121
- Вальдштайн Карл-Фердинанд (1634—1702), граф 402
- Ванда, донька Крака 93, 247
- Ваповський Анджей (п. 1573), перемиський каштелян 352
- Ваповський Бернард (бл. 1475—1535) 157
- Варвара (1464—1515), дружина Владислава II, короля чеського і угорського 146
- Варвара (1478—1534), донька Казимира IV Ягелончика 146
- Варвара (III—IV ст.), свята 247
- Варвара Заполяї (1495—1515), дружина Сигізмунда I Старого 146
- Варвара Радзивіл (1520—1551), польська королева 147, 154, 155, 161, 164, 207
- Варинський Людвік (1856—1889) 500, 848
- Варс, Варш, засновник Варшави 275
- Варшавський Адольф, псевдонім Варський (1868—1937) 851
- Варшевицький Криштоф (1543—1603) 315, 334, 336
- Варшевицький Станіслав (1529—1591) 334
- Варшицький Станіслав (п. 1681), краківський каштелян (від 1651) 294
- Василевська Ванда (1905—1964) 854
- Василевський Леон (1870—1936) 507
- Василевський Олександр Михайлович (1895—1977) 794
- Василь II Болгаробійця (958—1025), візантійський імператор (976—1025) 103
- Василь IV Шуйський (1522—1612), російський цар (1608—1610) 277, 383
- Ваценроде Барбара (п. після 1495), мати Миколая Коперника 238
- Вацлав I (бл. 905—936), святий, чеський князь (від 921) 96
- Вацлав II (1271—1305), король чеський (від 1283) і польський (від 1300) 94, 106, 111, 116, 117
- Вацлав III (1289—1306), король угорський (1301—1304), чеський і польський (від 1305) 94, 111, 117
- Вацлав IV Люксембурзький (1361—1419), король чеський (від 1378) і німецький 1378—1400) 121
- Вашингтон Джордж (1732—1799) 320
- Вашковський Олександр (1841—1865) 713
- Вебер Макс (1864—1920) 549
- Вейган Максим (1867—1965) 650, 744, 746
- Вейглова Катажина (бл. 1460—1539) 188
- Велопольський Олександр (1803—1877), маркграф Гонзага-Мишковський 484, 486, 487, 599, 621, 706, 707, 709, 716
- Велопольський Ян (п. 1688), великий коронний канцлер 279
- Вельгорська, власниця пансіонату у Варшаві 527
- Вельгорський Міхал (п. 1794) 319, 349
- Вельгорський Юзеф (1759—1817) 667
- Вендиш Християн-Фрідріх (бл. 1786—1830) 576
- Венсан Етьєн (1781—1809) 670
- Венява-Длугошовський Болеслав *див.* Длугошовський-Венява
- Вергілій, Publius Vergilius Maro (70—19 до н. е.) 335
- Вержицький Пол (1815—1860) 656
- Вержинек Микола (п. 1368) 121
- Вернон Ричард, посол короля Георга I 252
- Верушовський, учасник таємного навчання 624
- Верхослава (п. 1148), дружина Болеслава IV Кучерявого 94
- Верхослава Людмила (до 1152—1223), донька Мешка III Старого 94
- Веслі Джон (1703—1791) 189
- Вестфален Фердинанд-Ото-Вільгельм-Геннінг фон *див.* Геннінг фон Вестфален
- Ветини 325, 410, 416, 417, 419, 420, 427
- Ветор Ієронім (після 1485—1546) 157
- Вибицький Юзеф (1747—1822) 465, 661, 666, 668
- Вислоух Болеслав (1855—1937) 563, 592
- Висоцький Пйотр (1797—1874) 682, 683, 708
- Виспянський Станіслав (1869—1907) 564
- Виспянський Станіслав 564, 963
- Вичанський Анджей (н. 1924) 216
- Вичеслава, дружина Одона, князя великопольського 94
- Вишинський Стефан (1901—1981) 57, 603, 906, 907, 935
- Вишневецький Андрій (п. 1584) 394
- Вишневецький Дмитро (1529—1584), київський каштелян 160
- Вишневецький Дмитро (п. 1563), черкаський і канівський староста 394
- Вишневецький Дмитро-Єжи (1631—1682) 401
- Вишневецький Єремія-Міхал (1612—1651), князь 294, 390, 392, 394
- Вишневецький Михайло (п. після 1516) 394
- Вишневецький Михайло, староста овруцький 394
- Вишневецький Михайло-Корибут, польський король 293, 340, 394
- Вишневецький Януш-Антоній, князь (1678—1741) або Міхал Серваці (1680—1744), князь 411
- Вишневецькі 376, 394, 418, 629
- Вишневський Міхал (1794—1865) 490, 697
- Вігунт (п. 1392), син Ольгерда, князь керновський 146
- Відаль де Лабланш Поль (1845—1918) 67

- Відоні П'єтро (п. 1683), нунцій 342
Вілзен Вільгельм фон (1790—1879) 539
Вілсон Ричард 253
Вілсон Томас Вудро (1856—1924) 658, 734
Вільгельм I (1797—1888), прусський король (від 1861), імператор Німеччини (від 1871) 534, 545
Вільгельм II (1848—1921), король Вюртембергу (1891—1918) 700
Вільгельм II (1859—1941), німецький імператор (1888—1918) 535, 548, 549
Вільгельм Габсбург (1370—1406), герцог Штірії і Каринтії 130, 133
Вільгельм Гогенцолерн (1498—1563), ризький єпископ (від 1534) 155
Вільгельм Мербеке (бл. 1215—до 1286) 106
Вільчогурські *див.* Монтелупі
Вільямсон Джозеф, сер (1633—1701) 343
Вінгольд-Андрій (п. 1399), син Ольгерда, половецький князь 146
Віндишгрец Альфред (1787—1862), герцог 559
Вінкельбрух Ганс з Кельна 360
Вінченці Кадлубек (бл. 1150—1223), блаженний 46
Віслицький Адам (1836—1913) 485
Вітело, Vitelon (1230—1314) 106
Віткевич Станіслав-Ігнаці, Віткаці (1885—1939) 764, 765, 879
Вітовт, Вітольд (1352—1430), великий князь литовський 145, 153, 188, 206
Вітос Вінченці (1874—1945) 493, 563, 592, 736, 752, 759, 760, 762, 763
Вітошинський Герасим 306
Вітрі Франсуа де Ль'Опіталь, маркіз 328, 329
Віхман (п. 967), граф саксонський 108
Віхман, данцизький купець 241
Влад II Дракула (п. 1446), господар Валахії 168
Владислав (бл. 1237—1270), син Генріка II Побожного, архієпископ Зальцбурга 94
Владислав I Герман (1043—1102), польський князь (1080—1102) 95, 101
Владислав I Локетек (1260—1333), польський король (від 1320) 95, 96, 101, 117, 270
Владислав II Вигнанець (1105—1159), князь силезький (1138—1146) 47, 109
Владислав II Ягелон (бл. 1351—1434), великий князь литовський (1377—1401), польський король (1386—1434) 95, 134, 145, 203
Владислав II Ягелончик (1456—1516), чеський король (від 1471), угорський король (від 1490) 149, 327
Владислав III Варненчик (1424—1444), польський король (1434—1444), угорський король (1440—1444) 149, 168
Владислав IV Ваза (1595—1648), польський король (1632—1648), шведський король (1632—1648), московський цар (1610—1634) 171, 178, 180, 194, 225, 260, 277, 281, 312, 333, 337, 346, 367, 379, 384, 385, 388, 390
Владислав Білий (п. 1388), князь у Гнєвкуві (1343—1353) 123, 124
Владислав Одоніц (бл. 1190—1289), князь великопольський 94
Владислав Опольчик (п. 1401), князь опольський (від 1356), угорський воєвода 121, 127, 129, 145, 146
Владислав Тонконогий (після 1161—1231), князь великопольський (від 1202) 94
Влодек Катажина 290
Влодкович Павел з Брудзева (Брудзеня) (1370—1436) 170
“Вогонь” (“*Ogień*”) *див.* Курас Юзеф
Воган Шарль (бл. 1698—бл. 1752) 407
Водзицький Станіслав (1759—1843) 695
Вожнічка, учасник таємного навчання 624
Войков Петро Лазарович (1888—1927) 763
Войтила Кароль *див.* Іоанн-Павло II, папа
Войцех, Адальберт (бл. 955—997), святий 98, 100, 106, 175
Войцеховський Тадеуш (1838—1919) 50
Войцеховський Станіслав (1869—1953) 760
Вокінгшоу Клементина (бл. 1726—1802) 408
Волков, квартирмейстер Конармії 743
Волович Остафій (п. 1587) 160
Володимир (п. після 1139), князь Великого Новгороду 94
Володимир (п. після 1398), князь київський 146
Володимир Великий (п. 1015), святий, великий князь київський (від бл. 980) 95, 103, 111, 156, 836
Волян Анджей (1530—1618) 183
Вольський Миколай (1553—1630) 234, 253, 573
Вольський Міхал (п. 1567) 219
Вольтер, власне Франсуа-Марі Аруе (1694—1778) 318, 425
Вольф Гуго (1860—1903) 841
Вольф Дирк ван дер 240
Ворбек Перкін, П'єтрус (бл. 1474—1499) 383
Воронецький Яцек (1879—1949) 613
Воронцов Михайло Іларіонович (1714—1767) 425
Ворцель Станіслав (1799—1857) 661, 847
Врансевич Миколай 374
Вратислав II (п. 1092), чеський король 95
Врац, капітан 222
Вржесович Ян-Вейгард, Ян Вейкарт з Вржесовиць (п. 1659), граф 380, 381

- Вронський-Гене Юзеф-Марія *див.* Гене-Вронський
- Врубель Б., власник ресторану у Варшаві 527
- Врублевська Олександра 715
- Врублевський Зігмунд-Флоренти (1845—1888) 564
- Всеволод Гавриїл (п. 1015), великий князь київський 364
- Вулзі Томас (бл. 1475—1530), кардинал 323
- Г'юм Девід (1711—1776) 318
- Габсбурги 152, 300, 313, 320, 339, 340, 358, 368, 400, 498, 516, 552, 646, 815, 827
- Гавелка Георг 260
- Гагман, генерал, член військового трибуналу 1864 р. 715
- Гайд Лоуренс (1641—1711), граф Рочестер 343, 344
- Гайденрайх Міхал, “Крук”(1831—1886) 711
- Гайденштайн Рейнгольд (1553—1620) 359
- Гайдн Йозеф (1732—1809) 448,
- Гайдрих Рейнгард (1904—1942) 785
- Гайм Георг (1887—1912) 842
- Гакстгаузен (1792—1866) 84
- Галер Станіслав (1872—1940) 648, 809
- Галер Юзеф (1873—1960) 649, 730, 735, 763
- Галер Ян (1476—1525) 157
- Галецький Оскар (1890—1973) 53
- Гальперн Моше Елігу (1872—1921) 751
- Гаман Йоган Георг (1730—1788) 537
- Гандельсман Марцелі (1882—1945) 53
- Ганземан (*Hansemann*) Фердинанд фон (1861—1900) 548
- Гансен Дирк, капітан 251
- Гансон Ганс, капітан 251
- Гануш Казимир 715
- Гарденберг Карл Август (1750—1822) 538
- Гардер Гертель Криштоф, торунський міщанин 181
- Гарингтон Джеймс, сер (1611—1677) 317
- Гарпе Йозеф (1887—1958) 794
- Гаузнер Бернард (1874—1938) 503
- Гауке Людвік (1799—1851) 574
- Гауке Юзеф “Босьяк” (1834—1871) 711
- Гауптман Гергарт (1862—1946) 841
- Гевеліус Ян (1611—1687) 407, 839
- Гевель Єжи (п. 1640), данцизький купець 241
- Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) 476, 537
- Гейденрайх, російський генерал 706
- Гейдер Давид, торунський міщанин 181
- Гейне Генріх (1797—1856) 478
- Гелена *див.* Ольга, велика княгиня київська
- Гелена, дружина Генріха III, вроцлавського князя 94
- Гелена, дружина Казимира II Справедливого 95
- Гельмут фон Бозов (1125—бл. 1180) 115
- Гене-Вронський Юзеф-Марія (1776—1853) 481
- Генінг фон Вестфален Фердинанд-Ото-Вільгельм (1799—1876) 536
- Генріх (1726—1802), герцог прусський, брат Фрідріха Великого 432
- Генріх (бл. 1130—1166), сандомирський князь (від 1138) 95
- Генріх (бл. 1299—1376), ландграф гесенський 95
- Генріх I (876—935), німецький король (від 919) 96
- Генріх I Бородатий (1163—1238), князь силезький (від 1201), краківський (від 1232) і великопольський (від 1234) 94, 100, 105
- Генріх I Пілігрим (п. 1302), герцог мекленбурзький 94
- Генріх II (1519—1559), король Франції (від 1547) 351
- Генріх II (п. 1568), герцог брауншвайзький 147
- Генріх II Плантагенет (1133—1189), англійський король (від 1154) 125
- Генріх II Побожний (1191—1241), князь силезький, краківський і великопольський (від 1238) 94, 95, 101, 112
- Генріх II Святий (973—1024), німецький король (від 1002) та імператор (від 1014) 101, 109
- Генріх III (1017—1056), імператор 95
- Генріх III (п. 1309), князь вроцлавський 94
- Генріх III Валуа (1551—1589), польський король (1573—1574) і король Франції (від 1574) 165, 294, 314, 316, 330, 334, 339, 340, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 361, 369
- Генріх IV (1050—1106), німецький король (від 1056), імператор (1084—1105) 101
- Генріх IV Бурбон (1553—1610), король Навари (від 1562) і Франції (від 1589) 169
- Генріх IV Пробус (1257/8—1290), князь силезький (від 1266), краківський (від 1288) 94, 117, 841
- Генріх IV, Генріх Болінброк (1367—1413), англійський король (від 1399) 116
- Генріх V (1081—1125), Імператор (від 1111) 109
- Генріх V (п. 1369), князь жаганський 95
- Генріх VII (1457—1509), англійський король (від 1485) 149
- Генріх VIII (1491—1547), англійський король (від 1509)
- Генріх Бенедикт Марія Климент Стюарт (1725—1807), кардинал Йорку 407, 408
- Генріх, граф Ангальту 94
- Генріх, граф Бергу 95
- Геншель Джордж, сер (1850—1934) 839

- Герберт Збігнев (1924—1998) 902, 945, 961
 Гербурт Ян Шасний (1567—1616) 309
 Гервасій з Тилбері (бл. 1150—бл. 1235) 115
 Гердер Йоган Готфрід фон (1774—1803) 473, 537, 622, 839
 Герлінг-Грудзінський Густав 945
 Герман (п. бл. 1032), маркграф майсенський 95
 Герман фон Балк (п. 1239) 114
 Герман фон Зальца (бл. 1170—1239) 114
 Геродот (бл. 485—бл. 425 до н. е.) 78
 Герц Генрієтта (1764—1847) 537
 Герцен Олександр Іванович (1812—1870) 500, 502, 712
 Герцог Роман 956
 Гес Рудольф (1900—1947) 789
 Гесе Йоган (1490—1547) 841
 Гефен Йоган фон (п. до 1532), батько Яна Дантишека 322
 Гілер фон Гертринген 770
 Гімлер Генріх (1900—1945) 777, 778, 779
 Гінденбург І Бенкендорф Пауль фон (1847—1934) 731, 839
 Гінен Т. Е. (*Heenan T. E.*) 528
 Гіпель Теодор Готліб фон (1775—1843) 547
 Гіплер Франц (1836—1898) 471
 Гіртенберг *див.* Пасторіус Йоахим
 Гітлер Адольф (1889—1945) 89, 650, 739, 752, 760, 767, 768, 775, 777, 783, 791, 800, 802, 805, 808, 817, 819, 828, 835, 843, 865, 962
 Глемп Юзеф (н. 1929) 935, 945
 Глинський Михайло (бл. 1470—1534), князь 152
 Глонд Август (1881—1948), єпископ католицький (від 1925), гнєзненський (від 1926), варшавський (від 1946), кардинал 603
 Гобмен Вільям 253
 Гобс Томас (1588—1679) 317, 516
 Говербек Йоган (1606—1682) 346, 347
 Говербек Йоган-Дітріх (1652—1714) 347
 Гогендорп Дирк ван (1761—1822) 674
 Гогенлое родина 536, 840
 Гогенцолерни 69, 263, 330, 346, 347, 350, 367, 413, 428, 530, 535, 536, 546, 700, 827, 839, 843
 Гогенштауфени 125
 Гоголь Микола Васильович (1809—1852) 517, 521
 Годон, маркграф саксонський 108
 Гоз'юш Станіслав (1504—1579), кардинал 171, 339
 Гойм Анна-Констанція *див.* Козель, графиня
 Голинський Олександр (1816—1893) 663
 Голіцин Адрій Васильович (п. 1610) 384
 Головінський Ігнаці (1807—1855), моголівський архієпископ (від 1851) 608
 Головко Тадеуш (1889—1931) 750
 Гольшанський Іван Ольгимунтович (п. 1401), князь 146
 Гольшанський Анджей (п. після 1401), князь 146
 Гонта Іван (п. 1768) 432
 Горбачов Михайло Сергійович (н. 1931) 783, 932, 941, 941, 944, 947, 947, 949, 952, 954
 Горвіц Максиміліан *див.* Валецький Генрик
 Горн, граф 380
 Городинський, варшавський лікар 528
 Горсі Джером, сер (бл. 1573—1627) 207
 Горчаков Михайло Дмитрович, князь (1793—1861) 705, 706
 Горчаков Олександр Михайлович, князь (1798—1883) 705
 Гофман Ернст-Теодор-Амадей (1776—1822) 841
 Гофман фон Гофмансвальда Християн (1617—1679) 841
 Греч Микола Іванович (1787—1867) 517
 Григорій IX, Уголіно ді Сеньї (1160—1241), папа 114
 Григорій XIII, Уго Буонкомпаньї (1502—1585), папа 328
 Григорій з Сянока (бл. 1406—1477), архієпископ львівський 150
 Григорій XVI, Бартоломео Капелларі (1765—1846), папа 606, 608, 609
 Гримислава (п. 1258), дружина Лешека Білого 95
 Грушевський Михайло (1866—1934) 471, 565
 Губе Ян-Міхал (1737—1807) 618
 Губер Ульрик (1636—1694) 317
 Губертсон Генріх, корабельник 379
 Гуелле Павел 959
 Гумбольдт Олександр фон (1769—1859) 537, 538, 541
 Гуня Дмитро Тимошевич 376
 Гурко (Ромейко-Гурко) Йосиф Володимирович (1828—1901) 525
 Гус Ян (бл. 1370—1415) 139
 Гусак 940
 Гусейн, турецький паша 397
 Гутен-Чапський Богдан 475
 Гюго Віктор (1802—1885) 478, 623, 839
 Гюйн Карл-Георг (1857—1938) 552
 Габор Бетлен (1580—1629), князь трансильванський 385
 Гавер Джон (1330—1408) 116
 Гаврок, данцизький купець 240
 Гадебуш Якуб з Данцига 315
 Гай Хан, Гая Гай, власне Гайк Дмитрович Бжишкян (1887—1937) 742
 Гал Анонім (XI/XII ст.) 46, 93, 110
 Галензовський Юзеф (1834—1916) 713

- Галка Анджей з Добжина (бл. 1400 — після 1451) 139
- Галчинський Констани-Ільдефонс (1905—1953) 902
- Гамелен Морис Густав (1872—1958) 768
- Гамерен Тильман ван (1632—1706) 278
- Гардинер Вільям Невіл (1748—1806) 449, 450
- Гарібальді Джузеппе (1807—1882) 712
- Гастон II де Фуа, граф Кандаль 146
- Гастон, герцог Орлеанський (1608—1660) 397
- Гаттінара Меркуріно Арборіо (1465—1530) 333
- Гаудентіус Радзим (між 960 і 970—після 1011), блаженний 98, 100
- Гваріні Джанбатиста (1538—1612) 357
- Гдуля 947
- Гедимін (1275—1341), великий князь литовський 132
- Гедройц Єжи 943
- Гедройц Юзеф (1754—1838), єпископ жмудський (від 1803) 503
- Геєр Людвіг (1805—1869) 577
- Геєри 593
- Гейштор Якуб (1827—1897) 709
- Гелгуд Антоній (1792—1831) 686
- Генц Фрідріх фон (1764—1832) 839
- Георг (1455—1503), герцог баварський у Ландсгуті 146
- Георг I (1660—1727), король Великобританії (від 1714) 181, 252
- Георг II (1471—1539), герцог саксонський 146
- Георг V, (1865—1936), король Великобританії (від 1910) 734
- Георг-Вільгельм (1660—1675) 124
- Герек Едвард (н. 1913) 890, 893, 904, 915, 916, 917, 919, 921, 931, 932, 936
- Геремек Броніслав 947, 948, 961
- Геринг Герман-Вільгельм (1893—1946) 75, 767, 768
- Геркен Тевес 254, 255
- Гертих Єнджей (1903—1992) 660
- Гертруда (1025—1108), донька Мешка II, київська княгиня 95
- Гжегожевський Олександр (1806—1855) 696
- Гжегош-Павел з Бзежин (1525—1591) 184, 311
- Гжибовський Ян (1633—1650), варшавський староста 278
- Гжимультовський Кшиштоф (1620—1687) 337, 338, 346, 417
- Гзовський Казимир, сер (1813—1898) 663
- Гібон Едвард (1737—1794) 744
- Гібрехтсен де Веєр Ганс 240
- Гіз Анрі де, герцог (1550—1588) 356
- Гіз Луї де (1555—1588), кардинал 356
- Гізо Франсуа (1787—1874) 702
- Гімбутас Марія (н. 1921) 78
- Глаземайстер Ян, капітан 251
- Гловацький Войцех, Войцех Бартош (бл. 1758—1794) 446
- Гнайзенау Август Найгардт фон (1760—1831) 535, 839
- Гнінський Ян (п. 1685) 333, 337, 338, 344, 400, 401
- Гнінські 279
- Гобіно Жозеф Артур де (1816—1882) 879
- Гожковський Людвік (1811—1857) 696
- Голдвін Семюел (1882—1974) 663
- Голдсміт Френсис, сер (1808—1878) 691
- Голуховський Агенор (1812—1875) 559, 560, 562
- Голуховський Агенор (1849—1921) 562
- Голуховський Юзеф (1797—1858) 482
- Голуховські 555, 584
- Гольдман Артур (бл. 1844—?) 714
- Гомбрович Вітольд (1904—1969) 902
- Гомулка Владислав (1905—1982) 783, 853, 854, 855, 857, 860, 862, 863, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 893, 915, 916, 917, 936
- Гордон Генрі 223
- Гордон Єгуда Лейб (1830—1892) 633
- Госевський Олександр (п. 1639) 383, 674
- Гослицький Вавжинець (бл. 1530—1607) 158, 315
- Гостомський Ієронім (п. 1609), познанський воєвода 299
- Гостомський Валерій (1854—1915) 613
- Грабовецький Себастьян (бл. 1543—1607) 143
- Грабовський Міхал (1804—1863) 608
- Грабовський Станіслав (1780—1845) 678, 822
- Грабський Владислав (1874—1938) 756, 822
- Грайзер Артур Карл (1897—1946) 775
- Грана Оттоне Енріко даль Карретто де, маркіз (п. 1685) 330
- Грас Гюнтер (н. 1927) 842
- Граціан де Альдерете Дієго 323
- Грей Волтер, капітан 251
- Грей Джейн, леді Джейн *див.* Іоанна, королева Англії
- Грей Роберт, капітан 251
- Грей Томас (1716—1771) 843
- Грефе Ганс, судновласник 254
- Грец Генріх (1817—1891) 839
- Грисгейм Карл-Фрідріх 449
- Грифіна (1244/1251—1303/1309), княгиня севрадська і краківська 95
- Грифіус Андреас (1616—1664) 841
- Гроїцький, Гродзиський Бартоломей (бл. 1543—1605) 144
- Гротовський Єжи (1933—1999) 902
- Гроцій Гюго (1583—1645) 310
- Грошовський Ольбрахт з Динува 307
- Грув Г. М., (Grove H. M.) 528

- Грудзінська Йоанна, княгиня ловицька (1799—1831) 678
- Грюнбаум Ісаак (1879—1970) 751
- Гудеріан Гайнц (1888—1954) 770, 772, 840
- Гузівська Барбара 715
- Гузівська Емілія 715
- Гумплович Людвік (1838—1909) 632
- Гуральська Марія 623, 624
- Гурка Лукаш (п. 1575), познанський воєвода 281
- Гурницький Лукаш (1527—1603) 158, 326
- Гуровський Адам (1805—1866) 476
- Густав I Еріксон Ваза (1496—1560), шведський король (від 1523) 366, 367, 368
- Густав II Адольф (1594—1632), шведський король (від 1611) 260, 341, 377, 379
- Гутмаєр Еліаш (1795—1874) 635
- Гучі Санті (бл. 1530—бл. 1600) 277
- Давид (п. бл. 972 до н. е.), цар ізраїльський 145, 207
- Давид Ядвіга, з роду Щавинських (1863—1910) 622
- Давид Ян-Владислав (1859—1914) 622
- Даву Луї-Ніколя, герцог Ауерштетт (1770—1823) 668, 669, 670
- Дадлі Джон (бл. 1502—1553), герцог Нортгумберленд 187
- Даладьє Едуард (1884—1970) 767
- Далюєге Курт (1897—1946) 840
- Дальбор Едмунд (1869—1926), гнезненський архієпископ (від 1925), кардинал 603
- Дангель Томаш (1742—1808) 597
- Данило Романович (1201—1264), галицький князь (від 1238) 95, 829
- Данилович Софія-Геофіла *див.* Собеська Софія-Геофіла
- Данилович Станіслав (п. 1636), корсунський староста 399
- Даниловичі 396
- Данте Аліґ'єрі (1265—1321) 608, 903
- Дантишек Ян, Гефен Йоган фон (1485—1548), хелмнський єпископ (1530—1537), вармійський єпископ (від 1537) 248, 322, 323, 324, 333, 335
- Дарвін Чарлз (1809—1882) 622
- Дарендорф Ральф 957
- Дашинський Ігнаці (1866—1936) 493, 563, 597, 736, 737, 752, 762, 848
- Дверницький Юзеф (1779—1857) 686
- Девлет-Гірей (1551—1577), кримський хан 358
- Дейвіс Маріон (1900—1961) 663
- Дейвіс Норман (н. 1939) 942
- Декарт Рене, Картезіус (1596—1650) 397
- Декерт Ян (1738—1790) 280
- Делавінь Казимир (1793—1843) 682, 690
- Дельгада Ізабелла 323
- Дельгада Хуана 323
- Дембінський Генрик (1791—1864) 686, 687, 701
- Дембовський Едвард (1822—1846) 697
- Дембовський Ян (бл. 1770—1823) 661
- Демболенцький Войцех (1585—бл. 1646) 165
- Денгоф Марія, з роду Белінських, у другому шлюбі Любомирська (п. після 1737) 413
- Денгофи 418
- Дениско Йоахим Мокосей (бл. 1756—1812?) 666
- Денікін Антон Іванович (1872—1947) 742, 825
- Депорт Філіп (1546—1606) 351, 353, 355
- Дердовський Ієронім (1852—1902) 549
- Дефо Даніель (1660—1731) 222
- Деціуш Юстус, власне Йост-Людвіг Дієц (1485—1545) 571
- Детл Юзеф (1804—1878) 563
- Детл Юзеф (1804—1878) 563
- Дженінгс Сара *див.* Черчіл Сара
- Джонстоун Джон (1603—1675) 187
- Дзедушицький Войцех (1848—1909) 562, 829
- Дзедушицькі 562, 829
- Дзержек Криштоф (п. після 1610) 327
- Держинський Фелікс (1877—1926) 492, 500, 849, 850, 909
- Дзялинський Павел (п. 1610), добжинський каштелян 336, 337, 340
- Дибовський Бенедикт (1833—1930) 715
- Дипольд III (п. 1416), маркграф Нордгау 95
- Дирлевангер Оскар (1895—1945) 801
- Діаманд Герман (1860—1931) 597
- Дібіч Іван Іванович, князь Забалканський, Йоган-Карл-Фрідріх Дібіч (1785—1831) 685, 686
- Дівов Павло Гаврилович (1763—1841) 449, 450
- Дідро Дені (1713—1784) 423
- Діонісій Галікарнаський (бл. 60—бл. 5 до н. е.) 339
- Дітріх Мудрий (1242—1285), маркграф Ландсбергу 94, 95
- Длугош Ян (1415—1480) 47, 150, 201
- Длугошовський-Венява Владислав (1881—1942) 768
- Дмитро, син Ольгерда, брянський князь 146
- Дмовський Роман (1864—1939) 484, 490, 491, 493, 502, 507, 563, 612, 661, 662, 721, 722, 723, 724, 730, 733, 737, 813, 820, 855
- Дмоховський Францишек-Ксаверій (1762—1808) 609, 666
- Добжанський Генрик, “Губаль” (1896—1940) 651, 791
- Добромир, західнослов'янський князь 95
- Добронега Людгарда (п. бл. 1160), донька Болеслава III Кривоустого 95

- Добронега Марія (до 1012—1087), дружина Казимира I 103
- Довбур-Мушницький Юзеф *див.* Мушницький-Довбур
- Довгорукий Григорій Федорович (1656—1723), князь 349
- Доїл Артур Конан, сер (1859—1930) 581
- Дойчер Ісаак (1907—1967) 851
- Докудовський Василь (1798—1874) 715
- Домбровська Марія (1889—1965) 901
- Домбровський Ян-Генрік (1755—1818), генерал 447, 465, 485, 649, 666, 673, 678
- Домбровський Ярослав (1836—1871) 478, 707
- Домбський Ян (1880—1931) 563, 744, 822
- Домейко Ігнаці (1802—1889) 663
- Донерсмарк Генкель фон, родина силезьких промисловців 536, 840
- Доринг Якуб, капітан 251, 252
- Дорогостайський Миколай (бл. 1530—1597), полоцький воєвода 183
- Дорофій, коваль 364
- Достоевський Федір Михайлович (1821—1881) 519, 520, 532, 712
- Драгоманов Михайло (1841—1895) 505
- Дракула *див.* Влад II Дракула, господар Молдавії
- Држимала Міхал (1857—1937) 546
- Дробнер Болеслав (1883—1968) 563
- Дроздовська Яніна 623
- Дроздовські, тасмні вчителі 624
- Друїн де Луїс Едуард (1805—1881) 713
- Друцький-Любецький Ксаверій (1778—1846), князь 484, 486, 574, 678, 679
- Дубрава (п. 977), донька Болеслава, чеського князя, дружина Мешка I 46, 95
- Дубчек Олександр (1921—1992) 889, 918, 923
- Дуда, учасник тасмного навчання 624
- Дудит Андраш (1533—1589), єпископ Печа 313, 335, 339
- Дудич Анджей (п. 1606) 340
- Дудін-Борковська Юзефа (п. 1811) 562
- Дунаєвський Альбін (1817—1894), єпископ краківський (від 1879), кардинал 603
- Дунаєвський Юліан (1824—1907) 562
- Дуніковський Самуїл (бл. 1560—бл. 1620), перемиський підстароста 384
- Духінський Францишек, князь (1817—1893) 470, 471
- Дюбуа Станіслав (1901—1942) 762
- Дюваль Генрієтта 411
- Дюма Олександр (1802—1870) 623
- Дюмон Анджей, підскарбій королеви Марії-Казимири 403
- Ебердина (1671—1727), маркграфиня Байрейту, дружина Августа II 411
- Еванс Альфред (1802—1870) 593
- Еванс Ендрю (1796—1841) 593
- Еванс Томас Мур (1789—1837) 593
- Евфемія (до 1267—1308), донька Казимира I, князя куявського 95
- Евфемія (п. 1284), дружина Болеслава II Лисого 94
- Едвард IV (1442—1483), король Англії (від 1461) 383
- Едвард VI Тюдор (1537—1553), король Англії 187
- Едвардс Генрі Сазерленд (1828—1906) 459
- Ейнштейн Альберт (1879—1955) 882
- Екегард I (п. 1002), маркграф Майсену 95
- Екерслі Чарлз Юет 625
- Екорш де Сен-Круа Марі-Луїз-Анрі, маркіз (1749—1830) 448
- Елеонора Габсбург (1653—1697), дружина Михайла Корибута Вишневецького 340, 343, 395, 402
- Елімелех із Лежайська, власне Мелех Ліпман (1717—1787) 630
- Емнільда (п. 1071), польська королева 95, 103
- Енгельс Фрідріх (1820—1895) 548, 848, 879
- Енгісн Анрі-Жуль де Бурбон-Конде, герцог (1643—1709) 342
- Епштейн Герман Е. (1806—1867) 593, 632
- Епштейн Мечислав (1833—1914) 593
- Епштейн Якуб (1771—1843) 593
- Епштейни 600
- Еразм Роттердамський (1467—1536) 323
- Еренберг Густав (1818—1895) 499
- Ерік XIV Шалений (1533—1577), шведський король (1560—1568) 367
- Ерік Переможний (п. бл. 995), шведський король, чоловік Сигриди Свентослави 95, 103
- Ернест (1553—1595), ерцгерцог австрійський 352, 357
- Ерон Шарль-Франсуа де Карадас, маркіз (1667—1703) 329
- Естер 123
- Естерль, графиня 411
- Естрайхер Кароль (1827—1908) 564
- Етвуд Томас (1783—1856) 691
- Етре, покоївка короливи Марії-Казимири 402
- Ефраїм з Меджибожа 374
- Ештімоті Гертон 942
- Євдокія (XII ст.), дружина Мешка III Старого 94
- Євдокія, донька Конрада I Мазовецького 95
- Євнута Іван, великий князь литовський (1341—1345) 146
- Єжмановський Ян-Павел (1779—1862) 674
- Єзеранський Ян (1834—1864) 714, 716
- Єлизавета (1128—1155), дружина Мешка III Старого 94

- Єлизавета (1345—1393), дружина імператора Карла IV Люксембурзького 120
 Єлизавета (1709—1762), російська цариця (від 1741) 428
 Єлизавета (бл. 1152—1209), донька Мешка III Старого 94
 Єлизавета (бл. 1326—1361), донька Казимира III Великого 95
 Єлизавета (п. 1265), дружина Пшемисла I, князя великопольського 94
 Єлизавета I (1533—1603), англійська королева (від 1558) 187, 207, 332, 336, 363
 Єлизавета Боснячка (бл. 1340—1387), угорська королева 95
 Єлизавета Габсбург (1526—1545), дружина Сигізмунда II Августа 147
 Єлизавета Грановська (1372—1420), дружина Владислава II Ягелона 146
 Єлизавета Локетківна (1305—1380), дружина Карла I Роберта Анжуйського 95, 127
 Єлизавета Ракушанка (1436—1505), дружина Казимира IV Ягелончика 146, 237
 Єнджеєвич Януш (1885—1951) 758
 Єремія II (1536—1595), патріарх константинопольський 175
 Єфросина (бл. 1228—1292), дружина Казимира I, князя куявського 95
 Жандр Олексій Андрійович (п. 1830) 683
 Желецький Францишек 232
 Желіговський Люціан (1865—1947) 648
 Жеромський Стефан (1864—1925) 600, 766
 Жижка Ян (бл. 1360—1424) 137
 Жизанський, швець із Хенцин 221
 Жимерський Міхал “Роля” (1890—1989) 854, 860
 Жирар Філіп де (1775—1845) 574
 Жокур Луї, шевальє де (1704—1779) 31
 Жолкевський Станіслав (1547—1620) 234, 300, 375, 382, 383, 384, 386, 399
 Жолкевські 396
 Жуков Георгій Костянтинович (1896—1974) 794
 Жулинський Роман (1834—1864) 714, 716
 Жюно Андош, герцог Арантес (1771—1813) 669
 Забатай-Зебі, Цеві (1626—1676) 189
 Забелло Юзеф (п. 1794) 446
 Заборовський Альбрехт (Ольбрахт Александр, Альбін), Забріські (бл. 1638—бл. 1711) 655
 Заборовський Станіслав (п. після 1529) 157
 Заборовський Якуб 655
 Заборовський, варшавський лікар 528
 Завадзький Олександр (1899—1964) 854, 855, 862
 Завіша з Курозвенки (п. 1382), єпископ краківський 127
 Завіша Чорний з Гарбува (п. 1428) 137
 Загорська Кароліна (п. 1901), бабка Олександри Пілсудської 483
 Зайончек Юзеф (1752—1826) 447, 494, 647, 668
 Закшевський Антоній 754
 Залеський Август (1883—1972) 660, 729, 733, 877, 878, 926
 Залівський Юзеф (1797—1855) 862, 693, 708
 Залізняк Максим (бл. 1740—після 1768) 431
 Залозецький Роман (п. 1915) 561
 Залуський Анджей-Станіслав-Костка (1695—1758) 423
 Залуський Анджей-Хризостом (1648—1711) 407
 Залуський Олександр (п. бл. 1693) 291
 Залуський Юзеф-Анджей (1702—1774), єпископ київський (від 1758) 423, 424, 611
 Залуські 423
 Зальдерн Каспар фон (1711—1788) 349
 Замбровський Роман (1909—1977) 854
 Замойська Грिцельда, з родини Баторіїв (п. 1590) 234
 Замойський Анджей (1716—1792), великий коронний канцлер (1764—1767) 423, 430
 Замойський Анджей (1800—1874) 705, 707
 Замойський Владислав (1803—1868) 701, 704
 Замойський Стефан (п. 1682), серадзький мечник 380
 Замойський Томаш (1594—1638), великий коронний канцлер (від 1635) 296, 325, 327, 399
 Замойський Ян (1542—1605) 159, 234, 268, 287, 299, 326, 334, 352, 358, 359, 361, 364, 367, 368, 370, 375, 383
 Замойський Ян (1627—1665), сандомирський воєвода 398
 Замойський Ян-Якуб (п. 1790), подільський воєвода 279
 Замойські 213, 586, 587
 Зан Томаш (1796—1855) 681
 Заполяї Стефан (п. 1499), трансильванський воєвода 146
 Заполяї Ян (1487—1540), угорський король (від 1540) 152, 358
 Збараський Пйотр (п. 1603/4), князь 374
 Збержховський Сигізмунд, гусарський поручик 403
 Збислава (п. 1114), донька Святополка II, дружина Болеслава Кривоустого 95
 Збитковер Шмульт, Самуїл (бл. 1730—1801) 279
 Збігнев (1070—після 1114), брат Болеслава III Кривоустого, син Владислава I Германа 95, 101

- Зборовська Барбара *див.* Стадницька Барбара
 Зборовський Анджей (п. 1598) 352
 Зборовський Криштоф (п. після 1593) 287, 296, 352
 Зборовський Олександр (п. бл. 1636) 384
 Зборовський Пйотр (п. 1581) 352
 Зборовський Самійло (п. 1584) 287, 290, 296, 352, 360
 Зборовський Ян (п. 1604) 287, 296, 352, 360
 Зборовські 352, 353
 Звинислава, дружина Болеслава I Високого 94
 Зебжидовський Миколай (1553—1620) 172, 234, 299, 300, 370
 Зект Ганс фон (1866—1936) 536
 Зелевські фон дем Бах Еріх *див.* Бах-Зелевські
 Зелінський Маріан з Ротува 306
 Земенцька Елеонора (1818—1869) 490
 Земовіт (1265—1312), син Казимира I, князя куявського, князь добжинський 95
 Земовіт I, син Конрада I, князь мазовецький 95
 Земовіт III (1326—1381), князь мазовецький 123, 124
 Земовіт IV (до 1352—1426), син Земовіта III, князь мазовецький 129
 Земовіт, Семовіт (п. бл. 900), прадід Мешка I 93
 Земомисл (1245/50—1287), син Казимира I, князя куявського, князь куявський 95
 Земомисл, Семомисл (п. бл. 950—960), батько Мешка I, князь полян 95
 Земляковський Флоріан (1817—1900) 559
 Зенович Єжи (п. 1585) 183
 Зиндрам з Машковиць (п. 1414) 137
 Зих Сильвестр 950
 Зіверт, данцизький купець 241
 Золя Еміль (1840—1902) 623
- Ібрагім ібн Якуб (X ст.) 45, 75
 Ібрагім Шейтан, паша Дамаска 400
 Ібрагім-Бей *див.* Страш Йоахим
 Іван III (1440—1505), великий князь московський 71, 150
 Іван IV Грозний (1530—1584), російський цар 90, 153, 161, 234, 296, 313, 314, 332, 357, 358, 362, 363, 364, 365, 383, 960
 Івашкевич Ян (п. 1651) 399
 Івашкевич Ярослав (1894—1980) 766, 901
 Ігельстром Йосиф Андрійович (1737—1817) 448
 Ізабелла (1519—1559), угорська королева 147
 Ізабелла I (1451—1504), королева Кастилії (від 1479) 149
 Ізраель бен Елізер, Баал Шем Тов (бл. 1700—1760) 189
 Ізраїлович Арон з Гродна 142
- Ізяслав (1025—1078), великий князь київський 95
 Іловський Станіслав (п. 1589) 158
 Ільницький Томаш (1813—1866) 714
 Інгвар (п. після 1212), князь луцький 95
 Інокентій XII, Антоніо Піньятеллі (1615—1700), папа 342
 Іоанн Безземельний (1167—1216), англійський король 125
 Іоанн Люксембурзький (1296—1346), чеський король (від 1310) 116, 118, 121
 Іоанна I (бл. 1326—1382), королева Неаполя (від 1343) 127
 Іоанна, Джейн Грей (1537—1554), королева Англії 187
 Іоанна, дружина Казимира IV, слупського князя 95
 Іоанн-Казимир (1589—1652), герцог Цвайбрюкена 147
 Іоанн-Павло II, Кароль Войтила (н. 1920), папа (від 1978) 60, 63, 907, 920, 926, 942
 Іоланта, Гелена (бл. 1244—1298), блаженна, дружина Болеслава Побожного 94
 Іоффе Адольф Абрамович (1883—1927) 822
 Іріарте Домінік 449
 Ісаак бен Абраам з Тракая (1525—1586) 188
 Ісерлес Мозес (1510—1572) 374
 Ісидор з Пелопонесу (після 1380—1463), митрополит київський 175
 Ісидор Орач (бл. 1080—бл. 1130), святий 174
 Іскандер-паша 385
 Іслам-Гірей (1604—1654), кримський хан 399
- Йоахим II Гогенцолерн (1505—1571), бранденбурзький курфюрст 387
 Йоган-Казимир (1589—1652) герцог Цвайбрюкену 147
 Йоганн-Сигізмунд Гогенцолерн (1572—1619), бранденбурзький курфюрст 388
 Йонге Флорис Гакелер де 240
 Йопес Дирк, капітан судна 251
 Йордан (п. 984), перший єпископ Польщі (від 968) 98
 Йордан Вільгельм (1819—1904) 702
 Йордан Спитек Вавжинець (1518—1568), краківський каштелян 208
 Йордан Спитек Вавжинець (п. 1596), староста з Сонча 290
 Йосафат Кунцевич (1580—1623), святий 174, 176
 Йосиф II (1741—1790), імператор (від 1780) 191, 553, 556, 562, 603, 606, 627
- Кавеньяк Луї-Ежен (1802—1857) 702
 Кадар Янош (1912—1989) 915, 940
 Кажко *див.* Казимир IV
 Казановський Мартин (бл. 1566—1636) 384

- Казер Ходжа, яничар 168
 Казимир (бл. 1261—1294), князь куявсько-ленчицький 95
 Казимир I (1179—1229/30), князь опольський 95
 Казимир I (1211—1267), князь куявський 95
 Казимир I Відновитель (1016—1058), польський князь (від 1034) 95, 101, 103
 Казимир II Справедливий (1138—1194), сандомирський князь (від 1116) 47, 95, 100
 Казимир III Великий (1310—1370), польський король (від 1333) 95, 96, 103, 110, 112, 117, 120, 133, 146, 200, 275, 561, 571
 Казимир IV Ягелончик (1427—1492), великий князь литовський (від 1440), польський король (від 1447) 146, 149, 174, 203, 237, 249
 Казимир IV Кажо (1351—1377), слупський князь (від 1374) 95, 123, 124
 Казимир Ягелончик святий (1458—1484) 146, 149, 174
 Казимирський Миколай (п. 1598) 290, 296
 Казнаков Микола, генерал, член військового трибуналу 1864 р. 715
 Каковський Олександр (1862—1938), архієпископ варшавський (від 1913) 612, 732
 Калагора Мататя (п. 1663) 188
 Калецький Міхал (1899—1970) 764
 Калинка Валеріан (1826—1886) 50, 52
 Калиновський Константи (1836—1864) 709
 Калиновські 376
 Калімах, власне Філіппо Буонакорсі (1437—1496) 149, 158, 328
 Калішер Цві Герш (1795—1874) 635
 Кало Клод (1620—1687) 407
 Калтер Генрі 253
 Кальвін Жан (1509—1564) 316
 Калькштайн-Столинський Людвіг-Християн (бл. 1630—1672) 347, 395
 Камбі Вільгельм, капітан 252
 Каменський Генрик (1813—1865) 478
 Кампанелла Томмазо (1568—1639) 317
 Каналетто, власне Бернардо Белотто (1720—1780) 912
 Канінг Джордж (1770—1827) 450
 Канкрін Єгор Францевич (1774—1845) 517
 Кант Імануїл (1724—1804) 537, 761
 Кая Станіслав (н. 1927) 931, 935
 Каныовський Міхал *див.* Помяновський Єжи
 Капетинги 127
 Капіця Ян (1866—1930) 544
 Каприві Леон (1831—1899) 544, 550, 840
 Кар Едвард Галет (1892—1982) 739, 769
 Кара Мустафа, Мустафа-паша (1620/34—1683) 401
 Караджа, бейлер-бей Анатолії 168
 Карамзін Микола Михайлович (1766—1826) 433
 Карашевич-Токаржевський Міхал (1893—1964) 791
 Карильйо Сантьяго (н. 1915) 858
 Каріс Кола Марія де 328
 Карл (1540—1590), ерцгерцог австрійський 147
 Карл I (1887—1922), австрійський імператор (1916—1918) 554
 Карл I Анжуйський (1226—1285), неаполітанський і сицилійський король 125
 Карл I Гонзага (1580—1637), герцог Неверський 147
 Карл I Мартел Анжуйський (1271—1295), король Неаполя 127
 Карл II (1630—1685), король Англії, Шотландії та Ірландії (від 1660) 165, 326, 343, 401
 Карл III Бурбон (1716—1788), іспанський король (від 1759) 340
 Карл IV Леопольд (1643—1690), герцог Лотаринзький 402, 403
 Карл IV Люксембурзький (1316—1378), імператор (від 1355) 120, 121, 294
 Карл IX (1550—1574), французький король (від 1560) 335, 339, 352, 354
 Карл IX (1550—1611), шведський король (від 1604) 369, 370, 377, 383
 Карл V Габсбург (1500—1558), король Іспанії (від 1516) та імператор (1519—1556) 322, 323
 Карл V Мудрий (1337—1380), французький король 121
 Карл Великий (742—814), король франків (від 768) 93, 101, 116, 363
 Карл X (1757—1836), французький король (1820—1830) 444
 Карл X Густав (1622—1660), шведський король (1654—1660) 341, 346, 379, 381, 382, 391, 396
 Карл XI (1655—1697), шведський король (1660—1697) 147, 347
 Карл XII (1682—1718), шведський король (1697—1718) 318, 330, 382, 414, 837
 Карлайл Томас (1795—1881) 429, 435
 Карл-Мартел (бл. 685—741), мажордом франкський 744
 Карло Борromeо (1538—1584), святий 355
 Карл-Роберт Анжуйський (1288—1342), угорський король (від 1308) 118, 127
 Карл-Фердинанд Ваза (1613—1655), син Сигізмунда III Вази, єпископ вроцлавський і площький 147
 Карнковський Станіслав (1520—1603), архієпископ гнзненський 359, 367
 Каролінги 96
 Карпінський Францишек (1741—1825) 467
 Картер Джімі 933

- Каслрей Роберт Стюарт, лорд (1769—1822) 675
- Кастильйоне Генріх (1790—1860) 697
- Кастрем Самуель Ніклас (1763—1827) 448, 449
- Катерина (1370—1378), донька Людовіка I Анжуйського 95
- Катерина (1533—1572), дружина Сигізмунда II Августа, донька імператора Фердинанда I 147, 155, 339
- Катерина (1584—1638), донька Карла IX, шведського короля 147
- Катерина II (1729—1796), цариця Росії (від 1762) 225, 333, 349, 424, 428, 429, 431, 432, 435, 436, 438, 440, 441, 444, 447, 512, 516, 524, 603, 604, 611, 627, 839, 965
- Катерина Медичі (1519—1589), королева Франції (від 1533) 351, 354, 356
- Катерина Ягелонка (1526—1583), донька Сигізмунда I Старого, дружина Яна III Вази 367
- Катон Старший, Марк Порцій Катон (бл. 234—149 до н. е.) 317
- Кауніц Венцель Антон (1711—1794), герцог 433
- Кауфман Павел (п. 1528) 142
- Кауфман фон Траунштайнбург Франц (1773—1838) 696
- Качаровський Ришард 878
- Качинський 947
- Качаровський Ришард 953
- Качча Джованні Ієронімо (п. бл. 1630) 573
- Каше Бенедикт де 448
- Квадро Джованні Баттіста (п. 1590) 275, 545
- Квапінський Ян (1885—1964) 596
- Квасневський Олександр 947, 948, 957, 958, 959
- Квіслінг Відкун (1887—1945) 791
- Квятковський Євгеніуш (1888—1974) 757
- Кезгайли 206
- Кейнс Джон Мейнард барон Тилтон (1883—1946) 739, 764, 769
- Кейстут (1297—1382), князь тракайський, великий князь литовський 129, 146
- Кельман Магнус, капітан 251
- Кембл Вільям, капітан 251
- Кемпел Томас (1777—1844) 690, 691
- Кенворті Джошуа 253
- Кенеман (*Kennemann*) Герман (1815—1910) 548
- Кенігсмарк Марія-Аврора (1662—1728) 411
- Кенсовський Олександр (1590—1667), абат олівський 342
- Кербедж Станіслав (1810—1899) 598
- Керзон Джордж Натаніел, лорд, маркіз (1859—1925) 742, 793, 808, 822, 826
- Кернік Владислав (1879—1971) 762
- Керол Ф. К. 869
- Керю Джордж (п. 1612) 337
- Кетлер Готард (1517—1587), герцог курляндський (від 1561 р.) 155
- Кетлер Яків (1610—1681), герцог курляндський (від 1638) 381
- Кетлери 381
- Килінський Ян (1760—1819) 446, 562
- Кирило (бл. 827—бл. 869), святий 93, 100, 505, 658
- Киселевський Стефан (1911—1991) 901, 919
- Кисіль Адам (1600—1653) 178
- Кінга (1234—1292), свята, дружина Болеслава V Соромливого 95, 100
- Кінке, данцизький купець 241
- Кіплінг Редьярд (1865—1936) 839, 965
- Кіркор Гелена (1828—1900) 715
- Кісинжер Генрі Альфред (н. 1923) 342
- Кітлич Генрик (1150—1219), архієпископ 100
- Кітович Єнджей (1728—1804) 48
- Кішка Ян (п. 1591) 178, 185
- Кішак, генерал 936, 947, 950
- Кларендон Едвард Гайд, граф (1609—1674) 343
- Клаудер Йоган Християн 420
- Клаузевіц Карл фон (1780—1831) 396
- Клеберг Францишек (1888—1941) 771
- Клеман Жак (1567—1589) 356
- Климент (п. 1462), зброяр 141
- Климент VIII, Іпполіто Альдобрандіні (1536—1605), папа 175
- Климент XIII, Карло делла Торре Реццоніко (1693—1769), папа 606
- Климент XIV, Джованні Віченцо Ганганеллі (1705—1774), папа 606
- Клюге Ганс Гюнтер фон (1882—1944) 839
- Клюк Ян-Криштоф (1739—1796), князь 618
- Кляйст Генріх фон (1777—1811) 537
- Кляйст Еваль Християн фон (1715—1759) 839, 841
- Клячко Юліан (1825—1906) 485
- Кльонович Себастьян Фабіан (бл. 1545—1602) 89, 246, 264
- Кніпроде Вінріх фон (1352—1382), великий магістр Тевтонського ордену 133
- Кнуд I (бл. 995—1035), данський і англійський король (1016—1035) 46, 103
- Князевич Карл (1762—1842) 647, 667, 678
- Кобден Ричард (1804—1865) 575, 691
- Коген Ісаак 643
- Коженьовський Аполлон (1820—1869) 707
- Козель Анна-Констанція Гойм, графиня (1680—1765) 411, 413
- Козетувський Ян (1781—1821) 671
- Козловська Феліція (1862—1921) 608, 614
- Козловський Леон (1892—1944) 76
- Козловський Фелікс (1803—1872) 608

- Козміан Каетан (1771—1856) 226, 228, 674
 Колаковський Лешек (н. 1927) 856, 857, 888, 945
 Колін фон Коленштайн Людвіг (1781—?) 696
 Коловрат Франц Карл (1620—1700) 403
 Коломан (Кальман) (1068—1116), галицький король 95
 Колонтай Гуго (1750—1812), ксьондз 439, 484, 619
 Колумб Христофор, Христофоро Коломбо (1451—1506) 655
 Коль Гельмут 963
 Кольбе Максиміліан *див.* Максиміліан-Марія Кольбе, святий
 Кольбер Франсуа Едуард, граф де Вандьєр (1633—1693) 342
 Кольберг Вільгельм (1807—1877), приятель Шопена 690
 Коменський Ян Амос (1592—1670) 186
 Коморовський Тадеуш, “Бур” (1895—1966) 799, 800, 801, 878, 926
 Кон Фелікс (1864—1941) 725
 Конарський Адам (1518—1574), єпископ познанський (від 1562) 351
 Конарський Станіслав (1700—1773), ксьондз 423, 617
 Конарський Т. 869
 Конашевич-Сагайдачний Петро (п. 1622) 376, 386
 Конвицький Тадеуш 945
 Конде, герцог *див.* Людовік II де Конде
 Кондильяк Етьєн Боно де (1715—1780) 618
 Конецпольський Олександр (1620—1659) 392
 Конецпольський Станіслав (1593—1646) 375, 379, 390
 Конецпольські 278, 376
 Конев Іван Степанович (1897—1973) 794
 Конопницька Марія (1842—1910) 550
 Конрад (бл. 1191—1247), мазовецький князь 94, 95, 96, 111, 112
 Конрад I (п. 1237), князь глогувський 94
 Конрад II (990—1039), імператор (від 1027) 101
 Конрад III Гогенштауфен (бл. 1094—1152), німецький король (від 1138) 103, 109
 Конрад Джозеф, власне Теодор-Юзеф-Конрад Коженювський (1857—1924) 471, 663, 707
 Конрад, маркграф нижньолужицький 94
 Конринг Герман (1606—1681) 316
 Константин VII Багрянородний (905—959), візантійський імператор (від 945) 80
 Констанція (1245/48—1281), донька Пшемисла I, великопольського князя 94
 Констанція (1588—1631), дружина Сигізмунда III Вази, донька Карла, ерцгерцога австрійського 147, 185, 299
 Констанція (бл. 1229—1253/57), дружина Казимира I, князя куявського 95
 Конт Опост (1798—1837) 490
 Конті Франсуа Луї де Бурбон, герцог (1644—1709) 341, 410
 Коперник Миколай (1473—1543) 158, 238, 471, 532, 792
 Коперник Миколай, (п. 1462), батько Миколая 237, 238
 Копчинський Онуфрій (1735—1817), ксьондз 618
 Корал Джо (н. 1904) 663
 Кораці Антоніо (1792—1877) 598
 Кордецький Августин (1603—1673) 380
 Кордовські 232
 Корзон Тадеуш (1839—1918) 51, 52, 596
 Корибут (п. після 1404), новгород-сіверський князь 146
 Коріат, син Гедиміна, князь у Новогрудку 146
 Корняк Михайло 308
 Корнякти 306
 Король Бомба *див.* Фердинанд II, король Бомба
 Корсак Самуїл (бл. 1745—1794), посол 436
 Кортес Ернан (1485—1547) 323
 Корфанти Войцех (1873—1939) 549, 612, 763, 819
 Кос Рафаель (1590—1633) 185
 Косаковський Симон (1741—1794) 436, 443, 446
 Косаковський Юзеф (1738—1794) 436, 443
 Косинський Криштоф (п. 1593) 376
 Костомаров Микола (1817—1885) 505
 Костшевський Юзеф (1885—1969) 76
 Костянтин Миколайович (1827—1892), великий князь російський 709
 Костянтин Павлович (1799—1831), великий князь російський 678, 681, 683, 684
 Косцельський Юзеф-Теодор (1845—1911) 550
 Косцюшко Тадеуш (1746—1817) 439, 441, 443, 445, 446, 447, 448, 477, 484, 499, 503, 576, 593, 647, 649, 656, 665, 666, 667, 700
 Кот Станіслав (1885—1975) 754, 809
 Котарбінський Тадеуш (1886—1981) 857
 Кохановський Пйотр (1566—1620) 48, 170
 Кохановський Ян (1530—1584) 158, 326
 Коховський Веспасіан (1633—1700) 48
 Коц Адам (1891—1969) 761
 Кошут Лайош (1802—1894) 701
 Кошутська Марія, псевдонім Костшева (1876—1939) 851
 Краєвський Рафал (1834—1864) 714, 716
 Краєвський-Штейн Владислав, власне Владислав Штейн, псевдонім Антоній Краєвський (1886—1937) 851
 Крайчка, уніатка з Підляся 605
 Крайстмес, посланець 344

- Крак, легендарний засновник Кракова 93, 247
Красау, Красов Ернст Детлов фон (бл. 1660—1714) 141
Красицький Ігнаці (1735—1801), єпископ вармійський (від 1766), гнєзненський (від 1795) 215, 439, 612
Красицькі 230
Красінський Адам (1810—1891), єпископ віленський (1858—1863) 612
Красінський Валеріян (1795—1855) 172
Красінський Вінцент (1782—1858) 475, 503, 681
Красінський Сигізмунд (1812—1859) 468, 475, 480, 505, 524, 653
Красінський Міхал-Ієронім (1712—1784) 431
Красінський Ян-Доброгост (1640—1717) 278
Красінські 278
Красник Соломон 143
Крашевський Юзеф-Ігнаці (1812—1887) 469, 632
Крель Ян, Йоган Креліус (1590—1633) 185
Кремер Юзеф (1806—1875) 483
Кремовецький Тадеуш (1798—1847) 687
Кренцький Август (1843—1920) 715
Кречетніков Петро (1727—після 1800) 432
Кржижановський Володимир (1824—1887) 656
Кржижановський Северин (1787—1839) 681, 693
Крилов Іван Андрійович (1769—1844) 525
Кристіна (1626—1689), шведська королева (1632—1654) 147
Кристіна, дружина Казимира III Великого 95, 122
Кристіна, дружина Болеслава I Високого, князя силезького 94
Кромвель Олівер (1599—1685), лорд-протектор 184, 194, 391
Кромвель Томас (1485—1540), канцлер Англії 194
Кромер Мартин (1512—1589), єпископ вармійський 47, 197, 232, 326, 328, 335
Кронберг Вальтер фон (бл. 1480—1543) 153
Кроненберг Леопольд (1812—1878) 593, 632, 705, 707
Кроненберги 600
Кропоткін Петро Олексійович (1842—1921), князь 503
Крохмаль Нахман (1785—1840) 633
Круковецький Ян (1772—1850) 686, 687
Круль Джон (1910—1996), архієпископ Філадельфії, кардинал 657
Крумгаузен Габріель (1614—1685), бурмистр Данцига 240, 276
Крупська Надія Костянтинівна (1869—1939) 526
Крупський Костянтин Ігнатович (1838—1883) 526
Крута Антоній (1727—1812) 327
Ксьондз Марек *див.* Яндролович Марек
Куаєр Габріель-Франсуа (1707—1782) 318
Кукель Маріян (1885—1976), генерал 53, 61, 649, 660
Куклінський Ришард 937
Куликов Віктор Георгійович (н. 1921) 940
Куліш Пантелеймон (1819—1897) 837
Кульвеч Аврам (1510—1545) 178
Кунегунда (1298—1331/33), донька Владислава II Локетка 95
Кунегунда, донька Казимира III Великого 95
Кунецька (Куницька) 395
Куницький Станіслав (1861—1886) 848
Курас Юзеф, “Вогонь” (“*Ogień*”) (1915—1947) 864
Курбський Андрій (1528—1583), князь 175, 313, 314
Курбський Михайло Дмитро (1582—1645), князь 314
Курилович Єжи (1895—1978) 764
Курозвенцькі 127, 213
Куронь Яцек (н. 1934) 918, 947, 957
Курціус, власне Олександр-Кароль Курчевський 655
Кутанін, керівник заходів проти уніатів 605
Кутс Олександр 253
Кутузов-Голєнішев Михайло Іларіонович (1745—1813) 521
Кутшеба Тадеуш (1885—1947) 767, 772
Кшивицький Казимир (1820—1883) 476
Кшивицький Людвік (1859—1941) 622
Кюри-Скłodовська Марія *див.* Скłodовська-Кюри
Кютнер Фердинанд 730
Кюхлер Георг фон (1881—1968) 771
Лабурер Жан де (1623—1675) 234
Лавринович Миколай (1590—1651) 171
Лавстон Джей 851
Ламартин де Пра Альфонс (1790—1869) 702
Ламберт (після 981—після 992), син Мешка I, брат Болеслава Хороброго 95
Ланге Оскар (1904—1965) 570
Лангевич Маріян (1827—1887) 708, 711
Ланда Соломон 143
Ландовська Ванда (1877—1959) 663
Ланської Василь Сергійович (1754—1831) 674
Ларделлі (*Lardelli*) Джованні Джакомо (1871—1941) 527
Ласаль Фердинанд (1825—1864) 537, 622, 839
Ласкер Едвард (1829—1894) 839
Ласький Войцех (1536—1605) 357

- Ласький Ян (1455—1531), примас і канцлер 139, 322
 Ласький Ян (1499—1560), небіж примаса 157, 183, 187
 Лаш Самійло (бл. 1590—1649) 306
 Лев X, Джованні де Медичі (1475—1521), папа 140
 Лев XIII, Джоаккіно Печчі (1810—1903), папа 606
 Лев Данилович (бл. 1230—1301), князь галицький (від 1264) 829
 Левицький Михайло 684
 Левін Рахель, Варнгаген фон Енсе (1771—1833) 537
 Левінсон Ісаак Бер (1788—1860) 633
 Левшин Лев (1806—1871) 715
 Легран Антуан (п. бл. 1700) 397
 Ледницький Олександр (1866—1934) 720, 733
 Ледуховський Мечислав (1822—1902), архієпископ гнезненський, кардинал 544
 Лейбович Янкель *див.* Франк Якуб
 Лелевель Йоахим (1786—1861) 48, 205, 471, 473, 481, 482, 503, 631, 661, 681, 697, 701, 847, 850
 Ленін Володимир Ілліч, власне В. І. Ульянов (1870—1924) 53, 492, 637, 717, 737, 744, 874, 879, 913, 931
 Лентовський Людвік (1786—1868), єпископ, управитель Краківської єпархії 696
 Ленчицький Миколай (1574—1653) 171
 Лео Юліуш (1862—1918) 729
 Леопольд I (1640—1705), імператор (від 1658) 388
 Леопольд II (1747—1792), імператор (від 1790) 401, 553
 Леопольд III (п. 1136), маркграф австрійський 94
 Лер-Сплавінський Тадеуш (1891—1965) 76
 Лесенау Беневентус фон 244
 Лесинг Готгольд Ефраїм (1729—1781) 537
 Лесинг Карл (1808—1880) 839
 Лесмян Болеслав (1877—1937) 766
 Лех, легендарний засновник польської держави 93
 Лехонь Ян, власне Лешек Серафимович (1899—1956) 766
 Лешек Білий (1202—1227), князь сандомирський і краківський 95, 111
 Лешек Чорний (бл. 1240—1288), князь ленчицько-серадзький, краківський і сандомирський 95, 117
 Лещинський Станіслав *див.* Станіслав Лещинський
 Лещневський Станіслав (1886—1939) 764
 Лещинський Богуслав (1614—1659) 187
 Лещинський Вацлав (1605—1666), єпископ вармійський, архієпископ гнезненський 337
 Лещинський Рафал (1526—1599) 182, 183
 Лещинський Юліан, псевдонім Ленський (1889—1937) 851
 Лещинські 278
 Лжедмитро I, власне Григорій Отреп'єв (п. 1606), російський цар (від 1605) 340, 383
 Лжедмитро II (п. 1610) 383
 Липський Станіслав, секретар Яна III 398
 Лисенко Трохим Денисович (1898—1976) 882
 Литвинов Максим Максимович, власне Мейр Мойсейович Валах (1876—1951) 637, 767, 768
 Лібельт Кароль (1807—1875) 540, 701
 Ліберман Герман (1870—1941) 762
 Лівій Тит (59 до н. е. —17 н. е.) 46
 Лієвський (*Lijewski*) Мечислав 527
 Ліковський Едвард (1836—1915), архієпископ гнезненський (від 1914) 550
 Лілпоп Станіслав (1817—1866) 593
 Лімановський Болеслав (1835—1935) 847, 848
 Лінде Адріан фон дер (1579—1631) 271
 Лінде Самуїл-Богуміл (1771—1847) 617
 Ліоне Гюг де (1611—1671) 342
 Ліпінський Едвард (1888—1986) 918
 Ліппомано Ієронімо (п. 1591), венеціанський посол 314
 Ліске Ксаверій (1838—1891) 52
 Лісманіно Франческо (1504—1566) 184
 Лісовський Олександр-Юзеф (п. 1616) 383
 Ліст Вільгельм (1880—1970) 771
 Ліст Ференц (1811—1886) 472
 Літлпейдж Луїс (1762—1802) 223
 Літта Лоренцо (1756—1820) 449
 Ліхновські, родина 536
 Ліхтенштейн Елеонора-Маргарита (1655—1702), герцогиня гольштайнська 402
 Ліхтенштейн Максиміліан-Якуб-Моріс (1641—1709), герцог 402
 Ловицький Міхал 655
 Лорау Фрідріх фон (1604—1655) 841
 Лойд Джордж Девід (1863—1945) 739, 769, 817, 822
 Лолінг Герит, капітан 251
 Лонгва Роман (1891—1938) 648
 Лонгін Касій (бл. 213—273) 424
 Лот Едвард (1884—1944) 764
 Лотар III з Суплінбурга (1075—1137), німецький король (від 1125) та імператор (від 1133) 110
 Лоччі Августин (бл. 1650—бл. 1730) 277
 Лубенський Константи (1825—1969), єпископ августовський 612
 Лубенський Фелікс (1758—1848) 670
 Луї-Наполеон Бонапарт *див.* Наполеон III
 Луї-Філіп I (1773—1850), король Франції (1830—1848) 682, 699

- Лука євангеліст, святий 380
 Лукашевич Ян (1878—1956) 764, 766
 Лукашинський Валеріан (1786—1868) 481, 495, 503, 680, 693
 Лурія Соломон (1510—1573), рабин з Бреста 374
 Луця, (п. після 1208), дружина Владислава III Тонкононого 94
 Любарт-Дмитро (п. 1384), син Гедиміна, князь володимирський і луцький 129, 146
 Любельський Шулим 624
 Любецький-Друцький Ксаверій *див.* Друцький-Любецький
 Любовидзький Матеуш (1789—1874) 683
 Любомирська Урсула-Катерина (1680—1743), княгиня щешинська 411
 Любомирський Єжи-Себастьян (1616—1667), польовий коронний гетьман, рокошанин 300, 301, 302, 391, 393, 396, 397, 398
 Любомирський Здзислав, князь (1865—1943) 732, 735
 Любомирський Міхал (п. 1398), дід Петра 201
 Любомирський Олександр-Міхал (п. 1677) 213
 Любомирський Станіслав (1583—1649), краківський воєвода (від 1638) 214
 Любомирський Станіслав-Геракліуш (1642—1702), великий коронний маршал 278, 398
 Любомирські 89, 213, 241, 242, 258, 418, 555, 584
 Любранський Ян (1456—1520), єпископ познанський (від 1499) 157, 617
 Людвіг Гогенцолерн (1666—1687), герцог прусський 347, 406
 Людгарда (бл. 1261—бл. 1283), дружина Пшемисла II 94
 Людендорф Еріх фон (1865—1937) 728
 Людмила, донька Конрада III Мазовецького 95
 Людмила, дружина Мешка I Плутоногого 94
 Людовік I Анжуйський (1326—1382), польський і угорський король 47, 123, 127, 298
 Людовік II Ягелончик (1506—1526), угорський і чеський король (від 1518) 142, 152
 Людовік IX Святий (1214—1270), король Франції (від 1226) 125
 Людовік XI (1423—1483), король Франції (від 1461) 149
 Людовік XIV (1638—1715), король Франції (від 1643) 329, 331, 341, 342, 343, 400, 401, 407
 Людовік XV (1710—1774), король Франції (від 1715) 428
 Людовік XVI (1754—1793), король Франції (1774—1792) 445, 449
 Людовік XVIII (1755—1824), король Франції (від 1814) 444
 Люїльєр Симон (1750—1840) 618
 Люксембург Ружа (Роза) (1870—1919) 500, 570, 637, 848, 849, 858
 Люксембурги 125
 Люмбре д'Ербінген Антуан де 341, 342
 Лютер Мартин (1483—1546) 189, 323
 Лютер, Людер, герцог брауншвайзький, великий магістр Тевтонського ордену 118
 Лютославський Вітольд (1913—1994) 903
 Лючезіні Джироламо (1752—1825) 444
 Ляйбніц Готфрід-Вільгельм (1646—1716) 317, 407
 Ляйслер, член франкфуртського парламенту 702
 Лянцкоронські 584
 Ляпунов Прокопій Петрович (п. 1610) 384
 Маблі Габріель-Бона де (1709—1785), французький політичний автор 319, 349
 Магнус (1106—1134), датський і шведський король 94
 Магнус Ваза (1589—1618), герцог Східного Готланду 367
 Магомет IV (1641—1692), турецький султан 395
 Магомет ібн Абдала (бл. 570—632) 744
 Мадалинський Антоній-Юзеф (1739—1805) 445
 Мадзині Джузеппе (1805—1872) 473, 479
 Маєвський Кароль (1833—1897) 708, 713
 Мажино Андре (1877—1932) 768
 Мазовецький Тадеуш (н. 1927) 919, 947, 948, 950, 952, 953, 955, 956
 Мак'явеллі Ніколо (1469—1527) 336
 Макгарв Вільям Генрі (1843—1914) 578
 Макдоналд Джон (бл. 1775—1837) 578
 Макдональд Жак-Етьєн (1765—1840), герцог Таранто 669
 Макензен Август фон (1849—1945) 731
 Маколей Томас Бебінгтон, лорд (1800—1859) 436, 499, 542
 Макробіус Амбросіус Теодосіус 424
 Максиміліан (1558—1618), син Максиміліана II, ерцгерцог австрійський 368
 Максиміліан I (1459—1519), імператор 248, 322
 Максиміліан II (1527—1576), імператор 355, 358
 Максиміліан II Емануїл (1662—1726), курфюрст баварський 404
 Максиміліан-Марія Кольбе (1894—1941), св. 614
 Мала Ян 655
 Маласпіна Германіко (п. 1604), папський нунцій (1592—1597) 230, 368
 Малаховський Станіслав (1736—1809) 442, 596, 668

- Малаховський Ян (1698—1762), великий коронний канцлер 573
 Мале-дю-Пан Жак (1749—1800) 436
 Малерб Жак 280
 Малиновський Броніслав (1884—1942) 663
 Малиновський Ернест (1808/15—1899) 663
 Малиновський Йосиф, син Мордехая-Кводеша 189
 Малиновський-Побуг Владислав (1899—1962) 53
 Мамрот Людвік (п. 1863) 576
 Мандевіль Джон (п. бл. 1372), мандрівник-англієць 116
 Маневіль Густав де 816
 Мантефель-Шере Тадеуш (1902—1970) 56
 Мао Цзедун (1893—1976) 858, 923
 Мапу Абрам (1807—1867) 633
 Марбург Адам (1855—1913) 622
 Маргарита (п. 1315), від 1293 дружина Пшемисла II, князя великопольського 94
 Маргарита (п. 1349), дружина Людовіка I Анжуйського 95
 Маргарита (п. 1409), дружина Казимира IV, князя слупського 95
 Маргарита де Валуа (1523—1574), герцогиня савойська 355
 Маре Г'юг, герцог Бассано (1763—1839) 672
 Марек, ксьондз (Яндрович Марек), кармеліт (бл. 1713—бл. 1804) 609
 Марескотті Галеаццо (1627—1726) 342
 Марія (1370—1395), донька Людовіка I Анжуйського, королева угорська (1382—1387) 95, 128, 129, 133
 Марія (1505—1558), внучка імператора Максиміліана I, дружина Людовіка II Ягелончика 146, 152
 Марія (п. після 1167), дружина Болеслава IV Кучерявого 94
 Марія I Тюдор (1516—1558), королева Англії і Ірландії (від 1553) 334
 Марія з Вітебська (п. 1346), дружина Ольгерда, великого князя литовського 146
 Марія Клевська, Марі де Клев (1553—1574), герцогиня Конде 353
 Марія Лещинська (1703—1768), дружина Людовіка XV, короля Франції 423
 Марія Стюарт (1542—1587), королева Шотландії (1542—1567) і Франції (1559—1560) 351
 Марія, дружина Вітовта, великого князя Литовського 146
 Марія-Казимира де ла Гранж д'Арк'єн (1635—1716), Марисенька, польська королева, дружина Яна III Собеського 278, 280, 341, 343, 397, 398 399, 402, 403, 404, 406, 407
 Марія-Луїза з роду Гонзага де Невер (1611—1667), польська королева 337, 341, 388
 Марія-Терезія (1717—1780), королева Чехії та Угорщини (від 1740), імператриця (від 1745) 429, 432, 553, 556, 606, 627
 Марковський Юліан (1846—1903) 562
 Марконі Анрі (1792—1863) 599
 Маркс Карл-Генріх (1818—1883) 48, 443, 482, 499, 536, 547, 548, 622, 697, 700, 712, 848, 879, 913, 952
 Мартин Поляк (п. після 1278) 106
 Мархлевський Юліан (1866—1925) 500, 848
 Марцинкевич-Дунін Вінцент (1807—1884) 504
 Марцинковський Кароль (1800—1846) 540
 Маршал Джордж Кетлет (1880—1959) 873, 874
 Масальський Василь, князь 384
 Масальський Ігнаци-Юзеф (1729—1794), єпископ віленський 436, 446
 Мастек Мечислав (1893—1942) 762
 Матейко Ян (1838—1893) 470, 562
 Матильда (п. після 1036), сестра Мешка II 95
 Матушевич Мартин (1714—1733) 48
 Матушинський Ян (1809—1842), приятель Шопена 690
 Мацей з Мехува (бл. 1457—1523) 157
 Мацейовський Бернард (1548—1608), кардинал, примас 299
 Мацкевич Антоній (1827/8—1863), ксьондз 709
 Машо Гійом (1300—1377) 116, 121
 Мегер Томас Франц (1823—1867) 699, 700, 702
 Медович Альфред 946
 Мейджорібенкс Ендрю 253
 Мейзельс Дов Бер (1798—1870) 632, 706
 Меланхтон Філіп, власне Ф. Шварцерд (1497—1560) 183
 Мельжинський Юзеф (1824—1900) і Северин (1804—1872) 545
 Мельхерс Паулос (1813—1895), архієпископ кельнський 544
 Мельцєрова Ружа *див.* Померанц-Мельцєрова
 Мельштинські 127, 213
 Мемлінг Ганс (після 1430—1494) 264
 Мендель Йоган-Грегор (1822—1884) 882
 Мендельсон Мойсей (1729—1786) 631
 Мендоса Франсиско де (п. 1623) 340
 Менжинський, козацький полковник 403
 Менц, шарфюрер у таборі в Освенцимі 789
 Менцель Адольф (1815—1905) 839
 Мер Даниєль де 240
 Меріме Проспер (1803—1870) 498
 Мерославський Людвік (1814—1878) 478, 479, 539, 558, 696, 701, 708
 Местр Жозеф де (1753—1821) 475
 Метерніх-Вінебург Клеменс-Лотар-Венцель, князь (1773—1859) 477, 553, 559, 699, 839

- Мєфодій (п. бл. 885), св. 93, 100, 505, 658
 Мєшко (1045—1065), син Казимира I Відновителя 95
 Мєшко (п. 992), син Мєшка I, брат Болєслава Хороброго 95
 Мєшко I (бл. 922—992), польський князь (від бл. 960) 45, 46, 91, 95, 96, 98, 107, 109, 111
 Мєшко I Плутоногий (бл. 1130—1211), князь опольський (від 1163), рацибузький (від 1178) і краківський (від 1210) 94
 Мєшко II (990—1034), польський король 95, 101, 115
 Мєшко III Старий (1122—1202), князь великопольський 94
 Мєшко, син Мєшка III Старого, князь калішський 94
 Микола I (1796—1855), цар (від 1825) 409, 476, 487, 495, 512, 514, 515, 522, 523, 526, 530, 604, 627, 629, 681, 684, 685, 688, 689, 693, 700, 704, 705, 909
 Микола II (1868—1918), цар (1894—1917) 512, 530, 727, 735
 Микола Миколайович (1856—1929), великий князь російський 731
 Миколай Поляк (п. 1279) 106
 Миколай Тромба (бл. 1358—1422), архієпископ гнєзненський 139
 Миколайчик Станіслав (1901—1966) 507, 662, 820, 825, 828, 863, 870, 871, 872, 873, 876, 877, 878, 926
 Милоратов Олімпій 701
 Михайло Федорович Романов (1596—1645), російський цар (від 1613) 384
 Михайло-Корибут Вишневецький (1640—1673), польський король (від 1669) 343, 397
 Мишковський Миколай (п. 1557), радомський каштелян 328
 Мишковський Пйотр (1505—1591), єпископ краківський 290
 Мишковський Сигізмунд (бл. 1562—1615), великий коронний маршалок 299
 Мишковські 214, 587
 Мідлтон Арчибальд Патрик 223
 Мікаеліс Георг (1857—1936) 840
 Мікаеліс Георг (1857—1936) 840
 Міклашевич Фелікс (бл. 1740—1801) 656
 Міл Джон Стюарт (1806—1873) 622
 Мілер Віл 253
 Мілковський Сигізмунд, псевдонім Томаш-Теодор Єж (1824—1915) 491
 Мілош Чєслав (н. 1911) 879, 902, 934, 945, 961
 Мілтон Джон (1608—1674) 396
 Мілютін Микола Олексійович (1818—1872) 716
 Мінін Кузьма (п. 1616) 382
 Мінський Станіслав (бл. 1563—1607) 234
 Мінц Гіларій (1905—1974) 854, 874, 884
 Мірабо Габрієль-Оноре де (1749—1791) 435
 Мітчел Джон Томас (1828—1895) 699, 702
 Міхал з Граби *див.* Любомирський Міхал
 Міхнік Адам (н. 1946) 61, 918, 945, 946, 949
 Міцкевич Адам (1798—1855) 85, 217, 459, 462, 468, 478, 480, 481, 500, 502, 519, 524, 530, 531, 545, 561, 638, 648, 653, 665, 672, 682, 700, 704, 705, 829, 887, 967
 Мнішек Єжи (п. 1615), сандомирський воєвода 325, 383
 Мнішек Марина (1588—1614), дружина Лжедмитра I і Лжедмитра II 383
 Мнішеки 278
 Моаб, Могаупт Симон, торунський міщанин 181
 Могила Костянтин (п. 1612), господар Молдавії 177
 Могила Михайло, господар Молдавії 177
 Могила Петро (1596—1647), митрополит київський 177
 Могила Симеон (п. 1607), господар Валахії 177
 Могила Ярема (бл. 1555—1606), господар Молдавії 177
 Могилевер Самуїл (1824—1898) 635, 636
 Мод'єські Ральф (1861—1940) 663
 Модель Вальтер (1891—1945) 800
 Моджевський Анджей Фрич (1503—1572) 158, 310, 311, 315, 326
 Моджеєвська Гелєна (1840—1909) 663
 Модзелєвський Кароль (н. 1937) 61
 Молоєць Болєслав (1909—1942) 852
 Молотов В'ячеслав Михайлович, власне В. М. Скрябін (1890—1986) 739, 767, 768, 772, 774, 809, 810
 Мольтке Гельмут Джеймс фон (1907—1945) 459, 536, 840
 Мольтке Гельмут фон (1800—1891) 840
 Момзен Теодор (1817—1903) 538
 Моввід, син Гєдимина, великого князя литовського 146
 Монлюк Жан де (1508—1579), єпископ Валенсії (від 1553) 335, 352
 Монмут Джеймс Скот, герцог (1649—1685) 344
 Монтелупі Валєріан (1548—1613) 306
 Монтелупі Себастьян (1516—1600) 306
 Монтелупі, Вільчогурські 268, 327
 Монтєске Шарль-Луї де Секонда (1689—1755) 318
 Монті Антуан-Фелікс, маркіз (1684—1738) 329, 348
 Мончак Антоній (н. 1928) 261
 Монюшко Станіслав (1819—1872) 470
 Мор Томас, сер (1478—1535) 323
 Моравський Цєзарій 715

- Моравський-Осубка Едвард *див.* Осубка-Моравський
- Морачевський Єнджей (1870—1944) 563, 597
- Морган Вільям 253
- Морисон Файнз 315
- Моріс де Сакс (1696—1750), маршал Франції (від 1744) 411
- Мороні Джовані (1509—1580), кардинал 339
- Мороу Андреас, капітан 251
- Морпет Джордж Вільям Фредерик Говард Карлайл, граф (1802—1864) 691
- Москоровіус, Москожевський Ієронім (бл. 1560—1625) 184
- Мосцицький Ігнаці (1867—1946) 642, 761, 762
- Мохнацький Маврикій (1803—1834) 480, 481, 683
- Моцарт Вольфганг-Амадей (1756—1791) 153
- Мочар Мечислав (1913—1986) 855, 887, 888, 889
- Мочигемба Леопольд (1824—1891), ксьондз 654
- Мочульський Лешек (н. 1930) 953
- Мрожек Славомир (н. 1930) 900, 902
- Мукланович Ян 715
- Муравйов Михайло Миколайович (1796—1866) 692, 717
- Муравйов-Апостол Сергій Іванович (1796—1826) 692
- Муратович Сефер (п. 1632), секретар Сигізмунда III 327
- Мускі, Марцишевський Едмунд (1914—1996) 657
- Муссоліні Беніто (1883—1945) 768, 785
- Мушницький-Довбур Юзеф (1867—1937) 648, 735
- Мшуй I (п. 1220), князь Гданського помор'я 94
- Мюлер фон дер Люне Бурхард (1604—1670) 380, 381
- Мюрад II Переможець (1403—1451), турецький султан 168, 169
- Мюрат Йоахим (1767—1815) 668
- Мяловський-Ролов Кароль *див.* Ролов-Мяловський
- Мярка Кароль (1825—1882) 544
- Мяковський Станіслав (п. 1750), ксьондз із Плоцька 219
- Набеляк Людвік (1804—1883) 683
- Навуходоносор 681, 967
- Надасда Єлизавета з Баторіїв (п. 1614) 358
- Наєр, учасник таємного навчання 623
- Након (п. бл. 965), князь бодричів 45
- Наливайко Северин (п. 1597) 176, 376
- Налковський Вацлав (1851—1911) 72, 622
- Нам'єр Луїс Бернштейн, сер, Людвік Немировський (1888—1960) 320, 504, 733, 737, 739, 769, 822
- Наперальський Адам (1861—1928) 549
- Наполеон I, Наполеон Бонапарт (1769—1821), імператор Франції (1804—1814), італійський король (1805—1814) 89, 350, 382, 465, 649, 667, 668, 671, 672, 674, 675, 839, 954
- Наполеон III, Луї-Наполеон Бонапарт (1808—1873), президент Франції (від 1848), французький імператор (1852—1870) 703, 704, 706, 713
- Нарбут Василь (п. 1722) 174
- Нарбут Теодор (1784—1864) 504
- Наримунт-Гліб (п. 1348), син Гедиміна, великого князя литовського 146
- Нарутович Станіслав (1862—1932) 504
- Нарутович Габріель (1865—1922) 504, 763
- Нарушевич Адам (1733—1796), єпископ смоленський (від 1788), луцький (від 1790) 48, 52, 226, 524
- Натан, пророк ізраїльський 144, 148
- Науйоєс Альфред-Гельмут (1911—1960) 770
- Науман Фрідріх (1860—1919) 732
- Невер Людовік Гонзага, герцог де (1539—1595) 354
- Негрі Пола, власне Аполлонія Халупець (1897—1987) 663
- Недзеляк Стефан 947
- Недзялковський Мечислав (1893—1940) 597
- Ней Мішель (1769—1815), маршал Франції (від 1804) 219
- Немойовський Бонавентура (1787—1835) 679, 680
- Немойовський Вінценти (1784—1834) 679, 680, 693
- Нєрнст Вальтер-Герман (1864—1941) 840
- Нєрон (37—68), римський імператор 81
- Нємцевич Юліан-Урсин (1758—1841) 440, 446, 466, 469, 647, 665
- Никифор, власне Єпіфаній Дровняк (1895—1968) 903
- Никон, власне Микита Минов (1605—1681), патріарх московський 177
- Нібур Георг-Бартольд (1776—1831) 537
- Нідерле Любор (1865—1944) 78
- Ніжинський Вацлав (1890—1950) 663
- Нікітін, російський посол у Варшаві 410
- Ніколсон Гарольд, сер (1886—1968) 586
- Ніцше Фрідріх (1844—1900) 473, 622, 761
- Новак Зєнон (1905—1980) 886
- Новаліс, власне Фрідріх-Леопольд фон Гарденберг (1772—1801) 537
- Новицький Юзеф (1766—1830) 684
- Новодворський Бартоломій (1544—1624) 169
- Новомейський Адам, заступник коронного обвинувача 290

- Новосильцов Микола Іванович 722
 Новосильцов Микола Миколайович (1761—1836) 674, 678, 681
 Новотко Марсел (1893—1942) 852, 853
 Нолькен Карл 722
 Норвід Ципріан-Каміл (1821—1883) 509, 600, 653, 813
 Нордстром Йоган, капітан 251
 Ньютон Ісаак, сер (1642—1727) 882
- О'Брасн Вільям Сміт (1803—1864) 702
 О'Брасн де Лейсі Патрик 711
 О'Галеран *див.* Ален
 О'Келлі Г'юго 223
 О'Конел Деніел (1775—1847) 691
 О'Конор Бернард (бл. 1660—1698) 315, 316
 О'Конор Фергюс Едвард (1794—1855) 699
 Овідій, Publius Ovidius Naso, (43 до н. е. — 17 н. е.) 424
 Огінський Міхал-Казимир (1728—1800) 423, 432
 Огінські 178, 418
 Ода (п. 1023), донька маркграфа Дітріха, дружина Мешка I 95
 Ода, донька маркграфа Екегарда, дружина Болеслава I Хороброго 95
 Одон (1141—1194), син Мешка III Старого, великопольський князь 94
 Одровонжі 141
 Ожаровський Пйотр (1741—1794) 436, 446
 Ожельська Анна (бл. 1702—1769), герцогиня гольштайнська 411, 424
 Оконь Євгеніуш (1882—1949), ксьондз 609
 Оксеншерна Бенгт (1623—1702) 342
 Окулицький Леопольд (1898—1946) 861, 863, 864
 Окшея Стефан (1886—1905) 722
 Олександр I (1777—1825), цар (від 1801) 486, 495, 499, 512, 522, 526, 668, 675, 679, 680
 Олександр II (1818—1881), цар (від 1855) 470, 478, 486, 487, 499, 512, 526, 530, 588, 604, 612, 627, 634, 705, 712
 Олександр III (1845—1894), цар (від 1881) 492, 512, 515, 522, 627
 Олександр Македонський (356—323 до н. е.) 200, 844
 Олександр Ягелончик (1461—1506), великий князь Литовський (від 1492), польський король (від 1501) 146, 150, 203
 Олександр, лікар 143
 Олександра Федорівна (1798—1860), дружина Миколи I, сестра Фрідріха-Вільгельма IV 539
 Олександр-Карл Ваза (1614—1634), син Сигізмунда III Вазы 147
 Олекси Юзеф 958
 Олексій Михайлович (1629—1676), цар московський (від 1645) 177, 385, 390
 Олена (1476—1513), дружина Олександра Ягелончика 146, 150
 Олесницький Збігнев (1389—1455), кардинал 139, 145, 149, 212
 Олесницькі 182
 Ольга, Олена (п. 969), велика княгиня київська 364
 Ольгерд (1296—1377), син Гедиміна, великого князя литовського 132
 Ольшевський Кароль (1846—1915) 564
 Ольшевський Ян 958
 Опалінський Єнджей (1575—1623), священник із Плоцька 219
 Опалінський Криштоф (1609—1655) 48, 228, 312, 313, 337, 338, 379
 Опалінський Лукаш (1581—1654) 308
 Опалінський Лукаш (1612—1662) 48
 Опацький Войцех, варшавський чашник 245
 Оперман Леонтій (1820—1870) 715
 Опіц фон Боберфельд Мартин (1597—1639) 841
 Оранж-Насау, династія 682
 Орвел Джордж, власне Ерік Блер (1903—1950) 892, 943
 Орденга Юзеф (1802—1879) 713
 Оріховський (Ожеховський) Станіслав (1513—1566)
 Орлов Олексій Федорович (1786—1861) 522
 Орлович Мечислав (1881—1959) 829
 Орозій Павел 115
 Орсетті, родина 291
 Осман II (1604—1622), турецький султан 386
 Осовський Міхал (1863—1886) 848
 Осовський Станіслав (1897—1963) 857
 Оссолінський Єжи (1595—1650) 165, 307, 337, 390
 Оссолінський Ієронім (п. 1576) 182
 Оссолінський Миколай (п. 1663) 306
 Оссолінський Юзеф-Максиміліан (1748—1826) 564
 Оссолінські 278
 Островський Станіслав 878
 Островський Юзеф (1850—1923) 732
 Островський, власник ресторану у Варшаві 527
 Острозька Софія, з родини Тарновських (бл. 1534—1570), княгиня 178
 Острозький Костянтин (бл. 1469—1530), князь 153, 178, 296, 374
 Острозький Костянтин-Василь (1527—1608) 175, 176
 Острозький Януш (1554—1620), князь 178, 363
 Острозькі 206, 214, 376
 Остроруг Ян (1436—1501) 139, 149, 269

- Осубка-Моравський Едвард (1909—1997) 854, 860, 863, 873
 Осцик Григорій (п. 1580) 361
 Отокар II, Пржемысл Отокар II (1233—1278), чеський король 94, 114
 Отон (1000—1033), син Болеслава Хороброго 95
 Отон (1062—1139), святий, єпископ Бамберга 109
 Отон I (п. 1184), маркграф бранденбурзький 95
 Отон I Великий (912—973), імператор 96, 126
 Отон III (980—1002), імператор 96, 98, 101
 Отон V (1346—1379), герцог баварський, маркграф бранденбурзький 121
 Отон з Пільчі (п. 1384/5) 146
 Отреп'єв Григорій *див.* Лжедмитро I
 Охаб Едвард (1906—1989) 862, 875, 884
 Охорович Юліан (1850—1917) 490
 Оцеський Йоахим (п. 1609) 234
 Оші Шарль де Боньєр, барон 340
- П'єр де Лузіньян (1329—1369), король Кіпру 121, 122
 П'юро, учасник селянського страйку 754
 Павел з Кросна, власне Павел Процелер (1470—1517) 322
 Павінський Адольф (1840—1896) 52
 Павлицький Стефан (1839—1916), ксьондз 490
 Павліковський Юзеф (1767—1829?) 667
 Павло I (1754—1801), цар (від 1796) 512, 526, 680
 Павло II, Петро Барбо (1417—1471), папа 165
 Павло VI, Джованні Монтіні, (1897—1978), папа (від 1963) 58, 906, 919
 Павловський Станіслав (1882—1940) 72
 Павлюк, власне Павло Міхнович Бут (п. 1638) 376
 Павляк Вальдемар 958
 Падеревський Ігнаці-Ян (1860—1941) 550, 551, 586, 663, 729, 734, 763, 818
 Падовано Джованні-Марія (бл. 1493—1574) 158
 Палій Семен (п. 1710) 414
 Паллавічіні Обідзо (1632—1700), кардинал, нунцій (1680—1688) 343
 Паллоні Мікел-Анджел (1637—до 1719) 407
 Палмерстон Генрі Джон Темпл, лорд віконт (1784—1865) 704
 Панін Микита (1718—1783) 428
 Папроцький Бартош (1540—1614) 201
 Папроцький Густав (1845—1909) 715
 Парандьє П'єр 448
 Пасек Ян-Хризостом (1636—1701) 48, 227, 229., 245, 290, 293, 301
 Паскевич-Єрванський Іван Федорович (1782—1856), князь Варшавський 476, 687, 692, 693, 701, 705
- Пастор Адам 184
 Пасторіус Йоахим (фон Гіртенберг) (1611—1681) 223
 Паткуль Йоган-Рейнгольд (1660—1707) 330
 Паулер Ільдефонс 153
 Пац Йоган-Якуб, саксонський посол 449
 Паці 178
 Пегловський Станіслав, староста з Уйсьця 245
 Пеен, мандрівник-француз 248
 Пейлі Вільям (1743—1805) 318
 Пейн Томас (1737—1814) 189
 Пейс Джон Паундс (п. 1830) 578
 Пекалкевич Ян (1892—1943) 793
 Пекарський Ансельм, чашник равський 290
 Пекосинський Францишек-Ксаверій (1844—1906) 52
 Пелісон Якуб 280
 Пельс Маркус 240
 Пельс Пітер 240
 Пендерецький Криштоф (н. 1933) 903
 Пенкославський Станіслав (п. 1588), маршалок сейму 296
 Пеньонжек Прокоп (п. 1567), староста з Нови-Тарга 86
 Пеньонжек Ян (бл. 1470—1532) 86
 Пеньонжеки 86, 87
 Перацький Броніслав (1895—1934) 750
 Перген Антон-Йоган (1725—1814) 552
 Пергрехт, учасник таємного навчання 623
 Переяслава (п. 1283), дружина Земовита I, мазовецького князя 95
 Перл Фелікс (1871—1927) 725, 849
 Перл Юзеф (1773—1839) 632
 Перец Іоак Лейб (1852—1915) 633
 Песталоцці Йоган-Генріх (1746—1827) 541
 Пестони: Джон (1421—1466), сер Джон (1442—1479), Джон Молодший (п. 1503), Маргарет (п. 1484) 306
 Петлюра Симон (1879—1926) 748, 825, 834, 835
 Петрарка Франческо (1304—1374) 158
 Петрило, Петро IV (п. 1564), господар Молдавії 154
 Петро I (1672—1725), російський цар (від 1682) 331, 333, 346, 347, 348, 349, 407, 413, 416, 427, 512, 517, 523
 Петро III (1728—1762), російський цар (від 1762) 429
 Петров Іван Юхимович (1896—1958) 794
 Петрусінський Ян (1864—1886) 848
 Писарський Ахаци (п. 1673), вольбромський староста 293
 Пияс Станіслав (1953—1977) 918
 Пібрак Гі дю Фор де (1529—1584) 351
 Підкова Іван (п. 1578) 361
 Пій IX, Джованні Марія Мастаї-Ферретті (1792—1878), папа 608, 699

- Пій VI, Джанджело Браскі, (1717—1799), папа 606
- Пій XI, Акілле Амброджо Ратті (1857—1939), папа 606
- Пій XII, Євгеніо Пачеллі (1876—1958), папа 606
- Пікута, уніат з Підляшшя 605
- Пілгром Арндт 240
- Пілсудський Броніслав (1866—1918) 492, 663
- Пілсудський Сигізмунд Іванович (п. 1889) 648
- Пілсудський Юзеф (1867—1935) 53, 462, 464, 491, 492, 493, 500, 503, 507, 508, 531, 566, 597, 642, 650, 721, 722, 723, 725, 730, 732, 733, 736, 737, 740, 742, 743, 744, 748, 750, 752, 758, 759, 760, 761, 762, 767, 819, 823, 825, 834, 835, 839, 848, 849, 850, 851
- Пінскер Леон, Лев Семенович (1821—1891) 635
- Пінто Андрес Лопес 240
- Піньятеллі Антоніо *див.* Інокентій XII, папа
- Пірамович Гжегож (1735—1801), ксьондз 618
- Пйотр Влостовіц (п. 1153) 47
- Пйотр з Гоньондза, Гонензіус (1530—1572) 184
- Пйотровський Анджей (бл. 1680—1746) 182
- Плавт, Titus Marcus Plautus (бл. 250—184 до н. е.) 383
- Планк Макс (1858—1947) 537
- Плат Альфред Едвард Чарлз фон 408
- Плетенберг Вальтер фон (1450—1535), магістр Лівонського ордену 150
- Пліній Старший, Caius Plinius Secundus Maior (23—79) 81
- Победоносцев Костянтин Петрович (1827—1907) 522
- Побуг-Малиновський *див.* Малиновський-Побуг Владислав
- Погодін Михайло Петрович (1800—1875) 518
- Подоський Габріель (1719—1777) 319, 611
- Познанські 593
- Поланський Роман (н. 1933) 900
- Поленц Самюель фон 547
- Поліньяк Мельхіор де (1661—1742) 341
- Полторанов, генерал, член військового трибуналу 1864 р. 715
- Поляновський Олександр (п. 1687) 294
- Полянський Роман (н. 1933) 900
- Поль Освальд (1892—1951) 790
- Польковський Ігнаці (1833—1888) 471
- Польмі Марк-Антуан-Рене де Вуаер д'Аржансон, маркіз (1722—1789) 348
- Померанц-Мельцерава Роза (1880—1934) 751
- Понінський Адам (1732—1796) 279, 433, 436
- Понятовський Міхал-Єжи (1736—1794), князь 446, 447, 575, 603
- Понятовський Юзеф (1763—1813), князь 442, 443, 503, 668, 765, 671, 674, 679
- Понятовський Юліуш (1886—1975) 754
- Понятовські 213, 268, 418
- Попелюшко Єжи (1947—1984), ксьондз 943, 944, 945
- Попель Антоній (1865—1910) 829
- Попель Кароль (1887—1977) 612
- Попель-Хошцяк Вінцент (1825—1912), єпископ плоцький (від 1863), куявський (від 1875), архієпископ варшавський (від 1883) 612
- Попер Карл 943
- Поплавський Антоній (1739—1799) 618
- Поплавський Ян-Людвік (1854—1908) 492
- Поссевіні Антоніо (1534—1611), папський легат 175, 364, 366
- Потій Адам, Іпатій (1541—1631) 175
- Потій Людвік (1664—1730) 418
- Потканський Кароль (1861—1907) 52
- Потоцький Анджей (1861—1908) 565
- Потоцький Вацлав (1621—1696) 48, 235, 386
- Потоцький Ігнаці (1750—1809) 618
- Потоцький Прот-Антоній (1761—1801) 593
- Потоцький Станіслав (1778—1830) 684
- Потоцький Станіслав Костка (1755—1821) 670, 678, 684
- Потоцький Станіслав Фелікс (1752—1805) 436, 438, 475
- Потоцький Юзеф (1862—1922) 586
- Потоцькі 213, 278, 376, 407, 418, 422, 431, 555, 584, 586, 587, 629
- Потьомкін Григорій Олександрович (1739—1791) 438
- Поул Реджинальд (1500—1558), кардинал 339
- Прагер Адам (1886—1976) 762
- Прадт Домінік (1759—1837), єпископ 670
- Пражмовський Миколай (1617—1673), при-мас 294
- Пржемисліди 96, 111, 117
- Прована Проспер (п. 1584) 327
- Прондзінський Ігнаці (1792—1850) 686, 687
- Прудон П'єр-Жозеф (1809—1865) 285
- Прус Болеслав, власне Олександр Гловацький (1847—1912) 485, 488, 638, 639
- Петроконський Мацей (1533—1609) 299
- Пуанкаре Раймонд (1860—1934) 734
- Пузина Ян, князь (1842—1911), єпископ краківський (від 1894) 603
- Пуласький Казимир (1746—1779) 432, 656
- Пуласький Олександр (1800—1838), ксьондз 687, 847
- Пуласький Юзеф (1704—1796) 431
- Путек Юзеф (1892—1974) 762
- Путін Володимир 962
- Путрамент Єжи (1910—1986) 901
- Пуфендорф Самуїл (1632—1694) 315
- Пушкін Григорій Гаврилович (п. 1656) 332

- Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) 500, 502, 689
- Пшедбор із Бжега (п. 1387/8), стольник 123
- Пшемисл I (1220—1257), князь великопольський 94
- Пшемисл II (1275—1296), князь великопольський (від 1290) і король Польщі (від 1295) 94, 117
- Пшибильський Вацлав (1828—1872) 714
- Пшибош Юліан (1901—1970) 902
- Пясецький Богдан (1941—1957) 886
- Пясецький Болеслав (1915—1979) 642, 762, 881, 886
- Пяст, легендарний засновник династії 93, 96
- Пясти 97, 101, 103, 111, 115, 124, 275
- Радек Карл Бернгардович, власне Собельсон (1885—1939) 500
- Радецький Йозеф (1766—1858) 703
- Радзейовська Елжбета (бл. 1619—1671) 280
- Радзейовський Ієронім (1622—1667) 333
- Радзивіл Януш (1579—1620), князь 299
- Радзивіл Антоній (1775—1833), князь 485, 539
- Радзивіл Богуслав (1620—1669), князь 293
- Радзивіл Варвара *див.* Варвара Радзивіл
- Радзивіл Єжи (1556—1600), князь, кардинал 207, 573
- Радзивіл Єжи князь, віленський каштелян 147
- Радзивіл Кароль-Станіслав, “*Panie Kochanku*” (1734—1790), князь 214, 647
- Радзивіл Кшиштоф-Миколай (1547—1603), князь 178
- Радзивіл Людвіга-Кароліна (1667—1695), княгиня 347, 406
- Радзивіл Миколай Рудий (1512—1584), князь 160, 207, 363
- Радзивіл Миколай-Криштоф Чорний (1516—65), князь, великий литовський канцлер 183, 207
- Радзивіл Міхал (1853—1903), князь 623
- Радзивіл Януш (1612—1655), князь 379
- Радзивілі 183, 206, 213, 278, 361, 418, 423, 430, 571, 575, 586
- Радзим *див.* Гаудентій
- Радкевич Станіслав (1903—1987) 854, 860, 883
- Райзман, свідок на Нюрнберзькому процесі 788, 789
- Раймер Соломон 420
- Райнгардт Георг-Ганс (1887—1963) 794
- Райхенау Вальтер фон (1884—1942) 771
- Раковський Мечислав-Францишек (н. 1926) 947, 949, 951
- Ракоці Дердь II (1621—1660), князь трансильванський 391
- Рамболд Горас, сер (1869—1941) 643
- Раморіно Джироламо (1792—1849) 688
- Ранке Леопольд фон (1795—1886) 537
- Рапацький Адам (1909—1970) 887
- Расел Бертран, лорд (1872—1970) 764
- Ратайський Цирило (1875—1942) 793
- Рау (Рау) Вільгельм (1825—1899) 578
- Раум Ян-Рох (1854—1918) 528
- Раух Християн-Даніель (1777—1857) 545
- Рачинський Афанасій (1788—1874) 545
- Рачинський Едвард (1891—1993) 660, 878, 926
- Рачинський Ігнаци (1741—1823), архієпископ гнезненський (від 1806) 603
- Рачинські 52
- Регелінда (989—бл. 1030), донька Болеслава Хороброго, сестра Мешка II 95
- Реден Фрідріх-Вільгельм фон (1752—1815) 573, 574
- Рей Миколай (1505—1569) 158, 183, 220, 226, 233, 311
- Рейковский, професор 947
- Рейтан Тадеуш (1746—1800) 437
- Рембелинський Раймунд (1774—1841) 575, 576
- Рембовський Олександр (1847—1906) 52
- Ренан Ернест (1823—1892) 460
- Ренненкампф Павло Карлович (1854—1918) 728
- Ретикус, власне Георг-Йоахим фон Лаухен (1514—1576) 158
- Рец Альберт де Гонді, герцог (1522—1602) 354
- Решке Едвард (1853—1917) 663
- Решке Ян (1850—1925) 663
- Репнін Микола Васильович (1734—1801) 349, 430, 431, 611
- Ржевуський Вацлав (1706—1779), краківський воєвода 430, 431
- Ржевуський Генрик (1791—1866) 475, 608
- Ржевуський Северин (1743—1811) 443
- Рибентроп Йоахим фон (1893—1946) 767, 769
- Рибінський Мачей (1784—1874) 688
- Рибінський Якуб (п. 1725) 181
- Рибніков, губернатор калішський 623
- Ригдаг (п. 985), маркграф майсенський 95
- Ригер Теодор (1841—1913) 561
- Ридзь-Шмігли Едвард (1886—1941) 531, 758, 761, 772
- Рикса (1116—після 1155), донька Болеслава Кривоустого 94
- Рикса (п. після 1288), дружина Пшемисла II 94
- Рикса Єлизавета (1288—1235), донька Пшемисла II 94
- Рикса, Рихеза (1047—1063), дружина Мешка II 95, 103
- Римкевич Францишек-Ксаверій (1756—1799) 667
- Ритих Олександр Федорович (1831—?) 505

- Рихтгофен Манфред фон (1892—1918) 840
 Рихтгофен Фердинанд фон (1833—1905) 840
 Ричард I Левове Серце (1157—1199), англійський король 125
 Ричард IV, власне Ричард, герцог Йорку (1473—1483) 383
 Ришельє Арман-Жан дю Плєсі де (1585—1642), кардинал 326, 341
 Робертс Джон 253
 Робесп'єр Максиміліан де (1758—1794) 445
 Робортелло Франческо (1516—1567) 159
 Рогоза Михайло (п. 1599), митрополит київський 175
 Роджерс Френк, капітан 251, 252
 Родзенський Валентин, власне Валентин Брусек (бл. 1560—після 1642) 573
 Рожевич Тадеуш (н. 1921) 902
 Розвадовський Тадеуш (1866—1928) 648
 Розенберг Альфред (1893—1946) 153
 Розени 600
 Рокосовський Костянтин (1896—1968) 648, 793, 801, 803, 880, 884, 885, 940
 Рокур П'єр, швейцарський банкір з Парижа 223
 Ролов-Мяловський Кароль (1842—1907) 663
 Роман (після 1160—1205), князь володимирсько-волинський (від 1170), галицький (від 1188), великий князь київський (від 1201) 111
 Романови 384, 731
 Ромель Юліуш (1881—1967) 774
 Ромер Євгеніуш (1871—1954) 72
 Ромер Тадеуш (1894—1978) 659
 Ронсар П'єр де (1524—1585) 158
 Рорте, Клод де Саль, барон де 326
 Ротванд Станіслав (1839—1916) 623
 Ротшильд Едмунд де (1845—1934) 635
 Роя Болеслав (1876—1940) 730
 Рубін Владислав (1917—1990), кардинал 58
 Рубінштейн Артур (1886—1982) 663
 Руге Арнольд (1802—1880) 702
 Рудольф I (п. 1356), герцог саксонський 95
 Рудольф II (1552—1612), імператор (від 1576) 368
 Рудольф III (бл. 1262—1307), австрійський герцог 94
 Ружевиц 961
 Ружинський Ян-Роман (1575—1610), князь 383
 Ружицький Самуїл (1784—1834) 688, 695
 Рузвелт Франклін Делано (1882—1945) 464, 800, 803, 804, 810, 825, 862, 966
 Рузький Микола Володимирович (1854—1918) 728
 Рундштед Герд фон (1875—1953) 771
 Рундштейн Леон (Лазар) 751
 Рус, легендарний засновник руської держави 93
 Русек, учасник таємного навчання 623
 Русо Жан-Жак (1712—1778) 319, 349, 651, 702
 Рутковський Ян (1886—1949) 53, 59
 Рutowскі Фрідріх-Август (1702—1764) 411
 Рюдигер Федір Васильович (1783—1856) 695
 Рюрик (п. 879), вождь варягів 93
 Рюриковичі 111
 Саад-ед-дін, Ходжа Ефенді (1536—1599) 168
 Сабат Казіир 878
 Савиньї Фрідріх-Карл фон (1779—1861) 537
 Сагайдачний *див.* Конашевич-Сагайдачний Петро
 Садик-паша *див.* Чайковський Міхал
 Садовський Вацлав 380, 381
 Садовський Станіслав 655
 Садох, юдейський священник 144, 148
 Сазонов Сергій Дмитрович (1861—1927) 826
 Сакс Йоган, Franciscus Marinius Polonus (п. 1680) 315
 Салах-ад-дін (1138—1193), султан Єгипту 112
 Самбор II (п. 1277/78), князь любішевсько-тчевський 94
 Самсонов Олександр Васильович (1859—1914) 728
 Сандуський Антоній (п. 1774) 656
 Сандуський Юзеф 656
 Сандуський Якуб (1756/60—1832)
 Сан-Клементе Гільєн де, іспанський посол 368
 Сапіга Адам-Стефан, князь (1867—1951), єпископ краківський (від 1912), кардинал 603, 614
 Сапіга Богдан (п. 1599), князь 183
 Сапіга Казімир-Ян (1637—1720), князь 406
 Сапіга Ян-Петро (1569—1611), князь 383
 Сапіги 178, 206, 307, 413, 418, 431
 Сартр Жан-Поль (1905—1980) 912
 Саут Роберт (1634—1716) 397
 Свежинський Юзеф (1868—1948) 737
 Свен I Виллбородий (965—1014), данський король 103
 Свентопелк (п. після 992), син Мешка I, брат Болеслава Хороброго 95
 Свентослав (п. 1384), коморник Казимира Великого 123
 Свентослава (бл. 1046—1126), донька Казимира I Відновителя 95
 Свентослава-Сигрида, Горда, Сторрада (п. після 1014), донька Мешка I 103
 Свентоховський Олександр (1849—1938) 485, 720
 Сверкер I (п. 1156), шведський король 94
 Сверчевський Кароль 1897—1947) 865
 Свидригайло-Болеслав (бл. 1370—1452), великий князь литовський (1430—1432) 146, 149
 Свинка Якуб (п. 1314), архієпископ 100, 117
 Свідзинський Кароль (1841—1877) 485, 486

- Святло Юзеф (н. 1905) 883
 Святополк II (1050—1113), великий князь київський 95, 111
 Святополк I (бл. 980—1019), великий князь київський 95
 Святослав (1177—1212), князь володимирсько-волинський і перемиський 95
 Сейджет Томас 187
 Семадені (*Semadeni*) Ришард-Якуб (1874—1930) 527
 Семашко Юзеф (1798—1868), єпископ мінський 611
 Семенович Казимир (п. після 1651) 375
 Семігінівський-Симонович Елевтер-Єжи (бл. 1660—1711) 407
 Сеницький Миколай (1521—1582) 184
 Сенкевич Генрик (1846—1916) 394, 469, 550, 651, 836
 Сенк-мар Анрі де Куаф'єр де Рузе, маркіз (1620—1642) 398
 Сенковський Юзеф, Осип Іванович Сенковський (1800—1858) 475
 Сенницькі 268
 Сен-Симон Клод-Анрі де (1760—1825) 476
 Сенявський Адам Миколай (1666—1726) 418
 Сенявські 407, 418
 Сера Жан-Шарль (1760—1813) 670
 Сераковський Сигізмунд (1827—1863) 709
 Сераковський Юзеф (п. 1814) 446
 Сесіл Г'юг Ричард Хіткоут Гескойн-Сесіл, лорд, барон Квіксвуд (1869—1956) 734
 Сестшенцевич-Богуш Станіслав (1731—1826), архієпископ моголівський (від 1784) 611
 Сетон-Ватсон Роберт Вільям (1879—1951) 720
 Серов (Іванов) Іван Олександрович (1905—1990) 870
 Сигізмунд I Старий (1467—1548), польський король (1506—1548) 51, 143, 145, 152, 157, 178, 275, 322, 324
 Сигізмунд II Август (1520—1572), великий князь литовський (від 1529) і польський король (від 1548) 154, 160, 161, 194, 204, 221, 224, 275, 281, 310, 314, 326, 327, 332, 339, 351, 367
 Сигізмунд III Ваза (1566—1632), польський король (1587—1632), шведський король (1592—1599) 172, 176, 231, 277, 281, 299, 311, 324, 326, 332, 336, 337, 368, 369, 370, 371, 377, 383, 385
 Сигізмунд Баторій (1572—1613), князь трансильванський 359
 Сигізмунд Люксембурзький (1368—1437), курфюрст бранденбурзький (від 1378), король угорський (від 1387), німецький (від 1410), імператор (від 1411) 128, 133, 149
 Сигізмунд, Жигмунт (п. 1440), син Кейстута, великий князь литовський (1432—1440) 146, 149
 Сіверс Якуб-Йоган (1731—1808) 349, 448
 Сівицький 936
 Сікорський Владислав (1881—1943) 649, 662, 663, 729, 743, 763, 808, 809, 810, 879
 Сімнел Ламберт (бл. 1475—1535) 383
 Січинський Владислав (п. 1664) 302, 303
 Скалон Георгій Антонович (1847—1914) 723
 Скарга Петро, власне Петро Повенський (1536—1612) 175, 176, 299, 311, 312, 313, 370
 Скварчинський Станіслав (1888—1981) 761
 Скиргайло Іван (1354—1397), син Ольгерда, князь тракайський, полоцький і київський 146
 Скловдовська-Кюрі Марія (1867—1934) 471, 525, 622, 663
 Скот Вальтер, сер (1771—1832) 469
 Скубішевський 961
 Скурковський-Сариуш Кароль (1768—1851), єпископ краківський (1829—1831) 611
 Скшетуський Кастан-Юзеф (1743—1806) 618
 Сксиницький Ян (1787—1860) 685, 687
 Славек Валерій (1879—1939) 761
 Славенський Пйотр 281
 Славниковичі 100, 111
 Славуй-Склаковський Феліціан (1885—1962) 766
 Сладковський Пйотр, підстолій равський 291
 Словацький Юліуш (1809—1849) 468, 480, 524, 607, 653
 Сломінський Антоній (1895—1976) 901
 Сломка Ян (1842—1932) 498
 Смирнов Лев Миколайович (н. 1911) 788, 789
 Сміт Адам (1723—1790) 318,
 Сміт Джон (1580—1631) 655
 Смоленський Владислав (1851—1926) 51, 489, 490, 622
 Смолка Францишек (1810—1899) 559, 560, 562
 Смотрицький Мелетій (1578—1633) 176
 Снядецький Ян (1756—1830) 490
 Собеслав II (п. 1180), князь оломунецький 94
 Собеська Марія-Климентина (1702—1735) 407
 Собеська Софія-Геофіла, з родини Даниловичів (1607—1661) 396
 Собеська фон Плат Клементина (п. 1894) 408
 Собеський Марек (1628—1652) 397
 Собеський Якуб (1588—1646), руський воєвода 386, 396
 Собеський Якуб (1667—1737), королевич 347, 406, 407, 410, 671
 Собеський Ян (1842—1927) 656

- Собеський-Штольберг-Стюарт Джон (1795—1872) 408
- Собеський-Штольберг-Стюарт Чарлз Едвард (1793—1880) 408
- Собеський-Янг Лоренц 656
- Собеські 278, 396, 408
- Совінська Катажина (1776—1860) 706
- Совінський Юзеф (1777—1831) 651, 687, 706
- Соколинський-Друцький, князь 183
- Сокорський Володимир (1908—1999) 884
- Солженіцин Олександр Ісайович (н. 1918) 780, 943, 967
- Соликовський Ян-Дмитро (1539—1603), архієпископ львівський (від 1583) 296
- Соломія (1101—1144), дружина Болеслава Кривоустого 95
- Соломія (п. 1268), блаженна, донька Лешека Білого 95, 100
- Соломія, дружина Конрада I, глогувського князя 94
- Соломон (п. бл. 930 до н. е.), цар Ізраїлю 145, 311
- Солтик Каетан (1715—1788) 430, 436, 611
- Сондовський *див.* Сандуський
- Сонька *див.* Софія, дружина Владислава II Ягелона
- Сосновський Казимир (1885—1969) 649, 772, 800, 809
- Софія (1258/9—1318), дружина Конрада I, князя глогувського 94
- Софія (1464—1512), донька Казимира IV Ягелончика 146, 149
- Софія (1522—1575), донька Сигізмунда I Старого 147
- Софія, Сонька (1405—1461), четверта дружина Владислава II Ягелона, королева Польщі (від 1424) 146
- Сощині Леліо (1525—1562) 184
- Сощині Фаусто (1539—1604) 184
- Спасович Володимир (1829—1906) 485, 487
- Спейк Метью 251
- Спенсер Герберт (1820—1903) 622
- Спенсер Едмунд (1552—1599) 158
- Сперджен Чарлз Гелдон (1834—1892) 691
- Спитек з Мельштина (1398—1439) 139, 298
- Спихальський Маріан (1906—1980) 805, 875
- Стадіон фон Вартгаузен Франц (1806—1853) 559
- Стадницька Анна з Земячиць 309
- Стадницька Барбара з родини Зборовських 308
- Стадницький Станіслав (1551—1610) 290, 307, 308, 309
- Стадницький Станіслав-Матеуш (п. 1564) 308
- Стажинський Стефан (1893—1943) 774
- Сталін Йосиф Віссаріонович, власне Й. В. Джугашвілі, (1879—1953) 464, 507, 650, 739, 767, 768, 796, 770, 774, 777, 783, 791, 800, 802, 803, 804, 809, 810, 817, 826, 828, 834, 851, 852, 854, 857, 860, 862, 863, 865, 870, 873, 874, 875, 876, 877, 879, 882, 884, 924, 962, 966, 967
- Станіслав (1501—1524), князь мазовецький (від 1503) 275
- Станіслав (бл. 1030—1079), святий 100
- Станіслав Костка (1550—1568), святий 174
- Станіслав Лешинський (1677—1766), польський король (1704—1709, 1733—1736) 186, 329, 341, 414, 419, 422, 423, 652
- Станіслав-Август Понятовський (1732—1798), польський король (1764—1795) 224, 225, 277, 279, 319, 348, 410, 425, 429, 430, 438, 439, 443, 447, 449, 450, 457, 495, 593, 618, 624, 647
- Станкарі Франческо (1501—1574) 183
- Станчик, блазень Ягелонів (бл. 1480—1560) 51, 568
- Стапінський Ян (1867—1946) 563, 592
- Старинкевич Сократ Іванович (1820—1902) 599
- Старовольський Симон (1588—1656) 48
- Старолєнські 306
- Стаф Леопольд (1878—1957) 613, 766, 902
- Сташиць Станіслав (1755—1826), ксьондз 440, 484, 503, 573, 574, 674, 678
- Степні Джордж (1663—1707) 331
- Стефан (п. 1353), боснійський бан 95
- Стефан I (бл. 975—1038), святий, угорський король 103, 126
- Стефан III Великий (п. 1504), молдавський господар 154
- Стефан Баторій (1533—1586), польський король (від 1576) 223, 224, 249, 260, 275, 281, 296, 314, 315, 334, 339, 340, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 376, 377, 382, 388, 397
- Стефанський Збігнев 655
- Стефчик Францишек (1861—1924) 592
- Стоковський Леопольд (1882—1977) 663
- Столипін Петро Аркадійович (1862—1911) 724, 726
- Стомма Станіслав (н. 1908) 907
- Стояловський Станіслав (1845—1911), ксьондз 609
- Страш Йоахим, Ібрагім-бей (п. 1571) 327
- Строл Юрген (1895—1951) 792
- Стшелецький Едмунд, сер (1797—1873) 663
- Стюарт Алекс, капітан 251
- Стюарт Дадлі Коутс, лорд (п. 1854) 690
- Стюарт Чарлз Едвард (1781—1854), барон Рогеншарт 408
- Стюарт Чарлз Едвард (1824—1882), австрійський офіцер 408
- Стюарти 96, 134, 343, 408, 410

- Суворов Олександр Васильович (1729—1800) 191, 432, 443, 447, 449, 450, 521, 667
 Сулейман II Пишний (1495—1566), турецький султан (від 1520) 152
 Сулімирський Тадеуш (1898—1983) 76
 Сулковський Юзеф (1773—1798) 667
 Сулковські 186, 214, 418
 Сумінський Сигізмунд (1845—1885) 715
 Суворецький Вавжинець (1769—1827) 484
 Сухивілк Януш *див.* Януш Сухивілк
 Суховолець Станіслав 947
 Сухоцька Ганна 958
 Сфорца Іоанн (Джангалеадзо) (1469—1494), герцог міланський 146
 Сцегенний Пйотр (1801—1890), ксьондз 609, 611
 Сюдак, учасник селянського страйку 754
 Сюлі, Максимільєн де Бетюн, герцог де (1560—1641) 165
 Сянгушки 178
 Сянгушко Роман (1537—1571), князь 160
 Сянгушко Роман (1800—1881), князь 692
- Талейран-Перігор Шарль-Моріс де (1756—1836) 675
 Таленті Томас, секретар Яна III 404
 Тарло Адам (1713—1744) 419
 Тарло, родина 418
 Гарновський Ян (1488—1561) 137, 268, 387
 Гарновські 127, 141, 213, 214, 555, 584
 Тассо Торквато (1544—1595) 48
 Тацит, Publius Cornelius Tacitus (бл. 55—бл. 120) 81, 335
 Твардовський Самуїл зі Скрипни (1600—1660) 48
 Твардовський Ян 961
 Твенгюйзен Гельмут фон 240
 Текелі Емерик (1656—1705) 402
 Тен Іполит (1828—1893) 622
 Тенен Андреас, капітан 251
 Тенчинський Анджей (п. 1461), староста рабштинський і хелмнський 141
 Тенчинський Анджей (п. 1588), краківський воєвода 287, 354, 355, 358, 359
 Тенчинський Ян, Ясько з Тенчина (п. 1405) 130
 Тенчинські 127, 141, 352
 Теофанія (п. 991), візантійська принцеса, імператриця 97
 Теофілакт Симоката (VII ст.), візантійський історик 159
 Тепер Ферпосон-Пітер (після 1713—1794) 280, 593
 Теперів, родина 268
 Теренцій, Publius Terentius Afer (бл. 190—150 до н. е.) 383
 Терлецький Кирило (п. 1607) 175
- Тетчер Маргарет 944
 Тешен, княгиня *див.* Любомирська Урсула
 Теяр де Шарден 943
 Тизенгаус Антоній (1733—1785) 575, 596, 647
 Тимінський 953
 Тин Томас 222
 Тинф, Тюмфе Анджей (1650—1667), орендар королівського монетного двору 393
 Тирпіц Альфред фон (1849—1930) 840
 Тисовський Ян (1811—1857) 696, 697
 Титмар Мерсебурзький (975—1018) 115
 Тишкович Іван 185
 Тібо Жиль 240
 Тінторетто, власне Якопо Робусті (1518—1594) 355
 Тіто, власне Йосип Броз (1892—1980) 858, 875, 877, 923
 Товтивіл-Конрад, син Кейстута, князь новогрудський 146
 Товянський Анджей (1799—1878) 482, 608
 Токаржевський Симон (1821—1900) 520
 Токаржевський-Карашевич Міхал *див.* Карашевич-Токаржевський
 Токарчук Ольга 959
 Токвіль Алексіс Клерель де (1805—1859) 52, 476
 Токес Герман, капітан 251
 Толстой Лев Миколайович (1828—1910) 532
 Толь Йоган-Кристофер (1743—1817) 448
 Тольятті Пальміро (1893—1964) 858
 Тома Аквінський (1225—1274), святий 106
 Томас Бекет (бл. 1118—1170), святий, архієпископ кентерберійський 323
 Томиський Пйотр (1464—1535) 139
 Топольський Єжи (н. 1928) 59
 Торвальдсен Бертель (1768—1844) 562
 Тормасов Олександр Петрович (1752—1819) 446
 Торо Генрі (1817—1862) 320
 Тохман Аполлонія 656
 Тохман Каспер (1797—1880) 656
 Точський Юзеф (1826—1864) 714, 716
 Трайчке Генріх-Готард фон (1834—1896) 433, 538
 Траугут Антоніна 713
 Траугут Ромуальд, псевдонім Міхал Чарнецький (1826—1864) 709, 712, 713, 714, 716
 Трембицький Станіслав (бл. 1792—1830) 684
 Трентовський Броніслав (1808—1869) 482, 608
 Трепка Неканда Валеріан (бл. 1584—1640) 220
 Тромба Миколай *див.* Миколай Тромба
 Троцький Лев Давидович, власне Л. Д. Бронштейн (1879—1940) 723, 852
 Трубецькой Дмитро Тимофійович, князь (п. 1625) 384

- Тувім Юліан (1894—1953) 468, 766, 902
Тургенев Іван Сергійович (1818—1883) 517
Турзон Ян (1437—1508) 142
Турзони 268
Тухачевський Михайло Миколайович (1893—1937) 650, 742, 743, 819
Тшебецький Едвард 715
Тшещак Станіслав (1873—1944), ксьондз 642
Тютчев Федір Іванович (1803—1873) 688, 712
Тьедге Христоф-Август (1752—1841) 839, 843
Тьедеман (*Tiedemann*) Генріх (1840—1922) 548
- Уваров Сергій Семенович (1786—1855) 514, 517
Удино Шарль-Ніколя, герцог Реджо (1767—1847) 669
Уейський Корнель (1823—1897) 697
Улам Станіслав (1909—1984) 663
Ульянов Олександр Ілліч (1866—1887) 492
Унґлер Флоріан (п. 1536) 157
Уншліхт Юзеф (1879—1937) 851
Урбан V, Гійом де Грімоар (бл. 1310—1370), папа 120
Уріс Леон (н. 1924) 643
Уханський Якуб (1502—1581), примас (від 1562) 358
- Фальк Адальберт (1827—1900) 840
Фалькенгайн Еріх фон (1861—1922) 840
Фаренгейт Габріель (1686—1736) 839
Фатіма, туркєня 411
Федір I (1557—1598), російський цар (від 1584) 175
Фелінський Алоїзій (1771—1820) 467
Фелінський Сигізмунд (1822—1895), варшавський архієпископ (1862—1863) 612
Фельдман Вільгельм (1868—1919) 564
Фенелон, власне Франсуа Саліньяк де Ламот-Фенелон (1651—1715), єпископ 516
Феофан III (п. 1644), патріарх єрусалимський (від 1608) 176
Фергюсон Роберт Катлер 690
Фердинанд (1529—1595), ерцгерцог австрійський 358
Фердинанд I (1423—1494), король Неаполя 146
Фердинанд I (1503—1564), імператор (від 1556) 146, 147, 152, 334
Фердинанд I (1793—1875), австрійський імператор (1835—1848) 554, 559
Фердинанд II (1578—1637), імператор 147
Фердинанд II, король Бомба (1815—1859), король Обох Сицилій (від 1830) 699
Фердинанд д'Есте (1781—1850), ерцгерцог австрійський 671
- Фердинанд Католик (1452—1516), король Арагону (1479—1516) 149
Фердинанд, ерцгерцог *див.* Франц-Фердинанд
Ферсен Іван (1739—1799) 447
Ферстер Георг (бл. 1615—1660) 335
Фіалковський Антоній (1778—1861), архієпископ Варшавський (від 1844) 707
Фіке, данцизький купець 240
Філіп II (1527—1598), іспанський король (від 1556) 334
Філіп-Вільгельм (1615—1690), герцог ной-бурзький, кандидат на польський трон (1669) 147
Філяк, учасник таємного навчання 624
Фільдорф Еміль (1897—1953) 880
Фіндер Павел (1904—1944) 852, 853
Фінк Казимир (1884—1967) 663
Фінкель Людвік (1858—1930) 52
Фінч (-Гетон) Едвард, сер (п. 1771) 345
Фіоль Швайпольт, Вел Свейблод, Святополк (п. бл. 1525) 157
Фірлеї 141, 268
Фірлей Миколай (п. 1599), каштелян з Беча 290
Фірлей Ян (бл. 1521—1574) 352
Фіхте Йоган Готліб (1762—1814) 473, 537, 622
Фламінк Корнеліус 240
Флемінг Якуб Генрік (1667—1728) 410
Флері Франсуа де (п. 1658), капелан Марії-Луїзи 332
Флоріан з Мокрська (п. 1380), єпископ краківський 123
Флоріан Шарій 201
Флотвел Едвард Генрі (1786—1865) 539
Флюкер Франц, судновласник 254
Фойркнехт Ян 240
Форсайт Джозеф 223
Форстер Альберт (1902—1950) 775, 778
Фос Ганс, судновласник 254
Фош Фердинанд (1851—1929) 823
Фрайтаг Адам (1608—1650) 375
Фрайтаг Густав (1816—1895) 841
Франк Ганс (1900—1946) 614, 775, 779
Франк Єва (п. 1816) 191
Франк Якуб, Лейбович Янкель, Юзеф Добруцький (1726—1791) 190
Франке Август-Герман (1663—1727) 537
Франко Іван (1856—1916) 565
Франко Франкус де (1585—1611) 185
Франковський Роман (бл. 1843—1916) 715
Франсуа, герцог д'Алансон (1554—1584) 354
Франц II (1768—1835), імператор (від 1792), австрійський імператор (від 1806) 553
Франц Курт 788
Франциск I (1494—1547), король Франції (від 1515) 323

- Франциск Ассизький (1181/2—1226), святий 613, 959
- Франц-Йосиф II (1830—1916), австрійський імператор (від 1848) 485, 554, 559, 560, 703, 706, 732
- Франц-Фердинанд (1863—1914), ерцгерцог австрійський 75
- Фрасинюк 947
- Фреворт Корі, консул у Данцигу 223
- Фредро Анджей Максиміліан (1620—1679) 303
- Фредро Олександр (1793—1876) 564
- Фремель Ришард 723
- Френкель Самюель Ентоні (1733—1833) 683
- Френклі, родина 593, 600
- Фридерик Ягелончик (1468—1503), кардинал 149
- Фридлендер Давид (1750—1834) 631
- Фрич Карл 779
- Фрідріх I (п. 1207), герцог Лотаринзький 94
- Фрідріх I Барбароса (бл. 1125—1190), німецький король (від 1152), імператор (від 1155) 101, 109
- Фрідріх I Гогенцолерн (1657—1713), від 1688 бранденбурзький курфюрст Фрідріх III, від 1701 прусський король 331, 347
- Фрідріх II Гогенцолерн, (1712—1786), прусський король (від 1740) 318, 333, 349, 422, 425, 427, 429, 431, 432, 433, 435, 439, 627, 837, 840, 844
- Фрідріх II Гогенштауфен (1194—1250), король Сицилії (від 1198), німецький король (від 1211), імператор (від 1220) 114
- Фрідріх III *див.* Фрідріх I Гогенцолерн
- Фрідріх Гогенцолерн (1460—1536), маркграф бранденбурзький в Ансбаху 146
- Фрідріх-Август (1750—1827), курфюрст і король саксонський, герцог варшавський 668
- Фрідріх-Август I, курфюрст саксонський, *див.* Август II
- Фрідріх-Август II, курфюрст саксонський *див.* Август III
- Фрідріх-Вільгельм I (1688—1740), прусський король (від 1713) 535
- Фрідріх-Вільгельм II (1744—1797), прусський король (від 1786) 443, 444, 534
- Фрідріх-Вільгельм III (1770—1840), прусський король (від 1797) 447, 534, 547
- Фрідріх-Вільгельм IV (1795—1861), прусський король (від 1840) 534, 539, 699
- Фрідріх-Вільгельм Гогенцолерн, Великий Курфюрст (1620—1688), бранденбурзький курфюрст і прусський герцог 331, 388, 391, 407
- Фрідріх-Християн (1722—1763), син Августа III 424
- Фугер Георг, Фукер Єжи (п. 1548) 277
- Фугери 333
- Фукер (Fukier) Генріх-Марія (1886—1951) 527
- Функ Казимир (1884—1967) 663
- Фур'є Шарль (1772—1837) 476
- Фюрстенберг Йоган-Вільгельм фон (п. 1564), магістр ордену меченосців 155
- Хвін Стефан 959
- Хвістек Леон (1884—1944) 764, 765
- Хенгіст (бл. V ст.), легендарний вождь ютів 82
- Херинг Єжи, псевдонім Ринг (1886—1937) 851
- Хлопицький Юзеф (1771—1854) 684, 685, 678
- Хмеленський Ігнаци (бл. 1837—1870?) 707
- Хмелецький Стефан (п. 1630) 376
- Хмельницький Богдан (бл. 1595—1657) 51, 242, 298, 302, 370, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 626, 836
- Хмельовський Бенедикт (1700—1763) 318
- Хмельовський Пйотр (1848—1904) 485
- Хованський Едвард 642
- Ходкевич Ян (бл. 1537—1579) 160, 183
- Ходкевич Ян-Кароль (1560—1621) 177, 300, 375, 377, 384, 397
- Ходкевичі 178
- Хойновські 528
- Хорнберг, шкільний інспектор 525, 526
- Хорса (V ст.), легендарний вождь ютів 82
- Хохбергер Юліус (1840—1905) 562
- Хохведер Каспер (п. бл. 1517) 157
- Хрептовичі 214
- Хрусцель Антоні, “Монтер” (1895—1960) 800
- Хрушов Микита Сергійович (1894—1971) 775, 777, 884, 885, 887
- Хшановський Войцех (1793—1861) 701
- Хшановський Станіслав 624
- Цвайг Арнольд (1887—1968) 841
- Цегельський Іполіт (1815—1868) 540
- Цезар Кай Юлій (100—44 до н. е) 200
- Целляк Ян (1875—1926), віленський єпископ (від 1925) 612
- Цеткін Клара (1857—1933) 744
- Цецилія Рената (1611—1644), дружина Владислава IV 147
- Цешинська, княгиня *див.* Любомирська Урсула
- Цешковський Август (1814—1894) 482, 540
- Цимерман Г. С., пастор 528
- Цимошевич Владзимеж 958
- Циприняк 947
- Циранкевич Юзеф (1911—1989) 872, 873, 884
- Цицерон Марк Тулій (106—43 до н. е.) 159, 315
- Цуг Симон-Богуміл (1733—1807) 278
- Цудна, наложниця Казимира Великого 123
- Цьолкош Адам (1901—1978) 597, 660, 762
- Цьосек 947

- Чаадаєв Петро Якович (1794—1856) 519
Чайковський Міхал, Садик-паша (1804—1886) 663, 704
Чалз Едвард Стюарт (1720—1788), претендент на англійський трон 407
Чано ді Кортеладзо Галеадзо (1903—1944) 768
Чапський-Гутен Богдан (1851—1937) 475
Чарнецький Міхал *див.* Траугут Ромуальд
Чарнецький Пйотр 380
Чарнецький Стефан (1599—1665), польовий коронний гетьман 301, 375, 380, 381, 396
Чарториский Адам-Єжи (1770—1861), князь 463, 495, 564, 619, 653, 668, 676, 678, 680, 685, 686, 687, 694, 704
Чарториский Адам-Казимир (1734—1823), князь 430
Чарториский Владислав (1828—1894), князь 564
Чарторискі 52, 178, 348, 418, 422, 429, 430, 584, 629
Чаушеску Ніколає (1918—1989) 932, 950
Чезаріні Джуліано (1398—1444), кардинал 168
Чекановський Ян (1882—1965) 76, 764
Чемберлен Артур Невіл (1869—1940) 767, 768, 773
Черненко Костянтин 941
Чернишов Захар Григорович (1722—1784) 428
Черніх, Цернеке Якуб-Генріх, заступник торунського бурмистра 181
Чернякув Адам (1880—1942) 774
Черчіл Джон (1650—1722), герцог Марлборо 397
Черчіл Сара (1660—1744), герцогиня Марлборо 397
Черчіл, сер, Вінстон Леонард Спенсер (1874—1965) 464, 493, 773, 800, 803, 804, 805, 810, 811, 825, 862, 873
Четвертинський Антоній (1748—1794), князь 446
Четвертинські 178, 418
Чех, легендарний засновник чеської держави 93
Чехович Мартин (1532—1613) 188
Чингісхан, власне Темуджин (бл. 1155—1227) 132
Чинський Ян (1801—1867) 687
Чиренберг, данцизький купець 240
Чоп, полковник 301
Чосер Джефрі (бл. 1345—1400) 116
Чума Валеріан (1890—1962) 774
Чцибор (п. після 972), син Земомисла, брат Мешка I 95
Шайблер Карл (1820—1881) 577
Шамаржевський Августин (1832—1891), ксьондз 591
Шамісо Адальберт фон (1781—1838) 537
Шамотульські 141
Шарнасе Еркюль Жирар, барон де (1588—1637) 341
Шарнгорст Герхард-Йоган фон (1755—1813) 535
Шатлворт Миколай В. 722
Шаф Адам (н. 1913—2006) 856, 857
Шафгоч, родина 536
Шафранек Юзеф (1807—1874), ксьондз 544
Шварцбург Альбрехт фон (бл. 1360—1410) 138
Швенкфельд Каспар фон (1490—1561) 187
Шеверні Філіп Юро, граф де (1528—1599) 354
Шевченко Тарас (1814—1861) 505, 837
Шейн Михайло Борисович (п. 1634) 385
Шелендорф Бронсарт фон *див.* Бронсарт фон Шелендорф
Шелінг Фрідріх-Вільгельм-Йозеф фон (1775—1854) 473
Шеля Якуб (1787—1866) 558
Шембек Станіслав (п. 1690), буртграф краківський 232
Шенк Весель 240
Шептицький Андрій Романович (1865—1944), єпископ (від 1899), митрополит львівський (від 1900) 506, 565
Шептицький Станіслав (1867—1950) 506, 648, 730
Шереметьєв Борис Петрович (1652—1719) 346, 347
Шеринг Генрик (1918—1988) 663
Шефлер Йоган *див.* Ангелус Силезіус
Шидловецький Кшиштоф (1467—1532) 142, 157
Шидловецькі 213
Шилер Леон (1887—1954) 766
Шилер Фрідріх (1759—1805) 481
Шимановський Кароль (1882—1937) 766
Шимборська Віслава 961
Шиндлер Ян (1802—1890), ксьондз 696
Шлегель Фрідріх (1772—1829) 481, 537
Шлютер Андреас (1634—1660) 407
Шляермахер Фрідріх (1768—1834) 839
Шмерлінг Антон фон (1805—1893) 560
Шмігли-Ридзь Едвард *див.* Ридзь-Шмігли
Шнеор Зальман бен Барух (1747—1812) 189
Шопен Миколай (1771—1854), батько Фридерика 472
Шопен Фридерик (1810—1849) 471, 472, 473, 483, 690, 765
Шопенгавер Артур (1788—1860) 537, 839
Шор Мозес (1874—1942) 782
Штайн Генріх-Фрідріх-Карл фон (1757—1831) 538
Штайнкелери 600

- Штакельберг Ото Магнус (1736—1800) 349, 433, 437
 Штаремберг Рюдигер фон (1638—1701) 402, 403
 Штейн, полковник, що здійснював репресії уніатів 605
 Штейн-Краєвський Владислав *див.* Краєвський-Штейн
 Штольберг Луїза фон (1752—1824), графиня Олбени 408
 Штос Вайт (Ствош Стош, Штрос) Віт (бл. 1447—1533) 149
 Штраубе Каспер (II пол. XV ст.) 157
 Штраус Йоган (1825—1899) 554
 Штреземан Густав (1878—1929) 819
 Штробандт, данцизький купець 240
 Шуазель Етьєн Франсуа де (1719—1785) 428
 Шуберт Франц (1797—1828) 841
 Шуйський Василь *див.* Василь IV Шуйський
 Шуйський Іван Петрович (п. 1587), князь 363
 Шуйський Юзеф (1835—1883) 50, 563
 Шульц Якуб, торунський мішанин 181
 Шульце Ганс 240, 254
 Шуман Роберт (1810—1856) 472, 841
 Шуселька Франц (1811—1886) 702
- Щавинська Ядвіга *див.* Давид Ядвіга
 Щавинські 575
 Щекач, учасник тасмного навчання 623
 Щепановський Станіслав (1846—1900)
- Юдита (1056—1085), донька Вратислава II, чеського князя, дружина Владислава I Германа 95
 Юдита (1222/26—1257/65), дружина Генріха III, вроцлавського князя 94
 Юдита (після 1130—до 1176), донька Болеслава III Кривоустого 95, 815
 Юдита (після 1154—після 1201), донька Мешка III Старого 94
 Юдита-Марія (1047—1100), донька Генріха III, імператора, дружина Владислава I Германа 95
 Юліана (бл. 1378—1448), гольшанська княжна, дружина Вітовта, великого князя литовського 146
 Юліана тверська, дружина Ольгерда, великого князя литовського 146
 Юнган Франц-Даміан (1800—1878) 702
 Юнгінген Ульріх фон (п. 1410), великий магістр Тевтонського ордену (від 1407) 137
 Юргенс Едвард (1827—1863) 705
 Юро Жан 596
 Юстиніан Великий (483—565), візантійський імператор (від 527) 81
 Юхан (Ян) III Ваза (1537—1592), шведський король (від 1569) 147, 352, 358, 367, 368
- Яблоновський Станіслав-Павел (1762—1822) 444
 Яблоновський Станіслав-Ян (1634—1702) 402, 562
 Яблоновські 213
 Яблонський Данило-Ернест (1660—1741) 187
 Ягайло *див.* Владислав Ягелон
 Ягелони 88, 121, 130, 140, 157, 166, 223, 268, 270, 275, 327, 339, 351, 367, 472
 Ягнінський Станіслав 242
 Ядвіга (1179—1243), свята дружина Генріха I Бородатого 94, 100
 Ядвіга (1266—1339), дружина Владислава Локетка 95
 Ядвіга (1408—1431), донька Владислава II Ягелона 146
 Ядвіга (1457—1502), донька Казимира IV Ягелончика 146
 Ядвіга (1513—1573), донька Сигізмунда I Старого 147
 Ядвіга (п. 1249), дружина Владислава Одоница 94
 Ядвіга (п. 1259), дружина Болеслава II Лисого 94
 Ядвіга (п. 1390), жаганська княжна, дружина Казимира III Великого 95, 123
 Ядвіга (п. після 1235), дружина Казимира I, князя куявського 95
 Ядвіга Анжу (бл. 1374—1399), польська королева (від 1384) 95, 130, 133, 146, 202
 Ядвіга, дружина Вігунта, князя керновського 146
 Яжджевський Конрад (1906—1985) 76
 Яків I (1566—1625), король Шотландії (від 1567), Англії та Ірландії (від 1603) 165, 184, 381
 Яків Едвард Стюарт (1688—1766), Старий Претендент 407
 Якобсен Якоб 240
 Якуб Юзеф га-Коген (п. 1769) 189
 Якубовський Юзеф (1743—1814) 647
 Ян (1499—1538), син Сигізмунда I Старого, єпископ віленський і познанський 147
 Ян II Казимир (1609—1672), польський король (1648—1668), номінальний шведський король 147, 281, 290, 324, 326, 331, 341, 342, 346, 367, 370, 379, 381, 388, 391, 393, 398, 400
 Ян III Собеський (1629—1696), польський король (від 1674) 165, 172, 281, 306, 315, 316, 318, 326, 333, 340, 341, 343, 344, 347, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 429, 562, 829
 Ян з Кольна, Скольнус (XV ст.) 655
 Ян Канти, Ян Ваценга з Кент (1390—1473), святий 174

- Ян Муската (п. 1320), єпископ краківський 117
- Ян Ольбрахт, Іоанн Альберт (1459—1501), польський король (1492—1501) 146, 149, 150, 203
- Ян-Альберт (1612—1634), син Сигізмунда III Вази, кардинал 147
- Яницький Клеменс (1516—1543) 158
- Янішевський Ян-Хризостом (1818—1891) 702
- Янко (Гуняді Янош) (бл. 1385—1456) 168
- Янко з Чарнкова (бл. 1320—1387) 47, 124, 127
- Янковський Ян-Станіслав (1882—1953) 793, 800, 861
- Янович Людвік (1858—1902) 848
- Яновський Юзеф (1832—1914) 713
- Яновський Ян-Непомуцен (1803—1888) 687
- Янсен Герті, капітан 251
- Януш I (п. 1429), князь мазовецький (від 1374) 275
- Януш III (п. 1526), князь мазовецький (від 1519) 124, 275
- Януш Сухівілк (1310—1382), канцлер і єпископ краківський 120, 127
- Ярач Стефан (1883—1945) 766
- Ярлах, данцизький купець 246
- Яромар I (п. 1218), князь Ругії 94
- Ярослав I, князь володимир-волинський 95
- Ярослав Богорія Скотницький (бл. 1276—1376), архієпископ гнзненський 127
- Ярослав Мудрий (978—1054), великий князь київський 111
- Ярославський Олексій, намісник суздальський 332, 333
- Ярузельський Войцех (н. 1923) 931, 932, 933, 935, 936, 937, 938, 940, 941, 942, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952
- Ясениця Павел, власне Леон Лех Бейнар (1909—1970) 57, 888, 901
- Ясинський Якуб (1761—1794) 446, 447
- Яскер Миколай (п. 1539) 144
- Ясько з Тенчина *див.* Тенчинський Ян
- Яфе Мордехай (бл. 1535—1612) 374
- Яцек (1185—1257), святий 100, 174

Наукове видання

НОРМАН ДЕЙВІС

БОЖЕ ІГРИЩЕ

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ

Переклав з англійської
Петро Таращук

Відповідальна за випуск
Валентина Кирилова

Коректор *Любов Станачич*

Підписано до друку 25.06.2008. Формат 70 × 100¹/₁₆.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Зам. № 8-879К.

Видавництво Соломії Павличко “Основи”.
01133, Київ, бульв. Лихачова, 5.
Тел. / факс (380-44) 285-25-82,
тел. (380-44) 285-30-64, 285-86-36
E-mail: osnovy@volicable.com
<http://osnovy.org.ua>

ЗАТ “Віпол” ДК 752.
03151, Київ, вул. Волинська, 60.

Дейвіс, Норман.
Д27 **Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. — 1080 с.: іл. — Бібліогр.: с. 1017—1023. ISBN 978-966-500301-4**

Книжка видатного англійського історика, який завдяки енциклопедичності своїх знань і вмінню писати підніс історичні праці до рангу витонченої белетристики. Вичерпне висвітлення історії народу, з яким нас пов'язують століття спільної історії, а інколи й досить схожа історична доля. Натомість відмінності цієї долі дають змогу краще зрозуміти перспективи і зробити прогноз дальшого історичного шляху нашої країни. Книжка, яка спонукає до роздумів і цікава всім, хто любить історію.

ББК 63.3(ПОЛ)

Норман Дейвіс народився 1939 року у Болтоні, на півночі Англії. Навчався у Коледжі Магдалени (Оксфорд), у Греноблі, Перуджі та в університеті Сасекса. Закінчив докторантуру Ягелонського університету (Краків). Співпрацював з газетами “The Times”, “The New York Review of Books”, “The Independent”, “Tygodnik Powszechny”, а також з Бі-бі-сі.

1971 р. став викладачем, а з 1985 р. — Професор Школи славістичних та східноєвропейських досліджень університету Лондона. Норман Дейвіс — член Британської Академії і член Академії наук у Кракові. Визнання прийшло до нього після виходу в світ книги “God’s Playground. A History of Poland” (1981 р.). Він є також автором праць: “White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919—20” (1972 р.), “Poland, Past and Present: a Bibliography of Works in English” (1976), “Heart of Europe: a Short History of Poland” (1984 р.), “Europe: a history” (1996 р.), “The Isles: a history” (1999 р.), “Microcosm: history of a Central European City”, “Rising’44: the Battle for Warsaw” (2003 р.), “Europe: East and West: collected essays” (2006 р.), “Europe at War, 1939—45: No Simple Victory” (2006 р.)

Норман Дейвіс — Почесний Професор Університету Лондона на відпочинку, Старший Член Ради Волфсонського коледжу в Оксфордї.

На обкладинці зображено: польські герби XVII ст., корогва часів польського повстання 1863 р. та краківський собор Св. Вацлава і Св. Станіслава.